

51593

1956 JUN 19

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

90. ÉVFOLYAM

1956

1956. 1—2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., BELGRÁD RAKPART 5

90. ÉVFOLYAM, 1956. 1–2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

FŐSZERKESZTŐ:
ANDICS ERZSÉBET

FELELŐS SZERKESZTŐ: HANÁK PÉTER
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: PÁMLÉNYI ERVIN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ELEKES LAJOS, EMBER GYÓZŐ, KOSÁRY DOMOKOS, LEDERER EMMA,
MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ,
PACH ZSIGMOND PÁL, RÉTI LÁSZLÓ, SZABÓ ISTVÁN, I. TÓTH ZOLTÁN, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A SZÁZADOK 1956. ÉVI 1–2. SZÁMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Andics Erzsébet</i> : Lenin útján	1
<i>Barta István</i> : A kormány parasztpolitikája 1849-ben. II.	4
<i>Eckhart Ferenc</i> : A bécsi udvar jobbgypolitikája 1761–1790-ig	69
<i>S. Vincze Edit</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenysége a kilencvenes években	126
<i>L. Gál Éva</i> : A köztársaság megteremtése Magyarországon (1946)	170
A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusának anyagából. — <i>A. M. Pankratova</i> akadémikus felszólalása	204

ÖZLEMÉNY.

<i>Köpeczi Béla</i> : Hogyan látta Rákóczi 1705 elején a szabadságharc helyzetét	211

VITA

<i>B.—R.</i> : Vita az ellenforradalmi korszak gazdaságtörténetének néhány kérdéséről	221

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFONTOJA

<i>Sándor Vilmos—Erényi Tibor</i> : Beszámoló az 1955. évi prágai történetiszkonferenciáról	239

SZEMLE

<i>E. J. Hobsbaum</i> : Merre tartanak a brit történetiszek?	250

*

<i>Kardos Tibor</i> : A magyarországi humanizmus kora (Ism. <i>Elekes Lajos</i>)	257
<i>Kovács Endre</i> : Bem József (Ism. <i>Urbán Aladár</i>)	260
<i>Sötér István</i> : Eötvös József (Ism. <i>Unger Mátyás</i>)	264

LENIN ÚTJÁN*

Nyolcvanhat esztendeje, hogy Vladimir Iljics Lenin megszületett, — több mint három évtizede, hogy már nincs közöttünk. Alkotásainak, művének nagysága az idők múlásával nemcsak nem kisebbedett, hanem egyre inkább kiteljesedett, világtörténelmi jelentősége ma már vitathatatlan. Tanúskodik erről az elmúlt évtizedekben lezajlott nagy történelmi események, forradalmi változások egész sora. Az emberiség fejlődésének menete, a népek sorsának alakulása, sok váratlan fordulat ellenére (hiszen éppen Lenin nem egyszer hivatkozott „a történelem ravaszságára”) alapirányában Őt igazolta.

Mi tette Lenint képessé arra, hogy az emberiség jövőjének alakulását előre lássa? A lángész ereje? Kétségtelen, hogy lángész volt, az emberiség legnagyobbjai közé tartozott. De ez még nem lenne magyarázat. Lenin jövőbelátása — tudományos előrelátás volt, amely a társadalmi valóság helyes elemzésén, törvényszerűségeinek exakt felismerésén alapult. Lenint *marxiz-musa*, materialista világnézete, dialektikus gondolkodása és tudományos módszere tette képessé arra, hogy a társadalmi fejlődés menetét feltárja, „előrelássa”. Mert Lenin nemcsak nagy forradalmár politikus és államférfi, de a történelem egyik legnagyobb tudományos gondolkodója is volt. Erről Lenin méltatásánál nem szabad megfeledkeznünk és különösen nem Tudományos Akadémiánk Lenin emlékének szentelt ünnepi ülésén.

A tudományos tisztánlátásra való törekvés a társadalom kérdéseiben — ez volt az, amire már a serdülő ifjú Lenin törekedett: annak az útnak a megtalálására, azoknak a társadalmi erőknek a felfedezésére, amelyeknek a segítségével lehetségessé válik az emberiség felszabadulása a már elavulttá és fojtogatóvá vált társadalmi viszonyok nyomása alól, magasabb fokra emelkedése a történelmi fejlődés útján. A tudományos tisztánlátás, az objektív valóság helyes felmérése, a társadalmi erők reális értékelése nevében üzent hadat a fiatal Lenin a narodnyikizmus minden válfajának, számolt le a magukat forradalminak tartó, valójában kispolgári törekvésekkel és helyezkedett a modern társadalmi fejlődés előrehajtó motorjának, a munkásosztálynak az álláspontjára.

Éles *elméleti* harcokban, tévesnek bizonyult egyes elvi álláspontok felszámolása, hamis bálványok megdöntése árán lett Lenin proletár forradalmárrá, marxista gondolkodóvá. A tudományos szocializmus elméletének, Marx és Engels tanainak elmélyült tanulmányozása, a szenvedélyes törekvés e tanok legbensőbb lényegéig hatolni — ez tette Lenint képessé azoknak a ferdítéseknek és elhallgatásoknak a felfedezésére, amelyek korának szocialista pártjaiban a tudományos szocializmus elméleti kérdéseiben eléggé általánosak voltak.

* A Magyar Tudományos Akadémia 1956. április 20-án tartott emlékünnepe-lén elhangzott bevezető.

Amíg a marxizmust elvizenyesítő, tudománytalan, reformista irányzatokra általában az elméleti közömbösség volt jellemző, Lenin a forradalmi elméletet visszahelyezte trónjára, a szocializmus győzelme szempontjából a gazdasági és politikai küzdelemmel egyenrangú tényezőnek, sőt, mi több, a helyes forradalmi gyakorlat nélkülözhetetlen előfeltételének tekintette.

De bármilyen nagyra becsülte is Lenin a tudományt, az igazi, élenjáró tudományt általában, bármilyen kérlelhetetlen és meg nem alkuvó volt elvi kérdésekben — sohasem tekintette az elméletet, a tudományt öncélúnak, sohasem vonatkoztatta el az élettől, a gyakorlattól. A tudomány, az elmélet legfontosabb és legmegtisztelőbb feladatának azt tekintette, hogy szolgálja az emberiség ügyét, segítse elő az emberiség boldogulását, a szolgaság, a kizsákmányoltság, a tudatlanság bilincseiből való kiszabadulását.

És ebben volt a lenini tudományos gondolat fő ereje. Leninnél az elmélet, az ő egész tudományos munkássága mindig szerves kapcsolatban állt az étellel, a gyakorlattal, gyakorlatot tekintette Lenin az elmélet helyessége kritériumának, a gyakorlat pedig, amelyből kiindult: *a munkásosztálynak a szocializmusért folytatott küzdelme volt.* „A világot nemcsak megismerni, hanem meg is változtatni” — a marxizmusnak ezt az eleven, élő lelkét értette meg Lenin és azért értette meg, mert következetes proletár forradalmár volt, a munkásosztály ideológusa, a munkásosztály előharcosa. A társadalom kérdéseit a munkásosztály történelmi küzdelmeinek szemszögéből tanulmányozta, ezért tudott megdönthetetlen igazságok felfedezéséig eljutni, ezért tudott olyan elméleti tanulságokat levonni, amelyek ma is érvényesek, ma is élnek és hatnak.

A munkásosztály küzdelme a szocialista társadalom megteremtéséért objektív társadalmi szükségszerűséget tükröz vissza, megfelel az objektív történelmi fejlődés irányának, annak kifejezője. Lenin *pártossága* — amit ő igen gyakran és igen határozottan hangsúlyozott — tudományos tisztánlátásának, sőt jövőbelátásának fő forrása, élető eleme volt. Képessé tette Lenint éppúgy, mint Marxot és Engelst, a mégolyan zseniális gondolkodók előtt is rejtve maradt társadalmi mozgatóerők és törvényszerűségek felfedezésére. Kezébe adta korának, az imperializmus korszaka megértésének kulcsát. Lehetővé tette számára, hogy kidolgozza tanítását a munkásosztály forradalmi pártjáról és létrehozza a történelem remekét: a Bolsevik Pártot, megteremtse a proletárforradalom elméletét, továbbfejlessze a munkásosztály és parasztság forradalmi szövetségének marxi gondolatát. Ezért tudta megjósolni az elnyomott nemzetek, gyarmati országok szabadságharcának elkerülhetetlen szükségességét. Ezért értette meg, hogy ezek a függetlenségükért küzdő, mégolyan elmaradott népek a szocialista öntudatú munkásosztály szövetségei.

Lenin a marxizmus nagy igazságait állandóan összevetette az élet új jelenségeivel, merészen, nem dogmatikusan, alkotóan, teremően alkalmazta a marxizmus dialektikus módszerét és így továbbfejlesztve a tudományos szocializmus elméletét, megtalálta a szocialista társadalom felépítésének útjait, módjait, alapvető törvényszerűségeit: a szocialista iparosítás szükségességét, a nehézipar elsődlegességét, a parasztság szocialista fejlődésének szövetkezeti tervét stb.

A való élet tényeinek széleskörű vizsgálata, az egyes jelenségek sokoldalú tudományos elemzése előzte meg Leninnél nemcsak olyan elméleti művek születését, mint „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban”, az empirio-kriticizmusról és az imperializmusról szóló írásait, hanem a gyakorlati politika

minden fontosabb lépésének kidolgozását is. Gondoljunk Leninnek szinte exakt módszerére, ahogy a párt gyakorlati politikáját mindig a konkrét helyzet konkrét elemzésére alapozta, a gazdasági fejlődés, a politikai erőviszonyok pontos felmérésére. Hogyan alakította a proletárosztályharc különböző szakaszainak megfelelően a párt taktikai jelszavait. Milyen illúziómentes, tudományos józansággal vetett számot mindig a munkásosztály, a dolgozó tömegek politikai fejlettségével. Milyen megalkuvás nélkül hajtott végre fordulatokat — ha kellett *éles* fordulatokat — a párt politikájában, ha ezt az objektív erőviszonyok elemzése szükségessé tette. Még „álmodásai” is a jövőről — Ő nevezte így ezeket — tudományosan megalapozottak voltak. Valamennyien tudjuk, hogy Lenin a legnagyobb gazdasági káosz idején vetette fel Szovjet-Oroszország elektrifikálásának a tervét. Lenin, mint forradalmár, politikus és államférfi gyakorlati működésében klasszikus példáját nyújtotta a tudományosan megalapozott politikai tevékenységnek, az elméletileg kidolgozott stratégiának és taktikának, államvezetésnek és gazdasági építésnek. Épp azért, mert tevékenységét a legbiztosabb alapra építette, egyrészt a társadalmi szükségsszerűség tudományos felismerésére, másrészt a dolgozó osztályok és mindenekelőtt a munkásosztály forradalmi törekvéseire (mert Lenin mindig érzékenyen figyelt a tömegek szavára, tanult a tömegektől, a történelem igazi alkotóinak tekintette őket), *azért* tudta világgraszoló győzelmekre vezetni, ezer akadályt legyőzve a munkásosztályt, a dolgozó népet, az egész emberiséget. *Ezért* bizonyultak alkotásai sziklánál szilárdabbaknak.

*

A lenini példát követni, a lenini munkamódszereket, a lenini stílust állandóan szem előtt tartani, útmutatásnak tekinteni, ma inkább kötelességünk, mint bármikor. Még soha haladó mozgalom céljai megvalósításához nem kapott olyan hatékony ideológiai segítséget, mint a dolgozó osztályok a tudományos szocializmus, a marxizmus—leninizmus tanításaiban. Vezessen bennünket, a magyar tudomány munkásait, a dogmatizmustól, sematizmustól, felületességtől, szólamokszerűségtől mentes, forradalmian dialektikus lenini gondolkodás. Világítsa meg a forradalmi elmélet jobban, mint eddig, gyakorlati munkánkat és segítse jobban, mint eddig, tisztázni forrongó korunk bonyolult kérdéseit. Ne riadjon vissza az új jelenségekben megnyilvánuló új törvényszerűségek feltárásától. *Tartson lépést az élet, a fejlődés dialektikájával.* Vigye előbbre népünk, hazánk és az egész emberiség ügyét, segítse építeni a szocializmus világát, amely nem fogja ismerni az embernek ember által való kizsákmányolását, az oktalan, pusztító háborúkat, az anyagi és szellemi szolgaság semmilyen formáját.

De ehhez az szükséges, hogy többet forduljunk tanácsért Lenin írásaihoz, hogy az eddiginél jobban áthassa mind elméleti, mind gyakorlati tevékenységünket a lenini alkotások, a lenini mű *tudományosan forradalmi és forradalmian tudományos* szelleme. Ez, és csak ez lesz Lenin emlékezetének méltó megbecsülése

ANDICS ERZSÉBET

A KORMÁNY PARASZTPOLITIKÁJA 1849-BEN*

Nagy József Debrecenben; az úrbéri rendelet megszületése

Nagy Károly még a szabadságharc diadalmas nagyhetének vágató eseményei közepette sem tudott elfelejtkezni kötelességéről és azokról a százezreket érintő érdekekről, amelyek az úrbéri viszonyokat szabályozó rendelet mielőbbi megjelenéséhez fűződtek. Néhány napig ugyan türelmesen várt a Honvédelmi Bizottmány döntésére, de amikor várakozása hiábavalónak bizonyult, április 10-én újabb sürgető figyelmeztetéssel fordult a Bizottmányhoz. Feliratában rámutatott arra, hogy az Igazságügyiminisztériumhoz továbbra is nagy számban érkeznek elintézését váró úrbéri tárgyú folyamodások, »mellyeknek visszatartása a különben is gyanakvó természetű, s a szabadságról és tulajdonról nem eléggé világos fogalmakkal bíró, és efölött izgatók által felingerelt földművelő köznépnél rossz vért és megalégtelenséget okoz«. Utalt a március 31-én felterjesztett javaslatra, amelynek az lett volna a rendeltetése, hogy »mielőbb átnézetvén és visszaküldetvén, a fennforgó úrbéri panaszok kiegyenlítésére nézve oly általános zsinórmértékül szolgáljon, mellyre az illető törvényhatóságokat minden egyes esetben következetesen és rendszeresen utasítani lehessen«. Sajnálattal jelentette ki, hogy »a tisztelt honvédelmi bizottmány ezen szabályok helybenhagyását illetőleg mai napig sem jelentette ki nézetét, az azok nyomán teendő intézkedések szüksége pedig napról-napra nyomasztólag éreztetik«, s kérte a Bizottmányt, hogy a javaslatot mielőbb vizsgálja meg, vagy ha az már megtörtént volna, küldje vissza a minisztériumnak.⁵¹

Nagy Károly felirata Nagy József utolsó sürgető jelentésével együtt belekerült abba az egyre vaskosabbá növekvő iratcsomóba, amely ekkor már hosszabb ideje a Honvédelmi Bizottmány irodájában feküdt, készen arra, hogy a Bizottmány és Kossuth által megvizsgálva a kibocsátandó rendelet alapjául szolgáljon. Mert az természetes volt, hogy ilyen nagy horderejű döntés Kossuth véleményének ismerete és jóváhagyásának elnyerése nélkül nem jelenhet meg. Kossuth április 12-én este érkezett meg a főhadiszállásról Debrecenbe, eltolva a nemzeti függetlenség kimondásának nagy tervével. A Honvédelmi Bizottmány még aznap este összeült, az ülésen azonban érthető módon a Függetlenségi Nyilatkozat tervén kívül másról nem igen lehetett szó. Másnap az országgyűlés zárt ülésében folytatódott Kossuth küzdelme a Nyilatkozat tervét ellenző békeparti többséggel, harmadnap, április 14-én megvívta győzedelmes harcát a debreceni nép színe előtt, a függetlenségi határozat kimondását követő napok pedig az ünnepélyes Nyilatkozat szöve-

* A tanulmány első részét lásd a Századok 1955. évi 6. számában.

⁵¹ Nagy Károly feliratát l. OHB 5457/1849. sz. alatt. (Fogalmazványa Igazságügymin. úrbéri oszt. 320/1849. sz. alatt.)

gének megfogalmazásával és zárt ülésekbeni megvitatásával teltek el.⁵² Kossuth ilyen méretű elfoglaltsága mellett félő volt, hogy az úrbéri rendelet ügye még hosszú ideig nem jut dűlőre. Ebben az időpontban történt, hogy a közvetlenül ekkor Debrecenbe érkezett Nagy József személyesen fordult Nyáry Pálhoz és sürgette nála a rendelet kibocsátását. Sürgetésére Nyáry magához kérte az egész iratanyagot, benne Nagy József jelentéseit és Nagy Károly új javaslatát, átolvasta és haladéktalanul írásban közölte Nagy Károllyal azt a meggyőződését, hogy »az egyes panaszokat, miután beadattak, mellőzni nem lehet ugyan, de irántok intézkedni kormányilag csak annyit kell, hogy a status quo a törvényhozás rendelkezéséig fenntartassék«. A kérdések megnyugtató megoldására Nyáry — nyilván Nagy József tájékoztatása által is ösztönözve — csak a törvényhozás mielőbbi intézkedését tartotta alkalmasnak. »A törvényhozásnak azonban — folytatta Nagy Károlynak írt levelét — mellőzhetlen kötelessége minden illy nemű bajokat, egy a hűbéri viszonyokat minden alakban egyszerre megszüntető törvénnyel megsemmíteni. Az e részbeni törvényjavallat mindjárt a hongyülés elején beadatott. Ezt csak tárgyalni kell, legfeljebb egy párt hét múlva kész az egész. Itt radical cura kell, félszabály mit sem használ, sőt árt.«⁵³

A politikailag jobbra tolódó Nyáry Pál tehát a parasztkérdésben kitart korábbi radikális álláspontja mellett s azzal, hogy a baloldal előző nyári javaslatai alapján kívánja a kérdés azonnali törvényes rendezését,^{53a} kétségtelenül a legradikálisabb álláspontot foglalja el a kérdés kapcsán véleményét nyilvánító valamennyi személy között. Nem magától értetődő ez a magatartás különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Nyáry, mint a Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke és Kossuth mellett legbefolyásosabb tagja, a téli hónapok folyamán kétségtelenül osztozott Kossuthal a felelősségben

⁵² A Függelenségi Nyilatkozat elvetkezésének körülményeire s Kossuth akkor elfoglaltságára l. a KÖM XIV. kötetében a nyilatkozat szövegéhez fűzött, Révész Imre kutatásain alapuló magyarázatokat (894. s. köv. l.).

⁵³ Nyáry ismertetett s. k. levele a többször idézett OHB 5194/1849. sz. iratcsomóban van. Keltezetlen, megcímezve sincs, a hiányzó adatok azonban a levélhez fűzött utóiratból kikövetkeztethetők. Az utóirat így szól: »Tévedésből hozzám küldetvén 5594. és 95. számok alatt két olly folyamodvány, melly tartalmánál fogva az Igazságügyet illeti, azokat is ide csatolom.« Ébből az utóiratból kiolvasható az, hogy Nyáry levele kísérfőirat volt az Igazságügyminisztériumnak visszaküldött úrbéri iratcsomóhoz. A levél keltét a két, tévedésből Nyáryhoz küldött akta segít meghatározni. A Honvédelmi Bizottmány iktatókönyvében az 5594. sz. alatt Szamosújlak község, 5595. sz. alatt pedig Karácsony István és Szeles András gyugyi (Szatmár m.) parasztok úrbéri panasza van iktatva; a két irat beérkezésének időpontja nincs bejegyezve, mindkettőnél szerepel azonban a megjegyzés, hogy ápr. 16-án rövid úton Nyáry Pálhoz tették át őket. Ezek szerint Nyáry levele legkorábban ápr. 16-án kelhetett, de nem is sokkal később, mert a rendelet ápr. 19-i végleges elkészüléséig az iratokkal még sok minden történt. Nagy József és Nyáry találkozása csak feltevés, kézenfekvő azonban, hogy a rendelet sürgetésére Debrecenbe jött Nagy József Kossuth rendkívüli elfoglaltsága miatt elsősorban Nyáryval tárgyalt, akihez baráti kapcsolatok fűzték. Csak az ő megjelenése indíthatta Nyáryt arra, hogy a több napja fekvő iratokat magához kérje. Nagy József maga is mondja Emlékjegyzeteiben, hogy Kossuthhoz csak a Függelenségi Nyilatkozat elkészülte után tudott bejutni. (174. l.)

^{53a} Bizonyíték erre nemcsak levelének »a hűbéri viszonyokat minden alakban egyszerre megszüntető törvényt« sürgető mondata és a »radical cura« emlegetése — a kormány szeptemberi törvényjavaslatát ilyennek aligha lehetett volna tekinteni —, hanem az is, hogy Nyáry kifejezetten a »hongyülés elején« beadott törvényjavaslatról beszél. A radikálisok ugyanis augusztus első napjaiban nyújtották be javaslataikat, Deák pedig a magáéval csak szeptember közepén készült el.

a parasztp probléma napirendre tűzésének elődázásáért s különösen az Igazságügyminisztérium javaslatának elfektetéséért. Állásfoglalása azonban most újabb lökést adott a régóta vajúdo ügynek, amely ezzel a lendülettel végül is egy-két nap alatt a megvalósulás stádiumába jutott. Ugyanakkor pedig a korábbi homályos, távoli célzásokon túlmenően az egész úrbéri kérdés törvényhozási úton történő rendezésének gyakorlati lehetősége is újból napirendre került. A végső döntés most már csak Kossuthtól függött, vele kellett jóváhagyni a sok bővítéssel, átalakítással készült rendeleatszöveget. E célból Nagy Károly Nagy Józseffel együtt Kossuthnál ismételtén megjelent a Bizottmány irodájában mindaddig, míg végül április 19-én, a Függelenségi Nyilatkozat elkészülte és országgyűlési elfogadása után sikerült bejutniok az új kormányzóelnökhöz.⁵⁴ Némi késedelmet okozott azonban a rendelet kibocsátásában az, hogy a Nagy Károly által március 31-én formába öntött szöveget Kossuth nem fogadta el változtatás nélkül, hanem megbízta Nagy Józsefet, hogy — nyilván a lefolyt megbeszélés irányelvei alapján — végezzen átalakításokat a szövegen. Nagy József még aznap, április 19-én elkészült a munkával s az új szöveget Kossuth elé terjesztette.

Nagy József fogalmazványa lényegében a korábbi szövegek elemeiből tevődött össze, általános jellemzője volt azonban, hogy azok egyes pontjai egyszerűbb, rövidebb fogalmazásban kerültek papírra. Teljesen átvette a korábbi szövegek bevezető elvi indokolását — még hozzá érdekes módon a legkorábbi, február 17-i Nagy Károly-féle szöveg alapján; a március 31-i fogalmazvány első két pontját felcserélte és lerövidítette; 3. pontként jelentősen átfogalmazva megmaradt a március 31-i szöveg 3. pontja, de elmaradt belőle a szolgáltatások »természetbeni« követelését tilalmazó, félremagyarázásokra alkalmat adó befejező rész; a 4. pont lényegében a március 31-i szöveg 4. pontját tartalmazta, körülményes bevezetése azonban leegyszerűsödött, az alispáni vizsgálat irányelveit tartalmazó a—f) pontok pedig kibővültek: a leglényegesebb bővülést a szerződés mellett történt telepítés körülményeit kutató e) pont jelentette; az 5. pontból elmaradt a soronkívülség említése, a 6. pontból pedig a kertészközségek külön megemlézése; 7. pontként a hatóságok jelentéstételi kötelezettsége helyett külön pontban nyert megemlést az önkényes kibecsültetések tilalma és a jobbágy birtokon belüli fellebbezésének biztosítása.

Hosszú idő telt el addig, amíg Kossuth személyesen foglalkozhatott a sokat sürgetett és sokak által annyira várt rendelettel; amikor azonban végre kézbe vehette, az idő és munkatársai sürgetése ellenére is gondosan tanulmányozta minden sorát. Nemcsak az a körülmény bizonyítja ezt, hogy a Nagy Károly-féle gondos és alapos szövegen is hasznos változtatásokat és kiegészítéseket eszközölt, hanem az is, hogy még a közös megbeszélés alapján készült Nagy József-féle fogalmazványt sem fogadta el véglegesnek, hanem az utolsó pillanatban kiegészítéseket fűzött hozzá. Így a bevezetésbe — a Nyáry-féle javaslat alapján — beszúrta azt az ígéretet, hogy a szóban forgó kérdésekre nézve »a törvényhozás elébe a kormány haladéktalanul törvényjavaslatot előterjeszteni fog«. A második ponthoz hosszú kiegészítést függesztett, amely-

⁵⁴ L. erre Nagy Károly ápr. 19-i keltezésű s. k. levelét Kossuthhoz, amelyben panaszkolja, hogy már harmadik napja hiába próbál bejutni hozzá s ezért levélben kéri, hogy döntson már az úrbéri javaslat ügyében, mert »ez iránt mindig szaporodó folyamodványokkal zaklattatunk« (OHB 5811/1849. sz.). Nagy József ugyancsak megemlíti Emlékjegyzeteiben, hogy Kossuthnal csak a Függelenségi Nyilatkozat kihirdetése után találkozott (174. l.).

ben a törvények és a gyakorlati tapasztalat alapján részletesen körülírta, mi tekinthető majorságnak és mi úrbériségnek. Ez a kiegészítés azonban csak a rendelet alkalmazásának világosabbá tételét szolgálta, s alig tartalmaz olyan elemeket, amelyek más kapcsolatban Nagy Károly vagy Nagy József szövegeiben elő ne fordultak volna. Végül a 7. pontot kiegészítette a »minden önkényes foglalások« szigorú tilalmával. Ezeket a változtatásokat Stuller Ferenc, Kossuth irodafőnöke és bizalmasa magára a Nagy József-készítette fogalmazványra vezette rá; a rendelet szövege így április 19-én — valószínűleg a késő esti órákban — elnyerte végleges formáját, Kossuth ellátta a fogalmazványt kézjeggyével, az irnokok még aznap letisztázták, másnap pedig Kossuth a tisztaíratot is aláírta. Az április 20-i kelettel ellátott tisztaírat alapján 200 példányban kinyomatásra került a rendelet, ezeket a példányokat küldték szét a hatóságoknak; ugyanakkor a kijavított fogalmazványt a Közlöny szerkesztőségéhez küldték át s a rendelet meg is jelent a hivatalos lap április 22-i számában, a Függetlenségi Nyilatkozattal együtt.⁵⁵

Az így megszületett rendelet jelentősége kétségtelenül nagy, még ha figyelembe vesszük azt is, hogy elkésve jött létre és hatása a körülmények folytán csak szűk körre korlátozódott. Mielőtt értékelésébe bocsátkoznánk, nem felesleges összefüggően közölni a teljes rendeletet, annak a feltüntetésével, hogy a benne összefoglalt és kifejezésre juttatott elvek kitől származnak. Ezáltal elkerülhető lesz az, hogy ezt a Kossuth aláírásával megjelent, s a kormány 1849-i parasztpolitikájának úgyszólván egyetlen tényleges előrelépését jelentő dokumentumot a további kutatás egyoldalúan értékelje s feledésbe merüljön azoknak a lelkiismeretes, a parasztság sorsa és igényei iránt megértéssel viseltető hazafiaknak az érdeme, akik a rendeletet lényegében megalkották és kibocsátását kiharcolták.⁵⁶ Az alábbi szövegben Nagy Károly

⁵⁵ Ez a magyarázata annak, hogy a hatóságok részére készült nyomtatvány kelte ápr. 20., a Közlönyben megjelent rendelet pedig — a fogalmazvány nyomán — keltezés és aláírás nélkül jelent meg, s csak a másnapi számban közölték helyesbítés formájában az ápr. 19-i keltezés és Kossuth kormányzóelnöki aláírását. — Nagy József s. k. fogalmazványa a Stuller kezétől származó kiegészítésekkel az OHB 5194/1849. sz. iratcsomóban van. — Nagy József röviden csak így ír a végleges szöveg elkészítéséről Emlékjegyzeteiben: »Én csak azután tudtam Kossuthnál szóhoz jutni, mikor a függetlenség aktája aláíratott... Az úrbéri utasítás szükségét Kossuth belátta, annak fogalmazásával engem bízott meg, amint az a Közlönyben ki is jött; ezután visszatértem Szatmárra« (174. l.).

⁵⁶ Hogy ez a lehetőség mennyire fennforog, arra jó példa Spira Györgynek a Kossuth Emlékkönyv II. kötetében megjelent tanulmánya: Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel. A tanulmány először próbálja meg értékelni az ápr. 19-én kiadott rendeletet, mivel azonban az értékelés alapjául csak a Közlönyben megjelent szöveget használja fel, a Kossuthi neve alatt megjelent rendelet teljes egészében Kossuth alkotásának tekinti s belőle az általam feltárt tényeknek ellentmondó következtetéseket von le. A fentebb részletesen tárgyalt iratnyag ismerete nélkül az ápr. 19-i rendelet valóban váratlanul jelenik meg, így látja ezt Spira György is, amikor arról ír, hogy Kossuth »áprilisban váratlanul jelentős előrelépést tesz a jobbágy-felszabadítás terén«; lényegében helyesen ismerteti a rendelet jelentőségét s nem bírja elhárítani magától azt a gondolatot, »hogy a rendelet kiadásának mélyebben fekvő politikai okai is lehetnek. Mintha Kossuth egyszerre rádöbbenne helyzetének megrendülésére! Mintha megkísérelné megerősíteni a parasztságot hozzá fűző kötelékeket, addig, míg az alakulóban levő Szemere-kormány meg nem gátolhatja rendeletének kibocsátását« (I. m. 235. s. köv. l.). Hogy ez a hatásos és Kossuthnak a paraszti igényekkel kapcsolatos magatartását idealizáló beállítás mennyire ellentmond a tényeknek, azt az elmondottak alapján láthatjuk s a továbbiakból még jobban ki fog tűnni. S hogy Spira tévedése nem maradt elszigetelt, arra jó példa Sarlós Béla A pesti munkásság forradalmi harca és programja 1848-ban c. (Századok, 1955. évf. 75. s. köv. l.) — egyébként rend-

alapul szolgáló szövegéből kurzív szedéssel emeljük ki a Nagy József szellemi tulajdonát képező részeket, szögletes zárójelben hozzuk Nyáry Pál részese-
dését, míg Kossuth kiegészítései ugyancsak szögletes zárójelben, de ritkítva szerepelnek:

Rendelet.

A kormány elébe sűrűen érkező folyamodványokból kedvetlenül tapasztaltatik, hogy az úrbéri tartozások megszüntével némelly volt földesurak annál inkább kezdik igénybe venni, sőt tisztviselők segedelmével rövid úton eszközlött végrehajtással is részint erőszakolni teljesítését azon szolgálatoknak, melyekre magokat némelly lakosok még a volt hűbéri viszonyok alapján nem úrbéri birtok használatáért lekötöztették — részint birtokbóli elmozdítás rögtöni eszközlése mellett kizárólagos tulajdont követelni olly telkekben is, melyekre nézve még tisztába hozva nincs, ha azok majorsági vagy úrbéri természetűek legyenek-e? vagy olyanok, melyek minden közterhek viselése mellett régebben adózó kézen használtatván továbbá is, — minden addig tett úri szolgálatok megszüntével — ugyanott hagyandók?

Illy esetekről részletesebben intézkedni jelen viszontagságos körülmények között a törvényhozás még eddig akadályozva volt; de miután a robot,

kívül érdekes — tanulmányának egyik részletkérdése. Sarlós a »Kenyeret a népnek« falragasz jelentőségét méltatva azt a megállapítást teszi, hogy az 1848. ápr. 22-i falragasznak a kincstári puszták felosztását követelő pontja ösztönözte Kossuthot arra, hogy máj. 19-én átiratban kérdezze meg az Igazságügyminisztériumtól, mi lesz a sorsa a kincstári birtokokon végbemenő úrbéri rendezés után fennmaradó földeknek, »megtartandók, vagy a jobbágyok közt ismét kiosztandók lesznek-e?« Sarlós ezzel kapcsolatban azt a megállapítást teszi, hogy »a felesleges földek« lényegében azonosak »az ország rendelkezése alatt álló pusztákkal«, Kossuth ezeket ki akarta osztani a földnélküli parasztoknak s ebben csak az igazságügyminisztérium ridegsége akadályozta meg. A továbbiakban Sarlós utal arra, hogy Kossuthnak ezt a lépését nem elszigetelve kell értékelni, hanem párhuzamba kell állítani az 1849. ápr. 19-i rendelettel, mint annak előzményét kell tekinteni, s akkor meggyőződhetünk Kossuth álláspontjának következetességéről. Nincs helyünk itt arra, hogy a vázolt gondolatmenetben levő hibás megállapításokkal részletesen vitába szálljunk, tényként le kell azonban szögezni a következőket: 1. A Pénzügyminisztérium 1848. máj. 19-i átirata egyszerű bürokratikus mozanata volt annak a ténynek, hogy az 1848. 9. tc-t a kincstári birtokokon is végre kellett hajtani, semmi köze nem volt az ápr. 17-i népgyűléshez, vagy »Kenyeret a népnek« falragaszhoz. 2. A »remanentiális« vagy maradványföldek azonosítása a kincstári pusztákkal elemi hiba: az előbbiek úrbéres jellegű földek és belőlük a törvény értelmében mindig új úrbéri telkeket kellett alakítani (az átirat szövegében levő *ismét* szöcska erre különben figyelmeztethette volna a szerzőt), az utóbbiak majorsági jellegű földek. 3. Tehát Kossuthtól 1848 májusában éppúgy távolállt minden földosztó szándék, mint később bármikor. 4. A máj. 19-i átirat keletkezésének időpontjában különben Kossuth betegeskedett; megbízásából titkára, Stuller Ferenc már máj. 5-én értesítette többek között Ilkey Sándort, az álladalmi javak osztályának főnökét is, hogy Kossuth beteg és »míg ronesolt egészségi állapota jobbra nem fordulandó, a tárcájához tartozó intézkedések megtételével Duschek államtitkárt bízta meg (Pénzügymin. eln. 515/1848. sz.). Ettől kezdve Kossuth heteken át csak a legfontosabb kérdésekkel foglalkozott s biztosra vehető, hogy a szóban forgó átirathoz személyesen nem volt semmi köze. Az aláírásban szereplő »penzügyminiszter megbízásából« formulát egyébként is olyan esetben használják, amikor az osztályfőnök a minisztertől kapott általános felhatalmazás alapján saját hatáskörében intéz el valamilyen ügyet. 5. Kossuthnak az álladalmi pusztákkal kapcsolatos felfogását a szerző sokkal hitelesebben megismerhette volna abból a máj. 11-én kelt, hosszú és részletes utasításból, amelyet a kincstári birtokokkal kapcsolatos teendőkről intézett Ilkey Sándor osztályfőnökhöz. Ebben — noha a »Kenyeret a népnek« falragaszt már három hete ismerhette — egyáltalán nem mutat földosztó hajlamokat.

dézma s ezzel együtt járt tartozások már eltöröltettek, — eléggé nyilvánította ezáltal a törvényhozás abbéli szándékát, hogy minden más esetekben is azon viszonyokat, mellyek szolgáltatásra mutató hűbérnek színet viselik, megszüntetni kívánja, megvárta tehát mindenkitől azt, hogy ebbeli szándékának életbe léptetését kiki saját körében az idő szellemének, a jövődónak s a közérdeknek figyelembe vétele mellett békés kiegyenlítésekkel előkészíteni, nem pedig ingerültséget szülő szigorúbb követelések támasztásával akadályozni fogja, annál inkább, nehogy a minden körülményeket hazánk megrontására álnokul felhasználó ellenség innen is alkalmat vegyen, a hon polgárait magány érdekeik felzaklatása mellett egymás ellen bujtogatni, s hol csak lehet ingerültséget, bizalmatlanságot, elégtelenséget eszközölni.

Ennélfogva a tulajdonra lehető sérelmes következtetések nélkül addig is, míg a törvényhozás a fennemlített esetekre nézve részletesen és határozottan intézkednék, [mire nézve a kormány haladéktalanul törvényjavaslatot előterjeszteni fog.] minden illető törvényhatóságok a következő ideiglenes rendelkezések megtartására felelet terhe alatt köteleztetnek :

1-ör. Az 1848 : 9. tc. az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok : robot, dézma és pénzbeli fizetések megszüntetéséről rendelkezvén, s ezen törvény a majorságból szerződés mellett birt, és csak haszonbérnek tekintendő vagyonokra ki nem terjedvén, mindazok, kik szerződés mellett olly

s a kincstár jogait illetőleg szigorúan a törvények alapjára helyezkedik. A legtovább akkor megy el, amikor kijelenti, hogy nem híve a saját kezelésben való állami gazdálkodásnak s azt javasolja, hogy egyrészt a jobbágyfelszabadítás által kenyerüket vesztett gazdatiszteknek kellene nagyobb bérleteket juttatni a kincstári földekből, másrészt a zsellérek helyzetét kellene néhány holdra szorított bérrendszer behozatalával javítani, mert ezt »mind statusgazdászati tekintetek, mind a közrend és nyugalom érdeke egyaránt javasolják« (Pénzügymin. eln. 528/1848. sz.). Ugyanezeket az elgondolásokat fejti ki aug. 28-i képviselőházi beszédében is. (L. Közlöny, aug. 30. sz.) 6. A szóban forgó máj. 19-i átirat egyébként is pontosan az ellenkezőjét tartalmazza annak, amit Sarlós kiolvas belőle. Nem Kossuth akar általa földet osztani, hanem az álladalmi javak osztályának vezetője szeretne olyan rendelkezést kapni az Igazságügyminisztériumtól, amelynek alapján az 1836-os úrbéri törvény ellenére a kincstár megtarthatná magának a maradvány földeket és elvehetné a parasztoktól az irtásföldeket. Mert az lehetetlen, hogy az álladalmi javak osztályának vezetője ne tudta volna, hogy a régi gyakorlat és az 1836-os törvény értelmében a maradványföldekből új úrbéri telkeket kell létesíteni és hogy az irtásföldeket a kincstár is csak visszaválthatja, de el nem veheti a parasztoktól. Mégis, az oravicabányai bányászati igazgatóság ápr. 28-i kelettel olyan utasítást kap a Pénzügyminisztériumtól, hogy további utasításig »minden üres jobbágytelkeknek népesítésétől óvakodjék.« (Pénzügyminisztérium eln. 216/1848. sz.) Mindezek ismeretében valóban olyan »mereven elutasító« e Deák igazságügyminiszter válasza, mint amilyennek a szerző beállítja? Deák az átiratra azt válaszolta, hogy az állam az úrbéri dolgokban éppen olyan jogokkal bír, mint a magánbirtokosok s »a maradványföldekről csak akképen rendelkezhetik, mikép azt az 1836 : 10-ik cikk 7. §-ának világos rendelete engedi«. Hasonlóan a törvény betartására utasította Deák Ilkeyt az irtásföldekkel kapcsolatban is. Deáknak a »legalitásra hivatkozó merev válasza« tehát valójában a maradványföldeket kívánja biztosítani a parasztoknak ugyanakkor, amikor a Pénzügyminisztérium illetékes osztálya ki akar térni a törvény rendelkezésének teljesítése elől. (Deák utasításának fogalmazványa az id. átirat tisztázata mellett van.) Egyébként Spira György közölte először — az egykorú nyomtatványok óta — az ápr. 19-i rendeletet, a fent idézett megállapítások egyik lábjegyzetében. A közlés azonban a Közlöny szövege alapján történt és nincs benne néhány kisebb betoldás (a 2. pontban, a majorsági állapot ismertetőjeinek b) pontjában és az úrbéri állapot ismertetőjeinek c) pontjában), amelyek csak a Közlöny-kézirat nyomdába adása után kerültek be a szövegbe s csak az ápr. 20-i keltezéssel megjelent nyomtatványban vannak meg. Eltekintve tehát a forráskritikai vizsgálat eredményeinek feltüntetésétől, a teljesség szempontja is indokoltá teszi a rendelet teljes szövegének közlését.

telket vagy földet bírnak, mellynek majorság természete kétséget nem szenved, a szerződéses kötelességeket teljesíteni tartoznak ; ellenben

2-or. Midőn a teleknek úrbéri természete kétséget nem szenved, az ilyen telektől az eltörölt tartozások semmi szin alatt nem követeltethetnek.

[Hogypedig azon kérdésnek — milegyen majorság vagy úrbériség? — értelmezése minden kétségen felül legyen helyezve, kijelentetik, hogy majorsági természetűnek veendő kazon telkek és földek,

a) mellyek iránt az uraság bebizonyítja, hogy azokat a volt jobbágyság a közösből, vagy a földesuraság magány birtokából foglalta;

b) azon irtások, mellyek a jobbágyság fenn tartására szánva nem voltak és jobbágysági állománnyá nem változtak, vagyis amellyektől az uraság praestatiókat követel, s az irtásbér még érettek nincs kifizetve;

c) azon telkek vagy házak, mellyeket a volt jobbágyság vagy zsellér olly szerződés mellett bírt, mellynél fogva bizonyos határidő elteltével a birtoknak vissza kell szállani az uraságra, vagy ha a szerződésben az uraság világosan fenntartotta jogát, a tartozásokat megváltoztatni.

Ellenben úrbériségnek, következőleg minden földesúri követelésektől mentnek tekintendő mindaz, ami a volt jobbágyság birtokában van, és nevezetesen:

a) ami a Teréziai úrbérbe bemondatott;

b) ami be nem mondatott is, de bebizonyíttatik, hogy az úrbér behozatalakor már telki illetőségképpen jobbágyságban volt;

c) ami később majorságra vagy udvartelekre telepített, vagy a majorságból az úrbéri telekhez csatoltatott, ha az ilyen telepítés adórovatba ment, vagy ha adórovatba nem ment is, de a volt jobbágyság a házat maga építette, és a fentebbi c) pontban körülírt minéműségű szerződésekön kívül úrbéri szolgálatot, vagy azzal felérő fizetést teljesített;

d) a törvényszellemében úrbériséget pótló állapotnak tekintendő az is, midőn a földesúr nem képes felmutatni olly szerződést, mellynél fogva bizonyos határidőnek eltelté után a birtoknak az uraság szabad rendelkezése alá vissza kell szállania; mint szintén, ha a szerződésben a tartozásoknak megváltoztatása iránt az uraság jogát világosan fönn nem tartotta;

e) az úrbéri állománnyá vált irtások;

f) az úrbériségért cserébe kapott majorság hasonlóan úrbéri természetet ölt magára;

g) az uraság által a jobbágyságtól az I. rész 40. címének ürügye alatt elfoglalt telek, ha az idézett tör-

vény esete és szüksége felsőbb bíró által is jóváhagyott ítélettel nem bizonyíttatik.]

3-szor. Minden olyan esetben, midőn a lakos a telket vagy földet úrbériségnek, az uraság pedig majorságnak követeli, a kérdést barátságos egységnek nem sikerülése esetében az 1848 : 10. tc. szellemében az alispányi bíróság ítélje el, a fokonzónai fellebbezés a volt jobbágnak birtokban maradása mellett felhagyatván.

4-szer. Ilyen perekben az alispányi bíróság vizsgálatot fog készíteni és ezen vizsgálatot a perhez melléklendi a következő kérdőpontokra :

a) A kérdéses telek az úrbér behozatalakor az úrbéri táblába bemondatott-é? vagy ha be nem mondatott is

b) az úrbér behozatalakor telki illetőségképpen jobbágykézben volt-é?

c) ha a telek az úrbér behozatalánál későbbben telepítettett, bejött-é adórovatba?

d) ha adórovatból kimaradt, a házat a volt jobbágy építette-é? úrbéri szolgáltatásokat, vagy azzal felérő fizetést teljesített-é?

e) szerződés mellett történt-é a telepítés, és a szerződés bizonyos határidőhöz van-é kötve, mellynek eltelte után a birtoknak az uraságra vissza kell szállni — a szerződésben fenntartotta-é az uraság, hogy a tartozásokat teljesítése szerint változtassa?

f) időközben nem történt-é a kérdés alatti telekre nézve a földesúr és volt jobbágy között csere, kielégített-é a jobbágy a csere által és a cserélt telek a másikonak természetét felölve adó alapjává vált-é?

g) a peres telek nem úgy jutott-é a földesúr kezére mint elhagyott jobbágytelek, mellyet a törvény szerint más jobbágnak kellett kiadni?

h) nem olyan-é a peres telek, mellyet a földesúr az I. rész 40. címjénél fogva udvartelekké változtatott, de később ismét jobbágnak adott ki, mint már majorságteleket, és ha ilyen, tudja-é a földesúr felsőbb vizsgálaton is keresztülment bírói ítélettel bizonyítani, hogy az I. rész 40. címjének szüksége fennforgott?

5-ör. A volt jobbágnak, ha kívánja, tisztí ügyvédi pártfogás rendeltessék.

6-or. Azon lakosok, kik valamely nem úrbéres helyre mint szellérek vagy földdel bíró gazdák haszonbér vagy szolgáltatások lekötése mellett bizonyos időre úgy telepedtek le, hogy ott felépítkezvén rendes községekké is alakultak, habár az elköltözésükre szerződésileg kikötött határidő kitelt volna is, megszokott tűzhelyeiket odahagyni nem kényszeríthetnek, hanem úgy ezen esetben, valamint akkor is, ha az általok még az úrbériség megoldása előtt kötött telepítési szerződés feltételeit magokra nézve a már felszabadított úrbéresek irányában nyomasztóknak éreznék, hogy ez az elégtelenség, nyugtalanság és ingerültség folytonos anyagául szolgálja, az illető hatóság, mihelyt hasonló esetek tudomására jutnak, az illető felek bizodalmit bíró egyénekből alakítandó küldöttség által rögtön intézkedni fog, hogy a telepítő és telepítettek között ideiglenesen is olly egység eszközöltesék, melly a törvényhozásnak e részben teendő rendeletéig a közbékét biztosítsa.

7-er. [Minden önkéntes foglalások ezen szigorúan eltiltatván,] a telekről kibecsültetések is úgy az úrbéres mint nem úrbéres helyeken mindenkor csak alispányi bíróság ítéleténél fogva történhetnek, fennhagyatván a birtokon belőli fellebbezés.

Kelt Debrecenben, ápril 20-án 1849.

az ország kormányzó elnöke⁵⁷

⁵⁷ A fenti közlés alapjául az ápr. 20-i kelettel önálló nyomtatványként megjelent szöveg szolgált. (Számos példánya található az OHB 5194/1849. sz. iratcsomóban.)

Az úrbéri rendelet jelentősége

A nagyfontosságú rendelet — amennyiben következetesen végrehajtják — végső fokon a majorsági jobbágyság jelentős részének földjét gyakorlatilag szabaddá tehetné; rendkívül nagy volt ugyanis azoknak a telkeknek a száma, amelyek majorsági vagy úrbéri jellege homályos volt s a rendelet egyrészt azért, hogy a földesúr köteletségévé tette a bizonyítást és olyan bizonyítékokat írt elő, amelyekkel csak kevés földesúr rendelkezhetett, másrészt azért, hogy a fellebbezését a volt jobbágnak birtokon belől engedte meg, becsületes végrehajtás esetén lényegében a parasztságot javára dönthette volna el ezeket a vitás kérdéseket. A tiszta majorsági földeket művelő parasztságot számára ugyanakkor széles perspektívát nyitott meg a kormánynak a rendeletben nyilvánított azon ünnepélyes ígérete, hogy az úrbéri vitás kérdések rendezésére és az úrbéri maradványok megszüntetésére haladéktalanul törvényjavaslatot terjeszt az országgyűlés elé. Persze ez a rendelet távolról sem ölelte fel a parasztság valamennyi sérelmét és követelését s a parasztság tömegeinek hangulatát talán még akkor sem tudta volna döntően befolyásolni, ha a kormány biztosítani tudta volna gyors és becsületes végrehajtását. Mindenesetre a parasztság további magatartása szempontjából a rendelet kibocsátása csak korlátozott eredményeket hozhatott, mint ahogy maga a rendelet is olyan mérlegeléseknek volt az eredménye, amelyek az önvédelmi harc és a parasztkérdés összefüggését csak szűkebb perspektívából vették figyelembe: nem akartak általános rendezést, hanem csupán meg akarták akadályozni a parasztság honvédelmi készségét károsan befolyásoló földesúri visszaéléseket. Ezt az önmagában is elkésett kiinduló lépést gyorsan kellett volna követnie a probléma általánosabb szemléletéből kiinduló következő lépésnek: valamennyi paraszti igény mérlegelésével a parasztság minden rétegét érintő pozitív juttatások útján kellett volna növelni, megsokszorozni a paraszti tömegek honvédelmi eltökéltségét.

De várható volt-e Kossuthtól, vagy az országgyűlés birtokos nemesi többségét képviselő új kormánytól, hogy a nehezen megkezdett úton gyorsan tovább halad előre és radikális intézkedésekkel teszi érdekeltt a parasztságot a haza és a forradalom vívmányainak megvédésében? Ha visszagondolunk az április 19-i rendelet viszontagságos keletkezésének történetére, erre a kérdésre csak kétkedő választ adhatunk. Kossuthról láttuk, hogy a decembervi döntő fordulat után, a szabadságharc ügyének mélypontja idején is következetes maradt ősi magatartásához: megnyilatkozásai továbbra is azt a meggyőződését tükrözik, hogy a márciusi törvény a parasztság minden lényeges igényét kielégítette, továbbra is a birtokos nemességben látta a nemzeti egységfront legfontosabb elemét, s bár gyakran fordult a parasztsághoz, amikor közvetlen veszély fenyegetett, vagy amikor az első sikerek után az erőfeszítések fokozása vált szükségessé, felhívásaiban továbbra is csak a nemesség áldozatkészségéből elnyert előnyökre utalt, de nem tette a leghalványabb célzást sem arra, hogy a kormány és az országgyűlés hajlandó a parasztságnak többet is adni, mint amennyit már megadott.⁵⁸ Pedig Kossuth is és

⁵⁸ Egyik legjellegzetesebb példa erre Kossuth ápr. 7-i, Gödöllőn kiadott rendelete: ebben azt kívánta a felszabadult és felszabaduló területek lakosságától, hogy állítsák ki másodszor is az elmúlt év szeptemberében kivetett újoncmennyiséget, hogy a módosabbak ezen felül is fogadjanak minél több újoncot s hogy amerre az ellenség fut, »keljen fel a nép tömegestől s irtsa ki hazánk földjéről a zsarnok ellenségét«; ezzel szemben

a kormánytársai is érezték, hogy a paraszti igények, s különösen a földtelen parasztság földigényének kielégítése rendkívül jelentőséggel bíró a parasztság mozgósítása szempontjából; erre mutat legalábbis az a körülmény, hogy néhány esetben, amikor valóban döntő erőfeszítésekre kellett rávenni a parasztságot, Kossuth és a kormány földjuttatással kecsegtette a hazáért harbaszálló és magukat kitüntető katonákat és népfelkelőket. Amikor november közepén Windischgraetz támadása mindennap várható volt és a feldunai sereg megerősítése volt a legsürgősebb feladat, Kossuth november 15-i újonczási rendelete azt ígérte, hogy a rokkant *katonák* »jövendőjük biztosítása egy részben föld kiosztással is fog eszközöltetni.«⁵⁹ A december 22-i népfelkelési felhívás a harcban munkaképtelenné vált népfelkelők számára szabad választást engedett a holdig való eltartás, 1000 forint vagy 10 hold föld között.⁶⁰ Februárban, amikor Szemere mint felvidéki kormánybiztos Schlick seregének bekerítését és megsemmisítését szervezte, Kossuth arra szólította fel, hogy az árulók földjét ossza ki a zsellérek és rokkantak között.⁶¹ S Szemere, amikor márciusban megkezdte a felvidéki védereg szervezését, nem is mulasztotta el, hogy a háborúban megrokkantaknak ne ígérjen a december 22-i felhíváshoz hasonlóan 10 hold földet vagy 1000 forintot.⁶² Ezek a szórványos, és jobbra megrokkánáshoz kötött ígéretek természetesen még akkor sem váltottak volna ki mélyebb, maradandóbb hatást, ha megtartották volna őket, hiszen az egész parasztságnak, vagy nagy paraszti rétegeknek egyetemlegesen nem ígértek semmit. Persze még így is lelkesítő példa lett volna egy-egy vidéken, ha a szabadságért vívott háború rokkantjaként falujába hazatérő paraszt valóban beülhetett volna a megígért tíz hold föld birtokába. De erről sajnos nem volt szó, nem ismeretes olyan eset, hogy a kormány ezt az ünnepélyes ígéretet teljesítette volna. A Pénzügyminisztérium kimutatásai szerint május 12-ig mindössze 9 egyént nyugdíjaztak 10 hold földdel vagy az 1000 forint kamatjával, az egyes esetek végrehajtásával kapcsolatos iratok azonban arról szólnak, hogy a kérvényezőket az 1000 forint választására beszélték rá s azt is úgy folyósították, hogy annak kamatjaként napi néhány krajcár kifizetésére utasították a rokkant lakóhelye szerinti hatóságot.⁶³ S a szabadságharc későbbi szakaszában sem igen szaporodott az ilyen formában kielégített rokkantak száma, aminek legfőbb oka — a kormány általános érdektelensége mellett — Duschek pénzügyminiszter június 10-i elvi döntése volt. Duschek ugyanis ekkor Szemere miniszterelnök érdeklődésére olyan választ adott, hogy a Honvédelmi Bizottmány egykori ígérete csak a népfelkelésben megrokkant-

nem ígér többet, mint hogy a robotot, amelyet az ellenség egyes területeken állítólag újra bevezetett, a kormány nem engedi többé visszahozni, s hasonlóan az ellenség által bevezetett robot- és dézsmaváltságot is törvényellenesnek nyilatkoztatta ki. (KÖM XIV. 833. s. köv. l.)

⁵⁹ Közlöny, 1848. nov. 21.

⁶⁰ KÖM XIV. 843. l.

⁶¹ »... Szirmay Istvánnak, az árulónak, s akik vele tartanak, birtokát (ha van Miskolc táján) elfoglalni, az ingókat, amennyire felhasználhatók, azonnal felhasználni, az ingatlanokat pedig 10 holdjával jóérzésű zsellérek között a lehető legolcsóbb árenda alapján, pl. 15–30 kr. egy holdtól, kiosztani, hogy sok ember érdeke olvadjon bele — vagy pedig harchetetlen invalidusoknak tulajdonul is adni — ezek s hasonlók most önnök hazafiúi erélyét teljes mértékben igénybe kell, hogy vegyék« — írja Kossuth febr. 8-án (KÖM XV. 886. s. köv. l.).

⁶² Szemere márc. 16-án kelt felhívását l. a Közlöny márc. 23-i számában.

⁶³ O. L. Pénzügymin. 5987/1849. sz.

takra vonatkozik, a katonaságra nem, a rendes katonai szolgálatban megrokkantak tehát csak a rendes — eléggé nyomorúságos — rokkantellátásra tarthatnak számot.⁶⁴ Igaz, hogy a december 22-i rendelet valóban így intézkedett. Duscheknek azonban ennek ellenére még formailag sem volt igaza, mert hiszen Kossuth november 15-i felhívása — láttuk — a katonai szolgálatban megrokkantaknak is földosztást helyezett kilátásba. S ha ősszel még feszélyezte a kormányt az a körülmény, hogy a parasztkatonák földigényeinek a kielégítése végett vagy a kincstári, vagy újból a nemesi tulajdonhoz kellett volna nyúlni, ez az aggály is alaptalanná vált 1849 tavaszán, amikor a kormány egyre-másra vette zár alá az áruló arisztokraták birtokait. A Pallaviciniek, Károlyiak, Zichyek birtokaiból jutott volna bőven a hazáért vérző földtelen parasztoknak is és az április 19-i parasztvédő rendeletnek helyes kormánypolitika esetén csak az első, szerény lépést kellett volna jelenteni a parasztság igényeit felkaroló további intézkedések sorában. Az ilyen irányú előrehaladás lehetőségei azonban április 19-e után sem lettek sokkal kedvezőbbek. A következő hetek belpolitikai fejleményei között, amikor a fontos döntések meghozatala a Honvédelmi Bizottmány kezéből az új minisztérium hatáskörébe és a kossuthi politika korlátok közé szorítására törekvő országgyűlés ellenőrzése alá került, az úrbéri viszonyokat minden vonatkozásban megszüntető törvényjavaslat kilátásba helyezett országgyűlési tárgyalásától sem igen lehetett gyors és messzemenő eredményeket várni.

Nagy József működésének második szakasza

Kétségtelen, hogy a győzelmes háború terheit hordozó parasztság igényeit ekkor, a nagy tavaszi diadalok és az ország tekintélyes részének felszabadítása után már nem elégíthette ki az április 19-i rendelet, amely egyébként is a számos igény és panasz közül csak egyet-kettőt — igaz, hogy a legfontosabbakat — volt hivatva orvosolni. Helyes alkalmazása, lelkiismeretes végrehajtása esetén azonban ennek ellenére is nagymértékben hozzájárulhatott volna a parasztság megnyugtatóhoz és a szabadságharc ügye iránti bizalom megszilárdításához. A rendeletnek azonban nagy gyöngéje volt, hogy — jobb megoldás lehetőségének híján — a vármegyei apparátusra bízta a vitás kérdések megvizsgálását és első fokon való eldöntését. Ez az eljárás mód még a legnagyobb pártatlanság és lelkiismeretesség esetén is az ügyek végletekig való elhúzásának veszélyét rejtette magába, nem is beszélve arról, hogy a megyei szervek pártatlanságához is szó férhetett. A rendelet jótékony hatása csak akkor válhatott volna országos méretekben is érezhetővé, ha minden megyében akadt volna a kormány szándékait és a nép érdekeit annyira megértő kormánybiztos, mint amilyen Nagy József volt Szatmár megyében.

Nagy József az április 19-i sikeres nap után még azt sem várta meg, hogy a nagy fáradtsággal kiharcolt rendelet nyomtatásban is napvilágot lásson, hanem haladéktalanul visszaindult Szatmárba. Ideiglenes használatra magával vitte Kossuthnak egy rendeletét, amelyben az, mintegy válaszul Nagy József korábbi felterjesztéseire, összegezte a kormány álláspontját a szatmári panaszokkal kapcsolatban. Kossuth ebben a rendeletben a zavarok okainak többször említett fejtegetése után rámutatott arra, hogy »a tör-

⁶⁴ O. L. Hadügymin. 26.246/1849. sz.

vénynek életbeléptetése és a nép nyugalmanak fenntartása az álladalomnak érdekében áll, az úrbéri terhektől felszabadult telkeknek ingatagsága és ebből eredni szokott versengések pedig kivált a jelen viharos időben a belbékére veszélyessé válhatnak», ezért utasította Nagy Józsefet, hogy a panaszokat a törvények értelmében intézze el s határozzon meg egy olyan ideiglenes állapotot, »melyhez a felek magukat tartani kötelesek lesznek mindaddig, míg azok iránt a törvényes bíróság, vagy a törvényhozás másképpen nem intézkedend. és szigorú igazságszolgáltatás által a népnek bizalmát a törvény iránt szilárdítsa meg«. Ezután felsorolta a rendelet azokat az irányelveket, amelyeket a panaszok elintézésénél szem előtt kell tartani; ezek — rövidebb fogalmazásban — azonosak voltak az egész országra érvényes rendelet alapelveivel.⁶⁵ Az egész országra érvényes rendelet mellett Nagy Józsefnek azért volt szüksége erre a személyének szóló rendeletre is, hogy — kibővítve korábbi megbízását, amelynek alapján csak javasolhatott, de önállóan nem dönthetett — a jövőben el is dönthesse az elébe kerülő ügyeket, legalábbis addig, amíg azok a rendes törvényes útra terelődnek. E rendelet birtokában látott hozzá Nagy József március végén félbehagyott munkájának folytatásához.

Első jelentését a Vetés községben megvizsgált panaszokról küldte be az Igazságügyminisztériumnak május 10-i kelettel. Itt elsősorban a község fordult hozzá azzal a kérrrel, hogy »a királyi kisebb haszonvételek jövedelme, mely eddig tisztán csak a földesurakat illette, most midőn már az úrbéri birtok felszabadult, fordíttassék az egész község hasznára«. A kormánybiztos válasza erre a kérdésre egyszerű volt: az 1836: 6. tc. még érvényben van, eszerint a regálék jövedelme a földesurat illeti, míg a törvény mást nem mond, marad minden a régiben. Több eredménnyel járt az egyes községlakók által beadott számos panasz, amelyek túlnyomó részénél a szóban forgó telek úrbéri vagy majorsági jellegét kellett eldönteni. Összesen 43 ilyen jellegű panaszt vizsgált meg Nagy József és nem kevesebb, mint 32 esetben a volt jobbágnak adott igazat annak ellenére, hogy a földesurak a már korábbról ismert érvek és bizonyítékok tárházát vonultatták fel a maguk igazának bizonyítására.⁶⁶

Nagy József Mikola községben végzett munkájának az kölcsönzött különös érdekességet, hogy itt volt közbirtokos Mándy Péter, akinek reakciós szellemű felterjesztését márciusból már ismerjük. Itt a lakosok jelentékeny része azt panaszolta, hogy »az erdő használatából, ugymint a faizás és erdőbeli legeltetés gyakorlatából kiszorítottak, továbbá hogy az elkezdett úrbéri szabályozó perben a telkek száma és az úrbéri telken lakók helytelenül állapítottak meg s a szerént számos olyan gazdák, kik kétségtelen úrbéri telkeket és földeket bírtak, nemcsak földjeiktől megfosztatnának, de még telkeik is majorságiak s annál fogva továbbra is teher alatt maradnának«. A birtokos, Mándy Péter viszont a folyamodók egynémelyikének panaszát nemcsak alaptalannak, hanem hálátlannak is nyilvánította, »a folyamodásban általában a földesurak ellen használt, kegyetlen zsarnok és reactionarius cimeket rágalomnak nyilvánította s ezek ellenében az egész népségre hivatkozott az iránt, hogy jobbágyaival kegyetlenül nem bánt, sőt őket folyvást élelemmel segítette«. A folyamodvány »kíméletlen kitételeit« a többi közbirtokos is sérel-

⁶⁵ A rendelet érdekessége az, hogy szövege elejétől végig Nagy József s. k. fogalmazványa, Kossuth csak kézigyével látta el és egy-két kisebb igazítást eszközölt rajta. (A fogalmazványt l. az OHB 5194/1849. sz. iratcsomóban.)

⁶⁶ A máj. 14-én kelt jelentést és jegyzőkönyvet l. Igazságügymin. úrbéri oszt. 762/1849. sz. alatt.

mesnek nyilvánította s hangoztatta, hogy a mikolai földesúr a jobbágysággal mindig szeliden bánt. A földesúr és paraszt közti viszony patriarkális idilljéről azonban Nagy József vizsgálata lerántotta a leplet. Az erdőhasználattal kapcsolatos panaszokról ugyan megállapította, hogy a szűkmarkú 1836-os és 1848-as törvény értelmezése szerint a parasztok nem kaphatnak többet, mint amit kapnak, az úrbéri telkekkel kapcsolatos viták megvizsgálása után azonban arra az eredményre jutott, »hogy Mikola helysége egyik azon Szatmár megyei helyek közül, melyekben sem a Theresiai úrbér, sem az 1836-iki úrbéri törvények valósággal fogamatba nem mentek, hanem mindazok, kik a helységben laktak, szerződéses, még pedig az úrbérinél sokkal terhesebb kötelességek teljesítésére szorítottak. Ezen állapotból következett azon visszaélés, hogy a jobbágyságnak állandó jobbági birtoka nem volt, hanem az uraság által önkény szerént bírói ítélet nélkül szabadon elmozdítottak, vagy földjük elvételével, az uraság által megtartott, vagy más lakosnak átadatott.« S annak ellenére, hogy az úrbéri törvények a valóságban végrehajtva sohasem voltak, a szabályozó perben a földesúr annyi úrbéri telket mondott be, ahány a Mária Terézia-féle összeírásba bekerült, »de arra se fordított kellő szigor, hogy az úrbér behozatalakor már létezett jobbágyság telkek valósággal úrbéresekké kijelöltetnek volna, hanem az uraság szabadon kicserélte a régieket és azok helyett másokat jelölt ki«. Más esetekben régi és új telepítésű telkekre zselléreket telepített a földesúr, »anélkül, hogy a telepítési szerződésben a majorsági jog fenntartott volna«. »Az úrbériségnek ezen bezavart állapotában« Nagy József azokat a lakosokat, akik telkeiket a földesúrral szemben úrbéresekké vallották, arra utasította, hogy követelésükkel lépjenek be a folyamatban levő úrbéri szabályozó perbe és várják meg az illetékes bíróságok döntését. A vitás ügyekben azonban addig is, míg a bírói ítélet bekövetkezik, meghatározta »azon ideiglenes állapotot, melyhez a felek magokat tartani fogják mind addig, míg a törvényes bíró, vagy a törvényhozás másképpen intézkedend«. S szorgos vizsgálat és az öregek tanúbizonyosságának meghallgatása után összesen 45 volt jobbági vitás telkét nyilvánította úrbérinek, viszont 20 panaszos esetében a telek majorsági jellege annyira kézenfekvő volt, hogy a földesúr javára kellett döntenie. Ezenkívül két volt jobbágyot, akiket Veres György közbirtokos a lakásukból önkényesen kihánytatott, visszahelyezettett házukba, a birtokot pedig utasította, hogy tartsa magát az április 19-i kormányrendelethez.⁶⁷

Hasonló állapotokat talált Nagy József útjának következő állomásán. Sárközújlak helységben is és ennek megfelelően csaknem szösz szerint azonos az a jellemzés is, amelyet a kormányhoz küldött jelentésében az úrbéri törvények végrehajtásának elmellőzése s a telkek úrbéri és majorsági jellegének összezavarása folytán kialakult bonyolult helyzetről ad. A helyzet tisztázása itt is csak részletes és alapos bírói eljárás eredményeként következhet be, annyit azonban előrebocsát Nagy József, hogy »a helység lakossai az általok bírt telek és földek után közterhet viseltek«. A bírói eljárás befejeztéig azonban itt is meghatározta Nagy József a betartandó ideiglenes állapotot, és »a földesuraknak, helybeli bíráknak és öregeknek, úgy a panaszosoknak meghallgatása után« összesen 27 panaszos telkét nyilvánította úrbérinek, 16 egyéb panasz esetében pedig, amikor jobbára csak a panaszos által is elismert kötelességek teljesítésének módozatairól volt szó, elutasította, illetőleg a földesúrral való megegyezésre utasította a panaszost. Itt fordult elő az a jellemző

⁶⁷ A máj. 14-én kelt jelentés és jegyzőkönyv uo. 288/1849. sz.

eset, hogy az egyik földesúr az egyik katonáskodó haszonbéres terhes feleségét a vállalt robot nem teljesítése miatt ki akarta dobni a házából. Nagy József közbelépett és arra hivatkozva, hogy »a folyamodónak férje hazánkat és szabadságunkat védelmezi, nehogy gyámol és vagyon nélkül maradt nője az úri szolgálat miatt, születendő gyermekével inségre jusson«, kérte a földesurat, hogy a haszonbéres katonáskodása idejére engedje el a szolgáltatásokat. A földesúr azonban nem hajlott a kérésre, sőt még a folyamodó által felajánlott robotváltságot is elutasította; végül is Nagy József közbenjárására két más földesúr ajánlott fel szabad telket a bajbajutott katonafeleségnek.⁶⁸

Mezőpetri község előljárói azzal a panasszal fordultak Nagy Józsefhez, hogy Jasztrabszky Ignác főszolgabíró »az ő részei jószágában a petriek által bírt szőlők dézsmája fejében, mely eltöröltetett, a nevezett főszolgabíró kezéhez hivatalosan letett bánompénzt, 300 forintot lefoglalta«. Nagy József vizsgálata megállapította, hogy a panasz megfelel a valóságnak, a főbíró az országgyűlés határozata ellenére szőlődezsmát követelt s ennek fejében a kezéhez hivatalosan letett 300 forint bánatpénzt magáncélra lefoglalta, a petriektől pedig az így visszaélészerűen elsikkasztott bánatpénzt újból kiszarolta. Az önkényeskedő és hivatali hatalmával visszaélő főszolgabíró ellen a Belügyminisztérium Nagy József jelentése alapján eljárást indított.⁶⁹

Nem kevésbé jellemző Nagy József eljárás módjának alaposságára és becsületességére a pálfalvai és krassói úrbéri panaszok elintézése sem. Pálfalván a község panaszt emelt két földesura, Pelei József és Teleki Miksa ellen, hogy elszedik volt jobbágyaik földjeit. Pelei nyugodtan hivatkozott a jobbágyaival 1827-ben kötött szerződésre, amely alapján a szolgálatot megtagadó jobbágyot eltávolíthatta, egy úrbéri perre, amely Pálfalvát még 1773-ban udvarteleknek minősítette s arra a tényre, hogy lakói adót sem fizettek soha. Teleki Miksa pedig arra való hivatkozással, hogy Pálfalván az úrbéri törvényeket nem hajtották végre, a lakosokat az 1836-i törvény alapján majorságra telepített zselléreknek nyilvánította. Nagy József az előmutatott okmányok alapján mindezt bizonyítottan vette, azonban arra való hivatkozással, hogy a földesurak nem tudnak olyan szerződést előmutatni, amelyben a földek majorsági jellegét kifejezetten fenntartották volna, s mivel a jobbágyság az adón kívül az összes többi közterheket viselték, azonkívül mivel a földesurak jobbágyaik ellen úrbéri rendbeszedési pert indítottak és ezzel maguk ismerték el a földek úrbéres jellegét, a pálfalvai lakosokat úrbéri viszony alatt levőknek. szerződéseiket úrbért pótló szerződésnek s ennek következtében az úri tartozásoktól menteseknek nyilvánította. Krassó helységben a földesúr összesen 15 volt jobbágy telkét követelte magának, egyesektől pedig már el is vett földeket. Érvei jobbra a megszokottak voltak, s az úrbéri és majorsági földek sok évtizeden át bekövetkezett teljes összezavarodásán alapultak. Azonban Nagy József itt is sikerrel alkalmazta azokat az ellenérveket, amelyeket korábbi gyakorlata alapján alakított ki s amelyek az április 19-i rendeletben előírt bizonyító eljárással is összhangban voltak: az eredmény az lett, hogy mind a 15 telek úrbéri jellegűnek bizonyult s a kormánybiztos kötelezte a földesurat az erőszakkal elfoglalt földek visszaadására is.⁷⁰

⁶⁸ A máj. 16-án kelt iratokat l. no. 298/1849. sz. alatt.

⁶⁹ Nagy József jelentésének kivonatát és az Igazságügyminisztérium máj. 17-én kelt intézkedésének fogalmazványát l. no. 268/1849. sz. alatt.

⁷⁰ A pálfalvai és krassói eljárásról szóló máj. 22-i, ill. máj. 24-i jegyzőkönyveket l. uo. 27/1849. sz. alatt.

Kiskolcs községben fordult elő az az eset, hogy a földesúr egy a harc-
térén nemzetőri szolgálatban elhalt paraszt telkét próbálta körmönfont érvek
alapján magának megszerezni, Nagy József azonban az elesett nemzetőr
családjának javára döntött. Ugyanitt összesen 8 vitás telek úrbéri jellegét
állapította meg, egyet majorságinak nyilvánított és négy. nem telket illető
kérdésben elutasította a panaszost.⁷¹ Körtvélyesen hat jobbágytelken lakó
nemestől a földesúr azzal az indoklással akarta elvenni a telket, hogy egy
1846-ban kötött haszonbéri szerződésben maguk is elismerték a telkek major-
sági jellegét, továbbá, hogy az úrbéri perben nem úrbéres telkeknek állapít-
tattak meg s végre, hogy mint neimes emberek adót nem fizettek és így a telkek
adó alapjává nem váltak. A megyei hatóságoknak mindez nyilván elég érv lett
volna a telkek majorsági jellegének bizonyítására, Nagy Józsefnek azonban
nem volt elég. Kihallgatta a helység öregjeit s ezek vallomásából kiderült,
»hogy a folyamodók belső telkei a többi jobbágy féle telkekkel egysorban
ember emlékezetétől fogva más jobbágyokéhoz hasonló szolgálatok alatt
állottak«, a külső földeket pedig az 1817-es felmérés idején ezek után is a többi
jobbágytelekhez mindenben hasonlóan adták ki, »s ezen időtől fogva a folya-
modók vagy elődjeik ezen földeket állandóan használják és az uraságnak a
többi jobbágyokkal egyenlően dézsmát adtak«. Mindebből Nagy József meg-
állapította, hogy a folyamodók telkei úrbéri jellegűek s tulajdonosaikkal csak
kényszerítő körülmények között, törvényellenesen lehetett megkötni a földes-
úr által érvül felhozott 1846-i szerződést. A telkeket tehát a panaszosoknak
ítélte és kötelezte a földesurat az időközben behajtott haszonbér visszatérí-
tésére.⁷²

A körtvélyesi ügy volt az utolsó a Nagy József által elintézett Szatmár
megyei úrbéri panaszok sorában. Az erről készült jegyzőkönyvet már Pest
felé vezető útján, Váradolasziban írta meg és június 19-én Pesten személyesen
nyújtotta be az Igazságügyminisztériumban. Tevékenységét Szatmárban be-
kellett fejeznie, mert képességeire új munkaterületen volt szükség. Az igazság-
ügyi szervek átalakulása során ugyanis Vukovics igazságügyminiszter a fel-
osztatott királyi tábla helyébe létesített országos törvényszék elnökévé Nagy
Károlyt nevezte ki, s valószínűleg az ő kívánságára a törvényszék hírainak
sorába Nagy Józsefet is számításba vette. Május 28-án jelentek meg a kinevező
rendeletek⁷³ s Nagy József utasítást kapott, hogy előző megbízatását befejezve,
legkésőbb június 20-áig jelentkezzen új szolgálati helyén. Nagy József eleget
tett az utasításnak, Pestre érkezése után azonban rögtön szükségét érezte annak,
hogy felhívja a kormány figyelmét a Szatmárban befejezetlenül maradt küldetés
fontosságára és azokra a veszélyekre, amelyek a kérdés elhanyagolásából
származhatnak. Ezért még június 20-án megírta zárójelentését az Igazság-
ügyminisztériumnak és ebben javaslatot tett a függőben maradt ügy megol-
dására.

A jelentés bevezetőjében Nagy József röviden összefoglalta a küldetését
szükségessé tevő előzményeket, utalt a megbízatását tartalmazó iratokra,
végzett munkáját illetően pedig hivatkozott az időről-időre beküldött jelen-
tésekre. »A panaszok — folytatta ezután jelentését — Szatmár megyében létem
alatt folyvást szaporodtak, annyira, hogy mintegy 80 helységben lett szük-

⁷¹ A máj. 24-én kelt jegyzőkönyvet l. uo. 31/1849. sz. alatt.

⁷² A jún. 14-én kelt jegyzőkönyvet l. uo. 76/1849. sz. alatt.

⁷³ A kinevezési iratokat l. Igazságügymin. eln. iratok 630. rakt. sz. csomóban; megjelentek a Közlöny máj. 31-i számában.

séggé megjelenésem és intézkedésem, amit eddig bevégezni nem lehetett, de a nép egyrésről a panaszok elintézése iránti készséget, másrésről ott, ahol megjelentem, eljárásom eredményét tapasztalván, példás türelemmel várakozott, míg a sor a beadott folyamodások elintézésére kerül. Midőn most Szatmárból eljöttem, nehogy a nép a függőben maradt számos panaszok orvosoltatása iránt kétségbe essék és emiatt az önkény ellen önkényt használjon, vagy a panasz-özönnel a ministeriumnak válják terhére, szükségesnek láttam az első alispán által körlevél útján a népnek tudtára adadni, hogy hivatalból rövid időre eltávozom ugyan, de visszatérendek s addig a panaszosok legyenek bizalommal és türelemmel panaszaik elintéztetése iránt. A továbbiak során utalt Nagy József arra, hogy bár a törvényhozás »előleges tárgyul tűzte ki az úrbéri viszonyok maradványának megszüntetését és ebből a Szatmár megyei panaszok orvosoltatása önként fog következni«, a tervezett törvény létrehozatalához és foganatba vételéhez még sok idő kell s ezért figyelmeztette a miniszteriumot, »miszerint addig is, míg a törvény életbe lépne, a Szatmár megyei panaszokat függőben hagyni nem lehet, hanem oda egy biztost kinevezni szükséges, aki ha a törvény keletkezéséig minden panaszokat el nem intézhet is, legalább a közbéke érdekében annyit eszközölhet, hogy a volt földesúr és felszabadult jobbágys közötti súrolódást elhárítja és meggátolja, hogy a súrolódás kitöréssé ne fajuljon«. S most már egész tavaszon folytatott munkájának tapasztalatait összegezi Nagy József, amikor magyarázatul újból utal az úrbéri rendeletek végrehajthatatlanságára, a jobbágnak a patriarkális viszony ürügyén történt rendszeres megszarolására, az úrbéri összeírások meghamisítására, amikor is a teréziai összeírásban szereplő számú, de nem azonos telkeket írtak össze, »sokhelyt szándékosan kihagyván a sok földekkel ellátott régi telkeket«. Ezek a hamis összeírások szolgáltak alapul az úrbéri szabályozások alkalmával és az 1848 : 9. tc. végrehajtásánál is, »innen következett, hogy az úrbéri szabályozások alkalmával a helységek földdel bíró lakosságának nagy része nemcsak földjeitől megfosztatott, de még belső telke is majorsági telekké változtatott, és a nép minden szabályozás után panaszodik, elfelejteni nem tudván, hogy ötlet ősi telkétől és földjeitől meg lehessen fosztani«. A márciusi jobbágyfelszabadítás után a földesurak csak annyi telket szabadítottak fel, amennyi a fenti módon készült összeírásokban szerepelt, a többit pedig továbbra is szolgáltatásokra vagy fizetésre kényszerítik, »és így az 1848 : 9. tc. nemcsak meg nem nyugtatta a népet, de még inkább a békétlenségnek egy újabb nemét idézte elő, az irigységet azoknál, kik most is úrbéri teher alatt állanak, azok ellen, kik az 1848 : 9. tc. által felszabadítottak, és ez annál nagyobb figyelmet érdemel, mivel a teher alatt maradtak száma ha nem nagyobb részét, legalább általában fele részét teszi a népességnek. Ezekből az uraság az úri tartozást követeli, ellenkező esetben a telekről elmozdítással fenyegetőzik, az ilyen tartozások miatt a szolgabírák a népet költséges szóperrel sanyargatják, sőt a földesúr sokhelyütt az április 19-i kormányrendelet ellenére erőszakkal kihányatja a telekről a szolgáltatások teljesítését megtagadó parasztot. A népnek nagy része pedig mindezen ijesztések ellenére is se szolgálni, se fizetni nem akar, hanem ragaszkodik az 1848 : 9. tc. rendelethez.« »Mig én Szatmár megyében voltam — jut el jelentése befejezéséhez Nagy József —, igyekeztem minden önkényes eljárásnak elejét venni, ezt látván a nép. az erőszaknak nem szegzett ellenébe erőszakot, hanem panasszal járult hozzám : de tartani lehet attól, hogy ha nem lesz valaki, kihez a nép azon meggyőződéssel járulhat, miszerint panasza részrehajlatlanul

megvizsgáltatik és elintéztetik, a megyei tisztikar pedig e tekintetben a bizalmat megérdemleni vagy nem tudja, vagy nem akarja, azon esetben a földesurak önkénye ellen a nép is a maga erejére talál támaszkodni, ami hazánk jelen körülményei között különösen Szatmár megyében, Erdélynek szomszédságában, hol a ragadós népn nyugtalanság még maig sincsen lecsendesítve, könnyen komolyabb következeket vonhat maga után.»

Ezek voltak azok a körülmények, amelyekre a minisztérium figyelmét felhívni Nagy József »hazafi köteletségének« tartotta zárójelentésében. S a minisztérium magáévá is tette a zárójelentésben foglalt javaslatot. A minisztériumban ekkor államtitkárként tevékenykedő Bónis Sámuel véleménye az volt, hogy a jelentésben foglalt okoknál fogva valóban szükséges a kormánybiztos kiküldése, s »tekintve a jelentő kormánybiztosnak eddigi működési ideje alatt annyi szorgalommal, hazafiúi buzgósággal, s eréllyel párosult, az általa elintéztett úrbéri tárgyak körül tanusított jártasságát« úgy vélte, hogy a miniszter választása »kitűnőbb s jelesebb egyéniségre nem eshetnék«, mint ha újból Nagy Józsefet bízná meg a kormánybiztossággal. Vukovics igazságügy-miniszter hozzájárult a javaslathoz, és Nagy József már június 22-én megkapta a miniszteri utasítást, amely átmenetileg felmentette őt új hivatalának ellátása alól és újból megbízta Szatmár megyei munkájának folytatásával.⁷⁴

Szatmár megye sokat szenvedett parasztnépe azonban hiába várta vissza Józsefét, megértő barátját: Nagy József nem jutott el többé Szatmárba. Nem tudni, maga utasította-e vissza a megbízatást — ennek ellene mondana az, hogy a szatmári néphez intézett búcsúkiáltványában visszajövetelét ígérte —, vagy pedig az ország helyzetének alakulása tette lehetetlenné visszatérését. Amikor a katonai helyzet súlyosra fordult, július 20-án Szemere miniszterelnök teljhatalmú kormánybiztosként akarta ismét kiküldeni Szatmárba, hogy a népet fegyveres felkelésre buzdítsa. Ez a küldetés sem valósult meg, s Szatmár megye kevéssel utóbb már az ellenség megszállása alá került.⁷⁵

S ha Szatmár megyében nem sikerült megfelelően érvényt szerezni az április 19-i rendeletben megfogalmazott elveknek, még kevésbé sikerülhetett az az ország más területein, ahol a végrehajtás és ellenőrzés nem Nagy Józsefhez hasonló erélyes és köteleességtudó kormánybiztosok kezében volt, hanem a százszor csődöt mondott, táblabírói lassúságú vármegyei apparátus kötelessége lett volna. Csak a helyi iratanyagban végzett alapos kutatás

⁷⁴ Nagy József zárójelentését és az Igazságügyminisztérium vele kapcsolatos intézkedéseinek fogalmazványait l. Igazságügymin. úrbéri oszt. 75/1849. sz. alatt.

⁷⁵ Nagy József Emlékjegyzeteiben sok színes, érdekes epizódját meséli el szatmári tevékenységének, az egész küldetésről azonban távolról sem ad olyan részletes és rendszeres képet, mint amilyen jelentéseiből kibontakozik. Emlékezéseinek a függetlenségi nyilatkozat és a szabadságharc bukása közötti része (174–76. l.) különösen szűkszavú s az új kormánybiztosi megbízatással kapcsolatos adatok egy kissé össze is vannak zavarva, ami nem csoda, hiszen emlékiratát három évtizeddel az események után írta. A feljegyzésekből kiderül az, hogy az országos törvényszék első ülésén részt vett, tehát valóban nem hagyta el a fővárost. S még mint a Pesten tartózkodás alatt történeteket mondja el, hogy Szemere kinevezte Szatmárba teljhatalmú országos biztosnak s diplomájában arra is fel volt hatalmazva, hogy vezéreket nevezhessen ki és tethessen le. Elmondja, hogy ezt a kinevezést nem fogadta el, mert érezte, »hogy forradalmi kormányzonak nem született«, de sokáig kellett Szemerével vitatkoznia, amíg az elállott a kinevezéstől. Ez a kinevezés és a vele kapcsolatos vita azonban már nem a kormány Pesten tartózkodása alatt történhetett, hanem Szegeden; a kinevezési iratok ugyanis júl. 20-án Szegeden keltek. (L. O. L. Belügymin. eln. 548., 550/1849. sz.)

alapján lehetne megállapítani, hogy elegendőnek bizonyult-e a rendelet arra, hogy az adott helyzetet fenntartsa és legalább a további erőszakos földesúri foglalásoktól megvédje a parasztok kezén levő földet ; mert egy ilyen kutatás azt nyilván bebizonyítaná, hogy a már korábban, erőszakos úton a földesúr kezére került földet a rendelet sem tudta már visszaadni a parasztnak. Az április 19-i rendelet és az úrbéri maradványok kérdésének a rendeletben megígért és készülő törvényes rendezése a szabadságharc bukásáig eltelt rövid idő alatt ugyanazt a szerepet töltötte be a kormány számára, mint egykor negyven éven át az 1791-es országgyűlés által elkészített rendszeres munkálatok ; Kossuth és a kormány lelkiismeretét megnyugtatta az, hogy a parasztok érdekeit törvényerejű rendelet védi a földesúri túlkapások ellen, s április 19. után különösebb töprengés nélkül utasították az illetékes megyét az 5194. sz. rendelet alkalmazására minden olyan esetben, amikor a márciusi törvény értelmezése, az úrbéri jelleg megállapítása forgott kérdésben, az egyéb természetű paraszti sérelmek vagy követelések előterjesztőit pedig a készülő törvényjavaslatra való utalással igyekeztek megnyugtani. A szabadságharc válságosra fordultáig eltelt idő pedig kevésnek bizonyult arra, hogy a megyék csak addig is eljussanak a hozzájuk utasított ügyek megvizsgálásában, hogy vizsgálataik eredményéről jelentést tehessenek a minisztériumnak.

Az április 19-i rendeletnek ugyanis egy közvetlen hatása kétségtelenül volt : az, hogy a parasztság körében nagymértékben megélnékelnek a kísérletek a régi sérelmek orvosoltatására, korábban elvesztett úrbéri pöröket fellebbeznek meg a királyi táblához, ill. az országos törvényszékhez, törvényes és önkényes úton elszenvedett megrövidítettüket panaszolják fel és orvoslást kérnek a kormánytól. Május—júniusban az ilyen természetű folyamodványok száma erősen emelkedik, az Igazságügyminisztérium szinte valamennyit az 5194. sz. rendelet alkalmazására való utasítással küldi meg az illetékes megyének.⁷⁶ Rengeteg az ilyen folyamodvány, arra viszont alig találunk példát az Igazságügyminisztérium irattárában, hogy valamelyik megye a lefolytatott vizsgálatról tett volna jelentést a minisztériumnak, ha pedig tett, abban sem volt sok köszönet.⁷⁷ A főváros július elején történt kiürítése után pedig egyre gyakrabban fordul elő, hogy a beérkező úrbéri folyamodványokkal kapcsolatban nem történik semmi intézkedés. Kivételt jelent a Veszprém megyei középbaltiásiak kérése : ők legalább azt a választ kapják a minisztériumtól, hogy mivel az előiratok Pesten maradtak, nem lehet ügyükben intézkedni, várjanak addig, amíg a kormány visszatér Pestre.⁷⁸

⁷⁶ Az Igazságügyminisztérium úrbéri osztályának iratanyaga 1849. ápr. 19-e után jelentékeny részben ilyen típusú iratokból áll.

⁷⁷ Amikor pl. Kossuth ápr. 25-én a Bihar megyei Főlegyház község lakóinak Mandel Lajosné földbirtokosnő elleni panaszát az 5194. sz. rendeletre való utalással küldi meg a megyének, az máj. 1-i válaszában közli, hogy haszonbéréről, nem úrbéri viszonyról van szó »s a bűnözőknek talált pásztorok mint erőszakos tilalombontók, a fenyegetődzéssel vádolt Török Bálinttal együtt börtönbe kísértettek« (Igazságügymin. úrbéri oszt. 11/1849. sz.). Egy másik esetben, amikor a Békés megyei Endrőd község Wodianer Samu ottani birtokost »a haza irányábani községi közös költségek aránylagos viselésére szorítatni és a közös legeltetéstől eltiltatni« kéri, a minisztérium által leküldött ügyet a megye a panaszosok meghallgatása nélkül eldönti a földesúr javára ; ezért a minisztérium keményen megdorgálja (Uo. 51/1849. sz.).

⁷⁸ A kormány Szegedre költözése után az úrbéri osztály nem kezelte külön az iratait, hanem az egész igazságügyi iratanyag együtt került kezelésre. A fentemlített esetet bizonyító iratokat l. az Igazságügymin. szegedi iratok 792. rakt. sz. iratcsomóban.

A parasztkérdés alakulása Erdélyben

Láttuk, hogy az anyaországban, a Királyhágón innen milyen nehézségekbe ütközött az április 19-i kormányintézkedés elveinek érvényre juttatása. Még nagyobbak voltak ezek a nehézségek a Királyhágón túl, Erdélyben, amelynek úrbéri viszonyai mind történeti kialakulásukban, mind adott állapotukban gyökeresen különböztek a magyarországiaktól. Ha az Erdélyvel szomszédos Szatmár megye az úrbéri állapot rendezetlensége tekintetében a többi magyarországi megyéhez képest szélsőséges helyzetben volt, úgy viszont helyzete még mindig lényegesen rendezettebb volt, mint az erdélyi megyéké, s azt lehet mondani, hogy átmeneti állapotot képviselt a magyarországi viszonylag rendezett és az erdélyi rendezetlen állapot között. Magyarországon az 5194. sz. kormányrendelet elveinek következetes alkalmazása még a legrendezetlenebb megyében is elegendő lehetett volna arra, hogy legalább ideiglenes nyugalmi állapotot hozzon létre a földesúr és paraszt viszonyában. Erdélyben erről nem lehetett szó s erre figyelmeztette a kormányt röviddel az április 19-i rendelet kihirdetése után Kraszna megye felirata.⁷⁹

A megye május 1-én kelt feliratának megírására az adott alkalmat, hogy a kormány az április 19-i rendelettel együtt megküldött a megyének néhány megyebeli úrbéri panaszt is azzal az utasítással, hogy azokat a rendelet szellemében intézze el. A megye a feliratban rámutatott arra, hogy a Mária Terézia-féle összeírás, »mely ezen kormányi rendeletnek egész alapja«, Erdélyben nem történt meg, s így az a megyében »az egyenetlenségi kérdések elenyésztetésének alapja nem lehet«, de más olyan összeírás sem volt, amelyből tisztán meg lehetne határozni, hogy mi majorság és mi úrbériség. Ezért a megye maga javasolt néhány olyan szempontot és elvet, amelyek tisztázása és alkalmazása lehetővé teheti a majorság és úrbériség megnyugtató elkülönítését. Az első ilyen segítséget az arányosító perek nyújthatják, az arányosító bíróságok ítéletei, »mellyekben az illetőségek kiszakasztatván, vagy a bíróság által az illetőségek külön kiadattak, vagy a földesuraságok által oly móddal kézbesítették, hogy azok szolgálat alapjaivá válván, egyszersmind az adó lajstromába is beíratottak«. Azokban a községekben pedig, amelyekben arányosító perek nem voltak, »csak a megtelepítések vagy telepedések módja és közele, vagy emberi emlékezetet felülmúló ideje s annak következtében az adólajstromba lett beiktatás, annál fogva az adózási gyakorlat — bármely tökéletlen is — az adhatja az úrbériségre nézve az egyedüli kulcsot«. A kúriák, az udvartelkek ügyének tisztázása a legnehezebb, ezeket esetenként meg kell vizsgálni s a haszonbért megtagadó jobbágyot el kell mozdítani. Az ilyen vitás kérdések eldöntésére a legalkalmasabb lenne az országos evalvationalis bizottság, amely majd az úrbéri kármentesítés becsértékét állapítja meg; de mivel az »siralmasan hányatott hazánk mostani lázas állapotja miatt« nem kezdheti meg működését, »mert az ilyen nagy és terjedelmes munkára kívánt kezek és érdekllett egyének részint az országgyűlésen, részint a harc

⁷⁹ Kraszna megye 1849-ben már nem tartozott Erdélyhez: az 1836:21. tc. alapján 1848 tavaszán az ún. Részekkel együtt visszacsatolták Magyarországhoz. Az úrbéri viszonyok fejlődése azonban a megyében az erdélyi fejlődéshez hasonlóan ment végbe, s problémái érvényesek voltak egész Erdélyre. Az igazi erdélyi megyék ekkor nem is fordulhattak a magyar kormányhoz, felterjesztéseiket Csányi László teljhatalmú országos biztoshoz intézték.

mezején szabadságunk kivívása s nemzetiségünk kiirtásának megakadályoztatása s lételünk őrzése által elfoglalva vannak», a megye abban foglalja össze javaslatát, hogy az úrbériség tisztázására és a vitás felek közötti egyesség létrehozására a megyében »alakíttassék közpénztárból fizetendő napi-díj mellett egy békebírótság legalább három személyekből, mely munkáját jegyzőkönyvileg vivén, ez a későbbben elkövetkező evalvationalis bizottmány-nak munkáját is részint előkészítené, részint megkönnyítené», és csak azok az ügyek kerüljenek az alispáni bíróság elé, amelyekben a békebírósnak nem sikerült megegyezést létrehozni. Kérte végül a megye, hogy a kormány a javaslatot »a megye sajátos helyzetének tekintetbe vételével» vegye fontolóra és minél előbb küldjön részletes utasítást; annak megérkezéig is elrendelték »minden úrbéri kérdések mostani állapotban hagyását» s a feleket »csendes türelemre és várakozásra» utasították.⁸⁰

Kraszna megye felirata nem volt az első azoknak a figyelmeztetéseknek a sorában, amelyek Magyarország és Erdély egyesülésének bekövetkezte óta az erdélyi úrbéri probléma különleges bonyolultságára hívták fel a magyar kormány figyelmét. Az szinte közismert dolog volt az úrbéri kérdés magyar szakemberei előtt is, hogy a korábbi erdélyi úrbéri összeírások — az 1759-es és az 1819-es — már a maguk idejében is teljesen hamis adatokat tartalmaztak s a ténylegesen jobbágyszerűen levő földeknek jóval kevesebbet tüntettek fel. Növelte az erdélyi úrbéri helyzet bonyolult voltát a székely tulajdonviszonyok különleges állapota is. Időközben a helyzet még tovább bonyolódott s mire a márciusi napok elérkeztek, az volt a helyzet Erdélyben, hogy csak több évre terjedő munkával lehetett volna kideríteni, mennyi az úrbériség a volt jobbágyságok kezén levő földből.⁸¹ Ezt tartotta szem előtt az Erdély és Magyarország egyesülését kimondó 1848-i erdélyi országgyűlés is, amikor az úrbéri földek felszabadítását elrendelő 4. t. c. 4. §-ában külön kiemelte, hogy a volt jobbágyságok és zsellérek »azon telkek és földek használatában, melyek kezökben találtnak, bármint természetűek legyenek is azok, nem fognak bíróság közbejötté nélkül háborgattatni», viszont hangsúlyozta azt is, hogy ha a bíróság a szóbanforgó telket vagy földet majorságnak ítéli, a volt jobbágyság köteles az elmaradt haszonbért megtéríteni. A következő, 5. § szerint pedig a minisztérium egy főbírótságot és albírótságokat állít fel az úrbériség és majorság elválasztására és megállapítja, hogy vitás esetekben e bíróság döntéséig a telkek művelőjétől a kezén levő földet nem lehet elvenni s szolgáltatásokra sem lehet kényszeríteni őt. A 6. § külön a székelyek birtokáról intézkedett és megállapította, hogy az adófizető és katonáskodó székely birtoka, az ún. székely örökség általában majorság s csak akkor kerülhet az azt művelő jobbágyság kezére, ha a tulajdonos az említett bíróság előtt nem tudja bebizonyítani földjének majorság, vagy székely örökség voltát. Az ígért bíróságok felállítása késett, a törvény maga pedig nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a túlnyomórészt kétes jellegű földek parasztjait megvédje a földesurak erőszakoskodásai ellen. Kolozs megye például 1848 júliusában nyomtatott körrendeletben tette közzé, hogy a kétségtelenül majorsági földek utáni tartozásokat a hatóságok végrehajtással, testi büntetéssel és bebörtön-

⁸⁰ Kraszna megye május 1-i feliratát és a minisztérium vele kapcsolatos intézkedéseinek fogalmazványát l. Igazságügymin. úrbéri oszt. 241/1849. sz. alatt.

⁸¹ Az erdélyi úrbéri helyzetnek csak a vázlatos ábrázolása is túlnőne e tanulmány keretein; a fenti megállapításokat Kemény Zsigmond Szemere Bertalanhoz írt kéziratok emlékiratából vesszük, amely az Erdély újjászervezésével kapcsolatos feladatokat vázolja fel. Fényképmását l. O. L. Szemere vegyes miniszteri iratai, 273. rakt. sz.

zés árán is hajtsák be: azt azonban, hogy mely földek majorsági jellege kétségtelen, a hatóságok dönthették el. Az érdekelt román parasztok egy csoportjának panaszára az Igazságügyminisztérium augusztus 20-i rendeletében keményen megdorgálta a megyét, kijelentette, hogy a földek természetét csak az említett bíróság állapíthatja meg s »a bíróság ezen ítéletét, mely előtt, a törvény szerint, senkit bármi szolgálatra vagy tartozásra kényszeríteni nem lehet, a földek természetének önkényes meghatározásával megelőzni, mindazokat, kiket a földesuraknak illyekül tartani tetszik, valóban curialistáknak vagy allodiális földön lakóknak tartani annyi volna, mint a törvény szándékát kijátszani s az érdekelt felet önműgyében bíraskodni engedni.«⁸²

A törvény és az Igazságügyminisztérium rendelete elég világosan beszélt, azonban sem a törvényben előírt bíróságok nem alakultak meg, sem az úrbéri viszonyok maradványainak megszüntetését célzó törvényjavaslatok nem tudtak az országgyűlés akadozó gépezetén keresztül a megvalósulásig eljutni, az Erdélyben kitört pusztító népháború pedig az úrbéri kérdésben a magyar földesúr és a román paraszt ellentétét tolta az előtérbe. S amikor az egész Erdély átmeneti elvesztése után Bem zsenialitása újból a magyarok javára billenti a mérleget, a kormányintézkedések előterébe Erdéllyel kapcsolatban nem a parasztok megvédése, hanem a földesurak úrbéri kármentesítésének ügye kerül. Ezt hangsúlyozta Kossuth is — láttuk — Csányi erdélyi országos biztosnak január 27-i utasításában, s bizonyára a közvéleménynek adott hangot akkor, amikor bedobta a köztudatba azt az elvet, hogy az erdélyi polgárháború magyar károsultjait a román felkelők és szász felbujtóik vagyónából kártalanítsák.⁸³

Csányi erdélyi kormánybiztosságának első két hónapjában elsősorban a felszabadító háború közvetlen problémaival volt elfoglalva s csak április elején jutott el odáig, hogy a lényegében felszabadított országrészben megkezdje a Kossuth által rábízott szervezési feladatok végrehajtását. Megítélése szerint ekkor »hazánk erdélyhoni részének állapota már azon ponton kezd állani, hogy a közigazgatásnak folyamatba jönie, a belbékének s jó rendnek célszerű rendelkezések által helyreállíttatnia nemcsak lehet, de szükségképp kellek is«. Április 10-i rendelete ennek az elvnek megfelelően felölelte az államigazgatás területének csaknem valamennyi problémáját: intézkedett az adó kivetéséről és behajtásáról, kivette a törvényszabta moratórium alól azokat, akik úrbériséget nem vesztek, fegyverbe hívta a 18–30 éves évjáratokat, elrendelte a nemzetőrség felállítását stb. Intézkedései kiterjedtek a Kossuth által sürgetett kártalanítás kérdésére és a földesúr és paraszt viszonyára is. Rendeletének 4. pontja arról intézkedett, hogy a felkelők által okozott károk megtérítésével kapcsolatos ügyek tárgyalására »minden törvényhatóságban rögtön állíttassanak fel békebíróságok, melyek teendője legyen a károsodottak és kártevők közti egyenetlenségeket kibékítés útján a lehetőség elenyésztetni és minden erkölcsi eszközöket arra felhasználni, hogy a károsodottak igazságos követeléseikhez perlekedés nélkül hozzájuthassanak«. Ha a kibékítés nem sikerül, a békebíróság igazolja a szenvedett kárt, vegyen fel az ügyről jegyzőkönyvet és nyújtsa azt be a törvényhatóság vezetőjének.

⁸² A román parasztok kérvényét, a hozzá mellékelt megyei utasítást és az Igazságügyminisztérium rendeletének fogalmazványát l. Igazságügymin. elnöki iratok 1957/1848. sz. alatt (630. rakt. sz.).

⁸³ A Csányinak adott utasítás erre vonatkozó pontjait már előbb, a Századok 1955. évf. 854. lapján idéztük.

A rendelet 6. pontja pedig a szolgáltatásaik teljesítését megtagadó szerződéses jobbágyságok ügyében intézkedett: kimondta, hogy »senki vagyonát igazságtalanul elcsapítani nem szabad« és a szerződéseket, »legyenek azok írottak, vagy szóbeliek«, nem lehet felforgatni, »mert a felek közötti szerződés törvény«, s ennek megfelelően kötelességévé tette a törvényhatóságoknak annak ellenőrzését, »hogy a bérlők a pénz vagy munka fejében kézen tartott belső és külső majorság javakat tulajdonosaiktól el ne sajátíthassák, sőt inkább a szerződéseket, írottakat vagy szóbelieket, valamint a múltra úgy a jövőre nézve szigorúan megtartsák és ha a kötelezett pénz vagy munkabeli tartozást a bérlők önként nem teljesítenék, rögtön polgári úton megítélni, törvényesíteni és behajtani, valamint a múltra, úgy a jövőre nézve is tartsák szigorú kötelességöknek«.⁸⁴

Az egy évvel korábbi Csányi hangja ez, azé a Csányié, aki 1848 áprilisában és májusában a Dunántúl forrongó parasztságát igyekszik rászorítani arra, hogy igényeivel a szűkmarkú törvény határai között maradjon. Pedig egy év alatt ő is sokat haladt előre a parasztság igényeinek elismerése és áldozatkész hazaszeretetének megbecsülése terén. Itt, Erdélyben azonban ebből a szempontból is gyökeresen új viszonyok közé került. Egy évvel korábbi működési területén, a Dunántúl délnyugati részén talán minden más országrésznél világosabban különült el az úrbéri és majorsági föld, itt Erdélyben viszont a kettő között szinte lehetetlen volt a határvonalat meghúzni. A Dunántúlon 1848 nyarán és őszén a parasztság mutatott példát a földesuraknak hazafiságból a nemzetőrszolgálat, a népfelkelés és katonáskodás terheinek lelkes vállalásával, itt Erdélyben — Csányi megítélése szerint — a szabadságharc bázisát a magyar birtokososztálynak kell képeznie akkor, amikor a félrevezetett és a birtokosok által is elidegenített román parasztság többségében — a szabadságharc ügyének örök kárára — az ellenség táborát erősíti. Különösen ez az utóbbi körülmény volt az, amely a kormány erdélyi parasztpolitikáját alapvetően befolyásolta s Csányi is ennek a politikának, Kossuth egyenes utasításának a szellemében cselekszik, amikor a károsodott birtokosokat a román parasztság vagyonából kívánja kártalanítani s amikor a parasztok kezén levő földek majorsági jellegének eldöntését — az 1848-as törvény és az augusztus 20-i rendelet szellemével ellentétben — a megyei hatóságokra bizza.

Nem kellett azonban sok idő Csányi számára ahhoz, hogy az erdélyi úrbéri viszonyok alaposabb megismerése s a kártalanítási eljárásokból, valamint a földesúr—paraszti viszony alakulásából leszűrt tapasztalatai alapján közelebb kerüljön a román parasztnép szerencsétlen sorsának megértéséhez. Alig kezdődtek meg a kártalanítási eljárások, máris tömegével érkeznek hozzá panaszok arról, hogy »a károk megtérítése eszközlése körül némely hatalmasabb károsultak aképp járnak el, hogy előre a közönséget, vagy illető kártevőket fenyegetések és más erkölcsi kényszerítések által káraikat meghaladó összeg kifizetésére, vagy kötelezésére erőszakolják, mi által egyfelől kimerítik az alapot, melyből még más kevésbé hatalmas károsultak eleget vehetnének, másfelől pedig a népet utolsó filléréig kizsarolva inségre juttatják«. A visszavetett megígátására Csányi április 23-án úgy egészíti ki április 10-i, fentebb ismertetett rendeletének 4. pontját, hogy »minden efféle egyezkedések a kinevezett, vagy rögtön kinevezendő békebírák előtt és ezek közbejöttével

⁸⁴ A »törvényhatóságok főtiszteleihez« intézett nyomtatott körrendelet egy példányát l. O. L. 1848/49-es nyomtatványok, ápr. 10. alatt.

történjenek, s ezen békebíráknak kötelességök leend lelkiösméretesen végire járni : hogy a hitelesen bebizonyított kárt meghaladó összeg se ne fizettség, se ne köteleztesség ; az ellenkezőleg eddig kötött, vagy ezután kötendő egyezkedések, ha netalán teljesedésbe mentek is érvényteleneknek nyilvánítatván». ⁸⁵ Május 7-én pedig újabb rendeletben állapítja meg Csányi, hogy két korábbi, »a lázadás által okozott károk mikénti megtérítése iránt kibocsátott, mind a károsítottakat, mind a kártevőket lehetőleg biztosító rendeletei kivitelében újabb kihágásokat kénytelen tapasztalni«. Ezen újabb kihágások egyik leggyakrabbi az, hogy »néhány békebírák közbejötté által egyeznek ugyan meg, de anélkül, hogy részletesen előszámíttatnék az okozott kár, egy általános összeget az egész falusi közönségre alkuszának ki, még pedig várakozásért kamat fejében egy évre 6 p. forinttól egy marhas, 2—3 p. forinttól egy gyalog napszámot állapítván meg. Az illy eljárások — állapítja meg Csányi — megint célszerűtlenek, igazságtalanságokra nyitnak utat ; az illy kamat nemcsak lelketlen uzsora, hanem egyszersmind más ürügy alatt ugyan, de csak a megútált robotot idézi vissza.« Csányi ezért »szem előtt tartva azon elvet, hogy a kárt szenvedettek is kártalaníttassanak, azonban az istentelenül félrevezetett és felbőszített nép erejéből teljesen ki ne meríttessék s e felett nehogy a mostan újra reá visszanehezkedő kézi munka új elkeseredést, és azon hiedelmet ébressze, mintha a robot el nem töröltetett volna, új intézkedésekkel egészíti ki korábbi rendeleteit : elrendeli, hogy az egyezkedésnél legyen jelen a kártevők védelmében egy általuk választott ügyvéd, hogy a károkat a kártevők meghallgatásával állapítsák meg, különítések el pontosan az egyesek által okozott károkat a közösség által megtérítendőktől, mindent foglaljanak hiteles, az érdekelték és az ügyvéd által aláírt jegyzékbe, végül pedig megtiltja a kamatok ledolgoztatását és kötelezi a megyei hatóságokat, hogy a békebíróságok által felterjesztett jegyzőkönyveket az országos főbiztoshoz terjesszék fel.⁸⁶

A kártérítési eljárások körüli visszaéléseknél nem kevesebb súllyal nehezettek az erdélyi parasztságra a pénz- és munkaerőhiányban szenvedő birtokosoknak azok a kísérletei, amelyekkel a parasztokat a kezdődő tavaszi munkák idején további robotolásra akarták szorítani. Csányi a hozzá beérkező panaszokból értesült ezekről a kísérletekről és haladéktalanul a megfélemlített jobbágyok védelmére kelt. Április 28-i rendeletében kemény szavakkal bélyegezte meg azokat a »körülményeken nem okult zsarnokokat, kik engedetlenek a törvény iránt s volt jobbágyaikat, jóllehet azoknak többé nem uraik, erőszakkal is robotra kényszerítik« ; a törvénytelen eljárás meggátolására kinyilatkoztatta, hogy »ki ellen e vétek bém bizonyul, úgy tekintheti őt, mint egy új lázadásnak üszkét szándékosan elszórni törekvőt, törvények és haza iránt hűtlent« és rögtön a törvény rendelte bírói szék elébe állítja. A volt jobbágyoknak pedig, »a törvény jótékonyágánál fogva velünk minden tekintetben egyforma jogú polgároknak, testvéreinknek« meghagyta, hogy »hasonló istentelen parancsoknak engedelmeskedni ne merészeljenek«. Rendelete befejező részében azonban hangsúlyozta Csányi, hogy azokat a pénzbeli vagy munkabeli tartozásokat viszont, amelyeket a parasztok majorsági földek ellenében vállaltak, teljesíteni kell.⁸⁷

⁸⁵ Csányi ápr. 23-i rendeletét l. uo. ápr. 23. alatt.

⁸⁶ A máj. 7-i rendelet nyomtatott példányát l. O. L. Szebenvidéki kormánybiztoság levéltára 1102/1849. sz. alatt.

⁸⁷ Az ápr. 28-i rendelet nyomtatott példányát l. O. L. 1848/49-i nyomtatványok, ápr. 28. alatt.

Debrecenben sokat foglalkoztak ezekben a hetekben a felszabadult Erdély problémáival. Kossuthot élénken foglalkoztatta az a terv, hogy az elért katonai sikerek által teremtetett helyzetet Erdély közjogi és közigazgatási sajátosságainak, különállásának megszüntetésére és az anyaország intézményeinek bevezetésére használja fel s tervének megvalósítására meg is tette a kezdeményező lépéseket.⁸⁸ Ugyancsak április végén indul el végzetes útjára Drágos János bihari képviselő is, kezében Kossuth felhatalmazásával, hogy a havasokban tanyázó román felkelők vezéreivel megegyezést próbáljon létrehozni. A Drágosnak adott felhatalmazásban Kossuth a nyelvhasználat, a vallás és a kultúra terén elég jelentős előrelépést tesz a románság igényeinek megértése útján, de az erdélyi román kérdés agrárjellegének felismerésétől éppoly távol áll, mint januárban: a hosszú, részletekbe menő utasítás ki-mérítően szól a magyar—román viszony politikai, nyelvi, vallási és kulturális vonatkozásairól, de a leghalványabb célzást sem tartalmazza az egész probléma lényegét képező földesúr—paraszi viszonytal kapcsolatban. Csányi ennek ellenére sokat várt Drágos küldetésétől és vele akarta összehangolni azokat az intézkedéseket, amelyeket a román papok útján kívánt tenni a románok megbékítése érdekében. »Az oláhokra nézve Drágost megvárom — írta Kossuthnak április 29-i levelében —, különben már a papok által intézkednék.« S ebben a levelében ismertette Kossuthal a földesurak és parasztok viszonyának szabályozására hozott intézkedéseit is. »A kármentesítésre egy módot találtam ki — írta —, a békebírákat; ezek közbejöttével hiszem a legtöbb károokra nézve megszűnik az egyezség, ezek közbejötté nélkül minden egyezkedés érvénytelen. És ma megtiltom a munkáiban egyezkedést, mert robot szaga van. Sok élheteretlen ember van, szeretne némelyik ismét robotoltatni, de egy placatumomban azt megtiltottam erős kifejezésekben, és megtiltottam a népnek is a robotolást, bizonyos a hatása — csak jönne Drágos, higgyed el, a békebírák eligazítják a dolgot, reménységem van, hogy e napokban már egy havasról le fognak huzódni az oláhok.«⁸⁹ A rendeletek ellenére szaporodó földesúri visszaélésekről s a belőlük származó nehézségekről pedig május 8-án, egy-két nappal Debrecenbe indulása előtt ír Kossuthnak. Beteggé tette a sok méreg és folytonos bosszúság »az itteni visszaélések, gazságok felett — írta — és nem voltam képes azokat megszüntetni; az egyszer beharapódzott rendetlenség, gazság gyökeres kiirtását rövid idő alatt eszközölni nem lehet. Az uraknál az uralom régi érzete még mindig fő vágya a kebelnek — ez utóbbira nézve szükségesnek tartom, hogy az igazságügyi minisztérium egy szabályt alkosson a majorság földén lakóknak tartozásai érdemében; megküldöm e részben eddig kiadott rendeleteimet, valamint megküldöm a kármentesítés tekintetéből kibocsátott rendeleteimet is.« Felhívta a kormány figyelmét arra, hogy »szükséges szabályt alkotni a haszonbérlok és tulajdonosok közt fennforgó kérdésben is« s jelentette, hogy a kincstári birtokokon ezt a kérdést úgy oldotta meg, hogy ha a haszonbérló terhesnek találta a szerződést, megszüntette azt és új árverést rendelt el a bérletre; az eredmény az lett, hogy az

⁸⁸ Elgondolásaira I. Csányival és Duschek pénzügyminiszterrel folytatott levél-váltását ápr. elején (részletesen ismertetve a szerző Kossuth és Csányi c. tanulmányában, Századok 1952. 669. s. köv. 1.), az ápr. 13-i képviselőházi titkos ülésen elhangzott bejelentését (közlve KÖM XIV. 869. l.) és Kemény Zsigmond ennek folyamányaképpen készített id. emlékiratát.

⁸⁹ Az ápr. 25-én kelt s. k. levelet l. OHB 6468/1849. sz. alatt.

állam nem vesztett semmit.⁹⁰ Ez az intézkedés természetesen nem szolgálta a parasztok érdekeit és ismét csak azt mutatja, hogy Csányi minden jószándéka ellenére is csak a birtokos — ebben az esetben az állam — szemével nézi a parasztság problémáit.

Ez volt tehát nagyjából a helyzet az úrbéri viszonyok terén Erdélyben akkor, amikor Kraszna megye felirata az Igazságügyminisztériumban megfontolásra került. A kormány teljhatalmú biztosa és szándékainak képviselője, Csányi László itt nem tudott olyan parasztpolitikát kezdeményezni, amely a zavaros tulajdonviszonyokból határozottan a parasztság javára kereste volna a kibontakozást. Embersége, becsületessége és igazságszeretete révén eljutott addig, hogy igyekezett meggátolni a parasztság igazságtalan zaklatását és a 48-as törvények áthágását, de osztálykorlátaiból nem tudott kilépni, s mint birtokos nemes a magyar birtokosok rovására csak igen kis mértékben tudott a magyarok ellen felkelt román parasztság érdekeinek szószólója lenni. Ezt a magatartást tükrözik ismertetett rendeletei is, amelyekben ugyanolyan határozottsággal követeli meg a nyilvánvalóan majorsági földek után a vállalt kötelezettségek teljesítését, mint amilyen élesen elítéli és korlátozza a földesurak törvényellenes robotigényeit. Pedig Csányinak is látnia kellett, hogy Erdélyben, ahol nincsenek latifundiumok s a nemesek mérsékelt nagyságú birtokai általában teljes egészükben parasztok kezén vannak, a földek úrbéri vagy majorsági jellege forog elsősorban kérdésben s ennek az eldöntéséhez kell az államhatalomnak a megfelelő módozatot megtalálnia. S bizonyára látta is ezt Csányi, de ugyanakkor látta azt is, hogy az erdélyi nemességnek a magyarországinál még sokkal életbevágóbb érdeke az, hogy viszonylag csekély birtokából minél többet meg tudjon magának tartani: ezért nem nyúlt maga a kényes kérdéshez, s ezért várta még május elején, az április 19-i rendelet megjelenése után is az intézkedést az Igazságügyminisztériumtól.

Az Igazságügyminisztérium azonban már Csányi levelének Debrecenbe érkezése előtt intézkedett. A minisztérium mindenese ekkor. Vukovics miniszter hivatalbalépésének első napjaiban, még Nagy Károly volt, s ő már Kraszna megye feliratának kézhezvétele napján, május 5-én megfogalmazta a rendeletet, amelynek vezérfonálul kellett volna szolgálnia nemcsak Kraszna megye, hanem Erdély valamennyi törvényhatósága számára a földesurak és parasztok közötti vitás ügyek elintézéséhez. A rövid rendelet »Erdélyt illetőleg, az ott létező urbéri viszonyok tekintetéből, ideiglenesen és a jogtulajdonra lehető minden következtetés nélkül, addig is, míg a törvényhozás ez iránt határozottan s részletesen intézkedhetné«, némileg módosította az április 19-i rendelet intézkedéseit. Első két pontja röviden megismételte az április 19-i rendelet intézkedését az olyan birtokról, »melynek úrbérisége a legkisebb kétség alatt sincs«, valamint arról az esetről, amikor »tisztán áll és kérdésbe sem vététk, hogy a birtok vagy curialis, vagy azt az illetők világos szerződés mellett, bizonyos feltételek mellett használják«; az utóbbi esetben hangsúlyozta, hogy a feltételeket teljesíteni vonakodók »erre nem önkényleg, hanem mindig rendes bírói ítélettel kötelezendők«. A lényeges változást az április 19-i rendelethez képest a 3. pont tartalmazta: ez abban az esetben, »hol a birtok úrbéri, vagy majorsági természete egyik vagy másik fél által

⁹⁰ Csányi máj. 8-i s. k. levelét és az Igazságügyminisztériumnak küldött értesítés fogalmazványát l. OHB 6848/1849. sz. alatt.

kérdésbe vétetnék», megtiltotta, hogy bárkit a törvényhozás intézkedéséig az 1848-i törvény kihirdetésekor kezén volt föld, rét vagy ház birtokában háborgassanak, azonban a törvényhatóságok kötelességévé tette, hogy »egy küldöttség által felelet terhe alatt rögtön intézkedni fognak az iránt, hogy az illynemű birtoktól követelt és megtagadott szolgálatokra vagy tartozásokra nézve a felek közt olly ideiglenes egyesség eszközöltessék, melly a törvényhozásnak további rendelkezéséig szorosan megtartandó szabályul és alkalmazásul szolgáljon«.⁹¹

Az Igazságügyminisztérium is megtorpant tehát az előtt a probléma előtt, amelybe Csányi sem mert belevágni: a kétes helyzetű birtokosokat nem merte megfosztani a törvényes eljárás befejeztéig vagy a törvényhozás intézkedéséig földjeik jövedelmétől, mint azt az anyaországban tette, hanem az átmeneti időre is egyezkedés útján kívánta biztosítani számukra, jövedelmeiknek legalább egy részét. A földesúr és paraszt közti vitának ez az eldöntése részben kapituláció az előtt a tény előtt, hogy Erdélyben a paraszt által művelt földek sokkal nagyobb százaléka volt úrbéri szempontból kétes jellegű, mint az anyaországban, még nagyobb mértékben volt azonban annak a rövidlátó és végzetes megnemértésnek a következménye, amellyel a magyar kormány a nemzetiségi kérdést s benne a nemzetiségi parasztság problémáit az egész szabadságharc alatt kezelte.⁹² Nehéz lenne megállapítani, hogy a rendelet fogantatásával milyen mértékben történt meg; előfordulnak esetek, hogy az Igazságügyminisztérium erdélyi vagy részekbeli megyéket egy-egy konkrét esetben a május 5-i rendelet alkalmazására utasít, egészben véve azonban a probléma a magyar kormány számára hamarosan elmerül az Erdélyre zúduló baljós események hullámaiban, hogy csak július közepén, a magyar–román megbékélés feltételeit megfogalmazó tervezetben bukkanjon fel ismét egy pillanatra.⁹³

A parasztság áldozatvállalása a nemzet önvédelmi háborújában

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a kormány intézkedései, amelyekkel a parasztságot biztosítani kívánta a törvény határait átlépő földesúri igényekkel szemben, általában nem bizonyultak kielégítőeknek és eredményeseknek. S nemcsak azért nem tudták beváltani a kormány által hozzájuk fűzött reményeket, mert becsületes végrehajtásuk jobbra elsikkadt a birtokos osztály érdekeit képviselő megyei hatóságok kezén, hanem azért sem, mert az, amit ezek a rendeletek tartalmaztak, az idő előrehaladtával már nem lehetett elegendő a parasztság megnyugtására. Az év

⁹¹ A rendelet fogalmazványa nincs a krasznai felirat mellett, hanem csupán rövid válasz fogalmazványa Kraszna megyéhez, amelyben a minisztérium a megyét a Közlönyben megjelenendő rendeletre utalja. A rendelet a Közlöny máj. 8-i számában jelent meg.

⁹² V. ö. I. Tóth Zoltán előadásával: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848/49-ben (Kossuth-Emlékkönyv II. köt.) különösen 322. s. köv. l.

⁹³ A Bălcescu és a magyar kormány közötti tárgyalások eredményeként júl. 14-én létrejött »Projet de pacification«-ba utólagosan három kiegészítő pont került be: az első kimondta, hogy a »robot és egyéb hűbéri tartozások a törvény értelmében teljesen el vannak törölve mind a curialistákra, mind a hurubásokra nézve, a második a felégetett falvak újratelepítését engedte meg, a harmadik semmisnek nyilvánította mindazokat a szerződéseket, amelyeket a földesurak Erdély felszabadítása óta a román parasztoktól kiereszkáltak (L. KÖM. XV. 724. s. köv. l.).

elején még az volt a kormány feladata, hogy a birtokos osztálynak a márciusi úrbéri törvény ellen intézett ellentámadását elhárítsa és biztosítsa a paraszt törvényes tulajdonává vált földet. A nyár elejére a helyzet megváltozott: a parasztság a szabadságharc ügyének győzelmes fordulata után már nem elégedett meg ennyivel, hanem korábbi követeléseinek egész széles frontján jelentkezett igényeivel. Úgy érezte, hogy feljogosítják erre azok az ígéretek, amelyekkel a megpróbáltatások kezdete, 1848 szeptembere óta az állam vezetői ismételtén a győzelem kivívása utáni időre odázták el a paraszti igények kielégítését, és feljogosítják elsősorban azok a terhek és áldozatok, amelyek az önvédelmi háború kezdete óta, különösen pedig annak utolsó győzelmes szakaszában egyre nagyobb súllyal nehezedtek vállaira. Hogy ez mennyire így volt, hogy a háború legfőbb terheit, a katonaaállítás, a nemzetőrszolgálatot, a népfelkelést, a fuvarozást, a beszállásolást, élelmezést és egyéb terheket mennyire elsősorban a parasztság, s annak is a szegényebb rétege viselte, annak a bizonyítására elegendő, ha csak felületes pillantást vetünk a felsorolt kérdésekre.

A honvédsereg összetétele ; a szegényparasztság katonáskodása

Történetkutatásunk adós még annak a kérdésnek a részletekbe menő megvizsgálásával, hogy milyen összetételű volt a szabadságharc honvédserege, hogy az egyes társadalmi osztályok és rétegek milyen arányban vették ki a részüket a haza fegyveres védelmének kötelezettségéből. Annyi mindenestre ismeretes, hogy az első tíz honvédzászlóalj szinte kivétel nélkül önkéntesekből állott össze és az 1848 nyarán hozott törvény, illetőleg az országgyűlés szeptember 12-i határozata a további zászlóaljak kiállításánál is a toborzást helyezte előtérbe, és csak a toborzás által ki nem állítható újoncmennyiséget kívánta a hadköteles évjáratokból — a 19. életévtől fokozatosan felfelé — sorshúzás útján kiállíttatni.⁹⁴ Az önként beállók nagy többsége az értelmiségi ifjúság soraiból és a legszegényebb néprétegekből, főleg a szegényparasztságból került ki.⁹⁵ Még kevésbé vitás a korábbi császári seregekből magyar oldalon maradt zászlóaljak legénységének összetétele: a császári zászló alá nem a lelkesedés és a hazaszeretet, hanem az anyagi szükség és a hatósági kényszer vitte a magyar föld fiait. éppen ezért a Magyarország területéről újoncozó ezredek legénységének szegényparaszti jellege elvitathatatlan.⁹⁶ A szabadságharc folyamán a régi zászlóaljak feltöltése és újak felállítása állandóan folyt, s ennek megfelelően folyamatosan szükség volt további újoncokra is. Ez a rendszeresen kiállításra kerülő újoncmennyiség

⁹⁴ A magyar hadseregről szóló, Mészáros hadügyminiszter által júl. 20-án benyújtott, és az országgyűlés által több módosítással aug. 26-án elfogadott törvény szövegét, valamint a Kossuth javaslatára szept. 12-én elfogadott határozatot l. *Beér János — Cizmadia Andor*: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés, Bpest, 1954. 570. s. kőv. 1.

⁹⁵ Ezt a kérdést részletes bizonyítóanyag alapján tárgyalja Urbán Aladár készülő munkája. (Egy részlete megjelent *Honvédtoborzás a Tiszántúlon 1848 nyarán* cím alatt a *Hadtörténelmi Közlemények* 1955. évf. 3–4. számában.)

⁹⁶ Mészáros hadügyminiszter aug. 5-én az újoncozási rendszer megjavításáról is nyújtott be egy törvényjavaslatot; ebben általános hadkötelezettséggel kívánta helyettesíteni azt az addigi »tökéletlen, sőt kártékony állapotot«, melynek alapján »a hadkellék tíz év elteltével mindenkor egyszerre, részint a szegény adózó nép gyermekeiből, részint a nép söpredékéből, sőt a tömlöcök sötétségéből is állíttatik ki« (*Beér — Cizmadia*, i. m. 565. l.).

már egyre kisebb mértékben került ki önkéntesekből — hiszen a leglelkesebbek már a korábbi toborzások alkalmával felcsaptak — s egyre gyakrabban kellett a hatóságoknak a szeptemberi országgyűlési határozatban előírt módhoz, a sorshúzáshoz folyamodniok. A sorshúzásnak a hadkötelesekről készült névjegyzék alapján nyilvánosan kellett történnie s így elméletben társadalmi helyzetre való tekintet nélkül minden katonaköteles korban levőt egyformán érintett volna, a gyakorlatban azonban a hatóságoknak bőséges alkalmuk nyílt visszaélések elkövetésére. Ezeket az alkalmakat ki is használták, és a visszaélésekből származó hátrány mindig a szegény néprétegekre nehezedett.

Ilyen eljárásra számos példát találunk akkor is, ha csak az 1849 április végén elrendelt újabb újoncuzásról beérkező jelentéseket vizsgáljuk. Szentesről pl. Serkédi Mihály »ugyanezen város közlakossága nevében is« azt panasolja Kossuthnak, hogy »a város vezetői önfiaik kimelésével kizárólag a szegényebb fiaikat állítják katonának s ezt a kormány parancsából származottnak lenni állítják« és kéri, hogy küldjék meg az erre vonatkozó kormányrendeletet. A kérvény a Belügyminisztériumhoz került és Szemere belügyminiszter szigorú vizsgálatra utasította Csongrád megyét; a népet biztosítani kell afelől — mondta a rendelet —, »hogy midőn a kormány a szabadság és egyenlőség ígéinek életbe léptetésére építi működését, valamint elvárja egyrészt, hogy minden honpolgár önként és teljesen eleget teend hazája iránti tartozásának, úgy viszont mindazok, kik a haza ügye mellett áldozván érdekeket szereznek, egész bizodalommal tarthatnak számot, miként a jelen rendkívüli idő múltával hasznos szolgálatuk és jobb létre emeltetésük a nemzet előtt nem lesz felejtve.«⁹⁷ A szentesi szellérnép persze hiába várt a kormány ígéretének teljesítésére, Szentes azonban ennek ellenére is érdekes példáját nyújtja annak, hogy a földkérdés és a parasztság honvédelmi készsége között milyen szoros kapcsolat van. A város vezetősége ugyanis még Kossuth április 7-i. újoncuzásra felhívó kiáltványának kézhezvétele után elrendelte a toborzást és egyben némileg pótolta is azt, ami Kossuth kiáltványából kimaradt: hogy »a honvéd egyszersmind polgárosíttassék is«, minden besorozott újoncnak házhely és egy hold föld juttatását határozta el. A kísérlet nagyszerűen bevált: a város a földet könnyen kiutalhatta az örökváltság során a Károlyi grófoktól nyert nagy földterületből, a tömegesen jelentkező szegényparaszt önkéntesek pedig szükségtelenné tették, hogy az újoncuzást sorshúzással kelljen lefolytatni s ily módon a jobbmódúak fiaira is sor kerüljön. Mire az április végén elrendelt 50 000 főnyi újoncmennyiségből a városra eső 82 újonc kiállítása esedékessé vált volna, Szentes már 152 önkéntes újoncot küldött be Szegedre, május végén pedig az újoncuzás terén az volt a helyzet, hogy országos viszonylatban csak három megye teljesítette túl az előírt újoncmennyiséget, Bars megye 11 fővel, Esztergom megye 21 fővel, Csongrád megye pedig 73 fővel, s ezt az utóbbi mennyiséget egyedül Szentes város 78 főnyi újonctöbblete szolgáltatta.⁹⁸ Máshol azonban sokkal egyszerűbb eszközökkel ment az újoncállítás. Fülepp kormánybiztos például Krassó megyéből június elején azt a panaszt emelte az egyik szolgabíró ellen, hogy »a lakosokat éjnek idején korbelt különbség nélkül összefogdostatta s míg a gazdagok, nőtlen

⁹⁷ Az ügyvel kapcsolatos iratokat l. Belügymin. országlásztati oszt. 10. kútfő 12. tétel és Igazságügymin. úrbéri oszt. 248/1849. sz.

⁹⁸ A szentesi újoncuzásra és az önkénteseknek adott földre l. a Közlöny jún. 7-i számának tudósítását; a máj. végéig országosan kiállított újoncok összegezését l. Belügymin. eln. 138/1849. sz. alatt.

fiait hon hagyta, a szegény családapákat besorozó bizottmány elébe állíttatta és ekép nyilván törvényteleniséget követett el.⁹⁹ Szemere a szolgabíró fel-függesztette és írt a Hadügyminisztériumnak a visszaélések megszüntetése végett. Magyargencs Vas megyei község lakói június 18-i kelettel amiatt emeltek panaszt, »miszerint a tagosztály alkalmával birtokukban volt földeik az illető uraságok által elfoglaltattak és most csak robot mellett kaphatnak földet bérbe, miszerint továbbá katonaaállításakor jobbára az ő gyermekeik soroztattak bé, a gazdák és uraságok fiai elmellőzésével«. A minisztérium a panaszt a megyéhez továbbította és felvilágosítást kért.¹⁰⁰ A Pest megyei hadfogadó hivatal parancsnoka, Kiss János főhadnagy június 17-én azt jelentette Kossuthnak, hogy a megye helységeiben »a lakosok sirva panaszkodnak, hogy az előljárók cédulát (sorsot) csak éppen a szegényebb sorsúakkal huzatnak, a gazdagabbakat pedig elmellőzik«. ¹⁰¹ Szatmár megyéből Gánóczy hadbíró-főhadnagy jelenti június 27-én a Belügyminisztériumnak, hogy »a tisztviselők az újoncozás alkalmával a szegényebb sorsúak közül az egyetlen családfőt is elviszik, míg a gazdagabbak 3–4 fiaik hon tespednek, mi azon szomorú következményt szüli, hogy az illy szegény családfők, szülőiknek keserves, elhagyott állapotjukat hallván, zászlójuktól hűtlenül elszöknek«. ¹⁰² Hont megyéből Boronkay kormánybiztos írja július 2-án a belügyminiszternek, hogy az újoncozásnál »a teher végzetlen aránytalanságban ismét csak a szegényebb osztályokat érte«, s hogy a nép »fájdalmasan nézi, miként a kunyhóban lakó zsellér odaadni kénytelen egyetlen fiát, míg a kastéllyal bíró úr terjedelmes birtoka után a haza megvédéséhez gyakran semmiel sem járul«. ^{102a} Lehetne folytatni a példák felsorolását, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy az önként jelentkező újoncok mellett a sorozás útján mozgósított újoncok nagy többsége is a parasztságból, elsősorban annak szegényebb rétegeiből került ki. ¹⁰³ Még egy gyakorlat járult hozzá a honvédsereg összetételének a szegényparasztnak javára történő eltolódásához : az újoncfogadások rendszere. Kossuth a függetlenségi nyilatkozat kihirdetésekor külön felszólította a törvényhatóságokat, hogy lelkesedésüknek újoncok fogadásával adják tanújelét. Ezt a törvényhatóságok egy része meg is tette : Békéscsabán pl. 60 gazda fogadott újoncot, Békés város 30 újonc fogadását határozta el, Hódmezővásárhely század, Győr megye százötvenet, Győr város század ígért stb. ¹⁰⁴ A felajánlásokat eredetileg a rendes újoncilletőségen túlmenően kellett volna teljesíteni ; az újoncozás nehézkessége miatt azonban végül ezeket az újoncokat is beszámították a törvényhatóságok rendes újoncilletőségébe, s így a pénzen fogadott — nyilván elsősorban szegényparaszti — újoncok is csökkentették azoknak a számát, akiket sorsolás útján az egész lakosságból kellett volna kiállítani.

⁹⁹ Belügyi vegyes iratok 130. rakt. sz. 1157/1849. sz.

¹⁰⁰ L. Igazságügymin. úrbéri oszt. 326/1849. sz.

¹⁰¹ L. OHB 8302/1849. sz.

¹⁰² L. Belügymin. vegyes iratok 130. rakt. sz. Iktatatlan.

^{102a} Belügymin. eln. 455/1849. sz.

¹⁰³ Érdekesen egészíti ki a fenti adatokat egy kortárs, báró Podmaniczky Frigyes vallomása. Podmaniczky május elején, Pest felé vonulva Csongrádon egy vendéglőben billiárdozó gazdalegényeket látott. Kérdésére, hogy miért nem állanak be huszárnak, azt válaszolják, hogy tőlük mindössze egy gazdalegény ment el katonának. »Így volt az egész Alföldön — írja Podmaniczky —, a gazdalegények kerültek a sereget, csak a bockoros nemes és a földönfutó szegénység állott a zászlók alá.« (Naplótöredék, II. köt. 280. l.)

¹⁰⁴ L. OHB 5784/1849. ; Belügymin. országlásztati oszt. 9. kútfő 25. tétel stb.

A pénzen fogadott honvédeknek ez a válfaja vezet át bennünket a szegényparasztok katonáskodásának egy másik típusához: a helyettesített honvédek kérdéséhez. Az 1848 nyarán elfogadott honvédelmi törvény 20. §-a ugyan kimondta, hogy az újoncozásnál »a megváltás vagy helyettesítés semmi szín alatt meg nem engedtetik«, a szeptember 12-én hozott »határozat az ország védelme iránt« azonban a 3. pontban úgy enyhítette ezt a rendelkezést, hogy a sorshúzásnál »a család fenntartására múlhatatlanul szükséges egyetlen fiúra vagy vőre is tekintet legyen, s ha a sors illet, vagy pedig egy család tagjai közül többeket érne, ezeknek a helyettesítés megengedtesse«. ¹⁰⁵ Ez az intézkedés tette lehetővé a szabadságharc folyamán azt a minden jel szerint rendkívül elterjedt gyakorlatot, hogy a jobbmódúak, amennyiben más kibúvót nem találtak s a sors a sorozásnál rájuk vagy hozzátartozóikra esett, helyettest fogadtak abban az esetben is, ha a fenti rendelet említett pontja nem volt alkalmazható rájuk. A toborzást és sorozást ugyanis a kormány rendelete a helyi hatóságokra bízta s a befolyásos jobbmódúak esetében ezek a hatóságok nem vették nagyon szigorúan a rendeletben megszabott feltételeket. A helyettesítés úgy történt, hogy a helyettesítő a szegénysorsú vállalkozók — elsősorban szegényparasztok — közül kiválasztotta a megfelelő helyettest, megfizette neki a minden újoncnak kijáró 20 forint foglalat, azonkívül kötelezvényt adott a helyettesítési összegről, amely az időponttól és a vidéktől függően 200—500 forint között mozgott; a helyettes ennek egyelőre csak a kamatait kapta, a teljes összeghez csak szolgálata leteltével jutott volna hozzá. A helyettesített honvédek száma a szabadságharc folyamán egyre nőtt, abban a mértékben, ahogyan az önkéntes jelentkezések száma csökkent és az újonclétszám kiállítására mind nagyobb mértékben kellett a sorshúzás módszeréhez folyamodni. Számuk és százalékarányuk megállapítására ezideig a szakirodalomban még nem történt kísérlet — az újoncozási iratanyag hiányos és szétszórta volt miatt ez nem is lenne könnyű feladat —, azonban a könnyen kéznél levő adatok alapján is meggyőződhetünk arról, hogy a honvédsereg legénységének jelentékeny része közülük került ki.

Batthyány Kázmér délvidéki országos biztos március 21-én Windischgraetz császári fővezérnek több rendeletét küldte meg a Honvédelmi Bizottmánynak, köztük egy olyant is, »mely szerint mindazok, kik a honvédsereghez bizonyos lekötetés mellett helyetteseket állítottak, a helyettesek számára lekötött tőkének s azok kamatjainak fizetéséből feloldoztatnak«. Kossuth ekkor nem volt Debrecenben s a Honvédelmi Bizottmány azonnal felhívta a figyelmét az ügy fontosságára: az volt a véleménye, hogy »a honvédseregben helyettesképen szolgáló harcfiak között a határozat kellemetlen következtetéseket szülhet«, ezért »minden közbejöheto zavarok kikerülésére« olyan intézkedést javasolt Kossuthnak, »miszerint kimondatnék, hogy az álladalom a helyettesítetteknek a helyettesítések irányában követeléseket minden esetre garantirozza, s e garantirozást azon helyettesítőkre nézve, kik az ellenség zsarnoksága alól kiszabadultak, vagy az alá nincsenek helyezve, a helyettesítésből származó kötelezvények s szerződések szigorú megtartásának eszközlésében fogja feltalálni, azokra nézve pedig, kik az ellenség járma alatt vannak, a helyettesítettek irányában tartozó fizetéseket ideiglenesen az álladalom pénztárából fogja az illető helyettesítők rovására utalványozni«. ¹⁰⁶

¹⁰⁵ L. Beér—*Csizmadia*, i. m. 572. s köv. l.

¹⁰⁶ A Bizottmány márc. 26-i, Kossuthhoz intézett levelét l. KÖM XIV. 732. l.

Kossuth március 28-án Tiszafüreden kelt válaszában közölte, hogy tökéletesen egyetért a Bizottmány által javasolt intézkedéssel s már rendelkezett is, hogy az intézkedés a sereg tudomására jusson. A seregparancsnokoknak és kormánybiztosoknak megküldött rendelet szóról szóra átvette a Bizottmány által javasolt szöveget, s megnyugtatta a helyettesített katonákat, hogy »lekötelezett tőkéik és ezek kamatai állományilag biztosíthatnak«. ¹⁰⁷ S hogy a rendelkezés sürgősségének megvoltak a maga indokai, arra rávilágít az a válasz, amelyet Nyáry Pál, a Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke adott Kossuth levelére március 31-én. Az volt a véleménye, hogy »a tőkék és kamatok kifizetésének helyeit kijelelni csak azután lehet, ha az illynemű kötelezvények tulajdonosainak névjegyzéke az illető hadparancsnokok, illetőleg kormánybiztosok által a kormánynak felterjesztetik«. S nem tartotta célszerűnek azt sem, hogy a rendeletet a hivatalos lapban közlétegyék, »mert azon emberi természetes hajlamnak, miszerint a fizetés aluli felmentés nem épen kellemetlen érzés, sokakban, kivált ha még a kötelezettség teljesítését más vállalja magára, tápszert nyújtana s ezáltal a rövidlátásúakban a hon ellenségei iránt sympathiát ébresztenek«, s attól is lehetne tartani, hogy »ha az illetők megértik, miszerint a magyar sereg győzelme után azon öszvegek, mellyek fizetése alól az osztrák őket felmentette, tőlük megvételnek, sokan találkoznak, kik a magyar sereg győzelmének nem igen fognának örülni. Pedig tudomásom szerint — írja Nyáry — *a honvédek igen nagy része helyettesített és így az országban az érdeklettek száma nem csekély.*« ¹⁰⁸

A Honvédelmi Bizottmány egyik legtájékozottabb tagjának ezt a véleményét alátámasztja az a nagy érdeklődés is, amellyel a képviselőház április végén az 50 000 újonc kiállítását elrendelő törvényjavaslatnak a helyettesítést illető pontját tárgyalta. Kossuth április 22-én terjesztette elő a képviselőházban törvényjavaslatát a további 50 000 újonc kiállítására vonatkozólag; a javaslat az újoncozás lebonyolításával kapcsolatban a szeptemberi országgyűlési határozat nyomdokain haladt, s a 6. §-ban kimondta azt is, hogy »a kivételekre és helyettesítési engedélyre nézve a múlt évi újoncállításnál szabályul szolgált határozatok ez alkalomra is szolgálnak«. Az április 24-i ülésben, amikor a képviselőház jegyzője felolvasta Kossuth javaslatának a szövegét, a képviselők egyrésze, mellőzve a pontonkénti tárgyalást, rögtön ezt a §-t vette bírálat alá. Halász Boldizsár azt kifogásolta, hogy a törvényjavaslat nem tiltja el a helyettesítést s arra hivatkozott, hogy azt az 1848 nyári törvény is eltiltotta. A községenkénti helyettesítést, tehát azt az esetet, ha egy község a reá eső újoncokat közpénzen fogadja, megengedhetőnek tartotta, sorshúzás esetén azonban tiltakozott az ellen, hogy »azon egyén, kit a sors ért, maga helyett mást állítson, azért mert a gyakorlat azt mutatta a legutóbbi újoncállításakor, hogy a szegényebb sorsú nem jó néven vette, ha a jobb módúak, kik 5—600 forinttal nem sokat gondolnak, gyermekeiket felmentették a katonáskodás alól, mit a szegények nem tehettek«. Omaszta Zsigmond hasonlóan vélekedett s azt tette hozzá, hogy »a tapasztalás megmutatta, miként a tehetősebb idegen fajú polgárok, jelesen a svábok, rendszeren magyarokat fogadnak fel maguk helyett és csak a magyar faj tétetik ki veszedelemnek«. Bernáth József a vidéken szerzett tapasztalatai alapján a helyette-

¹⁰⁷ Kossuth válaszáét és a seregvezérekhez, valamint a kormánybiztosokhoz intézett rendelet szövegét l. uo. 746. s köv. l.

¹⁰⁸ L. KÖM XIV. 775. s köv. l.

sítés elve ellen nyilatkozott azért, »mert az nem egyéb, mint egyrésről való-
sággal az elszegényedés módja és alapja, mert tudjuk, hogy nem minden
ember lelkesült keblében a haza iránt és vannak túlságos érzelmű szülők, kik
képesek magokat minden vagyonukból kifosztani, csak hogy gyermekeiket
megmentsék a katonáskodástól, mi igen rossz hatással van a szegények irá-
nyában. *Ha megvizsgáljuk a hadseregnek nagyobb részét, meg kell vallani, hogy
nagyobb része a szegényebb sorsúakból áll.* Hová vezet ez?» — tette fel Bernáth
József a kérdést, majd bírálta a hatósági tisztviselők eljárását, akik »sors-
húzásba vettek olyanokat is, kik nem tartoztak volna bele, kik nem azon
megyében és azon községben születtek, erőhatalommal elfogták és besoroz-
ták«. A helyettesítés pártfogói sem helyeselték magát az elvet, a gyakorlatot
azonban kiküszöbölhetetlennek tartották. Palóczy László szerint is »a helyette-
sítés egyike azon egyiptomi tíz csapásoknak, melyek a szegény adózó népet
elmerítették adósságba«, a hibás azonban szerinte nem a törvény, hanem a
törvényhatóságok tisztviselői, akik sok visszaélést követtek el. Emlékeztette
a képviselőket arra, hogy az egyetlen fiú kivételezése szeptemberben a köz-
vélemény nyomására történt, s mégis »nincsenek-e szülők, kiknek egyetlen
fijok volt, mégis odaadták a hazának, és nincsenek-e egyetlen fiúk, kik szüleik
siránkozásai között elmentek és harcolnak a haza zászlaja alatt?» Hasonló
véleményen volt Papp Zsigmond, Bethlen János és Román Ferenc is. A helyet-
tesítést helyeslők véleményét Bezerédy István foglalta össze a legvilágosab-
ban: az elvet nem pártolja, a haza rendkívüli állapota miatt azonban meg
kell engedni a helyettesítést. Emlékeztetett az őszi újoncozásra, amikor
»a kormány kénytelennek látta magát nyíltan megengedni, vagy leg-
alább elnézni a törvényhatóságoknál a helyettesítést, csak hogy a kívánt erő
és mennyiség kiálljon mielőbb«; hangoztatta, hogy »most nem kevésbé
sürgető, hogy kiálljon s ezért, ha a három-négy hónap alatti tapasztalást
ignorálni nem akarjuk, nincs más választás, mint vagy megengedni törvényileg
a helyettesítést, vagy pedig utasítani a törvényhatóságokat, hogy törvény
ellen tegyenek«. A képviselőház többsége hasonlóan vélekedett: elfogadta
változtatás nélkül a kérdéses pontot és a helyettesítés ügye maradt továbbra
is a régi állapotában.¹⁰⁹ S hogy a gyakorlat a legtöbb helyen mennyire túllépte
még az újoncozási törvény által nyújtott lehetőségeket is, arra jellemzően
rávilágít maga a minisztertanács, amikor május 18-án megjegyzéseket tesz
a Répássy tábornok által előterjesztett újoncozási rendelettervezetre. A mi-
nisztertanács nem helyeselte, hogy a rendelettervezet tágította a helyettesítés
lehetőségeit: elismerte, hogy sok vidéken a hatóságok egyébként is tágabban
értelmezik a törvényt a helyettesítés kérdésében, mégis abban a hitben volt,
hogy »ezen a körülmények által szükségelt kivételes eljárások távolról sem
idézendnek a nép és hatóságok kebelében annyi bajt és nehézségeket elé,
mint ha a javallott rendelet közhirré tétetnék.«^{109a}

Az újoncozás a régi rendszer szerint folyt le s bár a tavaszi diadalok
hatása alatt eléggé nagyméretű volt az önkéntes jelentkezés, a sorsolással
történő újoncállításnál megismétlődtek a régi visszaélések is.¹¹⁰ A törvény

¹⁰⁹ A képviselőház ápr. 24-i vitájának ismertetését l. a Közlöny ápr. 27-i számában.

^{109a} OHB 7196/1849. sz. — Közölve KOM XV. 347. l.

¹¹⁰ A helyettesített honvédek számarányára a tavaszi újoncozás során néhány
kéznél levő adatból lehet némileg következtetni. Egy szegedi beavatási jegyzőkönyv
májusban összesen 95 beavatott újoncra ad számot; ezek közül 53 a helyettesített.
Foglalkozásuk szerint van közöttük 26 foglalkozásonküli (tehát zsellér, napszámos,

laza értelmezéséből származó visszaélésekre jellemző Komáromy abauji alispán panasza: eszerint Zemplén megyében »a helyettesítés a törvény ellenére általánosan mindenkinek meg lévén engedve«, az abauji összeírt ifjak »tanácsosabbnak látván Zemplénbe pénzért helyettesesekül, mint itthon ingyen katonának állíttatni, számosan mennek a szomszéd megyébe s magokat másokért pénzért helyettesíttetik«, ami Abaujban nagyon megnehezíti az újoncállítást.^{110a} A sok panasz következtében Kiss Ernő országos főhadiparancsnok május 29-én kénytelen volt felszólítani a hatóságokat, hogy lelkiismeretesen tartsák be az újoncozásnál a törvény és a rendeletek előírásait s különösen a helyettesítésre vonatkozó rendelkezést »minden kedvezést félretéve, a meghatározott jogegyenlőség alapján, felelősség terhe alatt végrehajtani multhatatlan köteleességeknek ismerjék«. Különösen arra hívta fel a rendelet a hatóságok figyelmét, hogy »csakis olyan egyének helyettesíthetők, kik a kiállítandó újoncok rovatába nem tartoznak«, a katonai hatóságoknak pedig meghagyta, hogy semmiféle felmentésbe vagy helyettesítésbe ne avatkozzanak, mert az csak a megyei, illetőleg városi hatóságok hatáskörébe tartozik.¹¹¹ A Pest megyei hadfogadó hivatal parancsnoka már idézett június 17-i jelentésében azonban ennek ellenére is további helyettesítési visszaélésekről számol be Kossuthnak.¹¹²

Nemzetőri szolgálat, népfelkelés, fuvarozási és élelmezési terhek

S ha a szabadságharc honvédseregéről felületes vizsgálódások alapján is megállapíthatjuk azt, hogy katonái többségükben a parasztság szegényebb rétegeiből kerültek ki, még inkább elmondhatjuk ezt a nemzetőrsegről, amelynek alkalmazására a szabadságharc folyamán elég gyakran került sor és amely — a lakosság szélesebb rétegeire terjedvén ki — esetenként még a katonáskodásnál is súlyosabb igénybevételnek bizonyult. A nemzetőrség intézménye kezdetben a tulajdonnal, vagy állandó, jelentős keresettel rendelkező rétegek karhatalmi szerveként jött létre, és soraiból az elég magas cenzus távoltartotta a kisvagyonú vagy egészen vagyontalan rétegeket, köztük a félteleknél kisebb földdel rendelkező parasztságot is. Amint azonban 1848 nyarától kezdve a nemzetőrség rendfenntartó funkciója egyre inkább háttérbe szorult és a nemzetőralakulatoknak mind gyakrabban kellett a haza fegyveres megvédésének a feladatából is kivenni a részüket, szélesre tárult a nemzetőrség kapuja a szegényebbek előtt is. A nemzetőrszolgálat kiváltságból fokozatosan olyan kötelezettséggé vált, amelyre a hatóságok válogatás nélkül kötelezték a vagyontalanokat is és amely alól a jobbmódúak egyebek között

/

cseled stb.), 26 iparoslegény olyan iparágakból, amelyeknek a háborús viszonyok nem kedveztek, és egy tanuló. Az önként jelentkezett, illetőleg sorsolás által katonává lett további 42 személy közül 32 foglalkozás nélküli, 10 pedig iparoslegény. (Szegedi Áll. Levéltár, 1840–52. évi újoncozási iratok — Urbán Aladár szíves közlése.) Egy másik, Komárom város adatait tartalmazó újoncjegyzék szerint a kiállított 266 újoncból 59 volt a helyettesített, ebből 24 volt iparoslegény, 20 napszámos és szolga, 10 kiszolgált katona, 7 pedig értelmiségi. Itt is figyelembe kell azonban venni, hogy az újoncok jelentékeny része önként állt be (OHB 7921; 1849. sz.). Megjegyzendő, hogy ez a két adat — nagy iparosréteggel rendelkező városokról lévén szó — távolról sem tükrözi a falvak és tisztán mezőgazdasági vidékek állapotát.

^{110a} A máj. 21-én kelt jelentést l. Belügymin. országlászati oszt. 1849. 10. kútfő 22. tétel.

¹¹¹ A rendeletet l. a Közlöny máj. 31-i számában.

¹¹² L. OHB 8302/1849. sz.

helyettes állításával is igyekeztek kivonni magukat.¹¹³ A nemzetőrség ki-mozdítására az ország veszélyeztetett területein — és melyik nem volt az 1848/49 telén! — igen gyakran sor került s a nemzetőrök hetekig, néha hóna-pokig tartó szolgálat után sokszor csak azért tértek haza tűzhelyeikhez, hogy egészen rövid idő múlva újból parancsot kapjanak a kivonulásra. Csak az erdélyi győzelmek, a tavaszi hadjárat megindulása és a keleti országrészek veszélyeztetettségének csökkenése után kerülhetett sor arra, hogy a kormány az egész országra terjedően elrendelje a nemzetőrök hazabocsátását.¹¹⁴ A tavaszi mezőgazdasági munkák veszélyes elmaradása tette szükségessé ezt az intézkedést, teljes végrehajtására azonban nem is kerülhetett sor: jelenlétük sokhelyütt nélkülözhetetlen volt, felváltásukra pedig nem álltak rendelkezésre megfelelő alakulatok. Ilyen nehézségekbe ütközött például a bihari nemzetőrök hazabocsátása, és ilyen okok miatt nem kerültek haza még június elejére sem a március közepe óta a Délvidéken szolgáló kiskunsági nemzetőrök sem.¹¹⁵ A szatmári »leginkább munkás osztályból« (azaz parasztok-ból, zsellérekéből) álló nemzetőrség hazabocsátását pedig még július elején, a sürgető aratási munkák idején is hiába kéri a megye.¹¹⁶

Ilyen terhes lévén a nemzetőri szolgálat, természetes, hogy a jómódúak és a hatóságok ebben a vonatkozásban is megtettek mindent, hogy lehetőleg a szegényebb néprétegek vállaira hárítsák azt át. A nagykarolyi nemzetőrség egyik százada március 17-én felírt a kormányhoz és panaszkodott, hogy »sokan a tehetősök közül magukat csekély bajaik miatt az őrsereget illető szolgálatokból kihúzták és semmi szolgálatot tenni nem akarnak . . . miért is a szegényebb sorsúak lévén már többnyire az őrseregben, annyira elkese-redtek, hogy már a belszolgálatokat is nagy erőltetve teszik és félő, ha tovább így lesz, vagy idehaza nagy lázadás lesz, vagy az egész elenyészik.«¹¹⁷ Az ugyancsak Szatmár megyei Királydaróc lakosai azt panaszolják május 20-i felterjesztésükben a miniszterelnöknek, hogy a mozgó nemzetőrség kiállítá-sának szabályait úgy esinálták meg, hogy »legalkalmasabb módjuk legyen a nagybirtokosoknak a mozgó nemzetőrseregi szolgálat alól magukat fel-menttetni hol betegeskedés, hol tisztviselés, hol más ürügy alatt és az egész szolgálatot a szegényebbek nyakára róni«, a helyettesítést pedig azért teszik lehetővé, »hogy a szegényebb nem lévén képes maga helyébe mást állítani, koldusbotra jusson, a vagyonosabb pedig a helyettesítendő túlságos követelé-seinek alája vettette legalább tetemesen károsuljon s rontassék.«¹¹⁸ A Szatmár megyei Hernádszeg számos lakosa azt kérdezte május 27-i kérvényében a minisztériumtól, hogy van-e joguk a hatóságoknak nemzetőrszolgálatra kényszeríteni olyan polgárokat, akiknek fiai rendes katonaként szolgálják a hazát.¹¹⁹ Nagykarolyból június elején újabb panasz érkezik: a »külső hadi szolgálatból« csak akkor hazabocsátott nemzetőröket újból rendszeresen behívják városi szolgálatra, emiatt »sok munkás kezek ily dolog idején a munkától elmarasztattatnak s úgy mutatkozik, hogy ezen nemzetőrök több-

¹¹³ A nemzetőrség jellegének megváltozására l. *Varga János* fejtegetéseit id. művében, 257. s köv. l.

¹¹⁴ A Honvédelmi Bizottmány e tárgyban kibocsátott apr. 5-i intézkedéseit l. KÖM XIV. 815. s köv. l.

¹¹⁵ L. Belügymin. nemzetőrségi oszt. 1849. 7. kútfő 2. tétel.

¹¹⁶ L. Belügymin. szegedi iratok, 271. rakt. sz.

¹¹⁷ Belügymin. nemzetőrségi oszt. 1849. 6. kútfő 5. tétel.

¹¹⁸ Uo. 4. kútfő 12. tétel.

¹¹⁹ Uo. 6. kútfő 2. tétel.

nyire földművelők lévén, később a legnagyobb szegénységre jutván, még csak családjaik élelmezését is alig lesznek képesek megkeresni.¹²⁰ Nem lehet kétséges, milyen társadalmi helyzetűek voltak azok a nemzetőrök, akiknek a nyári mezőgazdasági munkák idején családjuk egész évi élelmét kellett megkeresniök. Június végén fülöpszállási »kézi munkából élő szegény atyák« kérvényezik, hogy fiaikat, akiknek a szolgálati ideje még májusban kitelt, a nagy dologidőre való tekintettel bocsássák haza.¹²¹ Ugyanilyen panaszuk van a kunszentmiklósiaknak is, azzal súlyosbítva, hogy hozzájuk a gazdagabbak fiait már mind hazabocsátották, csak a szegényeket tartották az elbocsátást elrendelő miniszteri rendelet ellenére vissza.¹²² Haczell Márton délvidéki kormánybiztos is kénytelen panasszal fordulni a minisztériumhoz június 23-án az ottani katonai parancsnokság ellen, amely a négyhónapos szolgálat letelte után sem engedte haza a nemzetőröket, akik közül pedig a legtöbb »nejét s gyermekeit hagyta vissza minden segítség nélkül a nyomor és inségnek kitéve«; ezeknek »vér- és keblet lázító kérelmeit és sirásait az illető katonai parancsnokság nemcsak meg nem hallgatta, de a hadügyminisiteriumnak a mozgó csapatok elbocsájtását tárgyaló rendeletét úgy, valamint egyes családapák elbocsájtását részéről megrendelő hátrataimat is mellőzte s félrevetette, de pénzbeli ajándékért a vagyonosabbakat inkább, mint a szegényeket bocsájtgatta szabadon. Most már beállván az aratási idő — írta Haczell —, mely alatt egyedül képes kenyerét a hirtoktalan szegénység családja számára megkeresni, tömegestül szökní kezd.¹²³

De az ország parasztnépe számára még távolról sem jelentette minden kötelezettsége teljesítését az, ha fiait odaadta katonának, az otthonmaradtak jelentős részét pedig az egyre megismétlődő és fokozódó nemzetőrszolgálat vette igénybe. Alig volt az országnak olyan része, ahol a szabadságharc folyamán ne került volna sor esetleg több ízben is a népfelkelés fegyverbehívására s az egymásután szerveződő szabadsapatok legénysége is jobbára a falvak lakosságából került ki. Ilyenformán a haza iránti fegyveres köteleességek teljesítéséből számarányához mérten kétségtelenül a parasztság vette ki a legnagyobb mértékben a részét s az is bizonyos, hogy e terhek a parasztságon belül is a szegényebb rétegekre nehezedtek a legsúlyosabban. De nem kevesebb részt vállaltak a háborús terhek viseléséből azok sem, akik a személyes fegyveres szolgálat alól mentesek maradtak. Messze meghaladná e tanulmány kereteit annak a részletes ismertetése, hogy milyen méretű igénybevételt jelentett a parasztság minden rétege számára a szabadságharc egész tartama alatt a katonai fuvarozások teljesítése, az előfogatszolgáltatás, a beszállásolás, az élelmi készletek kiszolgáltatása stb. Csak részletekbe menő vizsgálódás tudná a valódi mértékében megmutatni azt, hogyan fokozódtak ezek a terhek a nagy erőösszpontosítás januári—februári szakaszában, valamint a tavaszi hadjárat nagy hadmozdulatainak idején, és hogyan sokasodtak az elviselhetetlenségig a hanyatló szakasz egész országot keresztül-kasul szántó hadvonulásai nyomán. A kéznél levő néhány jellemző példa mindössze illusztrálni hivatott az általánosan megállapított tényt, amelynek igazságát az egykorú iratanyag ezernyi még feltáratlan adata bizonyítja.

¹²⁰ Rajnai őrnagy nemzetőrségi parancsnok jún. 5-i felterjesztését l. uo. 6. kútfő 1. tétel.

¹²¹ Uo. 4. kútfő 23. tétel.

¹²² Hadügymin. 31.809/1849. sz.

¹²³ Belügymin. nemzetőrségi oszt. 1849. 4. kútfő 21. tétel.

Február elején küldte ki Kossuth Szegheő József képviselőt a tiszántúli katonai vonulások kapcsán felmerült visszaélések felderítésére¹²⁴ s a kiküldött csak egyetlen hadtest rövid vonulásának útját követve, 8 községben 1300 forintnyi fuvart, 8424 kenyér-, 5151 zab-, 1646 szénaadagot, 13 334 ember és 1000 ló szálláspénzét találta kifizetetlenül, azonfelül tömegével olyan követeléseket, amelyek elveszett lovak és kocsik, erőszakkal elvett hús, bor, szalonna és ruhaneműek megtérítésére irányultak. S az ezernyi panasz alapján a kormánybiztos különösen arra hívta fel a kormány figyelmét, hogy az érintett vidéken a lakosságnak még vetőmagja sem maradt, s az új termést csak megfelelő kormányintézkedéssel lehetne biztosítani.¹²⁵ De a fenti természetű katonai terhek egyébként is gátolták a mezőgazdasági munkákat: a Bihar megyei Félegyház lakói azért nem tudták a bérelt földjeik után vállalt nap-számot a birtokos földjén teljesíteni, mert »részint a nemzetőröknek harctérrei hajtogatása s a végetti toborzás, részint a honvédi újonc állítgatás, kivált főképp a temérdek, Nagybánya, Nagykároly, Szatmár, Mármaros, Somlyó, Nagyvárad és Arad közti egybeköttetésből folyó előfogatozás, sürgönyök lovas egyének általi küldözgetése, a helyben tanyázó huszárok és lovaik számára kívántató búza, zab, széna szállítás, ez utóbbinak részletekbeni szinte kizárólag általunk kötöttetése miatt« — erre nem voltak képesek, »előbb való lévén a hon boldogítása végett kívántató terhek teljesítése, — mely sok még fel sem említhető terheletés miatt tengeri vetésünk is műveletlen maradt a múlt évben, számtalan lovaink pedig elhullottak.«¹²⁶ Abauj megye alispánja azzal mentegeti magát Kossuthnál az újoncozás lassú haladása miatt, hogy »Pulszky, Mészáros, Klapka, Görgey, Beniczky, Dembinszky parancsnokok alatt (ide nem számlálva a számtalan apróbb csapatokat), mennyi honvéd s mennyi ellenséges seregeknek adott e megye szállást, fuvart, ételmezést s az ellenséget nem is számítván, csak hazai seregeinknél, hol rendetlenség, erőszakos hatalmaskodás, kormánybiztosok, parancsnokok idő előtti elfutása stb. stb. miatt mennyit ingyen? Mennyi illyes követelés, mennyi panasz, mennyi kár, pusztítás van itt megynék minden szögletében! Azért nem lehet annyira kárhoznatni, ha népünk tudatlan része, sok kára érzetében áldozatra nem oly kész, mint azon tiszántúli vidék, mely ellenséget eddig csak fogva látott.«¹²⁷ Az összehasonlítás nem volt igazságos, mert hiszen a tiszántúli megyék a magyar seregek állandó vonulása és táborozása nyomán aligha voltak kevésbé megterhelve, mint Abauj megye népe. Amikor pedig megindult a tavaszi nagy támadás, a fuvarozási és ételmezési terhek minden korábbit felülmúló mértékben emelkedtek, s Kossuth már néhány nappal az első győzelmek után arra volt kénytelen utasítani a fősereg intendantúráját, hogy a fuvarozás terhéért az addig annyira igénybevevett megyékről a felszabadított területekre hárítsa át.¹²⁸ Pest megyét a két sereg a tavaszi hónapok alatt annyira kiélte, hogy kormánybiztosa, Batta Sámuel május 22-én a szarvasmarhafogyasztást korlátozó intézkedések kiadását kérte a kormánytól; ugyanő jelentette, hogy »a magyar hadsereg ételmezésére a megyében a községek és privát egyének által oly nagy mennyiségű élelmiszerek szolgáltatottak ki, hogy ha

¹²⁴ L. előbb, a Századok 1955. évf. 853. lapján.

¹²⁵ A febr. 24-én kelt jelentést l. O. L. Repeczky-iratok 187/1849. sz. alatt.

¹²⁶ A község Kossuthhoz intézett ápr. 24-i folyamodványát l. OHB 6137/1849.sz. alatt.

¹²⁷ Komáromy alispán máj. 17-i jelentését l. Belügymin. országglászlási oszt. 10. kútfő 23. tétel.

¹²⁸ Kossuth ápr. 10-i rendeletét Danielis ezredeshez l. KÖM XIV. 858. l.

mindazokat az álladalom készpénzzel fogná kifizetni, e célra kimondhatatlan mennyiségű készpénz kívántatnék». Azt javasolta tehát, hogy »úgy a kiszolgáltattott élelmiszereket, valamint az előfogatokat is az illetőknek adóikba betudni lehetne, csupán a fölösség fizettetvén ki ; így mind az adó könnyebben letisztáztatnék, mind az álladalom a készpénz kiadástól megkíméltetnék«. ¹²⁹

A parasztság újból jelentkezik igényeivel : parasztmozgalmak

A tavaszi hadjárat világraszóló sikereinek tehát az egész magyar nép erőfeszítésein belül elsősorban a parasztság határtalan áldozatvállalása képezte az alapját. S amilyen mértékben jelentkeztek ennek az áldozatvállalásnak az eredményei a különböző hadszíntereken, olyan mértékben erősödött a parasztság hite is a forradalom jövőjében, de ugyanúgy erősödött az a meggyőződése is, hogy a győzelemmel együtt elérkezett jogos igényei kielégítésének ideje is. Emlékezett a kormány ígéreteire, érezte — különösen más társadalmi osztályokkal összehasonlítva — terheinek, áldozatainak jelentőségét és nem akart sokáig várni követeléseinek kielégítésével. A téli védelembe szorulás után a katonai helyzet alakulásával párhuzamosan jelentkeznek egyre sűrűbben a paraszti aktivitás egyes jelei, hogy végül is a nyár elejére országos viszonylatban — ha nem is az előző évi parasztmozgalmak erejével — az áprilisi rendelet kereteiből messze kilépve kerüljenek ismét előtérbe a parasztság sokszor napirendre tűzött, de ki nem elégített igényei.

Az első hangok, amelyek jelentkeznek, még szerények és inkább csak emlékeztetni akarják a kormányt arra, hogy a nép várja a törvényhozás intézkedését sérelmei ügyében. Békés város lakói március 4-i beadványukban azt kéri a kormánytól, hogy a haszonbér megfizetésére kötelező megyei végzésnek végrehajtását függessze fel addig, míg vagy a pusztát, »amely apáik szorgalmával irritatott s általok minden fizetés nélkül bíratott«, a törvény előtt ki nem harcolják, vagy míg sérelmüket az országgyűlés nem orvosolja. ¹³⁰ Az ököritói majorságiak is azt kéri a kormánytól, hogy könnyítsen helyzetükön és vezessen be méltányos lakbérrendszert »addig is, míg a törvényhozás sorsukon gyökeres javítást tehetne«. ¹³¹ Ugyancsak március elején több nyírbátori lakos folyamodik a kormányhoz »az úrbéri viszonyok megszüntetéseért, úgy a só, bor s pálinka szabad mérhetéseért«. ¹³² S egyenesen megható Szentpéterszeg községének április 13-i folyamodványa, amelyben Táncsics Mihály »új alkotmányi javaslata után indulva« kérte a bor- és húsmérés gyakorlatának megengedését. De nem kevésbé jellemző az Igazságügy-minisztérium válasza sem : »A bor- és húsmérési s egyéb úgynevezett kir. kisebb haszonvételi jogok gyakorlata a fennálló törvények szerint az eddigi állapotban maradván, a folyamodók oda utasíttatnak, hogy óvakodva minden törvényellenes tényről, magukat a fennemlített jogok gyakorlatára nézve egyes egyének által tett javaslatoknál fogva el ne ámíttassák, hanem erészen a törvényhozásnak jövőrei intézkedését várják be.« ¹³³

¹²⁹ Batta Sámuel jelentését Szemere miniszterelnökhöz I. Belügymin. országlászlati oszt. 10. kűtfő 31. tétel.

¹³⁰ Igazságügymin. úrbéri oszt. 328/1849. sz.

¹³¹ Uo. 212/1849. sz.

¹³² Uo. 262/1849. sz.

¹³³ Uo. 170/1849. sz.

A paraszti igények jelentkezésének ilyen jámbor formái mellett azonban akadnak példák már a koratavaszi időszakban arra is, hogy a parasztok ténylegesen is érvényesíteni próbálják igényeiket. A Gömör megyei Oláhpataka község lakói március folyamán az úrbéri szabályozások során Andrassy Károly gróf által elragadott földjeikért indultak harcba. Eltiltották a jószágigazgatót »azon rétek és földek műveltetésétől, melyek az úrbéri szabályozás előtt az ő kezeiknél voltak«, tudtára adták, »hogy azokat elfoglalják s az erdők közt volt, de azokhoz az említett úrbéri úton visszakapcsolt irtásokat, melyek már fával benőttek, kiirtani fogják, sőt még a határbeli legeltetést is eltiltják s mindent az úrbéri szabályozás előtti állapotba visszahelyeznek«. ¹³⁴ Tiszabó községben Bangya őrnagy februárban azzal buzdította a népet felkelésre és a Cibakházán állomásozó Mesterházy őrnagy alakulatához való csatlakozásra, »hogy a kir. kisebb haszonvételek iránt oly rendelkezést tőn, miszerint a regálék használatában minden lakosok különbség nélkül részt vehetnek«. A község népe derekasan ki is vette részét a Tisza-vonal védelméből, a helybeli birtokosok azonban panaszt tettek a kormánynál Bangya ellen, hogy »rendelkezése által a rendetlenségre különben is hajlandó népet felizgatta«; Bangya hamarosan meg is kapta a dorgálást, hogy »illy polgári kérdésekben, melyeknek hibás felfogása képes a legnagyobb zavart előidézhetni, az intézkedésekbe ne avatkozzék, hanem bízva azokat a környéken működő kormánybiztosokra«. ¹³⁵ A Békés megyei Bánkúton földfoglalások történnek a koratavaszon: a lakosok önkényesen művelés alá veszik az uradalom földjeinek egy részét. ¹³⁶

Így mutatnak már a korai jelek is arra, hogy a parasztság követeléseit távolról sem maradnak meg az április 19-i rendeletben érintett határok között, hogy a régi igények a majorsági telkek felszabadítására, a korábbi rendezések során elszenvedett sérelmek jóvátételére és a regáléjogok gyakorlására továbbra is fennállanak. Ezek a követelések jellemzik a parasztságnak azt a második, az előző évinél lényegesen gyöngébb, de mégis eléggé általános jellegű támadását, mely május—június folyamán bontakozik ki s elsősorban az ellenség uralma alól felszabadult területeken mutatkozik. Így mindjárt a két hadsereg közötti peremterületen, Heves megye földjén követelésekkel lép fel a nép különösen azokban a falvakban, amelyek az időnkénti népfelkelésekből a legjobban kivették a részüket. A lakosok elfoglalják Károlyi György gróf jószágait, önkényesen orvosolják a régi legelősérelmeket, megkezdik mindenütt a bormérés stb. ¹³⁷ Hasonló mozgalmak jelentkeztek Zemplén megye déli részén is. Innen Cseley János alispán jelentette június 13-án a Belügyminisztériumnak, hogy »a megyének Sajó és Tisza partján levő némely helységeiben tulajdonba vágó legelőfoglalások, erdőpusztítások, halászati jog elfoglalása s nemzetőri kihágások« történtek s ennek az oka az volt, hogy »vidékünk e legmagyarabb népe a tisztikarnak táborba szállásakor erélytelen tisztviselők által szabad fékre volt bocsátva«; a kiküldött bizottság a népet »a kellő rendre s törvényes engedelmességre visszahozta«

¹³⁴ Uo. 80/1849. sz.

¹³⁵ Az OHB intézkedéseit I. KÖM XIV. 565. l-on; a részletekre I. Balogh György tanulmányát: Heves megye népe az 1848/49-es szabadságharc dicsőséges tavaszi hadjáratában. (Az egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve I. 1955. 348. s köv. l.)

¹³⁶ L. erre Nagy Zsigmond intéző máj. 6-i levelét Wodianer Sámuel birtokoshoz. (Közli V. Waldapfel E.: A forradalom és szabadságharc levelestára, III. köt. 307. s köv. l.)

¹³⁷ V. ö. Balogh György id. tanulmányának erre vonatkozó megállapításaival.

és Zuberényi József 4. huszárezredbeli katonát »a népnek az uraság és újoncozás elleni lázítása« miatt kivégeztette.^{137a} A felszabadult Pest megye népe is sokhelyütt birtokába veszi az elmenekült hazaárulók vagyonát, engedély nélkül bevetik az uraság földjét, használják az erdőt és a legelőt, megtagadják a haszonbér fizetését, a harmados földek utáni robotot, bort és húst mérnek stb.^{137b}

Még határozottabb formában jelentkeztek ezek a mozgalmak a dunántúli megyékben. Fejér megyéből a megye felszabadulása után kinevezett kormánybiztos, Batthyány István már május 24-én azt jelentette, hogy »a megye némely községeiben törvényellenes kihágások mutatkoznak« és egy rendeletet is bocsátott ki a mozgalmakban elsősorban érdekelt Csákerény, Mány, Zámoly stb. községek lakóihoz. Megbélyegezte az »erdőknek iszonyú rongálása, vetések elpusztítása, törvényellenes borméretés s több más hasonnemű kárhozatos kihágások és büntettek« elkövetőit s kijelentette, hogy ahol hasonló kihágásokat tapasztal, »azoknak okozóit és előidézőit, mint olyan egyéneket, kik veszéllyel környezett édes hazánk vég megmentését (mellyet rend, személy- és vagyonbátorságnélkül még Isten sem mentend meg), és az egész ország boldogságát s mielőbbi felvirágzását nehezítik sőt lehetetlenítik«, mint hazaárulókat életük és vagyonuk elvesztésével bünteti.¹³⁸ S hogy ezt nem szánta üres fenyegetésnek, bizonyítja június 6-i jelentése: ebben arról számolt be Szemerének, hogy »legutóbbi jelentésében megküldött nyílt rendeletéhez hűen a megyében mutatkozó communisticus hajlam és törvényellenes kihágásoknak csírájában leendő elfojtására« Müller Károly móri lakost az éppen Fejérvárt időző Kmety-hadosztály rögtönítelő bírósága elébe állította »és az idezárt hirdetmény szerint mint honárulót és néplázítót másoknak rettentő példájára golyó által kivégeztette«.¹³⁹ Az elrettentő intézkedéssel Batthyány ügylátszik elérte célját, mert a következő hetekben Fejér megyéből nem érkezik hír jelentősebb mozgalmakról. A szegényparaszt-ság elégedetlensége azonban más formában mégis megnyilvánul: az aratás közeledtével ugyanis a zsellérek egyrészt nem akarnak a megszokott feltételek mellett aratásra leszerződni, másrészt a már korábban megkötött szerződések alapján sem akarnak munkába állani. A megye a birtokosok érdekei védelmében azonnal fellépett: a mezőgazdasági munkásokat az okozandó károk megtérítésével, »mindennemű ingó és ingatlan javaik bírói zár alá vételével« és elárvereztetésével fenyegette, elrendelte, hogy a szerződésüket nem teljesítők máshol nem vállalhatnak munkát, azokat pedig, »kik az aratókat arra, hogy az aratási munkát meg ne kezdjék, vagy a megkezdett aratást félbehagyják, izgatni, s más aratási munka felfogadására csábítani merészlik«, mint főbűnösöket, izgatókat és lázítókat, azonnali bebörtönözéssel és a legszigorúbb büntetéssel fenyegette.¹⁴⁰

^{137a} Belügymin. országglászlasi oszt. 11. kútfő 4. tétel.

^{137b} Számos ilyen esetet sorol fel *Spira György* tanulmánya: *Parasztságunk és az első magyar polgári forradalom nemesi vezetése. Századok*, 1948. 147. s köv. l.

¹³⁸ Batthyány máj. 24-i jelentését és a hozzá mellékelt kiáltványt l. Belügymin. országglászlasi oszt. 10. kútfő 37. tétel (146. rakt. sz.).

¹³⁹ A Szemeréhez írt jelentést a kivégzést közhírré tevő nyomtatvánnyal l. Belügymin. országglászlasi oszt. 1849. 11. kútfő 5. tétel. Hasonló tartalmú jelentést küldött Batthyány Kossuthnak is (OHB 7889/1849. sz.).

¹⁴⁰ A megye jún. 27-i bizottmányi ülésében kelt rendelet nyomtatott példányát l. O. L. Kossuth-Archív 562. fasc., a Balogh István felíratú csomóban.

Még határozottabban jelentkezett igényeivel a felszabadulás után Tolna megye népe, amely a megszállás alatt különösen bátran viselte magát s annak ellenére, hogy »a kaputos osztály jobbra nyomorultan viselkedett«, egy népgyűlésen »éljen Kossuth« kiáltással utasította el a császári parancsnokság felszólítását, hogy a megye küldjön hódoló feliratot Ferenc Józsefnek.¹⁴¹ Tolnába Fiáth Istvánt küldte ki a kormány a megye közigazgatásának megszervezésére és az újoncozás megkezdésére. Fiáth május 25-i jelentéséhez mellékelte a dombovári járás nagyrészét kitevő Eszterházy-birtok egyik gazdatisztjének levelét, amelyben az a járás magyar anyanyelvű földműves köznépének mozgalmairól számolt be a kormánybiztosnak. A jelentés szerint a nép már az előző évben is úgy értelmezte a márciusi törvényeket, hogy »fel van mentve a zsarnok uraság önkényétől, nincs többé úr, nincs herceg, nincs földesúr, senki se parancsol nekik«, a földesúri jogokat azóta se tisztelte, legújabban pedig »a féktelenség annyira terjedt, hogy a földesúr trágyáját az istállók mellől, sőt az istállókból is, pénzen kaszált lóheréjét zölden, szárazon a rétről; búzáját zölden learatva a földről, birkáit a legelőről elviszik. Ezt teszik egész községek nappal erőszakosan, tagadás nélkül, azon meggyőződésben, hogy ez szabad, amit elvisznek az sajátjuk. teszik pedig ezen kártételt azon felkiáltással 'éljen Kossuth, ki ezt nekünk megengedte'. Nem használt itt semmi intés, sem magyarázat, sem semmi — a nép előljárói osztznak, résztvesznek, sőt szitogatnak minden kártételeket.« »Urak itt tenni kell — figyelmeztet a levélíró — mégpedig hamar, mert a járvány már tovább és tovább harapózik, Isten mentsen még nagyobb bajtól, a belellenségtől.«¹⁴² Fiáthot a tudósítás nem érte váratlanul: a parasztság mozgalmai nem korlátozódtak a dombovári járásra, tudott más esetekről is és május 22-én kelt, első intézkedéseit tartalmazó rendeletében már »hazaárulási büntetés alatt« tiltotta el a lakosságot bizonyos »jogtapodások« elkövetésétől, »miután illy, a törvénnyel és alkotmányos szabadsággal meg nem férő visszaélések által fejtelenségre nyitnak tér, melyet pedig az ellenség saját érdekére használhatna fel.« A minden oldalról beérkező hírek hatása alatt pedig hamarosan újabb kiáltványt adott ki, amelyben a szabadságharc sikereit annak tulajdonította, hogy a nép hallgatott vezetőire, megmaradt a törvény ösvényén akkor is, amikor az ellenség »a szegényebbet a vagyonosabb ellen uszította, nekie ígérte a császár nevében vagyonait annak, ha agyonveri«, s tette mindezt azért, »hogy a robotot, a dézmát, a tizedet visszaszerezhessék, és hogy ők legyenek a kényurak és hogy legyen a nép barom, és hogy ők meghíz hassanak a nép véres verejtékén...« És ennek ellenére is — folytatódott Fiáth kiáltványa — »Tolna megyének vannak községei, kik volt uraságaiknak vagyonát, erdeit, vetéseit pusztítják, elvakítva azon hitben, hogy ez nekik szabad, veszélyeztetvén így a rendet, törvényességet és késleltetvén a béke helyreállítását és nem gondolván meg azt, hogy ezáltal épen azt teszik, mit az ellenség akar...« S hogy mennyire komolyak voltak a mozgalmak, mutatja az a körülmény, hogy Fiáth június 8-án újabb rendeletet volt kénytelen kiadni a kötelezettségeik teljesítését megtagadó majorságiak ellen. Kárhoztatta ez a rendelet, hogy »sokan Tolna megye népei közül a nyert úrbériséggel meg nem elégedvén... példa nélküli vakmerőséggel, a szabadság fogalmait

¹⁴¹ L. erre a Közlöny febr. 24-i számában febr. 12-i kelettel megjelent Tolna megyei tudósítást.

¹⁴² Fiáth István máj. 25-i jelentését Nagy Károly gazdatiszt hozzá mellékelte máj. 24-i levelével l. Belügymin. vegyes iratok 130. rakt. sz. 958/B. sz.

összezavarva... a magánszerződések útján több földbirtokosok által nékik kiadott feles földekért közös megegyezéssel magokra vállalt napszámos munkákat nemcsak hogy nem teljesítik, sőt még a legelvetemültebb ravaszsággal az ezen kötelességüket teljesíteni akarókat is ijesztések és fenyegetések által a szerződés betöltésétől visszatartóztatják», és felhatalmazta a birtokosokat, hogy szükség esetén a szerződésszegők terhére más munkásokat — akármilyen magas napszámért — fogadjanak, a hatóságokat pedig utasította, hogy az így keletkezett költségeket a földbirtokosok javára a szerződést nem teljesítő parasztokon kíméletlenül hajtsák be.¹⁴³ Néhány nappal később, június 12-én pedig a megyei bizottmány hozott határozatot arról, hogy a »megyében mindinkább terjedő anarchikus kicsapongások meggátlására« összesen 203 főből álló rendőri századot kell felállítani.¹⁴⁴ Az erélyes intézkedések nyomán a mozgalmak itt is alábbhagynak: Fiáth István legalább is már június 13-án azt jelenti a belügyminiszternek, hogy »az anarchiának az ominosus dombovári járásban — az uradalmi ügyészi jelentés nyomán — nyoma sincs, kisszerű éjjeli legeltetéseket kivéve, ami nem baj.«¹⁴⁵

A Tolnával szomszédos Baranya sem maradt ment az ellenség eltávolozása nyomán kibontakozó népmozgalmaktól. A kormány által kiküldött biztos, Majthényi József június 10-i beszámolójában arról írt, hogy részben a megye déli részén tartózkodó ellenség miatt, részben hogy a megyében »mindenfelől tünedező népmozgalomnak egyrészt anarchikus kitöréseit meggátolja, másrészt pedig annak az ügy érdekében irányt adhasson«, a tolnai kormánybiztos által rendelkezésére bocsátott bonyhádi lovas gerillacsapattal vonult be a megyébe.¹⁴⁶ Veszprém megyéből Hunkár Antal főispán-kormánybiztos panaszkodott május 26-án a községekre, »kiknek most, habár az uradalomtól elkülönözve is vagynak, legelőjük szűk és a másét gázolják, etetik, tipratják«. »Én ugyan véget fogok tenni illy garázdaságnak — írta Hunkár — és a vagyont minden esetre biztosítandom, mert ma elhatároztuk, hogy az ilyen vakmerő egyéneket mint csendzavarókat vésztörvény elébe állítandom. Elég dolgunk vagyon most az ellenséggel, hát mi ne legyünk magunk között békében?« — értelmezi kissé egyoldalúan a nemzeti egységfrontot az egyébként radikalizmusáról ismert főispán. — »Ez lenne még a legnagyobb veszedelem és a nagyoknak túllünkölő legnagyobb elidegenítettése, pedig öszve kell olvadni a nemzetnek.«¹⁴⁷ Komárom megyében és szomszédságában a tata-gesztesi Eszterházy-uradalmak népe fordult szembe az uradalmi tisztikarral és fogott

¹⁴³ Mindhárom nyomtatványt l. a Kossuth-Archív 562. fasc.-ában, a Fiáth István nevét viselő csomóban.

¹⁴⁴ L. erre Fördös István alispán jún. 21-i, Szemeréhez intézett jelentését. (Belügymin. országglásztati oszt. 1849. 12. kútfő 27. tétel.)

¹⁴⁵ Belügymin. eln. 215/1849. sz.

¹⁴⁶ Belügymin. országglásztati oszt. 1849. 12. kútfő 1. tétel.

¹⁴⁷ »Figyelmet érdemel« — írja itt a lap szélére Szemere; a Hunkárnak adott válaszban pedig arra figyelmeztette, hogy »mezei rendőrségi kihágásokért, ha különben azok honárulási vétekkel egybekötve nincsenek, vésztörvényeszkéi eleibe senkit állítani nem lehetvé«, várja meg a Közlönyben hamarosan kiadásra kerülő rendeletet. A tervezett rendelet fogalmazványa is ott van a jelentés és a válasz fogalmazványa mellett: ez meghagyta a törvényhatóságoknak és kormánybiztosoknak, hogy »a törvények szigorú alkalmazása és ha kell, a makacsok és csendháborítók ellen még súlyosabb fenyték elrendelése által« vessenek gátat a kihágásoknak és ezáltal eszközöljék »a hon megmentéséhez nélkülözhetetlenül szükséges becsendet és vagyonbiztonságot«. (Belügymin. vegyes iratok 130. rakt. sz. 991/B. sz.) A rendelet a Közlöny jún. 22-i számában jelent meg, jún. 12-i keltezéssel.

hozzá régi sérelmei orvoslásához.^{147a} Csertán Sándor kormánybiztos pedig Zala megyéből értesítette a kormányt június 6-án, hogy »tulajdon népünk a megye több helyein féktelenül kitört és az urak birtokait elfoglalta.«¹⁴⁸

Mindezek a mozgalmak arra mutattak, hogy a parasztság mindenütt természetes kapcsolatot lát hazája felszabadulása és régi követeléseinek teljesülése között és a szabadság első óráiban szenvedései és áldozatai kárpótlásaként rövid úton, minden közbeeső fórum mellőzésével igyekszik érvényesíteni igényeit. De minden más vidéknél világosabban mutatkozott meg a parasztságnak ez a felfogása Somogy megyében, hol a Kossuth és Perczel által odaküldött kormánybiztos, Noszlópy Gáspár már április második felében hatalmas méretű népfelkelést szervezett és rövid idő alatt megtisztította a megyét az ellenséges csapatoktól. A felkelés tízezreket mozgatót meg, a nép azonban, amely fegyverrel a kezében harcolt a megszállók ellen, egyúttal természetes jogának tekintette azt is, hogy egyrészt leszámoljon az árulókkal, másrészt azonnal kielégítse azokat a követeléseit, amelyek teljesítését az ország urai a győzelem utánra ígérték. A felszabadító harcokkal egyidőben Somogy megye olyan méretű parasztmozgalmaknak vált a színhelyévé, amelyek elérték, sőt néhol meg is haladták az előző évi mozgalmak méreteit.

Alig jelent meg Noszlópy a megyében, a nép tömegesen tódult hozzá és előadta panaszait, kívánságait; ezek jórésze úrbéri vonatkozású ügyekkel volt kapcsolatos. De később is gyakran fordultak a kormánybiztoshoz írásos kérvényekkel, amelyekben hol a robotoltatás megszüntetését, hol a régi szabályozások során elszenvedett sérelmeik orvoslását kérték, hol pedig bormérési jogot követeltek maguknak.¹⁴⁹ A nép többsége azonban nem maradt meg a kérvényezésnél, hanem cselekedett. Az ecesnyi zsellérek felszántották Tallián Pál birtokos egy darab földjét, amely valamikor az övék volt; Atalán Juhász Józsefet bebörtönözték, mert az urasági földek elfoglalására izgatott; a varjaskérik az uraság pusztáját kezdték legeltetni.¹⁵⁰ Az andocsiak, kerekiek, bálványosiak a legeltetést és bormérést megkezdték, a Noszlópy által kiküldött Svastics Gábor alszolgabíró azonban meggyőzte őket, hogy várjanak a törvény rendelkezéséig.¹⁵¹ Torvaj község lakói elfoglalták az uraság legelőjét és erdejét, de Stettner István alszolgabírónak megígérték, hogy abbahagyják azok használatát addig, amíg Noszlópytól felvilágosítást nem kapnak arról, hogy mihez van joguk.¹⁵² A buzsákiak a szabályozás során tőlük elvett telkeket visszafoglalták, az uraság birkáit a legelőről ismételten lehajtották; foglalásaik »példaadók a többi helységeknek is: a vargyaskérik földesurukat »tettleg ki is verték«, a csömendiek is erre készülnek; »valóban az ember visszaborzad, ha arra gondol, ma nekem, holnap neked« — írta

^{147a} A mozgalmakat részletesen ismerteti Szabad György ezideig még kéziratos kandidátusi disszertációja: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. 304. s köv. l.

¹⁴⁸ Csertán hosszú, a megye állapotának minden részletére kiterjedő tudósítását 1. uo. 997/B. sz. alatt.

¹⁴⁹ Ilyen tárgyú folyamódásokat adtak be a gerézdiek, a bukógátiak, a tekla-falusiak, a gamásiak és a csomaiak, akik Noszlópy beszédéből azt értették ki, hogy »szabad minden helységnek egész esztendőn által bort árultatni«. (L. O. L. Noszlópy Gáspár kormánybiztosi iratai, 1299. rakt. sz. Folyamodványok 16., 15., 22., 32. sz.)

¹⁵⁰ Uo. Folyamodványok, 2., 7., 30. sz.

¹⁵¹ L. Svastics máj. 21-i összefoglaló jelentését uo. Beadványok 12. sz.

¹⁵² Stettner máj. 24-i jelentését 1. uo. Beadványok 15. sz.

Noszlopynak a buzsáki kasznár.¹⁵³ A gigeiek is erőszakos foglalásokat eszközöltek, de Noszlopy küldöttjének »megfogadták polgári becsületükre többé semmi kárt el nem követni«.¹⁵⁴ Stettner szolgabíró június 15-én indul újból ki járásába és karhatalmat kér Noszlopytól az erdő- és a legelőfoglalások megszüntetéséhez, illetve visszacsinálásához.¹⁵⁵ Az iharosberényiek is legelőt foglaltak és megkezdték a szabad bormérést, a hatóságok fellépésére azonban »belátták törvénytelen tetteiket«. A liszóiak is megkezdték az uraság rétjének legeltetését, mert »az újságból olvasták, hogy most már se úr, se bíró, senki sem parancsol«; a vizsgálat elmarasztalta őket a kár megtérítésében, de megengedte nekik a birtokon belőli fellebbezést, mert a végrehajtással »a liszói népek újabb alkalom nyújtatnék többször tanúsított hajlamánál fogva a fellázadásra«. Valóban, a hazafelé tartó bizottság az útszélien egy hasított fába tűzve fenyegető cédulát talált, amely szerint »ha a kártétel rajtuk megvételik, a magasdi és szentpéteri urasági majorok lángba lesznek«.¹⁵⁶

És hogyan vélekedett ezekről a mozgalmakról Noszlopy Gáspár? A népfelkelés megindításakor ő is kétségtelenül azon a véleményen volt, amit a többi dunántúli kormánybiztos — Batthyány István, Fiáth István, Hunkár Antal és a többi — vallott: hogy a parasztság úrbéri természetű mozgalmai gyöngítik a nemzet egységes erő kifejtését és ezzel közvetve az ellenségnek használnak. A megérkezése hírére hozzá áramló tömegek vezetését is azért vállalta el saját vallomása szerint, »nehogy a méltatlanul szenvedett nép, mely rendes vezér nélkül szűkölködve, mint a tenger áradó hulláma könnyen fékezhetlenné válhatna, törvénytelen tévutakra tántorodjék«. S amikor Kaposvár felszabadítása után a cseresi erdőben népgyűlést tartott és felszólította a népet, hogy adják elő panaszait, egyúttal arra is intette őket, hogy »óvakodjanak az önbíráskodás gyakorlatától, mások személy- és vagyoni bátorsága sértésétől, mert a szabadság a polgári társaság alapja s legjobb virága ugyan, de csak renddel párosulva, s a rendtelenség felforgatja a legjobb álladalmat, sirt és a szabadságnak...«¹⁵⁷ Kétségtelen az is, hogy az úrbéri zavarok lecsendesítésére ő küldte ki a szolgabírákat a járásokba azzal az utasítással, hogy a rendcsinálásnál az 1848-i törvény kihirdetésekor állapot szolgáljon nekik zsinórmértékül. Testvére és legjobb munkatársa, Noszlopy Antal is nyilván az ő szellemében cselekedett, amikor ismételt rendeleket adott ki a személy- és vagyonbiztonságról és pl. a buzsákiakat háládatlanoknak bélyegezte, »a gonosz bűjtogatókat« pedig hazaárulóknak nevezte és azokat megillető büntetéssel fenyegette.¹⁵⁸ Kétségtelen azonban, hogy Noszlopy, látva Somogy népének lelkesedését és bátorságát, egyre több rokonszenvvel fordult annak problémái, panaszai felé is, és ha a panaszok orvoslásának önkényes módját mint a kormány képviselője nem is helyeselhetette, mégis igyekezett a törvényes orvoslást előmozdítani. »A nép kívánatai egyikét teszi a bormérés joga — írta pl. Kossuthnak az említett Kaposvár

¹⁵³ Uo. Beadványok 20. sz.

¹⁵⁴ Mérey Lőrinc szolgabíró jún. 10-i jelentését l. uo. Beadványok 26. sz.

¹⁵⁵ Uo. Beadványok 30. sz.

¹⁵⁶ A vizsgálat iratait l. uo. Beadványok 33., 34. sz.

¹⁵⁷ L. erre Noszlopy első, Kossuthhoz intézett máj. 4-i jelentését és a hozzá mellékelt kiáltványokat OHB 6791/1849. sz. alatt.

¹⁵⁸ Noszlopy Antal máj. 24-i rendeletét l. Noszlopy-iratok, 1299. rakt. sz. Beadványok 20. sz. alatt.

melletti népgyűlés után. — Minthogy az etárgybani intézkedés a törvényhozás köréhez tartozik, úgy hiszem, mint érett gyümölcs, különben sem maradhatván fent sokáig, azon reményt fejezém ki, miként ennek megadása soká halasztatni nem fog s véleményem szerint illy kisszerű kérdések megoldását a törvényhozásnak teljesíteni a népre jó hatású lenne.¹⁵⁹ Egy másik, június 1-én kelt jelentésében ugyancsak kitér az úrbéri viszonyok rendezetlenségéből származó bajokra. Ebben egyrészt egy rendes zászlóalj felállítására kért engedélyt Kossuthtól a Dráván túl levő ellenség elleni sikeresebb védekezésre, és hogy »a volt jobbagyságnak elfajultabb s a szabadsági eszméket szándékosan elferdítő részének communismusi dühét sikeresen fékezni lehessen«, másrészt azonban komoly figyelemztetést intéz a kormányhoz az úrbéri törvény sürgősségével kapcsolatban. A Drávántúlról átküldött bujtogató proklamációknak tulajdonítja, »hogy némely helységekből az urasági birtokokat kezdték elfoglalni, melyre nézve ezen camarillai cselszövényeket még csírájában kívánván elfojtani, egy pár helységet capacitatio útján, egyet pedig fegyveres erővel a kellő rendre s törvényes útra visszatérítettem«. Egyidejűleg azonban a nyugtalankodó nép érdekét sem téveszti el szem elől. »Ha igazságoosak akarunk lenni — írja tovább —, meg kell vallani, hogy nincs az országban megye, ahol az aristocratia olly mértékben gyakorolta volna úrszéki gonoszságait, mint Somogyban. Innen van tehát, hogy a nép bujtogatások által, ha felette őrszemek nem állanak, könnyen tévútra vete-medik. A nép megnyugtatóására tehát az úrbéri viszonyoknak törvényhozás általi kiegyenlítése fő tekintetet igényel.«¹⁶⁰

De Noszlopy saját megnyilatkozásain kívül akadnak más bizonyítékok is arra, hogy ő a nép követeléseivel szemben nagyobb megértést tanúsított, mint azt a kormánypolitika és a birtokosok érdekei kívánatosá tették volna. Záborszky Imre képviselő pl. saját személyes tapasztalatai alapján egybekel mellett azt a vádat is emelte ellene Szemere miniszterelnöknél, hogy »a foglalásokra, durva kicsapongásokra hajlamot mutató, sőt tettel bizonyító nép-hatalomra« építi működését, s a »Dráva, Balaton és Sió mentében már a nép kicsapongásai, communisticus merényletei ellen kelle is erőt fordítani, jelesül Varjaskér helységbeliek ellen 24 honvéd küldetett.«¹⁶¹ A dunántúli kormánybiztosok tevékenységének bizalmas ellenőrzésére kiküldött Muyszer József somogyi képviselő pedig ugyancsak teljesen elmarasztaló jelentésében azt írja Noszlopyról, hogy »kormánykodása alatt az erőszakoskodás lábra kapott, a birtokos uraknak réteiket elfoglalták, leetették, földjeiket kimérették s több eféléket követtek el. Ezen kihágásoknak se elejét nem vette, se kellő szigorral nem járt el bennök, a panaszokat félvállról veszi s ez által az anarchia elterjedt. Van helység, Kereki, hol a lakosság ön falubíráját fenyegette, miért nem hajtja marháját az uraság földjére.«¹⁶² Ezek mellett az ellenséges, de mégis tényeken és tapasztalatokon alapuló jelentések mellett már csak elfogultsága miatt érdemel említést Hunkár Antal veszprémi főispán véleménye; ő ellenkezőleg olyan képet fest a zalai állapotokról Szemerének, hogy ott »az aristocratia úgy, mint a szegény nép akaratban és hazafiságban összeolvadt«, s a népnek csak egy panasza van: hogy nem az 1848-i törvények szerint,

¹⁵⁹ OHB 6791/1849. sz.

¹⁶⁰ A jún. 1-i, Kossuthhoz címzett, de a Belügyminisztériumnak átadott jelentést 1. Belügymin. országlászlasi oszt. 12. kútfő, 5. tétel.

¹⁶¹ Záborszky jún. 1-én kelt jelentését 1. Belügymin. eln. 150/1849. sz. alatt.

¹⁶² A keltezetlen jelentést 1. uo. 343/1849. sz. alatt.

»hanem egy maga magát feltolakodott ügyetlen és tapasztalatlan ember által, egy megútált önkény szerint nem annyira kormányoztatik, mint bitoroltatik«. ¹⁶³

A kormány és az új parasztmozgalmak

A kormány még ekkor, a tavaszi diadalok után s az utolsó, minden korábbinál nagyobb erőfeszítések előestéjén sem tudta meglátni azt, hogy a szabadságharc végső kimenetele mennyire szoros kapcsolatban van a paraszti tömegek kielégítésével és Noszlopy józan javaslatai helyett inkább rövidlátó és elfogult rágalmozóira hallgatott. Szemere belügyminiszter a Noszlopy első, május 4-i jelentésében foglaltakra ugyan május 10-én röviden csak annyit válaszolt, hogy »az úrbéri viszonyok pár hét alatt törvény által fognak elintéztetni«, ¹⁶⁴ a pár hét azonban hamar eltelt, az országgyűlés is eloszlott s Szemere Noszlopy újabb, június 1-i javaslatára sem tudott érdemleges választ adni. Június 14-i válasza pedig »az aristocratia nyomásait maiglan sem feledte somogyi népnek vészteljessé válható socialisticus és communisticus irányban mutatkozó békétlenkedése mikénti megnyugtatóására nézve« csak szemrehányást, közigazgatási és rendőri intézkedéseket és frázisokat tartalmazott. Elismerte ugyan, hogy Noszlopynak »egyrészt a somogyi népet az ügyünk melletti felkelésre lelkesíteni s azzal az ellenség irányában hatályosan s szép eredménnyel fellépni sikerült«, de ugyanakkor több oldalról nyert értesülésre hivatkozva azt állította, hogy Noszlopy »nem eléggé erős ama tömeget azon irányban, melyet a közcél követel, és azon rendben, békében és összevágó működési korlátok között, melyek a sikert feltételezik, vezetni«. A nép aggodalmát gerjesztő hangulatát azonnal orvosolni kell — vélte Szemere —, az orvoslás mikéntjét illetően azonban eszébe sem jut, hogy akár csak ígéret formájában is közeledjék a nép követeléseéhez. »Semmi hasznát, sőt veszélyt látnék az ügyre hárulni akkor — írta —, ha az ön által felkelített sok ezernyi nép tömegestül felkelésének méltán várt üdvös eredménye anarchikus zavarokká fajulna. Ennek nem lehet, nem szabad történni. A socialisticus és communisticus irányokat magasztosabb célnak kell háttérbe szorítani. Ez függetlenségünk kivívása és biztosítása. Ezt összetartás, erőfeszítés, kitűrés, rend, vagyis a személy s tulajdon szentsége feltételezik.« S hamarosan kiderül, hogy Szemere a parasztság kívánságainak figyelembevétele helyett a mozgalmak erőszakos elfojtásában látja azt az eszközt, amellyel a föld népének erőit a »magasztosabb cél«, a függetlenség kivívása és megtartása érdekében lehet mozgósítani. Őszinte választ kér Noszlopytól, képesnek érzi-e magát arra, hogy addig is, »amíg a törvényhozás a hűbéri viszonyokra nézve eldöntőleg határozand, az elharapódzó veszélyes irányoknak elejét venni képes«, és felelősséget vállal-e erre a minisztériummal és a nemzettel szemben. Ha igen, úgy a kormány »minden törvényes eszközökkel« segítségére lesz, ha nem, úgy a kormánynak tegyen javaslatot, hogy milyen eszközökkel lehet elnyomni a mozgalmakat és a minisztérium meg fogja tenni a szükséges intézkedéseket. ¹⁶⁵ Még világosabban

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ L. Noszlopy-iratok 1299. rakt. sz.

¹⁶⁵ A válasz fogalmazványát l. Noszlopy id. jelentése mellett, Belügymin. ország-lászlai oszt. 1849. 12. kútfő 5. tétel; tisztázata Noszlopy-iratok 1299. rakt. sz.

beszél Szemere abban az utasításban, amelyet Noszlopy működésével kapcsolatban június 16-án Hunkár Antal veszprémi főispánnak küld. Ebben a fenti módon vázolja. Noszlopy tevékenységének két oldalát, aggodalommal szól a népről, amely egyre nagyobb mértékben »communisticus és socialisticus eszméket táplál«, utal az abból származó veszélyre, »ha most azon erő és lelkesedés, melly függetlenségünk kivívásának és biztosításának feltétele, a materialis önérdek ferde irányát véve fel magában, a magyar népben is megtörné«, és bevallja, hogy »ez felette veszélyes szikra, melyet ha lángra kapni engednők, ügyünk diadalát hamvasztandaná el kétségtelenül«. A parasztmozgalmak esetleges kihatásainak ez az egyoldalú megítélése azonban itt is csak a Noszlopynak javasolt megoldásba torkollik: erélyes fellépéssel kell a mozgalmakat letörni. Noszlopyban nem bízik Szemere, elmozdítani azonban egyelőre nem meri, mert »eddigi eljárása és fellépései őt a nép s közvélemény előtt már némi tekintélybe helyezék«; felszólítja tehát Hunkárt, hogy menjen le Somogyba, ismerje meg a helyzetet és ha ő is úgy találná, hogy Noszlopy »csakugyan nem bír elég akár eszélyességgel, akár eréllyel a népnek kellő rendben s megkívántató iránybani kormányozására«, akkor javasoljon helyette valakit, »kire mind a felette fontos Dráva-vonal megvédése, mind a fennebb kifejtett aggasztó baj orvoslása s megszüntetése szempontjából« a megyét rá lehetne bízni.¹⁶⁶

A belügyminiszteri utasítást nem követték Somogyban kormányintézkedések a parasztmozgalmak ellen; Hunkár válasza ugyan befutott június utolsó napjaiban, s benne a javaslat, hogy nevezzék ki főispánnak a megye előző évi alispánját, Mérey Józsefet,^{166a} a katonai helyzet azonban ekkorra véglegesen megromlott s intézkedésekre már nem kerülhetett sor. Noszlopy egyébként is olyan szilárd helyet foglalt már el akkor a somogyi nép szívében, hogy elmozdítására a kormány a személye körül kibontakozott éles sajtóharc ellenére sem gondolhatott. Azonban figyelmeztetései sem jártak eredménnyel s nem tudták meggyorsítani a parasztság érdekében tervezett kormányintézkedések napirendre tűzését.

Pedig a kormányt ebben az időszakban nemcsak a dunántúli mozgalmak és az ottani kormánybiztosok jelentései figyelmeztették a paraszti igények kielégítésének szükségességére. Az ország más részeiből is érkeztek tudósítások, amelyek a parasztság kívánságainak, igényeinek fokozottabb figyelembevételétől várták a nép honvédelmi elszántságának fokozását. Sáros megyében például »a volt földesúr és volt jobbágy közti viszonyokból eredt temérdek panaszok« orvoslásával az április 19-i rendelet szellemében hiába próbálkozik meg Jakovich József képviselő, Luzsénszky Pál ottani kormánybiztos munkatársa.¹⁶⁷ A helyes módszerre maga Luzsénszky hívja fel a figyelmet május 24-i jelentésében. Ebben már nem először hangoztatja, hogy a népet csak anyagi kedvezésekkel lehet újabb erőfeszítésekre ösztönözni; említi saját példáját, hogy ő, »ismervén a felföldi nép hangulatát, még az országgyűlése kezdete előtt zselléreit és curialis telkeseit fölszabadította, minek következtése lőn, hogy a részint orosz, részint tót szécskeresztúri lakosok valóságos apostolai a szabadságnak az egész környéken«. Hozzáteszi,

¹⁶⁶ A Hunkárnak küldött utasítás fogalmazványát — »elnöki confidentialis« jelzéssel — l. Belügymin. eln. 219/1849. sz. alatt.

^{166a} Hunkár jún. 24-én kelt jelentését l. Belügymin. eln. 343/1849. sz. alatt.

¹⁶⁷ Erre vonatkozó máj. 13-i jelentését l. Belügymin. országlásztati oszt. 9. kűtfő 9. tétel.

hogy »az ilyen eljárás a fölföldön óhajtott következményt szülne«. ¹⁶⁸ Intézkedés persze nem történik és Luzsénszky a cári intervenció után már a visszavonulás során szerzett élményei birtokában panaszkodhat Kossuthnak arról a fájdalmas tapasztalatáról, hogy »a nép nem viseltetik rokonszenvvel«, részvétlen, nem akar felkelni, s ennek okát abban látja, »hogy még mindég ki nem elégítették a nép követeléseit«. ¹⁶⁹ Nem kevésbé szomorú és megdöbbentő az a kép, amit Eötvös Tamás, Ung és Bereg megyék kormánybiztosa rajzol megyéi állapotáról június 28-án. »A legnagyobb veszély minden nemzetiségű népünkre — írja a cári intervenció által előidézett nehézségek vázolója után —, hogy ezen zavart használni akarva úrbéri rendezéseket végeznek be, minden tekintettel a föld aquisitiora a földesurak részére, de semmivel a törvény s igazságra, ami a számtalan földjétől megfosztott népet elégtelenné teszi, zúgolódóvá az olly szabadság ellen, melly őtet megfosztja földjétől, s ha ez több megyékben is így történik, rövid időn elvesztjük a népet.« Ezért a kormánybiztos szerint »múlhatatlan szükséges egy rendelet, melly határozottan kimondja, hogy míg a törvényhozás bővebben nem rendelkezik, minden úrbéri rendező tagosító per szüntessen meg, s mindenki, aki nem a földesúr tulajdon házában lakik, szabad ember, ment az úrdolgától«, mert, kénytelen a jelentést tevő megvallani, »hogy kivált Ungban különféle praetextusok mellett a népek szinte fele még úrdolga; a megye elnézte, hogy a robotot sokhelyütt újra életbe léptessék, a kormánybiztos botrány nélkül nem tud beleavatkozni, pedig — írja Eötvös — »a földesurak ezen zsarnoksága által elveszíthetjük a népet s azzal ügyünket is«. ¹⁷⁰

A baloldal és a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztése

A helyzet tehát az a szabadságharc hanyatló szakaszában, hogy a parasztmozgalmak újból emelkedő hulláma és a néppel közvetlen érintkezésben levő, problémáit, kívánságait jól ismerő kormánybiztosok javaslatai ismételtén és egyre sűrűbben figyelmeztetik Kossuthot és a Szemere-kormányt arra a szoros kapcsolatra, amely a parasztság igényeinek kielégítése és a szabadságharc kedvező kimenetele között van. De e figyelmeztetéseket a kormány részéről a helyzet rohamos romlása ellenére sem követik gyors intézkedések. Pedig a kormány nógatóinak, sürgetőinek sorába ekkor már beáll az a baloldal is, amely azóta, hogy az elmúlt év nyarán és koraószén olyan határozottan állást foglalt a márciusi jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztése mellett, az őszi és a téli folyamán csak ritkán hangoztatott olyan véleményt a parasztkérdésben, amely lényegesen különbözött volna a kormánytöbbség véleményétől. ¹⁷¹

¹⁶⁸ Belügymin. eln. 104/1849. sz.

¹⁶⁹ A jún. 28-án Kápolnán kelt jelentést l. OHB 8618/1849. sz. alatt.

¹⁷⁰ A Szemeréhez intézett jelentést l. Belügymin. eln. 406/1849. sz. alatt.

¹⁷¹ Tanulmányunk keretein kívül esik a baloldal 1849-i parasztpolitikájának s a parasztkérdésről vallott nézeteinek részletes elemzése; ezt csak utalás formájában, olyan mértékben tesszük, amilyen mértékben az a kormánypolitikára befolyást gyakorló erők és tényezők ismertetésének a teljessége szempontjából szükséges. A kérdés gondosabb elvi megalapozását megtalálhatja az olvasó az egyetemi magyar történeti tankönyv *Spira György* által írt 1848/49-es fejezeteiben — természetesen csak a tankönyv kereteihez alkalmazott terjedelemben és bizonyító anyaggal.

A változást a baloldal magatartásában kétségtelenül azok a tapasztalatok indították meg, amelyeket a baloldal egyes tagjai az önvédelmi háború szervezése, a néppel való rendszeres személyes érintkezés során szereztek. Ahogyan Kléh István eljutott a tél végén a szatmári nép helyzetének megismerése során a parasztkérdés valódi jelentőségének felismeréséig,¹⁷² úgy értette meg a baloldal egyre több tagja újra azt, hogy a helyesen értelmezett egységfront-politika nem a paraszti igények elodázását, hanem ellenkezőleg, azok kielégítését teszi szükségessé. S amikor február végétől Debrecenben a jobb- és baloldal között kiéleződtek a belpolitikai harcok és az országgyűlésen belül egyre inkább kisebbségbe szoruló baloldal új erőfeszítésekkel próbálkozott tömegbefolyását fokozni, az erőfeszítések sorában előtérbe került a demokratikus parasztpolitika követelése is. A parasztság mellől soha el nem tántorodó Táncsics adott hangot először ennek a követelésnek átmeneti hallgatása után március elején közzétett alkotmánytervezetében, majd a forradalmi demokratikus diktatúra szükségességének napirendre tűzésével egy időben, március 25-én megjelent a radikálisokat magába tömörítő Egyenlőségi Társulat felhívása Magyarországnak népéhez és hadseregéhez. Ez a kiáltvány a szabadságharc célkitűzései egyikének vallotta, »a népet eddigi elnyomottságából teljesen felszabadítva megosztolni vele minden jogban, sőt szegénységén is a lehetőségig könnyíteni; ünnepélyes ígéretet tett, hogy a haza a győzelem után minden érte hozott áldozatot gazdagon visszatérít és kijelentette, hogy »a gaz, honáruolók s ellenséggel cimborálók vagyonaiknak elkobzása» révén az állam kezére kerülő birtokokat »vissza kell majdán szentelni a hazának, mi csak úgy történhetik meg, ha a szabadságharcban résztvettek között érdemeik szerint kiosztatnák.» És ez meg fog történni — hangoztatta a kiáltvány — mi, a nemzet egyik töredéke szavunkat adjuk nektek nép és hadsereg, minden törekvéseinkkel oda munkállani, hogy a kormány és nemzeti hatalom a fentebbi ígéreteket mielőbb valósítsa a győzelem után.«¹⁷³

Az Egyenlőségi Társulatnak ez a felhívása a közvetlen célját természetesen nem érthette el, nem mozgósíthatta a paraszti tömegeket a baloldal politikájának a támogatására. Azzal azonban, hogy benne a radikálisok mintegy elkötelezték magukat a hűbéri maradványok felszámolásán túlmenően az elkobzott birtokok terhére történő földosztásra is, a tavaszi hadjárat előestéjén kétségtelenül befolyást gyakorolt a jobbára paraszti összetételű hadsereg hangulatára, az egész parasztságban pedig még inkább tudatosította igényeinek jogosságát. S amikor az országgyűlésen belül a baloldal április folyamán a békepárttal szemben véglegesen alulmaradt, bukásával együtt a földosztás gondolata nem tűnt el véglegesen a politikai közvéleményt foglalkoztató kérdések sorából. Május vége felé Vasvári Pál vetette fel újra, aki úgy látszik, nem hiába töltött el hónapokat a Rákóczi-szabadcsapat szervezésével a bihari nép között. Vasvári május 27-én — átmeneti debreceni tartózkodása idején — beadvánnyal fordult Szemere miniszterelnökhöz. Beadványában abból indult ki, hogy tapasztalata szerint az országgyűlés által elrendelt újonctoborzás során »nem állnak ki sokhelyütt az újoncok oly önkénytelen, mint eddig, s a lelkesítés nem mindenütt talál oly visszhangra, mint azelőtt«. Hivatkozott saját többhónapos tapasztalataira, s bár nem vonta

¹⁷² V. ö. előbb, a Századok 1955. évf. 863. s. köv. 1-on mondottakkal.

¹⁷³ A kiáltvány egy példányát l. a Kossuth-Archiv 562. sz. csomójában.

kétségbe az éppen ekkor kihirdetett keresztes háború gondolatának üdvös voltát, kijelentette, hogy »mindenek fölött az anyagi érdek az, mi e században a népet a szabadság ügyéhez csatolja«. A robot és a dézsma megszüntetése csak elengedés a korábbi terhekből, de ez nem elég, adni is kell, »az idő komolyságához képest szükséges jutalmat találni fel, mi a tünező lelkesedést újra fellobbantsa«. S Vasvári szerint »a nép vagyontalan része, mely annyi önkénteseket adott, legfőbb és egyedüli jutalomnak véreért és életéért a földet, a tulajdont tekinti, azon bár kevés, de szabad földet, melyre mint tulajdonára a fejét lehajtaná ; s azért a fegyverfogásra s vére ontására mindenek fölött azáltal lenne buzdítható, hogy az állam által föld adatnék azoknak, kik magukat a haza védelmében kitüntették«. E kívánság gyökere Vasvári szerint a magyar történelemben rejlik : a katonai vitézség jutalma Magyarországon mindig a föld volt, és a birtokszerzés is minden időben csak a harctéren szerzett érdemek útján volt lehető. »Azért él a népben most is a hit, miszerint a hazáért ontott vér legméltóbb jutalma a föld, melyben az agg vitéz, vagy megcsontult katona és családja megnyugodhassék.« Érezte ezt a kormány is, amikor 10 hold földet, illetve 1000 forintot ígért a megrokkant népfelkelőknek és szabadsapatosoknak ; ez azonban kevés, a honvédekre is gondolni kell. »Egy megyében csak egy-két megbénult, vagy különösen vitéz katonát kellene némi földbirtokkal megjutalmazni s ezek sorsa százakat és ezreket felbuzdítana a haza védelmére, mert itt kézzelfoghatólag látnák, miszerint a nemzet meg tudja és meg is akarja jutalmazni azokat, akik a hon védelmében magukat kitüntették.« Utalt Vasvári az északamerikai szabadságharcra, amelyben a böjt és vallásos érzelem felhasználása mellett az első csatákban kiemelkedő vitézeknek Washington földet is osztott, s »ezen anyagi érdek által ezreket gyűjtött a szabadság zászlója alá, kiket az elvont szellemi hatás, a szabadság ideálja nem fogott volna soha föllelkesíteni«. A példa követésére buzdította Vasvári a kormányt s hangoztatta, hogy »a roppant álladalmi puszták és a hazaárulók javai oly birtok a kormány kezében, melynek egy kisded részével is ezreket csatolhat a szabadság ügyéhez, kiket a pusztaság lelkesülés nem képes a szabadság lobogói alá vezérelni«. Utalt a román felkelésre, utalt általában a reakció politikájára, amely a hazafiak földjének odaigérgetésével jelentős eredményeket ért el, különösen a nemzetiségi területeken, pedig a földek nem is voltak a birtokában. »Mennyivel mindenhatóbbnak tűnnék fel a magyar kormány, ha megmutatná, miszerint kezében vannak a roppant álladalmi javak, puszták, földek s hatalmánál fogva tetteleg megjutalmazza azokat, kik a szabadságháborúban kitüntették magukat.« Hangsúlyozta Vasvári, hogy nem a »fővezérek, vagy nagy hősök« megjutalmazását kívánja — ezek lelkesek jutalom nélkül is —, hanem az »alsóbb rendű s főleg jeles közvitézeket« érti, »minők például a Buda ostrománál megbénult közvitézek, hogy ezek földdel megjutalmazva térnének haza s a vidéken híresztelnék el a magyar kormány hatalmát és akaratát a vitézek tetteleges megjutalmazásában«. Ha az ilyen jutalmazásokat a hírlapokban is közzétennék, »egy pár ilyen példa is ezreket gyűjtene a magyar zászlók alá«. Mert — folytatja Vasvári — »az annyiszor megcsalt földnép fájdalom még most is igen tartózkodó és hajlandó a kétkedésre, s azért a vitéz honvédek tetteleges megjutalmazandásáról csak az győzhetné meg, ha élő példákat láthatna«. Mert a katonának jelentkezés és az otthonmaradt család sorsa között szoros összefüggés van: »itt az ideje, hogy a családokat is a zászló alá édesgessük, s ez leginkább úgy történhetik, ha ők látni fogják, miszerint a vitéz katona

családjáról s jövődjéről a haza gondoskodik. Csak a zsarnokság idejében kellett a katonának koldussá lenni, midőn a zsarnokság seregében többé nem szolgálhatott. A mi szabad álladalmunk tetteleg mutassa meg, hogy vitézeit e sorsra nem kárhoztatja s akkor az újoncok könnyen fognak önkénytesekből szaporodni.» A befejezésben hangsúlyozta Vasvári, hogy tervét a »legtisztább szándék« sugallta, »mellyel nemzeti szabadságharcunk szent ügye iránt« viseltetik, s azért fordult vele éppen Szemeréhez, mert őt tartja annak a férfiúnak, »ki saját vallomása szerint kész minden eszközöket felhasználni a haza és szabadság megmentésére«. Az utóiratban pedig külön is hangsúlyozta, hogy a terv részleteit, »miképpen, mennyi föld és hány vitéznek lenne kiosztandó«, azt »az ügy practicaí kivitele« határozná meg: ő csak a lényegét kívánta megérteni és lehető gyors életbeléptetését tartja igen fontosnak.¹⁷⁴

Szemerében azonban csalódott Vasvári: a nagyhangú, sokat kívánó és keveset ígérő kiáltványok embere nem látta meg a javaslatban rejlő óriási mozgósító erőt s Vasvári életképes, könnyen megvalósítható terve nem került kivitelre, csupán gyöngye lökést adott a tízholdas rokkantak régen kátyúba jutott ügyének.¹⁷⁵ Ennek ellenére is óriási érdeme Vasvárinak, hogy ilyen nyomatékos formában felhívta a kormány figyelmét a földkérdés és a honvédelem szoros kapcsolatára s ezzel újabb bizonyítékát adta annak, hogy a baloldal, a radikálisok fokozódó felelősségérzettel fordulnak a néptömegek, a parasztság problémái, kívánságai felé. A földosztás ilyen konkrét, határozott formában való felvetése — Táncsics alkotmánytervezete és az Egyenlőségi Társulat kiáltványa mellett — kétségtelenül a legnagyobb előrelépés volt, ami a parasztkérdéssel kapcsolatos elvi állásfoglalások terén 1849 májusáig történt.

De más jelek is mutatták, hogy a baloldal az egyre súlyosbodó helyzetben határozottabb, radikálisabb parasztpolitikát vár a kormánytól.

A képviselőházból a békepárti intrikák segítségével kiszorított Madarász László például a csákvári kerület választóíhoz írt június eleji nyílt levelében újból hitet tett »az úrbériségnek minden maradványát egyszerre és a polgárok terhe nélkül eltörlő« törvény mellett, és a »haza szabadságáért küzdőket és kártszenvedetteket« a »haza szabadsága és függetlensége ellen feltámadt pártütők vagyonaiból« kívánta kielégíteni. Agitációjáról a kormány is tudomást szerzett: a nyílt levél néhány példányát Batthyány István Fejér megyei kormánybiztos felküldte a Belügyminisztériumnak azzal, hogy annak »a nép között leendő szétosztatását tanácsosnak nem vélte, sőt némelly kifejezések miatt veszélyesnek tartván, azokat szétosztatásuk előtt lefoglaltatta«.¹⁷⁶ Madarász azonban a közigazgatásilag támasztott akadályok ellenére is folytatta agitációját újból való megválasztása érdekében, és hatása túlterjedt választókerülete határain. Noszlopy somogyi kormánybiztos például június 15-i jelentésében azzal kapcsolatban kért utasításokat a kormánytól, hogy Madarász »bár igen titokban, de a vidéken lakó nép hangulatából észrevehetőleg,

¹⁷⁴ Vasvári s. k. beadványát a hadbírótság részére készült németnyelvű fordítással együtt l. Belügymin. eln. 134/1849. sz. alatt.

¹⁷⁵ »Írtunk már effélet a hadügynek, csak sürgetni kellene« — írta rá Szemere ceruzával a beadványra, nyilván a tízholdas népfelkelőkkel kapcsolatos időnkénti eszmecserékre célozva. (V. ö. előbb, 10. l.) Az iraton egyébként további, vele kapcsolatos intézkedéseknek nincs semmi nyomuk.

¹⁷⁶ A keltezetlen nyílt levél egy példányát Batthyány István jún. 10-én kelt kísérelvelevelével l. Belügymin. országglászlati oszt. 2. kútfő 6. tétel.

izgatásait megkezdette.¹⁷⁷ A kormánybiztosok akadékoskodásai azonban hiábavalóaknak bizonyultak: Madarász László az országgyűlés július 2-i megnyitásakor ott ült a képviselők soraiban, mint a csákvári kerület képviselője.¹⁷⁸ Szacsuvay Imrét — aki már az előző év nyarán is a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésének egyik előharcosa volt — talán az április 19-i rendelet megyei végrehajtásával kapcsolatos tapasztalatok készítették arra, hogy június folyamán Somogyi Antallal közösen egy tervezetet adjon be arra vonatkozólag, hogy a földesurak és volt jobbágyaik közötti nézeteltérések kiküszöbölését a községlakókból álló egyezményi bíróságra kell bízni. A gyakorlatban ez azt jelentette volna, hogy a község és a földesúr közti vitás kérdéseket a község dönti el: nem csoda, hogy a javaslatot maga Kossuth is »nevelésesnek találta«, és így az lekerült a napirendről.¹⁷⁹ A legmesszebb azonban ismét Táncsics ment el, aki *Forradalom* c. röpiratában nem elégedett meg azzal, hogy az úrlok birtokainak és a kincstári földeknek a kiosztását javasolta, hanem 2000 holdon felül minden nagybirtokkal ezt kívánta tenni azzal a hozzátétellel, hogy minden föld tulajdonjoga az államé s az csak használatra engedi át a földeket megfelelő parcellákban a polgároknak. Ugyancsak Táncsics rögtön Szegedre érkezése után több cikket is írt a Szegedi Hírlapban a hűbéri maradványok és regálék eltörlésével kapcsolatban.¹⁸⁰

A parasztság kifáradásának jelei

S ha a népmozgalmak, a kormánybiztosok figyelmeztetései és a radikálisok javaslatai nem tudták gyors tettekre ösztönözni a Szemere-kormányt a parasztkövetelésekkel kapcsolatban, mindennél aggasztóbb tünetként kellett volna hatnia számára azoknak a jeleknek, amelyek azt mutatták, hogy a háború legnehezebb terheit hordozó parasztság ereje, kitartása, lelkesedése csökkenőben van. Azokban a hetekben, amikor a magyar szabadság ügyét fenyegető veszedelem nagysága minden korábbit messze felülmúlt, s ennek megfelelően a társadalom minden rétegétől a korábbiakat messze meghaladó erőfeszítéseket kellett elvárni, a kormányhoz mindenfelől arról érkeztek jelentések, hogy a nép nem válaszol a régi lelkesedéssel a népfelkelési felhívásokra, vállalkozókedve hanyatlik, és ennek eredményeként a népfelkelés kiállítása sokfelé nehézségekbe ütközik.¹⁸¹ Ez a jelenség persze nem

¹⁷⁷ Uo. 12. kútfő 15. tétel.

¹⁷⁸ Az igazoló eljárásról szóló jelentést l. a Közlöny jún. 13-i számában.

¹⁷⁹ A részletekre l. Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Sajtó alá rendezte Bessenyei Ferenc. Bp., 1894. 515. s. köv. l. — Az egyezményi bíróságról szóló tervezetet l. OHB 8463/1849. sz. alatt. Szövegéből kiderül, hogy elkészítésére a kormány készül, később ismertetendő úrbéri törvényjavaslata adott alkalmat.

¹⁸⁰ Júl. 18., 21., 28. sz.

¹⁸¹ »A népfelkelésre számítani nem lehet — írta pl. jún. 12-én Beöthy Ödön főispán Biharból — bármely csekély számra számítottam legyen is, egy harmada sem állott ki.« Jún. 13-án Rákóczy János kormánybiztos írja Kecskemétről, hogy »a nép keseredni kezd«, jún. 30-án Láhner tábornok jelenti Kossuthnak, hogy »a népfelkelés lassan halad, a nép azt mondja: csak menjenek az urak is, mi megyünk«; Patay József jászkúni főkapitány júl. 23-án arról ír, hogy a »nép ünni kezdi már ezen sokféle való zaklattatást ily nagy dologidőben«. (OHB 8302/1849., Belügymin. eln. 587., 588., 697. stb.) Zalaiban is általános részvétlenség mutatkozott a népfelkelés iránt; csupán két premontrei pap

volt általános: a Somogy megyei példa azt bizonyította, hogy megfelelő vezetés esetén a népre lehet számítani s a tiszántúli népfelkelés parancsnokául kinevezett Korponay János ezredes is jelentős tömegeket tudott talpraállítani július folyamán. A népfelkelés azonban nem tudott országos erejű mozgalmá válni, s ezért elsősorban a kormányt terheli a felelősség, mert még a legégetőbb szükség pillanataiban is elmulasztotta azt, hogy a parasztság tömegeit megfelelő juttatások kilátásba helyezésével fokozottabban érdekeltté tegye a szabadságharc győzelmes befejezésében. A parasztságot a kormány drámai felhívásai, a helyzet súlyosságának és az ellenség kegyetlenségének sötét színekkel való ecsetelése ekkor már inkább megrémítették, mintsem fellelkesítették, a lelkesi vezetéssel, bójtval, templomi zászlókkal összekapcsolt keresztes háború primitív elképzelése pedig a kormány katonai és szervezési tehetetlenségéről rántotta le a leplet. Ehhez járult még, hogy az országos népmegmozdulásra éppen azokban a hetekben lett volna szükség, amikor a földdel rendelkező parasztokat a termés betakarítása, a nincstelen zselléreket pedig egész évi kenyerük megkeresése kötötte le. Ilyen körülmények között nem lehet csodálni, hogy a minden irányból visszavonuló magyar seregek nem hagytak maguk mögött mindenfelé lelkes népfelkelést, hogy ott, ahonnan a hadsereg harc nélkül elvonult, a nép sem kísérelte meg az ellenállást és hogy a szabadságharc utolsó heteiben a népfelkelés egészben véve sehol sem tudott lényeges befolyást gyakorolni a katonai események alakulására.

Ismételjük, a néphangulat ilyen méretű romlásáért, a népben rejlő mérhetetlen erő ésszerű felhasználásának elmulasztásáért az objektív körülményektől függetlenül súlyos felelősség terheli a Szemere-kormányt, amely fennállásának hónapjai alatt szinte felelőtlen módon odázta el hétről hétre későbbi időre a paraszti igények fontolórávételét és kielégítésük megkísérlését. S a felelősségben részes Kossuth is, aki ebben a döntő kérdésben semmivel sem látott világosabban a kormány tagjainál, aki a tavaszi és nyári hónapokban, április 19-e után szinte egyetlen esetben sem használta fel csökkenő, de még mindig vitán felül álló tekintélyét a parasztkérdés megoldásának előmozdítására, hanem szinte gépiesen utalta a hozzáforduló panaszosokat az április 19-i rendeletre vagy a készülő törvényjavaslatra. Vagy nem tanúskodik-e a reális helyzet teljes félreismeréséről az a tény, amikor a kormány Kossuth javaslatára még június vége felé, a krízis kibontakozásának napjaiban is azzal az ekkor megvalósíthatatlan tervvel foglalkozik, hogy a bácskai és temesközi kincstári és elhagyott földekre 40 000 csángót telepítsen be akkor, amikor a honvédként vagy népfelkelőként harcoló földéhes szegény-parasztok tízezreivel kapcsolatban még ekkor sem merül fel hasonló terv?¹⁸² És a tragikus körülmények közt nem kell-e elkésettnek, irreálisnak minősíteni Kossuthnak azt a gesztusát, amellyel július 13-án az immár körülzárt Komárom parancsnokának tesz ígéretet, hogy »akik magokat a legénységből kitünteten-

ért el némi eredményt, 60 embert gyűjtöttek össze, a sikert azonban »communismusra vezető beszédek« által érték el, agitációjuk nyomán több helyütt földfoglaló mozgalmak törtek ki. (V. ö. *Szántó I.*: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850. Bpest, 1954. 217. s. köv. l.) Hasonló tartalmú jelentések az ismertetteken kívül is nagy számmal találhatók.

¹⁸² A jún. 25-i keletkezésű levelet, amelyet Kossuth kezdeményezésére ebben az ügyben Batthyány külügyminiszter írt Szemerének, l. Belügymin. országlásztati oszt. 7. kútfő 3. tétel. — A 10 holdas rokkantak bánáti letelepítésére l. a 185. sz. jegyzetet.

dik, 15 hold földet kap háború végével mindenik»,¹⁸³ de sem az egyebütt harcoló honvédség tagjaival, sem a népfelkelőkkel, sem a személyes parancsnoksága alatt éppen ekkor felállított tartalékseregbe beállókka kapcsolatban nem tesz még ekkor sem ilyen ígéretet? Kossuth még júliusban sem tesz többet, mint amennyit már januárban is megtett: igyekszik enyhíteni e föld népének mind súlyosabbá váló háborús terhein azáltal, hogy megpróbálja elejét venni a nép sürgősen felüli megterhelésének. Látja, hogy a »nép sympathiája nélkül szent törekvéseinknek nincs jövője«, de ennek biztosítására elegendőnek látja azt, hogy július 16-án rendeletben tiltja meg »a népnek saját seregeink általi nyomorgatását«. Az alkalmat erre az adja, hogy Perczel seregénél az élelmezési tiszték hanyagsága miatt az éhező sereg »pusztításhoz, rabláshoz, erőszakhoz« nyúlt, másrészt az ide-oda vonulás során mérhetetlen mennyiségű fuvarozással terhelte a népet. Kossuth szigorú rendeletben utasította Mészáros fővezért és Perczel tábornokot, hogy akadályozzák meg a visszaéléseket, »minthogy a népnek tömérdek fuvarokkal sanyargatása épen most, midőn aratás ideje van, a nép között már irtózatot ingerültséget gerjesztett és tömérdek panaszkodásra nyújt okot«. ^{183a} Ezen túl azonban még a végszükség napjaiban sem megy Kossuth. Július 14-i nagy népfelkelési kiáltványa ugyan joggal hivatkozik arra, hogy »a népből van hazaszeretet s ép a nép legalsóbb rétegeiben olly tiszta, önzéstelen hazaszeretet, minőt keveset mutathat e historia«, s joggal látja a nép újfajta hazaszeretetének forrását abban, hogy régen a nép »harcolt Bethlenért, Bocskaiért, Rákócziért, most nem harcol senkiért, csak a hazáért, a szabadságért«, ebben a kiáltványban sem teszi azonban a leghalványabb célzást sem arra, hogy a kormány esetleg méltányolni is fogja a nép hazaszeretét és sok áldozatát. ^{183b}

Hogy a kormány mennyire nem érezte át saját felelősségét a parasztság igényeivel kapcsolatban, arra egyebek mellett bizonyíték a tíz hold földdel jutalmazandó rokkantak ügyének további alakulása is. Említettük már, ¹⁸⁴ hogy amikor Szemere miniszterelnök június elején — valószínűleg Vasvári ismertetett beadványának folyamán — kérdést intézett Duschek pénzügyminiszterhez a kormányhoz ezzel az ünnepélyesen vállalt kötelezettségével kapcsolatban, azt a választ nyerte, hogy a kormány által ígért 10 hold föld vagy 1000 forint csak a népfelkelésben megrokkantaknak jár, a hadsereg rokkantjainak meg kell elégedniük a korábban gyakorlatban volt nyomorúságos rokkantellátással. S bár Vasvári javaslata nyomán — de az abban foglaltak jóval szűkebb értelmezésével — szóba került a háború rokkantjainak esetleges délvidéki letelepítése, ¹⁸⁵ a pénzügyminiszter mind-

¹⁸³ Kossuth levelét Aschermann helyettes komáromi városparancsnokhoz 1. OHB 9231/1849. sz. alatt.

^{183a} OHB 9327/1849. sz.

^{183b} Az általános népfelkelésre felszólító körlevelet 1. KÖM XV. 717. s köv. 1.

¹⁸⁴ Az előzményekre 1. a 10. s köv. 1.-on mondtattak.

¹⁸⁵ A Belügyminisztérium írta jún. 24-én Kiss Ernő országos főhadiparancsnoknak, hogy »a kormány részéről a bánáti elpusztult falvak megültetése elrendeltetvén, a 10 hold földdel jutalmazandó rokkantak közül azoknak névsorát, kik földilletményeiket a Bánátban vagy a végvidéken kívánnák kivenni, kellő használat és célbavett telepítésnél alkalmazás végett megküldeni szíveskedjék«. (Belügymin. országglászlási oszt. 10. kútfő 66. tétel.) Míg tehát Vasvári a szabadságharc valamennyi hős honvédjére kiterjedő országos akciót javasolt, a minisztérium megmaradt a népfelkelőkre leszűkített rokkantakkal kapcsolatos korábbi elképzelések mellett.

végig megmaradt a fentebbi álláspontja mellett,¹⁸⁶ és a háború befejezéséig nem is történt semmi lényeges előrelépés a rokkantak földhözjuttatása ügyében. Így Kiss Ernő országos főhadiparancsnok hiába állíttatta össze hónapról hónapra azoknak a rokkant honvédeknek a jegyzékét, akiket az orvosi felülvizsgálat a 10 hold földdel vagy 1000 forinttal nyugdíjazandók közé sorolt, és hiába sürgette több ízben is a kormány ígéretének megvalósításával kapcsolatos általános rendelet kiadását: a kormány valósággal titkolta azt, hogy a korábbi ígéretet érvényesnek tekintti, s az igényükkel néha mégis jelentkező rokkantak bürokratikus huzavona áldozataivá váltak.¹⁸⁷ Az idejekorán történő, általános érvényű intézkedést aligha pótolhatta Kossuthnak egy-egy elkésett gesztusa, amilyennel például július 8-án az április 26-i komáromi ütközetben 14 sebet kapott Dobozi János közhuszárnak megígéri, hogy az 1000 forintot szülővárosa, Sárospatak két hét alatt ki fogja neki fizetni.¹⁸⁸ Sárospatak ekkor már régen ellenséges megszállás alatt volt s Kossuth ígéretének nem lehetett több gyakorlati értéke, mint annak a kísérletének, amellyel július 23-án, néhány nappal Szeged kiürítése előtt, a szőregi kincstári birtokokon akar nagyobb méretű rokkant-települést létrehozni.¹⁸⁹ Nem, a hosszú hónapok mulasztásait ekkor, júliusban már sokkal radikálisabb és átfogóbb intézkedésekkel sem lehetett volna helyrehozni, még kevésbé lehetett ilyen jelentéktelen és gyakorlatilag már megvalósíthatatlan kezdeményezésekkel.

Az úrbéri törvényjavaslat keletkezése

A helyes politika a kormány és Kossuth részéről kétségtelenül az lett volna, ha már korábban, de legkésőbb a tavaszi győzelmek okozta lelkesedés

¹⁸⁶ Duschek pénzügyminiszter még júl. 20-án is azt írta egy konkrét eset kapcsán a Belügyminisztériumnak, hogy a 10 hold föld, illetőleg az 1000 forint kamata a Honvédelmi Bizottmány dec. 22-i rendelete értelmében csak »a haza védelmében megsérült és további kereset folytatására képtelen azon honpolgároknak« jár, »kik a népfelkelésben résztvesznek, tehát nem a rendes serezhadbeli katonáknak és honvédeknek, kik megsérülésük esetére úgyszólamint szabályszerű nyugdíjjal láttatnak el«. Sőt hozzátette, hogy »a népfelkelésnél megsérültekre nézve is ezen az országos honvédelmi bizottmány által tett ígéretnek már ezúttal beváltását a fennforgó körülmények nem engedik és azért több debreceni, a harcra sérült nemzetőröknek, kik világosan a fentebbi rendeletnek értelme alá estek, további ellátásuk fejében ideiglenesen csak a szokott napi nyugdíj utalványoztatott, a 10 hold föld vagy 1000 pengőforint iránti választás boldogabb időre hagyatván, midőn majd ez iránt egy általános intézkedés, ha a körülmények megengedik, létrejöhethet«. (L. Belügymin. 1849. Szegedi iratok, 4137/B. sz.)

¹⁸⁷ A Kiss Ernő által felterjesztett május-júniusi jegyzék 27 nevet tartalmaz, egy későbbi, júl. 22-én kelt újabb névjegyzék pedig további 8 nevet; ezek valamennyien a honvédsereg rokkantjai. (L. Belügymin. országlászati oszt. 10. kútfő 66. tétel és Szegedi iratok 4343/B. sz.) A Hadügyminisztérium is vezetett összesített nyilvántartást az ily módon nyugdíjazott rokkantokról, ez a nyilvántartás májustól augusztusig mindössze 34 nevet tartalmaz. Közülük öten önkéntes alakulatok tagjai, a többi rendes katona. A »béke beálltáig« valamennyien az 1000 forint kamatait kapták. (L. Hadügymin. 1062. rakt. sz.) Nyilvánvaló, hogy ez a szám csak a töredéke a szabadságharc munkaképtelen rokkantjainak.

¹⁸⁸ L. erre Kossuthnak az országos hadi főparancsnoksághoz intézett utasítását OHB 8579/1849. sz. alatt.

¹⁸⁹ Júl. 23-án közölte Kossuth a Pénzügyminisztériummal, hogy »mivel igen szíven fekszik a sérült katonák sorsa, óhajtaná őket az állandalom pénztárának megkímélése tekintetéből is Szőregen megtelepíteni«, és ezért utasította a minisztériumot, hogy a szóban forgó kincstári birtokon vizsgálja meg a telepítés lehetőségeit. (OHB 9492/1849. sz.)

tetőpontján országos érvényű, radikális törvénnyel takarította volna el a hűbériség minden maradványát, a parasztság nincstelen tömegei előtt pedig Táncsics és Vasvári javaslatainak szellemében megnyitotta volna a földhözjutás lehetőségét. Vétenénk a történeti igazság ellen, ha nem méltatnók jelentőségének megfelelően azt a tényt, hogy a kormánynak az áprilisi úrbéri rendelet kibocsátásától kezdve szándékában volt az úrbéri maradványok kérdésének általános érvényű törvénnyel való rendezése s hogy az erre irányuló törvényjavaslat már május folyamán el is készült. Azonban éppen ennek a törvényjavaslatnak a sorsa emeli ki különös élességgel a kormány felelősségét azért, hogy az úrbéri maradványok eltörlése kérdésében a szabadságharc bukásáig semmi sem történt; s csak fokozza ezt a felelősséget az a körülmény, hogy a szóban forgó törvényjavaslat a földtelenek földhözjuttatásának ügyét még csak nem is érintette s így ebben a döntő fontosságú kérdésben — a rokkantaknak tett, de soha be nem váltott ígéreten kívül — a kormány részéről az egész szabadságharc alatt nem történt semmi előrelépés.

Láttuk, hogy a »hűbéri viszonyokat minden alakban megszüntető törvény« megalkotásának szükségessége az április 19-i rendelet kibocsátását közvetlenül megelőző tárgyalások során került át a távoli ígéretések szférájából a reális feladatok, a sürgős tennivalók sorába.¹⁹⁰ A rendelet bevezetésébe már be is került az a kötelező ígéret, hogy a kormány a szóban forgó tárgyban haladéktalanul törvényjavaslatot fog előterjeszteni. A sürgősséget azonban a kormányzat illetékes tényezői különbözőképpen értelmezték. A legfontosabb ügyek intézése az új minisztérium megalakulásáig változatlanul — sőt kormánytársai visszalépése miatt a korábbinál talán még fokozottabb mértékben is — Kossuth vállára nehezedett, s ő a minisztérium szervezése, a jövő hatáskörök és kormányzati alapelvek tisztázása s a Függetlenségi Nyilatkozat belső és külső elismertetése körüli megfeszített tevékenysége során továbbra sem talált időt arra, hogy az úrbéri törvényjavaslat elkészítését elindítsa. Az új minisztérium május 2-i bemutatkozását követő napon a képviselőház még mitsem tudott arról, hogy a sürgősnek minősített ügyben az április 19-ét követő két hét alatt bármi is történt volna, ez a tájékozatlanság jellemezte legalábbis a radikális Vlád Alajos képviselő felszólalását és a felszólalás fogadtatását. Vlád emlékeztette a képviselőházat az ősz óta többször elhangzott ígéretre s nemcsak elérkezettnek, de halaszthatatlannak is látta az időt arra, hogy az úrbériség maradványainak ügyét napirendre tűzzék. Utalt azokra a jelenségekre, amelyek az április 19-i rendelet kiadását szükségessé tették s hangoztatta, hogy a kérdés haladék nélküli tárgyalását újabb szempontok is sürgetik: a nép az elnyerendő jogok útján még jobban a függetlenség ügye mellé állna, még szívesebben állítaná ki az országgyűlés által megszavazott újoncmennyiséget, de a földesurak szempontjából is sokkal fontosabb a kérdés mielőbbi eldöntése, mint a további bizonytalanság. Kérte tehát Vlád, hogy a képviselőház szólítsa fel az igazságügyminisztert, adjon be már a következő hét elején törvényjavaslatot, a sürgősség miatt esetleg a Deák által előző szeptemberben készített javaslat nyomán — itt a baloldali zúgással adott nemtetszésének kifejezést —, mert a tárggyal tovább késlekedni nem szabad, kétszer ad, aki gyorsan ad. A békepárti Abonyi István gyengéltelenségnek, ildomtalanságnak tartotta, hogy az új minisztériumot a képviselőház mindjárt határidős megbízatásokkal sűrösse; Vukovics igazságügy-

¹⁹⁰ V. ö. a 2. s köv. l-on mondottakkal.

miniszter azonban elismerte, hogy az indítványt a »nép sorsa iránti gondoskodás« szülte, egyben azonban meg is nyugtatta a képviselőket, hogy az előző napi első minisztertanácsi ülésen »azon kérdések között, melyek mint első teendők merültek fel, az indítványban megpendített úrbéri viszonyok megszüntetése volt az első kérdés« és csak csekély türelmet kért, amíg a szóban forgó indítvány »mindenesetre a ministerium által szőnyegre fog hozatni«. ¹⁹¹ A törvényjavaslat elkészítése ezzel valóban el is kezdődött. Vukovics — amint emlékirataiban írja — azonnal megkezdte Tóth Lőrincsel az előző évi törvényjavaslatok tanulmányozását, »hasonlítgatását«, majd »a kitünőbb képviselőkkel s azokkal, kik közöttök e tárgyat különös studiumokká tévé«, értekezleteket tartott. Kazinczy Gábort, Gorove Istvánt, Kovács Lajost, Erős Lajost, Dobolyi Sándort, Zeyk Józsefet, Kállay Ödönt, Somogyi Antalt, Halász Boldizsárt és Szacs vay Imrét hívta meg, de a két első nem jelent meg az üléseken. A törvényjavaslat kidolgozásánál nagy segítségére volt Vukovicsnak Nagy Károly is: »egy volt ő a magyar hivatalnokok legmunkásabbjai közül« — írja róla. ¹⁹² A munka jól haladt előre: Szemere május 10-én már azzal nyugtatta meg a paraszti követelésekről író Noszlopy Gáspárt, hogy »az úrbéri viszonyok pár hét alatt törvény által fognak elintéztetni«, ¹⁹³ május végén pedig már úgy ír Kossuthnak a törvényjavaslatról, mint amely már készen van arra, hogy minisztertanácsn és szűkebb konferenciákon megvitassák. ¹⁹⁴ Hogy ekkor mégsem kerülhetett a képviselőház elé, abban kétségtelenül szerepet játszott az a körülmény is, hogy szerkesztője, Vukovics, május végén különleges megbízatással a Délvidékre utazott, ¹⁹⁵ mielőtt még a törvényjavaslat szövege a megelőző megvitatásokon keresztülment volna.

Az úrbéri törvényjavaslat sorsát azonban az a körülmény pecsételte meg végérvényesen, hogy Kossuth — egyéb politikai meggondolások alapján — május 31-én elnapoltatta az országgyűlést és munkájának újrakezdését július 2-ára tűzte ki. Bármennyire méltánylandók is egyéb fontos szempontból Kossuth indokai, a parasztkérdés alakulására végzetesnek mondható következményekkel járt az, hogy az országgyűlés eloszlott, még mielőtt az úrbéri maradványokat eltörlő törvényt tető alá hozta volna. ^{195a} A kérdés kielégítő, a parasztságot mozgósító megoldására június első fele, a nemzet sorsát eldöntő erőpróba előestéje a legutolsó határidő lett volna; a közel

¹⁹¹ A vita részletes ismertetését l. a Közlöny máj. 5-i számában.

¹⁹² L. Vukovics Sebő emlékiratai. 505. s köv. l.

¹⁹³ O. L. Noszlopy-iratok 1299. rakt. sz.

¹⁹⁴ Perczel lemondásával kapcsolatban Kossuthnak írt levelében írja Szemere: »Péntekre conferentia; arról szólj, miért hívtuk össze, és az úrberről, hogy ha akarják, konferenciában rághatják.« (S. k. ered. Borsod-Miskolci Múzeum 1848/49-es iratok 2. sz.)

¹⁹⁵ Vukovicsnak, mint a kormány megbízottjának az lett volna a feladata, hogy Bemet lebeszélje az Erdélybe való visszamenetelről és oda hasson, hogy a délvidéki seregek jelentős része mielőbb csatlakozzék a Görgey-vezette főszereghhez. (V.ö. Emlékiratai, 495. s köv. l.)

^{195a} Így látta ezt a baloldal lapja, a Márczius Tizenötödike is; máj. 31-i debreceni számában az országgyűlés elnapolásáról írva megróttá a kormányt »azon figyelmetlenség miatt, mellyel a jelen országgyűlésnek eredetileg legfontosabb tárgya, a hűbéri viszonyok rendezése kezeltetett«, utalt arra, hogy »a nép várja, nehezen várja a törvényt, mellyel az országgyűlés minden áldozatköveteléskor megújított ígéretét beváltandja« s intette a kormányt, hogy ha »nem gyanít veszélyt a halogatásban, legyen az ő gondja, hogy ne csalogozzék«. S még a jún. 30-i számban is arról ír, hogy ha május végén »elég erő lett volna az országgyűlésben feláldozni néhány napi kényelmét az ügy biztosításának, azóta sok hasznát láttuk volna e kis önmehtagadásnak«.

öthetes elodázás megingatta az ügyben érdekelt százezres paraszttömegek anélkül is lagymatag bizalmát a kormány iránt, s a parasztság lelkesedését éppen olyan időpontban hűtötték le, amikor a rohamosan rosszra forduló katonai helyzet a védelmi erőfeszítések minden korábbi felülmúló felfokozását tette volna szükségessé. Erre pedig kevés volt az az ígélet, amellyel a kormány a képviselőház utolsó, május 31-i ülésén bejelentette, hogy a július elején összeülő országgyűlésen »a legelső ülésben köteletségének fogja tartani a többi törvényjavaslatok között különösen az úrbéri viszonyok megszüntetését és a kárpótlást illető törvényjavaslatot a ház elé terjeszteni«. ¹⁹⁶ Nem, a reményekben megcsalatkozott parasztság harci kedvének ellanyhulását ez az általános-ságban mozgó ígélet még akkor sem tudta volna megakadályozni, ha beváltására július első napjaiban valóban sor is került volna. Erre pedig a körülmények alakulása következtében akkor sem került sor, jóllehet a törvényjavaslat akkorra már keresztülment a minisztertanácsi megvitatásokon is és az országgyűlés összeülésének időpontjára elnyerte végső formáját. ¹⁹⁷

Mit tartalmazott az úrbéri törvényjavaslat?

A paraszti rétegek aktivitásának fokozása szempontjából persze nemcsak annak volt döntő jelentősége, hogy a jogos igények kielégítésére hivatott törvényjavaslatból mikor lesz törvény. Sőt, ennek csak abban az esetben tulajdoníthatunk fontosságot, ha eleve feltételezzük, hogy a törvényjavaslatban foglaltak valóban kielégítették volna a parasztság többségének várakozását. Hogy ez így volt-e, arra sajnos nem tudunk egyenes választ adni, mert a szóban forgó törvényjavaslatnak ez ideig sem kéziratos, sem nyomtatott példánya nem ismeretes. Pedig a végleges szöveg már a július 2-i ülés idején tárgyalásra készen állott, s annak is eléggé nagy a valószínűsége, hogy kinyomtatták. A képviselőház elnöke ugyanis az első szegedi ülésen, július 21-én bejelentette, hogy a minisztérium a szóban forgó törvényjavaslatot a kártalanítási törvényjavaslattal együtt benyújtotta, s »rendelés van téve az iránt, hogy ezen törvényjavaslatok tüstént nyomtatás alá adassanak«. ¹⁹⁸ A törvényjavaslat atyja, Vukovics is úgy beszél munkájáról, hogy az Szegeden nyomtatásban megjelent. ¹⁹⁹ Ennek ellenére gazdag levéltári

¹⁹⁶ L. Közlöny jún. 2. sz. — A hivatalos lap ugyane számában megjelent újoncsozási felhívás is azt ígéri, hogy »a Pesten, júl. elején összeülő országgyűlés a legelső tárgyak között mindjárt az úrbéri kárpótlás azonnal valószínűsítését s a nem úrbéri természetű jobbágyviszonyok felszabadítását, ide értve a korcsmáltatási monopóliumot, fogja elintézni«. A felhívás szerint az ezekről szóló törvényjavaslatokat a Pénzügy-, illetőleg a Igazságügyminisztérium már elkészítette.

¹⁹⁷ Vukovics írja Emlékirataiban, hogy a kész javaslatot a minisztertanács Budán, Szemere elnöke alatt vette tárgyalás alá; a vitákra a minisztereken kívül még a főtörvényszékek vezetői: Perényi Zsigmond, Nagy Károly és Toperczer Ottó voltak meghíva (507. l.). Az ülések úgy látszik, Kossuth nagyváradi tartózkodásának idején voltak, mert Szemere jún. 19-én ezt írta a Nagyváradon tartózkodó Kossuthnak: »Az úrbéri törvényt s kártalanítást áttudírozván, újra szerkezem és szerkeztetem, mivel már formája hibás volt. Legyen világos. Lényege iránt talán holnap este már tanácskozhatunk.« (OHB 1849: 8608. sz.)

¹⁹⁸ L. Közlöny júl. 22. sz.

¹⁹⁹ L. Vukovics emlékiratai, 507. l. — E bizonyítékok alapján annyi kétségtelen, hogy a törvényjavaslatot az országgyűlési gyakorlatnak megfelelően nyomdába adták, hogy a szokásos röpívek formájában a képviselők kezébe adhassák a tárgyalás előtt. Az a körülmény viszont, hogy ezideig a leg gondosabb kutatás ellenére sem került elő

gyűjteményeinkben ez ideig nem sikerült egyetlen olyan iratot vagy nyomtatványt sem találni, amely közvetlen kapcsolatban lehetett a nagyfotosszerű törvényjavaslattal s így annak tartalmára sincsenek megbízható közvetlen adataink.

Ilyenformán az úrbéri törvényjavaslat tartalmát illetően csak szórványos adatokra, valamint az előző év nyarán beadott és részben tárgyalásra is került hasonló rendeltetésű törvényjavaslatokból lesűrhető kombinációkra vagyunk utalva. A tényleges adatok valóban eléggé szórványosak. A már említett június 2-i újoncászati felhívás csak általánosságban ígerte »a nem úrbéri természetű jobbágyviszonyok felszabadítását«, de szükségesnek tartotta külön is kiemelni a nép számára annyira fontos bormérési jog szabaddá tételét.²⁰⁰ Kossuth a csanádapácai dohánytermelő község lakosainak július 5-én egy panaszkra azt válaszolta, hogy »a kormány, óhajtván úgy az álladalmi, mint a magán földbirtokosok földjein letelepedett illynemű kertészek boldogságát s gyarapítását elősegíteni, a legközelebb összeülendő nemzetgyűlés elébe olly törvényjavaslatot terjesztend, minélfogva az illynemű dohánytermesztő haszonbérlek is az eddig általok haszonbérlett földeknek tulajdonosaivá válhassanak«.²⁰¹ Fülepp Lipót Krassó megyei és határőrvidéki kormánybiztos július elején egy kiáltványban többek között azt ígerte a határőrvidéki népnek, hogy »egy-két hónap múlva a törvényhozó hatalom megszüntetni fogja országszerte a volt földesurak halászáti és korcsmáltatási monopóliumát«.²⁰² A képviselőház július 21-i ülésén az elnök azt jelentette be, hogy »a ministerium beadta a törvényjavaslatot a hűbéri viszonyok teljes megszüntetéséről, úgy a faizás, nádlás és legelő elkülönözéséről s a földesurak kármentesítése módjáról«.²⁰³

E szórványos adatokban csak halványan, de azért eléggé felismerhetően jelentkeznek azok a határvonalak, ameddig a kormány törvényjavaslatában foglalt engedmények terjedtek. Némileg világosabbá válik ez a kép Vukovics emlékiratainak előadása nyomán.²⁰⁴ Vukovics elmondja, hogy a törvényjavaslat szövegének első változatát Kossuth és Csányi Nagyváradon léte alatt — tehát a június 20-a körüli napokban — vitatták meg. Az elején még Kossuth is jelen volt, később azonban nélküle folytatták a vitákat. A bormérés joga, valamint a legelő és az erdő elkülönítése körül folytak az első

sem kézirata, sem egyetlen nyomtatott példánya, megengedi azt a feltevést, hogy vagy ki sem nyomatták, vagy a kinyomtatott példányokat nem osztották szét addig, míg a törvényjavaslat tárgyalásának időpontját ki nem tűzték, s így azok együtt pusztultak el a kézírtal egyetemben. Erősíteni látszik ezt a feltevést ez a körülmény is, hogy az úrbéri törvényjavaslattal mindvégig együtt futó s kinyomtatásra is együtt került kártalanítási törvényjavaslatnak sem ismeretes egyetlen nyomtatott példánya sem. (Ezt a feltevést természetesen bármikor megdöntheti az a szerencsés eset, ha a szóbanforgó nyomtatványok időközben előkerülnének.) A kártalanítási törvényjavaslatnak egyébként fentmaradt egy kézírtas példánya Duschek pénzügyminiszter iratai között. (O. L. Duschek-iratok, 277. rakt. sz. Kiadva *Beér J.—Csimadria A.*: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Bp., 1954. 874. s. köv. l.)

²⁰⁰ Közlöny jún. 2. sz.

²⁰¹ OHB 8919/1849. sz.

²⁰² Közlöny júl. 28. sz.

²⁰³ Uo. júl. 22. sz.

²⁰⁴ Vukovics többször idézett Emlékiratainak 1849 tavaszával és nyarával foglalkozó része hitelességben, adatai megbízhatóságában messze felülmúlja a szabadságharcról készült emlékiratok átlagának színvonalát. Ennek oka egyebek mellett az, hogy ezt a részt szerzője még 1849 őszén elkészítette.

szövegezés korábbi elkészültekor a legerősebb viták. Abban mindenki egyetértett a bizottságban, hogy a bormérési monopóliumot kárpótlás nélkül meg kell szüntetni, nézeteltérés csupán abban volt, hogy egyesek a község jogává akarták nyilvánítani a kocsmáltatást, mások az egyéneket is fel akarták azzal ruházni. Kossuth, még váradi útja előtt, a községekre akarta bízni a kocsmáltatást és a jövedelemből a földesurak kármentesítésére kívánt bizonyos alapot teremteni. Nagyváradról való visszatérte után azonban megváltoztatta álláspontját és hozzájárult az egyénenkénti borméréshez, mert útja nyomán azt a tapasztalatot szerezte, hogy »minden ember korcsmáros vágyik lenni«. A legelő elkülönítésének arányául a bizottság mint legigazságosabbnak látszó alapot a szántóföld nagyságát fogadta el, az erdőre nézve pedig az eddigi használat mértékének megállapítását írta elő. A szerződéses községek szolgálatainak megváltását a kormány Vukovics szerint szerette volna magukra a jobbágyokra bízni, mert nem akarta a kárpótlás révén az államra nehezedő terheket szaporítani. A bizottság képviselőházi tagjai közül azonban ezt a nézetet senki sem pártolta, »mindnyájan mellőzni akarták az elégtelenséget, mely származott volna abból, ha a jobbágyok egyik osztálya az álladalom által, a másik saját erejével mentetett volna fel a földesúri viszony súlya alól«. Így a bizottság a szerződéses jobbágyok állami megváltását fogadta el. Az így keletkezett szöveget vitatták meg június 20-a körül a kibővített minisztertanács ülésein. A vitákban Vukovics előadása szerint Perényi Zsigmond és Batthyány Kázmér a földesurak érdekeit védték, ő maga, Nagy Károly és Tóperczér Ödön a népét. A többiek váltakozva foglaltak állást s Szemere is csak a viták végén állott Vukovicsék oldalára; végül azonban Vukovicsék álláspontja győzött, és az állami megváltás elve ennek megfelelően érvényre jutott a véglegesnek elfogadott törvényjavaslatban.²⁰⁵

Nem sok az, amit az ismertetett adatokból a kormány úrbéri törvényjavaslatának részleteiről megtudunk. Annyi azonban különösen Vukovics előadása alapján valószínűnek tartható, hogy a törvényjavaslat a majorsági földet művelő szerződéses jobbágyok állami megváltása mellett foglalt állást, s ha ez így volt, nem lehet kétséges, hogy ugyancsak az állami megváltás álláspontjára helyezkedett a többi hasonló jellegű kérdésben: a majorsági zsellérek megváltása, a dohánykertészek, irtványföldek, maradványföldek, kisebb királyi haszonvételek (kocsmáltatás, sör- és pálinkafőzés, húsmérés, malomtartás, vadászat, halászat, boltnyitás stb.) kérdésében is. A bizottságnak mindezekre a kérdésekre is feltétlenül alkalmaznia kellett a szerződéses jobbágyokkal kapcsolatban leszűrt fenti elvet, hogy ti. elégtelenséget szülne, »ha a jobbágyok egyik osztálya az álladalom által, a másik saját erejével mentetnék fel a földesúri viszony súlya alól«. Ismeretlen lévén a törvényjavaslat hiteles szövege, a felsorolt gyér adatok alapján nem lenne helyes, ha messzemenő találgatásokba bocsátkoznánk annak tartalmát illetően. Annyit azonban meg kell állapítanunk, hogy a sok halogatás után elkészült törvényjavaslat — ha kellő időben törvénnyé válik és tartalma országszerte köztudomásúvá lesz — alkalmas lett volna arra, hogy új paraszttömegeket tegyen érdekeltté a szabadságharc győzelmes megvívásában. A törvényjavaslat ugyanis lényegesen többet nyújtott volna a parasztságnak, mint a kormány szeptemberi hivatalos törvényjavaslata, amely az állami

²⁰⁵ Vö. Vukovics emlékiratai, 505. s köv. l.

megváltás gondolatát általában mellőzte, s a majorsági jobbágyoknak és zselléreknek, az irtványföldek művelőinek és a dohánykertészeknek csupán a saját maguk megváltásának lehetőségét nyitotta volna meg, a kisebb királyi haszonvételeket pedig szintén a községekkel váltattatta volna meg s gyakorlatba vételükből a magánosokat ki akarta zárni.²⁰⁶ A jelek szerint Vukovicsék törvényjavaslata eléggé megközelítette a baloldalt — Madarász László, Szacsavay Imre, Táncsics Mihály, Nyáry Pál stb. — 1848 nyarán benyújtott javaslatait,²⁰⁷ s Vukovics fentebb ismertetett megjegyzéseiből talán még arra is lehet következtetni, hogy a legelőelkülönítések körüli országos arányú sérelmek orvoslására is volt benne intézkedés. S ha tudjuk azt is, hogy ezzel a törvényjavaslattal párhuzamosan az Igazságügyminisztériumban elkészült a magukat már korábban megváltott községek és magánosok kártalanításáról szóló — ugyancsak elég széles rétegeket érintő — törvényjavaslat is,²⁰⁸ úgy csak még inkább el kell marasztalnunk a kormányt azért, hogy nem akarta felismerni a javaslatok mozgósító erejét, és szinte szándékosan húzta-halasztotta megvalósításukat.²⁰⁹ S a pillanatnyi mozgósító erőn túl micsoda jelentősége lett volna — legalább is elméletileg, mivel a gyakorlati kivitel ekkor már a szabadságharc kimenetelétől is függött — a jobbágyfelszabadítás olyan radikális továbbfejlesztésének, amely további százezreket tesz az általuk művelt föld tulajdonosaivá, és talán millió holdakat szakít le a nagybirtok testéből és tesz szabad, polgári tulajdonná! Valóban, ha ez a minden jel szerint radikális javaslat időben törvénné válik, agrárfejlődésünk irányára is kifejthette volna a maga hatását, történettudományunk pedig gazdagabb lenne egy olyan dokumentummal, amely azt bizonyítaná, hogy forradalmunk belső fejlődésében — a jobbratolódás általános jelenségei ellenére is — a demokratikus irányú törekvések a nemzetiségi politikán kívül a másik legfontosabb területen, a parasztkérdésben is eredményre vezettek, hála a baloldal és a paraszti tömegek nyomásának.

²⁰⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy a Deák-féle úrbéri törvényjavaslat a szeptemberi képviselőházi tárgyalások során jelentős változtatásokon ment keresztül: a szövegdézmát a képviselőház többsége már szept. 15-én soronkívül eltörölte, a törvényjavaslat általános vitája során pedig a baloldal olyan erővel követelte az állami megváltás elvének érvényesítését a fenti kérdésekben, hogy ha a tárgyalásokat félbe nem szakítják, alig kétséges, hogy Deák javaslata a szóbanforgó pontokban a baloldal álláspontjának megfelelően közelebb kerül az állami megváltás elvéhez. Erre lehet következtetni abból is, hogy a pontonkénti tárgyalás során a képviselőház szept. 22-én az első ilyen jellegű pontot, a 12. §-t megváltoztatta, s jelentős szótöbbséggel kimondta a házas majorsági zsellérek állami megváltását. (A képviselőházi viták ismertetését l. a Közlöny szept. 21. és 24. számaiban.)

²⁰⁷ A javaslatokat l. *Beér J. — Csizmadia A.* i. kiadványában, 636. s köv. l.

²⁰⁸ A törvényjavaslatot és e hozzá tartozó iratokat l. Igazságügymin. állad. titk. iratok 647. rakt. 323. sz. alatt. — Meg kell jegyezni, hogy 1848 szeptemberében már ebben a kérdésben is döntést hozott a képviselőház s kamatozó állampapírokkal kívánta kártalanítani az érdekelteket a már megfizetett váltságösszegekért. A döntés azonban a kármentesítési törvényjavaslat egészének elhalasztása miatt nem vált érvényessé. (A vitákat l. a Közlöny szept. 19-i és 20-i számaiban.)

²⁰⁹ Megállapításaim a Vukovics-féle törvényjavaslat tartalmát illetően lényegesen eltérnek attól, amit *Spira György* ír erről a készülő egyetemi tankönyvben. Spira — meg nem jelölt források alapján — azt írja, hogy »az új törvényjavaslat alig különbözött attól a csöppet sem kielégítő tervezettől, amelyet annak idején még Deák készített s amelyet a képviselőház szeptemberben határozathozatal nélkül vett le napirendjéről: az utolsó rendi országgyűlés által el nem törölt feudális szolgáltatások és kiváltságok megváltásának terhére általában a parasztokra kívánta hárítani (a kormány tagjai legfeljebb arra hajlottak, hogy a földesurak korcsmáltatási jogát szüntessék meg kárpótlás

Mert a törvényjavaslatok létrejöttét — vagy legalábbis a végső, eléggé radikálisnak látszó formájukban való megvalósulását — csak igen kis mértékben lehet a Szemere-kormány, vagy akár Kossuth érdemének tekinteni. Kossuth maga rábízta a törvényjavaslat elkészítését az Igazságügyminisztériumra: a tervezés vitáin csak ritkán vett részt s, mint Vukovics előadásából kiderül, a vitákban is hű maradt ahhoz a magatartásához, amellyel szeptember óta a birtokosok kártalanításának ügyét következetesen összekapcsolta az úrbéri maradványok megszüntetésével. S a minisztérium tagjai? Vukovics elmondja, hogy Batthyány Kázmér »a földesurak érdekeit oltalmaz«, Szemere is inkább vele tartott és csak a viták végén állott Vukovicsék oldalára. Horváth Mihály és Csányi László állásfoglalására nincs adat, annál jellemzőbb azonban Duschek pénzügyminiszter véleménye, amelyet az úrbéri kártalanításról szóló, még májusban elkészített törvényjavaslat bevezetésében fogalmazott meg. Ebben kijelentette, hogy a kárpótlás csak akkor valósítható meg, »ha a kárpótlási összeg, melyet az álladalom magára vállaland, felettébb túl nem feszítettetik«, s ezért javaslatát csupán »az 1848-ban eltörölt úrbéri javadalmakért adandó kárpótlás erejéig« dolgozta ki. Elmondta, hogy az állam teherbíró képessége ennyit még elbírna valahogy, »mihelyt azonban a már eddig kimondott kárpótlási illetőségen felül, ezentul az állományra hasonló cím alatt még más terhek is lennének rovandók, ez esetben a meg-

nélkül), a földosztás gondolatát pedig fel sem vetette«. (Magyarország története. Egyetemi tankönyv. Kézirat. II. köt. 412. l.) Az általam felsorolt adatok — különösen pedig Vukovics megállapításai — ellentmondanak ennek az értékelésnek, eltekintve a földosztás kérdéséről, amely valóban aligha szerepelt a törvényjavaslatban. De a fent közölt adatokon túlmenően gondolni kell pl. arra is, hogy a források általában — mint láttuk — »a nem úrbéri természetű jobbágyviszonyok *jelszabályításáról*«, »a hűbéri viszonyok *teljes* megszüntetéséről« szóló törvényjavaslatról beszélnek s így nem lehetett volna nevezni egy olyan törvényjavaslatot, amely csupán *lehetővé* teszi a sokszázezer érdekeltnek, hogy *saját költségükön* megválthassák magukat. S a Deákéhoz hasonló mérsekelt javaslat esetében aligha a baloldal — Szacsavay, Madarász József — sürgette volna a napirendre tűzését, és nem a kormány és az országgyűlés békeparti többsége igyekezett volna elodázní megtagyálását. A Márczius Tizenötödike is annyira meg van elégedve a javaslattal, amely »a pártok előleges kihallgatása után szerkeztetett«, hogy jún. 30-án — amikor a győri csatavesztés után már alig remélhető, hogy az országgyűlés júl. 2-án megkezdheti munkáját — egyenesen arra szólítja fel a kormányt, hogy a törvényjavaslatot rendeleti úton léptesse életbe. Táncsics is így buzdítja a parasztságot általános népfelkelésre a *Szegedi Hírlap* július 21-i számában: »Hogy pedig az egyetértés, a megnyugtató lelkesedés e nagy harcra meglegyen, a törvényhozás a legközelebbi gyűlésen f. hó 21-én a *hűbéri maradványokat s regáliekat el fogja törölni*, hogy tökéletesen szabad polgárok legyünk; mert a zsoldos ellenséget csak mint egyenlően szabad polgárok akarjuk tönkretenni. Úgy leszen, miként mondaná, csak az aratással siessetek!« Szinte perdöntőnek tekinthető az, hogy a július 14-én elfogadott magyaromán megbékülési tervezet már korábban elkészült szövege utólag egészült ki azzal a ponttal, amely szerint Erdélyben »a robot és egyéb hűbéri tartozások a *törvény értelmében* teljesen el vannak törölve mind a curialistákra, mind a hurubásokra nézve« (Vö. KÖM XV. 724. s köv. l.). A törvény, amelyre az utalás történik, csak a készülő úrbéri törvény lehetett, innen az utólagos betoldás is! A júl. 28-i ülésben Madarász József is világosan egyértelműnek veszi a törvényjavaslat tárgyalását és elfogadását a »hűbéri viszonyok rögtöni eltörlésével«. Ugyanakkor Vukovics úgy beszél a »hűbéri viszonyok végképpeni eltörlését« tartalmazó javaslatról, hogy az iránt »sympathiája a háznak tudva van« (Közlöny, júl. 29. sz.). De mindennél többet mond ebben a kérdésben Szemere júl. 20-i — később ismertetendő — állásfoglalása, amely a polgári Európának a »kommunizmus« iránti ellenszenvére való hivatkozással késlelteti a törvényjavaslat megvitatását. Erre aligha lett volna szükség, ha a javaslat nem jelentette volna a fennálló tulajdonviszonyok eléggé tényleges megbotlygatását.

szaporodott teher elviselésére az állomány képes nem leend, annak az álladalom hitelt s ennél fogva biztos sikert szerezni nem foghat, maga a kárpótlás egy soha be nem váltható ígéretté, káros illúzióvá válik, mely hazánk öszves pénzügyét tönkre tenné, az adott legszentebb ígéret be nem válthatása által az álladalom hitelét hosszú évek sora alatt helyre nem hozhatólag megingatná, magánosok vagyoni, ennél fogva hazánk nemzetgazdasági viszonyait is felettébb károsan megzavarná». S az indoklás befejezésében ismét hangsúlyozta Duschek, hogy »ha a kárpótlási kötelezettség még szélesebb alapokra terjesztetik«, úgy az állam vagy »tönkreteszi pénzügyét«, vagy olyan alacsony kárpótlást adhat csupán, hogy »üres szóvá tevén azt, a volt birtokosok erényába szándékosan megtöri törvényeiben adott szent ígéretét.«²¹⁰ Tudva azt, hogy az országgyűlés az úrbéri és a kártalanítási törvényjavaslatot most is, mint szeptemberben, együtt kívánta tárgyalni, nem nyílt felhívás volt-e ez az indoklás a képviselőház kártalanítást sürgető birtokos nemesi többségéhez, hogy az itt szájába adott érvekkel harcoljon az állami megváltás ellen? Nem, Szemere miniszteriumában a jobbágyfelszabadítás lényeges továbbfejlesztésének a becsületes Vukovicson kívül nem volt komoly támasza, s hogy a törvényjavaslat mégis jelentős mértékben túlment a kormány és az országgyűlés többsége által elegendőnek tartott határon, annak oka a korábban vázolt parasztmozgalmak nyomán támadt aggodalom mellett elsősorban az úrbéri bizottság baloldali tagjainak erőfeszítéseiben kereshető. Vukovics külön is kiemeli, hogy pl. Somogyi Antal hogyan fenyegetőzött a Radical Párt nevében, hogyan követelt a kormánytól »radicalabb irányú cselekvést«, s hogyan erőltette Szacs vayval együtt már említett egyezményi bíróság ügyét.²¹¹ De nem kétséges, hogy Kállay Ödön, vagy az őszi képviselőházi harcokban vezérszerepet játszó Halász Boldizsár is az állami megváltás elvének következetes érvényesítéséért harcolt s a bizottságon belüli többség kialakítását a baloldal számára lehetővé tette az ebben a kérdésben szintén radikálisnak számító Nagy Károly és Toperczer Ödön állásfoglalása.

A törvényjavaslat sorsa

Az egyébként is elkészett úrbéri törvényjavaslat sorsának további alakulására az előkészítő viták során kialakult két álláspont nyomta rá a bélyegét. A baloldal mindannyiszor sürgette napirendre tűzését, valahányszor az egyre romló viszonyok között kilátás nyílt az országgyűlés munkájának megkezdésére, a kormány viszont mindannyiszor elodázta a tárgyalások megkezdését. Szacs vay Imre már a július 1-i zárt ülésen követelte a javaslat azonnali napirendre tűzését, »azon nézetből indulván ki, hogy a népet még nagyobb erőfeszítésre kellene buzdítani«, ugyanebben a kérdésben Madarász József is »szorongatta a kormányt az ügy felvétele miatt«,²¹² az országgyűlés munkáját azonban a katonai helyzet alakulása miatt nem lehetett megkezdeni. Július 20-án a képviselőház első szegedi zárt ülésében maga Vukovics javasolta, hogy a képviselőház elsőnek »az úrbéri maradványok eltörlését szabályozó törvényt« tűzze napirendjére. Szemere a javaslat ellen foglalt állást. »Ismerem a népet — mondta —, az a súlyos áldozatért, melyet a haza

²¹⁰ L. Beér J. — *Csizmadia* A. i. m. 874. s köv. l.

²¹¹ L. Vukovics emlékiratai, 515. l.

²¹² L. Beér J. — *Csizmadia* A. i. m. 547. l. és Vukovics emlékiratai 507. l.

tőle kíván, jutalmat vár ugyan, de nem követeli.« S a parasztság magatartását alapjában hibásan értékelő megnyilatkozással együtt bedobta Szemere a vitába azt az érvet is, amely hallgatólágosan már a megalakulás óta befolyásolhatta az új minisztérium parasztpolitikáját és amelyet Duschek említett nézetei mellett a legjobban fel lehetett használni a képviselőház tagjainak befolyásolására: az ti., hogy tekintettel kell lennünk Európára is, »mely bennünket avval kezd vádolni, hogy a communismust akarjuk behozni«. ²¹³ Ha ismerjük azokat a kétségbeesett erőfeszítéseket, amelyekkel a magyar kormány nyugati képviselői különösen a Függetlenségi Nyilatkozat óta igyekeztek minél kevésbé radikális színben feltüntetni a magyarországi változásokat, akkor el tudjuk azt is képzelni, hogy a kormány egyéb okok mellett valóban a nyugati polgári Európára való tekintettel is igyekezett elodáztatni, későbbre halasztani a tulajdonviszonyok újabb megzavarását jelentő törvényjavaslat tárgyalását.

Szegeden a július 21-i első nyilvános képviselőházi ülést követően teljes egy hétig nem volt ülés, a képviselők néhány zárt tanácskozásban folytattak szvenvedélyes vitákat Görgey fővezérsege és a készülő nemzetiségi törvényjavaslat körül. Július 28-án ült össze újból a képviselőház nyilvános ülésre, s ezen Szemere miniszterelnök betérjesztette a nemzetiségi törvényjavaslatot. ²¹⁴ A javaslat körül éles vita támadt: a képviselők egy része a formák betartását követelte és az kívánta, hogy határozathozatal előtt nyomassák ki a javaslatot. Ezt követelte Madarász József is azzal az indoklással, hogy a haza közvéleményének megkérdezése nélkül nem lehet dönteni ebben az alapvetően fontos kérdésben. »Ha Önök szükségesnek látják a hazát nemzetiségi béke által fenntartani — tette fel a kérdést Madarász József —, akkor hol maradtak azon még el nem törölt hűbérsegi viszonyok?« S követelte, hogy a hűbéri maradványokat eltörlő törvényjavaslatokat vegyék előbb

²¹³ Hunfalvy Pál visszaemlékezései nyomán közli *Beér J. — Csizmadia A. i. m. 550. l.* — Érdekes módon a kormány hivatalos lapja, a Közlöny éppen az ülés másnapján közöl erről a tárgyról hosszabb fejtegetést. Írója elmondja benne, hogy az az Európa, amely korábban rokonszenvvel kísérte a magyar mozgalmakat, a cári intervenció óta közönyösen nézi sorsunkat, pedig a cári terjeszkedés a nyugati országok érdekeit is fenyegeti. »Egy terjedő eszme van — írja a Közlöny —, melly az orosz kancsukánál inkább megrendíté Európa hatalmait: ez a kommunizmus.« Aztán hosszasan bizonygatja, hogy a franciaországi kommunisták rokonszenvre irányunkban még nem jelenti azt, hogy Magyarországon talaja lenne a kommunizmusnak. Európának tisztában kellene lenni azzal, hogy »nálunk a communisticai izgatásoknak nincsen tere — írja a cikkíró —, hazánknak nincsen annyi proletariusa, amennyi száz hold pusztán heverő földje«. Nincsen nálunk heverő kéz sem annyi, hogy az ország iparosodása után mind munkát ne találna, »mindezekeken felül nálunk az úrbéri viszonyok megszüntével a nép általánosán olly tehetős birtokossá vált, hogy a földbirtok vágya a világért sem fogja megzavarni álladalmunk nyugalmát, egyébiránt is azon földet, mellyet a nép Isten és a magyar szabadságharc kegyelméből ma szent tulajdonának vallhat, a proletariusok parányi töredéke ki nem fogja ragadni a millió karú nép kezei közül.« »Így értsen minket Európa — fejeződik be az idillikus cikk —, és akkor látni fogja szörnyű tévedését.«

²¹⁴ Szemere javaslata valójában nem volt törvényjavaslat; maga hangsúlyozta a benyújtáskor elmondott beszédében, hogy nem törvényjavaslatot nyújt be, hanem csupán elveket fogalmazott meg, amelyek elfogadásával a képviselőház a nemzetiségek és Európa felé ünnepélyes deklarációt tehet s amelyek a törvényes rendezésig a kormány-nak alapul szolgálhatnak a sürgős intézkedések megtételéhez (Közlöny, júl. 29. sz.). Formailag tehát csak képviselőházi határozat született júl. 28-án a nemzetiségek ügyében, a történetírás és a közvélemény azonban törvényként emlegeti ezt a határozatot s így sorolta be *Beér J. — Csizmadia A. i. kiadványa is a magyar törvénytárba 1849: VIII. sz. alatt (868. s köv. l.).*

tárgyalás alá, »mert a hűbéri viszonyok eltörlése minden fajt inkább kielégít«. »Én tehát — ismételte újból és újból — azon pontok kinyomatására szavazok, és ha Önök fel akarják venni hazánk külön fajú lakosai nemzetiségi kérdését, én a hűbéri viszonyok rögtöni eltörlését kívánom.« Madarász itt nem látta helyesen a nemzetiségi törvény jelentőségét, de igazi demokrata lévén, helyesen ítélte meg a nemzetiségi probléma agrárjellegét, azt, hogy a jobbágyszabadítás továbbfejlesztése minden politikai engedménynél kedvezőbben befolyásolta volna a nemzetiségek és a szabadságharc viszonyát. Nehéz lenne állást foglalni Madarász javaslatának helyességével vagy helytelenségével kapcsolatban, de nincs is szükség állásfoglalásra. A két eldöntésre váró kérdés egyformán sorskérdése volt a magyar szabadságharcnak s megoldása egyformán elkésett: hónapokkal korábban és egyidejűleg kellett volna megoldani mindkettőt, akkor talán befolyást tudtak volna még gyakorolni a szabadságharc kimenetelére. Ekkor, július 28-án a vita már csak azt döntötte el, hogy a két javaslat közül melyik kerül a jótakaró igyekezet utolsó dokumentumaként a történelem és a történetírás mérlegére és melyik sülyed el a feledés homályába.

Mert az bizonyos volt, hogy a két javaslat közül csak az juthat el belátható időn belül a döntésig, amelyik még aznap tárgyalásra kerül. A miniszterelnök ugyanis még az ülés elején bejelentette, hogy a kormány elhatározta Szeged kiürítését és a képviselőház üléseit ennek megfelelően bizonytalan időre elnapolják. A javaslat körüli vitában Madarásznak kevés pártfogója akadt. Batthyány Kázmér külügyminiszter, a nemzetiségi megbékélés egyik legtevékenyebb előmozdítója elutasította azt a gondolatot, hogy a hűbéri maradványok eltörlését összekapcsolják a nemzetiségi megbékéléssel; aki ezt kívánja — mondotta —, »a magyar népet egy állásba egy sorba teszi a magyar nemzetiségnek ellenségeivel«. Vukovics igazságügyminiszter, az úrbéri törvényjavaslat kormányon belüli pártfogója amiatt aggódott, hogy a Madarász kívánta halogatás úgy tünteti fel a dolgot, mintha a magyar nép nem kívánná egyértelműen a nemzetiségekkel való megbékélést; ezért elutasította azt a gondolatot, hogy »egy más kérdést, mely iránti sympathiája a háznak tudva van, a hűbéri viszonyok végképeni eltörlését« úgy vegyék elő, hogy »emiatt ismét a szóban lévő tárgy a szerencsétlenség mélységébe süllyesztessék«. A többi hozzászóló is hasonló szellemben nyilatkozott s a vita eredményeként a képviselőház elnöke a nemzetiségi javaslat elfogadását vagy elutasítását tette fel szavazásra.²¹⁵

A szavazás, amelynek során a képviselők nagy többsége elfogadta Szemere javaslatát, egyben eldöntötte az úrbéri törvényjavaslat sorsát is. A nemzetiségi törvény a haláltusáját vívó nemzet utolsó, tiszteletet érdemlő gesztusaként elfoglalta helyét a népek emlékezetében, az úrbéri törvényjavaslatnak pedig még a nyomát is elborította a feledés hamuja, amely aól a történetíró fáradozása még egy évszázad múltán is hiába igyekszik kiásni. A képviselőház eloszlott, a »szerencsés viszontlátás«, amivel az elnök búcsúzott a képviselőktől, nem következett el többé, az a néhány képviselő, aki Aradon augusztus 11-én az utolsó ülésen résztvett, már csak az ősz elnök, Palóczy László megrázó erejű búcsúbeszédét hallgatta meg, mielőtt elindult a bujdosásba. Az úrbéri törvényjavaslatból még elkésett gesztus sem lehetett a szabadságharc terheit hordozó, sokat szenvedett parasztság számára. Kelet-

²¹⁵ A júl. 28-i képviselőházi ülés részletes ismertetését l. Közlöny, júl. 29. sz.

kezése és hányattatása tükrözi azt az ellentmondásos állapotot, amely a kossuthi érdekegyesítés felszíne alatt fékezte, bénította a teljes nemzeti erő-kifejtést. Sorsa súlyos tanulságokat hordoz magában s hozzásegít ahhoz, hogy reálisabban lássuk 1848/49-es szabadságharcunk fogyatékoságaival együtt is felemelő, tettekre lelkesítő történetét.

BARTA ISTVÁN

A BÉCSI UDVAR JOBBÁGPOLITIKÁJA 1761—1790-IG

1. Mária Terézia Urbárium

Az Urbárium kibocsátásának nagy jelentőségében mind a felszabadulás előtti, mind a felszabadulás utáni történetírás megegyezik. Érdemes tehát tisztáznunk létrejöttének körülményeit. Hogy e kérdésben kielégítő eredményre juthassunk, feltétlenül szükséges a Mária Terézia idejében oly nagy szerepet játszó államtanács iratainak az ismerete. Tudjuk, hogy a magyar történetkutatás pótolhatatlan veszteséget szenvedett az által, hogy e legfontosabb központi kormánysszék irattára a második világháború hadi eseményei következtében elpusztult. Az idevonatkozó iratok egy része már a Magyar Történeti Társulat Fontes-sorozatában megjelent. Kiegészítésüket saját gyűjtésemből adhatom, amelyet jó harminc éve a magyar parasztkérdésre vonatkozólag a bécsi állami levéltárban végeztem. Ez a kutatás lehetővé teszi, hogy olyan forrásanyag felhasználásával is hozzászólhassak ehhez a kérdéshez, mely egyébként ma már nem áll rendelkezésre.

Mint Ember Győzőnek kérdésünkkel foglalkozó sikerült tanulmányából kiderült,¹ ha az úrbérrendezés indító okait fel akarjuk tárni, vissza kell nyúlunk az államtanács megalakulásának és működése kezdetének éveire. Ember Győző utal arra, hogy az államtanács tagjai e szerv alapítása óta egyetértettek abban, hogy a minden tehertől mentes nemessel szemben a jobbágyot, aki az állami és a megyei adókat fizeti, védelembe kell venni.² Ezt még inkább megokolja az a nézet, amely otthonos volt az államtanácsban, hogy a jobbágy Magyarországon földesuraitól súlyosabb elnyomásban részesült, mint bármely örökös tartományban, mint bárhol Európában,³ — ami, ha ismerjük az egykori lengyel és az orosz jobbágy helyzetét, túlzásnak mondható. Ennek a véleménynek az államtanács egyik legműveltebb tagja, báró Borié Egyed⁴ adott az 1760-as éveknek már az elején ismételten kifejezést. 1762-ben írja: »alázatos véleményeimben többször megjegyeztem, hogy a jobbággyal Magyarországon a földesura sokkal keményebben bánik, mint a német örökös tartományok bármelyikében, s így annyira kiszípolozza, hogy az nem képes megfelelő adót fizetni.«⁵

Már 1762. március 24-én kéziratot intézett a királynő gróf Pálffy Miklós magyar kancellárhoz, amelyben meghagyta, hogy a kancellária és a helytartó-

¹ Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. 5. évf. 103. l.

² *Ember Gy.*, i. m. 107. l. Államtanács (a következőkben Á.T.)

³ Á. T. 1761 : 1903.

⁴ Jellemzése *Ember Gy.*, i. m. 108. — 127., 149. l. Benne szerint a jobbágy felszabadítás történetében Széchenyi István korai elődjét kell tisztelni.

⁵ Á. T. 1762 : 1830.

tanács szigorúan ügyeljen a megyék útján arra, hogy a földesurak a parasztokat se túlzott anyagi, se munkateherrel vagy másképpen el ne nyomják, és az előforduló túlzásokat azonnal jelentsék az uralkodónak. Mivel pedig a parasztokat a megye is a házi pénztárba fizetendő adóval túlságosan terheli és ezt a pénzt haszontalanul elfecsérelik, a megyék bevételeiket és kiadásait évenként terjesszék fel ellenőrzés végett. Ugyanez a leirat országos népesítési alap létesítéséről is kívánta javaslat előterjesztését.⁶

A kancellária, amelynek főhivatalnokai magyar nagybirtokosok voltak, azt felelte (1762. május 6.), hogy ő eddig is óvta a parasztokat, akik sokszor jogtalanul panaszkodnak. Nem volna tanácsos most, amikor semmit sem hallani a parasztok elnyomásáról (!), körlevélben fordulni a megyékhez, mert sok alaptalan panasz futna be, aminek rossz következményei lennének és a földesurak nagyon károsodnának. Egyszersmind felvetette a kancellária azt a kérdést, vajon az urbárium-szabályozások a közigazgatási vagy a bírói hatóságok elé tartoznak-e. A megyék számadásait a helytartótanács rendszeresen felülvizsgálja. A megyei adókból befolyó pénz rendeltetése szerint szokták felhasználni.

A kancellária válaszával kapcsolatban vetették fel az államtanácsban azt a gondolatot, hogy minden megyében állítsanak fel a jobbágyokkal szemben megtartandó törvényesség öréül ügyészt, aki a parasztok panaszait megvizsgálja, ha azok alaptalanok, őket erről felvilágosítja, kötelezettségeik teljesítésére utasítja, jogos panaszaikban pedig a megyénél képviseli. Egyébként az 1723 : XVIII. tc.-re hivatkozva a királyi leirat a megyék figyelmeztetését követelte, hogy a földesurak elnyomásával szemben vegyék a jobbágyokat védelembe.⁷

További felvilágosítást ad nekünk az államtanácsnak a magyar kancellária 1762. június 25-én kelt felterjesztése ügyében nyilvánított véleménye. A legfőbb magyar kormányshé állást foglalt az államtanács kívánságaival szemben, és a jobbágyügyészek gondolatát igen ügyesen tette ellenszenvessé a királynő szemében. Ezek esetleg akatolikusok lehetnének, és könnyen felizgathatnák a parasztokat — vallási tekintetben. Feleslegessé teszi alkalmazásukat, hogy a megyéknek vannak ügyészeik, akik képviselik a parasztokat. Ezek, mivel 100—150 forint évi fizetésből nem élhetnek meg, földesurakat is képviselnek ügyeikben. Nekik kellene nagyobb fizetést adni, hogy a parasztokat ingyen képviselhessék. Annak is ellentmondott a kancellária, hogy a parasztok védelmére vonatkozó törekvést nyilvánosságra hozzák.

A kancellária több tanácsosa azt a véleményét fejezte ki, hogy az urbáriumok szabályozásával összefüggő ügyek az igazságszolgáltatási szervekhez tartoznak, és nem lehet a kancelláriát a rengeteg urbáriális ügygel megterhelni. De két tanácsos (Koller és Svetics) úgy vélekedett, hogy a törvények e tekintetben nem intézkednek világosan. Az urbáriumok szabályozása szerintük fontos politikai kérdés, ezt és a jobbágyok elnyomásával összefüggő ügyeket a kormányshék hatáskörébe kellene utalni. Az államtanács magyar ügyekben mérvadó két tagjának véleménye eldöntötte a kérdést, egyszersmind hosszabb időre programot is adott ebben a vonatkozásban. Báró Stupannak és báró Boriénak egyaránt az volt a nézete, hogy az uralkodónak védelmébe kell vennie a parasztokat, mind a földesurakkal, mind a megyékkel szemben.

⁶ Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) Orig. Refer. 85. ex 1762.

⁷ Á. T. 1762 : 1310.

Nemcsak az igazság követeli ezt meg, hanem az adózás is, amelyet a jobbágyok elnyomása károsan befolyásolhatna.⁸ Éppen az okból az urbariumok szabályozása közigazgatási ügykörbe, ily módon a helytartótanács és a kancellária hatáskörébe tartozik, jöllehet az e tekintetben elkövetett visszaélések miatt indított perek az igazságszolgáltatás útján (*in via juris*) tárgyalandók le.

Borié már ekkor figyelmeztetett arra, hogy a jobbágypártoló politika a földesurak elleni felkelésekre fog vezetni. Ez azonban cseppet sem lehet káros az uralkodónak, aki ily módon alkalmat nyer arra, hogy „hatalmát alattvalói egyrésznének rendreutasításával gyakorolja”.

S itt derült ki, mily messzemenő céljai voltak az udvar jobbágypolitikájának. Az államtanács e téren adott tanácsaival is az uralkodó abszolutizmusát, az egységes szervezetű monarchiát akarta szolgálni. Borié szerint már Mária Terézia atyja, III. Károly, „hozzáfogott ahhoz, hogy a köztársasági kormányformát Magyarországon monarchikussá változtassa, és ennek alapját különösen az 1715. és 1723. évi törvénycikkekben lerakta”. E politikája elősegítésére hozatta meg főleg az 1715 : CI. és 1723 : XVIII. törvénycikkeket. Ezeken a rendkívül okos alapokon szerinte tovább kell dolgozni, és az akkori elhatározásnál megmaradni.

Nem hihető, hogy ezeket a törvénycikkeket, amelyek a szökött jobbágyok visszaszerzéséről és a puszták benépesítéséről szólnak, az említett célból alkották volna meg. De hihető, hogy III. Károly idejében az udvari politikának vázolt iránya megvolt és világos, hogy már ebben az időben is értettek Deák Ferenc ellenfele, Lustkandl professzor módján a Corpus Iuris törvényei értelmének elcsavarásához, amint a magyar rendek is minden igényüket a törvénykönyvből vett érvekkel tudták alátámasztani.

Az időt azonban e társadalmi politika végrehajtására Borié még nem tartotta elérkezettnek, éppen a várható parasztmozgalmakra való tekintettel. Azzal várni kell a Szilézia visszaszerzéséért folyó háború befejezéséig, „a békekötésig, és így addig az időig, amíg bőséges haderó lesz Magyarországon, hogy ily módon a parasztok kihágásaival szemben azonnal nyomatékosan fel lehessen lépni”.

Ezért kapta tehát a kancellária azt az utasítást, hogy ámbár „a földesurak kemény bánásmódjáról” sok a panasz, és a királynő el van határozva ezen segíteni, mégis mivel a kancellária arról biztosította az uralkodót, hogy mindent megtesz a jobbágyok sérelmeinek orvoslására, ezért a királynő a kancellária intézkedéseinek sikerét még megvárja.⁹

Mi más ez, mint a tömegek jóindulatára támaszkodni akaró abszolutizmus terve Magyarországon?! Az államtanács tagjai azonos gondolatokat hangoztattak, mint abban az időben a felvilágosult orosz gondolkozó, Lomonoszov és iskolája, akik éppúgy bíztak abban, hogy a fennálló önkényuralmi és feudális rendszer mellett is meg lehet a földesurak visszaéléseit akadályozni és a parasztok helyzetén lehet javítani.¹⁰

Csak hogy a haladó gondolkodók Moszkvában oroszok és egyetemi tanárok voltak, akik politikai mellékcélok nélkül filozófiai meggyőződésből

⁸ Das Contributionale in allen Ländern ist zweifelsohne das wichtigste Publikum, bei dessen Regulierung der Hof das unmittelbare Einsehen haben muss... mondja Stupán.

⁹ Á. T. 1762:1830.

¹⁰ Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII. века. 1952. Госполитиздат 65. s köv. 1.

és humanizmusból akartak az orosz parasztok sorsán segíteni. Bécsből azonban a segítséget idegen hivatalnokok az adóalap, az adókizsákmányolás biztosítása és a nemesi alkotmány megváltoztatásának célja érdekében akarták a magyarországi jobbágyoknak nyújtani. Ez pedig a gyarmati gazdasági politika mellett újabb lépést jelentett az ország függetlenségének elvesztése irányában. Ilyesformán haladónak az udvar politikáját nem tekinthetjük.

*

Nem akarok a hétéves háború befejezése után, 1764-ben összehívott országgyűléssel, illetőleg annak az úrbéri ügyekre vonatkozó tárgyalásaival foglalkozni.¹¹ A rendekkel folytatott tárgyalás — tudjuk — eredménytelen maradt, de hogy mily nagy súlyt helyezett a királynő a jobbágyok helyzetére, abból a Szabó Dezső által nem teljesen közölt levelezésből derül ki leginkább, amelyet Mária Terézia kabineti titkárja, báró Neny, a rendi országgyűlés vezető elemeivel, a magyar arisztokrácia tagjaival folytatott. A legnagyobb ellenkezést a rendek részéről az idézte elő, hogy az udvar az úrbéri pereket, vagyis a földesúri kizsákmányolás kérdését, a kancellária, királyi kormány-szerv útján akarta felülvizsgáltatni, míg a rendek az igazságügyi szerveknél, legfelső fokon a királyi táblánál való elintézéshez ragaszkodtak. Ennek döntéseibe a királynő nem szólhatott volna bele.¹²

Helyesen látja Vörös Károly¹³, hogy az országgyűlés a nagybirtokosok befolyása alatt utasította vissza az udvar tervezte törvényjavaslatot. A nagy uradalom fejlett árutermelésével és ennek megfelelően kiépített szervezetével sokkal erősebben kizsákmányolta a jobbágyot, mint a kis- és középbirtokos. Ezt annál könnyebben megtehetette, mert kezében volt a kizsákmányolás legfontosabb védőeszköze, a szabad ispánság, a pallosjogú úriszék. Ezzel a kisebb birtokosok nem rendelkeztek. Ennek ítéleteivel, mintahogy erre egy nemrég megjelent munkámban rámutattam,¹⁴ minden, jogtalan követeléseivel szemben megnyilvánuló ellenállást letörhetett.

Mikor a királynő a megyék felügyelete alá helyezte az úrbéri pereket, már rést ütött a mágnások pallosjogi kiváltságán. Hisz eddig a megyének, habár egyik-másik tisztviselője az uradalmi széken a földesúr meghívására meg szokott jelenni, intézményesen semmi beleszólása sem volt a szabad ispán bíraskodásába. A pallosjogú széktől a megyéhez fellebbezni nem lehetett. Az a kívánság, amely csakhamar rendszerre vált, hogy az uradalmi úrbéri pereket a helytartótanács, a megyék felügyeleti hatósága útján a kancelláriához kell felterjesztetni, s így végeredményben a nagybirtokosok úzte kizsákmányolás udvari ellenőrzés alá került, nem tetszhetett még a legaulikusabb mágnásoknak sem. Elég itt a Batthyány-családra hivatkozni: Lajos nádorra és fiaira, Ádám tárnokmesterre, Vas megye főispánjára és József kalocsai érsekre, akikkel Neny a megfelelő törvénycikk megalkotása érdekében levelezett.

¹¹ Erről Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Bpest, 1933. 5–44. l.

¹² L. gróf Batthyány József kalocsai érsek, a nádor fiának levelét, amelyet Neny 1765. febr. 5-én kapott meg.

¹³ Az 1765–66-iki dunántúli parasztlázadások (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. 1952. 306. l.).

¹⁴ A földesúri büntető bíraskodás a 16–17. században. Bpest, Akad. Kiadó, 1954.

Az úrbéri pereknek a megyék által 1762 óta királyi rendelkezésre történő ellenőrzése még csak elviselhető volt a nagybirtokos részére. Hisz a főispán, aki rendszerint a megyében birtokos mágnások közül került ki, a megyei igazgatásra és székének határozatára döntő befolyást gyakorolhatott. Vajon Batthyány Ádám, akinek uradalmaiból a legtöbb jajkiáltás hangzott el a parasztok részéről, Vas megye, vagy Eszterházy Miklós herceg, Sopron megye örökös főispánja nem nézhetett-e megnyugvással olyan megyei tárgyalás elé, melyben jobbágysai úrbéri ügyei forogtak szóban? A megyei ellenőrzéstől nem sokat várhattak a jobbágysok. Másképp állt a dolog, ha a kancellária útján az uralkodó, illetőleg az államtanács elé került valamely uradalom székén megállapított jobbágyi kötelezettségek ügye.

Az udvarnak számos eszköz állt rendelkezésére, hogy a politikájával szembehelyezkedő mágnásokkal a kegyvesztés tényét éreztesse. Így már az országgyűlés berekesztése előtt azt javasolták a királynőnek az államtanácsban, hogy azt a néhány mágnást, akik az udvart támogatták, tüntesse ki, a többiekkel szemben alkalmazza észrevétlenül »a régi elvet«, hogy katonai rangokat, egyházi javadalmakat és más, a legfelsőbb kinevezéstől függő tisztségeket „amennyire csak lehetséges németekkel és más idegenekkel tölts be”, csak kevés magyart nevezzen ki titkos tanácsossá és emeljen címben, rangban.¹⁵

Az országgyűlés hatása alatt megindult a parasztok panaszainak áradata Bécs felé. Írásbeli beadványok, paraszti küldöttségek követték egymást az udvarnál. A közvetlen összeköttetés a királyi hatalom és a magyarországi jobbágyság között létrejött minden külön intézkedés nélkül, egyszerűen azért, mert a parasztok tudomására jutott, hogy eddigi korlátlan kizsákmányolóiknál nagyobb hatalom vette kezébe ügyüket. Hogy miért, azt nem kutatták. A parasztok maguk találták meg az utat, amely panaszaiknak bírói úton való elintézése helyett a politikai hatóságokhoz és azok legfőbb bécsi irányítóihoz, elsősorban az uralkodóhoz vezetett.

A királynő a beérkezett panaszokat a kancellária és a helytartótanács útján vizsgálat céljából úriszék tartása végett a megyékhez küldte meg, hogy ugyanazon az úton kapjon feleletet.¹⁶ Ezzel a kérdés: bírói vagy politikai fórumok döntsenek-e az úrbéri panaszok ügyében, el is dőlt. A magyar udvari kancellária a bírói hatáskörbe (*in spheram iudicalem*) szerette volna vonni az úrbéri ügyeket. Akkor pedig, amint azt az államtanácsban jól látták, a parasztok és a földesurak közti perek sohasem értek volna véget. „Nem kell túlnagy ész annak belátásához, hogy az egész úrbéri ügynek törvénykezési úton (*in via legali*) való tárgyalásánál ki nyerne többet. A szorongatott jobbágy a törvények ismerete nélkül is megérti és az eredményből még inkább tudomására jut, mily keveset ígérhet magának a törvényes úttól, és ott, ahol a szokásjogban az *usus* és a királyi és a hétszemélyes tábla döntvényei a részben elavult, részben a bírák véleménye szerint különféleképpen magyarázott törvényekkel szemben előnyben részesülnek, hogyan lehetne a dolgot, ha a méltányosságot meg akarjuk őrizni, ilyen sokféle összefonódásban meghagyni.”¹⁷

¹⁵ Á. T. 1765 : 512 Stupan.

¹⁶ Á. T. 1765 : 2296, 2311, 2312, 2375, 2376.

¹⁷ Báró Koller Ferenc államtanácsos, korábban kancelláriai tanácsos véleményéből. Á. T. 1765 : 2038 (1765. szept. 3.).

A kancellária vonakodásával szemben 1765. október 16-án a királynő határozottan elrendelte, hogy minden úrbéri pert, még azokat is, amelyekben a felek az ítélettel meg vannak elégedve, a kancellária útján terjesszenek fel hozzá.¹⁸ Szükség volt erre az intézkedésre, hogy a királynő célját elérje, „hogy magyarországi jobbágysági rendkívüli elnyomásának, amit a földesurak részéről szenvednek, gátat vessenek, és hogy minden uradalomban szabályszerű urbáriumok jöjjenek létre, és azokat a legkisebb dologban se lép-jék túl.”¹⁹

Erre a kérdésre csak akkor tudunk válaszolni, ha ismerjük, hogyan jártak el egykorúlag az uradalmakban tartott székek az úrbéri perekben, minő határozatokra, ítéletekre jutottak. Csak két úriszéki ítéletet hozok fel annak bizonyítására, hogy mennyire szükséges volt a politikai hatóságok beavatkozása, s mennyire kívánatos volt az úrbéri ügyeknek a „jogi út” helyett a politikai útra való térítése. Mindkettő Eszterházy herceg Sopron megyei uradalmából való, ahová a Vas megyében kitört zendülések átcaptak. 1766. április 7-én Keresztúron ült össze a szék, amely Vissy Sámuel királyi tanácsos elnöklete alatt négy soproni táblabíróból, gazdatisztekből és a megye kiküldetteiből állott. A széket a keresztúri jobbágysági panaszára a királynőnek 1765-ben ily panaszok letárgyalására több ízben kibocsátott utasítása alapján hívták össze. A tárgyalás előtt a herceg ügyésze kifejtette, hogy jöllehet a széket a jobbágysági panaszai miatt hívták össze, mégis elő kell adnia, hogy a keresztúriak „összeesküdven” földesuruknak megtagadták az engedelmességet, a robotbeszolgáltatást és a földbér fizetését. Ezért őket előbb engedelmessegre kell kényszeríteni, csak azután lehet panaszait meghallgatni.

Csaknem az összes keresztúri jobbágysági falubíróval az élükön megjelentek a szék előtt, és mikor engedetlenségüket szemükre hányták, menteggették magukat. Helyzetükre nézve jellemző, hogy a szék nyomásának hatása alatt a bíró a többiek nevében térdelállva kért bocsánatot a herceg képviselőjétől, akihez magához háromtagú küldöttséget akartak menesztetni, bocsánatkérés végett. „Vétküket” a herceg a szék közbenjárására megbocsátotta, de előbb megígértették velük, hogy másnap kimennek a hercegi szőlőket felásni, és hogy amíg kötelezettségeiket véglegesen el nem döntik, minden munkát teljesíteni fognak (!).

Keresztúron 83 negyedtelkes, 106 nyolcadtelkes, 1 zsellér és 17 alzsellér volt. 3 negyedtelek és 2 nyolcadtelek pusztán állt. A jobbágysági panaszukban, amelyet a királynőhöz eljuttattak, Nádasdy Ferenc, az Eszterházyak előtti földesuruk 1661-ben kiállított urbáriumára hivatkoztak, míg a herceg azon az állásponton volt, hogy mikor Nádasdy kivégzése után Lipót Eszterházy Pálnak adta a birtokot vegyes adományként, az 1676-ban jogosan közölt új urbáriumot a községgel.

A keresztúriaknak a királynőhöz eljuttatott panaszja szerint főbb sérelmeik: a negyedtelkesek, akiknek átlag $4\frac{1}{2}$ hold földjük volt 3 Ft. 36 x.-t fizetnek „robotpénz” címén, holott ezelőtt csak 1 Ft. 40 kr.-al tartoztak. Összesen 403 Ft.-ot fizetnek a régi 130 Ft. helyett. Míg azelőtt 1740-ig hetenként csak három napon teljesítettek robotot, most csaknem egész héten a földesúrnak kell dolgozniuk. Nádasdy idejében évente csak öt hosszúfuvart adtak, most emiatt évente 800 forintot is kiadnak. Évente 37 forintot fizetnek

¹⁸ Hozzáteszi »pro plene quietenda conscientia Mca«. Á. T. 1765 : 2238.

¹⁹ Uo. Stupan véleményéből.

egyenruhapénz (Mondurgeld) címén, bizonyára a hercegi hajdúk részére. Szénakaszálást a robotnapokon felül kell végezniök, míg Nádasdynak csak húsz kaszás tartozott egy napig dolgozni. 50 kapással (fossa) több szőlőt is kell most megművelni. Minden negyedtelkes félmérő rozsot is tartozik adni az uraságnak, amire azelőtt nem voltak kötelezve. Közadójuk, amely 1638-ban csak 1800 Ft. volt, már 3400 Ft-ra emelkedett.

Az úriszék egyszerűen magáévá tette a herceg ügyészének azt az érvelését, hogy mivel Nádasdynak a joga hűtlensége révén megszűnt, Eszterházy Pálnak jogában állott e célból kiküldött biztosokkal új szolgáltatásokat megállapítani. Az így megállapított és már hosszú évek óta használt úrbéri szabályzat maradjon meg. A jobbágyok csak annyit értek el, hogy a Mondurgeldet a herceg elengedte. Egyébként tehát a szék ítélete szerint maradt volna minden a régiben, és a herceg továbbra is behajthatta eddigi követeléseit — mert azokat a szokás már szentesítette.²⁰

Nem sokkal jobban járt Illhutz és Bánfalva községe sem panaszaival az 1766. július 25-én Boldogasszony várában (Moson megye) tartott hercegi úriszéken, amely Csiba János helytartótanácsi tanácsos elnöklete alatt a szokásos módon megyei tisztviselők és hercegi alkalmazottak részvételével folyt le. Itt is a jobbágyok előzetesen bocsánatot kértek a hercegtől azért, mivel július 3-án, nem várván meg más községekkel együtt szolgáltatásaik könnyítése céljából benyújtott kérésük elintézését, Eszterháza várába benyomultak, és ott „a jobbágyi engedelmességet és tiszteletet félretéve a herceget a kilenced elengedésére és eltörlésére mintegy kényszerítették, és más szomszédjaikat is meg nem engedett és rendeletekkel eltiltott mozgalmakra ösztönözték”. Így, mint a szék megállapítja, meg sem érdemelnék a meghallgatást. Mivel azonban a herceg, aki már június 3-án Söjtörön kastélyába betörő jobbágyai elől is csak ügyel-bajjal tudott az erdőbe elmenekülni,²¹ írásbeli kérésükre megbocsátott nekik, ők magukat egészen kegyére bízták. Ezért, de meg azért is, hogy „a panaszkodó parasztoknak az ő mostani jogos és jogtalan kéréseikben öfelsege kegyes parancsai értelmében elégtételadassék”, a herceg elrendelte a panaszok elintézését.

A két község legfőbb panasza az volt, hogy túlzottan sok robotot kívánnak tőlük, „a földesúri gazdaság megnövelése és az urasági épületek miatt”, az uradalmi gabonaszállítások, fának és szalmának Kismartonból Bécsbe való fuvarozása céljából. Azután még eddig szokatlan pénzbeli szolgáltatásokról is panaszkodtak.

Nyilvánvaló, hogy a földesúri árútermelés növekedése, a majorsági gazdálkodás terjeszkedése és a bécsi udvar körében élő földesúr fényűzésének költségei okozhatták a jobbágyok elégedetlenségének lázongásokban is kifejezésre jutó megnyilvánulását.

Torkos Pál uradalmi ügyvéd előadmánya alapján a széken megállapították, hogy a két község semmi földbért nem fizetett, semmiféle élelmiszert a földesúrnak nem adott, és országgyűlési, házassági és temetési költségekkel sem adóztatta meg őket a földesúr, jóllehet erre joga volna. Vadászatokra hajtókként sem használják őket. Sőt az uraság megszállására, gazdatiszték eltartására semmi költségeik nincsenek, „ha csak nem akarván bőkezűbben költekezni, mikor a jószágfelügyelő és más uradalmi tisztek megérkeznek,

²⁰ Eszterházy hercegi Levéltár, fasc. No. 5. fasc. T. O. L.

²¹ A. T. 1766 : 1420.

a bíró és az esküdtek az ő számlájukra ételben és italban nem akarnak túlozni". Hogy a költekezési hajlamnak ez a feltételezése tulajdonképpen mit jelentett, azt hiszem, nem kell magyaráznom.

Nem akadt meg a szék azon sem, hogy nyolcadtelkeseket és a zsellé-reket 21 év óta négy napi kaszálásra és szénagyűjtésre fogták, jöllehet egyébként is súlyos munkával terheltek meg őket. Erre vonatkozólag csak az volt a döntése, hogy a zsellérek, tehetőségük arányában, munkára kötelezhetőek. A zsellérek az uradalom még tetőfedőpénz (Deckergeld) fizetésére is kényszerítette, abból indulva ki, hogy a zsellérek régtől fogva kötelesek az uradalmi épületeken a nádfedést végezni. Mivel pedig ezt nem jól értik, vagy maguk helyett a munka elvégzésére tudatlan gyermekeket küldtek, az uradalom e munkára embereket vett fel. Ennek azonban a szüksége csak akkor áll be, ha az épületek régiség vagy szélvihar miatt javításra szorulnak.

Legnagyobb baja a községnek az volt, hogy 12,473 forintot tett ki az adóssága, és ennek ki nem fizetett kamata 1519 forintot. Az adópénztárnak is közel 4000 ft.-tal tartoztak és közadójukat, panaszuik szerint, még emelték, holott a Fertő-tó áradásai miatt rétjeik víz alatt állottak. Az uradalom e panaszra azt válaszolta, hogy adósságuk még a „Rákóczi-rebello” idejéből származik. Volt sok jóltermő évük is, mikor gabonából, szénából sok pénzt vehettek be az osztrák piacon, hiszen régebben a vámok nem voltak oly magasak. Ahelyett, hogy törlesztettek volna, hátralékot hátraléokra halmoztak. A szék pedig megállapította, hogy ők maguk okai eladósodásuknak. Miért nem gazdálkodtak jobban?! A gazdatisztnek a jövőben ügyelnie kell arra, hogy a jobbágyok adósságukból évente törlesszenek valamit. Az eladósodás nyilvánvaló oka természetesen az volt, hogy a fokozott földesúri és állami követeléseknek a jobbágyközség nem tudott eleget tenni.

Ugyanez állt fenn Bánfalva községnél is, melynek 48 telkét a beadott panasz szerint 14,356 ft. adósság terhelte. Az ilhntzikkal azonos feleletet kaptak.

Ők is arról panaszkodtak, hogy míg azelőtt tűrhető volt kötelezett-ségük és csak egy határban dolgoztak, ott is az aratást mások végezték, most három határban a földesúrnak folytonosan növekedő majorságait kell szántás-, trágyázás-, vetés-, aratással megművelni. Az uradalom szerint viszont a jobbágyok kevesebbet robotoltak, mint amennyire kötelezhetőek lettek volna, amit a szék is elfogadott. Döntése szerint a jobbágyoknak semmi okuk sem volt panaszra.

A panaszok elintézése után az uradalom előterjesztette robotkötelesség megállapítására vonatkozó javaslatait. Minden telek négy ökörrrel és két személlyel hetenként három napot dolgozzon az úrnak napkeltétől napnyugtáig, vagy ehelyett szolgáltasson öt napi kézi robotot. De ezen felül még az 1548: XXXV. tc. értelmében minden jobbágy szántson fel és vessen be egy holdat. Ezt a mohó követelést mégsem teljesítette; a szék, hanem megállapította, hogy egy telek négyökrös igával egy napig vagy két ökörrrel két napig dolgozzon az úrnak, vagy ehelyett négy napi kézi robotot teljesítsen. Kétszerannyi robotot fogadtak tehát el, mint amennyit utóbb az 1767. évi Urbárium megállapított. Az uradalom egyéb kívánságait kötelező szabállyá akarta emelni a szék, így a tizednek és a kilencednek, sőt a földesúri gabonának is az uradalmi magtárba való beszállítását, az irtványszántó után kilenced fizetését, a bírók jelölésének és megerősítésének jogát és egyebeket. Végül a szék még ezt a tanítást fűzte határozataihoz: „Emlékezve arra, hogy

Isten, a természet és a törvény földesúri hatalomnak vetette őket alá, a jobbágyi tiszteletet és hódolatot szemük előtt tartva a főmagasságú hercegnek, az ő legkegyesebb uruknak és tisztjeinek a köteles engedelmességet tanusítsák és a földesúri jogokba beavatkozni ne merészeljenek.” Egyszersmind felhatalmazták a földesurat, hogy az urbáriumot e határozatok alapján többi falvaiban is bevezetheti.²²

A közölt perek tartalmához és az ezekben hozott döntésekhez bizonyára hasonlóak voltak a többi uradalmak székein lefolyt perek is. A megyékben, sőt a helytartótanácsnál sem sokat változtattak egy-egy nagyúr székén megállapított urbáriumon, és késlekedtek is elintézésükkal. Már 1766. január 8-án, miután a kancellária királyi utasításra jelentést tett a helytartótanácsnál elintézett perekről,²³ az uralkodó elégedetlenségét fejezte ki a perekben követett eljárással szemben. Ezt állapította meg: „Ez a közlés tudomásomra szolgál; mivel azonban ebből kiderül, hogy az úrbéri ügyeket a megyéknél éppúgy, mint a helytartótanácsban nem a kellő rendben tárgyalják meg, a kancellária világos szabályzatot dolgozzon ki, hogy miként lehetne ezekben az ügyekben megfelelő rendet bevezetni és azokat hatásosabban siettetni.”²⁴

Az államtanácsban méltán ütődtek meg azon, hogy épp azoknak a nagyuraknak az uradalmaiban volt a legtöbb visszaélés, volt a legnagyobb a kizsákmányolás, akik az udvarnál, így a helytartótanácsnál és a kancelláriánál is a legnagyobb befolyással bírtak. Az ő uradalmuk székein hozott döntéseken a kormányiszékek ritka esetben változtathattak. Tudjuk, hogy a Batthyányak Vas megyei uradalmából indult ki a jobbágyság forrongása. Mikor 1766-ban Batthyány Ádám németújvári uradalmának urbáriumát felterjesztette a magyar kancellária, az államtanácsban megállapítást nyert, hogy a tárnokmester „majdnem valamennyi túlkapást elkövette, amelyek más uradalmakból csak részletekben voltak hallhatók”. Batthyány azt állítja urbáriumai és kétszázéves gyakorlat alapján, „hogy ő alattvalóit naponta és tetszése szerint kötelezheti robotra és távolabbi fuvarra”.²⁵

Ez szolgáltatja, azoknak a megismétlődő és csak nehezen lecsillapítható mozgalmaknak a hátterét, amelyeket Vörös Károly részletesen ismertetett, azzal a megállapítással, hogy az udvar nem számított azoknak oly széles, Déldunántúlra is átsapó kiterjedésére.²⁶ A királynő nem ijedt meg semmiképpen sem a magyarországi mozgalmaktól. A hétéves háború befejezése után elég katonai erő állott az országban rendelkezésre, még sokkal nagyobbarányú megmozdulás leverésére is. De felhasználta az udvar a mozgalmat arra, hogy szembehelyezkedve a nagybirtokosokkal, rendkívüli intézkedéseket tegyen, hogy a magyar hatóságok mellőzésével, illetőleg befolyásuk csökkentésével vigye nyugvópontra a jobbágyság kérdését. Így akarta elérni politikai célját, a jó adóalap biztosítása mellett a népszerűség megszerzését és növelését a jobbágyság tömegei előtt.

Még Batthyány Lajos nádor, a helytartótanács elnöke életében, 1765-ben a királynő egyik legfőbb tanácsadója véleményében olvassuk: „Az a különös

²² Eszterházy hercegi levéltár fasc. E. No. 1. O. L.

²³ Á. T. 1765 : 2884.

²⁴ Á. T. 1765 : 2931.

²⁵ Á. T. 1766 : 1417, Stupan véleményéből a kancellária június 3-i felterjesztésére.

²⁶ I. m. 324. és köv. l. A zalai parasztmozgalmakról l. *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain. (Bpest, Művelt Nép Kiadó. 1954. 69. s köv. ll.)

körülmény forog fenn, hogy a helytartótanács elnöke a fővádott és a többi vádottal együtt ugyanazzal a váddal terheltetik. Ezért nagyon is meg kell gondolni, hogy az ő belátására legyen bízva az előadók kiválasztása. A parasztok jelenlegi általános panaszainak elintézése a magyar királyság részére a legfontosabb ügy. Ezek sikeres elintézésétől függ az ország jelenlegi és jövőbeni java és az államnak ezen alapuló jövedelme.” Mivel a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a „helytartótanácsnál a szavazatok többsége a földesurak mellett és a parasztok ellen, valamint az udvarnak idevonatkozó szándékai ellen foglalt állást”, azért az ügy tárgyalását olyan kezekbe kell letenni, melyektől üdvös elintézését lehet várni. Olyan bizottságot kell tehát alkotni, amelyben ha kisebbségben is, de vannak az udvar szándékainak előmozdítói. Hogy azután végeredményben az udvar dönthesse el a kérdéseket. Az uralkodó nevezzen tehát ki bizottságot, mely inkább volna az udvarhoz kötve, mint a helytartótanácséhoz és annak szándékait valósítaná meg.²⁷

Ilyen megfontolások után nevezte ki a királynő Brunswick Antal kancelláriai tanácsost királyi biztosnak a legizgatottabb megyékbe, Vasba, majd Zalába 1766. január 16-án.²⁸ Ez már egy hónap múlva jelentette Neny útján közvetlenül a királynőnek, hogy százakat, ezreket nyugtatott meg, és ez a nyugalom tartós is lesz, ha a földesurak tisztjei szigorúságukkal nem forgatnak fel mindent. Bizonyára némi túlzással írja, hogy a parasztok „egész reményüket és bizalmukat a királyi kegyességbe helyezik”, és „egyhangúlag jelentik ki, hogy készek még életüket is öfelségéért kockára tenni”.²⁹ Hogy a királyi biztos értett ahhoz, hogy a lázongó, túlnyomórészt német, Vas megyei jobbágyokat ő, a pozsonyi származású polgár, lecsillapítsa, órákon át tárgyalva velük, és hogy bennük a bizalmat a királynő iránt növelje, azt a Batthyányak levelei is megerősítik.³⁰

Amit Brunswick Vas megyében elvégzett, azt elintézte Bécsben gróf Blümegen Henrik államminiszter, aki a királynő megbízásából tárgyalt a Vas megyei mozgalom vezetőivel, Krámer Jánossal, Talkner Mihállyal és egy Tóth nevű paraszttal, aki bizonyára a magyar nyelvű jobbágyokat képviselte e hármass küldöttségben. E vezetők nem kerültek, mint a kancellária javasolta, statáriális bíróság elé, hohér kötelére,³¹ hanem szabadon mentek fel Bécsbe, ahol az uralkodó legfőbb tanácsadói tárgyalásba bocsátkoztak velük, mint azt Mária Terézia sajátkezű soraiból tudjuk, melyeket az államtanács javaslatára írt rá. Ebben Borié más tanácsosok egyéb javaslatai mellett azt ajánlotta, hogy egy miniszter beszéljen a parasztok küldötteivel, intse őket nyugalomra, és fenyegetse meg a legsúlyosabb büntetéssel, ha a jövőben is engedetlenek lennének. Brunswickra kell bízni, kiket fogasson el, és külön bizottságot kell kiküldeni, amely a parasztok egyre halmozódó panaszai ügyében az elintézésnek általános elveit megállapítsa, és ebbe a bizottságba bizonyos személyeket is ajánlott. A királyné maga e sorokat írta az államtanácsi aktára: „Helyes. Blümegen gróf közben beszélt ezekkel az emberekkel, tehát fogja tudni, mit kell még hozzátenni (tudniillik a javaslatokhoz — E. F.),

²⁷ Á. T. 1765 : 2394. Borié véleménye.

²⁸ *Vörös K.*, i. m. 349. l.

²⁹ Brunswick levele 1766. febr. 17. Alte Kabinets Akten.

³⁰ József érsek 1766. jan. 24. és Ádám 1766. jan. 20. Nenyhez, uo.

³¹ *Vörös K.*, i. m. 321. l.

de egyet sem szabad elfogatni.”³² Ki is küldte a javasolt bizottságot: Blümegen elnöklete alatt tagjai Eszterházy Ferenc gróf kancellár, Fekete György gróf alkancellár, Farkas és Végh kancelláriai, Cothmann Antal és Balogh László helytartótanácsi, Stupan és Borié államtanácsosok voltak.³³ A bizottságnak január 29-én tartott első ülésén, amely már fontos javaslatokat tett a robot dolgában, azonban nem Balogh, hanem Kempelen tanácsos vett részt.³⁴

Kétségtelen, amire Vörös Károly már rámutatott, hogy az úrbér rendezést lépésről-lépésre, a parasztság egyre növekedő elégtelenségének hatása alatt valósította meg az udvar.³⁵

A parasztok mozgalmának terjedése megijesztette az udvart látogató nagyurakat. Kifejezetten Dózsa idejének visszatértétől félték. Csak a katonai beavatkozás mentheti meg őket. Ezt a félelmet használta ki az udvar, hogy akarátát, a parasztok ügyének rendezését a magyar urak ellenzésével is keresztülvigye. Egyébként annak biztos tudatában voltak Bécsben, hogy minden mozgalmat le tudnak verni. Az államtanácsot egy Pozsonyban 1766. április 19-én kelt vészkiáltás foglalkoztatta, arról „a veszélyes válságról, mely néhány megyében mostanáig fennáll”. A királynő — mondjára „reflexiók” — kegyesen gondoskodott a parasztok panaszainak orvoslásáról és amit a megyei hatóságok elmulasztottak, urbáriumok készítését rendelte el. De mily váratlan az eredmény! Míg a parasztoknak a királynő igazságot igyekszik szolgáltatni, mennyi jogtalanságot követnek azok el a földesurakkal szemben. Zala és Vas megyékben, ámbár az új úrbérrendezést kihirdették, a parasztok engedetlenek maradtak. Behatoltak a földesurak jószágaiba, azok gabonáját, borát maguk hasznára fordították, a majorsági földeket lefoglalták, a földesurak erdeit pusztítják, nagy károkat okoznak. Az elfogott felbujtókat a katonaság kezéből kiszabadították, és ámbár Brunswicknak a királynő nevében végzett unszolására a körülbelül 4000 emberből álló tömeg feloszlott, az engedelmességet földesurainak mégis megtagadja, részükre semmit sem teljesít, semmit sem dolgozik. Ennek veszélyes következményei már a szomszédos megyékben, Somogyban, Baranyában és Veszprémben is kezdenek mutatkozni, ahol pedig szelídebben bántak a földesurak jobbágyaikkal. Mi lesz, ha a mozgalom Felső-Magyarországra is áttérjed, ahol nincs elég föld a telekállomány (*constitutivum*) kiadására?! Hát még ha áttérjed a „tiszántúli népre, amely mindennél inkább szereti a szabadságát”! Csak meg ne ismétlődjenek Dózsa korának eseményei! Az egyetlen megoldás a katonaság beavatkozása az alispánok utasítása szerint. A királynő rendelje el, hogy fejvesztés terhe mellett adózanak a jobbágyok a megyei hatóságok készítette urbáriumok szerint, s ezt a katonai hatóságok is hirdessék ki a népnek azzal, hogy az engedetleneket elfogják.³⁶

A magyar urak és a tisztviselők „ismert kegyetlensége” jobbágyaikkal szemben, akikről mint adózókról az államnak gondoskodni kell, csak nemrég volt megfontolás tárgya az államtanácsban.³⁷

³² „Placet. Graf Blümegen hat indessen mit disen Leuten geredet, also wird er wissen was beizusetzen wäre, aber keine zu arrestiren.”

³³ Á. T. 1766 : 184.

³⁴ Á. T. 1766 : 241.

³⁵ I. m. 352. s köv. l.

³⁶ Á. T. 1766 : 1096.

³⁷ Á. T. 1766 : 713 Brunswick 1766. márc. 12-i felterjesztésével kapcsolatban.

A királynő és a magyar urak felfogása a jobbágyok kérdésében abban a tanácskozásban ütközött össze és lett még inkább nyilvánvalóvá, melyet 1766. május 15-én Pozsonyban Mária Terézia személyes elnöklete alatt fia, József császár részvételével tartottak. Az értekezlet tárgyalásának alapja az a javaslat volt, amelyet Koller József báró államtanácsos, a magyarországi jobbágyügyek rendezésére készített, a nyugtalanság minél gyorsabb lecsillapítása érdekében. A Koller-féle javaslatnak három főpontja volt :

1. A megyékből jöhetnek a jobbágyoktól különböző panaszok. A közérdek, de az egyesek javára is szolgálna, ha a döntés ezekben nem esetről-esetre történék, hanem olyan szabályokat alkotnának, hogy minden megye tudná, hogy panasz esetében mit kell tennie, anélkül, hogy szükség volna minden egyes esetben királyi biztosok kiküldésére. Míg egy-egy távoli megyét a jobbágytelek nagyságára vagy az ottani úrbéri szokásokra vonatkozólag megkérdeznének, míg a megye a helytartótanácsot, ez meg az udvart értesitené, annyi idő telnék el, hogy a kérdéses ügyben az ítélet halogatása miatt „új nyugtalanság lángja lobbanna fel”.

Ezért a főispánt, illetőleg távollétében az alispánt bízta meg titkos utasításban a magyar udvari kancellária, hogy ilyen hosszadalmas eljárás elkerülése és a jobbágyok lázongásainak megakadályozása céljából előzetesen történjék méltányos döntés. Ez csak úgy volna lehetséges, ha a megyében fennálló régi szokásokról Bécsben megbízható értesülést kapnának. Ennek érdekében a megyei tisztviselők más becsületes, lelkiismeretes és a helyi viszonyokról legjobban tájékozott emberekkel titkos tárgyalás után készítsenek tervet, hogy mekkora legyen a megyében a constitutivum és mi ott a régi idő óta érvényesülő szokás a jobbágyok szolgáltatásaira vonatkozólag. Ezekhez kellene még néhány, már törvényesen elkészített urbárium példányait mellékelni és az udvarba felküldeni.

2. Meg kell fontolni, hogy az eddig már elkészített és a jövőben még elkészítendő úrbéri szabályozásoknál a törvényhez vagy a szokáshoz ragaszkodjanak-e. Legjobb lesz, ha egyikhez sem kötik magukat, hanem a kettőt egymással kapcsolatba hozzák. Mindenesetre az legyen az elv, hogy ne belopódzó magán visszaéléseket vagy az urasági tisztviselőktől önkényesen megvalósított „elavult” szolgáltatásokat ismertessenek el törvényeseknek, hanem csak olyanokat, amelyek az egész megyében be vannak vezetve, és az elévülés idején túlmenőleg is érvényesülnek.

3. El kell dönteni azt is, hogy mely úrbéri szerződések tekinthetők érvényeseknek. A földesurak bizonyára fognak ilyen írásbeli megállapodásokat bemutatni. Mivel azonban a szerződés kétoldalú szabad akaratot tételez fel, csak akkor lehet valamely urbáriumot elfogadni, ha az a földesúr és szabad parasztok közt jött létre. Ha azonban a szerződést a földesúr már neki alávetett jobbágyokkal kötötte, vagy azt újonnan készítette, vagy megváltoztatva a régi szerződést, új terheket állapított meg, az ilyenek nem lehetnek kötelezők, érvényesek, mert a másik szerződő félnek nem volt meg az akarat-szabadsága, hanem gyakran csak félelemmel vegyes tiszteletből, vagy erőszakkal kényszerítették őket a törvénybe és az általános szokásba ütköző urbárium elfogadására.

Az értekezleten rendkívül érdekes vita folyt le a királynő, fia, József és az államtanácsosok között egyfelől és a magyar urak között másfelől.

Ez utóbbiak kivétel nélkül nem a tárgyhoz szóltak, hanem a legfontosabb teendőnek a parasztok lázongásának elnyomását, engedelmes alávetésüknek katonai eszközökkel való elérését tartották. Csaknem minden egyes felszólalónak a királynő válaszolt, nem egyszer erőyes hangon.

Gróf Pálffy Miklós országbíró szerint a parasztokat engedelmességre kell szorítani, „Így érné el legbiztosabban őfelsége üdvös és igazságos szándékát, az ország törvényeinek és a kiváltságoknak fenntartását, amelyeket megerősített.” A javaslatok aggályt keltenek, mert a törvények előírják, hogy ilyen esetekben hogyan kell eljárni. A királynő azzal válaszolt, hogy a nyugalom helyreállítására megtörténtek az intézkedések. Brunswick mint királyi biztos megfelelő utasításokat kapott. A nyugtalanság azonban éppen nem akadályozhatja meg azt, hogy az uralkodó szolgálival megtárgyalja azokat az intézkedéseket, amelyek a jövőben hasonló bajok elhárítására szükségesek. Az utolsó országgyűlést már szeptemberben bezárhatta volna, ha nem akart volna gondoskodni arról, hogy a parasztok elnyomását az úrbérrendezéssel enyhítsék, „de mivel a rendek hajthatatlansága igazságban gyökerező szándékát megakadályozta, most kénytelen lekiismeretét más eszközökkel megnyugtadni”.

Balassa Pál gróf és Grassalkovics Antal gróf, a magyar kamara elnöke azt hangsúlyozta, hogy a legsürgősebb teendő, a nyugalomnak katonaság útján való helyreállítása. A felbujtókat példásan meg kell büntetni, hogy a parasztokat meggyőzzék arról, hogy a legfelsőbb helyen az a szándék, hogy a „csócseléket” (Pöbel) előjáróival szemben engedelmességre szorítsák. A megyéket csak arra kell utasítani, hogy minden eszközt, mely erre a célra alkalmas, híven felhasználjanak. A tárnokmester, gróf Batthyány Ádám nézete szerint a felbujtók elfogása olaj volna a tűzre. Inkább III. Károly, a királynő atyja példáját kell követni, aki 1732-ben egy renitens faluba öt század katonát kvártélyoztatott be, azokat csak lassanként vonta ki onnan a parasztok kérésére. A királynő méltányosnak találta ugyan a felbujtók megbüntetését, de a bekvártélyozás szerinte azt jelentené, hogy meghallgatás és ítélet nélkül büntetnék meg a jobbágyokat.

Blümegen államtanácsos, aki nem volt magyarországi nagybirtokos, további királyi biztosok kiküldését tartotta szükségesnek, mert a megyei hatóságok iránt annyira megrendült a parasztok bizalma, hogy ítéleteik végrehajtása is ellenállással találkozónék. A biztosok hivatása volna a királyi rendelkezések kihirdetése, és szükség esetében katonaság alkalmazása.

A királynő ekkor felvetette a kérdést, módjában áll-e a királyi biztosnak határozatait a földesurakkal szemben is érvényesíteni. Mikor báró Koller úgy találta, hogy ezt a királyi felhatalmazásnál fogva megteheti, a kancellár, gróf Eszterházy Ferenc hozzáfűzte, de csak „a megyei hatóság útján”, és újból hangsúlyozta a nyugalom helyreállításának sürgősségét. A királynő erre ezt a nyilatkozatot tette: „Ha a parasztokra annyira ránehezedik a teher, hogy a paraszt (aki az elnyomott és ezért menthető), az úriszék ítéletének nem tesz azonnal eleget, úgy méltányos, hogy a földesúr a nyugalom helyreállítása érdekében szintén ideiglenes szabályozásnak vessen magát alá, míg a dolgot kölcsönös méltányosság alapján elintézhetik. A mostani lassú eljárástól, amellyel a földesurak hibájából intézik a dolgot, a paraszt nem várhat igazságot. Ő megengedhetné, hogy az úrbéri törvénykezések évekig langyosan elhúzódnának. De ha a helyzet oly veszedelmes, amint azt minden oldalról iparkodnak állítani, úgy azt hiszi, hogy a földesurak és az ország érdekében

azonnali eszközök kívánatosak és az ő igazságérzetének ez a kötelessége.”

A királynő ezt a nézetét megismételte, a kancellár fejtegetése ellenére is, aki szerint nem lehet a parasztot, aki annyi év óta mégis csak megvan, két hónap alatt úgy elnyomni, hogy ne tudja megvárni az igazságszolgáltatás rendes útját. A hatóságokat nyomatékosan figyelmeztetni kell, hogy kötelességük az elnyomást megszüntetni, de a törvényes úttól eltérni nem tanácsos. A kalocsai érsek és az egri püspök (Eszterházy Károly gróf) is a megyei hatóságokra akarta bízni a dolgot, akik legjobban ismerik a helyi viszonyokat.

A királynő erre megjegyezte, hogy a megyék mindjárt halálbüntetéssel akarták kezdeni eljárásukat. A parasztok közben lázadás nélkül („ohne rumor”) kérelemmel az udvarhoz fordultak terheik könnyítése végett. Ezért akart ő gyors és helyes elintézés végett biztost kiküldeni. Neki mindegy volna a dolgok eddigi lassú menetét meghagyni, de a földesurak aligha tudják a mozgalmak végét megvárni. Ő a gyors és ideiglenes segítség és az igazság érdekében akar biztost kiküldeni.

A vitába József császár is bekapcsolódott, azzal a megjegyzéssel, hogy legjobb lesz ha a parasztok, de a földesurak is, addig amíg a végleges intézkedések nem történnek meg, az ideiglenes ítéleteket pontosan megtartják. Majd a kancellárnak arra a megjegyzésére, hogy a nemesség mérsékelten jár el, míg a parasztok állandóan renitenskednek, azt kérdezte, mi egyebet tehetnének, és felvetette azt a kérdést is újból, van-e a királyi biztosnak megfelelő hatalma arra, hogy a földesurakat az ideiglenes intézkedések megtartására szoríthassa. Ha a nemes „meghallgatás és bizonyítás nélkül” (*inauditus et non convictus*) el nem ítéltető, úgy a parasztnak is meg kell adni ezt a jogot.

Mikor többen azt hozták elő, hogy a parasztnak módjában van földesura ítélete után fellebezni, Mária Terézia kikelt, hogy épp az a legnagyobb panasza a parasztoknak, hogy ezen az úton nem jutnak igazukhoz. A panaszok Koller államtanácsos szerint is onnan erednek, hogy a földesurak nem szolgáltatnak igazságot. A hatóságok elvesztették a nép bizalmát. Niczky tanácsos szerint ezt vissza lehetne szerezni, ha a parasztnak gyorsan igazságot szolgáltatnak. Ebből a célból a megyei sedriák haladéktalanul kezdjék meg Baranyában és Somogyban működésüket, és ítéleteiket azonnal hajtsák végre. A székeken az alispán elnököljön, Erre a királynő indulatosan közbeszólt: „Akkor ugyan a paraszt kevés segítséget várhat.” Biztos vagy bizottság bírhatja rá csak a hatóságokat gyors elintézésre. Ő ugyan nem akarja a parasztokat mentetgetni, de a viszonyok mérlegelése alapján meg van győződve arról, hogy a helyzet nem oly veszélyes, amilyennek előtte vázolják. A tanácskozást ő nem a lázadás lecsillapítására, hanem olyan eszközök megfontolására hívta össze, amelyek a gyors igazságszolgáltatást biztosítják. Brunswicket kiküldetésében nem szabad zavarni. Ha szükséges lesz, csapatokat is fog neki küldeni. A somogyi és baranyai lármára nem sokat ad.

Mikor az országbíró megjegyezte, hogy a megyék közgyűléséről jött jelentés, és az egész megye nem fog valótlant állítani, megint a császár ragadta meg a szót: „biztos kiküldésével lehet a dolgot legkönnyebben megoldani. A parasztság a hatóságokhoz való bizalmatlanságból az udvarhoz menekült, mivel a megye nem szolgáltat neki igazságot. Nem az a kérdés, helyesen cselekedett-e vagy nem, hanem arról kell döntenie, hogy az adott körülmények

között mit kell tenni. A királynő rendelkezéseit ki kell hirdetni, és pedig nagyobb nyomaték kedvéért biztosok útján. Ha a parasztok nem engedelmeskednének, meg kell büntetni őket.”

A királynő erre kijelentette, hogy hajlandó biztost kiküldeni Brunswickéhoz hasonló jogkörrel. „Ami a parasztok megbüntetését illeti, nem mer korlátlanul beleegyezni abba, hogy a megye ítéleteit haladéktalanul végrehajtsák, lelkiismeretét nem akarja ezzel terhelni.” A biztosnak teljhatalmat akar adni, „az ne zsenirozza magát semmiféle eszköz alkalmazásában”. Túlságosan sokat beszélnek itt a rend helyreállításáról. Erre neki amúgyis megvan a hatalma. Most azonban nem arról van szó, hogyan lehet a dolgokat esetről esetre kezelni, hanem hogy hogyan lehet biztos elveket találni e fontos ügy elintézésére az eddigi körülményességek nélkül.

Pálffy országbíró alig titkolt indulattal még egyszer megpróbálta a rendi álláspontot érvényesíteni, és biztos kiküldése ellen szólalt fel, mert „ha a megyék tevékenysége és az úrbéri perek feletti ítélethozatalban gyakorolt szabadsága korlátoztatik, úgy a tisztviselők és a kormányzések szükségtelenekké válnak, és a királynő belátása szerint dönthet”.

Mivel az országbíró azt is hangoztatta, hogy a törvény és a szokás egynek tekintendő és a megyéknek jogukban áll a régi szokást mint jogot statuálni, ha az nem is alapszik törvényen, a királynő meg akarta tudni az „usus” igazi fogalmát, amely a törvénnyel megegyeztethető, vagy azzal egyenlőnek vehető és így megengedett.

Az országbíró szerint ez akkor áll fenn, ha a szokás nincs a törvény ellen, vagy ha többéves gyakorlat írja elő. Mária Terézia ezt a nyilatkozatot sem kielégítőnek, sem alaposnak nem találta, és kijelentette, hogy az idő a megjelent urak részéről ilyen „disszertációkkal”, amelyek az értekezlet céljának eléréséhez semmivel sem járultak hozzá, eltelt anélkül, hogy a dolog érdemével foglalkoztak volna. Ő pedig nem szándékozik az eddigi sötéttségben maradni. Ezért az összes megjelenteknek meghagyta, hogy véleményüket az értekezlet elé terjesztett kérdéses pontokról 8—10 nap alatt világosan és lelkiismeretesen terjesszék be. „Azokban azonban az igazságot és a tartozó hűséget a köteles és a dolog érdemére irányuló tanácsokkal egyeztessék össze anélkül, hogy semmitmondó szép szónoklatokat vagy kitéréseket engednének meg maguknak.”

Még a császár is hozzátette, hogy anyja „nem akar mást, mint a tiszta és lelkiismeretes igazságot hallani, s mit lehet az esküvel megerősített törvény megsértése nélkül ebben a közboldogságot érdeklő esetben tenni, hogy mind a földesúrnak, mind a parasztnak haladék nélkül igazságot szolgáltatásnak, és általában mindent a kellő vágányba zökkentsenek vissza”.

Így ért véget a nagy értekezlet, amelynek eredményeihez az udvar különös reményeket fűzhetett. Lefolyásából kiderült, hogy az udvar és a magyar urak érdekei nem egyeztethetők össze. A hatalom a katonaság révén az udvar kezében volt. A nagyurak csak ettől a hatalomtól várhatták forrongó jobbágyaik elnyomásának további biztosítását. Ezt az értekezleten ki is akarták eszközölni. Az udvar hatalmának biztos tudatában ígérgette is a feudális társadalmi rend megszilárdítását, de felhasználta az alkalmat, a magyar földesurak szorult helyzetét arra, hogy a legfontosabb gazdasági társadalmi kérdést, az úrbéri viszonyt a maga céljainak és nézeteinek megfelelően rendezze, s egyszersmind a gyűlölt földesurak rovására a dinasztia részére a tömegek rokonszenvét biztosítsa.

Az államtanács tagjai távolabbi politikai célok érdekében is ki akarták a helyzetet aknázni. A megyei autonómiába való beavatkozást is ajánlották az uralkodónak Koller ismertetett pontjainak további megtárgyalása folyamán. A magyar urak véleményei a királynő kitűzte időn belül befutottak. Egytől-egyig, bármily fontos kormányászéki állást töltöttek is be, a nemesi kiváltságok és az alkotmány sérelmét hangoztatták az udvar tervezett intézkedéseivel szemben.

Az országbíró szerint titkos utasítások érvénytelenek volnának. A magyar földesúr a *Primae Nonus* értelmében szabadon használhatja és élvezheti jószágait, amit több későbbi törvény is megerősített, legutoljára az 1723 : V. tc. Ezért az úrbéri ügyeket a rendes bírói úton kell elintézni. A földesurak úgysis óriási károkat szenvednek „hálátlan” jobbágyaiktól.

A tárnokmester szerint is a rendkívüli eljárás az 1741. évi VIII. tc.-ben is biztosított legfontosabb nemesi kiváltság tönkretételét jelentené. A jobbágytelkek kihasításával a nemes földjét, a jobbágyok szolgáltatásainak csökkentésével pedig vagyonát kisebbitenék. A nemes nyilvánvalóan súlyosan károsodnék. Bizottságok kiküldése az országgyűlés nélkül törvénytelen és határozataik érvénytelenek. A nemesek idézés nélkül ítéltetnének el. „Íly szokatlan szabályozásra egyedül a csőcselék alaptalan kiabálása vinne rá.” A rendek vagyonáról országgyűlésen kívül intézkednének.

Nagyon jellemző a magyar kamara elnökének, az újonnan meggazdagodott Grassalkovics Antal grófnak fejtegetése is. Az urbáriumok készítésének és felülvizsgálásának módja szabályozva van. Ezt nem tanácsos titokban tartani. „Mivel ez, ha megtudják, hogy a parasztok érdekében valamit tesznek, még a csendes és sérelmet nem szenvedő népet is felizgatná és lázadást keltene, hirtelen még nagyobb baj törne ki országszerte.” Ebben a terjedelmes országban nagyon különbözők a helyi viszonyok, a terhek és az előnyök, s ezért egyforma urbáriumokat kidolgozni nem lehet. „Ezekben ismerhető meg a világ csodálatos berendezése, és Istennek felfoghatatlan gondoskodása. Ezért van az, hogy Magyarországon az alattvalókkal részint a régi szokás szerint, részint megállapodások szerint bánnak. S ezekben az osztályokban a jobbágyok kötelességét (visszaéléseket és kilengéseket mindig kivéve) törvényes szabályozás állapítja meg szilárdan.” Fontos a földesurak és a hatóságok tekintélyét helyreállítani. „A köznyugalom érdeke tiltja, hogy a békeségben élőket is feltűzeljék. Kiszszikra gyakran nagy tüzet kelt.” Ha a szabályozást az egész országra kiterjesztenék, ötven évig sem lenne vége, ami nagy kárt okozna úrnak, parasztnak és — a királynőnek (a *contributio* elmaradása révén) egyaránt.

Gróf Csáky János helytartótanácsos szerint „amint lehetetlen minden eddigi törvényes szokást és esetleg belopódzott visszaélést megnevezni, éppúgy lehetetlen egyetlen általános intézkedéssel ezeknek gátat vetni. Olyan tengerre merészkednék így az ember, amelyről sohasem tudna visszatérni”. A legfőbb dolog volna a megyei hatóságoknak a hatalmat biztosítani, és a parasztokat „a legélesebben engedelmességre és kötelességük teljesítésére szorítani”.

A feudális nagyurak parasztellenes kirohanásainak és annak bizonyítékait még szaporíthatnók, hogyan akarták letéríteni a királynőt a gyors reform útvjáról. Ehelyett nézzük meg, mit tanácsoltak Mária Teréziának az államtanács tagjai. A titkos eljárást nem ajánlották. De az is megállapítást nyert, hogy az úrbéri ügyek tárgyalásának módja nem megfelelő. A helytartó-

tanácsban működő külön bizottság, melyet a királynő alakíttatott meg, hetenként ugyan több napon is tárgyalja az úrbéri pereket, azután a tanács teljes ülésén szólnak hozzá, ezután kerülnek azok a királynő elé. Az általános úrbérrendezés így nem jut előbbre. Az úrbérügyek elintézésének halogatása szándékos, hogy némelyek magukat, mint hiszik, nélkülözhetetlenné tegyék, hogy ily módon alkalmuk legyen őfelségénél személyesen megjelenni, vagy külön javaslataikat hozzá benyújtani, hogy így maguknak utat nyissanak legalábbis az ő véleményük szerint magasabb tisztségekre, vagy más előnyök megszerzésére. „Mások ellenben szívesen teszik a kérdést egyre bonyolultabbá, hogy a királynő beleunjon és abbahagyja. Feltétlenül szükséges tehát valami rendszer kidolgozása, mert különben húsz év múlva sem érnek véget ezek az ügyek” (Koller).

Stupan és Borié államtanácsosok egy véleményen voltak. Mivel egyre több jelentésből derült ki, hogy a nép bizalmatlan a megyei hatóságokkal szemben, azt javasolják, hogy Vasban és Zalában a kiküldött biztos elnökölte alatt tartott közgyűlésen a megyei tisztviselői állásokra 3—3 egyént jelöljenek, akik közül a királynő nevezzen ki egyet. Brunswicknak nagyobb komolysággal és szigorral kell dolgoznia, mert mérsékletével eddig a nagyurak visszavéltek. Ha az úrbéri pereket el is intézték, a helytartótanács azokat, amelyek a nagyokra vonatkoznak, elfekteti. Ezért meg kell hagyni, hogy az összes vasmegyei pereket tárgyalja le és 14 napon belül terjessze fel. Közben új tisztviselőket kell behelyezni, de a gyűlölt Festetics Pált nem szabad hivatalhoz juttatni.

De nemcsak a helytartótanácsban érvényesült a nagybirtokosok érdeke, hanem a Bécsben levő legmagasabb magyar kormányshízen, a kancelláriában is. Borié szemére vetette a magyar kancelláriának, hogy a Vas és Zala megye részére készített urbáriumban a királynővel jóváhagyott olyan intézkedést, mely nyilvánvalóan felkelti a parasztok ellenállását. Ez a robotra, az uradalmi jobbágyságok eddigi legfőbb panaszára vonatkozott. Eszerint az egésztelkesek két pár ökörral hetenként egy napot, vagy ehelyett kézi robottal három napot tartoznak az úrnak dolgozni. Vetés és aratás idején a földesurak kétszeres robotot követelhetnek, a téli hónapokra eső robotból való leszámítással. Ezt az uradalmak úgy magyarázták, hogy az egésztelkes két személylyel a hét mind a hat napján tartozik robotolni. Ez rosszabb helyzetbe hozza a jobbágyot az 1514: XVI. és az 1548: XXXIV. tc.-nél, mely nem tesz különbséget ígás és kézi robot között. A paraszt tönkremegy, ha aratás és vetés idején hetenként hat napig tartozik az úrnak dolgozni, amikor a saját földjén is legtöbb dolga volna. A magyar urak tudnak számolni — mondták az államtanácsban. Ha több robot felett rendelkeznek, annál inkább iparkodni fognak a jobbágyságok földjeit magukhoz ragadni, amivel az adóalap fogyatkoznék. Batthyány Ádám például saját lovakat akar tartani, „ami Magyarországon semmibe sem kerül”, és azokhoz jobbágysági kézi robotját felhasználni.

„Nem szép dolog — állapítja meg Borié —, hogy a magyar kancellária, amelynek a körülményeket ismernie kell, ezeket elhallgatta, és így az elhatározást kifondorkodta. Ez a bizalommal való visszaélés miután azt egyszer fedezték, nem terjesztheti következményeit a szegény jobbágy kárára és az egész birodalom rovására. A már meghozott döntéseken perújítással segíteni kell. Persze, Batthyány Ádám éppen ebből az okból gondosan el akarja úrbéri perének felújítását hátrítani.”

Ezután a királynő félretéve magyar tanácsosai aggályait, főleg Blümegen tanácsai alapján 1766. augusztus 13-án hosszabb kéziratot intézett a magyar kancellárhoz. Királyi, mégpedig politikai és katonai biztosokat fog kiküldeni a néhány megyében újból kitört jobbágymozgalom lecsillapítására. Az első a megyei széken elnököl és gondoskodik az úrbéri perek minél gyorsabb elintézéséről. Vasban és Zalában marad Brunswick Berlichingen tábornokkal, de átveszi még Sopron vármegyét is. Tolna, Baranya, Somogy és Veszprém megye királyi biztosává Svetics személynököt nevezi ki, Caramelli tábornokot rendelve melléje. A biztosoknak a következő utasítást kell adni: 1. ahol a királynő már hozott döntést az urbáriumról, azt hajtásák végre.

2. Ahol ilyen elhatározás még nem történt, a biztosok itéljék meg, hogy a megyei sedrián hozott ítéletek az általános elveknek megfelelnek-e. Ha ilyeneknek találják, hajtásák azokat végre. Ha nem, jelentsék a királynőnek, aki az elintéztet megszüreti.

3. Ahol a megyei szék még nem ítelt és a parasztok panaszkodnak, ott a biztos intézkedjék, és a földesúr, amennyiben még nem tette, tartasson széket, és azután mindjárt az ő elnöklete alatt hívassa össze a sedriát.

4. Amit az így tartott megyei szék elhatároz, azonnal végrehajtandó, de úgy a földesúr, mint a jobbágyok, a helytartótanács útján hozzá fellebbezhetnek. Ennek azonban nem lehet felfüggesztő hatása.

5. A kancellária az eddig kiadott királyi rendeletekből állítson össze utasítást a biztosok részére. A telki állományt részben a szokás, részben a jobbágy tartozásaihoz igazodva, de úgy kell megállapítani, hogy a jobbágy megélhessen. Ahol szokásról van szó az úrbéri pereknél, annak, hogy elfogadható alapul szolgálhasson, legalább 32 évesnek kell lennie, és nem egy uradalomra, hanem többre, egész járásra kell kiterjednie. A földesúr és a jobbágyok között telepítés alkalmából kötött szerződések érvényben hagyandók, de a régi jobbágyokkal kötöttek, amelyek a törvénybe és a jószokásba ütköznek, mellőzendők. Robotban hetenként négy marhas ígéval egy napot, vagy kézi munkával három napot kell szolgálni az úrnak.

6. Ha a jobbágyok a rendelkezésnek nem engedelmeskednek, a vezetőket el kell fogni, ellenük eljárást indítani és katonaságot hagyni a helységben, míg meg nem nyugszanak. Ha a parasztok összezsúrdulnak és csapatostul állnak ellent, a vezetőkkel sommásan (summarissime) kell eljárni s őket őrizetben a legközelebbi várba küldeni. „De ha annyira mennének, hogy az összezsúrdulásnál tettelegességre is kerül sor, ebben az esetben a biztosoknak meg kell engedni, hogy résztörvényszéket tartsanak, és egyik vagy másik főkolompot azonnal felakasztathassanak.” Mivel azt is jelentik több oldalról, hogy izgatók járnak faluról-falura, ezért nemcsak a biztosoknak, hanem a kancelláriának is megfelelő intézkedéseket kell tennie ezek felkutatására és őrizetbevételére. Halálos ítélet esetében azt a királynőnek kell felterjeszteni.

7. Ezek értelmében készítsen a kancellária utasítást a biztosok részére.

Mivel a Vasban és Zalában újból kitört nyugtalanság azt bizonyítja, hogy a jobbágyok a megyei tisztviselők iránt minden bizalmukat elvesztették, a két megyében a biztos elnöklete alatt új hármas jelölést kell megejteni, és azt a tisztviselők kinevezése végett a királynőhöz felterjeszteni.

Június 27-én kelt újabb kéziratban a királynő Svetics helyetteseül — ha az mint a királyi tábla elnöke törvénykezéssel lenne elfoglalva — Győry helytartótanácsost nevezte ki. A legfontosabb volt azonban előbbi kéziratának a robot ügyében való módosítása, mivel „azóta különböző panaszok

fordultak elő, a jobbágyok részéről, amint közben nyilvánvaló is lett, hogy ez az intézkedés sem a törvényeknek, sem az általános szokásnak nem felel meg". Visszaállítja az 1548. évi törvényekben megszabott robotot. Egésztelkes jobbágy egy pár ökörral hetenkint egy napig dolgozik az úrnak, csak abban az esetben két pár ökörral, ha a maga szántási munkájához is ilyen igát kell használnia. Egynapi ígásrobot helyett csak egynapi kézirobotot lehet megkívánni. A fél-, negyed-, és nyolcadtelkesek megfelelő arányban tartoznak robotolni. Ez két vonatkozásban nagyjelentőségű újítás volt, és minden bizonnyal a jobbágyforrongás lecsillapítása végett hozatott. Az egyik, hogy egy napi ígásrobottal a kancellária részéről „kicsalt” háromnapi kézirobot helyett csak egyet engedélyezett. Tudjuk, hogy a végső rendelet 1767-ben a középutat választva, egy ígás robottal két kézirobotot állított szembe. Még jelentősebb volt a robotnak a telekállomány szerint való arányosítása, amiről a XVI. századi törvényeink nem tudnak, de eddig a gyakorlatban is csak kevésbé érvényesült.

Végül a királynő a kancelláriának kötelességévé tette, hogy ott, ahol a jobbágytelkek állományának kiszabására nincs elég föld a jobbágyok kezén, semmiképpen sem szabad a jobbágyok eddigi számát csökkenteni, hanem fél és negyedtelkeket kell kiutalni, „hogy az adó a megyében ne maradjon el az eddigi mögött”.³⁸

A magyar udvari kancellária már három nappal az első kézirat kiadása után beküldte a királyi biztosok részére megszerkesztett utasítás tervezetét, de mivel észrevette, hogy mi rejtőzik ama szándék mögött, hogy Vas és Zala megyébe a királynő nevezze ki a tisztviselőket, tiltakozott az erre vonatkozó királyi elhatározás ellen. Az államtanácsban viszont azt hangoztatták, hogy a királynő változtathat az eddigi gyakorlaton, a felvilágosodott abszolútizmust jellemző megokolással: „a hosszú gyakorlat, és a királyok engedékenysége nem veheti el az utódoknak azt a jogát, hogy más eljárásról gondoskodjanak, ha a kor követelményei, az alattvalók millióinak java, tehát az összeség és az egész királyság fennmaradása ezt kívánja meg”. Azt a tanácsot adták a királynőnek, hogy maradjon meg elhatározása mellett és azt következetesen az összes megyékben érvényesítse, „mert amennyiben a mostani, oly kívánatos alkalmat és az ahhoz vezető körülményeket elmulasztják, ez a sok szempontból rendkívül hasznos szándék nem egyhamar lesz újból megvalósítható, amivel a mánások hatalmát megtörhetnék és a kisebb nemesek nagy számát egészen az udvartól függővé tehetnék”.

A királynő meg is maradt eredeti elhatározása mellett. Az udvar tehát nemcsak a jobbágyokat akarta magához kapcsolni, hanem a jobbágyok forrongását arra is felhasználni, hogy a rendi ellenállás főfegyverét a megyei önkormányzatot kicsavarja a nemesség kezéből, és a megyei tisztviselők kinevezése révén politikáját támogató réteget teremtsen magának a rendek között.³⁹ Az udvarnak ez a szándéka azonban mind a kormányzsékek, mind a nemesség ellenállása miatt nem volt végrehajtható, s ebben egyetértett kis-, közép- és nagybirtokos nemes egyaránt.

A királynő és a rendek közötti alkotmányos harcra azonban nem volt most idő. Az úrbéri kérdést, földesúr és jobbágy viszonyát kellett gyorsan elintézni, mert a Déldunántúlon a forrongás egyre nagyobb méreteket öltött, és már a puskák is eldőrdültek a parasztok ellen. Caramelli tábornok jelenté-

³⁸ Mindez az anyag Á. T. 1766 : 1376.

³⁹ Á. T. 1766 : 1613, az idézet Stupan véleményéből.

seiből tudhatjuk meg, hogy augusztus 9-én Ozorán a tolnai nagy Eszterházy hercegi uradalomban kellett a katonaságnak ekkor még békés eszközökkel eljárni. Innen Baranyába vonultak fel, mert 800—1000 paraszt Pécsre benyomulva tetteles fellépéssel akarta az alispánt néhány elfogott társuk szabadonbocsátására kényszeríteni. Tolnában hatvan parasztot fogtak el, akik az uradalmi tisztek ellen erőszakoskodtak.

Augusztus 31-én Siklósnál 600 paraszt gyűlt össze, és csak két lovasszázad megérkezésekor oszoltak széjjel, miután bizottság jegyzőkönyvbe foglalta panaszait. „De hatalmas morgással és kiabálással mentek el és kijelentték, hogy inkább testüket és életüket akarják odaadni, semhogy kilencedet és dézsmát fizessenek.” Különösen a szerbek fenyegetőztek. Szeptember 1-én megint összecsdődtek a parasztok és a Drávántúlról segítséget vártak. Annak ellenére, hogy a katonaság erősítést kapott, a következő napon mintegy 9000 főnyi tömeg megtámadta a katonaságot, amire az fegyverét használta. Ennek következtében 12 paraszt meghalt, sokan megsebesültek. A katonaság 70 „főcinkost” elfogott. Bécsben helyeselték a katonaság erélyes fellépését. Caramelli szeptember 11-én jelentette, hogy a nyugalom teljesen helyreállt.⁴⁰

Az úrbérrendezésnek tehát megvoltak a mártírjai, 12 baranyai paraszt.

A nyugalom azonban ilyen eszközökkel nem volt állandóan biztosítható. Az udvar meggyőződött arról, hogy az eddigi eljárás, amely egyes uradalmak úrbéri pereinek letárgyalásából és a hozott ítéletek végrehajtásából állott, nem tartható fenn. Hisz egy év alatt, 1766-ban, mindössze 20 pert fejeztek be, s ebből csak két uradalomban került az ítélet végrehajtására sor. Gyorsabb eljárásra volt tehát szükség és a rendezést az egész országra ki kellett terjeszteni.

A döntő tárgyalásokat az általános Urbárium ügyében oly bizottság végezte, melyben a főszerepet nem magyarok játszották, ha a tárgyalások alapja a magyar kancelláriában készült tervezet is volt. Mária Terézia Starhemberg György herceg államminiszter elnökelete alatt küldött ki bizottságot a függő kérdések megtárgyalására. Starhemberg herceg a külügyi szolgálatból került 1766-ban az államkancelláriába és az államtanácsba, azzal a céllal, hogy a két éven belül visszavonulni készülő Kaunitz herceg, az államtanács elnöke és államkancellár utóda legyen.⁴¹ Hogy a bécsi államigazgatás egyik legelsősorú és az uralkodó legnagyobb megbecsülésében álló tagját állította a királynő a bizottság élére, mutatja, hogy mily nagy fontosságot tulajdonított a magyar jobbágyság ügyének. A Starhemberghez intézett kézirat jelölte meg az összehívandó értekezlet tagjait: Blümegen államminiszter, Borié és Stupan államtanácsosok, a magyar kancellár, alkancellár, Cothmann tanácsos, továbbá egy vagy két, a kancellár által kijelölendő tanácsos, és a királynő részéről kiküldött két biztos, Brunswick és Győry. A bizottságban tehát a magyar nagyurak hangja nem érvényesülhetett, most már elege az udvar részére volt a döntő szó biztosítva.

A bizottságnak tisztázni kellett a kancellária által még el nem intézett kérdéseket, valamint azokat, amelyeket a biztosok vethetnek fel és különösen azt kellett megfontolnia, hogy mivel az úrbérügy csak lassan halad előre, s így a jobbágyok a remélt könnyítést csak nagykesőn kapják meg, nem lehet-

⁴⁰ Á. T. 1766 : 2156, 2339, 2395.

⁴¹ *Arneht*: Geschichte Maria Teresia's V. köt. 308. s köv. 1.

ne-e a legrövidebb időn belül úgy segíteni, hogy azokban a megyékben, amelyekben a telekállomány már meg van állapítva, 1767. január 1-én az úrbérrendezést életbe léptetnék, a többinek pedig meghagynák, hogy a jobbágynak járó telekállományt minél előbb állapítsák meg.⁴²

A kiküldött bizottság 1766. december 17-e és 1767. január 9-e között hét napon tárgyalta a kibocsátandó rendelet egyes még el nem döntött kérdéseit. Ezek részleteibe nem bocsátkozhatom, de meg kell állapítani, hogy ezeken dőlt el az általános úrbérrendezés ügye. A magyar kancellária is beleegyezett az általános rendezésbe, mivel ily módon a nyugalom gyorsabban lesz helyreállítható. Az életbeléptetés időpontjaként január elsejét túl korainak tartotta, mert a királyi rendeletet előbb megyegyűlésen ki kell hirdetni, és a kihirdetéstől számított két hónapon belül lépjen az a hat megyében, ahol a biztosok a telekállományt már megállapították, életbe, tehát ahol a jobbágyszavargások voltak (Vas, Zala, Sopron, Tolna, Baranya, Somogy).

A többi megyében a kancellária szerint nem szabad elsietni a dolgot. Látták, hogy a felsorolt megyékben mily nehéz a parasztokat kordában tartani. Mi lenne, ha a mozgalom az egész országra kiterjedne?! Ezért csak azokban a megyékben kell a rendeletet életbeléptetni, ahol bizonyos panaszok folytán már kidolgoztak néhány urbáriumot, így Fehér, Veszprém, Komárom, Győr és Moson megyében. Itt kell elrendelni a falvak osztályozását a telekállomány megállapítása végett. A királynő intézzen a hat megye főispánjához — akik ott birtokosok — kéziratot, amely szerint személyes kívánsága, hogy uradalmaikban minél előbb valósítsák meg az úrbéri szabályozást, ő maga is a kamarai jószágokon léptesse azt életbe.

Mária Terézia a bizottság javaslatait jóváhagyta, és megelégedését fejezte ki, hogy ez a „kemény és terjedelmes ügy”, mely annyira szívében feküdt, végre révbe jutott. A kancellária munkáját is megdicsérte, de hozzátette: „most minden attól függ, hogy azt érvényesítsék is”.⁴³

Így született meg 1767. január 23-án az úrbéri rendelet, a maga jó és rossz következményeivel.

2. Az Urbárium végrehajtása

Az Urbárium kiadása jelentős esemény volt a magyar jobbágyság történetében. Azt az előnyt jelentette a jobbágyságnak, hogy kötelezettségei a földesurakkal szemben most már pontosan meg voltak állapítva. Éppen ezért a földesurak és az ő osztályérdekeiket kiszolgáló vármegyék mindent megtettek a rendelet végrehajtásának megakadályozására, de magát a jobbágyságot is iparkodtak befolyásolni és a királyi rendelkezésekkel szemben ellenállásra bírni. Ez nem egy helyen sikerült is. A parasztok, akik sokkal többet vártak az úrbéri rendelettől, kezdetben könnyen voltak ellene felindulhatók.

A legizgatottabb megyékből, Déldunántúlról egyre-másra érkeztek a jelentések Bécsbe a parasztság ellenállásáról. Az oda kirendelt fegyveres erők parancsnoka, Caramelli altábornagy, aki a baranyai jobbágymegmozdulást halálos áldozatok árán fegyverrel verte le, nem győzött panaszkodni

⁴² 1766. dec. 10-i kézirat. Á. T. 1766 : 3173.

⁴³ Uo.

a Tolna és Somogy megyei ellenállásról. A tolnai jobbágyok csapatostul menekültek át a Dunán és inkább máshová akartak költözni, mint magukat az úrbéri rendeletnek alávetni. Somogyban, Berzencén a lakosok mo-
csártól védett területre menekültek, ahol nem lehet hozzájuk férni és rábe-
szelés ellenére sem hajlandók visszatérni.⁴⁴ Szekcsőn, Baranyában a katonaság az ellenállás négy vezetőjét elfogta. A parasztok régi urbáriális szerződésüket két emberükkel Bécsbe küldték. Itt is, mint Tolna községben a benépesítés alkalmából kapott szerződéseiket akarták újból megerősíttetni. Tolnán a parasztok nem voltak hajlandók megengedni földjeik felmérését, inkább akarták marhájukat eladni s mint zsellérek vagy napszámosok keresni meg kenyerüket. Hogy megpuhítsák őket, előbb egy hadnagyot 24 emberrel, majd egy századost 40 emberrel vezényelt oda Caramelli. Mikor ez sem használt, Győry királyi biztossal együtt maga is kiszállt oda, a bírót az ellenállás hat vezetőjével együtt elfogatta. Hármat közülük, akik az úrbéri bizottság jelenlétében „rakoncátlan beszédek” tartottak, 10–20 csapással megbotoztatott. Ezzel elérték, hogy néhányan jelentkeztek egész telek átvételére, amire a többiek is engedtek és földjüket fel lehetett mérni. A szekcsőiek azonban a katonai megszállás és a négy főcinkos elfogatása ellenére sem engedtek s azt hangoztatták, hogy az Urbárium tönkre teszi őket, hisz többen eddig földjük után csak 2 forint bérösszeget és évente 5 napi robotot szolgáltattak.⁴⁵

A jobbágyok tehát Déldunántúlon eddigi földjeik feláldozása árán is több helyen vonakodtak egész, sőt féltelkeket is átvenni, megijedve az ezzel járó és az Urbáriumban megállapított robotszolgáltatástól. Az államtanácsban a beérkezett jelentések alapján megrökönyödve vettek erről tudomást. Ha a parasztok Tolnában és a környező megyékben csak negyed- és nyolcadtelkeket akartak átvenni, ebből a contributiora nézve nagy kár származik. Nem kényszeríthetők — Stupan államtanácsos véleménye szerint — nagyobb telek átvételére, mint amelyet iga és személyzet híján meg tudnak művelni, de akik már eddig is többel rendelkeztek, annak megtartására volnának rábírhatók. Főleg ilyenek mutatnak ellenállást, mert a nagy telek után eddig nem adóztak többel, mint azok, akiknek kevesebb földjük van, kevesebb volt eddig a robotkötelezettségük is, mint az új urbárium szerint lenne. Felmerült az államtanácsban tehát az a gondolat, hogy vajon az úrbérrendezés ott is végrehajtandó-e, ahol a jobbágyoknak eddig az új rendelkezéseknél kevesebbet kellett szolgáltatniuk. „Bizonyos — írja Blümegen államtanácsos, aki az Urbárium kidolgozásában fontos szerepet töltött be —, hogy a legfelsőbb szándék sohasem az volt, hogy a jobbágyokat erősebben megterheljék, inkább az, hogy könnyítsenek rajtuk és a méltatlan elnyomástól megmentseék őket. Éppúgy, amint az úrbérrendezés azokban a megyékben általában elhatározott és ebben semmi kivétel nem tehető, s a jobbágy elnyomása nem fordulhat elő, ahol a megállapított szabályok szerint járnak el, nagyon aggályosnak tartanám belebocsátkozni abba a kérdésbe, hogy vajon a jobbágyok azelőtt többet vagy kevesebbet szolgáltattak-e. Ismeretes, hogy az urbáriális szabályozás még mindig a mágnások legnagyobb ellenmondásával találkozik és minő szemrehányást tehetnének az udvarnak, ha azt, ami az ő előnyükre szolgál, nem hagynák érvényesülni, ellenben mindarra kényszerítenék őket,

⁴⁴ Á. T. 1767 : 1529.

⁴⁵ Á. T. 1767 : 1321., 1373., 1923.

ami alattvalóik azelőtt nagyobb mértékben élvezett szolgáltatásait korlátozná. Attól tartok, hogy ez az eljárás az úrbérszabályozást új válságba hozhatná. Ha ez méltányos és az országos törvények szerint alkották meg, úgy minden előkelőt és alávetettet egyformán kötelez, akár ezek vagy azok húznak belőle hasznot vagy viselnek miatta nagyobb terhet.”

Ezen az alapon véglegesen győzött a jobbágyság érdekeivel szemben a feudális társadalmi rend fenntartására irányuló politika. Kaunitz indítványára csak azt a kívánságot juttatta el a királynő az úrbéri rendeletet végrehajtó biztosoknak, hogy privatim, „barátságosan” iparkodjanak a földesuraknál a jobbágyság javára könnyítéseket elérni.⁴⁶ Ez végeredményben a semmivel volt egyenlő.

A királynő már előbb is jóváhagyta a dombóvári parasztsztrájkával kapcsolatban, akik a tolnai alispán elnöksége alatt tartott úriszéklet megtámadták, a magyar kancelláriának azt a javaslatát, hogy az úrbéri rendelet végrehajtásával szembeszegülő és e miatt elfogott parasztsztrájkák sáncmunkára ítéltendők. „Egyedül ez a büntetés tesz benyomást Magyarországon és csak a várakban lehet biztonságosan őrizni az ilyen bűnözőket.”⁴⁷ A haditanács ilyen értelmű utasítást kapott.

Kinek állott érdekében, hogy a jobbágyság az úrbérrendezésnél csak telekhányadokat vállaljanak el? A földesuraknak, mert ily módon alkalmuk nyílt a majorsági földek kiterjesztésére. Miután az Urbárium kibocsátását megakadályozni nem tudták, annak végrehajtását iparkodtak szabotálni. A Bécsbe küldött jelentésekből kiderül, hogy Dél-dunántúlon egyfelől az uradalmak tisztjei izgattak a parasztsztrájkák közt az új országos intézkedés ellen, másfelől a földesúri érdekek védelmezője, a megye nem támogatta a kiküldött királyi megbízottakat eljárásukban.

Győry Ferenc és Balogh László királyi biztosok hevesen panaszkodtak a megyei és az uradalmi tisztviselők viselkedése miatt, akik, „hogy magukat kihúzzák a hurokból, a parasztsztrájkát még az Urbáriummal is megkísérik szembeállítani”.⁴⁸

Caramelli meg azt jelentette, hogy a Batthyány és az Eszterházy hercegi uradalom ügyészei állandóan ide-oda utaznak és az uradalmi tisztjeiket az urbáriális tárgyalásoknál tanácsal látják el. Mindenféle ürügyet találnak az Urbárium ellen. Tekintélyükkel sok más földesurat befolyásolnak. „Közös megegyezéssel nemcsak a parasztsztrájkát ellenszenvét keltik fel az Urbáriummal szemben s a mostani végrehajtásnál az osztályozásban, a telkek összeírásában és kimérésében a legkeményebben károsítják”,⁴⁹ hanem jöllehet az Urbárium közzététele óta két hónap telt el, a régi önkényes módon robotot és szolgáltatásokat raknak rá. Olyan zavart idéztek elő, hogy a parasztsztrájkák már csak ellenszenvvel és a katonai karhatalomtól való félelmükben meneküléssel tudnak magukon segíteni. Inkább régi szerződéseiknél akarnak

⁴⁶ Á. T. 1767 : 1621.

⁴⁷ Boríé véleményéből: Á. T. 1767 : 707. A kancellária 1767. márc. 16. felterjesztése.

⁴⁸ »um sich aus der Schlinge zu ziehen, sogar die Unterthanen in die Abneigung gegen den Urbario zu bringen suchet«. — Á. T. 1767 : 1529.

⁴⁹ »mit gemeinsamer Einverständniss hernach dem Unterthan nicht nur das Urbarium in widrigem Verstand beigebracht und bei nunmehriger Execution mit der dahin einschlagenden Classification, Conscription und Ausmessung deren Gründen auf das Hartiste zugezogen . . .»

maradni, vagy földesurukkal újból szerződni, mint magukat az Urbáriumnak alávetni. Így beugrottak abba a csapdába, melyet az uradalmak készítettek nekik és még az urbáriális szabályozás megakadályozását is magukra veszik. Különösen Somogy megyei játszik össze a földesurakkal és állandóan talál ürgyget az Urbárium végrehajtásának megakadályozására.⁵⁰

Hogy a megye mennyire kiszolgálta a földesurakat, annak példáját mutatja be Caramelli egy másik jelentése. Alsó-Segesd község panaszt adott be neki: a marczali szolgabíró rendeletére az urasági hajdúk három jobbágyot elfogtak és vasraverve Kaposvárra tömlőbe szállítottak. Ennek oka pedig jogtalan robotkövetelés megtagadása volt. Miután ugyanis a jobbágyok két napon egymás után az uradalomnak hat ökörrrel szántottak és a rákövetkező héten szénakaszálással kézirobotot teljesítettek, bejelentették, hogy elmennek saját szénájukat gyűjteni, mivel az előző héten teljesített két napos robot folytán egy hetük szabad. „A paraszt — írja az idegen generális — mindenütt magával szemben találja bírát, akik ellenfeleivel egyetértve csak erőszakot tudnak alkalmazni vele szemben, és ha panaszt hoz elő, sohasem talál a kívánatos méltányosságra, hanem üres szavakkal és homályos határozattal utasítják el.”⁵¹

A tolnai jobbágyok menekülésével kapcsolatban meg ezt a tanulságot vonta le a kirendelt karhatalom parancsnoka: „Ez újabb bizonyítéka annak, hogy mily tudatosan és milyen alig elképzelhető fogásokkal iparkodnak az urbáriális ügyet egyesült erővel megakadályozni.”⁵² Somogyban, miután a megye egyre halasztotta az urbáriális rendezés végrehajtását, majd az aratásra, majd a közelgő tisztújításra való hivatkozással, Győry Ferenc királyi biztos az adóösszeírás alapján rendelte azt el. Hozzátette azonban egyszersmind, hogy a földesurak az ebből esetleg rájuk származó kárt rectificatio eljárással, vagyis kiigazítással tehetik jóvá.⁵³

A földesúri és hatósági izgatásnak Tolnában az volt az eredménye, hogy a legtöbb paraszt a kincstár nagy kárára földjének jórészét földesurának engedte át. Az izgatás hatása alatt az Urbáriummal szemben olyan ellenszenv volt már kialakulóban, hogy a jobbágyok nem fogadták el az Urbárium nyújtotta kedvezményeket, hanem több helyen a földesurak eléjük tett szerződéséhez járultak hozzá. Festetics Pál személyesen tárgyalt ily szerződés megkötése ügyében a parasztokkal.⁵⁴

Ezek a hírek az államtanács tagjaiban nem támasztottak különösebb aggodalmat. Mind ők, mind a királynő meg voltak győződve arról, hogy a királyi biztosoknak végül is sikerülni fog a népet megnyugtatni és az Urbárium elérni célját. „Az Urbárium szabályozása a magyar királyságban lényegében és valóban a legnagyobb azok között a nagy művek között, amelyeket a cs. kir. apostoli felség dicsőséges uralkodása idejében alkotott. Az állam és az alattvalók javát mozdítja elő.”⁵⁵

Ilyen hangulat mellett nyugalommal várták a további fejlődést és az államtanács indítványára a királynő csak kéziratot intézett a már kiküldött

⁵⁰ Á. T. 1767 : 1726. — 1767. júl. 29.

⁵¹ Á. T. 1767 : 1840.

⁵² »Indessen lässt hieraus die weitere Probe ziehen, wie geflissentlich und mit was nur erdenklichen Griffen man sich gleichsam mit vereinbahrten Kräften das Urbarialgeschäft zu hintertreiben bestrebet.« Á. T. 1767: 1911.

⁵³ Á. T. 1767 : 1880.

⁵⁴ Caramelli aug. 12. jelentése Pécsről. Á. T. 1767 : 1911.

⁵⁵ Borié túlzott véleménye. Á. T. 1768 : 228.

királyi biztosokhoz (Brunswick, Győry Ferenc, Balogh László és Balogh János). Ebben hangoztatta, hogy az úrbérrendezés gyors végrehajtása mennyire szíven fekszik, amint azt már többszörös rendelkezése bizonyítja. Mivel a siker az ő működésüktől függ, a legnagyobb buzgalmat fejtsek ki, „hogy az ellenséges áskálódásoknak maguk minden további felterjesztés nélkül véget vessenek”.⁵⁶

És valóban csakhamar jobb hírek érkeztek Bécsbe. Tolnában a nyár végén a parasztok kezdtek visszatérni házaikba, mire a katonaságot a falvakból kivonták, hogy annál inkább meggyőzzék őket a rájuk háramló előnyökről.⁵⁷ Már augusztus végén megjött az első jelentés, hogy Balogh László Sopron megyei királyi biztos elvégezte dolgát és a megye 204 községében végrehajtotta az úrbéri rendezést. Itt is ugyan a contributio, az országos adó egy tizede elveszett. A királynő örömének, hogy a rendezés egy megyében végetért, az államtanács úgy akart kifejezést adni, hogy Baloghnak 200 körmőci arany jutalmat hozott javaslatba. Mária Terézia ezt nem fogadta el, de sajátkezűleg írta az előterjesztésre: „E helyett a feleségének ékszeret küldtem. A fiát hadnaggyá neveztem ki”.⁵⁸ Az államkincstár szempontjából ez olcsóbb megoldás volt.

Az Urbárium végrehajtása egyes uradalmakban azzal is járt, hogy a jobbággyokkal szemben elkövetett számos visszaélés került napfényre. A csáktornyai uradalom ügye az államtanácsot is foglalkoztatta. Ott számos paraszt elhagyta telkét. A hatalmukkal kegyetlenül visszaélő tisztekkel szemben Zala megye hatósága nem nyújtott a jobbággyoknak védelmet. Hogy is tette volna, mikor Forintos alispán bérelte az uradalom egy részét? „Az igazságtalanságnak, elnyomásnak és kegyetlenségnek nem gondolható ki olyan fajtája, amelyet ennek az uradalomnak a tisztjei el nem követtek volna... és megmutatkoznak annak káros következményei, hogy a hatalmas földesurak ugyanabban a megyében főispánok, még pedig örökletes módon.”⁵⁹

A csáktornyai uradalom jobbággyainak ügyét azért tartom különösen kiemelendőnek, mert tárgyalása során újból felmerült az a gondolat, hogy az uralkodónak be kell avatkoznia a megyei tisztviselők választásának kérdésébe. Ebben pedig a magyar nemesség kiváltságainak és a rendi alkotmánynak, tudjuk, egyik legfőbb biztosítékát látta. Az államtanács tagjai abból indulva ki, hogy most már kézzel foghatóan bebizonyult, hogy az örökletes megyékben „az alispánok a főispánokkal, mint földesurakkal szemben nem mernek eljárni”, a királynőnek fontos következményekkel járó lépést ajánlottak. Használja ki a kínálkozó alkalmat, Forintost függessze fel, jelöljön ő maga alispánt Zalában és tartasson tisztújítást. A királynő el is rendelte Forintos felelősségre vonását azért, mert az uradalmi tisztek kegyetlenkedéseit oly sokáig eltűrte, továbbá tisztújítást is Zalában azzal, hogy az alispán jelölését fel kell hozzá terjeszteni. Hogy a jobbággyok védelme megvalósuljon, költségre állandóan két ügyvédet kell alkalmazni.⁶⁰

A magyar udvari kancellária túl messzemenőnek találta a királynő elhatározását. Felterjesztésében magyarázgatta, hogy az alispánt évszázados

⁵⁶ »den widrigen Einstreuungen von selbst ohne weitere Rückfrage abzuheffen«. Á. T. 1767: 1911.

⁵⁷ Á. T. 1767: 2011.

⁵⁸ Á. T. 1767: 2046.

⁵⁹ Á. T. 1769: 427. — Borié véleményéből.

⁶⁰ Á. T. 1769: 427.

szokás szerint a megyei nemesség hozzájárulásával a főispán nevezi ki. A királynő ne sértse meg az alkotmányos szokást. A bűnös megyei tisztviselőket a főispán útján megbüntetheti. De egyszersmind maga ajánlotta, hogy az alkotmány megsértése nélkül hogyan valósíthatja meg a királynő akaratát: írja elő titokban a főispánnak, hogy kiket jelöljön az alispáni állásra. Egyébként kiemelte a kancellária, hogy Zalában a megyei tisztikar az úrbérrendezés kérdésében nagyon rendesen viselkedett, amiről Brunswick királyi biztos tanúskodhatik. Forintost is védelmébe vette a kancellária: régi nemesi családból való jeles ember, aki ellen urbáriális ügyekben nem lehet gyanút kelteni. A földesurak érdekeit védte a legfőbb magyar kormánysszék, amikor azt fejtegette felterjesztésében, hogy a jobbág্যokat nagyon megterhelné két ügyvéd állandó alkalmazása. Ezek csak folyton lázítanak a népet.

Az államtanács azonban nem akarta a megyei önkormányzatba való beavatkozás kedvező alkalmát elszalasztani. Hirtelen elrendelt tisztújítással befolyást akartak gyakorolni a többi alispánokra is. „Amíg az alispánok kinevezése a nemesség hozzájárulása mellett csupán a főispántól függ, az egész magyar alkotmány olyan belső bajban szenved, amely az elnyomott jobbágytól megvonja a jogi segílyt és a királyi gondoskodás aktív befolyását megakadályozza. Ezért nem szabad egyetlen alkalmat sem elszalasztani, amely ennek a hibának az orvoslásához valamivel hozzájárulhat.”⁶¹ Az udvar legfőbb célja: a népszerűség megszerzése a tömegeknél és a nemesi alkotmány szembekerültek tehát egymással. A királynő azonban erőszakos fellépésre mégsem tudta elhatározni magát. A jobbágy ügyvédek alkalmazását elejtette. A tisztújítás, mellett ugyan megmaradt, de Forintost nem függesztette fel, csak felelősségrevonását rendelte el, hogy nem védte meg a jobbág্যokat a kegyetlenkedésekkel szemben és főleg azért, hogy hogyan lehetett a megyéjében több földesúrnak a bérlője.⁶² Az Urbárium miatt amúgy is elkeseredett magyar nemesi osztályt az uralkodó mégsem merte nyílt alkotmányellenes lépéssel felingerelni.

A földesúri osztály, ahol lehetett, iparkodott az Urbárium végrehajtását megakadályozni, halasztgatni, ahol pedig ez nem sikerült, a végrehajtást a jobbág্যok kisajátítására felhasználni és saját földjét a jobbág্যok rovására növelni.

A Pest megyei urbáriális végrehajtásról azt a jelentést küldték Bécsbe, hogy a telkek beosztásánál a szántók és réteknagyrészét, amelyek után contributiot kellene fizetni, az urbáriális tabellákból kihagyták, és azokat az uradalmak részben majorságaikhoz csatolták, részben mint majorsághoz tartozó földet évi szolgáltatás fejében bérbeadták. A közlegelőket a legtöbb helyen rendeltetésük ellenére megnyirbálták, egy részüket jobbágyi telkekben osztották ki, más részüket pedig a földesurak egyszerűen elvonták a maguk számára. Kecskeméten és Nagykőrösön a jobbágytelkek és az adóalap meg-
rövidítése érdekében nagy területeket az osztályozásból kihagytak és általá-

⁶¹ Weit wichtiger und schwerer ist der Anstand wegen der Vicegespanne und so lang deren Anstellung bloss von dem Obergespann mit Einwilligung des Adels abhängt, so bleibt die ganze hungarische Verfassung mit einem vitio intrinseco behaftet, welches dem bedrückten Unterthan die rechtliche Hilfe entziehet und den activen Einfluss der königlichen Obseege verhindert. Es ist also keine Gelegenheit aus Handen zu lassen, welche zu Verminderung dieses Gebrechens etwas beitragen kann. (Binder véleményéből, melyet mások is osztottak.) Á. T. 1769 : 1584.

⁶² Á. T. 1769 : 1926.

ban arra gondoltak, hogy minél kisebb legyen a telkek száma. Igaz, hogy a kancellária, melynek útján a királynő vizsgálatot rendelt el, alig talált valami rendellenességet a Pest megyei úrbéri végrehajtásban. Ez azonban, mivel a magyar hatóságok mind egyhúron pendültek, korántsem bizonyítja a Bécsbe juttatott panaszok alaptalanságát.⁶³

A megyei nemességnek az Urbáriummal való nyílt szembeszállása is előfordult, amelyet mivel rendi hozzájárulás nélkül adatott ki, törvénytelennek tekintettek, jóllehet azt nyíltan kijelenteni nem merték. Bars megye háromszoros leirat ellenére is vonakodott a helytartótanács javasolta úrbéri leírást, a megyei helységek osztályozását végrehajtani.⁶⁴ Nyitra megye feliratában hangzott, hogy a törvények értelmében nem a helytartótanácsot, hanem a királyi táblát illeti meg az úrbéri perek revíziója, amire, jóllehet a helytartótanács az alispán és a jegyző felelősségre vonását ajánlotta, a királynő a megye megdorgálását rendelte csak el.⁶⁵ Trencsén megye meg 1770-ben tiltakozott az úrbéri rendelet végrehajtása ellen, mert a parasztok még egyáltalában nem panaszkodtak terheik miatt, és mert a rendelet nem felel meg a törvényeknek. A királynő biztost küldött ki a megyébe, aki dorgáló leíratát a közgyűlésen felolvasta és felszólította a megye közönségét az úrbéri rendelet végrehajtásának előmozdítására.⁶⁶

Bécsben jól ismerték a nemesség ellenséges hangulatát. Ennek hatása alatt, amily gyorsan intézkedtek 1767-ben a jobbágyság mozgalmai miatt a dunántúli megyékben, annyira haboztak a végrehajtásban az ország többi részében. A kancelláriában 1769-ben megoszlottak a vélemények a követendő politikára vonatkozólag. A tanácsosok egy része szerint a körülmények nem alkalmasak arra, hogy az Urbáriumot az egész országban végrehajtsák. Az orosz–török háborúra s ezzel kapcsolatosan fennálló pestisveszélyre hivatkoztak. De ezek is úgy vélték, hogy azokban a megyékben, amelyekben végrehajtás már folyik, azt be kell fejezni, sőt királyi biztosokat kell kiküldeni a gyors befejezés érdekében. A kisebbség amellet volt, hogy az előkészületeket országszerte meg lehet már tenni. Győry tanácsos szerint, aki maga is, mint láttuk, a Dunántúlon eredményesen működött e téren, a dolgot haladéknélkül végre kell hajtani. „A nép már nem áll oly idegenül szemben az úrbérrendezéssel, mint kezdetben.” Ezt állapították meg az államtanácsban is. Általában nem sikerült tehát a jobbágyságot országszerte az Urbáriummal szemben fellovalni. Az államtanács tagjainak nagyobb része királyi biztosok kiküldése mellett foglalt állást, mivel tőlük többet lehet várni, mint a megyei tisztviselőktől, akik maguk is birtokosok, vagy birtokos rokonaik és barátai vannak. „E szerint nem a jobbágy, hanem az államnak semmit sem fizető és a jobbágyot kiszípolozó nemes az, aki az úrbérrendezéssel szemben ellenszenvvel viseltetik.”⁶⁷

De éppen Starhemberg herceg — maga is nagybirtokos —, akinek az Urbárium kiadásában oly fontos szerepe volt, intette óvatosságra a király-

⁶³ Á. T. 1770 : 3157.

⁶⁴ Á. T. 1769 : 3017.

⁶⁵ Á. T. 1770 : 1310.

⁶⁶ Á. T. 1770 : 1708.

⁶⁷ »Es ist demnach nicht der Unterthan, sondern der dem Staate nichts zahlende und den Unterthan aussaugender Edelmann, welcher über die Urbarial-Einrichtung ein Missvergnügen schöpfet«. (Geblér véleményéből, amelyet a többiek, Stupan, Binder, Borié és Blümegen is osztottak.)

nőt, számbavéve az uralkodó osztály úrbérellenes hangulatát. Szerinte az úrbérrendezés a birtokosok részére vagyoni károkkal jár. Ez a Dunántúlon, ahol nagy uradalmak vannak, könnyebben elviselhető. Az ottani, az udvar környezetében élő birtokosoknak van okuk az udvar akaratával szemben szívélyesen viselkedni. De nem így áll a helyzet az alsó-magyarországi (felvidéki — E. F.) megyékben, ahol kis nemesek élnek jószágaikon. Ezért úgy vélte, hogy az országszerte „oly sok földesúrnál egyidőben keletkező elkedvetlene-⁶⁸ dással és annak következményeivel” legalább némileg számolni kell. Bebizon-
nyult szerinte az is, hogy a jobbágyság gyakran nem ismerik fel az Urbárium-
ban rejlő szándékot és erőszakkal állnak ellen. Az akatholikusok is minden
alkalmat felhasználnának elégedetlenségük kifejezésére. Ezért Starhemberg
azt ajánlotta, hogy ne siessenek az Urbárium végrehajtásával. Fődolog a
megbízható és tartósságot biztosító eljárás. Egyelőre csak egy-két biztost
küldjön ki a királynő. Az ő nézetéhez csatlakozott Kaunitz is, aki szerint a
parasztoktól nem kell tartani. „Ha egyszerre történék a végrehajtás, nem
maradna sem a kancelláriának, sem az államtanácsnak elég ideje az ellen-
őrzésre, pedig sokkal inkább arról van szó, hogy az úrbérrendezés jól és ala-
posan, mint korábban, vagy későbbben történjék.”

A királynő ebben az értelemben is határozott. A végrehajtást fokozato-
san kell megvalósítani. Az eddigi királyi biztosok kapnak majd újabb megyéket.
De Andrassy Istvánt mint királyi biztost le kell küldeni az alföldi megyékbe,
mert ott még semmi sem történt. A többiek leküldése csak fokozatosan tör-
ténjék.⁶⁹

Ily módon a megyék többségében csak 1770-től kezdve hajtották végre
az Urbáriumot. A kancelláriának 1776-ban készült kimutatása szerint ⁷⁰
az úrbérrendezés menete az 1. táblázatban feltüntetett volt.

A végrehajtás menetét itt nem követhetjük lépésről-lépésre, de azt
meg kell állapítanunk, hogy a megyei hatóságok a földesurak érdekeinek
védelmében iparkodtak a falvaknak három-négy osztályba való besorozása
után az egyes osztályokba tartozó falvak telekállományát (constitutivum)
minél kevesebbre szabni, hogy a falu határából minél több maradjon vissza.
Ez a „remanentialis” föld azután előbb-utóbb valamilyen módon a földesúr
allódiumába került. Már a helytartótanács, ill. annak urbáriális bizottsága
csaknem minden esetben felemelte a telekállomány nagyságát, az ahhoz
tartozó szántóföld és rét területét. A kancellária még tovább ment és végül
is a királynő a legmagasabb megállapítási kulcsot fogadta el az államtanács
javaslatára.

Ennek igazolására álljon itt néhány adat az államtanács irataiból
(1. a 2. táblázatot).

Ez adatok ismertetése alapján aligha vonható kétségbe, hogy azt a
politikai célt, amelyet az államtanács már az 1760-as évek elején kitűzött :
a jobbágytömegek rokonszenvének a feudális társadalmi rend megbotlygatása
nélkül való megnyerését, a Urbárium végrehajtásánál nem tévesztették
szem elől. A jobbágyságot a földbirtokosok ideig óráig, mint ez a Dunántúlon
történt, félrevezethették, de tartósan nem. Az, hogy az udvar politikája ebben

⁶⁸ »...es scheint mir, dass dennoch die Betrachtung des in dem ganzen König-
reich bei so vielen Güter-Besitzern zu gleicher Zeit erwogen wollenden Unlusts und der
daraus entstehen könnenden Folgen wenigstens einiger Aufmerksamkeit würdig sei«.

⁶⁹ Á. T. 1769 : 4587.

⁷⁰ O. L. Canc. 1776 : 3222.

1. táblázat

Megye	Az Urbárium végrehajtásának elrendelése	Megye	A végrehajtás elrendelése
Abaúj	1774. jan. 1.	Bihar	1774. ápr. 25.
Fehér.....	1768. jún. 13.	Vas	1768. jún. 25.
Arad	1772. júl. 28.	Borsod	1771. nov. 6.
Árva	1774.	Komárom	1768. jún. 21.
Bács	1773. aug. 12.	Csanád	1772. márc. 12.
Bars.....	1771. jan. 11.	Csongrád.....	1772. márc. 19.
Baranya	1767. nov. 4.	Gömör	1773. jan. 15. .
Békés	1772. márc. 28.	Heves	1771. júl. 5.
Bereg.....	1775. nov. 1.	Hont.....	1771. febr. 20.
Győr	1768. júl. 5.	Esztergom	1768. dec. 12.
Liptó	1771. jún. 3.	Szabolcs	1774. máj. 1.
Mármaros	1775. jan. 1.	Szatmár	1776. jan. 1.
Moson	1774. márc. 3.	Zala	1768. aug. 20.
Nógrád	1771. szept. 23.	Tolna.....	1767. okt. 28.
Nyitra	1770. márc. 5.	Torna	1772. febr. 17.
Pest	1770. május 31.	Trencsén	1773. jún. 5.
Pozsony	1768. nov. 7.	Turóc	1773. jan. 4.
Sáros.....	1773. okt. 1.	Ugoesa	1775. ápr. 24.
Szepes.....	1773. okt. 1.	Ung	1774. jún. 2.
Somogy	1767. okt. 30.	Veszprém	1769. ápr. 1.
Sopron.....	1768. jún. 30.	Zemplén	1774. nov. 24.
		Zólyom.....	1771. júl. 3.

az időben is erre a célra irányult, O'Donell Károly gróf generálisnak, Erdély kormányzójának, Mária Terézia egyik bizalmasának 1770-ben a királynőhöz intézett iratából is kiderül, amelyet az erdélyi urbáriális viszonyok rendezésének nehezen meginduló tárgyalása alkalmából írt.

Ennek tartalma az, hogy a nemesség, bármennyire is nem tetszenének neki a királynő intézkedései, ellenállást nem fejthet ki, ha a királynő a tömegek rokonszenvére támaszkodhatik. „Ha némelyek — írja — ellenzéki gondolatokra jutnának, vagy természetes kötelességeikkel ellentétben álló érzelmeket táplálnának, úgy az országban most fennálló és a régi időktől nagyon különböző állapot és a nemességnek előttem ismeretes tulajdonságai és sorsviszonyai alapján teljes biztossággal merem ígérni, hogy ilyeneknek hatása és működése annál kevésbé lehetséges, mivel a jobbágyokat az urbáriumok folytán rájuk háramló jótétemények, a hűség természetes kötelékén kívül kétszeres kötelék, a szeretet is fűzi legkegyesebb honanyjukhoz és védelmezőjükhöz. Szóval éppen ez a fenséges, kegyes gondoskodás, amelyet őfelsége az ország lakóinak *legnagyobb részével* akar éreztetni, fogja főképpen megszilárdítani a lakosságot, a belső nyugalmat és a védelmi viszonyokat és

2. táblázat

Osztályok	Megyei Bizottság		Helytartótanács		Kancellária		Királyi döntés	
	szántó	rét	szántó	rét	szántó	rét	szántó	rét
Liptómegeye ⁷¹ ... I.	12		16		18		18	
II.	14	3—4	18	6—8	20	6—8	20	6—8
III.	18		20		24		24	
Zólyom ⁷² I.	12		16		18			
II.	14		18	6—8	20	6—8	18	
III.	16	4—6	20		22		20	6—8
Csanád ⁷³ I.	22		36	20	34		22	
II.	22	10	38	22	36	16	36	20
III.	22						38	22
Csongrád ⁷⁴ I.	26		34		34		26	
II.	28	12	36	22	36	22	28	12
III.	30		38		38		30	
Trencsén ⁷⁵ I.	12		14		16		16	
II.	14	3—4	16		18	6—8	18	6—8
III.	16		18		20		20	
IV.	18		20		22		22	
Bács ⁷⁶ I.	30		32		32		32	
II.	32	16	34		34	22	34	22
III.	34		36	22	36		36	
IV.			38		38		38	
Turóc ⁷⁷ I.	12		16		16		16	
II.	14	6—8	18	6—8	18	6—8	18	6—8
III.	16		20		22		22	
Gömör ⁷⁸ I.	18		18		24		24	
II.	20	6—10	20	6—8	26	8—12	26	8—12
III.	22		22		28		28	
IV.	24		24		32		32	
Szabolcs ⁷⁹ I.	20	6	28	8	28	8	28	8
II.	22	8	30	10	30	10	30	10
III.	24	10	32	12	32	12	32	12
Ung ⁸⁰ I.	12		18		20		20	
II.	14		20	6—10	22	8—12	22	
III.	16	4—8	22		24		24	8—12
IV.	18		24		26		26	

⁷¹ Á. T. 1770 : 3305. A szántó holdakban, a rét kaszálókban (falcastrum) kifejezve.⁷² Á. T. 1770 : 3909.⁷³ Á. T. 1771 : 391.⁷⁴ Á. T. 1771 : 1499.⁷⁵ Á. T. 1771 : 2978.⁷⁶ Á. T. 1771 : 1847.⁷⁷ Á. T. 1771 : 4282.⁷⁸ Á. T. 1772 : 2208.⁷⁹ Á. T. 1773 : 856.⁸⁰ Á. T. 1773 : 936.

erőtleníteni minden ellenséges érzelműnek kezdeményezéseit.”⁸¹ Magyarul mondván: az uralkodó biztos számíthat a jobbágyokra. Nélkülük meg a nemesség Bécs ellen semmit sem kezdhet. A rendi ellenállás lehetetlenné válik.

Azt, hogy az Urbárium nem keltett országszerte rossz hangulatot a jobbágyok tömegeiben és hogy ezek bizalma az uralkodóhoz rendületlen volt, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a jobbágyok panaszaikkal, miként az Urbárium kiadása előtt, továbbra is egyenest Bécshez fordultak. A földesurak elleni harcban továbbra is az uralkodó támogató kezét keresték. Folyamodványokkal, küldöttségekkel az Urbárium végrehajtása idejében is felkeresték az udvart. Csak néhány példát akarok felhozni.

A gödöllői uradalomhoz tartozó soroksári jobbágyok túlzottnak tartott robotkövetelések miatt 1769-ben lázongtak. Az úriszék elé idézve sem jelentek meg, ismételten éjjeli összejöveteleket tartottak, több mint kétszázan nevük aláírásával is szövetkeztek, hogy egymásért helytállnak: „utolsó csepp vérig fogják magukat védeni s aki robotot meggy teljesíteni, annak letörök a lábát”. Az úriszék ítélete a felbujtókat „mint rühes juhokat kiakolbolította”, és miután 25-öt csapott rájuk, telkükből elűzte őket. Miután a megye a földjükről elűzöttek panaszát nem vette fel, a parasztok ismét Bécsbe mentek panaszkodni. A királynő elrendelte, hogy tegyenek neki jelentést az ügyről. Erre a helytartótanács és a kancellária útján felterjesztették az úriszék ítéletét. Ebből kiderült, hogy hat „felbujtót”, akik mind az uradalomban foglalkoztatott kovácsok és kőművesek voltak (!), 25 botra és az uradalomból való kiűzésre, többet a szövetkezésben való részvételért 60. másokat 40, illetőleg 20 botra ítélték. Néhányan előrehaladt koruk miatt csak 14 botütést kaptak. Azt hiszem, hogy ez az első eset Magyarországon, mikor parasztok munkások vezetése alatt indítottak osztályharcot a kizsákmányolás ellen.

Már a helytartótanács urbáriális bizottsága túlzottnak tartotta azt, hogy a „panaszkodókat” telekvesztéssel sújtották. Szerinte az elsőrendű „bűnösöknek” elég csak 25 bot, a többinek 15–10. A királyi elhatározás helyeselte a büntetés leszállítását, de miután a botbüntetést már végrehajtották, az elűzötteknek döntése szerint vissza kell adni házaikat és telkeiket, vagy egyéb módon kárpótlást kell adni nekik. Egyszersmind hallatlannak mondotta, hogy a megyei szék nem vette fel az elűzött jobbágyok panaszát, mégpedig azért, mert a megyei ügyész több uradalommal is összeköttetésben állott annak ellenére, hogy közölte már azt az elhatározását, hogy megyei tisztviselőknek más tisztséget viselni nem szabad.⁸²

Az Illésházy grófok vágbesztercei uradalmának jobbágyai egy obsitos katona vezetése alatt küldöttségben adták be a királynőhöz intézett kérvényt,

⁸¹ Á. T. 1770 : 4209. „... wenn auch gleich einige auf widrige Gedanken gerathen oder wohl gar ihren natürlichen Pflichten entgegenlaufende Gesinnungen hegen sollten : so getraue ich mich doch aus der itzigen von den älteren Zeiten sehr unterschiedenen im Land bestehenden Verfassung, wie auch nach denen mir bekannten Eigenschaften und Glücks Umständen des Adels ganz zuversichtlich zu versprechen, dass es ihnen an der Wirksamkeit und Thätigkeit um so mehr gebrechen wird, als die Unterthanen eben durch die mittels der Urbariorum zugehende Wohltaten nebst dem natürlichen Band der Treue, noch mit einem doppelten nemlichen der Liebe gegen ihre allermildeste Landes Mutter und Beschützerin verstricket werden. Mit einem Wort eben durch diese erlauchteste mildeste Vorsorge, welche a. h. Dieselbe nunmehr *den grossten Theil* der Landes Inwohnern empfinden lassen wollen, wird die Bevölkerung, die immerliche Ruhe und der Defensionstand hauptsächlich befestiget und die Unternehmungen aller etwa widrig gesinnten entkräftet.”

⁸² O. L. Cane. 1772 : 871.

amelyben előterjesztették az úrbérrendezéssel kapcsolatos panaszukat. Főleg a robotteljesítésben érezték eddigi helyzetük kedvezőtlen átalakulását.⁸³

A Komárom megyei Tarján község jobbágysai felségfolyamodványukban földesuruk kisajátító mohóságáról is panaszkodtak, 1773-ban robotterheik megnövekedésén és egyebeken kívül. Jóllehet 20 év alatt irtott és művelhetővé tett földeiket már korábban elvette és újból bozótosokat adott nekik, az Urbárium bevezetése alkalmából 25 visszamaradt negyedtelket lefoglalt, azokat majorsághoz csatolta és bérbeadta.⁸⁴

3. A hódmezővásárhelyi forrongás

A legerősebb és legtartósabb mozgalmat az Urbárium végrehajtása *Hódmezővásárhelyen* váltotta ki, ahol még két évtized sem múlt el a jobbágyság utolsó lázongása óta. Ennek a mozgalomnak a lefolyása is bizonyítja, hogy a nép földesurai és az azokat támogató hatóságokkal szemben Bécsből, az udvartól várt segítséget igényei kielégítéséhez.⁸⁵

1768-ban gróf Károlyi Antal, a város földesurának tisztjei arra bíztatták a népet, „hogy gondolkozzanak életek felől, mivel az Urbárium... rövid időn belül be fogna következni”. Azért a „köznép” arra kérte a városbíró-t és tanácsát, hogy tárgyaljanak a földesúrral szerződés kötése végett. A bírák — mondják egy beadványban a vásárhelyiek — úgy feleltek nekik, „hogy lennének csendességgel, majd ők elintézik a város népének ügyét”. Titokban pedig úgy gondoltak, hogy „essünk ki a Mélt. Úr tiszteletének kedvéből” és a népet a városházához hívatván, felolvasták előttük az Urbáriumot. Mire a „köznép” így nyilatkozott: „ha Ő Felsége parancsolatja az Urbárium és akképpen minden punctomjai amint minékünk előnkbe adatott, tehát mindenkibe térdet s fejet hajtván minden rendben levőknek engedelmeskedünk”, de ha különbözik attól, nem kötelezik magukat, „és az időtől fogva a mi bíráinktól mindenkor csak titokban tartatott, mintegy négy esztendőig”. 1772-ben aztán jöttek „inzenérek”, és kimértek nekik egész, fél-, negyed- és nyolcadtelkeket. Hiába mondták, hogy ennyi földből még bő terméskor sem tudják megadni a porciót, és a „Méltóságos Uraság taxáját”, hát még a katonaság „kvártélyozását”, amit a bírák csak némely esztendőben térítének meg némelyeknek. Így fennmaradt a földnek nagy része, holott a nép, nem lévén elég földje „kénytelenítették idegen helyekre esztendőről-esztendőre kenyere keresésére bujdosni”.

Panaszkodnak továbbá, hogy kevés föld után is mennyi robotot követelnek, hogy a pusztán maradt földeket részint a földesúr, és a „T. Director úr”, részint a község bírái foglalták el és „mind a baromjáró, mind pedig a szántó-földeket elszorongatták”. Mindenfelől azt hallják, hogy a forspontot vagy mindjárt pénzen megfizetik, vagy pedig nyugtát adnak róla, és az adóba beszámítják. „Nálunk pedig a mi bíráink még akkoráig soha csak egy pénzben is fel nem fogták, sem pedig azon megszolgált embereknek semmit sem adtak.”

⁸³ O. L. Canc. : 1773 : 32. és 4527.

⁸⁴ O. L. Canc. 1773 : 6413. — 1774 : 155., 3320.

⁸⁵ A forrongással foglalkozott *Szeremlei Samu* is (Hódmezővásárhely története. III. kötet, 1907, 358. s köv. l.) a Károlyi-levéltár anyaga alapján, leplezve a földesúri visszaéléseket.

Panaszaikkal előbb a városbíróhoz, majd a földesúri tisztekhez, majd magához a földesúrhoz, aztán még a vármegyéhez és gróf Forgách főispánhoz is fordultak, de segítséget sehonnan sem kaptak.⁸⁶

A nép közt erre többen gyűjtést indítottak 1773 júniusában és 300 forintot összeszedvén két parasztot, Oláh Mihályt és Katona Istvánt az úrbérrendezés megváltoztatása érdekében Bécsbe küldtek, mint ők mondják, „megtudákolni, ha ugyan ezen mi ránk adatott forma szerint vagyon-e a felséges Urbárium”, vagyis, hogy nem szedték-e rá őket. Mikor a küldöttek visszajöttek, a megye keményen megbotoztatta őket.

Annak ellenére, hogy vasárnaponként kihirdettette a városi előljáróság, hogy tilos a küldöttségek menesztése Bécsbe, augusztusban egy Vékony György nevű paraszt Párizpápay János nevű Bécsben lakó egyénnel, aki magát a királynő orvosának adta ki, összefoglaltatta a vásárhelyiek panaszait, hogy a földet tévesen mérték fel és a méltányosnál több terhet róttak ki rájuk. A város nevében kérvényt is szerkesztett és levelet is küldött Vásárhelyre, amelyben a parasztokat az új úrbérrendezés visszautasítására szólította fel, azt állítva, hogy azt a hatóságok és az uradalmi tisztek a királynő hozzájárulása nélkül csinálták. Egy másik levélben meg sürgette, hogy néhány vásárhelyit küldjenek fel Bécsbe — persze „némi pénzzel”. A parasztok összefuteteleken százhusz forintot gyűjtöttek és újból Bécsbe küldték embereiket, Dajka Jánost és Lázi Jánost, akik egy Párizpápay szerkesztette kérvényt adtak be a királynőnek, bizonyára a kabinet titkárságba, amelyben azt panaszolták, hogy telkeiktől megfosztották őket. Visszatértük után Csongrád megyéhez is nyújtottak be folyamodást, amelyben hamis urbárium készítésével és a vásárhelyi nép elnyomásával vádolták meg a megyei hatóságot.

Mikor a visszajött küldöttek híveikkel megbeszélésre akartak összejönni, a megye elfogatta a „korifeusokat” és egy részüket in flagranti megbotoztatta. Többeket utóbb botbüntetésre ítelt a megye, de miután a királynő a botbüntetést elengedte nekik, csak a megyegyűlés előtt figyelmeztették őket, kioktatták az úrbéri rendeletről és engedelmességre intették mind a megyei, mind az urasági tisztekkel szemben.

A vezetők azonban nem nyugodtak meg, összejöttek titokban, a népet újból megnyerték maguknak és megint pénzt gyűjtöttek. A községi előljáróshoz Párizpápay tollából eredő újabb beadványt intéztek, amelyben az urbárium végrehajtását hamisnak és semmisnek mondták és kérték, hogy új igazi urbáriumot csináljanak. A királynőhöz újabb kérvényt adtak be, melyben bepanaszolták a megyét, hogy vezetőiket elfogatta. Dajka János az írást, mikor a nép a templomból kijött, felolvasta és buzdítására mintegy 500 ember betört a városházára, új urbárium kiadását követelve. Mikor a szolgabírák felvilágosították őket, hogy erről nem lehet szó, látszólag megnyugodva szétoszlottak. Csakhamar azonban még veszélyesebb mozgalom tört ki. Június 1-én mintegy hétszázan felvonulva kényszerítették az éppen jelenlevő alispánt, hogy jelenjék meg előttük és követelték tőle egy Bécsből küldött urbáriumot elébe tartva, hogy új urbáriumot adjanak ki. A nép beadványa szerint az alispán megkérdezte a népet, „ha ugyan Őfelségének hívei volnának-e, vagy pártütők”, melyre a nép igenis mindenenkben Őfelsé-

⁸⁶ „Vásárhely szabad menetelű mezőváros lakóinak hat esztendők forgása alatt történt dolgaiknak copijája”. — O. L. Helytartót. lt. — Urbaralia, 1775. Csongrád m., ahol a mozgalommal kapcsolatos per aktaesemője van.

gének engedelmeskedő hív jobbágyi, úgymond, életük fogytaig és azon kegyelemnek kegyes parancsolatjától sem jobbra, sem balra nem hajlók. Amire a vicispán: Hát mit kerestek, holott már sokszor előtökbe adattatott úgymond, melyre a köznép: Tisztelt Úr, nem ezt keressük, melyet az urak mi előttünkbe adtak, hanem azt a mely minékünk a Fölsőségtől parancsoltatott, hogy kérjük az Tisztelt Uraktól.” Az alispán erre a vezető Dajka Jánost hajánál ragadta meg, hogy elfogassa, mire a nép kiragadta vezetőjét „az veszedelemből, hogy erőszakosan meg ne kötöztetnék, amely népnél nemhogy az elvádolás szerint fegyver, de még csak nádszál, vagy legkisebb vessző sem volt” — mondja a nép beadványa.

A megyei ügyész vádja szerint a királynő rendelte el július elsején a lázadók vezetőinek, Dajka Jánosnak, Lázi Jánosnak és Vékony Györgynek, ha kell, katonasággal való elfogatását és nagyobb biztonság kedvéért a szegedi várba való beszállítását. Szerinte, mikor Dajkát elfogták, a dühös tömeg megrohanta az alispánt. Borka Ferenc az alispánt hajánál húzta és a megyei hajdúk csak nehezen tudták a hatósági személyeket a nép dühétől megmenteni. Közben egyre jöttek-mentek a küldöttek Bécsbe (Albert István, Babics Gábor), ahol Párizspápay jó szóval tartotta őket, azt hazudva, hogy mint a királynő orvosának módjában van minden nap beszélni vele. Nála tartózkodott a bécsi Landstrassen levő lakásán az elfogatás elől elmenekült Lázi János is.

Mik voltak a nép panaszai, amelyeket a királynő rendeletére Csongrád megyének 1774. október 29-én tartott sedriáján meg kellett tárgyalnia? Túlnyomó részben a földesúri kisajátításra vonatkoznak: 1. a földesúr lefoglalta Újváros jóság jelentős részét, amelyet a város marhalegelőnek használt. 2. A földesúr elvette Tompahát. Kéktóhát és Sámson jóságokat, amelyeket azelőtt kertészeknek adott bérbe és Sváby Kristóf jóságigazgatónak adta, míg Nagy Hajlás földet majorságához csatolta. 3. Batida, Rét-Kopancs, Kingéc, Földvár, Mártély birtokokat és Sikanacsot is elszakították a községtől. Azelőtt a vásárhelyiek szárazság idején ott gyűjthettek szénát, most ez csak akkor van megengedve, ha a széna egyharmadát az uraságnak adják. 4. Minden marha után 17 krajcárt kell fizetniök. 5. A telekkimérés alkalmából sok föld megmaradt és ámbár kérték, hogy adják nekik úrbéri terhek mellett, mégis inkább idegeneknek adták. 6. Az uradalmi tisztek olyanokat tesznek meg bírának, akik nem a község hasznát nézik, hanem ajándékokkal megvesztegethetők, és ilyen ajándékokat azután a szegény lakosoktól is kicsikarnak a maguk részére. Ehhez még egy csomó egyéni panaszt is csatoltak robotvísszaélésekről.

A legnagyobb sérelme a szegényebb népnek, mint a védő kifejtette, az, hogy ámbár a királynő az Urbáriummal az adózó nép terhet arányosan akarta szabályozni, azt kell látnunk, hogy a végrehajtásban nem voltak tekintettel a teherviselő képességre. A gazdagabbakon könnyítettek, míg a szegényebbek napról-napra gyengülnek. Ha egy gazdagabb parasztnak 200, vagy még több marhája is van és csak 3 telke, a marhák után semmit sem köteles szolgáltatni, hanem csak a telek után, ami aránytalanul kevesebb, mint egy nyomorult féltelkesé, akinek semmi jövedelme állattenyésztésből nincs. A nép legnagyobb részének a marhanevelésre kihatított legelőből semmi haszna nincs, holott annak terhéhez mindenkinek hozzá kell járulnia.⁸⁷

⁸⁷ A vásárhelyi szegénység ügyének irataihoz mellékelve van az úrbérszabályozás előtti adózás kulcsa. Eszerint ház, emberfő és állatállomány után fizettek. Pl. a ház

A parasztság rétegződése Vásárhelyt tehát már nagyon előrehaladt s ezt az Urbárium végrehajtása előmozdította. A szegényebbek nemcsak a földesúri kisajátítás, hanem a gazdagparasztság előnyösebb helyzete, kettős kizsákmányolás miatt panaszkodnak. Utóbbinak legfőbb eszközlője az uradalmi tisztekkel összejátszó városi előjáróság lehetett.

A megyén a főbűnösöket halálra ítélték: Dajka Jánost és Vékony Györgyöt felakasztásra, Borka Ferencet, mert az alispánt tetteleg bántalmazta, keréketbötésre. Párizpápayt, akit a megye kérésére Bécsből Szegvárra hoztak, négy évi börtönre kényszermunkával és 25 botütésre, többeket 50—30 botra ítélték. A helytartótanács a megye ítéletét a kancellária útján az uralkodóhoz terjesztette fel. Már a kancellária szükségesnek látta a büntetések enyhítését, mert Csongrád megye nem tárgyalta le megfelelően a parasztok panaszait, holott a vásárhelyiek tényleg rosszabbul jártak a környékbelieknél. Dajkára öt, Vékonyra négy évi börtönbüntetés kiszabását javasolta, Borka Ferencre csak három évet, mert már, „a kínzás két fokát kiállotta”. Párizpápay Jánosra csak két évet, de azonfelül Vásárhely piacán végrehajtandó 15 botütést, a többi vádlottat csak több-kevesebb botütésre kívánta ítéltetni. József, aki az ügyben, mint *corregens* végső fokon döntött, megkegyelmezett a halálra ítélteknek, az enyhébb büntetéseket fogadta el, de további enyhítést is határozott el, az utóbbiak botbüntetését négyheti börtönre változtatta. Párizpápay, a „királyi doktor” botbüntetését Vásárhely piacán kell végrehajtani, „hogy az ilyen imposztoroknak a nyugtalan városiak többé ne higgyenek”. A börtönbüntetést a szegedi várban kell az elítélteknek leülniök, akiket nemcsak Vásárhelyből, hanem Csongrád megyéből is el kell távolítani, azaz ingatlanukat ki kell sajátítani.⁸⁸ 1775 júliusában ítélezett Csongrád megye Lázi János és társai felett, őt is halálra, társait hosszabb börtönbüntetésre ítélte. József Lázinak is megkegyelmezett, a szegedi várban töltendő ötévi kényszermunkával, társai közül Diószeghy Jánost és Albert Istvánt pedig háromhavi börtönnel sújtotta, többek szabadonbocsátását rendelte el és azt, hogy a néptől összegyűjtött pénzt az elítéltek vagyonából vissza kell téríteni.

A mozgalomból kiderül a népnek bizalma az uralkodó iránt, ami csak az Urbárium kiadásával lehet kapcsolatos, amelytől a jobbágyság azonban általában többet várt, mint amennyit kapott. Ez a bizalom meglepő a színmagyar alföldi népnél, amelynél két évtizeddel azelőtt még kuruc hagyományok éltek. A jobbágyság ismét és ismét Bécshez fordult, amit a megyei és az azt kiszolgáló városi előjáróság akart, de nem tudott megakadályozni. A jobbágyság persze nem találta meg azt a támogatást az udvarnál, amelyet várt, hiszen az nem akart a feudális elnyomáson változtatni. Csak a megyén kiszabott botbüntetéseket enyhítette. Ez, főleg a megszégyenítő és fájdalmas botbüntetésekkel szemben való állásfoglalás mégis alkalmas volt a jobbágyság bizalmának megtartására. Ha a nép összehasonlítást tett a bécsi uralkodó és megyei urai, közvetlen elnyomói és botoztatói között, az összehasonlítás csak az uralkodóház javára üthetett ki. Hogy a megye mily féktelenül élt

1 ft 30 ; egy fő szintén 1 ft 30, heverő ökör 30 kr., fejőstehen 6 kr., öreg juh 3 kr., öreg sertés 3 kr., süldő 1 1/2 kr.-t. A földesúrnak 1772-ben az összes bevétele a kimutatás szerint 35 304 ft 81 1/3 kr. volt, míg 1774-ben 24 483 ft 17 kr., ami magyarázható a jobbágyság nagyszabású kisajátítása és a robotnak napszámértékben való számítása révén. (Jelzett aktacsomag, 215—216. l.)

⁸⁸ A helytart. idézett aktacsomóján kívül: Canc., 1775 : 387. és 1775 : 808.

ezzel a rövid úton is kiszabott büntetőközzel, mutatja egy, az akták közt található feljegyzés: „Azoknak neveik, akik keményen megverettettek az igazságnak kiszolgáltatásáért tudniillik”.

„Kapott Oláh Mihály 50, Katona István 50, Papp István 40, Szappanos Mihály 23, Csánki István 19, Nagy János obsitos 40 p., Jó György 60 pálát, »melynek holtig nyomorékja«, Varga István 60, Varga János 60, Kádár János 60, Győri Gáspár 60, ifj. Hagya Pál 25, Dajka János, 40, Lázi János 40, Kapotsi Mihály 60 pálát, »melynek holtig nyomorékja«, Nagy János 60, Kóti János 60, Lázi Mihály 60, Baksa István 60, Papp Mihály elsőben 25, másodszor 60 pálát, »melynek ugyan holtig nyomorékja.«”

Börtön és bot mégsem puhították meg a vásárhelyieket. Mikor Andrássy István őket a robotügyben a földesúrral szerződés-kötésre akarta bírni 1775 nyarán, újabb csödület támadt a városházán. A parasztok azt hangoztatták, hogy ők mindaddig nem kötnek szerződést, míg társaikat Szegeden bilincsből tartják és el nem bocsátják, azoknak pedig, kiket már szabadon bocsátottak, a kiállott büntetésért elégtételt nem adnak. Újabb küldöttséget menesztettek Bécsbe és annak visszatértéig nem fognak az ügyben tárgyalni. A királyi megbízott és Csongrád megye attól félve, hogy később rosszabb helyzet is beállhat, ha idejekorán nem lépnek fel, egy listát küldtek fel a helytartótanács útján az udvarba a felbujtókról és vezetőkről, s azoknak mielőbbi kisajátítását és a megyéből való elűzését javasolták. A helytartótanács az estleg Bécsbe eljutó küldöttség elfogatását, a megyének való kiszolgáltatását és megbüntetését ajánlotta. A kancellária felháborodva „a lázadás bűnébe való visszaesésen” támogatta az előbbi javaslatot azzal, hogy az elfogottakat egyenesen a szegedi várba kell szállítani és onnan a per tárgyalására elővezetni. A királyi elhatározás jóváhagyta a kancellária előterjesztését azzal a mérsékléssel, hogy a megyéből való proscríbalást csak néhány vezetőre szorítsák.⁸⁹

4. II. József jobbágypolitikája

Józsefnek már anyja életében döntő szava volt jobbágyügyekben. Anyja uralkodásának utolsó évtizedében, mint *corregens*nek, az ő „reszort-jába” tartozott ezekben az elhatározás, amint az államtanács irataiból kiderül, s amint azt a hódmezővásárhelyi forrongás kérdésében is láttuk. A magyarországi jobbágyok állandó nyugtalansága, az osztályharcnak a bécsi küldöttségjárásban is megismétlődő jelensége meggyőzhették őt arról, hogy az Urbárium végrehajtása után sincs minden rendben abban az országban, ahol a bécsi tanácsosok régi és helyes meggyőződése szerint a jobbágyok leginkább ki vannak zsákmányolva. Tudta, hogy Magyarországon további reformokra van szükség — a feudalizmus keretein belül.

Szükségessé tette ezeket szemében fiziokrata meggyőződésén kívül a habsburgi birodalomnak az abszolutizmus útján való egységesítése. A császár a reformokban eszközt látott a paraszttömegek rokonszenvének további erősítésére, s erre a rendi hatalom, a rendi alkotmány megtörésére még nagyobb szüksége volt Magyarországon, mint az örökös, akár az osztrák, akár a cseh tartományokban. A bürokrata, doktrinár uralkodó az Ausztriában életbe léptetett rendszabályokat Magyarországon is érvényesítette anélkül, hogy

⁸⁹ Canc. : 1775 : 4972.

hazánk gyarmati helyzetén valamit is változtatott volna. Nem vette tehát figyelembe a termelésnek a gyarmati helyzet miatt eltérő feltételeit. Mindez kezdettől fogva nem kecsegtethette sikerrel törekvéseit.

József jobbágypolitikája abban különbözött anyjától, hogy míg ez intézkedéseinél tekintettel volt a különleges magyarországi viszonyokra, addig ő az örökös tartományokra vonatkozó rendelkezéseket esetenként Magyarországon is megvalósította. Mária Terézia magyar kormányzókat megkérdezte intézkedései előtt, József rendszeresen megküldte a magyar kormányzóknak az osztrák és cseh tartományokban kiadott rendelkezéseket és azok felszólalásai csak itt-ott, a részletekben vezettek eredményre. Egy-egy urbáriális ügyben a császár elé került földesúri visszaélés adott alkalmat arra, hogy megkövetelje valamely ausztriai rendelkezés életbeléptetését Magyarországon is. Ilyen alkalom pedig bőségesen kínálkozott.

A parasztok ugyanis különösen az ország nyugati részeiből továbbra is ostromolták kérvényeikkel. Például Gyönkről 12 ízben jártak panaszaik ügyében küldöttjeik Bécsben.⁹⁰ A magyar kancellár, Eszterházy Ferenc felfogása szerint tekintet nélkül arra, hogy igaz-e ügyük, „Bécsbe jönnek, időt és pénzt pocsékolnak hiába és csak az udvari kormányzókat molesztálják.”⁹¹

József a neki beadott kérvényeket leküldte a helytartótanácsnak, hogy a fennálló szabályok értelmében intézkedvén tegyen jelentést és minden esetben, amelyre vonatkozólag szabály nem áll fenn, intézzen felterjesztést hozzá. A panaszkövek növekedő tömegét látva, csakhamar elrendelte, hogy egy 1781. április 22-én a német örökös tartományokban közzétett pátenst Magyarországon is életbe kell léptetni. Ennek értelmében az alaptalan kérvények benyújtásának megakadályozása érdekében a kérvényeket udvari ágenssel alá kell iratni. Ebből a célból a magyar kancelláriánál is kell ilyen ágens alkalmazni, amint az a cseh—osztrák kancellárián már megtörtént.⁹²

A magyar kancellária nem látta szívesen a jobbágyok ügyeinek védelmével megbízott ágens alkalmazását. Az osztrák testvérhatóságtól kapott értesítések alapján kifejtette, hogy az örökös tartományokban mások a viszonyok, mint Magyarországon, „ahol országos törvények erejénél fogva a jobbágyoknak részben hivatalból vannak ügyvédjeik”.⁹³ Vajon a megyei ügyészeket tekintették ilyeneknek a kancellária urai? Azok, tudjuk, inkább a megyét kezükben tartó földesurak érdekeit szolgálták, annak ellenére, hogy az Urbárium őket bírta meg a visszaélő földesurakkal szemben a perindítással.

A kancellária óva intett jobbágyágens kinevezésétől, mert ez csak felizgatná a jobbágyokat és arra adna alkalmat, hogy alaptalan panaszokat nyújtsanak be, „amit a szokásos károk és az otthoni munkának elhanyagolása” kísérnének. Egy ágens kinevezése nem is lenne ajánlatos. Ezt könnyen félre lehetne vezetni. De különben is hol akadna olyan ember, aki a Magyar-

⁹⁰ Á. T. 1786 : 4824.

⁹¹ Á. T. 1781 : 1146. A kanc. 1781. máj. 5. jelentése.

⁹² 1781. máj. 10. elhatározás :

„Pro futuro wird das in meinen deutschen Erblanden unterm 22-ten April dieses Jahres publizierte Generale, nach welchem die Unterthanen so an meinem Hoflager eine Beschwerde anzubringen haben, ihre Bittschriften von einem beedeten Hofagenten unterschreiben zu lassen verbunden sind, auch auf Hungarn zu adaptiren und bei der hungarischen Kanzlei, so wie es bei der böhmischen bereits eingeführt ist, ein Agent zu benennen sein, an welchen sich die Unterthanen zu wenden haben.” — Á. T. 1781 : 1146.

⁹³ „ubi vi legum regni subditi in partibus advocatos suos ex officio constitutos habent”.

országban használt 10–11 nyelvet, amelyen a jobbágyságok hozzá fordulnának, értené. Ha az uralkodó mégis ragaszkodnék elhatározásához, a kancelláriánál már eddig is működő ágenseket kellene megbízni ezzel az új feladattal, amelyet ingyen kellene végezniük és nekik egy-egy segéderő tartására évente kisebb összeget adni.⁹⁴

Az államtanács visszautasította ezt az érvelést és ketten a tanácsosok közül eddigi tapasztalataikra hivatkoztak: „A magyar ágensek minden alkalmat kerülnek, hogy a jobbágyságoknak földesuraikkal szemben segítsenek és ezért ezek sokkal inkább zugirászkodókhoz fordulnak, akik rendszeren megtevesztik őket, pénzüket és gazdaságuk folytatására való idejüket elrabolják”. Ezért szükségesnek tartották, hogy a császár ragaszkodjék külön jobbágyságok alkalmazásához, aminek jó hatását az osztrák tartományokban már tapasztalták. A cseh–osztrák kancellária küldje meg hát a kebelében alkalmazott ágens utasítását a magyarnak minta gyanánt.⁹⁵

József mégis a magyar kancellária véleményét fogadta el, amely a nemesek ágenseire akarta bízni a jobbágyságok ügyeinek képviselését. Bizonyára a takarékosági szempont vitte erre, mert így nem terhelte a kincstárt az alkalmazandó új ágens évi 3000 forint fizetése. Felkérte a magyar kancellárt utasítás kidolgozására a jobbágyságok ingyenes képviselésére vonatkozólag. Csupán azt ígérte, hogy majd valami jutalmat folyósít azok részére, akik a kancellária biznysága szerint az előző évben e téren érdemeket szereztek. Az államkincstár érdeke győzött a császár jobbágyságvédő hajlamán.⁹⁶

Ki is dolgozták az utasítást. Ennek lényeges pontjai: Panaszt az ágensek csak akkor fogadhatnak el, ha a jobbágyságok bizonyítják, hogy a fokenkénti eljárás (uradalom, megye, helytartótanács) már túl vannak. Akkor is fontolja meg az ágens, vajon megokolt-e a panasz, és csak ha ilyennek találja, lássa el azt aláírásával és adja be a kancelláriánál.

Hogy mennyire nem akarta a kancellária az ágensek ügyét előmozdítani, az különösen a következő szabályokból derül ki: Ha olyan úrbéri panaszt akarnak a jobbágyságok felújítani, amely már minden fórumon átment, a szolgabíró tagadja meg a kérvényt hitelesítő aláírását. E nélkül az el nem fogadható Bécsben, egyszersmind beszélje le a községet küldöttek menesztéséről. Az uralkodó egyenes beavatkozásának megakadályozását úgy akarta elérni a kancellária, hogy még az ő kézjeggyel ellátott kérvényt sem fogadja el a jövőben, ha azt valamelyik ágens nem találta megokoltnak.

József azonban fenn akarta tartani a közvetlen kapcsolatot a jobbágyságokkal és úgy határozott, hogy minden kérvényt, amely akár kézjeggyel ellátva, akár nélkül tőle érkezik, egyik ágenshez kell küldeni aláírás végett és a kézjeggyel ellátottakról a kancelláriának minden esetben felterjesztést kell hozzá intéznie.⁹⁷

Szükséges is volt az uralkodóhoz vezető utat nyitva tartani a jobbágyságok részére, mert a magyar hatóságok még mindig csak nagy késedelemmel intézték el ügyeiket. Az államtanácsban úgy látták, hogy ennek oka főképpen az, hogy még mindig inkább az igazságszolgáltatási, mint a politikai vonalon tárgyalják azokat.⁹⁸ A kancellária hosszabb magyarázkodására József meghagy-

⁹⁴ Canc. 1782. márc. 28. — 1782 : 1668.

⁹⁵ Á. T. 1782 : 310. — br. Löhr és gróf Hatzfeld véleménye.

⁹⁶ 1782. jan. 25. — Canc. 1782 : 604.

⁹⁷ 1782. márc. 28. Canc. : 1782 : 1668.

⁹⁸ Á. T. 1781 : 1234.

ta, hogy ne az ügy fontossága, hanem minősége döntse el, hogy melyeket intézzon el a politikai hatóság. Minden peres *úrbéri* ügy és minden panasz, amely szerint egyik fél nem tesz eleget jogérvényes szerződésének vagy privilégiumának, a politikai hatóságok elé kerüljön. Bíróságok csak arról dönthetnek, hogy valamely szerződés jogilag érvényes-e, vagy nem.⁹⁹

A magyar-erdélyi kancellária urai nem szívesen látták a Bécset járó jobbágyküldöttségeket, amelyekről József a jobbágyság igazi helyzetéről és a kormányzások segítő készségének hiányáról, késedelmeskedő elintézési módjáról értesülhetett. Mikor például a Vas megyei Batthyány-féle borostyánkői uradalom jobbágyságainak küldöttsége az udvarnál önkényes robotkövetelések miatt panaszkodott, a kancellária hazaküldte őket: várják meg otthon ügyük folyamatban levő elintézését, ne hanyagolják el otthoni munkájukat, „ne verjék magukat nagy költségekbe és ne zaklassák Ófelségét és a sok munkával amúgy is túlterhelt kormányzókat”, sőt azzal a fenyegetéssel, hogy elfogatják őket, megtiltották, hogy „még egyszer ide merészkedjenek jönni”.

József a következő határozattal utasította rendre legfőbb kormányzókat: „A kancellária ebből az ügyből maga is beláthatja, hogyha ilyen megrogzított módon intézi el az ügyeket, nem marad más hátra, mint olyan módszereket javasolni, minők a megjelöltek; ezek csak arra irányulnak, hogy az embereket, akik elnyomás és igazságtalanság miatt panaszkodnak, eltávolítsák, büntetések fenyegetésével túladjanak rajtuk és őket igazságszolgáltatás, vagy panaszuk orvoslása nélkül csak távolról nyugtassák meg a legritkább esetben elnyerhető orvoslás reményével.”¹⁰⁰

A kancellária ugyan a szerinte meg nem érdemelt dorgálás feletti fájdalmanak adott kifejezést, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy más hasonló esetben Rajecz község küldötteivel „további költségek elkerülése végett” közölje, hogy „azonnal utazzanak haza és a helytartótanácsot megbízza, hogy a panaszkodókra többszörösen örök hallgatást rójon”.¹⁰¹

Fontos reformot akart elindítani József a kamara kezelésében levő uradalmakon elrendelt robotváltsággal. Ezek nagykiterjedésű jószágok voltak, főleg Dél-Magyarországon. Mária Terézia már 1778-ban elhatározta állampénzügyi okokból eladásukat. Hajnóczy József, akkor Forgács Miklós gróf magántitkára, tudomást szerezvén e tervről, javaslatot nyújtott be a magyar udvari kancelláriának 1778 szeptemberében: szüntessék meg a jobbágyságot az egész országban, és a nem nemeseeknek is adják meg jószágok birtoklására való képességet. A kamarai uradalmakat ne nagybirtokokra, hanem kisebb jószágokra osztva adják el árverés útján és parasztok is vásárolhassanak belőlük. A kisbirtokosok ugyanis jobban szoktak törődni földjeik megmunkálásával, helyben is fognak lakni és iparosokat gyűjtven maguk köré, inkább csinálnak pénzforgalmat, mint a nagy uradalmak.¹⁰²

⁹⁹ 1781. máj. 18. Canc.: 1781:3174.

¹⁰⁰ Á. T. 1784:1820.

¹⁰¹ Á. T. 1785:411.

¹⁰² *Szentkláray Jenő*: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár, 1879. 334. l. — Csaknem teljesen azonos módon hajtotta végre az uralkodó engedélyével Raab kamarai tanácsos Ausztriában 1775-ben, 1776-ban a kamarai és az ex-jezsuita birtokok parcellázását. A »raabisation« szerint az állam fötulajdonjoga továbbra is fennmaradt, de a robot, valamint a jobbágy személyes korlátozása végleg megszűnt. Ez nagyarányú belső kolonizációt idézett elő. Néhány földesúr is követte az állam példáját. — *Kamil Krofta*: Dějiny selského stavu. Praha, 1940. 330–333. l.

Hajnóczynak ez a messzelátó és a vele foglalkozó újabb irodalomban elfelejtett, forradalmi javaslata természetesen nem talált méltánylásra a kormányzésekénél. A kamarai birtokok eladása Niczky Kristóf kamarai elnök terve szerint nagyobb uradalmakra osztva árverés útján folyt le 1781 óta Bécsben és Temesvárott. Néhány millió forintért elkótyavetyélt földek eladása útján Dél-Magyarországra is ráterpeszkedett a nagybirtok. Az eddig a kamarától függő telepesek magánuradalmak jobbágyaivá váltak. Hajnóczy tervével szemben szabadon élő parasztsztyály helyett a személyesen függő magánjobbágyi sors nehezedett újabb tömegekre.¹⁰³

Lippa Temes megyei sváb nagyközség ajánlata hozott fordulatot e kérdésben. Lippa kérelmet nyújtott be Józsefnek, aki azt kézjeggyével ellátva küldte be a kancelláriának. Lippa azt kérte, hogy vegyék ki az árverésből, és az ott levő kamarai birtokot adják bérbe a községnek 50 évre évi 9000 forintért. Ők magánbirtokos alatt tönkremennének, míg a bérösszeg a becsértéken túlmenő kamatokat hozna a kincstárnak és a bérlet lejártá után a birtok megint a kincstáré lenne. A kancellária visszautasította a tervet, mert szerinte a község nem bírná elezt a terhet. Mivel pedig a kérvényben az is állott, hogy „a földesurak az Urbáriumot csak annyiban tartják be, amennyiben az hasznukra van” és a megyei tisztviselőket is kötelességeik megszégével vádolta, a kérvény szerzőjének kinyomozását és „mint a parasztlak lakítójának” megbüntetését kívánta. József azonban az államtanács véleménye alapján elfogadta Lippa kérelmét és szerzőjének megbüntetését elutasította.¹⁰⁴

Egy hét múlva pedig elrendelte, hogy a kamarai, egyházi alapítványi és tanulmányalapi birtokok eladását be kell szüntetni, „azokban gazdaságosabb intézkedést kell megvalósítani olyan szabály szerint, amelyet a német örökös tartományokban már bevezettek, tudniillik a robotváltság útján.”¹⁰⁵

Ausztriában előbb Cseh-, Morvaország és Szilécia területén, majd a többi tartományokban is elrendelte az uralkodó, hogy a parasztlaknak, akik telkeiket tetszésük szerint adhatják, zálogosíthatják el és így szabadon birtokolhatnak, az uradalmak ott, ahol nincsenek földjeik és ilyet óhajtanak szerezni, méltányos áron adjanak át tulajdonba földet.¹⁰⁶

A császár, hogy jó példát nyújtson a magánuradalmaknak, a cseh korona országaiban 1783. február 2-án, Ausztria többi részében később elrendelte a kamarai, a volt jezsuita és egyéb, államkezelésbe jutott egyházi és alapítványi birtokokon a robotnak pénzben vagy terményben történő megváltását és ezzel együtt az uradalmi földek felosztását telepítés vagy bérbeadás útján. A robotmegváltás kényszerítőleg vonta maga után a földesúri majorsági üzem megszüntetését, vagy legalább is csökkentését.¹⁰⁷

József e reformjának Magyarországra való kiterjesztése még az államtanácsban sem találkozott osztatlan tetszéssel. Mikor a magyar kancellária az iránt érdeklődött felterjesztésében, hogy a kamara árvai és lietavai birtokát lehet-e eladni, Diósgyórt, Visegrádot és Óbudát lehet-e bérbeadni,

¹⁰³ Szentkláray, i. m. 341., 379., 407. s köv. 1.

¹⁰⁴ 1783. márc. 7. — Á. T. 1783 : 989.

¹⁰⁵ 1783. márc. 14. — Canc. 1783 : 2891.

¹⁰⁶ 1781. nov. 1. — *Karl Grünberg*: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig, 1894. II. 391. l.

¹⁰⁷ *K. Grünberg*, i. m. I. 309. s köv. 1., II. 424. l.

az államtanácsban azt fejtették ki, hogy a robotváltság Magyarországon nagyobb nehézséggel jár, mert a parasztoknak nincs pénzük és nem tudnak keresetből váltságot fizetni, és hogy helyesebb volna ezeket a birtokokat bérletek útján hasznosítani. József azonban ragaszkodott elhatározásához és megküldte a kancelláriának az osztrák tartományokban a rendelet végrehajtására kiküldött biztosoknak adott utasítást.¹⁰⁸ Újabb felterjesztésre meg részletesen meg is mondta, hogy intézkedésének mi a célja: „Nemcsak a robotváltságról van szó, hanem, amint a kancelláriával közölt szabályzat világosan tartalmazza, az intézkedésnek legfontosabb része az uradalmi és majorsági földek feldarabolása vagy bérbeadása, és miután a népesség szaporítása az előbb mondottak végcélja, különösen azzal kell törődni, hogy ezeket a földeket új telepésekkel lássák el és a meglevő gazdasági épületekbe helyezték el őket. Csak ha ilyeneket nem lehet találni, a robot megszüntetése után lehet arra gondolni, hogy ezeket a földeket bérbeadják és meghagyják az eddigi jobbágyoknak”. Mindezt a magyar kamarával is közölni kell.¹⁰⁹ „Új telepéseken” nem érthettek Bécsben mást, mint a további német telepítés előmozdítását.

A kancelláriát most még a kamara is támogatta a robotváltság elleni harcban, a nemesi földbirtokos osztály érdekeinek védelmében. Szerinte a magyar parasztnak nincs készpénze a váltságdíj megfizetésére. A váltság csak új terhet jelentene neki akkor, amikor ígás vagy kézi robotjának hasznát nem veheti. Új telepések behozatala nagy költséggel járna. A kincstári jövedelem lényegesen megcsappanna.

Ez érvek meggyőzték az államtanácsot, ahol maga az elnök, Kaunitz is hangoztatta, hogy nincs még itt az idő Magyarországon a robotváltság megvalósítására. József azonban újból a leghatározottabban úgy rendelkezett, hogy elhatározása mellett „elkerülhetetlenül” meg kell maradni és semmi-féle egyházi vagy tanulmányi alapi jószágot nem lehet bérbeadni, míg az új rendszert nem vezették be.¹¹⁰

Azt elfogadta az uralkodó, hogy csak a rendes heti robot legyen megváltható, míg a hosszúfuvar, a földesúri fa beszállítása és az irtóvadászat

¹⁰⁸ Á. T. 1783 : 1056.

¹⁰⁹ József elhatározása a kancellária 1783. márc. 31. felterjesztésére: „Zum ersten Anfang kann zwar angetragenermassen auf den Gütern Diösgyőr, Altofen und Visegrad mit der Einrichtung der Versuch gemacht werden, doch ist meiner schon erklärten Willensmeinung zufolge diese Einrichtung weiters auf allen übrigen Gütern nicht minder auf den sämmtlichen von Geistlichen besitzenden und von aufgehobenen Klöstern, Jesuiten- und Fundationsgütern anzuwenden und mit deren Verarbeitung ganz ohnfehlbar nach und nach fürzuschreiten. Es kommt nicht allein auf die Reclurung der Robotten an, sondern wie es der Kanzlei schon mitgetheilte Vorschrift deutlich enthält, machet auch die Zerstücklung oder Verpachtung der Dominical und Mayergründe den vornehmsten Theil der Einrichtung aus; dann nachdem die Vermehrung der Population dabei der Vorgesetzten Haupt-Endzweck ist, so muss vorzüglich gut erachtet werden, mit neueren Ansiedlern derlei Gründe zu bestellen und in die bestehende Wirtschaftsgebäude selbe unterzubringen. Nur so weit diese nicht aufzubringen sind, wird nach aufgegebener Roboth auf die Verpachtung oder Bestand-Verlassung derlei Gründe an die eigenen Unterthanen für zu denken sein.

Überhaupt muss nach diesen der Canzlei schon bekanntgemachten Grund-Regulen, soweit sie auf jede Herrschaft nur anwendbar sind, auch bei der dortländischen Einrichtung sich genauest benommen werden, folglich ist zum Nach Verhalt auch die nämliche Vorschrift der hungarischen Kammer sammt allen Puncten mitzuteilen”. Á. T. 1783 : 1209. — Cane. : 1783 : 3185.

¹¹⁰ Á. T. 1783 : 4385. „Bei meiner Resolution hat es sein unabweichliches Bewenden . . .”

kötelezettsége továbbra is fennálljon. Az egész robotváltság és a jószágok felosztásának vezetését, a követendő eljárás megállapítását és ellenőrzését Zinzendorf Károly gróf, az udvari számvevőszék elnökének vezetése alatt álló bizottságra bízta. Ehhez kellett az osztrák örökös tartományok mintájára végrehajtandó reform ügyében a magyar kamarának fordulnia. „Egyszersmind azt a Magyarországon megtartott szokást — határozza el József —, hogy telkek parasztnak tulajdonul át nem engedhetők, meg akarom változtatni, ellenkezőleg a kamarai, valamint a tanulmányi és egyházi alapítványi birtokokon ezt a földbirtoklási jogot a parasztnak ezután meg akarom engedni.”¹¹¹

Nem kevesebbről volt tehát szó, mint az „incapacitas possidendi” megszüntetéséről.

József robotmegváltási rendszerének Ausztriában nagyszámú új parasztbirtok keletkezése, a szabadabb paraszti osztály megnövekedése volt az eredménye.¹¹² Nálunk azonban a magyar parasztságnak, amelynek a földesúri kizsákmányolás mellett, a gyarmati elnyomás miatt nem volt pénze, semmi haszna sem volt belőle. Amit az uralkodó egyik kezével adni akart, azt a másikkal, amikor a gyarmati kizsákmányolást fenntartotta, elvette.

Józsefnek leghívebb emberei is arra a meggyőződésre jutottak, hogy a robotváltság megvalósítása előtt a gazdasági politikán kellene változtatni. Gróf Teleki Sámuel, a nagyváradi kerület királyi biztosa, miután a budai klarisszák tulajdonát képező Szentjános faluban a robotváltságot végrehajtotta, de egy másik, Madarász nevű falu lakosait erre rávenni nem tudta, megjegyzi jelentésében, hogy „a robotváltság általános bevezetése előtt gyárak emelésére volna szükség”. A kancellária igazat ad neki: A robotváltság csak ott hozhat üdvös gyümölcsöket, ahol a paraszt más szolgáltatásokkal megváltott robotmunkáját az ipar neki megfelelő ágaiban tudja értékesíteni. „A mai helyzetben a paraszt tulajdonának egy fajtáját sem tudja kevésbé nélkülözni, mint munkaerejét.”¹¹³

A robotváltságra vonatkozó intézkedés csak arra adott módot, hogy a kamarai birtokokat a német telepesek utolsó, erős hulláma borítsa el. Haladónak tehát nem tekinthetjük. Mily messze állott mindez attól, amire Hajnóczy gondolt ismertetett beadványában!

Foglalkoznom kell bővebben az 1785. jobbágypátens kérdésével annak ellenére, hogy újabb marxista irodalmunkban többször is értékelték.¹¹⁴ Létrejöttének története bizonyítja, hogy József az örökös jobbágyság megszüntetésének kérdésében milyen habozó magatartást tanúsított, míg nem az erdélyi jobbágyseljárás határozott állásfoglalásra kényszerítette.

Az uralkodó itt is az osztrák sémát alkalmazta az eltérő magyar viszonyokra. Tudott dolog, hogy erdélyi utazásának benyomásai késztették arra,

¹¹¹ „Usu itaque in Hungariae regno hucum observato, quod nempe eiusmodi fundi subdito in proprietatem cedere nequirent, hoc ipso derogatum haberi volo, quin imo in cameralibus uti et fundi studiorum atque religionis bonis ius isthoc possidendi fundos ex nunc subditis concedo.” Canc. 1784: 10160. és 1784: 10709.

¹¹² K. Grünberg, i. m. I. 309. l.

¹¹³ O. L. Canc.: 1787: 2405. József ismételtén sürgette a kamarai birtokokon a robotváltság végrehajtását. Canc.: 1787: 14309.

¹¹⁴ *Bérlás Jenő*: Az 1784-i erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája. (a Spira György szerk. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790). Bp., 1952. 458. l. — *H. Balázs Éva*: A parasztság helyzete és mozgalmái (1780–1787). Századok, 1954. 550. l.

hogy gyorsan segítsen a parasztságon, és Pálffy Károly gróf kancellárhoz 1783. június 4-én intézett kézirattal az 1781. november 1-én először Cseh—Morvaország és Szilézia részére kiadott rendelete érvényesítését kívánta Magyarországon is, amellyel a „Leibeigenschaft” intézményét megszüntette. A magyar-erdélyi kancelláriának mindkét cseh-osztrák, 1781. november 1-én kiadott pátenst megküldte, mind azt, amelyről már szóltunk, a parasztok földszerezéséről és az azzal való szabad rendelkezésről, mind a személyes szabadságról szólót. A kancellária már június 14-én felterjesztésben bizonygatta, hogy az osztrák „Leibeigen” és a magyar jobbágy helyzete és így fogalma sem azonosítható. A magyar és az erdélyi parasztok (Unterthanen) két fő osztályba sorozhatók, amelyek közül az egyik Magyarországon szabad költözésű (*coloni liberae migrationis*), Erdélyben *inquilini* néven ismert, a másik neve *coloni haereditarii*. Az előzők, hacsak nem bizonyos meghatározott időre telepítették le őket valamely uradalomba, az Urbárium szerinti tartozásaik megfizetése után szabadon költözhetnek el, mint azt az 1723 : 61. tc. megállapítja. Ugyanígy vannak Erdélyben az inquilini, „ámbar az adóalap biztosítása és a föld jobb művelése érdekében előnyösebbnek fártották ezeket az inquilinusokat jó és lehetőleg gyümölcsöző módon arra bírni, hogy a földesuraktól, vagy községektől nekik átengedett földeken kölcsönösen megállapított feltételek mellett, lehetőleg megragadjanak és ne költözzenek ide-oda.”

Ami a második osztályt illeti, az úgynevezett jobbágyokat, szabadon bocsátó levél nélkül (ohne der Erhaltung der gewöhnlichen Manumissionalien) sem telkükről el nem távozhatnak, sem a nemesi rendbe fel nem vehetők.

Míg tehát az első rétegbe a kancellária csak a szerződéssel újabban letelepített jobbágyokat, az ún. taksásokat — túlnyomólag nem magyar nemzetiségűeket — sorozta, addig a régi telepítésűeket, amint az a XVIII. században valóban országszerte kialakult, örökösjobbágyoknak, röghözkötötteknek tekintette. Jellemző, hogy jogilag mivel okolták meg a jobbágyok nagy tömegeinek ezt a helyzetét. Mind Magyarországon, mind Erdélyben ez a két ország viszonyain, királyi adományleveleken, a fiskussal kötött adásvételi szerződéseken és „végül a törvényes öröklési joron nyugszik, amelynél fogva minden birtokos örökrészének birtokába ugyanazokkal a jogosultságokkal lép, amilyenekkel azt elődei birtokolták”.

A kancellária tehát törvényekre és a szokásjogra hivatkozik a röghözkötöttség igazolására. Melyek ezek a feudális elnyomást szolgáló törvények? Szent István II : 27. (Ha valaki szolgálait vagy szolganőit szabadon bocsátja...), 1622 : 27., 1715 : 101., 1723 : 60. tc. (valamennyi szökött jobbágy visszaszolgáltatásáról) és az 1632 : 30. tc., amely a jobbágyoknak csak földesuruk beleegyezésével történt megneveléséről szól.

Mindkét fajta a jobbágyoknak szabadon házasodhatnak, tanulhat mesterséget és szabad rendelkezési joggal bíró tulajdonosa annak a földnek, amely nem tartozik telkéhez és a földesúr házában csak megfelelő bér mellett köteles szolgálni.

Mindebből azt a következtetést vonták le a kancellária birtokos urai, hogy a magyarországi és erdélyi jobbágyok nem hasonlíthatóak össze az örökös tartományi parasztokkal. Tudva azonban azt, hogy az uralkodó a hozzá tömegesen befutó panaszok alapján másként gondolkodhatnék a jobbágyok helyzetéről, hozzáteszik : A parasztok panaszai és egyes földesurak kihágásai még nem engednek az egész osztály helyzetére következtetni.

Ily körülmények között az osztrák pátensek alkalmazása Magyarországon és Erdélyben felesleges, de a fennálló alkotmány mellett nem is lehetséges, mert a föld tulajdonjogából „az ország alaptörvényei” (a Tripartitumra hivatkoznak) mindazokat kizárják, akik nem igazi nemesek. A szabad költözés megengedése káros és több okból veszélyes volna. Sokan elhagynák földjeiket, másfelé költöznének, amivel meginogna a nádori porták szerint megállapított contributio.

Erdélyben meg az örökös jobbágyság megszüntetése román parasztnak a román fejedelemségekbe való kivándorlását idézné elő. Azután meg a földesurak kártalanítása is — amire Bécsben senki sem gondolt — sokba kerülne, „mert ők a jobbágyokat éppen tekintettel erre a személyfeletti jogra, drágábban vásárolták, mint a szabadköltözésű parasztokat”. A kancellária itt világosan ellentétbe kerül azzal az állításával, hogy Magyarországon és Erdélyben „Leibeigenschaft”-ról nem lehet szó.¹¹⁵

A felterjesztés a tipikus nemes-földesúri felfogást tükrözi vissza, de az elnéptelenedés és az adócsökkenés érveivel nem kevésbé befolyásolta az államtanács tagjait és magát Józsefet is, aki erősen a Sonnenfels-i populacionistikus elmélet hatása alatt állott. Az egyik államtanácsos (Reischach) szerint legalábbis Erdélyben más rendszabályoknak kell a tervezett reformot megelőzniök. Meg kell állapítani a jobbágy tartozásait és kötelezettségeit földesurával szemben, vagyis meg kell alkotni az erdélyi urbáriumot és csak azután lehet az örökös jobbágytságot megszüntetni.

József szemében döntő Martini véleménye volt: Mivel a kancellária azt állítja, hogy a két országban nincs „Leibeigenschaft”, nem lehet kifogása ugyanazon jogosultságok publikálása ellen, amelyeket az örökös tartományokban közzétettek. Így helyre lesz állítva az egyenlőség a magyar és az osztrák paraszt között, mert Ausztriában is csak akkor van megengedve a paraszt elköltözése, ha előbb helyébe elfogadható más gazdát állít a telekre.

József 1783. július 17-én a következőket rendelte el: *a)* szabad házasságkötés földesúri beleegyezés nélkül; *b)* mesterség szabad tanulása; *c)* a tulajdonnal való szabad rendelkezés; *d)* jobbágy a telkéből ki nem tehető, csak törvényes és bíróilag megállapított ok alapján; *e)* a robot és egyéb szolgáltatások az Urbárium szerint teljesítendő; *f)* a jobbágy ügyét a megyei ügyész tartozik képviselni; *g)* az udvari szolgálatra való kényszerítés megszűnik.

Hozzáteszi még az elhatározás: ha a kancellária úgy vélné, hogy a *jobbágy* nevet mint gyűlöletest el kell törölni és az ezzel összekapcsolt lealázást megszüntetni, mindezt e szó használata nélkül közzé kell tenni, a megyei és az uradalmi tiszteknek is meg kell tiltani e szó alkalmazását és ezzel is hozzájárulni a visszaélések megszüntetéséhez.¹¹⁶

A kancellária szerint a „jobbágy” nem ugyanaz, mint a „Leibeigen” és nem is gyűlöletes a parasztnak. E szó annyit jelent, mint a német „Unterthan” és így nem szükséges ezt a nevet megváltoztatni. Az uralkodó ehhez hozzájárult.¹¹⁷

II. József tehát állampénzügyi érvek hatása alatt elállt az örökös jobbágyság megszüntetésének, a szabadköltözés általános kimondásának szán-

¹¹⁵ Canc. : 1783 : 6806.

¹¹⁶ A. T. 1783 : 2458.

¹¹⁷ A. T. 1783 : 2739.

dékától. Augusztus 16-án kelt rendelete értelmében az erdélyi guberniumnak az alsóbb közigazgatási hatóságok részére kiadott rendeletében ezt olvassuk: „Minden, akár örökös, akár szabadköltözésű jobbágnak szabad legyen földesura hozzájárulása nélkül is házasságot kötni, tudományokat és mesteriséget tanulni és azokat gyakorolni, stb...” Az örökös jobbágság intézménye tehát kifejezetten továbbra is megmaradt. A szabadköltözés megvalósításáról a rendeletben, amelyet a hatóságok a földesurakkal és jobbágyokkal kötelesek voltak közölni, szó sem volt többé.¹¹⁸

II. József 1781. november 1. rendeletének a cseh korona országaiban fontos társadalmi következményei voltak. Nagy része volt az intézkedésnek abban, hogy cseh iparos réteg és intelligencia fejlődjék ki a parasztosztályból, és így jelentősen hozzájárult a cseh nemzeti újjászületéshez, ami aligha volt kibocsátásának célja.¹¹⁹ Nálunk az ország gyarmati helyzetében az 1783. évi rendelkezéseknek ilyen következményei nem lehettek.

Az erdélyi nagy román jobbágyfelkelésnek kellett bekövetkeznie, hogy II. József túlhaladjon társadalmi reformokban azon a vonalon, amelyen 1783-ban állampénzügyi okokból bizonyára csak kétségek között állt meg. Határozatlanságát bizonyítja, hogy már 1783 végén a magyar-erdélyi kancellária egyik kérdezősködő felterjesztésére, amelyet az örökös jobbágyok költözése ügyében hozzántézett, figyelmeztette a kormányszéket, hogy a cseh országokban a „Leibeigenschaft” nem kevésbé alapult hagyományon, mint a jobbágság Erdélyben. „Az emberiség és az állam java megkövetelte, hogy ezt a kereszténynépszámára legkevésbé illő alávetettséget megszüntessék.” A magyar országok számára hasonló rendelet közzétételét már néhány hó előtt elrendelte. Ha ez megtörtént volna, a hozzá intézett kérdés fel sem vetődött volna.¹²⁰ Láttuk, hogy az ő hozzájárulásával nem történt meg.

Berlász Jenő már rámutatott arra, hogy az 1785. évi jobbágypátens az erdélyi véres osztályharc hatása alatt jött létre.¹²¹ Jankovich királyi biztosnak vizsgálata és jelentései alapján a császár 1785. május 24-én kéziratot intézett a kancellárhoz, amely három tényre vonatkozott: 1. a jobbágság megszüntetését mindeddig különösen Erdélyben még nem hajtották végre; 2. Ezt már régen pátenssel közhírré kellett volna tenni. 3. Mindenkinél teljes szabadsága van összes személyi cselekedeteiben, szabadon rendelkezhetik birtoka felett és azt gyermekei között feloszthatja. A kancellária azt válaszolta, hogy a kiadott körrendelet annak idején jóváhagyás végett az uralkodó elé terjesztették. Magyarországon pátensek nincsenek szokásban és amit köztudomásra akarnak hozni, azt leiratban közlik az országos hatóságokkal (Landesstellen), amelyek azt körlevelekben publikálják. Ha Őfelsége ennek megtörténtén kételkedik, az új közzétételt elrendelheti, vagy azt pátensbe foglalva is elterjesztetheti az országban. De nem tahácsolja ezt Erdélyben az urbáriumszabályozás végrehajtásáig, mert az amúgy is gyanakodó népnél újabb mozgalmakra adna alkalmat. Végül is újból befolyásolni akarták az uralkodót: a személyes szabadság amúgy is megvan, de az államnak (vagyis az adózásnak — E. F.) nagy kárára lenne, ha ez a szabad költözésre

¹¹⁸ Bruckenthal báró, az erdélyi gubernium elnöke kifejezetten közli 1785-ben Jankovich Antal gróf királyi biztossal, hogy „a személyes »Leibeigenschaft« vagy jobbágság ügyében” nincs semmi más rendelkezés. — Acta Invest. contra Horia etc. 488.

¹¹⁹ Kamil Krofta, i. m. 349. l.

¹²⁰ A. T. 1783 : 4311. — 1783. nov. 26.

¹²¹ I. m. 454. l.

(willkürliches Hin- und Herziehen) is kiterjedne. A valósággal leginkább ellenkezett a kancelláriának az az állítása, hogy a vagyonnal való szabad rendelkezésben már eddig is ugyanaz volt a paraszt joga, mint a nemesé.

Az államtanács (főleg Martini) véleménye alapján József elrendelte, hogy engedményeit az országban használt minden nyelven megfogalmazott pátensben kell közzétenni, hogy azokról mindenki tudomást szerezhessen. A szabadköltözés jogát világosan ki kell mondani, amint erről az 1547 : 26-30. tc.-k rendelkeznek. A tulajdont illetőleg a Trip. P. III. T. 29—30. cikkei, amelyek szerint a parasztoknak bizonyos esetekben szabad más örököst is tenni, mint saját gyermekeit, fel kell újítani és körülményesen újra publikálni. Nem lehet több, a szabadság visszaszerzésére irányuló pert (de revindicanda libertate) túrni. Végül az úrbérrendezést Erdélyben sürgősen meg kell valósítani.¹²²

A kancellária még mindig megpróbált a szabadköltözés ellen érvelni, mint amely felesleges, amióta a jobbágy királyi védelem alatt áll(!), szabadon házasodhatik és ipart űzhet. A „de revindicanda libertate” indított pereket nem kellene megszüntetni, hisz azok a jobbágyok hasznáival járnak. Közvetett úton akarták a szabadköltözést kérdésessé tenni, egyenes kimondását újból megakadályozni. Ilyen perekre nem lehetett semmi szükség, ha minden jobbágynak amúgy is megvan a költözési joga.

Az uralkodó azonban most már ragaszkodott elhatározásához: a pátensnek mindjárt az elején meg kell mondani, hogy a jobbágy elnevezés az ő jelentésében (ti. örökösjobbágy — E. F.) egészen megszűnt (ganz aufgehoben sei), ennél fogva minden magyarországi és erdélyi bármilyen nemzetiségű paraszt szabadköltözésű embernek tekintendő, és hogy „ezt a közjó és a minden embert a természettől és az államtól megillető személyes szabadság megköveteli”. Minthogy mindenkit megillet a szabadság, az ennek visszaszerzésére irányuló perek megszüntetendők és ezt a pátens elején meg kell említeni.¹²³

Még egy utolsó pénzügyi nehézséget hozott fel a kancellária: mikor a kincstár magánfeleknek adott el uradalmakat, a kamarai becslés az örökösjobbágyokat mindig drágábbra becsülte, mint a szabadköltözésűeket és azokat jobban megfizették neki. A birtokok osztályánál is az örökös jobbágyokat mindig magasabban értékelték, mint a szabadköltözésűeket, „mert az előbbieket biztos és változatlan birtoknak, az utóbbiakat pedig nembiztos munkaerőnek tekintették”. Mivel jelenleg a parasztok mindkét osztályát egyenlőnek kell venni, lehetséges, hogy az ilyen vásárlók méltán felhasználják az alkalmat, hogy a királyhoz kártalanításért folyamodjanak, amire Öfelsége már 1783. június 4-én kelt kéziratában hajlandónak jelentette ki magát.

Ez valóban így is volt, de az elhatározásban az uralkodó nagyon megfelelő választ adott a kancellária aggályaira. Arra utasította legfőbb kormányzószékét, hogy esetről esetre jelentse neki, ha valaki kártérítésre tart igényt. Az ilyen egykori vevőnek fizessék vissza a vett jószág vételárát, amely a kamarai becslés alapján köztudomás szerint amúgy is alacsony volt, és azután adják el másnak a jószágot. Jól tudhatták Bécsben, hogy ilyen igényekkel senki sem fog fellépni, ha tudja, hogy az olesón vett ingatlant vissza kell adnia.¹²⁴

¹²² Á. T. 1785 : 2753.

¹²³ Canc. : 1785 : 9865.

¹²⁴ 1785. aug. 11. Canc. : 1785 : 10376.

Így jött létre az 1785. augusztus 22-i pátens, amely lényegesen túlmegy az 1783. évi rendeleten mind tartalmában, mind kihirdetési módjában. A többlet az örökös jobbágyság végleges megszüntetése, a költözési szabadság általános kimondása.¹²⁵ Most már valóban mindenféle nyelven közzétéve mindenkinek tudomására juthattak az engedmények.

Ezek szerint nem állja meg helyét H. Balázs Évának az az állítása, hogy a jobbágypátens nem tulajdonítható a nagy erdélyi román parasztfelkelés következményének, és hogy e felkelés hatása csak az volt, hogy az 1783-as rendeletet 1785-ben újból ki lehetett adni.¹²⁶ A felkelés következménye az volt, hogy az örökös jobbágyságot nem lehetett többé visszaállítani, véglegesen megszűnt. Így tehát a román jobbágyság véres osztályharcának gyümölcsét az egész magyarországi és erdélyi jobbágyság élvezte.

Az erdélyi hatóságoknak a rendelet kibocsátása után még mindig voltak pénzügyi aggályaik, vagy legalább is ezekbe iparkodtak a rendelettel szemben érzett ellenszenvüket burkolni. Miután a pátens megszüntette a különbséget az inquilini és az örökösjobbágyság között, a gubernium és a kincstartóság szerint méltányos volna, hogy utóbbiak évente, ne mint eddig két, hanem miként a szabadköltözőesűiek, három forint fejadót fizessenek. Ezt az uralkodó elutasította, mivel a jobbágyság helyzetén könnyíteni akar, nem pedig azt súlyosabbá tenni.

A kormányzások szerint meg kell akadályozni, hogy a most már szabad jobbágyság bármikor elhagyhassa telkét és ne csak a földbirtokost károsítsa meg, aki nem tud a telekre mást tenni, hanem az adóját se fizesse meg. A költözés meg nem engedhető, míg a jobbágyság nem állít mást maga helyett, hogy a föld megművelés nélkül ne maradjon. A döntés szerint a telek elhagyását illetőleg az osztrák rendszabályokat kell érvényesíteni.

Más aggály volt az erdélyi kormányzások részéről az örökös jobbágyság magasabb vételára és értékesítése akár adásvétel, akár csere útján. Ezeket még „telek nélkül” is drágábban értékesítették, ami kártérítési igényekre adhat alkalmat.¹²⁷ Ugyanazt a választ kapták, mint a kancellária már előbb.

Legfontosabb következménnyel a kormányzásoknak az a kérdése járt: mi történjék azokkal a jobbágyságokkal, akiket gyermekkoruktól fogva a földesúr neveltetett és valamely mesterségre kitaníttatott (ti. hogy azután örökös jobbágyságai legyenek — E. F.), továbbá mi legyen a paraszti gazdasági alkalmazottakkal, akik esetleg alkalmatlan időben hagynák ott szolgálatukat. Az államtanácsban ez volt a vélemény: Azoknak a jobbágyságoknak, akiket uruk költségén neveltettek mesterembereknek, ha erre vonatkozó szerződés van közöttük, bíróilag megállapítandó kárpótlást kellene adni, „mert különben újabb alkalom adódnék a jobbágyság rovására, akik mindig a gengébbek, a szabad elköltözést megnehezíteni és ők (mivel legtöbbnyire akarat nélküli gyermekek voltak) a mesterségre való adással juttatott jótéteményre nagyon ráfizetnének”.

¹²⁵ Tartalmát l. *Berlász J.*, i. m. 458. l.

¹²⁶ I. m. 551. l.

¹²⁷ „... nachdem die erbliche Unterthanen selbst nach der Kameral Schätzung ihren Käufern höher als die freizügige angeschlagen und darin mehrere theils von Privat Partheien, theils selbst von dem Fisco um diesen höheren Anschlag und ohne Grundstücken erkaufte oder wie es sonderheitlich mit den zur Gränz-Miliz abgetretenen Ortschaften geschehen, eingetauschet worden...”

József elhatározása erre az volt, hogy az örökös tartományi cselédrend-tartást a magyar országokban is be kell vezetni.¹²⁸

Az örökös jobbágyság megszüntetése Erdélyben, ahol az Urbárium évtizedes tárgyalás után sem tudott létrejönni, újabb mozgalmakat keltett. Ez nem terjeszkedhetett ki arra a területre, amelynek parasztjait a Horia—Kloska felkelés elnyomása után jelentős katonai erők tartották féken, de Küküllő megyében és Udvarhelyszéken a kormánysszékeket megijesztő arányokat öltött. Már a pátens hírére megkezdődött a jobbágyok részéről a szolgáltatások megtagadása (Widersetzlichkeiten). A kihirdetés után pedig tömegesen azt hangoztatták, hogy nem kell többé robotot teljesíteniük, és telkeik most már minden földesúri jog megszüntével teljesen az övék. Sokan abbahagyták a munkát és elhagyván lakóhelyeiket, felkeltek uraik ellen. Urasági tiszteket vertek meg. A földesurak vetését marháikkal legeltették, pusztították az urasági birtokokat anélkül, hogy ellenállással találkoztak volna. Udvarhelyen már formális büntetést állapítottak meg azok ellen, akik robotszolgálatot teljesítenének. Azt is mondták — teljesen félreértve a való helyzetet —, hogy a császár halállal bünteti azt, aki az uraságnak dolgozik.

A megyei tisztviselők tehetetlenek voltak a mozgalommal szemben. Ennek résztvevői, mivel az Urbárium előkészítésével kapcsolatban a hatóságok kezdték a jobbágyföldeket összeírni, keservesen szerzett irtvány- és egyéb szabad földjeik elvesztésétől, kisajátításától is tartottak, ami nem csekély mértékben izgatta őket. A gubernium biztosokat küldött ki a rendelet megmagyarázására.

A kancellária nem titkolta nézeteit az uralkodó előtt: Az ő engedményei izgatták fel a jobbágyokat, akik pedig már „különb helyzetben vannak, mint az örökös tartományok parasztjai”. Elejét kell venni ennek a zavarnak, nehogy olyan dolgok történjenek, mint az elmúlt télen (ti. Hória—Kloska alatt — E. F.). Újabb pátens kiadását javasolták, amelyben a császár rosszalja, hogy szándékát félremagyarázták és kijelenti, hogy nem akarja a nemességet jogaitól megfosztani és a jobbágyokat kötelezettségeik alól felmenteni. Ezt a pátent katonaság jelenlétében kellene kihirdetni, szükség esetében a lázadókat elfogatni, a felbujtókat a többiek előtt megbotoztatni és vasra veretni. Csak ilyen módszerrel lehetne a kancellária szerint rémületet elterjeszteni és nagyobb bajt elhárítani. A kancellária tehát tipikusan nemes-földesúri módon akarta a mozgalmat elfojtani. Az államtanács tagjai is pártolták új pátens kiadásának gondolatát, a bűnösök példás megbüntetését, ami azonban a hatóságokra is terjedjen ki, ha azok törvényellenesszigorúsággal járnak el.

József megütődött hatóságai javaslatán és megrögtte azokat. „Ha új közzétételekkel és pátensekkel csak a már kibocsátottakat akarják megerősíteni, akkor a közönség sem a már kibocsátott, sem a kibocsátandó rendeletek iránt nem lehet bizalommal; ha tehát egy dolgot, amilyen ez a mostani (ti. az örökös jobbágyság megszüntetése — E. F.), nem akarnak, ha a legfőbb jónak azt tartják, hogy a jobbágyokkal a régi zsarnoki elvek szerint járjanak el, akkor a legkisebb alkalmat is, amilyen ez a mostani, felhasználják, hogy a leghelyesebb elveket felrugják, vagy azokat gyengítsék”. Szerette volna, ha az úrbérszabályozás Erdélyben megelőzte volna a jobbágypátens kibocsátását, „az, hogy a kancellária, és különösen a gubernium és a megyei tisztviselők az urbáriumszabályozást hanyagságból, vagy elegendő buzgalom hiányá-

ban nem hozták létre és vonakodnak vele, hogy a jobbágyságot kitörésekre csábítsák, amelyek alkalmat adnak arra, hogy keményebben bánjanak velük és a korábbi visszaéléseiket újból helyreállítsák, csak az ő hibájuk". Az urbárium-szabályozást ezért minden megyében meg kell valósítani, a szabadköltözésről szóló pátenst „minden pontjában” életbe kell léptetni. „Ha vannak abban nem elég világos helyek, akkor csak az itt fennálló és nemrég megfogalmazott cselédrendtartást kell Magyarországon és Erdélyben szintén azonnal bevezetni. Mivel pedig már évek óta hiába szorgalmazta az úrbérszabályozást, aminek elmulasztása a végrehajtó szerveken múlik, azért Erdélyben is a főispánokat királyi biztosokkal kell felváltani.¹²⁹

Kormányzóségeinek ilyen megdorgálása után József mégsem tagadta meg a katonai karhatalmat az újabb erdélyi jobbágymozgalmak leverésétől. De nem is tehetta, ha a feudális viszonyokat fenn akarta tartani, amint azok megváltoztatására irányuló szándéknak semmi nyomát sem találjuk. A császár utasította a katonaságot, hogy a polgári hatóságoknak adjon támogatást a nyugalom helyreállítására.¹³⁰

A kormányzóségek, ha már nem akadályozhatták meg a földbirtokos osztály érdekében az örökös jobbágyság eltörlését, a szabad költözést akarták megnehezíteni. Kihirdették ugyan a pátenst megyénként, amint azt az uralkodó kívánságára jelentették,¹³¹ de olyan módon, hogy az elköltözést csak akkor engedti meg a földesúr, ha a jobbágy maga helyett „megfelelő” más jobbágyot állít a telekre. József erről 1786-i utazása alkalmából szerzett tudomást. Újabb kéziratot intézett Pálffy kancellárhoz, „mivel ilyen ürüggyel az örökös jobbágyság megszüntetésének szándékát teljesen megghiúsítják”.¹³²

Ezért most már annak kihirdetését követelte, hogy minden jobbágy, ha nincs adóssága, szabadon elköltözhetik és elégséges, ha bármely nemzetiségű vagy vallású jobbágyot állítanak a telekre, még akkor is, ha annak kevesebb igája van, mint az elköltözőnek.¹³³

A kancellária azzal védekezett a „megfelelő” jobbágyra vonatkozólag, hogy ennek kihirdetésére szükség volt, mert Magyarországon és Erdélyben a gyér népesség mellett sokszor nehéz valakit kapni az elköltözött jobbágy helyébe, de az új hirdetménybe is be akarta venni, hogy az elköltöző olyat állítson maga helyébe, „akinek annyi igásmarhája van, amennyi a föld megművelésére szükséges”. A császár ezt a feltételt a hirdetményből kihagyatta.¹³⁴

1786. június 22-én kelt az osztrák cselédrendtartás mintájára készült rendelet, amelynek célja volt a gazda—cseléd viszony szabályozása és az e téren uralkodó önkény megszüntetése. Alapelve ugyan a szerződési szabadság volt, de a feudális felfogás még több kérdésben kifejezésre jut benne.¹³⁵

A jobbágyságot a kisajátítás szemében is biztosítani akarta II. József, amikor adott esetek következményeképp elrendelte, hogy Magyarországon is csak azokban az esetekben lehet kisajátítani, amelyekben az örökös tartományokban is meg van engedve. Mégpedig: a) ha telkét nem törekvő gazda

¹²⁹ Á. T. 1785 : 4550. — Küküllő megye 13 községének sérelmeiről. Á. T. 1786 : 184.

¹³⁰ Á. T. 1786 : 3461.

¹³¹ Canc. 1786 : 3461.

¹³² „Da aber unter diesem Vorwand die Absicht des aufgehobenen Jobagiats gänzlich vereitelt wird . . .”

¹³³ 1786. aug. 5. Lemberg. Canc. 1786 : 9228.

¹³⁴ Canc. 1786 : 10245. — Á. T. 1786 : 3365.

¹³⁵ Bővebben foglalkozik vele *Révész László* kandidátusi értekezése: Gazda—cseléd jogviszony története a XVIII—XIX. században. — Tézisek, 1955.

(emsiger Hauswirth) módjára műveli meg; b) ha az ingatlana értékének kétharmadán túl eladósodik; c) ha a földesúrnak tartozó szolgáltatásokat egész évben nem teljesíti anélkül, hogy valami természeti csapásra hivatkozni tudna; d) ha engedetlen és ellenálló, jöllehet emiatt már büntetésekben részesült.¹³⁶ Ez a rendelet csak pártatlan bíróság és hatóságok kezében biztosíthatta volna a jobbágyságot földesuraik önkényével szemben, amit az úriszékről és a megyei bíróságokról ugyancsak nem lehet mondani.

A földesurak javát kiszolgáló bíraskodáson a császár a Vas megyei Batthyány birtokról ismételtén, közvetlenül hozzáérkező panaszok hatása alatt úgy akart segíteni, hogy előbb általános intézkedést rendelt el: valahányszor úrbéri ügyben jobbágypanaszok futnak be (földesúri visszaélések miatt — E. F.), a földesurat, illetve képviselőjét és a panaszos jobbágyságot a megye útján ki kell hallgatni, az erről szóló jegyzőkönyvet a kormányzékhoz küldött jelentéshez csatolni és döntés végett a hozzá felterjesztett javaslat-hoz eredeti példányban mellékelni.¹³⁷

Ennél tovább menve az örökös tartományokban érvényben levő úrbéri peres eljárás alkalmazását is meghagyta kormányzékának.¹³⁸ Ezeknek egy évig tartó tárgyalása után bocsátotta ki 1787. február 15-én az igazságügyi pátenseket, amelyek, mint már megállapították, éppúgy hivatva voltak a feudális társadalmi viszonyokat, a földesúri elnyomást védelemben részesíteni a jobbágysággal szemben, mint ezeket megvédeni a földesurak túlkapáisaival szemben.¹³⁹

Ezzel kapcsolatban akarta megoldani József a jobbágyság hivatalos védőinek uralkodása elején már sokat tárgyalt kérdését is. 1786. szeptember 26-i elhatározása értelmében a helytartótanácsnál és az erdélyi kormányzóságnál, továbbá a királyi táblánál egy-egy jobbágyságvéd (Unterthans-Advocat), a magyar-erdélyi kancellárián egy-egy ágens volt hivatva a jobbágyság érdekeit képviselni. Mivel ez a képviselőlet ingyenes volt, az ügyvédek részére havi 2000, az ágenseknek 3000 forint állami fizetést és egy-egy írnok tartásának költségét (300—400 forint) állapította meg. Hivatali utasításuk osztrák mintára készült.¹⁴⁰

A terjedelmes eljárási szabályok az évszázados úriszéki és megyei gyakorlattal szemben nem érvényesülhettek. József uralkodásának a török háború viszontagságos utolsó éveitől kezdve különben sem voltak ilyen újításra alkalmasak. Egy reformját azonban, amelynek keretében a keresztyénvitelében következetes volt az uralkodó, nem felejtette el a jobbágyság, hacsak néhány év alatt is érezhette hatását. Ez a jobbágyságot leginkább megalázó, a legtöbb visszaéléssel járó büntetésnem, a botozás eltörlése volt. Földesúr és ispán, megye és szolgabíró egyaránt korlátlanul élt a büntetésnek ezzel a leggyűlöltebb módjával, amely a XVIII. század folyamán lett általánosan használttá, a földesúri szolgáltatások, az engedelmisség kikényszerítésének, a jobbágyság elnyomásának legfontosabb eszközévé. Féktelen alkalmazása, mint láttuk, nem egyszer tette beteggé, nyomorékká a jobbágyságot.

¹³⁶ 1786. jan. 28. Canc. : 1786. 626.

¹³⁷ 1786. márc. 2. Canc. 1786 : 3223.

¹³⁸ Canc. 1786 : 11836. — Á. T. 1786 : 3931.

¹³⁹ *Berlász Jenő*, i. m. 461. s. köv. l. részletesen foglalkozik ezekkel az intézkedésekkel.

¹⁴⁰ Canc. : 1786 : 14510.

A kancelláriának először egy Temes megyei ügygel kapcsolatban tett felterjesztésére, ahol is egy kamarai gazdatiszt kiméletlenül botoztatta a jobbágyokat, küldte meg 1786. január 2-án az örökös tartományok részére 1781. szeptember 1-én kibocsátott pátensét, amely megállapította, miként büntetendők „az ellenálló jobbágyok” (widerspenstige Unterthanen) és rendelte el, hogy jövőben Magyarországon is ehhez tartsák a hatóságok magukat.¹⁴¹ A pátensben a botozás nem szerepel a büntetésnemek között. Február 6-án egy nyitrai visszaélés a botozás határozott megtiltását eredményezte.¹⁴² Június 9-én a lévai uradalom kapott ilyen parancsot.¹⁴³ Erdélyben a küküllővári uradalom jobbágyai panaszkodtak, hogy a tisztek kényük-kedvük szerint verik őket. József a kancelláriának halogató felterjesztésére utasítást adott június 24-én arra, hogy a „legélesebben” meg kell tiltani Erdélyben is a földesuraknak, hogy a jobbágyokat botozással büntessék.¹⁴⁴

A helytartótanács vonakodását jellemzi, hogy csak augusztus 29-én közölte köriratban a megyékkel a testi büntetés megtiltását.¹⁴⁵

Nem volt Józsefnek a szabad költözés megengedésén kívül egyetlen, a jobbágyokra vonatkozó rendelete sem, amely oly nagy ellentmondást váltott volna ki a hatóságok és a földesurak részéről, mint a botbüntetés eltörléséről szóló. A megyék, a földesúri érdekek mindenkori képviselői, egymásután írtak fel ellene a helytartótanácshoz. Nógrád megye felirata szerint „mivel a köznép állapota még távol áll a kívánt műveltségtől”, attól kell tartani, hogy a verés megszüntetése arra fog vezetni, hogy a nép, „az engedelmesség féke meglazulván, először a községek bírait, majd a földesurak tisztjeit inzultálja, végül is merészsége fokról-fokra erősödven, a hatósági tekintélyt is meg fogják vetni”. E következményeket börtönnel és kényszermunkával elhárítani nem lehet. A tapasztalat szerint sokan a börtönbüntetés kitöltése után inkább szeretnék, ha az tovább tartana, mert otthon alig van falat kenyerük, míg a börtönben rendesen kapnak kenyeret és kevés húst is. Ha minden kihágásért, amelyet a helyszínen eddig sommásan botozással büntettek, börtönbüntetést kellene alkalmazni, nem volna a megyének elég helye a börtönökben. Az uradalmaknak meg alig vannak börtöneik. Amúgyis egyre többet panaszkodnak a földesurak az ispánnak, hogy a jobbágyok mind makacsabbak és ellenállóbbak lesznek. Ezeknél a verés eltörlése nem hozna semmi eredményt. Ha a kiszabott kényszermunkában valaki ellenálló, hogyan lehetne másképp, mint bottal büntetni? A kancellária maga is azon a véleményen volt, és arról értesítette a helytartótanácsot, hogy a botozást csak a földesuraknak kell beszüntetni, a megyei hatóság továbbra is élhet a botbüntetés jogával. Ezt az uralkodó megkérdézése nélkül tette.¹⁴⁶

A helytartótanács még erősebb érveket hozott fel a botozás megengedése érdekében, olyanokat, amelyeket, mint hitte, nem téveszthetik el hatásukat. A kamarai birtokok intézői azt jelentik szerinte, hogy a parasztok megtagadják az engedelmességet, a robotot csak önkényesen, amikor nekik tetszik, szolgáltatják. Így a zombori kamarai intézőség nagyterjedelmű földjein a gabonát még késő ősszel sem lehetett a csűrökbe beszállítani, a szükséges

¹⁴¹ Canc. 1786 : 761.

¹⁴² Canc. 1786 : 1889.

¹⁴³ Canc. 1786 : 7654.

¹⁴⁴ Canc. 1786 : 9420.

¹⁴⁵ Canc. 1786 : 14591.

¹⁴⁶ Canc. 1786 : 11368.

építkezéseket abba kellett hagyni. Mindennek oka az ispánok szerint a testi büntetés megszüntetéséről közzétett pátens. A parasztok „vakmerő viselkedése” a hadsereg eltartását veszélyezteti, mert nem lehet a raktárakban megfelelő mennyiségű gabonát, a Dél-Magyarországon állomásozó nagyszámú lovasság részére szénát felhalmozni. Általában a termelés az uradalmakban is vissza fog esni, és így a hadsereg szükségleteit nem lehet majd fedezni. „A szomorú tapasztalat mindeddig bebizonyította, hogy a hazai népek gondolkodásmódja műveltségében még nem tett olyan előhaladást, hogy Ófelsége atyai rendelkezései olyan üdvös következményekkel hatnának reá, amilyenekre azok céloztak; sőt ellenkezőleg, a népet olyan tévutakra vezetik, hogy lebecsüli a távoli és az ő nézete és gondolkozása szerint enyhének tetsző büntetést és a magas rendelkezésekkel visszaél.” Ha a parasztokat — írja tovább a helytartótanács — sürgős munkák idejében robotra rendelik ki, s azok megtagadják a munkát, vagy nagyon késedelmesekek, mit érnek el a földesurak panasztételével? Mire mennekazzal, hogy a parasztokat kényszerszermunkára vagy börtönre ítélik? A termelésben beállott veszteséget az sem pótolná, ha a paraszt utóbb teljesítené a kényszerszermunkát. A bebörtönzés a munkát megtagadók nagy száma miatt nem járna eredménnyel. Honnan vegyenek elegendő börtönt, elegendő bilincset és börtönőrt?!

Úgy vélte tehát a magyar kormánysszék, hogy minden halasztást nem tűrő esetben, ahol veszély és kár forog fenn, a földesúr testileg is megfenyíthesse jobbágját. Ez azt jelentette volna, hogy a földesúr ispánjai megint tetszésük szerint botozhattak volna.¹⁴⁷

A kancellária teljesen magáévá tette ezt az érvelést és felterjesztésében javasolta a botbüntetés sürgős esetekben való alkalmazását azzal a rendelkezéssel, hogy minden alkalommal jegyzőkönyvet vegyenek fel a büntetés okáról és körülményeiről. Ez csak azt jelentette volna, hogy a kimért ütések száma, esetleg nem pontosan, írásban is meg lett volna örökítve anélkül, hogy ez a földesúri tiszteket a legkevésbé is komolyan korlátozta volna a jobbágyok verésében. József ragaszkodott elhatározásához azzal, hogy ha a földesurak részéről kiszabott büntetéseknek nincs meg a megfelelő hatásuk, forduljanak a megyéhez, amely az ügyet megvizsgálja és „a valóban makacsokat megbünteti”.¹⁴⁸

Nehéz volt azonban a földesurakat és a „botos” ispánokat a verésről, a robot kikényszerítésének legfőbb eszközéről lemondadni. József minden hozzá eljutó panaszt lehetőleg orvosolt és a földesurakat érzékeny oldalon büntette jobbágyaik megveréséért: anyagi kártérítéssel tartoztak a megvert jobbágyoknak. Rendesen minden ütésért egy forintot, ha a jobbágy a verés következtében munkaképtelenné vált, minden elmulasztott napért a napszámot (17 kr.) és az esetleg felmerült gyógyítási költségeket is meg kellett javára fizetni. Olyan eset is előfordult, hogy az urasági mézsárszéknek való 7 forintos tartozás behajtásánál embertelenül megvert jobbágy egy évig munkaképtelenné vált, és ezért részére a vásár- és ünnepnapok leszámításával egész évre napi 17 kr. megfizetését rendelte el a császár.¹⁴⁹ Súlyosabb megtorlás eszközeivel nem élhetett a feudális rendszer mellett, amelyhez pedig ragaszkodott. De még így is a félrendszabálynak tekinthető rendelkezés, a vissza-

¹⁴⁷ 1787. okt. 17. Canc. 1787 : 13940.

¹⁴⁸ Canc. 1787 : 14721.

¹⁴⁹ Canc. 1787 : 3471. — Á. T. 1787 : 1465.

élések gyakrabban előforduló megtorlása befolyásolta mind a jobbágytömegek, mind a nemesség hangulatát az uralkodó irányában.

Nem kevésbé érintették a nemesi földbirtokos osztályt azok a gazdasági vonatkozású rendszabályok, amelyek túllépve az 1767. évi Urbárium kereteit, némi előnyöket akartak a jobbágyoknak biztosítani. Ezekkel szemben a nemesség érdekeit érvényesítő hatóságok most már az Urbáriumra hivatkoztak, amelynek szabályai irányadók, holott Mária Terézia rendeletét eddig törvénytelennek tekintették. Így történt ez, mikor József 1786. november 6-án megengedte, hogy saját termésű borát mindenki nagyban vagy kicsinyben egész éven át eladhatja. A kancellária ezt csak a városi polgárookra akarta értelmezni, de semmiképpen sem a jobbágyokra, akiknek az Urbárium a kocsmáltatást csak fél, illetőleg ha maguk nem termelnek bort, negyedévre engedte meg. József az államtanácsosok többségének javaslata ellenére is kitartott eredeti elhatározása mellett.¹⁵⁰

Réde, Veszprém megyei község panasza tárgyában, hogy a földesúr nem engedi be a faluba a szárnyasok vásárlóit, és ezt az úriszék és a megyei szék is jóváhagyta, József elrendelte, hogy nemcsak a szárnyasokra, hanem minden jobbágyi termékre vonatkozólag meg kell szüntetni a földesurak elővételi jogát. Jobbágy annak adhassa el azokat, akinek akarja.¹⁵¹ Hiába hivatkozott a kancellária az Urbáriumra (7. p. 3. §), amelynek értelmében a földesurak a mindenkori piaci áron megvehetik jobbágyaik piaci árúit, az államtanácsban kifejtették, hogy mily nagy haszonnal járna a jobbágyoknak a vevők szabad versenye és a császár megmaradt elhatározása mellett.¹⁵²

1786. november 1-én kéziratot intézett a császár a kancellárhoz: Mivel igen sokszor megtörténik, hogy a földesurak késedelmesen szedik a jobbágyoknak a földeken hagyott terméséből a kilencedet és a tizedet, és a közbejött rossz időjárás miatt a termés csaknem teljesen tönkremegy, elrendeli, hogy miután a jobbágyok bejelentették az aratás befejezését, a kévében vagy keresztben álló gabonából 24 órán belül ki kell jelölni a szolgáltatásokat. Ez idő eltelte után a jobbágyinak jogában áll azokat a községi előjárósággal kijelölni, hátrahagyásuk után a többi termését behordatni.¹⁵³

A helytartótanács több megye kívánságára felírt ez intézkedés ellen, mint amelyet lehetetlen végrehajtani, de a kancellária úgy vélte, hogy be kell várni a tapasztalatokat e téren. A császár is ezen a nézeten volt.¹⁵⁴

Józsefnek még két intézkedését kell megemlítenem. Az egyikkel a jobbágygazdaságok túlságos felaprózódását akarta megakadályozni. A parasztnak csak abban az esetben engedte meg földjének fiai közötti felosztását, ha abból több „rendes parasztgazdaságot” (ordentliche Bauernwirtschaften), azaz a megélhetést biztosító gazdaságokat lehet kialakítani, egyszersmind megküldte a helytartótanácsnak megtárgyalás és alkalmazás céljából az örökös tartományok parasztjai részére kiadott örökösödési pátenst. Ez a legidősebb fiú öröklési jogát biztosította az ingatlanban, míg a többiek becslés alapján kifizetendők voltak.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Canc. 1786 : 13269., 14507. Á. T. 1786 : 5044.

¹⁵¹ Canc. 1786 : 9442. — Á. T. 1786 : 3068.

¹⁵² Canc. 1786 : 10350. — Á. T. 1786 : 3427.

¹⁵³ Canc. 1786 : 12346.

¹⁵⁴ Canc. 1787 : 5562., 7665.

¹⁵⁵ 1788. júl. 27. Canc. 1788 : 10876., 12345. — Á. T. 1788 : 2362.

A rendelkezésnek, amely a régi szokásjoggal ellenkezett, érvényesítésére József uralkodásának hátralevő rövid idejében már nem volt mód. Épp így nem válhatott valóra az a rendelete, hogy a földesurak aratás idején egy héten csak három, de nem egymás után következő napon kívánhatnak meg robotot jobbágyaiktól.¹⁵⁶

5. A jobbágypolitika hatása

II. József jobbágyrendeleteinek ismertetése után fel kell vetnünk a kérdést: mi volt azoknak eredménye, hatása? Tudjuk, hogy a császár, mikor 1790. január 28-án kórtól és csalódásoktól megtörtén rendeleiteinek túlnyomó részét hatálytalanította, a jobbágyokra vonatkozókat továbbra is fenn kívánta tartani. A forrongó nemesség azonban halála után hamarosan hatályon kívül helyezte azokat. Egy kivétellel: az örökös jobbágyságot visszaállítani többé nem lehetett. Az 1790/91. országgyűlésnek törvényt kellett hoznia megszűnéséről, a szabad költözésről (35. tc.). Ez volt az egyetlen társadalmi eredmény.

De annál fontosabb volt József intézkedéseinek politikai hatása. Halála után, 1790 tavaszán nagy izgalom fogta el a Felső-Tisza vidéki jobbágyságot. Parasztforradalom kitörésétől kellett tartani, amely könnyen lángba boríthatta volna az egész országot. Először Zemplénben forrongott a parasztság, amiről a kancellária adott hírt az udvarnak, mellékelve az ott terjesztett „parasztpátenst”.¹⁵⁷ A helytartótanács, amely ijedten küldte meg a zempléni főispán jelentését, általános mozgalomtól tartott, amelyet a nemesség „zabolátlan” magatartása (ungestüme Verfahrungsart) idézett elő. A főispánnak meghagyták, hogy a földesurakat a jobbágyokkal szemben nagyobb mérséklet és higgadság tanusítására intse, sőt arra is bírja rá őket a mozgalom kitörésének megakadályozása érdekében, hogy ha a jobbágyok itt-ott meg is tagadják a szolgáltatásokat, ha nem akarnak robotot teljesíteni, tartózkodjanak az erőszaktól és inkább bírói ítéletre bízzák a dolgot. Hadd lássa a nép, hogy ha a nemesség meg is védi „tulajdonját”, a jobbágyokat elnyomni nem akarják. A papság a szószekről csillapítsa a népet. Célszerűnek tartották a magyar kormányiszékek katonai előkészületek megtételét, a röpirat szerzőjének kinyomozását és elfogatását.

Az államtanács is a nemesség viselkedésében látta a felkeléssel fenyegető forrongás okát, mert ez nemcsak József rendelkezéseit nem akarta betartani, hanem még az Urbáriumot is törvénytelennek tekintette. A nemesség nézeteiről pedig a parasztság megyegyűléseken értesülhetett. Az ugyancsak forradalmi hangú röpirat szerzőjének bebörtönzésétől Bécsben óva intettek, nehogy a népet dühbe hozzák. II. Lipót elhatározása is ilyen értelmű volt.¹⁵⁸

A röpirat s vele a forrongás tovább terjedt Borsodban, Abaujban és Szabolcsban. Zemplén és Abauj megye nemessége közös eljárásban egyezett meg

¹⁵⁶ 1789. ápr. 20. — Á. T. 1789 : 1529.

¹⁵⁷ Szövegét közölte *Marczali Henrik* a Szilágyi Sándor szerk. „Magyarország története” VIII. k. 480. l. az egri érseki levéltárból, ahol az ma nem található meg. Nem tudom, hogy ez az irat összefüggésbe hozható-e II. Lipótnak a megbízásából a jobbágyok fellázítása céljából készített, de el nem küldött bécsi rölapokkal. (L. *Mályusz Elemér* : A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. Bécsi M. Tört. Int. Évk. I. 255. l.)

¹⁵⁸ Á. T. 1790 : 1276.

a röpirat szerzőjének kinyomozására. Ebből a célból három-négy nemest parasztnak öltözve akartak kémkedő tevékenységgel megbízni. Elárulójának 100 arany jutalmat tűztek ki, öt esetleg eláruló cinkostársának büntetlenséget. A kormányzások a Júdásdíjat 200 aranyra akarták emeltetni. Az államtanács javaslata szerint II. Lipót elhatározása is elfogadta, hogy a kincstár tűzze ki a jutalmat a felforgató röpirat szerzője elárulójának, de nem helyeselte, hogy nemeseket álruhában küldjenek a parasztok közé, mivel ez nem maradna titokban és a parasztokat még jobban felingerelné. Legbiztosabb eszköz volna szerinte a felkelés kitörésének megakadályozására, ha a főispánok odahatnának, hogy a nemések se magánösszejöveteleikben, se a közgyűléseken ne hozzanak szőnyegre olyan kérdéseket, amelyekből a parasztság azt következtethetné, hogy a nemesség neg akarja változtatni az elhúnyt uralkodónak a parasztság javára tett intézkedéseit. A főispánok általában intésk mérsékletre a nemességet jobbágyaikkal szemben, és főleg arra, hogy ne kíváncsion semmit tőlük, amit József rendelete értelmében nem szabad követelni.¹⁵⁹

A nemesség azonban egyáltalán nem követte ezt az útmutatást, és nem ismert gátlást a jobbágyokkal szemben. Ennek következtében a jobbágyok mozgalma terjedőben volt. Felső-Magyarországról a kamarai bányaigazgatás — maga is jobbágytartó földesúr — küldött jelentést erről. A Szepességben a gr. Csáky és Máriássy uradalmáról Krompachnál verődött össze nagyobb számú forrongó parasztság: „Az embereknek ez az osztálya (diese Menschenklasse) — írja megvetőleg a kamara alelnöke — minden kilátás szerint csak alkalomra vár, hogy még több szabadságot szerezzen magának és a szolgáltatásokat, meg a tartozó robotot ellenállva csökkenthesse”.

Szatmárban a nemesség fegyvergyakorlatokat tartott már, hogy felkelés esetében felkészült legyen.¹⁶⁰

A forrongó jobbágyság az uralkodóval kereste a kapcsolatot. Abban az időtájban, amikor a rendek csaknem egy emberöltő után 1790-ben újból országgyűlésre ültek össze és a megyei követek radikális követeléseket támasztottak az uralkodóval szemben, a magyar történelemben egyedülálló jelenet játszódott le Bécsben. A magyar parasztságnak küldöttsége érkezett oda, hogy felajánlja a felkelést a nemességgel szemben a királynak. Valami szervezete vagy vezetője bizonyára volt a parasztságnak. Erre mutat az is, hogy — igaz, szerény kívánságokat tartalmazó — kérvényt is nyújtottak be 1790-ben a királynak a „Magyarországon született összes plebejusrangú emberek” nevében.¹⁶¹ Hogy összefügg-e a két akció, nem tudjuk. Hogy most kik és kiknek a megbízásából tették meg forradalmi célzattal a Mária Terézia ideje óta ezt a sokszor megjárt utat, nem tudjuk, de hogy komoly kísérlet volt a parasztság részéről az uralkodóval való összefogásra az elnyomó nemességgel szemben, azt az államtanács egy tagjának, Izdenczy Józsefnek egy 1793. évi, tehát Ferenc uralkodásának első évében kelt előadmányából ismerjük meg.

Szó szerint idézem fordításban az idevonatkozó részt. „A magyarországi parasztok Felséged boldog emlékü atyja idejében megbízottakat küldtek ide, akik érületüket a magyar nemességgel szemben világosan kifejezésre juttatták; nem hiányoztak olyan tanácsadók, akik azt tanácsolták, hogy a *láncos kutyát szabadon kell engedni*, és akkor hivatott engem először Öfelsége

¹⁵⁹ Á. T. 1790 : 1299.

¹⁶⁰ Á. T. 1790 : 1917., 2323.

¹⁶¹ Erről *Marczali Henrik*: Az 1790/91-diki országgyűlés, Bpest, 1907. II. 162. l.

v. Streinsberg útján a gróf Harrach-féle kertbe, azzal a meghagyással, hogy úgy jussak el oda, hogy senki észre ne vegye. Rábeszélésemre győződött meg az akkor uralkodó Felség, hogy sem nem méltányos, sem nem tanácsos, hogy beleegyezzen a parasztnak abba a kívánságába, hogy a nemesség ellen felkelhessenek ; nem méltányos, mert abban, ami az utolsó előtti országgyűlésen történt, ahol összeesküdve az interregnumot fenntartani, a *pragmatica sanctio*t felborítani, néhai Lipót császárra új hitlevelet rákényszeríteni és az örökös országot választóvá alakítani, a királyt pedig és az egész országot megalakítandó nemzeti tanácsnak alávetni akarták, nem az egész nemesség, hanem annak csak nagyon kis része vett részt ; nem tanácsos, mert a parasztnak könnyű ugyan kitörésre bírni, de éppen nem oly könnyen nyugszik megint meg. Az utolsó parasztfelkelés Erdélyben Horia és Klotzka vezetése alatt erről bizonyítékul szolgálhat.”¹⁶²

Izdenczy e visszaemlékezésének hitelességében, amelyet az 1793. évi költségvetés államtanácsi megvitatásánál a nemesi adómentesség elítélésével kapcsolatban tett, nem lehet kételkedni. Egyrészt megfelel az az akkor lefolyt és már vázolt jobbágymozgalomnak és a magyarországi általános politikai helyzetnek, másrészt olyan részletekkel adja elő azt az államtanács tagja az új uralkodónak, hogy azokat ki nem találhatta. De nem is kockáztathatta meg Ferenc megtévesztését kitalált mesével.

A jelenet, Lipót titkos tárgyalása a felkelésre kész magyarországi jobbágyság küldötteivel, világosan bizonyítja, hogy a bécsi udvar a Mária Terézia korában kitűzött célt, a jobbágyság tömegeinek megnyerését a nemességgel szemben, II. József jobbágypolitikájával elérte. Ennek folytán a nemesség nemzeti ellenállása nem vezethetett különösebb eredményre, mert mozgalma nem támaszkodhatott a paraszttömegekre. Ezeket a hála érzése fűzte az uralkodóhoz, mint azt már H. Balázs Éva mások nézeteivel szemben helyesen állapította meg.¹⁶³ A nemesség nem kezdhett komoly küzdelmet az egységes, abszolút monarchiára törő dinasztiaival szemben, mert a parasztság a dinasztia oldalán állott.

Viszont az uralkodónak a francia polgári forradalom kibontakozó eredményeinek hatása alatt nem lehetett a vakmerő kísérletet megtennie : az egységes, abszolút monarchia érdekében parasztforradalomra támaszkodnia.

¹⁶² Á. T. 1793 : 2363. — „Die Bauern in Hungarn haben unter der Regierung E. M. höchstseligen Herrn Vatern Deputirte heraufgeschickt, die ihre Gesinnungen gegen den hungar. Adel ganz deutlich am Tage legten ; es mangelte an Rathgebern nicht, die dahin einriethen, dass man *den Kettenhund laslassen* soll und damaln liessen mich höchstgedacht Seine Majestät zum erstenmal durch den v. Streinsberg zu Sich im Graf Harrachischen Garten mit dem Auftrage berufen, mich dergestalt dahin zu verfügen, dass es niemand gewahr werde. Auf mein Zureden wurden Seine damals regierende Majestät überzeugt, dass es weder billig noch rätlich wäre in das Begehren der Bauern wider den Adel losbrechen zu dürfen, zu willigen ; nicht billig, weil an dem, was im vorletzten Landtag geschah, wo man nebst Ablegung des iuramenti conspiratorii das interregnum zu behaupten, die Sanctionem Pragmaticam über den Haufen zu werfen, ein neues Diplom weiland Kaiser Leopold aufzudringen und das Erbreich in ein Wahlreich umzustalten, den König hingegen und das ganze Land einem zu kreiierenden Consilio Nationali unterzuordnen suchte, nicht der ganze Adel, sondern nur ein sehr kleiner Theil daran Antheil hatte ; nicht rätlich, weil der Bauer zwar leicht in Harnisch zu bringen ist, nicht aber eben so leicht zur Ruhe sich wieder bequemt. Der letzte Bauernaufbruch in Siebenbürgen unter Anführung des Horia und Klotzka kann hierin falls zum Beweis dienen.”

¹⁶³ I. m. 567. l.

Felülről támogatott, vagy akár elnézett jobbágyfelkelés a feudalizmus végleges, véres felszámolását jelentette volna. Erre pedig senki sem gondolt Bécsben. Így II. József utódai alatt jobb útnak látszott a nemességgel megalkudni, a feudális társadalmi és alkotmányos viszonyok megtartása és megerősítése mellett. Ezzel együtt — ismételjük, a francia forradalom hatása alatt — az udvar jobbágypolitikájának is meg kellett változnia.

ECKHART FERENC

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT MEGALAKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGE A KILENCVENES ÉVEKBEN*

A Párizsi Kommün leverését követő években a kapitalizmus és a munkásmozgalom nemzetközi történetének új szakasza nyílt meg. A forradalmak vihara, amely végigsöpört Európán, lecsendesült, az egyes országokban győzelemre jutott és megszilárdult a kapitalizmus.

Lezárult a nemzetközi munkásmozgalom történetének első periódusa is, az I. Internacionálé időszaka, amely győzelemre juttatta a marxizmus, a tudományos szocializmus elméletét a Marx előtti polgári és kispolgári ideológiai irányzatok felett, megteremtette az egyes országokban az önálló marxista proletárpártok létrehozásának feltételeit. A XIX. század hetvenes, nyolcvanas éveiben, harcban a polgári befolyással s a marxizmus előtti ideológiai nézetek maradványaival, a legtöbb országban megalakultak és megszilárdultak az önálló munkáspártok (1875 Németország, 1877 Amerikai Egyesült Államok, 1879 Belgium, Franciaország, 1884 Anglia, 1888–89 Ausztria stb.). E pártok fő feladata a munkásosztály öntudatosítása, megszervezése, a politikai és gazdasági részharcolok irányítása, a proletariátus előkészítése és felfegyverzése az új forradalmak korszakára, amely már a hatalom megszerzésének távlatát tárja a munkásosztály elé.

A magyarországi munkásmozgalom fejlődése — némi eltéréssel — a nemzetközi munkásmozgalom általános fejlődési szakaszainak megfelelően ment végbe. Magyarországon a polgári forradalom időszaka kiegyezéssel zárult le. A forradalom befejezésének, a kapitalizmus győzelemrejutásának a szakasza Magyarországon azonban vesztes forradalom után, mind gazdasági, mind politikai síkon erős korlátok között zajlott le, az ország gazdasági és politikai függetlenségének teljes hiánya, a legkegyetlenebb abszolutizmus viszonyai között. Ezek a körülmények egyfelől erősítették az elnyomott tömegek függetlenségi, felszabadító törekvéseit, másfelől azonban gátolták a munkásosztály számszerű növekedését, öntudatosodását, szervezkedésének megindulását, szemben a nyugat-európai országokkal, ahol erre az időre a munkásmozgalom fejlődése már előrehaladottabb képet mutatott.

A magyar munkásmozgalomban így csak 1867 után köszöntött be a modern munkásmozgalom kezdete, akkor lettek urrá a proletariátus ösztönös gazdasági törekvésein a többé-kevésbé tudatos, de még nem teljesen önálló politikai törekvések, az osztályöntudat kifejlődése, amely politikai párt létrehozásához vezetett. Az Általános Munkásegylet történetének második szakaszában éppen a nemzetközi munkásmozgalom, az I. Internacionálé segítségével felülkerekedett a marxizmus a munkásszervezet vezetésében, megszilárdulni azonban nem tudott. A marxista irányítás alatt álló, egységes,

* Az itt közölt tanulmány részlet a Magyar történelem 1849–1914 között c. egyetemi tankönyvből.

szilárd munkáspárt megteremtése a hetvenes évek végén került ismét napirendre. Az 1880-ban alakult Magyarországi Általános Munkáspárt a korabeli nemzetközi munkásmozgalom színvonalán indult útjára, abban a periódusban, amikor a marxizmus tanításai nemzetközi méretekben győzelmet arattak, a marxista vezetés az egyes országok munkáspártjaiban megszilárdult. A Magyarországi Általános Munkáspárt azonban, éppen a magyarországi kapitalista fejlődés korlátozott voltánál fogva, az ország félgymati, függő helyzetéből fakadóan — amely tényezők alapvetően befolyásolták a munkásmozgály fejlődését — nem tudott egységes, marxista tömegpárttá válni. A nyolcvanas években még nem dőlt el Magyarországon a harc a lassalleanizmus és a marxizmus között, a marxista vezetés nem tudott megszilárdulni. A kispolgári reformista, zavaros lassalleánus nézeteket valló vezetők azonban a nemzetközi munkásmozgalom tekintélye előtt meghajolva, saját kispolgári nézeteiket, megalkuvó politikájukat igyekeztek marxista köntösbe bujtatni. Ez a törekvés két irányban hatott a magyarországi proletariátus fejlődésére: objektíve — ha korlátozottan is — hozzájárult a marxista tanítások egyes tételeinek tömegméretű elterjedéséhez; másfelől azonban gátolta a pártvezetőség megalkuvásának felismerését, gátolta a proletariátus harcát a lassalleanizmus maradványai ellen. A nyolcvanas évek végén tehát az a sajátos helyzet állt elő Magyarországon, hogy névlegesen, külszínre fennállott a proletariátus pártja, amely a marxista tanításokat vallotta iránytűjének, lényegében azonban a magyarországi proletariátusnak nem volt pártja, a kispolgári ideológiának erős befolyása volt a munkásmozgalomra, a marxista tanítások még nem hatoltak be a munkástömegekbe, a marxizmus győzelme még nem szilárdult meg.

A 80-as évek végén tehát az a feladat állott a magyarországi munkásmozgály előtt, hogy pártját, az Általános Munkáspártot egységes, erős, szervezett, marxista párttá formálja.

A munkásmozgalom belső erői azonban elégtelennek bizonyultak e feladat megoldására. A munkásmozgály döntően kisipari és kisüzemi munkásságból tevődött össze, akik még — éppen a kispolgári reformisták munkája hiányosságainak és opportunistá szellemének következtében — alig, vagy egyáltalán nem jutottak túl az ösztönösség fokán, s így nem állhattak a pártszervezés élére. Az 1880-as évek elején fellépő ellenzék (Szalay, Eisel) anarchista, szindikalista elhajlásai és az uralkodó osztályok terrorizmusa miatt gyenge és szervezetlen volt, így bár elég jelentős erőt képviselt a mozgalomban, csupán arra volt alkalmas, hogy az új irányítás bázisául szolgáljon. A magyarországi értelmiség legjobb képviselői is csak a »polgári Magyarország« kibontakozásának útját keresték és üdvözölték a 80-as években, így távol maradtak a fejlődő és a kibontakozó kapitalizmus súlyát érző munkásmozgálytól.

A magyarországi munkásmozgalom újjászervezése külső segítséget igényelt. Ezt a segítséget az Engels vezetésével 1889 júliusában alakult II. Internacionálé adta meg.

A II. Internacionálé abban az időszakban alakult, amikor a legfejlettebb európai országokban a különböző kispolgári eszmei áramlatokkal, csoportokkal vívott harcok eredményeképpen, lényegében marxista alapon létrejött a munkásmozgály pártja: a szociáldemokrata párt. Az új nemzetközi szervezet ezeket a pártokat volt hivatva összefogni, egységes elvi irányítást adni a pártmozgalomnak, megszabni a proletariátus harcainak irányát, a követendő taktikát.

A II. Internacionálé Engels Frigyes kezdeményezésére jött létre, harcban az akkori idők egyik legveszélyesebb kispolgári irányzatával, a francia munkáspárt soraiban elterjedt posszibilizmussal, s a különböző kispolgári nézetek maradványaival (lassalleanizmus, anarchizmus). A II. Internacionálé működésének első szakaszát (1889-től 1895-ig, Engels haláláig) a marxizmus tisztaságáért folytatott harc, s a »viszonylag békés« időszakban a proletariátus harci formáinak lényegében helyes módon való kialakítása jellemezte. Noha az opportunizmus csirái a magukat marxistának valló, az európai szociáldemokrata pártokat szervező és vezető szociáldemokraták nézeteiben már megnyilatkoztak, a II. Internacionálé és a hozzá csatlakozott pártok ekkor még be tudták tölteni feladatukat. Ennek következtében az a segítség, amelyet a II. Internacionálé gyakorlatilag és eszmei téren is a magyarországi pártmozgalomnak adhatott, alkalmas volt arra, hogy előrelendítse a magyarországi proletariátus fejlődését. Ezt a segítséget a II. Internacionálétól azonnal, már megalakulásakor meg is kapta a magyar munkásmozgalom.

1

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása (1890. december 7—8.)

A II. Internacionálé megalakulását a legtöbb országban a munkásmozgalom fellendülése előzte meg, amely az európai kapitalizmus gyorsuló fejlődésének talaján ment végbe. Magyarországon a nyolcvanas években szintén rohamosan tört előre a kapitalizmus az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt: ezek az évek az imperializmusra való átmenet évei voltak. A nyolcvanas évek végén Magyarországon is megélénkült a munkásmozgalom: szaporodtak az ipari munkásság sztrájkharcai, új erőre kaptak a parasztmozgalmak. Ilyen körülmények között a II. Internacionálé létrehozásának előkészületei is hathatós eszközök jelenthettek az Általános Munkáspárt vezetőinek kezében a marxizmus tanításainak terjesztésére, a párt szervezeteinek fejlesztésére.

Az Általános Munkáspárt vezetősége azonban nem élt a kínálkozó lehetőséggel, nem tulajdonított nagy jelentőséget a II. Internacionálé megalakulásának. Tájékozatlanságának vagy »pártatlanságának« bizonyítékeként mind a francia posszibilisták, mind a marxisták kongresszusi felhívását közzétette a pártsajtó hasábjain. Igen jelentős a munkásmozgalom fejlődése szempontjából az a tény, hogy az Általános Munkáspárt mégsem a posszibilistákhoz, hanem a marxista Internacionáléhoz csatlakozott, hiszen ha vezetésében a zavaros lassalleanizmus volt is az uralkodó, formálisan marxista pártnak vallotta magát.

Az Általános Munkáspárt vezetősége az alakuló kongresszusra saját kebeléből delegált képviselőt Ihrlinger Antal személyében, aki a kispolgári reformizmus, a zavaros lassalleanizmus egyik legbefolyásosabb képviselője volt. Ez a pártvezetőség nem törekedett arra, hogy a küldötteket a proletariátus maga válassza. Lemondott a munkásosztály mozgósításáról, megakadályozta, hogy maga a munkásság olyan küldötteket válasszon, akik a magyarországi proletariátus igazi helyzetét és problémáit tárják fel a nemzetközi értekezlet fórumán.

A munkásosztály egy része azonban hozzá látott, hogy kapcsolatot teremtsen a világ szocialista munkásaival. A Budapesti Cipészek Szakegylete

1889. június 30-án gyűlést hívott egybe, amelyen hibáztatta a pártvezetőséget a kongresszus előkészítésének elhanyagolása miatt. A gyűlés egyik szónokának javaslata alapján kérte fel ez a szervezet Popp Gyulát, a bécsi cipészegylet elnökét, hogy a pártvezetőség részéről kiküldött Ihrlinger Antal mellett képviselje a magyarországi munkásosztályt.

A proletariátus felismerte a II. Internacionálé megalakulásának jelentőségét. A nagyváradi munkások levélben üdvözölték a megalakuló Internacionálét, amelyben az egész munkásság régi kívánságának teljesítéséhez kéri a kongresszus segítségét: az egységes, szociáldemokrata munkáspárt megteremtéséhez.

A világ proletariátusának fokozott figyelme közepette 1889. július 14-én ült össze a II. Internacionálé alakuló kongresszusa. A tanácskozás ötödik napján került sor a magyar delegáció beszámolójára. Ihrlinger referált a magyar munkásmozgalomról.

Ihrlinger kedvező, s a valóságnak meg nem felelő képet festett a magyar munkásmozgalom állásáról. Hangsúlyozta, hogy politikai jogok teljes hiányában, az üldözések nehézségeit elviselve szépen fejlődik a munkásmozgalom nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is, nemcsak az ipari, hanem a mezőgazdasági munkások között is.

A kongresszus elnöksége, amelynek Frankel Leó, a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom kiváló harcosa is tagja volt, aki szintén a magyarországi proletariátus képviselőjeként vett részt a kongresszuson, Ihrlinger után Popp Gyulának adta meg a szót. Popp Gyula, a cipészek küldötte, hozzászólt Ihrlinger referátumához, s leleplezte annak hazugságait. Bejelentette, hogy: »... a magyar mozgalom nem fejlődött olyan kedvezően, legalábbis elvi tekintetben erősen opportunistá és gyakran kompromisszumokra hajló«.

A II. Internacionálé párizsi kongresszusa a kialakult vita kapcsán foglalkozni kezdett a magyarországi pártmozgalom helyzetével és támogatást adott a párt számára. A magyarországi munkásmozgalommal legszorosabb kapcsolatban álló szociáldemokrata párt, az 1888–89-ben, a hainfeldi kongresszuson alakult osztrák szociáldemokrata párt kapta azt a megbízatást, hogy segédkezet nyújtson az Általános Munkáspárt újjászervezéséhez.

Az osztrák szociáldemokrata párt 1889. szeptember 15-re értekezletet hívott össze Pozsonyba, amelynek az volt egyik feladata, hogy megvizsgálja a magyar pártmozgalom állását. Az értekezlet döntése alapján Ihrlinger Antalt megfosztották pártvezetőségi funkciójától, s a németnyelvű pártlap szerkesztésével Engelmann Pált bízták meg.

Engelmann Pál magyar származású vasmunkás volt, aki hosszú időn keresztül Németországban, majd Ausztriában élt, s ott tevékeny harcosa volt a német, majd az osztrák munkásmozgalomnak. Engelmann Pál személye erősítette azt a kapcsolatot, amely a magyarországi munkásmozgalmat a nemzetközi proletariátus nagy tanítójához és vezetőjéhez, Engels Frigyeshez fűzte. Engelmann nagy tisztelője volt Engelsnek, amiről hozzá írt leveleinek nagy szeretetről és tiszteletéről bizonyosságot tevő sorai tanúskodnak. Engels ismerte Engelmann Pál tevékenységét, s jó véleményvel volt működéséről.

Engelmann Pál és a magyarországi munkásmozgalom legjobbjai a II. Internacionálé alakuló kongresszusa után megkezdték az előkészületeket a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakítására, amely a II. Internacionálé párizsi kongresszusán elfogadott határozatok végrehajtásáért vívott

harc jegyében indult meg. A magyarországi munkásosztály kötelezőnek érezte saját maga számára is a II. Internacionálé határozatait, s mindenütt felhangzottak a követelések: harc a 8 órai munkaidőért, a magasabb munkabérékért, a munkásvédő törvényekért, harc május elsejének, a proletariátus nemzetközi ünnepének munkabeszüntetéssel való ünnepléséért.

1890. május elseje a proletariátus impozáns demonstrációjának napja lett. A »Népszava« hasábjain már hónapokkal előbb megjelentek a felhívások a nemzetközi munkásünnep megtartására. Az első május elseje addig soha nem látott arányban mozdította meg a tömegeket. A nagy nap reggelén a fővárosban közel 60 ezer munkás vonult ki a városligetbe. Szervezett és szervezetlen munkások tízezrei tették le a szerszámot, hogy tanújelét adják nemzetköziségüknek, a világ proletariátusa összefogásának. Nemcsak a fővárosban, hanem a vidéki városokban, községekben is megünnepezték május elsejét.

A május elsejei felvonulás fokozott lendületet adott a munkásság sztrájkmozgalmainak. Az 1890. év májusa a sztrájkok hónapja volt. A fővárosban sztrájkba léptek az óbudai hajógyár munkásai, a sütő- és szabómunkások. 700 budapesti ácsmunkás tette le a szerszámot, hogy jobb munkafeltételeket vívjon ki magának. Újpesten sztrájkba léptek a jutagyi munkások, a Weiszbörgyár munkásai, akik 20%-os béremelést harcoltak ki. De sztrájkoltak a vidék munkásai is: a szászvári bányászok, a temesvári szabók, a botfalvi cukorgyár 200 munkása.

Az Általános Munkáspárt vezetősége 1890 júniusában munkásgyűlést hívott össze, amelyen Budapest munkássága tiltakozott jogfosztottsága, az államhatalom zsarnoki fellépése ellen, s követelte az általános választójogot, minden állampolgár legelemibb jogát. Az általános választójogért folytatott harc alkalmas volt arra, hogy az egyes kizsákmányolók elleni harcot a párt az egész uralkodóosztály s annak államapparátusa, törvényhozása elleni harccá szélesítse ki. Az általános választójogért folytatott harc a munkásosztály politikai öntudatra nevelésének egyik alkalmas eszköze volt.

A munkásosztálynak 1890 nyarán és őszén is fokozódó harcai, politikai és gazdasági téren indított támadásai az uralkodó osztályok s azok feudális maradványokkal terhelt államapparátusa ellen, azt mutatták, hogy az egységes szociáldemokrata munkáspárt megteremtésének feltételei megértek a munkásmozgalmon belül.

Ugyanakkor mind a nemzetközi, mind a hazai politikai életben kedvezőbb feltételek bontakoztak ki a proletárpárt megteremtése számára.

A nemzetközi munkásmozgalom megerősödése, a szociáldemokrata pártok megalakulása és több országban politikai tényezővé válása arra kényszerítették az uralkodó osztályokat, hogy felhagyjanak a nyílt terror eszközének kizárólagos használatával, amely hatástalannak bizonyult az egyre erősödő munkásmozgalommal szemben. A burzsoázia, főként Németországban, inkább a »szociálpolitikához«, a »szociális olajcseppek« alkalmazásához nyúlt, bármely percben készen arra, hogy elővegye a terror eszközét. Ugyanakkor arra is törekedett, hogy ügynökeit beépítse a munkáspártokba, s így azokat a kormánnyal való lojalitás szellemében irányítsa. Németországban Bismarck bukását ilyen szempontból »liberálisabb« kormányzat uralma követte, amely azonnal kézzelfogható eredményeket hozott a német proletariátus számára. Az 1878-tól érvényben levő »kivételes törvényt« (Sozialisten-Gesetz) felfüggesztették, s így a munkásosztály szabadabb lehetőségekhez jutott a szervez-

kedés területén. A »kivételes törvény« felfüggesztése a munkásosztály harcai-nak erejéről tanúskodik, győzelmének egyik állomását jelzi.

A »kivételes törvény« eltörlésének hatása túlment a németországi kere-teken, s a magyar uralkodó osztályok politikájában is változást eredményezett. Tisza Kálmán bukásával Magyarországon is olyan kormány alakult meg — Szapáry Gyula miniszterelnökségével —, amely szabadabb teret engedett a magyarországi munkásmozgalomnak. Amíg Tisza Kálmán kormányszata idején a rendőrség megakadályozta a szociáldemokrata párt létrehozását, addig most a belső helyzet alkalmassá vált az egységes, szociáldemokrata elnevezésű proletárpárt megalakítására.

Engelmann Pál irányításával az újságok szerkesztősége a sajtó hasábjain már hónapokkal előbb megkezdte az alakuló kongresszus összehívását, amely 1890. december 7-én ült össze.

A kongresszus feladata az volt, hogy a 80-as években lényegében csak névleg funkcionáló Általános Munkáspárt helyett létrehozza az egységes szociáldemokrata pártot, hogy szakítson a pártvezetés eddigi megalkuvó irányzatával, s a II. Internacionálé lényegében marxista elvi színvonalára emelje a magyarországi munkásmozgalmat. Programot és szervezeti szabály-zatot kellett adnia a pártnak, amely marxista szellemben szabja meg a párt elvi álláspontját és feladatait, megszilárdítva annak a harcnak az eredményeit, amelyet a kispolgári reformizmus felett aratott, így biztosítva a marxizmus tanításainak végleges győzelmét a pártvezetésben.

A pártvezetésen belül az osztrák munkásmozgalomból Magyarországra került szociáldemokraták szerepéből szinte természetesen következett, hogy »Elvi Nyilatkozat« gyanánt az osztrák szociáldemokrata párt Hainfeld-ben elfogadott programját vette át.

A hainfeldi program mentes volt azoktól a lassalleánus hibáktól, amelye-ket Marx a német szociáldemokrata párt Gothában elfogadott programjában élesen bírált; az akkori idők legjobb szociáldemokrata programja volt.

Az »Elvi Nyilatkozat« helyesen rögzíti le, hogy a munkásosztály jelenlegi állapotának oka nem egyes állami intézményekben keresendő, hanem »az egész társadalmi szervezet lényegében, illetve azon tényben, hogy a munka-eszközök egyes birtokosok kezében vannak összpontosítva«. »... A munka-eszközökben való magántulajdon elkerülhetetlenül maga után vonja a nép-tömeg nyomorát s mind nagyobb népréteg folyton növekvő elsatnyulását.«

A proletariátus feladatait azonban az »Elvi Nyilatkozat« nem határozza meg világosan: »A munkáspártnak ama törekvése, hogy a munkaeszközöket az összesség közös tulajdonába átvezesse, tehát nemcsak egyértelmű a mun-kásosztály gazdasági felszabadításával, hanem egyszersmind olyan fejlődési folyamat, amely történelmileg elkerülhetetlen szükségesén alapszik«.

Ez a tétel helyesen mutat rá arra, hogy a proletariátusnak feladata harcolni a termelőeszközök köztulajdonba vételéért, amelynek győzelme során a proletariátus megszabadul a tőkés kizsákmányolás bilincseitől, ugyanakkor helyesen rögzíti le, hogy a proletariátus gazdasági felszabadítása történelmileg elkerülhetetlen szükségszerűség.

Az »Elvi Nyilatkozat« azonban nem beszél a politikai hatalom megszer-zésének szükségességéről, sem az érte folyó harc formáiról.

Bár a politikai hatalomért folytatott harcról szóló tétel kihagyása hiba volt, figyelembe kell vennünk azt, hogy az »Elvi Nyilatkozat« osztrák eredetije, a hainfeldi program 1888-ban készült, amikor a németországi »kivételes tör-

vény» hatása Európa-szerte érezhető volt, s a szociáldemokrata pártok politikai célkitűzéseinek világos megfogalmazása veszélyeztethette a pártok legalitását. A hainfeldi program és nyomában az »Elvi Nyilatkozat« azonban nem zárta ki, hogy a munkáspártok húek maradjanak a marxizmus tanításaihoz és így a forradalmi gyakorlathoz.

A forradalom és a proletárdiktatúra célkitűzése programbafoglalásának hiánya ebben az időszakban nem tekinthető súlyos, opportunistá hibának. Az a programtervezet, amelyet Lenin 1895–96-ban száműztetésében készített az oroszországi munkáspárt számára, s amely ennek az időszaknak egyetlen következetesen marxista programtervezete, szintén nem foglalja magában a forradalom és a proletárdiktatúra követelését, elegendőnek tartja rámutatni a *politikai hatalom* megszerzésének szükségességére: »Ez a harc (a munkásosztálynak valamennyi kizsákmányoló osztály elleni harca) csak azzal végződhet, hogy a politikai hatalom átmegy a munkásosztály kezébe, hogy minden földet, munkaeszközt, gyárat, gépet és bányát átadnak az egész társadalom kezébe abból a célból, hogy meg lehessen szervezni a szocialista termelést...«*

Az »Elvi Nyilatkozat«, amely a hainfeldi program szó szerinti fordítása, egy helyen tér el az eredetitől: belekerült »a munka teljes díjának biztosítása«-ra vonatkozó lassalleánus követelés. Bár ennek a tételnek a betoldása a lassalleánus maradványok továbbéléséről tanúskodik, gyakorlati jelentősége nem volt a munkásmozgalom fejlődése szempontjából.

Sokkal nagyobb hiba volt azonban az, hogy az »Elvi Nyilatkozat« kísérletet sem tett a magyarországi viszonyok elemzésére, megelégedett azoknak a feladatoknak vázolásával, amelyek általánosságban minden ország proletariátusa előtt állottak.

A Lenin-írta oroszországi szociáldemokrata párt programtervezete a sajátos oroszországi viszonyokból kiindulva elemzi a proletariátus feladatait, az elsők közt említve a cárizmus elleni harcot. A hainfeldi program, s ennek nyomán az »Elvi Nyilatkozat« azonban nem tartalmazza Ausztria, illetve Magyarország speciális viszonyainak elemzését, így nem beszél burkolt formában sem a monarchia megdöntésének szükségességéről, a harc formáiról, sem a szövetségesek kérdéséről (agrárkérdés, nemzetiségi kérdés). A magyarországi speciális viszonyok elemzése, a szocialista és a polgári demokratikus követelések összekapcsolása megoldásra váró feladat maradt. A pártvezetőség feladata az volt, hogy a következő években tegyen kísérletet a hiányok pótlására, elemezze a hazai viszonyokat, s továbbfejlessze az »Elvi Nyilatkozat«-ot.

Azok a követelések, amelyeket az »Elvi Nyilatkozat« magában foglal, valóban általában a munkásosztály legfontosabb követelései voltak a »viszonylag békés« fejlődés időszakában. Mindenekelőtt lerögzíti az »Elvi Nyilatkozat«, hogy a munkásosztály felszabadítása csak a munkásosztálynak a műve lehet, s a harc, amelyet vív, nemzetközi. »Magyarország szociáldemokrata munkáspártja — mondja az »Elvi Nyilatkozat« — nemzetközi párt, mely nem ismeri el a nemzetek, a születés és a birtok előjogait, s kinyilatkoztatja, hogy a kizsákmányolás elleni harcnak nemzetközinek kell lenni, mint amilyen maga a kizsákmányolás.«

A párt követeli a program további pontjaiban a demokratikus szabadságjogokat, köztük az általános választójogot is, megjegyzi azonban: »Követelni fogja az általános, közvetlen és titkos választójogot minden képviseleti

* V. I. Lenin Művei. 2. köt. Bpest, Szikra 1951, 87–88. l.

testületben, mint az agitáció és szervezkedés legfontosabb eszközét, anélkül azonban, hogy a parlamentarizmus értéke fölött csalódásba ejtené magát.»

Ez a megfogalmazás szakítást jelentett a lassalleánus nézetekkel, amelyek az általános választói jog megszerzésétől a szocializmus békés megvalósulását várták, csapást jelentett a lassalleánizmus magyarországi maradványaira.

Az »Elvi Nyilatkozat« elfogadása a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot újra a nemzetközi munkásmozgalom színvonalára emelte, s a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi irányának befolyásáról tanúskodott. A párt lényegében marxista programot fogadott el, amelynek ha voltak is hiányai, alkalmas volt arra, hogy annak alapján megszilárduljon a párt marxista vezetése, hogy a párt forradalmi párttá fejlődjék. Ugyanakkor az a tény, hogy a program fontos kérdésekben nem foglalt állást, lehetővé tette az addigi opportunistá politika továbbfolytatását is. Az elkövetkező évek pártonbelüli küzdelmeinek, amelyek a modern ipari proletariátus és a kispolgári rétegek közt folytak a pártvezetésért, kellett eldönteniök, hogy forradalmivá vagy megalkuvóvá válik-e a magyarországi munkásosztály pártja, hogy az osztályharc vagy az osztálybéke alapján állva fejlesztik-e tovább az »Elvi Nyilatkozat« tételeit a párt vezetői.

Az alakuló kongresszus következő legfontosabb feladata a párt szervezeti elveinek lerögzítése, a szervezeti szabályzat megteremtése volt.

A párt élére került új vezetőség azonban ebben az időben még nem látta világosan, hogy melyik az a legalkalmasabb szervezeti forma, amely alapul szolgálhatott volna az új párt számára. Ebben a tekintetben a németországi szociáldemokrata párt szervezeti felépítése nem mutathatott példát, minthogy Németországban a mozgalom jóval fejlettebb volt, a munkásosztálynak volt választójoga, s ez határozta meg a párt felépítését. Németországban a proletariátus szervezése a szakszervezetek mellett a választókerületeknek megfelelő politikai szervezetekben történt, amelyek választási apparátusként működtek, a pártvezetőség pedig a parlamenti frakcióval volt azonos. Az osztrák szociáldemokrata párt szervezeti felépítését szintén nem vehette a magyarországi pártvezetőség alapul, minthogy Ausztriában szintén sokkal fejlettebb volt a munkásmozgalom, s ennek megfelelően a szervezet is túl bonyolult volt az akkor fejlődőben levő magyarországi pártmozgalom számára.

A helyes szervezeti gyakorlat kialakítása, amely nem történhetett és nem is történt meg egyik napról a másikra, az elkövetkező idők feladatává vált.

A szociáldemokrata párt alakuló kongresszusa, noha a pártszervezetek kiépítése terén akkor még nem tudott irányt mutatni, mégis foglalkozott a szervezkedés kérdésével. Az addigi szervezkedési gyakorlattal szakítva, a dal-, segély- és kultúregyesületek, munkáskörök helyett a szakmai szervezkedést tűzte ki célul. A munkásmozgalom kezdeti szakaszán, a proletariátus öntudatának ekkor még alacsony fokán a munkásokat legkönnyebben — és a hazai viszonyok között legeredményesebben — gazdasági érdekeiknél fogva lehetett szervezni. Így a szakügyleti mozgalom helyes kiindulópont volt, s alapja lehetett a pártszervezet kiépítésének. Az új pártvezetőség a szakmai szervezeteket országos jellegű szervezetekké akarta fejleszteni. A párt vezetői lényegében helyesen látták a szakszervezetek tömegszervezet jellegét, s biztosították bizalmi férfiakon keresztül ezekben a párt vezető és irányító szerepét. Ugyanakkor jelentős politikai nevelőmunkával akadályozták meg, hogy a szakszervezetek az ökonomizmus fokán maradjanak.

Az alakuló kongresszuson elfogadott szervezeti alapelvek tehát lényegében helyesek és ebben az időben előremutatóak voltak. Különösen jelentős volt az a tény, hogy a pártvezetőség elkerülte az Internacionálé pártjai szervezeti gyakorlatának sematikus másolását. Az elkövetkező évek feladata volt a párt szervezeti alapelveinek kidolgozása, a helyes viszony biztosítása a párt és a tömegszervezet közt.

Noha az »Elvi Nyilatkozat« az agrárkérdéssel egyáltalában nem foglalkozott, az első kongresszus mégis kísérletet tett arra, hogy ezzel kapcsolatban is állást foglaljon. A a tény, hogy az agrárkérdés az alakuló kongresszuson napirendre került, igen jelentős lépés volt előre. Ezt a kérdést a magyarországi munkásmozgalom története folyamán kongresszuson még sohasem tárgyalták. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt alakuló kongresszusa volt az első, amelyen részt vettek a mezőgazdasági proletariátus küldöttei, s amelyen a munkásosztály legjobbjai próbáltak segédkezet nyújtani a falu proletárjainak. Ez a lépés a munkás-paraszt szövetség kibontakozásának reményteljes kezdete volt.

Az elfogadott határozat azonban a pártvezetőség bizonytalanságát, tájékozatlanságát tükrözte, s nem volt alkalmas a parasztság mozgósítására. A határozat helyesen mind a mezőgazdasági proletáriátust, mind a törpe- és kisbirtokos parasztságot a munkásosztály szövetségesének tekintette, azonban a távolabbi célon (a föld köztulajdonba-vételén) kívül nem tudott olyan harci feladatot állítani a parasztság elé, amely ezt a szövetséget kézzelfoghatóvá tette volna, amely a parasztságot a munkásosztály pártja köré tömörítette volna. A határozat követeli az egyházi és a községi birtokok államosítását, igyekszik népszerűsíteni a szövetkezeti eszmét, de kénytelen rámutatni, hogy mindezek a követelések *csak a szocialisztikus államban* valósulhatnak meg, mert a »... mai állam ... csak az uralkodó osztály érdekeit érvényesíti«. A határozat azt mutatta, hogy a pártvezetőség nem tudta a hazai viszonyokat elemezni, nem számolt a súlyos feudális maradványokkal a mezőgazdaságban, nem ismerte a parasztság vágyait, törekvéseit. A határozat így nem volt és nem is lehetett mozgósító erejű a parasztság számára.

Az alakuló kongresszusnak a magyar munkásmozgalom szempontjából hatalmas volt a jelentősége. Így értékelte üdvözlő levelében a nemzetközi munkásmozgalom vezére és tanítója, Marx barátja és munkatársa, Engels Frigyes is. Hangsúlyozta, hogy »a magyarországi szociáldemokrata munkáspárt létezése újabb bizonyossága annak, hogy a modern nagyipar nem fészkelheti be magát egy országba sem anélkül, hogy a régi, a tőkés uralom előtti társadalmat ne revoltálná, s hogy ne csak egy kapitalista osztályt, hanem proletárságot is ne teremtené és ezzel mindkettőnek osztályharcát, valamint a polgári kapitalista világrend megváltoztatására* működő munkáspártot. Ezen pártnak, amely immár — mint pártlapjaikból észrevehető — Magyarországon is mindjobban fejlődik, s amelynek az az előnye van, hogy már eleve is nemzetközi, mert magyarokat, németeket, románokat, szerbeket és szlovákokat foglal magában — ezen ifjú pártnak szíveskedjenek pártgyűléséhez a legjobb kívánalmaikat tolmácsolni.«**

* A levél német eredetijében az »Umsturz« szó áll, amelyet az új pártvezetőség reformista szárnyához tartozó Népszava szerkesztőség önkényesen — Engels eredeti mondanivalóját meghamisítva — »megdöntés« helyett »megváltoztatás«-nak fordított.

** Engels Frigyes leveleiből. Társadalmi Szemle, 1950. 12. sz. 1001—1002. l. — MMTVD II. 35. l.

London 3. Decbr 1890.

An die Redaktion & Administration der
Arbeiter-Zeitung und des Volksboten
Breslau.

Erleiden Sie mir meine auf-
rechten Dank und Glückwünsche für die mit Ihnen
gekauften von ich auch mir übergebenen Briefe.
Ich bin mir sehr verpflichtet, dass Sie die
andere Seite der Sache der Arbeiter in die Welt setzen,
auch mich an jedem Tag anrufen lassen,
und mich jederzeit als den überlebenden
Vertreter von Marx, und bitte um Erlebnis
dieser als persönliche auf ihre Arbeit nicht
legen zu können. Was ich aber schon kann,
und ich sehr bestrebt, richtig zu zeigen, die
Welt meineicht gegeben, darauf können
ich sehr helfen.

Ich bin sehr dankbar für Ihre freund-
liche Briefe, die ich sehr gerne lese. Ich
sind mir sehr verbunden für Ihre Arbeit,
sowie ich sehr bestrebt, richtig zu zeigen, die
Welt meineicht gegeben, darauf können

[illegible]

A magyar munkásmozgalomnak nemcsak az a nagy büszkesége, hogy Engels üdvözlő levéllel tüntette ki a kongresszust, hanem az is, hogy a proletariátusnak ez a nagy vezéralakja foglalkozott a magyar munkásmozgalommal, ismerte fejlődését és problémáit, olvasta a párt lapját, s már első levelében felhívta a figyelmét arra a kérdésre, amely később döntő jelentőségűvé vált: a nemzetiségi kérdésre. A magyar munkásmozgalom büszkén emlékezik arra, hogy első lépéseit a világ proletariátusának vezére, Engels Frigyes nyomon kísérte.

Az európai országok proletariátusa szintén együtt érzett a magyar munkássággal. Igen szép dokumentum az a levél, amelyet a pétervári orosz proletárok küldtek az alakuló kongresszushoz.

Az alakuló kongresszus valóban nagyjelentőségű eseménye a munkásmozgalomnak. Létrejött a munkásosztály egységes pártja, amely legális szervezeti kereteket, egységes irányt szabott a magyar munkásosztály mozgalmainak.

Természetesen az egységes párt megteremtésének voltak hibái, következetlenségei is. Az a tény, hogy a pártalakulás nem a következetes marxista egység alapján jött létre, hiszen a párt vezetésében a betegsegélyző-pénztár* több tagja kapott helyet, további harci feladatokat jelentett. Az elkövetkező évek küzdelmeinek kellett eldöntenie, hogy a nagyüzemi proletariátus törekvései, vagy a kispolgári rétegek reformizmusa válnak-e uralkodóvá a pártvezetésben: forradalmi, vagy megalkuvó lesz-e a magyarországi proletariátus pártja.

2

A szociáldemokrata párt tevékenységének első évei — A szocialista tömegmozgalmak fellendülése

Az alakuló kongresszust a munkásmozgalom fellendülése követte. A munkásosztály szervezettsége egyre nagyobb méreteket öltött, erősödtek önálló politikai megmozdulásai, sztrájkmozgalmai. A párt igen nagy munkát fejtett ki a proletariátus felvilágosítása, öntudatra nevelése területén. Az új pártvezetőség igen nagy gondot fordított a pártsajtó fejlesztésére. A »Népszava« és az »Arbeiter-Wochen-Chronik« viszonylag magas elvi színvonalon álló lappá vált. A pártsajtó hasábjain nap mint nap jelentek meg azok a cikkek, amelyek a marxizmus egyes alaptételeit népszerű formában magyarázták meg a munkástömegeknek. A párt gondoskodott arról is, hogy népszerű brosurák formájában eljusson a munkások kezeihez a felvilágosító irodalom.

A pártvezetőség arra is törekedett, hogy a marxizmus klasszikusainak néhány műve magyar nyelven is eljusson a munkásokhoz. A munkásmozgalomban résztvevő munkások többsége kezdetben vagy tisztán németnyelvű volt, vagy — külföldi vándorlásai során — megtanult németül. Ezért eleinte nem tekinthető hiánynak az, hogy a klasszikusok műveit nem adták ki magyar nyelven. Erre különben a Párizsi Kommün leverését követő években a kormányterror beavatkozása miatt nem is nyílt lehetőség. A mozgalom németnyelvűsége a nyolcvanas, kilencvenes évekre azonban fokozatosan megszűnt,

* Az Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantpénztár vezetőségének munkásmozgalmi szerepével a tankönyv előző fejezete foglalkozik.

a párt befolyásának növekedésével szaporodott a kizárólag magyarul tudó szervezett munkások száma. Ez a folyamat szükségessé tette a klasszikusok műveinek magyarnyelvű közzétételét. A pártvezetőség a Népszava hasábjain kezdte folytatásokban közölni Engels műveinek néhány részletét (A munkásosztály helyzete Angliában, Anti-Dühring, A német parasztháború stb.). Bár Marx és Engels művei közül igen keveset és nem is mindig a legaktuálisabbakat fordították le és közölték, mégis a pártvezetőség ilyen irányú tevékenységét tudatos törekvésnek kell tekintenünk a marxizmus klasszikusai tanításainak terjesztésére, szemben az Általános Munkáspárt vezetőségével, amely egyáltalában nem szorgalmazta a klasszikusok magyarnyelvű kiadását. (1873-tól 1890-ig nem jelent meg Marx és Engels műveiből egy sem.)

A párt az elméleti nevelőmunka során sokat foglalkozott a szervezkedés kérdésével, amelyet a proletariátus legfőbb fegyverének nevezett kizsákmányolóival vívott harcában. Népszerű formában magyarázta meg az osztályharcról szóló marxi tanítást, helyesen mutatva meg a harcnak két formáját, a politikai és gazdasági harcot. Rámutatott azonban arra is, amit a későbbi időben a pártvezetőség szívesen elfelejtett, s el akart felejtetni a proletariátussal, hogy a munkásosztály részharcai csak eszközül szolgálnak arra, hogy előkészítsék a proletariátust végső céljának elérésére, a tőkés társadalom szétzúzására.

Fontos nevelőmunkát végzett a párt az egyház és a vallás tanításainak leleplezése területén, pellengérre állítva a felsőpapságot, amely osztozott a munkásosztály és a parasztság kizsákmányolásában. A pártajtó sokat foglalkozott a burzsoázia leleplezésével, kizsákmányoló jellegének megmutatásával s igazi hazafiságra nevelte a proletártömegeket.

A nevelőmunka hatása megmutatkozott a proletariátus mozgalmainak erősödésében, szervezettségének fokozódásában.

A pártvezetőség, az addigi szervezési gyakorlatlalt ellentétben, a széttagolt munkás önképző-, dal-, segély- és legényegyletekkel szemben, a kongresszusi határozat értelmében a szakmai szervezkedést tűzte ki célul. Az egyszakmájú munkások egységes szervezetbe való tömörítése egymás iránti szolidaritásra nevelte a különböző üzemek dolgozóit, s segítették egymás harcait: sztrájkjait, bérmozgalmait.

Az alakuló kongresszust követő időszakban igen sok új munkásszervezet jött létre. 1890-ben alakult meg a budapesti kovácsok, vasöntők, kőművesek szakegylete, a 91—92-es években nagy vidéki városokban jöttek létre szakegyletek: Sopronban, Győrött, Aradon, 1893-ban szakegyletek alakultak Diósgyőrött, Pozsonyban, Kassán. A pártvezetőség gondoskodott a mezőgazdasági munkások és szegényparasztkok szervezéséről is: agitátorokat küldött a nagyobb vidéki városokba, különösen Békés és Csongrád megyébe, hogy megismertessék a parasztságot a szocializmus tanításaival, és segítsenek a szervezetek létrehozásában. Már 1890-ben földmunkás-szervezet jött létre Orosházán, Csorváson és 1892-ben Hódmezővásárhelyt.

A szervezkedési hullámot a sztrájkmozgalmak fokozódása követte. Az 1890—94-es évek a bányamunkások mozgalmainak évei. Egymásután törtek ki a sztrájkok a nagyobb bányavárosokban: Pécs, Petrozsény, Resica, Stájerlak-Anina, Brennberg, Szászváros, Annavölgy magyar és román bányászai szinte egyidőben harcoltak a jobb munkafeltételekért.

Ugyanakkor a nagyüzemek munkásai is sztrájkba léptek. 1891-ben letették a szerszámot a Budapesti Fegyver- és Gépgyár dolgozói, akiknek

harcait a Schlick-gyár vasöntői is támogatták. Bérharcot indítottak a nyomdászok, a téglagyári munkások, a Danubius hajógyár, az újpesti jutagyár munkásai is. A férfimunkások sztrájkjaihoz a munkásnők is csatlakoztak. A sztrájkok során a proletariátus jobb munkafeltételekért, a 8 órás munkaidőért, magasabb munkabérekért, az embertelen bánásmód megszüntetéséért küzdött.

A sztrájkok a legtöbb esetben győzelemmel végződtek: a munkásosztály az elért eredmények mellett megedződött, fokozódott összetartása, szervezettsége, a harcokban való jártassága, s elmélyült gyűlölete kizsákmányolóival szemben.

A párt az alakuló kongresszuson tett ígéretéhez híven minden fontosabb politikai kérdésben állást foglalt, és ahol csak alkalom adódott, leleplezte a burzsoá politikusok kétszínű magatartását. A szociáldemokrata párt részt vett az egyház és az állam szétválasztásáért folyó harcban és mozgalmat indított a polgári demokratikus szabadságjogokért, köztük az általános választójogért.

A proletariátus fejlődésének e kezdeti szakaszában természetesen még nem rendelkezhetett döntő befolyással az ország politikai életére. A párt szervezettsége, a munkásosztály fejlettségi foka még nem tette lehetővé, hogy politikai kérdéseket eldöntő erővé váljék, hogy szövetségeseket keressen, s akcióegységre lépjen a liberálisabb, illetve demokratikus törekvésű pártokkal vagy csoportokkal. A szociáldemokrata párt egyik feladata ebben az időben épp az volt, hogy feltárja a munkásosztály előtt az államhatalom és az uralkodó osztályok valódi arculatát, elhatárolja a proletariátus érdekeit minden burzsoá párt és csoport érdekeitől, s ezzel kiszabadítsa a fejlődő mozgalmat mindenfajta burzsoá befolyás alól. A pártvezetőség a proletariátus politikai harcait ennek a törekvésnek rendelte alá, s noha elismerte a kilencvenes évek elején hozott liberális reformok többé-kevésbé haladó voltát, következetesen törekedett leleplezni a burzsoá reformok korlátozottságát. Harcai elősegítették, hogy a parlament megalkotta a vasárnapi munkaszünetről s a munkások kötelező betegség elleni biztosításáról szóló törvényt.

A munkásság megmozdulásainak fokozódásával egyidőben megindult a parasztság, különösen a földmunkások és szegényparasztok mozgalma is. Az 1891-es orosházi véres május 1., a békéscsabai, majd a battonyai csendőrsortűz s az 1894-es hódmezővásárhelyi zendülés eseményei jelezték az elnyomott paraszti tömegek harcának főbb állomásait.*

Az 1890-es évek elején lezajló agrármozgalmak jellegükben eltérnek mind a korábbi — főként paraszti követelésekért folyó — mozgalmaktól, mind a századfordulón lejátszódó tömegméretű agrármozgalmaktól, amelyek során szintén főként paraszti (antikapitalista és antifeudális) követelésekért folyt a harc.

A kilencvenes évek elején lejátszódó agrármozgalmak jellegét a szociáldemokrata eszmék gyors elterjedése, a faluba való behatolása mellett a szociáldemokrata párt vezetése alatt álló ipari munkások mozgalmainak példája határozta meg. Ezek a mozgalmak az egyes tőkések ellen irányuló bérkövetelések mellett elsősorban az államhatalommal folyó harcok voltak, amelyek

* Az agrárproletár- és szegényparasztmozgalmak részletes leírását a tankönyv megelőző fejezetei tartalmazzák.

során a proletariátus az egyesülési, gyülekezési és szólásszabadságért, a személyes szabadságért harcolt.

Az 1891–1894-es agrárproletár- és szegényparasztmozgalmak zömére szintén ez a jellemző. Noha előfordulnak egyes földbirtokosok ellen irányuló küzdelmek is, a megmozdulások zöme az államhatalom helyi képviselői ellen s így az államhatalom ellen irányul, az egyesülési, gyülekezési és szervezkedési szabadság megvédéséért, bár természetesen a mozgalmak alapvető oka a parasztság nyomorúságos életviszonyainak megjavításáért folyó küzdelem volt.

Az agrármozgalmak másik jellemző vonása, amely megkülönbözteti mind a megelőző, mind a későbbi mozgalmaktól, az, hogy a szociáldemokrata párt osztályharcos alapon álló vezetősége támogatja, s a párt befolyásának, a szociáldemokrata eszmék terjedésének jelét látja bennük. A szociáldemokrata agitáció vidékre való kiterjesztése mutatja, hogy az osztályharcos alapon álló pártvezetőség kezdi keresni a kapcsolatot a munkásosztály természetes szövetségeseivel, a paraszti tömegekkel.

A pártvezetőség szervező munkája a nemzetiségi proletariátusra és parasztságra is kiterjedt.

Noha nemzetiségi nyelveken megjelenő hetilap kiadásához nem volt még ereje, igyekezett a szocializmus tanításait felhívásokban, rölapokon megismertetni a nemzetiségi proletariátussal; szervezkedésre, harcra szólítva fel a román, szerb, szlovák proletárokat. A nemzetiségi munkásság szervekedése nagy léptekkel haladt előre, igen jól működött a délvidéki, különösen az aradi és temesvári szervezet. A nemzetiségi területeken a nemzetiségi proletariátus a magyar munkásokkal közös szervezeteket hozott létre, s együtt indultak harcba kizsákmányolóik ellen. Ezek a közös megmozdulások dicsőséges hagyományai a nemzetiségi és a magyar proletariátus testvéries, szolidáris összefogásának. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a sajtó hasábjain harcolt a sovinizmussal, a faji gyűlölködéssel, amelyet az osztrák és magyar uralkodó osztályok előszeretettel szítottak, s amelyet fegyverül használtak fel történelmünk során annyiszor a soknemzetiségű Magyarország népei közös harcának megakadályozására.

A párt szervező munkája ezen a területen is csak egy kis lépést jelentett előre, de megvolt a lehetőség arra, hogy erősítsék, fejlesszék, szilárd marxista alapra helyezték a munkáspárt nemzetiségi politikáját.

3

Küzdelem a kispolgári reformizmus ellen az osztályharcos pártvezetés megszilárdításáért

A szociáldemokrata párt alakuló kongresszusa nem oldotta meg egészében a pártmozgalom már régen vajdó kérdését: a betegpénztár és a párt teljes szétválasztását. A szakegyleti mozgalom nagyarányú fejlesztése alkalmas volt arra, hogy a munkásság tömegeit kivonja a betegpénztári fiókok befolyása alól, s a pártvezetőség irányításának rendje alá, magát a pártvezetőséget azonban nem tudta függetleníteni a betegpénztáriaktól. Az 1889. évi pozsonyi értekezlet csupán Ihrlinger Antalt fosztotta meg funkciójától, társai azonban továbbra is vezetőserepet játszottak a párt irányításában.

Maga Engelmann Pál sem látta kezdetben tisztán a betegpénztáriak oppor-tunizmusát — nem ismerte részleteiben tevékenységüket —, s így lebecsülve erejüket, nem tartotta szükségesnek a mozgalomtól őket teljesen távoltartani, annál is inkább, minthogy kezdetben nem is volt más, akikre a mozgalom vezetésében támaszkodhatott volna.

A munkás- és parasztmozgalmak nagyarányú fellendülése idején vilá-gossá vált, hogy a pártot csak a betegpénztáriak eltávolításával lehet az osz-tályharc útján vezetni.

Az 1891. évi paraszti megmozdulások a nagybirtokos-osztály részéről erős visszhangot váltottak ki. Minthogy a 90-es évek elején a munkásosztály kislétszámú, még csak fejlődő osztály volt, mozgalmi csak az egyes tőkéseket látszottak fenyegetni. Ez volt az oka annak, hogy a munkásmozgalmat korántsem tartották az uralkodó osztályok olyan veszélyesnek, mint a paraszti mozgalmakat. A parasztság szervezésének megindulása, a szocializmus tanításainak elterjedése a falun, s ennek nyomában a hatóságokkal szembeni öntudatos paraszti megmozdulások, amelyek mögött nemcsak a politikai szabadságjogokért, hanem a jobb életfeltételekért folyó harc is meghúzódott, erős ellenállást váltottak ki a főként a nagybirtokos-osztály érdekeit képviselő kormány részéről. Természetes volt, hogy a megmozdulás okát a párt működésében keresték, s elsősorban a betegpénztár tisztviselőit okolták, akik tevékenyen működtek a pártban, s akik a pártmozgalom »függetlenített«¹ funkcionáriusai voltak. A kispolgári reformisták igazolva látták aggodalmukat, hogy a nagy-arányú harcos megmozdulások a betegpénztár létét veszélyeztetik, s így fékezni akarták a párt munkáját — különösen a parasztság irányában —, a kormány előtt pedig azt bizonygatták, hogy ők nem felelősek a párt tevékenységéért, a betegpénztár és tisztviselői tartózkodnak a mozgalomtól. Rauchmaul Károly, a betegpénztár elnöke két ízben is levelet írt a belügyminiszterhez, amelyben nyomatékosan aláhúzta: »...egyletünk egy pillanatra sem tért el alapszabályszerű hivatásától; egyletünk vezetősége nem foglalkozott, nem foglalkozik most sem és a jövőben sem a munkásmozgalom politikai kérdéseivel, sőt szigorú gondossággal ügyel arra, hogy az egylet keretében a munkások szociálpolitikai mozgalmának jelenségei fel ne merüljenek, s határozottan meghagyta a rendelkezése alatt álló összes közegeknek, hogy a politikai agitációkban a jövőben se vegyenek részt s maradjanak teljesen távol a munkásmozgalomtól«. A hatósági atrocitásoktól való megrettenés eredménye-ként 1891. szeptember 16-án a betegpénztár választmánya határozatilag kimondotta, hogy a pénztár tisztviselői visszavonulnak a mozgalomtól. Így a párt vezetését teljesen Engelmann Pál és hívei vehették kézbe. Engelmann irányítása alatt a szociáldemokrata párt tovább haladt a megkezdett úton: a szervezkedés, a sztrájkmozgalmak, a politikai agitáció, a felvilágosító munka fejlődött, erősödött.

A betegpénztári vezetőség azonban nem tudott belenyugodni abba, hogy a munkásmozgalomban évtizedekig vitt vezetőszerépét elveszítse. A beteg-pénztárakban működő kispolgári reformisták, támaszkodva a munkásosztály soraiban nagyszámban levő kispolgári elemekre, hivatkozva évtizedes munkás-mozgalmi multjukra s azon keresztül szerzett befolyásukra, mozgalmat indítottak pozícióik visszaszerzésére. Legalkalmasabb eszköznek a személyes-kedés, a személyi harc látszott: Engelmann-t a tisztességtelen pénzkezelés és antidemokratus magatartás vádjával illették, s mindenfelé rágalmazták. Így tudták elérni, hogy az 1892 decemberében összehívott pártvezetőségi

értekezlet Engelmann és a hozzá csatlakozottakat minden pártfunkciójuktól megfosztotta és a pártból kizárta. A betegpénztáriak ezután arra törekedtek, hogy Engelmann és a vezetése alatt álló csoportot a pártkongresszuson is kizárassák a pártból. A küldötteknek számukra megfelelő kiválogatásával, a megtévesztés és a diktatúra eszközeivel 1893 januárjában el tudták érni céljukat. A pártvezetőség eltitkolta a párttagság és a kongresszus előtt a proletariátus nagy tanítómesterének, Engels Frigyesnek levelét a II. kongresszushoz, amelyben annak a reményének adott kifejezést, hogy sikerül a pártviszályt elsimítani, és : »... a magyar párt számára egy olyan tehetséges munkatársat, amilyen kétségtelenül Engelmann P. elvtárs, megőrizni.«* Megakadályozták, hogy az osztályharcos csoport a kongresszus fóruma előtt tisztázhassa ügyét, ehelyett a kérdést egy olyan bizottság elé utalták, amelyet részint híveikből, részint pedig a kérdésben tájékozatlan, megtévesztett vidéki küldöttekből állítottak össze. Az Engelmann-csoport, miután lehetetlenné vált, hogy ügyét a kongresszus előtt tisztázza, elhagyta a kongresszust, így a betegpénztáriaknak sikerült a megtévesztett tagsággal elfogadtatni a csoport kizárását.

Az osztályharcos irányzat hívei azonban nem adták fel a harcot. Azonnal hozzákezdtek, hogy az 1890-ben elfogadott »Elvi Nyilatkozat« szellemében új, az osztályharc talaján álló pártot hozzanak létre. Már a kizárást követő napokban megkezdtek az új párt szervezését, egy újságnak, »A Munkás« címen megjelenhettilapnak kiadásával.

»A Munkás« ugyanazt az elvi irányvonalat képviselte, amelynek megvalósításáért Engelmann Pál harcolt. Az anyapárt lapjához, az osztályharcot tompítani igyekező, elvi színvonalában alacsony »Népszavához« viszonyítva »A Munkás« osztályharcosabb, a II. Internacionálé elvi színvonalán álló lap volt. Engelmann gondoskodott arról, hogy lapja a vidéki munkások kezébe is eljuthasson. Így vált »A Munkás« a vidéki (különösen Arad, Békés és Temes megyei) munkásság és parasztság szervezőjévé.

Engelmann kísérletet tett arra, hogy ügyének nemzetközi fórumon is támogatást szerezzen. A II. Internacionálé 1893-ban tartott zürichi kongresszusához fordult egy jelentéssel, amelyben leleplezte a szociáldemokrata pártvezetőség oportunistizmusát. Ügye azonban nem talált támogatásra a kongresszus előtt. Mint a korabeli sajtóból kiolvasható, Engelmann elvesztette az osztrák szociáldemokrácia bizalmát, amely már akkor az »egység mindenáron« megalkuvó elvét vallotta. Az osztrák párt a harcokban nem látott egyebet személyeskedésnél, s ilyen irányban befolyásolta a II. Internacionálé pártjait is. Engelmann Pált és csoportját azonban nem csüggesztette el a sikertelenség, hanem hozzálátott az új párt szervezéséhez.

1894 januárjában Aradon tartotta alakuló kongresszusát a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt, az újságjukról »Munkás«-csoportnak nevezett ellenzék pártja. A kongresszuson 12 városból 43 küldött vett részt : főként a vidéki városok szervezetei csatlakoztak a párthoz. A küldöttek nagy része a Délvidék, az Arad környéki városokból került ki : Szeged, Temesvár, Újvidék, Nagy-Becskerek, Karánsebes, Arad városok szervezetei vettek részt a kongresszuson, de ott volt a rövid idő múlva nagy jelentőségűvé vált hódmezővásárhelyi olvasóegylet küldötte is.

* Engels Frigyes leveleiből. Társadalmi Szemle, 1950. 12. sz 1002. l. — MMTVD II. 147. l.

Az új munkáspárt megalakulása a vidéki munkásság szervezése szempontjából fontos lépést jelentett. Maga az a tény, hogy az új párt Aradon tartotta alakuló kongresszusát, igen fokozta a vidéki munkásság és parasztság szervezésének lehetőségeit.

A pártalakító kongresszus az 1890-ben elfoglalt »Elvi Nyilatkozat«-ot ismerte el programjának. Elítélte a betegpénztáriak és a hozzájuk csatlakozott »agent provocateur«-ök módszereit, megvizsgálta az Engelmann-csoport ügyét, s tisztázta Engelmann-t a reá szórt vádak alól.

Az aradi kongresszus igen jelentős lépést tett előre az első önálló szervezeti szabályzat kidolgozásával. A párt alakuló kongresszusa nem fogadott el szervezeti szabályzatot. Az 1893-as kongresszus ezt a hiányt úgy igyekezett pótolni, hogy szó szerint átvette, lemásolta az osztrák szociáldemokrata párt szervezeti szabályzatát. Az aradi kongresszus hibáztatta ezt a lépést, mert helyesen úgy látta, hogy a magyarországi munkásmozgalom szervezeti téren még nem olyan fejlett, mint az osztrák.

Az 1893-ban elfogadott szervezeti szabályzat a pártot helyi szervezetekre alapítja, amelyek bizalmiférfiak útján a kerületi szervezetekkel tartják a kapcsolatot. A kerületi szervezetek az agitációs területeknek vannak alárendelve, amelyeket Ausztriában német mintára hoztak létre.

Az aradi kongresszus erősen bírálta az 1893-as szervezeti szabályzatot. Valóban, a szervezetnek ez a formája bürokratikus, túlkomplikált volt a magyarországi pártviszonyokhoz képest, ahol — mint azt az aradi kongresszus kimutatta — a szervezett munkásság száma még csekély volt, s a mozgalom vezetőit helyi feladatoktól vonta volna el a kerületi szervezkedés.

Az aradi kongresszuson elfogadott szervezeti szabályzat kísérlet volt a hazai viszonyok elemzésére. E szerint a szabályzat szerint a helyi szervezetek bizalmiférfiait minden közbeiktatott szerv helyett a pártvezetőség fogta volna össze, ami nemcsak a felesleges bürokráciát küszöbölte volna ki, hanem biztosíthatta a párt helyes irányvonalának érvényrejtését is. A mozgalom kezdeti időszakában így a pártvezetőség megismerhette volna közvetlenül a helyi szervek problémáit, s megakadályozhatott volna az osztályharcos politikától való minden eltérést.

Az aradi kongresszus hitet tett az 1848-as forradalom és szabadságharc mártírjai, a tizenhárom aradi vértanú emléke mellett, megkoszorúzván szobrukat. A szónok kiemelte, hogy a proletariátus feladata a 48-as eszméket továbbfejlesztve az egész emberiséget felszabadítani.

Az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc emléke melletti kiállítás dícséretére válik az osztályharcos irányzat képviselőinek. Noha ez a csoport sem jutott el odáig, hogy a marxizmus tanításait hazai viszonyokra alkalmazva összekapcsolja a tőkés társadalom megszüntetéséért folytatott harcot az 1848-as forradalom befejezéséért vívott harccal, hogy ráébressze a proletariátust történelmi hivatására, mégis tanúbizonyságot tett arról, hogy a magyar proletariátus és annak pártja magáénak vallja nemzeti történelmünk e dicsőséges hagyományát. Nem véletlen, hogy a kispolgári reformisták, a későbbi »Kossuth kultusz« elleni harc képviselői, ezért a lépésért maró gúnynyal ostromozták az aradi kongresszus résztvevőit.

Az aradi kongresszusnak nagy jelentősége volt a magyarországi pártmozgalomban. Az opportunistá vezetésű anyapárttal szemben egy új, osztályharcos alapon álló párt jött létre, amely szervezett formája volt a megalkuvás elleni harcnak. A kongresszus azt is bebizonyította, hogy a magyarországi

munkásság és parasztság nagy része a megalkuvással szemben a következetes osztályharc mellett tett hitet.

Az újonnan alakult párt, a Szociáldemokrata Munkáspárt következetesen harcolt a betegpénztáriak ellen, lépten-nyomon leleplezve azok opportunizmusát. A betegpénztáriak, visszaszerezve vezetőszeropüket a pártban, azt ismét a régi irányba, a lojalitás, a reformizmus irányába próbálták terelni. »Az úgynevezett 'pártközlönyük' tartalma minden inkább volt, csak szociáldemokrata nem« — írja »A Munkás«, s így folytatja: »hiszen hasábjaiakon még a gyárakban uralkodó visszás állapotokat fejtegetni, vagy egyébként a munkások érdekeit védeni sem volt szabad, mert a furcsa 'szociáldemokrata vezérek' attól féltek, hogy ezután a gyárosok személyzetüket nem fogják többé betegség ellen az általános munkás-betegsegélyező pénztárnál biztosítani!«

Nemcsak a gyárosokat, hanem magát a kormányt is igyekezett a betegsegélyző lojalitásra bírni a munkásosztállyal szemben. A pénztár elnöksége Ferenc József koronázási jubileuma alkalmából a munkások nevében tisztelgő bizottságot jelentett be a fővárosi tanácsnál az ünnepségre. Ugyancsak 1894-ben, amikor Wekerle lett a miniszterelnök, a betegsegélyző küldöttséget menesztett, hogy tisztelegjen a munkásság nevében az új miniszterelnöknél. Igen jól leleplezte »A Munkás« a betegsegélyzős pártvezetőség igazi arcát az 1893-i május elsejei eseményekkel kapcsolatban. Az első, tömegméreteket megmozgató májusi ünnepség tapasztalatain okulva a májusi ünnepségeket és felvonulást már 1891-ben megtiltotta a kormány, s ezt a tilalmat évről-évre megújította. 1893-ban azonban a betegsegélyzősök kérelmezésére a kormány engedélyezte a május elsejei nagygyűlések megtartását. Feltehető, hogy az engedély megadásához a Szapáry-kormány bukása, s a Wekerle-kabinet alakulása is hozzájárult, jellemző azonban, hogy az engedélyt a párt radikális csoportjának, a »Munkás«-csoportnak a vezetőségből való kibuktatása után adja meg a kormány, a számára sokkal veszélytelenebb, megalkuvó irányzat kérelmére.

Az Engelmann-csoport harca a kispolgári reformizmussal nagymértékben befolyásolta a magyarországi munkásmozgalom fejlődését. Kétségtelen, hogy a pártegység hiánya, a harcnak gyakran elvi síkról a személyeskedésbe torkolló folytatása, a harc következetlen volta ideig-óráig visszavetette a mozgalmat. A munkásosztály egységes fellépésének hiánya miatt, amely olyan nagyjelentőségű eseményeknél is megnyilvánult, mint amilyen a május elsejék megünneplése, amelyeket a pártharcok idején mindkét frakció külön ünnepelt — a mozgalom vesztett erejéből. Azonban az a tény, hogy maga a harc, a munkásosztály forradalmi törekvéseinek megnyilvánulása, gátat vetett ekkor még a betegpénztáriak szándékának, hogy letérítsék a pártot a marxizmus talajáról — többet jelentett az időleges, részleges visszaesésnél. A betegpénztáriak természetesen nem váltak forradalmi marxistákká, de kénytelenek voltak nagyjában alkalmazkodni a II. Internacionálé és az alakuló kongresszus célkitűzéseire, s ha óvatosan s tompítva is, pártlapjukat, a »Népszavát« is ilyen szellemben kellett szerkeszteniök, ha nem akarták elveszíteni a proletártömegeket. Emellett természetesen reformista törekvéseiket is érvényesítették, ahol csak lehetett, de az opportunizmus nyílt hangoztatása nem volt számukra lehetséges.

A »Munkás«-csoport és a betegpénztári vezetőség közti harc lényegében a modern, nagyüzemi proletariátus érdekei s a munkásosztály soraiban ekkor

még többségben levő kispolgári rétegek törekvései közötti harc volt. A két csoport nézeteiben és gyakorlati munkájában megnyilvánuló ellentétek gyökere ide vezethető vissza.

Melyek voltak azok az ellentétek, amelyek a két frakció tevékenységében és nézeteiben megnyilvánultak?

1. A »Munkás«-csoport állásfoglalását mindenkor a proletariátus érdekeinek szem előtt tartása jellemezte. Ez a csoport mindvégig megmaradt az osztályharc talaján, szemben a kispolgári reformizmus képviselőivel, akik gyökeréig opportunisták gyakorlatot folytattak, s igyekeztek a proletariátus mozgalmait az osztályok közötti béke medrébe terelni.

2. A »Munkás«-csoport igyekezett — az akkori viszonyokhoz mérten magas színvonalon — megismertetni a marxizmus tanításait a proletariátussal, igyekezett nevelni, tanítani, felvilágosítani a munkásosztályt. A betegpénztári vezetőség teljesen mellőzte, elhanyagolta a proletariátus nevelését, elhanyagolta az elméleti munkát, a marxizmus tanításait elzárta a tanulni vágyó munkástömegek elől.

3. A »Munkás«-csoport kísérletet tett arra, hogy mind a politikai, mind a gazdasági küzdelmekre előkészítse a munkásosztályt, s vezesse a harcot, összekapcsolva a harc két formáját, rámutatva a politikai és gazdasági küzdelmek kölcsönös kapcsolatára. A kispolgári reformisták viszont a harc két formáját szétválasztva, lényegében ökonomista módon a gazdasági harcot tolták előtérbe, elhanyagolták a proletariátus politikai nevelését, s a kormány-nyal, az uralkodóosztályokkal való szolidaritásra buzdították a proletariátust. Természetesen a gazdasági téren folyó küzdelmeket is törekedtek minél békésebb vágányra terelni.

4. A legélesebb ellentétek az agrárkérdés területén bontakoztak ki. Míg a »Munkás«-csoport — ha nem is világos és helyes elvi alapon — célul tűzte ki a munkás-paraszt szövetség kiépítését, a betegpénztáriak hátat fordítottak az agrármozgalmaknak, a lassalleánus nézetek alapján el akarták szigetelni a munkásosztály pártját a parasztságtól.

5. A nemzetiségi proletariátus nevelése, szervezése területén is mutatkoztak ellentétek. Míg a »Munkás«-csoport igyekezett a nemzetiségi proletariátust és parasztságot szervezni, nevelni, addig a betegpénztári csoport hátat fordított a nemzetiségi proletariátusnak, parasztságnak.

6. Igen lényeges volt az az ellentét, amely a szervezeti forma kérdésében nyilvánult meg. A »Munkás«-csoport helyesen harcolt minden sematizmus ellen a szervezeti forma kérdésével kapcsolatban, a betegpénztáriak lebecsülve a szervezkedés jelentőségét, bürokratikus módon próbálták ezt a kérdést megoldani. Míg az osztályharcos szárny célul tűzte ki a pártszervezetek kiépítését, megtartva azok vezetőszerépét a szakszervezetekben, addig a betegpénztáriak elhanyagolták a pártszervezetek kiépítését, s a szakszervezeteket is igyekeztek az ökonomizmus színvonalán tartani.

Ezek az ellentétek azonban a két irányzat harcában nem fogalmazódtak meg világosan, a harc az elvi sík helyett többnyire a személyeskedés vonalán folyt. A »Munkás«-csoport csupán azt látta világosan, hogy a betegpénztári vezetőség megalkuvó, hogy elsőkélyesíti a mozgalmat, hogy személyes érdekeit a proletariátus érdekei fölé emeli. Az osztályharcos szárny így nem tudta az ellentéteket elvi síkra terelni, ez volt egyik oka annak, hogy nem aratott tartósan győzelmet az opportunizmus képviselői felett.

Az 1894-es egyesítő kongresszus — A pártmozgalom fellendülése

Az Aradon, 1894. január 6-án és 7-én tartott kongresszuson alakult Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt főfeladatának a pártegység megteremtését tekintette. A célkitűzés feltétlenül helyes volt, mert a munkáoszta-ly egységének megbontása, az a tény, hogy a proletariátus egy részét a kispolgári reformisták vezették, károsan befolyásolta a munkásmozgalom fejlődését. A Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt vezetősége azért küzdött, hogy az egyesülés elvi alapon, az opportunizmus feletti győzelem talaján jöjjön létre. A »Munkás«-párt vezetősége azt követelte, hogy a betegpénztár tisztviselő-gárdájának tagjait sem a párt vezetőségébe, sem fontos funkciókba ne válasszák be. Minthogy a kispolgári reformizmus képviselői és terjesztői többségükben a betegpénztár alkalmazottai voltak, az egyesülés e feltétele garanciát jelentett az opportunisták befolyás megszüntetésére.

A kispolgári reformisták viszont azt követelték, hogy mindazok, akik a »Munkás«-párt megteremtői voltak, maradjanak távol az egyesült párt vezetésétől. Ennek a feltételnek elfogadása az opportunizmus továbbélését jelentette volna, a betegpénztáriak félreállása esetén is. Az anyapárt ugyanis hajlandónak mutatkozott a betegpénztáriak mellőzésére. Ennek okát a betegpénztár tisztviselőgárdájában beállott szakadásban kereshetjük. A betegpénztár tisztviselőinek egy csoportja *Farkas Károly* vezetésével szintén helytelenítette a pártvezetőség működését, s harcot indított ellene. A betegpénztár tisztikara elbocsátással, kizárással védekezett a belső ellenzék tevékenysége ellen, a harc azonban mégis gyengítette a betegpénztár befolyását. Az anyapárt vezetősége így a munkástömegek előtt eléggé hiteltvesztett betegpénztáriak helyett olyan, a mozgalomban eddig még vezérszerepet nem játszott férfiakat akart az előtérbe állítani, akik szintén az opportunizmus irányzatát képviselték.

Igy, noha 1894 tavaszán több ízben történt mindkét fél részéről kísérlet az egyesülésre, a pártegység megteremtése késlekedett. Minthogy a két harcoló párt közt az erőviszonyok alig tolódtak el a »Munkás«-párt javára, ismét külső segítségre volt szükség a pártmozgalom továbbhaladásához. A II. Internacionálé 1893-as zürichi kongresszusa megbízásából az osztrák szociáldemokrata párt immár másodszor küldte egyik vezető emberét Magyarországra közvetítőként. Silberberg Ignác, az akkori idők egyik legtehetségesebb, legnépszerűbb agitátora jött Magyarországra, azzal a megbízatással, hogy segítse át a szociáldemokrata pártot a válságon.

Az 1894 májusában tartott III. kongresszuson jött létre a párt egysége, a »Munkás«-párt elveinek győzelmével. Az egyesülési határozat leszögezte, hogy a betegpénztár tisztviselői a pártban többé vezetőserepet nem vállalhatnak. Az új pártvezetőség felerészben a »Munkás«-párt vezetőiből, felerészben pedig az anyapárt olyan vezetőiből jött létre, akik nem voltak a betegpénztár funkcionáriusai. A »Népszava« és az ekkor új néven megjelenő németnyelvű pártlap, a »Volksstimme« szerkesztése Silberberg Ignác feladata lett. A »Munkás«-pártnak az egyesüléskor csak azt az engedményt kellett tennie, hogy Engelmann Pált visszavonja a mozgalom vezetésétől. A »Munkás«-pártnak így nem sikerült Engelmann megőriznie a mozgalom számára. Ennek oka az volt, hogy az anyapárt személyeskedő támadásai hatással voltak a

munkástömegek egy részére, s erre támaszkodva az anyapárt vezetésége annyira ragaszkodott Engelmann eltávolításához, hogy Engelmann megtartása akadályává válhatott volna az egyesülésnek. A »Munkás-párt Silberbeg Ignác személyében valóban garanciát láthatott a pártvezetés helyes irányításának biztosítására, így hozzájárult Engelmann visszavonásához, aki ezentúl mint a bécsi Arbeiter-Zeitung, az osztrák szociáldemokrata párt hivatalos lapjának magyarországi tudósítója folytatta munkáját a mozgalomban.

Noha a pártgyűlés az osztályharcos irányzat győzelmével ért véget, előrelátható volt, hogy a kispolgári reformizmus, az opportunizmus befolyása ellen még további harcokra van szükség. Az új pártvezetőségben jelentős szerepet kaptak olyan szociáldemokraták, akik sok kérdésben egyetértettek a betegpénztáriak opportunista irányvonalával. Ilyenek voltak Pfeifer Sándor, Teszársz Károly, Rády Sándor, akik később, a századfordulón a már opportunista-vá vált szociáldemokrata pártban is vezérszerepet játszottak.

Az elkövetkező évek harcai döntötték végleg el, hogy az osztályharcos alapon állók vagy pedig a reformisták vezetik-e a pártot.

Az 1894-es kongresszus nemcsak azért volt jelentős a magyarországi munkásmozgalom történetében, mert egyesítette a pártot, hanem azért is, mert határozatai előremozdították a proletariátus mozgalmainak fejlődését.

A kongresszus napirendjén olyan kérdések állottak, amelyeket valóban meg kellett oldania a pártnak ahhoz, hogy helyes irányban haladhasson előre. A II., 1893-ban összehívott kongresszus csupán szervezeti szabályzatot próbált adni a párt számára. A munkásosztály harcait azonban a gazdasági küzdelmekre igyekezett összpontosítani, határozatai — a betegpénztáriak irányzatának megfelelően — semmitmondóak voltak. A III. kongresszus napirendre tűzte az osztrák szervezeti szabályzat lemásolásából eredt szervezeti szabályzat módosítását, a szakszervezkedés kérdését, a politikai harc célját és taktikáját, az agrárkérdést, amely az 1891—1894-es évek mozgalmainak hatására központi kérdéssé vált, s a pártsajtó megerősítésének kérdését. A pártvezetés nem tudott forradalmi, marxista módon választ adni a felvetett kérdésekre, a határozatok mégis előrevitték a magyarországi munkásmozgalom ügyét. Az osztályharcos irányzat képviselői próbálták továbbfejleszteni az »Elvi Nyilatkozat« megállapításait és az alakuló kongresszus határozatait.

Az 1894-es kongresszuson elfogadott új szervezeti szabályzat az 1893-astól eltérően a magyarországi mozgalom fejlettségi fokát tartotta szem előtt, s így szakított az osztrák minta sematikus lemásolásával. Az új szervezeti szabályzat az 1894-es aradi kongresszuson elfogadott szabályzatnak módosított formában való átvétele volt. A módosítások azonban nem jelentettek lényeges változtatást. Az új szervezeti szabályzat elvetette a kerületi és országos organizációkat, az agitációs kerületeket, s a helyi szervezkedést tette alapelvvé. A helyi szervezeteket a bizalmiférfiak kötötték össze a pártvezetőséggel. A helyi szervezetek kialakítása terén fontos lépés volt az a határozat, amely a bizamiférfiak teendőire vonatkozó ügyszabály kidolgozását írta elő.

A szakszervezetek és párt viszonyára fényt vet a »Szakszervezkedés« napirendi pont tárgyalásakor elfogadott határozat. A határozat kimondja, hogy a szakegyletek szervezésének az a célja, hogy az indifferens munkások tömegeit megnyerjék a párt számára, hogy tehát a párt kádereit kinevelő tömegszervezetek legyenek. Kötelezi a párt tagjait, hogy szakmájuk szervezétének tagjai legyenek, a pártvezetőséget pedig arra, hogy szoros kapcsolatot tartson fenn a szakszervezetekkel, támogassa, fejlessze azokat.

A párttagoknak helyileg való összefogása, a szakszervezeteknek, mint a munkásság tömegszervezeteinek kiépítése és támogatása a pártmozgalom fejlettségének s a magyarországi politikai viszonyoknak megfelelő, helyes szervezeti törekvés volt. Az 1894-es kongresszus tehát lényegében elfogadta és konkrét formába öntötte a »Munkás«-csoport szervezeti alapelveit, amelyeket Engelmann Pál már működésének kezdetén körvonalazott.

Ezeknek a szervezeti alapelveknek gyakorlattá válása szoros kapcsolatban állt a pártvezetés kérdésével. Az osztályharcos irányzat győzelme során lehetővé vált volna, hogy Magyarországon a demokratikus centralizmus alapján álló pártszervezetek jöjjenek létre, amelyek szoros kapcsolatban állnak a szakszervezetekkel, s vezetik azokat. Az osztályharcos alapon álló »Munkás«-csoport ezen a területen még egy lépést tett előre: egy 1895-ben megjelent brosurában követelték a párt üzemi, gyári alapszervezeteinek kiépítését is. Az 1894-ben elfogadott szervezeti szabályzat gyakorlati megvalósítását azonban már az opportunisták irányzat hajtotta végre, így a pártszervezetek kiépítése helyett azokat elsorvasztották, s a pártot összeolvasztották a szakszervezetekkel.

Ugyancsak jelentős lépés volt a politikai harc kérdésének előtérbe állítása a párt munkájában. A betegpénztáriakból álló pártvezetőség az alakuló kongresszus és az »Elvi Nyilatkozat« ilyen irányú célkitűzéseit a gyakorlatban nem követte, s megelégedett a gazdasági harcok viszonylagos fejlesztésével. Fennállott annak a veszélye, hogy a párt tevékenysége a gazdasági harc területére korlátozódik.

1893—1894-ben, a szakszervezeti mozgalom erőteljes növekedése idején a nemzetközi munkásmozgalomban egyre inkább tért hódított a szindikalizmus. Ez az irányzat a possibilistáknak a politikai küzdelmek terén megnyilvánuló megalkuvását bírálva hátat fordított a politikai mozgalomnak, s a proletariátus küzdelmeit a szakszervezeti mozgalomra akarta korlátozni. A II. Internacionálé pártjai harcoltak e káros törekvések ellen. Ilyen körülmények között különösen jogos volt a politikai küzdelmek előtérbe állítása.

A párt III. kongresszusa rámutatott arra, hogy »... a gazdasági küzdelemben a munkások csak akkor vívhatnak ki nagyobb előnyöket, ha politikai jogokkal rendelkeznek«, s ezért a határozat a politikai jogok, elsősorban az általános, titkos választójog kivívása érdekében erőteljes akciók megindítását mondja ki. Leszögezi azonban, hogy: »... a politikai jogokért való küzdelemben mindig szem előtt tartandó a szociális mozgalom végcélja, a mai társadalomnak teljes gazdasági, politikai és erkölcsi átváltozása«.

Az »Elvi Nyilatkozat« továbbfejlesztésre való törekvésnek tekinthetjük az agrárkérdés tárgyalását. Az 1891—1894-es parasztmozgalmak már felhívták a figyelmet az agrárkérdés fontosságára, de különösen nagy segítséget jelentett a magyarországi pártmozgalomnak az a levél, amelyet Engels Frigyes írt a III. pártkongresszushoz. Ebben a levélben Engels felhívja a figyelmet arra, hogy a tőke: »... nemcsak új ipart teremt, hanem a földművelést is aláveti magának, átalakítja ősrégi eljárását, tönkreteszi a független földművest, a mezői népességet nagy földbirtokosok, kapitalista bérlők kis csoportjára és vagyontalan proletárok tömegére választja szét. Hogy milyen haladást tett már a tőke ezen forradalma Magyarországon, azt nemrég láttuk Hódmezővásárhelyen.«*

* Engels Frigyes leveleiből. Társadalmi Szemle, 1950. 12. sz. 1002—1003. 1. — MMTVD II. 278. 1.

A kongresszus megállapította, hogy Magyarországon a mezei munkások száma négyszer akkora, mint az ipari munkásságé, éppen ezért jelentős a parasztkérdéssel való foglalkozás. A kongresszus határozata alapulvül rögzíti le a munkás-paraszt szövetség kialakításának szükségességét: »... a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyik főtörekvését képezi a mezőgazdasági és az ipari munkások testvéries, szolidáris összetartását fejleszteni«.

Azonban a párt vezetősége Engels útmutatását, az I. és II. Internacionálé határozatait mechanikusan, dogmatikusan értelmezte. Nem elemezte a magyar mezőgazdaságban meglevő feudális maradványok súlyát, s nem vonta le az ebből adódó következtetést: a munkásosztálynak nemcsak az agrárproletariátussal és a szegényparasztsággal, hanem az egész parasztsággal kell szövetskeznie. A párt a munkás-paraszt szövetség kérdését leszűkítette az ipari és a mezőgazdasági proletariátus szövetségére, s a középparasztsággal is csak úgy számolt, mint jövődó proletárokkal.

A határozat kiemeli, hogy a párt feltétlenül elismeri a mezőgazdasági nagyüzem fölényét a kisüzemmel szemben. Követeli, hogy »az állami jószágok ne daraboltassanak fel«, a kötött és az egyházi birtokokat pedig vegyék állami kezelésbe.

A mezőgazdasági nagyüzem haladóbb voltának elismerése megegyezett a II. Internacionálé pártjainak helyes elvi álláspontjával. Szocialista követelés volt, amelyet helyesen állított fel a párt, mint maximális célt. A nagyüzem melletti kiállást különösen indokolták a II. Internacionálé pártjaiban folyó viták a proudhonizmus elméletének felújítóival, akik a kisüzem fölényét hangoztatták, visszatérve a kispolgári illúziók hirdetéséhez.

A szociáldemokrata párt hibája ott mutatkozott meg, hogy — hasonlóan a II. Internacionálé többi pártjainak állásfoglalásához — az agrárkérdést nem a magyarországi viszonyok elemzése talajáról, tehát nem az 1848-as forradalom befejezésének perspektívájából ítélte meg, hanem a szocialista forradalom szempontjából, s nem úgy tekintette, mint a munkás-paraszt szövetség kérdését, hanem mint gazdasági, termeléstechikai kérdést. Kétségtelen, hogy ebben az állásfoglalásban benne volt a földosztás elutasítása. Ennek oka azonban ekkor még nem a szövetségesek elhanyagolása, a forradalomtól való félelem volt, mint a századvégi állásfoglalásnak, hanem a hazai viszonyok helyes elemzésére való képtelenség, a marxizmus tanításainak helytelen, mechanikus alkalmazása.

Ugyanez az oka a minimális program hibáinak és hiányainak is. A progresszív jövedelmi adó, a mezőgazdasági munkásokat védő törvények követelése, a mezőgazdasági munkások oktatása, a női és gyermekmunka korlátozása, az egyesülési és gyűlekezési jog megadása stb. helyes követelés volt, de igen kevés a parasztság számára. Hiányzott a követelések közül az antifeudális és anti-kapitalista követelések egész sora: a robot, az uzsora megszüntetése, a munkabérek emelése stb. A minimális program tehát nem volt alkalmas a munkás-paraszt szövetség megerősítésére, a parasztság mozgósítására.

A minimális programban a párt olyan követeléseket állított fel, amelyek a fennálló társadalmi rend keretében megvalósíthatók, s amelyek egy része más országokban már megvalósult. Az a tény, hogy a párt a fennálló államrendtől bizonyos reformokat követelt a kis- és középbirtokos parasztság, valamint a mezőgazdasági munkások számára, nem jelentette a lassaléánus nézetek melletti kiállást vagy azok továbbélését. Ennek ellenkezőjét bizonyítja az a

kitétel, amely határozottan leszögezi, hogy az agrárkérdés »... csakis a magántulajdon... köztulajdonná való átváltoztatása után oldható meg«, az ipar társadalmasításával egyidőben.

Az 1894-es agrárprogram követelései tehát a II. Internacionálé pártjai által általában hangoztatott követelések voltak. Legfőbb hibájuk a magyarországi helyzet elemzésének elmulasztásából, a marxizmus tanításai dogmatikus átvételéből származott. A párt maga sem tekintette ezt a programot véglegesnek, s később tett is kísérletet agrárprogram kidolgozására. Az 1894-es kongresszuson elfogadott határozat azonban még így is jelentős lépés volt előre a munkás-paraszt szövetség kiépítése területén, mert tudatosította a munkás-paraszt összefogás szükségességét, napirenden tartotta egy jobb agrárprogram kidolgozását.

A kongresszus még egy igen fontos kérdésben hozott határozatot: a pártsajtó kérdésében, amennyiben a kongresszus bizottságot hozott létre a Népszava napilappá változtatása érdekében.

A III. kongresszus határozatai megmutatták, hogy a »Munkás«-csoport törekvései győzelmet arattak. Noha a »Munkás«-pártnak nem állt módjában közvetlenül résztvenni a kongresszus előkészítő munkálataiban, Silberberg Ignác képviselte nézeteiket, és a főbb kérdésekben érvényre juttatta a kispolgári reformizmussal szemben a II. Internacionálé ekkor még lényegében osztályharcos álláspontját. Így a III. kongresszus fordulatot jelentett a párt munkájában. A feladat az volt, hogy a reformizmus teljes legyőzésével fel lendítsék a magyarországi munkásmozgalmat.

Az 1894. évben és az 1895. év első felében valóban sokat haladt a munkásmozgalom. A bérharcok szaporodása a mozgalom egészséges fejlődését mutatta. A kőfaragók 8 hetes sztrájkja, 1200 bádogosmunkás bérharca, a posta- és távírdaalalmazottak sztrájkja, a resicai bányászsztrájk azt mutatták, hogy a régiék mellett a szocialista tanítások új szakmák dolgozóihoz is eljutottak.

Igen jelentős fejlődést mutatott a politikai mozgalom is. A párt népgyűlésekkel, röpiratok terjesztésével mozgósította a proletariátust a politikai jogokért való harcra. 1895. január 6-án egyszerre 10 városban tartottak népgyűlést a politikai jogok megszerzése tárgyában. A választójogi harc előtérbekerüléséhez döntő lökést adott az a tény, hogy Ausztriában 1895-ben a proletariátus harcainak eredményeként életbelépett a kuriális választójog. A párt állást foglalt a napi politika kérdéseiben is, s támogatta a polgári demokratikus reformköveteléseket, a polgári házasság, a vallásszabadság követelését, állást foglalt a klérus pártja, a néppárt ellen.

A munkás-paraszt szövetség kiépítésére is történtek lépések. A pártvezetőség tagjai sokat utaztak vidékre, népgyűléseket szerveztek, agitáltak a parasztság soraiban. 1895 március elején került sor a hódmezővásárhelyi per tárgyalására. A munkásosztály a per során több ízben tanúbizonyságot tett a parasztság iránti szolidaritásáról: lelkesen kiállt a per vádlottjai mellett, a tüntetéseken követelte Szántó Kovács János és társainak felmentését. A párt röpiratot adott ki, amelyet a legkisebb községbe is igyekezett eljuttatni.

Ugyancsak fellendült a szervezkedési mozgalom is. 1894 őszén összeült a vas- és fémmunkások első országos kongresszusa, amely szorgalmazta az országos szövetség megalakítását. A vidéki városokban, a fontos ipari gócpontokban is több szakszervezet alakult: így Pécsen, Diósgyőrön, Miskolcon, Győrön és sok más városban.

1895. május elsején magyarányú megmozdulással ünnepelte a proletariátus a nemzetközi munkásünnepet. Ez a nap egyben a Népszava napilappá válásának is ünnepnapja volt. A párt így naponta tájékoztathatta a proletariátust a legfrissebb hírekről, s az újság hasábjain keresztül politikai öntudatra, harcossá állásfoglalásra nevelte.

A munkásmozgalom fellendülése, a parasztság szerveződése hozzájárult ahhoz, hogy az államgépezet irányítását az »erős kéz« politikáját megvalósító Bánffy Dezső vegye át. A Bánffy-kabinet kormányzatának kezdetétől a terror módszereivel lépett fel a munkásmozgalommal szemben. Napirenden volt a lapok, egyletek üldözése, megrendszabályozása, a sajtótermékek elkobzása, lefoglalása, sajtóperek, bírságolások, kitoloncoltatások, kiutasítások, házkutatások s a kormányterror minden eszközének alkalmazása. 1894 májusától 1895 augusztus végéig 191 esetben hoztak szociáldemokraták ellen bírósági ítéletet.

A szociáldemokrata párt nem riadt vissza a hatóság üldözéseitől s bátran tovább folytatta munkáját.

5

Az opportunizmus uralomrajutása a szociáldemokrata párt vezetésében

A Bánffy-kabinet fellépése a munkásmozgalommal szemben az 1891-es év problémáihoz hasonló problémákat vetett fel a pártban. Ismét az vált főkérdéssé, hogy a Bánffy-kormány üldözéseit öntudatosan álló, azokkal harcosan szembeszegülő marad-e a párt, vagy pedig az osztályharcos útról letérve, alkalmazkodik-e a kormány-megszabta »törvényes« lehetőségekhez, a fennálló kormányzati rendszerhez.

A betegpénztár vezetői s a pártvezetőségnek korábban is a betegpénztárhoz húzó tagjai az opportunizmus útját választották. A betegpénztár tiszti gárdája még nem mondott le arról, hogy a párt vezetését ismét megszerezze, s kívülről kezdte célja érdekében támadni, ócsárolni az egyesült pártot. Felhasználva demagóg módon a nyolcvanas évek ellenzékének hagyományait, »Népakarati« címmel új lapot jelentetett meg, amelynek hasábjait a pártvezetőség diszkreditálására használta fel. A pártvezetőségben belül is kiéleződött a harc, mert úgy látták, itt az alkalom, hogy a betegpénztáriak politikáját folytatni akaró, azokhoz húzó elemekkel leszámoljanak, s minden reformista törekvést egyszer s mindenkorra távol tartsanak a párttól.

A küzdelemhez azonban hiányzott a régi ellenzék egysége. Silberberg maga kezdetben szintén lebecsülte a betegpénztáriak befolyását. A »Munkás«-párt volt tagjainak egy része Silberberghez csatlakozott, más része azonban Engelmann távozását fájlatva szembekerült vele. Az osztályharcos mag szétesése következtében nem sikerült a reformistákat leverni, s a betegpénztáriak visszaszerezték befolyásukat a párt vezetésében.

A harc a napilappá vált Népszava körül robbant ki. A napilap, amely a munkások áldozatkészsége folytán jött létre úgy, hogy több ezer 10 forintos részvényes alaptőkéjével indult, sok üldöztetésnek volt kitéve. A lefoglalások, bírságolások erősen emésztették a Népszava Rt. alaptőkéjét. A pártvezetőségnek a betegpénztáriakhoz húzó része úgy látta, hogy a lap harcos hangjának letompításával lehet csak megőrizni a napilapot. Így arra törekedett, hogy

kivegye a lapot a Népszava Rt. kezéből, s saját irányítása alá vonja. A Népszava Rt. gyanútlanul hozzájárult ehhez a törekvéshez, s a pártvezetőséget a Rt. igazgatóságának választotta meg. A pártvezetőség reformista szárnya ezt az alkalmat arra használta fel, hogy visszasegítse a betegpénztáriakat a párt irányításába: 1895. szeptember 15-én kimondta az egyesülést a »Nép-akarat« frakcióval. A »Népszava« és a »Népakarat« című lapok egyesülése azt jelentette, hogy a Népszava szerkesztése a többségben levő reformisták kezére került, s a pártsajtón keresztül a párt irányításában is a reformista törekvések jutottak túlsúlyra. Silberberg Ignác, a Népszava és a német nyelvű testvérnap szerkesztője kénytelen volt lemondani pozíciójáról és élére állt a reformizmus elleni harcnak: A pártviszály ügyét a betegpénztáriak a kulisszák mögött akarták lebonyolítani, a Silberberg-csoport azonban a munkástömegek elé vitte a kérdést. 1895. szeptember 22-én délelőtt a Népszava Rt. részvényesei tartottak gyűlést, amelyen megvonták bizalmukat a pártvezetőségtől mint a Népszava Rt. igazgatóságától, s elítélték árulásukat, délután pedig a munkásság tartott népgyűlést, amely kimondta, hogy nem bízik többé a pártvezetőségben, s a pártügyek irányítását a kongresszus összehívásáig az ideiglenes 11-es bizottságra ruházza át.

A Silberberg-csoport, miután a fővárosi és vidéki munkástömegek támogatását biztosítotttnak látta, országos kongresszust akart összehívni, amely párt-szerű úton megtisztíthatta volna a pártvezetést a betegpénztáriaktól. A kongresszus megtartása így központi kérdéssé vált a mozgalom egészséges fejlődése számára. A rendőrség is világosan látta, hogy itt nem kisebb kérdésről van szó, mint arról, hogy osztályharcos úton folyják-e tovább a pártmozgalom vezetése, vagy az angol trade-unionokhoz hasonló »lojális munkáspárt« vegye a kezébe az egyre forradalmibbá váló munkásosztály vezetését. Az utóbbi nemcsak a forradalmi munkásmozgalom eltompítását jelentette volna, hanem a parasztság szervezésének, mozgalmai vezetésének elhanyagolását, amit a nagybirtokos arisztokrácia még a munkásmozgalom megfékezésénél is fontosabbnak tartott. Így a rendőrség a Belügyminisztérium jóváhagyásával megakadályozta a kongresszus összehívását, támogatva az állammal szoros kapcsolatban álló betegpénztáriakat. A Silberberg-csoport így csupán országos gyűlést hívhatott össze 1895. decemberében, amelyen a fővárosi és vidéki munkásság nagy része és a parasztság is képviseltette magát. Az országos gyűlés megerősítette a szeptember 22-i gyűlés határozatát, egy emberként állt ki a Silberberg-csoport törekvései mellett. Minthogy azonban az országos gyűlés határozatai nem helyettesíthették a pártkongresszus határozatait, pártkongresszust viszont az osztályharcos szárny nem hívhatott össze, a párt vezetése a kispolgári reformisták kezében maradt.

Az 1894-es kongresszuson választott pártvezetőség egy része, egyesülve a betegpénztáriakkal, már 1895. közepétől megkezdte munkáját, amely során a pártot »törvényes keretek« között, békés úton haladó, a fennálló társadalmi renddel szemben lojális munkáspárttá akarta változtatni. A reformisták nyílt színvallását a magyarországi munkástömegek forradalmasodása most is — mint a munkásmozgalom történetének során még sokáig — lehetetlenné tette, s erős gátat jelentett a szervezett ellenzék is, amely a proletariátust országos méretekben maga mellé tudta állítani.

A pártvezetőség tevékenysége s a mozgalom hanyatlása az 1895—1896. évben azonban arra mutat, hogy a párt és a tömegek között megindult a szakadás.

A pártvezetőség opportunizmusát és a fennálló társadalmi renddel szembeni lojalitását az 1896. évi május elsejei ünnep lefolyása is bizonyítja. A pártvezetőség — a rendőrség jelentése szerint — »... tekintettel az évezredes kiállítás sürgős munkáira, nem firszirozta az általános munkaszünetelés keresztülvitelét«. A nagyobb gyárak, kevés kivétellel ezen a napon is dolgoztak, az építkezések is folytak tovább. A gyűléseket, a tüntető felvonulásokat a rendőrség betiltotta, így a munkásságnak csak egy kis része ünnepelt. A két pártfrakció külön-külön vett részt az ünnepen. A proletariátus öntudatosabb része, a pártvezetőség békés törekvései ellenére, ragaszkodott az általános munkaszünethez, s dolgozni akaró társaikat felhívták a munka beszüntetésére. A rendőrség fellépése többhelyütt véres összeütközésre vezetett.

A pártvezetőség és a proletariátus közti szakadás jegyében folyt le az 1896 májusában megtartott pártkongresszus is, annak ellenére, hogy a pártvezetőségnek módja volt kiválogatni a küldötteket. A küldöttek egy részének magatartása megmutatta, hogy nem bíznak a pártvezetőségben. Ezt mutatta az a tény is, hogy sok olyan ellenzéki munkás is megjelent, akinek nem volt mandátuma. A kongresszus a pártvezetőség emberei és az ellenzéki munkások közti heves összeütközés színterévé vált. Ezt a helyzetet a pártvezetőség, az 1893-as kongresszushoz hasonlóan, a terror, a megfélemlítés eszközével akarta megszüntetni: az ellenzéki munkásokat és azokat az ellenzéki küldötteket, akik a kongresszust nem akarták a magyarországi szociáldemokrata munkásság kongresszusául elismerni, megfosztották mandátumaiktól. A pártvezetőség még így sem tudta elérni, hogy a vizsgáló bizottság teljesen felmentse az ellenzék vádjai alól. A munkás- és paraszti tömegek forradalmi törekvéseinek megnyilvánulása volt ez, amely elsöpréssel fenyegette az opportunistá pártvezetőséget. A hatósági küldöttek többszöri közbelépése és a megfélemlítés eszköze mentette meg végül őket: néhány szótöbbséggel megkapták a felmentényt.

A kongresszusi küldöttek harcok magatartásának eredményeként két igen fontos határozatot hozott a kongresszus: az országos képviselőválasztásokba való bekapcsolódásról s a földmunkás-kongresszus összehívásáról.

Az agrárprogram végleges kidolgozása s a parasztkongresszus összehívása egyre sürgetőbb szükségé vált. A szervezkedés haladása, a földműves munkások és szegényparasztok mozgalmi a munkásosztály pártja elé azt a feladatot állították, hogy vezetőjévé váljék a mozgalmaknak, világos perspektívát állítson a falu dolgozói elé. A munkásság és a parasztság maga követelte ezt a párttól. Az Engelmann-csoport egyik brosúrájában és a Silberberg-vezette ellenzék egyidőben, már 1895-ben fontos feladatnak jelölte meg a földmunkás-kongresszus összehívását, amelyet az 1895 decemberében tartott országos gyűlésen az ellenzék programjába is vett. Ennek következtében és az 1896. évi kongresszus küldötteinek sürgetésére tette magáévá ezt a javaslatot a pártvezetőség is.

Az 1896-os kongresszus határozatainak végrehajtására azonban már nem volt meg a biztosíték. A pártviszály kérdését nem sikerült a kongresszuson megoldani, a párt vezetése a reformisták kezében maradt. Az újonnan megválasztott pártvezetőség többségében olyan emberekből állt, akik nem voltak becsületes szociáldemokraták. A pártvezetőség több tagjával szemben megnyilvánuló bizalmatlanság jele volt az is, hogy három, a pártvezetőségbe választott tag, köztük Bokányi Dezső, nem fogadta el a megbízatást. Ezt az alkalmat a betegpénztáriak arra használták fel, hogy Gombosi Bélát, a rendőrség ügynökét és két betegpénztári tisztviselőt puccsszerűen beerőszakoljanak

a vezetőségbe. A pártvezetőség szoros kapcsolatba került így a földbirtokos és nagytőkés rendszerrel: a betegpénztáriak közvetett úton, a rendőrség ügynökei pedig közvetlenül szolgálták ezt a kapcsolatot.

Az államhatalom képviselői több módszerrel kísérelték meg a munkásmozgalom megfojtását. Terrorral, megfélemlítéssel akarták letörni a proletariátus közvetlen harcait, a szocializmus eszméinek terjedését. Különösen erőlesen léptek fel az ellenzékkel szemben, üldözték vezetőit, s vele szemben az opportunisták anyapártot támogatták. Céljukat, hogy a szociáldemokrata pártot letérítsék a forradalmi útról, a pártvezetőség megnyerésével, ügynökeiknek a pártvezetésbe való beépítésével akarták elérni. Az 1896-os kongresszuson választott vezetőség nagy részében az államhatalom képviselői joggal üdvözölhették az őket kiszolgáló ügynököket. Így az 1896-os kongresszuson lényegében már eldőlt a párt további tevékenységének és irányvonalának kérdése: az osztályharcos szárny, a munkásság és parasztság igazi érdekeinek képviselői kiszorultak a párt vezetéséből; azt szinte teljes egészében a betegpénztárakban dolgozó, kispolgári reformisták vették kézbe. Ez a vezetőség volt azután a szálláscsinálója a Garami és Weltner vezette, a munkásarisztokráciára és a mozgalmi (párt- és szakszervezeti) bürokráciára támaszkodó reformista irányzatnak.

A pártvezetőség helyzete 1896 második felében megszilárdult. Az ellenzék az 1896. év folyamán vesztett erejéből, s decemberben szervezetileg is megszűnt a léte: a december 10-i bizalmiférfi értekezlet kimondotta a pártegyesülést. A harc az ellenzék vereségével ért véget: nem tudta elfogadtatni a pártvezetőséggel feltételét, hogy a betegpénztár alkalmazottai ne lehessenek tagjai a pártvezetőségnek.

Az 1896. év végén Silberberg — Engelmannhoz hasonlóan — visszavonult a magyarországi munkásmozgalomtól. Ezzel a párton belüli ellenzék szervezett jellege megszűnt, a munkásság öntudatosabb, fejlettebb tömegei azonban mindvégig megtartották ellenzéki álláspontjukat.

Mi volt az oka annak, hogy a munkástömegek öntudatosabb részének támogatása ellenére az ellenzéknek vereséget kellett szenvednie?

1. Az egyik ok a magyarországi munkásosztály összetételében, fejlődésének sajátosságában található. A kapitalizmusnak a félgymati, függő helyzetből adódó lassú, korlátozott fejlődése következtében a proletariátus is lassan, korlátozottan fejlődött, így a munkásosztály létszámára nézve kicsi, összetételében nagyrészt kisipari, kisüzemi jellegű volt. A nyolcvanas-kilencvenes évek a kapitalizmus viszonylag gyorsuló előretörését, megizmosodását, a termelőerők viszonylag gyorsabb fejlődését hozták magukkal. A fejlődésnek ez a menete azonban nemcsak a nagyüzemi proletariátus számának növekedését, koncentráliódásának fokozódását, proletáröntudatának fejlődését hozta magával, hanem széles kispolgári rétegek elproletarizálódását, a munkásosztály létszámának abszolút megnövekedését is. »Ha... a mozgalmat nem valamilyen fantasztikus ideál mértékével mérjük, hanem úgy tekintjük, mint mindennapi emberek gyakorlati mozgalmát, akkor érthetővé válik, hogy újabb és újabb 'újoncok', a dolgozó tömegek újabb rétegeinek bevonása az elmélet és taktika terén elkerülhetetlen ingadozásokat, a régi hibák megismétlődését, elavult nézetekhez és elavult módszerekhez való átmeneti visszatérést stb. von maga után«* — állapítja meg Lenin.

* *Lenin: Nézeteltérések az európai munkásmozgalomban. Marx, Engels, marxizmus. Bpest, Szikra, 1945. 234—235. l.*

Magyarországon az »újoncnak« ez a bevonulása a munkásmozgalomba a »viszonylag békés« periódus végén, az imperializmusra való gyorsuló átmenet éveiben történt, amikor a kispolgári rétegek megerősödésével egy időben a munkásarisztokrácia kibontakozása is kezdetét vette. A pártvezetőség opportunistá szárnya így széles bázisra találhatott, s a főbb nyugat-európai országokénál jóval fejlettebb munkásmozgalom irányítását sikeresen szerezte meg.

2. Az ellenzék elméleti síkon igen gyenge volt, s így nem sikerült lelepleznie az opportunistá szárny valódi törekvéseit, nem tudta alkalmazni a marxizmus tanításait a magyarországi viszonyokra, nem tudta összekapcsolni az 1848-as forradalom befejezéséért vívandó harcot a kapitalizmus elleni harccal s így nem sikerült helyes, világos célt állítani a proletariátus elé. Az ellenzék ezért nem nyerhette meg és nem is nyerte meg a proletariátus forradalmibb szárnyának nagy részét, nem támaszkodott és nem is támaszkodhatott azokra az »újoncokra«, akik még — éppen fejletlenségük miatt — ingadoztak az ellenzék és az opportunistá szárny között.

A proletariátus zöme a harcokban csak személyi harcot látott, így a küzdelem érdektelenségbe fulladt, belső pártvezetőségi ügynek, a mozgalom »rákfénéjének« tűnt fel — annál is inkább, mert a kispolgári reformisták igyekeztek ilyen színben tüntetni fel a pártviszályt.

Súlyos hibákat követtek el az ellenzék vezetői a harc következetes végigvitele terén is. A pártvezetésen belüli egység követelése miatt a reformizmus elleni harc nem volt állandó, s csak akkor újult ki, amikor kézzelfoghatóvá vált, hogy a betegpénztáriak a megkezdett útról nem hajlandók letérni.

3. Igen fontos szerepet játszott az osztályharcos szárny bukásában az a fordulat is, amely a nemzetközi munkásmozgalomban, a II. Internacionálé fejlődésében állott be. 1895-ben meghalt a proletariátus nagy tanítómestere, Marx barátja és munkatársa : Engels Frigyes. Engels személye állandó, következetes harcot jelentett az opportunizmus mindenfajta megnyilvánulása ellen, minden vitás kérdést, minden problémát meg lehetett irányításával oldani. Halála után nem volt olyan vezető mag, amely biztosította volna a II. Internacionálé pártjainak helyes, forradalmi, elméleti és gyakorlati munkáját. A II. Internacionálé egyre inkább eltávolodott a következetes marxizmustól. A Magyarországi Szociáldemokrata Pártra a fejlődésnek ez a menete közvetve, de közvetlenül is hatott. Közvetett hatása abban nyilvánult meg, hogy nemzetközi téren szentesítette a reformisták gyakorlatát. Közvetlen hatása pedig az volt, hogy az ellenzék elvesztette Engelsben támogatóját, a II. Internacionálé pártjai, főként az osztrák szociáldemokrata párt megvonta segítségét a magyarországi párttól, kizárólag személyi harcnak tekintette a pártviszályt. A segítség megvonásában odáig ment, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot meg sem hívta a II. Internacionálé 1896. évi londoni kongresszusára.

4. Mindezekon kívül az opportunizmus győzelmének oka volt az is, hogy a kispolgári reformisták éppen a munkástömegek egyre fokozódó forradalmiságától való félelmükben taktikát változtattak. Az opportunistá pártvezetés szándékaival nem állt ellentétben a sztrájkok, szakmozgalmak szervezése, a népgyűlések, tüntetések szorgalmazása, a szociáldemokrata sajtó fejlesztése, vagyis mindazoknak a harci formáknak a fejlesztése, amelyeket 1890 előtt a pártvezetőség elhanyagolt, most azonban szükségének tartott a tömegek megnyerésére. Az opportunistá pártvezetésnek tehát nem lehetett, de nem is

kellett gyökerében más jelszavakkal harcolnia, mint az ellenzéknek, hiszen szerepe az volt, hogy tompítsa a mozgalom életét, fékezze a harcos megmozdulásokat, mindenkor kézbentartva a munkásosztály és a parasztság széles tömegeit. A pártvezetőségnek ez a törekvése, amelynek következtében az opportunizmus állandóan erősödött, az első világháborúig sikerrel járt, a szociáldemokrata párt viszonylag ura tudott maradni a tömegeknek, s le tudta szerelni az ellenzéki mozgalmakat is.

A munkás- és paraszttömegek ellenzéki fellépése nem szűnt meg az 1896-os évvel. Az Engelmán és Silberberg vezette szervezett ellenzék irányát követő újabb, a pártvezetőségen belüli ellenzék azonban nem volt. A pártvezetőség csak a paraszti tömegekre támaszkodó »független szocialista« mozgalommal, majd a Mezőfi köré csoportosult, kormánybérenc »ellenzékkel« más talajon, a párton kívül vívott csatát: egyik ellenzéki csoportosulás sem volt alkalmas a párt belső megreformálására. Így a szociáldemokrata párt meg tudott erősödni, s a vezetőség biztosítani tudta az opportunizmus teljes kibontakozását.

A párt vezetése akkor került a kispolgári reformisták kezébe, amikor napról-napra erősödött a Bánffy-kormány terrorhadjárata a munkásmozgalom ellen. 1896 májusától 1897 tavaszáig 217 esetben tartott a rendőrség házkutatást a szociáldemokrata munkások lakásán, 176 munkásgyűlést tiltott be, szaporodtak a kiutasítások, eltoloncolások. A kormány csírájában akarta elfojtani a mozgalmat, ezért elsősorban a szervezkedést gátolta. 53 felterjesztett alapszabályból 33-at elutasítottak, de az állandó zaklatások miatt sok, már jóváhagyott alapszabállyal működő szervezet munkáját is megbénították. A kormány egy esetben sem hagyta jóvá az agrárproletariátus és a szegényparasztság szervezeteinek alapszabályait.

A kormányterror ellenére fejlődést mutat a szakszervezeti mozgalom. A szervezkedés fokozódása éppen a munkásosztály harcának eredménye volt a terrorral szemben. Az 1896—1897. évben számos nagyüzemi munkásszervezet jön létre: a budapesti kazánkovácsok és hidászok szakegylete, a magyarországi könyvnyomdászok és betűöntők szakegylete, vidéken: a stájerlak-aninai bányász- és kohómunkások, a miskolci cipésmunkások szervezetei. A munkásszervezetek több helyütt alapszabályok nélkül működtek, folyt, különösen vidéken, az illegális, titkos szervezkedés is.

A pártsajtó megjelentetése is nagy nehézségekbe ütközött. Megfelelő kaució híján a Népszavát hetenként más és más néven kellett megjelentetni.

Az 1896-os pártkongresszus után egyre világosabban mutatkozott meg, hogy az új pártvezetőség nem akarja a proletártömegek erejét szembeállítani a hatósági üldözésekkel. A pártvezetőség politikáját ettől az időtől kezdve a megalkuvás, az »óvatosság« jellemzi: így majdnem minden téren hanyatlás áll be a párt munkájában.

Az 1896-os kongresszustól 1897 nyaráig eltelt időben a bérharcok is visszaesést mutatnak. A szociáldemokrata párt nem szorgalmazta a bérmozgalmak megszervezését. Nagyobb sztrájkmozgalom Aninán volt, ahol 3000 román és magyar bányász szüntette be a munkát.

Az 1897. évi május elsejei ünnep szintén a megalkuvás jegyében zajlott le, mindössze 4—5000 résztvevővel. A pártvezetőség ugyan meghirdette az általános munkabeszüntetést, azonban nem ragaszkodott annak keresztülvételéhez, sőt, egyes szakmák munkásait, így a táglagyári munkásokat is, igyekezett visszatartani a munkaszünettől. A pártvezetőség arra szólította fel

a munkásokat, hogy feltétlenül engedelmeskedjenek a rendőri intézkedéseknek.

A pártvezetőség békés jellegű népgyűléseket, tüntetéseket szervezett, tiltakozásul a kormány terrorintézkedései ellen. Igyekezett a népgyűléseket a függetlenségi párt égisze alatt megtartani, minthogy így látszott biztosítottnak a rendőrséggel való összeütközés elkerülése. Ezeken a gyűléseken a párt az egyesülési és gyülekezési szabadságot, a sajtószabadságot és más polgári demokratikus jogokat követelt, természetesen nem sok eredménnyel.

Az osztályharcos szárny bukása következtében uralomra jutott kispolgári reformista vezetőség tehát éppen a legkritikusabb időkhöz vette kezébe a párt irányítását, akkor, amikor a hatósági üldözések fokozódása igen nagy próbára tette a magyarországi munkásmozgalmat. A következő évek eseményei megmutatták, hogy a megalkuvó pártvezetőség nem alkalmas a forradalmi munkásmozgalom vezetésére.

6

A munkásmozgalom

és a forradalmi demokratikus parasztmozgalmak fellendülése
a Bánffy-terror éveiben — A pártvezetés opportunizmusának megnyilvánulásai

Az 1896. évi pártkongresszusnak az agrárkérdéssel kapcsolatos határozata megmutatta, hogy a parasztság soraiban erősen elterjedtek a szocialista tanítások, s hogy a munkásosztály pártjára vár az a feladat, hogy a paraszti tömegek megmozdulásainak helyes, forradalmi irányt szabjon egy agrárprogram kidolgozásával.

A vidéki küldöttek nyomására az 1896-os kongresszus a szociáldemokrata párt vezetőségébe a szegényparasztság két képviselőjét, Csizmadia Sándort és Várkonyi Istvánt is beválasztotta, hogy ezzel is ösztönözze a pártvezetőséget az agrárkérdéssel való foglalkozásra.

Várkonyi István — aki később elmondta, hogy az általa is opportunista-nak tartott pártvezetőségben csak azért vállalt megbízatást, hogy belülről próbáljon hatni a vezetőségre a parasztság vezetésének érdekében — 1896. augusztus 29-én megindította a földmunkások első szaklapját, a »Földművelő«-t. A lap új, harcos hangot ütött meg, amely nem találkozott az opportunista pártvezetőség tetszésével. Ezért már 1896. szeptember 4-én az Új Népszava, a párt központi lapja, »közönséges pártellenes magánvállalatnak« bélyegezte Várkonyi kezdeményezését, s megtagadott minden támogatást a »Földművelőtől. Ugyanakkor egy másik, jóval csendesebb hangnemben írt földmunkás-újság, a »Földművelők Szaklapja« kiadását határozta el.

Megindult a harc a földmunkások vezetéséért. A szociáldemokrata párt nem zárkozhatott el a parasztsággal való foglalkozás, a paraszti szervezetek kiépítése előtt: ez számára azzal a veszéllyel járt volna, hogy a parasztság forradalmi vezetés alá kerül. A pártvezetés ezért igyekezett Várkonyitól és a vezetése alatt álló, Oroszában levő előkészítő bizottságtól függetlenül földmunkás-kongresszust összehívni. Ugyanakkor éles rágalomhadjáratot indított meg Várkonyi és a »Földművelő« ellen. A pártvezetőség fellépése következtében Várkonyi kilépett a szociáldemokrata pártból, ennek nyomán

szakadás állott be a párt és a Várkonyihoz csatlakozó paraszti tömegek között. A szakadás oka a pártvezetőség opportunistá, elutasító magatartása volt.

Várkonyi István a parasztság szervezését tartotta első feladatának, amely eddig elmaradt az ipari proletariátus szervezettsége mögött. A szervező munkát nemcsak az agrárproletariátusra, hanem a kis- és középbirtokos parasztságra is kiterjesztette. Az Alföldön a hódmezővásárhelyi események után életbeléptetett kivételes törvény igen megnehezítette a szervezést. Gyakran a felvilágosító munkát csak éjszaka lehetett végezni: az agitátorok házról-házra járva tanították társaikat. Többször a gyűléseket is titokban kellett megtartaniok, éjszaka, valamelyikük lakásán, nehogy a csendőrök felfedezzék a szervezkedést. A Várkonyi-vezette mozgalom futótűzként terjedt el a falvakban, különösen az inséges viszonyok között élő Szabolcs, Szatmár és Zemplén megyei parasztság soraiban.

Ilyen körülmények között egyre sürgetőbbé vált a szociáldemokrata párt számára a földmunkáskongresszus összehívása. A kongresszus megtartása elé az az akadály hárult, hogy a földmunkásság és szegényparasztság döntő többsége Várkonyihoz csatlakozott, s nem képviseltette magát a párt kongresszusán. A párt így is megtartotta a kongresszust, 1897 januárjában, amelynek 68 küldötte közül csupán 15 volt földmunkás, a többi iparos vagy a betegpénztár tisztviselője.

A földmunkáskongresszus határozatai általános politikai és a munkásosztály követeléseire hasonló célokat állítottak a középpontba. A kongresszus határozatilag kimondotta, hogy követelni kell a munkaidő megrövidítését, a részesmunkák eltörlését, a munkaközvetítést, a meglevő munkásvéd törvényeknek a földművelő munkásokra való kiterjesztését és újak alkotását, követelni kell mindenekelőtt az általános, titkos választójogot. A határozatok ezeken kívül a sajtó- és gyülekezési szabadságot, valamint más politikai szabadságjogok biztosítását követelik.

A pártnak a földmunkások számára előírt követeléseit általában helyes követelések voltak, s többet adtak a parasztságnak, mint az 1894-es kongresszus agrárhatározatai. Azonban rövid idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy ezeket a követeléseket a szociáldemokrata párt nem a tömegek harcra való mozgósításával akarja kivívni, hanem csupán arra szolgálnak, hogy a párt Várkonyival szemben megszerezhesse a vezetést, és így tompíthassa, leszerelhesse a küzdelmet.

A pártvezetőségnek ez a törekvése kezdetben nem volt sikeres. A paraszti tömegek érdekeik igazi védelmezőit Várkonyiban s a »Földművelő«-ben látták. Ezért küldötteiket a szociáldemokrata párt földmunkáskongresszusa helyett az 1897. február 14-én, Cegléden tartott, az Óbecsén székelő előkészítő bizottság által összehívott kongresszusra küldték el, ahol 53 község 100 küldötte jött össze tanácskozni.

A ceglédi kongresszus határozatainak többsége nem sokban tért el a szociáldemokrata párt agrárprogramjától. Ez természetes volt, hiszen annak a követelése is lényegében helyesek voltak a mozgalomnak ezen a fejlettségi fokán. Azonban a ceglédi kongresszus határozatai mögött nem a harctól való félelem bújt meg, hanem a parasztság harcos elszántsága, forradalmi jellegű törekvése.

A ceglédi kongresszus azonban még határozataiban is előbbremutató volt a budapesti kongresszushoz: a nagy világi és egyházi latifundiumok, valamint a kincstári birtokok parcellázását és bérbeadását követelte. Ebben a

követelésben a parasztság igazi vágya, a föld utáni vágy jutott kifejezésre. Ez a lépés azt mutatta, hogy a ceglédi kongresszus összehívói valóban a paraszti tömegek követeléseinek adtak hangot. Ez a lépés a parasztság tömegeit volt képes mozgásba hozni: jelentősen bővült a paraszti mozgalmak bázisa.

A ceglédi kongresszuson a földosztás kérdése is felmerült, de a határozati javaslatok nem tartalmaznak földosztó követelést: a parasztságnak a szabad föld utáni törekvése ekkor még a nagybirtokok parcellákban való bérbeadása formájában merült fel.

Az 1897. év elején összehívott földmunkáskongresszusok mutatták, hogy forrongásban, erjedésben van a falu. A harc kitörése nem váratott soká magára: az év nyarán az aratósztrájkok özöne borította el az országot.

Az aratósztrájkok közvetlen kiváltó oka az 1896. évi rossz termés, s ennek során az 1897 tavaszán bekövetkezett éhínség volt. A munkanélküliség nőttön nőtt, a paraszti tömegek nagy nyomorban éltek. A földmunkásság és szegényparasztság forradalmi hangulatán már az év tavaszán látszott, hogy az ideai aratás nem fog vér nélkül folyni. Az aratómunkások előre megbeszélték egymás közt, hogy milyen feltételek elfogadására akarják kényszeríteni a földbirtokosokat, s harcos megmozdulásaik, a május elsejei ünnep során történt összeütközések megmutatták, hogy utolsó csepp végig ragaszkodni fognak követelésükhöz. A parasztság harci kedvének fokozódásához Várkonyinak és híveinek agitációja nagy mértékben hozzájárult.

Az év tavaszán sok összeütközés jelezte a vihar közeledtét, amelyek során a rendőrség kegyetlen brutalitással próbálta letörni a parasztság ellenállását. A balmazújvárosi, zentai, nádudvari, eleméri vérengzés megmutatta, hogy a parasztságnak kemény harcra kell felkészülnie.

Hiába volt az uralkodó osztálynak minden törekvése, a földindulást nem sikerült megállítania. 1897 nyarán majd minden nagyobb földbirtok aratói sztrájkba léptek. Az aratók megmozdulása annyira egységes volt, hogy a legtöbb esetben győzelemmel végződött harcuk. Nemcsak az aratási szerződést sikerült előnyösebbé tenni, hanem több helyen ezeknek a harcoknak eredményeként szűnt meg a robot, javultak a mezőgazdasági cselédek munkafeltételei.

Az államhatalom természetesen segítségére sietett a földbirtokos osztálynak. Mezőhegyesen 10 000 forintos költségen sztrájktörőtelepet állított fel, s oda szlovák és román szegényparasztokat gyűjtött össze. Ez a »munkaerő-tartalék« kevésnek és megbízhatatlannak bizonyult az uralkodó osztályok számára: az idecsábított nemzetiségi munkások többsége, mielőtt megtudta a toborzás igazi okát, megszökött a telepről, nem vállalkozott a sztrájktörő szerepére. Így a földbirtokosoknak csupán a csendőrség tudott támaszt adni. Országszerte megerősítették a csendőrparancsnokságokat, kibővítették létszámukat. A csendőrség nem is kímélte fegyverét, a vérengzéseknek sok névtelen halottja maradt a hős alföldi aratómunkások között. Sok esetben azonban a csendőrség megfutamodott, eldobálva fegyverét. Nem véletlen, hogy egy kerületi parancsnoki utasítás a »fegyver becsületé«-nek megőrzésére és arra szólította fel a legénységet, hogy a csendőr inkább kész legyen életét áldozni, semmint gyáva módon megfutamodni.

Az 1897. év nyarának aratósztrájkjai az alföldi megyékben — Bács-Bodrog, Torontál, Pest, Csanád, Csongrád, Békés, Arad — terjedtek el, de érintették a Dunántúlt is: Tolna, Baranya, Somogy, Fejér megyéket.

Azt a pangást, amely az 1896. év végén és az 1897. év elején jellemezte a munkásmozgalmat, 1897 nyarán a mozgalom fellendülése váltotta fel. Abban az időben, amikor az aratósztrájkok országos méretűvé szélesedtek, megmozdult az ipari munkásság is.

Július 12-én 12 000 téglagyári munkás szüntette be a munkát: rövidebb munkaidőt, magasabb munkabért, jobb munkaviszonyokat követelve. Augusztus hó folyamán 10 000 kőművesmunkás lépett sztrájkba, majd az év őszén több száz ácsmunkás követte a példát. De megmozdult a vidéki városok munkássága is. Pécsen 1250 kőműves és 800 téglagyári munkás sztrájkolt, rövid idő alatt kiharcolva a jobb munkafeltételeket.

Az 1897. év nyarán lefolyt ipari sztrájkmozgalmak méreteikben minden eddigi sztrájkot felülmúltak. Az ipari és a mezőgazdasági proletariátus és a szegényparaszság együttes küzdelmei megmutatták, hogy a proletárok harcosan állnak szemben a hatóságok önkényeskedéseivel, hogy nem nyugodnak bele megalkuvó módon az elnyomatásba.

Az 1897. év nyarának megmozdulásait a szociáldemokrata pártnak tovább kellett volna fejlesztenie: a tömegek erejével sikerülhetett volna kieroszakolni a Bánffy-kormány megbuktatását, s az államhatalmat a terrorizmus módszerei helyett a reformok, a polgári demokratikus kormányzati rendszer alkalmazására kényszeríteni. Természetesen, a kapitalista rendszer megdöntésére a helyzet nem volt alkalmas, de forradalmi jellegű pártvezetéssel az erőgyűjtés feladataihoz sokkal alkalmasabb körülményeket lehetett volna teremteni. Ugyancsak feladata lett volna a pártnak, hogy a kemény küzdelmeken keresztül harcra nevelje, megeddze a proletariátust.

A szociáldemokrata párt megalkuvó vezetősége azonban még erre sem volt alkalmas. Nem állt az élére az aratósztrájkoknak, s nem kapcsolta össze az ipari munkásság szintén fokozódó harcait a parasztság küzdelmeivel, hanem elítélte, céltalannak tartotta a harcot. Világosan megmutatkozott, hogy a pártvezetés opportunista elemek kezébe került, akik irtóznak a forradalmi jellegű megmozdulásoktól, s békés eszközökkel, »törvényes úton« akarnak haladni. A pártvezetőség mindvégig megmaradt azon az állásponton, hogy a proletariátus és a parasztság üres kezekkel áll az uralkodó osztályokkal szemben, s ezért nincs más mód megmentésére, mint a meghunyászkodás, a kormány kibékítése. A Bánffy-terror elleni fellépése néhány népgyűlés megtartásán kívül egy öntudatos fellépést mímelő követelő levél megírására szorítkozott. Azzal fenyegette meg a kormányt, hogy »Európa művelt nemzeteihez« fog fellebbezni a hatósági brutalitás miatt. A kormány azonban nem sokat törődött a pártvezetőség fenyegetőzéseivel, haladt a maga útján tovább.

A proletártömegeknek a pártvezetőség természetesen más arcot mutatott. A munkásság és szegényparaszság törekvéseinek megfelelően igyekezett bátor fellépést tanúsítani, hogy annál könnyebben érje el célját: a tömegek félrevezetését. Az öntudatosnak tűnő hang mögött azonban a harcok tompításának szándéka húzódott meg. A pártvezetőség nyílt levélben fordult a munkássághoz, amelyben azt igyekszik bizonygatni, hogy a Bánffy-kormány elleni fellépés hasztalan, hiábavaló. »A munkásosztályra nézve teljesen mindegy, akármilyen színezetű kormány hatalmaskodik Magyarországon...« — írják a nyílt levélben, ezzel akarva a harcok céltalanságát igazolni, demagóg módon elferdítve a marxizmus elvi álláspontját a burzsoá kormányokba vetett illúziókkal kapcsolatban.

A harcos munkásmozgalom letompítása mellett a pártvezetőség főfeladatul a parasztmozgalmak vezetésének az eddiginél sokkal erőteljesebb kézbevétele tűzte ki. Erre az alkalmat a »Független Szocialista Párt« megalakítása teremtette meg.

1897. szeptember 8–10-ig tartotta a párt alakuló kongresszusát Ceglédre. A szociáldemokrata párt elutasító magatartása következtében egyre többen csatlakoztak Várkonyi zászlajához: az alakuló kongresszuson 123 helységről 239 küldött jelent meg, legtöbben a Viharsarokból és Szeged környékéről. A »Független Szocialista Párthoz« sokan csatlakoztak a magyarországi nemzetiségi parasztság közül is.

A szociáldemokrata párttól függetlenül alakult új párt nevében is elvetette a »szociáldemokrata« elnevezést. Már akkor meglátszott, hogy az új párt letért a marxizmus talajáról, s az anarchizmus hatása alá került. Az anarchizmusnak már voltak hagyományai a magyarországi munkásmozgalom történetében: az opportunizmus elleni harc most másodízben sodorta az ellenzékét az anarchizmus karjaiba. »Az anarchizmus meglehetősen gyakran volt mintegy büntetés a munkásmozgalom opportunistá bűneiért«* — mondotta Lenin, s tanítása szószerint érvényes a magyarországi munkásmozgalomra is.

A párt alakuló kongresszusán elfogadott »Elvi Nyilatkozat« a mozgalom végcélját így határozza meg: »A mai gazdasági rendszer megváltoztatásánál a szabadságot, a vagyon- s munka-egyenlőséget biztosító uralomnélküliségre fog törekedni munkásszövetség létesítésével.« Várkonyi és hívei úgy vélték, hogy az államot, s vele együtt a tőkés rendszert az adófizetés és a katonaszolgáltatás megtagadásával meg lehet szüntetni. Ezek a nézetek károsan hatottak a parasztságra, alkalmasak voltak arra, hogy leszereljék az államhatalom ellen vívott harcot, s káros illúziók táplálásával vezessék félre az agrárproletárokat és a szegényparasztságot.

A párt felépítését a Párizsi Kommün mintájára, szövetségstanács felállítása útján képzelték el. A szervezeti elv ismét a szociáldemokrata párt opportunizmusának bírálata volt: Várkonyiék úgy látták, hogy a szociáldemokrata párt centralisztikus felépítése túl nagy hatalmat adott a vezetőségnek, amely azzal visszaélt.

A »Független Szocialista Párt« elsősorban mint a parasztság pártja alakult meg, s főfeladatául az agrárprogram kidolgozását tekintette. Az alakuló kongresszus részletesen kidolgozta az agrárproletariátus, a szegényparasztság, a kis- és középbirtokos parasztság követeléseit. A kongresszus határozatai között legjelentősebb az, amely a parasztság földért folyó harcának szab irányt. A határozat továbbfejlesztve az 1897. év elején tartott földmunkás kongresszuson elfogadott álláspontot, követeli az egyházi és világi, valamint a kincstár tulajdonát képező nagybirtokok szétparcellázását 100 holdon felül, s kimondja, hogy a földet egyenlő 5 holdas parcellákban, utólagos haszonbér fizetése mellett kell bérbeadni a parasztságnak.

Noha a határozat abból a kispolgári elképzelésből indul ki, hogy a kisparasztság tönkremenetelét meg lehet akadályozni a tőkés társadalmi rend keretén belül, mégis haladó, előremutató, a parasztság kívánságainak ad kifejezést. Ez a követelés természetesen nem volt egyértelmű a földosztás.

* Lenin Művei 31. köt. Bpest, Szikra, 1951. 17. l.

forradalmi, polgári demokratikus célkitűzéseivel. A határozat érdeme, hogy a parasztság célul tűzi ki a nagybirtok elleni harcot, s elveti a nagybirtok sértetlenségének nimbuszát. Az egyenlősítésre való törekvés is paraszti, kispolgári, de forradalmi célkitűzés volt. Ez a célkitűzés is haladó volt, mert a nagybirtokok ellen irányuló paraszti harcnak volt a jelszava.

A »Független Szocialista Párt« tehát kispolgári nézeteket vallott, az anarchizmus talaján állt. Mégis, a szociáldemokrata párt opportunizmusával szemben haladást jelentett, meggyorsítója, előrelendítője volt a parasztság harcainak.

A »Független Szocialista Párt« szerepe éppen azért volt progresszív, mert segítette, szervezte, vezette a parasztság harcait a földért, a szabadságért, az egyenlőségért, amely harcok a parasztmozgalmak általános jellegéből fakadóan a forradalmi demokratizmus kifejezői voltak.

A kormány nagyon jól látta, hogy az »agrárszocialista mozgalmak« szélesedése igen nagy veszélyt rejt magában. 1897 novemberében ezért került sor arra — a karhatalom bevetése és állandó készenlétben tartása mellett —, hogy törvényhozási úton kíséreljék meg az aratósztrájkok letörését. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter törvényjavaslatot terjesztett elő, amely a mezőgazdasági munkások sztrájkjait betiltja, súlyos büntetést szab nemcsak a sztrájkolókra, hanem a sztrájk szervezőire és vezetőire is.

A paraszti mozgalmak megfékezésében a szociáldemokrata párt is a kormány védelmére sietett. Szükségesnek tartotta, hogy az 1897 elején megtartott földmunkás kongresszus megtartása után ugyanabban az évben, decemberben, újabb kongresszust hívjon egybe. A kongresszus főfeladata a »Független Szocialista Párt« diszkreditálása s a parasztmozgalmak megfékezése, »törvényes útra« terelése volt.

A pártvezetőség sok olyan határozati javaslatot terjesztett elő, amelyek forradalmi marxista pártvezetés mellett valóban a proletariátus és parasztság érdekeit szolgálták volna. A pártvezetőség törekvései éppen azért bizonyos sikert arattak is az agrárproletárok és szegényparasztok soraiban, hiszen látszólag a tudományos szocializmus talaján állottak.

Azonban a II. földmunkáskongresszus legtöbb határozatában világosan megnyilvánult az a törekvés, hogy letereljék az agrárproletariátust és a parasztságot a forradalmi demokratikus parasztmozgalmak útjáról, s a pártvezetőség-megszabta keretek közé szorítsák. A pártvezetőség éppen ezért kidolgozta a »munkaviszonyok rendezésére« szükséges követeléseket, a 12 órai munkaidőt, a részmunkák megszüntetését, a napszámbérek készpénzzel való fizetését, a nők egyenlő bérezését, s előterjesztett egy aratószerződés-mintát is. A követelések összeállításánál megmutatkozott, hogy a párt kénytelen volt számolni a Várkonyi-mozgalom eredményeivel, s az eddigi antikapitalista követelések mellé több antifeudális követelést is beiktatni. Azonban a parasztság antifeudális és antikapitalista követeléseit a pártvezetőség igyekezett háttérbe szorítani, s a parasztságot az általános polgári demokratikus politikai jellegű követelések irányába terelni. Ezen a kongresszuson nyíltan megtagadta a szociáldemokrata párt azt a kezdetben valóban követett elvet, hogy az általános választójog megszerzése nem végcél, hanem eszköze a proletariátus nevelésének. »Lassalle Ferdinánd volt az előharcosa az általános választási jognak — mondotta a kongresszus egyik szónoka —, amely azon egyedüli fegyver, amellyel a munkásság a mai társadalmat megdönti és felépíti a másikat...«

A pártvezetőségnek az a törekvése, hogy a parasztság harcait az általános választójogért való harc irányába terelje, s arra szűkítse le, egyben a paraszti követelések mellőzését, háttérbeszorítását is jelentette. Ezzel a párt valójában lemondott a paraszti tömegek szervezéséről, vezetéséről, elárulta a parasztságot.

Míg a szociáldemokrata párt II. földmunkás kongresszusa nem adott új lendületet a parasztság harcainak, Várkonyi agitációja továbbterjedt, különösen Szabolcs, Szatmár, Zemplén megyékben. A kormány idejében felfigyelt a forrongásra, amely a Nyírségben érte el tetőpontját, s a legzsarnokibb eszközökkel próbálta elfojtani a mozgalmat.

A csendőrök a szocialista agitátorokat letartóztatták, házkutatást tartottak a parasztok lakásaiban, elkobozták a »Földmívelő«-t, s a különböző »láízító tartalmú« iratokat. A karhatalom fellépése azonban csak olaj volt a tűzre.

1897 decemberében a Nyírségben valóságos forrongás kezdődött. A hatóságok beavatkozására a legtöbb helyen szilárd ellenállással válaszolt a nép. A véres összeütközések napirenden voltak. Az agrárproletariátus és a szegény-parasztság titkos összejöveteleket tartott, ahol helyzetüket és teendőiket beszéltek meg. Sok községben nyíltan felkelésre láízítottak a parasztok: »Kaszát, kapát! Nyúzzuk le az urakat! Osszuk fel a földet!« — így vált a földosztás a nyírségi szegényparasztság jelszavává.

A mozgalom kiterjedt Szabolcs, Szatmár, Zemplén megyén túl, szinte az egész országra, a kárpát-ukrán területekre, sőt a horvát és a szerb parasztságra is. 1898 tavaszán ismét forrongás színtere lett az ország.

Az 1897—1898. évi mozgalmak hatására a Bánffy-kormány a legbrutálisabb terror eszközeihez folyamodott.

A szociáldemokrata párt megalkuvása nem tudta megmenteni a munkásmozgalmat, sőt magát a pártot sem az üldözésektől. A Bánffy-kormány az 1897 nyarán kitört aratósztrájkok lezajlása után az addiginál sokkal erőteljesebben támadt rá magára a munkásmozgalomra is. Az uralkodó osztályok számára nem volt és nem is lehetett biztosíték a munkásmozgalom leszerelésére a szociáldemokrata pártvezetésben beállott opportunistai fordulat, annál inkább sem, mivel ez az opportunizmus még nem vált nyilvánvalóvá, a szociáldemokrata agitáció még alig mutatott eltérést az osztályharc álláspontjától, a munkástömegek forradalmisága pedig nőttön-nőtt.

A szociáldemokrata pártvezetőség igen nehéz helyzetbe került. A munkás- és parasztmozgalmak nyílt leszerelésének taktikájával nem állhatott elő, mert elvesztette volna irányító szerepét. Ugyanakkor a mozgalmak élére sem állhatott: ez ellenkezett a kormányokkal szembeni lojális, megalkuvó álláspontjával s a forradalomtól való félelmével. Lavírozó taktikája pedig sem az egyre forradalmasodó tömegeket, sem a kormányt nem elégítette ki, az előbbieknél kevés, az utóbbinak sok volt.

A kormány jogosan volt tehát bizalmatlan a pártvezetőséggel szemben, még inkább tarthatott a vidéki szociáldemokrata agitátorok, vezetők harcos fellépésétől, akik még nem váltak akaratsírküli kiszolgálóivá a központi pártvezetőségnek.

Az uralkodó osztályok számára egyre világosabbá vált, hogy az agrármozgalmak és az ipari munkások mozgalmainak összekapcsolása mind a földbirtokos osztályt, mind a burzsoáziát kettőzött erővel fenyegeti: s ha eddig elsősorban az agrármozgalmaktól félték, úgy rádöbbenek most, hogy a proletariátus »a Zichyeken keresztül jut el a Rotschildokhoz«.

Ennek a felismerésnek a következtében 1897 őszén sokkal fokozottabb terror indult meg a munkásmozgalom és a szociáldemokrata párt ellen, mint a Bánffy-kabinet kormányzatának kezdetén.

1897 végén és 1898 elején megerősödött a terrorhadjárat a szocialista agitátorok, a munkásszervezetek, a sajtótermékek ellen. A pártvezetőségnek az 1899-es kongresszushoz beterjesztett jelentése beszámol a hatóságok brutalitásáról 1897 májusa és 1899 májusa között. A jelentés szerint a csendőrök az összeütközések során 51 munkást öltek meg, 114-et megsebesítettek. 274 munkást toloncoltak el. Az elfogottakra kiszabott büntetések összege 178 év és 115 nap volt. Az egyleteknek, szervezeteknek majdnem egyharmadát betiltották. Gyűlések tartását alig engedélyezték, 1897-ben 317 gyűlést tiltottak be. Ebben az évben 753 munkást tartóztattak le, 407 esetben tartottak házkutatást. 370 esetben foglaltak le sajtótermékeket. A Bánffy-terror időszaka valóságos hőskora a magyarországi munkásmozgalomnak. A proletariátus hősieken állta a harcot. Nem félt szembekerülni a fegyverekkel, sok esetben életét áldozta eszméiért. A szocializmus tanításai iránti érdeklődés fokozódott, a Népszava olvasóinak táborra bővült. A proletariátus és parasztság illegálisan próbált szervezkedni, s a párt minden akcióját harcossá tünnetessé változtatta.

A mozgalmak fokozódása azzal a veszéllyel fenyegette a pártot, hogy elveszti befolyását a proletártömegekre, ha nem tűz eléjük közvetlen harci feladatot. A szociáldemokrata párt ennek a problémának a megoldására állította középpontba az általános titkos választási jog megszerzését.

A szociáldemokrata párt kezében az általános választójog követelése ekkor, a Bánffy-terror időszakában vált *harci eszközből a mozgalom végcéljává, a forradalmat helyettesítő fegyverré*, amelynek a megszerzése a kapitalista társadalmi rend megszüntét, s az új, szocialista rendszer felépítését eredményezi. Ez az álláspont a pártvezetőség számára alkalmas volt arra, hogy a tömegek harci energiáját az általános választójogi küzdelemre korlátozza, hogy megalkuvást, visszavonulást, óvatosságot írjon zászlajára. A pártvezetőség a megalkuvás gyakorlati politikájának kedvéért elvi engedményeket is hajlandó volt tenni: megtagadta Marxot, s Lassalle Ferdinándot állította előtérbe. »Lassalle nevét a munkások jobban tisztelik és ismerik, mint Marxét és Engelsét« — írja a párt németnyelvű lapja.

A pártvezetőség politikai irányvonalát a Vas- és Fémmunkások Szaklapjának egyik cikkírója foglalta össze a legszabatosabban: »Lassalle tanította legelőször, hogy a munkásságnak a mai társadalmi rend keretében simulni kell a mai társadalom törvényeihez, igyekeznie kell annak keretén belül magának minél nagyobb előnyöket kivívni...« — írta a lap, majd így folytatta: »Elvünk, a Marx nemzetgazdasági tételeire alapított szociáldemokrácia nem engedné meg a mai társadalom rendjének semminemű törvényszerű elismerését. Ezt a rideg, de szabatos, tiszta jégréteget megtörte Lassalle tana, aki számítva a társadalom folytonos haladási processusára, lángelméjével meggondolta, hogy jöhet idő, amelyben a szociáldemokrata törekvések elvei fogják uralni a társadalmat akkor is, amikor annak teljes átalakulása nem következett be. És ezt tényleg tapasztalhatjuk ma már egyes országokban.«

Ezek az elvek, amelyeket a pártvezetőség opportunistá gyakorlatának igazolására hozott létre, a szociáldemokrácia evangéliumává, alapelvévé, elméleti és gyakorlati iránytűjévé váltak. A párt így a fennálló társadalmi rendhez való simulást, a lojális ellenzék szerepét képviselte, fő feladatának

az általános választójog kivívását tartotta, s ennek a célnak elérésére csupán a munkásosztály szervezését, nevelését, kulturálását tekintette feladatának.

Az 1897–98. évtől a pártvezetőség opportünizmusa egyre jobban megnyilvánult nemcsak elméleti, hanem gyakorlati téren is. A parasztmozgalmak leszerelésének egyre nyilvánvalóbb szándékát a párt egyik vezetője maga szögezte le. A párt egyik népgyűlésén Pfeifer Sándor, a Szabolcs megyei mozgalmakról szólva a következőket mondta: »Szabolcs megyében nagy az izgatottság, mert a nép félre van vezetve, a kormány ezen csendőrökkel és katonasággal akar segíteni. Küldene csak oda szociáldemokratákat, biztosítjuk, hogy pár nap alatt helyre lenne állítva a nyugalom. Mert mi a fennálló törvények alapján békés szervezkedés útján közeledünk célunkhoz.«

A proletariátus harcos fellépésének akadályozása az 1898. évi május elsejei ünnep megszervezésekor lepleződött le. A párt most már teljesen hátat fordított a május elsejék harcos hagyományainak, s tüntetés helyett majálist rendezett 1898-ban.

Az év márciusában maga a pártvezetőség is elhatározta feloszlását, minthogy feladatának nem tudott megfelelni.

A Bánffy-terror időszakában vált tehát nyilvánvalóvá, hogy az ellenzék letörésével az opportünizmus kerekedett felül a párt vezetésében. A Bánffy, terror eseményei hozták napvilágra a pártvezetőség opportünizmusát

7

A legális, »törvényes keretek« közt működő, szakszervezeti tömegpárt megeremtése

1898. májusában két, Németországból hazahívott szociáldemokrata, Garami Ernő és Weltner Jakab került be a pártvezetőségbe.

Garami Ernő Németországban ismerkedett meg a szociáldemokrata párt elméleti és gyakorlati tevékenységével, s nagy tisztelőjévé vált Kautsky Károlynak, a német párt egyik vezető teoretikusának. Garami és Weltner bekapcsolódása a pártmozgalomba ismét a II. Internacionálé színvonalának érvényrejuttatását jelentette a szociáldemokrata párt számára. Az a törekvés, amelyet képviseltek, azonban már nem az Engels-vezette osztályharcos Internacionálé elmélete és gyakorlata volt, mint a Magyarországi Szociáldemokrata Párt működésének kezdetén.

Engels halála után az opportünizmus egyre nagyobb tért hódított a II. Internacionálé pártjaiban. Garami és Weltner ezt az opportünizmust képviselték. Az opportünizmus térhódításának feltételei már adóttak voltak a hazai pártban: az ellenzék leverése után a betegpénztári reformisták vették kézbe a pártvezetést.

A magyarországi munkásmozgalom a 90-es évek végére nagy fejlődésen ment keresztül. A marxizmus tanításai elterjedtek a munkásosztály, az agrárproletariátus és a szegényparaszság soraiban, a proletariátus öntudata, forradalmi készsége megedződött a politikai s gazdasági harcok során. Megalakult a szociáldemokrata párt, megkezdődött a pártszervezetek és a munkásparaszti tömegszervezetek kiépítése is.

A munkás- és agrármozgalmak erejének növekedése az uralkodó osztályokat arra készítette, hogy a terror eszközével számoljanak le a mozgalmakkal.

Ez a körülmény új feladatok, új kérdések megoldása elé állította a munkáoszta ly pártját.

A nyugati országokban a kapitalizmus »viszonylag békés« periódusában létrejöttek a munkáoszta ly legális tömegpártjai. Magyarországon a pártot jóval később, már az imperializmus kibontakozásának, a dualizmus kezdődő válságának éveiben kellett létrehozni. 1898-ig még nem teremődött meg a széles, legális tömegpárt, a kilencvenes években csupán a pártszervezés kezdetei zajlottak le. Ennek az időszaknak a kísérletei megmutatták, hogy a forradalmi jellegű, legális harci szervezet kialakítása a kormányzat erős, szinte áttörhetetlen ellenállásába ütközik. Megmutatkozott, hogy forradalmi pártot csak az államhatalom, a törvényes formák megkerülésével, a legális és illegális módszer összekapcsolásával lehet létrehozni.

A Bánffy terror időszaka tehát azt a kérdést vetette fel, hogy a magyarországi munkáspárt forradalmi, a legális és illegális lehetőségek felhasználásán épülő párt legyen-e, vagy nyugati mintára épült, széles, legális tömegpárt, amely az imperializmusra való gyorsuló átmenet időszakában a kormányzat jóváhagyásával csak úgy jöhet létre, ha szakít minden forradalmi törekvéssel, s a reformizmus útjára lép. Ebben az időszakban *legális tömegpártot csak reformista gyakorlattal* lehetett létrehozni, szemben a »viszonylag békés« időszakban alakult tömegpártokkal, amelyek ekkor még nem nélkülözték szükségyszerűen az osztályharcos jelleget.

Mind a magyarországi szociáldemokrácia vezetői, mind a nyugatról hazatért Garami és Weltner szeme előtt a nyugati mintára kiépített széles, legális tömegpárt megteremtésének célja lebegett. Ennek érdekében a párt vezetői továbbhaladtak a megkezdett úton, s továbbra sem törekedtek osztályharcos, forradalmi párt megteremtésére.

Legális alapon álló, reformista irányú párt kiépítésének sem a nagybirtokos osztály, sem a burzsoázia nem volt ellene, sőt igen jó eszköznek tartották a munkásmozgalom leszerelésére, békés mederbe terelésére.

Az 1897. év elején Tisza István világosan kifejezte ezt parlamenti beszédében, amikor az angol trade-unionokhoz hasonló munkáspártot kívánt a magyarországi munkástömegek vezetésére. Tisza annak a kívánságának adott kifejezést, hogy a munkások elitje vegye a kezébe a párt irányítását — mint-hogy a »képzetlen« munkások közt vannak a forradalmi elemek, de »... ezeknek első és leghatalmasabb gátját éppen a képzett munkások tömör falanxai képezik«. Tisza hozzátette, hogy az ilyen munkáspárt szintén sokat beszél a szocializmusról, de ez éppen a forradalmi munkásmozgalom leszerelését célozza.

Garami és Weltner a betegpénztári bürokratákkal karöltve ilyen párt megteremtését tervezte: legális viszonyok között valóban csak ehhez hasonló pártot lehetett létrehozni.

A magyarországi viszonyok : a kapitalizmus sajátos fejlődésének következtében kialakult osztályerőviszonyok, a dualizmus rendszeréből fakadó kormányzati forma, a magyar és nemzetiségi munkások és parasztok kegyetlen kizsákmányolása következtében egyre erősödő forradalmi törekvések azonban nem tették lehetővé a Magyarországi Szociáldemokrata Párt számára, hogy azt a szerepet töltsse be Magyarországon, mint Angliában a trade-unionok.

Az a forradalmi demagógia, amely Angliában féken tudta tartani a tömegeket, amellyel az angol munkás-arisztokrácia kézben tudta tartani a munkásmozgalmat, a magyarországi viszonyok között kétélű fegyvernek

bizonyult. A párt vezetői a radikális szólamok hangoztatásával valóban nagy befolyást szereztek a munkásság között, közben tudták tartani megmozdulásaikat, azonban mindig fennállott annak a veszélye, hogy a tömegek túlnőnek vezetőikön, s a párt nem tudja megakadályozni a forradalmi akciók kibontakozását. Ezért az az agitációs és szervező munka, amelyet a Garami — Weltner-féle pártvezetés irányított, több ízben ütközött a kormányzat ellenállásába, s állandó hadiállapotot eredményezett a kormány és a szociáldemokrata vezeték között.

Kétségtelen, hogy a legális tömegpárt kiépítésére irányuló tevékenység bizonyos tekintetben hasznót is hajtott a munkásmozgalomnak: tömegméretekben szervezte, fejlesztette, felvilágosította a proletariátust. A kereteket azonban opportunista tartalommal töltötte meg, útját állta a forradalmi párt létrehozásának, s hatalmába kerítve a proletariátust, alkalmassá vált a forradalmi tömegmozgalmak leszerelésére.

Az 1898—1899. évben a szervezkedés területén mutatkozott a legnagyobb haladás. 1898-ban megalakult az eddig csak névleg létező Szakszervezeti Tanács, s 1899-ben megtartották az első szakszervezeti kongresszust. Ez a lépés, noha a szakszervezetek központosítása és az országos jellegű szakszervezetek kiépítése szempontjából jelentős haladás volt, a párt kiépülését hátráltatta.

A Bánffy-kormány üldözései miatt a pártszervezetek kiépítésénél sokkal könnyebb volt a szakszervezetek fejlesztése. mert azok kifejezetten gazdasági céljaik miatt elfogadhatók voltak a kormányzat számára, annál is inkább, mert perspektívát nyújtottak a trade-unionok vezetése alatt működő munkásmozgalom kifejlesztéséhez. Amellett a kormánynak módja volt arra, hogy felfüggeszse a szakszervezetek működését, ha azok »alapszabályszerű« céljaikon túlléptek, azaz bekapcsolódtak a proletariátus politikai nevelésébe. Erre nem egy példa adódott.

Az Engelmannel vezette, s az 1895-ben támadt ellenzéknek a párt helyi szervezeteinek kiépítésére, s a párt vezetése alatt működő szervezetek fejlesztésére irányuló törekvése nem talált támogatásra a betegpénztári pártvezetőségénél, sőt már 1893-ban kimondották, hogy a pártnak a szakszervezetekben csak tanácskozási joga van. A párt alapszerveinek kiépítése területén nem történt semmi. Így a pártnak helyi szervezetei alig voltak, amit nem pótolta az 1899-es kongresszusnak az a határozata sem, hogy csak az tekinthető a párt tagjának, aki járátja a pártlapokat. Ez a határozat alapszervezetek létrehozását tűzte ki célul, a gyakorlatban azonban ezek a szervezetek nem váltak a párt alapjaivá. A munkásosztály számára így a szakszervezetek voltak a szervezkedés egyedüli formái, amelyek egyre kevésbé tartoztak a párt vezetése alá. A Szakszervezeti Tanács létrejöttével a szakszervezeteket hivatalosan is kivonták a pártvezetőség hatásköréből, így a párt szervezetek nélkül maradt. Megindult a párt és a szakszervezetek összefonódása, amely a kilencszázas évek elején vált teljessé: a proletariátus vezetése a trade-unionok kezébe került.

Az I. szakszervezeti kongresszus kimondta a szakegyesületek országossá tételének, országos szervezetek létrehozásának szükségességét, amely a szakszervezeti mozgalom további centralizációját jelentette. A centralizálódás megkönnyítette a szakszervezeti bürokrácia pozícióinak megerősítését, s így a gazdasági mozgalmakat könnyebb volt leszerelni, korlátozni. Már az I. országos szakszervezeti kongresszus határozatai azt mutatták, hogy a Szak-

szervezeti Tanács inkább törvényhozási úton, mint a harc fegyverével akar jobb munkafeltételeket kivívni a proletariátus számára. Ez a kongresszus még harcolt ugyan a sztrájkjog törvénybeiktatásáért, a századforduló után azonban a Szaktanács már akadályozni igyekezett a sztrájkmozgalmat.

Az új pártvezetés a szakszervezeti mozgalom fejlesztése mellett legfontosabb feladatának az általános választójog megszerzését tartotta. Az 1899. évi pártkongresszus, valamint az ugyanazon évben összehívott földmunkás-kongresszus tárgyalásainak középpontjába ez a kérdés került. Világossá vált az a tendencia, hogy az ipari és mezőgazdasági munkásság és a szegényparaszt-ság mozgalmait a pártvezetőség az általános titkos választójog megszerzésére fogja a jövőben is leszűkíteni. Annak a kiemelése, hogy a választási jogért folytatott harc nem végcélja a mozgalomnak, egyszer s mindenkorra lekerült a napirendről.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt végleges arculata lényegében tehát kibontakozott a századforduló éveire. A párt a II. Internacionálé pártjainak mintájára reformista, a forradalmi hagyományokat megtagadó, megalkuvó párttá vált, amely elárulta a proletariátus és a parasztság forradalmi törekvéseit, igazi érdekeit és hátat fordított a nemzetiségi mozgalmaknak is.

JEGYZETEK

1. A magyarországi munkásmozgalom és a vele kapcsolatos agrárproletár és szegényparasztmozgalmak történetének feldolgozása a felszabadulásig a magyar történetírás legelhanyagoltabb területe volt. Különösen érvényes ez a megállapítás a munkásmozgalom kezdeti szakaszára, a munkásosztály kialakulásának és kezdődő mozgalmainak periódusára, első pártalapító kísérleteinek idejére, s a kilencvenes évek munkásmozgalom-történetére. A polgári történetírók művei csak utalásokat, rövid megjegyzéseket tartalmaznak a tárgyalt kérdésekre vonatkozólag, amelyek természetesen tükrözik a magyar uralkodó osztályok ellenséges, elutasító álláspontját a történelem színpadán megjelenő új osztállyal, a munkásosztállyal szemben.

A kilencvenes évek munkásmozgalmának történetével szociáldemokrata szerzők foglalkoztak alaposabban. A szociáldemokrata feldolgozások a mozgalom vezetőinek emlékirataira, vagy a mozgalom egyes résztvevőinek krónikaszerű feldolgozásaira korlátozódnak, amelyek többnyire nem lépnek fel tudományos jellegű történeti feldolgozás igényével. Ezek a művek a századfordulót követő években, nagy részük a Horthy-korszak éveiben keletkezett azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a szociáldemokrata párt múltbeli történetének tendenciózus bemutatásával igazolását adják a párt adott időszakban való állásfoglalásának, s a párt múltjának felelevenítésével erősítsék befolyását a munkásmozgalomban.

A XIX. századi munkásmozgalom történetének egyik jellemző vonása az a harc, amelyet a proletariátus legöntudatosabb képviselői a forradalmi, marxista munkáspárt megteremtéséért vívtak a különböző antimarxista, kispolgári irányzatok és képviselőik ellen. A szociáldemokrata szerzők éppen ezt a küzdelmet igyekeznek elhomályosítani, az erre vonatkozó lapokat szakítják ki a munkásmozgalom történetének könyvéből. Műveik úgy ábrázolják a munkásmozgalom fejlődésének útját, mint saját megalkuvó eszméik egyenesvonalú előretörésének diadalát, amelyet a munkásosztály feltétel nélkül helyezett és követett: az ellenzéki irányzatok képviselőit megrágalmazták, vagy működésüket egyszerűen elhallgatják.

A szociáldemokrata szerzők művei tehát a pusztá tényanyagon és a megalkuvás tendenciájának önleplezésén kívül nem nyújtanak kulcsot a múlt század munkásmozgalom-történetének megértéséhez.

A kommunista történetírók már a KMP illegálisának éveiben foglalkoztak a magyarországi munkásmozgalom kezdeti történetének egyes kérdéseivel, az illegális pártsajtó hasábjain. A problémák szélesebb tudományos feltárása azonban csak a fel-

szabadulás után kezdődhetett meg, s még korántsem adott választ a munkásmozgalom története legfontosabb problémáira.

A múlt század kilenvenes évei munkásmozgalom-történetével még eddig igen kevés marxista szerző foglalkozott. *Andics Erzsébet*: A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig (Bpest, Szikra, 1953), *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért (Bpest, Szikra, 1954), *Szántó Béla*: A magyar munkásmozgalom 1914-ig (Bpest, Athenaeum, 1947), *Simon Péter*: A századforduló földmunkás- és szegényparasztmozgalmai (Bpest, Szikra, 1953) című művek azok, amelyek a témával kapcsolatos marxista feldolgozások közül rendelkezésünkre állanak.

A kilenvenes évek munkásmozgalmának történetét ezért főként az eredeti források alapján kellett feldolgozni, amelyek egy része nyomtatásban is megjelent (A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. II. köt. Összeállították: Erényi Tibor és S. Vincze Edit. Bpest, Szikra, 1954).

A kötet anyaggyűjtése során felkutatott dokumentumok több megoldatlan kérdésre választ adtak, egyes kérdéseket új megvilágításba helyeztek. Jelen tanulmány néhány megállapítása ezért eltér a fenti művek egyes megállapításaitól. Ezek közé tartozik a pártvezetőség osztályharcos szárnyának megítélése, a szociáldemokrata párt kezdeti szakaszának értékelése, a szociáldemokrata agrárpolitika bírálata, az 1894-es kongresszus értékelése, valamint a pártban beállt fordulatról alkotott vélemény. A tanulmány írásakor arra törekedtem, hogy a szociáldemokrata párt működésének kezdeti szakaszát az osztályharcos és a kispolgári reformista irányzatok harcának tükrében mutassam be, amely nélkülül a szakasz több kérdése homályban marad. Azzal az elterjedt nézettel szemben, amely a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot megalakulásától kezdve egyértelműen reformistának tartotta, igyekeztem kiemelni e szakasz pozitív vonásait is. A tankönyvfejezet belső periodizációjának meghatározása is a két irányzat közötti harc szakaszain alapul, s szintén eltér az eddigi feldolgozásoktól.

2. A kilenvenes évek munkásmozgalmának, de különösen a szociáldemokrata párt fejlődési szakaszainak értékelése képezi a legnagyobb problémát a téma feldolgozóinak számára. Az egyes kérdések megértéséhez, a helyes álláspont kialakításához a marxizmus klasszikusainak, Marxnak, Engelsnek a művei, valamint Leninnek e korszakban írt munkái és későbbi utalásai adnak kulcsot. Ezek közül különösen ki kell emelnünk a következő műveket: *Marx*: A góthai program kritikája (Marx–Engels Válogatott Művei II. köt. Bpest, Szikra, 1949), *Marx–Engels*: A Kommunista Párt kiáltványa (Bpest, Szikra, 1953), *Marx*: Osztályharcok Franciaországban. Engels bevezetése. (Marx–Engels Válogatott Művei I. köt. Bpest, Szikra, 1949), *Engels*: A parasztkérdés Németországban és Franciaországban (Marx–Engels Válogatott Művei II. köt. Bpest, Szikra, 1949), *Engels*: Az erfurti program kritikája (Bpest, Szikra, 1955), *Engels*: Tíz cikk a szakszervezetekről (Bpest, Szikra, 1948), *Marx–Engels*: Válogatott levelek (Bpest, Szikra, 1950).

Lenin: A szociáldemokrata párt programtervezetése és annak magyarázata; *Lenin*: Az orosz szociáldemokraták feladatai (Lenin Művei 2. köt. Bpest, Szikra, 1951), *Lenin*: A munkáspárt és a parasztság (Lenin Művei 4. köt. Bpest, Szikra, 1953).

3. A marxizmus klasszikusainak tanításain kívül a korszak problémáinak megoldását a nemzetközi munkásmozgalom, a II. Internacionálé, s különösen az osztrák és a német munkáspártok történetének tanulmányozása segíti elő.

A marxista történetírás sajnos még adós a II. Internacionálé történetének tudományos feldolgozásával. A II. Internacionálé működésének tanulmányozásához *I. Sz. Galkin*: A II. Internacionálé (Bpest, Szikra, 1952), *Az I., II. és III. Internacionálé* (Bpest, Szikra, 1954), *Nemes Dezső*: A nemzetközi munkásmozgalom (Bpest, Szikra, 1949) c. és *Szántó Béla* i. m. munkákon kívül a II. Internacionálé kongresszusainak németnyelvű jegyzőkönyveit (Protokoll des Internationalen Arbeiter-Congresses zu Paris. Nürnberg, Wörlein et Comp. 1890; Verhandlungen und Beschlüsse des Internationalen Arbeiter-Congresses zu Brüssel. Berlin, Vorwärts, 1893; Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in der Tonhalle Zürich, Zürich, Grüsliverein, 1894; Verhandlungen und Beschlüsse des Internationalen Sozialistischen Arbeiter- und Gewerkschafts Kongresses zu London. Berlin, Vorwärts, 1896) használtam fel.

Az osztrák munkásmozgalom és a szociáldemokrata párt történetének egyes kérdéseire a következő művek vetnek fényt: *L. Brügel*: Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. Wien, 1923; *Franz Strobl*: Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung bis zum ersten Weltkrieg. Wien, 1952; Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung. Wien, Globus, 1954; *Klenner*: Die Österreichischen Gewerkschaften. Wien, 1951.

4. A tankönyvfejezethez felhasznált forrásanyag zöme megjelent a MMTVD. II. kötetében.

A források egy részét a *levéltárakban őrzött iratanyag* képezi. A legértékesebb adatokat az Országos Levéltárban, részint a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivumában őrzött belügyminiszteriumi, miniszterelnökségi, valamint kúriai iratanyag szolgáltatja. Értékes anyagot tartalmaznak ezenkívül a bányakapitánysági iratok, a budapesti rendőrfőkapitánysági, valamint a budapesti polgármesteri iratok. A vidéki mozgalmakra vonatkozólag az MMI. Archivumába összegyűjtött iratanyagokat használtam fel, főként a főispáni, alispáni és polgármesteri iratokat.

A korszakra vonatkozó levéltári anyagok jórésze még feltáratlan. A kutatás során átnézett állagok főként a munkásosztály és a parasztság szervezkedésére, a munkássajtó fejlődésére, a bér- és egyéb mozgalmakra tartalmaznak felvilágosítást. Igen értékes az a kisszámú irat, amely a betegpénztáriak működésére vet fényt (O. L. BM. 1892.-VII-8-3313, lásd : MMTVD. II. köt. 128—129. l., a közölt idézet is e helyről való), valamint azok az állagok, amelyek a kilencvenes évek agrárproletár- és szegényparasztmozgalmaival kapcsolatos peres anyagot tartalmaznak.

Az események legfőbb forrásanyagának a korabeli *munkássajtó* tekinthető. A szociáldemokrata párt tevékenységét, elméleti nézeteit, állásfoglalásait, a párton belüli harcokat főként a párt hivatalos lapjaiból, így a Népszavából (később : Új Népszava, Népakarat, Népjólét, Népszabadság) és németnyelvű testvérlapjaiból (Arbeiter-Wochen-Chronik, Arbeiterpresse, majd Volksstimme) ismerhetjük meg.

A párton belüli harcok kérdését, az osztályharcos irányzatok tevékenységét, elméleti állásfoglalásait az Engelmann-vezette ellenzék lapjai : A Munkás, az Aradon megjelenő A Munka Óre, az Új Világ, Közjólét című lapok és a Temesvárott megjelenő Volkswille ismertetik. Az osztályharcos ellenzék nézeteit megvilágítják Engelmann Pálnak a II. Internacionálé folyóiratába, a Neue Zeitbe s a Neues Politisches Volksblattba írt cikkei. A Silberberg-vezette ellenzék tevékenységére a Népszava vet fényt, amely az 1895-ös pártszakadás után még hosszabb ideig az ő szerkesztésében jelent meg. (A párt hivatalos lapja akkor az Új Népszava s a Népakarat.)

Az agrármozgalmak fejlődésére, a »Független Szocialista Párt« és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt közti ellentétekre Várkonyi István lapja, a Földművelő, valamint a szociáldemokrata Földművelők Szaklapja, majd a Világszabadság és németnyelvű testvérlapjaik tartalmaznak adatokat.

A sajtótermékei elsősorban a szakszervezkedés, a szakmozgalmak fejlődésének kérdéseit tárgyalják. Ezek közül jelentősebbek : Az Asztalos, A Cipész (ellenzéki lapok), Építőmunkás, Famunkások Szaklapja, Fém munkás, A Kőfaragó, A Kőműves, a Magyarországi Vas- és Fém munkások Lapja, a Tipográfia, a Vas- és Fém munkások Szaklapja s németnyelvű testvérlapjaik.

A kilencvenes évek munkásmozgalm-történetére vonatkozólag igen kis számban áll könyvanyag rendelkezésre. Ide tartoznak a fentebb említett szociáldemokrata memoárok : *Buchinger Manó*: Küzdelem a szocializmusért (Bpest, 1946), *Jászai Samu*: A magyar szakszervezetek története (Bpest, 1925), *Révész Mihály*: A magyarországi munkásmozgalm története. 1867—1913. (Bpest, 1913), *Révész Mihály*: A mi történetünk. 2. Huszonöt esztendő a szociáldemokrata párt megalakulásától a háború kitöréséig. 1890—1914. (Bpest, 1936), *Révész Mihály*: A Népszava története (Bpest, 1945), *Révész Mihály*: Vázlatok a magyar munkásmozgalm történetéből. (Bpest, 1947), *Takács József*: A földmunkásmozgalm története. Harminc esztendő (Bpest, 1926), *Takács József*: Kis történelem a szociáldemokrata földmunkás mozgalom 50 éves múltjáról (Bpest, 1946) és *Weltner Jakab*: Milliók egy miatt (Bpest, 1927).

Értékes adatokat tartalmaz *Rézler Gyula*: A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 1867—1914. (Bpest, 1938) című könyve, amely e korszak munkásmozgalmának szinte egyetlen polgári szerzőtől eredő feldolgozása.

Igen fontos forrásanyagai e korszak problémáinak a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek *sorozatos kiadványai*. Ezek közül felhasználásra került a Magyarországi Szociáldemokrata Párt kongresszusi jegyzőkönyve (1890), a pártvezetőség jelentése (A szociáldemokrata pártmozgalm 1896. évi május hó 15-től 1897. évi május hó 15-ig), A magyarországi szakszervezetek és szakszervezetek 1899. évi I. országos kongresszusának jegyzőkönyve, valamint az évenként kiadott naptárak, zsebkönyvek.

Az uralkodó osztályok, az egyes kormányok és a munkásmozgalm, valamint a szociáldemokrata párt viszonyára az országgyűlés képviselőházának naplói szolgáltatnak anyagot. A parlamenti interpellációk főként az agrárproletár- és szegényparasztmozgalmakkal foglalkoznak, csak elvétve a nagyobb sztrájkokkal, munkásmozgalmakkal. A parlamenti beszédek közül említésre méltó Tisza István idézett felszólalása, amely

leleplezi az uralkodó osztályoknak azt a szándékát, hogy a forradalmi jellegű munkásmozgalmat a munkásarisztokrácia segítségével szereljék le (lásd: MMTVD. II. köt. 417—420. l.).

A kilencvenes évek munkásmozgalmának egyik igen jelentős, s egyes esetekben egyedüli forrása a nyomtatásban 1894-től évenként megjelenő rendőrségi összefoglaló jelentéssorozat. (A Budapest fő- és székvárosi áll. rendőrség működése az ... évben. 1894—1898; Jelentés a Budapest fő- és székvárosi áll. rendőrség 1899. évi működéséről.) A rendőrségi jelentések az egész ország területének munkás- és parasztmozgalmaira kiterjednek és érdekes adatokat szolgáltatnak a párt belső életére is. Sok esetben a szociáldemokrata párt egyes megnyilvánulásainak (gyűlések, kongresszusok) részletes, gyorsírói jegyzőkönyvét tartalmazzák. Természetesen az egyes adatok, értékelések csak megfelelő forráskritika mellett használhatók.

Igen kis számú ebben a korszakban a szintén értékes forrásként használható *brosúra irodalom*. A korabeli brosrák egy része a szociáldemokrata párt céljaival, feladataival ismerteti meg az olvasót (*Csizmadia Sándor*: A földmívelő munkásság helyzete és feladatai. Orosháza, 1896; *Gracchus*: Mit akarnak a munkások? Bpest, 1891; Jönnek a szocialisták. Bpest, 1898; *Mezőfi Vilmos*: A szociáldemokrácia kátéja. Bpest, 1895; *Mezőfi Vilmos*: A szociáldemokrácia eszméi, céljai és eszközei. Bpest, 1899; *Mezőfi Vilmos*: A szociáldemokrácia evangéliuma kérdésekben és feleletekben. Bpest, 1894; *Mezőfi Vilmos*: Az igazi szocializmus. Bpest, 1893; Mit akarnak a szocialisták? Bpest, 1893; *Stern J.*: A szocializmus alaptételei. Bpest, 1897) — más részük a munkásosztály, illetve az agrárproletariátus és a szegényparasztság élet- és munkaviszonyaival foglalkozik (A bányamunkások helyzete Magyarországon. Bpest, 1890; *Csebrényák József*: A munkára való jog. Bpest, 1898; *Mezőfi Vilmos*: Védelmet a munkásnépnek. Bpest, 1898; *Nagy Lajos*: Munkásélet az ország különböző vidékein, Orosháza, 1898) — több brosrára pedig a szervezkedés kérdéseiről szól: *Králik Emil*: A szakegyesületek harca és jelentősége. Bpest, 1891; *Weltner Jakab*: Hogyan szervezkedjünk? Bpest, 1899.

Mindezekon a kiadványokon kívül, amelyek egy részének a megalkotásában és kiadásában az osztályharcos pártvezetés nagy szerepet játszott, meg kell említenünk az ellenzék egy név nélkül megjelent brosráját (A szociáldemokrata párt korrupciója. Írta: + + +, Bpest, 1895), amely leleplezi a szociáldemokrata pártvezetéség opportunizmusát s irányt mutat az »Elvi Nyilatkozat« továbbfejlesztésére is. A brosrát feltehetően Engelmann Pál vagy valamelyik harcostársa írta.

S. VINCZE EDIT

A KÖZTÁRSASÁG MEGTEREMTÉSE MAGYARORSZÁGON (1946)

1946. január 31-én a nemzetgyűlés törvénybeiktatta Magyarország államformájának megváltoztatását. Hazánk a 400 éves Habsburg-uralom és a huszonötéztendős ellenforradalmi „királynélküli királyság” után, az 1918-as népköztársaság és a vérbefojtott Tanácsköztársaság után újra — és most már végérvényesen — köztársaság lett. Ez a történelmi aktus egyik láncszeme volt annak a hatalmas történelmi átalakulásnak, amely az elmúlt évtizedben hazánkban a munkásosztály vezetésével végbement.

A népi demokrácia fejlődésének első szakaszában, a proletárdiktatúra kivívásáig a demokratikus és a szocialista átalakulásért folytatott küzdelem egyik fő tartalma az államhatalomért vívott harc volt. A régi, burzsoá és nagybirtokosi államhatalom a Szovjet Hadsereg csapásai alatt összeomlott és helyén gyökeresen új államhatalom jött létre. Ebben az új államhatalomban a fasizmus elleni harc sajátosságainál fogva kezdetben még a volt uralkodó osztályok egyes csoportjai is részesedtek, de a felszabadulás utáni magyar államra kezdettől fogva rányomta bélyegét a munkásosztály és a dolgozó tömegek döntő befolyása az állami és politikai életre. Ennek legfontosabb megnyilvánulási formái voltak: a munkásosztály forradalmi pártjának, a Kommunista Pártnak vezető szerepe az ország-kormányzásában, a szakszervezetek politikai és gazdasági szerepe, a különféle népi bizottságok, népi szervek tevékenysége. A munkásosztály az államhatalomban való részesedését fegyverül használta abban a többesztendős küzdelemben, amelyet az államhatalom teljes birtokáért, az ellenséges osztályoknak a hatalomból való kiszorításáért, a proletárdiktatúra megteremtéséért folytatott és amelyet 1947/48-ban, a fordulat évében vitt sikerre.

Az alábbiakban azt szeretnénk bemutatni, milyen helye, szerepe volt a köztársaság megteremtésének ebben a harcban.

Nyilvánvaló, hogy az államforma megváltoztatása 1946 elején önmagában nem jelentett változást az államhatalom tartalmában, osztályjellegében. Ennek a köztársaságnak tartalma még nem a proletárdiktatúra volt, mint az 1949 augusztusában, a fordulat éve után törvénybeiktatott népköztársaságé, hanem a munkás-paraszt demokratikus diktatúra, amikor az államhatalomra még a burzsoázia egyes csoportjai is befolyást gyakoroltak, és amikor a néptömegek az államhatalmat még elsősorban a polgári demokratikus forradalom feladatainak megvalósítására használták fel. A köztársaság kikiáltása csak annyiban vitte előre a proletárdiktatúráért folytatott harcot, amennyiben a demokratikus átalakulás minden sikeres lépése közelebb hozta a szocializmust. Kétségtelen az is, hogy a köztársaság kikiáltása nem tartozott az adott szakasz azon központi harci kérdései (a földreform megvédése, a szénbányák államosítása, a kisgazdapárti jobboldal kizárása stb.) közé, amelyek körül akkoriban a legelkeseredettebb, késhegyig menő harcok dúltak. A Szovjet Hadsereg az ország felszabadításakor a régi államhatalommal együtt gyakor-

latilag a „királynélküli királyság” intézményét is szétzúzta; a köztársaság törvénybeiktatása jórészt csak jogi formába öntése volt a ténylegesen már meglevő állapotnak, mert hiszen a felszabadulás után kiépülő új államszervezet minden vonatkozásban köztársasági jellegű volt.

Mi indokolja mégis, hogy foglalkozzunk az 1946-ban kikiáltott köztársasággal — amelynek helyére azóta már népköztársaság lépett?

Nem ritka jelenség nálunk a demokratikus átalakulás, a demokratikus forradalom kérdéseinek lebecsülése, ami rendszerint baloldali szektáns és szociáldemokrata nézetek maradványaiból táplálkozik. A felszabadulás utáni történelmi átalakulás elméleti és történeti feldolgozása során az egyik fontos feladat éppen a demokratikus és a szocialista feladatok elválaszthatatlanságának bemutatása és általában a munkás-paraszt demokratikus diktatúra szakaszának feldolgozása. A köztársaság megteremtésével mint a demokratikus forradalom egyik — nem a legdöntőbb, de elmaradhatatlan — lépésével szeretnénk foglalkozni.

A marxizmus—leninizmus nem becsüli túl az állam formák jelentőségét. Éppen Marx és Engels mutatta ki, hogy az állam jellegét nem formája határozza meg, hanem az, hogy mely osztály kezében van a hatalom. Azokkal a polgári történészekkel, jogászokkal ellentétben, akik az államokat az államformák szerint osztályozták, a marxizmus—leninizmus megmutatta, hogy ugyanazon államforma több osztály uralmát is takarhatja, másrészt pedig ugyanannak az osztálynak uralma többféle államformában is érvényesülhet. (Ami nem zárja ki azt, hogy legyenek olyan államformák, amelyek egy-egy társadalmi formáció legjellemzőbb, „klasszikus” államformái. Ilyen államforma a feudalizmusban a monarchia, a kapitalizmusban a parlamentáris köztársaság.) A kapitalizmus korszakában a különböző tőkés országok a legváltozatosabb államformákat produkálják, de mindegyik, beleértve a legdemokratikusabb parlamentáris köztársaságot is, csupán a burzsoázia uralmának formája.

Vajon azt jelenti-e ez, hogy a proletariátus közömbös, nihilista álláspontra helyezkedhetik az államforma kérdésében? Nyilvánvalóan nem. A munkásosztálynak a felszabadulásért folytatott harc szempontjából egyáltalán nem mindegy, milyen államformában kell azt megvívnia. Az államformának annyiban van szerepe az osztályharc szempontjából, hogy kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb feltételeket nyújthat hozzá. Ez a körülmény szabja meg a munkásosztály állásfoglalását a köztársaság kérdésében.

Már Marx és Engels leszögezte, hogy a proletariátus számára az osztályharc kibontakozásához a legkedvezőbb államforma a demokratikus parlamentáris köztársaság, amely az osztályellentéteket világosabbakká, leplezetlenebbé teszi, s ugyanakkor nagyobb lehetőségeket nyújt a munkásosztálynak a szervezkedésre, a szocializmusért folytatott harc előfeltételeinek megteremtésére, mint más államformák. Engels 1883-ban Bernsteinhez intézett levelében megállapította: „... Ahogyan ez a harc (ti. a feudalizmus és a burzsoázia közti harc — G. É.) nem volt végigküzdhető a régi abszolút monarchia alatt, hanem csak az alkotmányos monarchiában... ugyanúgy a burzsoázia és a proletariátus közti harc is csak a köztársaságban harcolható végig”.¹

¹ Marx—Engels: Válogatott levelek. Bpest, 1950. 431. l. Ugyanczt fejezi ki még tömörebben az a marxi megállapítás, amelyet Engels idézett Turatlihoz írt, 1894. január 26.-i levelében: „... A polgári köztársaság — mondotta Marx — az egyetlen politikai forma, amelyben a proletariátus és a burzsoázia közti harc a döntésig fejlődhet” (uo. 551. l.).

A feudalizmustól örökölt monarchiából tehát általában nincs közvetlen átmenet a szocialista államba. Elengedhetetlen közbeeső állomás — amint azt a történelem azóta sokszor bebizonyította — a demokratikus köztársaság kivívása. Általánosabban szólva ez azt jelenti, hogy a proletariátusnak, mielőtt közvetlenül hozzákezdhetne a szocializmusért folytatott harchoz, előbb el kell söpörnnie az útból a feudalizmus maradványait — politikai és gazdasági téren egyaránt.

Gyakorlatilag ez a kérdés először 1905-ben, Oroszországban merült fel a proletariátus előtt, annak következtében, hogy a forradalom olyan országban került napirendre, amelyet át- meg átszöttek a feudalizmus maradványai. Ez utóbbiak közül a legfőbb a földesúri nagybirtokrendszer és a cári monarchia volt. Lenin volt az, aki kidolgozta a munkásosztály által követendő stratégiát és taktikát a demokratikus forradalomban és ezen belül a munkásosztály viszonyát a demokratikus köztársasághoz. Lenin kimutatta azt, hogy következetes polgári demokratikus átalakulás nélkül nem lehet eljutni a szocialista forradalomig, a következetes polgári demokratikus átalakulás pedig lehetetlen a monarchia megdöntése, a demokratikus köztársaság kivívása nélkül. „A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban” című művében Lenin élesen bírálta a mensevikeket, akik programjukból kihagyták a köztársaság megteremtésének követelését és kimutatta, hogy éppen azért tették ezt, mert nem akarták a forradalom következetes végigvitelét. A mensevikek a köztársasággal kapcsolatos bolsevik állásponttal szemben azt a hazug vádat hangoztatták, hogy az „kritikátlan magasztalása a polgári demokratikus köztársaságnak”. Lenin erre a vádra így felelt: „A szociáldemokrácia sohasem félt és nem is fél majd megmondani, hogy szentesíti a köztársasági-demokratikus burzsoá rendet az önkényuralmi-hűbéri burzsoá renddel szemben. A burzsoá köztársaságot csak mint az osztályuralom utolsó formáját »szentesíti«, mint a legalkalmasabb porondot a proletariátusnak a burzsoázia elleni harca számára...”² A köztársaság kivívása tehát eszköz, amellyel a munkásosztály közelebb hozza a szocialista forradalom óráját.

Lenin igen fontosnak tartotta a köztársasági eszme propagálását a munkásosztály között. „Szélesebb körben el kell terjesztenünk — írta — azt a gondolatot, hogy csak köztársaságban kerülhet sor a proletariátus és a burzsoázia döntő összecsapására, valamennyi orosz forradalmár között és az orosz munkások minél nagyobb tömegei körében bizonyos köztársasági hagyományt kell *kialakítanunk*, és ezt meg kell szilárdítanunk...”³ A köztársasági gondolat tehát, noha nem szocialista, hanem polgári demokratikus jellegű, nem lebecsülhető eszköze a munkásosztály politikai nevelésének. Lenin egy későbbi írásában egyenesen kijelentette: „A szocialista proletariátus rokonszenve mindig a köztársaságiak oldalán lesz, a monarchiával szemben.”⁴ Lenin ezt egy polgári köztársasági mozgalommal kapcsolatban szögezte le, s ez azt jelenti, hogy a munkásosztály még akkor sem lehet közömbös a köztársasági gondolat iránt, hogy ha nem demokratikus forradalomban kivívandó köztársaságról van szó.

Leninnek a polgári demokratikus vívmányokhoz való viszony kérdésében nemcsak az oportunizmussal szemben kellett megvédelmeznie a mar-

² Lenin Művei 8. k. 296. l.

³ Lenin Művei 6. k. 115. l.

⁴ Lenin Művei 13. k. 435. l.

xista álláspontot, hanem a demokratikus vívmányok jelentőségét lebecsülő „baloldali” nézetekkel szemben is. Különösen az első világháború alatt, a háború tanulságaira hivatkozva jelentkeztek olyan nézetek, hogy az imperializmus korszakában, amikor a tőkés államok politikai életében egyre erősödnek a reakciós tendenciák, amikor egyre jobban elmosódik a különbség a burzsoá köztársaságok és a monarchiák között, a proletariátusnak már egyáltalán nem érdemes a demokratikus átalakulásért és ezen belül demokratikus köztársaság megteremtéséért harcolnia, hiszen ugyanis mindenképpen, minden államformában az imperialista politika érvényesül. Lenin ezekre a nézetekre válaszul kifejtette: az a tény, hogy az imperialista háború végképp megszüntetett minden különbséget a legdemokratikusabb burzsoá köztársaságok és a legreakciósabb monarchiák között, nem jelenti azt, hogy most már nem érdemes harcolni a köztársaságért⁵. Ellenkezőleg: az imperializmus korszakában még jobban megnövekszik a demokráciáért folytatott harc jelentősége. „A kapitalizmus általában, az imperializmus pedig különösképpen a demokráciát illúzióvá változtatja — de ugyanakkor a kapitalizmus demokratikus törekvéseket hív életre a tömegekben, demokratikus intézményeket hoz létre, kiélezi az antagonizmust a demokráciát tagadó imperializmus és a demokráciára törekvő tömegek között.”⁶ Az azóta eltelt időben kézzelfoghatóan bebizonyosodott, hogy az imperialista reakció visszahatásaképpen világszerte megerősödnek a demokratikus mozgalmak. Lenin azt is megmutatta — ami akkor még egyáltalán nem volt nyilvánvaló a munkásmozgalom számára —, hogy a proletariátus osztályharca, a szocializmusért folytatott harca szempontjából milyen óriási jelentősége van a demokratikus vívmányokért folytatott harcnak, a néptömegek demokratikus törekvéseinek. „... az imperializmus elleni szocialista felkelés megfogamzása és érlelődése — írta Lenin — elválaszthatatlanul összefügg a demokratikus ellenállás és felháborodás növekedésével.”⁷ Ez a rendkívül fontos igazság a két világháború között, különösen a harmincas évektől kezdve és a második világháború alatt és után bontakozott ki teljesen; a fasiszmus megjelenése és térhódítása az imperialista országokban tette nyilvánvalóvá, hogy a tömegek „demokratikus felháborodása” és elszántságuk a demokratikus vívmányok megvédésére olyan hatalmas erő-tartalék, amit a munkáosztálynak feltétlenül fel kell használnia a szocializmusért folytatott harcban és ami egészen új utakat nyithat meg a szocializmushoz. Ezáltal a demokratikus feladatok és a szocialista feladatok közti szoros összefüggés az elmaradott, félféudális kapitalista országokra érvényes kérdésből általános érvényűvé vált; a második világháború után a veszélybe került demokratikus vívmányokért folytatott harc a legfejlettebb kapitalista országokban is bekerült a kommunista pártok programjába és elsőrendű jelentőségre tett szert.

A második világháború utáni szakaszban a köztársasági államformáért vívott harc is új jelentőséget nyert.

A háború eredményeképpen elsősorban a fasiszta uralom alól felszabadult országokban nagy demokratikus fellendülés következett be. A második világháború és az antifasiszta harc tapasztalataival gazdagodott néptömegek nem voltak hajlandók többé a régi módon élni, hanem megkezdték országaik

⁵ Lásd Lenin Művei 23. k. 13. l.

⁶ Lenin Művei 23. k. 14. l.

⁷ Uo. 15. l.

demokratikus átalakítását. A társadalmi és állami berendezés demokratisálásának fontos része volt a monarchiák megszüntetése és köztársasággal való felváltása. A monarchiák a második világháború alatt csaknem kivétel nélkül leleplezték és gyűlöletessé tették magukat a népek szemében azzal a szereppel, amit a fasiszmus és a fasiszta háború támogatójaként játszottak. A második világháborúban kézzelfoghatóan bebizonyosodott, hogy a monarchiák általában a legreakciósabb erők támaszai, a fasiszmus meghonosítói illetve kiszolgálói voltak (lásd Olaszország, Belgium, Románia stb.). A háború befejezése után a monarchiák megszüntetése nemcsak az általános demokratikus fejlődés követelménye volt, nemcsak a feudális maradványok felszámolásához tartozott hozzá, hanem egyúttal a fasiszmus maradványai kiirtásának is elengedhetetlen része volt. A monarchiák megdöntése összefüggött a nemzeti függetlenség biztosításával is, hiszen a monarchiák a második világháború alatt a német, olasz és japán fasisztáknak, a háború után pedig az örökükbe lépő amerikai és angol imperialistáknak mindenkor hajlandók voltak áruba bocsátani országuk függetlenségét és szuverenitását.

Ez az oka annak, hogy sok országban a háborút közvetlenül követő időszakban a haladó és a reakciós erők közti harc egyik központi kérdése az államforma megváltoztatása lett. Így volt ez Olaszországban, ahol a demokratikus erőknek, a monarchia köré tömörülő összes reakciós erőkkel szemben, a nyílt amerikai beavatkozás ellenére sikerült kiharcolniuk a köztársaságot. Másutt viszont, így Belgiumban, Görögországban a külföldi imperialistáknak a belső reakcióra támaszkodva sikerült visszaütniük a népek nyakára a királyokat.

Hasonlóképpen napirendre került az államforma kérdése azokban a népi demokratikus országokban is, amelyek a felszabadulásig monarchiák voltak. Ezekben az országokban azonban más volt ennek a kérdésnek súlya és jelentősége, mint a tőkés országokban. A demokratikus átalakulás a munkásosztály vezetésével itt már diadalmasan haladt előre és lényegében eldöntött dolog volt. Az államforma megváltoztatása nem bevezető lépése volt ennek az átalakulásnak, hanem csupán menet közben, szinte utólagosan megoldott kérdés, amelynek megoldását a megelőző nagy társadalmi és politikai átalakulások már egyértelműen előkészítették.

Ha az államforma problémája a népi demokratikus országokban nem volt is olyan központi és éles harci kérdés, mint az említett tőkés országokban, mégis volt jelentősége. A monarchikus államforma megszüntetése, a múlt e gyászos emlékéül örökségének felszámolása elengedhetetlen része volt a feudális maradványok felszámolásának, ami nélkül lehetetlen lett volna a további előrehaladás a szocialista átalakulás előfeltételeinek megteremtése felé.

*

Az államforma kérdése a népi demokratikus országok többségében 1945 végén — 1946 legelején került napirendre (Romániát kivéve, ahol a királyság egészen 1947-ig megmaradt). Ebben az időben ezen országok népei már túl voltak a háború utáni idők legelső, legégetőbb kérdésein — az élet megindításán, az újjáépítés megkezdésén —, és a demokratikus átalakulás legelső lépésein — az új állami szervezet megszületésén, a földreform végrehajtásán stb. Jugoszláviában, Albániában, Bulgáriában 1945 decemberé-

ben, illetve 1946 januárjában törölték el a monarchiát és kiáltották ki a köztársaságot.

Magyarországon is 1945 decemberében vetették fel a demokratikus erők a köztársaság törvénybeiktatásának követelését.

Melyek voltak a kérdés napirendre kerülésének belső és külső körülményei?

A köztársaság követelése a magyar nép legszélesebb rétegeinek akaratára támaszkodott. A Habsburg-uralom évszázadai és az ellenforradalmi rendszer 25 éve alatt a királyság intézménye végképp gyűlöletessé lett a dolgozó osztályok szemében. A monarchia fogalma nálunk hosszú idő óta egyet jelentett a nemzeti elnyomással és a megátalkodott haladással szemben. A felszabadulás után a magyar nép többsége számára teljesen magától értetődő és nyilvánvaló volt, hogy Magyarország ezután már nem lehet más, mint köztársaság. Bár az államforma kérdésében az első időkben határozott intézkedés nem történt, a dolgozó népnek az államhatalomra gyakorolt befolyása biztosította, hogy az államszervezet kialakuló új formái kezdettől fogva köztársasági jellegűek legyenek: az államfői funkciók gyakorlására az Ideiglenes Nemzetgyűlés még 1944 decemberében létrehozta a Nemzeti Főtanácsot; a „magyar király” jelző használatát az államigazgatásban 1945 tavaszán az 539/1945. M. E. sz. rendelettel megszüntették. Az államforma törvényhozási úton való végleges rendezésére azonban ekkor még nem került sor.

A köztársaság követelése összhangban volt Magyarország történelmi fejlődésének régóta megérett követelményeivel. A monarchia fennállása már hosszú idő óta akadályozta az ország gazdasági és társadalmi előrehaladását. A magyar nemzet legjobbjai — a magyar jakobinusoktól kezdve Petőfin és Táncsicson át Adyig — a köztársaság lángoló hívei voltak. Magyarország történelmi fejlődése azonban úgy alakult, hogy a monarchia megdöntésére csak 1918-ban kerülhetett sor, amikor az imperialista világháború és az Októberi Forradalom hatására végre hazánkban is bekövetkezett a régóta várt, régóta esedékes népföradalom. A köztársasági államforma azonban ekkor nem volt hosszúéletű: a Tanácsköztársaságot letipró ellenforradalom a régi kizsákmányoló rendszerrel együtt a monarchikus államformát is visszaállította.

A Tanácsköztársaság bukása után a demokratikus forradalom és ezen belül a köztársaság megvalósítása továbbra is a megoldatlan feladatok közé tartozott. Ennek a történelmi feladatnak elvégzéséhez a második világháború után, az országnak a Szovjetunió hadserege által történt felszabadításával érkezett el a minden eddiginél kedvezőbb nemzetközi és belső helyzet.

A munkásosztály és a vele szövetséges parasztság közvetlenül a felszabadulás után megindította a demokratikus átalakulás folyamatát, amelynek legfőbb lépései a nagybirtok felosztása, az államrendszer demokratizálása, a demokratikus szabadságjogok biztosítása stb. voltak. A köztársaság megteremtése a dolgozó nép számára összefüggött ezeknek a vívmányoknak megtartásával: a munkásosztály számára a demokratikus szabadságjogoknak, az ország kormányzásába való döntő beleszólásnak, az üzemi bizottságoknak, a szakszervezetek szabad szervezkedésének megtartásával; a parasztság számára a földreform során kiosztott sok százezer hold föld megvédésével;⁸ az egész nép számára a további demokratikus fejlődés lehetőségének

⁸ Lenin az orosz forradalom idején megmutatta, mennyiben a legközvetlenebb érdeke a parasztságnak az államrendszer demokratizálása: „... az egész állam egész politikai rendjének gyökere demokratikus átalakítása nélkül lehetetlen bármiféle tartós lépés a földbirtoklás kiterjesztése útján” (Művei, 8. k. 242. l.).

biztosításával, hiszen a királyság visszaállítása mindezeknek elvesztését, a régi rend visszatérését, a dolgozók politikai jogfosztottságának visszaállítását, a nagybirtokrendszer restaurálását jelentette volna.

Az addigi demokratikus vívmányok megvédése annál is inkább időszerrév vált, mivel éppen ebben az időszakban, 1945 második felében indítottak rohamot a magyarországi ellenforradalmi erők a demokratikus vívmányok visszavételére, a munkásosztálynak, a dolgozó osztályoknak a hatalomból való kiszorítására. Az időpont összefügg azzal, hogy Japán kapitulációja (1945 szeptember) és ezzel a második világháború befejeződése után világszerte aktivizálódtak a nemzetközi reakciós erők, erősödött és nyíltabbá vált az amerikai és angol uralkodó körök szovjetellenes, antidemokratikus tevékenysége. Magyarországon a reakciós erők e mellett a külső ösztönzés mellett az 1945 őszi választási eredményekre támaszkodtak, amelyeket saját győzelmüknek könyvelték el. Mindezen felbátorodva az ellenség minden vonalon — a földreform terén, gazdasági vonalon, az államigazgatás terén — támadást indított az addigi eredmények ellen, a további előrehaladás megállítására.

Ennek a reakciós előretörésnek volt egyik tünete a legitimista tevékenység jelentkezése, megélénkülése. Nemcsak arról volt szó, hogy a régi legitimisták (a katolikus magas klérus, a volt arisztokrata nagybirtokosok, a Horthy-korszakban szerepet játszott különféle legitimista politikusok) újra megpróbáltak politikai tevékenységbe kezdeni, propagandát indítani a Habsburg-királyság visszaállítása érdekében; hanem arról is, hogy a volt magyar uralkodó osztályok nagy része — olyan elemek is, akik az ellenforradalmi rendszer idején távoltartották magukat a legitimizmustól — most a régi rendszer visszaállítására való törekvésükben ezt a megoldást — a Habsburg-monarchia visszaállítását — a „kibontakozás” egyik lehetséges útjának kezdték tekinteni. Kiderült például, hogy a kisczardapárti összeesküvők (akik pedig nem voltak mindnyájan régi legitimisták) már kezdetben felvették a kapcsolatot Habsburg Ottó körével, amely mögött a Vatikán és az amerikai imperialisták támogatását érezték.⁹

Természetesen a Habsburg-monarchia visszaállítása Magyarországon az adott nemzetközi és belső helyzetben nem volt reális veszély. De a demokratikus erők mégsem mehettek el szó nélkül a legitimista tevékenység jelentkezése mellett. Révai József a nemzetgyűlés 1945. december 4-i ülésén foglalkozott ezzel a kérdéssel: „... Újra vannak legitimistáink, újra vannak Ottó-híveink... Azt mondtam, hogy neveltséges ez a mozgalom, ha szabad így hívnom. Nem hiszem, hogy a magyar munkásság vagy parasztság zöme, vagy akár csak kis része is kapható volna arra, hogy támogasson egy Habsburg-restaurációs mozgalmat, de mégis van ez és nem véletlen, hogy azok az urak, akik alig várják Ottót vissza... , elérkezettnek látják az időt ennek a neveltséges tervnek és gondolatnak a felvetésére... Bármennyire nem nagyítom fel ezt a mozgalmat és bármennyire inkább illik nevető szemmel nézni rá, mint tragikusan venni, az a tény, hogy felbukkant és mer szót ejteni a magyar közéletben, igenis szükségessé teszi, hogy mi kommunisták is... megmondjuk nézetünket az államforma kérdésében.”¹⁰

⁹ Lásd „Fehérkönyv. A magyar köztársaság és demokrácia elleni összeesküvés okmányai”. Bpest, 1947. 17., 66., 67., 74. l.

¹⁰ Az 1945. évi november hó 29-re összehívott nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Első kötet, Bpest, 1946. 128. l.

Az akkori belpolitikai helyzetet a reakciós erők egyre nyíltabb és arcátlanabb fellépése, a demokratikus erők táborában pedig „bizonyos tétoavázás és csüggedés”¹¹ jellemezte. A dolgozókat elkésérítette a gazdasági romlás, az ellenséges fasiszta elemek felbátorodása és nyílt jelentkezésük a közélet minden területén. Az államforma rendezetlensége ilyen körülmények közt a reakciónak adott tápot, minthogy alátámasztotta az új rendszer ideiglenes, bizonytalan, mulékony voltát hirdető ellenséges agitációt. Az újra jelentkező legitimizmusra éppen ebből a szempontból kellett felfigyelni: mint az ellenforradalmi erők felbátorodásának, aktivizálódásának egyik félreismerhetetlen jelére.

A Kommunista Párt, a demokratikus erők vezető ereje, 1945 végén a reakciós elöretörés visszaverésére és a népi demokratikus fejlődés további biztosítására hónapokra szóló tervet dolgozott ki, amelyben minden láncszem szorosan kapcsolódott az előzőhöz, minden következő lépés az addig kivívott eredményekre támaszkodott és azt fejlesztette tovább. Az első lépése ennek a tervnek a köztársaság kiharcolása volt. Ezt követték azután a további akciók, amelyeknek csúcsponjtja ebben a szakaszban a Baloldali Blokk 1946 márciusi győzelme volt.

Miért éppen a köztársaság kiharcolása volt az első lépés? Amint láttuk, ez a feladat akkoriban nemzetközi méretekbén is napirendre került, ezenkívül pedig nálunk napirendre tűzte az, hogy az ellenforradalmi tevékenység egyik megnyilvánulása Magyarországon a királpárti, habsburgista propaganda feléledése volt. Ugyanakkor pedig a soronlevő harci kérdések közül ez volt az, amelynek megoldása aránylag a legkönnyebbnek ígérkezett, hiszen a nemzetközi helyzet és az ország népének hangulata miatt a reakció erői az államforma kérdésében szánhatták rá magukat a legkevésbé nyílt és jelentősebb ellenállásra. A köztársaság megteremtése terén volt tehát a legvalószínűbb a gyors eredmény, amire támaszkodva azután kedvezőbb állásokból indulhattunk neki a további küzdelemnek. A köztársaság törvénybeiktatása nem volt öncél, hanem a népi demokráciáért vívott általános harc része.

De az akkori konkrét helyzettől függetlenül is, ezt a feladatot, a köztársaság létrehozását, mindenképpen el kellett végezni ahhoz, hogy tovább haladassunk előre a szocialista átalakulást előkészítő demokratikus forradalom útján. A földreform megvalósítása után mindenképpen sorra kellett kerülnie annak, hogy a feudalizmusnak a nagybirtok után második jelentős maradványát, a monarchikus államformát jogilag is felszámoljuk.

Ezek voltak az államforma napirendre kerülésének belpolitikai jellegű körülményei. De voltak ennek a kérdésnek nemzetközi vonatkozásai is.

Mint feljebb már szó volt róla, a második világháború utáni nemzetközi helyzet kedvezett a köztársaság létrehozásának. A Szovjetunió megnövekedett súlyával és tekintélyével támogatta a népeknek azt a törekvését, hogy felszámolják a fasiszmus maradványait, biztosítsák országuk demokratizálását. Támogatta természetesen a Szovjetunió a monarchiák eltörlésére és a köztársasági államforma megteremtésére irányuló törekvést is. Ugyancsak jelentős támogatást jelentett a köztársaság megteremtéséért folytatott harcban a hatalmasan megerősödött demokratikus nemzetközi közvéleménynek, a kapitalista országok dolgozó tömegeinek rokonszenve-

¹¹ Szabad Nép, 1946. jan. 9.

zése a kelet-európai országok népeinek a demokratikus átalakulásért vívott küzdelmével. Természetesen az államforma megváltoztatásának ellenségei is voltak a nemzetközi tényezők közt. Az imperialisták fő törekvése a második világháború befejezése után az volt, hogy megakadályozzák az erőviszonyok további eltolódását a haladás erőinek javára, meggátolják a világszerte kibontakozó és fellendülő demokratikus fejlődést, amelyről jól tudták, hogy elkerülhetetlenül nemcsak antifeudális és fasisztaellenes, hanem általában imperialistaellenes jelleget is ölt és előkészíti a szocialista átalakulást. A nyugati imperialista hatalmak jól tudták, hogy a háború után megtett minden egyes lépés a fejlődés, a haladás irányában — még akkor is, ha ez a lépés távolról sem szocialista jellegű, hanem egyszerűen a polgári demokratikus fejlődés legelemibb követelményeinek tesz eleget (mint például a köztársasági államforma megteremtése) — őket gyengíti és közelebb viszi a népeket teljes felszabadulásukhoz. A második világháború után, amikor a nemzetközi imperializmus a maga egészében mérhetetlenül meggyengült, az imperialista hatalmak minden eszközt igénybevettek, mindenütt a legreakciósabb erőkre támaszkodtak a haladás elleni elkeseredett küzdelmükben. Ezek közé az erők illetve eszközök közé tartoztak a monarchiák is.

Azokban az országokban, ahol módjuk volt rá (Olaszország, Görögország, Belgium), a nyugati hatalmak beavatkoztak a monarchia fenntartása érdekében. A népi demokratikus országokban, amelyeket a Szovjet Hadsereg szabadított fel, ezt nem teheték meg. De ez nem jelenti azt, hogy minden további nélkül belenyugodtak a monarchia eltörlésébe. Hiszen nem voltak kétségeik az iránt, hogy a köztársaság kikiáltása — még ha nem szocialista köztársaságról volt is szó — mindenképpen a népi demokratikus rendszer helyzetét erősíti, szilárdítja meg. Magyarországon a köztársaság megteremtése ezenfelül beleütközött bizonyos imperialista körök régi tervébe: a Habsburg-monarchia visszaállításába.

A Habsburg-monarchia visszaállításának terve még közvetlenül az első világháború utáni időkre nyúlik vissza. Ismeretes, hogy a nyugati imperialista hatalmaknál még a háború vége felé felmerült az a gondolat, hogy a háború után, legyőzöttese ellenére, továbbra is fenntartják a Habsburg-monarchiát, mint „védőbástyát a bolsevizmus ellen”, mint a Szovjetoroszország elleni akciókra és a közép-európai népek felszabadító mozgalmának elfojtására alkalmas államalakulatot. A Monarchia népeinek az Októberi Forradalom hatására fellendülő forradalmi mozgalma azonban keresztülhúzta ezt a számítást: a Monarchia széthullott. A két világháború közti időszakban a Monarchia visszaállításának gondolata háttérbe szorult, mivel az „egészségügyi övezet” államai, majd a hitleri Németország a Habsburg-monarchiának szánt szerep betöltésére összehasonlíthatatlanul alkalmasabbnak látszottak. Ebben az időben Habsburg Ottón és körén, valamint a Vatikánon kívül csak jelentéktelenebb nyugati politikai körök voltak hívei ennek az elgondolásnak.

A második világháború alatt a Habsburg-monarchia visszaállításának terve új értelmet kapott. A nyugati imperialista hatalmak a háború folyamán már kénytelenek voltak számolni azzal az eshetőséggel, hogy a Szovjetunió teljesen szétzúzza a hitleri Németországot és erőben, befolyásban meggyarapodva kerül ki a háborúból. Ezért már a háború alatt lázasan kezdték keresni és előkészíteni a különböző eszközöket, amelyekkel a háború befejeződése után továbbra is biztosíthatják befolyásukat a fasiszmus alól felszabaduló

országokban és erősíthetik a Szovjetunió elleni tevékenységüket. Ilyen esz-közként vették számításba — más elgondolások (dunai államszövetség stb.) mellett — a Habsburg-monarchia visszaállítását.¹² Ezt a megoldást elsősorban a Vatikán, ezenkívül az amerikai uralkodó körök egy csoportja (Roosevelt¹³ közvetlen környezetéből kikerülő politikusok, így Sumner Welles, Stimson hadügyminiszter, több szenátor stb.), valamint osztrák, bajor, magyar legiti-mista körök szorgalmazták. A terv szerint a háború befejeztével Ausztriát, Bajorországot és Magyarországot magában foglaló „katolikus államtömböt” kell létrehozni, a trónra pedig az Amerikában tartózkodó Habsburg Ottót kell ültetni. Ezek a körök azt hirdették, hogy a feltámadó Habsburg-monarchia lenne képes a legeredményesebben útját állni a szovjet befolyás terje-désének.

Ezt a programot fejtette ki Habsburg Ottó 1942-ben az amerikai fél-hivatalos külügyi folyóirat, a „Foreign Affairs” hasábjain.

A második világháború befejeztével azonban teljesen nyilvánvaló lett a Monarchia visszaállítási tervének irreálisága. A józanabbul gondolkozó imperialista körök is világosan látták, hogy a háború utáni helyzet, a népek megnövekedett öntudata, a kommunisták befolyásának erősödése még remény-telenebbé teszi ennek a népszerűtlen, gyűlölt tervnek megvalósítását. Ennek az álláspontnak adott hangot a Foreign Affairs-nek egy 1945 januárjában meg-jelent cikke. A cikk szerzője többek között a következőket írta: „Gyakran történik említés egy feltételezett »Vatikán-tervről«, amelynek az a célja, hogy az európai orosz expanziót és a tömegek kommunisták által élesztett forradalmi érzelmének terjedését a monarchia intézményének újjáélesztésével ellensúlyozza. A közlések szerint Mr. Churchill szívesen vesz ilyesféle terveket, talán annak következtében, hogy támogatja a monarchiát Görögországban és Olaszországban; az is hírlik, hogy az amerikai külügyminisztérium helyesli ezt az eszmét. Ezeknek a terveknek célja a monarchia megteremtése Auszt-riában, Magyarországon, Bajorországban és esetleg Franciaországban és Spanyolországban, továbbá a meglevő monarchiák támogatása Olaszország-ban és Görögországban. Ezek a hírek számomra abszurdaknak tűnnek. A kommunizmus ellenszeréül a monarchiát javasolni olyan képre emlékeztet engem, mintha egy Nagy Károly korabeli palatinus kardjával próbálna harcolni egy géppuska ellen.”¹⁴

Ez a hasonlat jól mutatja, hogy a józanabb burzsoá politikusok belát-ták: az új helyzetben — amikor a cikkíró saját beismerése szerint a munkás-pártok megerősödése napjaink új tényezője — más, rugalmasabb eszközökhöz kell folyamodniok. Az imperialista tervek megvalósítására — arra, hogy a közép- és délkelet-európai népeket megtartsák az imperialista világ befolyási szférájában — sokkal megfelelőbbnek tündtek az olyan típusú politikai irány-zatok és politikusok, mint a mi Kiszgadzapártunk és egyéb volt „ellenzéki”

¹² Lásd mindezekre *Zsigmond László*: Adalékok a magyar ellenforradalmi rend-szer külpolitikájához. Bpest, 1955. 98—127. l.

¹³ Habsburg Ottó hívei hivatkoznak Rooseveltt egy kijelentésére, amelyet állítólag 1943-ban tett Eekhardt Tibornak, Habsburg Ottó magyar párthívének. Eszerint ő (Roosevelt) hosszú ideig osztotta Wilson tévedését, aki az első világháborúért a császári és királyi monarchiát is felelőssé tette. Ma már nem osztozik ebben a tévedésben. Sokkal inkább kíváncsúnak látja, hogy Hitler megdöntése után a Duna mentén a régi Monar-chiához hasonló építményt emeljenek (Otto von Habsburg. Eine Skizze seines Lebens und Wirkens. Wien, 1952. S. 14.)

¹⁴ Foreign Affairs, 1945. jan. 216—217. l.

pártok, a jobboldali szociáldemokraták, akik jobban értettek a tömegek félrevezetéséhez, demokratikus mezben tudtak fellépni és rendelkeztek még tömegbefolyással, nem úgy, mint a levitézlett legitimista, Habsburg-párti politikusok.

A Habsburg-tervet tehát a második világháború után félretették, de nem lehet azt mondani, hogy teljesen elejtették. A háttérbe szorulva, tartalékképpen, de azért továbbra is megmaradt az egyik variációnak arra az imperialisták által annyira óhajtott esetre, ha a népi demokratikus országokat, köztük Magyarországot sikerült volna visszavinni az imperializmus táborába. Mutatta ezt az, hogy Habsburg Ottó továbbra is — bár mérsékelt módon — támogatásban részesült hivatalos nyugati, főként amerikai körök részéről. A háború befejezése után Habsburg Ottó és köre meglehetősen élénk tevékenységbe kezdett. 1945 második felében és 1946 elején az amerikai, angol és francia megszálló hatóságok hallgatólagos támogatásával Habsburg Ottó és fiverei utazásokat tettek Ausztriába, Bajorországba, tárgyalásokat folytattak különböző nemzetiségű legitimistákkal. fennen hirdették: itt az ideje, hogy újra elfoglalják a trónt.¹⁵ A magyarországi klerikális reakció tevékenységéből is ismeretes, milyen erőteljesen szervezte a Vatikán a háború után a Habsburgok visszatérésére irányuló mozgalmat és hogyan támogatták ezt az amerikai imperialisták.

A fent vázolt körülmények határozták meg a külföldi imperialisták magatartását a magyar köztársaság megteremtésével szemben. A köztársaság megteremtése nem volt ingyére és szívesebben vették volna, ha nem kerül sor erre a lépésre. Nyíltan és nagyobb erővel azonban nem léptek fel ellene. Egyrészt nem tehették ezt a nemzetközi helyzetre, a magyar nép hangulatára és nem utolsó sorban a saját népükre való tekintettel (gondoljunk csak az amerikai nép mélyen gyökerező köztársasági érzelmeire). Másrészt pedig — s ez a döntő — az adott helyzetben az államforma kérdését nem is tartották olyan sorsdöntő kérdésnek, amelyért érdemes lett volna nagyszabású ütközetbe bocsátkozni. Bár tudatában voltak annak, hogy a köztársaság létrehozása a népi demokratikus erők helyzetét erősíti (Bulgáriáról írták, de Magyarországra is vonatkoztathatjuk ezt a megállapítást: „A köztársaság kikiáltása a u t o m a t i k u s a n”¹⁶ meg fogja erősíteni a Hazafias Front pozícióját Bulgáriában”¹⁷, de ugyanakkor azt is jól tudták, hogy az államforma önmagában nem dönti el az államhatalom osztálytartalmát. És mivel a többi között még Magyarországon is olyan kitűnőnek látszó tartalékokkal rendelkeztek, mint Nagy Ferencék, a jobboldali szociáldemokraták stb., erősen bíztak abban, hogy segítségükkel a köztársasági államformában is a kapitalizmus fenntartásának útjára terelhetik Magyarországot. Ismét egy Bulgáriával kapcsolatos fejtegetésből következtethetünk arra, miért törődtek bele aránylag könnyen a köztársaság megteremtésébe. A Manchester Guardian című tekintélyes angol burzsoá lap egy cikkében, amely a bolgár köztársaság küszöbönálló kikiáltásával foglalkozik, kifejti, hogy a köztársaság létrehozása Bulgáriában elkerülhetetlen, mert a nép túlnyomó része akarja, majd pedig így

¹⁵ Lásd mindezekre: Neue Zürcher Zeitung, 1946. jan. 21., „Otto von Habsburg in Österreich”; Neue Zürcher Zeitung, 1946. jan. 25., „Die Habsburgerfrage”; MTI 1945. dec. 7., 17. kiadás; MTI 1946. jan. 19., 14. kiadás; MTI 1946. jan. 22., 19. kiadás MTI 1946. jan. 25., 15. kiadás; MTI 1946. jan. 28., 24. kiadás.

¹⁶ Kiemelés tőlem. — G. É.

¹⁷ The Economist, 1946. jan. 5.

folytatja : „E tekintetben vitának már nincs helye. Sokkal inkább érdekes az, hogy a fennálló kormányt a jelenleg kormányon kívül álló demokrata csoportok¹⁸ két képviselőjével kibővítsék.”¹⁹ Az imperialista befolyás biztosítása érdekében fontosabbnak és célravezetőbbnek találták a politikai életben még szerepet játszó burzsoá csoportok támogatását, különösen nálunk, ahol ezek ebben az időben benn is voltak a kormányban.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy semmit sem tettek a köztársaság törvénybeiktatásának megakadályozására : ami nem volt túl kockázatos és nem kívánt nagyobb erőfeszítést, azt magyarországi híveiken, elsősorban a jobboldali kisgazdapárti politikusokon és a klerikális reakción keresztül megtették az államformaváltozás törvénybeiktatásának meggátolására. Az angol és amerikai imperialisták támogatták mind a kisgazdapárti összeesküvők, mind a Mindszenty-vezette klerikális reakció Habsburg-restaurációs törekvéseit, még ha komolyan nem számítottak is ezek megvalósulására és ezzel egyidőben másirányú terveket is támogattak. Azért segítették ezeket az elemeket, mert segítettek minden olyan mozgalmat és törekvést, amellyel — úgy gondolták — gyengíthetik a népi demokratikus rendszert, mert szeretnek több vasat tartani a tűzben, hiszen tapasztalatból ismerniök kellett valamennyi tervük ingatagságát, megvalósításuk nehézségeit.

A kisgazdapárti összeesküvők peréből ismeretes, hogy a kormányban résztvevő ellenséges osztályerőknek, a kisgazdapárti és egyéb jobboldalnak már 1945 végétől kezdve kidolgozott tervük volt a munkásosztálynak és pártjának, a Kommunista Pártnak a hatalomból való kiszorítására, a népi demokratikus fejlődés megakadályozására, a régi rendszer visszaállítására. Amikor ezek az erők 1945 őszén, az 1945-ös választásokkal kapcsolatban sikertelenül tettek kísérletet a Kommunista Pártnak a kormányból való kiszorítására, azt a taktikát kezdték követni, amit az összeesküvés egyik résztvevője így fogalmazott meg : „Ennek a stratégiának alapvető tétele az a meglátásunk volt, hogy a hatalom megszerzésére irányuló törekvéseink csak a megszálló szovjet csapatok kivonulása után válhatnak valóra és ezért egy bizonyos halogató taktikát követtünk.”²⁰ Ennek lényege a következő volt : minden területen tartani az addigi pozíciókat, nem engedni a baloldal követeléseinek és ahol lehet, erősíteni is.²¹ Ehhez a taktikához tartozott az is, hogy a régi rend visszaállítására készülő erők az államforma terén is az akkori el nem döntött, bizonytalan állapotot akarták fenntartani, hiszen tudták, hogy az adott körülmények között számukra kedvező irányban úgysem dönthetik el a kérdést. Emellett, mint már szó volt róla, az ebben a kérdésben meglévő bizonytalanság az általános bizonytalanságot erősítette és a reakciós erők malmára hajtotta a vizet.

Amint az összeesküvők feletti népbírószági ítélet indokolása megállapítja, „a Hetes Bizottság (az összeesküvés illegális vezetőszerve) annak idején már ennek a demokratikus államrendnek és köztársaságnak törvénybeiktatással való megalkotását is megakadályozni törekedett”.²² A kisgazdapárti összeesküvők távolabbi terve a Habsburg-monarchia visszaállítása volt, összhangban a Kisgazdapártnak az egész ellenforradalmi korszak alatt

¹⁸ Ti. az ellenforradalmár ún. „ellenzékiek”.

¹⁹ Idézi MTI 1945. dec. 29., 25. kiad.

²⁰ Fehérkönyv 56. l.

²¹ Lásd uo. 43. l.

²² Uo. 17. l.

vallott és a dolgozó parasztok érdekeivel szögesen ellentétes királypárti állásfoglalásával — amit egyébként a felszabadulás után gondosan elhallgattak, eltitkoltak a nép előtt.

A kisgazdapárti jobboldal megbízottai már 1945 őszén felvették a kapcsolatot az osztrák legitimistákkal. Szügyi Zoltán volt vezérőrnagy vallomásaiban elmondta, hogy 1945 szeptemberében, éppen Habsburg Ottó két öccsének karintiai látogatása idején, az osztrák legitimisták vezetőivel megbeszélést tartottak, amelyen az angol titkos szolgálat vezetője, Saunders őrnagy és még két angol tiszt is résztvett. „Ezen tárgyalás célja a Habsburgok restaurálása volt mind Magyarországon, mind Ausztriában.”²³

Gyulai László vallomásából is kitűnik, hogy a kisgazdapárti összeesküvők szívesen kapcsolódtak bele a Habsburg-restaurációs tervek megvalósításába. Az illegálisan Ausztriába kiküldött kisgazdapárti megbízott, Raffay Sándor már 1945 októberében „az angolok tapogatózását tolmácsolta, hogy mi a mi álláspontunk Magyarországon a királysági államformával szemben”.²⁴ Erre a kérdésre valószínűleg kedvező választ kaphattak, mert Raffay egy későbbi levelében arról számolt be Gyulainak, hogy „mireánk támaszkodva akarják visszaszerezni Ottó uralmát”.²⁵

Természetesen ezeket a terveket csak illegálisan szövögethették. A politikai küzdőtérén nyíltan nem állhattak ki a Habsburg-monarchia visszaállítása mellett. A Kisgazdapárt jobboldali vezetőségének politikája — amely mindig olyan volt, amilyenek az illegális második vonal megszabta — arra irányult, hogy egyelőre lehetőleg megakadályozza a köztársaság törvénybeiktatását, mivel ez keresztezte további terveiket.

A kisgazdapárti jobboldal eleinte hallgatással és mellébeszéléssel próbálta elintézni az államforma rendezésének követelését, amikor akarattuk ellenére a nemzetgyűlés 1945 decemberi ülésszakán a MKP és a SzDP ezt a követelést felvetette. A kisgazdapárti képviselők ezt a kérdést „tartózkodással fogadták”, mint az egyik lap később megjegyezte.²⁶ A nemzetgyűlés jobboldalán ülő képviselők nem tapsoltak, fagyosan hallgattak, a kisgazdapárti szónokok és a felszólalásokra adott válaszbeszédében a kisgazdapárti miniszterelnök nem tértek ki erre a kérdésre. Ugyancsak hallgattak a parlamentben elhangzott követelésről a következő néhány héten a hivatalos kisgazdapárti politikai megnyilvánulások is.

Ugyanakkor a kisgazdapárti sajtó, bár óvatosan, kétértelműen, olyan hírokat kezdett pengetni, hogy a köztársaság megteremtése most nem időszerű és különben is semmi sem szól a köztársaság javára, a királyság ellen.

A Magyar Nemzet például 1945. december 6-i számában kifogásolta, hogy egy szociáldemokrata képviselő a parlamentben királyságellenes közbeszólást kiáltott be, s ezzel kapcsolatban hosszasan fejtegette, hogy Anglia, Svédország is királyság, holott ezekben az országokban „ideális demokrácia” van; végül levonta a következtetést: „nem az intézmények a lényegesek, hanem a szellem”.²⁷ Ez elég érthető, ha nem is egészen nyílt állásfoglalás volt a köztársaság törvénybeiktatásával kapcsolatban.

²³ Uo. 75. l.

²⁴ Uo. 51. l.

²⁵ Uo. 67. l.

²⁶ Független Magyarország, 1946. jan. 14.

²⁷ Magyar Nemzet, 1945. dec. 6.

A kisgazdapárti lapok, anélkül, hogy nyíltan állást foglaltak volna az államforma kérdésében, átlátszó célzatú nyilatkozatokat kezdtek közölni, amelyekben „kívülálló”, „elfogulatlan” személyeket szólaltattak meg. Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés volt elnöke nyilatkozatában kijelentette, hogy a súlyos gazdasági helyzetre való tekintettel most legalább egy félévig „várhatnak az alkotmányjogi és közjogi kérdések”.²⁸ A Kis Újság Gajzágó Lászlótól, a nemzetközi jog tanárától kért interjút az államforma rendezésének nemzetközi kihatásairól. Gajzágó a lap hasábjain kifejtette, hogy „ha hajlandók a végleges elismerést a jelenlegi államforma mellett is megadni a magyar kormánynak a többi országok, akkor ezt a jelenlegi államformánkat is meg lehetne hagyni és elébe lehetne nézni a békeszerződés megkötésének”.²⁹ Meg kell jegyezni, hogy ebben az időben — január elején — Tildy Zoltán kisgazdapárti miniszterelnök részéről már elhangzott olyan hivatalosnak tekinthető bejelentés, amely szerint az államforma rendezésére a közeljövőben sor kerül. Ez azonban szokás szerint nem zavarta a kisgazdapárti sajtót abban, hogy — a párt ún. „második”, nem-hivatalos vonalát juttatva érvényre — ezzel ellentétes hangnemben írjon.

A Kisgazdapárt nemcsak „külső” személyek megszólaltatásával adott hangot igazi érzelmeinek az államforma kérdésében. Igen jellemzőek ebből a szempontból a kisgazdapárti lapok újévi vezércikkei. Dessewffy Gyula, az ismert kisgazdapárti jobboldali politikus a Kis Újság 1946. január 1-i vezércikkében így határozta meg az új esztendő feladatait: „... Meg kell akadályoznunk, hogy a diadalmas tegnapi forradalom utat tévesztve folyamatossá, permanenssé váljék”. Vagyis más szavakkal, főfeladatul a népi demokratikus fejlődés megakadályozását jelölte meg. Az államforma megváltoztatásával kapcsolatban „tárgyilagosan” a következőket írta: „A választás során a történelmi magyar gondolat ugyanannyi jogot és lehetőséget biztosít a köztársaságnak, mint a királyságnak... A magyar radikalizmus, függetlenségi és szabadságharcaink nagyszerű kincses tárában ugyanannyi történelmi érvet találunk a köztársasági államforma számára, mint a királyságéra... A magyar nép által választott államforma — legyen az köztársaság, vagy királyság — szervesen fog belekapcsolódni történelmi múltunkba...”³⁰ Dessewffy úgy tesz, mintha a köztársaságot kellene megvédelmeznie, de a ravasz megfogalmazás mögül kitűnik az igazi szándék: azt szeretné elhíttetni, hogy a magyar népnél még nem eldöntött kérdés az államforma kérdése, úgy tünteti fel, mintha a királyságnak még lenne valamilyen esélye.

Balla Antal a Magyar Nemzet újévi vezércikkében azt fejtegette, hogy az államforma önmagában nem jelent semmit, mert a demokrácia nem függ okvetlenül az államformától (hiszen például Angliában, amely királyság, „igazi demokrácia” van). Bár a cikkíró hozzátette, hogy „ezek a meggondolások természetesen csak elméleti értékűek”,³¹ mégsem tekinthetjük véletlennek, hogy a köztársaság kikiáltásának küszöbén éppen ilyen elméleti meggondolások fejtegetését tartották szükségesnek.

A kisgazdapárti jobboldal suttogó propagandája a köztársaság megteremtése ellen különböző hazug érveket és rágalmakat bocsátott szárnyra. Ezek közül a leghasználatosabbak a következők voltak: 1. az államforma

²⁸ Magyar Nemzet, 1945. dec. 11.

²⁹ Kis Újság, 1946. január 8.

³⁰ Kis Újság, 1946. jan. 1.

³¹ Magyar Nemzet, 1946. jan. 1.

megváltoztatása most nem időszerű, mert sürgetőbb kérdések is vannak, 2. a békekötés előtt, amíg megszálló csapatok vannak az országban, nem lehet ilyen fontos kérdésben dönteni, mert nincs biztosítva a „szabad akaratnyilvánítás” lehetősége (azaz magyarul: az ellenforradalom nem léphet fel nyílt, fegyveres erőszakkal a régi rendszer visszaállítása érdekében), 3. a jelenlegi nemzetgyűlés nem jogosult a kérdés eldöntésére, mert a pártok választási programjukban nem kérték ki a választók véleményét az államforma kérdéséről. Ez az érv formális jogi szempontból sem állta meg a helyét, mert a nemzetgyűlés 1945 decemberi ülésszakán az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről hozott törvény, az 1945. XI. tc. kimondta, hogy „a nemzetgyűlés állapítja meg Magyarország alkotmányát és államformáját”; a nemzetgyűlést tehát a törvény is feljogosította az államforma kérdésének rendezésére; 4. az államformáról csak népszavazással lehet dönteni. Ezzel a hamis érveléssel az volt a céljuk, hogy ha mégsem lehet kitérni a kérdés megoldása elől, legalább minél jobban elhúzzák, egészen az általuk annyira várt békeszerződésig — amelytől a kapitalista restauráció lehetőségét remélték —, hogy aztán a maguk szája íze szerint rendezhessék az államforma ügyét.

A Kiszgazdapárt jobboldali elemei a nyilvánosság előtt és még saját pártjukon belül sem léphettek fel nyíltan a köztársaság ellen és a Habsburg-restauráció mellett, s ezért ilyen érvek hangoztatásával próbálták meggyőzni a befolyásuk alatt álló tömegeket arról, hogy a köztársaságot nem szükséges a nemzetgyűlés legközelebbi ülésszakán törvénybe iktatni.

Sulyok Dezső, a vezető kiszgazdapárti jobboldali politikus beismeri, hogy amikor a kérdés felvetődött, a pártban erőiesen fellépett a törvényjavaslat ellen és ebben támogatta őt Vásáry, Filler, Némethy, Nagy Vince és még több jobboldali képviselő.³² Hasonlóképpen állást foglalt Sulyok a köztársaság létrehozása ellen a Kiszgazdapárt pápai szervezetében tartott gyűlésen, 1946. január 1-én, amikor is kijelentette, hogy az államforma kérdését nem tartja időszerűnek.³³

Ugyanezt az álláspontot tükrözte a Kiszgazdapárt január 4-i pápai járási értekezletének határozata, amely, képmutatóan a népre hivatkozva, „elítélte azokat a törekvéseket, amelyek az államforma kérdésének felfelvetésével a magyar nép egységét meg akarják bontani”.³⁴ Valószínűleg más kiszgazdapárti szervezetekben is, ahol a jobboldali befolyás volt túlsúlyban, sor került hasonló megnyilvánulásokra.

*

Míg a kiszgazdapárti jobboldali politikusok (s hozzájuk számítható a Nemzeti Parasztpártnak Kovács Imre által vezetett jobboldala is) saját pártjuk tömegeire való tekintettel, továbbá az ország politikai életében kormányzó pártként elfoglalt helyzetükre való tekintettel nyíltan és hivatalosan nem foglalhattak állást a köztársaság ellen, addig a klerikális reakciót nem kötötték ilyen meggondolások.

A klerikális reakció mindig és mindenütt ellensége volt a köztársaságnak és a kapitalizmus korszakában is a monarchiát, a feudalizmus maradványát támogatta. Magyarországon az ellenforradalom időszakában a katolikus magas klérus volt a Habsburg-restaurációs törekvések fő képviselője, bár ez a

³² D. Sulyok: *Zwei Nächte ohne Tag*. Zürich, 1948. S. 55.

³³ Pápai Független Kiszgazda, 1946. jan. 5.

³⁴ Pápai Független Kiszgazda, 1946. jan. 12.

legkevesé sem gátolta abban, hogy ugyanakkor teljes erővel támogassa Horthyt és rendszerét. A klerikális reakció a felszabadulás után — a Vatikán irányvonalának megfelelően — egyáltalán nem tett le a Habsburg-restaurációs tervekről. A legitimizmus képviselte most már teljes egészében a klerikális reakció kezébe ment át, minthogy a legitimizmus, mint politikai irányzat, többé a politikai életben szóhoz nem juthatott. Közvetlenül a felszabadulás után azonban a klerikális reakció ezen a téren még nem fejtett ki aktivitást, mivel bizonytalan volt a nemzetközi helyzet megítélésében.

1945 végén, amikor az államforma kérdése Magyarországon napirendre került, a klerikális reakció elérkezettnek látta az időt arra, hogy ezen a téren is működésbe lépjen. Mindszenty ekkor már felvette a kapcsolatot Habsburg Ottóval, 1945 decemberében pedig Mindszenty (bíborosi kinevezésének átvétele alkalmával) személyesen tárgyalt a pápával.³⁵ Igen valószínű, hogy ez alkalommal szóba került a magyar klerikális reakció számára akkor legaktuálisabb kérdés, az államforma, s a későbbi eseményekből arra lehet visszakövetkeztetni, hogy a Vatikántól Mindszenty biztatást kapott a Habsburg-restauráció kilátásaival kapcsolatban.

A klerikális reakció mindenekelőtt a sajtóban fejtett ki propagandát a köztársaság megteremtése ellen. Nem sokkal azután, hogy a parlamentben elhangzott a köztársaság követelése, az Új Ember egy cikkében kifejti, hogy a demokrácia nem ellentétes a monarchiával, hogy minden államforma lehet demokratikus.³⁶ A köztársaságellenes propagandára a katolikus egyház felhasználta a „szent jobb” kultuszát. Mindszenty szilveszterkor egészen egyértelmű köztársaságellenes beszédet tartott a „szent jobb” hazahozatalával kapcsolatban.³⁷

Az Árpádházi Margit szenttéavatásának évfordulóján rendezett ünnepségeket a klerikális reakció ugyancsak nagyarányú királypárti és népi demokrácia-ellenes propagandára használta fel. Mindszenty január 20-án a domonkosok templomában politikai szónoklattal felérő „szentbeszédet” tartott; hosszasan ecsetelte a tatárjárás borzalmait, amelyeket a felszabadulás utáni helyzettel állított párhuzamba, majd pedig kijelentette, hogy akkor a magyar nép a „koronás király” felé fordult, és ez volt az egyetlen helyes út, hiszen „az országot a koronás, felkent király építette újjá”.³⁸ Ezután a gyengébbek kedvéért még levonta a tanulságot: „Ne várjátok, hogy most idő és idő között párhuzamot vonjak. Könnyű volna, nem is riadnék vissza tőle. Ám elég a párhuzamot csak érezni és rámutatni arra, hogy amik régen megíratk, a mi tanulságunkra íratk meg...”³⁹ Ebből érthetett, aki érteni akart, s azt is megérthette, hogy Árpádházi Margit szenttéavatásának feltűnően nagyarányú megünneplése nem véletlenül esett egybe a köztársaság megteremtése körüli küzdelmek időpontjával.

Ez a köztársaságellenes propaganda, mint az idézett példából is látszik, bár egyértelműbb volt, mint a jobboldali kigazdapárti politikusoké, mégsem foglalt állást teljesen nyíltan és határozottan a köztársaság ellen.

³⁵ Magyar Kurir, 1945. dec. 17.

³⁶ Új Ember, 1945. dec. 16.

³⁷ A Szív, 1946. jan. 19.

³⁸ Népszava, 1946. jan. 22.

³⁹ Magyar Kurir, 1946. jan. 21.

Egészen nyíltan és kereken a klerikális reakció sem állhatott ki az ország néptömegei elé azzal, hogy „ellensége vagyok a köztársaságnak”, mert ezzel jelentős rétegeket eltaszított volna magától. Annál energikusabban és egyértelműbben lépett fel a köztársaság megteremtése ellen a politikai élet kulisszái mögött. Amint a köztársaság közeli törvénybeiktatásának perspektívája határozottabb formát öltött, Mindszenty hercegrímás megindította ellene akcióját. Mindszenty december 31-én figyelmeztető levelet intézett az akkori kigazdapárti miniszterelnökhöz, Tildy Zoltánhoz. Ebben többek között azt írta: „Úgy értesülök, hogy a nemzetgyűlés a közeljövőben napirendre szándékozik tűzni az alkotmányreformokat, köztük a köztársaság behozatalát, az ezeréves magyar királyság megszüntetésének tervét. Ha ez a hír megfelel a valóságnak..., a magyar primások több mint 900 éven át állandóan gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást emelek eme tervek ellen.” Mindszenty, a magyar klerikális reakció feje nem átalotta, hogy erre a feudális jellegű, a középkorból fennmaradt „közjogi tisztére” hivatkozva próbáljon beavatkozni népi demokráciánk politikai, állami ügyeibe. A hercegrímás Varga Bélához, a kigazdapárti vezető pap-politikushoz is levelet intézett, s ebben felszólította, hogy mint a Nemzeti Főtanács tagja és mint képviselő, lépjen fel a köztársaság megteremtése ellen: „Nagyságod sohasem kötelezte el magát a köztársaságnak, ellenben a király őfelségétől (?) fogadott el megbízást. Ehhez képest Nagyságod csak a királyság oldalán állhat és pedig a dolog természete szerint nyílt kiállással, a másik gondolat időszerűségének hirdetésével és az ezt valló tábor határozott támogatásával”. Mikor Varga Béla a politikai célszerűségekre hivatkozva ezt elhárítja magától, Mindszenty elégedetlenségét fejezi ki amiatt, hogy nyílt kiállást sehol sem látott.

Ebben a levélváltásban megmutatkoztak bizonyos taktikai különbségek a klerikális reakció és a kigazdapárti reakció között a magyar népi demokrácia ellen vívott közös harcukban. Míg a Kigazdapárt jobboldali vezetői, a magyar és a nemzetközi helyzet reálisabb számbavételével óvakodtak attól, hogy ebben a — számukra nem is a legdöntőbb — kérdésben a nyilvánosság előtt is exponálják magukat és kenyértörésre vigyék a dolgot, addig a klerikális reakció elvakult haladásellenességében, Habsburg-imádatában, a reális helyzet teljesen figyelmen kívül hagyásával nyílt fellépést követelt. Hogy azonban az elvi kérdésekben nagy különbségek nem voltak közöttük, azt alátámasztja Nagy Ferenc volt titkárának, Kapocs Ferencnek az összeesküvők perében tett vallomása: „Bár Nagy Ferenc Mindszenty hercegrímással személy szerint nem volt megelégedve, mert ennek egyértelmű kijelentéseit apolitikusnak tartotta, amit nehezen tudott összeegyeztetni a Kigazdapárt kétvonalas politikájával, de annak tekintélyére és politikájára mindig támaszkodott és maga is helyesnek tartotta...”⁴⁰

Az együttműködés tehát a kigazdapárti és a klerikális reakció között végig megvolt, még ha időnként ilyen és ehhez hasonló kérdésekben voltak is közöttük kisebb-nagyobb taktikai nézeteltérések.

Mindszenty levelei nem érték el céljukat, de a klerikális reakció az utolsó percig próbálkozott különböző akciókkal a köztársaság megakadályozására. A köztársaság körüli harcnak inkább komikus epizódjai közé tartoznak a Keresztény Női Tábornak és vezetőjének, Schlachta Margitnak harcias köztársaságellenes fellépései. Január folyamán ez a szervezet játszott a köztár-

⁴⁰ Fehérkőnyv, 86. l.

saság megakadályozásáért folytatott küzdelem „élharcosának” szerepét. A Keresztény Női Tábor lapjából, „A Lélek Szavá”-ból külön szám jelent meg, amely csak a királyság dicsőítésével és a köztársaság kárhozatosságának hirdetésével foglalkozott (ezt a számot egyébként nyílt uszító hangja miatt elkobozták). Január 8-án Schlachtaék levelet intéztek a püspökökhöz, amelyben felkérték őket, hogy az egyházmegye területén megválasztott képviselőknél hassanak oda, „hogy annak a javaslatnak tárgyalása odáztassék el bizonytalan időre, mint nem időszerű... Talán lehetne a plébánosokat odairányítani — írták —, hogy egyházközségük vezető embereiből küldöttséget alakítsanak és a szervezetek nevében keressék meg képviselőiket”...⁴¹ Nem valószínű, hogy ezekből a terveikből bármit is sikerült keresztülvinniök, legalábbis semmi adat nem mutat ilyenfajta, tényleg megtörtént akciókra. Minden esetre Schlachta Margit és társai közvetlenül is felkeresték azokat a képviselőket, akiknél eredményt reméltek és megpróbálták őket arra bírni, szavazzanak a köztársaság törvénybeiktatása ellen.⁴²

Mindezeknek az akcióknak természetesen nem volt eredményük. Schlachta Margit és társai egyébként még január 28-án, három nappal a törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalásának megkezdése előtt is megpróbálkoztak azzal, hogy Nagy Ferenchez vezetett küldöttséggel kíséreljék meg feltartóztatni az eseményeket. A küldöttség „aggódalmait” fejezte ki a köztársaság megteremtésével kapcsolatban és legalábbis — szerényen — ennek a lépésnek elhalasztását kívánta.⁴³

Mindezek a fellépések azonban hiábavalóknak bizonyultak: a klerikális reakció nem forgathatta vissza a történelem kerekét.

*

Milyen álláspontot foglalt el a köztársaság kérdésében a Szociáldemokrata Párt?

Ebben a kérdésben gyakorlatilag sikerült megvalósítani a munkásegységet: a Kommunista Pártnak sikerült elérnie a két munkáspárt közös fellépését és összhangbahozott állásfoglalását a köztársaság törvénybeiktatásával kapcsolatban.

Természetesen a Szociáldemokrata Párt korántsem ugyanazokból a megfontolásokból és célkitűzésekből kiindulva kívánta a köztársaság létrehozását, mint a Kommunista Párt. A szociáldemokrácia mint más kérdésekben, a köztársaság kérdésében sem támaszkodott a marxizmus szilárd elvi alapjára, hanem sok tekintetben már régesrég eltávolodott attól. A nemzetközi reformizmus a burzsoázia példáját⁴⁴ követve a gyakorlatban már hosszú idő óta megtagadta a köztársasági gondolatot: míg egyfelől az egekig magasztalta a burzsoá parlamentáris köztársaságot, mint a „tisztá demokrácia” megtestesülését, addig ott, ahol a köztársaság kivívása harci feladatként, mint a demokratikus forradalom része valóban felmerült a munkásosztály előtt, a demokratikus feladatokkal együtt a köztársaságot is megtagadta.

⁴¹ Népszava, 1946. jan. 27.

⁴² Uo.

⁴³ Magyar Nemzet, 1946. jan. 30.

⁴⁴ Engels már 1884-ben megírta, hogy a demokratikus köztársaság, amely „a burzsoá uralom következetes formája”, már veszélyessé vált a burzsoáziára (lásd Marx — Engels. Válogatott levelek. 438. l.).

Engelsnek már 1891-ben figyelmeztetnie kellett a német szociáldemokráciát — amelyben elsőnek kezdődött meg az opportunizmus elhatalmasodásának folyamata —, hogy a szociáldemokrácia nem feledkezhet meg a köztársaság követeléséről. Engels előre látta, hogy lehetségesek olyan helyzetek, amikor a proletariátusnak kell megvalósítania olyan demokratikus vívmányokat, amelyek nem sorolhatók szűkebb értelemben vett osztályfeladataik közé (ide tartozik a köztársaság kivívása is). A német szociáldemokrácia erfurti programtervezetének bírálatában Engels azt írta, hogy a demokratikus köztársaság követelésének „kifejejtése” a programból mindenképpen opportunizmus és „annyit jelent, hogy leszedik a fügefalevelet az abszolutizmusról és saját testükkel takarják el meztelenségét”.⁴⁵ A német szociáldemokráciában jelentkező opportunizmus tehát többek között éppen a köztársaság követeléséről való lemondásban nyilvánult meg.

Az 1905—1907-es orosz forradalom idején a nemzetközi opportunizmus — amelynek a mensevikek csupán oroszországi osztagát képezték — a gyakorlatban mutatta meg, hogyan foglal állást a munkásosztálynak a polgári demokratikus forradalomban betöltendő feladataihoz — és ezen keresztül a szocialista forradalomhoz. 1905-ben kiderült, hogy az opportunisták még a cári önkényuralommal szemben sem állították fel a köztársaság követelését. A szociáldemokrácia az Osztrák-Magyar Monarchiában sem tűzte ki célul a monarchia megszüntetését és a köztársaság megteremtését, sőt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, az 1905-ben kialakult forradalmi helyzetben, ahelyett hogy harcba vezetne volna a tömegeket az Osztrák-Magyar Monarchia rothadt gazdasági és politikai rendszere ellen, egyenesen a Habsburg-dinasztia támogatójául szegődött.

Lenin 1908-ban felhívta a figyelmet arra az aggasztó jelenségre, hogy az európai szociáldemokrácián belül kezdik nyíltan megtagadni a köztársasági eszmét. „A köztársasági hagyomány erősen meggyengült Európa szocialistái körében. . . A köztársasági propaganda gyengülése gyakran nem a proletariátus teljes győzelmére való törekvés eleveenségét jelenti, hanem általában a proletariátus forradalmi feladatai felismerésének gyengeségét”⁴⁶ — írta Lenin, ismételten rámutatva arra az összefüggésre, hogy a demokratikus feladatok elhanyagolása vagy megtagadása szükségképpen a szocialista forradalom megtagadásához vezet.

A köztársasághoz való viszonyukat szemléltetően demonstrálták a jobboldali szociáldemokraták az 1918-as magyar és német polgári demokratikus forradalomban. Közismert, hogy a forradalom legelső hullámain hatalomrajutott szociáldemokrácia mindkét országban eredetileg a monarchia fenntartására rendezkedett be (még hozzá Vilmos császár, illetve a Habsburgok gyűlölt monarchiájáról volt szó!), s csak a tömegek ellenállhatatlan nyomására kényszerült kikiáltani a polgári demokratikus köztársaságot. A jobboldali szociáldemokrácia itt is bebizonyította, hogy a „tisza demokráciáról” való minden szavalása ellenére még a polgári parlamentáris köztársaságot is „veszélyesnek” tartja, ha az népforradalomban születik meg és a tömegek forradalmi aktivitásának ad teret.

A magyarországi jobboldali szociáldemokraták, korábbi „hagyományaikhoz” híven, a Tanácsköztársaság leverését követő ellenforradalmi korszakban

⁴⁵ Engels: Az erfurti programtervezet bírálatához. Bpest, 1954. 20. 1.

⁴⁶ Lenin Művei 13. k. 435. 1.

sem vették fel programjukba a demokratikus átalakulás megvalósítását, s ezen belül természetesen a köztársaság megteremtését sem. Az egyetlen párt, amely a demokratikus forradalom feladatait és ennek részeként a köztársaság kivívását hirdetni merete, a kommunisták pártja volt.

A szociáldemokrácia elméleti és politikai következetlenségére, a marxizmustól és a szocializmus ügyétől való eltávolodására jellemző egyes szociáldemokrata vezetők állásfoglalása a második világháború alatt a Habsburg-monarchia visszaállításának kérdésében. Ismeretes, hogy a német fasizmus elleni nemzeti összefogásban a második világháború utolsó éveiben a magyarországi legitimisták egyes képviselői is résztvettek: egyes szociáldemokrata vezetők azonban ebben az „összefogásban” odáig mentek el, hogy elfogadták Habsburg Ottó trónraültetésének perspektíváját. Egy ausztriai Habsburg-párti kiadvány szerint a magyarországi „ellenállási mozgalom” egy összefüvetelén, 1944. március 11-én Pécsen a Szociáldemokrata Párt meghívottja azt mondta, hogy Magyarországon kívánatos a Habsburg-monarchia visszaállítása, s kijelentette, hogy erről már a legitimista vezérekkel is tárgyalt. „A monarchikus államforma — mondta — jól összeegyeztethető a szociáldemokráciával, ezt mindenekelőtt a skandináv országok bizonyítják.”⁴⁷ Ez az álláspont persze sohasem vált a Szociáldemokrata Párt hivatalos álláspontjává, már csak azért sem, mert a párt tömegei soha el nem fogadták volna.

Amikor a felszabadulás után, 1945 végén a Szociáldemokrata Párt a Kommunista Párttal teljes egyetértésben állást foglalt a köztársaság mellett, e köztársaság jellegének és feladatainak megítélésében már távolról sem volt olyan teljes egyetértés a kommunista állásponttal.

A szociáldemokrácia nem tette magáévá a népi demokratikus fejlődés perspektíváját, hanem valamiféle polgári demokratikus fejlődésre számított. Ezért a polgári demokratikus forradalom feladatainak megoldását nem abból a szempontból vizsgálta, hogy azok mennyiben készítik elő a szocialista átalakulásra való áttérést, hanem csak önmagukban, ebből a történelmi összefüggésből kiszakítva. Ebből következett, hogy a jobboldali szociáldemokraták az újonnan megteremtendő köztársaságot egész egyszerűen burzsoá tartalommal akarták megtölteni, s nem a népi demokratikus fejlődésért folytatandó harc eszközének tekintették. Ennek az álláspontnak megnyilvánulása volt az októberizmus hirdetése, az 1918-as polgári forradalom eszméinek öntudatos vállalása, ami nemcsak a jobboldali szociáldemokratáknál, hanem a Szociáldemokrata Párt egész vezetőségénél a köztársaság törvénybeiktatásának előkészítése idején különösen erősen jelentkezett.

Jellemző példája ennek az októberista propagandának a „Szocializmus” című folyóiratban, a SzDP elméleti folyóiratában a köztársaság kikiáltásának „tiszteletére” megjelent cikk (*Faragó László: Három magyar köztársaság*). A cikkíró itt 1849-et, 1918-at és 1946-ot hasonlítja össze egymással; az összehasonlítás, a szociáldemokrata nézet szerint, mindenben az 1918-as köztársaság javára üt ki. Faragó többek közt azt állítja, hogy mindkét előző köztársaság, az 1849-es és az 1918-as, szellemekben és erkölcsiekben felette állt a mi köztársaságunknak.⁴⁸ Hasonlóképpen az 1918-as polgári köztársaság örökösének tüntette fel az új köztársaságot a Népszava 1946. február elsejei ünnepi számának vezércikke és a Népszavában megjelent több más cikk.

⁴⁷ Otto von Habsburg, 14–15. l.

⁴⁸ Szocializmus, 1946. 3–4. sz. 133. l.

A szociáldemokrata propaganda hallgatott arról, hogy ez a köztársaság polgári köztársaság volt, nem mutatott rá ennek az 1918-as köztársaságnak korlátaira, lényeges hibáira, hanem ellenkezőleg: a népi demokratikus fejlődés útján megindult magyar nép elé követendő például állította azt a köztársaságot, amelyben a burzsoázia és az azt kiszolgáló jobboldali szociáldemokraták a kezükben levő hatalmat nem a polgári demokratikus forradalom következtetés végigvitelére s még kevésbé továbbfejlesztésére igyekeztek felhasználni, hanem a forradalom leszerelésére, a munkás- és paraszttömegek kisémmizésére, az annyira óhajtott „rend” helyreállítására. Természetesen nem véletlen, hogy a jobboldali szociáldemokraták ezt tekintették példaképüknek: a felszabadulás után éppen azt szerették volna megvalósítani, ami 1918–1919-ben nem sikerült: a forradalom továbbfejlődésének megakadályozását, a kommunista párt visszaszorítását. Ez azonban, a történelem tanúsága szerint, 1945 után még kevésbé sikerülhetett nekik.

Egyes jobboldali szociáldemokraták az 1918-as polgári forradalom „eszményeihez” való hűség demonstrálása érdekében azt követelték a Szociáldemokrata Párt vezetőségétől, hogy a párt állítson saját jelöltet a köztársasági elnökségre, mégpedig az 1918-as polgári forradalom egyik vezető alakját, Károlyi Mihályt. A Szociáldemokrata Párt legszélső jobbszárnyához tartozó Peyer Károly a szociáldemokrata parlamenti frakció ülésén elárulta, milyen célokra akarták ezt a jelölést felhasználni. Peyer a következőket mondta: „... Nagyon örül annak, hogy a képviselők kifogásolják, hogy az SzDP-nek nincs jelöltje. ... Nagy hiba volna, ha az SzDP, amely magát tekinti az októberi forradalom utódjának, nem állítana jelöltet. Lehet, hogy ez csak tüntetés lenne október mellett, de lehet, hogy ennél több. ...”⁴⁹ Nem kell sok találékonyság annak megfejtéséhez, hogy mire gondolt Peyer, amikor „a viszonyok gyors változásában” reménykedett és október melletti tüntetésre, sőt „ennél többre” hívta fel a szociáldemokrata pártot.

A még külföldön tartózkodó, idős Károlyi Mihály jelölése természetesen irreális követelés volt, és a Szociáldemokrata Párt vezetősége nem is tette magáévá. Peyeréknek ez esetben nem sikerült megzavarniuk a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt közötti megállapodást és együttműködést.

*

A Kommunista Párt idejében felhívta a néptömegek figyelmét arra, hogy a köztársaság törvénybeiktatásának ellenségei is vannak. Rákosi Mátyás már újévi nyilatkozatában megállapította, hogy a Kisgazdapárton belül aknamunka folyik a köztársaság ellen.⁵⁰ A Szabad Népből a többi fontos kérdés mellett a köztársaságért folyó küzdelem egész időszakában nem került le napirendről az államforma rendezésének és az útjában álló akadályoknak kérdése. A párt a dolgozó tömegek nevében értésére adta mindazoknak, akiket illetett, hogy a demokratikus erők eltökélt szándéka — minden ellenállás, halogatás ellenére — a legközelebbi jövőben keresztül vinni a köztársaság törvénybeiktatását. A Magyar Kommunista Párt 1946. január 5-én összeült nagybudapesti pártértekezlete is foglalkozott a köztársaság kérdésével: Révai József a pártértekezleten tartott beszédében a leghatározottabban

⁴⁹ Jegyzőkönyv a SzDP parlamenti frakciójának 1946. jan. 24.-i üléséről. MMI Archivum. A—XVIII—00620/1945—46/1.

⁵⁰ Lásd Szabad Nép. 1946. jan. 1.

kijelentette, hogy „a magyar köztársaság megvalósításának kérdését a nemzetgyűlés januári ülésszakán dűlőre visszük”.⁵¹ A Szabad Nép 1946. január 11-i számában „Éljen a köztársaság” címmel vezércikkben foglalkozott ezzel a kérdéssel és leszögezte, hogy a január végén összeülő nemzetgyűlés egyik legfontosabb feladata lesz: dönteni Magyarország államformájáról. Egyben ismét felhívta a magyar népet: hiusítsa meg azokat a mesterkedéseket, amelyek a köztársaság megakadályozására irányulnak.

A demokratikus erők a köztársaság törvénybeiktatása érdekében nemcsak felülről gyakoroltak nyomást azokra, akik államhatalmi pozícióik felhasználásával meggátolni, halogatni igyekeztek a kérdés rendezését. A dolgozó tömegek támogatása nélkül a haladó erőknek ezt a követelését sem lehetett volna győzelemre vinni. A párt a magyar nép többségének, elsősorban a munkásosztálynak, a szegényparasztságnak és a haladó értelmiségnek szilárd köztársasági érzületére épített. A néptömegek eltökéltsége a demokratikus átalakítások tűzön-vízen való keresztülvitelére félelmetes és ellenállhatatlan erő volt a reakció szemében. A Kommunista Párt érdeme, hogy a népi demokratikus fejlődés előmozdítása érdekében döntő módon tudott támaszkodni a tömegekre, a legfontosabb megoldandó feladatok felé tudta irányítani és magasabb fokra tudta emelni a dolgozók aktivitását. A Kommunista Párt a köztársaságért folytatott harcban éberségre, cselekvő közreműködésre hívta fel a tömegeket. Az MKP javasolta a pártszervezeteknek, hogy vitassák meg a köztársaság kérdését, többek közt a falusi olvasóköroökben is; kezdeményezzenek a nemzeti bizottságokban határozatokat, amelyek a köztársaság mielőbbi törvénybeiktatását követelik.⁵² A pártszervezetekben január második felében külön pártnapon foglalkoztak a köztársaság kérdésével.

Ugyanakkor a párt tisztázta az államforma megváltoztatásának jelentőségét, s egyben ügyelt arra, hogy a néptömegek ne tápláljanak illúziókat ezzel kapcsolatban, ne becsüljék túl a köztársaság kikiáltásának várható hatását és jelentőségét. A kommunisták nyomatékosan hangsúlyozták: a köztársasági államforma csak keret, amelynek igazán demokratikus tartalommal való megtöltése a mi további harcainktól függ. Ennek megfelelően a párt a köztársaság megteremtéséért folytatott küzdelmet végig úgy vezette, hogy egy pillanatra se tűnjék szem elől ennek a kérdésnek összefüggése a többi, fontosabb harci kérdéssel, s világos legyen a helye a népi demokráciáért folyó egész küzdelemben. A kommunisták a köztársaság megteremtésével kapcsolatban állandóan rámutattak a soron levő legfontosabb feladatokra (a földreform megvédése, a kiscgazdapárti jobboldaliak elleni harc, a közigazgatás megtisztítása, a gazdasági romlás, spekuláció, tőkés szabotázs felszámolása), s ugyanakkor azt is megmutatták, hogy a köztársaság kikiáltásának mennyiben kell elősegítenie ezek megoldását. A párt hangsúlyozta: „a köztársaság megvalósítása előbbre viszi a fiatal magyar demokrácia fejlődését, a reakciót megfosztja egy reményétől, tehát egy lépést jelent előre a reakció elleni harcban. De tudjuk azt is, hogy ez a lépés egymagában még nem elegendő a népi demokrácia győzelmének biztosítására”.⁵³ Ahhoz, hogy a népi és a polgári demokrácia vagyis a szocialista és a kapitalista fejlődési

⁵¹ Szabad Nép, 1946. jan. 8.

⁵² Szabad Föld, 1946. jan. 13.

⁵³ Szabad Nép, 1946. jan. 11.

út közti küzdelem eldőljön, még további szívós harcokra volt szükség, sőt a leghevesebbek még csak ezután következtek.

A Kommunista Párt a köztársaságért való harcban nemcsak a saját tömegeire támaszkodott, hanem olyan tömegekre is, amelyek más kérdésekben még nem mindig követték a pártot. A köztársaság kérdésében más pártok és a pártonkívüliek széles tömegei is egyetértettek a kommunisták álláspontjával, hiszen itt a demokratikus fejlődésnek egyik népszerű és általánosan elfogadott követelményéről volt szó.

A Közvéleménykutató Intézet 1945 decemberében és 1946 januárjában közvéleménykutatást rendezett az államforma kérdéséről. Az intézet közölte jelentésében, hogy az államformaváltozásról megkérdezettek többsége a köztársaság mellett foglalt állást.⁵⁴

Magában a Kisgazdapártban is az egyszerű tagok többsége és a becsületes vezetők a köztársaság hívei voltak. Ezt tükrözte, hogy a Kisgazdapárt 1946. január 7-i képviselői értekezletén, amelyet az államforma-kérdés megvitatására hívtak össze, a parasztképviselők a köztársaság mellett álltak ki.⁵⁵ Hasonlóképpen tették ezt egyes kisgazdapárti parasztképviselők a Kis Újságnak adott nyilatkozatukban.⁵⁶ Dobi István, a vezető baloldali kisgazdapárti politikus január 17-i rádióbeszédében foglalkozott az államforma rendezésének kérdésével. Dobi István az egész ország színe előtt kijelentette: „... Úgy érezzük, merénylet lenne, ha most halogató álláspontra helyezkednénk a köztársasági államforma kérdésében. . . Mi a legközelebbi időben már köztársaságot akarunk.”⁵⁷ Ez az állásfoglalás hatalmas paraszti tömegek véleményének adott hangot.

A néptömegek aktív fellépését mutatja a békéscsabai dolgozók reakcióellenes tüntetésének a miniszterelnökhöz intézett memoranduma, amely a köztársaság kérdéséről a következőket írja: „... A népi demokratikus Magyarország felépítésében elengedhetetlen követelmény államformánk félreérthetetlen módon történő alkotmányos beiktatása. Követeljük a királyságra emlékeztető minden intézkedés azonnali eltörlését, a Habsburg-dinasztiával rokonszenvezők eltávolítását, mert megengedhetetlennek tartjuk, hogy a királypártiak, a hercegprimással az élén, szervezkedhessenek és ezzel akadályozzák a népi demokratikus köztársaság kikiáltását.”⁵⁸ A békéscsabaiak határozottan leszögezték, hogy az államforma sem olyan kérdés, amelyről a politikusok a nép bevonása nélkül dönthetnek — ahogy azt az ellenforradalmi erők szerették volna.

Hogy a tömegek mozgósítása, bevonása a köztársaságért folyó harcba mennyire elevenébe talált a reakciós erőknek, arra következtethetünk a Magyar Nemzet című kisgazdapárti lapnak a Szabad Néppel erről a kérdésről folytatott polémijából. A Magyar Nemzet „Harci riadó csata nélkül” című cikkében a Szabad Nép egy cikkével kapcsolatban nekitámadt azoknak, akik harcot hirdetnek a köztársaságért. A jobboldali kisgazdák szerint harcra nincs szükség, hiszen „a tömegek alkotmányos kérdéseket rendes (?) országokban nem harccal, hanem szavazással szoktak eldönteni. . . Nagyon súlyos

⁵⁴ A Magyar Közvéleménykutató Szolgálat jelentései, 1946. 1. sz.

⁵⁵ Lásd Független Magyarország, 1946. jan. 14.

⁵⁶ Lásd Kis Újság, 1946. jan. 11.

⁵⁷ Kis Újság, 1946. jan. 19.

⁵⁸ Vásárhelyi Népe, 1946. jan. 31.

kérdéseket egy ország életében nem harci riadóval kell elintézni.”⁵⁹ Nem véletlen, hogy „a tömegek harca” kifejezéstől felszisszentek, hiszen joggal féltek a tömegektől és a tömegek harcos fellépésétől. A tömegek elé nem állhattak ki azzal, hogy nem tartják időszerűnek a köztársaság kérdését — és még kevésbé azzal, hogy egyáltalán nem akarják a köztársaságot. A tömegek aktív bekapcsolódása ennek a kérdésnek eldöntésébe azt jelentette, hogy engedniök kellett, ha csak nem akartak elszigetelődni saját pártjuk tömegeitől és az ország egész dolgozó népétől.

Természetesen emellett döntő súllyal estek latba a külpolitikai jellegű körülmények; a már vázolt általános helyzet mellett az is, hogy közeledett a békekötés, és a demokratikus nemzetközi közvélemény előtt — amelyre nem lehetett nem figyelemmel lenni — semmilyen elfogadható indokkal nem tudták volna igazolni az államforma-rendezés elhalasztását.

A Kiszegzartapárt vezetői a párt megyei szervezetei vezetőinek, majd nemzetgyűlési képviselőinek január első felében összehívott értekezletein indokolták meg, miért kellett beleegyezniök a köztársaság törvénybeiktatásába. Ezen alkalmakkor is megmutatkozott az az ellenállás, amit a párt vezetőszerveiben túlsúlyban levő jobboldali elemek a köztársasággal szemben tanúsítottak. A képviselői értekezleten több jobboldali képviselő, köztük Sulyok Dezső, Filler László és mások élesen kikeltek a törvényjavaslat ellen.⁶⁰ A vita során azonban felülkerekedett az az álláspont, amely szerint az adott helyzetben nincs értelme szembeszegülni a köztársaság megteremtésének. Mint maga Nagy Ferenc is megírja, a képviselők többsége a köztársaság mellett volt. Mivel azonban éppen a hangadó, befolyásos képviselők, a jobboldal vezetői léptek fel a köztársaság ellen, a végső döntés Nagy Ferenc szerint még kétes volt. Ekkor felállt Varga Béla és kijelentette, hogy bár ő világegyetében a monarchia híve volt, a jelenlegi körülmények között a köztársaságot látja jónak. Nagy Ferenc a január 8—9—10-én lezajlott háromnapos vita után tartott záróbeszédében részletesen megindokolta ezt az álláspontot. Beszédében többek között ezt mondotta: „Mindenki érzi, hogy államformánk nem maradhat a mai megoldatlan helyzetben”, s beismerte, hogy sem a parasztnak, sem a munkásoknak nem kell a királyság. Ezért, mondotta, „nem óvatoskodhatunk e kérdésben, hanem bátran és bölcsen kell a megoldás felé haladnunk... Ha rendeznünk kell az államformát, hát hogyan rendezzük? Nem hozhatunk mást, csak köztársasági államformát.”⁶¹

Hasonlóan indokolja meg a döntést a Magyar Nemzet január 16-i számában, a képviselői értekezletről szóló beszámolójában: „Bár voltak, akiknek más az álláspontjuk, — imponáló egységben nyilatkozott meg az a felfogás, hogy most⁶² nem látnak más utat, csak a köztársasági államformát.” Balogh István, kiszegzartapárti miniszterelnökségi államtitkár pedig hangsúlyozta, hogy az államforma kérdése reálpolitikai kérdés és bár a „királyság intézményéhez sok dicsőség, nemes emlék, szent érzelmek és dicső hagyomány fűződik”, nem lehet szembeszállni az egész világ fejlődésének menetével.⁶³

⁵⁹ Magyar Nemzet, 1946. jan. 13.

⁶⁰ Sulyok Dezső, i. m. 144. l.

⁶¹ Igazság, 1946. jan. 19.

⁶² Kiemelés tőlem — G. É.

⁶³ Magyar Nemzet, 1946. jan. 29.

Mindezek a megnyilatkozások beismerését jelentik annak, hogy a Kisgazdapárt népellenes vezetői csak a külső és belső körülmények kényszerének hatására fogadták el a köztársaság törvénybeiktatását.

Miután a köztársaságnak a januári ülésszakon való törvénybeiktatása már eldöntött kérdéssé vált, a reakciós erők arra összpontosították figyelmüket, hogy a *köztársasági törvényjavaslat* megfelelő kidolgozásával, majd pedig a *köztársasági elnök* személyének kiválasztásával próbálják a továbbiakban is érvényesíteni, sőt erősíteni befolyásukat és arra felhasználni az új köztársasági államformát, hogy Magyarország fejlődését ellenforradalmi irányba vigyék.

A *törvényjavaslat* kidolgozása úgy történt, hogy minden párt külön-külön tervet készített, amelyet aztán pártközi értekezleten vitattak meg és egyeztettek. Jellemző, hogy a Kisgazdapárt olyan bizottságot alakított a törvényjavaslat kidolgozására, amelynek kizárólag exponált jobboldaliak voltak a tagjai: Sulyok Dezső, Pfeiffer Zoltán, Vásáry István, Erőss János, Auer Pál. Rajtuk kívül még Nagy Ferenc, Varga Béla és Kovács Béla vett részt a bizottság munkájában.⁶⁴

A pártok a törvényjavaslat megtárgyalását a január 16-án tartott pártközi értekezleten kezdték meg. A pártközi értekezleten elfogadott szöveget január 23-án rendkívüli minisztertanács tárgyalta meg és fogadta el, apróbb stiláris javításokkal.

A pártközi értekezleten a vita főként a törvény bevezetése és a köztársasági elnök hatásköre körül folyt.

A bevezetés fontos része volt a törvénynek. A kisgazdapárti reakciók itt meg akarták akadályozni, hogy a bevezetés tartalmazzon történelmi visszapillantást és utalást az 1918-as polgári és az 1919-es proletárforradalomra.⁶⁵ Ennek ellenére a bevezetésbe bekerült az új köztársaság történelmi előzményeinek rövid áttekintése. Sulyok Dezső azonban a parlamentben tartott előadói beszédében nem mulasztotta el, hogy — a Tanácsköztársaságra célozva — szembeszálljon azzal az állásponttal, amely szerint a jelenlegi köztársaság az előző magyar köztársaságoknak utóda és folytatása.⁶⁶

A törvény bevezetése magában foglalja az általános emberi jogok deklarálását. Az ember „természetes és elidegeníthetetlen jogai” közt szerepelt többek között a „mentesség az elnyomástól, félelemtől és nélkülözéstől”, „a részvétel joga az állam és az önkormányzatok életének irányításában”.⁶⁷

A törvényjavaslat indokolása azt a — különben természetes — tényt tükrözi, hogy a törvény megszövegezésében nem érvényesülhetett teljesen a marxizmus—leninizmus ideológiája: az államforma kérdésének történeti áttekintését az általános indokolás polgári szemszögből végzi el: nem mutatja meg az államformák mögött a tartalmát, az államhatalom osztályjellegét a különböző korszakokban, nem mutatja meg az 1946-os köztársaság döntő különbségét minden megelőző magyar államformával szemben, éppen az új

⁶⁴ Lásd Független Magyarország, 1946. jan. 14.

⁶⁵ Lásd Faragó László beszámolóját a törvényjavaslatot kodifikáló pártközi munkáról az SzDP parlamenti frakciójának 1946. jan. 24-i ülésén. MMI Archivum, A. XVIII. 00620/1945—46/1.

⁶⁶ Lásd Sulyok Dezső, i. m. 56. l.

⁶⁷ 1946. I. tc. Bevezetés.

történelmi helyzet és az államhatalom osztálytartalma folytán.⁶⁸ Ez azonban érthető is, ha az akkori „koalíciós viszonyokra” gondolunk.

Az elnök megválasztása és hatásköre kérdésében lényegében a demokratikus erők álláspontja jutott érvényre. Amint a törvény a maga egészében, a köztársasági elnök hatásköréről szóló paragrafusok sem igen haladják túl a polgári demokratikus alkotmány jogi kereteit, a polgári demokratikus elveket azonban következetesen valószínűsítették meg, úgy, ahogy azok a polgári államokban igen ritkán érvényesülhetnek. Az 1946. I. tc. következetesen keresztülviszi az elnök alárendelését a törvényhozó hatalom szervének, a nemzetgyűlésnek. Az elnök a nemzetgyűlés által alkotott törvényeket másodízben már mindenképpen köteles kihirdetni; hadüzenetre, békekötésre csak a nemzetgyűlés előzetes felhatalmazásával jogosult; a miniszterelnököt csak a nemzetgyűlés politikai bizottságának meghallgatása után nevezheti ki stb.

A Magyar Kommunista Párt a törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájában módosító indítványt tett annak érdekében, hogy a törvény szövegében a köztársasági elnöknek, vagyis a végrehajtó hatalom képviselőjének a nemzetgyűlés, azaz a törvényhozás alá rendelése még teljesebben jusson kifejezésre. A Révai József által beterjesztett javaslat szerint az 1946. I. tc. 13. paragrafusa első bekezdésének az eredeti szöveg helyett — „A végrehajtóhatalmat a köztársasági elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja” — így kellett volna hangoznia: „A végrehajtóhatalmat a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium gyakorolja”.⁶⁹ Sulyok Dezső előadó felszólalása után azonban a nemzetgyűlés kiscsapatpárti többsége elvetette ezt a módosítást.

Azt, hogy a törvény a köztársasági elnök hatáskörét nem a reakciós erők óhajainak megfelelően határozta meg, mutatja a Közigazgatási Bíróság kísérlete, amit ennek a hatáskörnek megváltoztatására tett. A Közigazgatási Bíróság — amely a felszabadulás után hosszú ideig reakciós gócpont volt az államapparátuson belül — a nemzetgyűléshez intézett feliratában kifejtette, hogy a bíróság alkotmányjogi kérdésekkel foglalkozó tanácsa februárban ülést tartott, amelyen megállapította, hogy az államformát rendező 1946. I. tc.-nek „hiányosságai” vannak; ezek kiküszöbölésére többek között szükségesnek jelentette ki a köztársasági elnök jogkörének bővítését.⁷⁰ Az Igazságügyminisztérium, amelyhez a miniszterelnök a neki is megküldött feliratot véleményezés céljából áttette, jogi indoklással szükségtelennek nyilvánította a javasolt módosításokat. Ez az epizód önmagában véve jelentéktelen, következménye és hatása nem volt; csak annyiban figyelemreméltó, hogy közvetve mutatja a törvény pozitív vonásait: megmutatja, mit tartottak szükségesnek támadni a reakciós erők.

Ha magát a köztársasági törvényt akarjuk értékelni és jellegét meghatározni, abból kell kiindulnunk, hogy bár a törvényben formailag a polgári demokratikus elemek vannak túlsúlyban, sok eleme már túlmutat a polgári demokratikus köztársaság szűk keretein. Ilyen elemek: az elnök hatalmának következetes, nemcsak formai, hanem tényleges alárendelése a törvényhozásnak, a nemzetgyűlés politikai bizottságának a törvényben biztosított döntő szerepe többek közt a kormány kinevezésénél. Ezek az elemek a felszabadulás utáni államhatalom népi jellegéből következnek, abból, hogy ebben az

⁶⁸ Lásd erre részletesebben „Magyar Alkotmányjog”, Egyetemi tankönyv, Szerk. Beér János. 1951. 109. l.

⁶⁹ Az 1945. nov. 29-re összehívott nemzetgyűlés naplója. I. k. 344. l.

⁷⁰ Lásd Igazságügyminisztérium irattára. Tj. 1946 — 506.

államhatalomban a munkásosztálynak már akkor is döntő beleszólása volt a lényeges kérdések eldöntésébe. A törvényben körülírt formák tehát egészen más tartalmat fedtek, mint a polgári köztársaságokban.

A köztársasági törvényjavaslat elkészülte után még hátra volt a *köztársasági elnök* személyének kiválasztása. Nyilvánvaló volt, hogy az elnök csak a nemzetgyűlés akkor legnagyobb pártjából, a Kisgazdapártból kerülhet ki. Nem volt azonban könnyű feladat a megfelelő személy kiválasztása. A párt és a demokratikus erők ragaszkodtak ahhoz, hogy a Kisgazdapárt vezetői közül jónevű és feltétlenül demokratának ismert politikust jelöljenek köztársasági elnöknek. A választás alapos mérlegelés után Tildy Zoltánra, a Kisgazdapárt elnökére esett. A Kisgazdapárt vezetésében túlsúlyban levő jobboldali elemek azonban Tildy jelölésével Nagy Ferencet szegezték szembe, aki az összes reakciós erők jelöltje volt. Nagy Ferenc leírja, hogy a köztársaság kérdésének felvetődésekor Kovács Béla és Varga Béla az államformaváltozásba való beleegyezésüket Nagy Ferenc köztársasági elnökségéhez kötötték.⁷¹ Sulyok Dezső és Kovács Imre könyvéből is kiderül, hogy a jobboldal Nagy Ferencet akarta beültetni az elnöki székbe. Még a klerikális reakció is — ha már a köztársaságot megakadályozni nem tudta — számára megfelelő személyt szeretett volna a köztársasági elnöki tisztségben látni és ezért Nagy Ferenc mellett szállt síkra.⁷² Mindszenty legalább azt szerette volna elérni, hogy az új köztársaság „amolyan apostoli köztársaság” legyen.⁷³ A párt és a demokratikus erők határozottan felleptek Nagy Ferenc jelölése ellen, mivel Nagy Ferenc, bár akkor még nem vetette le álarcát, legjobb esetben is a Kisgazdapárt centrumához tartozónak számított, de semmiesetre sem ismerték megbízható demokratának. A Kommunista Párt a Szabad Népen keresztül kijelentette, hogy a köztársasági elnökség kérdésében nem engedi magát befejezett tények elé állítani.⁷⁴ Ez azért volt fontos kérdés, mert az újonnan megválasztott köztársasági elnök személye mind a néptömegek, mind pedig az ellenség szemében mutatója volt annak, hogy a demokratikus vagy a reakciós erők győzelmének jegyében indul-e az új köztársaság élete.

A munkásosztály és az egész dolgozó nép érdekeit képviselő Kommunista Párt a tömegekre támaszkodva, mint minden lényeges kérdésben, ebben a kérdésben is keresztülvitte a demokratikus erők álláspontjának érvényesülését. A kisgazdapárti jobboldal nyíltan nem léphetett fel a demokratikus erők azon követelésével szemben, hogy a Kisgazdapárt akkori elnökét, a valódi kisgazdák közt meglehetősen népszerű Tildy Zoltánt jelöljék köztársasági elnöknek. Ezért azután kénytelen volt elejteni Nagy Ferenc jelölését és beleegyezni Tildy Zoltán köztársasági elnökségébe. A január 24-én tartott pártközi értekezleten a pártok véglegesen megállapodtak az államfő személyében. Január 25-én a Kisgazdapárt politikai bizottsága is ülést tartott, amelyen egyhangulag elfogadták Tildy jelölését. A Kisgazdapárt képviselői előtt külön értekezleten indokolták meg a döntést. Nagy Ferenc ez alkalommal kijelentette, hogy a békekötés előtt mindennél fontosabbnak tartotta a belső békét és ezért vonta ki személyét a küzdelemből, továbbá nem akart szemé-

⁷¹ *Nagy Ferenc: The Struggle behind the Iron Curtain.* New York, 1948. 170. l.

⁷² Arch. MML. A. XVIII. 00620/1945 — 46/1.

⁷³ Új Dunántúl, 1946. febr. 5. A MKP. febr. 3-i Baranya megyei konferenciája.

⁷⁴ Szabad Nép, 1946. jan. 11.

lyileg ellentétbe kerülni Tildyvel. Beszédéből mindenesetre az látszott, hogy a jobboldal nem nagy lelkesedéssel mondott le Nagy Ferenc köztársasági elnökségéről.⁷⁵ Tildy köztársasági elnöksége a demokratikus erők győzelme volt, mivel az akkori helyzetben a számításba jöhető személyek közül ő volt a legalkalmasabb.⁷⁶ Tildy megválasztása és Nagy Ferenc jelölésének elejtése azt demonstrálta, hogy a baloldal támadásban van és el van szánva a reakciós erők reménységeinek megfúszására.

*

A Magyarország államformájáról szóló törvényjavaslatot a nemzetgyűlés 1946. január 24-i ülésén terjesztették be; tárgyalását január 30-án kezdték meg.

A törvényjavaslat előadója Sulyok Dezső, a kisgazdapárti jobboldal egyik exponált vezetője volt. Az, hogy a Kisgazdapárt őt jelölte a törvényjavaslat előadójaként, ellensúlyozása kívánt lenni az államformaváltozás kérdésében a jobboldalt ért vereségnek. Sulyok Dezső, amennyire lehetett, ki is használta előadói megbízatását arra, hogy hangot adjon az ellenforradalmi erők álláspontjának. Sulyok éppen a köztársasági törvényjavaslat előadói beszédében tartotta szükségesnek fejtegetni, hogy a királyság és a köztársaság államformája egyformán lehet erkölcsös és hasznos, hogy a királyságban éppen úgy megtalálhatja a boldogságát valamely nép, mint a köztársaságban. Rátérve arra, hogy miért választotta mégis Magyarország most a köztársasági államformát, azt állította, hogy ez elsősorban külpolitikai demonstráció, amelynek azt kell bebizonyítania a külföld előtt, hogy Magyarország gyökeresen szakított a múlttal. Ennek egyedüli indokként való hangsúlyozásával többek közt az volt a célja, hogy elhitesse: a magyar nép nem saját meggyőződéséből, nem a történelmi fejlődés szükségleteiből kiindulva, hanem csupán külpolitikai okokból választotta a köztársasági államformát. Ez igaz volt nála és elvbarátainál, de nem a magyar népnél. Beszédének további részében nem mulasztotta el, hogy — a történelmi előzményekkel foglalkozva — elítélőleg nyilatkozzék a Tanácsköztársaságról, miközben, a jobboldali szociáldemokraták tapsai közepette dicsérőleg emlékezett meg a hírhedt Peidl-féle „szakszervezeti” kormányról.⁷⁷ A Kisgazdapárt jobboldali vezetője tehát a parlamenti tárgyaláson is hű maradt önmagához és reakciós nézeteihez.

A jobboldali kisgazdapárti képviselők a törvényjavaslat vitáját is felhasználták arra, hogy támadják a népi demokráciát. Nyíltan ugyan nem szólaltak fel magának a köztársaságnak kikiáltása ellen, mivel a pártközi megállapodás kötötte őket, de az egyik kisgazdapárti képviselő (Gróh József) például azt kívánta, hogy a törvény bevezetéséből hagyják ki azt a részt, hogy „négyezeréztendő harc... után a magyar nép újra szabadon határozhat államformájáról”. A kisgazdapárti képviselő ugyanis ebben a történelmi múlt megbélyegzését látta, amit helytelennek minősített, hiszen, úgymond, abban a korban is magyar emberek csinálták a történelmet, méghozzá jó-hiszemű magyarok és becsületes magyarok.⁷⁸ Azaz a labancok, az 1848–49-es

⁷⁵ Lásd Magyar Nemzet, 1946. febr. 1.

⁷⁶ Lásd Új Dunántúl, 1946. jan. 29. Az MKP pécsi konferenciája.

⁷⁷ Lásd az 1945. nov. 29.-re összehívott nemzetgyűlés naplóját, I. k. 255., 256., 262., 263. l.

⁷⁸ Lásd uo., 337., 338. l.

hazaáruló főurak, a Habsburgok támogatói a kiegyezés korszakában — Gróf József szerint — mindannyian becsületes és jóhiszemű magyarok voltak. Egy másik kisgazdapárti képviselő, Drózy Győző, háztulajdonos és volt nagybirtokos, felszólalását a kommunista párt és a rendőrség elleni támadásra használta fel.⁷⁹

A törvényjavaslat ellen a parlamenti vitában csak a klerikális reakció foglalt állást többé-kevésbé nyíltan. A Demokrata Néppárt képviselője óvatos beszédében kijelentette, hogy elvileg ugyan helyesli a köztársaságot, csak éppen a törvényjavaslatnak ezzel a formájával nincs kibékülve. Megismételte az időszerűtlenségnek, az elietettségnek ismert érveit, majd pedig helytelennek nyilvánította, hogy a kérdésben a nemzetgyűlés dönt, nem népszavazás, hanem a nemzetgyűlés választja a köztársasági elnököt.⁸⁰ Mindenesetre a magyar népben élő köztársasági gondolat erejét mutatja az, hogy a klerikális Demokrata Néppárt sem merte a parlamentben nyíltan ellenezni a köztársaságot.

Nyílt kirohanást a köztársaság ellen a parlamentben csak a klerikális reakció egyik legelvakultabb képviselője, Schlachta Margit kockáztatott meg. Schlachta arcátlan és egyben nevetséges beszédében védelmezte a királyságot és támadta a köztársaságot. Felszólalásának elején kijelentette, hogy „az alkotmányforma csak akkor jó, ha transzcendentális alapon áll (!)”, hogy a köztársasággal távolabb kerülünk a vallásos alapon álló világnézettől (így akarta a klerikális reakció a vallásos embereket szembefordítani a köztársasággal). Schlachta nem restelt nyíltan védelmére kelni a Habsburgoknak, az egekig magasztalta a Habsburg királyok „jóságát”, „szociális érzését”. A klerikális reakció szónokája ezután a hírhedtté vált szentkoronatant melegítette fel, s kijelentette, hogy a köztársasági alaptörvény az ősi gyökértől (ami nem más, mint a szentkorona) szakítja el a magyar alkotmányt. Igen hosszú beszédében minden lehető és lehetetlen érvet megpróbált felsorakoztatni általában a köztársaság és konkrétan a parlament előtt levő törvényjavaslat ellen, végül előállt a maga javaslatával: „Halassza el a nemzetgyűlés az alkotmányforma megváltoztatására vonatkozó törvényjavaslat tárgyalását a békekötés utáncig, amikor módjában lesz a kormánynak új választásokat kiírni és meg-ejteni”.⁸¹

A nemzetgyűlés természetesen elvetette Schlachta határozati javaslatát. Schlachta felszólalásában nem is az az érdekes, hogy mit beszélt, — hiszen a klerikális reakció köztársaságellenessége, Habsburg-imádata senki számára sem volt meglepetés. Beszédével kapcsolatban inkább az a figyelemreméltó, hogy a Kisgazdapárt padsoraiban ülő számos reakciós képviselő, akik a pártközi megállapodás miatt nem léphettek fel nyíltan a törvényjavaslat ellen, Schlachta felszólalásakor közvetve kifejezték együttérzésüket az általa hangoztatott nézetekkel. Az elnöklő Nagy Ferenc, ahelyett, hogy többszöri minősíthetetlen köztársaságellenes kirohanása miatt rendreutasította volna Schlachtát, végig elnézően viselkedett és megvédte a klerikális reakciós képviselőnt a demokratikus képviselők (ezek között kisgazdapárti képviselők) felháborodott közbeszólásaival szemben. A jobboldali kisgazdapárti képviselők többízben védelmezően és helyeslőleg szóltak közbe Schlachta beszéde

⁷⁹ Lásd uo. 334., 335. l.

⁸⁰ Lásd uo. 288 — 291. l.

⁸¹ Lásd uo. 311. l.

alatt. Amikor Schlachta Margit több mint egy óras uszító beszéde után meghosszabbítást kért, a kisgazdapárti többség a demokráciára hivatkozva — amelyet Schlachta szünet nélkül gyalázott — örömet megadta a hosszabbítást. A jobboldali kisgazdapárti képviselők más szónokok beszéde közben is közbeszólásokkal és tüntető tapsolással, illetve nem-tapsolással fejezték ki igazi, és nyíltan ki nem mondható érzelmeiket.

A demokratikus képviselők a parlamenti vitát arra használták fel, hogy tisztázzák a magyar nép előtt a köztársaság törvénybeiktatásának jelentőségét és a további feladatokat. A Kommunista Párt szónokai, a Nemzeti Parasztpárt szónoka az általános vitában anélkül, hogy kiélezték volna a nézeteltéréseket a Kisgazdapárttal, megcáfolták az előadói beszéd helytelen megállapításait, visszautasították a Tanácsköztársaságot ért rágalmakat.

Rajk László, a Kommunista Párt szónoka beszédében leszögezte: „A nemzet fordulópontjához érkezett történelmének. Fordulópontjához, amellyel meg akarjuk alapozni a nemzet további boldogulását. A köztársaság törvénybeiktatásával nemcsak megszilárdítjuk egyesztendő küzdelmünk vívmányait, de meg akarjuk szilárdítani további fejlődésünknek lehetőségeit is. A köztársasági államforma törvénybeiktatásával jelentős lépést akarunk tenni befelé és kifelé egyaránt”. A Kommunista Párt szónoka azonban emellett, hogy feltárta ennek a lépésnek történelmi jelentőségét, azt is hangsúlyozta, hogy ez még nem minden: „Mi, kommunisták, nagyon jól tudjuk azt, hogy a köztársasági államformát különféle tartalommal lehet megtölteni. . . Mi rajta leszünk, hogy a köztársaság ne a nagytőke, a nagybirtok, a magas klérus köztársasága legyen, hanem a nép védelmezője, a munkásság, parasztság és haladó értelmiség köztársasága és világosan látnunk kell azt is, hogy mi lesz a magyar köztársaságból, amelynek kereteit most alkotjuk meg: ugródeszka-e a politikai és gazdasági reakció számára, vagy pedig fegyver a nép kezében a reakció megsemmisítésére. Ez a kérdés azokban a harcokban fog eldőlni, amelyeket a magyar demokrácia harcos táborának kell megvívnia a földreform megvédelmezése érdekében, az ország újjáépítése érdekében és az állami közigazgatásnak a reakciós elemektől való megtisztítása érdekében.”⁸² A továbbiakban ezekben a harcokban a köztársaság valóban a nép fegyverének bizonyult.

A nemzetgyűlés január 31-i ülésén a köztársasági törvényt kihirdetettnek nyilvánították. Február 1-én a nemzetgyűlés ünnepi ülésén megválasztották a köztársasági elnököt, Tildy Zoltánt.

A magyar nép megünnepelte a köztársaság kikiáltását. A parlamentbe az üdvözlő táviratok tömege érkezett. Az Országos Nemzeti Bizottság felhívására a dolgozó tömegek országszerte ünnepi gyűléseken ünnepelték a köztársaságot. Budapesten február 1-én, a parlament előtti téren tartott a főváros népe nagygyűlést, amelyen az újonnan megválasztott köztársasági elnök mellett felszólaltak a pártok vezetői is. A nagygyűlésen százezres tömeg üdvözölte az új köztársaságot. A dolgozó tömegek vidéken is lelkesen megünnepeltek a köztársaság kikiáltását, amint erről a sajtó beszámolt.

*

Hogyan értékelhetjük az új köztársaságot és törvénybeiktatásának jelentőségét?

⁸² Uo. 269–270., 273., 274. l.

A köztársaság kikiáltásának már a ténye is kétségtől a haladó erők győzelme és a reakciós erők veresége volt. A népi demokrácia ellenségeinek feltétlenül előnyösebb volt az államforma előbbi rendezetlen állapota, mert ezt is azon tényezők közé számították, amelyek adott esetben megkönnyítik számukra a régi rendhez való visszatérést. Nem véletlen, hogy a köztársaság törvénybeiktatása előtt „vitéz” Moór Gyula jogászprofesszor a Kis Újságnak adott nyilatkozatában azt állította, hogy „elvileg most is királyság vagyunk és csupán ideiglenesen működik egy olyan állami szervezet, amely köztársasági jellegű”.⁸³ Ebből a kijelentésből, amely nyilván nemcsak Moór Gyulának volt egyéni véleménye, hanem az általa képviselt egész kör álláspontját tükrözte, látható, hogy az államforma jogi rendezése nem csupán formális, minden jelentőséget nélkülöző lépés volt. Amíg a köztársaság csak de facto működött, s törvénybeiktatva nem volt, addig mindazok, akiknek ez előnyösebb volt, „elvileg királyságnak tekintették Magyarországot”. A köztársaság törvénybeiktatása viszont azt jelentette, hogy most már az új állapoton „legális” eszközökkel változtatni nem lehetett; aki az új rendszer ellen tört, az egyben a nemzetgyűlés által törvényesen kihirdetett köztársaság ellen is tört.

A köztársaság kikiáltása tette lehetővé az úgynevezett köztársaságvédelmi törvény, az 1946. VII. tc. megalkotását, ami a köztársaság megteremtésének első közvetlen, kézzelfogható eredménye volt. A köztársaságvédelmi törvénynek nagy jelentősége volt a népi demokratikus rendszer védelme szempontjából. Addig ugyanis nem volt olyan törvény, amelynek alapján nemcsak a múltban elkövetett háborús és népellenes bűnök felett lehetett ítélni, hanem a jelenben, a demokratikus rendszer ellen elkövetett bűnök felett is. Az ellenforradalom korszakából való, még érvényben levő „államvédelmi” törvények természetesen hasznavehetetlenek voltak a népi demokrácia számára. Ezt a körülményt a reakciós erők ki is használták és a paragrafusokba kapaszkodva védelmezték a népi demokrácia elleni szervezkedések és merényletek résztvevőit (éppen 1946 januárjában helyezett szabaddábra a népügyszség egy nagyobb ellenforradalmár társaságot, a Bilkey-Papp-féle fasiszta szervezkedés résztvevőit, megfelelő törvényes rendelkezések hiányának ürügyén). Ezért, mint „a demokratikus állami rendszer és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat indokolása kifejti, „új államvédelmi törvény megalkotásának szüksége már régebben felmerült, arra azonban csak az államforma kérdésében való döntés után kerülhetett sor”.⁸⁴ Az indokolásból tehát kitűnik az államforma rendezésének közvetlen összefüggése az új rendszer büntetőjogi védelmének biztosításával. A köztársaság törvénybeiktatása nagymértékben elősegítette, hogy leküzdjük a koalícióban résztvevő ellenséges elemek ellenállását, amit mindaddig a népi demokratikus rendszer büntetőjogi védelmét szolgáló törvény megalkotásával szemben kifejtettek. A köztársaság kikiáltása után már nem lehetett szót emelni az ellen, hogy az új köztársasági államrendet törvényesen is védelemben részesítsék. Természetesen ezek után is voltak harcok a köztársaságvédelmi törvény körül, elsősorban abban a kérdésben, hogy milyen bíróság elé tartozzanak a köztársaságvédelmi törvénybe ütköző bűncselekmények. A törvényjavaslat megtárgyalására összehívott pártközi tárgyalásokon a Kisgazda-

⁸³ Kis Újság, 1946. jan. 9.

⁸⁴ Igazságügyminisztérium iratai, Tj. 1946 – 506.

pártot képviselő Sulyok Dezső, Vásáry István és Pfeiffer Zoltán felléptek az ellen, hogy a köztársaságellenes cselekmények ügyében a népbíróság ítélkezze, továbbá az ellen, hogy ilyen bűncselekményekre a legsúlyosabb esetekben halálos ítéletet is kiszabhassanak. Az áthidalhatatlan nézeteltérések miatt ekkor egy időre meg is szakadtak a pártközi tárgyalások, tekintve, hogy a demokratikus erők ezekben a döntő kérdésekben nem voltak hajlandók engedni. Nem tekinthető véletlennek, hogy bár a törvényjavaslatot már február 7-én benyújtották a parlamentbe, tárgyalására csak március 12-én és kihirdetésére március 23-án került sor, tehát akkor, amikor a Baloldali Blokk által képviselt demokratikus összefogás már súlyos vereséget mért a jobboldali erőkre. A baloldal előretörésének eredményeképpen a köztársaságvédelmi törvényjavaslaton a nemzetgyűlés alkotmányjogi és közjogi bizottsága olyan módosításokat eszközölt, amelyek az eredetileg benyújtott változathoz képest javították a törvényt. A leglényegesebb módosítás az volt, hogy a bizottság az első paragrafusból törölte a jogellenesség kritériumának külön kiemelését a köztársaság megdöntésére irányuló cselekménynél⁸⁵ — ami az első változatban megvolt —, abból kiindulva, hogy „a köztársaság megdöntésére irányuló minden mozgalom vagy cselekmény szükségképpen jogellenes és ezért felesleges tautológia lett volna az elkövetési mód jogellenességére való utalás”⁸⁶

A törvényjavaslat kommunista előadója felhívta a nemzetgyűlés és az egész dolgozó nép figyelmét arra, hogy ugyanakkor, amikor a törvény jelentőségét nem szabad lebecsülni, mert „kétségtelenül erős bástyája lesz a magyar demokrácia várának”, „hiba volna feltételezni azt, hogy önmagában véve ez a törvény már megvédi a magyar demokráciát”. A kommunista szónok rámutatott arra, hogy a reakció ellen kiméletlen harcra van szükség politikai és gazdasági síkon egyaránt.⁸⁷ Ebben a harcban a Kommunista Párt vezette haladó erők a továbbiakban ezt a törvényt is felhasználták fegyverül a volt uralkodó osztályoknak a népi demokratikus rendszer megsemmisítésére törekvő képviselői ellen.

A köztársaság kikiáltása és a köztársaságvédelmi törvény elfogadása ismét megmutatta a munkásosztály, a dolgozó tömegek és az őket vezető Kommunista Párt erejét, megmutatta, hogy ebben az országban végső fokon nem történhet más, mint amit a haladás erői akarnak. A köztársaság kikiáltása a február-márciusi nagy harcok küszöbén, mint az első komoly győzelem, fokozta a néptömegek önbizalmát, elszántságát, lendületet adott a további, nehezebb küzdelmekhez. A haladás erői ezt a győzelmet a következő, még nagyobb győzelmek kiindulópontjának tekintették. Amint az MKP január 27-i pécsi konferenciáján leszögezték: „A magyar köztársaság kikiáltása komoly győzelme a magyar demokrácia baloldalának és azt akarjuk, hogy ez a nap hadüzenet legyen a reakciónak.”⁸⁸

A köztársasági törvény alapján alkották meg később 1946 májusában az emberi alapjogok hatályosabb védelméről szóló, 1946. X. törvénycíkket,

⁸⁵ Lásd „A nemzetgyűlés alkotmányjogi és közjogi bizottságának jelentése a demokratikus állami rendszer és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvényjavaslat tárgyában.” Irományok, I. k. 101. l.

⁸⁶ Az 1945–49-es nemzetgyűlés naplója. I. k. 709. l.

⁸⁷ Uo. 711. l.

⁸⁸ Új Dunántúl, 1946. jan. 29.

amely büntetendő cselekménynek nyilvánította az emberi alapjogok megsértését.

A köztársaság létrejöttének jelentőségét mutatja, hogy a moszkvai rádió magyar adásai is részletesen foglalkoztak ezzel az eseménnyel. A moszkvai rádió rámutatott arra, hogy az államformára vonatkozó döntés mérföldkövet jelent Magyarország történelmi fejlődésének útján.⁸⁹ „A szovjet közvélemény helyesen ítéli meg a helyzetet — mondotta a moszkvai rádió —, amikor azt állítja, hogy Magyarország a köztársasági államforma kikiáltásával megerősítette nemzetközi helyzetét.”⁹⁰ A szovjet rádió ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy még hátra van az új államrendszer demokratikus tartalmának biztosítása, s a belső ellenséggel való küzdelem terén még sok fontos feladatot kell megoldani.

*

Az 1946. február 1-én kikiáltott magyar köztársaság még nem volt népköztársaság és még kevésbé szocialista köztársaság. Nem is lehetett az, hiszen ekkor még javában folyt a harc az államhatalom birtokáért. Az 1946-os köztársaság formailag, jogilag alig ment túl egy következetes polgári demokratikus köztársaság keretein — mégsem lehet egyszerű polgári demokratikus köztársaságnak tekinteni. Ennek a köztársaságnak belső tartalma olyan államhatalom volt, amely a munkás-paraszt demokratikus diktatúra feladatait, a demokratikus átalakulás forradalmi véghezvitelét valósította meg, amelyben a munkásosztálynak már abban az időben is lényeges befolyása volt (amit a munkásosztály a burzsoázia fokozatos kiszorítására, a proletárdiktatúra kiharcolására használt fel). A köztársaság értékelésénél tehát nemcsak a dolog formai oldalát, a törvény paragrafusait kell figyelembe vennünk, hanem azt is, hogy ez a köztársaság milyen történelmi helyzetben, milyen osztályerőviszonyok közepette jött létre, milyen célok elérését segítette elő. Az események további alakulása megmutatta, hogy a köztársaság megteremtése is egy lépés volt előre azon az úton, amely a fordulat évéhez és a szocializmus építésének megkezdéséhez vezetett. Emellett természetesen nem feledkezhettünk meg arról, hogy a köztársaság kikiáltása még korántsem döntötte el azt a küzdelmet, ami Magyarország további fejlődésének iránya körül, az államhatalom birtoklásáért a haladó és a reakciós erők — egyfelől a munkásosztály és szövetségei, másfelől a burzsoázia, valamint a nagybirtokos-osztály maradványai — között folyt. Ellenkezőleg, éppen ezután éleződött ki a harc, amelyben azután a demokratikus erők sorozatos és egyre növekvő csapásokat mértek az ellenségre. Véglegesen ez a küzdelem csak a fordulat évében dőlt el, amikor a burzsoázia utolsó képviselőit is kiszorítottuk az államhatalomból és megteremtettük a proletárdiktatúrát. Az államforma tekintetében ezt a változást 1949 augusztusában, a népköztársaság kikiáltásával rögzítették le.

Az 1946-os köztársaságnak tehát nem az lett a sorsa, mint a megelőző magyar köztársaságoknak: a magyar nép belső és külső ellenségeinek nem sikerült vérbefojtaniuk, s nem sikerült az ellenforradalom eszközévé sem tenniök, mint az 1918-as polgári demokratikus köztársaságot. Nagy történelmi jelentősége van annak, hogy hosszú küzdelem és sikertelen kísérletek után a magyar

⁸⁹ Lásd Szabad Nép, 1946. febr. 5.

⁹⁰ MTI magyar kiadás. 1946. jan. 28. 19. kiadás.

nép a munkásosztály vezetésével hozta létre Magyarországon a köztársaságot, olyan körülmények között, amikor a Szovjetunió fennállása és ereje megakadályozta, hogy külső erők fegyveres erőszakkal törjenek ellene. Ebben a köztársaságban végre bekövetkezett a magyar nép teljes felszabadulása és elindulása boldogabb jövő, a szocializmus felé.

L. GÁL ÉVA.

A SZOVJETUNIO KOMMUNISTA PARTJA XX. KONGRESSZUSÁNAK ANYAGÁBÓL

A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának dokumentumai a magyar történészek körében is évek óta nem tapasztalt, rendkívüli érdeklődést váltottak ki napjaink politikai és ideológiai kérdései iránt. Történészeink szinte a kongresszussal párhuzamosan megkezdték a kongresszus anyagának — első-sorban természetesen a társadalomtudományokra vonatkozó anyagok — tanulmányozását és ezt a kongresszust követő hetekben és hónapokban még elmélyültebben folytatták és kívánják folytatni. Ennek, a történetírásunk tudományos alapjainak megerősítését és tudományos színvonalának emelését célzó, nagy-jelentőségű elméleti munkának a megkönnyítéséhez a Századok azzal is segítséget kíván nyújtani, hogy a továbbiakban időnként közli a XX. kongresszusnak a történettudomány kérdéseire vonatkozó tanulságait megvilágító felszólalások, cikkek stb. szövegeit. Elsőnek A. M. Pankratova akadémikusnak a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán elhangzott felszólalását közöljük.

*

Eltársak! A Kommunista Párt Központi Bizottságának Nyikita Szergejevics Hruscsov által előterjesztett beszámolóját nagy figyelemmel és lelkesedéssel hallgatta a kongresszus. A beszámoló örömteli visszhangot keltett hazánk és az egész világ dolgozói körében. Ez a beszámoló példát mutat arra, hogyan kell alkotó módon összekapcsolni a marxista—leninista elméletet a gyakorlati kommunista építőmunkával.

A Központi Bizottság egész tevékenysége a Lenin által kijelölt úton halad. A leninizmushoz való hűség, a lenini vezetési stílus — ez jellemzi első-sorban Központi Bizottságunk munkáját. Hruscsov elvtárs beszámolója visszatükrözte azokat a legfontosabb elméleti kérdéseket, amelyekre az elmúlt időszakban pártunk figyelme irányult. Új kérdéseket is vetett fel, amelyek arról tanúskodnak, hogy Központi Bizottságunk a párt és az ország igazi elméleti központja. Ilyen kérdések — a két rendszer békés egymás mellett élése, a háborúk elhárításának lehetősége, a jelenlegi időszakban a szocializmusba való átmenet formái, a különböző országokban a szocialista termelési viszonyok fejlődése, a Szovjetunióban a kommunizmusba való átmenetünk útjai és a beszámolóban felvetett más problémák — kidolgozása nagy lendületet ad az elméleti alkotó munkának.

A párt ideológiai munkájának kibontakozása, kádereink eszmei-politikai nevelése szempontjából igen fontos szerepet töltöttek be és töltenek be továbbra is a Központi Bizottságnak arra vonatkozó útmutatásai, hogy harcolni kell a személyiségnek a történelemben játszott szerepére vonatkozó szubjektív-idealista nézetek maradványai ellen. Ismeretes, hogy a marxizmus—leninizmus klasszikusai a személyi kultuszt a materialista történelemfelfogástól való súlyos és káros elhajlásnak, az idealizmus egyik elterjedt formájának

tekintették. „A hősök és a tömeg” elmélete a tömegek alkotó szerepének lebecsülésével függ össze.

A Központi Bizottság megvalósítja a néptömegeknek mint a történelem igazi alkotóinak és mozgóitnak döntő szerepéről szóló lenini útmutatásokat, s így természetesen harcot követel a személyi kultusz ellen. Nyíltan meg kell mondani, hogy mi, a párt megbízásából az ideológiai munkát irányító kommunisták, korántsem valósítottuk meg teljes mértékben a Központi Bizottság nagyfontosságú útmutatásait. Be kell ismernünk, hogy a társadalomtudományok fejlesztése terén alaposan lemaradtunk.

Hruscsov elvtárs helyesen mutatott rá arra, hogy ez idő szerint a marxista—leninista elmélet gazdasági oldala, a konkrét gazdasági kérdések kerültek előtérbe. Tudományos dolgozóink, közgazdászaink azonban mindmáig igen kevés segítséget nyújtottak a pártnak a gazdasági feladatok megoldásában. A közgazdász-tudósok legfőbb hibája, hogy elszakadtak az élettől, a gyakorlati kommunista építőmunkától.

A szovjet történettudomány a XX. pártkongresszusig kétségtelenül ért el bizonyos eredményeket. Számos hazai és világtörténeti tárgyú monográfia és összefoglaló mű jelent meg, köztük a tízkötetes „Egyetemes történet” első kötete, befejezték fővárosunk, Moszkva történetének hatodik kötetét, nagy tudományos és kutatómunkát végeztek Ukrajna és Oroszország újraegyesülésének 300. évfordulójával és az első orosz forradalom 50. évfordulójával kapcsolatban, vannak eredmények az egyes népek történetével foglalkozó összefoglaló munkák előkészítése terén is. A történészek körében is van azonban elmaradás. Mikojan, Szuszlov és Sepilov elvtárs joggal állapította meg, hogy komoly elmaradás van a szovjet társadalom tanulmányozása terén, pedig ez a Szovjetunió történetére vonatkozó tudományos kutatómunkánk legfontosabb harci szakasza.

Ha a figyelmet elsősorban a közgazdasági elméletre fordítjuk, ez korántsem jelenti azt, hogy a társadalomtudományok többi ágát elhanyagoljuk. Hruscsov elvtárs hangsúlyozta, hogy pártunk dicsőséges története legyen továbbra is kádereink nevelésének egyik legfontosabb forrása. Rámutatott arra, hogy a történeti tényeken alapuló, népszerű marxista párttörténeti tankönyvet kell írni. Kétségkívül szükségessé vált egy összefoglaló mű vagy tankönyv kádereink számára a szovjet társadalom történetéről.

Jövőre lesz a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója. Nemcsak hazánkban, hanem világszerte is fokozódik az érdeklődés nagy harcunk és győzelmünk története iránt. Meg kell alkotni a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szovjet társadalom összefoglaló történetét. Ez a tudományosan és egyben érdekfeszítően megírt könyv mutassa meg a nagy októberi győzelem gyümölcseit élvező ifjú nemzedékünknek, hogy győzelmünk nem következett be magától, hanem a forradalmi proletariátus vezette néptömegek vívták ki azt a kizsákmányolás és elnyomás ellen folytatott hosszú és kemény küzdelemben.

Az alkotó marxizmus—leninizmus szilárd bázisán fejlődött ki és erősödött meg a proletariátus Lenin alapította pártja, mely eredményesen átvette a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom legújabb politikai tapasztalatait, és az oroszországi felszabadító harc konkrét körülményeihez alkalmazva átdolgozta azokat. Az új típusú lenini párt képesnek bizonyult arra, hogy élére álljon a dolgozó paraszttömegekkel szövetkezett munkássztály harcának, a cárizmus és a kapitalizmus feletti történelmi jelentőségű győzelemre

vezesse ezt a harcot, és biztosítsa a szocializmus győzelmét országunkban. A szovjet társadalom történetével foglalkozó könyvben konkrétan és mélyrehatóan fel kell tárni a szocializmus szovjetunióbeli felépítésének legfontosabb történeti törvényszerűségeit és sajátosságait, meg kell mutatni a szovjet rendszer győzelmének mozgatóerőit és forrásait, tudományosan és szemléletesen fel kell vázolni a kommunizmus felé való előrehaladásunk távlatait. Ez a megtisztelő feladat lángra lobbanthatja és kell is hogy lángra lobbantassa szovjet tudósainkban az alkotó lelkesedést. Az új könyv, ha megszervezzük, hogy elmélyülten dolgozzanak rajta, nemcsak történelmi, hanem gyakorlati tanulságokat is nyújt majd kádereinknek és a nemzetközi munkásmozgalom harcosainak, akik tapasztalatainkból levonhatják a történelem dialektikájának a tanulságait.

Kádereink társadalomtudományi téren való eszmei fejlődésének döntő feltétele, hogy tudósaink mélyrehatóan és alkotó módon elsajátítsák a marxista-leninista elméletet. Lenin már a párt ideológiai alapjait lerakó „Mi a teendő?” című művében elítélte azokat, akik nem értették meg, hogy konkrétan kell tanulmányozni a történelmet, hogy fel kell tárni a történelem törvényszerűségeit. „... Néha olyan emberek nevezik magukat marxistáknak, akik a történelmet a szó szoros értelmében »Ilovajszkij módján« szemlélik.” (Lenin Művei. 5. köt. 367. l.)

Halaszthatatlan feladat, hogy igazán tudományos színvonalra emeljük nagy Kommunista Pártunk történetének tanulmányozását. Ezen a téren különösen erősen mutatkozik meg a személyi kultusznak a haladó tudományt gátló hatása. Aggasztó, hogy a párttörténet területén komoly tudományos munka úgyszólván nem is folyik, hogy nem jelenik meg a párttörténeti folyóirat, amely a háború előtt megjelent, s hogy nincsen tudományos központja a párttörténet tanulmányozásának. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete sem foglalkozik a párttörténeti problémák kidolgozásával.

Lenin elméleti hagyatékának a kiadása terén sem teljesen kielégítő a helyzet. Sok fontos lenini dokumentum nincs még kiadva. Lenin néhány cikke és levele, amely műveinek második és harmadik kiadásában, úgyszintén a válogatott kiadásokban megjelent, a negyedik kiadásba valamilyen okból nem került bele. A „Füzetek az imperializmusról” és Lenin egyes más művei bibliográfiai ritkasággá váltak. Hiányosságok vannak Lenin művei új kiadásának tárgymutatójában. Így aztán az oktatók és propagandisták kénytelenek Lenin műveinek egyszerre két kiadását használni. Azt hiszem, ideje, hogy a lenini művek teljes akadémiai gyűjteményének a kiadására gondoljunk.

Mindmáig hiányzik Lenin részletes tudományos életrajza. Nem jelent meg Marxnak és Engelsnek, a tudományos kommunizmus megalapozóinak tudományos életrajza sem.

Párttörténeti irodalmunk nem tárja fel kellőképpen Leninnek mint a bolsevik párt és a szovjet állam vezetőjének szerepét, hiányosan világítja meg Leninnek az intervenció és polgárháború időszakában kifejtett tevékenységét. Pedig a dokumentumok — figyelmes tanulmányozásuk esetén — nagyon világosan megmutatják, hogyan irányította Lenin a Központi Bizottságot és a szovjet kormányt, hogyan vezette a Munkás-Paraszt Honvédelmi Tanácsot, milyen gigászi, sokoldalú, többek között katonai tevékenységet is fejtett ki ezekben az években, biztosítva a szovjethatalom győzelmét.

* Ilovajszkij történész, a forradalom előtti Oroszország hivatalos történelmi tankönyveinek szerzője, a történelmi folyamatot mellékes és véletlen körülményekkel magyarázta, s főleg a cárok és hadvezérek tevékenységével foglalkozott. — Szerk.

Nagyon hiányos Lenin polgárháború utáni állami és gazdasági tevékenységének megvilágítása. Vegyük például az 1922-es évet. Egyes művekből az a benyomás alakulhat ki, hogy Lenin, mivel beteg volt, egyáltalán nem foglalkozott állami kérdésekkel. Pedig a dokumentumok figyelmes tanulmányozása megmutatja, hogy a valóságban Lenin, betegsége ellenére, ebben az időszakban is a békés szocialista építőmunka vezetője volt, és ő kezdeményezte a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megalakítását.

Párttörténeti irodalmunk nagyon hiányosan tükrözi Lenin harcos-társainak, a régi bolsevikoknak a tevékenységét. A régi bolsevikok visszaemlékezései sok-sok konkrét és fontos részlettel, a kor ízével és az eleven élet levegőjével telíthetnek száraz és konkrét tényekben szűkölködő párttörténeti irodalmunkat. Nem kellene-e felhasználni a régi párttörténetészek hasznos tapasztalatait, természetesen megfelelő átdolgozással? A Nagy Októberi Szocialista Forradalom küszöbönálló 40. évfordulójával kapcsolatban ez teljes mértékben időszerű lenne.

Egyes történészek szépítgetik, károsan leegyszerűsítik, egyoldalúan, s ennél fogva nem híven világítják meg a történeti eseményeket. Pártunk útját nehézségek nélküli, akadálytalan diadalmenetnek tüntetik fel. Pedig pártunk, mint Lenin írta, nem egyszer az életből, a gyakorlatból okult. A Központi Bizottságnak a VIII. pártkongresszus elé terjesztett beszámolójában Lenin ezt mondta: „Állandóan tapogatózva kellett előre haladnunk... Olyan dologba vágtuk a fejszénket, amilyenre ilyen méretekben a világon senki sem vállalkozott” (Lenin Művei, 29. köt. 146. l.). Sajnos, történészeink nem mindig veszik figyelembe ezt a lenini tételt.

Hruscsov elvtárs beszámolójában bátran feltárta gazdasági, állami és pártmunkánk hiányosságait. A párt erélyesen sikraszáll a jelenlegi helyzet szépítgetésére irányuló kísérletek ellen, egyes történészeink azonban mégsem szánják rá magukat, hogy a párt múltbeli tevékenységében is megemlítsék a nehézségeket és a hibákat. Az első orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából megjelent brosurák között számos olyan akad, amely egyáltalán nem mutatja meg sem a cárizmus elleni közös demokratikus front megteremtéséért folytatott küzdelemben a párt előtt felmerült nehézségeket, sem a párton belüli harcot, sem pedig az egyes szervezetek történetét, különösen ha azok élén egyesült bizottságok álltak. Lenin erélyesen tiltakozott a tények önkényes kezelése, összefüggésükből való kiragadása ellen. Azt írta, hogy pontos és vitathatatlan tényekből kell a következtetések alapját megteremteni, megkövetelte, hogy ne egyes tényeket ragadjanak ki, hanem a tények összességét vegyék figyelembe, nehogy az a gyanú merüljön fel, „hogy a tények önkényesen vannak kiválasztva, illetve összeválogatva, hogy a maguk egészében vett történelmi jelenségek objektív kapcsolata és kölcsönös függősége helyett »szubjektív« kotyvalékot tálalnak elénk” (Lenin Művei, 23. köt. 296. l.). Egyes történészek azonban hibás tételeket hangoztatnak, és e tételek alátámasztása érdekében egész művekkel is képesek önkényesen bánni. A régi bolsevik Vasziljev-Juzsin „Az első orosz forradalom tüzeiben” című, először 1927-ben megjelent könyvének új kiadásakor egész oldalakat kihagytak, mert azok a Moszkvai Bizottságnak a rosztovi ezred felkelésével kapcsolatban elkövetett hibáiról szóltak.

Igen nagy meglepetést keltett a Központi Bizottság N. Sz. Hruscsov elvtárs által előterjesztett beszámolójának az az útmutatása, mely szerint alaposan tanulmányozni kell a konkrét tényeket, a valósághoz hű, lakkozás

és szépítgetés nélküli értékeléseket kell adni, hogy egész ideológiai munkánk magas elméleti színvonalon, a dogmatizmus és betűragás elleni erélyes harcban fejlődjék. A történelmi valóságnak az igazságtól eltérő megvilágítása akadályozhatja, hogy kádereink és külföldi barátaink helyesen használják fel a Szovjetunió Kommunista Pártja harcának értékes tapasztalatait. Sajnos, nem harcolunk következetesen és erélyesen a történeti események lenini értékelésétől való eltérés ellen, a történetietlenség és a káros leegyszerűsítés jelenségei ellen, a szubjektivista történelemszemlélet, a történelem „korszerűsítése” és konjunkturális beállítása ellen.

Mikojan elvtárs joggal bírálta az ukrainai burzsóa nacionalizmus szétzúzásáról szóló könyvet. Be kell vallanunk, hogy mi, történészek, nem tártuk fel a könyv hibáit, és sajtónkban, többek között a Voproszi Isztorii című folyóiratban dicsérő recenziók jelentek meg a könyvről. S ez nem véletlen. Amikor hiányzik a történeti jelenségek társadalmi alapjainak elemzése, és szubjektivista módon minden balsikerünket kizárólag az ellenség, vagy ellenségnek nyilvánított emberek ártalmas cselekedeteivel, sikereinket pedig egyes vezetők képességeivel magyarázzák, akkor ebben a személyi kultusznak meg lehetősége elterjedt csökevényét láthatjuk, s ennek véget kell vetni.

Hruscsov elvtárs beszámolójában megvilágította a párt és a szovjet állam nemzetiségi politikájának néhány fontos kérdését. Rámutatott arra, hogy milyen óriási eredményeket értek el a régi Oroszország hajdan elnyomott és elmaradott nemzetei, amelyek most egyenjogi helyet foglalnak el a Szovjetunió népeinek összefonott családjában. Kötelességünk, hogy konkrét történeti anyag alapján megvilágítsuk azt a kérdést, hogyan sikerült a Kommunista Pártnak leküzdenie a cári Oroszország népei közötti kölcsönös bizalmatlanságot és a barátság szálaival összefűznie ezeket a népeket. Be kell mutatnunk, milyen nagy figyelmet tanúsított és tanúsít ma is a párt a nagy és kis népek érdekei, nemzeti sajátosságai és törekvései iránt, azíránt, hogy a testvériség és a nemzetköziség szellemében nevelje a népeket.

Mindezeket a kérdéseket nem oldhatjuk meg helyesen, ha nem számoljuk fel azokat a hibákat, amelyek annak megvilágításában mutatkoznak, hogy milyen volt a nemzetiségek helyzete a cári Oroszországban. Az egyes népek történetével foglalkozó tankönyveink és könyveink alig foglalkoznak a cári önkényuralom által gyakorolt nemzetiségi-gyarmati elnyomás leleplezésével. Egyes szerzők, teljesen helytállóan, hangsúlyozzák ugyan a szóban forgó népek Oroszországhoz kapcsolódásának haladó jelentőségét, de figyelmen kívül hagyják a dolog másik oldalát. A cárizmus kíméletlenül elnyomta a népeket, hátráltatta politikai, gazdasági és kulturális fejlődésüket. Ismeretes, hogy Lenin a cári Oroszországot „a népek börtönének” nevezte. Csak az Októberi Forradalom rombolta le ezt a börtönt. Behatóbban kell tanulmányozni az oroszországi nemzetiségi mozgalmak történetét. Konkrétan és a történelemhez híven kell vizsgálni ezeket a mozgalmakat, figyelembe kell venni a belső és külső tényezők összességét, és mindenekelőtt maguknak a néptömegeknek a mozgalmát. Gondosan tanulmányozni kell a haladó jelenségeket a nagy és kis népek történetében, és két fronton kell folytatni a harcot: a nagyhatalmi sovinizmus és a helyi nacionalizmus ellen, hiszen ez ugyanakkor az éremnek két oldala.

Hruscsov elvtárs beszámolójában feltárta a Szovjetunió külpolitikájának lenini elveit. Megmutatta, hogyan valósítja meg pártunk és kormányunk ezeket az elveket. A szovjet történészek világítsák meg mélyrehatóbban a

Szovjetunió külpolitikájának, a Szovjetunió és a tőkés országok közötti kapcsolatoknak a történetét, a szovjet állam békeszerető, minden nép jogainak és érdekeinek tiszteletbentartásán alapuló külpolitikája és az imperialista államok hódításon és gyarmati elnyomáson alapuló külpolitikája közti mélységes, alapvető különbséget. A szovjet állam véget vetett a cárizmus hódító, elnyomó politikájának, és új korszakot nyitott meg a világ népeinek kapcsolatában. Helytelenül járnak el tehát azok a szerzők, akik Marx, Engels és Lenin útmutatásai ellenére igazságos háborúként jellemzik a cárizmus hódító háborúit, idealizálják a XIX. század végén kötött orosz-francia szövetséget vagy a cárizmus kínai politikáját stb. Az ilyen megvilágítás ellentmond a történelmi tényeknek, és nem nyújt lehetőséget annak a megértésére, hogy mennyire alapvetően új külpolitikát folytat fennállásának első napjaitól kezdve a szovjet állam.

A történettudomány és a többi társadalomtudomány fejlődésének hiányosságai kapcsolatosak azzal, hogy a tudományos kérdések képzése nem kielégítő. A disszertációkról, tudományos fokozatokról és címekről szóló határozatokat 1934–1935-ben hozták. A közben eltelt két évtized során, és különösen a háború óta sokezer disszertációt védtek meg. Soknak a minősége azonban alacsony. Kevés bennük az igazi alkotó kutatómunka, sok az idézet, sok a szó szerint elismételt formula és tétel, olykor pusztán kimásolják az olvasottakat idézőjelben vagy anélkül.

A Központi Bizottság a párt elméleti kádereinek képzése érdekében létrehozta a Társadalomtudományi Akadémiát, s nemrég határozatot hozott az Akadémia munkájának megjavításáról. De az Akadémia munkájában még nem következett be fordulat. A legutóbbi öt év alatt a Társadalomtudományi Akadémián jelentős számú disszertációt védtek meg, de csak tíz százalékkukat adták ki, ezeket is főként cikkek vagy füzetek formájában.

A tudományos intézeteinkben és főiskoláinkon tanuló aspiránsok tudományos munkája gyakran autoreferátumban merül ki. Az „aspiráns” szó latinul „törekvőt”, „igyekvőt” jelent. Addig azonban, amíg nálunk az aspiránsok jelentős része csak a tudományos fokozat elnyerésére „törekszik”, s nem igen igyekszik új eredményekkel gazdagítani a tudományt és a gyakorlatot, aligha várhatunk teljes értékű kutatásokat. Hatékonyabb intézkedéseket kell tenni, hogy egyáltalán ne legyenek nálunk olyanok, akik csak a tudományos fokozatra „aspirálnak”.

Sok súlyos hiányosság van a tudományos munka megszervezésében. Ezen a téren gyakran találkozunk bizonyos fokú formalizmussal és bürokratizmussal. Sok a határozat, sok az értekezlet de kevés a tudományos munka és a termékeny tudományos vita. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának nagy apparátusa van, amely ugyanúgy működik, mint egy közönséges hivatal. Nem veszi figyelembe, hogy a tudománynak megvannak a maga sajátosságai, hogy a tudományt más módszerekkel kell irányítani, mint a gazdasági életet. Különösen rosszul áll a helyzet a társadalomtudományi intézetek irányítása és segítése terén. Ezeknek az intézeteknek még a legelemibb feltételeik sincsenek meg a tudományos munkához.

Bátrabban kell bevonni a tudósokat az időszerű problémák kidolgozásába, megbízásokat kell nekik adni, fokozottabban kell harcolnunk a tudományos munkában az eltúlzott óvatosság és bátortalanság ellen. A tudományos kérdéseket nem lehet utasításokkal vagy szavazással megoldani. A párt azt tanítja, hogy a tudomány a szabad véleménycsere, a viták útján

fejlődik. A marxizmus szilárd alapjára támaszkodva széleskörűen kell alkalmaznunk a tudomány fejlesztésének ezt az alapvető módszerét.

Tudományos életünkben kiváló fiatal káderek fejlődnek, akik nem elégszenek meg a régi sablonokkal, leküzdik a tudományban a dogmatizmust, bátran és élesen vetnek fel új és vitás problémákat. Jellemző ezzel kapcsolatban a Voproszi Isztorii olvasókonferenciája, mely igen aktívan folyt le. Az értekezleten bírálták a történettudományi front általános helyzetét. A történészek élesen felvetették a Történettudományi Intézet átszervezésének, a szovjet történettudomány társadalmi szerepe növelésének a kérdését. Kifejtették, hogy nincsenek megelégedve az Intézet munkájával, hiszen az Intézetnek több mint háromszáz munkatársa van, s ennek ellenére évente alig tízegynéhány monográfiát ad ki.

Régóta megoldásra vár az a kérdés, hogy önálló intézet létesüljön hazánk történetének kutatására. Rajtunk kívül kevés ország van, ahol ne volna a hazai történelemmel foglalkozó intézet. Megoldásra vár még az is, hogy megszervezzük a szovjet történészek országos társaságát, folyóiratokat adjunk ki a történelem egyes szakaszairól, és összehívjuk az országos történész-konferenciát.

Ne felejtjük el, hogy tevékenységünknek nagy nemzetközi jelentősége van. Minden ország tudósai figyelemmel kísérik megnyilvánulásainkat. Meggyőződhattunk arról a nemzetközi kongresszusokon és a külföldi tudósokkal való találkozások alkalmával. Külföldi barátaink segítséget várnak tőlünk. Az utóbbi években kibővültek a nemzetközi kapcsolataink, tovább kell erősíteni őket. Szoros együttműködést kell teremtenünk a népi demokratikus országok tudósaival és a tőkés országok haladó történészeivel. Sok olyan becsületes tudós van külföldön, akivel együttműködhetünk, még ha nem is marxisták. Természetesen soha és semmiben sem adhatjuk fel, és nem is adjuk fel eszmei álláspontunkat. Hruscsov elvtárs hangsúlyozta, hogy ideológiai fegyverünket gondosan ki kell élesítenünk. Tartsuk szem előtt, hogy az imperialista tábor vezetői igyekeznek fokozni, egyre aktívabbá tenni a marxizmus, a kommunizmus elleni ideológiai harcot. Eden egyik beszédében kijelentette, hogy a kapitalizmus ideológusai előtt most az emberi lelkekért való harc nehéz feladata áll, s hogy ez a harc most az ideológia terén jut kifejezésre.

Nos, mi készek vagyunk elfogadni a kihívást. Tovább fokozzuk a burzsoá ideológia elleni harcot. A harc kimenetelében bizonyosak vagyunk. A marxizmus—leninizmus eszméinek óriási vonzóerejük van. A szocialista rendszer fölénye napról-napra világosabban bontakozik ki a világ dolgozóinak milliói előtt. Fokozódik a népek rokonszenve a Szovjetunió, mint a szocializmus országában megvalósuló leghaladóbb eszmék bástyája iránt.

A marxizmus—leninizmus haladó eszméinek győzelméért vívott harcban nagyjelentőségű mérföldkő a Kommunista Párt XX. Kongresszusa. Milliók tekintete függ a kongresszuson. A kongresszus határozatai nagy reménység lángját gyújtják fel mindazoknak a szívében, akiket a béke, a demokrácia és a szocializmus eszméi lelkesítenek. Hazánk népei új erővel eltelve, még nagyobb lelkesedéssel tömörülnek a lenini Központi Bizottság körül, s indulnak harcra azért, hogy megvalósítsák a kommunista társadalom felépítésének a XX. pártkongresszus által kitűzött nagyszerű programját.

Éljen szeretett Kommunista Pártunk és a történelmi jelentőségű XX. pártkongresszus!

(Taps)

(„Pravda” 1956. 53. sz.)

HOGYAN LÁTTA RÁKÓCZI 1705 ELEJÉN A SZABADSÁGHARC HELYZETÉT

II. Rákóczi Ferenc Emlékirataiban az 1705-ös események leírásánál a következőket említi meg : „Des Alleurs márki átutazott Erdélyen és Egerben csatlakozott hozzám. Nyilvános kihallgatáson fogadtam, mint a legkeresztényebb király követét. Átadta nekem a király levelét és biztosított támogatásáról. Azt hittem, fegyvert, tiszteket és pénzt hoz nekem, de csak két mérnök-brigadéros, Le Maire és Damoiseau kísérte. Titkos megbeszélésünkkor átadott egy emlékiratot, tele kérdésekkel a háború, a várak, a fegyvertárak stb. helyzetéről. Két óra múlva megadtam rá a feleletet, s ez meglepte őt.”¹

A történetírók idézik Rákóczinak ezeket a szavait, de egyikük sem vizsgálja meg, miféle emlékiratról beszél Rákóczi és milyen válaszokat adott a fejedelem. Márki Sándor, aki külön tanulmányban foglalkozott Des Alleurs francia követ küldetésével,² megismétli Rákóczi mondatait és Hengelmüller munkája alapján megemlíti a követ 1705. március 14-éről kelt levelét, amelyben ez elmondja, hogy Rákóczi biztosította őt : nem fog békét kötni. Ugyanezt ismerteti Esze Tamás is egyik nemrég megjelent tanulmányában.³

Az a tény, hogy a kutató munka során nem vizsgálták meg közelebbről ezt a kérdést, nem véletlen jelenség : történetírásunk nem dolgozta fel megfelelő módon a Rákóczi-szabadságharc diplomáciáját, s ezért nem használhatta fel azokat a dokumentumokat sem, amelyek nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai vonatkozásban is érdekesek. Pedig kétségtelen, hogy a kuruc függetlenségi harc esetében rendkívül fontosak a diplomáciai okmányok. Közismert, hogy a diplomáciai tevékenységben Rákóczi szerepe döntő volt, hogy a külfölddel való levelezést, főleg francia vonatkozásban maga bonyolította le, s hogy diplomáciai leveleiben személyes meggyőződését sokszor nyíltabban fejtette ki, mint az itthoniakkal folytatott levélváltásban. A jelen közlemény nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a diplomáciai levelezést részletesen ismertesse, pusztán csak egy kérdéssel foglalkozik : azzal az „emlékirattal”, melyről Rákóczi említést tesz 1705-ben.

A francia Külügyminisztérium Levéltárában kutatva a Correspondance politique, Hongrie anyagban, a 10. kötetben, érdekes dokumentumra bukkantam, amely ezt a címet viselte : *Memoire pour communiquer a Monsieur le Prince Ragotzi*. A „mémoire”, amely különböző kérdésekre adott válaszokat tartalmaz, 1705. április 27-én érkezett a francia Külügyminisztériumba, Des Alleurs-nak egy március 18-án kelt levelével együtt. Az Országos Levéltárban végzett kutatások azután még fontosabb eredményre vezettek. A Rákóczi-

¹ Mémoires, az Histoires des Révolutions de Hongrie V. kötete. 206–207. 11.

² Márki Sándor : Desalleurs tábornagy Rákóczinál. Hadtörténelmi Közlemények, 1917.

³ Esze Tamás : Rákóczi dunántúli hadjáratának terve 1705-ben. Hadtörténelmi Közlemények I., 1954. 179. l.

szabadságharc levéltára Aspremont-részében a Caps. E. Fol. 111. jelzetű anyagban megtaláltam — jórészt 1708—9-ből keltezett levelek között — az eredeti kérdőívet, amelyet Des Alleurs nyújtott át Rákóczinak és megtaláltam a fejedelem sajátkezű fogalmazványát a válaszokkal, valamint az erről készített, átsztylizált másolatot.

Mielőtt magát az okmányt ismertetném, néhány szót létrejöttének körülményeiről. Rákóczi 1705. február 28-ától június 18-ig Egerben tartózkodott, ahol igen jelentős politikai és szervező munkát fejtett ki. Ide érkezett meg hosszú és körülményes utazás után 1705. március 11-én a 62 éves Des Alleurs márki, akinek az instrukciója 1704. április elsején kelt. Ebben az instrukcióban a francia Külügyminisztérium többek között a következőket írja: „Azok a mozgalmak, amelyek jelenleg felkavarják a magyar királyságot, olyan nagy diverziót okozhatnak a császári erőknek és az elégedetlenek sikerei olyan jelentősek, amióta Rákóczi fejedelem parancsnoksága alatt fegyvert fogtak, hogy a király helyesnek ítélte megengedni e fejedelem kérésére hadserege egyik főtisztjének az elküldését, aki jó tanácsokkal tud szolgálni, biztosítani tudja a magyarokat Ófelsége támogatásáról és lebonyolítja a pénzbeli segítséget, amit továbbra is el akar juttatni nekik, hogy képesekké tegye őket hazájuk szabadságának visszaszerzésére és azoknak a régi kiváltságoknak a helyreállítására, amelyek megsemmisültek, amióta ez az egykor oly híres nemzet az ausztriai ház jármát nyögi”.⁴ Des Alleurs — tudjuk — nem felelt meg sem a francia külpolitikai tényezők várakozásának, sem a magyarok reményeinek. Egerbe érkezésekor azonban mindez még nem volt nyilvánvaló, s Rákóczi nagyon fontosnak tartotta, hogy tájékoztassa őt a dolgok állásáról, és feleljen a titkos kihallgatáson átadott kérdőívre.

A válasz több szempontból is rendkívül érdekes. Egyrészt azt bizonyítja, hogy Rákóczi 1705 elején világosan látta a különböző társadalmi osztályok és rétegek állásfoglalását a szabadságharc kérdésében s kétségtelen az is, hogy nem voltak illúziói a főurakat és a papságot illetően. A fejedelem a szabadságharc folytatásában főleg a kisnemességre, a vitézi rendre, a népre kívánt támaszkodni, emellett elengedhetetlennek tartotta a külföldi segítséget. Esze Tamás már említett tanulmányából tudjuk, hogy ebben az időben milyen sokat foglalkozott Rákóczi a hadsereg regularizálásának kérdéseivel. Ennek a visszhangját megtaláljuk válaszaiban is, amikor a fejedelem a rá jellemző nagy őszinteséggel feltárja a regularizálás nehézségeit. A válaszok után írt összefoglaló erősen emlékeztet az Emlékiratok hasonló megállapításaira, s talán egy újabb bizonyíték arra, hogy e mű szerzője maga a fejedelem. Nagyon értékes ez a dokumentum abból a szempontból is, hogy összefoglaló képet ad a hadsereg létszámáról, felszereléséről, a rendelkezésre álló anyagi erőforrásokról. Végül tájékoztat Rákóczi terveiről. Esze Tamás tanulmányában elmondja, hogy a fejedelem Egerben dolgozta ki a dunántúli hadjárat tervét és ismerteti azokat a körülményeket is, amelyek e terv feladására vezettek. A francia megbízottnak adott válaszokból az derül ki, hogy Rákóczi márciusban első sorban a felvidéki hadjáratra és Pozsony elfoglalására gondolt, Károlyi dunántúli működését elterelő hadműveletnek tartotta. Meg kellene alaposabban vizsgálni, mi indította e terv megmásítására.

De mindezekről a kérdésekről beszéljen maga a dokumentum. Rákóczi a válaszokat franciául írta. A nyelvet jól ismerte, de még nagyon sok hibát

⁴ Correspondance politique, Hongrie, 10. kötet, fol. 35.

vétett, s helyesírása meglehetősen önkényes volt. Az okmányt betűhíven közlöm, a központosításnál és a nagybetűk használatánál tértem csak el ettől az elvtől. Amint az alábbiakból látni fogjuk, Rákóczi nem válaszol minden kérdésre, illetve néhol összevonja válaszait. Francia titkárának másolata a nyelvi hibákat kiküszöböli, világosabbá teszi a néhol zavaros mondatokat s újabb adatokkal bővíti ki a válaszokat. Ott, ahol értelmi eltérés van a két szöveg között, lábjegyzetben közlöm a másolati szöveget is. Meg kell jegyez-
nem, hogy a másolatban nem szerepel az eredeti fogalmazvány utolsó bekezdése, Rákóczi erősen egyéni hangú összefoglalása. Általában a másolat szigorúban ragaszkodik a diplomáciai levelezésben szokásos hangnemhez, mint a fejedelem fogalmazványa. E másolatnak egy példánya jutott el Párizsba is.

Reponce sur les Memoires communiqúees

1. Scavoir la situation de l'esprit de ses generaux.

— L'on peut estre assurée que la situation des esprits des generaux est tel que l'estat present du Royaume souhaite porté mesme alla continuation de la guerre, mais en partie assez douteux sur l'évenement et l'heureux reussit de la guerre sans quelque secour estranger, faut duquel, il souhaiteroit plus tost une paix mediocre.

2. Si les estats de Hongrie et de Transilvanie sont resolut a continuer la guerre, quelles mesures ils prennent pour cet effet?

— Depuis la negociation de Schemnits, qu'il a entierement decouvert le dessein des Imperiaux, les etats d'Hongrie, consistant de la basse noblesse, outre le Soldat et le Peuple, paroît assez porté alla continuation de la guerre, principalement les protestans, mais l'estat ecclesiastique, quasi generalement porté pour l'Empereur, souhaite uniquement la paix avec quelque partie de la noblesse du premier rang, quoique assez mediocre, en sorte qu'elle ne sera pas en estat de nuir les autres. Pour celle de la Transylvanie, je la trouve entiere-
ment souhaiter la paix.

1. Meg kell tudni, mi tábornokainak a felfogása.

— Biztosíthatom, hogy a tábornokok felfogása az, hogy az ország jelenlegi helyzete a háború folytatását kívánja meg, de részben kételkednek a háború kimenetelében és jó sikerében valamiféle külföldi segítség nélkül. Ennek elmaradása esetén inkább a középszerű békét kívánják.

2. A magyarországi és erdélyi rendek készek-e a háború folytatására, milyen intézkedéseket tesznek ennek érdekében?

— A selmeci tárgyalások óta, amelyek teljesen felfedték a császáriak szándékait, a kismenességből álló magyarországi rendek — éppúgy mint a katonák és a nép — hajlamosnak mutatkoznak a háború folytatására, különösképpen a protestánsok. Az egyházi rend azonban, amely majdnem teljes egészében a császárhoz húz, kizárólag a békét kívánja, s vele együtt a főrangú nemesség egy része, bár ez elég kis számú, úgyhogy a többieknek nem tud ártani. Ami az erdélyi nemességet illeti, úgy látom, hogy az teljes egészében a békét kívánja.

3. Ce que le pays peut fournir au Prince pour la continuation de la guerre?⁵

— Le pais estant fort enervé et l'argent d'une rareté extreme dans le pais, je n'ay jamais voulu faire des impots pour leurs imprimer par cette douceur un idée de la liberté, de la manier qu'outre les revenues de la Couronne qui sont de mines, des doan, de biens fiscaux et du sel, le pais ne fourni que ce qu'il est necessair pour l'alimentation des troupes et du fourage autant qu'il est necessair pour les armées en campagne, la plupart des magasins des places importantes estant garnies de blé acheté par les commissair provinciaux de la Caisse du Royaume.

4. Ce que Son Altesse Sérénissime peut entretenir de cavalerie armée et soldoyée?

— Comme le monoy de cuivre est introduit dans le Royaume, si l'on veut compter sur elle, l'on peut entretenir un nombre des troupes tres grand, puisque les mines fournissoient du cuivre au de la de tout necessitée pour cet effect, mais de peur que sa trop grande quantité ne fasse murmurer avec le temps les estats et il ne ruin le commerce, l'on va avec autant de menagement que l'on peut. J'ay sur pie⁶ 32 regiments de cavallerie payé, sans les troupes de comitats qui consistoient de gentilshoms du Royaume, qui sont obligé de servir sans solds, outre les troupes de Transylvanie qui consistoient

⁵ A másolatban a válasz így hangzik :

«Le pays ayant esté entierement ruiné et enervé tant par les Hongrois que par les Allemans et l'argent d'une rareté extreme dans le pays, je n'ay jugé a propos d'establir des impots pour leur imprimer par cette douceur une idée de la liberté. Les revenus du Royaume ne consistant qu'en douanes, mines, biens fiscaux et sels, qui ne font pas qu'a peu prez 600 000 par an, le pays ne fournit que ce qui est necessaire pour la subsistance des troupes et des fourages, autant qu'il en fault pour les armées, la plus part des magasins des places importantes estant munies de grains achetez par les commissaires provinciaux de la Caisse du Royaume.»

⁶ A másolatban :

«J'ay sur pied 32 regiments de cavalerie qui font en tout 20 200 de chacun payez, sans les troupes des comites qui consistent en gentilshommes du Royaume et qui sont obligez de servir sans solde, outre les troupes de Transylvanie composées de douze regimens qui peuvent monter a 4400 chacun, sans les troupes des comitez qui peuvent faire 4000. Toutes ces troupes sont actuellement payées, mais comme generalement elles ne sont point armées, il seroit a desirer.»

3. Mit tud nyújtani az ország a fejedelemnek a háború folytatásához?

— Miután az ország nagyon legyengült és a pénz rendkívül ritka, sohasem akartam adót kivetni, hogy ezzel a kedvezéssel bevéssem a lelkekbe a szabadság eszméjét. Így a korona-jövedelmeken kívül, amelyek a bányákból, a vámokból, fiskális javakból és a sóból származnak, az ország csak annyit tud nyújtani, amennyi szükséges a csapatok élelmezésére és a takarmányozásra, annyit, amennyi a hadjáratban résztvevő hadaknak kell. A legfontosabb megerősített helyek tárházai tele vannak gabonával, melyet a kerületi kommisszáriusok vásároltak az ország kasszájából.

4. Öfensége mekkora felfegyverzett és fizetett lovas hadat tud tartani?

— Minthogy a rézpénzt az országba bevezettük, ha ezzel számolni akarunk, igen nagy számú hadat lehet tartani, hiszen a bányák e célra szükségetlen felül is termelnek, azonban attól tartva, hogy egy idő múlva a túl nagy pénzmennyiség a rendek zúgolódását ki ne váltsa és a kereskedelmet is tönkre ne tegye, olyan óvatosan járunk el, amennyire csak tudunk. Lábon áll 32 ezred fizetett lovas had, a vármegyék csapatain kívül, amelyek az ország nemeseiből állnak, akik kötelesek zsold nélkül szolgálni, és az erdélyi hadakon kívül, amelyek 12 ezredből állanak. A vármegyék hadait nem számítva, jelenleg minden had zsoldot kap, de olyan rosszul vannak felfegyverezve, hogy nincs egyetlen olyan ezred sem, amely megfelelően lenne felszerelve.

en 12 regimens, sans les troupes de Comitats toutes les troupes sont actuellement payée, mais si mal armée qu'il n'y a pas un seul en tel estat a regard des armes comm il faudroit.

5. Ce que sa dite Altesse peut aussi entretenir d'infanterie bien armée et soldoyée?⁷

— L'infanterie soldojé en Hongrie et Transylvanie, sans les gvarnisons, consiste en 13 regimens, outre cels que les comitats fournissent et pajent, qui peut monter a 15 mille homs, sans le trop charger et en quoi l'on travail actuellement, mais asez mal armées.

6. Combien la Transilvanie luy fournit de troupes et de moyens pour continuer la guerre?

— La Transylvanie fourni en tout jusqu'a 16 mille homs tant infanterie que cavallerie, en le faisant subsister tous generalement.

7. Combien de canons au dessus de 12 livres de boulet et au dessous?

— Des canons au dessus de 12 l'on aura de la peine de trouver 40, pour au dessous, l'on en trouve plus que souffisentes pour garnir toutes les places et mesme de mener en campagne a proportion des troupes specifié.

8. Combien de boulets a l'usage de ses canons?

— L'on a trouvé dans toutes les places unne quantité souffisent de boulets de tout sort.

9. Combien de milliers de poudre peuvent estre tirés des places de Son Altesse sans les trop dégarnir?

— Comme les places estoient generalement degarni de poudre, l'on ne peut rien tirer sans leur fair grand prejudice, et mesme, il i an a pas quasi un qu'il soit souffisamment pourvuüe.

10. Combien de mortiers, de bombes et de grenades?

— Des mortiers l'on a dans toutes les places, petits et grands, jusqu'a

⁷ A másolatban:

«L'Infanterie soldoyée en Hongrie et en Transilvanie, sans les garnisons, consistent en 13 regimens de 3 a 800 hommes chacun, outre celle que les comites fournissent et payent, qui peuvent monter a 14 000 hommes sans les trop charger; on travaille actuellement a les mettre sur pied, mais elles ne sauroient estre que tres mal armées.»

5. Öfensége mekkora jól felfegyverzett és fizetett gyalog hadat tud tartani?

— A zsoldos gyalogság Magyarországon és Erdélyben 13 ezredből áll — helyőrségeken kívül. Ezenfelül vannak azok, amelyeket a vármegyék adnak és fizetnek, s ezek száma elérheti a 15 000 főt anélkül, hogy túlzottan megterhelniük őket, s jelenleg ezen dolgozunk; elég rosszul vannak felfegyverezve.

6. Erdély milyen hadat és eszközöket nyújt a fejedelemnek a háború folytatásához?

— Erdély összesen 16 ezer embert szolgáltat, gyalogos és lovas hadakban, s ezek eltartásáról általában gondoskodik.

7. Hány 12 fontosnál nagyobb és kisebb ágyú van?

— Nehéz lenne negyvennél több 12-fontos ágyút találni, de ennél kisebbet a szükségesnél többet is lehet találni az összes várak ellátására és még a hadjáratra is, a szakképzett csapatok arányát tekintve.

8. Mennyi golyó van az ágyúkhoz?

— Minden egyes várban különböző féle golyót találtak megfelelő mennyiségben.

9. Hány ezer font puskaport tud elvonni Öfensége a várakból anélkül, hogy túlságosan meggyengítené azokat?

— Miután nagyon kevés puska volt a várakban, nem lehet semmit se elvonni anélkül, hogy kárt ne okoznának nekik, sőt, talán egy olyan vár sincs, amely megfelelően el volna látva.

10. Hány mozsárágyú, bomba és gránát van?

— A várakban mintegy 40 kicsi és nagy mozsárágyú van, de a kassai és beszterce-

40, mais les fonderies de Cassau et Neisol fourniront autant que l'on veut ayant assez de matériaux, aussi bien pour les bombes; des grenades il y en a dans des forteresses en quantité.

11. Combien d'outils a remuer la terre?

— Les forges, étant en abondance dans le Royaume, fournissent des outils suffisantes.

12. S'il y a des pontons et de quoi en faire?

(Erre a kérdésre Rákóczi nem válaszolt.)

13. Si l'on travaille dans quelque fonderie pour fabriquer des mortiers ou canons et dans quelques forges pour faire des bombes, boulets et grenades?⁸

— L'on travaille avant la prise de Cassau dans la fonderie de Neisol ou j'ai fait fondre 9 a 10 mortiers et elle me pouvoit fournir quasi 100 bombe par semaine. Les boulets et grenades l'on a tiré des places sans les incommoder, mais presentement l'on travail a le retablissement de celle de Cassau ou l'on pourra fondre de gros canon.

14. S'il y a en Hongrie ou Transilvanie des moulins a poudre, si l'on en fait actuellement et combien?

— Il y en a en Hongrie 10 moulins a poudre et l'on i travail autant que l'abondance du salpêtre permet, mais comme, faut des connoisseurs, les salpêtreries ne sont pas trop bien établi, il fournissoient un quantité assez mediocre, l'on cherche cependant toutes les moyens de le retablir.

15. Si l'on peut trouver des fusils en Hongrie pour armer les troupes?

— Comme il y en a tres peu d'ouvriers dans le pais, depuis que j'en fais la guerre a peine l'on a pu tirer 4 mille armes a feux de leur travail.

16. S'il y a des arsenaux en quelques villes de Hongrie ou l'on fasse des affusts de canons et demortiers, si l'on y travaille et s'il y en a de rechange

⁸ A másolatban a válasz hiányzik.

bányai öntödék annyit tudnak szolgáltatni, amennyi szükséges, miután elegendő anyaguk van, éppúgy, mint a bombák számára; gránát az erősségekben nagy mennyiségben található.

11. Mennyi szerszám van a föld megmozgatására?

— Mivel bőségben vannak az országban vashámorok, elegendő szerszámot adnak.

12. Vannak-e pontonok és van-e miből csinálni azokat?

13. Dolgoznak-e valamilyen öntödében mozsárgyűk és ágyúk gyártásán és hámorokban, ahol bombákat, golyókat és gránátokat készítenek?

— Kassa elfoglalása előtt a beszercebányai öntödében dolgoztak, ahol önttettem 9–10 mozsárgyűt és amely mintegy 100 bombát adott hetente. A golyókat és a gránátokat a várakból vonták el anélkül, hogy nehézséget okoztak volna ezeknek. Most azonban a kassai öntöde helyreállításán dolgoznak, ahol nagy ágyúkat is önthetnek majd.

14. Van-e Magyarországon vagy Erdélyben puskaapor-malom, gyártanak-e ott most puskaport és mennyit?

— Magyarországon 10 puskaapor-malom van, ahol annyit dolgoznak, amennyit a salétrom bősége megenged, de miután kevés hozzáértő lévén, a salétromfőzők nincsenek elég jó állapotban, elég kis mennyiséget szolgáltatnak. Minden eszközzel azon vannak azonban, hogy helyreállítsák azokat.

15. Van-e puska Magyarországon a hadak felfegyverzésére?

— Miután kevés munkás van az országban, amióta a háborút megkezdtem, alig tudtam 4000 puskát kapni az ő munkájukból.

16. Van-e Magyarország valamely városában arzenál, ahol ágyú- és mozsárgyű

avec les armes necessaires au service des batteries, des chariots a porter canons et autres équipages d'artilleries?⁹

— Des arsenaux l'on trouve quasi dans toutes les places, mais si mal guarnies qu'il n'i a quasi pas des places qui n'ay besoin des affuts et armes des pieces. L'on travail selon la quantité des ouvriers qui ne sont pas en grand nombre pour l'equipage d'artillerie, l'on n'a pas eu asez de frais pour retablir comm il faut et mesme c'este de la que les sieges des places estoit beaucoup retardé, mais pour celle de la campagne prochaine l'on travail dans les villes de montagne, a Leicsovie et Cassau, pourveut que M. de Bonac fournisse le 300 chevaux avec leurs harnois, seloncs qu'il a este prie, puis que celles du pais sont trop foibles.

17. Ce que le Prince peut entreprendre la campagne prochaine?

— Si l'ennemi passe le Danube a cause de la diversion du General Karoli, l'on entreprendra le siege de Trencsin et l'on fera agir la cavallerie en Moravie et par la suite attaquer Presbourg qui se trouve entierement degarnie des troupes et vivres, laissant sans difficulté en arier Leopoldstadt, ou la garnison ne passe pas 200 homs presentement. Mais s'il agit de cet costé, l'on tachera de se maintenir et de ruiner son armée par les fatigues continuels, laissant agir le General Karoli en Autriche et dans la Croatie.

18. Si Son Altesse a de l'infanterie pour attaquer des places?

— Les gvarnisons de toutes les places de l'ennemis estants tres foibles, comm l'on n'a aucun crainte de sorties, toute l'infanterie est bonne pour les attaquer, estant d'allieurs fort accoutumé alla fatigue, en sort que cels qu'ils entroient unne fois la tranchée ne souhaitoient jamais d'estre releve

⁹ A másolatban a válasz:

«Tout les affuts qu'on a trouvez dans les places pour les canons ou les mortiers sont presque tous hors d'estat de service, mais je fais travailler partout ou il y a des ouvriers capables d'en faire pour les retablir ou en faire de nouveaux; et c'est ce qui est cause qu'on n'a pas pris Leopoldstatt, par ce qu'on n'a pas peu y voiturer le canon a temps; et j'espere en avoir suffisamment pour le commencement de la campagne, pourveu que Monsieur de Bonac fournisse les 300 chevaux avec leurs harnois, ceux du pays estant trop foibles, et luy ayant laissé les moyens de faire cette emplette.»

talpat készítenek, dolgoznak-e ott és vannak-e tartalékalkatrészek az ütegek számára, a szükséges fegyverekkel, szekerek az ágyúk szállítására és más tüzérségi felszerelés?

— Arzenál majdnem minden várban van, de olyan rosszul vannak ellátva, hogy alig van vár, ahol ne volna szükség ágyútalpakra és ágyú-felszerelésre. A munkások mennyiségének az arányában dolgoznak, akik nincsenek nagy számban tüzérségi felszereléshez; nem volt elég költség sem, hogy megfelelően helyrehozzák azokat és éppen ezért kellett késleltetni a várak ostromát. De a következő hadjáratra már dolgoznak a bányavárosokban, Lőcsén és Kassán, feltéve, hogy Bonac úr — kéresemnek megfelelően — szállítja a 300 lovat a lőszerszámmal együtt, mert a hazai lovak túl gyengék.

17. Mit tehet a fejedelem a következő hadjáratban?

— Ha az ellenség átkel a Dunán Károlyi tábornok elterelő hadművelete miatt, neki fogunk Trencsén ostromának és a lovasság Morvaországban fog működni, és azután megtámadjuk Pozsonyt, amely teljesen csapatok és élelem nélkül áll, hátunk mögött hagyva Lipótvárat, ahol a helyőrség jelenleg nem haladja meg a 200 főt. De ha ezen a részen (ti. a Felvidéken) fog működni, igyekezni fogunk tartani magunkat és tönkretenni hadseregét állandó kifárasztással, Károlyi tábornokot pedig Ausztriában és Horvátországban hagyjuk működni.

18. Van-e Offenségének gyalogsága a várak megtámadására?

— Minthogy az ellenség minden várának helyőrsége nagyon gyenge s a kitörések-től nem kell tartani, az egész gyalogság alkalmas a várak megtámadására, különösképpen azért is, mert hozzászokott a fardalmakhoz olyannyira, hogy ha egyszer megkezdtek az árokharcot, sohasem kívánják felváltásukat az ostrom végéig, amit az eddigi támadásoknál mindig tapasztaltunk.

jusqu'alla fein de siege, ce que l'on a vue dans toutes les attaques jusqu'a present.

19. Suposé une augmentation de subsides, si sa dite Altesse Sérénissime trouvera des troupes et des munitions en payant et de quel endroit elle les pourra tirer?

— En cas d'augmentation des soubides, l'on peut avoir de Pologne de l'infanterie par l'aide du Roy Stanislas, qui ne demand pas mieu que de cultiver mon amitié, mais si mesme cela manqueroit, l'on aura asez d'avantage en pouvant remonter com il faut cels qui l'on a de Moldavie et Valachie, de les habilier de la Silésie, pour les munitions de poudre, l'on tirera de Prince de Valachie a force d'argent.

20. Si Son Altesse Sérénissime espere se pouvoir rendre bientost Maistre de la Transylvanie?¹⁰

— Il est vray que quasi tout le plat pais de la Transylvanie m'appartien et les Allemans ne possedoient que les villes de Brasso, Szeben ou Hermanstadt, Megyes, avec les forteresses de Deva, Fogaras et Szamos Ujvár, desquelles l'on trouvera bien de moyen de le fair denicher, de le monent que les troupes de cette nation seront un peu mises en ordre, en quoi le General Forgacs travail avec beaucoup d'assiduité. Cette campagne me fait esperer la reduction de Medgyes, Brasso, celle de Deva estant reduit aux abois par le blocus, la difficulté cependant restera toujours d'aquerir Hermanstadt qui l'on tachera d'estrettement bloquer pendent l'hyver prochain et bombarder par la suite; il est vray que si l'on auroit de soms considerables, l'on trouveroit des moyens de fomentor quelque tactique au dedans contre le General Rabutin qu'il est tres odieu.

21. Ce que Son Altesse Sérénissime croit pouvoir faire pour que le Grand Varadin, Segedin et Arad ne demeurent pas longtemps aux ennemis?

¹⁰ A másolathban :

«Le General Forgatz m'assure de reduire toutes les places de la Transylvanie la campagne prochaine excepté Armstat que l'on bombardera, ce qui obligera peut estre les habitans, qui sont en grand nombre, de se revolter contre le general Rabutin qu'il s'est rendu fort odieux par les incendies et cruantez qu'il a exercez dans le pays, et si l'on avoit de l'argent a y rependre, le Prince espere qu'il en viendrait bientost a bout.»

19. Feltéve, hogy a segélypénzt emelik, Offensége talál-e csapatokat és honnan fogja szerezni azokat?

— A segélypénzek felemelése esetén Lengyelországból Szaniszló király segítségével — aki szívesen ápolja a velem való barátságot — lehet gyalogságot kapni, de ha ez nem is történne meg, elég nagy előnyhöz lehetne jutni azzal is, ha megfelelő módon lóra ültetjük azokat, akik vannak, Moldvából és Havasalföldről, ha felruháznánk őket Sziléziából. Puskaport pénzért lehetne kapni a havasalföldi vajdától.

20. Vajon Offensége reméli-e, hogy rövidesen Erdély ura lehet?

— Valójában majdnem az egész erdélyi síkfold hozzám tartozik és a németek csak Brassó, Szeben vagy Hermanstadt, Medgyes városát bírják Déva, Fogaras és Szamos-újvár várakkal, de módot találunk arra, hogy ezekből kiűzzük őket, mielőtt a nemzet hadait kissé rendbe szedjük, amin Forgács tábornok nagyon szorgalmasan munkálkodik. Ebben a hadjáratban remélem, elfoglalhatom Medgyest, Brassót; Déva vára kétségbeejtő helyzetben van a blokáda miatt; még mindig fennáll azonban Szeben megszerzésének a nehézsége, amelyet a jövő télen igyekeznünk szorosan körülzárni és azután bombázni. Igaz viszont, hogy ha jelentős összegekkel rendelkeznénk, módot találhatnánk arra, hogy belülről valamilyen taktikát támasszunk Rabutin tábornok ellen, aki ott gyűlöletessé tette magát.

21. Offensége mit gondol tenni annak érdekében, hogy Nagyvárad, Szeged és Arad ne maradjanak az ellenség kezén?

— Toutes les lettres intercepte et prisonniers, ils en conviennent que la place de Grand Varadein souffre la disette du bois vein de la par de freche (?) et qu'elle n'a du pain que pour deux moys, en sort que l'on peut esperer pour cet temps la. Ce qui concerne Arad et Seguedein, la reduction de cet dernier me seroit d'un grand consequence a cause du passage, mais pour du rest, depuis la ville brulé, le commandent observe unne neutralité exacte sans qu'il me nui beaucoup, sa force est tres mediocre et lorsqu'on auroit de la poudre souffisent, un detachements seul pouroit le reduir aussi bien qu'Arad, sans la consideration que ces places estant si proche de Turques, il est craindre qu'en les reprenant les Allemans, l'on ne donne de sujet au Turques de le demander.

22. Si le Sérénissime Prince croit pouvoir réduire les susdites places et par quel moien?

(Rákóczi előbbi válaszában már felelt erre a kérdésre.)

23. Si Son Altesse Sérénissime est resolute d'envoyer des ministres a la Porte?

— J'ay resolu d'envoyer alla Porte pour contenter les etats d'Hongrie et Transylvanie lesquelles ne manquoient pas d'un soubcon secret de mauvais intention de la Port et, pour leur fair voir que cet ombrage est tres imaginair, je demanderay la permission de la levée et si l'on l'obtien, l'on tirera des Arnauts de la melieur infanterie que l'on scauroit souhaiter.

Voila 'les forces a peu pres d'Hongrie lesquelles, j'avoue, ils seroient plus que souffisentes de fair tout ce que l'on peut souhaiter s'ils estoit reglée ; mais la douceur que l'on dois meler avec la rigueur, les observations des loix, l'humeur trop vive de la nation melé d'inconstence, le peu de temps que l'on a, faisant unne campagne continuel depuis les commencement de la guerre, le peu d'experience de la nation ne laissoient pas fair avec tant de precipitation que la necessité souhaiteroit ; il faut considerer cet nation si endormie depuis le joug de la Maison d'Autriche que son noble courage qui regnoit autrefois

— Az összes elfogott levelek és a foglyok bizonyítják, hogy Nagyvárad szükségben (?) szenved és hogy csak két hónapra van kenyere, úgyhogy erre az időre reménykedni lehet. Ami Aradot és Szegedet illeti, az utóbbi elfoglalása nagy jelentőségű volna az átjárás miatt, egyebekben azonban a város leégése óta a parancsnok szigorú semlegességet tart s nem sokat árt nekem, ereje csekély és ha elegendő puskapor lenne, egy kisebb csapat is el tudná foglalni éppúgy, mint Aradot, ha nem vennénk azt figyelembe, hogy ezek a várak nagyon közel vannak a törökökhöz és attól lehet tartani, hogy ha elfoglaljuk a németektől, okot szolgáltatunk arra, hogy a törökök kérjék azokat.

22. A Fenséges Fejedelem reméli-e a fenti várak elfoglalását és milyen eszközzel?

23. Öfensége kész-e követeket küldeni a Portára?

— Elhatároztam, hogy küldök a Portára, hogy a magyarországi és erdélyi rendeket kielégítsem, akikben titkos gyanú él a Porta rossz szándékaival szemben és hogy bebizonyítsam nekik, hogy ez a gyanú alaptalan, hadgyűjtésre kértem engedélyt és ha ezt megkapjuk, arnótokat fogadunk, akik a legjobb gyalogságot adják, amit csak kívánni lehet.

Íme ezek a magyarországi erők, amelyek — bevallom — nagyon is elégségesek lennének, hogy bármit csinálhassunk velük, amit kívánunk, ha rendezettek volnának ; de az enyhe bánásmód, amelyet szigorral kell vegyíteni, a törvények tiszteletben tartása, a nemzet túl heves természete, amely állhatatlansággal párosul, a kevés idő, amely rendelkezésre áll, hiszen a háború kezdete óta állandóan hadat viselünk, a nemzet kevés tapasztalata — nem tették lehetővé ennek a véghezvitelét olyan gyorsasággal, mint amilyet a szükség megkívánna ; úgy kell tekinteni, hogy ez a nemzet annyira elszunnyadt az ausztriai ház uralma alatt, hogy a nemes bátorság, amely egykor a magyarok szívében

dans le coeur des Hongrois est degenerée dans une ignarie si grand que l'on ne scauroit asez plaindre ; la maniere qu'il faut du temps d'introduir l'ordre ou il n'a jamais estée : l'on y travail insensiblement, mais parmis les officiers generaux mesme il y an a que tres peu qui scachoit en quoi qu'il consiste, et puisque tout la nation paroît asez jalouse de commandement des etranger, il n'y a que le temps qui puisse le remedier ces inconvenians.

KÖPECZI BÉLA

uralkodott, oly nagy tudatlansággá züllött, amit nem lehet eléggé sajnálni ; úgyhogy időre van szükség ahhoz, hogy rendet vezessenek be oda, ahol az sohasem volt ; fokozatosan munkálkodunk ezen, de a főtisztek között is kevés van, aki tudja miből áll ez, s miután a nemzet elég féltékenyen nézi az idegenek parancsnoklását, ezeken a nehézségeken csak az idő tud segíteni.

VITA AZ ELLENFORRADALMI KORSZAK GAZDASÁGTÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

Történet- és gazdaságtörténetírásunk egyik fehér foltja még a felszabadulást közvetlenül megelőző ellenforradalmi korszak negyedszázados története. Ennek feltárására — néhány, elsősorban a gazdasági válsággal foglalkozó munkától eltekintve — eddig még csak kezdeti lépések történtek. Ez a feladat pedig rendkívül lényeges, hiszen a kapitalizmus magyarországi történetének egyik fontos, különösen politikai, de gazdasági szempontból is döntő szakaszáról van szó, amely a szocialista építés megindulását közvetlenül megelőzte, s így sok tekintetben hatást gyakorolt a felszabadulás utáni fejlődés menetére is. Éppen ezért fontos a korszak vizsgálatához történő minden hozzájárulás.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti tanszéke, amely így alig pár évvel ezelőtt kezdte meg a magyar imperializmus korszakának oktatását, az elmúlt év őszére ezen a téren is újabb eredményt ért el; elkészítette a Tanácsköztársaság és az ellenforradalmi korszak — egyelőre — hét előadásra méretezett, mintegy 200 jegyzetoldal terjedelmű anyagát és megkezdte ennek oktatását is. Ily módon, ha természetesen a feldolgozás első formájában — ami a következő években még több javítást, kiegészítést igényel majd —, de már történelmünk 1945-ben történt sorsdöntő nagy fordulatáig, a Szovjetunió hozta felszabadulásig, számottevő lépés történt a magyar gazdaságtörténet marxista feldolgozása és oktatása terén.

A problémák fontossága következtében érdeklődésre tarthat számot az ellenforradalmi korszakról tartott néhány előadás tervezetének vitája, ami a gazdaságtörténeti tanszéken Pach Zsigmond Pál tanszékvezető egyetemi tanár vezetésével, a tanszék tagjainak, valamint a Történettudományi Intézet néhány munkatársának részvételével folyt le az előadások, illetve a kiadott jegyzet anyagának előkészítéseként. E beszámoló keretében négy előadástervezet vitáját ismertetjük, melyek több fontos problémát vetettek fel. Ez a négy vita Reményi Lajosnak az 1920-as évek gyáriparáról, Sándor Pálnak ugyanez időszak mezőgazdaságáról szóló előadástervezetét, Berend Iván—Ránki Györgynek az 1930-as évek gyáriparáról szóló munkáját, amelynek lerövidített formája képezte a megfelelő előadás, illetve jegyzet anyagát, Szuhay Miklósnak az 1930-as évek mezőgazdaságát tárgyaló előadástervezetét ölelte fel.

Reményi Lajos előadástervezete — amely az első vita anyagát képezte — a huszas évek iparfejlődését, mindenekelőtt a magyar ipar szerkezetében a területváltozások okozta eltolódások vizsgálatával kezdte. Az előadástervezet első fejezete vázolta, hogy a trianoni békeszerződés következtében az ország területében, népességében milyen változások történtek és rámutatott, hogy a területváltozások megnövelték az ipar, a gyáripár súlyát, hiszen míg a háború előtti terület 32,2%-a, a lakosság 42%-a maradt az új területen, addig a gyáraknak, ipari munkásoknak, az iparban alkalmazott gépeknek mintegy fele, a termelési értéknek pedig több mint 55%-a esett erre a területre. A területváltozás sok tekintetben új feltételeket teremtett az iparfejlődés számára, mivel a nemzetiségi területek az ipar fontos nyersanyagbázisát és egyben felvevőpiacát jelentették, elvesztésük pedig az iparfejlődést az addigitól eltérő irányba szorította. A területváltozás szerkezeti eltolódásokat okozott azért is, mivel az egyes iparágak veszteségei más és más méretűek voltak, így az ipar szerkezetét módosította, hogy az átlagos 55%-os termelési értékkel szemben a gépgyártásban 90, villamos energiatermelésnél 60% maradt az országban, a papír-, faiparnál viszont csak 22, a textiliparnál 44%.

Az előadástervezet következő fejezete az iparfejlődés egyéb döntő körülményivel foglalkozik; mindenekelőtt a magyar ipar függetlenségének kérdésével a huszas években. Ezen belül elemzi az árukapcsolatok alakulását, a közös vámterület megszűntének következményeit. Mindenekelőtt az önálló vámterület és vámtarifa kialakulását teszi vizsgálat tárgyává. 1920 és 1924 között e tekintetben teljes zűrzavar uralkodott.

Bár az 1907-es vámtarifa volt érvényben; az infláció, áruhiány stb. közepette a kormány a háborús behozatali és kiviteli tilalmak rendszerét tartotta fenn. Az új vámtarifa azután 1925 januárjától lépett érvénybe. Az új vámtörvény súlyos harcok közepette született meg; a magyar uralkodó osztályok egyes csoportjainak érdekei ütköztek e tekintetben. A fináncotke és nagybirtok összezsugorodásából végül is a fináncotke került ki győztesen és a magas belső iparcikk árszínvonalat biztosító vámtarifa valósult meg. Ez sértette a nagybirtok érdekeit. Másrészt azonban a vámtarifa létrehozását a belső érdekharcon túl a külföldi érdekek érvényesülése is befolyásolta. A nyugati imperialisták az önálló magyar nehézipar létrejöttének megakadályozására befolyást gyakoroltak a vámok kialakítására. — A Népszövetség „ajánlása” világosan tükrözi ezt a törekvést. A vámtarifa ennek megfelelően főként csak a könnyűipart védi magas vámokkal. Az önálló vámtarifa bevezetése változásokra vezetett a külkereskedelmi forgalom szerkezetében. Alapvető változások azonban nem történtek; a kivitel zömét továbbra is a mezőgazdasági termékek exportja, a behozatal túlnyomó részét az ipari késztermékek tették ki. Ezentúl a kivitel 1929-ig állandóan kisebb volt a behozatalnál, így a külkereskedelmi mérleg mindig passzív volt. Új jelenséggént kell azonban kiemelni a nyersanyagbehozatal növekedését. Az önálló vámtarifa ellenére sem szűnt meg — állapítja meg az előadástervezet — az árukapcsolatokon alapuló függőség, ami a készáru-behozatalról egyre inkább a nyersanyagbehozatal területére tolódott át. Ezek után a kereskedelmi forgalom országankénti megoszlását vizsgálja az előadástervezet és megállapítja, hogy továbbra is Ausztria dominál. Mindebből olyan következtetést von le, hogy Magyarország lényegében a világháború előtti időkhoz hasonlóan függőségben volt, még itt volt a „régí gazda”, az osztrák—cseh burzsoázia, — de már megjelent az új. Ennek vizsgálata azután főként a tőkekapcsolatok alakulásán keresztül történt meg. Ezt a tényezőt, mint Magyarország függésének másik döntő mozzanatát emeli ki az előadástervezet. Ezen belül — Magos György munkája alapján — foglalkozik az infláció évei alatti külföldi térnyeréssel a magyar gyáriparban és különösen kiemeli az amerikai tőke szerepét, amely a német—osztrák tőkén keresztül közvetve is hatott a magyar gazdasági életre. A tőkebehatolás azonban különösen a népszövetségi kölcsön felvétele után, a stabilizálás éveiben következik be. Ez az időszak Magyarországnak a nyugati fináncotke alá rendelését jelenti. Részletesen foglalkozik a nagyszámú kölcsönökkel, az ezek törlesztésére, kamataira fordított összegek méreteivel; az utóbbiak olyan méretűvé nőttek, hogy az új kölcsönök főleg a régiak törlesztésére váltak szükségessé! A részvényvagyon is nagymértékben külföldiek kezébe került; az összes magyar részvénytőkének igen jelentős része került külföldi imperialisták ellenőrzése alá.

Az előadástervezet harmadik fejezete az ipar szerkezetének vizsgálatával foglalkozik és ennek során rámutat, hogy a huszas évek első felében az ipar szerkezete állandó hullámzásban volt és 1925-ig nem alakult ki az iparszerkezet új képe; viszont már ekkor is állandó jellegű volt a gépgyártás zuhanása, a textil-termelés emelkedése. Ez azután a stabilizációs időszakban is folytatódott. Ekkorra már világosan kirajzolódott, hogy éppen azoknak az iparágaknak fejlődése torpant meg (élelmezési ipar, nehézipar), amelyek a dualizmus idején leginkább fejlődhettek, s azok az ágak indultak fejlődésnek (könnyűipar), melyek korábban legsúlyosabban voltak akadályozva. Ennek okait vizsgálva az előadástervezet a következőket sorolja fel: a malomipar a Monarchia széles piacára volt méretezve, a piacok elvesztése megbénította a termelést, a nehéziparnál pedig a katonai rendelések hiánya, a nagyobb vasút stb. építések szünetelése, valamint a vámvédelem hiánya fékezte a fejlődést, ill. vetette vissza a termelést. A változásokat értékelve az élelmezési ipar visszaesését, mint az ipar agrárjellege levetkőzése irányában tett lépést pozitívan értékeli, s a nehézipar elmaradásának elmarasztalása után a textilipar fejlődését ismét önmagában pozitív jelenséggént emeli ki. Mindez — mutat rá — természetesen az iparon belüli aránytalanságoknak egy újabb összallításban való felülülását jelentette.

A következő fejezet az 1920—1929 közötti időszak fejlődéstörténetét vizsgálja. Ezen belül először is az ipari termelésnek a huszas évek elején bekövetkezett visszaesését veszi szemügyre. A visszaesés okát a nyersanyag és feldolgozó ipar — területváltozás okozta — elválasztásában, a román megszállás okozta károkból, katonai rendelések elmaradásában jelölte meg. Sorra vette az egyes iparágak termelés-csökkenését. 1921-ben 1913-hoz képest a termelés több mint 51%-kal, a munkaslétszám 38%-kal csökkent. 1921 és 1923 között azután inflációs prosperitás következett be, aminek csúcspontja 1923-ban volt, amikor több száz új gyár keletkezett, a termelés pedig több mint 44%-kal nőtt. Az infláció idején a nagy áruhiány közepette megnőtt a kereslet, az árak felszöktek, az értékesítés nem okozott gondot. E sajátos konjunktúra idején alaptőke emeléseket is könnyűszerrel hajthattak végre, hitelek szerzése sem volt nehéz.

A konjunktúrát segítette elő az elzárkózó politika és külkereskedelmi káosz is, mely ezeket az éveket jellemezte. Az inflációs konjunktúrát 1924-ben azután a stabilizációs (szanálási) válság követte, a stabilizáció véget vetett az egészségtelen inflációs konjunktúrának. A piac az életszínvonal zuhanásszerű visszaesével erősen leszűkült, amit a szanálás még fokozott, mivel ez növekvő adóterheket jelentett, tömeges elbocsátásokat vont maga után. A valóságos kereslet tehát nagyon lecsökkent, a stabilizáció következtében pedig az egészségtelen árukereslet is megcsappant, ami válságos helyzetbe sodorta az ipart. Egy sor inflációs nyereségre alapozott vállalat csődbe jutott. Az előadástervezet azonban kiemeli, hogy tévedés lenne azt hinni, hogy egy újabb válságról van szó. Ez a válság nem a szanálás következménye volt, hanem az 1920–21-es válság megnyilatkozása és kifejlődése volt, amit azonban 1925-ig az inflációval együttjáró egészségtelen konjunktúra ideiglenesen eltakart, s ami a stabilizációval ismét erőteljesen felszínre tört.

1925 és 1929 között azután átmeneti fellendülés következett be a gyáripárban. Ez szoros kapcsolatban állt a világpolitikai és világgazdasági helyzettel, s a stabilizáció, amely a kapitalizmus egész rendszerében ideiglenesen bekövetkezett, a kapitalizmus általános válsága időszakában már nem épült szilárd talajra. A magyarországi stabilizáció legfőbb tényezőit — az általános stabilizáción túl — a sokszázmillió állami beruházások, az 1925-től életbeléptetett protekcionista vámok és a külföldi kölcsönök áradata képezték. Ezek következtében az ipari termelés már 1925-ben elérte a háború előtti színvonalat és ezt a további években jelentősen, 1929-re 50%-kal túlhaladta; ez az 1921-es mélypontot 200%-kal haladta meg. A fejlődés ezekben az években tehát jelentős volt, több új, vagy addig elhanyagolt iparág indult gyorsabb fejlődésnek. Ez a fejlődés azonban nem nyugodott szilárd talajon, hiszen nem szolgálta az ipari függetlenedést, nélkülözte a nehézipar és elsősorban a gépipar megerősödését, aminek következtében egész ipari felépítésünk változatlanul a külföldi tőke függvénye volt. Nem épült szilárd talajra a belső piac elmaradottsága következtében sem. Ebben döntő szerepet játszott a munkásosztály kizsákmányolásának minden korábbit meghaladó mértéke.

Az előadástervezet utolsó fejezete — Incze Miklós munkáját felhasználva — a munkásosztály helyzetével foglalkozott az 1920-as években. Az elmaradottabb tőkés ipar a nemzetiégi munkástömegek fokozottabb kizsákmányolása lehetőségének elvesztését a kizsákmányolás fokozásával igyekezett pótolni. Ennek legfontosabb elemét a munkaidő meghosszabbítása tette ki; a Tanácsköztársaság vívmányait megsemmisítve 1928–29-re a munkásoknak már ismét 40%-a dolgozott 10 órá, vagy még hosszabb munkaidővel. Állandó volt a munkanélküliség, aminek időtartama is mind hosszabbá vált és emellett erősen, a Tanácsköztársaság vérbefojtása után azonnal 50%-kal csökkentették a béreket. Foglalkozik ezek után az előadástervezet az infláció terheivel, az adókkal, valamint a fokozódó elnyomorodás egyéb tényezőivel.

Az előadástervezet vitája során több fontos kérdés merült fel. Így mindenekelőtt azt hiányolták, hogy az iparfejlődés elemzése, a beállott változások értékelése lehetetlen, ha csupán a területváltozásokból indulnak ki és nem vizsgáljuk alaposan meg az *iparfejlődés változott körülményeit*. Ezzel a kérdéssel hozzászólása során főként *Berend Iván* foglalkozott. Véleménye szerint az iparfejlődés új feltételeinek vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy a magyar proletariátus törekvése a hatalom megragadására megüszült és restaurálták a kapitalizmust. Az ellenforradalom győzelme ellenére azonban ez az időszak a kapitalizmusnak már az imperializmuson belül is igen éles ellentmondásokkal teli időszaka volt, a kapitalizmus általános válságának kora. Ez a körülmény ha természetesen nem is tette lehetetlenné a termelőerők fejlődését, de feltétlen ingatagá tette és fékezte azt. A kapitalizmus általános válsága ugyanakkor Magyarországon sajátos körülmények között bontakozott ki. Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt a veszített háborút és annak következményeit kell megemlíteni, melyet még súlyosbított a proletárforradalom leverése, az áruló módon behívott intervenciók csapatainak pusztítása, rablása. Mindez fékezően hatott az iparfejlődésre.

Az ipari fejlődés feltételeinek megváltozásában ezen túlmenően jelentős tényező volt, hogy a kapitalizmus magyarországi fejlődésének dualizmus szabta feltételeiben jelentős változások következtek be. Így mindenekelőtt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a kibontakozó forradalmi hullám nyomásának eredményeként széthullott az Osztrák–Magyar Monarchia. Ez kedvező hatású lehetett volna, hiszen a dualizmus megszűnése egyben Magyarország erős függésének megszűnését is jelentette. Ennek ellenére azonban Magyarország nem vált függetlenné, hanem továbbra is az európai függő országok, adós országok sorába tartozott, melyet a külföldi finanszírozás saját vadászterületének tekintett. Így tehát az ország függetlensége valójában

nem valósulhatott meg. Ugyanakkor azonban — és az iparfejlődés szempontjából ez is döntő jelentőségű, amire az előadástervezet is utal — a dualizmus megszűnése egyben a kapitalizmus fejlődésének korábbi másik sajátos feltétele, a soknemzetiségű állam széthullását eredményezte, ami a magyar finánc-tőke számára a nemzetiségi elnyomás lehetőségének elvesztését jelentette. Ezzel tehát a finánc-tőke számára elveszett a korábban a súlyos kizsákmányolás révén biztosított bő tőkefelhalmozási lehetőség. A tőkés fejlődés e sajátos körülményeinek megváltozása természetesen döntő hatással volt az ipar további fejlődésére is. A kapitalizmus és ezen belül a gyáripar fejlődése számára azonban a korábbiakban még egy igen lényeges körülmény teremtett sajátos feltételeket; a mezőgazdaság tőkés fejlődésének porosz útja, a lényeges feudális maradványok fennmaradása. Ebben a vonatkozásban látszólag nem történt változás; továbbra is fennmaradtak a feudális maradványok. Valójában azonban ezen a téren is volt — mégpedig az iparfejlődés szempontjából előnytelen — változás. A feudális maradványok fejlődést gátló hatása nemcsak fennmaradt, hanem — annak ellenére, hogy az egyik oldalon a nagybirtok politikai súlya gyengült és a finánc-tőke mind fokozottabban vetette alá az államot — a mezőgazdaság fejlődése porosz útjának zsákutcája, a krónikus agrárválság hatása, amely a mezőgazdasági fejlődés megrekedését jelentette, még a korábbinál is kedvezőtlenebb feltételeket teremtett az ipari fejlődés számára.

Mindezek a tényezők a kapitalizmus általános válságát különösen mélyé, súlyossá tették Magyarországon, s különösen kiélezett formában vetették fel a piackérdést, a meglévő termelőkapacitás kihasználásának problémáját stb. Ilyen körülmények között a huszas években végbemenő ipari fejlődés csak igen gyenge lehetett.

Az iparfejlődés ütemének és irányának kérdésével a vita behatóan foglalkozott. *Ránki György* felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy az előadástervezet túlértékeli a huszas években végbemenő iparfejlődést. Ez egy lényeges módszerbeli kérdést is felvet. A fejlődés ütemét ugyanis a munka, a tényleges árakon számított termelési érték alapján vizsgálta, vagyis figyelmen kívül hagyta az árváltozások tényezőjét. Egyes időszakok vizsgálatánál — amikor az árváltozások kismértékűek — ez a módszer helytálló lehet, ebben az időszakban azonban, amikor elég jelentős áremelkedés ment végbe, az eredmény megtevesztő; a valóságos fejlődésnél jóval magasabb. Az előadástervezetben szereplő 50%-kal szemben — a nagykereskedelmi árindekex alapján számítva — csupán 10–12%-os az ipar növekedése 1913-hoz képest. Az ipar fejlődése ezekben az években jelentősen lelassult a háború előtti fejlődés üteméhez viszonyítva. Erre vonatkozóan igen érdekes Molnár Erik „Az agrárkérdésről” c. munkája, amiben rámutat, hogy az ipar 1920 és 1930 között kevesebb embert szívott fel a mezőgazdaságból, mint 1900 és 1910 között. A burzsoá statisztika az ellenkezőjét állítja, mivel az 1920-as állapotnál nem veszi figyelembe, hogy az ipari alkalmazottak létszáma a háború után erősen lecsökkent termelés idején jóval alacsonyabb, mint korábban. A tényleges ipari fejlődést viszont nem lehet 1920-hoz viszonyítani, hanem a háború előtti legmagasabb szinthez. Így tehát nem azt kell vizsgálni, hogy 1920 és 1930 között mennyivel nőtt az ipari alkalmazottak létszáma, hanem azt, hogy — a megfelelő területen — 1910-hez képest mekkora a növekedés 1930-ban. Ez az összehasonlítás már vitathatatlanul bizonyítja a fejlődés jelentős lelassulását. Ugyanakkor azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy habár már a háború előtt is jelentkezett a könnyűipar viszonylag gyorsabb fejlődésének, valamint a nehézipar és méginkább az élelmiszeripar fejlődése lelassulásának tendenciája, akkor mégis általában minden iparág fejlődött. Ezzel szemben a huszas években — igaz, a könnyűipar viszonylag gyorsan fejlődik — de az ipar egyéb területeit már a stagnálás, sőt visszaesés jellemzi. Erre az időszakra tehát már korántsem csak a fejlődés a jellemző, hanem egyes területeken a megrekedés, visszaesés is!

Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban *Berend Iván* ugyancsak arra mutatott rá, hogy a huszas évek második felének ún. prosperitása már nem nevezhető valóságos virágzásnak, mivel nem terjedt ki az ipar egészére, sőt egyes fontos területek termelése visszaesik a háború előttihez képest. Éppen ezért nem lehet egyetérteni az előadástervezet olyan kérdésfelvetésével, ami egy-egy iparág fejlődését önmagában pozitív tényként értékeli. Nem lehet egy-egy iparág fejlődését (pl. textilipar), vagy túldimenzionált iparág visszaesését (élelmiszeripar) pozitívnak mondani az iparszerkezet szempontjából, amikor az egész ipari fejlődés egészségtelen, végtelenül aránytalan módon ment végbe és az ipar döntő területein hanyatlás mutatkozott. Felvetette ezzel kapcsolatban az iparfejlődés irányának problémáját és arra utalt, hogy a huszas évek iparfejlődése a világháború előtti évek iparfejlődésének irányával mutat hasonlóságot; azok az iparágak — könnyűipar — fejlődnek leggyorsabban, melyek már a századforduló után

is a fejlődés élén haladtak, s ott tapasztalható stagnálás vagy visszaesés, ahol korábban is a lelassulás tendenciái érvényesültek. Ezek a jelenségek a huszas években sokkal kiélezettebben mutatkoznak. Ez feltétlenül kapcsolatban van a magyar finánctőke további – különösen háború alatti – megerősödésével, hiszen az iparfejlődésben mutatózó új irány már a XX. század elején is főként ennek következménye volt.

Az iparfejlődés irányának kérdésével kapcsolatban a vita lezárásakor *Pach Zsigmond Pál* egy igen érdekes és fontos szempontot fejtett ki. Az iparfejlődés szempontjából – mutatott rá – a kapitalizmus magyarországi történetében három szakaszt különböztethetünk meg. Az elsőben, amely a kapitalizmus szabadversenyen alapuló szakaszát öleli fel, az iparfejlődés még mindenben a függő helyzethez, vagyis az osztrák nagytőke érdekeihez, valamint – az adott gazdasági, politikai viszonyok közepette – a magyar nagybirtok érdekeihez igazodott. Ennek következtében az iparfejlődés élén az élelmiszeripar haladt, míg a könnyűipar fejlődése igen nagy mértékben elmaradt. A nehézipar viszont a helyzetnek megfelelően ellentmondásosan fejlődött. Az imperializmusra való átmenet idején egyre inkább érvényesül az iparfejlődés objektív törvénye, ami ellentétes az iparfejlődés adott irányával. Ezzel kapcsolatos, hogy a nagybirtok egy része csatlakozik a finánctőkéhez, amelynek megerősödését nem tudja többé megakadályozni és így csatlakozással próbálja a maga részesedését biztosítani. Az osztrák tőke is alkalmazkodik az adott helyzethez; az árukivitel helyét egyre inkább a tőke kivitel foglalja el, ami – a tőke kivitel jellegéből adódóan – hozzájárult a magyar finánctőke megerősödéséhez. Mindennek következtében a fejlődés második szakaszában az imperializmus első világháború előtti időszakában már olyan iparágak is fejlődésnek indulhatnak, melyek korábban szinte teljesen hiányoztak. Ez a második időszak átmeneti helyzetet jelent, ugyanis az itt mutatózó tendenciák majd csak az iparfejlődés harmadik szakaszában, az első világháború után jelentkeznek élesen. Ekkor, 1919 után a finánctőke további megerősödése következik be. Az iparfejlődés pedig új sajátosságot mutat: megfordul a helyzet a kapitalizmus szabadversenyen alapuló korszakához, a XIX. század második feléhez képest. Míg az ország függő helyzete következtében a tőkés iparfejlődés első szakaszában nem fejlődött a textilipar, holott akkor ez lett volna a döntő, hiszen a kapitalista iparfejlődés általános menetére ez jellemző, a nehézipar viszont viszonylag fejlődhetett, addig most az imperializmus, illetve a kapitalizmus általános válsága idején indul meg a textilipari fejlődés – amikor ez már a fejlődés menetében általában nem áll az élén –, a nehézipar fejlődése viszont megállt, holott a kapitalista iparfejlődésben éppen az imperializmusra való átmenet és az imperializmus idején történik változás az iparfejlődés irányában, amennyiben a korábban a textiliparban felhalmozott tőkéket átviszik az ipar egyéb területére, főként a nehéziparba, vagyis a fejlődés élvonalába a nehézipar kerül. Látható tehát, hogy Magyarországon éppen fordított a kép az ipar fejlődési irányát tekintve, mint a fejlődés klasszikus útját járó országokban. Ez főként az ország függő helyzetéből adódik. Ha a XIX. század második felében a textilipar hiánya mutatta leginkább az ország függő helyzetét, akkor most, az ellenforradalmi időszakban az önállóság hiányát éppen a nehézipari fejlődés megrekedése, illetve visszaesése tükrözi. Nem véletlen, hogy éppen a könnyűipari ágakat védik protekcionista vámokkal és a nehézipart nem; ez jól mutatja, hogy a vezető imperialista hatalmak döntő nehézipari érdekeit nem merték sérteni, s csak ott nyújtottak hathatós támogatást, ahol az nem vágott a vezető imperialista hatalmak döntő ipari érdekeinek elevejébe.

A vita egyéb részei több szerkezeti, felépítési stb., valamint számos részletkérdésen túl még két fontosabb problémát vetettek fel. Így elsősorban az ország függő helyzetének kérdését. Ezzel kapcsolatban *Ránki György* azt az álláspontot foglalta el, hogy nem lehet azonos jellegűnek tekinteni – mint ahogy lényegében az előadástervezet teszi – az ország függőségét a dualizmus viszonyai és az ellenforradalmi rendszer idején. Helytelen lenne és a valóságos tények túlzott leegyszerűsítését jelentené, ha az Ausztriával és Csehszlovákiával folytatott kereskedelem jellegéből (iparcikk behozatal, mezőgazdasági termék kivitel) olyan következtetést vonnánk le – minden egyéb tényezőt figyelmen kívül hagyva –, hogy Magyarország a huszas években függőségben volt ezekről az országokról! Nagyon lényeges, hogy a függés problémájánál a gazdasági és politikai tényezőket egyaránt figyelembe vegyünk és mérlegeljük. Két egymással szorosan összefüggő és ugyanakkor ellentétes tendencia érvényesül az imperializmus időszakában; egyrészt kölcsönök stb. formájában növekszik az elmaradott országok függősége a vezető imperialista nagyhatalmaktól. Másrészt viszont ugyanakkor végbemegy az illető elmaradottabb országokon belül – éppen a tőke kivitel következtében – a hazai finánctőke megerősödésének folyamata, amelynek hatására önálló érdekeiket is érvényre kívánják juttatni. Helyes képet mindig csak a két tendencia figyelembe-

vételével és az adott erőviszonyok alapján létrejött helyzet meghatározásával kaphatunk. A függőség kérdésével kapcsolatban más hasonló jellegű megjegyzések során olyan kifogás is elhangzott, hogy az előadástervezet kritikátlanul átveszi Magos György helytelen véleményét az amerikai tőkebehatolás méreteiről és szerepéről, amit azóta a szerző is módosított. Nem lehet továbbá elfogadni a külföldi tőke részvényérdekelt-ségére vonatkozó adatokat sem.

Végül a másik fontosabb probléma: *a békegazdálkodásra való áttérés*. Berend Iván ezt a kérdést mint az 1920-as évek elejének egyik fő kérdését vetette fel, ami hiányzik az előadástervezethől. A békegazdálkodásra való áttérés elméleti problémáinál — Trachtenberg akadémikus egyik idevágó cikkére hivatkozva — kifejtette, hogy ez a tőkések számára megoldhatatlan kérdésorozatokat vet fel. A háború alatt ugyanis a termelés növekedése jelentős. Ez — a kapitalizmus törvényszerűségének megfelelően — előbb-utóbb szükségszerűen meghaladja a fizetőképes kereslet bővülését, de a háború alatt, amikor a termelés legnagyobb részét az állam veszi át, ez az ellentmondás nem mutatkozik meg élesen. Annál nagyobb erővel nyilatkozik viszont meg a háborús gazdálkodásról békegazdálkodásra való áttérés idején, amikor az állami kereslet minimumra csökken. Hogyan lehet a háború alatt megnövelt termelőerőket kihasználni, hogyan alkalmazzák a megnövekedett munkaerő-létszámot, hogyan használják fel a technika legújabb vívmányait? Ezek — a lényegében megoldhatatlan — kérdések merülnek fel a tőkések előtt ebben az időszakban, s ennek számos konkrét megnyilatkozását láthatjuk a huszas évek első felének Magyarországon is. Ilyen szempontból kell figyelemmel kísérni a nehézipar visszahanyatlásának tényeit a békegazdálkodásra való átállás idején. Megbénulnak a nehézipar háborús termeléssel kifejlődött ágai; a hajóépítő, repülőgépgyártó ipar, s egészen kivételes, egyedülálló jelenség az ország egyik legnagyobb vállalatának — s legnagyobb hadigyárának — a Weiss Manfréd Műveknek rendkívül gyors átszervezése a béketermelésre. Végül a békegazdálkodásra való áttérés kérdése szoros összefüggésben áll az inflációval. A tőkések ugyanis — különösen jól látható ez Magyarországon — infláció segítségével oldották meg az átállás nehéz problémáját, s így módon annak minden terhét a munkásosztálynak hárították át.

A magyar mezőgazdaság fejlődésének kérdéseit a huszas évekre Sándor Pál dolgozta ki.

Az előadástervezet első fejezete az agrárválság világméreteken megmutatkozó jelenségeit tárgyalja. Rámutat, hogy a magyar mezőgazdaság első világháború utáni fejlődésére nagymértékben kihatott a nemzetközi agrárviszonyok alakulása: az *agrár-világválság kibontakozása*.

Az első világháború után kibontakozó agrárválság, bár sok tekintetben hasonló vonásokat mutatott, mint a múlt század végének hosszan elhúzódó gabonaválsága, mégsem volt egyszerű megismétlése annak, hanem néhány új és sajátos vonást viselt magán, amely vonások egyaránt a világ gazdaságban végbemenő változásokban, a kapitalizmus általános válságában gyökereztek. E vonások lényegében az újabb agrárválság elmélyülésének, hatóköre kiszélesülésének irányába mutattak.

A második fejezet a válságjelenségek — már 1920-tól — Magyarországon is megfigyelhető jelentkezésével foglalkozik. Az árak — a háború előtti utolsó békeévhez mérve — 1919/20-ban vészesen estek, hogy 1921/24 közt alig javulva és az 1924/28-as átmeneti emelkedés után rohamos süllyedésbe menjenek át. A hazai válság azonban néhány sajátos tényező következtében *súlyosabb változattal* tűnt ki. Esősúlyosító tényezők sorába tartozott a feudális maradványok rendszere, amely e korszakban is sok oldalról ránehezedve a mezőgazdasági termelésre, alacsony szinten tartotta a mezőgazdasági munka termelékenységét s ezáltal a válságperiódusban *fokozottan* érezte negatív hatását. A feudális maradványok alapját az ellenforradalmi rendszer „földreformja” által az új korszakba átmentett *nagybirtokrendszer* képezte, amely szükségképp szűkítette a belső fogyasztópiacot. Másfelől a feudális maradványok a *tulajdonviszonyok* területén alapul szolgáltak ahhoz, hogy a feudális csökevények fennmaradjanak a *mezőgazdasági munkaszervezetben* is. (Részes művelés megmérévedése.)

A csupán szűkkörű és átmenetileg érvényesülő technikai fejlődés, mely a huszas és harmincas évek fordulóján elakad és hanyatlásba fordul, a még szélesen használatos részes művelés feudális eredetű rendszere, a gabonagazdálkodás továbbnövekvő súlya és az állattenyésztés bizonyos fogyása, amely a földek fokozódó kiuzsorázására vezetett: e tényezők szükségképpen a mezőgazdasági munka termelékenységének alacsony fokát eredményezték, amely a termésátlagok alacsony voltában fejeződött ki: mindez súlyosbította az érlelődő agrárválságot Magyarországon.

Fentiek mellett figyelembe kell venni az Osztrák—Magyar Monarchia szét-hullásával összefüggő sajátosságokat is — ezzel foglalkozott az előadástervezet követ-

kező fejezete —, melyek a hazai agrártermelést különösen kedvezőtlen feltételek közé szorították. A Monarchia felbomlásával ugyanis elveszett a Monarchia monopolizált széles terménypiac, ami azt jelentette, hogy a *piackérdés különös élességgel merült fel a magyar mezőgazdaság számára az 1920-as években*. A Monarchia széles, magas vámokkal védett terménypiacának elvesztésével a feudális maradványokkal terhelt, viszonylag elmaradott hazai termelésnek egyszerre a sokkal fejlettebb nyugat-európai és tengerentúli mezőgazdaság nyomasztó versenyével kellett megküzdenie a világ-piacon. Nem véletlen, hogy az adott körülmények között a piacaikat veszített nagybirtokosok részéről feleledtek a régi reakciós agrár-, ill. vámpolitikai programok, amelyek egyik főcélja, az elvesztett osztrák és cseh terménypiac visszaszerzése volt. És ugyanakkor Ausztria, Csehszlovákia és Németország agrárvédővamos politikája komolyan mehezítette a hazai agrárexportot s fokozta a Magyarországon érlelődő agrárválságot.

De a magyar birtokosok a külső piacok megszerzésére irányuló kísérleteik során nemcsak a szomszéd államok agrárvédővámjaival találták szembe magukat, hanem a magyar finánetőke „iparvédelmi” imperialista protekcionista politikájával is. A 20-as években ugyanis egyre inkább érvényre került a magyar finánetőke védővámpolitikája, amellyel a nyugati országok importja előtt számos ipareikk — különösen a könnyűipari termékek — terén igyekezett becsukni a kapukat. A vámpolitika ilyen alakulása ellentétes volt az értékesítés nehézségeivel bajlódó birtokosok érdekeivel, akik — hogy elősegítsék az agrártermények szabad értékesítését — nyugat felé szabad kereskedelmet követeltek. Az ipari védővamos politika ellenben a nyugati terménypiacok megszerzését akadályozta, és ezzel tovább fokozta az értékesítés nehézségeit.

A mezőgazdasági termények *külső* piaci értékesítésének kedvezőtlen alakulásával egyidejűen a *belső* fogyasztó piacok sovány lehetőségeket biztosítottak az agrártermékek felszívására. Magyarország — bizonyos ipari továbbfejlődésc mellett is — agrárország maradt, ahol 1920-ban az összlakosság kb. 55%-a foglalkozott földműveléssel. Az ipari lakosság számaránya a 20-as évek folyamán alig növekedett, miközben az ipari felszívóképessége állandóan csökkenő irányt mutatott, ami a „túlnépesedés” konzerválódására, sőt növekvő arányaira utalt — a kapitalizmus általános válságának korszakában nem véletlenül. Ez a körülmény is kedvezőtlenül befolyásolta az agrártermékek értékesítési feltételeit.

A magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének változott feltételeit vizsgálva végül a huszas években meg kell emlékeznünk arról is, hogy a magyar uralkodó osztályok — a Monarchia felbomlásával — elvesztették a nemzetiségi területüket és ezzel együtt a nemzetiségi tömegek olcsó munkaerejének kiaknázási lehetőségét. Ilyenképpen a Monarchia felbomlásával nemcsak az eddig monopolizált terménypiac, de — a nemzetiségi területek elvesztésével — az extraprofit termelésének ez a forrása is elveszett a birtokosok számára. Ennek fontos jelentősége volt: egyfelől rontotta a válságból való kilábalás feltételeit a birtokosok szempontjából, másfelől és döntően — mivel a birtokosok „kárpótolták” magukat — fokozott kizsákmányolás szakadt a hazai agrárproletariátus vállaira.

Az előadástervezet fölött meginduló vitában *Berend Iván* a dolgozat egész koncepcióját hibásnak tartotta. Az előadástervezet ugyanis történetietlenül, bizonyos mértékig egy előre elkészített mesterséges konstrukcióba kívánja a huszas évek mezőgazdasági fejlődését beleszorítani. Így azután a XIX. századvégi agrárválság második kiadása táruul az előadástervezetből az olvasó szeme elé. A kérdés tárgyalása elvi és módszertani szempontból egyaránt szükségszerűen el kell térjen a XIX. századvégi agrárválság tárgyalásától. Egyrészt ugyan eléggé elfogadott állítás, hogy a huszas évek során világszerte lappangó s krónikus agrárválság volt. Azonban korántsem mondhatjuk, hogy ezt megfelelő tudományos apparátussal bizonyítani is tudjuk. Másrészt, ha el is fogadjuk, hogy a huszas években ténylegesen lappangó agrárválság volt, a kérdés tárgyalása még sem lehet sem elvi, sem módszertani szempontból azonos akár a XIX. századvégi, akár az 1929-33-as agrárválsággal. Ez ugyanis vagy azt jelentené, hogy a lappangó, illetve a nyílt (1929 — 1933) agrárválságot ugyanúgy tárgyalják, ami éppen azt a kérdést szorítaná háttérbe, hogy miért nem ölt az agrárválság nyílt formát, vagy pedig a szabadversenyen alapuló kapitalizmusból az imperializmus korszakába való átmenet idején meglevő agrárválság kereteibe, elvi kérdéseibe igyekeznek a kapitalizmus általános válsága talaján létrejött agrárválságot belekényszeríteni. Világos, hogy mindkettő egyaránt helytelen lenne s ebből következik is a dolgozat mind tartalmi, mind szerkezeti szempontból való átalakításának szükségessége.

Az előadástervezet elhibázott koncepcióját tükrözték azok a fő kérdések, melyek köré a vitában résztvevők hozzászólása kapcsolódott. A hozzászólások ugyanis: 1. egy-

oldalúnak, túlzottan negatívnak találták azt a képet, melyet az előadástervezet a huszas évek mezőgazdaságáról ad, 2. kifogásolták a korszak első periodizációjának teljes hiányát, 3. végül a mezőgazdasági fejlődés sajátos feltételeinek nem elég elmélyült vizsgálatát tették szóvá.

A huszas évek mezőgazdaságáról alkotott egyoldalú, túlzottan negatív kép, mint arra *Pach Zsigmond Pál* rámutatott, részben abból származott, hogy az előadástervezet helytelenül mindenáron az agrárválságban kereste a főmondanivalóját, s nem eléggé törekedett arra, hogy a huszas évek mezőgazdasági fejlődését, a mezőgazdaság s a dolgozó parasztság helyzetének részletes s teljes képét adja.

Szuhay Miklós véleménye szerint az előadástervezet a kapitalizmus általános válságát, illetve annak hatását a tőkés országok gazdasági fejlődésére egyoldalúan, helytelenül értelmezi. Ebből következik, hogy túlzottan lebecsüli az ellenforradalmi korszak gazdasági fejlődését. Teljesen világos pedig, hogy nem lehet a kapitalizmus általános válságát, az ellenforradalmi korszakot úgy tárgyalni, mint amikor már semmi-nemű gazdasági fejlődés nem megy végbe. A kapitalizmus általános válsága egyes szakaszában még viszonylag gyors gazdasági fejlődés lehetséges és az ellenforradalmi korszakban is végbement bizonyos gazdasági fejlődés, habár természetesen rendkívül egyenlőtlenül az ipar egyes ágaiban viszonylag erősebben, a mezőgazdaságban jóval kevésbé. Az is tény, hogy ez a fejlődés jóval elmarad a kapitalizmus korábbi szakaszai gazdasági fejlődésének ütemétől is. Nem szabad azonban elhaladni szó nélkül amellett a fejlődés mellett, mely a huszas évek során a mezőgazdaságban tapasztalható. Ez a fejlődés a következőkből áll: a mezőgazdaság az első világháború alatt erősen lezüllyedt, a huszas évek végén viszont igen sok területen nemcsak elérte a háború előtti színvonalat, hanem néhány helyen túl is haladta azt. Elég itt utalni a természetátlagok bizonyos növekedésére, a műtrágyahasználat emelkedésére — közismert, hogy a huszas évek végén eléri a mezőgazdaság tőkés szakaszában a legmagasabb színvonalat —, a gépi technika fokozottabb felhasználására is utalnak az adatok, ezekben az években 4000 új traktor kerül alkalmazásba. Az előadástervezet szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a hitelszervezet helyzetének alakulását, illetve a huszas évek második felében a hitelviszonyok rendeződését. Ennek következtében ugyanis, miután a korábbi jelzálogterheket az infláció megsemmisítette, a jelzálogkölcsönök összege rohamosan növekedett. Ez ugyan természetesen a mezőgazdaság eladósodását jelenti a bankoknál, a finanszírozásnál, ugyanakkor mégis elősegít bizonyos további kapitalizálódást, technikai fejlődést, a javuló értékesítési viszonyok kihasználását stb.

A hibás koncepcióból ered a *belső periodizáció* hiánya is. Az agrárválság bizonyítása ugyanis sok esetben még az 1929–33-as korszakot is egybeolvasztotta a huszas évekkel. Hiszen éppen a 29–33 közötti időszak adatai bizonyították leginkább az agrárválság jelenségeit. Mikor a vitában résztvevők szükségesnek találták hangsúlyozni, hogy a 29–33 közötti szakaszt teljesen külön kell tárgyalni, a huszas évek belső szakaszait is felvetették. *Reményi Lajos* 1926-al kívánta a huszas évek kettéválasztani, az 1926-ig terjedő szakaszt úgy jellemezve, hogy ekkor még nem tapasztalhatók a válság jelei, 1927 illetve 1928-ban már mutatkoznak ilyen jelek. Ez a szakasz tehát átmenetet képez az 1929–33-as világválsághoz. Ezzel a véleménnyel szemben *Szuhay Miklós* — kinek véleményét a vita többi résztvevője is helyeselte — arra mutatott rá, hogy a huszas évek belső határvonalát 1924-el kell megvonni. 1924 világszerte a kapitalizmus ideiglenes s részleges stabilizációjának kezdete. Nem kétséges, hogy a mezőgazdaság fejlődésének vizsgálata során nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a kérdést, hogy az ideiglenes s részleges stabilizáció hogy hatott a gazdasági életre, s különösképpen a mezőgazdaság fejlődésére. Az előadástervezet is utal az 1924–29-es szakaszban az árak némi javulására, de ennél — *Szuhay Miklós* véleménye szerint — tovább kell menni. Mivel egy általánosabb jellegű javulás tapasztalható, ezt a szakaszt nem válságként, hanem gyenge fellendülésként lehet jellemezni. Az 1927–28-ban tapasztalható kisebb áresés csupán a kiváló termésnek volt a következménye.

Ami a mezőgazdaság fejlődésének feltételeit illeti, az előadástervezet a kérdést részben érinti. Azonban sem a szerkezeti felépítésben, sem a mondanivalóban nem adja meg ennek a kérdésnek kellő jelentőségét. *Pach Zsigmond Pál* hangsúlyozta, hogy természetesen a mezőgazdaság vonatkozásában is elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásából adódó megváltozott feltételek kell a dolgozat kiindulópontját képezzék. Így elsősorban azt kell vizsgálni, hogy milyen hatással volt a mezőgazdaság helyzetére a közös — magas agrárvámokkal védett, monopóliárat biztosító — 50 milliósi piac elvesztése, Ausztria, Csehszlovákia elzárkózása törekvő agrárvédővamos gazdaságpolitikája, s végül a belső piac alakulásának új körülményei. Éppen a megváltozott feltételek bemutatásán keresztül kell szemléltetni a magyar uralkodó osztályok vá-

politikáját. Értékelní kell annak jelentőségét, hogy a 20-as években, mikor a finánc-tőke gazdasági és politikai hegemoniája egyre nyilvánvalóbb, a nagybirtok körében már fel sem merül az agrárvédővámok kialakítására irányuló törekvés, hanem szabadkereskedelmet követelnek. A mezőgazdasági fejlődés feltételei között az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása mellett a feudális maradványok szempontjából szükséges a Nagyatádi-féle földreform részletesebb elemzése, illetve annak bemutatása, hogy a belső piac alakulása, a feudális maradványok további fennmaradása miatt új felvevő-piacok szempontjából nem sokat jelentett.

Ránki György egyetértett azzal, hogy a mezőgazdaság helyzetének vizsgálatánál a megváltozott feltételekből kell kiindulni. Itt mint elsődleges tényezőt a piac kérdését kell megvizsgálni. Ennek jóval nagyobb hangsúlyt kell adni, mint amilyent az előadástervezetben jelenleg kap. Egyrészt itt nemcsak a magyar mezőgazdaság sajátos feltételei, a Monarchia piacának megszűnése érvényesült, hanem ez egybekapcsolódott a világszerte egyre erősebben érvényesülő piackérdéssel, mely a kapitalizmus általános válságának következménye és egyik fő ismérve volt. A kapitalizmus általános törvényszerűsége és a magyar fejlődésben érvényesülő specifikus törvényszerűségek találkozása a piackérdésben jelentkezik s ez — véleménye szerint — megköveteli, hogy a mezőgazdaság fejlődését elsősorban a piacok szempontjából vizsgáljuk. Figyelembe kell venni tehát, hogy a mezőgazdaság szempontjából a piackérdés nálunk súlyosabb volt, ami tükröződött abban is, hogy nem bővülő — habár lassan bővülő — termelés állt szemben stabil piacokkal, hanem stagnáló termelés szűkülő piacokkal. Végso soron a piackérdéshez kapcsolódik a magyar mezőgazdaság porosz utas fejlődésének lelassulása, majd a porosz út szákutcaja is — mely azonban, úgy gondolja, teljes mértékben nem az egész ellenforradalmi korszak, hanem a harmincas évek jellemzője, ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy a mezőgazdaság porosz úton nem fejlődhet tovább,

Tekintettel arra, hogy az 1929-1933-as gazdasági válság kérdéséről Incze Miklós szerkesztésében tudományos monográfia jelent meg, a tanszék a továbbiakban a válság utáni periódus kérdésével foglalkozott.

A harmincas évek iparfejlődésének kérdéseire vonatkozóan *Berend Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripara a II. világháború előtt és annak időszakában (1933—1944) c. munkájának első öt fejezete volt a vita alapja. A vita annyiban különbözött a korábbi vitáktól — hogy itt nem csupán a megfelelő előadás tervezett szövege — hanem egy készülő monográfiának elkészült fejezetei kerültek megvitatásra.

A munka első fejezete az 1929—33-as gazdasági válságból való kilábalás feltételei, az állammonopolista tendenciák erősödését mutatja be a harmincas évek Magyarországon.

Az igen súlyos 1929—33-as gazdasági válság után a válságból való kilábalás elősegítése céljából minden tőkes országban elkerülhetetlenné vált az állami beavatkozás fokozása a monopóliumok érdekében. Ez a különböző tőkes országokban más és más formában ment végbe, olyan országokban pedig, ahol a kapitalizmus különösen meggyengült, a finánc-tőke a fasiszta diktatúra bevezetésére törekedett.

Magyarországon a Gómbös-kormány nyílt fasisztizációs törekvései, az Olaszországgal való szövetség megerősödése, római paktum s az agresszív hitleri Németországhoz való közeledés jellemzik a korszakot. Ennek a külpolitikai orientációnak megvoltak a maga gazdasági vonatkozásai is. Úgy a római hármas egyezmény, mint az 1934-es német—magyar pótegyezmény elsősorban a súlyos értékesítési nehézségekkel küzdő nagybirtoknak kívánt piacokat biztosítani. Ezek a szerződések — s különösen a német —, melyeket elsősorban külpolitikai okokból a finánc-tőke is támogatott, ugyanakkor nem segítettek az iparnak a válságból való kilábalását, sőt sok szempontból akadályozták azt. A finánc-tőke érdekében azonban igen széles gazdaságpolitikai intézkedések születtek. Egyrészt a hitelválság kirobbanásakor (1931) bevezetett *kötött devizagazdálkodási* rendszer, továbbá a *transfermatorium* fenntartása a válság után is. A magyar tőkések továbbra is csak jelentéktelen töredékét fizették külföldi adósságaik kamatainak, ill. esedékes törlesztésének. Bár a font és a dollár leértékelése Magyarország adósságait mintegy 1/3-dal csökkentette, mégis a kamatok és törlesztés mintegy évi 150 millió P. kifizetését tették volna szükségessé, ezzel szemben a transferált összeg még 1937-ben sem érte el az 50 milliót. Az állam tehát több százmillióss összeget tartott meg a magyar monopóliumoknak, a válságból való kilábalást — a dolgozó tömegek fokozott kizsákmányolása mellett — a külföldi hitelezőknek ki nem fizetett összegekből finanszírozva.

Az állami beavatkozás másik fő területe a külkereskedelem, illetőleg az export elősegítése volt, pénzügyi eszközökkel. Ezekben az években számos vezető tőkes ország — több más ok mellett — elsősorban azért értékelte le valutáját, hogy versenyképességét a külföldi piacokon fokozni tudja. A magyar monopolisták számára azonban a nyílt

valutalcértékelés — mint a referátum rámutat — kétélű fegyver lett volna, hozzájárulhatott volna új piacok megszerzéséhez, de viszont növelte volna az ország külföldi adósságait. Így hiába nőtt volna a kivitel, hiába nőtt volna a külkereskedelmi mérleg aktívuma, ha azt a fizetési mérleg passzívumának növekedése ellensúlyozta volna. Ezért a magyar fináncetke a valuta leértékelésének sajátos burkolt formáját alkalmazta — mely kiküszöbölte a nyílt leértékelés hátrányait —, a külföldi valutákra vonatkozó felárak rendszerét. E mellett ez a felárrendszer különösen kedvező volt a monopóliumoknak, mivel a felár mértéket 1935-ig árucikkekhez alkalmazta. A felárrendszer terheit, az export fokozásának költségeit ugyanakkor az importfelárakon, a magasabb belső árszínvonalon keresztül a dolgozó tömegekkel fizettették meg.

A felárrendszer s a külkereskedelemben történő számos más állami beavatkozás (addicionális export stb.) nagy nyereséget jelentettek a tőkéseknek, megkönnyítették, hogy számos új területre hatolhassanak be. Ezek az intézkedések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a külkereskedelmi mérleg aktívvá vált, a behozatalban csökkent, a kivitelben nőtt az iparcikkek szerepe, ami első sorban a fináncetkének jelentett hasznot, elősegítve az ipari termelés növekedését.

A munka második fejezete az ipari ciklus alakulásával és ezzel kapcsolatban az ipar háborús előkészületeivel foglalkozott.

1934-ben a válságot világszerte a depresszió váltotta fel, számos vezető tőkések országban ezt a depressziót nem követte fellendülés, a ciklusra, mint Sztálin rámutatott, az általános válság, a sajátos depresszió formájában nyomta rá bélyegét. Magyarországon 1934- és 1935-ben az ipari termelés lassan emelkedik, de egészeiben még 1935-ben sem éri el az 1929-es szintet. Ezen belül a könnyűipar számos ága — mely a válság alatt csak kevéssé esett vissza — igen gyorsan növelte termelését. Ennek oka nem a belső piac bővülésében rejlett, hanem abban, hogy 1931-től a behozatali tilalmak következtében a külföldi iparcikkek versenyét sikerült teljesen kiszorítani, s ezeknek rovására terjeszkedett a hazai ipar. A nehézipar viszont — bár itt is emelkedett a termelés — még jóval elmaradt az 1929-es színvonal mögött.

1935-től az ipari termelés, s különösen a nehézipari termelés növekedése meggyorsul. A nemzetközi helyzetet teremtette fegyverkezési konjunktúra, továbbá a belső burkolt háborús készülődés képezte ennek nagymértékben az alapját. A legnagyobb nehézipari üzemek kivétel nélkül nagyarányú hadiszállításokat bonyolítottak le, első sorban Olaszország számára. 1935-től a belső háborús készülődés is erősödik — kapcsolatban a hitleri Németországhoz való kapcsolatot erősödésével. Ez a háborús készülődés azonban még meglehetősen burkolt volt. Ennek okát részben a békeszerződésben találjuk — mely a fegyverkezést korlátok közé szorította —, részben az államháztartás deficitjében, mely nagyobb arányú beruházást nem tett lehetővé. Így olyan iparágakat fejlesztettek, melyeknek termelése békeidőben is felhasználható, azonban háború esetén minden különösebb nehézség nélkül haditermelésre állhat át. Ebbe az elképzelésbe vágott az acél, alumínium, olajtermelés és általában a vegyipar gyors fejlődése. A vegyipar fejlesztése ugyanakkor a magyar ipar autarchiás kiépítését is szolgálta, az autarchia pedig a háborús előkészület fontos láncszemét képezte a fasiszta országokban. A háborús készülődés eredményeként 1937-ben a gyáripar egész termelése mintegy 9%-kal túlhaladta az 1929-es színvonalat. Ugyanakkor a nemzetgazdaság más területein nem tapasztalható ilyen mértékű javulás Magyarországon — állapítja meg a munka —, a sajátos depresszió tehát nem abban az értelemben érvényesült — mint számos más tőkések országban —, hogy a termelés már nem érte el a válság előtti legmagasabb színvonalat, amikor már újabb válság kezdődött, hanem olyan formában, hogy csak úgy tudták az ipari termelést némileg a korábbi legmagasabb színvonal fölé emelni, hogy megkezdték a háborús készülődést.

Ugyanakkor Magyarországon még nem állították át a nemzetgazdaságot teljesen a háborús vágányokra, így az új, az 1937/38-as válság igen éles formában jelentkezett.

A harmadik fejezet az 1937/1938-as gazdasági válság magyarországi hatását vizsgálja. 1937 nyaráig a termelés még szinte minden területen emelkedett. 1937 őszétől azonban első sorban a könnyűiparban a termelés visszaesett, a nehéziparban viszont még tovább emelkedett a termelés — főleg a hadi megrendelések következtében —, de a növekedés üteme már lelassult. A részvények árfolyama, a nyersanyagok ára csökkent. A munkásság reáljödelmének csökkenését 8%-ra becsülték. 1938 első hónapjaiban a válság jelei tovább sokasodtak. 1938 második negyedében a textilipar termelése 32%-kal elmaradt a megfelelő 1937-es színvonal mögött, de lényegében hasonló volt a helyzet a könnyűipar más ágaiban is. 1938 második negyedében már a nehézipar termelése is csökkent. Ekkor az ipari termelés 11%-kal alatta maradt a megelőző év ugyanazon szakaszának színvonalához. A munkások reálbére csökkent, a részleges

munkanélküliség széles méreteket öltött, a teljes munkanélküliek száma is emelkedett, annak ellenére, hogy a 8 órás munkaidő bevezetése sok új munkaerő bevonását tette szükségessé. A válság teljes kibontakozását a finánc-tőke a gazdasági élet teljes háborús vágányra terelésével akarta megakadályozni. A nemzetközi helyzet alapjában kedvezett ennek. 1936-ban a Berlin–Róma tengely létrejötte fokozta a háborús veszélyt. Ez egyben azt is jelentette, hogy Magyarország most már elsősorban német befolyás alatt áll. Az uralkodó osztály egy része ugyan látta, hogy a német szövetség igen veszélyes — mégis támogatta a németbarát külpolitikát, mint az illegális Kommunista Párt lapja megállapítja, mivel „a magyar uralkodóosztály Hitler segítségét akarja igénybevenni rabló céljainak megvalósításánál és ezeknek a céloknak érdekében kész Hitlerék lakájává szegődni”. 1937 végén már megegyeznek egy Csehszlovákia ellen irányuló hadjáratban. A gazdasági válság tehát csak meggyorsította a háborús készülődés folyamatát. 1938 márciusában meghirdetik a győri programot, mely nagyarányú beruházásaival 1938 őszétől megakadályozta a válság további terjedését.

Az ipari termelés koncentrációjának fokozódását vizsgálja a negyedik fejezet. Az állammonopolista tendenciák erősödése, mely a legnagyobb vállalatoknak kedvez, erősen elősegíti a termelés koncentrációját. A munkásosztály üzemi koncentrációja, az erőgépek s a termelés koncentrációja egyaránt növekedett, amelyet a munka megfelelő része számos adattal bizonyít.

A munka ötödik része a monopóliumok és a finánc-tőke további megerősödését vizsgálja a válságból való kilábalás időszakában. A katonai megrendelések, a kötött devizagazdálkodás, az állam külkereskedelmi intézkedései egyaránt a monopóliumoknak kedveztek. A monopóliumok megerősödése azok számszerű gyarapodásában is tükröződik. Nemcsak a belső piacra vonatkozóan duplázódik meg a kartellek száma, hanem a magyar üzemeket is magukban foglaló nemzetközi kartellek száma is sokasodik. A kartellizált cikkek értéke 1931-ben az ipari termelés 31, 1936-ban már 40%-át ölelte fel. A kartellizált iparcikkek árszínvonala természetesen jóval magasabb volt. A 30-as években a kartellszervezetek legjellemzőbb vonása — kapcsolatban a kapitalizmus általános válságával — a rothadás s vesztéglés tendenciájának széleskörű érvényesülése. Most már elsősorban új kapacitások létrejöttének megállításában jelentkezik ez, hanem úgy, „hogy járadék fizetése fejében *meglevő* ipari kapacitást hevertének a parlagon”. A másik jellemző vonása a 30-as években a monopóliumok fejlődésének a monopóliumkapitalizmus fokozatos átnövése állammonopolista kapitalizmussá. Egyes iparágakban az állam kényszerkartelleket hoz létre, bevezeti az ipari zártszámot, hogy a verseny fokozódását meggátolja. Ez az irányzat elsősorban az élelmiszeripar területén jelentkezett. Elsősorban azért az élelmiszeri ipar területén, mivel az állam többi gazdasági intézkedései ezen iparág helyzetén nem tudtak javítani, de fontos tényező volt ezen a téren a nagybirtok érdeke is, mely a kényszerkartellizált iparágban biztos, s államilag meghatározott magas áron talált felvevőpiacot.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a monopóliumok megerősödésében az állam nem a zártszám és kényszerkartellizálás révén játszott legdöntőbb szerepet. Jóval fontosabb volt, hogy a monopóliumok urai, a finánc-tőke lényegében saját befolyása alá rendelte az államhatalmat és meghatározta annak gazdaságpolitikáját. A legnagyobb finánc-tőke csoportok, illetve az irányítása alatt álló bankcsoportok az egész gazdasági életet ellenőrzésük alatt tartották. 1938-ban a nyolc legnagyobb bankcsoport a hitelintézeti tőke 72%-át tartotta ellenőrzése alatt. Lényegében hasonló volt a helyzet a gyáripar területén, itt hét bankcsoport az ipari részvénytőke 60%-át ellenőrizte, s ezen belül a két legnagyobb, a Hitelbank és a Kereskedelmi Bank az ipari részvénytőke felét. A harmincas években is folytatódott a magyar finánc-tőke fejlődésének az a sajátossága, hogy nemcsak a kis- és középburzsoázia rovására erősödik, de a külföldi tőke rovására is.

Az 1929–1933-as világgazdasági válság után, a harmincas években a külföldi tőke befolyása jelentősen csökkent. Az osztrák tőke részesedése ezekben az években nagyrészt a Creditanstalt bukása következtében tovább szorult vissza és mind több vállalatban engedték át pozíciójukat a magyar nagybankoknak. Csökkent az angol-amerikai tőke befolyása is, hiszen részvényedekeltség mellett elsősorban az államnak és magáncégeknek nyújtott kölcsönök játszották itt a döntő szerepet, ezeknek összegét pedig a dollár s font leértékelése jelentősen kisebbitette. Új külföldi tőke alig jött az országba. Emellett a külföldi tőke sok érdekeltség között oszlott meg, s gazdasági befolyásukat a 30-as években a nyugati országok sem tudták olyan politikai nyomással alátámasztani, mint a 20-as években tették. A harmincas évek tehát kedveztek a magyar finánc-tőke önálló igényeinek fokozottabb biztosítására, s a két csoport (Anglia stb., ill. Németország) közötti bizonyos lavírozásra. A német befolyás, bár növekedett, csak az Anschluss után kap igazi jelentőséget.

A fináncetőke gazdasági hatalmát az állam alávetésére használta fel, a korszak — kivétel nélkül — szinte valamennyi politikusa, részt vesz a fináncetőke üzleteiben, jelentős hasznót húz belőle.

A referátum fölött meginduló vita elsősorban a korszak *bel- és külpolitikai kérdéseivel* foglalkozott, természetesen gazdaságpolitikai vonatkozásban. *Incze Miklós* rámutatott, hogy a tanulmány nem elég mélyen világítja meg az uralkodó osztályok egymáshoz való viszonyát. Csak a fináncetőke és a nagybirtok szövetségének kérdését emeli ki — ami önmagában természetesen helyes —, ugyanakkor azonban a kérdés másik oldalát teljesen elhanyagolja. A fináncetőke s a nagybirtok ellentétének kérdése mi, ami pedig mind bel-, mind külpolitikai szempontból igen fontos kérdése e szakasznak, szinte teljesen elsikkad. Ezen a téren — a kutatások mai állapotában — természetesen még nem vagyunk képesek a kérdés végleges megoldását adni, feltétlenül szükséges azonban kimozdítani a kérdést a mai holtpontjából. Véleménye szerint a fináncetőke és nagybirtok ellentéte egyes fontos — a gazdasági élettel közvetlen kapcsolatban levő — állami hivatalok és intézmények feletti befolyás megszerzésében is tükröződött. A földművelésügyi tárca, továbbá a Külkereskedelmi Hivatal általában a nagybirtok érdekét szolgálta, míg a Nemzeti Bank az ipari és a kereskedelemügyi minisztérium, a fináncetőke, a GYOSZ és a TEBE érdekeit képviselte. A fináncetőke és a nagybirtok ellentétét a kormányok megalakítása is tükrözte. *Incze Miklós* véleménye szerint a Bethlen-kormány bukása után uralomra kerülő Károlyi-kormány erősen fináncetőkés jellegű — ezt tükrözik egyébként gazdasági intézkedései is —, a nagybirtok ezért is bukattja meg. Az ekkor előtérbe került Gömböstől a nagybirtokosok sokat vártak, a fináncetőke viszont eleinte tartott tőle. Éppen ezért, mivel az uralkodó osztályon belül ilyen ellentétek voltak, nagy viharok és hosszas huzavona előzte meg kormányalakítását. Gömbös kormányában a fontos gazdasági tárcaikat, továbbá a belügyi tárcaát a fináncetőke, vagyis a Bethlen-csoport emberei foglalták el. Gömbös később nyilvánosan ki kellett, hogy jelentse: számos kérdésben revidálta korábbi álláspontját. — Így tehát nem lehet arról beszélni — mint azt a tanulmány teszi —, hogy a Gömbös-kormány az uralkodó osztályok egységes támogatása mellett lépett működésbe. — A későbbiek folyamán ezek az ellentétek még élesebbé válnak, s magán a kormánypárton belül is mind élesebb Bethlen—Gömbös ellentétben mutatkoznak. Az 1935-ös választás, majd Gömbös második kormányrajutása már a Bethlen-csoporttal való nyílt szembefordulást jelentette. Gömbös második kormányában már nem vesznek részt Bethlen emberei, Gömbösnek sikerül kiszorítani őket pozíciójukból.

Nem ért egyet avval, hogy 1935-ben Gömbös köré jelentős erők csoportosultak volna. Legalábbis 1935 végére Gömbös már teljesen lejáratta magát. Ebben számos tényező játszott közre; így a gazdasági helyzet javulása, Gömbös kudarca a fasiszta tömegpárt megteremtése terén, a munkásosztály ellen tervezett egyes akcióinak sikertelensége, túlságosan egyoldalú német orientációja stb.

Pach Zsigmond Pál a nagybirtok és a fináncetőke ellentétét kérdését vizsgálva elsősorban azt veti fel, hogy az uralkodó osztályok kérdését szélesebben kell vizsgálni, figyelembe véve a dualizmus korában kialakult osztály-erőviszonyokat és bemutatva az ezekben történő változásokat. Tehát ne egyszerűen a nagybirtok s a fináncetőke ellentéteiről beszéljünk, hanem vizsgáljuk meg a nagybirtokon belüli különbségeket, azt a két csoportot, melyek közül az egyik már összefonódott a fináncetőkével, a másik nem. Ugyanakkor ezeknek a belpolitikai kérdéseknek legszorosabb kapcsolatuk van a külpolitikai kérdésekkel is. A német orientáció kialakulása, mely a 30-as éveknek szinte legdöntőbb kérdése, elválaszthatatlan a belpolitikai kérdésektől és kiindulásában — véleménye szerint — elválaszthatatlan a nagybirtok egy részének szerepétől. Nem véletlen, hogy az a Gömbös Gyula — akit a nagybirtok egy része hozott — egyben a német orientáció fő képviselője is. A német vonalat tehát először elsősorban a nagybirtok egy része képviselte. Itt azonban még egy sor kérdés tisztázásra vár: többek között mi a fináncetőke álláspontja a német orientációval kapcsolatban. Valószínű, hogy ebben az álláspontban történtek változások a korszak folyamán, s ennek mi volt az oka. Szükséges tehát megvizsgálni, hogy mi volt a fináncetőkének is rokonszenves a német szövetségben és mi volt az, ami kellemetlenül érintette. Itt politikai és gazdasági szempontok egyaránt felmerülhetnek. Nem szabad a német lecsatlakozásnál figyelmen kívül hagyni azonban olyan tényt sem, hogy a történeti fejlődés során mindig Németország volt a magyar uralkodó osztályok „igazi gazdája”. Ez általában adódott Magyarország földrajzi, nemzetközi politikai helyzetéből, ugyanakkor, s ez szintén igen fontos ezekben az években, közrejátszott az is, hogy mindkét ország az első világháborúban vereséget szenvedett, s mint legyőzött államoknak számos hasonló problémájuk, sajátosságuk volt. Végül döntően hozzájárult a német orientáció-

válság, hanem arról, hogy itt ez még nem a termelés visszaesésében jelentkezett. Lehetetlen azonban pl. nem látni a válság és az Anschluss közötti kapcsolatot.

Hasonló értelemben szólalt fel *Reményi Lajos* is, aki azon a nézeten volt, hogy a dolgozat eltúlozza a válság és a győri program, a fegyverkezés napirendre kerülése közti kapcsolatot, pedig az utóbbiban elsősorban a nemzetközi helyzet alakulása, a háborús atmoszféra játszott döntő szerepet.

Szuhay Miklós az 1937/38-as válsággal kapcsolatban azt vetette fel, vajon a nyugati országokban súlyosabb volt-e a válság, mint nálunk — a dolgozathoz úgy tűnik —, viszont úgy gondolja, hogy ha a nyugati országokban a fegyverkezés mérete el is maradt a fasiszta, agresszív országok fegyverkezésének méretétől, nem valószínű, hogy a fegyverkezés aránya Magyarországhoz képest is elmaradottabb lett volna, tehát nem látja mi ennek az oka. Szükséges lenne tehát alapos összehasonlítás az 1937/38-as válság alakulására vonatkozóan az egyes országokban. A válság vizsgálata során a szerzők még utalást sem tesznek a mezőgazdaság helyzetére, pedig minden országban — s különösen egy olyan alapjában még inkább mezőgazdasági jellegű országban, mint Magyarország — a mezőgazdaság helyzete nagyban befolyásolja az egész ország gazdasági helyzetét. Véleménye szerint a mezőgazdaságot az 1937/38-as válság nem érintette, ami kedvezően befolyásolta, illetve legalábbis enyhítette az ipar helyzetét.

A termelés koncentrációjával s a monopóliumokkal fogalkozó részre vonatkozóan *Földi Tamás* felvetette, hogy a harmincas években már nem helyes „a koncentráció a monopóliumokhoz vezet” lenini formulát használni.

Pach Zsigmond Pál egyetértett azzal a megjegyzéssel, hogy a koncentráció és monopóliumok kapcsolatát a harmincas években már nem olyan módon kell felvetni, mint a tőkés monopóliumok uralkodóvá válása idején; vagyis nem azt a logikaitörténeti menetet kell követni, hogy a koncentráció elvezet a monopóliumokhoz, hiszen egyszer már elvezetett hozzá. Most a feladat éppen abban áll, hogy kimutassuk: a koncentráció további előrehaladása milyen további változásokat hoz a monopóliumoknál.

A koncentrációval kapcsolatban *Pach Zsigmond Pál* még felhívta a figyelmet arra a körülményre, hogy — mint az adatok mutatják — a koncentráció szükségűt bázisáról van szó. A koncentráció ugyanis úgy ment végbe, hogy új tőkéket nem vontak be az iparba. Koncentráció ment végbe pl. a XX. század elején is, de akkor közben igen sok új részvénytársaság alakult, jelentősen megnőtt a részvénytársasági tőke mennyisége és a koncentráció éppen ennek a fejlődésnek talaján zajlott le. Most, a harmincas években viszont nem növekedett a részvénytőke-állomány, de a koncentráció természetesen tovább folyt; szükségűt bázison.

A monopóliumok fejlettségi színvonalát illetően *Földi Tamás* azt a kérdést vetette fel, hogy vajon a harmincas években megfigyelhető jelenségek: az a tény, hogy egy-egy iparágban nem globális, mindent felölelő kartellek jönnek létre, hanem sok kisebb, egyes cikl gyártását felölelő részkartell, nem jelent-e elmaradottságot. Ezzel kapcsolatban *Pach Zsigmond Pál* azon a nézeten volt, hogy a monopolszervezeteken belüli differenciálódás a monopóliumok fejlődését tükrözi. Ezt a kérdést azonban csak a külfölddel való összehasonlítás alapján lehetne helyesen eldönteni.

Szuhay Miklós előadástervezte a harmincas évek mezőgazdaságának vizsgálatát az agrárválság kérdésével, illetve a válságból való kilábalás és a válság hatásának elemzésével kezdte meg. Ennek során rámutat, hogy az 1920–40-es évek agrárválsága, amely 1929–33 között volt a legmélyebb, 1933 után enyhült, a depresszió szakaszába lépett. Ebben szerepet játszott az ipari ciklus alakulása, és szerepet játszottak azok az intézkedések, melyek a mezőgazdasági termelés fejlődésének visszatartásával a mezőgazdasági tartalékok felszívódását segítették. Ezt mozdította még elő az 1934. és az 1936. évi világméretű szárazság is. A válság enyhülésében ugyanakkor szerepet játszott a fasiszta Németország és Olaszország háborús készülődése, ami a mezőgazdasági termények piacát is megnövelte. Ezekbe az országokba jelentősen megnőtt a mezőgazdasági termékek kivitele. Ilyen értelemben tehát a háborús készülődés — mint az iparban is — fontos eszköz volt a válságból való kilábalásban.

A depresszióra való átmenet mutatkozik meg a mezőgazdasági árak lassan meginduló emelkedésében is. Az árinдекс — 1929-et 100-nak véve — 1933-ban érte el mélypontját (50,9), s ettől kezdve fokozatosan 1938-ig 73,4-re emelkedett, de még így is jóval elmaradt a válság előtti szintekhez képest.

A piaci viszonyok alakulásán túl természetesen figyelmet kell fordítani a válságból való kilábalás „szokásos” eszközeire is. A XIX. századvégi agrárválság idején a válságból való kilábalásban fontos szerepet játszott a jelentős technikai fejlődés, valamint a termelés intenzívebbé tétele, belterjesebbé válása. Az 1920–40-es évek agrárválságánál, amely a kapitalizmus általános válsága idején játszódik le, ezt már

nem figyelhetjük meg, legfeljebb csak egyes rövid időszakokban és sokkal lassabban. Éppen ezért a mezőgazdaság szerkezete szinte teljesen változatlan marad. A gabonaneműek aránya az 1914-es 51,9%-ról — kisebb ingadozásokkal — végig változatlan; 1931–35-ben 53,4%. Változatlan a szőlő- és szőlőtermesztés területének és csak kisebb emelkedést láthatunk a kapás és egyéb növényeknél (27,5–28,9%, ill. 2,5–3,5%). 1934 után történik ugyan némi változás, de ez sem változtatja meg a mezőgazdaság szerkezetét. A mezőgazdasági technika állapotát tekintve hasonló helyzetet látunk; csak igen lassú az emelkedés, jóval lassúbb, mint 1924 és 1929 között (1935 és 1942 között mintegy 3,5 ezer új traktor). A műtrágya használata is lassan emelkedik; bár 1933-hoz képest 1938-ra több mint megkétszereződik, még mindig felét sem éri el a válság előtti szintnek. Ezekből a tényekből az előadástervező azt a következtetést vonja le, hogy a technika fejlesztése és a belterjesség növelése nem volt eszköze a válságból való kilábalásnak.

Ezek után áttér a fináncetöke a mezőgazdaságba történő behatolásának vizsgálatára a jelzálogkölcsön és bérleti rendszeren keresztül. Rámutat arra, hogy míg a húszas évek második felében a mezőgazdasági technika fejlesztését elősegítette a jelzálogkölcsön nagymérvű növekedése, addig ez a folyamat a válság idején megállt és így ugyancsak tényezője volt a fejlődés megrekedésének. A jelzálogkölcsönök alakulásának számszerű vizsgálata konkrétan bizonyítja, hogy a válság idejétől szinte teljesen megszűnt a nagybirtoknak való, hosszúlejárátú hitelezés, amiből azt a következtetést vonja le a munka, hogy a fináncetökének a jelzálogkölcsönön keresztül történő behatolása a mezőgazdaságba jelentős mértékben lelassult. Ilyen viszonyok között feléledt a mezőgazdaságban a részes bérlet rendszere. Bizonyos növekedés figyelhető meg a kis-haszonbérletek vonalán is. Ugyanakkor azonban csökkent a 100 holdon felüli bérletek aránya (az 1925-ös 19,8%-ról 1935-re 16,7%-ra). A tőkes bérletek csökkenését az okozta, hogy 1925 után, a mezőgazdasági árviszonyok kedvező alakulása következtében igyekeztek a földbirtokosok saját kezelsükbe venni az addig bérletnek kiadott földeket is. Amikor azután az 1929-es válság következtében ismét szívesen bérbe adták volna a földjüket, a tőkesek nem voltak hajlandók tőkéjüket a mezőgazdaságba fektetni, ezt nem látták többé kifizetődőnek. Ez a helyzet nem változott a harmincas évek során sem. Így tehát a fináncetöke behatolása a mezőgazdaságba ezen a területen is megtorpant.

Az előadástervező a továbbiakban az állami beavatkozás szerepét tárgyalja a válságból való kilábalás szempontjából. Rámutat, hogy ez sokkal jelentősebb volt a nagybirtok számára, mint a technika fejlesztése. Megemlíti az 1934-ig érvényben levő boletta-rendszert, majd az 1934-es külkereskedelmi egyezményeket. Ezzel volt kapcsolatban a minimális búzaárak rendszerének bevezetése, ami a világpiaci áraknál jóval magasabb árszínvonalat biztosított, de különféle intézkedések segítettek a nagybirtok cukorrépa, olaj, lenmag stb. termékeinek jó áron történő értékesítését. Általában az állami intézkedések segítségével sikerült a legtöbb termény árát jelentősen felemelni. Mindezek az intézkedések természetesen elsősorban a nagybirtok érdekeit szolgálták. Hasonló jellegű intézkedés volt a Gömbös-kormány által 1933-ban hozott ún. gazdasági törvény is. Mind az 1933-ban kiadott rendelet, mind pedig annak 1935-ben történt módosítása a nagybirtoknak nyújtott fontos támogatást. Míg a 10 holdon aluli gazdaságokban a megterhelt birtokoknak csak 9,6%-a volt védett birtok, addig a 100 holdon felülieknek 50%-a. Ugyanakkor azonban a védettségi intézményből a legnagyobb hasznot a fináncetöke húzta, hiszen nagyrészt behajthatatlan követelések megtérítését vállalta el az állam.

Az állami intézkedések lehetővé tették a nagybirtok számára, hogy ne a technika fejlesztésén keresztül lábaljanak ki a válságból, hanem az árszínvonal mesterséges feltornászása, az állami intézkedések felhasználása révén.

Ugyanakkor a válságból való kilábalásnak természetesen mint mindig, ekkor is a mezőgazdasági munkásság fokozottabb kizsákmányolása volt a fő módszere, sőt a harmincas évek során ez a tényező minden addiginál jelentősebb helyet foglalt el, mivel az önköltség csökkentésének szinte egyedül ez volt az eszköze. Míg a mezőgazdasági árak az 1933-as mélypont után fokozatos emelkedést mutattak, addig a napszámbérek lényegében változatlanok maradtak! A nominálbérek csak 1937–38-ban emelkedtek, de még így is messze elmaradtak a válság előttihez, sőt még az 1931-es színvonalhoz képest is. A munkabérszínvonal alakulásában nagy szerepet játszott a munkanélküliség súlyos mérete a mezőgazdaságban, ami csak 1937–38-ban enyhült valamelyest. Foglalkozik továbbá az előadástervező a reálbérek alakulásával, s kiemeli, hogy az iparcikkek stb. ára jóval gyorsabban emelkedett, mint a bérek.

A válságból való kilábalás eszközeinek áttekintése után kerül sor a mezőgazdasági termelés alakulásának vizsgálatára. A vetésterület szerkezetének, a terméseredményeknek és termésátlagoknak tényei világosan bizonyítják a mezőgazdaság fejlődésének stagnálását a harmincas években. Külföldi országok termésátlagaival összehasonlítva kitűnik, hogy a legtöbb európai országban a XIX. század végéhez képest jelentős, 30–50%-os emelkedés figyelhető meg, míg Magyarországon csak 6,5%-os, minimális az előrehaladás. Ezt a képet egészíti ki a növénytermelés, az állattenyésztés elmaradottsága, stagnálása. Sőt a szarvasmarha- és a sertésállomány az első világháború előtti szinthez viszonyítva jelentős elmaradást mutat. A harmincas évek a mezőgazdaság fejlődésének teljes megrekedését eredményezték.

A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a harmincas években egyben a dolgozó parasztság helyzetének súlyosbodásával járt együtt. Az elárverezések száma még a válság alatti méreteket is meghaladta, igen nagy volt a földeladások száma is. Az elárverezett és eladott földek zöme a kulákság kezén halmozódott fel. Ilyen körülmények között erősen kieleződött a szegényparasztság és a nagybirtok közötti ellentét, megerősödött a parasztságnak a földért folytatott harca. Az uralkodó osztályok, hogy elejét vegyék és leszereljék ezeket a törekvéseket, látszólagos földbirtokreformokkal kísérleteztek. Ezt célozták a Gömbös-kormány hitbizományi reformja és a telepítési törvény. Ezzel akarták elterelni a parasztság figyelmét a földosztásról. Ugyanakkor a hitbizományi kisbirtok létesítésével, valamint a telepítésekkel a kulák birtok stabilizálása volt a cél. Mindezek az intézkedések, habár már meghozatalukkor is csak látszat-eredményekre törekedtek, még azt az eredményt sem érték el, amit eredetileg kitűztek.

Az előadástervezet vitája során a legtöbb hozzászólás foglalkozott a *szerkezeti kérdésekkel*, s ebben a vonatkozásban több bíráló megjegyzés hangzott el az előadás felépítésére vonatkozóan. Ezek közül *Pach Zsigmond Pál* hozzászólása arra hívta fel a figyelmet, hogy — mint a húszas évek esetében — itt sem lenne helyes a mezőgazdaság helyzetének vizsgálatát az agrárválság sémájába szorítani. Ez feltétlenül számos leegyszerűsítésre vezet. Abból az alaphoz kell kiindulni, hogy krónikus agrárválság van, de ebből kiindulva a porosz utas fejlődés zsákutcaját kell kimutatni s nem szabad megelégedni a válság, illetve az ebből való kilábalás már kialakult sémájával. Ez azt jelenti, hogy mind a mezőgazdasági termelés, mind pedig a technika alkalmazásának kérdését — és az utóbbival kapcsolatban nemcsak a gépállomány alakulását, hanem a kapacitáskihasználást is figyelembe kell venni — mint a porosz utas fejlődés zsákutcajának problémáját kell felvetni. Ugyancsak a porosz út zsákutaja felvetésének, illetve tárgyalásának (sőt terminológiai használatának) hiányát vetette fel *Sándor Pál* is.

A vita egyik központi kérdése volt a *ciklus alakulása* a mezőgazdaságban. Ez a probléma több oldalról is felmerült; s szoros kapcsolatban tárgyalták a *technika fejlődésének kérdésével*. *Tokodiné Puskás Júlia* hívta fel a figyelmet arra, hogy az előadástervezet nem foglal határozottan állást a tekintetben, hogy 1933 után depresszió van-e, s ha igen, ez meddig tart. Esetenként megélenkülésről is szó van, tehát felmerül a kérdés, vajon beszélhetünk-e erről ebben az időszakban. E kérdéssel foglalkozott hozzászólásában *Pach Zsigmond Pál* is. A ciklus alakulásának sajátosságát a történeti fejlődés menetébe beágyazva lehet értékelni; a XIX. század végén az agrárválságból való kilábalás céljából technikai felfutás észlelhető, erre vonatkozóan is meg kell azonban állapítani, hogy a fejlődést erősen korlátozta az ország függő helyzete Ausztriától, valamint a feudális maradványok. A kapitalizmus általános válságának időszakában már csak időszakonként van fellendülés és technikai fejlődés. Így a húszas évek második felében van bizonyos fokú fejlődés, de ez már ütemében jóval korlátozottabb, mint a XIX. század végén, és még inkább korlátozott ez a fejlődés 1933 után. A porosz utas fejlődésnél a nagybirtok politikai szerepénél fogva magas árakat tud biztosítani magának a belső piacon, amit — az előadástervezetben felsorolt — különféle állami intézkedésekkel érnek el. Ugyancsak jelentős az állami beavatkozás a külső piacok megszerzése tekintetében. A harmincas évek közepén a magyar uralkodó osztályok az olasz, majd a német orientáción keresztül biztosítják a nagybirtok számára a külső piacot. Mindez azt jelenti, hogy a nagybirtoknak nem szükséges fejleszteni a technikát, hogy ilyen módon csökkentse az önköltséget, mivel az önköltség leszorítása helyett — az államhatalom segítségével — mind a belső, mind pedig a külső piacon az árakat emelték fel! — (Ezt egészítette ki *Sándor Pál* megjegyzése, amennyiben nem értett egyet az előadástervezet azon megállapításával, hogy a vetésterület szerkezetében azért nem történt változás, mert a válság mindenoldalú volt, a mezőgazdasági termelés minden ágára kiterjedt — szemben a XIX. század végi gabonaválsággal — így tehát nem hozott volna javulást a termelés szerkezetének átalakítása. Véleménye sze-

rint nem ez az elsőrendű ok, hanem ez esetben is az állami beavatkozás szerepét kell kiemelni, ami szükségtelessé tette a termelés szerkezetének változtatását, hiszen — az előadástervezet által felsorolt — tények is bizonyítják, hogy a gabonárak felemelésére milyen sokirányú intézkedéseket foganatosítottak.) — Az állami beavatkozás hatására tehát sem a technika terén, sem a termelés szerkezetében nem következik be jelentősebb fejlődés. Ebből következik — és ez a ciklus alakulása, ennek értékelése szempontjából döntő —, hogy a porosz úton a fejlődés megreked, az ellenforradalmi időszakban, s különösen a harmincas években zsákutcába jut. Másrészt viszont fontos politikai következményeket is maga után von az ilyenfajta „megoldás”: a külső piacok biztosítása a német fasizmushoz való lecsatlakozás felé vezet. A német orientáció éppen a nagybirtok egy részétől indult ki, mivel ezúton új piacot szerezhetek. A piacok megtartása érdekében pedig egyre jobban kiszolgálják a német fasizmust.

A technika alkalmazásával kapcsolatban Pach Zsigmond Pál megemlítette, hogy a jelzálogrendszer és a tőkés-bérlet kérdését is ebből a szempontból kell vizsgálni, amennyiben ezek tették lehetővé — ha egyáltalán történt előrehaladás — a gépi technika fejlesztését. A bérleti gazdaságokban fejlettebb a technika, ami a földjáradék kérdésével függ össze, ez határozta meg a technikai színvonalat.

Ezekhez a kérdésekhez kapcsolódik a harmincas évek *földbirtokreformjainak problémája*. *Hársjavi Péter* hozzászólása ezzel kapcsolatban azt az álláspontot képviselte, hogy a földbirtokreformok magyarázatát a finansztörke politikájában találjuk meg. A válságból való kilábalást ugyanis a finansztörke a mezőgazdaság, a nagybirtok rovására akarja megoldani. A burzsoázia körében olyan álláspontok érvényesülnek, hogy a válság azért olyan súlyos, mert nagybirtokrendszer van, ami gátolja a belső piac bővülését. Éppen ezért a finansztörke sürgeti a különböző földbirtokreformokat, hogy ezáltal is lehetőség nyíljon a mezőgazdaság belterjességének fokozására, ilyen módon a belső piac bővítésére. Ilyen alapon tehát nem ért egyet azzal — az előadástervezetben kifejtett — állásponttal, amely szerint pl. a telepítési törvénnyel csakis a parasztság földosztó követeléseinek leszerelése lenne a cél. Bár ez az alapvető, ugyanakkor cél volt a belterjesség fokozása, a belső piac bővítése is. Ezzel az állásponttal *Berend Iván* valamint a vita többi résztvevői nem értettek egyet. A finansztörke nem szorgalmazta a mezőgazdaság belterjességének fokozását, nem is tőle indult ki a földbirtokreform politika, hanem a Gömbös körül csoportosult középbirtokos-politikus gárdától.

A földbirtokreformok magyarázatát *Pach Zsigmond Pál* a porosz út zsákutcába jutásával kötötte össze. A fejlődés zsákutcába jutása ugyanis egyre tudatosabbá vált az uralkodó osztály előtt is. Ennek következtében a legkülönbözőbb tervek merültek fel, amelyeknek az a célja, hogy a mezőgazdaságot a pangásból kilendítsék. A mezőgazdaság tőkés fejlődésével kapcsolatban három út merült fel: az egyik a tőkés bérlet, ami járhatatlannak bizonyult, mivel a mezőgazdaság rossz helyzete következtében a tőkéssek nem növelték, hanem inkább csökkentették a bérletek állományát. A másik a porosz út megreformálásának kérdése, ami Gömbös és az uralkodó osztály köréje csoportosuló részéről merült fel és legfőbb eszköze a telepítési törvény volt. Ez tehát lényegében a porosz úton való fejlődés fenntartását célozta, de mivel a változatlan formában történő fenntartás már nem látszott lehetségesnek, bizonyos reformokkal, javításokkal akarták ezt áthidalni. (A reformok értékelésénél tehát valóban nem lehet megelégedni annak megállapításával, hogy csupán a parasztság félrevezetése, elégedetlenségének levezetése a cél.) Ez csak a kérdés egyik oldala, valójában az elégedetlenség levezetése és a porosz út valamiféle megreformálása egymással szorosan össze függ. Volt egy harmadik út, a népiesek útja, akik az alföldi mezővárosok fejlődésére — az amerikai utas fejlődés szigeteire — támaszkodva a nagybirtokrendszer felszámolásáért és az amerikai utas fejlődés megvalósításáért szálltak sikra. Ebben az időszakban azonban már egyik út sem járható. Az egyetlen helyes és járható utat a Kommunista Párt programja mutatja.

A vita során felmerült a *finansztörke mezőgazdaságba való behatolásának problémája*. Ezzel kapcsolatban *Tokodiné Puszkás Julianna* azt az álláspontot foglalta el, hogy nem helyes csupán sablonosan ezt a kérdést a jelzálogkölesönön és tőkés bérletlen kereszttel megközelíteni. Válság-periódusban sem kölesönt nem adnak szívesen, sem bérletet nem vállalnak, ellenben a finansztörke behatolása mégsem szűnik meg. A finansztörke behatolásának legfőbb eszköze az értékesítés monopolizálásában rejlik. Éppen ezért döntö az ún. egykezek vizsgálata, melyek a finansztörke érdekeltségei voltak. Ehhez a megállapításhoz csatlakozott *Berend Iván* is, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a harmincas évek a monopóliumok igazi uralmának időszaka; az iparban uralkodó több száz kartellen túl a monopóliumok uralják a gazdasági élet minden területét, a

kereskedelmet, mezőgazdaságot is. Az egykezek éppen ezért igen fontosak. Nem ért azonban egyet azzal a megállapítással, mintha ezek a szervezetek a fináncsőke érdekelt-ségét képezték volna. Nem lenne érdektelen pontosan megvizsgálni, hogy kiknek a kezében voltak az egykezek. Közel esik az a feltevés ugyanis, hogy ezekben erősen érdekeltek voltak az uralkodó osztálynak Gömbös körül tömörülő csoportjai, akik a német orientáció élharcosai is voltak. Az egykezek urainak ugyanis döntő érdekük fűződött a német szövetséghez.

Ezzel összefüggésben felvetette azt a kérdést is, hogy az előadástervezet alig vet fel politikai kérdéseket, így pl. a német és olasz szerződések is kizárólag a mezőgazdasági termékek piacviszonyai szempontjából tárgyalja, s nem mutat ráennek politikai oldalaira. Általában elterjedt az eddigi gyakorlat során, hogy a politikai, bel- és külpolitikai kérdések gazdasági viszonyait a mezőgazdaság történetével foglalkozók kevésbé vizsgálják, így a nagybirtok politikai törekvéseinek elemzéséhez nem nyújtanak elég segítséget. A politikai kérdéseket pedig csak a fináncsőke oldaláról nem lehet megközelíteni.

Végül Tokodiné felszólalásában foglalkozott még a mezőgazdasági munkások és dolgozó parasztok helyzetének vizsgálatával. Az előadástervezet hiányosságaként ebben a vonatkozásban azt vetette fel, hogy a tárgyalás nem eléggé konkrét, csupán ugyanazokat a tényezőket sorolja fel, melyeket minden korábbi időszakra nézve meg lehet állapítani, mégpedig ugyanolyan módon, nem érzékeltetve a korszak sajátosságait. Így azután a megfelelő fejezetrészen nem érződik a harmincas évek atmoszférája, ami pedig sok tekintetben más, mint a korábbi időszakoké. Amit pl. az előadástervezet a munkanélküliségre vonatkozóan elmond, azt el lehet mondani más időszakokra is. A harmincas évek vizsgálata során e kérdésnél arra is ki kell térni, hogy a kapitalizmus általános válságának talaján az ipar felvevőképesége rendkívül leszűkül és állandóan csökken, ami hatással van a mezőgazdasági munkanélküliségre is. Foglalkozni kell ezek során a piackérdéssel is. Érzékeltetni kell — és ez az egész vizsgálat végkövetkeztetése —, hogy ez a társadalom pusztulásra van ítélve.

*

Az ismertetett viták a tárgyalat kérdéseken túl számos kisebb problémát: szerkezeti, módszertani, forráskezelési stb. kérdéseket vetettek fel. A viták jelentősen hozzájárultak az ellenforradalmi korszak vizsgálatához és számos értékes szempontot adtak a további kutatás számára. Természetesen a korszak gazdaságtörténetének kimunkálásához — az eddigi előrehaladáson túlmenően — további kutatómunka és több hasznos, alkotó vita szükséges.

B.—R.

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

BESZÁMOLÓ AZ 1955. ÉVI PRÁGAI TÖRTÉNÉSZKONFERENCIÁRÓL

A Csehszlovák Kommunista Párt Párttörténeti Intézete kezdeményezésére és rendezésében 1955. szeptember 21—24-én Prágában, több ország történészeinek részvételével konzultációs megbeszélés zajlott le, melynek tárgyát Csehszlovákia valamint a szomszédos országok kapitalista fejlődésével és munkásmozgalmával összefüggő fontos kérdések, valamint ezzel kapcsolatos előadások megvitatása képezte. A prágai tanácskozás előzményei az 1953. évi Magyar Történész Kongresszus, illetőleg az 1954-ben Budapesten rendezett párttörténeti konferencia idejére nyúlnak vissza. Az ezeken résztvevő csehszlovák történészek annak a nézetüknek adtak kifejezést, hogy a munkásmozgalom történetének kutatása gazdaságtörténeti kutatásokkal nincsen eléggé megalapozva. Azokban az országokban pedig, amelyek az egykori Osztrák-Magyar Monarchiához tartoztak, a kapitalista fejlődés fő gazdasági és politikai kérdéseit a kellő alaposítással csak úgy lehet megoldani, ha ennek érdekében az érdekelt országok történészei együttműködnek. Miután a csehszlovák elvtársak meggyőződtek arról, hogy az érdekelt országok történészei egyetértének álláspontjukkal és szükségesnek tartják a fő kérdések kidolgozásában az együttműködést, magukra vállalták az első tanácskozás megrendezését.

Azóta a Csehszlovák Kommunista Párt Párttörténeti Intézete P. Reiman, a kitűnő csehszlovák történész vezetésével, számos történész bevonásával, a tanácskozás számára előkészítő anyagot állított össze, amelyben téziseket dolgozott ki a munkálatok fő irányelveiről és a periodizációról, valamint összeállította az elkészítendő monografikus munkák jegyzékét. Ezután került sor az előkészítő anyagban foglaltak megvitatása céljából, valamint egyes fontos problémákkal foglalkozó előadások programjával, a tanácskozások kitűzésére.

A konferencián résztvettek: a Csehszlovák Kommunista Párt Párttörténeti Intézete igazgatója, J. Veselý és helyettes igazgatói, P. Reiman és F. Por; a Csehszlovák Akadémia Történnettudományi és Közgazdaságtudományi Intézetei részéről Z. Šolle és J. Purš; a Szlovák Tudományos Akadémia Történnettudományi Intézete részéről J. Mésároš; az egyetemek és főiskolák részéről O. Mrázek, A. Klima, V. Smetana és K. Herman elvtársak. A felsoroltak mellett azonban még számos csehszlovák történész kapcsolódott be a vitákba. Az érdekelt országok közül a konferencián lengyel, osztrák és magyar delegáció vett részt. A lengyel delegáció B. Krause, a Lengyel Párttörténeti Intézet munkatársának vezetésével S. Kieniewicz, a varsói egyetem tanára, valamint J. Buschko, a krakkói egyetem docenséből állt. Az osztrák delegációt G. Lande, az Osztrák Kommunista Párt főiskolájának igazgatója vezette, tagjai voltak E. Priester, az Österreichische Volkstimme munkatársa, F. Strobl, az Osztrák Kommunista Párt agitációs-propaganda osztályának munkatársa és O. Langbein, az »Osztrák Szovjet Barátsági Szövetség«

részeről. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét és a Magyar Munkásmozgalmi Intézetet Pach Zsigmond Pál vezetésével Erényi Tibor és Sándor Vilmos képviselték.

A konferencia első két napján a már említett előkészítő anyagnak, valamint P. Reiman ezt kiegészítő vitaindító referátumának, illetőleg a referátum egyes pontjainak a vitája zajlott le. A második két napon került sor az előadásokra és ezek vitájára. A konferencia jellegének megvilágítására álljon itt, hogy az előadások, korreferátumok és hozzászólások jegyzőkönyve közel 600 gépírásos oldalra terjed.

J. Veselý rövid, a konferencia *munka-jellegét* hangsúlyozó megnyitó szavai után P. Reiman bevezető referátumában annak a véleményének adott hangot, hogy az osztrák, a magyar, a lengyel, a csehszlovák stb. történeszek országaik kapitalista fejlődésének és munkásmozgalmának fő kérdéseiben nem juthatnak egymástól eltérő nézetekre, mert ez ellentétben állna a marxizmus—leninizmus egységes tudományával. A tanácskozások egyik igen fontos célja tehát az egyes fő kérdésekben jelenleg mégis mutakozó eltérő álláspontok egységesítése. A referátum további részeiből azután kitűnt, hogy valóban vannak olyan fontos problémák, amelyek megoldását illetően az egyes érdekelt országok történetészeinek felfogása még nem egységes, és szükségesnek mutatkozik a kutatások elmélyítése és viták útján az álláspontok egymáshoz közelítése, illetőleg egységesítése.

A bevezető referátumból, annak vitájából, majd a további előadásokból és az ezekhez csatlakozó viták anyagából négy főkérdés bontakozott ki, amelyeknek megbeszélése lényegében a tanácskozás teljes idejét kitöltötte:

1. Az ipar tőkés fejlődése, ezzel kapcsolatban a munkásosztály és a munkásmozgalom fejlődése.

2. A mezőgazdaság tőkés fejlődése és az agrárkérdés.

3. Az egyes nemzetek, nemzetiségek helyzete az Osztrák-Magyar Monarchiában és a nemzetiségi kérdés.

4. Az imperializmus problematikája és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának szükségszerűsége.

Az első főkérdés tárgyköréből A. Klima »A manufaktúra korszak Csehországban és az eredeti felhalmozás problémája« címen főleg a manufaktúrák koncentrációjáról és a nemességnek a jobbágyok manufaktúra munkájával kapcsolatos szerepéről tartott korreferátumot.

O. Mrázek korreferátumának fő kérdéseként azt tárgyalta, hogy miért váltak az egykori Osztrák-Magyar Monarchiában a cseh tartományok az ipari fejlődés középpontjává. A kérdést az egyenlőtlen fejlődés törvénye alapján, a történelmi előzmények és a kedvező természeti adottságok felvázolásával igyekezett megválaszolni.

J. Purš »A cseh tartományokban lezajlott ipari forradalom problematikája« címen bőszeges tényanyagra támaszkodó előadása a már korábban a Československý Časopis Historickýban megjelent tanulmányainak összegezését és kibővítését tartalmazta. Súlyal a csehországi ipar 1848 előtti fejlődésével foglalkozott és több olyan megállapításra jutott, amelyek a *magyarországi iparfejlődés* problémáit, különösen az iparfejlődés *alapvető feltételeit* érintették. Érdeklődésre tarthat számot az a megállapítása, hogy Csehországban az ipari forradalom már a 70-es évek elején betetőződött; a korábbi korszakra vonatkozó adatok közül pedig az, hogy a hazai védegyeleti mozgalom hatása alatt a brünni textilipar komoly veszteségeket szenvedett.

J. Purš előadásának vitájában *Pach Zsigmond Pál* és *Sándor Vilmos* is felszólaltak. E felszólalások azonban lényegében a harmadik főkérdést érintették és ezért ott fogunk rájuk visszatérni.

Idé kapcsolódik az a hozzászólás is, amely leszögezte, hogy egyértelműen tisztázódott a szabad verseny uralmán alapuló kapitalizmusból az imperializmusba való átmenet 1880—1900-zal való periodizációja számos közép-európai országban.

Az ipar tökések fejlődése, a munkásosztály és a munkásmozgalom kérdéseiben lényegében egységes álláspont alakult ki.

P. Reiman bevezető előadásában hangsúlyozta, hogy a kapitalizmus fejlődése, az ipari fejlődés és a munkásmozgalom kialakulása és fejlődése között szoros kapcsolat van. A kapitalista fejlődés fő jellemvonásai visszatükröződnek a munkásmozgalom történetében. Rámutatott arra, hogy a gazdasági fejlődés menetének ismerete nélkül nem érthetjük meg az imperializmus időszakában napirenden levő polgári-demokratikus forradalom kérdéseit. Végezetül utalt a volt Monarchia történetével, gazdasági fejlődésével kapcsolatos szociáldemokrata, ausztromarxista nézetek leleplezésének szükségességére.

F. Strobl felszólalásában elsősorban az osztrák munkásmozgalom történetének egyes kérdéseivel foglalkozott. Olyan következtetésekre jutott, amelyek nemcsak az osztrák, hanem a cseh és magyar munkásmozgalom fejlődése szempontjából is figyelemre méltók. Rámutatott, hogy a XIX. század hatvanas éveitől az 1914-ig terjedő időszak osztrák munkásmozgalmának történetét három fejezetre tagolhatjuk: a hatvanas években és a hetvenes évek elején létrejönnek az első munkásszervezetek, a munkások megkezdik a harcot saját osztálykövetelésekért, a tudományos szocializmus tanításainak egyes elemei bejutnak a munkásság soraiba. A szociáldemokrácia történetének mintegy előtörténete ez az időszak.

A második időszakot, a hetvenes évek végét és a nyolcvanas éveket a szociáldemokrata párt megteremtéséért folytatott harc jellemzi. Ebben a korszakban alapvető kérdés: a tudományos szocializmus tanítása és a munkásmozgalom egyesülésének kérdése. Ennek az időszaknak fontosabb problémáit fejtegetve *F. Strobl* behatóan elemezte az osztrák szociáldemokrácia hainfeldi nyilatkozatát, amelynek lényegében a magyarországi Elvi Nyilatkozat a magyar fordítása. *F. Strobl* megállapította, hogy a hainfeldi program »a történelmi materializmus alapján áll olyan kérdésekben, mint a gazdasági és társadalmi fejlődés kérdése, az állam jellege és szerepe, lényegében helyesen fogalmazta meg a munkásmozgalom szocialista célkitűzéseit és a proletariátus feladatait az ezek megteremtéséért folytatott harcban. E program helyesen határozza meg a reformokért folytatott harc jelentőségét, hangsúlyozza ezek fontosságát, de rámutat arra is, hogy semmiféle illúziót nem lehet táplálni a burzsoá állam iránt. Helyesen foglal állást a parlamentarizmus, illetőleg a választójogi harc kérdésében. Helyesen határozza meg a munkáspárt egyes fontos feladatait. . . Mindez feljogosít bennünket arra, hogy a hainfeldi programot lényegében marxista, ha nem is következetesen marxista programnak tekintsük.«

F. Strobl ezután az osztrák szociáldemokrácia történetének harmadik szakaszával, a Hainfeld utáni fejlődéssel foglalkozott. Utalt a szociáldemokrácia tevékenységének pozitív vonásaira a kilencvenes éveket illetően, majd annak a fordulatra kérdéseit elemezte, amely a századfordulón az oppor-tunizmus irányában lezajlott. A fordulat időpontját *F. Strobl* a brünni és a bécsi pártkongresszusokkal (1898, 1901) hozta kapcsolatba.

Ugyancsak a munkásmozgalom történetének kérdésével foglalkozott felszólalásában Z. Solle. Rámutatott arra, hogy a Habsburg uralom elleni felszabadító demokratikus népmozgalmak legfőbb ereje a munkásosztály volt. Foglalkozott a periodizáció kérdésével. Rámutatott — és ez számunkra istanulságos —, hogy már az ausztria-magyarországi szociáldemokrata pártok megalakulása, a hainfeldi kongresszus előtti időszakban is jelentős fejlődést tett meg a szociáldemokrata agitáció és propaganda. Ezt a fejlődést a szociáldemokrata szerzők — K. Kautsky nyomán — elhanyagolták, igyekeztek lebecsülni. A hainfeldi program kérdésében egyetértett F. Strobl fejtegetéseivel. Rámutatott az osztrák, cseh és magyar munkásmozgalom közötti történelmi kapcsolatokra, ezzel kapcsolatban kiemelte Frankel Leó szerepének történelmi jelentőségét. Állást foglalt abban a kérdésben, hogy hány szociáldemokrata pártnak volt létjogosultsága a Monarchia területén. Hangsúlyozta, hogy két, szervezetileg egységes párt, az ausztriai és a magyarországi szociáldemokrata párt fennállása lett volna indokolt.

Erényi Tíhor a munkásmozgalom történetével kapcsolatban egyetértett Strobl és Solle elvtárs fejtegetéseivel. Ezekkel kapcsolatban hangzott, hogy Magyarország függő helyzete alapvetően befolyásolta a magyarországi proletariátus összetételét, rétegződését és ezáltal a magyarországi szocialista mozgalom fejlődését. Utalt a kettős kizsákmányolás tényére, mint a magyarországi munkásosztály helyzetének egyik meghatározójára. Reiman elvtárs bevezető szavaival kapcsolatban megjegyezte, hogy helyes fokozottabban figyelembe venni — a napirenden levő polgári demokratikus forradalom feladatai szempontjából is — a Monarchia egyes országainak gazdasági és társadalmi fejlődése között fennálló különbségeket.

A második főkérdés, a mezőgazdaság tőkés fejlődése és az agrárkérdés csoportjában Pach Zsigmond Pál »A magyarországi mezőgazdaság úgynevezett porosz utas kapitalista fejlődésének néhány alapvető kérdése a dualizmus korában« címen tartott előadást, melyben a mezőgazdasági tőkés fejlődés típusainak problémáját tárgyalta, különösen a porosz út kérdését és ezzel kapcsolatban az amerikai típusú és a klasszikus angol típusú fejlődés kérdéseit. A marxizmus—leninizmusnak a földjáradékról szóló tanítása alapján újszerűen nyúlt a problémához és ezzel — úgy véljük — megkezdte a hazai mezőgazdaság tőkés fejlődése jellegének már jó ideje esedékes, az eddigiek-nél mélyrehatóbb, alaposabb és átfogóbb, a politikai gazdaságtan tanításain nyugvó elvi tisztázását.

Az előadáshoz hozzászóló S. Kieniewicz fontos észrevételeket tett, többek között a porosz úton belüli tőkés bérleti rendszer sajátosságáról és jelentőségéről. Az előadást a lengyel történetírás számára is igen jelentősnek értékelte és bejelentette, hogy annak megvitatását Lengyelországban folytatni fogják. J. Mészáros elvtárs az előadáshoz szlovákiai viszonyokra vonatkozó észrevételeket tett.

A második főkérdéssel kapcsolatos problémaként merült fel a *feudális maradványok szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia kapitalista fejlődésében*. P. Reiman bevezető referátumában, néhány korreferátumban és Reiman még majd bővebben ismertetésre kerülő második előadásában is, a *feudális maradványok jelentőségének komoly mértékű eltűlése mutatkozott*. Ezek szerint a tőkés viszonyok az Osztrák-Magyar Monarchiában, az imperializmus küszöbén, körülbelül oly fejlettségi fokon álltak, mint a cári Oroszországban, tehát mintha az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország viszonyai között nemesak

alapvető hasonlóság, hanem teljes azonosság lett volna. Pach Zsigmond Pál többrendbeli felszólalásában rámutatott a tőkés viszonyok aránylagosan magasabb fejlettségére az Osztrák-Magyar Monarchiában, mint Oroszországban, a junker típusú nagybirtoknak a tőkés gazdaságban való előrehaladottabb voltára, a parasztság tőkés gazdálkodásának előrehaladottabb voltára és ennél fogva a parasztság nagyobb fokú felbomlására. Utalt arra, hogy Oroszországban az 1861. évi jobbágyreform, az Osztrák-Magyar Monarchiában pedig a 48-as forradalom a tőkés fejlődés kiinduló pontja, ami nem hagyható figyelmen kívül. Ezért a polgári demokratikus forradalom megvívásának ill. befejezésének és szocialista forradalomba való átfejlesztésének kérdése, az imperializmus korában, az alapvető döntő hasonlóság mellett, mégis bizonyos fokig más feltételek között merült fel az Osztrák-Magyar Monarchiában, mint Oroszországban.

A feudális maradványok jelentőségének eltűlése egyes munkákban a politikai felépítmény jellegével kapcsolatos álláspontban is kiütközött és abban jelentkezett, hogy nem téve különbséget az 1848 előtti, az 1849–1867 közötti és az 1867-et követő időszak között, az 1867 utáni időszakra is a »Habsburg-abszolutizmus«, az »osztrák-magyar abszolutizmus« megjelölését használták, mint a politikai felépítményt meghatározó vonást. A vita során Pach Zsigmond Pál rámutatott arra, hogy az abszolutizmus, feudalizmus maradványainak kétségtelen fennállása és e ténynek nyomatékos hangsúlyozása mellett az Osztrák-Magyar Monarchia alapján burzsoa típusú állam volt és ennek figyelmen kívül hagyása a politikai felépítmény kérdésének helyes elemzését megakadályozza.

A feudális maradványok jelentőségének kérdésében lényegében szintén egységes álláspont alakult ki, és a tanácskozás zárszavában P. Reiman is elfogadta a felhozott érveket.

A feudális maradványoknak a kapitalizmus fejlődését gátló hatásának eltűlése kapcsolatban állt a nemzeti elnyomásnak a kapitalizmus fejlődését gátló szerepének meglehetősen mellőzésével az előkészítő anyagban, majd a beszámolóban és más hozzászólásokban is. Így a feudális maradványok jelentőségének eltűlése nem kis mértékben függött össze a harmadik főkérdéssel, az egyes nemzetek, nemzetiségek helyzetének a kérdésével az Osztrák-Magyar Monarchián belül.

Az e kérdésben kialakuló vita középpontjába Magyarország, a magyar nemzet, a magyar nép helyzetének a problémája került. Már az előkészítő anyag alapján feltételezhető volt — bár abban még nem volt konkrétizálva —, hogy ez a kérdés a konferencia egyik fő vitapontját fogja képezni. A probléma azonban még így is várakozáson felüli súllyal és elvi élességgel merült fel, elsősorban P. Reiman bevezető referátumában és J. Mésáros korreferátumában, J. Purš előadásában, valamint J. Veselý felszólalásában is.

Részben azonos, részben eltérő érvelés alapján P. Reiman és J. Mésáros arra a konklúzióra jutottak, hogy Magyarország helyzetét, illetőleg a magyar nemzet helyzetét nem lehet a Habsburg-abszolutizmus idején gyarmati és a dualizmus idején félgyarmati függőségnek minősíteni. Az egyetértő konklúzió mellett azonban a két álláspont lényegesen eltért egymástól. Amíg ugyanis P. Reiman szerint Magyarország a dualizmus rendszerében egyenrangú uralkodó partnere volt Ausztriának, és ezzel a helyzet jellemzését ki is merítette, addig J. Mésáros egyáltalán nem vonta kétségbe, hogy Magyarország, ill. a magyar nemzet függő viszonyban volt Ausztriától, hogy Ausztria részé-

ről nemzeti elnyomás érvényesült a magyar nemzettel szemben. Viszont azt hangsúlyozta, hogy nem lehet minden nemzeti elnyomást gyarmatinak vagy félgymarmatinak jellemezni, amint a magyar történészek Magyarországnak és a magyar nemzetnek Ausztriával fennállott kapcsolatát illetik. P. Reiman és bizonyos mértékig J. Mészáros is érvelésükben az osztrák-magyar közös vámterületnek nagy jelentőséget tulajdonítottak, ami mellett a politikai mozzanatok háttérbe szorultak, különösen P. Reiman érvelésében, de az 1867 utáni korszakkal kapcsolatban J. Mészáros érvelésében is. P. Reiman szerint végső soron és szinte kizárólag a közös vámterület volt az oka annak, hogy az ipar az Osztrák-Magyar Monarchiában »egyenlőtlenül fejlődött«.

Az egymástól eltérő érvek között P. Reiman nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy Magyarország félgymarmati helyzetének elfogadása esetén, az imperializmus időszakában egy haladó nemzeti buzsoázia lehetősége merül fel, holott ez nem áll az Osztrák-Magyar Monarchiára, illetőleg Magyarországra vonatkozólag. Mészáros viszont azzal érvelt, hogy Magyarország dolgozó néptömegeinek alapvető elnyomói és kizsákmányolói a magyar uralkodó osztályok voltak, ami mellett az osztrák uralkodó osztályok kizsákmányoló szerepe háttérbe szorult. Emellett a magyar történészek — mondotta — leértékelik a magyar nagybirtokosság szerepét az ország függőségének fenntartásában, holott Bécsnek Magyarország irányában folytatott politikáját — saját érdekeik megóvásának határáig — a magyar nagybirtokosok segítették elő. A két ország — Ausztria és Magyarország — »egyenlőtlenül fejlődés« nem lehet csupán a gyarmati függőséggel magyarázni, hanem figyelembe kell venni azokat a konkrét történelmi előzményeket is, amelyek már régtől — a török megszállás előtti időből — származnak. Az »egyenlőtlenül fejlődésre« példaként hozta fel a Németország nyugati és keleti része közötti fejlődésbeli különbséget, amit — úgymond — nem lehet a közöttük fennállott politikai viszony rovására írni és főleg nem lehet e viszonyt gyarmatinak tekinteni. Úgy véli, hogy hasonló volt a helyzet Ausztria és Magyarország között is — amihez mindjárt megjegyezhetjük, hogy a gyarmati függőség egyben általában nemzeti elnyomást is jelent és egy nemzeten belül természetesen nemzeti elnyomásról és gyarmati helyzetről sem beszélhetünk. A cseh és a magyar fejlődés összehasonlítása alapján is arra az eredményre jutott, hogy döntően Magyarország belső viszonyai határozták meg a két ország, ill. nemzet egymástól eltérő gazdasági és politikai fejlődését. Magyarország kapitalista fejlődésének elmaradottsága »kielégítette a nemzeti földesúri arisztokrácia gazdasági és osztályérdekeit és az ország elmaradottsága osztálypolitikájuk következménye volt«. Véleménye szerint az Osztrák-Magyar Monarchiára és benne Magyarország helyzetére nagy mértékben alkalmazni kell az egyenlőtlen fejlődés törvényét, amely »meghatározott függőségi viszonyokat teremt« az Osztrák-Magyar Monarchia egyes nemzetei között.

A magyar történészek hibát követnek el abban is — mondotta —, hogy a Béctől való függőséget *szűk magyar nemzeti problémaként* szemlélik és ezzel csökkentik a magyar uralkodó osztályok felelősségét a nemzetiségek elnyomásában.

Pach Zsigmond Pál az 1867—1918 közötti korszakkal kapcsolatban kiemelte, hogy Magyarország nem magyar népei a magyar uralkodó osztályok nemzeti elnyomása alatt szenvedtek; hangsúlyozta ezzel kapcsolatban, valamint Magyarországnak Ausztriától való függésével kapcsolatban a magyar

uralkodó osztályok felelősségét, tehát a belső tényezőket. Ugyanakkor azonban igen nyomatékosan rámutatott az 1867 utáni időszakban a magyar állami szuverenitás jelentős részének hiányára, az ország gazdaságilag alárendelt helyzetére, az ausztriai ipar és az osztrák tőke túlsúlyára Magyarország gazdasági életében, a tőkés fejlődésnek jelentős mértékben a mezőgazdaság fejlődésére való korlátozódására és az agrárfejlődéssel kapcsolatos elmaradottságra. A legfőbb érve azonban az volt, hogy a magyar nép, a magyar dolgozó osztályok, a magyar munkásosztály kettős kizsákmányolás alatt állottak, és hogy Magyarország helyzetének megítélésében *döntően ebből a tényből kell kiindulni*, nem pedig a magyar uralkodó osztályok, elsősorban a nagy- és középbirtokosok szerepéből, akiknek érdekeit Magyarország adott helyzete nagyban és egészében kielégítette, és amely tény, a kérdés megítélése szempontjából, a csehszlovák elvtársak egy része alapvetőnek tekintett.

Az érvelés hatására P. Reiman zárószavában álláspontját jelentős mértékben módosította. Fenntartotta ugyan azt, hogy Magyarország helyzetét a dualizmus időszakában nem lehet félgymartinak jellemezni, másrészt azonban elismerte, hogy a nemzeti elnyomásnak igen komoly elemei álltak fenn Magyarország vonatkozásában. Lényegében tehát közös álláspontra helyezkedett Mésáros elvtárrsal, ami azt jelentette, hogy *a terminológia kérdése került előtérbe*. P. Reiman a konferencia utolsó napján tartott második előadásában már figyelembe vette a vita eredményeit és Magyarország helyzetét a következőképpen jellemezte: »Annak ellenére, hogy a magyar nemesség a birodalom nem magyar lakosságú 20 milliós részében kiváltságos helyzetet és uralmat biztosított magának, a dualizmus bevezetése nem jelentette a nemzeti kérdés megoldását a magyar nép számára sem. Magyarország a maga egészében — egészen a birodalom bukásáig — az ipari viszonylatban fejlettebb osztrák tartományok mezőgazdasági függvénye maradt...«

Mint már jeleztük, J. Purš előadásában, közvetve, szintén felmerült Magyarország helyzetének a kérdése a Habsburg-monarchián belül, mégpedig két korszakkal, a 1849—1867 közötti Habsburg-abszolutizmus idejével és II. József idejével, illetőleg ennél szélesebben, a nemesi adómentességgel kapcsolatban.

J. Purš az ipari forradalom kibontakozásának korlátait Magyarországon, az 1849—1867 közötti Habsburg-abszolutizmus idején — mint e korszakkal és a dualizmus korszakával kapcsolatban is a csehszlovák elvtársak közül többen — kizárólag a feudális maradványok súlyosságában és a közös vámterület létrejöttében vélte látni. Sándor Vilmos vitába szállt ezzel a nézettel és kifejtette, hogy az ipari forradalom kibontakozásának e két valóban súlyos korlátja mellett döntő jelentőségű volt a nemzeti szabadságharc bukásának következményeként Magyarország állami önállóságának megszüntetése a Habsburg-abszolutizmus által. A magyar nemzetnek és Magyarországnak 1849 utáni gazdasági, katonai és politikai leigázása lehetővé tette az osztrák burzsoázia számára, hogy Magyarországon különleges forrásokat nyisson meg az ausztriai tőkés iparosítás javára és a magyarországi tőkefelhalmozás egy számottevő részét a saját iparosítása javára Ausztriába átszivattyúzza. A vámterület közösségének hiányos, csak az iparfejlődést korlátozó és a mezőgazdaság fejlődését előmozdító szerepére szorítkozó szemléletet — a marxizmus idevágú tanítására hivatkozva — kiegészítette a közös vámterületnek azzal a szerepével, amelyet Magyarország dolgozó népeinek kizsákmányolásában és

ugyanakkor az osztrák burzsoázia tőkefelhalmozásának meggyorsításában betöltött.

Ugyanebben az előadásában J. Purš, mint már említettük, a nemesi adómentességgel kapcsolatban a XVIII. századra vonatkozólag is felvetette Magyarország helyzetének kérdését. Szerinte az osztrák udvar részéről a protekcionista vámpolitika rendszabályait döntően a magyar nemesség nem adózása váltotta ki, hiszen II. József Pálffy kancellárhoz intézett levelében utalt is erre. Így tehát felelevenedett az a kérdés, amelyet történészeink bizonyos mértékben lezártnak tartottak, mind Révai József elvi összegezése, mind pedig az azóta történt részletes kutatások eredményei alapján. *Pach Zsigmond Pál* felszólalásában részletesebben vázolta az osztrák burzsoázia gyarmatosító törekvéseinek történetét, rámutatva arra, hogy nem a véletlen, hanem a fejlődés által napirendre tűzött objektív törvényszerűséggel jelentkező szükségletei váltották ki az osztrák burzsoázia gyarmatosító törekvéseit, amin II. József levele semmit sem változtat. Hangsúlyozta, hogy persze szó sincsen arról, hogy Magyarország olyan lett volna, mint egy tengerentúli gyarmat, de a kérdés megítélésénél nem a nemesi adómentességből, hanem az osztrák burzsoáziának törvényszerűen fellépő szükségleteiből kell kiindulni.

Ebben a kérdésben és általában Magyarország helyzetének kérdésében azonban — főleg a szlovák elvtársaknál, de nemcsak náluk — az ellenvélemény fennmaradt.

Az osztrák delegáció álláspontjának *Eva Priester* elvtársnő adott hangot, aki a vita kezdeti szakaszában elhangzott felszólalásában kiemelte, hogy az osztrák burzsoázia a nemességgel és a koronával való konfliktusában azért vonult gyáván vissza a polgári fejlődés követelményeiért folytatott harc területéről, mert továbbra is részt kívánt magának biztosítani »Magyarország kifosztásából«, tehát a magyar történészekéhez alapján hasonló álláspontot foglalt el. Az utolsó tanácskozási napon azonban *Eva Priester*nek a J. Purš előadásához fűzött hozzászólásából kitűnt, hogy az osztrák delegáció a vita alapján lényegében a csehszlovák történészek álláspontját fogadta el. — A lengyel delegáció szószólója még a vita elején csatlakozott P. Reiman álláspontjához.

Történetírásunkra e rendkívül fontos kérdésben tehát — amint az az eddigiekből látható — további teendők hárulnak. A miénktől eltérő álláspontoknak kétségtelenül vannak objektív alapjai. Ezek között, amint az a vita anyagából kitűnt, a legfontosabb az, hogy a nemzetiségi kérdés, a nemzeti elnyomás, a feudális maradványok és a nagybirtokos osztály szerepe történetírásunkban még nincsen megfelelően kidolgozva és főleg kidomborítva. Ezen a téren tehát még feladataink és kötelességeink vannak. Ugyanakkor azonban feladatunk és kötelességünk az is, hogy határozottan rámutassunk azokra a történeti tényekre, amelyek a Habsburg-monarchián ill. az Osztrák-Magyar Monarchián belül, a magyar népnek az Ausztriával fennállt kapcsolatból eredő elnyomott, kizsákmányolt helyzetét tárják fel.

Az álláspontok eltérésében szerepet játszó okok közé kell sorolnunk azt is, hogy a csehszlovák elvtársak az utolsó években megjelent magyar történeti munkákat vagy egyáltalán nem ismerik, vagy ha ismerik is, azokat még nem tanulmányozták eléggé. Természetesen ennek oka elsősorban a nyelvi nehézség. Így sok esetben történetírásunk korábbi, valóban helytelen, már több éve túlhaladott álláspontjával vitatkoztak, vagy legalább is e régebbi munkák hatása alatt álltak, az azok alapján kialakított álláspontjukat és érveiket

vetették a vitába. Ebből következett az is, hogy igen fontos történeti tényeket álláspontjuk kialakításánál *nem vettek* kellőképpen figyelembe, viszont a szükséges forráskritika alkalmazása nélkül támaszkodtak olyan magyar munkákra, mint pl. Berzeviczy, Schwartner, Szabó Ervin munkáira, akiknél éppen a nemzeti függetlenség kérdése nincsen kellően kidomborítva.

Az álláspontok eltéréseinek okai közé sorolhatjuk a helyes terminológia kialakítása körül mutatkozó, le nem becslhető nehézségeket is, aminek egyik forrása az, hogy a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveiben nem tanulmányoztuk eléggé a gyarmati kérdést. Igyekeztünk azonban, hogy a *klasszikusainknál fellelhető egyes útmutatások és a politikai gazdaságtan idevágó utalásainak alkalmazása alapján közelítsük meg a gyarmati, ill. félgyarmati függőség megjelölések valamennyire helyes alkalmazását Magyarországon helyzetére a megfelelő korszakban*. Azok részéről, akik a terminológiát nem fogadták el, a marxizmus—leninizmus útmutatásain alapuló ellenérvvel nem találkoztunk. Kétségtelen azonban, hogy a terminológia problémája mégis fennáll, aminek okát abban is kell keresnünk, hogy a »gyarmati«, »félgyarmati« megjelölés az egyes országok egymásközötti viszonyának rendkívül széles skáláját, egymástól igen nagy mértékben különböző fokozatait fogja át. A »függő« ország, ill. a »függő« nemzet megjelölés nem jelenti a kiutat e problémából, mert ez olyan általános fogalom, amely pl. az imperializmus első világháború előtti szakaszában négy ország kivételével a föld valamennyi országára, közöttük az Osztrák-Magyar Monarchiára is joggal alkalmazható. További konkrét nehézsége a helyes terminológia kialakításának az a bonyolult viszony, amely a Habsburg-monarchián ill. az Osztrák-Magyar Monarchián belül, a politikai elnyomás és a gazdasági uralom szempontjából az egyes nemzetek között fennállott, amikor is a függőség jellegét meghatározó e két mozzanat nem minden esetben jelentkezett együttesen, vagy pedig abban a bonyolult formában jelentkezett, amikor az elnyomott és kizsákmányolt nemzet maga is elnyomó és kizsákmányoló volt. Így pl. a cseh tartományok gazdasági szempontból uralkodó helyzetet foglaltak el az Osztrák-Magyar Monarchiában, ugyanakkor e tartományok népe az osztrák uralkodó osztályok nemzeti elnyomását szenvedte el. Bár a magyar nép osztrák elnyomás alatt állott, a magyar uralkodó osztályok elnyomták a nemzetiségeket, és ehhez hasonló volt a helyzet Galiciában is, ahol az uralkodó lengyel nemesség az ukrán dolgozókat nyomta el stb. Ilyen körülmények között a legfontosabb az, hogy a Monarchia egyes nemzetei között fennállott viszony konkrét tényeit illetően alakuljon ki a közös álláspont, mert csak ez képezheti az egységes terminológia kialakításának alapját.

A negyedik főkérdés tárgyalása során az imperializmus problematikájáról több előadás hangzott el. A kérdés elsősorban gazdasági vonatkozásainak átfogó ismertetését *P. Reiman* nyújtotta »Az imperializmus gazdasági fejlődésének kérdéséhez Ausztria-Magyarországon és a cseh tartományokban, az első világháború előtt« című előadásában. Az előadásban rövid áttekintést adott a cseh tartományok tőkés fejlődéséről, kitérve a nemzetiségi kérdésre, az ipar és a mezőgazdaság fejlődésére, a Monarchia nemzetközi helyzetére, valamint a munkásosztály helyzetére. Az értékes megállapításokat és adatokat tartalmazó előadásból a magyar történészeket elsősorban azok a fejlődései eltérések érdekelhetik, amelyek a cseh tartományok kapitalista fejlődése és Magyarország kapitalista fejlődése között mutatkoznak. Ugyanakkor az előadás több kérdésben, így például a feudális maradványok jelentősé-

gének, a közös vámterület jelentőségének, az egyenlőtlen fejlődés törvényének alkalmazásában vitatható álláspontot foglalt el.

A munkásmozgalom történetével kapcsolatos kérdések fejtegetése során P. Reiman megállapította, hogy a cseh munkásmozgalom fejlődésében az első világháború előestéjén két egymással szembenálló tendencia ütközött össze: egyrészt a munkásmozgalom fejlődése a fokozódó radikalizálódás jegyében zajlott le, amelyet a munkásosztály tömegeinek társadalmi és nemzeti elnyomása váltott ki, másrészt megerősödtek az opportunista tendenciák, amelyeknek hordozói a munkásarisztokrácia és a szociáldemokrácia soraiban levő kispolgári elemek voltak.

A munkásmozgalom kérdésével kapcsolatban *Erényi Tibor* hangoztatta a forradalmi munkáspárt hiányának objektív okait, a magyarországi és az orosz fejlődés közötti alapvető hasonlóság mellett fennálló különbségeket. Foglalkozott a munkásarisztokrácia kérdésével megállapítva, hogy Magyarországon a munkásarisztokrácia réteg ebben az időszakban lényegesen vékonyabb, mint Nyugat-Európában, de lényegesen számottevőbb mint Oroszországban. Sajnálatos, hogy a konferencián nem szerepelt jelentőségének megfelelően a munkásosztály rétegződésében az imperializmus kibontakozása idején bekövetkezett számottevő változás kérdése; az a tény, hogy egyrészt az osztrák és cseh területeken megnő a nagyipari proletariátus száma, Magyarországon kialakul a modern, koncentrált nagyipari proletariátus, másrészt nagy tömegben áramlanak be a munkásság soraiba paraszti, kispolgári elemek. *Erényi T.* hangsúlyozta, hogy az 1900 utáni időszak magyarországi munkásmozgalmának is két jellemvonása van: a pártvezetőség opportunizmusa és a tömegek forradalmisága. Utalt végezetül arra, hogy a tömegek nyomása éreztette hatását még az opportunistá pártvezetőség politikájában is.

Az imperializmus problematikájához szolt hozzá az osztrák delegáció vezetője, *G. Lande* is, aki korreferátumában az osztrák finánciókének a múlt század két utolsó évtizedében betöltött szerepéről beszélt. Az Österreichische Creditanstalt alapításának 100. évfordulójára készült munka adataira támaszkodva, különösen kiemelte azt, hogy az osztrák fináncióké ebben az időben az osztrák nagybirtokot szolgálta ki és csak kevésbé vett részt iparvállalatok alapításában. Felhívta a figyelmet a német tőkebehatolás vizsgálatának a fontosságára, amely a múlt század 80-as éveitől kezdve mind nagyobb szerepet játszott Ausztria iparában.

Ugyancsak az imperializmus problematikájához kapcsolódott *K. Herman* előadása, aki elsősorban a cseh fináncióké kialakulásának kérdésével foglalkozott és a cseh fináncióké néhány jellemző vonását tárta fel. Szerinte is a cseh iparnak, amely elsősorban exportra dolgozott, Magyarország volt a fő piaca. Ezért a cseh burzsoázia a nemzeti függetlenség követelése helyett inkább belement a dualizmus rendszerébe, ennek fenntartásába, mert ez biztosította számára a »védelem« piacokat. Sőt — véleménye szerint — ez volt az oka annak is, hogy Szlovákiában nem akartak ipari vállalkozásokba bocsátkozni és tőke-kivitelt elsősorban a Balkánra, Galiciába és Dél-Amerikába irányították.

G. Bareš, a Csehszlovák Kommunista Párt Párttörténeti Intézete munkatársa azt emelte ki hozzászólásában, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia mindinkább Németország vazallusává vált az első világháborút megelőző időben. Németország saját agrárterületévé akarta változtatni a Monarchiát. *Eva Priester*, *G. Bareš* álláspontjával vitázva, elismerte, hogy a Monarchia imperializmusa bizonyos mértékig »másodrendű« volt, de emellett megma-

radt a saját, önálló imperializmusa is; Németországgal azért szövetkezett, mert egymagában imperialista céljaival nem tudott megbirkózni. Ezért helytelennek tartja az Osztrák-Magyar Monarchia imperializmusát csatlós imperializmusként jellemezni.

Az imperializmus témájához fűződő kérdések közül az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának szükségszerűsége váltott ki nagyobb vitát. E kérdés már a tanácskozásokat előkészítő anyagban is felmerült, de határozott megfogalmazásban, a felbomlás szükségszerűsége mellett állást foglalva, a magyar delegáció vetette fel.

Az osztrák elvtársak vitába szálltak ezzel az állásponttal, és arra hivatkoztak, hogy 1918-ban két lehetőség állott fenn: vagy az önálló burzsoáz nemzeti államok létrejötte, vagy pedig — a Szovjetunió mintájára — szocialista államok föderációja az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területén. A két lehetőség közül az utóbbi lett volna a kedvezőbb. E kérdéssel kapcsolatban az osztrák elvtársak Lenin és Szverdlov ismeretes táviratára hivatkoztak, valamint arra, hogy a második variáns figyelmen kívül hagyása elmossa az osztrák szociáldemokrata párt felelősségét, és nem teszi lehetővé valamennyi történelmi tényező hű ábrázolását.

A teljes tisztázódást ebben a kérdésben az a körülmény zavarta, hogy a vita során az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának szükségszerűsége összerosódott az ettől különálló kérdéssel, a Monarchia területén élő népek esetleges föderációjának kérdésével. Egy azonban élesen és határozottan leszögezett álláspont volt, lényegében általánosan elfogadott álláspont: az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának szükségszerűsége. E kérdéssel kapcsolatban merült fel, de nem került részletesebb tárgyalásra az osztrák nemzet kialakulásának problémája.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának szükségszerűségéről kialakult egységes állásponttal összhangban a konferencia elhatározta, hogy kölesönös tájékoztatáson, kisebb közös megbeszéléseken és időnként nagyobb konferenciákon alapuló együttműködéssel, *az érdekelt országok történészei a saját országuk kapitalizmusának történetét dolgozzák fel*, monografikus művekben és összefoglaló munkákban.

A határozat második pontja értelmében Csehszlovákia részéről időszaki jelentéseket fognak készíteni, amelyek tájékoztatást nyújtanak a problematikával kapcsolatban az egyes országokban megjelent forráskiadványokról, tanulmányokról és monográfiákról. E határozat jelentőségét megvilágítja az a körülmény, hogy — amint már volt erről szó — a csehszlovák elvtársak csak nagyon kevésbé ismerik az e tárgykörben megjelent magyar munkákat és nálunk is hasonló elmaradás tapasztalható e tekintetben.

A határozat harmadik pontja az irodalmi és forrásanyag kicseréléséről szól. A negyedik pont szerint pedig a következő hasonló konferenciát 1957-ben kell megrendezni.

Végül a határozat kifejezte a résztvevőknek azt az egyhangú véleményét, hogy a konferencia az elsőrendű tudományos jelentőségű és politikai fontosságú problémák kitűzésében és megvilágításában komoly eredményeket ért el.

SÁNDOR VILMOS—ERÉNYI TIBOR

E. J. HOBSBAWM:

MERRE TARTÁNAK A BRIT TÖRTÉNÉSZEK?

(The Marxist Quarterly, 1955. Vol. 2. No. 1.)

„A történelem — mondotta a modern történelemtanítás egyik megalapozója egyetemeinken — a múlt politikája.” Továbbmenve megállapíthatta volna, hogy a hivatalos történetírás túlnyomó többsége nem más, mint korhű jelmezbe öltöztetett napi politika. A hivatalos történész műve — akarva-akaratlanul, osztálya magatartását és nézeteit tükrözi. Ezért fontos áttekintenünk, milyen magatartást, milyen nézeteket tükröznek a brit történészek munkái századunkban.

I

A két világháború közötti időszakig a brit történészek uralkodó elmélete magán viselte a tizenkilencedik századi brit burzsoázia és az azzal szoros szövetségben levő radikális kispolgári rétegek és munkásarisztokrácia derűlátását és bizalmát. Számos olyan irányzattal találkozunk, amelyet a történelem liberális vagy radikális tolmácsolásának nevezhetünk. Kitűnő példa erre G. M. Trevelyan munkássága mind az angol, mind az olasz történelem vonatkozásában. E helyen nincs tér e kérdés részletes elemzésére, jelen tanulmány főleg azokat a változásokat igyekszik bemutatni, amelyek a „hivatalos” történetírásban azóta mentek végbe. De bármely nagyobb igénnyel fellépő elemzésnek különbséget kell tennie — a fentiekben túlmenően — a mérsékelt whig-liberális és radikális irányzat között, bár a kettő gyakran fonódik össze. Itt talán elegendő néhány jellemző példával szolgálnunk.

A liberális történészek különösen a brit nép politikai fejlődésével foglalkoztak, a radikálisok pedig egyre erőteljesebben — főleg 1870 után — a társadalmi viszonyokkal is. A liberális történészek felfogása szerint a brit történelem a „mind szélesebb körben érvényesülő szabadság” története volt. A katolicizmus misztikussága utat adott a nyílt protestantizmusnak, s ha a történészek agnosztikusak voltak, valóban azok voltak időnként, ezt elkerülhetetlenül a racionalizmus és tudományosság váltotta fel. Valamikor a feudalizmus sötét korszakában a parlamentáris kormányzat és személyes szabadságjogok piciny magvát vetették el, amely hatalmasan kisarjadzott. Királyokat és zsarnokokat, mint I. Károlyt és III. Györgyöt döntöttünk le trónjaikról és megteremtettük a modern brit politikai rendszert. Voltak ugyan forradalmak a múltban, jelenleg azonban ezek már nem szükségesek, kivételek csupán azok a külföldi államok, amelyek még mindig zsarnokság, (főleg nem brit zsarnokság) alatt nyögnek. A britek nem anyagi érdekekért, hanem eszmékért harcoltak. Whig arisztokratákból és radikális gyárosokból álló uralkodó osztályunk lényegében önzetlennek mondható (ámbar volt néhány félrecsúszás a francia forradalom pánikkal teli időszakában), amely a zsarnokokkal ellentétben kész volt az ésszerű érvelés és rábeszélés befogadására. Mindenesetre a még megvalósításra váró reformoknak — mint például a női szavazati jognak — minden bizonnyal eljön majd a maga ideje. Bár őszintén szólva, Nagybritannia politikai fejlődésének csúcspontjához ért, alapvetően tehát mit kell megváltoztatni?

A radikális történészek egyetértettek politikai történetünk fent vázolt értékelésével, bár valószínű, hogy nagy részük nem volt meggyőződve Nagybritannia akkori állapotának tökéletességéről. Társadalmi és gazdasági kérdésekben még kevésbé voltak önelégültek. Nagyönis tudatában voltak annak, hogy a kapitalizmus beköszöntö és az ipari forradalom viszonytagságokat és nyomort jelentett. Ezt megindító részletességgel elemezték és írták le. J. R. Green: *Az angol nép rövid története* (*Short History of the English People*) és Thorold Rogers: *Munka és munkabér hat évszázadon keresztül* (*Six centuries of Work and Wages*) című műve bemutatta az iparosodást megelőző múltat. Arnold Toynbee (*Előadások az ipari forradalomról — Lectures on the Industrial Revolution*) J. L. és Bar-

bara Hammond (*A mezői munkás, A városi munkás, A modern ipar megindulása, A sötét kor stb.* — *The Village Labourer, The Town Labourer, The Rise of Modern Industry, The Bleak Age*) mély felháborodással írták le a modern kapitalizmus ellentmondásait. Megborzadtak tőle és ezt még is mondták. Ennek ellenére abban általában egyetértettek, hogy a helyzet állandóan, elkerülhetetlenül és fokozatosan javul és tovább javul Peterloo és az Egyesülési Törvények régi rossz napjai óta. Persze ez ismét azért történik így, mert a brit uralkodó osztály, ellentétben más uralkodó osztályokkal, önzetlen cselekedetekre képes. Ez az uralkodó osztály nemcsak észsel, hanem „társadalmi lelkiismerettel” is rendelkezik, ami azt jelenti, hogy végül is mindent, még Irország kérdését is, rendbe lehet hozni.

Bátran állíthatjuk, hogy a legtöbb élenjáró brit történész liberális vagy radikális volt az első világháborúig; időnként rendkívül „mérsékelt”, mint Creighton és Maitland, időnként rendkívül harcoss és „haladó”, mint Thorold Rogers. Még a korszak vezető római katolikus történésze, Lord Acton is erősen liberális beállítottságú volt. Toryzmus főleg néhány, nagyobb részt a középkorral (azaz családörténettel) és alkotmánytörténettel foglalkozó szakember körében divott, de nem volt számottevő erő. Könnyűszerrel háritották el a nem liberális római katolikus történészeknek a középkori és református történelem liberális tolmácsolása ellen intézett támadásait. A munkásosztály története nem rendelkezett önálló hagyományokkal. Amikor Európa valamennyi országában számos marxista történeti munka íródott, Angliában jóformán nem létezett marxista történész. A legszámottevőbb közülük, A. Belfort Bax is inkább Németország és Franciaország, mint Anglia történelmével foglalkozott. A munkásosztály történetének legjelentősebb műveit, mint a Webbek nagy munkáit, szemléletükben inkább radikálisnak, mint szocialistának tekinthetjük.

II

Mi történt az első világháború óta? Az 1920-as évek tájékán a burzsoázia történészek a történelem régi liberális és radikális tolmácsolása ellen kezdtek fellépni. A második világháború után több fémjelzett történész is hűtlen lett a felfogásokhoz, bár azok, mint iskola tovább élnek. Ennek okai eléggé nyilvánvalók: a liberális és radikális történelemszemléletet létrehozó körülmények megváltoztak. Mint E. M. Forster a tizenkilencedik századi liberálisokról megállapította: „Csupán a jó, busás ösztálékok után támadnak a fennkölt gondolatok.” Az osztálékok már nem jöttek többé oly készségesen, a fennkölt gondolatok sem támadtak már olyan könnyedén: a brit burzsoázia bizalma megrendült. Könnyebb dolog a forradalmi eredményekkel, a brit nép szabadságkiűzdelmével büszkélkedni, a korai industrializmus borzalmas kizsákmányolását kárhóztatni 1880 vagy 1906 békés légkörében, mint cselekedni a kommunizmus, a nemzeti és társadalmi forradalom korszakában. Cromwell és Garibaldi ma már sokkal inkább a szabadságukért küzdő indusok, mint brit elnyomók szemében hős. Bölcös dolog éppen ma, amikor a kapitalizmust minden oldalról kihívás éri, oly feltűnően ragaszkodni ahhoz a tényhez, hogy a kapitalizmus valamikor nyomorba és szegénységbe taszította a brit néptömegeket? Valószínű, hogy a brit uralkodó osztály megváltozott helyzete, amely a liberális párt hanyatlásához vezetett, maga után vonta a történeti liberalizmus hanyatlását is. Vizsgáljuk meg e kérdést közelebbről.

A történet-elméletben a változás két formában nyilvánult meg: részint a régi liberális és radikális hipotézisek — amelyeket alapvető konzervatív szemlélettel helyettesített — kritikájában, részint oly formában nyilvánult meg, hogy a brit történelem bizonyos eladódig elhanyagolt jelenségei felé fordult a figyelem. Ez bizonyos fókig visszautkrözte a brit államnak és a brit nemzetgazdaságnak a monopolkapitalizmus időszakában bekövetkezett megváltozott szerkezetét. De az új nézetek egy fontos dologban különböztek a régiektől. A hagyományos liberális vagy radikális szemlélet mögött összefüggő, határozott — bár tudományos mértékkel mérve rendkívül korlátozott és hiányos — történeti és politikai elmélet állott. Az új konzervatív szemlélet gyakran egyáltalán nem lépett fel elméleti igénytel és empirikus tanulmány-gyűjtemények formájában jelentkezett. Ezért hosszú ideig nem ismerték fel alapvető konzervatív politikai jellegét. Valóban csupán a második világháború után fedte fel teljesen politikai tartalmát. Ez természetesen a forradalom-ellenes elméletre jellemző. Edmund Burke óta a reakciós gondolkodók bizalmatlanul fogadtak minden általános elméletet, minthogy minden olyanirányú kísérlet, amely a kapitalista társadalom tényeihez értelemmel kívánt közeledni, inkább arra ösztökélte az embereket, hogy változásokat kívánjanak, mintsem helyzetük megszilárdítását. A *status quo* mellett szóló legdöntőbb érv, hogy adva van és a konzervatív teoretikusok erőfeszítései főleg azt igyekeztek bemutatni, hogy — bár meglehetősen

tökéletlenül — de „működik”, s bármely arra irányuló kísérlet, hogy a status quot megváltoztassa, a helyzetet csak ronthat.

A következő részekben néhány példával szeretném alátámasztani a történet-szemléletben végbement fent vázolt változást.

III

Gazdaságtörténet: Volt egyáltalán ipari forradalom? Milyen viszonytárságokat okozott?

Amint várható volt, a gazdaságtörténet frontjáról jött az első támadás. Sir John Clapham: *A modern Anglia gazdaságtörténete (Economic History of Modern Britain. 1926)* című művének megjelenése hosszú, mindmáig folytatódó vitát eredményezett a történészek körében. Volt egyáltalán ipari forradalom? A tizenkilencedik század első felében valóban sülyedt a néptömegek életszínvonala? Clapham szerint nem volt ipari forradalom és a néptömegek életszínvonala sem sülyedt. Érvelése, amely főleg L. és B. Hammond radikális történészek ellen irányult, nagyjából a következő. Az 1830-as években ténylegesen gyárakban viszonylag kevés angol ember dolgozott; nagy többségük úgy kereste meg kenyerét, mint 1760 előtt. Ezért nem beszélhetünk ipari forradalomról, csak legjobb esetben meggyorsult fokozatos fejlődésről. A társadalmi viszonyokra vonatkozóan főleg egy amerikai kutatónak, Silberlingnek adataiból vett reálbére számításával bizonyított. Ezek a számítások azt mutatták, hogy a reálbérek emelkedtek a tizenkilencedik század első felében, ezért lehetetlen, hogy a helyzet általánosságban romlott. Mindkét érv ellentmondott a bevét véleményeknek.

Az ipari forradalommal kapcsolatos érvelés lényegében vonakodik elismerni, hogy a forradalom (a veszedelmes dolgok) a történelem folyamán bárhol is előfordulhatnak. Ashton professzor, egy élenjáró Clapham-hívó szerint: „A veszély abban rejlik, hogy a folytonosság lényeges tényezőjét figyelmen kívül hagyjuk.” Bár épeszű ember nem tagadhatja, hogy valami nagyon lényeges változás történt Angliában 1760 és 1840 között — amely a korábbi történeti szakaszok mértékével mérve rendkívül rövid időszak —, ténylegesen nem történt semmi komolyabb módosítás a történeti valóság javára. Kutatók felfedezték a tizenhat sőt tizenharmadik századbéli ipari forradalmakat és felfigyeltek arra a nyilvánvaló tényre, hogy az ipari fejlődés nem 1760-ban kezdődött és nem 1830-ban végződött — de ez minden. Valójában — ismét Ashton professzort idézve — az ipari forradalom fogalom „oly szilárdan bevésszük a köznap nyelvbe, hogy szórászhasonyosításnak tűnnék valami mással helyettesíteni”. A vita fő eredménye az volt, hogy zavart keltett és az egyetemi hallgatók oly nemzedékét hozta létre, amely a zavarnak dolgozataiban hangot adott. Így járult hozzá a történeti változás mibenlétének elhomályosításához és ily módon bizonyos mértékig megnehezítette a kérdés elemzését.

Az iparosodás társadalmi hatásáról szóló vita politikai tartalma is nyilvánvaló. A „Clapham-hívók” legutóbbi publikációja *A kapitalizmus és a történelem (Capitalism and the Historians)* Hayek professzor az *Út a szolgáshoz [The Road to Serfdom]* című munka szerzőjének szerkesztésében) a korlátlan magánvállalkozás nyílt apológiája. A kapitalizmus nem lehet rossz a munkások számára. Ha rosszul ment soruk a tizenkilencedik század első felében, ennek két oka lehet: vagy még rosszabb sorsuk volt annál előtte, vagy egyáltalán szenvedéseiket nem lehet a kapitalizmussal összefüggésbe hozni, azokat olyan elkerülhetetlen tényezők okozták, mint például a túlnépesedés. A történészek azért fogadták el mindig azt a tételt, hogy az ipari forradalom szenvedéseket hozott, mert az „értelmségek”-re (kivétel e könyv szerzői) a természetes kapitalista-ellenes hajlandóság jellemző. A kortársak azért vallották ugyanezt, mert nem volt megfelelő történelmi távlatuk. A *Kapitalizmus és a történelem* című munka a történelem karikatúrája és propagandisztikus mivolta elfogadhatatlan bárhol az Egyesült Államokon kívül. De a Clapham-iskola „tudományosabb” köntösben megjelenő formái meglepően sikeresek voltak. A Hammondok „szubjektivitásáról és tudománytalanságáról” kialakított nézetük széles körben hitelt talált. (Pedig ők szögyeltek volna oly rosszul dokumentált művet kiadni közülük, mint a *Kapitalizmus és a történelem*.) Hasznos, radikális hagyományú kézikönyveket, mint Cole és Postgate: *A köznép (The Common People)* című könyvét, valamint a korai tizenkilencedik századi állapotok klasszikus leírását, mint Engels: *A munkássztály helyzete Angliában 1844-ben* című művét nem ajánlják megfelelő súllyal. Bár egyes szemleírók kritizálták a Hayek-könyv kidolgozatlanlágát, ugyanakkor fenntartják, hogy „a korai indusztrializmus borzalmairól szóló legendákat a kutatók természetesen nem tették magukévá”.

Mindebben az a fonákság, hogy a kutatások valójában nem cáfolták meg, bár módosították a hagyományos nézetet; számos durva és túlzottan leegyszerűsített vál-

tozatát elhagyták. Clapham főérvét, mely szerint a reálbérek a Napoleon utáni időszakban emelkedtek, el kellett ejteni, mert az újabb kutatások és forráskritika megdöntötte statisztikai adatait.* A helyzet annyiban változott, hogy Clapham óta a hivatalos történetírás egyre kevésbé vállalkozik arra, hogy az ipari forradalmat egészében, valamennyi forradalmi és kegyetlen következményével egyetemben elemezze, mint az első világháború előtti biztonságos időkben. Részben emiatt az ipari forradalom általános (nem vonatkozik ez a specifikus kérdésekre) hivatalos értékelése említésreméltoan nem haladt előre. Kiadása után ötven esztendővel Mantoux *Ipari forradalomról (Industrial Revolution)* szóló (1947-ben új kiadásban megjelent) 1914 előtt íródott hasznos könyve még mindig alapvető munka, s az azóta megjelent munkákkal való összehasonlítás végül is e mű javára üt ki.

IV

Harc a whig értékelés ellen.

A brit politikai történet hagyományos tolmácsolása ellen intézett támadás az 1920-as évek közepe táján bontakozott ki. Sir Lewis Namier az első, a tizennyolcadik század közepi politikáról szóló monográfikus munkát, *h*mely a brit politikai történetírást forradalmasítani volt hivatott, 1928-ban adta ki (*Az államvezetés strukturája III. György trónralépésekor — The Structure of Politics at the Accession of George III.*). 1931-ben Butterfield professzor frontális támadást intézett a *Történelem whig tolmácsolása (Whig Interpretation of History)* ellen. Mindkét munka mély örvényt kavart történész körökben és különböző módon gyakorolt befolyást. Komoly történészek, haladó és marxista történészek egyaránt mindkettőt örömmel üdvözölték, minthogy mindkettő látszólag, s bizonyos mértékig a valóságban is a brit történelem idealista és mitológikus felfogására erős ütést mért, amely már nagyon szükséges volt. Ebben különböztek a régi radikális gazdaságtörténészek ellen intézett támadásoktól, akik ugyan rendkívül nyers, mechanikus-materialista módon, de tudományos szinten állottak.

Erényeik főleg negativumokban nyilvánultak meg. Butterfield megmutatta, hogy a whig értékelés csupán arra irányuló kísérlet, hogy Anglia történetét a whig kereskedők és földbirtokosok, valamint az osztályuralomban utódai, a liberális gyárosok meglehetősen eszményített ábrázolása alapján írják meg. Ily módon vált ez az értékelés nagyjából politikai mítosszá, ami nem volt újság a marxisták számára, ellenben a legtöbb brit diák és tanár számára megrázkódtatást jelentett. Namier figyelemreméltó technikai virtuozitással bizonyította be, hogy ez a whig mítosz tarthatatlan. A III. György és a whigek közt folytatott küzdelem 1760 után nem a zsarnokság és a szabadság ügye közötti küzdelem volt. Namier megmutatta, hogy csupán az eszmények és programbeszédék tanulmányozása nem mutatja meg, hogy a tizennyolcadik század utolsó harmadában a valóságban mi történt a politikában. Nem lényeges azt kutatni, hogy egy képviselő beszédében (amely változatlanul magasröptű és erkölcsös volt) miről szavalt. Ennél lényegesebb, hogy milyen befektetései voltak, milyen kegyurasággal járó tisztséget viselt vagy remélt viselni, mivel volt komaságban, kinek volt a védenice, milyen érdekszövetkezetet — Kelet- vagy Nyugat-indiai kereskedelmi vagy valami más — képviselt. A tizennyolcadik századi alkotmány mindenképp különbözött a tizenkilencedik századtól: a király, a parlament és a párt szerepét tolmácsolni III. György idején mind-ezen intézményeknek Viktória királynő vagy V. György korabeli terminusaival tiszta anakronizmusként hatott.

Komoly történészek örömmel üdvözölték ezt. Végre lehetségesnek látszott Anglia politikai történetét realista módon és nem a késői viktoriánus burzsoázia eszméi és alkotmányos fogalmai szerint újraírni. Ezt az újraírást már megkezdte számos kitűnő, középkorral foglalkozó kutató, akik már régóta nevelésnek tartották Simon de Montfort-ról hasonló terminusokban gondolkodni, mint Gladstoneról, vagy a Magna Carta-ról ugyanúgy, mint az 1832-es Reform törvényről. Így Anglia alkotmányos történetét nagyjából sorozatos „leleplező” tanulmányok alapján írták újra. A Magna Carta demokratikus okmány volt? Nem, teljesen feudális. Újfajta uralkodók voltak a Tudorok? Nem, csupán régimódi eszmékkel felruházott régimódi feudális uralkodók voltak, de talpraesettebbek elődeiknél. Vajon az 1688-as forradalom bevezette-e a modern parlamentarizmust? Nem,

* Ezt tulajdonképpen Asthon professzor is beismeri a „*Kapitalizmus és a történészek*”-be írt tanulmányában.

mivel egy tizenharmadik századi királynak semmiesetre sem volt oly kevés hatalma, mint utódainak. A történészek bebizonyították, hogy még Viktória, VII. Edward és V. György korában sem viselkedett a király mindig a kézikönyvek megszabta alkotmányos illendőséggel. Ennek az irányzatnak adtak műveikben hangot olyan alkotmányelmélettel foglalkozó gondolkodók, mint Sir Ivor Jennings vagy a néhai Laski professzor, akik a parlamentáris és kabinetkormányzat elmélete és gyakorlata között tatóongó ürre mutatnak rá.

Az alkotmánytörténet ez újfajta iskolájában jó és rossz elemek elegyedtek furcsa módon. Az a törekvés mindenképpen hasznosnak bizonyult, hogy az intézményeket realista módon és a korba illesztve jellemezzék; azonban a konzervatív történészek gyakran az új szokásokról és radikális változásokról nem vettek kellőképpen tudomást. A liberális szemléletnek legalább megvolt az az érdeme — anakronisztikus mivolta ellenére is —, hogy figyelmét olyan dolgokra összpontosította, amelyek „fejlődnek és amelyek előtt jövő áll” (Sztálin); figyelmét összpontosította a burzsoá parlamentarizmus győzelme idejéig. Világos, hogy a Tudorokhoz és az 1688-as forradalomhoz fűződő új helyzet, történeti szempontból sokkal lényegesebb annál a ténynél, hogy ugyanakkor fentiek az intézmények és eszmék bizonyos folytonosságát jelképezték. A liberális alkotmánytörténet ily módon egy — bár nem megfelelő — történetfejlődési sémával rendelkezett. Ezt azonban az új irányzatok elhomályosították. Néhány forradalomellenes beállítottságú történész ezt az „elködösítő mechanizmust” felhasználva oly messzire ment, hogy alapvető változásokat is végleg félremagyarázott; például Mathew római katolikus püspök képtelen volt bármilyen észrevénni az Angol Forradalom utáni történetben, amit már előbb nem tapasztalt (*A Caroline korabeli Anglia társadalmi strukturája — The Social Structure of Caroline England.* 1945). Összefoglalva: a régebbi nézetek negatív kritikája jó és hasznos volt; de a kritikusoknak az a vonakodása, hogy e nézeteket saját, általánosítható szemléletükkel helyettesítsék — ténylegesen történelmünk konzervatív értékelését erősítette.

Ez a „whig-ellenes” mozgalom másik aspektusára — amely szerint a politika és különösen a parlament anyagi alapjára nagyobb figyelmet fordítottak — is érvényes. Számos történész tanulmányozza most ezt. Laski professzor a brit kabinetek társadalmi összetételét elemezte. Dr. J. A. Thomas az alsóház összetételét vette vizsgálat alá 1832 és 1914 között. Namier követői is alkalmazták — bár nem olyan elmésen — ezt a módszert, de munkáik nagyjából csak a háború után jelentek meg. Neale professzor és iskolája nagy hozzáértéssel elemezte a Tudor parlamenteket. Hasonló részlettanulmányokat végeztek a tizenharmadik, tizenötödik és tizenharmadik századra vonatkozóan, Gash professzor pedig megkísérelte e módszert az 1832—1867-es időszakra alkalmazni. Ennek az egész hivatalos parlament-történetírásnak vezetője Sir Lewis Namier. Fentemlített munkák nem arra kívántak feleletet adni, hogy „milyen célok érdekében harcoltak a politikusok?” hanem „kik voltak ők, milyen érdekszövetkezetekhez tartoztak, milyen kapcsolataik voltak?” és „mi volt a politikai alkudozásnak a mechanizmusa?”

De ezek a kérdések amennyire hasznosak, annyira korlátoltak is. Ténylegesen az amerikai és nem az angol értelemben vett „politikát” segítenek megvilágítani. Namier eredeti munkája olyan időszakot vett vizsgálat alá, amelynél ez az elhatárolás nem volt olyan lényeges. 1760 körül a parlamenten belül nem voltak alapvető osztályellentétek, sem fontosabb vitapontok vagy politikai programok, csupán a hivatali zsákmanóiban való részesedésért vagy a presztízstért vetekedő politikusok különféle kikkjei. De mihielyt a módszert fontos, politikai eseményekben bővelkedő korszakokra alkalmazták, nem vált be. Eszébe sem jut annak, aki Gash professzor *Peel korabeli politika (Politics in the Age of Peel)* című munkáját olvassa, hogy ez az időszak a nagy burzsoá-radikális reformoknak, a chartistáknak, a gabonatorvények visszavonásának, Daniel O'Connellnek, Richard Cobdennek és Robert Owennek volt a korszaka. Ezekhez képest kevésbé lényeges, bár nem érdektelen tények, hogy a reformtörvény után is maradtak „rothadt választókerületek” és hogy a Dickens *Pickwick Clubjában (Pickwick Papers)* leírt eatanswill-i választás a reformtörvény után, nem az azt megelőző időkben zajlott le.

De Namier módszerében ennél nagyobb veszély rejlik. Politikai történetet írni vitás kérdések, eszmények, szenvedélyek és mozgalmak nélkül — amelyek a politika-történetet kitöltik — a történelemnek nem is mindig öntudatlan meghamisítása, sőt tagadása. Azt a benyomást kelti, hogy a politika mindig ugyanaz volt és ugyanaz marad: hatalomért, tisztségekért folyó harc, vetélkedések és alkudozások, karrierizmus és csalás. Ez ahhoz a tudománytalan nézethez való hallgatólagos visszatérést jelenti, amely szerint „a történelem nem más, mint a különböző álarcban jelentkező emberi butaság és önzés összessége”. Némi színt kölcsönöz olyan laposságoknak és értelmetlenségeknek, mint Acton jól ismert „a hatalom korrumpál” frázisa. E szemlélet azt akarja elhitetni,

hogy az eszmék és mozgalmak átmenetiek és felületesek, s keresi ezek mögött az örököszt és „valóságost”. Ily módon pontosan azt vallja, amit a Burke iskola konzervativizmusa: hogy a dolgok soha nem változnak igazán, hogy az emberi sorsban tartós javulás nem, csupán a gyalázatos rossz helyzet enyhülése, egy — a legtöbb ember számára — kényelmetlen és alapvetően tökéletlen világnak valamivel kényelmesebb elrendezése lehetséges. Sir Lewis Namier nyilván maga is tisztában van történetiszemléletének implikációival; ezt tanúsítja az angol rádióban a közelmúltban *Emberi természet a politikában* (*Human Nature in Politics*) címmel elhangzott előadássorozata és publikációiban számos futólagos megjegyzés. Eszménye nyíltan a burkeánus konzervativizmus, amelyben a hagyomány és az uralkodó osztály kordában tartja azt a — szerinte — baljós tendenciát, amely a jelentős előrehaladást és társadalmi változásokat létrehozza. Számos más Namier-hívó kevésbé tudatosan csinálja ezt, habár a következmények ugyanazok. Ennek az új „namierista” áramlatnak a következtében a marxista történetírásnak meg kellett változtatnia súlyponti kérdéseit. A Namiert megelőző időkben a marxisták egyik fő történeti feladatuknak tekintették, hogy dialektikus és nem vulgár-materialista módon a politika anyagi alapjaira hívják fel a figyelmet. De minthogy a polgári történészek a vulgár-materializmus egy sajátos változatát tefték magukévá, a marxistáknak kellett figyelmeztetniük őket arra, hogy a történelem az emberek eszmékért való küzdelme és egyben a környező anyagi világ visszatükröződése. Trevor Roper (*A gentry keletkezése — The Rise of the Gentry*) egyaránt tévedett abban, hogy az Angol Forradalmat a vidéki nemesúr hanyatló szerencséje visszatükröződésének, a puritanizmust pedig egyszerűen a nemes urakat fenyegető anyagi romlás következményének vélte. A Hosszú Parlament összetételéről szóló könyv íróit (e könyvet, mint a marxizmus cáfolatát üdvözlötték), Pennington és Brunton urakat nem csupán azért kell megbírálni, mert Sir Lewis Namier módszereit nálánál kevésbé jól alkalmazták, hanem mert azt állítják, hogy egy uralkodó osztály tanácskozó testületében a tagság egymáshoz való kapcsolatának elemzéséből nagymértékben arra lehet következtetni, hogy mi történt egy jelentős politikai forradalomban. Erre számos, nem marxista történészben is kezdtek tudatosodni a „namierizmus” és hasonló szemléletek gyengeségei. Remélhetjük ezekután, hogy marxista és nem marxista történészek együttesen kialakíthatják majd a jövőben a brit történelem igazabb és kiegyensúlyozottabb képét.

Figyelemre méltó egy harmadik változat is, amely a Namier-módszerhez kapcsolódik és hasonló előnyökkel valamint árnyoldalakkal rendelkezik. A liberalizmus fénykorában a történészek figyelmüket csaknem kizárólag a Koronára, Parlamentre és Jogra összpontosították. De a monopol-kapitalizmus kibontakozása idején, amelyre a felduzzadt államapparátus és bürokrácia jellemző — mindkettő viszonylag szokatlan a középkor óta Angliában —, a köztisztviselő vagy *backroom boy** lett a kutatás, ha nem a csodálat, tárgya. Különösképpen nemcsak a fábianus történészek voltak ennek élharcosai — Graham Wallas, *Francis Place élete* (*Life of Francis Place. 1898*) című műve és a Webbek közigazgatástörténeti tanulmányai voltak úttörő munkák —, hanem a tory történészek is. Tout professzor *Fejezetek a középkori közigazgatástörténet köréből* (*Chapters in Medieval Administrative History*) című műve új irányt szabott a középkori állam kutatásához; Sir Arthur Bryant arra figyelmeztetett bennünket, hogy a hiteles Samuel Pepys nem csupán naplőíró, hanem a brit tengerészet nem ismert és kellően nem értékelt megmentője. A brit történelmet egyre nagyobb mértékben a „szürke eminenciák” — a közigazgatást és tervezést ellátó köztisztviselők, a pártszervezést és vezetést ellátó szervezők nyelvén írják.

Ismételtén: mindezek fontos felfedezések voltak. De még egyszer alá kell húzni, hogy a fent vázoltak a brit politika lényegbevágó kérdéseitől igyekeztek elvonni a figyelmet; attól elvonni, ami változik afelé, ami változatlan maradt. Időnként valóban logikusnak látszik ez a gondolatmenet. A realista, szkeptikus adminisztrátor, aki szerény a politika eredményességét illető várakozásaiban, szembenáll a politikussal, akinek eszméit önérték és üres beszédek álcozzák. Ez a Kipling véleménye az imperializmus bírálóról. Érdekes, hogy legutóbb Keith Feiling professzor, vezető tory történész fejtette ki ugyanezt Warren Hastingsról szóló monográfiájában. Hastings a hős; nem durvább vagy kegyetlenebb, mint egy hódítónak lennie kell, ugyanakkor lelkiismeretes, civilizált és becsületes. Edmund Burke a semmi ember; az indiai brit uralom kegyetlenségei ellen intézett támadásait családjának önző érdekei motiválták. Ily módon félresiklattak egy alapvető erkölcsi tanulságot és egy vitatható történeti álláspontot. A Burke és a mások által (ámbrar becsületlenül) felvetett szempont Hastings felelősségére vonásában

* Háttérben levő, szakképzett ember.

nem az ember, a társai és vádlói viszonylagos becsületességének és jóságának, hanem a gyarmati népeken aratott imperialista hódításnak a kérdése. Eppen így a háborús perek 1945 után nem egyszerűen azt a kérdést vetették fel, hogy a német katonák, hivatalnokok és más személyek személy szerint voltak-e kegyetlenek vagy barbárok, hanem hogy milyen megdöbbentő és borzalmas politikát folytattak. Aki Anglia és az angol birodalom történetét közigazgatásbeli hiányosságok és eredmények alapján írja meg, akarva-akaratlanul elhomályosítja az említett döntő politikai kérdéseket. Ezért számos történelmesnek a közigazgatással kapcsolatos elfogultsága, ha beisméri, ha nem, bizonyos politikai implikációkat von maga után, amelyekkel szemben óvatosságnak kell lennünk.

Megemlíthetnénk még a modern „liberális-ellenes” történetírás számos más változatát is, de fenti példák nyilván elegendő meggyőzőek.

V

A brit történelem összképe.

A hivatásos brit történészek nagy többsége az elmúlt huszonöt esztendő folyamán már nem volt mondható liberál-radikális szemléletűnek, munkáik ugyan csak részben — ez a szerencse bizonyos vonatkozásban — jutottak el a közép- és elemi iskolákba. Mivel helyettesítették ezt a szemléletet? Mint már említettük, a szigorúan vett politikai konzervatív álláspont szempontjából nem volt szükség behelyettesíteni a brit fejlődésnek semmiféle új általános szemléletével. A brit népek régi, a liberál-radikálisok által megrajzolt képe — amely politikai és társadalmi harcokon keresztül egy határozott irányban halad előre — elegendő veszélyes. Bármilyen irányú határozott fejlődést, haladást a „nem kívánatos” progresszívek „nem kívánatos” módon tolmácsolhatnak, és ezért kell leleplezni illuzórium mivoltukat. Sokkal biztonságosabb úgy megjeleníteni a történelmet, mint „átkozott fejlemények”, hanyatlások és fellendülések sorozatát, vagymint az „emberi természet” és az „emberi társadalom” alapvető és változatlan témájára húzott intézményeknek és mozgalmaknak (minél bonyolultabb, annál jobb) változatát. A történelemnek valamerre utat kell mutatnia. Fentiekből az a tanulság vonható le, hogy a nagyírató társadalmi terveket el kell vetni és szabadjukra kell engedni az eseményeket. A valóságban a téren túl sok elméletieskedés történt, erre azonban e helyen nem tudunk részletesen utalni.

A modern irányzatok fő eredményei tehát (eltekintve a gyakran nagyon szűk szakterületektől) negatívak. Az egyetemi hallgatóknak az egyetemen elsősorban azt kell megtanulniuk, hogy „minden sokkal bonyolultabb, amint ahogy az iskolában tanították”. Az egyetemi tanítás és kutatás jelentős része még mindig az 1870 és 1914 között kidolgozott történeti tolmácsolás negatív kritikája.

Ez bizonyos mértékben megnyilvánul Anglia összefüggő, felnőtt publikumnak szánt történelmének az elmúlt huszonöt esztendővel szembeni nagymérvű lemaradásában (nem vonatkozik ez Anglia történelmének bizonyos — gazdaság, társadalom, alkotmány stb. — aspektusaira). Olyan marxista műtől eltekintve, mint A. L. Morton: *Az angol nép története (People's History of England)* című könyve, Trevelyan *Történetéhez (History)* (1926) hasonló bármilyen modern egyenértékű feldolgozást nehéz találni. A legkomolyabb ilyen irányú kísérletek többkötetes átfogó munkák létrehozásában valósultak meg — Anglia története, Oxford és Pelican sorozat — és ezek műfajuknál fogva a tolmácsolás egységének hiányát viselik magukon. Talán ez a hiány azzal magyarázható, hogy ma kevesebb szükség van olyan általános történeti munkákra, mint J. R. Green vagy Trevelyan idejében (mindkettő még mindig új kiadásokat ér meg)? Semmiestre sem. Mint a *Times Literary Supplement* egyik szemleírója néhány évvel ezelőtt szavakba öntötte (1949. április 30.):

„Az angol történeti tudományosság ritkán haladt előre nagyobb léptekkel... és jelenleg Angliában nagyobb publikum érdeklődik a történelem iránt, mint talán bármikor valaha... Jelentős eredmények állnak előttünk (főleg egyes szakterületeken) és az összegyűjtött tényanyag mennyisége túlarádó. De kevesebb erőfeszítéssel és talán kevesebb rátermettséggel kísérelték meg az új kutatási eredmények értékelését. Ezen a vonalon van még tennivalója a történeti irodalomnak... Mert egy művelt angol, noha távolról sem szakember a történettudomány területén, mélyen és sajátosan érdekelt saját hazája múltbeli fejlődésében. S nem felejtette el Bacon régi figyelmeztetését, hogy »a történelem az embereket bölcséssé teszi«.

Ezek a szavak a mához is szólnak. Ortodox történészek mindezekig képtelennek vagy hajthatatlannak bizonyultak hazájuk történetének újraírására, csupán bizonyos részek megírására vállalkoztak.

VI

A régi, liberál-radikális szemléletek helyettesítésére a brit történelem általános tolmácsolását illetően csupán egyetlen egy alternatíva mutatkozott s ez a történelem marxista tolmácsolása. A hivatalos történészek ennek természetesen tudatában vannak. Az 1930-as éveket megelőzően a marxizmus befolyása nagyobbára csak másodkézből — például a kontinentális antimarxisták, mint Max Weber, Sombart vagy Troeltsch befolyásán keresztül, akikre a marxizmus bizonyos időpontban szintén hatott — volt érezhető (eltekintve bizonyos szakterületektől, mint Anglia gazdaságtörténete az ipari forradalom óta és a munkásosztály története). Az 1930-as évek óta a marxista klasszikusok közvetlenül gyakoroltak hatást írásaikon keresztül (bár nem marxisták ezeket alig olvasták) és valamennyire olyan angol történészek munkáján keresztül, akik maguk is marxisták vagy legalábbis nem tagadják a marxizmus befolyását.

Ismert tény, hogy az 1930-as években a marxizmus, a brit értelmiségiek (főleg diákok) intellektuális hatóerejeként éledt újjá és létrehozta részben a marxista történészek, részben olyan történészek körét, akik egy vagy más időpontban erősen marxista hatás alatt állottak. Ily módon a marxizmus a történészekre mély, bár gyakran el nem ismert hatást gyakorolt. Ez megítélhető még abból is, ha egybevetjük Trevelyan Történetében az Angol Forradalom értékelését a Pelican-Történet tárgyra vonatkozó kötetének értékelésével. Butterfield professor (aki a „whig tolmácsolás” elleni támadást kezdeményezte) beismeri, hogy „a marxisták... mindannyiunk tudományos felkészültségéhez jóval többel járultak hozzá, mint ahogy azt a nem marxisták beismerni szeretik” (*Christianity and History*, 1949). Az egyik legészintébb reakciós történész, A. L. Rowse, szintén megmondja, hogy „napjainkban jó történésznek lenni, annyit jelent, hogy valamenynyire marxistának kell lenni” (*The Use of History*, 1949). Más szavakkal: a marxizmus a történettudományban főtényező, amelynek el is ismerik.

Mi marxisták természetesen bízunk abban, hogy egyedül a mi módszerünk alkalmas a brit történelem régi „liberál-radikális” szemléletét olyan örökssel felváltani amely egyenértékű lesz tudásban és tudományosságban, miközben hazánk fiai számára nemzeti fejlődésünkről összefüggő képet és kérdéseire választ adunk. Minden bizonnyal a nem marxisták is egyetértenek velünk: egy ilyen új szemléletre befolyást gyakorolt a marxizmus és adása annak. A marxisták kétségtelenül be tudják bizonyítani nekik a gyakorlatban, hogy húzódozásaik és minősítései a marxizmus olyan leegyszerűsített és vulgarizált változata iránti idegenkedésnek tudható be, amelyet Marx és a képzett marxista történészek maguk is elvetnek. Akárhogy is vesszük, a régi tolmácsolásnak más „örököse” nem jelentkezett, bár számosan egyszerűen azt tagadják, hogy egyáltalán van örökség. A *The Times* szemleíróját idézzük ismét —

„Mint hiteles forrásból értesültünk, a régi típusú történetírás nincs többé. Hamvaiból csak úgy éleszthető fel, ha a múlt összetettségét semmibe vesszük, vagy ha az igazság érdek nélküli kutatása helyébe a személyi elfoglaltságot állítjuk.”

Eltekintve az átlagolvasótól, számos történész elégedetlen a brit nép fejlődése összefoglaló történeti képének hiánya miatt, és kárhóztatja az elmúlt 25 esztendő történetírásának — kendőzött vagy kendőzetlen — maradi elfoglultságát. A marxista és nem marxista történészek között ezen az alapon van lehetőség vitára és együttműködésre. Széles közös platform kínálkozik például azok számára, akik a „Clapham-féle” vagy „Namier-féle” szemlélet elégtelenségét vagy veszélyességét látják. Ilyen vitából és együttműködésből bontakozhat ki hazánk történetének kielégítő új megközelítése.

KARDOS TIBOR:

A MAGYARORSZÁGI HUMANIZMUS KORA

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 461 l.)

Irodalomtörténetírásunk ez utóbbi években örvendetesen nekilendült. Emelkedéséről több értékes mű tanúskodik. E folyamat kétségkívül része az országunk kulturális életében végbement változásnak, amelynek egyik legjellegzetesebb s talán a legfontosabb ismérve, hogy a marxizmus—leninizmus eszméi behatoltak a tudomány és a művelődés legkülönbözőbb területeire, új irányba fordították és elősegítették azok kifejlődését.

Kardos Tibor könyvét kiemelkedő hely illeti az utóbbi évek jelentős irodalom-történeti alkotásai közt is. Ezt részben már tárgyválasztása biztosítja. Tudjuk, milyen óriási szerepet játszott a humanizmus, a reneszánsz ideológiája, a haladó társadalmi gondolat fejlődésében. Azt is tudjuk, mennyire serkentően hatott a tudományok, művészetek és általában az egész kultúra akkori és további fellendülésére. S hogy a munkásosztály, amely feldolgozza és tovább fejleszti az előző korok művelődésének igazi értékeit, mennyire megbecsüli a reneszánsz hatalmas teljesítményét, benne a humanizmus örökségét, ezt már az első időkben jelezték Marx és Engels műveik több utalásával. Azóta a haladó történetkutatás nagy erőfeszítéseket tett a reneszánsz műveltség megismertetésére. Sokat tett a szovjet irodalom, hogy egyes részletek, irányzatok, ezek társadalmi összefüggései feltárásával elmélyítse, kiegészítse és új perspektívába állítsa a reneszánsz ideológiájára vonatkozó ismereteket. Mégis, sok még a tennivaló. Az egyes országok, így hazánk kulturális fejlődése, egyező alapvonalak mellett, a részletekben sok egyedi vonást mutat. E vonások némelyike érdekes elméleti problémákat rejt, amelyek feltárása előbbre viheti az európai fejlődés egészének kutatását is. A téma tehát jelentős, nem csupán a magyar, hanem az egyetemes művelődéstörténet szempontjából.

A kérdés fontosságát, ha nem is ilyen szempontokból, már egyes régebbi kutatóink észrevették. Különösen Abel Jenő szerzett kiemelkedő érdemeket sok fontos forrás feltárásával. Többen szentelték munkásságukat a magyarországi humanizmus és külföldi kapcsolatai egyes komoly problémáinak. Az átfogó összegezés kísérlete sem hiányzott. Mindamellel egy sor alapvető kérdés tisztázatlan maradt, vagy fel sem merült. Így többek közt a humanizmus gyökértelenségének hajdan sokat emlegetett problémája, vagy marxista módon: a kérdés, mi volt a humanizmus osztálybázisa Magyarországon; a kérdés, volt-e hanyatlás Mátyás után s ha igen, miben állt az, vagy ellenkezőleg, fejlődés mutatkozott s ha igen, milyen téren. Kardos könyve az első, már elsőként is igen jelentős kísérlet arra, hogy a tárgy átfogó, alapos ismeretében, a marxista elemzés igényeinek megfelelően, a kultúra fejlődéséről vallott marxista nézetek alapján, ezekre az alapvető kérdésekre is megfelelő választ adjon.

A szerző — széleskörű utalásokkal — támaszkodik ugyan a megelőző hazai kutatásokra, valamint a nemzetközi s első sorban a szovjet feldolgozásokra. De jórészt saját gyűjtésen alapul, saját elgondolásait fejt ki. Könyve idestova huszonöt év értékes kutatómunkájának gyümölcse. Kierlelésében azonban, mint előszavában megjegyzi, az utolsó két év volt a legfontosabb. Utal itt arra is, hogy a mű megírásának közvetlen indítéka volt az a felszólítás, amelyet az író öt évvel ezelőtt, a magyar történet egyetemi tankönyvének előkészítési munkálatai során kapott az Akadémia Történettudományi Intézetétől ilyen tárgyú előtanulmány készítésére. Történészeink bizonyára örömmel veszik, hogy egyik legfontosabb tudományos célkitűzésük, egyéb monográfiák mellett, egy ilyen jelentős irodalomtörténeti feldolgozást is serkentett.

A könyv számos új eredményt hoz. Új megállapításai mellett új eredménynek tekintjük azt is, hogy egyes korábban feltárt, de téves összefüggésbe állított tényeket más, helyes — a valósághoz mindenesetre közelebbálló — viszonylatokban tárgyal. Bár célja a humanizmus magyarországi fejlődésének felderítése, nem mulasztja el, hogy bevezetésül önálló monográfiának is beillő áttekintést adjon a humanizmus kialakulásáról, fejlődéséről, áramlatainak megoszlásáról szülőhazájában, Itáliában, mindezt a társadalom fejlődésével, abból fakadó eszmei szükségleteivel szoros összefüggésben. Majd hasonló, noha természetesen nem ilyen teljes ábrázolást ad a humanizmus európai elterjedéséről és az egyes országokban betöltött szerepéről. Mindkét összefoglalás hézagot pótol az egyetemes vonatkozások terén ismeretesen vérszegény magyar nyelvű irodalomban.

Ezek után tér voltaképpen tárgyra, ami kétségtelenül helyes, minthogy így a magyarországi viszonyokat széles európai perspektívába állíthatja. Ennek előnyei a továbbiakban mutatkoznak, többek közt abban, hogy szakítva a régebbi kutatóknál oly gyakori öncélú szövegelemzéssel és az „átvételek” bogarászásával, az egyezések mögött egyes pontokon képes kimutatni a társadalmi szükségletben rejlő párhuzamokat.

Főbb eredményeit maga összegezi műve végén. Bár egyes megállapításaival nem értünk egyet, magunk is nagy jelentőségűnek tartjuk a humanizmus behatolására, első magyarországi jelentkezési formáira vonatkozó észrevételeket, majd a továbbiakban a humanizmus „népies” ágáról, ennek egyes más mozgalmak, így a huszitizmus ideológiájával kialakult kapcsolatáról tett megállapításokat. Igen értékes a humanista ideológia szerepének ábrázolása a centralizáló törekvések kezdeteinél és Mátyás-kori kibontakozásukban. (Itt külön kiemelését kíván Mátyás szerepének, személyes humanista érdekfűzésének elemzése.) Véleményünk szerint helyesen érzékelteti a centralizációt támogató, részben azon túl is tekintő városi és mezővárosi, világi, illetve egyházi értelmiségi elemek érdeklődésének kifejlődését a humanizmus iránt. Lényegileg megoldja — ha nem is

minden vonatkozásban — a társadalmi bázis problémáját s ezzel egyben elutasítja a gyökértelenség vádját. Meggyőzően bizonyítja, hogy Mátyás után az udvar irodalom-pártolása hanyatlott, de a humanizmus terjedt, új területeket hódított. Meggyőzően fejt ki, hogy ez, túl a közvetlen osztály- és rétegveteléseken, nem kis mértékben összefüggött azzal is, hogy „nem kevesek számára a kultúra (tegyük hozzá: a világi tartalmú kultúra) az emberi élet elengedhetetlen tartozéka lett”. Igen érdekesek a humanizmus és a devotio moderna kapcsolatairól szóló fejtegetések. Szépek az irodalmi műfajok, tudományos kutatási területek gazdagodását, a humanizmus behatolásának ebben játszott szerepét ábrázoló részek. Mindezek alapján magunkévá tehetjük a szerző olyan összefoglaló megállapításait, mint: „a XVI. században felvirágzó magyar irodalmunk számtalan gyökérszállal kapcsolódik Mohács előtti humanizmusunk történetéhez”, vagy: „humanizmusunk első szakasza nélkül lehetetlen lett volna, hogy alig öt-hat évvel a mohácsi vész után, a nemzeti katasztrófa kellős közepén, egyszerre induljon meg a magyar nyelvű könyvkiadás, szótárirodalom, bibliafordítás, aesopusi mese, nyelvtan-írás, vallásos ének, zsoltárköltészet, feddőénekek, széphistóriák, majd vígjátékok”. (Bár a felsorolt műfajok némelyikének kialakulása nyilván nem elsődlegesen humanista indítékkal történt.)

Ki kell emelni, hogy a könyvet áthatja a történetiség, a törekvés a dolgoknak fejlődésükben, társadalmi összefüggésükben való ábrázolására. Ha ez nem mindig sikerül maradéktalanul, annak részben történetírásunk is oka, mert mindmáig nem tárt fel egyes olyan, a korra vonatkozó kérdéseket, amelyek feltárása nem irodalomtörténeti monográfia feladata. A szerzőt ebben a vonatkozásban azért lehet hibáztatni, mert úgy tűnik, túlbecsüli az irodalmi szövegek tartalmi, stilisztikai stb. összehasonlításának módszerét s ezért nem egyszer túlságosan messzemenő következtetéseket enged. Bármennyire érdekesek az egyes XIV. századi szövegekben fellelhető, humanisták írásaira emlékeztető gondolatok vagy kifejezések, az ezekből levont következtetéseket, úgy véljük, hipotézisként is óvatosabban kellene fogalmazni. Ugyanezt mondhatjuk a humanizmus népies ágára, ennek huszita összefüggéseire, a devotio moderna korai kezdeteire gondolati vagy stíláriis egyezések alapján tett észrevételekről. Úgy gondoljuk, nem vonhatunk le messzemenő következtetést abból, hogy Mátyás vallásosságában előfordulnak egyes devotio moderna-ra emlékeztető mozzanatok. Ilyen esetekben még véletlen, más-más indítékból fakadó egyezések is elképzelhetők. Hát még mennyire elképzelhetők a hasonló, bár nem azonos társadalmi törekvésből születő gondolatoknak! Nem szükségképpen a közvetlen kapcsolat feltételezése. Másrészt írók, művészek esetében előfordul, hogy átvesznek egymástól egyes gondolatokat, kifejezési módokat anélkül, hogy törekvéseikkel egymást folytatnák vagy kiegészítenék. A problémát csak a társadalom osztályviszonyainak és az egyes osztályokhoz, sőt rétegekhez kapcsolódó kulturális törekvéseknek az eddiginél árnyaltabb ábrázolása döntheti el. Annnyit azonban talán már most leszögezhetünk, hogy kívánatos lenne — kivált a mű következő, bonyolultabb kort tárgyaló részének perspektívájában —, ha a szerző, aki igen helyesen igyekszik annak felmutatására, ami a különböző haladó áramlatokat egymással összekapcsolja, ugyanilyen gonddal ügyelve arra is, ami egymástól megkülönbözteti őket. Így világosabbá válnék, hol tér el, mondjuk, az előreformáció útja a humanizmusétól, ami a következőkben szem-pontjából éppen nem lényegtelen.

A szerző igyekszik tárgyának széleskörű művelődéstörténeti és általános történeti megalapozására. De azt a módszert követi, hogy az irodalmi jelenségből következtet vissza a felépítmény mozgására, onnan az alapra. Ez mint módszer nem feltétlenül elvetendő (az adott esetben nélkülözhetetlen), csak hogy sok hibaforrást rejt, különösen a sajátosan alakuló magyarországi viszonyok elemzésénél. Úgy érezzük, hogy a szerző bizonyos — talán nem is mindig szabatosan értékelt — irodalmi utalások alapján fejlettebbnek véli a magyarországi társadalmat és annak igényét az új kultúra iránt, mint valójában volt. Erre vall Engels ismert idézetének átvétele a korról, amelynek óriásokra volt szüksége és óriásokat is nemzett (130. l.), vagy másutt az olyan kitétel, mint „az olasz, valamint hazai igényeknek csekély szintkülönbsége...” (63. l.). Régebbi történetírásunk alábecsülte, a szerző azonban túlbecsüli a polgári irányú fejlődés addig elért eredményeit és további lehetőségeit Magyarországon. Ezzel függ össze, hogy Zsigmond idején a feudalizmus középkorvégi válságáról, a középkori feudalizmus ideológiájának teljes bomlásáról beszél (83–84., 91. l.). Bizonyos fokig az is idevág, hogy — bár törekszik rá — nem tudja eléggé érzékeltetni a századforduló egyes polgári vagy mezővárosi származású, de osztályuktól elszakadt műpártolóinak szerepében az ellentmondó oldalakat. Kétségtelen, ezek szereplése igen bonyolultan ellentmondásos s a művelődés szempontjából inkább haladónak tekinthető. De talán ott sem egyértelműen. Szerepük pedig egészében nem a polgári irányú fejlődést mozdította elő.

Mint jeleztük, a szerző sikerrel törekszik az irodalmi és kulturális törekvések gyökerének feltárására. De nem eléggé árnyaltan, nem is mindig szabatosan. Az e téren tapasztalható fogyatékossgal függ össze a már jelzett hiányosság is, hogy az ábrázolásban nem mindig választhatók szét pontosan az egymással érintkező, összefüggő, de mégsem azonos irányzatok. Vannak itt-ott ennél felülőbb értékelésbeli pontatlanságok. Ezek közül Mátyásét említeném. (E sorok írója sohasem vonta kétségbe Mátyás nagyságát. Most sem ez a szándéka. De úgy véli, a szabatos meghatározás éppen azt segíti elő, hogy a történelmi személyiség nagyságát a valósághoz híven ábrázolhassuk.) A szerző igen helyesen kiemeli, hogy Mátyás kapcsolatát a néppel a központosítás sajátos körülményei határozták meg. A továbbiakban azonban messzebb megy, mint a források — az általa igen figyelemreméltóan elemzett források — véleményünk szerint lehetővé teszik. Erre a legjellemzőbb az a hely, ahol Mátyás politikájának egyes mozzanatait a parasztháborúval veti össze: (Dózsa) „Attila korához akar visszanyúlni, a nép szabadságának és egyenlőségének példájaként (mint Hunyadi Mátyás is!)...” (383. l.)

Vitatható a könyv címe. Helyesebb volna talán: A humanizmus kifejlődése (vagy: fejlődésének első korszaka) Magyarországon. Különbözik ez a kérdés összefügg a magyar irodalomtörténet periodizációjának kérdéseivel, amelyeket elsősorban az irodalomtörténetesek hivatottak eldönteni. Ugyancsak rájuk tartozik a könyv egy sor érdekes, de problematikus részletének továbbmenő tisztázása. Itt csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy néhány — igaz, kivételes — esetben a megállapítás alapjául vett forrás kritikája nem kielégítő. A Kemény Józseftől eredő adatokkal szemben — mint arra egy vita során utalás is történt — nagyobb óvatosság kívánatos.

Végezetül ismételni óhajtjuk: a könyvet jelentős alkotásnak, irodalomtörténeti kutatásunk gyarapodásának tekintjük, melyből művelődéstörténeti munkálatainkhoz is értékes ismereteket és elemzőítő szempontokat kapunk. Hazai tudományosságunk mellett számot tarthat a külföld érdeklődésére is. Ezért igen hasznos a végén két nyelven (oroszul és olaszul) közzétett összefoglalás, amely azonban nem teszi feleslegessé egész szövegének idegen nyelvű kiadását, lehetőleg a kíváncsok módosítások és kiegészítések — így elsősorban historiográfiai áttekintés készítése — után.

ELEKES LAJOS

KOVÁCS ENDRE.

BEM JÓZSEF

(Budapest, A Hadtörténelmi Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének közös kiadványa, 1954. 751 l.)

1848–49-ről szóló történeti irodalmunk a közelmúltig adós maradt a lengyel és a magyar nép közös szabadsághőse, Bem József életével foglalkozó és nevéhez méltó monográfiával. Újjászülető történetírásunkra várt az a feladat, hogy a történelmi materializmus módszerének segítségével rajzolja meg Bem küzdelmes életét, jellemét és fejlődését — hogy megmutassa kiemelkedő szerepét népünk egyszerű szabadságharcában. Erre a feladatra vállalkozott — és végezte el sikeresen — lengyel és magyar levéltárak anyagának feldolgozásával és a legszélesebbkörű irodalom felhasználásával Kovács Endre. Munkája — melyet múlt év tavaszán Népköltársaságunk közzéadta a Kossuth-díj III. fokozatával tüntetett ki — kiemelkedő alkotás az 1848–49-es forradalom és szabadságharcról szóló művek sorában.

Az első három fejezetben (a munka közel egynegyedében) a szerző szinte lépésről lépésre ismerteti meg Bem viszontagságos életével, fejlődésével — azzal az úttal, amelyet 1848-ig megtett. Kovács Endre munkájának eredményeként sokoldalúan bontakozik ki előttünk az élete delén levő Bem kiforrott egyéniségének, jellemének képe. A szerző megtalálja a módot arra, hogy az események megértéséhez multhatatlanul szükséges kérdésekben körültekintő gonddal tájékoztassa az olvasót a történelmi háttérrel, a főhős körül zajló események menetéről és mélyebb értelméről. Ezek a részek a magyar olvasó számára kétségtelenül értékes és számos vonatkozásban eddig ismeretlen vagy helytelenül ismert részüket tartalmaznak. Azonban éppen az események kevésbé ismert volta miatt a szerzőnek talán jobban kellett volna takarékoskodnia a szereplő nevekkal, mert sokszor a nevükön túl mit sem tudunk meg róluk (pl. a Lukasiński-féle felkelés szereplői a 42–43. oldalon).

Az említett fejezetek egyik legfontosabb kérdése Bem fejlődése, eljutása a Demokratikus Társaság programja lényegének, a parasztkérdésnek megértéséhez. Azonban, míg a szerző Bem csatlakozását Czartoryski irányzatához elfogadhatón tudta megmagyarázni (154. l.), az 1840–48-ig terjedő szakasz tárgyalásánál nem tudja teljesen meggyőzni az olvasót, hogy a távol Lengyelországban lejátszódó események elegendők lettek volna Bem korábbi nézeteinek gyökeres megváltoztatására (200. l.). Adós marad azzal a felvilágosítással is, hogy miként fogadta Lelewell és köre Bem jószándékú közlekedését a 40-es évek végén (207. l.). Végül homályban marad az a kérdés, hogy Bemnek a parasztkérdésre vonatkozó nézetei megváltozásával külpolitikai koncepciója is megváltozott-e és letett-e arról, hogy a nemzetközi bonyodalmakra építse hazája felszabadításával kapcsolatos terveit (205. l.), vagy „továbbra is messzi országok konfliktusaitól várta”, hogy tér nyíljon hazafias cselekedeteinek (208. l.). Ez utóbbi esetben ugyanis kissé kérdéses, hogy Bemben olyan határozott vélemény alakult-e ki a hazájában már napirenden levő forradalomról, s hogy a parasztságra való támaszkodás ténye olyan egyértelműen eldöntött dolog lett volna számára. Egészében véve az 1848 előtti utolsó néhány év rajzát hézagosnak tartjuk, szemben pl. a portugál légió szervezése érdekében kifejtett erőfeszítések aprólékos ismertetésével.

A IV. fejezet (A forradalmi Bécsben) már ismertebb kérdéssel: az 1848 októberi bécsi felkeléssel foglalkozik. A szerző előbb röviden áttekinti a bécsi események fejlődését a márciusi forradalomtól, majd Engels klasszikus munkájára (Forradalom és ellenforradalom...) támaszkodva, napról-napra és lépésről-lépésre részletesen elemzi az októberi felkelés menetét, emléket állítva a bécsi nép: a munkások, kispolgárok és diákok forradalmi elszántságának. Bemutatja a forradalom hírére Bécsben termelt Bem szerepét a védelem megszervezésében és a magyar forradalom vezetőivel való kapcsolat megteremtésében annak érdekében, hogy összehangolják a csapatok tevékenységét a reakciós császári erők elleni közös fellépésre. Bem ekkor kiépült személyes kapcsolatainak (érdemei és jó híre mellett) nagyszerepük volt abban, hogy utóbb Kossuth korán meg merte őt bízni fontos, képességeinek megfelelő feladatokkal, hogy tettekről forradalmiságát és értékes harci tapasztalatait hamarosan gyümölcsöztethette a magyar forradalom szolgálatában. Az érdeklődéssel olvasott fejezet ellen csak egy észrevétel merülhet fel: a hitelességre, a precizításra való törekvés helyenként olyan messzemenő, hogy a személynevek, katonai alakulatok nevei, városrészek elnevezésének stb. zsúfoltsága már az áttekinthetőség rovására megy. Egyes nevek (pl. Aigner, Hirs, Kuchenbecker, Moerette, Winter, Wisner – hogy a császári tisztek nevét ne is említsük) csak felbukkanak, hogy azután eltűnjenek a feledés homályában. Ennek sajnálatosan extrém példája Robert Blum, a frankfurti parlament radikális baloldala küldöttének esete, aki csak egyszer jelenik meg a színen egy epizód-szerepben (256. l.), majd az események összefoglalásánál lábgyertyából értesülünk arról (268. l.), hogy mint a forradalom egyik vezetőjét Messenhausserrel együtt kivégezték. Blum – akiről Engels is a legnagyobb elismerés hangján emlékezik meg – valóban vezetés szerepet játszott a fegyveres felkelésben és ilyen részletes tárgyalás esetén több figyelmet érdemelt volna.

Az első négy fejezethez még egy általános megállapítást kell fűznünk: nem érthetünk egyet a szerző gyakorlatával, aki több helyen (pl. 44., 67., 68., 73., 96., 110–111., 209., 230., 243., 262. stb. oldalak) idézőjelben idéz anélkül, hogy jelölne az idézet forráshelyét. (Ehhez hasonló és későbbben is ismétlődő gyakorlat az, hogy dátumokat, eseményeket, kimutatásokat sorol fel a forrás megjelölése nélkül.)

Az V. – VIII. fejezetek (Bécsről Erdélyig; A téli hadjárat; A bánati hadjárat; Harc a cári intervenció ellen) már hazai földön játszódnak. Az említett négy fejezet (amely fontossága következtében a könyvnek jóval több, mint felét alkotja) széleskörű levéltári kutatás, számos forráspublikáció és a vonatkozó szépszámmú feldolgozás sokoldalú felhasználásával rajzolja meg Bem szerepét az erdélyi és délvidéki hadműveletekben. Nem kívánjuk itt a szerző érdemeit részletesen méltatni: a feldolgozott forrásanyag és irodalom, a munka gerincét alkotó négy fejezet jól mutatja, hogy Kovács Endre hogyan fejlesztette tovább eddigi kutatásainak eredményét, számos új megállapítással és adalékkal téve szinte hiánytalanná Bem magyarországi szereplésének rajzát. A következőkben inkább csak a téma iránt érdeklődő olvasóban felmerülő, nem teljesen megválaszolt kérdéseket szeretnénk csoportosítani.

Elsőnek az általános jellegű kérdésekről szeretnénk szólni.

a) A szerző gondosan részletezett bevezetést ad az erdélyi helyzetről 1848 nyarán, hogy megértesse, milyen viszonyok közé kerül Bem. Az események sodrában azonban már nem tud ilyen összefoglalást nyújtani, és bár hallunk az erdélyi helyzet bonyolult voltáról (392. l.), a Kossuth-emlegette „erdélyi bajokról” (411. l.) – mindezekről csak mozaikokat kapunk, összefüggő képet nem. Az általános (gazdasági-politikai)

kérdések bizonyosfokú mellőzésére sajátos példa a VIII. fejezet kezdete, amely Bemnek 1849 júniusában Erdélybe történt visszatéréséről számol be, ahol „tavasz óta . . . a viszonyok alaposan megromlottak” (519. l.). Egy oldalnyi rövid felsoroláson túl azonban mélyebb elemzést a beállott változások okáról nem kapunk.

b) Az előzőkből következik, hogy az erdélyi nemzeti-ségi kérdés további alakulása, Bem nemzeti-ségi politikája is csak több helyen szétszórva, esetlegesen, az csemények általános taglalása közé ékelve kerül kifejtésre.

c) Hasonló a helyzet a civilhatalom, a kormánybiztosok kérdésében — azzal a különbséggel, hogy a kormánybiztosi intézmény rendeltetése és szerepe elvileg nincs is megfogalmazva. (A 305. l. csak az ellentétek okára tartalmaz utalást.) Így az egyes kormánybiztosok (pontosabban: az országos biztos és a kormánybiztosok) szerepét, feladatkörét az olvasó nem láthatja elég tisztán, ami feltétlenül zavaró abból a szempontból, hogy nem értheti meg Bemhez való viszonyukat, az ellentétek okait. (Ezért pl. a Beóthyval való ellentét esetében — 335. l. — nem világos, hogy az eltérő vélemények mellett milyen kérdésekben lépte valójában túl Bem a maga hatáskörét.) Különösen hiányvillatós Csányi László tevékenységének plasztikusabb megrajzolása, aki Erdély országos főbiztoságának három hónapja alatt (amely egyben az erdélyi hadműveleteknek is fontos szakasza volt) sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Bem mellett még az ő messze kimagasló személyisége is elhomályosult, kapcsolatuk, viszonyuk pedig szinte semmi helyet nem kap. Csányi neve gyakran szerepel ugyan a munka lapjain, de szerepe inkább az, hogy jelentései adjanak képet Bem tevékenységéről, eredményeiről — de az ő tevékenysége háttérben marad. (Az 513. l. rövid jellemzése ezt a hiányt nem tudja pótolni.) Ez a kérdés pedig több figyelmet érdemelt volna, hiszen már a kortársak is nagy figyelmet fordítottak Csányinak Bem mellett betöltött szerepére. (Lásd pl. *Ujfalvy Sándor*: Emlékiratok. Kolozsvár, 1941.)

d) Kisebb, de általános érvényű megállapításunk az, hogy kissé sok a terjedelmes idézet. (Pl. Kossuth-, Csányi-idézetek.) A szerző sokszor csak a forrásokat beszélteti és a részletes idézés után számára csak a rövid összefoglalás feladata marad.

A munka jellege bizonyos általános kérdések mellőzését szükségyszerűen vonja maga után. Annál sajnálatosabb azonban az a tény, hogy a szerző egyes katonai vonatkozású kérdések tárgyalását is figyelmen kívül hagyta. Fontosabbak a következők:

a) Újoncoszás, hadserogszervezés. Értesülünk arról, hogy Erdélyben Bem saját hatáskörében intézi az újoncoszást — de annak módjáról (úgy történik-e, mint Magyarországon?) nem tudunk. Ismerjük (lábjegyzetből) az új erdélyi katonai kerületi beosztást és tudunk 12 új zászlóalj szervezéséről, de hogy ezek a katonai kerületek Bem alá vagy a Hadügyminisztérium alá tartoztak-e (általában: az anyaországban 1848 őszén felállított hadmegyék mintájára szervezték-e őket?), az új zászlóaljak ellátása, felruházása és felszerelése hogyan történt, mindezeknek tisztázásával adós marad a szerző.

b) Felderítés, hírszerzés kérdése. Sok szó esik Bem téves értesüléseiről, hamis hírekről (350., 520., 523., 525., 547. l.), sőt a hírszolgálat csődjéről is (552. l.) — de a szerző nem vizsgálja meg: mi a magyarázata a felderítés és hírszerzés csődjének.

c) A hadsereg fegyelmi állapota; szökések. A szerző említi általában az erdélyi hadsereg fegyelmeinek megromlását (519. l.), hírt ad egyes nagyobb dezertálásokról (551 — 552., 597. l.), de közelebbről nem érdekli a kérdés. Nem kutatja, hogy mi a magyarázata annak, hogy „a székely katonaság . . . alattomos bujtogatások által mód nélkül demoralizáltatott”. (Boeczkó Dániel erdélyi országos biztos jelentése Szemere miniszterelnökhöz. Ld. Miskolci Állami Levéltár. Borsod-Miskolci Múzeum kéziratos gyűjteménye, 1113. sz.) Felmerül a kérdés, hogy csak a székely katonaságra áll-e ez — s ha igen, mivel bujtogatták a legénységet?

d) Kimutatások, létszám- és hadijelentések. A monográfia sajátos tartalmi és formai jellemzője, hogy a hadműveletek menetének megértése, a szembenálló felek erőviszonyainak felmérhetővé tétele érdekében a szerző számos létszámkimutatást közöl mindkét fél katonai erejéről. Az a törekvés, hogy a szembenálló erőket, az azokban beállott változást pontosan megmutassa, csak helyesülhet. Azt már azonban sajnálatos tényként kell megállapítani, hogy ugyanakkor, amikor a kitűnő munka szerzője minden Bemmle kapcsolatos anyagot pontosan megvizsgált — ezeket a létszámkimutatásokat és egyéb, a hadihelyzettel összefüggő megállapításokat minden kritika nélkül vette át korábbi feldolgozásokból, elsősorban Breit munkájából. (Gyalóka közléseinek hitelessége sokkal elfogadhatóbb.) Kíváncsabb lett volna kevesebb ilyen kimutatást közölni (amely sokszor megszakítva a tárgyalást, csak a szöveget terheli), de megbízhatóbb forrásokból meríteni. (Pl. Hadtörténelmi Intézet Levéltára. 1849-es vegyes iratok.)

A nem ellenőrzött megállapítások felhasználásából eredő pontatlanságok pl. a következők:

A szerző szerint az 1848 őszi elrendelt újoncozás — amelynek során Erdélynek a 11. és 12. zászlóaljakat kellett kiállítania — újabb lökést adott a román parasztmozgalmaknak (284. l.). Ez általában igaz, de a 11. és 12. zászlóaljakat még a nyár folyamán állították fel és önkéntesekből verbuválódott legénysége 1848 szeptember közepén (tehát még az őszi újoncozás megkezdése előtt) elérte az 1400 főt, s főleg a 11. zászlóalj szinte teljes létszáma volt. (Dobay Ernő jelentése az Országos Nemzetőrségi Haditanácsnak. O. L. 1848-as minisztérium — Belügyminisztérium levéltára.) Ősszel Erdély a 31. és 32. zászlóaljakat állította ki.

Hasonló pontatlanság az a megállapítás, hogy az erdélyi haderőben október közepén szerepelt a 14. honvéd zászlóalj is (286. l.), amely megállapítás kétségtelenül Breitre (I. köt. 132. l.) vezethető vissza. A Pesten 1848 szeptemberén alakult zászlóalj részt vett a pákozdi csatában, utána csatlakozott a Jellachichot Schwechat felé űző sereghez — így lehetetlen, hogy október közepén már Erdélyben lett volna.

Az ellentmondó adatokat nyújtó kézikönyvek (és nyilván tördelési hiba) eredménye a következő, önmagának ellentmondó megállapítás a piskii csata mérlegéről: „A nap vesztesége mind a két oldalon súlyos volt. Az osztrák sereg halottakban 8—900 embert veszített; sebesültjeit nagyrészt magával vitte. Magyar részről 650 halott és ugyanannyi sebesült, a császáriak részéről 661 halott és sebesült áldozata volt a napnak” (381. l.).

Ugyancsak hasonló ehhez a Gál Sándor ezredesnek Bem moldvai diverziója idején parancsnoksága alatt levő csapatok ismertetése, ahol ugyanazon oldalon (590. l.) két megállapítás is szerepel: az egész sereg 7000 fő, s lejjebb: Gál elővédje 20 zászlóalj (a 1200 fő). Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi tévedés. (Esetleg szintén tördelési hiba.)

Mindezek egy ilyen hatalmas munkánál kétségtelenül apró dolgok és a fő mondanivalót aligha érintik. Annak bizonyítására azonban, hogy a szerző egyes feldolgozásoknak kelletténél nagyobb hitelt adott, azt hiszem elegendők. Kár, hogy az egészében komoly és értékes munkát, melyet Kovács Endre végzett, ilyen apró szépséghibák tarkítják.

e) Megítélésünk szerint több figyelmet érdemelt volna az egyes zászlóaljak szerepe, tevékenysége. Ezt különösen a 11. honvédzászlóalj esetében hiányoljuk, mert ez volt az egyetlen önkéntes, még 1848 nyarán alakult honvédzászlóalj, amely végig Bem alatt küzdött. (Helyenként pedig kiemelkedő szerepet játszott, pl. a piskii híd védelmében.) Emellett több figyelmet érdemelt volna még a bihari önkéntesekből alakult 55. zászlóalj is, amely ugyancsak kemény helytállásával tűnt ki a harcok során.

Fentieket annál inkább hiányolhatjuk, mert — különösen a 11. zászlóalj esetében — rendelkezésére állottak volna a szerzőnek olyan ismertebb források: emlékiratok, visszaemlékezések, amelyek meglehetősen hitelességgel és elevenen ismertetik a zászlóalj életének hétköznapijait és kiemelkedő eseményeit egyaránt. (Pl. *Wass János*, zászlóaljbeli főhadnagytól: „Szerény vázlata a Kolozsvárt 1848-dik évben alakult 11-dik honvédzászlóalj és az azzal kapcsolatos erdélyi hadjárat történetének.” Brassó, 1872; *Szigethy Miklós*: Adatok a XI. zászlóalj történetéhez ... Kolozsvár, 1868.)

Végül itt kell még azt megjegyeznünk, hogy helyes lett volna a tárgymutatót kiegészíteni az egyes katonai alakulatok mutatójával is.

A IX. fejezet (A törökországi emigrációban) méltó befejezést biztosít a hatalmas munkának. A Temesvár és Világos után még Erdélyben utolsó erőfeszítésekkel próbálkozó Bem, miután emigrációba kényszerül, Törökországban is a reá jellemző lendülettel kezd munkába. A vereségek nem törték le, már Vidinben — első állomáshelyén — új tervekkel foglalkozik, az esetleges orosz–török konfliktusra építve elképzeléseit.

A diplomáciai összefüggéseket felismerve (amelyeket a szerző sokoldalú anyag alapján igen érdekesen mutat be), nem késlekedik felvenni az izlám vallást sem, csak-hogy hazája szabadságának érdekében, a cári reakció ellen harcolhasson. Mikor tervei átmenetileg kudarcot vallottak és a Porta orosz–osztrák követelésre az áttért lengyel emigránsokat Ázsiába, Szíriába száműzte, Bem akaraterejét ez sem törte meg. Életére jellemző, hogy az elhanyagolt, távoli Aleppóban a török tűzérség átszervezésének tervével, arab irreguláris lovasság felállításának gondolatával, az Aleppo környékén található salétrom feldolgozásával foglalkozott és megmentette a várost a nomád arab törzsek egy veszedelmes támadásától. Fáradt, sok sebtől agyongyötört testét gyilkos láz tudta csak leteperni. Így halt meg távol dicsőséges harcai színterétől, az egész haladó világ csodálatától és két nemzet szeretetétől övezve a lengyel és magyar nép Bem apója. Csak a bécsi és szentpétervári udvar fogadta megkönnyebbülten Bem halálhírét.

*

Kovács Endre méltó emléket állított Bem tábornoknak, a népek szabadsága fáradhatatlan harcosának. Munkája a közhelyektől mentesen, színesen és elevenen állítja

elénk Bem sokoldalú, egyszerű, de hibáktól nem ment jellemét, egyéniségét. Hőse életpályáját követve megmutatja fejlődését, amelynek egész életében csak egy vezércsillaga volt: a lengyel nép szabadságának igaz szeretete. Az előttünk kibontakozó Bem-képet megszabadítja az emlékezések misztikus elemeitől, amelyek valóban a mon-dák félistenének mutatják Bemet, megmutatja fogyatékoságait (a polgári hatalom mellő-zése, önfejűség, a nagy csapatösszevonásokkal operáló stratégiai elképzelések hiánya stb.), de ez a tárgyilagosságnak sohasem válik szenvtelenné. Bem emberi magatartásának és hadvezéri képességeinek rajzára az utolsó fejezet teszi rá a koronát, amely az ősz baj-nokot egészen közel hozza az olvasóhoz. Kovács Endre munkája sikeres példa lehet fiatal történelmgenerációnk előtt arra, hogy hogyan kell egy történelmi személyiség életét sémáktól mentesen feldolgozni.

Egészében véve a Bem-monográfia történetírásunk kiemelkedő alkotása, amelyet szakemberek és a széles érdeklődő közönség egyaránt örömmel üdvözlnek.

URBÁN ALADÁR

SÖTÉR ISTVÁN:

EÖTVÖS JÓZSEF

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. 418 l.)

Nem kell csalódnia annak, aki komoly várakozással, a jelentős alkotásoknak kijáró érdeklődéssel veszi kezébe Sötér István Kossuth-díjas munkáját. A mű valóban érdemes a tudományos közvélemény megbecsülésére.

Eötvös a magyar Pantheon legsokoldalúbb lakói közé tartozik. Író, költő, filo-zófus, s emellett korának egyik élvonalba tartozó politikusa. Gazdag életének vannak szakaszai, amikor inkább írónak, máskor viszont inkább politikusnak látszik, de köze-lebből nézve kitűnik, hogy nem közelíthetjük meg igazi egyéniségét, ha csak az író-t vagy csak a politikust keressük benne. Eötvöst csak úgy lehet megérteni, ha teljes életművét — minden nagyságával és gyengeségével — egyetlen egységben szemléljük. Sötér Eötvöse azért hiteles és igaz, mert hőst így látja.

A szerző irodalomtörténésznek vallja magát, de a művében többre tett sikeres kísérletet, mint amit az irodalomtörténész vállalhat. Megpróbálta megoldani a törté-nészek feladatát is. Eötvös műveinek művészi elemzésébe, írói pályájának ábrázolásába a legszerveesebb módon fonódik bele Eötvös politikai fejlődése, vívódása. Ezért feltét-lenül szükséges, hogy ezzel a monográfiával történelmi szempontból is foglalkozzunk, hiszen ez a könyv nemcsak az irodalmárnak, hanem a történésznek is nélkülözhetetlen.

A halála óta eltelt nyolcvan esztendő alatt — hatalmas Eötvös-irodalom szüle-tett. Nagyobb összefoglaló munka azonban mégis mindössze csak kettő akad: Ferenczi Zoltán és Vojnovich Gézáé. Mindkettő alapjában véve a dualizmus levegőjét lehe-li, s idealista szemléletük különben is lehetetlenné teszi számukra Eötvös igazi megítélését. Vojnovich ugyan fölismeri, hogy »az egyénnek a fennálló renddel folytatott küzdelme nála osztályok harcává szélesül, s hallja műveiből »a nemesség és a népe« két nagy »chorus«-át (Magyar Remekírók 30. k. 15—16. l.), megítélése azonban mégis velejéig idealista.

Sötér tehát hézagpótló művet adott a kezünkbe, amikor a marxista elemzés módszerbeli fölényével, nagy anyagismerettel megírta ezt a művet. Monográfiája be-bizonyítja, hogy a »haladó hagyományok megteremtőinek sorában elvitathatatlan hely illeti meg Eötvöst«. »A mi utunkba, a szocializmust építő nép útjába... vargabetűi ellenére, beletorkollik az Eötvöse is« (5. l.).

Munkája során tudatosan törekedett arra, hogy megmutassa — saját szavait idézve — »az összefüggéseket Eötvös írói és politikusi, jogászai működése között« (MTA nyelv- és irod. tud. osztálynak közleményei VI. kötet 3—4. sz. 411. l.). Művének értékét nagyban emeli az a tény, hogy nem egyszerű »átértékelésről« van szó; a szerző ugyanis nem elégedett meg a hatalmas irodalom feldolgozásával, hanem igen jelentős kiadatlan forrásanyagot használt fel. Ebből különösen nagy jelentőségű az Uralkodó Eszmék háttérét megvilágító — eddig ismeretlen — müncheni vázlat. De felhasználta az egész Vojnovich-féle hagyatékot is.

A monográfia hat részből áll. A szerkesztésben, a mű kompozíciójában egy-egy rész Eötvös fejlődésének egy-egy, többé-kevésbé elkülöníthető, szakaszát jelzi. Az első

rész (A karthausi) Eötvös származásával, osztályhelyzetével kezdődik. Sőtér itt finoman elemzi az agrárkapitalista környezet hatását, s úgy látja, hogy a »hasznosság« s a »filantropia« elveit kapja hagyatékul a gyermek Eötvös. Osztályhelyzetét nem látja »oly mértékben tisztának«, mint például Széchenyiét. Azt írja: »Nagybirtokos, aulikus családból származik, agrárkapitalista környezetből, de később birtokvesztett arisztokratává válik, s munkája, életmódja, baráti köre révén: értelmiséginek minősül« (17. l.). Sőtér itt véleményem szerint túlbecsüli a birtokvesztés hatását. Eötvös véletlén, barátai köre ugyanis már jóval a birtokvesztés előtt — amit felesége birtoka különben is részben kárpótolt — kialakult. Politikai szerepléséből pedig — legvilágosabban 1848-ban — mégis csak kitűnt, hogy alapjában véve mindvégig arisztokrata maradt, s a birtokvesztés sem radikálizálta.

Kiemelkedő része a fejezetnek a Révai József Kölceyről szóló tanulmányának felhasználásával vont Kölcey — Eötvös párhuzam. Nézete szerint: »kettejük viszonya a feudalizmus elleni harchoz, a feudalizmus válságához, a polgári forradalom céljaihoz, s ami a legfontosabb, a jobbágykérdéshez — hasonló, sőt helyenként azonos« (19. l.). »Eötvös a negyvenes években, a forradalom előtt, következetesen becsületesen folytatja azt, amit Kölcey megkezdett« (20. l.). Mégis nehéz minden fenntartás nélkül elfogadni a szerző helyenként túlzott párhuzamát: ugyanis éppen a forradalmi átalakuláshoz vezető úton, míg Kölcey önálló lépcsőfokot jelent Széchenyi és Kossuth között, addig Eötvösről — igen értékes hozzájárulása ellenére — ugyanez nem állítható.

Történet számára is érdekes a kezdő, az irodalomba lépő Eötvös első alkotásainak igen termékeny elemzése. Módszer tekintetében is tanulságos, hogyan találja meg a szerző a későbbi nagy Eötvös-művek első csiráit e korai alkotásokban. »Minden poesis a népből ered, s csak ameddig vele összeköttetésben marad, amíg rá hat s oktatva vagy gyönyörködtetve belső életébe befoly, addig felel meg magas hivatásának, addig érdemli azon fenséges állást, melyet elfoglal« — idézi az ifjú Eötvös ars poeticáját. Az akkori világ pártos költőjét érezhető melegséggel mutatja be, finoman elemmezve Victor Hugo, s általában a romantika hatását.

Eötvös első nagy regénye A karthausi. A kötet egyik legszebben megkomponált, legművészebb része foglalkozik ezzel a regénnyel. Az irodalomtörténet a Karthausiban addig »holmi érzelmes szerelmi regényt« látott. Sőtér elemzése bebizonyítja, hogy »a karthausi valóban a világfájdalom regénye, de ez a világfájdalom nem holmi kóros privát érzés, hanem a kapitalista világ szülte kétségbeesés, csalódás, élmély felháborodás vegyülete« (54. l.). Megmutatja ennek az okát is, amikor rámutat arra, hogy »Eötvös, akárcsak Gusztáv, csalódott a júliusi forradalom eredményeiben« (54. l.). Fogalmazása talán már kissé túlélezett is, amikor abban foglalja össze A karthausi jelentőségét, hogy »Eötvös benne a maga korának legidősebb kérdésével, a kapitalista társadalom válságával kíván foglalkozni« (62. l.). Bár ezt később maga a szerző is letompítja, s Gusztáv útkeresését végül is optimista módon eredményesnek állítja be, s értelmét — mélyértelműen a reformkorszakra vonatkoztatva — így fogalmazza meg Gusztáv szavaival: »Használni akarok: ez emberi hivatásunk« (91. l.). A nagyon megkapó elemzésben — melyben éppen a társadalmi-történeti szempontoké az első szó — hasonlóképpen nem látom elég meggyőzően bizonyítva, hogy »Armand alakjában Eötvös a proletárság véglegesnek tetsző vereségét mutatja be« (74. l.). Valamint adatok hiányában nem eléggé megfogható az utópisták hatása sem A karthausit író Eötvösre.

Még az első részben foglalkozik Eötvös 1840-ben megjelent Szegénység Irlandban c. tanulmányával. Gondos elemzése közben mint fő kérdés — egyben a tanulmány egyik következetesen végigvezetett fő kérdéseként — Eötvösnek a forradalomhoz való viszonya foglalkoztatja. Helyesen látja ugyanis, hogy bár Eötvös sohasem volt forradalmár, forradalomhoz való viszonya mégis egymástól megkülönböztethető fokozatokon ment keresztül (rokonzeny, a »megértés«, szerepének iglenlése, kétségbevonása, megtagadása). Bebizonyítja, hogy »Eötvös már 1840-ben csak bizonyos határig tudja elfogadni a forradalmat« (98. l.). Ezt főleg azzal magyarázza, hogy »semmiképp sem fogadja el a Béccsel való szakítást« (99. l.). E megállapítások mellett azonban alighanem túlzottak azok, amelyekben az erőteljesebb bizonyítás kedvéért azt kockáztatja meg: »Eötvös talán már ekkor aggódott amiatt, hogy Kossuth e frigyet (ti. Béccsel) szétépíteni is hajlandó« (98. l.).

A második rész címe: A Pesti Hirlap. Ez a fejezet tulajdonképpen Eötvös politikai programjával, s ezzel kapcsolatban a centralistákkal foglalkozik. A szerzőnek nem állt rendelkezésére Beksics ismert — több, mint 70 esztendővel ezelőtt írt — tanulmányán kívül semmiféle részletmonográfia. Emiatt e méltánytalanul elhanyagolt fontos kérdéssel szinte új utat vágva kellett foglalkoznia. Fontos új eredmények összegezése ez a rész, mely tisztázza a centralista irányzat kialakulásának körülményeit,

számbaveszi, hogy kik is tartoznak a csoportba (117. l.). Vázlatosan foglalkozik a centralista eszmék eredetének a kérdésével különös tekintettel az utópisták hatására. Megállapítja, hogy »a centralisták valójában a polgári liberalizmust képviselték Magyarországon, annak viszonylag igen tiszta formájában. És ez a liberalizmus nálunk, 1848 előtt, határozottan demokratikus színezettel bír« (128. l.). Jelentőségüket a polgári átalakulás módjának, menetének tisztázásában, nemzetnevelő szerepükben látja: »A centralistákat voltaképp egy kis munkaközösségnek tekinthetjük, mely a polgári átalakulás céljait, irányait tisztázza. Erre a tisztázásra kétségtelenül nagy szükség van a reformkorban, hisz még az 1847-es ellenzéki nyilatkozat megszületésénél is zavar, bizonytalanság uralkodik a felelősség, a népképviselő, a municipiumok viszonya és fogalma körül... 1848-ban Kossuth és az új parlament az ő jogtudósi munkásságuk gyümölcseit viszi át a gyakorlatba« (108. l.).

Ezzel betöltötték történeti hivatásukat: »Mondhatjuk, a centralisták haladó szerepe végetér 1847-ben, amikor a polgári átalakulás formáinak tisztázását befejezték« (109. l.).

A centralisták politikai bázisáról — helyesebben szólva arról, hogy kikre támaszkodva szeretnék volna a centralisták végrehajtani terveiket — Sötér ezt írja: »Eötvös nem a középnemességre támaszkodik, mint Kossuth. Bázisát inkább egy olyan értelmiség képezhetné, aminőt Tengelyi alakjában ábrázol« (104. l.). Kénytelen azonban erről megállapítani, hogy »Eötvös elképzelése az értelmiség vezette társadalomról merő utópia! Eötvössel szemben a politikai valóságot Kossuth képviseli, aki az ország átalakítását a középnemesség segítségével kívánja végrehajtani« (122. l.).

Sötér megrajzolja a centralisták korlátait. Alapvetően ez abban a törekvésükben mutatkozik meg, hogy »a polgári átalakulás forradalom nélkül menjen végbe« (115. l.). »... értetlenül álltak szemben a céljaikat és elveiket megvalósító forradalommal« (107. l.). Ennek oka véleménye szerint »a forradalom valóságának egyoldalúan jogi szemlélése« (107. l.). Egyik legnagyobb hiányossága, hogy »az ország polgári átalakítását kizárólag a magyar nemzetiség érdekei szerint gondolta« (135. l.). Éppen ezért »ragaszkodnak a Habsburg-birodalom fennmaradásához. Magyarország függetlenségének elkerülhetetlen szükségét sohasem képesek belátni — sőt, visszarriadnak a gondolattól« (133. l.), mert félnek a cári Oroszországtól s a nemzetiségektől.

A centralistákkal foglalkozó részben Eötvös társait bizonyos mértékig jobban meg lehet ismerni, mint őt magát. Különösen áll ez Szalayra és Trefortra. Nem mindenben világos az ellenzékhez való viszonyuk sem. Csak nagyobb terjedelmű tanulmány mutathatná meg pontosabban, miben azonosak, miben ellentétesek nézeteik a nemesi liberalizmus képviselőivel.

Sötérnek a centralistákról írt fejezete tehát úttörő, de azért nem teszi szükségelenné egy nagy történeti monográfia megírását. Kétségbevonhatatlan érdeme marad azonban, hogy a centralistákkal kapcsolatos elvi kérdéseket nagyjából felvetette és megoldotta.

A harmadik rész: A falu jegyzője címmel Eötvöst fejlődésének zenitjén mutatja be. Eötvös pártos kiállását, legbátrabb regényét a szerző joggal emeli »az 1848-at előkészítő nagy tettek sorába« (192. l.). »A falu jegyzője szenvedélyes vádirat a feudalizmus ellen, melynek legtartósabb menedékét Eötvös a nemesi vármegyében látja« (149. l.).

Sötér szépen elemzi a nemesi vármegye gyűlöletes alakjait, a nép együttérzéssel megrajzolt képviselőit, akiket keresztül az író megmutatja »a nép nagy szívét, meleg szeretetét, összetartását, jóságát, becsületét« (173. l.). Joggal állapíthatja meg, hogy: »A falu jegyzőjének szatirai valóságábrázolása túlhalad azokon a célokon, melyeket a centralista program fogalmazott meg és tisztázott« (159. l.). Az író Eötvös Sötér megfogalmazása szerint haladóbb a politikus Eötvösnél.

Történesz számára rendkívül tanulságos olvasni, hogy Eötvös regényalakjait hogyan magyarázza, elemzi, hogy kikben találja meg hasonmásukat a reformkor politikai arénájában. Érthetően sokat foglalkozik egyrészt Violával, másrészt Tengelyivel. »Viola még az egész osztály érdekeit képviselheti« (192. l.), tehát a parasztság képviselője. Tengelyi pedig: »a radikális értelmiség érzéseinek, szenvedéseinek, öntudatának letéteményese« (164. l.). Az olvasónak itt az az érzése, hogy Sötér annak alátámasztására, hogy Eötvös regényének alakjai valóban tipikusak, nyilvánvaló engedményeket is tesz. Violát megteszi középparasztnak, s azt állítja, hogy »a parasztság felbomlása még nem indult meg« (172. l.). Holott, ahogy azt az 1831-es parasztfelkelés megmutatta, nem az egészséges jobbágyok vállalták a »Viola« sorsát. Hasonló a helyzet a másik főhős, Tengelyi esetében is. Sötér nagyon szépen rámutat arra, hogy Tengelyi alakjának van »némi Don Quijote-jellege« (163. l.), s magyarázatul hozzáteszi: Tengelyi »későn született már ahhoz, hogy a Martinovics-összeesküvésnek részese lehetett volna, s korán ahhoz, hogy 48

harcainál jelen lehessen» (163. l.). Eötvöst centralista korlátai megakadályozzák abban, hogy a reformkornak társadalmi és politikai valóságát teljes egészében ábrázolja. A hadadásért vívott harc vezetője ekkor a középbirtokos nemesség, amely ezekben az évtizedekben Kőlcseyt, Deákot, Bezerédyt, Beöthy-t stb. adta. Eötvös mégsem tudja őket méltó módon szerepeltetni. Ha valóban Kőlcseyt formálta meg Völgyessy alakjában, akkor ennek az igen rokonszenves szereplőnek juttatott epizódsszerep ezt az állítást csak aláhúzza.

A negyedik részben (Magyarország 1514-ben) szintén megcsodálhatjuk Sötér sokoldalú elemző művészetét. Szinte szemünk láttára bontja ki azokat a szájakat, melyek a nagy regény születéséhez vezetnek. Megvilágosodik az értelme a centralisták visszavonulásának, az általános politikai helyzetnek, az 1846-os galíciai parasztfelkelésnek.

Zavaró azonban 1514-gyel kapcsolatban az eredeti tőkefelhalmozás többszöri emlegetése, így pl. »fontos eleme ennek a körképnek a helyenként már meginduló eredeti tőkefelhalmozódás valóságának bemutatása» (200. l.).

Filozófiai mélységű a regény igazi mondanivalójának a megfogalmazása: »A mű alapját a szabadság-egyenlőség eszméinek konfliktusa képezi a hűbéri világ, az elnyomatás erőivel. De ugyancsak az eszmék konfliktusban vannak igenlőjükkal: a néppel is — mely, Eötvös szerint még nem tud mit kezdeni velük» (215. l.).

Elvezetés olvasni az irodalomtörténész és irodalom-esztéta véleményét a regény szerkesztéséről, a regény stílusáról. De ami a szerzőt is láthatóan legjobban izgatja, az a forradalom kérdése. Sötér ebben a regényben keresi már Eötvös 48-as megfutamodásának magyarázatát. Megállapítja, hogy »Eötvös együttérzésének korlátai... a Dózsa regényben sokkal tapinthatóbbak, mint A falu jegyzőjében» (197. l.). Dózsa alakja iránt csak a polgári rokonszenv határáig megy el. De Sötér éles szemmel fölfedezi, hogy Eötvös igazi hőse Lőrinc, akinek »alakján keresztül — a maga liberális, centralista elveire is rácsafolva — a forradalom valóságának szubjektív megértésig jutott el». Kétkedését azonban Lőrinc alakjába is beoltja. A forradalmat »vak» erőnek látja, s »minden rokonszenve és megértése ellenére, fokozatosan olyan konfliktussá nő a forradalom, amelyet lehetetlen feloldani». Eötvös »a forradalom valósága előtt tehetetlenné válik» (209. l.).

Tulajdonképpen ezt mutatja be az ötödik, az »Eötvös a forradalomban» c. részben, ahol Eötvös és az ellenzék, Eötvös és Széchenyi kapcsolatát, miniszteri működését, majd megfutamodását elemzi.

Tulajdonképpen azt igyekszik bemutatni, hogy Eötvös már 1848 márciusa előtt felörlődött. Ennek bizonyítására képet rajzol Eötvös politikai elszigeteltségéről, amit némileg túlozva ilyen végkövetkeztetésben fogalmaz meg: »Eötvös éppúgy szembenáll a kormánnyal, mint ahogyan az ellenzéknek Kossuth mögé sorakozó nemesi liberális szárnyával is» (244. l.). Lelkileg megtöri, hogy alá kell vetnie magát az egységes ellenzéki álláspontnak. A legerősebben azonban a függetlenség kérdését exponálja: »Eötvös hasztalan várja, hogy Kossuth a Monarchia egységét tiszteletben tartsa. És hasztalan várja Bécsről a gyökeres reformot. Kossuth az egyik oldalon — a Monarchia a másikon: két malomkő, melyek közt Eötvösnek föl kell örlődnie» (254. l.).

Itt legfőljebb azt nem lehet feltételeznünk, hogy Eötvös már ekkor látta volna Kossuth későbbi fejlődését — amelyet majd csak a forradalom szab meg. Kellő bizonyító anyag hiányában még kevésbé lehet pont e koncepció érdekében addig menni, hogy »Kossuth már akkoriban — 1847 végén, 1848 elején — kezd elszakadási tervekkel foglalkozni» (254. l.).

Nagyon érdekes és meggyőző az Eötvös—Széchenyi viszony fejtegetése. Jól kitűnik, hogy Eötvös fokról fokra jut közelebb — sorozatos jobbratolódás során — Széchenyihez. Persze valahol ki kellene mondania Sötérnek, hogy Eötvös a politikában nem volt elég erős egyéniség — éppen kellő bázis hiánya miatt. Legfőljebb elméleti síkon tudott vezetni, irányítani — bár a centralisták közül is Sötér Szalayt erősebbnek rajzolja meg —, a gyakorlati politikában azonban vagy Kossuth, vagy Széchenyi, vagy Deák útjára kényszerül annak ellenére, hogy egyikkel sem azonosítható, s ő maga sem azonosította magát.

Igyekszik választ adni Eötvös megfutamodására. Sokoldalú fejtegetés után ezt azzal magyarázza: »Eötvös Lamberg után azért utazik el, mivel tudja, hogy a cél, melyhez oly makacsul ragaszkodott: a magyar átalakulás összehangolása a Monarchiával — végképp lehetetlenné vált» (277. l.). Nem válik azonban igazságtalanná Eötvössel szemben, mert hozzáteszi — s ezt előzőleg bizonyítja is — »Eötvös kétségtelenül nem csupán Kossuth és a balfelé fejlődő magyar forradalom elől menekül, hanem a bécsi reakció elől is» (277. l.).

A hatodik rész »Eötvös a forradalom után« címmel Eötvös életének utolsó, 1871-ig tartó szakaszát vizsgálja. Sötér 1848-cal egészen éles határvonalat húz. »Szöges ellentétet« lát a 48 előtti és utáni Eötvös között. 48 előtt az ország gyökeres átalakításának »bajnoka«, 48 után »ezek az eszmék összetörnek benne«. »A költő meghal.« Nem helytelen ez a koncepció. Megfogalmazása azonban olvasás közben néha túlélezetnek tűnik, ami véleményem szerint abból fakad, hogy sem 48 előtt, sem 48 után Eötvös álláspontját nem méri eléggé össze a kortársakéval. Az olvasó érzése, hogy a koncepció kidomborítása érdekében Eötvös politikai álláspontját a reformkorban a ténylegesnél haladóbbnak tünteti fel. (Kölcsennyel való összehasonlítás, Kossuth és Széchenyi mellé állítása egyenlő koncepciójú politikusként, a centralista politika bizonyos túlértékelése, korlátainak tompított felvetése terén lehet látni pl. ennek a nyomát.) Azt sem látom eléggé hangsúlyozva, hogy a magyar történelemben — 48 után — legalább olyan mélységű a törés, mint Eötvös életében.

Persze Sötér a 48 utáni Eötvöst is igyekszik megértéssel kezelni. Amikor németnyelvű röpiratait tárgyalja, akkor is megjegyzi: »Eötvös egy polgárivá átalakult összbirodalmat gondolt el, s az abszolutizmustól mélyen irtózott. Szerepét tehát semmiképp nem lehet a Bécsét szolgáló hazaáruló, konzervatív főurakéval, a Forgáchokéval, Pálffyakkal stb. összetéveszteni« (357. l.).

Az Uralkodó Eszmékben látja Sötér legelősebben a visszahatást a 48 előtti Eötvöshöz mérten. Rendkívül imponáló történeti, filozófiai felkészültséggel nyúl ehhez a műhöz, s ragyogó dialektikával bebizonyítja, hogy »Az Uralkodó Eszmék: visszavonulás, — és egy haladó múlt legjavának megtagadása, alapjában reakciós alkotás« (300. l.). »Le kell emelnünk arról a polcra, melyre az eddigi értékelés helyezte« (312. l.). A Forradalom utánál állítja párhuzamba, s két reakciós alapgondolatát abban látja, hogy »a szabadság és az egyenlőség eszméje kizárja egymást, — a másik: állam és egyén örökké szemben állnak egymással« (297. l.). Egyébként Sötér úgy véli, hogy ezt a munkáját »Eötvös — az alkotmányos osztrák összbirodalom tervének szánta. A liberális állam-eszményt, amelyet ebben a műben kifejt, az osztrák monarchiában kívánta volna megtestesíteni« (293. l.).

Meglehetősen negatív álláspontra helyezkedik Sötér Eötvös 48 utáni irodalmi működésének megítélésében. Inkább csak az — eddig figyelmen kívül hagyott — kései novellák egyik-másikában látja megcsillanni Eötvös régi írói erőnyeit. A Gondolatok már kedvezőbb ítélet alá esik: »az Uralkodó Eszmék szemléletén módosít a Gondolatokban, — s tér vissza a szabadság és egyenlőség eszméjének másféle megítéléséhez, mely inkább áll összhangban a felvilágosodás szemléletével« (352. l.).

Sötér igen szemléletesen világítja meg Eötvös szerepét a kiegyezésben. Megmutatja, hogyan kényszerül Deák mellé, de hogyan képvisel mellette egy nálánál engedékenyebb, összbirodalmi szempontokat figyelembevevő politikát.

Az Andrássy-minisztérium kultuszminiszterét is — szinte érezhető részvétellel — kiábrándult embernek rajzolja. »Minisztersége idején Eötvösnek elszánt ellenfelekkel és egy műveltségben elmaradott ország közönyével kellett megküzdenie« (378. l.). »Ez a Magyarország még az ő liberális eszméit sem képes elfogadni és megvalósítani« (379. l.).

A klérus Eötvös legelszántabb ellenfele. Minden nagy tervét keresztülhúzza, vagy legalábbis alaposan megnyirbálja. Így történt ez a népiskolai törvényénél, s legszemléletesebben a katolikus autonómiával. Épp az utóbbival kapcsolatban foglalkozik Eötvösnek Montalemberthez fűződő kapcsolatával. Szemléletes módon bizonyítja be, hogy »Eötvös liberális katolicizmusa olyan harmadik út, melyet csak fájdalmas kudarc és szegényen közt lehet végigjárni« (381. l.). Eötvöst éppen liberális egyházpolitikájának bukása figyelmeztette a legjobban arra, hogy kora Magyarországon még a liberális állameszményt sem lehet megvalósítani.

Komoly méltánnyal áll író Eötvös utolsó alkotásáról, a népoktatás helyzetét feltáró Jelentésről. Úgy látja, hogy ebben Eötvös némiképp visszatér ifjúkorának szociális érdeklődéséhez, s ezért »élete utolsó korszakát el kell határolnunk attól a válságos periódustól, mely a forradalom után az ötvenes években bontakozik ki életművében« (394. l.). Végeredményben Eötvöst joggal teszi meg kultúrforradalmunk előfutárjának.

Sötér Eötvös-könyve művészi stílussal, gazdag invencióval, imponáló anyag tudással megírt munka. Jelentősége túlterjed az Eötvös-probléma, s túlterjed az irodalomtörténet határain. Nemcsak Eötvös helyét határozza meg, hanem több olyan kérdést is fölvet — néhányat közülük elsőnek a marxista irodalomban —, amely több tudományágnak a területét felöleli. Ezért pl. lényegesen könnyebb lesz majd — Sötér kutatásait felhasználva — részletmonográfiában is megoldani a centralisták, a magyar romantika, a magyar liberalizmus kérdését. Éppen emiatt e munkát a marxista társadalomtudomány egyik nagyjelentőségű alkotásaként kell számontartanunk.

UNGER MÁTYÁS

L. FEKETE:

DIE SIYAKAT-SCHRIFT IN DER TÜRKISCHEN FINANZVERWALTUNG. I—II.

A SIYAKAT-ÍRÁS A TÖRÖK PÉNZÜGYIGAZGATÁSBAN. I—II.

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 909 + 7 l. + CIV tábla)

Az oszmán birodalom és általában a török uralom alatt álló területek történetének kutatása rendkívül nagy technikai nehézségekbe ütközik. Nagy részben ez magyarázza, hogy a Hammer több mint száz évvel ezelőtt írt szintézise óta megjelent összefoglaló művek e téren sok újat nem tudtak nyújtani, és legfeljebb a XIX. századi részt adják elő önálló kutatások, elsősorban pedig nyugati forrásmunkák alapján. Még ma sem rendelkezünk egyetlen olyan részletes, modern összefoglaló munkával, amely a politikai eseményeken és néhány gazdasági problémán kívül megvilágítaná a volt török birodalom gazdaság- és társadalomtörténetének, valamint kulturális fejlődésének akárcsak fő vonalait is. Miller szovjet történész könyvecskéje¹ az egyetlen kivétel, de kis terjedelme miatt ő is mindössze rövid vázlatot ad, igen sok fontos problémát előmunkálatok híján nem is érint.

Hasonló a helyzet a valaha török uralom alatt élt népek történetével is. A bolgár, szerb, görög stb. munkák részletesen tárgyalják az illető nép történetét a török hódoltság előtt és főleg felszabadulásuktól kezdve, de csak egészen rövid és rendszerint sematikus vázlatát adják a közel fél ezredre terjedő török időknek. Nem sokban különbözik ettől az a kép sem, amelyet mi tudunk megrajzolni a magyarországi török uralom másfél évszázadáról, bár a magyar történettudomány kedvezőbb helyzetben van, mert szép számban fennmaradtak török területre vonatkozó latin és magyarnyelvű források is.

A bolgár és délszláv történetek ugyan az utóbbi években nagy erőfeszítéseket tettek a török korszak történetének felderítésére, több olyan tanulmány is megjelent, amely sokban előre vitte ismereteinket, de általában megállapításaik csak hipotetikus érvényűek, mert igen szűk forrásanyagra épültek.

A fő nehézséget tehát a forráshiány okozza abban az értelemben, hogy a fennmaradt nagyszámú forrás nincs feldolgozva, nincsen publikálva. Ezt a munkát ugyanis elsősorban filológusok tudják jól elvégezni, mert a különféle írástípusokkal török-arab-perzsa keverék nyelven írt okmányok elolvasása, helyesebben megfejtése meghaladja a történészek erejét.

Különösen nagy feladatot jelent a gazdaság- és társadalomtörténeti adatokat tartalmazó különféle török defterek értékesítése. Bár a feudális török állam legjobban megszervezett része éppen a pénzügyigazgatás volt, amely az iratok tízezreit hagyta korunkra, e források tanulmányozása még csak a kezdetek kezdetén van. Ennek oka az, hogy a jelzett iratokat az ún. siyakat-írással írták. Ez a titkosítás jellegű írás ugyanis még az oszmánli nyelvet és a közönséges arab írástípusokat ismerő kutatók nagy része számára is holt anyag, mert egyszerűen olvashatatlan. Ez magyarázza meg, hogy alig néhány defterpublikáció áll rendelkezésünkre. E téren Magyarország sokáig egészen kivételes helyzetben volt, mert itt már régen kísérlet történt török defterek fordításban való kiadására.² Ez a sok olvasási hibát mutató kiadvány, amely a maga korában azonban elsőrendű volt, igen sok értékes anyaggal gazdagította ismereteinket, és bepillantást engedett a török államigazgatás és adórendszertitkaiba. Sajnos, Velics Antal sirba vitte a siyakat-írás titkát, és így munkáját nem lehetett folytatni. Megváltozott azonban a helyzet, amikor Fekete Lajos a közönséges török írástípusokat ismertető munkájának³ megjelenése után a török deftereket kezdte tanulmányozni. Hosszú évek nehéz munkája után sorra feltárultak a török pénzügyi tisztviselők kaszt-írásának titkai, és ennek eredményeképpen megjelentek a szerző publikációi és feldolgozásai, amelyek a deftereket már alaposan kiaknázták.

Vele egyidejűleg, vagy egy kissé később más országokban is hozzákezdtek a defterek tanulmányozásához. A második világháború idején és főleg utána napvilágot látott néhány teljes defter, vagy deftertöredék,⁴ de a siyakat-írás még mindig kevesek által ismert titok maradt.

¹ A. Ф. Миллер: Краткая история Турции. Госполитиздат, 1948.

² Velics Antal: Magyarországi török kincstári defterek. I—II. Bpest. 1886—1890.

³ Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Bpest. 1926.

⁴ Гл. Елезовић, Турски споменици. Београд, 1940; М. Тауғиб Гөкблгін, XV—XVI. асрларда Едірне ве Раша ливәси вакифлар-мүлклер—мүкаатаалар. Истанбул, 1951; Пространный реестр Гюрджистанского вилаета кн. I. 1947, Тбилиси.

Ez az áldatlan és fonák helyzet változott most meg egy csapásra Fekete L. akadémikus könyvének megjelenésével. Évtizedes intenzív és fárasztó munka után az MTA segítségével közkinccsé vált az a paleográfiai munka, amely a szakemberek számára lehetővé teszi, hogy olvassák és publikálják a török történet egy eddig néma forráscsoportját. Ez a forráscsoport már meg tudja világítani a török birodalom gazdasági és társadalmi rendszerét is.

A munka első kötete az aránylag rövidre fogott bevezetés után (13–115. l.) a második kötetben közölt faksimilek feloldott szövegét tartalmazza rendes arabbetűs átírásban és német fordításban. Ez az elrendezés mutatja, hogy gyakorlati kézikönyvről, tankönyvről van szó. A bevezetés és a jegyzetek közlik a legszükségesebb tudnivalókat.

A szerző a bevezetésben először az arab írás különféle válfajairól, ezek keletkezéséről beszél. Megállapításai igen érdekesek, sokszor újszerűek, de véleményünk szerint a kapcsolatos kérdéseket véglegesen csakis az arab és török iskolázási rendszer problematikájának erősebb bevonásával lehet megoldani, amint az a latin paleográfiában történik, mert különben a helyi írástípusok és az arab, majd később a török birodalomban használt és általánosan ismert kisszámú írástípusok közötti ellentét megmagyarázhatatlanná válik.

A következő rész a siyakat-írás keletkezésének körülményeit, majd további fejlődését és végül az oszmán birodalomban való elterjedését világítja meg. A szerző ezután a siyakat számjegyek keletkezését és formáit, majd a török gyakorlatban használt betűket ismerteti, hogy végül a ligatúrák és rövidítések nehéz problémáját is megoldja. Ezek a részek röviden adják mindazt, ami a kezdők számára szükséges. Nagyszerű eredmények tömör összefoglalásáról van szó, amely a specialistákat sok évi előtanulmánytól menti meg.

Ezután a siyakat szövegek gyakorlati nyelvi analízise következik. A szerző ismerteti e túlnyomó részben perzsa elemeket tartalmazó keveréknyelv főbb sajátosságait, majd néhány formulás szövegrész közlése után a magyarországi szövegekben előforduló magyar szavak részletes jegyzékét adja.

A bevezetés második főrésze a siyakattal írt okmányok válfajait ismerteti, majd ezeket egyenként részletesen tárgyalja, és közben a kutatók számára igen értékes magyarázatokat ad egyes török intézményekről, szokásokról stb.

E magyarázatok között azonban van néhány, amelyekkel nem tudunk egyetérteni. Így pl. az egyes adójegyzékekben található „nev amed” (újonnan jött) kifejezés nem az adóbehajtási gyakorlat hiányosságait bizonyítja, hanem azt, hogy a török rájáék mozogtak, „elszöktek”, és újonnan letelepedtek ott, ahol jobb életkörülményeket véltek találni. A „bastina” sem a magyar „puszta” egyik variánsa (77. l.), hanem egy bizonyos fajta részlegesen adómentes szerb „vojnuik-birtok”, mint azt kanunámék és más forráshelyek bizonyítják és nagyjából egyenlő a muzulmán paraszt „esiflik”-kel.⁵ Ugyancsak nem tudunk egyetérteni a mukataa-val kapcsolatban szereplő „emin” vagy „mültezim” magyarázatával sem. A szerző most régebbi nézetét feladva az „emint” meghatározott napidíj fejében szolgáló állami hivatalnoknak tartja, s ugyanakkor „vállalkozónak” és „megbíztottnak” is nevezi. A feudális intézmények vizsgálatánál általában nem lehet modern fogalmakkal dolgozni, mert a feudális fogalmakat kifejező szavaink századokon keresztül és elsősorban a kapitalizmus korában jelentős változásokon mentek át, és ma már nem azt jelentik, mint régen. Így van ez a jelen esetben is. Az irodalomban az „eminekkel” kapcsolatos ingadozás így érthetővé válik. Ha azonban ezt figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy a munkában említett esetekben egy ideiglenes állami tisztviselői jogkörrel és jelleggel felruházott adóbérlőről van szó. Ennek fő jövedelmi forrása nem a defterekben feltüntetett kicsiny napidíj, amely szimbólikusan éppen az ideiglenes tisztviselői jelleget van hivatva megadni, hanem az a különbözet, amely az adóalanyoktól a gazdaságon kívüli kényszer útján behajtott adó és a kincstárnak befizetett törvényszerű adó között az „emin” javára mutatkozik. Hogy ilyen különbség és pedig igen jelentős különbség valóban előállt, arra számos bizonyítékunk van azokban a magyar nyelvű okmányokban, amelyekben a parasztok a királyi területre menekült megyei hatóságoknak és a volt magyar földesuraknak pontosan bemonadják a török államnak és a földesuraknak, illetőleg az adóbeszedőknek befizetett adóösszegeket. Ezek az összegek sokszor többszörösi a defterekben feltüntetett összegeknek, ami viszont arra mutat, hogy a deftereket csak kellő óvatossággal használhatjuk. Bizonyíték továbbá az árverés, amelyben az „emin” az adóbeszedést megkapja. Vannak rá esetek, hogy két-három év alatt az árveréseken kemény küzdelmet folytató versenytársak az eredeti adókivetési összeget megkétszerezik. Mindez vajon azért a napi pár akcséért lett volna, amit a

⁵ L. *Hamid Hadžibegić*, Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću. „Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu”. Nova serija. 1947. Duštvene nauke. Sv. II. 158–159. l.

kinestár az eminek fizetett? Ez nem valószínű! Kereskedelmi tőkések harca ez az adóbérletekért még akkor is, ha az árverező történetesen egy janicsár. Számtalan példánk van arra, hogy ezek mögött tőkések állanak. A XVI. században és a XVII. század első felében azonban még kicsinyben, egy mukataaért folyik a küzdelem, de a következő években már egy-egy pasa és a mögötte álló szaraf (bankár) vív véres küzdelmet egy egész tartomány adójáért. Már az egykorú nyugati szemlélők is a bérleti rendszert (iltizám) teszik meg a török birodalom hanyatlása főokának, az „iltizám” és a „mültezim” (emin) pedig elszakíthatatlan filológiai és okozati kapcsolatban áll egymással.

Mindezek alapján tehát úgy gondoljuk, hogy helyesebb az „eminek” a feudális világban jól ismert adóbérletnek tartani mint állami tisztviselőknek és megbízottaknak. Ami a „vállalkozót” illeti, ez ellen nem lehet kifogásunk, mert e kifejezésbe belefér az „adóbérlet” fogalom is. Hogy ez mennyire így van, mutatják a szerző által felhozott adatok is, amelyek szerint az eminek „előleget” fizettek a bérletre, és kiszorították, helyesebben saját embereikkel pótolták az eleinte melléjük adott valóban állami ellenőroket is (87. l.).

A szpáhíbirtokokról, a timárokról és ziametekről beszélve a szerző a régi „földbirtok” kifejezést használja. E kifejezést azonban úgy gondoljuk, hogy már ki kellene cserélnünk megfelelőbbel. A török államban ugyanis a föld tulajdonosa az állam, illetőleg ennek megsemmisítője a szultán-kalifa, míg igazi birtokosoknak a parasztok számítanak, mert ténylegesen ők birtokolják a földet. A szpáhi csak az adók egy részét kapja szolgálata időtartamára, jurisdikciója nyugati értelemben nincs a parasztok felett, a földet nem veheti el tőlük stb. Nincs tehát „földbirtoka”. A török birodalomban ennek következtében a majorsági rendszer, a „második jobbágyág” sem tudott kifejlődni. Az egyes kutasok által hangsúlyozott csiflik-rendszer ugyanis, amelyet a majorsági rendszerrel szoktak azonosítani, nem azonos. Először is csak a XVIII. század második felében kezdődik és akkor is úgy, hogy a szpáhik a parasztok földjeit paraszti jogon, összes terheikkel és nem állami adómentesen szerzik meg. A csiflikgazdaság azonban még akkor sem válik általánossá, mert a XIX. századi reformok folyamán a szpáhikat fokozatosan felszámolják. Bulgáriában pl. a felszabaduláskor talált földesúri csiflik jelentős része kapitalista eszközökkel, vásárlás, zálog és uzsora útján jött létre a XIX. század folyamán, amikor a kapitalista viszonyok egyre nagyobb tért nyertek a török birodalomban. A timár- és ziamet-birtokot tehát nem helyes „földbirtoknak” nevezni. Helyesebb, ha mindig az eredeti török kifejezéseket használjuk.

Hasonló kifogásokat és észrevételeket tehetnénk még néhány jegyzettel kapcsolatban is, de ezek semmiben sem csökkentik e kiváló munka értékét, mert ilyen kisebb hiányosságok elkerülhetetlenek egy ilyen hatalmas munkában, amelynek csupán a jegyzetei is egy kisebb lexikont helyettesítenek.

A közölt szövegrészek időrendben követik egymást és valamennyi siyakattal írt okmánytípust bemutatják. Az egyes okmányok a török birodalom különböző vidékeiről származnak, és tanúsítják, hogy a pénzügyigazgatás, mint minden despotikus államban, a közigazgatás legjobban központosított és megszervezett része. Az okmányok kiválasztása igen jó, és teljesen megfelel a kitűzött célnak. A közölt anyagnak még így töredékesen is forrásértéke van, történetész számára elsőrendű anyag. Kár, hogy a fakszimilek egy részét nem nagyították fel kellő nagyságra és így csak igen nehezen, néhány-szor még nagyítóval sem olvashatók.

Dicséret illeti az Akadémiai Kiadót és a nyomdát is, hogy a könyvet, amely a világ minden részére el fog kerülni, ilyen szép formában adta ki. Kétségtelen, hogy a munka az utolsó tíz év egyik legszebb kiállítású tudományos könyve. Meglepő, hogy az arabbetűs szövegben milyen kevés a sajtóhiba. Ez is a szerző gondos munkáját dicséri, aki különben a szedők betanításában is tevékeny részt vállalt a tudományos szerkesztővel, Czeglédy Károllyal együtt.

Összefoglalva még egyszer le kell szögeznünk, hogy Fekete L. új könyve kiváló alkotás egy kevésbé művelt területen, a török paleográfia területén és jelentős mértékben elő fogja mozdítani a török nép, valamint a régi török birodalom területén élő más népek gazdaság- és társadalomtörténetének tanulmányozását. Jelentősége messze túlterjed hazánk határain.

PERÉNYI JÓZSEF

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В СССР Т. I.

Под ред. М. Н. Тихомирова, М. А. Алпатова, А. Л. Сидорова

(Москва, Издат. Акад. Наук СССР, 1955. 691 стр.)

A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETTUDOMÁNYA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA
I. K.

Szerk.: M. N. Tyihomirov, M. A. Alpatov, A. L. Szidorov

Ha az úttörés érdemét nem is tulajdoníthatjuk az alább ismertetendő mű szerzőinek, annyit meg kell állapítanunk, hogy a szovjet történettudomány történetének teljes összefoglalását ebben a könyvben kaptuk meg először. Először abban az értelemben, hogy a munka a Szovjetunió majdnem minden orosz népének historiográfiáját is feldolgozza. A széles szerzői kollektíva (harminckét társszerző műve a könyv) tagjai közül többen komoly hírnévre tettek szert már eddig is a magyar olvasókörözés, még inkább a szakemberek körében. Historiográfiai munkásságuk évtizedes tapasztalatait tárják elének a könyvben Tyihomirov, Nyikityin és Rubinszejn professzorok. A dekabristák és forradalmi demokraták történelemszemléletéről Illerickij, az archeológiáról Arcihovszkij, a történeti földrajz fejlődéséről Jacunszkij számol be. Anélkül, hogy folytatnánk a szerzők felsorolását, megállapíthatjuk, hogy az egyes szakágak irodalmának történetét a legkiválóbb specialisták tollából kaptuk meg. A könyv ilyenformán amellett, hogy a kollektív munka ékes dicsérete, egyúttal beszámol arról is, hogy a Szovjetunióban a historiográfiai kutatás és publikálás ma már nem egyes történetek félig-meddig mellékes ügye, hanem kiemelkedő, az ország határain kívül is ismert tudósok összefogott munkájának rendkívül figyelemreméltó eredménye.

Ezek az eredmények valóban nagyszerűek, akár a jelenlegi nyugati, akár a régi orosz historiográfiai tudomány színvonalával hasonlítjuk össze. Szolovjov, Besztuzsevrjumin, Ikonnyikov, majd Pokrovszkij historiográfiai munkáihoz képest már Rubinszejn professzor a Nagy Honvédő Háború előtt írt „Orosz historiográfiája” is lényeges minőségi változást jelentett. Ez a mű megtette az első lépést az orosz történettudomány marxista feldolgozása irányában. Rendszerességében, tudományos mélységében messze maga mögött hagyta a burzsoá szerzők jórészt eklektikus anyagghalmazát. Rubinszejn művét 1948-ban azonban néhány tartalmi kérdés miatt komoly bírálat érte.¹ Mégis ez a munka, jogosan megbírált fogyatékokkal, olyan pozitívumokkal rendelkezett, hogy napjainkig a tudományág egyedül használható kézikönyve maradt. Az elmúlt években a Szovjetunió történettudományi folyóiratainak lapjain több olyan cikk látott napvilágot, amely Rubinszejn professzor könyvének hibáit igyekezett többé-kevésbé sikeresen korrigálni.

Ilyen előzmények után jelent meg „A történettudomány történetének vázlata a Szovjetunióban” címmel az első kötete annak a nagy műnek, melynek az a hivatása, hogy a már eddig is ismert, de sokszor még feltáratlan anyag egybehordásával, annak módszeres elemzésével megvilágítsa az orosz birodalom, majd a Szovjetunió népei által teremtett és magas színvonalra fejlesztett történettudomány történetét.

Az első kötet a legrégibb időktől a XIX. század derekáig tartó korszakot öleli fel. A tizenkét fejezet közül öt foglalkozik az orosz történetírással, négy az orosz birodalom nem orosz népei történeti irodalmának történetével, egy az egyetemes történelem oroszországi fejlődésével, egy az archeológia és ethnográfia, végül egy fejezet a forráskutatás, történeti segédtudományok, levéltárügy stb. feudális kori fejlődésével.

Már a fejezetbeosztás is azt mutatja, hogy a szerzők a lehető legszélesebben értelmezték a történettudományt. Ez megnyilvánul tartalmi kérdésekben is. A könyv írói világosan állást foglalnak a mostanában már nálunk is egyre inkább elfogadott nézet mellett, miszerint a céhbeli történészek mellett a historiográfusnak foglalkoznia kell — másodsorban — egyéb kimagasló szerzők műveivel is, amennyiben azok a történettudományt új, eredeti nézetekkel gazdagították. Nem dicsérhetjük eléggé a szerzőket azért, hogy Lomonoszov, Novikov, Ragyiscsev, a dekabristák, Puskin, Belinszkij, Herzen életművéből is kikutatták azt a színpompás anyagot, amely mind történeti mondanivalójában, mind az utókorra gyakorolt hatása szempontjából vitathatatlanul

¹ L. Voproszji Isztorii. 1948. I. és VI. szám.

az orosz történetírás legpozitívabb hagyományai közé tartozik. Ki kell emelnünk a Lomonoszovról írt részt (Alpatov és Tyihomirov munkája), amely Lomonoszov történeti munkásságának mindmáig egyetlen komoly feldolgozása.

A fentiekből kitűnik, hogy a szovjet historiográfusok erősen kitágították a tudományág határait. Ez a módszer a megismerés fejlettebb fokát tükrözi, feltétlenül helyes, hiszen csak így válik lehetővé a történettudomány történetének sokoldalú, a valóságnak megfelelő bemutatása.

A könyvnek sok szép, magragadóan olvasmányos fejezete és alfejezete van. Ilyenek a Ragyiscsevről, Karamzinről, Granovszkijról szóló részek. A szlavofilekről írt lapok új elemekkel járulnak a szlavofilok és nyugatosok kérdése körül folyó vitához. Predtsecsenszkij, ennek a résznek szerzője, sokoldalúan elemzi a szlavofilek és a hivatalos állami irányzat képviselői, mint történetírói iskolák közötti különbséget. Az eddigi irodalomhoz képest, amely sokszor egyoldalúan csak feketítette a szlavofil írók mind-egyikét, igen meggyőzően hat például Akszakov alkotásainak mély elemzése. Kár, hogy a szlavofil és a „hivatalos népies” álláspont képviselői közötti különbségek társadalmi alapjának részletezése hiányzik a fejezetből. Ugyancsak csodáljuk, hogy a „zapadnyik” — „nyugatos” terminust teljesen száműzték a könyvből, holott ez az elnevezés a kor liberális burzsoá szerzőinek többségére nem önkényes, hanem találó.

Nagyon jók általában az Alpatov tollából kikerült fejezetek. Logikus, szemléletes okfejtést találunk a Granovszkij világnézeti, filozófiai szemléletét boncolgató lapokon. Különbözik Granovszkij, mint az egyetemes történelem múlt századi legnagyobb orosz művelője munkásságának figyelmes és alapos tanulmányozása adott alkalmat a szerzőknek arra, hogy már a bevezetésben új módon értékeljék a korai liberálisok alkotásait. Helyesen mondják, hogy bár az 1861 előtti burzsoá liberális irányzat sok kérdésben egyetértett a konzervatív nemesi irányzattal és gyakran ezzel együtt lépett fel a forradalmi demokraták ellen, mégis ebben a korszakban még nem éles a liberálisok és demokraták közötti határvonal. Ezzel az értékeléssel több múlt századi kiváló tehetségű, méltán becüsülendő tudóst kiemelték az eddigi, gyakran egysíkú, differenciálatlan, a liberálisokat minden időkben és minden képviselőjében egyformán elítélő kritika sémájából.

A munkának sok kiválóan megírt részéről alaposan beszámolni egy ismertetés keretében szinte lehetetlen. Feltétlenül szólni akarunk azonban egy pár olyan kérdésről amelyek meggyőződésünk szerint még további megvilágításra, illetőleg korrekcióra, szorulnak.

Általában sajnálatosnak tartjuk, hogy a történeti irodalom fejlődése nem eléggé mélyen ágyazódik a korszak egészének történetébe. A mű kimondja, hogy a krónikás korszak után a XVI. század már új történelmi munkákat követelt. Nem mondja meg azonban, hogy miből fakadt ez az igény. A felelet hiánya annál szembetűnőbb, mert Lihačov „Russzkie letopiszi” (Orosz évkönyvek) című kiváló monográfiájában a kérdésre már 1947-ben megnyugtató feleletet adott.

A szovjet historiográfiai tudomány hosszú évek óta küzd a hazai, az orosz tudományosság helyes értékeléséért a kozmopolita ferdítésekkel szemben. Valóban helyre kellett állítani az orosz tudomány és sok jelentős képviselőjének indokolatlanul leicsinyelt tekintélyét. A kötet ebből a szempontból is megállja helyét. Több megállapítása segít az orosz történettudomány nemzetközi helyének méltó meghatározásában. Meggyőző erővel állapítja meg a polgári történészekkel szemben, hogy a történeti kritika létrejött nem külső hatásból, hanem elsősorban a hazai történelem fejlődésének objektív menetéből következett. Ugyancsak helyesen emeli ki a korabeli nyugati és középázsiai történeti irodalom latin, illetőleg arab nyelvűségével szemben a kijeji orosz historiográfia kezdettől való anyanyelvű művelését, amely ennek — nem túlbecsülendő módon — szélesebb publicitást biztosított. Eddig még kevesen figyeltek fel arra is, hogy az oroszok a Közel- és Távol-Kelet, főleg Kína történetének kutatásában sok nyugati országot megelőztek.

Nem találjuk azonban eléggé meggyőzőnek a könyv állásfoglalását a XVIII. századi Orosz Tudományos Akadémia több német származású tudósának tudományos működésével szemben. A gyenge argumentáció nehezen teszi hihetővé, hogy például Müller — aki tudomásunk szerint többek között az első komoly Szibéria-történetet írta — az orosz történettudomány kevéssé fontos egyéniségei közé tartozik. Még megdöbbentőbb, hogy Schlözer, aki minden hibája ellenére az orosz történelemnek lényegében első nyugati propagálója volt, szinte meg sem említik a szerzők. Tudatában vagyunk annak, hogy a nacionalista német tudósokat terheli a felelősség a varégek behívásáról szóló adatok normann-elméletű kovácsolásáért. Mégis kíváncsot lenne a jogos és helyes kritika mellett életműük teljesebb bemutatása.

A könyv újszerűen értékeli Tatyiscsevet. Ez az értékelés helyesebb a régebbinél. Bár Tatyiscsev nemzeti történetész volt, államelmélete, valamint a városok létrejöttéről szóló nézetei komoly lépést jelentettek a történettudomány fejlődésében. Forrásokat közlő munkája is nagy megbecsülést érdemel. Hajlunk azonban afelé, hogy a szerzők az adott műben kissé megszépítik, eltúlozzák Tatyiscsev progresszivitását, amikor „szabadgondolkodó” voltáról írnak, vagy például így idéznek: „Tatyiscsevről azt mondták, hogy neki »a vallás tekintetében sajátos véleménye van, miért is sokan nem tartották pravoszlávnak«” (184. l.). Anélkül, hogy kétségbevonnánk a forrás bizonyosságát az adott esettel kapcsolatban, nehezen tudnánk Tatyiscsevet még csak félig-meddig is az uralkodó egyházzal szembenállónak elképzelni.

Végezetül hadd fejezzünk ki még egy kívánságot. Az így is nagy haszonnal forgatható könyv még több segítséget adna, ha a szerzők fokoznák polemizáló jellegét, ha nem rekednének meg az új igazságok egyszerű közlésénél, de perbeszállnának az elavult nézetekkel, vagy jobban megmagyaráznák, hogy a fejlődés miféle menete, milyen új adatok készítették őket új értékelésre. A fentiekén kívül bővebb magyarázatra szorulnának más kérdések is. Közismert Ragyiscsevnek Lomonoszovról írt értékelése.² Ez az értékelés nem egy a sok közül, hanem az első orosz forradalmár író tollából származik. Nem vitatjuk, Ragyiscsev véleménye a most már birtokunkban levő sok, eddig kallódó Lomonoszov-dokumentum ismeretében túlhaladott álláspont. Mégis kívánatos lenne egy ilyen munkában foglalkozni a ragyiscsevi megállapításokkal és szükség esetén megmutatni azok fogyatékoságait. Helyeselnénk, ha a szerzők ugyanezt a szempontot alkalmaznák Herzen értékelésénél is. Marx és Engels Herzent a múlt század derekán élesen bírálták. Bírálatuk a nyugat-európai erősen fejlődő, a szocializmus távlatait megcsillantó munkásmozgalom elvi elapjáról, a még mindig parasztforradalmár, az obszcina-illúziókból kiszakadni nem tudó Herzen felé irányult. Az utókor Herzent — helyesen — mégis az orosz forradalmi mozgalom és — tegyük hozzá — történettudomány kimagasló személyiségének tartja. Herzen segítése a haladó orosz társadalmi eszmeáramlatok és forradalmi gyakorlat számára igen nagy volt. Jelentőségét Lenin ragyogó cikke, a „Herzen emlékezete” örökéletű emlékműként őrzi. Marx és Engels bírálata, valamint Lenin értékelése csak formálisan ellentmondásos. Más időben és helyzetben született az egyik, más körülmények között a másik. Valójában míg Marx és Engels az egyik, Lenin a másik oldalról is megvilágítja Herzen ellentmondásos, útkereső, de az orosz néphez mindig hűséges jellemét. Ezt azonban meg kell magyarázni az olvasóknak.

„A történettudomány történetének vázlata a Szovjetunióban” első kötete megjelenése óta a Voproszi Isztorii hasábjain fontos, elvi jelentőségű cikkek láttak napvilágot. Ezeket, melyek közül az ismertetett mű szempontjából legfontosabb az 1955. IX. szám vezércikke,³ a szerzők még nem hasznosíthatták munkájukban. Nem kívánjuk az említett cikk megállapításait e helyen részletezni. Pusztán azt a meggyőződésünket fejezzük ki, hogy a szerzők a szovjet történettudomány gyorsan fejlődő igényeinek megfelelően a tartalmas, haszonnal forgatható első kötet után még alaposabb, még jelentősebb kötetekkel fogják megörvendeztetni az olvasóközönséget.

HEGEDÜS VIKTOR

² Ragyiscsev: Utazás Pétervárról Moszkvába. Bpest. 1951. 232 l.

³ „Az orosz társadalmi gondolat néhány kérdéséről a XVIII. század végén és a XIX. század első felében”

K. M. PANNIKAR¹:

A SURVEY OF INDIAN HISTORY

INDIA TÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

(Bombay—Calcutta, Asia Publishing House, 1954. 268 l.)

Egy kínai történész egyszer megjegyezte, hogy a legtöbb India-történet telefonkönyvre emlékeztet a benne szereplő sok tízezer személy- és államnévvel. Sardar Pannikar ezt akarta elkerülni, amikor a dinasztiák és fejedelmek katalógusa helyett az Indiát lakó népek ötezer esztendő történetét, civilizációjuk és kultúrájuk növekedését és alakulását, társadalmi intézményeik kiterjedésedését és hanyatlását, a gazdasági életalakulásának és fejlődésének fő vonalait mutatta be, s a különböző uralkodók háborúival és hódításaival csak annyiban foglalkozott, amennyire ezt szükségesnek látta a politikai háttér felvázolásához.

Noha a világ fontosabb könyvtárainak mindegyikében sokezer, Indiával foglalkozó történelmi munkát találni, egyes viszonylag igen rövid korszakok különféle vonatkozásait tárgyaló monográfiai kivételével, alig akad kielégítő általános áttekintés. Ennek számos oka van. India története alig száz éve képezi modern, komplex módszerű kutatás tárgyát. Ekkor még nem állt rendelkezésre a kronológiának, a dinasztiák egymásutánjának olyan kerete, amelybe megnyugtatóan lett volna beilleszthető az indiai népek története. A kutatók ezért főleg a kronológia megteremtésén, illetve tisztázásán fáradoztak. A különböző problematikus korszakok és területek feliratai szövegének megfejtése, az ásatások leleteinek értelmezése, a helyi uralmak és birodalmi dinasztiák teljes felkutatása még most is folyik. A Harappa-korszak és Buddha időszaka között ismereteinkben például még most is nagy hiányok vannak, de az i. e. VI. századtól napjainkig a történész már feltárt területen mozoghat nemcsak megfejtett feliratokra, külföldi szerzők beszámolóira és szomszédos népek annálesire támaszkodva, hanem a hindu, buddhista és dzsainista irodalomra is, amely az egész korszakot felöleli.

Az egyik fő nehézség abból eredt, hogy India történetének egész beállítása a korábbi két és fél ezredév történetével kapcsolatos állásfoglalástól függ. A külföldi, elsősorban angol, de német és francia történészek is, egészen a legújabb időkig tagadták India egységét. Az ébredező hindu nacionalizmust — tudatosan vagy nem — azzal igyekeztek gyengíteni, hogy Indiát úgy mutatták be, mint különböző fajú és nyelvű népek egyvelegét, mégpedig olyan népeket, amelyek képtelenek voltak állam alkotására és civilizáció teremtésére. Ezek a népek — a külföldi történészek többsége szerint — a magas civilizációjú árjak behatolásának és hódításának köszönhették egész civilizációjukat és kultúrájukat. Államalkotásra csak az árja dinasztiák és a későbbi indo-szkiták, perzsák, afgánok, mogulok, majd végül brit hódítók voltak képesek.

Az indiai nacionalizmus ébredése idején az indiai történetírásban bekövetkezett ennek a beállításnak a visszahatása. Egyes történetírói iskolák nemcsak azt akarták bizonyítani, hogy Indiának van olyan ősi múltja, mint Egyiptomnak vagy Mezopotámiának, hanem azt, hogy *ősibb* múltja van, sőt, hogy Indiában a távoli korban már megvolt mindaz, ami a mai világban a civilizációhoz tartozik. Fellelkesülve azon a tényen, hogy például a matematikai gondolkodás kialakulásában Indiának hatalmas szerepe volt, hiszen itt találták fel a pozicionális rendszert és a nulla fogalmát, Indiát minden kultúra őforrásaként iparkodtak bemutatni. Mások, mint például Dzsaszaszval, annak a brit állításnak cáfolataként, hogy India nem alkalmas a parlamenti demokrácia intézményeire, azt fejtegették, hogy már az ősi Indiában is voltak önkormányzatú demokráciák és köztársaságok. Az orthodox hinduizmus követői vállalták az „árja India”-vonalat, de azt bizonygatták, hogy az árja Indiával kezdődik az emberi kultúra és civilizáció története. Más iskolák teljesen el akarták sikkasztani az árja-védikus korszak hatását, és az Indus völgyi, Mohendzszo Dároi i. e. 3500-ra tett városi pre-árja kultúra tagadha-

¹ Sardar K. M. Pannikar az új India egyik legjelentősebb politikusa és történésze. A madrasai és oxfordi egyetemeken elvégzése után Aligarh mohamedán egyetemén tanított, majd a „Hindustan Times” főszerkesztője lett. A kongresszus¹ párt nagy napilapjának főszerkesztői székét csak akkor hagyta ott, amikor kinevezték Patlala külügyminiszterének. Ezt követően Bikaner állam külügyminisztere és később miniszterelnöke lett. India felszabadulása után az Egyesült Nemzetek Szövetségében képviselte hazáját. 1948-ban Kínába neveztek ki nagykövetnek. Tetemes része volt abban, hogy India elismerte a népi Kínát és korán követelte felvételét az ENSZ-be. Kínai feladata sikeres teljesítése után Egyiptomban lett nagykövet, majd 1954-ben az Indiai Köztársaság államainak átszervezésére kiküldött bizottság egyik vezetője lett. 1954-ben, amikor Csou En-Láj és Nehru kinyilatkoztatták a békés együttélés öt elvét, kijelentette, hogy ez az öt elv hatalmas fordulópont Ázsia történelmében. Sardar Pannikar államférfiúi működése közben sem hagyott fel történetírói tevékenységével, több könyvet írt India történetének különféle korszakairól és vonatkozásairól.

atlan jelentőségét túlhangsúlyozva, azt a védikus kultúra egyedüli megteremtőjeként állították be.

Mind a külföldi, mind a korai indiai történetírásnak komoly hiányossága volt a helytelen periodizálás és az a tény, hogy Dél-India („Dravida-India”) történetét szinte teljesen elhanyagolta, vagy csupán mint Észak-India története függvényét tárgyalta. Sardar Pannikar mindkét hibát elkerüli. Megfelelő áttekintést ad Dél-India, a Dekkán történetéről és kimutatja a külföldi történészek periodizálásának tarthatatlanságát. Így nem lehet buddhista korszakról beszélni, mert noha több uralkodó buddhista volt, de az indiai nép túlnyomó többsége, amint azt Asoka oszlopainak feliratai is bizonyítják, hinduistának („bráhministának”) vallotta magát. Ugyanígy nem beszélhetünk mogul vagy mohamedán korszakról, mert ebben az időben Közép-India, Radzsasztán és Dél-India hatalmas területei nem álltak mohamedán uralom alatt. A mogul uralkodók különben sem maradtak külföldiek, székhelyük Indiában volt, indiaiaknak tartották magukat és minden kapcsolatuk megszakadt őseik közép-ázsiai hazájával. Indiát csak egyetlen időszakban kormányozták külföldről: Brit-India 150 éve alatt. Pannikar kifejti, hogy a brit korszak jelentőségét indokolatlanul túlbecsülik.

„Kétségkívül beszélhetünk a britek indiai történetéről az első brit kirendeltségek létesítésétől addig a napig, amikor az utolsó brit katona is elhagyta India földjét. Ez a történet kapcsolatos Indiával, minthogy India földjén történt, de épp oly kevésbé India története, mint mondjuk Japán megszállása MacArthur által sem része a japáni történelemnek... A brit uralom csak az általa gerjesztett ellenállás révén... érintette az indiai nép belső életét. Látni fogjuk, hogy a brit korszaknak tulajdonított jelentőség és az aránytalanul nagy hely, amelyet tankönyveinkben elfoglal, teljességgel indokolatlan, és csak a brit propaganda utóhatásával magyarázható” (IX. 1.).

Sardar Pannikar, aki mint a felszabadult India történésze ír, mentes az ébredő nacionalizmus korszakának történetiszemléleti véleleteitől. Mai ismeretünk szerint helyes jelentőséget tulajdonít mind a pre-árja, mind pedig az árja hatásnak India történetében. Ezért sok problémát felvető művének éppen ezzel a részével érdemes kissé bővebben foglalkozni, annál is inkább, mert őstörténeti és ókortörténeti vonalon az indogermán iskola sok túlzott állítása még ott szerepel számos európai történész ismeretanyagában.

India földjén az ősi civilizáció első nyomait az Indus völgyi régészeti ásatások tárták fel. Ennek a civilizációnak a korszakát i. e. 3500 és 2750 közöttre teszik. Nemcsak a kronológia mutatja, hogy megelőzte az árja korszakot, hanem az a tény is, hogy teljesen városi civilizáció, míg az északról, illetve nyugatról behatoló védikus áráké pásztor-nomád civilizáció volt. A mohanedzso-dároi és harappai leletek azt bizonyítják, hogy az Indus völgyi nép a civilizáció viszonylag igen magas fókán állott, tágas, átgondoltan rendezett városokkal, fejlett technikával épült házakkal s vízművekkel rendelkezett. Aranyat, ezüstöt, ólmot, rezet és ónt használt; fejlett gyapjú- és gyapotipara volt; már századok óta megszeldítette a púpos bivalyt, a vizibivalyt, a juhot, tevé és elefántot. A talált agyagedények, pecsétek, nyakláncok, karkötők s a különböző használati tárgyak a művészet és a kézművesség fejlett fokára vallanak. Noha a pecsétek és feliratok szövegét még nem sikerült megfejteni, a talált istenszobrok, vallási jellegű tárgyak és istentiszteleti eszközök világosan bizonyítják azt a tényt, amire különben a korai hindu irodalomból is lehetett már következtetni, hogy tudniillik a hinduizmus (bráhminizmus) mint vallás nagyrészt ebben a kultúrában gyökerezik. Siva, Káli és Linga imádata és a hinduizmus sok más eleme már ezer évvel az árja-védikus korszak előtt is megtalálható volt.

Ezen az alapon Pannikar kifejti, hogy India civilizációja nem árja eredetű, s hogy India egyége és a sokezeréves hinduizmus megteremtődése az árja-dravida (vagy ha úgy tetszik: az árja-preárja) szintézis eredménye. Ezt különben a védikus irodalom is igazolja. Pannikar számos meggyőző bizonyítékot idéz arra vonatkozólag, hogy a behatoló pásztor-nomád árák egy városi civilizációjú néppel találták szemben magukat. A legmeggyőzőbb bizonyítékok közé tartozik az a tény, hogy a védák főistenét, Indrát „Purandará”-nak, vagyis „városdöngető”-nek nevezték, s hogy az egyik véda leírja, mint támadták meg „egy százvárosú ország királyát”.

*

India történetének huszonhárom fejezetre osztott áttekintését ma még szinte lehetetlen akár valamelyik polgári történetiszemlélet, akár a történeti materialista szemlélet alapján mind részleteiben, mind pedig elvileg bírálni. Mint S. A. Dange is helyesen megjegyzi: „,eddig még nem jelent meg semmilyen komolyabb munka, amely India történetét a történeti materializmus szemléletével mutatná be.”² A bírálat másik, igen

² S. A. Dange: India az ősközösségtől a rabszolgaságig. Budapest, Szikra. 1952. 31. l.

természetes nehézsége, hogy India ötezer éves történetének nincs és nem is lehet szakembere. A népszerű ismertetések szerzői sem tehetnek mást, mint azt, hogy elfogadják alapul egy-egy korszak, egy-egy terület vagy valamely vonatkozás kutatóinak műveit, s azokat olyan történetész szemével értékelik és bírálják, aki nem a tulajdon szakterületén mozog. Így Pannikar könyvének bírálatát is csak az Indiával foglalkozó történészek valamilyen kongresszusa végezhetné el többé-kevésbé kielégítően. A jelen, szükségképpen felületes, ismertetés csak arra szorítkozhatik, hogy felhívja a figyelmet erre a jószándékú áttekintésre, amelynek írója a mai India haladó értelmiségének tipikus képviselője. Még az ilyen természetű ismertetés sem mehet el azonban megjegyzés nélkül amellett, hogy Pannikar az újkori India történeténél nem támaszkodott eléggé olyan művekre, mint Ramesh Dutt híres monográfiái („India gazdaságtörténete a korai brit uralom idején”, „India a Viktoriánus Korszakban”) vagy Radhakamal Mukerjee dr. könyve az indiai munkásosztályról („The Indian Working Class”); hogy sokkal több teret ad a hindu és a mohamedán nacionalizmus kialakulása elemzésének, mint amennyit azoknak a társadalmi-gazdasági folyamatoknak szentel, amelyek az előbbi lehetővé tették és meghatározták. Igen kétségesnek látszik az a tény is, hogy India története 1920-tól 1947-ig terjedő sorsdöntő 27 évének mindössze a következő nyolc sort szenteli:

„Attól kezdve, hogy az amritsari tragédiát követően Gandhi végleg átvette a vezérletet, India belépa brit hatalom elleni elszánt küzdelem korszakába. A hősi áldozatok és a tömegek ebből következő feltörése korszakának eseményeivel nem foglalkozhatunk itt. Huszonhétévi szakadatlan harc után Nagybritannia végül is elfogadta India teljes szabadságának elvét és 1947 augusztusában az ország visszanyerte szabadságát és független államként lépett be a nemzetközi világba” (220. l.).

A zárófejezetben (India és a világ) még visszatér erre a korszakra:

„Az első világháborúnak igen nagy befolyása volt India gondolkodására. Európa erkölcsi tekintélyének gyengülése, Japán megnövekedett presztízse és a világkonfliktus áthelyeződése a Csendes-óceáni térségbe olyan új tényezőket hozott, amelyek mélységes hatással voltak az indiai szemlére. De talán a legnagyobb egyetlen esemény, amely a század folyamán befolyással volt India politikai és erkölcsi fejlődésére, az orosz forradalom volt. A hatalom megragadása a proletariátus által nemcsak Moszkvában, hanem túlnan a Pamír határain is, mélységes hatást gyakorolt India ifjúságára. Az első világháború vége előtt alig volt munkás vagy paraszt szervezkedés Indiában. A két háború közti korszak tanítja volt a munkásmozgalom fenomenális növekedésének, a paraszt (Kiszán) agitációnak és a kommunista párt megalapításának. Míg a középosztályi nacionalizmus hazai volt inspirációjában, a munkásosztály szervezkedése elsősorban egy világmozgalmat tükrözött. Forradalmi ideológiája Marxtól és Engelstől származott, míg a szakszervezeti intézményeket angliai megfelelőik mintájára alakították ki... A szocialista kommunista és Kiszán szervezetek növekedése, ami a legutóbbi húsz év egyik központi ténye, arra irányul, hogy letörje mind a hindu, mind pedig a mohamedán exkluzív nacionalizmust és az idők során talán a gazdasági megosztásokon (divisions) alapuló eltérő típusú nemzeti érzelmeket fejleszthet ki” (229–230. l.).

Nyilvánvaló Pannikar igyekezete, hogy a hatalmas múltjára ébredő új India népéről olyan történeti áttekintést nyújtson, amely a lehetetlenül bigott és maradi elemek kivételével egyetlen osztálynak és rétegnek se legyen visszatetsző. Igen alaposan kellene ismerni a mai összindiai helyzetet annak eldöntéséhez, hogy ez az iparkodása sikerrel járt-e. Mind szakmai, mind pedig az átlagolvasó szempontjából azonban így is megjegyezhető, hogy a vitás kérdések elkerülése, vagy az azok feletti verbális átsiklás gyakorta a vitás ügy mindkét oldalának híveit elégedetlenül hagyja. Végül még megjegyezhetjük, hogy egy ilyen igényű és természetű műnél, amely ennyire hosszú és bonyolult történetet tárgyal, szinte érthetetlen a könnyen áttekinthető történeti térképsorozat elhagyása.

PÁLÓCZI-HORVÁTH GYÖRGY

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÜNNEPI ÜLÉSE AZ 1905—1907-ES OROSZ FORRADALOM 50. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1955-ben a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban — közöttük Magyarországon is — az első orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából tudományos ülésszakokon számos megemlékezés, előadás hangzott el a forradalom lefolyásáról, eseményeiről. A Magyar Történelmi Társulat az 1905—1907-es forradalom emlékeztetőre 1955. december 16-án a Párttörténeti Intézet dísztermében ünnepi ülést tartott.

Az ülésen csaknem teljes számban vettek részt a budapesti történészek, megjelent sok vidéki kutató történész és történelemtanár, s többen az 1905—1907-es magyarországi mozgalmak veterán harcosai közül.

Az ülésszakot Réti László, az MDP Központi Vezetősége Párttörténeti Intézetének igazgatója nyitotta meg. Bevezetőjében rámutatott arra, hogy a magyar történetírás 1945 előtt nem foglalkozott a forradalom magyarországi hatásával, s ez a mai marxista történetírás jelentős feladata. Réti László röviden ismertette az elmúlt évek e téren elért eredményeit. Az 1953-ban megrendezett történészkongresszuson Földessy Gyula, Hanák Péter, Mérey Klára, Simon Péter előadást tartott az 1905-ös forradalom magyarországi hatásáról — ezek többféle kiadványban is az olvasóközönség rendelkezésére állnak —, napvilágot látott »Az 1905—1907-es orosz forradalom nemzetközi jelentősége és magyarországi hatása« c. gyűjteményes kötet, továbbá A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai III. kötete, amely szintén e korra vonatkozik, 1955-ben különböző folyóiratokban több tanulmány jelent meg az 1905-ös forradalomról és magyarországi hatásáról, a Szovjetunióban és Lengyelországban magyar történészek előadást tartottak e tárgykörből.

Réti László ezután beszámolt a Szovjetunió Kommunista Pártja mellett működő Marx–Engels–Lenin–Sztálin Intézet által az 1905—1907-es első orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából Moszkvában rendezett tudományos ülésszakról. Elmondotta, hogy az ülésszakra meghívták a népi demokratikus országok párttörténeti intézeteinek egy-egy képviselőjét is. Először történt meg, hogy párttörténészek találkoztak a szocialista tábor minden országa — Vietnám kivételével — képviselőivel.

Az ülésszakon tizenegy előadás hangzott el. A bevezető előadást »A Bolsevik Párt — a néptömegek harcának szervezője és vezetője az első orosz forradalomban« címmel G. D. Obicskin professzor, az SZKP Központi Bizottsága mellett működő Marx–Engels–Lenin–Sztálin Intézet igazgatója tartotta. Kiindulva Leninnek a párt szerepéről és a párról, mint a munkásosztály vezetőjéről, a forradalmi harc szervezőjéről és irányítójáról szóló tanításából, G. D. Obicskin előadásában újonnan feltárt tények, adatok, dokumentumok tömegével mutatta be a bolsevik párt forradalmi szervező tevékenységét az első orosz forradalom előkészítése és véghezvitele során. Beszélt a pártlapok és röpiratok készítéséről és terjesztéséről, azok hatalmas példányszámáról, a minden nagyobb városban felállított illegális pártnyomdákrol. Elmondta, hogyan szervezte a párt a sztrájkharcokat, hogyan vezette azokat a fellendülés tetőpontjáig, az 1905 októberi oroszországi általános politikai tömegsztrájkig. Kifejtette, hogyan ismerte fel a párt a szovjetek jelentőségét és irányította azok tevékenységét, beszélt a szakszervezetek szerepéről az első orosz forradalomban és a bolsevikok munkájáról a szakszervezetek létrehozása és forradalmi szellemben való vezetése érdekében. Röviden ismertette a bolsevik párt szervezeti munkáját a dolgozó parasztság soraiban. Kitért a fegyveres felkelés szervezésének munkájára, megmutatta, hogy Lenin vezetésével milyen következetesen és gondosan készítették elő azt a bolsevikok, hogyan gondoskodtak a fegyverek beszerzéséről, a harci osztagok kiképzéséről, hogyan fejlesztették a fegyveres harcot annak csúcspontjáig, a decemberi moszkvai fegyveres felkelésig. Mindezeket a területeken a bolsevikok hatalmas szervezeti munkája egy központi célnak volt alárendelve: a tömegek megnyerését, a dolgozó tömegekkel való kapcsolat megteremtését és megszilárdítását, a tömegeknek a forradalmi harcba való bevonását célozta.

A bolsevikoknak az első orosz forradalom során végzett szervezői tevékenysége megteremtette a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének szervezeti előfeltételeit.

Az ülésszak többi előadója az Obicskin professzor által érintett kérdések egy-egy részével, vagy azoknak egy-egy területen való megoldásával foglalkozott. Előadás hangzott el a bolsevikok harcáról a munkás—paraszt szövetségért az első orosz forradalom idején, a bolsevikok tevékenységéről a forradalom kezdetén Petrográdban, a bolsevikok forradalmi munkájáról Ukrajnában, Grúziában, Azerbejdzsánban és Lettországbán, a bolsevikok vezető és szervező tevékenységéről Moszkvában a fegyveres felkelés előkészítése és megvívása idején.

A továbbiakban *Réti László* a forradalomban részt vett öreg bolsevik harcok visszaemlékezéseiről szólott. (A megemlékezések a tudományos előadásokkal párhuzamosan hangzottak el.) A forradalom e veteránjai személyes élményeiket, emlékeiket mondták el, keresetlen, egyszerű, meggyőző, mély benyomást keltő szavakkal. A 82 éves Sztaszova Jelena — akit 1904-ben, mint bolsevik pártfunkcionáriust tartóztattak le — az 1905. január 9-i »Véres Vasárnap« eseményeit idézte fel. Alexej elvtárs a párt III. (londoni) kongresszusáról beszélt, amelyen maga is részt vett. Elmondta, hogy a kongresszust különböző londoni vendéglők külön termeiben tartották meg oly módon, hogy finn kivándorlóknak vallották magukat, akik útban vannak Amerikába és most útiproblémákat beszélnek meg. Gorcsilin elvtárs, az 1905-ös moszkvai szovjet tagja az 1905. december 4-én tartott összmoszkvai pártkonferenciáról — amely döntő lépéseket tett a fegyveres felkelés előkészítésére — szólott. A résztvevők számára emlékeztető élménye volt ennek a pártkonferenciának — mondotta —, hogy a tárgyalások befejezése után felállt Saljapin, a nagy orosz énekes és forradalmi dalokat énekelt. Lusov elvtárs, a Patyomkin cirkáló forradalmi bizottságának tagja, a munkások és a Fekete-tengeri matrózok között már 1904-ben meglevő forradalmi együttműködésről emlékezett meg.

Réti László beszámolója után *Hanák Péter*, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője »Az 1905-ös orosz forradalom magyarországi hatásának néhány kérdése« címmel tartott előadást. Bevezetőjében a forradalom világtörténeti jelentőségét méltatta. Félévszázad távolából jelentőségét mindenekelőtt az teszi maradandóvá, hogy feltárta a szocialista forradalom győzelmének történelmi távlatát és előkészítette, egyengette a hozzá vezető utat. A történelmi körülmények lehetővé tették, hogy a forradalom ne álljon meg a cárizmus megdöntésénél s a munkásság és parasztság demokratikus diktatúrájának kivívásánál, hanem szocialista forradalommá fejlődjék tovább. Ez az objektív lehetőség az 1905—1907-es években nem vált valósággá, de a forradalom egész menete — még veresége is — a bolsevikok lenini stratégiájának helyességét igazolta, azt, hogy a XX. században a polgári—demokratikus forradalom vezető ereje csak a proletariátus lehet s e győzelem alapfeltétele a munkásosztály és parasztság szilárd, forradalmi szövetsége. Ezt az 1905-ös forradalomban született és igazolt tanítást azóta századunk forradalmi átalakulásai egyetemes érvényűvé tették. Az 1905-ös orosz forradalom korszakos jelentősége tehát mindenekelőtt az, hogy a Lenin vezette bolsevik párt ekkor dolgozta ki minden ország munkásosztálya — így a magyar munkásosztály — stratégiájának mindmáig érvényes alapjait.

Hanák Péter előadása a kérdéssel kapcsolatos gazdag problematikából három kérdést emelt ki és vizsgált meg: az orosz forradalom hatását a magyar nép harcaira, a magyarországi szociáldemokráciára, majd az orosz forradalom és a nemzetközi erőviszonyok alakulásának új távlatait a magyar nép további harcai szempontjából. Az első kérdéssel kapcsolatban kifejtette, hogy az orosz forradalom kitörésének híre rendkívül feszült belpolitikai helyzetben érte Magyarországot. Az elnyomott dolgozó tömegek és népek mozgalmai már 1904-ben erősen fellendültek, az osztrájharc ugrásszerűen kiéleződött. Ugyanakkor — különösen 1904 utolsó hónapjaiban — a magyar parlamentarizmus hosszú évek óta lappangó válsága heves formák között robbant ki.

Az orosz forradalom a legmélyebb és legmaradandóbb hatást Magyarország dolgozó népére, mindenekelőtt munkásosztályára és szegényparasztságára gyakorolta. A sztrájkok és sztrájkolók száma már februárban a januári kétszeresére, márciusban nyolcszorosára emelkedett s megszokszorozódott a politikai gyűlések száma is. 1905 tavaszán és nyarán hatalmas sztrájkhullám borította el az országot. Valamennyi jelentősebb megmozdulásnál kimutatható az orosz forradalom harcra serkentő hatása. Miként az általános politikai tömegsztrájk eszméjének elterjedésében, éppúgy fellelhető e hatás a tavasz folyamán kirobbant, egész városok, egész szakmák munkásait megmozgató általános sztrájkokban. Minden bizonnyal nem az események véletlen összeeséséről volt szó akkor, amikor 1905 május elején a gázgyári munkások gyűlésükön az embertelen oroszországi munkaviszonyokat egybevetették a hasonló, sőt bizonyos vonatkozásban még rosszabb magyarországi munkaviszonyokkal, majd röviddel ezután sztrájkba léptek

az oroszországinál is kedvezőtlenebb munkaidő és munkabér-viszonyok megjavítása érdekében.

Hasonlóképpen nyomon követhető az orosz forradalom közvetlen és közvetett hatása 1905 legnagyobb parasztmegmozdulásában, a dunántúli arató- és cselédsztrájkban is. A megrémült közigazgatási hatóságok jelentései, a sztrájkról írt korabeli cikkek és tanulmányok egybehangzóan állítják, hogy az agrárproletárok harcokésztségének felállításában jelentős szerepet játszottak az ún. »krajcáros-néplapok« izgató hírei — köztük az oroszországi eseményeket rendszeresen ismertető hírek.

Az orosz forradalom keltette széleskörű visszhang egyik döntő tényezője volt az 1905 nyarán és őszén kibontakozott választójogi mozgalom nagyarányú fellendülésének is. A választójogi kampányban a szociáldemokrata pártvezetőség nagy mértékben azt a forró rokonszenvet és csodálatot használta ki, amely a magyarországi dolgozókat orosz proletár-testvéreik iránt eltöltötte. A szociáldemokrata párt vezetői számtalanszor idézték, magyarázgatták — de valójában félremagyarázták, meghamisították — az orosz forradalom eseményeit és jelentőségét a választójogi kampányra való mozgósítás során.

Rendkívül nagy mértékben megnőtt az orosz forradalom agitativ ereje 1905 utolsó hónapjaiban, a forradalom csúcspontja, a decemberi fegyveres felkelés idején, majd a Vörös Vasárnap első évfordulója alkalmából országsszerte megrendezett ünnepségek során. 1905 végén és 1906 elején az orosz forradalom hatása mélységesen áthatotta a magyarországi közéletet, megtermékenyítette a haladó magyar irodalmat, sugalmazójává vált új forradalmi gondolatoknak éppúgy, mint a munkástömegek forradalmi tettei, mindennapi gyakorlati harcai bátorításának. Ez a hatás azonban egyáltalán nem korlátozódott csupán abba az irányba, amelybe a szociáldemokrata párt terelni kívánta, sőt, 1905 végén és 1906 elején az orosz forradalom hatása igen kevésbé mozgósított a választójogi kampány ébrentartására, sokkal inkább a munkásosztály és a szegényparaszság újabb, igen nagyméretű sztrájkmozgalmának fellendüléséhez, a magyar nép és a nemzetiségek nemzeti küzdelmének megerősödéséhez nyújtott segítséget.

Az orosz forradalom példája, emlékezete 1906-ban és még hosszú éveken keresztül nem halványult el Magyarországon dolgozó tömegeinek tudatában. 1906-ban és a következő évek harcaiban az orosz forradalom felidézése újból és újból felbukkant, mint harci jelszó, bátorítás a munkások, fenyegetés az uralmon levők felé.

Az 1905/6-os évek tanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy a belső tényezők mellett az orosz forradalom gyakorolta a legnagyobb hatást a magyar nép és a vele együttélő testvérnépek harcainak alakulására. Hatása jelentősen hozzájárult az 1905/6-os forradalmi helyzet kialakulásához; a magyarországi forradalmi tömegmozgalmak szerves alkotóerejévé vált. E tömegmozgalom grafikonjának alakulása is — minden bizonnyal nem pusztán véletlen egybeesés folytán — fő vonásaiban hasonló képet mutat az orosz forradalom hullámgörbéjének alakulásával.

A szociáldemokrata párt politikájának taglalása során Hanák Péter rámutatott arra, hogy a magyarországi 1905-ös mozgalmak ingadozásának okát elsősorban a szociáldemokrata párt politikájában, taktikájában, az orosz forradalom magyarországi hatásához való viszonyában kell keresni.

1905 első felében a szociáldemokrata párt politikáját a nagyfokú bizonytalanság, az óvatos tartózkodás jellemezte. A pártvezetőség nem tudta és nem is akarta az uralkodó osztályok táborában elmélyült ellentéteket a proletár-mozgalom javára kihasználni, a megbukott szabadelvű pártot csak támadgatta, de nem támadta meg, a többségre került ellenzéki koalícióit pedig az általános választójogi elismerésére szeretne volna rábírni. Erre használta fel az orosz forradalom »intő példáját« és ennek érdekében nem gátolta, de nem is vezette a tavaszi hónapokban megindult sztrájkmozgalmat. A május—júliusi forradalmi hevessegi fellendülés idején azonban a párt és szakszervezeti vezetők már erejüket nem kímélve csitították, békítették, fékezték a munkásokat, mind határozottabban szembeszegültek a sztrájkmozgalom további fellendülésével, kivált politikai tartalmának erősödésével.

Mint ismeretes, 1905 nyarán a szociáldemokrata pártvezetőség paktumot kötött a Fejérváry-ún. »darabont-kormánnyal« s a kormány támogatásával minden erőt latbatva a választójogi harcra koncentrált a magyarországi munkásság legjobb, legáldozatosabb erőit. A pártvezetőség a fő tüzet a koalícióra és a koalíció mögött álló nemzeti érzésű tömegekre, az 1905 nyarán és őszén kibontakozott »nemzeti ellenállásra« irányította. Ezzel éket vert a nemzeti és társadalmi követelések, a nemzeti és társadalmi harcok közé, segédkezet nyújtott az osztrák uralkodó osztályoknak, a Habsburgoknak és magyar ügyvivőiknek, hogy egymás ellen kijátsszák a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás ügyének harci táborát, segédkezet nyújtott abban, hogy a Habsburgok és magyarországi szövetségeseik megszilárdítsák megrendült uralmukat.

A szociáldemokrata pártnak a munkásosztály sztrájkharca nagymérvű fellendülésével kapcsolatos magatartását illetően hangsúlyozni kell, hogy ennek háttérében nem egyszerűen megalkuvás, a harc elől való meghátrálás, a munkásszervezetek legalitásának feltétele rejlett, hanem ezen túlmenően, sőt ezt megelőzően, a tőkésekkel, elsősorban a finánciókéval való tudatos együttműködés.

Ami a szociáldemokrata pártvezetőségnek a Fejérváry-kormányral kötött paktumát illeti, több adat is bizonyítja, hogy a pártvezetőség kezdettől fogva tudatában volt tetteinek még a szociáldemokrata mozgalomra is káros következményeivel. Azzal is tisztában voltak, mit kellene tenniük, ha valóban forradalmi mozgalmat, valóban forradalmi változásokat akarnának elérni. Erre vall, hogy 1906 nyarán, amikor már az uralkodóval lepaktált koalíció basáskodott a kormányon és minden addiginál kíméletlenebb bosszú-hadjáratot indított a munkásmozgalom és maga a szociáldemokrata párt ellen, a párt néhány vezetője felkereste Kristóffy volt belügyminisztert és vele a következőket közölte: »A pártvezetőség foglalkozván az új helyzettel, kimondotta, hogy azon esetre, ha a korona részéről most cserben hagyatnék a nép és szövetkeznék ismét a feudálisokkal, ez esetben a szocialisták veszik fel programjukba a 48-at és függetlenséget s ekképpen a közjogi és társadalmi radikalizmus együttes programjával fogják talpraállítani a népet.« Ha ezekhez a tényekhez azt is hozzávesszük, hogy a párt és szakszervezeti bürokraták áruló politikájukkal nem is önzetlenül szolgálták az osztrák és magyar uralkodó osztályokat, hanem több adat szerint különböző jogcímeken anyagi támogatást is élveztek, akkor teljes határozottsággal leszögezhetjük, hogy a *szociáldemokrata párt 1905-ös politikája tudatos, megfontolt áruláson alapult.*

Az 1905-ös orosz forradalom és magyarországi hatása, a Magyarországon is kialakult forradalmi helyzet a magyarországi szociáldemokrata pártot jobbra tolt. A párt opportunista zuhlése újabb állomásához érkezett: a nyílt, tudatos osztályáruláshoz.

A továbbiakban Hanák Péter a magyarországi baloldali proletárirányzat kialakulásáról szólt. Ezen irányzat kimagasló vezetője, Alpári Gyula szerint a munkásosztályhoz hí, a reformizmus ellen küzdő szocialistákat az 1905-ös orosz forradalom tanította meg »a valóban forradalmi harc eszközeire«. Az orosz forradalom kitörése után a párton belüli baloldali érzelmű elemek több fontos kérdésben szembeszálltak a pártvezetőséggel. Különösen élesen nyilvánult meg az opportunizmus kritikája az 1905-ös pártkongresszuson. A baloldaliak nagy erővel követelték az általános politikai tömegsztrájk előkészítését. Az egyik küldött egyenesen az orosz taktika alkalmazását követelte, minthogy a magyarországi társadalmi és politikai viszonyok az oroszországihoz állanak közel. 1905 nyarán és a további hónapokban, éppen az orosz forradalom hatására, jelentős lépések történtek a szociáldemokrata baloldal megszervezésére. Az ellenzéki szervezkedés 1906-ban előrehaladt, bár akkor még nem tudott és a koalíció kormányra kerülése folytán előállott nehéz helyzetben nem is akart széleskörű támadást indítani a pártvezetőség ellen. 1906 nyarán említésre méltó vita folyt le a parlamentarizmus értékéről. Ugyancsak 1906 nyarán látott napvilágot egy cikk, amely lényegében helyesen értelmezte a bolsevikok agrár-politikáját.

A baloldali proletárirányzat 1907-ben tovább erősödött, befolyása a munkástömegek között kiszélesedett. Több szakszervezet, számos fővárosi és vidéki szervezet csatlakozott hozzá. A baloldaliak, elsősorban Alpári Gyula, Rudas László, László Jenő és mások, élesen támadták a Monarchia imperialista uralkodókörével paktáló, azokat támogató szociáldemokrata vezetőket. Az opportunizmus elleni harc elsősorban a párt kérdésében éleződött ki. A baloldal állandóan, határozottan követelte a párt és szakszervezet különválasztását és önálló pártszervezetek kiépítését. Ebben egy új típusú párt követelésének csirája rejlett.

A magyarországi baloldali proletárirányzat egészen 1918-ig szervezetileg és főként ideológiailag gyengének bizonyult, de — minden hibája ellenére — fontos előkészítő szerepet töltött be a későbbi forradalmi proletár-párt megalakításáért vívott harcban. Ilyen módon az 1905-ös orosz forradalom magyarországi hatása hozzájárult az érlelődő polgári-demokratikus, majd a szocialista forradalom döntő szubjektív feltételének, a forradalmi munkáspártnak az előkészítéséhez.

Befejezésül az előadó hangsúlyozta: az 1905-ös orosz forradalom a nemzetközi erőviszonyok gyökeresen új alakulásának lehetőségét feltárva, a magyar nép felszabadulásának is új távlatait villantotta fel. Az 1848-as polgári forradalom és szabadságharc veresége után a társadalmi haladás és a nemzeti ügy legjobbjai hosszú időn keresztül tévutakon jártak. Kísérleteztek titkos összeesküvésekkel, Kossuth és a magyar emigráció egy ideig a nyugati nagyhatalmak támogatására építgette egy új szabadságharc légvárát, majd a 60-as években, a dunai kis népekkel való megbékélést és szövetkezés lehetőségét keresve, kidolgozta a habsburgellenes Dunai Konföderáció tervét. Mindezek a

kísérletek akkoriban irreálisoknak bizonyultak, nem tudtak választ adni arra a kérdésre: van-e mód önerőnkől kivívni a nemzeti felszabadulást, diadalra vinni 1848 elbukott ügyét. Az 1848–49-es szabadságharc leverését követő évtizedekben még a haladó politikusok sem találtak fogódzó pontot a reménytelen nemzetközi helyzetben: a cárizmus bukását és egy demokratikus Oroszország megszületését akkoriban — joggal — nem számíthatták a közeli jövőendő reális lehetőségei közé. Az orosz társadalomban végbe ment változások és a cárizmus ellenes, demokratikus mozgalmak megerősödése a XIX. század utolsó évtizedeiben új reményeket ébresztettek. A születő magyar munkásmozgalom első — nemzetközi méretekben is kimagasló — vezető alakja, Frankel Leó, nagy éleslátással mutatott rá Oroszország nemzetközi szerepének szükségszerűen bekövetkező megváltozására.

A forradalmi mozgalmak középpontjának áthelyeződése Oroszországba valóban új, kedvező lehetőségeket rejtett magában Magyarország demokratikus átalakulásának, függetlensége kivívásának esélyei szempontjából is. Már az oroszországi demokratikus népforradalom érlelődése sejtette, kitörése pedig annak a reménynek megvalósulását ígerte, hogy a reakciós cári birodalom helyén egy demokratikus nagyhatalom magaslik majd fel a Monarchia keleti határain. Ennek megvalósulásával szétförtött volna a Magyarországot körülvevő reakciós nagyhatalmak gyűrűje, s az Osztrák–Magyar Monarchia megdöntésére, a demokratikus forradalom befejezésére irányuló népi és nemzeti mozgalmak reális és hatalmas támaszra találtak volna.

Az 1905-ös orosz forradalom által feltárt új perspektívát — éppen megragadó ereje miatt — akkoriban sokan felismerték Magyarországon. A haladás hívei között, elsősorban az öntudatos szocialista munkásság körében egyre szélesebben terjedt az a bizonyosság, hogy az orosz forradalom győzelme minden iga összezúzásának kezdete: s »a mi szabadságunk riadója lesz«. Sokatmondó az a tény is, hogy a kor legtitisztáiban látó magyarja, Ády Endre is foglalkozott az orosz forradalommal, érzékenyen reagált valamennyi főbb eseményére, kutatta tanulságait, a magyar nép számára is sokat várt az orosz demokrácia győzelmétől.

1905 azonban még csak a lehetőséget villantotta fel. Az orosz forradalmat a cári kormány az imperialista nagyhatalmak segítségével elfojtotta, Oroszország állami-társadalmi rendszere s a nemzetközi erőviszonyok még egy évtizedig alapjában változatlanok maradtak. Ebben az időszakban a magyar nép társadalmi és nemzeti felszabadulásának belső és külső feltételei még nem érettek meg, — de feltartóztatlanul érlelődtek. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a szocialista társadalom felépítése a Szovjetunióban, majd a Nagy Honvédő Háborúban aratott világtörténelmi győzelem a magyar nép számára is valósággá változtatta a felszabadulásnak azt az új lehetőségét, amelyet elsőízben az 1905-ös orosz forradalom tárt fel és tűzött a történelem napirendjére.

Hanák Péter előadásának elhangzása után a Párttörténeti Intézet vendégeként Budapesten tartózkodó R. A. Lavrov, a SzKP Központi Vezetősége mellett működő Marx-Engels-Lenin-Sztálin Intézet archivumának h. vezetője üdvözölte a magyar történettudomány művelőinek e fontos találkozóját. Hozzászólásában a Szovjetunióban az 1905–1907-es forradalomra vonatkozó anyagfeltáró és publikációs munkákról szólt. A szovjet történészek az elmúlt évek folyamán sokat foglalkoztak az első orosz forradalom történetének kérdéseivel. Számos dokumentum-kötet, monográfia, népszerű-tudományos munka, cikk jelent meg.

A Marx-Engels-Lenin-Sztálin Intézet az 1905–1907-es forradalom történetének tézisein kívül kiadta a bolsevik párt dokumentumainak három kötetét, és sajtó alá rendezte az első orosz forradalom korából származó bolsevik rölapok három kötetes gyűjteményét. Az Intézet filiáléi és a helyi párt-archivumok mintegy harminc dokumentum-gyűjteményt és önálló monografikus munkát adtak ki a helyi bolsevik szervezeteknek ebben az időszakban folytatott tevékenységéről.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája és az állami levéltárak ötkötetes dokumentumpublikációt és egyéb munkákat adnak ki az első orosz forradalom történetéről.

Országsszerte tudományos ülésszakokon, gyűléseken, visszaemlékezés-esteken és beszélgetéseken foglalkoznak a forradalom történetével. A tudományos és társadalmi szervezeteknek sokoldalú munkája bemutatja a néptömegek hősiességét, a bolsevikok és Lenin vezető szerepét a forradalomban. A szovjet nép tudja, hogy az első orosz forradalom győzelmei és vereségei nélkül nem diadalmaskodhatott volna a Nagy Októberi Szocialista Forradalom.

Az első orosz forradalom 50. évfordulója újabb alkalmat adott történészeink nemzetközi kapcsolatainak erősítésére és kiszélesítésére. A Szovjetunióban rendezett tudományos ülésszakokon számos ország történésze vett aktívan részt. Az ülésszakok résztvevői érdeklődéssel hallgatták a népi demokratikus országokból érkezett elvtársak

beszámolóit, köztük Hanák és Réti elvtársak előadásait az első orosz forradalom hatásától a magyar munkásmozgalomra. Ezek az előadások megjelennek orosz nyelven.

Befejezésül R. A. Lavrov a Marx-Engels-Lenin-Sztalin Intézet nevében sok sikert kívánt a Magyar Történelmi Társulat további nagy és fontos munkájához.

R. A. Lavrov hozzászólása után a munkásmozgalom régi harcosai közül *Gárdos Mária* — aki 1905-ben a magyar nőmunkás mozgalom egyik vezetője volt — szólalt fel. Elmondotta, hogy a magyar nőmunkásmozgalom léte, küzdelmei, kemény és kimerítően osztályharca szervesen összenőtt, beágyazódott az 1905. évi orosz forradalomba. A századfordulót alig lépték át, amikor már a munkásnők felszabadításának nagy ügye mellé állottak. A munkásnők szívvel-lélekkel igényelték a napi kérdések, az emberi megélhetés sorskérdései mellett a forradalmat, s ez szinte csodálni való, mert saját pártjuk, a szociáldemokrata párt vezetősége, az uralkodó osztály erőszakszervei: a csendőrség, a rendőrség, a katonaság minden eszközzel harcoltak a szervezett munkásnők sztrájkjai, politikai megmozdulásai ellen. A munkásnők szembetalálták magukat az ún. polgári nőmozgalommal is, amely sem az osztályharcos szakszervezeti, sem az osztályharcos munkásnőmozgalmi szervezkedést nem támogatta.

1905 márciusában indult meg a munkásnők lapja, a *Nőmunkás*, amelynek első száma ilyen sorokkal jelent meg: »a munkálkodó nők érdekeit képviselő szocialista lap«. Ez nem volt véletlen, hiszen a szocialista ifjúság, a diákok baloldali mozgalma — amelyben fiatal munkások, munkásnők is résztvettek — akkor már nagyon sok tudományos előadást tartott magánösszejöveteleken, de a munkásnőképzőben is, ahol megvitatták és megtárgyalták a nemzetközi munkásmozgalom elméleti kérdéseit. A szociáldemokrata párt vezetőségének közbelépése miatt a *Nőmunkás* következő számaiban a szocialista jelzöt szociáldemokratává kellett változtatni. Ez azonban csak egy szó volt, a forradalom iránti lelkesedés, rajongás nem függött a szociáldemokrata párt vezetőségének jóváhagyásától.

Már a januári »Véres Vasárnap« nagymértékben fellelkesítette a munkásnőket, a Patyomkin-lázadás 1905 nyarán ezt még inkább felfokozta. Hihetetlen ujjongással üdvözölték mind ezt, mind decemberben a forradalom kirobbanását. A nőmunkásoknak nem volt olyan összejövetelük, ahol az orosz forradalomról ne lett volna szó. Az egész országban nőttön-nőttek a munkásnők megmozdulásai a magasabb munkabéért, a jobb bánásmódért, megfelelőbb életkörülményekért. Nem véletlen tehát, hogy a magyarországi munkásnő-mozgalom hősokra egybeesik az orosz forradalommal. A munkásnők egyesületében számos előadást tartottak a forradalomról, de mivel ezt legálisan nem lehetett, más cím alatt hirdették meg s néhány — a címnek megfelelő — mondat után rátértek a tényleges mondanivalóra.

Szünet után az ülés *Mód Aladár*, a Társadalom-és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat főtítkára vezetésével folytatta megbeszéléseit.

Mucsi Ferenc, a Párttörténeti Intézet munkatársa »A moszkvai 1905-ös decemberi fegyveres felkelés magyarországi visszhangja« címmel tartott korreferátumot. Előadásának elején a decemberi felkelés jelentőségét hangsúlyozta. A moszkvai munkásoknak a cárizmus megdöntéséért, a demokratikus köztársaság megteremtéséért vívott kilenc napos, hősies harca az első orosz forradalom csúcspontja, fejlődésének szükségsszerűen bekövetkezett szakasza volt. »A világtörténelemben a forradalmi harc első ízben érte el a fejlődésnek olyan magas fokát és először bizonyult olyan erősnek, hogy a fegyveres felkelés a tömegsztrájkokkal, ezzel a jellegzetes proletárfegyverrel együtt lépett fel. Világos, hogy ennek a tapasztalatnak nemzetközi jelentősége van minden proletárforradalom számára« — írta Lenin a decemberi fegyveres felkelés jelentőségéről.

Az egész világ proletariátusa feszült figyelemmel kísérte az orosz forradalom, a decemberi fegyveres felkelés eseményeiről érkező híreket. Lelkesen üdvözölte »az orosz forradalom katonáit«, a »barikádok hőseit«.

Az előadó kiemelte, hogy a magyarországi munkássajtó egyrésze forradalmi együttérzéssel kísérte a moszkvai proletáriátus nagyszerű harcát. Az orosz forradalom »diadalmas előnyomulásának oka az — írta az egyik munkásújság —, hogy az orosz proletariátus abban ismerte fel hivatását, hogy élére áll a társadalomfejlődésnek; élére áll, mint osztály s osztálya érdekei mellett mindent feláldoz az egyén, ... lehetetlen, hogy ez a példa a világ minden küzdő, szocialista táborába új lelket ne verjen ...« Lelkes és megható cikkben üdvözölte a moszkvai hőseket a magyar munkásnők lapja, a *Nőmunkás*. »Páratlan a világtörténelemben ez az esemény — írta a moszkvai felkelésről —, Oroszországban hősök laknak ... az egész nép szabadságharca ez, az elnyomott osztályoké, minden becsületesen gondolkozó oroszé a zsarnokság ellen ... ebben a küzdelemben elől jár a munkásság ... nem akarja a cári zsarnokságot felcserélni a polgárok zsarnokságával ... Mi, akik félig-meddig hasonló körülmények között élünk, mint az oroszok,

sok tanulságot merítünk ebből a harcból, ... ha alkalom lesz rá, a gyakorlatban is alkalmazni fogjuk ... Mi sem lehetünk se gyávábbak, se gyengébbek moszkvai testvéreinknél.»

Ady Endre egyszerű cikkben foglalkozott a decemberi moszkvai fegyveres felkelés jelentőségével. Az idézett munkáslapoknál élesebben, világosabban mutatott rá a munkásság, a néptömegek szerepére a forradalomban, csodálatos éleslátással ismerte fel az orosz forradalom jellegét, feladatait. »Oroszország ... egyszerre csinál meg két forradalmat — írta —. A régit, melyen Európa már túlesett és az újat ... «A forradalom ... még a trónnál hatalmasabb ellenségeit is legyőzi. Az önző úri kastélyt, a sanyargató gyárat, az elbutító papi lakot s a szívtelen kaszárnnyát». Ady kiemelte az orosz forradalom demokratikus, népi jellegét, gyönyörű szavakkal méltatta a néptömegek történelemlakító szerepét. Rámutatott arra, hogy a forradalmat a proletariátus vezeti: »A történelemnek büszkesége lesz e szörnyű földindulás. Büszkesége, tanulsága és igazolása ... A néptől tudatos cselekedetet nem vártak a legrajongóbb apostolok sem. Íme a proletárság visszaidézte a népet a népnek. Felkelt a nép s formálja a világot ... És csak a nép tud forradalmat csinálni. És megváltás csak a néptől jöhet.« Befejezésül Ady a következő tanulságot vonja le az orosz forradalomból, a decemberi fegyveres felkelésből: »... épülhetünk ... az orosz példán. Elkorhadt, tehetetlen társadalmakat csak a nép menthet meg. A rettenetes, a győzhetetlen, a föltarthatatlan nép«.

Az 1906-os éveleji eseményekkel kapcsolatban Mucsi Ferenc rámutatott arra, hogy a magyar munkások forradalmi együttérzése a decemberi fegyveres felkelés hőseivel, elsősorban az 1906 januárjában megtartott emlékgyűléseken mutatkozott meg. Készülve az orosz forradalom kitörése első évfordulójának méltó megünneplésére, a magyar munkások filléreiket az orosz forradalom áldozatainak részére és a harc folytatására ajánlották fel. Országsszerte gyűjtés indult meg ebből a célból, előadások hangzottak el az orosz forradalomról. A szociáldemokrata párt »Emléklapot« adott ki, s ennek jóvedelmét »az orosz forradalmár testvérek támogatására« a Nemzetközi Szocialista Irodának juttatta el.

Január 14-én a budapesti V. és VI. kerületi munkások az orosz forradalmat éltetve hatalmas tüntető menetben járták be a város főútvonalait. A tüntetést követő gyűlésen a munkások határozatban mondták ki, hogy »az orosz forradalom áldozatainak erkölcsiileg és anyagilag támogatni kötelességüknek tartják«. Január 21-én az ország munkássága megemlékezett az orosz forradalomról, hitet tett az orosz forradalom mellett. Izzó hangú gyűléseken, felvonulásokon, ünnepélyesen megfogadták, hogy az orosz munkásoktól tanulva harcolnak tovább. Nagyméretű gyűlések zajlottak le Szegeden, Szekesfehérvárott, Szolnokon, Pécsen, Egerben, Újpesten, Kispeszen és más helyeken. Budapesten gyűlést tartottak az asztalos-munkások, a kereskedelmi alkalmazottak, az aranyművesek, a kárpitások, a szocialista diákok, a munkásnők, a III. kerületi munkások. Az egri szociáldemokrata pártszervezet január 21-én ünnepelte az orosz forradalom első évfordulóját. A munkásgyűlés határozata kimondja: »A gyűlés örömmel üdvözlö az orosz forradalmi eseményeket ... legmélyebb rokonszenvét és csodálatát fejezi ki mindama harcossok iránt, akik Oroszországban a szabadságért küzdöttek ... A gyűlés ... a magyar proletariátus kötelességének tartja, hogy támogassa minden rendelkezésére álló eszközzel áldozatait ama harcban, melynek győzelme egyszersmind az ő győzelme is.«

A sátorlajújhelyi munkások január 22-én egynapos általános sztrájkjal ünnepelték meg az orosz forradalom kitörésének évfordulóját. A gyűlés szónoka zúgó éljenzés közepette jelentette be a munkások elszánt akaratát: »... ha a magyar kiváltságosok nem értik, vagy nem akarják megérteni a kor szavát, orosz mintára fogjuk ezt nekik megmagyarázni, mert már betelt a mérték és többet nem kérünk, de követelünk«. Határozatot fogadtak el — üdvözlét az orosz forradalmároknak: »Világ szabadságért harcoló hős orosz testvérek! Az egész föld szabadságserető népe forró üdvözlét küldi nektek ... gigászi harcokban mi, a sátorlajújhelyi szociáldemokrata párt népgyűlésén megjelent munkások százai, veletek érünk. Óhajtjuk, hogy a kozákok golyója által elesettek helyébe ezrével álljanak az elnyomottak. Küzdjétek lelkesen és győzzetek, hogy mi is győzhessünk!«

A moszkvai decemberi fegyveres felkelés visszhangja a munkásság körében mindenekelőtt a forradalmi hangulatú emlékgyűléseken, ünnepélyeken nyilvánult meg. Ezeket túlmenően a munkásság tetteiben is megmutatta, hogy valóban sokat tanult a moszkvai hősök harcából. 1906 januárjával a magyarországi munkások és szegényparasztoi újabb, hatalmas sztrájkharca bontakozott ki. Egymást érték az egy-egy szakmát átfogó, vagy egész városra kiterjedő általános sztrájkok s az uralkodó osztályok nem egyszer csak a katonaság és a csendőrség fegyveres fellépésével, a harcoló munkások kíméletlen legyilkolásával tudták biztosítani a »rendet«. A szegényparasztság már kora-

tavasszal csatlakozott a munkásosztály küzdelméhez. A zsellérek, béresek, napszámosok forradalmian szálltak szembe a földesúri kizsákmányolást védő államhatalommal.

A magyar munkásság forradalmi párt vezetése híján a decemberi fegyveres felkelés tapasztalatait nem tudta teljes mértékben magáévá tenni. Az államhatalom megdöntésére irányuló közvetlen fegyveres harc szükségességének ösztönös felismeréséig nem jutott és nem is juthatott el. A decemberi fegyveres felkelés hatása a magyar munkásmozgalomra az 1906-os koratavaszi nagyerejű sztrájkmozgalmakban mutatkozott meg, amelyek nagyrészt, mint a munkástömegek spontán kezdeményezései, a szociáldemokrata párt és a nagyobb szakszervezetek reformista vezetői akaratának ellenére törtek ki.

Az előadás befejező része a szociáldemokrata párt politikájával foglalkozott. A szociáldemokrata párt vezetői a munkásosztály politikai harcát a választójogi küzdelemre korlátozták. Ők is elismerték a moszkvai munkásság hősiességét, de azt hangoztatták, hogy a fegyveres felkelés az oroszországi állapotok következménye s az európai »kultur-államokban« a munkásosztálynak más harci eszközökkel kell küzdenie.

Ebből a reformista álláspontból kiindulva a Népszava így határozta meg a moszkvai munkások hősi harcának egész jelentőségét: »Léhetetlen, hogy a moszkvai ütközet... példája legalább annyi hatással ne legyen minden ország munkásmozgalmára, hogy a szervezetek gyors megerősítését, a pártsajtó nagymértékben való elterjedését, az agitatori munka fellendülését, a munkás napi követeléseinek erővel teljesebb sürgetését ne eredményezze.«

A decemberi fegyveres felkelés tanulságainak e reformista értékelése az 1905—1906-os évek Magyarországon a munkásosztály félrevezetését célozta. A szociáldemokrata párt vezetői ily módon igyekeztek gátat emelni a moszkvai munkások hősi harcát lelkesen üdvözlő, az »orosz példa« magyarországi megismétlését sürgető, orosz testvérei nyomán a spontán sztrájkharc útjára lépő magyar proletariátus küzdelmének. Reformista politikájukkal nagymértékben elősegítették, hogy az uralkodó osztályok háttérbeszorítva ellentéteiket, megszüntessék a kormányzati válságot s egyesítve erőiket hozzáláthassanak a néptömegek forradalmi mozgalmainak elfojtásához.

A következőkben *Bárd Imre*, az 1905-ös mozgalmak részvevője szólott a forradalmi gondolatot támogató baloldali szocialista diákcsoport munkájáról. Elmondotta, hogy e csoportba a budapesti főiskolai hallgatók köréből hetven-nyolcvan szilárd, együtt-dolgozó, bár különböző felfogású diák tartozott. 1901—1902-ben művelődési kör működött Budapesten, s ebből nőtt ki a szocialista diákok igen tevékeny csoportja. Ez a csoport, ahol csak erre mód volt, életjelt adott magáról. A szocialista diákok hetenként összejöttek egy-egy szakszervezetben s elméleti kérdésekről vitáztak. Május elsején közösen, szocialista dalokat énekelve vonultak fel. A szocialista diákok népszerűségnek és szeretetnek örvendtek a munkások körében. 1905-ben — az azóta közismertté vált — manifesztummal fordultak az orosz munkássághoz, amelyben üdvözlésüket küldték s példaképül állították őket maguk elé. A szocialista diák-mozgalom 1907-ig tartott, amikor a Galilei-mozgalom létrejött.

Bogdán Simonné az 1905-ös orosz forradalomról, mint az akkori dolgozók legnagyobb élményéről, legmaradandóbb emlékéiről beszélt. Elmondotta, hogy az egyszerű dolgozók, elsősorban a munkások, 1905-ben már kezdtek kiábrándulni a német és az azt másoló magyar szociáldemokrata mozgalomból, újat, a jövőbe mutatót keresnek. A külföldről visszaszajó munkások különféle elméleteket hoztak magukkal, bár ezek gyakran zavarosak voltak, mégis alátámasztották azt, hogy a magyarországi munkásmozgalomban is új, forradalmi elméletre van szükség. Amikor az orosz forradalom híre megérkezett, a munkások lelkesedése nem ismert határt. A lányok, az asszonyok az orosz nőkhöz hasonlóan viselték hajukat, ruhájukat. A forradalom bukása után érkezett menekülőket nagy szeretettel és segítőkészséggel fogadták, emléküket ma is őrzik. Azok, akik 1905-ben a forradalom mellett álltak, ma is hálával fordulnak az orosz nép felé, amely már ötven évvel ezelőtt is reményt, hitet adott a magyarországi dolgozóknak.

A résztvevők mély megindultsággal hallgatták a forradalom veteránjait, akik oly szeretettel, lendülettel, forradalmi hittel, az orosz nép iránti hálával és megbecsüléssel idézték emlékeiket, hogy az 1905—7-es évek harcok napjai élményszerű közelségbe kerültek azokhoz is, akik nem vettek részt e mozgalomban.

A következőkben *Mód Aladár* számolt be a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete, Szláv Intézete és Keleti Intézete által az 1905. évi forradalom 50. évfordulója alkalmából 1955. október 24—29. között rendezett ünnepi ülésről. Mód Aladár kiemelte, hogy az ülészak a béketábor egységének és közös történelmi erőforrásainak volt reprezentatív tudományos dokumentációja. Az ülészakon Kína, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, a Német Demok-

ratikus Köztársaság, Albánia és Jugoszlávia, valamint Mongólia, Korea és Vietnam küldöttei vettek részt.

Az ülésszakot *A. M. Pankratova* akadémikusnak »Az 1905—1907-es forradalom világtörténelmi jelentősége« c. előadása és *G. D. Obicskin* professzornak »A Bolsevik párt — a dolgozó tömegek forradalmi harcának vezetője 1905—1907-ben« c. előadása nyitotta meg. Az ülésszak további négy napján több mint húsz előadás hangzott el az 1905—1907-es forradalom főbb kérdéseiről, illetve számos európai és ázsiai országra gyakorolt hatásáról. Az előadások három csoportra oszlottak. A Történettudományi Intézet ülésszakának keretében hangzottak el az 1905-ös forradalom oroszországi történetére vonatkozó, valamint lengyelországi, romániai, magyarországi, németországi, franciaországi hatásáról szóló előadások. A Szláv Intézetben az intézet igazgató-helyettesének bevezető előadása után a lengyel, cseh és bolgár résztvevők tartottak előadást, a Keleti Intézetben pedig Kína küldötte s több, az ázsiai országok történetével foglalkozó szovjet történész tartott előadást. Magyar részről *Hanák Péter* kandidátus »Az 1905—1907-es orosz forradalom hatása a magyar nép forradalmi harcaira« c. előadása hangzott el.

Az előadások gazdag, jórészt új tényanyaggal mutatták be Oroszország munkásosztályának, parasztságának és elnyomott nemzetiségeinek részvételét az 1905—1907-es forradalmi harcokban, továbbá rendkívül széleskörűen tárták fel a forradalom nemzetközi hatását és jelentőségét. Az ülésszak jellegéből következően az egyes előadásokat vita nem követte, de a szakemberek között érdemleges megbeszélések folytak az 1905—1907-es időszak vitás kérdéseiről. Az ülésszak lényeges elvi szempontokkal és értékes új anyagokkal gazdagította az 1905-ös orosz forradalom és a korszak történetének feldolgozását.

Mód Aladár elmondotta, hogy az ülésszak után a résztvevők megtekintették az 1905. évi forradalom történeti helyeit és emlékeit: Moszkvában a felkelés terét, a Krasznaja Presnyát; a műszaki iskolát, ahonnan Baumann, a moszkvai párttitkár vezetésével a felkelés elindult; azt a helyet, ahol Baumannt orgyilkos módon meggyilkolták; a tanácsházát, ahol a felkelés vezetősége dolgozott; Leningrádban a Putyilov művektől a Téli Palotáig a január 9-i felvonulás útját.

A küldöttségek több munkamegbeszélést tartottak, elsősorban az együttes feladatok elvégzésére irányuló közös munkáról. — Elhatározták, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója alkalmából egy nemzetközi tanulmánykötetet készítenek el, hasonlóat ahhoz, amelyet az 1905. évi forradalom 50. évfordulója alkalmából adtak ki. A gyűjteményes munkában a szovjet történészek vállalnák a Nagy Októberi Szocialista Forradalom általános jelentőségéről szóló tanulmányok megírását, s a különböző országok történeti elsősorban a forradalomnak hazájuk történetére gyakorolt hatásával foglalkoznának. — A Voproszi Isztorii szerkesztőségében tartott megbeszélésen a Szovjetunió és a népi demokratikus országok történeti és történelmi folyóiratai közötti konkrét és szorosabb együttműködés kialakításáról tárgyaltak.

A beszámoló során az előadó a Szovjetunióban látottakról, közvetlen élményeiről is szólt. Egyik legmaradandóbb benyomásaként említette, hogy mindenütt a tudomány megbecsülésének, a népek barátságára való törekvésnek, e barátság ápolásának megkapó jeleivel találkozott.

A Történelmi Társulat ünnepi ülését *Mód Aladár* zárta be. Kiemelte, hogy a Magyarországon lényegében csak néhány év óta folyó, az 1905-ös forradalomra vonatkozó munkálatok egyre nagyobb teret ölelnek fel, öröndetes fejlődést mutatnak, bizonyítékkal szolgálnak arra nézve is, hogy történészeink képesek a forradalommal és nemzeti fejlődésünkkel kapcsolatos elvi kérdéseket felvetni és megoldani — mint ahogy ezt az elhangzott előadások is dokumentálják. Hangsúlyozta, hogy ez az ülésszak is megmutatta a történészeknek a marxizmus-leninizmus alapján álló egységét, amely az 1905—1907-es forradalomra vonatkozó kutatásokban, feldolgozásokban is megnyilvánul.

Összeállította: Cz. RÉV ÁGNES

A TÖRTÉNESZFRONT HÍREI

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Magyar Történelmi Társulat múlt év végi közgyűlésén megválasztott titkársága 1956 januárjában tartotta első titkári értekezését, amelyen határozatot hozott a vidéki csoportok ötéves keretterveinek elkészítéséről, a szekciók munkájának fel lendítéséről s megtárgyalta a kiadványokkal kapcsolatos kérdéseket.

*

A Társulat titkársága 1956. január 20-án a Társulat vidéki csoportjai titkárainak részvételével megvitatta a vidéki csoportok munkáját és 1956 első félévi munkatervét. A csoportok az elmúlt fél évben eredményeket elsősorban a kutatók körének kiszélesítésében és a munka tudományos színvonalának emelésében értek el. A munkaterveken alapuló referátum s a részvevők hozzászólásai alapján a csoportok soronkövetkező legfontosabb feladatai a következőkben határozhatók meg: 1. tovább kell szélesíteni a társulati munka körét (elsősorban pedagógusok bevonásával); 2. tovább kell emelni a társulati munka elméleti és tudományos színvonalát; 3. valamennyi vidéki csoport munkáját szervezettebbé kell tenni. Megállapították, hogy különösen elmélyülten kell foglalkozni 1917–19 negyvenedik évfordulója méltó megünneplésének előkészíté-

sével, s a megyei helytörténeti kutatások ötéves tudományos tervének kidolgozásával.

*

A középkori magyar történeti szekció vezetősége kidolgozta ez évi munka programját. Tervbe vett – többek között – egy megbeszélést történészek, régészek és néprajzosok között a közös kutatási problémákkal kapcsolatban, a XVII. századi függetlenségi harcok osztályviszonyai néhány kérdésének tisztázását, a magyarországi török hódoltság kutatásának mai állásával kapcsolatos vitát és a római kongresszus néhány, a feudalizmus kori történetre vonatkozó előadásának a megbeszélését.

*

Az újkori történeti szekció vezetősége foglalkozott a szekció ezévi munkatervével. A munkatervben szerepel a magyarországi polgári radikalizmus, továbbá az első világháború története néhány kérdésének megbeszélése, a történeti statisztika problematikájának megtárgyalása, egy megbeszélés – irodalomtörténészekkel együtt – az 1840–1905-ig terjedő korszak kutatása során felmerülő kérdésekről.

A VIDÉKI CSOPORTOK HÍREI

A Magyar Történelmi Társulat vidéki csoportjai az 1956. év első negyedében élénk tevékenységet fejtettek ki.

A Déldunántúli Csoport rendezésében január 31-én Pécsott Fehér István, az MDP Baranya megyei szervezete politikai munkatársának „Baranya megye felszabadulás utáni első évei” című előadása hangzott el, amelyben elsősorban a földosztással és az 1945–46. évi párharcokkal foglalkozott. Dombay János múzeumi igazgató a február 24-i ugyancsak Pécsott rendezett előadóülésen „Római kori történetünk néhány problémája Baranya megyei régészeti emlékek alapján” címmel tartott előadást. Március 26-án Kiss György, az MDP Párttörténeti Intézetének munkatársa „A magyarországi munkásmozgalom történetének néhány problémája, különös tekintettel a pécsi és baranyai munkásmozgalomra” című előadásában fontos módszertani szempontokat adott a Baranya megyében meginduló, munkásmozgalommal foglalkozó munkaközösségek tevékenységéhez.

A Társulat Délalföldi Csoportja február 10-én Szegeden klubest keretében vitatta meg Bánkuti Imréné egyetemi tanársegéd „A Délalföldi Csoport feladatai a Magyar Történelmi Társulat 1955. évi december 17-i közgyűlése alapján” című előadását. A csoport március 2-i szegedi előadóülésének keretében Barta István kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa „A kormány parasztpolitikája 1849-ben” címmel tartott előadást. A március 29-i vitáülésen pedig Oltvay Ferenc levéltáros „Forradalmi válság a Viharsarokban 1905–7” című előadása hangzott el.

*

Az Északmagyarországi Csoport rendezésében február 28-án Barta István Egerben tartott előadást „A kormány parasztpolitikája 1849-ben” címmel. Balogh György főiskolai tanársegéd korreferátumában az 1849-es kormány parasztpolitikájának Heves megyében jelentkező hatásával foglalkozott.

*

A Borsod-Miskolci Csoport miskolci előadásorozatában január 30-án Zsadányi Guidó tartott előadást „Miskolc küzdelme az első vasútért” címmel.

*

A TANÁRI TAGOZAT HÍREI

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata a Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézettel közösen folytatta előadásorozatát. Február 22-én Szabad György kandidátus „A magyar jobbágyság társadalmi szerkezete a reformkorban”, március 22-én Karsai Elek, az Országos Levéltár csoportvezetője „A munkásosztály helyzete a Horthy-korszakban” címmel tartott előadást.

*

A Tanári tagozat választmánya és a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet szakfelügyelői tanfolyamának hallgatói január 19-én ankétont vitatták meg a hazafias nevelés kérdéseit, Mód Aludár egyetemi tanár, a TTIT főtitkárának vezetésével. A március 30-i ankétont, amely a trianoni és a párizsi békeszerződésekkel és a Horthy-korszak külpolitikájával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott, Zsigmond László kandidátus, az MTA Történettudományi Intézete egyetemes történeti osztályának vezetője tartott referátumot.

*

AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE MUNKÁJÁBÓL

Az Intézet középkori magyar osztálya 1956. február 23-án megvitatta Kardos Tibor „A humanizmus kora Magyarországon” című művét. A megbeszélésen az Eötvös Loránd Tudományegyetem középkori magyar és egyetemes történeti tanszékének munkatársai is részt vettek. Elekcs Lajos, Lederer Emma, Málvusz Elemér és Székely György hozzászólásaikban hangsúlyozták a munka igen nagy jelentőségét, azt, hogy eredményei nemcsak irodalomtörténetünk és történetírásunk gazdagodását jelentik, hanem a külföld számára is tanulságosak. A vita résztvevői főként a népies humanizmus felvetését és kidolgozását emelték ki, de jelezték, hogy a szerző esetenként fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyokat tételez fel, mint amilyeneket a történeti kutatás jelenleg kimutat.

*

Györffy György „Magyarország történeti földrajza az Árpád-korban” című munkájának vitáját a középkorkutatóknak,

A Társulat Somogy megyei csoportja meghívására Kaposvárott Hanák Péter kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője a római és moszkvai történész kongresszusról tartott beszámolót.

A Történelmi Társulat tanári tagozatának választmánya március 22-én megbeszélést tartott a Történelemtanítás című folyóirat első öt számából leszűrhető tapasztalatokról és a lappal kapcsolatos további teendőkről. A budapesti tagok személyesen jelentek meg, a vidékiek írásban küldték be észrevételeiket. A vitaindító előadást Dombi József, a Jedlik Ányos gimnázium tanára tartotta.

A lap megjelenését a pedagógusok örömmel fogadták, s szükségesnek látták, hogy a lap havonként, nagyobb példányszámban jelenjék meg. A megbeszélés résztvevői javasolták a módszertani rovat és a könyvszemle-rovat kibővítését s a külföldi, első sorban a népi demokratikus államok szakirodalmának ismertetését, várják a konzultációs rovat továbbfejlesztését. Az elvi jellegű és a tankönyvkiegészítés célját szolgáló cikkek tartásának lépést a tanítás ütemével. Többen kíváncsún tartották, hogy a munkatársak zöme a fővárosi és vidéki pedagógusok sorából kerüljön ki.

a rokontudományok művelőinek részvétele mellett tartotta meg az osztály április 2-án. Györffy György beszámolójában ismertetette 1950-ben megindult munkálatainak elvi célkitűzését, menetét, módszerét és nehézségeit. A hozzászólók (Málvusz Elemér, Lederer Emma, Perényi József, Fekete Nagy Antal, Belényesi Márta, Komjáthy Miklós, Borsa Iván, Mollay Károly, Dercsényi Dezső és Csemegi József) elismeréssel nyilatkoztak a munka nagy tudományos jelentőségéről és számos elvi s gyakorlati tanácsal segítettek a további munkálatokat.

*

Az Intézet újkori magyar történeti osztálya 1956. február 3-án vitát rendezett Sőtér István „Eötvös József” című könyvéről. Hanák Péter osztályvezető a vitát megnyitva hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a történészek rendszeresen megismerjék a rokontudományok területén folyó kutatások legfontosabb eredményeit. Barta István hosszabb referátumban mélt

tatta az Eötvös-monográfiu értékeit, és több kritikai megjegyzést tett történelmi szempontból. Többek hozzászólása után Sötér István részletesen válaszolt a felszólalásokra. A vita részletes ismertetésére még sor kerül.

Az osztály március 5-én vitatta meg Lévainé Nagy Zsuzsa „Az osztályerőviszonyok alakulásának néhány kérdése a Dunántúlon a Tanácsköztársaság idején” című dolgozatát. A munka azt tűzte ki feladatául, hogy a Dunántúl területén vizsgálja az osztály-erőviszonyok alakulását, változásait, a forradalmi és ellenforradalmi erők harcát a Tanácsköztársaság idején. Az élénk vitában az osztály tagjain kívül Gábor Sándorné, Pamlényi Ervin, Orbán Sándor vettek részt.

Március 30-án a Párttörténeti Intézet több tagjának részvételével az újkori magyar történeti osztály tagjai megvitaták Hanák Péter „A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben” c. tanulmányát. Az ülésen, ahol ellenvélemények merültek fel több kérdésben, élénk vita alakult ki a Monarchia fennmaradásának történelmi körülményeiről a XIX. század második felében, felbomlásának tényezőiről s a Monarchia funkcióiról a századfordulón, továbbá az imperializmus hatásáról, az imperializmus magyarországi sajátosságairól, ennek keretében különösen a magyar imperializmus irányzatairól, valamint a Szociáldemokrata Párt szerepéről, elméletéről és taktikájáról.

*

Az Intézet népi demokráciánk történetével foglalkozó osztálya az újkori magyar osztállyal egyetemben február 17-én vitatta meg Spira Györgynek az 1947 őszi kormányalakítás történetéről szóló tanulmányát. A vitán a két osztály munkatársai, a Magyar Párttörténeti Intézet és az MDP Pártfőiskolájának munkatársai vettek részt. A hozzászólók kiemelték a tanulmány út-törő jellegét, gazdag dokumentációját, ugyanakkor rámutattak a tanulmány néhány hiányosságára is.

*

Az osztály április 2-án „A proletárdiktatúra való békés átmenet kérdései népi demokráciákban” című témát vitatta meg. A vitaindító referátumot Csépanyi Dezső, az osztály munkatársa tartotta. A hozzászólások érintették a népi demokratikus államszervezet fejlődése, a fokozatosság kérdéseit, szölkáltak a kommunista pártok szövetségi politikájáról valamint arról, hogy a békés átmenet mennyiben határozta meg a fejlődés további menetét.

*

A Történettudományi Intézet egyetemes osztálya több nyugati tudományos intézettel és könyvtárral folytat könyvcsere-t. Az osztály számos cserekapcsolatot épített ki. Így a Finn Tudományos Akadémiával, a Svéd Történeti Társasággal, az amerikai Columbiái és Kaliforniai Egyetemmel, valamint a Library of Congress-szel, továbbá az osztrák Historischer Verein für Steiermark-kal stb. Az osztálynak fontos tennivalói vannak a hiányzó francia, olasz, angol, nyugat-német és más osztrák intézményekkel való kapcsolat további kiépítése terén.

*

A Történettudományi Intézet osztályvezetői értekezlete 1956. március 26-án megvitatta Spira György kandidátusnak, az intézet munkatársának előterjesztése alapján az Intézetnek a kultúrtörténet művelésével kapcsolatos feladatait.

*

A lengyel történészek 1956. február 6–9. között Varsóban tartották a főiskolai történelmi tankönyv I. kötete ideiglenes szövegének vitáját. A Lengyel Tudományos Akadémia meghívására Székely György, az Eötvös Loránd egyetem rektor-helyettese, valamint Makkai László és Perényi József kandidátusok, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársai vettek részt a vitán, melyről a Századok részletes számolót fog közölni. A vita befejezése után a magyar delegáció tagjai megtekintették Krakkó városának nevezetességeit és tudományos intézményeit, majd Varsóba visszatérve megbeszélték a magyar és a lengyel történettudomány közötti együttműködés további szervezési tennivalóit.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Klubjában Hanák Péter bevezető referátumával az MTA Történettudományi Intézete munkatársai március 8-án megvitaták Illyés Gyula „Dózsa György” című drámáját. Hanák Péter a mű jelentékeny irodalmi, művészi értékét, az elbukott parasztháború tragikumának mély átérzését kiemelve, vitába szállt a dráma koncepciójával, alapkonfliktusaival és pesszimista történet-szemléletével. Illyés koncepcióját szembeállította a történeti valóság tényleges ellentmondásaival és azt a következtetést vonta le, hogy Illyés történet-szemlélete — bár hazafias és demokratikus forrásokból fakad — eltérő a marxista történeti felfogástól. A referátumot élénk vita követte, többen nem értettek egyet Hanák Péter értékelésével. Vitatták a történelmi szempontok ilyen formában való érvényesítésének helyességét irodalmi, művészeti alkotásokkal szemben.

A MAGYAR PÁRTTÖRTÉNETI INTÉZET HÍREI

A Magyar Párttörténeti Intézet Archivuma megkapta Zalka Máté számos, 1923–1935 között írott regényeinek és elbeszéléseinek kéziratos anyagát.

*

1955 decemberében egy hónapig mint az Intézet vendége Magyarországon tartózkodott *D. Roják*, a Szlovák Párttörténeti Intézet h. vezetője. *D. Roják* budapesti tartózkodása során munkásmozgalomtörténeti kutatómunkát végzett és megbeszélte az intézet munkatársaival „A szlovákiai munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (1848–1918)” c. gyűjtemény szerkesztésével kapcsolatos kérdéseket. A dokumentumgyűjtemény első kötete (1848–1900) 1957 végén, második kötete (1900–1918) pedig 1958 végén fog mint a szlovák és magyar Párttörténeti Intézet közös kiadványa megjelenni.

*

1956. január 15-én Si Cse elvtárs, a pekingi Marxizmus-Leninizmus Intézet Igazgatója látogatta meg a Magyar Párttörténeti Intézetet. Megbeszélést folytatott

az Intézet vezetésével az Intézet munkájáról és megtekintette az Intézet múzeumait.

*

1956. január 27-én a Magyar Párttörténeti Intézet klubhelyiségében megvitatták az Intézet 1955-ben kéziratként megjelent Értesítő c. folyóiratának számait. A megjelentek egybehangzó véleménye az volt, hogy a folyóirat jelentős szerepet tölt be a munkásmozgalom kérdéseinek megismertetésében, cikkei segítik a munkásmozgalom történetével foglalkozó kutatókat, tanárokat. A folyóirat 1956 márciusától kezdve „Párttörténeti Közlemények” címen negyedévenként megjelenő folyóirattá alakult.

*

1956 márciusában a Párttörténeti Intézet munkatársai és a Párttörténeti Bizottság Munkaközösségének tagjai „A magyar párttörténetírás néhány kérdése a XX. kongresszus útmutatásai alapján” címmel vitát rendeztek. A vita anyagát a Párttörténeti Közlemények 1956. évi 2. száma részletesen ismertetni fogja.

HÍREK A LEVÉLTÁRAK TERÜLETÉRŐL

A Levéltárak Országos Központja a magyar-csehszlovák iratcseregyezménykeretében biztosított iratokon kívül megkapta Csehszlovákiából a diósgyőri vasgyár XVIII–XIX. századi történetére vonatkozó selmecbányai bányalevéltári iratokat.

A Levéltárak Országos Központja elkészítette az ország valamennyi állami levéltárában őrzött térképek katalóguslapjait, a térképeken ábrázolt helyek és szerzők szerinti csoportosításban.

TÖRTÉNETÍRÁSUNK ÚJABB TERMÉKEI

A Magyar Történelmi Társulat kiadványai között a Művelt Nép Kiadónál 1956 februárjában jelent meg a „Vasvári Pál válogatott írásai” c. munka Fekete Sándor szerkesztésében és bevezetőjével, László József válogatásában és gondozásában. A bevezető tanulmány méltatja Vasvári – a forradalmi demokratikus ideológia egyik legnagyobb előharcosa – történettudományi, történetfilozófiai írásait, nézeteit, stílusát. A kötetben kiadott válogatott történelmi és politikai írások magukban foglalják – többek között – Vasvári teljes Zrínyi tanulmányát, a Történeti Névtár néhány történetfilozófiai fejezetét, a történelemről, a vallásról, az egyházzalról szóló írásait.

*

1956 márciusában jelent meg a Zsigmondkori oklevéltár II. kötetének első fele, Mályusz Elemér, a történettudományok

doktora, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa szerkesztésében.

A kötet 42 év terjedelemben közli, 1400-tól 1406-ig terjedően, az első kötetnél nagyobb levéltári anyagra támaszkodva az okleveleket, ill. regesztákat. A második félkötethez kapcsolva jelenik meg a név- és tárgymutató.

*

1956 februárjában jelent meg a Magyar Történelmi Társulat gondozásában Mérey Klára „A mezőgazdasági munkásság mozgalmái a Dunántúlon 1906–1907-ben” c. munkája. A könyv foglalkozik a mezőgazdaság és a mezőgazdasági munkásság helyzetével, az 1905-ös dunántúli „agrárszocialista” mozgalommal, a dunántúli mezőgazdasági munkásság mozgalmával s bemutatja a kormány politikájának hatását e mozgalmakra. A kiadványt a

sztájkokról összeállított kimutatások teszik teljessé, amelyeket a szerző gazdag levéltári és sajtóanyag alapján készített el.

*

1956 elején jelent meg az MTA Történettudományi Intézete gondozásában, Perényi József szerkesztésében „Tanulmányok a népi demokráciák történetéből I.” című gyűjteményes munka. A kötet bolgár, lengyel és román történészek tanulmányait tartalmazza. A tanulmányok időrendben világítják meg e népek történetének néhány fontos kérdését: az idegen hódítók elleni harc, a kizsákmányolás és elnyomás elleni küzdelem, a munkásosztály hősi harcának problémáit.

*

B.D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig című munkája 1956 februárjában jelent meg magyar nyelven. A Sztálin-díjjal kitüntetett mű — amely a szovjet történettudomány egyik legkiválóbb alkotása — a kérdés első marxista szintézisét adja.

*

1956 márciusában jelent meg a Szikra kiadó gondozásában „Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918” c. munka Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál szerkesztésében. A kötet négy tanulmányt tartalmaz: Földi Tamás: „A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása 1867–1900”, Berend Iván – Ránki György: „A monopolkapitalizmus gazdasági alaptörvénye érvényesülésének néhány kérdése Magyarországon az első világháború előtt 1900–1914”, Szuhai Miklós: „A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt”, Tokodiné Puskás Julianna „A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején”.

A kötetben közreadott tanulmányok a kapitalizmus fejlődésének és az imperializmusba való átnövésének általános törvényszerűségeit vizsgálják és konkrét történeti elemzéssel igyekeznek bemutatni, hogy ezek a törvényszerűségek hogyan érvényesültek a sajátos hazai viszonyok között.

*

Az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában jelent meg Ince Miklós szerkesztésében Ince Miklós, Karsai Elek, Kubitsch Imre, Petőcz Pál és Sipos Aladár közreműködésével „Az 1929–1933. évi gazdasági válság hatása Magyarországon” c. kötet, amely elsősorban a világgazdasági válság magyarországi hatását vizsgálja, de bevezetésül részletes képet ad a huszas évek iparáról és mezőgazdaságáról is. A válság lefolyásának tudományos elemzésén kívül hiteles képet nyújt a dolgozó osztályok helyzetéről az 1919–1935-ös években és ábrázolja a dolgozóknak az ellenforradalmi rendszer ellen folytatott harcát.

*

A román-magyar kölesönös könyvkiadás keretében jelent meg Trócsányi Zsolt „Az erdélyi parasztság története 1790–1849” című munkája. A kötet első része az erdélyi parasztság történetének 1790 és 1848 közötti szakaszairól ad összefoglaló képet, míg második részében a szerző az 1848–49-i erdélyi parasztmozgalmak történetét elemzi.

*

Megjelent „Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921” című munka második kiadása, bővített névmutatóval és időrendi táblával, a Magyar Országos Levéltár kiadványaként. Ez a kötet az „Iratok az ellenforradalom történetéhez” című forráskiadvány-sorozat első kötete. A sorozatban a magyar történelem 1919-től 1945-ig terjedő időszakára vonatkozó iratok kerülnek kiadásra.

*

1956 márciusában jelent meg Kemény G. Gábor: „Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. 1892–1900” c. kötet, az MTA. Történettudományi Intézete gondozásában. Az iratok II. kötete elsősorban a rendelkezésre álló levéltári, továbbá a magyar és a nemzetiségi sajtóanyag, egykorú röpiratok és levélananyag, képviselőházi naplók és irományok felhasználásával időrendben mutatja be a nemzetiségi kérdés és a magyarországi nemzetiségek története e fontos korszakának problémáit,

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK

(ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1955. július 1.—december 31.)

1. Bibliográfiák

- Életrajzok — életművek. Folyóirataikk-bibliográfia. 1955. április—augusztus. (Összeáll. Köves Erzsébet.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1955, Soks. 5 db.
- Fővárosunk Budapest. Válogatott művek bibliográfiája. (Szerk. Flórián László, Marót Miklós.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1955. 156 l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. (1954 október—december) MMIE. 1955. 1. évf. 3. sz. 176—178. l.
- A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. (A XVIII. századtól az 1954. év végéig.) — Bibliographie der ungarischen kunstgeschichtlichen Literatur. Szerk. Biró Béla. Bp. 1955, Képzőművészeti Alap. 611 l.
- ✓ Nyugat-európai kommunista pártok megalakulása és kezdeti tevékenysége. Válogatott bibliográfia. (Összeáll. a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Tájékoztató - Bibliográfiai Szolgálat.) Bp. 1955. Tankönyvkiadó. Soks. 30 l. (Bibliográfiák az egyetemi oktatás számára 5.)
- Sopron bibliográfiája (1943. szept. 1-től 1954. dec. 31-ig). SSz. 1955. 9. évf. 1—2. sz. 161—168. l.
- #### 2. Általános és gyűjteményes munkák
- Agárdi Ferenc—Borsody Bevilacqua Béla: Régi magyar világjárók. (Ill. Szecskó Tamás. A térképet készítette Bognár Gábor.) 2. bőv. és átd. kiad. Bp. 1955, Művelt Nép. 352 l., 6 t., 1 térk.
- Balogh Elemér—Lajtha Kálmán: Materialista és antiklerikális hagyományainkról. Bp. 1955, Szikra. 91 l. (Az MDP Pártfőiskolájának előadásai)
- Békés István: Hazádnak rendületlenül! A magyar nép aranykönyve. [Ill.] (Alt Rudolf, Axmann József stb. Kiad. a Hazafias Népfront.) Bp. 1955, Művelt Nép. 340 l.
- Bencze József: Vas megye kórházainak (ispotály) 700 éves története. OTKK. 1955. 1. sz. 54—75. l.
- Benda Kálmán: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-levéltára. LH. 1955. 5. évf. 3—4. sz. 367—372. l.
- Benkő Gyula: Négyszázhuszonöt éves a mezőtúri gimnázium. Köznevelés. 1955. 11. évf. 20. sz. 463—464. l.
- Benkő Gyula: A 425 éves mezőtúri fiúgimnázium. Jászkunság. 1955. 2. évf. 5. sz. 1—6. l.
- Congrès International des Sciences Historiques, 10. Études des délégues hongrois au —. Rome, 4—11. septembre 1955. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 343 l. (Az egyes tanulmányokat l. mint az AH. 1955. 4. tom. 1—3. fasc.-ának cikkei, ill. különlenyomatait.)
- Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1. (Szerk. Bakos József.) Eger 1955. 475 l., 12 t. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis 1.)
- A kötet tartalmából:
Bakos József: Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből.
- Berenczné Saár Zsuzsa: A magyar rajzkultúra egri hagyományai. (Joó János egri rajztanár 1807—1874.)
- Szántó Imre: Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében a 19. század első felében.
- Balogh György: Heves megye népe az 1848—49-es szabadságharc dicsőséges tavaszi hadjáratában.
- Nagy József: Heves megye története a felszabadulástól a két munkáspárt egyesüléséig.
- Faller Jenő: Sopron szénjogi szerződésai 1791-től 1946-ig, szénbányászatunk állammosításáig. SSz. 1955. 9. évf. 1—2. sz. 49—67. l.
- Kemény G. Gábor: Bevezető a magyar sajtótörténet irodalmába. MS. 1955. 1. évf. 11. sz. 492—494. l.

- Képző- és Iparművészeti Gimnázium. A 175 éves — jubiláris évkönyve. Közzéteszi Nolipa István Pál. Bp. 1955, Művelt Nép. 97 l., 4 t.
- Komoróczy György: Debrecen története a felszabadulásig. (A város gazdasági és társadalmi képe.) Debrecen 1955, Városi Tanács Népműv. Oszt. 113 l., 7 t. (Debreceni írárok 1.)
- Kovácsics József: Keszthely város statisztikai monográfiája. StSz. 1955. 33. évf. 11. sz. 1033—1041. l.
- Közgazdaságtudományi Egyetem. A Marx Károly — évkönyve. 1955. Bp. 1955, Közgazd. és Jogi Kiadó. 301 l. A kötet tartalmából:
- Mátyás Antal: Marx közgazdasági tanításai, mint forradalom a közgazdaságtudományban.
- Fogarasi Béla: Lenin és a tudomány.
- Maróti Ödön: A magyar ipar fejlődésének tíz esztendeje.
- Pach Zsigmond Pál—Sándor Pál: A szabadversenyen alapuló kapitalizmus viszonylagos fellendülése és az ipari proletariátus kialakulása a kiegyezés után.
- Berend Iván: A gyáripár szervezetének alakulása Magyarországon a tőkés viszonyok időszakában.
- Buzás József: A szovjet—magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez (1919—1938).
- Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére. Szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 560 l., 8 t. (Zenetudományi tanulmányok 3.)
- A magyar zene történetéből. Szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 287 l., 15 t. (Zenetudományi tanulmányok 4.)
- Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. 4. köt. Budapest műemlékei. 1. Szerk. Pogány Frigyes. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 880 l., 21 t., 3 térk.
- Révai József: Études historiques. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 168 l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 10.)
- A kötet tartalma:
- Liberté hongrois — liberté universelle. Endre Ady.
- Ervin Szabó et sa place dans le mouvement ouvrier hongrois.
- Sághelyi Lajos: A magyar üvegipar történetéből. Építőanyag. 1955. 7. évf. 7. sz. 270—275. l.
- Sághelyi Lajos: A magyar üvegipar múltjából. Építőanyag. 1955. 7. évf. 9. sz. 350—357. l.
- Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 533 l.
- Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. 1—2. (Szerk. Rohonyi Gábor, Nagy László, Tóth Gyula.) Bp. 1955, Hadtört. Intézet. 2 db.
3. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig
- Balázs János: A goliárdság emlékei a magyar szókincsben. FK. 1955. 1. évf. 2. sz. 97—109. l.
- Banner János: Bronzkori házak a békési Várdombon. AE. 1955. 82. köt. 2. sz. 143—150. l., 1 t.
- Belényesi Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. ET. 1954. 65. évf. 3—4. sz. 387—415. l., 1955. 66. évf. 1—4. sz. 57—98. l.
- Borsa Gedeon: Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez. MK. 1955. 71. évf. 4. sz. 296—298. l.
- Csalog József: A honfoglaló magyar nép hitvilága kutatásának egy megoldatlan kérdése. ET. 1955. 66. évf. 1—4. sz. 521—522. l.
- Elekes Lajos: A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében. Bp. 1955, M. Tört. Társ. 35 l. (A történettudomány kérdései 18.)
- Entz Géza: Vita a magyar középkori művészet kutatásáról. (1945—1955). MÚÉ. 1955. 4. évf. 2. sz. 256—261. l.
- Erdész Sándor: Lehel vezér. Jászkunság. 1955. 2. évf. 4. sz. 13—16. l.
- Győri János: Horváth János [ifj.]: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. (Horváth János, ifj. megjegyzéseivel.) ITK. 1955. 59. évf. 3. sz. 340—364. l.
- Hadrovich L[ászló]: Der südslawische Trojaroman und seine ungarische Vorlage. SSL. 1955. 1. tom. 1—3. fasc. 49—135. l.
- Harmatta János: Beszámoló László Gyula „ Régészeti tanulmányok az avar társadalom történetéhez ” c. munkája kéziratának megvitatásáról. MTATT. 1955. 7. köt. 1. sz. 91—106. l.
- Hidvégi Andrea, P.: Adalékok Anonymus nyelvjárásához. MNY. 1955. 51. évf. 2. sz. 156—163. l.
- Horváth János: Szabács viadala. MNY. 1955. 41. évf. 4. sz. 422—433. l.
- Horváth János, ifj.: Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. MNY. 1955. 51. évf. 2. sz. 146—156. l.
- Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 463 l., 8 t.
- Kniezsa István: A magyar állami és jogi terminológia eredete. Eckhart Ferenc, Hadrovics László stb. hozzászólásával.

- MTANyI. 1955. 7. köt. 3–4. sz. 237–266. l.
- Kniezsa [István] St.*: Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens. SSL. 1955. 1. tom. 1–3. fasc. 29–47. l.
- Koroknay Éva, B.*: Magyar könyvkötészet a mohácsi vészig. Könyv. 1955. 5. évf. 8. sz. 368–371. l.
- Korompay Bertalan*: A jokulátorkérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában. I. rész. FK. 1955. 1. évf. 3. sz. 309–332. l.
- Kralovánszky Alán*: A kerepesi késő-középkori ezüstkincs. AÉ. 1955. 82. köt. 2. sz. 190–201. l., 3 t.
- Kubinyi Mária*: Az Intercisából származó görög sírfelirathoz. AT. 1955. 2. köt. 4. füz. 259–260. l.
- Kubinyi Mária*: Zu der griechischen Grabinschrift aus Intercisa. AA. 1955. 3. tom. 3. fasc. 241–244. l.
- László Gyula*: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 296 l., 72 t. (Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. nova 34.)
- Lázár Jenő*: Hallstatt-kori tumulusok a Ság-hegy távolabbi környékéről. AÉ. 1955. 82. köt. 2. sz. 202–211. l., 4 t.
- A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. dec. 1. (Szerk. Czeglédy Károly, Hajdu Péter.) Bp. 1955, Akad. Kiadó. 93 l. (Nyelvtudományi értekezések 5.)
- Molnár, Erik*: Problemü etnogeneza i drevnej isztorii vengerszkogo naroda. — Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 13. Bp. 1955. Acad. Scient. Hung.
- Major Jenő*: Az Ödenburg név keletkezésének háttere. SSz. 1955. 9. évf. 1–2. sz. 68–74. l.
- Mihály Ida, F. — Lócsy Erzsébet — Holl Imre*: A középkori Buda és Pest. Bp. 1955, Népműv. Min., 87 l., 1 t. (Műzetumi füzetek)
- Molnár Erik*: Einige Fragen zur ungarischen Urgeschichtsforschung. AH. 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 45–71. l.
- Nováki Gyula*: Újabb adat a sopron-környéki őskori vaskohászatra. SSz. 1955. 9. évf. 1–2. sz. 136–137. l.
- Oroszlán Zoltán — Nagy Tibor*: Megjegyzések Intercisa történetének új feldolgozásához. AÉ. 1955. 82. köt. 2. sz. 230–244. l.
- Pais Dezső*: Bulcsu. MNy. 1955. 41. évf. 4. sz. 433–446. l.
- Párducz Mihály*: Szkitakori kutatásunk újabb eredményei. AÉ. 1955. 82. köt. 2. sz. 157–161. l.
- Patay Pál*: A tiszaszőlősi kincs. Jászkunság. 1955. 2. évf. 5. sz. 38–41. l.
- Perényi József*: Legenda o szvjatom Vladislave — v Roszszii. SSL. 1955. 1. tom. 1–3. fasc. 227–244. l.
- Radócsay Dénes*: A középkori Magyarország táblaképei. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 534 l., 120 t.
- Roska Márton*: A bakonybéli lőszobrocska. AÉ. 1955. 82. köt. 2. sz. 137–142. l., 1 t.
- Sági Károly*: Hunkori sír Keszthelyen. AÉ. 1955. 82. köt. 2. sz. 185–189. l., 1 t.
- Szücs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. (A térképet készítette Bognár Gábor.) [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1955, Művelt Nép. 339 l., 1 térk.
- Thomas E[dít]*: Bruchstück einer frühchristlichen Marmortischplatte mit Reliefverzierung aus Csepak. AA. 1955. 3. tom. 3. fasc. 261–282. l.
- Vargha László*: A békés-várdombi bronzkori építmények rekonstrukciója. AÉ. 1955. 82. köt. 2. sz. 151–156. l.
- Vörös Márton*: A középkori pécsi egyetem kérdéseihez. Pécs 1955. 15 l. (Klly. A Pécsi Orvostudományi Egyetem tájékoztatója a hallgatók számára c. kiadványból.)

4. Magyarország története 1527–1790

- Abella Miklós*: Néhány adat a gödöllői járás településeinek 1720-tól napjainkig tartó fejlődéséhez. FőÉ. 1955. 4. évf. 3. füz. 331–347. l.
- Antal Árpád — Járomi József*: Szolnok megye régi pecsétairől. Jászkunság. 1955. 2. évf. 3. sz. 15–20. l.
- Balassi Bálint Összes versei és levelei. (Sajtó alá rend. Eckhardt Sándor.) [Bp.] 1955, Szépirod. Kiadó. 398 l.
- Balázs Éva, H.*: A parasztság helyzete és mozgalmái (1780–1787). Bp. 1955, M. Tört. Társ. 24 l. (A történettudomány kérdései 20.)
- Balogh István*: Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. ET. 1954. 65. évf. 3–4. sz. 441–457. l., 1955. 66. évf. 1–4. sz. 99–124. l., 1 térk.
- Bán Imre*: Debreceni könyvjegyzék a Rákóczi-korból. MK. 1955. 71. évf. 4. sz. 325–329. l.
- Levél Batthyány Boldizsárhoz. [Közl.] Abaffy Erzsébet. MNy. 1955. 51. évf. 4. sz. 498–500. l.

- Bertók Lajos*: »Exemplárok Cathalogusa«. A debreceni városi nyomda 1778-as könyvárjegyzéke. MK. 1955. 71. évf. 4. sz. 305—307. l.
- Bessenyei György* kiadatlan filozófiai műve. [Közlí] Bruckner János. FE. 1955. 1. sz. 96—115. l.
- Bethlen Miklós* Önéletírása. [Bev.] Tolnai Gábor. Sajtó alá rend. és jegyz. [ell.] V. Windisch Éva.) 1—2. Bp. 1955, Szépirod. Kiadó. 2 db. (Magyar századok)
- Bogdán István*: A diósgyőri papírmalom alapítási kísérlete 1773-ban. Papír- és Nyomdatechnika. 1955. 7. évf. 7. sz. 218—221. l.
- Bogdán István*: Papírgyártás 200 év előtt. Papír- és Nyomdatechnika. 1955. 7. évf. 8. sz. 263—266. l.
- Bornemisza Péter*: Ördögi kísérletek. Kiad. és jegyz. ell. Eckhardt Sándor. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 293 l., 12 t.
- Bornemisza Péter*: Válogatott írások. 1553—1584. Összeáll. és jegyz. ell. Nemeskürty István. Bp. 1955, Magvető. 327 l. (Magyar könyvtár)
- Botár Imre*: Újabb adatok Dávid Ferenc életéhez. ITK. 1955. 59. évf. 3. sz. 337—339. l.
- Csatkai Endre*: Soproni diákverselők a 17. század derekán. SSz. 1955. 9. évf. 1—2. sz. 75—85. l.
- Csatkai Endre*: A soproni készyártók. SSz. 1955. 9. évf. 1—2. sz. 141—143. l.
- Dankó Imre*: A Sajó-Hernádmelléki hajdútelepek. Sárospatak 1955. 40 l. (Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 1.)
- Dávidházy István*: Gyapjúipari minőség ellenőrzése Sopronban — 200 évvel ezelőtt. Magyar Textiltechnika 1955. 10. sz. 375. l.
- Decsy Gy[ula]*: K životopisu Juraja Papánka. SSI. 1955. 1. tom. 1—3. fasc. 287—288. l.
- Domonkos Ottó*: A soproni gombkötők céhszabályzata 1633-ból. SSz. 1955. 9. évf. 1—2. sz. 118—128. l.
- Donáth Regina*: Adalékok a magyarországi cenzúra XVIII. századvégi történetéhez. MK. 1955. 71. évf. 4. sz. 307—312. l.
- Dömötör Tekla*: A magyar Lázár-dráma nagyszabású előadásához. FK. 1955. 1. évf. 3. sz. 410—419. l.
- Éber Ernő*: Egy magyar agrártudós a tizenharmadik században. Nagyváthy János (1755—1819). Agrártudomány. 1955. 7. évf. 8. sz. 371—373. l.
- Eckhardt Sándor*: Magyar levelek a XVI. század első feléből. MNY. 1955. 51. évf. 3. sz. 358—361. l.
- Eckhart Ferenc*: Jogtörténeti szómagyarázatok. MNY. 1955. 51. évf. 4. sz. 446—453. l.
- Ember Győző*: Die absolute Monarchie der Habsburger als Hindernis der ungarischen nationalen Entwicklung. AH. 1955. 4. tom. 1—3. fasc. 73—100. l.
- Esze Tamás*: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. MK. 1955. 71. évf. 4. sz. 281—295. l.
- Farkas Lajos*: A hazai hírlapirodalom 250. születésnapjára. [Bp.] 1955, (M. Újságírók Orsz. Szöv.) Soksz. 12. l. (Újságírók szakmai előadásai és vitái 5.)
- Fekete [Lajos]*: Gül-Baba et le Bektaşi Derkah de Buda. AQ. 1955. 4. tom. 1—3. fasc. 1—18. l.
- Fodor Ferenc*: Egy XVIII. századbeli magyar vízépítő: Balla Antal (1739—1815). Mélyépítéstudományi Szemle. 1955. 5. évf. 8. sz. 372—374. l.
- Fodor Henrik*: A Vas megyei parasztmozgalmak (1765—1767). Beicz István munkássága. [Szombathely] 1955, Szombathelyi Megyei Könyvtár Berzsenyi Dániel Irod. Köre. 35 l.
- Földes Éva*: Apáczai Cseri János és J. A. Comenius a magyar ifjúság sokoldalú neveléséért. Testneveléstudomány. 1955. 1. évf. 3. sz. 234—243. l.
- Fügedi [Erik]*: K otázke uživanja slovenského jazyka na panstvách v 17. storočí. SSI. 1955. 1. tom. 1—3. fasc. 179—226. l.
- Gáldi László*: Sur quelques pionniers des rapprochements etymologiques slavo-hongrois. SSI. 1955. 1. tom. 1—3. fasc. 5—28. l.
- Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 368. l., 76 t. (Magyarországi barokk festészet 2.)
- Geréb György*: Az Orbis Pictus mint Komenský didaktikai törekvéseinek tükr. PSz. 1955. 5. évf. 5—6. sz. 493—511. l.
- Geréb László*: A hazai osztályharcok irodalma 1525—1660. Összeáll. bev., jegyz. ell., [az idegen nyelvű szövegeket ford.] —. Bp. 1955, Művelt Nép. 391 l., 1 térk.
- Gerő László*: Magyarországi várépítéset. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.) [Ill.] (a szerző és id. Gerő László.) Bp. 1955, Művelt Nép. 511 l., 1 térk.
- Gerő László*: Váraink a Balaton körül. TF. 1955. 114. évf. 9. sz. 553—557. l.
- Gulyás Pál*: A magyar irodalom első bibliográfiai szereplése. MK. 1955. 71. évf. 1—2. sz. 111—113. l.
- Gyulay Zoltán*: A magyarországi bányamérnök-képzés 220. évfordulója. Bányászati Lapok, 1955. 10. évf. 12. sz. 657—668. l.

- Jáki Gyula*: Sebészvizsga a XVIII. században. OTTK. 1955. 1. sz. 5–31. l.
- Jandek Gusztáv*: Wohlmut János 1689. évi ún. Stark-féle virginál-könyve. (Az első magyarországi zongoraiskola.) SSz. 1955. 9. évf. 1–2. sz. 86–98. l.
- Jenei Károly*: „Úr dolgára egy paraszt se menjen!” Parasztkiáltvány terjesztése Fejér megyében 1790-ben. Fehérvár. 1955. 2. sz. 181–187. l.
- Koroknay Éva, B.*: Győr régi könyvkötészete. MK. 1955. 71. évf. 1–2. sz. 88–110. l.
- Koroknay Éva, B.*: Magyar könyvkötészet a XVI–XVII. században. Könyv. 1955. 5. évf. 9. sz. 412–416. l.
- Köpeczi Béla*: Bethlen Miklós francia emlékiratai. ITK. 1955. 59. évf. 3. sz. 296–304. l.
- Köpeczi Béla – Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955, Művelt Nép. 407 l., 9 t., 3 térk. (Magyar Történelmi Társulat 1.)
- Lázár Vilmos*: Nagyváthy János emlékezete. MTA Agrártudományok Oszt. Közl. 1955. 7. köt. 3–4. sz. 245–256. l.
- Makkai László*: Dávid Ferenc és a népi reformáció Magyarországon. TT. 1955. 114. évf. 8. sz. 484–488. l.
- Markó Árpád*: Le Maire francia–kuruc brigadéros emlékirata-II. Rákóczi Ferenc-hez 1706 elején. HK. 1955. 2. évf. 2. sz. 155–183. l.
- Mátyás Antal*: Berzeviczy Gergely közgazdasági nézetei. KgSz. 1955. 2. évf. 9. sz. 1045–1058. l.
- Németh Sámuel*: A soproni liceum tanulójának külföldi tanulmányai 1680–1782-ig. SSz. 1955. 9. évf. 1–2. sz. 99–117. l.
- Rózsa György*: Friedrich John és a magyar felvilágosodás írói. MűÉ. 1955. 4. évf. 2. sz. 223–227. l.
- Somkuti Gabriella*: A marosvásárhelyi Teleki-theca. Könyv. 1955. 5. évf. 10. sz. 464–466. l.
- Szádeczky-Miscellanea*. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése. Sajtó alá rend. Varga Imre. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 83 l. (Irodalomtörténeti füzetek 2.)
- Szatmár megyei iratok a XVI. századból. [Közl.] Papp László. MNy. 1955. 51. évf. 4. sz. 496–498. l.
- Székely György*: Konferencia a huszitizmus két elméleti problémájáról. Száz. 1955. 89. évf. 3. sz. 477–486. l.
- Szendassy Barna*: Hatvani István matematikai munkássága. Alföld. 6. évf. 5. sz. 76–79. l.
- Szentpál Olga*: Régi táncok rekonstruálása. Táncművészet. 1955. 5. évf. 10. sz. 461–465. l.
- Takáts Endre*: Sopronmegyei jobbágylevelek a 18. századból. SSz. 1955. 9. évf. 1–2. sz. 18–32. l.
- Tarnai Andor*: Bél Mátyás ismeretlen művei. MK. 1955. 71. évf. 1–2. sz. 123–128. l.
- Tolnai Gábor*: Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955, Művelt Nép. 189 l. (Irodalomtörténeti tanulmányok 6.) A kötet tartalmából: Balassi Bálint ünnepére. Senczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. Bethlen Miklós. Rákóczi Ferenc, az író. Kazinczy „Fogságom naplója”.
- Turóczi-Trosler József*: Senczi Molnár Albert Heidelbergben I–II. FK. 1955. 1. évf. 1–2. sz. 9–18, 139–162. l.
- Vargá József*: Szkhárosi Horvát András. IT. 1955. 3. sz. 268–304. l.
- Wellmann Imre*: A parasztság helyzete az 1867. évi úrbérrendezés előtt. Száz. 1955. 89. évf. 4–5. sz. 551–587. l.
- Zolnai Béla*: Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. ITK. 1955. 59. évf. 3. sz. 288–295. l.
- Zoványi Jenő*: A marburgi egyetemmagyarországi hallgatói 1859-ig. IT. 1955. 3. sz. 344–349. l.

5. Magyarország története 1791–1849

- Andics Erzsébet*: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. Bp. 1955, Szikra. 303 l., 3 t.
- Andics Erzsébet*: Der Widerstand der feudalen Kräfte in Ungarn am Vorabend der bürgerlichen Revolution des Jahres 1848. AH. 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 151–210. l.
- Arató Endre*: A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt. Bp. 1955, M. Tört. Társ. 22 l. (A történettudomány kérdései 21.)
- Arató Endre*: A magyarországi nemzetségek történetének egyes kérdései a reformkorszakban. TTan. 1955. 1. évf. 1. sz. 7–15. l.
- Bajkó Mátyás*: A debreceni felsőoktatás a felvilágosodás korában. Debrecen 1954 [1955], 29–54. l. (Klny. az Acta Universitatis Debreceniensisből)
- (Közlemények a Kossuth Lajos Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből 1.)
- Baldás Éva, H.*: Beszámoló az egyetemi tankönyvek vitáiról. II. A második kötet első részének vitája. (II/l.: 1790–1849.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 203–220. l.

- Barta István:** Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. HK. 2. évf. 2. sz. 66–100. l.
- Bendefy László:** Vásárhelyi Pál, a geodéta. Geodézia és Kartográfia. 1955. 7. évf. 4. sz. 163–168. l.
- Bogdán István:** A diósgyőri papírmalom alapítása 1802-ben. Papír- és Nyomdatéchnika. 1955. 7. évf. 11. sz. 364–366. l.
- Vita Bónis György, „Hajnóczy József” című munkájáról.** MTATT. 1955. 7. köt. 1. sz. 107–121. l.
- Bonyhádi Jenő:** Kossuth Lajos – a magyar újságírás nagy alakja. MS. 1955. 1. évf. 8. sz. 373–375. l.
- Borbély Andor:** Reguly Antal térképének szerepe az Észak-Ural megismerésében. FöK. 1955. 3. köt. 231–242. l., 4. t.
- Borsos Béla:** A magyar üvegművesség története a reformkorban és az elnyomatás alatt. (1800–1860) MűE. 1954. 3. évf. 2. sz. 253–260, 1955. 4. évf. 2. sz. 235–251. l.
- Borzák István:** Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 208 l., 2 t.
- Bögel József:** Kiadatlan Bessenyei-levelek. Alföld. 1955. 6. évf. 5. sz. 72–76. l.
- Bőhm Jakab–Palotai István:** Iratok a komáromi várról az 1848–49-es szabadságharcban. HK. 1955. 2. évf. 2. sz. 184–202. l.
- Dávidházy István:** A soproni és ebenfurti posztós céh kallózási szerződése 1811-ből. SSz. 1955. 9. évf. 1–2. sz. 129–130. l.
- Déryné Emlékezései.** (Bev., jegyz. ell. és sajtó alá rend. Réz Pál.) 1–2. Bp. 1955, Szépirodalmi Kiadó. 2 db. (Magyar századok)
- Dienes András:** Petőfi Sándor szabadszállási követjelöltsége a nép emlékezetében. Köznevelés. 1955. 11. évf. 23. sz. 533–535. l.
- Dolmányos István:** A dekabrista felkelés magyarországi emléke. Száz. 1955. 89. évf. 3. sz. 425–450. l.
- Domby Márton:** Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól. Sajtó alá rend. és jegyz. [ell.] Vargha Balázs. Bp. 1955, Magvető. 147 l., 4 t. (Magyar könyvtár)
- Falvai Alfréd:** Adalékok a magyarországi répacukorgyártás szakirodalmához a XIX. század első felében. I–IV. Cukoripar. 1955. 8. évf. 5–9. sz. 86–88, 106–109, 127–129, 152–155, 187–189. l.
- Falvy Zoltán:** Beethoven–Maelzel–Festetics. MK. 1955. 71. évf. 1–2. sz. 128–131. l.
- Fazekas Mihály** Összes művei. 1–2. Sajtó alá rend. Julow Viktor, Kéry László. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 2 db.
- Gonda Irén:** Kisszántói Pethe Ferenc. Agrártudomány. 1955. 7. évf. 9. sz. 432–434. l.
- Hanák Péter:** Rapporti storici italo–ungheresi verso la metà del secolo XIX. AH. 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 211–234. l.
- Hatvany Lajos:** Így élt Petőfi. 2. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 559 l., 7 t.
- Hofer Tamás:** Déldunántúl településformáinak történetéhez. ET. 1955. 66. évf. 1–4. sz. 125–186. l., 3 térk.
- Jenei Károly:** Vörösmarty kiadatlan levelezéséről. Fehérvár. 1955. 3. sz. 235–242. l.
- Julow Viktor:** Fazekas Mihály. [Kiad. a] Magyar Irodalomtörténeti Társaság. Bp. 1955, Művelt Nép. 222 l., 1 t. (Nagy magyar írók)
- Kaposvári Gyula:** „Csongesd meg, bungasd meg...” Az 1805–20-as jászapáti parasztmozgalom verses krónikája. Jászkunság. 1955. 2. évf. 4. sz. 27–31. l.
- Kerekes István–Nagy Kálmán:** Damjanich János. Bp. 1955. 40 l. (Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára. 11.)
- Kossuth Lajos** Összes munkái. 15. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 5. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai, 1849. április 15.–augusztus 15. Sajtó alá rend. [és bev.] Barta István. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 974 l. (Magyarország újabbkori történetének forrásai)
- (Kőcsgő László):** A nők szerepe az 1848-as szabadságharcban. [Összeáll.] –. [Bp.] 1955, MNDSz. 28 l.
- Lukácsy Sándor:** A politikus Vörösmarty. TT. 1955. 114. évf. 11. sz. 667–668. l.
- Lukácsy Sándor–Balassa László:** Vörösmarty Mihály, 1800–1855. [Életrajzi forrásgyűjtemény. A szemelvényeket vál.], (az összekötő szövegek[et] és a jegyzetek[et írta] Lukácsy Sándor. A képanyagot Balassa László állította össze.) Bp. 1955, Magvető. 520 l., 33 t.
- Márkus László:** Guyon Richárd. Bp. 1955, Művelt Nép. 153 l., 4 t. (Magyar Történelmi Társulat 2.)
- Mérei Gyula:** Széchenyi István. TTan. 1955. 1. évf. 2–3. sz. 36–47. l.
- Perczel Mór** visszaemlékezései a nevelő Vörösmartyra. PSz. 1955. 5. évf. 5–6. sz. 437–440. l.
- Révai József:** Marxizmus, népiesség, magyarság. 4. kiad. Bp. 1955, Szikra. 503 l.
- Sándor Vilmos:** A 130 éves Magyar Tudományos Akadémia. TT. 1955. 114. évf. 12. sz. 705–708. l.

Szabad György: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) [Bp.] 1955. 17 l.

Szántó Imre: Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében 1790–1795. Eger 1955. 32 l.

(Heves megyei füzetek 4.)

Szekeres Margit: Regnum Mortuorum. MK. 1955. 71. évf. 1–2. sz. 131–134. l.

Tavasi Lajos Válogatott pedagógiai művei. Összeáll., bev. és jegyz. ell. Oroszné Murvai Margit. Bp. 1955, Tankönyvkiadó. 219 l., 2 t.

(Neveléstörténeti könyvtár)

Terbe Lajos: Mátyási József. ITK. 1955. 59. évf. 3. sz. 305–318. l.

Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Bp. 1955, Művelt Nép. 165 l., 2 t., 1 térk.

(Magyar Történelmi Társulat 4.)

Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság) Bp. 1955. 15 l.

Tóth Zoltán, I.: The nationality problem in Hungary in 1848–1849. AH. 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 235–277. l.

Tóth Zoltán, I.: Quelques problèmes de l'état multinational dans la Hongrie d'avant 1848. AH. 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 123–149. l.

Ujfalvy Sándor: Emlékiratok a reformkori Erdélyről. 1854–1855. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Jékely Zoltán. Bp. 1955, Magvető. 330 l., 4 t.

(Magyar könyvtár)

Várkonyi Nándor: A múzeumlépcső legendája. Dunántúl. 1955. 4. évf. 13. sz. 57–69. l.

Vörös Károly: Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt. (Adalék reformkori általános műveltségünk történetéhez.) MK. 1955. 71. évf. 1–2. sz. 72–87. l.

Vörös Károly: A Magyarország története című egyetemi tankönyv második kötete első felének vitája. Száz. 1955. 89. évf. 3. sz. 451–470. l.

Windisch Éva, V.: Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez. MK. 1955. 71. évf. 4. sz. 312–319. l.

6. Magyarország története 1849–1917

Ady Endre Összes prózai művei. 2. köt. Újságcikkek, tanulmányok. (1901–1902.) (Összeáll. Földessy Gyula.) Bp. 1955, Akad. Kiadó. 491 l., 6 t.

(Ady Endre Összes művei)

Andics Erzsébet: A magyarországi munkásmozgalom az 1848–49-es forradalomtól

és szabadságharettől az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Bp. 1955, Szikra. 119 l.

(Az MDP Pártfőiskolája Magyar Párttörténeti Tanszék 1.)

Balogh István: Herman Ottó a Hortobágyon. Alföld. 1955. 6. évf. 5. sz. 69–72. l.

Berend Iván – Ránki György: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900–1914. Bp. 1955, Szikra. 396 l., 1 t.

A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955. Szerk. Pap László, Bucsay Mihály. Bp. 1955, Ref. Egyet. Konv. Sajtóoszt. 255 l.

Császvári István: Zirzen Janka, a magyar tanítóképzés úttörője. Jászkunság. 1955. 2. évf. 3. sz. 7–10. l.

Csermák Géza: A néprajztudós Herman Ottó. ET. 1955. 66. évf. 1–4. sz. 487–500. l.

Deák Gábor: Munkásmozgalom Borsod megyében. Széphalom. 1955. 3. évf. 3. sz. 76–82. l.

Dobossy László: A zimmerwaldisták francia nyelvű folyóirata a háborúellenes magyar költészetről 1916-ban. ITK. 1955. 59. évf. 4. sz. 458–461. l.

Dokumentumok a Magyar Párttörténet tanulmányozásához 1. 1848–1917. (Összeáll. Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, S. Vincze Edit.) [Kiad. a] Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Bp. 1955, Szikra. 227 l.

Gergely Ernő: Mocsáry Lajos harca a nemzetiségek jogaiért. AI. 1955. 7. évf. 7. sz. 411–418. l.

Gergely Ernő: Mocsáry Lajos harca a nemzetiségek jogaiért. TT. 1955. 114. évf. 7. sz. 422–424. l.

Görcs László: Mindent a hazáért! – Leőwey Klára és iskolánk. Pécs 1955. 14 l.

(Klny. a Pécsi Állami Leőwey Klára Általános Leánygimnázium évkönyvéből)

Hahn Géza: A materialista irányzat kialakulása a magyar orvostudományban. OTKK. 1955. 1. sz. 32–53. l.

Hanák Péter: A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben. Száz. 1955. 89. évf. 3. sz. 359–414. l.

Hanák Péter: A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 58 l.

(A történettudomány kérdései 22.)

Hanák Péter: L'influence de la révolution russe de 1905 en Hongrie. AH. 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 279–317. l.

Hétfalusi Márton: Nagyjelentőségű Tánccsés és Zajzoni okmányok kerültek elő az Országos Levéltárból. IU. 1955. 6. évf. 53. sz. 7. l.

- Jászai Mari Írásai. Emlékezések. — Napló. — Tanulmányok. (Vál. és bev. Debrecezeni Ferenc.) Bp. 1955, Művelt Nép. 483 l., 4 t.
- Kéki Béla: Könyvkiadás a XIX. században. Könyv. 1955. 5. évf. 12. sz. 541–544. l.
- Kemény István: A száz év előtti „Magyar Sajtó”. MS. 1955. 1. évf. 10. sz. 465–466. l.
- Kéry László: Landor és Kossuth. FK. 1955. 1. évf. 1. sz. 211–216. l.
- Koós Judit: Stílustörkvések a magyar bútorművészetben a XIX. század második felében és a századfordulón. Faipar. 1955. 5. évf. 7. sz. 178–185. l.
- Kubinszky Mihály: A Keleti pályaudvar története. Közlekedéstudományi Szemle. 1955. 5. évf. 7–8. sz. 317–320. l.
- László József: Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetéhez. ITK. 1955. 59. évf. 4. sz. 466–473. l.
- Lengyel István: A Vígszínház aranykora. Bárdi Ödön visszaemlékezései. Színház és Filmművészet. 1955. 6. évf. 11. sz. 814–825. l., 1 t.
- Lútván György: Szabó Ervin politikai tevékenységéről. MMIE. 1955. 1. évf. 3. sz. 60–79. l.
- Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1955, Művelt Nép. 468 l., 12 t.
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 3. köt. A magyar munkásmozgalom a XX. század első éveiben és az 1905–1907-es forradalmi válság idején. 1900–1907. (Összeáll. Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, S. Vincze Edit.) [Kiad. a] Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Bp. 1955, Szikra. 657 l., 8 t.
- Móricz Miklós: Móricz Zsigmond az újságírásról, újságírókról. ITK. 1955. 59. évf. 3. sz. 366–375. l.
- Niederhauser Emil: Az 1905-ös orosz forradalom emlékezete. TTan. 1955. 1. évf. 2–3. sz. 33–35. l.
- Nováki Gyula: A soproni Várhely ásatásának története. SSz. 1955. 9. évf. 1–2. sz. 131–135. l.
- Pach Zsigmond Pál: A dualizmus rendszerének első éve Magyarországon. Bp. 1955, M. Tört. Társ. 44 l.
- (A történettudomány kérdései 19.)
- Réti László: Az első orosz forradalom és a forradalmi baloldal kialakulása a magyar munkásmozgalomban. TáSz. 1955. 10. évf. 11. sz. 50–69. l.
- Süpek Ottó: Victor Hugo emigráns körének folyóirata és Magyarország. FK. 1955. 1. évf. 2. sz. 216–224. l.
- Szabadi Sándor, ifj.: Képek Arany Janos életéből a Bach-önkényuralom idején. Kiskunság. 1955. 2. sz. 112–114. l.
- Szabó Tibor: Kemény Nándorné, a magyar nőnevelés egyik úttörője. Köznevelés. 1955. 11. évf. 14–15. sz. 328–330. l.
- Szekeres József: Kenyérért és szabadságért. (Az 1905. évi pécsi bányászsztrájk.) Bp. 1955, Művelt Nép. 130 l.
- (Magyar Történelmi Társulat 3.)
- Sziklay László: A századvégi ellenzék irodalmának történetéből. Gáspár Imre. 1854–1910. Bp. 1955, Művelt Nép. 198 l.
- (Irodalomtörténeti tanulmányok 5.)
- Thier László: Adalék a dőri fazekasek történetéhez. SSz. 1955. 9. évf. 1–2. sz. 143 l.
- Tóth András: Haladás és reakció küzdelme a budapesti Egyetemi Könyvtár új épülete körül. MK. 1955. 71. évf. 1–2. sz. 41–71. l.
- Vajda Pál: Magyar tudósok, magyar találmányok. Bp. 1955, Műszaki Emlékeket Nyilvántartó és Gyűjtő Csoport. 32 l.
- (Műszaktörténeti kiadványok 1.)
- Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról (Bev. és sajtó alá rend. Lukács Sándor.) Bp. 1955, Szépirod. Kiadó. 459 l., 9 t.
- (Magyar századok)
- Vincze Géza: Ady Endre cikke az 1905-ös Csokonai „ünnepségekről”. ITK. 1955. 59. évf. 4. sz. 473–474. l.
- Vörös Antal: A cibakházi agrárszocialista mozgalom kezdetei. Jászkunság. 1955. 2. évf. 5. sz. 7–13. l.

7. Magyarország története 1917–1955

- Adatok Magyarország gazdaságtörténetéből. [Írták] Kádár Iván, Ránki György stb.) Bp. 1955, Szikra. 93 l.
- (Segédanyag a Magyar Dolgozók Pártja „Politikai gazdaságtan” szakosított tanfolyama számára)
- Akik értünk harcoltak... Előadások a Budapesti DISz Bizottság Előadói Irodája és a Megyei DISz Bizottságok Előadói Csoportjai számára. Bp. [1955], DISz. 95 l.
- Andics Erzsébet: Köszöntjük hazánk felszabadulásának tizedik évfordulóját. Megnyitó beszéd a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat 1955. május 26–27-én tartott tudományos ülésszakán. Száz. 1955. 89. évf. 3. sz. 331–333. l.
- Árokey Lajos: Felszabadulásunk a Szovjet Hadsereg röpcéduláinak tükrében. HK. 1955. 2. évf. 2. sz. 101–125. l.
- Ausch Sándor: A háború finanszírozása és az 1938–1944. évi infláció Magyar-

- országon. *KgSz.* 1955. 2. évf. 10. sz. 1194–1214. 1.
- Bács-Kiskun megye 10 éve. 1945–1955. (Kiad. a Hazafias Népfrent Bács-Kiskun megyei Bizottságának Irodája.) [Kecskemét] 1955, 16 l.
- Balassa Iván*: Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944). *ET.* 1955. 66. évf. 1–4. sz. 187–224. 1.
- Balázs Béla*: A klerikális reakció mint az ellenforradalmi rendszer támasza. Propagandista. 1955. 4. évf. 10. sz. 18–24. 1.
- Balla Aladárné*: 1930. szeptember 1. TT. 1955. 114. évf. 9. sz. 546–548. 1.
- Balla Aladárné*: Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhálála. 2. átd. kiad. [Kiad. a] Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Bp. 1955, Szikra. 279 l., 10 t.
- Baranyi Gyula*: A magyarországi fasizmus és néhány jellemvonása. Propagandista. 1955. 4. évf. 10. sz. 11–17. 1.
- Berend Iván*—*Ránki György*: Német gazdasági expanzió és a magyar gyáripár és szovjetellenesháború idején. 1941–1945. *Száz.* 1955. 89. évf. 4–5. sz. 634–660. 1.
- Bernáth László*—*Komoróczy György*: Tények és adatok Hajdú-Bihar megye és Debrecen történetéből a kapitalizmus idején. [Közrem.] (Aszódi Vilmos, Galambos László stb.) Debrecen 1955. 70 l. (Segédanyag az MDP politikai iskola és Marxizmus–leninizmus alapjai tanfolyamának propagandistái számára)
- Bors András*: Emlékeim a soproni Kommunról. *SSz.* 1955. 9. évf. 1–2. sz. 33–48. 1.
- Buzás József*: A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1919–1938. *Száz.* 1955. 89. évf. 4–5. sz. 588–633. 1.
- Csikány György*: Ezernyi fajta népbetegség... Az ipari munkásság egészségügyi helyzete a kapitalista Magyarországon. Bp. 1955, Szikra. 183 l.
- Csisztvai István*: Móricz Zsigmond és a Jászság. Jászkunság. 1955. 2. évf. 5. sz. 33–37. 1.
- [Debrecen] 90 éves a Csokonai Színház 1865. október. 7.–1955. október 7. Debrecen 1955. 20 l.
- Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához 2. 1917 november–1919 augusztus. (Összeáll. Gábor Sándorné, Horváth Zoltánné stb.) [Kiad. a] Magyar Munkásmozgalmi Intézet. [Utánn.] Bp. 1955, Szikra. 238 l., 8 t.
- A dolgozó parasztság a boldogulás útján. A termelőszövetkezeti mozgalom győzelmes hét éve Győr-Sopron megyében. Kiad. a Hazafias Népfrent Győr-Sopron megyei Bizottsága. [Győr] 1955. 39 l.
- Eröss Emma*: Az 1935. évi nagy építőmunkássztrájk. Munka. 1955. 5. évf. 7. sz. 43–44. 1.
- Eröss Emma*: A munkásosztály bojkottja a fehérterror ellen. Munka. 1955. 5. évf. 6. sz. 38–39. 1.
- Esti Béla*: A munkásegység jelentőségéről a népi demokrácia győzelméért vívott harcban. *MMIE.* 1955. 1. évf. 3. sz. 46–59. 1.
- 1944–1954. Adatok hazánk tízéves gazdasági fejlődéséről. *KgSz.* 1954. 1. évf. 3. sz. 359–362. 1., 1955. 2. évf. 1–4. sz. 98–101, 231–235, 471–476, 741–746. 1.
- Az 1905–1907-es orosz forradalom nemzetközi jelentősége és magyarországi hatása. (A. M. Pankratova, Hanák Péter stb. tanulmányai.) Bp. 1955, Szikra. 205 l.
- Fazekas Erzsébet*, G.: Magyarország felszabadulása és népi demokratikus forradalmunk néhány kérdése. *Száz.* 1955. 89. évf. 3. sz. 334–358. 1.
- Fodor Ferenc*: A magyar térképírás. 3. köt. Bp. 1954 [1955], Honvéd. Térk. Int. 313–441. 1.
- (A Térképészeti Közlöny különfüzete 15.)
- Földes Éva*: A magyar munkássportmozgalom harca a fasizmus ellen. Sport és Testnevelés. 1955. 7. évf. 7–8. sz. 6–8. 1.
- Friss István*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca 1929 októberétől 1939 augusztusáig. Bp. 1955, Szikra. 119 l.
- (Az MDP Pártfőiskolája Párttörténeti Tanszék 4.)
- Gábor Andor*: Összegyűjtött cikkek 1. 1920–21. [Bev.] (Illés Béla.) [Bp.] 1955, Szépirod. Kiadó. 502 l.
- (Gábor Andor Összegyűjtött művei)
- Galántai József*: A revizionista nézetek elleni harc kérdéséhez a legújabbkori magyar történet oktatásában. A párizsi békeszerződés jellege és történeti előmenyei. Felsőoktatási Szemle. 1955. 4. évf. 7–8. sz. 330–341. 1.
- Hazánk felszabadulása. (1944–1945). Bibliográfia és dokumentum gyűjtemény. (Szerk. Tiszay Andor.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1955. 316 l., 39 t.
- Hazánk felszabadulása. A magyar nép harca a párt vezetésével a proletárdiktatúra megteremtésért. A szocializmus építése hazánkban. Bp. 1955, Szikra. 175 l., 8 t.
- (Tananyag az MDP politikai iskoláinak hallgatói számára 1955–1956. 1. évf. 2.)
- Hogyan éltek és harcoltak a magyar dolgozók a felszabadulás előtt? Bp. 1955–1956, Szikra. 143 l., 6 t.

- (Tananyag az MDP politikai iskoláinak hallgatói számára 1. évf. 1.)
- Horváth József*: A Hofherr-Schrantz—Clayton-Shuttleworth mezőgazdasági gépgyár (Vörös Csillag traktorgyár) iratanyagának rendezése. LH. 1955. 5. évf. 3—4. sz. 342—362. l.
- Ivánfy János*: A mezőgazdasági kisüzem helyzete és pusztulása a kapitalista Magyarországon. KgSz. 1955. 2. évf. 12. sz. 1499—1511. l.
- Kádár Iván*: A jelenkori kapitalizmus gazdasági alaptörvényének érvényesülése a horthyfasizta Magyarországon. Kandidátusi értekezés tézisei. [Bp.] 1955. 43 l.
- Kádár Iván*: A monopóliumok uralma a Horthy-Magyarországon. Propagandista. 1955. 4. évf. 11. sz. 16—21. l.
- Kádár Iván*: A munkásosztály helyzete az ellenforradalmi Magyarországon. TásZ. 1955. 10. évf. 9. sz. 63—83. l.
- Kádár Iván*: A munkásosztály viszonylagos és abszolút elnyomódása az ellenforradalmi Magyarországon. Propagandista. 1955. 4. évf. 10. sz. 25—32. l.
- Kardos László*: Tóth Árpád. Bp. 1955, Akad. Kiadó. 455 l., 10 t.
- Kemény Csabáné Kalocsai Rózsa*: A KMP harca a proletárdiktatúráért és a szociáldemokraták áruló szerepe. (1918. okt.—1919. márc.) Jászkunság. 1955. 2. évf. 4. sz. 37—41. l.
- Kemény Csabáné Kalocsai Rózsa*: Az őszi-rózsás forradalom és a Nemzeti Tanács működése. Jászkunság. 1955. 2. évf. 3. sz. 11—14. l.
- Kisvárdai járás tíz éves fejlődése. (1945—1955). Kisvárdai [1955], MDP Járási Pártbiz. 9 l.
- Klein [János]né N[agy] Zsuzsa*: Küzdelem a Dunántúlon az ellenforradalom hatalomrajutása ellen. (1919 augusztus—december.) Bp. [1955], Akad. Kiadó. 30 l.
- (Klmy. a Századokból)
- Kodály Zoltán*: Szentirmaytól Bartókig. Szabolesi Bence és Bartha Dénes hozzájárulásával. MTANYI. 1955. 7. köt. 3—4. sz. 223—235. l.
- Köves Antal*: Visszaemlékezés 1930. szeptember 1-re. MMLÉ. 1955. 1. évf. 3. sz. 80—82. l.
- Leitner József*: Heimler Károly és a Soproni Városszépítő Egyesület. SSz. 1955. 9. évf. 1—2. sz. 13—17. l.
- (Nagy László): A nemzetiségi kultúrpolitika tíz éve a magyar népköztársaságban. Bp. 1955, Népműv. Min. 71 l.
- Nagy Sándor*: Az 1932-es balmazújvárosi tüntetés. Alföld. 6. évf. 5. sz. 51—61. l.
- Nemes Dezső*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca 1919 augusztusától 1929 őszéig. 2. kiad. Bp. 1955, Szikra. 91 l.
- (Az MDP Pártfőiskolája Magyar Párttörténeti Tanszék 3.)
- Ortutay Gyula*: Felszabadulásunk tizedik fordulóján ... ET. 1955. 66. évf. 1—4. sz. 1—3. l.
- Osztrovityanov K. V.*: Megnyitó beszéd a Magyarország felszabadításának tizedik évfordulóján tartott tudományos ülésen. Száz. 1955. 89. évf. 3. sz. 329—330. l.
- Pártunk a felszabadult magyar nép élén. Képek a magyar munkásmozgalom történetéből 1945—1955. [Képanyag] (Összeáll. Tarjányi Sándor. [Kiad. a] Magyar Munkásmozgalmi Intézet.) Bp. [1955], Szikra. 28 t.
- Rákosi Mátyás*: A békéért és a szocializmus építéséért. 2. kiad. Bp. 1955, Szikra. 436 l.
- Rákosi Mátyás*: Építjük a nép országát. (Válogatott beszédek és cikkek) 2. kiad. Bp. 1955, Szikra. 440 l.
- Rákosi Mátyás*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a proletárforradalom győzelméért. A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1955, Szikra. 63 l.
- (Az MDP Pártfőiskolája Magyar Párttörténeti Tanszék 2.)
- Rákosi Mátyás*: A szocialista Magyarorszáért. (Beszédek és cikkek). 2., bőv. kiad. Bp. 1955, Szikra. 636 l.
- Rákosi Mátyás*: Válogatott beszédek és cikkek. 4. bőv. kiad. 180 001—200 000. Bp. 1955, Szikra. 639 l.
- Rédei Jenő*: A magyar társadalom struktúrájának átalakulása a statisztikai adatok tükrében. Bp. 1955. Soksz. 34 l.
- (Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Központi Politikaiszakosztályának dokumentációs anyaga)
- Részletek a vas- és fémmunkás szakszervezet 1918. és 1919. évi mozgalmi jelentéseiből. [Közli: Fehér András—Milei György.] MMLÉ. 1955. 1. évf. 3. sz. 134—148. l.
- Sallai Elemér*: A szovjet hadsereg a Horthy-vezérkar titkos jelentéseiben 1941—1943. Bp. 1955, Szikra. 51 l.
- Sipos Aladár*: Magyarország gyáripára az 1920-as években. KgSz. 1955. 2. évf. 7—8. sz. 889—905. l.
- Somlyai Magda*: „A föld azé, aki megműveli!” Az 1945-ös földosztásról. TTan. 1955. 1. évf. 1. sz. 3—6. l.
- Sopron tíz éve. Kiad. [az] MDP Sopron Városi Pártvégrehajtóbizottsága. Bp. 1955, Győr 1955. 23 l.
- Sportolók a szabadsáért. (A magyar munkássport múltjából). [Cikkgyűjte-

- mény] (Összeáll. Baracs Györgyné.) Bp. 1955, Sport Kiadó. 124 l., 12 t.
- Süle Sándor*: A felszabadult Kerta 10 éve. [Veszprém 1955], Hazafias Népfőnt. 62 l., 11 t.
- Szabolcsi Bence*: Bartók Béla élete. Cs. 1955. 9. évf. 9. sz. 1855—1872. l.
- Szekfü Gyula*: Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. Cs. 1955. 9. évf. 8. sz. 1633—1639. l.
- A szocializmus építése útján a nyírbátori járásban. (1945—1955). [Nyíregyháza] 1955, Nyírbátori Járási Tanács VB. 10 l.
- Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. [Szerk. Lackó Miklós.] Bp. 1955, Akad. Kiadó. 685 l.
- A kötet tartalma:
- G. Fazekas Erzsébet*: Magyarország felszabadítása és népi demokratikus forradalmunk érlelődésének néhány kérdése.
- Tóth Sándor*: A Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveletei Magyarországon.
- Révész Imre*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben (1944. december 21—22.)
- Balázs Béla*: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében.
- M. Somlyai Magda*: Az 1945-ös földreform néhány kérdéséről.
- Szekfü Gyula*: Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején.
- Molnár János*: A munkás- és paraszt-tömegek harca a Kommunista Párt vezetésével a reakció ellen (1945 október—1946 március).
- Földi Tamás—Ránki György*: A Szovjetunió gazdasági segítsége az újjáépülő Magyarországnak (1945—1948).
- Kolossa Tibor*: A szénbányák államosítása.
- Csepányi Dezső*: A hároméves terv.
- Esti Béla*: A magyar munkásosztály politikai szervezeti egységének megvalósulása.
- Orbán Sándor*: Az egységes állami iskola megteremtése.
- Szabó Imre*: A népi demokratikus államhatalom fejlődése hazánkban.
- Rédei Jenő*: A magyar társadalom struktúrájának átalakulása a statisztikai adatok tükrében.
- Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról. (Szerk. Halász Pál.) Bp. 1955, Közgazd. és Jogi Kiadó. 167 l.
- (Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos könyvtára 9.)
- A kötet tartalma:
- Pecze Ferenc*: A Tanácsok Országos Gyűlésének munkájáról.
- Nagy Tibor*: A Magyar Tanácsköztársaság államháztartása és költségvetési joga.
- Szabó András*: A Magyar Tanácsköztársaság büntetőjogának fő kérdései. Tíz év eredménye a mátészalkai járásban. (1945—1955). Nyíregyháza [1955], MDP Szabolcs-Szatmár m. VB.—Mátészalkai Járási Tanács s VB. 10 l.
- Tóth Sándor*: A Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveletei hazánkban. [Kiad. a] Hadtörténelmi Intézet. Bp. 1955, Szikra. 195 l., 4 t.
- Tóthfalusi Sándor*. 1909—1945. (Visszaemlékezések. Írták Gárdos Miklós, Kulcsár Ferenc stb.) Debrecen 1955. 32 l.
- Tudományos ülésszak Moszkvában hazánk felszabadulásának tizedik évfordulója alkalmából. Száz. 1955. 89. évf. 3. sz. 471—476. l.
- A Váci Fonógyár története 1927-től 1954-ig, a megalapítástól az ötéves terv végéig. Vác 1955. 16 l.
- Varga István*: Egyes magyarországi vállalatok nyereségének alakulása a világ-gazdasági válság idején. KgSz. 1955. 2. évf. 6. sz. 694—709. l.
- Vilmos József*: A kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti időszak hazánkban. Bp. 1955, Szikra. 63 l.
- (Segédanyag a Magyar Dolgozók Pártja „Politikai gazdaságtan” szakosított tanfolyama számára)

8. Egyetemes történelem

- Aaronovitch S.*: Az angol monopólió uralma. (Monopoly. A study of British monopoly capitalism. Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1955, Szikra. 175 l.
- Abramszon M. L.*: A reneszánsz és a humanizmus problémáinak megvitatása. (Voproszi Isztorii, 1955. 2. sz.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1—6. sz. 163—167. l.
- Agárdi Ferenc*: Hamis tanúk, taláros bűnösök. (Régi és új bűnperek története.) Összeáll. — —. (Ford. Vass István, Békés István, Pálóczy Horváth György.) Bp. 1955, Művelt Nép. 444 l., 4 t.
- Alföldi Mária, Rádnóti Aladár*: Proventia Augusti. To the question of limes fortifications in the 4th century. AA. 1955. 3. tom. 3. fasc. 245—260. l.
- Bozsánov Vojn*: A bolgár nép harca a fasizmus és a hitleri megszállás ellen. Az 1944. szeptember 9-i győzelem. MMIÉ. 1955. 1. évf. 3. sz. 97—123. l.

- Bézi Antal:** Az 1944. évi antifasiszta szlovák nemzeti felkelés. Bp. 1955. 39 l. (Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára 6.)
- Czegléty K[ároly]:** Monographs on Syriac and Muhammadan sources in the literary remains of M[ihály] Kmoskó. AO. 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 19–91. l.
- Csagin B.:** A világ forradalmi mozgalma központjának áthelyeződése Oroszországba és az első orosz forradalom. (Kommunizist, 1955. 3. sz.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 41–58. l.
- Dobrovits A[ladár]:** Réalité et critique sociales dans l'art égyptien. AA. 1955. 3. tom. 1–2. fasc. 1–44. l.
- Durdik Jan:** A 15. század elejének haditechnikai problémáihoz. (Keyser Konrád: Bellifortis c. műve.) HK. 1955. 2. évf. 2. sz. 39–65. l.
- Faller Jenő:** Georgius Agricola. 1494–1555. (Halálának 400. évfordulója alkalmából.) Bányászati Lapok. 1955. 10. évf. 11. sz. 605–614. l.
- Fekete** a zene történetéből. Tanulmányok. (Szerk. Juhász Frigyes.) Bp. 1955. Művelt Nép. 262 l., 14 t.
- Fekete Lajos:** Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie. 1. Bd. Einleitung, Textproben. 2. Bd. Faksimiles. (Übers. von A. Jacobi.) Bp. 1955. Akad. Kiadó. 2 db. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 7.)
- A** feudális formáció két fő fejlődési stádiumáról. [Írta:] G. N. (Voproszi Isztorii, 1955. 3. sz.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 153–158. l.
- A** feudális társadalmi formáció gazdasági alaptörvényéről. (A vita eredményéről.) (Voproszi Isztorii 1955. 5. sz.) Száz. 1955. 89. évf. 4–5. sz. 729–735. l.
- Feyl Othmar:** A könyvtárak és az olvasás Marx és Engels munkásságában. Könyvtári Tájékoztató. 1955. 1. évf. 7–8. sz. 1–12, 1–4. l.
- Fogarasi Béla:** Lenin és a tudomány. AkÉ. 1955. 62. köt. 511. sz. 225–239. l.
- Friss Antal:** Leonardo da Vinci fonógépe. Magyar Textiltechnika. 1955. 8. sz. 293–294. l.
- Glezerman G.:** A néptömegek alkotó szerepe a szocialista társadalom fejlesztésében. (Kommunizist, 1955. 3. sz.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 1–20. l.
- Hahn István:** A feudalizmus gazdasági alaptörvényéről szóló szovjet tudományos vita. Száz. 1955. 89. évf. 4–5. sz. 723–728. l.
- Hahn István:** A kései császárkori patrocínium viszonyok kialakulásának kérdésehez. AT. 1955. 2. köt. 4. füz. 239–253. l.
- Harmatta János:** Irano-elamica I–III. AT. 1954. 1. köt. 1–4. sz. 66–83, 253–261, 1955. 2. köt. 4. sz. 199–206. l.
- Harmatta J[ános]:** Sur l'origine du mythe des hyperboréens. AA. 1955. 3. tom. 1–2. fasc. 57–66. l.
- Horányi Mátyás:** A commedia dell'arte társadalmi háttere I–II. FK. 1955. 1. évf. 1–2. sz. 33–45, 177–184. l.
- Jakubovszkaja Sz. I.:** A szovjet társadalom történetének néhány forráskutatási kérdése. MMIÉ. 1955. 1. évf. 3. sz. 90–96. l.
- Jerman L. K.:** A bolsevikok harca a demokratikus értelmiségért 1905-ben. (Voproszi Isztorii, 1955. 2. sz.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 97–117. l.
- Józsa Péter:** Karl Liebknecht harca a militarizmus ellen, a német demokráciáért. Száz. 1955. 89. évf. 4–5. sz. 661–694. l.
- Kammari M.:** Lenin a szubjektív tényező szerepéről a történelemben. FE. 1955. 1. sz. 61–75. l.
- Kapitányfy István–Tegyei Imre:** A gortyni törvények. AT. 1955. 2. köt. 4. füz. 302–309. l.
- Kassai Géza:** Kisépek sorsfordulója a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Bp. 1955. Szikra. 63 l.
- Kérdő István:** Hippokratész és a bioklimatológia. OTKK. 1955. 1. sz. 107–128. l.
- Komját Irén:** Harmincöt éves a Francia Kommunista Párt. TáSz. 1955. 10. évf. 12. sz. 97–108. l.
- Komor Imre:** Október megváltoztatta a világot. TáSz. 1955. 10. évf. 11. sz. 20–33. l.
- Kowalski J.:** A stratégia és taktika néhány kérdéséről. MMIÉ. 1955. 1. évf. 3. sz. 17–25. l.
- A középkor története.** 1. köt. (Isztorija szrednih vekov. 1.) Egyetemi tankönyv. Szerk. Je. A. Koszminszkij, Sz. D. Szkazkin. (Ford. Gyóni Mátyás, Niederhauser Emil stb.) Bp. 1955. Tankönyvkiadó. 620 l., 1 mell. 10 térk.
- (Kraev) Krajev M. A.:** A kolhozrendszer győzelme a Szovjetunióban. (Pobeda kolhoznogo sztroja v SzSzsZR.) (Ford. Hazai Lujza, Remsei Sándorné.) Bp. 1955. Szikra. 707 l.
- Kuznecova L. Sz.:** A pétervári munkások sztrájkharca 1905 januárjában. (Voproszi Isztorii, 1955. 1. sz.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 59–78. l.
- Ladányi Péter:** Vico helye a filozófia-történetben. MTATT. 1955. 7. köt. 1. sz. 19–45. l.
- Lenin** kiadatlan cikkeiből. TáSz. 1955. 10. évf. 7–8. sz. 25–45. l.

- Lenin V[ladimir] Il'ics*: A munkás-
osztály és a parasztság szövetsége.
(O szozuje rabocsego klaszsza i kreszt'-
jansztva.) Bp. 1955, Szikra. 735 l., 1 t.
- Lenin V[ladimir] Il'ics* Művei. 16. köt.
1909 szeptember—1910 december. Bp.
1955, Szikra. VIII, 509 l., 2 t.
- Lenin V[ladimir] Il'ics* Művei. 19. köt.
1913 március—december. Bp. 1955,
Szikra. IX, 632 l., 1 t.
- Lenin V[ladimir] Il'ics* Művei. 20. köt.
1913 december—1914 augusztus. Bp.
1955, Szikra. VIII, 642 l., 2 t.
- Lenin [Vladimir Il'ics] Vlagyimir Iljics*.
Rövid életrajz. (V. I. Lenin. Kratkaja
biografija.) Bp. 1955, Szikra. 309 l., 10 t.
- Maróti Egon*: A kalózkodás szerepe a
római polgárháborúk korában. Kandidá-
tusi értekezés tételei. [Kiad. a] (Tudo-
mányos Minősítő Bizottság.) [Bp.] 1955.
17 l.
- Marx Károly*: A tőke. A politikai gazdasá-
gtan bírálat. (Das Kapital. Kritik der
politischen Ökonomie.) 1. köt. 1. könyv.
A tőke termelési folyamata. (Ford.
Rudas László, Nagy Tamás.) 3. kiad.
67 001—77 000. Bp. 1955, Szikra. 824 l.
- A marxizmus—leninizmus tanítása az
államról. A proletárdiktatúra — népi
demokráciánk állama. Bp. 1955, Szikra.
143 l., 8 t.
(Tananyag az MDP „Marxizmus—leni-
nizmusalapjai” Tanfolyamának hallgatói
számára 1955—1956. 1. évf. 2.)
- Matkovszkij N.*: Az angol szakszervezeti
mozgalom története. (Kratkij ocserk
profszozujnogo dvizsenija v Anglii. Ford.
Zoltán Lajos, Kardos János.) Bp. 1955,
Népszava. 128 l.
(Nemzetközi szakszervezeti mozgalom)
- Mendelszon L.*: Az imperializmus gazdasági
alaptörvényének néhány oldala. (Vop-
roszi Ekonomiki, 1955. 2. sz.) TIE.
1955. 6. évf. 1—6. sz. 118—139. l.
- Mihalevszkij F. I.*: Az arany a kapitaliz-
mus rendszerében a második világ-
háború után. (Zoloto v sziszteme kapita-
lizma poszle vtoroj mirovoj vojnü.) Bp.
1955, Közgazd. és Jogi Kiadó. 231 l.
- Molnár Erik*: La conception historique
des „Lumières” françaises. AH. 1955. 4.
tom. 1—3. fasc. 101—122. l.
- Nádor György*: A természettörvényfogalom
kialakulásának története Thalestól New-
tonig. Doktori értekezés tézisei. [Kiad.
a] (Magyar Tudományos Akadémia 2.
oszt.) [Bp.] 1955. 53 [35] l.
- A nürnbergi per vádbeszédei. (A ford. a
Nemzetközi Katonai Törvényszék Tit-
kársága által kiadott hivatalos jegyző-
könyv alapján készült.) Bp. 1955, Szikra.
195 l.
- Nyikityin L. A.—Valev L. B.*: A bolgár
történészek vitája a szovjet történészek
által írt „Bulgária története” c. két-
kötetes munkáról. (Voproszi Isztorii,
1955. 1. sz.) TIE. 1955. 6. évf.
1—6. sz. 159—162. l.
- Pankratova A.*: Az imperializmus kor-
szakának első népi forradalma. AASz.
1955. 9. sz. 1—12. l.
- Parragi György*: A Nagy Októberi Szocialis-
ta Forradalom hatása a sajtóra. MS.
1955. 1. évf. 11. sz. 481—482. l.
- Poucha Pavel*: Zwei Parallelen zur gehei-
men Geschichte der Mongolen. AO.
1955. 4. tom. 1—3. fasc. 165—175. l.
- Pulec Vladimov*: Szakszervezeti mozgalom
az Egyesült Államokban a második
világháború után. (Odborové hnutí ve
Spojených Státech Amerických. Ford.
Pliskó József.) Bp. 1955, Népszava. 91 l.
(Nemzetközi szakszervezeti mozgalom)
- A „Román Munkáspárt története” tan-
folyamának programtervezete. (Analele,
1955. 1. sz.) MMIÉ. 1955. 1. évf. 3.
sz. 124—133. l.
- Rosztovszkij Sz.*: Új jellemvonások a szak-
szervezeti mozgalom fejlődésében a má-
sodik világháború után. Munka. 1955.
5. évf. 10. sz. 55—62. l.
- Scheiber [Sándor] A.*: Fragment from
the cronicle of 'Obadyah the Norman
proselite. From the Kaufmann Geniza.
AO. 1955. 4. tom. 1—3. fasc. 271—296. l.
- Siskóva A. A.*: A bolsevikok harca a
munkás-paraszt szövetségért az első orosz
forradalom éveiben. (Voproszi Isztorii,
1955. 2. sz.) TIE. 1955. 6. évf. 1—6. sz.
79—96. l.
- A spanyol nép harca a fasiszta diktatúra
és az amerikai uralom ellen. Bp. 1955,
Szikra. 59 l.
(Nemzetközi kérdések 6.)
- Suchodolsky Bogdan*: Pedagógiai nézetek
Marx Károly munkásságában. MTATT.
1955. 6. köt. 3—4. sz. 297—300. l.
- Szabó Árpád*: Roma quadrata. AT. 1955.
2. köt. 4. füz. 217—232. l.
- Szádeczky-Kardoss S[amu]*: K voproszu o
szocial'nüh dvizsenijah v Gallii v I
sztoletii. AA. 1955. 3. tom. 1—2. fasc.
123—150, 3. fasc. 233—240. l.
- Szerették az életet... Az európai ellen-
állási mozgalom mártírjainak búcsú-
levelei. (Ford. Benyhe János.) [Bev.]
Thomas Mann. Bp. 1955, Ifj. Kiadó.
215 l., 8 t.
- A szocializmust megelőző termelési módok.
A marxizmus—leninizmus tanítása az
osztályokról és az osztályharcokról. Bp.
1955, Szikra. 199 l.
(Tananyag az MDP Marxizmus—lenini-
mus alapjai tanfolyamának hallgatói
számára. 1. évf. 1.)

A szovjet társadalom történetének periodizációjához. (Hozzászólások a vitakérdéshez.) (Voproszi Isztorii, 1955. 3. sz.) TIE. 1955. 6. évf. 1—6. sz. 140—152. l.

Szovjet történeti tanulmányok I. (Szerk. Niederhauser Emil, Ford. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközössége.) Bp. 1955, Akad. Kiadó. 556 l.

A kötet tartalma:

Golikov G. N.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. (Rövid történelmi vázlat)

Iaszkova A. J.: A Bolsevik Párt gazdasági platformja a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén.

Majarov Sz. M.: A szovjet kormány harca 1917 végén az általános demokratikus békéért.

Szuprunyenko N. I.: Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság megalakulása.

Meskov N. M.: A munkásosztály harca a középparasztssággal való szövetségért 1918-ban és 1919 elején.

Gorogyeckij J. N.: A népi tömegek harca a szovjet kultúra megteremtéséért (1917—1920).

Ljascsenko P. I.: A Szovjetunió népgazdasága a helyreállítás időszakában (1921—1925).

Kozlityin I. P.: A szocialista állami ellenőrzés történetéből (1919—1922).

Sipova G.: A Kommunista Párt harca a néptömegek kulturális színvonalának emeléseért a népgazdaság helyreállításának békés munkájára való átérés időszakában (1921—1925).

Finatov A. P.: A szocialista munkaverseny az üzemekben az első öt éves terv kezdetén.

Bogacsov P. M.: A Szovjetunió munkásosztályának növekedése az első öt éves terv éveiben.

Sarova P. N.: A mezőgazdaság teljes kollektivizálása: döntő szakasz a város és a falu közötti ellentét felszámolásában.

A Szovjetunió szakszervezeti mozgalmának története. (Isztorija profsojuznogo dvizsenija v SzSzsZr.) I. r. (Szerk. A. M. Pankratova, Ford. Lóránt László Endre.) Bp. 1955, Népszava. 166 l.

Szipirina E.: 200 éves a moszkvai egyetemi könyvtár. KT. 1955. 1. évf. 6. sz. 6—13. l.

Takáts Zoltán: Catalaunischer Hunnenfund und seine ostasiatischen Verbindungen. AO. 1955. 5. tom. 1—2. fasc. 143—173. l.

Tíz éves a Szakszervezeti Világszövetség. Kiad. a Szakszervezetek Országos Tanácsa. Bp. 1955. 39 l.

Tyimofejev V. A.: V. I. Lenin harca az OSZDMP III. kongresszusának összehívásáért. (Voproszi Isztorii, 1955. 4. sz.) TIE. 1955. 6. évf. 1—6. sz. 21—40. l.

Útmutató Pártunk története tanulmányozásához. Bevezetés a nemzetközi munkásmozgalom történetébe. 1—3. (Összeáll. a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet Marxizmus—leninizmus Tanszéke.) Bp. 1955. 39 l.

(Pedagógus továbbképzés)

Vipper R.: Az antik világ kultúrája és a kereszténység. FÉ. 1955. 1. sz. 85—95. l.

Vita a szovjet társadalom történetének periodizációjáról a Szovjetunióban. [Ref.] M.M. MMIF. 1955. 1. évf. 3. sz. 83—89. l.

Wanke Herbert: A német szakszervezeti mozgalom rövid története. (Überblick über die Geschichte der deutschen Gewerkschaftsbewegung. Ford. Pintér Marianne.) Bp. 1955, Népszava. 156 l. (Nemzetközi szakszervezeti mozgalom)

Zsigmond László: Az „Ostforschung” az újjáéledő nyugat-németországi imperializmus és militarizmus szolgálatában. Száz. 1955. 89. évf. 4—5. sz. 695—702. l.

9. Tudományos élet

Andics Erzsébet: Développement et problèmes principaux de la science historique hongroise au cours des dix dernières années. AH. 1955. 4. tom. 1—3. fasc. 1—44. l.

Bakács István: A Festetics-család levéltárának rendezése. LH. 1955. 5. évf. 1—2. sz. 76—155. l.

Balázs Péter: Az állami levéltárainkban lévő térképek nyilvántartásbavétele. LH. 1955. 5. évf. 3—4. sz. 271—278. l.

Bélay Vilmos: India levéltárügye. LH. 1955. 5. évf. 3—4. sz. 382—385. l.

Bellér Béla: Az internacionalista nevelés lehetőségei az ókor és középkor tanításával kapcsolatban. TTan. 1955. 1. évf. 2—3. sz. 48—55. l.

Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat hazánk felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából rendezett tudományos üléséről. MTATT. 1955. 6. köt. 3—4. sz. 379—394. l.

Bolgár Elek 1883—1955. JK. 1955. 7. sz. 385—386. l.

Borsa Iván: A levéltári anyag hozzáférhetővé tételének néhány aktuális kérdése. LH. 1955. 5. évf. 3—4. sz. 199—210. l.

A csehszlovák levéltárügy átszervezése. (Ismeretetés.) LH. 1955. 5. évf. 1—2. sz. 40—50. l.

- Daniszewski T.*: A párttörténeti tankönyvek elkészítésének legfontosabb kérdései a népi demokratikus országokban. *MMIÉ.* 1955. 1. évf. 3. sz. 1–16. l.
- Deme László*: A magyar nyelvudomány tíz éve. *MNy.* 1955. 51. évf. 3. sz. 267–274. l.
- Durdikova Luba*: A levéltári fondok feltárásának új módszerei. (*Archivni Časopis* 1954. 34–38. l.) *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 310–312. l.
- Ember Győző*: Les archives et l'historiographie en Hongrie. *AH.* 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 319–343. l.
- Ember Győző*: A Lengyel Népköztársaság levéltárügye. *MTATT.* 1955. 7. köt. 1. sz. 79–90. l.
- Erényi Tibor*: A Magyar Munkásmozgalmi Intézet és a szocialista tábor párttörténeti intézetei közötti kapcsolat fejlődéséről. *MMIÉ.* 1955. 1. évf. 3. sz. 37–45. l.
- Giday Kálmán*: A technikum történelem-tanítás néhány kérdéséről. *TTan.* 1955. 1. évf. 2–3. sz. 63–65. l.
- Horváth Ferenc*: A levéltári kutatószolgálat problémái. *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 284–292. l.
- Ila Bálint*: A levéltári munka a helytörténeti kutatás szolgálatában. *LH.* 1955. 5. évf. 1–2. sz. 175–177. l.
- Iványi Emma*: Családi, városi és mezővárosi levéltárak Burgenlandban. *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 372–380. l.
- Iványi Emma*: Az osztrák levéltárügy fejlődésének néhány kérdése 1945 után. *LH.* 1955. 5. évf. 1–2. sz. 62–67. l.
- Jenei Károly*: Az árvászeki iratok forrásértéke és selejtezhetősége. *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 322–327. l.
- Karnauhova O. J.*: A Szovjetunió állami levéltárai dokumentumanyagáról készülő leltárak szerkesztésének tapasztalatairól. (*Isztoriceszkij Arhiv* 1955. 2. sz. 198–202.) *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 292–298. l.
- Komoróczy György*: Egy lengyel levéltári leltár. *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 312–314. l.
- Kovalovszky Miklós*: Gombocz Zoltán. *MNy.* 1955. 51. évf. 4. sz. 405–421. l.
- Kubinyi András*: A mezővárosi levéltárak rendezéséhez. *LH.* 1955. 5. évf. 1–2. sz. 173–175. l.
- Lakatos Ernő*: Feudáliskori megyei levéltárak rendezési problémái. (Pest és Nógrád megyék feudáliskori levéltárának rendezése.) *LH.* 1955. 5. évf. 1–2. sz. 68–75. l.
- Lederer Emma*: Domanovszky Sándor. (1877–1955). *Száz.* 1955. 89. évf. 3. sz. 522–523. l.
- A lengyel levéltárak falutörténeti anyagának tematikai leltározása. *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 224–239. l.
- Leśnodorski Bogusław*: A történettudomány a népi Lengyelország első évtizedében. *Száz.* 1955. 89. évf. 4–5. sz. 736–764. l.
- A levéltári fondok útmutatója: a levéltárak hozzáférhetővé tételének új formája. [Írta:] C.-K.-P.-. (*Archivni Časopis* 1953. 167–172. l.) *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 305–310. l.
- A levéltári módszertan kérdései. A csehszlovák levéltárak dolgozóinak 1954. február 25–26-i brnoi szemináriuma és 1954. november 14-i prágai aktívája. (*Archivni Časopis.* 1954. pp. 6–14. 219–228.) *LH.* 1955. 5. évf. 1–2. sz. 156–168. l.
- Maciejewska Vanda*: A XIX. és XX. századi állami közigazgatás és az uradalmi levéltárak iratanyagában levő falutörténeti forrásanyag tematikai leltározása tárgyában tartott történelemszéleltáros konferencia. (*Archeion* 1954. 208–210. l.) *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 245–246. l.
- Maciejewska Vanda*: A XIX–XX. században működött állami hatóságok irataiban és a családi levéltárakban található falutörténeti anyag leltározása. (*Archeion* 1954. 20–29. l.) *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 239–245. l.
- Makkai László*: A történettanítás fejlődése a budapesti tudományegyetemen. Felsőoktatási Szemle. 1955. 4. évf. 9. sz. 392–395. l.
- Mátrai László*: Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Történeti Tudományok Osztályának 1954/55. évi munkájáról. Arató Endre, Eörsi Gyula stb. hozzászólásával. *MTATT.* 1955. 6. köt. 3–4. sz. 333–337. l.
- Meisner Heinrich Otto*: Az új gazdasági irattan. (*Archivmitteilungen* JG. 1954. no. 4. pp. 72–73.) *LH.* 1955. 5. évf. 1–2. sz. 169–171. l.
- Molnár Erik*: Bolgár Elek. Cs. 1955. 9. évf. 8. sz. 1689–1690. l.
- Molnár János*: Vita a Pártfőiskolán a népi demokrácia történetének egyes kérdéseiről. *Száz.* 1955. 89. évf. 4–5. sz. 703–720. l.
- Nazin I. Sz.*: A Moszkvai Állami Történeti Levéltári Intézet munkáinak V. kötete. (*Isztoriceszkij Arhiv* 1955. 1. sz. 244–248.) *LH.* 1955. 5. évf. 3–4. sz. 219–224. l.
- Niederhauser Emil*: A bolgár történettudomány fejlődése. (Bp.) 1955, Akad. Kiadó. 17 l.
(Klly. a Századokból)

A nyugat-európai országok történészeinek konferenciája. (Voproszi Isztorii, 1955. 2. sz.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 168–171. l.

Ort János: A vármegyei, községi, városi számviteli iratok. LH. 1955. 5. évf. 3–4. sz. 327–337. l.

Ortutay Gyula: Szekfű Gyula. Cs. 1955. 9. évf. 8. sz. 1691–1692. l.

Pach Zsigmond Pál: Tájékoztató a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkájáról. (— — beszámolóit alapján összefoglalja Ránki György.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 174–202. l.

Pach Zsigmond Pál: Tanulmányúton a Szovjetunióban. MTATT. 1955. 7. köt. 1. sz. 65–78. l.

Pražák Jiří: A kerületi levéltárak fondjainak összeírása. (Archivni Časopis 1953. 65–73. l.) LH. 1955. 5. évf. 3–4. sz. 298–305. l.

Réti László: A magyar párttörténeti tankönyv elkészítésének fő kérdései. MMIÉ. 1955. 1. évf. 3. sz. 26–36. l.

Samberger Zdeněk: A kormányrendelet következményei a levéltári tudományos munka fejlődése terén. (Archivni Časopis, 1954. pp. 193–203.) LH. 1955. 5. évf. 1–2. sz. 51–57. l.

Sárkány László: A magyarországi sajtó története kidolgozásának jelenlegi állása. MS. 1955. 1. évf. 11. sz. 489–491. l.

Sütö A. A.: A XIX. századból és a XX.

század elejéről származó dokumentumok kiadásának kézikönyve. (Rukovodstvo po publikácii dokumentov XIX. v i nacsala XX. v.) [Ford. Gál Éva, Bélai Vilmos.] Kiad. a Levéltárak Országos Központja. Bp. 1955. Soksz. 162 l.

Sóos Imre: A Heves megyei feudális kori összeírások lajstromozása. LH. 1955. 5. évf. 3–4. sz. 246–271. l.

Stebelski Adam: A lengyel levéltárak III. módszertani konferenciája. (Kvartalnik Historieczny 1955. 250–256. l.) LH. 1955. 5. évf. 3–4. sz. 213–218. l.

Szedő Antal—Vörös Károly: A levéltárügy Jugoszláviában. LH. 1955. 5. évf. 3–4. sz. 380–382. l.

Tálas István: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve. (1945–1955.) ET. 1955. 66. évf. 1–4. sz. 5–56. l.

Tarle, Jevgenij Viktorovics. (Voproszi Isztorii, 1955. 2. sz.) TIÉ. 1955. 6. évf. 1–6. sz. 172–173. l.

Tóth Zoltán, I.: A római nemzetközi történetsszövegösszeállítás. (1955. szept. 4–11.) Felsőoktatási Szemle. 1955. 4. évf. 10. sz. 467–469. l.

Varga Endre: Csehszlovákia levéltárügye. LH. 1955. 5. évf. 1–2. sz. 3–38. l.

Vita népi demokráciánk sajátosságai feloldozásának komplex módszereiről. Fogarasi Béla bevezetésével. MTATT. 1955. 6. köt. 3–4. sz. 395–409. l.

A Voproszi Isztorii a Századokról. Száz. 1955. 89. évf. 3. sz. 415–424. l.

A folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	— Acta Antiqua Academiae Hungaricae	Scientiarum	MMIÉ	— Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője
AASz	— Anyag- és Adatszolgáltatás		MNy	— Magyar Nyelv
AE	— Archaeologiai Értesítő		MNyör	— Magyar Nyelvőr
AH	— Acta Historica Academiae Hungaricae	Scientiarum	MS	— Magyar Sajtó
AI	— Állam és Igazgatás		MTANYI	— Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
AKÉ	— Akadémiai Értesítő		MTATT	— Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
AO	— Acta Orientalia		MűE	— Művészettörténeti Értesítő
AT	— Antik Tanulmányok		OTKK	— Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei
Cs	— Csillag		PSz	— Pedagógiai Szemle
ET	— Ethnográfia		SSl	— Studia Slavica
FÉ	— Filozófiai Értesítő		SSz	— Soproni Szemle
FK	— Filológiai Közöny		StSz	— Statisztikai Szemle
FőE	— Földrajzi Értesítő		Száz.	— Századok
FőK	— Földrajzi Közlemények		TáSz	— Társadalmi Szemle
HK	— Hadtörténelmi Közlemények		TIÉ	— Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője
IT	— Irodalomtörténet		TT	— Természet és Társadalom
ITK	— Irodalomtörténeti Közlemények		TTan	— Történelemtanítás
IU	— Irodalmi Újság		(A ritkábban előforduló folyóiratok címét nem rövidítettük.)	
JK	— Jogtudományi Közöny			
KGSz	— Közgazdasági Szemle			
Könyv	— A Könyv			
KT	— Könyvtári Tájékoztató			
LH	— Levéltári Híradó			
MK	— Magyar Könyvszemle			

Иштван Барта:

КРЕСТЬЯНСКАЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА В 1849 ГОДУ

Мы видели, какие трудности стояли в Венгрии перед применением принципов закона о защите крестьянства от 19-го апреля. Для полноты картины необходимо указать на то, что эти трудности были еще большими в Трансильвании, где отношения между помещиками и крестьянами радикально отличались от отношений в Венгрии как с точки зрения их исторического развития, так и в данном положении. В Трансильвании не было урегулирования барщины, совершенно стерлись границы между барщинной и усадьбой землей, вследствие чего для выяснения спорных вопросов оказалось недостаточным даже и постановление от 19-го апреля. Трудности увеличивались еще более и тем, что Трансильвания после длительной и кровавой гражданской войны лишь в марте 1849 года перешла временно полностью в руки венгров, и венгерские помещики старались заставить румынских крестьян, принимавших участие в восстании, вновь отрабатывать барщину. Уполномоченный венгерского правительства Ласло Чаны, правда, энергично старался воспрепятствовать таким злоупотреблениям, однако он даже и не пытался разрешить корень вопроса, отделить барщинные и усадьбные земли. Правда, правительство пыталось урегулировать этот вопрос и 5-го мая издало специальное, касающееся Трансильвании, постановление по этому вопросу. Постановление в одном существенном пункте расходилось с постановлением от 19-го апреля; в случае спорных земель пользующиеся участками крестьяне до разрешения вопроса обязаны были заключить со своими помещиками соглашение относительно барщины. Это распоряжение являлось отступлением перед сложностью положения в Трансильвании, и его практическое значение, впрочем, вскоре утонуло в волнах зловещих событий, обрушившихся на Трансильванию.

Однако в Венгрии положение было пока иным. Здесь крестьянство не только сражалось на стороне революции, но и было ее важнейшей опорой, и бремя войны ложилось непосредственно и почти исключительно на крестьянство. Например, анализируя состав армии хонвед, можно установить, что преобладающая часть как вступивших в нее добровольно, так и призванных солдат вышла из среды крестьянской бедноты. В случае добровольцев это объясняется просто тем, что прежде всего неимущие считали военную службу более легкой, чем нищенство. При призывах же, наряду с целым рядом доказуемых данными злоупотреблений со стороны властей, были особенно два способа обременения бедняков военной службой. Во-первых, система приема новобранцев, когда город и село на деньги, собранные зажиточными жителями, нанимали все количество или лишь часть новобранцев, которых они должны были поставлять в армию; во-вторых, система замены, когда родственники призванного в армию зажиточного парня за несколько сотен форинтов нанимали его заместителя из среды бедняков. Но крестьянство, в том числе прежде всего крестьянская беднота, обременяла также и национальная гвардия, которая, сложив с себя первоначальную функцию организации поддержания порядка, с осени 1848 года систематически выполняла вооруженную службу, и члены ее набирались все более из бедняков, вместо зажиточных, набираемых раньше в национальную гвардию. Если под оружие призывалось народное ополчение — что довольно часто случалось в течение освободительной войны, — то опять таки отозвалась беднота, в постоянно организуемые нерегулярные войска шли дети бедных крестьян. Кроме военной службы, прежде всего на крестьянстве лежали военные перевозки, подставки, размещения войск по квартирам, поставки необходимого продовольствия и т. д. Еще не производится систематического исследования размеров этого бремени, но тысячи данных и косвенно свидетельствуют о том, что в ходе освободительной войны все более и более росло бремя, лежащее на всех слоях крестьянства.

В рядах крестьянства, видя результаты жертв, все более укреплялось убеждение в том, что вместе с победой наступило и время удовлетворения его законных требований. Параллельно с благоприятным положением, создавшимся после зимнего периода обороны, все чаще проявляются признаки активности крестьянства, в начале лета все чаще вспы-

хивают крупные крестьянские движения, особенно в районах, освобожденных от власти противника. В этих движениях с новой силой выдвигаются на первый план старые требования освобождения усадебных участков, исправления обид, нанесенных прежними урегулированными барщинных земель и предоставления права на продажу спиртных напитков и открытие других магазинов. Эти требования далеко выходили за пределы постановления от 19-го апреля. Движения крестьянства свидетельствовали о том, что крестьянство повсюду видит естественную связь между освобождением родины и своими старыми требованиями, и в первые часы освобождения в возмещение за страдания и жертвы в срочном порядке, обходя все промежуточные инстанции, старается осуществить свои требования. Яснее всего это получило доказательство в комитате Шомодь, где народное ополчение в десять тысяч человек под руководством правительственного комиссара Нослопи освободило комитат от противника, но где вооруженное население считало в то же время естественным правом, с одной стороны, расправиться с предателями, с другой стороны, немедленно удовлетворить свои требования, удовлетворить которые правительство обещало после победы. Одновременно с освободительными боями комитат Шомодь превратился в арену крестьянских движений такого размера, который достигал, более того в некоторых местностях превысил размеры движений предыдущего года.

Из тревожных симптомов крестьянских движений правительство не заключило, что настало время удовлетворения требований крестьянства и осуществления законного урегулирования, обещанного постановлением от 19-го апреля. Председатель нового министерства, сформированного после опубликования Декларации независимости, Берталан Семере вместо того, чтобы ускорить составление закона, готовился насильственно подавить восстания. Правительство не приняло таких мер, ибо быстрое ухудшение военного положения в июне 1849 года выдвинуло в Трансданубии другие проблемы. Но правительство получило и из других районов страны предупреждения о том, что в рядах крестьянства, именно в самый решающий период, появляются признаки утомления, и что с помощью срочных, конкретных мероприятий крестьянство необходимо как можно более заинтересовать в завоевании победы. Все чаще предупреждалось правительство и левым крылом, члены которого начиная с марта все более отстранялись от односторонне толкуемой правительством политики единого фронта и настаивали на ускорении дальнейшего развития раскрепощения крестьянства. «Общество равенства», состоящее из радикалов, еще в конце марта требовало распределения земель крупных помещиков, изменников родине. Пал Вашвари в конце мая в меморандуме внес правительству предложение о награждении земель за военную храбрость. Истинный же друг крестьянства Михай Танчич в листовках и в газетных статьях повторно требовал распределения крупных поместий и радикальной ликвидации феодальных пережитков.

Однако за всеми этими предупреждениями не последовало срочных мероприятий. Последствием колеблющейся, откладывающей разрешение вопроса политики правительства был упадок настроения и воинственности крестьянства именно в самый решающий момент. Кроме правительства Семере ответственность за это ложится также и на Кошута, который и после 19-го апреля не шел дальше осеннего толкования политики единого фронта и, будучи главой государства, не использовал свой уменьшающийся, но все еще неоспоримый авторитет в интересах разрешения крестьянского вопроса.

Однако нельзя утверждать, что правительство ничего не сделало в интересах осуществления данного в апреле обещания. В ряду задач правительства, подлежащих срочному разрешению, фигурировала ликвидация барщинных пережитков законодательным путем. Беда была лишь в том, что составление законопроекта продвигалось вперед медленными темпами, после же составления обсуждение его парламентом откладывалось до тех пор, пока, в конце концов, уже не было возможности обсудить его из-за неблагоприятного военного положения. Министр юстиции Вукович уже после образования министерства в начале мая приступил к разработке текста законопроекта, но проект не был составлен до роспуска государственного собрания 31-го мая. Вследствие этого до созыва новой сессии государственного собрания 2 июля были потеряны недели, невозвратимые с точки зрения этого очень важного закона. Законопроект был составлен в течение июня; его текст, к сожалению, не сохранился, но из косвенных данных можно установить, что благодаря левым членам разрабатывающей проект комиссии — содержание его было радикальным, и своевременное опубликование его произвело бы очень благоприятное влияние на решимость крестьянских масс защитить свою родину. Можно, почти наверняка, предполагать, что законопроект — выходя далеко из пределов сентябрьского предложения правительства — предусматривал передачу крестьянам в порядке государственного выкупа участков, которые они обрабатывали по договорам. Законопроектом предусматривалось возмещение выкупившим себя раньше селам, госу-

дарственный выкуп предусматривался также и в остальных подобных вопросах: в вопросе о выкупе усадебных батраков, в вопросах о табаководстве, засеках, остатках земель, праве на содержание распивочных, на пивоварение, на содержание мясных магазинов, мельниц, на охоту и рыбную ловлю, на открытие различных магазинов и т. д.

О радикальном содержании законопроекта можно предполагать также и из того факта, что левое крыло требовало ускорения его обсуждения во всех случаях, когда во все более ухудшающемся положении открывалась возможность открытия сессии национального собрания, но правительство всегда откладывало обсуждение проекта. 2-го июля сейм провел в Пеште всего лишь одно заседание, затем переселился в Сегед. В Сегеде, в обстановке последних актов национальной драмы, лишь на заседании 28-го июля был поставлен вопрос: что обсуждать — законопроект о барщине или же представленное премьер-министром Семере постановление о национальностях. Большинство депутатов приняло решение об обсуждении последнего из этих одинаково исключительно важных и одинаково запоздавших предложений. Тем самым окончательно была решена судьба закона о барщине. Парламент вместе с правительством переселился в Арад, существенных заседаний больше не было, и даже следы законопроекта о барщине покрыл пепел забвения. И спустя одно столетие мало успехов дают попытки историографа бросить свет на этот потерянный документ.

Ференц Экхарт:

ПОЛИТИКА ВЕНСКОГО ДВОРА В ВОПРОСЕ О КРЕПОСТНИЧЕСТВЕ В 1760 - 1790 ГОДАХ

При Марии Терезии и Иосифе II члены венского Государственного Совета, этого органа, который имел наибольшее влияние на политику венского двора, со времени учреждения Совета (1761 г.) единодушно придерживались такого мнения, что в Венгрии необходимо защищать крепостных крестьян, платящих государственным и комитатским налогам, против дворянства, полностью освобожденного от налогов.

Еще в 1762 году королева в грамоте венгерскому канцлеру приказала, чтобы венгерские правительственные органы, канцелярия и Совет наместничества строго следили за тем, чтобы помещики не обременяли крестьян чрезмерным материальным и трудовым бременем. Канцелярия, главные должности в которой занимали венгерские крупные помещики, ответила на эту грамоту (6 мая 1762 г.), что она и раньше оберегала крестьян, которые, впрочем, жалуются зачастую незаконно. Канцелярия поставила вопрос: чьей компетенцией является урегулирование вопроса о барщине, административных или судебных властей? Она придерживалась такого мнения, что эти дела следует разрешать судебным порядком (*in via iuris*). По предложению Государственного Совета королева вынесла противоположное решение и тем самым получила право выносить окончательные решения в процессах между крепостными крестьянами и помещиками. Государственный советник Борие уже тогда предупреждал, что политика защиты крепостных приведет к восстаниям против помещиков. Однако это лишь предоставит королеве возможность осуществлять свою власть, ограничивая часть своих подданных. Государственный Совет своими советами и в этом вопросе желал служить абсолютизму королевской власти, монархии с единым аппаратом, которая в Венгрии опирается на расположение крестьянских масс. С более решительным выступлением в этом вопросе ждали до окончания двухлетней войны (1763 г.), чтобы иметь достаточные вооруженные силы для подавления возможных крупных крестьянских восстаний.

Сессия Государственного собрания 1764 года под давлением крупнопомещичьего класса отклонила предложение королевы о реформах. Под влиянием этого в Вену поступал поток жалоб от крестьян, не только в письмах, но и через делегации. Непосредственная связь между королевской властью и венгерскими крепостными крестьянами установилась просто потому, что до сведения крестьян дошло: их дело взяла в свои руки более сильная, чем их старые эксплуататоры, власть. 16-го октября 1765 года Мария Терезия постановила, что все дела по вопросу о барщине, решения по которым в первой инстанции вынес помещичий суд, должны быть представлены ей через комитатское управление и канцелярию.

Государственный Совет по праву был поражен тем, что наиболее эксплуатировались крестьяне в поместьях тех аристократов, которые имели наибольшее влияние при дворе и таким образом, в венгерских ведомствах.

В Задунайском крае, крестьянство которого обращалось к двору чаще всего через делегации, в крупных поместьях вспыхнули движения. Королева использовала их для того, чтобы, выступив против помещиков, принять меры в целях улучшения положения крепостных крестьян, обойдя венгерские власти. Таким образом хотела она достичь своих политических целей, а именно: обеспечить хорошую налоговую базу, завоевать и укрепить свою популярность среди крестьянских масс. Несомненно, что двор осуществил урегулирование отношений между крепостными крестьянами и помещиками постепенно, под влиянием все более растущего недовольства крестьянства.

Распространение крестьянских движений испугало посещающих двор крупных помещиков. Они боялись особенно повторения восстания крестьянства 16 столетия, возглавляемого Дожа. Они думали, что их может спасти лишь вмешательство вооруженных сил. Эту боязнь двор использовал для того, чтобы осуществить свою волю, урегулировать дело крестьян против воли венгерских помещиков. Столкновение между мнением королевы и мнением венгерской знати в вопросе о крепостных крестьянах произошло на совещании, проведенном 15-го мая 1766 года в Братиславе под председательством Марии Терезии и при участии ее сына Иосифа. Придворные из венгерских аристократов и руководители венгерских правительственных органов, все без исключения, говорили на этом совещании не о представленных проектах реформ, а считали важнейшей задачей подавление крестьянских бунтов с помощью вооруженных сил и всеми силами старались добиться этого. Королева установила, что совещание не принесло результатов.

Члены Государственного Совета старались использовать положение также и в интересах дальнейших политических целей. Они рекомендовали королеве вмешаться в автономию комитатов, органов сословного сопротивления. Однако королева считала, что еще не настало время для конституционной борьбы. Срочно надо было разрешить вопрос об отношениях между помещиками и крепостными крестьянами, ибо в южных местностях Задунайского края волнение принимало все более широкие размеры и против крестьян применялось уже оружие.

Двор был убежден в том, что с помощью таких средств нельзя обеспечить прочного спокойствия и что спокойствия нельзя добиться с помощью венгерских властей. Поэтому окончательные переговоры о распространяющемся на всю страну, всеобщем постановлении о барщине были поручены такой комиссии, в которой главную роль играли не венгры. Во главе комиссии стоял государственный министр, герцог Дьёрдь Штаремберг. Эта комиссия в последние дни 1766 года и в первые дни 1767 года обсуждала вопросы издаваемого постановления, которое было опубликовано 23-го января 1767 года и на долгое время регулировало судьбу крепостных крестьян.

В постановлении о барщине точно устанавливались обязательства крепостных крестьян по отношению к помещикам. Именно поэтому помещики и служащие их классовым интересам комитатские управления приняли все меры к тому, чтобы воспрепятствовать проведению постановления в жизнь, стараясь восстановить против королевского постановления и само крепостное крестьянство. Крестьяне, ждавшие от постановления большего, чем получили, в начале во многих местах легко поддавались подстрекательству. Отказавшись от земель, которыми они пользовались раньше, крестьяне в южных районах Задунайского края не хотели принимать целые или даже половинные наделы, боясь установленной в постановлении барщины. Таким образом открылась возможность расширения приусадебных участков. Известия об этом не вызвали опасений ни королевы, ни членов Государственного Совета. Они были убеждены в том, что высланным в Задунайский край королевским комиссарам, в конце концов, удастся успокоить народ, и, таким образом, будет достигнута цель, намеченная изданием постановления.

Однако они все же считались с враждебным настроением венгерского дворянства. В то время, как в Задунайском крае королевские комиссары из-за движений крепостных крестьян еще в 1767 году осуществляли урегулирование барщины во всех селах, в остальных районах страны это было осуществлено лишь годы спустя, продолжалось до 1775 года включительно. При проведении постановления в жизнь Вена всегда занимала позицию на стороне установления возможно больших размеров крестьянских наделов против предложений венгерских властей. При проведении постановления в жизнь Вена не упускала из виду политической цели, намеченной Государственным Советом еще в начале 1760-х годов; а именно: завоевания симпатии масс крепостных крестьян при сохранении феодального общественного строя.

Наиболее сильное и длительное движение вызвало проведение в жизнь постановления о барщине в местностях Алфельда, после последнего восстания крестьянства которого не прошло еще и двух столетий. Ход этого движения также свидетельствует о том, что народ ждал от венского двора удовлетворения своих требований против помещиков и поддерживающих их властей. Это поразительно от исключительно венгерского

населения Альфельда, среди которого одно-два столетия назад еще жили традиции куруцев. Крепостное крестьянство повторно обращался к Вене, чему хотели, но не могли воспрепятствовать комитатские и городские управления. Двор ограничивался тем, что старался добиться смягчения наказаний, установленных комитатскими судами. Это выступление прежде всего против позорного и болезненного наказания палками содействовало сохранению доверия крепостного крестьянства.

Не изменилось положение и со вступлением на престол Иосифа II. Этот король, бюрократ и доктринер, распространил осуществленные в Австрии касающиеся крестьян мероприятия и на Венгрию, без того, чтобы произвести хотя бы малейшее изменение в колониальном положении страны. Он не принял во внимание отличающихся производственных отношений. Доводимые до короля злоупотребления со стороны помещиков представляли ему возможность требовать проведения в жизнь и в Венгрии какового-либо постановления, имеющего силу в Австрии. Таких случаев было очень много.

Крестьяне продолжали забрасывать двор своими просьбами. Руководители венгерской-трансильванской канцелярии не охотно видели в Вене венгерские крестьянские делегации, от которых Иосиф мог получить сведения об отсутствии готовности венгерских правительственных органов идти на помощь, о волоките в области разрешения дел крестьянства и о действительном положении крестьянства. Когда канцелярия издала распоряжения, угрожающие репрессией, Иосиф сделал венгерским правительственным органам строгий выговор.

Иосиф, издав постановление о выкупе барщины в поместьях, находящихся под управлением Палаты, хотел осуществить важную реформу. Введение системы выкупа барщины в Австрии было причиной образования большого количества новых крестьянских хозяйств. В Венгрии же крестьянство не имело от этой системы никакой пользы, потому что из-за эксплуатации со стороны помещиков не имело денег. Последствием постановления было лишь то, что поместья Палаты залила последняя большая волна немецких поселенцев.

В вопросе о ликвидации вечного крепостничества Иосиф под влиянием интересов государственных финансов в 1783 году еще колебался, но под давлением крупного восстания румынских крестьян в Трансильвании постановлением от 1785 года окончательно ликвидировал этот институт, наиболее обременяющий крепостное крестьянство. Правительственные органы создавали затруднения в проведении в жизнь также и этого постановления.

Сильнее, чем ряд мероприятий, защищающих интересы крепостных крестьян и идущих дальше распоряжений постановления о барщине от 1767 года, затронуло помещиков постановление об отмене наказания палкой (1786 г.), потому что лишь этот вид наказания, применяемого непосредственно, без судебного следствия, мог обеспечить отработку барщины.

Бунтующее дворянство после смерти Иосифа считало аннулированными его постановления, касающиеся крепостных крестьян. За исключением одного постановления: не было уже возможности восстановить вечное крепостничество. Это постановление являлось единственным общественным достижением. Но тем важнее было политическое влияние мероприятий, осуществленных Иосифом. Весной 1790 года началось сильное волнение среди крестьян в районах верхнего течения Тисы. Можно было бояться взрыва крестьянской революции. После смерти Иосифа распространили листовки, подстрекающие против не признающего никаких ограничений дворянства. Волнующиеся крепостные крестьяне искали связи с новым королем, с Липотом II. Когда сословия в 1790 году после длительного перерыва вновь собрались на сессию Государственного собрания и комитатские депутаты предъявили королю радикальные требования, в Вену прибыла делегация венгерских крестьян, которая предложила королю организовать восстание против дворянства. Тайные переговоры Липота II с делегатами крестьян ясно свидетельствуют о том, что венский двор добился цели, намеченной при Марии Терезии, привлекая на свою сторону массы крепостного крестьянства. Вследствие этого национальное сопротивление дворянства не могло дать значительных успехов, ибо не могло опираться на массы.

С другой стороны, король в период развертывания французской буржуазной революции не мог сделать этой смелой попытки: в интерес единой абсолютной монархии опираться на крестьянскую революцию. Поддерживаемое сверху или хотя бы оставленное без внимания крестьянское восстание означало бы окончательную, кровавую ликвидацию феодализма. А этого в Вене никто не хотел. Таким образом, при преемниках Иосифа II казалось лучшим договориться с дворянством при сохранении феодальных общественных и конституционных отношений. Вместе с этим должна была измениться в 1790-х годах и политика двора в вопросе о крепостничестве.

Эдит Ш. Винце :

ОБРАЗОВАНИЕ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ВЕНГРИИ
И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В 1890-Х ГОДАХ

По окончании периода I Интернационала, когда марксизм одержал победу в международном масштабе и в большинстве стран образовались и укрепились самостоятельные пролетарские марксистские партии, рабочий класс Венгрии не имел своей партии с твердым марксистским руководством. Всеобщая рабочая партия Венгрии в конце 80-х годов находилась под руководством мелкобуржуазных реформистов, которые являлись в рабочем движении представителями мутного лассальянизма, смешанного со взглядами буржуазных демократов.

Следовательно, в конце 80-х годов перед рабочим классом Венгрии стояла задача преобразовать Всеобщую рабочую партию в единую, сильную, организованную марксистскую партию. Внутренние силы движения, прежде всего из-за преимущественно мелкопромышленного состава рабочего класса Венгрии, оказались недостаточными для разрешения этой задачи, поэтому в образовании Социал-демократической партии Венгрии решающую роль сыграл II Интернационал, учредительный конгресс которого через австрийскую социал-демократическую партию оказал помощь революционному крылу рабочего класса Венгрии и поставил во главе его нового вождя в лице Пала Энгельмана.

1890 год прошел под знаком создания социал-демократической партии. Лозунгами II Интернационала укрепились политическая и экономическая борьба рабочего класса : в этом году отметил венгерский рабочий класс впервые Первое мая, вел борьбу за законы в защиту рабочих, за повышение заработной платы, за восьмичасовой рабочий день. Внешние и внутренние условия развития рабочего движения к декабрю 1890 года сделали возможным созыв съезда социал-демократической партии, на котором была учреждена Социал-демократическая партия Венгрии (7—8 декабря 1890 г.).

Учредительный съезд социал-демократической партии под названием «Декларация принципов» принял программу австрийской социал-демократической партии, одобренную ею в 1889 году в Гайнфельде. Гайнфельдская программа, и, таким образом, «Декларация принципов», была одной из лучших марксистских программ этой эпохи, ибо не содержала лассальянских недостатков готской программы. В ней правильно указывалось на то, что задачей пролетариата является бороться против капиталистической эксплуатации, за обобществление средств производства ; устанавливалось, что освобождение рабочего класса может быть делом лишь рабочего класса, и что борьба рабочего класса является международной борьбой. Однако недостатком является то, что эта программа не намечает главной цели рабочего класса — завоевания политической власти. Из теоретической слабости рабочего движения в Венгрии вытекает другой серьезный недостаток : «Декларация принципов» не занимает позиции в отношении своеобразных, вытекающих из венгерских условий задач, не объявляет борьбы за окончание потерянной революции 1848 года и не намечает ясной программы союзникам рабочего класса.

Несмотря на это, «Декларация принципов», пригодилась для того, чтобы быть боевой программой революционной рабочей партии, но также и для того, чтобы в случае оппортунистического руководства оправдать соглашательскую практику партии. Внутривнутрипартийная борьба последующих лет должна была решить вопрос : революционным или оппортунистическим будет руководство партии, в революционном или оппортунистическом духе толкуют и развивают дальше положения «Декларации принципов»?

Учредительный съезд, хотя и не принял устава, все же установил правильные принципы относительно вопроса организации предпринял шаги к созданию рабоче-крестьянского союза.

Образование социал-демократической партии имело очень большое значение, которое еще более увеличивается тем фактом, что Фридрих Энгельс также направил съезду приветственное письмо.

После учредительного съезда последовал большой подъем массовых движений. Росла организованность рабочего класса, укреплялись его политические и стачечные движения. Партийное руководство развернуло широкую деятельность в интересах просвещения и воспитания пролетариата, развивало партийную печать, заботилось об издании на венгерском языке отдельных произведений Маркса и Энгельса. Во время этой организационной работы место разбросанных раньше кружков самообразования, хоровых кружков и обществ помощи заняли профсоюзы, которые стали массовыми организациями рабочего класса. Началось также создание парторганизаций.

Движения аграрного пролетариата и крестьянской бедноты в гг. Орошхаза, Бекешчаба и Баттонья в 1891 году и в г. Ходмезёвашархей в 1894 году являлись доказательством

того, что идеи социализма благодаря агитационной работе партии проникли и в деревню. Партийное руководство уделяло внимание организации и воспитанию также и пролетариата национальности.

Успешному развитию партийного движения в 1892—93 годах препятствовала борьба, развернувшаяся в рядах партийного руководства. Мелкобуржуазные реформисты, вышедшие в начале 90-х годов из руководящих партийных органов, стремились захватить обратно свои позиции и, используя свое положение, обуздать движения рабочего класса и, особенно, аграрного пролетариата и крестьянской бедноты. Опираясь на отсталые слои рабочего класса и на приобретенное в течение долгих лет влияние в рабочем движении, им удалось добиться исключения из партии руководителей партии — сторонников классовой борьбы и вновь захватить в свои руки руководство рабочим движением. Началась борьба обоих течений.

Пал Энгельман и его сторонники издали в 1893 году новую революционную газету «Мункаш», затем в 1894 году образовали новую партию под названием Социал-демократическая рабочая партия Венгрии. Новая боевая партия, опиравшаяся на революционный рабочий класс и на крестьянскую бедноту, считала своей задачей разоблачение оппортунистических руководителей социал-демократической партии и тем самым создание единства партии под революционным руководством. Во время своего недолгого существования партия разработала соответствующий венгерским условиям устав партии и продолжала воспитывать пролетариат в революционном духе.

Старая социал-демократическая историография старалась представить внутрипартийную борьбу как беспринципные, личные распри. А ведь речь шла об очень серьезном вопросе, о том, каким должно быть партийное руководство: революционным или оппортунистическим. Противоречия, существовавшие между двумя течениями, были по существу противоречиями между интересами современного, крупнопромышленного пролетариата и интересами отсталого, мелкопромышленного рабочего класса. Социал-демократическая рабочая партия Венгрии стояла на основе классовой борьбы, старалась разъяснять пролетарским массам учение марксизма, стремилась правильно связать политическую и экономическую борьбу, не теряя из виду конечной цели пролетариата. Это течение, хотя и не безошибочно, наметило себе целью создание рабоче-крестьянского союза, желало развивать партию на основе правильных организационных принципов, представляя соответствующую роль профсоюзам, как массовым организациям пролетариата. Мелкобуржуазное реформистское руководство заняло во всех этих вопросах неправильную, оппортунистическую установку.

На объединительном съезде в 1894 году было восстановлено единство партий, победило революционное течение. Съезд принял ряд решений, осуществление которых способствовало подъему рабочего движения в Венгрии. Был принят устав Социал-демократической рабочей партии Венгрии от 1894 года, развернулась усиленная борьба за демократические свободы, в том числе за всеобщее избирательное право. Значительные шаги были сделаны в области разработки социал-демократической аграрной политики. В принятом решении намечалась цель дальнейшего развития и укрепления рабоче-крестьянского союза, который, однако, неправильно, ограничивался союзом с аграрным пролетариатом и крестьянской беднотой. Вследствие своей теоретической слабости социал-демократические руководители не анализировали своеобразные условия Венгрии, не опознали важности антифеодальной борьбы (распределения земли), выступали лишь за некоторые антикапиталистические требования.

После съезда 1894 года последовал новый подъем движения. В ответ на все более укрепляющиеся рабочие и крестьянские движения, господствующие классы приняли репрессии, вызванные боязнью укрепления рабоче-крестьянского союза. В 1895 году премьер-министром был назначен Дежё Банффи, известный своей ненавистью к трудящемуся народу.

Террор властей вызвал вновь раздор в руководящих органах партии. Мелкобуржуазные реформисты, применяя тактику 1892—93 гг., вновь выдвинули вопрос о сдерживании движения, и им удалось изгнать из партии также и Игнаца Зильберберга, занявшего место Пала Энгельмана и стоявшего также на основе классовой борьбы. Зильберберг пытался объединить революционный рабочий класс и выставить его против представителей оппортунистического течения, однако его попытки остались безуспешными, главным образом, из-за выступления властей. Новая внутрипартийная борьба закончилась распадом революционного ядра. На съезде партии в 1896 году мелкобуржуазным реформистам удалось укрепить свои позиции и окончательно закрепить за собой партийное руководство. Итак, борьба между двумя течениями закончилась поражением революционного крыла. Главной причиной поражения явилась теоретическая слабость руководителей революционного течения. Они не умели правильно применять учение марксизма

к венгерским условиям, не поставили перед собой целью завершение буржуазно-демократической революции, не смогли поднять борьбу двух течений на принципиальный уровень и вследствие этого не смогли сплотить вокруг себя ни пролетариат, ни крестьянские массы. Одной из причин их падения был также и поворот, происшедший в рядах II Интернационала со смертью Энгельса: сдвигающийся все более в сторону оппортунизма II Интернационал не оказывал руководителям революционного крыла поддержки и косвенно санкционировал политику мелкобуржуазных реформистов.

Наступивший в руководстве социал-демократической партии поворот развернулся полностью в последующие годы, в годы террора Банффи, и кульминировал в аграрном вопросе.

После съезда 1896 года все более срочным вопросом становились разработка социал-демократической аграрной программы, широкая организация крестьянства. Однако партийное руководство хотело воспрепятствовать организации крестьянства, что вызвало новый раскол. Руководимая Иштваном Варконьи крестьянская оппозиция, которую партийное руководство за революционные стремления изгнало из партии, в начале 1897 года созвала съезд батраков, который наряду с другими антифеодальными и антикапиталистическими требованиями включил в свою программу также требование парцелляции светских и церковных латифундий. Движение Варконьи, выражавшее, наряду с требованиями аграрного пролетариата и крестьянской бедноты, также и требования мелкого и среднего крестьянства, быстрыми темпами распространялось в деревне. Осенью 1897 года это движение приняло организационную форму, была образована «Независимая социалистическая партия». Эта партия, несмотря на свои анархистские тенденции, играла прогрессивную роль. Ее стремления выражали революционные демократические требования крестьянства, в центре которых стояло требование распределения земли. Отрицательное отношение социал-демократической партии к крестьянству было причиной застоя в развитии рабоче-крестьянского союза, в результате чего между союзниками произошел раскол.

Летом 1897 года в невиданном до того размере развернулись забастовки жнецов, за которыми последовали крупные забастовки промышленного рабочего класса. Подъем массовых движений вызвал огромный террор со стороны правительства. Один за другим следовали расстрелы забастовщиков жандармерией и армией, аресты, ссылки. Этот период был настоящей героической эпохой рабочего движения Венгрии. Трудящиеся массы смело выступали против террора властей и усилили свою борьбу. Представлялся хороший случай для того, чтобы социал-демократическая партия, объединив городское и сельское движения, вела массы на борьбу за свержение террористического правительства и принудила господствующие классы править страной более демократично. Эта борьба могла бы быть хорошей школой для трудящихся масс и могла бы укрепить рабоче-крестьянский союз.

Однако соглашательское руководство социал-демократической партии не было пригодным для этого. Оно ужасалось организации революционных движений, старалось втиснуть движение в «законные рамки». Руководство социал-демократической партии довольствовалось пустыми угрозами в сторону правительства Банффи, старалось убедить рабочих в безысходности борьбы и разделить рабочее и крестьянское движение.

Партийное руководство развернуло широкую борьбу против движения Варконьи, стараясь убедить крестьянские массы в том, чтобы они вместо борьбы за свои требования боролись за всеобщее избирательное право. В этот период центральное место в политике социал-демократической партии занимала борьба за всеобщее избирательное право, которое провозгласилось средством, пригодным для разрешения всех общественных проблем. В оправдание своих оппортунистических стремлений руководители социал-демократической партии против учения Маркса выставляли взгляды Фердинанда Лассалля. В период террора Банффи стало ясным, что социал-демократическая партия сошла с пути классовой борьбы и превратилась в партию, обслуживающую правительство, лояльную по отношению к нему.

Оппортунистическое руководство социал-демократической партии укрепилось окончательно в 1898 году, когда руководство партией взяли в свои руки вернувшиеся из Германии Эрнэ Гарам и Якоб Вельтнер. Их стремлением было создать легальную массовую партию по немецкому образцу. Однако события этого периода показали, что такую рабочую партию в Венгрии можно создать лишь с реформистской практикой, правительство терпит лишь партию, действующую по образцу английских тред-юнионов. Надеясь получить депутатские мандаты и министерские кресла, Гарам, Вельтнер и остальные руководители партии отказались от организации действительно революционной партии, что требовало бы связать легальную и нелегальную работу. Таким образом, Социал-демократическая партия Венгрии по образцу партий II Интернационала превратилась

в реформистскую, отказывающуюся от революционных традиций, соглашательскую, лжерабочую партию, которая изменила революционным стремлениям пролетариата и крестьянства и отвернулась также от движений пролетариата национальных меньшинств.

Ева Гал :

ОБРАЗОВАНИЕ РЕСПУБЛИКИ В ВЕНГРИИ (1946 Г.)

Десять лет тому назад венгерское Национальное Собрание издало закон об изменении государственной формы, в Венгрии была провозглашена республика. Ликвидация монархии, образование республики являлось началом первого этапа революционного преобразования Венгрии, начавшегося после освобождения страны. Завоевание республики составляет вообще органическую часть демократических задач рабочего класса, разрешение которых, со своей стороны, является необходимой предпосылкой осуществления социалистического преобразования. Опыт борьбы против гитлеровского фашизма, второй мировой войны и последовавшего за ней периода ясно показал важность демократических задач. Во время войны во всей Европе, особенно в освобожденных от фашистской оккупации странах, демократическое движение получило размах, развернулась борьба против пережитков не только фашизма, но и феодализма. К этим пережиткам во многих европейских странах, в том числе и в Венгрии, относилась и монархия. После окончания войны в большинстве из этих стран народные массы развернули борьбу за свержение монархии и провозглашение республики. В народно-демократических странах и в Италии, где было очень сильное демократическое движение, эта борьба увенчалась успехом. В других странах (в Бельгии, Греции) борьба за республику не привела к успехам, прежде всего вследствие вмешательства иностранных империалистов.

В народно-демократических странах вопрос о государственной форме встал на очереди вообще в конце 1945 года. В Венгрии разрешение этого вопроса требовало не только международное положение, но также и потребности исторического развития страны. В Венгрии крайней необходимостью являлась ликвидация феодальных пережитков, препятствующих экономическому и общественному развитию страны. После ряда безуспешных революционных попыток венгерского народа путь к этому стал свободным лишь в 1945 году с освобождением страны Советской Армией.

Разрешение вопроса о государственной форме по существу заранее определило то, что рабочий класс после освобождения страны завоевал решающее влияние в государственной власти. Формирующийся новый государственный строй еще до разрешения вопроса о государственной форме в законодательном порядке имел республиканский характер. Преобладающее большинство венгерского народа считало естественным, что новое, демократическое государство может быть лишь республикой, и что законодательство должно зафиксировать это формально.

Однако были и враги ликвидации монархии, которые до узаконения республики надеялись, что удастся воспрепятствовать этому. Против провозглашения республики протестовали некоторые иностранные империалистические круги по двум главным причинам. Во-первых потому, что определенные иностранные круги даже и после окончания второй мировой войны не отказались окончательно от плана реставрации габсбургской монархии, осуществлению которого, естественно, препятствовало свержение монархии в Венгрии. Другой, более главной причиной, являлось то, что эти империалистические круги знали: окончательное, законное урегулирование вопроса о государственной форме увеличивает авторитет, укрепляет народно-демократический строй. Вследствие международного положения иностранные империалисты не могли открыто выступить против узаконения республики, они лишь пытались сохранить в этой области неурегулированное, неопределенное положение, опираясь на своих помощников в Венгрии. Внутренние враги народно-демократического строя также по указанным выше причинам выступали против узаконения республики. Подрывную деятельность против провозглашения республики вело правое крыло партии мелких хозяев, которое являлось политическим представителем объединенных сил свергнутых господствующих классов. Они не могли открыто выступить против республики, потому что это было невозможно, с одной стороны, из-за крестьянских масс этой партии, с другой стороны, из-за тогдашних

коалиционных отношений и, не в последнюю очередь, из-за международного положения. Но за кулисами они под различными ложными предложениями вели пропаганду против узаконения республики, всячески стараясь воспрепятствовать этому.

Против образования республики выступал также и заклятый враг прогресса, клерикальная реакция, которая в церквях, в печати, а также в порядке политических переговоров вела поход против республики.

Коммунистическая партия мобилизовала народные массы на борьбу за срыв вражеских попыток, за провозглашение республики. Партия считала это вопросом, не отвлеченным, изолированным от других вопросов борьбы а одним из звеньев великого наступления демократических сил на силы реакции. После временного продвижения реакционных сил осенью 1945 года первым значительнейшим шагом в борьбе за отражение реакционных сил являлось именно провозглашение республики.

Коммунистической партии удалось обеспечить в этом вопросе поддержку со стороны Социал-демократической партии, а также со стороны демократических крестьянских масс партии мелких хозяев. Социал-демократическая партия, хотя и имела другие воображения о задачах новой республики — правые руководители социал-демократической партии выставляли идеалом буржуазную республику 1918 года —, все же поддерживала коммунистическую партию в ее борьбе за провозглашение республики.

В вопросе о республике не развернулась большая, открытая борьба между демократическими и реакционными силами. С одной стороны, реакционные силы также явно видели неоспоримую популярность республиканской идеи в рядах венгерского народа, было явно, что тогдашнее международное положение, период, предшествующий непосредственно переговорам о мире, не благоприятствует выступлению против республики, с другой стороны, ни внутренние, ни внешние враждебные силы даже и не считали вопрос о государственной форме таким решающим вопросом, из-за которого стоило бы довести дело до разрыва. Реакционные силы надеялись на то, что им удастся наполнить новую республиканскую государственную форму капиталистическим содержанием, и все более сосредоточивали свои усилия на то, чтобы, независимо от государственной формы, поставить Венгрию на путь реставрации капиталистического строя.

Коммунистическая партия также сознавала, что республика это лишь форма, которую можно наполнить различным содержанием. Партия показала трудящимся массам, что еще ждут разрешения очередные решающие вопросы борьбы — защита земельной реформы, чистка государственного аппарата, национализация угольных шахт, удаление крайне правого крыла коалиции — и что от разрешения этих вопросов зависит будет ли республика принадлежать народу или нет.

Образование республики способствовало дальнейшему продвижению вперед народно-демократического развития, ибо означало победу демократических сил, умножило их уверенность в себе и их решимость, реакционные же силы лишило новых надежд и предлога борьбы. Однако в то же время этот юридический акт, узаконение республиканской государственной формы, не означал изменения классового содержания государственной власти. Борьба за создание диктатуры пролетариата привела к решающей развязке лишь гораздо позже, примерно два года спустя, лишь тогда стал рабочий класс исключительным владельцем государственной власти. Значение образования республиканской государственной формы заключалось в том, что так же, как и остальные шаги демократического преобразования, приблизило социалистическое преобразование.

Бела Кёпеци :

КАК ВИДЕЛ РАКОЦИ В НАЧАЛЕ 1705 ГОДА ПОЛОЖЕНИЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ?

Ференц Ракоци II в своих «Мемуарах» вспоминает о том, что посланник французского короля маркиз Дез Аллер в 1705 году на аудиенции вручил ему меморандум, в котором интересуется положением войны, крепостей, arsenалов и т. д.

Историография, правда, упоминает об этом факте, но не обсуждает его подробно, и не были опубликованы ни меморандум, ни данные на него ответы. Автор статьи во время исследования архивных материалов нашел оригинальный опросный листок, врученный князю маркизом Дез Аллером, а также собственноручный черновик князя, в котором он дает желаемую информацию на заданные вопросы. В то время была еще на-

дежда на то, что французский король окажет князю эффективную помощь, и, таким образом, Ракоци подробно знакомил с положением.

Из ответов выясняется, что князь желал опираться прежде всего не мелкое дворянство, на рыцарский орден и на народ. Он не имел иллюзий относительно аристократии. Из документа выясняется также и то, какую заботу причиняло ему создание регулярной армии, о трудностях чего он пишет и в этом документе.

Князь пишет, что его генералы, правда, желают продолжения войны, но сомневаются в ее успешном исходе, если он не получит помощи из-за границы. Он пишет о том, что не хочет обложить народ налогом и поэтому может опираться лишь на доходы казны, которые достаточны, однако, лишь на содержание войск, принимающих в походе участие.

Далее он подробно знакомит с войсковыми частями, с их численностью, особенно с оснащением артиллерии и т. д. Из документа мы узнаем, где изготовлялись орудия, бомбы, порох и т. д.

Затем Ракоци знакомит со своими дальнейшими военными планами, указывает, что он возможно мог бы укрепить свою армию польскими, молдавскими, валахскими и силезскими вспомогательными отрядами. От Порты он просил разрешения на набор в армию, и, если получит разрешение, укрепит армию арнотами, которые дают самую лучшую пехоту, какую можно только желать.

В заключение он указывает на то, что имеющиеся в его распоряжении вооруженные силы были бы вполне достаточны для любых военных действий, если бы были регулярными. Но перед созданием регулярной армии есть много препятствий, в том числе неустойчивость нации, ее чрезмерно пылкий характер, недостаточность опыта и т. д. Для того, чтобы навести порядок там, где его никогда не было, нужно время. Итак, и в преодолении трудностей может помочь только время.

*

Документ составил сам князь на французском языке, которым он хорошо владел, но сделал много орфографических ошибок. Его французский секретарь исправил эти ошибки и внес в ответы также и новые данные.

Очень важно то обстоятельство, что фигурирующие в упомянутом выше документе утверждения сильно напоминают на подобные утверждения в «Мемуарах». Таким образом, этот документ может, пожалуй, служить доказательством того, что автором «Мемуаров» является действительно сам князь Ракоци II.

RÉSUMÉ

ÉTIENNE BARTA:

LA POLITIQUE PAYSANNE DU GOUVERNEMENT EN 1849

Nous avons vu les difficultés auxquelles se heurta en Hongrie l'application des principes du décret du 19 avril sur la protection des paysans. Pour compléter le tableau ainsi tracé, il convient de signaler que les difficultés furent encore plus graves en Transylvanie où, historiquement et pratiquement, les rapports entre propriétaire et paysan différaient sensiblement de ceux existant en Hongrie. En Transylvanie, il n'y avait pas eu de réglementation des censives, et la démarcation entre les censives et les terres allodiales s'était complètement oblitérée. Aussi le décret du 19 avril s'avéra-t-il impropre à tirer au clair les problèmes litigieux. Les difficultés se trouvaient aggravées du fait qu'après une guerre civile aussi longue que sanglante, ce n'est qu'en mars 1849 que, temporairement, la Transylvanie retourna entièrement à la Hongrie, et que les propriétaires hongrois s'efforçaient d'astreindre de nouveau à la corvée les paysans roumains ayant participé à l'insurrection. Sans doute, Ladislas Csányi, commissaire du gouvernement hongrois, s'employa-t-il à réformer énergiquement les abus de ce genre, cependant, il n'osa pas même aborder le problème du départ des terres censitaires et allodiales. Il est vrai que le gouvernement fit une tentative pour séparer les deux catégories, et, à cet effet, publia le 5 mai un décret spécialement consacré à la Transylvanie. Sur un point essentiel, ce décret différait de celui rendu le 19 avril : concernant les terres en litige, il imposait au paysan plaidant les mains garnies l'obligation de passer avec le seigneur, en attendant que le litige fût tranché, une transaction relative aux prestations. En réalité, ce décret signifiait que, face à l'extrême complexité de la situation en Transylvanie, le gouvernement battait en retraite. D'ailleurs, les sinistres événements qui, bientôt, éprouvèrent cruellement la Transylvanie, ôtèrent à cette mesure toute signification pratique.

Cependant, en Hongrie, la situation était pour l'instant différente. Ici, en effet, la paysannerie non seulement combattait aux côtés de la révolution, mais en constituait aussi le plus solide appui et supportait pour ainsi dire à elle seule les fardeaux du service armé. Si l'on analyse la composition sociale de l'armée des *honvéds*, on découvre que la grande majorité des volontaires et aussi des conscrits se recrutaient parmi les paysans pauvres. Pour ce qui est des volontaires, il n'est que trop aisé de dire que c'étaient avant tout les hommes sans ressources qui préféraient le service militaire à la misère. Cependant, pour les conscrits, impossible d'invoquer ces mobiles : en effet, l'incorporation des conscrits s'opérait de telle manière qu'en plus des abus pratiqués par les autorités — abus dont nous possédons des preuves sans nombre —, il subsistait deux moyens principaux pour faire retomber sur les pauvres la charge du service militaire. L'un des moyens, c'était le système de l'engagement. Selon ce système, les villes et les villages ayant à fournir un contingent déterminé se procuraient une partie de l'effectif ou même l'effectif tout entier en engageant des recrues moyennant les fonds fournis par les gens aisés. L'autre moyen, c'était le système du remplacement. Il consistait en ceci : quand le fils d'une famille aisée était incorporé par tirage au sort, la famille engageait pour quelques centaines de florins un remplaçant, choisi, lui, parmi les éléments les plus pauvres. Cependant, la paysannerie, et surtout la paysannerie pauvre, avait également à supporter les charges du service dans la garde nationale. Or, dès l'automne 1848, la garde nationale n'était plus utilisée pour le maintien de l'ordre public, mais se trouvait affectée au service armé régulier. De plus, composée autrefois de jeunes paysans aisés, elle se transformait de plus en plus en un corps de troupe recruté parmi les pauvres. Enfin, quand le gouvernement recourait à la levée en masse — ce qui arrivait assez souvent au cours de la guerre d'Indépendance —, c'étaient encore les pauvres qui s'enrôlaient, ces mêmes pauvres qui s'engageaient aussi dans les corps francs que l'on ne cessait d'organiser. Mais ce n'était pas tout : le charroi du matériel de guerre, les attelages de renfort, l'hébergement des troupes, les fournitures de vivres, etc., voilà autant de

charges additionnelles qui, elles aussi, venaient grever en tout premier lieu la paysannerie. L'ampleur de ces charges n'a point encore fait l'objet de recherches systématiques. Toutefois, nous possédons d'innombrables documents attestant qu'au fur et à mesure que se prolongeait la guerre d'Indépendance, les prestations imposaient à toutes les couches de la paysannerie un fardeau toujours plus écrasant.

Voyant les fruits de ses sacrifices, la paysannerie s'affermir de plus en plus dans la conviction que la victoire marquerait aussi le jour où ses légitimes revendications obtiendraient leur pleine et entière satisfaction. Après un hiver passé dans la défensive, le printemps apporta un revirement favorable à l'armée hongroise : aussitôt, on vit se multiplier les signes de la reprise des activités paysannes. Au début de l'été, ces actions s'étaient déjà amplifiées au point d'engendrer de sérieux mouvements, particulièrement importants parmi les paysans des régions libérées de la domination ennemie. Ces actions exprimaient avec une force redoublée, et dans une mesure qui dépassait de loin les cadres du décret rendu le 19 avril, les vieilles revendications de la paysannerie concernant l'affranchissement des terres allodiales, la réparation des torts causés lors des réglemētations antérieures, et le transfert, à la paysannerie, de l'exercice des droits régaliens. Les actions en question indiquaient qu'en tout lieu, les paysans voyaient une corrélation naturelle entre la libération du pays et les vieilles revendications de la paysannerie, et qu'aux premières heures de la liberté reconquise, ils entendaient, en contrepartie de leurs souffrances et sacrifices, faire valoir leurs revendications, en empruntant le chemin le plus court, sans interposition d'une tierce partie. Cette ferme résolution de la paysannerie s'affirma le plus clairement au comitat de Somogy, d'où l'ennemi avait été expulsé par le soulèvement massif de dix mille paysans placés sous le commandement de Gaspard Noszlopy, commissaire du gouvernement, et où le peuple en armes s'était jugé qualifié pour châtier les traîtres, et aussi pour faire triompher ses propres revendications que le gouvernement avait promis de satisfaire après la victoire. Ainsi donc, parallèlement aux luttes de libération, le comitat de Somogy vit se déployer des mouvements paysans dont l'ampleur égalait, voire même dépassait par endroits celle des actions des années précédentes.

Des symptômes alarmants qu'étaient les actions de la paysannerie, le gouvernement ne tira pas la conclusion qu'il était temps de satisfaire les revendications paysannes et de mettre à exécution la réglementation législative, promise par le décret du 19 avril. Barthélemy Szemere, président du nouveau cabinet constitué après la promulgation de la Déclaration d'Indépendance, n'insista pas sur la confection de la loi, mais se prépara plutôt à réprimer les mouvements par la violence. Toutefois, les mesures envisagées ne furent point mises en oeuvre : en juin 1849, la situation militaire empira rapidement, et l'on eut à résoudre, en Transdanubie, tout un ensemble de nouveaux problèmes. Cependant, dans les autres régions du pays, l'on voyait également se multiplier les avertissements indiquant au gouvernement que des signes de fatigue commençaient à se manifester parmi les paysans, et ceci au moment précis où la guerre entraînait dans sa phase la plus décisive : il eût fallu accorder à la population rurale des avantages à la fois prompts et concrets, susceptibles de rendre la paysannerie hautement intéressée à la conclusion victorieuse de la guerre d'Indépendance. Enfin, des avertissements de plus en plus pressants à l'adresse du gouvernement se firent aussi entendre de la part des gauches, dont certains s'étaient, depuis mars, graduellement désolidarisés d'avec la façon partielle dont le ministère entendait interpréter la politique du front d'unité nationale, et que demandaient avec insistance l'amplification de l'émancipation des serfs. Dès la fin du mois de mars, le Cercle de l'Égalité, composé de radicaux, réclama le partage des terres des grands propriétaires coupables de haute trahison. Fin mai, Paul Vasvári remit au gouvernement un long mémoire où il proposait que la bravoure militaire fût récompensée par des attributions de terre. Quant à Michel Tácsics, le plus sincère des amis de la paysannerie, il ne cessa de publier des tracts et des articles réclamant le partage des grandes propriétés et l'abolition radicale des survivances féodales.

Cependant, ces avertissements ne furent point suivis de mesures promptes, et, dans cette période critique, la politique incéisse et dilatoire du gouvernement indisposa la paysannerie et refroidit son ardeur combative. Kossuth fut, lui aussi, l'un des responsables de cette attitude du ministère Szemere : en effet, même après le 19 avril, il demeura incapable de remanier la politique du front d'unité nationale, telle qu'elle avait été conçue en automne, et, en sa qualité de gouverneur, n'usa pas de son autorité sans doute diminuée, mais toujours réelle et incontestée, pour hâter la solution de la question paysanne.

Toutefois, on aurait tort de prétendre que le gouvernement ne fit rien pour remplir l'engagement pris en avril. L'abolition, par voie législative, des survivances du cens

figurait parmi les objectifs les plus urgents du gouvernement ; cependant, l'élaboration du projet de loi n'avancait qu'avec lenteur : quand le travail fut enfin achevé, la discussion du projet se trouva différée à l'Assemblée nationale, et les armoistements se poursuivirent jusqu'à ce que, finalement, les événements militaires rendirent tout débat impossible. Dès la formation du cabinet, au début de mai, le ministre de la Justice Vukovics entreprit l'élaboration du texte du projet de loi. Cependant, au 31 mai, date à laquelle l'Assemblée suspendit ses travaux, le texte n'était pas encore prêt : lorsque, le 2 juillet, les législateurs se réunirent à nouveau, cette mesure si importante avait déjà souffert un retard de plusieurs semaines, ce qui était une perte de temps irréparable. Au cours du mois de juin, les travaux de rédaction du projet furent terminés ; malheureusement, on n'en possède pas le texte. Toutefois, nous disposons de certaines données permettant d'établir de manière indirecte que, grâce aux politiques de gauche, membres de la commission chargée d'élaborer le projet, celui-ci était de caractère radical et, publié en temps opportun, eût produit un heureux effet sur l'ardeur combative des masses paysannes.

Il est en effet presque certain que, dépassant de loin le cadre des propositions gouvernementales élaborées en septembre, c'est moyennant rachat aux frais de l'État que le projet entendait transférer aux paysans la propriété des terres allodiales cultivées par eux sur une base contractuelle, et indemniser les communes qui s'étaient rachetées antérieurement. Le projet prévoyait également le rachat opéré aux frais du trésor pour résoudre les autres problèmes du même genre, tels que le rachat des sans-terre établis dans les fermes allodiales, la question des cultivateurs de tabac, des terrains défrichés, cultivés par les paysans, des reliquats de terre créés lors de la réglementation des alleux, et enfin des droits régaliens (libre débitage du vin, brassage, distillation d'eau-de-vie, débitage de la viande, mouture, chasse, pêche, installation de fonds de commerce, etc.).

Le caractère radical du projet de loi semble également être confirmé par l'insistance avec laquelle, chaque fois que, dans une situation de plus en plus précaire, la possibilité s'offrait de reprendre les travaux de l'Assemblée nationale, la gauche réclamait l'inscription, à l'ordre du jour, du projet en question, et aussi par le fait que, de son côté, le gouvernement persistait à éluder l'ouverture des débats. Le 2 juillet, l'Assemblée ne tint qu'une seule séance à Pest ; ensuite, elle transféra son siège à Szeged. Ici, alors que se jouait le dernier acte du drame de la nation, ce n'est qu'au 28 juillet que l'on put trancher la question s'il faudrait débattre le projet de loi sur le cens, ou bien celui des nationalités, déposé par le président du conseil Szemere. Face à ces deux problèmes qui, pareillement cruciaux, étaient tous deux abordés avec un retard fatal, l'Assemblée opta, à la majorité des voix, pour la discussion du second : irrémédiablement, cette mesure sonnait le glas de la loi sur les censives. Accompagnée des membres du cabinet, l'Assemblée nationale se réfugia à Arad, où il ne fut plus question de délibérations sérieuses. Ainsi, les voiles de l'oubli obscurcirent les traces mêmes du projet de loi sur les censives : depuis lors, un siècle s'est écoulé, et il reste peu d'espoir que jamais les efforts des historiens pussent jeter la lumière sur ce document perdu dans la nuit du temps.

FRANÇOIS ECKHART :

POLITIQUE DE LA COUR DE VIENNE À L'ÉGARD DES SERFS ENTRE 1761 ET 1790

Depuis la création du Conseil d'État (1761), corps consultatif qui, sous le règne de Marie-Thérèse et de Joseph II, eut la plus forte emprise sur la politique de la Cour de Vienne, les membres de cet organisme s'accordaient à penser qu'en Hongrie, face à la noblesse, entièrement libre de toute charge, il convenait de protéger les serfs qui, eux, avaient à payer les impôts prélevés par l'État et par le comitat.

Dès 1762, dans un rescrit adressé au chancelier de Hongrie, la reine enjoignit à la Chancellerie et au Conseil de Lieutenance, organes centraux de l'administration hongroise (dicastères) de veiller à ce que les seigneurs terriens n'imposassent à la paysannerie des fardeaux excessifs en fait de prestations matérielles et de corvées. La Chancellerie, dont les hauts fonctionnaires se recrutèrent parmi les grands propriétaires hongrois, répondit le 6 mai 1762 qu'elle avait toujours ménagé les paysans qui, au demeurant, formulaient souvent des plaintes injustifiées. La Chancellerie s'enquit à ce propos si les litiges relatifs à la réglementation des prestations serviles étaient du ressort des organes de l'administration publique, ou bien relevaient de l'autorité judiciaire. Elle estimait en effet que les litiges en question étaient à trancher par voie judiciaire

(*in via iuris*). Sur avis du Conseil d'État, la souveraine opta pour la première solution et acquit du même coup le droit de trancher en dernier ressort les litiges relatifs au cens, surgis entre serfs et seigneurs terriens. A cette occasion déjà, le conseiller d'État Borie fit remarquer que la politique de la protection du serf aboutirait à une insurrection contre les seigneurs terriens. Cependant, cette insurrection permettrait à la souveraine d'exercer son pouvoir en limitant les libertés d'une certaine catégorie de ses sujets. Là encore, par les conseils donnés en cette matière, le Conseil d'État entendait servir le pouvoir absolu de la souveraine et la monarchie organisée sur une base unitaire, ce règne qui, en Hongrie, s'appuyait sur les bonnes dispositions de la masse des serfs. On attendit jusqu'à la fin de la guerre de Deux Ans (1763) pour prendre des mesures plus énergiques : en effet, c'est à ce moment-là que l'on transféra en Hongrie une force armée assez puissante pour réprimer les mouvements paysans de grande envergure qui, éventuellement, se produiraient.

Dominée par la classe des grands propriétaires terriens, la Diète de 1764 rejeta les projets de réforme de la reine. Sur ces entrefaites, Vienne fut submergée d'un flot de doléances qui, émanant de la paysannerie, étaient non seulement exprimées par écrit, mais aussi transmises oralement par d'innombrables députations. Le contact direct entre le pouvoir royal et les serfs hongrois s'établit pour la simple raison que les paysans se savaient protégés désormais par une force bien supérieure à celle qui, jusque là, les avait exploités sans limite. Le 16 octobre 1765, Marie-Thérèse décréta qu'à l'avenir, tout litige relatif aux prestations serviles, jugé en première instance par les tribunaux seigneuriaux, lui serait soumis par le canal du comitat et de la Chancellerie.

C'est avec consternation que le Conseil d'État put constater alors que l'exploitation la plus éhontée se pratiquait précisément dans les domaines des grands seigneurs qui avaient le plus d'ascendant sur la Cour, et, partant, sur les dicastères.

Les paysans de Transdanubie, qui avaient le plus souvent envoyé des députations à la Cour, déclenchèrent, dans les grands domaines, des actions organisées. La reine en profita pour prendre des mesures d'exception contraires aux intérêts des grands propriétaires, et améliorer la situation des serfs sans faire intervenir les autorités hongroises. C'est ainsi qu'elle entendait réaliser son objectif politique : se rendre de plus en plus populaire parmi les serfs, tout en s'assurant une solide base d'imposition. Il est incontestable que l'*Urbarium*, réglementation des rapports entre serf et seigneur, fut progressivement mis en pratique par la Cour sous le coup du mécontentement sans cesse croissant de la paysannerie.

L'extension des actions paysannes alarma les grands propriétaires fréquentant la Cour. Ils redoutaient formellement que l'on verrait se reproduire une grande jacquerie, pareille à l'insurrection paysanne déclenchée au XVIe siècle sous Georges Dózsa, et estimaient que seule une intervention militaire pourrait les sauver. Et c'est précisément de cette crainte que profita la Cour pour faire triompher sa volonté et résoudre les problèmes de la paysannerie en dépit de l'opposition des seigneurs hongrois. Le 15 mai 1766, à Presbourg, Marie-Thérèse présida un conseil auquel son fils Joseph assista également et où, à propos des serfs, le conflit éclata entre la reine et les seigneurs hongrois : les dignitaires hongrois de la Cour et les chefs des dicastères, sans faire allusion aux projets de réforme, s'occupèrent exclusivement de la répression armée des émeutes paysannes, mesure qu'ils qualifiaient de tâche primordiale et s'efforçaient d'obtenir à tout prix. Aussi la souveraine ne manqua-t-elle pas de remarquer que les conversations étaient demeurées stériles.

Les membres du Conseil d'État voulurent aussi profiter de la situation pour réaliser des objectifs politiques plus lointains : ils conseillèrent à la reine des mesures propres à entamer l'autonomie des comitats, organes de la résistance des Ordres. Cependant, ces projets ne furent point mis à exécution : la reine estimait en effet que l'heure n'était pas aux conflits constitutionnels. Il importait de régler de toute urgence les rapports de seigneur à serf, car, en Transdanubie méridionale, l'effervescence gagnait sans cesse, et des coups de fusil avaient déjà été tirés sur les paysans.

La Cour était convaincue que ces méthodes étaient impropres à rétablir un ordre stable et que les autorités hongroises seraient incapables de calmer les esprits. Aussi confia-t-elle la discussion finale d'un *Urbarium* général, valable pour tout le pays, à une commission qui était présidée par le ministre d'État prince Georges Starhemberg et où les Hongrois ne tenaient pas les premiers rôles. Fin décembre 1766 et au début de janvier 1767, cette commission débattit les problèmes posés par le nouveau décret qui, promulgué le 23 janvier 1767, régla pour longtemps le sort des serfs.

L'*Urbarium* définit avec exactitude les redevances seigneuriales à la charge des serfs. C'est précisément pourquoi les seigneurs terriens, ainsi que les comitats, gardiens

des intérêts de classe des propriétaires, mirent tout en oeuvre pour en contrarier l'exécution, et s'employèrent à dresser les serfs eux-mêmes contre le décret royal. D'abord, en plus d'un lieu, les paysans, qui avaient espéré obtenir davantage, cédèrent à ceux qui entendaient les indispouter contre le nouveau règlement. En Transdanubie méridionale, sacrifiant les terres qu'ils avaient cultivées jusque-là, ils se refusèrent à prendre possession de tenures entières ou même de demi-tenures : ils redoutaient en effet les corvées qu'imposait l'*Urbarium* aux bénéficiaires de la réforme. Cet état de choses ouvrit la porte à l'extension des terres allodiales. Toutefois, les nouvelles qui leur parvenaient de cette région furent loin d'alarmer la reine et les membres du Conseil d'État : ils étaient convaincus que les commissaires royaux envoyés en Transdanubie auraient finalement raison des appréhensions du peuple, et que l'*Urbarium* réaliserait les objectifs envisagés.

Cependant, ils tinrent tout de même compte, dans une certaine mesure, de l'hostilité de la noblesse hongroise : en effet, alors qu'en Transylvanie, en raison des mouvements déclenchés par les serfs, les commissaires royaux, se transportant de village en village, exécutèrent dès 1767 les dispositions de l'*Urbarium*, il n'en fut pas de même dans les autres régions du pays ; là, c'est bien plus tard seulement, à la fin de 1775, que la réforme fut mise en oeuvre. En revanche, pendant que se déroulait l'exécution du décret, Vienne fut toujours, contrairement aux propositions des autorités hongroises, pour l'attribution de tenures serviles aussi vastes que possible. Jamais, au cours de la mise en oeuvre de l'*Urbarium*, le pouvoir central ne perdit de vue l'objectif politique que le Conseil d'État avait défini dès les années 60 : se concilier les sympathies de la masse des serfs, sans toutefois déranger l'équilibre de l'ordre féodal.

Úódmezővásárhely fut la ville de l'Alfoeld qui, après avoir connu il y a deux décades à peine sa dernière émeute paysanne, vit se reproduire, lors de l'exécution de l'*Urbarium*, l'action la plus violente et la plus persistante. La tournure que prit ce mouvement prouve aussi que, face à ses seigneurs et aux autorités dévouées à la cause des terriens, c'est de la Cour de Vienne que le peuple attendait la satisfaction de ses revendications. Ceci est surprenant chez une population purement hongroise qui, il y a une ou deux décades à peine, conservait encore les traditions *kouroutz*. Les serfs multiplièrent leurs démarches à Vienne : les autorités du comitat et de la ville eussent voulu les en empêcher, toutefois, elles demeurèrent impuissantes. La Cour, elle aussi, se borna uniquement à atténuer les peines infligées par le tribunal du comitat. Cette attitude que Vienne adoptait surtout à l'égard de la bastonnade, peine aussi humiliante que douloureuse, était propre à maintenir, parmi les serfs, un climat de confiance.

La situation demeura inchangée après l'avènement de Joseph II. Ce monarque bureaucrate et doctrinaire fit entrer en vigueur, en Hongrie aussi, les mesures prises en Autriche à l'égard de la paysannerie. Cependant, tout en procédant de la sorte, il ne changea rien à la dépendance coloniale du pays : en effet, il ne tenait point compte du fait qu'en Hongrie, les rapports de production étaient entièrement différents. Le monarque profitait de certains litiges, relatifs au cens et soumis à sa juridiction, pour exiger que telle ou telle mesure, appliquée en Autriche, fût mise en vigueur en Hongrie aussi. Or, les occasions n'en manquaient pas.

Les paysans continuèrent à assiéger la Cour de leurs pétitions. Les maîtres des chancelleries hongroise et transylvaine éprouvaient peu de sympathie pour les députations paysannes qui, parvenues à Vienne, pouvaient informer Joseph II de la situation véritable des serfs, du peu d'empressement des dicastères à secourir les paysans, et du grand retard apporté à l'expédition de leurs affaires. Lorsque la Chancellerie arrêta des mesures faisant peser sur les paysans la menace des représailles, le souverain adressa un blâme sévère à son suprême dicastère hongrois.

En décrétant le rachat des corvées dans les domaines gérés par la Chambre hongroise des Finances, Joseph II crut introduire une réforme hautement significative. En Autriche, son système du rachat des corvées donna naissance à d'innombrables nouvelles propriétés paysannes ; en Hongrie, cependant, où, en raison de l'exploitation pratiquée par les seigneurs terriens et aussi de l'oppression coloniale, les paysans manquaient d'argent, les populations rurales ne tirèrent aucun avantage de la réforme. L'unique conséquence de cette mesure, c'est qu'une dernière fois, les terres domaniales furent submergées d'un flot pressé de colons allemands.

Pour des considérations d'ordre fiscal, Joseph II se montra, encore en 1783, plein d'hésitation à l'égard de l'abolition du servage perpétuel. Cependant, impressionné par la grande insurrection des paysans roumains de Transylvanie, il promulgua en 1785 une patente portant suppression définitive de cette institution, la plus lourde qui pesât sur les serfs. Là encore, les dicastères s'employèrent à contrarier l'exécution de la réforme.

Le décret abolissant la bastonnade (1786) affecta les seigneurs terriens bien plus gravement qu'un bon nombre d'autres décrets royaux qui, dépassant les dispositions de l'*Urbarium* de 1767, avaient été rendus pour sauvegarder les intérêts des serfs. En effet, la peine de la bastonnade, infligée directement et sans procédure, était la seule garantie de l'accomplissement des corvées.

Après la mort de Joseph II, la noblesse effervescente estima que, tout comme les autres décrets du monarque, ceux qui réglaient la condition des serfs seraient également caducs. On n'admettait qu'une seule exception : il était désormais impossible de rétablir le servage perpétuel. Tel était donc le seul résultat acquis sur le plan social. Cependant, les répercussions politiques des réformes de Joseph II furent d'autant plus profondes. Au printemps 1790, une grande agitation s'empara des serfs de la Haute-Tisza : une insurrection paysanne semblait imminente. On répandait des tracts séditeux, excitant contre la noblesse qui, depuis la mort de Joseph II, agissait sans le moindre scrupule. Les masses effervescentes des serfs cherchèrent à entrer en contact avec le nouveau monarque, Léopold II. Quand, en 1790, après une longue interruption, les Ordres se réunirent à la Diète et des revendications radicales furent soumises au souverain par les envoyés des comitats, l'on vit arriver à Vienne une députation de la paysannerie hongroise, chargés de proposer au roi une insurrection dirigée contre la noblesse. Les pourparlers clandestins de Léopold II avec les envoyés de la paysannerie prouvent à l'évidence que la Cour de Vienne avait réussi à gagner la masse des serfs, objectif fixé du temps de Marie-Thérèse. Ainsi, privée de l'appui des masses, la résistance nationale de la noblesse ne put aboutir à aucun résultat notable.

Toutefois, au moment où se déployait la révolution bourgeoise française, le monarque ne fut point en mesure de tenter une audacieuse expérience en prenant appui, pour sauvegarder l'unité de la monarchie absolue, sur la révolte paysanne. Une insurrection de la paysannerie, soutenue ou simplement tolérée en haut lieu, eût entraîné la liquidation sanglante et irrévocable du féodalisme. Or personne n'y songeait à Vienne. Aussi les successeurs de Joseph II préférèrent-ils s'accommoder avec la noblesse, et maintenir l'ordre social et constitutionnel du féodalisme. Nécessairement, cette solution devait aussi amener, après 1790, un changement dans la politique pratiquée par la Cour à l'égard des serfs.

Edith S. Vince :

LA NAISSANCE DU PARTI SOCIAL-DEMOCRATE DE HONGRIE ET SES ACTIVITÉS DANS LES ANNÉES 1890

Lorsque s'acheva la période de la Ire Internationale, à l'époque où le marxisme triompha à l'échelle internationale et où l'on vit, dans la plupart des pays, se former et se consolider des partis prolétariens marxistes indépendants, les ouvriers hongrois ne possédaient pas encore de parti à la fois solide et guidé par les principes du marxisme. A la fin des années 80, le Parti ouvrier général de Hongrie avait à sa tête des réformistes petits-bourgeois. Or, ceux-ci entendaient répandre au sein du mouvement ouvrier un lassalléanisme confus, mêlé d'idées tirées du démocratism bourgeois.

Ainsi donc, à la fin des années 80, le mouvement ouvrier hongrois avait pour tâche de transformer le Parti ouvrier général en un parti marxiste homogène, fort et organisé. Cependant, le gros de la classe ouvrière hongroise était composé d'artisans : voilà la raison principale pour laquelle les forces internes du mouvement s'avérèrent incapables à réaliser cette tâche. En ces conditions, ce fut la IIe Internationale qui joua un rôle prépondérant dans la fondation du Parti social-démocrate de Hongrie : en effet, à son congrès constitutif, elle prêta son assistance, par l'intermédiaire du Parti social-démocrate autrichien, à l'aile révolutionnaire de la classe ouvrière hongroise, et, en la personne de Paul Engelmann, plaça un nouveau chef à la tête du parti.

L'année 1890 fut consacrée tout entière à la mise sur pied du parti social-démocrate. Grâce aux mots d'ordre lancés par la IIe Internationale, l'on vit s'intensifier les combats politiques et économiques de la classe ouvrière : en effet, c'est en cette même année que les ouvriers hongrois fêtèrent pour la première fois la journée du 1er mai ; de même, la lutte s'engageait pour une législation protectrice du travail, pour la majoration des salaires et la journée de huit heures. En décembre 1890, les conditions externes et internes du développement du mouvement ouvrier rendirent possible la convocation

du congrès du parti social-démocrate : c'est à ce congrès que fut constitué le Parti social-démocrate de Hongrie (7 et 8 décembre 1890).

Le congrès constitutif du parti social-démocrate adopta le programme que le parti social-démocrate autrichien avait approuvé en 1889 à Hainfeld. Le texte adopté par le parti hongrois fut appelé la «Déclaration de Principes». Le programme de Hainfeld, et donc la «Déclaration de Principes» aussi, furent parmi les meilleurs programmes marxistes de l'époque : en effet, ils ne renfermaient point les erreurs lassalléennes du Programme de Gotha. Le document indiquait très justement que le prolétariat avait pour tâche de lutter contre l'exploitation capitaliste et pour la socialisation des instruments de production. Il précisait que l'affranchissement de la classe ouvrière ne pouvait être accompli que par les ouvriers eux-mêmes, et que leur lutte revêtait un caractère international. Cependant, il avait aussi un défaut : il n'inscrivait pas à son programme la conquête du pouvoir politique, objectif principal de la classe ouvrière. La deuxième insuffisance, non moins grave, tirait son origine de la faiblesse théorique du mouvement ouvrier hongrois : la «Déclaration de Principes» ne faisait pas allusion aux tâches spécifiques, engendrées par les conditions particulières de la Hongrie. Ainsi, elle ne réclamait pas la lutte pour la réalisation complète des objectifs que la révolution de 1848, terrassée, avait dû abandonner, et ne proposa pas de programme aux alliés de la classe ouvrière.

Néanmoins, la «Déclaration de Principes» était propre à devenir le programme de combat d'un parti ouvrier révolutionnaire. Cependant, en même temps, elle pouvait aussi être utilisée par des leaders opportunistes pour justifier la tactique des compromis, pratiquée par le parti. C'est aux luttes intestines qui se déroulèrent au sein du parti dans les années suivantes qu'il appartenait de trancher la question : le parti allait-il être dirigé dans un esprit révolutionnaire ou opportuniste, et laquelle des deux conceptions appliquerait-on à l'interprétation et à l'amplication du programme de la «Déclaration de Principes»?

Le congrès constitutif n'adopta point de status d'organisation. Cependant, il énonça de justes principes concernant les problèmes d'organisation, et prit aussi l'initiative de certaines démarches destinées à réaliser l'alliance de la classe ouvrière et de la paysannerie.

La fondation du Parti social-démocrate fut un événement hautement significatif, dont l'importance est soulignée par une lettre que Friedrich Engels adressa à ce sujet au congrès.

Le congrès constitutif fut suivi d'un essor considérable des mouvements de masse. La classe ouvrière s'organisa davantage, ses actions politiques et ses mouvements grévistes gagnèrent en ampleur. La direction du parti déploya des activités considérables pour instruire et éduquer le prolétariat. Elle développa la presse du parti et fit publier, en traduction hongroise, certains écrits de Marx et d'Engels. Grâce à son travail d'organisation, l'on vit se substituer aux cercles culturels, aux chorales et aux mutuelles des associations professionnelles, des syndicats qui devinrent les organisations de masse des ouvriers. L'on s'attaqua également à la tâche de créer des organisations du parti.

Les actions du prolétariat agricole et de la paysannerie pauvre, déclenchées en 1891 à Orosháza, Békéscsaba, et Battonya, et en 1894 à Hódmezővásárhely, révèlent à quel point, grâce au travail de propagande déployé par le parti, les idées socialistes s'étaient répandues à la campagne. La direction du parti eut également soin d'organiser et d'éduquer le prolétariat des nationalités.

Le développement des activités du parti connu, en 1892 et 1893, un arrêt dû à la controverse qui surgit parmi les dirigeants du parti. Les réformistes petits-bourgeois, qui, au début des années 90, avaient dû quitter les organismes directeurs du parti, s'efforcèrent de reconquérir leurs positions perdues, afin de pouvoir freiner les actions des ouvriers et surtout les initiatives du prolétariat agricole et des paysans pauvres. S'appuyant sur les couches arriérées de la classe ouvrière et profitant de l'influence qu'ils avaient acquise de longue date au sein du mouvement ouvrier, ils réussirent à faire exclure du parti les protagonistes de la lutte de classes et à s'emparer une fois de plus des leviers de commande. La lutte entre les deux tendances venait de s'engager.

Paul Engelmann et les sociaux-démocrates qui s'étaient ralliés à lui publièrent en 1893 un nouveau journal qui, intitulé «Munkás» (L'Ouvrier), s'inspirait des principes de la lutte de classes. Puis, en janvier 1894, ils fondèrent un nouveau parti qu'ils appelèrent Parti ouvrier social-démocrate de Hongrie. Ce nouveau parti s'appuyait sur les ouvriers révolutionnaires et la paysannerie pauvre. Résolu à mettre en œuvre les principes de la lutte de classes, il entendait en tout premier lieu démasquer les dirigeants opportunistes du Parti social-démocrate, et, à la faveur de cette politique, réaliser l'unité du parti en dotant celui-ci d'une direction inspirée, elle aussi, de l'idée de lutte de classes.

Le nouveau parti, dont l'existence fut de courte durée, élabora aussi des statuts d'organisation conformes aux conditions particulières de la Hongrie et poursuivit l'éducation du prolétariat dans un esprit révolutionnaire.

L'ancienne historiographie sociale-démocrate s'est efforcée de présenter le conflit des deux tendances comme une querelle de caractère purement personnel, comme une controverse opposant des adversaires sans principes. Or, en réalité, le différend portait sur un point essentiel : il s'agissait de savoir si le parti allait être dirigé dans un esprit révolutionnaire, ou bien s'il fallait l'engager dans la voie de l'opportunisme. En substance, les divergences entre les deux tendances se réduisaient au conflit opposant les intérêts du prolétariat moderne de la grande industrie à ceux des ouvriers arriérés de l'industrie artisanale. Le Parti ouvrier social-démocrate de Hongrie s'inspirait des principes de la lutte de classes ; il s'employait à transmettre aux masses prolétariennes les enseignements du marxisme, à lier judicieusement entre elles les luttes partielles engagées dans le domaine politique et économique, tout en ne perdant pas de vue les objectifs finaux du prolétariat. Non sans donner dans certaines erreurs, la tendance basée sur la lutte de classes se fixa néanmoins pour tâche la réalisation de l'alliance entre la classe ouvrière et la paysannerie ; elle entendait développer le parti selon des principes d'organisation entièrement justes, tout en confiant un rôle approprié aux syndicats, en tant qu'organisations de masse du prolétariat. Sur tous ces points, les dirigeants petits-bourgeois et réformistes adoptèrent une attitude erronée et opportuniste.

C'est au congrès de réunification, convoqué en 1894, que fut rétablie l'unité du parti : la fusion consacrait la victoire de la tendance inspirée des principes de la lutte de classes. Le congrès adopta plusieurs résolutions qui imprimèrent un élan nouveau au mouvement ouvrier hongrois. Il approuva les statuts d'organisation mis au point en 1894 par le Parti ouvrier social-démocrate hongrois, et intensifia la lutte pour les libertés démocratiques, en particulier le suffrage universel. Il réalisa en même temps des progrès considérables dans l'élaboration de la politique agraire des sociaux-démocrates. L'une des résolutions adoptées réclamait le renforcement de l'alliance entre la classe ouvrière et la paysannerie. Cependant, à tort, le document en question limitait cet objectif à l'alliance de la classe ouvrière avec le prolétariat agricole et la paysannerie pauvre. Insuffisamment instruits au point de vue théorique, les dirigeants sociaux-démocrates n'analysèrent point les conditions particulières de la Hongrie, et ne comprirent pas l'importance de la lutte antiféodale (partage des terres) : aussi se bornèrent-ils à ne combattre que pour certaines revendications anticapitalistes.

Le congrès de 1894 marqua une fois de plus un rebondissement du mouvement. Aux actions toujours plus vigoureuses des ouvriers et des paysans, les classes dominantes ripostèrent par des mesures répressives très énergiques, inspirées par la crainte de voir se consolider l'alliance de la classe ouvrière et de la paysannerie. En 1895, l'on vit se constituer un nouveau cabinet : il était présidé par Désiré Bánffy, ennemi acharné du peuple travailleur.

Le régime de terreur, instauré par les autorités, provoqua un nouveau conflit au sein des organismes directeurs du parti. Revenant à leur tactique de 1892—1893, les réformistes petits-bourgeois préconisèrent une fois de plus une politique destinée à freiner les progrès du mouvement : ils réussirent à chasser du parti Ignace Silberberg qui, adepte, lui aussi, des principes de la lutte de classes, occupait à ce moment-là la place de Paul Engelmann. Silberberg entreprit de rallier les ouvriers révolutionnaires et de les mettre en ligne contre la tendance opportuniste. Cependant, sa tentative échoua : son échec était dû en grande partie aux mesures répressives, prises par les autorités. Ce nouveau conflit, surgi au sein du parti, aboutit à la désagrégation du noyau que constituaient les adeptes des principes de la lutte de classes. Au congrès du parti, réuni en 1896, les réformistes petits-bourgeois réussirent à consolider leurs positions et à s'assurer définitivement la direction du parti. Ainsi, le combat engagé entre les deux tendances se termina par la défaite des protagonistes de la lutte de classes. L'insuffisance des connaissances théoriques de ce groupe avait été la cause principale de l'échec. En effet, le groupe en question s'était montré incapable d'appliquer d'une manière adéquate les principes marxistes aux conditions spéciales de la Hongrie. Il n'inscrivit pas à son programme le parachèvement de l'œuvre de la révolution démocratique bourgeoise, ne sut point élever la lutte des deux tendances au niveau des principes, et, partant, échoua dans ses efforts visant à se rallier le prolétariat et les masses de la paysannerie. Parmi les causes de l'échec, il convient aussi de signaler le revirement qui s'était opéré au sein de la IIe Internationale après la mort d'Engels. Adoptant une politique de plus en plus opportuniste, la IIe Internationale n'appuya point les protagonistes de la lutte de classes et, indirectement, sanctionna la politique des réformistes petits-bourgeois.

Les années qui suivirent — c'étaient les années du régime de terreur instauré par Bánffy — virent se parachever le changement d'orientation intervenu à la tête du Parti social-démocrate. C'est à propos de la question agraire que ce changement se fit le plus sentir.

Après le congrès de 1896, le besoin de mettre au point un programme agraire social-démocrate et d'organiser à fond la paysannerie se fit de plus en plus pressant. Cependant, la direction du parti entendait contrarier ce travail d'organisation, ce qui provoqua une nouvelle scission. L'opposition paysanne qui, dirigée par Étienne Várkonyi, avait été chassée du parti par la direction hostile aux aspirations révolutionnaires du groupe, convoqua au début de 1897 un congrès des travailleurs agricoles. Ce congrès avait inscrit à son programme le lotissement de la grande propriété séculière et ecclésiastique, ainsi que d'autres revendications antiféodales et anticapitalistes. Le mouvement qui, lancé par Várkonyi, était l'expression non seulement des intérêts du prolétariat agricole et de la paysannerie pauvre, mais aussi de ceux des couches de la petite et moyenne paysannerie, se répandit à la campagne comme une traînée de poudre. C'est en automne 1897 que le mouvement prit une forme organisée : on créa le « Parti socialiste indépendant ». Ce parti, quoique de tendance anarchiste, agit néanmoins dans le sens du progrès. Son programme exprimait les revendications démocratiques révolutionnaires de la paysannerie, revendications dont la principale était le partage des terres. L'attitude négative, adoptée par le Parti social-démocrate vis-à-vis de la paysannerie, arrêta le développement de l'alliance entre ouvriers et paysans, et provoqua une scission parmi les alliés.

En été 1897, les grèves de moissonneurs prirent une ampleur sans précédent et furent suivies de vastes mouvements grévistes déclenchés par les ouvriers d'usine. Le régime réagit contre l'essor des mouvements de masse par d'impitoyables mesures de répression. La gendarmerie tira sur la foule, la troupe chargeait les manifestants, et l'on voyait se multiplier les arrestations et expulsions. Ce fut là l'âge héroïque du mouvement ouvrier hongrois. Avec bravoure, les masses laborieuses tinrent tête au terrorisme gouvernemental et intensifièrent même leur action. C'eût été, pour le Parti social-démocrate, une rare occasion de lier entre eux les mouvements de la ville et de la province, de conduire les masses dans leur lutte pour le renversement du cabinet terroriste, et de forcer les classes dominantes à instaurer un régime plus démocratique. Cette lutte aurait trempé les masses laborieuses et consolidé l'alliance de la classe ouvrière et de la paysannerie.

Cependant, les leaders opportunistes du Parti social-démocrate n'étaient pas faits pour un combat de ce genre. Il leur répugnait d'organiser des actions de caractère révolutionnaire. S'employant à circonscrire le mouvement dans les « limites de la légalité », ils se contentèrent de quelques menaces anodines à l'adresse du ministère Bánffy, s'efforcèrent de convaincre les ouvriers de l'inutilité du combat et firent tout pour détacher les mouvements des ouvriers de ceux de la paysannerie.

La direction du parti déclencha une violente campagne contre le mouvement organisé par Várkonyi. Elle tenta de persuader aux masses paysannes qu'au lieu de combattre pour leurs propres revendications, elles feraient mieux de lutter pour le suffrage universel. C'est à ce moment-là que le Parti social-démocrate axa toutes ses activités politiques sur la lutte pour le suffrage universel, institution qu'elle eût voulu faire passer pour une panacée propre à résoudre tous les problèmes sociaux. Pour justifier leurs aspirations opportunistes, les leaders sociaux-démocrates opposèrent aux enseignements de Marx les opinions de Ferdinand Lassalle. C'est à l'époque du régime de terreur inauguré par le ministère Bánffy qu'il devint apparent que le Parti social-démocrate avait abandonné la lutte de classes et s'était métamorphosé en un parti ouvrier servilement dévoué et loyalement soumis au gouvernement.

La direction opportuniste du Parti social-démocrate se consolida définitivement en 1898 : c'est alors que, revenus d'Allemagne, Ernest Garami et Jacques Weltner s'emparèrent des leviers de commande. Ces deux leaders avaient pour objectif de créer un parti de masse légal, réglant ses activités sur le modèle allemand. Cependant, les épisodes du régime terroriste instauré par Bánffy montrèrent qu'en Hongrie, un parti ouvrier de ce genre ne pouvait être organisé que sur une base réformiste, étant donné que le régime ne tolérerait qu'un parti constitué sur le modèle des trade-unions anglaises. Dans l'espoir d'obtenir des sièges au parlement, ainsi que des portefeuilles ministériels, Garami, Weltner et les autres chefs du parti renoncèrent à organiser un parti véritablement révolutionnaire, parti dont la création eût exigé l'étroite coordination du travail légal et des activités illégales. Ainsi, évoluant à l'imitation des partis de la IIe Internationale, le Parti social-démocrate de Hongrie devint un parti pseudo-ouvrier à la

fois réformiste et opportuniste. Reniant les traditions de la révolution, il trahit les aspirations révolutionnaires du prolétariat et de la paysannerie, et même se désolidarisa d'avec les mouvements du prolétariat international.

EVE GÁL:

L'INSTAURATION DU RÉGIME RÉPUBLICAIN EN HONGRIE (1946)

L'Assemblée nationale hongroise entérina, voilà dix ans, la loi sur le changement de la forme d'État : de ce fait, la Hongrie devenait une république. L'abolition du régime monarchique et l'établissement de la république furent l'une des mesures prises par la révolution démocratique bourgeoise qui, elle, était la première étape de la transformation révolutionnaire accomplie en Hongrie après la Libération. D'une manière générale, l'instauration du régime républicain est l'un des éléments indispensables des tâches démocratiques de la classe ouvrière. D'autre part, la réalisation de ces tâches est la condition *sine qua non* de la transformation sociale. Les expériences de la lutte contre le fascisme hitlérien, de la seconde guerre mondiale et de la période qui suivit donnèrent un relief particulier à l'importance des tâches démocratiques. A la suite de la guerre, l'on vit, dans toute l'Europe, et en particulier dans les pays libérés de l'occupation fasciste, s'intensifier les mouvements démocratiques et la lutte contre les survivances non seulement fascistes, mais aussi féodales. Dans de nombreux pays d'Europe, dont la Hongrie, la forme d'État monarchique était l'une de ces survivances féodales. La guerre terminée, dans la plupart de ces pays, les masses populaires engagèrent le combat pour l'abolition de la monarchie et l'instauration du régime républicain. Dans les démocraties populaires et en Italie — où le mouvement démocratique était particulièrement solide —, la lutte fut couronnée de succès. Dans d'autres pays (Belgique, Grèce), l'action pour l'établissement de la république échoua, ceci avant tout en raison de l'intervention des impérialistes étrangers.

D'une manière générale, c'est vers la fin de l'année 1945 que, dans les pays de démocratie populaire, se posa la question de la forme d'État. En Hongrie, où la solution de ce problème répondait non seulement aux exigences de la situation internationale, mais aussi à celles de l'évolution historique du pays, la liquidation des survivances féodales entravant le développement économique et social devint une nécessité impérieuse. Après plusieurs tentatives révolutionnaires infructueuses, le peuple hongrois ne put s'engager dans cette voie qu'en 1945, à la suite de la libération du pays par l'Armée rouge.

En substance, la solution du problème de la forme d'État était déterminée d'avance par le fait qu'après la Libération, la classe ouvrière avait acquis une influence décisive dans l'exercice du pouvoir d'État. Dès avant la solution, par voie législative, du problème de la forme d'État, la nouvelle organisation étatique avait déjà été de caractère républicain. Pour l'immense majorité du peuple hongrois, il était tout naturel que le nouvel État démocratique fût une république et que le pouvoir législatif eût à enregistrer ce fait d'une manière formelle.

Cependant, l'abolition de la monarchie comptait aussi des adversaires. Or, tant que, juridiquement, le régime républicain n'était point établi, ces adversaires espéraient pouvoir contrarier cette mesure législative. Certains milieux impérialistes étrangers se montraient hostiles à l'instauration du régime républicain, ceci pour deux raisons principales. Et d'abord, même après la seconde guerre mondiale, certains milieux étrangers n'avaient point encore renoncé définitivement au projet de la restauration des Habsbourg : évidemment, l'abolition de la monarchie hongroise eût fait échec à ce projet. Ensuite — et c'est là la raison majeure —, les mêmes milieux impérialistes savaient qu'une fois le problème de la forme d'État résolu par voie législative et d'une manière définitive, le prestige et la solidité du régime de démocratie populaire s'en trouveraient accrus. La situation internationale ne permit point aux impérialistes étrangers de s'attaquer ouvertement aux mesures législatives appelées à instaurer le régime républicain : aussi ne s'employèrent-ils qu'à prolonger une situation aussi désordonnée que précaire. Ils s'appuyèrent, dans l'accomplissement de cette tâche, sur leurs auxiliaires hongrois. C'est pour les mêmes motifs que les adversaires hongrois du régime de démocratie populaire s'opposaient, eux aussi, à l'établissement de la république. L'aile droite du Parti des petits propriétaires s'était fixé pour tâche de représenter dans l'arène politique les forces réunies des classes dominantes déchues : elle aussi s'employait à intriguer contre l'instauration du régime républicain. Elle demeurait incapable de s'attaquer

ouvertement à la république ; en effet, une telle action se fût non seulement heurtée à la volonté des masses paysannes de son propre parti : elle eût aussi échoué face aux conditions politiques créées par la coalition gouvernementale d'alors et — non en dernier lieu — par la situation internationale. Cependant, dans les coulisses, elle usa de divers prétextes mensongers pour mener une campagne de propagande contre l'établissement de la république, mesure législative qu'elle entendait contrarier par tous les moyens à sa disposition.

Parmi les opposants de la république, l'on vit aussi se mettre en ligne la réaction cléricale, ennemie acharnée du progrès : elle poursuivit sa campagne antirépublicaine du haut de la chaire, dans la presse et au moyen de tractations politiques.

Le Parti communiste mobilisa les masses populaires pour couper court à ces tentatives et faire triompher la cause républicaine. Il ne concevait point le problème de la république comme une question abstraite, isolée des autres objectifs de combat, mais comme l'un des éléments de la grande offensive des forces démocratiques contre la réaction. Après l'avance réactionnaire, intervenue temporairement en automne 1945, c'est précisément l'établissement de la république qui fut la première mesure importante, réalisée dans la lutte pour l'endiguement des forces réactionnaires.

Le Parti communiste sut rallier à la cause républicaine le Parti social-démocrate, ainsi que les masses paysannes démocratiques du Parti des petits propriétaires. Quand bien même le Parti social-démocrate conçût les tâches de la nouvelle république sous une forme différente — en effet, ses leaders de droite proposaient comme modèle la république bourgeoise de 1918 —, il collabora néanmoins avec le Parti communiste dans le combat pour l'instauration du régime républicain.

Il n'y eut, à propos du problème républicain, point de lutte ouverte de grande envergure entre les forces démocratiques et celles de la réaction. En effet, la réaction connaissait elle-même l'indiscutable popularité de l'idée républicaine parmi les masses, et savait que dans la période précédant immédiatement les négociations de paix, la situation internationale n'était pas favorable à une action antirépublicaine ouverte. D'autre part, ni les ennemis du dehors, ni ceux du dedans ne considéraient le problème de la forme d'État comme une question digne d'un effort susceptible de provoquer une rupture complète. Les forces réactionnaires espéraient pouvoir remplir la nouvelle forme d'État républicaine d'un contenu capitaliste. En conséquence, elles s'efforceront dans la suite d'engager la Hongrie dans la voie de la restauration du système capitaliste, restauration qu'elles entendront réaliser en dépit de l'introduction de la forme d'État républicaine.

Le Parti communiste savait, lui aussi, que la république n'était qu'une forme, un contenant susceptible d'être rempli de contenus différents. Il montra aux masses laborieuses que les objectifs immédiats et décisifs du combat — défense de la réforme agraire, épuration de la machine d'État, nationalisation des houillères, élimination de l'aile d'extrême droite de la coalition — restaient à réaliser et que de la réalisation dépendait la solution du problème de savoir si, oui ou non, la république serait l'État du peuple.

L'instauration du régime républicain favorisa l'essor du développement démocratique populaire : en effet, elle consacrait la victoire des forces démocratiques dont affermissait l'assurance et la détermination, et, frustrant la réaction de ses nouveaux espoirs, privait celle-ci de ses atouts. Cependant, l'acte législatif qu'était l'introduction de la forme d'État républicaine ne marquait point de changement dans le contenu de classe du pouvoir d'État ; ce n'est que bien plus tard, après deux années environ, que se décida la lutte pour l'instauration de la dictature du prolétariat : ce n'est qu'à ce moment-là que la classe ouvrière entra en possession pleine et entière du pouvoir d'État. La signification de l'introduction de la forme d'État républicaine résidait en ceci que, tout comme les autres mesures de la transformation démocratique, elle rapprochait, elle aussi, la transformation socialiste.

BÉLA KÖPECZI :

COMMENT RÁKÓCZI JUGEA LA GUERRE D'INDÉPENDANCE AU DÉBUT DE 1705

Dans ses mémoires, François II Rákóczi signale qu'en 1705, il reçut en audience le marquis Des Alleurs, ambassadeur du roi de France. Au cours de l'entretien, le marquis lui remit un mémoire où le prince était invité à fournir des renseignements concernant la situation militaire, l'état des places fortes, des dépôts d'armes, etc.

Sans doute les historiens ont-ils mentionné ce fait, cependant, l'épisode en question n'a point fait l'objet d'une étude détaillée, et le mémoire, ainsi que la réponse du prince, sont demeurés ignorés. Or, tout récemment, alors qu'il poursuivait des recherches dans les archives, l'auteur a retrouvé le questionnaire original, remis au prince par le marquis Des Alleurs, de même que le brouillon des réponses, rédigé par Rákóczi lui-même. A ce moment-là, on pouvait encore espérer que le roi de France fournit une aide substantielle, aussi le prince traça-t-il un tableau minutieux de la situation.

La réponse révèle que le prince entendait s'appuyer en première ligne sur la petite noblesse, les gens de guerre et le peuple, et qu'il ne se faisait point illusion sur les aristocrates. Le document reflète, lui aussi, combien Rákóczi était préoccupé par le problème d'astreindre son armée à la discipline, problème dont il eut soin de souligner la gravité.

Le prince fait remarquer que, sans doute, ses généraux désirent poursuivre la guerre, cependant, ils ont des doutes quant à l'heureuse issue des opérations, à moins qu'une aide étrangère ne vienne étayer ses efforts. Rákóczi ajoute qu'il ne désire point taxer le peuple et qu'en conséquence, il ne dispose que des recettes du Trésor. Or, celles-ci suffisent uniquement à couvrir les frais des unités engagées dans les opérations militaires.

Le prince décrit en détail les corps de troupes : il indique les effectifs et s'étend tout particulièrement sur le matériel de l'artillerie, etc. Le document nous renseigne sur les lieux où se fabriquaient les canons, les bombes, la poudre, etc.

Rákóczi aborde ensuite les opérations qu'il envisage pour l'avenir, et indique qu'il serait peut-être en mesure de renforcer son armée au moyen de troupes auxiliaires recrutées en Pologne, en Moldavie, en Valachie et en Silésie. Il a sollicité l'autorisation de la Porte pour recruter des hommes : au cas d'une réponse affirmative, il engagera des arnautes qui sont les meilleurs fantassins que l'on puisse désirer.

Pour terminer, le prince souligne que les forces dont il dispose seraient largement suffisantes et permettraient d'accomplir toutes les opérations imaginables, si seulement elles étaient disciplinées. Toutefois, l'établissement d'un ordre strict se heurte à de nombreux obstacles, tels que l'inconstance, l'impétuosité, l'inexpérience, etc. de la nation. Il faut du temps pour mettre de l'ordre là où il n'y en eut jamais. Le temps seul pourra remédier à ces maux.

*

Le document a été rédigé par le prince lui-même ; le texte est en français : Rákóczi possédait bien la langue, toutefois, il faisait de nombreuses fautes d'orthographe. Son secrétaire français eut soin de les corriger après coup, et ajouta même aux réponses des données complémentaires.

Fait important à noter : les remarques que renferme le document rappellent de très près celles que Rákóczi formula dans ses Mémoires à propos des mêmes sujets. Ceci semble indiquer que peut-être, nous possédons là une preuve nouvelle de l'authenticité des Mémoires.

<i>L. Fekete: Die Siyakat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II.</i> [A siyakat-írás a török pénzügyigazgatásban] (Ism. <i>Perényi József</i>)	269
Очерки истории исторической науки в СССР. Т. I. [A történettudomány törté- netének vázlata a Szovjetunióban. I. k.] (Ism. <i>Hegedüs Viktor</i>)	272
<i>K. M. Pannikar: A Survey of Indian History</i> [India történetének áttekintése] (Ism. <i>Pálóczy-Horváth György</i>)	275

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat ünnepi ülése az 1905–1907-es orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából (Összeállította <i>Cz. Rév Ágnes</i>)	278
A történészfront hírei	287

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkék) jegyzéke (1955. július 1.—december 31.)	292
РЕЗЮМЕ	308
RÉSUMÉ	319

Ara: 16,— Ft

Előfizetés egy évre 36,— Ft

ÚJABBAN MEGJELENT TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Vasvári Pál válogatott írásai

Szerkesztette és a bevezetést írta: *Fekete Sándor.*

A nyomtatásban most először megjelenő Vasvári-kéziratokat közölte és jegyzetekkel ellátta: *László József.*

A válogatás Vasvári történetfilozófiai, történetírói és politikai nézeteit tükröző írásait tartalmazza, így a teljes Zrínyi-tanulmányt, a Történeti Névtár egyes fejezeteit, a magyar, illetve az egyetemes történet körébe vágó néhány feljegyzést stb. A bevezetés bemutatja, hogyan lett Vasvári a forradalmi-demokratikus ideológia egyik magyarországi előharcosa.

Magyar Történelmi Társulat gondozásában

312 l. *Ara kötve 34,50 Ft*

Az 1929—1933. évi gazdasági válság hatása Magyarországon

Szerkesztette: *Incze Miklós*

Az Incze Miklós szerkesztésében Incze Miklós, Karsai Elek, Kubitsch Imre, Petőcz Pál és Sipos Aladár közreműködésével közölt kötet elsősorban a világ gazdasági válság magyarországi hatását vizsgálja, de bevezetésül részletes képet ad a huszas évek iparáról és mezőgazdaságáról is. A válság lefolyásának tudományos elemzésén kívül hiteles képet nyújt a dolgozó osztályok helyzetéről az 1919—35-ös években és ábrázolja a dolgozóknak az ellenforradalmi rendszer ellen folytatott harcát.

MTA Történettudományi Intézete gondozásában.

526 l. Akadémiai Kiadó.

Ara kötve 50,— Ft

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI című sorozat következő füzetei jelentek meg a közelmúltban:

18. sz. <i>Elekes Lajos</i> : A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében	2,— Ft
19. sz. <i>Pach Zsigmond Pál</i> : A dualizmus rendszerének első éveit Magyarországon	3,— Ft
20. sz. <i>H. Balázs Éva</i> : A parasztság helyzete és mozgalmai (1780—1787)	2,— Ft
21. sz. <i>Arató Endre</i> : A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt	2,— Ft
22. sz. <i>Hanák Péter</i> : A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben	4,— Ft
23. sz. <i>Wellmann Imre</i> : A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt	3,— Ft

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT gondozásában újabban megjelent
NÉPSZERŰ KIADVÁNYOK (Művelt Nép Könyvkiadó)

<i>Pamlényi Ervin</i> : Horváth Mihály	9,50 Ft
<i>Makkai László</i> : A felsőtiszavidéki parasztfelkelés (1631—32)	9,50 Ft
<i>Wellmann Imre</i> : Tessedik Sámuel	10,— Ft
<i>Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes</i> : II. Rákóczi Ferenc	28,— Ft
<i>Márkus László</i> : Guyon Richárd	12,— Ft
<i>Szekeres József</i> : Kenyérért és szabadságért. Az 1905. évi pécsi bányászsztrájk	10,50 Ft
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Az 1831. évi parasztfelkelés	15,— Ft

51593
1956 SZEP 1

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

90. ÉVFOLYAM

1956. 3. SZÁM

1956

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., BELGRÁD RAKPART 5

90. ÉVFOLYAM, 1956. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867.

FŐSZERKESZTŐ:
ANDICS ERZSÉBET

FELELŐS SZERKESZTŐ: HANÁK PÉTER
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: PAMLÉNYI ERVIN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ELEKES LAJOS, EMBER GYÖZŐ, KOSÁRY DOMOKOS, LEDERER EMMA,
MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ,
PACH ZSIGMOND PÁL, RÉTI LÁSZLÓ, SZABÓ ISTVÁN, I. TÓTH ZOLTÁN, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A SZÁZADOK 1956. ÉVI 3. SZÁMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Székely György</i> : A huszitizmus és a magyar nép I.	331
<i>I. Tóth Zoltán</i> : A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1900)	368
<i>Kató István</i> : Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak	394
— * — A Századok munkájáról	416

VITA

— * — Történészvita a Petőfi-Körben	425
<i>Nemes Dezső</i> : A néptömegek történelmi szerepe és a személyi kultusz kérdése	441
<i>Szabad György</i> : „A tata–gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszer- ről a tőkés gazdálkodásra” c. kandidátusi disszertációjának nyilvános vitája (<i>Szabolcs Ottó</i>)	452

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>Makkai László–Perényi József–Székely György</i> : Beszámoló a lengyel egyetemi tankönyv alapszövegének vitájáról	462

SZEMLE

Hajnal István : Külföldi kritikák egy magyar írástörténeti munkáról	470
Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai (Ism. <i>Borus József</i>)	473
<i>Szücs Jenő</i> : Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	476

A HUSZITIZMUS ÉS A MAGYAR NÉP

E tanulmány tárgya, a huszitizmus visszhangja a magyar népben — népünk történetének, a városi és falusi dolgozó tömegek harcának, a magyar kultúra és nyelv fejlődésének egyik legjelentősebb szakasza. A tárgy tehát sokoldalú és bonyolult, s több mint egy évszázad eseményeit öleli fel. Jelentős a témakör népünk és a szomszédos népek haladó, baráti kapcsolatainak kutatása szempontjából is.¹

A huszitizmus és magyar visszhangja szükségképpen régóta foglalkoztatja a magyar történetírást. A régi félfedális és polgári történetírás súlyos klerikális maradványokkal vegyülő szemlélete nem lehetett képes helyes értékelést adni e kérdésekről. Csak jellemző példaként említem a kérdés egyik legalaposabb polgári szakértőjének, Gombos Ferenc Albinnak egy megjegyzését, amely egyaránt fényt vet a polgári-nacionalista irodalom jellegzetes korlátainak osztálygyökereire és munkája tudatosan vállalt aktuális osztályfeladatára: „Jelen munkám tárgya továbbá akár a napirenden lévő alföldi munkás-mozgalmakat tekintjük, akár az áldatlan nemzetiségi surlódásokat, nagyon is aktuális, mert úgy az egyiknek, mint a másiknak az orvoslására föltétlenül szükséges a multak hamisítatlan ismerete és a tanulság levonása.” Hogy Gombos mennyiben törekedett a múlt „hamisítatlan” ismeretére és milyen irányban vonta le a tanulságot, hogyan kívánt orvoslást, arra művének nacionalista és a forradalmi mozgalmaktól rettegő beállítottsága egyértelműen felel. Jellemzők erre következő elmélkedései is: „... a tömeg türelme s haragja

¹ Ez a tanulmány némileg bővített változata a csehszlovák huszitizmus fő vonásait és európai visszhangját tárgyaló nemzetközi kötetbe készült munkámnak. Tanulmányom szerkezetét az a körülmény alakította ki, hogy a nemzetközi kiadványban a szomszéd országok történészei dolgozzák fel a Szlovákia, Erdély területén lejátszódott mozgalmak magyar vonatkozásait. A magyar huszitizmus kibontakozása, ideológiája, a huszita bibliafordítás körülményei egy ponton mégis eltérést indokoltak: nélkülözhetelenné vált a Délvidék viszonyainak, mozgalmainak mélyebbre ható tárgyalása. Ez utóbbi természetesen nem meríti ki a délszláv népek antifedális mozgalmainak körét, melyekről a kötet külön tanulmánya fog szólni. — A tanulmány elkészítéséhez segítséget kaptam a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetétől, a csehszlovák irodalom és forráskiadványok rendelkezésemre bocsátásával, amiért ezúton is köszönetet mondok. Köszönöm Mályusz Elemér, a történettudomány doktorának segítségét, aki a Zsigmondkori Oklevéltár sajtó alatt levő II. kötete beszámozatlan kéziratát szíves volt munkámhoz felhasználhatóvá tenni. Hálámat fejezem ki értékes bíráló észrevételeikért Ludovic Demeny és Iosif Pataki elvtársaknak, a Román Népköztársaság történészeinek, akik tanulmányom végleges formájának kialakításában komolyan segítettek. Végül köszönöm az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kara Tudományos Bizottságának, hogy tanulmányom rövidebb változatát vitára bocsátotta, s lehetővé tette a kérdés legjobb szakemberei észrevételeinek előzetes figyelembevételét.

egyaránt végtelen, engedelmes gyermeknek látszik, ha szőrmentében bánnak vele, de felingerelve hasonlíthatatlanul kegyetlen..."; „... a politizáló parasztok pedig már egy kész forradalmat hordoznak keblükben, mely csak a felrobbantó szikrára vár még”; — az 1437. évi parasztfelkelés hatásaként „Erdélyben a magyar jobbágyság indul kiveszőbe s helyét az oláhság tölti be”; „Ha nincs 1437-ik évi lázadás, a magyarság lassankint számra nézne is a vezérlő elem lesz Erdélyben is, a kisebbségben maradó oláhokat pedig a megváltozott körülmények nem kényszerítik többé a XV—XIX-ik századbeli lázadásokra...”²

Csak hazánk és tudományos életünk felszabadulása, a testvéri népi demokráciákkal kialakult új típusú kapcsolatunk tette lehetővé, hogy történet-tudományunk, irodalomtudományunk, nyelvtudományunk és művészet-történeti kutatásunk több képviselője megkezdje a huszitizmus visszhangjának, s általában a cseh—magyar korabeli kapcsolatoknak valóban objektív feltárását, a csehországi forrásanyag figyelembevételét, a burzsoá tudomány hamisításainak leleplezését, a pontatlan forráskiadványok hibáin alapuló ellentmondások, félreértések kiküszöbölését. Ebből a ma már tekintélyes terjedelmű irodalomból különösen Kardos Tibor 1931 óta írt egész sor, a felszabadulás óta a marxizmus—leninizmus tudományos módszerétől áthatott munkája emelkedik ki. Művei a magyar huszitizmus legbonyolultabb ideológiai kérdéseibe kitűnően világítanak be.

1. A magyar jobbágyság helyzete a XV. század első évtizedeiben

A polgári történetírás a huszitizmus magyarországi terjedését általában a huszita ideológia terjedésével és a cseh husziták magyarországi betöréseivel magyarázta, a mélyebben fekvő okokkal, jelesen a parasztság helyzetének és rétegződésének alakulásával behatóbban nem foglalkozott. S ha kiterjedt is a polgári vizsgálódás erre a területre, a jobbágyság életét jószándékú figyelemmel kísérő egy-egy történész esetében, a kutatás arra a megállapításra jutott, hogy „Zsigmond korának öt évtizede alatt a jobbágysorsban nincs rosszabbodás sem javulás”.³

A parasztság sorsának feltárása terén a marxista kutatás már tett bizonyos lépéseket előre. Molnár Erik összefoglaló munkája⁴ már eredményesen világította meg a huszita korszakot megelőző időszak falusi és városi fejlődésének legfőbb vonásait. Az 1400-ig terjedő időszak falusi fejlődéséről tanulmánykötet jelent meg,⁵ a következő időszak monografikus feldolgozása azonban még nem történt meg. Azok az értékes kutatások, amelyeket Mályusz Elemér folytatott a parasztság pénzterheinek további emelkedésére vonatko-

² *Gombos Ferenc Albin*: Az 1437-ik évi parasztlázadás története. Kolozsvár. 1898. 3—4, 15, 19, 132, 133. l. E munka aktualitását egyrészt a „szocialista mozgolódások”, másrészt a „nemzetiségek forrongása” szempontjából ismertetője, Dékány Kálmán is kiemelte (Századok 1898. 738. l.).

³ *Sinkovics István*: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bpest, 1933. 53. l.

⁴ *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. II. Bpest, 1949.

⁵ Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerkesztette Székely György. Írták: Fügedi Erik, Györffy György, Mályusz Elemér, Székely György. Bpest, 1953.

zóna,⁶ még nem kerültek közzétételre. Ezért ma még csak vázlatos képet tudunk adni a huszitizmus magyarországi társadalmi gyökereiről a parasztság körében. A városfejlődés terén történt újabb kutatások első összefoglaló eredménye, Szűcs Jenő munkája⁷ felveti a korszak városfejlődésének valamennyi fontosabb kérdését és lényegében helyesen válaszolja meg azokat, a marxista módszer döntő fölényét bizonyítva a várostörténet területén is. Ez a munka azonban éppen problematikánk szempontjából több kiegészítésre és korrekcióra szorul.

Az eddigi feldolgozások és kutatásaink alapján megállapíthatjuk, hogy a feudalizmust „kiszolgáló” árutermelés mind falun, mind a városokban a korábbi korszaknál erősebben fejlődött ebben az időszakban, amit a különböző hatalmaskodásoknak az anyagi kultúra fokára utaló adataiból, a háromnyomásos gazdálkodás immár általánosan elterjedt voltából,⁸ az istállózó állattenyésztés szerepének lassú növekedéséből, a szállítóeszközök fejlődéséből (pl. parasztkézen is levő bor- és gabonaszállító nehéz szekerek),⁹ az úthálózat alakulásából és a parasztság rétegződésének fokozódásából is kikövetkeztethetünk.

A huszita forradalmi mozgalom korszakában hazánkban is kezdett véget érni a terményjáradék uralkodó voltának időszaka, mely utóbbi B. D. Grekov szerint így jellemezhető: „... a parasztságot megnyomorító törvényeket megváltoztatják, többek között a holtkéz (manus mortua) elvét, és a paraszt számára lehetővé válik, hogy szabadon rendelkezék idejével, lehetősége van vagyongyűjtésre, s néha idegen munkát is felhasználhat. A földesurhoz való viszonya, akinek érdekeit a feudális állam védi, kimerül a földbérfizetés kötelezettségének pontos teljesítésében, amelyet a szokás szigorúan meghatároz.”¹⁰ A Grekovtól jellemzett viszonyok változását az ország valamennyi vidékén észlelni lehet a forrásokból, a legszemléletesebben azonban a Délvidéken.

Az árutermelés és a pénzgazdálkodás továbbfejlődésének talaján az ország minden részén megnövekedett a parasztság kizsákmányolása, különösen pénzterhei. A XIV. század végén és a XV. század első harmadában

⁶ *Mályusz Elemér*: A magyar állam szervezete Zsigmond korában (Kéziratot tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében).

⁷ *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest, 1955.

⁸ Példák a nyomásos gazdálkodásra: 1413 „singulis annis in singulis calcaturis nyumas dictis seminare consvetis” Zichy Okmt. VI. 183. sz.; 1418 „in tribus calcaturis” Sztáray Oklt. II. 149. sz.; 1421 „in tribus calcaturis” Dl. 5875; 1421, 1430, 1436 *Szamota—Zolnai*: Magyar oklevél-szótár. Bpest, 1906, 701. hasáb; 1423 „in tribus calcaturis wlgariter Nyomas dictis” *Szamota—Zolnai*, i. h.; 1425 „in tribus calcaturis nyomas dictis” Sztáray Oklt. II. 173. sz.; 1427 „in diuisione deuenta in terra Kezpenyomas habita” *Szamota—Zolnai*, i. h.; 1427 „in tribus calcaturis Nyomas dictis existentibus” *Szamota—Zolnai*, i. h.; 1429 „in tribus calcaturis wlgariter Nomas dictis” Dl. 32144.

⁹ „currum eiusdem frugibus oneratum cum quinque equis et duobus bobus ipsum currum trahentibus” jobbágytól elvették, Zsigmondkori Oklt. I. 5581. sz.; jobbágy megvasalt kocsija „cum sex bobus ipsum currum trahentibus” uo., I. 6019. sz.; „tres currus salibus oneratos, simul cum viginti octo bobus eisdem currus trahentibus... iobagionum” Bánffy Oklt. I. 464. sz.; „sex boves unacum curru et sedecim tunellis” Zichy Okmt. XII. 92. sz.; „unum currum cum lardonibus et diversis aliis rebus ac cera ponderatum... cum octo equibus ipsum currum trahentibus” uo. XII. 104. sz.

¹⁰ *B. D. Grekov*: Törvényszerűségek a feudális Európa parasztságának történetében. Bpest, 1948. 4—5. l.

emelkedett — s ami lényeges körülmény, egymással párhuzamosan növekedett — a földesúri és állami pénzdadó. Kiemelkedő súlyú az állami ún. „hetedadó” (septima pars rerum et bonorum iobagionum, septima taxa). Ezt a terhet viselte a jobbágyság 1387-ben (ez pl. Gönc mezővárosban 1000 forintot tett ki) és a következő években. A XIV. század utolsó éveiben ismételtelen szedett az állam hadiadót a török veszedelem ürügyével (olykor 1 forintnál több volt telkenként). A *pénzjáradék emelése* ettől kezdve az egész XV. századi fejlődés tendenciája is lett. A növekvő adóztatás kielégítésére a parasztok terményeiket kedvezőtlen áralakulás idején is olykor kénytelenek voltak piacra dobni, elkótyavetyélni.

Az 1390-es és 1400-as években kiterjedő rendszeres (csak nevében rendkívüli vagy szokatlan) földesúri adó 1 forint körül mozgott telkenként. Az 1410-es és későbbi években a rendszeresen szedett földesúri adók Mályusz Elemér kutatásai szerint telkenként már a másfél aranyforintot is megközelítették. Az általánossá váló és az államhatalomtól tudomásul vett adóemelés a földesurak az ország legkülönbözőbb vidékein *különféle jogcímenek*, vagy éppen *jogcím nélkül* hajtották végre, ennek megfelelően az elnevezés is igen változatos.

A forrásokban ilyen esetek mutatják a megemelt pénzteher rendszeressé válását: collecták és datiumok 1383, a kilenceden és ajándékokon túl 400 aranyforint beszédése 1384 előtt, szentgyörgynapi és egyéb collecták 1386, a hadi collectán túl fölös és jogtalan collecták kivetésével kifosztás 1389, jogos vagy jogtalan módon kivetett taxa 1391—1392, évenkénti collecták és datiumok, illetőleg tartozatlanul kicsikart collecták és datiumok 1395, szokatlan collecták kivetése 1398, 80 arany forint évi censuson és collectán túli census, collecták és datiumok elengedése egy falu szegénysége miatt 1400, különféle és fölösleges censusok és collecták szokás ellenére kivetése 1400, maior collecta 1401, collecta maior 1401, mindennapos collecta és virtualia 1401, jogtalan vagy szokatlan collecták 1402, census, taxa, datiumok 1403, felesleges és újonnan kivetett collecták, taxák, szemben a jogos és megszokott terhekkel 1404, tartozatlan és szokatlan collecták kicsikarása 1404, 1000 forint kicsikarása Alsólendva és Németi várak jobbágyaitól 1406, törvényes és szokásos collectákkal új taxa vagy dica kivetésének szembeállítás 1406, különböző collecták és datiumok kivetése a régi szabadságok és szokások ellenére 1406, tartozatlan, jogtalan és felesleges collecták kicsikarása 1406, taxák és collecták igen nagy kivetése 1408, évenként járó taxák vagy daciumok 1409, jogos és szokott collecták és censusok és szokatlan ewsteradó (= Steuer) 1410, maxima taxa 1411, dica kivetése 1415, igazságtalanul lefoglalt birtokon taxa kivetése 1417, dica seu taxa 1418, tetszés szerint beszédett census, collecta és taxa 1419, szokott és rendkívüli collecták 1421, zsold céljára három ízben taxakivetés 1425 körül, az ország szokásjoga ellenére rendkívüli taxakivetés 1427 előtt, illetlenül gyakori dicakivetés 1427 előtt, igazi és igazságos collecta 1427, igen gyakran kicsikart rendkívüli taxák 1427, rendkívüli taxa 1429, 1435, 1435, 1437, kicsikart Sthewr nevű datium vagy collecta 1430, rendkívüli dica 1432, mezővárosiak szabadságai ellenére kivetett és kicsikart szokatlan és rendkívüli censusok, datiumok, collecták és virtualiák 1434, földesúri forintos adó hadicéla telkenként 1440, taxák, szokatlan jövedelmek és rendkívüli virtualia 1446, elviselhetetlen taxák kicsikarása 1446, aranyforintokban beszédett rendkívüli taxa 1447.¹¹

¹¹ Az egyes adatokra 1400 előtt: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. 293—297, 387, 391—392. l. (írta Székely Gy.), vö. *Szendrei: Miskolc III.* 41. sz.; 1400 körül és után *Mályusz Elemér*, id. kézirat tanulmánya. — Lásd még 1383: *DI.* 7009, 1384 előtt *DI.* 7123; 1386: *Kunorovitz L. Bernát: Veszprémi regeszták* 849. sz.; 1389: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 63. sz.; 1395: *Zsigmondkori Oklt. I.* 4051. sz.; 1398: *Zala vm. Oklt. II.* 107. sz.; 1400: *Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdasági története.* Bpest, 1887. 291—292. l.; 1400: *Zala vm. Oklt. II.* 117. sz.; 1401: *DI.* 8617; 1401: *DI.* 8617; 1401: *DI.* 8623; 1402: *Zsigmondkori Oklt. II.* 1402. okt. 9.; 1403: *DI.* 8889; 1404: *Zsigmondkori Oklt. II.* 1404. jún. 19.; 1404: *Zichy Okmt. V.* 317. sz.; 1406: *Zsigmondkori Oklt.*

Az adóelnevezések maguk is mutatnak az emelkedő pénzjáradékkal szembeszegülő jobbágyság ellenállására, ez tükröződik ugyanis az adónemek több esetben elítélő jelzőjéből. Ezek a megjelölések az emelt adószedés jogalapjának tagadására vallanak. Az állami és földesúri adóterheket ráadásul az adószedők önkényes harácsolása is növelte, így pl. 1410-ben az Ung és Szabolcs megyei királyi adószedők a jobbágyoktól fejenként 2 dénárt és 1 pint bort is követeltek.¹² Az adóösszegek annál súlyosabbak voltak, mert közben a *paraszttság körében forgalomban levő kisebb pénzegységek értéke ismétellen erősen romlott*, s a pénzromlás terhét a jobbágy nem tudta továbbhárítani.

A földesurak pénzjövedelmeik fokozása céljából a malmokból folyó őrletési bevételeik pénzre váltását is megkezdték. Erre következtetni lehet már egy 1369. évi Somogy megyei birtokosztályból. Ennél a felek kikötötték, hogy egymás jobbágyainak a malmukban őrletett terményei után pénzkivetést nem eszközölnek, csak a régi őrlesi vámot szedik. Úgy látszik, hogy a pénzdíjat itt a birtokon kívüli jobbágyoktól szedték őrletés esztén. 1383-ban azonban már nyilvánvalóan *pénzben szedett* malomjövedelemről tesz említést egy Csanád megyei osztálylevél.¹³

A nép helyzetét nemcsak közvetlen terhei tették elviselhetetlenné. Jobbágyi sérelemmé vált sok helyütt a gyermek nélkül elhalt jobbágyok vagyonának, ingóságainak földesúri lefoglalása, a *jobbágyok végrendelkezési jogának semmibe vévése* is. Erre éppen az antifeudális harc fontos területeiről vannak szórványos adataink. Mindenesetre ez is egyik oka lehetett a paraszt-ság fokozódó elégedetlenségének, a feudális kizsákmányolás és jogtiprás elleni felháborodásának. Ezzel a kérdéssel annál behatóbban kell a jövőben foglalkoznia történeti kutatásunknak, mivel ez nemcsak magyar és erdélyi speciális jelenség volt, hanem a csehországi huszitizmus egyik kiváltó oka is. Mindenképpen a földesurak vagyonlefoglaló gyakorlatára vet fényt egy 1395-ben Szabolcs megyében folyó per. Ezt egy földesúr indítja örökös nélkül meghalt egyik jobbágya 200 aranyforintot érő javainak (res et bona) lefoglalása miatt egy másik földesúr ellen.¹⁴ Tehát „jog” szerint *magának követelte* örökös nélküli jobbágya vagyonát. *Külön kedvezményként* (Somogy megyei falvak benépesítése alkalmából) mondotta ki a pannonhalmi apát 1369-ben, hogy ha a jobbágyok közül valaki örökös nélkül hal meg, utána csak 60 dénár jár az apátnak.¹⁵ S a dunántúli Káld birtokon, melyet tűzvész sújtott, nehogy jobbágyaik elköltözzenek, 1400-ban a földesurak *külön kiváltságképpen* mondták ki, hogy örökös nélküli vagyonra (res et bona) kezüket nem teszik rá ;

II. 1406. febr. 12., aug. 12., aug. 15. ; 1406 : Zichy Okmt. V. 386. sz. ; 1408 : Zsigmondkori Oklt. II. 1408. máj. 10. ; 1409 : Zala vm. Oklt. II. 151. sz. ; 1410 : Zala vm. Oklt. II. 154. sz. ; 1425 körül : Zichy Okmt. XII. 101. sz. ; 1427 előtt : Károlyi Oklt. II. 65. sz. ; 1427 előtt : Zichy Okmt. XII. 102. sz. ; 1434 : Dl. 12650 (külrata szerint a szóban forgó adónemek együttes német neve volt a „Stewer”) ; 1440 : A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 197. sz. ; 1446 : Sztáray Oklt. II. 267, 271. sz. ; 1447 : Sztáray Oklt. II. 293. sz.

¹² Zsigmondkori Oklt. II. 1410 május 1, két oklevél ; *Kárfy* : Csicsery. cs. lt. Tört. Tár. 1901, 62. l.

¹³ 1369 : „nullam penitus pecuniariam exactionem... nisi verum et iustum tributum, ab antiquo consuetum” Dl. 56750 ; 1383 : „census seu fertones molendinorum” Dl. 87546.

¹⁴ Zsigmondkori Oklt. I. 3830. sz.

¹⁵ *Székelgy György* : A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. (Tanulmányok...) 292. l.

a jobbágyság mind haláluk esetére, mind életükben javaikat szabadon hagyományozhatják.¹⁶ S 1427-ben a csanádi káptalan is külön engedélyezte csanádi polgárainak és jobbágyainak, hogy a leszármazottak nélküliek mind életükben, mind végső órájukban ingó és ingatlan javaikról (de eorum bonis et rebus) szabadon rendelkezzenek s e rendelkezést a földesúr elismeri.¹⁷ Ezek az elszigetelt privilégiumok is csak az általánossá váló ellenkező gyakorlatot mutatják.

A történeti kutatásnak ezután kell teljes részletességében feltárnia azt a folyamatot is, amely ezekben az évtizedekben a földközösség bomlása, illetve elkobzása terén előrehaladt. A földesurak a földközösségi legelők, rétek, erdők használatát egyre korlátozták, pénzfizetéshez kötötték. A halászó vizek szabad használatára pedig semmivé lett. Mindezek oka a földesurak egyre növekvő pénzzükséglete, amit a legkíméletlenebb módon igyekeztek kielégíteni, továbbá a földesúri állattartás és halászat növekedése. Éppen erre az időre esik a halászati jogok elleni támadás fokozódása, a parasztok által kihalászott halmennyiség felének (állóvízi halak), illetve egyharmadának (folyóvízi halak) elvétele földesúri járadék gyanánt az 1397. évi törvény szerint¹⁸ s a halászattal összefüggő robotmunkák elterjedése. A századforduló körül foglalták el és csatolták birtokukhoz Kőrös földesurai a korábban Ceglédvel és Kecskeméttel együttes paraszti erdőközösséghez tartozó cserjét.¹⁹

Az erdőlési jogok korlátozása a XIV—XV. század fordulóján általános jelenség, amivel a Dunántúlon is többfelé találkozunk. Előfordulási eseteire az 1370-es évekig már korábbi tanulmányomban utaltam. A példák folytathatók. 1382-ben, karácsony előtti napon a bakonybéli apát officialisainak gyakori tilalma ellenére úzótt favágás az apát Etej birtokához (Veszprém vm.) tartozó erdejében és cserjésében egy világi földesúr favágó jobbágysái ökreinek zálogként való lefoglalására vezetett. 1383-ban a veszprémi káptalan Somogy megyei birtokainak jobbágyait zárta ki egy világi birtokos az erdő használatából, ami — egyéb okok mellett — a birtokok pusztasodására vezetett. 1398-ban a királynak kellett beavatkoznia a keszthelyi lakosok érdekében, akiket a Lendvaiak hegyesdi várnagyai erdőhasználati jogukban (favágás stb.) zaklattak. 1423-ban Zalaszentő mezőváros lakói panaszkodtak a királynak, hogy a rezi várnagy a közös erdőben elvett tőlük baltáikat. A Kanizsaiak 1425-ben — úgy látszik az általános gyakorlat kivételképpen — arra utasították kapuvári várnagyait, hogy a csornai prépost jobbágyait a kapui erdőkből való fahordásban ne akadályozzák, s tőlük erdőlési díjat (exaccionem tributum) ne csikarjanak ki. De az erdőlési jogokat a saját jobbágyság rovására is csorbították. 1427-ben a Bars megyei Zseliz elöljáróságának panaszlevele elmondja, hogy az erdőőrök illetlenül akadályozzák a falu népét, épületfául nem adnak fát, csak pénzért s ha valamelyik jobbágy be mer lépni az erdőbe, nyomban zálogot vesznek tőle.²⁰

¹⁶ Zsigmondkori Oklt. II. 1400. márc. 10.

¹⁷ Ortvay: Temesvármegye. 401. sz.

¹⁸ Magyar Történelmi Társ., III. köt. 1857, 222. l.

¹⁹ Harazth nevű cserjés elfoglalása ügyében vizsgálat, Zsigmondkori Oklt. II. 1405. máj. 6.; e három helység Tulherdew (tölgyerdő) nevű közös erdejére 1368: Dl. 5696, 1382: Dl. 6973 (az 1391-ben átvett oklevél 1382-i részét közli Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei. Bpest, 1938. 437. sz.).

²⁰ Székely György: A földközösség és szerepe az osztályharcban (Tanulmányok . . .) 102—103. l.; 1382, Sörös Pongrácz: A bakonybéli apátság története. I. köt. Bpest, 1903. 125. sz. okl.; 1383, Kumoróvitz L. Bernát: Veszprémi regeszták. 811. sz.; 1398, Zala vm.

A zselizi panasz a *legelő elvonására* is utal. A parasztok elmondják, hogy kevés a szántóföldjük és réjük, barmaikat nem tudják hol táplálni, de ha az urasági kúria melletti „pázsiton” találják barmaikat, az örök és majorosok nyomban behajtják azokat és a parasztoknak pénzért kell kiváltaniok. A dunántúli és délvideki területeken a helyzetet némiképpen változtatott a több legelő és az erdei sertésenyésztés lehetősége. Az állattenyésztés kiterjedt voltára, egyben növekvő bizonytalanságára mutatnak az olyan adatok, hogy Töttös László három falvából hatalmaskodók 166 ménesbeli lovat, 140 marhát, 280 sertést, 157 juhot vittek el a XV. század elején, majd az 1420-as évek során ugyanazon földesúr szlavóniai falvainak jobbágyaitól több mint 570 sertést, más állatok mellett. Ez utóbbi sertések nagy részét erdőben tartották, s *erdei sertésenyésztéssel* a Lendvai Bánfiak birtokain is találkozunk. Erdei sertésenyésztéssel kapcsolatban említik 1398-ban a keszthelyiek hízott sertéseit (porcos pingues) is. Zalaszántó mezőváros lakosai 1423-ban a Rezi vár jobbágyaival közös erdőben legeltették disznóikat (... porcos... in usu et pasificazione memoratarum silvarum communium repertos...). Ezért vált fontossá az ország más részein is a makkos erdők vágásának akadályozása, erre vonatkozó adattal találkozunk urak egymásközi perében is. Az állattartás növekvése a földesurakat a hatalmaskodások olyan eseteire is indította, amelyek során a maguk számára szénát vagy erdei termést vittek el, vagy ellenfeleik rovására megsemmisítettek, pl. 1382-ben egy birtokon 24 szekérre való szénát elégettek, avagy a szénavivő jobbágy igaz-állatát rabolták el.²¹

Az állattenyésztés fejlődése ezen a fokon a közvetlen földesúri kezelésben levő, *allodiális állatállomány* kiválására vezetett, összefüggésben a jobbágyok legeltetési jogának szűkülésével. A fejlődést jelzi továbbá az állatok minőség szerinti osztályozása is. Az allodiális állatállomány külön számontartásával az ország valamennyi részében találkozunk. 1370-ben a Valkó megyei Magarolaz (= Nagyolaszi) birtokról hatalmaskodók elviszik Hosszú-bácsi János földesúr *saját* (eiusdem magistri Johannis) 7 ökrét, 3 tehenét és 20 juhát. 1384-ben a Zala megyei Szepezdről, a *földbirtokos házába* törő hatalmaskodók 17 ökröt, *válogatott és értékes* tehenet, 23 juhot, 13 sertést (ebből 3 volt *hízó*, *inpinguati*) raboltak el. 1391-ben a Bereg megyei Macsola birtokot ért támadások során a *földesurak kúriájára* törve 10 ökrüket és más marháikat a hatalmaskodó *nemesek házához* hajtották, a Macsolaiak 6 lovát és 300 sertését is elrabolták, továbbá a birtok pásztorát, amikor a csordát őrizte, elfogták és a *jobbágyoknak a csordából kiválasztott 13 jó ökrével* együtt elhurcolták. 1397-ben Pozsony megye hatósága előtt tiltakozott egy nemes a *házára* küldött fegyveres támadók miatt, akik lovát, 4 ökrét, 4 tehenét, 5 marháját, 18 sertését (ebből 5 volt *hízó*, *inpinguatos*) hajtották el. 1425-ben egy dunántúli perben az egyik vád egy nemesi allodiális ház felgyújtása, a másik állatállomány elrablása (a két dolog eltérő birtokokon történt). A jobbágyi és allodiális állatállomány itt is világosan elvált: a *földesúr* lovát (equum... proprium) és jobbágya 2 lovát hajtották el a mezőről, a *jobbágyok* 12 és a

Oklt. II. 106. sz.; 1423, uo. II. 195. sz.; 1425, Sopron vm. tört. Oklt. II. 56. sz.; 1427, Zichy Okmt. XII. 102. sz.

²¹ Zichy Okmt. XII. 102, 106. sz.; uo. V. 333. sz.; DI. 6945; Zsigmondkori Oklt. I. 1121, 5801. sz.; Zala vm. Oklt. II. 106. sz., 195. sz.; Sztáray Oklt. II. 159, 220, 224, 225, 245, 255. sz.

földesurak 12 sertését (porcos iobagionum . . . porcos eorumdem exponencium proprios) ugyancsak elvitték, részben eladásra, részben felhasználásra. Hasonlóan megkülönböztették az allodiális és a jobbágyi állatállományt (pecudes et pecora tam ipsorum . . . quam etiam iobagionum eorumdem) a Tomaj és Rezi birtokokat (Zala vm.) 1448-ban ért hatalmaskodással kapcsolatban, amikor is 400 ökröt, 170 ménesbeli lovat, 300 tehenet vittek el összesen.²²

Mályusz Elemér arra mutatott rá, hogy a *bírságjövedelmeket* jelentékeny mértékben használták fel allodiális állatállomány szerzésére. Pálóczi Mátyus nádor bírság fejében még a pénznél is szívesebben fogadott el lovakat és teheneket allodiumába. 1435-ben pl. Dolhai Szaniszló román nemestől bírságul 40 ökröt és 2 lovat kapott. Már a század elején a krassófi várnagyok által jogtalanul lefoglalt lovak is ilyen célt szolgálhattak.²³

A jobbágyok halászzal kapcsolatos terhein túl, azzal összefüggésben megnövekedett a *földesúri halászat* is. Jól példázza ezt a Tolna megyei Fadd halászhelyeinek története. 1365-ben a királynak kellett foglalkoznia azzal az üggyel, hogy Olivér mester fiai a veszprémi káptalan faddi halászhelyein a halászsokat nem engedik dolgozni, fegyverekkel üzik el őket s a halászni merészelőket fogsággal fenyegetik, sőt azokat új visszaélésként bírságszerű megváltás fizetésére kényszerítik (eodem pactando). 1382-ben nekibátorodva a király halála után, Olivér fiainak familiárisa és officialisa már erőszakkal halásztatott a faddi káptalani halászhelyeken. Ugyanebben az évben az egri káptalan egyik birtokának halászeit megverették és halászhelyüktől elűzték, majd a halászhelyen halásztattak nemcsak, oda hozott halászsokkal. A halászat akadályozása tehát itt is a célul tűzött halszerzéssel függött össze. A XIV. század végén több helyütt előfordul az erőszakos halásztatás, a jobbágy halászati munkaeszközétől és zsákmányától megfosztása, vagy éppen a jobbágyok halászhelyeinek hatalmaskodó megsemmisítése. A földesúri halászatra jellemző, hogy a garamszentbenedeki apátságtól halászhelyeket (elsősorban említi az oklevél) és földet (piscinis et terris) bérelt Kávai Domonkos, akinek mellékneve Pozsár (halnév!). Évi haszonbér fejében 1422-ben 12 forintot fizetett. S a halászat jövedelmezősége okozhatta, hogy 1425-ben egy birtokügylet során először említ az oklevél egy lakatlan birtokot, amelyhez halászhelyek és Duna-szigetek tartoztak (cum piscaturis et insulis Danubii), s csak utána a lakott birtokrészeket (Komárom vm.).²⁴

Végül fokozatosan erősödött a földesurak törekvése a *parasztok szabad költözési jogának megnyirbálására* is. Ezt mutatja Zsigmond számos — adott esetre szóló — parancsa és néhány korabeli törvény (1405. évi első és második, 1435. évi törvény). Ezek a rendelkezések a jobbágyiség amúgy is több feltételhez kötött költözési szabadságát kívánták biztosítani. Zsigmond rendelkezé-

²² Zay es. lt. Zayugrócon Litt. B. F. I. N. 80. (= O. L. fgy. Z. 240.), „Magarolaz” és Nagyolaszi azonosságára *Ósánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bpest, 1894. 236 l. Hosszúhácsi helység valószínűleg azonos a Valkó megyei Bácsival, ahol már 1314-ben vármhely volt: Dl. 40350; *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták 836. sz.; Zsigmondkori Oktl. I. 2184, 4637. sz.; Sopron vm. tört. Oktl. II. 57. sz.; Zala vm. Oktl. II. 272. sz.

²³ *Mályusz Elemér* id. kézirat tanulója; *Pesty Frigyes*: Krassó vm. tört. Oktl. 124. sz., vö. Zsigmondkori Oktl. I. 1080. sz. (ez a keltezés 1389 helyett valószínűleg 1404-re teszi).

²⁴ *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták 580, 583, 776. sz.; Egri főkáptalan magánlevéltára 18. l. 1. 2. sz.; Zsigmondkori Oktl. I. 4100, 5801, 6001. sz.; Dl. 48791; Dl. 43639.

seiben (mint például az 1397. és 1409. évi általános szabályozásban) általában természetjogi elvekre hivatkozva állt ki a szabad költözés mellett, nyíltan is kiemelve rendeleteiben a városba való költözés szem előtt tartását. A nádor is követelte Szabolcs megye ispánjától, hogy a birtokos nemeseket jobbágyaik Debrecenbe költözésének engedélyezésére szorítsák (1407). Zsigmond a megyei hatóságokra bízta a jobbágyköltözések lebonyolításának biztosítását, ám vajmi kevés sikerrel. Sőt olyan esetről is tudunk, amikor a Szabolcs megyei alispán mint földesúr jobbágyokat költöztetett el erőszakkal. Az oklevelekben és a jogszabályokban újra meg újra a költözés meggátolásának, illetve a jobbágyok elhurcolásának képe tárul elénk. A visszatartás eszközei egyfelől a peres eljárások folyamatba tétele a jobbágy ellen, másfelől olyan pénzjáradék (collecták, datiumok) követelése a költözés előtt, amelyet a paraszt teljesíteni nyomban nem tudott. Ezek tilalma helyett azonban a király csupán a követelés és beszedés határidejét szabta meg.²⁵

Maga Zsigmond is szembefordul természetesen a valóban szabad költözéssel, a jobbágyszökéssel. 1408-ban Zemplénben írta elő, elszökött jobbágyok visszatérését. 1418-ban Szabolcs megyében rendelte el ezt a király Kállai Miklós elszökött jobbágyaival kapcsolatban.²⁶ Az osztályharc fontos része volt a jobbágyköltözés szabadságáért vívott küzdelem, de ennek csak egyik útja volt a szökés. Hogy a jobbágyok a költözés legális formáinak biztosításáért is küzdöttek, azt mutatja az Ibrányiak jobbágynak öntudatos nyilatkozata a Szabolcs megyei hatóság vizsgálata során (1409). Ezek a jobbágyok kijelentették, hogy polgártársuk, Mihály jobbágy engedélyt nyerve és tartozásait teljesítve Báthori János Rakamaz nevű birtokára költözött, s maguk is hozzájárultak, hogy körükből szabadon távozzék (!). Uraik azonban patvarokodva visszatérése alkalmával javait elvették, magát hatalmaskodva elfogták.²⁷ Ebben a bátor, saját földesuraikat elítélő nyilatkozatban a Szabolcs megyei jobbágyok később felkelésben kirobbanó antifeudális állásfoglalásának csírája tükröződik.

Végül kiemelendő, hogy a jobbágyok formailag fennálló, de igen fenyegetett költözési szabadságát még papíron sem biztosította a király a Drávától délre élő jobbágyoknak, hanem a régi „szokások” gyakorlatát szentesítette (1405. évi első törvény 6. cikkely második §).²⁸

A parasztság kizsákmányolásának fokozása és egyidejűleg a földhasználatában, költözésében beállt megszorítások, továbbá a parasztra kedvezőtlen piaci áralakulás folytán fokozódott a rétegződés, már a XIV. század végére kialakult a töredékteleknyi földcsekére (mansiones inquilinorum) szorult vagy ezt a földjét is elvesztett *zsellérség rétege*, sok helyütt *pusztává lett* a telkek egy része, olykor egész községek is. A Dunántúlon gyakran találkozunk ezzel a XIV–XV. század fordulóján (Sopron, Vas, Zala vm.).²⁹ A pusztásodás

²⁵ Zsigmond 1397-i rendelete *Fejér* X. 3. 184. sz.; 1409-i rendelete Zsigmondkori Okt. II. 1409. júl. 26. — Zsigmondkori Okt. II. 1407. máj. 6.; 1406. aug. 14.; 1400. szept. 14., 1407. júl. 2., 1408. aug. 11., 1409. jún. 14., aug. 4.; Károlyi Okt. II. 17. sz. (1418), *Fejér* X. 6. 195. sz. (1422).

²⁶ Zsigmondkori Okt. II. 1408. okt. 1.; *Fejér* X. 6. 213. sz. — Szökött jobbágy időleges visszavitetése. Zsigmondkori Okt. I. 1357. sz.

²⁷ Zsigmondkori Okt. II. 1409. szept. 28.

²⁸ Corpus Iuris Hungarici I. Bpest, 1899. 214. l.

²⁹ Példa a rétegződésre: 1402-ben Szentjakabon 49 népes telek, 1 negyedtelek, 5 lakatlan telek, Ilsvaszezen 21 népes és 9 lakatlan telek, Fegyverneken 16 jobbágy és 2 lakatlan telek volt. Zsigmondkori Okt. II. 1402. máj. 7.; „mansiones inquilinorum”,

kirívó esetben a pénzjáradék előli menekülésből is bekövetkeztetett (pl. 1406 Tolna megyei birtokok elnéptelenedése).³⁰ A költözés gátolása az újratelepítést is lényegesen megnehezítette.

A telekosztódás fokozódására mutat, hogy míg azelőtt a telket — ha többen éltek is rajta — az állam adóegységnek tekintette, az 1411. évi törvény már mint adóegységet is megkülönböztette az egész és a fél telket. A zsellérre tégen belül megjelenik az „operarii” csoportja a falun (1411. évi törvény 3. cikkelye). A XIV. században csak egy-egy ilyen elemmel találkozhatunk, bár a fejlett bortermelés következtében a Délvidéken korán felbukkannak a *napszámos elemek*: a század utolsó évtizedeiben Zala megyében (laboratores vinee) és Körös megyében (mercenarius).³¹ Ez a fejlődés végső soron *repedéseket eredményezett a jobbágytelki gazdálkodás rendszerén* is.

A jobbágyság helyzetét vizsgálva nem elégséges általánosságban vizsgálni a földesúri kizsákmányolást, a földesurak és jobbágyok harcát. Éppen a kibontakozó huszita mozgalom előfeltételeinek szempontjából külön is vizsgálni kell az egyház helyzetének alakulását, szerepét a feudális kizsákmányolás általános rendjében, az egyházi és világi földesurak kapcsolatát, a jobbágy és az egyházi földesúr viszonyát. Ebben az időszakban ugyanis nemcsak a világi földesurak, hanem az *egyház* is pénzjövedelmeinek növelésére törekedett. A főpapság a kisnemesek allodiális telkei után is követelte a tized megfizetését, viszont a tizedből az alsópapság alig részesült.³² A tized pénzben való szedése lehetővé tette az egyháznak a tizedteher emelését, s a jó pénzben visszamérőlegesen követelt tized a pénzromlás következtében fokozott terhet jelentett. Az egyház, pénzjövedelmeit fokozni akarván, kölcsönügyletekkel is foglalkozott, pl. a Sopron városban levő egyházi alapítványok pénztőkéjét kamatra adták ki polgároknak. Ez is alkalmas volt az egyház igazi szerepének lelepleződésére a pénzgazdálkodás viszonyai közepette. Az egyházi tizedborok városi értékesítése is éles ellentétekre adott okot a bortermelő városiak és

1386. évben Dl. 64104; pusztá telkek 1381 az alsólendvai Bánfiak birtokain Dl. 6801, 6802; 1388 Zala vm. Zsigmondkori Okt. I. 573. sz.; 1389 Lendva és Némethi várakhoz tartozó birtokokon uo. I. 940, 944, 945. sz.; 1391 Zala vm. uo. I. 2188. sz.; 1392 Zala vm. uo. I. 2511. sz.; 1421 Zala vm. Zala vm. Okt. II. 187. sz.; 1382 Sopron vm. Dl. 6889; 1386 Sopron vm. Dl. 7184, 7185; 1402 Sopron vm. Dl. 8764; 1432 Sopron vm. Sopron vm. Okt. II. 109. sz.; 1444 Sopron vm., *Süsmeghy Dezső*: Sopron vármegye levéltárának oklevélgyűjteménye. I. r. 1928. 60. sz.; 1390 Vas vm. Zsigmondkori Okt. I. 1581. sz.; 1391 Vas vm. uo. I. 2110. sz.; 1397 Vas vm. uo. I. 4771. sz.; 1398 Vas vm. Dl. 6231; 1387—1437 közt Somogy vm. Dl. 6480; 1397 Somogy vm. Zsigmondkori Okt. I. 4645. sz.; 1397 Tolna vm. Zsigmondkori Okt. I. 4845. sz.; 1389 Fejér vm. Zsigmondkori Okt. I. 1081. sz.; 1398. Fejér vm. uo. I. 5627. sz.; 1401 Veszprém vm. *Lukcsics Pál*: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923. 29. sz. reg.; 1399 Komárom vm. Zsigmondkori Okt. I. 5867. sz.

³⁰ Zichy Okmt. V. 386. sz. — Hasonló folyamat felvidéki birtokon: Dl. 8623.

³¹ Corpus Iur. Hung. I. 242. l. — 1386 Zala vm. Zsigmondkori Okt. I. 2413 sz., 1399 Körös vm. uo. I. 5748. sz.

³² 1418-ban János esztergomi érsek kérelmezte XXIII. János pápa azon rendelkezésének megsemmisítését, amellyel az a magyar nemesség tizedmentességét mondta ki, másrészt a tized negyed részét a plébánosoknak rendelté átadni. Az érsek ezzel szemben a régi állapot visszaállítását követelte: a jobbágytalan nemesek azelőtt fizettek tizedet, illetve a plébánosok egyházmegyék szerint a tized hatodát, nyolcadát, negyedét kapták, nem egy helyen pedig semmit sem kaptak belőle. *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei. I. Bpest, 1931, 63. sz. — A plébánosok részesedésének hanyatlására *Székely György*: Az egyházi nagybirtok újjászervezése. Harc az egyházi kizsákmányolás ellen — Eretnekmozgalmak. (Tanulmányok...) 359. l.

az egyház között. Buda meg akarta tiltani, hogy a veszprémi püspök a budai szőlőkből származó tizedborát a budai piacon árusítsa. A polgárok szándékát 1372-ben Lajos király keményen elutasította, s Zsigmond az oklevelet megújította.³³

Nyugat-magyarországi városlakók, erdélyi magyar paraszttömegek és kismesek is egyre élesebben kerültek szembe a katolikus egyházzal. Bekövetkeztek az egyházi interdictum esetei vagy fenyegetések egyes városok és vidékek ellen. Pl. 1436-ban és 1438-ban Sopront vetették interdictum alá, a tized nagyobb értékű értelmében fizetésének megtagadása miatt.³⁴ De a nép kitartott a klérussal szemben: ebben az a magyarországi huszita elvek közt feljegyzett, Hus Jánostól eredő tétel is megszilárdíthatta, hogy a kiközösítéstől nem kell félni, sem megtartani, mert míg az ember átkoz, az isten megáld. Egyébként is a magyar husziták nem ismerték el a tizedteher jogosságát, hitelveik eretneknek bélyegezték a tizedet élvező papokat.³⁵ S ezzel az elvi állásponttal függ össze, hogy a magyar huszita bibliafordítók egyhelyütt még a biblia szövegéből (Ámos 4. rész 4.) is kihagyták a tized megadását. Egy huszita szellemű, 1437 és 1451 közt keletkezett ének pedig (melyet a XVI. században Heltai Gáspár tartott fenn Tinódi Lantos Sebestyénnek Zsigmondról szóló éneke interpolációjával) egyenesen pokolra juttatta a tized körüli visszaélésben részes főpapot:

„Érsek az hamis dézmaért kárhozott”³⁶

Az egyház nem jövedelmező birtokainak *pénzben* fizetett haszonbér fejében való bérbeadásával is növelni igyekezett pénzjövedelmeit. A haszonbér kifejezése többféle formában található okleveleinkben („nomine feudali”, „sub pacto feudali”, „titulo... iuris feudali”, „in feudum”, „pro censu annuali scilicet fewdali” adás). A haszonbérbe adással az egyház egyszersmind vissza kívánt vonulni legalább birtokai egy részén a közvetlen és nyílt kizsákmányolástól, s ki akarta kerülni az egyházi birtokra vágyó nagyurak mohóságát is. De ugyanakkor a haszonbérbe adás megmutatta, hogy az egyházi birtok gazdálkodása immár hanyatlik, hogy a birtokai gazdálkodását kezéből kibocsátó papság — még feudális birtokos szemmel is — parazita.³⁷

³³ *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 121, 156—157. l.; Budára: Dl. 25034.

³⁴ *Házi Jenő*: Sopron. I. 3. 153, 157, 195. sz.

³⁵ *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei II. Bpest, 1938. 20—25. l., Huszita hitelvek Magyarországon. 33, ill. 41. pont. — Petri de Mladenowicz Historia de fatis et actis Magistri Johannis Hus Constanciae. (K. Höfler: Geschichtschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen. I. Wien, 1856. = Fontes Rerum Austriacarum. Scriptores. II/I.) 187, 198, 255. l.

³⁶ *Kardos Tibor*: A huszita biblia keletkezése. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. III. k. 1—2. sz. 168. l. — *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kantilénáink. Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 94. l.

³⁷ Egyházi birtok 40 éves bérlete világi úr kezére 1346: Dl. 87199; egyházi birtok 20 éves bérlete világi urak kezére 1367: Dl. 41707; egyházi birtok bérbeadása világinak 1367: Dl. 8617; Zsigmondkori Oklt. I. 1081, 3308, 5867. sz.; egyházi birtok örökhaszonbérlete egyházi és világi urak kezére 1401: Dl. 8617; egyházi birtokok örökhaszonbérletbe adása egyházi és világi uraknak 1401: Dl. 8617; egyházi birtok bérlete fejében fizetett pénzösszeg nyugtája 1422: Dl. 48791.

A huszitizmus erőteljes magyarországi elterjedését megelőző időszakban a földbirtokos osztály leggazdagabb világi elemei nem is érik be birtokaik haszonbérletek útján való növelésével az egyházi birtokokból, hanem erőszakos eszközökhöz is folyamodnak. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy az egyházi birtokok haszonbérbe vétele sem volt mindig mentes az egyházi földesúr bérbeadásra való erőszakos befolyásolásától.

Barta István egyik tanulmányában — szellemtörténeti elképzelései ellenére is — lényegében helyesen tapintott rá arra, hogy Zsigmond egyházpolitikájának bizonyos lényeges mozzanatai mögött a világi nagybirtokosok céljai állottak: „A társadalmi fejlődés iránya, a nagybirtokos osztály egyre növekvő jelentősége tehát nagy befolyással van a XIV. és XV. század fordulóján az egyházi viszonyok, főleg a javadalompolitika alakulására. Elsősorban abban nyilvánul meg ez a hatás, hogy a király ennek a társadalmi osztálynak a befolyása alatt próbál először törvényes alapot találni arra, hogy a pápai javadalompolitikával szembehelyezkedjék.” Barta ezután a konkrét anyagon részletesen bizonyította, hogy Zsigmond uralkodása idején a főpapi székek túlnyomó részében nagybirtokos családok sarjai ültek, másfelől, hogy 1407-ben 15 érsekség és püspökség volt üresedésben Magyarországon, jövedelmük a királyi kincstárba folyt, a kezelésük jórészt világiak kezén volt, akik elsősorban ismét nagybirtokosok. Az egyházi birtok megszerzésének ilyen — legalább a világi feudális urak szempontjából legális — formái mellett azonban a nagybirtokosok a birtokszerzés hatalmaskodással egybekötött módjait sem vették meg, amint Barta Istvánnak ezt számos példával meggyőzően sikerült igazolnia: „A Zsigmond korát annyira jellemző hatalmaskodások, erőszakos birtokfoglalások elsősorban a kellő védelem nélkül álló egyházi birtokok ellen irányulnak és a hatalmaskodó többnyire a feltörő birtokososztály valamelyik tagja.” Különösen találó erre az a példája, hogy 1418-ban az esztergomi érsek halálát követő zavarokban sok nemcs és más rendhez tartozó ember nagyon sok egyházi birtokot idegenített el.³⁸ Mindez hozzájárult az egyházi hatalom és tekintély megrendüléséhez. A hatalmaskodások károsultjai pedig közvetlenül a parasztok voltak.

A nép nemcsak fokozódó kizsákmányoló tevékenysége miatt szállt szembe az egyházzal, hanem a *papság növekvő züllöttsége* miatt is. A pápai, inkvizitori és egyéb iratok szerint gyakoriak a pénzhajhászó, az egyház javait eltékozló, pecséthamisító, simoniákus, gyilkos, erőszaktevő papok. Ilyen pap volt a — egy 1396. évi perben szereplő — sasadi plébános, akit civakodó, becestelenül élő, egyházi javakat fecserlő embernek jellemeznek, s tetézésül megölt egy budai német szénakereskedőt. 1397-ben az esztergomi kanonokokat kellett pénzbírság terhe mellett eltiltani a kocsmába járástól, a szőlőben való vadászattól.³⁹ Nem volt ritka a papok ágyassága (pl. a pécsi egyházmegyében). Közülük is kirí Szász Benedek széki (Baranya vm.) plébános

³⁸ Barta István: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén Bpest, 1935. 36—37, 39—42. l. — A huszita forradalmi mozgalom előestéjén hasonlóvá vált a dúsgazdag egyház helyzete Csehországban is: „... a XV. század elején valamenynyí társadalmi réteg gyűlöletének középpontjában állott...” — írja Josef Macek — „... az egyház e nagy gazdagsága csábította a világi hűbérurakat és nem ment ritkaságszámba az egyházi uradalmak ellen elkövetett rablótámadás...” A huszita forradalmi mozgalom. Bpest—Kassa, 1954. 18—19. l.

³⁹ Zsigmondkori Okt. I. 4518. sz.; Kollányi Ferenc: Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. (Történelmi Tár 1901) 251., 265. l.

esete: egy leányon erőszakot követett el, ágyasától született fiait pedig meggyilkolta, egy másik pap fülét levágta.⁴⁰

Maga Marchiai Jakab inkvizitor idézi egy magába mélyedő pap megállapításait a papságról: „Napjainkat kockázással, vadászattal, lóneveléssel, agarászattal, madarászással, paráználkodással, sodómiával töltjük és az egész nép meg van botránkozva rossz erkölcsünkön.” (Sermo secretus ad clerum.) 1437-ben és 1446-ban a pápa is beszél az ágyasságban élő papokról Magyarországon.⁴¹ Ennek a fertőben élő papságnak általánosan ismert volta bátorította arra huszita bibliafordítóinkat, hogy Dániel könyvének tóldatában a Zsuzsánna ellen törő hirhelt véneket többször a presbyter szó görög eredeti értelme alapján papnak fordítsák.⁴² A szerzetesrendek züllésére a kolostorokból való szökések vallanak (pl. bencések, pálosok) s az esztergomi, debreceni, szatmári ferencesek életmódja, kik 1448. évi pápai legátusi irat szerint az istentiszteletben hanyagok, a szent edényeket elvesztegetik.⁴³

Az egyházi visszaélések közé tartoztak a hamis csodatételek. Magyarországról is sokan zárandokoltak a XV. század elején a németországi Wilsnackba, ahol egy csodatevő hírű „Krisztus vére” ereklve volt. Ennek leleplezéséért sokat tett Hus János. E célra írt művében (De sanguine Christi) is leleplezte a kapzsi papokat, kik mindenféle bálványokat létesítenek, hogy a zárandoklatokkal is még jobban kifecsszák a népet. Hus figyelemmel kísérte 12 magyarországi pap bebörtönöztetését is „Krisztus vérével” kapcsolatos visszaélés miatt.⁴⁴

Az egyház elleni harc annál élesebbé válhatott, minél inkább elveszítette erkölcsi tekintélyét a néptömegek előtt, „mennél kiáltóbbá vált az ellentét prédikációik és életmódjuk között”.⁴⁵

A klérus a huszita időkben úgy próbálta a nép előtt megtépázott tekintélyét helyreállítani, hogy a koldulórendek obszerváns ágát igyekezett fokozottan erősíteni, melyek legkevésbé lepleződtek még le. Ugyanekkor a hierarchikus szervezetet is erősíteni igyekezett (pl. új kápolna alapítása kifejezetten az eretnekségek terjedésére hivatkozva Pécsen, melynek hitszónoka a papság és a lakosság számára prédikált; új prépostságok alapítása az egri egyházmegyében az 1430-as években).⁴⁶

⁴⁰ Vatikáni Magyar Okirattár. I. sorozat 4. kötet 401, 402. sz.

⁴¹ Kardos Tibor: A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában. Századok 1950, 138. l. — 1437: „concubinas quas publice tenent” O. L. fgy., eredetije Staatsarchiv Wien, az oklevél kivonatos közlése Fejér X. 7. 878. l. — 1446: *Fermendzin*: Acta Bosnae 855. sz.

⁴² Kardos Tibor: Huszita biblia, 169. l.

⁴³ Kardos Tibor: Huszita biblia, 152. l.; Kardos Tibor: A huszita mozgalmak, 137. l.; Fraknói Vilmos: Carvajal János bibornok magyarországi követségei. 1448—1461. Bpest, 1889. 14. l.

⁴⁴ M. J. Hus: De sanguine Christi. (Václav Flajshans: Spisy M. Jana Husi. III. V Praze, 1903) 7, 26—27, 35—36. l. — 1405 prágai zsinati tilalom a wilsnacki zárandoklatokra: *Franciscus Palacký*: Documenta Mag. Joannis Hus. Pragae, 1869. 332. l. — *Johann Loserth*: Hus und Wiclif. Zur Genesis der husitischen Lehre. Prag—Leipzig, 1884. 102. l. — Hus: De sanguine Christi. (Flajshans: Spisy ... III.) 29. l.

⁴⁵ Engels: A német parasztháború. Bpest, 1949. 15. l.

⁴⁶ J. Koller: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. III. Posonii, 1784. 340—345. l., Fejér X. 6. 434. sz., Fejér X. 7. 36. sz., Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bpest, 1910. 58—59. l.

2. A Délvidék fejlődésének sajátos vonásai — a délvidéki huszita mozgalom elterjedésének előfeltételei és előzményei

A huszitizmus terjedése szempontjából kiemelkedő, gazdasági és kulturális fejlettsége révén is nagy jelentőségű terület volt a *Délvidék*. Már XIII–XIV. századi bizánci krónikák is a Szerémséget a magyarok földje „legkövérebb”, „legjava”, „nagy népességű” részének nevezték.⁴⁷ Az árutermelés kibontakozása és magas foka legkorábban jellemezte ezt a sűrűn lakott, sok mezővárossal és faluval betelepült vidéket. A magyar Déldunántúlt régi kapcsolatok fűzték a vegyes lakosságú Délvidékhez. (Összekötő kapocs volt egyes vidékeik közt a pécsi egyházmegyéhez tartozás is. Ez az egyházmegye ugyanis a Dráva mindkét oldalára kiterjedt s a Duna—Száva közbe is benyúlt.) A huszitizmus terjedésének előfeltételei szempontjából különösen fontos volt három Valkó, illetve Szerém megyei mezőváros, Újlak (Ilok), Kamonc (Kamenic) és a szláv vidéken fekvő Szalánkemén (Slankamen) fejlődése. *Újlak*, a délvidéki nagybirtokos Újlakiak birtoka a Fruska Gora tövében, kézművességgel is rendelkező mezőváros volt, már az 1332. évi tizedjegyzékben is fontos helység a marchiai főesperességben. A XIV. század második felében pajzsgyártót, kocsigyártót említene benne, 1431-ben pedig kalmárt, fejlettségére a XIV. század derekán használt város (civitas) neve s az is fényt vet, hogy ekkor bírāja a városi patricius nemzetségek tagjainak régi címét (comes) viselte. Mint antifeudális gócot választhatta kolostorhelyéül az obszerváns ferencrend (ferencendi kolostora már a XIV. században fennállt). A helyi és környékbeli lakosság nagyszámú szegény elemére az újlaki szegénykórház alapítása utal 1451-ben.⁴⁸ *Kamonc* a péterváradai ciszterci kolostor mezővárosa volt, fontos bortermelő hely, amely már a XIII. század első felében oklevelesen kimutatható. Szőlőtermelésének fejlettségére az is jellemző, hogy az innen kibontakozó magyar huszita bibliafordításban is több önkénytelenül elkövetett fordítási pontatlanság található: „utakra” (in vias) helyett „szőlőközbe” (Lukács evangéliuma 14. rész 23.), „csemetéiket” (propagines) helyett „szőlőtőjüket” (Náhum 2. rész 2.) a fordítás. Kamonc fejlettségére a XV. század elején használt város vagy mezőváros (civitas seu oppidum) neve is rávilágít. A helység fejlődő iparára 1439-ben több szabó jelenléte utal.⁴⁹ A Duna menti, a Tisza torkolatával szemben fekvő *Szalánkemén* igen fontos régi révhely, a krónikák szerint már a XI. században is szereplő helység volt a gazdag Szerémség szőlőterületének közelében. Már a XII. században olyan város (urbs) gyanánt említi Lübecki Arnold krónikája, ahol Barbarossa császár egész seregének hatalmas mennyiségű élelmet juttathatott. Anonymus is kiemeli átkelőhely jellegét. Kereskedői a XIII. század második felében éppúgy feljártak Budára, mint a nagyolasziai áruikkal. Szalánkemén fejlettségére a XIV. században a kamarabérletekből lehet következtetni, e szerző-

⁴⁷ *Gyóni Mátyás*: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Bpest, 1938. 27. l.

⁴⁸ 1332: *J. Koller*, i. m. III. 331. l.; 1347: *Iudex, iurati ceterique cives et hospites de Wylak, Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. köt. Bpest, 1894. 288. l.; 1348: „providus vir comes Stephanus filius Michaelis iudex eiusdem civitatis sue Wylak vocatē” *Anjou V.* 76. sz.; 1362: iparosok, *Mátyus Elemér*: A mezővárosi fejlődés. (Tanulmányok...) 135. l.; 1431: *Csánki*, i. m. II. 289. l.; 1451: „pro copioso numero eorund. pauperum” *J. Koller*, i. m. III. 395–396. l.

⁴⁹ *Kamonc* tulajdonosára: *Zsigmond* Okt. II. 1407. jún. 2.; *Csánki*, i. m. II. 235. l.; *Kardos Tibor*: Huszita biblia, 143–144. l.; *Fermendzin*: *Acta Bosnae* 786. sz.

dések adatai szerint jóval gazdagabb volt Nagyszombatnál, Pécsnél, Száva-szentdemeternél is. Mezővárosként (opidum) említik 1400-ban is. A XIV—XV. században premontrei beginakolostor is működött itt, amelynek valamelyes kapcsolata a patarén mozgalommal és a huszita bibliafordítással igen valószínű feltevés.⁵⁰

Bár ezeknek a helységeknek zavartalan fejlődése nem volt lehetséges (az 1380-as évek második felében Szerém és Valkó megyét a Horvátiak pusztításai és gyűjtogatásai sújtják, az 1390-es években pedig a hódító török ront be ismételten a Szerémségbe),⁵¹ termelőerőik fejlődése korántsem torpant meg, legfeljebb erősebbé vált lakosságuk rétegződése, s megnőtt a szőlőművelés kapcsán amúgy is nagynak számítható napszámosréteg.

Az említett három mezőváros fejlődése egyáltalában nem egyedülálló, ellenkezőleg, tipikus példái a XIII—XV. századi fejlődésből kivirágzó délvidéki mezővárosoknak. Kifejlődésük a mezőgazdaság különféle ágainak fellendülésén, a kézművesség lassú kibontakozásán, s nem utolsósorban az átmenő kereskedelmen alapult. Igen fontos volt már az Árpád-korban is a Délvidék bortermelése. Az oklevélananyagban ismételten előforduló Somogy megyei szőlőkre és a bor piacra termelésének jelentőségére a XIII. század elején más országrészen is ismert somogyi kupa űrmérték éppúgy fényt vet, mint a székesfehérvári latinok e korbéli Somogy megyei szőlőtermelő és borvásárló tevékenysége. Ez idő tájt élénk borkereskedelembe kapcsolódtak a pécsi egyházmegye ciszterci szerzetesei és johannita lovagjai is. A Mecsek déli lejtőin is jelentős bortermelést űztek. A Szerémség, a Fruska Gora pedig sokáig a legjobb borokat adta messze vidékeknek. (Kun László korában az esztergomi vámnál legértékesebbnek a marchiai bort számították, mely megelőzte a somogyi és zalai borokat.) A Szerémségből vitték a XIII. század végén a bort az esztergomi polgárok, de még kassai polgár is szállított innen városába bort 1400-ban.⁵² Fontos szőlőtermelési központ volt nyugatabbra Verőce (Virovitica) mezőváros

⁵⁰ *Chronici Hungarici Compositio saeculi XIV.* (Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. E. Szentpétery. I. Bpest, 1937) 370. l.; *Chronicon Henrici de Mügeln* (uo. II. Bpest, 1938) 178. l.; *Chronicon rhythmicum H. de Mügeln* (uo. II.) 271. l. — *Arnoldus Lubecensis: Chronica Slavorum.* (*Gombos: Cat. Font. I.*) 305. l. Ez a forrás a szlávok Slankemunt alakot őrizte meg. Két évszázaddal később is Slanchemund gyanánt szerepel a nikápolyi csatáról szóló német énekben, *R. v. Liliencron: Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert.* I. B. Leipzig, 1865. 39. sz., 157. l. — „ad portum Zoluncaman” Anonymi (P. Magistri) *Gesta Hungarorum* (Scriptores Rerum Hungaricarum I.) 84. l. — 1287: „mercatores de Zolunkemen”, *Gárdonyi: Budapest tört. okl. emlékei* I. 215. sz.; 1294 körül: „hospites... de Francavilla... de rebus suis mercimonialibus” uo. 270. sz. — *Dedek: Mon. Eccl. Strig. III.* 597, 738. sz. Vö. *Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés* (Tanulmányok...) 178. l. — Vatikáni Magyar Okirattár I. sorozat 4. k. 348. sz. — A patarén-huszita zsolnárfordítás és a szalánkeméni premontrei beginák kapcsolatára ld. *Kardos Tibor: Huszita biblia* 148. és 151. l. Az Apór-kódex keletkezését már Horváth Cyrill valamely „női szerzet”-hez igyekezett kapcsolni: Hussita emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények, 1896. 8. l. Beginakolostora Salanghen néven szerepel az 1320-as jegyzékben. *Oszwald Arisztid: A magyarországi középkori premontrei prépostságok* (Premontrei Rend Gödöllői Gimnáziumának évkönyve 1938/39. Bpest, 1939.) 16—17. l.

⁵¹ Horvátiakra: *Fejér* X. l. 238. sz.; a törökre: *Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés* (Tanulmányok...) 178—179. l.

⁵² Pl. *Wenzel: Árpádkori Új Okmánytár* VII. 13. sz. — *Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.* I. Bpest, 1949. 206. l. — *Erdélyi László: A pannonhalmi főapátság története* I. Bpest, 1902. 90. sz. okl. — *Molnár Erik: A magyar társadalom története.* I. 207, 280. l. és II. 48. l. — *Gárdonyi: Budapest tört. okl. emlékei* I. 220. sz., Zsigmondkori Okt. II. 1400. jan. 18.

(„civitas” ismételten a neve oklevelekben). Erejére jellemző, hogy 1361-ben a királyné, földesura parancsának is ellen mert szegülni. Az oklevelekből kivehető, hogy a királyné birtokainak központja volt. Utóbb is birtokközpont, gazdag szőlőkkel.⁵³

De fejlett volt a Délvidék gabona- és gyümölcsstermesztése is. A Dráva, Száva és Duna árterületein pedig dús legelők tették lehetővé a fejlett állattenyésztést, amelyben kitűntek pl. az itáliai alapítású szerémségi Nagyolaszi lakói. XIII. századi bizánci krónikák a Szerémség lólegelőit emelik ki. Gazdag halászati lehetőségek is voltak itt.⁵⁴

A Duna és Száva átkelőhelyei a balkáni és itáliai külkereskedelem átmenő pontjai voltak (a forgalom zöme, többek közt balkáni ezüsttel való kereskedelem dalmát kézből). Kiemelkedő szerepet játszott Szávaszentdemeter, melynek ragusai lakosai is voltak helyi kereskedő és iparos elem mellett.⁵⁵

A vázolt fejlődés alapján bontakozott ki még számos délvidéki helység már a XIV. században, mint Cserögy, Belcsény (Beočin), a bortermelő Pétervárád és Karom (Karlóca) a Dunától délre.⁵⁶

A délvidéki árutermelés fellendülése a feudális urak meggazdagodási lehetőségét és a dolgozó osztály rétegződésének fokozódását egyaránt magával hozza a XIV–XV. század fordulóján. A péterváradi ciszterci kolostor magas pénzjövedelme már a XIV. század derekán is az árutermelésbe kapcsolódásával magyarázható.⁵⁷ A pécsi egyházmegye sűrűn lakott volta és intenzív termelése pedig jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy 1410 körül — a pápai kamarának és a bíborosok kollégiumának commune servitium fejében fizetett összegek arányának tükrében — a pécsi püspök jövedelme jelentősen felülmúlta a kalocsai érseket és a váradi püspökét, több mint kétszerese volt az erdélyi, több mint négyszerese pl. az egri püspök jövedelmének. A délvidéki főurak állásfoglalása Durazzoi Károly és Nápolyi László mellett legalább részben kereskedelmi kapcsolataikon alapult. S nem véletlen, hogy éppen délvidéki földesúr, a Körös megyei Atinaszentmártoni Gergely, Gresencha comese birtokolt a XIV. század végén Velencében kamatra elhelyezett 10 ezer aranyforintot és ugyanígy Zarában 6 ezer aranyforintot.⁵⁸

A Délvidéken különösen kiterjedt pénzgazdálkodásnak megfelelően és a nép hangulatát megnyergelni akarva hangsúlyozta erőlyesen a Ferenc-legenda XIV. századi magyar fordítója (a kevésbé éles latin variánstól eltérve) a pénzgyűlöletét: „Szent Ferenc mindennek felette utál vala pénzt es kéri vala ő barátit beszédvel es példával eltávoztatni az pénzt, miképpen ördögöt.” A pénzüzletek és piaci pénzforgalom következményeit tarthatta szem előtt a kódexíró, mikor a pénz megutálásáról szóló fejezetben a latin alapján történő

⁵³ Verőcében más helység lakóinak borpincéje 1361: Dl. 62507. — Verőce borbán fizetett terményjáradéka 1361: Dl. 5109. — Verőce ciuitas seu oppidum, szőlők, szőlőhegyek, a helység terhei közül elsősorban a borbán fizetettet említik. *Fejér* X. 7. 428. sz.

⁵⁴ Nagyolaszira *Molnár Erik*: A magyar társadalom története I. 246, 303. l. A helység mezővárosra valló szervezete 1375: Iudex, iurati et univ. hospites de Nagolaz, *Csánki*, i. m. II. 236. l. — *Gyóni M.*, i. m. 27. l.

⁵⁵ *Fermendzin*: Acta Bosnae 246. sz., *Mályusz Elemér*: A mezővárosi fejlődés. (Tanulmányok ...) 178. l.

⁵⁶ *Karácsonyi János*: A moldvai csángók eredete. Századok, 1914. 551, 560. l.

⁵⁷ *Székely György*: Az egyházi nagybirtok újjászervezése ... (Tanulmányok ...) 342. l.

⁵⁸ Zsigmondkori Oklt. I. 3067. sz.

fordításon túl betoldotta, hogy a pénzt ne szeressék, mert csalárd. Az ilyen környezetben utóbb létrejött huszita bibliafordításban pedig nem véletlenül találkozunk a „kincsez” (= pénzt felhalmoz, halomra gyűjt) szó alkotásával.⁵⁹

Az árutermelés kitermelt egy vékony jobbmódú réteget is a jobbágyság soraiból a XIV–XV. század során, de ezeket is sújtja a feudális anarchia. Jó példa erre egy ligeti (Valkó vm.) jobbágy, akitől — a nyilván eltűzött kárbcslés szerint — 1000 forint értékű holmiját vitték el (1398). A tehetősebb, gazdagabb jobbagyokat fogják el és zsarolják váltságdíjért több Zala megyei birtokon is (1405). A gazdagabb parasztok kiemelkedő szerepével találkozunk a XIV. század végén. Baranya megyei erdőhasználati ügyekben. Gazdagabb parasztok szerepelnek e században a dunántúli szentgotthárdi apátság falvaiban is: De hogy ezzel mindenfelé együtt jár a szegényedő jobbágyréteg kiszélesedése, azt többek közt a gazdag—szegény megkülönböztetés számos együttes felbukkanása mutatja — épp a Délvidéken (Raccha szlavonai birtokon 1403; Erdőd Duna menti mezővárosban 1403, utóbbi helyen universitas divitum et pauperum; Révkanizsa alsótsizai átkelőhelyen 1381). A szegénység jele, amit Bertrandon de la Broquière 1433-ban észrevett a Délvidéken: a nép kenyér helyett kevés lepényfélélt eszik. A szegényedés végső stációját, a földdarab elvesztését mutató pusztásodás is erős volt a Délvidéken. A parasztok egy része kóborrá lett, akiket mint tolvajokat irtottak (pl. 1408-ban Zala megye közgyűlése 14 „vagabundus”-t prcskribált).⁶⁰

Az antifeudális mozgalmak feléledéséhez az alapot a Délvidék fentebb vázolt erős fejlődése, bonyolult és élis osztályellentétei teremtték meg. Ezek hatásait pedig elmélyítette a *putarénizmus megerősödése Hrvoja harcai nyomán*, a századfordulón. Pápai oklevelek már 1376-ban úgy beszélnek a pécsi egyházmegye déli területeiről, mint ahol szkizmatikusok és putarének, szkizmatikusok és hitetlenek élnek. Ezért egyre erősítik a boszniai obszerváns ferencsek délvidéki hálózatát. De az 1400-as évek elején a magyar feudalizmusra jelentékeny csapásokat mért Hrvoja, Bosznia nagyvajdája és spliti (spalato) herceg. Zsigmonddal szembefordulva Nápolyi Lászlóhoz csatlakozott és annak általános helytartója lett a magyar—horvát—dalmát területek átmenetileg elfoglalt részein. Ez ideig Hrvoja putarén volt. Nevéhez fűződik a bosnyák nyelvű, glagolita írású vallásos irodalom bizonyos lendülete, ő fordította le az evangéliumokat. Számára, mint sok bosnyák putarén feudális úrnak, a putarénizmus a magyar feudalizmus elleni védekezés ideológiai

⁵⁹ Vö. Vincze József: Szent Ferenc és társainak legendája. Szemelvények az Ehrenfeld-kódexből. Bpest, 1907. 67. l.; Farkas Mária: Assisi Szent Ferenc az olasz irodalomban és a festészetben. Bpest, 1935. 22. l. — „Kik ezüstöt kenceznek és aranyat” (Báruch könyve; Döbrentei Gábor: Régi magyar nyelvemlékek I. Buda, 1838. 83. l.); „Hamisságot és ragadozatot kenceznek ő házokban” (Ámos 3. rész 10., uo. 175. l.). Ragadozat = rablott, kizsarolt dolog.

⁶⁰ Zsigmondkori Oklt. I. 5451. sz., — Zsigmondkori Oklt. II. 1405. márc. 26-i két oklevél. További Zala megyei eset jobbágyelfogatásra és váltságdíj szedésre Zsigmondkori Oklt. II. 1405. júl. 4. és Zala vm. Oklt. II. 142. sz. — Zsigmondkori Oklt. I. 4039. sz. — *Kalász Elek*: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bpest, 1932. 154. l. — Raccha: Zsigmondkori Oklt. II. 1403. jan. 15.; Erdőd: uo. II. 1403. Erdőd 1443-ban oppidum, *Csínki Dezső*, i. m. II. 282. l.; Révkanizsa: Dl. 6766, vö. 6770. Révkanizsa piaca Zsigmondkori Oklt. II. 1407. júl. 29.; szegény jobbágyok (universi pauperes iobagiones) szerepelnek 1389-ben a Somogy megyei Barcson és Belcsön is. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 63. sz. — *Hatvani Mihály*: Brüsseli okmt. IV. k. 310. l. — Pusztásodás a Délvidéken 1387: Zsigmondkori Oklt. I. 302. sz.; 1391: uo. I. 2092. sz., 1394: uo. I. 3541. sz.; 1395: uo. I. 4051. sz.; 1396: uo. I. 4318. sz., 4348. sz. — Zala vm. Oklt. II. 142. sz.

eszköze volt, a magyar—délsláv együttlakás területein azonban döntően az antifeudális mozgalmakat erősítette. Így pl. a Dubica megyei Dubica Hrvoja másfélévtizedes uralma után szakadatlan harcban állt a pálosrendi szerzetesekkel. 1403-ban a dubicai polgárok birtokot foglaltak a pálosoktól, 1409-ben a perjel elfogták, a pálosok egyik házát felgyújtották, 1409—10-ben a szerzetesek szántóföldjét és rétjét elfoglalták.⁶¹

A katolikus egyház délvidéki gyengüléséhez nyilván az a körülmény is hozzájárult, hogy Zsigmond a kalocsai érsekség élére 1418 előtt egy ízben görög szizmatikust állított.⁶²

A *patarénizmus* abból a szempontból is jelentékeny volt, hogy számos olyan nézetet, elvet terjesztett el, melyeket utóbb a husziták is vallottak. Így a valdensekhez hasonló szerepet a patarénok is játszottak. Már XIV. századi kézirat kiemeli, hogy a patarénok támadták a római egyházat, tagadták a tisztítótüzet, elítélték a templomokat, képeket, támadták az egyházi bíráskodást, kétségbe vonták a kiközösítés jogát.⁶³

Az antifeudális harcok egyik központja *Zágráb városa* volt, amelynek többségében horvát polgárai, a magyar, olasz, német polgárokkal együtt már a XIV. század végén (1396—7) *véres harcokat vívtak az egyház városellenes uralma, lelki terrorja ellen*. A katolikus egyház horvát és kisebb részben magyar vezetői az önkényes kiközösítésen túl is alkalmazták a terror különféle eszközeit, így elhunyt polgárok tetemeit kiásatták a temetőkből és a folyó partjára dobták a kutyák és madarak eledeléül. A város és az egyház harcai annyira kiéleződtek, hogy ágyúkkal harcoltak egymás ellen. Egy ízben a város egész lakossága (universitas, populus et commune) előre megbeszélte jelre, a harang szavára zászlók alatt megrohamozta a püspöki palotát és a káptalan házait, megsemmisített pápai okleveleket s a harcok során a polgárok ágyúzták a zágrábi székesegyházat is, felégették a káptalani házakat. A polgárok zászlótartói firenzei kereskedők voltak (köztük Chun de Florencia), az egyház kiközösített támadóinak hosszú sorában rengeteg iparos mellett szerepel a „varázsló” városi tűzmester is.⁶⁴

A Dél-Dunántúlon már korábban kísérletet tett az egyház és a feudális

⁶¹ *Fermendžin* : Acta Bosnae 221, 226. sz. — *Marie Opočenská* : Slovenika Uherských Listin v domácim, dvornim a státnim archivu ve Vídni v období let 1243—1490. V Praze, 1927. 31. l., Zsigmondkori Okt. II. 1403. júl. 10., *Fermendžin* : Acta Bosnae 365, 370, 371, 388, 424 sz. — A patarén bibliafordításra *Hodinka Antal* : Egyházunk küzdelme a boszniai bogomil eretnekekkel. Hely és év nélkül. 45—46. l. Marxista kísérlet Hrvoja értékelésére *Kardos Tibor* : Huszita biblia, 156—158. l. — Dubicára : Zsigmondkori Okt. II. 1403. szept. 10., szept. 24., 1409. aug. 19., 1410. jan. 27., két oklevél.

⁶² *Lukacs Pál* : XV. századi pápák oklevelei I. 241. sz., vö. *Györffy György* : A szászazentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása (Klny. a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményeiből. Bpest, 1953) 342. l.

⁶³ *Döllinger* : Gesch. d. gnostisch-manichäischen Sekten. 242—243. l. — A valdensek szerepére a városokról szóló részben térek ki.

⁶⁴ *Tkalčić* : Mon. Hist. Civ. Zagr. I. 355, 356, 357, 358, 395, 396, 397, 398. sz. II. 32. sz. — A zászlótartó (etimológiailag pontosabban : hadizászlótartó) értelme e személyeken át is világosan az olasz (firenzei stb.) gonfaloniere fogalomhoz kapcsolódik. Nem korabeli, hanem eredeti értelméhez : a XIII. század második felében volt a gonfaloniere Firenzében a területi körzetek szerinti polgári fegyveres alakulatok parancsnokainak neve (gonfalonieri di compagna, 1250), illetve az 1293-i demokratikus alkotmány szerint a nemesek erőszaka ellen a nép védelmére rendelt ezer fegyveres kapitányának neve (gonfaloniere di giustizia, 1289). Vö. Enciclopedia Italiana XVII. k. (1933) Gonfaloniere címszó és Encyclopaedia Britannica 10. k. (1949) Gonfalon címszó.

állam a délvidéki és balkáni eretnkségek elleni gócpont kiépítésére a pécsi egyetem (studium generale) felállításával 1367-ben. Ez az egyetem a XIV. század vége felé ideológiai támaszpont volt a déli eretnkségek ellen. Későbbi fejtegetéseim talán érthetővé teszik, hogy miért ezt a fejtett, de ugyanakkor papi uralom alatt álló várost találta a pápa „az ország más városainál alkalmasabbnak” egyetem alapítására. Az egyetemen elmondott domonkosrendi prédikációk az egyházi „tudományt” dicsőítették az eretnek „tévelygés” szellemével szemben, s támadták az eretnekeket, mert szét akarják szakítani az egyházat. A prédikációk védelmezték a kizsákmányoló egyház semmittevését is. Tipikusan polgári eretnkség elleni védekezés, mikor azt hirdették, hogy „nem lustálkodó az, aki az isten szavára ügyel”.⁶⁵

Az eretnkség a huszitizmus terjedésekor már több évtizedes múltú volt a Dunántúl más területein is, pl. Zalaiban. Az „eretnek” szó — bár személynév alakban — először éppen egy Zala megyei proskripcióban fordul elő írott emlékeinkben. 1357-ben a Zala megyei közgyűlés proskribálja az „Eretneknek nevezett István jobbággy”-t, egyéb bűnének említése nélkül. S mikor 1413-ban János zalavári apát meghatározta jobbággyai terheit, a gyűjtogatási, eretnkségi és gyilkossági esetekben a bíraskodást fenntartotta az apátság világi tisztviselőjének. Ez időben párhuzamos jelenségekkel találkozunk Vas megyében is: 1400-ban Káld birtok jobbággyainak helyzetét szabályozzák. A világi földesurak itt is három esetet, az emberölés, gyűjtogatás és eretnkség bűnét minősítették saját bíraskodási hatáskörükbe esőeknek. E zalai és vasi esetek kétségtelenül az eretnekmozgalmak dunántúli terjedésével esnek egybe. Épp így követte a XIV. századi Csehországban a népi eretnkség terjedését a felségsértés mellett az eretnkség bűnének jogi megformulázása a jobbággy-parasztok feletti földesúri bíraskodás keretében (erre Třebovlai Kuneš jogi fejtegetései vetnek fényt, 1388). Hogy a földesúri bíraskodást a Vas megyei birtokon valóban nem pusztán formális okokból mondták ki az eretnkségre, azt Vas megye 1409-i közgyűlése mutatja. Itt ekkor mintegy 190 férfit és nőt helyeztek törvényen kívül (a szám a kiélezett osztályküzdelemre vall), zömükben jobbággyokat (Káldról is), sok kóborló tolvajt, ezek között egykori káldi lakos takácsot is s néhány iparost. A proskribáltak között volt egy eretnek jobbággy és egy nyilvános eretnek özvegyasszony is. Ebből nyilvánvaló, mivel utóbbiaknak sincs egyéb bűnök említve, hogy az 1357-es eset is valóban eretnkség volt, s hogy a földesurak is felvették a véres harcot az eretnkségek ellen. E XV. századeleji eretnekmozgalmak — a patarénizmus fő területeitől távolesván — még valdens irányúak lehettek, üldözésüket az eretnkség falun való terjedése, majd a cseh huszitizmus terjedésének híre még csak fokozhatta.⁶⁶

⁶⁵ Szabó Pál Zoltán: A kétezeréves Pécs. Sorsunk, 1941, 328. l.; Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bpest, 1955. 72—73. l.

⁶⁶ Székely György: Az egyházi nagybirtok újjászervezése... (Tanulmányok...) 370. l.; P. R. T. VII. 43. sz.; Zsigmondkori Okt. II. 1409. márc. 10.; R. Holinka: Sektárstvi v Čechách před revolucí husitskou. Bratislava, 1929. 79. l.; Zsigmondkori Okt. II. 1409. márc. 22. — A hazai valdensok forrásszerű előfordulásai szinte mind városiak, de ezek az ismeretlen ideológiájú eretnek esetek mégis valdensnek tarthatók. Valdens parasztkról a huszitizmus előtti Csehországban is van adat („illorum rusticorum Waldensium damnatorum”) az 1381-i prágai zsinat határozatában. J. Hartzheim: Concilia Germaniae. IV. (Coloniae Augustae Agrippinensium, 1761) 525. l. A dél-csehországi valdens „népi eretnkség” fogalmát egyes csehszlovák történészek (V. Novotný, F. Graus) is alkalmazzák.

A XIV. század végén Szalánkemén lakosait ismételten sújtotta a kalocsai érsek egyházi kiközösítéssel, mivel megtagadták az egyházi tized fizetését. Ez a papi fegyver csődöt mondott; a pápa volt kénytelen beavatkozni a plébános érdekében, aki azoknak a lakosoknak temetési pénzeitől és adományaitól is elkésett, akik a tizedet megfizették, mégis kiközösítés alá estek. Viszont felhívta az érsek figyelmét, hogy világi karhatalmat is vegyen igénybe.⁶⁷ Ez az eset az antifeudális elemeknek a görögkeletiekkel való összefogására is következtetni enged.

3. A magyarországi városi lakosság helyzete a XV. század első évtizedeiben

Csehországban a huszitizmus kialakulásában és terjedésében kiemelkedő szerepük volt a városok cseh kézműveseinek és plebejus elemeinek. Magyarországon a városfejlődés Csehország fejlett várcsaihoz képcst elmaradottabb volt, ez abban is megnyilvánult, hogy legfejlettebb városaink sem játszottak a cseh várcsokéhoz fogható mértékben szervező, kezdeményező szerepet a huszitizmus kibontakozásában, bár Buda, Pécs, Sopron és a horvát Zágráb lakosságának elég jelentős része csatlakozhatott a huszitizmushoz.⁶⁸

A különböző városi rétegek eltérő viszonyulása a huszitizmushoz magyarázatát leli az egyes városok különböző fejlődési fokában és etnikai összetételében is. Az ország legnagyobb városaiban jelentékenyen *előrehaladt az iparosodás*, ez jellemző Budára, Sopronra is, melyekben a XV. század elején jelentős mozgalmak játszódtak le, még a huszita háborúk ideje előtt vagy az alatt, de az esetek többségében a huszitizmustól függetlenül. Jelzik azonban azt a társadalmi forrongást, mely utóbb huszita megmozdulást vagy legalább szervezkedést hozott létre a városokban. Az iparosodásban beállott fejlődés a XIV. századhoz képcst különösen a királyi városokban jelentős, az iparúzők számarányát, annak növekedését és az iparágak szakszerű tagozódását figyelmebe véve egyaránt. Ezen a téren éppen Buda emelkedett ki, ahol a XV. század elején 58 különböző ipari szakmát találunk, s külön Ötvös-utca volt a belvárosban, Mészáros-utca a külvárosban. De Sopron is iparosodása útján érte el az 1420-as évek második felére a kb. 3700 főnyi lakosságot, az iparosok száma lényegében elérte ekkor itt legmagasabb szintjét, az iparágak száma kb. 40-re emelkedett, többféle piac volt a városban.⁶⁹

⁶⁷ Vatikáni Magyar Okirattár. I. sorozat 4. k. 348. sz.

⁶⁸ Míg a források a magyarországi antifeudális harcokat parasztmozgalomként jellemzik, a cseh huszita forradalmi mozgalomban — különösen elején és tetőfokán — a kézművesek szerepét a paraszttömégek mellett mindig kiemelik. Már Hus konstanzi levelében cseh hívei között említi a „sutores, sartores”-t, a Český Brod-i András pedig a huszitizmus eredetéről írt munkájában e két iparág képviselői mellett még továbbiak szerepét említi ki, általában a kézművesekét (mechanici). Egy bécsi egyetemi gúnyvers a huszita kézművesek közt a „lanifices carnifices pannifices”-t említi. Březovai Lőrinc krónikájában ismét a „sutores et sartores” szerepolnek. Általában a ruházati és élelmészeti iparágak kézműveit említi. K. Höfler: F. R. A. Script. II/I. XX. 556. l. Březovai Lőrinc krónikája (Fontes Rerum Bohemicarum. V. V. Praze, 1893 = FRB. V.) 408. l.; Josef Pekar: Jan Žižka. Český Časopis Historický, 1925. 24. l. — Pécs polgárainak huszita-szimpatizáns voltát Molnár Erik is kiemelte: A magyar társadalom története II. 291. l. A városok népének szerepét a hazai huszitizmusban vizsgálja Kardos Tibor: A huszita mozgalmak. 137—138. l.

⁶⁹ Szűcs Jenő, i. m. 41, 46, 67. l. Budai Ötvös- és Mészáros-utca 1411-ben, Schmall Lajos: Buda-Pest utcái és terei. Bpest, 1906. 143, 148. l. — Szűcs a soproni lakosság

Erős volt a lakosság *vagyoni rétegződése* is, mint a soproni adórajstrom stb. mutatja. Egyik oldalon álltak itt a szőlőmunkásokat is kizsákmányoló patríciusok és szőlőbirtokos kézművesek, a másikon a zsellérek, akiknek száma az adózó polgárok 35 százalékát is elérte és ezek közt is sok falusi háziiparos volt, de sok mezőgazdasági napszámos (szőlőkapás, kaszás, cséplő stb.) is. Az adórajstromok tanúsága szerint Sopronban is a belvárosban élt a gazdag polgárság, patriciátus, míg a négy külvárosban a szegényebb népeség.⁷⁰

Magas városi fejlettséget mutat a püspöki város Pécs is a XIV—XV. század fordulóján, oklevéladó önkormányzatával, több negyedet magában foglaló nagy területével. Lakosságának differenciáltságára szegénykórháza vall, melynek élén a XIV. század végén a pápától is tudomásul vett „szokás szerint” világi emberek álltak. Pécs lakosai közt ez időben állandóan találkoztunk kereskedő-vállalkozókkal (institor). Ezek között akadnak, akik sókamarabérlettel is foglalkoznak, vagy Béccsel állnak kereskedelmi forgalomban, van köztük magyar világi értelmiségi, vannak olasz és osztrák származásúak, vagy Bécsből nősülők. A város ipara jelentékeny: szűcs, ötvös, kardesiszoló, festő, szabó, ács, molnár fordul elő. Ez időben is említik a város iparosnegyedét (vicus Malomsed = Malomszeg), melyben a Tettye-patak lerohanó vizén működő sok vízimalom állt a gabona őrlésére, a fa, gypjű, bőr feldolgozására. A polgárok igyekeztek a környékbeli falvakban is kisebb birtokot szerezni, pécsiek szántóföldvásárlásáról, szőlőiről, borsajtójáról, rétjéről, malmáról vannak híradások. (Pécsi polgár még jobbágyságon hatalmaskodó mohácsi gazdatisztként is szerepel.) A jobbágyság pedig felkereste a város piacát.⁷¹

A városok legvagyonosabb rétege nagyrészt német patrícius családokból állt. Ezek voltak a legnagyobb adófizetők, de sokszor kisebb adókulccsal, mint a kisebb vagyonú polgárok. A városi pénztárak szinte ellenőrizetlen kezelése a patríciusok kezébe juttatta vissza az adót. A patrícius családok a városok vezetését örökletessé akarták tenni. Sopronban már a XIV. század végén a belvárosi háztulajdonosok jó része rokoni kapcsolatban állt egymással, ezekből alakult ki a szűk vezetőréteg a városban, néhány német patrícius családból kerültek ki egymást váltva a polgármesterek és bírák, s ugyanezek a személyek alkották a városi tanács zömét. Az efféle jelenségek növelték a városok lakosságának ellenállását. Az elégedetlenkedőket a patrícius vezető-

maximális lélekszámát többre teszi. A soproni iparágak számának hozzávetőleges becslését az 1379-i 32 és 1440-i 52 alapján tételezzük fel. Sopron lakosságát kevesebbre becsülte *Házi*: Sopron középk. egyh. tört. 313. l. és *Mollay Károly*: A vármegye történeti vázlata 1848-ig (*Csatkai Endre* stb.: Sopron és környéke műemlékei. Bpest, 1953.) 51. l. — Sopronban a tárgyalt korszakig az általános piac 1379, a marhavásártér 1389, a gabonapiac 1400, a sópiac 1428-ban jelent meg. *Házi Jenő*: Sopron I. 1. 255, 297. sz., II. 1. 179, 45. l.

⁷⁰ *Szűcs Jenő*, i. m. 38—39, 55, 61, 169, 258—259. l.

⁷¹ *Szabó Pál Zoltán*, i. m. 328—330. l.; *Mályusz Elemér*: A mezővárosi fejlődés, (Tanulmányok...) 161. l.; *Áldásy Antal*: Alsáni Bálint bíbornok. Bpest, 1903. 48. l.; 1349: *Zichy Okmt.* II. 271. sz.; 1371: *DI.* 8776; 1371, 1375: *DI.* 5974, 5975; 1375: *DI.* 6294, *DI.* 8776.; *J. Koller*, i. m. III. 171. l.; 1379: *DI.* 6599; 1385: *DI.* 7130; 1392: *Zsigmondkori Oklt.* I. 2429. sz.; 1393: *J. Koller*, i. m. III. 210. l.; *Zsigmondkori Oklt.* II. 1402. dec. 5., 1404. márc. 31. — ápr. 15, 1406. jan. 29., 1408. szept. 8., szept. 9., 1409. aug. 2., 1410. jún. 21.; 1411 és 1412: *DI.* 8776; 1444: *DI.* 44380; *Lederer Emma*: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000—1458). Bpest, 1932. 164—165. l.

ség, a városi pallosjogot felhasználva halállal, csonkítással, száműzetéssel sújtotta.⁷²

A XV. század elején a városokon belüli küzelem *egyre inkább bonyolódik az etnikai kérdésekkel*, bár ezután is az volt a helyzet, hogy egyik városi réteg sem egységes az etnikum szempontjából. Az iparosodás és a zsellérek számának növekedése emeli a magyar nyelvterületen a városok magyar kézműves- és zsellérelémeinek számát. A városokban magyar utcák keletkeznek, illetőleg a németek külön városrészekbe (pl. Német-utca Budán, Székesfehérvárott, Pécsen) szorúlnak. Emellett — bár csökkenő számmal, de jelentős gazdasági szereppel — kereskedőtökés olaszok is éltek Budán. (Itt Olasz-utca is volt.) Az olasz patriciátus nemigen vállalt részt a budai városi kormányzatból és gazdaságilag is lassan viasszasorult a német és sziléziai kereskedők mögött. Annál inkább erősödött az 1410—1440 közötti években Buda és Szilézia élénk forgalma. Adatok vannak wrocławai (boroszlói) és más sziléziai posztók, sziléziaiak által szállított sör, sózott és füstölt halak, hermelinprémek budai forgalmára, bors és réz szállítása fejében.⁷³

Városaink közül a magyar kézművesek és zsellérek előretörése Budán a legjellemzőbb. Az etnikai különbségek itt már a XIV. század második felében felszínre kerültek. A város előkelőbb, német patrícius lakossága a Mária-templom (mai Mátyás-templom, amelyet a XVI. században még Istvánfi is „német templom”-nak nevezett), a magyar lakosság a Mária Magdolna-templom (ma csak helyreállított tornya áll a Várhegyen) plébániája körül tömörült. 1390-ben a két budai plébánia között tizedper folyt le, melyben az egyházi döntőbírák körülhatárolták a magyar plébánia tizedjövedelmeinek területét. Ez egyes Buda környéki falvakra és a zsidóvárosra terjed ki, tehát a város legkevésbé előkelő részére. Így is sikere volt ez a magyar kézműves népességnek, mert a magyar plébánia lényegében függetlenül a patríciusok vezette egyháztól, holott a német papság és patrícius réteg azt kívánta, hogy a Mária-templom főtemploma maradjon a városnak. A budai külvárosban levő magyar Péter-templom a XIV. század második felében ugyancsak önálló plébániává alakult, amit a Mária-templom papsága egészen 1392-ig nem ismert el.⁷⁴

⁷² Halász Gábor: Magyar középkor. Magyarságtudomány, 1943. I. sz. 2. l. — Az adókulcs eltérésére fényt vet *Sziics Jenő*, i. m. 257. l.

⁷³ Német-utcák: Buda, 1440: *Schmall Lajos*: Buda-Pest utcai és terei. 27, 146. l.; Székesfehérvár, 1407: Zsigmondkori Okt. II. 1407. febr. 23.; Pécs, 1444: DL. 44380. — A budai Olasz-utcat 1403-ból idézi *Schmall Lajos*, i. m. 27, 146. l., in platea Galicali: Zsigmondkori Okt. II. 1410. febr. 23., máj. 6., in vico Italicorum 1440, A Magyarországi és Szerbiai közti összeköttetések oklevéltára 376. l. — *Heinrich Wendt*: Schlesien und der Orient. Breslau, 1916. 30, 58, 60—62. l.; *Max Rauprich*: Der Streit um die Breslauer Niederlage, 1490—1515. (Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens. 27. B. Breslau, 1893.) 75. l.

⁷⁴ Német templom: *Xystus Schier*: Buda sacra sub priscis regibus. Viennae, 1774. 20, 82. l. Így (quae Germanica vocabatur) nevezi visszaemlékező formában 1579-ben Ernő főherceg oklevele is, *B. Szabó*: Pest megye tört. okl. emlékei 1688. sz. — A plébániák küzdelmére: *Xystus Schier*, i. m. 17, 18—19, 28, 49—50, 69, 103—111, 111—118. l.; *Salamon Ferenc*: Budapest története. II. k. Bpest, 1885. 358. l.; *B. Szabó László*: Pest megye. 462. sz.; *Fejér X.* I. 346. sz. A Mária-templom papjainak küzdelme a Mária Magdolna- és a Péter-templom függőségben tartásáért a budai patriciátus és a helyi papság kezdeményezésére húzódott így sokáig. Pápai döntés már 1389-ben különáll, csak az esztergomi érseknek alávetett plébániaként említi a budavári Mária- és Mária Magdolna-, valamint a budaváraljai Péter-egyházat. *Gárdonyi Albert*: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80.

A két nemzetiség egyházközségei erősen elkülönültek egymásról. Az elkülönülés világos jele pl., hogy 1435-ben a német plébános magyarul nem is értett. Ezek a jelenségek egyházas burokban a budai lakosság szembenálló rétegeinek kezdődő ellentétét, szervezkedését mutatják. Ugyanazzal a jelenséggel találkozunk itt, mint a huszitizmus előtti prágai városokban. A cseh fővárosban 1370 körül tanuló Sagani Ludolf Prága két nemzetiségéről (*permixtus populus de utroque ydiomate*) írva kiemelte a népi nyelvhasználatot a két nemzetiség templomaiban. Ez az egyházas burokban rejlő ellentét ott is csak utóbb jelentkezett, mint a városvezetéssel kapcsolatos, etnikai köntöst öltő ellentét. Az 1412. évről már azt panaszoja a cseh évkönyvíró, hogy minden tanácsos német volt, hogy a városi fegyvereseket is csak németek közül választják.⁷⁵

Hasonló fejlődés zajlott le Budán. Itt is a XIV–XV. század fordulóján a céhpolgárok szervezkedése még megfért az egyházközségi keretekben, az osztályharcban nemzetiségi különbség nélkül vett részt a polgárság, míg nem a magyar céhiparosság erős számbeli növekedése és a huszitizmus ideológiai hatása a magyar céhpolgárok tudatában lassan egyértelművé tette a céhköveteléseket az etnikai célokkal. Még az előző fokra utal Szepesi Mártonnak a XV. század második felében készült dialógusa, amelynek egy a század első negyedére vonatkozó megállapítása szerint Budán, ahol a németek uralkodnak a városban, a német prédikátorok a főtemplomban prédikálnak, a magyarok prédikátorai pedig kápolnáknak.⁷⁶

De amikor a XV. század elején jelentős városi mozgalom zajlott le Budán, ebben a városban belüli rétegellentétek nyíltan, etnikai máz nélkül jelentkeztek, bár az elégedetlen céhpolgárság nagy része magyar volt. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ekkor még jelentős számú céhpolgár német volt s ezek objektív érdekei egybeestek a magyarokéval. A XIV. században a német kézművesek sem jutottak be a városi tanácsba, 1370 után egy kézműves tanács tag sem ismeretes. A XIV. század végén a budai bírák majdnem mind német patríciusok.⁷⁷

fordulójának ünnepére. Bpest, 1933) 164–165. l. 1400-ban a pápa megerősítette az esztergomi érsek joghatóságát többek közt e plébániák felett. Uo. 166. l., kiadva J. Koller, i. m. III. 221. l.

⁷⁵ Halász Gábor: Magyar középkor. 6. l.; J. Loserth: Hus und Wiclif. 77, 145–146. l.

⁷⁶ Senatorium sive dialogus historicus Martini Abbatis Scotorum Viennae Austriae. (H. Pez: Scriptores Rerum Austriacarum. T. II.) 628. hasáb.

⁷⁷ Mátyusz Elemér. id. kéziratok tanulmány. — Budai bírák a XIV. század végén 1388/89: Iohannes dictus Glechel (Gleczel), Zichy Oktm. IV. 312. sz., Zsigmondkori Okt. I. 539. sz., 710. sz.; 1389/90: Vlricus Robinstaner (Rabensteiner, helyesen Rabensteyner) Zsigmondkori Okt. I. 1186. sz., Fejér X. 1. 365. sz., javítja Zsigmondkori Okt. I. 1399. sz.; 1390/91: Iohannes dictus Pernhauser (Pernhawser) Zsigmondkori Okt. I. 1814, 1921. sz. (Sedulinus Perenhauser már 1329-ben szerepel a budai esküdtek közt, tehát régi patrícius család. Dl. 2568.); 1392: Joannes Pernhawser Xystus Schier, i. m. 20. l.; 1392/93: Iohannes Gleczel (Gloczel) Zala vm. Okt. II. 94. sz., Zsigmondkori Okt. I. 2619, 2719, 2727. sz., és Dl. 39270.; 1393/94: Vlricus Rabinstayner (Rabin-stainer, Rabenstainer), B. Szabó László: Pest megye 468. sz., Fejér X. 2. 86, 142. sz., Zsigmondkori Okt. I. 3072. sz., Iosephus Podhradezky: Historia Diplomatica Urbis Budensis et Pesthiensis a Primordiis usque ad Annum 1831. Vol. II. 457. l. (kézirat, Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1205); 1395/96: Marcus Stoyan (Stoyam) Zsigmondkori Okt. I. 4193, 4196, 4266. sz., Fejér X. 2. 237. sz., Iosephus Podhradezky id. kézirat II. 457. l.; 1396/97: Ioannes Pernhauser Fejér X. 2. 238. sz.; 1397/98 és 1398/99: Hertlinus Zsigmondkori Okt. I. 5218, 5596. sz.; 1398/99: Marcus Stoyan Zsigmondkori Okt.

A budai felkelés célja a *patricius uralom megdöntése* volt. 1401—2-re is a budai bíró német patricius volt, Hertel (Hertlinus). A Hertel-családé volt 1400 körül Gyömrő, Kerekegyház, Pécel, Halom stb. birtokok egy része is, valamint vámjövedelemből is gazdagodtak. Hertel vezetése azonban a magyar feudális urakkal is összefonódott: egy budai esküdt ekkor magyar nemes s Hertel oklevélkiadásánál jelen volt egy másik nemes budai polgár is. Ezt a kormányzatot — mint Zsigmond király oklevele említi — vakmerő módon távolították el. Fegyveres céhmozgalom eredményeképpen 1402/3-ra iparos kézbe került a vezetés, lényegesen átalakult a városi tanács, s felállítottak egy 24 tagú külső tanácsot is. Ez a kézműves uralom közel két esztendeig állt fenn, 1403/4 évre is megválasztották ezt az új tanácsot. Csak 1403 derekán kezdett mozgolódni a patriciátus, feudális bátorítással lépett fel a „régí bíró”, majd a „régí tanácsstagok”. Míg a kézműves kormányzat fennállt, az okleveleket Frigyes fia András bíró, foglalkozására mérsáros, állította ki. Ez apja neve után német eredetűnek is tekinthető. A mozgalom másik két vezetője, Lőrinc szűcs (ez magyar lehet) és Kis (parvus) Rigolinus (ez nem tekinthető feltétlenül magyarnak). Ezt a kormányzatot a feudális rend képviselője, a zárai Zoellus lovag, budai várnagy nem ismerte el, egyelőre azonban támadást sem kísérelt meg ellenük. Ténylegesen vezetett ez a kormányzat, s így feudális urak és papok is voltak, akik ügyletet akarva kötni, kénytelen-ségből a városi vezetés elé járultak. Sőt a kézműves kormányzat még mintegy fellebbviteli fórum szerepét is betöltötte: 1402 júniusában váci és visegrádi polgárok perében döntött a budai tanács.⁷⁸

A XV. század első éveiben lejátszódó városi mozgalom idején a fővárosi értelmiség és tanulók Zsigmonddal szembenálló, Nápolyi Lászlóhoz húzó része is megmozdult. Utóbbiak élén Makrai Benedek állott. Makrai az 1389-ben alakult óbudai főiskolának volt jogtanára. Tanulmányait több külföldi egyetemen (köztük Prágában) végezte. Makrai Benedek ellen hadba indult Stibor, a király vezére és Zoellus várnagy. Makrai 800 lovassal állt ellen, de Zsigmond hada 1403 szeptembere előtt, vagy a hó elején Pest város határánál legyőzte s fogságba vetették. (Innen csak a párizsi egyetem angol „nemzetének” közbenjárására szabadult évekkel később. 1412-ben már döntőbíró Zsigmond részéről a lengyel király és a német lovagrend vitájában, 1415-ben pedig a konstanzi zsinat résztvevője.)⁷⁹

I. 5489. sz., *Zimmermann—Werner—Müller*: Urkundenbuch III. 1423. sz., *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. 484. l.

⁷⁸ Zsigmondkori Oklt. II. 1401. aug. 31. A Hertel-család budai vámjára 1404: *Iosephus Podhradczky*: Hist. Dipl. Urb. Bud. II. 467. l. (Széchenyi Kvt. Fol. Lat. 1205), birtokaira *Iványi Béla*: Gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged, 1931. 7. l., *B. Szabó László*: Pest megye 601, 781, 782. sz. — Magyar (de nevük szerint nem kézműves, hanem birtokos) polgárok már korábban is szerepelnek a budai esküdtek sorában, még 4—6 is: Zsigmondkori Oklt. I. 2727, 4266, 5596 sz., Zala vm. Oklt. II. 94. sz., *Iosephus Podhradczky*, id. kézirat, II. 457. l. — *Salamon*: Bp. tört. II. 354. l.; *Mályusz Elemér*, id. kézirat munkája; *Szűcs Jenő*, i. m. 278—279. l.; Dl. 8857, 8865, 8887, 42776; *Iosephus Podhradczky*, id. kézirat II. 463—464, 465. l.; *B. Szabó László*: Pest megye 492. sz.

⁷⁹ A főiskolára *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet. Bpest, 1941. 211. l. — Makrai Benedekre: *Fraknói Vilmos*: Nyomozások egy középkori magyar tudós élet-viszontagságainak földerítésére. Századok. 1894. 387—390. l.; *Joseph Aschbach*: Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens. Wien, 1865. 135. l.; *Konrad Heilig*: Zur Geschichte der ältesten ungarischen Universitäten und des Magisters Benedikt von Makra (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, I. Bpest, 1931) 46—47. l.; *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bpest, 1955. 81—82. l.; Zsigmondkori Oklt. II. 1403. szept. 30., 1406. jún. 8. — A Windeckétől

Csatlakoztak a városi mozgalmakhoz és Nápolyi László híveihez a Budán élő firenzei és más olasz polgárok is, mégpedig nem a vagyonosabb elemeik. Ezeket Zsigmond legkésőbb 1404 április első felében bebörtönöztette. Összevéve tehát nyílt osztályfrontok álltak szemben, a mozgalom nem tekinthető egyszerűen a budai magyar céhpolgárok fellépésének (Salamon Ferenc szerint „az 1402-diki demokratikus mozgalom is kapcsolatban állott a nemzetiségi kérdéssel”; legújabban Szücs Jenő is ez utóbbi vonását el-
túlzottan elemzi), hanem több annál: *a városi középréteg harca volt ez Zsigmond patricius-nemesi hívei ellen*. A városfejlődést támogató Anjoukba vetett illúzió is szerepet játszhatott benne.⁸⁰

Zsigmond 1403 decemberében fellépett a kézműves tanács ellen. Eltörölte a külső tanácsot. Előírta, hogy a városi lakosok közül csak a birtokos embereket lehet bírónak vagy esküdtté választani, vagy ha nincs birtoka, hűségéről biztosítékot kell adnia a király embereinek. Ezek a kikötések egyaránt irányultak a magyar és német kézművesek birtoktalan része és a városi plebejusok ellen. Egyben statáriális fenyegetésekkel kívánta a király a legközelebbi bíróválasztást neki megfelelő mederbe terelni, s megtiltotta a titkos gyűléseket, növelte a várnagy befolyását is. Ezután megdöntötték a kézműves uralmat, s 1404. április 15-én az eltávolított polgári vezetőket a király a jövőre is kitiltotta a bírói, esküdti tisztségekből.⁸¹

A mozgalom — vívmányaival együtt — a feudális urak és a patriciusok összefogása következtében így elbukott, létrejött azonban a városi adók kezelésére egy 24 tagú szerv, amelynek egyharmada magyarokból állott. Két magyar *iparos* pedig bekerült a városi tanácsba. Így pl. 1409-ben budai esküdtek Jakab szabó és Borgyas Péter aranyműves (aurifisor). (Talán utóbbi is magyar lehet, mert 1399-ben Borgyas Jakab nyírbogdányi jobbágynév is előfordul.) A vezetést azonban a német patriciusok lényeges vonásaiban megmentették: 1404 április havának már elején a patricius Rauczan Péter a budai bíró, oklevelei német esküdtek (Ninderthaim, Rechperger) relációján

említett Alde Offen itt Pestet jelenthet, ez tűnik ki Windecke szövegének és Zsigmond Dubrovnikhoz (Ragusa) intézett oklevelének tartalmi összevetéséből: „Benedicte hette die stat Alde-Ofen gewonnen” (másik variánsban: ufgenomen), tehát csak elfoglalta volna, viszont Pestet biztosan nem foglalta el, mert mikor csak elérte határait, „dum Pestiensis civitatis nostre attigisset limites”, leverték. Windecke kritikai szövegét l.: *Wilh. Altmann*: Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. Berlin, 1893. 19. l. — Feltűnő, hogy Wertner Mór a Windecke magyar névhasználatát tárgyaló cikkében nem foglalkozott az Alde Offen név értelmezésével. Wertner azonban téved, amikor azt állítja, hogy Makrai Benedek elfoglalta Budát: „... eroberte Benedikt Macrai (= von Makra) Ofen”. *Moritz Wertner*: Eberhard von Windecke und die ungarischen Namen. Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften. 1913. 382. l. — Makrai mint döntőbíró: Codex epistolaris saeculi decimi quinti. T. II. W Krakowie, 1891. 52, 53. sz.

⁸⁰ Zsigmondkori Okt. II. 1404. ápr. 19.; *Salamon*: Bp. tört. II. 359. l.; *Szücs Jenő*, i. m. 275. l.

⁸¹ *Mályusz Elemér*, id. kéziratos munkája; *Szücs Jenő*, i. m. 279—283. l.; Zsigmondkori Okt. II. 1403. dec. 9., 1404. ápr. 15.; *Fejér* X. 4. 104, 138. sz. — A felkelő városi kormányzat adhatta ki még 1404. február 20-án a Sopron tanácsához intézett levelet, amelyben András magister budai esküdt (sapientem virum magistrum Andream, civem nostrum iuratum) szerepel városi kiküldöttként. *Házi Jenő*: Sopron I. 1. 353. sz. E levél aláírása ugyanis teljesen megfelel a felkelő tanács 1402. jún. 25-i levelének (Dl. 42776), továbbá feltűnő körülmény az is, hogy a német többségű Sopronhoz latin nyelven írták. Ezek szerint a felkelő városi vezetőségnek nemcsak iparos tagjai voltak, hanem értelmiségi elem is.

alapulnak. S ezt az erőviszonyt tükrözi, hogy a budai városi tanács még a „budai joggyűjteményben is mint a „németek tanácsa” szerepel. E félmegoldások talaján a városi rétegek ellentétei tovább élesedtek. A megtett engedményekkel ugyanakkor a német patriciátus meg tudta osztani a német és magyar céhpolgárok együttes küzdelmét, jól tükrözik ezt a közös szombati hetivásár mellett a plébániatemplomaik előtt más-más napon tartott heti piacok, a magyar és német külön céhek fejlődése.⁸²

Már a huszita időkre esik a *soproni patriciusellenes tömegmozgalom* (1425–27). Ez a magyar Csapodi János soproni lakos és német kézművesek vezetésével a közpénzeket harácsoló patricius uralmat erősen fenyegette. Az államhatalom — talán félve a városi mozgalomnak a huszitizmushoz való kapcsolódásától — sokkal kevésbé volt érélyes, mint a század elején Budán. Bár a tárnokmester kezdetben fenyegetően lépett fel a mozgalommal szemben, később már a patricius tanácsot intette mérsékleltre. A mozgalom eredményeképpen a városban létrejött a 24 tagú külső tanács, benne az ellenzék vezetőivel. Ennek a szervnek szerepe volt a tanács pénzügyi ellenőrzésében és az adószedésben.

A soproni kézműves mozgalomnak a huszita ideológiával való kapcsolatát nem tudjuk megállapítani. Az egyébként éles formák közt lezajló városi osztályharc ellenzéki elemei a feudális rendszer ellen nem léptek fel, a tárnokmesterrel ismételtelen tárgyaltak, küzdelmük a városon belüli kérdésekre szorítkozott. Ez persze nem jelenti azt, hogy a huszita ideológia ekkor ismeretlen lett volna a városban vagy környékén. Josef Jireček arra is következtetett, hogy Sopron megyében utóbb voltak magyar husziták. Szücs Jenő pedig a soproni városi mozgalomnak is bizonyos huszita elemeit tartja lehetségesnek fennforogni, a városi osztályharc sajátos szervezkedési formája alapján. Ezt egyelőre közvetlen bizonyítékok nem támasztják alá.

Annyi tény, hogy a soproni osztályharc igen éles volt. A városi tanács a városi könyvbe feljegyeztette a mozgalom lezajlását, hogy gazdag és szegény (reich vnd arm) egyaránt okuljon belőle. E feljegyzés szerint az elégedetlenek kapáikkal berontottak a tanácsba és sok rosszat mondtak oda a tanácsnak. A panaszok bizonyos elszámolatlan pénzek ügyére is kiterjedtek. Új tanács választása helyett, amit pedig a király elrendelt, az ellenfelek külön szövetségeket kötöttek, tanácsházakat alkottak a plébániatemplomokból, kápolnákból, a kolostorból és más házakból. Mivel az ellenzék megtagadta az adót, több mint egy éven át a tanács csak anyagi veszteséggel és kölcsönt felvéve

⁸² Jacobus sartor Dl. 9579 ; Petro Borgyas dicto aurifisore, Zsigmondkori Okt. II. 1409. szept. 29. (1399 : Iacobum dietum Borgyas iobagionem ... Bagdan ... residentem furem, Zsigmondkori Okt. I. 5990. sz. — 1487 : Borgyas Fábián tályai bíró, *Iványi*: Bártfa lt. I. 2580. sz.) Kívülük azonban magyarnak tartható még Tamás fia János, Szepesi István, Gáspár esküdt is. Dl. 9579. — Rauczán bíróságára : Dl. 8948, 8952, *Fejér* X. 4. 160. sz. ; Rauczán a bíró 1404. jún. 11., *Alapi Gyula*: Komáromvármegye levéltárának középkori oklevelei. Komárom, 1917. 27. sz. és 1405. márc. 26. is, *B. Szabó László*: Pest megye 501. sz. Rechpergerből is bíró lett 1410/11-ben, Dl. 9766. — *Mályusz Elemér* id. kéziratosa munkája, *Szücs Jenő*, i. m. 274—275, 286—287. l. — A szombati piacra a róla elnevezett tér is utal : 1413 : *Iosephus Podhradczky*: Hist. Dipl. Urb. Bud. II. 481. l. (Széchényi Kvt. Fol. Lat. 1205), 1420 : Dl. 64201 ; 1440 : A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 376. l. Már 1322-ben szerepel : *Schmall Lajos*: Buda-Pest utcái és terei. 143. l. — A budai joggyűjtemény „németek tanácsa” kifejezése a növekvő céhpolgári nyomás közepette nem lett általános gyakorlattá. Pl. 1432-ben a budai tanács német nyelvű oklevelében „Richter vnd rät der stat Ofenn”-nek nevezi magát. *Házi Jenő*: Sopron I. 3. 53. sz.

tudta a várost vezetni. Azt is tudjuk, hogy a soproni városi tanácsot ezekben az években foglalkoztatta leginkább a cseh husziták hadjáratainak alakulása és a környékbeli jobbagyságnak a huszitákhoz való viszonya.⁸³

A parasztság és a városi lakosság egyes rétegeinek növekvő harca döntő mértékben szabta meg a magyar uralkodóosztály és a városi patriciátus reakciós, huszitaellenes magatartását.

A huszitizmus ideológiájának terjedését Magyarországon elsősorban a fentebb vázlatosan ismertetett gazdasági-társadalmi okok tették lehetővé. Ugyanakkor ideológiai téren olyan előzmények is voltak már Magyarországon, amelyek megkönnyítették a huszitizmus befogadását. A *valdens mozgalom* különösen 1375—1405 közt erősen terjedt a városi nép körében. (Pl. Sopron, Kőszeg; Buda: a XIV. századvég egyik valdens mestere Budai Jakab, 1404-ben Budán is fellép Zwicker Péter inkvizitor.) Fontos körülmény valószínűleg a cseh- és magyarországi valdensok kapcsolatai szempontjából, hogy a valdensüldöző inkvizíció Csehországból jött át Magyarországra (az egyik inkvizitor Márton prágai óvárosi oltárpap volt).⁸⁴

A valdens mozgalom már vallotta a radikális huszitizmus tanításainak néhány fontos elemét. Az 1401-es soproni ítéletlevél szerint a valdensek bűneiket nem a hivatalos papoknak, hanem a valdens elvek hirdetőinek gyónták meg; nem tisztelték Máriát és a szenteket, ezektől nem vártak segítséget; nem hittek a purgatóriumban, sem abban, hogy az egyház közbenjárhat az ott szenvedők javára. Ezek az elvek a később terjedő radikális huszita tételekben is helyet kaptak, akár a Marchiai Jakab-féle, akár a Turrecremata János-féle összeállítást tekintjük, mely utóbbi utalt a valdens-huszita vonalra is. Így a hazai husziták is hirdették, hogy világiak gyóntathatnak és feloldozhatnak (24., ill. 22. pont), Mária és a szentek nem segíthetnek (7., ill. 18. pont), a halottakért való közbenjárásnak nincsen ereje (27., ill. 9. pont), nincs purgatórium (29., ill. 9. pont).⁸⁵

Az inkvizíció tevékenysége ellenére is tovább élt a valdens mozgalom. Erre utal, hogy az egyház Sopronban hosszabb ideig kénytelen volt még küzdeni bizonyos valdens tanok ellen. Fuchs Lénárt, ki 1401-ben mint egyházi hitszónok részt vett az inkvizíció soproni ítéletének kihirdetésén, 1417 után mint soproni plébános felállította a tisztítótűzben (purgatórium) szenvedő

⁸³ A soproni kézműves mozgalomra *Szücs Jenő*, i. m. 304—317. l.; vö. *Halász Gábor*: Magyar középkor. 4. l. — *Joseph Jireček*: Über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. und XV. Jahrhundert und über die ungarischen Husiten. (Sitzungsberichte der königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag, 1885) — Zeitschrift d. V. f. d. Geschichte Mährens und Schlesiens. I. 1897. 2. H. 61. l., 54. sz.; *Házi Jenő*: Sopron I. 2. 443. sz., I. 3. 45. sz.

⁸⁴ *Székelgy György*: Az egyházi nagybirtok újjászervezése (Tanulmányok...) 372—373. l.; *V. Chaloupecký*: K dějinám Valdenských v Čechách před hnutím husitským. (Český Časopis Historický, XXXI. 1925) 374. l. — Zwicker Péter 1404. jún. 7.-i, Budán kiállított oklevelének regesztáját közli *Augustin Neumann*: Česká sekty ve století XIV. a XV. 1920. Nákladem Cyrilometodějského tiskového spolku na Velehradě. — Knihovna Cyrilo-Metodějského tiskového spolku. Svazek 8. Přílohy. 6. l.

⁸⁵ *Székelgy György*, i. m. 373—374. l. — Külföldi valdens tételekben egyéb hazai huszita elvek is fellelhetők. — A cseh táboríták purgatóriumot tagadó felfogására: Březovai Lőrinc krónikája FRB. V. 428. l., 462. l. és Chronicon Treboniense (*K. Höfler*: F. R. A. Script. II/I.) 59. l. — A valdenseket a cseh huszita forradalmi mozgalom előfutárainak nyilvánító korabeli nézetekre ld. *Augustin Neumann*, i. m. 13. l. és *Thomas Eben-dorfer*: Chronica regum Romanorum. (ed. Alfred Francis Pribram. Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung. III. Ergänzungsband. Innsbruck, 1890—1894.) 132. l.

lelkek oltárát, nyilvánvalóan harci eszközül a valdens-huszita eretnecség ellen.⁸⁶

Bár nem a polgársággal kapcsolatos, mégis idevág Pásztói Tari Lőrinc esete, mely élénk fényt vet a valdens-huszita irányú fejlődésre. *Tari Lőrinc*, a latinul beszélő és kifogástalanul író művelt lovag elzarándokolt az írországi Szent Patrick „purgatóriumába” (barlang). Útját talán már 1408-ban megkezdte, ekkor kért számára utazási engedélyt Zsigmond király, de az írországi utat csak 1411-ben, már Prágai Jeromos budai szereplése után tette meg. Útja Zsigmond megbízásaival is kapcsolatos volt, a maga részéről azonban azt vallotta útja főokának, hogy kétségeit a vallás tanaiban eloszlassa. Kételyei részben averroista jellegűek, de olyan kérdést is feltett a tisztítóhelyen egy angyalnak, hogy segítenek-e a halottakért mondott misék? Ezek a kétségek és a zarándokhelyen támadt látomásai — melyeket valószínűleg maga fogalmazott meg első formában — könnyű alkalmat adtak egy ismeretlen szerzőnek, hogy 1437—1451 közt már huszita szellemben aknázza ki azokat, s a pokolra vesse Zsigmond királyt első feleségével, főpapokkal, hatalmaskodó és jogtalanul vámot szerző világi földesurakkal együtt. Ennek az éneknek alapgondolata az, hogy a nagyurakat semmiféle vallási eszköz, többek közt a tisztítóűzben szenvedő lelkekért mondott könyörgés sem mentheti meg.⁸⁷

A korábbi eretnecségek mellett jelentős szerepük volt természetesen a prágai egyetemen tanult huszita beállítottságú papoknak is. A döntő azonban a huszitizmus terjedésében a falusi és városi lakosság adott helyzete, a kizsákmányolás súlyosbodása, az osztályharc kiéleződése. A huszitizmus befogadásának feltételei hazai talajban gyökereztek.

4. Csehországi huszita forradalmi mozgalom és Magyarország

A huszita ideológia elterjedésében jelentős kezdeményező és közvetítő szerep jutott a prágai egyetemen. A *prágai egyetem* nagyszámú magyarországi hallgatójának egy része korán magáévá tette a huszita elveket. Ez lényeges, a haladást egyértelműbben szolgáló változást jelentett az addig is intenzív cseh—magyar kulturális kapcsolatokban. (Cseh papok budai, pécsi javadalmakban a XIV. század végén; a prágai szobrászat budai hatása stb.)⁸⁸

⁸⁶ Székely György: Az egyházi nagybirtok újjászervezése (Tanulmányok... 375. l.

⁸⁷ Tari Lőrinc: *Mályusz Elemér*: A Toldi-monda (Kleblsberg Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. Bpest, 1934. 146. l. — *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet. 175—178. l., *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kantilénáink. 93. l., *Fest Sándor*: Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Studies in English Philology*. Vol. II. Bpest, 1937. 25. l., Zsigmondkori Okt. II. 1408. jan. 10. — A huszita szellemű éneke: *Széchy Károly*: Adalékok a régibb magyar irodalomhoz. Irodalomtörténeti Közlemények. 1896. 386—389, 400—408. l., *Kardos Tibor*: Huszita kantilénáink 93—94. l. — Az averroizmus magyarországi terjedésének fontos állomása volt a horvát Zágráb. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. 62—63. l.

⁸⁸ *Aldásy Antal*: Alsáni Bálint bibornok. Bpest, 1903. 40. l.; *Gerevich László*: Castrum Budense. *Archaeologiai Értesítő*. 1952. 151. l. és XXVII. tábla; *Gerevich László*: A budai szobrászat és a prágai Parler-műhely. *Művészettörténeti Tanulmányok*. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. 1953. Bpest, 1954. 58—61. l. — Jelen-tékenyek voltak a gazdasági kapcsolatok is: 1359-ben Károly császár és cseh király levele a majnai Frankfurthoz a budai árumegállításra panaszkodik, utalva ezzel a Magyarországra irányuló forgalomra, *B. Mendl—M. Linhartová*: *Regesta diplomatica Bohemiae*

A prágai egyetemen a magyarországiak a cseh akadémiai nemzetbe tartoztak, amely Hust támogatta küzdelmeiben. A magyar—cseh egyetemi kapcsolatok ekkor már régi időre nyúltak vissza. A párizsi egyetemen a XIV. században a Magyarországból és Csehországból jött hallgatókat egymás mellett említik az angol akadémiai nemzet (nacio Anglicana) tagjaiként. A bécsi egyetemen 1384-ig külön cseh és külön magyar akadémiai nemzet volt, ez évtől fogva a cseh megszűnt, s tagjait a magyarhoz (Natio Ungarica) kapcsolták. Éppen 1384-ben robbant ki a prágai egyetemen az első viszály a cseh akadémiai nemzet (Natio Bohemorum, Bohemica) és a másik három (lényegében német) akadémiai nemzet között. Ezek a lassan érlelődő ellentétek bizonyonnyal hatottak a magyar hallgatókra is, akik szinte kezdettől látogatják a prágai egyetemet. Már 1368-ban megállapítják a prágai egyetem statutumai, hogy a cseh akadémiai nemzetbe tartoznak ténylegesen is a morvák, magyarországiak és szlávok nemzetéből (nacione) valók valamennyien.⁸⁹

A korai prágai egyetemi kapcsolatokat mutatja, hogy a pécsi egyetemről (studio Quinclesiensi) egy magister 1379-ben, egy baccalaureus Quinqueecclesiarius pedig 1383-ban felvételt nyert a prágai egyetemre. Ez utóbbi évben szerepel az egyetem jogi karának hallgatói közt Budai Márk fia János, a későbbi barsi főesperes, aki azonban Budával kapcsolatban utóbb is fejtett ki jogászai tevékenységet, épp egy a züllött egyházi viszonyok megfékezésére irányuló perben (1396). Budai János magister nem utolsósorban a prágai egyetemi tanulmányok támogatására hozta létre Esztergomban a szegény diákok kollégiumát 1399 előtt (Collegium pauperum Scolariū, szegények Krisztus-kollégiuma). E kollégium egyik tagja, aki 1395-ben a prágai jogi kar hallgatója volt, fejezte be a kar egyik tanára munkájának, a prágai Processus judiciarius-nak magyarországi viszonyokra való átalakítását.⁹⁰

A prágai egyetemi kapcsolatok Hus működésének idején megerősödtek és haladó tartalmat nyertek. Ennek jelentőségét — a maga szempontjából negatív előjellel — a katolikus polgári történetírás is látni volt kénytelen. Ezért állapította meg, a prágai egyetem hatásait vizsgálva művelődésünkre, hogy „ezek a hatások nem is voltak minden esetben konstruktívák” (Barta István).

et Moraviae VII/1. 95. sz.; 1365-ben Lajos magyar király privilégiuma a prágai és chebi kereskedők magyarországi forgalmára vall, a chebi városi levéltárban levő eredeti oklevél fényképmásolata a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében; 1373 cseh—magyar kereskedelmi kapcsolatra *Fejér* IX. 7. 217. sz.; 1396-ban Zsigmond privilégiuma a chebi és prágai kereskedők magyarországi forgalmára vall. Zsigmondkori Oklt. I. 4339. sz.; 1398-ban egy brnoi kézműves szerepel mint budai polgár, uo. I. 5218. sz.; 1398-ban amiatt folyik per, hogy a kállói vásáron (többek közt) cseh posztót vett el Kállai Miklós, ami egy jobbágyé volt, uo. I. 5420. sz.; 1399-ben cseh posztó szerepel Fejér megyei vámtarifában, uo. I. 5971. sz. (Az oklevél hitelessége gyanús, de a hamisítás nem a tarifa adatai, hanem a vám tulajdona tekintetében tételezhető fel megítélésem szerint.)

⁸⁹ A magyar—cseh egyetemi kapcsolatokra Párizsban l. *Václav Chaloupecký*: *L' Université Charles à Prague de 1348 à 1409*. Prague, 1948. 14. l.; Bécsben l. *V. Chaloupecký*, i. m. 78. l., *Barta István*: Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv. Bpest, 1937. 111. l.; Prágában l. *V. Chaloupecký*, i. m. 61, 165. l. — Az 1384-i prágai egyetemi viszályra *Chronicon Universitatis Pragensis*. (Fontes Rerum Bohemicarum V. V Praze 1893) 567. l. Vö. *Ewa Maleczynska*: Nemzetiségi jelszavak a huszita kor forrásmunkáiban. Irodalomtudományi Értesítő, 1953. febr. 149. l.

⁹⁰ *Barta István*: Középkorvégi szellemi művelődésünk. 109. l.; Zsigmondkori Oklt. I. 4518. sz., Vatikáni Magyar Okirattár I. sorozat 4. kötet 156. sz.; *Barta István*,

Az egyetem magyarországi hallgatóinak csak kisebb részét ismerjük név szerint, de ebből is megállapíthatjuk, hogy a délvidéki és budai hallgatók (az itt nem említendő több esztergomi mellett is) nagy arányban szerepelnek, pl. 1385 : Pécsi András, Szerémi István, 1386 : Budai Jakab, Kanizsai Gergely, 1389 : Pécsi Miklós, 1396 : Pécsi Péter, 1397 : Pécsi Bálint, 1399 : Pécsi Tamás, 1400 : Pozsegai György, Budai László, Zágrábi Márton (utóbbi ekkor jogász), 1402: Budai Gergely (Hus János vezetű bölcészszkari magisteri vizsgáját), Titeli Mátyás, 1404 : Budai Gergely (ekkor már bölcészszkari licentiatusi vizsgát vezet), 1407 : Újlaki András, Kamonci János, 1408 : Budai Balázs, Budai Mihály.⁹¹

A prágai egyetemen 1409-ben nagy fordulat állt be a cseh akadémiai nemzet, egyúttal a cseh huszita irányzat javára. A kutná horai dekrétum jelentőségét a magyar katolikus polgári történetírás hamis színben tüntette fel, a prágai hallgatósság „cseh-nacionalista” részének a németek elleni gyűlöletét emelte ki, a dekrétumot az egyetem kétvyszázados tengődése kezdetének minősítette, melyből csak a jezsuiták emelik majd ki. E szemlélettől vezetettve a magyar hallgatósságról is azt állapította meg, hogy „a huszitizmus uralomra-jutása az egyetemen, majd az állandó háborúk és belső zavarok hosszú időre elriasztanak minden idegent a prágai egyetemről” (Barta István). A valóságban a kutná horai dekrétum nem okozott törést a magyarok prágai egyetemi tanulmányaiban. A dekrétum után bocsátották baccalaureusi vizsgára Egri Jánost, Szalánkeméni Miklóst, Szatmári Andrást, magisteri vizsgára a már említett Újlaki Andrást (1409), 1410-ben szerepelnek Csanádi Gellért, Szlavoniai Antal, Zágrábi Márton (utóbbi ekkor bölcész), 1411-ben Toplicai Mihály, Újlaki Jakab, Újlaki Bálint, 1413-ban Szerémi Benedek, 1418-ban Szalánkeméni Jakab. Ugyanakkor a leipzigai egyetemen csak 1421-ben bukkan fel egyetlen budai német hallgató. (Egyébként a Budáról és a Délvidékről való prágai egyetemi hallgatók nem mentek át Leipzigbe.)⁹²

Külön kell foglalkoznunk két prágai egyetemi hallgató pályafutásával, akiknek szerepe prágai tanulmányaik huszita hatását élenken mutatja. Egyikük a később áruulová lett, huszita társait feladó délvidéki Balázs magister. Ezt Kamonc lakosai saját költségükön küldték Prágába tanulni azzal, hogy ha visszatér, és megérdemli, helybeli plébánossá teszük. Balázs az obszerváns ferences krónika szerint „belépett a husziták városába, a nagy Prágába és ott eltelt emberi bölcességel és a husziták ördögi tudományával, azaz az eretnekség gonoszságával”. Társaival együtt ez a kamonci plébános volt kezdetben egyik terjesztője a délvidéki huszitizmusnak.⁹³

Jelentős szerepet játszott a kibontakozó huszitizmusban, magában

i. m. 109. l. *Étienne Barta*: L'Université Charles de Prague et la Hongrie. Revue d'Histoire Comparée, 1948. 219—220. l.

⁹¹ *Barta István*: Középkorvégi szellemi művelődésünk 111. l. — *Joseph Jireček*, i. m.; *Hunfalvy Pál*: A magyar huszitákról. Budapesti Szemle 45. k., 1886. 464—465. l.; Zsigmond-kori Ökl. II. 1400. márc. 10., márc. 27., ápr. 23., 1402. febr. 20., 1404. márc. 13., 1407. szept. 28. körül, 1408. márc. 7., szept. 29. körül.

⁹² *Barta István*: Középkorvégi szellemi művelődésünk. 100, 105. l. — Zsigmond-kori Ökl. II. 1409. máj. 26. után, 1409. dec. 25. körül, 1410. szept. 17.; *Hunfalvy*: A magyar huszitákról 465. l., *Joseph Jireček*, i. m. — *Th. Fabini* und *Fr. Teutsch*: Die Studirenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig von der Gründung derselben 1409 bis 1872. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. X. B. Hermannstadt, 1872. 388. l.

⁹³ *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bpest, 1917. 154, 161—162. l., *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák ökl. II. 973. sz., *Étienne Barta*: L'Université Charles de Prague et la Hongrie 223—224. l., *Kardos Tibor*: Huszita biblia 134. l.

Csehországban *Budai Bereck magister*, aki 1415-ben a prágai egyetem rektora volt. Már egyetemi tanulmányai során huszita lett. 1408-ban Budai Bereck a prágai egyetem bölcsészeti karán lett baccalaureus. Innen a bécsi egyetemre ment tanulmányai folytatására, ahonnan őt is, Csanádi Györgyöt is 1411-ben kizárták és feljelentették a papoknak. E körülmények kétségtelenné teszik, hogy a bécsi egyetemen huszita tanokat terjesztettek, talán Prágai Jeromos mellett álltak ki. A prágai egyetem, mely ez években hallgatói eretneksége ellen más alkalommal is tiltakozott Bécsben, valószínűleg Budai Bereck és társa érdekében is szót emelt, így a következő évben Budai Bereck ismét beiratkozhatott Bécsben. De már 1414-ben Prágában tette le a magisteri vizsgát.

Budai Bereck magyar létére a huszitizmus és a cseh nemzetiség jogainak tudatos harcosává lett. Fényesen tanúskodik erről 1415. július 8-i, Prágából a morva főkapitányhoz intézett levele. Ez panaszlevél az olomouci polgárok ellen egy volt prágai egyetemi hallgató megégítése miatt. Ez a tettük az olomouciakat „nyelvünk nyilvánvaló ellenségeinek” mutatja, és örök szégyenbélyeget rak „cseh és morva nemzetiségünkre (genti nostrae) és az egész szláv nyelvre”. Legyen a morva főkapitány „nemzetiségünknek (gentis nostrae) serény védelmezője”. Lássa minden szülőtte e földnek, gazdag és szegény azt a borzasztó szégyenbélyeget, melyet nemzetiségünk (gentis nostrae) ellenségei akartak az országra rakni. Nemzetiségünk ellenségei csalárdul, igaz bíró képét öltve ártatlanokat ítélnék el, s az eretnekség jegyével bélyegzik meg az élőket és az ivadékokat. Budai Berecknek ez a levele kettős jelentőségű. Mutatja egyfelől a huszitizmusnak azt a jellegét, hogy nemcsak a társadalmi, de a nemzeti sérelmek elleni harcra is képes volt mozgósítani, másfelől a nemességnél szélesebb körben kibontakozó magyar nemzetiségi öntudat negyedszázaddal utóbb fellángoló tüzének megjelöli ideológiai gyűjtőszikráját, a cseh huszitizmust. Ez utóbbi még látszólag sem ellentmondás. A huszitizmust eredetében, s később a forradalmi mozgalom balszárnyának gyakorlatában a népek, így a magyar nép iránti szolidaritás jellemezte. Budai Bereck még Hus János életében érett tudóssá és huszitává. Hus megnyilatkozásaiból közvetlenül is meríthetett haladó nézeteinek kialakulása során. Tudnia kellett Hus leveléről Ulászló lengyel királyhoz (1410 december), melyben örömet fejezte ki a német lovagrenden aratott lengyel győzelem miatt, de egyben intette is, kössön békét Zsigmonddal, hogy a keresztény vér további omlását meg lehessen akadályozni. Hus itt éppúgy szem előtt tartotta mind a lengyel, mind a magyar nép legjobb érdekeit, amint 1412-ben, midőn levelek útján óvta a lengyeleket és a magyarokat is, hogy a Nápolyi László elleni harcra hívó pápai indulgentiával ne éljenek. 1413-ban is Hus egyaránt érvelt a pápai mindenhatóság ellen Vencel és Zsigmond tróntól való megfosztásának egykori pápai kísérletével. Hus eme megnyilatkozásai éppúgy, mint a nyelvhasználatra vonatkozók is, közvetlenül hozzájárulhattak Budai Bereck és más magyar husziták haladó nézeteinek kibontakozásához.⁹⁴

⁹⁴ Budai Bereckre: Zsigmondkori Oklt. II. 1408. dec. 25. előtt, *Étienne Barta*: L' Université Charles de Prague et la Hongrie 223. l., *Barta István*: Középkorvégi szellemi művelődésünk. 109—111. l., *J. Jireček*, i. m.; levele a morva főkapitányhoz *Palacký*: Doc. M. Jo. Hus 561—562. l. Ezzel a huszita fogalomhasználattal szemben a „gens” korabeli magyar értelme „fajta, nép, nemzet”, ami a kiváltságolt elemekre korlátozódott. *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bpest, 1952. 107. l. — Hus levele Ulászlóhoz Zsigmondkori

Később is ismételten találkozunk a csehországi huszita mozgalmakban, hogy a husziták — nyilvánvalóan előszörban a prágai egyetem magyar tanárai és hallgatói útján — *magyar nyelven is képesek hirdetni* tanaikat. A huszita forradalmi mozgalom kezdettől fogva a népek szolidaritásának elvi alapján állt. Már 1420-ban, a Vitkov-hegyi csata után kezdett tárgyalások során a kelyhesek azt kérték Zsigmond királytól, hogy a keresztes sereg előtt a négy prágai cikelyt többek közt magyar nyelven (hungarico) is előadhassák. A király azonban félve a hatástól, ezt nem engedte meg. Nem járult hozzá Zsigmond — egyetértve a baseli zsinat megbizottaival — 1436-ban Jihlavában sem a kompaktáták magyar nyelvű (ungarico, hungarico) kihirdetéséhez, magyarázásához sem. Csak a kelyhesek végleges megalkuvása után, 1437. április 12-én engedték meg Zsigmond és a zsinati megbizottak annak a formulának magyar nyelvű (Uhersky) kihirdetését is Prágában, hogy a két szín alatt áldozó csehek és morvák az egyház hú fiaai. E viták kezdeményezésénél nem mellékes körülmény, hogy a prágai magisterek ezzel elismerték a magyar nyelv magas színvonalú kérdéseinek kifejtésére való alkalmasságát — ismerve a huszitizmussal kapcsolatos bonyolult dogmatikai és jogi vitákat.⁹⁵

Természetesen a husziták népi szárnya is igyekezett terjeszteni eszméit a magyar nép között, de a király ellenére, *forradalmi úton*. 1419. április 17-i beszédében *Jan Želivský* is célzott a huszita tanok magyarországi terjedésére, mikor a Jézus elleni főpapi vádat („A népet felzendíti, tanítván az egész Júdeában, elkezdve Galileától mind idáig.” Lukács evangéliuma 23. rész 5.) a huszita Csehországra is alkalmazza főpapi vádként: „Fellázítja a népet, elkezdve Prágától mind idáig, azaz a római kúriáig, vagy Konstanzig vagy Magyarorszáig.” S a nyílt felkelés kitörése napján, július 30-án Želivský már a forradalmi mozgalom előtt a szomszédos országokban is álló feladatokról prédikált: „Ó, bárha most Prága minden igazhívó számára példaképpé válna, ... Magyarországon... is. És így bár szétrepülne az Úr szava az egész világba.”⁹⁶

A huszita tanokat a népi tömegek lelkesen fogadták — az uralkodó osztály (egyes kivételektől eltekintve) vad gyűlölettel nézte terjedését. A magyar uralkodó osztály a huszita háborúknak különösen első szakaszában nagy aktivitást fejtett ki a csehországi antifeudális mozgalmak elleni küzdelemben. Ez egyenes folytatása volt annak a politikának, amellyel a magyar uralkodó osztály a korstanzi zsinat időszakában Zsigmondot támogatta. A huszita forradalmi mozgalom első időszakában a magyar uralkodó osztály úgy vélte, hogy könnyű zsákmányt és dicsőséget szerezhet a megvetett városi és paraszti felkelőktől, egyben saját jobbágyságait is megfélemlítheti, továbbá az elképzelt

Okt. II. 1410 dec.; Hus 1412-i leveleire *Palacký*: Doc. M. Jo. Hus 460—461, Hus idevágó munkái: *Quaestio de indulgentiis, Contra bullam papae. Jan Jakubec—Arne Novák*: Geschichte der böhmischen Litteratur. II. kiad. Leipzig, 1913, 47. l.; Hus 1413-as érvelése *Palacký*: Doc. M. Jo. Hus 57. l., vö. a prágai magisterek iratával uo. 495. l.

⁹⁵ 1420: *Tóth-Szabó Pál*, i. m. 148. l., Bézovai Lőrinc krónikája (FRB. V.) 390. l.; 1436: *Tóth-Szabó Pál*, i. m. 148. l.; 1437: *Tóth-Szabó Pál*, i. m. 149. l., a kihirdetés emlékét megőrző feliratok fényképmásolatát l. *Rudolf Urbánek*: Věk Poděbradský. Česká dějiny. III. l. Rediguje Václav Novotný. V Praze, 1915. Příloha I.

⁹⁶ *Jan Želivský*: Dochovaná kázání z roku 1419. Díl I. Praha, 1953. 29. l. Az evangéliumi idézetet Hus is alkalmazta a prágai érsek vádjára válaszul már 1409-ben. *Palacký*: Doc. M. Jo. Hus 169. l.; *Josef Macek*: Národnostní otázka v husitském revolučním hnutí. Československý Časopis Historický. 1955. I. sz. 24. l.

győzelemre hivatkozva további birtokokat csikarhat ki Zsigmond királytól. Az 1420-i Prága alatti harcokban a támadásban megrekedő — zömében német — kereszties sereg féktelen irtóhadjáratot folytatott. Mégis ebben az időben különös élel fordulnak a cseh husziták Zsigmond, mint magyarországi király ellen különböző panasz- és gúnyirataikban. Ezekben Zsigmond katonái között rendszeresen mindenekelőtt a magyarokat és a magyarországi nemzetiségeket említik, s csak azután a németeket. Az ellenük támadó magyarokat minősítették a németek mellett a cseh nyelv „legkegyetlenebb ellenségei”-nek. (Ez visszhangzik Alois Jirásek „Mindenki ellen” című regényében is, amelyben a magyar feudális haderő kegyetlenkedéseit történelmi hitelességgel ábrázolta.)⁹⁷

A nehéz napokban a prágai szegénység kiváló vezére, Jan Želivský János Apokalipszisát prédikálva, a népet Zsigmond, Magyarország királya elleni harcra lelkesítve, őt azonosította azzal a sárkánnyal, amelyről az Apokalipszis beszél. Zsigmond ellen — akit felváltva nevez babiloni és magyarországi királynak — hívja harcba „Prága nagy városát” a híres 1420. évi forradalmi dal is.⁹⁸

Zsigmond csapataiban ugyanis a magyarországi feudális urak jelentős erővel vettek részt. Az 1420. évi kereszties hadjárat négy fővezére között szerepel Pipa Gallicus, aki minden bizonnyal Ozorai Pipo ispánnal azonos. Az adománylevelek tanúsága szerint Zsigmond prágai várórségében részt vettek Nagymihályi Mihály és emberei is. Már az első időben részt vett a husziták elleni harcban a Pálócziak bandériuma is. A cseh krónikák és korabeli iratok rámutatnak Zsigmond seregének soknemzetiségű voltára, benne a magyarok után horvátokat, dalmátokat, bolgárokat, románokat, székelyeket, kunokat, jászokat, szlovákokat, szlavoniaiakat, szerbeket, pannóniaiakat is említnek, akik felvonultak „a prágai város megszerzésére, s fiai, leányai meggyilkolására, kirablására, tönkretételére”. A feudális bandériumok és

⁹⁷ „Világpolitikai koncepcióját a konstanzi zsinaton s a fejedelmi udvarokban magyar diplomaták és magyar katonák segítségével vitte diadalra” — dicsőíti Zsigmondot Hóman. — „A konstanzi zsinatra nádora és más magyar főurak kíséretében magyar ruhában vonult fel.” *Hóman Bálint: Zsigmond király. Károlyi Árpád emlékkönyv.* Bpest, 1933. 257. l.; magyarok a konstanzi zsinaton: *Zichy Okt. XII. 86. sz.*; Prágai Jeromos tanait átmenetileg visszavonó nyilatkozata a zsinaton megvan az Országos Levéltárban, Dl. 43302. Ez az irat XV. századi kódexlapnak látszik, hátoldalán versek, mondások. — *Žaloba Koruny České k Bohu na krále uherského a sbor kostnický.* Husitské sklady budyšínského rukopisu. Praha. 1952. 23. s. köv. 1.; *Veršovaná žaloba Koruny České (uo.) 43. s. köv. 1.*; *Porok Koruny České ku pánóm českým o korunování krále uherského (uo.) 61. s. köv. 1.*; *Hádání Prahy s Kutnou Horou (uo.) 139. l.*; *Březovai Lőrinc krónikája (FRB. V.) 389, 445. l.* — Az alább felsorolt tények mutatják, hogy történetileg téves és elvileg hibás, ahogyan Szalatnai Rezső írt a „Mindenki ellen” bevezetésében Jirásek magyar feudális csapatok kegyetlenkedéseit elítélő és leleplező leírásáról. Szalatnai csökkenteni igyekszik a magyar csapatok jelentőségét Zsigmond hadában, tagadja kegyetlenkedéseiket. Jirásek a regény e részeinek írásakor Szalatnai szerint „a nacionalizmusnak a hatása alá került”. *Alois Jirásek: Mindenki ellen.* Bpest, 1954. IX—X. 1. Jirásek egy másik munkájához írott előszavában Kovács Endre a magyar feudális kegyetlenkedések említését helyesen értékelte, ezeket a tetteket „nem a magyar nép követte el, hanem Zsigmond király nemzetközi zsoldoshada, amelyben természetesen nagy számban voltak jelen a magyar nagybirtokosok is...” (*Kovács Endre: Jirásek és a régi cseh mondák. Alois Jirásek: Régi cseh mondák. Pozsony, 1954. 12—13. l.*)

⁹⁸ *Březovai Lőrinc krónikája (FRB V.) 360. l.* — A „Povstaň, povstaň, velike město Pražské” kezdetű dalt közli *Václav Husa (Szerk.): Naše národní minulost v dokumentech. Chrestomatie k dějinám Československa. I. díl. Praha, 1954. 141—142. l.*

könnyű lovasok prágai kudarcuk folytán a védtelen falvakban és árulással elfoglalt városokban vadul kegyetlenkedtek, gyilkoltak, erőszakoskodtak és raboltak, éppúgy, mint a német lovagok és zsoldosok. Különösen embertelenül pusztították Louny város huszita lakosait. A huszitákkal tartó Viktorin Boček falvait felégették, a szegénységet kifosztották, a meggyalázott nőket megölték Zsigmond magyar harcosai. Hasonló pusztítást vitt véghez Pipa Gallicus magyar feudális hada 1421-ben Morvaországban, Zsigmond király magyar csapata 1422-ben Kutná Hora és Čáslav vidékén. Ezek a feudális hadviselésre jellemző, a parasztok ellen mindaddig büntetlenül alkalmazott gaztettek természetszerűek olyan hódító haderő részéről, amely Magyarországon is alig különböző módszerekkel vonult fel. (Ozori Pipa serege már 1417-ben a bosnyákok elleni hadjárat után a délvidéki területen fekvő egyes Bodrog és Baranya megyei birtokokon táborozva olyan pusztítást rendezett, „mint a legkegyetlenebb törökök”. 1431-ben pedig egyes Nagyszombat felé felvonuló harcosok a Fejér megyei Bodajkon a jobbágyok minden gabonáját és állatát elrabolták, még a templomba raktározott javakat is, s ugyancsak a rablásnak estek áldozatul ez évben egyes Bodrog és Baranya megyei falvak, amelyekbe a kalocsai érsek hadinépe tört be.⁹⁹

Egyébként az elszenvedett kudarcok ellenére a cseh husziták elleni háborúban a továbbiakban is részt vettek — bár kevésbé fennhézva — a magyar világi és egyházi urak, mint a Rozgonyiak, a Lévai Csehek, Héderváriak, Ónodi Czudarok, az esztergomi érsek, az egri és a veszprémi püspök, a vránai perjel, a pannonthalmi főapát csapatai, bennük sok nemes familiárral.¹⁰⁰

Együttes harcukban kifejezésre jutott a világi és egyházi feudális urak egységének megteremtése a feudalizmus egész rendszerét fenyegető huszita forradalmi mozgalom ellen. Osztályszempontjaiktól vezettetve mélyen átérezhették V. Márton pápa 1422-i figyelmeztetését Zsigmondhoz: a huszitizmus az egyházi jogok megsértése után felforgatja az emberi (értsd: feu-

⁹⁹ Pipa Gallicusra: Chron. Univ. Prag. (FRB. V.) 583. l., Nagymihályi Mihályra: Sztáray Okt. II. 157. sz., a Pálóczi-bandériumra: Károlyi Okt. II. 28. sz. — A magyar feudális csapatok pusztításaira: Březovai Lőrinc krónikája (FRB. V.) 384. l. v.ö. *Jan Durdík*: Husitské vojenství. Praha, 1953. 12. l.; Porok České Koruny králi uherskému, že neřádně korunu přijal a v království České se násilím tiskne. (Husitské sklady budyšínského rukopisu) 38. l.; Tuto sú popsány krajiny, vlasti a země, z nichž jest král uherský vyvedl lid k obležení Prahy. (uo.) 41—42. l., vö. 223. l.; Porok Koruny České ku pánóm českým o korunování krále uherského. (uo.) 74. l.; Březovai Lőrinc krónikája. (FRB. V.) 376, 443, 513. l.; Chronicon veteris Collegiati Pragensis. (K. Höfler, F. R. A. Script. II/I.) 85. l. — A kunok és jászok immár másfél száz éve rendszeresen dúlták Morvaországot a különféle dinasztikus ellentétek során. V.ö. *Györffy György*: A kunok feudálizálódása. (Tanulmányok ...) 252, 262. l. Ez már hagyományossá tette a magyar feudális és segédhadak kegyetlenségének elítélését Csehországban. A magyar, kun és jász csapatok csehországi pusztítása a XV. század elején, Zsigmond Jodok morva örgróffal vívott harca során felelőstette ezt a hagyományt. 1403-as pusztításaikra Chronicon Viennense. (K. Höfler, F. R. A. Script. II/I.) 2. l. — A hazai pusztításokra: 1417: Zichy Okmt. VI. 310. sz.; 1431: *Fejér* X. 7. 268. sz.; 1431: Zichy Okmt. VIII. 326. sz.

¹⁰⁰ *Fejér* X. 7. 53, 56, 365. sz.; Sztáray Okt. II. 177. sz.; Károlyi Okt. II. 109. sz.; *Iványi*: Bártfa lt. I. 248. sz.; *Kárfy*: A Csicsery család levéltára. Tört. Tár, 1901. 232. l.; *DL*. 44156; A veszprémi püspökség római oklevéltára III. k. Bpest, 1902. *Lukcsics József* bevezetése LXXV. l.; *Sörös Pongrácz*: Lévai Cseh Péter. Századok, 1903. 830. l.; Zeitschrift d. V. f. d. Geschichte Mährens und Schlesiens I. 1897. 2. Heft. 66—67. l.

dális) jogokat és megsemmisíti az állami kormányzatot („...post divina violata, humana iura confundit et regimen politicum tollit...”).¹⁰¹

Az 1430-as évek első felében készült haditervezet is igen nagy gondot fordított a cseh husziták elleni harcra, olyannyira, hogy még dunántúli megyék katonaságát is a husziták s nem a törökök elleni frontra rendelte. Mégis ebben az időszakban a fő támadóerők már németek. A magyar urak és főpapok inkább védekezésbe szorultak s a cseh husziták lendültek támadásba. Mindamellet a magyar urak mindvégig részt vettek a huszitaellenes háborúkban, így Alsólendvai Bánfi Pál délvidéki nagybirtokos 1437-ben a Jan Roháč elleni harcban, Sion vára ostromában is.¹⁰²

A magyar feudális urak a cseh és magyar népnek egyaránt ellenségei voltak, annál élénkebben tudtak együttműködni a cseh reakcióval. A husziták elől menekülő katolikus papság egy része Magyarországon keresett és kapott menedéket. Így említik 1427-ben azt a hét prágai újvárosi szerzetest, akiket Ilsvai György főispán közbenjárására fogadott be egy magyarországi kolostor. Egyik 1418 és 1422 közt keletkezett magyar nyelvemlékünk a husziták elől Mikuloból Budára menekült Rotenburgi János diák tanulmányaival függ össze. Valószínűleg a cseh katolikus emigránsok és udvaroncok budai tartózkodásával kapcsolatos a Zsigmond-templom alapítása a király által a budai vár előtt, a Zsidó utcában, amelyben cseh nyelvű prédikációkat tartottak (1424). A husziták elől elmenekülő gazdag nagyszombati polgárok Kismartonban, a Kanizsaiak birtokán nyertek befogadást. De a Csehországban ellenálló katolikusok is elég rendszeres kapcsolatot tartottak a magyar és a Magyarországon tartózkodó cseh feudális urakkal. Fényt vetnek erre pl. Karlštejn vára számadásainak adatai az 1420-as évekről. 1427-ben szöbe került cseh és morva katolikusok áttelepedése is Magyarországra.¹⁰³

1420 után még többízben kellett a cseh huszitáknak megvédeniök országukat, fejlett hadszervezetük, hadművészetük és forradalmi lelkesedésük több alkalommal győzte le a támadó keresztes hadakat. A huszita háborúk végső időszakát pedig nagyobb huszita hadjáratok jellemzik. A magyar polgári történetírás megállapításai, amelyek szerint a husziták öncélú, pusztító és zsákmányszerző hadviselést folytattak, a tények elferdítésén, hamis általánosításán alapulnak. A husziták nagyarányú hadjáratai a környező országok területére az előző keresztes támadások és a huszita békekísérletek kudarca folytán teljesen indokoltak voltak.

Ezek a támadások nagy rettegést keltettek a magyar feudális urak körében. Az esztergomi érsek azzal hárította el a baseli zsinaton való személyes megjelenését (1431), hogy ha eltávozik az országból, akkor nem tudja Magyarországot megvédeni a huszita tanok elterjedésétől. Más magyarországi főpapok azonban részt vettek a táboríták és árvák elleni összefogás kiépítésében a zsinaton. Nagy izgalmat keltett a magyar uralkodó osztályban 1432-ben, mikor a bárók és főpapok budai tanácskozásain megjelent a lengyel király

¹⁰¹ R. Urbánek: Věk Poděbradský. 25. l.

¹⁰² M. G. Kovachich: Suppl. ad Vest. I. 436—437. l. — Fejér X. 7. 431. sz.; Jan Roháč végső harcára és vértanúhalálára l. Josef Macek: A huszita forradalmi mozgalom 154—156. l.

¹⁰³ Lukcsics Pál: XV. századi pápák okl. I. 906. sz.; Xystus Schier, i. m. 58. l.; Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. I. Bpest, 1930. 394. l.; Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete . . . 56. l.; Účty hradu Karlštejna z let 1423—1434. Kiadta Josef Pelikán. V Praze, 1948; Fejér X. 6. 398. sz.

követe azzal a bejelentéssel, hogy a lengyelek és csehek összefognak a német lovagrend és általában a németek ellen, de *ez a szövetség nem irányul a magyarok ellen*, kikkel a lengyelek István és a lengyel anyától született László szent királyok óta Lajosig mindig békében és barátságban éltek, s ezt mindig meg is akarják őrizni. Garai Miklós nádor és a zágrábi püspök ezt nyomban jelentették Zsigmondnak, aki viszont utóbb huszitaellenes kirohanásokkal fűszerezve közölte ezt Frankfurt polgáraival és a zsinattal. Ezek a nagyurak mind rettegetek a huszitákkal kötendő békétől. Zsigmond külön is megróttá a magyar urakat, hogy egyáltalán választ akartak küldeni rendi követek útján a lengyeleknek.¹⁰⁴

A husziták viszont harcaikkal a békére és a testvéri szeretetre törekedtek, mint azt Nagy Prokop 1433-ban kifejezte, ezért viselték a háború terhét. A táboriták természetesen nem voltak hajlandók a békére megalkuvás árán és nem követték a huszita urakat és gazdag polgárokat az egyezkedés útján. A táboriták a feudális és patrícius kizsákmányolás megdöntésére törekedtek hazájukban és a külföldön egyaránt. Ettől várták a béke helyreállítását a cseh nép és a szomszédos népek között, amit a mai ember számára is oly megindítóan fejezett ki a domažlicei győzelemről írott vers:

„És most majd, ahogy az Isten ígéré,
Sarlóvá lesz a dárda s a kard ekévé,
A fegyverekből harangokat öntünk,
S harangzúgással a békét köszöntjük.

A nemzet már nem ragad kardot,
Nem támadja többé a szomszédot,
Mert minden nemzet a békejobbát nyújtja,
Hisz a békét mindenki örömmel fogadja.”¹⁰⁵

A husziták, különösen a táboriták azonban nem tudtak megegyezést létrehozni, nem is hozhattak létre a saját népüktől féltő, s a huszita forradalmi mozgalom megsemmisítésére törő német–magyar–cseh reakcióval és ellentámadásokra kényszerültek, többek között Magyarország szomszédos területeire, azaz Szlovákiába. A Csehországban fegyvert ragadó husziták mozgalmá ekkor már támogatásra talált a magyarországi kizsákmányolt lakosság körében, a huszitizmus már a cseh huszita hadak benyomulásától függetlenül is terjedni kezdett. Márton pápa értesülése szerint Magyarországon nem kevés katolikus segítette élelemmel és más támogatással az „eretnekeket”. Szlovákia szlovák és magyar parasztsága, német plebejus lakossága csatlakozott a huszita mozgalmakhoz. 1432-ben Borotini Blažko cseh huszita vezér elfoglalta a szlovákiai Nagyszombatot. Blažko a magyar krónikákban mint magyarországi parasztvezér szerepel (Heltai Gáspárnál parasztbíró, aki sok parasztnépet állított maga mellé), ami világosan mutatja, hogy a helyi és környékbeli *szlovák és magyar lakosság csatlakozott* a benyomuló csehekhez. A huszita

¹⁰⁴ A veszprémi püspökség római oklevéltára III. k. 103. sz. — E. Martene—U. Durand: Veterum Scriptorum et Monumentorum . . . Amplissima Collectio. Tom. VIII. Parisiis, 1733. 161, 164—165, 197—199. hasáb; Joh. Janssen: Frankfurts Reichs-correspondenz 1376—1519. I. 1863. 710. sz.; Codex epistolaris saeculi decimi quinti. II. W Krakowie, 1891. 207. sz.

¹⁰⁵ Prokop nyilatkozata J. Macek: A huszita forradalmi mozgalom. 124. l.; a versidétet: uo. 14. l.

csapatok behatolása a harcnak ebben a szakaszában elősegítette Szlovákia szlovák és magyar jobbágyságának osztályharcát, egyes kisebb területek átmeneti felszabadulását a földesúri iga alól. Megkönnyítette az amúgyis terjedő huszita ideológia mozgósító hatását Magyarország távolabbi területein is.^{106*}

SZÉKELY GYÖRGY

¹⁰⁶ *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák okl. I. k. 1436. sz. — Nagyszombat elestére: Bartošek krónikája (F. R. B. V.) 607. l., *Chronicon Benessii Krabice de Waitmle.* (*Dobner*: Mon. Hist. Boemiae IV.) 73. l., A magyar hagyományra *Heltai Gáspár*: *Chronica az magyaroknak dolgairol.* 1575. 76. l., vö. *Székely György*: Magyar parasztháborúk 1437—1514 (A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. Összeállította Geréb László, Bpest, 1950 c. munka bevezetése) 13. l.

* A tanulmány második részét a Századok következő számában közöljük.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS A DUALIZMUS KORÁBAN (1867—1900)

1. A nemzetiségi kérdés rendezésének két útja

Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok által 1867-ben megkötött kiegyezés nemcsak a magyar nép, hanem a nemzetiségek kisemmizését is jelentette, sőt ezzel a kisemmizéssel a nemzetiségekre még fokozottabb terhek neheztedtek, mint a magyar népre. Míg a magyarság a kiegyezés időszakában, erősen korlátozott formában, valamelyes függetlenséget élvezett a Monarchián belül, nemzeti jogai formailag elismerést nyertek, uralkodó osztályai a kapitalizmus fejlődésének (az országon belül) a politikai és gazdasági függés viszonyai közt is főélvezői voltak, — addig a nem magyar népek ki voltak szolgáltatva mind az osztrák, mind pedig közvetlenebbül a magyar uralkodó osztályoknak, amelyek a nemzetiségeket nemcsak kizsákmányolták, hanem gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésüket a hatalom eszközeinek birtokában akadályozták, politikai létüket pedig egyenesen tagadták. Igaz, hogy a kapitalizmus fejlődése, mely 1867 után viszonylag nagy lendületet vett, a nem magyar népek nemzeti fejlődését is előre lendítette és ennek megfelelően kultúrájuk és politikai életük is fejlődésben volt, ez a fejlődés mégis — a magyar uralkodó osztályok tudatos elnyomó törekvései következtében — rendkívül nehéz körülmények közt folyt le. Egyfelől a magyar uralkodó osztályok elnyomása, másfelől a nem magyar népek nemzeti fejlődésének megállíthatatlan folyamata olyan súlyos ellentmondást tartalmazott, mely a paraszt- és munkáskérdés és a függetlenség kérdése mellett a dualizmus egész korszakában mindegyre több robbanóanyagot gyűjtött össze, szétvetéssel fenyegetve a soknemzetiségű Magyarországot.

A dualizmus egész korában tanúi vagyunk a magyar uralkodó osztályok és a nem-magyar népek burzsoáziái és vezető rétegei közti éles küzdelmeknek. A nemzetiségi kérdés története, mint a burzsoáziák közti harc, az elnyomó nemzet és a nemzeti fejlődésükben akadályozott népek közti harc története, az élet teljes szélességében bontakozik ki és vörös fonalként vonul végig a kor minden fontosabb eseményén és folyamatán.

A dualizmus Magyarországa, bár magyar uralkodó osztályai azt nemzeti államnak igyekeztek feltüntetni, a soknemzetiségű állam típusa volt. Azonban a kapitalizmus győzelme a feudalizmus felett — a súlyos csökevények ellenére is — nagy lépésekkel vitte előre nemcsak a magyar nép, hanem a nem magyar népek nemzeti fejlődését is. A nemzetiségi mozgalmak „gazdasági alapja az, hogy a burzsoáziának az árutermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy államba kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága ugyanazon nyelven beszél...; a nyelv egysége és akadálytalan fejlődése egyik legfontosabb előfeltétele a valóban szabad és széles kiterjedésű, a modern kapitalizmusnak megfelelő kereskedelmi

forgalomnak és a lakosság egyes osztályok szerinti szabad és széleskörű csoportosulásának, végül előfeltétele annak, hogy a piac szoros kapcsolatban legyen minden egyes nagy vagy kis gazdasági eggyeddel, eladóval és vásárlóval. Ezért *nemzeti államok* alakítása, amelyek a modern kapitalizmus e követelményeit a legjobban kielégítik, minden nemzeti mozgalomnak tendenciája". „A nemzeti viszonyok szempontjából a kapitalizmus fejlődése számára a legjobb feltételeket kétségtelenül a nemzeti állam nyújtja.”¹

A dualista Magyarország sem nemzeti állam, sem független állam nem volt, bármennyire is ezt a látszatot igyekeztek kelteni a magyar uralkodó osztályok. A magyarországi nemzetiségek kapitalista fejlődése — a korlátok ellenére is — elősegítette nemzeti kibontakozásukat és ezáltal végső fokon magában rejtette a nemzeti állam tendenciáját is. Ennek azonban útjában állt a magát nemzeti államnak feltüntető soknemzetiségű állam. Világos azonban, hogy „a soknemzetiségű állam, amely egy nemzetnek, pontosabban: e nemzet uralkodó osztályának a többi nemzet fölötti uralmán épül fel, a nemzeti elnyomás és a nemzeti mozgalmak szülőhazája és fő küzdőtere. Az uralkodó nemzet és az alávetett nemzetek érdekellentétei olyan ellentétek, amelyek megoldása nélkül a soknemzetiségű állam léte nem lehet szilárd. A burzsoá soknemzetiségű államnak az a tragédiája, hogy képtelen megoldani ezeket a ellentéteket...”²

A kiegyezés lehetővé tette a soknemzetiségű Magyarország „korszerűsítését”, átszervezését az uralkodó osztályok új igényeinek megfelelően. Az átszervezés az 1867—1868-ban meghozott nemzetiségi vonatkozású törvények meghozásában nyert megfogalmazást. A kiegyezés felvetette a magyar uralkodó osztályok számára a nemzetiségekkel való viszony rendezésének kérdését is.³ Az osztrák uralkodó osztályokkal való kiegyezés főcélja a dolgozó tömegek és a nemzetiségek fékentartása volt az uralkodó osztályok érdekében; ezért biztosították maguknak az uralkodó osztályok a nemzetiségek elnyomásának minél korlátlanabb lehetőségeit. Természetes, hogy ilyen körülmények között a nemzetiségi kérdés „rendezése” nem a velük való *kiegyezés*, hanem az *elnyomás*, a *felülről* való megoldás irányában haladt. A magyar uralkodó osztályok elnyomó tevékenysége kettős irányú volt: egyrészt aktív, támadó volt, ami a nemzetiségek magyarosítás útján való felszámolására, másrészt passzív, védekező, a soknemzetiségű állam konzerválására, a nemzetiségek fejlődésének gátlására, a kizsákmányolás lehetőségének biztosítására törekedett. Az elnyomás mértékét az szabályozta, hogy milyen mértékben nőtt az imperializmus felé haladó uralkodó osztályok támadó hajlandósága és hogy a nemzetiségek fejlődésében rejlő tendenciákat milyen mértékben ítélték veszedelmesnek uralmuk fenntartására. Ilyen módon azután az elnyomás mértéke folyton növekedett és az imperializmus korában érte el tetőpontját.

A magyar középbirtokos osztály 1848-ban az egyéni polgárjogok engedélyezésével vélte megfékezni és leszerelni a nemzetiségi mozgalmak erejét. Bár ez a kísérlet csődöt mondott, a középnemesség nem a nemzetiségek jogainak kiszélesítésével, fejlődési lehetőségük törvényes biztosításával és

¹ *Lenin*: A nemzetek önrendelkezési jogáról. (Válogatott Művek, Bpest, 1949.

I. k.) 816, 820. l.

² *Sztálin Művei*. V. k. Bpest, 1951. 18. l.

³ Lásd e tanulmány végén a jegyzetek bevezető részét.

általában a demokratikus szabadságjogok kiterjesztésében kereste a kiutat, hanem a reakcióra támaszkodva és maga is a reakcióba vonulva kísérelte meg a nemzetiségek fejlődésének megakadályozását. A kiegyezéssel fedezve magát Ausztria felől, most már biztonságban folytathatta a nemzetiségek rendszeres elnyomását. Az osztrák uralkodó osztályokat hasonló érdekek fűzték a többségben levő szláv nemzetiségek elnyomásához. Így lett a nemzetiségi elnyomás a dualizmus rendszere egyik legfontosabb alapkövévé és egyben a dualizmus rendszere a nemzetiségek elnyomásának legfőbb biztosítékává.

Míg 1849 és 1867 közt a magyar uralkodó osztályok középbirtokos részének még volt valamelyes haladó szerepe az abszolutista elnyomás elleni ellenállásban, 1867-tel véget ért a burzsoá-demokratikus forradalom időszaka és a középbirtokosság már eddig is halványodó nemzeti szerepe végéhez közeledett. Feladva a függetlenségi harcot és szövetkezve az osztrák uralkodó osztályokkal a dolgozók és a nemzetiségek ellen, a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikája csak reakciós lehetett. A burzsoá-demokratikus forradalom szakaszának lejártával háttérbe szorul a demokrácia és előtérbe nyomul a reakció, a velejáró szociális és nemzetiségi elnyomással. „Biztosan mondhatjuk, hogy mennél demokratikusabb az ország, annál kevesebb a »nemzetiségek szabadsága« elleni »merénylet«, annál nagyobb a biztosíték az ilyen »merényletek« ellen.”⁴ Bálcscu Miklós 1849-ben mondott szavai a magyar uralkodó osztályokról 1867-ben váltak valósággá: „Az elnyomás és a demokrácia nem férnek meg együtt s azt hiszem, hogy éppen abba a verembe fogtok beleesni, amelyet a nemzetiségeknek ástok... Magyarország előtt két út van: ha meg akarja tartani mostani felsőbbbőségét, arisztokratikus és elnyomó kell hogy maradjon, más szóval olyan, amilyen volt Ausztria mellett; ha viszont szabad és demokratikus akar lenni”, kezét kell adnia a románságnak és a többi nemzetiségeknek.

1867 azonban nem a nemzetiségekkel való demokratikus összefogást és a haladást, hanem Ausztria-Magyarországot és a reakciót, a dolgozó nép és a nemzetiségek elnyomását, a teljes szabadság és a függetlenség feladását jelentette. Amint 1867 általában 1848–1849 vívmányainak visszafejlesztését jelentette, úgy a nemzetiségi kérdés dualista rendezése is határozott visszacsúszást jelent 1849 nyarához, a *Projet de pacification*hoz és a szegedi nemzetiségi törvényhez képest. 1849 hagyatékát dunai konföderációs tervében, ha nem is teljes következetességgel, de a demokrácia jegyében, Kossuth fejlesztette tovább, a hazában az uralkodó osztályok elvetették Kossuth tervét és az 1861. évi országgyűlésen, majd végleg az 1868. évi nemzetiségi törvényben félretolták a nem magyar népekkel való viszony demokratikus rendezését és helyette a reakciós megoldást, a „felülről” való rendezést és az elnyomás útját választották.

2. A nemzetiségi kérdés gazdasági-társadalmi alapjai

A magyarországi nemzetiségek — hosszú évszázadok elnyomása következtében — általában sokkal kedvezőtlenebb osztálytagozódással indultak neki a kapitalizmus korának, mint az uralkodó nemzet. Amint a feudalizmus

⁴ Sztálin Művei II. köt. Bpest, 1949. 365. l. (Marxizmus és a nemzeti kérdés)

korában a legtöbb nem magyar nép nem, vagy alig részesedett a feudális földtulajdonnal járó kiváltságokból, úgy a kapitalizmus korában is jelentős hátrányai voltak.

A fejletlen, állami léttel nem rendelkező népek nemzeti fejlődése a sok-nemzetiségű államban általában különbözik a magyar nemzeti fejlődés típusától, mely utóbbinál az árutermelő középbirtokos nemesség a burzsoázia némely funkcióját pótolja. A magyar uralkodó osztályok által elnyomott, elmaradottabb nemzetiségek nemzeti fejlődésében a középbirtokos nemesség szerepét gyengén fejlett burzsoá jellegű rétegek, kisiparosok, kiskereskedők, gazdagparaszrok, továbbá az uralkodó nemzet által érvényesülésükben akadályozott értelmiségiek, papok, tanítók, tanárok, majd később ügyvédek, kis számban hivatalnokok és katonatisztek játszották. Ugyanakkor az egész parasztság harca a feudális maradványok ellen jelentős tömegeerőt kínált a nemzeti fejlődésért folytatott harcban.

A nemzettévalás nyugati „normális” fejlődése mellett Magyarországon két más fejlődési típust állapíthatunk meg. Az *első típusú* fejlődést Ausztria politikai túlsúlya és gazdasági kizsákmányolása torzította el, de nem olyan mértékben, hogy az elnyomott népeknek teljes saját társadalmi szerkezetük, nemzetükből való alapvető (kizsákmányoló és kizsákmányolt) osztályaik ne lettek volna. Ezek ugyanakkor függetlenségében korlátozott, de mégis állami léttel, fejlett politikai intézményekkel is rendelkeztek (magyarok, részben horvátok és erdélyi szászok).

A *második típusnál* viszont az első típusnál jelzett, politikailag és gazdaságilag korlátozott népek uralkodó osztályai a maguk során a nekik alárendelt népeket nyomták el és zsákmányolták ki, mely utóbbiak fejlődésükben további eltorzulásokat szenvedtek és az volt a legjellemzőbb vonásuk, hogy társadalmi szerkezetük többé-kevésbé hiányos volt. Ez annyit jelent, hogy a feudalizmus idején többnyire csak kizsákmányolt saját osztályuk volt, melyet elsősorban az első típushoz tartozó népek uralkodó osztálya zsákmányolt ki. A kettős elnyomás alatt élő népek két alapvető osztálya közül a kizsákmányoló földbirtokos osztály tehát nagyrészt idegen nemzetiségű volt, míg a saját nép kebeléből jórészt csak a kizsákmányolt parasztság és egyéb dolgozó rétegek kerültek ki.

A burzsoá forradalom megtörte az idegen kizsákmányoló osztály földtulajdon-monopóliumát, utat nyitott a nemzetiségi földtulajdon megteremtésére és megindította a teljes nemzeti társadalmi szerkezet visszaállításának folyamatát. A jobbágyfelszabadítás kétségtelenül döntő áttörést jelentett: a nemzetiségi parasztság parcellái megalapozták a kétszeresen elnyomott nép nemzeti földtulajdonát. Kelet-Európában, ahol a polgári fejlődés — az első típusnál is, de a másodikonál még fokozottabb mértékben — elmaradott, a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének a nyugat-európainál viszonylag sokkal nagyobb szerepe van. A nagybirtok fennmaradása a mezőgazdaság kapitalista fejlődését a perosz útra terelte és Magyarországon kiemelkedő gazdasági és politikai szerepet biztosított a magyar földbirtokos osztálynak. A második típushoz tartozó nemzetiségek ilyen földbirtokossággal osztály-méreteken nem rendelkeztek. Minthogy többnyire csak erősen fejletlen burzsoá rétegek voltak, az ipari kapitalizmus fejlődésébe sem sikerült jelentékeny mértékben bekapcsolódniok. A nemzetiségek burzsoá rétegei tehát sem a mezőgazdaság, sem az ipar kapitalista fejlődéséből nem láttak annyi hasznot, mint az uralkodó nép uralkodó osztályai, a tőkés profitnak csak

korlátozott formái álltak rendelkezésükre. Ebből következik, hogy a nemzetiiségek falusi burzsoáziájának viszonylagosan nagy volt a jelentősége. Egyetlen terület volt csupán, melyen a nemzetiségi burzsoázia — különösen a román és a szlovák — saját dolgozó tömegeit tőkés kizsákmányolóként jelentékeny mértékben kisajátíthatta, s ez a pénztőke, az uzsora formája volt. A nemzetiiségi hitelszervezet kiépítése tette lehetővé, hogy a nemzetiségi burzsoázia saját dolgozó osztályait, elsősorban a parasztságot „nemzeti” keretek közt kizsákmányolhassa.

A magyarországi kétszeresen elnyomott népek különleges nemzeti fejlődésének kérdéseire a fenti gazdaság- és társadalomtörténeti előzmények adnak feleletet. Ezek adják meg a magyarázatát annak is, hogy a dualizmus korában a nemzetiségek erősen fejletlen burzsoá vezetés alatt állnak és hogy a tőkés profit forrásai közül a pénztőke játssza a főszerepet. Innen következik a nemzetiségek hitelszervezeteinek gyors kifejlődése és nagy, mindinkább vezető szerepe a kiegyezés utáni évtizedekben.

Mint láttuk, ennek a sajátos fejlődésnek a gyökerei a feudalizmus korába vezetnek vissza. A magyarországi elnyomott népek közül azok mutatják fel a második típusú nemzeti fejlődés legjellegzetesebb alakját, amelyek a múltban a legkisebb mértékben bírtak feudális földtulajdonnal. A legjellemzőbb típus a ruszinoké, akik a feudalizmus idején nem rendelkeztek sem feudális földtulajdonnal, sem kisiparos és kiskereskedő réteggel, egyedüli saját vezetőrétegük a papság, az egyházi értelmiség és legfeljebb egy igen vékony gazdag-paraszti réteg volt. Éppen ezért a ruszin nemzeti fejlődés folyamata a legkínosabb és legelkésettebb. Valamivel kedvezőbb a helyzet azoknál a népeknél, amelyeknek a feudalizmus idején valamelyes nemesi rétegük, földbirtokos osztályuk is alakult ki. Ilyenek a szlovákok, a románok és részben a szerbek. E népek birtokos nemesei azonban már a középkor folyamán, vagy legkésőbb a XIX. században disszimiláltak, elváltak saját népeiktől és a földbirtokos osztály legerősebb részéhez, a magyarhoz csatlakoztak. A saját népük keretében megmaradó nemesek szerepe — esetleg nagy számuk ellenére is — jelentéktelen maradt, mert egyszerű kisnemesek lévén, nem sokban különböztek a jobbágyparasztoktól és a kapitalista árutermelésbe nem tudtak jelentékenyen bekapcsolódni. E népek burzsoá vezetőrétegei 1848 előtt ismételt kísérletet tettek a nemesek mozgósítására a nemzeti fejlődés érdekében, azonban az elmúlóra a jövőt nem lehetett felépíteni. Külön jellegzetességgel bír a szerbek nemzeti fejlődése, egyházi-nemzeti kiváltságai birtokában az egyházi hierarchia mintegy intézményesen képviselte a hiányzó saját feudális földbirtokos osztályt. Az egyházi szervezet, harcban a feltörekvő polgári elemekkel, még a kapitalizmus idején is jelentékeny szerepet játszhatott a magyarországi szerb nemzeti fejlődésben.

Más elbírálás alá kell venni azokat a nemzetiségeket, amelyeknek a feudalizmus idején is teljes saját társadalmi szerkezetük, saját népből való kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályaik voltak és rendekké formálódtak, mint az erdélyi szászok és kivált a horvátok, akik külön területtel, municipális jogrendszerrel rendelkeztek. Ezeknek a fejlődése — több-kevesebb különbséggel — a magyar nemzeti fejlődés típusához áll közelebb. A kedvezőbb feudális előzményeknek megfelelően kapitalista fejlődésük is simább és eredményesebb volt. Ezek erőteljesebben vettek részt a kapitalizmus mezőgazdasági és ipari fejlődésében, kapitalista hitelszervezetüket is kedvezőbb körülmények között építették ki, de természetesen el kellett szenvedniök a dualiz-

mus korában a magyar uralkodó osztályoknak a feudalizmus korabelinél szervezettebb és erőteljesebb elnyomását.

Ismét más típust képeztek a magyarországi németek, akik erős földrajzi szétszórtságuk következtében nem rendelkeztek egységes nemzeti területtel, elszórt kivételektől eltekintve nem tartoztak a tulajdonképpeni elnyomott népek közé, jelentős gazdasági erőforrásaikkal szinte elválaszthatatlanul összefonódtak az uralkodó nép gazdasági fejlődésével és csak a dualizmus korában kezdték nemzeti öntudatosodásuk jeleit mutatni. Ezek a németek az imperializmus korában, mint a „Drang nach Osten” előretolt örsei lépnek fel önálló nemzeti követelésekkel; a pángermanizmus egyébként a magyarországi német népnek csak elszigetelt rétegeire terjedt ki.

3. A nemzetiségek fejlődését elősegítő és akadályozó tényezők

a) A Monarchiában az 1866. évi vereséggel és a kiegyezéssel a hiányosan végrehajtott polgári forradalom kérdése lekerült a napirendről és a XX. század első évtizedéig (1905–1907) nincsen forradalmi helyzet, mely a soknemzetiségű állam felbontásának és az elnyomott nemzetiségek nemzeti egyesítésének feltételeit ugrásszerűen létrehozhatná. A kiegyezés után a kapitalizmus viszonylag gyors fejlődése elsősorban az uralkodó népek uralkodó osztályainak érdekét szolgálta, de ugyanakkor — bár egyenlőtlen feltételekkel — jelentékeny mértékben lehetővé tette a nemzetiségek gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődését is. Az egykor csonka társadalmi képletű nemzetiségi társadalmakban a kapitalizmus időszakában lassanként kiépül a kapitalista rend két alapvető osztálya, a tőkés és a munkásosztály egyazon nép keretén belül is. A megerősödő nemzetiségi burzsoázia felveszi a harcot versenytársával nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is. A politikai harc terén azonban nemcsak az uralkodó osztály elnyomó tevékenysége akadályozza, hanem az is, hogy osztályérdekai és a dolgozó néptömegek osztályérdekai közt a szakadék mindinkább mélyül és így a nemzetiségi burzsoázia mind kevésbé tud és mer a tömegek forradalmi erejére támaszkodni. Ezért a politikai harc szempontjából mindinkább a parlamenti passzivitás taktikájához folyamodik, vagy az uralkodó nép uralkodó osztályával való megegyezés formájában kíséri meg a kizsákmányolásból való fokozott részesülését biztosítani. A gazdasági harc terén a nemzetiségi burzsoázia az erők egyenlőtlensége ellenére helyenként ér el ugyan némi sikereket, de az uralkodó nemzet uralkodó osztályainak gazdasági téren nem jelent még komoly ellenfelet.

A nemzetiségek nemzeti fejlődése szempontjából a döntő tényező azonban nem saját gazdaságuk és társadalmuk külön fejlődésében rejlett. A nemzetiségi kérdés — és ez igen fontos — a dualizmus idejében már nemcsak Magyarország és a Monarchia belügye volt, hanem a legszorosabban összefüggött az egyes nemzetiségeknek a szomszédságban élő nemzet-testvérei sorsával, akik több-kevesebb mértékben önálló állami léttel rendelkeztek. A nemzetiségi kérdés nemzetközi összefüggései szempontjából egyrészt a Monarchiának (ezen belül a kialakuló osztrák és magyar imperialista törekvéseknek) és más nagyhatalmaknak mindenekelőtt a Balkán felé irányuló hatalmi törekvései, másrészt a magyarországi nemzetiségek anyaállamainak gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai gyarapodása határozzák meg e

fejlődést. A magyarországi kapitalista fejlődés viszonylagos előnye a Balkánnal szemben vezethetett arra, hogy a magyarországi szerbek és románok a XIX. század első felében még tanítómesterei lehettek a török alól még nem vagy csak félig felszabadult testvéreiknek a kultúra és a gazdaság terén. Különösen a kiegyezés évtizedétől kezdve a helyzet lassanként megváltozik. Románia és Szerbia az orosz nép segítségével fokozatosan tágitják a töröktől való függés kötelekeit, majd a berlini kongresszus elismeri függetlenségüket (1879), fejedelemségből királysággá lettek (1881, 1882); politikai függetlenségük gazdasági-társadalmi emelkedésükkel, ez pedig kulturális és politikai izmosodásukkal jár együtt. Az anyaországok vonzóereje a Magyarországon lakó néptestvérekre óriási módon megnövekszik. Az egységes nemzeti piac követelményét 1848-ban a szükséges gazdasági alap még nem támasztja alá, a dualizmus korában azonban lassanként reális kívánsággá érik, mely határokon innen és túl előtérbe állítja a nemzeti egységet, a nemzeti állam megvalósítását.

A Monarchia és a nemzetiségek sorsa persze a nagyhatalmak és csoportosulásai erőviszonyának is függvénye. A nemzetiségek, különösen a románok a 90-es években nagy erőfeszítéseket tesznek a magyarországi nemzetiségi elnyomás megismertetésére a nagyvilággal és ezen a téren a Monarchia ellenfelei és barátai sorában jelentős eredményeket könyvelhetnek el.

b) A magyarországi nemzetiségek fejlődésének legfőbb akadálya a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomó tevékenységében és a dualizmusnak ezt támogató rendszerében rejlett. Az elnyomás kiterjedt az élet egészére s a politika, a gazdaság, a kultúra terén egyként érvényesült.

A politikai elnyomás módszerei tekintetében a közigazgatási eljárás volt a legkiterjedtebb és a legjellemzőbb. A magyar uralkodó osztályok többnyire közigazgatási és közrendészeti ügynek tekintették a nemzetiségi mozgalmakat, úgy vélték, ezeket az ún. „izgatók” megfékezésével szerelhetik le a legkönnyebben. A politikai arénában való megjelenéstől reakciós választási törvényekkel és választási erőszakkal tartották távol a nemzetiségeket. A nemzetiségi törvényt nem, vagy csak a nemzetiségekre hátrányos részleteiben hajtották végre. A század vége felé a törvény visszafejlesztését vagy teljes eltörlését vetették fel. Az állam minden szervét mozgósították a nemzetiségek korlátozására, megrendszabályozására és elmagyarosítására. A csendőrség, a rendőrség, a hadsereg, a közigazgatási szervezetek a legnagyobb lenézősséggel, durvasággal bántak a nemzetiségi lakosokkal, különösen a dolgozó néppel.

A nemzetiségek gazdasági fejletlensége miatt a dualizmus első évtizedeiben a kormányok nem fordítottak nagy gondot azok gazdasági elnyomására, bár a fejlődés helyi jelenségeit igyekeztek közigazgatási eszközökkel minél inkább akadályozni. A nemzetiségi hitelintézetek hálózata úgyszólván akadály nélkül épülhetett ki, sokkal érzékenyebben fogadták azonban az ipari kezdeményezéseket. A soknemzetiségű Magyarországnak egységes, nemzetekre el nem különülő országos piaca volt, a nemzetiségileg többé-kevésbé elhatárolható területein pedig a magyar és az osztrák tőke ereje a nemzetiségi tőkével szemben elsodró fölényben volt. Csak a századforduló után válik a kormányok gazdasági elnyomó politikája esetlegesebből rendszerebbé.

A törvényhozási és közigazgatási módszerek alkalmazásától, főként az oktatásügyi törvények végrehajtásától vártak eredményt a nemzetiségek elmagyarosítása terén. Ennek a törekvésnek azonban igazán számottevő

eredménye nem volt, annál inkább akadályozta a nemzetiségek kulturális fejlődését. Az állami eszközökkel végrehajtott elnyomást kiegészíti a magyarosító, sovíniszta társadalmi egyesületek munkája, mely olyan 'területekre is kiterjed, ahol az állami intézkedések nem elég hatékonyak.

Mindezzel a magyar uralkodó osztályok távolról sem érték el céljukat, az elnyomás, az erőszak következtében a nemzetiségek öntudata, ellenállása csak erősödött.

A politikai elnyomás lehetőségeit némiképp korlátozta az, hogy a kiegyezés után a Monarchiában „egy nagyjában és egészében megállapodott burzsoá alkotmány uralkodik”, mely a legális harc minimális feltételeit biztosítja.⁵ Így a korabeli Magyarországon nem alakultak ki a nemzetiségi elnyomásnak olyan szélsőséges, tömegirtó megnyilvánulásai, mint a pogromok (cári Oroszország, Törökország), vagy a tömeges telepítési akciók (Poroszország). Ez országokon kívül azonban Európában kétségtelenül Magyarországon volt a legsúlyosabb a nemzetiségi elnyomás.

Lenin rámutatott arra a „sajátos helyzetre”, mely szerint „a magyarok, majd a csehek is, nem az Ausztriától való elszakadásra, hanem Ausztria épségének megőrzésére törekednek, éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet rablóbb és erősebb szomszédok teljesen eltiporhatnának.” Itt Lenin arra céloz, hogy a magyarok kísérlete önálló nemzeti állam megteremtésére „már 1849-ben hajótörést szenvedett a feudális orosz hadsereg csapásai alatt” és kiemeli, hogy ez hozzájárult ahhoz, hogy „Ausztria két központtal bíró (dualista) állammá alakult.”⁶ Az „erősebb szomszédok” a magyar nép és a nemzetiségek számára egyrészt a németektől („Drang nach Osten”), másrészt a cári Oroszországtól való félelmet jelentette. A cári Oroszország növekvő hatalma, mint ismeretes, objektíve támogatást jelentett a balkáni szláv népek és a román nép számára, ugyanakkor azonban a cári hatalom és számos nagy hatású orosz ideológus (köztük Dosztojevszkij, Danyilovszkij, Fadejev stb.) a pánszlávizmus, vagyis az összes szláv népek egyesítésének elvét, vagy a pánrussizmus elvét vallották. Ezek az irányzatok Magyarországon nem szláv népeiben félelmet gerjesztettek. A román burzsoázia képviselői ezért gyakran hivatkoztak a magyarokkal való „sorsközösségre”. Félelemmel töltötte el a cári pánszlávizmus integráló törekvése a kis szláv népek vezetőinek zömét is, fenntartva azonban a szláv kulturális kölcsönösség és egység pozitív gondolatát. A magyar uralkodó osztályok a kis szláv népek állítólagos pánszlávizmusát ürügyül használták fel ezek elnyomására és nemzeti törekvéseikkel szemben a hódító cári pánszlávizmussal való állítólagos összefogásukra hivatkoztak. Az „erősebb szomszédtól” való félelem nemcsak a magyar uralkodó osztályokat hangolta a Habsburg-monarchia fenntartása mellett, hanem a román, szlovák és horvát vezetőrétegek egy részét is; de míg a magyar uralkodó osztályok a dualizmus rendszerében és a Németországgal való szövetségben keresték a biztonságot, a nemzetiségek vezetőinek egy része a Monarchia foderatív átalakítására, szláv túlsúlyának megvalósítására törekedett és ennek keretében kívánta a nemzeti egységet, ha korlátozott formában is létrehozni, másik része pedig a szomszédos anyaállamokkal, vagy testvérepekkel való egyesülés célját igyekezett követni.

*

⁵ *Lenin*, i. m. 826. l.

⁶ *Lenin*, i. m. 827. l.

A magyarországi nemzetiségek burzsoá osztályai a kapitalizmus felé haladó szakaszában folyton erősödtek, a magyar uralkodó osztályok és osztrák szövetségeseik ellenében azonban gyengéeknek bizonyultak. Minthogy saját népük tömegeire nem mertek támaszkodni, s így a nép forradalmi erői nem álltak rendelkezésükre, a szövetségest hol Bécsben, hol a magyar uralkodó osztályokkal való kiegyezésben, hol anya- vagy testvérországaikban, kisebb mértékben a cári pánszlávizmusra való támaszkodásban keresték.

Ezek a kísérletek nem bizonyultak sikereseknek. Bécs számára a dualizmus alapján való megmaradás nagyobb érdeket jelentett, mint az egyes nemzetiségekkel való összefogás a magyar uralkodó osztályok ellen. A magyar uralkodó osztályok nem voltak hajlandók a kizsákmányolásból jelentős részt átengedni a nemzetiségi vezetőknek. A pánszlávizmusra való támaszkodás legalább olyan nemzeti veszedelmet jelentett volna a nemzetiségeknek, mint a magyar uralkodó osztályok hatalma. Az anyaországok és testvérnépek még nem voltak abban a helyzetben, hogy felszabadításukra vállalkozhattak volna. Végül, de nem utolsó sorban, a forradalmi helyzet hiánya és a nemzetközi politikai helyzet nem tette lehetővé, hogy a nemzetiségek sorsának alakulásában lényeges változás történjék.

A nemzetiségek gazdasági-társadalmi-politikai erőinek viszonylagos fejletlensége és keresett szövetségeseik megbízhatatlansága vagy viszonylagos gyengesége miatt a népre nem támaszkodó nemzetiségi burzsoáziák mozgalmi, gyakran heves tünetei ellenére is kisszerűsége és eredménytelensége voltak kárhoztatva. Pozitív jelentőségük annyiban van, amennyiben részben polgári demokratikus követelményekért is harcoltak (igaz, nem nagy következetességgel) és főként annyiban, hogy a náluk sokkal reakciósabb magyar uralkodó osztályok elnyomása ellen léptek fel. A század végefelé fellángoló parasztmozgalmak és különösen a nemzetiségek osztályá fejlődő proletariátusának harca új erők felszínre lépését jelezte, melyek történelmi szerepe a maga teljes jelentőségében csak a monopolkapitalizmus idején bontakozik ki.

4. A magyar kormányok és pártok elnyomó nemzetiségi politikája

Az a körülmény, hogy Magyarország soknemzetiségű állam volt, melyben a nem-magyar nemzetiségű népek száma meghaladta a magyarokét, az egész XIX. század folyamán erőteljesen meghatározta az uralkodó osztályok bel- és külpolitikáját. A soknemzetiségű államban az uralkodó nép uralkodó osztályai sokkal nehezebben tudják sakkban tartani a dolgozó tömegeket, mint a nemzeti államban. A nyelv és a vallás különbözőségei, a nemzetiségek sokfélesége és a szomszédságban kialakult, nemzeti szempontból szabadabban fejlődő államalakulatok — mind növelik az elnyomás stabilizálásának nehézségeit. Különösen nagy jelentősége van annak a ténynek, hogy a soknemzetiségű állam a Habsburg-monarchia része, melyben egyrészt az osztrák uralkodó osztályok és a dinasztia hatalma, másrészt a magyar nemzet valódi érdekei ellentétben állnak egymással. Ugyanakkor érdekellentét áll fenn a magyar uralkodó osztályok és a magyarországi nemzetiségek vezető rétegei közt is. Éppen ezért a bécsi hatalom a hagyományos „divide et impera” elv alkalmazásában kiváló lehetőséget talált arra, hogy a magyarországi nem magyar népek látszólagos támogatásával fokozza és a maga előnyére használja fel

ezeknek a magyar uralkodó osztályokkal fennálló érdekellentéteit. A népek egymás ellen uszításának kirívó példáját nyújtotta — másfél század előzményei után — az 1848–1849-i szabadságharc története. 1849 példája mutatta meg, hogy a bécsi reakció nemzetközi kapcsolatai (a cári intervenció igénybevétele) mint tiporhatták le a magyar nemzet haladó törekvéseit és harcait. De éppen 1848–1849 példája mutatta meg azt is, hogy a népek nem harcolhatnak sikerrel az abszolutizmus reakciós erői ellen, ha vezetőik nem a dolgozó tömegekre és nem a szabadságukért küzdő testvéreikre támaszkodnak. A magyar uralkodó osztályok 1848–1849-ben megmutatkozó hibái azonban a szabadságharc leverése után nem csökkentek, hanem erősödtek. A szabadságharc vezető ereje, a középnemesség nem azt a tanulságot vonta le, hogy jobban kell támaszkodni a népre és a nemzetiségekre, hanem ellenkezőleg, osztályérdekeit mindinkább a legreakciósabb erővel, a Habsburg-dinasztiával és a vele érdekközösségben levő osztrák burzsoáziával és nagybirtokkal való kompromisszumban kereste. A magyar uralkodó osztályok olyan államformát kerestek, amely mind a dolgozó tömegek, mind a nemzetiségek feletti uralmat biztosítja számukra. Többek közt ennek a törekvésnek lett az eredménye az 1867-es kiegyezés, melyben a magyar uralkodó osztályok a nemzetiségi mozgalmak biztos ellenszerét vélték felismerni.

A magyar uralkodó osztályok nem ismerték fel elég világosan a nem magyar nemzetiségek fejlődésének elháríthatatlan törvényszerűségét, hittek abban, hogy a nemzetiségi mozgalmakat az állami apparátus birtokában erőszakos eszközök alkalmazásával ki lehet küszöbölni. A nemzetiségi elnyomás rendszerének kiépítésében — melynek alapja a kiegyezés — az uralkodó osztályok először szelídebb módszereket kifejező törvényes rendelkezéseket fogalmaztak meg. Ennek tükröződése a horvát kiegyezés és a nemzetiségi törvény, melyekkel a nemzetiségek fejlődésének óhajtottak határt szabni. A nemzetiségi törvény magában hordozza a régi liberális elképzelést az egyéni szabadságjogoknak nemzetiségeket leszerelő hatásáról, ennek tulajdonítható az, hogy számos vonása az engedékenységgel és méltányossággal látszatát kelti. Ez az illúzió azonban — melyet Eötvös József és Deák Ferenc egyébként tiszteletre méltó őszinteséggel és következetességgel képviseltek — a dualizmus kormányzati rendszerének már a legelején teljesen túlhaladott álláspont volt. A nemzetiségek egyöntetűen elvetették a nemzetiségek korporatív egyéniségének — a magyar politikai nemzet fiktív fogalmában körülírt — tagadását. A magyar uralkodó osztályok fokozatosan rátértek a nemzetiségi elnyomás erőszakosabb eszközeire és a század végéig szüntelenül növelték intenzitását. A nemzetiségek és a szabadon élő népek fejlődése jelzi a majdan létrejövő egységes nemzeti államok kialakulását, előre veti a magyar uralkodó osztályok szupremáciája megtörésének és a soknemzetiségű állam szétrombolásának árnyékát. A dualista Magyarország uralkodó osztályainak a nemzetiségi elnyomásban megnyilvánuló reakciós volta egyenes arányban nőtt a nemzetiségek fejlődésében megnyilvánuló haladással. Ez önmagában is bizonyítja a dualista Magyarország nemzetiségi politikájának gyökeres és minden ízében reakciós voltát.

Gyökeresen reakciós voltát a nemzetiségi politikának tükrözi az a tény is, hogy 1867 után az uralkodó osztályok minden egyes kormánya és burzsoá pártja lényegében egyetértett a nemzetiségek elnyomásában, legfeljebb az eszközök megválasztásában, minőségi különbségek nélkül, fokozatokban különböztek egymástól. Mindössze egyes egyének váltak ki a sötét sorból — mint

a jellemzően „fehér hollónak” nevezett Mocsáry Lajos —, akik elveik érvényesítését sohasem tudták kiküzdeni. Végso soron ők sem képezték lényegi kivételt, az ő céljuk is a magyar soknemzetiségű állam magyar nemzeti állammá fejlesztése volt, légfeljebb módszereik őrizték meg Eötvös és Deák szabad-elvűbb elgondolásait. Kossuth példáját leszámítva, a magyar nemzetiségi politika képviselői által követett nemzetiségi politika maximális engedményei — beleértve Mocsáryt is — nem, vagy alig mentek túl az 1868-i nemzetiségi törvény határain és végeredményben ezek is csak a magyar uralkodó osztályok nemzeti elnyomó politikájának voltak a mérsékeltebb szószólói. Egyedül a mindenféle kizsákmányolás felszámolásában érdekelt proletariátus volt az, mely — fejletlenségéből származó több-kevesebb korláttal, de — az uralkodó osztályoknál messzemenően haladóbb nézeteket írt zászlajára a nemzetiségi kérdésben. Ezt a szintet csak Mocsáry közelítette meg.

A nagybirtok és a nagytőke szövetségét képviselő *Deák-párt* — melynek kormányzása idején a nemzetiségi elnyomás rendszerének alapjait lerakták — nemzetiségi politikája nem azonosítható minden tekintetben a nemzetiségi törvény szellemi megalkotóinak, Eötvösnek és Deáknak őszintén szabadelvű felfogásával. Eötvös nem idegenkedett a magyarság és a nem magyar népek „szabad” versenytől a nemzetiség terén, azt vallotta, hogy „a magyar nemzet jövője kultúra kérdése”, és hogy a dualista állam „magyar csak úgy fog maradni, ha a velünk lakó népeket kultúra tekintetében felülmúljuk”. Ő sem vallotta már ekkor hiánytalanul korábbi nézetét, mely szerint „a demokrácia győzelme szükségkép a nemzetiségek felszabadítását fogja maga után vonni”, és a magyar „birodalom” biztosításáról álmodozott, de ugyanakkor azt is javasolta, hogy azt „a szabadságra alapítsuk s nem más nemzetek feletti uralmon, hanem csak az után törekedjünk, hogy a közcélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk”. A román ortodox egyháznak a szerbtől való elválasztását létrehozó és egyébként a klerikális reakciót is erősítő 1868 : IX. tc. tárgyalásán Eötvös örömmel értett egyet azzal, hogy az egyház neve mellé odatéessék a „nemzeti” jelző. Amikor 1868 novemberében a pesti nemzeti színház segélyezésének tárgyalásakor a szerbek is kértek a szerb nemzeti színház számára kisebb összeget, Deák úgy nyilatkozott, hogy vagy valamennyi kapjon, vagy egy sem. A ház azonban, ez alkalommal először, leszavazta Deákot. Az újvidéki szerb gimnázium felállítására kérdésében tartott felszólalásában Deák határozottan a nemzetiségi nyelvű középfokú oktatás mellett nyilatkozott. „Egyáltalában — fejtette ki véleményét a nemzetiségi kérdéstről (1872. január 23.) —, ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk : ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem az, velők a magyar viszonyokat megkedveltessük. Mert kettő tisztán áll előttem : kiirtani akarni őket istentelen barbárság volna, még akkor is, ha nem volnának olyan számosan, minélfogva őket megsemmisíteni lehetetlen. Ellenségeinkké tenni őket : nem fekszik érdekünkben. Hasonló helyzetben vannak ők is. Ha ők elszakadhatnának és egy nagy nemzetet képezhetnének : érteném a netalán erre irányzott törekvést ; de az európai politikai viszonyok között ez lehetetlen. Mind a két félnek tehát arra kell törekednie, hogy együtt és egymás mellett mennél jobb egyetértésben meg-
éljünk.”

Ez a hang azonban nem volt jellemző a Deák-párti kormányok nemzeti-ségi politikájára. A gyakorlatban nem a méltányosság, hanem az erőszak, a bizalmatlanság, a gyanúsítgatás szelleme érvényesült, az országgyűlésen

éppenúgy, mint lenn a vármegyéken és községekben. Az uralkodó osztályok érdekeit a tisztviselőkön és az állam más közegeiken keresztül a törvényektől függetlenül érvényesítették, semmibe vették a nemzetiségi burzsoázia és még inkább az egyszerű nép jogait. Már 1868 nyarán — a nemzetiségi törvény meghozatala előtt — a szerb Omladina állítólagos „üzelmei” miatt — kormánybiztost küldenek ki Újvidékre és meghurcolják Miletić Szvetozár polgármestert és országgvűlési képviselőt. Miletićet 1870-ben a horvát bán valóságos üzelmeit leleplező cikkei miatt egy évi börtönre ítélik és 1871-ben az Omladinát betiltják. Az erdélyi román vezetőket rendőrségi kémek tartják állandó ellenőrzés alatt és Zaránd megyéről, ahol román főispán volt, elhangzik a javaslat: „ezen fészket a nemzet érdekében megsemmisíteni kellene”. A marosszéki tófalusi volt román jobbágyokat az úrbéri bíróság elnöke, br. Apor Károly saját birtokáról elűzhette. A szlovák Hurban József elmaradt törvényes nyugdíját a minisztertanács hajlandó kiutaltványozni, „oly feltétel alatt azonban, ha ő a kormány által igénybe venni kívánt szolgálatait felajánlja”.

Az osztrák Hohenwart kormány trialista politikájának bukása után a Lónyay-kormány szükségesnek tartotta, hogy a rendkívül kiélesedett horvát mozgalmat leszerelje. Ennek jegyében tárgyalásokat indított s a minisztertanács hajlandó volt az elégedetlenséget „még bizonyos concessiók árán is eltávolítani, ha ezen concessiók nem ellenkeznek a fennálló törvények szellemével, s nem gyengítik Magyarország és a társországok közti kapcsolatot...” A változott politikai körülmények közt sikerült a nemzeti követelések jórészt feladó horvát nemzeti párttal megegyezésre jutni. Így jött létre a kiegyezés revíziójáról szóló, lényeges változásokat nem tartalmazó 1873 : XXXIV. tc., melyet már Lónyay bukása után a Szlavý kormány hozott meg.

Kevésbé jártak eredménnyel a románokkal folytatott tárgyalásai, melyek mérsékelt román kezdeményezésnek köszönhették létrejöttüket. Erre Lónyay a két román érsektől véleményt kért a románok sérelmeiről és kéréseiről egy egyezmény megkötése érdekében. Egy bizalmi férfiakból álló bizottmány memorandumban tárta fel a román követeléseket; ezek a kiegyezés és Erdély uniójának elfogadását olyan feltételekhez kötötték, melyekre Lónyay nem tartotta alkalmasnak feleletet adni és a tárgyalások megszakadtak.

Lónyaynak a Deák-párt többsége véleményével meg nem egyező horvát és román tárgyalásai az uralkodó osztályok egy részének taktikai kísérlete volt az ingadozó kormány helyzetének megszilárdítására. A román tárgyalások közvetlenül a választások előtt történtek. A horvát uralkodó osztályokat a dualizmus bukása és a gazdasági válság előszele készítette engedékenységre. Lónyay ezt a kedvező helyzetet felhasználni próbálta saját helyzetének megszilárdítására. Egyébként nemzetiségi politikájának gyakorlatán sem a szerbek, sem a szlovákok irányában semmit sem változtatott.

A Bittó-kormány koholt ürügyek alapján a pánszláv irányzatúnak minősített nagyrőcei, turócszentmártoni és znióváráljai szlovák gimnáziumokat bezáratja (1874). Ugyanazon évben új választójogi törvény megszűkíti a választási jogosultak számát és meghagyja a románok ellen irányuló magasabb erdélyi cenzust. Csupán e néhány kiragadott tény is bizonyítja, hogy a Deák-párt a nemzetiségek alig palástolt elnyomásának szellemében folytatta nemzetiségi politikáját.

A gentry pártjának, a Tisza Kálmán vezette *balközépnek* nemzetiségi politikája nem különbözött lényegesen a kormánypártétól, legfeljebb — mint egyebekben is — taktikai és pártpolitikai okokból ment túl azon. Tisza sze-

rint a nemzetiségi törvény nem ad kiváltságot a magyarságnak. „Minden olyan államban, melyben több különböző nemzetiség lakik, a dolog természeténél fogva, kell, hogy egyik azok közül mintegy vezérszerepet vigyen és hogy annak nyelve, mint közvetítő nyelv, az állam nyelve legyen”. E vezérszerepet nem a törvények biztosítják, hanem meglevő természetes tényezők. Ezek szerint: „a szám, műveltség, vagyonság és ezek segítése gyanánt, ha velők egyesítve van, a történelmi múlt”. Tisza nézetei taktikai okokból demagóg jelleget öltenek, így 1872-ben a magyarországinál magasabb erdélyi választói cenzus ellen — mely elsősorban a románok ellen irányult — beadványt készít képviselőtársaival, hogy 1874-ben, amikor már a hatalom felé közeledett, ezzel szöges ellentétben levő véleményt nyilvánítson. Árnyalati és főként taktikai eltérésektől eltekintve a balközép nemzetiségi politikája lényegében alig különbözik a Deák-pártétól.

A kispolgári demokratákból, liberális burzsoákból és földbirtokosokból álló *szélsőbaloldálnak* (48-as párt) egy ideig elég komoly kapcsolatai voltak a nemzetiségek liberális burzsoá elemeivel, főként országgyűlési képviselőivel. A 48-as párt akkor az egyetlen magyar párt volt, mely a nemzetiségek javára túlmént a nemzetiségi törvény határain és kísérletet tett a nemzetiségekkel való közös harcra a kormány ellen. Jelentéktelenebb parlamenti megnyilvánulásokon kívül a legfontosabb a nemzetiségi törvény revízióját végrehajtani hivatott törvényjavaslat elkészítése volt (1870), melyet szélsőbaloldali, román és szerb képviselők közösen dolgoztak ki. (Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Kállay Ödön és Madarász József, román részről Mocsonyi Sándor és Hodosz József, szerb részről Miletic Szvetozár.) Benyújtásra a javaslat nem került, folytatása sem lett, de tartalma így is figyelemre méltó. A törvény korlátjául fenntartják az ország területi épségét és politikai egységét, a magyar politikai nemzet helyett azonban „történeti és meghonosított”, egyenjogú nemzetekként ismerik el a magyarokat, románokat, szerbeket, szlovákokat, ruszinokat és németeket. A megyék, községek és városok „uralkodó nemzetisége” az lesz, mely abszolút vagy viszonylagos többségben van; az összes lakosság egyharmada a második hivatalos nyelvet igényelheti magának. A törvényhozás és a központi hatalom nyelve „az ország lakói többségének nyelve”. Az országgyűlésen a hat nyelv bármelyikén lehet felszólalni; a törvények is hat nyelven jelennek meg. A tervezet a nemzetiségi törvényen túlmenően biztosít a nemzetiségeknek nyelvhasználatot a bíróságon, iskolaállítási jogot, irodalmi-művészeti-tudományos egyesülési jogot és államköltségen felsőoktatást valamennyi elismert nemzet számára.

A közös javaslatnak kétségtelen érdeme, hogy elismerte a nem magyar népek politikai egyéniségét és a kulturális autonómián felül többség esetében a korlátozott területi autonómiát is. Nyelvi rendelkezései demokratikusak és alkalmasak a nemzetiségek mérsékelt igényei kielégítésére. A javaslat idő előtt, indiszkrécio útján került nyilvánosságra egy prágai lapban. A meg-egyeztési kísérlet azon szenvedett hajótörést, hogy végül is Irányiék sem az összes nemzetek egyenrangúságát nem ismerték el, sem a többségben levő nemzetiségek nyelvét nem voltak hajlandók elfogadni hivatalos nyelvként a törvényhatóságokban. A szélsőbaloldálnak egyébként voltak román tagjai is, de kisebb számban, mint a balközépnek és főleg a Deák-pártnak. A nemzetiségi képviselők gyakran működtek együtt a 48-asokkal a kormány elleni parlamenti harcokban anélkül, hogy szervezeti kapcsolatba léptek volna egymással.

A Deák-párt és a balközép egyesüléséből (1875) létrejött *szabadelvű párt* uralma *Tisza Kálmán* másfélévtizedes kormányelnöksége idejében erősen súlyosbította a nemzetiségek elnyomását. A fúzió megszilárdította a kiegyezést, a nagybirtok és a tőke uralmát. A gentry bevonul az államapparátusba és kérlelhetetlen végrehajtója lesz az uralkodó osztályok nép- és nemzetiségellenes politikájának. A két legnagyobb párt egyesüléséből keletkezett kormánypártnak nem volt számottevő ellenzéke, nem volt az sem a 48-as, sem az 1874-ben alakult függetlenségi párt, sem a nemzetiségek vékony parlamenti képvisellete, elhatározásaira tehát könnyen ráölthette a törvényesség leplét. Míg a Deák-párt kezdetben még itt-ott főispáni, államtitkári, kúriai bírói stb. állásokban hagyta meg elsősorban a román értelmiség egy részét, a Tisza-érában lehetetlenné tette a nemzetiségi értelmiség elhelyezkedését a közhivatalokban. Ez annál fájdalmasabb volt számára, minthogy a Schmerling-korszakban még sok nemzetiségi tisztviselő működött, akiknek nagy része ezután elvesztette hivatalát. A nemzetiségi nyelvek használatát a törvényhatóságokban a Deák-párt 1872–1873 környékéig eltűrte, utána azonban közigazgatási úton megkezdte törvénytelen eltiltását. A Tisza-kormány a legtöbb törvényhatóságban megszüntette a nemzetiségi nyelv használatát. A bíróságok nyilvánosan kifüggesztett rendelet alapján nem fogadták el a nemzetiségi nyelvű beadványokat. A magyar tisztviselők nem ismerték a nemzetiségi vidékeken a helyi nyelveket és nem is igyekeztek azokat elsajátítani. A törvényeket nem közölték nemzetiségi nyelveken, holott ezt még a Bach-korszakban is megtették. Egy román képviselő erre vonatkozó megismélt interpellációját az illetékes miniszter még válasza sem érdemesítette. Kialakult a nemzetiségi törvény rendelkezései hallgatólagos mellőzésének rendszere, a törvény végrehajtása helyett. A nemzetiségi vidékeken a vármegyei gentry vezetése alatt álló tisztviselői kar és az államapparátus erőszakszerveinek korlátlan uralma, a megfélemlítés szelleme honosult meg.

A szigorú pártfegyelmet gyakorló Tisza erős kézzel személyesen irányította az elnyomás apparátusát. A szerb kongresszus feletti felügyelet jogát, melyen eddig három tárca osztozott, a miniszterelnök saját kezében egyesítette. Már közvetlenül a fúzió előtt, a Wenckheim-kormány belügyminisztereként, azzal fenyegette meg a szerb nemzeti színház érdekében felszólaló Polit Mihály képviselőt, hogy „minden álnok áskálódások dacára a magyar államnak van még elég ereje ellenségeit összetiporni”. Ezért gyakran a „nemzetiségek eltiprója” névvel illették. A szlovák Matica betiltását (1875) azzal igazolja, hogy „az csak néhány embernek fáj, ki nagyravágyó, önző, piszkos céljaiért félre akarja vezetni a népet”, melyet azok „métélyes befolyásától” megóvni akar. Szívesen ragadott meg minden alkalmat, hogy a nemzetiségi képviselőket a parlamentben ledorongolja és ezzel magának olcsó dicsőséget szerezzen.

Lármás magyarkodásával látszólag élénk ellentétben — a valóságban szoros összefüggésben — állt az udvar előtti behódolás és a közjogi lemondás politikája. A nemzeti ügy elárulását sovíniszta politikájával palástolta. A nemzetiségek ellen irányozott kirohanásait az uralkodó tekintélyével próbálta alátámasztani. A képviselőházban kijelentette, hogy „Magyarországnak fejedelme mindig és mindenkor helyesli, ha erélyesen elbánunk azokkal, kik eltérve az engedélyezett céltól, hazaellenes célokat követnek”. A színházas parlamenti erőmutatványokon kívül gondot fordított arra is, hogy az erőszakot elleplezze és a törvényesség látszatát keltse. Nem tagadta meg a nemzetiségi törvényt, de értelmezését az állami érdekek szűkre méretezett

korlátai közé szorította. „Nem voltam és nem leszek az erőszakos magyarosításnak híve soha — jelentette ki 1883-ban —, mert meggyőződésemm volt mindig, meggyőződésemm ma is, hogy a nemzetiséget vagy nyelvet terjeszteni erővel nem lehet.” De azt is kijelentette, hogy elhatározott szándéka „nem hagyni magát megzavartatni abban, hogy megtegye azt, amihez minden államnak saját belügyeiben, saját területén kétségbevonhatatlanul joga van”, hogy „megalkossa azon törvényeket, egyformán mindenkire nézve, melyek az államélet szempontjából szükségesek...” A magyar politika szerinte „magát sem intimidáltatni [megfélemlíteni], sem túlságokra ragadtatni nem engedte”. De „a szabadság nem fajulhat szabadsággá és a jog nem terjedhet oda, hogy magát azt, aki a jogot adja: az államot támadja meg”.

Kortársa és politikai ellenfele, Apponyi Albert találó jellemzése szerint Tisza nemzetiségi politikájában három főeszközt alkalmazott. „Először egy európai nagyhatalomra való támaszkodást, amiből a feltétlen ragaszkodás következett a Habsburgok monarchiájához. Továbbá: a zavartalan harmóniát a királyi hatalommal, mely különben a nemzetiségekkel való szövetkezés felé szorítottatott volna; ennek a szempontnak tehát fel kellett áldozni mindazon nemzeti követelményeket, amelyek összeütközést idézhettek elő a királlyal. Végül: erős, a jogállam biztosítékaitól nem túlságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrécionális kormányhatalom”.

Az erős államhatalmat, mint a nemzetiségek elnyomásának eszközét Tisza igyekezett minden erővel kiépíteni. Ezt a célt is szolgálta a törekvés a közigazgatás központcsítására, mely már a Deák-párt kormányzása idején is felmerült, de következetes keresztülvitelére nem került sor. A főispáni állás átszervezése mégis komoly befolyást biztosított a kormányoknak a nemzetiségek elnyomására, amelyek egy része nem vett részt a parlamenti küzdelmekben, viszont egyes megyegyűléseken jelentékeny aktivitást fejtett ki. Ezeknek letörése érdekében sürgette a korszak egyik legharciasabb sovíniszájája, Grünwald Béla is a közigazgatás centralizálását. A nemzetiségi burzsoáziák egyöntetűen a centralizáció ellen voltak és a municipális jogokat mint az alkotmány védőbástyáját állították oda, mert az önkormányzati rendszerben kisebb veszélyeztetését látták érdekeiknek, mint az élet minden területére kiterjedő központi államhatalomban. A centralizáció következetes kiépítését azonban nem a nemzetiségek ellenállása, hanem az uralkodó osztálynak, kivált a középbirtokos rétegeknek osztályérdeke akadályozta meg. A dualizmus első évtizedei alatt a központosítás előrehaladása mégis szembeszökő volt. Az 1868: XLIII. tc. Erdély különállását szüntette meg, az 1870: XLII. tc. a köztörvényhatóságok rendezéséről és főként az 1876. XXXIII. tc. az eddig nem vármegyei törvényhatóságok területi szabályozásáról, mely a még megmaradt külön jogi területeket megszüntette, a szász egyetem (a szász uralkodó osztály politikai szervezete) megszüntetése, a határőrvidékek polgárosítása és rendezése (1871—1882) — mind olyan intézkedések voltak, amelyek a nemzetiségi érdekeket közelről érintették és többnyire autonómiák bástyáinak lebontását jelentették. A nemzetiségek a dualizmus hajnalán sorra felvetik — és pedig sikertelenül — a vármegyék nemzetiségek szerinti kikerekítésének gondolatát, mint a területi autonómiák kiindulópontját; a kormányhatalom lesz azonban az, mely a kikerekítés módszerét a törvényhatóságok rendezése alkalmából, éppen ellentétes céllal, a nemzetiségek megosztása és szétdarabolása formájában hajtja végre (vármegyék, választókerületek).

A magyar nemzetállam megvalósítását a magyar uralkodó osztályok, a

közigazgatási módszerek mellett, a magyar nyelv terjesztésétől várták. A magyar nyelv terjesztésére legfőbb eszközül az iskolákat, nevezetesen a népiskolákat tartották alkalmasnak. A cél elérésére többnyire nem a nyílt, hanem a burkolt erőszakot használták fel, nemegyszer képmutatást is alkalmaztak. Nem vitás, hogy a burkolt erőszak is erőszak volt és az uralkodó osztályok reakciós mesterkedéseit semmi sem menthette.

A magyar nyelv erőszakos terjesztésére vonatkozó különleges oktatási törvények sorozatát Trefort Ágoston, a Tisza-kormány kultuszminisztere indította el a magyar nyelv tanításának kötelezettségéről a népiskolai tanintézetekben szóló 1879: XVIII. tc.-kel. A kérdés előzményéhez tartozik Eötvös viszonylag szabadelvű népiskolai törvénye (1868: XXXVIII. tc.), amely kimondta, hogy: „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyesajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes.” A nemzetiségek anyanyelvi oktatásának követelményét hasonló viszonylag méltányos szellemben rendezte a nemzetiségi törvény is, kimondva, hogy „a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általok lakott vidék közelében anyanyelvükön képezhessék magokat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik” (15. §). Az általános rendezési elvek méltányossága mellett szépséghibája volt már az Eötvös-féle törvénynek is, hogy az első csztálytól kezdve előírta a magyar nyelv oktatását, ami ellentétben áll a nemzetiségek egyenjogúságával.

A fúzió után bázisában kiszélesedő kormányhatalom azonban már nem értett egyet Eötvös felfogásával és hozzáfogott a nemzetiségek jogainak további korlátozásához, előbb a népiskolai, majd a középiskolai oktatás, végül a kisdiedväs terén is. Az első kísérleteket Trefort kultuszminiszter a határörvidékek visszacsatolása alkalmával hozott szabályrendelete tette meg (1877. december 18.), melynek értelmében „az oktatási nyelv elvileg a gyermekek anyanyelve, azonban az állam hivatalos nyelvének alapos taníttatására kiváló gond fordítandó”. Az utóbbira vonatkozó tantervről és tankönyvekről a minisztérium határoz. E kezdeményezés országos kiszélesítését az 1879. évi népiskolai törvény hajtotta végre.

Az új *népiskolai törvény* elrendeli, hogy a nem magyar nyelvű felekezeti tanítóképző-intézetekben a magyar nyelv „oly óraszám-mal tanítandó, hogy azt az egész tanfolyam alatt minden tanítójelölt beszédben és írásban elsajátíthassa”. Három év eltelte után tanítóul „senki nem alkalmazható, aki a magyar nyelvet beszédben és írásban annyira el nem sajátította, hogy azt a népiskolában taníthassa”. A már működő tanítók 6 éven belül kötelesek a magyar nyelvet a fenti mértékben elsajátítani. Ahol eddig nem volt az, a jövő tanévtől kötelező lesz a magyar nyelv oktatása, ha van megfelelő oktató, a többi iskolákban pedig legkésőbb hat éven belül.

A törvényjavaslat indoklásában Trefort miniszter megállapítja annak a szükségességét, hogy az állampolgárok nemzetiségi különbség nélkül megérthessék egymást, ennek eszköze pedig az állam nyelve, tehát a magyar. Képmutatón arra hivatkozik, hogy „a nemzetiségeknek magoknak érdekében áll, hogy . . . tagjaik érteni és beszélni tudják . . . azon nyelvet is, mely Magyarországon az állam, a törvényhozás és kormányzat nyelve . . .” „Kényszeríteni az állam más nyelvű polgárait, hogy anyanyelvükön kívül az állam nyelvét is elsajátítsák, céltalan törekvés volna. De módot nyújtani mindenkinek, hogy azt már gyermekkorában elsajátítsa, oly jótétemény, melyért az

állam iránt csak hálát érezhetne. S ennek egyedüli módja, az elemi iskolákban a tantárgyak közé felvenni a magyar nyelvet, s ez által lehetővé tenni annak megtanulását.”

A kényszer vádja ellen Trefort eleve is védekezik, de érvében nincs logika, mert a magyar nyelv *kötelező* oktatása záros határidőn belül félreérthetetlen erőszak, s ha a magyar nyelv megtanulására a törvény előzékenyen csupán módot akar nyújtani, akkor oktatását nem kötelezően, hanem fakultative rendeli el. Trefort egy alkalommal célját őszintén így fejezte ki: „Egyelőre meg kell teremteni a magyarul tudók kvantitását (mennyiségét), majd idő folytán céltudatos és határozott irányú nemzeti politikával természetszerűen megalakul abból a magyarul érzők kvalitása (minősége).”

A magyar uralkodó osztályok nemzeti elnyomásának fokozódását igen világosan mutatja a népiskolai törvényjavaslat parlamenti vitája és sajtó-visszhangja. Az egyesült ellenzékttől a függetlenségi pártig egyhangú lelkesedéssel fogadták a javaslatot. Jellemzően mutatja be az uralkodó osztályoknak szinte teljesen egyöntetű, csak árnyalatokkal színezett egységét a nemzetiségi politikában. A függetlenségi Madarász József a vitában kijelentette: „...szerelem látni, hogy a magyar állam és a magyar állam politikai nemzetisége érdekében ezúttal a kormánnyal, a szélső jobbal, vagy az egyesült ellenzékkel minél inkább egyhangú véleménnyel támogatjuk ezen törvényjavaslatot, amelyet azon kormány terjesztett be, amelynek én hazám állami és függetlenségi politikájára nézve általában nyílt, őszinte és határozott ellene vagyok, de bármikor hazám javára vonatkozó törvényjavaslatot adjon be, azt részemről támogatni mindig kötelességemnek tartom”. A „mi pártunkra kenték rá előbbi időkben — olvassuk a függetlenségi Egyetértésben —, hogy a nemzeti szövetség kedvéért kész áldozatot hozni a magyarság rovására. Nos, ... hamis ráfogás volt e vád.” Ezek a megnyilatkozások nemcsak azt bizonyították, hogy a *magyar uralkodó osztályok és pártjaik egyetlen egységes frontot képeztek a nemzetiségek ellen*, hanem azt is, hogy múltjuk erre vonatkozó haladó hagyományait is megtagadták és ezzel kifejezésre juttatták azt is, hogy korábbi viszonylag haladó szerepüket teljesen elvesztették.

Egyetlen kivétel volt az egész országban, akinek kitüntető „fehér holló” jelzője egyszersmind a reakció sötét bélyegét nyomta rá az uralkodó osztályokra, s ez *Mocsáry Lajos*, a függetlenségi párt elnöke volt. Mocsáry bátran szembeszállt pártja, az országgyűlés és az egész uralkodó osztály elnyomó törekvéseivel. „Nem kevesebbről van szó — mondotta április 30-i felszólalásában —, mint arról, hogy a magyar állam actiót szándékozik megindítani a magyar nyelv terjesztésére, az állam hatalmában levő eszközökkel... Nem jelent egyebet ezen actió, t. ház, mint szakítást azon politikával, melyet a nemzetiségi kérdés tárgyában a magyar nemzet az abszolút rendszer és a provisorium idejében, midőn általános kibékülés jött létre e hazában e nemzetiségek közt adoptált; szakítást azon politikával, mely az 1868-iki nemzetiségi törvényben nyert kifejezést.” Naivitásnak bélyegzi a törvényjavaslat képmutató indokolását, mely szerint csak alkalmat kívánnak adni a nemzetiségi honpolgároknak arra, hogy az állam nyelvét saját érdekükben megtanulhassák. „...ki kell mondanom, hogy az őszinteségnek ilyen hiányát sem a magyar fajhoz, sem az államhoz méltónak nem tartom. Mert köztudomású mindnyájunk előtt, hogy mi a magyar nyelv terjesztése alatt nem értünk egyebet, mint azt, hogy lehetőleg segítsünk azon a nagy bajon, hogy ez a 15 millió ember, ki ezt a hazát lakja, nem mind tősgyökeres magyar.” Mocsáry becsüle-

tes és nyílt fellépése a magyar nemzeti becsület védelmét jelentette és messze felülemelkedett kortársai sovinizmusán. Ő sem jutott el azonban a nemzetek önrendelkezési jogának elismeréséig, a nemzetiségi törvény végrehajtását követelte és a közös haza megszerettetését szerette volna elérni, hogy „ne jusson eszükbe kalandos politikát követni és idegen istenekhez folyamodni”. Hosszúra nyúló életének a világháborúig tartó évtizedei alatt élő lelkiismerete volt a magyar nemzetnek, mialatt a sovinsizta uralkodó osztályok idegen istenei a Habsburg és Hohenzollern hatalmak lettek, a magyar nép természetes szövetségesei, a nemzetiségek és a szomszéd népek helyett.

Amilyen egyöntetű volt a magyar uralkodó osztályok állásfoglalása a népiskolai törvény iránt, ugyanolyan egységes és éles volt a nemzetiségek tiltakozása az országgyűlésen, a sajtóban, a királynál és a társadalom széles rétegeiben. Ez a törvény alkalmas volt arra, hogy ne csak a nemzetiségi burzsoáziák, hanem a náluk is fájdalmasabban érintett széles néprétegek is felszisszenjenek az őket ért súlyos csapásra. A burzsoáziák harca kiszélesedett, kiterjedt a dolgozó tömegek egy részére is, jelezve azt, hogy a nemzetiségi elnyomás a kiegyezés megszilárdulása korában új, kiélezettebb szakaszába lépett. Ez történt Tisza kormányzása, a kiegyezés megszilárdulása idején Magyarországon, amikor a fúzió kiszélesítette a földbirtokos osztály kormányzati bázisát és az uralkodó osztályok gyorsított menetben fogtak hozzá a nemzetiségek jogainak korlátozásához. Bár pogromok és mészárlások nem fordultak elő, a népiskolai törvény és folytatásai világosan megmutatták, hogy a balkáni népek felszabadulásának korában mindinkább szükségét érezték a nemzetiségek ereje megtörésének és a testvérnépeikkel való összefogás elhárításának.

Az iskolaügyi törvények sorozatának következő tagja a *középiskolai törvény* (1883 : XXX. tc.), mely amellet, hogy előírja a nem magyar tan nyelvű középiskolákban a tannyelvnek megfelelő nemzetiségi irodalom történetének oktatását, azt is megszabja, hogy „kötelesek a (nemzetiségi) tan nyelven és irodalmán kívül a magyar nyelv és irodalmának történelme, mint rendes tantárgy tanításáról is gondoskodni, és pedig oly óraszámban, mely annak kellő elsajátítását lehetővé tegye”. Ellenőrzés céljából a vonatkozó tantervet és órabeosztást előzetesen a vallás- és közoktatási miniszternek kötelesek bemutatni. A nem-magyar tannyelvű középiskolák VII–VIII. osztályában a magyar nyelvet és irodalomtörténetet magyar nyelven kell előadni és e tantárgyból az érettségi vizsgálatot is ezen a nyelven kell letenni. A nem magyar nemzetiségű tanárookra vonatkozóan pedig a magyar nyelven és irodalmon kívül még a szakvizsga letételét is magyar nyelven követelte.

A törvény szövege nem fejezi ki világosan azt a tartalmat, mely benne rejlik. A magyar uralkodó osztályok valódi magyarosító célját többek közt Grünwald Béla sovinsizta politikus fejtette ki az országgyűlés színe előtt. A magyar nemzet szerinte a honfoglalással „belépett az európai nemzetek arisztokráciájába s az uralom és előkelőség tradíciója nem veszett ki belőle a nagy csapások s az elnyomatás idejében sem. A magyar fajnak ez öröklött pozíciója tűzi ki feladatait, ez határozza meg sorsát, melyből nincs menekvés. A magyar nemzet missziója : az egységes önálló magyar állam fenntartása. Ebből le kell vonni a legszigorúbb logikai következtetést . . . A magyar nemzet sorsa vagy az uralom, vagy a szolgaság, harmadik lehetőség nincs. Hiába egyezkednénk, hiába alkudoznánk, itt nem adunk kegyelmet, még ha meg is adja magát valaki.” Ő is tiltakozik, mintha erőszakos elnyomást értene

„uralom” alatt és kifejti azt a hirhadt tételt, mely szerint ezen a területen egyedül a magyar olyan erős és fejlett, hogy államalkotásra és kulturateremtésre képes legyen; — „nekünk jutott a szerep, meghonosítani az európai eszméket és kultúrát a magyar irodalom közvetítésével s a különböző népfajokat, melyek magukban gyengék az emberi fejlődés minden feltételének elérésére, felemelni s egy nagyobb nemzeti és kulturai közösséggé egybeolvasztani.” Nem a széles néptömegek beolvasztására gondol, ez a mostani században már kivihetetlen. Mély megvetéssel szól az „alsó néposztályokról”, melyeknek nem tulajdonít semmi történelemformáló erőt és a nemzetiségeknek csak „magasabb osztályait” kívánja meghódítani, mert „a tudomány, művészet, politika problémáit ezek oldják meg, egyszerűen azt lehet mondani, hogy a nemzet valóban csak magasabb osztályaiban él”. Ezeket hivatott a középiskola a magyar politikai nemzetnek megnyerni. Grünwald egyik munkájában fejtette ki a középiskolákról azt az elméletet, hogy egyik végén bedobják a szlovák fiút, a másik végén pedig kijön a magyar. A széleskörű nemzetiségi tiltakozások, tüntetések, tömeggyűlések, mint az erdélyi románok közt, semmit sem használtak, az országgyűlés készségesen megszavazta a középiskolai javaslatot.

Már Tisza bukása után, a Szapáry-kormány idején szavazták meg a *kisdedóvókról* szóló (1891: XV.) tc.-et, mely már a legzsengőbb korban a magyarosításnak teszi ki a nemzetiségi gyermekeket. „A kisdedóvodákban és gyermek-menedékházakban nem-magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv, mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel.” A kisdedóvónők csak hazai oklevéllel működhetnek, külföldi oklevelüket pedig külön képesítővizsgálattal honosíthatják. Még a dajkákat is magyar nyelvi vizsgára kötelezték. Magyar nyelvű pótképesítő vizsgára utasította Trefort egyik rendelete (1882) a külföldön képesített tanítókat is.

A magyarosítás művét a fúzió idejéig az államapparátus és a vármegyék közigazgatási úton végezték, kulturális hódítómunkára csak elvétve került sor. A kulturális harc kiéleződését a szlovák Matica beszűntetése (1875) jelezte. A balkáni krízis és a magyarországi szláv népeknek ezzel kapcsolatos mozgólódásainak hatása alatt a magyar uralkodó osztályok a kulturális asszimiláció fegyvereit ásták ki a nemzetiségek feletti uralmuk erősítésére. A nemzetiségek egyik komoly sérelme volt, hogy egyesülési törvény nem lévén, a kormányok minden kezdeményezésüket rendeleti úton önkényesen elvághatták. Tisza még a Wenckheim-kormány belügyminisztereként csak irodalmi és közművelődési egyesületek létesítésére korlátozza a nemzetiségek jogait és az egyesületek címében nem tűri meg a nemzetiségek nevét. A nemzetiségek meglevő kulturális egyesületei még a dualizmus előtt keletkeztek, azóta egyetlen jelentősebb egyesületet sem engedélyeztek a kormányok.

A kulturális harc második fázisát — az iskolaügyi törvényeken kívül — *magyarosító társadalmi egyesületek* létesítése vezette be. Az első az Eperjesen székelő „Sáros megyében a magyarságot és népnevelést terjesztő egyesület” (1881) volt, melyet a „Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE)” és több kisebb mellett az „Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület” (EMKE) követett (1882 és 1885). A Sárosmegyei Egyesület nyíltan vallott célja „a brutalitást és az immoralitást kivéve, minden megengedett törvényes eszközzel törekedni a magyarság visszahódítására”; a FEMKE-é a nemzetiségi területeken „a nem magyarajkú lakosságot magyar nemzeti szellemben fenntartani, nevelni, a magyar nyelvet, mint az állam nyelvét terjesztetni”. Az EMKE megalakulása alkalmával Haller Károly kolozsvári polgármester

kijelentette a nemzetiségekről, „nem kívánunk tőlük többet, mint hogy a haza közös nyelvét értsék, tehát magyarul értsenek, de velünk együtt magyarul érezzenek is”, mintha az erőszak együttérzést szülhetne. „Ezt megköveteljük, s ha őszinte barátsággal és bizalommal nyújtott testvéri jobbunkat visszatartatnánk, nem szabad visszariadnunk oly eszközöktől sem, melyek egyelőre talán nem alkalmasak a bizalom felkeltésére, de előbb-utóbb mégis meggyőznék őket testvéri hajlamunkról. . . . S mert hazafias érzület hazai közös nyelv nélkül nem képzelhető, arra kell törekednünk, hogy ezt megteremtjük.” Az EMKE vezetésében a nagy- és középbirtok, a nagytőke és középburzsoázia képviselői, értelmiségi elemek és kisebb számban kispolgárok ültek. A hangadó azonban a középbirtokosság volt, mely a társadalmi egysületet a lába alól kicsúszóban levő föld megőrzésére kívánta felhasználni. Az egysület alakulása alkalmából kibocsátott Felhívás felpanaszolja a magyarság régi indolenciáját, „mely elnézte, hogy az ősi birtok elpusztuljon, a magyar elem kivándoroljon, vagy nemzetiséget s vele együtt nyelvet is cseréljen. Hinni akarjuk, hogy a most említett bajok közül az előbbi majd meggyógyítja az idő, ha tudniillik az utóbbi baj orvoslására minden tőle telhetőt megtesz társadalmunk”.

Ismét csak Mocsáry Lajos volt az, aki a közmvéledési egysületek hazug célkitűzéseiről lerántotta a leplet (X. Y. álnéven írt „A közmvéledési egyletek és a nemzetiségi kérdés” c. röpiratában. Budapest, 1886). A Szatmár megyei Széchenyi Társulat kiadta a jelszót: „magyarnak lenni és az ezen fogalommal egybekötött hivatást minden irányban betölteni — a haza minden egyes fiának szent kötelessége”. „Ez aztán meg van mondva magyarán — írta Mocsáry —, ez nem frázis, hanem ki van mondva a szándék, ki van tűzve a cél. sans phrase . . .” Károlyi István gróf szatmári indítványa, hogy a megyék vegyessenek ki 1%-os pótdót a közmvéledési egyletek javára, más megyékben is követésre talált. Mocsáry nem habozott kimondani: Ez „annyit jelent, hogy saját pénzükhön kell őket (t. i. a nem-magyar népeket) nemzetiségükből kiforgatni . . . Igazságtalanabb eljárást valóban képzelni sem lehet.”

Igaza lett Mocsárynak, amikor megjósolta, hogy a magyarosító mozgalomnak „pozitív eredménye alig lesz más, mint a nemzetiségek alarmírozása”. Az erőszak útjára lépő kormány tevékenységét az uralkodó osztályok, elsősorban a földbirtokos osztály társadalmi szervezkedéseivel egészítette ki, arra törekedett, hogy az osztályuralmát biztosító államkeretet és a magyar és nem-magyar népek kizsákmányolását biztosítsa magának a soknemzetiségű állam nemzeti állammá alakításával. Szelet vetve azonban vihart aratott. A magyarosító egyesületek, az iskolaügyi törvények és más elnyomó intézkedések nagymértékben kiélezték a nemzetiségek ellenállását és ahelyett, hogy magyarosodtak volna, nemzeti öntudatuk megerősödött és megacélozódott. Szemüket mind nagyobb vággyal a szomszédos testvérországokra vetették, a vígasztalan sötétségben a nap felkeltét Budapest helyett Bukarest, Belgrád, Prága felől várták, vagy újabb kísérletet tettek a bécsi Búrggal. Amikor Tisza másfélévű vaskezü kormányzás után megbukott, a nemzetiségi kérdés élesebb fájdalommal járta át az ország testét, mint valaha.

A szabadelvű párt Tiszát követő kormányai, a Szapáry- és a Wekerle-kabinet, a megkezdett nemzetiségi politikát folytatták. A nemzetiségek parlamenti passzivitása miatt a harc főszíntere az országgyűlésről a társadalmi mozgalmakra helyeződött át. A parlamenti választások a dualizmus egész idején a korrupció és az erőszak megnyilvánulásai voltak. A nemzetiségek burzsoáziai nem támaszkodtak a népre, nem kapcsolták össze harcukat sem

a fejlődő munkásosztállyal, sem a 90-es években nagy erővel fellángoló agrár-szocialista mozgalmakkal. A választások alkalmával a kormányok így könnyen elbántak a nemzetiségi burzsoáziákkal, melyek még saját választóikban (nagyobbrészt gazdagparasztok, középparasztok és kispolgárok) sem bízhattak meg; ezeket a magyar uralkodó osztályok nagyobbrészt megvesztegethették és így végeredményben a kormánypártnak a csekélyszámú választóval rendelkező nemzetiségi választókerületek sokkal megbízhatóbb bázisai voltak, mint az ellenzéki magyar vidékek választókerületei. Akikkel pedig nem bologult a kortesi lekenyerezés, azokat a megyék gentry vezetői az államapparátus, a csendőrszurony igénybevételével küszöbölték ki a politikai életből. Az 1874. évi választójogi törvény korlátozta a tömegek részvételét a politikai életben, a nemzetiségi burzsoáziák fel is vették ellene a harcot, különösen az erdélyi románok, akiket a kivételes erdélyi választási rendszer és a magasabb cenzus a legérzékenyebben érintett, de a törvény megszavazását természetesen nem tudták megakadályozni. A Tisza-kormányzat utolsó évtizedében a független nemzetiségi képviselők száma nagyon megapadt, a kormánypárti nemzetiségi képviselőké nőtt. Jellemző, hogy a nyeregből kiűtött románok 1887-ben azt a Mocsáryt választották meg a tiszta román karánsebesi kerületben, akit saját függetlenségi pártja kiűzött sorából, amiért becsületes őszinteséggel pellengérré merte állítani a magyar sovinizmust.

A parlamenti küzdelmek helyett nagy jelentőséget nyert a *nemzetiségi sajtó*. Az egymásután mind nagyobb számban megjelenő nemzetiségi hírlapok a politikai küzdelemnek valóságos arénái voltak. Az 1848-i sajtótörvény viszonylagos szabadságot biztosított a sajtóharcra, amivel a nemzetiségiek nem is késtek élni. Erdély ezen a téren is kivétel volt, itt az abszolutizmus korabeli (1852) sajtótörvény maradt életben, nyilvánvaló nemzetiségellenes éllel. Tiszáék a 48-as sajtótörvényt 1874-ben és 1880-ban megszigorították, fenntartották a súlyos kauciórendszert, mely a kevésbé jómódú nemzetiségeket nyomta leginkább. A büntetőtörvénykönyvbe (1878) a sajtó útján elkövetett vétségek és a nemzetiség- és felekezetellenes izgatások ellen kemény szankciókat foglaltak bele. (Két évig terjedhető fogház, 2000 forintig terjedhető pénzbüntetés, államellenes izgatásért meg súlyosabb, négy évig terjedhető fogház.) Természetes dolog, hogy a jogszabályok teljesen kiszolgáltatták a magyar uralkodó osztályoknak a nemzetiségi sajtót és politikusokat. A sajtóvétségekben illetékes esküdtszék magyar központokban működtek és könnyedén elbántak a nemzetiségi vádlottakkal. (Csak Erdélyben 1884–1894 közt 44 politikai, nagyobbrészt sajtópörben 80 román egyént 54 év 1 hónap és 20 napi fogház-, illetve börtönbüntetésre és 10.660 forint pénzbüntetésre ítélték.) A jelentősebb politikai perek sorozata (Miletic Szvetozár 1876-i póre után) a 90-es években indult el a román Replica- (1893) és Memorandum-perrel (1894), melyek jellegzetesen sajtópör formájában folytak le. A szerzők perbefogására és elítélésére a Memorandum kinyomtatása és terjesztése címén került sor. A memorandisták elítélését 1894 júniusában nyomon követte a román nemzeti párt Hieronymi belügyminiszter által történt feloszlatása.

A 90-es években, az imperializmusra való átmenet évtizedében, a magyar uralkodó osztályok és a nemzetiségi burzsoáziák harca tovább éleződött. A Memorandum-pör idején Erdélyben a román vezetők a tömegek egy részét is megmozgatták, a karhatalom azonban a mozgalom kifejlődését megakadályozta. A Replica-per és a Memorandum-per ismertette meg először szélesebb körökben a magyarországi nemzetiségi mozgalmakat a világ közvéleményével

és leplezte le a magyar kormány elnyomó nemzetiségi politikáját. A kormány ellenakciókkal válaszolt és a heves külföldi sajtóháború a Monarchia bukásáig nem szűnt meg.

A 90-es évek közepén, az imperializmusra való átmenet idején a munkásosztály, a szegényparasztság osztályharca és a nemzetiségi burzsoáziák kiéleződő küzdelme arra készítette a magyar uralkodó osztályokat, hogy addigi leplezett, sokszor alkotmányos és szabadelvű frázisokba burkolt politikájukat nyíltabb, őszintébb és drasztikusabb módszerekkel folytassák. Ezt a szerepet a román többségű Szolnok-Doboka megye volt keménykezű főispánja, báró *Bánffy Dezső* miniszterelnök vállalta magára. Bánffy volt az első, aki a sovinizmust nem tagadta, hanem a leghatározottabban erényként nyíltan dicsőítette. „Mi ragaszkodunk ahhoz, hogy sovinsztáknak kell lennünk, ha magyarok akarunk lenni és e földön az »egységes magyar nemzeti állam«-ot létrehozni akarjuk.” Elvi alapjaiban Bánffy nemzetiségi politikája sem különbözött az előző kormányokétól; elismerte a nemzetiségi törvény érvényességét, de az volt a nézete, hogy a nemzetiségek jogegyenlőségére „addig, míg az egységes magyar nemzeti állam megalakítva nincs, csak annyiban szabad törekednünk, amennyiben a szabadelvűség és jogegyenlőség az egységes magyar nemzeti jellegnek gátat nem vet”. „Nem bölcs államtudományi elméletekkel, hanem a magyar nemzeti állam megalkotására alkalmas gyakorlati eszközökkel kell dolgozni.” Politikájának alapgondolata az volt, hogy „semmi olyan közjogi követelménnyel ne álljon elő, amely az uralkodónál visszatetszést kelthetett, sőt az ilyenekkel elszántan szembeszálljon és ezen az áron megvásárolja a szabad kezét egy sovinszta nemzetiségi politika keresztülvitelére”. Nézete szerint a széthúzó nemzetiségi törekvésektől meggyengített Ausztriának és az uralkodónak kifejezett érdeke, hogy Magyarországból erőteljes nemzeti állam legyen, mely megadhatja a Monarchiának „a nagyhatalmi álláshoz szükséges erőt és tekintélyt”. Sőt, a Hármas Szövetségnek is érdeke, hogy egy nemzetileg egységesült Magyarország erősítse délkelet-európai érdekeit. „A felfelé tanúsított szervilizmus és lefelé gyakorolt sovinizmus” — ez volt a jellegzetessége Bánffy nemzetiségi politikájának.

A nemzetiségek elnyomását az általa magasztalt porosz és orosz telepítési és beolvasztó módszerekkel szívesen vállalta volna, ha arra pénzügyi lehetősége lett volna. Nemcsak a „nyersérő”, hanem „az intézmények nyomása” is kedvelt módszerei közé tartozott. A beolvasztást elősegítő intézmények közül a fősúlyt a népiskolákra helyezte, államosításukat azonban „körültekintésből” nem vetette fel, kormányzása alatt az oktatásügyi elnyomás módszerei nem változtak. Mint Tisza Kálmán, úgy Bánffy is erősíteni kívánta a magyar burzsoáziát, hogy az a nemzetiségek fejlődő burzsoáziáját beolvasztani képes legyen. A nemzetiségi vezetőket ő is lekenyerezhetőeknek tartotta — „csak etetni kell őket, ez a nemzetiségi kérdés nyitja” —, de ezen a téren sem voltak komoly eredményei. Az intézményes elnyomás érdekeit volt hivatva szolgálni a miniszterelnökség kebelében létrehozott „nemzetiségi ügyosztály”, melynek feladata volt a nemzetiségi kérdés elméleti és gyakorlati problémáival való foglalkozás, mind belföldi, mind külföldi vonatkozásban. A közös Külügy-minisztériumra sikerült befolyást gyakorolnia és ezen keresztül elérte, hogy az erdélyi román mozgalmat addig erőteljesen támogató bukaresti kormány átmenetileg megvonta támogatását az erdélyi vezető román politikusoktól. A román nemzeti komité vezetőségében dülő meghasonlás következtében nem is volt nagyobb jelentőségű nemzetiségi megmozdulás Bánffy idejében. Bánffy

engedélyezte egyébként az 1895 augusztusában Budapesten megrendezett nemzetiségi kongresszust, melyen román, szerb és szlovák politikusok vettek részt. A legnagyobb feltűnést keltő intézkedése Bánffyának a helységnevek magyarosításáról szóló 1899: IV. tc., mely viharos ellenkezést váltott ki minden nemzetiségből, még a „körültekintő” szászokból is, akiknek képviselői emiatt egy időre kiléptek a szabadelvű pártból. Ő követelte azt is, hogy hivatalos formában csak magyar hangzású keresztnévet lehessen használni.

Bánffyból nem a szándék hiányzott, hogy a nemzetiségi elnyomást elődeinél erőszakosabban és nagyobb mértékben hajtsa végre, ebben az ellenzék viharos obstrukciója és főképpen a dolgozó osztályok, a munkások és a szegényparaszatok heves osztályharca akadályozta meg. Végeredményben Bánffy lármás sovíniszta frazeológiája nemcsak arra volt alkalmas, hogy a nemzetiségek elkeseredését a réginél is magasabbra srófolja fel, hanem még az uralkodó osztályok tetszését sem nyerte meg. Utódai tehát szakítottak az erőszak nyílt bejelentésének politikájával és újra a burkoltabb módszerekhez folyamodtak.

JEGYZETEK

Az itt közölt tanulmány a készülő egyetemi történeti tankönyvsorozat II/2 félévkötetének (*Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849—1917*) egyik részlete. Pontosabban, a jelen tanulmánynak csak 1—3. alfejezete képezi a készülő tankönyv részét, míg a 4. alfejezet a tankönyv számára készült előtanulmány volt, melynek problematikája más, általános fejezetek keretében kerül tárgyalásra. Az 1—3. alfejezet sem öleli fel a kor nemzetiségi problematikájának egészét;* az egyes nemzetiségek történetének előadása külön alfejezetek keretében történik, míg a nemzetiségi kérdések összefüggései a munkásmozgalommal az erre vonatkozó fejezetben kapnak helyet.

*

A nemzetiségi kérdés történetét Magyarországon sem egész történeti szélességében, sem a dualizmus korára vonatkozóan még nem dolgozták fel rendszeres és tudományos formában. Mind a magyar, mind a szomszéd népek polgári történetírása adós maradt e feladat megoldásával. A nemzetiségtörténettel foglalkozó magyar marxista történészeknek az egyes nemzetiségek történetére vonatkozó tanulmányai és monografikus feldolgozásai még csak készülöben vannak, illetve még nem jelentek meg nyomtatásban. Ezek a munkák jórészt az egyetemi tankönyv megírását megkönnyítő előtanulmányokként jöttek létre és bár az egyes nemzetiségek történetének összefoglalása főként ezekre épül fel, az itt közölt részletek megírásához természetesen alig jelenthettek segítséget. A szerzőnek így egyrészt meglehetősen sűrű bozótban kellett utat vágnia, ha megbízhatóan akart tájékozódni, másrészt a nemzetiségi kérdésre vonatkozó hallatlanul bő forrásanyagból és irodalomból csak a lényegeset és a megbízhatót kellett önállóan kiválasztania, ami nem könnyű feladat.

A tájékozódást elsősorban a marxizmus klasszikusainak a nemzetiségi kérdésre vonatkozó írásai segítik elő, ezek adják meg azt a biztos elméleti talajt, melyen állva a fejlődés főbb irányvonalai és az alapvető törvényszerűségek megállapíthatók. A legnagyobb haszonnal *Lenin*: A nemzetek önrendelkezési jogáról, és *Sztálin*: Marxizmus és nemzeti kérdés c. munkáit forgattam. Hozzá kell azonban tennem, hogy a *klasszikusok* nem csupán egyes nemzetiségi vonatkozású írásait, hanem alkotásuknak egészét, szellemét vettem irányadónak és erre az alpra támaszkodva önállóan is megkíséreltem világosságot vetíteni a fejlődés főbb vonásaira. Az egyes nemzetiségek gazdasági-társadalmi struktúrájának vizsgálata látszik ezen a téren leginkább gyümölcsözőnek. Erre vonatkozó nézeteimnek egy részét „Quelques problèmes de l'État multinational dans la

* A horvát kiegészítés és a nemzetiségi törvény tárgyalását I. a *Pach Zsigmond Pál* által írt fejezet (A dualizmus rendszerének első éve Magyarországon) egyik alfejezetében. (A nemzetiségi elnyomás rendszere) Századok. 1555. 52-56. l.

Hongrie d'avant 1848" c. tanulmányomban tettem közzé (l. Études des Délégués hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques, Rome, 4–11 Septembre 1955. Bpest, 1955. 123–149. l.), elsősorban az 1848 előtti korszakra vonatkozólag, de a későbbiekre, a jelen tanulmány korszakára is kitékintőleg.

A nemzetiségi kérdés történetére vonatkozó egykorú irományok és későbbi apróbb-nagyobb feldolgozások nagy száma mellett sem dicsekedhetünk azzal, hogy a magyarországi nemzetiségek története tudományosan, vagy akár népszerű formában fel volna dolgozva. „Különös jelenség, idegen ember talán el sem hinné, hogy a magas színvonalú, fejlett magyar történeti irodalomban egyetlen munka sincsen, mely a hazai nemzetiségek történetét és hozzánk való viszonyát tárgyalná” — írta *Szekfü Gyula* A nemzetiségi kérdés rövid története című tanulmánya (Állam és nemzet. Bpest, 1942. 85–177. l.) élen és ez a helyzet máig sem változott meg. Még *Hóman Bálint* és *Szekfü Gyula* Magyar Története egyes (Szekfü írta) fejezetei képezik a legrészletesebb szintetikus összefoglalást. Ezekre azonban nacionalista-revizionista szempontjaik miatt nem helyezhettünk súlyt. E szempontok még kirívóbbak *Jancsó Benedek*: Defensio nationis hungaricae (Bpest, 1920. 228 l., francia és angol nyelven is) és *Asztalos Miklós*: A nemzetiségek története Magyarországon betelepülésüktől máig (Bpest, 1934. 121 l.) c. vázlatos és tudományos szempontból értéktelen összefoglalásaiban. Különböző oldalról, de valamennyien a magyar nacionalizmus, a magyar imperializmus, illetve revizionizmus álláspontjáról, a nemzetek egyenjogúságának el nem fogadásával és a tényanyagban való kellő elmélyülés nélkül kísérelték meg a magyarországi nem magyar népek történetének bonyolult folyamatát feltárni. Legfőbb hiányosságuk polgári szemléletükben rejlik, mely nem tette lehetővé a történeti törvényszerűségek objektív valóságának hű tükrözését. A felszabadulás után *Kemény G. Gábor* tett kísérletet A magyar nemzetiségi kérdés története c. összefoglaló mű megírására, melynek I. része (A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Bpest, 1946. 188 l.) folytatás nélkül maradt. E munka komoly érdeme, hogy a nemzetek egyenjogúságának alapján állva és a nemzetiségek irodalmának felhasználásával nézett szembe nehéz feladatával. Haladó polgári szemlélete következtében máig is igen hasznos, de a marxista színtézist nem pótolhatja. A szerző már a marxizmus álláspontjáról kiindulva adta ki nagyértékű, gazdag anyagot tartalmazó dokumentumgyűjteményének két hatalmas kötetét (Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. 1867–1892. Bpest, 1952, 919 l.; II. 1892–1900. Bpest, 1956, 967 l.), amelyek a magyar uralkodó osztályok és a nemzetiségi vezető rétegek politikáját, a nemzetiségi kérdés gazdasági, társadalmi és kulturális aspektusait sokrétű gazdagságban mutatják be és nemzetiségtörténeti irodalmunk igen jelentős termékei. Különösen e két dokumentumkötet járult hozzá nagy mértékben ahhoz, hogy a dualizmus kora 1900-ig terjedő korát széles tényanyagra támaszkodva mutathatjuk be. A magyarországi nem-magyar népek történetének marxista-leninista igényű monografikus feldolgozása azonban mindmáig hiányzik. E nagy és nehéz feladat megoldásának alapfeltétele persze az, hogy előbb az egyes nemzetiségek történetének monografikus feldolgozása készüljön el.

*

Az 1–3. alfejezetek általános természete miatt a felhasznált igen bő és sokágú forrásokra való részletes hivatkozás szükségtelen, ezért csak a legszükségesebbre korlátozódok. A 4. alfejezetben, bár a teljes részletességre tudatosan nem törekszem, a vonatkozó jegyzetelés a dolog természete szerint bővebb.

1. Bălcescu Miklós próféciájához a magyar uralkodó osztályokról ld. Bălcescu Miklós válogatott írásai. Bpest, 1950. 193–194. l.

2. Az itt vázolt gondolatmenethez l. a bevezetésben idézett tanulmányomat: *Quelques problèmes...*

3. Ez alfejezet a korszak általános problematikájának rövid leszűrése, mely közvetve támaszkodik a széleskörű irodalomból és forrásanyagból szerzett tapasztalatokra.

4. A magyar uralkodó osztályok kormányai és politikai pártjai nemzetiségi politikájának tudományos feldolgozása még hiányzik. Nem jelenti ezt sem *Beksisz Gusztáv* A szabadelvűpárt története c. poszthumusz írása (Bpest, 1907), sem más, tudományos szempontból éppoly jelentéktelen munka. *Gratz Gusztáv* A dualizmus kora (I. köt. Bpest, 1934) és *Szekfü Gyula* Három Nemzedék (Bpest, 1920) c. munkájának nemzetiségi fejezetei nem támaszkodnak jelentékeny tényanyagra és megelégszenek másodkezü feldolgozások felszínes megállapításainak felhasználásával. Az alfejezet feldolgozásában ezért sok szétszórt tényanyag igen rövid összefoglalásához kellett folyamodnom. Ezek

közül csak azokra hivatkozom, amelyek közvetlenebb támpontot nyújtottak, vagy idézetek formájában jelentkeznek.

Eötvös felfogásához a magyar és nem-magyar népek „szabad” versenyéről és a kulturális felsőbbtség követelményéről l. kiadatlan Naplóját, idézi *Sötér István*: Eötvös József (Bpest, 1953. 363. l.). A demokráciához, mint a nemzetiségek felszabadítójához l. *Eötvös J.* Gondolatok c. kötetében, Összes Munkái XIX. köt. Bpest, Révai, 1903. 193 l., Eötvös magyar birodalmi elképzeléséhez *Sötér I.*, i. m. 365. l. Eötvös a román és szerb „nemzeti” egyházakról (1868): Összes Munkái X. köt. Bpest, Révai, 1902. 141—142. l. Deák leszavazásához a szerb nemzeti színház kérdésében — *Ferencki Z.*: Deák élete III. köt. Bpest, 1904. 359—360. l. Deák nyilatkozata a nemzetiségek megnyeréséről és a velük való békés egyetértés szükségességéről — *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez I. 293. l. Miletić meghurcolásához és az Omladina betiltásához l. i. m. 87—96, 255, 271. l. A Záránd megyei adat: O. L. Belügymin. lt. eln. 1188—IV—813/1870. A tófalvi zsellérek ügyéhez (1869) — Iratok I. 199—208. l. Hurban megkísértéséhez (1871) — i. m. 270. l. A horvátoknak teendő koncessziókhöz ld. O. L. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1872: X/1. (febr. 3.). Lónyay tárgyalásaihoz a horvátokkal felhasználtam *Katus László* értékes kézíratos előtanulmányát a horvát nemzeti mozgalom történetéről; a románokkal folytatott tárgyalásaihoz l. *T. V. Păcățianu*: Cartea de Aur sau luptele politice-naționale ale Românilor de sub Coroana ungară VI. köt. Sibiu, 1910. 83—92. l.; *G. Barițiu*: Părți alese din istoria Transilvaniei III. köt. Sibiu, 1891. 492—493. l.; *Kemény*: Iratok I. 300—304, 313. l. stb. A szlovák gimnáziumok betiltása uo. 425—452, az erdélyi választási cenzushoz uo. 452—470. Tisza Kálmán nyilatkozatai a nemzetiségi kérdéssről és az erdélyi választói cenzusról uo. 153, 308, 462, vö. 467—468. l. A szélsőbaloldal tárgyalásai a nemzetiségekkel a nemzetiségi törvény revíziójáról uo. 225—226. és *Kemény*: A magyar nemzetiségi kérdés története I. 118—122. l. A tárgyalások azon szenvedtek hajótörést, hogy a nemzetiségek vezetői „két olyan követelést támasztottak, amelyre nem lehetett reá állnunk — írta Irányi Dániel 1874. január 28-án Kossuth-hoz intézett levelében. — Az egyik: hogy kijelentsük, miszerint a következő hat nemzeti-ség egyenjogú: a magyar, román, tót, szerb, német és ruthén, — melynek ellenében mi akkor ragaszkodtunk, hogy általában *valamennyi* nemzetiséget nyilatkoztassuk egyen-jogúnak, természetesen a magyar nyelvnek a kormányzati egység lehetősége végett bizonyos előnyöket biztosítván. A másik föltétel illetőleg követelés pedig abból állott, hogy a törvényhatóságokban az legyen a hivatalos nyelv, melyet a lakosság többsége beszél; a mit mi azért nem fogadtunk el, mert ez által a tótok és ruthének lakta megyékbe is, a melyek a magyar nyelvet önként elfogadták, a tót és a ruthén nyelvet emelnők hivatalos nyelvvé. E helyett mi azt akartuk csak megengedni, hogy az legyen a törvény-hatóságok hivatalos nyelve, melyet a bizottmányi tagok többsége kíván, fennmaradván a kisebbségnek azon joga, melyszerint felszólalásai és beadványaiiban a magáét is használhassa.” Minthogy a szerbek és a románok ragaszkodtak álláspontjukhoz, a tárgyalások megszakadtak. O. L. Kossuth Turini Iratai 5298. sz. Egyes nemzetiségi képviselők együtt-működése a magyar pártokkal — *Păcățianu*: Cartea de Aur VI. köt. 397—398. l.; *I. Slavici*: Lumea prin care am trecut. București, 1930. 48—49. l.

A szerb kongresszus feletti felügyelet Tisza kezében való összpontosítására l. *Kemény*: Iratok I. 575. Polit-megfenyegetéséhez uo. 484., a szlovák Matica elleni kirohánáshoz uo. 516—517. l. Az uralkodó tekintélyével való takarozásához uo. 516. l. Az erőszakos magyarosítás tagadásához és ezzel ellentétes nyilatkozataihoz uo. 679, 659, 516—517. l. Apponyi Albert jellemzése Tisza K. nemzetiségi politikájáról: Ötven év. Ifjúkorom. Huszonöt év az ellenzéken. Bpest, 1922. 125. l. A nyílt és burkolt erőszak kérdéséhez vö. *Marx* megállapítását: „... meg kell különböztetni a történelmi harcokban a pártok frázisait és képzelődéseit ... valódi érdekeiktől, elképzeléseiket a valóságtól”. Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. Bpest, 1949. 37. l. Az iskolaügyi törvények szövegét közli és a körülöttük kialakuló harcot sok részlettel illusztrálja *Kemény*: Iratok I. Trefort nyilatkozatát az iskolai magyarosításról *Bánffy Denes* jegyezte fel: Magyar nemzetiségi politika. Bpest, 1903. 33. l. A függetlenségi párt nemzetiségi politikájának mély sülyvedéséhez (Madarász J. nyilatkozata) *Kemény*: Iratok I. 604, 606. l. Mocsáry jellemzéséhez a sok lehetőség közül csupán néhány mozzanatot ragadtam ki — *Kemény*: Iratok I. 602—603. l. és uő: A magyar nemzetiségi kérdés története I. 126—127. l. Grünwald Béla parlamenti nyilatkozata a magyarság képzelt felsőbbrendűségéről *Kemény*: Iratok I. 668—671. l. Az iskola, mint magyarosító gépezet *Grünwald*nál: A Felvidék. Politikai tanulmány. Bpest, 1878. 140. l. („A középiskola olyan, mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százankint rakják be a tót fiúkat s a másik végén, mint magyar emberek jönnek ki.”) A nemzetiségi egyesületek korlátozásához *Kemény*: Iratok I. 493—495. l. A magyarosító egyesületekre vonatkozó idézetekhez — *Sándor József*: Az

EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885—1910. Kolozsvár, 1910. 83—84. l. *Mocsáry* leleplező nyilatkozataihoz l. tőle X. Y. álnéven: A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés. Bpest, 1886. A sajtópörökre vonatkozó statisztikai adatokat *E. Brote* könyve közli: Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn. Eine politische Denkschrift. Berlin, 1895. 395—417. l. *Bánffy Dénes* nemzetiségi nyilatkozatai Magyar nemzetiségi politika (Bpest, 1903) c. könyvéből valók: 212, 19, 11, 35—36, 98—99. l. Elnyomó módszereihez uo. 156—163, 65, 122—128, 143. l. A nemzetiségi törvény formális elismeréséhez *Jancsó Benedek*: A román irredentista mozgalmak története. Bpest, 1920. 226. l. A közjogi kérdésektől való tartózkodásához a sovinszta nemzetiségi politikai gyakorlat érdekében *Apponyi Albert*: Emlékiratai II. köt. Bpest, 1934. 54—55. l. A felfelé gyakorolt szervilizmushoz és a lefelé alkalmazott sovinizmushoz uő.: Ötven év. Bpest, 1922. 123—124. l. A lekenyerezés politikájához *Kristóffy József*: Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890—1926. Bpest, 1927. 33. l.

I. TÓTH ZOLTÁN

AZ 1918-AS NOVEMBERI PARASZTMOZGALMAK

Az 1918-as novemberi parasztmozgalomról alig tesz említést a történetírás. A polgári íróknál ugyan nyomára bukkanunk, de csak néhány mondatban fosztogatóknak és rendbontóknak nevezve.¹ A kommunista írók gyökeresen más szemlélettel figyelték a parasztmozgalmat, de eddig még nagyobb teret nem szenteltek e kérdésnek.² Pedig ezek a küzdelmek megérdemlik figyelmünket, mert rövid, de heves lefolyásuk jelentős hatással volt a többi osztályok magatartására, egymáshoz való viszonyának alakulására és nyomot hagyott a parasztság 1918—1919-es későbbi küzdelmein is.

Az eddig megismert adatokból még nem látni a mozgalom országos megoszlását, arányait, de érzékelhető már lüktetése ; feltárul helye az események összhatásában.³

A nagybirtoktól fojtogatott parasztság helyzetét a háború még elviselhetetlenebbé tette. Az államhatalom durván beavatkozott a falu életébe és a militarista monopóliumok rányomták bélyegüket a mezőgazdaság viszonyaira is. A katonai behívásokkal kivonták az életerős, fiatal férfi nemzedéket a parasztgazdaságból és az agrárproletár családokból ; a termelés és pénzkérés nehézségei az asszonyok és a gyermekek vállára hárultak.⁴ A munkaerőhiányt fokozta még a kényszerű hadifuvározás és az igaerő évről-évre növekvő rekvirálása. A rekvirálások mind több terményre terjedtek ki és

¹ Juhász Nagy Sándor ír legtöbbet a parasztmegmozdulásokról, de ő is „Rendcsinálás” fejezetcíme alatt : A magyar októberi forradalom története. Bpest, 1945. 282—3. l.

² Hamburger Jenő 1920-ban írott cikkében igen nagy jelentőséget tulajdonít a parasztmegmozdulásnak. Helyesen tárja fel „spontán” jellegét, hogy „...nem volt útmutatója, irányítója...”, de a parasztkérdést szűkkörűen fogja fel és a feudális maradványok elleni széles parasztmozgalmat csak agrárproletár mozgalomnak tekinti, amely a nagybirtok „kapitalista berendezkedése” ellen irányult. *Hamburger Jenő: A magyar mezőgazdasági proletariátus helyzete a Károlyi-forradalom alatt. „Proletár”, 1920. 10. sz. 13. l.* — A felszabadulás után Gábor Sándorné egy közleményben publikált a parasztmozgalomról néhány igen fontos dokumentumot : A burzsoá-szociáldemokrata Károlyi-kormány a dolgozó nép forradalmi harca ellen. „Levélt. Közl.” 1954. 222—233. l.

³ A rendelkezésünkre álló dokumentumok sajnos szinte kizárólag burzsoá eredetűek. Igen érdekes anyag maradt fenn a TAGyOB gyűjteményben, amelyre elsősorban támaszkodtam. Főként alföldi megyékre vonatkozóan csaknem minden helységre tartalmaz feljegyzést helybeli jegyzők, papok 1919/1920-ban készült visszatekintő jelentései formájában. Értéküket azonban igen korlátozza a szerzők ellenforradalmi szemlélete és változó intelligenciája, amely csak néhol engedi ellesnünk a mozgalom belső sajátosságait.

⁴ Illyés Gyula a „Kora tavasz” írói önvallomásában fogalmazza meg a férfiaktól megfosztott, gyermekemberekre bízott, felfordított falu életét. *Illyés Gyula: Kora tavasz. H. és é. n.*

valóságos hadjáratokká változtak a parasztek ellen. A háború utolsó éveiben nem hagyták meg még a családok szükségleteire valót sem. A mezőgazdasági ármaximalizálás nem a dolgozó- és kisparasztek sorsát, hanem az összeköttetésekkel rendelkező nagybirtokosok és gazdagparasztek helyzetét könnyítette. A munkaerőt helyhezkötté kényszerintézkedésekkel megakadályozták, hogy a mezőgazdasági proletárok a munkáskezek hiányát felhasználhassák az emelkedő árakat követő bérjavításra. Ezenkívül a nagybirtokra, jóformán ingyen dolgozó, katonai munkáscsoportokat és hadifoglyokat vezényeltek. A tömeges elszegényedés növelte az ellátatlanok számát, akik a háború utolsó éveiben az állandóan csökkentett adagoknak még negyed részét sem tudták beszerezni. A szegényparasztek eddigi nélkülözése és ínsége koplalássá és éhséggé változott. A háború nagy embervesztései, ugyanakkor a jómódúak összejátszása a helyi hatóságokkal a felmentések és szabadságolások körül, valamint a visszaélések az amúgyis szinte csak formális összegű hadisegélyekkel, a dolgozó parasztek hangulatát a végsőkig feszítették.⁵

A parasztság tudatosodását növelte az objektív körülményeken kívül a Nagy Októberi Szocialista Forradalom híre. A hazatérő hadifoglyok elbeszélései az orosz forradalom agrárintézkedéseiről és békeprogramjáról igen mélyen megragadták a parasztság lelkét. Szélesen tükrözik ezt a falu hangulatáról készült hivatalos feljegyzések. Tiszadadán Rozsvai András az első hazatérő hadifogly; szavai után azt mondogatják: „... nálunk is így kellene...”, „... legyen egyenlőség, mindjárt vége lenne a háborúnak...”, „... nálunk is csak a nép segíthet magán és csakis orosz mintára...”⁶ Dorogházán a jegyző megkérdezi az egyik volt hadifoglyt, hogy mit hozott magával, mire az ravaszkan így felel: „... egy kis orosz gózt...”⁷ A tiszabüdi főbíró feljegyezte a visszatérőkről, hogy „... nagy lelkesedéssel beszéltek az oroszországi állapotokról, a bolsevik rendszerről, az orosz vörös hadseregéről... Oroszországi izgató iratokat is hoztak magukkal...”⁸ A bajai rendőrpapancsnok jelentésében leírja, hogy a „bolsevik eszméket” legelőször az Oroszországból visszatért hadifoglyok terjesztették.⁹ Míg az emlékek frissek voltak és az ellenforradalom erre nem vetett árnyat, a kortársak is hasonlóképpen emlékeztek meg az orosz forradalom paraszti visszhangjáról. A forradalom egyik polgári krónikása, Kemény Ferenc írta 1918-ban: „Az a több százezer magyar katona, aki végigélte az orosz forradalmat, különösen a magyar földműves katona, odakünn az események hatására elkészült arra, hogy a földosztást... idehaza is meg fogja csinálni...”¹⁰

Az orosz forradalom hírei a parasztságban reménységet ébresztettek

⁵ Tokodyné P. Julianna: A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez. 1867—1918. Bpest, 1956. — Szeberényi Lajos: Parasztek a világháború alatt. Békéscsaba, 1929. — A nép iránti elfogultsággal nehezen gyanúsítható Dietz Károly írja: „A nép ökölbe szorított kézzel, bosszút lihegő ajakkal várta a megtorlás pillanatát.” Dietz Károly: Októbertől—augusztusig. Bpest, 1920. 4. l. — Windischgrätz Lajos, a közellátás vezetője írja 1918 nyaráról: „A készletek felhajtásával szemben a parasztek sok helyen fegyveresen álltak ellent”: Küzdelmeim. Bpest, é. n. 109. l.

⁶ Jelentés Tiszadadáról (Szabolcs m.). Párttörténeti Intézet (A továbbiakban: P I) Arch. TAGyOB 2/21.

⁷ Jelentés Dorogházáról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17.

⁸ Jelentés Tiszabüdről (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21.

⁹ Jelentés Bajáról (Bács-Bodrog m.). P I Arch. TAGyOB 2/9.

¹⁰ A diadalmas forradalom könyve. Bpest, é. n. 138. l.

a nagybirtok szétzúzására és közelebb vitték a munkásság forradalmi küzdelmének megértéséhez. A hadseregben a munkásokkal közös szenvedés a forradalom véresen keserves, de tanulságos iskolájához tartozott. 1918 elejétől a háterszágban a munkáosztály fokozódó hevű támadása a földesúri-tőkés uralom ellen október végén magával ragadta a többségében parasztokból álló katonaságot. Budapesten, a hatalom központjában a demokratikus forradalom győzelmét október 30-án az döntötte el, hogy a helyőrség átállt a munkásság oldalára. A forradalom tudatosabb harcosai felismerték ezt. A Katonatanács egyik vezetője, a munkásság forradalmi irányzatához tartozó Szántó Béla, 1918 novemberben mondta: „... az orosz forradalom és az itt megvalósított földreform, az orosz hadifogságból visszatérő nagy tömegek lelkivilágának gyökeres átalakulása, olyan mozzanatok... voltak, melyek a katonaság megnyerését a forradalom számára...” lehetővé tették.¹¹

A hadsereg rendkívül gyors bomlása annak a kifejezője volt, hogy a munkássággal együtt a parasztság is felébredt és tevékenyen résztvesz a polgári forradalomban. A forradalom október 30-i győzelmének hírére az országban állomásozó pótkeretek felbomlottak, s november 1-én és 2-án a tisztek arra ébredtek, hogy nincs kinek parancsolniuk, egyedül maradtak a laktnyakban.¹² A hazaszéledő katonák rendszerint magukkal vitték a katonai raktárak készleteit. Ahol a tisztek megkísérelték, hogy keményebb rendszabályokkal megakadályozzák a szétszéledést, felkelések robbantak ki.¹³

A forradalom magával ragadta a frontokról hazafelé áradó alakulatokat is. Ezek között is ott voltak az orosz hadifogság forradalmi iskoláját megjárta hadifoglyok, és mindannyian átérték a Monarchia hadseregének vereségét, majd széthullását. A magyar alakulatok a zsúfolt vonatokon és országutakon legfeljebb kisebb kötelékek méretéig őrizték meg szervezettségüket; a régi gyilkos fegyelem nem volt már sehol, a tisztek már nem parancsoltak, legfeljebb kérleltek.¹⁴ Ez nem volt már a burzsoá-rend hadserege, hanem fegyveres munkás és paraszt katonák szervezetlen és elkeseredett tömege.

A demokratikus forradalom megdöntötte a nagybirtokosok és tőkések uralmát, akik rémületükben gyorsan megegyeztek a Nemzeti Tanács liberálisaival. Hatalomra a felkelt munkás- és katonatömegek hátán — a kettős hatalom bonyolult viszonyai között — a Nemzeti Tanács pártjai kúsztak fel. Az első órák rémületében ez némi megnyugvást jelentett a kizsákmányoló

¹¹ I. m. 117. l.

¹² Balázs Ádám: A proletárdiktatúra Békéscsabán (kézirat). P I Arch. TAGyOB. 2/25. — Kiskunhalas városában összegyűjtött adatok (kézirat). P I Arch. TAGyOB. 2/16. — Mohács a megszállás alatti időben (kézirat). P I Arch. TAGyOB. 2/7. Vargha Tibor: A forradalom esztendeje Gyöngyösön (kézirat). P I Arch. TAGyOB. 2/15. — A bolsevizmus története Heves megyében (kézirat). P I Arch. TAGyOB. 2/17.

¹³ Nyíregyházán (Szabolcs m.) nov. 3-án a laktanyában a huszárok fellázdáltak és a csatlakozó gyalogosokkal együtt lefegyverezték az ellenálló tiszteket. Feltörték a fegyverraktárt, azután elfoglalták a pályaudvart. „Debreceni Független Újság”. 1918. nov. 6. — Aradon nov. 1-én a városi tüntető munkások elkergették a barakk-kórház őreit és kiszabadították a katonákat. Magukhoz vették a raktárakban található fegyvereket, élelmiszert, ruhaneműt és felgyújtották az épületeket. „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 1. — Az aradiakhoz hasonló események színhelye Sátoraljaújhely (Zemplén m.). Mailáth József: Élményeim és tapasztalataim a világháborút követő időben. 3. köt. Bpest, 1924. 45. l. — Baján a frontról jövő katonák kergették el az őrségeket. Jelentés Bajáról (Bács-Bodrog m.). P I Arch. TAGyOB. 2/9.

¹⁴ Veres Péter leírása önéletrajzában: Számadás. Bpest, 1955.

osztályoknak, de a hazafelé áradó katonaságban újabb „anarchiát” láttak, munkás- és parasztforradalmat épp akkor, amikor erőszaksszervezeteik megbénultak, hatalmuk nem volt szilárd. A burzsoázia új, liberális vezetői nem tudtak semmiféle módszert elképzelni, hogy ezt a „szétzüllött” haderőt még egyszer megfegyveljék és tehetetlenségükben antant-barát pacifizmusuknak új tartalmat adva, antimilitarista köntöst öltöttek. Az uralkodó osztályoknak 1914-ben remélt villámgyors győzelméből csak a villámgyors leserelés maradt meg. Ez valóban gyorsan ment, de nem egészen simán, mert a katonáknak a háború befejezése miatt érzett aznapi örömeibe már bele-
rajzolódtak a holnap gondjai és nem szívesen adták ki kezükből a fegyvert.¹⁵

A pánikban fogant pacifizmus igen keserű falatnak bizonyult és ugyancsak megfeküdte a nagybirtokosok és a tőkések gyomrára. Nem hiába szórtak közel három évtizeden át a hét napos hadügyminiszterre, Linder Bélára shakespearei átkokat. A leserelés személyi része jól sikerült, mert az első hónapban már kétszázezer katonától szabadultak meg,¹⁶ de a politikai rész annál kevésbé, mert a katonák egy része a szép szó és a fenyegetés ellenére magával vitte egyéni lőfegyverét.¹⁷

A Károlyi-kormány félszeg pacifizmusa nem biztosította a burzsoá rendet és ugyanakkor a vonatok zűrzavaros közlekedésének legnagyobb sebességével szállította falura a forradalmat. A városok után forradalmasodtak a falvak is. A burzsoázia elvesztette rendjének legfontosabb őrét, a hadsereget és megkapta a forrongó, fegyveres falut. A nép, ha nem is volt általában felfegyverezve, de mindenütt akadt néhány puská és kézigránát, amelynek kezeléséhez és alkalmazásához minden frontot járt katona értett. A kormány pacifizmusa a forrongó, de a szociáldemokrata befolyással egy időre megtorpanított városok után lángbaborította a falut, mert a hazatérő katonák a forradalmat néhány nap alatt szétvitték az egész országba.

November első napjaiban az ország kicsinysége és a vasúthálózat viszonylagos fejlettsége folytán a felbomlott hadsereg a frontokról és a hátsóországi pótkeretekből szinte népvándorlási hullámmal árasztotta el a városokat és méginkább a falvakat. Az összes források egyöntetűen azt mutatják, hogy a hazatérő katonák a kezdeményezők és vezetők a megmozdulásokban. A legtöbb helységben a felkelések kirobbanása egybeesik a katonacsoportok visszaérkezésével. Magyar Lajos, a Nemzeti Tanács irodájának vezetője, akinek kezébe futottak e napok vidéki jelentései, azt írja emlékiratában: „Ahogy a vonatok szétvitték a katonákat, a sínek mentén az anarchia kezdte előzönlenni az országot. Szinte óráról-órára lehetett látni, hogy a vonatok vizsik szét ezt a mételyt az országba...”¹⁸

A hazatérő paraszt-katonák között a forradalmi megmozdulások legbátrabb kezdeményezői a volt oroszországi hadifoglyok. A saájószentpéteri

¹⁵ A debreceni pályaudvaron 1918. nov. 4-én áthaladt a 46-ik gyalogezred szegedi katonáit szállító vonat. A hadügyminiszter rendeletének megfelelően a polgárőrség felszólította őket, hogy adják ki fegyvereiket. A 46-osok válaszul behevederezték a géppuskákat és a lefegyverzőkre irányították. A rövid, de heves tűzharcnak három halottja és nyolc sebesültje volt. „Debreceni Független Újság”, 1918. nov. 5.

¹⁶ *Breit József*: A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. Bpest, 1929. 1. köt. 37. l.

¹⁷ Gáborné közöl két dokumentumot arra vonatkozóan, hogyan akarták a hazatért katonáktól csendőrokkal és statáriummal fenyegetőzve visszavenni a fegyvereket. I. m. 224—225. l.

¹⁸ *Magyar Lajos*: Magyar Forradalom. Bpest, 1919. 39. l.

főbíró feljegyezte róluk, hogy ők az „agilisabbak, mozgékonyabbak”, „vezérszerepet vindikálva” maguknak.¹⁹ Verpeléten Farkas Károly, amikor megindultak a jegyző és a gazdagok ellen, azt kiáltozta: „Így csináltuk Oroszországban, így teszünk ezután itt is.”²⁰ Az 1918-as novemberi megmozdulások során az orosz forradalom élményei kuszán és tisztázatlanul, de ott éltek bátorítólag sok paraszt szívében.

A parasztmozgalomra hatással volt a munkásság helyi méretű spontán támogatása is. A vidéki városok tüntetései, gyűlései, faluban lakó, vagy rokonokat látogató munkások beszédei is cselekvésre biztatták a parasztokat. A Borsod megyei adatok azt mutatják, hogy élénkebbek a megmozdulások ott, ahol a települések a bányák közelében vannak és ahol a parasztok egy része már a háború alatt bányász lett. Több helyen a bányászközsegekből indultak ki a jegyzők, uradalmak elleni támadások; vagy a bányászok megmozdulásának hírére kapott bátorságot a falu, vagy a bányászok maguk jöttek át a szomszédból, hogy segítsék a parasztokat. Ezeken a helyeken a harcok során a puskák nyomatakán kívül a bányák dinamittöltetét is használták.²¹

A novemberi parasztfelkelések szorosan összefonódnak a nemzetiségek mozgalmaival. Különösen széles és makacs a parasztmozgalom a nemzeti-ségi vidéken, ahol nem egyszerűen a semmiyesincs ember állt szemben a magabíróval, hanem a nemzeti-ségi paraszt a magyar földesúrral és jegyzővel. A nemzetiségi parasztmegmozdulások kapcsolatai a nemzetiségek mozgalmaival nincsenek még feltárva. Az eddigi jelek szerint a nemzetiségi parasztok körében is az osztályjellegű követelések álltak előtérben, amelyeket azonban átfűtött, hevesebbé tett a kettős elnyomás. A helyi hatóságok elleni megmozdulásoknál azonban már a magyar parasztmozgalomtól eltérő nemzeti célkitűzések is mutatkoztak.

A parasztmozgalom a nemzeti-ségi területen egyszersmind nemzeti-ségi mozgalomként is jelentkezett, ami az osztályösszeütközéseknek kölcsönösen élesebb formát adott. Sokkal több helysére terjedt ki itt a mozgalom, a parasztok fellépései gyakrabban és gyorsabban öltöttek radikális formát és noha az elnyomás is itt volt a legbrutálisabb, mégis nehezebben ment a „rend helyreállítása”.²²

A katonák mellett a háború nehézségeitől legtöbbet szenvedett paraszthasszonyok a hangadók a megmozdulásokon, egyes helyeken ők vezetik a tömeget a jegyzők és az uradalmak ellen. Kifejezi ezt az egyik kortárs is, aki a parasztmozgalmat „falusi hadiasszonyok lázadásának” nevezte.²³

¹⁹ Jelentés Sajószentpéterről (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7.

²⁰ Jelentés Verpelétről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17.

²¹ Jelentés Sajószentpéterről (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Bátorról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17. — Jelentés Mucsányról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Dorogházáról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17.

²² A Hadügyminisztérium jelentésében az áll: „A fosztogatások jelentékeny része nemzetiségi területeken történt, bár... a színmagyar vidéket sem kímélte...” Városokra általában nem terjedt ki. Magyar területen a „rend” előbb állt helyre, mint a nemzetiségin. „Alkotmány”, 1918. nov. 22.

²³ A diadalmas forradalom könyve. 117. l. — Lásd még az asszonyok szerepére: Hír Botfejről (Bihar m.). „Nagyvárad”, 1918. nov. 7. — Hír Csúcsáról (Kolozs m.). „Nagyvárad”, 1918. nov. 8. — Jelentés Recskről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/15. — Jelentés Békésszentandrásról (Békés m.). P I Arch. TAGyOB 2/25. — Jelentés Emőd-ről (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7.

A vonaton és gyalog, gyakran vállukon fegyverrel érkező katonákat a faluban nincstelenség fogadta, amit megtetézett az asszonyok panaszáraadata a háborús igazságtalanságokról és a felmentett módosak tollasodásáról. Móricz Zsigmond 1918 decemberében több hajdúsági falut meglátogatott és feljegyezte a parasztok sérelmeit. „Hazajöttek a férjeink — mondotta az egyik asszony —, olyan élelem, olyan ruha nélkül vártuk, hogy szégyeltünk elbük menni, resteltük az ajtón beereszteni őket, hogy még csak vacsorát se tudtunk adni nekik.”²⁴

Többnnyire a hazatérő katonák hozzák a faluba az első hírt a régi rend, a Habsburg-uralom összeomlásáról és a forradalom győzelméről. A forradalom első vívmánya a faluban a népgyűlés és a tüntetés, ami a hazatért katonák házról-házra látogatásából, utcai összeverődéséből nő ki. Fellobogózzák a házakat, éltetik a függetlenséget és a maguk nyelvére fordítják az új világ szavait: szabadság, forradalom. Paraszti szónokok lépnek fel először a nyilvánosság előtt és még szavakat keresgélve mondják el azt, amiről eddig csak titokban beszéltek. A bátrabb lelkek így kiáltoznak: „... nincsen többé király, nincsen többé adó...”²⁵ „Vegyétek el az uraktól azt, amit a háború alatt családjaitoktól megvontak.”²⁶ Dorogházáról részletesen leírják, hogy a köztársaság éltetésével kezdődik a gyűlés. Megfogadják, hogy még életük árán is megvédelmezik a köztársaságot. A felszólalók szavaiból kitűnik, hogy mit értenek ők a maguk paraszti köztársasága alatt: „... ami a másé volt, ezután közös lesz. Most már nincs se csndőr, se telefon, most már a népe a hatalom.” Ezután felkerekednek és a szuhai bányászokkal együtt átmennek Mindszentre, hogy elűzzék a „zsarnok” jegyzőt.²⁷

Ilyen a falvak első hangulata, a katonák megérkezése után, a különböző dokumentumok alapján.²⁸ Egyes helyeken e nap még csak eszmélkedés: megfogalmazódnak a megtorlásnak és az igényeknek a követelése, amit a jegyző elé terjesztenek, másutt már azonnal cselekednek is. A parasztok ráébrednek a városok példája nyomán erejük tudatára, a háború megtanította őket az erőszakra, a forradalom elsőörte a hatóságokat. Nincs ellenük katonaság és nincs sehol a máskor oly félelmetes csendőrség sem.

November első napjaiban a helybeli csendőrerők a forradalom budapesti győzelmétől megzavarodva, a parasztok felkelésétől megrémülve, tétlenül nézték a megmozdulásokat. Hiába jöttek a központokból a bátorító üzenetek és parancsok,²⁹ a csendőrök tudták, hogy segítségre nem számíthatnak, és ezért nem mertek beavatkozni a parasztok megmozdulásaiba, örültek, ha ép bőrrel meghúzhatták magukat. Több helyen a parasztkatonák ellenállás nélkül lefegyverzik a csendőröket. A csendőrök bezárkóznak laktanyáik-

²⁴ Móricz Zsigmond: Új világot teremtsünk. Bpest, 1953. 57. l. Lásd még 41. és 55. l.

²⁵ Jelentés Abódról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7.

²⁶ Jelentés Szakolyról (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21.

²⁷ Jelentés Dorogházáról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17.

²⁸ Jelentés Abódról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Bélapát-falváról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Kisköréről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17. — Jelentés Békésszentandrásról (Békes m.). P I Arch. TAGyOB 2/25.

²⁹ Távirat a csendőrség parancsnokától Dunaszerdahelyről (Pozsony m.) 1918. nov. 16-án: „A hadügyminiszter rendelete szerint a csendőrség eddigi kötelességei és jogai ma is fennállnak. Az őrsök állomáshelyeiket csak végszükség esetén hagyhatják el, fegyvert vitélül használjanak.” P I Arch. TAGyOB 6/4. — Lásd még Gáborné, i. m. 226—7. l.

ba, vagy visszavonulnak az őrökről a nagyobb biztonságot nyújtó szárny-parancsnokságokra.³⁰ A nagybirtokos és tőkés uralom két legfontosabb erőszakszervezete, a hadsereg és a csendőrség, a forradalom győzelme után egy időre megbénult. Az egyik azért, mert félt tőle a burzsoázia, a másik pedig azért, mert az félt a néptől.

A parasztok követeléseiket nem foglalták egységes programba. Nem maradt fenn számunkra mások által összegezett ilyen természetű dokumentum sem. A különböző leírások elszórt adataiból azt látjuk, hogy e napok követelései nem alkotnak egységes, átgondolt rendszert; a küzdelmek közepette vetődnek fel és azokkal fejlődnek. A leggyakoribbak az ellátatlanok, a falusi nincstelenség követelései, amelyek a háborús sérelmekből kiindulva fogalmazódnak meg: az elmaradt hadisegélyek, a megígért leszerelési illetékek kifizetése, tüzelő, élelem, gabona. Szirmán azt hirdetik, hogy 2 q búza jár minden leszereltnek, és ha nem kapják meg, ők maguk veszik el.³¹ Általában nem jutnak még el ekkor a követelések anyjához, a földesúri földtulajdon megszüntetéséhez, inségük olyan nagy, hogy még nem néznek a holnapra, csak a mára. Kívánságaik mégis a földesúri és tőkés tulajdon mély megbolygatását jelentik, mert nem valószínű, hogy csak a vagyonosok radikális megadóztatásával. Helyenként változó élességgel e követelések összekeverednek a régi rend helyi megbízottjai, a jegyzők és az előljáróságok elleni támadásokkal és homályos kísérletekkel paraszti hatalmi szervek létrehozására.

A jegyzők, papok megpróbálják rábeszéléssel, kisebb engedményekkel leszerelni a parasztokat, de követeléseiket kielégíteni nem tudják, ezért a parasztmozgalom az önhatalmú fellépés, az erőszak útjára lép. Ennek első fokozataként támadás bontakozik ki a falusi tehetősök ellen. Megkezdik a kocsmárosok, kereskedők, jegyzők, nagyobb gazdák ingóságainak elkobzását, lakásuk feldúlását. Lefoglalják és felosztják a faluban található gabonakészleteket, sarcot vetnek ki a gazdagokra.³²

E támadás az inség és a nélkülözés spontán kirobbanása. Olyan lázadás az úri vagyon ellen, amelyben a parasztság még nem tud különbséget tenni az őt fojtogató különböző tulajdonformák között. Nem a legfontosabb, hanem a legkönnyebben elérhető után nyúlnak; nem a földesúri földtulajdon, hanem a földesúri-tőkés rendszer függvényei, a falusi kisebb élősködők ellen fordulnak. Ha ott is rejlik e mögött a nagybirtok okozta nincstelenségből fakadó elégedetlenség, mégsem oldhatja meg a támadásnak ez a formája a

³⁰ A csendőrök tehetetlenségéről: Jelentés Újfehértóról (Szaboles m.). P I Arch. TAGyOB 2/21. — Jelentés Polgáiról, (Szaboles m.). P I Arch. TAGyOB 2/21. — Jelentés Sajószentpéteriről (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — A csendőrök lefegyverzéséről: Jelentés Egerlővőről (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Hír Ópécskáról és Óthalomról (Arad m.). „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 3. — Lásd még *Gáborné*, id. m. 227. l. — Ágoston Péter, a Károlyi kormány későbbi belügyi államtitkára elmondotta a Károlyi-perben, hogy a csendőrök félték a falvakban és otthagyták a szolgálatot. Sok helyen az őrök visszavonultak a szárnyparancsnokságokra. P I Arch. A Károlyi-per. — Dietz azt írja emlékiratában: „... a hadsereg mellett a csendőrség bomlott szét a legnagyobb mértékben.” *Dietz Károly*, id. m., 58. l.

³¹ Jelentés Szirmáról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7.

³² Jelentés Sajóladról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Szirmáról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Abódról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Szücsiről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17. — Hajdunánáson a gazdaságokra kivett sakról azt mondják, hogy az nem adomány, hanem adó. Adatok a proletárdiktatúra történetéhez Hajdunánás városban. P I Arch. TAGyOB 2/28.

paraszság problémáit. A megmozdulásokat kísérő képzetek is több helyen reakciós formában jelentkeznek, a háború alatt felszított sovíniszta heccelő-dés hatására antiszemitá jelszavakban. Noha a paraszti lázongások a forradalmi elégedetlenség spontán, szervezetlen kirobbanásai, mégis volt bennük annyi tudatosság, hogy a vagyonosok elleni támadás nem ment át a társadalmi javak rombolásába. A kereskedelmi tőke lapja, az OMKE — amely egyébként a legjobban lármáz a „fosztogatók” ellen — írja, hogy iskolákra, hidakra, villamosvezetésekre a kormányzat piros cédulákat ragasztat, azzal a felírással: „Vigyázat, népvagyon!” és „Nem igen tudunk esetet, hogy a csőcselék ezeket a köz javára szolgáló tárgyakat megtámadta volna.”³³

A megmozdulásokhoz nyilvánvalóan csapódtak a háborúban demoralizált sőpredék elemek is. Mégis széles paraszti akciók ezek, amelyekben résztvesz a falusi szegénység zöme, sőt amennyiben nem a jómódú parasztok ellen irányul, akkor a középparasztok és a módosak is.³⁴

A falusi tőkések ingóságainak elkobzása a novemberi parasztmozgalom legelterjedtebb, legszélesebben jelentkező, de egyben legkezdetlegesebb formája. Ez még csak erőgyűjtés volt a harc fejlettebb formáira, noha sok helyen a parasztmozgalom már ezen a lépcsőfokon megrekedt.

A parasztok a megmozdulások során nem maradtak meg a falu határai között, hanem kilépve onnan, támadásba lendültek a közeli uradalmak ellen. A harcnak ez a fejlettebb formája időbelileg nem határolódott el a másik szakasztól, hanem összefonódott azzal. Legáltalánosabb és legenyhébb formája a földesúri tulajdon elleni harcnak végig megmaradt a forradalom során: szabadon vadásztak az uradalmak tiltott területén, fát vágtak az erdőkben, lerontották a kerítéseket, széthordták, amit a mezőkön találtak, elhajtották az állatokat. Azt hirdették, hogy ehhez joguk van, mindez őket illeti.³⁵ Ahol az intézők ellenállni próbáltak, megfenyegették és elkergették őket.³⁶

Az uradalmak elleni harc élesebb formáinál fegyveresekkel kocsira szállnak és nemzetiszínű zászló alatt felvonulnak a kastélyok és az urasági épületek ellen. Néhol több falu összefog, és 100—150 főnyi fegyveres csoport alakul.³⁷

A parasztfelkelések legerősebbek november 3-a és 5-e körül. Ekkor a megmozdulások már országszerte kibontakoznak, de a nagybirtokosok és tőkések erőszakszervezetei még nem tudnak ellenük felvonulni. A paraszság erejére igen jellemző a „Nagyvárad” című újság egyik híradása. Nagyváradról a megyei „előkelőségek” öt lovaskocsival Gesztre utaztak a megölt Tisza temetésére. Visszafelé már az országutakat és falvakat messze elkerül-

³³ OMKE, 1918. nov. 16.

³⁴ Vécsről (Heves m.) azt jelentik, hogy a magtár felosztásában a falu kilenctizede résztvett. P I Arch. TAGyOB 2/17. — Emődről (Borsod m.) feljegyezték, hogy az élelmiszerkészletek széthordásában az egész falu résztvett. P I Arch. TAGyOB 2/7. — A fegyveres összetűzések leírásából is látszik, hogy a falu parasztjainak többsége résztvesz a megmozdulásokon. Néhány helyen megemlítik, hogy a módosabb gazdák is résztvettek a mozgalmakban. Jelentés Tiszadadról (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21. — Jelentés Rakamazról (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21.

³⁵ Jelentés Almáskamrásról (Arad m.). P I Arch. TAGyOB 2/23.

³⁶ A jelentés Emődről (Borsod m.) említi, hogy a bérlő elmenekült. P I Arch. TAGyOB 2/7. — Egerből írják, hogy a város, jegyzőkönyvön kívül, menekült intézőkkel van tele. *Kálnoky István*: A proletárdiktatúra története Egerben (kézirat). P I Arch. TAGyOB. 2/15.

³⁷ Jelentés Tiszadobról (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21. — Jelentés Kisvárdáról (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21.

ték, de még így is egyik helyen feltartóztatták őket, és csak nehezen tudtak elmenekülni.³⁸

E napokban a parasztfelkelés rémisztő híre száguld a belügyminisztertől és a katonai parancsnokoktól segélyt könyörgő táviratokon. „... anarchia dühöng, parasztlázadás vette kezdetét...” — üzeni a máramarosi főszolgabíró Kassára.³⁹ „Kitört az általános bolsevikizmus...”, kitört „... az osztályellenes parasztlázadás”, „... meg fog kezdődni az úri osztály rendszeres kifosztása” — írják.⁴⁰ A vidéki sajtóban is hasonló megrendült hangú cikkek jelennek meg, különösen a nemzetiségi vidéken. A „Nagyvárad” külön vezércikkben foglalkozik a parasztfelkeléssel: „Semmi okunk sincsen elhallgatni, hogy Bihar megyében urasági kastélyokat, magtárakat, üzleteket kifosztottak, s a fosztogatás elfojtása erős fegyveres erő még több napot, talán több hetet igénylő munkája lehet”.⁴¹ A szerző védeni akarja a Károlyi-kormányt a felkelés miatt elkeseredett földesurakkal szemben, és a felelősséget rájuk hárítja. „A régi rendszer sötétben, kulturálatlanságban tartotta a tömegeket a maga osztályuralmi céljára, s a kulturálatlanság most üt vissza. A kifosztott kastélyok, uradalmak, magtárak tulajdonosai most végignézhetik kifosztott birtokaikat, bűnbánóan verve mellüket: nostra culpa, nostra maxima culpa.”⁴²

Batthyány belügyminiszter, aki leginkább ismerte a vidéki jelentéseket, emlékiratában azt írja: „Mindenünnen a panaszok egész özöne érkezett, hogy felfegyverzett kisebb, nagyobb csapatok, hazakerült katonák randalíroznak, fosztogatnak, rabolnak, erőszakoskodnak, sőt nem egy helyen gyilkolnak is... A legtöbb helyen a közigazgatási hatóságok is teljesen elvesztették a kezükbe adott hatalmat. Száz és száz községi jegyző kénytelen volt menekülni és sok helyen olyan pánik uralkodott, amilyent nyugodt időkben el sem lehet képzelni”.⁴³

A parasztok támadásával szemben a földbirtokosok és a vagyonos elemek fegyveres erőt kezdtek szervezni. A falvakban polgár- és nemzetőrségek alakultak, egyes uradalmak más vidékről zsoldosokat béreltek, pénzt, lovat adtak a közeli városok nemzeti tanácsainak mozgó polgárőr csapatok alakítására.⁴⁴ Noha a polgárőrségek magas zsoldot fizettek, a falusi szegények morogva fogadták felállítását. Sajószentpéteren a parasztok nem akartak belépni és azt mondták: „... mindenki védje meg magát...”, „... miniket nem bánt senki...”⁴⁵ Gyuláról írják a Magyar Nemzeti Tanácsnak, hogy a parasztok azt mondják; „... azért legyenek polgárőrök, hogy az urakat védelmezzék...” „... védjék meg az urakat, akik akarják ingyen, ne 30 koronás napidíjért; akik a harctéren voltak, csak 8 krajcárt, 16 fillért kaptak

³⁸ „Nagyvárad”, 1918. nov. 5.

³⁹ A máramarosi főszolgabíró távirata Kassára, 1918. nov. 11-én, P I Arch. XVI. 2/5.

⁴⁰ Gáborné, id. m. 227—8. l.

⁴¹ Fried János: Kik rabolnak? „Nagyvárad”, 1918. nov. 8.

⁴² Uo.

⁴³ Batthyány Tivadar: Beszámolóm. Bpest, é. n. 1. köt. 294. l.

⁴⁴ Bánkuton (Arad m.) a főhercegi uradalom 25 főnyi polgárőrséget állít fel. Jelentés az uradalomról, P I Arch. TAGyOB 2/23. — Medgyesbodzásón (Arad m.) gr. Keglevich saját pénzén zsoldosokat fogad. Jelentés Medgyesbodzásról. P I Arch. TAGyOB 2/23. — Az egri főkapitány fél millió koronát és lovakat ad a nemzetőrség részére. Kálnoky István: A proletárdiktatúra története Egerben. P I Arch. TAGyOB 2/15 — Sályon (Borsod m.) az uradalom intézője 10 ezer K-t ad a polgárőrség részére. P I Arch. TAGyOB 2/7.

⁴⁵ Jelentés Sajószentpéterről (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7.

naponta".⁴⁶ Vaskóhon a nemzetőrségbe szervezett parasztok rövidesen viszsza-
szaléptek, sőt követelték a nemzetőrök részére biztosított fegyverek kiadását.
Amidőn ezt megtagadták, megtámadták a fegyverraktárt és magukhoz vet-
ték a fegyvereket.⁴⁷ A volt katonák egyes helyeken sorrajárták a falu módo-
sait és elszedték tőlük a fegyvereket.⁴⁸ A Nemzeti Tanácsok rábeszéléseivel
mégis néhány nap alatt megszerveződtek mindenütt a polgár- vagy nemzet-
őrségek. Ezek nem voltak elég szilárd erőszakszervezetei a burzsoáziának,
mert könnyen szétesetek, olykor maguk is a parasztok oldalára álltak, de mégis
korlátozták, fékeztek, helyenként megállították a parasztmozgalom to-
vábbi fejlődését. A helyi polgárőr csapatokon kívül kezdtek feltűnedezni a
kormány különítményei is.

A parasztok támadásai az uradalmak ellen ilyen körülmények között
elkeseredettebb és erőszakosabb formát öltöttek. Éjjel, meglepetésszerűen
jelentek meg az uradalomban, elvágták a telefonhuzalokat, feldúlták az ura-
sági kastélyokat és sokfelé felrepitették rájuk a parasztfelkelések félelmetes
vörös kakasát.⁴⁹

Nagybarcsán támadás előtt a parasztok két fegyverest küldtek az ura-
dalom béreseihez bejelenteni, hogy jönnek: „...nincs úr, nincs törvény...
— üzenték. — Az uradalom vagyonát felosztjuk a szegények között. Ti azon-
ban ne féljete, mert titeket nem bántunk”.⁵⁰ Nógrád megyéből jelentették,
hogy a Holitscher-uradalom intézőjéhez Ilonka pusztára ultimátumot küld-
tek a parasztok követeléseikről. Az intéző katonaságot hozott ellenük, a
parasztk pedig azt üzenték erre, hogy vigyázzon, mert ők tovább maradnak
ott, mint a katonák.⁵¹

A nemzetiségi vidéken éles összecsapásokra, valóságos kis ütközetekre
került sor a nemzetiségi parasztok és az ellenük küldött csapatok között.
Borosjenőn 30 polgárőr és a parasztk között négy óras harc folyt, amelynek
8 halottja, 20 súlyos és 200 könnyű sebesültje volt, végül a parasztk elűz-
ték a polgárőrséget és megtámadták az apateleki kastélyt.⁵² Sofronyán a
parasztk ellen bevetették a kegyetlenségéről hírhedt Acélgárda nevű külö-
nítményt. A parasztk felvették ezzel a harcot és visszavonulásra kénysze-
rítették.⁵³ Bélegregyen a püspöki uradalmat megtámadó parasztk ellen nem-
zetőrség és csendőrség vonult fel, sortűzük nyomán tizen meghaltak. A pa-
rasztkhoz azonban újabb csoportok csatlakoztak és bekerítették a nemzet-
őröket, akik szorongatott helyzetükből csak másnap tudtak kiszabadulni.⁵⁴
Mondorlakra a parasztk ellen 30 polgárőr vonult szekéren. Midőn meglát-
ták őket, félreverték a harangot és elejük vonultak. A polgárőrök több sor-
tűz után hatoltak be a faluba.⁵⁵ Csucsán a parasztk ellen bevetett 30

⁴⁶ Levél Gyuláról (Békés m.) 1918. nov. 10-én, P I Arch. Magyar Nemzeti Tanács
28 örz. egys. 2. l.

⁴⁷ Hír Vaskóhról (Bihar m.). „Nagyvárad”, 1918. nov. 9.

⁴⁸ Jelentés Gyöngyöstarjánról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17. — Jelentés
Bátorról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17.

⁴⁹ „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 3., 4., 5. és 12.

⁵⁰ Távirat a belügyminiszterhez, Nagybarcsáról (Hunyad m.) 1918. nov. 16-án.
P I Arch. TAGyOB 6/2.

⁵¹ „Győri Hírlap”, 1918. dec. 4.

⁵² Hír Borosjenőről (Arad m.). „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 5.

⁵³ Hír Sofronyáról (Arad m.). Uo. 1918. nov. 5.

⁵⁴ Hír Bélegregyről (Bihar m.). „Nagyvárad”, 1918. nov. 8.

⁵⁵ Hír Mondorlacról (Arad m.). „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 5.

fegyverest tűzzel fogadták. A harcban hatan elesetek és tizennégyen megsebesültek.⁵⁶

A parasztfelkelések a földesurak ingóságait, gabonakészletét, állatállományát, és nem ingatlanait ragadták el. Nem kétséges, hogy a parasztok a földet akarták elsősorban,⁵⁷ mégsem tudtak a heves harcok átnőni a földesúri termények és felszerelések elkobzásáról a földek elkobzásáig. A nagyszámú átvizsgált dokumentum között alig akad olyan, amely földek megszállásáról számolna be. Püspökladányról ismerünk egy 1918. november 20-án kelt táviratot, amelyben segínyt kérnek a parasztok ellen, akik „... a nagybérlők eltávolítását és földek megszállását...” tűzték ki célul.⁵⁸ A Népszava 1918. november 15-én tudósít arról, hogy a balmazújvárosiak megszállták a Semsey-féle hitbizományt és Hajdú megye „számos” más birtokát is elfoglalták.⁵⁹ A püspökladányi esetről bővebbet még nem tudunk, se a hajdúsági nagyobb földfoglalásokról. A balmazújvárosi földfoglalásról azonban több újság és emlékirat is megemlékezik. A balmazújvárosi nemzeti tanács lefoglalta a hitbizomány egy részét és elkergette a bérlőket.⁶⁰

A novemberi parasztfelkelések a földesúri ingóságok elkobzásával radikálisan megvámolták a nagybirtokosokat, de nem zúzták szét a tulajdonviszonyokat. A földesúri vagyon ilyen plebejus megadóztatása azonban kétségtelenül a parasztokat fojtogató földesúri tulajdon elleni támadás egyik spontán, még nem elég tudatos formája volt. A parasztfelkelések olyan gyorsan támadtak, olyan körülmények között viharoztak, és olyan gyorsan fűltek vérbe, hogy még nem tudtak eljutni a földesúri földek elkobzásáig. A parasztok el tudták ragadni a földesurak állatállományát, terménykészletét, fel tudták dúlni az urasági épületeket, hogy azután tovább száguldjanak szekereiken, de még nem tudtak megülni a földesúri földeken, ahová rövidesen megérkeztek a megtorló különítmények.

Minden megyére vonatkozóan vannak adatok a földesúri uradalmak elleni támadásról, de az ország tájai szerinti részletes feldolgozás előtt nem lehet választ adni e megmozdulások szélességének méreteiről és a parasztság egyes rétegeinek magatartásáról. Egyes adatok szerint a földesúri ingóságok

⁵⁶ Hír Csucsáról (Kolozs m.). „Nagyvárad”, 1918. nov. 8.

⁵⁷ Mutatják ezt a TAGyOB anyagban levő feljegyzések, de ezek nem kifejezetten november első napjaira vonatkoznak. „A földosztás képezte az állandó esti gyülekezet tárgyát...” Jelentés Domszról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17. — „A forradalom célja az ő szemükben az volt, hogy elveszik a földet és a földműves népnek fogják kiosztani... az egész mozgalmat ezen a szemüvegen nézték.” Jelentés Egerszalókról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17.

⁵⁸ P I Arch. A. XVI. 2/5. Lásd Gáborné, id. m. 229. l.

⁵⁹ „Népszava”, 1918. nov. 15.

⁶⁰ Buza Barna földművelésügyi miniszter valószínűleg tévesen 1918 decemberre teszi a földfoglalás időpontját. Buza Barna: A kommunista összeesküvés. Bpest, 1919. 8. l. — A kommunista párt lapja is hírt ad arról, hogy nemzetőrök megszállták Lichtschein Dezső bérletét. „Szegényember”, 1919. febr. 9. — A balmazújvárosi földfoglalás ügyében a debreceni nemzeti tanács november végén vizsgálatot indított. Helyszíni kiszállás után beidézte a balmazújvárosi nemzeti tanács elnökét, az öreg agrárszocialista Pokróc Ferencet. (Pokrócról Veres Péter is említést tesz a „Számadás”-ban, de a földfoglalásról nem ír.) Pokrócot arra kényszerítik, hogy a földfoglalásról tagadó nyilatkozatot adjon. Pokróc azonban olyan köntörfalazva enged ennek, hogy nyilatkozatából mégis csak kitűnik, hogy néhány „örizetlen” gazdaságot a nemzetőrség lefoglalt. A gazdaságok „örizetlenségének” okát abból lehet sejteni, hogy Pokróc hangsúlyozza nyilatkozatában, hogy a visszatérő bérlőknek biztosítani fogják „testi épségét”. „Debreceni Független Újság”, 1918. nov. 14. és dec. 4.

elleni támadásban nemcsak a legszegényebb elemek vettek részt, hanem a parasztság tehetősebb része is. Nem látni azonban még az uradalmi cselédek magatartását. A cselédek ott maradtak az uradalmakon, kitevé magukat a megtorlásnak, és ezért valószínűleg titkos támogatáson túl nem mentek; nem ők a kezdeményezők és a vezetők. Erre mutat az a körülmény is, hogy a későbbi megtorlások a falvak parasztjai és nem a birtokok cselédei ellen irányultak.

A falusi tőkések és földbirtokosok elleni fellépéssel egyidejűleg támadás bontakozott ki harmadik irányban is a jegyzők és kisebb mértékben a helyi közigazgatás egyéb képviselői ellen. A parasztfelkelések ezzel az úri *tulajdon* elleni lázadásból, az úri *hatalom* elleni spontán lázadásba csaptak át. Céljaik itt sem tudatosan felismertek és megfogalmazottak. A jegyzők elleni megmozdulásban nagy szerepe volt a felháborodásnak háború alatti önkényeskedésük miatt.⁶¹ A nemzetiségi parasztnál ehhez járult még az erőszakos magyarosítás és nemzeti megaláztatások miatti elkeseredés. Nemzetiségi vidéken sok felé nemzetiségi közigazgatást követeltek.⁶²

A jegyzők elleni támadásra nincsenek számszerű, részletes adataink. A felmérést nehezíti az is, hogy a novemberi napok után sok jegyző visszatért falujába és többnyire csak ott maradt nyom a feljegyzésekben, ahol a jegyzőt megakadályozták. A belügyminiszter emlékiratában többszáz elkergetett jegyzőt említ.⁶³ A korabeli vidéki sajtó is nagy számú jegyző elűzéséről tudósít, különösen a nemzetiségi területen. A „Nagyvárad” azt írta: „... legtöbb helyen a jegyzők ellen fordult a nép dühe”.⁶⁴ A Maros megyei alispán a belügyminiszterhez intézett táviratában a jegyzők kétharmad részének menekülését jelenti.⁶⁵ Nem ilyen széles méretekben, de az összes elénk került megyei és a legtöbb járási beszámoló több jegyző elűzéséről tesz tanúságot.

A kormánynak a jegyzők tömeges elmozdítása olyan gondot okozott, hogy több ízben foglalkoztak e kérdéssel. A minisztertanács megbízta a belügyminisztert a megyei főispán-kormánybiztosok felhatalmazásával, hogy azt a jegyzőt, aki „... működési helyét személyes biztonságának veszélyeztetése miatt, elhagyni kényszerül...” olyan községbe helyezték át, ahol eddig nem ismerték.⁶⁶ Ez a rendelkezés kifejezte azt, hogy a kormány képtelen volt megvédeni jegyzői karát a parasztfelkeléssel szemben. A főispánok e rendelkezés alapján egymással cserélgették az elkergetett jegyzőket. Később ez a rendelkezés sem bizonyult megfelelőnek és a beosztás nélküli jegyzők ismételt követelésére külön kormánybiztosságot állítottak fel elhelyezésükre.⁶⁷

⁶¹ Dietz leírja, hogy a jegyzők a háború alatt számos visszaélést követtek el. Szabadságolások, felmentések, hadisegélyek kieszközléséért anyagi javakat és szerelmet zsaroltak a katonák hozzátartozóitól. A panaszkodóknak hallatlan durvasággal azt szokták felelni: ha nincs mit enniük, menjenek a mezőre legelni. Dietz Károly, id. m. 4. l.

⁶² Csanád megyei alispán jelentése. P I Arch. TAGyOB 2/20. — Hír Körös-bökenyről (Arad m.), „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 5.

⁶³ Batthyány Tivadar, id. m. l. köt. 294. l. — Jászi Oszkár azt írja: „A forradalom első pár napja alatt a népitélet a jegyzői karnak egyharmad részét elkergette állásából.” Jászi Oszkár: Magyar kálvária, magyar feltámadás. Bécs, 1921. 66. l.

⁶⁴ „Nagyvárad”, 1918. nov. 7.

⁶⁵ 1918. nov. 20-án. P I Arch. TAGyOB 6/2.

⁶⁶ Orsz. Lev. Min. Tanács 44. sz. jegyzőkönyve, 1918. nov. 12-én.

⁶⁷ A kormánybiztosság közzétett rendeletei alapján kiszámítható az 1919. márc. 21-ig elhelyezett közigazgatási tisztviselők száma, de ez nem ad helyes képet, mert az

A jegyzők elleni megmozdulások formái különböző élességet mutatnak. Kiskörén november 4-én fegyveresek parancsot vittek a jegyzőkhöz és az uradalmi intézőhöz, hogy azonnal jelenjenek meg a népkörben. Itt három-négyszáz paraszt volt már együtt, nagyobbára katonák, akik a berendelteteket órákon át várakoztaták és nem szóltak hozzájuk. Azután átvonultak a községi tanácsterembe, ahol a jegyző békítőleg akart szólni a parasztokhoz. Erre Magyar László szemükre lobbantotta háború alatti viselkedésüket és kifejtette, hogy az eddigi előjáróságban nem bíznak, a község ügyeinek intézésére nemzeti tanácsot választanak. Másutt megverik a jegyzőt, hivatalát, lakását feldőlják, életveszélyes fenyegetésekkel illetik, halálra ítélik. A jegyzők éjszaka az országutakat elkerülve menekülnek a legközelebbi városba.⁶⁸

*

A parasztság megmozdulása a falusi vagyonosok és nagybirtokosok, valamint a közigazgatási hatóságok elleni támadással a vidék felkelése volt a nagybirtokos-tőkés hatalom helyi képviselői ellen. Az éles harc még spontán, szervezetlen körülmények között is szükségszerűen elvezetett paraszt hatalmi szervek létesítésére irányuló kísérletekhez. Az új hatalom formáinak keresgélése azonban többnyire megrekedt nemzeti tanácsok létesítésénél, habár ennek helyenként a városi nemzeti tanácsoktól eltérő paraszti színezetet adtak.

A nemzeti tanácsok létesítése a budapesti ún. *Magyar Nemzeti Tanács*-tól indult ki. A Magyar Nemzeti Tanács azonban nem a forradalom győzelmét nehéz harcokban kivívó munkás és paraszt tömegek hatalmát fejezte ki, hanem a liberális burzsoáziát és annak uszályában levő kispolgárságát, amelyet a munkásság és parasztság, tudatosságának fogyatékosságai miatt hatalomra engedett. A demokratikus forradalom egyik sajátossága éppen az volt, hogy a földbirtokosok és tőkések konzervatív részének megdöntése után nem lehetett azonnal a liberális burzsoák kormányának kezébe összpontosítani a hatalmat — amikor a munkásság és parasztság jelentős fegyveres erővel rendelkezett —, hanem néhány napig előnyösebb volt az ügyintézés a népibb külszínű Magyar Nemzeti Tanács kezében hagyni, amelyet ugyanúgy a liberálisok vezettek, mint a kormányt.

A forradalom győzelme után a Magyar Nemzeti Tanács felhívására szinte órák alatt alakultak meg vidéken városi *nemzeti tanácsok*. Ez volt talán a liberálisok egyetlen jelentős sikere, mert olyan országos szervezethez jutottak, amelyre gyengeségük, szervezetlenségük miatt, valamint a nagybirtokosok és tőkések körében a forradalom előtti elszigeteltségük miatt rendkívül nagy szükségük volt. A városi nemzeti tanácsok a liberálisok pártközi szervezetei voltak: erejüket az adta, hogy a szociáldemokrata párton keresztül támaszkodtak a munkásságra, amelyben voltak még kispolgári illúziók.

elhelyezettek között vannak azok is, akik a decembertől elszakadt nemzetiségi területeket elhagyták.

⁶⁸ Jelentés Kisköréről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17. — Fegyverrel üzték el a jegyzőt Oláhhomorogon (Bihar m.). „Nagyvárad”, 1918. nov. 7. — Lakását megostromolják Sajóladon (Borsod m.). Jelentés Sajóladról. P I Arch. TAGyOB 2/7. — Félholtra verik a jegyzőt Opécskán (Arad m.). „Arad és Vidéke” 1918. nov. 3. — Halálra ítélik Vizesgyánon (Bihar m.). „Nagyvárad”, 1918. nov. 7., Háromalmáson (Arad m.), „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 5. Megölik Giládon (Temes m.). „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 7.

A nemzeti tanácsok osztályegyüttműködési programjukkal nehezítették a tömegek forradalmi fejlődését, a burzsoáziától elkülönülő hatalmi szervek kialakítását. A burzsoá befolyás közvetítő szervei voltak a munkásságra és parasztságra. A városi nemzeti tanácsok létezése akadályozta, hogy a forradalom után ugyancsak megalakult *városi munkás-* és *katonatanácsok* hatalmi tényezőkként lépjenek fel. A munkás- és katonatanácsok novemberben még alárendelték magukat a nemzeti tanácsoknak, azok függvényei voltak.

A városi nemzeti tanácsok szemben álltak a régi nagybirtokos-tőkés közigazgatási szervezettel, de mégis a polgári mérséklet intézményei voltak a forradalomban a „rend” helyreállítására. A liberálisok csak a nemzeti tanácsok támogatásával tudták a megdermedt régi erőszakszervezetek helyén a polgárőrséget, valamint a nemzetőrséget megszervezni és a megbénult állami apparátus helyén a közigazgatást a burzsoázia kezében megőrizni. A vidéki városok nemzeti tanácsai ezt a feladatukat csak úgy tölthették be, hogy engedelményeket tettek a munkások és kisemberek forradalmi követeléseinek. Bizonyos fokig túl kellett menniük a liberálisok céljain, épp a liberálisok érdekében, hogy a nemzeti tanácsokhoz fűződő kispolgári illúziók megmaradjanak. A vidéki városok nemzeti tanácsainak ezért sokfelé erősebb kispolgári színezete volt, mint a budapestinek, ami elsősorban intézkedéseikben mutatkozott meg. Felléptek a régi közigazgatási szervek ellenőrzésének követelésével, Szegeden még az ítélőtábla és főügyészség tevékenységét is ellenőrizni akarták választott küldöttek útján.⁶⁹ Másutt a közéletbiztosítására rekviráltak, lefoglaltak vasúton szállított árukat, üzletekben árszabályozást rendeltek el, a polgárőrségek részére adót vetettek ki a tőkésekre, amiből helyenként segélyezték a leszereltek is.⁷⁰ A városi nemzeti tanácsok azonban a kispolgári jellegen túljutni nem tudtak, mert a pártközi együttműködés szervei voltak. Ezért időnként és helyenként hozott radikálisabb intézkedéseik ellenére, megmaradtak az osztálybéke szerveinek és létezésükkel akadályozói voltak a forradalom továbbfejlődésének.

A kormánynak azonban még ez is sok volt, szilárdabbnak vélte a burzsoá hatalmat a forrongó tömegekkel szemben, ha nem a kispolgári színezetű nemzeti tanácsokra támaszkodik, hanem a földesúri—tőkés hatalom régi konzervatív apparátusára és ellökte a nemzeti tanácsokat, amelyek pedig az egyetlen jelentős, országos szervezetét jelentették. 1918. november 3-án megfosztották a Magyar Nemzeti Tanácsot minden végrehajtó hatalmától és fokozatosan, néhány hónap alatt, elsorvasztották a vidéki városok nemzeti tanácsait. November 3-tól a Magyar Nemzeti Tanács azon dolgozott, hogy a vidéki nemzeti tanácsok lemondjanak a beavatkozásról a közigazgatási szervek ténykedésébe és mindenféle hatalmi működésről, mint törvénytelenről.⁷¹ Ez persze nem ment egészen simán, de ez már nem tartozik a mi témánkhoz.

⁶⁹ P I Arch. Magyar Nemzeti Tanács 2. őrz. egys. 28. l.

⁷⁰ Kimutatás a vidéki nemzeti tanácsok által 1918. nov. 19-ig foganatosított foglalásokról. P I Arch. Magyar Nemzeti Tanács 29. őrz. egys. 3. l. — A nagyváradai nemzeti tanács felszólítása a biztosító intézetekhez a kivetett pauszák befizetéséért. P I Arch. Magyar Nemzeti Tanács 1. őrz. egys. 112. l. — Ki az illetékes? c. cikk részletesen felsorolja a vidéki nemzeti tanácsok „jogsértéseit”. OMKE, 1918. dec. 16.

⁷¹ Magyar Lajos, a Magyar Nemzeti Tanács irodájának vezetője írja emlékiratában: „... kétségbeesett erőfeszítéssel dolgoztunk azon, hogy a nemzeti Tanácshoz áradó ügyeket visszaszorítsuk a régi adminisztrációs mederbe ... a leghevesebb vitáink

A falusi nemzeti tanácsok alakítását ugyanaz a kéz vezette, ugyanazal a céllal, mint a városiakét. A nemzeti tanácsok létezése a falvakban akadályozta, hogy a felkelések során a parasztok úri elemektől elkülönülő paraszti szervezeteket alakítsanak. A Magyar Nemzeti Tanács levelezéséből és utasításából ismerjük a falusi nemzeti tanácsok elé szabott feladatokat: hatóságok támogatása a végrehajtóhatalom gyakorlásában a „rend, belbéke, vagyon- és közbiztonság” fenntartásában, a hazatérő katonák visszavezetése a „békés” életbe, a polgárőrségek szervezésének előmozdítása, segítség a parasztfelkelések résztvevőinek felderítésében, a kártérítések megfizetésében és főként óvakodás a beavatkozástól bármiféle államhatalmi szerv hatáskörébe.⁷²

A nemzeti tanácsokat a falu úri és módos elemei felhasználták a parasztság forradalmi tevékenységének fékezésére. Az ipolyveczei jegyző azt írja, hogy a nemzeti tanács „levezető szerv” volt, azzal a feladattal, „... hogy befolyásával megóvja a községét az úgynevezett népakaratnak helytelen irányú megnyilvánulásától”.⁷³ Sokfelé a nemzeti tanácsot a jegyző, pap vagy a földbirtokos alakította meg és igyekezett abban a jómódú és idősebb gazdákat többségbe juttatni.⁷⁴ Egyes helyeken a régi, virilista községi testület alakult át nemzeti tanácsná néhány szegényebb elem bevonásával, hogy ezek ne a „malom alatt” politizáljanak, hanem a mérsékelt többség szavával elvethessék javaslataikat.⁷⁵ Ezek a falusi nemzeti tanácsok menedékei a földesúri-burzsó hatalomnak a parasztmegmozdulások idején, amikor semmivé válik a gazdagok, előljáróságok, csendőrök tekintélye. Innen indul ki a polgárőrségek megszervezése és „rendre”, „megbékélésre” intik a parasztokat.

A falusi nemzeti tanácsok politikai arculatának meghatározásához azonban mindez még nem elég, mert a helyi adottságok az országban sokféle tarka-barka változatot produkáltak. A nemzeti tanácsok többfelé túljutottak valamennyire a liberálisok által eléjük szabott kereteken és paraszti önkormányzati szerv felé fejlődtek rövidebb-hosszabb időre. Az a folyamat, amely városokban helyenként a nemzeti tanácsoknak kispolgári színezetet adott, faluhelyen még erősebb volt és a nemzeti tanácsok paraszti jellegének növekedéséhez vezetett. A falusi nemzeti tanácsok kétféle típusa keveredett egymással. Az egyik típus az *úri, módos elemek befolyása* alatt álló, a másik pedig *parasztibb jellegű*, ahol a szegények befolyása az erősebb. Az utóbbit tükrözi igen jellemzően a balatonkeresztúri nemzeti tanácstól érkezett panaszos levél. A balatonkeresztúri nemzeti tanács — e szerint — 26 tagból állt, „... mind legszegényebb, katonaviselt emberekből”. Egy hétig szépen ment minden, „... nem a nagyhasú gazdákat pártoltuk, csakis a szegény munkás-ágo t...”, de azután a községi bíró és az előljáróság új választást rendezett

voltak, amikor azt magyaráztuk az embereknek, hogy... most már ugyanazokhoz a hatóságokhoz kell fordulniuk...” mint régen. *Magyar Lajos*, i. m. 35–36. l.

⁷² A nemzeti tanácsok ügyköre és hatásköre (Nyomtatv.). P I Arch. Magyar Nemzeti Tanács 27 örz. egys. — A Magyar Nemzeti Tanács levele Mutosra (Szilágy m.). 1918. nov. 28-án. P I Arch. Magyar Nemzeti Tanács 1. örz. egys. 114. l.

⁷³ Jelentés Ipolyveczéről (Hont m.). P I Arch. TAGyOB 2/22.

⁷⁴ Jelentés Mezőkeresztesről (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Bükkaranyosról (Borsod m.). P. I. Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Hejőpapírról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Polgárról (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21. — Jelentés Böhönyéről (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21.

⁷⁵ Jelentés Gyöngyösorosziról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/15. — Jelentés Újfehértőrről (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21.

és őket kiszorították a nemzeti tanácsból.⁷⁶ A parasztibb változatú nemzeti tanácsok elmozdítják a jegyzőt, vagy az egész előljáróságot és annak a helyére lépnek egy időre, ha erre nem képesek, akkor választott bizalmiakat küldenek az előljáróság ellenőrzésére és igyekeznek munkáját megszabni; adót vetnek ki a jómódúakra, lefoglalják és felosztják a községben található gabonát, a kereskedőket árleszállításra kényszerítik.⁷⁷ Amint már említettük, a balmazújvárosi nemzeti tanács földet is foglalt.

Felbukkant néhol ezeknél a nemzeti tanácsoknál is radikálisabb *szegényparaszti szervezet is*, amelyet sajtóságon *katonatanácsnak* neveztek, vagy *katonákörnek*, másutt *katonák nemzeti tanácsának*. Már nevében utal e szervezet lényegére az aldebrői, ahol eleinte *katonatanácsnak* nevezték, majd később *parasztok-katonák tanácsának*.⁷⁸ Keveset jegyeztek fel e szervekről, de néhány mozzanatot tudunk róluk. A gyöngyösoroszi jegyző azt írja, hogy a katonatanács a szegényekből állt. Aldebrőn Medveczky János tanító szervezte meg a frontról érkező leszerelt katonákból. Innen indult ki később a környék földmunkás szervezkedése, Medveczky pedig a Tanácsköztársaság alatt a környék egyik vezetője lett. Drégelypalánkon Csókás Szabó János, volt orosz hadifogoly hozta létre a katonatanácsot, ugyancsak leszerelt katonákból. Kiskörén a katonatanács a földosztó mozgalom központja lett. A békéssámsoni katonatanács az uradalom jószágállományát lefoglalta és felosztotta. Hajdúnánáson Bajtársak Jóléti Bizottságának nevezték ezt a szervezetet, Czika János volt orosz hadifogoly szervezte meg, a „bolsevik eszmék melegágya” volt, és később a kommunista pártot támogatta.⁷⁹

Mindez arra mutat, hogy katonatanács néven felbukkanó falusi szervezet nem azonos az ilyen néven ismert katonai szervvel, hanem a falura visszatért leszerelt katonák tömörülése. Nem a kormány vagy pártjai által létrehozott hivatalos szerv ez, hanem többnyire a falu legradikálisabb, szegény elemeinek, a leszerelt katonáknak népi öntevékenységgel létrehozott intézménye. Rendszerint nem közös úri-paraszti szervezet a békés kiegyenlítődésre, mint a nemzeti tanácsok, hanem a szegényparasztokhoz közelálló intézmény, amely különérdeküket akarja képviselni. A falusi katonatanácsok megalakulása kifejezi a falu szegény rétegének növekvő bizalmatlanságát az urakkal és módosparasztokkal közös, mérsékelt nemzeti tanácsokkal szemben; mutatja a parasztmozgalom spontán, de alkotó kezdeményezését a falu mérsékelt, jómódú rétegeitől elkülönülő radikálisabb paraszti szervezet létrehozására.

*

⁷⁶ Bódis Antal levele 1919. febr. 16-án a Magyar Nemzeti Tanácshoz. P I Arch. Magyar Nemzeti Tanács 21. örz. egys. 164. l.

⁷⁷ Jelentés Füzesgyarmatról (Békés m.). P I Arch. TAGyOB 2/25. — Jelentés Ostorosról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Hejőcsabáról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Sajókeresztúrról (Borsod m.). P I Arch. TAGyOB 2/7. — Jelentés Zebegényről (Hont m.). P I Arch. TAGyOB 2/22. — Jelentés Vepelétről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17.

⁷⁸ Jelentés Aldebrőről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/15.

⁷⁹ Jelentés Gyöngyösorosziról (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/15. — Jelentés Drégelypalánkról (Hont m.). P I Arch. TAGyOB 2/22. — Jelentés Kisköréről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/17. — Jelentés Aldebrőről (Heves m.). P I Arch. TAGyOB 2/15. — Távirat Oroszházáról Budapestre a békéssámsoni ügyről. P I Arch. A. XVI. 5-2. — Adatok a proletárdiktatúra történetéhez Hajdúnánás városban. (kézirat) P I Arch. TAGyOB 2/28.

A kormány első intézkedése a parasztfelkelések ellen a statárium bevezetése volt az ország jelentős részében. Ez azonban nem sokat használt, amíg nem volt erőszakszervezete a végrehajtásra. A kormány arra törekedett, hogy először a városokban szilárdítsa meg hatalmát és néhány napra a falvakat magára hagyta azzal az utasítással, hogy szervezzenek polgárőrséget a helyi erőkből.

A fináncotőke képviselői is foglalkoztak az erőszakszervezetek megszilárdításának kérdésével. 1918. november 2-án a GYOSZ a Kereskedelmi és Ipar-kamarába összehívta a jelentős burzsoá személyiségek értekezletét. Sándor Lászlót, a forradalom által elűzött budapesti főkapitányt megbízták, hogy a „rend” védelmére karhatalmat szervezzon. A GYOSZ 400 ezer koronát ajánlott fel „közadakozásból” erre a célra.⁸⁰ A burzsoázia azonban ingatag helyzetében gondolni sem mert arra, hogy erőszakszervezetét a munkásosztály hozzájárulása, sőt támogatása nélkül hozza létre. Ezért a GYOSZ a szociáldemokrata párt segítségét kérte, és az új karhatalom élére tíz tagú közös vezetőséget állított, felerészben tőkések és felerészben a szociáldemokraták részvételével. Ez a tanács azonban a háttérben maradt, előtérbe a szociáldemokrata Bíró Dezső és később Szikra Gyula kerültek, mint az új „munkás” karhatalom parancsnokai. A karhatalom tagjait a szak-szervezetek választották ki, vörös karszalagot viseltek és elnevezték „népőrségnek”.⁸¹

A népőrség nem volt a burzsoázia számára olyan szabadon használható erőszakszervezet, mint a régebbi, a néptől teljesen elkülönült karhatalmi szervezet, de mégis ez volt az első olyan intézmény, amit felhasználhatott a forradalom győzelme után a „rend” védelmére. A népőrség háta mögött újra bátorságra kaptak a megbénult karhatalmi szervezetek: a rendőrség, a csendőrség és a katonaság megmaradt — többnyire továbbszolgálókból álló — csoportjai. Vidéki városokban is megalakultak a népőrségek és ezenkívül nemzetőr csapatok.

A falvak polgárőrségei nem voltak elég erősek a parasztfelkelésekkel szemben, ezért megkísérelték a városi népőrségek bevetését.⁸² Azonban ezek sem váltak be, mert beszélni még csak hajlandók voltak a „rendről”, de erősebb eszközökre a parasztok ellen nem voltak felhasználhatók. Előfordult az is, hogy a falura küldött népőrség ahelyett, hogy leszerelte volna a forradalmi hangulatot, a parasztokat a jegyzők és a földesurak ellen biztatta.⁸³ A parasztfelkelések ellen ezért az újonnan szervezett nemzetőrcsapatokat, az újra bátorságra kapott rendőrséget és csendőrséget, valamint a katonaság megmaradt csoportjait vetették be. Kicsiny volt a rendelkezésükre álló személyi állomány, ezért brutális fellépéssel és tűzerejük nagymérvű fokozásával félemlítették meg a parasztokat. Nemcsak géppuskával, hanem ágyúval szerelték fel a megtorló különítményeket és felfedezték a gyarmati hábo-

⁸⁰ Szabó László: A bolsevizmus Magyarországon. Bpest, 1919. 7. l. — „Alkotmány” 1918. nov. 5.

⁸¹ Gálos Kálmán levele az ügyészséghez, 1919. okt. 16-án Szikra Gyula perében. P I Arch. A 11/139. — Bíró Dezső levele az ügyészséghez, 1919. nov. 8-án. Uo. — Dietz Károly vallomása a népbiztos-perben. P I Arch. Népbiztos-per A. II. 11/237. 8386. l. — Pakor Győző vallomása a népbiztos-perben. 6592. l.

⁸² „Diósgyőri Újság”, 1918. nov. 9. — „Reggeli Hírlap” (Miskolc), 1918. nov. 3. — Jelentés Borsod megyéről. P I Arch. TAGyOB 2/7.

⁸³ Jelentés a nyírbaktai járásról (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21.

rúk egyik legkegyetlenebb megtorló eszközét, a repülőgépről alkalmazott gépfegyvertüzeltést és bombavetést.⁸⁴

Az aradi repülőtéren Medvey őrnagy parancsnoksága alatt négy repülőgépből felderítő repülőrajt szerveztek, amely a parasztyülekezőkre mélyrepülésben sorozatlövéseket adott és bombákat vetett.⁸⁵ A szomszédos Krassó-Szörény megye is igénybevette az aradiak repülőgépeit. Facsádon a csendőrök nem tudták lecsendesíteni a román parasztokat, az alispán kérésére 1918. november 6-án ötven méterről bombákat hajítottak rájuk. A híradás a bombázás száz halottjáról tudósít, a sebesültek számáról nem ad tájékoztatást.⁸⁶ Ez a módszer igen megnyerte a parasztoktól megrémült burzsoázia tetszését, mert a táviratok egész sora kér repülőgépet és ezenkívül páncélautót a karhatalmi központoktól.⁸⁷ A budapesti katonai rendőrség parancsnoka a sajtónak adott nyilatkozatában azzal fenyegetődzött, hogy repülőgépekkel „... még fegyverhasználat által is...” helyre fogja állítani a rendet.⁸⁸ Használták-e a továbbiakban repülőgépet és sor került-e a páncélautók bevetésére, nem tudjuk, de tudunk a parasztok ellen az egész országban alkalmazott megtorlások és kegyetlenkedések változatos módszereiről.

A burzsoá körök követelték a „mortalóc községek” kollektív megbüntetését. A budapesti Ügyvédi Kamara kormányhoz intézett felterjesztésében, amelyhez csatlakozott a kereskedők szervezete, az OMKE is, a jogszabályok olyan kiegészítését követelte, hogy kötelezhetőek legyenek a községek a tőkésektől és nagybirtokosoktól elkobzott javak megtérítésére. Ezt preventív intézkedésnek remélték újabb megmozdulások ellen, mert „ez a felébresztett felelősségérzet megteremti az egyközségbeliek kényszerű szolidaritását”.⁸⁹ Egy volt képviselő a Magyar Nemzeti Tanácshoz intézett levelében azt tanácsolta, hogy a felkelésben résztvevő falvakat rekesszék ki a választójogból.⁹⁰ Az új Werbőczyk javaslatai nem mentek át a törvénytarba, de a gyakorlatban megvalósultak.

A megtorló különítmények a legbrutálisabb eszközökkel nyomoztak a felkelések résztvevői után. Megszállták a falvakat, kártérítés ürügyén magas sarcot vetettek ki, tömegesen elhurcolták és börtönbe vetették a parasztokat. A felkelések vezetőit — a falvak megfélemlítésére — bírói eljárás nélkül, a helyszínen, a legválogatottabb eszközökkel kivégezték,⁹¹ néhány katonai különítmény különösen hírhedté vált kegyetlenkedéséről. A Szentgáli különítmény az Andrássy grófok birtokának feldúlásáért úgy állt bosszút, hogy Tiszadobot hetekre elzárta a külvilágtól. A piactéren derest és akasztófát állított fel, és a falu kivézenyelt lakosságának a szemeláttára botoztatott. A parasztokat felakasztották és megfulladás előtt eresztették le a kötélről.⁹² Arad megyében Acélgárda nevű különítmény alakult, amely a falvakban

⁸⁴ Az ágyukat bevetik Tenke és Oláhszentmiklós (Bihar m.) ellen. „Nagyvárad”, 1918. nov. 7.

⁸⁵ „Arad és Vidéke”, 1918. nov. 5.

⁸⁶ Uo. 1918. nov. 7. Közli Gáborné, i. m. 228. l.

⁸⁷ Lásd még Gáborné, i. m. 227—8. l.

⁸⁸ „Magyarország”, 1918. nov. 7.

⁸⁹ OMKE, 1918. dec. 6.

⁹⁰ P I Arch. Magyar Nemzeti Tanács 1. őrz. egys. 141. l.

⁹¹ A zalaegerszegi (Zala m.) rendőrpáncsnokság jelenti 1918. nov. 9-én, hogy három faluban 14 kivégzést hajtottak végre, 5 akasztást és 9 agyonlövést. P I Arch. A. XVI. 7/50.

⁹² Jelentés Tiszadobról (Szabolcs m.). P I Arch. TAGyOB 2/21.

túszokat szedett és a Szentgáli-különítmény módszerét úgy variálta, hogy a kivégzésre hurcolt parasztok feje felett lőtt el.⁹³

Az Aranyos községre kivetett sarcról számol be a szociáldemokrata párt titkárságához intézett panaszos levél. Az Egerből kiszállt nemzetőrség 36.480 korona kártérítést vetett ki a falura és a mozgalom vezetőire még külön 2-2 ezer koronát. Kötelezték őket, hogy ezt az összeget, súlyos megtorlások elkerülése végett, negyvennyolc órán belül fizessék meg. Ezenkívül többeket elhurcoltak és meggyilkoltak a börtönben.⁹⁴

A parasztfelkelések leverését több dokumentum részletesen rögzítette, amiből nemcsak a megtorlás módszereire, de a mozgalom szélességére is következtethetünk. A „Nagyvárad” c. újság közli a megyei nemzetőrség belügy- és hadügyminiszterhez intézett jelentéseinek néhány adatát. 1918. november 10-ig Bihar megyében 7 járás 58 községében voltak megmozdulások. A nemzetőrség 205 karhatalmi kiszállást hajtott végre és 9 esetben használt fegyvert. Naponta 40—50 előállítás történt és a felkelések elfojtása során kilencvenen vesztették életüket. Az elfogottak a jelentés időszakában még az ügyészség foglyai voltak. Számuk olyan nagy volt, hogy a fogház nem volt elegendő befogadásukra, ezért nagy közös termekben őrizték őket.⁹⁵

A nyíregyházi törvényszék elnöke a forradalmak után 1920 szeptemberében adott jelentésében az 1918 novemberi parasztfelkelések leverésénél több mint 1000 letartóztatásról és 75 halálesetről számolt be. Itt sem volt elég a fogház és a börtön, ezért a megyeháza pincéjébe zárták a letartóztatottakat. Ezek helyzetére rávilágít az a megjegyzés, hogy az elfogottak nagy száma miatt se a fogházi rendtartást, se élelmezésüket nem tudták biztosítani. Egyesek ellen a bűnvádi eljárás még 1920 szeptemberében is folyamatban volt.⁹⁶

Az egyik legnagyobb méretű megtorlásról Hamburger Jenő tett jelentést: Zala megyében Bosnyák Géza kormánybiztos statáriális úton 134 parasztot akasztatott fel.⁹⁷

A letartóztatott parasztok egy részét később kiengedték, de igen sokan maradtak letartóztatásban és bűnvádi eljárást indítottak ellenük. Erre mutat a nyíregyházi törvényszék elnökének említett jelentése, amely szerint november után az egész bírói kar munkaidejét a parasztok elleni bűnvádi eljárások előkészítése foglalta le. Éjjel-nappal dolgoztak és mégsem tudták a nagymennyiségű anyagot feldolgozni. Később a falvakból több fenyegető hangú küldöttség követelte a lefogott parasztok kiengedését.⁹⁸ A letartóztatottak egy része a proletárforradalom győzelméig börtönben maradt. 1919. március 12-én a Földmunkás Szövetség levélben kérte Ágoston belügyi államtitkárt, hogy a letartóztatásban levőknek engedjék meg, hogy szabadlábban várják meg a bűnvádi eljárás lefolytatását, mert a Szövetséget tömegesen ostromolják kérelmekkel a börtönben levők falubelijeit.⁹⁹

⁹³ „Alkotmány”, 1918. nov. 15.

⁹⁴ P I Arch. A. XVI. 11/4.

⁹⁵ „Nagyvárad”, 1918. nov. 9., 10. és 13.

⁹⁶ P I Arch. A II. 13/46.

⁹⁷ *Hamburger J.*, i. m.

⁹⁸ P I Arch. A II. 13/46.

⁹⁹ P I Arch. B M Eln. 1920 — 36 — 453/2777/ Közli: A m. munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 5. köt. Bpest, 1956. 639. l. — 1918. dec. 24-én

A demokratikus forradalom győzelme Budapesten október 30-án megdöntötte a földesúri-tőkés hatalmat, megbénította erőszakszervezeteit, szétszórta konzervatív pártjait. A budapesti győzelmet, majd a vidéki városok megmozdulásait követő novemberi parasztfelkelések a forradalom paraszti szétsugárzását jelentették az országba. A parasztság kiforratlan eszközökkel, tisztázatlan célokkal, de hozzálátott a faluban a polgári forradalom végrehajtásához a földesúri vagyron, a falusi tőkések és a helyi hatóságok elleni spontán lázadással. A munkássággal közös fellépésből megszülető országos parasztmozgalom a demokratikus forradalom igen kedvező mozzanata volt, helyileg is aláásta a központban megdöntött nagybirtokos-tőkés hatalmat, megakadályozta, hogy a kizsákmányoló osztályok restaurációs törekvései a várossal szemben a falura támaszkodjanak és kedvező lehetőséget teremtett a forradalom további fejlődésére.

A kedvező lehetőséget azonban a munkásság és parasztság novemberben nem tudta teljesen kiaknázni. A munkásság és parasztság elég erős volt a régi rend megdöntéséhez, de nem volt elég tudatos saját hatalmának következetes megformálásához, ami nélkül pedig nem lehetett a tömegek célkitűzéseit megvalósítani. Megkezdődött ugyan az új munkás és paraszt hatalmi szervek kialakulása a helyi munkás- és katonatanácsokkal, de ezek még beolvadtak a nemzeti tanácsokba, amelyek támogatták a liberálisok kormányát. A népforradalom spontán folyamatában levő tudatosság elég volt az osztályviszonyok megértéséhez a győzelem előtt, amíg a régi rend megdöntéséről volt szó, de nem volt már elég a győzelem után, amikor olyan bonyolult kérdések megértése elé került, mint a régi helyén az újnak a megformálása. A szociáldemokrata reformizmus nem tudta megakadályozni a nagybirtokos-tőkés hatalom megdöntését, de meg tudta akadályozni, hogy az új forradalmi munkás-paraszt szervek hatalmi tényezőként lépjenek fel a liberálisokkal szemben.

A forradalom azonban mégis túljutott a közönséges burzsoá-demokratikus államiség keretein és a kettős-hatalom ideiglenes és bonyolult osztályerőviszonyainak kialakításával tett egy lépést a munkásság és parasztság demokratikus diktatúrája felé. De ez csak az első lépés volt, amelyet nem követett második, és eltúrte, hogy a kezében levő óriási erő ellenére a liberálisoké legyen a kormány.

A demokratikus forradalom ilyen értelemben csak fél győzelmet aratott és a földesurak és tőkések feletti diadalt megtorpanás követte, mert a liberálisokon keresztül a kizsákmányoló osztályok — ha nem is a régihez fogható módon — de újra erőre kaptak.

A forradalmi mozgalom megtorpanása közvetlenül a győzelem után kihatott a parasztmozgalomra is és meglazította egy időre az októberi győzelmet biztosító munkás-paraszt együttműködést. Október 30-án a munkásság irányt tudott mutatni a parasztságnak — a szociáldemokrata reformizmus ellenére —, magával ragadva a katonaságot a földesúri-tőkés hatalom elleni felkelésre, de a győzelem után a reformista befolyás újbóli megerősödésével a munkásvezetés egy ideig hiányzott. *A novemberi parasztmozgalmat ezért a liberálisok el tudták szigetelni.*

A parasztság a novemberi megmozdulások során érezhette a munkás-

Mezőkovácsházáról 4 letartóztatásban levő kiengedése ügyében kérnek közbenjárást a szabadrábrahelyezésre a szociáldemokrata párt titkárságától. P I Arch. A XVI. 11/4.

ság spontán támogatását, de ezzel szemben nagyobb nyomatéka volt annak, hogy a munkásság akkor még egyetlen pártja, a szociáldemokrata párt elítélte a parasztfelkeléseket és támasza volt annak a kormánynak, amely csapatokat küldött a parasztok ellen. Ennek ellensúlyozására nem volt elegendő ereje a munkásság forradalmi áramlatainak, míg kommunista párttá nem egyesült. A munkásság forradalmi áramlatai együttéreztek a forrongó parasztsággal, de eszmei fogyatékoságaik és szervezeti gyengeségük miatt nem tudtak a parasztságnak küzdelmei idején hathatós támogatást nyújtani. Vanhag adataink arra vonatkozóan, hogy a szociáldemokrata ellenzék valamennyire már megértette a parasztság szövetséges szerepét a forradalom továbbfejlésztésére, de nem állt még teljes következetességgel e felfogás alapján, nem tudta még levonni az ebből adódó szükséges következtetéseket.¹⁰⁰

E körülmények folytán a parasztmozgalom, amely nem tudott saját erejéből túljutni spontán, félanarchisztikus formáin és nem volt képes igazi osztálycéljait, harcának legmegfelelőbb formáit kialakítani, nem tudta ezt megkapni a munkásságtól sem eszmei támogatás formájában.

Súlyosabb volt azonban ennél az a körülmény, hogy a burzsoázia, noha erőszakszervezetei cseppet sem voltak szilárdak, mert korlátozta azokat a munkásság nagyobb ereje, mégis ki tudta használni a munkásság forradalmi áramlatainak gyengeségét és a szociáldemokrata párt segítségével olyan erőt tudott összpontosítani a parasztság ellen, amely elegendő volt a felkelések leverésére.

Budapesten október 31-én a liberális-reformista kormánykoalíció megalkulásával befejeződött a forradalom első, polgári szakasza, mert a hatalom a legreakciósabb földesúri-tőkés osztályok kezéből átment — a kettős hatalomtól korlátozott formában — a „legdemokratikusabb” liberális burzsoá-kispolgári erők kezébe, amelyek a forradalom megállítására törekedtek.

A parasztfelkelések leverésével vidéken is befejeződött a forradalom — ilyen értelmű — polgári szakasza. A megdöntött régi hatalom helyére lépő liberálisok a parasztmozgalommal szemben a földesúri tulajdon védelmezőivé lettek. A parasztság megismerhette a liberálisok uralmát puskalövéseiről és börtöneiről. Győzött a polgári forradalom és a polgári forradalom mégis befejezetlen maradt. A parasztság számára nem maradt más út a földesúri földtulajdon szétzúzására, mint amit a munkásság keresett szocialista célkitűzéseihez: a hatalmat a liberálisok kezéből a legszegényebb proletár és szegényparaszti osztályok kezébe adni. A forradalom megrekedéséből csak új forradalom, szocialista forradalom ragadhatta ki az országot, amely egyesíti a munkásság szocialista és a parasztság polgári-demokratikus törekvéseit.

¹⁰⁰ November első napjaiból fennmaradt egy dokumentum a szociáldemokrata ellenzékiek egyik legagilisabb képviselőjének, Szántó Bélának a szavairól, amit más híján egyelőre jellemzőnek tekinthetünk a szociáldemokrata ellenzékiek felfogására. Szántó Béla itt rámutat a földnélküli parasztság igen nagy szerepére a forradalom győzelmében és további fejlődésében. „Eddig az volt a raison — mondotta —, hogy »akié a katonaság, azé a hatalom«. Ezentúl, »akié a föld, azé az ország.«” Azt mondotta a továbbiakban, hogy a forradalom sorsa azon múlik, hogy a parasztságot földhöz juttatják, vagy sem. E jelentős felismerés azonban az ebből következő teendőket illetően elhomályosodik. Szántó a forradalom fejlődésének két útját látja: a kormány vagy földet ad a parasztságnak, és akkor a balratolódás békésen fog megtörténni, vagy megtagadva programját nem ad földet, és akkor a munkásság forradalmi harca összefonódik majd „... egy véres, borzalmas parasztforradalommal”. A diadalmas forradalomkönyve, 117. l. Szántó tehát feltételezi még, hogy a kormány támogatásával is lehet esetleg szó a forradalom továbbfejlődéséről.

Ez a felismerés azonban a parasztság körében viszonylag hosszabb idő után formálódott meg. A liberálisok, hogy keserű bemutatkozásukat a parasztsággal feledtessék, a felkelések leverésével egyidejűleg megígérték a parasztok legradikálisabb célkitűzésének teljesítését, a legmérsékeltebb formában: földet, a földesurakkal egyezkedő liberális reform útján. Megkezdték minden faluban a katonaviselt nincstelen földigénylők összeírását és fent a kormányzatban a földreform törvény előkészítését. Ez az ígélet még a felkelések vérbefojtása ellenére is, ébresztett bizonyos illúziókat a parasztságban. A forradalom további folyamata hozta meg a liberálisok földígéretéhez fűződő illúziók szertefoszlását.

A parasztmozgalom a felkelések leverésével megtört, de nem szűnt meg, csak egy időre mérséklődött, hogy azután más formában újra feltámadjon. A föld-követelés, amely a novemberi felkelések során alig hangzott el, most az ország minden részéből feltört a hatóságokhoz küldött sürgető kérvények és követelő küldöttségek formájában.

A parasztmozgalom menetének sajátossága az volt, hogy amikor igen radikális volt formájában a felkelés útjára lépve, mérsékelt volt célkitűzésében és nem kobozta el a földesúri földeket, amikor pedig radikális lett célkitűzésében és világosan megfogalmazta fő követelését, a földet, mérsékeltebb lett formájában.

A parasztmozgalom további útjának a követése az újabb fellendülés felé már nem ennek a dolgozatnak a feladata.

KATÓ ISTVÁN

A SZÁZADOK MUNKÁJÁRÓL

Fél esztendő múltán bizton állíthatjuk, hogy az SzKP XX. Kongresszusának hatása napról-napra mélyebben átjárja, alakítja, termékenyíti tudományos gondolkodásunkat és gyakorlati tevékenységünket. E fél esztendő persze történelmileg túlságosan rövid idő ahhoz, hogy a XX. kongresszustól megindított és sugalmazott hatalmas változások teljesen kibontakozhassanak a szocializmus építésében, a nemzetközi munkásmozgalomban, a marxista-leninista tudományosság felvirágzásában; túlságosan rövid idő ahhoz, hogy akárcsak a mi tudományágunk helyzetét, eredményeit és hibáit alaposan felmérhessük, további fejlődésének fő irányait kijelölhessük, s még kevésbé elégséges ahhoz, hogy az előző korszak mindenféle torzításaitól megtisztított marxista—leninista történelemszemlélet új alkotásokban öltön testet. Az elmúlt félév mégis nagy jelentőségű a magyar történettudomány fejlődésében is: a XX. kongresszus nyomán megindult és elmélyült egyes történészeink, tudományos intézményeink és egész történész frontunk felelősségteljes önvizsgálata. Tudományos kutató intézeteinkben, az egyetemeken, a DISZ Petőfi Körében sokszínű, pezsgő, sokszor szenvedélyes, de alapjában egészséges, helyes irányú viták sora zajlott le, amelyekben minden eddiginél mélyebben tárultak fel történettudományunk elméleti, módszerbeli és szervezeti hibái, minden eddiginél világosabban rajzolódtak ki teendőinknek, a marxista történettudomány fellendítésének körvonalai. Ezek a viták még a központi területeken, a központi kérdéseket illetően sem zárultak le, ami pedig az egyes elvi-szakmai részkérdések mélyenszántó, anyagszerű megvitatását illeti, ez tulajdonképpen csak most kezdődik el. Korai és kellően meg nem alapozott kísérlet lenne tehát — megítélésünk szerint —, ha már most e viták tanulságainak összegezésére, történettudományunk főbb eredményeinek, hiányosságainak és feladatainak meghatározására törekednénk. Marxista történettudományunk fejlődésének adott szakaszán a lehetőség és a módszer szempontjából egyaránt helyesebbnek tűnik előttünk, ha az önvizsgálat felelősségteljes munkáját a magunk területén, a Századok utóbbi évfolyamainak, tartalmának és szerkesztésének felülvizsgálásával kezdjük el. Ezt a kiindulást indokoltta teszi és megkönnyíti az, hogy ez év júniusában a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága megvitatta a Századok 1954. és 1955. évi számait.*

*

* Cikkünk a továbbiakban az MTA Történettudományi Bizottsága 1956. jún. 1-i vitaülésének anyagára támaszkodik.

Az elmúlt két-három év munkásságára a korszak sajátos körülményei erősen rányomták bélyegüket. Ez az az időszak, amelynek kezdetét pártunk nagyjelentőségű 1953. júniusi határozata, illetve annak a történettudományunkban is jelentkező hatása jelzi, a végén pedig a XX. kongresszus magaslik fel. Újat érlelő küzdelmekről változatos, előrelépésekkel és megtorpanásokkal teli időszak volt ez, amelyben a nemzetközi munkásmozgalom új tendenciái, egy valósabb marxista—leninista szemlélet elemei jelentkeztek, új módszerek és új problémák vetődtek fel, de kielégítő megoldást nem nyertek. Ezeknek az új történelmi jelenségeknek, tendenciáknak a hatása természetesen történettudományunkban is érvényesült.

Mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg — ami a Történeti Bizottság vitáján is általánosságban elismerést nyert —, hogy a Századok korábbi évfolyamaihoz képest 1953 júniusa után több tekintetben számottevő előrehaladás történt. Történészfrontunk fejlődésének, igényeinek megfelelően új rovatokat indítottunk: a Vita-, a Szovjetunió és a népi demokráciák történészfrontja-, később a Bibliográfia-rovatot, amely most már folyóirat-bibliográfiával is bővült; Krónika rovatunkat úgy alakítottuk át, hogy minél szélesebben és elevebben adjon számot a történészfront eseményeiről. 1955-ben, ugyancsak több év óta sürgető igényeknek érvényt szerezve, elértük a Századok évi terjedelmének növelését s így az évben már 6 számot tudtunk megjeleníteni.

Az elmúlt időszakban bizonyos fokig sikerült megerősíteni a szerkesztőséget is és komoly erőfeszítéseket tettünk a szerkesztés kollektivitásának kiszélesítésére. Az egyes rovatok szerkesztésére több jó szakembert nyertünk meg és a rovatok munkatársi köre is örömdetesen szélesedett; igyekeztünk a szerkesztés munkáját a szerkesztőbizottság irányító szerepének érvényrejuttatásával alátámasztani és megjavítani. Ebben az időszakban a szerkesztőbizottság rendszeresen működött, s ha a régebbi szerkesztési módszer rossz maradványaként sok formális elem fékezte is tényleges, irányító aktivitását, mind rendszeresebbé, érdemibbé váló közreműködése már érződött a szerkesztés és tartalom színvonalának emelkedésén.

Az elmúlt három évben a Századok sokoldalúbb hazai áttekintést és szélesebb nemzetközi kitekintést nyújtott. Tanulmányainak nagy része tükrözte, hogy történetírásunkban a tudományos igényesség növekedett, az újat alkotás követelménye gyökeret vert, ha még számos, a XX. kongresszus világánál teljes tudatossággal felismert ok következtében nem is lombosodott ki.

A tüzetesebb vizsgálat során hadd vessünk egy pillantást a szerzői gárda és a tematikai megoszlás adataira. Az első pillantásra is szembetűnik, hogy a közölt tanulmányok, ismertetések, beszámolók száma megnőtt, a szerzői gárda jelentékenyen kibővült. E tekintetben különösen két jelenség mutat helyes irányú fejlődésre: egyrészt több nagytudású régi szakember kapcsolódott be ismét folyóiratunk munkatársi gárdájába, másrészt egyre nagyobb számmal léptek a nyilvánosság elé a Századok hasábjain a fiatal történész nemzedék tagjai, kisebb írásokkal, ismertetésekkel, de többen jelentkeztek már tanulmányokkal — s általában értékes tanulmányokkal. Ugyanakkor rá kell mutatnunk a szerzői gárda összetételének egy lényeges hiányosságára is: igen kevés *vidéki* történész cikke nyert helyet a Századokban. Ez a szűkkeblűség a vidékieket különösen súlyosan érinti, hiszen az örömdetesen fejlődő vidéki történetkutatásnak még annyi publikációs lehetősége sincs, mint a fővárosi történészeknek.

Alapjában kedvezőnek tekinthető a közölt tanulmányok tematikai megoszlása is. Megnőtt az új és legújabbkori történelemmel foglalkozó tanulmányok száma, viszonylag nagy teret juttattunk eddig elhanyagoltabb korszakok, a dualizmus kora, 1918—19, az ellenforradalmi korszak egyes kérdéseit kutató munkáknak. Kiemelhetjük, hogy folyóiratunk hasábjain is megindult a népi demokratikus korszak problémáinak feldolgozása. Ha figyelembe vesszük, milyen rendkívüli nehézségekbe ütközik mind a mai napig e korszak forrásanyagának kutatása és számos alapvető elvi-politikai kérdésének értékelése, s hogy az eddig készült tanulmányok nagy részét a felszabadulásunk 10. évfordulójára kiadott tanulmánykötet gyűjtötte össze, folyóiratunk ilyenirányú erőfeszéseit — ha nem is lehetünk vele elégedettek — nem kicsinyelhetjük le.

Az új- és legújabbkori témákkal foglalkozó cikkek jelentős megnövekedése mellett azonban fel kell figyelnünk arra, hogy a feudalizmus korával foglalkozó tanulmányok száma visszaesett. Ez a jelenség tudományos tervezésünk mélyebben fekvő problémájára világít, felveti a kérdést: az új- és legújabbkori történet feldolgozásának szükséges és indokolt előtérbeállítása nem szorította-e aránytalanul, túlzottan vissza a feudalizmus korának tanulmányozását? biztosított-e az utánpótlás ezen a területen? kielégítőek-e a középkorral foglalkozó történelemszövegek jelenlegi publikálási lehetőségei? A Századokról folytatott vita arról győz meg bennünket, hogy egész tudományos tervezésünk s a Századok is indokolatlanul elhanyagolta a feudalizmus korának kutatását. Az új- és legújabb korról való foglalkozás fontosságának további hangsúlyozása mellett ki kell küszöbölnünk a középkori kutatás fejlődése szempontjából hátrányos aránytalanságot. Nem teljesen megnyugtató az egyetemes történet művelésének fejlődése sem, bár az e tárgyú publikációink száma emelkedett; a számszerű eredmény mögött azonban a valóságban túlnyomórészt fordítások, jobbik esetben külföldi szerzők számunkra írt cikkei állanak, s nagyon kevés a magyar szerző munkája. De meg kell azt is mondanunk, hogy az egyetemes történet önálló hazai kutatása eddig még nem nyújtott lehetőséget, hogy a régóta érzett hiányt kielégítően pótolhattuk volna. És ez ismét egész történettudományunk egyik komoly fogyatékoságára hívja fel a figyelmet. Csupán a nemzetközi kapcsolatok kutatása területén vannak szépszámu és biztató kezdeményezések, amelyek már eljutottak e kapcsolatok kutatásának lényeges elvi és módszertani problémáihoz is.

Ami a témák tartalmi megoszlását illeti, pozitívvá tehetjük, hogy a Századok sokat foglalkozott a dolgozó néptömegek történetével, a munkásosztály és a parasztság helyzetével, mozgalmaival, szabadságharcainak különböző tisztázatlan kérdéseivel. Folyóiratunk tükrözi azt a méltán növekvő figyelmet, amellyel történészeink a német imperializmus múltbeli és jelenkori politikája, ideológiája felé fordultak. Ugyancsak említésre méltó, hogy nagyobb számmal szerepelnek historiográfiai és módszertani tanulmányok is. Igaz, ezek egy része a szovjet, illetve a szomszéd népi demokratikus országok történetírását ismerteti, elemzi s bár ezek is hasznosnak bizonyultak történészeink nemzetközi tájékozódásának elősegítése érdekében, joggal hiányolható, hogy még kevés a magyar történetírás egyes ágait, irányzatait, problémáit kritikailag feldolgozó cikk, még kevesebb mai történetírásunk tisztázatlan módszertani kérdéseit feszegető tanulmány. A bírálók helyesen mutatnak rá: a Századoknak éppen ezekben a műfajokban kellene bátran kezdeményeznie, irányt mutatnia egész történettudományunk számára. Stagnálás, sőt bizonyos

fokú visszaesés mutatkozik egyes fontos ágakban: a Századokban erősen visszaszorult a gazdaságtörténet, jóformán teljesen hiányzik a technikatörténet és továbbra is elhanyagolt terület maradt a kultúrtörténet, különösen a társadalmi gondolkodás, a társadalmi nézetek története. Általában a Századoknak foglalkoznia kellene a marxista—leninista történetírás számos módszertani kérdésének tisztázásával. Erre már van megfelelő alap: rengeteg, általánosításra érett módszertani tapasztalat, amely az elmúlt évek termékeny munkássága folyamán kinél-kinél felhalmozódott.

*

Továbbblépve most már az adatok egyszerű ismertetésénél és a belőlük önként kínálkozó következtetésnél, az egyes rovatok színvonalát tekintve szembeötlő, hogy a Századok eredményei elsősorban a tanulmányokban mutatkoznak meg. Nem lehet célunk ehelyütt egyes tanulmányok értékelésébe bocsátkozni, de úgy véljük, összegezően joggal állapíthatjuk meg, hogy a tanulmányok többsége magas színvonalú volt, általában új kérdések, eddigelé tisztázatlan problémák megoldására irányult, valóban újat adott, előre vitte, elmélyítette történeti ismereteinket, hozzájárult a magyar történelem *egységes marxista koncepciójának* kidolgozásához. Egyes tanulmányokban azonban kisebb vagy nagyobb mértékben a legutolsó számokig is fellelhetőek azok a módszerbeli vagy szemléleti hibák, amelyekre, néha a lényegbe találva, néha csak a felszínen tapogatva, már 1953 júniusa után rámutattunk, és amelyeket most, a XX. kongresszus után világosan látunk. A Századokban közölt tanulmányok, kevés kivétellel, még mindig joggal bírálhatók, hogy nem eléggé kicsiszoltak, nincsenek szépen, olvasmányosan megírva. Ezt a meglehetősen általános szűrkeséget azonban helytelen lenne csupán stílusproblémára szűkíteni. Túlságosan egyszerű — és felszínes — megoldás lenne csak azt hangoztatni, hogy frissebben, elevenebben kell írni; mindenekelőtt: mélyebben kell megragadni a történeti problémákat, nagyobb elméleti bátorsággal és felkészültséggel kell leküzdeni a dogmatikus kötöttségeket, a sematizmust. A múlt valóságát a maga gazdag ellentmondásosságában kell kifejtenünk, úgy, hogy kitessék: az ellentmondás élte a népek, a társadalmak fejlődését. A történelem bonyolult ellentmondásosságának adekvát kifejezése egyben lüktetővé, megragadóvá teszi a feldolgozást, és ilyen értelemben visszahat a szebben írás régi követelményének kielégítésére is.

A Századok utóbbi évfolyamaiban is változatlanul a Vita- és a Szemle-rovatot tekinthetjük a leggyengébb pontnak, ami bizonyára nem véletlen. A Vita-rovat megindítása és a bevezetőként közölt szerkesztőségi felhívás szándékai helyesek voltak, maga a rovat azonban nem felelt meg teljesen e szándékoknak és történészeink igényének. A rovatban közölt cikkek, beszámolók javarésze hasznosnak bizonyult, és ha eléggé szűk körben is, a vitára bocsátott kérdések továbbgyűrűztek. Ennek ellenére határozottan le kell szögezni: Vita-rovatunk nem kielégítő, ami főként hiányzik belőle, az maga az élő, eleven, szenvedélyes *vita*. Elsősorban e rovat lenne hivatott arra, hogy a történet-tudományunk szerves fejlődése során mind gyakrabban és számosabban felvetődő *éleli* kérdéseket vitára bocsássa, érlelje, tisztázza. Ez eddig igen kevésbé történt meg. Nem helyeselhető az sem, hogy a rovatot nem annyira a *vita-cikkek*, mint az egyes intézményekben lefolyt, nem egyszer el is felejtett vitákról szóló *beszámolók* töltik meg, illetve töltik ki. A legnagyobb hiányosság

azonban az, hogy a vitacikkek és beszámolók — egy eset kivételével — folytatás, válasz, a vélemények nyílt harca nélkül porosodtak el, s legfeljebb az érintettek ellenvéleményének másfajta megnyilvánulási formáiból lehetett arra következtetni, hogy valamelyes visszhangot mégis csak kiváltottak. Mindez természetesen a tudományos viták légkörének és színvonalának hiányosságai-ból adódott és ilyen értelemben a szerkesztőség hibájául is felróható. A szerkesztőség hibája volt például, hogy nem törekedett az 1953 végén lezajlott kibővített szerkesztőségi vita továbbfolytatására, tevékenyen közreműködve a helyes irányú elvi viták kiszélesítésére.

Nagyjából hasonló problémákkal találkozunk a Szemle-rovatnál is. A rovat látóköre az elmúlt években kiszélesedett, nagyszámú magyar történeti munka mellett bővebben ismertettük a Szovjetunió és a népi demokratikus országok történetírásainak termékeit és a nyugati irodalom egyes műveit is. A cikkek ismertetése között akad néhány alapos, elismerést érdemlő bírálat és akad egy-két — inkább a hang élessége, mint a szó igaza miatt — figyelmetkeltő. Összességében azonban korántsem mondhatjuk el, hogy a rovat leküzdötte volna korábbi szervi gyengeségét: a tényekkel bizonyító, alaposan elemző elvi bírálat nagymértékű hiányát. A cikkek nagyrésze ma is a bírálat és az annotáció közötti átmeneti „műfajba” sorolható: bírálatnak kevés, annotációnak sok. A Századok szerkesztőségének komoly erőfeszítéseket kell tennie, hogy egyrészt színvonalas, alapos és irányt mutató bírálatokat közöljön a legfontosabbaknak ítélt történeti munkákról. Hozzá kell tennünk: lehetőleg gyorsan reagáljon az újonnan megjelent irodalmi termésre, segítse a szerzőket és tájékoztassa a közvéleményt; ne forduljon elő, hogy évek múltán tér vissza egy-egy érdemleges munka ismertetésére, amely időközben aktualitásából is sokat veszíthet. Jelenleg még az a helyzet, hogy viszonylag kevés és gyakran nem elég igényes a recenzio. Nem gazdálkodtunk eléggé takarékosan, jó beosztással e rovaton belül sem. Nem egyszer indokolatlanul hosszú ismertetések, általánosságok szorítják ki az annotációkat. Pedig a nagyobb igényű bíráló recenzio-k mellett elengedhetetlen a kisebb lélekzetű, főképp az ismertetés igényével fellépő, tömör annotációk rendszeresítése, mégpedig minél nagyszámú hazai és külföldi munka ismertetése. A bírálók különösen a külföldi irodalom szélesebb, gazdagabb és gyorsabb ismertetését kívánták.

A Századok hibájául róható fel, hogy jóformán alig foglalkozik a történetírás — szélesebb értelemben vett — szervezeti problémáival, a történelem-oktatás igen súlyos, kedvezőtlen helyzetével, kevés konkrét segítséget ad a történelemoktatók gyakorlati nehézségeinek megoldásában, nem kísérté figyelemmel a történetírás és az olvasók viszonyának alakulását — e viszony szemmel látható romlásának okait. A Századoknak természetesen elsősorban a történettudomány problémáival, művelésével kell foglalkoznia, de mint a történészek központi orgánumának, fel kell figyelnie az említett problémákra is, s a maga részéről is közre kell működnie abban, hogy a történelem művelői, oktatói és olvasói egymást kölcsönösen segítve, bírálva, fejlesztve oldják meg közös kérdéseiket. Ebből a szempontból megszívlelendő az a több oldalról és több ízben felmerült javaslat: rendezzünk olvasókonferenciát az olvasóközönség igényeinek, észrevételeinek megismerése végett.

Ha a fentemlített problémákat nem általában, hanem az egyes számok időrendjében vizsgáljuk meg, akkor bizonyos visszafejlődést tapasztalhatunk. A Századok 1953. évi utolsó, 1954. évi első számait forgatva ma — több mint két év után — szinte meglepéssel konstatálhatjuk, mennyi helyes új törek-

vés, mennyi előremutató kritikai szempont merült fel abban az időben. Elég, ha ismét átolvassuk a Századok kibővített szerkesztőbizottsági ülésének vitaanyagát, a Vita-rovat egyes cikkeit, a könyv- és folyóirat ismertetéseket stb. Hosszasan lehetne idézni a szerkesztőbizottsági ülés egyes felszólalásaiból, az elnöki zárszóból, a gazdaságtörténetírásunk és oktatásunk problémáiról írt kitűnő vitaismertetésből és más írásokból olyan gondolatokat, amelyek ma is teljesen helytállóak és ha akkoriban szerkesztőségünk jobban figyelembe vette volna őket, a Századok több hiányosságát kiküszöbölhette volna. Az 1953 végén, 1954 elején felmerült bírálatok, új gondolatok lényege az, hogy minden dogmatizmustól, torzítástól mentes, a tényeket tisztelő marxista szemlélet kifejlesztésére, továbbá alkotó, aktív tudományos demokratizmus kialakítására van szükség történettudományunk újabb fellendítéséhez.

Minél tovább lapozunk azonban a Századok 1954—55-ös számaiban, annál inkább kitűnik, hogy ez az egészséges szellem lassacskán megsápadt, majd viaszosodott a Vita- és Szemle-rovat hasábjairól, elhalványult — bár nem tűnt el nyomtalanul — a tanulmányok jórészenél. Az említett számokat átolvasván, bátran kiemelhetjük: egy tudományosabb marxista szemlélet és módszer bontakozása bizonyos fokig testet öltött éppen ott, ahol a legfontosabb: magukban a tudományos alkotásokban, a tanulmányokban, a közleményekben, legalább is tekintélyes részükben. Ezekre nagyobb igényesség, fejlettebb módszer, a valósághoz hívebb ábrázolás, részben vagy egészében új összefüggések feltárása, a nemzeti fejlődésünk sajátosságait megragadó koncepció kísérlete a jellemző. Ugyanakkor a legtöbb íráson, még az újat adókon, alapjában pozitívként értékelhetőkön is, végigvonulnak a régi hibák. Egyrészt megtalálhatók a polgári nézetek maradványai, másrészt a dogmatizmus, egyszerűsítés, egyoldalúság, a pártosnak vélt túlzások maradványai. Hogy csak néhány ilyen problémát említsünk. Itt-ott felbukkannak a szellemtörténeti irányzat, pl. Székfü egyes nézetei; előfordul a cárizmus reakciós szerepének elhanyagolása, szépítése; a szociáldemokrata párt, az 1918-as októberi forradalom, a Nemzeti Tanács és Károlyi Mihály szerepének túlságosan negatív, szektás értékelése; a magyar fasizmus bonyolult viszonyainak, az ellenzéki pártok jellegének, tényleges szerepének egyszerűsítése, az objektív valóság egyoldalú bemutatása a második világháború és népi demokratikus fejlődésünk egyes kérdéseiben. Ilyen hiányosságok legképzettebb marxista történészeink írásaiban is fellelhetők. Túlzások, erőltetések, módszerbeli fogyetékösságok gyengítik „A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához” c. historiográfiai vitacikk meggyőző erejét, pedig a cikk számos helyes kritikai szempontot is tartalmaz. A Századok helyesen tette, hogy ilyen tárgyú historiográfiai cikket közölt — a jövőben még nagyobb gondot kell fordítania a historiográfiára —, és e műfajban elkerülhetetlen kortársaink működésének kritikai felülvizsgálata. Mégsem járt el a szerkesztőség helyesen, amikor az említett cikket adott formájában, túlzó, sok esetben igaztalan értékeléseivel közölte. Ugyancsak hiba, hogy a vitát értékelő szerkesztőbizottsági álláspontot nem fejtettük ki.

A Századok utóbbi évfolyamait átvizsgálva az tűnt ki, hogy súlyát, arányát és gyakoriságát tekintve — miként egész marxista történettudományunkban — a dogmatizmusból, szektás szemléletből fakadó hibák voltak túlsúlyban, s hogy az ellenük indított harc 1953-tól 1956-ig nem járt teljes eredménnyel, sőt, bizonyos fokig visszaesett. Az a sajátos ellentmondás jött létre, hogy a Századok is, akár csak tudománypolitikánk, a hibás nézetek közül hangsúlyozot-

tabban figyelmeztetett jobboldaliakra, jóllehet történettudományunkra 1954—55-ben nem a jobboldali, polgári nézetek felelevenedése és elterjedése, hanem ellenkezőleg, a dogmatikus, szektás szemlélet fennmaradása és számos megnyilvánulása volt jellemző.

Az elkövetett hibák, a ki nem küszöbölt hiányosságok gyökereiről, okairól sok vita folyt eddig is — és bizonyára nem kerül le a napirendről e nagyjelentőségű probléma a jövőben sem. Az eddigiekből biztos leszűrhető az, hogy a hibák gyökerei mélyrenyúltak; a marxi—lenini elméletben az utóbbi évtizedek folyamán a sztálini személyi kultusszal kapcsolatban bekövetkezett megmerevedésből, dogmatizmusból következtek. 1953 júniusa után történettudományunk is az országos politikai fejlődés fő tendenciájának vonalát követte. 1953—54-ben nálunk is felmerültek a viták, egyes írásokban jobboldali nézetek. Utóbb, a szektás szemlélet és módszerek, miként országos méretekben, a párton belül sem szűntek meg, sőt — főleg 1955-ben — megerősödtek, úgy a tudománypolitikában, a történettudomány vezetésében is érvényesültek: nem sikerült szakítani a korábbi években kialakult antidemokratikus vezetési módszerekkel, nem sikerült eleven, bátor kritikai légkört kialakítani. A hiba nem az volt, hogy a történettudomány területén felvettük a harcot az 1953 júniusa után itt is jelentkező egyes jobboldali nézetekkel, hanem az, hogy mutatkozott bizonyos egyoldalúság e hibás nézetek elleni — egyébként sem erőteljes és határozott — harcban. Ennek eredményességét azonban mégsem az erély és határozottság hiánya gyengítette elsősorban, hanem az egyoldalúság és a módszer; ugyanis nem a helyes, hanem lényegében a régi módszerekkel harcoltunk az említett nézetek ellen. Ma is helyeselhető és követendő, hogy felléptünk hibáink mértéktelen eltúlzása, fiatal marxista történettudományunk eredményeinek lebecsülése, egyes esetekben tagadása ellen. De ez az egyoldalúvá vált törekvés elfedte előttünk, hogy a marxista történettudomány fölényét csak tudományos világnézetünknek mindenféle torzítástól való megtisztításával, csak a saját hibáink elleni kíméletlen harc útján tudjuk valóban meggyőzően bizonyítani, csak így válhat történetírásunk mai életünk felnőtt, kiforrott mesterévé.

A Századok utóbbi évfolyamai azt igazolják, hogy marxista történészeink nagy részében erősen megrögződtek a dogmatizmus, az egyoldalúság, az önkényes anyagkezelés káros maradványai. Ezeket elsősorban a marxi és lenini, mélyen historikus látásmód, a tudományos objektivitáson alapuló pártos szemlélet elsajátításával, az elmélet szakadatlan fejlesztésével, az aktív tudományos demokratizmus és kritika segítségével tudjuk kiküszöbölni. Helyes felismerésekben és szándékokban eddig sem volt hiány, de világosan kell látnunk: csak a XX. kongresszus teremtetten meg nálunk is, történettudományunkban is a hibák gyökeres kijavításának objektív feltételeit.

*

Amint látható, a Századokról folytatott vitában számos elevenbe vágó probléma, hiba tárult fel és nagyjából kirajzolódtak további teendőink körvonalai is. A feladatok megvalósításához igyekszünk azonnal és szilárd elhatározottsággal hozzálátni. Tisztában vagyunk azonban azzal, hogy a gyakorlati megvalósítás során sok komoly nehézséggel kell megküzdenünk. A szerkesztés szervezeti kérdéseinek megoldása, munkamódszereinek megjavítása viszonylag a könnyebb feladatnak tűnik. Lényegesen nehezebb az igényes marxista—

leninista tudományosság követelményeinek érvényesítése a kutatás, a feldolgozás és szerkesztés tartalmi vonatkozásaiban. Nem kétséges, hogy a Századok e téren csak történettudományunk egészének fejlődésére, eredményeire támaszkodhat. Szerkesztőségünk természetesen törekedni fog arra, hogy az 1956-os tervében szereplő, nagyrészt már régebben beérkezett és szerkesztés alatt álló publikációkban is érvényre juttassa a leszűrt tanulságokat; e törekvést azonban csak fokozatosan és csak történészeink aktív közreműködésével válthatjuk valóra.

A színvonalasabb szerkesztés egy további gyakorlati akadály a technikai természetű. Nem felesleges szótvetni — úgy érezzük — ehelyütt a nyilvánosság előtt azokat a nehézségeket, amelyeket kiadói és nyomdai rendszerünk bürokratikus vonásai a tudományos folyóiratkiadás elé gördítenek. Az a tapasztalat szűrődött le bennünk, hogy a kiadással foglalkozó szervek az ipari tervezés normáit kissé mechanikusan húzzák rá a tudományos munka, a tudományos folyóiratszerkesztés más természetű valóságára, ami az élő politikai gyakorlattal oly szoros kapcsolatban álló tudományágnál, mint a történetírás, rendkívül nagy megkötöttséget és állandó időbeli eltolódásokat okoz. Kétségtelen, és ezt a bírálók egyöntetűen megállapították: folyóiratunk elmarad a történelem és a történetírás fejlődése, problémáinak alakulása, forrongása mögött. Így nem egyszer nagy késséssel közli — inkább csak *regisztrálja* — tudományunk eseményeit, eredményeit és nem eléggé irányítja fejlődését. Felelős ezért a szerkesztőség is, amely annak ellenére, hogy szervezetileg megerősödött, még ebben az évben sem tudta leküzdeni a szerkesztési módszerek fogyatékosságait. De a sok késésben nem kis része van a kiadói és nyomdai szervezet nehézkességének, amin a közvélemény egyöntetű követelése szerint sürgősen javítani kell.

Ehhez a problémához kapcsolódik, hogy kevés folyóirat, kis terjedelem áll rendelkezésünkre szakadatlanul gazdagodó történetírói termésünk közlésére. Nem is beszélve most a műszaki tudományokról, csak azt említjük, hogy más társadalomtudományok viszonylag kedvezőbb helyzetben vannak a folyóiratkiadás, a publikálási lehetőségeik szempontjából. Ezért volt csaknem lehetetlen a Századok hasábjain nemcsak nagyobb terjedelmű tanulmányokat, hanem terjedelmesebb forrásközléseket, technikátörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi vonatkozású cikkeket publikálni. Történészeink már hosszabb idő óta sürgetik ennek a számukra sérelmes aránytalanságnak kiigazítását. Addig azonban, amíg a jelenlegi nyomasztó publikálási nehézségek fennállanak, a Századokra fokozott feladat hárul a sokirányú igény kielégítésében, a körültekintő, jó beosztással gazdálkodó szerkesztésben.

*

Az elmúlt évek folyamán több alkalommal is volt módunk tapasztalni, hogy a történettudomány művelőinek egyre szélesebb körű aktív közreműködése milyen rendkívül értékes támogatás, különösen olyan természetű tudományos és tudányszervezői munkánál, mint egy folyóirat szerkesztése. Világosan látjuk, hogy ha tanulmányaink színvonalát, a Vita- és Szemle-rovat elvszerű kritikai szellemét emelni, hazai és nemzetközi látókörét szélesíteni akarjuk, ha azt akarjuk, hogy folyóiratunk híven tükrözze, egyben előremozdítsa történettudományunk fejlődését, még bővebben kell a kollektív közreműködés forrásából merítenünk. És nemcsak az utóbbi időkben helyes-

nek bizonyult szerkesztési módszereinket kell tökéletesítenünk, hanem tovább menve eddigi gyakorlatunkon, kapcsolatot kell teremtenünk olvasóink, a történelem oktatói és a történelem iránt érdeklődők táborával. Soronlevő feladataink közé tartozik tehát e kölcsönös kapcsolat új formáinak megfelelő kimunkálása. Az elmúlt hónapok vitáinak, megbeszéléseinek, a Századok kritikai felülvizsgálatának értékes tanulságai — és ezeket a továbbiakban következetesen kívánjuk a gyakorlatba átültetni — minden bizonnyal hozzásegítik folyóiratunkat, hogy jobban szolgálja tudományos életünket a XX. kongresszus nyomán sarjadt új fellendülés maradandóvá tételében.

— * —

TÖRTÉNEŠZVITA A PETŐFI-KÖRBE

Történészeink körében a XX. kongresszus nyomán eleven vitaszellemp pezsdült fel. Történettudományi intézményeink sorra rendeztek olyan tudományos vitákat, amelyeken a XX. kongresszus gazdag tanulságait igyekeztek saját szakterületük problémáira alkalmazni. E viták sorában a legnagyobb érdeklődést tudományos és tudománypolitikai problémák legsokoldalúbb felvetésével az a vita váltotta ki, amelyet a DISZ Petőfi-köre rendezett 1956. május 30-án és június 1-én.

A Petőfi-kör kezdeményezésére fiatal történészeink eredetileg a célból jöttek össze, hogy megtárgyalják történettudományunk helyzetét, különösen a fiatal történészek problémáit a XX. kongresszus után. A vita azonban jóval túlnőtt az eredeti célkitűzésen. A fiatalok vitájába bekapcsolódtak idősebb vezető történészeink is, és a meginduló eszmecsere tudományunk csaknem valamennyi lényeges kérdését érintette. Két alkalommal, a késő éjszakai órákig a sodró lendületű vitában csaknem ezer hallgató nem lankadó figyelemmel vett részt. A vita így spontán módon, szerény kezdetekből szélesedett ki. A vitaülés iránti érdeklődésre jellemző volt, hogy azon nemcsak történettudományunk és történettanításunk munkásai jelentek meg igen nagy számban, hanem a rokon tudományok képviselői és más értelmiségi dolgozók is. A vita vezetői Mód Aladár egyetemi tanár, Zsigmond László, a Történettudományi Intézet osztályvezetője és Győrffy Sándor, a Párttörténeti Intézet alosztályvezetője voltak.

A kétnapos megbeszélésen számos hozzászólás hangzott el, amelyek igen lényeges kérdéseket boncoltak. Természetes, hogy a vitáról szóló jelen beszámoló még az összes problémák felvetésére sem törekedhetik. A következőkben tehát, a teljesség igénye nélkül, csak a felmerült legfontosabb kérdésekre szeretnénk kitérni.

*

A vita főkérdése a dogmatizmus, a szektarianizmus elleni harc volt és az ellentétes álláspontok éppen a dogmatizmus körül folyó vita pólusain kristályosodtak ki. A hozzászólók részletesen beszéltek azokról a *szemléleti hibákról*, amelyeket történetírásunkban a dogmatizmus, a személyi kultusz és a pártosság szubjektív értelmezése, a szektarianizmus okozott. Számos konkrét példán mutatták be a szemléleti torzulások megjelenési formáit és hatását. Felvetették azokat a *szervezeti hibákat*, melyek a történészfrofront antidemokratikus vezetéséből következtek. Nagy felelősségérzéssel mutattak rá e szemléleti és szervezeti hibák következményeire, amelyek főként abban

mutatkoztak, hogy a történetírás *hatása leszűkült*, a történelem *oktatása nem volt elég eredményes* s a *kritikai légkör sem volt kielégítő*. Számos hozzászóló vizsgálta a *hibák forrását* és ebben a vonatkozásban *történetírásunk fejlődésének útját* a fordulat éve óta. Természetesen folyt mindezekből a *hibák felszámolása körüli teendők meghatározása*, további *feladataink vázolása*.

Történetírásunknak legnagyobb *szemléleti hibája* az volt — mint többen hangsúlyozták —, hogy a marxizmus—leninizmus igazságát, a mi leghatalmasabb fegyverünket nem jól forgattuk. Gyakran eltorzítottuk, részben elméleti felkészültségünk hiányai folytán, részben azért, mert a marxista—leninista elméletet a személyi kultusz következtében dogmatikus vonások terhelték, amint erre a XX. kongresszus élesen rámutatott. Ennek következtében történetírásunk az utóbbi évek során számos esetben — amint ezt Varga János kifejtette — „a teljes igazság, a teljes valóság helyébe féligazságokat ültetett a különböző történeti publikációkban. Ez különböző módszerekkel folyt: a tények kontraszelekciójával, bizonyos álláspontnak megfelelő kiválogatásával, az elvi tételekből való merev kiindulással és a tényeknek a tételekhez való idomításával, és folyt az idézetek tendenciózus felhasználásával, szétnyirbálásával.”

A *dogmatizmusnak* a tudomány fejlődését gátló szerepét és hatását sokan tették szóvá a felszólalók közül. A dogmatikus szemlélet elsősorban abban mutatkozott, hogy történešzeink inkább „a marxizmus szavaihoz ragaszkodtak — mint Hársfalvi Péter mondotta —, ahelyett, hogy a marxista gondolkodás elsajátítására törekedtek volna”. S ha ebben a megállapításban túlzás is volt a teljes általánosítás, kétségtelen, hogy a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazása háttérbe szorult.

A dogmatizmus káros hatása mellett számos felszólaló rámutatott azokra a hibákra, melyek a *személyi kultusz* légköréből fakadtak történetírásunk terén. Mód Aladár elvi szempontból is hangsúlyozta, hogy a szocialista, vagy szocializmust építő társadalmakban a személyi kultuszból miért fakadhatnak különösen nagy veszélyek. Különbséget kell tenni — mondotta — „a polgári ideológia által képviselt személyi kultusz között, és a között, amit a személyi kultusz az elmúlt korszakban a mi mozgalmunkban jelentett. Különbséget kell tennünk, mert soha a történelemben egyetlen társadalomban, egyetlen rendszerben sem képviselt egyetlen párt sem olyan hatalmat, mint amilyen hatalmat és tekintélyt koncentrált a munkásmozgalom, a Kommunista Párt és a proletárdiktatúra a maga szervezetében és a maga vezetésében. Éppen ezért egyetlen társadalom számára sem olyan veszélyes a személyi kultusz, mint éppen a mi számunkra.”

Történetírásunknak a személyi kultuszból fakadó hibáit részletezve többen kiemelték, hogy a történetíráson belül kialakult egy külön személyi kultusz. Mód Aladár kiemelte, hogy „volt személyi kultusz a történešzfronton is és a marxizmus monopolisztikus értelmezése nemcsak a régi, pártonkívüli történešzek, de értelmiségünk, pedagógusaink nagy része számára is nehezítette a marxizmushoz való eljutást”. *Kosáry Domokos* elmondotta, hogy mikor a felszabadulás után megismerkedtek a marxizmus megállapításaival a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről és ugyanakkor a kibontakozó marxista történetirodalommal, akkor talán leginkább azért nem tudták az olvasottakat egészen magukévá tenni, mert „a marxizmus—leninizmus igazságai, megállapításai a társadalmi fejlődésről teljesen egyenlőségi jellel voltak felüntetve mindazon nézetekkel, amelyek akár a szovjet, akár a magyar történet-

írásban, mint nézetek leszögezödték. És az ismét egyenlősegi jellel volt összekötve azzal, amit a marxizmus történetírásának hazai képviselői itt elmondottak egyénileg, személyileg." Azért nem tudott teljesen megszabadulni az ellenforradalmi korszakból nyűgként rajta maradt teheteteltől — úgy mond —, mert számos konkrét esetben olyan álláspontot kellett volna elfoglalni, amivel nem tudott egyetérteni.

Több felszólalás foglalkozott a *pártos történetírás szubjektív értelmezésével* és az e téren meglevő fogalomzavarból fakadó hibákkal. *Hársfalvi Péter* azt hangsúlyozta, hogy történettudományunk a szocialista társadalom, az alap szolgálata mellett sokszor egyes akcionális politikai feladatok, taktikai lépések igazolását szolgálta, holott ez utóbbi nem lett volna feladata. Ebből a helyzetből következett, ahogy *Szücs Jenő* arra utalt, hogy egyes szerzők nem alkalmazták a források kritikáját és azokat a forrásokat, melyek nem támogatták koncepciójukat, elhagyták, a többieket pedig szösz szerint átvették. A források önkényes kezelésének e primitív formája mellett gyakori volt az az eset, amikor a szerzők a koncepciójukkal ellentétes forrásokat kritikailag boncolták és kimutatták bennük az ellentmondásokat, ellenben a tételeiket igazoló forrásokat — holott azokban is voltak ellentmondások — kritika nélkül átvették. Az a fogalomzavar, mely a pártos történetírás terén kialakult az elmúlt időszakban, odavezetett, hogy egyesek önkényesen, tudománytalanul kezelték a forrásokat.

Ezeknek az elvi megállapításoknak az igazságát a hozzászólók részletesen, *konkrét tényanyag felsorakoztatásával* támasztották alá.

Több felszólaló pl. rámutatott a második világháború időszakával foglalkozó munkákban levő tévedésekre és torzításokra. *Kalmár Árpád* helytelenítette, hogy az Egyesült Államok roosevelti időszakának külpolitikáját az amerikai imperialisták 1945 utáni tevékenysége alapján bírálják. *Köves Erzsébet* szintén azt hangsúlyozta, hogy az antifasiszta koalícióról szóló munkák úgyszólván csak a szövetségesek közti ellentétekkel foglalkoznak, és az egyes munkákból szinte úgy tűnik, hogy az Egyesült Államok és Anglia nem a Szovjetunióval, hanem a fasiszta Németországgal szövetkezett. Ezekre a bírálatokra *Zsigmond László* válaszolt, s önkritikát gyakorolva saját munkája felett, megmagyarázta, hogy tévedései hogyan függenek össze egyrészt egyes hibás elméleti tételekkel, mint pl. az osztályharc éleződéséről szóló sztálini tétellel, valamint ennek nemzetközi síkon való érvényesítésével, amely a második világháború utáni külpolitikában szintén az ellentétek végső kiéleződésének tételére épült, másrészt hogyan befolyásolták szemléletét az e hibás tételekre épülő napi politika eseményei: „Amikor könyvem megírtam — mondotta —, abban átvettem az összes hazugságokat és vádakát, amelyeket Rajk Lászlóról és a Rajk-ügyről terjesztettek.” Fontos feladatának tartja, hogy levonva a bírálatokból a szükséges tanulságokat, felülvizsgálja munkájának téves, hibás tételeit; ebben a vonatkozásban már sikerült is bizonyos eredményeket elérnie.

Számos felszólaló utalt legújabbkori történetírásunkra arra a meglehetősen általános hibájára, hogy elsősorban a társadalom legszűkebb pólusaival foglalkozott és közben elhanyagolta az egész társadalom vizsgálatát. Ennek a hibás módszernek következtében hanyagolta el történetírásunk a polgári radikalizmus vizsgálatát, és ennek következtében hanyagolták el szinte teljesen a Horthy-korszak kutatói a népiesek mozgalmának a tárgyalását, vagy ha ez utóbbit néha említették is, az csak néhány elmarasztaló jelző kíséretében.

ben történt. E kérdéssel kapcsolatban *Kató István* azt hangsúlyozta: legújabbkori történetírásunk alapvető hibáját abban látja, hogy „mi abból indulunk ki, hogy csak a proletár forradalmi mozgalmat, kommunista munkás- és szegényparaszti mozgalmat tekintjük haladó mozgalomnak”. Ebből logikusan következett, hogy a kispolgári ellenzéki csoportokról csak azt mutattuk ki, ami összekötötte őket az ellenforradalmi rendszerrel és nem néztük azt, hogy mi választotta el őket ettől a rendszertől, milyen kérdésekben álltak szemben ezzel a rendszerrel.

Hársfalvi Péter annak a véleményének adott kifejezést, hogy jelenleg nagyfokú aránytalanság tapasztalható történetírásunkban az egyes korszakokkal való foglalkozást illetően; ókori történettel szinte nem foglalkoztunk, a középkort elhanyagoljuk, a legtöbb az újkori vonatkozású munka. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy az újkori történet fontosságát a kelletténél jobban hangsúlyoztuk ki. *Molnár János* vitába szállt ezzel a megállapítással és helyesen mutatott rá arra, hogy legújabbkori történetünkkel továbbra is többet s igen behatóan kell foglalkoznunk, mivel számunkra ez a legfontosabb, s éppen az erre az idősakra vonatkozó munkákban van a legtöbb sematizálás és torzítás. *Molnár János* megállapításához még hozzátehetjük, hogy azért is nagyobb hangsúllyal kell vizsgálunk legújabbkori történetünket, mert polgári történetírásunk ezt a korszakot szinte teljesen elhanyagolta — bár ebből a feudális korszak történetírásának mellőzése semmiképpen nem következhet.

Szigeti József a történetírásunkban megmutatkozó provincializmusra hívta fel a figyelmet, melynek egyik megnyilvánulása az egyetemes történet közismert elhanyagolása volt. Nem hasonlítottuk össze a magyar fejlődés folyamatát a nyugati, a keleti és más fejlődési folyamatokkal és ennek következtében nem láttuk azokat a sajátosságokat sem, amelyek megkülönböztetik a magyar történelmet: pedig ez elvi kérdése a marxizmusnak.

Különösen sok felszólaló foglalkozott párttörténetírásunkkal, mivel a dogmatizmus, az elméleti torzulások itt éreztették leginkább hatásukat, és mivel a párttörténet felfogása kihatott egész újkori történetírásunkra is. *Mucsi Ferenc* és *Siklós András* utaltak arra, hogy egészen a XX. kongresszusig a párttörténet terén egyesek a párt múltbeli hibáinak feltárását és elemzését negativizmusnak nevezték és szerintünk a hibák vizsgálata „kisebbiti, lebecsüli pártunk múltbeli dicsőséges küzdelmeit”. *Zsigmond László* ezzel kapcsolatban hangsúlyozta: azért hiba, hogy a párttörténet nem mutatta meg a konfliktusokat és nehézségeket, melyeken keresztül a fejlődés történt, „mert ezek nevelik a pártot, a munkásosztályt, teremtenek tiszteletet és becsületet a pártnak”.

Mód Aladár és *Szigeti József* azért bíralták a párttörténetírást, mert az nem egyszer nem volt más, mint a párthatározatok visszavetített magyarázata. E módszer következtében elvesztek az igazi problémák és elveszett a tömegek szerepe, elveszett az alkotó elméleti munka jelentősége is.

A Szociáldemokrata Párt történetével kapcsolatban *Nemes Dezső* arra mutatott rá, hogy e téren „nem voltunk elég sokrétűek, az igazságot nem eléggé közelítettük meg, a baloldali szociáldemokrácia szerepével nem eléggé foglalkoztunk”. A Szabó Ervin értékelése terén meglevő hiányosságokat bírálta *Siklós András*, kiemelve azt, hogy a vele foglalkozó tanulmányok közül egyik sem veszi észre, hogy „amikor Szabó Ervin az akkori szociáldemokrata vezetőséggel szemben fellépett, úgy ez a fellépés nála több hibás következ-

tetés ellenére is a szocialista demokráciáról, mint a munkásmozgalom és a szocialista társadalom fejlődésének szükséges, elengedhetetlen feltételéről vallott, igen mélyen gyökerező és eszmeileg megalapozott felfogásából eredt”.

Kató István bírálta a szociáldemokrata baloldal ábrázolásában elkövetett hibákat és különösen Réti Lászlónak a Bethlen—Peyer-paktumról szóló, nemrégiben újra kiadott tanulmányát, mely eredetileg abból a célból készült, hogy a szociáldemokrata baloldaltól bebizonyítsa, hogy álhatalom és a mi pártunkba beépült ügynökség. Réti László tanulmánya nem különböztette meg a szociáldemokrata jobboldalt a baloldaltól. Ezzel kapcsolatban *Réti László* utalt arra, hogy említett tanulmányának célja a jobboldal leleplezése volt és ezt ma is időszerű feladatnak tartja. A továbbiakban rámutatott arra, hogy helyesen és a teljes történelmi igazságnak megfelelően leplezte le a jobboldali szociáldemokrata vezetők árulását.

Köves Erzsébet szövegétette, hogy a fasizmus ellen folytatott harcot nem egyszer párttörténeté szűkítették le: „Ez a szektás szűkkeblűség — mondotta — ellentmondásba került a valósággal, 1943-as népfront politikánkkal és az emberek emlékezőtehetségével is”. *Sántha Ferenc* író választ kért történetészeinktől arra, hogy miért nem mutatták be őszintén József Attila és a magyar munkásmozgalom kapcsolatát és azokat az okokat, amelyek miatt József Attila egy időre eltávolodott a párttól. E kérdésre válaszolva *Györffy Sándor* arra emlékeztetett, hogy Hitler uralomra juttatása mélyen megrázta József Attilát, aki a kommunista költő önkritikájával igyekezett levonni ebből a tanulságokat. Egyik cikkében, ha nem is elméleti hibáktól mentesen, bírálta a párt akkori szektás politikáját. Az akkori Központi Vezetőség egyik tagjának a cikkekre adott válasza József Attilát szociálfasisztának nevezte, s e szektás felfogás következtében később is mint szociálfasisztáról írtak róla.

A Tanácsköztársaság történetével kapcsolatban *Réti László* mutatott rá a személyi kultusz következtében jelentkező túlzásokra. „Nem úgy túloztuk el Rákosi elvtárs szerepét — mondotta —, hogy olyat mondtunk volna róla, ami nem igaz, vagy nem történt meg. Állítom, hogy az, ami a Tanácsköztársaság történetírásában Rákosi elvtársról szól, egészében helyes, de nem volt a legkiemelkedőbb, vagy nem is elsősorban kiemelkedő vezetője a Magyar Tanácsköztársaságnak. És miután a többiekről, Kun Béláról és másokról nem írtunk vagy nem írhattunk, ennek következtében eltorzult a Tanácsköztársaság képe, Rákosi elvtárs ezzel a tevékenységével, amelyet tényleg végzett, központi alakjává vált történetírásunknak.”

Györffy Sándor felszólalásában utalt arra, hogy különösen a legújabbkori magyar történetírásban és a párttörténetírásban kialakult dogmatizmus jellemző példájának kell tekinteni a Századok 1952. évi számában megjelent „Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány” című tanulmányt.

A történešzfront *szervezeti életének antidemokratikus vezetési módszereit* számos felszólaló bírálta a vita során. Ezeknek az antidemokratikus szervezeti formáknak és vezetési módszereknek egész történettudományunk látta kárát. A történešzfront szűkebb vezetését — mint ezt *Zsigmond László* elmondotta — egy 5—6 tagból álló bizottság végezte, amelyben a Történettudományi Intézet és a Társulat részéről Pach Zsigmond Pál, Elekes Lajos és Hanák Péter, az Akadémia részéről Fejér Klára, a Munkásmozgalmi Intézetből pedig Györffy Sándor vett részt. „A bizottság összetétele — mondotta — formálisan jogos volt, mert a tagok egy-egy intézményt képviseltek, a gyakorlatban azonban egy

szűk klikket jelentett Andics elvtársnő vezetésével." Ezt a helyzetet a Történettudományi Intézetben, a pártvezetőség és a párttagság segítségével az érdekeltek komoly önbírálata alapján sikerült felszámolni.

E téren „különös felelősség terheli Andics elvtársnőt” — hangsúlyozta Zsigmond László. „Andics elvtársnő jelenleg a történešzfronton perszonáluniót képvisel”, és egy személyben számos vezető funkciót lát el. Az adott körülmények közt nem alakulhatott ki egészséges légkör: ennek példája az „Akadémia Történettudományi Bizottságának működése, mely a történešzfrontnak szervezeti, tudományos és elvi kérdésekben legfontosabb, összehangoló szervezete. Ennek tagjai azok a régi és fiatal történešzek voltak, akik az utóbbi tíz évben munkájukkal bizonyos pozíciót szereztek maguknak. Ez a főbizottság fokozatosan elhalt s ülésein a hivatalos hozzászólásokon kívül semmi sem történt”. „Mutatja ez azt, hogy ennek a monopol helyzetnek a gyakorlása elsorvasztja, tönkreteszi azt a kollektívát, amelynek pedig hivatása lenne a maga kollektív eszével és tapasztalataival előrevinni a történešzfrontot.”

Az antidemokratikus vezetési módszerekkel kapcsolatban *Hanák Péter*, önkritikát gyakorolva saját korábbi tevékenysége fölött, arra mutatott rá, hogy „formálisan ugyan hangsúlyoztuk, hogy az intézmények önállóak és a vezetők felelősek ténykedéseikért... lényegében azonban igen fontos kérdések eldöntése nem történt kellő demokratikus formában” és „ezért én magam is felelős vagyok”. „Feltétlenül demokratikusabban kellett és lehetett volna támaszkodni a meglevő intézmények kommunista és pártönkízüli kollektívájára, mert akkor több hibát elkerülhettünk volna, mind a fiatalokkal való behatóbb foglalkozás terén, mind az egyes munkálatok és tervezés tekintetében és... végül bizonyos fokig természetesen a szemléleti kérdésekben is.” *Győrffy Sándor*, egyetértve a Zsigmond László részéről őt ért bírálattal, elmondotta, hogy „valóban támogattuk az egyszemélyi vezetést, ahelyett, hogy demokratikus kollektíva döntötte volna el a fontos kérdéseket”.

A történetírásban megmutatkozó torzítások és ferdítések feltárása mellett számos felszólaló rámutatott az elkövetett hibák *gyakorlati következményére* is. *Hársfalvi Péter*, *Lukács Lajos*, *Szűcs Jenő* és *Varga János* foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy szélesebb körökben olvassák-e, forgatják-e a marxista történetírás termékeit, a megjelent könyveket, tanulmányokat? A válasz az volt mindegyik felszólaló részéről, hogy — véleményük szerint — e téren a helyzet nem valami biztató. Ennek okát a hozzászólók történetírásunk hibáiban jelölték meg. E hibák következtében történetírásunk sokat veszített hiteléből.

Ez utóbbi megállapítással *Réti László* szállt vitába, hangoztatva, hogy a Munkásmozgalmi Intézet kiadványait illetően a bírálatok nem állják meg a helyüket, mert azokat megvásárolják és olvassák, sőt nem egy munkájukat másodszor is ki kellett adni.

Foglalkoztak a hozzászólók e témakör kapcsán a *tanulóiíjúságnak* a történelemhez való viszonyával. *Hársfalvi Péter* és *Varga János* azt hangsúlyozták, hogy a történetírásunkban elkövetett hibák miatt az ifjúság nem szereti a történelmet. Varga János tapasztalatai alapján arra utalt, hogy néhány év alatt az egyetemen is kiábrándulnak a történelemből. *Kosáry Domokos* pedig azt emelte ki, hogy milyen romboló hatású volt a tanulóakra az, hogy bizonyos lapokat a tankönyvekből kitépettek vagy leragasztattak. *Litván György* szerint az a körülmény, hogy a középiskolákban gyakran az egyik év-

ben az előző évinek az ellenkezőjét kellett tanulni, bizonyos cinizmust váltott ki a tanulóknál.

A már nyolc éve változatlanul kiadott általános iskolai történelemtan-könyv hibáit és ezzel összefüggően az általános iskolai történelemoktatás súlyos fogyatékoságait tárta fel *György Lajosné* hozzászólása. Rámutatott arra, hogy a tankönyv alapján a tanulók sem időben, sem térben nem tudnak tájékozódni a történelmi események sorában, mert pl. az egyik könyv Lenin életét a második világháború kapesán, az ellenállási mozgalmat pedig a népi demokratikus fejlődés keretében ismerteti. Végül elmondotta, hogy a pedagógusok már 1950-ben rámutattak arra, hogy a könyv elavult és alapos átdolgozásra szorul. 1952-ben az Oktatásügyi Minisztérium is elismerte, hogy „idejét múlta”, de mindezek ellenére ma is ebből kell az általános iskolákban tanítani.

A történelemoktatás helyzetét illetően *Mód Aladár* egyrészt vitába szállt az elhangzó bírálatokkal és azt hangsúlyozta, hogy minden hiba ellenére is nagy az az „ifjúsági és történész pedagógusréteg, amely lelkesen, őszintén, a magyar történet igazabb megértése alapján kapcsolódik népünk küzdelméhez”, másrészt rámutatott az oktatásban meglevő súlyos fogyatékos-ságokra. „Az ország több városában azt tapasztaltam — mondotta —, hogy nagy bizonytalanság, sőt azt kell mondanunk, lelkiismereti válság van pedagógusaink, elsősorban történész pedagógusaink között, hogy mit tanítsanak, hogy tanítsanak, hogy álljanak a diákok elé.”

Az egyetemi oktatás helyzetéhez és néhány megoldandó problémájához *I. Tóth Zoltán* szólt hozzá. Abból indult ki, hogy az egyetemek mindenkor kettős funkciót töltek be. Egyrészt a tudomány, az alkotó gondolkodás színhelyei és melegágyai voltak, másrészt felsőfokú oktatási intézmények. 1949-ben, a polgári egyetem felszámolása bizonyos fokig szükségszerűvé tette, hogy az egyetem belső funkcióját elveszítse és hogy átmenetileg többé-kevésbé felsőfokú középiskolává váljék. A kötött órarendszer az oktatási anyag marxista körülíratás és a munkás-paraszt származású hallgatók előképzettségi hiányainak felszámolását mozdította elő.

A tudomány háttérbe szorítása és a középiskolai módszerek, a tanrend túlzottan merev kötöttsége tehát nem maradandó, hanem meghatározott történelmi körülmények átmeneti követelménye volt. Ma már az oktatási kar színvonalban is megerősödött és döntő többségben szilárdan a marxizmus—leninizmus alapján áll. Érthető tehát, hogy egyre erősebbé válik a tudományosság fokozott követelményének, a középiskolai módszerek kiküszöbölésének az igénye. Ez a törekvés azonban a felső szerveknél nem minden esetben váltott ki kedvező visszhangot.

Mindenki elismeri ma már, hogy az oktatási és a tudományos munka szerves egységet képez. A gyakorlatban azonban ez mégsem érvényesül. Ennek oka nemcsak az, hogy az ország első egyetemének, az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek, még ha oly sok tudós professzora is van, nincsen saját publikációs fóruma, hanem elsősorban az egyetemi oktatási normák jelenleg fennálló rendszere. A hallgatók tudományos munkájának pedig leg-főbb akadálya a túlterhelés, ami jórésztben a mereven értelmezett óralátogatási kényszer következménye. Tehát sem az egyetem oktatási, sem a hallgatói nem érzik jól magukat ebben a „taposó malomban”. „Ma zárt körben vergődik az egyetemi oktatás ügye, a merev kötöttségek betonfalába ütközik minden-felé.”

A vita résztvevői a történetoktatás helyzetéről elhangzottakkal lényegében egyetértettek; történelemtanításunkkal valóban keveset törődtünk, és elhanyagolásáért mindannyiunkat súlyos felelősség terhel.

A személyi kultusz, a dogmatizmus és az antidemokratikus szervezeti élet következtében a történetírásban elkövetett hibák nemcsak a történetírás hitelét rontották meg a nagyközönség előtt, nemcsak a történelemoktatást és a történešz pedagógusokat állították nehéz helyzet elé, hanem — mint erre a felszólalók rámutattak — a történettudományon belül is olyan légkör kialakulásához vezettek, mely nem volt kedvező a bátor és nyílt elvi viták számára.

„A személyi kultusz és a dogmatizmus útját szegte a bátor gondolatoknak — mondotta *Gyóffy Sándor*. Ma már megmondhatjuk, hogy igen sokszor féltünk gondolkozni, féltünk megmondani azt, ha a tények ellentmondanak egyes tekintélyek tételeinek. Ez összefüggött a pártszerűség hamis értelmezésével... Így fordulhatott elő, hogy az emberségért nem egyszer embertelenek lettünk, vagy igaztalanok az igazságért. S ez a szemlélet történetírásunkat, amelyről tudjuk, hogy a legpolitikusabb tudomány, eltorzította, és különösen eltorzította az újkori történetírást és ezen belül a párttörténetírást.”

A kritikai szellem hiánya nemcsak a Történelmi Társulat legutóbbi közgyűlésének fagyos légkörében mutatkozott meg, hanem a Társulat folyóiratának, a Századok hasábjain is. Többen kifogásolták, hogy a Századok nem adott elég teret a vitáknak, nem támogatta a kritikai szellem kibontakozását. *Molnár János* pedig arra mutatott rá, mint jellemző tünetre, hogy „a régebben megjelent történelmi művek egész soráról nem jelent meg tudományos jellegű bírálat”. S ha ez volt a helyzet, aminthogy ez volt, a magyar történettudományi művek bírálatára tekintetében, ugyanígy nem fordultunk kritikus szemmel — mint erre *Zsigmond László* rámutatott — más népek, elsősorban a Szovjetunió történettudományi irodalma felé, ami pedig éppen azért, mert példaképünknek tekintettük és tekintjük, igazi internacionalista kötelességünk lett volna.

Bár a vita során történetírásunkat elsősorban bírálat érte, több felszólaló helyesen mutatott rá azokra az eredményekre, melyeket fiatal marxista történetírásunk elért. Elsőnek *Hársfalvi Péter* emelte ki, hogy „a magyar társadalom széles rétege sokat kapott a marxista történettudománytól, Révai, Molnár Erik, Andics és Mód elvtársak tanulmányaiból és cikkeiből. Olvasták, gondolkodtak, töprengtek rajta és közben alakultak, formálódtak maguk is.”

Különösen *Andics Erzsébet* hívta fel a figyelmet arra, hogy fiatal marxista történetírásunk, bár nem is dolgozott úgy, mint kellett volna, rendkívül nehéz feladatokkal birkózott meg. Azért volt „nehéz feladata”, mert „sötét köd és a hamisítások vastag rétege fedte el a magyar történelem alapvető tényeit. Éppen történelmünk legkiemelkedőbb eseményei, legkiemelkedőbb alakjai nélkülözték a méltó feldolgozást. Nekünk elsősorban a legfontosabb feladatokat kellett megoldani: megírni a parasztság történetét, a parasztmozgalmakat, 1848/49 történetét, híven ábrázolni Kossuth alakját, Hunyadit, Rákóczit.” „Valamennyi hősies vállalkozás volt és ha nem is elegendő, amit a marxista történészek végeztek, de amit végeztek, megmutatja, mit jelent a marxista történetírás, mennyire tudományos, mennyire igaz... Néhány esztendő alatt mi többet végeztünk a történelmi igazság felderítésében, mint az előző nemzedékek évtizedek alatt.” A hiba az — állapította meg —, hogy „nem elegendően foglalkoznak a történettudománnyal...” Keveset végeztünk s azért végeztünk keveset, mert a magyar történelem marxista átértékelése

olyan feladat, amelybe a történészek százainak és százainak kellene bekapcsolódniuk.

Hanák Péter, egyetértve Andics Erzsébet történetírásunk eredményeire vonatkozó megállapításaival, utalt arra, hogy megjelent néhány olyan monográfiánk is, „amely többé-kevésbé kiállja az idő próbáját”. „Ezek a monográfiák azokra az alapvető kérdésekre vonatkoznak, amelyekben szükséges volt a polgári történetírás számos ferdítésével, hamisításával, tényelhallgatásával szemben az igazságot megmutatni.” Eredményeink közt kell említeni az egyetemi tankönyvek első változatát, „amelyeknek mai szemmel nézve természetesen sok fogyatékoságuk van, mégis kiváló régi szakemberek véleménye az volt, hogy a marxista történetírás és nem utolsó sorban a tankönyvekben lefektetett álláspont meggyőzte őket a marxizmus igazságáról”. *Mód Aladár* ugyancsak hangsúlyozta, hogy marxista történetírásunk a súlyos hibák ellenére az „elmúlt évek során a valóság megismerésének módszerét adta a történészeink kezébe, akik e módszer segítségével a hibák, torzítások ellenére egészében a magyar nép jobb, igazabb történetét rajzolták meg, mint bármely eddigi kor történetírása”.

A felszólalók egyetértettek Andics Erzsébettel történetírásunk eredményeire vonatkozó megállapításait illetően, ugyanakkor azonban vitába szálltak az *elkövetett hibák okairól* adott analízisével. *Szigeti József* arra utalt, hogy ha csak arra az objektív körülményre hívjuk fel a figyelmet, hogy milyen kevesen vannak a történészek és milyen nagyok a feladatok, akkor „... eltereljük azokról a tényezőkről a figyelmet, amelyekről itt általában helyesen beszéltek”. „A hiba az volt, hogy kezdettől fogva, ámbár a végső cél helyesen és tisztán állt előttünk, olyan alapvető torzulások csúsztak be ezekbe a munkákba, hogy azokat most nekünk radikálisan ki kell küszöbölnünk.” *Hanák Péter* ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy nem azért követtünk el hibákat, „mert kevesen és keveset írtunk, hanem, mert nem jól írtunk, nem szépen írtunk, nem mindig a teljesen objektív felfogásnak megfelelően írtunk”.

Mód Aladár — Andics Erzsébettel polemizálva — hangsúlyozta: „nem arról van szó, hogy minden rossz, mindent el kell vetni... de természetesen arról sem lehet szó, hogy csak kisebb javítgatásokat kell végeznünk és alapjában rendben van minden”. Ezzel kapcsolatban helyesen állapította meg Gyórfy Sándor, hogy „eredményeink, munkánk helyes részét is úgy tudjuk megvédelmezni, ha a hibákat élesen elítéljük, így tudjuk a marxista történetírás hitelét megőrizni”.

Az elkövetett hibák okainak vizsgálata során több felszólaló visszatért arra az útra, melyet marxista történetírásunk 1949 óta járt. Ezzel kapcsolatban Andics Erzsébet kiemelte, hogy olyan országban indult meg a marxista történetírás, ahol a marxista gondolkodásnak alig volt hagyománya. Ilyen előzmények után látott hozzá 1949-ben „néhány, maroknyi marxista történész ahhoz a nagy, merész és nehéz feladathoz, hogy a magyar történelem alapvető kérdéseire fényt, világot vessen, hogy legalább a legdurvább hamisításokat leleplezze”. Számuk aztán megnőtt és el is végeztek egyet-mást, de nem végeztek el mindent. Ezek a történészek a legsürgősebb feladatoknak tettek eleget, amikor megírták pl. 1848, a parasztforradalmak történetét. „Azért ragadtuk ki ezeket a témákat, mert az volt a fontos, hogy megmutassuk népünknek, hogy mire volt képes a múltban, hogy önbizalma legyen, hogy nagyra képes a jelenben, a jövőben is.”

Hanák Péter úgy látta, hogy a most felvetődő hibákat „elkövettük már 1953 előtt is, sőt 1949 és 1953 között bontakozott ki tulajdonképpen a szubjektivisták értelemben vett pártosság, a dogmatizmus, a tények figyelmen kívül hagyása. 1953-ban, amikor a történešzfronton is nagy pezsgés indult meg, ezekből a hibákból nagyon sok mindent helyesen megláttunk. A Századok szerkesztőbizottsági ülésén, ahol a hibákra rámutattak, felmerült a történešzfront antidemokratikus vezetésének a problémája is. Ekkor az elnöklő Andics elvtársnő a vitáról adott összegezésében ezeket mondta: »Nagy lépéssel fogja előrevinni történešzfrontunk demokratizmusát, ha megszüntetjük az eddig nagyon is gyakori perszonál-uniókat. Meg kell javítanunk káderpolitikánkat is. Azok a történešzeink, akik valóban akarnak és tudnak dolgozni, valóban dolgozhassanak.« Azt is mondotta továbbá, hogy az a vita »csak kezdet volt, amit folytatni kell. Főként azt nem engedhetjük meg, hogy a vitában elhangzott helyes javaslatok következmény nélkül maradjanak«. Mindezek azonban ... — állapította meg Hanák Péter — nem következtek be.” Ennek okai közt először is azt említette meg, hogy a XX. kongresszusig számos alapvető tény, amely elsősorban a Sztálin személye körül kialakult kultuszból, illetve a Rákosi elvtárs személye körül kialakult kultuszból következett, nem volt ismeretes. A fő okot abban látja — mondotta —, hogy az egész országos fejlődés 1953 őszétől 1956 március-áprilisáig nem az 1953 júniusi határozatokkal kijelölt úton haladt egyenes vonalban *előre*. Egyrészt jelentkeztek jobboldali tendenciák, ingadozások, másrészt 1954 végétől a politikai vezetés „balos, szektás irányba haladt, s az 1953 előtti helyzethez való visszatérés számos sajátos jelenségét mutatta”. Az 1955-ös márciusi határozatok „gyakorlati végrehajtása balos, szektás irányban tolódott el”. Mindez úgy jelentkezett történešzfrontunkon, hogy nem történt szakítás azokkal az antidemokratikus szervezeti formákkal, melyek az antidemokratikus vezetést lehetővé tették, bár a bírálatok feltárták a hibákat. Megindult ugyan egy nagyon erős törekvés, hogy „bátrabban alkalmazzuk a marxizmust a magyar történelemre”, hogy „új tételeket, és főképp szabadabb vitákat bontakoztassunk ki, ez azonban felülről nem nyert támogatást részünkről”, és a jobboldali nézetektől való félcében belehátráltunk a régi hibákba.

Szűcs Jenő nem értett egyet azzal, hogy 1953 júniusa után a történettudományban egy ideig jelentős fellendülés mutatkozott. „Egy-két jelenség volt — mondotta —, de lényegében a történešzfronton nem történt semmi a júniusi fordulat után, lényegében minden folyt a maga eddigi vonalán.”

Mucsi Ferenc felszólalása során rámutatott arra az ideológiai zűrzavarra, amely az 1953-ban megindult tisztázódási folyamat után uralkodott. Ezzel kapcsolatban példaként idézte a történettudomány második ötéves tervének 1955 májusában elkészült tervezetéből a következőket: „Azok a nagyfontosságú dokumentumok, amelyek az utóbbi években láttak napvilágot és az ideológiai munka egészére alapvető útmutatásokat tartalmaznak: Sztálin nyelvtudományi és közgazdasági tanulmányai, a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusának anyaga, Központi Vezetőségének határozatai, az 50. évfordulóra kiadott tézisek, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozatai nemcsak azt könnyítik meg, hogy a hibákat és hiányosságokat világosabban mérjük fel, hanem kiküszöbölésük irányát is megjelölik”. „Azok a sok vonatkozásban ellentmondó irányok — mondotta Mucsi Ferenc —, amelyeket ezek a dokumentumok tartalmaztak, termé-

szetesen nem jelölhették meg igazán a feltárt hibák kiküszöbölésének útját, irányát; ezek a mondatok inkább felületességet takarnak, semmint hogy alapos munkaprogramot fejtenénk ki."

Az előző kérdéshez, a hibák okainak vizsgálatához kapcsolódva, *Szücs Jenő* megjegyezte, hogy „a dogmatizmust és a sematizmust döntő mértékben az a légkör szülte, amelyben szabad viták nem bontakozhattak ki”. Azért citáltak annyit a klasszikusokból, azért kerültek el óvatosan a gondolkozást, mert történetíróink féltek, hogy ha valamilyen vonatkozásban nem aktualizálnak, nem támaszkodnak olyan tételekre, amelyekre mások utalni szoktak, vissza fogják utasítani a műveiket. *Zsigmond László* ugyancsak az általános viszonyokban, az osztályharc éleződéséről szóló sztálini tétel következményeképp kialakult légkörben jelölte meg a hibák főokát. A személyi kultusz okaival és magyarázatával kapcsolatban *Mód Aladár* arra hívta fel a figyelmet, hogy „a történészeknek a tudomány alapján, a történelmi körülmények alapján kell megnézni a személyi kultusz kifejlődésének feltételeit, és nyilvánvalóan a sztálini személyi kultusz kifejlődése nem választható el a történelmi körülményektől, azoktól a feltételektől, amelyek között a Szovjetuniónak, mint az első és egyetlen hatalomnak kellett küzdenie a szocializmusért, kellett felépítenie egy országban az imperializmussal szembeni harcban a szocializmust”.

Varga János az általános légkör mellett abban jelölte meg a hibák egyik okát, hogy a történészek nagy részének nem volt kapcsolata az élettel, a valósággal. Többen hangsúlyozták az elkövetett hibák okai közt az elméleti felkészültség hiányát, de elsősorban *Andics Erzsébet* mutatott rá élesen arra, hogy a hibáink egyik legfontosabb oka, hogy egyesek nem ismerték elég mélyen, eléggé alaposan a marxizmus—leninizmus tanításait.

A hibák okainak elemzése során természetesen érintették egyesek a felelősség kérdését is. A párttörténetírás hibáival kapcsolatban *Mucsi Ferenc* elmondotta, hogy bár azok jó része szinte természetes volt az 1953 előtti légkörben, mégis „a párttörténeti munka hibáiért bizonyos fokú felelősség terhel bennünket is, a magyar párttörténet művelőit”. *Mód Aladár* szintén megállapította, hogy bár történetírásunk hibáiért „nemcsak mi vagyunk a felelősök, de azért egy-egy terület vezetőjének sem szabad megfeleldkezni arról, hogy nem minden és közvetlenül következik a sztálini személyi kultuszból”. „Van saját felelősségünk is — mondotta —, és voltak fiatal történetírásunkban a dogmatizmustól eltérő kísérletek is, amelyek nem nyertek kellő támogatást.”

Marxista történetírásunk helyzetének felmérése, eredményeinek és hibáinak feltárása mellett a vita folyamán több felszólaló is igyekezett megjelölni azokat a *teendőket és feladatokat*, amelyeknek elvégzésével helyreállíthatjuk eddigi munkánk — a jelek szerint — megingott hitelét. A teendők kijelölése során nemcsak a történetírás célját és feladatát igyekeztek meghatározni a felszólalók, hanem ezen túlmenően az értelmiség és a tudomány helyének és szerepének kérdését is vizsgálták. *Hársfalvi Péter* mutatott rá elsőnek, hogy a történészek is és minden más területen dolgozó értelmiségi szakemberek is azt kívánják, hogy a társadalmi és politikai életben egyaránt tisztázódjék az értelmiség és a tudomány helye, szerepe, funkciója, s ha ez tisztázódott, akkor ennek betartása legyen kötelező mindenki számára. „Egész társadalmi életünk irányításának egyik problémája, hogy politikánk nem eléggé tudományosan megalapozott” — mondotta és utalt arra, hogy e

téren a történettudománynak is jelentős szerepe lehetne, történelmi fejlődésünk sajátosságainak és törvényszerűségeinek feltárásával.

A társadalomtudományok megbecsülésének hiányára hívta fel a figyelmet *Zsigmond László* a második ötéves terv irányelveivel kapcsolatban, mely mindössze 3—4 sorban foglalkozik a társadalomtudományok fejlesztésével. „Hruscsov elvtársnak azt a megállapítását, hogy most a marxizmus gazdasági oldala kerül előtérbe, nálunk dogmatikusan alkalmazták, . . . függetlenül az adott magyarországi helyzettől. Egy országban, amely alig lábalt ki az ellenforradalmi rendszerből, nem ilyen dogmatikusan, egyoldalúan merül fel ez a kérdés, és ezért helytelen és a jövőre nézve veszélyes a társadalomtudományok lebecsülése.”

Mód Aladárt a vita arról győzte meg, hogy népi demokráciánk fejlődése során felnőtt egy új nemzedék, amely a marxizmus—leninizmus alapján, mély hazafiságtól átítatva, az önálló gondolkodás igényével keresi útját, és felelősen, a XX. kongresszus szellemében kéri részét feladataink megvalósításában. Nem pusztán az értelmiséghez való viszony kérdése merül tehát fel, hiszen azon messze túlmenően is alapvető jelentősége van e viszonyoknak „a szocialista építés tudományos megalapozása és a marxizmus alkalmazása szempontjából”. Hivatkozott Leninnek arra a „Mi a teendő?”-ben kifejtett tanítására, hogy „a munkásosztály vezető szerepe elválaszthatatlan az ideológia, az elmélet, a tudomány vezető szerepétől és elválaszthatatlan az értelmiség alkotó közreműködésétől a munkásosztály harcában”. „A munkásosztály vezető szerepe és a tudomány, az elmélet vezető szerepe elválaszthatatlan egymástól. Mi eddig nem támaszkodtunk erre eléggé. A XX. kongresszus egyik alapvető tanítása a dogmatizmussal szemben a leninizmus alkotó alkalmazásához való visszatérés. Hogy mennyire értettük meg a XX. kongresszus szellemét — mondotta —, ez attól is függ, hogyan viszonyulunk az értelmiséghez, hogyan viszonyulunk a most kibontakozó alkotó vitákhoz.”

A történettudomány feladatát *Hársfalvi Péter* elsősorban politikánk tudományos megalapozásában, *Varga János* pedig a nemzet nevelésében jelölte meg, beleértve ebbe a nép érzelmi nevelését is. *Mód Aladár* arra mutatott rá, hogy a két felszólaló által megjelölt feladatokat együttesen kell a történettudomány igazi céljának tekinteni. „Ha népünk, nemzetünk neveléséről beszélünk, nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy ebbe a nevelésbe bele kell értenünk azt is, hogy képessé kell tennünk népünket arra, hogy a reális, a tudományos ismeretek alapján vegye ki részét politikánk és a kollektív vezetés kialakításában is. Éppen ez az, ami nemcsak a pedagógiai nevelés, hanem a közvetlen politikai gyakorlat szempontjából is elsőrendű és önálló jelentőséget ad a történelemnek és egyben külön a közelmúlttal való tudományos foglalkozásnak . . .”

Ahhoz, hogy a történettudomány ezt a feladatát betölthesse a történészeknek küzdeniök kell munkájuk „tudományos módszereinek egyeduralkodóvá, a személyi kultusból fakadó dogmatizmus, idézgetés, a lakkozás ellen, a történelmi folyamat szubjektivistá, voluntarista értelmezése, felfogása ellen — mondotta *Mucsi Ferenc* —, a tömegek és végső soron a párt múltbeli harcait is lebecsülő szektázás ellen”. *Hanák Péter* ugyancsak azt emelte ki, hogy „tudományunkat az igazi marxi és lenini értelemben vett tudományos magaslataira kell felemelni, meg kell tisztítani azoktól a torzításoktól, amelyek rárakódtak, gyökeres szemléleti változásokat kell végrehajtani főként különös mértékben a párttörténetírásban”. *Molnár János* a historiográfiai

munka megindításának jelentőségét, többen pedig egy új történelmi folyóirat megindításának a fontosságát hangsúlyozták.

A párttörténetírás feladatait illetően *Szigeti József* szerint meg kell szüntetni azt az állapotot, hogy a párttörténet a párt vezetőinek a története legyen. A párttörténet azoknak a története legyen, akik a mozgalom tevékeny résztvevői voltak, szerepüket pedig csak az egyes szakaszok gondos elemzése és felmérése alapján lehet megírni. *Siklós András* arra hívta fel a figyelmet, hogy a szociáldemokrata párt ábrázolásában is tovább kell menni „egyes kirívó esetek ismertetésén, és az események mélyebb okait a szociáldemokrata párt egész fejlődésébe és akkori politikájába beleágyazva kell leírni és megmagyarázni”. A Tanácsköztársaság történetét illetően *Réti László* hivatkozott Leninre, aki a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy valami újat hozott a nemzetközi munkásmozgalomba, mert más körülmények között, más módon jutott hatalomra, mint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. „Az én véleményem az — mondotta —, hogy ezt a magyar történészek és párttörténészek kötelessége figyelembe venni, kötelessége helyrehozni azt a hibát, amelyet ezen a téren elkövettünk.” A közeljövő feladatai közt jelölte meg az 1917—1919-es hatalmas magyar és világtörténelmi események 40. évfordulójára való méltó felkészülést. *Mucsi Ferenc* a párttörténetírás előtt álló feladatok közül még azt emelte ki, hogy fel kell tárni a hibák, a szektarianizmus múltba visszanyúló gyökereit, meg kell mutatni az ellenük folytatott harcokat, hogy ezzel is „segítséget nyújtsunk pártunknak a hibák elleni harc sikeréhez”. *Markos György*, majd *Györffy Sándor* szintén felhívta a figyelmet annak fontosságára, hogy fel kell tárni a szektarianizmus történelmi gyökereit József Attila ügyében, általában az egész párttörténetben, mert ezzel „a tömegekre támaszkodó kommunisták küzdelmét támogatjuk — mondotta Györffy Sándor —, a helyes politikáért a szektás nézetek ellen és így tudjuk szebbé, igazabbá, tudományosabbá és vonzóbbá tenni pártunk történetét”.

Az általános iskolai történelemtanítás megjavítása érdekében *György Lajosné* a történettudomány művelőitől ahhoz kért segítséget, hogy a következő tanévben lehetőleg már ne a régi rossz tankönyvből kelljen tanítania. A középiskolák problémáival kapcsolatban pedig *Mód Aladár* azt emelte ki elsődleges teendőként, hogy „több önállóságot és szabadságot kell biztosítani a történelemtanároknak, hogy önbizalmukat visszakapják”. „Meggyőződésem — mondotta —, hogy történešzpedagógusaink nagy többsége eddigi ismeretei és a marxista történettudomány eddigi eredményei alapján eredményesebben, jobban fogja oktatni a történelmet, ha több önállóságot, bátorságot adunk nekik.” Az egyetemi történelemoktatás magasabb színvonalának megteremtéséhez az egyik legfontosabb lépést *I. Tóth Zoltán* abban jelölte meg, hogy az eddigi merev kötöttségű tanmenetet rugalmasabbá kell tenni, a fakultatív óralátogatás részleges megvalósításával. Az oktatói kar tudományos munkájának fellendülését pedig a merev normarendszer megszüntetésével lehet elérni.

Az elvégzendő feladatok megjelölése során több hozzászólás foglalkozott a történettudomány megoldandó szervezeti kérdéseivel, s az ezzel szorosan összefüggő *történész egységfront* problémáival is. *Lukács Lajos* arra mutatott rá, hogy a történészek egységfrontja, melynek kialakítása terén „jelentős erőfeszítések és ugyanakkor hibák is történtek a múltban, erősödőben van”. Nem szabad azonban lemondani „akár egyes személyek, akár egyes nézetek,

irányzatok bírálatáról” — és az „együttműködés alapja . . . a marxista történettudomány fejlesztése” lehet. A feladatokat azonban csak az eddigi vezetési módszerekkel való szakítás, szervezeti életünk demokratizálása útján lehet megoldani. *Hanák Péter* ugyancsak „a tudományos demokratizmus teljes megvalósítását” hangsúlyozta egyik fő feladatként és arra mutatott rá, hogy „ebben nekünk, akik a régi rossz módszerek képviselői voltunk, aktívan közre kell működnünk”. „Nem arra gondolok — mondotta —, hogy fontos, bizalmas ügyeket népszavazás elé kell vinni, nem arra, hogy mindent mintegy szavazásos alapon kell eldönteni, de arra, hogy egyes intézmények, szakterületek munkáját, emberek tudományos tevékenységét, vagy személyét érintő problémákat az illető személyekkel vagy intézményekkel kell megvitatni, javaslataikat meg kell hallgatni és kollektíve kell a döntést kialakítani.” Végül *Mód Aladár* elvtárs mutatott rá, hogy a hibák „kemény és határozott elítélése fogja a hibák kijavítását biztosítani”, a vitát pedig folytatni kell a felmerült kérdéseknek megfelelően az egyes intézmények keretein belül.

*

A két estén át tartó vita rövid ismertetésének nem lehet feladata, hogy az ott felmerült gondolatok, bírálatok és javaslatok sorát összegezze, de mégis szükség van arra, hogy — csupán a leglényegesebb pontokra korlátozva — kiemeljük tanulságait. A vita egészét tekintve egyet kell érteni *Mód Aladár* megállapításával, aki a vitát úgy jellemezte, hogy azon „egészében az egység és felelősségérzet nyilvánult meg”. *Andics Erzsébet* pedig arra utalt, hogy ha „a mi életünk gazdagulását valamivel bizonyítani kellene, akkor elég lenne arra hivatkoznunk, hogy . . . ma fiatal és nem fiatal történészek . . . összejöttek, hogy mint életünk fájó, valóságos kérdését tárgyalják meg a történettudomány kérdéseit”. Ugyanakkor azonban *Andics Erzsébet* egyes felszólalásokkal kapcsolatban arra is figyelmeztetett, hogy „sokszor amit újak neveznek, nagyon is régi, vissza akar vinni bennünket a polgári történelem felfogáshoz . . . Legyünk tisztában azzal, hogy a történelmi vitákon nemcsak itt, hanem a Történettudományi Intézetben, az egyetemen, a Párttörténeti Intézetben és az Akadémián egész sor felszólalás azt mutatta, hogy az illetők nem ismerik a marxista elmélet alapvető tényeit, és amikor előjönnek az újjal, nem is tudják, hogy milyen régít hangoztatnak.” *Réti László* azt állapította meg, hogy „az itteni vita — melyen különböző vélemények ütköztek össze — megfelel annak a követelménynek, amelyet a vita elé kell állítanunk”. *Nemes Dezső* ugyancsak azt emelte ki, hogy „a vitát alapjában véve pozitívnak tartom és semmi indokoltaságát nem érzem annak, hogy a viták hibáitól féljünk”. Értékes volt a vita abból a szempontból is, hogy alkalmat adott több történésznek, többek között *Györffy Sándornak*, *Hanák Péternek*, *Zsigmond Lászlónak* arra, hogy a XX. kongresszus nyomán megérlelődött önbírálatukat kifejtve, nagy nyilvánosság előtt ítélik el régebbi hibás nézeteiket és tevékenységüket. Mindez időszerűvé teszi és megkönnyíti, hogy mások, többek között polgári oldalról jött történészek is felülvizsgálják régebbi működésüket.

Az eredmények és hibák olyan átfogó igényű mérlegelésében, mint amilyenné a Petőfi-köri történész vita szélesedett, természetesen különböző nézőpontok is kifejezésre jutottak. A vita alaphangját megadó, fő irányát megszabó marxista történészek új történetírásunkat nem a polgári történet-

írásához viszonyítva bírálta, ellenkezőleg, éppen a marxista történettudomány vitathatatlan fölényét hangsúlyozták; bírálatuk az elért eredmények szintjéről indult ki és egy igényesebb, valósabb marxista történetírás mércéjét alkalmazta. Így a vita alapjában helyes mederben folyt, bátran és pártosan, személyekre való tekintet nélkül tárta fel a hibákat, rengeteg hiányosságra, fogyatékosságra hívta fel történészeink figyelmét és sok kérdésben a teendőket is körvonalazta. A vita folyamán azonban felmerültek ettől eltérő álláspontok is. Ezek elsősorban a ténylegesen elért eredmények elhallgatásában, a hibák eltúlzásában, egyes művekben, műfajokban, területeken elkövetett hibák általánosításában nyilvánultak meg. A hibák nem egyszer egyoldalú hangsúlyozásával kapcsolatban azonban méltánytalan lenne figyelembe nem venni, hogy a XX. kongresszus után, amikor elméletileg megalapozva tárulnak fel előttünk az elmúlt korszak hibaforrásai, a dolgok logikájából következően, a tekintet elsősorban a fogyatékosságra szegeződött, azokra a hibákra, amelyek az elért eredményeket elhomályosítják s a további előrehaladást korlátozzák.

Ennek ellenére helyes figyelmeztetni a hibák általánosításának veszélyére. Így pl. a személyi kultuszból, dogmatizmusból fakadt torzítások, kétségtelenül, főként a párttörténetírásban, a legújabb kor történetét feldolgozó munkákban fordultak elő; túlzás azonban ezeket a hibákat egész marxista történettudományunkra jellemzőeknek feltüntetni. Egyrészt azért, mert a párttörténet kutatása nálunk alig néhány évre tekint vissza, akkor indult meg, amikor nemzeti történelmünk marxista szellemű feldolgozásában már számottevő eredményeket értünk el, másrészt azért sem, mert a párttörténetírásra — és számos XX. századi történettel foglalkozó munkára — valóban nagymértékben jellemző — a marxizmus—leninizmus objektív pártosságától idegen — szubjektív szempontok, túlzások, torzítások nem hatották át a korábbi korszakok történeti feldolgozásait s történetírásunk legjobb alkotásait, habár e hibák kisebb-nagyobb mértékben szinte valamennyiüket befolyásolták.

A hibák eltúlzása mellett jelentkezett a hibák mentegetésére irányuló törekvés is. Amennyire helyes volt — véleményünk szerint — az eredmények megvédése, annyira helyteleníthető a hibák okainak mélyebb elemzésére kész törekvés hiánya s általában nem mindig a bírálat elvi magját tekintő szektás magatartás. A vitában itt-ott felbukkantak a nacionalizmus veszélyét rejtő nézetek is, főként a marxizmus és hazafiság viszonyának nem helyes értelmezésében. A pártszerűség és pártosság körül zajló vitában is elhangzottak hibás, nem marxista nézetek, amelyek kívülről s nem kellő megértéssel közeledtek ahhoz a komoly politikai, gyakran emberi konfliktushoz, amelyet egyrészt a kommunista mozgalomban elkövetett hibák, másrészt a pártszerűség követelménye idéztek elő egyes pártokban, párttagokban.

A Petőfi-köri vitán is meggyőződött tehát az az egyáltalán nem meglepő, nem véletlen jelenség, hogy történészeink és a történelem iránt érdeklődők táborában élnek, hatnak még nem marxista polgári nézetek maradványai. De ismét világossá vált az is, hogy ezeket a régi nézeteket — és új változataikat — csak demokratikus légkörű vitákban, a marxizmus—leninizmus objektív igazságain alapuló tudományos érvekkel lehet legyőzni. S az adott helyzetben a nem marxista vagy antimarxista nézetek elleni sikeres harc egyik legfőbb feltétele éppen az volt, hogy előbb a saját portánkon teremtsünk rendet, saját munkásságunkat vizsgáljuk kritikusan felül, előbb saját fegyverünket, a marxista—leninista történelemszemléletet tisztítsuk meg mindazon foltoktól, amelyek az elmúlt évtizedekben, a személyi kultusz,

a dogmatizmus, a pártosság helytelen eltorzítása következtében elhomályosították. Ezért szükségesnek és helyesnek ítéljük, hogy a kétnapos Petőfi-köri történész vitán a legtöbb szó saját hibáinkról esett, az uralkodó hang a felelősségteljes, kritikus önvizsgálat hangja volt.

Történettudományunk kritikai felülvizsgálata a Petőfi-köri vitán történettudományunk elvi és szervezeti problémáinak rendkívül széles sorát vetette fel. Természetszerűleg alig akadt közülük olyan, amelyet végérvényesen le lehetett volna ott zárni. Ennek ellenére a vita legmaradandóbb eredményének azt tekintjük, — mint azt *Zsigmond László* kiemelte —, hogy áttörte azt a légkört, „amely mindeddig akadályozta a szabad viták kibontakozását és akadályozta a történettudomány fejlődését”. Éppen ebben látjuk annak biztosítékát, hogy a Petőfi-Kör vitaülésén felvetődött számtalan tudományos és tudomány szervezeti probléma többé nem sikkad el, hanem megfelelő fórumokon egyrészt szervezeti megoldást nyer, másrészt egy-egy szakmai vita során kerül tisztázásra.

Történettudományi közvéleményünket a Petőfi-köri vita nagy bizalommal töltötte el: feltárta előtte, mennyire mély és olthatatlan az érdeklődés széles körökben történettudományunk kérdései iránt s ugyanakkor mily nagy az igény a torzításoktól megtisztított, magasabb tudományos színvonalú marxista—leninista történettudomány kibontakoztatására.

A NÉPTÖMEGEK TÖRTÉNELMI SZEREPE ÉS A SZEMÉLYI KULTUSZ KÉRDÉSE*

A néptömegek történelemalkotó szerepéről szóló marxi—lenini tanítás a tudományos kommunizmus alapvető jelentőségű tana, a történelmi materializmus olyan alapeszméje, melynek jelentősége óriási a társadalomtudomány és a tömegek politikai küzdelmének előrehaladásában. A történelmi materializmus eme alapeszméjét sértette meg a marxizmus—leninizmustól idegen személyi kultusz elterjedése, mely oly károsan hatott a kommunista pártok és a szocialista országok fejlődésére. A személyi kultusz felszámolásáért indított harcban a marxista—leninista eszmét kell megtisztítani a rendkívül káros idealista sallangoktól, amelyekkel ideológiánk a személyi kultusz elterjedése következtében beszennyeződött, s aminek következtében elméleti-ideológiai munkánkban súlyos fogyatékoságok, hibák keletkeztek. Ez a harc egyben ama hibák kiküszöböléséért is folyik, amiket a személyi kultusz elterjedése következtében a gyakorlati tevékenység során elkövettünk: harc a pártélet megsértett lenini normáinak érvényesüléséért, az államvezetésben elkövetett hibák kiküszöböléséért. A személyi kultusz felszámolása pártunk eszmei és politikai továbbfejlődésének igen fontos követelménye lett.

A személyi kultusz teljes megszüntetéséért folyó eszmei harc egyik fő feladata a *néptömegek történelemformáló szerepének tudatosítása*. Joggal került tehát a néptömegek szerepének kérdése most különösen az érdeklődés homlokterébe.

1. A néptömegek történelemformáló szerepe

A tudományos kommunizmus kifejlődésében igen nagy jelentőségű volt az a felismerés, hogy a tömegek *döntő szerepet* játszanak a történelemben. Az 1840-es évek első felében az úgynevezett ifjú hegelianus idealista nézetek elleni eszmei harcban a még ifjú Marx már megállapította, hogy a néptömegeknek döntő szerepük van a történelemben, és megcáfolta azt az idealista felfogást, amely a népet a történelemben csak passzív szerepet játszó „kritikátlan tömegnek” tekintette.**

A tömegek történelemformáló szerepének felismerése a marxi osztályharc elmélet kiindulópontja, mely a történelmi materializmus egyik alapeszméjének felismeréséhez vezetett. „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története” — írja a Kommunista Kiáltvány, melynek e megállapítása természetesen az őstársadalom felbomlása utáni történelmi korokra vonatkozik. *Osztályok* harca a legszélesebb tömegeket felölelő küzdelem; ennek formája, jellege, élessége különböző időszakokban különböző, de mindenképp a *néptömegek* harca a társadalom előrehaladásáért a társadalmi haladás fekező erői, a reakciós osztályok ellen.

* Az itt közölt előadást a szerző május 25-én tartotta a Pártoktatók Házában. A személyi kultusz kérdéséről illetően sem Togliatti elvtárs nyilatkozatát, sem az SZKP június 30-i határozatát, sem a Magyar Dolgozók Pártja július 18-i határozatát nem vettük még figyelembe, hiszen mindezek későbbi keletűek. Emellett egy előadás nem térhet ki a tárgyalni kívánt kérdések minden részletére s minden vonatkozására. Közlését mégis indokoltá teszi a kérdések fontossága, valamint az, hogy publikálása elősegítheti a tárgyalni kívánt kérdések további vitáját, amihez a Századok szerkesztősége szívesen teret biztosít. — Szerk.

** Nagy társadalmi forrongások és nagy szabadságharcok, amelyekben a küzdelem sorsát csak a néptömegeknek a harcban való aktív részvétele dönthette el, már korábban is magával hozták a nép szerepének bizonyos fokú felismerését. Így a polgári forradalmak kiemelkedő forradalmi demokrata harcosai a népfenség eszméinek hirdetőivé váltak. A tömegek döntő történelmi szerepének eszméje azonban a forradalmi munkásmozgalom kifejlődése számára vált a legnagyobb jelentőségűvé, hiszen ez az a társadalmi mozgalom, amely az emberiséget az osztályelnomatás társadalmából az osztálymentes társadalomba átveteti. A nép történelmi szerepének felismerése csak a tudományos kommunizmus eszméi keretében válhat teljessé, míg korábban csak korlátozott lehetett.

Marx és Engels a történelmi materializmus alapelvét megfogalmazva lángeszű felismerésként állapította meg, hogy az anyagi létfenntartási eszközök termelése és a termelés fejlődése az *alapja* a társadalom fejlődésének. Az anyagi javak *megteremtői* viszont a *dolgozó tömegek*, akik az egész társadalmat fenntartják. A dolgozó emberek munkája nyomán vált a vadon szántófölddé és nagyszámú növénye kultúrnövénné. A dolgozó ember munkájának fejlődésével valósult meg a nagy társadalmi munkamegosztás: a mezőgazdaság és az ipar szétválása, s kifejlődtek a különböző iparágak, létrejöttek a városok.

Tudvalevő, hogy a kizsákmányoló osztálytársadalom viszonyai mellett a termelt javak egyre jelentősebb részét a hatalmat kezükben tartó kizsákmányoló osztályok sajátítják el. A munka termelékenységének növekedésével nő a birtokos osztályok által elsajátítható javak részaránya; ez azonban állandó harci kérdés a kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok között.

A termelők ilyen elnyomott helyzetében a nép alkotó erői nem tudtak szabadon kifejlődni, igen korlátozottak maradtak; a nép sok fiának tehetése pusztult el és a fejlődés csak lassú lehetett. A társadalom fenntartó és fő előrehajtó ereje azonban ekkor is a nép volt. A termelőerők apró mindennapi fejlődése, a munkaeszközök tökéletesedése, új munkamódszerek kifejlődése, a termelési tapasztalatok szüntelen gyarapodása, ami megérleli a jelentősebb újításokat, felfedezéseket — mindez a néptömegek alkotása; a népe, amely elnyomott helyzetében is termel, alkot, keresi a jobbat, a szebbet, a tökéletesebbet, átveszi és elterjeszti a fejlődést gyorsító új vívmányokat, s legtöbbet tud áldozni a társadalom előrehaladá-ának nagy ügyéért.

A feudális társadalom méhében — mint ismeretes — az árutermelés fejlődésének bizonyos fókán kialakultak a tőkés manufaktúrák, létrejöttek a szabad bérmunkán alapuló tőkés viszonyok, de csak korlátozottan, mert fejlődését a feudális társadalmi viszonyok akadályozták. Kibontakozott újult erővel a küzdelem a hűbéri rend megszüntetéseért.

A forradalmi polgárság képviselői kifejlesztették a polgári forradalom eszméit, a polgári társadalom megteremtésének eszméit. Ezek az eszmék azonban nem a néptömegek vágyától és harci törekvéseitől függetlenül születtek meg. A jobbágyság évszázados harcában érlelődött a nemesi előjogok megszüntetésének, a dézsma, a robot, az úriszék eltörlésének, a jobbágyrendszer megszüntetésének, a nemesi és papi földek felosztásának célkitűzése, a szabadság, egyenlőség és testvériség mélységesen népi eszméje.

A feudális társadalom megdöntésének és a polgári társadalom megteremtésének forradalmi demokratikus eszméi természetesen magasabb színvonalra emeltek a tömegek ösztönös küzdelmét. „Az eszmék anyagi erővé válnak, ha behatolnak a tömegekbe” — mondotta Marx az ifjú hegelianusok már említett idealista nézetei elleni harcban. E tétel nemcsak a jövő proletár forradalmára vonatkozó jóslat volt, hanem a történelmi tapasztalatokból leszárt nagyfontosságú megállapítás. A polgári forradalmak története különösen bőséges tapasztalatot szolgáltatott, e tudományos megállapításhoz.

A városok forradalmi polgársága egymaga képtelen lett volna megvívni a harcot a feudális rend megdöntéseért, a polgári társadalom megteremtéséért; a küzdelem fő hajtóerői a városi plebejusi néptömegek és a jobbágyok milliói voltak, akiknek forradalmi energiáját meg többbszörözte az a tudat, hogy a régi rend felszámolásával egy új társadalmi rendet teremtenek; megsemmisítik az arisztokrácia feudális privilégiumait, véget vetnek a dézsmanak, robotnak és úriszéknek, megteremtik a politikai egyenjogúságot, a szabad munkavállalás és szabad vállalkozás új társadalmát: a hűbéri társadalomnál lényegesen magasabb fokú polgári társadalmat. A forradalmi nép volt a döntő erő, amely a termelőerők fejlődésének feudális korlátait a polgári társadalomban szétverte és a termelés gyorsabb fejlődését biztosító kapitalizmus útját szabadlá tette.*

A néptömegeknek tehát döntő szerepük van mind a termelőerők fejlődésében, mind pedig a termelési viszonyok megváltoztatásáért folyó politikai harcban. Ez a

* Igaz, vannak polgári forradalmak, amelyekben a néptömegek szerepe korlátozottabb; főleg akkor, ha a polgárság, vagy a polgári átalakulás élen álló liberális nemesség nem a feudalizmus teljes felszámolására, hanem a főúri arisztokráciával kiegyezésre törekszik, kompromisszumot köt vele.

A történelemben számos példa van arra, hogy a polgárság és a polgársággal blokkban levő liberális nemesség, mint a forradalom vezető osztálya, fel is használta, de korlátozta is a néptömegek részvételét a történelmi események alakításában. Ilyen példa az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc is. De ha volt erő, amely a szabadságharcot megmenthette volna a bukástól, az mindenekelőtt a néptömegek fokozottabb harcbevételét lehetett volna, mégpedig — mint tudjuk — elsősorban a parasztok antifeudális követeléseinek messzebbmenő teljesítésével és a népi felkelés erőire való sokkal fokozottabb támaszkodással. Ha tehát a néptömegek alkotó és harci erőinek minél szabadabb és minél teljesebb érvényesülése a győzelem egyik fő, döntő feltétele, a nép harci tevékenységének gyöngülése és elégtelen foka a bukás egyik, vagy éppen fő okává is válhat.

megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy tagadnánk, vagy kisebbitenénk a tudósok, feltalálók és politikai vezetők tevékenységének nagy fontosságát, akik felfedezéseikkel, valamint a történelmi fejlődés követelményeinek helyes felismerésével és tudatosításával *kiemelkedő* szerepet töltenek be a társadalmi életben.

A gőzgép és a különböző munkagépek felfedezése kimagasló tudományos és mérnöki munka, amely ipari forradalomhoz és mélyreható társadalmi változásokhoz vezetett — megszületett a modern gyáripari kapitalizmus, mely megteremtette a társadalmi fejlődés új osztályát, a jövő letéteményesét: a modern proletariátust. A nép kiemelkedő tehetségű fiai azonban azért váltak képessé a nagy alkotásokra, a nagy tudományos és műszaki felfedezésekre azért vezethettek ipari forradalomhoz és a társadalmi viszonyok mélyreható megváltozásához, mert ennek *feltételei megérelmődtek*. E feltételek megérelmődése pedig elsősorban a nép lassú, de állandó történelemalkotó tevékenységének a műve, amiben a társadalom fejlődésének törvénye érvényesül.

Nézzük például a nagy ipari felfedezések kérdését. E felfedezéseknek megvoltak a *társadalmi és a műszaki előfeltételei is*, amelyek a termelés *előzetes lassú fejlődésének eredményeként* jöttek létre.

A gépek *tömeges* alkalmazásának *társadalmi feltételei* a fejlődés feudális korlátjainak eltakarításával teremtdték meg. Az ipari forradalom Angliában a XVIII. század második felében és a XIX. század elején ment végbe. Előfeltétele volt azonban az a *politikai forradalom*, amely még a XVII. században szabaddá tette a kapitalista fejlődés útját Angliában. E társadalmi feltételek létrejövetele, tehát a feudális viszonyok felszámolása és a polgári társadalom megteremtése — az *osztályok* harcának, s mindenekelőtt a haladásért küzdő *néptömegek* harcának eredménye volt.

A kifejldő *munkamegosztás*, a munkafolyamatok széttagolódása és egyben a *társas munka* fejlődése volt a manufaktúrák keletkezésének és fejlődésének a termelés-technikai előfeltétele is. A manufaktúrák további fejlődése hozta magával a munkafolyamatok további széttagolódását, a társas munka további fejlődését és ez volt az egyszerűbb munkagépek *tömeges* feltalálásának a fő *műszaki feltétele* is. E feltételek megteremtődésében a termelők munkájának munkafolyamatokra való specializálódása volt a döntő. Ez tette lehetővé a részműveleteket végző munkagépek *tömeges* feltalálását, az egyszerűbb munkagépek feltalálása pedig a bonyolultabb gépek feltalálásához vezethetett és vezetett is.

Nem térek ki külön arra, hogy a néptömegek alkotótevékenysége milyen nagy szerepet játszik a társadalom kulturális fejlődésében is. Utalok csupán arra, hogy a hivatásos művészet fejlődése döntő mértékben függ attól, hogy mennyiben merít a népművészet kimeríthetetlen évezredes kincsesházából, és mennyiben tudja visszaadni értékeit a népnak.

A néptömegek alkotóképessége rendkívül sokrétű, de természetesen történelmileg korlátozott; a népi alkotóerők érvényesülését döntő mértékben az osztályviszonyok *határozzák meg*. A társadalmi fejlődés az osztálytársadalmakban osztálykorlátokba ütközik. S e korlátok elhárításáért, az osztálytársadalom megszüntetéséért való harc a történelem leghatalmasabb küzdelme, melyet a modern társadalom új osztálya: a munkásosztály vív az egész dolgozó nép élén a szocialista társadalom megteremtéséért.

2. A tudatosság jelentősége a néptömegek történelemformáló tevékenységében

A néptömegek történelemformáló szerepében elsőrendű szerepet játszik a társadalmi tudat fejlődése. Az ember tudatosan cselekszik, amikor fejleszti munkáját a termelésében. Pl. jobb gabonafajtákat választ ki, jobb szerszámokat készít és terjeszt el, jobb munkamódszereket talál és terjeszt el s így fejleszti a termelőerőket, gyarapítja az anyagi javak bőségét. E tudatos törekvés a munka mindennapi eredményének állandó növelésére — a társadalmi fejlődés legmélyebb és legnagyobb forrása.

A termelőerőknek ez a fokról-fokra való fejlődése azonban — mint ismeretes — olyan eredményekre vezet, amelyek az emberek tudatától függetlenül, törvényszerűen alakulnak ki; a termelőerők fejlődése elérkezik egy olyan fokhoz, amikor beleütközik a fennálló termelési viszonyok korlátaiba, szembekerül a fennálló tulajdonviszonyokkal, a társadalmi berendezkedéssel. Az emberek tudatától függetlenül megérelmődik a termelési viszonyok megváltoztatásának objektív szükségessége. Az emberek előbb-utóbb felismerik ezt a szükségességet, tudatossá válik a régi viszonyok megváltoztatásának a történelmi parancsa, kibontakozik a harc a régi társadalmi rend megszüntetéséért,

s egy olyan új társadalom teremteséért, melynek termelési viszonyai szabadbá teszik az utat a termelőerők további fejlődése számára.

A társadalmi tudat fejlődése — mint tudjuk — forradalmi átalakulások időszakában gyorsul meg, amikor felismerik a társadalmi rend megváltoztatásának *parancsoló szükségességét*. A fejlődés ilyen szakaszaiban a jobb világot hirdető, de a harc elől kitérő jámbor proféták és csoportjaik letűnnek; a néptömegek forradalmi cselekvése fejlődik ki és a nép harcát irányító politikai vezetők lépnek színtérre.

A néptömegek tudata fejlődésének megvannak a történelmi korlátai. Látjuk a tudatosság történelmi korlátait a rabszolgák harcaiban. Láadásuk a szabadságért folyt a rabszolgarendszer ellen, anélkül azonban, hogy egy új társadalom teremtesének világos képe lett volna előttük. Tudták azt, hogy milyen rendszert *nem akarnak*, hogy szabad emberekként akarnak élni, de hogy milyen legyen az új társadalmi rend, amely szabadságukat biztosítaná — ez számukra nem volt és nem is lehetett világos; nem voltak meg a történelmi feltételek egy olyan társadalom kialakulásához, amely minden ember szabadságát biztosíthatja.

Az elpusztuló rabszolgatársadalom helyét a hűbéri társadalom foglalta el, mely a római birodalom bukását követő több évszázados küzdelemben alakult ki. A hűbéri rendszer — mint tudjuk — a történelmi fejlődés egy meghatározott időszakában biztosította a társadalom további előrehaladását, majd annak gátjává vált.

A néptömegek tudata a hűbéri társadalom felszámolásáért indított harcban összehasonlíthatatlanul magasabb fokú volt, mint a lázadó rabszolgáké. A sokkal fejlettebb történelmi körülmények mellett emelték a polgári forradalmak kifejezett eszméi a plebejusi-paraszti tömegek tudatát sokkal magasabb fokra; a nép élenjáró harcosai ekkor nemesek azt tudták, mit akarnak megváltoztatni, de sok tekintetben azt is tudták, hogy *milyen* új társadalmat kell teremteni ahhoz, hogy a hűbéri járomtól megszabaduljanak és a politikai szabadságot kivívják. Hiszen azért küzdöttek, hogy a jobbágyrendszer és a céhkorlátok megsemmisítésével, a feudális előjogok és mögkötöttségek felszámolásával olyan társadalmat teremtsenek, amely a vállalkozás és a munkavállalás szabadságát, a törvényelőtti egyenlőséget, a politikai szabadságjogokat is biztosítja, ha a forradalmi nép plebejusi-paraszti tömegei elég erősek mindezek kiharcolására.

A polgári társadalom megteremtéséért vívott harcban sok illúzió is volt a létrehozandó új társadalom illetően. A feudális szolgaságot felváltotta a polgári szabadság. Azt azonban az első polgári forradalmak népe nem látta és nem is láthatta előre, hogy a *polgári szabadság*, a vállalkozás és a munkavállalás szabadsága egyben a *tőkés kizsákmányolás szabadságát* jelenti, a kapitalista fejlődés számára nyitja meg az utat; mely a *kizsákmányolás új formáját*, a bérabszolgaságot terjesztette el. Csak a polgári társadalom megteremtése után tűnt ki, hogy a politikai szabadság nem elégséges a dolgozó nép felszabadulásához. Az igazi szabadság korszaka csak akkor jön el, ha végbemegy a dolgozók gazdasági felszabadulása is, ha megszűnik a kizsákmányolás.

Mint ismeretes, a polgári társadalom győzelme után, a kapitalizmus kritikája során született meg az új, szocialista társadalom eszméje. Megszületett a marxizmus forradalmi tudománya, melynek felismerései az új osztály, a modern proletariátus nélkülözhetetlen eszméi fegyvereivé váltak.

A munkásosztály forradalmi mozgalma emeli a néptömegek társadalmi tudatát olyan magas fokra, ami képessé teszi őket arra, hogy világosabban, mint bármikor, előre lássák, milyen lesz a tőkés rendszer megdöntése nyomán megszülető új, szocialista társadalom.

A társadalmi tudat történelmi fejlődése mutatkozik meg abban, hogy minél magasabbfokú társadalmi átalakulás került napirendre, annál magasabbfokú az átalakulást kiharcoló néptömegek tudatossága. És minél magasabb fokú a néptömegek tudata, annál nagyobb erővel és annál teljesebb mértékben hajtják végre a társadalmi átalakulást.

A kizsákmányoláson alapuló társadalmi viszonyok korlátozzák a néptömegek tudatát; a kizsákmányoló osztályok elnyomják és emellett felhasználják a kizsákmányoltak tömegét saját hatalmi céljaiknak eléréséhez. A burzsoázia is ezt tette, amikor hatalomra került. Mielőtt azonban hatalmi vágya teljesült és a számára is hasznos társadalmi változásokat végrehajtották, a burzsoázia minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a néptömegek politikai tudatának további fejlődését meggátolja, illetve fejlődését visszavesse. A burzsoáziát, tudvalevően, osztályérdekéi szorítják erre a népellenes útra. Az első polgári forradalmak idején a forradalmi polgárság a nép része és vezető osztálya volt a feudalizmus felszámolásáért és a polgári szabadságért vívott küzdelemben. A polgári társadalom megteremtése után azonban a burzsoázia elszakad a néptől és ennek fő elnyomójává változik át.

szocialista építés lenini politikájának megvédéséért és végrehajtásáért vívott küzdelemben, s az SZKP Központi Bizottsága politikájának győzelme Sztálin tekintélyét rendkívül megnövelte. Közismert Lenin tanítása arról, milyen fontos, hogy a munkás-mozgalomnak megfelelő vezetői legyenek, s e vezetők helyes irányító munkájukkal tekintélyt szerezzenek, a tömegek tisztelete és szeretete övezte őket. Sztálin megnövekedett tekintélye politikai fegyvere volt az SZKP-nek és az egész nemzetközi kommunista mozgalomnak a kommunizmusért vívott harcban. Közben azonban a Sztálin iránti tisztelet és szeretet Sztálin-kultusszá torzult, s az SZKP Központi Bizottságának politikája iránti bizalom egyre inkább Sztálin személye iránti bizalomná szűkült.

A pártvezetés lenini elve: a vezetés kollektivitása. Viszont a személyi kultusz *nem tűri* a kollektív vezetést! A személyi kultusz kialakulása tehát a kollektív vezetés elvének durva megsértésére vezetett. Mindez azért következett be, mert Sztálin maga lebecsülte a kollektív vezetés elvét, egyszemélyi vezetésre törekedett, s ennek következtében hagyta, illetve ösztönözte a személyi kultusz elterjedését, ami elősegítette az ő egyszemélyi párt- és államvezetési törekvéseit. 1941 májusában Sztálin, mint a párt főtitkára — egyszemélyben a minisztertanács elnöke is lett; a Nagy Honvédő Háború idején ő volt a főtitkár, a kormányelnök és a hadsereg főparancsnoka is egyszemélyben. A kollektív vezetés elvének megsértése egyre súlyosabbá vált.

Sztálin önmaga jelentőségét hihetetlenül túlbecsülte és a saját egyszemélyi párt- és államvezetésével vélte biztosítani a kommunizmus ügyének diadalát. Az ő egyszemélyi vezetése viszont rendkívül súlyos hibákat szült, és ugyanakkor megnehezítette, sőt egy időre lehetetlenné tette részben e hibák feltárását is, és méginkább azok kijavítását. Lebecsülve a vezető kollektívát, Sztálin önmagát is megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy véleményét vezető társaival, a vezető testület kollektív bölcsességével ellenőriztesse és szükség esetén korrigáltassa. A Sztálin-kultusz és Sztálin rendkívüli hatalmi helyzete a legfelsőbb párt- és államvezetésben keletkezett hibák feltárásának és kijavításának akadályává vált.

A személyi kultusz keletkezésének és időleges elterjedésének időszaka a szovjet társadalom fejlődésének olyan időszaka volt, amelyben a szovjet nép történelemformáló és teremtő erői rendkívül gyorsan növekedtek. Az ipari termelés olyan ütemben fejlődött, ami néhányszorososan túlszárnyalta a legfejlettebb tőkés országok ipari fejlődésének ütemét. Nagy fellendülés volt a társadalmi élet logikálónbőzőbb területein. Közbejött a második világháború, amely a békés alkotómunka továbbfejlődését egy időre megakasztotta és óriási katonai erőfeszítéseket követelt a szovjet néptől. E gigászi küzdelemben a néptömegek történelemformáló ereje ismét csodákat művelt. *Történelmi szerepének tudata* tette képessé a szovjet népet arra, hogy a fasiszta tömb elleni felszabadító háború vezetője legyen, kiűzze a betolakodókat a szovjet nép országából és felszabadítson több más országot, köztük a mi hazánkat is.

Közismert, hogy a fasiszta rombolók milyen hihetetlenül súlyos károkat okoztak a Szovjetunióknak. S alig múlt el egy évtized a háború befejezésétől, amikor a szovjet nép nemcsak pótolta a népgazdaságban a háború okozta veszteségeket, hanem ezen messze túlmenően, az ipari termelés színvonalát a háborúelőtti színvonal háromszorosára emelte! Csodálatosan nagy az a nép, amely a munkásosztály vezetésével saját kezébe vette a hatalmat, a marxizmus—leninizmus eszméivel tudatosítva az új társadalom ontudatos építőjévé és az egész emberiség előrehaladásának zászlóvivőjévé vált!

A személyi kultusz elterjedése fékezte a néptömegek tudatosságának további fejlődését, *de a marxizmus—leninizmus tanítása a néptömegek szerepéről az SZKP és a szovjet állam nevelőmunkájának alapelve volt és maradt.* Elsősorban ennek köszönhető a szovjet nép óriási vívmányai, történelmi győzelmei. Tény azonban, hogy a marxizmus tanítása egyre inkább *keveredett* az antimarxista személyi kultusszal. A történelmi materializmus elmélete keveredett a személyi kultusz politikájával. Nyilvánvaló azonban, hogy a szovjet nép nagy győzelmei nem a marxizmustól idegen személyi kultusz politikájából következtek, hanem a marxizmus—leninizmus eszméinek győzelmei voltak. A személyi kultusz nem sikereket és diadalt, hanem hibákat és súlyos bajokat eredményezett, amelyek nehezítették és fékeztek a Szovjetunió fejlődését.

A szovjet társadalom fejlődése a személyi kultusz fékező hatása ellenére is gyors maradt, azonban a személyi kultusz káros következményei egyre szorosabbá váltak. Ezek a következmények először a párt és állami élet demokratizmusának és a szocialista törvényességnek a megsértésében, valamint a politikai életben és ideológiai területen a dogmatizmus elterjedésében jelentkeztek.

A második világháború előtt a népgazdaság nagyarányú, példa nélkül álló fejlődése, úgyszintén a második világháborúban aratott történelmi győzelem körülményei mellett a személyi kultusz káros következményei még kevésbé voltak láthatók, mert

a nagy győzelmek ezeket háttérbe szorították, elhomályosították. A második világ-háborút követő időszakban azonban — az ipari termelés gyors emelkedése ellenére — a népgazdaság fejlődésében is mind súlyosabb fogyatékoságok mutatkoztak: a mezőgazdaság visszamaradása az ipar nagyarányú fejlődése mögött, a fogyasztási cikkek gyártó iparágak, az ipar B szektora fejlődésének elégtelensége; mind a mezőgazdaság, mind az ipar egyes területein a műszaki fejlődés elmaradása a világtechnika fejlődése mögött; késedelem más országok élenjáró műszaki és egyéb vívmányainak átvételében. Mindezek feltárása és kiküszöbölése a szovjet társadalom továbbfejlődésének *parancsoló követelménye* lett.

Mindinkább felszínre kerültek a kollektív vezetés lenini elvének megsértéséből, a demokratizmus korlátozásából, a szocialista törvényesség súlyos megsértéséből a párt- és államvezetésben keletkezett mélyreható hibák, úgyszintén az ideológiai munka egyre kinosabbá vált dogmatikus terheltsége is. E hibák együttes feltárásával és kiküszöbölésével lehetett csak biztosítani, hogy *teljesebb mértékben* érvényesüljenek azok a hatalmas alkotó erők, amelyek a szovjet társadalomban kifejlődtek.

Sokan azt hiszik, hogy mindezeknek a hibáknak a feltárása egyszerűen csak azért volt lehetséges és azért következett be, mert meghalt Sztálin és ha ő nem hal meg, akkor minden maradt volna úgy ahogy volt. Ez szerintem helytelen felfogás. Sztálin döbbenetes önkényességgé fajult vezetési módszerei és rendkívüli hatalmi helyzete nagyon megnehezítette a hibák és fogyatékoságok feltárását és kijavítását. De ha élt volna még 10—15 évig, a Sztálin-kultusz megszüntetése akkor sem várható volt 10—15 évig. Amikor a sztálini politika hibái a *kommunizmus építésében* mind nyilvánvalóbbakká váltak, amikor a sztálini vezetési módszerekből fakadó igen súlyos tények mindinkább felszínre kerültek és a sztálini vezetési módszerek csak újabb törvénysértések és bűnök révén nyerhettek időhaladékokat — akkor a Sztálin-kultusz felszámolásáért való harcnak, ilyen vagy olyan formában napirendre *kellett* kerülnie és *el kellett dőlnie* — a kommunizmus ügye javára.

Hogy a sztálini politika, a Sztálin-kultusz elleni harc mennyire megérlelődött, hogy ez mennyire felszínre került, már eléggé mutatja az a tény, hogy Sztálin halála után szinte azonnal napirendre került a személyi kultusz elleni harc, bár akkor még nem vált teljesen ismertté mindaz, amit Sztálin önkényuralmi módszerei előidéztek, és amit a személyi kultusz politikájával takarózva Berija és bandája elkövetett. Csak Berija leleplezése után váltak ismertté Beriják garázdálkodásának döbbenetes tényei és Sztálin megrendítő szerepe is a törvénysértésekben. A személyi kultuszt és következményeinek káros voltát fel kellett fedni, mert ez halaszthatatlanná vált a szovjet társadalom és más szocialista országok továbbfejlődése számára. S amint napirendre került a hibák feltárása és felszámolása, lelepleződtek a Berija-féle bűntények is, napvilágra kerültek Sztálin vétkei is a törvénysértések elkövetésében.

Kitérlek, elvtársak, a sztálini osztályharcelméletre, amely igen fontos szerepet játszott a sztálini vezetési módszerek és a személyi kultusz kialakulásában. Sztálin egyik legsúlyosabb elméleti hibája az a tétel volt, amely szerint az osztályharc a szocializmus győzelmével folyton élesedik, az osztályellenség ellenállása egyre elkeseredettebb lesz és fő formájává az válik, hogy az ellenség behatol a párt és állami szervekbe, kétszínűen a szocializmus hívének adja ki magát, hogy így fejlessze ki kártevő munkáját.

E megállapításból feltétlenül igaz az, hogy az ellenség a szocializmus győzelme után már nem mert nyíltan kiállni a kapitalista restauráció programjával, s kétszínű taktikához folyamodik. A nép ellenségei *mindig* a nép félrevezetésének a politikáját folytatták, s hatalmi érdekeik védelmében mindig becsapták a népet; a szocializmus győzelme után is csak ezzel próbálkozhatnak. Feltétlenül igaz az — s erről egy pillanattal sem szabad megfeledkeznünk —, hogy ellenséges elemek kártevő szándékkal behatolnak a párt- és állami, gazdasági és kulturális szervekbe, s ott bomlasztó munkát végeznek. A politikai éberség az ellenség aknamunkájával szemben a szocializmus és a kommunizmus győzelméért való harc elengedhetetlen követelménye volt és marad.

Az viszont mégsem igaz, hogy a kizsákmányoló osztályok megsemmisülése után az osztályharc tovább élesedik. Amikor ugyanis megtörtük és megsemmisítettük a kizsákmányoló osztályok gazdasági erejét, mérhetetlenül meggyengítettük őket; káros tevékenységük még tovább hat, de csak egyre gyengülő mértékben. A szocialista társadalom egyre növekvő erővel tudja a kártevő kísérleteket ártalmatlanná tenni, s a volt kizsákmányolókat becsületes munkára kényszeríteni. S bár a régi kizsákmányolók egy része mindhalálig ellensége marad a szocializmusnak, a szocialista társadalomnak megvan az ereje ahhoz, hogy az egykori kizsákmányolók jó részét a munka hatalmas nevelő fegyverével, a végzett munka megbecsülésével becsületes dolgozókká nevelje át.

A téves sztálini tétel, mely szerint az osztályharc a szocializmus győzelme után is egyre élesedik, a demokratizmus és a forradalmi törvényesség súlyos megsértésének elméleti igazolásává vált az állami és pártéletben. A demokratizmus szabadabb kifejlődését akadályozta az aggodalom az osztályharc állandó élesedésétől, a kétszínű ellenség tevékenységétől. A valóság pedig az, hogy a demokratizmus kifejlesztése teszi lehetővé a tömegek politikai aktivitásának növekedését mind a pártban, mind a tanácsokban és más tömegszervezetek munkájában, s a tömegek politikai aktivitása a legnagyobb támasz a kétszínű ellenséges elemek leleplezésében és ártalmatlanná tevésében is. A demokratizmus elégtelensége viszont a bürokratizmus növekedéséhez vezet, s az ellenséges elemek kártevő munkáját is mindenekelőtt a bürokratizmus könnyítheti meg. Ha elégtelen a demokratizmus, akkor a szükséges centralizmus elkerülhetetlenül bürokratizmussá torzul, ami társadalmi fejlődésünk legkomolyabb akadályá.

Az osztályharc állandó élesedésének sztálini elmélete szolgált igazolásul olyan bizalmatlansági légkör teremtesére, ami megkönnyíthette becületes állampolgárok, hű párttagok megérálmazását és üldözését, s a szocialista törvényesség döbbenetes megsértését. Igen fájdalmas veszteségekkel, a kommunizmus hű harcosainak életével kellett fizetni azért, hogy Sztálin elvakulttá vált minden bírálattal szemben, és a személyi kultusz árnyékában a sztálini vezetési módszerek mellett a Berija-féle imperialista ügy-nökök tudtak a nyomozó szervek élére jutni és koholt vádak alapján „ügyeket” fabrikálni.

A sztálini osztályharcelmélet és a személyi kultusz együttes folyománya volt, hogy Sztálin megállapításainak és döntéseinek minden kritikájában ellenséges zavart-keltést véltek felfedni, a bírálók „gyanúsakká” és nem egyszer a Berija banda áldozatává váltak. Ez rendkívül megnehezítette a komoly elvi viták kihontakozását, és egy időre csaknem lehetetlenné tette a személyi kultusz elleni hatékony harcot.

A sztálini osztályharcelmélet a személyi kultusz elterjesztésének, a szocialista demokratizmus és a szocialista törvényesség megsértésének, a bürokratizmus növekedésének, s egyben az ellenséges kártevésnek vált az „elméleti” fegyverévé.

4. A személyi kultusz elterjedése Magyarországon, s a harc ennek felszámolásáért

A Sztálin tevékenységével kapcsolatos személyi kultusz széleskörűen elterjedt a nemzetközi kommunista mozgalomban és így a KMP-ben is. A Sztálin-kultusz pártunkban még a felszabadulás előtt elterjedt, de a felszabadulás után lett különösen nagymérvű. Hazánkat a szovjet nép hős hadserege szabadította fel; a szovjet nép e számunkra oly nagyfontosságú szerepét azonban mindinkább Sztálin lángeze nagy művének nyilvánítottuk. Kinyilatkoztattuk, hogy hazánk felszabadítója — Sztálin. S a Sztálin-kultusz terjesztését a szovjet nép és a magyar nép barátságának elmélyítéséért folytatott nagyjelentőségű munka csaknem legfontosabb politikai feladatának tekintettük.

Sztálin számos munkája joggal váltotta ki a magyar olvasók tiszteletét és megbecsülését, nagy szerepük volt és lesz is a szocializmus felépítéséért vívott küzdelemben s a magyar és szovjet nép barátságának továbbfejlesztésében. Azonban nálunk is ideológiai és politikai zavart idézett elő Sztálin tevékenységének idealista felmagasztalása, nem segítette elő, hanem nehezítette a szovjet-magyar barátság elmélyítését is.

A Sztálin-kultusz kiváltott bizonyos ellenszenvet, különösen az értelmiség egy részében. Ezt a jogos ellenszenvet — amit persze az osztályellenség felhasználta és tudatosan szított — mi túl könnyen írtuk egyedül az osztályellenség aknamunkájának a számlájára. Ugyanis a Sztálin-kultusz elvakított és csaknem megakadályozott minket abban, hogy megkülönböztessük a Sztálin-kultusz elleni jogos kifogásokat az ellenség zavartkeltő aknamunkájától. Bizonyos, hogy a tisztánlátás e nagyfontosságú kérdésben csak megkönnyítheti a szovjet és magyar nép barátságának további elmélyítését, ami országunk fejlődése számára oly nagyjelentőségű.

A Sztálin-kultusz nálunk — a többi népi demokratikus országok egyik-másik pártjához többé-kevésbé hasonlóan — kiegészült a mi pártunk vezetőjének, Rákosi elvtársnak személyével kapcsolatos kultusszal.

Rákosi elvtárs már közel félévszázada vesz részt a munkásmozgalomban. Egyik alapítója pártunknak, s egyik vezetője volt az 1919-es Tanácsköztársaságnak. Kimagasló szerepet töltött be a Kommunista Internacionálében; 1920—24-ben egyik titkára volt és a Komintern megszűnéséig — börtönévei időszakában is — a K. I. Kongresszusai által mindig újjáválasztott tagja volt a nemzetközi kommunista mozgalom vezérkarának; a K. I. Végrehajtó Bizottságának. Rákosi elvtárs a horthysta vérbíróság előtt, a bitófával szembenézve példát mutatott a kommunista hősiességből, s mint a kommuniz-

mus ügyének és a magyar nép felszabadulási küzdelmének messzelátó harcosa vált ismertté a nemzetközi munkásmozgalom és a magyar nép előtt. Természetes, hogy nevét szeretettel és tisztelettel zárta szívébe a dolgozó nép, s pártunk büszke volt rá, hogy ilyen vezető harcosa van.

Rákosi elvtárs nagy tekintélye és az iránta való szeretet és megbecsülés ekkor még nem változott és nem is változhatott át egészségtelen személyi kultusszá, már csak azért sem, mert több mint 15 évi raboskodás lehetetlenné tette azt, hogy a párt irányításában, vezetőszerve tagjaként közvetlenül részt is vegyen. 1940 végén, mikor több mint 15 évi rabság után kiszabadult, rögtön emigrációba kényszerült. A felszabadulás idején jöhetett ismét haza az emigrációból és kapcsolódhatott be közvetlenül a párt irányításába. S ekkor kezdődött kifejlődni a mi pártunkban is a Sztálin-kultusz mellett a mi „hazai” személyi kultuszunk Rákosi elvtárs személyével kapcsolatban.

Sajátos történelmi helyzet volt ekkor Magyarországon. Győzelmesen megvívtuk a demokratikus forradalmat és kibontakozott a harc — mégpedig igen bonyolult körülmények között — a demokratikus forradalom továbbfejlesztéséért szocialista forradalommá. Ebben a küzdelemben pártunk számára nagy politikai értéket jelentett a párt vezérének, Rákosi Mátyásnak a tekintélye, mely pártunk befolyásának igen fontos tényezője volt. Természetesen Rákosi elvtárs mellett a párt más vezetőinek, Gerő, Révai és más elvtársaknak a tekintélye is nagy értéket jelentett pártunk számára és ugyancsak komoly szerepet játszott politikai befolyásunk növekedésében. Elsősorban azonban Rákosi tekintélyét igyekeztünk — a Sztálin-kultusz példáját követve — olyan módon is növelni, hogy a Sztálin-kultusz mellett kifejlesztettük — a Rákosi-kultuszt is. Ebben hibás elsősorban pártunk központi vezetősége, s főleg hibásak a központi vezetőség legfejlettebb tagjai, közöttük természetesen maga Rákosi elvtárs is. Hibásak vagyunk azonban még sokan, akik Rákosi elvtárs felmagasztalásával a párt győzelmének, a szocialista forradalom győzelmének egyik szükséges feltételét véltük biztosítani.

Az a kitűnő taktika, ami pártunk harcát az 1945—1948-as időszakban jellemezte, s amit a messzemenő megfontoltság és a bátor cselekvés példaszerű kombinálása jellemezett, meghozta a szocialista forradalom győzelmét Magyarországon. E győzelem mellett azt hiszem eltörpültek azok a negatívumok, amik a személyi kultusz elterjedése következtében bizonyos mértékben már ekkor jelentkeztek. A szocialista forradalom győzelme után azonban a személyi kultusz káros hatása, a kollektív vezetés elvének megsértése mind súlyosabbá vált.

A személyi kultusz káros velejáróit és következményeit egy időre nálunk is elhomályosította az a tény, hogy a szocialista forradalom győzelmével népünk alkotó erői nagyszerűen megnövekedtek. Népgazdaságunk minden várákozást felülmúló gyorsasággal fejlődött. A hároméves tervet idő előtt túlszárnyaltuk és még nagyobb arányú lett ipari fejlődésünk az első öt éves terv idején. Nem telt el 10 esztendő a felszabadulás óta, s a romokból újjáépült hazánk ipari termelése háromszorosan túlszárnyalta az 1938. évi színvonalat. Létrejött és fejlődésnek indult a mezőgazdaság szocialista sektora. Nagyszerű eredményeket értünk el a kulturális fejlődés terén és életünk számos más területén.

Gyors szocialista fejlődésünk közben azonban mind súlyosabbá váltak a személyi kultusból, a kollektív vezetés lenini elve megsértéséből eredő hibák. Nálunk is elsősorban a demokratizmus elégtelensége és a dogmatizmus elterjedése lett ezek következménye. Mi is átvettük, tanultuk és tanítottuk a sztálini osztályharcelméletet, ami a személyi kultusszal együtt a demokratizmus korlátozásához, a szükséges centralizmusnak bürokratikus eltorzulásához vezetett társadalmi életünk számos területén. Ez elkerülhetetlenül nehezítette gazdasági építómunkánk helyes arányú továbbfejlesztését is, és építómunkánk lendületében komoly fennakadásokat idézett elő.

A sztálini osztályharcelmélet nálunk is az egészségtelen bizalmatlansági légkör elterjesztésének eszmei fegyverévé vált, és a szocialista törvényesség megsértéséhez vezetett.

Megdöbbenést és kimondhatatlan fájdalmat váltott ki bennünk, mikor megtudtuk, hogy derék elvtársaink ártatlanul áldozatul estek a hihetetlen törvénysértéseknek, hogy Rajk László és több más elvtárs, akikkel az illegalitás éveiben és a felszabadulás után a szocialista forradalom győzelméért való harcban együtt küzdöttünk, hihetetlen provokációk áldozatai lettek, hogy Kádár, Kállai, Marosán és más elvtársak hasonló provokációk eredményeként ártatlanul szenvedtek éveik a börtönökben.

A sztálini osztályharcelmélet „alkalmazásának” természetesen más káros következményei is voltak. Úgy gondolom a kádern munkában is van mit felülvizsgálnunk és kijavítanunk. Mert az egészségtelen gyanakvási légkör, embereknek papírok szerinti megitélése oda vezetett, hogy elterjedt a felelőtlenség az emberek sorsáért, hogy szokássá, mondhatnám „divattá” vált az, hogy felelősség helyett inkább a felelőtlenséget vállalják.

A személyi kultusz felszámolásáért való harc egyben a felelőtlenség felszámolásáért való harc is.

A személyi kultusz elleni harc megindulása tette lehetővé, hogy a sztálini politika magyarországi alkalmazásának itteni káros és tragikus következményeire is teljes mértékben fény derüljön és nálunk is kezdetét vegye mindezek feltárása és felszámolása. Az 1953 júniusi KV. határozat indította el ezt a harcot. Ezután kezdett oszladozni a káros gyanakvási légkör, aminek kiegészítője volt a felelőtlenség és „önbiztosítás” légköre. Azonban csak a sztálini osztályharcelmélet hibás voltának a feltárása tette lehetővé, hogy e nagyfotosságú kérdésben tiszta vizet öntsünk a pohárba.

Sajtónk most foglalkozik a személyi kultusz kérdésével, s megvilágítja, hogy ez az antimarxista jelenség a demokratizmus leszűküléséhez, a centralizmus bürokratikus eltorzulásához, a dogmatizmus elterjedéséhez, a szocialista törvényesség megsértéséhez vezetett, fékezte előrehaladásunkat és így károkat okozott a kommunizmus ügyének. Szó esett már arról, hogy a személyi kultusz kedvező a hízelgőknek és talpnyalóknak, hízelgésre és talpnyalásra nevel, nehezíti az egészséges kritikai szellem fejlődését, csökkenti a tömegek aktivitását. Bár ez a téma távolról sincs még „kimerítve”, eme előadás keretében mindezekre nem térhetek ki.

Mi bizonyos tekintetben bonyolultabb körülmények között estünk bele a személyi kultusz hibájába, mint ez az SZKP-nál történt. Mi még nem építettük fel a szocialista társadalmat, s a belső osztályharc körülményeit ez teszi bonyolultabbá. A személyi kultusz és következményeinek teljes felszámolásáért való harcunkat is ez teszi nehezebbé.

Az ellenséges elemek nálunk sokkal jobban felhasználják pártunk és a szocializmus ügye ellen az elkövetett hibáinkat. Résen kell lennünk, hogy a személyi kultusz felszámolása során ne kövessünk el újabb hibákat. Vigyáznunk kell arra, hogy a demokratizmus égisse alatt ne érvényesüljenek a párt egységének bomlasztására, a centralizmus gyöngítésére irányuló törekvések.

A *demokratizmus fejlődése* növeli a párt erőit és könnyebbé teszi eme erők *összefogását és irányítását*, tehát nem gyöngíti, hanem *erősíti* egy hatalmon levő kommunista párt *centralizmusát* is. Azt hiszem, azt is megállapíthatjuk, hogy a demokratizmus *elégtelensége* viszont egy hatalmon levő kommunista pártban a *bürokratikus centralizmus* elemeit növeli, tehát gyöngíti az egészséges, demokratikus centralizmust, nehezíti a párt erőinek növekedését és helyes irányítását. Ha pedig ez így van, úgy a *pártdemokrácia egészséges fejlődése a centralizmus további szilárdulásának is feltétele*, és pártéletünk demokratizmusának fejlődését a centralizmus további erősödésén is lemérhetjük.

Résen kell lennünk abban is, hogy a személyi kultusz felszámolásával visszaszorítsunk minden anarchista kísérletet, amely akarva, vagy akaratlanul, a személyi kultusz feltárt hibáitól megzavarva, vagy egyéb okokból a pártvezetés tekintélyének megrendítését szolgálja. A pártvezetés tekintélyének erősítése a párt erősítésének az ügye.

Szembe kell néznünk azokkal a jelenségekkel, amelyek a személyi kultusz maradványai elleni harcban gyöngítik pártunk sorait. De nem azért kell az ilyen jelenségekkel is szembeszállni, hogy ezekre hivatkozva gyöngüljön a *személyi kultusz politikájának és következményeinek teljes felszámolásáért való harc*. Ellenkezőleg, a zavaró jelenségek leküzdése azt a célt szolgálja, hogy *elhárítsunk minden akadályt a személyi kultusz összes következményeinek felszámolásáért folyó harc útjából*.

A személyi kultusz politikája a pártdemokráciát leszűkítő, az elvi viták fejlődését gátló, a párt, az állam és a néptömegek közötti kapcsolat fejlődését akadályozó szektás hibák komplexuma. A személyi kultusz elleni harc tehát elsősorban a szektás hibák maradványainak felszámolásáért folyik. Vannak szomorú tapasztalataink arra vonatkozóan, hogy ha nem vigyázunk, akkor a személyi kultusz elleni harc során „átlendülünk a ló másik oldalára”. 1953 júniusa után, 1954-ben a szektás hibák elleni szükséges harc során egyszer már kikötöttünk egy jobboldali irányvonalnál. Ezt sem szabad még egyszer semmilyen formában megismételni. Az 1954-es politikánk jobboldali hibáinak a kiküszöbölése azonban *nem adhat menlevelet* a személyi kultuszból származó és egyéb szektás hibák számára.

Párt- és állami életünket a szocialista demokratizmus friss, üdítő szellői járják át. A tömegek aktivitásának, alkotóerők szabadabb kibontakozásának jobb feltételei teremődnek meg, s ez rendkívül fontos egész további gazdasági, politikai, kulturális fejlődésünk számára. Lehetővé teszi és kényszerít is bennünket — hogy új módon dolgozzunk, új módon tanuljunk és tanítsunk. S miközben ezt megtanuljuk, a párt- és állami élet demokratizmusát kifejlesztjük, bizonyos új tapasztalatokra is szükségünk van. A tapasztalatgyűjtés — tudvalevően — nem olyan, hogy folyton csak pozitív tapasztalatokat szerzünk. Tanulnunk kell a negatív tapasztalatokból is, amik bizonyos mértékben elkerülhetetlenek. Pl. azt is meg kell tanulni a korábbi negatív tapasztalatainkból, hogy

ne legyünk türelmetlenek az esetleg téves, de jószándékú kezdeményezésekkel, fellépésekkel szemben. Nem attól kell félnünk, hogy a növekvő demokratizmust ellenséges elemek megpróbálják mi ellenünk felhasználni, hanem az kell hogy aggasszon bennünket, ha *mi magunk* nem tudjuk a növekvő párt- és állami demokratizmust hatékonyabban felhasználni az ellenséges törekvések politikai elszigetelésére és felszámolására.

Nem a kommunisták azok, akiknek aggódniok kell a demokratizmus fejlődésétől! Ellenkezőleg. Pártunk és államunk új erőforrásai nyílnak meg a párttagság és a néptömegek alkotó erőinek szabadabbá válásával és gyorsabb fejlődése révén. Ennek tudatosításával kell küzdenünk azért, hogy minél jobban magunkévá tegyük az SZKP. XX. Kongresszusának tanítását és tanulságait; s minél hatékonyabban vegyük ki részünket a személyi kultusz maradványainak felszámolásából, a pártélet és egész társadalmi életünk demokratizmusának továbbfejlesztéséből.

NEMES DEZSŐ

SZABAD GYÖRGY „A TATA-GESZTESI ESZTERHÁZY-URADALOM ÁTTÉRÉSE A ROBOTRENDSZERRŐL A TÖKÉS GAZDÁLKODÁSRA” C. KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK NYILVÁNOS VITÁJA

1955. október 21-én folyt le Szabad György „A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tökés gazdálkodásra” c. kandidátusi disszertációjának vitája. A disszertáció opponensei: Pach Zsigmond Pál és Szabó István voltak. Az opponenseken kívül a vitában Szimonidesz Lajos, Sárközi Zoltán, Bod Péter és Révész László vettek részt.

Mivel mind az opponensek véleményezésükben, mind a jelölt válaszában a disszertáció egyes fejezeteinek sorrendje szerint vetették fel a problémákat, ezt az elvet a beszámoló is megtartja. Tehát a vitát nem a kérdések fontosságának, sem vitatottságának sorrendjében adjuk, hanem a disszertáció egyes fejezeteinek sorrendje szerint. Először hozzuk azokat az általános megjegyzéseket, amelyek nem az egyes fejezetekben előforduló problémákra, hanem a disszertáció egészére vonatkoznak.

Az uradalomtörténeti tanulmánynak, mint műfajnak — mutatott rá *Pach Zsigmond Pál* — komoly hagyománya van a magyar gazdaságtörténetírásban. Elégendő itt csupán a Domanovszky Sándor szerkesztette mezőgazdaságtörténeti tanulmányokra utalni. „Ezt a hagyományt folytatja több mint egy évtizedes megszakítás után Szabad György értekezése.” De nem egyszerű időbeli folytatásról, hanem jóval többről van itt szó; minőségi változásról e történetírói műfaj magyarországi fejlődési folyamatában. Újról van szó mindenekelőtt történetiszemlélet és történetírói módszer szempontjából. Szabad György a történelmi materializmus elméleti és módszertani alapján állva, a marxizmus — leninizmus klasszikusainak tanításaira támaszkodva, a dolgozó osztályok álláspontjára helyezkedve oldotta meg az előtte álló feladatot. De újról van itten szó a témaválasztás, ill. a korszakválasztás tekintetében is. A korábbi uradalomtörténeti tanulmányok csupán a XVIII—XIX. század fordulójáig mentek el és óvatosan kikerülték a következő évtizedeket. Szabad György túlmegy ezen, számára éppen a feudális rendszer felbomlásának, a kapitalizmus kialakulásának kérdése, az átmenet kérdése bír elsőrangú érdekességgel. Mindezek alapján látható, hogy Szabad György disszertációja csak forma szerint tartozik a korábbi uradalomtörténeti tanulmányok sorába, lényegében a felszabadulás utáni történetírásunk nagy fellendülésének egyik új, jelentős alkotása. Ezért nem annyira a korábbi uradalomtörténeti tanulmányok, hanem a felszabadulás utáni gazdaságtörténetírásunk alkotásai mellé kell állítani, s ezek között is jeletoes helyet kell számára biztosítani. Nagy érdeme, hogy eddig szinte teljesen érintetlen levéltári forrásanyagot tár fel, ezt behatóan elemezte, általában ment maradt a részletfeladatok öncélú pozitivisták közlésétől. Pach Zsigmond Pál a továbbiakban a disszertáció érdemeit méltatva felhívta a figyelmet a disszertáció szép, szabatos és arányos szerkezetére, következetesen logikus vonalvezetésére és arra, hogy a részletek előadása az értekezésben a fontos elvi és tárgyi kérdések megvilágítását szolgálja. A disszertáció nagy pozitívuma, hogy a témájával kapcsolatos korábbi helytelen vagy hamis nézeteket, nacionalista és burzsoá állításokat, akárcsak a kisebb-nagyobb tárgyi tévedéseket nem hagyja említetlen és cáfolatlan, ugyanakkor stílusát ezen a vonalon is ízlés és mértékartás jellemzi; a korábbi történetírás eredményének tiszteletben tartása. A témakör és bőséges forrásanyaggyakran állította szerzőt olyan jelenségek és kérdések elé, amelyek eddig az idevonatkozó, inkább deduktív módon felállított problematikában nem részesültek figyelemben. A szerző szembenézett azzal a feladattal, amit az ilyen új kérdések megoldása jelent s bátran és egyben elismerésre méltó történetkutatói érzékkel vállalta e kérdések tisztázását.

Pach Zsigmond Pál a továbbiakban kijelenti: „Észrevételeim nem kívánják a disszertáció tudományos értékét csökkenteni. Nem habozok azt a véleményemet kijelenteni, hogy ez a disszertáció az utóbbi évek magyar történettudományi munkálatainak legjobbjai között foglalt helyet. A munka gazdag problematikájához, tudományos

módszeréhez és eredményeihez, a tartalomhoz igen kifejező, finoman árnyalt, művészi igényű stílusforma járul.”

A disszertáció új tudományos eredményeinek megítélése szempontjából ki kell emelnünk a témaválasztásnak egy igen fontos mozzanatát — hangsúlyozta Pach Zsigmond Pál oppenensi véleményében —, „minthogy a felszabadulás utáni gazdaságtörténeti feldolgozások vagy az 1848 előtti évtizedekkel, vagy magának a forradalomnak az éveivel, vagy a forradalmat közvetlenül követő évtizedekkel foglalkoznak és ezért a tőkés termelési viszonyok keletkezésének, alapvetővé válásának és kibontakozásának csak egy-egy szakaszát ragadják meg, igen jelentős a szerzőnek mindhárom szakaszra kiterjedő témaállítása, amelynek következtében a fejlődési folyamatot szervesen, összefüggéseiben tudja áttekinteni. Kétségtelenül ez teszi lehetővé a disszertáció legfőbb új, elvi tudományos eredményének elérését, a feudalizmusból a kapitalizmusba, a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra való átmenet megvilágításával kapcsolatban.”

Felszabadulás utáni gazdaságtörténetírásunknak jelentős eszmei ösztönzést adott Leninnek az a megállapítása, amelyet „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. művében fejtett ki az 1861-i oroszországi jobbágyreformot követően a mezőgazdaságban szükségképpen létrejött átmeneti rendszerről. Lenin itt, mint ismeretes, rámutatott arra, hogy a jobbágyreform után „a tőkés gazdaság nem jöhetett létre azon nyomban, a robotgazdaság nem tűnhetett el azonnal. Ennek folytán a gazdaság egyetlen lehetséges rendszere egy átmeneti rendszer volt, olyan rendszer, amely mind a robotrendszer, mind a tőkésrendszer jellegzetességeit egyesítette magában.” (Lenin, i. m. 184. l.) Gazdaságtörténetírásunk kimutatta, hogy a jobbágyfelszabadítás után hazánkban is ilyen átmeneti rendszer jött létre: 1848—49 után mezőgazdaságunk az alapvetővé vált tőkés viszonyokat egyesítette a robotrendszer egyenes folytatását képező ledolgozási rendszer viszonyai-val. Gazdaságtörténetírásunk eddig azonban nem vetette fel az átmeneti rendszer kérdését az 1848-at megelőző évtizedekre vonatkozólag. Szabad György munkájának legfőbb új elvi eredménye éppen abban áll, hogy a munka alapfoglalatára — ha ez teljesen kifejezett formában nem is került megfogalmazásra — az, hogy az átmenet már az 1848-at megelőző évtizedekben megkezdődött; ezekben az évtizedekben a vizsgált uradalom mezőgazdaságát egy olyan átmeneti rendszer jellemezte, amely az alapvető feudális viszonyokat, a robotrendszer viszonyait egyesítette, a kisebbségben levő, de éppen nem elhanyagolható mértékben jelentkező tőkés viszonyokkal. Ez az alapfoglatat természetesen azt is magában foglalja, hogy minőségi különbség van az átmenetnek, az átmeneti rendszernek forradalom előtti és forradalom utáni szakasza között: ugyan mindkét szakasz a robotrendszer és a tőkés rendszer egyesítését mutatja, de a forradalom előtti szakaszban még a robotrendszer, a forradalom utáni szakaszban már a tőkés rendszer tölti be az alapvető szerepet.

Szabad György azért érthette el — ha teljes élességgel nem is fogalmazta meg — ezt a kétségtelenül igen fontos elvi megállapítást, mert a lenini tanításra támaszkodott; ugyanakkor nem dogmatikusan, a szavakhoz ragaszkodva alkalmazta azt, hanem lényegét, fő elvi tartalmát ragadta meg; mert nem a jobbágyfelszabadítás utáni időszakhoz s az átmeneti rendszer szavakhoz tapadt, hanem a feudalizmusból a kapitalizmusba, a robotrendszerrel a tőkés rendszerre való átmenet teljes fogalmát állította elemzésének középpontjába...

Helyes, hogy Szabad György az átmenet fogalmát és nem az átmeneti rendszer fogalmát állítja vizsgálódásának középpontjába; de nem helyeselhető, hogy az utóbbi fogalom úgyszólván teljesen kiesik elvi elemzéséből. Ez arra vezet, hogy magának az átmenetnek a fogalma is bizonyos mértékig elmosódva, nem szabatos értelmezésben szerepel. Szabad György értékezése előszavában arról beszél, hogy „az átmenet a robotrendszerrel a tőkés termelésre nagy történelmi korszakokon át húzódó társadalmi-gazdasági folyamat. A tőkés termelés kezdetei halkan már a középkorban jelentkeznek hazánkban és a megdöntött feudális rendszer maradványait kolonként hurcolja magával felszámolásáig a magyarországi tőkés fejlődés.” És így folytatja: „Helytörténeti tanulmányunk az átmenet döntő szakaszát, a feudális rendszer bukását megelőző és követő évtizedeket vizsgálja az agrártermelés vonatkozásában. A részletes tárgyalás a XIX. század 20-as éveinek végétől a 70-es évek kezdetéig terjedő közel fél évszázadot fogja át. A jelzett két időpont az átmenet hosszú fejlődésmenetének fontos és jól megragadható belső határvonalaira utal.” Nem érthetünk egyet azzal, ahogy tehát Szabad György az átmenetet értelmezi, mert eszerint átmenetről lenne szó a feudális formáción belül már mindazóta, hogy feltűntek a tőkés termelés első kezdetei és átmenetről lenne szó a kapitalista formáción belül mindaddig, amíg fennállnak a feudális rendszer maradványai. Ez nyilvánvalóan képtelenség. A helyes álláspont nézetünk szerint csak az lehet: az átmenet a feudális formáción belül nem a bér munka megjelent kezdeteitől, hanem attól

fogva számítódik, hogy az uralkodó feudális rendszeren belül már kialakult — Lenin terminológiáját használva — a kapitalista „uklád”, vagy ahogy Sztálin fogalmazza ezt utolsó művében: a bér munkások kizsákmányolásának rendszere (szisztémája); másrészt a kapitalista formáción belül nem addig lehet beszélni átmenetről, amíg fennállnak bizonyos feudális maradványok, hanem csupán addig, amíg a robotrendszer egyenes folytatása, a feudális kizsákmányolási viszonyok csökkenése, a ledolgozási rendszer még jelentős súllyal, maradvány-ukládként szerepel az alapvető tőkés kizsákmányolási viszonyok mellett. Körülbelül arról nem szó téhát, hogy Szabad elvtárs az *átmenet döntő szakaszának* nevezi azt az időszakot, amely valójában *magának az átmenetnek* az időszaka, az *átmeneti rendszernek* az időszaka.

Az a körülmény, hogy a szerző az átmeneti rendszer fogalmát mellőzi, még egy másik következményre is vezet: arra, hogy elemzésében az *átmenet* fogalma alapján egybeolvad az *áttérés* fogalmával. Vajon itt csak stíláriis kérdésről, vagy éppen stíláriis szórszállhasogatásról van szó? Úgy érezzük, hogy nem. Szabad György anyagából meggyőző erővel kiviláglik, hogy a tata-gesztesi Eszterházy uradalomban az 1848-at megelőző évtizedekben a mezőgazdaságot *átmeneti rendszer* jellemezte, mégpedig olyan átmeneti rendszer, amelyben a feudális kizsákmányolás volt az alapvető, de emellett már jelentős szerepet játszottak a tőkés viszonyok. S mi a helyzet 1848—49 után? Szabad György kimutatja, hogy rövid néhány év múlva, 1850—51-ben az uradalom túlnyomó része tőkés bérleti kezelésbe kerül, s ezzel — saját szavait idézem — megvalósul a kizsákmányolás tőkés rendszerére való *átmenet*. Fel kell azonban vetni a kérdést: *átmeneti rendszer* jellemzi-e ebben az időben az uradalom gazdálkodását; átmeneti rendszer, amelyben már a tőkés viszonyok az alapvetőek, de a robotrendszer egyenes folytatását jelentő ledolgozás még súlyos szerepet játszik? A válasz: nem. A szerző adatai szerint a túlnyomóan nagybérletű kezére került uradalomban a ledolgozás egyre csekélyebb szerepet tölt be, a fejlettebb munkaeszközök, gépek elterjedése, a bér munkások különböző kategóriáinak széleskörű alkalmazása azt mutatja, hogy az uradalomban már nem *átmeneti* rendszerről, hanem *tőkés* rendszerről van szó. A szerző azonban nem bocsátkozik ilyen elvi elemzésbe, s megint csak azért, mert az átmeneti rendszer fogalmát kirekeszti és csupán az átmenet, ill. az áttérés fogalmával dolgozik. Szabad György válaszában az átmenet történelmi fogalmára vonatkozólag elismeri Pach Zsigmond Pál bírálatának jogosultságát abban az értelemben, hogy disszertációja előszavának e tárgyra vonatkozó néhány mondatának megfogalmazása nem pontos, ugyanis „átmenetről nem lehet a bér munka kezdeti jelentkezésétől a továbbelő ledolgozási rendszerek maradványainak kiküszöböléséig beszélni — uzzal a megjegyzéssel azonban —, hogy ezek, ha magát az átmenet folyamatát aktuálisan nem is tanúsítják, csírajelenségként, ill. maradványként utalnak rá.”

Az opponensi bírálatban felvetődött másik kérdés, hogy Szabad György miért nem használja az átmeneti rendszer fogalmát, miért beszél csak az átmenet döntő szakaszáról. *Szabad György* arra hivatkozik, hogy szándékosan nem használta az átmeneti rendszer fogalmát s a forradalmat megelőzőleg következetesen a két rendszer egybekapcsolásáról beszélt. „A Pach Zsigmond Pál által idézett helyen Lenin is az egybekapcsolásra helyezi a súlypontot, ha használja is az átmeneti rendszer fogalmát, mindkettőt azonban az orosz jobbgyrendszer felszámolása utáni időre alkalmazva... Az 1861 utáni oroszországi folyamat Lenin által végzett elemzése, ill. az 1849 utáni hazai helyzet néhányunk által végrehajtott vizsgálata azt mutatta, hogy Oroszországban szinte általában, nálunk is igen jelentős területeken egyesültek a két ellentétes gazdasági rendszer — kisebb vagy nagyobb mértékben, de az elemzések tanúsága szerint *hiánytalanul* — jelen volt fő jellegzetességei. Megítélésem szerint más a helyzet az Eszterházyak 1848 előtti gazdálkodásában. A forradalom előtt a kialakulóban levő tőkés gazdasági rendszer a mezőgazdaságban nem válhatott teljessé, egy döntő jellegzetessége hiányzott: a bér munkás marxi értelemben vett kettős szabadsága. Igaz, hogy parasztságunk jelentős részének birtokában nem voltak termelőeszközök s így az egyik értelemben »zabadok« voltak, viszont mint földesúri joghatóság alatt álló személyekkel nem rendelkeztek szabadon... A függő helyzetben levő jobbgyok megvásárolt munkaerője még a munkajáradék elemei között velük összekapcsolva került alkalmazásra. Az erdei munka kivételével többnyire nem volt mód az egyes üzemegységekben az általában nagyszámú robotos és a kisebb számú »pénzes munkás« elkülönítésére... Az értekezésemben felhozott példák közül hadd említsem meg Bolgár község esetét, melyet a tisztiszek 1844-ben kényszerített, hogy »térítvény által arra kötelezzék magokat, hogy a pénzes munkára is úgy mint az úrbéire akkor, amikor az kívántatni fog, okvetlenül megjelenjenek és szorgalmasan dolgozzanak, ellenkező esetben pedig magokat a törvényszabta büntetésnek a pénzesrobotokra nézve is aláajvetik.« A törvényszabta büntetés pedig nem más, mint az 1836.X.t.c. 5.§-ában megállapított, a »vert« vagy »kártevő« jobbgyra a földesúr által kiszabható

büntetés.” Szabad György szerint a disszertációjában részletesen feldolgozott anyagok figyelembe vételével az uradalom „pénzes” munkásainak túlnyomó része nem tekinthető szabad bér munkásnak. „Ha elfogadjuk, hogy az átmeneti rendszer »mind a robotrendszer mind a tőkés rendszer jellegzetességeit egyesítette magában«, úgy abban az esetben, amikor a tőkés rendszernek olyan döntő jellegzetessége, mint a bér munkás kettős értelemben vett szabadsága nincs jelen, úgy gondolom többről, mint robotrendszer és kialakulóban levő tőkés rendszer egybekapcsolódásáról nem beszélhetünk, az átmeneti rendszer merev kategóriáját még nem alkalmazhatjuk.” Pach Zsigmond Pál Szabad Györggyel vitatkozva kifejti, hogy az általa ismertetett körülmények a robotosokkal együtt történő bér munkajellegű kirendeléssel kapcsolatban nem azt mutatják, hogy nem beszélhetünk átmeneti rendszerről, hanem azt mutatják, hogy az átmeneti rendszer két szakasza között a forradalom alapvető minőségi differenciát idéz elő.

„Először olyan szakaszból van szó, amelyben a robotrendszer az alapvető, másodszor olyan szakaszból, amikor már a tőkés rendszer az alapvető. Ez azonban nem változtat azon, hogy mind az előbbi, mind az utóbbi szakaszban a roboton, ill. tőkés rendszeren alapuló viszonyok egybekapcsolódnak a másfajta viszonyokkal.” Pach Zsigmond Pál felvetette a kérdést, „vajon lehet-e 1848 után Magyarországon, vagy 1861 után Oroszországban átmeneti rendszerről beszélni, — mint ahogyan Oroszországra vonatkozóan Lenin beszél — a ledolgozási rendszernek és a tőkés rendszernek egybekapcsoltsága alapján, amikor a ledolgozási rendszer csak a robotrendszernek egyenes folytatása, de nem robotrendszer olyan értelemben, hogy döntően a gazdaságon kívüli kényszer szolgálja alapjául, hanem a ledolgozás alapjául már a gazdasági kényszer szolgál. Lenin átmeneti rendszerről beszél 1861 után. Azt mondja, hogy ez a robotrendszer és a tőkés rendszer jellegzetességét kapcsolja össze, holott a robotrendszer, amelyről itt szó van, döntően ledolgozási rendszer, amely tehát nem azonos a robotrendszerrel, hanem annak egyenes folytatása, de már az alapvető kapitalista viszonyok között.” S mindebből következik, hogy a bér munka a maga klasszikus, teljesen kifejtett formájában nyilván nem is jelentkezik máshoi, mint a kifejezett kapitalista társadalomban a jobbágyfelszabadítás után. Szabad György rámutat arra, hogy munkájának fenti kérdésre vonatkozó részét Leninnek arra a megállapítására és a magyarországi gyakorlat megfelelő vonatkozására építette, amely szerint óriási fontossága van annak a körülménynek, hogy a ledolgozás mindig feltételezi az elszegődő személy függését a szegődtetőtől, tehát mindig feltételezi a gazdaságon kívüli kényszer kisebb vagy nagyobb mérvű fennmaradását. Pach Zsigmond Pál szempontjai után is meggondolandónak tartja az átmeneti rendszer fogalmának 48 előttre való vitelét s e kérdésben, amíg sokkal szélesebb anyag tanulmányozása alapján nem lehet általános elvi következtetéseket levonni, fenntartja álláspontját. Úgy látja azonban, hogy a kérdésben Pach Zsigmond Pállal az ellentétek most már egyre inkább csak fogalomhasználatiak.

Szabó István rámutatott, hogy helyes lett volna, ha a szerző a korszak első felének széles és gazdag tematikáját nem szűkítette volna le a robotrendszerre, hanem általában a feudális gazdasági rendszerről szolt volna. A szerző nem is korlátozta vizsgálatait — a jobbágyfelszabadítást megelőzően sem — csupán a robotrendszer jelenségeire, hanem a feudális rend e korszakának a szóbanforgó nagybirtokon jelentkező minden problémáját felvetette.

Szabad válaszában arra hivatkozik, hogy ha általában feudális rendszerről beszélne, történelmileg kevésbé lenne konkrét (hisz a bírálat csak a munka címére vonatkozik), vagy arra kényszerülne, hogy az amúgy sem rövid cím további megnyújtásával fejezné ki, hogy a feudális gazdálkodásnak olyan formájával van dolgunk, amelynek gerincét a jobbágykizsákmányolás munkajáradékformája, robotformája alkotja.

Az átmeneti rendszerről folytatott vitához kapcsolódott a Pach Zsigmond Pál által felvetett másik probléma: a porosz utas fejlődés problémája. „Gazdaságtörténetírásunk a marxizmus—leninizmus tanítása alapján az 1849—67-es időszak mezőgazdaságát jellemző átmeneti rendszert a mezőgazdaság porosz utas tőkés fejlődése első szakaszának tekinti, olyan szakasznak, amelyben már a tőkés viszonyok az alapvetőek — ha minőségileg még nincsenek is túlsúlyban —, de mellettük még nagy súllyal szerepelnek a ledolgozási rendszer viszonyai. A porosz utas tőkés fejlődésnek ezt az első szakaszát követi a folyamatosnak az a további szakasza, amikor a tőkés viszonyok már nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is egyre nagyobb túlsúlyba kerülnek a ledolgozási rendszerrel szemben; amikor tehát jelentősen előrehalad a feudális kizsákmányolási viszonyok csökkenésének átnövése a tőkés viszonyokba az egyre inkább tőkés vállalkozóvá váló nagybirtokosok gazdaságában. Szabad György természetesen használja a porosz utas fejlődés fogalmát, különösen 1848—49-el kapcsolatban, amikor rámutat arra, hogy az agrárkérdés körüli harcok, objektíve tekintve, az amerikai és porosz utas

tendenciák harcát jelentik. Utóbb azonban 1848—49-et követően már fel sem veti ezt a kérdést. Ez az eljárás még többé kevésbé indokolt lenne akkor, ha a vizsgált uradalomban a porosz utas fejlődés szokványformájáról lenne szó. De a dolog nem így áll. A porosz utas fejlődés fő útvonala — mint ahogy azt Lenin több helyütt, legrészletesebben A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—07-es első orosz forradalomban c. művében kifejti — az, amelynek »a földesúri nagygazdaságok állnak az élén, amelyek egyre inkább elpolgárosulnak« (Lenin, i. m. 29. l.), amikor tehát *maguk a földesurak* válnak tőkés vállalkozóvá, egy lassú, és a parasztságra nézve igen keserves folyamat során; amikor tehát a dolgozókból kisajtoltt értéktöbblet — a jelzálogtól ebben az új összefüggésben eltekintve — nem hasad szét földjáradékra és vállalkozói profitra, hanem mindkettőt a tőkésedő földbirtokos vágja zsebre, mint földtulajdonos és tőkésvállalkozó egy személyben. Ezzel szemben a tata-gesztesi Eszterházy uradalomban nem ez a helyzet figyelhető meg, hanem az, hogy a forradalmat csaknem közvetlenül követően az uradalom túlnyomó többsége tőkés bérlő kezére jut és ennek folyamán az értéktöbblet igenis széthasad két részre: maga az uradalom, a nagybirtokos lényegében csak a földjáradékot vágja zsebre bérleti díj formájában, a tőkésvállalkozó szerepét pedig a nagybérlők töltik be, nekik jut a tőkés profit. A Magyarországra általában jellemző porosz típusú fejlődésen belül tehát olyan — persze nem elszigetelt — esetről van szó, amely a tőkés agrárfejlődés angol típusának felel meg.” (Vö. Marx: A tőke I. k. 24. fejj.) Pach Zsigmond Pál szerint nem teszi helyesen Szabad György, mikor mellőzi — legalábbis ebben az igen fontos vonatkozásban — saját eredményeinek egybevetését az eddigi problémaállításokkal és eredményekkel és mellőzi annak a kérdésnek az elemzését, hogy mit jelent a porosz utas agrárfejlődésen belül az olyan eset, amikor nem maga a nagybirtokos válik tőkésvállalkozóvá, hanem földjének túlnyomó részét tőkés bérlőknek adja ki. E kérdéshez csatlakozik Pach Zsigmond Pál a disszertáció utolsó fejezetével kapcsolatban tett észrevétele, melyben kifejti, hogy ami az uradalni tőkés kereskedelmi, főleg ipari tevékenységet illeti, annak nem tulajdonítana olyan nagy jelentőséget, mint amilyet Szabad György tulajdonít. „Hiszen a szerző adatai szerint az uradalmi borüzlet, szesz- és serfőzés hanyatlik, a nagyobb szeszfőzők a bérlők kezén vannak, akár csak a malmok. A házi kezelésben levő uradalmi kallók bevétele jelentősen apad. A deszkametszők működése bérlői és házi kezelés közt ingadozik. Az uradalmi téglagyár csakugyan komoly szállításokat eszközöl, a szénbányászat fejlődése azonban már, ahogy erre a szerző is rámutat, átmeneti jellegű s a század végefelé az egész újonnan feltárt szénmedence a MÁK égisze alá kerül. . . Tehát nem szabad az uradalom tőkés ipari tevékenységét túlbecsülni; nem szabad nézetünk szerint a tatai Eszterházyak tőkés gazdálkodására való áttérését, tőkésvállalkozóvá válását bizonyító mozzanatként értékelni. S vessük mindezt egybe a szerző által részben érintett, részben említetlenül hagyott mozzanatokkal. A disszertáció utal arra, hogy ezidőtájt az uradalom hajdani takarékpénztári tevékenységének felszámolására is sor kerül; de nem utal arra, hogy az érintett Eszterházyak — a rendelkezésre álló adatok szerint — nem vettek részt a kiegyezés utáni években olyan rohamosan kibontakozó tőkés-hitelrendszer igazgatósági stb. állásaiban (ahol pedig szép számmal találunk történelmi nevű nagybirtokosokat); amint hogy alig képviseltették magukat a kiegyezés utáni évek másik fő üzleti területén: a vasútépítési spekulációban. . . A disszertáció utal arra az ismeretes tényre, hogy Eszterházy Móric, a gesztesi uradalom örököse előbb a Schmerling majd a Belcredi-kabinet tagjaként a birodalom egyik legbefolyásosabb embere lett, s a nagyburzsoá centralista irányzattal szemben az arisztokrata-federalista vonalat vitte; de figyelmen kívül hagyja — holott munkáját az 1870-es évek elejéig viszi — az 1867-es kiegyezés hozta változást, amikor az utóbbi irányzat háttérbe szorult s a dualista rendszer kormányrúdját a valóban tőkés vállalkozóvá vált nagybirtokos érdekeinek képviselői, a porosz utas tőkés fejlődés érdekeinek képviselői ragadták meg, azoknak a nagybirtokosoknak képviselői, akik rávetették magukat a kapitalista profitszerzés különböző lehetőségeire a mezőgazdaságban, hitelszervezetben, vasútügyben stb. Ezeknek a mozzanatoknak a figyelmen kívül hagyása viszont összefügg azzal a hibával — ami részben az átmeneti rendszer fogalmának mellőzéséből fakad, egyébként pedig más, a magyarországi kapitalizmus kezdeti szakaszát tárgyaló gazdaságtörténeti műben is fellelhető —, hogy a szerző a szabadságharc leverésétől, ill. az 1850—51 évektől az 1870-es évek elejéig terjedő időszakot — hogy úgy mondjuk — egyvégtében tárgyalja, mellőzve az 1867-es szakaszhatárt, helyesebben a 67 hozta változások hatásának elemzését a vizsgált kérdés-komplexumra vonatkozólag.”

A tőkés bérletrendszer magyarányú kiterjesztését tárgyaló fejezettel kapcsolatban Pach Zsigmond Pál rámutatott: „tanulságos itt a bérlők személyének vizsgálata; annak megállapítása, hogy ezek igen különböző szociális rétegekhez tartoztak, s így

nem áll helyt a korábbi irodalomnak az a nézete, amely szerint ebben a korszakban a bérlok általában a zsidó kereskedőtökeések közül kerültek ki. Ugyancsak figyelemre-méltó, hogy az általános tökehiány viszonyai között és a bérleti díjak állandó emelése ellenére egyetlen birtoktag sem maradt bérlo nélkül, még átmeneti időre sem. Ez csak úgy történhetett — mutat rá igen helyesen Szabad György —, hogy a bérlok a termelés és a kizsákmányolás rendszerének jelentős átalakítását hajtották végre. Ami már most ezt az átalakítást, a termelésnek és kizsákmányolásnak a bérleti területeken megvalósított rendszerét illeti, a szerző ezt — nyilvánvalóan a források jellegéből származó okokból — korántsem vizsgálja olyan részletességgel, mint a majorsági gazdálkodás viszonyait a forradalom előtti időszakban, de a fővonásokat — a termelés kapitalizálását és intenzitását eléggé világosan fölvezolja. Mindebből pedig a következő végső összegzéshez jut: »A bérletrendszer nagyarányú kiterjesztése a kizsákmányolás tőkés rendszerének sikeres megvalósítását jelentette a tatai Eszterházyak számára az uradalom túlnyomó, bérbeadott területén«. Az összegezéssel ebben a formában nem értünk egyet. Rá kell mutatnunk arra, hogy a bérletrendszer nagyarányú kiterjesztése nem a tatai Eszterházyak számára, hanem a tőkés bérlok számára jelentették a kizsákmányolás tőkés rendszerének sikeres megvalósítását. S így nem stílárius, hanem elvi kérdéséről van szó, — a porosz utas fejlődés és a tőkésbérlet problémájáról, arról, hogy maguk valósították-e meg a kizsákmányolás tőkés rendszerét vagy a tőkés vállalkozás bérloinek engedték át, maguk számára csupán a földjáradékot — ha persze a lehetőleg minél magasabbra sróftolt földjáradékot — tartották meg.”

Pach Zsigmond Pál a továbbiakban kifejtette: „nemcsak a tőkés termelésre való átmenet megvalósulását hangsúlyoznám a tata-gesztesi Eszterházy uradalomban — minthogy azt lényegében nem az uradalom, hanem tőkés bérloí valósították meg —, hanem magukra az Eszterházyakra vonatkozólag különös nyomatékkal éppen a *feudális* eredetű hatalom átmentését emelném ki, az óriási *földtulajdon* átmentését, a roppant *földjáradék* biztosítását. Eppen ezért váltak az Eszterházyak hitbizományai mintegy jelképpé a korabeli és későbbi magyar társadalom tudatában, a súlyos feudális maradványok jelképévé, a középkor csökevényei továbbélésének jelképévé, olyan jelképpé, melynek tartalmát csupán hazánk felszabadítása, a nagybirtokrendszer felszámolása változtatta a dolgozó népre súlyosan nehezítő anyagi valóságból a történetész múltira irányuló vizsgálatának érdekes és tanulságos tárgyává.”

Szabad György elfogadta Pach Zsigmond Pálnak azt a figyelmeztetését, hogy az amerikai utas és porosz utas fejlődés kategóriái mellett nem szabad szem elől veszítenünk a kapitalista agrárfejlődés angol típusát, azt, amelynek esetében a nagybirtokos lényegében csak a földjáradékot sajátítja el a bérleti díj formájában, a tőkés vállalkozó szerepét pedig a nagybérlo tölti be, neki jut a tőkés profit. De nem ért egyet Pach Zsigmond Pállal abban, hogy az általa vizsgált eset is a tőkés agrárfejlődés angol típusának felel meg. Pach Zsigmond Pál ezt azzal indokolja: „... hogy 1. adataim szerint két üzeme-gység kivételével tőkés bérlok kezére került valamennyi uradalombeli gazdaság, 2. az uradalom ipari tevékenységének nem lehet olyan jelentőséget tulajdonítani, mint azt én teszem, 3. az Eszterházyak nem vettek részt a tőkés hiteléletben, nem töltöttek be igazgatói állásokat tőkés hitelszervezetekben, nem — vagy alig — vettek részt a vasútépítési spekulációban. Ez utóbbi téren egyetértek Pach Zsigmond Pállal. Nekem is csak igen szerény ilyen irányú szerepükről van tudomásom, ezért nem is említettem azt. De úgy gondolom a vitakérdést, ti. hogy birtokukon maguk is tőkésen gazdálkodtak-e s ha igen, milyen mértékben, az a körülmény, hogy az uradalom határain kívül tőkés spekulációban nem vettek részt, nem dönti el. Pach Zsigmond Páltól eltérően azonban az uradalom ipari tevékenységének továbbra is kénytelen vagyok komoly jelentőséget tulajdonítani. Munkámban rámutattam, hogy a korábbi uradalmi szesz- és sörfőzés, bérkallatás lehanyagolt, de ugyanakkor igen megerősödtek más uradalombeli iparágak. Hadd emlékeztessék az uradalom téglai-parára, amely a 60-as évek végén a legmagasabb reformkori szint 14-szeresét termelte. A szénbányászatról szólva Pach Zsigmond Pál — kifejtésemre hivatkozva — azt említette, hogy a fejlődés csak átmeneti jellegű. Ez igaz, de ez az átmeneti fejlődés, amely a saját kezelésben üzemeltetett szénbányaszatban végbemegy és tart lényegében az 1873-as válságig, épp az általam tárgyalt kapitalista negyedszázadra esik, melyen túl már csak tájékoztató kitekintéssel éltem. Addig pedig a fejlődés elég erős ütemű, a nehezítő technikai viszonyok között a munkáslétszám emelésével, részleges gépesítéssel stb. a legmagasabb reformkori szintet a kiegyezés évéig hétszeresére emelték. E fő iparágak mellett hadd említsük fel a korábbi termelési megcsokszorozó mész-kő-, kő- és márványbányászatot, vagy azt a jellemző körülményt, hogy Eszterházy Miklós Ferenc az 50-es években »sörcearnokot« rendezett be a korábban féltékenyen elzárt tóvárosi angolkertben.

Továbbá: — igaz, hogy a házikezelésben tartott — összesen 4000—5200 hold között ingadozó szántóterület elenyésző a bérlok kezére került több mint tízszeres területhez mérten, de teljesen nem mellőzhető az Eszterházyak gazdálkodása jellegének vizsgálatakor, tekintetbe véve azt az általam erősen hangoztatott tényt, milyen mértékben teszik intenzívebbé az itt folyó gazdálkodást különösen a viszonylag magasfokú gépesítés által. Mindezeknél nagyobb jelentőségű az uradalmi gazdálkodás jellegének megállapításakor az a gazdálkodási ág, amelyet Pach Zsigmond Pál szempontjai kialakításakor teljesen mellőzött, noha a szövegemben pl. így írok róla: »Az uradalomban a legnagyobb jelentőségűvé vált termelési ág, az erdőkitermelés, az erdőelkülönítések megtörténte, a parasztsággal való gazdasági egybekapcsoltság megszüntetése után egyre egyértelműbben tőkés jellegűvé vált.« Munkám 459—465. lapjain foglalkozom azzal, mint használták ki a tatai Eszterházyak azt az előnyt, hogy erdőrengetegek a fővároshoz legközelebb feküdtek, mindig hangsúlyozva, hogy »az uradalom maga termeltette ki az eladott roppant famennyiséget«. Márpedig a fa kitermelést — Lenin is — tőkés tevékenységnek tekinti. Mindezek alapján nem tudom a tatai Eszterházyakat lényegében csak földjáradékot szedő angol típusú landlordoknak tekinteni. Ugyanakkor nem lehet őket természetesen a porosz-utat járó típusként sem jellemezni, amit egyébként dolgozatomban nem is tettem. Mindezeket leszögezve, szeretném ugyanakkor hangsúlyozni, hogy Pach Zsigmond Pál észrevételei igen hasznosak voltak számomra, segítségükkel tudom a tatai Eszterházyak sem az angol, sem a porosz típusba nem sorolható gazdálkodásának helyét a két kategória között kijelölni.» Szabad György tehát nem tekinti a tatai Eszterházyakat lényegében földjáradékot szedő angol típusú landlordoknak. Ugyanakkor nem jellemzi őket a porosz utat járó típusként sem, hanem helyüket a két kategória között jelöli ki. *Pach Zsigmond Pál* a későbbiekben a vita során rámutat arra, hogy nem arról van szó, hogy az Eszterházy-uradalom angol típusú fejlődési forma lenne, hanem arról, »hogy Magyarországon az alapvetően jellemző porosz utas fejlődéshez kapcsolódnak olyan elemek, amelyek nem azonosak a porosz utas fejlődés leányével, nem azonosak azzal, hogy a földjáradék és a vállalkozói haszon egy kézbe, a tőkés vállalkozóvá vált földbirtokos kezébe került. Nem arról van tehát szó, hogy mi most a magyarországi porosz utas fejlődésből kiszakítva, angol útnak tekintsük azt a formát, amely kialakult az Eszterházy-uradalomnak vagy más olyan uradalomnak a gazdálkodásában, ahol a tőkés bérleti rendszer nagy szerepét és térhódítását figyeljük meg. Arról sincs szó, hogy a porosz út és az angol fejlődési típus között valami közbülső fejlődési állapotot konstruáljunk, hanem azt kell megállapítanunk, hogy a porosz utas fejlődéssel milyen viszonyban van, azt hogyan módosítja, hogyan színezi a tőkés bérleti rendszer nagymértékű jelentkezése.» Szabad György a vita lezárásaként Pach Zsigmond Pál problémafölvételének utóbbi formáját teljesen elfogadta.

Révész László hozzászólásában az elszelléresedés folyamatának okait boncolgatja külső és belső okok formájában. Szabad György válaszában megjegyzi, hogy egyetért megállapításaival, amelyeknek egyes mozzanatait — amint ő is hangsúlyozta — fellelhetők munkájában, csak egy ponton száll vele vitába: »hogy az állatállomány elvesztésének a reformkorban már nincsen olyan szerepe a jobbágyok kibecsülésében mint a feudalizmus korábbi századaiban.

Pach Zsigmond Pál és *Szabó István* foglalkoztak az allodizálás kérdésével. Mindkét bíráló pozitívan ítéli meg, hogy Szabad György disszertációjában a helytörténeti anyag kutatásából azt az elvi igényű módszertani megállapítást vonta le, amely szerint az úrbírendezést követő allodizálásról szólva meg kell különböztetnünk a földesurak csak jogbiztosításra irányuló törekvéseit a gazdasági értelemben is teljesedett allodizálástól, azaz a különböző feltételek mellett jobbágykézen maradt allodiális földeket a ténylegesen majorsági művelés alá vont allodiális földektől. Pach Zsigmond Pál figyelmezteti Szabad Györgyöt, hogy nem lenne helyes, ha »ezt a tata-gesztesi uradalomra vonatkozóan kimutatott jelenséget általános érvényűnek kezelné, vagy éppen a parasztság kisajátításának reformkori nagyarányú előrehaladásával szemben gyengítő érvként hozná fel. A tata-gesztesi uradalom csak az 1820-as évek végén tért át a nagyüzemi majorsági gazdálkodásra. Itt tehát ha távolról sem elszigetelt, de azért eléggé speciális helyzetről van szó; hiszen mint az eddigi kutatások elegendőképpen bizonyítják, számos uradalomban már a XVIII. század második felében uralkodóvá vált a majorsági gazdálkodás, újabb jelentős csoportnál a XIX. század eleji gabonakonjunktúrához kapcsolódik ez a fordulat, csak egy harmadik csoport az — ide tartozik a tata-gesztesi Eszterházy uradalom —, ahol az 1820-as évek gyaljukonjunktúrája váltja ki a nagyüzemi majorsági gazdálkodásra való áttérést. A tata-gesztesi uradalomnak ez a helyzete azt jelenti, hogy olyan évtizedek estek ki a nagyüzemű gazdálkodás szempontjából, amelyek döntő lökést adtak nemcsak jogi, hanem tényleges értelemben vett allodizálásnak és olyan időponttól kezdve vált

uralkodóvá az allodiális gazdálkodás, amikor a parasztság osztályharca már országszerte egyre inkább kiéleződött és így ez is közvetlen fékjét jelentette a nyílt és tetteles allodizálás végrehajtásának. Szabad György kifejti, hogy „tekintettel arra, hogy az eddigi módszertani eljárás során az allodizált földeket egyértelműen parasztoktól elvont földnek tekintették, világos, hogy megállapításom, amely szerint van csak jogbiztosító allodizálás is, amelynek esetében a parasztföld gyakorlati elragadása csak későbbi *külön* eljárással megy végbe, elválasztja felfogásomat attól, amely e megkülönböztetést nem érvényesítette.” Más kérdésnek tartja azt, — s dolgozatában tudatosan nem említette —, hogy vajon mennyi lehet — és milyen arányú — a csak jogbiztosító allodizálás által érintett földterület országos mértékben. Távol áll tőle minden könnyelmű országos becslés, mindezt a későbbi kutatásoknak kell föltárniok.

Az allodizáció kérdésével kapcsolatban Szabó István nem ért egyet a szerzővel a Mária Terézia-féle úrbérrendezés értékelésével. „A szerző szerint a Mária Terézia-féle úrbérrendezés azáltal, hogy megrögzítette a majorsági és jobbágyföld állományát s a jobbágyokat a szűk határok közé »béklyóztta«, megakadályozta a jobbágyokat abban, hogy gyarapítsák a jobbágyföldet s így az úrbérrendezés előmozdította a jobbágyság pauperizálódását. De vajon a Mária Terézia-féle úrbérrendezés nélkül a jobbágyoknak módjuk lett volna a jobbágyföld gyarapítására? Sőt ; a XVIII. század második felében, tehát akkor, amikor az allodizáció nagymértékben a jobbágyok telki földjeinek a kisajátítására kezdett törni, a megrögzítés és a kisajátítási tilalom nélkül nem éppen a jobbágy még meglevő telki földjeinek gyorsuló elvonása következett volna-e be?” Szabó István szerint a jobbágyságnak a megrögzítés nélkül sem lett volna módjában földjeit kiterjeszteni, sőt anélkül a jobbágyságot éppen a kisajátításnak eddig nem látott méretű rohama sújtotta volna. Az államhatalom éppen a kisajátítással veszélyeztetett pénzügyi érdekeitől vezetve rögzítette meg az elsodródó jobbágytelkeket, a parasztföldet. A tiltó rendelkezést a jobbágyok maguk is védőpajzsként alkalmazták. Szabad György kifejti, hogy az úrbérrendezésről szólva, munkájában megállapította, hogy az uradalomban is sor került regulációkra, parasztföld elvonásokra, de nem nagy arányokban, itt az allodizálás jogbiztosító formája volt túlsúlyban. E földek elvonására a jobbágyfelszabadítás végrehajtásakor került sor, amely felszabadultnak csak az úrbéres állományt tekintette.

Szabad György válaszában kifejti, hogy „nincs lehetőség, hogy itt megismétljem e kérdéssel végső soron hasonló eredménnyel foglalkozó szerzők valamennyi érvét és oka sincs, hiszen nyilvánvaló, hogy Szabó István ezek pontos ismeretében tette meg ellenvetéseit, azon érvek által meg nem győzve. Engedje meg, hogy ezért, azok ismétlése nélkül, rájuk csak hivatkozva egy érvet továbbfűzzek, ill. eddig fel nem vetett szempontra hívjam fel figyelmét. Azt a körülményt, hogy az urbárium intézkedései az állami adóalap védelmében korlátokat állítottak a földesurak allodizáló törekvései elé, és hadd tegyem hozzá, az urbárium megjelenésekor elsősorban az ország nyugati és északnyugati vidékein, ezt a körülményt a marxista történetírás elismerte. Viszont ugyanakkor, maga Szabó István — az 1940-ben megjelent, a magyar parasztság-történetírás történetében oly nagyjelentőségű »A magyar parasztság története« c. összefoglalásában — írta az úrbérrendezésről szólva többek között, hogy »az Alföldön voltak olyan jobbágyok is, akiknek a rendezés a robotteher növelésével és esetleg az egész telek mértékét is meghaladó jobbágyföldek csökkentésével hátrányosabb helyzetet teremtett az eddiginél«. A védő és kisajátító főmozzanatok között s területileg is a fejlettebb nyugati országrész s az elmaradottabb keleti között feküdt a tata-gesztesi uradalom, amelyen — mint kimutattam — a jogbiztosító allodizálás a tényleges földelvonás előtt járt, ami maga is azt mutatja, hogy ott az uradalom gazdálkodásában még nem értke meg az allodizálás gazdasági feltételei, de éppen az urbárium indítására megteremtették a földelvonás jogi előfeltételeit. Mindezzel csak azt akartam bizonyítani, hogy már életbeléptetésekor sem lenne indokolt egyértelműen csak a védő mozzanatot felemlíteni. Targyam szempontjából egy másik mozzanatlak nagyobb a jelentősége. Annak, hogy az urbárium jobbágybirtok meghatározása, minden esetleges és aktuálisan némileg érvényesülő védőrács jellege ellenére, védőrácsból béklyóvá vált. És nem történetietlen az urbárium későbbi hatására hivatkozni, hiszen egy évszázadon át élő valóság volt, mérce, melyet hajdan talán mindenütt meg sem ütt a jobbágy, de amelyet a reformkorban és a jobbágyfelszabadítás után is alkalmaztak, amikor a magyar parasztság számban és energiában a dédapák nemzedékét sokszorosan felülmúlta. Nálunk a birtoktulajdon fogalom elvi és gyakorlati megkülönböztetésének folyamatát a Mária Terézia-féle urbárium tetőzte be. A magyar jogban ettől kezdve a jobbágy birtokán igaz, hogy kevesebbet sem, de többet sem volt szabad érteni mint amennyit az urbárium idején megállapítottak. És ennek a jogszabálynak bővületéből nem tudtak szabadulni a reformkor és a forradalom kiváló nemesi vezetői sem. Kossuth Lajos írta az emigrációban : »Magyarországon ... a jobbágyság

felszabadítása, a felszabadított jobbágy szabad tulajdonává tett föld mennyiségének kérdésével nem volt complicálva... » tegyük hozzá, a Mária Terézia-féle urbárium és az azt másoló 1836: V. tc. folytatn nem volt komplikálva. E jogszabályok által is béklyóba vert nemesi szemlélet megakadályozta, hogy 1848-ban a felszabadítandó föld mennyiségének kérdése felvetődjék és járult nagyban hozzá, hogy az egész kérdés 1848-ban, 1853-ban, 1861-ben és 1871-ben csak a »mi úrbéres?, mi nem úrbéres?« kérdés nyomorult kiskapuján jusson már eleve leszűkítve tárgyalásra. Az urbárium, a minden nem úrbéres föld kisajátítása *törvényességének* illúzióját keltve, béklyókba verte — néhány »láízító« kivételével — a legjobb forradalmi szellemeket is, hogy békén szemléljék, amikor az osztályérdekeiktől függő nemesi többség — a törvényesség lobogóját lengetve — úzi vissza a többször rohamozó, szabad földre vágyó megsokszorozódott számú paraszti tömegeket a dédapák nemzedékének testére szabott területre, az urbárium által — ha tetszik védőrácsként felállított, de azóta megszűnik, húsba-vérbe vágó béklyók közé.»

Szabó István véleménye szerint, hogy lehet-e „a Mária Terézia-féle úrbéri rendezést úgy tekinteni, mint amely nemcsak szűk határok közé béklyózta a jobbágyságot, hanem maga után vonta a jobbágyság pauperizálódását, ez továbbra is probléma marad mindaddig, amíg valahogyan be nem bizonyítják, hogy a pauperizálódás az úrbéri rendezés nélkül nem következett volna be.»

Szabó István kifogásolta a disszertációban a telkenkívüli állomány fogalmának használatát. *Szabad György* válaszában kifejti, hogy telkenkívüli állományba sorolta mindazokat a jobbágyságon levő földeket, a rajtuk levő jobbágmunkával emelt létesítményekkel együtt, „amelyeket az újratelepüléstől, ill. a természetből való elhódítás pillanatától megszakítás nélkül a parasztság használt különböző, de nem úrbéres szerződések és feltételek mellett.»

Mindkét opponens hangsúlyozta Szabad György munkájának érdemét a paraszti differenciálódás folyamatának igen alapos és szakszerű vizsgálatánál és bemutatásánál.

Szabó István nem ért egyet Szabad Györgynek azzal az álláspontjával, hogy a ledolgozások munkarendszer fogalmát nem használhatjuk a jobbágyság, hanem csak a tőkés gazdálkodás korában. *Szabad Györgynek* az a véleménye, hogy a feudalizmusról szólva párhuzamosan használni a robotrendszer és a ledolgozási rendszer fogalmát, fogalomzavarra vezetne.

Szabó István és Pach Zsigmond Pál fölvetik, hogy a disszertáció nem minden vonatkozásban értékelte helyesen Deák Ferenc 1848 szeptemberi törvényjavaslatát. Pach Zsigmond Pál kifogásolja, hogy a szerző a szeptemberi javaslatokat csupán pozitív oldalukról mutatja be. Szabó István rámutat arra, hogy a Deák Ferenc-féle 1848 szeptemberi törvényjavaslatnak tárgyalásánál a képviselőházban csak a 14. §-ig jutottak el, tehát csupán a szőlődezsma és a majorsági zsellérség kérdéseiben tudtak határozni, a törvényjavaslatnak az írtásokra, a maradványföldre és a regálékra vonatkozó paragrafusai egyáltalán nem kerültek tárgyalásra. Ezek alapján a jobbágyság fellépésére gyakorolt hatása a szabadságharc idején ennek a javaslatnak kevésbé nagyra feltételezhető.

A disszertáció a birtokrendezésnek a parasztság társadalmi szerkezetére gyakorolt hatásával foglalkozó fejezetével kapcsolatban *Szabó István* fölveti, hogy az uradalom és volt jobbágyság viszonyának a szabadságharc leverését követő két évtizedre vonatkozó vizsgálata a szerzőt töretlen utakra vezette. Ezek az évtizedek telve voltak olyan parasztproblémákkal, melyek a jobbágyszabadságítás nyomában országszerte felvetődtek, s izgalomban tartották a parasztságot. Törvények és pátensek alapján ezek a problémák nagyban-egészben utóbb már ismertek voltak, de azok a kutatók, akik itt-ott konkrétan valamelyik kérdéshez nyúltak, arra a felismerésre jutottak, hogy a jobbágyszabadságítás utáni évtizedekig elhúzódó úrbéri kérdések a gyakorlatban helyenként és időnként különbözőképpen vetődtek fel s további új és új problémákat nyitottak fel s hogy emiatt ezeket, az újabb magyar agrárfejlődés szempontjából nagyhorderejű fejleményeket csak gyökeres monografikus munkálatok tudják feltárni. Szabad György a tatai uradalomra vonatkozólag elvégezte ezt a feltáró munkát, az ilyen kérdések további kutatói számára is útmutató eredményeket és módszereket nyújtva. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy a szerző kimerítőbben is foglalkozhatott volna a birtokkönyvekkel és a kataszteri felmérés anyagával. Szabad György arra hivatkozik, hogy a „birtokkönyvek vizsgálata terén minőségileg lényegesen többet a forrásanyag nem nyújt, mennyiségileg többet a számannyal amúgyis túlsúlyolt fejezetbe vonni nem kívántam s ezért az egyes községek számszerű adatait táblázatokba foglaltam össze.» Fölveti, hogy ezeket a táblázatokot esetleg érdemes lenne a disszertációhoz kapcsolni, vagy külön módszertani könyv keretében kiadni.

Szabó István szerint nem helyes a szabadságharc leverése után az „ellenforradalomról” és korszakáról beszélni a megszokott „abszolutista” helyett. „Amellett, hogy az

előbbi megtévesztő is lehet, nem fejezi ki eléggé az országnak külső, a Habsburg-birodalom által történt leigázását." *Szabad György*, bár munkájában általában jellemzi a külső leigázás tényét, a Szabó István által javasolt kiemelést valóban indokoltnak ismeri el. Ugyanakkor véleménye szerint a megsemmisíthetetlen jobbágyszabadság végrehajtásának haladásellenes szabályozásával foglalkozó fejezetben a lényegre utaló ellenforradalmi jelzőktől nem tekinthet el. *Szabó István* rámutat arra, hogy igen megtévesztető lehet az „ellenforradalom” szó magyarázata. Véleménye szerint az ellenforradalomban éppúgy minőségi átcsapásról van szó, mint a forradalomban, tehát akkor következik be, ha az egész társadalom megmozdul. Tehát „nem volna helyes a bécsi kormányzatnak, a bécsi kamarillának és a köréje csoportosuló uralkodó osztálynak a reakcióját ilyen nagy társadalmi tényezőként felfogni”.

Az disszertációt az opponensek és a hozzászólók véleménye alapján nagy tudományos eredményeinek és jelentős értékének hangsúlyozásával a bizottság egyhangúlag elfogadásra ajánlotta.

SZABOLCS OTTÓ

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

BESZÁMOLÓ A LENGYEL EGYETEMI TANKÖNYV ALAPSZÖVEGÉNEK VITÁJÁRÓL

A német fasiszta megszállás a lengyel nép számára a példátlan megpróbáltatások éveit jelentette. A fasiszta hatóságok következetesen a lengyel nép és kultúra megsemmisítésére törekedtek. A lengyel történelem oktatását megszüntették, felszámolták a történettudomány addigi központjait, művelői jelentős részét koncentrációtáborokba hurcolták.

A lengyel történettudomány így a felszabadulás után sokkal nehezebb helyzetben volt, mint a többi kelet-európai országoké. Az elpusztult épületek ezreinek újjáépítésével egy időben azonnal megkezdődött az ország kulturális életének újjászervezése is. A történészek erősen megtizedelt sorai ismét hozzákezdtek a legégetőbb feladatok megoldásához. Ez a munka azonban erősen különbözött a megszokott kutatási és oktatási munkától. Legelőször fel kellett építeni az új tudományos központokat, meg kellett szervezni a könyvtárakat és a levéltárakat. A német fasiszták rengeteg könyvet elpusztítottak, a lengyel levéltárak anyagának jelentős részét Németországba szállították. Mindez hatalmas munkát, eddig ismeretlen feladatot jelentett. A lengyel történészek azonban nem riadtak vissza a nehézségektől és csodálatosan rövid idő alatt megteremtették a további sikeres munka feltételeit.

Hamarosan mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a megszilárduló népi demokrácia az épülő szocialista társadalmi és gazdasági rend viszonyai között a történettudomány sem haladhat a régi, kitaposott utakon. A lengyel nép saját történetét akarta olvasni, tanulmányozni, a régi történetírásnak az uralkodó osztályok iránt elfogult termékei nem elégítették ki. Felmerült egy sor olyan kérdés is, amelyekre a régi történetírás egyáltalán nem adott feleletet. Szilézia, Pomeránia stb., vagyis az újonnan visszaszerzett régi lengyel területek története hiányzott a régi lengyel munkákból, hozzákezdtek tehát feldolgozásához.

A felszabadulást követő években azonban ideológiai síkon még nem történt meg a nagy áttörés. Egymásután jelentek meg az életbenmaradt lengyel történészek háború alatt, igen nehéz körülmények között írt munkái, a hősi halált halt történészek posthumus művei. Ezek a munkák az esetek nagy részében már tartalmaztak új, haladó szempontokat. A második világháború és következményei, az ellenállási mozgalom tapasztalatai mind arra készítették a lengyel történészeket, hogy revízió alá vegyék a múltat, keressék azokat az okokat, amelyek a lengyel népet romlásba taszították. Fel kellett ismerniük többek között a lengyel uralkodó osztályok önző, csak saját érdekeiket tekintő, sokszor hibás, sőt népellenes politikáját.

Ugyanebben az időben azonban már megjelentek az új marxista történeti munkák is. Ezek a kisebb tanulmányok megvilágították a lengyel múlt egyes fontos problémáit, és utat mutattak azoknak a régi polgári történészeknek, akik érezték, hogy a múlt ideológiai zűrzavarának véget kell vetni. A marxista történészek száma egyre szaporodott, elméleti ismereteik egyre növekedtek. Egyöntetű, bátor kiállásuk meghozta gyümölcsét. Az 1948 szeptemberében tartott történészkongresszuson a marxista történészek már jelentős szerepet játszottak, s munkájuk nyomán hatásuk, befolyásuk egyre növekedett.

A népi Lengyelország kultúrpolitikájában az új iskolaügy megszervezése rendkívül fontos helyet foglalt el. Az anyagi feltételek biztosítása mellett első helyen az alsó- és középfokú tanítás szilárd ideológiai alapokra való helyezése állt. A régi történelmi tankönyvek minden tekintetben elavultak, azok átdolgozása nem elégíthette ki az újonnan felmerült égető szükségleteket. A lengyel nép történetét újra át kellett vizsgálni. A kormányzat konkrét feladatként kitűzte az általános iskolai és a középiskolai tankönyv elkészítését. A munka 1949 őszén kezdődött és az általános iskolai tankönyv jelentős

része gyorsan elkészült. A következő évben a könyvet már a napjainkig terjedő résszel is kiegészítették.¹

A középiskolai tankönyvek munkálataival kapcsolatban került sor az első periodizációs vitákra, és az eredmény egy ideiglenesen elfogadott tervezet lett. Jelentős további eredményeket hozott az 1950 októberében Moszkvában tartott periodizációs vita. A moszkvai Szlavisztikai Intézet ugyanis szintén tervbe vette egy kétkötetes lengyel történet kiadását, és a periodizációs vitára a lengyel történészeket is meghívták.²

További hatalmas lépést jelentett előre az 1951. december 28–1952. január 12. között tartott otwocki metodológiai konferencia, amelyen viszont a szovjet történészek képviseltették magukat. A konferencia eredményeképpen igen sok fontos kérdést sikerült tisztázni, ami nagy segítséget jelentett a későbbi tankönyvmunkákban.

A lengyel történettudomány további fejlődését ekkor már akadályozta az a körülmény, hogy nem volt olyan szervezete, amely elkészítette volna az országos hatéves tervhez kapcsolódó történettudományi kutatási és kiadói tervet. A Lengyel Történeti Társulat ugyan összefogta a lengyel történészeket, de szervezeténél és rendeltetésénél fogva nem tudta volna megoldani az egyre szaporodó és egyre nagyobb feladatokat. Így merült fel 1952 második felében az akadémia irányítása alatt álló történettudományi intézet felállításának gondolata. Az új intézet első és legfontosabb feladatának a lengyel történet egyetemi tankönyvének a megírását tartották, s az előkészítő munkákat már ekkor, még az intézet felállítása előtt megkezdtek. A tankönyv első, 1764-ig terjedő kötetének előkészítő értekezletét 1952. október 20–21-én tartották. Hosszú és éles viták után megállapodtak az előzetes periodizációban, megbeszéltek igen sok módszertani kérdést és pedagógiai szempontot, véglegesen megállapodtak a szerzők személyében, és kijelölték a legfontosabb előkészítő munkákat, többek között a speciális előtanulmányokat.

1953. január elsején megkezdte működését a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, amely a következő évek folyamán első és fő feladatának az egyetemi tankönyv megírását tartotta. Több megbeszélés és vita után a kötet szerzőit elkészítették a tankönyv konspektusát, amelyet széles körű megvitatás céljából az intézet folyóirata teljes egészében közzétett.³

Több mint két évig tartó megfeszített munka, több vita és számos értekezlet után 1955 végére nyomtatásban elkészült az egyetemi tankönyv első kötetének alapszövege (makett), amelyet ismét széleskörű vitára bocsátottak. A Lengyel Történelmi Társulat helyi szervezetei, az egyetemek és főiskolák 1955 december és 1956 január folyamán megvitaták az alapszöveget és azután február 6–9-e között került sor az utolsó vitára, amelyen a helyi szervezetek megbízottai, a tankönyvszerzők, valamint külön meghívott történészek és a baráti országok küldöttei vettek részt.

Mielőtt e vita ismertetésére rátérnénk, bővebben szeretnénk foglalkozni a tankönyvvita alapszövegével, e két terjedelmes részben megjelent kollektív munkával.⁴

A munka oldalszáma már mutatja, hogy az eredeti tervtől eltérőleg nem a szó szoros értelmében vett egyetemi tankönyvről, hanem részletes marxista szintézisről van szó, amely azonban véleményünk és a vita résztvevői többségének véleménye szerint is az anyag sikerült elrendezése következtében alkalmas az egyetemi tankönyv szerepének betöltésére. Ezenkívül haszonnal forgathatják a középiskolai tanárok, s igényt tarthat a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is. Nyilvánvaló, hogy a lengyel történészek előtt ugyanazok a problémák merültek fel, mint a mi tankönyvíróink előtt; részletes marxista monográfiák és részlettanulmányok hiányában a szerzők kénytelenek voltak egyes kérdéseket és problémákat alaposan és hosszasan fejtegetni olyan anyag bevonásával, ami nem tartozik a szorosan vett tankönyvbe. Tudomásunk szerint a lengyel történészek egyelőre nem is akarják a szöveget lerövidíteni, azaz tankönyvet készíteni abban a meggyőződésben, hogy egy terjedelmes kézikönyv talán még jobban szolgálja a kitűzött célt, mint egy szoros értelemben vett tankönyv.

Az alapszöveg periodizációja, fejezetbeosztása stb. több helyen eltér a konspektustól, ami szinte természetes is, hiszen a kutatások és a megírás folyamán sok olyan új és fontos szempont merült fel, amelyek e változtatásokat szükségessé tették.

A vitaszöveg az állam megalapítása előtti kort aránylag röviden tárgyalja, mert az Anyagi Kultúra Történetének Intézete egy nagyobb kézikönyv megírásán dolgozik, amely éppen az ősközösség és a feudalizmus kialakulásának korával fog majd foglalkozni.

¹ G. Missaloua-J. Schoenbrenner: Historia Polski. Varsó 1950., illetőleg 1951.

² A vita anyagát I. Краткие сообщения Института славяноведения, 4–5, Москва, 1951.

³ Kwartalnik Historyczny. 1953. 3. sz. 300. kk.

⁴ Historia Polski. I. k. I. r. 780 l., 2. r. 630 l.

A feudalizmus korának periodizációját a lengyel történészek nem tartják véglegesnek, mert az egyes alkorszakok határai tekintetben eltérések vannak még az egyes résztípusok között is. A felforrósított problémák végleges tisztázása csak hosszabb előtanulmányok után lehetséges, viszont addig nem óhajtották elhalasztani az alapszöveg megírását.

A vita alá kerülő kötetben ún. „kétfokú” periodizációt alkalmaztak. A gyakorlatban ez a következőket jelenti: a főkorszakokat az alapon végbemenő változásokhoz kötötték, miközben igen nagy figyelmet fordítottak a feudális járadék formájára. Ezen az alapon három főkorszakot különítettek el; 1. a korai feudalizmus korszakát, amikor is létrejön és megerősödik a parasztság feudális függőviszonya és általánossá válik a feudális járadék; 2. a cenzusos gazdálkodás korszakát, amikor a megélénkülő telepítési tevékenység és az éles osztályharc következtében a parasztság gazdasági és jogi helyzete megjavul; 3. a majorsági robotgazdálkodás korszakát. Az elő két korszak közötti határt a feudális széttagoltság kezdetére (XII. század közepe) teszik. E korszakban alakul ugyanis ki a feudális urak teljhatalma a tőlük függő népesség felett. A második és harmadik korszak közötti határt pedig Pomerániának Lengyelországhoz való csatolásával érzékelítik (XV. század közepe), aminek a lengyel történészek szerint igen nagy hatása volt a majorsági gazdálkodás kialakulására, mert így megindulhatott Nyugat felé a lengyel gabona exportja. A korszakbeosztásban tehát általában erősen érvényesítették a felépő új jelenségeket.

Erre a főfelosztásra épült azután a második, az alkorszakbeosztás. Erről nagy vitákat folytattak és folytatnak a lengyel történészek. Az eredmény az alkorszakoknak *különbő* ismertetőjegyek alapján történő elkülönítése lett.

Nem beszélve most az ősközösség korának periodizációjáról, a feudális formációt a VI. századtól kezdve számítják. Az első alkorszak a IX. század közepéig tart. Ez a feudális társadalom és az első kezdetleges államalakulatok kialakulásának korszaka. A második alkorszak (a X. század végéig) a különféle kisebb államalakulatok egyesítésének, a lengyel állam kialakulásának a kora. A harmadik alkorszak (a XII. század közepéig) a korafeudális monarchia kora, amelyben nem utolsó sorban az állami és ideológiai felépítménynek az alapra való visszahatása következtében létrejön a kettő közötti összhang, és a termelőerők erőteljesen fejlődnek. A negyedik alkorszak, amely azonos a második főkorszak első alkorszakával, a XII. század közepétől a XIII. század közepéig terjedő időt öleli fel. Ez a feudális széttagolódás klasszikus korszaka. Az ötödik alkorszak viszont a XIII. század közepétől a XIV. század közepéig tart. Jellemző jegyei: a városok erőteljes fejlődése az árutermelés és a pénzgazdálkodás alapján, szoros kapcsolatban a falusi pénzjáradék fejlődésével. Ebben az időben kezdődnek az egyesítési kísérletek, amelyek a XIV. század első negyedében tartós sikerrel járnak. A hatodik alkorszak a XV. század közepéig terjed. Ez a rendi állam korszaka, amelyben a parasztság elnyomása éppen az állam segítségével növekedik ugyan, de a termelőerők tovább fejlődnek; általánossá válik a pénzjáradék. A hetedik alkorszak, amely egyúttal a harmadik főkorszak első szakaszát jelenti, a XV. század közepétől a XVI. század harmadik negyedéig számítódik. Ebben az időben alakul ki a soknemzetiségű feudális „köztársaság”. Ugyanekkor jelennek meg a majorsági gazdálkodás elemei, melyek a nyolcadik alkorszakban (a XVI. század végétől a XVII. század közepéig) túlsúlyba kerülnek. A centralizálási kísérletek ekkor elbuknak, véglegesen megszilárdul a nemesi „köztársaság” politikai szervezete. Végül az utolsó, kilencedik alkorszak a majorsági gazdálkodáson alapuló nemesi köztársaság válásának a kora, a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig terjed.

A periodizációt a könyv fejezetbeosztása szépen kifejezésre juttatja, amennyiben a főkorszakokat részekbe, az alkorszakokat pedig fejezetekbe tagolták. Az egyedüli kivétel a nyolcadik alkorszak, amelyet, nem tudjuk miért, két fejezetben tárgyalnak.

Az ősközösség és a feudalizmus korának tárgyalása előtt rövid historiográfiai fejezetet találunk. A feudalizmussal foglalkozó mintegy 30 oldalnyi szövegben röviden adják a nemesi, a polgári és a marxista történészek nézeteit a középkor egészével és néhány főproblémájával kapcsolatban. Elvlasztják az egyes történetírói iskolákat, analízálják és bírálják nézeteiket. Ez a fejezet így tulajdonképpen a középkorral foglalkozó lengyel történetírás történetét adja, míg a főkorszakok élére egy másik historiográfiai jellegű fejezet került, amely az eddigi történetírásban a korszakkal kapcsolatban felmerült fő problémákat tárgyalja, azaz egyes problémák historiográfiai értékelését és kritikáját nyújtja.

Az egyes főkorszakok részletes tárgyalását ezenkívül megelőzi egy, a kor forrásairól szóló kisebb fejezet. Ebben felsorolják és osztályozzák a korszak forrásait, megjelölik a legjobb kiadásokat, s rövid forráskritikát is adnak, amennyiben rámutatnak az egyes

források egymáshoz való viszonyára. Ugyanitt találjuk meg a forrásokkal foglalkozó munkák jegyzékét és értékelését is, azaz itt koncentrálódik — régi kifejezéssel élve — a segéd tudományi anyag. A források szerzőjük vagy kibocsájtójuk társadalmi helyzete alapján igyekeztek csoportosítani, de ez aligha mondható sikeres kísérletnek, mert pl. egy oklevélgyűjtemény nemcsak az egyházi intézmények, hanem világi urak, városok, sőt esetleg még alacsonyabban álló személyek okleveleit is tartalmazhatja. A vita résztvevőinek többsége a régi, műfaj vagy tárgy szerinti csoportosítás mellett foglalt állást.

A főrészek tárgyalását ugyancsak megelőzi egy „A történeti folyamat jellegzetes vonásai” c. rövid fejezet, amely az illető korszak fő elméleti problémáival, a törvényszerűség kérdéseivel, a korszak elhatárolásának és az alkorszakok határainak nehéz problémáival foglalkozik. Rendkívül hasznos, a kutatók és a hallgatók számára egyformán sok segítséget nyújtó fejezet ez. Ez a megoldás tehermentesíti a szerzőket attól, hogy szigorúan vett elméleti kérdéseket a konkrét tárgyalás közben fejtegetsenek, és így megszakítsák az előadás folyamatosságát, s ezenkívül megoldódik az a probléma is, hogy ezeket az elméleti kérdéseket hol az alap vagy a felépítmény jelenségeinél, vagy pedig mindkét helyen tárgyalják. Kevésbé látszik megalapozottnak az az eljárás, hogy e fejezet második részeként minden esetben Lengyelországnak a nemzetközi életben játszott szerepét tárgyalják, melynek tulajdonképpen az a célja, hogy a lengyel történetet egyetemes történeti keretekbe helyezze. Ez nem jelenti azonban azt, hogy pl. a lengyel külpolitika és a szomszéd vagy távolabbi országokkal fennálló kapcsolatok is itt szerepeljenek. Ezeket részletesen az egyes fejezetek a maguk helyén tárgyalják.

Ami most már a tulajdonképpeni előadást illeti, ez az egyes fejezetekben (részek) történik, amelyek az anyagot alfejezetekre osztva tárgyalják. Először az alapban végbe menő változásokat, majd a felépítményi jelenségeket veszik vizsgálat alá. Ez utóbbiak több alfejezetben foglalnak helyet, az utolsó alfejezet mindig az alkorszak kultúrtörténetét adja.

Ennek a konkrét anyagnak a részletes vizsgálata messzire vezetne, egy ilyen rövid beszámoló keretében csak néhány kérdésre térhetünk ki. A mi tankönyvszövegeinkkel szemben meglepő az élet színes ábrázolása, a termelőerők fejlődésének részletes rajza, és általában a gazdasági kérdéseknek alapos, részletes tárgyalása. Nagy figyelemre tarthatnak igényt részünkről azok a részek, amelyek az ország területének nagyságával, a lakosság számával, a népesedési viszonyokkal, a településformákkal stb. foglalkoznak. A népsűrűséget pl. több térképen is feltüntetik. Emellett kísérletek történtek a birtokmegoszlás grafikai ábrázolására is, amikor azt már a különféle források, elsősorban pedig a tizedjegyzékek lehetővé teszik. Minden alfejezetben részletesen foglalkoznak a parasztgazdaság fejlődésével. A túlnyomó többségben levő típust részletesen leírják, és így betekintést engednek a parasztság mindennapi életébe. Úgyesen összeválogatott képek teszik a leírásokat szemléletessé. Hasonló a helyzet a városokról is. Egyes sikerült alfejezetekben szinte filmszerűen lejátszódik előttünk a lengyel városok mozgalmak és igen sokszor izgalmas élete, majd később pangása és hanyatlása.

Mindez érthető akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy már a lengyel polgári gazdaságtörténetírás is jóval fejlettebb volt, mint a magyar. Úgy gondoljuk azonban, hogy a lengyel példát sok mindenben követve a mi tankönyvíróink is jobban értékesíthetnék a régi magyar történetírás különféle termékeiben rendszertelenül és szilárd elvi alapok nélkül összehordott tényanyagot. Ennek felhasználása ugyanis életszerűbbé tenné a mi ábrázolásunkat, olvasmányosabbá és érthetőbbé válna a középkor hallgatóink és olvasóközönségünk számára.

Az előadásmód — mint a lengyel történészek mondják — „tárgyszerű”, az anyagot az egyes alkorszakokon belül témák szerint csoportosítják. Ennek következtében, ha valaki pl. az ország közigazgatási beosztását akarja megismerni a XIV. században, akkor a tartalomjegyzék segítségével könnyen megtalálja. Ha a lengyel bírósági szervezet fejlődésére kíváncsi, akkor előlvasza az egyes alkorszakokon keresztül a bíraskodással foglalkozó külön, egységként kezelt részeket, és akkor teljes és világos képet kap. Ennek az eljárásnak azonban vannak bizonyos hátrányai is, mert pl. ezt az előadásmódot követve egyes tényeket, eseményeket többször is említeni kell, akkor képe pedig több önálló részből tevődik össze és az összefüggések ábrázolása sokszor komoly nehézséget jelent. A vitán azonban a felszólalók nagy része ezt a megoldást támogatta, és didaktikai érvekkel támasztotta alá.

A kötetet gazdagon illusztrálták. A képanyag széles skálán mozog: eredeti oklevél és fontos krónikaszöveg fakszimiléjétől kezdve egykorú kódexek miniatűrjeiig, pecsét-től ügyes térképvázlatokig terjed. A vita ezekkel is részletesen foglalkozott: az egykorú és tipikus anyag arányos felhasználása mellett foglalt állást.

Külön meg kell emlékeznünk a 9 többszínű térképről, amelyek véleményünk

és a vita több résztvevője nézete szerint sem hibátlanok, a célnak azonban már most is kitűnően megfelelnek. A térképeket a lengyel Történettudományi Intézet térképosztálya tervezte.

Mielőtt a vita ismertetésére rátérnénk, hangsúlyozni szeretnők, hogy a lengyel történészek munkáját a rendelkezésre álló rövid időt tekintetbe véve szép és komoly teljesítménynek tartjuk, s véleményünk szerint a magyar tankönyvírók igen sokat tanulhatnak belőle. Véleményünkkel nem állunk egyedül, mert ez volt a nézete az összes külföldi résztvevőknek és a vita résztvevői többségének is. Ennek ellenére a vitán kevés dícséret, de annál több kifogás hangzott el, hiszen tulajdonképpen munkakonferenciáról volt szó. A cél: tovább javítani az alapszöveget, hogy 1956 szeptemberében még jobb munka kerüljön az egyetemi hallgatók és az olvasóközönség kezébe.

A vita a lengyel Történettudományi Intézet nagy előadótermében zajlott le. Az üléseken általában 50—60 meghívott résztvevő és 20—30 hallgató vett részt. A résztvevők nagy száma miatt a hozzászólások idejét korlátozták: azok számára, akik a Történeti Társulat egyes csoportjait képviselték és a csoportvita eredményeit közölték, 30 percet, egyéni felszólalóknak 15 percet engedélyeztek és ezt meg is tartották. A vitát általában a magas szakmai színvonal és az erős bíráló szellem jellemezte. Aránylag kevés volt azonban az elméleti, elvi vita, amit annak tulajdonítunk, hogy e kérdéseket már előzőleg megvitatták és a vita résztvevői ezekben egységes álláspontot képviseltek. Bizonyítani látszik ezt pl. az a körülmény, hogy a második jobbgység értékelésének kérdésében, amelyben mi nem értettünk teljesen egyet a lengyel történészekkel, ők magánbeszélgetésekben is egységesen foglaltak állást a felvetett nehéz problémákban. Nem sok szó esett az osztályharc különféle nehéz roblémáiról sem, holott — véleményünk szerint — a tankönyvnek ezekkel többet kellene foglalkoznia.

Beszámolónk keretei nem engedik meg, hogy a vitát részletesen elemezzük. A négy napig tartó vita jegyzőkönyve több száz gépirásos oldalt tesz ki (a kitűnő szervezésre jellemzésül: a *délelőtti* vitán elhangzott és gyorsírók által lejegyzett hozzászólások legépelt szövegét *delután* a vita kezdete előtt megkaptuk), és így csak a leglényegesebb momentumokra térhetünk ki.

T. Manteuffel professzor, a Történettudományi Intézet igazgatója üdvözölte a résztvevőket, röviden beszámolt a tankönyvmunkálatokról, rámutatott néhány hibára, majd megnyitotta a vitát. Legelőször *H. Loumiański*, a kötet szerkesztője tartott részletes beszámolót, amelyben a tankönyvmunkálatok számos problémáját érintette. Beszélt a különféle nehézségekről és a megoldási kísérletekről. Beszámolójából kiderült, hogy a szerzők és a szerkesztőség nem értettek egyet egyes kérdésekben, pl. alkorszakhatár kérdésében sem, és ilyenkor a szerkesztő álláspontját juttatta érvényre a könyvben. A szerkesztő különben mindazokat a módosításokat is elvégezte a szerzők szövegén, amelyek az egész munka egységének biztosítására szükségeseknek mutatkoztak. Különösen hangsúlyozta a kulturális fejezetekkel kapcsolatos nehézségeket. Ezeket a részeket művészet- és irodalomtörténészek írták, akiknek nem volt áttekintésük a teljes történeti anyag felett, és így igen sokszor nem kötötték össze megfelelően a kulturális jelenségeket és folyamatokat az alaphoz végbement változásokkal. A szerkesztő valóban helyesen látta az itt felmerült nehézségeket, mert a vita résztvevői a későbbiek folyamán igen sokat foglalkoztak kulturális kérdésekkel, és erős bírálatban részesítettek egyes szövegrészleteket. Feltették többek között az anyagi és a szellemi kultúra viszonyát, helyesebben azt a kérdést, hogy hol kell ezeket ábrázolni. Egyesek szerint az anyagi és a szellemi kultúra egy fejezetbe tartozik, mások szerint viszont az anyagi kultúrát a bevezető gazdasági fejezetekben, az alkorszakok előtt kell tárgyalni. Jelenleg a tankönyv felemás álláspontot foglal el, és ez bizonyos fedéseket és ismétléseket eredményez.

A vita elfogadott napirendje szerint a négy társszerző referátumának kellett volna következnie saját korszakuk problémáiról. A kronológiai sorrendben számított két első szerző azonban saját elhatározásából megcserélte a sorrendet és nem saját korszakuk problémáival foglalkoztak, hanem a másik szerző részének bírálatát adták.

Így *J. Bardach* először hosszasan beszélt a legrégebbi korokkal foglalkozó lengyel historiográfiáról, értékes megállapításokat tett egyes iskolákról és egyes történészek munkáiról. Véleménye szerint ennek bele kellene kerülnie a historiográfiai fejezetbe. Ezek után az első főkorszak alkorszakbeosztását bírálta és jelentős változtatásokat javasolt. A továbbiakban bírálta az egyes osztályok kialakulásának sematikus ábrázolását. Hangsúlyozta, hogy az árutermelés forrásszerűleg csak a XIII. századtól kezdve mutatható ki. Véleménye szerint nem lehet mindig csupán a földműveléssel operálni, mert jelentős állattenyésztés is folyt a vizsgált korszakban. Általában hibáztatta, hogy a nagylengyelországi fejlődést általánosították, és kevésbé vették figyelembe az egyes országrészek közötti eltéréseket. Hibának róta fel, hogy a szerző az egyház szerepének

pozitív vonásait elhanyagolta. Ezután rámutatott néhány hibás formulázásra, majd azt hangsúlyozta, hogy a szövegben mindig meg kell mondani, hogy mikor van szó biztos tényekről és mikor hipotézisekről. Ennek mellőzése többek között azért helytelen, mert így nem mutatnak utat az új kutatások számára, amelyeknek elsőrendű feladata éppen a hipotéziseket felülvizsgálni, biztos és végleges megállapításokkal helyettesíteni. Ezt a felfogást később a vita többi résztvevői is erősen támogatták.

Ezeket a megállapításokat és kifogásokat természetesen csak kiragadtuk Bardach igen hosszú és alapos felszólalásából. Így szeretnénk valamelyes képet nyújtani erről a nagyon értékes vitáról, amely a lengyel történet feudális korszakának szinte minden egyes kérdését, vitás problémáját érintette, a tankönyvkészítési technikáról, didaktikai szempontokról nem is beszélve.

Ezután A. Gieysztor következett, aki egyes kérdéseket részletesen megvilágított a XII. század közepétől a XV. század közepéig terjedő, Bardach által megírt korszakban, miközben rámutatott számos vitatható állításra. Az alkorszakok periodizációjával nem értett egyet, felsorolta a korszakra vonatkozó térképek egyes hibáit stb.

Majd a XV—XVI. század szakértője és társszerzője, K. Lepszy következett. Rámutatott a kor viszonylagos feldolgozatlanságából származó nehézségekre. Többek között hangsúlyozta, hogy még a humanizmus társadalmi bázisának kérdése sincsen tisztázva. A lengyel humanizmus speciális vonásai a szövegben nincsenek eléggé kidomborítva. A könyv tulajdonképpen nem felel arra a kérdésre, hogy Lengyelország miért bukott el, holott más hasonló társadalmi és gazdasági szervezettel rendelkező országok meg tudták őrizni önállóságukat. A robotoltató majorságok kialakulásának kérdésében is ellentmondásokat lát, hangsúlyozta, hogy a robot csak a XVI. század második felében lesz általános. Hiányzik szerinte a pusztá telkek keletkezésének a magyarázata stb. Ezenkívül a szöveget nem tartja elég olvashatóságnak. Különféle szerkezeti változtatásokat javasolt, amelyek a folyamatos előadást elősegítenék.

Végül pedig K. Piwarski, az utolsó korszak egyik társszerzője beszélt. Többek között hangsúlyozta, hogy a könyvben általában kicsinyek a politikai fejezetek, rámutatott konkrét példákra az ismétlésekre stb.

Utánuk az ún. szakreferensek következtek. Egy hadtörténész és egy művészet-történész az egész munkát bírálta saját szakterülete szempontjából. Igen sok olyan érdekes problémára, helytelen állításra, terminológiai pontatlanságra hívták fel a figyelmet, amit a történészek nem vettek észre. Figyelemre méltó volt, ahogyan a hadtörténész a gazdasági élet és a hadügy összefüggését fejtegette.

Ezután a Történeti Társulat vidéki csoportjainak a véleményét adták elő a társulat delegátusai, kiknek felszólalásai élénken bizonyították, hogy a kézikönyv ügyét Lengyelország minden történésze szívügyének tekinti. Számtalan kérdést vetettek fel, sok problémát egészen másképp láttak, mint a tankönyvszerzők. Ismertették a nagy lendülettel folyó tartománytörténeti kutatások eredményeit.

Hasonlóképpen volt ez az egyéni felszólalókkal is, akik külön meghívás alapján vettek részt ebben a vitában. Volt közöttük régész, numizmatikus, jogtörténész stb. Nyugodtan mondhatjuk, hogy alig van a lengyel történet tárgyalt korszakának olyan problémája, melyet ne érintettek volna. Bírálataukban azonban mindig abból indultak ki, hogy viszonylag jó munkával állanak szemben, amelynek további javítása valamennyiük közös érdeke.

A felszólalók felvetettek egy sor igen tanulságos szempontot. Többen felszólaltak az itt-ott megtalálható sématiszt ábrázolás, a számszerűségek korai általánosítása ellen. Többen kérték, hogy az egyes korszakok „jellegzetes vonásait” tartalmazó részeket a vonatkozó fejezetek végére, eredményként és ne az elejére, kinyilatkoztatásként helyezték. Mások a gazdaság- és politikai történet egységybe hozatalát, az alap és a felépítmény jelenségeinek szervezettebb összekötését, a tények és a hipotézisek megkülönböztetését javasolták. A historiográfiai részeknél hangsúlyozták, hogy a történet-írókat nem programjuk, hanem teljesítményeik alapján kell értékelni stb.

Most pedig még néhány szót kell szólnunk a külföldi résztvevők felszólalásairól. A Szovjetunió és Magyarország 3—3 taggal, a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia és Románia 1—1 taggal volt képviselve. A bolgár delegátus nem érkezett meg.

A külföldiek a lengyel résztvevők között arányosan elosztva egyénként vettek részt a vitában. A szovjet delegátusok maguk is a lengyel történet specialistái. Társ-szerzői voltak annak az orosz nyelven megjelent részletes lengyel szintézisnek, amelynek második, javított kiadása éppen a vita előtti napokban hagyta el a sajtót. A szovjet történészek előzetesen Moszkvában megvitatták a lengyel alapszöveget, és így egyéni nézeteiken túl, tulajdonképpen az egész szovjet történettudomány álláspontját juttatták kifejezésre a varsói vitán. Valamennyien hangsúlyozták a lengyel munka nagy ér-

demeit. Kritikai megjegyzéseik zömükben a lengyel alapszövegnek az ukránokra vonatkozó részeire vonatkoztak.

A többi külföldi természetszerűleg elsősorban azokkal a kapcsolatokkal foglalkozott, amelyek országaikat Lengyelországgal a feudalizmus korszakában összekötötték. Ezek ábrázolása az alapszövegben nem mindig teljes vagy nem a legerencesebb, és ezért a kritikai észrevételek valószínűleg sokban segíteni fognak a lengyel történetészeknek a tévedések kiküszöbölésében és a nemzetközi kapcsolatok szélesebb síkon való bemutatásában.

Nagyjából és egészéből ugyanezt az utat követték a magyar delegáció tagjai is. Munkánkat megnehezítette az a sajnálatos körülmény, hogy a lengyel alapszöveget, annak ellenére, hogy azt időben megküldték, csak néhány nappal az érkezés megkezdése előtt vettük kézhez, és így nem állott elég idő rendelkezésünkre a terjedelmes mű részletes tanulmányozására.

Székely György, mint első magyar felszólaló, hangsúlyozta, hogy a lengyel történetészek kollektív munkája jelentős teljesítmény és igen sok tekintetben útmutató a magyar tankönyvírók számára. Ugyanakkor azonban kifejtette azt a nézetét, hogy a tankönyv szerkezete nem mindig organikus, egyes helyeken mechanikusan látszik. Az a körülmény ugyanis, hogy a könyv minden egyes alkorszak előtt külön foglalkozik a termelőerők helyzetével, a termelési viszonyokkal, s a szövegben is elkülöníti a bel- és külpolitikát, könnyen arra vezethet, hogy az olvasó nem fogja megérteni a termelőerők, a termelési viszonyok és a felépítmény összefüggéseit. Ugyanakkor azonban elismerte, hogy ennek a szerkezetnek vannak jelentős előnyei is: a munka könnyen áttekinthető és könnyen tanulható.

Székely György ezután rátért a XIV. századi magyar—lengyel kapcsolatok kérdésére. Kiemelte, hogy a feudális szétagyalódás felszámolása egy időben megy végbe mindkét országban, és egy sor párhuzamos jelenséget figyelhetünk meg a fejlődésben. A városi lakosság szerepének analízise azonban nem látszik elég mélynek a lengyel alapszövegben. A lengyel történetészek ugyanis igen nagy szerepet tulajdonítanak annak a körülménynek, hogy a városok patriciusai többnyire németek voltak és ezért szembenálltak a lengyel király által végrehajtott egyesítéssel. Székely György szerint a patriciusok által vezetett városi polgárság Kelet-Európában kezdetben Magyarországon és Ausztriában sem foglalt egységesen állást a centralizáció kérdésében, minek különféle okai voltak. A kérdést tehát minden egyes esetben alaposan meg kell vizsgálni, s a polgárság állásfoglalásának okait ki kell deríteni. Az etnikai ellentétek sokszor csak mellérendelt szerepet játszanak.

Ezután rátért a visegrádi kongresszus problémájára, amelyet a lengyel történetészek kissé egyoldalúan tárgyaltak. Adatokkal bizonyította, hogy Károly Róbert jelentős szerepet játszott Lengyelország külpolitikai elszigeteltségének felszámolásában, nem egyszer fegyveres segítséget is nyújtott a német lovagrend elleni harcokban. A visegrádi kongresszus nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is jelentős eredménnyel járt, a két ország közti kereskedelem ettől kezdve jelentősen tovább fejlődött.

A továbbiakban Székely György kifogásolta, hogy a második magyar—lengyel unió tárgyalásánál Hunyadi János szerepét a könyv nem világítja meg eléggé. Hangsúlyozza, hogy a török veszély elhárítása szempontjából ez az unió igen fontos lépés volt.

Ezek után rátért a XVI. századig terjedő kor magyar vonatkozású részeinek a vizsgálatára, és rámutatott néhány kisebb tévedésre, illetőleg hiányosságra.

Makkai László felszólalásában a XVI—XVII. századi magyar—lengyel kapcsolatok kérdését vizsgálta. Bár a lengyel alapszöveg helyesen felismerte, hogy Lengyelország keletrefordulása, a dunai ügyektől való visszavonulása szabad kezét engedett a Habsburgoknak Magyar- és Csehország politikai és gazdasági leigázására, nem foglalkozik azokkal a lehetőségekkel, amelyek az erdélyi fejedelemséggel való együttműködésben rejlettek. Boeckai István konkrét példáján bemutatta, hogy mit jelenthetett volna egy adott történelmi helyzetben a magyar—lengyel—cseh összefogás a Habsburgok és a török elleni harcban. E problémával összefűzve igyekezett kimutatni azokat a társadalmi tényezőket is, amelyek ezt az összefogást lehetetlenné tették, s amelyek ugyancsak nagyban akadályozták a központosítást, amelynek hiánya — ha különböző időpontokban is — mindhárom ország függetlenségének elvesztéséhez vezetett. Azt a körülményt, hogy a központosítás Orosz- és Poroszországban sikerült, másutt pedig nem, a középnemességnek a súlyával és társadalmi szerepével magyarázta. Magyar- és Lengyelországban, valamint Csehországban a túlsúly a nagybirtokosok kezében volt, és ez tette lehetetlenné a központosítást, illetőleg ennek következménye lett az idegen hatalom térfoglalása, amely azután idegen uralom formájában hozta létre az abszolutizmust ezekben az országokban.

Perényi József lengyel nyelvű felszólalásában hiányolta, hogy az alapszöveg nem állítja be a lengyel történetet az egyetemes és elsősorban a kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődésbe. Rámutatott azokra a meglepő hasonlatosságokra, amelyek a magyar és a lengyel fejlődés területén mutatkoznak. Hangsúlyozta, hogy az összehasonlító történeti módszer alkalmazásával meg lehet kísérelni egy sor konkrét probléma megoldását is. Kísérletképpen kiválasztott néhány koraközépkori fontos kérdést, amelyek mindkét ország történészei számára problémát jelentenek, és igyekezett azokat megoldani, illetőleg rámutatott azokra az új megoldási lehetőségekre, amelyeket az összehasonlító történet körültekintő alkalmazása nyújt hasonló esetekben. Végül ugyancsak bizonyos összehasonlítások segítségével kétségbevonta, hogy a majorsági rendszer kifejlődése Lengyelországban annyira megelőzte volna a többi kelet-európai országot. Véleménye szerint helytelen a robotoltató majorsági gazdálkodás korszakát a XV. század közepével kezdeni, mert e rendszernek akkor még csak a csirái mutatkoznak. Helyesebb volna a korszakhatárt kitolni a XVI. század első felére.

A varsói vita jelentős munkaszakasz lezárása a lengyel középkori történetírásban. A szerzők most a vita eredményeit tekintetbe véve gyorsan átdolgozzák az alapszöveg egyes részeit, és a kézikönyv végleges formában ez év őszén fog megjelenni.

Végül köszönetet kell mondanunk a Történettudományi Intézet vezetésének és a Lengyel Tudományos Akadémiának igazi lengyel vendégszeretetéért és azért, hogy lehetővé tette számunkra a konferencia bezárása után Krakkónak, ennek a magyar történelemben oly nagy szerepet játszó híres lengyel városnak a meglátogatását. Ezenkívül még egyszer megköszönjük mindazoknak a lengyel történészeknek a fáradozásait, akik bennünket Varsóban és Krakkóban kalauzoltak, s akikkel nem egyszer élénk vitában tisztázni tudtunk egy sor vitás problémát. Hasonlóképpen megköszönjük szíves fáradozásaikat mindazon intézmények vezetőinek és munkatársainak, akik látogatásaink folyamán oly készségesen minden tekintetben rendelkezésünkre álltak, ismertették intézményük működését, megmutatták könyvtárukat stb. Kiemeljük az Anyagi Kultúra Története Intézet gazdag tapasztalatokat nyújtó tájékoztatóját.

Úgy véljük, hogy a varsói konferencián való részvételünk további lépés a lengyel és a magyar történettudomány közötti együttműködés továbbfejlesztésének, a két ország történészei közötti személyes kapcsolatok kiépítésének útján. Reméljük, hogy ezek a kapcsolatok a jövőben mindkét történettudomány hasznára még szorosabbá fűződnek.

MAKKAI LÁSZLÓ—PERÉNYI JÓZSEF—SZÉKELY GYÖRGY

KÜLFÖLDI KRITIKÁK EGY MAGYAR ÍRÁSTÖRTÉNETI MUNKÁRÓL¹

Bár nézetem szerint még korai a dolog, mert munkám külföldre küldése óta még csak mintegy egy esztendő telt el, a *Századok* szerkesztőségének szíves felszólítására a következőkben számolok be a nyugati történetírás állásfoglalásáról kutatásaimat illetően. Az érdeklődés aránylag élénknek nevezhető.² Itt csak azon ismertetésekről szólok, amelyekben kritika is foglaltatik. Megemlítem mégis a *Mercure de France* (1955. március 1.) és a *Bulletin critique du livre français* (1955. február) közleményeit, mert jellemzőnek vélem, hogy ily általános szemlék is foglalkoztak, mint könyvérdeklőséggel, egy magyar írástörténeti munkával.

Munkám legfőbb tételei, a középkori egyetemen folyt írásktatásról s annak mód-szereiről, az oklevélírás és oklevélszerkesztés egyetemi kurzusairól, az európai okleveles gyakorlat egyetemi leszármaztatásáról: mélyen belenyúlnak sokféle speciális diszciplínába és az általános európai kultúrtörténet kérdéseibe is. Egyénemely bíráló hangja szokatlanul ingerült; nincs senki, aki véglegesen bizonyítottanak venné valamennyi feltevésemet és ritka a feltétlen helyeslés az egyes részletekben is.

Az *American Historical Review*-ban (1955. július) G. C. Boyce-nak, az egyetem-történet specialistájának kritikája már rövidségénél fogva is egyenesen megsemmisítőnek van szánva, belefoglalva előző idegennyelvű dolgozatainkat is. Az egyetemi elemi oktatásról szóló fejtegetéseink, mondja, régismert és sokat használt forrásokon alapulnak, amelyek nem alkalmasak az írásktatás tényének bizonyítására. Az okleveles gyakorlat egyetemi származására vonatkozó fejtegetéseinket illetően kétségbevonja, hogy a paleo-grafusok és diplomatikusok helyeslésével találkozoznának. Hasznos dolog néha — adja végül a tanácsot —, ha a szerző teóriák gyártása helyett az adatokra épít.

A „*Revue d'Histoire Ecclésiastique*” nemzetközi tekintélyű belga folyóirat, amely különös figyelemmel regisztrálja mindig a paleográfiai-diplomatikai irodalmat is. P. Gorissen itt (Vol. L. N° 2—3.) igen részletesen elemzi munkánk gondolatmenetét. Sajnos, többszörösen hibásan idézi szövegünket, vagy hibásan adja vissza tartalmát. Igen kompromittáló lett volna pl. reánk nézve, ha azt írtuk volna, hogy „a grammatika oktatása volt a középkori egyetemnek lényege”, „részese volt az egyetem lényegének” helyett. „Rendkívül zavaró — mondja —, hogy a szerző az újkor századaiból vett példákat kifejezetten érvényeseknek jelenti ki a középkori egyetemre vonatkozóan is” — holott mi a hivatkozott helyeken csak „következtetések levonásáról”, „inspirációkat merítésről” beszélünk: ha az egyetem még az újkorban is tömegével tanított előzetes iskolázás nélkül jött gyermekeket, így a középkorra is feltehető ez. A bíráló nem is kockáztatja meg az egyetemi elemi oktatás tényének határozott cáfolatát, csak annyit, hogy nem valószínű, hogy idegenből tömegesen jöttek volna gyermekkorban a tanulók. Ebben természetesen sok igazság lehet; azonban a forrásokat, amelyek szerint a jórészt a vidékiek elszállásolására szolgáló egyetemi kollégiumok zsúfolásig tömve voltak gyermek-grammatikusokkal, mégsem lehet ily odavetett megjegyzéssel elintézni. Igaz az is, hogy nem lehet határozottan különválasztani a tulajdonképpeni írásnak s másrészt az orthográfiának tanítását; de azt hisszük, hogy amikor a tanító betűzve, s aztán a szavakat kétszer s többször is ismételve diktált tanulóinak, mint az a „pronunciare ad pennam” módszerénél történt, az oktatás igen közel állott az írásktatáshoz. Az az állítás, hogy e módszer általában véve el volt tiltva az egyetemeken, szöges ellentétben áll a bőséges forrásanyaggal. Úgy látjuk, a bíráló hallgatólagosan mégiscsak belenyugszik abba, hogy a középkori egyetemen legalábbis valamiféle elemibb fokú, diktálásra végzett írásgyakor-

¹ Hajnal I.: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. (Studia Historica, Bpest, 1955. 188 l.)

² Eddig 2 amerikai, 3 francia, 1 belga, 3 német folyóiratban megjelent ismertetésről van tudomásunk.

latok is folytak. Ezt azonban lehetőleg nem minősíti írásktatásnak. Viszont erősen számonkéri tőlünk, hogy miért nem használtuk fel *J. Destrez* művét, (La „pecia” dans les manuscrits universitaires. Paris, 1935.), amely az egyetemi könyvmásolásokról értekezve, állítólag bizonyos világot vetett volna az egyetemi írásktatásra is. A bíráló emlékezete itt tévedett, Destrez műve csaknem kizárólag a hivatásos másolókkal foglalkozik, a mesterek-diákok kézírásait szándékosan és kifejezetten kiküszöbölte vizsgálataiból.

Ami az oklevélírásktatását illeti, a bíráló ismét tévesen idéz, mondván, hogy szerintünk a pápai kancellária írása távolról sem volt mintája az európai oklevélíróknak, hanem ellenkezőleg, mindig csak lassú epigonként követte az európai haladást. Mi csak a primitív elképzelés ellen foglaltunk állást, amely szerint az európai oklevélírásk a szétküldött pápai levelek írásának leutánczása által fejlődött volna. Ismételten elismertük a pápai okleveles gyakorlat bizonyos hatását, de az egyetemi iskolázás közvetítő szerepe által.

A bíráló által felsorolt hibák egyikét sincs módunkban hibáknak elismerni; némelyik a bíráló tájékozatlanságáról tanúskodik. S általában a szándékról, hogy egy magyar munkát mindenáron diszkreditáljon. Szerinte az írásk és oklevélformák európai terjedését, hasonlóan a gótikus architektúrához, „a kulturális és gazdasági viszonyulások összessége” magyarázza, „amelyeknek csak egyik eleme” az egyetemnek szerepe. Ősdi felfogás ez és veszélyes is, mert feladja az organikus összefüggések kutatását. Tudva-levőleg a gótikus architektúra sem járványszerűen terjedt tovább, hanem jól kiépített korporációs munkaszervezetei által. Egyáltalán, a XIII. század egész életének hirtelen nagy lendülete a szervezett munka kialakulásából következett. Az írásképzettségnek az egyetemek voltak a hatalmas korporációi. A bíráló, látjuk, végül mégiscsak beleegyezik abba, hogy az egyetemnek is szerepe volt az írásk terjedésében. Elismeri az íráskfejlődés európai egyöntetűségét is. Még így, ily szerényen megfogalmazva is, új és figyelemreméltó eredményei ezek kutatásainknak. Nem lett volna-e helyénvaló, hogy a bíráló a megbecsülésnek némi jelével kezelje munkánkat, egy, a nemzetközi tudományos közvélemény tájékoztatásában oly fontos szerepet játszó folyóirat hasábjain?

A diplomatika specialistájának őszinte meggyőződésével tagadja *B. Mayer* (*Zeitschrift der Savigny-Stiftung*, 72. Bd., germ. Abt., 1955.) a párizsi egyetem hatását a közép-európai íráskra és oklevélre; „e területekre vonatkozólag Hajnal nézete teljességgel elmellőzi a realitásokat”. A bíráló ugyancsak kissé felületesen kezeli szövegünket: megrovással kezdi, hogy csak a legvégső sorokban ismertük be eredményeinknek egyelőre csak kísérleti jellegét — holott ezt mi a Bevezetésben is előre bocsátottuk. Ugyanott hangsúlyoztuk, hogy jelen munkánk az oklevél egyetemi oktatását illetően csak kutatásaink vázlatát kívánja adni, legfőbb célunk egyelőre csak általában az egyetemi írásktatás tényének bizonyítása. Ez írásktatásra vonatkozólag a bíráló nyílt elismerésre is hajlandó, bár önmagát fékező fogalmazásban: „Hajnalnak kétségtelenül sikerült bebizonyítania, hogy az európai íráskfejlődésnél a középkori egyetemekre az eddigénél kissé több figyelmet kell fordítanunk”. Elismeri az írásk és oklevélformák egyöntetűségét is, amelynek szerinte, mint a művészeti formáknak is, kultúrtörténeti alapjai vannak. Egyébként azonban csak diplomatikai fejtegetéseinkkel foglalkozik. Az okleveleket illetően szerinte elsősorban paleográfiai vizsgálatok kellenének — a bíráló nem vette figyelembe előző munkáinkat, holott már utalásaink is felhívhatták volna figyelmét arra, hogy azokban elsősorban paleográfiai kutatásainkról számoltunk be. Kifogásolja, hogy mi csupán egyes kiszakított formulákkal bizonyítottunk, nem említ, hogy az okleveles gyakorlat egész intézményességének összehasonlításával is, és nem csupán az egyezésekkel bizonyítottunk, hanem újszerű eljárással, kimutattuk, hogy a formák nem a kancelláriák, hanem az iskolák közvetítésével terjedtek el. Kevesli az összehasonlítás anyagát, kissé félreérthető módon csak fényképanyagunkra hivatkozva; holott fel kellett volna figyelnie arra, hogy mi annak idején nem csupán a budapesti, hanem a bécsi levéltárak óriási eredeti anyagát is feldolgoztuk. Ami természetesen még mindig nem elégséges a kérdés végleges eldöntésére; ehhez párhuzamos nemzetközi kutatások kellenének. A bíráló nagy szakmabeli tapasztalatai alapján kétségtelenül jogosan állítja szembe egyetemi elméletünkkel a közép-európai vidékek okleveles gyakorlatának belső fejlődését. De milyen értelmű ez a belső fejlődés, ha egyébként egyöntetű a fejlődés egész Európában? Minden munkánkban hangsúlyoztuk, hogy az egyetem nem egyes kiválasztott merev formákra oktatott, hanem képzettséget adott, formák változatossá kincstárával; és a hazaért tanulókat, „licentia docendi” birtokában, otthon iskolákat nyitottak, amelyekben idővel helyi-vidéki sajátosságok alakultak ki. Az íráskfejlődés helyi sajátosságainak felismerése csak segíti a kutatást az európai egyöntetűség lényegének felismerésében, azaz az egyetemi oktatás valódi természetének megismerésében — de

csak akkor, ha kiterjesztjük tekintetünket, az egyes vidékeken és országokon túl, a formák teljes európai összefüggéseire. Ettől a német diplomatika mindezekig feltűnően idegenkedett.

Franciaországban ezideig még csak *Ch. Sameran*, a paleográfia és az egyetemtörténet nemzetközi tekintélye foglalkozott érdemlegesen munkákkal (*La France graphique*, Noël 1954, N° 96, 8—20. l.), igen megtisztelő módon egész tanulmányt szentelve a kérdésnek, oklevél fényképeket is közölve előző munkáinkból, kiemelve tudományos felkészültségünket, „mérhetlen nagy” kutatásainkat. Elismeri, hogy az egyetemre gyakran kerültek még olyan gyermekek is, kik még a tollat sem tudták tartani; s hogy, legalább az alsó osztályokban, írásgyakorlatok is folytak. Hangsúlyozottan elismeri, példáinkra hivatkozva, az írásfejlődésnek feltűnő európai egyöntetűségét. Bebizonyítottak látja, hogy az olasz egyetemeken rendszeresen tanították az oklevélírást és oklevélszerkesztést is; a párizsi egyetemen, mint mi is kiemeltük, hallgatnak erről a források. De hallgatnak erről az angol egyetemek statútumai is, s mégis, a kézikönyvek vizsgálata alapján angol kutatóknak sikerült kimutatniok ily állandó egyetemi oklevélírói tanfolyamokat. A mi eredményeink szerint — mondja Samoran — a francia írás lett volna uralkodóvá csaknem az egész nyugati kereszténységben: Igen hízogó lenne ez a francia nemzeti érzés számára, erős a kísértés, hogy elfogadjuk. Egész tárgyilagossággal azonban egyelőre csak annyit lehet mondani, hogy eredményeink még nem bebizonyított igazságok, hanem csak „csábító valószínűségek”. Egyes tételeink túl törekeny, elégtelenül alátámasztottak, néha a forrásokkal is ellenmondásba kerülnek, mert előzetes elképzelések termékei. Mindenképpen nagy érdeme azonban munkáinknak, hogy tisztán feltárta a középkori íráskutatás és írásterjedés problémájának bonyolult vonatkozásait.

Végezetül szólunk *H. Appelt*-nek, a diplomatika szakemberének a *Historische Zeitschrift*-ben (Bd. 181. H. 1. 1956 február) megjelent ismertetéséről. Rövidre fogja, hivatkozván a német irodalom állásfoglalásáról előző munkáinkkal összefüggésben. „Az írásfejlődés egyöntetűségéért nem lehet egyedül a párizsi egyetemet felelőssé tenni”, „hogy az osztrák és a magyar oklevélírók többsége Párizsban tanulta volna írását, az nem bizonyítható s nem is valószínű”. „Az egyöntetűségnek sokféle okai vannak, s hálás feladat lenne ez okokat egyenkint felkutatni.” A bíráló, aki szemmeláthatólag ismeri előző munkáinkat is, kétségtelenül tudja, hogy mi kezdettől fogva az oklevélírók számának csak egy töredékét véltük a párizsi egyetem növendékének, s hogy mindig csak ez egyetem vezetészerepéről beszéltünk, s nem kizárólagos szerepéről. A magunk részéről készek vagyunk e cáfolatot szóról-szóra elfogadni, a lényegnek beléje csúsztatott elismerésével együtt. Bármily túlnyomó nagy volt is a hazai iskolákban tanult írók száma a Párizsban tanultakéhoz képest, kétségtelen, hogy e kevesek modern képzettsége és tekintélye irányította a hazai írásfejlődést is, mégpedig intézményesen, az egyetemen nyert iskolatartási jogosítvány által. A cáfolat megfogalmazása feltűnő s örvendetes közeledése a német tudománynak, kutatásaink eredményeihez még *H. Fichtenau* felfogásával szemben is, aki behatóan foglalkozott előző munkáinkkal (*Mensch und Schrift im Mittelalter*, Wien, 1946., 183—186, 203. l.), de csak „egyes Párizsban tanult mesterek” íráskutató szerepét volt hajlandó elismerni. *Appelt* bírálata egyébként sem vonakodik a komoly elismerésektől: munkánk írás- és oklevéltani vizsgálatait „nemcsak, hogy módot adnak jobb betekintésre a magyar diplomatikának egyébként nehezen hozzáférhető problematikájába, hanem összehasonlító módszerei által új utakat nyitnak meg a történeti segédtudományok számára”, „a párhuzamos jelenségek felfedése a munka magas érdeme”. (Ezek azon fejtegetéseink, amelyekről az Amer. Hist. Rev. úgy véli, hogy aligha akad paleografikus-diplomatikus, aki helyeselni fogja őket.) Igen komoly elismerésnek érezzük ezt, Németországban, a diplomatika klasszikus hazájában, a legelőkelőbb történeti folyóirat hasábjain. De még fontosabb, hogy ez elismerés kihat munkánk egész koncepciójára is, mert hiszen összehasonlító módszerünk lényege éppen az, hogy a formák terjedését nem a kancelláriákból, hanem az egyetemi és iskolai oktatásból magyaráztuk.

Nyilvánvaló, hogy a XIII. század írás- és oklevél-fejlődésének vizsgálata napjainkban nagy változáson megy át. 1921-ben megjelent első munkánk előtt senki sem gondolt az egyetem szerepére. Az írás európai fejlődését illetőleg Gyry és Wattenbach még a keleti országok 50—100 éves elmaradottságát tanították. Ma már szó sincs erről. Paleográfiai kézikönyvek: *G. Battelli*: Lezione di Paleografia (Città di Vaticano, 1949); *B. Bischoff*: Paleographie (Deutsche Philologie im Aufriß, I. k., 1952.), már egyenesen „egyetemi korszaknak” nevezik a XIII—XIV. századot az írásfejlődésben. Bischoff a németországi írás fejlődését a XII—XIII. században határozottan a francia iskolákon, a párizsi egyetemen tanult diákok szerepének tudja be. A tavalyi római nemzetközi történeti kongresszuson (Relazioni, vol. I., 407—423. l.) az amerikai *G. Post* összefoglaló programot terjesztett elő a középkori egyetem szerepének vizsgálatára az

írás fejlődését és terjedését illetőleg. (Bischoff és Post többek között a mi előző munkáinkra is hivatkoztak, azokra, amelyek az Amer. Hist. Rev. szerint nem állották meg a kritikát.) Azok, akik újabb munkánkról, az egyetemek íráskutató szerepéről csak mint alapnélküli koncepcióról írtak, nyilván nem értesültek még az írástörténet módszereiben jelentkező új fordulatról. De hármennyire mutatkozik is ma még a szkepticizmus kutatásainkat illetőleg, a legélesebb cáfolat sem tud ma már elhangzani az eredményeknek bizonyosmértékű, legalább hallgatólagos elismerése nélkül. A döntő lépés megtörtént; s nézetünk szerint a magyar történettudományak az eddigieknél sokkal hatalmasabb karcsapásokkal kellene részt vennie az idevonatkozó kutatások nemzetközi versenyében, hogy a végső sikerek learatásában is méltó része legyen.

HAJNAL ISTVÁN

KOSSUTH LAJOS KORMÁNYZÓELNÖKI IRATAI

1849. április 15.—augusztus 15.

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1955. 974 l.)

A Századok 1919—20. évi összevontan megjelent évfolyamában egy, a Történelmi Társulat „nemesen gondolkodó” elnökét, Klebelsberg Kunó grófot reklámozó közlemény adott hírt arról, hogy a meginduló „Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai” című kiadványsorozat 3. száma „*Angyal Dávid: Görgey és Kossuth levelezése*” lesz. Az 1920. május 14-én tartott társulati közgyűlésen Klebelsberg már a sorozat negyedik köteteként említette Kossuth és Görgey levelezését. A Fontes-sorozat 1924-ben megjelent első 48-as tárgyú kötetének társulati előszava szerint a terbevelt kútfők kiadásával az „1848—49-iki szabadságharcunk történetét akarjuk teljesen földéríteni”. Beszél is az előző a Honvédelmi Bizottmány és Kossuth kormányzósági iratairól, mint amelyek Bécsben előkerültek. (Századok, 1919—20, 309. ill. 331. l. és *Steier Lajos*: Beniczky, V. 1.)

Nem akarjuk tovább sorolni a felszabadulás előtti Magyar Történelmi Társulat ígéreteit; tény, hogy mind a Fontes-sorozat 1945-ig megjelent több mint 20 kiadványában, mind a társulat által közreadott egyéb művekben Kossuth 1848—49. évi nagyszabású tevékenységének roppant iratanyagából alig néhány akta jelent meg. Ha valaha megírják a Magyar Történelmi Társulat történetét, érdemes lesz majd megvizsgálni a társulat kiadói tevékenységét az ellenforradalom 25 éve alatt. A Fontes-sorozat kötetének tanúbizonysága szerint az 1848—49-re, ezen belül Kossuth tevékenységére vonatkozó iratok nem anyagi nehézségek folytán nem láthattak napvilágot, megjelentetésüket az ellenforradalmi rendszer legfőképpen a nép aktív forradalmi és honvéd szerepét hatalmas erővel bizonyító voltak miatt mellőzte.

A felszabadulás után a Magyar Történelmi Társulat megkezdte Kossuth összes munkáinak kiadását. XIX. századi történetünk e legnagyobb alakjának műveiből meg is jelent az Országgyűlési Tudósítások 3 kötet, majd a társulat vezetősége Kossuth születésének 150. évfordulójával kapcsolatban a korábbi, időrenden alapuló tervet helyesen megváltoztatva, előrehozta Kossuth 1848—49. évi iratainak kiadását. E dokumentumok az 1847—48. évi országgyűléssel kezdve, 1849 augusztus közepéig 5 terjedelmes kötetet töltenek meg, s közülük eddig 4 jelent meg.

Kossuth Lajos Összes Munkáinak legutóbb megjelent, XV. kötet: Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai a szabadságharc eddig legkevésbé ismert szakaszát, a Függetlenségi Nyilatkozattól a bukásig terjedő négy hónapot öleli fel. A kötet első irata a Habsburg-család Arad megyei birtokainak lefoglalására szolgáló intézkedés, az utolsó pedig alemondott kormányzóknak James Bloomfield néven a belgrádi angol konzulathoz beadott útlevélkéréme. E két okmány között közel hatodfélszáz tételszám alatt vannak Kossuth kormányzói tevékenységének iratai, melyekből megismerjük a szabadságharc e drámai szakaszának főbb problémáit.

A kötet elé írt rövid előszóban Barta István elmondja, hogy 1849 áprilisával „a minisztérium megalakulásával a magyar forradalom belső fejlődésének lendülete megtorpant, hajtóereje, Kossuth és a baloldali szövetsége felbomlott; s ez a körülmény, párosulva a békepárt előretörésével, a katonai erőviszonyok mind kedvezőtlenebb alakulásával és az egyre nyomasztóbbá váló külpolitikai elszigeteltséggel, drámai gyorsasággal sodorta a bukás felé a szabadságharc ügyét.” (5. l.) E helyes, bár nem szabatosan meg-

fogalmazott megállapításból kiindulva nézzük meg: milyen erőkre támaszkodott Kossuth 1849 áprilisa után?

Kossuth és a nép kapcsolatában a Függetlenségi Nyilatkozat kimondása után erőteljesen folytatódott a korábban megindult bomlási folyamat. A hadiesemények kedvező alakulása nem tette külön szükségessé, a Szemere-minisztérium léte és főleg Szemerének a békepárti intencióinak megfelelő korlátozó tevékenysége egyenesen akadályozta Kossuthnak a néppel való közvetlen kapcsolatát. Kossuth népszerűsége egyáltalán nem csökken, mint azt az ország függetlenségének kimondása alkalmával kapott hódoló nyilatkozatok (Kossuth válasza 267. s. köv. l.), vagy hónapokkal később a szegedi fogadtatás mutatja (700–701. l.). Ez a népszerűség azonban önmagában nem lehet és nem is elegendő a nép mozgósításához az intervencióra való felkészülés heteiben, s különösen a Habsburg–cári csapatok túlereje elleni harc idején. Kossuth kormányzó-elnöki irataiban is van — bár elég szórványos — nyoma a népről való gondoskodásnak. Április 18-án személyesen intézkedik egy özvegyasszony segélyezésére, akinek öt katona fia harcol a honvédseregben (38. l.); többször figyelmezteti a hadvezéreket, hogy ne terheljék a népet feleslegesen fuvarozással (116., 740–41. l.); de törődik a rokkantakkal (361–62., 753. l.); az özvegyekkel (751. l.) és nem engedi, hogy a népet erőszakos végrehajtásokkal zaklassák (128. l.).

Nyilvánvaló, hogy a nép fegyveres harcra való mozgósítására 1849 nyarán nem lehetett elegendő a hűbéri viszonyok maradványai megszüntetésének ígérete, még kevésbé az 1848 őszén és telén, de még 1849 tavaszán is sikeres gyűjtőszavú felhívások. Kossuth 1849 júniusában és júliusában kelt, a néphez intézett felhívásai azonban nemcsak számukat tekintve kevesebbek az előzőknél, mondanivalójukban sem érik el a korábbi rendeletek származó lendületét (1. 602. s. köv., 716. s. köv. l.). A szíveken ható, őszi és téli kiáltványokat, melyekből még ma, 100 év elmúltával is a lángész lobogása süt felénk, 1849 nyarán inkább a veszedelem nagyságát magyarázó felhívások váltják fel, amelyekben nincs konkrét útmutatás a harcra, s a kormánybiztosi teljhatalmat a papi kereszt helyettesíti.

Érdemes szemügyre vennünk az intervenció elleni harc előkészítésére vonatkozó iratokat is. Az északeletről várható betörés elleni védelmet Kossuth Dembinski serege feladatául tűzte ki (107., 189. s. köv. l.), Dembinski azonban már május végén lemondott (407–408. l.), viszont e lemondás elfogadása után (447. s. köv. l.) vonakodott átadni serege parancsnokságát, sőt június 15-én azt írta Kossuthnak, hogy nem egyezhet bele olyan tervek végrehajtásába, amelyeket károsaknak lát (513–14. l.). Az a tény, hogy a kormány rendeleteinek februárban még szinte túlbuzgalommal engedelmeskedő Dembinski alig négy hónap múltán már ilyen hangot üthetett meg a kormányzóval szemben, a politikai vezetés nagymérvű háttérbe szorulását mutatja.

Az engedetlenségben nem Dembinski vezetett, hanem Görgey, aki április 14. után, és békepárti kapcsolatainak hatására, nemkülönben a hadügyminiszeri pozíció lehetőségeit kihasználva, nem sokat törődött Kossuth rendelkezéseivel, különösen június végétől (vö. 622., 626. stb. l.), ugyanakkor a baloldali, illetve Kossuth-párti tábornokok eltávolítására törekedett. E törekvések nem jártak olyan közvetlen eredménnyel, de sokat rontottak Kossuth és Perczel, valamint Kossuth és Bem viszonyán. Perczel Kossuth erélytelensége és Görgey manipulációi miatt megengedhetetlen hangú kirohanásokat intézett a kormány és Kossuth ellen (328., 489., 499. stb. l.); Bem viszont a Vécsey-affér miatt megsértődve visszament Erdélybe (415. l.), s onnan sem Kossuth ismételt sürgetésére, sem személyes kérésére (544. l.) nem mozdult ki többé, csak augusztusban, a bukás napjaiban.

Az intervenció elleni harc előkészítéséről szólva még egy fontos tényezőt kell figyelembe venni: és ez a fegyverhiány. A honvédsereg sohasem bővelkedett gyalogsági fegyverekben és lőszerben, de a hiány 1849 nyara előtt nem gyakorlati komolyabb befolyást a hadműveletek menetére. Az intervenció veszélyének közeledtekor azonban Kossuth a megnövekedett szükségletek kielégítése érdekében a korábbinál sokkal határozottabban sürgeti a salétromtermelés (121., 466. stb. l.) és a lőszergyártás fokozását (122., 393. l.), legfőképpen pedig a fegyverhiányon próbál segíteni (228., 329. stb. l.) Perczelnek írja május 25-én: „Ha te fegyvert tudnál Belgrádból szerezni, a hazát mentenéd meg vele, mert minden ezer fegyver, annyi mint egy új batalion; mert Istennek hála, ember volna elég” (388. l.).

A kötet gazdag anyaga nemcsak tovább viszi a szabadságharc ez utolsó, drámai hónapjaira vonatkozó, és eddig elég általánosságban mozgó ismereteinket, hanem számos kérdésben részben teljesen új anyagot hoz, vagy új megvilágításba helyez már ismert kérdéseket. Rendkívül sokoldalú pl. az a kép, amit Kossuthnak a júniustól augusztusig terjedő két hónapban a hadvezetés irányításáért folytatott harcáról találunk az iratok-

ban. Itt önkéntelenül kínálkozik az összehasonlítás 1848–49 telének sok vonatkozásban ugyan eltérő, de több lényeges ponton hasonló problémáival. Most azonban Kossuth az egész hadvezetés irányítása helyett — ami akkor sem valósult meg teljesen! — egyes hadvezérekkel próbálkozik, de Görgey seregében nincs ott Csányi, és a kormányzó nem tud sem Bem, sem Perczel győzelmeire támaszkodni, mint azt 1848–49 kritikus telén a Honvédelmi Bizottmány elnöke tette. Az akkori határozott utasítások és követelések helyett most Kossuth javaslatokat és óvatos kéréseket intéz a hadvezérekhez, de a kormánybiztosok a Belügyminisztérium, azaz Szemere felügyelete alatt állanak, s így nincs meg a kormányzói akarat végrehajtását biztosító szervezet.

De nincs ott Kossuth mellett a baloldal sem. Madarász László neve érdemben június 22-én fordul elő utoljára, egy közelebbiről nem ismert úgy kapcsán (572. l.), és mint ujonnan megválasztott képviselő július 2-án (639. l.). Nincs azonban anyag a baloldálnak 1849 májusi, majd augusztusi kísérleteire a Kossuthtal való megegyezésre, illetve Perczel diktátori kinevezésére, amiről mindezekig csak Perczel nyomtatványgyűjteményéhez fűzött megjegyzéseiből tudunk (OSzK kéziratára, Oct, Hung. 616. sz.). A baloldallal való kapcsolat szinte teljes megszűnése is komoly szerepet játszott abban, hogy a hadsereget, elsősorban a Görgey vezette főszereget sem Kossuth, sem a kormány nem tudta a kezében tartani, éppen a legfontosabb időszakban.

Az aradi várból augusztus 9-én délután 4 órakor Kossuth utasította Cserey alezredest a kőborló tisztek letartóztatására (839. l.). Másnap délelőtt a minisztertanács jegyzéket fogalmazott Paskievicshez, melyben a Habsburg-dinasztia elleni harc határozott hangoztatása mellett ugyanilyen határozottan ajánlották fel a trónt a cári uralkodóház valamely tagjának. E jegyzék nagyobb részét Kossuth fogalmazta, de elküldésére már nem került sor (839. s. köv. l.). Ugyanaznap este Kossuth magához kérte Görgeyt, de megbeszélésük eredménytelenül végződött. A temesvári csatavesztés másnap, augusztus 11-én hajnalban érkezett hírére azután Kossuth Görgeyt főparancsnokká nevezte ki, s egyben felhatalmazta a Paskievicssel való további egyezkedésre (843–44. l.). Görgey azonban teljhatalmat követelt magának, s Csányi, Vukovics és Aulich miniszterek indítványára e követelésre augusztus 11-én délután 2 órakor Kossuth elküldte a Görgey számára valóban teljhatalmat jelentő újabb meghatalmazást: „... a nemzetgyűlés megbízásából eddig általunk gyakorolt polgári és katonai legfőbb kormányzási hatalmat ezennel Tábornok Urra ruházom...” Ugyanekkor megszületett a nemzethez intézett utolsó, szomorúhangú kossuthi kiáltvány is: „A szerencsétlen harcok után, a mellyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta a nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk...” (845–46. l.).

A függelékben közölt 37 irat az Országos Honvédelmi Bizottmánynak az előző két kötetben megjelent anyagát egészíti ki. Barta István az előszóban maga mondja, „természetesen továbbra is fennáll még a lehetőség, hogy ismeretlen anyag kerül elő, különösen azokról a területekről, amelyeken az iratok szétszóródása, elkallódása fokozottabb volt” (9. l.). Véleményem szerint ilyen anyagok előkerülése elsősorban vidéki levéltárakból várható, valamint levéltárrendezés eredményeként, s itt-ott a már kiadott anyagban is lappanghat még valami. Nemrégiben az Egri Állami Levéltárban folytatott kutatás alkalmával az 1849. január 1-től április végéig terjedő anyag átnézése során 7, eddig ismeretlen Kossuth-iratra bukkantam, melyek között fontos ügyekre vonatkozó is vannak. A Hadtörténelmi Intézet levéltárában, a Kriegsgesicht anyagából a napokban került elő Kossuth június 26-án, Krain alezredesthez sajátkezűleg írott hosszabb levele. E levél válasz Krainnak június 25-i, Barta által (580. l.) ismertetett levelére, s rendkívül pesszimista hangon íródott. A pesszimista hang Kossuth jóval korábbi irataiban is előfordul, így az április 23-án Ludvig kormánybiztoshoz írt levélben (90. l.), de a Krainhoz írt levél sokkal borúlátóbb; inkább a Teregováról Bemhez augusztus 14-én írt francianyelvű leveléhez (851. l.) hasonlít. Kossuth így kezdte Krainhoz intézett levelét: „Megütközéssel olvastam alezredest úr levelét, s egy újabb adat arra, hogy állásomat halálból megutáljam mert a hadsereg tiszti kara körében oly méltatlan szenvedelmességeket tapasztalok mellyek velem igazán az életet is meguntatják, minden esetre pedig az emberek iránti becülésemet nagyon megingatják...” (Hadtört. Int. lt. 1848/49. 10/595/1/2.)

Ugyancsak a Hadtörténelmi Intézet levéltárában a Generalkommando rendezés előtt álló anyagából is került elő Kossuth-iratok jelzete, s van ilyen irat az Intézet film tárában a Román Népköztársaságból kapott Csányi-anyagban is. A helytörténeti munkákban rejlő lehetőségeket mutatja végül az Oláh György által a „Békésvármegye 1848–49” II. kötetének 153. oldalán közölt január 9-i Kossuth-rendelet Hadik ezredeshez a szegedi népfelkelésre vonatkozóan, amely a Barta István által az előző kötet 71–72.

oldalán közölt, Szegedhez intézett levéllel áll kapcsolatban. — Nyilván lesz módja annak, hogy az ilyen, utólag előkerült, tartalmuk miatt fontos Kossuth-iratok egy idő múlva a sorozat kiegészítéseként kiadásra kerüljenek. Erre annál inkább szükség van, mert még az OHB anyagában is nem egy kiadatlan Kossuth-irat található, melyek feltehetően az önkényes válogatás folytán maradtak ki. Példaként megemlíthetjük, hogy a XIV. kötet 107. oldalán közölt, OHB 1849:298. sz. utasítás mellett a levéltárban ugyane számon ott van Kossuth Madarásznak szóló levele is az iratok között, de a kötetből valahogyan kimaradt, jöllehet van olyan fontos — az Eger és Debrecen közötti postaközlekedés megszervezése —, mint a közölt néhány soros irat.

Befejezésül a kötet egészének értékéről, s az előző alkalommal szóvátett hibákról kell szólnunk. A kötet áttanulmányozása nemcsak a szabadságharc bukása időszakának eseményeivel ismertet meg bennünket, hanem tükrözi azt is, milyen nehéz és fáradságos munka volt e kötet összeállítás. A Századok 1953. évfolyamában megjelent bírálatot a szerző a jelen kötethez írt előszavában elfogadta (10. l.). Jelen kötet az anyaggyűjtés nehézségei ellenére sem marad el, az általános színvonalat illetően, az előzők mögött. Több ponton előrehaladás is mutatkozik, mert a névmutatóban nem ismétlődnek az előző kötetek esetében szóvátett hibák. Helvettük azonban másfajta, feltehetően nyomdai természetű hibák adódnak. A 925. oldalon az első hasáb elejéről 3 tétel a következő hasáb végére, a második hasáb eleje viszont a 926. oldal első hasábjának végére került. Több helyütt van 1—2 oldalnyi eltérés a névmutatóban megadott oldalszám és a szövegben keresett hely között is.

Értesülésünk szerint Barta István a továbbiakban Kossuth reformkori iratait rendezi sajtó alá. Az anyaggyűjtés nehézségei semmivel sem lesznek kisebbek, mint a XIII.—XV. kötet esetében voltak, annál is inkább, mert jelentékeny mennyiségű irat van még ma is magánkézben. S ahogyan a sajtó alá rendezés munkájában az eddigi jó tapasztalatok felhasználása hozzájárul majd a további kötetek színvonalának emeléséhez, úgy az Akadémiai Nyomdától is meg kell követelni a sorozat gondos és hibátlan, valóban Kossuth műveihez méltó kiállítását.

BORUS JÓZSEF

SZÜCS JENŐ:

VÁROSOK ÉS KÉZMŰVESSÉG A XV. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

(Budapest, „Művelt Nép” Tudományos és ismeretterjesztő kiadó, 1955. 339 l.)

Szücs Jenő könyve a magyar középkor egyik legkevésbé ismert kérdésének, a városfejlődés és kézművesipar történetének összefoglalása. A magyar középkor történetének ez volt egyik legelhanyagoltabb területe. „Polgári” történetírásunkat igen kevésbé érdekelte polgárságunk története. Alig néhány tudósunk írt e tárgykörrel foglalkozó, valóban komoly munkát. A szerző bevezetésében részletes bírálatot ad az eddigi gyér irodalomról.

A munka elsősorban a kézművesség történetével foglalkozik, de igen helyesen nem pusztán céhtörténetet ad, hanem az ipart az árutermelés fejlődésének és a városok belső társadalmi-gazdasági szerkezetének összképébe ágyazva vizsgálja. Nem foglalkozik összes középkori városainkkal, hanem csak az ún. tárnoki városokkal, továbbá Szegeddel és Kolozsvárral.

Városaink kifejlődésüket a kereskedelemnek, a kedvező útviszonyoknak köszönhetők. Azonban a XIV. században még döntően agrárjellegűek. A XV. század elején megváltozik ez a kép. Eltűnnek a szántóföldek a város területén, hogy a borkereskedelmet szolgáló szőlőknek adjanak helyet. A lakosságot most már a környező falvak látják el a hetipiacokon élelmiszerekkel. Ezeket a falvakat sorra megszerzi a város: Sopront, Pozsonyot, Kassát stb. saját jobbágyfalvainak gyűrűje veszi körül.

Városaink lélekszáma is emelkedik. Általában 3—4000 lakosukkal a kisebb németországi városokkal állanak egy színvonalon. A lakosságon belül megnő az állandóan piac számára dolgozó kézművesek aránya: 20—25%-a az össznépességnek iparos. Kovács Ferenc még azt tanította, hogy a középkori magyar városi polgárság főfoglalkozása az őstermelés és a kereskedelem, ipar mellékfoglalkozás. Szücs bírálva ezt a nézetet, kimutatja, hogy az iparosok között majdnem eltűnik a gabonatermelés, és a szőlőtermelés is csak 20—29%-uknak gazdasági bázisa (ezek is borkereskedők), míg a többi iparából él meg.

Az ipari termelőerők fejlődése az iparágak differenciálódásában is jelentkezik.

A XV. század közepén már több, mint 70 különböző iparágat ismerünk. Ipari termékeiket a környék veszi fel, az a terület, amelyről a város fedezi gabonaszükségletét. Így a város és falu között viszonylag éles munkamegosztás jön létre. Két piaci körzetet különböztethetünk meg: a város saját falvainak mintegy 10–15 km-es, és egy nagyobb, kb. két megyére terjedő 50–60 km-es körzetet.

A XV. század második felében a körzeten belüli mezővárosok is kezdenek bekapcsolódni az ipari árutermelésbe. Az oppidumokban az iparosok kb. 18%-át teszik ki a lakosságnak, persze ezek nem főfoglalkozású kézművesek. Azonban a városi kézműipar mégis kénytelen megosztani a piacot a fejlődő mezővárosok paraszti iparával. A piaci körzeten belül a mezővárosok mint alközpontok kezdenek jelentkezni.

A XV. században, miként Pozsony adatai mutatják, a városokban tartott országos vásárok útján kialakul egy harmadik piaci körzet is, amely kb. 150–170 km-es. A vásárokon az ezen belül élő iparosok és kereskedők jelennek meg, de itt a döntő szó már a kereskedelemé. A városi ipar termékeinek csak igen kicsiny százaléka kerül itt forgalomba.

Végül ebben az időben az országos piac körzete is kialakul, de ebben főleg nyers-termékek és a külkereskedelem áruai forognak. A magyar város ipari terméke csak egész különleges okból kerül országos forgalomba.

A középkori árutermelés meggyorsuló fejlődéséből nő ki a céhszervezet. Célja a piac monopolizálása, ezért küzd a külső, kereskedelmi verseny és a rokoniparágak ellen. Történetének kezdeti szakaszán még elősegíti az ipari fejlődést, ügyel — a konkurrencia miatt — a jó minőségű áruira.

A XV. század második felének városa egészen más képet mutat. Megtorpan a városi ipar fejlődése. Sopronban majdnem minden iparágban hanyatlás tapasztalható, és csökken a lakosság száma is. Másutt is ez a helyzet.

A céhek már a belső konkurrencia ellen is harcolnak: üldözik a céhen kívüli kontárokat, míg a céhekbe való bejutást nehezen teljesíthető feltételekhez kötik. A céhszervezet szinte családi monopóliummá változik. A legény már nem tanulásért, hanem béréért dolgozik, alapjában már bér munkás. Megkezdődik a legények önálló szervezkedése, azonban ezek a „legénycéhek” még nem harcos szervezetek. Már vannak bérmozgalmak is ebben az időben, de pl. az 1516-os pozsonyi vargalegénysztrájk éppen a kontárok, a többi kizsákmányolt ellen irányult.

A XV. század végén újabb különös jelenséggel találkozunk: újból megjelennek a szántóföldek a városok határában. Sopronban a mezőgazdaság újra jelentős súlyt képvisel a város gazdasági életében. Az iparosok között megnő a gabonatermelők száma. A borkereskedelem jelentősége is fokozódik. Megcsappant az ipar jövedelmezősége: az iparosság a mezőgazdaság és a kereskedelem felé fordult.

Ugyanekkor a mezővárosok iparosodása előrehalad. A XV. század második fele a mezővárosodás kora. Ez önmagában előnyös jelenség: külföldön is, párhuzamosan a nagyvárosi fejlődéssel, a kisvárosi fejlődése a szó. Azonban nálunk nem alakulnak ki a nagy iparvárosok. Az országos vásárokról a külföldi ipar versenye, amelynek áruit Magyarország nemesfémtermelése vonzza az országba, szorítja ki a városi ipart. Így a városi iparunk, akár a mezővárosi, csak kis piaci körzetre termel.

Csak igen kevés esetben mutatkozik töke az iparban. Vannak ugyan egyes kísérletek a céhszervezet felbontására több városban. A leglényegesebb Zsigmond kassai kísérlete a barchentszövés meghonosítására. Terve szerint az ország összes barchentszövői Kassán dolgoztak volna. A külföldi verseny letörésére védővámok szolgáltak. Ez a kísérlet azonban megbukott. Így csak a bártfai vászonszövés volt tőkés háziipar jellegű. Ezen kívül még az építőiparban mutatkozott meg a céhes kereteken túlmenő nagyarányú munkakooperáció.

Munkája befejező részében Szűcs a városi patricius réteg szerepét vizsgálja. Ezek a város leggazdagabb kereskedő-tőkés elemei voltak. A városi tanácsok tagjai mindig a leggazdagabb polgárok. Nálunk azonban nem jött létre egyes patricius családok örökletes uralma városainkban: ezek egy-két generáción belül többnyire feudalizálódnak.

Befejezésképpen részletesen ismerteti a középkori patricius-ellenes városi mozgalmakat. Élükön többnyire az iparosok állanak. A XVI. században kompromisszummal fejeződnek be ezek a mozgalmak: a patriciusok segítséget nyújtanak az elzárkózó céheknek a kontárok ellen.

Szeretnék még a munkával kapcsolatos néhány rövid kritikai megjegyzést tenni. A könyv címe bizonyos mértékben félrevezető: nem foglalkozik minden várossal, csak egy részükkel, és ezek között hiányzanak épp a legfejlettebb ipari városaink: az erdélyi szász városok. Az erdélyi városok ipari jellege a külföldieknek is feltűnik. (Vö. *Ransanus: Epitome, Budae 1746. 235. l.*) Erdély XVI. század előtti ipartörténetét 1954-ben S. Pascu dolgozta fel *Mesteşugurile din Transilvania c. könyvében*. Azáltal,

hogy a munka csak az egyik (habár legjelentősebb) város csoportunk kézművesiparának feldolgozását nyújtja, még mindig nem adja nekünk a középkori magyar városi ipar teljes képét.

A jelenleg hozzáférhető forrásanyag nehézségei miatt azonban a könyvében tárgyalt városokról sem adhat teljes képet. Így azáltal, hogy Szűcs elismerésre méltó szorgalommal összegyűjtötte a nálunk megtalálható teljes anyagot, elérte ugyan azt, hogy a városi iparfejlődés általános irányvonala tisztán állhat az olvasó előtt, de az egyes városok speciális fejlődésében esetleg mutatkozó eltérésekre természetesen nem mutathatott rá mindig.

A szerző a legteljesebb hozzáférhető forrásanyaggal rendelkező Sopron fejlődését építette be könyve gerincéül. A Házi által kiadott soproni forrásanyagot olyan magas-színvonalúan dolgozta fel, hogy az olvasóban felmerül a gondolat, nem lett volna-e helyesebb ennek a városnak teljes középkori gazdaságtörténetét elkészíteni, beledolgozva összehasonlítási anyagként a többi város anyagát. Mindenesetre e könyv így is hosszú ideig középkori gazdaságtörténetünk művelőinek jelentős kézikönyve lesz.

Nagy erénye szerzőnknek a külföldi gazdaságtörténeti irodalomban való szemmel látható otthonossága, éppen ezért könnyen adhatott volna a XV–XVI. századi európai gazdasági életéről rövid áttekintést, így sokkal szervezettebben látnánk hazánk szerepét. Persze, ehhez elsősorban a kelet-európai fejlődés ismeretére volna szükség, ez pedig még a jövő kutatások feladata (1. 16–17 l.). Ez mutatná meg, hogy a magyar ipar XV. századi hanyatlása mennyiben specifikus hazai jelenség.

Részletmegjegyzéseink a következők: A királyi jövedelemjegyzékek adatai a városok lakosságának egymásközi arányának megállapításához csak óvatossággal használhatók fel. A városok rendes királyi adója rendszeresen évtizedes szokáson alapult, és ez már sokszor nem felelt meg a város akkori helyzetének; más alkalommal esetleg épp akkor néhány éves teljes, vagy részleges adófelmentést élveztek. Egyébként az idézett jövedelemösszeírást (44., 127. lap) tévesen 1525 évinek mondja a helyes 1491 helyett. (L. Fejérfutak indokolását a Történelmi Társulat 1880. 168. sk. lapon.)

A vezetéknévnek foglalkozást jelentésének elfogadása is óvatosságot igényel. Elsősorban a XVI. századi neveknek meg kell állapítani, hogy ezek ekkor már általában öröklődő családnév, így tehát inkább csak a személyek őseire adnak felvilágosítást. (V. ö. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bpest, 1954. 11. l. Ezzel szemben Szűcs 93. l. 268. j.)

A mézárásoknál (74–75. l.) érdemes lenne utánanézni, hogy nem vált-e külön az ipar tényleges gyakorlását a mézárásjogi jogtól. Mézárásjogi joga Szűcs szerint is a városok leggazdagabb polgárainak volt. Véleményem szerint azáltal, hogy a városok megszabták a mézárások számát, és lehetővé tették a mézárások eladását és öröklését, elválasztották az ipar gyakorlását a mézárói jogosítványtól. Így egyházak, feudális urak juthattak mézárásokhoz, míg a mézáros bér munkásuk lett. 1483-ban Pest város egyik patrícius polgára, István deák, volt városbíró (aki nyilván azonos Szegedi István deák, volt királyi kamaraispán és csongrádi főispánnal, vö. Kovách: *Formulae* 284. l.) eladja pesti mézárásjogát egy feudális nemesnek: az erdélyi sokamárák ispánjának (Dl. 18799). Az egyik szomszéd mézárásjogát egyházi tulajdon. Szerzőnk elsősorban oly iparágakkal foglalkozik, amelyekről írott forrásaink vannak. Így keveset találunk a fazekasság, téglavetés, üvegességről, amelyekre pedig a régészet is komoly anyagot ad.

A 188. lapon idézi Szűcs az 1480-as pápai követi jelentést. Ezt olasz változatában Engel adta ki a *Geschichte des ungrischen Reiches* II. kötetében (1798) a 6–17. lapon. Latin változatát pedig Kovách a *Scriptores minores* II. k.-ben. Ő már helyesen az 1460-as évekre helyezi. Valóban ekkorra kell helyeznünk keltét. Sok ok szól mellette. A nuncius felsorolja királyainkat 80 év óta, és ezt 1380-nál kezdi (Engel, II. 10. l.). Mátyás nem régen kapta feleségül a cseh király lányát (uo. 14. l.). A kincstartó Almerico Diacheo. (Szapolyai Imre deák, kincstartó, uo. 16. l. 1464-ig kincstartó: *Thallóczy*: Kamara haszna, 224. l.)

Helyesen látja Szűcs, hogy a budai és pesti patríciusok az állami gazdasági szervezetben is helyet foglalnak (272. l.). Azonban ezt érdemes lett volna jobban kifejteni. Nem egyértelműen igaz, hogy ezek az elemek azután teljesen feudalizálódnak. Mátyás idején pl. a Neheczgyerek, Kanczalerek, Vogelwaidler stb. birtokszerzésére nincs adatunk. Viszont arra is van adatunk, hogy feudális egyén városba költözik. Bajoni Lőrinc deák volt alkincstartó, először Ernuszt János és Kovách Istvánnal, a két legtehetősebb budai polgárral közösen harmincadispán és pénzverőkamaraispán, végül budai városbíró lesz, és Budán telepedik meg.

SZOVJET TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK I.

Szerk. Niederhauser Emil, segédszerk. Mayer Mária, fordította és bírálta a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközössége

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 556 l.)

Amikor megszületett a szovjet hatalom, a maradiság erői — katonai és gazdasági megtorló intézkedéseikkel látszólagos ellentétben — úgy tettek, mintha az a világon sem lenne. A történelem menetét visszahúzni igyekező osztályok konokságával azt hitték, hogy amit nem vesznek tudomásul, azt a história sem méltatja figyelemre. Azután olyan esztendők jöttek, amikor kényszerű-kelletlen: engedményekkel kellett vezekelniük a társadalmi fejlődés ítélőszéke előtt. El kellett ismerniük a Szovjetunió létét. Nem hunyhattak szemet a szovjet hadsereg ereje előtt. Többször meg kellett hajtaniok zászlaikat a szovjet diplomácia rátermett tevékenysége láttán. Számolni kényszerültek az újjáépített szovjet ország tekintélyével. Napjaink érdekes történelmi jelensége, hogy a tervgazdálkodással kapcsolásban is köpenyegét változtattak. Miután ötízben hiába jósolták a szovjet öt éves tervek bukását, ma a kétkezdés hangja helyett — milyen keserű pirula — a terv valószínű sikerének hangoztatásával verik félre a harangokat. A kapitalizmus hátrálása a szellemi fronton is szakadatlanul tart. A szovjet történeti tanulmányok gondolatain töprengve, hadd idézzünk bizonyágul egy hozzánk közel-eső példát. Milyen hetykén hivatkozott a tókés világ a saját történelmi múltjára, s milyen szívesen rajzolta frissenjöttnek, maholnap tovatűnő történelemnélküli meteornak a szocialista forradalom csillagát. Korunkban már ebből is engedniök kell. Hosszú esztendők múltak, és ma a világ egyetlen szegletén sem vitás, hogy a szovjet társadalomnak *történelme* van. Sahogy engedett a katona, közgazdász és diplomata, bizonyos értelemben enged a polgári történész is. Az American Historical Review-tól a Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte lapjaiig a legtöbb orgánumbukban feltűnik a szovjet hatalom története. Az írásukban százszor eltemetett szocialista társadalom olyan erővé vált, hogy vele a polgári történettudomány is kénytelen „nagykövetet cserélni”. A dolognak természetesen csak egyik oldala, hogy kicsöppentek a „történelemmel rendelkezők” monopolhelyzetéből. Másik oldalról viszont bizonyos, hogy haremódjuk változtatása még inkább fontossá teszi, hogy feltárják a szovjet társadalom történetét és az így nyert marxista eredményeket a népek ítélete elé bocsássák.

A szovjet történetírók természetesen már kezdettől fogva tisztában voltak koruk világtörténelmi jelentőségével és több évtizeden keresztül értékes monografiákkal világították meg az oroszországi polgárháború történetének kimagasló szakaszait. Főleg az elmúlt néhány év során szélesült ki a szovjet korszak kutatása.

Eredményeiket ez ideig a Történettudományi Intézet 1950 óta megjelenő Értécsítő igekezett a magyar olvasóval megismertetni. Az így szélesebb olvasótábor elé került tanulmányok közvetlen segítséget adnak mindennapi építő munkánkhoz és meg-tanítanak a népi demokratikus korszak kutatásának mesterfogásaira. A Történet-tudományi Intézet munkaközössége igen jól tette, hogy a Szovjet Történeti Tanul-mányok sorozatának megindításával kiszélesítette a Szovjetunió népeinek történetére — ezen belül is elsősorban a szovjet korszak történetére — vonatkozó tanulmányok magyar nyelvű közrebocsátását.

Az első kötetben megjelent tizenkét tanulmány az 1953 és 1954 során készült és a Voproszi Isztorii, vagy kisebb részben az Isztoriceszkije Zapiszki hasábjain nap-világot látott kisebb szovjet dolgozatokból ad ízelítőt. A kötetet G. N. Golikov „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom (Rövid történeti vázlat)” című tudományos-népszerű munkája nyitja meg. Golikov az Októberi Forradalom történetére vonatkozó kutatások figyelembevételével röviden összefoglalja a nagy esztendő eseményeit. Tanulságosan hangsúlyozza a forradalmat előkészítő gazdasági tényezők jelentőségét. A munka vezér-fonala: a Kommunista Párt nemzetmentő és ugyanakkor internacionalista politikájának megrajzolása. Kiindulópontja éppen azért megvédi a történeti személyiségek szerepének túlzott előtérbe állításától. A szovjet történetírás új felfogásának megfelelően nagyobb figyelmet szentel az októberi fegyveres felkelést követő időszak jellemzésének, de még nem teljesen érvényesíti azt az elvet, hogy 1918 első felének küzdelmei, gazdasági építő munkája is szervesen az Októberi Forradalom részét képezi. Ezek szerint az Októberi Forradalom tárgyalása nem szűkíthető le 1917 eseményeire, éppen ellenkezőleg az 1918-as szakaszak a fegyveres felkeléssel egyenrangú helyet kell biztosítani a történeti irodalomban. A szerző nyilvánvaló törekvése ellenére sem nyertünk kellő képet az oroszországi forradalmi vihart előkészítő gazdasági válságról.

Ezen a ponton szerencsésen egészíti ki A. J. Vaszilkova „A Bolsevik Párt gazda-

sági platformja a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén" című tanulmánya, amely a kötet második részében a szűkebb értelemben vett tudományos jellegű írások között foglal helyet. Találón, bár egy kissé szűkszavúan bizonyítja, hogy a párt gazdasági programja tudományos alapossággal vette számba az orosz gazdaság fejlődésének egymást kergető újabb és újabb jelenségeit, s ezek alapján — szemben az egyéb pártok programjaival — képes volt kivezető utat megjelölni.

Sz. M. Majorov a népek akkori békeharcának szempontjából méltatja a szovjet hatalom első lépéseit. Bebizonyítja többek között, hogy a szovjet diplomácia nem különbékére, hanem kezdettől fogva általános béke létrehozására törekedett, s különbékére csak a szövetséges államok háborúspárti burzsoáziája kényszerítette. Majorov közvetlenül is utal a szovjet békepolitika magyarországi visszhangjára és ezzel felhívja figyelmünket a téma önálló tanulmányozására. Az Októberi Forradalom magyarországi hatásának képét jól egészítené ki egy olyan tanulmány, amely feltárná, hogy a magyar forradalmak előkészítésében, a magyar tömegek békemozgalmának kifejlődésében milyen szerepe volt a szovjet béke-diplomácia ösztönzésének.

Az Ukrán SzSzK megalakulásáról M. I. Szuprunenko tollából olvashatunk érdekes tanulmányt. A Magyarországgal szomszédos szocialista köztársaság különösen nagy harcok tüzeiben jött létre. Az ukrán nacionalista ellenforradalom aránylag széles társadalmi bázist épített ki magának és erre támaszkodva hosszú ideig makacsul ellenállt a szocialista forradalomnak. Az össznemzeti zászlót lobogtató ellenforradalom itt lényegesen erősebb volt, mint Oroszország központi részében. Szuprunenko becses adalékokat nyújt e sajtóságtörténetek között vívott szocialista átalakulás történetéhez.

A további tanulmányok sorából kiemelkednek I. N. Gorogyeckij és P. I. Ljascsenko szélesebb forrásanyagban nyugvó tanulmányai. Gorogyeckij a szovjet hatalom 1917 és 1920 közötti lázas ütemű művelődési építő munkájáról ad számot. Az új típusú műveltség új módon született. Bölcsőjénél a nagy szellemek mellett ott állottak a néptömegek milliói is. A néptömegek műveltségalkotó szerepét szinte meghökkentő tények segítségével mutatja be a szerző. A forradalom győztes osztályai kapva-kapnak a tudás és az ismeretek után. Munkások és parasztok tömegei sürgölődtek az új szovjet iskola létrehozásánál. Fiak és leányaik harcolták ki a munkásfakultások intézményének bevezetését. S akár a Téli Palotát, megrohamozták az analfabetizmus roppant erődjét is. Minden szónál ékeesebbek eredményeik: csupán az első három nehéz esztendőben körülbelül hétmillió embert tanítottak meg a betűvetésre. (Ezek közül több mint négy millió nő volt.) P. I. Ljascsenko — a szovjet gazdaságtörténet egyik legnevesebb művelője — „A Szovjetunió népgazdasága a helyreállítás időszakában (1921—1925)” című dolgozata a készülő összefoglaló szocialista gazdaságtörténet egyik fejezetének rövidített vázlata. A 20-as évek mezőgazdasági szövetkezeteinek és az első szovjet trösztök, szindikátusok kialakulásának részletes rajza mellett nagy érdeklődésre tarthat számot az államkapitalista szektor és a koncessziók magyar nyelven eléggé még meg nem világított kérdésének tárgyalása.

Ljascsenko tanulmányával azonos korszakkal foglalkozik G. M. Sipova „A Kommunista Párt harca a néptömegek felvilágosításáért” című cikke. Mintegy Gorogyeckij tanulmányát folytatva érdekesen világítja meg az analfabetizmus elleni küzdelem további alakulását. Taglalja a „Le az analfabetizmussal” nevű több millió tagot számláló mozgalom egész országra kiterjedő tevékenységét, amelynek eredményeképpen ismét hétmillió ember sajátította el az írni-olvasni tudást. Nagy gondot fordított arra, hogy a közoktatási munka nemzetiségi ágát is megvilágítsa. Megtudjuk, hogy a nomád népek számára internátusos iskolákat létesítettek. A nemzetiségi iskolákba a leánygyermekeket is felvették, ami addig ismeretlen dolognak számított, mert a régi Oroszországban a nemzetiségi határvidékeken a nők egyáltalán nem tudtak írni-olvasni. Gyors ütemben szaporították a nemzetiségi iskolák számát. A Komi ASzSzK-ban például 1923-ban 159 alsóbbfokú iskola volt, 1925-ben viszont már 221. Aki ismeri e kis rokon nép történetét, jól tudja, hogy ezek a számok egy győztes csata hadijelentéseinek is beillenek.

A kötet utolsó három tanulmánya az 1928-tól 1932-ig terjedő időszakot íveli át. A. P. Finarov a szocialista munkaverseny hőskorát, P. M. Bogacsov alapos statisztikai jellegű munkája a szovjet munkásosztály számbeli növekedését, P. N. Sarova a mezőgazdaság teljes kollektivizálásának a város és falu közötti ellentét felszámolására gyakorolt hatását vizsgálja. Dolgozataikból kibontakozik előttünk a világtörténelemben eddig még ismeretlen, új típusú munkásosztály kialakulásának döntő szakasza. Eredményeik hasonló jellegű magyar tanulmányokra ösztönöznek. Finarov módján mielőbb hozzák kellene látni például a magyar újjáépítés történetének színtelvezését.

A kötet tanulmányai tehát hasznos szolgálatot tesznek nálunk is. Helyes értékelésükhöz azonban néhány dolgot figyelembe kell venni. Amint említettük, a kötetben foglalt munkák két-három évvel ezelőtt készültek. Így egybegyűjtve különösen jól tükrözik, hogy a szovjet korszak kutatói már akkor törekedtek kamatoztatni a párt újabb elméleti útmutatásait, kiszélesítették a forrásanyagot és rendszeresen megjelölték a felhasznált adatok lelőhelyeit. Ez a kezdeményezés harcot jelentett a Voproszi Isztorii és napjainkban a XX. kongresszus által oly szenvedélyesen megbírált „idézet”, a tudományos kutatómunkát és az általánosításokra való törekvést nélkülöző írásokkal, írói módszerrel. Éppen ezek a tanulmányok vágták az első szélesebb csapást a szovjet valóságot elszűrítő irodalom berkeibe. Hatásuk jótékonyan érződött a magyar legújabb korra vonatkozó történeti irodalomban is, most pedig magyar nyelvű közreadásával a szélesebb olvasóközönség szintén értékes indításokat kaphat tőlük. Az úttöréssel természetszerűleg bizonyos fogyatékok is együtt jártak. A mai olvasó szemében például már úgy tűnik, hogy a tanulmányok érdemes szerzői nem jártak kellő következetességgel a maguk kijelölté útján. Forrásanyaguk ugyan bővült, de a nagy jelentőségű témákhoz képest még igen szűkre méretezett. Nem minden szerzőnél mutatkozik az általánosításra töres eredménye. A lábjegyzetelesnél is bizonyos felemáság figyelhető meg: több adat jelölés nélkül került a tanulmányok keretei közé. Nem mentesek teljesen attól az „illusztráló” módszertől, mely a klasszikus elméleti tételeket egy-egy adattal alátámasztja és kellően alapos elemzés nélkül továbbhalad. A tanulmányok hangja, nyelvezte igyekezett a téma követelte hőfokra emelkedni, ami leginkább a kulturális fejlődést megvilágító dolgozatoknál sikerült.

A kötetbe került tanulmányok válogatása nagyjában sikerültnek mondható. Talán csak Iljinszkij „Az orosz munkásosztály szerepe Finnország nemzeti felszabadulásában” című tanulmányát hiányolhatjuk, amely Magyarországon is bizonyára visszhangot keltett volna. (Megjelent a Voproszi Isztorii 1953. 12. számában.) Reméljük, hogy a Történettudományi Intézet illetékes munkatársai vagy a következő kötetben vagy az Értesítőben módot találnak a kiválóan felhasználható tanulmány lefordítására. A válogatással kapcsolatban kell megemlíteni, hogy nem volt szerencsés megoldás a tudományos népszerű dolgozatot a történeti folyóiratokban megjelent tanulmányokkal egy kötetbe foglalni. Sajnos, eddig nálunk a kiadónál mutakozó „prakticizmus” előszeretettel félretolta a Szovjetunió történetére vonatkozó nagyobb terjedelmű tudományos feldolgozásokat, mondván, hogy azok kiadása nem rentábilis. Ehelyett tömegével adták ki a népszerű jellegű broszúrákat, amelyek kevesebb veszélyeséget, színesebb témakálát és könnyebb piacot ígértek. Ezzel szemben viszont meg kell állapítani, hogy az ilyen egyoldalú kiadói tevékenység nyomán nem sikerült megismertetni a szakemberekkel és a történelem kedvelőivel a szovjet történetírás alapvető eredményeit. S ha örülünk is, hogy a szobanforgó tanulmányok fordulatot jelentenek ezen a téren, nem helyeseljük, hogy a szerkesztő és az Akadémiai Kiadó — ismerve a helyzetet — nem tartotta fontosnak megőrizni a kötet szűkebb értelemben vett tudományos arculatát és az egységes képet megbontva a tudományos jellegű tanulmányok számára engedélyezett keretben is helyet adott egy nagyterjedelmű népszerűsítő munkának. Itt természetesen nem a népszerűsítő irodalom ellen kívánunk szót emelni, hiszen erre igen nagy szükség van, hanem annak érdekében, hogy az alapvető szovjet tanulmányokkal, monográfiákkal is megismerkedhessék a magyar olvasóközönség.

A szemlátomást nagy szeretettel gondozott és fordított kötetbe néhány apró fordítói pontatlanság csúszott. Az szobakerülő amerikai szenátor nem „Pondexter”, hanem „Poindexter” (144. l.). Szfatul Tari helyett »Sfatul Tárii» a helyes (254. l.). A magyar nyelven is megjelent könyvek esetében jó lenne a lábjegyzetben erre a kiadásra is hivatkozni. A fordító Berjokzin könyvével kapcsolatban ezt elmulasztotta (210. l.).

A tanulságos és követésre ingerlő kötet lehetőséget ad a Szovjetunió története oktatása és általában az elméleti oktatás további javításához. El kell követni mindent, hogy ez a jó lehetőség ne maradjon kihasználatlanul. Bizunk benne, hogy nemsokára a könyvespolcunkra tehetjük a második kötetet is.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

LA POLOGNE AU Xe CONGRÈS INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES À ROME LENGYELORSZÁG A RÓMAI, X. NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUSON

(Warszawa, Académie Polonaise Des Sciences, Institut d'Histoire. 1955. 402 p.)

Az 1955 szeptemberében Rómában lezajlott tizedik nemzetközi történetészkongresszus alkalmából megjelent kiadványok között méltán hívja magára figyelmünket a lengyel történészek vaskos kötete. A mai lengyel történetészgárda legjobb képviselőinek egy-egy magvas, problémafelvető vagy éppen problémát tisztázó tanulmánya segíti teljesebbé tenni azt a képet, amelyet az utóbbi tíz év lengyel történetírásáról alkothatunk magunknak eddigi olvasmányaink alapján. Az itt közölt tizennégy tanulmány meggyőző bizonyítéka annak, hogy a lengyel kutatás mélységben és szélességben egyaránt hatalmas lépésekkel vitte előre a történettudományt abban az új Lengyelországban, amelyben a marxista módszereket alkalmazó idősebb kutatók nagyszámú táhora a fel-
fejlődő ifjabb nemzedékkel szoros kapcsolatban végzi a történelmi analízis sokágú és a legfinomabb részletekbe hatoló munkáját.

Az előttünk fekvő könyv — mely a külföld számára igyekszik megmutatni, mi folyik az új lengyel történettudományban — fényt vet azokra a problémákra, amelyek az utóbbi tíz évben a lengyel kutatás előterében állottak, egyben összefoglalóan nyújtja azoknak a széleskörű tudományos konferenciáknak elvi eredményeit is, amelyek az utóbbi években a lengyel történelem egyes fontos szakaszainak megvitatását tűzték napirendre. A lengyel elvtársakat erősen foglalkoztatja az államalakulás kérdése, a feudális korszak paraszti osztályharcainak és az egységes állam megteremtéséért folytatott harcoknak lefolyása. Külön tudományos konferencia vizsgálta meg a renaissance és a felvilágosodás problémáit. Kellő figyelmet szenteltek a lengyel történészek a nemzeti függetlenségi harcok kérdéseinek és a lengyelországi kapitalizmus porosz utas kifejlődésének. Számos tanulmány világítja meg a tömegek szerepét a társadalmi fejlődésben. A paraszti osztályharc kérdései mellett már eddig is sok munkában jutottak szóhoz a munkásosztály kialakulásának és küzdelmeinek problémái. Hogy ezeknek a témáknak a kidolgozásánál mennyi új érdekes részlet vetődött fel, arra igen jó bizonyítékokat hoz Bogusław *Leśnodorski*-nak e könyv végéhez illesztett tanulmánya, amely problémakörök szerint foglalkozik a felszabadulás után eltelt tíz év lengyel történettudományának eredményeivel. Nagyon komoly, alapos munkáról ad számot az összefoglalás.

A kötet tanulmányainak sorát Kazimierz *Tymieniecki* „A jobbágyság Lengyelországban és a szomszédos országokban” című írása nyitja meg, amely mintegy összegezése a kiváló szerző több évtizedes kutatásainak. Tymieniecki a tárgyalt kérdést az általános európai fejlődéssel való összefüggésben szemléli és nem idegenkedik a történelmi analógiák felállításától. Az egyes szláv törzsek elég szorosnak feltételezett kapcsolatain belül vizsgálja a földművelés domináns szerepét, a javak egyenlőtlenségét és az osztályok kifejlődésének fokozatait. A lengyelországi mezőgazdasági fejlődés történetében kiemelkedő szakasznak tekinti az ún. cisztercita periódust (a XIII. század elejét), amidőn az agrikultúra gyorsabb fejlődésével együtt már a kézműves ipar néhány ága is kifejlődik, kiszélesül a helyi piac és a falvakban fokozódik a javak differenciálódása. A tanulmány figyelemreméltó megállapításokat tesz a német jog kérdésével kapcsolatban, amidőn rámutat arra, hogy helytelen volt egyes történészek részéről ezt pusztán a városokra korlátozni és szembeállítani a lengyel joggal, mint amely a falvakban volt érvényben a „városi” német joggal szemben. Ezzel szemben tény, hogy a német jog hatáskörét nem demográfiai tényezők szabták meg, hanem politikai és elsősorban gazdasági érvek. Értelme ugyanaz, mint a Nyugaton. A XV. század tárgyalásánál a szerző jellemzőnek tartja a jobbágyság helyzetének súlyosbodását és a városok felé tartó migrációt; ez egyidőben folyik a kismesek városba tödulásával. A XV—XVI. században erősödik a harc a parasztokért: a földesurak és a városok rivalizálnak etekintetben egymással. Innen magyarázható a főnemesség városellenessége is! A szerző rámutat arra, hogy a XVI. században a keleti-nyugati fejlődés eltávolodik egymástól: nyugaton az urbánus, ipari jelleg lesz domináló, keleten visszaesés következik be az agrárgazdasághoz, habár a paraszti kizsákmányolás formája megváltozik. Mialatt nyugaton kifejlődik a kézművesipar s virágzó városokat látunk, addig Lengyelországban a XVII. század közepéig még csak a városfejlődés szimptomáival találkozunk; a vidék feudális urai túlsúlyban vannak a városok felett.

Henryk *Łowmiański* „A szláv államok keletkezése, társadalmi és gazdasági bázisuk” című tanulmánya mindemelkelőtt azokkal az elméletekkel számol le, amelyek a szláv államok megalapítását idegen eredetre vezették vissza. Az idegen hódítás másod-

rendű jellegével szemben az államalapítás belső feltételeire, mindenekelőtt a termelőerők fejlettségének szükséges színvonalára mutat rá a szerző. A régészet és a VII—XII. századok közti írott források alapján összegezi azokat az ismereteinket, amelyek a szláv államok keletkezésének gazdasági bázisára vonatkoznak, rámutat ezzel kapcsolatban a társadalmi osztályok kialakulásának fokozataira, valamint az államapparátus kialakulásának társadalmi elemeire.

Az új lengyel történettudomány egyik központi kérdése körül folytatott kutatások eddigi eredményeit foglalja össze Aleksander *Gieysztor*-nak „A lengyel állam eredete” című tanulmánya. Az állam kialakulására vonatkozó kutatást ma Lengyelországban külön erre a célra kiküldött bizottság irányításával tudósok nagy száma végzi szoros összeköttetésben a szomszédos országok hasonló jellegű munkálataival. Érinti a tanulmány a szláv törzsek migrációjának kérdését, az első kisebb lengyel államalakulatokat és nagy figyelmet szentel az állam alapítását elősegítő tényezők között a mezőgazdaság (különösen a gabonatermesztés) fejlődésének, ami a vagyoni egyenlőtlenségnek és az osztályok kialakulásának is alapjává vált. Az államalakulás szempontjából kétségtelenül a X. század volt a legjelentősebb; a *vicinia*, a *castra* mellett ekkor már szélteben megtalálható a lengyel városok legrégebbi formája is, a *suburbium*. Ami a lengyel állam magvát alkotó Polan államszövetség történetét illeti, egyelőre erre kevés adatot tárt fel a régészet és *Gieysztor* tanulmánya nyomtatékosan utal arra, hogy a még kiadatlan források közzététele mellett mekkora jelentősége lesz a szomszédos országok viszonyai ismeretének.

Gratianus joggyűjteményének keletkezésére vonatkozó évtizedes kutatásainak eredményeit foglalja össze Adam *Vetulani* a kötet egyik tanulmányában. Tadeusz *Manteuffel* „A cisztercita rend balti küldetése” címen idevágó kutatásait összegezi. Kiemeli a ciszterciek XII. századbeli nagy jelentőségét elsősorban Livóniában és Poroszországban, megmutatja, hogy a pápa „divide et impera” jellegű politikájának következményeképpen hogyan szorulnak háttérbe a német lovagrend és a domonkosok mellett a ciszterciek, akik a XIII. században, a pénzgazdálkodás előtérbe kerülésével, a városi központok kialakulásával egyre inkább a gazdasági konzervativizmusnak lesznek a képviselői.

Marian *Malowist* „A balti kereskedelem és a társadalmi harcok kérdése Lengyelországban a XV. és XVI. században” című írásában a balti kereskedelem kapcsán azt a kérdést érinti, hogyan oszlott ketté Európa egy iparosodottabb nyugati és egy agrárjellegű keleti részre. A szerző a közép- és kelet-európai országok társadalmi struktúrájának gondos elemzése útján kívánja megmutatni, mit jelentett a mezőgazdasági termények keresletének és az iparikké kinálatának fokozódása az Elbától keletre eső területek agrárfejlődésében. Az összehasonlító módszert igénylő nagy feladatnak egyelőre néhány részkérdésére irányítja a figyelmet a közölt tanulmány. Számos szemponttal járul hozzá a XV. századi Lengyelország gazdasági életének ismeretéhez, mindenekelőtt pedig a vidék helyzetének feltáráshoz. Mint jellemző vonást említi a kézimunkaerőben való általános hiányt, amihez szorosan kapcsolódik az is, hogy a nemesek igyekeznek megátolni a parasztság városba özőnlését. A XV. század a lengyel parasztság helyzetében is rosszabbodást hozott: egyre erősebben korlátozzák a szabad költözködési jogot, súlyosbodik a robot, gyakori a földtől való megfosztás. A mezőgazdaság fejlődése a XV. században lassúdik, nagyobb a gabonakinálat, mint a kereslet. A XVI. század első felétől válik erőteljessé a nemesség paraszttellenes fellépése. A szerző megpróbál válaszolni arra a kérdésre, miért nem került sor Lengyelországban a XVI. században nagy parasztfelkelésre. Azzal indokolja, hogy még sok volt a jómodú paraszt, akik jelentős haszonra tettek szert a mezőgazdasági termények kereslete következtében, a városok még befogadták a szökött falusi lakosokat és a keleti területek betelepítése is tartogatott még lehetőségeket a kizsákmányolás elől menekülőknél. A városok tehát ebben az időben a parasztok támaszai. A változás a XVI. század végén és a XVII. század elején áll be, amikor is a szélesebb fogyasztók számára termelő iparágak visszaesése, eltűnése a kapitalista termelés már meglevő elemei, a kereskedő tőke visszahúzódik a termeléstől és befektetés inkább a gabonakereskedelemben, valamint a telektulajdonban érezhető, előtérbe jut a fényűzési cikkek termelése, tekintettel a nemesség és a gazdag burzsoázia szükségleteire. A város és a parasztság közti kapcsolat megszakad, a vidéki eredetű lakosság nagy része visszatér a természeti gazdálkodáshoz. A kézművesek elvesztik vásárlóik jó részét. A királyi városok a XVI. század végén és a XVII. század elején elszegényednek s a folyamat szorosan összefügg a parasztság elszegényedésével. A XVI. század végétől visszafejlődik a korábban már fellendülő nemzeti piac is. A városok süllyedése kihat a közép- és kismesek helyzetére is; a mágánsoktól való függésük szorosabbá válik. A tanulmány szerzője megállapítja, hogy a balti kereskedelem nagy stimuláns volt a

lengyel mezőgazdaság fejlődésére, de a mezőgazdaság struktúráját mégis az ország belső társadalmi erői szabták meg. A nagyszámú és szervezett nemességnek sikerült uralmát brutális módon kiterjesztenie a parasztokra és a burzsoáziára. Megindult egy közel kétszázéves folyamat, amelynek során a feudális urak gazdaságpolitikája tönkre tette a parasztság és a burzsoázia nagy többségét, nemcsak közvetlen elnyomás útján, hanem a külföldi behozatal támogatásával és az élelmiszer-kivitel fokozásával is. A burzsoá tömegek relatív gyengesége és a paraszti ellenállás hiánya azok közé a tényezők közé tartozott, amelyek lehetővé tették, hogy a nemesség a maga haszna érdekében szervezze meg az ország gazdasági életét. Ennek lett végső következménye, hogy Lengyelország a fejlettebb iparú nyugati országok gyarmatává lett.

A lengyel renaissance-kutatás gazdag műhelyébe világít be Stanisław Arnold „A lengyel renaissance politikai és társadalmi eszméi” című tanulmánya, amely a felépítmény jelenségeit a gazdasági alappal való szoros kapcsolatban tárgyalja. Utal azokra az alapvető eltérésekre, amelyek a lengyel társadalmi fejlődés és pl. az olasz társadalom renaissance-kori szerkezete között fennállottak. A lengyelországi renaissance-mozgalom hordozóját az akkori idők legaktívabb társadalmi osztályában, a nemességben látja, mely a XV. században már kezdi támadni a feudális hierarchia legfőbb elemeit, a mágánásokat és a klérust. Ez a nemesség híve az állami központosításnak és mint ilyen, szövetségese a királyi hatalomnak. A reformáció mozgalmában azonban a szerző helyesen hangsúlyozza a polgárság és a parasztság erőteljes szerepét is. A lengyel vonatkozásban oly fontos ariánus mozgalomnak viszont a városok plebejus tömegei voltak a hordozói, míg a parasztság közönyösen fogadta e radikális társadalmi tanítást. Arnold tanulmánya egyébként meggyőzően tárja fel azt a tényt, hogy a renaissance korszaka a lengyel történelem — a lengyel kultúra, a tudomány és művészetek történetének — egyik legfényesebb szakasza.

A lengyel felvilágosodás haladó eszméinek jelentkezését Bogusław Leśnodorski követi nyomon („A modern lengyel társadalom kialakulásának értelmi tényezői a felvilágosodás korában”) az etnikai terület, a nemzeti nyelv és kultúra fejlődésének számbavételével, bőséges irodalmi utalásokkal. Különösen a tudományos életben és az iskolaügyben bekövetkezett fellendülés jellemző e korszak lengyel viszonyaira (Staszic, Kołłataj kora). Számunkra, magyarokra különösen tanulságos lehet a tanulmány az a széles kezelése, amellyel a lengyel történészek munkáiban találkozunk. Leśnodorski tanulmánya rávilágít arra, hogy a marxista kultúrtörténetnek foglalkoznia lehet és kell olyan kérdésekkel is, mint az iskola és az élet viszonya, az irodalom szerepe a polgári tudat, a reformok gondolatainak elterjesztésében, a nemzeti motívumok térhódítása a művészetben, az új nemzetfogalom kialakulása, vagy a reformerség és a forradalmiság közti viszony alakulása a reformok, a felvilágosodás időszakában.

Witold Kula a XIX. és XX. századi lengyel társadalmi fejlődés egyik legbénitőbb akadályával, a nagybirtokos-burzsoá szövetség kialakulásával és hatásával foglalkozik („Szövetség a burzsoázia és a nagybirtokosok között”). Kiindulópontja: a lengyel burzsoázia gyengesége. Lengyelországban a burzsoázia piaca nem a feudális urak ellenében alakul ki (mint a Nyugaton), hanem a velük való szövetségben. A feudális hatalmat képviselő — és idegen irányítás alatt álló — állam a múlt század első felében nem váltja ki a lengyel burzsoáziának tisztán burzsoá állam megvalósítására irányuló törekvését, mivel az állam (és ez elsősorban a cár hatalma alatt levő területre vonatkozik) a burzsoázia fejlődése számára rendkívül kedvező feltételeket teremt, elősegíti, támogatja a tőkekoncentrációt, a belső piacot, hitelt biztosít neki stb. Mindezekért az előnyökért a lengyel burzsoázia szívesen vállalta a feudális rendszerrel való szimbiózist! S végül igen találóan mutat rá a szerző arra is, hogy a munkásosztálytól való félelem maga is nagy erősítője volt a burzsoá-földesúri szövetségnek.

A Népek Tavaszának tárgyköréhez kapcsolódik Stefan Kieniewicz tanulmánya, mely az agrárkérdés és a nemzeti felszabadító harc problémájának összefonódását szemlélteti Lengyelországban és Olaszországban. Az ilyen egybevetésre az ad okot, hogy 1848-ban (de már azelőtt is) a lengyel emigrációt sok szál fűzte össze a haladó olasz mozgalmakkal, másrészt a túlnyomórészt agrárlakosságú országokban a parasztság állásfoglalása döntően esett latba a szabadságharc sikerénél. A tanulmány arra világít rá, hogy az olasz forradalmárok kevésbé ismerték fel a parasztkérdés fontosságát, mint a lengyel forradalmi demokraták, akik a krakkói felkelés nyomdokain haladtak.

Szélesebb keretben tárgyalja a lengyel nemzeti felszabadító küzdelmeket Henryk Jablonski „A XVIII. és XIX. századi lengyel nemzeti felszabadító harcok nemzetközi jelentősége” című átfogó tanulmányában, amely a Kosciuszko-féle felkeléstől kezdve az 1863. évi januári felkelésig vizsgálja a lengyel szabadságharcok nemzetközi visszhangját és hatását. E kérdéssel kapcsolatban bőven találunk értékelő megjegyzést Marx és Engels

munkásságában. Jablonski a marxizmus klasszikusainak idevágó megállapításait konkrét történelmi anyagon erősíti meg és kimutatja, hogy a lengyel felkelések egytől-egyig előbbre vitték az európai haladás ügyét, mert mindenütt az abszolutizmus-ellenes erőket lendítették harcba. Lengyelország felszabadítása integráns részét alkotta a múlt századbéli haladó mozgalmaknak s ezt a tényt támasztja alá számos érdekes adattal e tanulmány is. Figyelemreméltó a szerzőnek az az utalása, mely szerint a Kosciuszko-felkelés lengyel jakobinusai a forradalmi szellemet a Habsburgok hadseregében szolgáló magyar katonák között is terjesztetni kívánták.

A lengyel munkásosztály kialakulásának feltételeit Natalia *Gasiorowska* világítja meg a múlt század elejétől fogva, különös tekintettel a lengyelországi ipari központok kialakulására. A lengyel városokban kialakuló proletariátus a múlt század huszas éveitől kezdve elsősorban a falvak proletarizálódó paraszti lakosságából nyerte az utánpótlást, de jelentős volt a külszomszágokból (Németország, Szilézia, Csehország) való bevándorlás is, különösen a Lengyel Királyság területére. A szerzőnő megcáfolja azt a tételt, mintha ezek hozzájárultak volna a termelés színvonalának növeléséhez. *Gasiorowska* szemléltető adatokat sorakoztat fel a munkások múlt századbéli kizsákmányoltságának érzékeltetésére, ismerteti a megismétlődő gazdasági válságoknak a munkásosztály életére, mozgalmaira gyakorolt hatását. Lengyelország iparilag fejlettebb területein már a múlt század huszas éveiben találkozunk sztrájkokkal, így pl. a szerzőnő arról tájékoztat bennünket, hogy Łódź vidékén 1826–30 között egész sor sztrájkra került sor. Rávilágít az adatokban gazdag tanulmány a lengyel munkások és parasztok közt szövedő fegyverbaratságra is.

Századunk problematikájához vezet Leon *Grosfeld* „Lengyelország a német imperialisták terveiben az 1914–1918 közötti világháborúban és az 1916. november 5-i paktum” című tanulmánya. *Grosfeld* cikke azt bizonyítja, hogy bármilyen eltérők voltak is a világháború alatti német tervek, abban megegyeztek egymással, hogy egytől-egyig a lengyel területek meghódítására és alávetésére irányultak. A tanulmány sorra veszi a háború folyamán Lengyelország jövőjével kapcsolatban felmerült német imperialista elképzeléseket, amelyek mintegy beletorkoltak a november 5-i egyezménybe. Ez a látszólagos függetlenség valójában a németeknek való teljes alávetettséget jelentett a lengyelség szempontjából. Az országnak ezt a negyedik felosztását a lengyel uralkodó osztályok képviselői — köztük Piłsudski is — zajos tapssal köszöntötték, csak a Lengyel Szocialista Párt (PPS) baloldala és a Lengyel Szociáldemokrata Párt (SDKPiL) tiltakozott az árulás, az ország eladása ellen.

A kötetben közölt tanulmányok bő jegyzetanyaga hozzájárul ahhoz, hogy a problémák iránt érdeklődő olvasó további tájékozódásra tehessen szert.

KOVÁCS ENDRE

NELSON MANFRED BLAKE :

A SHORT HISTORY OF AMERICAN LIFE

AZ AME RIKAI ÉLET RÖVID TÖRTÉNETE

(New York—Toronto—London, McGraw-Hill Book Co. 1952. 732 l. Bibl. : 689—712 l.)

Blake könyve — módszerét és célkitűzését tekintve — a szintézisre törekvő történetírás példája: az amerikai társadalom életének minden területét (termelés-termelőerők, gazdasági-társadalmi viszonyok, kultúra), az „élet teljességét” igyekszik egy kötetben ábrázolni, a társadalom alapvető kérdéseit, azok sokirányú elágazásával, mellékhatásával egyetemben. Ha polgári történész-elődök szép számmal is akadnak e törekvések útján, így főképpen az 1926–1948 között megjelent A. M. Schlesinger — D. R. Fox-féle 13 kötetes amerikai történet stb., nem lebecsülendő vállalkozás ez, különösen ha egy történelmi eseményekben és történelmi tettekben oly gazdag nép élete megírásának vág neki a történetíró, mint az amerikai. Blake e nehéz, de ugyanakkor szép feladat megoldása során — ha nem is éppen a legdöntőbb dolgokban — sok elismerést érdemlő eredményt mutat fel. Így a könyv erőneyei közé tartozik, hogy a vélemények harcának szemléltetése érdekében nem fukarkodik az elsődleges források felvonultatásával, hogy mellőzve az elcsépett közhelyeket, eredeti, színes, változatos tények segítségével sikerül felidéznie az egyes korok hangulatát, légkörét, hogy — ha

részünkre nem is elfogadható értékeléssel — sokrétűen ábrázolja az amerikai társadalmi felépítmény (tudomány, irodalom, művészet, szellemi, vallási áramlatok) fejlődését. A könyv érdemei között kell megemlítenünk több mint 20 oldalas bibliográfiáját, amely korántsem csupán könyvcímek gépies felsorolása, hanem az egyes művek használhatóságára vonatkozóan is utalásokat tartalmaz. És végül, ha az erényekről beszélünk, semmiképpen sem feledkezhetünk meg a könyv illusztrációiról. A szerző nem kímélte a fáradságot, s a legkülönbözőbb múzeumok, könyvtárak, intézmények, sok esetben magánosok anyagából válogatta össze azt az illusztrációs anyagot, amely, bár legtöbbször korántsem az amerikai művészet „csúcsát” képviseli (sa szerző nem is erre törekedett), de igen alkalmas arra, hogy a szavakkal elérhető történelmi ábrázolást, korfestést érzékletesen kiegészítse (lásd például J. A. Woodside 1824-ből való „Falusi vásár”-ját, Eyre Crowe kb. 1853-ból származó „Rabszolgapiac”-át, John Neagle „Pat Lyons, a kovács” c. portréját, Gleason „Egy kíváncsi látót szállító hajó utasainak partraszállása” [1851] c. képét, a XIX. század elejei választások hangulatát tükröző G. C. Bingham-képet, „A nép ítéletét”-t, a különböző szektás mozgalmak életét — „Shakerek Lebanon mellett” — megjelenítő képeket stb.).

Ezek az erények mindenképpen indokolták teszik, hogy a kutató történész ne menjen el közömbösen Blake könyve mellett.

Az említett erények azonban nyilvánvalóan korántsem elégségesek ahhoz, hogy azok alapján Blake könyvét az amerikai társadalmi fejlődés hiteles és valóban tudományos ábrázolásának tekinthessük. Mindenekelőtt, természetesen nem elég, ha a történész nem feledkezik meg a társadalom életének egyetlen területéről sem, ha egyaránt beszél a gazdasági és ideológiai tényezőkről, ha nem szorítkozik a társadalom életének csupán egyoldalú ábrázolására. A különböző társadalmi tényezők közötti kapcsolatok, hatások és kölcsönhatások törvényszerűségeinek feltárása és a társadalmi fejlődésnek e törvényszerűségek felismerése alapján történő ábrázolása: csak ez biztosíthatja a történeti munka valóban tudományos értékét. Ha Blake műve szintézisre is törekszik — szemléletének korlátainál fogva —, inkább csak a különböző tényezők egymás mellé helyezését sikerül elérnie és nem azt, hogy összefüggéseiket is feltárja.

Emellett az alapvető hiba mellett gyakran kerül sor — legtöbbször olyan formában, hogy a szerző osztályszemléletét a polgári objektivizmus spanyolfala mögé igyekszik bujtatni — a történelmi helyzetek hamis ábrázolására. Blake műve is jól példázza: a történetírás azzal, hogy nem különbözteti meg a történeti folyamat lényeges elemeit a lényegtelenektől, hogyan torzítja el magának a történelmi folyamatnak ábrázolását. Nézzük meg, hogyan fest ez a kérdés Blakenél az amerikai történelem kiemelkedőbb szakaszainak rajzában.

Az első meglepő tény: Blake a *gyarmati korszak* története kapcsán (1–122. l.) rendkívül keveset beszél, szinte teljesen „megfelelkezik” a fekete rabszolgaság intézményéről. Még inkább hallunk részleteket (s ez magában véve nem is volna hiba) az „indentured servants”-ról, az amerikai gyarmatokra meghatározott időre elszegődött fehér szolgákról, ezeknek a korai amerikai mezőgazdaságban betöltött szerepükről, a fehér rabszolgakereskedelem egyéb formáiról és eszközeiről és mindennek a XVII. századi angol nyomorral (enclosure!) való összefüggéseiről. A néger rabszolgaság kérdése azonban furcsa módon jóformán teljesen elsikkad a több mint 120 oldal terjedelmű fejezetben. Itt-ott egy rövid utalás, egy nyúlfarknyi fejezet („The importation of slaves” 10–11. l.) és semmi több. Nem találja szükségesnek a szerző e kérdés tárgyalását még az olyan részen sem, mint „A gyarmati társadalom szerkezete”. Minok tekintsük ezt? Véletlennek? Vagy talán inkább annak, hogy a rabszolgaság és különösen a fekete rabszolgaság intézménye az amerikai burzsoázia kevéssé „szalonképes” emlékei közé tartozik?

Az *amerikai forradalom* (1776) ábrázolása során érdekesen mutatja be Blake a forradalmi gondolat fejlődését. Sokatmondó idézeteket kapunk az 1765-ös bélyegtörvénykongresszus határozatából (John Dickinson mérsékelt irányzatú philadelphiai ügyvéd fogalmazása), Samuel Adams 1768-ban íródott massachusetts-i körleveléből, majd a már forradalmibb dokumentumokból, így Thomas Paine 1776-ban megjelent „Common Sense”-éből, amely már szakít az angol alkotmány és a királyok tiszteletével és világosan látja az amerikai harcnak a világszabadság ügyével való összefüggését is (130. l.).

Ugyanakkor azonban csökkenti a szerző 1776 forradalmi jelentőségét, amikor a valóságosnál enyhébb színben igyekszik feltüntetni az anyaország és a gyarmatok közötti gazdasági ellentéteket. Blake inkább csak a Dél és az anyaország gazdasági ellentéteit emeli ki (az angol kereskedők részére biztosított monopól felvásárlási árak, pl. dohány esetében). Az ország iparosodásának problémájával kapcsolatban viszont megállapítja: „A gyarmati iparral szemben alkalmazott korlátozó rendszabályok elvben bosszantók

voltak ugyan, gyakorlatilag azonban nem igen éreztették hatásukat" (124. l.). Ez a valóság nyilvánvaló meghamisítása. Az ilyen szemlélet alapján nemigen érthető meg, és a könyvből nem is derül ki világosan, hogy 1776 elsősorban a gyarmatokon kifejlődőben levő új kapitalista erők forradalma volt. Ennek eléggé logikus folytatása, hogy a szerző meglehetősen ködösíti az egyes osztályoknak a forradalomban vitt szerepét, azt bizonygatva, hogy minden osztályból kerültek ki gyarmati tory-k is, whigek is (131. l.) — bár eléggé nyilvánvaló, hogy ez a kérdés megítéléséhez a legesekélyebb mértékben sem irányadó.

Részletesen ismerteti Blake a forradalomban a központi (federatív) hatalom megerősítése — lényegében a nagyburzsoázia érdekeinek érvényesítése — körüli harcokat. Itt a kép meglehetősen világos. Az üzletembereket „zavarta” a központi hatalom erőtlensége, de még inkább az államok radikális törvényhozása, amely nem a hitelezőknek, hanem az adósoknak kedvezett. Az Anglia elleni harccal tehát a forradalom mozgása még nem ért véget. Még csak ezután indul meg az egész nemzetre kiterjedő „nagy vita”, lényegében a vagyonos osztályok és az újat, jobbat váró kisemberek és középrétegek vitája. É harc azzal az eredménnyel zárul, hogy a kereskedelmi és pénzburzsoázia létrehozza a maga osztályuralmának államjogi alapjait (az 1787-es philadelphiai konvención megfogalmazott alkotmány), biztosítékokat teremt magának a népi hatalom „tülkapásai” ellen, életrehívja az osztályok „harmonikus együttélését” biztosító államot (Madison).

Az amerikai történelem e rendkívül érdekes és döntő szakaszának ábrázolásában Blake nyilván a pártatlan tárgyilagosságra kíván írásmódjával példát nyújtani. Mindkét oldalt számos eredeti dokumentum képviseli, köztük a legérdekesebbek az alkotmányt ratifikáló konvenciókon elhangzott, a sok „névtelen” delegátus ellenállását kifejezésre juttató felszólalások. Valójában azonban megállapításainak végső kiesendülése: az Egyesült Államok mai politikai berendezését, a nagyburzsoázia hatalmát megalapozó álláspont „ésszerűségének” alátámasztása (141. l.).

A *korai kapitalista munkaviszonyok* ismertetése nem valami hálás feladat a polgári történészek részére. Nehéz volna letagadni a napkeltétől napnyugtáig (vagy még tovább) tartó munkanapokat, a női és főképpen a gyermekmunka szörnyűségeit. Nincs azonban olyan rossz, amiben nem lehetne valami jót is felfedezni. Ugy látszik, e recept alkalmazását találja a legjobbnak Blake is. Az amerikai korai kapitalista munkaviszonyok árnyoldalainak rövid ismertetése után minden figyelmét a „patriarchális” Lowell-rendszer fejtegetésére fordítja. Ez a rendszer főképpen a New England északi részében működő textilgyárakban divott. A tőkésék 20 év körüli, feltétlen férjezetlen parasztlányokat toboroztak, a szülők megnyugtatasára gondoskodtak szigorú „erkölcsi” felügyeletükről, heti 2—3 dollár keresetet és ellátást biztosítottak részükre. A lányok, ha úgy találták jónak, magukkal hozhatták háztartásuk vezetésére anyjukat, s ha kedvük kerekedett rá, verseket írhattak a gyári magazinba, a „The Lowell Offering”-ba... Boldog életüket Blake a következőképpen jellemzi: „Bár helyel-közzel elhangzott egy-egy disszonáns vélemény, a 20-as és 30-as évek e gyári munkáslányai minden jel szerint kellemesnek találták életüket. A közeli falvak farmjain eltöltött gyermekkoruk után legalább annyira izgalmasnak találták panzióikban az életet és a gyári munkát, mint ha iskolába jártak volna. Odahaza megszokták a hosszú munkanapot, és falusi mértékkel mérve a munka nem volt nehéz részükre. Ezek a lányok, akiknek sohasem volt valami sok költőpénzük, szívesen vették a heti 2—3 dolláros bért. Egy-két év után nagy részük elhagyta a gyárat, férjhez ment. A gyár csak rövid epizódot jelentett életükben” (181. l.). Ilyen volt tehát a „boldog” és „patriarchális” Lowell-rendszer. E boldog élet viszonylagos értékét azonban még a szerző is könytelen elismerni. A 40-es — 50-es évek „factory girl”-jei már más nemzedéket képviseltek, már kizsákmányolásnak érezték a 11 1/2 → 13 1/2 óras munkanapot... Egyre nagyobb nehézségekbe ütközött toborzásuk is, úgyhogy végül is a vállalkozók már „rabszolgaexpedíciókat” szerveztek, hogy távoli vidékekről (nehogy hamar haza tudjanak menni!) pénzzalutalom segítségével verbuváljanak lányokat.

Az 1861—65-ös forradalmi *polgárháború* eseményeinek és következményeinek megvilágításában sok pozitív vonást találunk (a háborús nyereszkesedés és a munkások és alkalmazottak helyzetének leromlása; Észak és Dél gazdasági erőviszonyainak ábrázolása; a Dél gazdasági átalakulása — iparosodása — a háború után). Ugyanakkor azonban a polgárháború több alapvető kérdését helytelenül, a valóságos körülmények nem kielégítő figyelembevételével, eltorzítva értékeli a szerző. Mindenekelőtt nem mutatja be Blake, hogy miként alakultak a polgárháborút megelőző időkben az északi ipari tőkésék és a déli ültetvényes nagybirtokosok *politikai* erőviszonyai. Nem derül ki az az igen fontos tény, hogy a nagybirtokosok 1861-et megelőzően igen erős politikai offenzívában voltak, hogy az 1852-es és az 1856-os választáson egyaránt az ő érdekeit

képviselő elnök megválasztását sikerült biztosítaniok és hogy azokban az években a kongresszusban számos, az ipari tőkések gazdasági érdekeit sértő rendszabályt hajtottak keresztül (l. *Foster*: Az amerikai földréz rövid politikai története, Bpest. 1952, 339–340. l.). E történelmi tények figyelmen kívül hagyása érthetővé teszi, hogy Blake ábrázolásából olyasmi derül ki, mintha a Dél csupán önvédelemből cselekedett volna, mintha csak az lett volna a célja, hogy az akkor adott keretek között fenntartsa („to preserve”, 355. l.) a rabszolgaság intézményét. Marx annak idején az amerikai polgárháborúról írott cikkében élesen aláhúzza, hogy az ültetvényesek célja nem csupán az volt, hogy államaikban a maguk módján gazdálkodjanak. A háború révén meg akarták szerezni és a rabszolgatartó gazdaság alapján kívánták átszervezni az ország nagy részét. És ez így természetes. Ezt diktálta a történelmi fejlődés logikája. Minél jobban előretört gazdaságilag az Észak, annál kétségbeesettebben igyekeztek a déli ültetvényesek a kezükben levő államhatalmi szervek (elnökség, kongresszus, Legfelső Bíróság) segítségével visszafelé fordítani a történelem kerekét. Nem arról volt tehát itt szó, hogy kié a múlt, még csak arról sem, hogy kié a jelen, hanem arról, hogy kié lesz a jövő. Hogy melyik osztály szabja majd meg az egész Unió további gazdasági, társadalmi fejlődésének irányvonalát.

A polgári történészek ma már szívesen megkerülik a forradalmakban az osztály-álláspontok világos ábrázolását. Ennek tulajdoníthatjuk Blake előbb vázolt eljárását. Ezen az alapon érthetjük meg a szerző több más kódosító megállapítását is. Azt például, hogy a Dél valamilyen romantikus, lovagi eszmények és az a vágy vezette, hogy megszabadítsa magát a „bűnös” Észak megrontó hatásától (356. l.). Vagy, hogy „a szegény fehéreket még az ültetvényes arisztokratáknál is jobban megrémítette egy olyan társadalmi forradalom perspektívája, amely lehetővé teszi, hogy a négerek a fehéreknek versenyt támasztó szabad munkások lehessenek...” (uo.). Ha még tisztában is vagyunk azzal, hogy a munkásosztály az Észak és Dél versengésének korai szakaszában hosszabb ideig ténylegesen erősen az említett felfogás hatása alatt állott, tekinthetjük-e a szerző megállapítását másnak, mint erős „túlzás”-nak?

Igen ellentmondásossá válik Blake műve az Egyesült Államok története *imperialista szakaszának* ábrázolásában. A szerző politikai filozófiája éles ellentétbe kerül az amerikai élet általa is ismertett tényeivel. Ez a politikai filozófia egyrészt kétségtelenül az ún. közbeeső osztályoknak, a kis- és középtőkéseknek a monopóliumok ellen irányuló kritikájából táplálkozik, másrészt viszont hű marad a burzsoázia egésze alapvető érdekeinek, a kapitalista rendnek a védelmezéséhez. Éppen ebből ered furcsa ellentmondásossága. Az ilyen szemlélet csak úgy jöhet létre és csak azzal igazolhatja magát, hogy az imperializmus lényeges, jellemző vonásait a kapitalizmus legújabb fejlődési szakasza megreformálható „kinövésének” tekinti.

Hogyan és miben mutatkozik meg a szerzőnek a jelenkori kapitalizmust érintő bírálata? E bírálat részben közvetett, részben közvetlen jellegű és nagyrészt Blake-nek az amerikai demokrácia válságára vonatkozó fejtegetéseiben ölt testet. Megmutatkozik e bírálat mindenekelőtt abban, hogy Blake nyilván igen lényegesnek találja és bővebben ismerteti az Egyesült Államokban a század elején kialakult imperialista- és monopólium-ellenes irodalmi és politikai áramlatot. A „muckraker”-ek (újságírócsoport, amely naturalista szókimondással teregette ki az amerikai gazdasági és politikai élet szennyesét) működése az amerikaiak millióit döbbenetbe rá az utóbbi évtizedekben kialakult monopóliumok korlátlan hatalmára. Lincoln Steffens (12 városban végzett „felderítő” munkája alapján) a városi korrupcióról és okairól, Ray Stannard Baker a szakszervezeti vezetők és vállalkozók törvénytörő, munkásellenes gyakorlatáról, Ida M. Tarbell a Standard Oil Trust kíméletlenül erőszakos versenymódszereiről és törvénykielégítéséről rántotta le a leplet... „A reformerek vágyakozva tekintettek vissza azokra az időkre – írja Blake –, amikor egy egyszerűbb gazdaságban keménykötésű farmereké, kis üzletembereké, és becsületes iparosoké volt a szó, ahol nem volt monopólium, vasúti visszaélés, és nem ismerték a tőke és munka közötti éles összecsapásokat” (557. l.).

A politikai életben ezt a „reform”-mozgalmat képviselte Wilson elnök („The new freedom” c. könyve a jelzett törekvések hű kifejezője), kinek „trösztellenes” tevékenységét Blake pozitívan értékeli (557. l.).

De a szerzőnek a monopóliumokat érintő bírálata közvetlenebb formában is kifejezésre jut. Így például a 20-as évek ipari koncentrációs mozgalmának értékelésében. Ezzel kapcsolatosan megállapítja, hogy a létrehozott új mammutszervezetek az ország szempontjából többnyire vajmi kevés jót jelentettek, s inkább csak arra voltak jók, hogy elárasztassák a lakosságot részvényekkel és hogy egyesek viszonylag kis saját tőkebefektetéssel hatalmas gazdasági birodalmak uraivá lehessenek (579–580. l.).

A nemzetközi politika kérdéseiben Blake szembenáll a legreakciósabb monopolszervezetek politikai irányvonalával. Bár könyvében közvetlen formában általában

igen ritkán hangoztatja egyéni véleményét, a fasizmus ellen folytatott háború kérdésében állásfoglalása igen határozott és egyértelmű. A közvetlenül a második világháborút megelőzően a kongresszus által kibocsátott semlegességi törvényeket bírálva például megállapítja: „Az új törvények azzal, hogy ugyanazt a mértéket alkalmazták az agresszorokkal és az agresszió áldozataival szemben, bátorították a diktátorokat, mert elhitették velük: anélkül, hogy amerikai beavatkozástól kellene tartaniok, folytathatják hódításaikat” (565. l.).

Az atomenergia-ellenőrzés megvalósítása terén helytelenül látja ugyan a Szovjetunió szerepét (657. l.), de e kérdésben is vannak állásfoglalásának pozitív vonásai: szembefordul az atomenergia-kutatással kapcsolatos amerikai tudományos sovinizmus képviselőivel (654. l.), a tudománytörténet tényeivel mutatja ki, hogy az atomenergia felhasználása terén elért eredmények mennyire csakis a tudósok nemzetközi erőfeszítéseinek gyümölcseként értékelhetők, rámutat a második világháború után az atomkutatás terén kialakult titkos módszerek tudományos szempontból káros hatására és elítélően állapítja meg, hogy „az atomenergiát, melyet az emberiség javára lehetne gyümölcsöztetni, jóformán teljesen csak abból a szempontból értékelik, hogy milyen szolgálatokat tehet valamiféle jövődöbéli ellenség megsemmisítésében” (658. l.).

Belpolitikai téren Blake világosan látja az első világháború alatt és után az Egyesült Államokban is meginduló fasizálódási folyamatot. Az első világháború után a baloldaliakkal szemben alkalmazott törvénytelen hajszával, deportálásokkal kapcsolatosan — a már a háború alatt előfordult önkényeskedésekre célozva — így ír: „A polgári szabadságjogok legdurvább megsértésére azonban a háború befejezése után került sor. Az idegyszármazású radikálisok százait tartóztatták le önkényesen és deportálták az országból. A helyzet ironiája mutatkozott meg abban, hogy a háború, amely azért folyt, hogy az egész világon előkészítse a talajt a demokrácia részére, még csak gyengítette a demokratikus módszerekbe vetett hitet” (559. l.). Részben a demokratikus szabadságjogok védelmének jelszavával, részben más szempontok alapján többé-kevésbé világosan állást foglal a szerző Rooseveltnek a Legfelső Bíróságban meghúzódo konzervatív reakció ellen folytatott harca és általában a roosevelti politika mellett (563—564. l.), s elítéli az amerikaellenes tevékenységet vizsgáló bizottságban és más kongresszusi bizottságokban helyet foglaló mai „tulzokat” is.

Ugy találja (ha nem is a saját nevében hangoztatja), hogy a „demokrácia részére a legjobb védelmet nem a kommunistaellenes törvények Maginot-vonala, hanem egy olyan kitartó kampány jelentheti, amely bebizonyítja a világnak, hogy az amerikai népi kormány szívvel-lélekkel a nemzet minden társadalmi csoportja jólétének előmozdításán fáradozik” (570. l.).

Blake itt a kapitalizmus „reformátorainak” meglehetősen régi kellékével (a századforduló reformátorai is ehhez fűzték reményüket) operál: az osztályok fölött álló burzsoá állam fikciójával. Az imperializmus feltételei között azonban e „pozitív program” valóságértéke nyilván a szerző előtt is többé-kevésbé világos. Hiszen ő maga állapítja meg, hogy az első világháború után igen hamar tovatűnt a „népi kormány” reformista ábrándja (554. l.), ő maga festi meg a legkomorabb színekkel a nagy gazdasági válság szörnyű következményeit (586—587. l.) és mutatja meg, hogy a tőkés állam „gondoskodás” helyett MacArthur tankjaival és könnyfakasztó bombáival válaszolt azoknak a „társadalmi csoportoknak”, amelyek elégedetlenkedni mertek a gazdasági válság előidézte nyomor miatt. S ugyancsak ő maga írja meg eléggé világosan, hogy a négerkérdés ma továbbra is az „amerikai demokrácia” súlyos teherképe, amely erős kétségeket ébreszthet azoknak az amerikai javaslatoknak az értéke iránt, amelyek az egész világot a „négy szabadságjog” gyakorlására és érvényesítésére kívánták ösztönözni... (570. l.).

Blake művének az Egyesült Államok története imperialista szakaszának tárgyalásában mutatkozó ellentmondásossága magának az imperialista szakasznak a súlyos ellentmondásaiban gyökerezik. A mű érdeme, hogy nem kárhozt meg teljesen ezeket az ellentmondásokat, nem szorított csakis apológiára. Fogytékossága: hogy — szemlélete korlátainál fogva — nem tárhatja fel az ellentmondások igazi gazdasági, társadalmi alapjait.

SOLT LÁSZLÓ

DAS NEUE DEUTSCHLAND 1813/14

AZ ÚJ NÉMETORSZÁG 1813/14

(Berlin, Rütten & Loening. 1953. 708 l.)

LEHREN DES NATIONALEN BEFREIUNGSKAMPFES 1806 BIS 1815

AZ 1806—1815-ös NEMZETI FELSZABADÍTÓ HÁBORÚ TANULSÁGAI

(Berlin, Verlag der Nation. 1953. 288 l.)

Másfél évszázaddal ezelőtt, az 1806—15-ös években a német nép történelmének egyik legválságosabb időszakát élte. Napóleon csapatai 1806-ban Jenánál és Auerstädtnél tönkrevették a válogatott porosz ezredeket, majd sorra bevették a németországi várakat és városokat. Fejetlenség és zűrzavar lett úrrá az országban. Hamarosan Berlin is megadta magát. A következő, 1807-es évben megkötött tilsi békeszerződés Napóleont élet és halál urává tette Németországban: Megsonkította és kifosztotta a lábainál heverő országot, vazallus államokat létesített a Poroszországtól elrabolt területekből, és mindezekben felül hadseregébe kényszerítette a német ifjakat, akik idegen érdekek szolgálatában estek el távoli harmezőkön.

A tilsi béke Németország teljes leigázását eredményezte, de egyben a nemzeti megújulás kiindulópontjává lett. A német népnek az idegen elnyomók elleni gyűlölete egyre erősödött és lázadásokban, felkelésekben jutott kifejezésre. Poroszországban a nemesi és polgári értelmiség legjobbjai reformtervezeteket dolgoztak ki a polgári fejlődés elősegítése végett, melyeknek megvalósítása jelentős mértékben hozzájárult a széles néptömegek, elsősorban a parasztság hazaszeretetének felkeltéséhez. Amikor azután az orosz népnek az 1812-es Honvédő Háborúban elért katonai sikerei megteremtették az előfeltételeket az idegen hódítók kiűzéséhez, szinte az egész ország lakossága részt vett a harcokban. A francia uralom alóli felszabadulásért folytatott hősi harcok, valamint Stein és társainak nemzetébresztő munkássága a német nép haladó hagyományaihoz tartoznak.

A haladó német történészek elismerésre méltó erőfeszítéseket tesznek, hogy az 1806—15-ös szabadságharcok igazi történetét feltárják és szellemi örökségét az egész nép közkincsévé tegyék. Több kiadvány jelent meg az elmúlt években, különösen 1953-ban, a lipcei csata 140-ik évfordulójára. A „Leipzig 1813” című, a lipcei Városterületi Múzeum megbízásából, korabeli dokumentumok felhasználásával készült tanulmánykötet elsősorban a felszabadító harcok lipcei vonatkozásait dolgozza fel, különös tekintettel a „népek csatájára”. Ugyanebben az évben a weimari „Thüringer Volksverlag” szép kiállítású olvasókönyvet jelentetett meg „Ein Lesebuch für unsere Zeit” címmel. A terjedelmes, 500 oldalas kötet a nemzeti ellenállás kiemelkedő képviselőinek cikkeit, megnyilatkozásait tartalmazza, többek között Stein, Hardenberg, Scharnhorst, Clausewitz, Fichte, Goethe, Humboldt egy-egy írását, ill. költeményét. K. Griewanknak a bécsi kongresszusról szóló munkája (Der Wiener Kongreß) jelentős hozzájárulás a jelzett időszak története kutatásához. Mellettük számos kisebb életrajzi vázlat, tanulmány látott napvilágot a fentebb említett államférfiakról. A Zeitschrift für Geschichtswissenschaft szintén közölt hasonló tárgyú tanulmányokat.

A „Das neue Deutschland 1813/14” és a „Lehren des nationalen Befreiungskampfes 1806 bis 1815” jórészt osztoznak a már felsoroltak eredményein és hibáiban.

Az előbbi igen érdekes kiadvány. Keletkezéséről a következőket kell tudni. Az orosz csapatok a francia sereg maradványainak üldözése közben 1812 végén német földre léptek. A következő év tavaszán, 1813 márciusában Berlint is elfoglalták. A német nép felszabadítóként üdvözölte az orosz csapatokat, de az uralkodó csak hosszú habozás után, fanyalognva kötött szövetséget Oroszországgal. Ebben az időszakban rengeteg röpirat, füzet jelent meg Németországban, amelyek a franciák elleni harcra buzdítottak. Ilyen volt a „Das neue Deutschland” című folyóirat is, amely az orosz főparancsnokság támogatásával jelent meg. Az egyes számok füzetalakban jelentek meg. Ezt a rég elfeledett kortörténeti dokumentumot F. Lange újra felfedezte és könyv alakban kiadta.

Jelentősége elsősorban abban áll, hogy számos, eddig ismeretlen dokumentumot közöl az orosz hadsereg-főparancsnokság tevékenységéről. Itt olvashatjuk többek között Kutuzov kiáltványát, amelyben a Napóleon elleni felkelésre szólítja fel Poroszország lakosságát. Külön figyelmet érdemel az orosz csapatok berlini bevonulásáról szóló tudósítás (Der Abzug der Franzosen und die Ankunft der Russen in Berlin). A tudósításból

kiderül, hogy Berlin népe nagy lelkesedéssel üdvözölte az orosz katonákat, s a közeli felszabadulás reményétől lelkesítve fellázadt a francia helyőrség ellen, amellyel szabályos utcai harcot vívott.

Ugyancsak nagyfontosságúak azok a dokumentumok, amelyek a *német népnek* a napóleoni uralommal szemben kifejtett *ellenállására* vonatkoznak. Igen érdekes a drezdai eseményekről szóló tudósítás (Volksstimmung in Dresden...), ahol a lakosság megakadályozta, hogy a franciák felrobbantsák az Elba hidat.

A kötet használhatóságát növeli, hogy F. Lange a dokumentumokat nem eredet megjelenési sorrendjükben közli, hanem tárgykör és időrend szerint csoportosítva. Ugyanakkor hiányoljuk az ilyenfajta kiadványoknál elengedhetetlen *jegyzeteket*. A kötetben szereplő sokféle személy, esemény szükségessé tette volna a megfelelő jegyzetelést még a német olvasó számára is, és ezt nem pótolhatja a rövid bevezetés.

A „Lehren des nationalen Befreiungskampfes 1806 bis 1815” a lipcei csata 140. évfordulójára jelent meg. A Német Nemzeti Demokrata Párt 1952-es konferenciáján elhangzott referátumokat tartalmazza, valamint a konferencia előkészítése idején megjelent cikkeket, tanulmányokat. A legátfogóbb jellegű W. Fundernek a kötetével megegyező című referátuma, amely a nemzeti felszabadító mozgalom szinte valamennyi fontos kérdését felveti. Nem kerül ki meg a háború jellegének problémáját sem, és rámutat arra, hogy amíg a néptömegek a független, egységes Németországrért indultak harcba, addig az uralkodó körök az abszolutisztikus rendszerek visszaállításán fáradoztak.

A kötet egyéb írásai a felszabadító harcok egy-egy kimagasló személyiségével foglalkoznak (Scharnhorst, Gneisenau, Arndt stb.). Szerzőik kiemelik a királyi hatalommal való szembenállásokat, és felhívják a figyelmet arra, hogy a széles néptömegek, elsősorban a parasztság megnyerése végett különféle szociális reformok megvalósítását tűzték ki célul. Vörös fonalként vonul végig a kötetben a tanulságok összegezésére irányuló törekvés, ami az akkori és a mai történelmi helyzet bizonyos hasonlóságában leli magyarázatát.

A kétségtelen pozitívumok ellenére sem állíthatjuk, hogy az ismertetett két mű helyes képet ad a német nép 1806–15-ös szabadságharcáról. Mindenekelőtt azért nem, mert a XIX. század eleji reformerekről szóló cikke *idealizálják* Stein és elvbarátai tevékenységét. Érdemeik kétségtelenül nagyok: nem csüggedtek el az általános kétségbeesés időszakában, hanem azonnal hozzáláttak a felemelkedés útjainak kereséséhez. Ennek ellenére nem voltak polgári forradalmárok, márpedig a „Lehren...” szerzői nem húznak éles határvonalat a patrióta és forradalmár álláspont között. Igaz, hogy említést tesznek bizonyos korlátokról, Stein, Clausewitz „poroszágáról”, de csak alkalmomszerűen, és így az összkép nem változik. Az 1807–15-ös polgári reformok felemasok, következtelenek voltak, és már Mehring rámutatott arra történelmi tanulmányaiiban, hogy még ezek sem valósultak meg teljesen. Az idealizálás veszélye egyébként más szerzőknél is fellelhető.

A másik hiba, ami évvel szorosan összefügg, a *néptömegek szerepének lebecsülése*. (A tanulmánykötetről van szó!) Funder referátumában az idegen uralom elleni osztályszövetségről a következőket mondja: „Die innenpolitische Kernfrage des Bündnisses mußte damals... — entsprechend der sozialen Zusammensetzung des deutschen Volkes — das Vertrauensverhältnis zwischen dem Mittelstand und der Schicht sein, die historisch zur führenden Kraft im Kampf um Einheit und Unabhängigkeit bestimmt war, dem Bürgertum” (162. l.). Álláspontjának igazolására Lenin idézi, aki egy helyütt arról beszél, hogy a német munkások és parasztok akkor még „aludtak”, nem szóltak bele a történelem irányításába. A kérdéses idézet így hangzik: „Akkor, százegynéhány évvel ezelőtt egy maroknyi nemes és néhány burzsbá intellektuel csinálta a történelmet az álmos és alvó munkás- és paraszttömegek feje fölött” (Lenin Művei 27. k. Bpest., 1952. 151. l.). Lenin 1918-ban írta ezeket a sorokat, a breszt-litovszki béke megkötése után és a két történelmi helyzet közötti különbséget akarta bizonyítani, hogy míg az 1807 utáni fellendülés a polgári állam felé vezetett, addig az Oroszországban bekövetkezendő fellendülésnek — a proletár és paraszttömegek fejlettsége következtében — a szocialista állam erősödéséhez kell vezetnie. „S ezért, ha most Oroszország a »tilsiti« békétől a nemzeti fellendülés, egy nagy honvédő háború felé halad — és vitathatatlanul ebben az irányban halad —, ez a fellendülés nem a burzsoá államhoz, hanem a nemzetközi szocialista forradalomhoz vezet majd el” (Lenin, i. m. 152. l.). Ebből semmi esetre sem következik, hogy a franciaellenes osztályszövetség döntő erejét a középrétegek és a burzsoázia képezték. („Mittelstand”-on Funder a kézműveseket, önálló iparosokat értette, valamint a hivatalnokokat és az értelmiséget.) Ennek az osztályszövetségnek a parasztság volt a döntő ereje. Az örökös jobbagyság felszámolása, a feudális terhek részleges felszámolása nélkül nem lehetett volna harcba vinni a lakosság túlnyomó többségét képező paraszt-

ságot. Az persze igaz, hogy sem a parasztság, sem a születőben levő munkásosztály nem válhatott e szövetség vezetőjévé.

Megjegyzendő, hogy az utóbbi hiba nem jellemző a haladó német történetírás egészére. A készülő német egyetemi tankönyv tézisei erősen hangsúlyozzák a népi ellenállás jelentőségét Németországnak a francia uralom alóli felszabadulásában. Már az 1805–9-es években több megmozdulásról tesznek említést (schwarzwaldi, hesseni stb.). A tirolai, westfáliai felkelések, a Schill-féle hadjárat, majd az 1813-ban lezajlott lázadások azt bizonyítják, hogy a német nép tömegei cselekvően befolyásolták a harcok kimenetelét.

Hibák mutatkoznak az orosz *hadserg* vezetésének megítélésében is. A „Das neue Deutschland” bevezetésében arról olvashatunk, hogy az orosz tisztikarban akadtak haladó érzelmű tisztek, akik örültek annak, hogy legalább német nyelven elmondhatják azt, amiről Oroszországban nem volt szabad beszélniük (VI. l.). S. B. Kahn szovjet történész joggal mutatott rá arra, hogy ez illúzió, aminek semmi tárgyi alapja nincs (Освободительная война 1813. г. в немецкой исторической литературе. Voproszi Isztorii 1955. 2. sz.). Ha léteztek is ilyen tisztek — minden bizonnyal léteztek —, nem gyakorolhattak befolyást az orosz főparancsnokság hadvezetésére, és ennél fogva a „Das neue Deutschland” irányvonalára sem, amely teljes mértékben megfelelt I. Sándor cár politikájának.

Általában elmondhatni, hogy nem eléggé domborodnak ki a marxizmus–leninizmus klasszikusainak az 1806–15-ös háború *kettős jellegéről* adott útmutatásai. Az idegen hódítók elleni gyűlölet sokszor még egyet jelentett a francia forradalom és a francia felvilágosodás eszméinek az elvetésével. Jellemző, hogy a „Das neue Deutschland” egyik cikke, amely a franciák elleni gyűlölet okait vizsgálja, elsőknek a törvényes francia király kivégzését említi (Zusammenstellung der Ursachen, warum die Franzosen gehaßt werden). Napóleont trónbitorlóknak minősítette. Másrészt a hadjáratokat vezető monarchák céljai távolról sem feleltek meg a leigázott népek várározásának. Amikor az orosz, porosz és osztrák császár 1813 augusztusában szövetséget kötöttek egymással, első dolguk volt megegyezni a varsói nagyhercegség felosztásában — természetesen a lengyel nép megkérdezése nélkül.

A haladó német történészek előtt az eddig elért eredmények után az a feladat áll, hogy elsősorban levéltári kutatások alapján megmutassák a néptömegek szerepét az 1806–15-ös szabadságharcban, sokoldalúan megrajzolják a nemzeti ellenállás vezetőinek politikai arculatát (világosan megmagyarázva korlátaikat), és teljes bonyolultságában tárgyalják ennek az érdekes korszaknak a történetét, amely számos tanulsággal szolgál a hazája egyesítéséért harcoló német nép számára.

VADÁSZ SÁNDOR

KISS LAJOS:

A SZEGÉNY EMBEREK ÉLETE

(Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó. 1955)

A Magyar Néprajzi Társaság és a „Művelt Nép” Könyvkiadó beces könyv újra kiadásával ajándékozta meg tudományos és kulturális életünket, Kiss Lajos felszabadulás előtt (1939, 1943) megjelent „A szegény ember élete” és „A szegény asszony élete” c. munkájával. Az akkor két kötetben megjelent, de szervesen összetartozó kötet most egybefoglalva alkot terjedelmes könyvet. A könyv szerkesztője Ortutay Gyula, aki kitűnő előszót is írt a könyvhöz, melyben nem csak a kötet, hanem szerzője is alapos — bár természetesen röviden summázott — értékelést és méltatást kap az egész magyar néprajztudomány fejlődésébe beágyazottan. E bevezetőben mondja Ortutay, hogy „Kiss Lajos műve egyik hatalmas emléke marad az alföldi parasztság életének, a magyar tudomány és a magyar irodalom egyik nagy alkotása” (20. l.). A magyar történettudományé, az egyre inkább a dolgozó milliók hősie és küzdelmes életét, múltját feltárni hivatott magyar marxista történettudományé is. Éppen ebből a szempontból szeretnénk rámutatni e kiváló néprajzi munka (mely Ortutay szerint a maga nemében egész néprajzi irodalmunknak egyedül álló klasszikus műve) tudományágunk szempontjából mutatkozó értékeire és erényeire.

A szerző célja az volt, hogy a hódmezővásárhelyi szegénység életét, „akiknek sem vagyonuk, sem állandó, biztos jövedelmük nincs, mint ahogy ők mondják más talajából (tarlójából) élnek”, ábrázolja (23. l.). Nem számítja ide a pásztoembereket, akik — mint írja — lenézték a szántó-vető parasztot. Meglepő és megható, hogy a felszabadulás előtt ez a kitűnő, szakmáját és népét (amelynek sarjadéka ő is) szerető, tisztelő tudós hogyan fordul nagy figyelemmel a szegény *asszonyok* élete felé is, akikkel „rendszeresen és összefoglalólag eddig még senkise foglalkozott”, az egyszerű „*pórnép* asszonyainak életmódjáról alig van adatunk” (275. l.). Ezt ő „feltűnőnek”, „sajnálatosnak” tartja s mindjárt igyekszik pótolni is a hiányt. Ebben a tekintetben különösen is utolérhetetlent alkotott.

Mindkét kötet két nagy csoportot állít fel, a nehezen és a könnyen élő szegény embereket. E két nagy csoporton belül foglalkozásonként különíti el őket s írja le életüket, azok mindennapiságát, hétköznapijaikat és ünnepeiket is. Az egész könyvet végigolvasva pedig végigvonul előttünk a szegény ember (nő és férfi) születésétől kezdve a gyermekévek játékos-keserves időszakán, a felnőtt kor komor verejtékes életküzdelmén, majd az öregkor legtöbbször tragikus elhagyatottságán át a halálig. A szerző — főként szaktudománya módszereitől determináltan, de néha azok hiányos alkalmazása és olykor szemléletének fogyatékosága miatt is — a fenti életkeret azon jelenségeit és eseményeit rajzolja meg, melyek a földműveléssel foglalkozó emberek (jelen esetben egy mezővárosi környezet mezőgazdasági életéről van szó) termelésben, munkában eltöltött mindennapjait (s ritka pihenését) töltik ki, s így a társadalomfejlődés tényezői, törvényszerűségei, a politikai élet (akárcsak helyi) eseményei is kimaradtak az ábrázolásból. Ennek ellenére is ettől függetlenül eme törvényszerűségek megrajzolásához, melyek a társadalomtörténet és a politikai történetírás feladatait képezik, Kiss Lajos munkája hatalmas mennyiségű, színes és főleg mellőzhetetlen anyagot ad. S a történészek és a történetírás számára ebben rejlik elsőrendű jelentősége. Rendkívül értékes anyagot szolgáltat pl. a könyv a magyar paraszti társadalom egész 48. ill. 67 utáni alakulásához, a parasztságon belüli osztálytagozódás alakulásához, a kulák paraszti gazdálkodás és kizsákmányolás problémájának, a paraszti gazdálkodás technikájának megrajzolásához. Igaz, hogy a könyv tényanyaga kizárólag Hódmezővásárhely és határából való, de mint a szerző maga is jól látja, nagyjából az egész Alföldre vonatkoztatható.

S az a módszer, amelyet alkalmazott a gazdag anyag felkutatásánál, szintén figyelemre méltó a történetírás számára is. Kiss Lajos, mint írja, „a feledésbe menő múltat” igyekezett megörökíteni, „de csak annyiban, amennyiben az az élő szájhagyomány által lehetséges volt” (24. l.). Igaz, könyvének olvasása közben kiderül, hogy ez a kizárólagosság nem jelent kivétel nélküliséget (Török Károly írásai), de kétségbevonhatatlan, hogy eltörpül könyvében az írásos forrásokra és emlékekre való támaszkodás a szájhagyomány mellett. E módszer alkalmazása feltétlenül hasznos lenne a történész számára is éppen a falu, a parasztság, a mezőgazdasági technika stb. újkori történetének megrajzolása során, nemkevesebb a munkásszítály életének megírásánál is! Hisz a forrásanyag olyan szegényes ebben a vonatkozásban, nem is beszélve arról, hogy sokszor jóval könnyebb és egyszerűbb s talán megbízhatóbb is lenne az a módszer. Arra a kényelmes álláspontra sem helyezkedhetünk, hogy majd elvégzi ezt a munkát a néprajztudomány s mi majd felhasználjuk. Nem tarthat vissza bennünket olyan előítélet sem, hogy itt valamiféle szociográfiáról van szó s e műfaj korlátjait éppen a marxizmus fedte fel. Igen, de a felszabadulás előtti időkre vonatkozóan s az a szociográfia *szemléleti* és nem *módszerbeli* fogyatékosága miatt kapta az elmarasztaló ítéletét, tehát helyes szemlélet és elvek mellett e módszert kitűnően lehet kamatoztatni. Úgy, ahogyan Engels alkalmazta „A munkásszítály helyzete Angliában” c. műve megírásánál, vagy Mao Ce-tung a kínai társadalom tanulmányozásánál. Ha már itt tartunk, azt a véleményt is meg lehet nyugodtan kockáztatni, hogy e munka egészében igen közeli rokonságot mutat a népi irodalom szociográfiai termékei legjobbjával, bár azoknál részben kevesebb, részben több. Kevesebb annyiban és abban, hogy a hódmezővásárhelyi társadalom majd évszázados életének általános fejlődéséről, a fejlődés irányáról és tényezőiről kevesebbet mond, mint akár „A puszták népe”, vagy a „Futóhomok” a maga területén, több abban, hogy a mezőgazdasági termelőmunka, a munkafolyamatok leírása, a munkaeszközök és azok alkalmazásának ismertetése gazdagabb, színesebb. De a rokonság kétségtelen s így a mű értékelésére vonatkozóan is irányt mutatnak Révai József és Lukács György idevonatkozó megállapításai. A társadalom- és történettudomány szempontjából különösen is kiemelkedő értékűnek nevezhetők azok a fejezetek, ahol a kiskanász, a csordásgyerek, a libapásztor, pulykapásztor, a pesztra alakja jelenik meg, akiket a muszájnál is nagyobb nincstelenség kényszerít el a családi háztól, s kiket apjuk-anyjuk sirat, kenyéradójuk út-ver, sokszor éheztet. Megdermed az ember, amikor a betűk nyomán a sívító ősi

szélben, rongyos ruhában reszketve megjelenik előttünk a gyerek, aki sokszor még iskolába se járt, vagy 1—2 osztályt végzett, mert a szükség kenyérkeresetre kényszerítette már 6 éves korában. S a gyerekkor keserve folytatódik a fiatal évek kemény munkájával: béres, kocsisbéres, igáskocsis, parádéskocsis, bérkocsis, malmoskocsis, vagy szolgálgó, szobalány lesz. Majd a katonaság letelte után, amikor önálló életet kezd, családot alapít a férfi, férjhez meg a lány (16—18 éves korában, mert a 19 éves lány már öreg!), közösen küzdenek, valamelyik gazdánál mint kistanyás, tanyásbéres, felestanyás, kisfeles kezdik meg a szokszor semmi eredményt nem hozó gazdálkodást. S itt, ezekben az utóbb említett fejezetekben kapjuk a paraszti gazdálkodás és ledolgozási rendszer ill. kisbérleti rendszer olyan plasztikus leírását, amely páratlan és egyedülálló mai napig. De nem kevésbé becses azoknak a fejezeteknek az anyaga sem, amelyek a kubikos, napszámos ember életét írják le, ill. a napszámos ember különböző fajtáját: vályogvetőét, téglamerőét, falrakóét, kútásóét stb. S e fejezetek csakúgy, mint a könnyen élők csoportjából a lócsiszár, a disznókupec rajza felháborító, megrendítő tényeket, életet fednek fel. S bármennyire is hűvös, szigorúan tárgyyszerű, objektív, olykor patriarchális szemléletű is a könyv, egészsében valóban lázít, felháborít, könnyet csal a szembe, ökölbe szoríttatja a kezét. Nem akarok részletekbe menni, nem is akarok „illusztráló” anyagot idézni, hisz alig tudná kiválasztani az ember a rengetegből, annak okulására, hogy micsoda páratlan az az anyag, amit a parasztság társadalmi viszonyaira, vagy a gazdálkodás vagy a kulturális viszonyok állapotára kapunk, inkább egy pár szót a könyv valóban meglevő korlátjairól s végül a szerkesztői munkáról.

Már említettük előbb, hogy bizonyos szemléleti, és tegyük hozzá elméleti bizonytalanság fedezhető fel a könyvben. Hangsúlyozni kívánjuk, ezt nem elsősorban abban látjuk, hogy nem szól az aratósztrájkáról vagy a kubikosok mozgalmáról. Sokkal inkább abban, hogy az ábrázolás szigorú tárgyyszerűsége egyes helyeken valóban megzavarja az olvasót a jelenségek helyes értékelésében. Így pl. a Hódmezővásárhelyen az országos helyzettől eltérően valóban élt egy bizonyos patriarchalizmus, de ez néha talán túlzott jelentőséget nyer a könyvben, hogy nem egy esetben úgy állítja be az államhatalmat, mint ahonnan a szegényekre jó intézkedések jöttek, vagy amikor arról beszél, hogy az asszonyi, női alárendeltség valamiféle „keletről hozott vonás nálunk” s különösen jellemző a turkfajú népeknél. Nagyjából ilyen mozzanatok mutatják a kiváló szerző szemléletbeli korlátait, amelyek — itt is hangsúlyozni kívánjuk — a könyv óriási értékét nem csorbítják, de tények. Ezen fogyatékokért nem csak a tényanyag gazdagságával és azok megkapóan szép találásával kárpótol a szerző, hanem szemléletének alapvetően pozitív erősségével: demokratizmusával, a legszegényebbekhez való vonzódásával, s azzal, hogy a nagy műveletlenség, sötétség, barbár szokások láttán is a szegény emberek erkölcsi tisztaságát, jóságát, élethez való jogát hangsúlyozza, akik dolgoznak éjjel-nappal, vagy arról ábrándoznak aratás közben, hogy mikor lesz egy talpalatnyi földjük. Szemléletének e könyv által félreérthetetlenül dokumentálódó demokratizmusa miatt akarták elűtni a könyv kiadásától is, mint arra Ortutay is rámutat.

S itt szóljunk a szerkesztésről is. Bár elismerjük, hogy e könyvnek hatalmas irodalmi erényei is vannak, de vitathatatlan, hogy elsősorban tudományos mű. (Ezért adták ki bizonyára 3000 példányban.) Azt is elismerjük, hogy egy munka újrakiadásánál a szerkesztőnek joga van az eredeti művet — különösen ha az a mű javára szolgál — megváltoztatni, kihagyni részeket. Kétségeink vannak azonban abban az irányban, hogy az ebben az esetben alkalmazott szerkesztési módszer helyes és indokolt volt-e. A könyv első és második kiadásának összevetése után nem tudjuk fölfedni, hogy milyen szempont vezette a szerkesztőket az eredeti szöveg (nem lényeges) megcsönkítésében.

A terjedelem csökkentése nem lehetett cél, mert akkor többet hagytak volna ki. Pár oldalnyi papírtakarékosság miatt nem érdemes egy ilyen becses, tudományos művet megcsönkíteni. Nyilván más cél vezette a szerkesztőt, ill. szerkesztők munkáját. Arra is gondoltunk, hogy ha már kihagynak valamennyit, akkor azokat a részeket, amelyek más összefüggésben érintve vannak a könyvben. Ez a szempont elfogadható lett volna. De mintha ez az elv sem uralkodna következetesen a kihagyásoknál. Sőt a két kiadás tüzetes összevetése arról győz meg, hogy ebben a vonatkozásban alaposabb szerkesztési munkára lett volna szükség, s valóban hasznára vált volna a könyvnek egyes részek elhagyása s ezáltal bizonyos ismétlődések elkerülése (pl. a házasság leírásánál, az egyes ételeknél stb.).

Leginkább indokolt volt a könyv ideológiailag hibás részeinek elhagyása s ezáltal a könyv mai nevelőerejének növelése. Ez az eljárás a könyv s a szerző megbecsülését is bizonyítja, másrészt szemléletének pozitív alakulásáról tanúskodik, mert a szerkesztés az ő közreműködésével is történt. Jó pár esetben ilyen kihagyással találkozunk is. De

van egy csomó olyan természetű kihagyás is, melyet nem tudunk indokoltnak tekinteni. Sok egy vagy félmondatos, avagy pár mondatos kihagyás van a könyvben, ami csökkent a mű irodalmi értékét. De vannak komolyabb kihagyások is. Az új kiadásban a 392. oldalon zárul a lakodalmi szokások gazdag leírása. A következő mondatok — melyek egy néprajzi munkában éppen nem feleslegesek — egyszerűen elmaradnak: „Az eledelt tányérokrol, evőeszközökkel fogyasztják el. A bort is szódavízzel isszák az 1900-as évek óta; ekkor lett általános a nép között, jöllehet 1874. évben adta ki a város az első iparengedélyt szódavízgyártásra, azonban sokáig csak az urak használták.” (Eredeti kiadásban lásd: A szegény asszony élete. 147. l.) A másik kihagyást nem idézzük, csak jelezzük. Az eredeti kiadásban (A szegény asszony élete 91—92. lapok) leírja a szerző, hogy a hódmezővásárhelyi lányok életére milyen hatással volt a helybeli két gyár megalapítása s az ottani munkaalkalmak. Nem tudjuk, miért maradt el ez a véleményünk szerint rendkívül fontos rész. Hiányoljuk végül a kihagyások — tudományos szempontból elengedhetetlen — feltüntetését. Az eredeti kiadás jegyzetei is csak részben vannak meg az új kiadásban. A kiadás népszerű jellege bizonyos mértékig menti ezt az eljárást, de a szakemberek és kutatók szempontjából nehézségeket okoz. Reméljük, hogy megér még több kiadást is ez a könyv, s akkor az eredeti kiadást változatlanul hozzák a könyvpiacra.

Befejezésül a könyv irodalmi értékeiről is szólnunk kell. Szólnunk kell azért, mert ebben a vonatkozásban is van mit tanulni tőle a mi tudományunknak is. Nem csak arra gondolunk, hogy a mezőgazdasági munkafolyamatok, eszközök terminológiáját alaposan tanulmányozhatjuk belőle — mert a szerző igen alapos munkát végzett ezek szakszerű leírása terén — (hogy ne forduljanak elő kisefa = kis fa esetek!), hanem főként azért, mert kitűnő példáját nyújtja annak, hogyan lehet a dolgozó nép történetét elevenen, vonzóan tárgyalni még akkor is, ha számolni is kell a tudomány absztrakciójával. Kiss Lajos néprajzi munkát írt, valamivel könnyebb a dolga itt a kutatónak, mint a történetészé, de ki is aknázza a lehetőségeket. Megragadó emberábrázolása, típusalkotó készsége, a szemléletes és természeti képekkel tarkított, páratlan nyelvi gazdagságú leírásai, kitörülhetetlen emlékek maradnak az emberben — s ugyanekkor, szinte észrevétlenül, fontos ismereteket közöl velünk. A könyv egyes részei önmagukban is kerek irodalmi alkotásnak számíthatnak (pl. Varga Kata tragédiája. 508—513. l.).

A tájszavakat és a helyi népi mondásokat a könyv végén levő magyarázat teszi érthetővé. Itt is akadnak azonban hiányok, melyek már az eredeti kiadásban is fellelhetők, de az új kiadásban is megvannak (ezen javíthatott volna a szerkesztés!). Egyes szavak magyarázatát hiába keressük (pl. mikor haladja meg a lány a három ikset?), másokat feleslegesnek érzünk (általában ismerik az egész országban hogy mit jelent a „retkes” láb, de azt se fontos bőven magyarázni, hogy az „ingenes” halott = díjmentes halott), de olyan is akad, amikor az egyes magyarázatokat nem tartjuk kielégítőnek, pl. szerecsika = szerecáka = sublimát, vagy rudas ökör = rúd mellé fogott ökör. Általában minden ökröt rúd innél fognak. Vajon nem a jobboldali, másutt „hajszásznak” nevezett ökrörről van-e szó, míg a baloldali a „csálás”, vagy más néven szereplő.

A könyv újrakiadása tükrözi a néprajzosok és általában tudományos életünknek a szerző iránti nagyrabecsülését, melyhez méltán csatlakozik az olvasók ezreinek elismerése és hálája is.

HÁRSFALVI PÉTER

PAMLÉNYI ERVIN :

HORVÁTH MIHÁLY

(Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó. 1954. 103 l.)

Életrajz és historiográfia szerencsés ötvözte Pamlényi Ervinnek Horváth Mihályról írott kis könyve. Azt a nagy hiányt, melyet a magyar történetírás múltjának ismerete terén állandóan érzünk, éppen azon a ponton igyekszik pótolni, ahol egy megtagadott haladó hagyományunkat kell feleleveníteni. Horváth Mihály történetírói hitvallása: „a történeti valóság szembetünőségével hirdetni a néposztályok jogviszonyaiban szükséges reformokat” történelmünk egyik legdicsőségesebb, haladó korszakának küzdelmeiből

sarjadt ki, hogy azután közel száz évig a szobatudósi gögjükbe zárkózott „igazi” történet-szek lenező gúnyolódásának céltáblája legyen, míg végül ma, társadalmi fejlődésünk újra felfelé ívelő szakaszán, minden eddiginél nagyobb történeti feladatok végrehajtásának során, ismét a történetésmunka vezércsillagává lett. Persze az a „történeti valóság”, melyet Horváth Mihály megláthatott, csak homályos, osztálykorlátok által torzított tükröződése volt a történeti fejlődés valódi lényegének, de még korlátai, torzulásai ellenére is többet mutatott meg a társadalmi-politikai erők igazi mozgásából, mint a dualizmus korának akár pozitívista, akár romantikus színezetű „liberális” történetírása, nem is beszélve a szellemtörténet idealista konstrukcióiról.

A valóságlátásnak ez a többlete Horváth Mihálynál onnan származik, hogy míg utódai szembefordultak, ő azonosította magát a történeti fejlődés akkori irányvonalával. Ez az azonosulás a titka művei belső hitelének, magávalragadó életszerűségének s ebből következőleg páratlan tömeghatásának is.

Horváth Mihály történetírói népszerűségének ezt a „titkát”, melyet a tömegektől elszigetelődött későbbi polgári történészek egyenesen a pártpolitikai demagógiát szolgáló történethamisításban véltek megtalálni, Pamlényi Ervin abban jelöli meg, hogy „Horváth Mihály a haladó, fejlődő, polgárosuló nemesség ideológusa volt – feudális viszonyok között”... „A haladó és fejlődő burzsoázia... a feudalizmus elleni harcra során azt a történettudományt szívesen fogadja fegyvertársául, amely tudomány a burzsoázia harcának ebben – de csakis ebben – a szakaszában képes arra, hogy a történeti életet a maga valóságában tárja fel, minthogy ez a valóság a küzdő burzsoázia öntudatát, harci készségét növeli, erősíti.” A polgári átalakulást vívott harc táborába vitték Horváth Mihályt nemcsak elszegényedett középnemesi származású értelmiségi családjának körülményei és kispapi, majd nevelői pályafutásának gyötrelmesen megalázó élményei, hanem a magyar társadalom adott fejlődési szakaszán időszerűvé váló változások szükségességének megértése és a francia felvilágosodás forradalmasító gondolatainak hatása is. Történetírói egyéniségének kialakulását Pamlényi Ervin nagyon helyesen abból az engelsi elvből kiindulva vizsgálja, hogy minden szellemi munka készen kap egy gondolati anyagot, melynek átformálását és továbbfejlesztését az adott gazdasági-társadalmi viszonyok szabják meg.

Röviden jellemzi a XIX. századi feudális-klerikális történetírást, mint azt az „anyagot”, mely Horváth Mihálynak rendelkezésére állott, főként azonban mint azt a sötét háttérrel, melyen lemérhető a Horváth által hozott fordulat jelentősége. Magát a fordulatot Horváth reformkori munkáinak elemzése során egyrészt a dolgozó osztályok múltjának úttörő feltárásában, másrészt a feudális rend támaszai, az uralkodóház, a főpapság s a főnemesség történeti szerepének leplező kritikájában, főleg pedig abban a törekvésben mutatja be, hogy a történetírás a haladásért vívott harc szolgálatára legyen. Száz év távlatában is csodálattal tölt el Horváth gondolatainak frissesége, gazdagsága és bátor megfogalmazása, ahogy azokat a szerző jó érzékkel kiválógtatja és kiemeli műveiből.

Horváth reformkori munkásságát a szerző kellő súllyal tárgyalja, hiszen könyvének mintegy fele erről szól, ennek ellenére éppen ezzel a résszel kapcsolatban vannak hiányérzéseink. Többet szeretnénk hallani arról a (csak futólag érintett) szakmai teljesítményről, mellyel Horváth az elődei által egészen más szempontok szerint összeállított forrásanyagot ennek az úttörőn új tematikának a szolgálatában megszólaltatta, de magáról a konkrét történeti képről is, melyet tárgyról megrajzolt. Pamlényi Ervin elsősorban az akkor időszerű eszméi mondanivalót emeli ki Horváth műveiből és kevesebb teret szentel a múlt ábrázolásának, ami azután arra vezet, hogy Horváth Mihály, a történetíró kissé háttérbeszorul a polgárság ideológusa mögött. Nem tér ki Horváth történetfilozófiai és egyetemes történeti tanulmányaira sem, melyek pedig nemcsak irójuk széles érdeklődési körére vetnek további világosságot, hanem tágabb alapot biztosítanak Horváth ideológiai korlátainak megítélésében is. Idealizmusára, polgári, sőt nemesi elfogultságaira helyesen utal a szerző, de adós marad történetfelfogásának filozófiai elemzésével.

Horváth Mihálynak a forradalom és szabadságharc alatti tevékenységét a szerző méltán mint az ifjúkori nagy eszméhez való hűség próbáját nézi. „A tudományok történetének igazi nagy alakjainál a haladó gondolatok és az azokból következő politikai tettek szükségszerűen követték egymást” – ez áll Horváth Mihályra, a hazaáruló főpapság leleplezőjére, a függetlenségi nyilatkozat egyik megszerkesztőjére, a kormány kultusz-miniszterére is.

Pamlényi Ervin könyvének legsikerültebb része az az elemzés, melyet az emigrációban írott két nagy műről, a „Huszonöt év”-ről és a „Függetlenségi harc története”-ről ad. Meggyőzően mutatja ki az elsőben Horváth történetírói pályájának csúcsát, haladó polgári történetnézetének legkiérettebb, legkövetkezetesebb alkotását, a másodikban

pedig a nagy értékek mellett azt a megtorpanást is, mely nemcsak az emigráció s ezen belül az író életében, hanem a forradalom középnemesi vezetőrétegének politikai fejlődésében is bekövetkezett.

A hazatérés utáni utolsó évek tudományszervező munkáját ismertetve, a szerző képet rajzol arról a Horváth Mihályról, aki szívós küzdelmet folytat, hogy a magyar történetírásnak az élettel való eleven kapcsolatát, a dolgozó nép múltja és sorsa iránti érdeklődését ébren tartsa a felülemelkedő reakciós áramlatokkal szemben.

Természetesen ezek az utolsó harcok nem mentesek attól a belső ellentmondástól, hogy a dualista kompromisszum elfogadásával és tevékeny politikai támogatásával Horváth Mihály maga is részese volt annak, hogy a haladó történetírás talajt veszített. Mégis egyetérthetünk Pamlényi Ervin végső értékelésével: „elbukott a politika síkján, kora hanyatlási tendenciáinak hatása alatt, de nem bukott el soha a történetíró, aki utódainak a negyvenes évek magyar polgári fejlődésének optimizmusát, haladásba vetett hitét töretlenül tudta átadni”.

Most, mikor a historiográfiai kérdések történetírásunk sürgető feladatai között merülnek fel, nyeresége irodalmunknak ez a munka, mely időszerű témaválasztásán túlmenően tanulságos módszerével, írói igényességével is példát mutat és további komoly eredményeket ígér.

MAKKAI LÁSZLÓ

BANNER JÁNOS—JAKABFFY IMRE:

A KÖZÉP-DUNAMEDENCE RÉGÉSZETI BIBLIOGRÁFIÁJA A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A XI. SZÁZADIG

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1954. 582 l.)

A régebbi korok történetének kutatója ma már nemhogy nem nélkülözheti a régészet eredményeit, hanem mint elsőrendű forrásanyagra, egyenesen rá van utalva. Az írott forrás teljes hiányának kora — ami a társadalom fejlődésének kezdeti szakaszával esik egybe — ennek igénybevétele nélkül tudományosan nem is vizsgálható; a régészet anyaga és a néprajz analógiái adnak kezünkbe olyan eszközt, amelynek segítségével múltjáról képet kaphatunk, fejlődését rekonstruálhatjuk. A gyér forrásanyaggal rendelkező vaskor, ókor és kora-középkor eseménytörténeti vázlatát meg tudjuk rajzolni az írott kútfőkből, de éppen a társadalom mozgó erőinek, mindennapi életének vizsgálataira nyújtanak kevés alapot; ezt viszont csak a régészet segítségével vizsgálhatjuk kielégítően.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy egy teljességre törekvő régészeti bibliográfia az őstörténet, az ókor s a középkor történetének kutatói számára milyen segítséget jelent. Az ismertetett új régészeti bibliográfia mind beosztásánál, mind gyűjtött anyagánál fogva alkalmas arra, hogy ezt a segítséget megadja.

A munka hét fő fejezetre oszlik:

I. *Általános rész* (Bibliográfiai, általános művek, monográfiák, tudománytörténet, múzeumok, segédtudományok anyagának felsorolása).

II. *Óskor* (általános rész után a kőkor, rézkor, bronzkor és vaskor periódusainak bibliográfiája).

III. *Ókor* (legnagyobb részben a római régészet Pannoniára és Dáciára vonatkozó irodalmának áttekinthető csoportosításban való ismertetése, melyet a Barbaricum és klasszikus régészet kiegészítő címszavai zárnak le).

IV. *Kora-középkor* (általános rész után a germánok, a hunkorszak, az avarok és a szlávok régészeti irodalma, melyet a román őstörténetre vonatkozó irodalmi összeállítás követ).

V. *Magyar őstörténet* (az eredet és őshaza, Kaukázus, Levendia és Etelköz, a honfoglalás, székely eredetkérdés, végül a besenyők, kunok és jászok irodalma).

VI. *Halmok, földvárak, sáncok*.

VII. *Vegyések*.

Kiegészíti az egész munkát egy szerző-névmutató index.

Az egyes korszakokat tárgyaló alfejezetek területileg tájakra bontva (Alföld, Dunántúl, Felvidék, Erdély, Délvidék, szomszédos területek) tárgyalják az anyagot.

A megadott címek rövidek, de kiterjeszkednek a leglényegesebb könyvészeti adatokra, s emellett közlik a megjelent ismertetések címét is.

Általában elmondható, hogy az új bibliográfia a régészet és a rokontudományok nélkülözhetetlen segédkönyve, amelynek külföldiek számára való használatát orosz, német és francia nyelvű bevezetés és tartalommutató könnyíti meg.

A munkát nagyszámú munkatárs közreműködése segítette elő. Bár jelen sorok írója is a közreműködők között szerepel, nem volt alkalmja megfelelő segítséget nyújtania. Ez bátorítja fel néhány bíráló megjegyzés megtételére.

Ami a felőlt régészeti korszakot illeti, sajnálnunk kell, hogy a munka nem terjeszkedik ki a középkori régészet újabb, XI–XVII. századi periódusára. E kor régészeti kutatása, különösen a faluásatások, napjainkban vesznek mind erősebb lendületet s válnak a magyartörténet kutatásának mind hangsúlyozottabb forrásanyagává. A középkori várak, városok és egyházak régészeti irodalmának összeállítása már nem kis részben művészettörténeti feladat, azonban nézetem szerint ennek bibliográfiai összeállítása is hasznos segítséget jelentett volna a középkor kutatói számára. Reméljük, hogy egy ilyen összeállítás is napvilágot fog látni.

Ami a részleteket illeti, természetes, hogy egy bibliográfia sohasem lehet teljes. Célom ehelyütt nem is egy kiválasztott szektor adatainak aprólékos kiegészítése, hanem utalás néhány hiányosságra.

A munka az I. *Általános rész 3. Leletreptoriumok, kataszterek, térképek A) Általában* cím alatt felsorol néhány összefoglaló munkát, azonban sem itt, sem másutt nem találjuk meg a hazai és külföldi történelmi atlaszokat, fali térképeket, amelyek területünket ábrázolják a tárgyalt korban.

A magyar atlaszok anyaga erősen bírálható, de teljesen nem mellőzhető. Az ókorra és a népvándorlás korára számos külföldi, köztük szovjet atlasz áll rendelkezésre, amely említést érdemelt volna.

A magyar őstörténet I. *Bibliográfiák* címszava alatt egy teljességre törekvő bibliográfiát meg kellett volna említeni. *Moravcsik Gyula*: *Byzantinoturcica* c. művének I. kötete mind a magyar őstörténet késői szakaszára, mind a bolgárok, besenyők és kunok történetére teljes bibliográfiát közöl. Ennek említése itt lett volna indokolt s nem a részlettanulmányok között.

Néhány kisebb hiányosságtól eltekintve a mű méltán számítható a magyar régészeti irodalom leghasználhatóbb kézikönyvei közé.

GYÖRFFY GYÖRGY

ДЬЕРДЬ СЕКЕЙ:

ГУСИТИЗМ И ВЕНГЕРСКИЙ НАРОД

Первая часть статьи посвящена положению крепостных крестьян в Венгрии в первые десятилетия XV в. Развитие товарного производства можно проследить также по общему распространению трехполья, по развитию средств транспорта. Пришел к концу период господства натуральной ренты, во всех частях страны увеличилось денежное обложение крестьянства данью и в пользу феодалов и в пользу государства. Увеличение денежной ренты стало тенденцией всего развития XV в. Статья знакомит с изменениями феодальной подати около 1400 г. (приблизительно 1 форинт по наделу), в 1410-ые годы и позже (когда она доходит до 1 1/2 золотого форинта по наделу). Названные чрезвычайными или необыкновенными, эти феодальные подати стали в сущности регулярной данью. Сумма всех податей становилась всё больше, так как стоимость мелких денежных единиц, имевших обращение среди крестьянства, повторно резко поднималась. Далее статья указывает на случаи конфискации феодалом имущества крепостного, умершего без потомства, на отнятие у крестьян права на рыболовлю, на пользование лесом и пастбищем. Она устанавливает связь этого развития с выделением вотчинного поголовья скота и увеличением вотчинной рыболовли. Знакомит с ущемлением прав свободного перехода, с процессом обезземеливания крестьян. Статья отдельно анализирует роль церкви в феодальной эксплуатации, моральную развращенность церкви, а также внутренние противоречия духовной и светской частей господствующего класса. — Во второй части статья занимается специальными чертами развития Южного края Венгрии, как предпосылками распространения гуситского движения. Анализирует развитие посадов Уйлак, Камонц и Саланкемен, вообще подъем посадов и товарного производства в Южном краю, высокую степень расслоения крестьянства. Она занимается антифеодальной борьбой Южного края (патаренизм, Загреб). Потом на основе отдельных данных феодального правосудия рассматривает распространение ереси в Задунайском краю.

Третья часть статьи занимается положением городов Венгрии в первые десятилетия XV в. Характерными особенностями их развития являются: развитие ремесла, сильная имущественная дифференциация, правление патрициев. Статья отдельно подчеркивает значительное экономическое развитие епископского города Печ. Потом она анализирует сочетание общественной борьбы внутри городов с этническими вопросами, роль немецкого и итальянского патрициата, наступление венгерских ремесленников и батраков, отношения в городе Буда. Хотя в Буде требования цехов стали со временем так называемыми венгерскими требованиями, в XV в. противоречия слоев внутри города появлялись еще без этнического прикрытия. Управление городом в Буде находилось до того в руках немецких патрициев, но вместе с ними известную роль в правлении играли и венгерские феодалы. На основе анализа движения 1402–1404 гг. в Буде статья устанавливает, что его нельзя рассматривать просто выступлением венгерских цеховых горожан, а оно явилось борьбой средних городских слоев против патрицийских и дворянских сторонников короля Сигизмунда. Подводя итоги подавленного движения, статья рассматривает резкую борьбу массового антипатрицийского движения в городе Шопрон. Потом она анализирует распространение движения вальденсов в период между 1375

1405 в городах Венгрии, и роль отдельных тезисов вальденсов, предшествовавших гуситизму. — Четвертая часть занимается связями гуситского революционного движения Чехии с Венгрией. Обрисовав экономические и культурные связи, она подробно рассматривает связи пражского университета с Венгрией и ее Южным краем в десятилетия, предшествовавшие гуситизму и потом, в годы после издания кутногогорского декрета. Статья отдельно занимается ролью магистра Берецка из Буды. Обрисовав стремления чашников и революционных гуситов распространить идеи гуситизма среди венгерского народа, она, на основе чешских и венгерских источников, подробно анализирует анти-

гуситскую борьбу венгерского господствующего класса, отмечая и данные относительно связей с чешскими католиками. Статья отдельно распространяется на события венгерско-польских связей, имеющих отношение к гуситизму (1432), и касается также народных движений Словакии.

ЗОЛТАН И. ТОТ :

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ПЕРИОД ДУАЛИЗМА (1867–1900)

После соглашения 1867 г. перед венгерскими господствующими классами опять встала необходимость разрешения национального вопроса. Вместо демократического разрешения закон о национальностях 1868 г. означал урегулирование вопроса «сверху», и представлял решительный регресс по сравнению с законом о национальностях 1849 г. провозглашенном в Сегеде. Наследство 1849 г. демократически развивал только Кошут, находившийся в эмиграции.

Вследствие отсутствия привилегий земельной собственности в эпоху феодализма, экономическое положение и социальный строй национальностей в значительной мере отставал по сравнению с господствующей нацией. Таким образом и по пути капиталистического развития они могли отправиться с большим или меньшим запозданием. Их национальное развитие тоже отличалось от венгерского, роль венгерского среднепомещичьего дворянства, исполнившего некоторые функции буржуазии, играли у национальностей как правило слабые слои буржуазного характера и интеллигенция.

Кроме «нормального» западного пути образования нации в Венгрии можно различить еще два типа развития. Развитие *первого типа* искажалось политической и экономической эксплуатацией со стороны Австрии; однако у народов, шедших по этому пути (венгры, хорваты, саксоны) есть все же полный социальный строй, два основных класса из собственного народа, с государственностью ограниченной независимости или с автономией и с развитыми политическими учреждениями.

У народов *второго типа* искажение является еще большим, так как они угнетались и господствующими классами народов, названных при первом типе, их социальный строй был неполным, у них был, так сказать, только эксплуатируемый собственный класс.

После революции 1848 г. собственнические буржуазные отношения делали возможным постепенное восполнение неполного социального строя отдельных национальностей. Сохранение крупной земельной собственности, однако, обеспечило выдающуюся роль венгерским помещикам, и так как национальностей не могли включиться в значительной мере в капиталистическое развитие промышленности и торговли, буржуазия отдельных национальностей могла эксплуатировать собственный народ почти только путем денежного капитала, ростовщичества.

После 1867 г. у национальностей началось более мощное, хотя и ограниченное развитие. Постепенно сложились два основных класса капиталистического строя и у национальностей. Однако борьба их буржуазии тормозится и тем, что она противопоставлена собственному народу. Таким образом на первый план выдвигаются пассивность в парламенте или попытки соглашения с господствующим народом.

Другим рычагом развития является помощь со стороны пограничных братских народов, притягивающих своих братьев в Венгрии.

Главным тормозом в этом развитии является политический гнет со стороны венгерских господствующих классов, который проявился во всех областях, но самым тяжелым образом в области администрации. Позже выдвигалось даже изменение закона о национальностях, вернее его упразднение. Угнетающая экономическая политика стала более систематической только с начала XX в.

На политику венгерских господствующих классов в отношении национальностей на протяжении всего XIX в. глубоко влиял тот факт, что численность национальностей превосходила численность венгров. В 1867 г. венгерское среднепомещичье дворянство пошло по пути соглашения с Веной вместо солидарности с национальностями; в целях их дальнейшей эксплуатации оно отказалось от части своих требований от Австрии. Все-таки соглашение с хорватами и закон о национальностях основывались на искренно либеральной позиции Этвеша и Деака; ряд их черт кажутся справедливыми. Но закон сам вызвал единодушное сопротивление национальностей особенно тем, что отрицал их национальную обособленность. Либеральные соображения позже постепенно исчезают, угнетение непрерывно растет до конца столетия и в этом все партии венгерских господ-

ствующих классов в основном согласны. В этом отношении только пролетариат держал высоко знамя прогрессивных принципов, идущих гораздо дальше.

Однако национальную политику *партии Деака* и ее правительств нельзя отождествить во всем с воззрениями Этвеша и Деака. В деятельности низших органов власти главную роль играло насилие, осуществленное независимо от законов. *Партия левого центра* Калмана Тиса лишь из тактических и партийно — политических соображений пошла дальше национальной политики партии правительства. *Крайне левая партия* независимости, однако, имела известное время довольно важные связи главным образом с парламентскими депутатами национальностей, вместе с которыми был выработан в 1870 г. новый, достойный внимания законопроект о национальностях, который, однако, не был предложен парламенту.

Во время правления Калмана Тиса (1875 — 1890) угнетение национальностей усилилось. *Либеральная партия* не имела важной оппозиции, и поэтому она легко могла прикрывать свои решения видимостью законности. Из государственных учреждений отдаляются представители интеллигенции национальностей, в муниципалитетах запрещается пользование языком национальностей. Существовавшие до сих пор автономные области сокращаются, и реформа комитатов осуществляется в целях разделения национальностей.

Осуществление национального государства венгерские господствующие классы ожидали, кроме методов административного давления, от распространения венгерского языка, что считали осуществимым путем повторных законов об образовании. Против них выступил один Лайош Мочари, и против него ополчились не только вожди национальностей, но и сами массы. Одновременно возникли общества в целях венгнизации, а культурные общества национальностей в большинстве распустились. Против этого протестовал опять Мочари.

Правительства Сапари и Векерле продолжали в том же духе угнетение национальностей. Вследствие пассивности национальностей борьба шла в области социальных движений и печати национальностей. Господствующие классы ответили на это ограничением свободы печати, примером служат судебные процессы с румынами в 1893 и 1894 гг.

Правление Деже Банфи обратилось к ещё более суровым методам в области национальной политики. В президиуме совета министров был создан отдел национальностей, и путем общего министерства иностранных дел премьеру удалось добиться сокращения румынским правительством поддержки, оказанной румынским вождям в Трансильвании. Эти и другие мероприятия завершились законом № IV. с 1898 г. об обязательных венгерских названиях местностей. Еще дальше идущие планы сорвались вследствие сопротивления трудящихся, поэтому его последователи прибегали опять к более скрытым средствам угнетения.

ИШТВАН КАТО:

КРЕСТЬЯНСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В НОЯБРЕ 1918 Г.

Историография посвятила до сих пор очень мало внимания крестьянским движениям, начавшимся в первые дни буржуазно-демократической революции. На основе данных относящихся к Затисскому, восточному краю страны, автор знакомит читателя с событиями крестьянского движения.

В четыре года войны тяжести крестьянства вследствие реквизиции и других мероприятий увеличились в большой мере. Положение трудящихся и мелких крестьян резко ухудшилось. Нищета и бедствие крестьянской бедноты превратились в разорение и голод. В армии служили тоже прежде всего более бедные слои крестьянства. Под влиянием всего этого известие о Великой Октябрьской социалистической революции нашло широкий отклик. Рассказы военнопленных, вернувшихся домой только усилили желание следовать русскому примеру.

31-го октября 1918 г. победа демократической революции была решена в не малой мере тем обстоятельством, что солдаты встали на сторону революции. Революционно настроенные солдаты, вернувшись домой вследствие разложения армии, стали инициаторами и вождями в провинциальных выступлениях. Этот факт подчеркивается многочисленными донесениями нотариусов и волостных начальников. Крестьянские волнения находились под влиянием поведения промышленных рабочих и горняков. На пр. в комитате Боршод крестьянские выступления вблизи промышленных поселений были более сильные чем в других местах.

Особенностью ноябрьских крестьянских выступлений является тесное влияние с движениями национальностей. В национальных окраинах крестьянское движение приняло одновременно и форму национального движения.

Требования крестьянской бедноты в это время были сформулированы в решительной мере на основе обид, понесенных во время войны, и не касались еще земельной собственности помещиков. Бедняки повели наступление сначала против сельских богачей. Началась конфискация имущества трактирщиков, купцов, нотариусов, богатых крестьян, конфискация и раздел хлебных фондов, затем богачи были обложены данью. Это являлось самой распространенной, самой широкой, но в то же время самой примитивной формой ноябрьских крестьянских движений.

Крестьяне, однако, повели наступление и против близлежащих поместий, в некоторых местах ряд селений вместе повели вооруженный поход против замков.

Помещики и богатые слои приступили к организации вооруженных сил против наступления крестьян. Это привело к дальнейшему обострению положения, в ряде случаев к вооруженному столкновению между крестьянами и гражданской милицией.

Наступление против барской собственности превратилось в мятеж против барской власти: несколько сотен нотариусов были изгнаны из деревень, прежде всего вследствие их поведения во время войны.

Острая борьба вопреки неорганизованности в силу необходимости привела к попыткам создания органов крестьянской власти, так как национальные советы, возникшие на местах по инициативе правительства, в общем не могли быть органами более бедных слоев крестьянства, хотя в ряде советов пробивалось их влияние. Кроме национальных советов скоро появились т. наз. солдатские советы, которые охватывали прежде всего вернувшихся в деревни, демобилизованных солдат, а затем восполнялись и другими членами крестьянской бедноты.

Правительство теперь уже решительным образом выступило против крестьян. В значительной части страны было введено осадное положение, против крестьян двинуты воинские части, вооруженные пулеметами и пушками, были использованы даже самолеты. Репрессии оказались жестокими, многие из крестьян были повешены. В конце ноября — такими средствами — удалось временно остановить движение.

После временного застоя в начале 1919 г. движение опять находилось на подъеме, но уже вооруженное тем уроком, что требования крестьянской бедноты могут быть удовлетворены только идя по пути рабочего класса, только социалистической революцией.

RÉSUMÉ

GEORGES SZÉKELY :

LE HUSSITISME ET LE PEUPLE HONGROIS

La première partie de l'étude s'occupe de la situation du servage hongrois dans les premières décades du XVe siècle. L'extension générale de l'assolement triennal le perfectionnement des moyens de transports indiquent le développement de la production marchande. L'époque où le tribut en produits était la forme dominante des contributions allait prendre fin. Dans toutes les parties du pays les charges, payables en argent, de la paysannerie, les contributions à payer à l'État et au seigneur terrien accrurent parallèlement. L'augmentation de la contribution en argent est une tendance caractéristique de tout le XVe siècle. L'auteur donne des indications sur le montant des contributions seigneuriales vers l'année 1400 (1 florin par tenure) et en 1410 et après (près de 1 florin et demi par tenure). Ces charges seigneuriales appelées extraordinaires ou exceptionnelles sont devenues de véritables contributions régulières.

Ces charges sont d'autant plus lourdes qu'entretiens la valeur de la monnaie en circulation chez la paysannerie s'est dévaluée considérablement à plusieurs reprises. L'auteur expose ensuite la saisie de la fortune des serfs morts sans enfant et les empiètements sur les droits paysans à la pêche, à l'utilisation des forêts et au pâturage. Il montre le rapport qui existe entre ce développement et la séparation du cheptel allodial du seigneur ainsi que l'accroissement de la pêche seigneuriale. Il traite les atteintes au droit du libre déplacement et le processus en cours duquel les serfs perdaient leur tenure. Il analyse le rôle de l'Église dans l'exploitation féodale, sa corruption morale et enfin les différends intérieurs entre les parties ecclésiastique et laïque de la classe dominante.

Dans la seconde partie l'étude s'occupe des traits particuliers du développement de la région du Midi, traits qui étaient la condition préalable de la diffusion du mouvement hussite dans cette région. L'auteur donne une description du développement des „bourgs de campagne” (oppida) de Ujlak, Kamenc et Szalánkemén, de l'essor pris par les bourgs de cette région et leur production de marchandises, ainsi que de la différenciation considérable de la paysannerie. Il expose les luttes antiféodales du Midi (Patarénisme, Zagreb) et examine ensuite la diffusion des hérésies dans la région située à l'ouest du Danube en se basant sur certaines données de la juridiction féodale.

La troisième partie de l'étude s'occupe de la situation des villes hongroises dans les premières décades du XVe siècle. Les traits caractéristiques de leur développement sont : progrès de l'industrialisation, forte différenciation des fortunes, régime patricien. Il souligne particulièrement le développement économique considérable de la ville épiscopale de Pécs. Ensuite il analyse les luttes sociales urbaines compliquées par des controverses ethniques, le rôle du patriciat allemand et italien, la poussée en avant des artisans et metayers hongrois, enfin les conditions dans la ville de Buda. Bien qu'à Buda les revendications des corporations deviennent plus tard des revendications hongroises, au commencement du XVe siècle les oppositions de classes se manifestent encore sans caractère ethnique. Jusqu'à cette époque l'administration de la ville de Buda était entre les mains des patriciens allemands, certains propriétaires terriens hongrois avaient cependant aussi une part dans le gouvernement. En analysant le mouvement des années 1402—1404 l'auteur constate que ce mouvement ne peut pas être considéré simplement comme une action des citoyens hongrois des corporations, mais que c'était la lutte de la classe urbaine moyenne contre les adhérents patriciens et nobles du roi Sigismond. Après la récapitulation des résultats de ce mouvement échoué, l'auteur décrit la lutte acharnée du mouvement anti-patricien des masses à Sopron. Ensuite il analyse la diffusion du mouvement valdésien dans les villes de la Hongrie entre 1371 et 1405 et le rôle de quelques thèses valdésiennes qui devancèrent le Hussitisme.

La quatrième partie s'occupe des relations qui existaient entre la Hongrie et le

mouvement révolutionnaire hussite en Bohême. Après avoir esquissé les relations économiques et culturelles, il expose en détail les rapports de l'Université de Prague avec la Hongrie et les régions du Midi dans les décades qui précédèrent le Hussitisme et ensuite dans les années qui suivirent le décret de Kutna-Hora. Il s'occupe en particulier du rôle du magistre Berek de Buda. Après avoir décrit les tentatives des Calixtins et des Hussites révolutionnaires de propager les idées du Hussitisme parmi les Hongrois, il analyse en détail, en se basant sur des sources hongroises et tchèques, la lutte antihussite de la classe dominante hongroise et ses connexions avec les catholiques tchèques. Il fait une digression sur un événement qui touche les relations hungaro-polonaises et qui a rapport au Hussitisme (1432), l'auteur mentionne encore les mouvements populaires en Slovaquie.

ZOLTÁN I. TÓTH :

LA QUESTION DES NATIONALITÉS À L'ÉPOQUE DU DUALISME

Après le compromis de 1867 la nécessité d'un règlement du problème des nationalités se présenta de nouveau aux classes dirigeantes hongroises.

La loi des minorités de 1868 n'apporta pas une solution démocratique à ce problème, mais un règlement par autorité et représente une régression marquée par rapport à la loi de Szeged de l'année 1849.

Kossuth était le seul qui, pendant son émigration, continuait à développer l'héritage de 1849 dans un sens démocratique. Au temps du féodalisme les nationalités étaient restées en arrière de la nation dominante au point de vue de leurs conditions économiques et sociales par suite du manque de privilèges attachés à la propriété terrienne. Les conséquences de cette situation se sont aussi montrées au cours de l'évolution capitaliste. De même leur développement national était différent du développement national hongrois : une faible couche de caractère bourgeois et intellectuel jouait le rôle de la noblesse moyenne hongroise qui remplissait certaines fonctions de la bourgeoisie.

À côté de la voie occidentale normale de la formation des nations on peut constater dans notre pays deux autres voies de développement.

Le premier type de développement était faussé par l'exploitation politique et économique exercée par l'Autriche. Chez les peuples qui ont suivi cette voie (Hongrois, Croates, Saxons) nous trouvons cependant des structures sociales complètes, avec les deux classes fondamentales, issues de leur propre peuple, une existence dans le cadre d'un état à indépendance limitée ou bien avec une autonomie et des institutions politiques bien développées. Dans le cas des peuples de la seconde catégorie, cette déformation est encore plus forte, parce qu'ils étaient opprimés par les classes dominantes des peuples du premier groupe, parce que leur structure sociale était incomplète et parce qu'ils n'avaient, pour ainsi dire, qu'une seule classe, celle des exploités.

Après la révolution de 1848 l'institution de la propriété bourgeoise a rendu possible le complètement graduel de la structure sociale des nationalités. Le rôle éminent des propriétaires hongrois était cependant assuré par le maintien des grandes propriétés terriennes. La bourgeoisie des nationalités, n'ayant pas la possibilité de participer dans une mesure importante au développement capitaliste du commerce et de l'industrie, ne pouvait exploiter son propre peuple que par le capital, c'est-à-dire par l'usure. Le compromis de 1867 marque le début d'un développement vigoureux bien que limité des nationalités. Dans le cadre de leurs propres peuples les deux classes fondamentales du système capitaliste se forment peu à peu. Cependant la lutte de la bourgeoisie des nationalités est entravée aussi par l'opposition dans laquelle elle se trouve avec son propre peuple.

C'est la raison de leur passivité au parlementaire et de la recherche d'un accommodement avec la nation dominante. Un autre moteur de ce développement est l'appui prêté aux nationalités de Hongrie par les peuples frères au-delà des frontières dont l'attraction devient de plus en plus grande. Le plus grand obstacle à ce développement était l'oppression politique exercée par les classes dirigeantes hongroises qui se manifestait sous tous les rapports mais surtout dans l'administration. Il a même été question d'une modification négative de la loi des nationalités, resp. de son abolissement. La politique d'oppression économique ne devient systématique qu'après le tournant du siècle.

Au cours du XIXe siècle la politique des classes dirigeantes hongroises était déterminée par le fait que la population des nationalités était supérieure en nombre à la

population de nationalité hongroise. En 1867 la noblesse moyenne hongroise, elle aussi s'engage dans la voie du compromis avec Vienne, au lieu de s'allier aux nationalités, et afin de pouvoir continuer leur exploitation, elle renonça à une partie de ses revendications vis-à-vis de l'Autriche. Le compromis croate et la loi des nationalités reposaient pourtant sur la conception sincèrement libérale de Eötvös et de Deák et beaucoup de ses aspects avaient une apparence d'équité. La loi provoqua néanmoins l'opposition unanime des nationalités, surtout à cause de la non-reconnaissance de leur individualité nationale. Les principes libéraux disparurent peu à peu et l'oppression augmenta sans cesse jusqu'à la fin du siècle. A ce sujet tous les partis politiques de la classe dirigeante hongroise sont en principe d'accord.

Dans cette question aussi, seul le prolétariat proclamait des principes beaucoup plus progressifs.

La politique de nationalités du parti Deák et de ses gouvernements ne répond pas en tous points à la conception de Deák et de Eötvös.

Les mesures prises par les autorités subordonnées étaient caractérisées par l'emploi de la violence au mépris des lois. Ce n'était que pour des raisons tactiques et politiques que le parti de gauche moyenne de Kálmán Tisza se montra plus libéral dans sa politique de nationalités que le parti gouvernemental. Le parti d'extrême gauche basé sur la politique de la révolution de 1848 était pendant un certain temps en rapports assez étroits avec les députés des nationalités. Ils rédigèrent ensemble un projet de loi sur les nationalités, projet remarquable qui pourtant ne fut pas présenté.

Sous le gouvernement de Kálmán Tisza l'oppression des nationalités s'accroissait. Le parti libéral, n'ayant pas d'opposition sérieuse au parlement, pouvait facilement donner une apparence de légalité à ses décisions. On éloigne les intellectuels des nationalités des offices publics, on interdit l'usage des langues minoritaires dans les municipalités, on abolit l'autonomie des territoires jusqu'à ce moment autonomes et on effectue la réforme des comitats en vue de diviser les nationalités.

Les classes dirigeantes hongroises espéraient pouvoir créer un État national par leurs méthodes administratives ainsi que par la diffusion de la langue hongroise ; ils croyaient pouvoir réaliser ces buts par une série de lois sur l'instruction. Du côté hongrois Louis Mocsáry était le seul qui prit la parole pour faire opposition à ces lois, tandis que du côté des nationalités non seulement les chefs mais les masses aussi étaient hostiles à ces mesures. A la même époque des associations magyarisantes furent formées tandis que la plupart des associations culturelles des nationalités furent dissoutes. Louis Mocsáry protesta, cette fois aussi, contre ces mesures.

Les gouvernements Szapáry et Wekerle ont continué l'oppression des nationalités dans le même esprit. Par suite de la passivité des nationalités les combats se poursuivirent sur le terrain des mouvements sociaux et dans la presse. Les dirigeants hongrois répondirent par la restriction de la liberté de la presse, fait dont témoignent les procès intentés dans l'affaire de la Republica et du Memorandum roumains (1893, 1894). Le gouvernement de Dezső Bánffy est caractérisé par des méthodes encore plus drastiques dans la politique concernant les nationalités. A la Présidence du Conseil il créa une section pour les affaires des nationalités et par l'entremise du Ministère commun des Affaires Étrangères de la Monarchie Austro-Hongroise il réussit à arranger que le gouvernement roumain retire pour un temps son appui aux chefs roumains de la Transylvanie.

Pour mettre le comble à cette mesure et d'autres dispositions du même ordre il a fait voter la loi No. IV/1898 ordonnant la magyarisation des noms des localités. Ces projets d'une portée encore plus grande ayant échoué grâce à la résistance des travailleurs, ses successeurs prirent recours à des moyens d'oppression plus déguisés.

ÉTIENNE KATÓ :

LES MOUVEMENTS PAYSANS EN NOVEMBRE 1918

Jusqu'à présent les historiens se sont à peine occupés des mouvements paysans qui s'étaient déclenchés dans les premiers jours de la révolution bourgeoise et démocratique. L'auteur donne des détails sur ces mouvements paysans en se basant sur des données provenant de la région située au-delà de la Tisza, c'est à-dire des parties orientales du pays. Au cours des quatre années de guerre (en conséquence des réquisitions et

d'autres mesures) les charges de la paysannerie avaient augmenté considérablement. La situation du prolétariat agricole et des petits paysans est devenue très grave. Les privations et la misère des paysannerie pauperisée se transformèrent en famine.

Dans cet état des choses, les nouvelles de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre eurent un retentissement considérable. Les récits des prisonniers de guerre de retour dans leur pays n'ont fait que renforcer le désir de suivre l'exemple russe.

Le 31 octobre 1918, la victoire de la révolution démocratique a été décidée dans une large mesure par le fait que les soldats ont pris parti pour la révolution. Les soldats d'esprit révolutionnaire, rentrés par suite de la décomposition de l'armée prirent l'initiative et devinrent les chefs des actions entreprises à la campagne. Ce fait est souligné dans de nombreux rapports de fonctionnaires de village et de chefs de district.

Le mouvement révolutionnaire de la paysannerie était influencé par l'attitude des ouvriers d'usine et des mineurs. Dans le comitat de Borsod p. ex. l'action paysanne était plus forte dans le voisinage des agglomérations industrielles qu'ailleurs.

Un des traits caractéristiques des actions paysannes du mois de novembre était leur connexion étroite avec le mouvement des nationalités. Le mouvement paysan dans les régions minoritaires était en même temps un mouvement irrédentiste.

Les revendications de la paysannerie pauperisée étaient formulées à cette époque sur la base des préjudices subis pendant la guerre et ne touchaient pas encore la propriété terrienne seigneuriale. La population indigente s'en prend d'abord aux fortunés du village. La confiscation des biens mobiliers des cabaretiers, des marchands, des fonctionnaires de village, la saisie et la distribution des stocks de céréales furent suivies par le rançonnement des riches. C'était la forme la plus répandue mais aussi la plus primitive des actions paysannes de novembre. Ensuite les paysans ont lancé une attaque contre les grandes propriétés terriennes des environs. À quelques endroits plusieurs villages se sont unis pour marcher contre les châteaux.

Pour se protéger contre l'attaque des paysans les propriétaires et autres personnes riches ont commencé à organiser des forces armées. En conséquence de cette mesure la situation s'aggrava davantage. À plusieurs endroits des combats eurent lieu entre paysans et gardes civiles. L'attaque contre les possessions seigneuriales se transforma en révolte contre la domination seigneuriale. De plusieurs centaines de villages on expulsa les fonctionnaires, principalement à cause de l'attitude qu'ils avaient pris pendant la guerre.

En dépit de son inorganisation, la paysannerie a été contrainte par cette lutte acharnée à tenter la création d'organes du pouvoir paysan. En effet, les conseils nationaux formés à la campagne sur l'initiative du gouvernement ne représentaient pas les couches pauvres de la paysannerie, bien que l'influence de celle-ci réussît à se faire valoir dans beaucoup de ces conseils. Bientôt on verra apparaître à côté des conseils nationaux les conseils des soldats dont les membres étaient surtout des soldats démobilisés, rentrés aux villages, ainsi que des paysans pauvres.

Le gouvernement se décida à prendre des mesures énergiques contre les paysans. L'état de siège fut proclamé dans plusieurs parties du pays, des militaires équipés de mitrailleuses et de canons furent envoyés contre les paysans et à certaines endroits même des avions furent mis en ligne. Les répressions furent cruelles. Beaucoup de paysans ont été pendus. Par ces méthodes on réussit à arrêter provisoirement le mouvement.

Après cet arrêt temporaire, le mouvement reprit au commencement de 1919. On avait pu cependant en arriver à la conclusion que seule la voie du prolétariat, la révolution socialiste était capable de donner satisfaction à la paysannerie pauvre.

Szovjet történeti tanulmányok I. (Ism. <i>Dolmányos István</i>)	479
La Pologne au X ^e Congrès International des Sciences Historiques à Rome — Lengyelország a római, X. Nemzetközi Történész Kongresszuson (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	482
<i>Nelson Manfred Blake</i> : A Short History of American Life — Az amerikai élet rövid története (Ism. <i>Solt László</i>)	485
Das neue Deutschland 1813/14 — Lehren des nationalen Befreiungskampfes 1806 bis 1815 — Az új Németország 1813/14 — Az 1806–1815-ös nemzeti felszabadító háború tanulságai (Ism. <i>Vadász Sándor</i>)	490
<i>Kiss Lajos</i> : A szegény emberek élete (Ism. <i>Hársfalvi Péter</i>)	492
<i>Pamlényi Ervin</i> : Horváth Mihály (Ism. <i>Makkai László</i>)	495
<i>Banner János—Jakabffy Imre</i> : A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig (Ism. <i>Györffy György</i>)	497
РЕЗК.	499
RÉSUMÉ ...	503

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre 36,— Ft

ÚJABBAN MEGJELENT TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Vasvári Pál válogatott írásai.

Szerkesztette és a bevezetést írta: *Fekete Sándor.*

A nyomtatásban most először megjelenő Vasvári-kéziratokat közölte és jegyzetekkel ellátta: *László József.*

A válogatás Vasvári történetfilozófiai, történetírói és politikai nézeteit tükröző írásait tartalmazza, így a teljes Zrínyi-tanulmányt, a Történeti Névtár egyes fejezeteit, a magyar, illetve az egyetemes történet körébe vágó néhány feljegyzést stb. A bevezetés bemutatja, hogyan lett Vasvári a forradalmi-demokratikus ideológia egyik magyarországi előharcosa.

A Magyar Történelmi Társulat gondozásában 312 l. **Ara kötve 34,50 Ft**

Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919—1945. II. köt.

A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon 1921—1924

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: *Nemes Dezső.* A kötet forrásanyagát összeállította, és a szerkesztésben részt vett *Karsai Elek.*

A dokumentumgyűjtemény második kötete a Bethlen-kormány hatalomra jutásától a külföldi kölesönök felvételéig terjedő időszak legfontosabb politikai és gazdasági kérdéseit világítja meg.

A Magyar Országos Levéltár kiadványa. 653 l. **Ara 42,— Ft**

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI című sorozat következő füzetei jelentek meg a közelmúltban:

18. sz. <i>Elekes Lajos</i> : A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében	2,— Ft
19. sz. <i>Pach Zsigmond Pál</i> : A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon	3,— Ft
20. sz. <i>H. Balázs Éva</i> : A parasztság helyzete és mozgalmai (1780—1787)	2,— Ft
21. sz. <i>Arató Endre</i> : A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt	2,— Ft
22. sz. <i>Hanák Péter</i> : A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben	4,— Ft
23. sz. <i>Wellmann Imre</i> : A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt	3,— Ft
24. sz. <i>S. Vincze Edit</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalkulása és tevékenysége a kilencvenes években	3,— Ft

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT gondozásában újabban megjelent NÉPSZERŰ KIADVÁNYOK (Művelt Nép Könyvkiadó)

<i>Pamlényi Ervin</i> : Horváth Mihály	9,50 Ft
<i>Makkai László</i> : A felsőtiszavidéki parasztfelkelés (1631—32)	9,50 Ft
<i>Wellmann Imre</i> : Tessedik Sámuel	10,— Ft
<i>Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes</i> : II. Rákóczi Ferenc	28,— Ft
<i>Márkus László</i> : Guyon Richárd	12,— Ft
<i>Szekeres József</i> : Kenyérért és szabadságért. Az 1905. évi pécsi bányászsztrájk	10,50 Ft
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Az 1831. évi parasztfelkelés	15,— Ft

51593

51593
1957 JUN 28

643

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

90. ÉVFOLYAM

1956. 4—6. SZÁM

1956

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., BELGRÁD RAKPART 5

90. ÉVFOLYAM, 1956. 4—6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS, EMBER GYÖZÖ, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS,
LEDERER EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK
(elnök), NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (titkár), RÉTI LÁSZLÓ,
SZABÓ ISTVÁN, WELLMANN IMRE, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A SZÁZADOK 1956. ÉVI 4—6. SZÁMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

Olvasóinkhoz	507
<i>Elekes Lajos</i> : Hunyadi János	509
<i>Belényesi Márta</i> : A földművelés Magyarországon a XIV. században	517
<i>Székelgy György</i> : A huszitizmus és a magyar nép II.	556
<i>Mérei Gyula</i> : Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején	591
<i>Pölöskei Ferenc</i> : Az 1868-as alföldi parasztmozgalom	617

KÖZLEMÉNYEK

<i>Vincze Géza</i> : Ady és az orosz forradalmi mozgalmak	657
<i>Maller Sándor</i> : Marx és Szemere	667

VITA

<i>Tolnai György</i> : A parasztipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarorszá- gon (1842—1849)	709
<i>Benda Kálmán</i> : Bónis György Hajnóczy könyvéről	736

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNELSZFRONTJA

<i>Józsa Sándor</i> : A kínai történettudomány általános helyzetéről, feladatairól és néhány problémájáról	741

SZEMLE

A X., római Nemzetközi Történész Kongresszus munkálatairól I.

— <i>M. Pallottino</i> : Le origine storiche dei popoli italiani (Ism. <i>Harmatta János</i>)	748
— <i>P. de Francisci</i> : La comunità sociale e politica romana primitiva (Ism. <i>Sarkady János</i>)	749
— <i>S. Moscati</i> : Nuovi aspetti della cronologia dell'antica oriente anteriore (Ism. <i>Harmatta János</i>)	752
— <i>Alfred Heuss</i> — <i>André Aymard</i> : La monarchie hellénistique (Ism. <i>Borzsák István</i>)	753
— <i>G. Tibiletti</i> : Lo sviluppo del latifundio in Italia dall'epoca graccana al principio dell'impero (Ism. <i>Sarkady János</i>)	755

OLVASÓINKHOZ

Folyóiratunk jelen száma nagy késéssel jelenik meg: csaknem egy éve, hogy az előző szám napvilágot látott.

A múlt év eleje óta a magyar történettudományban jelentős kezdeményezések történtek a régi vezetés dogmatikus hibáinak felszámolásáért, a XX. kongresszus tanításainak helyes alkalmazásáért, a mélyebb, tudományosabb marxista történetírásért és ezzel együtt szilárd történészegységfront létrehozásáért. Ma már nyilvánvaló, hogy ezen, alapjában véve helyes erőfeszítések során revizionista nézetek merültek fel, amelyek ellen sem akkor, sem azóta nem folytattunk ki-elégítő küzdelmet.

1956. október 23-a, az ellenforradalmi erők támadása súlyos átmeneti nehézségeket okozott ezen a területen is. De ezeknek az eseményeknek a tanulságai is szükségessé teszik egy szocialista célkitűzéseken alapuló történészfront kialakulását, melyre lapunk a jövőben támaszkodni kíván. Meggyőződésünk, hogy történészeink összefogása, mely népünk valódi érdekeit szem előtt tartva, harcol egyfelől minden fajta ellenséges történetfelfogás, köztük a revizionizmus ellen, másfelől a dogmatizmus minden megnyilvánulása ellen, a kezdeti nehézségek legyőzése után történetírásunk új felvirágzását fogja eredményezni.

A Századok szerkesztőbizottsága, anélkül, hogy elébe akarna vágni a történészfront még meg nem oldott szervezeti kérdései rendezésének, biztosítani kívánja az immár 90. évfolyamába lépett folyóirat további rendszeres megjelenését. Ezért, minthogy folyóiratunk főszerkesztője, Andics Erzsébet akadémikus 1956. október 15-én lemondott e tisztségéről, a szerkesztőbizottság felkérte Molnár Erik akadémikust a szerkesztőbizottság munkájának vezetésére s közrebocsátja a folyóiratnak ezt a számát, amelynek nyomdai munkálatait még 1956 augusztusában megkezdtek. Folyóiratunk további megjelentetésével a szerkesztőbizottság a Magyar történészek munkájának újbóli, egyre szélesebb kibontakozását kívánja szolgálni.

A Századok szerkesztőbizottsága

HUNYADI JÁNOS*

Nagy emberek emlékét nem homályosítja el az idő. Tisztábban, fényesebben villantja fel.

Akiről most, halála ötszázadik évfordulóján emlékezünk, nagy ember volt. Nevét évszázadok őrizték Délkelet-Európa népeinek szívében, dalaiban. Példája fénylett történelmi korokon át. S ma fénylőbb, bátorítóbb, mint valaha.

A nagy ember nem teremti, de megérti korát. Felismeri helyét a fejlődést gátló vagy előrevívó erők harcában. Tevékenységével és példájával serkenti, tömöríti és — ha csak egy lépéssel, ha csak egy időre is — előbbre segíti, vezeti a haladásért küzdőket. Nagy ember, aki élen jár a haladásért, haladásellenes erőkkel szemben vívott történelmi küzdelemben.

Minden nép történetében, minden kornak megvan a feladata. Nagy ember az, aki megérti ezt a feladatot. Nagy ember, aki erejét, életét nem kímélve, példásan küzd a feladat megoldásáért.

Hunyadi János ilyen ember volt.

Hunyadi idején, a XV. század derekán Délkelet-Európa népeinek életében döntő feladattá vált a védekezés a világuralomra törő oszmán török hódítókkal szemben. Nem pusztán azért, mert a támadók sikerei állami függetlenségüket veszélyeztették. Hanem azért is, mert az akkori török hadviselés, hódítás és uralom együttjárt a termelőerők tömeges megsemmisítésével: fékezte, visszavetette a fejlődést. Délkelet-Európa minden népének elemi érdeke volt, védekezni ezzel a pusztító, haladást gátló terjeszkedéssel szemben.

E feladatot sokan felismerték. Voltak, akik — szavakban — követelték megoldását. Akadtak, akik tettek is érte, néhányan nem is keveset. De a vezetők közül senki annyit, oly következetesen s annyi eredménnyel, mint Hunyadi János.

A török állam akkor nagyhatalomnak számított. Száz esztendeje hódított a Balkánon. Egymás után morzsolta fel a félsziget egymással torzszalkodó, belső ellentétectől s külső erők nyomásától is gyöngített görög, délszláv államait. Rigómezőn, 1389-ben megsemmisítette a jelentékeny haderőt, amelyet a bosnyákok, szerbek, havasalföldi románok és dunai bulgárok összefogása állított útjába. S néhány évvel utóbb Nikápolynál szétzúzta azt a lovagi összetételű, jelentős részében franciákból s más nyugatiakból álló sereget is, amelynek segítségével Zsigmond, az akkori magyar király nemcsak megállítani, hanem visszavetni remélte a török terjeszkedést. A nagy veszély láttán a következő időszakban többen hirdették, távolabbi országokban is,

* Hunyadi János halálának 500. évfordulója alkalmából tartott ünnepélyen elhangzott beszéd.

a török elleni összefogás eszméjét. De Európa akkor vezető államaitól számottevő segítség nem érkezett. Velence és a pápa (olyan hatalmak, amelyeknek közvetlen érdekükben állt a török visszaszorítása) biztatták s időnként némi pénzzel is támogatták a küzdőket. Erdemleges segítséget nem adtak. Délkelet-Európa népeinek magukban kellett vállalni a harcot a növekvő fenyegetés ellen.

Nikápoly után a törökök közvetlenül támadhatták Magyarországot s megmaradt szövetségeseit. A havasalföldi román fejedelmek, különösen I. Mircea, megpróbálták ellenállni. Átmenetileg eredményeket értek el, utóbb kénytelenek voltak meghajolni a túlerő előtt. A szerb fejedelmek is vállalták a hűbéri függést, amellel országuk egyre nagyobb darabjait veszítették el. Boszniában a török haderő támaszpontokat épített. A bizánci birodalom Konstantinápoly környékére szorult. Az albánok harcoltak, de egyelőre kevés eredménnyel. A Balkán java része a töröké lett. A veszedelem Magyarország határáig ért. A következő roham az országot fenyegette.

Erő kellett volna, nagy erő, megállítani ezt a rohamot. A későbbi események megmutatták: Magyarországból s a török ellen küzdő más országokban volt ilyen erő. A nép hajlandó volt harcolni. Hajlandó volt élete árán védeni azt a keveset, amit számára a haza a feudális viszonyok közt jelenthetett. De a feudális uralkodó osztály — nálunk, akár mint másutt — óvakodott fegyvert adni az elnyomottak kezébe. Kizsákmányoló érdekeit féltve, nem engedett utat az egyszerű emberek hazaszeretetének: az erőnek, mely a török katonai túlsúlyával szemben is megállhatott volna. Maga pedig nem sokat tett az ország védelmére. A nemesség kisajátította a hadviselés monopóliumát s a velejáró előnyöket. De nem szívesen hadakozott olyan ellenféllel, mint a vitéz, harcdezt török katonaság. S ha mégis hadba vonult, többnyire kudarcot vallott. A nemesi haderő gyatrasága tette lehetővé — a mindennaposá váló pusztítások mellett — az olyan csúfos kudarccokat, amilyen a fontos dunai átkelőt őrző Szendrő (Smederevo) várának elvesztése volt. A szerbek számára ez állami függetlenségük utolsó menedékének elését jelentette. Magyarország számára pedig azt, hogy ezután a pusztítók még könnyebben, még szélesebb területen támadhatják.

Ebben a nehéz, országvesztő időben aratta első katonai sikereit a fiatal vezér, Hunyadi János. Szörény (Severin) környékét védte akkor. De nemcsak védte, hanem kis csapatával ellentámadásba ment s megtisztította a környéket a Viddinből kiáramló martalócoktól. Ezek a helyi jelentőségű haditettek alig változtattak valamit az általános helyzeten. De nagy volt erkölcsi jelentőségük. A züllés, bomlás, balsikerek idején mutatták meg: van erő, amely a pusztuló országot védje. Meg lehet állítani, vissza lehet vetni a hódítókat.

„Egyetlen férfit termett az a kor, s ha az sem lett volna, annak a szörnyű felfordulásnak idején, senki előtt nem kétes, vége lett volna régen nemcsak Magyarországnak, Ausztriának s a németeknek, hanem az egész kereszténységnek is.” Így vélekedett Bonfini, a közelkortárs, aki a kereszténységen az európai kultúrát értette s a török hódítók elleni harc értelmét — mint minden vérbeli humanista — éppen ebben: az európai kultúra védelmében látta. Akkori humanisták módján túlozta a hős, a történelmi személyiség jelentőségét, de rávilágított valóságos történelmi szerepére is. Megmutatta, miért érezték nagynak Hunyadi kortársai — akár párthívei, akár ellenfelei voltak. Egy másik humanista, a Hunyadival ellentétben álló Habsburg

Frigyes támogatója, Aeneas Silvius írta: „(Hunyadi János) nem származott nagy nemzetségből, de nagy volt lelkében, bölcs volt tanácsában; Albert király halála után őt tartották az egyetlennek, aki megmentheti Magyarországot a török pusztításaitól.”

Hadak villámának, föld rettenetének nevezték a visszavert hódítók. A törökök egyetlen félelmének a szabadító harc hívei. — Honnan ívelt ily magasra ez a vitézi pálya? Ki volt Hunyadi János?

Apja a törökdúlta román Havasalföldről származott Magyarországba. Királyi vitézként Vajdahunyad várát és gazdag tartozékait kapta birtokul. Tagja lett a megyei nemesség vezető rétegének, amely akkortájt szervezkedett, hogy az országot megbontó nagyuraktól részt követeljen az államhatalom gyakorlásából. Vajdahunyad környékének kisnemesi s román kenézi sarjaiból került ki a fiatal Hunyadi első katonai kísérete. Később, amint hatalma nőtt, vele nőtt a kíséret is, végül kiterjedt az ország több nagyhatalmú családjára.

Külföldet is járt. Itáliában ismerte meg a condottiere-típusú sereg-szervezés akkor haladó módszereit, Csehországban a husziták félelmetes, egész Közép-Európában élenjáró hadviselési módját. Amit tanult, itthon is igyekezett felhasználni. Nagy hadjáratain szívesen fogadott cseh zsoldosokat, akik a husziták harcmódjával katonai erkölcsük egyes elemeit is magukkal hozták. Hadvezetésében, bár a hazai viszonyokhoz s a török hadszíntér követelményeihez alkalmazva, végig érvényesült a husziták iskolájának tapasztalata.

Harcosainak vitézsége mellett ennek köszönhette első nagy sikereit. A sikerek nyomán ömleni kezdett az elismerés, birtokok és feudális tisztségek formájában. Előbb szörényi bán, majd erdélyi vajda, temesi ispán, nándorfehérvári (belgrádi) főkapitány — néhány év, s a hunyadvári nemes az ország első nagybirtokosa, majd első tisztségviselője lett. De haláláig maradt, ami volt: vitéz, akinek célja — birtokok, tisztségek szerzése, egyéni érvényesülés mellett — megküzdeni az ellenséggel.

Mi buzdította? Kortársak felelik: hazája szeretete. Sok feudális úr emlegette a hazát akkoriban. De kevesen, keveset tettek érte. A népet kirekesztették a haza fogalmából is. Hunyadi hazaszeretete abban különbözött osztályos társaitól, hogy tettekben nyilvánult meg. Abban is különbözött, hogy sorsdöntő időszakokban lehetőséget adott a népnek, az otthonukat szerető egyszerű embereknek: védelmezzék, amit a feudális államban hazájuknak érezhetnek. S abban is különbözött, hogy (feudális viszonyok közt oly ritka módon) nem irányult más népek ellen; megfért vele az összefogás eszméje, a közös ellenséggel küzdők kölcsönös segítségének előremutató, nagy gondolata.

Pályája fordulója, életműve kibontakozásának kezdete az 1442. év. Török portyázók pusztították Erdélyt, megverték Hunyadi készületlen csapatait. Ő akkor a környék népét hívta fegyverbe. Azokat, akiknek antif feudális harcát alig pár éve fojtották vérbe az erdélyi urak hadai. A környék népe felkelt s véres csatában verte szét a diadalittas betolakodókat. Ugyanebben az évben — saját csapatai mellett Erdély népének, kivált a székelyeknek, továbbá a szomszéd havasalföldieknek erejére támaszkodva — Hunyadi a Jalomicánál szétszórta a törökök európai seregeit, amelyeket három ország: Erdély, Moldva és Havasalföld hódoltatására küldött a szultán.

Fordulat volt ez, nemesak Hunyadi pályáján, de a török harcok történetében is. Ritka kivételképpen, zsoldosvezető feudális úr fordult a néphez.

A nép követte, mert küzdeni akart az otthonát fenyegető ellenséggel. S megszakadt a hódítók évszázados diadalútja. Mint egy kortárs írta: A győzelemhez szokott támadók „kezdték magukat nem mint győzők, hanem mint legyőzöttek érezni”. A diadal hírére fellelkessültek az ellenállás hívei. A veszélyeztetett országokban megerősödtek a pártok, amelyek a behódolókkal szemben a török háború szükségét és sikerének lehetőségét hirdették. Remény ébredt a töröktől már régebben leigázott országok lakosságában is. Mindez mintegy előrevetítette a török hódítók ellen küzdő népek új összefogásának körvonalait, az összefogását, ami a következő esztendő nagy katonai sikereinek legfőbb alapja volt.

1443-ban úgy látszott, elérkezett az idő a hódítók viasszaszorítására, erőteljes ellentámadás indítására. Jagelló Ulászló rövid uralma alatt Magyarország perszonál-unióban egyesült Lengyelországgal. Bár ezt az államalakulatot több oldalról támadták, átmenetileg számottevő erőt tudott mozgósítani. Hunyadi maga is majdnem annyi harcost állított, mint Ulászló, a két ország királya együttvéve. Menlevelekkel biztosította, hogy — földesuruk várható tiltakozása ellenére — jobbagyok is vonulhassanak seregébe. A hadhoz sok külföldi felkelő csatlakozott, főleg csehek, illetve pápai segélypénzen toborzott keresztiesek. Segítségét küldtek a románok s az elnyomott szerbek. Később a had új elemekkel bővült: amint előnyomult a Balkánon, a lakosság nemcsak élelemmel, hanem friss katonai erőkkel is támogatta és segítette az ellenség pusztításában.

Késő ősszel indult, közel hat hónapig tartott a hosszú hadjárat, amelynek példátlan sikerei megrémítették a hódítókat, bizakodással töltötték el az ellenük küzdőket. A Hunyadi vezette csapatok nyílt csaták sorozatában megverték az ellenség hadait, előnyomultak a Balkán hegységig, védekező hadállásba szorították a szultánt. S mikor a tél hidege, a nélkülözés visszaterésre kényszerítette őket, volt erejük, hogy szétszórják az üldözésükre indított seregeket.

Míg a török birodalom ereje teljében állt, semmilyen európai ellenfél, védő vagy támadó, nem hasított ekkora rést a testén. A szultán békét kért. Visszaadta a szerb állam függetlenségét, kiűritette az Albánia északi részén elfoglalt területeket. Kedvező béke volt ez: módot adott a balkáni államok megerősödésére, a hódítók elleni szövetség rendszerének kiépítésére. Megkötötték, de hamarosan fel is borították. Ami jó volt Délkelet-Európa népének, nem volt jó Európa egyes hatalmasságainak. Velence, a nagy kereskedőváros, óhajtotta ugyan a török viasszaszorítást, de nem úgy, hogy ezzel a Balkán államai erősödjének, hanem úgy, hogy maga terjeszkedhessen a partvidéken. A pápa; aki különben tekintélye megerősítését s hatalma kiterjesztését várta a török háborútól, e vonatkozásban támogatta a velencei kalmárokot. Követe rábírta a királyt, a környezetében levő urakat, velük Hunyadit is: indítsanak újabb hadjáratot. E békebontás következménye volt a várnai katasztrófa. A várnai hadjáraton sokkal kisebb haderő vett részt, mint az előző évben. A vezetők abban bíztak, hogy Velence meg a pápa, ígéretük szerint, flottájukkal elzárják a tengerszorosokat s meggátolják, hogy a törökök Európába szállítsák Ázsiában tartózkodó csapataikat. A flotta meg is szállta a szorosokat, de mire az ellenség támadni kezdte, kámforrá vált. Bármily vitézül küzdöttek a szárazföldi harcosok, vereségük e — Marx szavával élve — pápai-velencei tréfa következtében kikerülhetetlenül bekövetkezett.

Hunyadi e harcokban a hadvezéri erények példaképének mutatkozott. A hosszú hadjárat első részében gyors, lendületes, meglepő támadásokkal morzsolta fel az ellenség megosztott seregteteit. Utóbb, amikor a nehézségek bomlasztani kezdték a had fegyelmét, szavával s példájával erősítette meg az ingadozókat. Bátorsága még Várnánál sem hagyta cserben: támadott, amíg tudott, s volt a csatának olyan szakasza, amikor a győztes törökök vesztesnek vélték magukat. Most, a vereség után kialakult súlyos helyzetben, hadvezéri tudása mellett megmutatkozott államférfiúi nagysága is.

A várnai csatában elesett Ulászló király, a lengyel-magyar perszonál-unió felbomlott. Magyarországon megindult a nagyúri pártok harca a hatalomért. A háttérben koncot lestek a Habsburgok. Teljessé vált a feudális felfordulás. Mint a kortárs, a kiváló humanista, Vitéz János írta: „vadállati törvény lett úrrá az országban... Semmi sem biztos, hacsak az nem, hogy a testvér is ellenség.” A zűrzavar belülről fenyegette az ország fejlődését és függetlenségét. Egy jólétersült külföldi úgy vélekedett: „A magyar állam megrendült, összeomlott, ... részekre szakadozott s a részek közt alig van kapcsolat.”

Hunyadi fellépett az anarchia fő haszonélvezőivel szemben. S lassan köréje gyűltek az erők, amelyek — ha feudális módon is — a rendet követelték a rendetlenségben: erős államot az állandósult zűrzavar, a kiskirályok sokasága helyén. A nagyurakkal szemben harcba lehetett indítani a megyék nemességét, amelynek vezető rétege részt kívánt a hatalomból. E harcban támaszkodni lehetett a fejlődő városokra, amelyek szívesen adták pénzüket s fegyvereiket olyan valakinek, aki cserében békességüket biztosítja. A rendi állam erői szerveződtek a nagyurak túlsúlyával s az anarchiának ebből eredő szélsőségeivel szemben. Ezek az erők segítették Hunyadit a magyar állam élére. 1446-ban kormányzónak választották. E tisztséget 1452 végéig viselte s igyekezett jól kihasználni az állam, benne az akkor oly fontos központi hatalom erősítésére. S az állam erősítése terén elért eredményekre támaszkodva, iparkodott felújítani a török elleni összefogásnak Várnánál elbukott kísérletét.

Rigómezei hadjáratát — amelyhez két évig gyűjtötte a pénzt, katonát, fegyvert — támogatták a havasalföldi románok. Támogatta a szerb nép egy része is, bár az akkori szerb fejedelem, Brankovics György (magyarországi nagybirtokosként tagja a Hunyadi politikájával legélesebben szembe forduló, Cillei—Garai vezette főúri szövetségnek) ellene fordult. A haditerv alapgon dolata az lehetett, hogy Hunyadi csapatai egyesülnek Szkander bég albán hadaival, amelyek hősi küzdelemben védelmezve hazájukat, több súlyos csapást mértek az ellenségre. A terv nem sikerült, mert a szultán, akit Brankovics tudósított, megelőzte az egyesülést. Rigómezőn, a délszlávok Mohácsánál csatára kényszerítette és többnapos öldöklő harcban szétszórta a Hunyadi vezetésével felvonuló csapatokat. Bár a török haderő oly súlyos veszteséget szenvedett, hogy győzelmet nem tudta kihasználni azonnali egyenes támadásra, a rigómezei vereség kemény következményekkel járt. A délkelet-európai összefogás megbomlott. Magyarországon megingott Hunyadi helyzete. Több támadó hadjárat nem következett. A török elfoglalta Konstantinápolyt, megsemmisítette a bizánci császárság maradvékát. Elszigetelte s egyre szűkebb térre szorította a függetlenségüket védő országokat. S 1456-ban, nyolc évvel Rigómező után, elindította frontális támadását Magyarország ellen.

Nagy létszámú, kitűnően felszerelt török sereg nyomult Magyarország felé. Közvetlen célja Belgrád (régiesen: Nándorfehérvár) erődtímenye volt, amelyet a magyar királyok a szerb fejedelmektől szereztek meg s egy időre

a Duna-vonal török elleni védelmének központjává tettek. Hunyadi a várat gondosan megerősítette, ellátta védőkkel s fegyverekkel. De a roppant túlerő ellen így sem állhatott meg sokáig.

Magyarországon tovább tartott az úri csoportok harca. Király s nagyurak féltékenyen lesték egymást és kivált Hunyadi. Rábízták a végek védelmét, de segítséget nem adtak hozzá. A vezér akkora hadat gyűjtött, amekkorát tudott. Hívására hozzá sereglettek régi vitézei, kemény hadjáratokban próbált harcosok, hogy a végső veszély idején vele győzzenek vagy oldalán pusztuljanak. Nagy erő volt ez. De elenyésző a támadók rettentő túlsúlyához képest.

Külföldön keresztes háborút hirdettek. A szomszéd országok népeiben ekkor is megvolt a hajlandóság, fegyverrel segíteni veszendő testvéreiket, Belgrád védőit, Magyarország fenyegetett lakosait. De mert uraik féltek megmozdulásuktól, nem adtak nekik fegyvert, sem katonai vezetőket. Sokan gyülekeztek, kevesen értek céljukig. Akik odaértek, vitézül vettek részt a vár védelmében. Csakhogy ezek nagyon kevesen voltak.

Magyarországon is meghirdették a keresztes háborút. De szervezője, a pápai követ, belemerült az udvar intrikáiba. Hirdetője, Kapisztrán János eleinte szívesebben foglalkozott az eretnekek s a görögkeletiek áttérítésével. S amikor, közeledvén a veszély, meghirdette a háborút, kevesen hallgattak rá. Az urak felvették a keresztet s elvonultak távoli váraikba. A király kiszökött az országból. Az egyszerű emberek (mint közel egykorú egyházi forrás írja) nem értették az olasz nyelvű beszédet. De megértették a tényeket. S amint a török erők felvonultak, gyülekezni kezdett az ország népe. „Földművesek, szántóvetők, kapások” — „nagy, jórészt paraszti tömeg” — „esupa kézművesek” — jellemzik a kortársak a gyülekezőket. „Nem volt ott egy úr, egy nemes sem, csak a köznép a városokból és a falvakból.” „Kevés fegyvert láthattál volna köztük... Legtöbbjüknek kardjuk volt, füttyösük, mint a pásztoroknak...” Az egyszerű emberek összegyűltek, hogy mint Erdélyben tizennégy év előtt, megvédjék csekély javaikat, megvédjék otthonukat: hazájukat.

A török Belgrád falait törte. Flottája elzárta a Duna vonalát. A pusztuló várba segítség nem juthatott. A védők már csak a becsületért küzdöttek. Halálra készülődtek. Az átelles parton felsorakoztak a népfelkelők, akiket Hunyadi, amennyire az időtől telt, igyekezett kitanítani a hadviselés fortélyaira. Július 14-én a felkelők s Hunyadi csapatai, hevenyészve harchoz készített dereglyéken, Belgrád szerb hajósainak segítségével áttörték és elűzték a török flottát. Segítséget juttattak a várba. Hunyadi ettől kezdve az ostrom végéig ott tartózkodott, mindig a legveszélyesebb pontokon, szavával és példájával serkentve társait.

Július 21-én a török általános rohamot indított. A támadók többször behatoltak Belgrádba, eljutottak a belső vár faláig, csaknem kitűzték a győzelem jelét. Dugonics Titusz, Hunyadi katonája úgy halt meg, hogy nem bírván a török zászlótartóval, magával sodorta le a mélybe. Hősi tetteivel bátorságot öntött lankadó társaiba. Hajnaltájt sikerült visszaszorítani az ellenséget. Másnap kiújult a küzdelem. Lehet, hogy a törökök is akartak támadni, de a felkelők megelőzték őket. Megrohanták és visszanyomták a törökök ázsiai seregeit. A szultáni csapatok hátfagották, két tűz közé szorították őket. Ekkor tört ki a várból Hunyadi. Katonái elfoglalták s az ellenségre fordították az ostromágyukat. A szultán kitért. Később igyekezett

viasszaszerezni elvesztett ostromszereit, de sikertelenül. A harcmezőt megőrizték a Hunyadi vezette felkelők.

Július 23-án nem volt ellenség Belgrád alatt. A nagy hadsereg java elpusztult, a többi nem merete még egyszer összemérni erejét a hazájukat védő felkelőkével. Sebesültjeiket elvitték, poggyászuk s hadiszereik tömegét hátrahagyták. Éj leple alatt menekültek a vár alól, amelyet diadalmas útjuk első, kis állomásának vélték.

„Sohasem volt ilyen török sereg, de ilyen vereség sem” — értesültek a nürnbergiek. „Soha a törököket így meg nem verték, és a végromláshoz soha közelebb nem voltak, mint ezen ütközet után... Ha a keresztények most üldözőbe fognák őket, győzelmet aratnának fölöttük” — vélte Kapisztrán egyik társa szerb—bosnyák jelentések alapján.

Nem úgy történt, mint a szabadító harc hívei várták. Amint tisztázódott a hadihelyzet, Hunyadi már írta, küldte sürgető, segélykérő leveleit királynak, országnagyoknak, itáliai ismerőseinek. Segítséget most sem kapott. S röviddel a nagy győzelem után, 1456. augusztus 11-én elragadta a táborát pusztító járvány. Méltó vezető híján összeomlott az új hadjárat terve. A Belgrádnál diadalmas felkelőket Kapisztrán már előbb hazaküldte. Király és urak hoztak hadat, de nem a török, hanem a sorsuk jobbításáért — s egyben a külső ellenséggel szemben is — küzdeni kész felvidéki parasztok ellen. Pár év — s a megvert ellenség, sebeit kiheverve, ismét támadóként jelenhetett meg a dunai határokon.

De a belgrádi győzelem még így, kihasználatlanul is, óriási jelentőségű volt hazánk, népünk, az akkori Magyarország népei történetében. Könnyebbséget adott a török ellen küzdőknek. Fél évszázadra elvette a hódítók kedvét, hogy főerőikkel, frontális támadást indítsanak Magyarország ellen. Időt adott, hogy a Hunyadit támogató erők még egyszer tömörülve, fiában — történetünk nagy Mátyás királyában — politikája alapelveit: a török elleni küzdelem s az erős állam követelményét emeljék királyi trónra. A Hunyadi vezette hősi harcok, fiának rájuk következő államerosztó kísérlete fél évszázadot nyertek hazánk, népünk független fejlődésének. Ennyivel tölték ki az ország feldarabolásának, hadszíntérre válásának, a nép kettős elnyomásának később bekövetkező, keserves időszakát.

*

A török hódítók ellen, Hunyadi vezetésével vívott harcok igazságos háborúk voltak. Ezért támogatták a harcokat az egyszerű emberek Magyarországon s más országokban, amennyire ez a feudális viszonyok közt lehetséges volt. A tömegek részvétele avatta e háborúkat a népek összefogásának korai, előremutató példáivá.

Hunyadi történelmi érdeme, hogy felismerte a legsúlyosabb problémát, amely hazája s Délkelet-Európa népeire nehezedett. Haláláig küzdött, igyekezett minden erőt összefogni a török hódítók ellen. Feudális úr létére fegyvert adott a felkelők kezébe és győzelemre vezette őket. Országvesztő időben utat nyitott az országot megmentő nagy erőnek: a nép hazaszeretetének.

Nagy volt mint államférfi, még nagyobb mint harcos és hadvezér. Nem üres szólam, amikor a közel kortárs azt írja róla: „a legjobb vezér s a legjobb katona egyben”. Győztes csatáinak, ragyogó haditetteinek híre bejárta Európát. Lelkesedtek érte mindenütt, ahol helyeselték a harcot a betolakodók ellen. Nevét buzdításul emlegették a török ellen küzdők. Görögök,

bulgárok, délszlávok, románok foglalták vitézi énekeikbe. A magyar nép legjobbjai súlyos időkben a hazaszeretet, a hazát védő önfeláldozás példájaként tekintették. S bár voltak, vannak, akik megpróbálták másképpen értelmezni, nagy alakja így áll előttünk ma is: a megalkuvást nem tűró hazaszeretet hősi példaképe.

Harcaitól ötszáz év, egész történelmi korszakok választanak el. De él hősi példája, tetteinek történelmi tanulsága. S élni fog, míg hazáját, szabadságát szerető ember él országunkban.

ELEKES LAJOS

A FÖLDMŰVELÉS MAGYARORSZÁGON A XIV. SZÁZADBAN*

Néhány év óta nemcsak marxista, hanem polgári oldalról is egyre határozottabban jelentkezik az igény egy olyan újfajta történettudomány iránt, amely a hétköznapiok küzdelmes életét vetíti elénk, hogy a sokrétű munkatevékenységek rekonstruálása által az embert a történelem cselekvő hőseként mutassa be.

Ennek az irányzatnak kibontakozását hosszú ideig hátráltatta a magáról a történelemtudományról s a történeti folyamat mozgató rugóiról alkotott helytelen felfogás, mely szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a történelem reális alapját, s csak a kiemelkedő állami és politikai akciókat s általában az elméleti harcokat vizsgálta. A múlt század végén a természettudományos evolúcionizmus ugyan már éreztette hatását azokban a kultúrtörténeti munkákban, amelyek a természeti jelenségekhez hasonlóan társadalmi organizmusról beszéltek, és a „Kulturgeschichte”-t mint a természet történetének legmagasabb kibontakozását értékelték. Ezeknek a munkáknak a szerzői azonban csaknem kivétel nélkül megelégedtek az „életszokások” egyszerű leírásával, és figyelmüket főként a szellemi élet jelenségeire korlátozták. Az anyagi kultúra fontos kérdései szerves összefüggésben alig nyertek megoldást, leszámítva a kor szemléletmódjának megfelelő „hálás” témákat, mint pl. a viselet és fegyverzet kérdéseit. Az a történelemfelfogás, mely nem ismert anyagi érdekeken alapuló osztályharcot, egyáltalán nem ismerte el az anyagi érdekek történelemalakító jelentőségét sem, s így a termelés csak mellékesen, a kultúrtörténet alárendelt elemeként kapott helyet e munkákban. De sem ezek nem találtak utat hozzánk, sem a század elejének már jóval sikerültebb kezdeményezései. Művelődéstörténeti irányunk szinte teljesen beérte a felépítmény jellegű kérdések, vizsgálatával, leszámítva egyes, az anyagi kultúra

* Az itt közölt dolgozat egy fejezete csupán egy nagyobb agrártechnikai tanulmánynak, mely részletesen vizsgálja Magyarország XIV. századi mezőgazdasági termelésének kérdéseit. Az anyaggyűjtés részben a XIV. századi parasztságtörténeti munkaközösség keretén belül készült. Saját anyagomon kívül felhasználtam még Fekete Nagy Antal (F. N. A.), Fügedi Erik (F. E.), Kumorovitz L. Bernát (K. L. B.) és Mályusz Elemér (Má. E.) gyűjtését. Valamint az „Anyagi kulturánk a XV. században” c. munkaközösség kéziratosa adattárát is („XV. századi anyagi kulturánk” adattára), Belényesi Károly (B. K.), Fekete Nagy Antal (F. N. A.), Kumorovitz L. Bernát (K. L. B.), Lőrincze Lajosné (L. Lné), Muzsnai Lászlóné (M. Lné), Oszwald Arisztid (O. A.), Pataki János (P. J.) és Zákonyi Mihály (Z. M.) gyűjtéseit. Munkájukért ez uton is köszönetet mondok. Saját néprajzi megfigyeléseimen kívül agrotechnikai kérdésekben különösen hasznos segítséget nyújtottak Belényesi Károly szóbeli közlései.

köréből vett szemelvényeket Tagányi Károly, Radvánszky Béla vagy Takáts Sándor munkáiban. Az anyagi kultúra problémáit is felölelő első igényes összefoglalás az 1940-es években jelent meg erősen a szellemtörténet stílusában. A gazdaságtörténet pedig, amely legalábbis a termelés alapvetően fontos kérdéseit megoldhatta volna, — a kezdeti nekilendülés után — történetkutatásunknak szinte a mai napig elhanyagolt területe maradt, éppen mert a régebbi korszakokra nézve a történettudomány egyéb ágainak, a néprajznak és régészetnek bevonása nélkül komoly eredményeket nem is mutathatott fel.

De ha történettudományunk figyelme szórványosan ki is terjedt e művelődéstörténeti kérdésekre, jobbra csak a műveltség magasabb szintjén álló, vezető osztályok életét vizsgálta, s teljesen figyelmen kívül hagyta a társadalom fejlődésében — és éppen a termelés területén — alapvető szerepet játszó nagy tömegeket, így pl. a parasztságot. Ehhez a problémához, célját tekintve, még a néprajz állt a legközelebb, mert azt tekintette feladatának, hogy a mából kiindulva, fokról fokra visszafelé haladva a régebbi korok maradványait keresse meg a parasztság még élő kultúrájában.

Amilyen lassan ismerték fel a téma fontosságát az egyes történeti tudományok, éppen olyan sokáig késlekedett a kutatás eredményeket ígérő módszerének kibontakozása is. Hiba volt pl., hogy a kultúrtörténet — Tagányit leszámítva — nem igyekezett kapcsolatot teremteni az élő néprajzzal, s adatait kizárólag homályos történeti források, vagy — sokszor bizonytalan rendeltetésű — tárgyi emlékek szolgáltatták. De ugyanez a hiba — ha nem is ilyen nagy mértékben — néprajztudományunkra is jellemző volt. Bár a néprajz főként a népi gazdálkodás és település kutatása terén számos problémát történetileg is megvizsgált, megállapításai a jelenségek eredetének és korának meghatározása szempontjából több ponton helyesbítésre szorulnak. Következményeiben súlyos módszertani hibának bizonyult ugyanis, hogy az újkorból szórványosan előkerült történeti adatok mellett nem próbálta szólásra bírni a középkor gazdag forrásanyagát. Ennek felkutatása helyett megelégedett üres általánosításokkal, esetleg távoli és nem is azonos szinten levő kultúrákat vetett egybe pusztán formai hasonlóságok alapján, hogy a történeti eredet és átvétel kérdését megvilágítsa, vagy pedig különböző korokból származó adatokat ragadott ki a maguk történeti és társadalmi környezetéből és sokszor látszat-hasonlóságok alapján mondta ki történeti azonosságukat. Éppen mert a történeti adatokat nem a gazdasági és társadalmi fejlődés egészéből kiindulva vizsgálta, sokszor a fejlődés menetét is elferdítve rekonstruálta. Módszere abból a szemléletből adódott, amely az egyes korszakok intézményeinek, társadalmi formáinak, kulturális jelenségeinek változatlan továbbélését hirdette, s megkísérelte azokat a múltba is visszavetíteni. Bár azzal, hogy a mából kiindulva az emberi műveltség legsőbb szintjéig kívánt eljutni, történeti igénynek adta tanújelét, mégsem juthatott el az igazi történetiség fokára; oda csak akkor ért el, mikor az összehasonlító néprajzi anyag mellé más szilárd tényanyagot is keresett. Így találta meg a műveltség alacsonyabb szintjén élő és legnagyobb részt írástalan kultúrájú népekkel foglalkozó etnológia az ősrégészet és a nyelvtudomány által szolgáltatott bizonyítékokat, és így találta meg a fejlődés magasabb fokára eljutott népeket — a magyar népet is — vizsgáló etnográfia az írásos forrásokat. A néprajz addig nagyon is bizonytalan historikuma így hatalmas segítséget nyert. A látszólag holt tárgy és írás megszólaltatása egyszersmind az egész emberiség

történelmét is megvilágította. A korábban önállóan fejlődő történeti tudományok egymásra találását nem kis mértékben befolyásolta az a felismerés, hogy a tegnaptól a ma felé haladó ún. művelődéstörténet sovány egykorú tényanyaga csupán az élő kultúrák évezredes vagy évszázados, még élő örökségének megismerése fényében válhat értelmezhetővé.

A történeti igénynek a hazai néprajztudományban egyre szélesebb körben való jelentkezése is azt bizonyítja, hogy ma már az etnográfia a jelenségeket mélyen értelmező és a maguk történeti valóságában felismerő, rendszerező tudománnyá vált, amely a társadalmat a maga teljességében kutatja. Nem elégszik meg tehát azzal, hogy az egyes kulturális jelenségeket társadalmi organizmusukból kiszakítottan vizsgálja, hanem az anyagi és szellemi kultúra egyéb jelenségeivel összhangban, teljes életfolyamatukban igyekszik megragadni őket. E vizsgálati módszer az egyetlen biztosítéka annak, hogy egy-egy kiragadott jelenség, mely az emberiség fejlődésében hatalmas időhátart képes megérni, a fejlődés folyamatában valóban a maga helyére kerüljön, s hogy a jelenségek a keletkezés, virágzás és elmúlás szakaszaiban a fejlődésnek ne csupán merev kategóriái legyenek, hanem olyan eszközök, melyek segítségével az ember a megváltozott feltételek között mindig újból és újból újratermetheti magasabb fokon a maga életét. Az egyes kulturális jelenségeknek ugyanis a különböző korszakokban nemcsak tipikus formái jegyűk, hanem meghatározott tartalmi jelentésük is van, e kettő vonatkozásai pedig csak az élet teljességét szem előtt tartó kutatásban ragadhatók meg. Ma már világos előttünk, hogy a népi kultúra bármelyik jelenségének korát vagy eredetét kutatva, eredményt csak úgy érhetünk el, ha meghatározzuk azokat a műveltségsszinteket, amelyekbe beletartoznak, s amelyeket a társadalom — fejlődése során — sajátos helyi feltételei között kialakított és történetileg egymásra rétegzett. A néprajz ma már új úton halad, azon az úton, amelynek célja népünk, közelebből parasztságunk történetileg változó arcának korszakonkénti feltárása azzal a végső céllal, hogy mindezekből levonhatók legyenek az etnológiai következtetések is, melyekkel az egyetemes emberi fejlődés törvényszerűségei megismerhetőkké válnak. A kulturális jelenségek feltérásában ugyanis a szorosabban vett történettudomány által nyújtott eszközök ma már nem elegendők. Itt éppen a néprajz juthat rendkívül nagy szerephez azáltal, hogy egyszerre képes a múltba és a jelenbe tekinteni, s ha következetesen alkalmazott történeti módszerrel él, mindenkor a fejlődés alapvető törvényszerűségeit tudja feltárni. Éppen napjainkban mutatkozik meg világosan, hogy a társadalmi tudományok teljességre törekvő integrálódása egyszersmind igen fejlett módszertani differenciálódást is jelent az egyes történeti tudományok számára speciális problémák vizsgálatánál. Ez megmutatkozik a néprajzban is, melynek a ma kulturális jelenségeit kutató iránya mellett szükségszerűen kialakult az elmúlt korok kulturális életét vizsgáló történeti ága. Rá kell erre mutatunk, mert e megújulás nemcsak a néprajzon belül vált szükségszerűvé, hanem egész történettudományunk is válaszául elé került a korszerű igényeknek megfelelő művelődéstörténet oly régóta áhított kibontakoztatása tekintetében.

Az anyagi kultúra kutatása terén ránk váró feladatok tették szükségessé, hogy bevezetőben érintsük e módszertani kérdéseket. Annál is inkább, mert az elmúlt években történettudományunk körében is egyre sürgetőbben jelentkezett az igény technikatörténeti és kultúrtörténeti problémák megoldására. A mélyebb elméleti átgondolás hiánya és a konkrét tényanyag hiányos

ismerete okozhatta csak, hogy olyan témák, mint a termelőerők és termelési viszonyok, valamint a politikai felépítmény dialektikus kölcsönhatásának kimutatása a történeti munkákban alig nyertek megoldást. De még kevesebb helyet kapott bennük az életigények növekedésének vizsgálata, amely pedig az anyagi kultúra olyan területein is, mint a lakás, ruházat és táplálkozás, igen határozott módon lett volna megragadható.

Az előző kutatások hiányosságai is arra készítetnek, hogy a régi korok parasztsága életmódjának vizsgálatát egy fontos részprobléma, az agrotechnika területén elvégezzük, kulturális fejlődésünknek egy olyan fontos szakaszában, mint a XIV. század. Tanulmányunk tárgya az első pillanatban talán túlságosan szűkkörűnek tűnik. Meg kell azonban gondolnunk, hogy parasztságunk fejlődésében a XIV. század az egyik döntő határvonal. Erre mutat a földművelés erőteljes térhódítása az ország csaknem egész területén, a szántóterület megnövekedése és a művelés technikájának lényeges javulása. Mindezek együttvéve a termelés minőségi és mennyiségi fokozódását eredményezik. Az árutermelés emelkedésén kívül a XIV. század folyamán némely vidékeken a termesztett növények fajaiban is lényeges változások állapíthatók meg. Bár célunk a kor mezőgazdasági életében alapot jelentő paraszti gazdaság szintjének megrajzolása, helyenként — ahol a források engedik — az úri és paraszti gazdálkodás közti különbséget is igyekszünk megállapítani. De szeretnénk bizonyítani azt is, hogy parasztságunk mezőgazdasági élete a középkorban megközelítőleg egy színvonalon volt Nyugat-Európáéval. Mindezekelött arra kell feleletet keresnünk, hogy megvoltak-e nálunk is már a feudalizmusban a kapitalizmus kibontakozásának előfeltételei ugyanúgy, mint nyugaton. Erre a kérdésre éppen mezőgazdasági termelésünk XIV—XV. századi vizsgálata deríthet fényt. Egyéb kutatásaink ugyanis azt mutatják, hogy a fejlődés tendenciái ekkor még a nyugattal voltak azonosak. Hogy a későbbi eltolódás mikor és milyen körülmények hatására következett be, annak a felderítése — éppen parasztságunk kulturális életének vizsgálata alapján — történeti kutatásaink elsőrendű feladatai közé tartozik.

E problémák megoldásában főleg azért vár fontos feladat a néprajztudományra, mert történettudományunk az elmúlt évek során nem fordított kellő figyelmet anyagszerű feltárásukra és megoldásukra. Nem véletlen ugyanis, hogy a történeti munkákból teljesen hiányzik a technika története s olyan általános megállapítások, mint „a termelőerők fejlődése” vagy „a termelés fokozódása” helyettesítik a gazdasági fejlődést jellemző konkrét adatokat. A történettudomány visszahúzódása következtében népünk anyagi műveltségének tényszerű feltárása különösen fontos feladatot ró mindazon szaktudományokra, melyek akár a tárgyi anyag feltárásával — mint a régészet —, akár az írott anyag életszerű értelmezésével — mint a néprajz — közvetlenebb bepillantást nyújthatnak egyes korok anyagi és szellemi életébe. A forrásanyag kiválasztásában lehetőség szerint teljességre törekedtünk; a felhasznált adatok zömét okleveles adatokból merítettük, mert ezek bizonyultak a legpozitívabb forráscsoportoknak. A leírás teljesebbé tételére felhasználtuk azonban az írott források más fajtáit is, így a kódexeket és krónikákat, s a kalendáriumok ábrázolásainak közlésével pedig megpróbáltuk még szemléletesebben megeleveníteni a középkor mindennapi életét.

A középkori növénytermelés alapvető kérdéseit vizsgálva szembevetünk a főbb munkáknak és munkafázisoknak a természeti év által szigorúan megszabott ritmusa. Ez a meghatározottság nagyobb fokú, mint pl. korunk mezőgazdaságában, mivel a középkorban az ember sokkal inkább volt kénytelen elismerni a természeti körülmények uralmát, mint ma. A természeti év menete írta elő számára, hogy melyik időszakban mit a legelőnyösebb tenni: mikor jó vetni, mikor kell aratni és mikor csépelni. A növénytermelés rendjét erőteljesen szabályozta egy további körülmény is, ami a talajművelés, trágyázás stb. viszonylagos fejletlenségéből következett: az a törekvés, hogy minden növény a számára legmegfelelőbb helyet találja meg a határban, vagyis a növényeknek a környezettel szemben támasztott igényei (talajjal, nedvességgel, napsütéssel szemben) minél teljesebben kielégüljenek. A középkori növénytermesztés legfőbb jellegzetességei közé tartozik tehát, hogy — a társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelően — a természetadta termelési előfeltételek igen nagy mértékben érvényesülnek s rányomják bélyegüket a termelés egész képére. Hiba lenne azonban észre nem vennünk, hogy van még egy tényező, mely megszabja a középkori földművelés menetét, s ez a sok évszázados termelési tapasztalaton alapuló *hagyomány*. Ez az a legkövetlenebb erő, mely újból és újból érvényre juttatja a korábbi tapasztalatokat és a tapasztalatok alapján kialakult eljárásokat a társadalom életében; ez biztosítja az egész középkoron keresztül a természeti év ritmusához, a lokális éghajlati, talaj- stb. viszonyokhoz való igazodást s annak megszilárdult formák között való fennmaradását.

A számításba jövő növényeket többféle módon osztályozhatjuk. Ha rendeltetésük szerint különböztetünk meg csoportokat, önként adódik négy kategória: 1. az alapvető táplálékul szolgáló növények (kenyér- és takarmánymagvak), 2. főzeléket és zsiradékot szolgáltató növények, 3. a táplálékot kiegészítő gyümölcsfélék és a szőlő, 4. ipari növények.

Ha viszont a talaj előkészítése során igénybevett munkaeszközöket választjuk a felosztás alapelveül, akkor ekés és kapás növényeket különböztethetünk meg. E felosztás értelmében az ekés növények közé sorolandók azok a szántóföldi külső kertekben termelt kapás növények is, amelyeknél a talaj tulajdonképpeni feltörésének eszköze az eke s a kapa csak a termelőművelet közbeeső mozzanatában kerül alkalmazásra.

Kimaradnak ebből a csoportból a vadontermő, de egyúttal termesztett gyümölcs- és szőlőfélék, melyek művelése során a talaj felszíni sajátságai következtében az eke csak nehezen lehetne alkalmazható. Mithogy ezeket főképp erdős hegyoldalak irtásain termelték, így okunk van feltenni, hogy művelésükben már kezdetben a kapa vagy az ásó vált uralkodó munkaeszközzé.

Dolgozatunkban az ekés művelés növényeivel foglalkozunk, részben azért, mert ezek szolgáltatják a legnélkülözhetetlenebb táplálékot, s mert művelésükben e kor jelentős előrehaladást mutat. A XIV. században ugyanis a dűlőkben elrendezett szántóföldek már huzamos és rendszeres előzetes művelés képét mutatják, és ebből következtethetünk a munkaeszközök minőségére is. A hosszú egyenes barázdák egymásmellettiségéből csakis nehéz ekére gondolhatunk, még ha a források egyébként nem is szólnának az alkalmazott munkaeszköz formájáról. Ezzel az ekével tudniillik — mint látni

fogjuk — kizárólag igen hosszú párhuzamos vonalakban lehet haladni.¹ A mezőgazdaság alapvető eszköze, az eke minden valószínűség szerint már a XI—XII. század fordulóján a magyarság kezén is azonos Nyugat-Európa legfejlettebb típusával, az úgynevezett nehézekével. Erre az ekére jellemző az egyélű laposvas mellett a függőleges vas (*csoroszllya*), mely nemcsak a földet hasítja, hanem egyúttal segít a növényzet és a trágya beszántásában is. Bár a XIV. század magyar anyagából sem ábrázolás, sem tárgyi emlék nem maradt fenn, abból, hogy már a XII. század eleji okleveles adatokban szereplő ekék 8—10 ökrös fogatolásban jeletkeznek, csak ilyen nehézeke-típusra következtethetünk. Az ún. nehézekék középkori elterjedtségét Magyarország az okleveles adatok mellett két hiteles tárgyi bizonyíték is alátámasztja: közülük az egyik a XIV. századnál korábbi, a másik pedig későbbi. Az előbbi a XIII. században földbe rejtett burgenlandi kincslelet két aszimmetrikus ekevassal, a másik egy XV. századból ránk maradt címer-ábrázolás, melyen az egyélű ekevason kívül az eke szerkezete is jól kivehető.²

Az eke típusán kívül, sajnos, semmi olyan adattal nem rendelkezünk az egész középkorból, ami a szántás technikáját közvetlenül is megvilágítaná. Csupán közvetett támpontjaink vannak. A szántás menete azonban jól rekonstruálható az egyes parcellák nagysága és formája alapján.

A korabeli nehéz ekével egy nap alatt felszántható terület nagyjából megegyezik a holddal.³ Ennek középkori méretét vizsgálva feltűnik, hogy ez nálunk is meglehetősen hosszú és viszonylag keskeny, téglalap alakú föld volt: hosszúsága 72, szélessége pedig változóan 7—8—9—12 ölnök felelt meg.⁴ A méreteknek ez az *aránya* erős egyezést mutat a hasonló ekét használó más európai népekével. Az angoloknál 1 acre hosszúsága 40, szélessége pedig 4 bot;⁵ a germánok szántóföld darabjainak hossza hasonló elgondolás alapján 30—60, szélessége pedig 2—4 vessző.⁶ E méretek erősen eltérnek a más eke-típust használó rómaiakétól, ahol a iugerum méret-arányai — viszonyítva az előzőkhöz — közelebb állnak a négyzethez: hosszúsága 240, szélessége

¹ Curwen a korai idők mezőgazdasági rendszerét archeológiai bizonyítékok alapján próbálja meghatározni a mocsarakban megőrződött, ún. lynchet formációk segítségével. Különböző formájú és nagyságú területeket határoz meg ily módon: egy ovális, egy szabályos négyzetet és egy kissé hosszúkás téglalap formát. Az előzőről kimutatja, hogy kapával való művelés folytán állt elő. Az utóbbi kettőben az eke nyomait fedezi fel. Curwen, E. C.: Plough and pasture. London, 1946. 54—55. l.

² Erre az eketípusra vonatkozólag az okleveles és tárgyi anyag ismertetése megtalálható „A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században” című dolgozatomban (Ethn. 1954. 3—4. sz. 387–415. l.), ahol a föld feltörésének különféle módjai mellett e típus részletes leírását is adom. (L. I., 2. ábr.)

³ Az egy nap alatt felszántható terület neve iugerum, mely a iugumból származik. A németben hasonló elgondolás alapján Joch, az angolban acre a neve, mely ugyancsak egy eke egy napi munkáját jelenti.

⁴ 1350: 1 hold szélessége 12, hosszúsága 72 amplexus (Pozsony) (Dl. 6867: Má. E.); 1358: egy Zemplén megyei birtokperben 1 holdat 62 amplexussal számoltak, de a felperes 72 ölet akar országbírói rendelet szerint: „regali mensura iuxta antiquam regni consuetudinem videlicet quodlibet iuger terrae cum 72 in longitudine et 12 amplexibus in latitudine mensurantur”. (Anjou O. VIII. 202.)

⁵ Curwen, E. C., i. m. 71. l. 1 aceret 33 fordulólal lehet megmunkálni, ha szűkebb barázdát csinálnak, 36 fordulólal. Mikor 1 acre meg van művelve, 72 barázda van rajta. (Grand, Roger: L'agriculture au Moyen Âge de la fin de l'empire Romain au XVIe siècle. Paris, 1950. 277. l.)

⁶ Meitzen, August: Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen. Berlin, 1895. I. 277. l.

pedig 120 láb.⁷ A hold magyarországi (és nyugati) méretaránya a korabeli nehézeke legésszerűbb kihasználási módjából adódik.⁸ Az aránytalanul hosszú barázda lehetővé teszi ugyanis, hogy a szántónak ne kelljen az ekét a barázdából lépten-nyomon fáradságosan kivetnie. Amellett nyolc ökor egyfolytában minden pihenő nélkül végig tud szántani ekkora barázdát bármilyen nehéz talajon, s rövidebb időre is van szüksége, hogy a barázdavégi fordulók pihenőjében régi erejét ismételten visszanyerje. A számításba vett terület tehát rövidebb idő alatt és kevesebb vesződséggel szántható fel.

E szántásmód sajátosságát szépen megvilágítja két kb. azonos jelentésű szavunk, a *dűlő*⁹ és *ödölő*.¹⁰ Egy 1343-ban felbukkant adatból csak annyit tudunk meg róluk, hogy a valószínűleg keskeny földcsíkokkal elválasztott, végükkel érintkező szántóföldeket nevezik *dűlőknek*.¹¹ E fenti jelentést teljesen megerősíti egy néhány évvel későbbi adat, azzal a különbséggel, hogy az így elválasztott földek közti térségben még valamilyen megfordulást is hangsúlyoz.¹² Ugyancsak e fenti sajátságra utal egy 1358-as oklevél „*reversiones terrarum Ewdeleu*” kifejezése is.¹³ Amint a XIV. századi adatok mutatják, a szónak tehát ekkor már kettős értelme van. Egyfelől azt a szántóföld darabot jelenti, amely egy másikra merőlegesen fekszik, mintegy „*rádől*” arra, másfelől arra a két darab közötti elválasztó földdarabra vonatkozik, ahol az eke fordul.¹⁴ E kifejezések tehát olyan folytonos művelés jelei, melynek következtében a szántóföldeknek mesterséges arculata kezd határozottá és állandóvá válni a kultúrtájon belül. Ezt a jellemzővé váló formát a szántóeke haladási útja határozza meg.

Gondoljunk a *dűlők* fent leírt képeire, a forrásokból kihámozható sajátosságaira és vessük egybe az egy napi szántásnak megfelelő föld méretével. Így kialakulnak annak a szántási módnak a körvonalai, amely mai napig is gyakorlatban van, s amely az általánosan használt kerülőeke sajátosságaiból következik. Ez ugyanis a földet mindig csupán egyik oldalra képes fordítani, ha tehát az egyik hosszanti vonal mentén már végig haladt, annak mentén

⁷ Meitzen, A., i. m. II. 561. l.

⁸ A rómaiak és germánok szántóföld-mértékeinek különbsége az eszköz különbségével függ össze. A római eke tulajdonképpen kapa volt, mely a földet csupán feltúrta, anélkül, hogy kifordította volna. Amellett a két bemélyített vonal közt széles földköz szántatlan is maradt. A föld tökéletesebb fellazítása tehát csupán hosszanti és keresztirányú szántás mellett volt megvalósítható. Ezért a rómaiak a szántó eke alá széles, lapos ágyat hagytak, hogy a barázdák mindkét irányban egyaránt növekedhesse-
nek. (Beulen, H.: Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vörgeschichtlicher Zeit. Dillenburg, 1904. 10. l.) A germánok szántóföld mértékének különbsége ugyancsak az eszköz különbözőségével függött össze. E népek nehéz fordító-
s ékeje ugyanis teljesen feleslegessé tette a föld mindkét irányú fellazítását. A barázdák egyirányú növekedése pedig leginkább olyan hosszú és keskeny földcsík mellett volt megvalósítható, mint amelyet a hold méretei mutatnak a hasonló ekét használó népeknél.

⁹ 1254, 1368: „Hinc itur duo jugera, que vulgo dulew vocatur”. (M. O. Sz. 162); 1342: „Terra Ryviddulew vocata”. (M. O. Sz. 722.)

¹⁰ 1367: „Juxta quandam viam kwzepwdelw vocatam” (M. O. Sz. 722.); 1367: Kisvata (Pozsony m.) birtokon „Feleudeleu” szántó. (O. L. Dl. 5597/5606, F. N. A.)

¹¹ „inter arabiles terras partium utrarumque finibus se contingentes vulgariter Edelew dictas”. (Dl. 6854. Má. E.)

¹² 1351: „per spacium terrarum duas reversiones, quod vulgariter Ewdelew diceretur”. (M. O. Sz. 721.)

¹³ O. L. Dl. 4208.

¹⁴ 1344: „Ad duas revolutiones aratri qui vulgo dicuntur Felddelew.” (M. O. Sz. 267).

nem mehet megint végig, mert ismételten az első barázdába szántana bele. Két mód van ennek elkerülésére. Az egyik az volna, hogy a földet mind a négy oldala mentén — hosszában és keresztben — szántják, a közepe felé haladó csigavonalhoz hasonlóan. Ez azonban nem volt lehetséges, mert a nehéz ekéhez e korban használt 8–10 ökör a föld közepe felé egyre kevésbé tudott volna fordulni a terület folytonos szűkülése következtében. Ugyanakkor a sarkok műveletlenül maradtak volna, s ezek művelése alakjuk miatt legfeljebb kapával lett volna lehetséges. Az eke négyszeri kivetése és beállítása is túlságosan igénybe vette volna a szántóember erejét.

A korabeli földek feltűnően hosszú és keskeny volta már magában is elárulja, hogy nem erről van szó. A dülő fent ismertetett jelentése, a végükkel érintkező földek közti térség, valamint a földek „visszatérésének” erős hangsúlyozása alapján a szántás úgy mehetett végbe, hogy a barázda végére jutó ekét a föld végén kivetették és a végükkel érintkező földek között külön e célra meghagyott földsávon, a dülön fordulót végeztek,¹⁵ majd a megszántandó terület másik hosszanti vonala mentén alulról felfelé ismét szántást kezdtek (3. ábra). Így a szántás gyakorlati művelete valóban az előrehaladás és visszatérés képzetét keltette és ezt vitték át a folytonos művelés alatt álló szántóföldre — a dülőre.

A hosszanti irányban való szántást bizonyítja még az is, hogy osztózkodáskor a földet hosszanti irányban választják szét részekre. Ezzel ugyanis a parcellák szélessége csökkent, tehát az ekének kisebb utat kellett megtenni kihasználatlanul, s így a szántás produktivitása még csak fokozódott.¹⁶ A megosztásnak ezt a módját abból is megállapíthatjuk, hogy a birtok-, illetve földadományozások során a XIV. században csupán a föld szélességét határozzák meg, mert a föld mérete csak keresztirányban módosulhat, illetve szorulhat új felmérésre, hosszanti irányban ellenben változatlan marad. Ezek a hosszanti barázdák nálunk még később is jellegzetesek maradtak a határ külső képére. Bertrandon de la Brocquière, a XV. században itt járt francia utazó is említi, aki a sík földek művelési sajátosságának tulajdonítja: „A rónaság okozza azt — írja —, hogy csodálatosan hosszú barázdákat szántanak.”¹⁷ Neki ez már szokatlan volt, minthogy Nyugat-Európa egy részében ekkor már más eketípust használtak, amelynek jobban megfelelt a rövidebb és szélesebb parcella. Ilyen helyeken (pl. egyes német adatok szerint) már keresztirányban osztják meg a földeket.

¹⁵ Ezt a művelési folyamatot érzékelteti a dülőnek sokfelé még ma is meglevő jelentése. „A dülő a dől ige származéka — írja *Bárczi Géza* —, eredeti jelentése úgy látszik a szántóföld vége, az a hely, ahol az út van, azaz egyesek szerint ahol az eke szántáskor kiforog, kidől a földből. . . A dülő egyesek szerint a szántóföld útfelől való része, mikor az eke a dülőre jut, a barázda felé jár.” (Magyar Szófejtő Szótár, 56.) Egyik alakja az „ödöllő”. A néprajzban leginkább a Székelyföldről ismerős. Jelentése körülbelül megfelel a dülő jelentésének.

¹⁶ 1377: Soproni Enyud átad unokanővérének egy fundus curie-t. Tartozik hozzá kert, 4 kapás rét és 2 db szántóföld. Az egyik szélessége 5, a másiké 8 hold (Dl. 6405. Má. E.); 1394: Kiegyezés birtokügyben „in latitudine quinque iugerum terrarum usualis mensurae” (Dl. 42504.); 1326: A savniki ciszterci monostor és annak apátja Viderniki Pakucnak a hegyen levő földjét, amelyet az előbbi apáttól nyert, egy másik földdarabbal elcseréli „particulam unam terre nostre sitam inter terram curie mostre et terram iobagionum nostrorum de Vedrenich longitudinem suam extendentem a strata publica usque ad metas illorum de Bethleem latitudinem vero octoginta trium ulnarum mensuratarum, quamquidem terram dicto Pakucz contulimus”. (Anjou O. II. 239—40.)

¹⁷ *Szamota I.*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp. 1891. 95. l.

A hosszanti szántásmódra világítanak rá bizonyos külföldi ábrázolások is, melyek a szántás egy-egy jelenetét örökítették meg. Feltűnnek rajtuk azok a domború, párhuzamos sorok, melyekkel minden bizonynyal a szántóeke haladási irányát kívánták érzékeltetni.¹⁸ A párhuzamos barázdában való megmunkálás elterjedtségét bizonyítja továbbá, hogy a „vonal” értelmű *barázda* szónak, a latin *riga*-nak a hasonló ekét alkalmazó népek forrásaiban (franciáknál, angoloknál) van már egy másik értelme is a XII. század elején: jelenti magát a felszántott földdarabot is, valószínűleg éppen a művelet külső képe alapján.¹⁹

Ennek a szántásnak azonban megvan az a hátránya, hogy mialatt az eke szélről befelé halad, a föld szélén halmozódik a talaj. Ezt a másodszori szántásnál úgy szokták eltüntetni, hogy most már fordítva, belülről kifelé haladnak az ekével (4. ábra). Így elkerülhetővé lesz, hogy a földek feltöltődése nagyobb arányokat öltön. E szántásmód azonban csupán egy irányban lazította a talajt — nem úgy, mintha keresztben is szántották volna —, tehát közvetve fokozta a talaj nagymértékű kihasználását.²⁰

A szántási *technikára* vonatkozó támpontjainknál jóval világosabb utalásokat tartalmaznak a források a művelet egyes *időpontjaira* nézve. Azok a XIV. és XV. századi adatok, melyek a munkában levő ekével kapcsolatban számolniuk be valamilyen hatalmaskodásról, a szántás és vetés munkáját dátumszerű pontossággal rögzítik; a dátumok áttekintése alapján az ekével való munkák négy „idényéről” beszélhetünk: egy téli—tavaszeleji, egy tavaszvégi—nyáreleji, egy nyári és végül egy őszi szántási évadról.

A munka menetéből és a szántás egyes időpontjaiból arra következtethetünk, hogy az eke még télen sem pihent: ha az időjárás engedte, decemberben is kint szántott és sokszor már a január, de méginkább a február első szárazabb napjai a határba hajtották. Tapasztalati megfigyelés, hogy a télen felszántott föld több nedvességet tud a tavaszi vetemények számára tárolni, amellet a fagy jóval porhanyósabbá is teszi; ez vezethetett arra, hogy az őszi vetés végeztével rögtön hozzálássanak a mélyszántáshoz. Különösen jól bevált ez akkor, ha pl. erdei irtást akartak feltörni, hogy tavasszal bevetessék. Ez a magyarázata annak, hogy miért találjuk a XIV. században oly gyakran még decemberben is a határban a szántó ekét,²¹ anélkül, hogy rögtön

¹⁸ A XI. századi angolszász kalendárium igen szemléletes módon örökíti meg ezt a szántási módot. (*Parmentier, A. : Album Historique. I. Lej. Moyen Âge. Paris, 1896. 147. l.*)

¹⁹ A „riga” dülő értelme mutatkozik meg a következő adatban, 1117: „unam carrucam terrae ad omnes rigas donavit” (*Grand, R., i. m. 270. l.*).

²⁰ Minthogy a földet ily módon állása szerint szántották, vagyis a föld természetes lejtését követték, a föld színe állandóan kopott, illetve az alj felé lehordódott. Így ez a szántási mód hegyvidéken nem volt alkalmazható, mert az amúgy is csekély termőtalaj teljesen lekopott volna. Itt tehát vagy kapával kellett művelni, vagy már azonnal a keresztben való szántást kellett bevezetni.

²¹ 1382: Szekesői Herceg Péter Töttös több helységében hatalmaskodik. A leírásból megtudjuk, hogy „in feria sexta proxima post festum beati Nicolai confessoris similiter in anno proxime preterito (dec. 13.) quandam silvam. . . incendi et anichilari et perarari fecisset” (Zichy O. IV. 226.); 1395: dec. 20-án Mikcs mester özvegyének és lányának hegyesdi várnagya 23 jobbággyal Mindszentkál birtokra tört s Demeter veszpéri püspök Satormal erdejében elhurcoltatta a jobbágyokat, elvéve a náluk levő ökröket, szekereket, ekéket (Zs. O. I. 4227.); 1373: A pécsváradi konvent jelentést ad Töttös László és a cikádori apát között fennforgó hatalmaskodási ügyről: „feria secunda proxima ante festum nativitatis domini (dec. 20.), cuius nunc revolutio annu-

vetnének utána. A december eleje és közepe enyhébb éghajlatával ugyanis sokszor alkalmasabb volt a szántásra, mint pl. a jóval fagyosabb január. A téli szántást a középkorban indokolta népünknel az a körülmény is, hogy egy ekéhez elegendő igaereje nem lévén, másokkal volt kénytelen összefogni, ami a munka menetét igen meglassította. Tavasz munkája végzését rövidítette meg tehát akkor, ha kedvező időjárás mellett már télen elkezdte a szántást s így tavasszal, mielőtt az idő engedte, rögtön hozzáláthatott földje bevetéséhez. A tavaszi szántás korai elkezdését a növénytermesztés más gyakorlati okai is megkövetelték. E korban külföldön is hasznosnak tartották például, hogy a tavaszi vetemények a lehetőségekhez képest már korán a földbe jussanak. Egy XIII. századi híres angol forrás pl. a tavaszi vetemények számára — ezek közé sorolja a búzát, árpat, zabot, borsót, babot és lencsét — a korai fagyos időt ajánlja, mert ha a föld száraz, annyira megkeményszik, hogy később a gabonaneműek alig tudnának kicsírázni; úgy kell tehát őket elvetni, hogy még a téli nedvességből táplálkozhasanak.²² Sokkal régebbi gyakorlatra utal az a XI. századi angolszász kalendárium, mely a különböző mezőgazdasági munkálatok képével jelzett hónapok között — valószínűleg nem véletlen módon — éppen a januárt szimbolizálja szántással.²³ E népünknel is minden bizonnyal meglevő szokás alkalmasint az egész középkoron keresztül tovább élt: ezt sejtetik a XVI. század közepéről is felbukkanó adatok, melyekből a tavaszi szántás januári időpontjára is következtethetünk.²⁴

Azonban a tavaszi munkák ideje országonként és azokon belül vidékenként változó volt az időjárástól és a talajviszonyoktól függően. Ezzel is magyarázható, hogy a különböző hónapokat jelző középkori munkaábrázolások a január mellett gyakran a februárt vagy a márciust és az áprilist foglalták le a tavaszi szántás és vetés bemutatására.²⁵ Ez a meglehetősen tágas időhatár nálunk is fellelhető a középkorban. Az 1579-ben Nagyszombatban nyomtatott kalendárium a februárt foglalja le a vetés számára.²⁶ Sok okleveles adatot ismerünk azonban, melyekből nálunk is márciusi, sőt egészen kései, áprilisi szántásokra,²⁷ vetésekre következtethetünk. Ez a kései szántás és vetés

alis similiter preterisset, idem abbas Johanne dicto Saska patre suo cum suis famulis et compliceibus ad possessionem prenotati magistri Ladislai prefixam, . . . silvasque et terras ipsius magistri Ladislai ad dictam Crakow omnis iure pertinentes de die in diem succidi et perarari faceret incessanter” (Zichy O. III. 486—87).

²² *Grand, R.*, i. m. 279. l.

²³ *Parmentier, A.*: Album Historique I. Le Moyen Âge. 170. l.

²⁴ Nádasdi gazdatisztje 1559. jan. 24-én urának írt levelében már a tavaszi szántás megkezdéséről számol be. (*Komáromy András*: Magyar levelek a XVI. századból. Tört. Tár. 1911. III. 458. l.)

²⁵ Egyik osztrák kalendárium a szántás időpontját márciusra rögzíti (Wien. Ambraser Sammlung N. 103. *Alwin-Schultz*: Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Leipzig, 1892). A trienti Adlerturm freskói 1420 tájáról ugyancsak az egyes mezőgazdasági munkálatok időpontjait rögzítik. Itt a tavaszi szántás és vetés az április hónapot szimbolizálja. (Handbuch der Kunstwissenschaft. II. *Burger—Schmitz—Beth*: Die deutsche Malerei der Renaissance. Berlin, 1912. 256—57. l.)

²⁶ A jelenet igen elevenen örökíti meg a vetés minden mozzanatát. Az előre felszántott földet párhuzamos vonalak jelzik. A barázdák irányában egyenletes léptekkel vető ember halad és sima mozdulatokkal szórja a szántóföldre a magot a vállára akasztott átalvetőből. (Széchényi Könyvtár. Kézirattár R. M. K. 1/159.) L. 6. ábr.

²⁷ 1382: A vassvári káptalan megállapítása szerint Rátolti Gyula társaival április 26-án a püspökségnek eddig zavartalanul birtokolt Kál nevű birtokából s ottani kaszá-lójából egy részt erőszakosan elfoglalt és felszántott. (Veszprémi Regeszták. 295.)

különösen gyakori lehetett a frisstörésű földeknél, melyek a nedvességet sokkal tovább tudják tartani; vethettek tehát beléjük márciusban, sőt májusban is olyan rövidebb tenyészidejű tavaszi veteményt, mint a középkorban népünknel is közkedvelt kölest.²⁸ Amint egy 1500-as adat közvetve mutatja, a tavaszi szántás és vetés időpontja körülbelül április végén, Szent Györggyel zárult.²⁹ Azon túl már az ugarolás évadja kezdődött. A produktívabb ugarrendszer behozatalával ugyanis, mely parasztságunk körében kb. a XIV. században vált általánossá, szükségessé válik a pihenő föld többszöri megaszántása is a legeltetés mellett. Egy 1357-es adat szerint az eke a tavaszi fordulóban kezd, majd nyárcn többszöri ugaraszántást végez a másik darabban, végül ősszel gondoskodik a harmadik forduló felszántásáról.³⁰

A szántások egymástól élesen elváló időpontjaiból jól következtethetünk az ugaraszántások mennyiségére és hozzávetőleges időhatáraitra. Az első kb. április végétől május-júniusig tartott;³¹ a második az aratás előtti és utáni időre, július és augusztus hónapokra esett,³² amint a nyári nagy munkák

²⁸ 1522: Podar Zlakoleczy Mátyás panasolja, hogy Hathalomi Lázár jobbággyai-val Podar birtokhoz (Veszprém m.) tartozó Homok nevű földjét márc. 25-e körül felszántatta, s belé kölest vettetett. (Vépi Erdődy f. 77 sz. 4128 — 27/41—153.) Ugyanez évben Hathalomi is vádolja Podar Zlakoleczy Jánost s jobbággyait, hogy mikor a Dalka birtokhoz tartozó Homok nevű helyet köles alá akarta szántani, május 1. körül, megtámadták őket, s „aratraque eorum in partes dissecassent”. (Festetich 2504/a VII. B. 53, „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.)

²⁹ 1503: Péter szerdahelyi pálos perjel levele népeihez „Cum in estate in medio vestri fuimus, nos rogastis, quod vos in antiquis iuribus et consuetudinibus servaremus. Dionisius vero Polg consqueritur, quod Petrus Weg ipsum de terris, quas ipse iam arasset et seminare deberet, extra terras ipsum prohiberet, ut non seminare contra consuetudinem. Videatis ergo, quod si primo debet prohibere, vel in festo S. Georgii prohibere debuit, quod si in festo S. Georgii debuit et non prohibuit, extunc ipse P. Wég susternebit. Dionisius autem optinebit et seminarebit”. (O. L. Dl. 21206, „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.)

³⁰ Sztáray O. I. 280.

³¹ 1342: Miskei Antal Őrsi Miklóson és Pálon hatalmaskodik, „sabbato proximo ante festum beati Georgii martiris proxime preterito (ápr. 20.) equos et quatuor boves ipsorum in uno aratro abstulissent” (Zalai O. I. 390.); 1360: Újlak falu és népei 1357. máj. 23-án Görgetegi Kozma Mártont és fiát Györgyöt szántás közben elfogták ekéikkel és nyolc ökörrrel (Veszprémi Regeszták. 211.); 1392: jún. 23-án Pécsi Miklós Pál nevű famulusával „unum aratrum cum sex bobus ac duobus equis cuiusdam jobbationis dicti Egidii in possessionem Malomsuc (Győr m.) commorantis auferendo et fruges suas in facie eiusdem possessionis sue Malomsuc seminatase metere... fecisset” (Zsigmondkori O. I. 3707.); 1360: Eszenyi János ellen bizonyos hatalmaskodás miatt létrejött egyességet megerősítik „feria sexta proxima post festum sancti regis Ladislai in anno proxime elapso preterita (jún. 27.) predictus Martinus filius Stephani serviens ipsius Johannis filij Thome in terra possessionis sue Aswan vocata, cum suo aratro araret et ipsi filij Ladislai ac Nicolaus filius eiusdem Thome eundem Martinum cum suo aratro ab eadem terra... exire seu recedere coararent” (Zichy O. III. 178—79.); a pécsi káptalan jelenti, hogy Töttös László mester részére a Szekcsői Herceg Péter által elkövetett hatalmaskodásokat megvizsgáltatta: „Magister Petrus filius Petri dicti Hercegh de Zegchi feria quinta proxima post festum penthecostes proxime preteritum (jún. 9.)... plures particulas terre arabiles dicti magistri Ladislai in vicinitate et commetanetate possessionis (Geech) ipsius magistri Petri existentes per jobagiones suos faceret potencialiter occupari et perarari” (Zichy O. III. 577).

³² 1372. júl. 4-én Hatalmaskodás során „alium jobbationem de Waaslou in facie eiusdem possessionis arantem reperientes... et ab eodem ferrum aratri sui... abstulissent” (Dl. 6034.); 1378: A pécsi káptalan jelenti a királynak, hogy János macsói bán emberei által Töttös Lászlónak Bólya nevű birtokán elkövetett hatalmaskodását megvizsgáltatta „in vigilia festi beati Ipoliti martiris (aug. 13.) in eodem anno ad anno-

engedték; végül a harmadik és legfontosabb, mely egyben már az ugar őszí vetését is előkészítette, a nyári nagy munkák ideje után az egész szeptembert és az azt követő melegebb hónapokat kitöltötte.³³

Az ugar háromszori gondos szántása és legeltetése erős egyezést mutat ebben a korban az igen fejlett angol mezőgazdasági rendszer pihentetett földjének gondozásával. Első ugarolásra az angolok is az áprilist tartották a legalkalmasabbnak, mert a föld az eke után nyílik; másodszor ugarolni szerintük Szent János után, tehát június 24-e táján a legjobb, mikor már a por felemelkedik az eke után, vagyis mikor már jól pergett; végül — harmadszor — valószínűleg szeptemberben, mikor a föld megüledett és nincs nagyon kiszívva.³⁴ A többszöri szántás nemcsak a gyomtól tisztította meg a földet azáltal, hogy a gyomnövények gyökereit széttépte és az esetleg még ki nem kelt gyommagvak kisarjadását még a bevetés előtt elősegítette, de porhanyósította is a földet, s így a talaj nedvességtárolását előmozdította. Ezt a szántás mélységének szabályozásával még fokozni is lehetett. Ily hatást kívánnak tehát a középkorban is elérni, mikor az ugar első megmunkálásánál a legnagyobb mélységet ajánlják, hogy a föld minél több nedvességet tudjon magába felszívni; a másodiknál már a sekélyebb szántás előnyeit dicsérik, nehogy az eke túlságosan felszínre hozza a még meg nem porhanyósodott nyers talajt; végül a harmadiknál ismét legalább két ujjnyival mélyebben kell szántani, hogy száradjon a felszín.³⁵ A vetés előtt ugyanis nem jó a túl nedves talaj, mert a föld nem porlik eléggé, nagy rögökbe áll össze, és a mag nem takaródik be kellőképpen, ha pedig nagy eső után bevetett földre nagy

tatem possessionem ipsius magistri Ladislai Boya vocatam destinando unum aratrum cum decem bobus jobagionum suorum auferri fecisset et quosdam ex jobagionibus eiusdem, qui cum predicto aratro protunc exitissent, graviter vulnerari fecisset" (Zichy O. IV. 49—50).

³³ 1378: szept. 10-én Bors és Csütörtökhely polgárai panaszozik, hogy Forgách János „quandam terre particulam potentialiter uteretur ... et nunc de presenti quidem jobbagiones ipsius ... ararent“, kérve, hogy „ad premissa videnda et ipsum aratrum cum equis ipsum aratrum trahentibus ad iuris tramitem recipiendi niteremur“ (Dl. 6561.); 1370: szept. 11-én az esztergomi érsek sarlói officialisa cinkosaival a sági egyház egegi földjére menve „de tribus aratris in campo arantibus jobbagionem eiusdem tres equos bonos recepisset“ (Dl. 5889.); 1510: Felfalui László özvegye jobbágyaival Szent Mihály ünnepe (szept. 29.) körül „quandam terram arabilem ipsius exponentis ... in territorio possessionis Hasnos appellate ... frugibus seminari fecisset“ (Fényképmásolat a Vay cs. berkeszi lt.-ból. 1534.); 1380: „Johannes filius Chato officialis domini Valentini episcopi Quinqueecclesiensis in Mohach constitutus feria secunda proxime ante festum beati Michaelis archangeli (szept. 26.), cuius proxime advenit revolutio annualis, ad possessionem suam Lak vocatam veniendo quatuor aratra jobagionum suorum de eadem Lak potencialiter abstulisset“ (Zichy O. IV. 151.); 1444: „Ladislau de Nyar et Nicolaus de Magasi castellani de Zalavar per magnificos Emericum et Johannem filios Nicolai vaivode ac Stephani et Georgii filiorum Dionisii bani de Marcali in dicta Zalavar constituti, ex voluntate et permissione eorum dominorum ipsorum sabbato proximo ante festum nativitatis virginis gloriose proxime preteritum (szept. 6.) missis et destinatis quibusdam familiaribus ipsorum ad oppidum Keztes prefatorum Ladislai et Pethew, abinde duodecim boves et quatuor equos de aratro ipsorum proprio auferri et recipi fecissent“ (Zalai O. II. 523.); 1383: „Magister Nicolaus dictus Zambo feria secunda proxima post festum nativitatis beate virginis (szept. 14.) in possessione ipsius magistri Ladislai Cracho vocata ... terras arabiles intra metas diete possessionis ... existentes perarari et seminari ... fecisset“ (Zichy O. IV. 247).

³⁴ Grand, R., i. m. 271. l.

³⁵ Uo., 271. l.

szárazság jön, annyira becserepesedik a talaj, hogy a mag nem képes kikelni. A háromszor gondosan megmunkált föld viszont szárazság idején is még mindig tartalmaz annyi nedvességet, hogy a mag ki tudjon kelni benne. Ezen a természeti jelenségen alapszik tehát a XIX. századi öregeknek az a megfigyelésük, hogy „búzát porba, zabot sárba a legjobb vetni”. Ez utóbbi szokást valószínűleg az magyarázza, hogy a zab a búzánál nehezebben csírázik, ezért is kell tehát igen korán, még nedves földbe elvetni.

A harmadik szántás és őszi vetés szeptember körüli terminusa kapcsán tehát ugyanazt a gondos megfigyelésen alapuló hagyományt állapíthatjuk meg, mint a tavaszi vetemények esetében. A meglehetősen hosszú tenyész-idejű őszi gabonaneműek korai elvetésével vált lehetségessé ugyanis, hogy kedvező időjárás mellett az elvetett mag szeptemberben kikeljen, s még ősszel annyira bokrosodjék, hogy a téli túl nedves időjárás és a szárazabb fagyok ne tehessenek nagyobb kárt benne. Az ősziek korai elvetését az igen fejlett technikával rendelkező angolok is ajánlják azzal a megokolással, hogy a gyöke-
reknek még a téli fagy beállta előtt idejük legyen a nedvességet felszívni.³⁶

Más éghajlat alatt azonban az őszi vetés ideje is eltérő volt. Míg tehát egyik legkorábbi hazai kalendáriumunkban a helyi viszonyoknak megfelelően a szeptember jelképezi a vetést,³⁷ addig pl. az amiensi és chartresi székes-egyház domborművein, Franciaország éghajlatának megfelelően, az októbert és a novembert szimbolizálják ezzel a művelettel.³⁸

Az eke munkájával van kapcsolatban a vetés menete. Az előző idők archaikus gyakorlata, mely szerint a magot felszántatlan földre szórták és csupán utólag fordították be sekélyen ekével, a XIV. században szórványosan minden bizonnyal megvolt még, de nagy általánosságban már nem volt jellemző; helyette a szántás utáni vetés terjedhetett el, melynek betakarását borona végezte. Az archaikus vetési mód kiszorulására mutat, hogy a mélyszántásra alkalmas nehéz ekék — legalább is az ország sík részén — ekkorra már jobbágyságunk körében is általánosan elterjedtek. A talaj gondos megmunkálása, többszöri felszántása szintén ezt a vetési módot bizonyítja.

Igen kevés azonban az, amit az okleveles adatokból a vetés módjáról megállapíthatunk. Munkamenetét nem írták le, járulékos szerszámain — a magtartó zsák kivételével — nem említik. A források némaságából így arra következtethetünk, hogy a vetés alá előkészített föld más megmunkálást nem igen kaphatott, mint hogy gondosan felszántották. Ezen felül legfeljebb a nagyobb göröngyöket verték szét fabunkóval — erre a középkorban külföldről,³⁹ az újkorban pedig nálunk is vannak példák. A vetés kézzel történő

³⁶ Uo. 258. l.

³⁷ 1579-ben Nagyszombaton nyomtatott kalendáriumunk az okleveles adatokkal egybehangzóan ugyancsak a szeptembert foglalja le a vetés számára. A jelenet élet-szerűen eleveníti meg a művelet lefolyását: elől egy két lovas eke szánt, az eke mögött, haladásával ellentétes irányban egy vető férfi halad. Baloldalán tarisznya függ. Bal lábával kilép, mialatt enyhén oldalra fordulva jobb kezével szórja a magot. (Széchényi Könyvtár. Kézirattár. R. M. K. 1/159.) Ld. 7. ábr.

³⁸ *Grand, R.*, i. m. 278. l. Az öregek ma is azt tartják, hogy az őszi búzának két nyarat kell a földben megérni: vetéskor egy meleg szeptembert és októbert, s a rákövetkezendő nyarat aratáskor.

³⁹ Egy külföldi középkori forrás a szántás jelenetét örökíti meg. Ebben négy ember vesz részt: az egyik az ekét tartja, a másik az állatot vezeti, a harmadik hajtja, a negyedik pedig egy ásóval a nagy rögöket vágja szét. (*Heyne, Moritz: Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum XVI. Jahrhundert. Leipzig, 1901. II. 44. l.*)

módja is kizárta az előzetes megboronálást, mely a friss barázdát szétron-totta volna. A kézzel való vetésre vonatkozó legkorábbi ábrázolásaink XV—XVI. századi kalendáriumainkban maradtak fenn.⁴⁰ Ezek az ábrázolások erősen egyeznek a XIV. századtól kezdve már megglehetősen nagy bőséggel rendelkezésre álló külföldi ábrázolások hasonló jeleneivel, ezért feltehetjük, hogy nálunk is korábbi az a gyakorlat, melyet megőriztek.⁴¹ A magvető itt is a vállára akasztott kendőből vagy átalvetőből szórja a magot, mialatt a barázdák irányában lassan előrehalad, s miközben jobb lábával lép előre, balra fordul, ballal lépve pedig jobbra fordulva szórja a magot.

Az elhintett mag betakarásához e korban valószínűleg még mindig egészen kezdetleges szerkezetű ág- illetve túskeboronákat használtak. Valószínűleg szerkezetükből adódó csekély értékükkel magyarázható, hogy a források csak a XV. század végétől kezdve tesznek említést róluk, míg viszont a hatalmaskodások tárgyában íródott oklevelek sűrűn értesítenek ekéknek, sőt szekereknek szántás közben történt elviteléről (ti. szekerekben szállították ki a vetőmagot és ekéket). E boronák a mag befedésére sokkal célszerűbbek voltak, a barázdákba jobban besimultak mint a nagyfogú faboronák, melyeknek külföldön a XIV. századtól kezdve már több típusa is kialakult. A tuskéből készült borona, mint igen alkalmas és kedvelt forma még hosszú ideig él népünk körében.

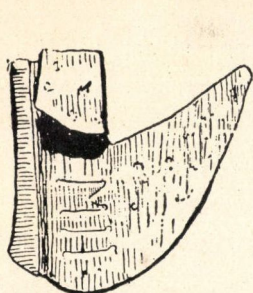
A szántás és vetés eddig leírt menetét a források több család közös műveleteként tárják elénk. Nagy mértékben jellemző a korra még az is, hogy némelykor a szántás és vetés mint ugyanazon munkafázis közvetlenül egymást követő, el nem választott mozzanatai tűnnek elénk. Kivétel nélkül általánosan mondható ez az őszi vetésnél; itt tehát a magot rögtön az eke után, a frissen szántott földbe szórták el.⁴² Azok az adatok ellenben, melyek januártól májusig mutatják be a határban az ekét, a szeptemberi időponttól eltérően mindig csak szántásról beszélnek és sohasem szántással egybekapcsolt vetésről.⁴³ A nagyszombati kalendárium is igen tanulságos példát szolgáltat erre vonatkozólag. Míg a szeptembert megszemélyesítő képen az eke mellett a vető embert is ott látjuk, addig a tavaszi munkálatokat megindító február középpontjában egyedül a vető ember áll, amint éppen szórja a magot a

⁴⁰ A nagyszombati kalendárium szeptemberi vetés időpontja teljesen egyezik a Széchényi Könyvtárban őrzött XV. századi külföldi kalendáriumunkéval. Számos hónap-ábrázolása közül különös elevenségével tűnik ki a szeptember vetés jelene. A kép a hagyományos műveletből a magvető embernek azt a mozdulatát örökíti meg, mikor a bal lábával előre lép, jobb kezével pedig kivesz egy félmarék magot, majd a másik oldalra fordulva lassan eldobja, illetve elszórja azt. A munka elevenségét élethűen fokozza a föld szélén álló tele zsák gabona is. (Széchényi Könyvtár. Kézirattár. R. M. K. C. L. M. ae. 396.) Ld. 5. ábr.

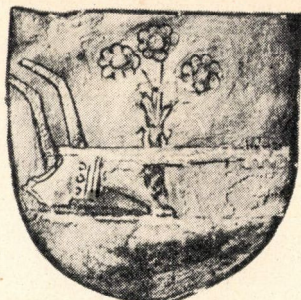
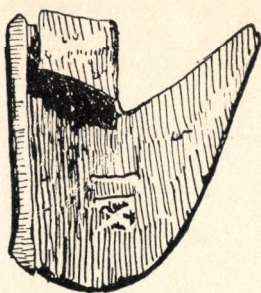
⁴¹ XIV—XV. századi külföldi ábrázolások is gyakran örökítik meg ezt a jelet a kalendáriumokon és a biblia magvető ábrázolásain.

⁴² Ld. a 33. jegyzet és a következő adatot: 1525: A turóci konvent jelenti a királynak, hogy megvizsgálta a Podmaniczky Mihály jobbágysai által Marsowszky György és János Trencsén megyei Jablonov nevű birtokán elkövetett hatalmaskodási ügyét, ahol „dictas terras arabiles, prefatosque jobagiones eorundem actorum protunc ut premititur, in eisdem terris in eodem loco Lwoczky existentes et arantes, ibique eosdem jobagiones prefatorum actorum diversis verberum et vulnerum plagis affici, aratraque ipsorum in minutissimas partes dirumpi et dissecari, frugesque illas, quas iidem jobagiones ad seminandum illo duxissent, ex saccis et aliis attinentiis in terram ejici fecerit” (Podmaniczky O. II. 322).

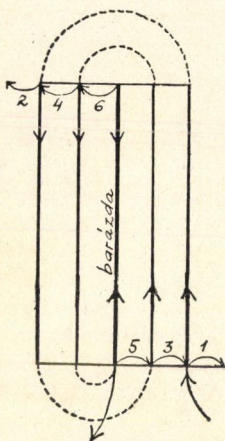
⁴³ Ld. a 31. és 32. jegyzeteket.

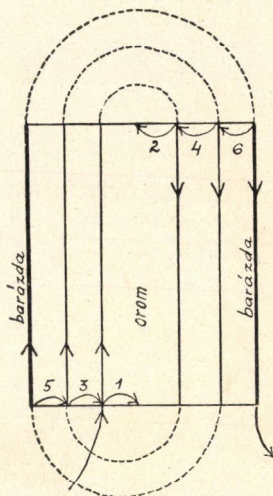
1. ábra. XIII. századi ekevasak Burgenland területéről

2. ábra. Zenthei Mátyás címere 1456-ból

3. ábra. Szétszántás

4. ábra. Összeszántás

5. ábra. A XV. századi magyar kalendárium szeptember-ábrázolása

Bòit elò haua.

6. ábra. A XVI. századi nagyszombati kalendárium február-ábrázolása

Szent Mihály haua.

7. ábra. A XVI. századi nagyszombati kalendárium szeptember-ábrázolása

8. ábra. A XI. századi sorokpolányi temető sarló-lelete

9. ábra. A Turkeve—mórici ásatások sarlótípusai

10. ábra. A XV. századi magyar kalendárium július-ábrázolása

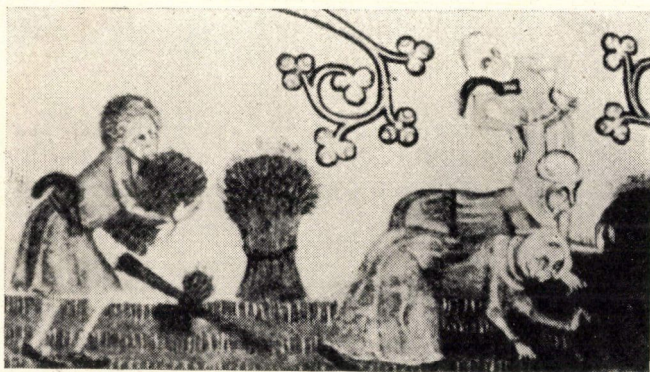

11. ábra. Az augusztus megszemélyesítése egy XV. századi német kalendáriumon

Kis Aszoni hua,

12. ábra. A XVI. századi nagyszombati kalendárium augusztus-ábrázolása

13. ábra. A XIV. századi Luttrell Psalter illusztrációja

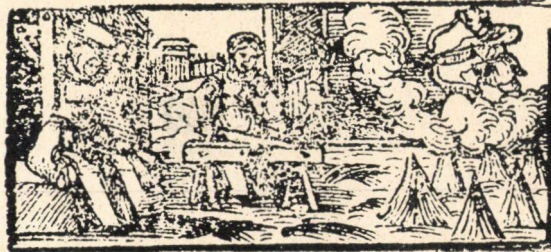

14. ábra. A XIV. századi Vencel biblia egyik illusztrációja

15. ábra. A XV. századi magyar kalendárium augusztus-ábrázolása

Szent Andras hana.

16. ábra. A XVI. századi nagyszombati kalendárium november-ábrázolása

jóelőre felszántott földbe.⁴⁴ Az őszi és tavaszi vetés eltérő munkamenete nem véletlen. Az őszi gabonaneműeknél a mag azonnali elvetése azért is szükséges volt, mert az előzetes boronálást nem kapott föld a hosszú állás alatt erősen kiszáradt volna, s így a föld elsimítása és a mag egyenletes betakarása a tuskés boronákkal nem lett volna lehetséges. Tavasszal viszont — különösen a korai szántásoknál — a talaj még erősen lágy, s így a friss barázda nem omlik eléggé, tehát legalább pár napot pihennie kell, hogy a szél átjárja, a nap megsüsse, hogy aztán a borona annál könnyebben megporhanyósíthassa és a magvakat egyenletesen betakarhassa.

A szántás és vetés fenti összekapcsolását azonban még más körülmények is indokolják. Egyik a földek szétszórtsága és az egyes parcellák igen kicsiny terjedelme. (Nem ritka eset, hogy egy 5 holdas föld 7 tagból tevődik össze, egy közepes birtok pedig 15–18 parcellából is áll.) Nagy szerepet játszik itt a szántóföldek nehéz megközelíthetősége. Az egymástól elkülönített és sokszor igen távol fekvő földek gyors művelését ugyanis erősen gátolta, hogy a dűlők a legtöbbször nem voltak utakkal elválasztva, és így az egymás mellett fekvő parcellákat legfeljebb csak egymáson keresztül lehetett megközelíteni. Mindez megkívánta tehát a soros művelést, vagyis hogy egy-egy tábla szántása-vetése, valamint megboronálása teljes befejezést nyerjen, még mielőtt a szomszédos táblán megkezdődnének a munkák. A föld ilyen módon való művelése az újabb időkben is szokásos volt, főleg olyan kisebb mennyiségben termelt növényfajtáknál, mint a kender, ahol egy tagban egymás mellett több kisebb parcella fekszik és egyetlen birtokosnak sincs a felszántáshoz és beboronáláshoz elegendő saját igaereje.⁴⁵ A középkorban a munkaidő gondos kihasználása mellett még a munkaerővel való takarékoság is erősen számításba jött. Az eke és az állatállomány korlátozott száma ugyanis egy-egy parcellán más parcellatulajdonosok és családtagjaik közreműködését is megkívánta. Nyolcasfogatolású eke esetében csak magához a négy pár ökör hajtásához legkevesebb két ember volt szükséges,⁴⁶ a harmadik szántott. Tekintve a két ökörrel való részvétel gyakoriságát, a szántó személyén és egy családtagján kívül tehát még legalább másik három család ugyanilyen arányú részvétele volt szükséges,⁴⁷ akik részint a szántásban, részint a vetésben segítettek.

⁴⁴ Ld. a nagyszombati kalendárium képeit.

⁴⁵ A kenderföldek megmunkálása nálunk a legutóbbi időkben is úgy történt, hogy akinek sok földje volt, kiadott belőle egy vagy fél vékását, ennek fejében a bérlőnek néhány napot kellett dolgoznia. Ha az egészet felszántották, akkor egymásután elvetették a kis parcellákat. Ha a vetéssel készen voltak, az egészet egyszerre boronálták meg.

⁴⁶ 1378: Horváti János macsóí bán várnagya több jobbággal Töttös László bolyai birtokára tört s ez alkalommal „unum aratrum cum decem bobus jobagionum suorum auferi fecisset et quosdam ex jobagionibus, qui cum predicto aratro extitissent”, megsebesítették (Zichy O. IV. 50.); 1339: „Feria quarta proxima post festum pasce domini a nobilibus conprovincialibus, et aliis libere conditionis hominibus, a quibus decuit, scire potuisset, premissa diligenti et fideli inquisitione scivisset, quod sabbato proximo post festum beati Michaelis archangeli, autumnalis, qui nunc secunda adveniet revolutio annualis, magister Wezeus filius Emerici de Beehey, per jobagiones suos de Iwanusy unum aratrum Johannis filii Nicolai de Farkaslyuk potencialiter persecari et destrui et duos famulos suos tunc cum ipso aratro existentes, enormiter verberari” (Zichy O. I. 564).

⁴⁷ Parasztágunk mindennapi munkájában mind a háztáján, mind kinn a határban a kölcsönös segítségnyújtás a munka leggyakoribb formája. A földesurával, sőt a természettel is nagymértékben függő viszonyban levő paraszt körülményei között ez

Ha tehát valaki már felszántotta a maga földjét, saját személyében kiválhatott a szántás munkálataiból — valamelyik jelenlevő családtagjára bízva még továbbra is munkálata levő ökrei hajtását — és hozzáláthatott saját földje bevetéséhez; ezalatt a fogat többi tártulajdonosainak sorra nem került fiatalabb családtagjai a vetésnél segédkeztek, mint vetőmaghordók. A szántásnak a vetéshez viszonyított lassúsága lehetővé tette azonban azt is, hogy egy-egy táblára egyszerre több ekét is rábocsássanak és csak egy ember vessen utánuk. A művelet ily módon való összekapcsolását — több az eke, mint a vető ember — az a körülmény is magyarázza, hogy egy ember egy nap alatt több eke után is vethet. S az olyan kisterjedelmű parcellák esetében, mint ezek a földek voltak, egyszerre szánthatták fel az egész táblát és egyszerre vethették is be, majd egységesen boronálhatták. Minden egyes parcellát külön beboronálni lehetetlen volt a szántáshoz nagymértékben igénybevett paraszti gazdaság korlátozott állatállománya miatt, viszont könnyűszerrel elvégezhették, ha az ekefogatból felszabadult igaerőt vették e munkához igénybe.

Egy eke által egy nap alatt felszántható földterületnek, vagyis egy hold földnek *köblös föld* volt a neve s ez is mutatja, egy holdba ekkor már kb. egy köböl magot vethettek.⁴⁸ Az egy köböl mag tehát már ritkább vetést s így közvetve jobb művelést mutat.⁴⁹ A vetést a gyomtól nem tisztították, amint a búzáról és konkolyról szóló bibliai hasonlat XV. századi magyar fogalmazása is példázza. Sarlós aratásnál erre nem is volt szükség. Sarlóval ugyanis a gabonát jóval a töve fölött, a szár felső részén vágják le, ezáltal nemcsak magas tarló maradt, hanem így a gyomokat is jobban ki tudták kerülni s vagy a tarlón hagyták, hogy aratás után a tarlóra vert jószág rögtön legelőt találjon, vagy levágták s külön nyalábokba kötve a helyszínen megégették.⁵⁰

elsősorban a kényszerűség következménye volt. Mindennapi kenyere előteremtéséhez szükséges munkaeszköze, az eke — mint láttuk — meglehetősen sok vonójószágot igényelt, s parasztságunk legfelsőbb rétege is alig rendelkezett 3—4 ökörnél többel még a XII. és XIII. században is. Alig birta volna tehát a szegény parasztszalád az ekét egymagában kiállítani. Így a föld közös használatához hasonlóan az eke közös kiállítására is kényszerült. A közös szántás szokása jobbágyságunk között az egész középkorban végig fennmaradt, annyival is inkább, mert a jobbágy helyzetének romlásával a parasztgazdaság állatállománya is folyton csökkent, így a XIV. században jobbágyságunk alsó rétege már legfeljebb 1—2 ökörral társulhatott a közös szántáshoz. A munkatársulásra vonatkozóan ld. bővebben „A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században” c. dolgozatomban (Ethn. 1955. 1—4. sz. 57—97. l.).

⁴⁸ 1346: „terram usui uni aratro sufficientem Cwbleus feld vocatam” (Soproni O. I. 192).

⁴⁹ Molnár Erik kimutatja azt, hogy egy magyar holdba két pozsonyi mérő, vagyis 125 l gabonát vetettek el még a XIII. században is. A sűrű vetést azért kell feltételeznünk, mert a kikelő növény csak ily módon tud fölébe kerekedni a gaznak. (A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig Bpest, 1949. 195. l.) A XIV. században az egy holdba vetett egy köböl mag már a ritkább vetést, s így közvetve már a jobb művelést mutatja. Újabbban is egy kis holdba búzából 75—80 kg-ot, zabból 55—60-at, árpából pedig 60—65 kg-ot számítanak.

⁵⁰ „In illo tempore dixit Ihesus discipulis suis parabolam hanc: Simile est regnum caelorum homini, qui seminavit semen bonum in agro suo, cum autem dormirent, venit inimicus homo, et superseminavit zizania in medio tritici, et abiit. Cum autem crevisset herba, et fructum fecisset, tunc apparuerunt et zizania. Accedentes autem servi patris familias dixerunt ei: Domine nonne bonum semen seminasti in agro tuo? et quis ausus est superseminare, unde ergo habet zizania? Et ait illis: inimicus homo fecit. Servi autem dixerunt: vis, imus, et colligimus ea? Et ait: Non, ne forte colligentes

Amint a korabeli hatalmaskodások bőséges oklevélménye mutatja, az aratás meglehetősen széles időhatárt ölelt fel, s az ugarszántásokkal együtt majdnem az egész nyarat kitöltötte. Az őszi gabonaneműek korábbi beérése következtében mindig ezekkel kezdődött, s Péter-Pál előtt egy héttel, de legkésőbb Péter-Pálkor indult meg.⁵¹ A júliuseleji ugarszántások azt mutatják, hogy az ősziek levágása ekkorra már megtörtént, és soron következhetek a tavaszi vetemények. Így július közepére sokhelyütt már a zab is képékben állott.⁵² Azonban a zab sokkal lassúbb érése következtében gyakran megtörtént, hogy július végén még learatatlan volt.⁵³ A két gabonafajta érési ideje közti eltolódás néha olyan nagy volt, hogy nem volt ritka eset az augusztusi aratás sem.⁵⁴ Az aratás időpontjának alakulását ugyanis nagymértékben befolyásolta egyfelől a föld termékenysége, másfelől az éghajlati adottság. Ennek megfelelően a középkori kedvelt naptárábrázolások is hol a júliust, hol pedig az augusztust ábrázolják vele.⁵⁵ A nagyszombati kalendárium

zizania, eradicetis cum eis simul et triticum. S'nite utraque crescere usque ad messem, et in tempore messis dicam messoribus: Colligite primum zizania, et alligate ea in fasciculis, (manipulos vel in cumulos) ad comburendum, triticum autem congregare in orreum neum." (Sermones dominicales. I. 297—98.)

⁵¹ 1374: „Jacobus niger de Mysleu et Nicolaus officiales magistri Johannis dicti Treutl de Mohach unacum Petro rufo, Nicolao dicto Fodor, ... universis jobagionibus de Mohach, de Narad, de Kulked et de Hygmushaz episcopi ecclesie Quinqueecclesiensis feria quinta proxima ante festum nativitatis beati Johannis baptiste proxime preteritum (jún. 23.) ad possessiones magistri Ladislai filij Tuteus Laymer, Moysa et Locha vocatas veniendo, feneta ipsius magistri defalcari et asportari... fecissent... et die dominico proximo post festum beatorum Petri et Pauli apostolorum similiter proxime preteritum... una cum jobagionibus ad dictam possessionem ipsius magistri Ladislai Moysa veniendo fruges jobagionum eiusdem magistri Ladislai ad quadraginta currus sufficientes potencialiter asportari fecissent" (Zichy O. III. 580.); 1379: „Paulus filius Nicolai filij Gerolch de Bergendye feria quinta proxima post festum beatorum Petri et Pauli apostolorum proxime preteritum (jún. 30.) et alys diebus subsequentibus ad possessionem ipsius magistri Ladislai Kayand vocatam potencialiter cum suis complicibus veniendo quinquaginta capecias frugum jobagionum ipsius magistri Ladislai... metere... et deferre fecisset" (Zichy O. IV. 114—15).

⁵² 1370: A fehérvári keresztes konvent jelenti a királynak, hogy megvizsgálta Segvári János mester és fia, László embereivel a veszprémi püspök vámosi jobbágyságai ellen elkövetett hatalmaskodásait. Így 1368-ban a püspök egy vámosi jobbágyságának két holdon termett s már képékbe rakott s ugyanazon év júl. 23-án egy másik jobbágyságának két kepe zabját vitette el. (Veszprémi Regeszták. 261.)

⁵³ Segesvári Tamás fenti hatalmaskodásai között szerepel még a következő is: 1369. júl. 29-én erőszakkal lekaszáltatta és elvitette a veszprémi püspök két vámosi jobbágyságát két hold földön termett zabját, 1370. júl. 29-én pedig két vámosi püspöki jobbágyságának két holdnyi zabját kaszáltatta le. (Veszprémi Regeszták. 261.) Ld. még a 64. jegyzetet.

⁵⁴ 1436: „Petrus litteratus filius Johannis de Harast" és felesége panaszozik: „quod cum quidam jobagiones... Valentini prepositi (de Saagh) in possessionem eiusdem Alsopalotha residentes... II° festi... Bartholomei... in metione frugum per ipsos in terra... Petri Pribel, alio nomine Priblok vocata seminatarum extitissent, tunc Thomas, Freno, Michael... jobagiones Demetri et Stephani filiorum Dacho, ac Augustini et Simonis de Palatha... parancsukra az aratókat usque domum eorundem Petri et domine secuti fuissent". (Dl. 12983. „Anyagi kultúránk a XV. században" Adattára. K. L. B. és ld. az 56. jegyzetet.)

⁵⁵ Az amiensi és chartresi katedrális domborművein a július hónapot szimbolizálják az aratással (Parmentier, A., i. m. 170. l.), a trienti Adlerturm freskóin pedig az augusztust találjuk az aratás megszemélyesítőjeként. (Handbuch der Kunstwissenschaft II. 256—57. l.)

tanúsága szerint ez az időpont nálunk az augusztus volt.⁵⁶ Az aratásnak ez a későre tolódása, amint írott forrásainkból is megállapíthatjuk, cseppet sem szokatlan gyakorlat népünknel a középkor folyamán.

Az aratás elhúzódását az eltérő éghajlati adottságokon, tehát a növények különböző beérési idején kívül valószínűleg nem kis mértékben befolyásolta még, hogy a vetés levágása legfőképpen sarlóval történt, ami igen szaporátlan munka. Egyes hatalmaskodások esetében elvétve kaszáról is hallunk, főként a jóval rövidebb szalmájú tavasziaknál, így az árpánál, zabnál és kölesnél.⁵⁷ E rendkívüli esetek is azonban legfeljebb arra utalnak, hogy népünk ekkorra már ismerte a kaszának, mint a sarlónál gyorsabb aratóeszköznek az előnyeit.

A régészeti leletek bizonyossága szerint hazánkban az egész középkoron keresztül a sarlónak főként az a típusa honos, melynél a penge vagy egyenesen, vagy kisebb töréssel a nyélből kiindulva egy darabig egyenesen halad, s csak a penge felső végénél hajlik meg erősebben, mintegy derékszöget alkotva a nyél irányára. A sarló íves görbülete mechanikai okok következtében jött létre. Megvizsgálva árpádkori és XIV., sőt XV. századi sarlóinkat, szinte kivétel nélkül mindegyiknél feltűnő a pengének a nyélnél tapasztalható lapos görbülete és kb. fele táján az él széles ívű behajlása.⁵⁸ De igen jellemző ezekre a darabokra az is, hogy a penge és nyél között keletkező tölcészerű kiöblösödés feltűnően csekély. Ennek megvan az a hátránya, hogy nagyobb csomó gabonát egyszerre nem foghat közre, tehát hatékonysága az aratás szempontjából jelentékenyen kisebb, mint annak a másik típusnak, melynél a görbület már rögtön a penge első felére esik s e kiöblösödés következtében a közrefogott gabonacsomót jobban képes összeszorítani, tehát általa az arató egyszerre több markot is levághat. Középkori sarlóink formája is sejteti azt a kevésbé produktív aratási módot, melyet egyes korabeli kalendáriumbárázolások és domborművek őriztek meg számunkra: Az arató balkezelével megfog egy maroknyi gabonát, s kevésssel a kalász alatt a sarlóval levágja, majd a levágott kalászokat — anélkül, hogy a markában nagyobb

⁵⁶ Ld. a nagyszombati kalendárium augusztus ábrázolását. (Ld. 12. ábr.)

⁵⁷ Ld. az 52. és 109. jegyzeteket és még a következő adatot: 1524: Monyorokereki Erdődy Péter panaszkolta, hogy az elmúlt aug. 15-e körül Mária királyné korponai jobbágai fegyveres kézzel „ac quam pluribus falcastris” az ő Hont megyei Csábrág várához tartozó Devicse nevű birtokára törtek „ad quasdam terras arabiles in loco Serewa vocato, quas iobagiones dicti domini Petri Erdewdy avenis, ordeis aliisque diversis bladis atque leguminibus illo anno seminassent, ibique huiusmodi avenas, ordeas et alia blada seminata defalcassent”. (Dl. 72446. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.)

⁵⁸ Ez a típus jön elő a XI. századi sorokpolányi temető leletanyaga között. (Ld. 8. ábr.) De gyakori a minden bizonnyal ugyancsak e korból származó szőrvány leletek között is. E sarlók hossza a nyélnyúlványon kívül eléri a 32 cm-t. A penge végére eső íves görbület különösen szembeötöl akkor, ha a nyélnyúlványt meghosszabbítjuk, általa és a penge végső hajlata között keletkező szög majdnem derékszöget képez. E sarlóforma a XV—XVI. századi falu-ásatásaink szegényes tárgyi felszereléseai között is felbukkan, így a Kecskemét környéki és a Turkeve határába beolvadt Móricfalú házainak gazdasági eszközei között. (Ld. 9 ábr.) E darabokra szinte kivétel nélkül jellemző, hogy a nyélnél tapasztalható íves görbület még a fenti típusnál is csekélyebb. Pengéjük hosszsan elnyúlik és a felső harmadukban vagy tompa, vagy derékszögben megtörik. Hosszuk az előbbihez hasonló vagy alig haladja meg a 32 cm-t. (Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bpest, 1938. 122. l.; Méri István: Beszámoló a Tiszalök—rázompusztai és Turkeve—mórici ásatások eredményeiről. II. Arch. Ért. 1954. 2. sz. XXIX. T. 2, 3. ábr.)

csomót gyűjtene össze — háta mögé a földre helyezi.⁵⁹ Ezeken a középkori aratásábrázolásokon gyakran szemünkbe ötlük a magas tarló is,⁶⁰ melyet vagy otthagynak, vagy utólag kaszával levágnak és takarmánynak vagy aljázáshoz használnak fel. Ez az aratási mód több szempontból is hasznos: egyrészt gyorsabb, másrészt a gabona így könnyebben szárad és könnyebben is csépelhető. Az aratásnak e módját a középkorban valószínűleg népünk is ismerte. A tatárok elől menekülő Rogerius tudósít arról, hogy az ellenség távozása hírére a bihari lakosság, miután éppen aratás ideje volt, a gabonaműveket együttesen összegyűjtötte és azt, valamint a szalmát és a szénát csűrjeibe hordta.⁶¹ Az ínséges idők rendkívüli gyakorlata szintén arra mutat, hogy ez az aratási mód sokkal szaporább lehetett. Amint egyes egyházi népek kötelező robotszolgáltatása (még az előző századból) mutatja, közepes arató egy nap alatt átlagosan egy kepét tudott levágni, kévébe kötni és csomókba rakni.⁶² A XIV. században azonban már olyan fejlett munkatársulást kell ebben a munkamódban keresnünk, ahol több arató mögött külön kötöző haladt, hogy a földre helyezett markokat kévékbe kösse. Pl. a nagyszombati kalendárium szerint egy ilyen munkatársulás négy tagból állott: három

⁵⁹ Igen elevenen örökíti meg ezt a műveletet a Széchényi Könyvtár már többször idézett XV. századi kalendáriumának július ábrázolása. Az előtérben merev testtartással egy arató áll. Bal kezében pár szál gabonát fog s körülbelül a mell irányának megfelelő magasságban, jóval a töve felett, a jobb kezében fogott sarlóval maga felé kanyarítja. A levágott gabonamarkokat apró csomócska jelzi a háta mögött, a háttérben kévébe kötött gabonarakás látszik. (Széchényi Könyvtár. Kézirattár. C. L. M. ae. 396.) Ld. 10. ábr.

⁶⁰ A XIV. századi Velislav biblia egyik képén féltérdeplő helyzetben két arató látszik, bal markukban egy-egy csomó gabonát fognak s körülbelül a szár közepe táján a sarlóval éppen maguk felé kanyarítani igyekeznek (*Graus, František*: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. I. Praha, 1953. 13 ábr.). Az oseeki kalendárium aratásképen szintén magas tarló látszik. Az arató mögött a földön a levágott gabonaszálak fekszenek (*Graus, Fr.*, i. m. 14. ábr.). A magas tarló a korabeli német ábrázolásokról sem hiányzik. (L. 11. ábr.)

⁶¹ „Ceperunt aliquos per silvas latitantes et eosdem sub hac voce miserunt, quod quisquis vellet, ad fidem eorum se dare, securus reditus infra certum terminum ad propria venire daretur ei. Quorum verbis, cum homines iam propter victualium penuriam morentur totaliter crediderunt et sic omnes, qui remanserant, ad domos proprias sunt reversi. Et cum silve magne essent, erat adhuc populus infinitus, qui latitabat, ita, quod ad tres dietas terra facta est populosa et quelibet villa elegit sibi regem de Tartaris, quem optavit. Quo facto cum essent tempora messium, fruges unanimiter collegerunt et eas ac stramina et fenum et alia ad horrea congregabant”. (Rogerii Carmen Miserabile. Scriptores. II. 581.)

⁶² 1233-ban viszály támad a pannonthalmi apátság és népei között a szolgáltatások dolgában, így a régi súlyos terhekre való tekintettel újból meghatározzák azokat: „Nec compellat eos metere arundines, necque V capecias sed teneantur per singulas mansiones et non in capita una die metere et una die colligere et una die portare” (Pannonthalmi Szent-Benedek-Rend Története. I. 720. l.). Az új gyakorlat úgy látszik mégsem lép azonnal érvénybe, mert 1240-ben ismét megállapítják a pannonthalmi apátság népeinek kötelezettségeit: „item una queque mansio debet metere monasterio duas capecias, una die fenum colligere et una die portare” (Uo. 772. l.). Egy másik, ugyancsak ez időből származó egyesség azt valószínűsíti, hogy egy telek a két kepét egy nap alatt tudta levágni „item omnes populi tam udwornici quam et alii tenentur colligere fenum, quilibet eorum una die, similiter et una die portare fenum et una die metere” (Uo. 791. l.). Egy XIV. századi adatból úgy tűnik, hogy e két kepét két arató tudta egy nap learatni. Ezt láthatjuk pl. a németújvári uradalom 1355. évi urbáriumából, mely szerint szénagyűjtéskor két embert kell egy napra telkenként állítani, a szénát saját szekeren és lóval behordani, és aratásra telkenként ugyancsak két aratót kell küldeni. (*Wenzel, G.*: Magyarország mezőgazdasági története. Bpest, 1887. 290—291. l.)

aratóból és egy kötözőből.⁶³ Ezek — amint egy 1339-ből való adat is sejteti — kb. egy holdat tudtak levágni, kévébe kötni és kepébe rakni.⁶⁴

A kévébe kötött és csomóba rakott gabona mértékegysége országosan a kepe volt, mely területenként valószínűleg kisebb eltéréseket mutatott. Ez tűnik ki Zsigmond 1411. évi dekrétumából is, mely szerint annak a gazdának, akinek a gabonája kirovás alá kerül, a szokásos eskütétel mellett kell vallomást tennie arra vonatkozólag is, hogy hány és mekkora kepéje volt abban az évben.⁶⁵ A kepe magtartalma valószínűleg a XVIII–XIX. századi sarlóval aratott gabonakereszt átlagos szemozamával egyezett.

A talaj gondos előkészítése, a mag elvetése és learatása után soron következő legfontosabb feladat a szálas gabona összehordása és kicséplése volt. Az a szokás, hogy a gabonát magasan vágják le, hogy a gyomnövényekkel ne keveredjék, nemcsak a száradási és szemnyerési időt rövidítette meg erősen, hanem így az eső sem tehetett olyan nagy kárt a csomóba rakott gabonaművekben. A nyári nagy munkálatok, de különösképpen az aratás hosszú elhúzódása következtében ugyanis a gabona hordási ideje annyira elnyúlt, hogy július, sőt legtöbbször augusztus végén is kepékben állott a mezőn,⁶⁶

⁶³ E fenti mezőgazdasági munkát igen életszerűen érzékelteti a rajzoló azáltal, hogy az aratókat déli pihenő közben ábrázolja. A kis csoport a kép előterében ül, középen étellel megrakott nagy kerek tál, mellette megszelt kenyér. E körül helyezkednek el a delelő aratók, két férfi és egy nő. Pihenő állásukból az látszik, mintha az étkezést éppen befejezték volna: az egyik magasra tartott kancsóból iszik, a másik pedig kényelmesen végig heveredik az ülhelyül szolgáló gabonakévéken. Körülöttük a földön két sarló hever. A csoport negyedik tagja a háttérben arat (Széchényi Könyvtár. Kézirattár. R. M. K. 1/159.). E fejlett munkatársulási formát örökíti meg egy XIV. századi angol kódex illusztrátora is. (L. 13. ábr.) Az előtérben erősen meghajló testtartásban két arató halad, a harmadik nő csipőre tett kézzel pihenőállásban szemléli a munkát. A három arató mögött egy kévekötő férfit láthatunk. Nagy csomó gabonát ölel magához és éppen lehelyezni igyekszik a földön szétterített gabonakötélre (*Dorothy Hartley — Margaret H. Elliot: Life and work of the people of England in the fourteenth Century.* London, 1928. 24. T.). A Vencel-féle cseh biblia szintén élethű képet közöl a XIV. századi aratásról. (Ld. 14. ábr.) Két férfi sarlóval arat, az általuk levágott gabonát nő köti kévébe. A képen a munkának éppen az a mozzanata látszik, amint utolsót igazít a kéve kötélén. (*Graus, Fr., i. m. 15. ábra.*)

⁶⁴ 1339: A vitás föld öt hold, de nem királyi mérték szerint, hanem úgy, hogy öt nap alatt lehet learatni. (Motesiczky cs. lt. 12.)

⁶⁵ 1411: „Item disposuimus etiam: quod dicatores decimarum, capecias seu acervos frugum secundum proprias eorum considerationes, et estimationes dicare non praesumant. Sed domesticus ille, cujus fruges dicantur, super hoc, iuramento solito (tacto dominicae crucis signo) praestito, fateri teneatur; quot, et quantas illo anno capecias habuisset. Et super hoc, praedicti dicatores contentari teneantur”. (Articulus 5.) (Magyar Törvénytar 1000–1526. évi törvények. 242.)

⁶⁶ 1436: „Martinus et Georgius filii de Gench, Blasius filius Thome, Nicolaus filius Nicolai, Marcus et Stephanus de Gench” panaszkodik, hogy Kanizsa László özvegyének az emberei júl. 22-e körül „in possessione eorum Eghazasgench... 200 capectias bladorum... deportassent” (Dl. 12942. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. K. L. B.); 1511: Sokorodi István, a galgóczi vár udvarbírája panaszkodik, hogy Szent Jakab ünnepe körül (júl. 25.) Majtényi János 9 és Majtényi Ráfael 21 jobbággyával „certas fruges tritici et aliorum bladorum genera Valentini et Michaelis jobagionum prefati exponentis, in oppido Ozlany vocato, in com. Bars commorantium, in terris arabilibus ad curiam nobilitarem dicti exponentis in predicta possessione Chereuen habitam pertinentibus, seminataque metere habuissent, messeque fuissent et messas ad plures currus levare et asportari fecissent” (Dl. 73186. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.); 1522: Bagodi Benedek felesége, Orsolya panaszkodik, hogy a múlt év Szent István napja körül Niczki Ferenc és Dénes és Niczki László özvegye családsísaival és néhány jobbággyával az ő niczki birtokrészükre törtek és „ducentas capatias

kitéve ezáltal nemcsak az időjárás viszontagságainak, hanem annak is, hogy idegen betolakodók megdézsmálhassák. Igen sokszor tesznek panaszt amiatt, hogy a határból a jobbágyok képéit hatalmasul elhordták,⁶⁷ másszor meg arról hallhatunk, hogy a határba hajtott jószág tett jelentős kárt a gabonarakásokban.⁶⁸ A behordást igen hátráltatta, hogy a dézsmaszedés szerfelett nehézkes volt és hosszú időt vett igénybe. Mivel a visszaélések meggátolására a XIV. században már több rendelet szabályozza a beszedés módját és idejét, a hordás időpontjára is következtethetünk. 1336 táján Erzsébet királyné felhatalmazza az eperjesieket, hogy Jakab napig (július 25.) várjanak gabonájuk behordásával, azután a tizedet kint hagyván szabadon rendelkezhetnek azzal. Ez a rendelet még a XV. században is érvényben van, mert midőn általános rendeletet hoznak a tizedszedésre, kimondják, hogy a jobbágy csak 12 napig köteles gabonáját a mezőn hagyni, ha addig a decimátor nem jelenne meg, a falu bírása kiválasztja a termés tizedét, ez a tarlón marad, a jobbágy pedig sajátját elszállíthatja.⁶⁹ E rendelkezések is megerősítik tehát azt a tényt, hogy július első heteiben legalább az őszi learatása már a hidegebb vidékeken is megtörtént. Így aki csak tehette, már július végén⁷⁰ hozzálátott a behordáshoz, hogy legalább részben tehermentesíthesse igáját augusztusra,⁷¹ amikor a tavaszi learatása és az őszi behordása kerül sorra. De valószínűleg hozzájárult a hordás elhúzódásához az is, hogy nagyobb

frugum et bladorum”, melyek azon a birtokrészen termettek, „in toto in curru ipsorum levare et asportare fecissent”. (Ostffy cs. lt. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.)

⁶⁷ 1346: A fehérvári káptalan jelenti, hogy vizsgálatot tartott István vajda hatalmaskodási ügyében, aki szolgálival Györke Pál Szilágyi nevű birtokáról elvitte a gabona képéket, egy rész szántót elfoglalt, szénáját pedig lekaszáltatta (Kállay O. I. 190.); 1367: Bebek István országbíró a pécsi püspök panaszára annak baranyi birtokán elkövetett hatalmaskodás miatt Töttös Lászlót esküre kötelezi, amennyiben „prenotati Nicolaus et Ladislaus filij Teuteus per Marek officialem ipsorum universas fruges Michaelis iobagionis predicti domini episcopi de Mohac anno tunc proxime preterito tempora messis... ad possessionem ipsorum Lak vocatam deferri fecisset” (Zichy O. III. 329.); 1399: „Gregorius, Simon et Johannes familiares et iudices domini Detrici palatini per ipsum in villa Apor constituti” az ottani népekkel a múlt évben a nádor parancsára Elege birtokra törve jobbágyaiknak 17 koca gabonáját a szántóföldről elvitték. (Zsigmondkori O. I. 6012.)

⁶⁸ 1473: Júl. 25. körül „Georgius de Naghthewre et Michael de Hollos” más társaikkal és 14 nagytőrei jobbágyával „cum eorum gregibus et pecudibus quinquaginta capetias frugum in territorio possessionis Stephani litterati et Luce filiorum condam Emerici Farkas de Deresthyen vocate procreatos depascere, conculcarique et anichilari fecissent”. (Dl. 72698. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.)

⁶⁹ *Mályusz Elemér.*: Az egyházi tizedkizsákmányolás. Tanulmányok a parasztság történetéhez a XIV. században. Szerkesztette Székely György. Bpest, 1952. 324. l.

⁷⁰ 1449: Simonyi György fia György panaszolta, hogy Tordamezi János júl. 25. körül „centum capetias frugum de curia dicti Georgii de Simonyi... deportasset”. (Simonyi cs. lt. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.)

⁷¹ 1445: „Feria secunda proxima post festum ad vincula beati Petri apostoli proxime preteritum (aug. 2.), quidam Gallus sartor in Mindzenth residens familiaris et iobagio, unacum aliis quadraginta iobagionis ipsorum exponencium necnon sex equis optimis cum frenis et sellis ac octodecim curris, quadraginta bobus et viginti equis equacilibus ipsos currus trahentibus Bathor Balashaza ratione transduccionis et deportationis bladorum prefati Galli sartoris accessissent, ibidemque versus propria prefatus Gallus sartor et annotati quadraginta iobagiones cum bladeis (sic) curribus bobus et equis ipsos currus trahentibus in libera via venire habuissent”, amikor Bothkai István özvegye familiárisaival őket megtámadta, szekereiket, ökreiket és lovaikat tőlük elrabolta. (Zalai O. II. 527.)

teher esetén a szekérbe legtöbbször 4–6 ökröt fogtak, ilyen nagy igaereje pedig nem lévén mindenkinek, a szántáshoz hasonlóan a többség legtöbbször a hordásnál is kölcsönös segítségre szorult.⁷²

Az összehordott gabonacsomókat vagy a csűrökben tárolták, vagy a szabad ég alatt asztagokban tartották. Egy ilyen asztagban 50–100–200 kepe is elfért.⁷³

A szemnyerés módját illetőleg a források meglehetősen bizonytalanságot hagynak. A latin „trituriatio” ugyanis éppúgy jelöli az emberi erővel történő cséplést, mint az állat alkalmazásával végbemenő nyomatást. A folyamat rekonstruálásához mégis rendelkezünk két biztos támponttal. Egyik a művelet időpontja, másik a szálal gabona raktározási módja. Az a körülmény, hogy a művelet helyenkint már augusztusban,⁷⁴ de legkésőbb szeptemberben⁷⁵ megindult, s — aszerint, hogy az őszi szántási és vetési munkálatok hogyan engedték — az egész hidegebb évszakot kitöltötte,⁷⁶ sőt még a következő év tavaszára is átnyúlt,⁷⁷ elsősorban olyan szaporátlan munkafolyamatra enged következtetnünk, mint a cséplés, melynek produktivitása kb. 30%-kal alatta marad a nyomatásénak. Minthogy a szem kiválasztása kizárólag emberi erővel történik, így az embernek nemcsak idejét, hanem erejét is meg-

⁷² 1390: „Ladislaus filius Ladislai filij Theuteus anno in presenti duodecim boves et unum currum Cosme et Johannis dicti Darabus jobagionum potencialiter . . . auferri fecisset”. (Zichy O. IV. 422.)

⁷³ 1470: Csetneki András özvegye és fiai, jobbágyaikkal poss. Zalona-ról „tres boves ac unum acervum avene centum capecias in se continentem” erőszakkal elvitetett. (Dl. 16991. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. P. J.)

⁷⁴ Az 1632-ben Kolozsvárott nyomtatott kalendárium hónapversei között az augusztusról a következőt olvashatjuk: „Most almát, körtvélyt, szilvát, diót és mogyorót szedj . . . Búzát csépeltesz, mézet is ebbe keress” (*Jakab Elek: A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben.* Bpest, 1881. 50. l.); a Széchenyi Könyvtár XV. századi kalendáriuma az augusztus mezőgazdasági munkái közül, mint legjellemzőbbet ugyancsak a cséplést emeli ki. Az egyes hónapok jelenetei közül különös elevenességgel tűnik ki ez a munkaábrázolás. A kép azt a jelenetet örökíti meg, amint a cséplő ember magasba lendülő cséphadaróval éppen lesújtani készül a gabonarakásra. (L. 15. ábr.)

⁷⁵ Erre mutat, hogy a szemes gabonában járó bérösszeget egyes helyeken már szeptemberben meg kellett fizetni, hasonlóképpen a következő adat: 1502: Bödi Rát-kay András és felesége szeptember közepe táján tiltotta Bödi Sárvári Andrást és feleségét „a tritulatione et tritulari factione frugum seu bladorum tam authumnalium quam etiam vernalium . . . intra metas possessionis Bewd”. (Dl. 86033. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. Á.)

⁷⁶ 1498: Egervári László özvegye panasolja, hogy 3 évvel ezelőtt mindszenetek körül Bereck püspök elküldte embereit „ad orrea prefate exponentis in possessione Egerwara et Gewsfalua in Castri Ferrei et Rezneke in Zaladiensi comitatibus, ibique sex acervos bladii, videlicet tres tritici et tres siliginis prefate domine exponentis pro se ipso occupari et tritulari tritulataque ad castrum Egerwara asportari fecisset”. (Dl. 20788. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. Á.)

⁷⁷ 1498: Vízkereszt ünnepe (jan. 6.) körül Bothkai Péter és Mihály elküldték embereiket Enyiczkei Buzlai Miklós özvegyének Abaúj vármegyei Litka nevű birtokára, „ibique medietates duorum acervorum, unius tritici continentem in se capetias octoginta, alterius vero orde et avene . . . in orto cuiusdam Petri Gaduay iudicis praedictae possessionis habitas . . . omnino tritulari, tritulataque . . . auferri fecisset” (Dessewffy cs. lt. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. Á.); 1479: Eszenyi Csapy Albert megengedi Semsey Jánosnak „certos fruges et blada . . . in facie eiusdem portionis possessionarie . . . locatas et repositas . . . infra festum pasce domini proxime venturum . . . ab ipso Johanne de Zempse tritulari facere et per se percipere”. (Dl. 85094. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. P. J.)

lehetősen igénybe veszi.⁷⁸ Valószínű tehát, hogy ez — a gazdasági év jó részét felölelő — munka kisebb-nagyobb megszakításokkal, apránként történt, s a vetőmag biztosításán kívül főként a mindenkori kenyérszükséglet fedezésére szolgált. De a cséplés uralkodó volta mellett bizonyít (legalábbis parasztságunk körében) az a körülmény is, hogy a nyomtatásnál jóval radikálisabb, kevesebb szemvesztéssel jár, tehát a kisebb készlettel rendelkező paraszti gazdaság számára jóval kifizetőbb. Elterjedtségét bizonyítja, hogy a gazdasági év ciklusát annyi étellel megtöltő nagyszombati kalendáriumunk hónap-ábrázolásai között is megtalálhatjuk a cséplést, mint a november megszemélyesítőjét. A kép a fedett, csűr-féle helyiségben álló cséplő embernek azt a mozdulatát ragadja meg, amint magasra lendülő cséphadaróval teljes erejéből éppen lesújtani készül a szétterített gabonarakásra.⁷⁹ Az okleveles adatokból szintén megállapítható, hogy mindenütt, ahol a csűrös rendszer már e korban elterjedt (elsősorban tehát az Alföldet szegélyező csapadékosabb domb- és hegyvidékeken), a cséplés novemberrel kezdődőleg főként a hidegebb őszi és téli hónapokat töltötte ki. A munka intenzitásának növekedésére jellemző, hogy már a középkorban olyan társas munkává válik, melyet egyszerre 2, 4, sőt 8 ember is végezhet.⁸⁰

Cséplés után a szérűn visszamaradt szemet szórással tisztítják meg. Előbb azonban a töreket gereblyével leszedik és a szemet garmadába rakják, majd szórólapát segítségével különválasztják a pelyvától. A mag kiválasztásához szükséges gereblye és kas a csépléstől elválaszthatatlan eszközként szerepel a középkori cséplés-ábrázolásokon; maga a művelet pedig a kódexek kedvelt példázatai közé tartozik.⁸¹

A rendelkezésünkre álló adatok alapján egyelőre nem dönthető el, hogy a cséplés mellett népünk ismerte-e és milyen mértékben alkalmazta a szem nyérésének más módját. Csupán egyetlen bizonytalan nyomunk van

⁷⁸. „Sexto res mundatur tribula cepel ut triticum ita anima tribulatione unde B. Gregorius dicit : quid fornax auro, lima ferro rezele et tribula grano : hoc facit tribulatio viro justo”. (Sermones Dominicales, I. 424.)

⁷⁹ A kép tágas csűr-féle helyiséget ábrázol, melynek előterében kendermunkálatok folynak, egyik fiókjában pedig a szokásos gabonacséplést láthatjuk. (L. 16. ábr.)

⁸⁰ 1498 : Csabai Kovács István panaszkolta, hogy Jolsvafői Thekes István nov. 19. körül fegyveres kézzel Petri Abaúj megyei birtokára tört és „in domum et curiam providi Francisci Choka dicti iudicis in possessione Pethry, abindeque quadraginta cubulos frugum et viginti novem cubulos avenae tritulos, necnon duos acervos frugum et avenae ipsius exponentis de orto prefati omnino recipi et asportari fecisset”. Az esettel kapcsolatban tanúkat hallgatnak ki : „Homines de Zeen transiissent ad eundem Stephanum Thekes ad possessionem Petry ab eadem pecunia emere fruges et avenam”. Akkor látták, hogy „Stephanus Thekes potentia mediante fruges et avenas ipsius Stephani Kovach tritulari fecisset et educere tritulas faceret” (nov. 19.). Az egyik tanú „vidisset octo tritulos et vidisse eundem Stephanum Thekes quatuor equis portasse fruges et avenas”. (Dl. 83980. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.)

⁸¹ „Monda zyz zent Agatha azzon : En ez gyettrelmekben wgyan gyenyerkedem, mynt ky yo hyrth halland. Awagy ky azt latangya kyt sok ydötewl foghwa kywant lathny, Awagy ky sok kenczet talál. Mert mykeppen az tyzta gabonat addegh az kasban nem tethetnek, myglen annak elette az ew pylwayabol yol ky nem tyztoyttyaak, Azonkeppen az en lelkem sem mehet be az mennyey paradychomba, martyromsaghnak palmayawal myglen eressen meg nem gyettrended az en testemet.” (Érldy Cod. 216. Ny. IV. 325 ; „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. L. Lné.) ; „... Ki kedeg, iöuendö en vtannam erősb töllemtől, kinec nem vagoc melto saruiat es viselnem, az kezrelt tütöket scént leleben es tűzben kinec zoro lapatta ő kezében, es megtizteita ő zeröiét, es göit ő buzaiait ő čüribe, a' poluavat kedeg egeti megalhatatlan tűzbe...” (Münch. codex 18. Ny. 1. 918. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. L. Lné.)

egy XV. századi kódexünkben, ahol a fordító a marhával történő „tritura” fogalmát a magyar „nyomás” kifejezéssel adja vissza,⁸² de ez is inkább fordításnak látszik, mint népünk korabeli általános gyakorlatára mutató közismert szóhasználatnak.

Ugyanilyen kevésbé állapítható meg a nyomtatás elterjedtsége a rakodó helyek különféle formáinak vizsgálata alapján, melyeknek pedig e korban már táji viszonylatban is jól körülhatárolható típusai mutatkoznak. A gabona-neműek növekvő mennyisége ugyanis a XIV. századra már nemcsak a nemesi birtokot, de a nagyobb területen gazdálkodó parasztságot is az elé a probléma elé állítja, hogy jól védelmezett és megfelelő külön tárolóhelyekről, belső csűrökről és rakodó kertekről, vagy esetleg külső szérűkről gondoskodják. A felbukkant adatok alapján e tárolóhelyekről sok esetben igen nehéz képet adni. Nem dönthető el pontosan, hogy a „horreum” magánosan álló csűr vagy szérút, illetve csűröskertet jelent-e. Azok a Nyitrából, Liptóból, Sárosból és Ungból, tehát a későbbi felvidéki csűrös területekről való adatok azonban, melyek nemesi curia tartozékaként említenek „horreum”-okat, minden esetben kimutathatóan épületekre is mutatnak. Megtudjuk ugyanis belőlük, hogy a „horreum” és istálló anyaga a házakhoz hasonlóan gyúlékony⁸³ és könnyen szétszedhető,⁸⁴ vagyis közönséges boronaeépület, amellett az is kiderül, hogy a csűrök a gabona elraktározására szolgáltak,⁸⁵ de a későbbi gyakorlathoz hasonlóan valószínűleg a cséplési munkálatokat is ott végezték.⁸⁶ Sőt ahol a telek tartozékai közt bukkannak fel, ott helyenként már több száz kepe befogadására szolgáló épületre gondolhatunk.⁸⁷ Az Ung megyei Csicsér falunál az is kitűnik, hogy a csűr, illetve istálló leginkább a lakótelkek végében helyezkedik el.⁸⁸ A szántófölddel egybefüggő gazdasági udvaroknak ez a beosztása a megye parasztságának körében később is egészen általános. A csicsérihez sokban hasonló elhelyezésének látszik a csűr, a veszprémi Devecser egy jobbágytelken is, amelynek udvara, kertje és csürje a Kistorna nevű folyóig terjed.⁸⁹ Itt az udvarok, kert és csűr fogalmai mögött legalább két (tehát egy lakó és egy hátsó gazdasági) udvart, valamint egy ezektől

⁸² „... Ephraim vitula docta diligere tritumam” — magyar fordításban így hangzik: — „Ephraim a boriutol taneitatott zèrètni a ñomast”. (Bécsi codex 195. Ny. I. 150. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. L. Lné.)

⁸³ 1330: (Nyitra) „oreum et stabulum comitis Matchie” famulusaival felgyűjtja nemes ember. (Dl. 2586; Má. E.)

⁸⁴ 1367: Liptó megyében egy nemesasszony elad „duas domos et unum aedificium orei, in quo se fruges conservare solent”. (Kubinyi lt. Árvaváralja f. l. nr. 12; Má. E.)

⁸⁵ Lásd a 84, 88, 89. jegyz.

⁸⁶ „A csűr — írja Takáts — a régi időkben nemcsak a gabona megőrzésére szolgáló épület volt, hanem bevett szokás szerint a magyar urak a cséplést nagyrészt a késő őszi időben végeztették, vagyis akkor, amikor nagyobb munka már nem igen akadt. (Takáts Sándor: A magyar csűr. Rajzok a török világból. Bpest, 1915. 219. l.)

⁸⁷ 1342. márc. 13. Vaspeni Tamás ellen vizsgálat a Veszprémi István és fiának okozott 50 ft. kár ügyében: „fruges ipsorum trecentas capecias facientes in horreo cremasset”. (Zalai O. I. 388.)

⁸⁸ Az 1343-as csicséri birtokosztálykor Jób kúriáján fiai úgy osztottak meg hogy „pars eiusdem curiae, ubi domos habuisset” Miklóse, „alia vero pars ipsius curie in qua (comes Job) oreum habuisset et suas fruges conservasset” Domokosé (Anjou O. IV. 333.); 1398: Osztozás során az egyik fél átengedi a háza megett fekvő istálló fáját a másik félnek, aki azt szabadon elviheti bárhová. (Zsigmondkori O. I. 5381.)

⁸⁹ 1365: Jobbágy-sessio: „cuius curiae, ortus et oreum solum modo usque... fluvium Kistorne se extenderetur”. (Dl. 42228.)

elkerített veteményes és csűrös kertet kell látnunk. A felsorolás alapján az is megállapítható, hogy mindezek egymás mögött helyezkedtek el.⁹⁰

A Veszprémből,⁹¹ Pozsonyból, Biharból és Somogyból származó adatok a fentihez hasonlóan ugyancsak kiemelten említik meg a jobbágytelek tartozékai között a csűr, a kertet, sőt Biharban még a gyümölcsöst is.⁹² A csűrök e hangsúlyozása ekkor még kicsiny számuk mellett valószínűleg elhelyezésmódjukkal is összefügg. Úgy látszik ugyanis, hogy már e korban a belső csűröknek két típusa különböztethető meg: 1. magán a gazdasági udvaron, annak mintegy végében álló különleges rendeltetésű épület és 2. a belső udvarhoz kapcsolódó külső szérű, illetve csűröskert, amely még veteményes- és gyümölcsöskerttel is folytatódhatott.⁹³ Az előbbi tehát a gazdasági udvar tartozéka (akárcsak az istállók), az utóbbi pedig a lakóhelyhez szorosan kapcsolódó külön csűrös-, illetve szérűskert.

E tárolóhelyek országos elterjedtségének pontosabb megállapítását igen megnehezíti, hogy a *csűr* szó e korban már kifejezetten 'szérű' értelemben is előfordul.⁹⁴ Egyfelől érthetővé teszi ezt mindkettőjük azonos rendeltetése: a takarmány és gabona elraktározása, másfelől az, hogy a csűr egyre inkább olyan univerzális épületté kezd válni, mely nemcsak az időjárás viszonyosságai elől védi a tágas fiókjaiban elhelyezett szálas gabona- és takarmányfélét, hanem széles piaca fontos színtere lesz egyúttal a gabonaszem kiválasztásának. Ugyanígy viselkedik a honfoglalás előtti török „szérű” szavunk, mely kezdetben még csak a művellet színhelyét jelöli,⁹⁵ másodlagosan közeledik az eredetileg csupán építményt jelentő *horreum*-hoz és 'csűr' értelemben magát a rakodóhelyet is kezdi jelölni. Valószínűleg ilyen külső szérűt szemléltet az az 1395-ből Bodrogbán felbukkanó adat, melyben egy határjárás során olyan vitás hely szerepel, mely az egyik fél szerint „orreumuatha in vulgo Vathazereyn”, a másik szerint pedig „locus vulgo Domb”, ahol a szénát szokták összegyűjteni.⁹⁶ Tekintettel arra, hogy ekkor már csak emléke élt (locus) ennek az

⁹⁰ A csűrös kerteknek ez az elhelyezkedése az újabb időkben is eléggé jellemző. Fogaras vidékén találkozunk pl. a XVII. században „a csűröskertből a szénáskertbe” vezető kapu leírásával. (Takáts Sándor, i. m. 222. l.)

⁹¹ 1378: A fehervári káptalan jelentése szerint Keszői Miklósnak a fia atyja hozzájárulásával a veszprémi káptalan nagyberényi birtokán hatalmaskodott, miközben familiárisaival a falut megtámadta, úgyhogy lakói csak „in domibus... orreis, et ortis et aliis antrosis et angluosis locis” elbújva találtak menedéket. (Veszprémi Regeszták. 281.)

⁹² 1340: (Pozsony m.) „fundus curiae cum oreo et orto ac omnibus utilitatibus” (Pozsonyi kápt. Orsz. Lt. 14. f. 10. nr. 26.); Kara (Somogy m.) „sessio cum orto et oreo” és 100 h. föld (Ta. Mérey cs. lt. 55.); 1382: (Bihar m.) curia tartozékában „ortus, oreum, pomerium”, (Dl. 6983.)

⁹³ Marosszéken a lakóház mögötti hátsó udvarban áll a csűr, mellette a takarmány. Szolnok-Doboka megyében a kettős udvarból nyílik a veteményes, szérűs és gyümölcsöskert. (Gunda Béla: Telekformák és gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében. Kny. Földr. Közl. 1941. 4. sz.)

⁹⁴ Prov. III. „dicitur: honora dominum de tua substantia et de primitiis omnium frugum tuarum de pauperibus: et implebuntur horrea tua (chwerdh) saturitate et uno torcularia redundabunt i. e. implebuntur” (Sermones dominicales. II. 502.); „Circa hoc evangelium quaeritur: ex quo fit mentio in eo de decimis, utrum decimae sint de praecepto? Respondetur, quod sunt de praecepto divino, unde Malach dicitur praeceptorie: inferte i. e. (date) omnem decimationem in horreum meum (chýwr) ut sit cibus in domo mea”. (Sermones dominicales. II. 602.)

⁹⁵ L. a 81. jegyz.

⁹⁶ 1395: „ad quendam locum” — mely egyesek szerint „orreumuata in vulgo vero Vathazereyn” — mások szerint „locus vulgo dictus Domb in quem foenum falcatum agregari consueverunt, fuisset”. (Zsigmondkori O. I. 3909.)

egykori rakodóhelynek, sem formája, sem pontos rendeltetése nem állapítható meg. Nem valószínű azonban, hogy csak a szénát gyűjtötték volna ott össze és nem egyéb terményeket is. Minthogy — a határjárás tanúsága szerint is — erősen vízenyős helyről van szó, ahonnan a szalmas gabonát és szénát meglehetősen nehéz lett volna behordani, ezért a határban kellett tárolni; ehhez pedig elsőrendű rakodóhelyül kínálkozott a határnak egy emelkedettebb pontja. E rakodó típus — amint más adat is mutatja — e sík vidéken e korban elég általános lehetett.⁹⁷ A 'horreum', illetve 'szérű' fogalmának nem eléggé pontos körülhatárolhatósága következtében azonban egyelőre nem állapítható meg biztosan, hogy a termés csűrben állt-e, vagy csupán szabad ég alatt. Úgy látszik, hogy a csapadékból szegényebb Alföldön már e korban sem csűrbe rakodtak, hanem a kevés gabonát asztagba rakva a szántóföldön hordták össze. Ott a helyszínen készítették szérút és azon csépték, illetve nyomtatták el a gabonát. Sokszor még télen is ott állt az asztag, mert nem tudtak idejében végezni vele.⁹⁸ Az Alföldre vonatkozó középkori forrásaink azonban felettébb hiányosak s ezért nehéz eldönteni, hogy e rakodási mód erre a vidékre jellemzőnek mondható-e. Tekintettel a későbbi gyakorlatra, feltételezhető, hogy a szalmas gabona tárolásmódja tekintetében az Alföld már a középkorban élesen elválk az őt körülhatároló domb- és hegyvidéktől, ahol a szalmas gabona rakodását csűrök vagy belső rakodó kertek rendszere jellemezte.

Azonban nyomtatásra, vagyis állati erővel, szabad ég alatt végzett szemnyerésre nem következtethetünk biztosan. Ehhez túl kevés bizonyíték, hogy *szérű* szavunk e korban szórványosan felbukkan, s hogy ugyancsak szórványosan előfordul az „*area*”, ill. „*locus graminialis*”⁹⁹ név szintén *szérű* értelemben. Az újkorban tipikus nyomtatási területünk, a Duna-Tisza köze, a középkorban sajnos meglehetősen fehér terület. Könnyen kínálkozik azonban az a feltevés, hogy a nyomtatás és cséplés újkorban mutatkozó táji differenciálódása gazdasági kultúránk későbbi fejlődésének eredménye, és a nyomtatás ott fejlődött ki, ahol az újkorban nagyobbarányúvá vált a gabonatermelés.

Az aratás és szemnyerés alapvető vonásait vizsgálva, kézenfekvő a feltevés, hogy — a talaj gondosabb előkészítésén kívül — mezőgazdasági technikánkban (legalábbis a munkaeszközök tekintetében) a XIV. század

⁹⁷ 1331: „Comes Byton, quondam particulam terre arabilis, viginti et sex iugera terre in se continentem, et unam sessionem cum loco orrei, in terra Laymer de comitatu Baranyensi, ipsium contingentes, quam quidem terre particulam cum sessione et loco orei annotatis, prenominati Philippus filius Emböl et Bytao filius eiusdem titulo empcionis dinoscuntur possedisse”. (Zichy O. I. 374.)

⁹⁸ 1456: Az óbudai apácák ceglédi emberei dec. 6-a körül „nonnullas terras arabiles Ladislai et Georgii de Nyarasapath... in comitatu Zolnok exteriori... adiacentes elfoglalták tőlük, nonnullosque cumulos milii cuiusdam Stephani parvi iobagionis dictorum exponentium... in dictis terris arabilibus seminati et in eisdem terris in capetias sive cumulos congregati tempore in eodem asportassent”. (A communis inquisitionál még e kifejezés is szerepel: „ac nonnullos cumulos milii in facie dictorum terrarum arabiliū procreati et in acervos ibidem redacti... asportassent”. (Dl. 15012. „Anyagi kultúránk a XV. században” Adattára. O. A.)

⁹⁹ 1324: A fehérvári káptalan előtt a Rátót-nembeli Reynoldus fia Miske ispán a veszprémi egyház földjeitől körülzárt mintegy 40 holdas vámosi birtokrészét „cum tribus areis et locis sessionalibus” eladja Henrik veszprémi püspöknek. (Veszprémi Regeszták. 67.) A csicseriek említett 1343-as osztzkodásakor szerepelnek Sárosban uo. „loca graminalia” nevű helyek (Anjou O. IV. 333). A Rumiak 1342-es birtok osztásakor Rumban „locum aree ipsorum, in quo fruges tritulantur pro loco sessionario iudem filii assumpturunt ad numerum quatuor sessionum et medio prescriptarum Duruslai” (Zalai O. I. 402. és l. a 94. jegyz.).

nem hoz lényeges változást az előző századokkal szemben. Az eszközök egy része, mint az eke, a sarló és a kézi csép az előző századokban is használatos, sőt még évszázadok múlva is él népünk körében s pl. a sarló esetében az azonos tárgyon belül lefolyó morfológiai-tipológiai változások minimálisak. Változás legfeljebb mennyiségi tekintetben következik be azért, hogy a társaságban végzett munkák jobb megszervezésével a munkák termelékenysége növekszik. Határozott fejlődés tapasztalható azonban a növénytermesztés rendszerében, amely a talaj gondosabb megmunkálása (többszöri szántása és szabályozott pihentetése) mellett a növények határbeli elhelyezkedésében is megmutatkozik. A termesztett növények fajtáit és azok határbeli elhelyezkedését ugyanis döntő módon befolyásolja a termelők azon törekvése, hogy a növényeknek a környezettel szemben támasztott igényei minél teljesebb mértékben kielégülést nyerjenek. A természetes igények kielégítésének vannak mozzanatai (mint pl. a termelői alkalmazkodás az adott éghajlati- és talajviszonyokhoz), amelyek mint emberi tevékenységek passzív jellegűek, vannak azonban olyan, a társadalmi-technikai fejlettségből következő elemei is (munkaeszközök, művelési rendszer stb.), amelyek révén az ember aktíve fokozni tudja a kultúr-növények igényeinek kielégítődését.

A növények talajigényei, illetőleg az ezeknek megfelelő talajelőkészítő eljárások szerint a művelés alá kerülő földek a XIV. század folyamán nagy általánosságban már három csoportba oszthatók. Első, kisebb csoportjuk: a még mindig frisstörésű rét-, legelő-, erdei földek; a másodikba tartoznak a hosszú parlagpihentetés után ismét művelés alá vonható földek; végül a harmadik csoportba a már állandó ugarművelés alatt álló szántóföldeket sorolhatjuk. Aszerint, hogy a földművelés rendszere országosan milyen eltérést mutat,¹⁰⁰ — azaz örökszántó nyomásos, vagy parlagtartó nyomásos, esetleg vad talajváltó rendszer-e — különbözik a legfontosabb élelmet szolgáltató növények fajtája és mennyisége.

A friss gyeptörés mind réti és legelő-talajon, mind erdei talajon bizonyos szükségyszerű megkötöttséggel jár a művelésben. Hacsak nem tisztítják meg előzőleg a növényzettől (már a korábbi évszázadok során is uralkodónak bizonyult valamely eljárás, pl. az égetés vagy a kosaraztatás útján), a frissen feltört talaj csak igen nehezen művelhető s termelőképessége is korlátozott. A teljesen friss gyeptörés ugyanis csak egyszer szántható, mert második szántásnál az eke már visszafordítja a gyepet. Olyan növények termesztetők tehát benne — pl. köles —, amelyek talajigénye gyengébb, és gyökérzetük köti a talajt. (A köles, ha ritkán is nő, elbokrosodik, bugája sok és nagyobb lesz, amellet nem használja úgy ki a talajt, mint az ugyancsak igénytelen és friss törést kedvelő zab. Utána búza, árpa, zab, még jól vethetők.)¹⁰¹ De jó a friss törés olyan igényesebb növények számára is, mint pl. az ugyancsak fontos táplálékot szolgáltató káposzta és tök,¹⁰² melyek a fejlődés során

¹⁰⁰ A földművelés rendszerének különböző típusaira és azok országos elterjedésére vonatkozókat l. „A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században” c. dolgozatomban (Ethn. 1954. 3—4 sz. 387—415. l.).

¹⁰¹ De szereti a friss földet a len és kender is. Az előbbi főként a friss parlagot, az utóbbi pedig a kövér, vizes, lápos helyeket kedveli. Sűrű növekedése miatt elnyomja a kinövő gyomot, árnyéka pedig nem engedi azt teljesen kifejlődni.

¹⁰² 1394: Kezy Márton fia és 12 éves öccse kiegyeznek a veszprémi Sümegben lakó János fia Bálinttal. Megengedik, hogy a „Halagus berek”-ben egy káposzta alá való kertet foglaljanak, olyan nagyságban, mint „unus jobbago integram sessionem habens ortum conservare pro caulibus consuevisset”. (Zsigmondkori O. I. 3326.)

állandó gondozást, kapálást igényelnek, s így a gyomnövények nem tudnak elhatalmasodni. A XIV. század folyamán tehát a közvetlenül feltört réti vagy erdei földek nagy többségéből először kertek lesznek.¹⁰³ Az új növény-termesztésnek ilyen kapásokkal való bevezetése gyeptől a későbbi századok technikai eljárásai között is szerepel.¹⁰⁴

A földművelés rendszerének kronológiai és regionális eltérése a legfontosabb élelmet szolgáltató növények fajtaiban is megmutatkozik. Például az Alföld nagy részében, ahol még mindig túlsúlyban van az állattenyésztés, feltűnő, hogy a természetvények között e korban is főként olyanok szerepelnek, melyek a friss földeket kedvelik. A jászokról, kunokról tudjuk, hogy az évenként meghatározott adót még a XV. században is főként zabban, árpában, lencsében, borsóban és kölesben kötelesek leróni: ¹⁰⁵ tehát vagy olyan növényekben (mint a köles¹⁰⁶ és lencse), amelyek friss földbe is vethetők, vagy olyanokban (mint a köles, árpa, zab), melyek egymásután is még jól megteremnek. A köles mellett a lencse egészen a XVIII. század végéig igen kedvelt természetvény az Alföldön, ahol — mint tudjuk — a gyeptörések egészen az újabb időkig igen magas arányszámot mutatnak.

Az ország mezőgazdaságilag fejlettebb vidékein döntő változást hoz azonban a XIV. század folyamán a mezőgazdasági technika fejlődése, nevezetesen az ugareljárás bevezetése a termesztés rendjében is. Azok az adatok, melyek arról beszélnek, hogy parlagpihentetésű földet ugar-eljárás szerint vesznek művelés alá, a nyomásos örökszántó pihentetett földjének gondozásához hasonló eljárásra vallanak. Itt valószínűleg egymásután többszöri szántással érik el azt, hogy most már ne csak köles termesztésére legyen alkalmas a föld, hanem olyan igényesebb gabonafajtára is, mint amilyen a búza. A művelés technikájának ezzel a döntő átalakulásával így nemcsak a földhasználat rendszere, hanem a gabonatermesztés rendje is megváltozik, és a kenyérnövények fontosságában eltolódás következik be. A köles jelentősége alább száll, bár az előző időkben országosan széles körben elterjedt növény volt. Kivétel az Alföld, még e korban is nagyrészt feltöretlen, a földművelés szempontjából elmaradt tájaival, valamint Erdély¹⁰⁷ és a Felvidék, egyes pásztorkodó népesség által megszállt vidékeikkel. A kölesnek, mint primitívebb mezőgazdasági kultúrák jellegzetes velejárójának szerepe közismert kultúrtörténeti tény. Tudjuk pl., hogy a belsőázsiai nomád népeknél a legközelebbi múltig jelentős kenyérgabonának számított.¹⁰⁸ Nálunk a Dráva-Száva vidékén,

¹⁰³ 1352: Csomaközi Márton, Longa Péter és fiai kárpótolják Nagy Simon testvérüket egy birtokrésszel Várcsomaközben. Annnyi jobbágyot adnak neki, amennyit akar, megengedvén, hogy „a parte planicei seu prati idem jobbagiones Simonis ortum sibi facere possint” éppúgy, mint Péter jobbágysai (Károlyi O. I. 211).

¹⁰⁴ Erdőirtás után még ma is szokásos, hogy a frissen irtott erdei talajba két évig csupán tengerit vetnek, ezzel mintegy bevezetve a művelést, aztán hét évig búzát termesztnek egyfolytában.

¹⁰⁵ 1453-ban a magyar királyt illető jövedelmekről készült kimutatásból kitűnik, hogy a kunok és jászok évente tartoznak adni jó és tiszta búzát 200 kg-t, zabot 400 kilót, borsót, lencsét, kölest 500 kilót. (*Gyárfás István: A jászkunok története. Szolnok, 1883. III. 629. l.*)

¹⁰⁶ A kölestermesztés alföldi jelentőségét mutatja még az 1456. évből származó adat. (L. a 98. jegyz.)

¹⁰⁷ 1273: Kölesér (Bihar m.) *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bpest, 1940. 284. l.; 1397: (Dés) Dengelegi Miklós egy holdnyi letelegetett köles vetésért 3 köböl kölest ad kárpótlásul. (Teleki O. I. 261.)

¹⁰⁸ A kazahoknál hasonló eljárással találkozunk. (*Grekov, B. D.: A parasztság története Oroszországban a legrégibb időktől a XVII. századig. 1956. 60. l.*)

ahol a kölestermelés az újkorban is megtartotta jelentőségét, némely adatok tanúsága szerint a XIV. században is nagy szerepet tölt be mind a rendes köles,¹⁰⁹ mind egyik fajtája, a borköles,¹¹⁰ de — jellemzően — nemcsak kenyér-, hanem kásamagvat szolgáltató gabona gyanánt. Az a tény, hogy a rendszeres vetemények közül az ország mezőgazdaságilag fejlettebb tájain a köles hiányzik, arra vall, hogy itt e korban már csak mint ínséggabona vagy mint utóvetemény játszott szerepet. Alkalmassá teszi erre az is, hogy tenyészideje rövid — mindössze két hónap — s így hosszantartó tavaszi árvizek után még nyár derekán is könnyen elvethető. A szeszélyes folyók által veszélyeztetett vidékeken tehát minden bizonnyal még mindig nélkülözhetetlen tavaszi kenyérmagvat jelentett a köles, főként keleti megyéinkben, pl. Ungban, Zemplénben, Szatmárban, Szabolcsban, ahol gyakran olvasunk arról, hogy a határjárást, birtokbecslést éppen a hosszantartó árvizek miatt nem tudták megtartani.¹¹¹ Igénytelensége és rövid tenyészideje következtében azonban arra is alkalmas, hogy a learatott gabona után a tarlóba vessék. Ez az eljárás újabb időkig szokásos, s a kölesen kívül más, kevésbé fontos, igénytelen gabonafajtákat is használnak erre, amilyenek kásanövényeink általában.

A köles alárendelt termelési szerepére mutat a XIV. században, hogy az ország mezőgazdaságilag fejlettebb tájain, amilyenek a Dunántúl, a Kisalföld és az Alfölddel érintkező keleti megyék, helyette mint kenyérmag főként a búza és rozs használatos. Ezt bizonyítják a korabeli őrlési vámok: 1369-ben Miklós fia Péter, a veszprémi egyház keszői jobbágya Pótvásáron bérbevesz egy malomhelyet, három évig fizet érte évi 40 köből gabonát búzában és rozsban, három év után 80 köből gabonát.¹¹² 1375-ben Elefánti Mihály malmát pátosoknak adja; malmából addig évente 120 mérő búzát, rozst kapott.¹¹³ 1380-ban budai polgárnak felhévízi malma után évi három garletta búza jár.¹¹⁴ A köles csökkent jelentőségére mutat az is, hogy helyette a „bladum”-nak nevezték, valószínűleg köleshez vagy hajdinához hasonló kásaféle mellett¹¹⁵ egyre jobban előtérbe kerül az árpadara, mely ettől a

¹⁰⁹ A lippai (szlavóniai) polgárok panaszt emeltek a Dobra nemzetség tagja eilen, hogy a „Bagynagoricha” nevű birtokrészt elfoglalván, a kölest lekasáította. (Zsigmondkori O. I. 6346.)

¹¹⁰ 1328: „milii borkules vulgariter dicti” (Mon. civ. Zagr. I. 131).

¹¹¹ 1335: márc. 29-én a határt, mivel „totum comitatum Ungh, in quo dietas possessiones existunt, innundatio aquarum cooperuisset” királyi mensurákban felmérni nem lehetett, tehát szemre becsülték meg (Anjou O. III. 154); 1344: (Zemplén m.) a birtokbecslést az árvíz miatt nem tudták megejteni (Kende cs. lt.; F. E.); 1389: Tyukod (Szatmár m.) „propter inundationem et copiositatem aquarum” (Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bpest, 1940. 2. l.); 1371: (Szatmár m.) „per fluxum aque fore distractum” (Maksai Ferenc, i.m. 2. l.); 1343: (Borsod m.) árvíz (Dl. 57079. Dancs cs. lt.; F. E.).

¹¹² Nyitrai kpt. magán lt. Pótvására 32/33; F. N. A.

¹¹³ Dl. 6257; Má. E.

¹¹⁴ Dl. 6370; Má. E.

¹¹⁵ 1395: Prodavizi Mikcs mester özvegye bevádolja Ördög Istvánt, hogy elfoglalta férje után visszamaradt javait. A több ezer kepe gabona és a köblökben számított zab mellett Szentersébeten szerepel „100 tina bladi” (Zsigmondkori O. I. 4179). E másik adat világosabban jelzi a bladumnak a lisztörleménnyel szembeállított voltát; 1349: Baka (Hont m.) szerepel „molendinum farine et bladi”, az utóbbi valószínűleg kásahántoló malom lehetett. Ezt erősíti meg egy 1395-ös Szolnok megyei adat: Moni Bartha fiai megegyeznek Moni István fiaival, hogy moni részbirtokukat kettéosztják. A telkes helyeket elválasztó határ egy árokra kezdődik, és „ad calcem porte orti bladurum annotati Domiani” megy. (Zsigmondkori O. I. 4769.)

kortól kezdve a piaci forgalomban egyre sűrűbben szerepel. Az 1365-i esztergomi vámtarifában felsorolt gabonafélék — búza, rozs, árpa, zab — között is külön említik az árpadarát.¹¹⁶

E korban az árpa mellett megnövekszik a zab jelentősége is. Termesztése különösen a Dunántúl egyes forgalmasabb helyein ölt nagyobb méreteket: Somogyban,¹¹⁷ Veszprémben,¹¹⁸ Tolnában¹¹⁹; itt a természetben lerótt adótermékek között a búza és a rozs¹²⁰ mellett igen sűrűn szerepel a zab. De közönséges veteménynek látszik Vas,¹²¹ Sopron, Pozsony környékén is. A pozsonyi polgárok 1374-ben engedélyt kapnak I. Lajostól, hogy Visegrádra, Komáromba, Budára¹²² szállíthassanak élelmet, köztük búzát, rozsot, zabot. Ugyancsak sűrű előfordulásra mutat élénk piaci forgalma; az 1365-i esztergomi vámtarifán kívül az 1394-i soproni¹²³ vámszabályok is említik.

A termesztett növények fajtáiban és mennyiségében bekövetkezett eltolódás a termelvények szántóföldi elhelyezkedésének megváltozását is maga után vonja. Általánosnak látszik, hogy a mezőgazdaságilag fejlettebb vidékeken ekkor a határ tavaszi gabonanövények alá fenntartott fordulójából a kölest, mint kevésbé értékes kenyérmagvat kiszorítja az árpa vagy zab, de főként a tavaszi búza. Indokoltá teszi ezt az a tény is, hogy a friss feltörést kedvelő köles a nyomásban nem fizetődik ki annyira, mint a búza, árpa vagy zab, s ezért inkább külön termelik. A tavaszi és őszi vetemények arányát igen jól szemlélteti Károlyi László egyik Szatmárcseken lakó jobbágya árvájának ingóságairól készült leltár, mely 60 köből búzát, 36 köből árpát és 13 kepe gabonát tartalmaz.¹²⁴ Ha feltételezzük, hogy három nyomásban termelt gabonaneműről van szó, ahogy ezen a vidéken ekkor szokásos,¹²⁵ vagy akár

¹¹⁶ 1365: „Item de quolibet curru frumenti silliginis hordei evennae et brasii” (Fejér X/3. 478.) fizetett vám.

¹¹⁷ 1333: A somogyi népek köteleessége, hogy „viginti lania duas pensas banalium aut unum pecus pascuale, duos cubulos avennae” adjanak az apátságoknak. (Anjou O. III. 317.)

¹¹⁸ 1378: A gymóti jobbágyok vásárvám megváltásaként egy véka zabot fizetnek (Veszprémi Regeszták. 281); 1358: Felsőlendva (Veszprém m.) „singulos acones avennae singulos corchiones tritici de singulis integris sessionibus” (M. O. Sz. 11) és l. az 52. jegyz.

¹¹⁹ 1360: A pannonhalmi konvent jelenti a királynak, hogy megvizsgálta Szili Demeter fiai hatalmaskodási ügyét, akik a püspök szanasi (Tolna m.) birtokán jobbágyokat helyeztek el, valamint a püspök egyik jobbágyának egy lovát, négy marháját megölték, két hold kenderjét és két hold zabját lelegeltették. (Veszprémi Regeszták. 210.)

¹²⁰ A vas megyei lendvai Kont uradalom 1358. évi urbárium a szabályozza a jobbágyterheket. Ezek a következők: egy egész telek után évenként census gyanánt 5 dénár penzát fizetnek, továbbá 3 akó gabonát Mária mennybemenetelének ünnepén, egyet búzából, egyet rozsából és egyet zabból (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Bpest. 1953. 291. l.); 1350-ben a dunántúli Szemercesmál nevű hegyen a szőlőtelepítést úgy engedélyezi a földesúr, hogy a nyolc kedvezményes év eltelte után hegyvám címén minden hold szőlő után öt köből bort, valamint egy kappanból, két kalácsból és egy köből zabból álló ajándékot fizetnek. (Uo. 302. l.)

¹²¹ A németújvári (Vas m.) királyi uradalom 1355. évi urbárium terhei között szerepel: minden egész szőlő után hegyvámost kell fizetni, azaz két urna bort, egy quartale jó zabot és négy dénárt. (Uo. 290. l.)

¹²² Fejér IX/4. 570.

¹²³ 1394: egy szekér búza vagy zab után 12 dénár fizetendő. (Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1921. II/1. 8. l.)

¹²⁴ 1370: (Károlyi O. I. 314.)

¹²⁵ 1358: Nagymihály (Zemplén m.) birtok Tótmihály nevű részében egy nemesi kúria tartozékában „24 iugera” van ... ebből 8 „in ea parte ... alia 8 in illa parte et iterum 8 in tali parte”. (Sztáray O. I. 280.)

két nyomásban is, a búza kétszeres mennyisége mindenképpen őszi és tavaszi fordulóban való termelésre utal. Az árpa említése megerősíti feltevésünket, ugyanakkor arra is utal, hogy az utóbbi — a tavaszi búza mellett, vagy anélkül — a kölest pótolja. Az árpát e korban, úgy látszik, még nem igen vetették az ősziak között. Bizonyos mértékben ugyanis igényesebb, mint a búza és a vizet sem bírja úgy, az őszi és tavaszi fajta érési ideje között pedig alig van valami különbség. Az árpa előtérbe nyomulása a tavaszi magvak között valószínűleg elég korai jelenség, hiszen a középkorban nálunk is minden bizonnyal fontos kenyérnövény, amellelt részben belőle készítették a sört,¹²⁶ amely már az előző korban is kedvelt ital.

A növények nyomásbeli elhelyezkedése terén azonban országosan meg lehetős eltérések mutathatók ki. Keleten a tavaszi és őszi határ egyforma nagysága és a búzának az árpához viszonyított kettős mennyisége arra vall, hogy az őszi búza mellett a tavaszi búza igen jelentős volt. Ezt valószínűleg főképp a szélsőségesebb időjárással, az erőteljesebb fagyingoadozásokkal magyarázhatjuk, mert ha az őszi vetés kifagy, a tavaszi mindig pótolja. A takarmánymagvak közül a zab hiánya viszont azt mutatja, hogy az utóbbit itt csak nagyon elvétve termesztették. Ezzel szemben a Dunántúlongyakrabban fordul elő, ott tehát a tavaszi árpa mellett a zab volt a legáltalánosabb termény, ami valószínűleg e vidék takarmányszükségletével magyarázható, de erre mutat a takarmány-lednek¹²⁷ termesztése is. Mindez valószínűleg a nagyobbarányú lótenyésztéssel és a fejlett kereskedelmi élettel függ össze. Nagybirtokon a zab e korban ugyancsak elterjedt takarmánynövény.¹²⁸ A Felvidék magas hegyvidékein — a földművelés rendszerétől függetlenül a terméketlen talaj és a hidegebb éghajlat következtében — a gabonamagvak közül a rozs mellett a zab látszik a legfontosabbnak.¹²⁹ Ez utóbbi a hüvelyesekkel együtt¹³⁰ e korban itt már igen fontos néptáplálékot is jelenthetett.

¹²⁶ 1393 : Zsigmond Bars megye hatóságát felszólítja, hogy tartson vizsgálatot Gimesi Forgách Péter panaszára, amely szerint egyik velcsici jobbágynak 18 mérő árpáját, amelyet az egy mankói jobbágnak átadott, hogy sört készítsen belőle, ennek földesura elvette. (Zsigmondkori O. I. 3004.)

¹²⁷ A fehérvári konvent jelenti a királynak, hogy megvizsgálta Segesvári János hatalmaskodásait és megállapította, hogy 1370. júl. 29-én a püspök két vámosi jobbágynak, János fia Istvánnak és Lökösnek a kertjéből (in ortis) két holdon termett és „ad capetias congregatas lentes” vittek el. (Veszprémi Regeszték. 261.)

¹²⁸ 1395 : Prodavizi Mikes özvegyének férjétől rámaradt ingóságai között Szent-erzsébeten „50 cubolos avennae et 100 capetias frugum”, Babócsa birtokon „600 capetias frugum”, Szentgyörgyváron „1000 capetias frugum 500 tinas avennae”, Prodavizen „1000 capetias frugum”, Suchycha birtokon „100 tinas avennae”, Sztruga birtokon „300 capetias frugum” találunk. (Zsigmondkori O. I. 4179.)

¹²⁹ 1295 : Solyomkő birtokon (Szepes m.) minden laneus „unam gallinam, cubulum avennae et unum panem” ad (Fejér VI/1 574.); 1355 : A Nyalábvárhoz tartozó Ugocsa megyei Nagyszász, Királyháza és Ardó birtokokon lakó jobbágyok szolgáltatása között „acones in avenna et tritici” szerepelnek (Anjou O. VI. 409.); 1399-ben az Ugróc várához tartozó Bazna falu (Trencsén m.) soltészlevele részletezi, hogy a soltész milyen jövedelmeket köteles beszolgáltatni a földesúrnak. Előírja a négy telek utáni élelemadó beadását, census fejében 24 aranyforint megfizetését 3 határnapon (István király, György vértanú és Mihály arkangyal ünnepén). E három napon ajándékkal is tartoznak. György napján 100 tojással és 12 sajttal, István király napján 12 csirkével és ugyanannyi kaláccsal, karácsony napján 10 köből búzával, 10 köből árpával és 10 köből zabbal. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. 301. l.)

¹³⁰ A dubniczi évkönyv szerint I. Lajos, midőn 1352-ben vereséget szenvedve visszavert az országra, serege a Beszkidéktől Munkácsig csak hüvelyes veteményekkel táplálkozott. (Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Volumen III. Chronicon Dubnicense. 166.)

Mindez azt jelzi, hogy a zab — leszámítva az északi magas vidékeket, ahol kenyérnövény — országosan nem szolgál emberi eledelül, legalábbis a XIV. század folyamán. A malomvámokon és a kásafélék előfordulásán kívül bizonyítja ezt az is, hogy „fruges” (gabona) gyűjtőnév alatt főként a búzát, rozsot és árpát foglalják össze : vagyis főként azokat, melyek emberi táplálékul szolgálnak. Ez a megkülönböztetés az újabb időkben is szokás, mert gabonán ma is a búzát, főként pedig a rozsot, valamint keveréküket, a kétszerest értik.

A földművelés rendszerének megszilárdításával nemcsak a gabonánövények termesztési rendje, hanem más termelvények határbeli elhelyezkedése is állandó jelleget ölt.

A legnagyobb mennyiségben szükséges kenyér- és takarmánymagvak mellett, melyek — mint láttuk — akkor már nagy általánosságban a nyomásba kerülnek, a művelési kényszeren kívül helyezkednek el a kender, borsó, lencse és az ún. kapások. Itteni termesztésüket részben más igényük is megkívánja. De kisebb mennyiségük következtében is fontos, hogy a nyomást ne bontsák meg velük. Ellenkező esetben ugyanis annyira elhatalmasodnának ott, hogy nehéz volna kiirtani őket, és így igényesebb gabonafélék nem volnának utánuk vethetők. Nyomáson kívüli helyzetükre mutat, hogy a nyomásföldek mellett gyakran találkozunk a határban teljesen műveletlen¹³¹ vagy csak részben megművelt földekkel,¹³² melyek éppen gazdaságilag legfejlettebb vidékeinken fordulnak elő, tehát a földművelés elhanyagolt állapotával nem hozhatók összefüggésbe. Inkább művelési, termesztési magyarázatot kell keresnünk, ez pedig a következő: A kenderföldekről tudjuk, hogy már a XIV. század elején a gabonatáblákon kívül esnek. 1309-ben Szőlősi Dénes 40 hold földet és egy hold kenderföldet hagy a veszprémi egyháza, ¹³³ 1314-ben Szentkirályszabadja határában a nemesek és a veszprémi káptalan „terra”-i között egy tagban külön kenderföld fekszik.¹³⁴ Mind az említett adatok, mind a meglehetősen nagy számban szereplő „kenderföld” nevű terrák¹³⁵ azt bizonyítják, hogy a határnak ekkor már vannak állandóan kihasított, kender alá szánt földjei is. A fenti egy holdas kenderföldnek a 40 holdas birtokhoz számított aránya kb. megfelel az újkori nagyságoknak. Számításba véve az említett egyholdas kenderföldnek a szükségletéhez képest igen nagy terjedelmét és magas munkaigényét¹³⁶ (valamint azt, hogy a kender egyfolytában több évig vethető), nyilvánvaló, hogy egyszerre csak kis részét vetették, s a váltás ezeken a földeken belül — kinek-kinek tetszése szerint — történhetett.¹³⁷ De minthogy a kender igen szereti a friss törésű földet, elképzel-

¹³¹ 1322 : (Pilis) 10 holdnyi „terra inculta” (Dl. 2070 ; Má. E.) ; 1384 : „quoddam medium incultum inter iugere arabilia” (Pókatelki Kondé cs. lt. R. 26 ; Má. E.).

¹³² 1319 : 1 holdnyi felerészben meg nem művelt föld eladása 1 márkáért. (Dl. 40383 ; K. L. B.)

¹³³ Veszprémi Regeszták. 32.

¹³⁴ 1314 : Néhány szentkirályszabadjai nemes átadja a káptalannak a vitás 103 h. szántót. Ebből „in valle circa quoddam nemus 1.5 iug pro canapis aptum” (Veszprémi Regeszták. 41).

¹³⁵ 1306/1364 : Rényen 10 holdnyi „kenderföld” nevű föld (Pozsony) (Dl. 5166 ; F. N. A.) ; 1366 : Laccha (Bodrog m.) „kenderfeulde terra arabilis” (Zichy O. III. 264) ; 1383 : az óbudai apácák „kenderfeuld” nevű földje (Dl. 7016 ; Má. E.).

¹³⁶ 360 négyszögöles kenderföld megmunkálása a szántást, vetést, fuvarokat is beleszámítva 16 munkaórát tesz ki a mai, jóval gyorsabb közlekedési és munkaviszonyok mellett. Feldolgozva kb. 120 m vásznat ad (Szolnoky L. közlése).

¹³⁷ Ezt szemlélteti valószínűleg a már idézett 1 holdnyi felerészben megművelt föld is.

hető az is, hogy időnként friss földbe került vetésre.¹³⁸ Ez az ország gazdaságilag kevésbé fejlett és a friss töréshez még kellő területtel rendelkező vidékein, e korban, nagyon is valószínűnek látszik. A kenderföldek rendkívül gondos megmunkálása, háromszori szántása, vetése, s az, hogy utána gabonaneműek nem igen vethetők, hihetővé teszi forgón kívül való elhelyezésüket s ugyanígy a hüvelyeseket is, melyeket e korban ugyancsak külső szántóföldeken termeltek.

Míg a kendernél a maihoz hasonlóan kerítettségnek semmi jele sem látszik, addig az ugyancsak külső szántókon, gabonamódra termelt hüvelyeseknél¹³⁹ — lencsénél, borsónál — már a kerítettség határozott nyomai mutatkoznak. Ez pedig, ha nem is utal kapálásra, legalábbis a növény növekedés közben való gondos ápolására, esetleg gyomlálására vall. A gyér adatokból azonban egyelőre nem állapítható meg, hogy országosan mindenütt megvannak-e e korban a hüvelyesek az egyes határbeli természetvények között. Gondolhatnánk arra, hogy a közelebbi megnevezés nélkül felbukkanó külső kertek egy része hüvelyesek termelésére szolgált, ez azonban csak lehetőség. Anyagunk alapján nem dönthető el határozottan, hogy — az említett alföldi és hegyvidéki előfordulásokon kívül — a hüvelyesek termesztése másutt is nagyobb méreteket öltött-e, vagy a kereskedelem volt-e hivatva eljuttatni máshová ezt a XIV. században is feltehetőleg igen fontos népeledelt.

Azokon a földeken, melyeket egyszerűen csak *szántóföldnek* neveznek a források, kizárólag gabonaneműeket termeszthettek, leszámítva a csekély mennyiségű kendert és helyenként a hüvelyeseket. Ezek mellett feltűnően megnövekszenek e korban a közelebbi meghatározás nélkül „kert” néven említett termőföldek. Találkozunk velük az egész Dunántúlon (Veszprém,¹⁴⁰ Zala,¹⁴¹ Somogy,¹⁴² Tolna,¹⁴³ Baranya,¹⁴⁴ Győr, Vas, Sopron) és a szomszédos északnyugati megyékben.¹⁴⁵ De feltűnnek az ország középső, keleti és északkeleti vidékein is, (Pilis, Bars, Abaúj, Zemplén, Szatmár, Ung, Bihar, Külső-Szolnok megyékben).¹⁴⁶ Jelentőségükre vall, hogy már a telkek rendes tarto-

¹³⁸ 1352 : Hodász (Heves m.) határjáráskor szerepel egy szántóföld, ahol most kender van vetve. (Anjou O. VII. 330.)

¹³⁹ A Szepességben pl. még a közelmúltban is a szántóföldi táblákon termelték a borsót, kb. 200—300 négyszögöles darabokon a hegyoldalokban. Vetése ugyanúgy történt, mint a búzáé: szórták és boronálták, nyúlték, vagy sarlóval vágták és boglyákba rakták.

¹⁴⁰ 1394 : Sümeg birtokon „hortus” (Dl. 42564) ; 1383 : „hortus” (Dl. 42212 ; K. L. B.) ; 1360 : Ajka birtokon „hortus” (Thaly cs. lt. 77. F. N. A.) ; 1384 : Kovács birtokon 2 kert. (Veszprémi kpt. magán lt. Kovács L. ; F. N. A.)

¹⁴¹ 1374 : Mindszent birtokon kert. (Dl. 6200 ; F. N. A.)

¹⁴² 1377 : Szenterzsébet, Simonfalva, Szaniszló, Geszte birtokokon kert (Dl. 6419 ; F. N. A.)

¹⁴³ 1360 : Kos birtokon kert. (Dl. 4966 ; F. N. A.)

¹⁴⁴ Baranya : 1329 : Boor birtokon kert. (Dl. 7345 ; K. L. B.)

¹⁴⁵ Győr : 1343 : (Anjou O. IV. 356.) ; Sopron : Budaöskúton kert (Dl. 3153 ; F. N. A.) ; Pozsony : 1380, Vatafalu határában kert (Dl. 6746 ; Má. E.) ; 1384 : Pókatelken kert (Pókatelki Kondé cs. lt. R. 26. Má. E.) ; 1330 : Marcsamagyar birtokon kert (Pozsonyi kpt. Orsz. Lt. Rep. C. 9. f. nr. 1 ; Má. E.) ; 1367 : Fakófalva és Németfalva határában kert (Dl. 5589 ; F. E.) ; Vas : 1318 : veteményes kert (Dl. 40374 ; K. L. B.) ; Nyitra : 1370 : (Motesiczky cs. lt. 57 ; F. E.)

¹⁴⁶ Pilis : 1361 : Békásmegyér (Dl. 1935 ; Má. E.) ; 1394 : Keszi birtokon kert (Dl. 42564 ; K. L. B.) ; 1367 : Kistarna birtokon kert (Dl. 5597 ; F. N. A.) ; Bars : Kistapolcsányon kert (Dl. 5168 ; F. N. A.) ; Szatmár : 1352 : Várcsomaköz kert (Károlyi O. I. 211.) ; Bihar : 1382 : kert (6953 ; Má. E.) ; Zemplén : 1367 : (O. L. Dessewffy cs. lt. 44 ; K. L. B.) ; Valkó : 1377 : (Dl. 42046 ; F. N. A.)

zékai között sorolják fel őket. Vagy a telek közvetlen folytatásában, vagy az arra kijelölt helyen a szántóföldek között fekszenek. Fontos termelési szerepüket mutatja tömeges előfordulásuk. Ahol módunkban áll keletkezésükben felismerni őket, ott azt látjuk, hogy mindig a határnak egy kijelölt helyén engedik meg a birtokosoknak, hogy felfogják őket.¹⁴⁷ Mindez azt mutatja, hogy a XIV. században ezek többé már nem szabadfoglalású földek, hanem a határ legalkalmasabb pontjain, pl. homokon, erdei vagy legelőföldeken, esetleg elhagyott karámhelyeken *kiosztott földek*.¹⁴⁸ Valószínűleg ilyen föld szerepel pl. egy XIV. századi veszprémi oklevélben, amely a veszprémi káptalan három nemes jobbágyának a berényi nemesek közé való felvételéről szól. Ez alkalomból az egyháztól egy-egy sessiót és négy hold trágyázott telekföldet kapnak.¹⁴⁹ Tekintettel arra, hogy egy telekre alig valamivel jutott több egy és negyed hold földnél, ez pedig igen kevés, csakis olyan földről lehetett szó, melyből kis mennyiség is sokat jelentett; e korban a kert kb. megfelelt ennek.¹⁵⁰

Ahogy a külső kertek elhelyezkedése sejteti, e kertek formája különböző lehetett. Némely esetekben meglehetősen nagy darabot jelöltek ki a falu közös kerthelyéül, ezt körülkerítették s az egyes rész tulajdonosok parcelláit ezen belül osztották szét. Erre vall, hogy egy birtokon belül kertek csak korlátozott számban fordulnak elő,¹⁵¹ helyenként pedig szórványosan úgynevezett közös kertek bukkannak fel. Viszont a személyneves összetételű kertek gyakorisága és az a körülmény, hogy egy határponton belül több kert is szerepel,¹⁵² azt bizonyítja, hogy a közös kertek mellett vannak olyanok is, melyek a határ legalkalmasabb pontjain esetleg közvetlenül egymás mellett vagy egymástól nem nagy távolságra külön-külön fekszenek. Csoportos elhelyezkedésük¹⁵³ a földművelés nagyobb igényével van kapcsolatban. A szántóföldek sűrűsége és a határnak dűlőkre való felosztása ugyanis ekkorra már lehetetlenné teszi, hogy bárhol szabadon foglaljanak kerthelyeket és az irtásföldek felhasználásához hasonlóan állandóan megújítsák őket, ahogyan az még egy évszázaddal előbb is történt.¹⁵⁴ A kertek különleges művelési igénye a talaj gondosabb előkészítésén és a mag elvetésén kívül megkívánta még a

¹⁴⁷ L. a 102. jegyz.

¹⁴⁸ Egy 1379-i adat Sopron város földjeinek nyilas kiosztását mutatja. Mint a szövegből kitűnik, a szántóföldek felosztását megelőzőleg a telkeket mérőkötelek szerint csoportosították. Minden mérőkötél 10 telket foglalt magába s minden telekre 3 hold szántóföld jutott és egy káposztás kert. (*Tagányi Károly* adatközlése. Magyar Gazdtört. Szemle 1898. 507. l.) Utóbbi is mutatja, hogy a káposztáskerteket szintén külön osztották ki.

¹⁴⁹ 1334 : (Veszprémi Regeszták. 107).

¹⁵⁰ 1342-ben a Rumi Doroszló unokáinak birtokosztályakor Rumban (Zala m.) szerepel „duo jugera terrarum arabilium”, melyeket „reliquissent pro horto olerum” (Zalai O. I. 402).

¹⁵¹ Ilyet sejtethetünk például a következő adatból: 1373 : „Hortus seu homok” néven bukkann fel egy valószínűleg nagyobb kiterjedésű kerített föld. (*Jakó Zsigmond*, i. m. 223. l.)

¹⁵² 1343 : „Horti caulium” (Anjou O. IV. 356.); 1330 : Marcsamagyar határában (Pozsony) „horti olerum villae S. Mariae” (Pozsonyi kápt. Orsz. Lt. Met. C. 9. f. nr. II; Má. E.).

¹⁵³ 1338 : A pozsonyi káptalan jelentése I. Károly királyhoz Jakab comes pozsonyi bíró Bruck nevű esallóközi birtokának határjárásáról: „deinde versus meridiem. . . retro ortos olerum hominum de eadem Hydegheth sunt due antique mete” (Anjou O. III. 499).

¹⁵⁴ A XIII. században a pannonthalmi apátság udvarnokainak kötelessége „renovare hortum”. (Pannonthalmi Szent-Benedek-Rend Története. I. 679. l.)

növényeknek növekedésük alatti további gondozását, a föld gyomlálását, kapálását is, ami legtöbbször asszonyi munka volt. Mindez kizárta azt, hogy a kertek a határ legtávolabbi részein, nehezen megközelíthető helyeken legyenek, mint a szabadfoglalású földek általában. Ahol tehát nem a telkek közvetlen szomszédságában helyezkedtek el, ott mindenütt a településhez legközelebb eső helyeken találhatók, vagyis a legértékesebb nyomásföldek között. Helyhez rögzödésük azonban megkívánta, hogy az egyes növények váltása e kerteken belül történjék meg. Ahogy a rendelkezésre álló adatokból láthatjuk, az egy-két holdas nagyság ezt körülbelül meg is engedte. Közvetlenül a háznál való elhelyezkedésük lehetővé tette, hogy talajuk az istállón felgyülemlett trágya egyszerű ráhordásával, tehát a legkönnyebben javítható legyen. A friss feltörésű legelő földek közti elhelyezkedésükből viszont arra gondolhatunk, hogy esetleg összekapcsoljuk őket ezzel az egyes népeknél (és némely helyeken sokáig nálunk is) megvolt gyakorlattal, mely tavasszal a felszabadult karámhelyeket foglalja le a kapás vetemények számára.¹⁵⁵ E növényeknek a gabonaművektől eltérő termesztési rendje, vetési és érési ideje, valamint a növekedés alatt szükségük védelmük megköveteli azonban, hogy a szabadfoglalású földekhez hasonlóan bekerítsék őket. Jóval később szabadulnak ugyanis fel, mint a határ s így az akár a tarlón, akár az ugaron legelő állat éppen az érés ideje alatt kárt tehetne bennük.

Az a tény, hogy a források e kertek termelési funkciójának pontosabb jellemzését mellőzik, valószínűleg azt mutatja, hogy az ország nagy részében ekkor még *vegyesen* termelték külső és belső, ún. veteményes kertekben a táplálkozásnál nélkülözhetetlen gazdasági növényeket, amilyenek a különféle zöldségfélék.¹⁵⁶ A káposztta vagy az igen fontos étolajat szolgáltató tök. A földművelés nagyarányú fejlődésére mutat azonban, hogy a század elején az ország gazdaságilag fejlettebb részein a zöldségfélék közül a káposztta,¹⁵⁷ a répa és valószínűleg a tök kiválik¹⁵⁸ a többi közül s vagy együttesen,¹⁵⁹ vagy egymástól függetlenül külön külső kertekbe kerül. Egyes dunántúli községek gyakran más falu határában fognak maguknak a kapás növények számára kertet,¹⁶⁰ ami arra vall, hogy a termesztvényekkel szemben nagyon megnövekedtek az igények. Ez pedig csak az esetben indokolt, ha nem csupán saját szükségletű termeszlésről van szó,¹⁶¹ mint amellyel e korban a káposztta és az olajat szolgáltató tök esetében rendszerint számolnunk kell. A parasztság mellett, úgy látszik, a nagybirtok is fokozatosan bekapcsolódik e két fontos

¹⁵⁵ Gunda Béla: Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében. (Kny. Földr. Közl. 1941. 4. sz. 241. l.)

¹⁵⁶ 1357: „Locus sessionalis cum ortibus olerum et frugum”. (Pozsonyi kpt. Orsz. Lt. C. 14. f. 12. nr. 3., Má. E.)

¹⁵⁷ 1361: Békásmegyer „Hortus caulium” (Dl. 1935: Má. E.); 1362: Békásmegyer „Orti caulium” (Dl. 5121: Má. E.); 1367: Kistava birtokon „Hortus caulium” (Dl. 5597); 1367: Fakófalva és Németfalva (Pozsony m.) birtokokon „hortus caulium” (Dl. 5579; F. N. A.)

¹⁵⁸ A zöldségfélék közül a káposztán kívül igazi jelentőségre főként a répa és tök tett szert a középkorban. Az előbbi kettő — a hüvelyesek mellett — fontos helyet foglalt el a parasztság mindennapi étrendjében. A tök pedig, mint olajos növény, elsőrendű világító olajat és zsiradékot szolgáltatott az oly gyakori böjti időkben.

¹⁵⁹ 1339: „hortus olerum seu caulium”. (Anjou O. III. 602.)

¹⁶⁰ 1330: Marcsamagyar határában „orti olerum ville S. Marie” (Pozsonyi kpt. O. L. Met. C. 9. f. nr. 1; Má. E.)

¹⁶¹ 1375: Erzsébet királyné diósgyőri kúriájából évente „medium centenarium olei”-t adat a pálosoknak. (Dl. 6330; Má. E.)

növény nagyobb arányú termesztésébe. Erre mutat egy birtokos külön „hortus caulium”-ja is, amely a kerten kívül még egy határbeli sessio-ból áll.¹⁶² Az utóbbi valószínűleg e káposztáskert gondozásával, megóvásával megbízott személy lakóhelyéül szolgált. E két növény nagy mennyiségű termesztése az egyházi bőjtök nagy számával is magyarázható: a hal mellett a káposzta volt az egyik legfontosabb böjti eledel.

A külön káposztás és zöldséges kerteknek az ország legélénkebb forgalmú vidékein (Pozsony, Sopron, Győr, Veszprém, Zala, Pilis megyékben) való előfordulása világosan mutatja, hogy a mennyiségi termelés már valószínűleg a piac nagy igényével is kapcsolatos. A piacra való termelés szükségességét a városok növekvő igénye is magyarázza. E kornak majd minden fontosabb dunántúli vámtarifájában szerepelnek a legfőbb gabonaneműek és húsneműek mellett más növényi természetűek is, amilyen a kender, a len és a káposzta.¹⁶³

A növények termesztéséhez szorosan kapcsolódik megőrzésük, tárolásuk kérdése.

Bár minden termelvénynek megvan a háztartásban a maga különös bece, ennek következtében elhelyezési gondja is, bennünket most kizárólag a gabona érdekel. Az állat mellett ez látszik mind a nagy- mind a kisbirtok legfontosabb értékének.

A tárolás során az embernek nemcsak azt a problémát kellett megoldania, hogy a viszonylag nagymennyiségű terményt viszonylag kicsiny helyen tudja elhelyezni, hanem a következő gazdasági évre szükséges vetőmagot, az állandó készletet stb. a legbiztosabban meg is kellett ővnia. Azok a szórványosan felbukkanó adatok, melyek a korból egy jobbágy terméskészletének vizsgálatát lehetővé teszik, azt mutatják, hogy a készletek átlaga túlhaladta egy év teljes gazdasági szükségletét. Vagyis a fogyasztásra szánt gabonamennyiség és vetőmagkészlet biztosításán kívül e korban a gazdaságok lehetőség szerint készletgyűjtésre is törekszenek, hathatós védekezésül az inséges évek veszélyével szemben. Ezt mutatja pl. egy jobbágy-árva ingó javainak teljes listájában a gabona (60 köből búza, 36 köből árpa és 13 kepe gabona) feltűnően magas mennyisége.¹⁶⁴ Együttesen mindez eléri a 68 mázsát. Ha az e vidéken akkor szokásos, átlagosan 12 holdnyi¹⁶⁵ nyomásföldet és ennek terméshozamát vesszük is alapul, az sem éri el — még háromnyomásos termelés mellett sem — a fenti terméseredményt. A kérdéses gabonaállomány tehát csakis több éven át apránként gyűjtött készletből állhatott elő, amelyből a képekben álló gabona valószínűleg a vetőmagszükségletet, vagy legalábbis annak egy részét jelentette. Könnyen elképzelhetjük, hogy a pénzzel csak korlátozott mennyiségben rendelkező paraszti gazdaság számára mit jelentett ilyen gabonakészlet

¹⁶² 1361: Békásmegyer. (Dl. 1035; Má. E.)

¹⁶³ 1365: Esztergomi vámtarifában a gabonaneműek mellett szerepel a kender, len és káposzta után fizetett vám (*Fejér IX/3. 478.*). Várad és a többi nagyobb erdélyi város 1478-ban szabályozott vásár vámjának a tételei között szintén találkozunk ezekkel a termékekkel. (*Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. I. 15. l.*)

¹⁶⁴ Ha a búza köblét 65 kg-jával, az árpát 55 kg-jával számítjuk, a készlet 58 q-át ér el. Ehhez jön még a 13 kepe csépeletlen gabona mennyisége, mely kepenként — sarlós aratás esetén — 70 kg-ot ad, tehát összesen 9 q-t. A termények együttes súlya így kb. 68 q. A pontos számítást megnehezíti az, hogy a képek pontos nagyságát e korból nem ismerjük.

¹⁶⁵ 1418: Kisrosvágyi jobbágytelek (Zemplén m.) tartozéka 12 hold szántóföld, mely „in tribus calcaturis” van, abból „6 videlicet in terris sabulosus et totidem 6 in terris nigris” (Sztáray O. II. 198).

gyűjtése. A termés ingadozásán kívül az is nagymértékben szükségessé tette a felhalmozást, hogy a hatalmaskodások során a jobbágyokat a legtöbb kár éppen vetéseik legeltetése miatt érte.

De a termés gondos megőrzése, mint az egész jobbágygazdaság egyensúlyának biztosítója, megkívánja azt is, hogy a veszteség, amely kint a határban az időjárás viszonyosságok és egyéb külső kártékony beavatkozások következtében állandóan éri a termést, a raktározás során a lehető legkisebbre csökkenjen. Ahogy a Károly Róbert-féle portatörvényből is láthatjuk — a kapu általános nagyságát a rajta áthaladó gabonával, szénával megrakott szekérhez méri¹⁶⁶ —, a termés házhoz való beszállítása e korban meglehetősen általános parasztságunk körében.¹⁶⁷ A termés közvetlen védelmén kívül megköveteli ezt a tárolási módot, mint láttuk, az igen nagy munkaigényű szemnyerési mód, a cséplés is. A cséplés, egyéb munkálatok elvégzése után, késő ősszel, novemberben, vagy többnyire télen, s leginkább apránként történt. Ahogy a csűr, illetve a rakodó szórványos felbukkanása mutatja a jobbágy birtokában, valószínűleg a gazdasági udvar egy része, az ún. csűröskert szolgált nagy általánossággal ideiglenes rakodóul. E rakodóhelyek befogadóképessége azonban korlátozott s így nem lehetett az évi vetőmag és kenyérgabona mellé a következő évben még újabb rakományt szállítani, azaz több év készletét szálasan összegyűjteni, amint az még hosszú ideig történt a nagybirtokokon. A készlet-gabona tehát szemes formában kellett, hogy elhelyezést nyerjen.¹⁶⁸ A különböző nagyméretű hombárok és szuszékok mellett valószínűleg nem kis szerepet játszott itt — különösen a parasztgazdaságban — a verem. Ezt bizonyítják az ásatások során szép számmal napvilágra került különböző formájú és nagyságú vermek is.¹⁶⁹

A külső csűrök,¹⁷⁰ illetve szérűk,¹⁷¹ leszámítva az Alföldet, e korban — úgy látszik — inkább nagyobb, nemesi birtokokhoz kötöttek, s az ott felhalmozásra váró nagyobb mennyiség elraktározási problémáival kapcsolatosak.

¹⁶⁶ *Juhász Lajos*: A porta története 1526—1648. Jobbágy gazdálkodásunk egysege és az adó egység. Bpest, 1936. 4. l.

¹⁶⁷ 1438: „Temporibus preteritis quidam Franciscus Pyroth apud quendam Petrum iobagionem Michaelis filii dicti Ladislai de dicte Haholt in possessione Seyther ... habuisset a prefatoque Petro iobagione dicti Michaelis filii Ladislai ad porcionem dicti exponentis in possessione Falkossy causa commorandi ire intendere voluisset, tunc annotatus Michael ... quadraginta capecias bladorum de curia et domo cuiusdam Emerici Gylych iobagionis dicti exponentis ... deduci fecisset” (Zalai O. II. 492—93.) és l. még a 77. és 80. jegyz.

¹⁶⁸ L. a Károlyi jobbágyának leltárát (124. jegyzet). A gabona szemesen való tartása még később is általános a parasztságnál. „A szegénység a maga gabonáját — írja Takáts — azonnal kicsépelte és vermekbe rejtette. A gazdag gazdák és a jószágos urak ellenben jobbára a vetőmagnak való gabonát csépelgették, a többi lajtorjás szekéren a csűrös, vagy pajtás kertekbe hordatták, ott asztagba rakatták.” (Takáts Sándor, i. m. III. 217. l.)

¹⁶⁹ Az elpusztult Turkeve házai körül, de részint magukban a házakban különböző formájú vermek egész sorát hozta napvilágra az ásatás. Némelyikét belülről finom agyaggal tapasztották meg. Ez is azt bizonyítja, hogy rendeltetésük valamiféle tárolás volt. (Méri István: Beszámoló a Tiszalök—rázompusztai és Turkeve—mórici ásatások eredményeiről. II. Arch. Ért. 1954. 2. sz. 147. l.)

¹⁷⁰ 1343: A Csicseriek radóci osztálylevelében olvassuk: „curiae et horeo ipsius magistri Dominici intra quoddam fossatum et meatum acquarum dicti fluvii Seyuénye existenti” (Anjou O. IV. 336.). Hasonló módon nemesi birtok külső tartozékában jön elő a csűr Bodrogbán 1395-ből (Zsigmondkori O. I. 3909).

¹⁷¹ L. a 96. jegyz.

A jobbágyi szolgáltatásokból és majorsági földekből származó, sokszor több-ezer kepe gabona azonnali elcséplése és így szemesen való elraktározása ugyanis a szükséges nagyszámú munkaerő miatt igen nehéz lett volna. Így, szemben a kisebb birtokkal, nemcsak a vetőmagot, hanem az egész, sokszor több évről összegyűjtött készletet is szálasan kellett tárolni,¹⁷² ami a tárolóhelyek igen gazdaságos kihasználását kívánta meg. Ennek előfeltétele olyan nagyobb méretű szérűs, illetve csűrőskert, amelyben a csűrben gondosan megőrzött, magnak való gabonán kívül — köröskörül rakott külső asztagok formájában — többszáz, sőt ezer kepe szálsgabona, sőt széna is elfér. Ez az igen nagy pusztulással, kárral járó tárolási mód természetes velejárója annak, a rendelkezésre álló készleteket e korban még kevésbé hasznosító gazdálkodási módnak, amely pl. még a nagybirtok állattartását is annyira jellemzi.

Ez is megerősíti tehát, hogy az akkor már nagy mennyiségben piacra kerülő mezőgazdasági termékek (gabonaneműek, kender, len) tetemes hányadának termelője éppen a parasztság volt. A jobbágy növekvő termelésének és a felcsigázott piaci értékesítésének tényén kívül erre utal az is, hogy a XIV. századtól kezdve egyre sűrűbben hallunk a jobbágy kezén lévő pénzről.

A XIV. században a jobbágyságra nehezedő feudális terhek a parasztság növekvő kizsákmányolása ellenére is a termelőerők fejlődésének hatalmas lendületét eredményezték. A gazdasági téren szerzett tapasztalatok, az újabb és újabb javító eljárások lassan lehetővé tették, hogy parasztságunk — a jobbágytelek szűkülése ellenére is — felesleggel rendelkezék termelvényeiből. Így alakulnak ki már a XIV. században Nyugat-Dunántúl és az Alföld keleti peremterületének gabonatermő vidékei, melyek gazdag parasztsága nemcsak a közeli városok piacain jelenik meg feleslegével, hanem — mint a pozsonyi polgárok is — a távolabb fekvő nagyobb városok (pl. Esztergom, Pest és Buda) piacait is ellátják a nyugati területeken ekkor már nagyobb mennyiségben termelt gabonával. De a XIV. században már az óriási legelőterületekkel rendelkező Alföld is bekapcsolódik az áruforgalomba azáltal, hogy híres állattállománya óriási mennyiségben kerül nyugati piacra. A termelvények értékesítése kulturálisan is megnyitja az utat a város felé, melynek világlátott polgársága már javában a felemelkedés útját járja. A változás a termelés produktivitásán kívül a paraszti életigények növekedésében is lemérhető. Ez látszik például lakáskultúrájában, táplálkozásában és ruházkozásában is. A XIV. századból van először adatunk arra, hogy a parasztságnak tiltják a gyűlékony kémény építését, amiből az látszik, hogy most már a falusi lakosság is kezdi igényelni a fűtőt elvezető kémény áldásos berendezését. A fejlett típusú nyugati fűtőberendezés, a külső helyiségből fűthető szemeskályha térhódítása falusi körökben szintén e korszakra esik, s parasztságunk felsőbb rétegének városi igényéről és jómódjáról tanúskodik. A parasztság e rétegének emelkedése országosan elég általánosnak mondható. A törökidő óta Alföld ebből a korból való lakóházai hasonlóképpen a lakosság magas életszínvonalát tükrözik. E korszak falusi temetőinek régészeti anyaga is erre utal. A föld mélyében megőrzött szép vasalású koporsók, gazdag bronz- és csontveretű

¹⁷² 1395: Prodavizi Mikes mester után visszamaradt javak között több ezer kepe gabona is szerepel: Babolcha poss.: 600 kepe gabona, 170 ménesbeli ló, 250 sertés, 14 ökör. Prodauiz poss.: 1000 kepe gabona. A hozzátartozó possessiókban 370 sertés, 28 ökör van. Zenthgyvrg vára poss.: 1000 kepe gabona, 500 veder zab. Zethelsebeth poss.: 100 kepe gabona, 100 veder bladum, 50 köböl zab. Zuchycha poss.: 100 veder zab. Struga poss.: 300 kepe gabona. (Zsigmondkori O. I. 4179.)

övek és párták csak olcsóbb utánpótlásai a nagy értéket képviselő főúri és polgári daraboknak. A falusi jómód növekedése azonban korántsem jelentette az egész parasztság egyforma felemelkedését. Éppen a temetők anyaga azt sejteti, hogy már a XIV. századtól kezdve a parasztság felsőbb rétege élesen elválzik a falusi szegénységtől.

A növekvő életigények kielégítéséhez nemcsak a földesúrnak, hanem a jobbágnak is pénzre volt szüksége, melyet legfőképpen a föld terméshozamának növelése tudott biztosítani. A paraszti agrotechnika ugrásszerű tökéletesedése mellett e korban az árutermelés növekedése is arra mutat, hogy Nyugat-Európához hasonlóan nálunk is megvolt a termelőerőknek ez a fokozatos növekedése, amely a nyugati országokban a kapitalizmus lassú kialakulását eredményezte. Nálunk azonban a kapitalizmus további kibontakozását erősen hátráltatta az a körülmény, hogy falvaink fejlődése a XV. század végén valamiképpen megakadt. Nemcsak írott forrásainkból állapítható meg, hanem középkori ásatásaink is azt bizonyítják, hogy a XVI. század végén és a XVII. század elején elpusztult magyar falu még tisztán a XV. századi állapotokat tükrözi vissza. A XVI. század végével megszilárduló major-sági gazdálkodás nemcsak mezőgazdasági életünk új útjait jelzi, hanem már a parasztság kulturális életében is új szakaszt jelent a XIV. században megindult és a XV. századra már igen élesen megmutatkozó előző fejlődési periódushoz képest. Kutatásaink azt mutatják, hogy parasztságunk élete e korban számos egyezést mutat Európa más népeivel. Parasztságunk minden téren tapasztalható polgárosodása egybeesik azzal az általános európai emelkedési folyamattal, amely Nyugat-Európa parasztsága körében is éppen e korban játszódik le. E vonások azonban nálunk jelentős részükben az újkorra is áthagyományozódtak. Úgy látszik, lényegileg éppen ezeknek a középkori európai elemeknek etnikussá válása formálta ki — a keleti örökség mellett — újkori népi műveltségünk sajátos vonásait.

BELÉNYESY MÁRTA

A HUSZITIZMUS ÉS A MAGYAR NÉP*

5. A huszita mozgalom a Délvidéken és Szlavóniában. A magyar huszita bibliafordítás és az antifeudális hare hazai ideológiája

A középkori Magyarország etnikai viszonyai, az egymás mellett élő népek területeinek összekeveredése folytán a magyar nép osztályharcos megmozdulásai szorosan összefonódnak a szlovák, délszláv és román néptömegek harcaival. Az ország lakosságának eltérő nyelvére, népiségére már Zsigmond király is felfigyelt, mint a pápához intézett 1414. évi levele mutatja („delectabilem indigenis et advenis sub diversitate linguarum et nationum exhibet incolatum”). A huszitizmus a vegyes lakosságú területeken egyaránt vezet a magyar és nem magyar népek kultúrájának, nyelvének gazdagodására. A Délvidék ugyanis *vegyes etnikumú* volt, a magyar népiség Szlavóniában is nagy összefüggő területen, valamint városi és falusi szórványokban élt a délszláv lakosság közepette, Valkó és Szerém megyék Száva-parti részein tiszta délszláv, Dráva és Duna menti részein délszlávokkal kevert, magyar többségű volt a lakosság. (Kamone és Újlak oklevelesen ismert lakói e korból magyar nevek.) A huszitizmus erősen terjedt Szlavóniában és a Délvidéken is, a bogomil—patarén eretnekségek több évszázados színterén. A patarén és huszita mozgalmak, mint az okleveles forrásanyag és a XV. századi magyar huszita bibliafordítás is mutatja, szorosan összefonódtak.¹⁰⁷

Az antifeudális horvát—magyar Délvidékre már az 1410-es években *huszita tanok* kerültek. 1411-ben Hus környezetének tagjai közt szerepel a zágrábi egyházmegye két klerikusa is. 1413-ban panaszok érkeztek Bécsből, az erdélyi szász Siwart bécsi professzortól a zágrábi püspökhöz és káptalanhoz, hogy horvát klerikusok, akik Prágában tanultak, átutaztukban Bécsben huszita elveket hirdettek, holott a husziták a klérus ellen és az egyházi vagyon megsemmisítésére törnek, erre hívják fel a nagyurakat. Zágrábi Domonkost egyházi bíró elé is állították Bécsben. E panaszok élénk vitára vezettek a prágai és a bécsi egyetem közt.¹⁰⁸

* A tanulmány első részét a Századok 1956. évi 3. száma közölte.

¹⁰⁷ Janssen: Frankfurts Reichsrespondenz I. 480. sz. — Fejér X. 7. 462. sz.; Fernendžin: Acta Bosnae 763, 764, 786. sz.; Csánki, i. m. II. 289. l.; vö. Székely Gy.: Magyar parasztháborúk 18, 20. l.; Kardos Tibor: Huszita biblia; Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora (Bp., 1955) 68. l.

¹⁰⁸ Barta: Középkorvégi szellemi művelődésünk, Regnum, 1937, 110. l. — J. Loserth: Ueber die Versuche wiclif-husitische Lehren nach Oesterreich, Polen, Ungarn und Croatien zu verpflanzen (Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen, XXIV. évf. 1885—1886), 98—110. l.; ua.: Hus und Wiclif 148. l.; Palacký: Doc. M. Jo. Hus 512—513. l.

Az 1420-as években azután ismét felélednek — a huszita mozgalom hatása alatt igen éles formában — a küzdelmek a zágrábi polgárok és az egyház között, a polgárokat az egyház ismét emberöléssel, fosztogatással és zavargással vádolta 1422-ben. Ekkor a felkelő zágrábiak a káptalannak a városban fekvő tornyát fegyveresen ostromolták, zászlót bontva a káptalan megrohamozására gyülekeztek, a kanonoki házakat feltörték, bennük fosztogattak, a papokat a székesegyházba üldözték s azt nyilazták. Ha méreteire ez a harc talán nem is múlta felül a századvégit, az osztályerők elkülönülése még világosabbá vált. A papok oldalán harcba szálltak egy magyar úr familiárisai, báni és püspöki familiárisok, a vásárra jött nemesek is. De az *anti-feudális erők is jelentékenyen kiszélesedtek*. A mozgalom főtömegét Zágráb város és a külváros horvát polgárai alkották — különösen a külvárosi Vargautca lakóit emeli ki a forrás —, de hozzájuk csatlakoztak a vásárra jött szolgáló emberek is. A polgári felkelés élén most is több firenzei szerepel (köztük Chun de Florencia ezúttal a város bírása volt), a vezetők közt magyar és cseh (Johannes Bohemus, Pehem) is volt. (A horvát—cseh polgári kapcsolatokban ez nem egyedülálló. A XIV. században Brno lakosai közt zágrábit találunk.) Értelmiségi elemek — városi iskolamester, diákok — is fegyvert fogtak a klérus ellen. Kisebb összeütközések utóbb is folytak: 1429-ben tizedügy miatt, 1434-ben pedig azért, mivel polgárok káptalani földeket foglaltak.¹⁰⁹

Az eretnekség, majd a huszitizmus hulláma egyre szélesebb területeket borított el. 1421-ben inkvizitorként küldik ki a ferencrendiek dalmáciai tartományfőnökét, Sebenicoi Baptistát Zala, Somogy, Tolna és Baranya megyékbe, valamint Szlavoniába, és felhatalmazzák kolostorépítésre is, mivel az említett vidéken „eretnek tanok” terjedtek.¹¹⁰

A Délvidéken általában szélesesen bontakozott ki a feudalizmus és az egyház ellen küzdő *huszita—patarén—görögkeleti összefogás*. A patarénok és husziták között ideológiai kapcsolatként szerepeltek az idemenekült *pikardok*.¹¹¹

Ezen a területen működött az 1430-as évek végén a legvéresebben *Marchiai Jakab* olasz ferencrendi szerzetes (más néven Jacobus Picenus de Asculo, Jacobus de Monte Brandono, Jacobus Antonii) inkvizíciója. De ez sem tudta kiirtani az eretnekséget. Ezért volt szükséges pl. 1440 felé újra lemásolni egy ferencrendi kolostorban *Assisi Ferenc magyar nyelvű legendáját*, mellyel már a XIV. század 70-es éveiben a térítő ferencesek — akkor még részben meglevő spirituális nézeteik ellenére, ámbár a spirituálisok egy része eretnek volt — objektíve megtévesztették a délvidéki patarénokat és görögkeletieket, hogy a népi nyelvű prédikáció segítségével leszereljék a társadalmi harcot.¹¹²

¹⁰⁹ *Tkalčić*: Mon. Hist. Civ. Zagr. II. 32, 68. sz., *Fejér*, X. 6. 196. sz., X. 7. 35, 283. sz. — *Hans Welzl*: Brünn im 14. Jahrhundert (Zeitschrift des mährischen Landes-museums. II. Brünn 1902), 89. l.; *Bedřich Mendl*: Knihy počtu města Brna z let 1343—1365. V Brně, 1935, 392. l.

¹¹⁰ *Lukcsics*: XV. századi pápák okl. I. 400, 431. sz.

¹¹¹ A görögkeleti—patarén kapcsolatra Boszniáról szólva Kapisztrán János is utalt 1455-ben. *Ferendzin*: Acta Bosnae 954. sz. — A pikardok délvidéki szerepére *Kardos T.*: Huszita biblia, 150—151. l.

¹¹² *Marchiai Jakab* életére l. *Teodosio Somigli*: Vita di S. Giacomo della Marca scritta da Fra Venziano da Fabriano, O. M. Obs. (Archivum Franciscanum Historicum, Tomus XVII. Firenze 1924.) 378—414. l. — A magyar Ferenc-legenda eredetéről *Kastner Jenő*: A Jókai-kódex és az obszervans kódexirodalom, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1932, 203, 208—209, 211. l. Továbbá l. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész, Bpest, 1951, 54. l., a fordítás funkciójára ott közöltekkel nem mindenben értek egyet. L. még *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bpest, 1955, 68. l.

Az antifeudális mozgalmak az 1436—39 években a Délvidék hatalmas területeire terjedtek ki. Bennük a huszita, patarén és görögkeleti tömegek ideológiája keveredett. Marchiai Jakab a baseli zsinat, a pápa, Zsigmond király megbízása alapján, valamint hazai egyházi és világi urak hívására megjelent többek között a kalocsai, csanádi, nagyváradai egyházmegyében. Egyházi és katonai erőkkel lépett fel a parasztok és mezővárosiak ellen és így kényszerítette ki, hogy tömegesen álljanak — legalábbis formailag — a katolikus egyház mellé. Egyházi feljegyzések több tízezerre teszik a „megtérítettek” számát. A források szerint különösen a pécsi egyházmegyében működött eredménnyel az inkvizíció. Az inkvizitor a Duna mindkét partján fekvő városokban és falvakban még a halottakat is kiásatta és megégettette, amennyiben kiderítette róluk, hogy életükben szembenálltak az egyházzal. A terror lelepleződéssel fenyegette a „kolduló” rendeket, a főpapok azonban rendkívül meg voltak elégedve Marchiai működésével s dicsőítették a pápához írt jelentéseikben.¹¹³

Az egyházi terror segítségével egy sor eretnek gyülekezetet fedeztek fel, bennük alsóbb papi és világi személyekkel. Ezek rejtékhelyei erdei barlangok, *szőlők pincéi*, erdei malmok stb. voltak. Következésképpen az eretnekek jelentékeny része lehetett szőlőtermelő mezővárosi lakos és szőlőmunkás. Ezzel az eretnek tömeggel hozhatók talán kapcsolatba a XVI. századi „Locustarium” feljegyzései a régi „begardok”-ról Pannonia inferior-ban. Ezek is a templomok és papi beszédek elkerülését hirdették, borpincében (cellarium, locus vini) imádkoztak. Az egyház megdöbbenve tapasztalta a huszitizmus terjedését, a népi tömegek antifeudális harcra szervezkedését. A püspöki panaszok nemcsak az eretnekség terjedéséről szólnak 1436-ban, hanem már a felkelés fenyegető érlelődéséről is tudósítanak, mely a klérus tagjainak megölésére irányul.¹¹⁴

Az antifeudális tömegek itt magyar és délszláv nyelvűek voltak. A huszita — patarén és görögkeleti irányok összefogására a források világosan rámutatnak. Az esztergomi érsek és a szerémi püspök a huszita eretnekek és görögkeletiek tórtitése miatt is dicsőítik Marchiai Jakabot. 1437-ben pedig Tamási László pozsegi ispán és Maróti László délvidéki nagyúr bizonyító levelet adtak ki, hogy a Szerémségben a bosnyák és huszita eretnekség bizonyos városokban és falvakban igen sok éven át létezett, míg nem az inkvizitor kiirtotta.¹¹⁵

Az inkvizíció működését azonban a tömegek ellenállása és az egyház belső ellentétei nemegyszer megzavarták. Pécs és környéke egyike volt azoknak a pontoknak, ahol 1437—38-ban is ellenállást tanúsítottak az egyházi inkvizícióval szemben: Marchiai Jakabot *menekülésre kényszerítették a pécsi*

¹¹³ *Hunfalvy*: A magyar huszitákról, Budapesti Szemle, 45. k., 469—470. l.; *Fejér*, X. 7. 377. sz., 391. sz., 814. l. jegyzete; *Lucas Waddingus*: Annales Minorum. Tom. X., Romae 1734, 269—270. l., 271—272. l.; *Fermendzin*: Acta Bosnae 752. sz., 769. sz.

¹¹⁴ E „Locustario” Joannis Aquensis partes selectae. *Augustin Neumann*: České sekty ve století XIV. a XV. (1920) Přílohy 54*. l. — *Waddingus*: Annales Minorum Tom. X. 271—272. l. és Tom. XI., Romae, 1734, 10—11. l.; *Fermendzin*: Acta Bosnae 791. sz.; *Karácsonyi*: A moldvai csángók. Századok, 1914, 552. l.; *Kónyi Mária*: A bátai apátság Szent Vér ereklýje. Regnum, Egyháztörténeti évkönyv. Bpest, 1937, 137—138. l.

¹¹⁵ *Fejér*, X. 7. 462. sz., 813—814. l.; *Waddingus*: Annales Minorum. Tom. XI. 10—11. l.; *Fermendzin*: Acta Bosnae 754, 763, 767. sz.

egyházmegyében, Simon pécsegyházmegyei főesperes pedig ki is közösitette az inkvizitort, úgy hogy Zsigmond (1437), majd Albert király, a királyné és az esztergomi érsek (1438) voltak kénytelenek beavatkozni érdekében. Erre a pécsi püspök engedelmességre utasította papságát, s külön is az újlakiakat.¹¹⁶

Az inkvizíciót ugyanis a Délvidék több pontján igen aktív ellenállás fogadta. A kalocsai és titeli káptalannak és a szerémi püspöknek a pápához intézett levele szerint az inkvizitor az ország sok részén a legnagyobb testi és életveszedelembe került útján. A Szerémségben megtagadták az inkvizitor hatáskörének elismerését és megakadályozták útját. Újlak helyséből kiűzték Marchiai Jakabot. Hogy ilyen akadályok ne tornyosuljanak többé elébe, 1438 végén a pápa elrendelte, hogy az inkvizitort semmiféle egyházi hatóság ki ne közösítse. De hasztalan. 1439-ben Szerém és Valkó megyékben újra felángolt az ellenállás. Az inkvizitor halálra szánt foglyait fegyveresen szabadították ki, mint *Kamoncon* történt. Itt Magyar Bálint szabó kivont karddal kergette az utcán a bírót, akinek három visszaeső eretneket adtak át ítéletvégrehajtás céljából. Az eretnekeket már karóhoz kötötték, mikor Bálint szabó a bíróra támadt, s hívta a népet: „Jöjjetek velem, öljük meg a bírót nyomban!” Az eretnekeket megszabadította. Sokadmagával a bírót annak házáig kergette, feltörték a hörtönt, ahol bilincsekben volt Bálint belcsényi plébános, az inkvizitor által elfogatott eretnek. Bálint papot is kiszabadították. A fegyveres akció vezetőit az inkvizitor perbefogta, de ismét Albert királytól kellett kérnie segítséget, mivel Bálint szabó mellett a kalocsai egyházmegye egyes papjai is felléptek.¹¹⁷

Az inkvizíció azonban a Délvidéken meg tudta akadályozni, hogy a népi mozgalom fegyveres felkeléssé fejlődjék. De a *kamonci Tamás és Bálint „diákok”* (literati, clerici; tehát semmiképpen sem szerzetesek) emigrációját és további bibliafordító tevékenységét nem akadályozhatta meg. A bibliafordítás elemzése kétségtelenné tette, hogy Tamás és Bálint patarénból fejlődött huszitává.¹¹⁸ Az obszerváns ferencesek krónikája szerint ez a két kamonci menekülő férfiakkal és nőkkel éjjel távozott el Moldvába, s ott az ó- és újtestamentumot magyar nyelvre (in Hungaricum idioma) eretnek szellemenben átültették. A krónika szavaival ellentétben feltételezzük, hogy az Apor- és a Müncheni-kódexben levő fordítást már a Délvidékről magukkal vitték a menekülők. A huszita emigráció egyébként nem szorítkozott a Délvidékre. A Müncheni-kódex leírását 1466-ban világi ember, Németi György, Hensel Imre fia fejezte be. Henselt sokáig erdélyi szásznak tartották, oklevelesen azonban Egerből mutatható ki (1409. augusztus 1.: Egri Hensel Imre = Emericus dictus Hensel de Agria).¹¹⁹

¹¹⁶ *Fejér*, XI. 66. sz.; *Waddingus*: *Annales Minorum* Tom. XI. 4–5, 5–6, 36–37. l.; *Fermendzin*: *Acta Bosnae* 766, 768. sz.; *Henry Charles Lea*: *Geschichte der Inquisition im Mittelalter*, II. Bonn, 1909, 619–620. l.

¹¹⁷ *Fejér*, X. 7. 462. sz., XI. 139. sz.; *Waddingus*: *Annales Minorum* Tom. X. 271. l. és Tom. XI. 10–11, 37, 78. l.; *Fermendzin*: *Acta Bosnae* 763, 764, 784, 786, 788, 791. sz.; *Karácsonyi*: *A moldvai csángók... Századok*, 1914, 553–554. l.; *Tóth-Szabó*: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, 159, 163. l.

¹¹⁸ *Kardos Tibor*: *Huszita biblia*, 140–141. l.

¹¹⁹ *Hunfalvy*: *A magyar huszitákról*, Budapesti Szemle 45. k., 461, 470. l.; *Tóth-Szabó Pál*: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, 162. l.; *É. Barta*: *L' Université Charles de Prague et la Hongrie*, RHC, 1948, 225. l.; *Kárfy*: *A Csicsery család levéltára*. Tört. Tár, 1901, 61. l.; DI. 31370.

A biblia magyar nyelvre fordítása nem áll teljesen előzmények nélkül. Jacopo Passavanti XIV. századi firenzei domonkosrendi író utal egy magyar bibliareszlet-fordításra. Ekkor azonban a magyar fordítás homályos nyelvről (*seuro linguaggio*) van szó. Tehát hatalmas tudományos és irodalmi teljesítmény volt a világos, a nép számára is érthető új szöveg megalkotása, főleg pedig antifeudális állásfoglalás, harcra hívó tett. A munka eretneksége ugyanis nem pusztán egyes kifejezések önálló értelmezésében nyilvánult meg, amire maga a ferences krónika is utal (pl. „*Spiritus Sanctus*” = „szent szellem”; a fordító következetesen megkülönböztette patarén felfogás szerint az *anima* és *spiritus* szavakat). De maga a biblia fordításának ténye is eretnekség volt.

Egy XIV. századvégi egyházi irat, előírva, hogy miket kell az inkvizíciós eljárás során a gyanúsított személytől megkérdezni, világosan utal erre: „*Si habet, vel habuit libros hereticorum et specialiter si ewangelia vel epistolas, psalmos vel oraciones aliquas in vulgari secundum morem Valdensium*”. A XV. századeleji „*Regula Waldensium*” is az egyszerű emberek anyanyelvű bibliaolvasását emeli ki: „*Item pro maiori parte sunt illuminati et ydyote, scripturam in theutunico discentes et in corde retinentes*.” Az első helyen idézett adat a magyar huszita bibliafordítást illetően is válaszol a fordítás antifeudális jellegét tagadó Gálos Rezső azon érvére, hogy a részfordítások nem a nép kezébe adni akart biblia részeit, hanem liturgikus jellegű katolikus könyvek, hogy az evangeliarium fordítása apácák és szerzetbe lépők számára készült. A fentiekből is világos, hogy az eretnekek nem teljes, hanem válogatott részek fordítására törekedtek, s huszita bibliafordításunk két fontos része, éppen az evangélium- és zsoltárfordítás a valdenséknél is fontos funkciót töltött be.

A huszita felkelők számára a biblia „a szenvedélyes megmozdulás egyetlen forrása és törvénye”, állapította meg Kardos Tibor 1941-ben. Hogyan lehetett azzá? Engels klasszikus fogalmazása szerint „a kor feudalizált kereszténységével az első évszázadok szerény kereszténységét állította szembe, a homladozó feudális társadalom elé olyan társadalom képét tárta, amely mitsem tudott a hűbériség sokrétű, mesterkelt hierarchiájáról”. Az egyház viszont érthetően tilalmazta a biblia lefordítását a nép nyelvére. Annál nagyobb bátorítást kaptak bibliafordítóink veszélyes és nehéz munkájukhoz a cseh huszitáktól. A huszita forradalmi mozgalomban a bibliai idézetek és a múltra utaló közösségi formák a társadalmi haladás szükségképi köntösét jelentették.¹²⁰

A népi nyelv általános használata lebegett már Hus János magister előtt, olyannyira, hogy példálózásaiban is egyaránt fordította a latint csehre és

¹²⁰ Passavanti megállapítására Kardos Tibor: Huszita biblia, 170. l. és Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bpest, 1955, 91–92. l. — Egyéni teljesítménynek tekinthetjük a magyar bibliafordítást az előzmények ellenére, sokkal inkább mint a korabeli cseh bibliafordítást. A cseheknek ugyanis a régibb és újabb részfordításokból 1400 körül előbb egy mechanikus fordításösszeállítás keletkezett, s ebből alkották a különböző részek visszasságait kiegyenlítő, az egész fordítást kijavító, a bibliafordítás második szerkesztését. Az 1410-es, 1420-as évekből több cseh bibliamásolat maradt, a Tábori Biblia 1420–1430 közt keletkezett. J. Jakubec — A. Novák, i. m. 54. l. — A valdens fordításokra vonatkozó idézetek: Holinka: Sektáiství, 179–180. l. (kiemelés tőlem — Sz. Gy.); J. Chaloupecký: K dějinám Valdenských v Čechách před hnutím husitským. Český Časopis Historický, 1925, 374. l. (kiemelés tőlem — Sz. Gy.); Gálos Rezső: Legrégibb bibliafordításunk. Bpest, 1926, 8, 16, 22. l. Egyébként Mészöly Gedeon nyelvészeti érvek alapján azt tartotta valószínűnek, hogy a három kódexünkben fennmaradt részfordítások csupán másolt részletei egy teljes bibliafordításnak. Legrégibb bibliafordítóinkról, Magyar Nyelv, 1917, 77–79, 83. l. — Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Bpest, 1941, 149. l. — Engels: A német parasztháború. Bpest, 1949, 35. l. — Az anyanyelvű biblia egyházi üldözésére német és angol példákat hoz Kardos Tibor: Huszita biblia, 131, 165–166. l.

németre (De corpore Christi). Történeti tudatossággal jelentkezett ez már 1412-i levelében, melyet a plzeňiekhez intézett. A népi nyelvek egyenlő használata mellett lépett fel ekkor Hus, szemben a biblia népi nyelven, csehül vagy németül (nativa lingua, bohemica vel germanica) olvasását tiltó nézettel. Hus humanista elemzéssel fejtette ki anyanyelvi, egyben minden nyelv egyenlőségét elismerő felfogását: Márk latinul, János görögül, Máté héberül, Lukács szírül, Simon perzsául, Bertalan zsidóul írt: hogy lehet eltérni hát, hogy a papok megtiltsák az isteni törvény csehül vagy németül olvasását? Husnak ez az emelkedett felfogása tehette Budai Berecket a cseh nyelv szabadságának harcosává és vezetett el a magyar bibliafordításhoz és helyesírási reformhoz. Közbeesik azonban a Hus nézetein alapuló s Peter Payne-nel kapcsolatban levő 1431 novemberi táborita kiáltvány. (Peter Payne a biblia angol nyelvre fordítását is hirdette, s utóbb a cseh árvákhoz állt közel.) Az említett táborita manifesztum Hushoz hasonló történeti érveléssel már *nyelvünkre* is kiterjesztette a bibliafordítás jogának hirdetését: „Miert nem lehetne tehát most meg a szentírás németül, olaszul, csehül és magyarul (Ungarico)?”¹²¹

A magyar huszita mozgalmak és ideológiájuk egyik legragyogóbb dokumentuma tehát ez a Délvidékhez kapcsolódó *huszita bibliafordítás*, amelyről egész sor polgári vagy egyházi író azt igyekezett kimutatni, hogy nem eretnek, hanem szerzetesi bibliafordításról van szó. Többen annak folytán, hogy Tamást és Bálintot tévesen ferencrendi szerzetesnek tartották, ferences bibliafordításról beszéltek (Zolnai Gyula, Szily Kálmán, Thienemann Tivadar), mások viszont premontrei (Timár Kálmán) vagy bencés (Gálos Rezső) fordítás mellett foglaltak állást. Waldapfel József, Kardos Tibor, Fest Sándor és Kniezsa István tanulmányai azonban sokoldalúan és kétségtelenül bebizonyították, hogy huszita antifeudális irodalmi alkotás. Waldapfel hangoztatta már: „A huszita fordítás nem törülhető irodalmunk történetéből. Az a fordítás, melynek maradványai kódexeinkben fennmaradtak, minden valószínűség szerint a huszita mozgalom eredménye” (1927). Ebben a bibliafordításban egyesülnek a magyarországi huszita mozgalom különböző ideológiai forrásai is. Az alapul vett egyházi szöveget (Vulgata) valószínűleg már korábbi eretnek (patarén) jegyzetek egészítették ki, ill. a huszita fordítók maguk változtatták meg a szöveget (kihagyás, kiegészítés, a latin jelentés eretnek értelmezése). A fordítások egyes részeinek (Bécsi-kódex, kisebb próféták prológusai) latin szövegmegfelelőit csehországi 1422. évi latin bibliavariánsból érthetjük meg. Van példa Csehországban, 1423-ban történő bibliamásoltatásra is magyarországi pap számára. Kardos Tibor meggyőzően mutatta ki a bibliafordítás kapcsolatait a korábbi délvidéki eretnekségekkel is. A bibliafordítás nemcsak kultúrtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű: maga is része a Magyarországon terjedő huszita, táborita irányzatnak.¹²²

¹²¹ M. J. Hus: De corpore Christi. Václav Flajšhans: Spisy M. Jana Husi, II. V Praze, 1903, 17. l.; Palacký: Doc. M. Jo. Hus, 26–27, 29. l.; Fest Sándor: Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez (Studies... II.), 36. l.; a táborita kiáltvány szövegét cseh fordításban ld. V. Husa (szerk.): Naše národní minulosť v dokumentech, I, 162. l.

¹²² Zolnai Gyula: Nyelvennéleink a könyvnyomtatás koráig. Bpest, 1894. 111. l., ua., Bpest, 1905, 4. l.; Szily Kálmán: Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordítói. Magyar Nyelv, 1911, 444. l.; Thienemann Tivadar: Városi élet a magyar középkorban. Minerva, 1923, 66. l.; Timár Kálmán: Premontrei kódexek. Kalocsa, 1924, 27–28,

A Bécsi-kódex zömében harcra és megtorlásra mozgósító vagy legalább vigasztaló hatású: Ruth, Judit, Eszter könyvét, a Makkabeusok két fejezetét s egyes prófétákat tartalmaz, a Münchener-kódex egy kalendáriumot és a négy evangéliumot foglalja magában. A fordítások nyelvi eltérései kétségtelenné teszik, hogy a fordítás valóban két ember munkája volt, másfelől közös nyelvi sajátosságai azt, hogy a Bécsi- és Münchener-kódex azonos fordítók műve, s hogy az Apocryphus-kódex egyes részeit a Münchener-kódexből szóról szóra vették át.¹²³

A bibliafordítás — a biblia ellentmondásos tartalma mellett is — a magyar huszitáknak is *ideológiai harci eszköze* volt. Az evangéliumok egyes részletei az emberi egyenlőség eszméjét, a szegények győzelmébe vetett hitet támogatták, sőt a fordítás célzatos szóhasználatával az egyházi hierarchia elleni küzdelemre is mozgósítottak. János evangéliumában a júdeai főpapok elleni felháborodást célzó részekben „főpapok, papi fejedelmek” helyett ugyanis a fordítás „püspökök”-et ír ismételten. Ámos próféta a hatalmasokat figyelmeztette jövődőléseiben az elkövetkező isteni bosszúra. A magyar parasztok életviszonyaihoz nagyon is közelálltak a próféta vádjai a gazdagok ellen: „megtöritek a szegényt és megfogyatkoztatjátok földnek nyavolyását”, hiszen ez a gabonával üzérkedő gazdagokról szólt, kik mondják; „vessünk álnak mértékeket”. (Ámos 8. rész 4—5.)¹²⁴

Ámos próféta alakja különösen közelállhatott a huszita parasztok szívéhez, hiszen maga is a népből való, egyszerű ember, a huszita prédikátorhoz hasonló. „Ámos próféta pásztor és paraszt” — mondja róla a Bécsi-kódexben Ámos könyvének második prologusa, s hozzáteszi a következő jellemző megállapítást: „Valóbizonny próféta nem lehetett volna hanemha elezteb pásztor nem volt volna.” A harmadik prologus pedig folytatja ezt a gondolatot: „E pásztoroknak számából volt Ámos, tudatlan beszéddel de

44—45. l.; *ua.*: Legrégibb magyar bibliánk naptára és helyesírása. Kalocsa, 1931. 5. l.; *Gálos Rezső*: Legrégibb bibliafordításunk. Bpest, 1926. 29. l.; a huszita fordítást tagadta, de ismeretlen szerzetesfordítóról írt *Pintér Jenő* magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés I., Bpest, 1930. 388. l. — *Waldapfel József*: Legrégibb bibliafordításunk. Irodalomtörténeti Közlemények, 1927; *Kardos Tibor*: Huszita biblia (ebben korábbi munkáinak vonatkozó megállapításait is összegezi); *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kantilénáink; *Fest Sándor*: Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez (Studies . . . II.); *Kniesza István*: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bpest, 1952; a huszita fordítás álláspontját vallotta *Mészöly Gedeon*: Legrégibb bibliafordítóinkról. Magyar Nyelv, 1917. 81. l. — *Waldapfel József* megállapítása, i. m., 98. l. — Patarén glosszákra *Kardos Tibor*: Huszita biblia, 152. l., a patarén kapcsolatokra ugyanebben a munkában kitűnő elemzést ad 135—145. l. — A cseh kapcsolatokra: vö. *Mészöly Gedeon* közlése, Magyar Nyelv, 1911. 463. l.; *Melich János*: Legrégibb bibliafordításunk történetéhez. Magyar Nyelv, 1911. 293. l. E kódex tartalmának leírása *J. Truhlár*: Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in c. r. bibliotheca universitatis Pragensis asservantur. I. 1129. sz.

¹²³ *Simonyi Zsigmond*: Nyelvtörténeti közlések. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 1884. 200. 202. l.; *Horváth Cyrill*: Hussita emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények, 1896. 7. l.; *Szily Kálmán*: Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordító. 444—445. l.; *Mészöly Gedeon*: Legrégibb bibliafordítóinkról, 37—39. l. — A cseh huszita irányzatok vitái világosan mutatják, hogy a Makkabeusok könyvének magyarázata a nép antifeudális háborúra mozgósításának kiváló eszköze volt. Vö. *Josef Macek*: A legrégebbi huszita hadiszabályzat. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 2. sz., 89. 96—97. l.

¹²⁴ *Kardos Tibor*: Huszita biblia, 160. 169. l. — *Döbrentei Gábor*: Régi magyar nyelvemlékek, I. k. Budán, 1838. 181—182. l. — A hazai gabonaárúzsora megértéséhez alkalmas adat 1364-ből *Fejér*, IX. 3. 224. sz.

teljes tudománnyal." Ebben azt a prehuszita és huszita nézetet látjuk viszont, hogy az egyszerű, tanulatlan, de igaz emberek letéteményesei az igazságnak, ezért prédikációjuk egyszerűségével és újszerűségével az embereket visszavezetik a kereszténység általuk elképzelt eredeti életéhez.¹²⁵

A Makkabeusok könyve pedig a minden szenvedésre, áldozatra kész harcosok típusát vetítette a husziták elé. Egyes bibliai könyvek a nőket indították hősies magatartásra. A biblia e részfordításáról helyesen állapította meg Horváth Cyrill: „Csaknem kivétel nélkül az Úr büntetésének, fogságnak, számkivetésnek hirdetői; de a melyből Isten egykor megsza-badítja az ő népét. Ezeket a részeket válogatták ki.”¹²⁶

Az Apor-kódex verses zsoltárfordításairól Kardos Tibor mutatta ki ezek antifeudális jelentőségét. A huszita bibliában ezen a ponton a kiliasztikus tanok radikális értelmezésével, aktív harcra buzdítással találkozunk, éppúgy, amint Želivský is „Antikrisztus”-elleni beszédeiben ilyen célra alkalmazza a bibliai helyeket. Amikor a biblia szövege szerint eljön az isteni ítélet és az igazak elnyerték az országot, a magyar fordítás ezt úgy változtatja meg, hogy az országot „megvevék”, ti. elfoglalták.¹²⁷ Az ezeréves istenbirodalmának feltétele a táboríták 1420. évi tanítása szerint, hogy Krisztus birodalmából az igaz hit minden ellenségét ki kell irtani, ezt a birodalmat a kegyelem és könyörület nélküli bosszúnak kell megelőznie. Ilyen kiliasztikus értelemben énekelték az Apor-kódex 96. zsoltárát, amely az isten országának eljövételéről és ítéletéről mondja:

„Ur országlott, vigaggyon föld,
Öröljenek sok szigetek,
Köd és homály ő környöllő,
Igazolat és ítélet
Ő székinék segedelme.
Tűz ele(ve) kel ő előttő.”¹²⁸

A magyar husziták reményt és elszántságot merítettek továbbá Sofóniás könyvének szavaiból, mert ezek is a kiliazmus osztályharcos elemeit támasztották alá: „...és ő ezüstjök és ő aranyok nem szabadíthatja meg őket úr haragjának napján...”¹²⁹

A cseh táboríták papjai hirdették a katolikus templomokról, hogy azok inkább az ördögök és bálványok templomai: nem istennek, hanem valamelyik szentnek építették simoniás módon; a szentek képeiről, hogy bálványimádó gonoszságok, ezért el kell mindazokat pusztítani. Želivský is prédikációiban

¹²⁵ Döbrentei Gábor, i. m., I. 169, 170, 171. l. (èlèzteb = előbb) — Kroměříži Jan Milíč írja „Gracie dei” című prédikációgyűjteményében: „Et hec est nova doctrina pro novo anno, quia simplices, stulti et ydiote surgunt, veritatem simplicem predicantes... trahunt fideles ad Christum... surgunt interim indocti et linguis locuntur novis et rapiunt celum...” Holinka: Sektáriství, 120. l. Hasonló gondolat van Březovai Lőrinc krónikájában: „Insurgunt indocti, rustici et parvuli et rapiunt celum...” FRB. V. 386. l.

¹²⁶ Horváth Cyrill: Hussita emlékeink, 10. l. Horváth a bibliafordítás huszita jellegét vallotta. Uo. I, 5, 8. l.

¹²⁷ A zsoltárfordításokra Kardos Tibor: Huszita biblia, 176. l.; a kiliasztikus fordításra uo. 167. l. — J. Želivský, i. m., 37, 49–50. l.

¹²⁸ Březovai Lőrinc krónikája (FRB. V.), 425–426. l.; vö. Franz Palacky: Die Geschichte des Hussitenthums und Prof. Constantin Höfler. Prag, 1868, 127. l. és J. Macek: A legrégebbi huszita hadiszabályzat, 98. l. — Kardos Tibor: Huszita-típusú kantilénáink, 89–90. l.

¹²⁹ Sofóniás I. rész 18.; Döbrentei Gábor: Régi magyar nyelvemlékek I., 224. l.

a prágai szentképeket azonosította a bibliában emlegetett bálványokkal. Pikard tanítás pedig egyenesen rablótanyáknak minősítette a díszített templomokat. A magyarországi huszita hitelvekből is feljegyezte az inkvizíció, hogy ördög lakozik a szentek ábrázolásaiban. Ezek az összefüggések érthetővé teszik, hogy ilyen értelemben mozgósíthatott a templomok és képek elpusztítására az Apor-kódex 113. és 144. zsolttára is, ámbár szövegükben a pogányok arany- és ezüsbálványairól állapítják meg:

„Emberi kezeknek művelkedeti
Szájok vagyon és nem szólnak,
Szemek vagyon és nem látnak,
Fülök vagyon és nem hallnak,
(É)s mert nincs szellet ő szájokban
Egyenlőek legyenek ő velek,
Kik alkották azokat,
És mend kik biznak őbeléjük.”¹³⁰

Ugyanezt értették Habakuk próféta könyvének szavaiból is: „Mit használ a faragvány mert ő tevője faragta azt az ötvényt és a hamis képet, mert ő tevője reménykedett a törleitetbe hogy tenne néma faragványokat.”¹³¹

A vallásos énekek a huszita mozgalomban harci riadókká lettek. Fegyverre hívtak, összhangban Jóel könyvének az isteni ítéletről szóló részével: „Törjétek meg tü szántóvasaitokat törökbe, és tü kapaitokat láncsákba!”¹³²

A magyar huszitákról azt is feljegyezte az inkvizíció, hogy istentisztelet alatt „*kantilénákat*”, forradalmasító anyanyelvű dalokat énekeltek (ez a műfaj igen fontos szerepet játszott a cseh huszitáknál), mégpedig mind a két nemhez tartozók.¹³³

A kantilénák műfajának az *osztályharcokban és politikai küzdelmekben játszott szerepét* Zdeněk Nejedlý munkássága világította meg. Jiří Daňhelka: Huszita énekek című tanulmánya kiemeli, hogy a huszitáknak két remek eszközük volt ideológiájuk terjesztésére, a prédikáció és az ének. A huszita kantiléna magyarországi szerepét Kardos Tibor: Huszita-típusú kantilénáink című tanulmánya világította meg. Ugyanitt e fogalom és műfaj XIV. századi olasz és nyugat-európai előzményeit is elemezte, de elsősorban zene- és irodalomtörténeti fontosságú adatok alapján, amelyek közvetlenül nem kapcsolódnak cseh antifeudális értelméhez. Kardos Tibor a kantiléna társadalomkritikai szerepére XIV. századi cseh példát hozott: „A világ csalárdsága”. A cseh huszita kantiléna antifeudális értelmét félreérthetetlen bizonyítékokkal mutatta be. De a kantiléna műfaja az ott megállapítottaknál szélesebb körben és korábban követhető a történeti forrásokban, ezért e magyartárgyú tanulmányban is szükségesnek látszik foglalkozni ezzel.¹³⁴

¹³⁰ Březovai Lörinc krónikája (FRB. V.), 405, 408. l.; *J. Želivský*, i. m., 79, 85. l.; *Secuntur articuli ad idem de Pikardis (K. Höfler FRA Script. II/I.)*, 504. l., *Lukšics*: XV. századi pápák okl., II., 20–25. l.; Huszita hitelvek Magyarországon 12. és 62. pont.; *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kantilénáink 91. l.

¹³¹ Habakuk 2. rész 18.; *Döbrentei Gábor*, i. m., 219. l. (törlejt = csinálmány, alkotás, megalkotott mű; vö. *Hexendorf Edit*: *Törlejt. Magyar Nyelv*, 1950, 133. l.)

¹³² Jóel 3. rész 10. — *Kardos Tibor*: Huszita biblia, 168. l.

¹³³ Marchiai Jakab-féle huszita tételek 2. pont — *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kantilénáink, 82. l.

¹³⁴ *Zdeněk Nejedlý*: A huszita ének kezdetei c. munkájának kivonatos fordítását az Irodalomtudományi Értesítő 1954. februári száma közli. A huszita dal rövidebb méltatását adó *Jiří Daňhelka*: Huszita énekek c. tanulmányának fordítása ugyanott, idézett megállapítása az id. helyen 191. l. A huszitakori cseh verses szatírák és polemikus dalok rövid összefoglalására l. *J. Jakubec—A. Novák*, i. m., 55–56. l. — *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kantilénáink, 82, 84, 88–89. l.

A kantiléna mindenekelőtt *anyanyelvűséget* feltételez. A Vita Altmanni az Ezzoliedet (XI. század, közelebről 1060 körül) is e műfajba sorolja („... cantilenam de miraculis Christi patria lingua nobiliter composuit...”). A Jézusról szóló anyanyelvű, német éneklés már *eretnek környezetben* bukkan fel kantilénaaként a flagellantizmusban, a XIV. század derekán: „... canentes materna lingua de Passione Domini dulces ac devotas cantilenas...” Csehországban is népi nyelven énekeltek a flagellánsok, akikhez csehek is, németek is csatlakoztak, köztük városiak is. A flagellánsokra vonatkozó forrásokból kiderül, hogy az anyanyelvű éneklés eretnekségszámba ment.¹³⁵

A kantiléna másik jellemvonása a *gúnyos, társadalomkritikai hang*. Ezzel már korán találkozunk Lengyelországban is. 1230-ban pápai oklevél tartotta fenn a tynieci kolostor panaszát a krakkói tanulók (scolares) ellen, akik azon vidék gonosz szokását utánözva (imitantes quendam pravam et detestabilem consuetudinem que in illis partibus inolevit), karácsony táján dorbézolnak, részegeskednek, kantilénaakkal, gúnyolódással és más gyűlöletes dolgokkal foglalatoskodnak (festo nativitatis dominice et per dies aliquos qui sequuntur comessionibus et ebrietatibus *cantilenis ludibriis* et abhominacionibus aliis insistentes). A világi tematika, a nép véleménye visszhangzik az Adolf király csapatainak Tübingiában 1294-ben elkövetett erőszakoskodásait elítélő XIV. századi német kantilénában (adhuc vulgares clamant cantilene), továbbá a Görlitz környékén pusztító és 1430-ban a városiaktól felakasztott rablólovag Fritsche Gradról szóló, még a XVI. században is élt luzsikai szláv és ezen alapuló német kantilénában (adhuc cantilena canitur).¹³⁶

A cseh kantiléna is a népből, annak harcaiból sarjadt. Ezért is tiltotta az 1408. június 15-i prágai érseki tartományi zsinat az új kantilénákat, s ezt a plébánosok útján rendelte mindenütt kihirdetni. Csak négy kantilénát (köztük a „Buoh všemohúci — Mindenható Isten” kezdetűt) engedélyezett. A „Buoh všemohúci” dal a templomban hűsvétkor lefolyó népi játékoknál keletkezett. Konrád Waldhauser ezt az éneket a prédikáció előtt énekelte. Népszerűsége miatt mégis kénytelen volt tűrni az egyház. De tovább terjedtek az egyházellenes anyanyelvű dalok is. A prágai felkelést megelőző időben az egyházat ócsárló cseh nyelvű kantilénák keletkeztek, amelyek jelentős szerepet játszottak a nép megszervezésében is.¹³⁷

A huszita biblia és a huszita dalok — éppúgy mint Csehországban — nálunk is erősen hatottak az *irodalmi nyelv fejlődésére*, s a magyar nemzetnévadás útján jelentős határkövet alkotnak. Hus János „Orthographia bohemica”

¹³⁵ Az Ezzoliedből eredeti és modern német nyelven való közlés: Älteste deutsche Dichtungen. Karl Wolfskehl—Friedrich von der Leyen fordítása és kiadása, Leipzig, 1954, 84—93. l. Az Ezzolied keletkezési körülményeit elemzi Werner Schröder: Mönchische Reformbewegungen und frühdeutsche Literaturgeschichte. (Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther—Universität Halle—Wittenberg, 1954/55. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe Heft 2.) 243—244. l. — Chronicon Claustro-Neoburgense. (H. Pez: Script. rer. Austr. I.), 490—491. hasáb. A német flagelláns énekek két híres sorát közli Chronicon S. Petri vulgo Sampetrinum Erfvrtense. (I. B. Mencken: Scriptores Rerum Germanicarum III. Lipsiae, 1730.) 341. hasáb. A flagellánsok „sungen eygene leysen” (leyse = vallásos népi ének), jegyezte fel róluk az Adami Vrsini Molybergensis Chronicon Thuringiae (uo.), 1318. hasáb. — A cseh flagellánsokra: „... canticum quoddam vulgariter decantabant... tam Boemi, quam Thevtonici eisdem jungentur.” Francisci canonici Pragensis partis secundae chronicae Pragensis Liber III. (G. Dobner: Mon. Hist. Boemiae VI. k.), 314—316. l.; „... cantantes cantilenas in thevthunico, quibus associati fuerunt nostri terrigenae multi de civitatibus diversis... ymo in cantu, & in factis eorum principales fidei Katholice contrarii inventi sunt viciosi.” Chronicon Benessii Krabice de Waitmile. (G. Dobner: Mon. Hist. Boemiae IV. k., 34. l.)

¹³⁶ Kodex Dyplomatyczny Tyniecki, Lwow, 1871. 12. sz. oklevél (kiemelés tőlem—Sz. Gy.). A német kantilénákra l. R. v. Liliencron: Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert, I. Bd., Leipzig, 1865, 3. ill. 66. sz. A róluk szóló krónikás utalások pedig Chronicon S. Petri (id. hely) 304—305. l.; Christophori Manlii Lusitiae liber sextus caput LXI. (Ch. G. Hoffmann: Scriptores Rerum Lusitarum I/1. k. Lipsiae et Budissae, 1719), 352. l. Ez két verssort közöl a német variánsból.

¹³⁷ A határozatot közli Palacký: Doc. M. Jo. Hus, 332. l.; Nejedlý, i. m., 167. l., Daňhelka, i. m., 193. l.; „... bohemicae cantaverunt cantiones varias confingentes detractorias contra ecclesiam et fideles”. Chronicon Procopii notarii Pragensis. Höfler FRA Script. II/1., 73. l.

című munkájában, valamint cseh nyelven írott könyveivel példaadó figyelmet fordított a cseh helyesírás egyszerűsítésére, az előbeszéd kifejező visszaadására, ez természetes következménye volt annak, hogy írásaival a néphez fordult. A magyar huszitáknak is, mikor a nép kezébe irodalmat adtak, törekedniök kellett a népi nyelvhez, észjáráshoz való alkalmazkodásra, bonyolult fogalmak megértetésére alkalmas új megfelelő magyar kifejezések alkotására (száznál is több új vagy felújított szóval), a szóárnyalatok visszaadására és a helyesírásnak a népi nyelvhez való alkalmazására. A Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex jelentőségére nyelvünk fejlesztésében már Simonyi Zsigmond rámutatott. A huszita biblia szerepét a magyar helyesírás fejlődésében Kniezsa István részletesen értékelte. Ebből itt csak azt szeretném kiemelni, hogy a bibliafordítás helyesírásán is bizonyította annak huszita voltát, valamint azt a körülményt, hogy a fordítók Hus helyesírási elveit nem mechanikusan követték, hanem a korabeli magyar helyesírásra a megfelelő hangtani változtatásokkal, a rendszer elveit szem előtt tartva önállóan alkalmazták.¹³⁸ A huszita biblia örök emléket állít a magyar népi kultúra és az antifeudális harc két kiemelkedő alakjának, a szerémségi Tamás és Bálint huszita papoknak. Az a tény pedig, hogy a társadalmi haladásért vívott harcuk miatt elűzött magyar husziták Moldvában nyertek befogadást és lehetőséget további harcukhoz, a haladó irányú román–magyar történeti kapcsolatok kiemelkedő emléke.

A huszita bibliafordításon túl a magyarországi huszitizmus tanait tartalmazó egyházi kútfők is arra mutatnak, hogy a magyar nép és az együttélő délszláv tömegek körében a huszitizmus radikális, táborita irányzata volt a leginkább elterjedve. Az egyik ilyen összeállítás Marchiai Jakab inkvizitor munkája, a másikat a ferencrendiek moldvai feljegyzései alapján Turrecremata (Torquemada) János bíboros 1439–46 közt, valószínűleg 1445 elején készítette. Az újabb kutatások is alátámasztották Tóth-Szabó Pál megállapításait: „Tényként mondjuk tehát ki, hogy Magyarországon nem a mérsékelt irányú huszitizmus, de a vallási, politikai és társadalmi téren forradalmat hirdető táborita tan terjedt el.” A táboritizmus mellett pikard elemeket is találunk az említett tételekben, helyesebben ezek a forradalmi elemek tartották fenn a *táborita tan eredeti kiliasztikus tartalmát*, a szegénység követeléseit. De a kelyhesek négy prágai cikkelyét, köztük az egyházi vagyon elkobzásának követelését is feljegyezték a magyar husziták körében — mint minimális programot.¹³⁹

¹³⁸ Milan Machovec: Husovo učení a význam v tradici českého národa. Praha, 1953, 159. l. — „egy codexünkben sem találunk annyi merészen alkotott nyilvánvaló neologizmust, mint éppen ebben a háromban.” Simonyi Zsigmond: Nyelvtörténeti közlések, 201. l. — Kniezsa I., i. m., 146–157, 172–178, 185–186. l. A bibliafordítás helyesírását Melich János már 1908-ban Hus János reformjához kapcsolta, a helyesírás alapján beszélt Jakubovich Emil is huszita fordításról 1929-ben.

¹³⁹ A magyar huszita tételek összeírásait közli Lukács: XV. századi pápák oklevelei, II., 20–25. l., ill. Ferrendžin: Acta Bosnae 1042. sz. Utóbbi datálására Karácsonyi: A moldvai csángók... Századok, 1914, 557. l. — Tóth-Szabó: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon, 166. l.; megelőzően már ezt állapította meg a magyarországi huszita tételekről Hermann Haupt: Waldensertum und Inquisition im südöstlichen Deutschland seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Freiburg i. B., 1890. évf. I. k., 367. l. — Pikard elemre a hazai huszita tételekben rámutat Kardos Tibor: Huszita biblia, 130. l. — A hazai kelyheség jelentőségének túlhangsúlyozása észlelhető É. Barta: L'Université Charles de Prague et la Hongrie, 224. l.

A magyar huszita tételek jegyzékeinek részletes taglalására, forrásaik elemzésére itt nincs terünk. Kardos Tibor már utalt a cikkelyek egy részének eredetére.¹⁴⁰ A cikkelyek egy részének összefüggéseit a cseh huszitizmussal a megfelelő kérdéseknél magam is tárgyalom. Fontosságuknál fogva mégis ki kell itt emelnem néhány olyan pontot, amelyek a magyar husziták viszonyát igen élesen mutatják pápához, uralkodóhoz, feudális rendhez egyaránt s melyek forrásai megjelölhetők.

E cikkelyek egy része a pápa főségét tagadja, a római egyház züllöttségét leplezi le, s végső konzekvenciaként azt szögezi le, hogy a római egyház a sátán zsinagógája, minden baj forrása. (Marchiai-féle tételek 42., 55. pont, Turrecremata-féle tételek 10., 23., 27. pont.) E nézeteknek közvetlen forrásai Hus Konstanzban el nem mondhatott beszéde és a pikard tételek. Mindkét forrás közös eredetű, ezt maga Hus jelöli meg, s az elvek útja is nyomon követhető a világi és egyházi hatalom harcában. Hus a XIII. századi Robert Greatheadre hivatkozik, attól idéz. Ez az idézet tartalmazta már, hogy a rossz papok antikrisztusok, sátánok, az imaházat rablóbarlanggá tevő árulók, a rossz papok a világ árulói, minden rossz oka, eredete, forrása a pápai kúria. E fogalmak szinte azonosan térnek vissza a cseh pikardoknál, ill. a magyar huszitáknál is. De ezeknél már a pápa minden „eretnek” feje, minden rossz forrása. Az út ide a világi és pápai hatalom harcának későbbi fázisain át vezet. A XIV. században William Occam hirdette, hogy a pápa „eretnek”, nem a „hivók” feje. 1403-ban egy Vencel cseh királyt figyelmeztető levél nevezte már a pápát antikrisztusnak.¹⁴¹

A magyar huszitáknak az eredeti táborita tanokhoz való ragaszkodása mutatkozik meg tételeikben, a bibliafordításban s magukválasztotta elnevezésükben is. Induljunk ki ez utóbbiból. A magyar husziták „*az isteni törvény szerinti testvérek*” (*fratres de lege diuina*) nevet adták maguknak (Turrecremata-féle huszita tételek 35. pont). Ez az elnevezés a cikkelyek egész csoportjában nyer megvilágítást. Ugyanezen jegyzék negyedik pontja szerint a magyar husziták nem fogadják el a tételes jogot, úgymint a dekrétumokat, dekretálisokat, pápai szankciókat, mondván, hogy *ezek mindenben ellenkeznek az isteni törvénnyel*. Már megelőzően ezt jegyezte fel lényegében Marchiai Jakab is róluk: sem a pápa, sem a császár nem alkothatnak törvényt, hanem elég megtartani az isteni törvényt (20. pont), elegendő Krisztus törvénye az üdvösséghez az embertől feltalált törvények nélkül (61. pont). Az isteni törvény pedig az *emberi egyenlőséget* írja elő: senki sem lehet nagyobb, a pápa és császár sem, mert mind testvérek vagyunk Krisztusban (19. pont). A feudális osztályviszonyokat megjelenítő jogi egyenlőtlenségnek igen radikális támadása ez. De ez nem alapszik merőben vallási, bibliai érveken, hanem *humanisztikus érveléssel* egészül ki: az egyházi törvények megalázók, szörszálhasogatók és a helyes ítélőképességet kiforgatják („*contempciones et cavillationes et sunt subversiones recti iudicii*”, 48. pont).

Ezek a tételek maguk is sokat mondanak huszitáink radikalizmusáról, antifeudális küzdelmük élességéről. De ha cseh forrásaikkal is egybevetjük

¹⁴⁰ Kardos Tibor: Huszita biblia, 130. l.; *ua.*: Huszita-típusú kantilénáink, 81–82. l.

¹⁴¹ Mladenowicz: Historia (Höfler, F. R. A. Script. II/I.), 313–314. l.; Secuntur articuli... de Pikardis (uo.) 503–504. l.; W. Mulder: Gulielmi Ockham Tractatus De Imperatorum et Pontificum potestate (Archivum Franciscanum Historicum, Tom. XVII. Firenze, 1924.) 72, 97. l.; Podlaha: Cat. cap. Prag., 24. l.

ezeket, további következtetések vonhatók le. A humanisztikus érvelés Hus Konstanzban el nem mondhatott beszédére vezet vissza („Hee autem non tam leges quam lites sunt et cavillationes subvertentes iudicium”). Az egyházi jog e bírálata előtt Hus arról beszél, hogy a rosszak elhajlottak az isteni törvénytől. Az emberi ész és az isteni jog összekapcsolása a magyar huszita cikkelyekben is tehát visszamegy Husra. De az antifeudális, a világi feudalizmust is támadó élt a *táborita kiliasmusból* merítették a magyar husziták. Még a huszita forradalmi mozgalom elején hirdették a táboriták, hogy a pogány és a német jogot, amelyek nem egyeznek az isten törvényével, el kell törölni, és *isten joggal kell kormányozni*, aszerint kell ítélkezni és mindent elrendezni. Ennek konkrétabb tartalmát is megjelöli az egyik forrás, amely szerint Prágában arról tanácskoztak, hogy nem lesz király, sem császár, sem urak, sem nemesek, hanem maguk kormányozzák magukat! Ez a táborita egyenlőségi és köztársasági gondolat csapódott le idézett huszita egyenlőségi tételünkben. Ezek a követelések kiliasztikus formát nyertek: ezt jelenti a fáraó, vagyis az igazságtalan fejedelem kezéből való kiszabadulás, ezt „Krisztus második eljövetelekor”, az isteni birodalomban a királyok, fejedelmek, főpapok, földesurak, pénzbehajtók megszűnése. S ez utóbbi vezet át a feudális terhek közvetlen tagadásába. 1420-ban a kelyhes magisterek által elítélt táborita tételek közt van egy igen jelentős, amely *közvetlenül az isteni jog kérdéséhez kapcsolja a feudális tulajdon támadását*, következésképpen a magyar huszita tételek értelmezésében is döntő. E szerint a járadékfizető jobbágyság kötelessége megszüntetni az évi census folyósítását „Krisztus törvénye ellenségeinek”, és az ellenségek javaikban dúlassanak fel. Hogy ez a két követelés a feudális földtulajdon elleni támadást jelenti, kétségtelenné teszi a kelyhesek hozzáfűzött véleménye: ez alkalom a lopásra és rablásra.

Van-e közvetlen nyoma a magyar husziták ideológiájában a feudális tulajdon elleni hasonló támadásnak? Véleményem szerint a huszita biblia egyik sajátos fordításában találunk ilyent, Ámos könyvében. Károli Gáspár fordítása így hangzik: „... az Úr annak a neve” (5. rész 8.). „A ki pusztulással sujtja a hatalmasokat és pusztulás száll az erősségekre” (5. rész 9.). „Annak-okaért, mivel hogy tiportátok a szegényt és gabonaaajándékot vesztek tőle...” (5. rész 11.). A huszita bibliafordítás eltérései szorosan kapcsolhatók a legutóbb idézett cseh táborita tételhez. A huszita fordító a „fosztás” és „foszlat” szavakkal tette a bibliai hely értelmét azonossá a cseh táborita elvvel: „... Úr őneve. Meg meveti a pusztolatot az erőssön és a *fosztást a hatalmasra hozza*... Azért hogy megnyomorejtátokvala a szegényt és a választott foszlatot elveszitekvala őtőlő...”¹⁴² A feudális kizsákmányolás elítélése éppúgy

¹⁴² A humanisztikus érvelésre a magyar huszitáknál *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora, 102. l. — *Mladenowicz*: Historia, 306–307. l.; Březovai Lőrinc krónikája (FRB. V.) 397–399. oldalon közölt táborita cikkelygyűjteményből, továbbá 415, 456–457. l.; „... fecerunt inter se consilium, non habere regem neque Caesarem neque dominos neque nobiles neque alicui esse tributarios, sed per se dominari”. *Josef Macek*: Tábor v husitském revolučním hnutí, II. Praha, 1955, 203. l.; „eripiet vos de manu viri Pharaonis, id est principum iniquorum”, uo. 57. l. — *Döbrentei Gábor*: Régi magyar nyelvemlékek, I. k., 177. l. (mèuètes = „insultatio”; foszlat = „praedatio”, „praeda”). Kiemelés tőlem. — Sz. Gy. A Vulgata megfelelő szövege: „... Dominus nomen est ejus” (5. rész 8.). „Qui subridet vastitatem super robustum, et depopulationem super potentem affert” (5. rész 9.). „Idecirco, pro eo quod diripiebatis pauperem et praedam electam tollebatis ab eo...” (5. rész 11.). Károli fordítása enyhíti a szöveg élességét, a huszita fordítás depopulatio = fosztás értelmezésével viszont fokokza azt.

bennerejlik a szó megválasztásában, mint a kiliasztikus elv: a járadék formájában való „fosztás” visszatorlása fog elkövetkezni! Tartalmilag is igazolja tehát a bibliafordítás, hogy a magyar husziták s Tamás és Bálint is a népi huszitizmushoz, a *szegénység kiliasztikus eszméihez* csatlakoztak, céljuk a feudális kizsákmányolás megdöntése volt.

6. A fegyveres felkelés és a magyar nép

Erdélyben és a Tiszántúl északkeleti részén a parasztság küzdelmét nem sikerült az inkvizícióval eltiporni és ez a harc az eretnekmozgalomnál magasabb fokra lépett, fegyveres felkeléssé alakult. A magyar és román nép közös történetének egyik legszebb emléke, hogy az erdélyi felkelésben a *magyar és román jobbágyok egyaránt* részt vettek, közös szervezetben szerepelnek és nemcsak a magyar, hanem a román jobbágyok sérelmeit is belefoglalták a kolozsmonostori egyezségbe. Az erdélyi felkeléshez csatlakoztak a Nyírség és a Szamosköz (Szabolcs, Szatmár, Ugocsa megyék) parasztjai is. E terület parasztsága részben ismerte a fegyverek használatát. Mályusz Elemér mutatta ki, hogy az 1420—1430-as években jobbágyok még olyan fegyverekkel rendelkeznek, mint íj, nyíl, buzogány, pajzs, kard, korbács, illetőleg, hogy nemesember több emberre való fegyverei előfordulnak jobbágnál. Ezek az adatok nagyjából éppen a Tiszántúlra vonatkoznak.¹⁴³

Ezek a vidékek már évtizedek óta az osztályharc tüzeiben állottak. Jól mutatják ezt a rablók és gonosztevők elleni proskripciós határozatok. Szabolcs megye közgyűlésén 1399-ben törvényen kívülinek minősítettek és bárki által megölhetőnek nyilvánítottak számos jobbágyot, néhány iparost és öt kóborló tolvajt (fur vagabundus). 1409-ben Ugocsa megyében került sor számos jobbágy, néhány iparos és tizenkét kóborló tolvaj (fur vagabundus), zömükben magyarok proskribálására. 1410-ben Zsigmond statáriális rendelete már azt említi, hogy Szatmár, Ugocsa és néhány más megyében a különféle gonosztevők *csapatokba egyesülve* rabolják, fosztogatják, megsemmisítik a vidéket, házakat pusztítanak el. A király feudális nagyurakat bízott meg kiirtásukkal s elrettentő például kivégeztetésükkel.¹⁴⁴

1437. június 18-án a nádor perhasasztó oklevele a Szatmár megyében folyó parasztfelkelésről (guerra rusticorum) tesz említést, amely a megyében a nemesek pereinek általános elhalasztását tette szükségessé. Június 22-én azt említi egy országbírói oklevél, hogy Ugocsa megye nemesinek pereit is elhalasztották a megyében dúló parasztfelkelés (guerra rusticorum) miatt. Ezek a kapkodó intézkedések a felkelés kiterjedését jelzik a Nyírségből, melyet a krónikák egybehangzóan első helyen említenek e felkeléssel kapcsolatban. A küzdelem élességét és jelentős kiterjedését jól érzékelteti Bonfini történeti munkája, amely a rabszolga felkeléseknél semmi esetre sem gyengébbnek állítja a parasztfelkelést (...bellum...rusticorum... servili socialique bello haudquaquam inferius).¹⁴⁵

¹⁴³ Mályusz E. id. kéziratos munkája; korábbi adatok fegyverekre jobbágyok kezén (íj, tegez, bicellum) Zsigmondkori Okt. I. 1881, 1887.sz., Zichy Okmt. IV. 321, 324.sz.

¹⁴⁴ Zsigmondkori Okt. I. 5990.sz., Zsigmondkori Okt. II. 1409. okt. 5., 1410. ápr. 18.

¹⁴⁵ Károlyi Okt. II. 112. sz.; „...comitatus de Wgucha, propter guerrarum rusticorum in eadem comitatu existentem ex deliberacione prelatorum et baronum regni” a pereket elhalasztják. Dl. 38272.

Az északkelet-tiszántúli felkelés élén Márton jobbágy állott (Thuróczi rusticus, Bonfini vir agrestis, Heltai bíró gyanánt szerepelteti). Mártont a nép választotta vezérre (Bencédi Székely István krónikája szerint „a paraszt nép önköztök királlyá tött vala” őt).¹⁴⁶

A krónikások rövid megemlékezése is élénken érzékelteti a mozgalom áradásszerű terjedését, nagy paraszti erők zászlók alatti gyülekezését, négy-szög alakú oszlophan (cum quadrato rusticorum agmine) folytatott hadviselését, az ellenálló nemeselek megölését, a falvak és mezővárosok antifeudális mozgósítására a véres kardot hordozó és a csatlakozni nem akarókat prédára vetéssel, halállal fenyegető követek kiküldését. Ez utóbbi (az 1514. évi parasztháborúban is megismétlődő) mozgósítási formák tartalma belső összefüggésben állt a táborita tanokkal és hadviselési módszereikkel. A cseh forradalmi haderő 1420. évi hadiszabályzata (9. pont) is a „hívők” kiválasztására törekedett s akik nem csatlakoztak, azok ellen hadat vezettek.¹⁴⁷

Az erdélyi és északkelet-tiszántúli felkelés nem alkotott szervezést; hogy lefolyásuk ideje sem esett egybe, maga Thuróczi is kiemeli¹⁴⁸ s így, bár kezdetben a fegyveres nemeselek félték megtámadni a parasztesapatokat, végül is a megyei nemesség több hadmozdulattal és ütközetben (Bencédi Székely szerint „igen nehezen”) szétverte és legyőzte az elszigetelten küzdő felkelőket. A parasztokat szörnyű megtorlás sújtotta: a vezetőket kivégezték, az elmenekülni nem tudó parasztfelkelőket elrettentésül megcsónkították, kinek szemét szúrták ki, kinek orrát, fülcimpáját, ajkát vágták le, kinek a kezefejét.¹⁴⁹

Az 1437-i felkelésben a parasztság kísérletet tett a terményjáradék leg-súlyosabb formáját jelentő kilencedteher eltörlésére. Ennek nyomán a Szabolcs megyei földesurak átmenetileg nem látták tanácsosnak a kilenced szedését, mint erre Albert király 1438. évi oklevele utal. Bár ezt Szabó István pusztán a feudális birtokosok között a jobbágyerőért folyó verseny kiélesedésével igyekezett magyarázni, ez a felkelés erdélyi eseményeit is figyelembe véve, nem kielégítő magyarázat. Maga az oklevél is hangsúlyozza, hogy a kilenced nem szedése „különösen azon nemeselek és az ő jobbágyaik közt keletkezett háború (guerra) mostani idején” vezethet tömeges elköltözésre.¹⁵⁰

¹⁴⁶ A vezető népi megválasztása is a táboritizmus hazai terjedésére utal. A cseh huszita forradalmi mozgalomban ugyanis a kelyhesek nem járultak hozzá a vezetőknek a sereg általi választásához, de a táborita sereg ezt gyakorolta. *Josef Macek: A legrégibb huszita hadiszabályzat*, 95–96. l.

¹⁴⁷ *J. Macek: A legrégibb huszita hadiszabályzat* 99. l.

¹⁴⁸ Az erdélyi parasztfelkelésről, amelyben a magyar nép egyenrangú szerepet játszott, ebben a tanulmányban nem kívánok megemlékezni. Az 1437/38. évi magyar-román népi felkelés fő mozzanatait l. *Székely Gy.: Magyar parasztháborúk*, 21–27. l., *ua.*: A huszitizmus visszhangja Magyarország népeiben. MTA II. Oszt. Közleményei, V. k. 1–4. sz. Bpest, 1954. 151–154. l.; *Ludovic Demeny: Despre unele aspecte ale răscoalii dela Bobâlna. (1437–1438).* (Studii și referate privind istoria României. Partea I-a. București 1954), 573–598. l.

¹⁴⁹ Krónikások a felkelésről: Joannis de Thwroc Chronica Hungarorum. (*J. G. Schwandtner: Script. Rerum Hungaricarum I. Tyrnaviae 1765*), 384–385. l.; Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades III. (ed. I. Fögel–B. Iványi–L. Juhász, Lipsiae 1936) 65–66. l.; *Székely István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairól. Krakkó, 1559.* 198. l.; *Heltai Gáspár*, i. m. 76. l. hátoldala.

¹⁵⁰ *Szabó István: Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok*, 1954. 523. l., az oklevél közlése uo. 517. l.

7. A budai mozgalmak

Az 1437—38. évi magyar—román felkelés leverése után még egy megmozdulás következett be, amely több vonatkozásban a huszitizmushoz kapcsolódik: a budai plebejus felkelés. Az ország fővárosában ekkor a városi osztályharcot a *patriciusok és céhmesterek harca* jellemzi, a plebejusok küzdelme általában még nem önállósodott, hanem a céhmestereket támogatta. Ez időben Buda lakossága Molnár Erik becslése szerint 8000 lehetett, s hozzávéve Pestet és Óbudát, az egész főváros népességét 12 ezer főre teszi. A fővárosban a gazdag városi patriciusok és a céhmesterek küzdelme — hasonlóan Prága városához — most már bizonyos nemzetiségi jelleget öltött. Az 1421-es állapotot tükröző budai joggyűjtemény szerint bírónak legalább hat éven át tanácsstag, négy nagyszülőig visszamenően német származású ember választható csak meg, ami nem az olasz kereskedők, hanem a magyar kézművesek ellen irányuló rendelkezés volt. Egy 1439 legelején Budán járt spanyol utazó, Tafur a nemzetiségi ellentétet nem említi, bár felfigyel Buda fejlettségére (a legjobb városnak tartotta Magyarországon, sok kézművessel). De már az 1433-ban Budán és Pesten járt francia Bertrandon de la Broquière kiemelte, hogy Budán a város kormányzatát, a bíraskodást, kereskedelmet és több iparágat német patriciusok tartják kezükben (a szabó, ács, kőműves, aranyműves szakmákat említi itt — azaz a vezetőréteg az udvari vásárlóközönségen és építkezéseken gazdagodhatott tovább).¹⁵¹

A fejlődő ipar magyar mesterei egyre több iparágat képviseltek: találunk pl. magyar halász és halásus céhtagot, pintért, gombost, ötvösöket, patikusokat, íjgyártót, szűcsöt, timárt, teknőst, vargát, kalmárt. A magyar kézművesek és a patriciátus között szakadatlanul folyt a harc. A mesterek a század eleje óta kísérleteket tettek a hatalom megszerzésére, vagy legalább megosztására. A háttérben azonban a zömükben magyar zsellérek (teher- és vízhordók, napszámos építőmunkások, pásztorok) és a városba költöző napszámos szőlőmunkás parasztok egyre élesebben mozgolódtak. Ez utóbbi rétegeknek városi polgárjoguk sem volt. A Budai Jogkönyv (állami és városi rendelkezésekből összeállított, a patriciátus jogigényeit tükröző joggyűjtemény) rendelkezéseivel utal az osztályharc különböző területeire, többek között a városi lakosság ellenállására az egyházi jövedelmek szedésével szemben, valamint a máglyahalál kimondásával az eretnekség terjedésére is. Ez utóbbi a huszitizmusból közvetlenül is táplálkozott.¹⁵²

Hus János közvetlen munkatársa, *Prágai Jeromos* magister 1410-ben Budán járt és nagycsütörtöki (márc. 20.), az egyházi és világi hatalom állapotáról tartott beszédében (collacio... de statibus clericalis et secularis potes-

¹⁵¹ Molnár Erik: A magyar társadalom története. II. 130—131. l., vö. *Szücs Jenő*, i. m., 43. l. — A bíróválasztási jogra *Szücs Jenő*, i. m., 274, 282. l. — *Kropf Lajos*: Régi utazók Magyarországon. Századok, 1907. 928. l.; *Hatvani Mihály*: Brüsseli Okmt. IV. k. 310—312. l. Vö. *Salamon*: Budapest története. II. 360. l. — A Zsigmond korára eső jelentős budai és pesti építkezésekre *Gerő*: A budai várpalota rövid építéstörténete. Az MTA II. Osztályának Közleményei, 3. sorozat, II. k. 1. sz. Bpest, 1951. 54—56. l.

¹⁵² Magyar iparosok: *B. Szabó*: Pest megye 647. sz., Zsigmondkori Oklt. I. 648. sz., II. 1405. máj. 8., D1. 8865, 8948, 9766, 12990; vö. *Szücs Jenő*, i. m., 70. l. — *Andreas Michnay—Paul Lichner*: Ofner Stadtrecht von 1244—1421. Pressburg, 1845. 152. l.

tatis), Zsigmond király és több püspök, valamint nagyurak előtt védelmezte a huszita tanokat. Ez a beszéd támadta a klérust, jogállása és szabadságai csökkentését követelte, s azt hirdette, hogy az összes világi uralkodókat megilleti az egyház kormányzásának joga. Ezért Zsigmond nyomban rosszallását fejezte ki, majd elfogatta, az esztergomi érsek fogságába vetették, amelyből egyelőre 15 nap után szabadulni tudott. Az országot természetesen el kellett hagynia. Utána Bécsben is egyházi bíróság lépett fel ellene, többek közt budai beszéde miatt. Elfogták, de el tudott menekülni Morvaországba. Az egyházi bíró kiközösítette Prágai Jeromost. Ezt az ítéletét az esztergomi érsekség valamennyi papja is köteles volt kihirdetni.¹⁵³

Prágai Jeromos beszédének idején nemcsak Budán volt feszült a helyzet, a századeleji mozgalmak leverése nyomán, hanem küzdelem folyt Óbuda lakosai és a földbirtokos óbudai Mária-kolostor közt is. Néhány évtizeddel később pedig Pest polgárai és a margitszigeti apácák vívtak éles küzdelmet. A főváros mindhárom fő részén tehát antifeudális jellegű, bár jó ideig elszigetelt harcot vívott a polgárság. Ezek az összecsapások a XIV. századba nyúltak vissza. Óbuda lakosai már az 1341. és 1363. években is perben állottak egyházi földesurakkal, mivel a fegyveres polgárok környékbeli földeket foglaltak. 1407-ben Zsigmond levelet intézett óbudai várnagyához s benne az óbudai apácák védelmére kelt a polgárokkal szemben. Eszerint Óbuda bírása, esküdtjei és polgársága az apácákat s embereiket erőszakosan, nem jogszerűen akadályozták a város területén fekvő, vásárolt szántóföldjeik művelésében, továbbá rég kezükben levő szántóföldek, rétek, kaszálók használatában. Ezzel azonban nem tudták visszaszorítani a polgárokat, s a küzdelem éppen Prágai Jeromos budai tartózkodásának ideje körül éleződött ki. Zsigmond ugyanis 1410. július 4-én most már Zoellus budai várnagyot szólította fel, védje meg az óbudai apácákat, fogyanatosítsa az apácák, emberek és birtokaik királyi védelmét. Ismét az óbudai hatóság és polgárok szántóföld-, rét- és kaszálófoglalásairól van szó, eljárásukat a király jogszerűtlennek, vakmerőnek és hatalmaskodónak minősítette. E küzdelmekben a város lényegében a területébe ékelődött feudális birtokost akarta kiszorítani.¹⁵⁴

Régi időkre nyúltak vissza Pest és a margitszigeti apácák pereit is. Már az 1350—80-as években igyekszik Pest lakossága elfoglalni a szomszédságában fekvő Kőérföldje, Jenő és Bécs birtokokat. (1392-ben a budai káptalan vámgigényével szemben már együtt szerepeltek egy perben a vámot részben meg nem adó pesti és jenői hajósok. 1406-ban a bécsi jobbagyok szétrombolták az apácák jenői birtokának határát Pest szomszédságában.) A küzdelem az 1420—30-as években hágott tetőfokára. Közben az ellentétek kiéleződtek az egyháziak piaci forgalmat vámoló gyakorlata miatt is. A pesti polgárok ellenszegültek a piaci vámszedésnek, s nem engedték meg, hogy az ide-

¹⁵³ Prágai Jeromos budai szerepére alapvető *Ladislav Klicman*: *Processus iudiciarius contra Jeronimum de Praga habitus Viennae a. 1410—1412*. V Praze, 1898. 5. 21, 29—30, 36—37. l. Vö. *Fejér*, X. 5. 39. sz., Zsigmondkori Okt. II. 1410. okt. 22. két oklevél; *Ladislav Klicman*: *Der Wiener Process gegen Hieronymus von Prag 1410—12*. Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung. XXI. Innsbruck, 1900. 448—449, 452. l.; *Joseph Aschbach*: *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*. Wien, 1865. 298. l.; *Barta*: *Középkorvégi szellemi művelődésünk*, 111. l.

¹⁵⁴ *B. Szabó*: Pest megye 262, 371. sz.; Zsigmondkori Okt. II. 1407. jún. 3., 1410. júl. 4.

genektől vámot szedjenek. A margitszigeti apácák panasza nyomán Zsigmond megcsorbitotta Pest augusztus elseji vásárának („Szent Péter sokadalma”) vámmentességét és elrendelte, hogy a polgároknak tűrniök kell a vám behajtását az idegen kereskedőktől (1391). De hiába, a pestiek továbbra sem engedték ezt meg az apácák vámszedőinek, mire a király ismételten foglalkozott a vitával, s 1395-ben kifejezetten érvénytelenítette az augusztus elseji vásárra jövő kereskedők vámmentességét. (Ugyanezen a napon a budai polgárok rovasára kimondotta Zsigmond, hogy a viasz, faggyú stb. mérésére alkalmas mérlegek csak a margitszigeti apácák embereinek kezén lehetnek, az apácák budai vámszedőházában, és rosszalta, hogy polgárok is tartanak mérleget otthon s használják azokat.) A pesti polgárok ellenállása szívósan tartott, s utóbb élesebb, döntő lépésre szánták el magukat. 1432-ben a margitszigeti apácák azzal a váddal fordultak Zsigmondhoz, hogy Pest polgársága nem fizeti a nekik járó részesedést a piaci vámból. Mi több, a bíró és esküdtek az apácák pesti vámszedőházát elfoglalták, mértékeiket és mérlegüket elvitték. Zsigmond hiába rendelt el vizsgálatot, a polgárok még 1453-ban is maguknál tartották az elvitt dolgokat. Összeütköztek a polgárok az egyháziakkal a révvámok miatt is. 1425-ben Zsigmond király a Buda és Pest közti forgalmat lebonyolító hajósokat utasítja, hogy ne gátolják a margitszigeti apácák jenői révjének hajóseit a forgalomban, mert Jenő révjének birtokában az apácákat erősíti meg. Az apácák és a budai káptalan mégis jobbnak látták ez évben bérbeadni a jenői révjövedelmet, elsősorban jenőieknek. Mikor pedig 1437-ben a Pest és Buda közti hajózást a jég beállta megakadályozta, a pesti hajósmesterek hajóikat az apácák jenői révéhez vitték át, melynek jövedelméből a budai káptalan is részt kapott volna. A pesti hajósok azonban nem adtak részt jövedelmükből a káptalannak. 1438-ban pedig Pest és Pilis megyék közgyűlése foglalkozott azzal, hogy a pestiek Kis-Jenő (a margitszigeti apácák birtoka) területéből évek óta sok szántóföldet és kaszálót foglaltak el, szőlőültetés, kertalakítás és káposztatermesztés végett. A nádor elrendelte e földek visszadását az apácáknak. Ugyanakkor foglalkoztak azzal is, hogy a margitszigeti Mihály-egyháznak a Rákos-patak melletti földjeit és rétjeit a polgárok hatalmaskodva Pest városához csatolták és használják.¹⁵⁵

Óbuda és az ekkor még csak árokkal körülvett Pest belső helyzete is lényegesen különbözött Budától. Mindkét városban erősebb volt a *kéz-művesek és a magyarok szerepe* a vezetésben. Óbudán a bírák és esküdtek zömükben magyarok már a XIV. és XV. század fordulóján. Pest város vezetőit részben szintén ismerjük. 1402-ben itt esküdt polgár Ötvös András. 1413-ban

¹⁵⁵ Az egész kérdést — de csak településtörténeti szempontból — feldolgozta *Gárdonyi Albert*: Középkori települések Pest határában. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. Bpest, 1940. Egyes adatok: *B. Szabó*: Pest megye 452, 466, 508, 607, 608, 673, 791. sz.; *Fejér*, X. 2. 1. sz., X. 7. 430. sz., XI. 92. sz.; Zsigmondkori Okt. I. 2179, 3939, 3940. sz.; *DI*. 12469; *Salamon*: Budapest története. II. 596—597, 604. l. — A jenői rév és halászat miatt a margitszigeti apácákkal már a XIV. század első felében összetűztek a felhévízi és a budai külvárosi hajósok, a budai halászok is, *B. Szabó*: Pest megye 238, 243, 248, 249. sz. — Pest város ellen még Mátyás király uralma alatt is folytak a fent tárgyalt kérdésekben az egyháziak pereit, ami a polgárok megelőző sikereit igazolja: 1468 Újbécs falu elfoglalása, bekebelezése miatt, *B. Szabó*: Pest megye 962. sz.; 1472 az óbudai révvám ügyében, uo. 1017. sz.; 1474 Jenő birtok egy részének Pesthez csatolása és a pesti piaci vám lefoglalása miatt uo. 1031. sz.; 1508-ban „Bécs-utca”, mely valószínűleg azonos a korábbi jobbágytelepüléssel, már Pest része (in civitate nostra Pesthiensi in vico seu platea Beech). *Gárdonyi*, i. m. 18. l.

a pesti bíró és esküdtek valamennyien magyaroknak tarthatók, szabó, mészáros, diák van az esküdtek közt.¹⁵⁶

A huszita háborúk ugyancsak nem múlhattak el nyom nélkül a főváros népe fölött. Az osztályellentétek, ill. a városi rétegellentétek kiéleződéséhez itt Zsigmond, majd utóda Albert idegen tanácsosai elleni felháborodás is járult. Már 1438-ban jelei vannak a növekvő feszültségnek. Ez év március 20-án vezető pozsonyi polgárok hírt adtak városi tanácsuknak Budáról: „nagy moraj és csödület” volt 18-án, melyben a budai városi nép is részt vett. De tájékozatlanok az események okait illetően. Walter von Schwarzenberg levele március 29-én Frankfurt tanácsához már nemcsak megemlíti a „vad” eseményeket Magyarországon, de azt is közli, hogy „a magyarok jobban gyűlölik a németeket és cseheket, mint bármikor ezelőtt”. (Itt nyilvánvalóan a császárpárti csehekről van szó.) A feszültség fokozódását mutatja Heinrich Wisse Frankfurt tanácsához intézett levele (1439. január 31.). Ez már olyan hírt tartalmaz, hogy „ha a király sokáig távolmarad Magyarországtól, a magyarok kiűzik a németeket az országból”.¹⁵⁷

Néhány hónappal később felkelés robbant ki Budán. Ennek jellegét a sokáig alapvető forrásnak tekintett Thuróczy krónikája mint a magyar és német városi lakosság összecsapását határozza meg. Valódi — bonyolultabb — jellegének megállapításához fontos feladat a felkelés kronológiai problémájának tisztázása, kirobbanása körülményeinek felderítése. A megmozdulás közvetlen oka *Ötvös János* budai polgár kegyetlen meggyilkolása, holttestének a Dunába vetése volt, amiben a városi bíró is nagy szerepet játszott. Ki volt ez az Ötvös János és ki volt a bíró? Fontos probléma ez, mert a régebbi irodalom ebben az összecsapásban merőben a magyar céhpolgárok és a német patriciátus küzdelmét, annak tetőpontját látta. Annyi tényként fogadható el az eltérő forrásokból, hogy Ötvös jobbmódú kézműves, a magyar céhpolgárság tekintélyes vezetője volt a német patriciusok hatalmával szemben: „... az egész magyar köznép gyalázatát mindenekelőtt súlyosan szíven viselte”, emlékezik vissza rá Thuróczy krónikája. A céhpolgárság jogaiért vívott harcát jelenti Heltai Gáspár adata: „... színtelen tör vala a németekre és akara őket megfosztani az ő igraságoktól”. De Ötvös nemcsak ennyi volt. Jó fényt vet szerepére egy 1436. évi oklevél is. A György diák budai polgár és a margitszigeti apácák ellentéteiben Ötvös János volt az ügyben szereplő budai és budafelhévízi polgárok egyik vezetője. Ez a halvány utalás az egyházi birtok és a patriciátus ellen folyó harcot is összeköti, közelebb hozza a huszitizmusához kapcsolódó városi harc típusához is. Éppen Ötvös János

¹⁵⁶ Pestet körülvevő árok: *B. Szabó*: Pest megye 508. sz. (1406); Óbuda vezetőire: Zsigmondkori Oklt. I. 1769. sz., 4180. sz. II. 1401. márc. 25., 1404. jún. 18., 1407. febr. 5.; *B. Szabó*: Pest megye 495, 547. sz.; *Bártfai Szabó László*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bpest, 1935. 97, 109, 118, 120. sz.; Dl. 9766. Egyes gazdaságabb elemek nagyobb befolyásának megfelelően az óbudai városvezetők egy része is huzamosan viseli tisztségét. — Pest vezetőire: Zsigmondkori Oklt. II. 1402. máj. 20.; 1413 *Podhradczky*: Hist. Dipl. Urb. Bud. II. 481. l. (Széchenyi Kvt. Fol. Lat. 1205.); hasonló jellegű (magyarok, köztük diák, kovács) 1444 *M. G. Kovachich*: Formulae solennes styli. Pesthini, 1799. 437. l., 1446. uo. 448. l., 1447. uo. 453. l.

¹⁵⁷ *Ernst Birk*: Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungern und ihres Sohnes König Ladislaus MCCCCXL—MCCCCLVII. Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte Literatur und Kunst, 1849, Wien. 230. l.; *Janssen*: Frankfurts Reichsrespondenz. I. 797, 843. sz.

személye *kapcsolja egybe a budai, óbudai és pesti polgárság* több vonalon folyó (többek közt az egyházi birtok ellen irányuló) küzdelmét.¹⁵⁸

Fontos kérdés a bíró személye is. A felkelés a szokásos szentgyörgynapi bíróválasztás után következett be. A források szerint az 1439/40. évre *Farkas László* (Dédi Farkas Péter fia) volt a bíró, magyar ember. (Német nyelvű forrásokban is Farcuslasla, Ffarkas Lasla, Farkas Lasslab.) A kortárs Chiphwenwerger is őt említi már a felkeléssel kapcsolatban bíróként. Albert 1439. június 15-i levele is csak a „budai városbíró” említi, mint Ötvös János kivégeztetőjét, nem mondja, hogy az német volna. Mindez más megvilágításba helyezi a bíróválasztás körüli küzdelmet is, amit Thuróczi fő kérdésként állít elénk. Ki volt Farkas László, melyik réteget képviselte? A német patríciátussal együttműködő magyar feudalizálódott polgári vagy inkább város-lakó és pénzületekkel is foglalkozó nemesi elemek egyike volt ő („egregius” címét is többször említik), Esztergom megyei birtokok ura. 1439-ben nemcsak Buda bírója, hanem harmincadispán is. Megelőzően a cseh husziták elleni harcokban is résztvett több alkalommal, mint Albert oklevele tanúsítja. Bíróvá választásával a németellenes (lényegében a patríciusok ellen irányuló) hangulatot kívánhatták leszerelni, egyben a népi megmozdulások visszaverését előkészíteni — magyar létére vésselhárító szerepet vállalt a többségben magyar elégedetlen tömeg ellen.¹⁵⁹

Ötvös János és Farkas László szerepe maga is mutatja, hogy 1436/39-ben is sokkal differenciáltabbak az ellentétek Budán, mint azt az eddigi irodalom jellemezte. Nem tarthatjuk pontosnak Szücs Jenő megfogalmazását sem: „A német-magyar ellentét tartalma kiszélesedik a húszas-harmincas években s most már a patrícius-kézműves középpolgári ellentétén túl egyre inkább a német tőke és a város legszegényebb magyar plebejusainak, a széles külvárosi tömegeknek ellentétévé válik.”¹⁶⁰ Ez az etnikai leegyszerűsítés ugyanis nem felel meg a sokkal összetettebb, bonyolultabb történeti valóságnak.

¹⁵⁸ *Heltai Gáspár*, i. m., 77. lap hátoldalán; DL. 12990.

¹⁵⁹ Nemesember városi bíróvá tételét valószínűsíti Kolozsvár esete is, ahol a felkelés után Olasz Sebestyén nemes került a város élére. *Makkai László*: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvár, 1943. 47—49. l. — Farkas Lászlót már a felkelés idején budai bírónak látja *H. Heidenwolf*: Die Entführung der ungarischen Krone im Jahre 1440 und ihre Folgen. Wien, 1906. 12. l. Közvetlen adatunk nincs arra, hogy Farkas Lászlót a szentgyörgynapi időpontban választották-e bíróvá. De a bírák általában csak utóbb bukkannak fel az oklevelekben. Emellett feltűnő, hogy míg a századeleji bíróválasztási harcokra és különleges bíróváltozásokra aránylag sok adatunk van, itt ilyen adatok nincsenek. Ezért is feltételezem a rendes időben történő funkcióbalépését. — Oklevélben 1439. aug. 15. bukkannak fel mint budai bíró és harmincadispán, *Házi*: Sopron, I. 3. 222. sz., a soproni polgárokkal való ellentétére l. még *Házi*: Sopron, I. 3. 229, 232. sz. Farkas László budai bíró 1440-ben *Salamon Ferenc*: Budapest története. II. 366. l. és III. Bpest, 1885. 334. l. — 1442-i szereplését l. alább. — 1448 Buda város oklevele arról emlékezik meg, hogy „egregius Ladislaus Farkas concuius noster” a nádortól zálogban bírja Simontornya várát. DL. 14205. — 1453 Farkas László budai lakos („in ciuitate Budensi residens”) Pest megyei birtokon hatalmaskodott (Haraszti birtokon) DL. 14670, vö. *B. Szabó*: Pest megye. 787, 793. sz. — 1456 a budai lakos Farkas László mint csepelszigeti ispán („egregius Ladislaus farkas in habitator huius ciuitatis nostre Budensis comes Insule nostre Chepel”) kap királyi adományt, még Erzsébet királynőtől zálogba vett királyi birtokokról való lemondása fejében DL. 15043. — Farkas László 1457-ben mint tekintélyes ember halt meg, *Birk*, i. m., 233. l., *Salamon*: Budapest története. II. 384. l. Özvegye mint budai polgár özvegye: „prouida domina relicta condam Ladislai Farkas ciuis ciuitatis Budensis (nostre Budensis)” szerepel még ez évben a budai káptalan és a király oklevelében DL. 15043.

¹⁶⁰ *Szücs Jenő*, i. m., 287. l.

A hosszú ideig lappangó küzdelem 1439. május 23-án vezetett *fegyveres összetűzésre*. A budai felkelés időpontját néhány okleveles forrás (Albert 1439. május 28-i oklevele Farkas László javára, Albert 1439. június 15-i levele a német lovagrend nagymesteréhez a budai mozgalomról, melyben a király szépítgeti az eseményeket) és több elbeszélő forrás (Kottaner Ilona emlékirata; Aeneas Sylvius „Europae status” c. műve; Thomas Ebendorfer: „Chronica regum Romanorum”-ja; a „Vita Alberti”; Chipphenwerger költeménye) egyértelműen tartotta fenn.¹⁶¹

A több órán át tartó felkelésbe bekapcsolódtak a plebejus réteg és a parasztságtól még el nem szakadt népelemek. A Hunyadiak udvari történetírója, Thuróczi, a feudális nacionalista szemléletnek megfelelően ezt az osztályösszecsapást a budai németek és magyarok ellentétének tudja be. A feljegyzések szerint viszont a plebejusok fegyvert fogtak, megostromolták és kifosztották a gazdag német, olasz, sőt magyar kereskedők, polgárok fegyveresen védett házait, boltjait, elrabolták áruikat. Így járt Érdi László esküdt polgár, ki 1429-ben is budai esküdt és a tárnokmesteri szék commissarius-a volt. Farkas László megvédelmezte házát a felkelők ellen, de a tömeg bosszút állt rajta birtoka megtámadásával. A felkelők a patriciusokat vagy megölték vagy a királyi várba üzték. A néptömeg megrohanta a királyi kincstárat is és onnan hater aranyforintot zsákmányolt. A nép megmozdulása a magyarul beszélni nem is tudó, a huszita háborúban annyi kudarcot szenvedett Habsburg Albert királyt félelemmel töltötte el, várába zárkózott a néptől rettegő magyar bárókkal együtt.¹⁶²

A budai mozgalmak huszita kapcsolataira, legalábbis *huszitagyanús voltára* utal, hogy a Budán levő Marchiai Jakab inkvizitor is fellépett és le akarta szerelni a felkelő városi nép mozgalmát. A tömeg azonban az idegen inkvizitort nem értette meg s nem is akarta meghallgatni. Amikor kereszttel a kezében, mezítláb a felkelők közé rohant, hogy tegyék le fegyvereiket, a felkelők — nála hangosabban kiáltozva — azt mondták, hogy az isten velük is van, hogy Krisztus vezeti őket. Marchiai Jakab látva, hogy mit sem ér el, sőt még nagyobb zendülést idéz fel, visszatért a kolostorba.

¹⁶¹ Dl. 69180 (XVIII. századi egyszerű másolat Albert király 1439. május 28-i okleveléről a Kruplanicz-család levéltárában); A. Lewicki: Przymierze Zygmunta w. ks. litewskiego z królem rzymskim Albrechtem II. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Serya II. Tom XII. W Krakowie, 1899. Dodatki Nr. 6, 315–316. l.; Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin. 1439. 1440. Leipzig, 1846. II, 51. l.; Aeneas Piccolomini Senensis cardinalis, de his quae Frederico III. imperante in Germania et per totam Europam gesta sunt... commentarius. (= Europae status sub Friderico III. imp.) (Marquardus Freher: Germanicarum Rerum Scriptores. T. II. Francofurti 1602). 39. l.; Thomas Ebendorfer: Chronica regum Romanorum (ed. Alfred Francis Pribram. Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung. III. Ergänzungsband Innsbruck, 1890–1894), 129. l.; Vita Alberti Romanorum ac Hungariae regis (Fejér, XI. 209. sz., F. Palacký nyomán); Chipphenwerger: Von König Albrecht und den Ungarn. 1439. (R. v. Liliencron: Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert. I. Bd. Leipzig, 1865. Nr. 75.) A felkelés leírását elsősorban ezekből a döntő forrásokból építettem fel. — Ellentmondó Ebendorfer másik munkája, mely a felkelést az 1438-as koronázás utáni napokra teszi, mégis az 1439-i országyűlésre utaló körülírást ad a felkelésnél. Thomae Ebendorfferi de Haselbach Chronicon Austriacum. (H. Pez: Scriptores Rerum Austriacarum. II. Lipsiae, 1725.) 853. hasáb. Ez is szól a királyi pénzek elviteléről.

¹⁶² Thuróczi részletes adatokat, de hibás évszámot fenntartó szövegrészét közli Fejér, XI. 46. sz. is. — Érdi Mihály 1392-ben szerepel mint Buda esküdtje, Zsigmondkori Oklt. I. 2727. sz.; Érdi László birtokára utal 1420-ban Dl. 64201, tisztségeire 1429-ben Házi: Sopron. I. 2. 446. sz.

A főváros történetének műtszázadi feldolgozója, Salamon Ferenc, a hazai irodalomban sokáig egyedül állt az elbeszélő források alapján kialakított helyes kronológiai megállapításával. Vele szemben legújabban Szűcs Jenő a források egy jelentős csoportját figyelmen kívül hagyva Thuróczi alapján 1438 mellett foglalt állást. Salamonnak az állásfoglalása kétségtelen érdeme, de polgári korlátai miatt nem tudta az értékelésben alkalmazni a helyes időbeli elhelyezés következményeit. Szerinte (a plebejus-zsellér jellegű mozgalom osztálytartalmát félreismerte) a török ellen gyülekező magyar katonaság megmozdulásáról van szó. Salamon a világosan beszélő források ellenére az osztályharc kikapcsolására alkalmas koncepcióját így fogalmazta meg: „A budai magyarok... az utcai zavargásnak se kezdői se főszereplői nem ők voltak, hanem a városra nézve idegen katonaság.”¹⁶³

A felkelés osztályellentéteken alapuló és elsősorban nem a nemzetiségi ellentétet nyugvó (de a *népi patriotizmustól* áthatott) jellegére, a polgárjog nélküli *plebejus és zselléroparaszti elemek* szerepére világosan rámutatott Heltai Gáspár jóval későbbi, de úgy látszik városi hagyományokból is merítő krónikája, amely szerint a magyarok a németekre nagy gazdagságuk miatt irigykedtek. Heltai szerint a magyarok a jövevény parasztságot küldték a németek, sőt az olaszok házaiba. Heltait Albert király egyik oklevele is igazolja: ez „hitvány hírvő paraszti és kötött állapotú emberek” rovására írja a felkelést, akiket gonosztevőknek minősít.¹⁶⁴

A budai plebejus felkelést úgy látszik végül Garai László törte le. A mozgalom azonban eredményt hozott a magyar céhpolgároknak: ettől kezdve szokásossá vált, hogy a bírói tisztséget magyarok és németek évenként felváltva viselik és az esküdtek is felerészben magyarok lettek. (A helyzet tehát úgy alakult, ahogyan 1413-tól a prágai Óvárosban, ahol királyi rendelet szerint a tanácsnak fele-fele részben németekből és csehekől kellett állnia.) A budai plebejusok mozgalmának eredményét tehát a polgárság élvezte.¹⁶⁵

A budai felkelés patrióta tartalma egy ponton egybeesett az 1439. évi budai országgyűlés feudális-nacionalista ízű határozataival (május 29.).

¹⁶³ Salamon: Budapest története. II. 363–364, 367. l.; Szűcs Jenő, i. m., 288. l. Szűcs állásfoglalása annál kevésbé érthető, mert az elbeszélő forrásokat igazoló oklevél alapján már korábban az 1439-es datálás mellé álltam. Magyarország története I. k. 1. rész, az egyetemi tankönyv tervezetének sokszorosított kézírata (Akadémiai Kiadó, Bpest, 1954) az 1320–1438 füzet 156–7. l. és A huszitizmus visszhangja Magyarország népeiben. MTA Társ.-Tört. Tud. Osztályának Közleményei. V. k. 1–4. sz. Bpest, 1954. 155–156. l.

¹⁶⁴ Heltai Gáspár, i. m., 77. lap hátoldalán.

¹⁶⁵ Szűcs Jenő, i. m. 291–293. l. Az itt közölt nevekből kiderül, hogy a bíró 1441-ben (Kopach Dezső) és 1442-ben (Bornemissza) is magyar volt. E nevek azonban folytatónlag igazolni látszanak azt a Farkas Lászlóval kapcsolatban felvetett gondolatot, hogy a magyar bíró választása kezdetben nem annyira a céhpolgárok előretörését jelentette, mint inkább megtévesztő, leszerelő célzatú lehetett a feudális-patricius erők részéről. Az említett bírák egyike sem volt céhpolgár. Mivel Szűcs Jenő i. h. az 1450-es évek budai bíráját, Dionysius litteratus de Alba Regali-t is Székesfehérvári Dezsőnek fordítja, feltételezem, hogy Kopach Dezső azonosítható az 1436-ban szereplő Kopácsi Dénessel (Dionisius de Kopacz, Dyonisius de Kopach), aki más magyar város-lakó nemes és polgár elemek közt Budafelrhévízről szerepel, s neve után is inkább nemesnek tartható (DI. 12990). A Bornemissza-család pedig bizonyíthatóan nem magyar céhpolgár, hanem már 1435-ben bírótságot viselt német patricius eredetű, eredeti neve Onwein. E család ifjabb nemzedéke elmagyarosodott, de e nevek azonosságát mutatja az átmenetet jelző „Onwein alias Bornemyza” név. Vö. Salamon: Budapest története. II. 366. l. — Loserth: Hus und Wiclif, 145. l.

Ez a pont a főméltóságok németekkel betöltése, amelyre a visszahatást a törvény is jelzi. A törvénytörvény fogalmazása a *nyelvet* (linguagium) *nemzeti-ség értelemben* használja, akárcsak a cseh huszita gyakorlat. Egyházi és világi tisztségek külföldieknek (cujuscunque nationis et lingvagi) adását a törvény megtiltotta, a közhivatalok *magyar* kézre jussanak. Királyi jövedelmeket csak *magyarországi* embereknek szabad bérbeadni (1439. évi törvény 5. és 6. cikkelye). A nemesség ezúttal a *polgári-plebejus követelések kialakította légkört használta fel arra*, hogy törvénybe iktassa ezeket a követeléseket, erre Chiphwenwerger panasza világosan utal. Maguk a követelések azonban nem újak: megtalálhatók már azokban a választási feltételekben, amelyeket Albert és felesége 1437 végén elfogadni kényszerültek (a külföldiekre vonatkozó megfélemlő tilalom: cuiuscunque nationis et linguae).¹⁶⁶ A Zsigmond idegen és részben polgári tanácsadói elleni reakció volt ez, de a huszitizmus hatására a területi nemzetiségfogalom mellett a nyelvi is megjelent a feudális nacionalizmusban. 1439. június 21-én írta Hans Kaldenbach Frankfurtba, hogy a magyarok most mindenütt új hivatalnokokat emelnek és „egy németet sem akarnak megtartani”.¹⁶⁷

A további kutatásoknak kell tisztázniuk, mi az összefüggés a nemesség körében terjedő feudális-nacionalista nézetek és Ulászló trónraválasztása közt, figyelembe véve a huszitizmus lengyelországi visszhangját is. E kérdés bővebb taglalása szétfeszítené tanulmányom kereteit. Ezért itt csak arra utalhatok, hogy már az utódlási tárgyalások idején felbukkan a magyar urak Habsburg-ellenes csoportja, akik nem akarták Albert trónralépését („qui se nihil de sua electione sciuisset contenderent, nec eum regem volebant” — mondja a Vita Alberti). Hogy ezek jelöltje a lengyel király volt, azt egy pápai követutasítás kétségtelenné teszi, Alberttel szemben másik jelöltként Lengyelország királyát említvén. Sőt, mindkét jelöltet egyenlően esélyesnek tartotta ez az utasítás, ezért a követnek körültekintő, részre nem hajló magatartást írt elő. A királyjelöltek a cseh trónért is versengtek, ezért idézhetjük Ulászló levelét a pápához, amelyben egy-

¹⁶⁶ A választási feltételekre l. *Wilhelm Wostry*: König Albrecht II. (1437—1439) II. Prag, 1907. Beilage III. — Az 1439. évi törvényt ld. *Corpus Iur. Hung.* I. 280, 282. l. — *Chiphwenwerger* id. költeménye 16—17. szakaszában írja a magyar urakról és a törvényről:

(sie sprachn) „wir wellen chainen Deutschn hie habn,
(sie sprachen) wir welln se ausz dem land hin jagn,
wir sein allzeit mit in ser uberladen!”

— — — — —
der chunig müst sich verbriefen des,
daz er chaim Deutschn in Ungern erb wolt geben.
Er müst tün als ain gefangner man.”

¹⁶⁷ *Janssen*: Frankfurts Reichsrespondenz... I. 863. sz. — Meggyőződésem szerint ez nem a városi hivatalokra vonatkozik, hanem a feudális tisztségekre. Éppen az idézett törvénycikk fogalmazása mutatja, hogy a feudális nacionalizmus érvényesítése mellett is eltűrték a német patriciátus fontos szerepét, amit a feudális osztályérdekek védelme tett szükségessé. Felfogásomat igazolja Ebendorfer, *Chronica regum Romanorum*, i. h. 129. l.: „... in odium Theutonicorum, quod et effectus subsequens demonstravit. Nam altera die (= a budai felkelés utáni napon — Sz. Gy.) potentes Ungarorum instabant, quatenus rex Theutonicos e curia sua abire preciperet neque alicui talium aliquod *fortalitium castrum* (in regno) aut *officium* commendaret, quod et rex tali articulo constrictus in sua novitate amputare non potuit, propter quod et sibi fidissimos abire permisit, paucis secum retentis *nostratibus camerariis*”. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) A budai mozgalmakat a németellenességre leszőkítő Georg Stadtmüller nem téve különbséget a forrás 'magyar' és 'magyarországi' kitételei közt, pontatlanul állítja, hogy „Die Pachtung von Staatseinkünften sollte den Madjaren vorbehalten bleiben...” *Geschichte Südosteuropas*. Wien, 1950. 231—232. l.

felől katolikus hitét, másfelől nyelvrokonságát hozta fel érvül cseh királlyá választásának a pápaság számára is előnyös volta mellett. Ha ez a nyelvrokonság Magyarország esetében nem is állt fenn, de figyelembe véve a régi kapcsolatokat (amelyekre 1432-ben lengyel részről hivatkoztak is), a németnyelvű királynál kedvezőbbnek tarthatta a lengyel jelöltet a szóbanforgó feudális csoport. Habsburg részről is nyoma van ennek a szemléletnek, amikor is Erzsébet királynő Ulászló szemére vetette, hogy előbb Csehországban, utóbb Magyarországon ártott a „német nyelvnek”.¹⁶⁸

Az 1440-ben kibontakozó dinasztikus ellentétek a budai lakosság rétegharcának újabb feléledésére vezettek. Ez nyilvánult meg abban, hogy budai polgárok résztvettek a csecsemő Habsburg László székesfehérvári koronázásán is, s utóbb Jagelló Ulászló koronázásán ugyanott régi szokás szerint fegyveres budai polgárok vitték az ország ősi zászlaját. Nyilvánvalóan a budai ellenpártok képviselőiről van szó. Ekkor tehát a német patriciátus a Habsburg-párt szekerét tölta. Jó példa erre a Nadler (Nodler)-család. 1388-ban és 1392-ben szerepel egy Nadler Mihály budai háztulajdonos és szőlőbirtokos, ki a Mária-templom vagyonának gondnoka volt, tehát vezető patrícius, továbbá esküdt is. A XV. század első éveiben bukkan fel e Nadler Mihály fia, Mihály budai polgár, mint a Pest melletti Szentfalva egyik birtokosa. Ez a patrícius idősebb korában, az 1430-as években budai pénzverőkamárás, majd 1440-ben már mint városi bíróságot viselt budai polgár Bécsbe is elmenekült Erzsébet özvegy királynővel együtt az Ulászló-párt elől, s ott a királyi jelvények elzalogosítását ő bonyolította le. De jellemző módon ehhez a csoporthoz húzott a magyar Farkas László budai polgár is. 1442-ben is szerepel a Habsburgokhoz hű harmincadispánként, akit Erzsébet királyné Pozsonyba küldött.¹⁶⁹

A főváros plebejus és paraszti elemei továbbra is tényezői maradtak a politikai életnek, s jelentékeny támaszai lettek a fenyegető Habsburg-befolyás ellen küzdő Hunyadi pártnak. Hunyadi zászlaja alá 1456-ban 150 budai keresztes állt. 1457-ben, amikor Albert fia, V. László a budai bíró és esküdtek által, nagy katonai őrizettel vérpadra hurcoltatta Hunyadi Lászlót, ugyanazon rétegek mozdultak meg, amelyek 1439-ben Thuróczy krónikája szerint,

¹⁶⁸ Vita Alberti: *Fejér*, XI. 209. sz.; a pápai követnek adott utasítás 1437 december második feléből: Codex epistolaris saeculi decimi quinti. II. W Krakowie, 1891. 246. sz.; *Wilhelm Wostry*: König Albrecht II. (1437—1439.) I. Prag, 1906. 123—124. l. A nyelvi rokonságra: „cui pro idemnitae idiomatis gentes illae in omne . . . cicius creduntur consensurae”; *Urbánek*: Věk Poděbradský, 327. l. — Ebbe a problémakörbe vág, hogy Várnai Ulászló 1441-ben a magyar „nemzet” (Hungarice nacionis) szégyenének minősítette feudális urak fellázadását. Vö. Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. 235. l.

¹⁶⁹ Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin. 1439. 1440., 68—69. l.; Joannis Długossi sev Longini . . . Historiae Polonicae libri. Tom I. Lipsiae, 1711, 742. hasáb. — A Nadler családra: 1388: Zichy Okmt. IV. 312. sz.; 1392: Zsigmondkori Oktl. I. 2719. sz., Zala vm. Oktl. II. 94. sz., X. Schier, i. m. 20. l., D1. 39270.; 1396: Michael Nodler (Nadler) budai esküdt *Podhradczky*: Hist. Dipl. Urb. Bud. II. 457. l. (Széchényi Kvt. Fol. Lat. 1205); *Fejér*, X. 2. 237. sz., Zsigmondkori Oktl. I. 4266. sz.; Zsigmondkori Oktl. II. 1403. szept. 12.; 1420 „Michael dictus Nodlar” budai bíró D1. 64201; 1427: Michael dictus Nadler budai bíró *Podhradczky*, id. kéziratok munkája, II. 490. l.; 1436: Borbála királyné levelei említik „vnser getrewrer Michel Nadler”-t, *Házi*: Sopron, I. 3., 164. sz. és „vnser getrewn Micheln Nadler burger zu Ofen” *Házi*, i. m., I. 3. 168. sz.; pénzverőkamárási szerepére D1. 44156; 1440-i szereplésére *Salamon*: Budapest története. II. 368. l.; a budai patrícius Nadler (Nodler)-család fejérmegyei birtokokkal is rendelkezett. Vö. *Elekes Lajos*: Hunyadi, Bpest, 1952. 273. l. jegyzete. — A királynő írja Pozsonynak: „... Obristen dreyssiger vnd sunderlieben getrewen dem ffarkas lasla ettliche sachen entpholen an euch zu brengen . . .” D1. 44338.

ha nem fenyegetik szörnyen a magyar néptömeget (popularis Hungaricae gentis tumultus), ha a szokott órában és helyen viszik vesztőhelyre Hunyadi Lászlót, „a nép (plebejae conditionis manus) kiragadta volna őt a halál tor-kából. Mert a városba a szőlők művelésére nagy számban gyűltek össze, akik igen kedvelték őt...”. Mindenesetre néhány nappal később a városban azt beszéltek a zúgolódó köznép körében, hogy az ország fejét ütötték le. Ezért a férfiakat és nőket egyaránt élet- és jószágvesztéssel fenyegették, ha a kivégzés ellen beszelnének. De a tömegek erejét csak átmenetileg lehetett elfojtani. 1458-ban a királyválasztás idején Pesten *huszitatípusú alkalmi dalokat* (kantilénákat) szereztek — feltehetően a néphez közelálló iskolamesterek — és megtanították rájuk a magyar iskolásokat, hogy azok dalával tömegnyomást gyakoroljanak a választó országgyűlésre Hunyadi Mátyás érdekében. Ennek a mozgósító eszköznek is számottevő része volt Mátyás király megválasztásában.¹⁷⁰

Sőt a szőlőműves plebejusok még Hunyadi Mátyás alatt is mintegy népi közvéleményt fejeztek ki, véleményükről Heltai Gáspár szerint a király tudni kívánt: „Paraszi selejt ruhába öltözvén ő maga másodmagával kiorozkodik vala udvarából és mindeneke ő maga akarva szömével meglátni, *Budán a kapások közzé állott*, és úgy akarta meghallani, *mit szól a község felőle, és minémű ítéletet teszen az ő királyi birodalma felől.*”¹⁷¹ Ezek a mozzanatok is fényt vetnek a magyar huszitizmus ideológiájának, kultúrafejlesztő hatásának erejére, politikai kihatásaira.

8. A huszitizmus utórezgései és felújulása a magyar népben

A huszita fegyveres alakulatok 1434 után zsoldossá váló része is pozitív szerepet játszott a hazai fejlődésben, legalábbis a hadművészet és haditechnika haladó vonásainak elterjesztésében. Hunyadi János csehországi útja mind az akkor legfejlettebb hadművészetnek, mind a paraszt-plebejus elemek harci értékének megismerése szempontjából ide kapcsolódik. Ugyan-ebben a tekintetben nemcsak a Szlovákia területén küzdő cseh-testvérek szerepe figyelemreméltó, hanem a Hunyadi János és halála után Szilágyi Mihály szolgálatába álló zsoldos cseh gyalogság, szekeresek és tüzéség szerepe is. Már a Sehábbeddin beglerbég támadásának győzelmesen ellenálló Hunyadi-sereg nagyrészt szekérsorok bekerítő mozdulatával, tüzes nyilakkal érte el sikerét. Ez volt magyar részről az első példa lovasok, lövészek,

¹⁷⁰ A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 471. l. — Viti Arenpeckii... Chronicon Austriacum (H. Pez: Scriptores Rerum Austriacarum. I. Lipsiae, 1721) 1267. hasáb; J. de Thwroc Chron. Hung. (Schwandtner I.) 461—462, 468. l.; Petri Ranzani... Epitome Rerum Ungaricarum (Schwandtner I.) 656—657. l.; Gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon II. Pest, 1852. 516—517. l., III. Pest, 1853. 30—31. l.; Kardos Tibor: A huszita mozgalmak. Századok, 1950. 141—142, 148—149. l.; Kardos Tibor: Huszita-típusú kantilénáink, 82—83. l. — Hogy az iskolásoknak és gyermekeknek milyen jelentőségük volt a kantilénák terjesztésében, arra fényt vet cseh viszonylatban Nejedlý id. munkája (Irodalomtudományi Értesítő, 1954 febr.) főleg 172. és 182. l. A cseh kantilénák éneklői „parvuli” Březovai Lőrinc krónikája FRB. V. 389. l., „discipuli” Chronicon Procopii notarii Pragensis. (Höfler, F. R. A. Script. II/I.) 71. l., „cum pueris” éneklés Anonymi invectica contra Husitas (uo.) 622. l.

¹⁷¹ Kardos Tibor: A „trufa”. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. Bpest, 1955. Klny. a Filológiai Közlönyből. 135. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.)

szekerészek tervszerű együttműködésére, huszita-típusú támadó szekérsorok harcbevetésére. Hunyadi János 1443-ban táborita harci szekereket és tűzfegyvereket gyártatott Brassóban egy táborita harcos útmutatása alapján. Ez annál fontosabb körülmény hadművészetünk, haditechnikánk fejlődésében, mivel még Ulászló király 1443. évi balkáni felszabadító hadjáratában sem akartak a magyar urak a szekerekkel harcolni, hanem a nyílt mezőn. Hunyadi tehát *huszita példára tért el* a hagyományos lovagi (nehézlovas) haremodortól, amely a török hódítókkal szemben csődöt mondott. A zömükben a husziták közül kikerülő cseh harcosok szerepének jelentőségét az új fegyverek, hadászat és harcászat elterjesztésében csak új marxista történetírásunk volt képes felismerni. Joggal állapítja meg Elekes Lajos, hogy Hunyadi János törökverő hadainak fő ütőerejét „már huszita módon iskolázott, korszerűen felszerelt és fegyvernemekre tagolt hivatásos katonák, nagyrészt cseh...zsoldosok alkották”.¹⁷²

A cseh zsoldosok a huszita ideológia osztályharcos tartalmától egyre inkább eltávolodtak, s a nép harcának támogatásától egyre inkább elszakadtak. Jiskrának Habsburg-szolgálatba süllyedt s a cseh-testvérekkel is szembe forduló embereitől eltérően azonban továbbra is áthatotta őket két huszita gondolat: *a német császársággal szemben a nemzeti államiért vívott harc s a hódító török gyűlölete*. Már 1457 augusztusában három cseh csapatvezér állt harcosaival a *Habsburg-párt ellen* küzdő Szilágyi Mihály szolgálatába. Így csehek is voltak minden bizonnyal azon hétezer zsoldos gyalogos között, akik Szilágyi Mihály seregében Pesten állomásozva, 1458-ban nagy szerepet játszottak Hunyadi Mátyás trónra kerülésében.¹⁷³

A huszitizmusra nagyobb figyelmet kell fordítanunk a *törökellenes ideológia* alkotóelemei szempontjából, hiszen a huszitizmus élő és széles ható erő volt az 1440–50-es évek Magyarországon. A huszitizmus és a XVI. századeleji népi mozgalmak közös vonása — egyebek mellett — az osztályharc és a török elleni küzdelem összeforrása is.

Már a huszitizmust megelőző csehországi eretnecség egyik XIV. századi dalában felróják a feudális uraknak, hogy a pogányok elleni támadás helyett a keresztényeket öldöklik. Még Hus életében a wiclifitáknak nevezett husziták katolikus ellenfeleiket Mahomet pártjának gúnyolták. Ilyen összefüggésekből is megérthető a cseh és szlovákiai husziták, majd a cseh-testvérek viszonya a török elleni harcokhoz. Már 1437-ben — amikor a zsoldossá válás még csak kezdetén állott — van adatunk arra, hogy a táboriták egy kapitánya tizenkét hajót megtöltő táborita csapataival együtt Belgrád alá készült.¹⁷⁴

¹⁷² *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bpest, 1952. 162–163; 165, 189. l.; *Kardos Tibor*: A huszita mozgalmak. Századok, 1950. 137. l.; *Kovács Endre*: Magyar-cseh történelmi kapcsolatok. Bpest, 1952. 109–110. l.; *Elekes Lajos*: A magyar nép szövetségei és ellenségei a török hódítókkal vívott harcban. Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6–13. Bpest, 1954. 23. l.

¹⁷³ A szlovákiai cseh-testvérek jellemzésére l. *Székely Gy.*: A huszitizmus visszhangja Magyarország népeiben. MTA Társ.-Tört. Oszt. Közl. V. k. 1–4. sz. Bpest, 1954. 149. l., vezetőjükre, Axamitra részletes jellemzést ad Aeneae Piccolominei Senensis card.: Europae status. (Freher: GRS. II.) 41. l.; a Jiskra-párt és Axamit ellentéteire l. *Iványi*: Bártfa lt. I. 585, 586, 694. sz. — Csehek és Szilágyi kapcsolata: *Iványi*: Bártfa lt. I. 972. sz., Szilágyinak Axamittal is létrejött kapcsolatára uo. 990. sz. — Aeneae Piccolominei id. m., 41. l., *Salamon*: Budapest története. II. 579. l.

¹⁷⁴ *Vö. Székely György*: A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-paraszt-háborútól Mohácsig. Bpest, 1952. 3–4, 7–12. l. — *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kanti-

Ettől kezdve ismételten vesznek részt huszita vagy huszitamúltú csehek a törökellenes harcokban. A cseh évkönyvíró az 1442. évnél megemlékezett a magyar seregnek a törökön aratott győzelméről. A „hosszú hadjáratban” 600 harci szekere volt Ulászló király seregének, ezzel kapcsolatban legalább zömében cseh harcosokat tételezhetünk fel: Schlick szerint Hunyadi-nak „cseh módon felszerelt lovasai és harci szekerei” voltak; csehek részvételére más források is utalnak. Ebben a hadjáratban vett részt Mečkoví Jeník cseh csapatvezér. 1443-ban még a kelyhesek jobbszárnyán álló Příbram magister is hálaadásra intette a cseh népet Ulászló balkáni győzelméért.¹⁷⁵

Aeneas Sylvius ismételten említi csehek részvételét a török hódítók ellen küzdő magyar seregben. Így a várnai vereséggel végződő hadjáratban, Várna után Hunyadi új terveiben. Szól egyik levelében (1448. november 25.) a szerbiai hadjáratra a kormányzó által fogadott cseh zsoldosokról, s a rigómezei csatában a szekérerősségről, mellyel szerinte a magyarok a cseheket akarták utánozni, s a csehek egy szálíg elestéről Rigómezőn. (A csehek szerepét e hadjáratban török források is megemlítik.)¹⁷⁶

A husziták törökellenességével mindenestre összefügg az is, hogy a Belgrád megmentésére irányuló hadjárat előtt magyar részről fegyverszünetet tudtak kötni a szlovákiai cseh-testvérek vezetőjével, Axamit Péterrel (1455). S magában a hadjáratban részt kívánt venni már Hunyadi halála után pl. egy Spitko nevű cseh is, akit Szlovákiában mint gonosztevőt kerestek.¹⁷⁷ Az 1456-ban Belgrád alatt megjelent paraszt-plebejusi összetételű hadseregben minden bizonnyal ott voltak a magyar husziták is, ha ezúttal az anti-feudális jelleg nem is domborodott ki az események alakulása folytán, mint az ugyanilyen összetételű hadseregben 1514-ben (amikor elmaradt a török elleni hadjárat megfelelő támogatása az urak részéről). De az a tény, hogy Kapisztrán János eretneküldöző inkvizítor létere görögkeletieket, *eretnekeket*, zsidókat is befogadott a kereszteshadba, mutatja a népi nyomást, amely a honvédő harc tetőpontján az inkvizítort visszavonulásra kényszerítette. S ezzel a hadsereggel együtt tudtak működni a belgrádi szerb görögkeletiek is, akikről a törökök leginkább félték. Az 1456-os nagy törökellenes népi megmozdulás nem múlt el nyomtalanul. Még 1464-ben is hétezer keresztes vitéz mozgult meg Mátyás boszniai hadjáratára.¹⁷⁸

lénáink, 88. l. — Březovai Lőrinc krónikája (FRB. V.) 330. l.; Český Brod-i András, Hus egyik ellenfele 1414-ben a csehországi egyházon belüli szakadásról (dissensiones et schismata) írva szintén említi a „Mahometistae” gúnynévet, szemben a wiclifitákkal. *Palacký*: Doc. M. Jo. Hus. 518. l. Vö. még *J. Pekař*: Jan Žižka. Č. Č. H. 1925. 73. l. és *J. Truhlář*: Cat. cod. univ. I. 1164. sz. — *Tóth-Szabó*: A cseh huszita mozgalmak. 21. sz. okl.; vö. *Házi*: Sopron. I. 3. 177. sz.

¹⁷⁵ *R. Urbánek*: Žižka a husitské válečnictví. Sborník Žižkáv. Praha, 1924. 44. l., *Urbánek*: Věk Poděbradský, 608. l., *Elekes Lajos*: Hunyadi. 186, 189, 190, 222. l.

¹⁷⁶ *Aeneas Piccolomini*: *Senensis card.*: Europae status (Freher GRS. II.) 47, 49. l.; *Rudolf Wolkan*: Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. II. (= Fontes Rerum Austriacarum. II. Abt. 67. B.) 74, 76. l. — Csehek és morvák részvételét a várnai csatában egy a pápai kuriából eredő 1445-i irat is említi. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. T. II. (W Krakowie 1891) 306. sz. — A csehek rigómezei részvételét és a szekértábor (castro curruum firmato) említi még *Thomas Ebendorfer*: Chronica regum Romanorum, i. h. 138. l., a török forrásokat egybeállította *Elekes Lajos*: Hunyadi. 366. l.

¹⁷⁷ *Iványi*: Bártfa lt. I. 790, 919. sz.

¹⁷⁸ *Eugen Jacob*: Johannes von Capistrano. I. Breslau, 1903. 137. l.; *Elekes Lajos*: Hunyadi. 460. l.; *Fermendžin*: Acta Bosnae 1091. sz.

A délvidéki tömegek aktív részvétele a török hódítók elleni harcban nem csökkentette az ellentéteket a nép és az egyház között. Az antifeudális tömegek megmozdulásának egyik példája, hogy Újlakon 1451-ben a ferenc-rendieket a lakosság nem tűrte tovább meg botrányos életmódjuk miatt — s 1460-ban ismét patarének szerepelnek Újlak körül. Ezt a nyomást mutatja a korábban a ferences obszerváns rendből kilépett újlaki plébános magatartása, aki fellépett a belgrádi csata után meghalt Kapisztrán holttestével üzött ferences „csodatételek” ellen és leleplezte, hogy a szerzetesek kereskedést űznek (nundinari) a holttesttel.¹⁷⁹

A hazai népi felkelők sorait 1456-ban kiegészítő külföldi (osztrák, sziléziai, lengyel) önkéntesek szeme előtt is ott lebegtek az antifeudális célok, amikor a török elleni harcokra siettek; népi prédikátorok terjesztették ezt a szegények közt. A külföldi keresztesek éppúgy a kézművesek, parasztok és szegényebb tanulók közül kerültek ki, mint a magyarországiak. Jellemző egy krónikás feljegyzés (a „Cseh krónika” Liebental-féle kézírata), amely szerint a német keresztesek csapata nem volt annyira felfegyverzett, mint hívó; a népi elemek ragadtak fegyvert, hogy elnyerjék az örök élet jutalmát, a dolgok állásával elégedett gazdagok otthon maradtak. Michael Beheim azt vetette a német uralkodó osztály tagjainak szemére, hogy katonai kötelességüket nem teljesítve azt „kovácsokra, szabókra, szűcsökre és parasztokra bízák”. A fegyvertfogó külföldiek körében is élhetett az a hiedelem, amelynek egy másik krónika ad hangot: az 1456-ban feltűnt üstökös azt jelentené, hogy a hatalmasok lesüllyednek és az alsóbbak felemelkednek. Világosan utal Aeneas Sylvius is arra, hogy a népi keresztesek itt a földön kívánták a *kiliasztikus eszmék* isteni birodalmát létrehozni: „A hatalmasok megleégedve a dolgok jelenlegi állapotával, Krisztus eljövendő országát legfeljebb haláluk óráján keresik, a hiszékeny szegénység könnyen engedelmeskedett a prédikátoroknak.” (Europae status.)¹⁸⁰

Ezekben az évtizedekben azonban a huszitizmus közvetlenül osztályharcos jellege sem mosódott el. A cseh-testvérek a XV. század derekán sem szigetelődtek még el a helyi lakosságtól, természetesen elsősorban a szlovák

¹⁷⁹ „... incole & habitatores. oei & partium earumd. dictos fratres veluti reprobos in prefata domo amplius moram facere, pati, aut tollerare non possunt.” Koller, i. m., III. 393–394. l. és Lukács: XV. századi pápák okl. II. 1230. sz.; patarénekra l. Koller, i. m., III. 316. l. — Georg Voigt: Johannes von Capistrano, ein Heiliger des fünfzehnten Jahrhunderts. Historische Zeitschrift. X. 1863, 86. l.

¹⁸⁰ Lengyel keresztesekre: Viti Arenpeckii... Chronicon Austriacum (H. Pez: Script. Rerum Austriacarum. T. I. Lipsiae, 1721), 1263. hasáb. Sziléziai keresztesekre H. Wendt: Schlesien u. d. Orient, 66. l. — Liebentals Handschrift der Böhmischen Chronik. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. XV. Ergänzungsband. 1947, Innsbruck), 198. l.; Bleyer Jakab: Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából. Századok, 1902. 135–136. l.; F. v. Bezold: Die „armen Leute” und die deutsche Literatur des späteren Mittelalters. Historische Zeitschrift, 41. k., München, 1879. 22–23. l.; Aeneas Piccolomini Senensis card.: Europae status (Freher: GRS. II.), 51–52. l. — Egyéb adatok a hazai és külföldi csapatok népi jellegére Viti Arenpeckii, i. m. 1263, 1265. hasáb; németországi keresztesek és bécsi diákok, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 471. l.; G. Voigt: Johannes von Capistrano, 78. l.; Fraknoi: Carvajal, 33. l.; Bleyer, i. m., 134. l.; „cives et artesani pauperes” Thomas Ebendorfer: Chronica regum Romanorum, i. h., 160. l.; Elekes Lajos: Hunyadi, 443–445. l.; Elekes Lajos: A magyar nép szövetségei és ellenségei a török hódítókkal vívott harcban, 25. l.; J. Aschbach: Geschichte der Wiener Universität, 225–226. l.

néppel lehettek erős kapcsolataik. Erre utal, hogy 1454-ben a magyar feudális urak terebesi gyűlésén háromízben is hangsúlyozták, hogy a huszita alakulatok elleni harcban kiállítandó zsoldoscsapatok valamennyien magyarok legyenek, magyarnyelvűek, mind a lovasok, mind a gyalogosok. 1456-ban az ún. „rablók” mozgalma már igen fenyegetővé vált a feudális rendre, hiszen az antifeudális elemek erődket emeltek, lovas és gyalogos csapataik pedig Bodrogkeresztúr alatt megfutamtították a váradi püspök katonáit. Perényi tárnokmester, Pálóczi országbíró és Brandýsi Jiskra János egyaránt harcba indultak a „rablók” ellen. A valóságban ekkor a mozgalom ugyanis már *paraszt-felkeléssé* (insultus rusticorum) *szélesedett*. A tárnokmester egyik levelében 1456 október végén a parasztok felkelését emlegeti.¹⁸¹

A cseh-testvérek mozgalma nem egyedüli jele a huszitizmus fennmaradásának, s nem magyarázható tisztán a csehek és szlovákok kapcsolatából, az északi vidékek etnikai jellegéből. Az azonos gazdasági és társadalmi körülmények mindenfelé fenntartották a tömegek antifeudális mozgalmát, amely az eretnekségekben nyilvánult meg. Az erdélyi felkelés és a délvidéki küzdelmek után még közel két évtizedig *mindenütt erős volt a huszitizmus*. 1445-ben és 1446-ban a boszniai ferenceseket magyarországi és szlavoniai eretnekek ellen is harcba vetik. S még Kapisztrán János is, mint inkvizitor beszél a huszitizmusról és a görögkeleti szakadárságról, melyek az ország különböző részein fellelhetők. Ezeket az irányzatokat maga is azonosította, mint pl. 1452-ben Rokycanához intézett levele mutatja („katholicus vel hereticus et schismaticus” a szembeállítás). Ezt annál inkább megtehetette, mert az általa feljegyzett szerb görögkeleti tételekben nem egynek ismerhette fel azonoságát (vagy hasonlóságát) a magyar husziták tételeivel. Boszniában, Horvátországban adamita jobbhagyók megtérítésének ügye foglalkoztatta Kapisztránt. 1456 januárjában Kapisztrán az erdélyi urakat az eretnek husziták ellen buzdítja. Ugyanez év márciusában pedig a pápához írt levelében a huszitákat jelölte meg a legrosszabb emberekként, akik sem istentől, sem embertől nem félnek. Kapisztrán szerint Hus titkos követőinek száma Magyarországon és Erdélyben is igen nagy, és félő, hogy a kelyhesség elismerése ezeket nyílt fellépésre fogja buzdítani. A huszita maradványok elleni egyházi küzdelemben 1457-ben ismét szerephez jutott Marchiai Jakab, akit a pápa magyarországi legátusának segédül rendelt: küldetésének célja nemcsak a törökellenes kereszteshadjárral kapcsolatos, hanem a cseh eretnekségek kiirtása is volt. Ezek az eretnekmozgalmak azonban már nem vezettek fegyverfogásra.¹⁸²

¹⁸¹ „... stipendiarios nostri lingwagy homines scilicet Hungaros...” Hazai Okmt. VII. 419. sz. — Zichy Okmt. IX. 376. sz. — *Iványi*: Bártfa lt. I. 874, 900, 906, 911, 914, 916. sz.; *Carolus Wagner*: Diplomatarium comitatus sarosiensis. Posoni et Cassoviae, 1780, 65. l.

¹⁸² 1445: *Lukcsics*: XV. századi pápák okl. II. 833. sz. és *Fermendzin*: Acta Bosnae 835. sz.; 1446: *Lukcsics*, i. m., 916. sz. és *Fermendzin*, i. m., 855. sz.; *Frantisssek Walouch*: Žiwotopis swatého Jana Kapisztrána. W Brně, 1858. VII. sz. okl.; Kapisztrán 1455-ben feljegyzett tételei (*Fermendzin*, i. m., 954. sz.) 6. pont a húsevésről: vö. huszita tételek Marchiai-féle jegyzéke 9., Turrecremata-féle 34. pont, 15. pont a pápai hatalom tagadásáról: vö. Marchiai-jegyzék 16., Turrecremata-jegyzék 10. pont, 16. pont az egyházi indulgentiák tagadásáról: vö. Marchiai-féle jegyzék 17. pont; *Eugen Jacob*: Johannes von Capistrano. I. Breslau, 1903, 126. l.; *Pettkó Béla*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. Történelmi Tár, 1901, 34. sz.; *Lea*: Gesch. d. Inqu. II. 630—631. l. — *Fraknói*: Carvajal, 41. l. (Marchiai Jakab ekkori inkvizitori tevékenységére utal T. Somigli tanulmánya is, i. h., 402. l.)

A szlovákiai cseh-testvérek és a néptömegek kapcsolata akkor sem bomolhatott fel teljesen, amikor 1458-ban szembekerültek a magyar állam központosításával. Még 1467-ben is proskribáltak a Heves megyei közgyűlésen két magyar férfit, mivel a cseh-testvéreket támogatták, több magyar férfit és nőt — köztük kisebb nemeseket is — pedig a huszita hit elfogadása miatt. A központosítás haladó jellege mellett, annak feudális osztálytartalma különösen megmutatkozik a cseh-testvérek mozgalmának könyörtelen felszámolásában, amilyen kiméletlenséggel egyébként nem találkozunk Mátyás más centralizációellenes erőkkal vívott harcában.¹⁸³

Valószínűnek mondható, hogy a huszitizmus maradványait teljesen felszámolni, különösen Szlovákia területén, a következő időszakban, a cseh-testvérek tragédiája után sem sikerült. Mindenesetre 1483-ban pápai oklevél szól a Magyarországon folytonosan és életerősen tenyésző eretnekségekről, s rendel ellenük inkvizitort. Ebben az időben azonban a huszitizmus csak a mélységben lappangó tűz lehetett, amely a megszilárdult központosított államhatalom nyomása alatt pislákol. Csak az 1490-es évektől egyre jobban kibontakozó feudális reakció, valamint a tömegek fokozódó és anarchikus kizsákmányolása teremtette meg annak feltételeit, hogy a csehországi huszitizmus radikális irányzata segítségével, a lényegesen megváltozott politikai helyzet, megromlott jobbágysági sors folytán fellángoló antifeudális mozgalmak egyre jobban állandósuljanak és ezzel összefüggésben *ismét kibontakozzék a magyar nép körében a huszitizmus népi válfaja*. Már Molnár Erik feltételezte, hogy az 1514. évi parasztháború ideológiája „huszita színezésű volt, mert Magyarországon a reformáció előtt a forradalmár vallási eretnekségnek ez az alakja terjedt el”. Jelentősek azok a tények, amelyeket Kardos Tibor a csehmorva testvérek szerepével kapcsolatban tárt fel. Ezek az adatok más oldalról is megvilágítva kétségtelenül mutatják Csehország mint huszita gócpont jelentőségét e korszak magyarországi antifeudális harcaiban.¹⁸⁴

A huszitizmus feléledésével hozható talán összefüggésbe az 1495-i magyar országgyűlési törvény egyik cikkelye, amely a hűtlenség esetei között sorolja fel az eretnokséget is.¹⁸⁵ (A nyilvános eretnokség, a kárhoztatott eretnokséghez tartozás hűtlenségi eset Werbőczy Hármaskönyvében is, I. rész 14. cím 14. szakasz.) 1499-ben talán az egyház csehországi sorsát szem előtt tartva írták Esztergomból Estei Hippolitnak: „Félek, hogy ez az ország is Csehország sorsára fog jutni”. Csehország és a csehországi valdens vagy pikard eretnokség, a huszitizmus egyik válfaja ezekben az időkben úgy szerepel, mint amely a szomszédos országokat is fenyegeti. Heinrichus Institoris 1501-ben megjelent *Clippeus* című munkájában ezekről az eretnokségekről úgy beszél, mint amelyek a papság gyűlöletével és az egyházi hatalom meggyengítésére mérgezik meg Németország és Csehország nemzeteit. Ez az eretnokség ebben az időben sem csak Németországot fenyegette. Sándor pápának 1499-ben Institorishoz intézett levele az ún. valdens eretnokség Csehországban és Morvaországban való terjedéséről ír, továbbá arról, hogy üldözni kell az eretnekeket nemcsak a Csehországgal szomszédos területeken, hanem

¹⁸³ Tóth-Szabó: Cseh-huszita mozgalmak, 333–334. l.

¹⁸⁴ „... per Regnum Hungariae, in quo proh dolor multi errores haeresesque occulte vigere et continuo pullulare saepe numero auditi sunt...” E. Abel—St. Hegedűs: *Analecta nova ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*. Bpest, 1903. 443–444. l. — Molnár Erik: A magyar társadalom története. II. 366. l.

¹⁸⁵ *Corpus Iur. Hung.* I. 566. l.

Németország minden részében. Könnyen elképzelhető, hogy a szomszédos területekhez — éppen Morvaországra tekintettel — Magyarországot is érteni kell. Kardos Tibor idézi a cseh-morva testvérek elleni 1508. évi cseh királyi fellépést, amelynek indokolásában a szomszédos országok, ti. valószínűleg Magyarország főpapjai és főurai szerepelnek, mint a rendelet sugalmazói, hogy megállítsák az eretnokség áttérjedését Csehország határain. Ezt a feltevést alátámasztja a híres magyar ferences szónok Laskai Osvát is, aki a hazai eretnekekről, a cseh huszitizmus fenyegető veszedelméről ír, és szükségnek tartotta ismételtlen harcolni a huszita ideológia ellen.¹⁸⁶

Milyen volt ebben az időben a csehországi huszitizmus, amelynek hatását feltételezzük az 1514 körüli években? Egészében mérsékeltőbb volt, mint az egykori táboriták, viszont legalább egyes irányzatai túlmentek a táboritákon az egykori táboritáktól is üldözött adamták értékelésében. A pikardok, adamták, a forradalmi kiliasztikus erők igaza részben már a huszita forradalmi mozgalom idején, részben veresége után újra tért hódított a népi tömegek aktív, harcos részében. A szegénység befolyásának visszaszorulása, a polgári ellenzék felülkerekedése hamarosan világossá tette, hogy a nép legmesszebb menő követeléseit ezek a pikardok képviselték. A táborita papság egyik fontos szerepet játszó alakja, Pelhřimovi Miklós már az 1420-as évek derekán egyik polémikus beszédében hamis mesének minősítette a jó és örömteli, rossztól és szenvedéstől mentes új korszak még mindig hirdetett kiliasztikus tanát. S a katolikus demagógia is, mikor a kelyhes nemesség feudális cselekményeit vagy a tábori polgárságnak a vagyonközösséggel szembe forduló gyakorlatát állította szembe az eredeti táborita tanokkal, a *tömegek jelentékeny részét tartotta meg a forradalmi táboritizmus híveinek*.¹⁸⁷ Természetesen ezek a legüldözöttebb elemek is a lehetséges huszita kereteket igyekeztek kihasználni.

Az 1462-ben keletkezett „De signis hereticorum” című értekezés szerint a cseh pikardok és táboriták maradványai Rokycana szektájában rejtőznek. Tábor város 1515—16. évi címerében levő domborművek nemcsak Hust, Žižkát és valószínűleg Prágai Jeromost ábrázolják, hanem az adamtákat is, tehát már ezeket is magukénak vallották. Valószínűnek tartható, hogy ezek

¹⁸⁶ *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. I. Bpest, 1890. 854. sz. — *Heinricus Institoris*: Clippeus. Sancte Romane ecclesie fidei defensionis propugnaculum Aduersus waldensium seu Pickardorum heresim Certas germanie Bohemieque naciones in odium cleri ac enervationem ecclesiastice potestatis... inficientes. 1501. (Nyomtatott könyv, Prágában levő példányát használtam.) A husziták e csoportjának neve így szerepel Jacobus Lilienstein 1505. évi értekezésében is: „... contra Waldenses fratres erroneos, quos vulgus vocat Picardos fratres...” *Truhlár*: Cat. cod. univ. II. 150. l. — *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kanti-lénáink. 86—87. l. — *Horváth Richárd*: Laskai Osvát. Bpest, 1932. 43—44, 66, 70. l.

¹⁸⁷ Pelhřimovi Miklós (Mikuláš Biskupec): „Non estimemus fabulam illam quasi veram, quam quidam dicunt, quod instabit saeculum bonum, in quo nullus erit malorum, et quod nihil paciantur, sed gaudium ineffabili sint prediti.” *Josef Macek*: Tábor v husitském revolucním hnutí. II. Praha, 1955. 354. l. — A demagóg katolikus kritikára 1432 után: „... decimas et census ab aliis exigunt... alios, nedum quorum bona occupant, sed et suos, a participio illorum excludunt bonorum... sequaces suos, quibus libertatem omnimodam in aquis, silvis et nemoribus promittebant, omni eos libertate privaverunt... ab eis census et decimas ac tributa singulis exigunt annis...” Anonymi invectiva contra Husitas. (*Höfler*, FRA. Script. II/L.) 627—628. l.; 1451: „Voluerunt hi quondam ecclesiae more primitivae in omnibus vivere et in communi tenebant omnia, fratres se invicem appellabant et quod uni defuit, alter subministravit; nunc sibi quisque vivit.” Aeneas Sylvius leveléből. *J. Pekař*: Jan Žižka. Č. Č. H. 1925, 54. l.

a radikális irányzatok nálunk is hatottak. Egy bécsi kézirat is beszél ugyanis az antifeudális magyar tömegek oldalán a vallást gyűlölő és megűnő papokról és szerzetesekről.¹⁸⁸

Már korábbi tanulmányaimban utaltam *Mészáros Lőrinc*, az 1514. évi magyarországi parasztháború egyik vezére ideológiájában meglevő, a nemesek elleni bosszúra tüzelő kiliasztikus elemek és korábbi cseh huszita megfélemlítő egybeesésére. Kardos Tibor ezeket a kiliasztikus elemeket a táboríták példája mellett, Mészáros huszita vonásai mellett Gioacchino da Fiore követőinek eretnokségéből, Petrus Ulivi apokalipszis-kommentárjából látja lehetségesnek levezetni, hiszen 1514 keresztes felkelőinek hite, hogy ők az isten kiválasztott népe, igen közel áll Petrus Ulivi kereszttel megjelölt hadseregéhez, akik megvalósítják az isten országát. Ez a párhuzam azonban így inkább csak a szerzetesi nézeteken, fogalmakon át képzelhető el, de nem az antifeudális és a török elleni harc százados gyakorlatában. Mindkettőre sokkal inkább a táborita kiliazmus harcban is jelentkező kiválasztottság-tana hathatott. Ez utóbbi nyert megfogalmazást annakidején a kiválasztott öt város elméletében a cseh mozgalom kezdetén, s a szabadító bosszúállásra isteni küldetéssel hivatott sereg, valamint a csehek isteni kiválasztottságának hitében, amely a híres „Akik az isten harcosai vagytok” című harci dalban is elterjedt.¹⁸⁹

De közvetlen párhuzamunk is van arra, hogy az 1514. évi keresztes hadhoz hasonlóan az 1420. évi cseh felkelő népi sereg is isteni küldetéssel felszabadításra és bosszúállásra hivatott, kiválasztott haderőnek tekintette magát — hiszen mindkét antifeudális haderő harcosait a „világfordulat” kiliasztikus hite lelkesítette. Brezovai Lőrinc krónikája tartotta fenn azokat a kiliasztikus megfogalmazásokat, amelyekben egybeolvadt a kiválasztott antifeudális sereg és nemzetiség — a feudális erőt képviselő nemzetiségekkel szemben ezek a választottak az egész világon bosszút állnak az elnyomókon, csapást mérnek rájuk. Ez a bosszú egyben a dolgozó tömeg felszabadulása hitük és céljuk szerint: megdől a feudális állami és társadalmi rend, a felkelők a

¹⁸⁸ Ex tractatu „De signis hereticorum”. *Augustin Neumann*: České sekty ve století XIV. a XV. 1920. Přílohy. 9*. l. — Tábor, Városi Múzeum. Az adamitákat ábrázoló címerészletet közli *Josef Macek*: Tábor v husitském revolučním hnutí. II., 21. sz. képmelléklet. — *Kluch János*: Adalékok az 1514-iki pórlázadáshoz és az 1526-iki mohácsi vészhez. Tört. Tár. 1905, 272—274. l.

¹⁸⁹ *Székely Gy.*: A török hódítók elleni védelem ügye, 9—10. l. és *ua.* A huszitizmus visszhangja Magyarországon népeiben (i. h.), 162. l. — Kardos Tibor hozzászólása Székely Gy. előadásához. MTA. II. Oszt. Közleményei. V. k. 1—4. sz. Bpest, 1954, 167—168. l. és *ua.*: A magyarországi humanizmus kora, Bpest, 1955. 326, 380—382, 385—387. l. Megjegyzem ehhez, hogy a Kardos Tibortól idézett forrás szerint is csak a felkelés *hanyatlása idején* mutatható ki kapcsolat Mészáros Lőrinc és Lőrinc kápolnai pálos szerzetes közt, ami aligha hatott ki a *felkelés elején* keletkezett kiliasztikus jellegű dokumentumok ideológiai tartalmára. Továbbá Petrus Ulivi apokalipszis-kommentárja a kátharok és valdensek ellen is kirohan, tehát éppen a magyar huszitákat megelőző, velük szövetséges irányzatok ellen, ami *közvetlen* felhasználását megnehezítette a magyar antifeudális erők számára. S a szerzetesi körökben használt hasonló képek korántsem esnek egybe az osztályharcban a nép mellé állással. A huszitaellenes Laskai Osvát is beszélt a közelgő világvégeről, az Antikrisztus eljövételéről, az üdvözültek zászlajának a keresztet állította az utolsó ítéletnél. *Horváth Richárd*: Laskai Osvát, 63, 69—70. l. — Brezovai Lőrinc krónikája (FRB. V.) 355—356. l. — A „Ktož jsú boží bojovníci” kezdetű dalt közli V. Husa (szerk.) Naše národní minulost v dokumentech. I. 142—143. l. Jelentőségére *J. Macek*: A huszita forradalmi mozgalom, 115. l. és *R. R. Betts*: Correnti religiose nazionali ed ereticali dalla fine del secolo XIV alla metà del XV. Relazioni Volume III. Storia del medioevo. Firenze, 1955. 513. l.

királyok nyakát tapodják és e föld minden országa az övék lesz. „*És a kiválasztottak tovább nem szenvednek üldöztetést, hanem megtorlást gyakorolnak.*”¹⁹⁰

A felszabadító megtorlás e gondolata központi helyet foglalt el már a magyar huszita küzdelmek korában (ezért alkotják meg a bibliafordítás során a „forbátl” = megtorol szót és fordítják oly sajátosan le Jóel 3. részének 14. versét. Igen jellemző ez a fordítási sajátosság: a latin szöveg „Populi populi in valle concisionis: quia iuxta est dies Domini in valle concisionis”, fordítása a Károli Gáspár-féle szövegben: „Tömegek, tömegek! az ítélet völgyében! Mert közel van az Úrnak napja az ítélet völgyében!” Károli a gyilkolás, öldöklés helyett mindkét helyen az isteni ítéletet állítja a szövegbe, így tompítva az eredeti szöveg élességét. A huszita biblia viszont az osztályharcnak megfelelően eltérő szavakkal adja az eredetinel élesebb, forradalmasító szöveget: „Meksokasolt ő gonoszságok a népek öldökleiteinek völgyében, mert közel Úrnak napja a válasznak völgyében.” Kardos Tibor már rámutatott arra, hogy ez a „válasz” a megtorlást jelenti, ezt még kiegészíthetjük. Ugyanazon kifejezésnek ilyen ellentétpárként való fordítása, ahol se egyik, se másik szó nem felel meg pontosan az eredeti szövegnek — ráadásul a 13. vers végső mondata (Károlinál: „Mert meksokasult az ő gonoszságuk!”) is beleolvad — világosan mutatja, miképpen értelmezték, használták fel a bibliafordítók a próféta! szöveget: az ellentétpár első eleme a népek öldöklése, erre jön a válasz! Féltreérthetetlen, hogy ezt a választ is maguk a tömegek, a nép adja meg. Ez a gondolatmenet tökéletesen megfelel a „világfordulat” előbb említett cseh népi elképzelésének. Ezek után a hazai előzmények után majd ilyen kiliasztikus nézetekkel találkozunk Dózsa és Mészáros Lőrinc eszmevilágában is.¹⁹¹

Közben 1456-ban is a keresztes sereg antifeudális, kiliasztikus vonásai a huszitizmushoz kapcsolódtak. Mészáros Lőrinc a népi kereszteshad feloszlásának elutasításában közvetlenül meríthetett továbbá a magyar husziták egyik tételéből: „az isten népét kiközösítő főpapok az ördög és az Antikrisztus részei” (Marchiai Jakab összeállítása, 38).

Éppígy a jogtalannak tekintett pénzterhek elleni küzdelme és az általa pénzbehajtók (questores) megölésére (ezek „...velint vi exigere... pecuniam iniuste...” írja Mészáros) kiadott feljogosítás is egybeesik a táborita tanítással. Már Hus János „Expositio Decalogi” c. munkájában tolvajoknak minősítette azokat a földesurakat, akik tartozatlan pénzterheket csikarnak ki alattvalóiktól („...exacciones indebitas...extorquent”). Ez a tanítás könnyen népi ellenállásra vezethetett. A táborita prédikátorok már 1420-ban

¹⁹⁰ „exercitus a deo per totum mundum missus” ... „ad faciendum vindictam et plagas in nationes adversariorum legis Christi” Březovai Lőrinc-től idézi és jelentőségét méltatja Josef Macek: Tábor v husitském revolučnīm hnutí. II., 63. l. Jellemző a kettős értelmű „vindicta” használata: felszabadítást, megmentést, valamint bosszút, büntetést egyaránt jelent. Sőt már az antik latinságban a „vindicta” egyik értelme közvetlenül kapcsolódik az elnyomottak felszabadulásához: a rabszolga felszabadítás eljárásánál alkalmazott pálea neve volt. Vö. Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Debrecen, 1943. 53, 97. l. A bosszú, megtorlás világosan egybeesik a felszabadulással a táborita kiliasztikus tanítás további részében, amit Březovai Lőrinc így tartott fenn: „... filii dei calcabunt colla regum et omnia regna sub coelo dabuntur eis. Sapientie 7. Et electi non ulterius patientur persecutionem sed reddent retributionem.” Březovai Lőrinc krónikája (FRB. V.) 415. l.

¹⁹¹ A „forbátl” értelmére Simonyi Zsigmond: Nyelvtörténeti közlések. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 1884, 201. l. — Kardos Tibor: Huszita biblia, 151, 168. l.

a parasztok szabadulását hirdették *minden pénztehertől* (census, exacciones, tributum) és hogy többé ne legyen az országban egyetlen pénzbehajtó (exactor) sem, s erről a népi követelésről szolt még 1426-ban Pelhřimovi Miklós táborita pap is. Klatovi Péternek az 1450-es években írt értekezése (Confessiones sectarum bohemicarum) szerint is a husziták a census eltörlését akarják. Bethinus pedig a Dózsa-parasztháború előzményeiről szólva a cseh husziták olyan magyarországi agitációjáról is említést tesz, amely a dézsma és mindenemű adó ellen irányult. Ezek a párhuzamok alapján véve természetesen a XV. századi Csehország és a XVI. századeleji Magyarország fejlődésének párhuzamából következnek, mindamellett valószínűnek látszik, hogy a fejlődésbe teljesen nem merült táborita tanokat volt kézenfekvő feleleveníteni, ill. hogy 1514 plebejus-paraszti ideológiájának egy része huszita, illetve táborita eredetű.¹⁹²

Volt-e azonban a huszita maradványok csehországi és magyarországi kapcsolatának közvetlenebb megnyilvánulása is, amely az osztályharchoz kapcsolódik? Kardos Tibor a huszita kantilénákról írott tanulmányában több olasz forrást tárt fel az 1513. és 1514. évekből annak bizonyítására, hogy a cseh husziták erősen terjesztették eszméiket és a parasztok gondolatvilágához ügyesen alkalmazkodva felkelésre biztatták a népet Magyarországon. *A csehországi és magyarországi népi szervezkedések összefüggésére* is utalnak az olasz források. A velencei köztársaság római követe pedig olyan értesítéseket szerzett, hogy a cseh köznép tömegei is mint keresztesek Magyarország köznépével együtt üldözik Magyarország nemeseit. Ezt az adatesoportot megerősíti egy korabeli csehnyelvű évkönyv feljegyzése a Dózsa-parasztháború cseh összefüggéseiről. E szerint Bakócz külföldön is meghirdette a keresztshadjáratot, összegyűlt egy csomó nép és tízezrekre rugó tömegben ment be Magyarországra. A király és magyar urak azonban békét kötöttek a törökökkel és kiadták a keresztesek útját, hogy vonuljanak haza. A keresztesek hiába kérték a püspököket és az urakat, hogy adjanak pénzt a visszatérésre, azok nem adtak. Dózsa ezekkel a keresztesekkel együtt harcolt az urak és a püspökök ellen. A parasztokkal szimpatizáló évkönyv a felkelt negyvenezer magyarországi parasztról szólva megállapítja, hogy a rajtuk elkövetett sérelmek és jogtalanságok miatt mentek harcba. Végül megfenyegeti az évkönyvíró a csehországi urakat és püspököket is: rájuk is sor kerül, az ő nagy igazságtalanságuk miatt. Ez érthetővé teszi, hogy a cseh urak és városok maguk is sereget állítottak fel a magyarországi parasztháború elnyomására, valamint a cseh urak örömét a parasztháború bukásakor.¹⁹³

¹⁹² Kecskés Tamás és Mészáros Lőrinc felkelővezérek pénzbehajtók (questores) megölésére feljogosító levele *Frankl Vilmos*: Adalékok az 1514-dik évi pórlázadás történetéhez. Századok. 1872. 440. l.; Dózsa megöl egy pénzbehajtót (exactor censuum): Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról. Pest, 1857, 59. l. — Hus tanítása, *M. J. Hus*: Expositio Decalogi. (*Václav Flajšhans*: Spisy M. Jana Husi. I. V Praze. 1903.) 32. l. A táborita tanra Březovai Lőrinc krónikája (FRB. V.) 415, 438 és 457. l. Pelhřimovi Miklós (Mikuláš Biskupec) így foglalja össze a kiliasztikus népi követelést: „... rustici et censite non sunt obligati ad dandos suis dominis census vel alias quas-cunque exacciones...” *Josef Macek*: Tábor v husitském revolučním hnutí II., 72. l. — *Confessiones sectarum bohemicarum*, teste Petro de Clatovia. *Augustin Neumann*: Česká sekty ve století XIV. a XV. Přílohy, 39*. l. — *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kantilénáink, 87–88. l.

¹⁹³ *Kardos Tibor*: Huszita-típusú kantilénáink, 87–88. l.; Staří letopisové čeští od roku 1378 do 1527 (ed. Fr. Palacký, Praha, 1829) 359–360. l., vö. *Josef Kočí*: Boje venkovského lidu v období temna. Praha, 1953, 14. l.

A fentiek kétségtelenül mutatják, hogy a huszitizmus továbbélésének, ill. új jelentkezésének az eddigieknél jóval nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1514. évi magyarországi parasztháború előtörténetében, lefolyásában és ideológiájában is. Ezzel tovább gazdagodnak a csehszlovák néppel egybefűző történelmi kapcsolataink: mai testvéri összefogásunk erősítői.

A magyar nép hagyományaiban szeretettel és kegyelettel emlékezett meg az évszázados antifeudális harcok kiemelkedő katonáiról, prédikátorairól, egyszerű tömegeiről, a huszitákról. Erre mutat, hogy a magyar kálvinizmus korai feudalizálódása és a huszita előzmények elfelejtésére irányuló tevékenysége ellenére széles vidékeken megmaradt a *huszita hagyomány*, illetve ennek maradványai, ősi építészeti emlékek (elsősorban tiszavidéki és Szabolcs megyei protestáns templomok) huszita eredetűnek tartása,¹⁹⁴ továbbá bizonyos eseményeknek, leleteknek „a csehek” idejére helyezése. Mindez elsősorban a szlovákiai cseh-testvérek küzdelmének színterein vagy annak közepében, továbbá az északkelet-tiszántúli felkelés területén, de egyebütt is szép számmal fordul elő.

Szocialista nemzetté formálódó népünk most kialakuló újtípusú patriotizmusa az ősi haladó hagyományokat új életre kelti, szabadságharcos és forradalmi hagyományainkat továbbfejleszti, most teszi teljessé a dolgozó nép határokön, nyelvi különbségeken felülemelkedő szolidaritását. Ezért különösen most fordulunk népünk huszita hagyományai felé is, amelyek magukban foglalják elődeinknek a csehszlovák, román és délszláv dolgozó tömegekkel vállvetve vívott harcait, s ezeken keresztül is egyszerre erősítik népünk nemzeti és internacionalista tudatát, a béketábor testvéri népeivel és a szabadságukért, a kizsákmányolás ellen küzdőkkel összefűző kapcsolatainkat.

SZÉKELY GYÖRGY

¹⁹⁴ Pl. *Foltin János*: A zázty-i apátság. Eger, 1883, 124. l.; *íj. Kemény Lajos*: A „husszita” templomokról. Archaeologiai Értesítő. 1894; *Mitrovics Gyula*: Egy pár adat S.—A.—Újhely történetéhez. (Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez, 1897); *Péter Mihály*: Egy huszita-émlék Kis-Azarban, uo., 1897; *Ij. Berecz Károly*: Vámos-újfalu történeti vázlat. (Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez. 1912 máj.—aug.); *Tóth Dezső*: A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja. II. k. Debrecen, é. n. 30. és 76. l.; *Kiss Lajos*: Nagyhalász. Ethnographia. 1954, 330. l. — A hagyomány szerint a tiszaluci templom is cseh, huszita eredetű. Sereg József szíves közlése.

MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉS ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE MAGYARORSZÁGON A FEUDALIZMUS VÁLSÁGÁNAK ELMÉLYÜLÉSE IDEJÉN*

1. A mezőgazdasági árutermelés a nemesi birtokon

A dekonjunktúra hatalmas áreséssel járt a magyarországi terménypiacon is. 1816 és 1817-ben rossz termés és egyes helyeken, pl. Erdélyben éhinség is volt. Ezért a gabonaárak még 1817 és 1818-ban is magasak voltak. 1818-tól kezdődően azonban jó termések járták, viszont sem a belső, sem a nemzetközi gabonapiac felvevőképesége nem javult. A gabonaárak hanyatlottak (1814 : 158 garas pozsonyi mérőnként, 1818 : 148, 1822 : 85, 1826 : 60, 1827 : 112, 1829 : 159, 1830 : 119 garas). Mélypontjukra az első tőkés világ-gazdasági válság idején érkeztek el. Az 1810-es évek végén, amikor a gabonaárak már hanyatlásnak indultak, az angliai kereslet nyomán fellépő gyapjúkonjunktúra kedvező értékesítési lehetőségeket teremtett. A gyapjúárak Magyarországon is emelkedtek és némileg kárpótolták a birkanyájak tulajdonosait a gabonaeladási nehézségekért és a rossz áráért. A fellendülés azonban ezen a területen sem tartott sokáig. Az 1825. évi gazdasági válság nyomában a 20-as évek második felében a gyapjú ára is zuhanni kezdett (1818 : 120 Ft/q, 1822 : 94, 1826 : 67,5, 1827 : 62,5, 1828 : 60, 1829 : 70 Ft). Az 1827-től kezdődő depresszió folyamán a gabonaárak valamelyest már emelkedtek, és 1830-tól az 1840-es évek közepéig a gyapjúárakkal együtt az akkori szint körül szilárdultak meg. (A gyapjúárak azonban csak 1829 óta kezdtek emelkedni.) Ezt a stabilizálódást az örökös tartományok piacának ekkorra állandósuló felvevőképesége tette lehetővé.

A bécsi kormány vámpolitikájának és időnkénti kiviteli tilalmi intézkedéseinek segítségével az osztrák burzsoázia érdekében arra törekedett, hogy a magyarországi termények ne kerülhessenek külföldre. Ennek eredményeképpen az orosz gabona még Triesztben is olcsóbb volt a sok vámmal, rossz utak miatt nagy szállítási költségekkel terhelt magyarnál, amely pl. a genovai piacról teljesen ki is szorult. A gyarmati vámpolitika még csak

* Az itt közölt tanulmány az 1790–1849-ig terjedő időszakot felölelő magyar történeti egyetemi tankönyv gazdaságtörténeti fejezeteiből készült. A feudalizmus válságának keletkezéséről, alapvonásairól, az ún. eredeti felhalmozás kezdetéről és általában véve az árutermelés fellendülésének korábbi szakaszairól, mindezzel kapcsolatban a kelet-európai fejlődés általános és a magyarországi viszonyok különös sajátosságairól, továbbá a korszak parasztmozgalmairól a tankönyv más, itt közlésre nem kerülő fejezeteiben van szó. Itt csupán az volt a cél, hogy a mezőgazdasági árutermelés és ezzel összefüggésben a parasztság helyzete a XIX. század második évtizedének utolsó éveitől, hozzávetőlegesen az 1818-tól 1848-ig terjedő időben felvázolást nyerjen.

súlyosbította a magyar gabona elhelyezési lehetőségeit, amelyeket már eredetileg is megnehezített a roboterővel termelt áru egyenetlen minősége, rossz kezelése (tisztítatlan gabona piacravitele stb.), és mindez nagymértékben csökkentette versenyképességét a világpiacon. Így azután a magyar gabonának úgyszólván egyedüli piaca Ausztria lett, ahol a vámoktól védve még valahogy fel tudta venni a versenyt. Időnként azonban még ezen a területen is meg kellett küzdenie a vizen szállított bajor és orosz gabona versenyével, amely a vámokkal együtt is esetenként olcsóbb volt a magyarországi gabonánál. A 30-as évek elején a Dardanellák elzárása átmenetileg kiszorította ugyan a Földközi-tengeri piacról az „odesszai” gabonát, de ez csak rövid időre szóló javulást hozott, mert a zárlat feloldása után visszaállt a régi helyzet. A belső piac kismértékű fejlődése nem pótolhatta a külföldi piacok elvesztése folytán az értékesítési lehetőségekben támadt hiányt. A magyar gabona versenyképessé csak termelési költségeinek csökkentése és minőségének megjavítása révén válhatott volna. Ehhez azonban arra lett volna szükség, hogy a mezőgazdaságban általánosságban áttérjenek a korszerű termelésre, bér munka alkalmazására. Ugyanilyen követelmények elé állította a magyarországi mezőgazdaságot a 20-as évek elején az angliai kereslet nyomán fellépő gyapjúértékesítési lehetőség is. Mindehhez viszont pénzvagyronra vagy tőkés hitelre lett volna szükség.

Pénzvagyona azonban az árutermelés túlnyomó részét lebonyolító birtokos osztálynak nem volt. A háborús konjunktúra idején a gyarmati korlátok ellenére gyorsan viszonylag nagy tőkéket tudott felhalmozni. Ebből telt földvásárlásra, szép empire stílusú udvarházak építésére is. Ha nem volt elég pénze befektetésre, beruházásra, földvásárlásra, bérletek szerzésére, kölcsönöket vett fel. Ezeket a korábbi ezüstforintban felvett adósságokat rossz papírbankóval fizethette ki. Sok zálogjóságot visszaválthatott. Az 1811. évi pápens megmaradt kötelezettségeinek 60%-ától megszabadította. Az első devalváción főleg csak az árvák, különböző alapítványok, kisebb részben a nemesi, polgári pénzvagyon tulajdonosok veszítettek, míg az adósok jóval nagyobb tömege nyert. A nemesség azonban a csaknem 20 éve tartó konjunktúra lehetőségeinek kihasználására 1811 után is vett fel kölcsönöket. A konjunktúra idején felhalmozódott adósságait sem fizette ki teljesen, a második devalváció pedig elvitte pénzvagyonának 3/5-ét. 1818 után megtermett gabonájának jelentős része nem talált vevőre. A gabonakereskedők most jórészt ismét csak a nagybirtokosokat keresték fel, akiktől egy helyen nagytömegű gabonát vásárolhattak, és így csökkenthették költségeiket. Ezáltal a középbirtokos nemes gabonája a forgalmi útvonalaktól távolabbeső helyeken ismét csaknem eladhatatlanná vált. A 40-es években ugyanez következett be a gyapjúértékesítés terén. Ezen a helyzeten csak a belső piac nagyobb felvevő-képessége segíthetett volna. Ennek kibontakozását azonban éppúgy, mint a külső piacon történő értékesítést is a gyarmati helyzet megakadályozta. Ezáltal a középbirtokos nemes elmaradt technikával termelt áruja igen gyakran nem kelt el, és így a földbirtokos elesett attól a lehetőségtől is, hogy tőkét halmozhasson fel és áttérhessen a korszerű üzemvitelre.

A magyar birtokos osztály többsége tehát a francia háborúk befejezésétől 1848-ig tartó évtizedekben is a jobbágy robotját, eszközét és technikáját használta fel a mezőgazdasági árutermelésben.

Hagyományos módszerekkel folytatott árutermelés

A birtokos osztálynak az a része, amelynek a birtoka a piacoktól, közlekedési útvonalaktól nagyon messze feküdt, valamint a kisbirtokos nemeseknek és a középbirtokosságnak az a nagyon csekély hányada, amely még a gabonakonjunktúra idején sem kapcsolódott be az árutermelésbe, továbbra is megmaradt a feudális robotgazdaság — szükségletek fedezésére berendezett — üzemvitelének a keretei között. A dekonjunktúra idején pedig számos olyan középbirtokos nemes, aki a nagyarányú gabonaszükségletek idején élvezte az értékesítés előnyeit, a tőkehiány és a hitelszerzési nehézségek miatt kénytelen-kelletlen visszasüllyedt a természeti gazdálkodás kereteibe. Mindezek a birtokosok azonban együttvéve is a birtokos osztálynak csupán elenyésző kisebbségét jelentették.

A birtokos osztály túlnyomó része, amely a gabonakonjunktúra idején vagy még azt megelőzően kapcsolódott az árutermelésbe, a gyapjúkonjunktúra idején juhállományának megnövelése, nagyarányú gyapjútermelés révén igyekezett kihasználni az értékesítési lehetőségeket. Emellett azonban jócskán akadtak olyan közép- és nagybirtokosok is, akik csak ekkor, a gyapjúkonjunktúra ösztönzésére tértek át a feudális robotgazdaságról a majorsági gazdálkodásra (pl. az Alföld nagy és eddig bérbeadott pusztaságainak birtokosai, a Károlyiak stb., a szlováklakta legészakibb megyék terméketlen földű, de legelőiben, rétekben bővelkedő területeinek szlovák és magyar nemesi birtokosai, erdélyi magyar és szász földesurak stb.).

Az árutermelő robotgazdálkodást folytató nemesek egyik csoportja, és ebbe tartoztak a középbirtokos nemesek, — némi túlzással — kizárólag úrbéres roboterővel termeltette a piacra vitt árut. A másik csoport már nemcsak úrbéres robotot használt fel, hanem egyre nagyobb számban foglalkoztatott majorsági munkaerőt is. (A majorsági munkaerő — egyes kutatók állításaival ellentétben — *általában* még nem volt a robot és a bér munka közötti átmenetet jelentő robot típusú munkaerő, de egyes fajtái — mint erről még szó lesz — már valóban átmenetet jelentettek a bér munkához.) Ebbe sorolhatók kevés — még említendő — kivétellel az összes — hagyományos és korszerű eljárásokkal — árut termelő főúri nagybirtokosok, továbbá néhány legnagyobb középnemesi birtok. Az így megszerzett munkaerő pótlására csak akkor fogadtak pénzes bér munkást, ha pl. aratás idején az elérés vagy a rossz idő miatt sietni kellett.

Majorsági munkaerőhöz a földesurak részben úgy jutottak, hogy majorsági földjük egy részét robot és terményrészesedés fejében bizonytalan időre átengedték telkes jobbágyoknak, igával, szerszámmal és kis földdel rendelkező zselléreknek. Ezek mellékes haszonvételeként, jövedelemnövelés céljából bérelték a földet, vagy a különböző haszonvételeket (pl. legelő, feles széna, faizás, feles tengeri, gyékényszedés, makkoltatás, vadgyümölcszedés stb.). A majorsági munkaerőszerezés másik módja az volt, hogy jobbágyaiknak egy részét kurializálták, majd nagyobb robotmunka teljesítése fejében visszaadták nekik a földet, ill. meghagyták őket a föld használatában. Számos esetben más földesúrnál kisajátított, de igával, felszereléssel többnyire még bíró vagy már azzal sem rendelkező parasztok áramlottak a jogilag allodizált, de jobbágyokkal még meg nem telepített (pl. pusztá telek, művelhetővé tett, később valamilyen okból elhagyott írtásföld stb.) földekre, és váltatták a kuriális zsellér sorsát. Ingyenmunkához juthatott a földesúr úgy is,

hogy — a XVIII. század első felének viszonyaitól eltérően — majorsági földre telepített úrbér alá nem eső, de a megállapodás szerint bizonyosszámú robotnapot teljesítő szerződéses jobbágyokat, továbbá inségbe jutott, eladósodott jobbágyoknak nyújtott gabona-, élelmiszer-, igaerő-, pénzkölcsön kamatja fejében stb.

A majorsági munkaerővel végzett munkák többségét elsősorban a bérelt földön igaerővel, szerszámmal, önálló gazdasággal rendelkező, vagy annak folytatására még képes parasztok végezték. Kisebb részt pedig a már csak gyalogerővel rendelkezők. A még saját földdel rendelkezők bérlet fejében teljesített munkája még nem jelentett átmeneti munkaformát. Ellenben a szerződésesek, tehát a majorsági földhöz kötöttek igás vagy gyalogmunkája már annak tekinthető. A majorsági földre telepített szerződéses jobbágyok kategóriája jelzi, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése felé vezető útjának kelet-európai változatát jellemző ama sajátosság, hogy a földesúr igyekezett a földtől megfosztott jobbágyot majorságához kötni, nálunk is megvolt. Ebben a munkaviszonyban a személyi függés fennmaradása mellett már új mozzanat, a gazdasági függés is jelentkezett. Az igával, eszközzel rendelkezőknél kisebb, a kézimunkával robotolóknál nagyobb mértékben. Utóbbi kategória már közvetlen átmenetet jelentett a bér munkáshoz, hiszen munkaviszonyában a gazdasági függés már túlsúlyban volt a személyi függés fölött. A kurialistáknál viszont mind a személyi, mind a gazdasági függés nagyobb volt, mint az úrbéreseknél.

A kurializálás — mint ismeretes — már a XVIII. században is észlelhető jelenség volt, bár más volt a célja, mint az árutermelésre való áttérés idején nagyobb arányokat öltő kurializálásnak. Tömegmértékű azonban csak 1790 után vált. Ettől kezdve ugyanis egyre sűrűbben jelentkezett a földesuraknak egyrészt az a törekvése, hogy telkes jobbágyaikat, másrészt az, hogy a korábban, főleg a XVIII. században a telki állományra telepített szerződéseseket is kurializálják. A XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdődően nagy iramban megindult zselléresedéssel együtt azután roppantul megnőtt a kurialis zsellérek száma is. Az elszegényedési folyamattal párhuzamosan általában gyarapodott a majorsági munkát vállalók száma, a majorsági birtok fokozott munkaerőszükségletével kapcsolatban pedig a vázolt viszonyok miatt egyre inkább előretört a majorsági munkaerő alkalmazása a már említett birtokkategóriáknál. A juttatott majorsági föld mentes volt ugyan a megyei és állami terhektől, de a földesúr éppen ezt kihasználva nagyobb munka- és terményjáradékot szorított ki a jobbágyból, a majorsági földre szoruló nincstelen parasztnak pedig már nem volt egyéb választása, mint elfogadni e feltételeket.

Magának a majorsági gazdálkodásra való áttérésnek első lépése ebben az időszakban a szükséges legelőterület megszerzése volt. Ahol megmaradt a közös legelő, ott az uraság birkái ellepték, és egyre jobban kiszorították onnan a jobbágyok állatait, vagy pedig a földesurak külön legelőket kerítettek el belőle. Az úrbéres réteken és egyéb, eddig közösen használt, legeltetésre alkalmas úrbéres területeken is mind sűrűbben fordultak elő legeltetési visszaélések, mert a földesurak ezekre is ráhajtatták állataikat. Az ún. eredeti felhalmozás erőszakosságainak hulláma az 1820-as évektől kezdve különösen magasra csapott. Az eladósodott, pénztelen, újabb kölcsönök felvételére kényszerült nemesi többség görcsös erőfeszítéssel iparkodott kivenni a részét az árutermelésből és így fenntartani magát. Ennek a törekvésnek azután

elsősorban a jobbágy adta meg az árát az egyre nagyobb ütemben folytatódó földrablások révén.

A gabonakonjunktúra idején szántóterületétől, a gyapjúértékesítési lehetőségek korszakában réttjétől, legelőjétől részben vagy egészben megfosztott, ill. használatától eltiltott vagy abban korlátozott jobbágyság elnyomóródonási folyamata természetesen még a háborús konjunktúra idejében is jobban meggyorsult.

A különféle ürügyeken történő erőszakos földfoglalások (úrbéri szabályozás, telekcsere, legelő- és erdőhasználati, makkoltatási haszonvételek korlátozása, ill. megvonása stb.) roppant hulláma zúdult a jobbágyokra. Tovább folytatódott az irtásföldek visszavétele is.

Kétségtelen, hogy a földrablás ütemét hazánkban is lassította a robotra alapozott árutermelő mezőgazdaság fejlődésének az az általános kelet-európai korlátja, hogy a földesúr mindig csak annyi jobbágyot foszthatott meg a földtől, hogy a megmaradók úrbéri robotjával és a megfosztottak földjuttatás ellenében teljesített robotjával, ill. Kelet-Európa-szerre kezdetben még csak kismértékben alkalmazott bér munkával fedezni tudja birtoka munkacrosszükségletét. Magyarországon a kelet-európai fejlődés arculatának ezt a közös vonását az általánosnál még mélyebbre szántotta a gyarmati függés, amely akadályozta a tőkefelhalmozást és ezzel a földbirtokost abban, hogy minél gyorsabban saját felszerelést szerezhessen be és bér munkást alkalmazva szükségtelessé váljék számára a jobbágy robotja, valamint az önálló gazdálkodást folytató parasztagazdaság is.

A gyarmati függés nemcsak, hogy lassította a földrablások ütemét, és ezzel a tőkés viszonyok felé való haladást, de még azzal a további sajátossággal is megkülönböztette az ún. eredeti felhalmozás hazai folyamatát a többi kelet-európai országtól, hogy a magyarországi földesurak a jobbágyokat nemcsak *kisebb számban* fosztották meg földjüktől, hanem *kisebb mértékben* is, amennyiben a magyarországi paraszttól általában csak földjének *egy részét rabolták el*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy — kis hányadban — ne fordultak volna elő az eredeti felhalmozást általánosan jellemző *teljes földfosztások*.

A tőkefelhalmozás lehetőségeinek gyarmati helyzetünkkel összefüggő korlátozottságából eredt az a mozzanat is, hogy a majorsági földnek nyilvánított területek jelentős részét — most már allodiális földként — visszaadták a jobbágyoknak, ill. meghagyták az azokat használó jobbágyok kezén, rendszerint az addiginál nagyobb szolgáltatás fejében, mert szükségük volt az így nyerhető robotra és terményre. Ezek a földesúri használati jog biztosítása céljából részben már a XVIII. század folyamán allodizált területek jórészt 1848-ig megmaradtak a jobbágyok kezén. Ez a jelenség fékezte az ún. eredeti felhalmozás ütemét, konzerválta a feudalizmust, elnyújtotta és ezáltal el is mélyítette a feudalizmus válságának folyamatát.

Mindezek az ún. eredeti felhalmozás folyamatának ütemét lassító mozzanatok azonban nem gátolhatták meg az általános tendencia érvényesülését, és így a parasztság tömeges elnyomóródonását sem.

A parasztság azonban nemcsak a közvetlen kisajátítás révén szegényedett el, hanem egyidejűleg és a közvetlen kisajátítás következményeként közvetett úton is. Minthogy a földesurak a telki állományon kívüli minden földet ténylegesen is vagy legalább jogilag allodiumukhoz csatoltak, a parasztnak nem volt módja újabb úrbéres földterület szerzésére. Ugyanakkor a jogi allodizálás relative megnövelte az úrbéres földre eső állami adót is. A jobbágy

megszorult úrbéri állományán és így természetes szaporodásával és az ehhez kapcsolódó örökösödéssel velejáró telekaprózódás folytán is elnyomorodott. A parasztság közvetett, nem erőszakos kisajátítása szintén a magyarországi eredeti felhalmozás egyik lényeges sajátossága volt.

E számos összetevő eredményeként 1848 küszöbén az ország felhasználható földjének (szántóföld, rét, legelő, szőlő, kert, erdő) 69,5%-a volt földesúri és alig 28%-a jobbágyi kézen. (A többi honoratior, polgár birtoka volt.) A jobbágyság 3/5-e nincstelenné vált. A közvetlen és közvetett kisajátítás miatt tönkrement, részben még igával, szerszámmal, némi földdel rendelkező és így önálló gazdálkodásra még képes parasztok a megmaradt földből megélni már nem tudtak. Ezért mind ezek, mind azok, akik bár földnélküliek voltak, de igával, szerszámmal még rendelkeztek, vagy azok, akik már csak két kezük munkaerejének birtokában voltak, tehát e potenciálisan már szabad, de személyileg még függő jobbágytömegek egyre nagyobb tömegben jelentkeztek a munkaerőpiacon, eladásra kínálván immár egyetlen árujukat, munkaerejüket.

A földet rabló birtokosok többsége azonban a pénzhiány és a hitel-szerzés nehézségei miatt feszített takarékosággal vagy esetleg nagynehezen, többnyire uzsorafeltétellel megszerzett kölcsönpénzből legföljebb a tenyésztés megalapozásához szükséges törzsállatokat tudta beszerezni, de többre már nem futotta. Korszerű takarmánytermelésre, istállózó tartásra, rétöntözésre, gondos állatápolásra stb. nem is gondolhatott. Így azután állatait csak úgy, mint szántóföldjét, jobbágyi roboterővel, hagyományos jobbágytechnikával tenyésztette és kezelte. Az istállókat, ólakat, karamokat roboterővel hozatta rendbe. Robotoló jobbágy nyírta a juhokat stb. Nem ügyeltek a jobbágyok a törzsállatok fajtisztaságának megóvására sem. Nemesített és közönséges, néha szaporításra alkalmatlan állatokat pároztattak, úgyhogy hamarosan leromlott a juhnyáj és így a gyapjú minősége. A gondozatlan, kártékony, gyommal teli legelőn a ridegtartással kezelt birka számtalan betegség áldozatául esett. Nem volt ritka eset, hogy egész falkát pusztított el valami járvány, tönkretéve a birtokost. A kényszermunkában érdektelen jobbágy nem ügyelt a gyapjú megfelelő kezelésére, válogatására sem. A gyapjú teli volt bojtortánnal. A rossz mosás miatt 50—55% piszok maradt benne a külföldi áru 15—25%-os szennytartalmával szemben. Sok fölösleges zsír is maradt a gyapjában. Osztályozás hiányában a vevő összekeverve kapta az öreg birka, bárány, esett állat gyapjút. A tenyésztés gondatlansága miatt megromlott a juhok eredetileg egységes fajtája s így a gyapjú sem volt egységes minőségű. Az efféle tenyésztési eljárások káros hatása azonban csak néhány generáció után jelentkezett. A magyarországi birtokosok ugyanis, amikor a gyapjúkonjunktúra hatására áttértek a nagyarányú birkatenyésztésre, tisztafajú, dúsgyapjú, ún. elektorális (szász választófejedelemségi) törzsállatokat szereztek be. Hozzávetőlegesen a 30-as évek közepétájára azonban a törzsállatok utódai, elsősorban a közép- és kisbirtokon, de a hagyományos módszerekkel gazdálkodó nagybirtokon is elkorcsosodtak. Gyapjójuk minősége leromlott.

Hasonló volt a helyzet a gabona és a nyersbőr esetében is. A hagyományosan gazdálkodó birtokos nem egyenletes minőségű gabonája — tudjuk — tisztítás nélkül került külföldre. A hatalmas állatállománnyal rendelkező Magyarország nyersbőrbehozatalra szorult (Dalmácia, Olaszország, India, Dél-Amerika). És ennek csak részben volt oka a marhatenyésztés csökkenése.

amit a juhtenyésztés fellendülése okozott. Fő oka az volt, hogy a dél-amerikai, indiai nyersbőr nehezebb volt a magyarnál. Emellett oly alacsony volt az ára és a tengeren történő szállítás, hogy a súlykülönbözet révén kevesebbe került a hazainál. Mindez azt eredményezte, hogy terményeink egyre inkább kiszorultak a világpiacról és lassan fejlődő belső piacunk gyenge felvevő-képessége miatt fokozottabban rászorultunk az osztrák tartományokra, amelyek felvették árunkat, mert a külföldi áruk a magas beviteli vámok miatt, noha alapáruk olcsóbb volt, mégis többbe kerültek az osztrák piacon, mint a kétségtelenül silányabb magyar áru. A baj csak az volt, hogy az osztrák tartományok nem mindig tudták felvenni az egész — általunk eladásra kínált — termékmennyiséget. Ennek a helyzetnek a súlyát elsősorban és csaknem kizárólag a középbirtokos nemesek érezték meg, mert a nagybirtokos nagytömegű áruja és jó összeköttetései miatt inkább el tudta helyezni terményeit az osztrák piacon.

A feudális termelés válsága tehát a mezőgazdaságban — a hozzávetőlegesen 1818-tól kezdődő, élesebb körvonalakban az 1820-as években kibontakozó gabonadekonjunktúra idején, amelyhez különösen az 1825. évi gazdasági válság hatására 1829-ig tartó gyapjúértékesítési nehézségek is járultak — tovább mélyült. Most nem az volt az elsőrendű fontosságú kérdés, hogyan lehetne minél több bármilyen minőségű árut termelni a piac felvevő-képességének a kielégítésére, hanem az, hogyan lehetne minél olcsóbban minél jobb minőségű árut piacra vinni, hogy a magyarországi termékek sikerrel állhassák meg a helyüket a nemzetközi terménypiacon az egyre élesedő versenyben. Az értékesítési nehézségek szétoszlatták a termelés válságának létezését a nemesi birtokos osztály többségének szemei előtt jótékonyan eltakaró ködöt, amelyet a háborús konjunktúra idejének kedvező értékesítési lehetőségei fejlesztettek ki. Éles fényben tárult fel a feudális termelési viszonyok elavultsága, alkalmatlansága a tőkés piac igényeinek kielégítésére. A válságot még csak tovább mélyítette az, hogy a Habsburg államhatalom a hitelszerzést gátló ösiség, a feudális hiteljog és általában a feudális viszonyok fennmaradására gyakorolt konzerváló hatása, továbbá a tőkefelhalmozást gátló gyarmati gazdaságpolitikája révén meggátolta, hogy a nemesség többsége kilábolhasson a válságból.

A feudális termelés válságának fokozódó elmélyülése két szakaszban folyt le. Az első körülbelül 1818 tájától, élesebb körvonalakban az 1820-as évek elejétől az 1830-as évek végéig tartott. Ebben az időben elsősorban a gabona, de már a bor és a dohány fokozódó értékesítési nehézségein keresztül is nyilvánvaló lett a feudális termelési viszonyok tarthatatlansága. A magyarországi gyapjú nagyjában-egészében véve ennek az időszaknak nagyobb részében még keresett áru volt a londoni, lipcei, boroszlói híres nemzetközi gyapjút vásárokon.

A 30-as évek második felében azonban az ausztráliai gyapjú előbb a londoni, majd az évtized végére a németországi piacról is kiszorította a magyarországit. Külföldi vevő ezután már csak nagy szükség esetén vásárolta a magyar gyapjút, amely — némi túlzással — ekkor már Ausztrián kívül úgyszólván eladhatatlan volt. Ebben a gyenge minőségben, mint fő okon kívül jelentős szerepük volt a magas vámoknak és a tetemes szállítási költségeknek is. A gyapjúértékesítés nehézségein keresztül újabb oldalról nyert megvilágítást a feudalizmus tarthatatlansága, és tovább mélyült a feudális termelés válsága.

Korszerű módszerekkel folytatott árutermelés

Az előző időszak néhány korszerű üzeméhez képest az 1815 utáni hosszú, békés időszakban, amely csak lassú felhalmozást biztosított, és még ennek ütemét is fékezte a gyarmati függés, ekkor összehasonlíthatatlanul nagyobb-számú — bár az összes birtokok számához viszonyítva kevés — üzem lépett a tőkés termelés felé vezető útra. Ez a körülmény szintén a feudális termelés mélyreható válságának fokozódó elmélyülésére vallott. Ennek hatására ugyanis aki csak tehetett, áttért a korszerű gazdálkodásra. Hogy csupán aránylag kisszámú üzemnek volt erre módja, annak gyarmati helyzetünk volt az oka.

A korszerű gazdálkodásra áttért üzemek nagyjából két típusba sorolhatók.

Az egyik típusba tartoztak a robotra alapozott majorsági nagyüzemből a tőkés gazdaságba vezető átmenet olyan fokán álló üzemek, amelyek túlnyomórészt még (úrbéres és majorsági) roboterővel termeltettek, de emellett kisebb-nagyobb mértékben már bérmunkát is alkalmaztak. Ezek voltak többségben. A másik típusba sorolható az a néhány üzem, amelyben a bérmunkaerő alkalmazása már háttérbe szorította a robotot.

Mindkét típusú birtok (közös jellemvonása) volt a bérletföldek saját kezelésbe vétele, a földrablás, amelyet a források hol a majorsági birtok kikerekítésének, rendezésének, hol tagosításnak, úri és jobbági birtok (ezidőtájt főleg legelőelkülönítés révén történő) elkülönítésének neveztek. (József nádor Arad megyei, kisjenői birtokán még majorsági birtok sem volt a korszerűsítés előtt. A korszerűsítés befejezésekor a birtok fele majorsági területté vált. A Károlyiak suránymegyeri birtokán a „rendezés” után a majorsági föld kétszer akkora lett, mint azelőtt volt.) A két típusba tartozó üzemek közös jellemvonása volt a korszerűsítés fokozatos bevezetése, jól fizetett szakképzett gazdatiszt alkalmazása, saját felszerelés, igaerő beszerzése, szükséges gazdasági épületek felépítése, ahol a talajviszonyok megkívánták, a mocsaras területek lecsapolása, csatornázása, továbbá a földek rendszeres trágyázása. Minthogy a gazdálkodás súlypontja ekkor az állattenyésztésen volt, az előző időszakban alkalmazott gabonavetésforgó túlsúlya helyett a takarmányvetésforgó túlsúlya, rétöntözés, istállózó állattartás vált jellemzővé. Mindkét típusú birtokon megtalálható volt — ha nem is mindegyikben — ipari növények termelése, mezőgazdasági ipari üzemek létesítése (pl. az Esterházyak tata—gesztesi uradalma stb.), noha utóbbi inkább a legfejlettebb típusra volt jellemző. A birtok fekvésétől függően egyes uradalmak kiterjedt erdőgazdálkodást, fakitermelést is folytattak. Az állattenyésztés alapjául szolgáló istállózó juhtenyésztés mellett legtöbb helyen marha-, juh-, ill. főleg a szlavóniai erdős vidéken sertéshizlalás, számos üzemben lótenyésztés is folyt. A mezőgazdasági ipari üzemeken kívül egyes uradalmakban mészégetés, téglá- és cserépgyártás, sőt pl. a tata—gesztesiben szövés is volt.

Az első típusba sorolt üzemek egyik legfontosabb sajátossága az volt, hogy — az átmenet alacsonyabb fokának megfelelően — a birtokok még nem törték szét a nyomásrendszer, a közös határ bilincseit, hanem a tagosítatlan határban, jobbágföldek között szétszórt földön kezdték el a korszerű, vetésforgós művelést (pl. a holicai, bucsányi, zayugróci, zselizi, lévai és ipoly-pásztói, az Esterházyak tata—gesztesi uradalmában). Az egykorú források szerzői azonban éles szemmel észrevették már, hogy „a jobbág gazdálkodás-

módja'', vagyis a nyomásrendszer, a tagosítatlanság mennyire gátolja az előre és véglegesen megállapított vetésforgó bevezetését, és még ott is a nyomásrendszer és így az ugar fenntartására kényszerítette a birtokosokat, ahol egyébként már sor kerülhetett volna a teljes korszerűsítésre (pl. Tata—Gesztés, Holics). Egyébként az ugar fenntartására egyes helyeken (pl. Aranyosmarót) az is ösztönzött, hogy nem volt elegendő trágya és nem állt rendelkezésre elég kézierő az ugarban termelt takarmány betakarítására. A munkaerő zömét robotoló telkes vagy szerződéses jobbágyok adták (pl. Tata—Gesztés, Kisjenő, Pusztaszentpál, Aranyosmarót). Kisebb arányban, de növekvő mértékben azonban már jobbágyi bérmlukaerőt is alkalmaztak. A gazdálkodás átmeneti jellegének megfelelően a jövedelmek nagyobb része még jobbágyszolgáltatásból, ill. feudális úri haszonvételekből eredt (pl. a tata—gesztési uradalomban a gabonavétel 50%-a majorsági termelésből, 42—44%-a jobbágyszolgáltatásból, 6—8%-a malmi vámgabonából).

A fejlettebb típushoz tartozó birtokok minden esetben birtokrendezéssel, tagosítással, az úri és jobbágybirtokok elkülönítésével kezdték a korszerűsítést. Jól fizették gazdatisztjeiket. A fejlettebb üzembn, József nádor alcsúti uradalmán pl. a gazdatisztok az eladott gabona és gyapjú után prémiumot kaptak, iskolás gyermekeik után családi pótlékot. A korszerűsítéshez hozzátartozott a szükséges gazdasági épületek (gazdatiszt-, ispáni- és cselédlakások, kocsiszínok, ólak, istállók, pajták, magtárak, pálinkafőzőházak stb.) felépítése, ami komoly tőkebefektetést igényelt (pl. a Hunyadiak úrményi birtokán 107 000 pft-ot szántak rá cseréppel, zsindellyel fedett gazdasági épületek építésére). E fejlettebb típusú üzemekben alkalmazták legnagyobb mennyiségben és változatosságban a legkorszerűbb szerszámokat és eszközöket, termelési eljárásokat is. A Schwerz-féle (hohenheimi vagy flandriai) lengő eke, a Zugmayer-féle taligás eke segítségével az országosan szokásos 1—5 hüvelyknyi (2.6 — 13 cm) mélység helyett 9—10 hüvelyk (23.4 — 26 cm) mélységben szántották fel a talajt, a keveréshez hétévasú irtóekét, a gabonaszem alászántásához ekeboronát, kapásnövényekhez töltőgető ekét használtak. Az érett burgonyát ásóekével szedték fel. (Valamennyi ekefajta még faeke volt, csupán néhány alkatrésze készült vashól. E vasalkatrészek miatt nevezték az egykorúak ezeket az ekéket vasekéknak, hogy megkülönböztessék őket a csak fából készült ekéktől.) Szénagyújtók, szecskavágók, vetőszerszámok stb., mintegy 50-féle eszköz és szerszám egészítette ki az Alcsúton alkalmazásra talált munkaeszközök sorát. Ugyanezeket az eszközöket alkalmazták — ha nem is mindet — a többi, e típusba tartozó üzembn (Suránymegyer, Sajóvamos, Keszthely stb.), sőt — kisebb mennyiségben — az első csoportba soroltakban is. Egyes uradalmakban lójárgányos cséplőgépet is használtak, de ez kivételszámba ment. A szerszámok és eszközök legnagyobb részét — gyarmati helyzetünk egyik következményeként — az uradalmak állandó alkalmazású mesteremberei készítették el, csak kisebb részét vásárolták, mert igen drágák voltak (Alcsút, Keszthely).

A földék rendszeres trágyázását a nagy körültekintéssel beszerzett majorsági állatállomány tette lehetővé. Gondosan vizsgálták a talaj vegyi összetételét és ennek alapján határozták meg, melyik földbe milyen vetésforgó kerüljön. A gabonakonjunktúra idején korszerűsített üzemek takarmánynövényekkel vegyes gabonavetésforgót, a gyapjúkonjunktúra során elsősorban legelőnyomásrendszert és takarmányvetésforgót alkalmaztak. Egész sor üzem mocsárlecsapolással, csatornahálózat segítségével létesített rétöntözéssel

növelte takarmányhozamát (pl. a nádor Arad megyei, kisjenői, tiszaszentmiklósi, a tescheni herceg magyaróvári, Andrássy György gr. Gömör megyei, Schönborn gr. Bereg megyei uradalmán, a Nyitra megyei Kopcsányon, Esterházy gr. lévai uradalmának egy részén, a Brunswick grófok martonvásári, a királyi család Pozsony megyei, holicsei, a Károlyiak Nyitra megyei surány-megyeri birtokán stb.). Egyes üzemek gipszeléssel javították a talajt és ezáltal a takarmánynövények minőségét is (pl. Holicson). Így elérték, hogy a szemesterméshozam kétszer akkora lett, mint az országos átlag, a takarmánybőség pedig lehetővé tette, hogy az állatokat ősztől tavaszig istállóban tartsák. A gondos, szakszerű tenyésztés, állatápolás a legfejlettebb gazdálkodást folytató mindkét üzemtípusban nemcsak az állatállomány mennyiségi gyarapodását (Holicson pl. a szaporodás évi 92,2%, az elhullási arány 3%), hanem állandó, sőt egyre javuló minőségét is eredményezte. A tenyészállat-eladás eme üzemek igen komoly bevételi forrását jelentette. (Pl. az elsőrendű tenyészkos 100—200 aranyon, közönséges 40—100 pengőforinton, elsőrendű anyajuh 40—60 pft-on, nemesített birka 120—150 pft-on, üsző 120—130 pft-on kelt el. Az ürményi uradalom 1839—1844 között pusztán lóeladásból évi átlagban 12 000 pft-ot vett be.) A gondos állatkezelés révén javult a gyapjú minősége is. Ehhez még alapos osztályozás is járult, úgyhogy ezek az üzemek a világpiacon is versenyképes gyapjút termeltek. Árjuk ennek megfelelően jóval az átlagos piaci áron felül kelt el. (Pl. az ürményi uradalom a gyapjú q-jáért 1837—1842-ben átlagosan 169 pft 2 kr-t kapott. A holicsei tíz évi átlagban (1834—1844) 116 pft 45 kr-t. Ugyanakkor a gyapjú átlagos ára a pesti piacon : igen finom egynyiretű gyapjú 130 Ft 38 kr., egynyiretű 94 Ft 70 kr., közepes 70 Ft.)

A legfejlettebb csoportba tartozó két üzemtípus termelőerőinek gyarapodásához jelentős mértékben hozzájárultak az uradalmakon létesített mezőgazdasági ipari üzemek. Ezek egy részét kétségtelenül azért hívták életre, hogy a természetes formájában eladhatatlan terményt feldolgozva, kelendő készáruként kifizetődően tudják értékesíteni. Ezért létesültek a meglévő régitípusú vízi- és szárazmalmok mellett az igen korszerű uradalmi malmok (pl. nagysurányi angol—amerikai rendszerű, a nagyecenki, az ikervári, edelényi múmalom), a régi pálinkafőzőházak mellett újak, köztük számos a legkorszerűbb felszereléssel (pl. a Károlyiak nyírbátori, károlyi, bélteki, Nagyecenken, Batthyány Lajos ikervári, Koburg hg. edelényi birtokán stb.). Emellett azonban új növényfajták termelésére is jelentősen ösztönzött az uradalmi mezőgazdasági üzemek létesítése.

Az 1830-as években a nagybirtok tőkés fejlődésének egyik előmozdítója cukorfőző üzemek létesítése volt. A kezdeti nehézségek között a jobbágyok vonakodását is le kellett küzdeni, akik nem szívesen termeltek a nyomásrendszeres művelés kereteiben cukorrépat. Az ugar dézsmamentessége (1836-tól) azonban sokat segített ezen a téren. A cukorrépatermelés és a répacukorgyártás így lassan, nehézkesen, de megindult. (Pl. az 1830-as években Nagyfödemesen, Bátorkeszin, Szolcsányban, Záhonyban. A szlavóniai Csepiben 1836-ban már 10 lóerős géppel, hidraulikus sajtóval felszerelt üzem kezdett működni. Egy évvel később Csécsényben, majd Szigetvárott, 1839-ben Edelényben és Ikerváron jött létre nagyobb méretű cukorfőző, utóbbi 80 000 pft befektetéssel.)

Az uradalmi szeszfőzők, amelyek eleinte csak romlott gabona, hullott gyümölcs feldolgozására létesültek, később burgonyából, tengeriből kezdtek

szeszt főzni. Ez nagyot lendített a burgonyatermelésen, amely az 1830-as évektől kezdve terjedt el az uradalmakon.

Az 1824. évi vámleszállítás után fokozott mértékben megindult dohánykivitel számos nagybirtokost ösztönzött dohánytermelésre. A hadsereg és a fejlődő városi élet világítási szükségletei olajos növények termelésére és olaj-útók létesítésére buzdítottak (pl. Ercsiben).

A legfejlettebb típusú üzemekben a munka zömét már bér munkaeő végezte el. Nemcsak azért, mert a robotmunka nem volt alkalmas korszerű mezőgazdaság folytatására, hanem azért is, mert a rendkívül munkaigényes új művelési módszerek, új növényfélék bevezetése, állálló állattartás stb. mennyiségileg is sokkal több munkaeőt igényelt, mint amennyi a jobbágyból kikényszeríthető volt. A keszthelyi Főstetics uradalomban pl. 1795 és 1848 között 67%-kal növelték a gyalognapszamos, foglalkoztatott úrbéres roboterő mennyiségét. A majorsági munkaeő felhasználása 388%-kal nőtt meg. Mindez kevésnek bizonyult. Szükséges volt a cselédek munkaeőfelhasználásának 228%-os, az időszaki munkákra alkalmazott bér munkások gyalognapszámának 308%-os emelése is. Ennek eredményeképpen 1795—1848 között az uradalom munkaeőfelhasználásában a tőkés jellegű cseléd- és időszaki munkaeő részaránya 43,65%-ról 54,02%-ra emelkedett, az úrbéres és majorsági munkaeő 56,35%-ról 45,98%-ra esett vissza. Hasonló fejlődés volt észlelhető Alesúton és a többi legfejlettebb típusba tartozó üzemben is. A roboterőt leginkább csak fuvarozásra, favágásra és egyéb külső munkákra (pl. csatornaásás, töltéskészítés stb.) használták fel. A fontosabb, korszerű eszközök kezelését igénylő munkákat cselédek végezték. Egyes uradalmak (pl. Keszthely, Alesút) iskolát is tartottak fenn, ahol a cselédek gyermekei elsajátították a szükséges minimális alapismereteket, amelyek birtokában alkalmasakká váltak a korszerű agrotechnikai eljárások alkalmazására, eszközök kezelésére. Figyelemreméltó azonban, hogy még ezekben a legfejlettebb üzemekben is túlnyomórészt kézi munkaeőt használtak fel, míg a gépek részesedése a termelés egészében kisebb volt. A termelésnek ez a foka a mezőgazdaságban megfelelt az ipari termelés manufaktúrakorszakára jellemző színvonalnak. A cselédek, időszaki munkások bérüket részben természetben (földhasználat, állattartás, termények), részben készpénzben kapták. (A keszthelyi uradalom cselédjei pl. bérük 56%-át kapták természetben.) A munkaeő felhasználás arányainak vizsgálata éles fénybe világít rá a tőkés fejlődés útját álló gyarmati korlátokra is. Az a körülmény ugyanis, hogy 1795—1848 között a keszthelyi uradalomban a majorsági munkaeő felhasználása nőtt meg a legnagyobb arányban, csakis a tőkefelhalmozás nehézségeivel, kellő pénzvagyoni hiányával magyarázható. Éppúgy az is, hogy nálunk pl. a kelet-németországi uradalmaktól eltérően nem volt olyan üzem, amely kizárólag bér munkaeővel dolgozott volna. Hasonlóképpen a pénzvagyoni hiányával és a feudalizmusnak ezzel összefüggő konzerválódásával magyarázható az is, hogy a cselédek, időszaki munkások bérének nagyobb részét a természetbeni juttatás tette ki, valamint az a már ismert jelenség is, hogy az uradalmak szerszám-, eszközszükségletének legnagyobb részét házilag állították elő. Még erőteljesebben észlelhető — láttuk — a majorsági munkaeőfelhasználás előnyomulása a kizárólag vagy túlnyomórészt roboterővel árut termelő nagy- és legnagyobb középbirtokon. Ugyanakkor azonban a bér munkások kategória túlsúlya a legfejlettebb üzemekben megmutatta, hogy a gazdasági fejlődés objektív törvénye minden akadályon át utat tört, és rászorította a birtokosokat

mek példája mutatta meg a személyi függés értelmetlenségét is, mert a bér-munka jobb minősége beigazolta, hogy a gazdasági függés alkalmasabb eszköz jobb, termelékenyebb munka kikényszerítésére, mint a személyi, amelynek létezése csak gátolja a gazdasági kényszer korlátlan érvényesülését.

Az önálló parasztgazdaság létezése Poroszországban akkor vált fölöslegessé, amikor általánossá vált a saját felszerelés, földesúri technika és túlnyomóvá, ill. kizárólagossá bér munkások alkalmazása. Magyarországon a gyarmati függés miatt a fejlődés eddig nem jutott el, mert a tőkehiány, a hitelszerzési nehézségek miatt a bér munka alkalmazása üzemünk többségében nem jutott túlsúlyra. Nálunk jóval több munkaerő kínálkozott eladásra, mint amennyit a földesurak meg tudtak venni, és így nem volt szükséges a parasztgazdaságok önállóságának teljes felszámolása, hogy elegendő bér munkás álljon rendelkezésre. Ellenkezőleg, a tőkehiány miatt a földesurak érdeke volt bizonyos mennyiségű parasztgazdaság bizonyos fokú önállóságának fenntartása, hogy úrbéres vagy juttatott földes robot útján *ingyen* munkaerő-ellátását biztosíthassa. A feudális birtoküzemek nagyarányú munkaerőigénye — kelet-európai fejlődésünknek ez a sajátossága — iparunk munkaerőellátásának és ezzel iparfejlődésünknek egyik feudális gátja volt.

Az új termelőerők kibékíthetetlen ellentmondásba kerültek a régi termelési viszonyokkal. A magyarországi mezőgazdaság 1848 közbére eljutott oda, ahol a poroszországi mezőgazdaság a XVIII. század végén tartott. A továbbfejlődéshez elengedhetetlenül szükséges volt a feudalizmus rendszerének, a jobbágyviszonyoknak a megszüntetése.

Poroszországban már csak a jobbágyfelszabadítás hiányzott ahhoz, hogy a robotra alapozott mezőgazdasági nagyüzem elérkezvén a tőkés gazdaság előtti fejlődésének utolsó fokára, polgári junkergazdasággá változzék. Ez egyúttal a birtoküzemek *általános* átalakulását jelentette volna, hiszen a XVIII. század végén a porosz nagybirtokok úgyszólván kivétel nélkül kizárólag bér munkásokkal dolgoztak.

Magyarországon a gyarmati függés miatt eddig a fokig csak az üzemek kisebbsége érkezett el. Még a hozzájuk fejlődésben legközelebb állók is túlnyomórészt roboterőzt használtak fel, a többség pedig csak robotot. A változati viszonyok miatt azonban a tőkés termelésre való *általános* áttérés volt szükséges, aminek a gyarmati függés útját állta. Ennek következtében fejlődésünk a poroszországinál elmaradottabb, egyenetlenebb volt. Viszont éppen elmaradottságából következett, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondása nálunk sokkal élesebb, a feudalizmus válsága sokkal mélyebb volt, mint Poroszországban. A helyzet sokkal feszültebb, forradalomra érettebb volt, mint ott a XVIII. század végén. Mindez szükségszerűvé tette a feudalizmus és vele együtt a polgári átalakulás feltételeként a gyarmati függés felszámolását is.

2. A parasztság árutermelése

A francia háborús konjunktúra alatt az árutermelés a jobbágyság egyes rétegeinek körében is fellendült, s ez a folyamata a 20-as évek végétől kezdődően még erősödött. Az 1828-as országos összeírásban a megyeszékhelyeken kívül meglehetősen nagyszámú, olyan kisebb helység található, amely kereskedelmi központ szerepét játszotta, ahol több, magasabb jövedelmi osztályba sorolt,

tehát tőkeerősebb ember, elsősorban kereskedő élt. Ezek természetesen nemcsak az uradalmak, hanem a parasztok termékeit is átvették. Ezáltal a jobbágy-ság megszabadult attól, hogy értékesítésre szánt kis fölöslegét belső vámok egész során át távolabbi piacra vigye. Ez már magában is fokozottabb árutermelésre serkentett. Vannak azonban közvetlen bizonyítékok is. A nagybirtok közelében a cukor- és szeszfőzés nyersanyagszükségletének kielégítésére, ha nem is minden kezdeti vonakodás nélkül, az uradalom példájára, ösztönzésére a jobbágyok hozzáláttak cukorrépa és burgonya termeléséhez. Mindkét növényféle művelése különösen a 30-as évektől kezdve lendült neki. Dohánytermeléssel Heves, Tolna, Baranya, Szatmár, Arad, Temes, Torontál, Bács, Győr, Bihar megye sok községében már a XVIII. század óta foglalkoztak az egyes helyeken egyenesen erre a célra odatelepített magyar, német, szerb jobbágyok. Az 1820-as évek végétől kezdve azonban sokkal erőteljesebben lendült neki a dohánytermelés. Egyes nagy terménykereskedők pénzkölcsönölőlegletet folyósítottak egyes községek parasztságának, egyes gazdáknak, akik ennek fejében előre lekötötték dohánytermésüket a hitelezőnek. A zöldségtermelés a Temesköz egyes községeiben terjedt el. A paraszti árutermelés előrehaladottságának jeleként a Torontál megyei zöldségtermelők az 1840-es években rozsot, árpát csak saját használatra termeltek és lovaiknak takarmánygabonát. Egyre inkább zöldségtermeléssel foglalkoztak a Pesthez közelfekvő falvak lakóiin kívül egyes Szabolcs—Bihar megyei parasztok is. Főleg káposztatermelésükről voltak nevezetesek (pl. a kékiek). Néhány Felső-Baranya megyei község lakói inkább vásárolták a gabonát és helyette a kereskedelmi növényeket termelték (mák, dohány, repce). Szeged és Röske vidéki parasztok a várostól bérelt földön paprikát termeltek. Az apatinvidéki németek, szerbek kender-, Torontál megye északi, Bács megye déli részein egyes községek lakói selyemtermelésből tettek szert komoly jövedelemre. A Dunántúl — városokhoz közelfekvő vidékein — egyes jobb módúak rátértek a tejgazdaságra.

A munkaigényes növényfélék fokozódó termelése és a korszerű állattartás nyomai mellett a hagyományos termények (bor, gabona, gyapjú) piacra termelése is mind rendszeresebbé vált. Erra mutat pl. a tata—gesztesi uradalom jobbágyainak, az alföldi cívisvárosok gazdag és középrendű polgárainak árutermelése stb., bár az alföldi nagy puszták helységeinek lakói főleg állattenyésztésből gazdagodtak.

A paraszti árutermelés az újonnan bevezetett ipari növények termelését kivéve, hagyományos módszerekkel folyt. Nemcsak a gabonát, hanem a jól jövedelmező, régebbi idő óta termelt munkaigényes növényeket is apáiktól átörökölt eljárással termelték.* Egyik legrégebbi, árutermelést szolgáló növény-

* A tankönyv ismételések elkerülése végett és a szöveg könnyebben áttekinthetővé tétele érdekében kétségtelenül mechanikus, mesterséges elválasztással két helyen tárgyalja a jobbágyok termelési módszereit. A francia háborúk idejébeli gazdasági viszonyokról szóló részben kerül sor a külterjes művelési módszerek (gabonatermelés, állattenyésztés), továbbá a jobbágygazdaságban használatos munkaeszközök ismertetésére, míg a jelen tanulmány tárgyául szolgáló rész csak a belterjes művelésre szoruló, munkaigényes növényfélék termelési eljárásait ismerteti. Így azután a külterjes mezőgazdasági termelési eljárás az 1790—1849 közötti időnek abban a szakaszában kerül ismertetésre, amikor a korszerű mezőgazdasági technika alkalmazása, fejlettebb munkamódszerek bevezetése a nemesi birtokon is csak éppen a kezdeteinél tartott, és amikor még ennek folytán elenyésző kivétellel az egész mezőgazdasági termelésben főleg a külterjes jobbágyi technika volt az uralkodó. A belterjes paraszti termelési módszereket pedig akkor tárgyalja le a szöveg, amikor az árutermelés gyorsuló ütemű előrehaladásával párhuzamosan

kultúránk, a szőlő művelése mindössze három-négyszeri kapálásból, metszésből, kötözésből és minden tervszerűséget nélkülöző trágyázásból állt. A kipusztult tőkét a szomszéd tőke lebujtásával vagy porbujtással pótolták. A szőlőfajtáknak a föld összetételéhez szabott kiválasztása, a tőkék nemesítése, oltása, szőlőiskola nem volt ismeretes. Az Alföldön megfelelő pincék híján nem tudták eltartani a bort.

A szőlőtermeléshez hasonlóan ősi módszerekkel termelték a szép jövődelmet biztosító dohányt is. Kétszeri szántás, palántanevelés és a kiültetett palánták öntözése, két-háromszori kapálás, levélszedés, kacsolás, egyezés, fűzés, csomózás tette a dohánytermelés munkafolyamatát. A megtermett dohányt szabad ég alatt szárították. Eső idején is kinn hagyták. Csak az őszi, állandó esőzések alkalmával szállították a pajtákba. Így sok vizes, rothadt, jégverte dohány is került a jó közé. A nedves dohány a pajtában megfűledt, kocsánya megrothadt, megpenészedett. Dohánykertészeink nem ismerték sem a melegágy használatát, sem a nemesítést. Nem törődtek a dohány válogatásával sem. Ennek ellenére a szőlő, a dohánytermelés a befektetett és a gabonatermeléshez szükségesnél sokkal több munka révén jóval nagyobb jövedelmet biztosított a szemtermelésnél.

Ugyanez volt a helyzet az ugyancsak híres, hagyományos magyar növénykultúra, a paprika esetében is. A paprikát már a XVI. század közepén ismerték hazánkban. A XVIII. században már feldolgozásának a módját is leírták. Nagyobbmértetű termelésre a XVIII. század végén, különösen pedig a XIX. század elejétől kezdve került sor. A szárazföldi zárlat miatt az ázsiai fűszerek csak nehezen és az addiginál sokkal kisebb mennyiségben jutottak az európai országokba. Az elmaradt fűszerek pótlására ekkor lendült fel a paprikatermelés és lett az úri konyhák fűszere is. Mai napig szinte változatlanul fennmaradt termelési folyamata igen sok munkát igényelt. Ősszel a földet ásóval megfordították és előkészítették a palántaágyat. Tavasszal kapával történő porhanyítás után következett a paprikamag elvetése. Az elvetett mag lehetett száraz, dagasztott (vetés előtt 2—3 napig vízbe áztatott), előcsíráztatott (áztatás után 4—5 napig meleg helyen tartott mag). A kézzel vetett magot nagyon érett, finom trágyával kevert homokkal fedték be, majd meglocsolták. A palántaágyat a kiültetés előtt háromszor szántották és ki is gyomlálták. Az elvetett magból kinőtt palántát nedvesre locsolt, átáztatott földből húzták ki, hogy a gyökere meg ne sérüljön. A palánta helyét hosszanti irányban gereblyével, keresztben kapával jelölték meg, majd 4—5 növényt tettek egy helyre. Az ültető hegyesvégű, hajlított, vastagabb faággal készítette el a palánta helyét, majd a beültetett növény mellé szúrva tömítette a földet. Ezután a szedésig még legalább kétszeri, ha nagyon gazos volt a föld, még többszöri kapálás következett, majd augusztus első felében a töltögetés. Utána

a fejlettebb eljárások alkalmazása már egyre jobban elterjedt a mezőgazdaság egészében. Ez a tárgyalási mód azonban természetesen távolról sem kívánja azt a látszatot keltetni, mintha a parasztek a francia háborúk idejéig és az alatt is csak külterjesen, később pedig csak belterjesen gazdálkodtak volna. Mindkét művelési eljárás ismeretes volt már a XVIII. században is. Még kevésbé kívánja a szöveg ilyen tagolása azt a látszatot keltetni, mintha a nemesi birtokon alkalmazott korszerű, belterjes művelési módokat a nemesi birtok a paraszti gazdálkodásból vette volna át. Éppen az ellenkezője az igaz. Mint a szövegből is kiderül, számos új növényféle termelésének bevezetésekor a paraszti gazdálkodás vette át a nemesi birtok korszerű gazdálkodási technikáját (pl. burgonya, cukorrépa termelése stb.).

következett a szedés, fűzés, szárítás (sütőkemencén) és az összetörés egy kőmozsárszerű edényben, a külüben.

A hagyományos technika ellenére is az átlagosnál nagyobb termelékenységet részben az okozta, hogy a rendszeres árutermelést folytató parasztek bér munkást foglalkoztattak, részben pedig az, hogy az árutermelő parasztek — leginkább az úri terhek egy részétől mentes falusi vezetőemberek, mezővárosi cívisek, szerződéses jobbágyságok lévén — többnyire maguk is az átlagosnál több szabad idővel rendelkeztek, továbbá, hogy ezek a parasztek áttértek a föld rendszeres trágyázására. Munkaeszközeik is jobbak voltak az általában használatban levőknél. Így pl. Pest megye pilisi járásában az 1840-es évek közepén már szegény embernek számított, akinek nem volt az akkori legkorszerűbbnek tartott vasalkatrészes faekéje.

A mezőgazdasági árutermelés erőteljesebb mekilendülésének hatására az 1820 utáni időkben meggyorsult a jómódú parasztságnak a földek, különösen a bérelt földek felhalmozására irányuló tevékenysége. Noha ez a jelenség a jobbágyság egészénél észlelhető (pl. az Eszterházyak tata—gesztesi uradalmának jobbágysáinál is), különösen jól látható volt az alföldi mezővárosoknál. A földfelhalmozás gyorsította a falusi lakosság rétegződését, amit még a növekvő hitelkapcsolatok is előmozdítottak. A módosabbak árvapénztáraktól, termeléssel közvetlenül nem foglalkozó rétegektől kölcsönöket, esetleg előleget vettek fel terményeikre, hogy földet szerezzenek, bérelhessenek vagy kupec kedésüket mozgósítsák elő vele. (A terményelőlegfelvétel példája Wodianerék szerződése Szajány község lakóival dohány szállítására. A dohánykereskedők által nyújtott terményelőleg annyira elterjedt, hogy az 1840-es években 60 és 200 között mozgott csupán az olyan községek száma, amelyeket a nemteljesített dohányszállítások miatt 30—80 000, egyes esetekben 200 000 váltóforint adósság terhelt. Ez a jelenség arra vallott, hogy a hitelkapcsolatok fejlődése a termelést előmozdító hatása mellett a parasztek tönkretételének eszköze is volt, mert hagyományos termelési módszereik miatt nem tudták teljesíteni szerződéseiket és így számos esetben teljesen a kereskedőtől hűbe hatalmába kerültek. Ugyanez történt a gyapjútermeléssel foglalkozó szeged-környéki juhtartó gazdákkal is.) A szegényebbek viszont létfenntartásuk végett vettek igénybe kölcsönt a jómódúaktól. A vagyoni különbségek nemcsak föld, pénzvagyton birtokában, hanem állattartomány és felszerelés tekintetében is mutatkoztak. (Kecskeméten pl. nem volt ritka az olyan gazda, akinek 700—1000 juha, 50—60 lóva volt 200—400 hold földje mellett.)

Az árutermelésbe bekapcsolódott középrétegek alkalmilag, a jómódúak állandóan foglalkoztatott bér munkaeerővel termelték árujukat. A bér munkaeerő alkalmazásának előrehaladott voltát a jobbágygazdaságban mi sem mutatta jobban, mint az, hogy a 30-as, 40-es évekig, különösen az alföldi mezővárosokban, szolgálati és munkakényszerrel (cselédség útlelváltási kényszersze, szülők felelősségrevonása, házasságkötés korlátozása), közvetlen kényszerrel (elfogatás, erőszakos munkarakényszerítés, adófizetés követelése szolgálatba nem lépő alzsellértől, bírságolás, község területéről való kiutasítás, katonának adás, közmunkára küldés stb.) iparkodtak a jómódú községi, cívisvárosi vezetők biztosítani a fokozott árutermelés megnövekedett igényeinek kielégítésére szükséges munkaeerőt. Gyakran földet, állattartási jogot is adtak a gazdák cselédeknek. Ezt azonban a 30-as, 40-es években éppen a differenciálódás előrehaladásának jeleként csökkentették és jócskán lazítottak a munkakényszer rendszabályokon és egyéb, a cselédet sok esetben a feudá-

lis függésre emlékeztető módon a gazda földjéhez láncoló kötöttségeken. Egyre több lett az elszegényedett jobbágy, bőven akadt munkaerő. Nem volt már szükség a megkötésekre.

Árutermelésre az úrbéres jobbágyok közül a gazdasági szempontból kedvező helyzetű közép- és jómódú réteg (elsősorban a földesúri terhek egy részétől mentes falusi vezetők, bírák, esküdtek stb.), továbbá szerződésesek, telepesek és egyéb olyan paraszti kategóriák tudtak rátérni, akiket a földesúrhoz csak lazább kötelek fűztek, valamint a kiváltságos területek és az alföldi mezővárosok szabad parasztjai. Az úrbéres jobbágyok elsősorban dézsmamentes ugaron, legelőjárandóság kiegészítése fejében kapott, vagy állami tehertől mentes bérelt majorsági földön termelték árujukat, kezdték el új növényfajták termelését (tengeri, burgonya, cukorrépa). Munkaigényes növények termelésére jelentős ösztönzést adott a tagosítási és az ugar dézsmamentességét elrendelő 1836. évi törvény. Előbbi a földesúrtól elkülönített területen szabadabb munkalehetőséget biztosított, utóbbi pedig az ugaron történő termelést törvényesen is mentesítette a szolgáltatástól.

Az pedig, hogy az árutermelés milyen lehetőségeit használták ki, a jogi helyzeten kívül a lakosság sűrűségétől, a táj földrajzi adottságaitól, a helységnek utaktól, folyóktól való távolságától stb. függött. Hogyha a kedvező jogi helyzet egymagában még nem is volt elég az árutermelés folytatásához (pl. a Jászság, a Hajdúság lakóinak helyzete nem volt jobb a velük határos területek úrbéres jobbágyaiénál), viszont a szabadság kisebb-nagyobb mértéke elengedhetetlenül szükséges volt az árutermeléshez. A kiváltságos területeken és a cívisvárosokban éppen a szabad helyzet következtében a kapitalizmus amerikai típusú fejlődésének bizonyos elemei voltak észlelhetők, ha nagyon csökevényes formában is. A fejlődés élén itt a paraszti terjeszkedést gátló nagybirtok helyett a szabad paraszti kisbirtok állt.

A paraszti árutermelés előrehaladásával együtt mindazok az ellentétek elmélyültek, amelyek már a francia háborús konjunktúra idején észlelhetők voltak. Egyre világosabbá vált, hogy nemcsak a földesúr—jobbágy ellentét kiéleződéséről van szó, bár ez volt az alapvető, hanem egyéb feudális gátról is. Az 1848 előtti három évtizedben ugyanis a közös határ-, legelőhasználat már nemcsak a földesúr korszerűsítési törekvéseinek állta útját, hanem a jómódú paraszt földfelhalmozó tendenciáit is akadályozta, árutermelése továbbfejlődésének útjába is gátat emelt. A földesúri földtulajdon, a földrablás, a növekvő terhek pedig, mint az önálló parasztgazdaság létét aláaknázó, gyakran meg is semmisítő jelenségek gátolták a jobbágyot abban, hogy szabadon rendelkezék földjével, annak termésével, idejével. A kiváltságos területeket és a cívisvárosokat kivéve a személyi függés megakadályozta abban, hogy saját családjá és bér munkása személyével szabadon rendelkezze. Mindez olyan időszakban, amikor a parasztság körébe is már erősen behatolt a kapitalizmus. Így a feudalizmus a továbbfejlődés tűrhetetlen béklyójává lett és az árutermelő paraszt szempontjából is szükségszerűvé tette felszámolását. Emellett a feudalizmus immár szükségtelenné vált azért is, mert a jobbágyság tömeges elnyomorodása folytán a parasztgazda többé nem szorult a már említett és a munkaerő szabad mozgását korlátozó eszközökre bér munkaezősükségletének és cselédjei zavartalan kizsákmányolásának a biztosítására. Teljesen elégségesnek bizonyult a tőkés vállalkozó és a bér munkás között fennálló gazdasági függés, a megélhetés gazdasági kényszere. A kapitalizmus tehát mind a földesúri, mind a paraszti árutermelés révén mélyen behatolt a falu életébe s a

feudális termelés mélyreható válságát idézte elő. Ennek hatására változás következett be mind a kizsákmányoló osztályok, mind a kizsákmányoltak helyzetében, egymáshoz való viszonyában, sőt a kizsákmányoló osztályok egyes csoportjainak egymáshoz, a kizsákmányolt osztályokon belül az egyes rétegek egymáshoz való viszonyában is. Ennek hatására változás állott be a társadalom minden osztályának tudatában, a fennálló viszonyokkal kapcsolatos állásfoglalásában is.

3. A parasztság helyzete

Az eddigiekből kitűnt, hogy az árutermelés mélyen behatolt a falu életébe, és jelentős változást idézett elő a parasztság vagyoni helyzetében, az egyes helységek lakóinak egymáshoz való viszonyában. A változás döntő oka elsősorban a földesúri földrablás és a telekelaprózódás volt. Ehhez járult az úrbéres, szerződéses községek esetében, a szerb, horvát határőrvidéken kisebb, a kiváltságos területeken és a civisvárosokban nagyobb mértékben a jómódú parasztok földfelhalmozása.

Az egykorú statisztikák — az adatgyűjtés módszereinek kiforratlansága miatt — csak torzítva tükrözik a valóságot. Bizonyos tájékoztatást azonban mégis nyújtanak. Az 1828. évi összeírás szerint Magyarországon 546 643 jobbágy és 687 288 zsellér, 1846-ban pedig már 619 527 jobbágy és 911 754 zsellér élt. A két időpont között a telkes jobbágyok száma 9,6%-kal, a zselléreké viszont 32,6%-kal nőtt meg. 1848 előtt tehát a jobbágyság 59,6%-a zsellérsorban élt, míg telkes gazda csupán 40,4% volt. Az árutermelés hatására lefolyt rétegződésbe valamivel közelebbi betekintést nyújt egy 1848-ból származó felvétel. Eszerint az 1 732 001 jobbágyból 624 134 volt telkesgazda családfő. Ezek közül 40 380 (2,3%) egésztelkes, 6458 (0,4%) kétharmadtelkes, 281 264 (16,2%) féltelkes, 254 160 (14,7%) negyedtelkes, 41 872 (2,4%) nyolcadtelkes volt. A 913 962 zsellér családfő közül 32 120 (1,9%) rendelkezett földdel, házzal, 733 528 (44,7%) földnélküli házas, 108 314 (6,2%) pedig házatlan zsellér volt. Rajtuk kívül 192 905 (11,2%) szolgát, cselédet számlált meg az összeírás. 1848-ban tehát a telkes jobbágyok aránya 36,03%, a zselléreké, szolgáké, cselédeké 64% volt. Igen lényeges, hogy a parasztság vékony felső rétege (2,7%) és óriási többségét jelentő nincstelenje (64%) között fél- és negyedtelkes jobbágyokból álló izmos középréteg (30,9%) foglalt helyet. E két utóbbi kategórián belül a féltelkesek száma volt a nagyobb. Ez — mint ismeretes — az ún. eredeti felhalmozás egyik magyarországi sajátosságának és gyarmati függésünknek ama következménye volt, hogy a földesurak a jobbágyokat csak részben fosztották meg a földtől. A fél- és negyedtelkes jobbágyok még meg tudtak élni földjükből, sőt a féltelkesek közül egyesek — szerencsés esetben — fel is emelkedhettek a jómódúak közé. A többséget azonban örökségi osztozkodás miatt bekövetkező telekelaprózódás révén, továbbá rossz termés, dögvész, árvíz, elemi csapás, esetleg rosszul sikerült vállalkozás nyomában járó eladósodás stb. folytán már állandóan fenyegette az elnyomorodás, a zsellérsorba süllyedés veszélye. A telekelaprózódás, a jobbágysors romlásának igen jelentős tényezője, szoros összefüggésben volt egyrészt a népsűrűséggel, másrészt a föld termelékenységével is. Nem véletlen, hogy a legkisebb telkek a legsűrűbben lakott megyékben, a szlováklakta hegyvidéken, az Ausztriához közeleső nyugati és dunamenti

megyékben, továbbá a horvátlakta területeken és a horvát határőrvidéken voltak találhatóak. A szlovák területeken a földeldaraboláshoz az is hozzájárult, hogy a föld terméketlensége miatt a földesurak nem számíthattak dézsmára. Ezért a füstpénzbevételt igyekeztek növelni. Végtelenségig darabolták a telkeket, osztogatták a zsellérházakat, telepítették meg az irtványokat, mitsém törődve azzal, hogy az így odatelepített lakosság esetleg éhen pusztul. Emellett bőven éltek a legelő- és erdőrablás lehetőségével itt is, Szlavóniában is. A földrablás és telekelaprózódás révén 1828 és 1848 között a horvát zsellérek száma ötszörösére, a szlovákoké és ruszinoké 50%-kal, a románoké kétszerezésére, a szerbeké egyharmadával nőtt meg. A zselléresedés különösen a terméketlen földű, sűrűnlakott vidékek lakóit érintette súlyosan. A termékenyebb földű megyékben kisebb terület is biztosíthatta a megélhetést (pl. Bácskában, Temesközben). A ritkán benépesült helyeken pedig az állandó munkakerőhiánnyal küszködő földesurak valamivel óvatosabban jártak el a földrablás terén (Békés, Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog stb.).

Kétségtelen ugyan, hogy a jobbágy gazdasági helyzetére legdöntőbb hatással volt a kezén levő földterület nagysága, de ez a tényező nem határozta meg egymagában. A jobbágy gazdasági helyzetének alakulásában fontos szerep várt egyéb körülményekre is. Egyes helyeken a jobbágyság középrétege és a kisközségi, vagy éppen földnélküli zsellérek jelentős része foglalkozott zöldség-, főleg szőlőtermeléssel stb. (pl. a Duna—Tisza közti mezővárosokban, a Dunántúlon stb.). Igen elterjedt volt az alföldi civilvárosok középrétegéhez tartozók, de egyes helyek zsellérei között is a kupeckedés. A földet otthon a család művelte, míg a családfő azáltal állattal, borral kereskedett. Az áruk megvásárlásához szükséges pénzt legtöbbször a jómódú gazdáktól vette kölcsön. Ezáltal függő helyzetbe került, amit a jómódúak rosszul sikerült vállalkozás esetén arra használtak fel, hogy kiforgassák — ha volt — földjéből és minden egyéb vagyonából bajbajutott társukat. A különösen rossz körülmények között élő szlováklakta északi megyékben egész községek foglalkoztak házaló kereskedelemmel. Ezeknek az igen kis földdel rendelkező falvaknak a jómódjáról az egykorú források is beszámolnak. Hasonló jelenség volt észlelhető, bár kisebb mértékben, a határőrvidék szerb és horvát katonaparasztjainál is.

Nem kevésbé fontos volt a földművelés, pásztorkodás mellett folytatott háziipar sem. Az elnyomorodó jobbágy a zselléresedéssel párhuzamosan egyre inkább felhasználta barkácsolót, senkitől sem tanult ezermester-készségét, hogy így teremtesse elő maga és családja megélhetését. A magyar parasztok alkalmi kovács-, ács-, kőműves-, bognár-, kerékgyártó-, kádármunkát végeztek (pl. Siklóson, Kalocsán). Előbb háziipari mellékfoglalkozásként, majd zsellérsorba süllyedésük után úgyszólván fő kereseti forrásként szerszámokat, különféle faárukat faragtak és vittek piacra (pl. Makó, Kiskúnfélegyháza). A Fertő és a Hanság mocsaras vidékein, de egyéb lápos területeken is kosárfonással foglalkoztak. Az asszonyok szappanfőzéssel, fonással, vászonszövésével hozták pénzt a házhoz. Az északi megyék szlovák asszonyai fonás és vászonkészítés mellett csipkét vertek, a férfiak fa-, edényáruk előállításával kerestek pénzt.

Az 1828-as összeírás adatai rávilágítanak a földművelésen kívüli megélhetési források jelentőségére a parasztság helyzetének vizsgálatában. Számos esetben ugyanis kisközségi vagy házassági zsellérek kupeckedés, kertészkedés, háziiparúzás révén a paraszti középréteghez hasonló anyagi körülmények közé

jutottak. A zsellérhelyzet tehát nem minden esetben jelentett egyben nyomorúságos életet is, bár túlnyomórészt ez volt a helyzet. A földművelésen, állattenyésztésen kivüleső kereseti források azonban nem is elsősorban abból a szempontból fontosak, hogy ezek révén a zsellérek egy kisebb csoportja jómódban élhetett, és a középrétegek közé emelkedhetett, hanem főleg amiatt, mert a mellékfoglalkozások igen nagy zsellértömeget mentettek meg az éhenhalástól, amely már cseléd, napszámos, idénymunka, bányászkodás, városi napszámos vagy ipari munka révén nem talált megélhetésre.

Ámbár az említett adatok a zsellérség óriási szegény tömegein kívül ráirányították a figyelmet a középrétegek sorsára is, az árutermelés és a tőkés viszonyok fejlődésének hatására a parasztság soraiban végbemenő rétegződés fő jellemvonása a vékony felső réteg kiemelkedése mellett nagytömegű paraszt zsellérsorba jutása volt. Ehhez a földesúri kizsákmányolás, mint fő tényező mellett, hozzájárult a paraszti árutermelés és ezzel összefüggésben paraszt paraszt által történő kizsákmányolása is.

A jómódú telkesgazdák, akik között különösen a gyérebben lakott alföldi megyékben akadt 2—5 telekkel, 600—800 juhval, 50—60 lóval rendelkező is (pl. Mezőtúron), a két konjunktúra idején — mint ismeretes — földesúri támogatással a XVIII. századinál jóval nagyobb mértékben igyekeztek kezükbe kaparintani minden szabaddá váló földet, és szorgalmazták az eladósodottak kibecsültetését, a föld elvételét az igával már nem rendelkező jobbágytársuktól. Ugyanígy jártak el a cívisgazdák is. A közös határ periodikus újrafelosztása arra is jó volt, hogy a föld birtoklását a megváltozott anyagi viszonyokhoz és a föld megművelésére való képességhez (igaerő, szerszám) alkalmazzák. Ezzel az időközben elszegényedetteket elűtötték a földben való részesedéstől (pl. Debrecen, Büdsszentmihály). Az alföldi mezővárosokban, a Jászkun, Hajdú kerületben már a XVII. században fellendült az állattenyésztéshez kapcsolódó állatkereskedés. Ennek nyomában a XVIII. század folyamán e területeken erőteljesen haladt a parasztság rétegződése és már ekkor egy vékony, jómódú réteg irányította e települések életét. Így azután a városi, községi tanácsok tagjainak és a hozzájuk közelálló, velük összeházasodott többi jómódúaknak lehetőségük volt a föld összevásárlására. Ugyanígy jártak el a bérelt földek elosztásánál is. Amikor a XIX. század elején Kecskeméten, Nagykőrösön elkezdték a város óriási határában fekvő, addig közösen használt területek felparcellázását, csak a jómódúak részesedtek benne. (Nagykőrösön pl. 1818-ban 3972 holdat 123 lakos között osztottak fel. Ebből hárman száz-száz holdon felüli földhöz jutottak.) Ők azután méregdrágán továbbadták a földet az arra éhes középrendű és szegényebb cíviseknek, akik kétségbeesetten küzdöttek az elszegényedés ellen s a föld birtokáért. A nagygazdák összevásárolták a város határában fekvő földeket. Szó esett már a cívisek erőszakos földfoglalásairól is. Egyrészt ezen a réven, másrészt azon az úton, hogy az elszegényedetteket megfosztották a földben való részesedés és szerzés jogától, továbbá azért, hogy a még önálló gazdálkodásra képes szegényeket a távolabbi pusztákra szorították, az egyenlőtlen közteherelosztás, a gazdák állattartásának a birtokolt földterület nagyságához kötése révén, végül a kölcsönnyújtások által végbemenő eladósodás útján a gazdagok egyre nagyobb számú középrendűt tettek tönkre és egyre több zsellért kényszerítettek cseléd-, szolgasorba. Ezen az úton nagy földterületeket halmoztak fel. (Kecskeméten pl. a terület nagyobb felén 27 nemes és 5—6 cívis-család osztozott.)

A jómódúak és a középrendűekből fölemelkedők föld- és pénzvagyon felhalmozásukkal párhuzamosan egyre több bér munkaerőt foglalkoztattak. Így kapóra jött a nagytömegű zsellér. Az alföldi mezővárosokban, kiváltságos területeken a leszegényedett teljesjogúakon kívül a bevándorolt és — mint ilyen — a földszerzésből kizárt egyedek is növelték az eladásra kínálkozó munkaerő mennyiségét. Már szó volt arról, hogy a megyék a földesurak és részben a jómódú úrbéresek érdekében, az alföldi mezővárosok pedig a civisgazdák munkaerőellátásának biztosítása végett statutumokban szabályozták a cselédek jogviszonyát és igyekeztek megkötni mozgási szabadságukat, további munkára kényszeríteni őket. Ház- és földjuttatással maguk a gazdák is igyekeztek birtokukhoz láncolni a munkaerőt. Érdemes volna felkutatni, mi a magyarázata annak, hogy míg a megyék a 30-as, 40-es években egymásután hozták a szolgálk, cselédek szabadabb mozgását biztosító döntéseket, a civisvárosok ellenszegültek e rendeletek végrehajtásának (Kecskemét, Cegléd).

A parasztság sorsának alakulásában azonban nemcsak a gazdasági, hanem a jogi különbségek is nagy szerepet játszottak. Az úrbéres jobbágyfalvakban a falusi előjárók dézsma- és szolgálatmentességük és egyéb gazdasági előnyeik révén jobban kivehették részüket az árutermelésből, kedvezőbb föld- és pénzfelhalmozási lehetőségekhez jutottak, mint a falu többi lakói. A szerződéses állapot komoly előnyt jelentett az úrbéres helyzetűekkel szemben.

Még szabadabban rendelkeztek idejükkel, vagyonukkal az alföldi mezővárosoknak már a török hódoltság után szabad paraszttá lett lakói. A XVIII. század utolsó harmadában megváltották magukat a jászkunok is, akiknek területe a Hajdúsággal együtt önálló közigazgatási kerületbe tömörült. E két terület törzsökös lakói pedig a köznemesekeéhez hasonló kiváltságokkal rendelkeztek. Ezek a parasztsók éppúgy, mint a földesúrral szerződéses viszonyban levő horvát slobodnjakok, még inkább a határőrvidék horvát, szerb parasztjai, a szászföldi román szabad paraszt sokkal jobban kivehették részüket az árutermelésből, jobban élhettek, mint a magyar, a hozzá hasonló jogi helyzetű, de a föld terméketlensége miatt súlyosabb gazdasági helyzetben levő szlovák, ukrán, vagy a rendkívüli terhekkel sújtott, sokszor zálogba is tett, örökbehagyott, adásvétel tárgyát is képező horvát úrbéres jobbágy.

Az alföldi mezővárosok, a Jászkun, Hajdú kerületek parasztjainak és földjének szabadsága tette lehetővé e területeken az amerikai típusúhoz hasonló tőkés fejlődés bizonyos elemeinek jelentkezését. E területeken lefolyó tőkés fejlődés menete azután attól függött, hogy a szabad föld a feudalizmusban kialakult paraszti rétegződés (telkesgazda, zsellér) szerint jutott-e a parasztság kezére (Cegléd, Kunszállások), vagy nem tekintettek erre (Kecskemét, Nagykőrös, Kiskunság egyes részei).

A jogi helyzet különbözősége nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egyes területek parasztlakosságának a helyzete eltérjen egymástól. Azonban az egy helyen lakók jogi helyzete is különböző volt. Ez a rétegződés előmozdítója és az egyes rétegek közötti ellentétek egyik forrása. A törzsökös civisek és a bevándorolt nemesek kiváltságukra való hivatkozással a vagyonnal arányos közteherviselésből nem akartak részt vállalni. A Jászkunságban kirekesztették a földvásárlásból az irredemptusokat, a civisvárosokban a bevándoroltakat, a Hajdú kerületben a nem hajdú nemes „jövevényeket” és a bevándorolt jobbágyi eredetű zselléreket. A gazdasági helyzet különbségé-

ből fakadó ellentéteket az egyes helységeken belül a jogi helyzet eltéréséből származó ellentétek is elmélyítették, és ezáltal hozzájárultak a rétegződés meggyorsításához.

Mindez azonban nem terelheti el a figyelmet arról, hogy a rétegződés főoka a földesúri árutermeléssel együttjáró földrablás, robotnövelés és az egyéb terhek emelése volt és csak kisebb részben a jómódú parasztok árutermelő tevékenysége. Ugyanakkor — noha a jobbágyra mért legnagyobb csapást a földrablás és a robotnövelés jelentette — nem hagyhatók figyelmen kívül a jobbágy egyéb terhei sem. Állandó robotteher volt a szántás-vetéssel, aratással, takarással összefüggő heti egy ígás, vagy két kézi robotnap, a fuvarozási kötelezettség, amelyet Mária Terézia urbáriumma úgy szabott meg, hogy négy egésztelkes jobbágy volt köteles együttesen vagy egymás között megosztva és felváltva négymarhás szekérrel két napi járó utat meg nem haladó szolgálatot teljesíteni visszafelé üres szekérrel. Ha a szolgálat meghaladná a két napot, vagy a jobbágnak visszafelé is rakott szekérrel kellene megtennie útját, ezt be kell számítani robotkötelezettségébe. A gyakorlatban azonban a gabona- és a gyapjúkonjunktúra idején már gyakran hetekig tartó fuvarozásra szorították a jobbágyot. Nem lebecsülendő terhet jelentett a felfokozott robotkövetelések időszakában a fahordási és nádvágási kötelezettség sem. Az urasági erdőből kapott tűzi- és épületfa fejében az urbárium rendelkezése szerint ugyanis az egésztelkes, ígásállattal rendelkező jobbágy két gyalogparaszt által felvágandó egy öl fát köteles volt az uraság által megjelölt helyre szállítani a birtok területén belül. A földesúrnak azonban joga volt a fahordás helyett egy napi ígás, a favágóktól pedig 1—1 napi kézi robotot követelni. Mocsaras vidéken a jobbágnak faizás helyett nádolási joga volt. Ennek fejében az úrbéri ölfa helyett az egésztelkes jobbágnak 40 kéve nádat kellett vágnia és az uraság által megjelölt helyre szállítania. A megyei közmunkák, út- és töltéscsinálás, az állami és megyei közadók, a katonaaállítás és ellátás terhe is a jobbágy vállát nyomta. Az állami adókon keresztül érezte a gyarmati függés súlyát közvetve, a katonai karhatalommal történő végrehajtáson, beszállásoláson, katonaaállításán keresztül pedig közvetlenül. Az állami adóteher nagyságára jellemző, hogy a magyar jobbágy csupán 1827 és 1833 között évi átlagban 735 576 Ft 9 kr-t vesztett a hadsereg ellátására kiszolgáltatott takarmány és élelmicikkek hivatalos beváltási ára és a piaci ár közötti különbözet, a deperdita címén. 1843 és 1845 között 5 453 125 ezüst forintot fizetett háziadó, 4 395 244 forintot hadiadó, 68 000 forintot a papság erődítési adója címén; a 10 092 725 forintos sójővedékbevétele túlnyomó része közvetett adó formájában szintén a jobbágyot terhelte.

Az állami és a földesúri terhek elosztása nem volt egyenletes. A falu vezetői felhasználták helyzetüket arra, hogy a teherviselés súlyát a szegényekre hárítsák át. A jómódú paraszt megvesztegette a hajdút, a csószot s az több napszámot számolt el, mint amennyit a paraszt vagy szolgálja — gazdája helyett — teljesített. Elhallgatták a módos gazda robotmulasztását. Sokhelyütt megvette a hajdútól, ispántól a robot elvégzését igazoló robotbárcát és így nem kellett munkát végeznie. Helyette a szegény paraszt végezte el a munkát azáltal, hogy ténylegesen teljesített robotjának csak egy részét ismerték el és további robotolásra kényszerítették a gazdag jobbágy elmulasztott robotjának pótlására. Jómódú ember lévén az adóbevallást intéző bíró, neki is, módos gazdatársainak is lehetősége volt adóalapja egy részének eltagadására. Mindennek a szegény paraszt adta meg az árát.

A sok és sokféle szolgáltatás, a földrablás terhe alatt roskadozó és tömegesen zsellérsorba jutó jobbágyság egy része a már érintett módokon még fenntartotta magát. Igen sokan azonban nem találtak munkalehetőségre. Ezért kóborolt szerte az országban annyi munkaalkalmat kereső zsellér, aki, ha seholsem talált elfoglaltságot, koldulásból tengődött, vagy betyáréletre adta magát. A gazdasági okokon kívül pedig sok jobbágy a katonafogdosás elől menekült a betyárok közé. A 30-as évek közepére úgy elszaporodtak a betyárbandák, hogy az uralkodó osztálynak csak nagy katonai erők bevetésével sikerült részben felszámolnia a betyár csoportokat. A parasztságnak a gyarmati és földesúri elnyomás elleni közvetett tiltakozását megtestesítő betyárbandákra az uralkodó osztály Bécs segítségével valóságos hajtóvadászatot rendezett, s ha a bandák egy-egy tagját elfogták, fölakasztották. Erőszakos eszközökkel azonban sem a gyűlöletet, sem az újabb bandák keletkezését megszüntetni nem lehetett, mert az ún. eredeti tőkefelhalmozás folyamata kénytelenül tovább „termelte” a földnélküli tömegeket.

A jobbágyság elszegényedett tömegei leírhatatlan nyomorban éltek. Általában agyagból készült, náddal, szalmával fedett, kicsiny és ki nem nyitható ablakokkal ellátott ház volt a lakásuk. Egyes vidékeken földbevéjrt, szalmával fedett putrikban laktak. Volt olyan vidék is — főleg a hegyvidéken —, ahol 4—5 család állataival együtt lakott egy lakásban. Ételeik is kezdetlegesebb ételfélékből, főleg savanyú levesekből, kásákból, lepényekből, répa- és káposztafőzelékekből, főtt tésztából, ritkábban paprikás húsfélékből álltak.

A földesúri igazságszolgáltatás önkényességeinek ostora is leginkább — szószerinti értelemben — a szegény jobbágy hátán csattant. Az erdőhasználattól eltiltott jobbágy, ha nyomorában fát lopott a korábban közösen használt erdőből, vagy egyéb kihágást követett el, úriszék elé került, ahol a földesúrral közös osztályérdekű nemesek ítélték fölötte. Többnyire testi fenyítéket mértek rá büntetésül, amit azonnal végre is hajtottak. Így még ha lett volna rá lehetőség, amint hogy nem volt, akkor sem fellebbezhetett volna.

Sokkal jobbak voltak a kizsákmányolás terhei és a földesúri bíráskodás önkénye alól kibújni inkább tudó módos gazdák, valamint a középrendűek életviszonyai. A Dunántúlon hosszú, emeletmagas, fehérre meszelt, fonott szalmatetős épületekben laktak a gazdák. Az udvart az utcától vagy kétszárnyú kapu, vagy csinos fal, esetleg sövény választotta el. A ház konyhájából jobbról-balról egy-egy nagy szoba nyílt. A konyhában hatalmas tűzhely, az utcai szobában kemence, pad, tölgyfaasztal, mennyezetig ágyneművel telerakott gombos nyoszolya, tulipános láda, saroklóca, korsólóca, támlás karszék állt. Valamennyi iparostól vásárolt bútort volt. A falakon képek, korszók, fazekak és egyéb edények. A másik szoba házilag készült paddal, asztallal bútorozott. Az udvari szoba mögött éléskamra, a ház alatt pince volt. Az éléskamra tele tőrővel, szalonnával, friss gyümölccsel, egyes helyeken, ahol az asszonyok értettek hozzá, befőttel, szárított főzelékkal. A pincében jó borok, az istállóban szép szarvasmarhák, lovak. Hasonló, bár a táj eltérő jellegének megfelelően némileg eltérő külsejű és belső beosztású, más tűzhely-típusú és tűzhely-elhelyezésű házakat mutató kép tárult az alföldi civisgazdák házáat, a hazánk keleti felén, északon lakó jobb módúak hajlékait meglátogató egykorú utazó elé is.

A jobbágyság különböző rétegeinek helyzetében az árutermelés hatására jelentős változás állt be. Ez a változás az egyes rétegeket helyzetükből kifolyó-

lag különböző okból és nem azonos mértékben tette elégedetlenné a fennálló viszonyokkal.

A földesúri terhek és a földrablás a földesúrtól függő jobbágytság egészét szembeállították a feudalizmussal. A szegénysorsúaknak földre és munkajükük szabad értékesítésére, a feudális terhek eltörlésére volt szükségük megélhetésük biztosítása végett. Részben a megélhetés biztosítása, részben azonban — a jómódúak és a középrendűek esetében — a zavartalan árutermelés céljából, különösen a gyapjúkonjunktúra idején, érdeke volt a jobbágy-
ságnak a földesúrral közös határ, elsősorban a közös legelőhasználat felszámolása. Így ugyanis megmenekülhettek attól, hogy a földesúr juhait ellepjék a közlegelőt és kiszorítsák onnan a parasztok állatait. Az árutermelés és a munkaerőfelhasználás szabadságának, a jobbágyközség földesúri befolyástól mentes igazgatásának, az általuk művelt föld szabad, magántulajdonú birtoklásának és további földek szerzésének vágya is szembeállította a földesurakkal a falu jómódú gazdáit és a középretegek legfelső részét. Ez új törekvés, és a parasztság bizonyos fokú politikai aktivizálódásának jele is volt. A többi középrendűt főleg a megélhetés kérdése aggasztotta és törekvéseinek indítékait illetően sokban közel állt a szegényparasztok szándékaihoz.

Az eltérő indítékok ellenére is összefogta tehát a jobbágyparasztság minden rétegét az, hogy valamennyinek közös érdeke volt a feudalizmus felszámolása. E főellentét mellett azonban a rétegződés előrehaladásával párhuzamosan másodlagos ellentétként felmerült a gazdag és szegény paraszt ellentéte.

A civisvárosok személyileg is szabad parasztjai a várost terhelő földesúri fennhatóságot akarták lerázni. Ezért ők is szembefordultak a feudalizmussal.

A gyarmati függés a parasztság egészére ránehezedett, ha nem is egyforma súllyal. Az állami adók behajtása, katonafogdosás stb. elleni megmozdulások az idegen elnyomás elleni harc tünetei is voltak.

Az alföldi szabadparasztai helységekben, ahol a földesúr már nem az egyes jobbággal, hanem a mezővárossal, mint jogi személlyel állt szemben, a feudális környezettől sokféleképpen befolyásolva ugyan (civisek, törzsökös hajdúk és bevándorolt nemesek vagy nemesített hajdúk ellentéte), de a feudális osztályellentéteket kezdte háttérbe szorítani az osztályellentétek magasabb formája, a jómódú és a szegény, ill. a középrendű parasztok alsó rétegének az ellentéte. Országos viszonylatban azonban a fő harci terület a feudalizmus két alapvető osztályának küzdelme volt, amely a francia háborúk után 1848-ig egyre sűrűsödő parasztmozgalmak csataterén folyt le, és amelyet szlovák és román területen a magyar és a szász földesúr és a más nemzetbeli jobbágy közötti nemzeti ellentét még csak jobban felszított.

JEGYZETEK

A tanulmányban elemzett és az egész 1790—1848 közötti időszakban fontos szerepet játszó fő kérdésekre (az ún. eredeti tőkefelhalmozás és a feudalizmus válsága Magyarországon stb.) vonatkozó historiográfiai tájékoztatás a magyar történeti egyetemi tankönyv II/1. kötetében ezeknek a kérdéseknek első jelentkezését tárgyaló előző részekhez kapcsolódó jegyzetanyagban található meg. Ezért itt csupán a közlésre kerülő tankönyvrészlet elkészítéséhez közvetlenül felhasznált forrásanyagra és irodalomra történik rövid utalás.

Az itt közölt tanulmány elkészítésében nagy hasznomra voltak azok a bíráló megjegyzések, új szempontok, kiegészítésekre irányuló javaslatok, amelyeket a II/1. kötet kéziratának vitája során az ún. eredeti felhalmozásról, a feudalizmus válságáról,

a mezőgazdasági termelésről és a parasztság helyzetéről szóló részekkel kapcsolatban *Berend Iván*, *Szabad György* és *Vörös Károly* elmondottak (Századok. 1955. 3. sz. 452, 454–455. l.). Ezenkívül a következő forrásokat és irodalmat használtam fel. A gabona- és gyapjúárakra: Adalékok Magyarország nyerste-terményeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században... Kiadja a budapesti kereskedelmi és iparkamara. Bpest, 1873. 1–11, 73–77. l. (Idézi Iványi-Grünwald Béla: *Gr. Széchenyi István*: Hitel. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta... Bpest, 1930. 18. és 20. l.) — Az orosz gabona versenyére Iványi-Grünwald idézett művének szellemi-történeti felfogásban megírt bevezető tanulmánya (19. l.), amelyben azonban számos igen hasznos, ma is érvényes megállapítás található. — A magyar gabona és gyapjú rossz kezelésére és az ausztráliai gyapjú versenyére Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848 (Bpest, 1948) című könyvem 24–25. lapjai. — A nemesség viszonyaira a konjunktúra idején *Iványi-Grünwald*: i. m. 65–66. l. — A nemesi birtokoknak hagyományos, átmeneti és korszerű gazdálkodást folytató üzemeikként való kategorizálására és gazdálkodásuknak ennek megfelelő csoportosításban való tárgyalására *Szabad György* hívta fel a figyelmet a II/1. tankönyvkötet vitáján. — A hagyományos módszerekkel folytatott árutermelésre Mezőgazdaság és agrártársadalom 21–26. l. — A majorsági munkaerőre *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics birtokon 1711–1850 (Bpest, 1954) 151–156. l. (A könyv értékelésére vö. a Századok 1955. 6. számának 957–959. lapjain megjelent ismertetéscmet.) Szántó adatait felhasználtam, de ama nézetével szemben, amely szerint a majorsági munkaerő általában véve a robot és a bér-munka közötti átmeneti jellegű munkaerő lett volna, *Szabad György* nézetét fogadtam el, aki elvileg a II/1. tankönyv kötet kéziratának vitáján fejtette ki erre vonatkozó elgondolásait és részletesen be is bizonyította 1954-ben benyújtott és 1955-ben elfogadott „A tata-gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra” című kandidátusi értekezésében (kézirat a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában). — A földrablásokra Mezőgazdaság és agrártársadalom 14–20., 130–140. l. — A statisztikai adatokra *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest, 1847. I. 161. l. — A jogbiztosító és a gazdasági allódizálás különbségére ugyancsak *Szabad György* hívta fel a figyelmet az említett tankönyvkötet kéziratának vitáján, majd részletesen bebizonyította állításait említett kandidátusi értekezésében. — A nyersbőrbehozatalra Magyar iparfejlődés című könyvem (Bpest, 1951) 280. és 302. lapjai. — A korszerű módszerekkel folytatott árutermelésre Mezőgazdaság és agrártársadalom 57–91. lap, továbbá *Szabad György* idézett kandidátusi értekezésének adatai és *Szántó Imre*: i. m. 156–157. és 160–161. lapok. — A kelet-németországi fejlődésre *Johannes Niehweiss*: Das Bauern-leben in Mecklenburg. Berlin, 1954 c. könyve. — A II/1. kötet kéziratának vitáján *Berend Iván* igen részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mennyire szükséges az ún. eredeti felhalmozás és a feudalizmus válsága magyarországi sajátosságainak tényekre alapozott, elvi feldolgozása. Ugyanő tett említést a feudalizmus válságának egyes szakaszairól is. Felszólalásából merítettem ösztönzést e kérdések kidolgozásához a jelen tankönyvrészletben is.

A paraszti árutermelés történetének feldolgozása szintén egyik nagy adóssága történettudományunknak. Az 1828-as összeírásból levonható tanulságokra *Vörös Károly*, a Levéltárak Országos Központjának tudományos munkatársa hívta fel a figyelmemet. Szíves segítségét ezúton is megköszönöm. — A jobbágy cukorrépa- és burgonyatermelésére Magyar iparfejlődés 174, 275. lapok, a dohánytermelésre Mezőgazdaság- és agrártársadalom 47, 50, 175–178. és Magyar iparfejlődés 170. l., egyéb terményekre Mezőgazdaság stb. 178–180. l. A szőlő és a dohány művelési módjára ugyanott 159–160. és 177. lapok, a paprikára *Lőkös Zoltán*: A szegedi paprikatermelés (Alföldi Tudományos Gyűjtemény II. 1946–1947. 180–189. l.). — A pilisi jobbágyokra és általában a jómódú parasztokra Mezőgazdaság és agrártársadalom 170–175, 180–188. l., valamint *Szabad György* id. kandidátusi értekezése és *Révész László*: Gazda-cseléd jogviszony története a XVIII–XIX. században. Különös tekintettel az alföldi mezővárosokra. (Bpest, 1955. Kandidátusi értekezés. Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.) Wodianer kölesőnére és a parasztok eladósodására Magyar Iparfejlődés 170. és 38. lapok. — A munkaerő megkötésére *Révész* id. kandidátusi értekezése.

A parasztság helyzetének monografikus feltárása a XIX. század első felére vonatkozólag még ugyancsak az elvégzendő feladatok közé tartozik. A szövegben található statisztikai adatokra *T. K.* (Tagányi Károly): Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei I. Megyék és kerületek. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1896. 114. l. és *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest, 1847. I. 50. l. Az 1848. évi statisztikára *Ember Győző*: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban (Forradalom és szabadságharc.

Bpest, 1948. 196. s. köv. 1.). — A nemzetiségi parasztok helyzetére vonatkozó részek elkészítéséhez *Arató Endre*: A magyarországi nemzetiségek története 1790—1849 című kandidátusi értekezésének megfelelő részeit használtam fel (kézirat a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában). Arra, hogy a parasztok helyzetének alakulására a gazdasági és jogi különbségeken kívül a lakosság sűrűsége, a táj földrajzi adottságai is befolyással vannak, továbbá a középrétegek szerepének vizsgálatára, a zsellérsorú, de más foglalkozásból megélő paraszti rétegek helyzetének kutatására *Vörös Károly* irányította rá a figyelmet a II/1. tankönyvkötet kéziratának vitáján elhangzott felszólalásában. — Az alföldi mezővárosok jómódú parasztjainak vagyoni viszonyaira *Révész*: i. m. — A jászkunokra és hajdúkra *Mezőgazdaság és agrártársadalom* 181. l., a hajdúkra ezenkívül még *Komonyi Lászlóné*: A „Dóró láрма”. Felkelés Hajdúszoboszlón 1822—1824. (Debrecen, 1954) 14—18, 25. l. A jobbágy terheire *Mezőgazdaság és agrártársadalom* 149—151. és 172. l. — A betyárookra *Pach Zsigmond Pál*: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon (Bpest, 1952) 207—209. l. A jobbágyság életviszonyaira *Mezőgazdaság és agrártársadalom* 164—171, 147—148. l., a lakberendezési tárgyakra, ruhákra *K. Csilléry Klára*: Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. *Ethnographia*, 1952, 83—111. l. és *Kresz Mária*: Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai. *Ethnographia*, 1952. 18. s. köv. 1.

MÉREI GYULA

AZ 1868-AS ALFÖLDI PARASZTMOZGALOM

I. Bevezető

Az alföldi mezővárosok parasztságának a kiegyezés után kibontakozó demokratikus és függetlenségi harca Asztalos-mozgalom néven ismeretes¹. A mozgalom az alföldi szegényparasztság tiltakozása volt a 67-es kiegyezés társadalmi és politikai rendszere ellen, de segítette az egész magyar nép kiegyezésellenes harcának megerősödését is.

Az Asztalos-mozgalom az alföldi szegényparasztság olyan politikai jellegű szervezkedése volt a magyar és osztrák uralkodó osztályok érdekközösségén alapuló kiegyezés ellen, amely az alföldi városok társadalmi-gazdasági helyzetéből, a parasztságon belüli ellentétekből táplálkozott. Ezért a mozgalom jellegének, fejlődésének vizsgálata mellett, ha röviden és vázlatosan is, de ki kell térni egyrésről az alföldi mezővárosok társadalmi, gazdasági fejlődésére, a parasztság felbomlásának sajátos körülményeire,^{1a} másrésről az alföldi parasztságnak a kiegyezést megelőző nemzeti és demokratikus harcára. Ezeknek alapján érthetjük meg, hogy miért éppen az Alföldön, a kapitalista fejlődés amerikai utas elemeit hordozó mezővárosokban vált a legerősebbé a parasztság kiegyezésellenes küzdelme.

*

Az alföldi mezővárosok belső társadalmi, gazdasági helyzete már a 48-as forradalom és szabadságharc előtt lényegesen különbözött az ország más területeitől. Ezek a városok széles jogkörrel, önállósággal rendelkeztek. Önállóságuk még a török hódoltság korára, illetve a török kiűzése utáni időkre nyúlik vissza. Az Alföld jelentős részén ekkor szűnt meg a földesúr—jobbágy viszony, s egyrésről a pénzjáradékot egy összegben fizető, majd

¹ E témával *Vörös Antal*: *Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. c.*, S. Sándor Pál szerkesztésében 1951-ben megjelent k. 227. és 294—302. lapjain röviden már foglalkozott s megmutatta, hogy az Asztalos-mozgalom összeköti az abszolutizmus s a 90-es évek parasztmozgalmait. Mivel a mozgalom az újkori magyar történelem jelentős fordulójával, a kiegyezéssel szoros összefüggésben van s a paraszti demokratikus és függetlenségi harcnak fontos állomását jelenti, megkísértem ennek részletesebb feltárását s a magyar politikai életben elfoglalt helyének megmutatását. A dolgozatot az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Újkori Magyar Történelem Tanszéke megvitatta, s végleges kidolgozásához nagy segítséget adott.

^{1a} Az alföldi mezővárosok kiegyezés előtti gazdasági, társadalmi fejlődésének mélyebb elemzése természetesen külön feladatot jelent. Itt csak annyiban kívánok e kérdéssel foglalkozni, amennyiben ezt az Asztalos-mozgalom erejének, jellegének megértése szükségessé teszi.

azt megváltó, viszonylag szabad parasztság létrejött, másrésről a háborúskodások miatt elnéptelenedett szabad földek foglálásának lehetősége a mezőgazdaság amerikai utas kapitalista fejlődésének csiráit hozták létre.

A jászkun városok a „redemptioval”, a közösen összeadott pénzzel már a XVIII. század közepén megváltották magukat. A földek egy részét a fizetett összeg arányában kiosztották a redemptus lakosok között, a várostól távolabb eső részét, a „külsőségeket” pedig meghagyták közföldeknek, általában közlegelőknak, amelyeket a redemptusok az általuk fizetett redemptio arányában használhattak. A megváltási összegekhez azonban már ebben az időben sem tudott a városok egész lakossága hozzájárulni. Az ún. irredeemptusok vagy a város, vagy a gazdagabb parasztok szolgálatába léptek. A földnélküliek száma azután egyrészt a gazdasági fejlődés polarizáló hatása, másrészt a nagyszámú bevándorló miatt növekedett, s a tanácsok a földtelenné váltakat is megfosztották redemptusi jogaiktól, amelyek birtokában idáig beleszólhattak a városok ügyeinek intézésébe. Ennek következtében a vezető közigazgatási és igazságszolgáltatási szerveket, a tanácsokat egyre kevesebben választották, a megválasztottak pedig hivatali jogukat használták fel gazdasági hatalmuk további növelésére.

A nagykőrösi és kecskeméti parasztság csak a XIX. század elején váltotta meg a földesúri földek jelentős részét. Ideáig egy összegben fizették a pénzjáradékot a földesuraknak. E különbség ellenére az Asztalos-mozgalom társadalmi gyökerei szempontjából ezekben a városokban is hasonló jellegű fejlődési folyamatot figyelhetünk meg, mint a jászkun városokban. Itt is a tanácsok álltak a városok élén, ők kezelték a közföldek pénztárát, ők rendelkeztek a haszonélvezeti jogokkal stb.

A kapitalista fejlődés meggyorsulása fokozta az alföldi parasztság felbomlását, s nagy szerepe volt annak a szociális feszültségnek kialakulásában, amely az 1860-as években az alföldi mezővárosok belső társadalmi helyzetét jellemezte. Erre az időszakra a parasztság felbomlása miatt annak felső rétegéből általában már olyan vezetőréteg került ki, amely az ország arisztokráciájával és középbirtokosságának zömével, az alföldi szegényparasztság követeléseivel, igényeivel szemben a kiegyezés útját kereste, s törekedett azoknak a feudális jellegű jogoknak a megszerzésére, amelyekkel az ország más területein élő birtokosok rendelkeztek. Ugyanakkor a pénz, hitel, tagosítások, legelőelkülönbözések irányításával a kapitalista fejlődés fontos tényezőivé is váltak. A tanácsok, képviselőtestületek tagjai tisztségüket tőkés vállalkozásokra is felhasználták. A különböző bankoktól szerzett pénzösszegeket magas kamatláb mellett kisebb tételekben utalták ki a fizetni képes, vagy valamelyes vagyonnal rendelkező lakosoknak.² Napirenden voltak a városi tanácsok tagjainak csalásai, sikkasztásai is, amelyeket hivatali hatalmukkal visszaélve követhettek el, s nem kímélték a közföldeket és a közpénztárát sem. Kecskeméten a város földjével határos volt Kiss Miklós országgyűlési képviselő birtoka. Kiss még az abszolutizmus idején hamis térképek készítésével a városi földek rovására állandóan növelte birtokát.³ Kiskunfélegyházán pedig a tanács vezetőrétege rendszeresen lopta a közbirtokosságot

² Szegedi Állami Levéltár. (A továbbiakban Sz. Á. L.) Közgyűlési jegyzőkönyv. (Közgy. jkv.) 1868. jan. 8. 107 sz.

³ Kecskeméti Állami Levéltár (K. Á. L.) Kecskemét város közgy. jkv. 1868. máj. 19. 19. sz.

pénztárát s ennek napfényrejutása annyira kiélezte a közbirtokosságon belüli ellentéteket, hogy a hatvanas években annak alsó, tanácsonkívüli része is a tanácselleni mozgalom részesévé vált.

Az alföldi városok lakosságának döntő többségét kitevő szegényparasztság és a városok előkelő vezető rétege között az egyre növekvő gazdasági és társadalmi ellentétek az abszolutizmus korszakában még élesebbé váltak akkor, amikor a kapitalista fejlődés az állattenyésztésről a földművelésre való áttérést a legelőfelosztás végrehajtásának formájában általánosan napirendre tűzte. A legelőfelosztást a városi tanácsok is igyekeztek megvalósítani, de azzal a céllal, hogy a városi földeken és saját birtokaikon biztosítsák a nagyobb méretű gabonatermelés feltételeit. Ezért azokat is igyekeztek kiszorítani a közföldekből, akik eddig részesedtek azok hasznából, s ezzel egyidejűleg a közlegelőket szántóföldekké akarták változtatni. Azért is törekedtek erre, mert a kiépülő vasútvonalak megkönnyítették a gabonafélék szállítási és értékesítési lehetőségeit, s már rendelkezésükre állt a termelőeszközöktől megfosztott agrárproletariátus. Ezért a földjüket elvesztett parasztokat, akik régebbi földterületük vagy az általuk fizetett redemptio arányában használták még a közlegelőket, most a tanácsok által létrehozott Legelőosztó vagy Gazdászati Bizottmányok — mivel a belsőségek akkori helyzete alapján határozták meg a lakosoknak a közlegelőkhöz való jogát — kizárták a közföldekről. Idáig tehát a belsőségek területén végbement fejlődést, differenciálódást nem követte a közlegelő használatának alakulása. Ezért sokan, bár földjüket elvesztették, az állattenyésztésből biztosítani tudták megélhetésüket. A tanácsok mellé rendelt Legelőosztó Bizottságok egyes előintézkedései, s méginkább egyes puszták felosztásainak befejezése hirtelen fosztott meg nagy tömegeket a legelőhasználatról, vagy annak korábbi méreteitől. A kecskeméti Gazdászati Bizottmány pl. 1866-ban vizsgálatot indított azok ellen a birtoktalan lakosok ellen, akik jószágait a közlegelőn tartották s azok ellen a birtokosok ellen is, akik a közlegelőn belsőségükhöz képest aránytalanul több jószágot legeltettek.⁴ A városi tanácsok tehát a legelőfelosztást a szegényparasztság minél nagyobb tömegeinek kisajátítására akarták felhasználni. A közbirtokosság alsó rétege s az agrárproletariátus ezért a fegyveres összeütközést jelentő határig együtt harcolt a legelőosztás demokratikus megoldásáért, a tanácsok legelőosztási kísérletei, egyes előintézkedései ellen. Kiskunfélegyházán és Nagykőrösön ez a harc a legelőosztási kulcs ügyében folyt. Nagykőrösön eddig a gazdaparasztnak általában „redemptio nélkül”, vagyis a közföldekre való jog nélkül vettek földet, így a belsőségüket elvesztett szegényparasztnak a közlegelőt és az erdőt jog szerint is használhatták. Most a gazdaparasztnak a legelőosztást arra akarták felhasználni, hogy ezeket a parasztokat a legelő- és erdőhasználatról is megfosztják. Ezért követelték a birtokmennyiség és az adóösszeg alapján a legelőosztás megvalósítását. A szegényparasztság szembeállt ezzel a törekvéssel s a legelőosztás kulcsául a váltságdíjat, a „redemptionális könyv forintjait” követelte, amely mögött természetesen földszerzési vágya húzódott meg. Az elszegényedett redemptusoknak a legelőosztási kulcs elfogadásáért folytatott harcába bekapcsolódtak a volt irredemptusok is, elsősorban azért, mert nem ismerték a földvásárlási iratokat s az az illúzió vezette őket, hogy elődeik redemptusok voltak s ennek alapján földhöz juthatnak. Az elszegényedett volt redemp-

⁴ K. Á. L. Közgy. jkv. 1866. jan. 15. 16. sz.

tusok és az irredemptusok között tehát elmosódott a határvonal. Elősegítette ezt az is, hogy a tanácsok a redemptusoknak sem engedték meg a földvásárlási könyvek megtekintését, hiszen az volt a fő célkitűzésük, hogy a legelőosztást a már elszegényedett redemptusok kizárásával valósítsák meg. Mindez segítette a földjüket elvesztett redemptusok és az irredemptusok közös harcának kibontakozását.

A közép- és kisparaszttság, valamint az agrárproletariátus helyzetét nehezítette s a társadalmi ellentéteket növelte a 60-as évek katasztrofális terméseinek hatása is. A homokos, szikes Alföldön, ahol a lakosság gabona-termeléssel, gyümölcs-, szőlő- és dohánytermesztéssel foglalkozott, s jelentős része még állattenyésztésből élt, az inséges hatvanas éveknek különösen káros következményeik lettek. Az 1863-as nagy aszályt már szárazságok előzték meg és még három évig aszályok és fagyok követték. Ezek közül a legnagyobb az 1866. május 24-i 10°-os fagy volt, amely tönkretette az Alföld terményeit s amelynek következményeképpen a „szegény nép egészen munka, élelem és kereset nélkül maradt”⁵ — írja a kecskeméti közgyűlés jegyzőkönyve. A szárazságok miatt a legelő is tönkrement, az állatok ezrei pusztultak el. A csanádi főispán jelentése szerint a kaszálók 1863 júliusában „nem adtak az egész megyében egy kaszavágás szénát” s az elesett jószágok száma túlhaladta a 2700-at.⁶ A kapitalista fejlődés s a válságos évek hatása gyorsította a paraszttság felbomlását, s mivel a földjeit és állatait elvesztett szegény-paraszttság sem az iparban, sem a mezőgazdaságban, sem a jelentéktelen méretű inségi munkálatoknál nem talált munkalehetőséget s a vasútépítések, folyószabályozások lényegében csak 1868 nyarától indultak meg, gyorsan nagyméretűvé duzzadt a mezőgazdasági tartaléksereg.⁷ Szegeden 1863-ban 4—5 ezer volt a munkanélküliek száma, Arad megyében a főispáni helytartó jelentése szerint „a munkaképes és kereset hiányában éhező inségesek száma ezerként szaporodik”.⁸ A munkanélküliek megsegítésével az inségi bizottmányok foglalkoztak, amelyek a városi vezetőségekből álltak. Az inségi bizottmányok pénz- és gabonaszágélyeket kértek a Helytartótanácsától, sürgették a Tisza-szabályozási és csatornázási munkálatok megnyitását, ezen az úton akarták foglalkoztatni a mezőgazdasági agrárproletariátust. A Helytartótanács csak kis mértékben nyitotta meg a paraszttság foglalkoztatásának ezt az útját, de az alföldi városok tanácsai ezekből a csekély csatornázási munkálatokból is nagy vállalkozásokat kovácsoltak. Nagykőrösön pl. a város kivágott erdejének helyét inségi munkásokkal forgattatták fel,⁹ Kecskeméten pedig Szűcs Imre és István, akikkel még a későbbiekben találkozunk, 1864 tavaszán úgy osztották ki a gabonát az inségesek között, hogy kevesebbet mértek nekik, s ami megmaradt, méregdrágán eladták a piacon. Ők vezették az inségi munkákat is, ahol ismeretlen neveket írtak fel a munkát végzők

⁵ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. jún. 18. 131. sz.

⁶ Országos Levéltár. Visszaállított Helytartótanács. (O. L. Vht.) 1863 — III — 8a — 47905. (Idézi S. Sándor P., id. m.)

⁷ Az alföldi paraszttság felbomlásának gyorsabb üteme s a rossz termések mellett elősegítette ezt az alföldi mezővárosok túlszűfolttsága is. Míg országos viszonylatban 2982 ember, addig Pest megyében 4103, Csongrádban 3499 jut egy □ mérföldre. *Keleti Károly: Hazánk és népe.* Pest, 1871. 38. l.

⁸ O. L. Vht. 1863 — III — 8a — 53635. (Id. S. Sándor, i. m. 263. l.)

⁹ K. Á. L. Nagykőrös város Tanácsgyűlési (Nagyk. Tgy.) jkv. 1866. máj. 28. 169. sz.

listájára s a hamis nevekre írott pénz és gabona is az övék maradt.¹⁰ Hasonló jelenségekkel találkozunk az inségi segélyek törlesztésénél is. Szegeden Farkas tanácsnokot bízták meg a törlesztési összegek kezelésével, de Farkas a beszedett pénzt magának tartotta meg, s a tanács másodszor is behajtotta a törlesztési díjat.¹¹

Az eddigiek mellett az alföldi szegényparaszság helyzetét megnehezítette, de egyúttal harckészségét fokozta az a körülmény, hogy míg az ország más területein a 48-as törvények legalább az úrbéreseket úgy-ahogy kielégítették, az Alföldön — ahol a differenciálódás már előrehaladottabb stádiumában volt — ezek semmit sem adtak. Az abszolutizmus viszonyai között a volt úrbéreseknél kevés földjük biztosabb megélhetést nyújtott, mint az alföldi nagytömegű agrárproletariátusnak a kisméretű bér munka. Az 1868-as alföldi parasztmozgalom lényeges sajátossága, hogy az már fejlett kapitalista osztályviszonyokból bontakozott ki, s bár a nagybirtok országos méretű nyomasztó túlsúlya közvetett módon itt is hatott, benne mégis a mezővárosi agrárburzsoázia és agrárproletariátus ellentéte a döntő. Mivel azonban a munkásmozgalom csak később bontakozott ki, s az alföldi sajátos mezőgazdasági fejlődés következtében kialakult agrárproletariátus még nem vehette át a munkásmozgalom antikapitalista célkitűzéseit s harci formáit, szükségszerű volt, hogy az országosan jelentkező úrbéri perekhez hasonló formát öltösn az agrárburzsoázia elleni szegényparashti küzdelem.¹²

Az úrbéri perek vagy a hozzájuk hasonló formában jelentkező parasztmozgalmakat, így az Asztalos-mozgalmat sem lehet földosztó mozgalomnak nevezni. Ugyanakkor azonban az 1868-as alföldi parasztmozgalom nemcsak méreteiben, hatásában, hanem programjában is túlhaladta a korabeli parasztmozgalmakat. Nemcsak abban, hogy Magyarország függetlenségét, az országos és helyi közigazgatás, törvényhozás demokratizálását követelte s ezzel az egész magyar nép függetlenségi harcát erősítette, hanem abban is, hogy a földbirtokeloszlást — a korabeli parasztmozgalmak formájában — maximálisan demokratizálni akarta.

Az alföldi mezőgazdasági fejlődés e sajátosságaival magyarázható, hogy miért itt voltak a legerősebbek a kiegyezésellenes parasztmozgalmak. Itt a fent vázolt úton, de mégiscsak szabadabb légkörben kialakult szegényparaszság a nemzeti függetlenség és földkérdésben nagy erőt tudott képviselni 1867 körül, amikor a polgári forradalom korszakának lezárása került napirendre.

¹⁰ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. 1868. máj. 4. 17. sz.

¹¹ Reizner János: Szeged története. Szeged, 1899. II. k. 246. l.

¹² Az alföldi parasztság felbomlásának előrehaladottságát l. S. Sándor: i. m. 217. l. Az 1869—70-es népszámlálás adatai alapján összeállított s itt közölt statisztikai táblázatok mutatják, hogy amíg az egész ország földműves népének 27,33%-a élt nap-számosmunkából, addig Békés, Csanád, Csongrád és Pest megyékben ez az arány 44—45% körül mozgott.

Az 1866. évi alföldi parasztmozgalmak

Az alábbiakban természetesen csak azoknak az alföldi városoknak a parasztmozgalmait vizsgáljuk meg, amelyekben a kiegyezés után meginduló Asztalos-mozgalom gyökeret vert.¹³

Szegeden az 1866-os porosz-osztrák háború s az emigráció tevékenységének hatására a függetlenségi mozgalom erősödött meg. A Klapka-légió katonáitól szinte naponta érkeztek levelek a városba s ezeknek tartalma futótűzként terjedt. Szeged királyi biztosa írta a helytartótanács elnökének „az illető szülők ily levelekből rokonaikat, szomszédaikat értesítvén, ezek által azok tartalma ismét tovább terjesztetik és így közhírré válik... s ezen levelek a kedélyeket folytonos izgatottság és várakozásban tartják”.¹⁴ E levelek mellett Kossuth nevével megjelent és terjesztett kiáltványok is hozzájárultak a szegedi parasztság függetlenségi küzdelmének megerősödéséhez.¹⁵ A királyi biztos bizalmas jelentései szerint a mozgalom gerincét a napszámosok és cselédek képezték, míg a gazdagparaszság s az értelmiség felsőbb rétege távol tartotta magát tőle, sőt Wöber királyi biztos segítségükben is bízott.¹⁶ Nyílt összeütközésre azonban nem került sor, a poroszok nem gondoltak komolyan Magyarország felszabadítására s még a magyarországi parasztmozgalmak nagyobb méretű kiszélesedése előtt békét kötöttek Ausztriával. Azután feloszlatták a magyar légió csapatait is. Annyit tettek csak értük, hogy a békepontok közé felvették szabad, bántódás nélküli „hazatérhetésüket”.¹⁷ Gyakorlatilag azonban e szélnek eresztett csapatok tagjainak hazajöveteléről már nem gondoskodtak. Itthon a porosz segítségben csalódott hazaszállingózó katonák ellen szigorú elfogatási parancsokat adtak ki. Wöber 1866. október 13-án ezt írta Szeged polgármesteréhez: „Miután attól lehet tartani, hogy ezen legénység az ország határát felkeresvén, itt elszéledni és a közbiztonságot veszélyeztetni fogja..., felhívom uraságodat, hogy lehetőleg fel nem tűnő módon, a közbiztonság örve alatt azonnal szigorú intézkedéseket tenni szíveskedjék, miszerint minden kóborlót azonnal elfogattassanak.”¹⁸ A továbbiakban arról szól az utasítás, hogy a légió tagjait a katonai parancsnokságoknak kell átadni. A magyar uralkodó körök azonban nemcsak azért üldözték a külföldről hazatérőket, és nemcsak azért félték tőlük, hogy a 48 demokratikus befejezéséért küzdő nép élére állhatnak, hanem attól is tartottak, hogy rajtuk keresztül a különböző országok demokratikus és nemzeti mozgalmai kapcsolatot találhatnak a magyarországi függetlenségi mozgalommal. Wöber a polgármester figyelmét különösen az Olaszországból érkező utasokra hívta fel, „akik az olasz forradalmi párt botrányos céljait az ország belsejében... kívánják előmozdítani”.¹⁹

A békekötés után Ausztria a magyar birtokos osztály segítségével nagyobb erővel fordult a porosz segítségben csalódott parasztmozgalmak ellen, elné-

¹³ Az abszolutizmus időszakában a parasztság helyzetével s mozgalmaival S. Sándor: i. m., Kossuth s az emigráció tevékenységével pedig Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867 c., 1955-ben megjelent könyve részletesen foglalkozik. Itt e kérdések vizsgálatára nem térünk ki.

¹⁴ O. L. Vht. eln. 1866 – IVa – 6264.

¹⁵ O. L. Vht. eln. 1866 – IVa – 5348.

¹⁶ O. L. Vht. eln. 1866 – IVa – 4838.

¹⁷ O. L. Újkori Gyűjtemény. (Ú. Gy.) Emigrációs Ir. 1866. dec. 3. 71/1.

¹⁸ Sz. Á. L. Eln. Ir. 1866. okt. 13. 241. sz.

¹⁹ Sz. Á. L. Eln. Ir. 1866. jún. 22. 157. sz.

mította az önálló Magyarországot követelő szegedi szegényparasztság hangját is. De a kiegyezés után az 1866-ban megszerveződött szegedi és a hozzátartozó tanyák szegényparasztsága csatasorba állt azoknak a demokratikus és függetlenségi céloknak a megvalósításáért, amelyeket a kiegyezést követő alföldi parasztmozgalom zászlajára írt.

A kiskunfélegyházi „pusztakereső mozgalom” a kiegyezés előtti időszakban szintén 1866-ban érte el tetőfokát. Benne elsősorban azok az elszegényedett redemptusok szervezkedtek, akik belső telkeiket részben vagy egészben elvesztették, de a redemptió arányában, az általában változatlanul megmaradt korábbi legelőhasználatuknak megfelelően követelték a város nagykiterjedésű pusztáinak felosztását.

A mozgalom fejlődésének első nagyobb állomását a tízezer holdas Ferencszállás puszta felosztása jelzi, amelyre 1854-ben került sor. A városi tanács azonban nemcsak a birtokait elvesztett szegényparasztokat szorította ki a legelőhasználat jogából, hanem a legelőosztást arra is igyekezett felhasználni, hogy a kisebb birtokosok rovására saját gazdasági erejét növelje. Ez adta meg annak a lehetőségét, hogy az ún. pusztakereső párt a szegényparasztság különböző rétegeit tömörítse maga körül. 1854 után nőtt a tanács elleni perben résztvevők száma s a per tárgya is kibővült. Ferencszállás újrafelosztásának és a többi puszták, elsősorban Csólyos felosztásának követelése mellett az előjáróság és a Gazdasági Bizottmány sikkasztásainak, csalásainak leleplezése is állandóan szélesítette a tanács ellen küzdők táborát. Itt erre vonatkozólag csak egy példát hozunk, de ebből is meglátható a tanácsban megszerveződött városi vezetőréteg korrupciójának mérete, aminek napfényrejutása kiélezte az ellentéteket a tanács és a közbirtokosság alsó rétege között, s ami elősegítette azt, hogy ez utóbbi réteg is csatlakozzék a pusztakereső párthoz. Még 1848-ban a közbirtokosság két kisebb pusztát vett azzal a feltétellel, hogy a törlesztést a közjövödelmekből fedezik. Ezt 1861-ig meg is tették, de a tanács ezután a közbirtokosság tagjaitól kérte a törlesztési összegeket, ugyanakkor megtagadta az elszámolási iratok ellenőrzését. Csernák László azonban a levéltárban kinyomozta, hogy a két puszta vételára nem 700 000 Ft. volt, ahogyan ezt a tanács annakidején bejelentette, s amelynek törlesztési összegeit most már nemcsak a közjövödelmekből, hanem a közbirtokosság egyes tagjaitól külön is szedni akarta, hanem csak 473 000 Ft.²⁰ A városi tanács nyilvánosságra került panamáinak hatására olyan erőssé vált a tanács elleni mozgalom, hogy 1862 végén megengedték Csernáknek, hogy részt vegyen a birtokossági számadásokban.²¹ A Helytartótanács pedig Hrabovszky Zsigmond tanácsost küldte a sikkasztás megvizsgálására, akinek sikerült a félegyházi szegényparasztság bizalmába férkőznie. Hrabovszky, bár semmit sem tett a tanács ellen, kijelentette, hogy a panasz alapos, és távozása után egy megbízottja továbbra is levelezett a pusztakeresőkkel.²² 1865-ben a félegyházi pusztakeresők küldöttség útján kérték fel Hrabovszkyt képviselőjelöltjüknek. Azt várták tőle, hogy „a ferencszállási pusztát elosztja köztük és az urakat mind lecsukatja”.²³ A mozgalom vezetői felhívásokat adtak ki, amelyekben új előjáróság választásának

²⁰ O. L. Vht. Eln. 1866. — III — H — 5.

²¹ K. Á. L. Kiskf. Tgy. jkv. 1863. febr. 18. 46. sz.

²² O. L. Vht. eln. 1866. — III — H — 5.

²³ O. L. Vht. eln. 1866 — IVa — 1429.

szükségességéről és arról írtak, hogy maguk közül kell eljárókat választani s itt a „tudományosság” nem szükséges. Ebben a kiélezett helyzetben 1865. október 22-én jelent meg Félégyházán Hrabovszky. Megválasztásának biztosítása érdekében a pusztakeresőkhöz intézett beszédében azok több követelését látszólag magáévá tette, de ennek következményeként „a nép felizgattatott, nemhogy lecsillapult volna”.²⁴ Hrabovszky egész élete bizonyítja, hogy semmi köze sem volt a néphez. 1854-ben helytartósági tanácsos lett. A Bach korszakban „tapintatáért” és „dicséretes hivatali buzgalmaért” sok elismerést kapott. Mégis elsősorban a pusztakeresőkkel való kapcsolata miatt a Helytartótanács ellene és magatartása miatt vizsgálatot indított.²⁵ A félégyházi népnek Hrabovszkyba vetett bizalmában, a Helytartótanácshoz és a királyhoz írt kérvényeiben egyaránt tükröződik az a naív hiedelem, hogy csak a város vezetősége rossz, csak azt kell leváltani és birtokait lefoglalni, de a kormányban, a királyban lehet bízni. A félégyházi pusztakeresők vezetői sem látták még ebben az időben, hogy a város vezetősége az abszolutizmus helyi támasza. A mozgalom szűk helyi jellegét s belső gyengeségét mutatja, hogy a tanács elleni küzdelem 1866-ban sem szélesedett az abszolutizmus egész rendszere elleni harccá. A félégyházi nép a követválasztásban, a népmozgalmak számára kedvező 1866-os politikai helyzetben is csak a pusztát látta. Amíg azonban Hrabovszky csak a választásig, addig is csak taktikai okokból tette magáévá a pusztakeresők követeléseit, addig a félégyházi szegényparasztság harca a választási időszakban tovább erősödött. A kapitány már attól félt, hogy a „néplázítók ingerelté csoport veszedelmes összeköztét hozhat”²⁶, s júniusban csendőrséget kért Kecskemétről.²⁷

A mozgalom élén 1854 óta Csernák László tanító állt. Csernák a pusztakereső mozgalom vezetése mellett a városi szegénység különböző sérelmes ügyeivel is foglalkozott. A nép jogaiért küzdő Csernákot ezért már eddig is többször börtönbe csukták. „Csernák László valóságos mételye a népnek, népizgató és bujtogató” — írták a városi tanácsnokok a Kiskun kerületi táblabíróhoz.²⁸ 1866 nyarán egy házkutatás alkalmával elkobozták a nála levő iratokat, majd a tanácshoz kísérték, ahol „láztónak”, „akasztófárávalónak” nevezték. Miután erre sem vonult vissza, elfogták és börtönbe csukták. Ezzel a mozgalom további fejlődését akarták megakadályozni, de Csernák után Szombati Ágoston, majd Szombati elűzése után Nagy Péter Flórián vette át a pusztakereső mozgalom vezetését. Ezután is követelték a Ferencszállásra, Csőlyosra, Kisszállásra és Pákára vonatkozó földvásárlási okmányok kiadását. A tárnokmesterhez írták: „Félégyháza város eljárói azon birtokrendezési ügyben, amelyre vonatkozó iratok kérelmezvetnek, szerfelett érdekelve vannak, kik mint hatalmasabbak és tehetősebbek a kereset alá vett redempcionális birtokot önkényük szerint és az igazságnak eltiprásával kiosztották, mindenképp azon vannak, hogy a birtok nagyobb részétől megfosztott lakosság keresetében megakadályoztassék és a keresettől elejtessék.”²⁹

²⁴ Uo.

²⁵ O. L. Vht. eln. 1866 — III — H — 5.

²⁶ Uo.

²⁷ Szegedi Híradó (Sz. H.) 1866. jún. 10.

²⁸ O. L. Vht. eln. 1866 — IVa — 1429.

²⁹ K. Á. L. Kiskunfélégyháza (Kiskf.) Főbírói Hivatal. 1866. jún. 15. L. 35. f. 1. cs. 11. sz. 1.

A félegyházi szegényparaszság tehát már a kiegyezés előtt megszerveződött a pusztakereső mozgalomban és a tanács elleni harca komoly hagyományokat őrzött. Ez a küzdelem a kiegyezés megkötése után is tovább folytatódott, új színekkel gazdagodott, amikor elszakadt Hrabovszkytól és az Asztalos-mozgalomhoz csatlakozott.

A kiegyezés előtti időszakban a legelőfelosztás demokratikus megoldásáért folytatott szegényparaszi harc Nagykőrösön is 1866-ban érte el csúcspontját. A nagykőrösi városi tanácsnak azonban a legelőfelosztási előmunkálatokat végző 30-as bizottmány létrehozásával sikerült a kisebb birtokosok bizalmát megnyernie s ezzel megosztania a tanács ellen küzdő parasztság erejét.³⁰ De a földnélküli parasztság az abszolutizmus rendszerét támogató városi tanács egyetlen intézkedésében sem bízott már. Földet csak a 48-at továbbbfejlesztő független Magyarország megvalósításától várt. Ezért rajongó Kossuth-várává lett, s egyszerre küzdött a városi tanács és a Habsburgok ellen. A Helytartótanács elnöksége 1866 nyarán — amikor az emigráció szervezkedésének hatására megélénkült a nagykőrösi földnélküli parasztság demokratikus és függetlenségi mozgalma — figyelmeztette Pest megye főispáni helytartóját a nagykőrösi szervezkedésre, amelynek Szabó János volt a vezetője.³¹

Kossuth neve, a független Magyarország jelszava mögé felsorakozott földnélküli parasztság maradt a leghívebb a 48-as zászlóhoz a kiegyezés után, a nagykőrösi parasztmozgalom belső tisztulása után, 1868 tavaszán is.

A hódmezővásárhelyi szegényparaszság szintén Kossuth hazajövetelétől, „a forradalmi bizottság” működésétől várta felszabadulását az abszolutizmus és a városi előljáróság uralma alól.³² A porosz—osztrák háború idején a Habsburgok elleni harcra felszólító kiáltványok terjedtek el a városban, s a városhoz tartozó pusztákon és falvakban. Az egyik kiáltványból világosan látszik, hogy bíztak a poroszok győzelmében, s ettől az ország felszabadulását, a demokratikus városi közigazgatás megvalósítását, az adóterhek csökkentését várták. „Ébredj magyar, nagyon itt az ideje. Nem leszel szabad soha, ha azért áldozni nem akarsz. Rajta, üsd az ügyvédek, az adóhivatalnokokat és minden huza-vonó gazembereket!”³³ A kiáltványokat a falakra ragasztották, de a főszolgabíró jelentése szerint tartalmukat szóban is terjesztették. A mozgalom gyors terjedését és nagyságát mutatja, hogy az előljáróság megtiltotta a csoportosulást, ugyanakkor felhívásokat tett közzé, amelyekben a város vagyonosabb rétegeit a mozgalommal szembeni összefogásra hívta fel. A parasztság harckészsége mellett azonban az az illúzió is megmutatkozott itt, amelynek a paraszti harc gyors fellendülésében nagy szerepe volt: feltétlen hit a porosz segítségben és Kossuth visszajövetelében. Az egyik kiáltvány szerzője írta: „Nekem multhatatlanul sietnem kell Kossuth apánk elébe, aki is a határ felé nyomuló poroszokkal közelget felszabadításunkra.”

A porosz segítség reményének szétfoslása s a magyar légio feloszlása után átmenetileg Hódmezővásárhelyen is visszaesett a parasztság nemzeti és demokratikus harca, de még 1866 végén a demokratikus feladatokra koncentrálódva, az eddigieket jóval felülmúló méreteken bontakozott ki ismét.

³⁰ K. Á. L. Nagyk. Tgy. jkv. 1866. jún. 14. 190. sz.

³¹ O. L. Vht. eln. 1866 — IVa — 4452.

³² *Zsilinszky Mihály*: Csongrád vármegye története. Bpest, 1900. 295. l.

³³ O. L. Vht. eln. 1866 — IVa — 4219.

Fokozatosan kezdtek előtérbe nyomulni a helyi követelések, így a városi közigazgatás demokratizálásának, a terhek progresszív viselésének, a jövedelmek arányosabb elosztásának jelszavai. De a demokratikus célokért meginduló harc is irreális formában jelentkezett, amikor a bíróválasztásnak 1848 előtti formáját tűzte ki célul. A többnyire vagyontalan, választójoggal nem rendelkező szegényparaszság a régi, felbomlás előtti bíróválasztási forma visszahozatalával akarta egyszerűsíteni és demokratizálni a városi közigazgatást. A mozgalom vezetője az eladósodott „kisgazda” Kérdő Márton volt, aki 1866 októberében a város minden részében gyűléseket tartott, s programjára — amelyben a városi adó eltörlését, a városi pénztár szigorú ellenőrzését, a paraszság felbomlását igazoló városi iratok megsemmisítését, és az egész lakosság által választott előljáróságot követelte — aláírásokat gyűjtött.³⁴ A programot rövid idő alatt mintegy hétszázan írták alá. A főszolgabíró jelentése szerint Kérdő „meglehetősen tud a vagyontalan emberek nyelvéen beszélni”.³⁵

November elsején, a bíróválasztás régi napján nagy tömeg gyűlt össze a városházánál. A főbíró kísérlete a nép szétosztatására eredménytelen maradt. Kérdő kijelentette, hogy „a nép a városháza elől távozni nem fog, hanem határozott akarata a városházát elfoglalni s újabb előljáróságot választani s a mostani pusztító férgeket onnan elkergetni”.³⁶ A főbíró ezután elfogatási parancsot adott ki a mozgalom vezetője ellen, de az egyre szaporodó nép „Nem hagyjuk!” kiáltással botokkal támadta meg a rendőröket. A főbíró kénytelen volt visszavonni parancsát, de Szegedről katonaságot kért a mozgalom letörésére. Ezzel egyidőben kérte a helyi „vagyonos osztály” segítségét is. Csak a katonaság és a gazdagparaszság összefogása tudta elfojtani a mozgalmat. November ötödikén tizenegy társával együtt elfogták és börtönbe zárták Kérdő Mártont. Ezzel zárult a kiegyezés előtti időszakban az alföldi parasztmozgalmak sora.

1866-ban a szegényparaszság demokratikus és függetlenségi harca legkevésbé Kecskeméten tudott megerősödni, aminek fő oka az volt, hogy a városi vezetőség az ott állomásozó nagyszámú katonaságot azonnal felhasználta a legkisebb szervezkedés elfojtására is. Ebben az időszakban e központi fekvésű alföldi városban csak elszórt adatokat találunk nagyobb néprétegek közös harcára. De a kecskeméti szegényparaszság elfojtott harci energiái — amelyekre 1866-ban csak egyes adatokból következtethetünk — a kiegyezés után, Asztalos János vezetésével olyan erővel törtek fel, hogy Kecskemét lett az 1866. évi mozgalmakat tartalmában, méreteiben és hatásában is jóval felülmúló alföldi parasztmozgalom központja.

A kiegyezés előtti parasztmozgalmak tehát még erősen helyi jellegűek voltak. Nemcsak az egyes városok parasztsága kereste önállóan követeléseit megvalósításának útját, hanem a politikai események változásával az egyes városokon belüli paraszti harc is különböző formákat öltött. Nem csoda, ha ezek az egymástól elszigetelt, megfelelő formákat kereső helyi jellegű mozgalmak gyakran a királytól várnak segítséget, mint a félegyházi pusztakeresők, vagy a reális társadalmi erőkre való támaszkodás mellett a messianizmus köntösét öltik magukra, mint a nagykőrösi vagy az 1866 nyarán

³⁴ O. L. Vht. eln. 1866 — IVa — 7325.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

kibontakozó hódmezővásárhelyi mozgalom. Nem fonódtak mindenütt szorosan egységbe a nemzeti és demokratikus követelések sem, sőt több esetben ezek teljesen külön jelentkeztek.

Mindezek ellenére az 1866-os alföldi parasztmozgalmaknak nagy jelentőségük van. Megmutatták, hogy a parasztság nemcsak kívánja a demokratikus és független Magyarországot, hanem megteremtéséért harcolni is kész, továbbá az említett városokban úgy mozgásba hozták a társadalom alsóbb rétegeit, hogy amikor helyzetükön a kiegyezés sem javított, újra megindították demokratikus és függetlenségi harcukat. Az 1866-os alföldi parasztmozgalmaknak tehát nagy szerepük volt a kiegyezés után kibontakozó s az egyes városok helyi jellegű mozgalmait összefogó Asztalos-mozgalom gyors megerősödésében és kiszélesedésében.

II. Az Asztalos-mozgalom kibontakozása

Mielőtt az Asztalos-mozgalom részletesebb tárgyalására rátérnénk, meg kell vizsgálni az alföldi szegényparasztság helyzetének alakulását a kiegyezést követő hónapokban.

A kiegyezés, mint a polgári forradalom korszakának reakciós lezárási formája, nem hozott javulást az alföldi szegényparasztság életében, sőt a mezőgazdasági kapitalista fejlődés viszonylagos meggyorsulása fokozta a parasztság felbomlását, s az osztrák államadósságok jelentős részének elvállalása, valamint a dualista rendszer kiépítésének költségei is a parasztság vállaira neheztek. De ezeket a terheket nem egyszerre, hanem gondos előkészítés után fokozatosan, 1867 közepétől vezették be. Összefügg ez azzal, hogy a magyar uralkodó osztályok a kiegyezési tárgyalások idején bizonyos illúziókat tápláltak a néptömegekben a kiegyezés iránt. Ezzel akarták tompítani a parasztság függetlenségi harcát, s zavartalanná tenni a kiegyezési munkálatokat. A koronázásig átmenetileg felfüggesztették az adóvégrehajtásokat, sőt ún. inségi kölcsönöket utaltak ki, amelyeknek célja az udvarral szembeni népi bizalmatlanság csökkentése is volt.³⁷ Ezek az összegek azonban rendkívül kicsik voltak, s a hosszú vándorlás alatt még fogytak. A megyéken, királyi biztosokon s a városi előljáróságokon keresztülmenő, különben is csekély inségi segélyekből még kevesebbet kaptak az arra rászoruló szegényparasztok. De az inségi segélyben részesülők helyzete is csak átmenetileg javult, később, főleg a szegényebbek drágán fizették vissza e kölcsönöket és földjüket is a törlesztési díjak emésztették fel. Az ingatlannal nem rendelkező paraszti rétegeknek a kiegyezés idején — a pénz-, vetőmagkölcsönökhöz, adóelengedésekhez hasonlóan — csak kis mértékben tudtak inségi munkát biztosítani, mert az erre a célra kiutalt összegek szintén kicsik voltak. A vasútépítkezések, csatornázási munkák 1867 második felétől megindultak ugyan, de 1868 elején, az Asztalos-mozgalom kiszélesedése idején ezek is megszűntek. Ezeknél a munkálatoknál a kiegyezés előtti gazdasági válságok, rossz termések, az abszolutizmus gazdasági és politikai viszonyai folytán tönkrement paraszti rétegek csaknem ingyen munkaerőt jelentettek. Elősegítették ezzel a vállal-

³⁷ O. L. Belügyminisztérium (Bm.) eln. 1868 — IV — K — 128. Ferenc József 1866 augusztusában 4 millió forint inségi kölcsönt folyósított, 1867 februárban pedig 1 millió forintot. Emellett az udvar egyes városokban kisebb összegeket is adományozott.

kozók tőkefelhalmozása mellett a velük azonos, vagy legalábbis szoros kapcsolatban álló, közföldeket kezelő vagyonos városi vezetőrétegek gazdagodását is. Szegeden a vállalkozók 3 forint 50 krajcárt kaptak köbölönként a tiszaszabályozási munkáknál s a munkásoknak ebből csak 95 krajcárt adtak.³⁸

Az inségi bizottmányok működése tehát lényegében nem javított a parasztság helyzetén, sőt több ponton a parasztság további bomlásának előfeltételeit teremtette meg. Ugyanakkor a kiegyezést létrehozó magyar és osztrák uralkodó köröknek az inségi bizottmányok létrehozásával és különböző üres ígéreteikkel sikerült elérniük, hogy a hódmezővásárhelyi parasztmozgalom után, 1867 végéig nem bontakoztak ki az Alföldön sem nagyobb méretű parasztmozgalmak. Sikerülhetett ez azért is, mert egyelőre még az abszolutizmus idején meghonosodott módszereket alkalmazták a népmozgalmakkal szemben, továbbá az is magyarázza a jelzett időszakban a parasztmozgalmak hiányát, hogy egyelőre nem volt az országban olyan politikai erő, amely harcba tudta volna vinni a parasztság tömegeit.

Az uralkodó osztályok már az előzőekben ismertetett időszakban — amikor elsősorban a kiegyezésellenes paraszti harc elsimítása érdekében létrehozták az inségi bizottmányokat — átmenetileg felfüggesztették az adóvégrehajtásokat, elégedtek bizonyos mennyiséggel, úgy sem kifizethető adóhátralékokat, s a kiegyezés utáni időszakra a parasztság életének javítását ígérték — előkészítették a parasztság nagyobb méretű és szervezettebb formájú kifosztásának útját. A pénzügyi szerveket „személyes felelősségre” kötelezték az adók behajtásánál, s azt követelték tőlük, hogy aratás után a kiegyezést megelőző időszakban felgyülemlett adóhátralékokat is hajtsák be. A pénzügyminiszter a pénzügyi felügyelőségekhez 1867. május 10-én kiadott körrendeletében írta: „Az egyenes és közvetett adók behajtásában a lehető legnagyobb erélyt fejtsék ki, és a közelgő termés eredményeit arra használják fel, hogy az igen felszaporodott hátralékok a lehető legcsekélyebb mennyiségre szállíttassanak le.”³⁹

A parasztság szervezett kifosztását biztosították az 1867 tavaszán választással létrehozott új tanácsok, városi vezetőségek, amelyek az alföldi városokban a kiegyezési rendszer pilléreivé váltak. Itt térünk ki az 1867-es tisztújítások anyagai alapján a tanácsok belső szervezetére, mert az 1868-as alföldi parasztmozgalom egyik jellemző sajátossága az 1867-ben megválasztott városi vezetőségek elleni harc volt. A tisztújításokra 1867 tavaszán, a kormány megalakulása után került sor. Előkészítésüket még a Schmerling által kinevezett előjáróságok végezték az 1848. 23. tc. 11. §-a alapján. A kiegyezés utáni időszakban az összalakosság és a választójoggal rendelkezők számának összehasonlítása fényt vet a városok belső politikai életére, a gazdagparasztok politikai monopolhelyzetére s a paraszti felbomlás előrehaladottságára is. Szeged 74 000 lakosából pl. csak 2445-nek volt választójoga,⁴⁰ de hasonló arányokkal találkozunk a többi városokban is. Kecskeméten a választójogból teljesen kizárták a „hütlenség”, „csempészkedés” vádjá alatt állókat, továbbá azokat, akik gazdai hatalom alá tartoztak, s akiknek földjük vagy házuk értéke nem érte el az 1000 forintot. Mivel a föld értéke holdanként 50 forint körül mozgott, csak a 15—20 holdon felüli parasztoknak volt

³⁸ Reizner J.: i. m. 246. l.

³⁹ O. L. BM. eln. 1868 — XI — 1905.

⁴⁰ Sz. Á. L. Közgy. Ir. 1867. ápr. 16. 3755.

választójoguk, ha az előző kizáró tényezők valamelyike ezt nem akadályozta meg. Választójoggal rendelkeztek még a kereskedők, gyárosok s a kézművesek, hogyha 1 év óta a városban éltek és saját műhellyel, kereskedési teleppel rendelkeztek, s legalább egy segédet foglalkoztattak. A választók és választhatóak közé tartozott az értelmiség felső rétege is, azok a tudósok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akik legalább 80 forint házbért fizettek és 600 forint keresetet ki tudtak mutatni.⁴¹ Ebből az értelmiségi körből választották meg a városi orvost, mérnököt, ügyészt, tanácsosokat, akik a városi tanács érdekeinek védelmezői, panamáinak részesei, ugyanakkor takargatói is voltak.

Az alföldi városok többségében Deák-párti képviselőtestületet és tanácsot választottak, de a választási harc Szegeden a Tisza-párt híveinek biztosított többséget, Nagykőrösön pedig a Szélsőbalhoz tartozó Gubody Sándor lett a polgármester. Ezek a kivételes jelenségek azt mutatják, hogy a lakoságnak még az a kis töredéke sem volt egységesen a kiegyezés híve, amely választójoggal rendelkezett. Az említett városokban a megválasztott Balközép és Szélsőbalhoz tartozó vezetőrétegek azután kacérkodtak a néptömegek kiegyezéssel szembenes törekvéseivel, és egy ideig maguk mögé tudták állítani Szeged és Nagykőrös szegényparasztosságát, s ezzel tompították illetve elodázták a kiegyezéssel szembenes népi mozgalmat megerősödését. A választások után mindenütt pontosan meghatározták a tanácson belül az egyes tisztségek feladatkörét. A közigazgatási osztály vezetője a nagy felügyeleti jogokkal bíró polgármester volt. A mellette dolgozó tanácsnokok kezelték a város vagyonát, ők ellenőrizték a pénztárt és az adóügyet. Kecskeméten az egyik tanácsnok volt a gazdasági bizottmány elnöke is, míg egy másik tanácsnok a törlesztési bizottmány élén állt, s az egyes lakosoknak bérbe kiadott pusztai földek után járó összegek behajtásáról gondoskodott. A törvénykezési osztály vezetője a főbíró volt, aki a polgári és fenytörvényszéket vezette, s feladata a város vagyonának épségben tartása, valamint a közrend biztosítása volt. Lényegében tehát a főbíró, a polgármester, s a melléje rendelt tanácsnokok irányították a városok gazdasági és politikai életét.

A megválasztott eljáróságok s a kiépített tanácsai apparátusok azután hozzáfogtak a kiegyezési rendszer gazdasági és politikai megszilárdításához. A kormány a városokat több évig sújtó katonai adóvégrehajtás helyett az 1867. évi jobb termés után gyorsan új eszközt talált a több évi adóhátralékok, törlesztési összegek behajtására. Ez a modern kapitalista eszköz az árverés volt, amely gyorsan általánossá vált és végigvonult a dualista és a Horthy-korszakon is. A magyar kormány már a tisztújításokat követő időszakban felszólította a megalakult városi vezetőségeket, hogy nyújtsonak segédkezést a közvetlen és közvetett adók, valamint egyéb állami jövedelmek beszedésénél. A pénzügyminiszter 1867. május 23-án kiadott rendelete írja: „Magyarország törvényhatóságai a közelmúlt napokban rendezték alkotmányos úton hatósági szervezetüket, választás útján töltötték be a hivatalokat. Ennél fogva a minisztérium a kormányzat nehéz feladatai teljesítésénél, az alkotmányos hatóságok őszinte és erélyes közreműködésére számolhat, ami jelenleg annyival inkább szükséges, miután az átalakulás nehézségei még számosak... s ezen nehézségek, a pénzügynél a legnevezetesebbek.”⁴² Különböző adónemek bevezetésével s az eddigiek egy részének módosításával elsősorban a népi

⁴¹ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. 1867. ápr. 16. 10. sz.

⁴² Sz. Á. L. Közgy. Ir. 1868. máj. 26. 2918. sz.

tömegek rovására tovább bővítették az osztrák adórendszert. Bevezették a húsfogyasztási adót, megszigorították a dohány-monopóliumot, módosították, illetve emelték a ház- és közadókat, személykereseti adót, növelték a pótagadókat (rendkívüli hadipótlék, országos pótlék és földtehermentesítési pótlék).⁴³

Az alföldi városok tanácsai bebizonyították, hogy megérdemelték a kormány előzetes bizalmát, mindenütt nagy lendülettel kezdtek a kiegyezési rendszer megszilárdításához, de újonnan nyert jogait politikai és gazdasági hatalmuk további kiszélesítésére is felhasználták. Az adóhivatalok személyzetének gyarapítása után 1867 második felétől mindenütt megindultak a foglалások, árverezések, sőt egy-két helyről, mint pl. Kiskunfélegyházáról katonai executio vitt el 1867 októberében több mint 36 000 forintot. A kiegyezés utáni időben azonban az adóhátralékok beszedésének fő módszere a tanács által irányított végrehajtás volt. Kúnszentmiklósról írták: „Az adó executio két hét óta nyakunkon van, nem ugyan régi mód szerint a katonaság, hanem egy adótiszt Szegedről, ki egy városi szolgálval és egy városi tanácsnokkal házról-házra járván, beszélni ugyan nem sokat beszél, hanem inkább ír, felírja amit talál a házban, a kakukkos órától kezdve egész a szalmatakaró lepedőig.”⁴⁴ Kecskeméten 1868 végéig 1 millió forint összegű végrehajtásra került sor. Halasról írták a Magyar Ujság szerkesztőségéhez: „Örökös hatósági zaklatás alatt élünk, egyik házba adóhátralék miatt a foglaló, másikba a lefoglalt tárgyak licitálását teljesítő bizottságok mentek.”⁴⁵ Szegeden már 5—10 forintnyi adóhátralék és lakbérköltség miatt is árverezett a tanács. Az árverési értesítés magában foglalta azt is, hogy „a zálogtárgy nagyobb ígérek hiányában becsáron alul is elárvereztetni fog”.⁴⁶ A hátralékosoknak kellett kifizetniük az árverési költségeket is.

A kiegyezés után az osztrák kormánykörökben még élt a porosz revans gondolata, emellett a várható népi mozgalmak miatt sem csökkentették a katonaság létszámát, sőt a honvédelmi miniszter az 1867. november 25-én kiadott ujoncozási törvényben három korosztály, az 1845-, 46- és 47-ben született férfiak összeírását rendelte el. A törvény értelmében Magyarországnak és Erdélynek 38 000 katonát kellett kiállítaniuk. A katonaaállítás kötelezettsége mellett nem csökkent a katonai beszállásolás sem, sőt a vasút- és „hadútba” eső városokban, pl. Kecskeméten a 38. gyalogezred hadfogadójának odahelyezésével növekedett.⁴⁷ A kecskeméti városi tanács azonban új beszállásolási rendszert dolgozott ki, amellyel a megnövekedett terheket a szegényebb néprétegekre hárította. Az új rendelet a lakosságot vagyoni alapon három csoportba osztotta. A 100 holdon felüli birtokosokat *mind* az első csoportba sorolta, nekik három katonát kellett beszállásolniuk, míg a III. csoportba tartozó „csekélyebb vagyonú birtokosok s házatlan zselléreknek” egy katona eltartásáról kellett gondoskodniuk.⁴⁸ Hasonló aránytalanságokkal találkozunk a lovak elhelyezésénél is.

Mindez segítette azoknak az illúzióknak a szétfoslását, amelyeket a Deák-párti lapok, képviselők nyilatkozatai itt-ott kiváltottak, s a parasztság

⁴³ Magyar Kir. Miniszterelnökség. 1868 — III — 420.

⁴⁴ A Nép Zászlója, 1868. jan. 4.

⁴⁵ Magyar Ujság (M. U.), 1868. ápr. 2.

⁴⁶ Sz. Á. L. Kapitányi Ir. 1868. febr. 22. 282. sz.

⁴⁷ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. 1868. febr. 24. 7. sz.

⁴⁸ Sz. H. 1867. máj. 9.

rövid idő alatt meggyűlölte a kiegyezési rendszert. Pár hónap eltelte után az alföldi parasztság megindította harcát a demokratikus és független Magyarországért. Ez a küzdelem általában a kiegyezés előtti, főleg az 1866-os paraszti mozgalmakból indulhatott már tovább, de jóval nagyobb méretűvé, szervezettebbé és céltudatosabbá vált, s ebben igen nagy szerepe volt a parasztság kiegyezés utáni időkből levont tapasztalatain kívül Kossuth, Madarász László s a szélsőbal kiegyezésellenes harcának, valamint Asztalos szervező, irányító munkájának.

Kossuth, Madarász László s a Szélsőbal szerepe a mozgalom megindulásában

Kossuth 1866-os nagy reményeinek szétfoslása után — miután látta, hogy a nyugati hatalmak féltek a magyarországi függetlenségi mozgalom kibontakozásától, s a középbirtokos nemességre sem támaszkodhat — keresni kezdte azokat a rétegeket, amelyek a független Magyarországért vívott harcának végig megbízható katonái voltak, s a jövőben is lehetnek. Így találkozott a kiegyezési rendszerben csalódott, s az azzal egyre határozottabban szembeforduló parasztsággal. A porosz háború tapasztalatai után a kiegyezési rendszer megszüntetését már csak a belső erőktől várta, példaként Olaszországot állította az ország elé, amely elérte már céljainak nagyrészét, mert „akaratát és elhatározását folyvást és naponként száz és száz alakban apró és nagy cselekmények ellenállhatatlan ereje által nyilvánítja”.⁴⁹ Kossuth a magyar nép harcától azt remélte, hogy ez nagy nemzeti mozgalommá szélesedik, és előbb-utóbb eredményre vezet. Természetesen nem úgy fordult Kossuth a néphez, mint osztályához, a középnemességhez, nem tette magáévá annak társadalmi követeléseit, sőt az Asztalos-mozgalom kibontakozása, a társadalmi követelések előtérbe kerülése után határozottan megtiltja, hogy nevét a parasztság földosztó céljai érdekében felhasználják. Látta azt is, hogy a parasztság saját erejéből nem tudja kivívni a nemzeti függetlenséget, de azt is tudta, hogy a 48-hoz végig hű parasztság állandóan megismétlődő és különböző formában jelentkező harcával bomlaszthatja a kiegyezési rendszert és létrehozhatja a nemzeti függetlenség kivívásának feltételeit. Ezért hivatkozott az olaszok példájára, ezért támogatott minden kiegyezésellenes mozgalmat, szervezkedést, még olyanokat is, amelyekről kevés közvetlen eredményt remélt. Ezért kísérte nagy figyelemmel a kiegyezés után alakult különböző kiegyezésellenes népi szervezetek útját, munkáját. Kérte az ország-szerte alakult demokrata körök programjait, névsorait; levelei, amelyeket ezeknek írt, nemcsak e körök, hanem az egész függetlenségi mozgalom számára is komoly útmutatásokat tartalmaztak. Kossuth szerepe tehát jelentős a parasztság függetlenségi harcának megindulásában, megerősödésében, de a társadalmi kérdések síkján a parasztság nemcsak megtartotta, hanem bővítette is eddigi követeléseit, amelyek Kossuth programjából hiányoztak.⁵⁰

Az ország politikai pártjai közül a Szélsőbal állt a legközelebb Kossuth-hoz. A kiegyezés után Kossuth állandóan tanácsokat, feladatokat adott a Szélsőbalnak s a párt elsősorban ennek a támogatásnak köszönhetette, hogy 1866. évi megerősödése után a kiegyezést követő időszakban is tovább izmo-

⁴⁹ Kossuth Lajos Iratai. Bpest, 1898. VII. k. 288. l.

⁵⁰ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, 1949. 150. l.

sodott. Lapjai, a Magyar Ujság, majd 1868 januártól a Nép Zászlója, a magyar nép szabadságharcáról, nagy alakjairól közölt cikkeivel, a független Magyarország követelésével egységbe fogta, s 1868 tavaszáig irányította a magyar nép függetlenségi harcát.

Nagy befolyása volt a Szélsőbal vezetőire, s még inkább a párthoz csatlakozó néprétegekre Madarász László leveleinek is, amelyeket öccséhez, Józsefhez írt, aki ezeket a Szélsőbal lapjaiban közölte. Madarász László az általános útmutatások mellett a konkrét feladatok megjelölésében is segítette a Szélsőbalt. Leveleiből kirajzolódik a független, demokratikus Magyarország megteremtésének programja. 1867 végén és 1868 elején a függetlenségi mozgalom sikerét elsősorban a nép harcától várta, ezért a parasztság társadalmi követeléseinek is hangot adott. 1867. december 13-án öccséhez írott levelében kéri, hogy a Zászló is harcoljon a „népek” az adó, katonáskodás és községi rendszerek formája és a terhek aránytalan viselése ellen.⁵¹ Külön foglalkozott az osztrák adórendszerrel, az adók alapjával, az egyes adónemeknél meglevő aránytalanságokkal s erre vonatkozólag további adatokat kért. Népszerűsítette a parasztság forradalmi erőit tömörítő demokrata-köröket, az alföldi parasztmozgalom vezetőjét, Asztalos és a kecskeméti demokrata-kört követendő példának állította a demokrata-körök elé. A demokrata-köri mozgalom elérhető sikereinek elemzésekor írta: „Az is kérdés, hogy milyen tartalmúak lesznek a demokrata körök, olyanok-e mint a kecskeméti, vagy csak táviratküldő egyletek lesznek-e?”⁵² Madarász László a demokrata-körök alakításán kívül pártszervezet létrehozását, országos lapok, röplapok terjesztését, népgyűlések tartását is sürgette, amelyekkel a nép felvilágosításáért, felrázásáért, a feladatok megvalósításáért is sikerrel lehetne küzdeni.⁵³ Segítette a Bal-közép igazi szerepének felismerését is. „Ha Kossuth visszatérne — írta —, ezek lennének a közép jobb oldallá és a bal bal halálos elleneivé.”⁵⁴ A függetlenség és demokrácia egységes programját Madarász László következetesen fogalmazta meg a kiegyezés utáni időszakban.

A Szélsőbal ezt a programot 1868 tavaszáig képviselte csak, bár eddig sem egészen következetesen és bátran. Ebben az időben mégis egyedüli párt volt az országban, amely Madarász László és a 48-hoz hű, azt továbbfejleszteni akaró parasztság követeléseinek hatására összekapcsolta a demokratikus és nemzeti feladatokat és sokat tett a függetlenségi mozgalom fennléte érdekében.

A Szélsőbal kezdte alakítani a demokrata-köröket, a kiegyezésellenes mozgalomnak ezeket a központtal rendelkező és az egész országot behálózó szervezeteit. 1867. október 24-én a kiegyezés ellen növekedő közhangulat idején jelent meg a Magyar Ujságban az a felhívás, amely a lakosságot a Pesten alakuló demokrata-körben való részvételre szólította fel. Ettől kezdve állandóan tanácskoztak a kör programjáról, társadalmi szerepéről, megalakulásának előkészületeiről, míg végül november 18-án szervezetiesen sikerült azt létrehozni. De céljai annyira zavarosak voltak még, olyan sokrétű volt az összetétele, hogy a kör novemberi megalakulása csak formálisnak tekinthető. Az ülésen mintegy hatszázan vettek részt, de programot nem tudtak

⁵¹ O. L. U. Gy. Madarász József Irathagyatéka. 1867. dec. 13. 125. sz.

⁵² O. L. U. Gy. Madarász József Irathagyatéka. 1868. márc. 23. 68. sz.

⁵³ O. L. U. Gy. Madarász J. Irathagyatéka. 1868. ápr. 5. 77. sz.

⁵⁴ O. L. U. Gy. Madarász J. Irathagyatéka. 1868. márc. 15. 128. sz.

kidolgozni. Több tényező csökkentette ekkor még a kör vonzóerejét. A kör alelnöke például magyarul sem tudott. De a legnagyobb zavart Mátyus Arisztid felszólalása váltotta ki. Mátyus a fejlődő magyar burzsoázia osztályérdekei, a kiegyezési rendszerben elfoglalt különleges helyzete alapján a demokrata-köröket el akarta szakítani a Szélsőbaltól. Elképzelése szerint a demokrata-körökben egybegyűlhetnének azok a rétegek, amelyek elégedetlenek a Deák-párt politikájával, a kiegyezés adott formájával, s kényszeríthetik a kormányt egyes követeléseik megvalósítására, politikai jogaik kiszélesítésére. Mátyus tehát a demokrata-köröket a burzsoázia szervezeteivé akarta tenni, s velük próbálta volna a kiegyezési rendszer alapján, annak fenntartásával kiszélesíteni a burzsoázia politikai és gazdasági pozícióit. Mátyus szerint a kormánynak is szüksége van jóakarató támogatásra, mert ez megkönnyíti munkáját és csökkenti felelősségét.

Az 1867 novemberi belső zavar csak december végére csökkent a pesti demokrata körön belül, a Szélsőbalt csak ekkor sikerült a demokrata-köröket teljesen politikájának szolgálatába állítania. A Magyar Ujság 1868. január 3-i számában közölt szervezeti szabályzata s a bevezetőben hirdetett programja már lerögzítette a Szélsőbalt a kör elé tűzött céljait. Ezek elérésének útját a nép felvilágosításában, a „társulati eszmecsere” fejlesztésében jelölte meg. „A demokrata kör célja — írja a program bevezetője — a szabadság, egyenlőség és testvériség nagy elveinek, amelyek egyedül képezhetik a valódi alkotmányos élet alapfeltételeit, társulati eszmecsere útján való fejlesztése és érvényre juttatása, s mivel ehhez csak az 1848.-ki teljes alkotmány mellett lehet remény, ezen alkotmánynak törvényes és alkotmányos működés általi visszaszerzése... a gyakorlati életben alkalmazása, és elveinek továbbfejlesztése.”⁵⁵ A pesti demokrata-kör programja a Szélsőbal politikai elképzeléseit is tükrözi, mutatja, hogy a Szélsőbal ebben az időben még komolyan vette a kiegyezés elleni harcot. Mutatja ezt a pesti demokrata-kör szervezeti szabályzata is. Ez a szabályzat a pesti kör szervezeti felépítésén túl a 48 visszaállításáért folytatott harc országos kereteit, szervezeti formáit is meghatározta. Mind a program, mind a szervezeti szabályzat kiadásával elsősorban az volt a párt célja, hogy a meginduló nemzeti mozgalomnak a Szélsőbal legyen a vezető ereje, s ezt a demokrata-körök egységes, az egész országot behálózó szervezetei biztosítsák. Ezért a pesti demokrata-kör tagjait két részre, a rendes és választott tagok csoportjára osztotta, s a választott tagok nagyobb jogaival igyekezett elérni a különben demokratikus felépítésű országos demokrata-köri szervezetben a Szélsőbal vezetőinek irányító szerepét. Az alapszabályok értelmében a demokrata-körök legmagasabb fóruma a közgyűlés, amely évenként rendes ülést tart, és ha 20 választmányi vagy 50 rendes tag kívánja, rendkívüli ülést hívnak egybe. A közgyűlés széles hatáskörrel rendelkezik. Az alapszabályok szerint választja a hónapoként összeülő 90 tagú választmányt — amelyből 60 pesti és 30 vidéki — és az állandóan munkában levő 9 tisztségviselőt. Határozatai a tagokra kötelezőek. Módosíthatja az alapszabályokat, s minden fontos kérdésben titkos szavazással dönt.⁵⁶ A Szélsőbal által kiadott demokrata-köri program és szervezeti szabályzat segítette a kiegyezés után megerősödő függetlenségi mozgalmat, de a gazdasági és tár-

⁵⁵ M. U. 1867. nov. 19.

⁵⁶ M. U. 1868. jan. 3.

sadalmi kérdések háttérbe szorulása, a törvényes út kihangsúlyozása, a szervezeti szabályzatban a rendes és választmányi tagok megkülönböztetése magában rejtette már a demokrata-körök keretein belül kibontakozó parasztmozgalom, valamint a Szélsőbal és a pesti demokrata-kör közötti ellentét meg erősödésének lehetőségét is.

Asztalos János az alföldi szegényparaszttság kiegyezésellenes harcának élén

A Szélsőbal a pesti demokrata-kör megalakulása után hasonló jellegű és hasonló célokért küzdő demokrata-körök megalakítására hívta fel a vidéki városokat, falvakat, Nemzeti függetlenséget tartalmazó programja leginkább a parasztságot, a szegényebb értelmiségieket, iparosokat ragadta meg, hiszen ezek a társadalmi rétegek maradtak végig 48 mellett, ők viselték a kiegyezés gazdasági és politikai következményeit, terheit. De a parasztság 48 alatt nemcsak közjogi, hanem társadalmi-gazdasági programot is értett. Amikor tehát a Szélsőbal felhívása alapján csatlakozott a pesti demokrata-körhöz, túl is ment annak programján. Több vidéki demokrata-kör a már működő olvasó-egyletből nőtt ki. Ezeknek az egyleteknek már volt múltjuk a függetlenségért vívott harcban, az abszolutizmus és a kiegyezés idején gyűjtöttek bizonyos tapasztalatokat a szervezeti életben is. Az újonnan alakult vagy más jellegű egyletekből demokrata-körre vált szervezetek programjainak vizsgálata megmutatja, hogy ezekbe a feléledő 48-as hagyományok, valamint saját helyi harcaik nyomán általános és helyi gazdasági és társadalmi követeléseket is felvettek, bár a pesti demokrata-kör alapján készültek. A vidéki demokrata-körök profiljának kialakulásában jelentős szerepe volt Asztalos János kecskeméti ügyvédnek.

Asztalos János életéről a kiegyezésig, amikor 43 éves volt, keveset tudunk. Életének egy-egy szakaszát csak azokból a perekből ismerjük, amelyeket a magyarországi bírósági szervek folytattak ellene. De a polgári liberalizmus eszméiért folytatott harcának ezekből a dokumentumaiból is eléink tárul becsületes emberi jelleme, a nép jogaiért küzdő ügyvéd törhetetlen igazságkeresése.

Asztalos János Pécsen született 1824-ben. Fiatal korában sokat járt külföldön és nagy műveltséget szerzett. A szabadságharc bukása után tért vissza, s itthon „független” ügyvédként akart élni, dolgozni. Először Pécsen ügyvédkedett, ahol 1851-ben került szembe először a bírósági szervezettel. Feljelentette Horváth János állami ügyészt és Törzser Béla szolgabíró, akik a törvények kijátszásával különböző pénzösszegeket szedtek a peresektől és a foglyoktól, s ennek alapján ítéleztek és mérsékeltek a rabok törvény szerinti büntetését. De a városi vezetőséggel szoros kapcsolatban álló ügyész és szolgabíró visszafordította a vádat Asztalos ellen. Miután vádjait nem vonta vissza, rágalmazónak bélyegezték, s csak 3 évi per után mentették fel. Asztalos itt még csak egy város vezetőségével, bírósági szervezetével került összeütközésbe, de ebből az esetből s ellenfelei további sorsából általános következtetéseket vont már le. Egy, életéről szóló írásában mondja: „De mi lett büntetésük? Szokás szerint semmi. Az első, bűnös ösvényén haladva, királyi tanácsossággig emelkedett, és most a bűn párnáján kényelmesen elveszi zsíros nyugdíját, a másik 1850-ben Földváron csak futással menekült meg. Ez két példánykép az osztrák hivatalnokokból.”⁵⁷

⁵⁷ K. Á. L. Polgári Törvényszéki Ir. 1868. márc. 4. 1491.

Asztalos pécsi pere után ügyvédi munkája során még bátrabban küzdött az abszolutizmus vezető hivatalnokai ellen. 1858-ban a Buda-külvidéki árvaszéki lakosság az árvaügyek ügyészének választotta meg. Itt Czink György törvényszéki tanácsos ellen indított pert, aki az árvák pénzeit osztrák státuspapírokba akarta fektetni. Czinknek azonban a Királyi Táblával is személyes összeköttetései voltak s így rajta keresztül az abszolutizmus legfőbb bírói szerveivel is összeütközésbe került. De Asztalos az ügye igazáért küzdő gerinces ember bátorságával lépett fel. A Czinket támogató törvényszéki elnököt, Karabeczet rablóbanda főnökének nevezte. „Ezen megbízatásokban én oly eréllyel léptem föl Czink György intenciói ellen — írja —, hogy az 1 millió forint árva-vagyon nem fektetett ugyan státuspapírokba, de engemet 8 havi hivataloskodásom után a Főtörvényszék Czink György kívánságára hivatalomtól fölfüggesztett.” Ezután pécsi ügyéhez hasonló, de sokkal agyafúrtabb vádak alapján beperelték s 9 hónapig vizsgálati fogságban tartották. Vádjait azonban nem vonta vissza. Mint már idézett „18 éves hadjáratom a rabló rendszer zsarolásai ellen” c., 1868-ban keltezett önéletrajzából világosan megmutatkozik, a lefektetett törvényekben s a polgári szabadságjogokban hívó, nyugati országokban tanult ügyvéd, a magyarországi viszonyok és saját életének tanulságai alapján fokozatosan eljutott az egész abszolutizmus, s a törvények megváltoztatásának szükségességéhez, majd a kiegyezési rendszer lényegének felismerésén túl az alföldi parasztság álláspontjának elfogadásáig, kiegyezésellenes harcának vállalásáig.

1861-ben letette ügyvédi oklevelét és a Pest megyei Bócsára ment, ahol a kiegyezésig bérelt földjén gazdálkodott. Itt az 1863-as válság idején eladósodott. Egyik hitelezője, Windt Mihály kereskedő-uzsorás többször börtönnel fenyegette meg, amikor a kamatokat, a perköltségeket s a törlesztést nem tudta pontosan fizetni.

Asztalos az Andrássy-kormány kinevezése után, 1867. április 24-én Kecskemétre költözött. A kiegyezéstől ekkor még ő is az abszolutizmus korrupt világának megszüntetését, a nép helyzetének javítását várta. Abban reménykedett, hogy a nép szolgálatában ügyvédi tevékenységét becsületesen tovább folytathatja. De rövid idő alatt meglátta, hogy a kiegyezés nem hozta meg azt a keveset sem, amit várt tőle. Mint ügyvéd a városi szegénység pereinek vállalásával, s e pereken keresztül próbálta a tanács népellenességét megmutatni. Ebben maga a parasztság segítette, hiszen a kecskeméti viszonyokat nem ismerte még pontosan. „Temérdek adatot hordott hozzám a nép” — írja a Szűcs testvérek sikkasztásait leleplező beadványában.⁵⁸ Törvényre vitte Hangyási árvagyám ügyét is, aki az „árva vagyont ezrekre lopta meg”, felépett a végrehajtók lopásai s a főbíró csalásai ellen, aki a felperesektől és alperesektől egyaránt rendszeresen nagy pénzösszegeket szedett.⁵⁹ Bátran felfedte a telekhivatal s a tanács tagjainak korábbi tetteit is. Ezeknek az adatoknak tanulmányozása után írta: „A városnak a jobboldalhoz tartozó kaputos osztálya között oly kevés a becsületes ember, hogy azokat háton kihordhatnám a városból.”⁶⁰ Asztalos rövid idő alatt az egyes emberek elleni támadástól az egész vagyonos városi vezetőréteg elleni harc szükségességéhez jutott el.

⁵⁸ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. 1868. máj. 4. 17. sz.

⁵⁹ K. Á. L. Polgári Törv. Ir. 1868. márc. 4. 1491.

⁶⁰ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. 1868. máj. 4. 17. sz.

Asztalos kecskeméti helyi jellegű küzdelme 1867 és 1868 fordulóján szélesedett ki, amikor bekapcsolódott abba a kiegyezéssel szembeni küzdelembe, amelyet a Szélsőbal indított el. Eddigi harcát, amelyet a magyarországi bírósági szervezetek s a kecskeméti városi tanács ellen folytatott, kiszélesítette a kiegyezés egész rendszere elleni támadássá. A demokrata-kör megalakulását elméletileg és szervezetiileg is igyekezett elősegíteni. A város tizedeiben olvasóköroket alakított, amelyeknek élére elnököt és alelnököket állított, akik a Magyar Ujság, majd a Nép Zászlója egyes cikkeinek felolvasása mellett előadásokat is tartottak. Asztalos az olvasóköroek vezetőin keresztül irányította e köroek munkáját, de gyakran személyesen is megjelent ott és beszédeket tartott. 1867 karácsonykor is végigjárta az olvasóköroeket s a demokrata-kör megalakításának szükségességéről s a város Deák-párti képviselője, Horváth Döme képmutatásról beszélt, aki ígérete ellenére megszavazta a kiegyezési törvényeket.⁶¹ Az olvasóköroekben olvasták először Asztalos proklamációt, s az olvasóköroek tagjai terjesztették ezeket Kecskeméten és környékén. Asztalos tehát a Szélsőbal irányításai alapján, a demokrata-köroek szervezésével kezdte kiegyezés elleni harcát, de már első proklamációjában és a demokrata-kör szervezésének módszereiben is tovább ment a pártnál. Cikkeiben, röpirataiban a függetlenségi és demokratikus feladatok egységes programját figyelhetjük meg. A néppel kialakított őszinte kapcsolata, követeléseinek hangneme, a mozgalom kiszélesítése érdekében felhasznált eszközei — mint az olvasóköroek szervezése, proklamációk kiadása, népgyűlések tartása, a társadalom alsóbb rétegeinek bátor megszervezése a kitűzött célok elérése érdekében — egyaránt elválasztották a Szélsőbaltól. Így az alföldi parasztmozgalom szervezőjévé és a vidéki demokrata-köroek irányítójává lett. Első, 1867 decemberében Horváth Döme ellen írt kiáltványában az egész országgyűlési jobboldal ellen fordult. Ráth Károly, a királyi ügyek igazgatója írta az igazságügyminiszternek a nyomtatványról írott jelentésében: „Feltűzi Kossuth nevét, s meghúzza a vészharangot, elkiáltván, hogy hazánk alkotmánya veszedelemben van.” Szó van a kiáltványban az „elviselhetetlen, a vagyonunkat felemésztő terhekről”, és felszólítja Kecskemét népét a kiegyezéssel elvált kötelezettségek megtagadására. Az 1848-as és 67-es törvények képszerű összehasonlítása az egész Alföldön ismertté vált: „Az 1848-i, jó vasas szekér nem teljes épségében, hanem kerekeitől megfosztva s mindenféle terhekkal megrakva adatott vissza.”⁶² Asztalos meglátta a népellenes városi tanács helyét a kiegyezés rendszerében, ezért a városi tanács elleni harca a kiegyezés egész rendszere elleni támadássá vált. Ez adta meg annak a lehetőségét, hogy az idáig elszórtan jelentkező helyi jellegű parasztmozgalmakat a kiegyezés elleni harc közös jelszavával egységbe tudta fogni.

Asztalos első kiáltványát még decemberben követte a második, amelyben a Népbarát — később Hírmondó — igazi szerepét magyarázza meg, s a Nép Zászlója olvasására hívta fel az alföldi parasztságot. A Népbarátot a Deák-párt ingyen küldöztette a vidéki városokba, falvakba azzal a céllal, hogy a kiegyezést népszerűsítse, s a Szélsőbal tömegbefolyását csökkentse. „Ezen lapnak kötelessége veletek elhitetni — írja Asztalos —, hogy ti már boldogok vagytok, hogy az 1848-iki törvényeket tökéletesen bírjátok, hogy a finácoknak szívesen fizettek. Ezen lapra ne fizessetek elő, de ingyen se fogad-

⁶¹ O. L. Igazságügyminisztérium (IM.) eln. 1867 — Ia — 40.

⁶² Uo.

játok el, ha beteszik házatokba, ebrudon tegyétek ki, és üldözzétek, mint a görényt, mely csirkéiteket vagy a vakondokat, mely földjeiteket teszi tönkre.”

December végén, az első proklamáció megjelenése után a kormány is látta már, hogy Asztalos a Szélsőbalnál is továbbment. Ekkor kezdődött a tanács és a legfelsőbb kormánysszervek együttes támadása, amelyet Asztalos ellen lefogásáig, sőt azután is folytattak. A királyi ügyek igazgatója elsősorban Asztalos tevékenységének következményeitől félt, vagyis attól, hogy a 48-as törvényekért folytatott harcában felhasznált eszközei, beszédeinek, proklamációinak, cikkeinek túl éles hangja olyan elkeseredést, majd gyűlöletet válthat ki a nép körében, amely a társadalmi rendet is fenyegetheti. Ennek lehetőségét azért látja ilyen reálisnak, mert elsősorban a népet szervezi sajátos módszereivel. Ráth írja: „A két rendbeli proklamációt, valamint nyilvános beszédeit nem azokhoz intézte, kiket az 1848-as törvények választójoggal ruháztak fel, hanem általánosan a néphez, tehát a választási joggal nem bíró tömeghez, melyet csak a forradalom tekint politikai jelentőségű tényezőül.”⁶³ Szilágyi államtitkár december 24-én kérte az igazságügyminisztert, hogy Asztalos ellen a Kecskemét környékén terjesztett nyomtatványok miatt indítsanak sajtóperet.⁶⁴ A kecskeméti városi közgyűlés pedig 1867. december 30-án foglalkozott a városban tartott „veszedelmes izgatások és bujtogatásokkal”, és intézkedéseket kért Halasy Sándor főkapitánytól a „népösszejövetelek és izgatások meggátlására”.⁶⁵

Asztalos azonban nem törődött azokkal az akadályokkal, amelyeket a városi tanács és a kormány emelt, lelkesítették elért sikerei s az a népszerűség, amelyet ekkoriban elért. Bízatták még a Szélsőbal vezető politikusai is, hiszen ebben az időben több volt még az, ami összekapcsolta őket, mint ami elválasztotta. Kicsit pátoszos, de ízes, népi hasonlatokban gazdag stílusával egyre több cikket írt a Szélsőbal lapjai számára. Tovább folytatta a kecskeméti nép megszervezésének munkáját is, s ennek egyik sikeres állomását jelzi az 1868. január 21-i, Horváth Döme ellen tartott népgyűlés. Horváth január 21-re az Asztalos elleni akciók megszervezése érdekében a városházához hívta választóit. De január 20-án Asztalos is kiadott egy felhívást, amelyben az előbbi időre, szintén a városházához hívta Kecskemét népét. A második kerület választóit pedig felszólította, hogy Horváth Döme ellen bizalmatlansági lapot írjanak alá, mert semmit sem tett a 48-as törvények visszaállításáért.⁶⁶ Bátran fogalmazta meg a kecskeméti népben a tanács s a kiegyezés ellen élő gyűlöletet, ugyanakkor visszautasította a jelleme ellen szórt rágalmakat is. A felhívás bevezetőjében írja: „Kecskemét városának a közvagyon és a nép zsírján élőködő, megromlott jellemű, dologkerülő, kocsimákban dözsölő, az ész világosodásától borzadó vak mandarinjai, a magyar születésű, felvilágosult és becsületes, de velük nem egy köpeny alatt dolgozó férfiakat Kecskeméten idegennek nevezik, sőt gyűnt-mentnek gúnyolják, s csak akkor veszik be őket kecskeméti polgárnak, ha jobboldaliak, ha vak klerikálisok válnak belőlük és eszközül hagyják magukat használni bűnös tetteik gyámolítására.”⁶⁷ Ezután tér ki a január 21-i gyűlés előkészítésére. Kérte a népet, hogy Horváthot csendben hallgassák végig, utána ő fogja majd állításait

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. 1867. dec. 30. 41. sz.

⁶⁶ M. U. 1868. febr. 1.

⁶⁷ Uo.

cáfolni. A január 21-i gyűlésen mintegy kétezren vettek részt. A sikkasztásaikról már ismert Szücs testvérek Asztalos beszéde közben a gyűlés megzavarása céljából verekedést kezdtek, de Asztalos beszédének, s előzőleg kiadott proklamációjának hatására a jelenlevők döntő többsége Asztaloshoz csatlakozott. Az előzőleg készenlétbe helyezett, Szücsék segítségére rendelt városi fegyveres erő már nem is mert a gyűlés színhelyére menni. Halasy főkapitány indokolása szerint „nehogy az összetódulandó nép netán kitörendő bosszújának martalékául odadobassanak”.⁶⁸

A nép megszervezésének ez a módja már teljesen idegen volt a Szélsőbaltól. Madarász József „Kecskemét városa közönségéhez” c. cikkében figyelmezteti is Asztalost, hogy hasonló eljárástól a jövőben tartózkodjanak.⁶⁹ Egyelőre azonban nem kerül még szakadásra sor, mert a Szélsőbal vezetői látták, hogy parlamenti céljaik elérése érdekében a köztük levő különbségek ellenére is szükségük van a gyorsan terjedő Asztalos-mozgalomra, s remélték, hogy a mozgalom a jövőben megmarad a „törvényes keretek” között. Amíg azonban a Szélsőbalt megijesztette a január 21-i kecskeméti esemény, addig Asztalost további tettekre ösztönözte. Elután alakította meg az olvasóköreiből a városi demokrata-kört. Megtartotta azonban a tizedek olvasóköreit is, ezek alkották a demokrata-kör kisebb, jól kézben tartható szervezeteit. A demokrata-kört tehát a 11 olvasókör kis szervezeteire építette. Ezek mindegyikének egy elnöke és 12 választmányi tagja volt, ők alkották a városi szervezet vezetőségét is. Asztalos szerint az elnököknek igazi demokratikus embereknek kell lenniök. Más hivatalt nem vállalhatnak. A demokrata-kör vezetőségének a nép érdekeit kell képviselni — mondja a kör munkájával foglalkozó tervezet —, tanácskozni jogairól, kötelességeiről, előkészíteni a városi és országgyűlési képviselők választását, és ellenőrzési joga lenne a város ügyeinek intézésében is.⁷⁰ Asztalos a demokrata-kört olyan szervezetté akarta tenni, amely képes az előtte levő feladatok megoldására. Kiadott programjának megfelelően a kecskeméti demokrata-kör szervezeti felépítése is ezért különbözött a pestitől. Nagy különbségek voltak a két demokrata-kör összetétele tekintetében is. Míg a pesti demokrata-kör összetétele elég vegyes volt, nemcsak a kiegyezéssel határozottan szembeforduló értelmiségiek, munkások, iparosok voltak a tagjai, hanem a kiegyezésben biztosított gazdasági és politikai jogoknál többet követelő magyar burzsoázia egy része is, addig a kecskeméti demokrata-kört főleg parasztok és kisebb számban szegényebb iparosok, értelmiségiek alkották. Asztalos írja: „Demokrata kört az ugynevezett honorátorokból alakítani teljes lehetetlen, mert alig van városunkban 10 olyan független honoratior, ki demokratikus politikai hitvallását nyíltan bevallva, a nép és a haza boldogságának kivívását, az 1848-i törvények sértetlen visszaállítását zászlójára ki merné tűzni. Itt valódi demokratikus népkör, célnak megfelelően csak a romlatlan jellemű, hazájának boldogságáért rajongó iparos és földmives osztályból alakítható.”⁷¹

A kecskeméti demokrata-kör ünnepélyes megalakulására 1868 februárjában került sor. Erre az alkalomra 7 választmányi és 14 rendes tag érkezett a fővárosból, köztük Madarász József és Vidats János is, akiket 25 nemzeti lobogó alatt gyülekező, mintegy tízezer ember nagy lelkesedéssel, 48-as dalok

⁶⁸ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. 1868. jan. 27. 3. sz.

⁶⁹ A Nép Zászlója, 1868. febr. 1.

⁷⁰ A Nép Zászlója, 1868. jan. 25.

⁷¹ Uo.

éneklésével fogadott. Az ünnepélyen résztvevők száma később húszezerre emelkedett.⁷² A kör ünnepélyes alakulása, a kecskeméti és környéki nép nemzeti ünnepévé, kiegyezés ellen tiltakozó gyűlésévé vált, megmutatta Asztalos szervező munkájának eddigi eredményeit.

Az országsszerte szaporodó demokrata-körök egész arculatának alakulásában nagy szerepe volt a kecskeméti demokrata-körnek s Asztalos széleskörű munkájának. Asztalos bekapcsolódása a demokrata-köri mozgalom szervezésébe, a kormány támadásai s a Balközép manőverei ellenére, annak fellendülését és balratolódását eredményezte.

A demokrata-körök magját a legtöbb helyen, Kecskeméthez hasonlóan, a szegényparassztság alkotta. A demokrata-körök többségében megtaláljuk az iparosokat is, sőt Miskolcon, Kolozsvárott a vezetőség is közülük került ki. Végül a szegényparassztság és az iparosok mellett a 48-hoz hű, néphez közelálló értelmiségiek is részt vettek a demokrata-körök munkájában, ők voltak a Szélsőbal lapjainak vidéki levelezői és sok helyen a demokrata-körök vezetői. Az értelmiség felsőbb rétege azonban nem támogatta a demokrata-köröket. Makóról írták: „Helyi mozgalmainkra az sajnós, hogy az úgynevezett úri intelligencia magát a néptől elkülönzi, pedig a józan felfogás azt követelné, hogy a nép élére álljon, azt oktassa, vezesse annyival inkább, mert jól láthatja, hogy a népnek eltökélt szándéka magát a közös-ügyes mocsárból kihúzni.”⁷³ Az értelmiség, s ezen belül a pedagógusok megoszlására érdekes adatokat tartalmaz Szabados Sándornak a békési demokrata-kör helyzetéről írott cikke. Eszerint a demokrata-kör megalakítását csak a néptanítók és egy-két hivatalnok támogatta, a tanári kar nem.⁷⁴

A kecskeméti demokrata-körhöz hasonlóan a vidéki demokrata-körök programjai is szélesebbek voltak a pestiénél. A függetlenségi program mellett mindenütt nagy helyet foglaltak el az általános és helyi társadalmi követelések, amelyek a demokrata-körök rugalmasságát bizonyítják, életerejüket mutatják. Tiszafüredről írták, hogy bár az alapszabályok a pesti demokrata-kör mintájára készültek, azokat „egészben alkalmazni nem lehet”.⁷⁵

A vidéki demokrata-körökbe tömörült néprétegek követeléseiket mindeképpen meg akarták valósítani, ezért olyan szervezeti formákat és a harcnak olyan módszereit keresték, amelyekkel eredményeket érthettek el. Ezért mindazt átvették, amit a kecskeméti demokrata-kör példájából láttak: népgyűlések, tüntetések rendezését, a szervezettséget stb. Ezzel azonban a tömegharc előfeltételeit hozták létre, amely kiesett már a Szélsőbal „törvényes kereteket” hangoztató elképzeléseiből. Március 15-e megünneplését a legtöbb vidéki demokrata-kör már a kiegyezési rendszer elleni tüntetéssel kötötte össze, míg Pesten a demokrata-kör tagjai, mintegy két-háromszázan csendes lakomára gyűltek csak egybe.⁷⁶

1868 elején a függetlenségi mozgalom fellendítésében nagy szerepe volt Madarász József kérvényezési akciójának is, amelyet Kossuthnál tett látogatása után, 1868 februárjában indított el. A petíció a 48-as alkotmány visszaállítása mellett az adók leszállítását, egyes adónemek eltörlését, népoktatást, a tanítók jobb fizetését, a rokkant honvédekről való gondoskodást, a politikai

⁷² M. U. 1868. febr. 27.

⁷³ M. U. 1868. febr. 1.

⁷⁴ A Nép Zászlója, 1868. márc. 7.

⁷⁵ M. U. 1868. febr. 18.

⁷⁶ Alföld, 1868. márc. 17.

menekültek hazaengedését, a hadsereg létszámának csökkentését, a háborús feszültség enyhítését s a magyar nemzet érdekeivel ellentétes háború elkerülését követelte. A felhívás nagy népi visszhangját egyrészt a nagyszámú aláírás, másrészt a kérvényekhez csatolt levelek mutatják, amelyekben az aláírók leírják a nép helyzetét, beszámolnak a demokrata-körök munkájáról, a kérvényezés eredményeiről, felsorolják kívánságaikat, egyes helyeken pedig a nyomtatvány alapján, de saját fogalmazásukban kéri a 67-es törvények megváltoztatását, s beleszövik a kérvényekbe saját helyi társadalmi és gazdasági követeléseiket is.⁷⁷ Országszerte a demokrata körök tagjai terjesztették a felhívást, gyűjtötték az aláírásokat. E munka a demokrata-körök megerősödését eredményezte.

Márciusra az ország szinte valamennyi városában megalakultak, vagy alakulóban voltak a Kecskemétet példának tekintő demokrata-körök, amelyek között olyanok is voltak, pl. a kolozsvári, egri, miskolci, melyek már a központtá válás céljából jöttek létre, s elkezdtek egyes vidékek demokrata-köreinek szervezését és irányítását, ahogyan ezt a kecskeméti demokrata-kör példájából látták. Egymás után alakultak demokrata-körökké a polgári társas körök, népművelő egyletek, népkörök, olvasókörök stb. A Magyar Ujság és a Nép Zászlója már külön rovatban közölte a mozgalom terjedését, híreit. A magyar nép kiegyezésellenes hangulatát mutatja, hogy mindenütt feléledtek a 48-as emlékek. A Kossuth-nótáknak új változatai és Kossuthot váró új dalok is születtek. 1868 februárjától a Kossuthot tiszteletbeli elnökükké választó demokrata-körök annyi levelet küldtek Turinba, hogy azok külön osztályt foglaltak le a postahivatalban.⁷⁸ Strófát írtak Böszörményi Lászlóról is, akit Kossuth váciakhoz írott levelének leközlése miatt csuktak börtönbe. Ugyanakkor sok gúnyvers terjedt el a közös ügyről s a kiegyezést létrehozó politikusokról. Különösen erős volt a kiegyezésellenes hangulat az Alföldön, ahol elevenebben éltek a Kossuth-hagyományok, s amint láttuk, a társadalmi politikai küzdelem itt már komoly előzményekre, szervezeti formákra tudott támaszkodni. Az Alföld egyik központi fekvésű és nagyjelentőségű városában, Kecskeméten, már 1867 decemberétől feszült társadalmi légkör alakult ki. A Kecskeméthez közelebb fekvő városokra természetesen nagyobb volt Asztalos tevékenységének hatása, a kecskeméti demokrata-kör eredményeinek vonzóereje is. Asztalos a kecskeméti demokrata-kör megalakulása után a nép vezetőinek kérésére a többi alföldi városban is megkezdte a demokrata-körök megszervezését és közvetlen irányítását. 1868 februárjáig ezeknek a városoknak a kiegyezésellenes mozgalmaira elsősorban a Szélsőbal lapjaiban megjelenő cikkein keresztül hatott csak, proklamációi ritkán és kis példányszámban jutottak túl a Kecskeméthez tartozó pusztákra, s ezekben még csak a kecskeméti néphez szólt. 1868 február utolsó és március első napjaiban dolgozta ki Madarász Vilmos az alföldi demokrata-körök közvetlen megszervezésének, s ezzel az alföldi parasztság egységes irányításának tervét.

Madarász Vilmos, Madarász László és első feleségének, Majtényi Erzsébetnek a fia, a kiegyezés után hazajött s egy vándor szintársulat tagjaként járta az országot. Megismerte a nép hangulatát, ragaszkodását a nemzeti független-

⁷⁷ O. L. U. Gy. Madarász József Irathagyatéka. 153. sz. Az itt olvasható levelekből és aláírásokból kitűnik, hogy azok a rétegek, amelyek a demokrata-köröknek hátat fordítottak, távolmaradtak a kérvényezési akciótól is.

⁷⁸ M. U. 1868. febr. 12.

séghez, látta a kecskeméti demokrata-kör országos tekintélyét, Asztalos népszerűségét s kiváló szervező és szónoki képességeit, s maga is a demokrata-köri mozgalom kiszélesítésének szolgálatába állította. Ezirányú munkáját Félégyházán kezdte el, ahol a kecskeméti példához hasonlóan kerületenként olvasóköroket alapított, s ezekben készítette elő a városi demokrata-kör megalakítását. A kerületek olvasókörei 1868. március 22-én közös népgyűlést tartottak, ahol Madarász, a királyi ügyek igazgatójának jelentése szerint „a 67-es törvények, s a fennálló közállapotok ellen hatalmasan izgatott”.⁷⁹ A Nép Zászlója egyes cikkeinek felolvasása után beszélt az államadósságokról, a kiegyezés terheiről, szinte szóról-szóra átvette Asztalosnak a kiegyezési rendszer által szentesített, népet sújtó intézkedései elleni tömör programját, „nem kell nekünk sem finánc, sem stempli, sem fogyasztási adó, sem statusadósság”.⁸⁰ Ezen a gyűlésen határozták el, hogy a félégyházi demokrata-kör ünnepélyes megalakulását husvét másnapján, április 13-án tartják meg, amelyre meghívják a budapesti demokrata-kör és az alföldi városok szegényparasztságának vezetőit s Asztalos Jánost is, akit a gyűlés részvevői egyhangúlag a kör elnökének jelöltek.⁸¹ Itt beszélték meg az aláírásgyűjtéssel kapcsolatos feladatokat is, s ennek irányításával a tizedek elnökeit bízták meg. A pusztakereső parasztok — akiket Hrabovszky a pusztasztaosztás, adóleszállítás és a magyar katonaság létrehozásának ígéretével becsapott, s 1865-ben még maga mögé tudott sorakoztatni — most Madarász munkája nyomán rövid idő alatt Asztaloshoz csatlakoztak, s a legelőosztást a 67-es rendszer megszüntetésének követelésével bővítették ki. A pusztakeresők vezetői, Szombathy Ágoston és Nagy Péter Flórián az olvasóköroket s a demokrata-kör szervezőivé lettek. A húsvéti ünnepekig a pusztakeresőknek az eddigieknél nagyobb erővel kibontakozó harcát az ún. „csöndes” pártba tömörült kisebb birtokosok is támogatták.⁸² A képviselőgyűlés jegyzőkönyve írja a városon belül kialakult új politikai helyzetről: „Madarász Vilmos bűjtogatása által annyira felizgatta e város korlátolt felfogású lakosait, az eddig titokban nyugtalankodó népet, hogy ezáltal alapja vettetett meg az e városbani közrend, s a fennálló törvények elleni izgatásnak.”⁸³ Asztalos megpróbálta a kiegyezésellenes mozgalmat szélesebb alapokra fektetni. Április elején az értelmiséget tömörítő Társalgó Egyletbe intézett levelében felkérte az Egyletet, hogy az értelmiség fogjon kezét a néppel és csatlakozzék a demokrata-körhöz. Ez a kísérlete azonban nem járt sikerrel. Az Egylet április 5-i gyűlésén határozatban mondta ki, hogy politikai ügyekkel nem foglalkozik, s visszautasította Asztalos kérését.⁸⁴ Így Félégyházán is az értelmiségnek csak egy kis töredéke, a néphez közelálló szegényebb része, a földnélküli parasztság, s egy ideig a kisebb birtokosok csatlakoztak az Asztalos-mozgalomhoz.

Madarász Vilmos és a pusztakeresők vezetői 1868. április 2-án vitték Kecskemétről Asztalos legújabb proklamációját, amelyet Félégyháza s az alföldi városok parsztságához írt, s tízezer példányban nyomtatott ki. Ebben a proklamációban érződik Madarász József petíciójának hatása, de Asztalos, a Szélsőbal e legbátrabb és a legszélesebb követeléseket magában foglaló

⁷⁹ O. L. IM. eln. 1867 — Ia — 40.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ O. L. U. Gy. Madarász József Irathagyatéka. 1868. márc. 22. 73. sz.

⁸² Sz. H. 1867. dec. 19.

⁸³ K. Á. L. Kiskf. képviselőgyűlési (képvgy.) jkv. 1868. ápr. 13. 29. sz.

⁸⁴ Pesti Napló, 1868. ápr. 9.

kiegyezésellenes dokumentumánál is jóval élesebben fogalmazta meg a nép követeléseit. E programnak nagy szerepe volt a félegyházi húsvéti ünnepély előkészítésében, amellyel Asztalos célja az volt, hogy az alföldi városok parasztságának képviselői itt dolgozzák ki a nagykőrösi, szegedi, csongrádi, hódmezővásárhelyi, makói, kiskőrösi demokrata-körök megalakításának részletes tervét. Húsvét lett volna tehát a mozgalom további kiszélesítésének kezdete. A kiáltvány ettől a szervezett s egységes irányítású mozgalomtól teszi függővé a kitűzött feladatok megvalósításának lehetőségét. „Egyes embernek óriási kivihetetlen munka az — írja Asztalos —, de 15 millió ember egetverő egyhangú kívánsága, szilárd kitartása okvetlen megtermi a kívánt gyümölcsöt . . . a gőz oly gyöngye, hogy egy bögre födelét sem képes levetni, pedig a gőz jól vezetve, kellőleg alkalmazva óriási erőt fejt ki, mint azt láthatjuk a gőzmozdonyoknál.”⁸⁵ Bár a kiáltvány a követelések megvalósításának módjánál, a Szélsőbal programja szerint, a törvényes keretek betartásáról beszél, nem fél a népre támaszkodni, sőt követeli, hogy a demokrata-körökbe „minden becsületes embert nemre és vagyonkülönbségre való tekintet nélkül” vegyenek fel, mert szerinte egy nagy egységes népi tiltakozás adhatja csak meg a célkitűzésekért eredményesen fellépő szélesebb nemzeti mozgalom kialakulásának feltételeit. A Szélsőbal választási győzelmével, s ezúton parlamenti többségrejutásával akarta a nemzeti függetlenséget megteremteni. Ezért elsősorban a választójoggal rendelkezőket igyekezett megnyerni, s csak másodszorban, népi tömegbázisának erősítéséért a parasztságot. Ezzel magyarázható az, hogy bár többször felveszi programjába a szegényparasztság követeléseit, vigyáz arra, hogy ezek ne élezzék ki a középbirtokosokkal s az alföldi gazdagparasztsággal a társadalmi ellentéteket. Asztalos viszont a kiegyezési rendszer megváltoztatásának első és döntő előfeltételét a kiegyezés elleni harc bármely formáját vállaló népi tömegmozgalom kiszélesedésében, országossá válásában látta. Ezért írta: „Amit a szélsőbali képviselők ki nem vihettek, azt a nép millióinak egyhangú kívánata előteremti.”⁸⁶ Áprilisi kiáltványában ezért — bár a földosztás követeléséig itt sem jut el — a nép megnyerése céljából jelentős helyet foglalnak el a parasztság társadalmi követelései, mint a legelőosztás demokratikus végrehajtásának s a városi közigazgatás demokratizálásának feladatai. Ezek határozták meg a Szélsőbal és az Asztalos-mozgalom programjának, összetételének, felhasznált módszereinek különbségét, az alföldi parasztmozgalom jellegét, amelyek együttesen a párt és az Asztalos-mozgalom elválására, majd a félegyházi húsvéti események, a parasztmozgalom megerősödése, a társadalmi kérdések előtérbe kerülése, s ezzel a társadalmi harc kiéleződése után szakadásra vezettek.

Asztalos áprilisi proklamációit Madarász Vilmossal, a félegyházi pusztakeresők vezetőivel és a kecskeméti demokrata-kör tagjaival szétküldte az Alföld városaiba. Szegedre Madarász Vilmos utazott a kiáltvány négyezer példányával, ahol a társas-kör vezetőivel, Fodor Márton és Fülöp István napszámokkal tárgyalt. Itt találkozott Asztalos utasítása értelmében a hódmezővásárhelyi és a makói parasztság vezetőivel is, akikkel a demokrata-körök megalakításáról beszélt, s meghívta őket az április 13-i félegyházi ünnepélyre. „Asztalos János úgy rendelkezett, hogy éppen húsvét másnapján, midőn az alsóbbrendű nép ősi szokás szerint jó kedvet szokott öltetni, nagy-

⁸⁵ O. L. BM. eln. 1868 — IVa — 775.

⁸⁶ Uo.

számu elvtársaival Pest, Szeged, Makó, Csongrád, Vásárhely, az alvidék és az ország több részeiből fogna itt megjelenni . . . , kiknek közbejöttével országos demokráciát készült itt eszközölni” — írja a félegyházi képviselőtestület jegyzőkönyve.⁸⁷ Asztalos tehát a városnak kiszolgáltatótanyai szegény-paraszságra is számított.⁸⁸ A húsvéti ünnepélytől azért is sok eredményt várt, mert a kiegyezés következményei egyre súlyosabban nehezedtek a népre, nem indultak még meg a nyári munkák sem, amelyek valamelyest enyhítettek volna a parasztság helyzetén. Ezért a félegyházi gyűlést Madarász Vilmos segítségével nagy gondnal készítette elő.

Asztalos már április 11-én este, két nappal a kitűzött ünnepély előtt, a félegyházi főbíró előzetes figyelmeztetése, s a proklamáció elkobzásáról kiadott belügyminiszteri rendelet ellenére elindult Félegyházára. Megérkezése után egy órás beszédet tartott, amelyben a királyi főügyész igazságügyminiszterhez intézett jelentése szerint „a törvényes felsőbbtség elleni engedetlenségre s a törvényes közterhek viselése ellen nyíltan lázított”.⁸⁹ Asztalossal beszéde közben a főbíró egyik embere közölte a belügyminiszter ellene kiadott elfogatási utasítását. De ezután még nagyobb szenvedéllyel beszélt: „Nem kell az előljáráshoz hallgatni, az ünnepély mégis meg fog tartatni, még ha itt lesz mind a nyolc miniszter, és a császár összes hadserege is, mert az elvet keresztül kell vinni.”⁹⁰ Ezután a főbíró két biztossal és két hadnaggyal maga elé vezettette Asztalost, s mikor a főbíró előtt is határozottan a gyűlés megtartásának szükségességéről beszélt, letartóztatták, s a városháza pincéjébe zárták. Másnap elfogták a pusztakeresők egyik vezetőjét, Szombathy Ágostont és Császár József kecskeméti tanítót. Endre Mihály főbíró a belügyminiszterhez küldött táviratában sürgősen katonaságot kért, amely 13-án délelőtt meg is érkezett a városba.⁹¹ A főbíró a katonaság egy részét azonnal az állomásra küldte, ahol a gyülekező szegényparaszság a demokrata-körök küldötteit várta. Ezek azonban időközben tudomást szereztek Asztalos elfogatásáról, katonaság kivézéséről, és már el sem indultak Félegyházára. Közben április 13-án összeült a városi képviselőgyűlés is, ahol Endre Mihály a képviselők egységes fellépését kérte Asztalos s a félegyházi szegényparasztmozgalom ellen.⁹² A március 22-i népgyűlésen még a képviselők egy része, a kisebb birtokosok is ott voltak és aláírták Madarász József petícióját, de április 13-án Asztalos elfogása s a mozgalom balratolódása után a képviselőtestület egységesen a demokrata-körök ellen lépett fel.

A szegényparaszság azonban a katonaság jelenléte, a képviselőgyűlés határozatai s a demokrata körök küldötteinek távolmaradása ellenére együtt maradt, az állomásról a városházára vonult, s egyre határozottabban követelte Asztalos kiengedését. Ezután a katonaság a városháza udvarába vonult. De a pusztakeresők — zömükben napszámosok, béresek, kubikusok —, akiket egybekovácsolt már az ideiglenes demokrata-kör, s Asztalos állomáson tartott beszéde bátorított, betörték a városháza kapuit és a kiszedett ablakokkal, ablakrációkkal a katonaságra törtek. A főbíró ezután tüzet vezényelt a népre, s ennek következtében Drozdik János béreslegény meghalt, többen

⁸⁷ K. Á. L. Kiskf. képvgy. jkv. 1868. ápr. 13.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ O. L. IM. eln. 1877 — K — 24.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ M. U. 1868. ápr. 18.

⁹² K. Á. L. Kiskf. képvgy. jkv. 1868. ápr. 13. 29. sz.

megsebesültek. Endre főbíró azután még Kecskemétről kért egy század katonaságot, s ennek segítségével április 13-án és 14-én sikerült elfojtania a félegyházi demokrata-körbe tömörült pusztakereső szegényparasztság húsvéti mozgalmát, amelynek fejlődése során változott az összetétele, és benne a gazdasági, társadalmi célkitűzések fokozatosan nagyobb teret kaptak, de az 1866-os mozgalommal ellentétben végig megmaradt a nemzeti függetlenség követelése is. Mindezt Asztalos Kecskeméten és Félegyházán végzett felvilágosító és szervező munkája, valamint a társadalmi és függetlenségi követelésekért egyaránt harcoló szegényparasztság megerősödése, önálló fellépése eredményezte.

Asztalos áprilisi proklamációjában — amint láttuk — a kiegyezési rendszer megváltoztatásához nélkülözhetetlen legfontosabb feladatot a nép megszervezésében, egységes fellépésében látta. Ugyanakkor itt még a Szélsőballal meglévő kapcsolatainak megőrzése miatt a törvényes út megtartására hívta fel a parasztságot. Félegyházán azonban, amikor a főbíró és a belügyminiszter rendelete után a parasztság megszervezése és a törvényes út megtartása olyan ellentétbe került egymással, hogy valamelyikről le kellett mondania, Asztalos a rendeletek s „a császár összes hadserege”, a legnagyobb veszélyek ellenére is kitartott a nép ügye mellett, ebben a helyzetben is vállalta a parasztság megszervezésének munkáját. Az Asztalos-mozgalom kialakulása, önálló útra jutása tehát egyrészt a Szélsőballal és a pesti demokrata körrel való teljes szakítást eredményezte, másrészt azonban növelte Asztalos népszerűségét s azokban a városokban, ahová eljutottak proklamációi s demokrata-kör szervezési munkájának hírei, mindenütt fellendült a szegényparasztság kiegyezéssel szembeni küzdelme.

Szegeden az 1867 áprilisi városi tisztújítások alkalmával a parasztmozgalommal 1866-tól kapcsolatban álló, az értelmiségre, iparosokra és középbirtokosokra támaszkodó Balközéphez tartozó Réh János lett a polgármester, akinek a parasztságnak tett ígéreteivel sikerült elérnie, hogy a paraszti szervezkedések egészen az Asztalos-mozgalom megindulásáig a városi vezetőség irányítása alatt álltak, s ezeket részben a kiegyezés általános rendszere, részben pedig egy-két helybeli Deák-párti szegedi birtokos ellen tudta fordítani. A szegedi szegényparasztság összes bajainak, gazdasági nehézségeinek forrását a kiegyezés mellett a megbukott polgármesterjelölt, Osztrovskiban és a gazdag Zsótér Andorban látta. Az 1866-ban megszerveződött szegedi szegényparasztság tehát a kiegyezés után — ellentétben a kecskeméti, félegyházi és hódmezővásárhelyi parasztmozgalmakkal — nem a városi vezetőség, hanem a Deák-párthoz tartozó egyes birtokosok ellen harcolt helyi társadalmi célkitűzéseinek megvalósításáért, s ez a küzdelme az Asztalos-mozgalommal való közvetlen kapcsolatteremtés után erősödött.

1868. április 8-án Madarász Vilmos a szegedi szegényparasztság vezetőivel megbeszélte a szegedi demokrata-kör megalakításával kapcsolatos feladatokat, s megegyeztek abban, hogy a félegyházi demokrata-kör alakuló ünnepségén küldöttséggel vesznek részt. Hozzákezdtek Asztalos áprilisi proklamációinak terjesztéséhez, Madarász petíciójának ismertetéséhez, s az aláírásgyűjtéshez. A húsvét előtti napokban a piacon, a városi sétányon a szegedi és Szeged környéki tanyákról beözönlött kisparasztok, kisbérlők, napszámosok, cselédek már a demokrata-kör megalakításáról tanácskoztak. A Szegedi Híradó írta: „Szeged alsóbb néposztályai egészen el vannak árasztva Asztalos proklamációival. A kocsmákban és nyilvános tereken dologtalan tudákos em-

berek már több nap óta e lázító iratokat olvassák a népesoportoknak.”⁹³ Húsvétkor még többen vettek részt a szegedi népgyűléseken, s Asztalos elfogásának híre, a belügyminiszter rendelete a proklamációk beszédéséről és terjesztőinek elfogásáról, tovább erősítette a szegedi Deák-párti birtokosok és a kiegyezés elleni mozgalmat. Általánossá vált az itt-ott már eddig is használt jelszó: „Nemsokára lesz papszaladás, úrfutás.”⁹⁴ Fodor Márton két nap alatt négyezer aláírást gyűjtött a petícióra, s a tanyák egész lakosságát a városba hívta. A városi vezetőség, bár megbeszélte a belügyminiszteri rendeletet és foglalkozott az erősödő szegedi parasztmozgalommal, régebben tett ígéretei miatt nem nyúlt erősebb rendszabályokhoz a szervezkedéssel szemben.⁹⁵ Ezért húsvét hétfőjén a Deák-párti szegedi birtokosok közvetlenül az igazságügyminiszterhez és a belügyminiszterhez fordultak, s az ő segítségüket kérték a parasztmozgalommal szemben. Velük együtt a többi alföldi város — ahová az Asztalos-mozgalom szálai elértek — Deák-párti vezetősége is követelte a szegedi parasztmozgalom vezetőinek elfogatását.⁹⁶ Attól féltek, hogy Kecskeméten és Félegyházán a katonaság segítségével elnyomott parasztmozgalomnak most Szeged válik a központjává. Április 13-án a kormány közvetlen utasítására elfogták a mozgalom vezetőit, Fodor Mártont és Fülöp Istvánt.⁹⁷ A szegedi szegényparasztság harcát így a kormány, az alföldi városok vezetőségeinek összefogása s a szegedi Deák-párti birtokosok egységes fellépése törte le. A Szegedi Híradó április 16-i száma már nyugodtabb hangon, de a húsvétkor kialakult helyzetre reálisan visszatekintve írja: „Nagy köszönettel tartozunk Félegyháza hatóságának, hogy Asztalos Jánost előlünk elfogta, mert itt ugyan jól el volt készítve az útja, s a jó ég tudja, mi történt volna, ha idejöhet, amint szándéka volt.”

Az Asztalos-mozgalom hírei a Szélsőbal lapjain s áprilistól Szegeden keresztül jutottak Makóra és Hódmezővásárhelyre. E városok szegényparasztsága tehát csak közvetve volt kapcsolatban Asztalossal, ezért 1868 április közepére demokratikus és függetlenségi mozgalmuk nem ért még olyan fokra, mint a kecskeméti, félegyházi vagy szegedi szegényparasztságé jutott. De kezdeti formái is megmutatták az Asztalos-mozgalom gyors elterjedésének, megerősödésének lehetőségeit. A hódmezővásárhelyi mozgalom vezetői Szamecz András és „igazságkereső” Kristó Ferenc voltak, akik a Nép Zászlója terjesztése és ismertetése alapján gyűjtötték maguk mögé az 1866-os Kérdő-féle parasztmozgalomban is résztvevő szegényparasztságot. 1868. március 5-i kérvényükben a városi választmánytól népgyűlés engedélyezését kérték. Március 28-án pedig felhívást adtak ki a demokrata-kör megalakítására. Megkezdtek az aláírásgyűjtést is. Ezt az Asztalos-mozgalom hírei nyomán meginduló mozgalmat a Szegedről érkezett proklamációk hatása lendítette fel. A kiáltványokat mintegy tizenötön házról-házra vitték, eljuttatták a tanyákra is. Április 13-án Kristó Ferenc házában népgyűlést tartottak, ahol a mozgalom vezetői a demokrata-kör megalakításának szükségességéről s az ezzel kapcsolatos tennivalóikról beszéltek, s a Csongrád megyei alispán jelentése szerint „Deák Ferencet s az országgyűlés jobboldalát, úgy a helybeli

⁹³ Sz. H. 1868. ápr. 12.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Sz. Á. L. Tgy. jkv. 1868. ápr. 11. 2138. sz.

⁹⁶ Sz. Á. L. Tgy. jkv. 1868. ápr. 11. 2139. sz.

⁹⁷ O. L. BM. eln. 1868 — IVa — 775.

megyei tisztviselőségnek szinte Deák-párti részét pecsovicsnak, hazaárulónak nyíltan hirdetik a nép legalsó osztálya között”.⁹⁸

A szegedi, vásárhelyi s később a nagykőrösi események is azt mutatják, hogy az Asztalos-mozgalom kiterjedésével, a társadalmi kérdések előtérbe-jutásával párhuzamosan egyre inkább a földnélküli parasztság demokratikus és függetlenségi mozgalmává vált. Amíg Kecskeméten és Félegyházán különösen a demokrata-köri mozgalom megindulása idején nagy számban részt vettek benne kisebb birtokosok, értelmiségiek, iparosok is, addig Vásárhelyen a kiegyezéssel elégedetlen iparosokat tömörítő Iparegylet a mozgalom ellen fordult.⁹⁹ Az alispán jelentése szerint a proklamációk terjesztői s a demokrata-kör szervezői „többnyire vagyontalanok”. A hódmezővásárhelyi parasztmozgalmat 1868 április közepén a katonaság és a városi vezetőség nyomta el.

Az Asztalos-mozgalom utolsó állomása Nagykőrös volt, ahol a szegény-parasztságnak a legelő felosztásáért folytatott harca 1868. május 10-én érte el csúcspontját. 1867-ben a tisztújítás eredményeképpen Gubody Sándor szélső-baloldali képviselő lett a város polgármestere, akinek sikerült a legelőfelosztás ígéretével és kiegyezésellenes jelszavakkal a parasztság zömét maga mögé állítani, s ezzel egyideig meggátolni a parasztmozgalom kibontakozását. Így az ötvenes években kezdődő és a hatvanas évek közepén közben fellendülő legelőfelosztásért folyó paraszti harc az Asztalos-mozgalom megindulásáig Gubody irányítása alatt állt. 1867 tavaszán Szabó János, akiről az 1866-os parasztmozgalmak tárgyalásánál már volt szó, „Éljen Gubody Sándor” felírású zászlót hordozott a városban, s Szabóval együtt a szegényparasztság is támogatta Gubodyt. Gubody megválasztása után azonban fokozatosan visszavonta azokat a korábbi ígéreteit, amelyekkel e rétegeket megnyerte. Az 1867. évi szeptember 15-i népgyűlésen hangoztatta ugyan a 48-as törvények visszaállításának szükségességét, de a parasztságtól türelmet s a törvényes rend megtartását kérte, amivel az volt a célja, hogy a Szélsőbal közjogi programját felhasználja a szegényparasztság társadalmi követeléseinek tompítására. A legelőfelosztást követelő szegényparaszttok egyelőre még bíztak a polgármesterben s a legelőfelosztási előmunkálatokat végző 30-as bizottságban. Ezt bizonyítja többek között az, hogy 1868 februárjában a kecskeméti demokrata kör alakuló gyűléséről visszautazó Madarász Józsefet s a pesti demokrata kör tagjait Szabó, a szegényparasztság vezetője és Gubody polgármester még együtt köszöntötte. Gubody és a szegényparasztság ellentétei azonban különösen 1868 februárjától elmélyültek, mert a nagykőrösi szegényparaszttok közül — eddigi tapasztalataik, a szomszédos kecskeméti demokrata-kör és Asztalos János tevékenysége, kiáltványainak hatása következtében — egyre többen meglátták a Szélsőbalhoz tartozó tanács igazi arcát. Ezek a szegényparaszttok a legelőfelosztás demokratikus végrehajtásáért folyó mozgalom félrecsúszásáért elsősorban Szabót hibáztatták. A szegényparasztság jelentős része 1868 márciusára már szembefordult a polgármesterrel s rövidesen Szabó is belátta, hogy a városi vezetőség félrevezette őket, ezért a tanács elleni harc élére állt. Márciustól népgyűléseket tartott már a piacon, s a 30-as bizottmány elleni határozottabb fellépést követelte. „Ha botra nem kapunk, nem lesz felosztás” — hirdette Szabó.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo.

A szegényparasztság mellett, vele egyidőben, a 30-as bizottságból kizárt középparasztság is szervezkedni kezdett, de nemcsak a tanács, hanem a szegényparasztság erősödő mozgalma ellen is. Gyűléseiken és kiáltványaikban a legelőfelosztás végrehajtása mellett az alkotmányosság betartását hangoztatták. A 30-as bizottmány e támadások s az Asztalos-mozgalom gyors terjedése és megerősödése miatt 1868 áprilisában lemondott, de újjáválasztását Bakos Ambrus főbíró irányításával gondosan előkészítették. Az új bizottságba a Falsovitzy ügyvéd vezetése alatt álló középparaszttok közül is többet beválasztottak, ami számukra kétségtelenül nagy eredményt jelentett, ezzel azonban megoszlott, gyengült a tanács elleni harc ereje. A szegényparasztság az új legelőosztó bizottságból is kimaradt ugyan, de a 30-as bizottmány lemondásában saját küzdelmének eredményét látta, ezért az új bizottmánytól a legelőfelosztás végrehajtását várta.

Amikor tehát az Asztalos-mozgalom 1868 áprilisára a legerősebbé és legkiterjedtebbé vált, Gubodyéknak sikerült elérni, hogy a nagykőrösi szegényparasztság bizott az új 30-as bizottságban és tőle legfőbb követelésének teljesítését remélte. Pár héttel később azonban már látta, hogy a polgármester ismét becsapta, s ezután teljes erejével a városi vezetőség ellen fordult. Szabó most még nagyobb energiával gyűjtötte maga köré a városi szegényparasztságot s még nyersebben támadta a tanács tagjait. Azt hangoztatta, hogy az „örökké hóna alatt hordott szekercével malomszögnek vagy cöveknek faragja meg őket”. Azok rövidesen csak csoportosan mertek a piacérre menni.¹⁰⁰ Április végétől a szegényparasztság Szabó János házánál tartotta gyűléseit. Itt a tanács elleni szervezettebb s hatékonyabb harc formájának vitájában többen a városháza összerombolását követelték, végül azonban Szabó javaslatát, a városi vezetőség elleni tüntetés megrendezését határozták el, s ennek időpontját május 10-ben állapították meg.¹⁰¹ Már május első napjaiban egy fekete zászlóra piros betűkkel varrták fel a „legelőbitorlók” neveit, majd az ún. Határozott Nyilatkozatot, amelyben a városi tanács legelővel, fával, borral kapcsolatos spekulációit részletezték. Végül Pótharasztya felosztására s a kétszínű városi vezetőség elleni támadásra hívták fel a városi szegénységet.¹⁰² A zászló közepére egy halálfőt tettek, amelyet még a kiegyezés előtt készítettek, azoknak az emlékére, akiket a demokratikus legelőfelosztás követelése miatt börtönbe zártak.

A mozgalom vezetői, Szabó János és Farkas József, május 10-én, vasárnap reggel ezzel a zászlóval s fegyverrel indultak el a városházához. Szabó vallo-mása szerint a fegyvereket azért vitték, „hogy a zászlót, ha engedni nem akar-ják, erőszakkal is kitűzzük, hogy kint lógjanak azon nevek, kik a legelő-felosztást nem akarják”.¹⁰³ Már az úton is mintegy kétszáz-an csatlakoztak hozzájuk, s számuk a városházánál is növekedett. Dézsi István vallomása szerint sokan verestollas kalapban — a demokrata-kör jelvényével — s fegy-verrel álltak a tüntetők sorába. A városházánál Szabó a zászlót a piacra néző erkélyre vitte, s a polgármester helyettesétől a nyomásosztást követelte.¹⁰⁴ Ezután a mozgalom letörésére felkészült városi biztosok elvették a fegyvert Szabótól s Kecskemétre akarták vinni. Szabó elfogásának híre percek alatt

¹⁰⁰ M. U. 1868. máj. 14.

¹⁰¹ Pest megye Levéltára (P. M. L.) Fenyítő ir. 1868. 121. sz.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ M. U. 1868. máj. 14.

bejárta a várost, s a szegényparasztok csoportosan jöttek kiszabadítására. Göbolyös biztos be akarta zárni a városháza udvarának kapuit, de a már bent levő többszáz ember megakadályozta ezt. Kovács István azt kiáltotta a biztosnak: „Nem jó lesz becsukni a városháza ajtaját, mert ez a ház mindnyájunké.”¹⁰⁵ A megnövekedett néptömeg pedig — a szolgabírói jegyzőkönyv szerint „leginkább olyan csőcselék betyárság” — kiszabadította Szabót, aki ezután beszélt a néphez, s az előljáróságtól követelte a zászló és fegyver kiadását, amit a tanács az egybegyűlt szegényparasztság egységes és határozott követelésére teljesített is. Közben azonban hozzákezdtek már a mozgalom elfojtásához. Gubody Gedeon helyettes polgármester a papokhoz ment, s arra kérte őket, „hogyan jelennének meg rögtön a városház erkélyén s vetnők közbe a nép csillapítására erkölcsi befolyásukat, mert nagy baj van, és nincs elegendő fizikai erő”.¹⁰⁶ Filó Lajos erre azonnal a nép közé ment és csendre, valamint a törvényes út betartására hívta fel a szegényparasztságot. Filó vallomása is azt bizonyítja, hogy a májusi mozgalomban csak a nagykőrösi és a környéki puszták földtelen lakossága vett részt. A már annyiszor becsapott szegényparasztságban azonban a városi vezetőség s Filó ígéretei nem enyhítették, sőt erősítették a tanács elleni gyűlöletet. „Ne hallgassatok a kutyákra, tik vagytok azon gazemberek, kik feltoltátok magatokat, halál reátok” — mondotta Szabó, amire az egybegyűlték ezekkel a szavakkal válaszoltak: „No most már fegyverrel! Ki a zászlót!”¹⁰⁷ De amíg Filó és Sántha beszéde az agrárproletariátus harc készségét erősítette, addig azok a kisparasztok, akik az újonnan alakult 30-as bizottságból is kimaradtak, s idáig követelték a nyomásosztást, most, félve attól, hogy Szabóékkal közös, radikális fellépésük örökre elvágja a tanácsal és a 30-as bizottsággal való kapcsolatuk lehetőségét is, oszladozni kezdtek. Az iparosok, kereskedők, akiknek anyagi fejlődését gátolta a kiegyezés adott formája, a városi előljáróság feudális színezetű, de a kapitalista fejlődésbe is bekapcsolódó szervezeti rendszere, s akik éppen emiatt kezdetben támogatták a mozgalmat, most cserben hagyták azt.¹⁰⁸ A polgármester ezután tanácsulást hívott össze s itt dolgozták ki a mozgalom letörésének részletes tervét. A tanácsulás 4 tagú „Közbátorsági bizottságot” választott, amely mindjárt megkezdte az ún. „őrség” toborzását, ugyanakkor katonaságot kért Kecskemétről.¹⁰⁹ „Jelen körülmények között — mondja a közgyűlési jegyzőkönyv — a fölzavart béke s nyugalom helyreállítása, úgy a városi köz-, és magánvagyonosok megóvása, mint a személybátorság biztosítása egyedül sorkatonaság közbejötté által eszközölhető . . . miután a városbani rend s nyugalom az egyes vagyontalan megrovott emberektől illetéktelenül birtokolt fegyverek által veszélyeztetik.”¹¹⁰ A katonaság délután érkezett a városba s néhány óra alatt a megszervezett őrség segítségével felszámolta a csoportosulásokat, összeszedte a fegyvereket, s 44 embert letartóztatott, akik közül a kecskeméti bíróság 23-at a mozgalomban betöltött vezető szerepe miatt három hónaptól öt évig terjedő börtönbüntetésre ítélt.¹¹¹

¹⁰⁵ P. M. L. Fenyítő ir. 1868. 121. sz.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ M. U. 1868. máj. 14.

¹⁰⁸ P. M. L. Fenyítő ir. 1868. 121. sz.

¹⁰⁹ A Népszava, 1868. máj. 31.

¹¹⁰ K. Á. L. Nagyk. Közgy. jkv. 1868. máj. 12. (Rendkívüli közgy.)

¹¹¹ P. M. L. Fenyítő ir. 1868. 121. sz.

III. Az Asztalos-mozgalom bukása s a mozgalom történeti jelentősége

A kormány kezdettől nem jó szemmel nézte a Szélsőbal kiegyezésellenes akcióit s a demokrata-körök alakulását, de akkor indította meg ellenük az általános támadást, amikor Asztalos széleskörű munkája nyomán új tartalommal teltek meg a demokrata-körök szervezeti formái. Ez a támadás több síkon folyt, de a demokrata-körök ellenpólusaként szervezett Deák-köröknek, katolikus egyleteknek, a Szélsőbal, főleg azonban Asztalos tevékenysége, jelleme elleni támadásoknak célja egyformán a kiegyezési rendszer ellen kerekedő lavina s ezen belül elsősorban az Asztalos-mozgalom megállítása, elfojtása volt.

A mozgalom megindulásának vizsgálatakor láttuk, hogy a kecskeméti városi vezetőség s a kormány már 1867 december végén együttes erővel lépett fel Asztalos proklamációi és demokrata-kör szervezési munkájával szemben. Ez a közös támadásuk a mozgalom kiszélesedésével párhuzamosan erősödött. Márciusban a kecskeméti tanács Asztalost az 1848: XVIII. tc. alapján sajtóvétséggel, proklamációi és beszédei miatt pedig izgató tevékenységgel s a városi előljárásság sértegetésével vádolta. Ezzel egyidőben támadták Asztalos jellemét, hazafiságát is. Ezzel az volt a céljuk, hogy lerombolják népszerűségét, elvágják a demokrata-körökbe tömörült szegényparasztsággal kialakított kapcsolatait, vagyis megfosszák vezetőjétől a parasztmozgalmat. Ebben látták a Szélsőbaltól elvált mozgalom megállításának olyan lehetőségét, amelynek sikere esetén nem kerülne sor összeütközésre a parasztsággal. Ezért április elején Madarassy László törvényszéki elnök Asztalos ellen írt proklamációját terjesztették az Alföldön, közölték a Deák-párt és Balközép lapjai is. „Óvakodjatok az árulóktól — kezdődik a kiáltvány —, óvakodjatok az olyan emberektől, akiknek jelleme bemocskolt, kiknek múltjuk tele van büntetetéssel.”¹¹² Ezután Madarassy a fentebbi cél érdekében a legképtelenebb vádakot szórta Asztalos ellen. Madarassy és a városi vezetőség reményei azonban nem váltak valóra, e vádak nem találtak talajra az alföldi parasztságban. Pár nappal Madarassy kiáltványának megjelenése után Asztalos népgyűlésen válaszolt az ellene szórt rágalmakra, s ezután tekintélye még inkább növekedett. Világosan mutatják ezt az alföldi városok szegényparasztságának hűsvéti mozgalmi. A kecskeméti tanács e meghiusult kísérlete után Asztalos azonnali elfogatását kérte a kormánytól, s erre legalkalmasabbnak félegyházi tartózkodását tartotta, mert ott hiányoztak szerinte az Asztalossal teljesen összeforrott, kecskeméti szegényparaszti tömegek.

A kecskeméti előljárásságával egyidejűleg határozottabb formát öltött a kormány támadása is. A belügyminiszter márciusban a demokrata-körök minden irányú munkásságáról jelentést kért a főispánoktól,¹¹³ ugyanakkor megtiltotta új körök alakulását.¹¹⁴ A minisztertanács 1868. március 3-i ülése nem fogadta el a pesti demokrata-kör alapszabályait sem. Az alapszabályok visszautasításának indokolásából kitűnik, hogy a kormány nem annyira a pesti kör tevékenységétől, hanem elsősorban attól félt, hogy a nyomában alakuló vidéki körök — a kecskemétihez hasonlóan — a szegényparasztság társadalmi harcának is szervezeti formáivá válnak. A minisztertanács jegyző-

¹¹² Hirmondó, 1868. ápr. 12.

¹¹³ O. L. BM. eln. 1868 — IV — E — 764.

¹¹⁴ Sz. Á. L. Közgy. ir. 1868. márc. 8. 142. sz.

könyve többek között a következőket írja az alapszabályok elutasításának indoklásául: „... e programban a fennálló alkotmány, s annak egyik lényeges alaptörvénye ellen, úgy egyesületi, valamint társadalmi úton oly izgatás irányoztatik, amely sajnálatos eszmezavarrá, s továbbfejlődésében forradalomszerű kicsapongásokra is vezethetne, amint hogy ez fájdalom máris tényleges tüntetésekben nyilatkozott”.¹¹⁵ Deák kezdetben helytelenítette a demokrata-körök betiltásának tervét, csak Horváth Boldizsár igazságügyminiszterrel és Wenckheim Béla belügyminiszterrel folytatott beszélgetése után fogadta azt el, de követelte a rendelet részletes indokolását. Deák ezután maga is részt vett a demokrata-körök betiltását kimondó minisztertanácsi rendelet előkészítésében, sőt egy részét ő fogalmazta. Deák itt a demokrata-körök programjával szemben a kiegyezés talajáról azt hangsúlyozta, hogy nincs olyan ellentét a 67-es törvények, valamint a 48-as törvények s a szabadság, egyenlőség, testvériség elvei között, hogy „ezen elveknek továbbfejlesztése a létező alkotmányos alapon” lehetetlen volna.¹¹⁶ Deák tehát a kiegyezés elleni mozgalmat a 67-es törvények alkotmányosságának, 48 és 67 rokonságának bizonyításával egyidejűleg akarta megszüntetni, ezzel akart a rendeletnek polgári liberális színezetet adni. A pesti demokrata-kör gyengeségét egyébként programja, módszerei s eddigi munkája mellett betiltásának körülményei is mutatják. Az április 8-i ülésen megjelent Polgár Mihály, Pest helyettes főkapitánya, s kérte a gyűlés feloszlását s a kör munkájának megszüntetését. Az elnöklő Vidats János kijelentette, hogy csak „fegyveres erő” hatására hagyják el a termet. Ekkor Polgár kinyitotta a bejárati ajtót, ahol néhány fegyveres katona állt. Ezután Vidats megjegyezte, hogy a kormány intézkedését nem tartja ugyan törvényes eljárásnak, de a körnek nem tartozik feladatai közé, hogy ellenálljon az erőszaknak, s bezárta az ülést.¹¹⁷ A belügyminiszter a gyenge de az országos demokrata-köri mozgalomban mégis jelentős pesti demokrata kör betiltása után április 10-én elküldte az alföldi városok közigazgatási szerveihez az Asztalos-proklamációk elkobzásáról s terjesztőinek elfogásáról szóló rendeletét. Ennek alapján Félegyházán több mint 30 embert, Hódmezővásárhelyen 15-öt tartóztatnak le, Szegeden és Kecskeméten is elfogták a mozgalom vezetőit. Egyes helyeken pedig, mint Félegyházán, Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten a városi tanácsok igyekeztek a belügyminiszter rendeletét felhasználni a többéves múltra visszatekintő szegényparaszti harc végleges elfojtására is. Ezért a proklamációk terjesztésének ürügyén a parasztság régebbi vezetőit is elfogták, Asztalost pedig örökre kizárták Kecskemétről. „A társadalmi rendet, közbékét és városi lakosok nyugalma veszélyeztető egyén, e város kebelében sem mint bent tartózkodó, annál kevésbé mint rendes lakos többé meg nem tűrettethetik, ezennel és a jövőben mindenkorra községhatóságilag kiutasítatik” — írja a közgyűlés jegyzőkönyve.¹¹⁸

A belügyminiszter az igazságügyminiszter segítségével áprilisban kidolgozta az egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvényjavaslatot, amelynek célja — mint szövegéből kiderül — a meglevő demokrata-körök és a hozzájuk hasonló jellegű egyesületek, szervezetek betiltása és újak alakulásának megakadályozása volt. A törvényjavaslat az új egyesületek megalakulását

¹¹⁵ O. L. BM. Rendőri. 343 sz.

¹¹⁶ *Könyi Manó*: Deák Ferenc beszédei 1867–1868. Bpest, 1903. 351. l.

¹¹⁷ Alföld. 1868. ápr. 16.

¹¹⁸ K. Á. L. Kecsk. Közgy. jkv. 1868. ápr. 20. 15. sz.

szigorú feltételekhez kötötte, s gondosan ügyelt arra, hogy semmilyen formában sem élhessen tovább a szegényparasztság demokrata-körökben jelentkezett mozgalma, ezért az egyesületekre vonatkozó korlátozó intézkedéseket kiterjesztette a gyülekezésekre is. Kimondta, hogy minden gyűlés helyét, idejét és célját előzőleg írásban kell bejelenteni a felettes hatóságoknak, s ha az engedélyezett gyűlés eltér eredeti céljától, fel kell oszlatni.¹¹⁹ A törvénytervezet nemcsak a paraszt-, hanem a munkás- és nemzetiségi mozgalmak oldaláról is biztosítani igyekezett az uralkodó osztályok nyugalma, ugyanakkor a vagyonosabb társadalmi rétegeknek lehetőséget adott arra, hogy politikai és gazdasági egyesületeket alakítsanak. A demokrata-körök ellen kiadott belügyminiszteri rendelet pedig egyenesen szükségesnek tartja „a törvény határai között helyes céllal és eszközökkel működő egyetek előmozdítását”.¹²⁰ Ezek az egyesületek fontos szerepet töltöttek be a demokrata-körök felszámolásában. Az ún. Deák-körök, szabadelvű egyletek, egyenlőségi körök szervezését már 1868 februárban megkezdték. Osztrovszky, a szegedi szabadelvű kör elnöke a „centrifugális párt” tevékenységével indokolta e kör megalakításának szükségességét.¹²¹

A kormány a terror és a Deák-körök szervezése mellett a legkülönbözőbb eszközöket használta fel az Asztalos-mozgalom ellen. Így pl. állami költségen a kiegészítő népszerűsítő lapokat küldött vidékre, s a miniszterelnök a nem kimondottan politikai jellegű lapoktól anyagi támogatást ígérve kérte, hogy támogassák a kormányt.¹²² Mivel a Madarász-peticióra megindult aláírásgyűjtés szorosan a Szélsőbal irányítása alatt állt, igyekeztek a Szélsőbal s a parasztság között levő ellentmondások felszínre hozásával, sőt elferdítésével bomlasztani az aláírásgyűjtési népi mozgalmat. Több helyen azzal igyekeztek az aláírástól távoltartani a parasztságot, hogy Madarász vissza akarja hozni az 1790-es törvényeket, s ezek nem földosztást, hanem robotot és dézsmát jelentenek. A kérévénynek az 1790-es törvényekre vonatkozó közjogi hivatkozását tehát a Szélsőbal és a parasztság kapcsolatának lazítása érdekében, társadalmi szempontból magyarázták.¹²³ Később pedig, a demokrata-körök betiltása után, a levert Asztalos-mozgalmat egyrészt a nemzetiségek elleni támadásra akarták felhasználni, másrészt a mozgalom népszerűségét annak nemzetietlenségének bizonyításával próbálták csökkenteni, ezért azt állították, hogy az Asztalos-mozgalom szoros kapcsolatban állt azokkal a nemzetiségekkel, amelyeknek főcélja a magyarság megsemmisítése.¹²⁴

A demokrata-körök társadalmi programjának előtérbe jutása után erősödött meg a Balközép kombinált módszerű támadása is az Asztalos-mozgalommal szemben. Toldi István írja: „Midőn a szélsőbali izgatások már kétségbe kezdték vonni a tulajdon szentségét, Tisza Kálmánban is megszólalt a geszti földesúr, s felfedezte, hogy a társadalmi rend fenyegetve van.”¹²⁵ A Balközép egy része már a mozgalom fellendülése idején a kormány s a hatóságok erélyes közbelépését, a demokrata-körök betiltását követelte. A szabadelvű politikusnak, Mocsáry Lajosnak a vidéki demokrata-körök működése

¹¹⁹ O. L. BM. eln. 1868 — III. 1035.

¹²⁰ A Nép Zászlója, 1868. ápr. 18.

¹²¹ Századunk, 1868. febr. 20.

¹²² O. L. BM. eln. 1868 — IV — B — 297.

¹²³ A Nép Zászlója, 1868. ápr. 4.

¹²⁴ M. U. 1868. jún. 5.

¹²⁵ Toldi István: Öt év története. Pest. 1872. 82. 1

ellen megjelent cikke is¹²⁶ — bár a kiegyezési rendszer megváltoztatása érdekében helytelenítette a vidéki demokrata-körök munkásságát, s attól félt, hogy társadalmi harcuk megbontja s gyengíti az erősnek s szélesnek vélt kiegyezésellenes tábor erejét — bár éppen a társadalmi harc háttérbe szorítása érdekében nem követelt megtorló intézkedéseket a demokrata-körökkel szemben, mégis a Balközépnek ezt a csoportját erősítette. A Balközép lapjai a Szélsőbal is állandóan támadták a parasztsággal kialakított kapcsolatai miatt, többször figyelmeztették főleg az alföldi demokrata-körök fejlődési irányának és Asztalos tevékenységének veszélyességére. Az Alföld c. lap írja: „Igen könnyű, különösen az általános méltó elégedetlenség idejében a kedélyeket felzaklatni, de sokkal nehezebb azokat lecsillapítani. A tűz egy szikrából keletkezik, de hamar terjed s hatalmassá, lánggá válva egész városokat hamvaszt el. A szikrát egy lábtapodással megsemmisíthetjük, de a tűzvészt a legmegfeszítettebb erőkkel sem bírjuk gyakran eloltani, kivált ha kedvezőtlen szél járul a katasztrofához.”¹²⁷

A Balközép azonban nem elégedett meg az Asztalos-mozgalom elleni nyílt támadással, egyik, jelentősebb részének az volt a célja, hogy más tartalmat adjon a meglevő demokrata-köröknek, s emellett újak szervezésével, az országos demokrata-köri mozgalom megnyerésével tömegbázisát szélesítse, ugyanakkor elvágja a Szélsőbal és a néptömegek kapcsolatát. Ezért adta ki 1868. március 17-én a bihari pontokat, amelyekben a delegáció, a közös minisztérium megszüntetését, magyar hadsereg felállítását követelte.¹²⁸ Ezért alakította meg Pesten a baloldali kört, amelynek azt a feladatot adta, hogy irányítsa a Balközéphez csatlakozó vidéki egyesületek, szervezetek munkáját. Míg a Deák-párt a szabadelvű, egyenlőségi stb. egyesületekben a vagyonosabb rétegeket szervezte a parasztmozgalommal szemben, addig a Balközép a radikális népmozgalmakat leszerelő funkciójának előtérbe kerülése és tömegbefolyásának erősítése miatt a társadalom alsóbb rétegeit gyűjtötte maga köré, de úgy akarta megnyerni a parasztságot, hogy társadalmi követeléseinek letompításával megtartsa és növelje befolyását a középbirtokosok körében is. Ebből az ellentmondásból következett a Balközép kétirányú, a Szélsőbal és a Deák-párt ellen folytatott küzdelme, de ahogyan Jókai is beismeri egyik cikkében, nehezebb volt ezt a támadás fő iránya, a baloldal ellen folytatnia.¹²⁹ Ebből az ellentmondásból magyarázható a Balközépnek a Kossuth—Perczel-vitában elfoglalt álláspontja. Perczel Mór 1867 nyarán hazatért az emigrációból. A honvédyűlésen 1868. március 29-én, a függetlenségi mozgalom fellendülése idején tartott Kossuth-ellenes beszédével az volt a célja, hogy a Kossuthhoz ragaszkodó néptömegeket, a honvédegyletekbe tömörült 48-as honvédeket mint a magyar szabadságharc volt tábornoka maga mögé állítsa.¹³⁰ Terve azonban nem sikerült, sőt az a vita, amely e beszéd nyomán Perczel és Kossuth neve alatt, lényegében azonban a kiegyezés és a nemzeti függetlenség körül folyt, erősítette a kiegyezésellenes áradatot. A honvédegyletek zöme bizalmatlanságát nyilvánította Perczelnek. A Balközép vezetői nyíltan sem Kossuth sem Perczel mellé nem álltak. Kossuthot azért hibáztatták, mert

¹²⁶ A Hon, 1868. márc. 14.

¹²⁷ Alföld, 1868. márc. 17.

¹²⁸ Hazánk, 1868. márc. 20.

¹²⁹ A Hon, 1868. febr. 2.

¹³⁰ Századunk, 1868. ápr. 2.

segítette a kiegyezés elleni radikális népmozgalom kialakulását és megerősödését, Perczelt viszont azért nem támogatták, mert a nép ellene fordult, s ezzel le kellett volna mondaniok a parasztság megnyeréséről, s éppen e cél elérése érdekében nem azért figyelmeztették Perczelt, mert nem értettek vele egyet, hanem azért, mert tovább élezte azokat az ellentéteket, amelyeknek a Balközép tompításán, megszüntetésén fáradozott. A Hon írja: „Az egekre kérjük, ne menjen ez úton tovább, mert ha ily láz harapódzik el az egész nemzet idegein, akkor nem szükség a végzetnek ellenséget küldeni ránk, elemésztjük mi magunk is magunkat.”¹³¹

A Balközép 1866-os politikájában — amikor egyrészt a parasztmozgalmak elszigeteltek voltak, másrészt a középbirtokosság egy részében is felleledtek a függetlenségi hagyományok s a Balközép képviselőköre a szélsőbal rovására a kiegyezési tárgyalások időszakában csökkent — a 48-as közjogi programnak a középbirtokosság megnyerése, a vezetős szerep megragadása volt a főcélja.

1868 tavaszán viszont, a kiegyezés megkötése után s a függetlenségi mozgalom különböző formában jelentkező megerősödése idején a bihari pontoknak s a balközépi demokrata-körök szervezésének főcélja a kiegyezés-ellenes népi mozgalom leszerelése volt. A Balközép tehát ún. 48-aságával lényegében azt védte és azt igyekezett megszilárdítani, amit pl. a bihari pontok kiadásával formailag támadott; a kiegyezési rendszert. Ugyanakkor a Deák-párttal szemben a középbirtokosok körében úgy próbálta eddigi befolyását megőrizni, hogy mindig élesen elkülönítette magát a szélsőbal programjától, módszereitől. A Balközép ismertetett két célkitűzése tehát általában együtt jelentkezett, de a társadalmi és politikai helyzetnek megfelelően időnként egyik vagy másik került előtérbe s mindkettőt a 48-as alkotmány visszaállításának látszólagos követelésével akarta elérni.

Az eddigiekben láttuk már a Szélsőbal és az Asztalos-mozgalom kapcsolatát, utaltunk arra, hogy a Szélsőbal a köztük levő különbségek ellenére 1868 április közepéig támogatta az alföldi parasztmozgalmat, — bár agrár-programja nem volt s nem tette magáévá a parasztság legelőosztással kapcsolatos követeléseit sem — kiegyezés elleni harcába bevonta a legszélesebb néprétegeket, s programjában társadalmi célkitűzések is szerepeltek. Ez adott súlyt, tekintélyt országos politikájának is. A félegyházi események után azonban a Szélsőbal hátat fordított a mozgalomnak, elejtette a parasztság valamennyi társadalmi követelését, az egyik Deák-párti újságíró szerint megijedt azoktól a szellemektől, amelyeket felidézett. De azért, hogy tömegeit megtartsa, a polgári szabadságjogok alapján helytelenítette a kormány eljárását a mozgalommal s Asztalos személyével kapcsolatban.¹³² Ezért a húsvétii események után úgy akart véget vetni a parasztmozgalmaknak, hogy most már tisztán közjogi programja támogatásához minél szélesebb rétegeket megtartsa. 1868 áprilisa után a Szélsőbal e felemás politikájának kialakulását, a parasztmozgalmaktól való félelme mellett elősegítette az is, hogy egyrészt a néptömegeket is irányítása alatt akarta tartani, másrészt képviselőinek egy része az Asztalos-mozgalom korábbi támogatása miatt a Balközéphez akart csatlakozni. A párt természetesen ezt is meg akarta akadályozni. Ezért egyrészt a nép megtartása érdekében a kormánynak a mozgalommal kap-

¹³¹ A Hon, 1868. ápr. 2.

¹³² M. U. 1868. júl. 10.

csolatos törvénytelen intézkedéseit domborította ki,¹³³ másrészt pedig a mozgalmat elítélő rétegek megtartását Asztalos munkásságának megbélyegzésével igyekezett biztosítani. 1868 április közepén tehát végetért pozitív szerepe, amelyet a néptömegekkel kialakított, több ponton gyenge, de őszinte kapcsolata jelentett, s igazi 48-assága megszűnésével a fentebbi ellentmondás kibontakozásával az ország politikai életében is elvesztette korábbi jelentőségét.

Az 1868-as alföldi parasztmozgalom a kormány terrorja, a Balközép különböző módszerű támadásai, a Szélsőbal ismertetett szerepe, s a mozgalom gyengeségei miatt elbukott.

Hiányzott a mozgalom komoly elvi megalapozása, az agrárprogram kidolgozása. Ez többek között azzal magyarázható, hogy a parasztság műveltségi színvonala igen alacsony fokon állt. Az írni-olvasni nem tudók aránya — levonva az 1—6 éveseket — az összlakossághoz viszonyítva országosan 51,01% volt, néhány alföldi városban azonban ennél is megdöbbentőbb adatokat találunk. Kecskeméten a lakosság 53,45%-a, Szegeden 62,32%-a, Félegyházán pedig 74,90%-a nem tudott írni és olvasni.¹³⁴

A mozgalom során az agrárkérdés olyan sajátos módon került felszínre, hogy az elsősorban azon alföldi városok szegényparasztságát tudta mozgásba hozni, amelyekben a mezőgazdasági fejlődés hasonló problémákat vetett fel. Asztalos maga sem ismerte fel a földkérdés országos jelentőségét a függetlenségért vívott harcban, sőt az Alföldön is csak ott követeli a legelőosztás demokratikus végrehajtását, ahol a szegényparasztság azért már hosszú idő óta harcolt. Egy országos agrárprogram hiánya tehát gátolta a mozgalom szélesebb elterjedését, s a kiegyezésellenes népi küzdelem nagyobb méretű fellendülésére döntően függetlenségi programjával hatott. A mozgalom elvi megalapozottságának hiányosságából következett, hogy az csak szűk társadalmi bázisra tudott támaszkodni, hiszen a szegényparasztság, főleg az agrárproletariátus mellett csak az értelmiség s az iparosok szűk alsó rétege vett benne részt s a mozgalom fejlődése során még ez a bázis is szűkült.

Kecskeméten, a mozgalom központjában már húsvét másnapján megszűnt a demokrata-kör, a többi városban is vagy megszüntették, vagy új alapszabállyal és programmal alakították meg azokat. Ezzel a függetlenségi harc is elvesztette korábban meglevő erejét, s a kérvényezést, amelyben a magyar nép kiegyezés elleni gyűlölete még egyideig nyilvánosságra jutott, nem támogatták már paraszti szervezetek. Pedig a parasztság a tovább folytatódó aláírásgyűjtésnél is hitet tett a függetlenség ügye mellett. Szegeden népgyűléseket is tartottak, s a megjelent felhívásokban az Asztalos proklamációkból egész mondatok szerepeltek.¹³⁵ A szegedi szegényparasztságot így mozgósították a Madarász petíciók aláírására: „Még van idő az aláírásra azoknak, kik nem akarnak láncon függő szegények lenni, hanem szabadok. Míg mi vasláncot hordunk, addig az urak aranyláncot hordoznak, de nem sokáig tart már, majd visszaszerezünk, amit zsaroltak tőlünk.”¹³⁶ A Szélsőbal, a kérvényezés irányítója azonban lemondott már a kiegyezésellenes népi mozgalom bátorításáról is, s az uralkodó osztályoknak könnyű volt 1868

¹³³ M. U. 1868. ápr. 23. és júl. 10.

¹³⁴ *Keleti Károly*: i. m. 358—364. l.

¹³⁵ *Hazánk*, 1868. ápr. 26.

¹³⁶ *Hirmondó*, 1868. máj. 24.

nyarán az Asztalos mozgalom elfojtásánál használt módszerekkel beszüntetni az aláírásgyűjtést is.

Az Alföld népe a demokrata-körök betiltása, az Asztalos-mozgalom letörése s a kérvényezési akció beszüntetése után is tudta, hogy 1867 végén és 1868 első felében a nemzeti függetlenségért folytatott harca nem volt hiábavaló. Tordai Balogh István tanító írta: „A magvak, amelyeket önök annyi eréllyel, annyi bőséggel támogatnak, nem fog elrothadni, ahová elvettetett, hanem ki fog kelni, terebélyes fává fog nőni és népek, nemzetek milliói pihennek egykoron a szabadság, egyenlőség, testvériség hármasságának árnyéka alatt”.¹³⁷

Asztalos János további életét alig ismerjük. Félegyházáról április 15-én hűtlenségi per vádjával vitték Budapestre, ahol Madarász Vilmosttal együtt a Pest megyei fogházban helyezték el. De Asztalos a börtönből is figyelte az országos és alföldi eseményeket s felesége útján levelezett a szegedi, kecskeméti és kiskunfélegyházi szegényparasztság vezetőivel, akik tőle várták az új parasztmozgalom megindítását és irányítását. A szegedi Fodor Márton Asztalos javaslatára, az Alsóváros nevében Madarász Vilmost hívta meg képviselőjelöltnek.¹³⁸ Kiskunfélegyházán Csernák László vezetésével a pusztakereső mozgalom nyomait még a nyolcvanas években is megtaláljuk, s így átíveli az a demokrata-körök s az agrárszocialista mozgalmak megindulása közötti időszakot.¹³⁹ 1869 január elején névtelen kiáltvány jelent meg Félegyházán, amelynek felépítése, stílusa, agitatív ereje Asztalos kiáltványaira emlékeztet. „A kasza és kapa nyele által föltört kezünkbe ragadjuk tollunkat — kezdődik a felhívás —, hogy a napi kenyerünket véres verejtékkel kereső néptársainkat, a hazát és abban leginkább a nép osztályt fenyegető óriási veszedelemre figyelmeztessük és ennek mikénti eltávolítására intsük.”¹⁴⁰ Kecskemétről Asztalos felesége írta férjének: „Itthon nem tehetek semmit, mert reggeltől estéig látogatóim vannak.”¹⁴¹ 1869 elején pedig 440 kecskeméti lakos kérte Asztalos kezesség melletti szabadon bocsátását, de ezt a kormány azzal utasította el, hogy Asztalos megjelenését „oly tüntetésre használnák fel, mely az alig helyreállított közcsendet ismét megrázkódtatná”.¹⁴² Mindez azt mutatja, hogy az alföldi szegényparasztság a kormány terrorja s a különböző pártok ismertetett tevékenysége ellenére is megmaradt Asztalos mellett, s várta, hogy függetlenségi és demokratikus harcának ismét élére álljon.

Az uralkodó osztályok azonban nem engedték meg Asztalos s az alföldi szegényparasztság találkozását, sőt a köztük levő gyenge kapcsolatot is megszüntették, amikor 1869. május 22-én egy elkülöníthető új börtöncellába Vácra vitték. Itt Asztalos látta már, hogy kiszabadulására semmi remény nincs, mert megfizetett tanúk alapján gyűjtötték ellene a vádanyagot,¹⁴³ ügyvédjével — a pécsi származású Dietrich Ignáccal — pedig beszélni sem engedték.¹⁴⁴ s a királyi táblától, amely ügyével foglalkozott, semmi jót sem várhatott. A királyi tábla, ahogyan azt Asztalos már világosan látta, a kor-

¹³⁷ O. L. U. Gy. Madarász J. Irathagyatéka.

¹³⁸ O. L. IM. ált. 1869. 1115. sz.

¹³⁹ O. L. IM. ált. 1871. 8010. sz.

¹⁴⁰ O. L. IM. ált. 1869. 1115. sz.

¹⁴¹ O. L. IM. ált. 1869. 10982. sz.

¹⁴² O. L. IM. eln. 1867 — Ia — 40.

¹⁴³ K. Á. L. Fenyítő ir. 1868. máj. 7. 323. sz.

¹⁴⁴ M. U. 1868. júl. 16.

mány eszköze volt, a kormánynak pedig, ahogyan a képviselőházhoz intézett beadványában mondja, „elhatározott szándéka engemet bakó, ítélet és a nyilvánosság tudta nélkül a börtönben elöletni”.¹⁴⁵ Vácott dolgozta ki felelőségével és Madarász Vilmostal szökésük részletes tervét s 1869. július 17-ének éjjelén elhagyták a váci börtönt. Előzőleg borba szórt álomporral elaltatták az őrköt s a náluk levő börtönkulcsok segítségével menekültek, s az Asztalos Jánosné által előkészített úton Romániába, majd Konstantinápolyba mentek. Ezután már csak annyit tudunk Asztalosról, hogy 1877-ben kérte a külügyminisztertől, hogy büntetés nélkül hazatérhessen, aki azonban az igazságügyminiszter véleménye alapján elutasította Asztalos kérvényét. „A bűnténynek súlyos volta — mondja a külügyminiszteri végzés —, amely miatt Asztalos János vád alatt áll, további tekintettel rossz előéletére is, nem érdemesítik őt arra, hogy a legmagasabb kegyelemben részesíttessék.”¹⁴⁶

Asztalost tehát, aki életét a nép, a kiegyezésellenes harc szolgálatába állította, örökre elszakították az alföldi parasztságtól, de 1867 végén és 1868 tavaszán folytatott közös harcuknak nagy történelmi jelentősége van.

Az alföldi szegényparasztság 1868-as harcában a függetlenségi és demokratikus feladatok szerves egységet képeztek, s bár benne a társadalmi feladatok fokozatosan előtérbe nyomultak, ez az egység a kormány, a városi vezetőségek, valamint a Balközép támadásai, manőverei ellenére sem bomlott fel.

Az Asztalos-mozgalom a kiegyezés előtti alföldi helyi jellegű parasztmozgalmakat egységes irányítás alá vonta.

A századforduló idején megjelenő agrárszocialista mozgalmak megjelenéséig az Asztalos-mozgalom volt a legnagyobb tömegeket megmozgató és a legnagyobb területre kiterjedő paraszti szervezkedés. Az 1868-as alföldi parasztmozgalom az adott viszonyok között, a kiegyezés megkötése, s ezzel a polgári forradalom korszakának lezárása után csak fellobbanás lehetett, de olyan volt ez a fellobbanás, amely megmutatta azt, hogy az alföldi parasztság nem fogadja el a kiegyezés társadalmi, politikai rendszerét, megmutatta azoknak a paraszti rétegeknek erejét, amelyek a magyar történelem későbbi szakaszán már a munkásosztály szövetségében harcoltak a 48-as forradalom eredményeinek továbbfejlesztéséért, a polgári demokratikus, majd a szocialista forradalom győzelméért.

PÖLÖSKEI FERENC

¹⁴⁵ O. L. IM. ált. 1869. 10982. sz.

¹⁴⁶ O. L. IM. eln. 1877. — IV — K — 24.

ADY ÉS AZ OROSZ FORRADALMI MOZGALMAK

Akik Adyt nem ismerik, vagy felületesen ismerik — a legjobb nyomon járnak, ha újságírói működésén kísérik végig. Ezek az írások hol áttiznak a belső forráságtól, hol megdöbbennek pontos hely- és tárgyismeretükkel, de mindenképpen szervesen hozzátartoznak és éppúgy nem hiányozhatnak a teljes Adyból, mint forradalmi lírája. A próza az a mély, széles fundamentum, amelyen lírája felépül — s nincs, vagy alig van nagyobb verse —, melynek motívuma előbb (néha utóbb is...) ne jelentkeznek prózában is. S egyenesen szerencséje s kiváltsága is a legnagyobb forradalmi költőnké ki- teljesedő Adynak, hogy élete végéig megmarad újságírónak is, s még csucsai beteggyárból is — elküldi időnként cikkeit a pesti és vidéki lapoknak.

Ami már most minket szorosan tárgyunkhoz ragaszkodva érdekel: hogyan és miként érték a fiatal Adyt az első hatások az orosz forradalmi mozgalmak részéről, hogyan és mikor fordult először figyelme az orosz föld felé s hogyan tükröződnek ezek a hatások líráján és prózái írásain.

Mindenekelőtt ki kell emelnünk Földessyvel együtt Ady „életmegfigyeléseinek szociális beállítottságát”-t,¹ mely már debreceni újságíró korában jelentkezik: „*Az egész társadalom befogja fülét, hogy ne hallja millió nyomorult nyöszörgését, mely kezd összeolvadni a jövő századok megváltást hirdető, hatalmas zenéjével.*”²

Ezek után nem lep meg, hogy félesztendő múlva Európa nagy nemzeteinek és az amerikai Unió-nak életfolyamatainak áttekintve az „ellentétek és ellentmondások” összehasonlítását látja s a való élet tényein alapuló, máig világító tisztánlátással írja, mint alakul át a volt haladó tradíciójú amerikai Unió „*megdöbbentő dekadenciával... fegyveres állammá*”. Németországról — mely felé már akkor szokatlan élességgel fordul a figyelme — szintén pontos helyzetképet ad: „*Németországban két óriási hatalom harcol egymással*” — s tovább: „*folyik a harc a két hatalmas ellenfél: a cézárizmus (értsd: imperializmus — V. G.) és szocializmus között*”.³

Az orosz nép felé elsősorban — mint Földessy is megjegyzi — a nagy orosz költők és írók fordították a figyelmét a fiatal Adynak. Zilahi és később egyetemi évei alatt bármikor hozzájuthatott Lermontov, Gogol, Goncsarov, Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj magyar fordítású műveikhez. Hogy Puskin „Anyegin”-je tehette reá a legmélyebb hatást, annak bizonyossága két egykorú költeménye, „*Puskin*” és „*Tatjana írt*”.⁴

Ady újságírói működése széles arányokban — rövid zilahi és debreceni újságíróskodás után — Váradon bontakozik ki. Nagyvárad, ez a minden új iránt fogékony, a régi Erdély és a Nagy Magyar Alföld kapujában fekvő város, a „maradandóság városá”-val, Debrecennel szemben a századelőn forró, égő katlan, hol a kor haladó eszméi élesen ütköznek az idejét múlt régivel s a jövőt formáló erők elszánt hősei — gondoljunk a Somló Bódog körül kialakult harcokra is⁵ — vívják harcukat az elmúló világ rozszant bástyafokain küzdőkkel szemben.

¹ Földessy Gyula: Ady és az 1905-ös orosz forradalom. Irodalmi Újság, 1952. nov. 20.

² Haladunk?... Debreceni Hírlap, 1899. jan. 24. — Lásd: Földessy Gy. idézett cikkét is.

³ Debrecen, 1899. jún. 10. — Lásd Földessy Gy. idézett cikkét is.

⁴ Első ízben megjelent a Debrecen 1899. júl. 17., illetve aug. 30. számában.

⁵ A Somló-ügyet itt csak érintjük. Nagyvárad — s Adyval kapcsolatos — vonatkozásaira nézve lásd a következő cikkeket: „Szemlék szemléje”, Tiszántúl, 1903. jún. 17. Dr. Bozók Alajos. — Erre válaszul: Somló és Bozók. Egy tudományos cáfolat. Nagyvárad Napló, 1903. jún. 18. — A külföld Somló-ról, Tiszántúl, 1903. jún. 21. — S itt vissza kell mennünk a Somló-ügy képviselőházi tárgyalásáig. A június 3-iki képviselőházi ülés lefolyását részletesen ismerteti a Budapesti Napló jún. 4. sz. Ugyane lapszám „Megbélyezett vakondok” címen (V.) jelzéssel Vészi József vezércikkét közli. Még előbb „Pör a gondolkodás ellen” (A-y) jelzéssel vezércikket szentel az ügynek a Budapesti Napló 1903. máj. 29. sz. — Vö. Szabó Imre: A burzscá állam és jogbölcsélet Magyarországon. Bpest, Akadémiai Kiadó, 1955. 269. 1. is.

Ady számára, ki már a zilahi Wesselényi-kollégiumból kitűnő tanárok (Kincs Gyula és társai...) által irányítottan, a haladás eszméi iránt fogékonyan jó el (erről ő maga tesz később gyönyörű vallomást), egy pillanatra sem kétséges, hogy a régi és az új harcában hova áll. Nem idegen, pártatlan szemlélő, ki a dolgokon és eseményeken kívül áll, hanem: újságíró-szerkesztő, akinek a napról napra érkező hírek felfedik a könyörtelen és kendőzetlen valóságot: a századforduló ellentmondásokkal terhes Magyarországát...

A fiatal Ady azonban nem áll meg a belföldi eseményeknél, hanem áttekint a határokon. Szoktatja magát és olvasóit is ahhoz, hogy világpolitikai összefüggésben nézzék és ítélik meg az eseményeket s így és ebben az összefüggésben nézi és ítéli meg a magyar politikai és társadalmi viszonyokat is. Figyeljük meg a módot, ahogyan „a nagy, orosz szent”-ről, Tolsztojról ír, a szemszöveget, ahonnan művészet szemléletét nézi s a következőt, amit levon: „A legnagyobb jöltevéje az emberiségnek, kit áthat ez a szent örület; Ki kell terjeszteni a művészet szent hatalmát. Közkinccsé kell tenni a művészet áldásait. Elő kell segíteni a szép hódítását. Boldoggá, nemessé, harmonikusá kell tenni az emberi szívet. Meg kell jutalmazni az örökös küzdés harcosát, az élet elcsigázott mostoháit.”⁶

„Az élet elcsigázott mostohái”, a szegény kiuzsorázott nép — Ady szemében — az egyetlen, igazi, számbajöhető, jövőendő nagyhatalom, — akiért kell történnie mindennek. Művészetnek, politikának s a jövőendő bármily alakulásának. Amiből természetesen következik, hogy egyre fokozódó tudatossággal fordul figyelme a nagy orosz föld felé, hol a századfordulón és az azt követő években egy feltámadó nagy nép készül lerázni sok évszázados bilincseit. Ime így ír egy soron következő, már kifejezetten Oroszországról és népeiről szóló újságcikkében: „... megdöbbentő ennek a rejtelmes, nagy ködös országnak őseréje. Ha a köd eloszlik ott egyszer s ez az őserő megindul: mi lesz belőlünk, szibarita nyugatiakból?...”⁷

A fővárosi lapok, melyeknek híryaga előtte van, feltűnő címekkel közlik az oroszországi híreket.⁸ Ezeknek ad viszhangot „Szabadság a hó alatt” címen a Szabadság vezércikke:

„Pétervárott, Moszkvában, Kiebben, Odesszában, Karkovban, Varsóban be kell zárni a főiskolákat, mert a tanuló ifjúság, fiúk és lányok egyaránt nyíltan fellázadnak a kormány tanügyi politikája ellen. És mikor a hatóság meg akarja zabolázni a fiatal zendülőket, akkor a lakosság a pártjukra áll. ... Katonaságnak kell kivonulni. ... Vér folyik Pétervár utcáin. — A gyárvárosokban a szociálisták bontják ki vörös lobogóikat. A tömlőcök képtelenek befogadni a foglyok ezreit és a hadsereg egyre hangosabban tiltakozik, hogy az engedellenkedő tanulókat, megbélyegző büntetésül, katonának besorozzák. Ezek a fegyencatonák sorra pofozzák tisztjeiket, a mi a csapatok fegyelmére megméltéyzőleg hat, bármily irgalmatlanul is végezzék ki a tetteseket. Mindennüti a nyugtalanság, izgatottság tünetei látszanak.”⁹

A cikk egyes mondatai még elárulják, hogy a kormánypárti lapban nehéz vívódások után látott napvilágot, de már három nap múlva megjelenik — a minden történetíróknál jobban látó — a jövőbe hasító élességgel bevilágító Ady-írás:

„A nagy szláv birodalom, ez a forrongo, mesés erőket rejtő nagy óriás vonaglik a harcban. Ki még nem fejezett és fejlett erői szunnyadoznak az óriásnak és gépembereit, kioktatott masináit nevelheti és növelheti a germán, a sorstól rendelt ősellenség, e most harcoktól vérző óriásé... az erő és a jövő.”¹⁰

A Nagyvárad Napló-nál — hova 1901 májusában megy át — Ady újságírói tolla még szabadabb irányt vehet. Talán nem alaptalan az a feltevés, hogy ez időben írott más tárgyú cikkein is érzik az orosz forradalmi mozgalmak hatása. Egyik moszkvai zendüléssel egyidejűleg írja a következő év tavaszán: „Most készülődik valami isteni nagy evolúcióra a világ s a mi életünk a készülődésnek a lázas, beteges s kissé veszedelmes szakára esik” — s a továbbiakban azt fejtegetve, hogy ugyan az „ultramontánoké a világ”, de „éppen az ultramontánosság veszedelmes merészsége demonstrálja, hogy az élet nagy változásra készül s nagy győzelemmel váltja ki nemsokára magából a jobbat és tökéletesebbet” — kimondja a végkövetkeztetést:

„Föl kell támadniok a porladó humanisták és enciklopedisták nagy tanításainak. Föl kell támadniok a nagy forradalmak eszméinek.”¹¹

⁶ A hódító szép. Szabadság, 1900. okt. 25. — Lásd: Ady összes prózai művei. Kritikai kiadás I. köt. 358—359. I. is.

⁷ Hétről-hétre. Szabadság, 1900. nov. 18. — Ady krit. kiad. I. köt. 369. I.

⁸ L. Budapesti Napló, 1901. márc. 20., 21., ápr. 2., 3. s következő számai.

⁹ Szabadság, 1901. ápr. 4.

¹⁰ Szabadság, 1901. ápr. 7. — Első ízben említette Földessy Gyula i. c.-ben. — Idézi a kolozsvári „Utunk” 1955. jan. 21. számában „Ady és az 1905-ös forradalom” címen Szendrei Julia. — Közli az Ady összes prózai művei. Krit. kiad. I. köt. 479. I. is.

¹¹ A halottak visszatérnek. Nagyvárad Napló, 1902. márc. 30.

A kor élő lelkiismerete — a fiatal újságíró Ady — mikor legtöbbször hallgatnak, vagy a hatalom mellé állanak — megfélemlíthetetlen bátorsággal leplezi le a hatalmasokat és a hazafiság pózában tetszelgő, népet megtévesztő álhazafiakat... A következő év május elsején írja „Nevezetes május”¹² címen:

„... kormánypártiak, oliverálisok, újak, konzervatívok, agráriusok, néppártiak, kossuthisták, nacionalista függetlenségek egyformák. Impotensek és vakok”... „Békaegér-harcok” az ő küzdelmeik, — mert „nép nincs egyikük mellett sem” — s szilárd, biztos népi talaj nélkül rángatják őket „Bécsből, Rómából... grófi rezidenciákból s más alkalmas helyekről”. S az eredmény az, hogy „az ország népe pedig sinylődik, vért és könnyet izzad s vándorol kifelé”.

Majd így folytatja:

„Vörös lobogók alatt rengeteg ezer ünnepel ma Magyarországon. Belereszket a gyöngé szívi annyi. Ezek az ezrek soha és sehol olyan gyorsan nem szaporodtak, mint Magyarországon, hol milliók állandó és rettenetes ex-lexben élnek.” Majd tovább: „Ezek új világot akarnak, rombolást és építést. És újra mondjuk — ez a vörös zászlós tábor úgy nő, úgy jó, miként a lavina...”

Az utolsó mondat robban a forradalmi tüztől:

„Megfulunk, megüszkösödünk e tűzben mindannyian, ha a falakat ki nem döntjük, ha levegőt és napsugárt nem kapunk.”

A magyar viszonyokról magátólértetődő természetességgel fordul figyelme minduntalan a nagy orosz föld felé, ahol a forradalmi átalakulásért a küzdelem az egész világ érdeklődése mellett már folyik:

„Orosz tisztí ujjak lekapcsolódnak a gyilkos fegyverről — írja Lázban ég a világ címen 1903 augusztusában —, s nem akarnak golyót küldeni dühöngő nihilisták csapatára.”¹³

*

Ady 1903 év végén megváltik a Nagyváradai Napló szerkesztőségétől.

Tervei közt — mint tudjuk — Szentpétervár, Moszkva, Párizs és Berlin is szerepel. Végül mégis Párizs mellett döntött, s az 1904. évet majdnem egészében ott tölti, honnan Nizza, Montecarlóba is kirándul. Hogy az 1904. év végén ismét erősödő — s az 1905 januári véres tüntetésben kiborbanó orosz forradalmi mozgalmak át meg átjárják egész valóját s állandóan telítik élményanyaggal — bizonyossága egy első ízben a Budapesti Napló 1905. január 15-i számában megjelent verse: „Vörös szekér a tengeren”, melyben a „vörös szárnyu, nagy vízi szekér” szimbolummal egy forró látomásban „az új vezér” a forradalom közeledését szemlélteti:

S im hirtelen violás árnyak
Csodás özőniben,
Messze, ahol az ár Eget ér,
Vörös szárnyu, nagy vízi szekér
Tör elő a Vizen.
Vörös szárnya repesve csapdos.
Megállott. Vár. Pihen.¹⁴

Ady 1903 január közepétől már itthon van — s innen kezdve közel másfél évig, a nagyváradai évekéhez hasonlítható bőséggel ontja cikkei a Budapesti Naplóba. Az első nagyszabású orosz forradalmi vonatkozású prózája január második felében jelenik meg *Turgenyev leányai* címen s az 1905 januári orosz forradalmi mozgalmak és következményeit tükrözi:

Turgenyev leányai-t így szólaltatja meg:

„Ömölj vér, gyujtsatok tüzet mindenütt, pusztítsátok el ezt a bűnös, rohadt világot! Adjatok új világot nekünk, szabad, ragyogó világot, hogy örömmel keressük a férfiakat, s hogy asszonyokká válva, igazi nőket, igazi férfiakat teremjen a mi termékenységinck, akik szeretik az életet, akiknek szabad élniök, akik alkothatnak, szerethetnek. Óh, csináljátok meg forradalommal ezt az új világot, adjatok életet nekünk, Turgenyev leányainak.”

„Turgenyev leányaira gondoljátok, ha jönnek a vér hírei a lángolni kezdő, szent Oroszországból. Ő értők van a forradalom.”¹⁵

¹² Nagyváradai Napló, 1903. máj. 1.

¹³ Nagyváradai Napló, 1903. aug. 26.

¹⁴ Idézi Földessy Gyula is.

¹⁵ Budapesti Napló, 1905. jan. 26. — Földessy Gyula id. cikke is.

Január végén írja:

„Legalább százhuszmillió párja jajja csap az égre a cár országában. Mintha az egész emberiség kintja odagyúlt volna, ömlik, patakzik a vér. A zsarnok szívén nincs irgalom... Jaj, mi lesz ott. Rakódik-e a bűnnek, butaságnak, nyomornak és szolgaságnak világára egy hajnalos, jobb világ?”¹⁶

... Figyelme ismét hazája viszonyai felé fordul:

„Tisztelt osztályparlament, főrendi urak, képviselők, nagypénzü urak, intellektuálisok, írók, újságírók, művészek, egymással s egymás között olcsón és nem őszintén marakodók — írja abból az alkalomból, hogy a Magyar Társadalomtudományi Társaság egy szocialista író könyvét ajánlja olvasásra — jó lesz vigyázni...”
„Európai vulkánikus eszmeérők nyílnak be minden társadalom életébe. És mi is Európában élünk. A nagy közelgő, törvényszerű földindulásra jó lesz magunkat ellátnunk európai eszmékkel és magyar népszimpátiákkal!”¹⁷

Ady nemcsak visszhangja az orosz forradalomnak, hanem világosan látja az orosz forradalomnak világjelentőségű hatását s egyben felismeri az orosz forradalom európai hatását...

Ime így ír *A moszkvai requiem* című vezércikkében:

„Ez az örült vészkondulás tülharsog mindent a világon. Nincs lármája senkinek, csak a moszkvai Kremlnek. Madarász apó kuruc zsörtölődése, a titkos suttogások a bécsi Burgban, a reicherathi pofonok hangjai, a balkáni banditázaj, a francia kulturharc kardcsattogásai, Chamberlain legtüzeesebb beszéde, a munkászübbony és cézári palást német harca, minden láрма, szenczácó — semmi! Kakasviadal, békaegérharca, alacsony, gyöngye nesz. Kong, süvit a moszkvai harang. Ez a rettenetes zúgás elnyom mindent.” — „A legdühösebb nagyhercegi vérebbel számolt le az orosz forradalom, amely forradalom már megvan.”

„A moszkvai vészharang az egész világnak szól.”¹⁸

Mukdeni lángok című vezércikkében — a cári hadsereg katasztrofális vereségét mérlegelve — a következő, tömör, paradox megállapítást teszi:

„Az oroszokat az orosz forradalom törte össze Mandzsuriában.”

„Mert a történelemnek most nem az volt a fontos, hogy Japán győzzön, hanem, hogy Oroszország, a mai Oroszország, e terhes, rémes, csunya jellege az emberiségnek elszorodjék a gyilkos fegyverek tüzeiben az emberi művelődés célja, napja: a Haladás elől.”

„Nem Oroszországé és nem Japáné a mukdeni lángok híradása, de az egész világé.”

„Nagyon, nagyon, nagyon gögös, nagyon sötét urakba most reszketés áll...” — fordítja tekintetét ismét hazája felé. — „Nem lehet felsorolni, mennyi helyen mennyi vágy szabadul most föl. Vágy és akarat: a változás, a jobb felé. És ennek a készülő, dicső világzajlásnak Mukden vörös lángjai világítanak éléje. A mandzsú királyok ősi sírjai felett első csatáját nyerte meg az eleven, új élet, új világ, új forradalma.”

Befejező mondatait az írásnak fény ragyogja át, mint folyamaton átívelő híd tulsó pillérét a felhők mögül kiragyogó nap:

„Töröljük le a könnyeinket. A borzasztó embermészárlás vérvörönytengerét a föld beissza. És engedjük, hogy a mukdeni örömtűz vidám pirosságot verjen az arcainkba.”¹⁹

... Más tárgyú írásait is átszövi az alulról feltörő forradalom elkövetkezésébe vetett hite, minek bizonyosságául ideiktatjuk egy könnyű francia darabot ismertető színikritikájának pár sorát:

„... egyszer csak, talán orosz hamar, egy nagy roppandás jön úgyis s fölének telepszik, a magukat kiélték és lejártak fölé az új éhségű, otrombán egészséges, vöröslobogós új világ.”²⁰

Figyelemre méltó, hogy amikor ebben az időben tisztázza a maga számára az igazi hazafiság fogalmát — a nacionalizmust nemcsak Magyarországon, de Oroszországban is elítélte. Világosan látja, hogy az embergyűlölő nacionalizmus ott is és nálunk is csak az uralkodó osztályok érdekeit szolgálta:

„A népek kezdenek látni s ha Európát itt-ott néha elfogja egy-egy nacionalista rángatózás, ez vitus-tánc. Az elmulás ellen rugkapál a nacionalizmus. Talán nemsokára nem lesz szegény igazi hazafinak lenni sehol a világon. Még Oroszországban is megindult a leszámolás. Meddig késik még — nálunk?”²¹

¹⁶ Barnum és Andrijevna lovagja. Budapesti Napló, 1905. jan. 30. — L. Földessy Gyula idézett cikkét is.

¹⁷ Egy könyv és egy ember. Budapesti Napló, 1905. febr. 16.

¹⁸ Budapesti Napló, 1905. febr. 19. — Földessy Gyula id. cikke is.

¹⁹ Budapesti Napló, 1905. márc. 10. — Földessy Gyula id. cikke is.

²⁰ Budapesti Napló, 1905. ápr. 7. — Földessy Gyula id. cikke is.

²¹ Budapesti Napló, 1905. ápr. 8. — Földessy Gyula id. cikke is. Lásd: Földessy Gyula: Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai. Bpest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1954. — 112—114. l. is.

Miután a csuzimai tengerszorosban szétverték a cári orosz hajóhadat is, — Ady egy elképzelt levelet írat Nagy Péterrel Romanov II. Miklósnak, melyben megleckézteti tehetetlen utódját. A fogalmazásból azt is látjuk, hogy Ady ebben az időben már behatóan ismerte az orosz történelmet. Nem mindennapi történelmi érzékről tanúskodik az egykori haladó orosz fejedelem és a reakciós Miklós cár szembeállításával:

„Uram, Romanov Miklós, fogadja megvetésemet. Hát Uram, pluszkam disznóság, amit önök csinálnak. — De azt mégis csak kikérem, hogy önök az én nevemben számárkodjanak. Baj lesz ebből, uram... Én nem akarok jóskodni, de baj lesz. Egyébként bánom is én, ha akármilyen lesz Önökkel. Csak egy dolgot tiltok meg. Ne merjék az Ön admirálisai magukat admirálisoknak nevezni.” „Uram, Ön tudja, hogy én hajóácslegény voltam s nem passzióból voltam az. De ha még egyszer a földre kerülnek, más mesterséget tanulnék.” — „A kovács-mesterséget tanulnám meg, s úgy megvasaltatnám az Ön admirálisait, hogy arról koldulnának. Amiből sejtheti ön, uram, hogy az ön dicső tengerészeit röviden, de határozottan lovagnak tartom. Csak ezt akartam önnek tudatni. Haragos elődje Péter, a nagy, aki azonban nem sajnálja, méltatlan utódját, Miklóst, a kicsit.”²²

A következő, Ultimátum c. vezércikkében írja Ady:

„... a császárokat nem érhetné rettenetesebb csapás annál, mint ha a népek egymást megértenék. Kell a császároknak a hadsereg és a háború. És felforgató az, aki békét hirdet. És százszor fölforgató, aki az ÉN HADSEREGEM-et gondolatban is érinti.”

„Az orosz hadsereg — fejezi be a vezércikket — ultimátumot küld a Hadurnak. A História ultimátumot küld az uralkodóknak.”²³

Ugyanebben az időben az egész haladó világ figyelmét az orosz „Patyomkin” hadihajó és fellázadt legénysége sorsa köti le, melyről az egykorú fővárosi lapokban részletes tudósítások találhatók. (L. a Budapesti Hírlap 1905. július 9, 10, 11, 12. számait és különösen a Budapesti Napló 1905. július 10. számát.) Az egykori hiranyag alapján Adynak egy soron következő írása is foglalkozik vele.²⁴

A cárizmus bukásáról és a forradalom végső győzelméről Ady ítélete már megállapodott — s ez az ítélet az orosz—japán békekötés látszólagos nyugalmi korszaka után sem változik meg:

„Witte Oroszország győzelméről beszél. Ezek az emberek, hála Istennek, sohasem fognak látni. Ez a háború iszonyu elfojtott erőket szabadított fel, indított utnak a cár félelmes birodalmában. Ezek az erők most már rohanni fognak a cárizmus összeroppantásáig. Meg nem állhatnak.”²⁵

Ady történelmi látása tiszta, bátor, messzetekintő. Világméretekben és emberöltőkben gondolkodik. Ezért maradnak el tőle író- és költő-társai közül sokan — s csak emberöltők múlva ébrednek igazára.

Nem sok idő múlva figyelme ismét Oroszország felé fordul:

„Oroszországban most már alighanem csakugyan ki fog útni a szabadság. A lélek ezer éhsége csak lármázott. Forradalmat sohasem csinált. De most rémes korgás hallatszik Oroszország felől. Üres sok millió gyomor. És most lesz forradalom és szabadság.”²⁶

Az 1905 végén — mintha csak összegezni akarná az orosz forradalom hatásait — Földindulás²⁷ című írásában — áttekintve az orosz forradalom eddigi eredményein, megtorpanásain, kudarcain és jövő kilátásain — a következő, történelmi távlatú gondolkodását máig őrző, jövőt bevilágító megállapítást teszi:

„Borzalmasan megrázkodott nagy Oroszország. Fogvacogva néz Moszkva felé a világ. Égszakadás és földindulás ez.” — „Ezt a forradalmat a nép csinálja.” „Az orosz baka csóvát dob a Nikoláj-pályaudvarba s fegyverével átáll a csöcselékhez.” — „... most már nincs és nem lesz megállás... Talán már vörös lobogó leng a Kremen... — „Hadsereg is a csöcselékké lesz... Oroszország pedig egyszerre csinál meg két forradalmat. A régit, melyen Európa már tulesett s az újat... — „Véren, roncson, úszkón át diadalmasan ér a trónig az orosz demokrácia. De még a trónnál hatalmasabb ellenségeit is legyőzi. Az önző urali kastélyt, a sanyargató gyárat, az elbutító papi lakot s a szívtelen kaszánydát.”

„A történelemnek büszkesége lesz e szörnyű földindulás. Büszkesége, tanulsága és igazolása.” — „A néptől tudatos cselekedetet nem vártak a legrajongóbb apostolok sem. Ime a proletárság visszaadta a népet a népek. Fölkelt a nép és formálja a világot.”

²² Nagy Péter levele. Budapesti Napló, 1905. jún. 1. — Földessy Gyula id. cikke is.

²³ Ultimátum. Budapesti Napló, 1905. júl. 8. — Földessy Gyula: Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai. 125—126. l.

²⁴ A leszerelt köztársaság. Budapesti Napló, 1905. júl. 11. — Földessy Gyula id. cikke is.

²⁵ Harangzúgás után. Budapesti Napló, 1905. aug. 31. — Földessy Gyula id. cikke is.

²⁶ Jegyzetek a napról. A gyomor. Budapesti Napló, 1905. okt. 27. — Földessy Gyula id. cikke is.

²⁷ Budapesti Napló, 1905. dec. 29. — „Ady jól látta...” főcím alatt a „Földindulás”-t, — „Uri földrengés”-t és „Zárt ajtók mögött. — Az Akadémia róstelkedik”, teljes terjedelmében közli a „Fórum” 1949 januári száma, I. köt. 9—12. lapjain. — A „Földindulás”-t idézi Földessy Gyula említett cikke is.

„És csak a nép tud forradalmat csinálni. És megváltás csak a néptől jöhet. A néptől, melyet nem óvatos urak csöcselékek neveznek.

Hasonlítgassuk magunkat Oroszországhoz? Izetlen és igaztalan földadat. De épülhetünk az orosz példán. Elkorhad, tehetetlen társadalmakat csak a nép menthet meg. A rettenetes a győzhetetlen, föltarthatatlan nép.”

E fogalmazásában is pontos, lenyűgöző erejű Ady-írás — éppen mint az előbbieik és utána következők — bizonyítják, hogy az orosz forradalom eseményei segítették hozzá Adyt a magyar proletariátus történelmi szerepének, forradalmi hegemon szerepének felismeréséhez. Az 1905-ös orosz forradalom nélkül Ady nem írta és nem írhatta volna le később *Az utca éneke* vers-ciklus (Az Illés Szekerén kötetében) megrázó erejű forradalmi versét:

*Nyakatokon vad, uri tatárok
S mégis büszke a ti fejetek.
Frissek a vérben, nagyok a hitben
Csak Máté földjén ti vagytok az Isten.
Előre, magyar proletárok.*

*Ami csak szépség s ami reménység,
Mind ti vagytok a Tisza körül.
Nincs a világon még annyi bánat
S annyi láncosa nincs még a világnak,
Mint itt és nincs annyi nagy éhség.*

*Éhe a kenyérnek, éhe a Szónak,
Éhe a Szépnek hajt titeket.*

.....
Vagytok: a Ma, vagytok: a Holnap.

Csak Máté földjén.

*

Az 1905-ös decemberi felkelést leverni a cári hadsereg — s a forradalom apálya következik. Ötven esztendő múlva is bámulattal kell adóznunk annak az éber figyelemnek, amellyel a megváltozott eseményeket kíséri a költő — s hű képet adva róluk, hozzáadja a maga véleményét is: a nép mellett tart ki akkor is, ha a nép egyelőre magára marad.

„Szörnyű csönd lehet már, vagy lesz nemsokára Moszkvában” — írja a *Moszkva sorsa*²⁸ c. jegyzetében:

„A lázadókat leverte a hadsereg. A lázadók nem gondoltak arra, hogy ők verjék le a hadsereget. Forradalmat manapság a katonaság ellen nem csinálhat a nép. De csalódtak a lázadók abban, hogy a hadsereg hozzájuk áll. A hadsereg nem a népé. Soha és sehol se az még. Olyan hatalmas institúciója az a trónnak, hogy még ott is a trónt szereti, ahol trón — nincs. Mint például Franciaországban. Január 22-én pedig az egész világ proletársága ünnepelni készült. Ünnepelni a forradalom Moszkváját. El kell halasztani az ünnepet. Egyelőre és bizonyosan csak egyelőre.”

A soron következő jegyzetében — *Az orosz karácsony*²⁹ — arról ír, hogy az orosz karácsony, bár később érkezett, mert „lemaradt a Gregorius kordéjáról” — Oroszországot sem kerülte el s bár „vérszag fogadta” az idén is s „Moszkva fölött piros volt az ég”, — a cári palota lovardájába tündérvilágot varázsoltak. Sok édesség és ital fogyott el... A cukorkákon pedig a cár képe volt... De a legvadabb kozák sem falta fel — úgymond — a cárt képletesen sem. „A nép, ha későn kapja az édességeket — teszi hozzá — cárostul falja föl majd...”

Szemét nem veszi le Oroszországról. S ő, aki Párizst is megjárta — az ötven év előtti Franciaország és a cári Oroszország barátságát így kommentálja:

„Oroszország barátságát tudniillik: a francia tőke öt milliárdig uszott be a hitel-hullámokba és most új pénz kell. Van pénze Franciaországnak s telik még. De az igazi republikánusoknak van egy kis kifogásuk. Kösse ki Franciaország, hogy valamivel olcsóbb gyilkolásokat rendeztessen a cár. Az eddigiek sokba kerültek s tekintettel, hogy még néhány millió forradalmár él Oroszországban, bizony a francia tőkéből sem fogja futni a dolog.”³⁰

²⁸ *Jegyzetek a napról. III. Moszkva sorsa.* Budapesti Napló, 1906. jan. 3. — Földessy Gyula id. cikke is.

²⁹ Budapesti Napló, 1906. jan. 13. — Földessy Gyula id. cikke is.

³⁰ Öt milliárd. Budapesti Napló, 1906. jan. 25. — Földessy Gyula id. cikke is.

Következik időrendi sorrendben *A cár halai* c. cikke, melyet Ady egy újsághír alapján ír meg.

Egy lengbergi lap nyomán, berlini távirat alapján közli a Budapesti Napló a Hírek közt, hogy Varsóban a citadella mellett a Visztula folyóból halászok 16 iszonyúan megcsonkított holttestet fognak ki. Majdnem valamennyinek hiányzik keze-lába, arcuk szurokkal leöntve, hogy rájuk ne ismerjenek... A varsói rendőrség megtiltja, hogy a szörnyű felfedezésről hírt adjanak. Minden bizonnyal — közli a híradás — forradalmároké a holttestek, kiket a citadellában kivégeztek, aztán a Visztulába dobta... Berlini távirat után, a „Vorwärts” nyomán közli a Budapesti Napló Durnovo belügyminiszternek a Kievi főkormányzóhoz írott levelét is, mely megtorlásul — : hogy a Kievi főkormányzóságban, Kagarszki-ban, a nép megostromolta a fogházat, a csapatok pedig tehetetlennek bizonyultak, több agitátort tartóztattak le... stb. — szigorúan táviratilag elrendeli, hogy — : „Ilyen és hasonló esetekben... a katonaság könyörtelenül használja fegyverét a lázadók ellen, őket magukat ki kell irtani, házaikat fel kell gyújtani; a letartóztatások céltalanok, mert foglyokat százával nem lehet törvény elé állítani. Ilyen értelemben azonnal ki kell adni a parancsokat a csapatoknak.” Azonos szöveggel közli e táviratot a Magyar Hírlap 1906. február 14. száma is. — Ugyane lap előbbi, február 13-i száma „A szabasztopoli merénylet” címen, a Fekete tengeri hajóhad parancsnoka, Tsuchin elleni merénylet előzményeit és részleteit ismerteti.

A történelmi és korrajzi háttér alapos ismeretében, az egykorú híryanag egészen kell áttekintennünk, hogy nyomról nyomra kövessük Ady írásait újszólván a születés pillanatától — s igazolva lássuk a legelőbb Földessy Gyula által hirdetett tételt, hogy még legfantasztikusabbnak látszó írásai mögött is a valóság adatai állanak.

„Halászok állanak a Visztula partján” — kezdődik az írás. — Az öregebbek elrebegik a „régí lengyel halász-imádságot”:

„— Visztula anyó, hozz sok halat a hálóba. Szép, nagy, kövér halakat hozz, Visztula anyó. A Te szerény halászkáidnak.”

S egy „fiatal, szomorú legény” — ki „két évig a citadellából hallgatta a Visztula lármáját. Mélyen leeresztett, bús rejtékében”... (— hova azért jutott, mert káromolta egyszer a cárt s kiszabadulva onnan „azóta szomorú és zavaros a legény”...), elordítja magát, mert a Visztulából kiemelt hálójában — kéz és láb nélküli „véres cafatos emberhullák vannak”...:

„A cár halai, A citadella ragyog. Gyönyörű reggel van. A halászkák rémüldözve jajgatnak. Az öregebbek térdre esnek s mellüket verik. A szomorú legény, mintha megbolondult volna. Ugy kiabál a citadella felé:

Az éjszaka öltetek megint? Hahaha, éljen a cár. Halakat adtatok a Visztulának.

A Visztula pedig jön s harsogna rohan el. Tizenhat halat adott a cár varsói halászkáinak. Vajjon, kik voltak? S vajjon hányat rejteget még a Visztula, hogy vigyen ajándékot más halászkáknak is? Hogy adjon a tengernek is belőlük. Az istentelenekből, akik szabadságot akarnak.”³¹

Filológiai pontossággal mutat reá Földessy Gyula, hogy Adynak e cikkéből, illetve a mögötte álló újságcikkből jó egy évvel később írt verse: *Ének a Visztulán* asszociálódott.

Soron következik Adynak egy jegyzete *A Patyomkin* címen, melyben többek közt a következőket írja:

„A Patyomkin megint híreket küld a világnak. Schmidt hadnagy kivégzése megint lázadoba hozta a híres hajót.”

„A mennyi erély van a cári hatalomban — teszi hozzá gúnnal — segít a Patyomkin baján. Elsüllyeszti a fatális és veszedelmes hajót. Így aztán nem lesz több lázadás. Patyomkint Patyomkin módra kell legyőzni: ez a cári rendszer.”³²

... Ugyanebben az időben részletes beszámolóiban közlik az egykorú fővárosi lapok, hogy a pár nap óta Berlinben tartózkodó s onnan Svájcba készülő Maxim Gorkij tiszteletére a modern festők klubja estélyt rendezett, amelyen Berlinnek csaknem minden művészi, irodalmi és egyéb kiválósága részt vett. A híres vendéget Max Liebermann festőművész köszöntötte fel s a köszöntőre Gorkij orosz nyelven válaszolt. A beszédnek, melyet nagy nemzetközi eseménynek könyvel el az egykorú magyar sajtó is, a legfontosabb részét közöljük:

³¹ Budapesti Napló, 1906. febr. 14. — Földessy Gyula id. cikke is.

³² Budapesti Napló, 1906. márc. 23. — Schmidt hadnagy és társai kivégzéséről lásd a részletes beszámolót Budapesti Hírlap, 1906. márc. 21.

„A művészetnek szabadnak kell lenni, még ha az életnek minden sötét és gonosz erői ellene törnek is. Az én hazám az elviselhetetlen szenvedések hazája. Ez az oka annak, hogy hazám művészete leginkább a halál és a szenvedés ábrázolója. Egészen napjainkig az elnyomtatás volt a hazám minden szenvedésének okozója, de népem fölemelkedett, hogy a nehéz, földhöz nyugtató terhet ledobja válláról. Fölemelkedett és győzni fog, s akkor új művészetet teremtet: az öröm művészetét, derűs és büszke művészetét. Önök Uraim, szeretik a művészetet, önök a művészet gyermekei. Lelkemből fakadó szóval mondom ezért Önöknek, hogy segíteniük kell az orosz népet szabadságharcában. Meg kell tenniük ezt, hogy megszülessen az új művészet, a szabad orosz nép művészete.”³³

Némi változatért közlöm az utolsó mondatot egy másik lap nyomán is:

„Meg kell tenniük amaz új művészet kedvéért, amelyet az orosz nép fog megteremteni.”³⁴

A befejezés:

„A művészetben és tudományban nincsenek zsidók és keresztények, ott csak valódi testvérek vannak. Ezt fényesen bebizonyították önök már akkor, a mikor védelmemre keltek, mutassák meg most ismét azzal, hogy segítségére sietnek az orosz népnek, mutassák meg még egyszer, hogy a művészet a földnek finoman érző szíve, a melyhez mindenki egyformán közel áll, a melynek mindenki egyformán kedves, s a mely mindig együtt szenved és együtt örövend mindenkiel.”³⁵

Gorkij szavai — teszi hozzá az egykorú közlemény — mély hatást tettek a jelenlevőkre. — „Percekig tartó éljenzéssel és üdvözléssel ünnepelték a nevezetes vendéget”, akinek az ünneplés és az üdvözlés láthatóan jól esett.

A történelmi háttérbe beágyazva kell olvasnunk Ady soron következő írását, hogy megértsük Gorkij beszédéhez fűzött megjegyzéseit:

„Végül — írja teljes neve aláírásával jegyzett cikkében³⁶ — mondott egy okos dolgot: a civilizált világnak kulturérdeke, hogy Oroszország népe győzzön. Mert akkor Oroszország egy új vidámság irodalmát és művészetét fogja adományozni a világnak.”

S a továbbiakban — Gorkij jóhiszeműségét véde — éles határvonalat von a népek Gorkij által értelmezett szabadságharca és „a magyar mágnások és csatlósaiik forradalma” között:

„Állítólag Magyarország is szabadság szent harcát vívja. Itt is sok mindent ígérnek nekünk dacos harcolók, ha majd győznek. Csak éppen afféle nem ígérnek, amit Gorkij ígér. Több kulturát s külön kulturát nem ígérnek nekünk a mi szabadságharcosaink.”

Majd később:

„A mi szabadságharcosaink mindenre gondolnak, csak éppen mi reánk nem gondolnak: művészfélékre, művészetre, írókra, könyvekre. Gondolnak azonban államtitkárságokra s hasonlókra.”

„Nem kellünk mi Önöknek: mi haszontalan álmodozók...” — mondja ki végül. — „De ha mi nem kellünk önöknek, legyenek nyugodtak: önök sem kellenek nekünk. Mi csináljuk a magunk szabadságharcát. Magyarabb ez, mint az önöké. Mi talán győzünk. Önök semmiesetre sem.”

Még egyszer visszatér ebben az évben a Patyomkin sorsára. *Lázadó hajók* címen írja:

„A Knyáz Patyomkin óta forradalom dúl a vizen. A tenger kóbor uszó városai megmozdulnak. Csaknem minden héten jön egy hír. A multkor egy olasz hajóról. Aztán portugálról. Most a Hilárius nevű hajó!...”³⁷

S ezzel, a forradalmi eszmé terjedését szemléltető megállapítással végzi:

„Veszedelemes kor ez a mienk! Földön, levegőben, vizen veszedelem! És mindenki lázadó ma.”

Még ebben a hónapban ír egy figyelemre méltó cikket a II. Dumáról, melyben már ott voltak a bolsevikok is:

„Ötszáz évvel jár előtte a magyar parlamentnek az orosz дума. Csodálattal fordítja arcát Szentpétervár felé a világ. Nagyszerű erők országa szent Oroszország. A nagy stílus országa... Pedig jól se lehet sorolni a tervek és vágyak raját... Mi a Kárpátok alól pírulva figyelünk oda... Halálra butították ez országot a nemzeti kurjantások”. „... tapogassuk meg tagjainkat. Vagyunk? Élünk? Ha igen: siessünk.”³⁸

³³ Budapesti Hírlap, 1906. márc. 21.

³⁴ Pesti Napló, 1906. márc. 21.

³⁵ Budapesti Hírlap, 1906. márc. 21.

³⁶ Budapesti Napló, 1906. márc. 25. — Földessy Gyula id. cikke is.

³⁷ Budapesti Napló, 1906. máj. 3.

³⁸ *Jegyzetek a napról. I. A дума.* Budapesti Napló, 1906. máj. 19. — Idézi Földessy Gyula is: Ady és a századeleji orosz forradalmak. Szovjet Kultúra, 1952. dec. sz. 33—35. 1.

Az 1907/8 évek után is — mint az orosz forradalmi mozgalmak Adyra tett hatását először elemző Földessy Gyula megjegyzi³⁹ — szö be Ady írásaiba egy-egy orosz vonatkozású motívumot vagy „jegyzet”-et. A viszonyok az első világháborút közvetlen megelőző években fokozatosan romlanak — s 1914 tavaszán már az imperialista hadseregek farkasszemet néznek egymással... és sűrű kardesőrtetés közben egyes államfők részéről is fennhéjázó nyilatkozatok hangzanak el... Az osztrák—magyar államszövetség béklyóiba kötözött, a század elején rohamosan növekvő német imperializmus által léteben fenyegetett, uralkodó osztályai önző, hatalmi érdekeinek kiszolgáltatott Magyarországon akkori haladó politikusai részéről, úgyszólván az utolsó pillanatban történnek elszánt lépések, hogy a kirobanni készülő háborút megakadályozzák, vagy legalább későbbi időpontra odázzák... Ezek közé tartozik a sokat emlegetett „pétervári út”, melyre fokozott figyelemmel figyel fel a közvélemény.

A polgári radikálisok lapja közli 1914 májusában a „könyomatos” útján Károlyi Mihály véleményét, melynek lényege az „hogy a hármasszövetség háborús politikája nem kedvez a magyar érdekeknek”, — s tovább: az európai béke érdekében szükséges, „hogy az entente hatalmakkal barátságosabb viszony létesíthessék. Magyar diplomáciánk nem lévén, a magyar politikusoknak maguknak kell külföldi politikusokkal az érintkezést keresniük, hogy őket helyesen informálhassák Magyarország hangulatáról.”⁴⁰ Egy miásk fővárosi lap írja véres gúnnyal „Nyomorország” címen: „A népnek legkönnyebb még a dolga, mert az, ha beleun a nyomorba, kimegy Amerikába, Oláhországba, vagy egyéb kulturállamba: de itt maradnak a pangó iparosok és kereskedők, a tönkrement gazda és a koldus hivatalnok, akinek a 10 év előtti fizetéséből kell megbírnia a mai 60%-os állapotokat is, amikor 10 év előtt is nyomorgott és adósságból élt!”

„Vajjon mit remélhet még ez az ország a jövőtől, amikor benne mindenkit a porba gázolt már a nélkülözés, a nyomorúság.”⁴¹

„A szentpétervári út” — mint tudjuk — elmaradt s kitört az első világháború... a szembenálló felek még ebben az esztendőben megütköznek, — de fennmaradt élő dokumentumul Adynak, a fenti újságcikkkel egyidejűleg — egy rövidletű folyóiratban közreadott írása,⁴² melynek egyes mondatait ideiktatjuk:

„Ez elrontott és elromlott Magyarország még sincs annyira dögvővason, hogy bele ne nézzen a jövőbe, amely elkövetkezhetik. Ha van lerágnivaló a testről, mindenképp le fogják rágni a História kélhetetlen vérebei.” „Egy bizonyos, hogy még ezt a szétomlani látszó magyarságot sem, sőt éppen ezt sem falhatja fel semmi okos, vagy okatlan falánkság. És még bizonyosabb, hogy megmentésünkért legkevesebbet mívelne az a németiség, mely minket századok óta sanyargat s mely még ma is úgy tartja az erdélyi százságot, balti németiséget, s minden élő kolóniát, mint leendő határainak kitöltő oszlopait.

Mi szeretjük a civilizáló Nyugatot, de a germán Nyugatot nem szeretjük, nem akarjuk s igazán — még ma is — jobbat tudnánk gondolni Bécsnél is, a junkereknél is, Pomerániánál is.”

S végül még egy mondat, mely a cári Oroszország idején íratott, de a cári Oroszországon keresztül — ez a dolgozatunk folyamán ismertetett Ady-cikkek alapvetéséből következik — a cári Oroszország béklyóit levetni készülő egész orosz népnek szól:

„Oroszországnak sincs nagyobb érdeke, mint egy szép, gazdag, demokratikus Magyarországot a többfajta germán riválítás előtt.”

A következő évben is találunk orosz vonatkozású motívumot. Még a háború tűzfalán keresztül is meglátja az oroszországi forradalmi mozgalmak nagy erejét. Megirigyli és igényli azt a kevés szabadságot is, amelyet az orosz munkás forradalmárok kivívtak a cárizmus alatt maguknak:

„Óh, Oroszországban mennyi mindent meg lehet mondani — írja 1915 októberében — s nálunk az aljas árval-uszók milyen könnyen mondhatnak meg mindent — nekünk. Ha mi nem maradhatunk meg, jólgyezsek, levelek, beszélgetések emléke marad utánunk. Szinte jó lesz meghalni azzal a kárörömmel, hogy mennyi szegényt fognak ezek a suttyom-dolgok hozni a mai hencegőkre, rokonaikra s utódaikra.”⁴³

³⁹ Földessy Gyula többször idézett tanulmánya.

⁴⁰ Világ, 1914. máj. 3.

⁴¹ Budapesti Napló, 1914. máj. 6.

⁴² Levelek. A szentpétervári út. Új Magyar Szemle, 1914. májusi száma. Első ízben említi Földessy Gyula: „Ady és az 1905-ös forradalom” c. írásában, Irodalomtörténet 1950. 2. sz. 112—118. l. Ugyanő felvette „Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai” közé, 362—364. l.

⁴³ Távol a csatatéről, I. rész. Világ, 1915. okt. 3. Abból az alkalomból írja a költő, hogy egyik közeli rokona, Visky Józsefné, Kiszely Ilonka fia elesik az északi harctéren. Dum-dum lövés roncsolja felismerhetetlenné. Az anya utánamegy a fiának, keresi a csatatéren holtestét. Végre egy kettős sírhoz vezetik, de nem ismeri meg egyikben sem a fiát. Az Anya tragédiáját Ady egy versben is elsírta, „Két sír mellett” címen. Mindkettőt említi Kós Károly is: Ady Endre és Kalotaszeg c. írásában, Erdélyi Helikon, 1928. 86. l.

... Bizonyosságul forradalmi következetességének és megingathatatlanságának idézzük még egyik, közvetlen halála előtti évben, 1918 nyarán, a „Nyugat”-ban megjelent versét: „*Elégedetlen ifju panasza*”-t, („*Hadköteles évszázadunk elején*”), — melyben megrendítő képekben szól az imperialista háborúk borzalmairól, melyek nem oldottak meg semmit, maguk alá temettek mindent, s jobb jövőket váró hittel így kiált föl:⁴⁴

Ki bírja még e szürkeséget,

Ki hazugokat tündököl?

Már jöjj, Ököl:

Boruljon föl e nem jó Élet

.....
S' jöjjön valami más,

Óh, forradalmak, miért késtek?

... Ady még látta a magyar forradalom hajnalhasadását — melynek eszmei tartalma már ott izott az 1905-ös orosz forradalom és az azt követő események kohójában —, azonban népe teljes felszabadulását már nem érte meg.

De történelmi tisztánlátásának nagyszerű bizonyossága: az orosz forradalom világformáló jelentőségének fölismerése.

VINCZE GÉZA

⁴⁴ Nyugat, 1918. júl. 16. sz. — Földessy Gyula fd. cikke is.

MARX ÉS SZEMERE

Közeli kapcsolatuk a kortársak előtt sem volt ismeretlen, viszont részleteiben máig is tisztázatlan. Tanulmányunkban ezt szeretnénk nyomon követni, s levelezésüknek eddig kiadatlan darabjai alapján kiegészíteni.¹

I

Marx hamarabb figyelt fel Kossuthra, mint Szemere Bertalanra, akit eleinte Kossuthtól nem is láthatott tisztán. Az 1848-as szeptemberi és az azt követő magyar események nyomán Marx és Engels szemében Kossuth még Danton és Carnot volt egy személyben, s a magyar szabadságharc olyan mozgalom, amelynek segítségével a polgári forradalmak hanyatló irányzatát megfordító új forradalmi lendületre lehetett számítani. Valóban ekkor még a magyar függetlenség és az európai népszabadság ügye teljes összhangban volt, de később ez az összhang megbomlott. Az emigrációban sem Kossuth, de mások sem tudták összeegyeztetni a magyar nemzeti érdekeket a nemzetközi haladás érdekeivel. Mivel Kossuth akár reakciós erőkkel is összefogott, csak hogy a magyar függetlenség ügyét felszínen tartsa, Marx határozottan ellene fordult, de vele együtt mindazok ellen is, akik előbb a magyar szabadságharc vezetőiként a „szocial-republicanus” polgári demokratikus forradalmak és az európai proletariátus természetes szövetségesei voltak, 1850 után azonban csak a kispolgári demokrácia táborát szaporító emigránsokká váltak, s akiknek „felkelési dühe — ahogy Engels írta — a haza felszabadítását a semmiből, a semmi alapján, a semminek dekretálja”.² Kettőjük szemében Kossuth szervezkedése is ilyen volt az 50-es évek folyamán, s kudarca őket látszott igazolni. Ezekre az évekre eső Kossuth-ellenes fellépésük része volt a proletárság osztály-önállóságáért és a kispolgári demokráciáról való leválasztásáért folytatott harcuknak, másrészt visszautasítása annak a helyzetnek, hogy Kossuth vagy bárki más elbukott forradalmi vezér körül forogjon a világ.

Szemere is, mint annyi más, a szabadságharc veresége után a bukás okait kutatta és tanulságait igyekezett levonni. Akárcsak Kossuth, ő is úgy látta, hogy a két reakciós nagyhatalmon kívül a nemzetiségek népfelkelése döntötte el a harcot. Nem hiába törekedett ő az utóbbiak megbékéltetésére, s tervezetének, amely az akkori idők legdemok-

¹ Nemesak a könyveknek, a leveleknek is van saját sorsuk. Marx kilenc levelét, a Szemere-hagyaték több más darabjával együtt, Szemere Mária adta a budapesti Egyetemi Könyvtárnak. Felfedezésük Fehér István érdeme, aki hosszabb időn át foglalkozott Szemere Bertalan életével. A levelek alapján kibomló kapcsolatról először Kosáry Domokos írt cikket, „Marx Károly 9 levele Szemere Bertalanhoz” címmel a Budapesti c. folyóiratban (1945. 14—17. l.); a szövegbe ágyazva az 1860. aug. 21. levélből csak részlet, de az 1860. nov. 22-iki teljes egészében megjelent fényképmásolatban. A cikknek orosz, angol és francia nyelvű kivonata is volt. Egy év múlva, 1946-ban látott napvilágot a levelek megfajított szövege, Kosáry bevezető tanulmányával együtt, „Marx et Szemere” címen, a Revue d'Histoire Comparée, Nouvelle Série-ben (103—116. l.). Marx két levelének (1860. jan. 12. és jún. 2.) összekopírozott részletei megjelentek a Marx Károly élete képekben. Bpest, 1953. c. könyv 53. lapján: az 1860. nov. 22-iki levél fényképét az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára. Bpest, 1953. c. füzet is közölte a 21. lapon.

A Kosáry megfajította kilenc levél fényképmásolatait az Egyetemi Könyvtár megküldte a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézetnek, ahonnan viszonzásul megkapta az ott levő, eddig ismeretlen, s tanulmányunkban először közölt huszonhárom Szemere- és egy Marx-levél fotokópiáit, amiknek az eredetiei a Marx-hagyatékkal kerültek az Intézetbe. Tudjuk, hogy Marx szóbeli rendelkezéssel legfiatalabb lányát, Eleonort és Engelt bízta meg irodalmi végrendeletének végrehajtásával (vö. Engels: Marx Károly halálára. Megjelent: Marx Károlyról, Bpest, 1950. 60. l.) s a levelek minden bizonnyal tőlük jutottak a német szociáldemokrata párthoz s onnan Moszkvába. 1955 nyarán az Egyetemi Könyvtárban levő kilenc Marx-levél ajándékként származott a Marx—Engels—Lenin—Sztálin Intézetbe került.

Bán Imre, Benigny Gyula, Horvák László, Pákozdy Ferenc és Perényi Bőláné hasznos segítségét a levélszövegek végleges megfajtésénél e helyről is hálásan köszönöm.

² Vö. *Révai József*: Marx és a magyar forradalom. Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, 1949. 73—126. l.

ratikusabb nemzetiségi javaslata, egyetlen hibája volt csupán: az, hogy csak az utolsó napok egyikén, teljesen elkésve fogadták el a képviselők Szegeden.

De Szemere a bukás fő okát, az említetteken kívül, Kossuth személyében is látta, csakhogy Kossuth-ellenessége nem azonos a Marxéval. Az utóbbiét elvi elgondolás és következtetéssé jellemezte, Szemerét sokszor személyes éli, amelynek teljes megértéséhez messzebbre kell visszamennünk.

Szemere, társadalmi helyzete következtében, már pályája kezdetén az ellenzéki táborhoz csatlakozott, s Kossuthnak előbb lelkes követője, majd közeli munkatársa lett. Ifjú korától kezdve demokrata és köztársasági volt, de sokszor hangoztatott radikalizmusa a döntő pillanatban mindig megingott és visszatorpant a forradalmi megoldástól. A feudalizmus gátló tényezőit ugyan felismerte, de forradalom útján történő ledöntésüktől mindig visszaretent. Már a reformköveteléseket is sokkal óvatosabb hangnemen fogalmazta meg, mint Kossuth, akinek nagyobb iramú s egyre inkább a népi erőkre támaszkodó reformpolitikáját fékezni igyekezett. A kettőjük közti alapvető ellentét az utóbbi kérdésben látszott meg legtisztábban, amit a márciusi napok eseményei is csak tompítani tudtak, de megszüntetni nem.

Bizonyos, hogy Szemere mindvégig és elsősorban a magyar függetlenség kivására törekedett, de pl. a Habsburg-ház elbírálásában sem volt olyan egyértelmű, mint Kossuth, akinek időközben vetélytársává, sőt ellenfelévé vált. Igaz, hogy felvidéki kormánybiztossága idején valódi népfelkelést szervezett, igaz az is, hogy debreceni bemutatkozó miniszterelnöki beszédében kormányát, akárcsak saját magát, forradalminak, republicanusnak és demokratának mondta, de ezek jórészt csak szavak voltak. Különben miért tartott volna kapcsolatot a békepárttal, még a debreceni menekülés hónapjaiban is? A forradalmi radikalizmussal szemben elfoglalt tartózkodó, a döntés pillanatában visszahúzódo magatartása sohasem változott meg: később is, mindvégig lehűtötte benne az olykor fellobbanó forradalmárt. Ezek után érthető, hogy nem tartotta szerencsésnek a trónfosztási lépést sem, hogy mindvégig Kossuth hatáskörének minél szélesebb körű megosztására törekedett,³ sőt hajlandónak mutatkozott volna arra is, hogy a teljes bukás elkerülése céljából egy osztrák békeközeledést is meghallgasson,⁴ s amikor ennek minden reménye szertefoszlott, az oroszokkal való egyezkedés céljából maga ment Görgy táborába.

A szabadságharc bukása után a bűnbak-keresésben Szemere Kossuthnál állapodott meg és szétzilálódo élete minden gyűlöletét rázúdította. Kossuth-ellenessége a kétségtelenül kisebb tehetség visszavágása volt, s a hazai személyi és politikai kulisszatitkok kitergetése kényszerű, de sokszor nem menthető öngazolás is egyszerre. Keserű ellenszenvénél olykor csak elfogultsága volt nagyobb; nem tudott Kossuthal sem együttélni, de nélküle sem. Mindez itthon még nem érződhetett ennyire; itt más volt a feladat, nem jutott rá annyi idő sem a „férfi-munka” közepette. Naplójának eltűnt részei biztosan már jóval előbből közöltek féltékeny vagy elmarasztaló sorokat, amik megmagyaráznak, vagy legalább is bevezetnek későbbi dühös ellenszenvét, de így, a ránk maradt részletek nyomán egyszerre kerülünk a keserű bírálat és szavak pergőtüzébe.

Az emigráció aztán, ha lehetett, még messzebbre taszította őket egymástól. Alkati különbségeik is most tűntek elő igazán. Szemere inkább figyelte és helybevárta az eseményeket. Kossuth mozgott és eléjük ment, az inkább írt, ez személyes kapcsolatokat épített ki. Szemere a sztatikus emigráns példája volt, Kossuth a dinamikusé.

Szemere most már semmit sem tudott elnézni vagy megbocsátani Kossuthnak, de nem is akart. Ő, aki szerinte „többet mert, mint más, az utolsó pillanatban is”,⁵ nem tudta elfelejteni Kossuth menekülés-szerű lemondását, majd azt sem tudta szó nélkül hagyni, hogy Kossuth külföldön mégis magyar kormányzóként tárgyalt. Mit tehetett ellene más, mint hogy támadó cikkeket írt az Examinerbe és a Timesbe, emlékiratot szerkesztett, melyet a német ellenzék embereinek küldtek szét, akik egyszersmind Ausztriának is. ellenségei voltak, és gyorsan szaporodó leveleiben igyekezett aláásni Kossuth egyre emelkedő nemzetközi tekintélyét.⁶ Kossuth cikázó mozgékonyásával szemben azt tartotta, hogy „az emigráció mindent megtesz, ha nem tervez, de a világ-sympathiát megőrzi a nemzet ügyének és azon eszmékhez elválhatlanul összeköti, miknek jövődjé van”.⁷ De Naplójában már előbb is kiábrándultan vallja be az egész

³ Kossuth és a békepárt. Kéziratban levő tanulmány. Varga Zoltán egyetemi tanár szíves közlése alapján.

⁴ Vö. Blackwell levele Ponsonbyhoz, 1849. júl. 30. Közli: *Haraszti Éva*: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Bpest, 1954. 315. l.

⁵ Vö. Naplóm 1849. aug. 25-i bejegyzése. Összegyűjtött Munkái Pest. 1869—1870. I. 4. l.

⁶ Vö. Ő. M. V. Levelek című kötetét, valamint levelét Baththány Kázmérhoz, 1851. okt. 23-án; uo. 87. l.

⁷ Levele Rónay Jácintához 1852. szept. 13. Ő. M. V. 71. l.

magyar emigráció hiábavalóságát és az otthoniak csalfa reménykedését, akik „nem bírják felfogni, hogy a forradalom terére lépve a historiai tért tetteleg elhagyták. Az austriai dynastiával nem akarnak kibékülni, sem kiengesztelődni a szláv és román fajokkal, azt sem látják be, hogy szövetséges nélkül nincs kilátás győzelemre”.⁸ Egyelőre azonban csak a Naplóban ír így; évek múlnak el, amíg ilyenféle érzéseinek kifelé is hangot ad, többek között Marx megdöbbenésére és kiábrándulására.

Láttuk, hogy Marx forradalmi következetessége sem nézte el Kossuthnak azt a mozgolódását, melynek során reakciós erőkkel is összefogott anélkül, hogy ezzel hazája függetlenségét valamivel is előbbre tudta volna vinni. Marx bizonyára olvasta Szemere cikkei az angol lapokban, talán emlékiratát is, amiben, akárcsak az előbbieken is, a magyar ügyet el akarta választani Kossuth személyétől. Valószínű, hogy ezek nyomán Marx előbb figyelt fel Londonból a Párizsban lakó Szemerére, mint ez órá. Szemere természetes szövetségesnek látszott számára, akinek hazai helyzetismerete, de főleg Kossuth-ellenessége volt a fő ajánlólevél. Marx ekkor még, és jó darabig ezután is, az emigráns magyarok baloldali vezető egyéniségét látta benne s így is kezelte. Kapcsolatuk elindítója és fenntartója egy ideig Bangya János volt, akivel Marx 1850-ben ismerkedett meg.⁹ Bár eleinte gyanakodott rá, mert Bangya az összes politikai pártokkal trafikált és ahol csak tehetett, a rendőrséggel is érintkezett, Marx gyanúját eloszlatta egy nyílt levél, melyet Kossuth sajátkezűleg állított ki, mely szerint Komáromban Klapka alatt Bangya a rendőrség ideiglenes főnöke volt és ebből a tisztségéből „in partibus” rendőrfőnökké nevezte ki a kormányzó.¹⁰ Bangya révén Marxnak közvetlen tudomása volt arról is, hogy „Szemere, Kasimir Batthyányi und Perczel (le général) nach London kommen und ein Antikomitee gegen Kossuth errichten werden”.¹¹ Aztán így folytatja: „Bangya hat mir Mitarbeiten von Szemere und Perczel für Weydemeyer¹² angeboten. Ueber welche Punkte in der ungarischen Geschichte (kriegs- oder sonst) soll man hauptsächlich Aufklärung von diesen Herrn verlangen? Es versteht sich, daß sie nicht unter ihrem Namen schreiben dürfen, denn wir wollen mit keiner Koterie uns identifizieren. Aber Perczel ist du moins bon républicain und weiß allerlei.”¹³ Valószínűleg Bangyán keresztül (aki „hängt, mit Szemere und Batthyányi zusammen. Er ist ein Agent von Batthyányi” — írja Engelsnek¹⁴) kapta Szemere ígéretét is, amit levélileg továbbított a New Yorkban élő Weydemeyerhez: „Ezzel a levéllel együtt megkapod a magyar tudósítás befejezését. Ha lapod még fennáll, igyekezz valamit felhasználni belőle, annál is inkább, mert Szemere, a volt magyar miniszterelnök Párizsból megígérte nekem, hogy részletes és nevével aláírt cikket ír számodra”.¹⁵ Ugyancsak Weydemeyer folyóiratában, a „Die Revolution”-ban jelent meg 1852 tavaszán Marx „Louis Napoleon brunaire tizennyolcadikája”, a lap első számaként. Néhány száz példányt Európába is eljuttat, „anélkül azonban, hogy a tulajdonképpeni könyvkereskedői forgalomba került volna”.¹⁶ Amint látni fogjuk, Szemere is olvasta, s véleményét Naplójában is megírta, sőt Marxszal egyidőben Rónay Jácinttal is közölte.

Marx továbbra is élénk érdeklődéssel figyelte Kossuth és Szemere mozdulatait. „Kossuth, durch Szemere in Amerika bloßgestellt und ganz mit seinem zurückgelassenen Londoner Komitee zerfallen, wird sich wundern zu erfahren, welche Spaltungen unterdessen unter der demokratischen Klerisei eingerissen sind.”¹⁷ Közben Szemere a rövidebb cikkek után komolyabb munkán dolgozott, s Batthyány Lajosról, Görgeyről és Kossuthról írt hosszabb tanulmányt. Kossuth és Görgey variációi után és rajtuk keresztül ő is be akarta mutatni a magyar szabadságharcot, részben önigazolásképp is. A három arckép nem egyforma értékű, de más-más indulat is diktálta mindegyiket. Kossuthé éles, elítélő és leleplező, később Szemere is túlzásnak érezte; Görgeyét kissé elnagyolt, színtelenebb, de elmarasztaló; Batthyányét baráti kéz írta. A magyar kéziratot Bangya kezdte el németre fordítani, de nehézkesen haladt. Marx 1852. április 5-én ezt írja Engels-

⁸ Naplóm. Ö. M. I. 173. l.

⁹ Bangya János (1817—1868). A szabadságharc alatt alezredes. A komáromi kapituláció után külföldre ment és a keleti háború kitöréséig Párizsban és Londonban élt, mint politikai ügynök.

¹⁰ Marx: Herr Vogt. Erste Neuauflage nach der Originalausgabe, London, 1860. Mit Originaldokumenten von Marx und Engels im Anhang. Moskau, 1941. 197. l.

¹¹ Marx Engelsnek 1852. febr. 4. Karl Marx—Friedrich Engels: Briefwechsel. Berlin, 1949. Dietz Verlag. I. 386. l.

¹² Weydemeyer József (1818—1866). Német szocialista, résztvevett az 1848-as forradalomban. 1851-től Amerikában élt, mint emigráns.

¹³ Briefwechsel. I. 386—387. l.

¹⁴ 1852. febr. 23. Uo., 393. l.

¹⁵ Levele Weydemeyerhez 1852. márc. 5. Marx—Engels: Válogatott levelek 1843—1895. Bpest, 1950. I. 77. l.

¹⁶ Marx előszava a második kiadáshoz. Marx—Engels: Válogatott művek. Bpest, 1949. I. 221. l.

¹⁷ Levele Engelshez 1852. márc. 30. Briefwechsel, I. 405. l.

nek : „Szemere schickt mir nun in drei bis vier Lieferungen sein (deutsches) Manuskript über »Kossuth, Görgei und Louis Batthyány«. Weydemeyer hat es in Amerika zu verlegen, was für ihn ein famoses Geschäft ist, zumal da hinzukömmt, daß er wahrscheinlich von dieser Seite 500 Dollars für sein Blatt erhalten wird. Aber ehe die Sache deutsch nach Amerika geht, soll sie hier in England englisch übersetzt werden, um hier, nachdem sie in Amerika deutsch erschienen, als Broschüre für das hiesige Publikum herausgegeben zu werden. Du wirst schwerlich Zeit zu diesem Geschäft haben, selbst wenn Du den Dana¹⁸ eine Zeitlang liegen läßt. In diesem Falle müßte ich Jones¹⁹ die Sache geben. Es wird 1 £ per Bogen Uebersetzung gezahlt.“²⁰ Engels nem tért vissza a fordítás kérdéseire, de Marx annál inkább. Egy hónap múlva : „Ich korrigiere dem Bangya jetzt seine Uebersetzung von Szemeres magyarisch geschriebnen Charakterbildern. Das Original, das mühsam aus der schofelen und oft fast unverständlichen, beständig mit der Grammatik und der consecutio temporum in den Haaren liegenden Uebersetzung wiederherzustellen ist, muß famos sein. So viel geht klar hervor : Die Absetzung der österreichischen Dynastie, die in dem Augenblicke ihrer Proklamation unpolitisch und schädlich war, veranstaltete Herr Lajos Kossuth, um sich den Gouverneurposten zu sichern, den er später, wenn er zögere, widerstandslos dem siegreichen Görgei anheimfallen zu sehr fürchtete. Der Fehler, Ofen zu bestürmen, statt auf Wien zu marschieren, ebenfalls von Lajos veranlaßt, den es juckte, mit Familie siegreich als Triumphator in der Hauptstadt seinen Einzug zu feiern.“²¹ Marx elmarasztaló véleménye a detronizációról, Buda-ostromáról Bécs felszabadítása helyett, és Kossuth pesti bevonulásáról tehát főleg Szemere németre fordított írásának javítgatása közben és adatai alapján alakult ki. De a magyar események ilyen részletes ismerete hiányában nem is lehetett korábbi saját véleménye. Mindez beleillett a képbe és megfelelően színezte Kossuthról már előbb keletkezett elképzelését.

De talán Marxot Szemere írása, mint író is sugalmazta. „Ich hatte dem Bangya, für Szemere, einige Federskizzen der großen deutschen Männer in London gegeben. Dieser Brief ist, ich weiß nicht wie, einem deutschen Buchhändler vorgelesen worden, ohne daß man ihm meinen Namen genannt hätte. Er verlangt jetzt »Charakterbilder« dieser Herren und soll, wie B[angya] sagt, parat sein, 25 £ St. für einige Druckbogen zu geben. Natürlich anonym oder pseudonym.“²² Úgy gondolták, hogy levelezésük és a Neue Rheinische Zeitung átnézése, s egy heti összeülésük elég lenne az anyag összeállításához és egy hónapon belül készen is lennének vele.²³ Csakhogy más közbejött munka eltérítette őket ettől a tervtől, s a „Gegen die »Grossen Männer« der Emigration“-ra csak később került sor. A Marx-féle „Federskizzen“ példája később viszont Szemerét indította hasonló, rövidebb „Charakterbilder“ megírására a magyar szabadságharc szereplőiről. 1854 október végén már készen is van vele, s az előbb „Forradalmi töviskoszorúk. Jellemrajzok“ c. gyűjtemény „Lombok és tövisek. Forradalmi jellemképek“ címen jelenik meg név nélkül, könyvnyomatos kiadásban, Párizsban, 1854-ben. A rimes versek gyengébbek, mint a hexameteresek : Szemere bármennyire is szeretete volna, soha sem vitte sokra saját költőt. „Szemerét nem örömet látom a szárnyas-lovon — írta Rónay Jácint is —, ő próza író; a »Töviské« sikerültebbek, mint a »Lombok«, melyeket néha keresve kellett keresni az emberi gyengeségek és tévedések tövis-rengetegében.“²⁴ Bizony nyílt értékelés és sokszor elmarasztalás volt ez a kötet, s még Szemere csodálkozott, hogy többen megharagudtak érte!

De térjünk vissza Szemere kéziratához. Tudjuk, hogy Engels alaposan foglalkozott az 1848-as magyar hadjáratral, s 1851-ben már javában gyűjtötte is az anyagot. Könyvét még abban az évben meg akarta írni. Görgey Emlékiratai éppen akkor jelentek meg, amikor Szemere előbb említett kéziratát Marx még javíttatta. Az Emlékiratok katonai részét Engels jónak mondta.²⁵ Eközben írta neki Marx : „Ich habe mit Bangya abgemacht, daß, sobald noch eine Kopie fertig ist, Du im Manuskript die Broschüre von Szemere erhältst. Es ist ein Dokument, das Du für Deine Arbeit nicht entbehren

¹⁸ Dana Charles (1819—1897), újságíró, a New York Daily Tribune kiadója.

¹⁹ Jones Ernest, Charles (1819—1869), angol politikus és író, a chartista mozgalom egyik vezetője, a 'The People's Paper' c. lap szerkesztője.

²⁰ Briefwechsel, I. 409. l.

²¹ Levele Engelshez 1852. máj. 6. Briefwechsel, I. 424. l.

²² Levele Engelshez 1852. ápr. 30. Uo. I. 419. l.

²³ Vö. Engels leveleit Marxhoz : 1852. máj. 4. és máj. 7-én Uo. 422—423. és 426. l.

²⁴ Rónay Jácint: Napló-töredék. Hetven év emlékei és családai. Nyomatott kézirat tiz példányban. Pozsony, é. n. II. 315—316. l. Szinyei József tévesen közli a címet. Vö. Magyar írók XI. k. 1155. l.

²⁵ Levele Marxhoz : 1852. júl. 6. Briefwechsel, I. 438. l.

kannst, da es Briefe von Görgei, Kossuth etc. enthält, die nirgends veröffentlicht sind.”²⁶ Engels is így érzi: „Die Szemere-Geschichte wird sehr willkommen sein; doch kann ich noch nicht an Ausarbeitungen denken.”²⁷ Mikor aztán megkapja: „Das Szemereseche Manuscript über Kossuth ist weit besser als das über Görgei — dem K[ossuth] ist er gewachsen.”²⁸ Az utolsó szót aztán Marx írja ezzel kapcsolatban: „Du siehst, daß Szemere sein Manuscript zurück haben will.”²⁹

Közben a kézirat első másolata nyomdába került és október 15-én három füzetben megjelent.³⁰ Szemere nem volt vele egészen megelégedve. Sajnálta, hogy nem tudta átfésülni kellőképpen, annyira sürgette az angol könyvkereskedő, persze ugyancsak Bangya közvetítésével. A német fordítást nem tartotta megfelelőnek, akárcsak Marx, akinek a javítgatásairól seholsem tett említést. Bántotta az is, hogy Kossuth rajzában „szenvedély látszik, ámbár nálam az nem vesz erőt az igazságon soha. Azonban az ellenzöt sokan hajlandók ellenségnek venni”.³¹ Szemere az igazságot akarta írni, de csak a saját igazságát írhatta, s megmozdulását — amely első külföldi fellépése volt — az emigránsok közül többen is ellenségesnek érezték. Munkája sajtóvisszhangjával inkább meg volt elégedve, mint nem: az Examiner kedvezően ismertette, a Times már tompította, amely „Kossuthot malitiozusan bár, de igyekezett kímélni, s kiemelte, hogy »weakness-ét« kár volt annyira »nyomni, s »perhaps« csak az első két arcképet kellene angolra fordítani”.³² Bár a tervezett angol nyelvű kiadás elmaradt, Szemerére mégis felfigyeltek, ezután inkább számontartották, a Kossuth-ellenes emigránsok vetélytárs-lehetőségnek tekintették és úgy is kezelték, de a Kossuth-pártiak végleg elfordultak tőle. Marx esetében a távolból érlelődő szemmeltartásból, eleinte Bangya jövő-menő közvetítésével, majd főleg Szemere javítgatott munkája nyomán egyre szorosabbra fonódott a kapcsolat, amit nonszokás levélváltás is megpecsételt. De mielőtt ennek fejlődését továbbkísérnénk, más úton is elindulunk, ami — látni fogjuk — ugyanide vezet.

Rónay Jácint-hoz térünk vissza. A Londonban élő magyar emigráns, a szabadságharc győri nemzetőr-papja, majd Győr megye papi biztosa, nem volt Kossuth-rajongó, de nem is szólt ellene, főleg idegenek előtt nem, „mert neve elválaszthatatlanul összeforrott hazája ügyével”.³³ Szemere Rónay tartózkodását távolállásnak, de legalább is semlegességnek nézte, Rónay viszont tudta Szemeréről, hogy „ki Kossuth barátja maradt, vagy hiva lón, azt kerülte, könnyen gyanusította; ki elpártolt Kossuthtól, azzal kezefogott, ha különben nem becsülte volna is, hiszen ő adatokat gyűjtött a kormányzó ellen, s ki ezekkel szolgált, az, ha nem is kedves, de becses vendége volt”.³⁴ Szemere levelekkel közeledett Rónayhoz, később — szokásához híven — kérdések, majd kérések, sőt megbízatások egész sorával árasztotta el. Ő ajánlta be hozzá Lukács Móricot, aki végülis sohasem kereste fel Rónayt; közben nyílt és burkolt, de mindig elmarasztaló célzásokat tett Kossuthra. Más alkalommal Magyar László afrikai útját lemásolta neki a magyar lapokból és őt kérte meg az angol, majd a német fordítás elkészítésére, sőt az anyagnak a Royal Geographical Society-ba való eljuttatására is, amit Rónay sikeresen el is végzett, s ezzel Magyar László nevét külföldön is ismertté tette. Rónayt bosszantotta, hogy csak eszköz, Szemere pedig nem érezte, hogy már nem miniszter.

1852. december 30-án kelt levelében Szemere egyszer csak ezt írja: „Nem akar megismerkedni Marxal? Adhatom adressét, és azt hiszem, nevemben menvén hozzá, szívesen fogadtatik. Jeles ritka capacitás. Munkája L. Napoleonról jobb Proud-honénál. Legközelebbi levelemben adandom adressét és egy levelet zárok be cím nélkül, melyet ha nem személyesen ad át, szíveskedjék postára vetni, neve alatt.”³⁵

Rónay nem akart Marxszal megismerkedni, bár már előbb is tudta róla, hogy Londonban él. Napló-töredékeiben pl. feljegyezte, hogy az angol sajtó „a legveszedelmesebb fajta” emigránsok között őt is támadta, sőt kiutasítását is javasolta Lendru-Rollin, Louis Blanc és Mazzinin kívül, akiket végül is a Times védett meg, „a száműzöttek határozott ellensége”.³⁶

²⁶ Levele Engelshez: 1852. júl. 13. Uo. I. 441. l.

²⁷ Levele Marxhoz: 1852. júl. 15. Uo. I. 443. l.

²⁸ Levele Marxhoz: 1852. okt. 18. Uo. I. 496. l.

²⁹ Levele Engelshez: 1852. nov. 4. Uo. I. 518. l.

³⁰ Graf Ludwig Battyányi, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Characterskizzen aus dem ungarischen Freiheitskampfe. Hamburg, 1853.

³¹ Ö. M. I. 168. l.

³² Szemere levele Rónayhoz 1853. jan. 4. Ö. M. V. 73—75. l.

³³ Rónay, i. m. II. 106. l.

³⁴ Uo. II. 106. l.

³⁵ Uo. II. 114. l.

³⁶ Uo. II. 208—209. l.

Érdekes, hogy Szemere Összegyűjtött Munkáiban a Rónayhoz írt levelek között egyáltalában nem szerepel az 1852. december 30-i, amit így csak Rónay közlésében ismerünk. A többiben pedig, amit felvettek a kiadásba, valahányszor Marxról kerül sor, pontozást találunk, s a teljes szöveget megint csak Rónaytól ismerjük. Tudjuk, hogy a neki írt levelek eredetijét Szemere Mária kérte el apja halála után, amikor Ráth Mór kiadásában az Összegyűjtött Munkákat sajtó alá rendezte. De meg kell jegyeznünk azt is, hogy nemcsak Marx neve maradt ki a levelekből; más részek is, főleg csipős megjegyzések, amiket Szemere Kossuthra, Perczelre, Vukovicsra, vagy Kmetyre tett.³⁷ Minden esetre Marx nevének és a többi bántóbb részletnek a kihagyása tudatos volt: 1869–70-ben, az Összegyűjtött Munkák megjelenési évében, sem Szemere lányának, sem Rónaynak, de a kiadónak sem használt volna, ha ezek a részek nyomtatásban megjelennek. Viszont Rónay Napló-töredéke, amit tíz példányban, csaknem korrektúra-larabokként hoztak ki a 80-as évek közepén, már nyugodtabban közölhette a levelek teljes szövegét.

A Rónayhoz írt levéllel egyidőben, sőt ugyanazon a napon küldi Szemere Marxnak a következő, eddig kiadatlan levelét:

Paris, den 30 Dec. [1852.]

Ich möchte Sie mehr und näher kennen als ich Sie kenne. Indessen wäre es mir schwer^{37a} mit Ihnen von hier aus in ein Correspondenz zu treten. Von ihren Werken kenne ich nur jenes über das 18 brumaire, 1851, und darin habe ich ihren tiefen und gewaltigen Geist bewundert, auch ist in mir der Wunsch rege geworden die Titel ihrer Werke zu kennen, um auch mit deren Inhalt bekannt zu werden. Was mich jetzt veranlaßt, zwingt Ihnen zu schreiben, besteht kurz darin: daß, so wie ich seit einigen Wochen die Umstände kennen lernte muß Sie — wohl vor B[an]gya, als auch vor dem warnen dem Sie hieher von B[an]gya in jüngster Zeit öfters geschrieben haben. Beide sind höchstens dazu gut, um durch Sie etwas vom feindlichen Lager zu erfahren, aber ihnen was wichtiges mitzutheilen, wäre sehr gefehlt. Ich betrachte Sie, mein Herr, als einen reellen Character, dem die Politik weder ein Spielzeug, noch ein Mittel zu glänzen ist, und dieß ist der einzige Grund, weswegen ich, von meiner strengen Regel: nicht zu correspondiren, abweichend, Ihnen, nur Ihnen, diese wenige Zeilen, als Warnung zu schicken für nöthig fand.

Sein Sie zugleich versichert von meiner vollkommenen Hochachtung.

Sz.

Párizs, [1852] dec. 30.

Jobban, közvetlenebbül szeretném Önt megismerni, mint ahogy eddig ismerem. Habár *néhéz lenne számomra innen levelezést kezdeni Önnel*. Mivel közül csak a brumaire 18-ról szólót ismerem, csodálom a benne megnyilvánuló mély és hatalmas szellemet, és él bennem a vágy, hogy megismerhessem műveinek címét, szeretném azok tartalmát is ismerni. Ami engem most arra indít, sőt kényszerít, hogy Önnel írjak, az röviden a következő: amint én néhány hét óta a körülményeket látom, óva kell Önt intennem nemcsak Bangyától, de attól a személytől is, akinek Ön ide a legutóbbi időben többször írt Bangyáról. Mindkettő legfeljebb arra jó, hogy az ember megtudjon valamit általuk az ellenséges táborról, azonban *nagyon* helytelen dolog lenne bármit is közölni velük, ami fontos. Uram, én Önt *igazi* jellemnek tartom, az Ön számára a politika nem játékszer, sem pedig érvényesülési eszköz. Az egyetlen ok, amiért írok Önnel, amiért szigorú elvemről: nem levelezni! — eltérek, csakis ez. Szükségesnek tartottam Önt e néhány sorban óva inteni.

Együttáll fogadja, kérem, teljes tiszteletem nyilvánítását.

Sz.

Valószínűnek látszik, hogy ez volt Szemere első levele Marxhoz. Az őszintén elismerő és nagyrabecsülő sorok azért is feltűnőek, mert Szemere elég fukar volt az ilyen-félékkel, s csak a legkritkább esetben ismert el valakit fenntartás nélkül. Marx azonban nem válaszolt, sőt Engelsnek sem tett Szemeréről említést. Műveiről közelebbit is csak később tudhatott meg Szemere, bár gondolkozásmódján és szemléletén ezután sem látszik észrevehető nyomuk.

Szemere első levelét biztosan sok Bangya közvetítette üzenet előzte meg. Marx londoni címéhez is az ő révén juthatott. Marx lakása 1850-től hat éven át a Dean Street 28. számú házában, a Soho egyik utcájában volt; 1856-ban költözött a 9. Grafton Terrace, Maitland Park, Haverstock Hill-re, s Szemere fennmaradt borítékjain is ez a

³⁷ Hiányos az 1853. dec. 19-i. Vö. Ö. M. V. 77. l.; ez Rónaynál teljes: vö. i. m. II. 164. l.; hiányos az 1854. júl. 19-i. vö. Ö. M. V. 80. l. Rónaynál ez is teljes: vö. i. m. II. 209–210. l. Az 1854. máj. 29-i levél végén ez olvasható: „Folytatása elveszett”. vö. Ö. M. V. 80. l. Rónay teljes egészében közli: i. m. II. 206–208. l.

^{37a} Az álló szedéssel szedett szavak az eredeti szövegben alá vannak húzva. A következő levelekben is ezt a jelölést fogjuk használni.

cím olvasható. Bár amint az előbb idézett, Rónayhoz írt leveléből is kitűnik, Szemere a Marxnak küldött leveleket, legalább is kezdetben, régi londoni ismerősein keresztül is küldöztette. Ezek közé tartozott Mayer György is, akire a magyar emigránsok mindig és mindenben számíthattak.³⁵

Az első levél Bangyára tett célzását a „Briefwechsel” több helye, s a „Herr Vogt” egyik jegyzete magyarázza meg. Időközben ugyanis Marx megtudta, hogy előbb említett keziratát, a Londonban élő németekről írt „Federskizzen”-t, amit ő eredetileg Szemerének küldött, nem csak a kiadó látta, hanem Bangya jóvóltából más is. „Im Laufe des Sommers 1852. entdeckte ich daß er ein Manuscript, das ich ihm zur Besorgung an einen Buchhändler in Berlin anvertraut, unterschlagen und einer deutschen Regierung in die Hände gespielt hatte. Nachdem ich über diesen Vorfall und andere mir längst auffällige Eigentümlichkeiten des Mannes an einen Ungarn zu Paris geschrieben.”³⁶ Marx nyilvános leplezése, amit egy new-yorki lapban tett közzé, meglehezítette Bangya további működését, akinek a keleti bonyodalom kapóra jött s el is tűnt a nyugati politikai színpadról. Marx levele, amit egy Párizsban élő magyarnak írt, nem ismeretes, viszont erre célzott Szemere előbb közölt első levele, miszerint ő is tudott Marx leveléről, sőt Bangya megbízhatatlanságára ő maga is felhívta Marx figyelmét. Azért nem üzengettek ezután egymásnak Bangya közvetítésével, mert a közvetlen levelezésben jobban bíztak, bár kapcsolatok elmélyülése különben is levelezésre vezetett volna, amit Bangya kétszínű játéka csak siettetett, de közvetítése, még ha hűséges is, már nem pótolható.

Szemere eleinte németül írt, mert akkor ezt a nyelvet tudta a legjobban. Megszólítás és pontos dátum nélküli leveleire nevének csak kezdő betűjét, esetleg monogramját írta alá. Később „Dr. A. Franck”, máskor „A. Honein” álnévet, s csak akkor a saját nevét, ha Angliában tartózkodott. A levelek németisége néhol kezdetleges, írójuk egyes helyeken láthatóan a magyarból fordított. Később áttért a franciára, amit párizsi évei alatt tanult meg alaposan. Ebben már inkább otthonos volt, bár nem kifogástalan.

Szemere 1853. február 1-én újabb levelet írt Marxnak. A téma egy csomó régi, Bangya által talán nem is közvetített kérés és kérdés, többek között Marx véleménye a nemzetiségi kérdéstről, amin Szemere már előbb is dolgozott, de munkája később is befejezetlen maradt;³⁷ szóba került a nem régen megjelent Batthyány, Görgey és Kossuth-ról szóló mű számunkra már nem ismeretlen amerikai kiadása és Marx által történő ismertetése is, Szemere párizsi címe, Marxnak levelezésükben használandó neve; de a legfőbb kérdés és a következő levelekben is állandóan visszatérő motívum: Kossuth. Látni fogjuk, hogy Marxot éveken át főleg Szemere látta el Kossuthról szóló és ellene felhasználható anyaggal, csak hogy amit Marx elvi célzatú támadó cikkeibe épített be, abban Szemere az elvszerű Kossuth-ellenességen kívül saját személyét is támogató kiállást érzett. Marxnak az első, Szemerének a második volt a fontosabb, s ezt különböző forrásból táplálkozó Kossuth-ellenességük magyarázza.

den 1. Febr. [1853.]

Ich zweifle nicht daß Sie meinen Brief Dato 30 Dec. richtig erhalten haben. Ob Ihnen aber früher B[an]gya meine Bitten und Wünsche zu wissen gab, über das bin ich nicht so sicher. Ich habe ihn nämlich schon vor Monathen gebeten, 1^{ens} mir Ihren Aufsatz über die Deutsche Revolution zu verschaffen. 2^{ens} Ihre Ansichten über die Nationalitätsfrage mitzutheilen, zugleich sich anzufragen, ob in dieser Hinsicht etwas gründliches und wichtiges in der englischen Literatur erschienen ist. 3^{ens} ist es wahr daß Sie ihn die Hoffnung gaben meine Brochure in Nordamerika zu veröffentlichen? 4^{ens} verhält es sich wirklich dem so, daß Sie die Güte und Freundschaft haben werden ein Bekanntmachung über dieselbe zu schreiben? Diese Frage liegt mir besonders am Herzen, nachdem ich erfuhr daß Sie öfters Artikeln in die Augsburger Allgem[eine] Zeit[ung] liefern. Nicht Lob ist es wonach ich geize, Ehrsucht war nie meine Schwäche, was ich anerkannt zu sehen wünschte, ist daß ich in dieser Sache die lautere Wahrheit sagte. Jedenfalls verdient mein Muth einige Würdigung. Denn, wahrlich, es ist schwer gegen Kossuth zu kämpfen, der nirgends die wahre Achtung der Mehrheit für sich hat, und doch von den Meisten geschont wird. Und auch mir liegt es

³⁵ A szepességi születésű Mayer György (1786—1877) 1814-ben telepedett le Londonban. Szemere fedezte fel még 1837-ben, első angliai útja alkalmával. Vö. Szemere Bertalan: Utazás külföldön. Bpest, 1840. II. 45—46. l., továbbá Rónay, I. m. III. 236. és VI. 277—278. l.

³⁶ Vö. Briefwechsel. I. 514, 518—522, 532 és 533. l., továbbá Herr Vogt, i. kiadás. 197—198. l.

³⁷ Vö. Lengyel Tamás: Szemere Bertalan ismeretlen munkái a nemzetiségi kérdéstről. Irodalomtörténet, 1938. 91—92. l. Továbbá Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848—49. magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Bpest, 1941.

am Herzen besonders in Ungarn nicht verkannt zu werden, wohin weder meine Brochure, noch jene Blätter gelangen können, die sich über Koss[uth] mit männlicher Offenheit ausdrückt haben.

Unter den deutschen Blütern ist die Augs[burger] Allg[emeine] Zeit[ung] in Ungarn das verbreitetste, folglich wäre mir nichts lieber als zu diesem Blatte eine gerechte Würdigung meiner Auffassung in der erwähnten Brochure, — ich kämpfte treu mit Koss[uth] während dem Kriege, ich trat aber auch kühn auf gegen seine autokratischen Gelüste und Aussprüche in die Schranken. Ich glaube ein Artikel von Ihrer meisterhaften Feder, der Koss[uth]'s Laufbahn, nach meinen Data, streng analysierte, würde leicht den Eingang in die Allg[emeine] Augs[burger] Zeitung und durch dieselbe nach Ungarn finden. Sie werden wohl einsehen, daß indem ich diese Frage vor meinen Landsleuten in wahrem Lichte zu zeigen wünsche, damit nichts andres bezwecke, als meinen moralischen Einfluß auf meine Compatrioten auch künftighin zu bewahren.

Wollen Sie die Güte haben ihre freundschaftliche Antwort dem H. Mayer, 27. Betner Street, Oxfordstreet, unter einen gewählten Namen überzugeben, unter dem ich Ihnen, im Nothfall, später schreiben könne. Empfangen Sie die Versicherung meiner Hochachtung.

Sz.

In Examiner, ddo 1. Jänn. ist eine bündige Kritik erschienen; und die Köln[ische] Zeit[ung], in gestriger Nummer, verspricht eine.

Pial⁴¹ erzählte mir was von Ihren Artikeln gegen Koss[uth], die in Amerikanischen Zeitungen erschienen sind.

[1853], febr. 1.

Bizonyosra veszem, hogy december 30-ról keltezett levelemet csakugyan megkapta. Affelől azonban, hogy Bangya tudatta-e Önnek már korábban kéréseimet és kívánságaimat, nem vagyok olyan bizonyos. Tudniillik már hónapokkal ezelőtt kértem őt: 1. szerezze meg nekem az Ön dolgozatát a német forradalomról, 2. közölje velem az Ön nézeteit a nemzetiségi kérdést illetően, egyúttal kérdezze meg Öntől, megjelent-e már valami lényeges és fontos az angol irodalomban erről a kérdéssel, 3. igaz-e, hogy Ön azt mondta neki, van rá remény, hogy brosurám Észak-amerikában megjelenjék? 4. valóban úgy áll-e a dolog, Ön lesz oly jó és oly szíves, hogy munkámról ismertetést fog írni? Ez a kérdés egészen különösen szívügyem, megtudtam ugyanis, hogy Ön több ízben irt cikkeket az Augsburger Allgemeine Zeitung-ba. Nem dicsőretre vágyom, a dicsőség vágya sohasem volt gyengém, csak azt szeretném, ha elismernék: én ebben a kérdésben a tiszta színigazságot mondtam. Bátorságom mindenesetre megérdemel némi elismerést. Mert igazán úgy van, nehéz Kossuth ellen küzdeni, aki *sehulsem* bírja a többség valódi becülését, és mégis majdnem mindenki csinján bánik vele. Nekem is nagyon fontos, hogy ne ismerjenek félre, különösen Magyarországon ne, ahová a brosurám sem juthat el, sem azok a lapok, amelyek mindig férfias nyíltsággal írtak Kossuthról.

A német lapok közül Magyarországon a legelterjedtebb az Augsburger Allgemeine Zeitung, tehát azt szeretném legjobban, ha az említett brosuráiban vallott nézeteimről ebbe a lapba kerülne egy *igazságos* méltatás. Hűségesebben harcoltam Kossuthal a háború alatt, de bátran léptem fel önkényűri hajlamai és megnyilatkozásai ellen. Úgy vélem, hogy egy az Ön mesteri tollából kikerült cikk, amelyik Kossuth pályáját az én adataim szerint szigorúan elemezné, könnyen megtalálná az utat az Allgemeine Augsburger Zeitung-ba, és ezen keresztül Magyarországra. Ugyebár belátja, hogy amikor én ezt a kérdést honfitársaim előtt kellőképpen szeretném megvilágítani, nincsen más célom, mint az, hogy a jövőben is megőrizsem erkölcsi befolyásomat honfitársaimra.

Kérem, legyen oly jó szíves választát H. Mayer-nek, 27. Betner Street, Oxfordstreet. átadni, valamely Ön által választott név alatt, mely névre én Önnek később, szükség esetén írhatnék. Kérem, fogadja tiszteletem nyilvánítását.

Sz.

Az Examiner-ben, január 1-i dátummal, rövid kritika jelent meg róla; a Kölnische Zeitung pedig, tegnapi számában, ugyanilyet ígér.

Pial mesélt nekem valamit az Ön Kossuth elleni cikkeiről, amelyek az amerikai lapokban jelentek meg.

A későbbiekből tudjuk, hogy Marx az „A. Williams” nevet választotta, s ezután ezen a néven kapta a leveleket; így is írta alá, amiket Szemerének küldött. Saját nevét ő is csak akkor, ha Szemere Angliában tartózkodott. Angolul válaszolt, ahogy az a londoni „A. Williams”-hoz illett.

A „Briefwechsel” a második Szemere-levelelől is hallgat. Szemere újra ír:

den 20. F[ebr. 1853.]

Ich habe Ihren Brief erhalten, worauf ich aber jetzt nicht antworten kann. Piali schrieb mir (mit dem ich übrigens, meinerseits, in keinem Briefwechsel stehe), Sie hätten ihn aufgefordert zum Koss[uth] zu gehen, um ihn über B[an]jya aufzuklären. Ist es eine ebenso wahre Autorisation, wie jene von welcher Ihnen B[an]jya gesprochen hat? Ich muß Ihnen meine Warnung, hinsichtlich dieser zwei Herren, neuerdings wiederholen.

⁴¹ Zerffi Gusztáv (1820—ismeretlen), hirlapíró, szerkesztő. A szabadságharc után 1852-ben Párizsban, 1853—1863 között Londonban élt.

Ich weiß bestimmt daß Koss[uths] Proclamation eine authentische ist. Seine hiesigen Freunde haben ihn nicht nur gerathen, sondern in ihm gedungen, dieselbe zu desavouiren, sonst... Glauben Sie daß der Italiäner⁴² damit zufrieden wird? Wenn dieses der Fall sein wird, sie sind par nobile fratribus. Ich habe die Ahnung, diese zwei Herren müssen sich bei dieser Gelegenheit entzweien. So ist Koss[uth], nicht nur wankend in seinen Prinzipien, sondern auch falsch und feige ohne Beispiel. Wenn der Italiäner auch fernerhin mit ihm verbunden bleibt, ich werde ihn nicht länger achten können.

Ich benütze diese Gelegenheit um Ihnen meine besondere Hochachtung auszudrücken.

Sz.

[1853], febr. 20.

Megkaptam levelét, azonban most nem tudok rá válaszolni. Piali (akivel egyébként semmiféle levélváltásom sincs) azt írta nekem, hogy Ön megkérte őt, menjen el Kossuthhoz és világosítsa fel Bangyát illetően. Ugyanolyan igaz-e ez a felhatalmazás, mint az, amelyikről Bangya beszélt Önnek? Erre a két úrra vonatkozó múltkori figyelemzete-tesemet most újból megismétlem.

Bizonysan tudom, hogy a Kossuth-féle kiáltvány hiteles. Itteni barátai nemcsak egyszerűen tanácsolták neki, hanem *calóddal* unszolták őt, hogy cáfolja meg, különben... Gondolja, hogy az olasz meg lesz ezzel elégedve? Ha így lesz a dolog, akkor ők „par nobile fratribus”. Az az érzésem, hogy a két úr ebből az alkalomból jól össze fog veszni egymással. Ezek szerint Kossuth nemcsak elveiben ingatag, hanem példátlanul hamis és gyáva is. Ha az olasz továbbra is fenntartja vele az összeköttetést, nem igen tudom majd becsülni.

Megragadom az alkalmat, hogy mély tisztelettem nyilvánítását fejezzem ki.

Sz.

Ezt már aztán Marx is közli Engelsszel 1853. február 23-án, sőt még szó szerint át is veszi a levél néhány részletét: „Du hast gesehen, daß Kossuth durch einen amerikanischen Flibustier, den Captain Mayne Reid, seine angebliche Mailänder Proclamation desavouiert. Nun schreibt mir gestern Szemere aus Paris, er wisse positiv, daß die Proclamation authentisch sei. Uebrigens war das schon aus dem Inhalt zu ersehen. Der »Leader« (mazzinisch) »deems it his duty to caution his readers, that this affaire lies entirely between Mr. Kossuth and Mr. Mazzini and that the latter is absent from England«. Die direkt gegen Agostini,⁴³ indirekt auch gegen Kossuth gerichtete Erklärung Della Roccas⁴⁴ in der »Daily News« wirst Du selbst gelesen haben. Das par nobile fratribus scheint entzweit, Kossuth ist ebenso falsch und feig”.⁴⁵

A februári milánói felkelés, Mazzini és Kossuth proklamációja s az egész vállalkozás kudarcra kapóra jött Szemerének. Mazzini kijelentette, hogy birtokában van Kossuth visszavont és hamisítványnak hirdetett proklamációjának az eredeti kézírata, a lapok a visszavonásért támadták Kossuthot, s az Augsburger Allgemeine Zeitung Szemere előbb említett könyvéből idézett ellene, a Kölnische Zeitung február 25-i száma pedig vezércikket írt Kossuthról s ennek keretében ismertette Szemere munkáját. Szemere a kedvező pillanatot kihasználta s egész sor lapban támadta Kossuthot.⁴⁶ Rövid időre, úgy látszott, mintha az emigránsok központja Londonból Párizsba tolódott volna el, s Szemere lenne az irányító, aki újra elemében van, két kézzel harcol, rengeteget olvas, régi témájához, a nemzetiségi kérdéshez is hozzáfog (ehhez kért Marxtól könyvet); Rónayt is újabb kérésekkel árasztja el s március 2-i levelében ezt írja: „A mai lapok szerint a Kossuth]-féle proklamáció tisztában van. [Innen hiányzik az Összegyűjtött Munkákban!] Marx levelet írt, melyben declarálja, hogy ama proklamációt eredetiben bírja, de hiteles copióban is, melyet, a netalán kitörendő olasz revolutió esetére, az igaz még Kutahiából, de kapott, s az óta, azon célra magánál megtartott, ellenmondás nélkül. Végül, ironice Kossuthot vizsgaltja az újságok megtámadása ellen. Hiába, hazugság ellen nincs pajzs!”⁴⁷ Szemere itt vagy elírta Marx nevét, Mazzini helyett, vagy Rónay nézte el a kéziratot, de mindenképp Mazziniról van szó. Ezt bizonyítja Marx előbb idézett levele, amit Engelshez írt, melyben hivatkozik Szemere közlésére a Kossuth-féle milánói proklamációról, de a mondat értelme és hitelessége is Mazzini nevét kívánja Marxé helyett. Végül Szemere Naplója is emellett bizonyít, néhol a levéllel szó szerint megegyező részleteiben is: „És ime most fellép Mazzini, és kijelenti, miké a Kossuth proklamációját autographban bírja, mit ő csak úgy használt, hogy pár \$-t kihagyott belőle, de hozzá semmit sem tón, s ironice vizsgaltja Kossuth-ot, hogy a lapok lármája

⁴² Mazzini Giuseppe (1805—1872) olasz demokrata politikus, az olasz egység harcosa, az „Európai Demokrata Bizottságok” megalapítója.

⁴³ Agostini Caesar (1803—1855) olasz republikánus politikus.

⁴⁴ Della Rocca Henric. Morozzo (1807—1897) olasz tábornok.

⁴⁵ Levele Engelshez. Briefwechsel. I. 542. l.

⁴⁶ „Contre l’usurpation du nom de la Hongrie par M. L. Kossuth”; megjelent a Journal des Débats-ban, a Patrieban, a Kölnische Zeitungban, az Augsburger Allgemeine Zeitungban, a bécsi Lloyd-ban. Vö. Ö. M. I. 185. l.

⁴⁷ Rónay, I. m. 11. 138. l. és Szemere, Ö. M. V. 72. l.

ne szomorítsa el a bukás miatt.”⁴⁸ Akárhogy is történt a félreértés, Rónay így folytatja a Napló-törédket: „Mit törődöm én Marx, Reid vagy Zerffy úrral, nem ismerem őket, boldoguljanak a hol vannak.”⁴⁹

A Szemerére vonatkozó utalások és célzások Marx és Engels levelezésében, amint láttuk, 1852. február 4-én bukkannak fel először, s több, mint egy éven át, 1853. április 10-ig gyakran szerepelnek. Ez az idő különben egybeesik Szemere első nagybobszabású Kossuth-ellenes mozgolódásával is, ami viszont Marxszal elmélyülő kapcsolatával van szoros összefüggésben. Ezután jó ideig nem találjuk Szemere nevét, s nem olvasunk róla célzást Marx és Engels leveleiben, de 1859 őszétől kezdve annál sűrűbben. Ez az idő Szemere második és utolsó nagyszabású Kossuth-ellenes fellépésével esik egybe, s az egyezés újra szembetűnő.

Mindez nem jelenti azt, hogy közben Szemere teljesen elhallgatott, s Marxnak ne küldte volna újabb értesüléseit. Csak annyi látszik valószínűnek, hogy kevesebbet írt, mint azelőtt.

Amikor már úgy látszott, hogy a külföldi közvélemény előtt sikerült Kossuthot sarokba szorítania, egy hazai csemény, a magyar korona megtalálása Orsovánál, ellene fordította a hangulatot. A koronát, ahogy maga is leírta, Szemere ásta el 1849. augusztus 23-án, negyed magával, esetleges későbbi tárgyalások ütköztetőjének szánva, vagy ha győztek egyszer — amit biztosra vett — úgy gondolta, hogy jó lesz a Nemzeti Múzeumnak. A koronát 1853. szeptember 8-án megtalálták, s a Soldatenfreund szeptember végén hamis adatokat közölt, több lap átvette és az Sz. kezdőbetűt „Szemerére” egészítette ki, mint aki a korona rejtékhelyét közölte volna illetékesekkel, nehogy az Kossuth kezébe kerülhessen, aki külföldre akarta vitetni. Szemere felháborodottan tiltakozott és cikkeiben felelt a rágalomra. Ez az eset viszont Kossuthéknak jött kapóra, akikről a következő jut a fülébe: „Hallom, egy német emigráns, a híres M[arx] [az Összegyűjtött Munkák itt sem közli Marx nevét, csak pontozza!] írta nekem Londonból, hogy amerikai lapok is közölték a Soldatenfreund híret, s a Kossuth befolyása alatt álló lapok, saját levelezése szerint (pl. a Daily Times) még toldtak is hozzá. A New-York Tribune-ban elbeszéli ő maga, A. P. C. jegy alatt, mint igyekezett elrejtetni a koronát, mint utazott vele majd Mehadiára, majd Adakalé felé, hogy azt elrejtthesse, — mi mind merő költemény. . . . M[arx] ajánlkozott cikkeimet az illető lapokba fölvetni, de én időközben már írtam New-Yorkba, s ott Mészároost és Házmant a válaszádra felhatalmaztam.”⁵⁰ Erről a Marx-levélről, amit 1853 októberében írhatott, szintén csak Szemere célzásából értesülünk. Az eredeti vagy elkallódott, vagy lappang valahol, akáresak a többi, amiket 1859. szeptember 26-ig írt Szemerének.

Tudjuk, hogy Szemere, Kossuth ellenében sohasem vált a magyar emigráció irányító vezérévé, sem a külföldi közvélemény, s még kevésbé a hazai szemében. De erre komolyan ő maga sem számíthatott. Szemere vágásait Kossuth vagy kivédte, vagy követői fogták fel az élet. A külföld sem tekinthette másnak az ilyen riposztjátékokat, mint személyes, gyakran személyeskedő vagdalkozásnak. A hazaiak viszont nem tudták megbocsátani az itthon amúgy sem túl népszerű Szemerének, hogy „időket, körülményeket nem tekintve, azon bálvány lerombolására törekedett, melyet a magyar nép szerencsétlenségében magasra emelt, hogy legyen mivel vigasztalni magát, s boszantani, keseríteni ellenségét. Az elnyomók hangján énekelt, s csodálta, hogy a nép dalától elfordul.”⁵¹

1854-gyel hullámozó évek kezdődnek Szemere életében. A zsúfolt terveket, a könnyen letörő reménykedést és kapkodó tettvágyat ezután gyakran színozi elkeseredés is. Kossuth elleni fellépései megritkulnak, főleg családi bajai és nehézségei miatt, de a változott külpolitikai helyzet következtében is. Felesége állandó betegeskedése, kedvence kisleányának a hirtelen halála és a saját fokozatosan rosszabbodó egészsége is másfelé térítik. Befelé fordul, a temetőt járja, novellisztikus megemlékezésekben halottaival foglalkozik, verseket ír. A múltba jár vissza és elkezd előbb már említett „Jellemrajzait”, majd előveszi politikai célzásokkal teli „Keleti utazását”. A politikázó és polemizáló Szemere ezekben a látszólag régi, de mégis eleven témákban éli ki ilyenirányú hajlamát.

Bizonyára a Marxhoz írt levelek is megritkultak. Egy sem ismeretes ebből az időből. Kapcsolatuk lanyhult. Szemere is mástól, Rónaytól érdeklődik felőle: „M[arx] mint van? Befeztette Palm[erston] elleni cikkét?”⁵² A kérdés bizonytalanságot takar, és azt árulja el, hogy Szemere csak tudott róla, de nem jutott hozzá Marx cikksorozatá-

⁴⁸ Vö. Szemere: Ő. M. I. 184—185. l.

⁴⁹ Rónay, i. m. II. 139. l.

⁵⁰ Vö. Ő. M. I. 216. l.

⁵¹ Rónay, i. m. III. 62. l.

⁵² Levele Rónayhoz 1854. júl. 14. Rónay, i. m. II. 259. l.

hoz, ami a New-York Tribuneban jelent meg 1853. október 4. és december 6. között, de később a People's Paper-ben is. Urquhart ajánlatára külön röpiratként is kinyomatták 1854-ben, Londonban.⁵³ Különben a hat cikk Urquhart lapjában, a Free Pressben is megjelent, jóval ezután, 1855. november 17. és 1856. február 16. között. Két éven át az ilyen fontos írásról Szemere közvetlenül Marxtól kapott volna hírt; mostani tájékoztat-lansága főleg kettőjük eltávolodásával magyarázható, ami évekig tartott.

Közben a következő két év sok keserőséget tartogatott Szemere számára. 1855 szeptemberében még abban reménykedett, hogy „talán mégis összezavarodnak a dolgok akképen, hogy a királyok vetvén, a népek aratnak”.⁵⁴ De a krími háború sem azt hozta, amit csendben remélt: nem lett sem európai háborúvá, sem következményeiben olyanná, ami az otthoniak sorsát és a saját életét is megváltoztatta volna. Jól látta már, hogy a népek nem csinálnak évente új forradalmat.

De mit tegyen a magyar nép, hogy mégse maradjon tétlen? Ha politikailag semmit sem tehet, „socialis tekintetben ismerje, tökéletesítse, javítsa, civilisálja magát, s ha ezt teszi, biztosabban meg fogja nemzetségét őrizni, s az egykori politikai élet annál erősb alapokon fog nyugodni”.⁵⁵ Egy Spectator-féle hetilap kéne, amely „a nemzet belső életét, szokásait, erkölceit, a különféle vallás-felekezeteket, fajokat, osztályokat venné híralat alá, oly czélból, hogy a nemzet összege belső önismeretre vezéreltetvén, tisztábban látná mind erejét, mind teendőjét, s hogy egymásnak gyöngéit megbocsáttatván, a kiengesztelődés munkája előkészítetténe. Szóval, socialiter kellene nevelni a magyar népet, miután politikailag most nem lehet. . . E socialis bázis nekünk mindig hiányzott; politikai törekvésünk ezért némileg mintegy légben függő volt. Itt van az idő a nemzetet önmagával megismertetni”.⁵⁶ Mindebből az látszik, hogy Szemerének, a szűkebb nemesi-nemzeti felfogással ellentétben, most már az egész nemzetben van a szeme. Másrészt a „kiengesztelődéstől” már csak egy lépés a kiegyezés: az eddig csak Naplójában egyezkedő Szemere most már levélben is annak mutatkozik, s a későbbi októberi diplomát üdvözlőhöz, ezek után, egyenesen vezet az út.

1856-ban súlyos pénzügyi veszteség éri. Egy honfitársa, a Boldini néven szereplő Szabó Pál, felesége vagyonának nagy részét — akárcsak a Kossuth-féle társaság pénzét — elsikkasztja, s utána nyomtalanul eltűnik. Hiába mozgat meg Szemere mindent és mindenkit, elkésik. A veszteség szegénnyé teszi a családot, s Szemere egészségének összeomlását is siettetti. Mit csináljon, mihez fogjon? Csak az írásból nem tudnának megélni: a Keleti utazásért is alig ajánl valamit Heckenast. Ekkor jut eszébe, 1858 őszén, a hazai bor külföldi eladása. A tokaji jó híre, sokszor az egyetlen valami, amit tudnak rólunk, talán átsegíti a kezdeti nehézségeken. De hogy vállallhatja a nyerészkedő borügynökséget egy volt miniszter? Mit szól ehhez a világ, aztán mit szólnak a hazaiak, meg a kinti magyarok? S legfőképp saját magát mivel tudja megnyugtítani a későn kezdett új pálya rögzőségéért? Szemere úgy érzi, hogy vállalkozását hazafiúi érzése diktálta; ezt hangoztatja kifelé is, s ez vígasztalja meg sok keserű kudarcéért, amiből bőven kijut neki, s ezt emlegeti csökönyösen akkor is, amikor már szinte hamisan hangzik. Mint botcsinálta üzletember újra végigjárja fiatalkori útja főbb angliai állomásait, csodálkozva, mint egy magyar Rip-Van-Winkle, a húszegynéhány év alatt végbement fejlődésen. A bor elhelyezésébe angliai barátait, így Marxot is beszervezi, s későbbi levelezésüknek Kossuthon kívül ez lesz a másik főtémája. Üzleti ügyek hívják Angliába akkor is, amikor Marxszal, egy másik alkalommal, ugyancsak ez, amikor Engelsszel találkozik. De kapcsolatuk újjáéledésének más, politikai oka is van.

II

A Napló az 1859. esztendőöt ezzel a mondattal kezd: „Európa, mintha egy villanyos ütést kapott volna, megrengett”.⁵⁷ Szemerét is felvillanyozza a hír, hogy háború készül, hogy Európa forrongani kezd, az olasz ügy napirenden van s mindez bizonyosan a hazai dolgokat is kedvezően befolyásolhatja. Újra elemében van, újra reménykedik.

Tudja, hogy Cavour ígéretet kapott Napoleontól; látja, hogy Ausztria köré ellenséges gyűrű kerekedik, keletről Oroszország, északról a poroszok. De nem veszi észre, mint Mazzini, hogy az egész mozgolódás a francia és az orosz imperializmus érdekeit

⁵³ Urquhart Dávid (1805—1877), angol politikus és író, parlamenti tag, a Free Press kiadója. Támadta Palmerston orosz cári-barát keleti politikáját.

⁵⁴ Ő. M. I. 341. l.

⁵⁵ Levele Vukovics Sebőhöz 1856. okt. 19. Vö. Ő. M. V. 56—57. l.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Ő. M. II. 123. l.

szolgálja, s forradalom helyett háborúval, népi megmozdulás helyett külső segítséggel akarja az olasz egységet létrehozni.

Mindezt Marx és Engels is tisztán látta, de a Németországot fenyegető veszélyt is megérezte. Bár mindketten a szabad és független Olaszorszáért szálltak síkra, határozottan ellenezték, hogy „Bonaparte (titkos megegyezésben Oroszországgal) az olasz szabadságot, vagy bármely más nemzeti kérdést ürügyül használjon fel Németország elpusztítására”.⁵⁸ Ezért támadt később Marx Vogtot, aki Napoleon fizetett ügynöke volt, s ezért hangsúlyozta vele kapcsolatban, hogy forradalmat nem lehet reakciókkal karöltve csinálni. Szemere nem értette és túlzottnak érezte azt a fontosságot, amit Marx a Vogt-ügynek tulajdonított; ő ekkor is, mint mindig, csak a magyar kérdés lehetőségeit figyelte, s teljesen azzal volt elfoglalva.

Közben a Kossuth köré tömörült magyar emigránsok is megmozdultak és tervezéseikből, a haza felszabadításának előmunkálataiból Szemerét szándékosan kihagyták, akinek a sok megpróbáltatás után ezt a mellőzést volt a legnehezebb elviselnie. Szemere „az egyedüli fegyverhez nyúlt, mely rendelkezésére állt, és írt, kétségtelenül avatottan, hatalmasan, de sorain ott is, hol nem volt helyén, ott is, hol nem értették, kereszttől vonult a személy, szíve e nagy fájdalma, élte e setét gondja. . . Írt a magyar ügyben leveleket, cikliket : a »Patrie«-nak, a »Constitutionel«-nek, a »Siècle«-nek, a »Kölnische Zeitung«-nak. . . Írt emlékiratokat Cavournak, Palmerstonnak, István főhercegnek. . .”⁵⁹ Mit tehetett egyebet?

Azért a villafrancai csőd őt is meglepte, bár nem érte teljesen váratlanul : III. Napoleonban sohasem bízott, ha taktikából közeledett is hozzá. Szomorú elégtétel is volt neki, hogy a Kossuthhoz és nem hozzá hű magyar emigránsok kudarcot vallottak, de még kiábrándítóbb, hogy hazája ügye sem úgy haladt, ahogy remélte.

A kisemmizettségéből és mellőzöttségéből Kossuth-ellenessége új erőre kapott. Minden elejtett megjegyzést megbecsült, minden kis adatot gyűjtött legnagyobb ellenségének érzett hajdani barátja ellen. A Napló lapjai újra az ő nevétől hangosak, de az elmarasztaló mondanivaló levelek útján is szárnyra kelt. Naplója és a levelek annyira együtt haladnak, hogy párhuzamosságukból néha az utóbbiak hiányzó dátumai is megfejezhetők.

Szemere hosszú beszámolóit, amiket Marxnak írt, tele vannak Kossuth-ellenes adatokkal és értesülésekkel. Marx az anyagot cikkebe fogta össze, s főleg a Szemere adta adatok alapján készült a „Herr Vogt” Kossuthról és az őt követő magyar emigránsokról szóló hosszú részlete is, amire még visszatérünk.

1859 és a következő év Szemere és Marx levélváltásának a második, kapcsolatos szempontjából nézve az elsőnél élénkebb időszaka. Elég sok levél maradt fenn ebből az időből ahhoz, hogy együttműködésüket pontosan nyomon kísérhessük, s Marx válaszaival teljesebbé keressük.

Kuszált, elkapkodott írású és hevenyészett fogalmazású az a levél, ami valószínűleg Kossuth két angliai beszédét kísérte. Tudjuk, hogy Kossuth 1858. november 17-én és 18-án Glasgowban „What Cherbourg means” címmel előadást tartott. Szemere csak jóval később szerezhetett erről tudomást,⁶⁰ de amint az egykori cikkei kezébe kerültek, rögtön lemásolta és elküldte őket Marxnak, közben egy oldalvágással Kossuth angol kiejtését is leszóltta, persze csak hallomás alapján.⁶¹ Kossuth kijelentései Napoleon- és Oroszország-ellenesek voltak, de az angol hallgatóság előtt nem is lehettek mások. Mostani közzétételük vagy felhasználásuk azért érintette volna kellemetlenül Kossuthot, mert éppen akkoriban, alig két hónapja volt kihallgatáson Napoleonnál, akinek a segítségét kérte, és ígérte, de bizonyos szempontból támogatását is megkapta.⁶² Szemere közlései különben a „Herr Vogt”-ba is bekerültek : Marx két helyen is szó szerint idézett a glasgowi beszédekéből.⁶³

[1859 július]

Wenn Sie den beigeschlossenen billigen, so haben Sie die Freundschaft, aber sicher und direkte da übergeben, was Sie aus einem zweiten Brief erfahren werden, mit dazu bringt was folgen wird, und welcher diesem Aufsatz beigeschlossen werden muß, Wenn ich wüßte das die Redaktion ungern übersetzt, würde ich Sie bitten, es zu übersetzen.

*Glück auf
Franck*

⁵⁸ Marx levele Weber berlini ügyvédhez, 1860. márc. 3-án. Vö. Marx Károlyról, Bpest, 1951. 205. l.

⁵⁹ Rónay. i. m. III. 63. l.

⁶⁰ Vö. Naplóm, Ö. M. II. 160. l.

⁶¹ Uo. II. 159. l.

⁶² Kossuth Napoleonnál tett látogatásáról különben Rónay Jácint is tudott. Vö. i. m. III. 47. l.

⁶³ Vö. Herr Vogt. i. k. 143., 199. és 201. l.

Jedenfalls, wenn Sie es auch frei übersetzen würden, das Original schließen Sie bey, — wegen der Authen[ti]zität.

[1859 július]

Amennyiben helyesli a csatoltakat, kérem, legyen oly jó, de *bizonyosan és közvetlenül* azon a helyen átadni, amelyről egy második levélből fog értesülni. E második levél tartalmazza majd mindazt, ami következik, és amit ehhez a dolgozathoz csatolnia kell. Ha tudnám, hogy a szerkesztőség nem szívesen fordít, megkérném Önt arra, fordítsa le.

Szerencse fel!
Frank

Még ha *szabadon* fordítaná is le, csatolja az eredetit, — a hitelesség végett.

[1859 július]

The Daily Bulletin and Glasgow Daily News. 1858. Novemb. 18. Kossuth: »We plain sons of nature, we are a grateful race, . . . [a pontozások Szemerétől] we may yet prove to be a safer stock laid up for trying emergencies than the precarious alliance of any ambitious vassal who one day courts you, another day builds a standing menace⁴⁴ against you, and while in his hypocritic ardour of friendship he invites your Queen to grace with his [!] presence the inauguration of his Sebastopol, built against the country of his invited guest, he, at the same time, takes care to revive rankling recollections, and stirs up to new flames and pokes and feeds the hereditary hatred of his nation against you, that he may have it prepared for possible emergencies; or should occasion linger, or should his heart fail him to touch you himself, he should at least leave you the legacy of revived hatred, and implant the thirst after your humiliation into the impressionable character of the nation over whom the evil genius of „this dark decennium gave him power to rule for a span of years.”

[1859 július]

Kossuth: „Mi, a természet egyszerű fiai, hálás fajta vagyunk, . . . biztosabb tőkének bizonyulhatunk a próbára tevő válság idején, mint bármely nagyraívó hűbéres kérés szövetsége, aki egyik nap teszi neked a szépet, másnap meg állandó fenyegetésként tornyosul ellened, s míg barátsága kétszínű buzgalmában királynódot is meghívja, hogy jelenlétével megtisztelje az ő Sebastopoljának a felavatását, melyet meghívott vendégének országára ellen épített, ugyanakkor gondja van neki arra is, hogy lappangó emlékeket újítson fel, s lángra gyújtsa, felpíszkálja és táplálja nemzetének ellened táplált örökletes gyűlöletét, melyet lehető válságok esetére tartott készenlétben; vagy ha a lehetőség késik, vagy nem lenne mersze, hogy maga nyúljon hozzád, legalább a felélesztett gyűlölet örökségét hagyja rád, s megalázásod utáni szomjúságot olt bele nemzete fogékony jellemébe, mely fölött e sötét évtized gonosz szelleme jóvoltából ideig-óráig uralkodik.”

[1859 július]

*The Supplement to the Commonwealth of Glasgow. Nov. 20. 1858.
Kossuth's another speech:*

What Cherbourg means? I have already alluded in my other lecture to the broth of national hatred which Louis Nap[oleon] Bonaparte is brewing. . . I do not mean to insinuate that he is meditating an invasion of this country, may he would; only that, like the fox in the fable, he does not like sour grapes. It is not long ago, that with the exception, perhaps, of the gentlemen of St. Petersburg, who very likely know all about the mystery, L[ouis] N[apoleon] Bonaparte, put the whole diplomacy of the world to their wit's end by his gigantic preparations at Cherbourg, pushed on to the last skilling of his empty treasury, and with a haste as if his existence was depending on a minute gained. . . It is not friendly to England... Cherbourg remains a structure solely against England. . . He meditates a new conflict in East, — in company with Russia. . . In this conflict he means to check the free movement of the English navy by binding a goodly portion of it to your shores, while he proposes to stroke a deadly blow at your vital interests there in the East. . . The Crimean war was concluded according to the interests of Great Britain and of Turkey? Wallach[ia] and Mold[avia] got a constitution devised on the den of secret diplomacy, that curse of our age, — a constitution devised by Bonaparte (jamais il en dit empereur) with the acceptance of Russia and Austria, — each and all of them ardent friend of true popular freedom forsooth! — It is in reality no more nor less than a charter granted to Russia for the purpose of disposing of the principalities⁴⁵. . . Nay! more; has not Bonaparte (the dear ally!) sent his officers to Montenegro to teach rifle practice to the wild mountaineers! . . . His mind is bent on a new treaty of Tilsit, if he has not it already in his pocket.

⁴⁴ Marx idézi a „standing menace”-t a „Herr Vogt”-ban. Vö. i. k. 201. l.

⁴⁵ Utóbbi nyomtatot Marx is idézi. Vö. uo. 143. l.

[1859 július]

Kossuth másik beszéde:

Mit jelent Cherbourg? Egy másik előadásomban már említettem a nemzeti gyűlölet főttjét, amit Louis Napoleon Bonaparte készít. ... Nem szándékom, hogy gyanúsítsam, miszerint ő ennek az országnak az invázióját latolgatja, lehet, hogy megtenné; olyan ő, mint a róka a mesében, nem szereti a savanyú szőlőt. Nem régen — s talán csak a szentpétervári urak a kivételek, akik bizonyára jól ismerik a rejtélyt — az egész világ diplomáciájának megállt az esze Louis Napoleon Bonaparte óriási cherbourgi készülődésének a láttán, aki felhasználta ehhez üres kincstárából az utolsó shillinget is, méghozzá olyan sietséggel, mintha minden megnyert perctől léte függött volna. ... Ez éppen nem baráti Anglia számára. ... Cherbourg kizárólag Anglia elleni építmény. ... Keleten, Oroszország társaságában, új összeütközést latolgat. ... Ebben a konfliktusban az angol flotta szabad mozgását akarja akadályozni azáltal, hogy jó részét az Önök partjain köti le, miközben keleten, az Önök életbevágó érdekeire halálos csapást kíván mérni. ... Hát a krími háború talán Nagybritannia és Törökország érdekeit szem előtt tartva fejeződött be? Oláhország és Moldva alkotmányt kapott, melyet korunk átka, a titkos diplomácia barlangjában eszeltek ki, melyet Bonaparte (sohasem mondja császárnak) talált ki Oroszország és Ausztria beleegyezésével — megannyi lelkes barátja az igazi népszabadságnak, úgy bizony! — Ez valójában nem több, s nem kevesebb, mint szabadságlevél Oroszország számára a fejedelemségek irányítása céljából. ... Mi több, vajon Bonaparte (a drága szövetséges!) nem küldte-e el tisztjeit Montenegróba, hogy a vad hegyilakókat megtanítsák a puskával való bánásra! ... Esze egy új tiltsíki békén jár, ha máris nincs a szobében.

A politikai élet zajlása közben Szemerét saját pénzügyi helyzete is aggasztottay Előg sokat fektetett bele az angliai borüzletbe; sok baja volt a hazaiak pontatlansága és az áru gondatlan kezelése miatt is. Mint mindenben, új munkakörében is alapos munkát akart végezni, s rövid idő alatt valóságos borszakértővé vált; a hazai Borászati Lapokba cikket írt a borkezelésről,⁶⁶ később a magyar borról ismertetőt is angolul.⁶⁷ Ügyeit intézendő utazott Londonba 1859. augusztus 17-én, s szeptember 1-ig maradt Angliában. Ez volt ötödik angliai útja.

A sok üzenet és évek óta tartó levelezés után most kereste fel Marxot először. „Találkoztam Marx német híres íróval és száműzöttel is. Ő, bár gr. Westphalen volt porosz miniszter sógora, honából már 1848 előtt, sőt Lajos Filep alatt Párisból is kiűzetett. 1848-ban a rajnai jeles lapot alapította. 1849-ben menekülnie kellett, sőt Párisból is Napoleon még 1850-ben kikergette. A német socialisták feje, oraculuma a dolgozó, de okoskodó néposztálynak, gyönyörű munkát írt az 1851-i francia coup d'état-ról. Ezt olvasván Kossuth üzent neki, hogy látogatná meg, ti. ő nem szokott látogatni másokat. Mire ez felelte: íme itt adrezsem, ha jön szívesen látom. De Kossuth nem jött.

Mondá, Urquhart kinyomatta Kossuth leveleit, miket ez hozzá írt alázatos s hízelt hangon, Kutahiából, ti. Urquhart conservatív, tory, ily hangon írt neki Kossuth is, de később, mint demokrata lépett föl, ezért nyomatta ki amaz. Meg fogja nekem küldeni.”⁶⁸

Szemere a találkozás személyes jellegű adatait rögzítette itt, amiket magától Marxtól hallott. A fő téma most is Kossuth lehetett, akár csak levelezésükben, de a bor-ügy is előkerült, ahogy a következőkből látni fogjuk. A látogatást különben Marx Engelsszel is közölte.⁶⁹

A Kossuthra vonatkozó adatokat, amik beszélgetésük során kerültek elő, nem sokkal a találkozás után levelek is megőrizték. Szemere még Angliában tartózkodott, amikor itt következő három emlékeztetőjét a készülő cikk számára Marxnak megírta.

Az első levél szóbeli közléseket foglal össze.⁷⁰ Szemere óvatosságból arra is kéri Marxot, tüntesse fel úgy, mintha az adatokat Turinból, s nem tőle kapta volna. A levélből különben az is kiderül, hogy Marxnál Vukovics Sebő is megfordult.

Vendredi [1859. aug. 26.]

*Je partirai, probablement, Dimanche; si non, j'irai vous voir un matin.**Je sais votre adresse.**Vous pouvez m'écrire, alternativement, Mr A. Franck, Paris, 12. rue Caroline, (Batignolles), ou, si la chose n'est pas politiquement importante, sous mon adresse, 13. rue de l'Oratoire, Champs Elysées, mais écrivez en anglais.**Ce que je vous ai raconté, je vous le répète comme Schlagwörter, pour aider votre mémoire.**Il est parti d'ici à Paris, sous le nom de Mr Brown.**Entrevue avec le prince.⁷¹*⁶⁶ Borászati Lapok, 1859. júl. 17. sz. „Száva” aláírással.⁶⁷ Notes on Hungarian Wines. Paris, 1861. 40. l.⁶⁸ Naplóm, Ö. M. II. 168. l. Kossuth Magyarországra került könyvtárában csak Victor Hugo „Petit Napoleon”-ja található, angol fordításban, de Marx munkája nem. Vö. *Katona Jenő*: Kossuth Lajos könyvtára. A Könyvtáros, 1954. évf. XI. sz. *Urquhart*, „Correspondence of Kossuth” c. munkáját Marx is említi a „Visit to the Hungarian Exiles at Kutayah”-on kívül. Vö. Herr Vogt, I. k. 193. és 195. l.⁶⁹ Levele Engelshez, 1859. szept. 28. Briefwechsel, II. 516. l.⁷⁰ Vö. Naplóm, Ö. M. II. 158—162. l.⁷¹ Bonaparte Joseph-Charles Paul (Plon-Plon, Prinz Napoleon), (1822—1891), Louis Napoleon unokatestvére, a „baloldali” bonapartisták vezére.

Celui-ci l'a conduit chez N[apoléon] le soir, dans sa voiture, le 3 Mai.

Il a abjuré son republicanisme disant qu'il ne l'a jamais été.

Il a offert la couronne de la H[ongrie] au nom du pays, au prince N[apoléon] J[érôme].⁷²

On lui a mis, quand il a ainsi abjuré sa foi, à sa disposition 3,000,000 fr. — dont il a touché toute de suite 75,000 pour ses frais personnels.

Moyennant la dite 3 millions, il a gagnait [!] presque tous ses compatriotes, dont la plupart s'est écarté de lui depuis 1851. Mais on peut faire beaucoup avec de l'argent.

Il leur a donné de nouveaux grades militaires, de lieutenant il a fait de majors, pour pouvoir leur donner plus de l'argent français.

D'abord chacun recevait les frais de voyage, l'uniforme riche (le costume d'un major coûtait 150 fr.), une avance de 6 mois, et quand la paix avait été faite: une indemnité d'une année. Le soit disant commandant en chef 12,000 fr, les généraux 6,000, les colonels 5000, lieut. colonels 4,000, les majors 3,000, & caetera.

Les noms des personnes qui se sont associés, qui se vendaient en un mot: Les généraux Klapka, Perczel, Vetter, Czech, les colonels Szabó Eméric et Etienne Kiss, comte A. Teleki,* Mednyánszky, Ihász, plusieurs lieut. colonels et majors. Parmi les personnes civiles comte L. Teleki, Puky, Pulszky, Irányi, Ludwig, Simonyi, Henszelman, Veres et autres, enfin, c'est une honte d'avouer, tout ceux qui sont sur le continent et en Angleterre, excepté la personne qui vous a vu hier, S. Vukovics, ancien ministre, et Rónay et ceux qui sont en Amérique.

Voilà les faits, vous saurez les combiner et expliquer. Les autres sont de dupes, mais lui, K[ossuth] est le Judas Iscariote, il a vendu la liberté, la foi, aussi ce devrait être le titre de l'article.

Je vous écrirai aussitôt que l'article doit paraître. Faites ainsi comme si vous aviez reçu les renseignements de Turin, il y a longtemps, mais vous hésitez de les publier. Vous concevez, cette publication doit être désagréable à N[apoléon], quoique ce n'est pas lui qui en était le dupe, ainsi faites tout votre possible pour qu'on ne sache pas la source, autrement il m'expulsera, c'est pour cela que je compte sur votre parole, que vous détruirez cette lettre après en avoir fait usage.

Tout à vous

Franck

Péntek, [1859. aug. 26.]

Valószínűleg vasárnap indulok; amennyiben mégsem, egyik reggel meglátogatom Önt.

Tudom a címét.

Írhat nekem, felváltva, Mr. A. Franck, Paris, 12, rue Caroline címre, vagy — ha a dolog politikailag nem fontos —, saját címre, 13, rue de l'Oratoire, Champs Élysées; de angolul írjon.

Amit már szóban elmondtam Önnek, azt most mintegy „Schlagwort”-okban megismétlem, hogy segítsen az emlékezőtehetségét.

Ő innen indult Párisba, Mr. Brown név alatt.

Találkozás a herceggel.

Ez saját kocsiján Napoleonhoz viszi, május 3-án este.

Ő megtagadta republikánus mivoltát, mondván, hogy sohasem volt az.

Magyarország koronáját Napoleon Jérôme hercegnek ajánlotta fel, az ország nevében.

Midőn ilyképpen megtagadta hitét, rendelkezésére bocsátottak 3 millió frankot, amelyből 75,000-et nyomban felvett, szemléves költségeire.

E 3 millió segítségével csaknem valamennyi honfitársát megnyerte, holott nagyrészkül elpártolt tőle 1851 után. Dehát pénzzel sok mindent el lehet érni.

Mindenekelőtt mindegyikük megkapta az utiköltséget, pompás egyenruhát (egy őrnagy öltözete 150 frankba került), 6 havi előleget és — amennyiben megkötik a békét: egy évi kártalanítást. Az úgynevezett fővezér 12000 frankot kapott, a tábornokok 6000-et, az ezredek 5000-et, az őrnagyok 3000-et, és a többi.

A személyek nevei, akik csatlakoztak hozzá, egyezően, akik eladták magukat: Klapka, Perczel, Vetter, Czech tábornokok, Szabó Imre és István ezredek, Kiss, Teleki A. gróf,** Mednyánszky, Ihász, több alezredes és őrnagy. A polgári személyek közül Teleki L. gróf, Puky, Pulszky, Irányi, Henselman, Veres és mások; szóval, szegény bevallani, mindazok, akik a kontinensen és Angliában vannak, kivéve azt a személyt, aki tegnap meglátogatta Önt, Vukovics S., volt minisztert, továbbá Rónayt és azokat, akik Amerikában vannak.

Ime a tények, Ön tudni fogja, hogyan kombinálja és magyarázza ezeket. A többiek rászédett balekok, de ő, Kossuth, maga a Judás Iscariótes, eladta a szabadságot, a hitet, ez kellene hogy legyen a cikk címe.

Mihelyt a cikkek meg kell jelennie, azonnal írjon Önnek, tegyen úgy, mintha Turinból kapta volna ezeket a közléseket már régen, de tétozavott, hogy közölje-e azokat. Ugyebár fel tudja fogni, ez a közlemény kellemetlen lesz Napoleonnak, noha nem ő volt a becsapott fél. Tegyen meg minden lehetőt, hogy ne tudódjék ki a forrás, különben ki fog engem utasítani, ezért is számítok az Ön adott szavára, hogy meg fogja semmisíteni ezt a levelet, miután felhasználta.

Szíves üdvözléssel

Franck

⁷² Bonaparte Jérôme Napoléon (1784—1860), I. Napoleon testvére.

* comte Bethlen [Szemere betöltése].

** Bethlen gróf [Szemere betöltése]

A második angliai levél szinte kizárólag a borüggyel foglalkozik, s bizonyára Szemere szóbeli kérésének a megismétlése: igyekezzék Marx Londonban megbízható kereskedelmi ügynököt keríteni. A hosszú és részletes melléklet viszont Marx Rotterdamban élő sógorához szól, aki, mint lehető segítség, beszélgetésükkor kerülhetett szóba.

Mercredi. [1859. aug. 31.]

Mon cher Monsieur,

Je partirai demain, — et avant mon départ je prends la liberté de vous envoyer, ci-jointes, mes observations que vous aurez la bonté de faire parvenir à votre beau-frère à Rotterdam.

Mais j'ai un scrupule: croyez-vous que lui, ayant ses propres vins, voudrait m'aider dans cette affaire?

En tout cas par égard pour vous, il pourra me conseiller, me recommander un agent ici à Londres chez qui nous ouvririons un dépôt exclusive et authentique.

Peut-être vous pourriez vous même trouver quelqu'un, qui s'en chargerait, mais il devrait être ou un homme énergique, ou qui a une certaine position, — une place est une forteresse, il est difficile d'y introduire un nouvel article; si cette forteresse était commandé par Klapka, nous y entrerions facilement. Exempla docent.

Enfin, quand vous êtes fatigué de vos travaux scientifiques, pensez à moi, comme Jésus, entrez dans le temple de juifs, mais ne les chassez pas, — il est temps qu'ils nous servent aussi.

Si nous ne nous aidons pas, qui nous aidera? Cherchez l'homme, et vous le trouverez.

Je profiterai de la première occasion de vous envoyer de ce nectar quelques bouteilles, buvez en à la résurrection de la république hongroise, et pensez à votre dévoué

Sz.

Quelques mots sur les avantages de

l'Entreprise.

1. J'espère, vous êtes convaincu, que je ne donnerai que des vins ce qu'il y a de meilleur et de plus authentiques.

C'était l'idée du patriotisme qui m'a guidé sur ce terrain, et ce sera toujours cette idée qui, chez moi, [!] prédominera sur l'idée commerciale.

2. Recevant les vins de mes parents, et de mes amis directement, je puis les donner au même prix, qu'on ne peut pas les avoir à Pest, la capitale de la Hongrie.

3. Ajoutez y, que je les donne en bouteilles plus grandes, contenant autant qu'une bouteille de Bordeaux, tandis qu'en France et en Angleterre, on vend ces vins en petites bouteilles de 35 centilitres.

4. Je suis autorisé de déclarer une maison de Hollande comme dépôt authentique pour toute la Hollande, de la part des propriétaires des plus renommés.

5. Tandis qu'on vend les vins de Tokaj, en petites bouteilles, de 15–30 fr. à Paris et à Londres, je puis les donner, en grandes bouteilles, à 8–12 fr. — excepté les vins très vieux, de 1834. 1840. 1846., et les essences ou crèmes de vins.

C'est pour les vins de Tokaj.

6. Mais il y a en Hongrie de vins de table, rouges et blancs, de toutes espèces, forts, légers, claires, foncés, que je pourrais vendre à meilleur marché qu'on ne vend les vins Français.

Avec ces vins on pourrait faire une affaire plus suivie, puisque ils ne sont pas de vins de luxe, par conséquent on en consomme davantage.

Je suis en relations personnelles avec les plus grands propriétaires dans tous les coins de la Hongrie, je puis donc procurer les meilleurs vins, relativement à bon marché, et je pourrais espérer chez eux qu'ils déclarent la maison désigné par moi comme leur seul dépositaire.

7. Mais puisque tout vin doit être dégusté, il serait le mieux de m'en demander quelques douzaines, où figureraient quelques bouteilles de chaque espèce de vin.

Szerda. [1859. aug. 31.]

Kedves Uram,

holnap utazom, — és elutazásom előtt bátorkodom Önhez észrevételeimet csatoltan eljuttatni. lesz olyan jó ezeket Rotterdamba, a sógorának elküldeni.

Azonban van egy aggályom: gondolja, hogy ő, lévén neki is saját borai, segítségemre lesz majd ebben az ügyben?

Mindenesetre, Önre való tekintettel, tanácsot adhat majd nekem, ajánlhat majd itt Londonban egy ügynököt, akinél megnyithatnánk kizárólagos és hiteles raktárunkat.

Esetleg Önnek magának sikerül majd valakit találni, de ennek energikus embernek kell lennie, vagy pedig olyasvalakinek, akinek már van hírneve — egy ilyen pozíció olyan, mint egy érdítmény, nehéz dolog egy új cikk bevezetése; ha ezt az érdítményt Klapka védéné, könnyen be tudnánk hatolni. Exempla docent.

Végezetül, ha belefáradt tudományos munkáiba, gondoljon rám, lépjen be, mint Jézus, a zsidó templomba, de ne őrizzék ki őket — itt az ideje, hogy nekünk is tegyenek szolgálatot.

Ha mi nem segítünk magunkon, ki fog nekünk segíteni? Keresd az embert és meg fogod találni.

Megragadom majd az első alkalmat, hogy küldjek Önnek néhány palackkal ebből a nektárból, igyék belőle a magyar köztársaság feltámadására, és gondoljon hitvére:

Sz.

Néhány szó a vállalkozás előnyeiről.

1. Remélem, meg van győződve arról, hogy csakis a legjobb és leghitelesebb borokat fogom adni. A hazaszeretet gondolata volt az, ami engem erre a területre vitt, és nálam mindig ez a gondolat marad túlsúlyban a kereskedelmi szellem fölött.

2. Minthogy a borokat közvetlenül rokonaimtól, barátaimtól kapom, olyan áron adhatom, aminő áron még Pesten, Magyarország fővárosában sem lehet kapni.

3. Ehhez még hozzáveendő, hogy nagyobb palackokban adom őket, amelyek ugyanannyit tartalmaznak, mint egy bordeaux-i palack, ugyanakkor Franciaországban és Angliában ezeket a borokat 35 centiliteres kis palackokban árulják.

4. Fel vagyok hatalmazva arra, hogy kijelöljek egy holland céget, amely a legjobb hírnévvel bíró bortulajdonosok megbízásából hiteles lerakat legyen egész Hollandiára szólóan.

5. Párizsban és Londonban, kis palackokban, 15—30 fr-ért árulják a tokaji borokat, én pedig nagy üvegekben, 8—12 frankjával adhatom, kivéve az ó-borokat, 1834, 1840, 1846-os évekből valókat, valamint az esszenciákat és a likőröket.

Ennyit a tokaji borokról.

Vannak azonban Magyarországon asztali borok, fehérek és vörösek, minden fajtából, erősek, könnyűek, világosak, sőtétek, ezeket olcsóbban adhatom, mint amennyiért a francia borokat árulják.

E borokkal állandóbb üzletet lehetne csinálni, nem luxusborok, és épp ezért többet fogyasztanak belőlük. Személyes kapcsolatom van Magyarországon minden részében a legnagyobb bortermelőkkel, tehát a legjobb borokat tudom megszerezni, aránylag olcsón, és remélem, hogy el tudom náluk is érni azt, jelöljék meg az általam megbízott céget, mint kizárólagos lerakatukat. Minthogy azonban minden bort meg kell kóstolni, az lenne a legjobb, ha rendelnének nálam néhány tucat üveggel mindenféle fajtájú borból.

Mercredi. [1859. aug. 31.]

à 6 h. s.

Monsieur,

Décidément, je partirai demain.

Je viens à l'instant de recevoir de ma femme une lettre dans la quelle elle m'informe, qu'une personne, que Kossuth a envoyé en Serbie, — car il avait déjà des ambassadeur „in petto”, — lui a fait une visite, venant de Tersin, et il dit que ces Messieurs là sont furieux à cause de ma lettre dans le Journ[al] de Cologne, — qu'ils se retrouveront à Paris, qu'ils me dénonceront, car ils y sont à présent maitres de terrain.⁷³ Ma femme a, en effet, peur, — qu'est-ce qu'ils diront quand ils se verront dévoilés?

En tout cas si Freil[ig]rath vous questionnait, ou n'importe qui vous ne me connaissez pas, cependant pensez à moi.⁷⁴

Tâchez l'insérer dans le Times.

Sz.

Si j'avais eu du temps, je serais aller voir M[azzini], pour savoir ce qu'il pense de cette alliance monstrueuse, et s'il y voit clair, ou serait-il le dupe de K[ossuth]? Ça m'intéresse du côté psychologique, l'homme habile dans les intrigues domine l'homme de génie.

Szerda. [1859. aug. 31.] 6 óra.

Uram,

feltétlenül indulok holnap.

E pillanatban kaptam a feleségemtől egy levelet, amelyben arról értesít, hogy egy bizonyos személy, akit Kossuth Szerbiába küldött — hiszen már „in petto” voltak nagyköveti —, Tersinből jövet meglátogatta őt, és meséli, hogy ezek az urak dühöngenek a Kölnische Zeitungban megjelent levelem miatt, hogy Párizsban újra találkoztak, és hogy fel fognak engem jelenteni, mert e pillanatban ők ott a helyzet urai. A feleségem valósággal fél, — mit fognak ezek mondani, ha majd látják, hogy le vannak leplezve?

Mindenesetre, ha Freil[ig]rath vagy bárki más kérdezné Önt; Ön nem ismer engem; de azért gondoljon rám!

Próbálja meg a Timesben közzé tenni.

Sz.

Ha lett volna időm, meglátogattam volna Mazzinét, hogy megtudjam, mi a véleménye erről a förtelmes szövetekezésről; hogy vajon tisztán látja-e, vagy őt is becsapta Kossuth? Ez lélektanilag érdekelt engem, az intrikákban otthonos ember elnyomja a lángeszű embert.

Pulzsky közben cikket írt és tagadta a Kossuth-féle pénzről keringő híresztelést, viszont Kossuth párizsi hívei hencegnék vele, — közli Szemere a hírt Kossuthék mozdulatairól, s egy újabb találkozás lehetőségét is megpendíti Marxnak.

le 23. Sept. [1859.]

Mon cher Monsieur,

Jusqu'ici je n'ai reçues des nouvelles de vous, ni rien n'est pas [!] paru ni dans la Gazette d'Augsbourg, ni dans la Gazette de Cologne. Dans celle-ci j'ai lu la déclaration de

⁷³ A Kölnische Zeitungban 1859. júl. 27-én jelent meg Szemere „Magyarország igényei” c. emlékirata, amit Palmerstonhoz intézett. Vö. Naplóm, Ö. M. II. 146—158. l.

⁷⁴ Freiligrath Ferdinand (1810—1876), német költő.

Mr Pulszky (traduite de l'anglais de N[ew] Y[ork] Tribune), je crois entre 13—15 Sept. où il insiste que K[ossuth] n'a pas [!] reçu aucun argent, — cependant ici ses amis se vantent de l'importance de la somme. Ce serait un à propos d'en parler dans les journaux mentionnés, et surtout dans les journaux anglais, si vous en avez le moyen. Plus tard l'affaire sera oubliée, si elle ne l'est pas déjà.

Est ce que je vous ai raconté les conditions que K[ossuth] a posées à ses amis et compatriotes? La première [!]: que si la H[ongrie] devient libre, le point de départ doit être de reconnaître la légalité de sa dignité de gouverneur, — vous savez qu'il l'a abdiqué entre les mains de Görgey, qui est valable pour sa personne, mais s'il n'y a aucune valeur pour le pays.

La seconde: qu'il puisse octroyer une constitution au pays, — quoique il serait le plus naturel de faire revivre l'ancienne constitution. Mais il ne voit que sa personne, c'est lui qui doit faire tout, sans lui — point de Hongrie.

Et ces quelques messieurs les ont lâchement acceptées.

Je regrette de n'avoir pas vu l'italien, de la lettre duquel nous avons causé, je voudrais bien savoir qu'est ce qu'il pense de sa conduite?

J'ai lu dans les journaux, qu'Urquhart est revenu de Berlin.

Avez vous reçue une réponse de votre beau frère de Rotterdam? Je serais bien heureux s'il était incliné de faire quelquechose, recommandez lui cette affaire, elle m'est très importante, et vous m'obligeriez infiniment. Aidons nous mutuellement, — vous pouvez compter sur moi.

Je vous prie de m'écrire quelquefois, vous me ferez un grand plaisir. Peut-être mes affaires m'obligent plus souvent de faire le voyage à Londres, j'irais à présent plus volontiers puisque ce sera une occasion de vous voir.

Tout à vous

Dr. A. Franck.

*12. Rue Caroline,
Batignolles Park*

[1859.] szept. 23.

Kedves Uram,

mostanáig nem kaptam Öntől híreket, semmisen jelent meg a Gazette d'Augsburg-ban, sem a Gazette de Cologne-ban. Ez utóbbiban olvastam Pulszky nyilatkozatát (a New York Tribune angol cikkéből lefordítva), azt hiszem, szeptember 13—15-ike között. *Nem enged* abból, hogy Kossuth semmiféle pénzt sem kapott, itt meg a barátai azzal hencegnek, hogy milyen nagy ez az összeg. Ez jó alkalom lenne, hogy írjunk erről az említett lapokban, különösen pedig az angol újságokban, ha Önnek megvan rá a módja. Később elfelejtődik az egész ügy, ha ugyan máris nem felejtették el!

Beszéltem már Önnek azokról a feltételekről, amelyeket Kossuth szabott barátainak és honfitársainak? Az első: amennyiben Magyarország szabadná lesz, a kiinduló pont az ő kormányzói méltósága törvényességének elismerése kell hogy legyen, — tudja ugy-e, hogy ő arról Görgey előtt lemondott? ennek csak az ő személyére nézve van jogérvénye, az országra nézve azonban semmiképpen sincs.

A második: hogy ő az országnak alkotmányt *adhasson* — noha a legtermészetesebb a régi alkotmány felújítása lenne. De ő csak saját magát látja, neki kell mindent csinálnia, nélküle — nincs Magyarország!

És ezek az urak mindezt gyáván elfogadták.

Sajnálom, hogy nem látogattam meg az olaszt, tudja, a levél miatt, amiről beszélünk; szeretném tudni, mit gondol erről a magatartásról.

Olvastam a lapokban, hogy Urquhart visszatért Berlinből.

Kapott már Rotterdamból, a sógorától választ? Nagyon örülnék, ha hajlandó lenne valamit csinálni, kérem, ajánlja figyelmébe ezt az ügyet, ez nekem rendkívül fontos, és Ön *végtelenül kötelezne*. Segítsünk egymáson, Ön is számíthat rám.

Kérem, írjon nekem néha, nagy örömet szerez vele. Lehetséges, hogy ügyeim intézése céljából többször kell majd Londonba utaznom, most majd szívesebben megyek, mivelhogy ebből az alkalmából majd láthatom Önt.

Szíves üdvözléttel

*Dr. A. Franck.
12. Rue de Caroline,
Batignolles Park*

Marx szeptember 26-án válaszolt, s ez a legkorábbi levele, ami jelenleg ismeretes. Pulszky cikkére a New York Tribune-nak két levelet is küldött, Kossuthról pedig a Free Pressnek egy cikket, ami, ha megjelenik, Szemere is kap belőle. Sógorának még nem írt a borról, ami pedig az angliai ügynök személyét illeti, két kereskedőt is tudna ajánlani. Postázás előtt kapta kézhez Szemere második levelét is (amit nem ismerünk), s amire — szerinte — az előzőkben már válaszolt is.⁷⁵

Különben Free Press-beli cikkéről és forrásáról egyidejűleg Engelsnek is írt: „In der Free Press die Particulars über Kossuth sind von mir. (In der Tribune habe ich

⁷⁵ Vö. *Kosáry*, i. m. 108—109. 1.

daraus zwei Artikel gemacht, werde sehn, ob sie sie nimmt.) Ich habe sie theils mündlich, theils schriftlich von Szemere erhalten. Szemere war hier vor ein paar Wochen.”⁷⁶

Csakhogy Szemerét nem nyugtatta meg a Marx-cikkek híre: ő maga akarta leleplezni Kossuthot. Kétségre esett a gondolatra, hogy írását a francia lapok úgy sem közölnék; a német és angol újságokban kellene hát valamit kezdeni, de tegyen már valamit Marx is! Ideges hangulatát kuszált kézírású levele is elárulja.

le 6 Octobre [1859.]

Mon cher, j'ai lu dans le Times du 4 Octobre une lettre de Mr K[ossuth], où il se vante d'avoir réussi à empêcher l'insurrection en H[ongrie]. Quelle impudence, quel mensonge, — il y a envoyées des milliers de proclamation.

Cependant tout lui réussit. Dans le même Times il y a un article de la rédaction dont l'auteur ne sachant rien de ce que nous savons, il paraît presque approuver sa conduite. S'il en avait su quelque chose, il aurait écrit autrement. En tout cas, envoyez lui mon article, s'il ne veut pas le publier, il saura au moins le fait, et peut être il en fera usage. Ce n'est pas un libel, le Times dit bien d'autre chose, du reste il pourra en changer un peu la rédaction. Et j'ai confiance en la discrétion de ce journal.

Peut-on en avoir dans la rédaction de Morn[ing] Advertiser? Est-ce que K[ossuth] n'y a pas des amis? Car il paraît, d'après la déclaration de Pulszky, que ce journal a maltraité K[ossuth], donc si on peut compter sur leur discrétion, peut être on pourrait le leur donner aussi.

Qu'est ce qu'ils ont écrit sur cette question, qui a rendu P[ulszky] si furieux?

Je vous avoue qu'il m'attriste, que toutes les infamies, inconséquences politiques de cet homme passent ainsi inaperçues, impunies, même le Times ne paraît en rien savoir. Et bientôt on n'en parlera plus, au moins personne n'y fera attention. Ici on ne peut rien dire, mais en Allemagne, et surtout en Angleterre, où on sait ce qu'il a dit sur N[apoléon] auquel il s'est associé si étrangement.

Enfin, faites quelque chose pour le démasquer. Dire la vérité est toujours permis, même c'est un devoir. Vous savez que j'ai devant moi ma patrie, il y a là une partie, la classe intelligente, qui me demande de la servir . . . [olvashatatlan] . . . et de ne laisser usurper le nom de la Hongrie par celui que l'a perdue. Voilà pourquoi je suis si désireux de le démasquer. Je vous embrasse,

votre dévoué

A. Franck

[1859.] okt. 6.

Kedvesem,

a Times okt. 4-i számában olvastam Kossuth úrnak egy levelét, azzal dicsekszik, hogy sikerült megakadályoznia a magyarországi felkelést. Milyen szemérmertenség, milyen hazugság — hiszen a kiáltványok ezreit küldöztette Magyarországra!

De neki minden sikerül. A Times ugyanazon számában van a szerkesztőségnek is egy cikke, a cikk szerzője mitsem tudván mindarról, amit mi tudunk, *valósággal* helyeselni látszik Kossuth magatartását. Ha valamit is tudna róla, másképp írt volna. Küldje el neki mindenesetre az én cikkemet, ha nem is akarja kiadni, legalább magát a tényt ismerni fogja, és esetleg felhasználja. Ez nem *rágalom*, a Times egészen más dolgokat is mond, különben is megváltoztathatják egy kicsit a cikk fogalmazását. Ennek az újságnak a titoktartásában megbízom.

Vajon *lehet-e bizalmam* a Morning Advertiser szerkesztőségében? Nincsenek ott Kossuthnak barátai? Mert úgy látszik. Pulszky nyilatkozata szerint, hogy ez az újság csúnyán bánt Kossuthat, tehát amennyiben titoktartásukra számítani lehet, talán nekik is odaadhatjuk a cikket.

Ugyan mit írtak erről a kérdésről, hogy Pulszky ennyire dühöng miatta?

Meg kell vallanom, nagyon elsomorít, hogy ennek az embernek minden hitványsága, minden politikai következetlensége ennyire észrevétlen, büntetlen marad, ügylészik, még a Times sem tud erről semmit. *Nemsokára* majd nem is beszélnek róla, legalábbis senki sem fog rá figyelni. Itt semmit sem lehet megmondani, de Németországban és különösen Angliában, ahol mindenki tudja, miket mondott Napoleonról, akihez oly furcsa módon csatlakozott.

Szóval csináljon valamit, hogy leleplezze. Az igazságot mindig meg lehet mondani, sőt, ez kötelesség. Ön tudja, hogy én mindig hazámért tartom szem előtt, van ott egy rész, a tanult osztály, ez azt kívánja tőlem, hogy . . . (olvashatatlan) . . . szolgáljam, és hogy ne engedjem Magyarország nevét bitorolni ama személy által, aki vesztét okozta. Ime, ezért óhajtom oly nagyon leleplezni. Ölelem Önt,

híve

A. Franck

Marx pontokba foglalt október 8-i válasza kimért hangú cáfolata Szemere október 6-i levelének. A Free Pressben és a New York Tribuneben is megjelent az ígért leleplező cikk; Marx az elsőt mellékelte, a másodikat ígéri, ha Szemere Párizsban nem tudna hozzá-

⁷⁶ Levele Engelshez, 1859. szept. 28. Briefwechsel, II. 516. 1.

jutni. Különben mindkét cikket több angol, amerikai és kontinensi lap is átvette, hogy lehet hát olyat mondani, hogy eddig semmi sem történt Kossuthal szemben? A borúgy viszont csakugyan nehezen halad: angol úgynökre nincs kilátás, s Marx sógora sem válaszolt még.⁷⁷

Marx levele, s benne az említett cikk megérkezett. Szemere a Naplóban nyugtázta és teljes egészében le is fordította: „Londonból e hó [september] első napján jöttem vissza. Nemsokára, e hó végén kaptam Londonból e cikket, mely Urquhart lapjában »the Free Presse« jelent meg Sept. 28.-án s mely az én, még júliusban e naplóban följegyzett értesüléseimet minden pontban megerősíti.”⁷⁸ Bár a szerző neve nem derül ki ezekből a sorokból, mégis annak alapján, hogy az adatok és értesülések Szemerétől valók — ahogy ezt Marx is közölte Engelsszel — s továbbá, hogy a Napló, a levelezés és a Free Press-beli cikk csakugyan mindenben megegyezik és azonos forrásra mutat, biztosra vehető, hogy csakis Marx írásáról lehet itt szó. „Később október 16-án — folytatja Szemere — a Kölnische Zeitungban is egy cikk jelent meg, hihetőleg ugyan azon kütőből merítve, melyből Urquhart merített, kinek hiteles s biztos diplomatikai összeköttetései vannak. És ez utóbbi cikk is teljesen igazat ad az én értesüléseimnek!”⁷⁹ Bizonyára a Free Press-beli cikk leszármazottja ez is. Marx maga írta Szemerének, hogy „A literal translation of it has, by friends of mine, been inserted in the »Augsburger Allgemeine Zeitung« and the Bremer »Weserzeitung«. Another German translation is said to have appeared in the Berlin »Nationalzeitung«.”⁸⁰ A Napló újra csak céloz Marxra, mint „kütőre”, melyből Urquhart merített, s megint csak hallgat arról, hogy voltaképp Szemere maga-továbbította értesüléseit kapta kézhez a „kütő” is, aki a levélmozaikokat kerek cikké állította össze.

Az október 20-i levelet Marx nem kapta meg: Szemere november 2-án újra írt, s kérte a New York Tribuneban megjelent cikket, amihez nem jutott hozzá Párizsban; a Free Press-beli nyomát egyetlen kontinensi újságban sem látta. Marx még augusztusi találkozásukkor ígerte neki az Urquhart-kiadta Kossuth leveleket.⁸¹ Most ezeket is említi. Különben továbbra is Kossuth a fő téma, akit az angol lapok — úgy látszik — jobban kímélnek, mint Mazzinist; a villafrancai béke utáni magatartásáról, meg a magyar emigránsok egymásközi huza-vonájáról közöl Szemere néhány értesülést, és újra kéri Marx segítségét a bor eladásában. A Vogt-ügy is most kerül elő először levelezésükben.

le 2 Nov. [1859.]

Mon cher,

je vous ai écrit le 20 Oct., mais je sais seulement depuis hier que vous ne l'avez pas reçue. Elle était close dans une autre lettre, et ce Mons. lisant la sienne, les a déposés sur sa table, ouvert ses croisées, sortait, et revenant n'a rien trouvé, l'air courant les a emportées.

Je vous ai écrit dans cette lettre, que je ne puis pas avoir ici le N[ew] Y[ork] Trib[une], donc, découpez votre article, mettez dans une enveloppe, et envoyez le moi, je vous le renverrai. Je n'ai vu nulle part, dans les journaux du continent, l'article de Fr[ee] Presse reimprimé, c'est vrai, ici on ne peut avoir que peu des journaux allemands, — l'Allg[emeine] Zeit[ung] est encore souvent saisie. Cependant j'ai lu le procès de Vogt, qui me paraît aggravant contre ce Monsieur. On a saisi le nro de 16 Oct. Köln[ische] Zeit[ung] à cause de l'article sur le rôle de Kossuth dans la guerre dernière, — c'est un signe que L[ouis] N[apoleon] n'aime pas qu'on sache qu'il était en rapport avec le soi-disant demagogue. Je connais l'article original, la rédaction l'a tronquée affreusement, elle lui a ôté et la tête et la queue tel qu'il est il ne vaut rien. Enfin cet homme, K[ossuth] a de la chance, Mazzini par exemple a fait bien moins, en écrivant sa dernière lettre, et comme il a été maltraité par le Times, même par le D[aily] News, et on a épargné Kossuth qui a été acheté, qui s'est allié avec l'ennemi de l'Angleterre. Quelle chance!

N'avez vous pas oublié les lettres, publiées par Urquhart?

Pour mes vins, vous m'avez donnée de tristes nouvelles. Ils sont peu connus, c'est vrai, puisque il n'y a pas une... [olvashatatlan]... en Angleterre, mais ils méritent d'être connus, étant bons, naturels, pleins de bouquet. Ça vaudrait la peine que quelqu'un s'en occupe. Je sais bien, que vous ne vous occupez pas d'affaire, mais cependant pensez y, vous m'obligez infiniment, peut être un hasard vous mettra sous main l'homme qui faut. Je n'hé-

⁷⁷ Vö. Kosáry, i. m. 110—111. l.

⁷⁸ Ö. M. II. 180. l.

⁷⁹ Naplóm, Ö. M. II. 182—183. l.

⁸⁰ Levele Szemeréhez 1859. okt. 8. Vö. Kosáry, i. m. 110. l.

⁸¹ Vö. Naplóm, Ö. M. II. 168. l.

sitais pas pour vous en parler, notre devoir est de nous aider mutuellement, — je me mets à votre disposition, si vous avez besoin de moi.

Les hongrois sont furieux contre Kos[suth] à peine savait-il la paix de Villafr[anca], il n'a pas même pris congé des [!] ses amis et craignant d'être livré aux autrichiens, il s'est sauvé en Suisse. C'est vrai. Klapk[a] l'a raconté à un de ses amis. Il en est furieux. Il me paraît, qu'ils se disputaient continuellement entre eux, — comme s'ils étaient de vrais polonais.

Toujours et partout votre dévoué

A. Honein

13. rue de l'Oratoire
du Roule

[1859.] nov. 2.

Kedvesem,

október 20-án írtam Önnek, de csak tegnap óta tudom, hogy nem kapta meg. Egy másik levélbe volt beletéve, és ez az ír, előlvasván a sajtóját, letette a leveleket az asztalra, kinyitotta az ablakot, elment hazulról, és mire visszajött, semmit sem talált, mert a légkutat mindent elvitt.

Azt írtam Önnek ebben a levélben, hogy itt nem tudok hozzájutni a New York Tribune-hoz, tehát arra kérem, vágja ki a cikkét, tegye borítékba és küldje el nekem, majd visszaküldöm. Sehol, a kontinens egyetlen lapjában sem láttam a Free Press újsra kinyomtatott cikkét, igaz, hogy itt csak kevés német újságot lehet kapni — az Allgemeine Zeitung-ot még mindig gyakran elkobozzák. Azonban olvastam a Vogt-per, úgy látszik, igen súlyos dolgok merülnek fel ez ellen az ír ellen. Elkobozták a Kölnische Zeitung október 16-i számát a cikk miatt, amelyik Kossuthnak a legutóbbi háborúban vitt szerepével foglalkozik — ez annak a jele, hogy Napoleon Lajosnak nincs inyére, ha tudják, hogy kapcsolata volt a demagóggal — ahogy nevezik. Ismerem a cikket, a szerkesztőség szörnyen megcsönkította, *fejét-farkát* levágta, így ahogy van, semmit sem ér. Egyszóval ennek az embernek, Kossuthnak szerencséje van, Mazzini például sokkal kevesebbet tett legutóbbi levele megírásával, és a Times, de még a Daily News is, hogy elbántak vele! Kossuthot pedig, akit megvásároltak, aki Anglia ellenségével szövetkezett, megkímélik. Micsoda szerencse!

Nem felejtette el az Urquhart által közzétett leveleket?

A boralmat illetően bizony szomorú híreket közölt velem. Igaz, hogy kevésbé ismerik e borokat, mert nincs egy... (olvashatatlan)... Angliában, pedig megérdemlik, hogy ismerjék őket, lévén jók, *természetesek*, zamatosak. Érdemes lenne foglalkozni velük. Jól tudom, hogy Ön nem foglalkozik üzleti ügyekkel, de azért gondoljon rá mégis, végtelenül lekötél, talán a véletlen összehozza Önt azzal az emberrel, aki nekem kell. Nem is tévóváztam, hogy írjak erről, az a kötelességünk, hogy megsegítsük egymást, — *rendelkezék velem*, ha szüksége van rám.

A magyarok fel vannak bűszülve Kossuth ellen: alighogy megtudta a villafrancai békét, mégcsak a barátaitól sem bűszült el, Svájcba menekült, attól tartott, hogy *kiszolgálták* az osztrákoknak. Ezt Klapka mesélte egyik barátjának. Ő is dühöng ezért. En azt hiszem, ezek állandóan veszekedtek —, mintha csak igazi lengyelek lennének.

Mindenkor és mindenütt híve

A. Honein

13. rue de l'Oratoire du Roule

A november 2-i levél néhány értesülését Marx nyomban továbbította: „Der elende Pulszky in der Tribune macht kurz ab in ein paar Zeilen mit meinem Brief, der aus dem Lager des »cracked« Urquhart käme. Die Kerls wagen nicht das Maul aufzutun. Sie wissen nämlich nicht, welche Evidenzmittel uns zu Gebot stehn, Kossuth nämlich, wie mir Szemere schreibt, lief heimlich mit nach dem Vertrag von Villafranca, ohne Klapka und den andern Offizieren ein Wort zu sagen. Er fürchtete nämlich, den Oestreichern ausgeliefert zu werden. Hence the greatest animosities against him in the Hungarian camp.”⁸² Nem sokkal ezután Marx újra visszatért a történetekre: „Ich weiß nicht, ob ich Dir schon die letzten mir von Szemere mitgeteilten Nachrichten erzählt habe. D'abord, daß nach dem Friedensschluß von Villafranca Kossuth aus Italien fortlief, ohne den Offizieren. Klapka eingeschlossen, irgendein Wort zu sagen. K[ossuth] fürchtete, von Bonaparte an Francis Joseph ausgeliefert zu werden. Derselbe Biedermann, wie Sz[emere] jetzt schreibt, war *ursprünglich* nicht [in] die bonapartistische Geschichte eingeschlossen. Klapka, Kiss und Teleki hatten auf ihre Faust mit Plon-Plon⁸³ die Erregung einer Revolution in Ungarn verabredet. K[ossuth] bekam Wind davon und *drohte* ihnen, von London aus, sie in der englischen Presse zu *denunzieren*, wofern er nicht in den Kontrakt eingeschlossen würde. Such are those worthies.”⁸⁴

Közben itthon megmozdult az ország. Ha az év elején az olasz háború híre, most a többet ígérő hazai eseményeké villanyozta fel Szemerét. A protestánsokra „octroyirozott patens” nyomán otthon „kezdődik az ébredés kora, szólnak, beszélnek, mernek, s nem itt vagy ott, de országzserte. Minden alkalmat felhasználnak demonstrációra... Mintegy varázstsütre, a különböző fajok közt a legbelsőbb egyetértés mutatkozik... ez valóban a csodával határos! Mert egyik faj sem tön eleget a kölcsönös kibékülésre, ennek helyét pótolja a közös gyűlölés Ausztria ellen”.⁸⁵ Látni fogjuk, hogy „a különböző

⁸² Levele Engelshez 1859. nov. 7. Briefwechsel, II. 531. l.

⁸³ Napoleon herceg, Bonaparte Joseph Charles Paul (1822—1891).

⁸⁴ Levele Engelshez 1859. nov. 19. Briefwechsel, II. 534. l.

⁸⁵ Vö. Naplóm, Ő. M. II. 183—185. l.

hazai népek kölcsönös kibékülésének az útja", az októberi diploma elfogadásán át, a kiegyezés dualisztikus formájának az ajánlásához vezet majd Szemere esetében. Villafranca előtt még attól félt Szemere, hogy a nemzet hallgatni talál Kossuth felhívásaira, aminek a nyomán most „új intervenció, új vérontás, új nyomor dúlna az országban,”⁸⁶ most úgy érzi, hogy itt az idő, ha nem is a politikai cselekvésre, de az írásra: majd eljön amannak is az ideje. A magyar kérdést a külföldi sajtó naponta feszegeti, hol leveleket, hol vezércikkeket írnak rólunk, „csak az a baj, hogy az itteni újságírók rólunk mit sem tudnak”.⁸⁷ Cikksorozat nem segíthet ezen, csak egész könyv; „eddig hallgattam, mert a nemzet is hallgatva тұrt, most ez mozog, beszél, mer, a közvélemény figyelmét magára vonta, tehát itt az ideje magyarázólag lépni fel.”⁸⁸ Pár hét alatt kész a munka: La Question Hongroise 1848–1860; első könyve, amit franciául írt.⁸⁹

A sietség nem használt neki. Bár könnyen olvasható rőpirat lett belőle, amolyan történelmi vázlat-sorozat, ismétlései mutatják, hogy túl gyorsan íródott, amit főleg szerkezete sínylett meg. Szemere hat, Cobdenhez⁹⁰ intézett levélben adta elő a magyar kérdés múltját és jelenét, célzatosan megtoldotta I. Napoleon egykori proklamációjával a magyarokhoz, továbbá Palmerstonhoz és Cavourhoz írt már említett emlékirataival, végül a magyar Corpus Juris néhány kivonatos részletével. Remélte, de hiába, hogy Cobden bevezetést ír majd elé; különben azért írta éppen hozzá a leveleket, mert „angolhoz intézve könnyebb alkotmányunkról értekezni, a centralisatiohoz szokott francziának azt nehéz megérteni”.⁹¹

Egész sor beszédes, jó hatású statisztikai adat pótolta az előszót. Szemere nem egy előbbi munkájában, aránylag korán élt már a statisztika célravezető eszközével. A hat levélben Magyarország számára régi jogait követelte vissza és 1848-ban nyert szabadságát, melyet a szomszédos népekkel is meg kívánt osztani. És a külföldi segítség? Csak magunkban bízhatunk! De ez már Kossuthnak és követőinek szólt, s nem annyira az idegen olvasónak.

Szemere angolul és németül is meg akarta jelentetni a munkát: az első terv később valóra is vált, a másik csak szándék maradt. De Szemere így is meg volt elégedve: „E munkámmal végzem be az 1859-ki évet, mely jól végződik, e részben; otthon a nemzet mer, szól, mozog, erélyt fejt ki, cselekedni kedvet mutat, — Európa kezdi figyelmét ráfordítani, — és én itt kün tolmácsa akartam a nemzetnek lenni Európa színe előtt.”⁹²

Új munkájáról Marxnak is beszámolt, sőt, fele haszon felajánlásával, az angol fordítás elkészítésére, de legalább is ellenőrzésére egyenesen őt kérte fel, mint aki „mestere a tollnak”. Alig egy hete még Rónayt kapacitálta: „Akarnám angolul is kiadni, de ki fordítja le? Nem vállalná el azon föltétel alatt, hogy a hasznot felezzük? Azt hiszem szép haszon lenne belőle, mert a kérdés napi renden van, s néhány ezer példány eladására számíthatnánk. És kinél kellene kiadni? Mind erről tudósítson, — nem feledvén el, hogy a fő szempont nem az: nyerni, bár ránk fér az is, hanem használni az ügynek. De ne szóljon róla, eleve, embereinknek, csak Mayernek. A munka kész most, csak a stylt revideálok.”⁹³ A Marxnak írt december 15-i levél különben nyugtázza a New York Tribune cikk megérkezését is, ami még ezután is fog témaként szerepelni.

ce 11. Déc. [1859.]

Mon cher, j'ai reçu votre article de N[ew] Y[ork] Tribune que je trouve supérieure-ment écrit. Vous connaissez sans doute, l'article de la Gaz[ette] de Cologne de 16 Oct., il est bien tronqué et défiguré.

On commence à parler de notre pauvre patrie, enfin son tour est arrivé. Même les journaux français s'en occupent.

Ça m'a décidé d'écrire une brochure, que je vais publier ici, et je voudrais la publier en anglais aussi. Elle aura de 100—150 pages, elle est déjà faite, son style est légère, sa forme calculée à ce qu'elle soit une lecture pour tout le monde.

⁸⁶ Uo. II. 161. 1.

⁸⁷ Uo. II. 185. 1.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ La Question Hongroise 1848—1860. Paris. 1860. A 2. kiadás ugyanott, 1860.

⁹⁰ Cobden Richard (1804—1865) angol politikus, a szabadkereskedelm harcosa. Szemere támogatója és barátja.

⁹¹ Naplóm, Ö. M. II. 187. 1.

⁹² Uo. 188. 1.

⁹³ Levele Rónayhoz 1859. dec. 2. Ö. M. V. 84.1.

Est-ce que vous ne vous chargeriez pas de la traduction? nous partagerons le bénéfice. Vous m'obligeriez personnellement comme exilé, et autrement comme patriote.

S'il vous est absolument impossible, mais pensez y bien, — je vous prie de trouver quelqu'un qui

1. la traduira bien, en tout cas sous votre contrôle, — vous êtes maître dans l'art d'écrire.

2. de me dire qu'est ce que je dois faire pour la publier? Dois-je l'entreprendre à mes frais? Je la signerai de mon nom.

3. si non, parlez-en à un éditeur, qui n'a pas l'habitude d'écorcher les auteurs, et informez moi de ses conditions.

Je vous prie de me renseigner de tout cela le plutôt possible.

Dans ma position actuelle je dois y réfléchir, que cette brochure me rapporte quelque chose, autrefois je n'aurai pas y pensé, „necessitas frangit legem”, — du reste jamais je ne subordonnerai mon devoir à mes intérêts.

Je vous serre la main fraternellement

A. Honein

13. rue de l'Oratoire, du Roule

Comme appendice, j'ajouterai les mémoires que j'ai adressé, pendant la guerre d'Italie, à Lord Palmerston, et à Mr Cavour.

[1859.] dec. 11.

Kedvesem,

megkaptam a New York Tribune-ben megjelent cikkét, és úgy vélem, nagyszerűen van megírva. Bizonyára ismeri a Gazette de Cologne-ban október 16-án megjelent cikket, alaposan megcsonkították és eltorzították.

Kezdenek beszélni a mi szegény hazánkról, végre elérkezett az ideje. Még a francia újságok is foglalkoznak vele. Ezért elhatároztam, hogy röpiratot írok, itt fogom megjelentetni, és angolul is szeretném kiadni. 100—150 oldalnyi lesz, már készen van, stílusa könnyű, megjelenési formája is aszerint megszabva, hogy mindenki számára való olvasmány legyen.

Nem vállalná el a fordítást? Megfeleznék a hasznot. Személy szerint lekötelné, mint száműzöttet és egyébként is, mint hazafit.

Ha ez az Ön számára teljességgel lehetetlen, — de jól gondolja meg —, kérem, keressen valakit, aki 1. jól lefordítja, mindenesetre az Ön ellenőrzése alatt, — Ön mester az írásművészetben.

2. mondja meg, kérem, mit csináljak, hogy kiadjam? vállalljam a saját költségemre? Saját nevemet írnam alá.

3. ha nem, úgy beszéljen egy kiadóval, aki nem szokta megnyúzni a szerzőket, és tájékoztasson a feltételekről. Kérem, hogy minderről a lehető leghamarabb tájékoztasson.

Jelenlegi helyzetemben gondolnom kell arra, hogy ez a röpirat valamit jövedelmezzen is, valaha nem gondoltam volna erre, „necessitas frangit legem”, — egyébként pedig sohasem rendelném kötelességeimet érdekeim alá.

Testvériesen szorítom meg a kezét

A. Honein

13. rue de l'Oratoire, du Roule

Függelékül csatolom azokat az emlékiratokat, amelyeket az olaszországi háború alatt Lord Palmerstonhoz és Mr Cavourhoz intéztem.

A következő levél egy december 16-án kelt elkallódásáról számol be. A bor eladására továbbra is nehezen halad; az új könyvre nem akadt még angol kiadó, így hát Bentleynek is írt Szemere.⁹⁴

ce 29 Déc. [1859.]

Mon cher,

Décidément nous avons mal pris nos arrangements, voilà ce qui m'arrive.

Mr Honein, sans me prévenir, s'en va en province, ses lettres sont ici envoyées à son frère, qui les lui envoie, ainsi que votre lettre de 16 Déc. ne m'est arrivé qu'avant hier. Aussi je suis d'avis, que quand il ne s'agit de rien d'important, écrivez moi directement.

Je regrette ce retard d'abord à cause de moi même, car j'étais très inquiet, après à cause de vous, car vous attendiez de moi une réponse.

Je vous ai raconté la perte immense qu'un escroque m'a fait subir il y a 3 ans, depuis cette époque je suis dans un continuel embarras, malgré toutes les privations que je m'impose, — je vis de jour en jour, j'ai même quelques dettes. Ainsi je ne puis rien faire.

Je me suis décidé de m'adresser à un négociant, qui ordinairement ne me refuse rien. Cette fois ci il m'a dit: vous savez, à la fin de l'année on a besoin de tout son argent, — venez vers le 15 Janvier.

⁹⁴ Bentley Richard (1794—1871), ismert londoni nyomdász és kiadó.

J'essayerai encore demain un autre, mais je vous avoue: à cette époque j'ai peu d'espoir. A Londres je ne connais personne à qui je pourrais m'adresser dans cette affaire. — Je vous suis très reconnaissant pour votre aimable offre, mais il faudrait d'abord trouver un éditeur. J'ai écrit à Mr Bentley. Je croyais que vous connaissiez les éditeurs, j'espérai que vous me recommanderez à quelqu'un. Chaque jour j'attendai votre réponse, enfin je commençai à croire que ma lettre, envoyée par une occasion, avait été perdue. C'est pour cela que j'ai écrit, à Bentley, il y a deux jours, mais si vous avez un autre moyen, je vous prie de m'en informer.

Si demain je réussissai, je vous écrirai, si non, — non, alors j'attends votre réponse directement à moi.

Tout à vous

Sz.

13. rue de l'Oratoire
Champs Elysées

[1859.] dec. 29.

Kedvesem,

határozottan rosszul tettük meg intézkedéseinket, ime mi történt velem.

Mr Honein, anélkül hogy engem értesített volna, vidékre utazik, a leveleit itt fivérének kézbesítik, aki azokat elküldi neki, így tehát az Ön dec. 16-i levele hozzám csak tegnapelőtt érkezett meg. Azon a véleményen vagyok tehát, hogy ha semmi különös fontosról nincsen szó, írjon nekem közvetlenül.

Elsősorban magam miatt sajnálom ezt a késést, mert nagyon nyugtalan voltam, azután pedig Ön miatt, mert Ön választ várt tőlem.

Már elmondtam Önnek azt a mérhetetlen veszteséget, amit egy szélhámós okozott nekünk ezelőtt 3 évvel, ezen idő óta állandó pénzzavarban vagyok, a magamra kényszerített összes nélkülözés ellenére, — egyik napról a másikra élek, még egy-két adósságom is van. Így hát semmit sem tudok csinálni.

Elhatároztam, hogy egy kereskedőhöz fordulok, aki rendszerint semmit sem tagad meg tőlem. Ezúttal azonban azt felelte: Tudja, az év végén az embernek minden pénzére szüksége van, — jöjjön január 15-ike táján.

Holnap még egy másiknál is megpróbálom, de bevallom: ebben az időszakban nagyon kevés reményem van. Londonban senkit sem ismerek, akilhez ebben az ügyben fordulhatnék.

Nagyon hálás vagyok szives ajánlatáért, de mindenekelőtt kiadót kellene találni. Írtam Mr Bentleynek. Azt hittem, hogy Ön ismeri a kiadókat, reméltem, hogy majd valamelyiknek beajánl engemet. Minden nap vártam a választ, végül már azt kezdtem hinni, hogy levelem, egy alkalommal elküldve, elveszett. Ezért írtam Bentleynek, két nappal ezelőtt, de amennyiben Ön más módot tud, kérem, értesítsen erről.

Ha holnap eredménnyel járok, írok Önnek, ha nem, — hát nem; és várom közvetlenül hozzám intézett választát.

Szíves üdvözzettel

Sz.

Szemere nem fogadta meg Marx 1860. január 12-i levelének a tanácsát, hogy „Bentley is not your man”⁹⁵ s továbbra is vele tárgyalt az angol kiadás ügyében, bár később maga is megbánta.⁹⁶ A fordítást a legszívesebben még mindég Marxtól várná. Most kerít rá sort először arra is, hogy Marx kérésére a hazai helyzetről beszámoljon: a nyugtalanság általános, de a felkelés még távolinak látszik.

ce 15 Janv. [1860.]

Mon cher, j'ai reçue votre aimable lettre, quoique trop courte. Vous dites: Bentley is not your man. Cependant je lui ai écrit, il a accepté la publication, offrant le partage des bénéfices nets. Mais je ne sais pas si je puisse compter sur votre coopération, si vous n'êtes pas trop occupé, si vous pourriez faire la traduction sans interruption? En tout cas, pour ne pas éprouver du retard, je me suis adressé ici à quelqu'un pour me chercher un bon traducteur. Ayez la bonté de me répondre franchement, ne vous genez pas de m'avouer si votre promesse vous gêne.

Pour ce qui concerne la Hongrie, vous pouvez accepter tout ce que le Times a dit dans des lettres datées de Pest. L'agitation y est générale, sans distinction de race, de langue, de confession.

Même, je vous avoue, je n'ai pas compté sur cet accord si unanime. Mais il y a encore loin à une soulevement, ça dépend de beaucoup de circonstances, des événements européens, — ajoutez y, que tout leur manque que nous avons eu en 1848: des armes, des munitions, des troupes, des forteresses, qui tous à présent sont dans la main du gouvernement.

⁹⁵ Kosáry, i. m. 111. l.

⁹⁶ „Valék Bentleynél is, ki munkámat kiadá angolul. Ez ember meg fog csinálni.” Naplóm, Ö. M. II. 236. l

10,000 francs impudemment,
j'aurais pu le faire. Mais
le via y est, — et puis l'ar-
gement je suis au désespoir.
C'est pour cette raison
même, de pouvoir vous être
agréable, que je regrette
que vos démarches sont
restées infructueuses. En
faisant venir cet argent au
lieu d'argent, j'en aurais
même évité l'agio sur
la monnaie autrichienne,
qui est d'environ, pour 100 fr.
(240 fr.), on vous donne ici
190 fr.

Voilà notre position ici,
— vous savez doublement
volés par l'Autriche.

En attendant une aimable
réponse, je vous salue la main
à frère.

72

31 1860

ce 16 janv.

Mon cher, la personne dont je vous
ai parlé, qui devait traduire
mon petit ouvrage, est absent,
pour plusieurs mois; donc, si
vous avez du temps, et si vous
accepter la moitié du bénéfice
net, vous m'obligerez si vous
tenez votre promesse. Je puis
envoyer les feuilles d'épreuve,
- par quelle voie? J'en ai de-
jà une chez Beusley, - n'est
pas, c'est au bonnet lib-
raire? Il ne faudrait pas
y mettre "traduit", comme
il était un original en-
glais. Je racourci des faits
surmont, par conséquent ne
faisant pas des phrases, ni
des théories philosophiques,
la traduction en est extrê-
mement facile.

J. regrette de n'avoir
pas réussi de vous être utile,
si je pouvais recueillir mes
vins, où j'ai formé presqu'un

12
New Brunswick 1858.

13 March. 1860.

G. Schmitt's paper, expanded.
Cincinnati.

9 THURSDAY.

232

My dear Sir,

I have not yet received your letter. I should have given a
complete reading of it in the U.S.

I sent you the article against Herrschel on the subject of
the being returned to me. I attach with this copy a paper
to that article, but I want it for
specific purposes.

10 FRIDAY. China.

233

I have not been able to find a
reference in any of the newspapers which had the
reputation of reprinting extracts from English papers.
I observed, for 10 years, a short notice in the last
of the most reckless columns, but I know that now
the moment has arrived of publicly repeating them.
I have found from whom I can understand the
history.

11 SATURDAY.

234
To you may perhaps (as I am sure)
that some useful to you. I have a catalogue of
3000 books of Chinese books and papers
(mostly of Chinese books and papers)
which I have for your use.
I am sure that you will find it useful.
I am sure that you will find it useful.

Mon ouvrage est déjà composé, le tirage fait il peut être annoncé, 10 1/2 feuilles. Il paraîtra sous le titre „La Question Hongroise (1848—1860)”. Je n’y raisonne pas beaucoup, je raconte les faits, puisque le public français n’a de la Hongrie aucune notion. Soyez heureux dans cette nouvelle année, voilà ce que vous souhaitez votre très dévoué

Sz.

[1860.] jan. 15.

Kedvesem,

megkaptam szeretetreméltó, bár kissé kurta levelét. Őn azt mondja: Bentley is not your man. Én azonban írtam neki, vállalta a kiadást, felajánlva a tiszta hasznon való osztozást. De nem tudom, számíthatok-e az Őn közreműködésére, nincs-e túlságosan elfoglalva, meg tudja-e majd csinálni a fordítást megszakítás nélkül? Mindenesetre, nehogy késedelmet szenvedjünk, valakihez fordultam itt, hogy keressen nekem egy jó fordítót. Kérem, legyen oly jó, válaszoljon nekem *őszintén*, ne restellje bevallani, ha ígérete terhére van.

Ami Magyarországot illeti, mindent tényként fogadhat el, amit a Times a Pestről keltezett levelekben mond. A nyugatlanság *általános* Magyarországon, fajra, nyelvre, vallásra való tekintet nélkül.

Sőt, megvallom, nem számítottam erre a tökéletes egyetértésre. Azonban a felkelésig még hosszú az út, ez sok mindenféle körülménytől függ, az európai eseményektől, — vegye még hozzá, hogy mindenkül hiányzik, ami 1848-ban megvolt: fegyverek, lőszer, csapatok, erődök, ezek jelenleg mind a kormányzat kezében vannak.

Művemét már összeállítottam, ha a nyomtatás megvan, már lehet hirdetni, 10 és fél iv. A következő cím alatt fog megjelenni: „La Question Hongroise (1848—1860)”. Nem sokat okoskodom a műben, a tényeket mondom el, hiszen a francia publikumnak *semmiféle* fogalma sincs Magyarországról.

Legyen boldog ebben az új esztendőben, ezt kívánja Önnek híve

Sz.

A következő napon újra írt Szemere: megint felajánlotta Marxnak a tiszta jöve delem felét, ha elvállalná az angol fordítást. Már küldené is a kéziratot, de ne kerüljön rá a cimlapra, hogy „fordítás”, mert jobb lenne, ha angol eredetinek látszanék. Előbb, valószínűleg első találkozásukkor, arról is szó kerülhetett köztük, hogy Szemere támogatná Marxot: ebben a levélben sajnálkozik, hogy pénze boraiban fekszik, s ezért semmit sem tud neki eljuttatni.

ce 16 Janv. [1860.]

Mon cher, la personne dont je vous ai parlé, qui devait traduire mon petit ouvrage, est absent, pour plusieurs mois; donc, si vous avez du temps, et si vous acceptez la moitié du bénéfice net, vous m'obligerez si vous teniez votre promesse. Je puis envoyer les feuilles d'épreuves, — par quelle voie?

J'en aviserai Mr Bentley, — n'est pas c'est un honnête libraire? Il ne faudrait pas y mettre „traduit”, comme s'il était un original anglais. Je raconte des faits surtout, par conséquent pas des phrases, ni des théories philosophiques, la traduction en est extrêmement facile.

Je regrette de n'avoir pas réussi de vous être utile, si je pouvais vendre mes vins, où j'ai fourré presque 10.000 francs imprudemment, j'aurai pu le faire. Mais le vin y est, — et pour de l'argent je suis au désespoir. C'est pour cette raison aussi, de pouvoir vous être agréable, que je regrette que vos démarches sont restées infructueuses. En faisant venir ces vins au lieu d'argent, je croyais ainsi éviter l'agio sur la monnaie autrichienne, qui est énorme, pour 100 fl. (240 fr), on vous donne ici 190 fr.

Voilà notre position ici, — nous sommes doublement volés par l'Autriche.

En attendant votre aimable réponse, je vous serre la main en frère.

Sz. B.

[1860.] jan. 16.

Kedvesem, az az illető, akit említettem, akinek le kellene fordítania az én kis munkámat, több hónapra elutazott; tehát, ha van ideje, és ha elfogadja a tiszta haszon felét, nagyon lekötelezne, ha megtartaná ígéretét. Elküldhetem a kefelevonatokat, — milyen úton?

Majd értesítem erről Mr Bentleyt, — úgy-e milyen tisztességes könyvkereskedő? Nem kellene ráírni, hogy „fordítás”, mintha angol eredeti lenne. A tényeket mondom el, következkéséppen semmi frázis, semmi elméleti bölcsekedés, nagyon könnyű lesz a fordítás.

Sajnálom, hogy nem lehettem segítségére, ha el tudnám adni a boraimat, amelyekbe meggondolatlanul 10.000 frankot öltem bele, akkor megtehetném. Most azonban megvan a bor, — a pénzért meg kétségbe vagyok esve. Ebből az okból is sajnálom, mert Önnek szolgálatára lehettem volna, hogy ilyen eredménytelenek maradtak ezirányú lépései. Amikor a borokat hozattam meg a pénz helyett, elkerülni véltem az osztrák pénzzel járó *feldrat*, ami szörnyű nagy: 100 forintért (240 frank) itt csak 190 frankot kap az ember.

Látja, ilyen a mi itteni helyzetünk, — Ausztria duplán lop meg beünket.

Szíves válaszáat várva, testvériesen szorítom meg a kezét.

Sz. B.

Marx január 31-i levele tovább fűzi Szemere munkájának már említett kiadását.⁹⁷ Egyik barátjával máris iratott róla a Weser Zeitungban; a New York Tribuneban viszont ő maga szeretné ismertetni, csak kapja kézhez.

A levélben újra előbukkan a Vogt-ügy is, aminek a megértéséhez messzebbre kell visszamennünk. Az olasz háború idején a „Das Volk” című, Londonban megjelenő hetilapban 1859 júniusában Marx „harcot folytatott az akkor szabadelvű színben s az elnyomott nemzetek szabadítójaként fellépő bonapartizmus, valamint az akkori porosz politika ellen, amely a semlegesség leple alatt a zavarosban akart halászni. Ez alkalommal Karl Vogt urat is meg kellett támadnia,⁹⁸ aki akkoriban Napoleon herceg (Plon-Plon) megbízásából és Louis Napoleon zsoldjában Németország semlegességéért, sőt rokonszenvéért agitált.”⁹⁹ Vogt 1859 decemberében „Perem az Allgemeine Zeitung ellen” című röpiratában felelt, s rágalmaikat a német és amerikai sajtó is átvette. A berlini Nationalzeitung Vogt írásra nyomán több cikket is közölt Marx ellen, aki, mivel feljelentéséért nem kapott törvényszéki elégtételt, és panaszát is elutasították, könyvet tervezett, a későbbi „Herr Vogt”-ot, s a nyilvánosság előtt ezzel akart visszavágni. 1860 januárjában még csak az anyag gyűjtésénél tartott és Szemerétől is ezt kért Vogttal kapcsolatban, aki azt hangoztatta, hogy a propagandára felhasználható pénzt „received... from revolutionary Hungarians, and, half and half, insinuates, that the money came directly from Hungary. How incredible, since Kossuth himself could get none from that sources. Can you inform me somewhat exactly about Klapka's circumstances at the time before the outbreak of the Italian war? Since I shall be forced, in the pamphlet I intend writing, to speak of Kossuth et Co somewhat largely, you will oblige me by adding what new points you have found out regarding his recent transactions. Has he, out of the 3 millions, spent any part for paying or for arming a Hungarian Corps? (I mean apart from the money given to military and civil dignitaries.)”¹⁰⁰

Szemere egyik leghosszabb levelével válaszolt. Klapkát alaposan „bemutatta”, de Kossuthot sem kímélte. Szerinte egyikük sem kap pénzt Magyarországról, főleg Kossuth nem, akit „az arisztokraták és a gazdagok gyűlölnék, s az utolsó ember lenne, aki hazulról valamiféle segítséget is kaphatna”. Évek óta ez az egyetlen mondata Szemerének, amivel akaratlanul is jót mond Kossuthról. Szemere nem érti, hogy Marx miért tartja olyan fontosnak az egész Vogt-ügyet: „megéri önnek a fáradságot, hogy ilyen haszontalan fecsegéssel foglalkozzék?” Ezzel a mondattal találkozni fogunk még a „Herr Vogt” előszavában!¹⁰¹ Aztán beszámol a chicagói magyarok gyűléséről, amely őt kérte fel, hogy legyen a magyar emigránsok vezető Kossuth helyett. Az eset, ahogy maga is leírta a Naplóban, még 1859-ben történt, az olasz háború utáni kiábrándulás nyomán. „Nem tudván, kik voltak a gyűlés tagjai, de különben is rég elmúlván ideje annak, midőn e nyilatkozásnak praktikus haszna volt volna, ti. akkor, midőn én 1853-ban nyilvánosan föléptem, — bővebb tudomásig jobbnak láttam nem is felelni e felhívásra.”¹⁰²

ce 5 Févr. [1860.]

My Dear, ce que je vous écrit est confidentiel, et pour vous, du reste ce sont des faits, s'il vous sont utiles, arrangez les comme vous voulez. Kl[apka] chez nous n'avait aucune fortune, en 1847 il devait quitter le service autrichien, de souslieutenant, pour cause des dettes. A Komorn il a fait la connaissance de la comtesse Károlyi, dame riche, voilà la cause pourquoi Komorn a été rendu si vite; elle a quitté son pays, son mari, ses 5 enfants, pour lui et l'a entretenu — et quoique ils ne sont plus très bien, elle lui donne de l'argent, paie ses dettes de jeu, — voilà la source unique de son existence. Jugez en, si elle est honorable.

Koss[uth] en 1848 n'avait pas, pour tout son avoir 8 — 10.000 francs. Comme ministre et gouver[neur] il avait ses appointements, et il était prévoyant de se faire payer au lieu en Banknotes-Kossuth, en argent ou en Banknotes autrichiennes. N'est ce pas c'est curieux? Son ministre de finances: Duschek le pourrait dire. Plus tard en Turquie il a été bien payé par le gouver[neur] Turc, dont sa femme avare a su épargner quelquechose. Je crois, ayant ramassé quelquechose en Amérique aussi, où il a mendié au nom de la Hongrie pour lui même, car il l'a tout gardé, je crois qu'il a assez pour vivre, malgré qu'il se vante

⁹⁷ Kosáry, i. m. 112—113. 1.

⁹⁸ Vogt Karl (1817—1895) egyetemi tanár, német kispolgári demokrata, vulgáris materialista.

⁹⁹ Engels: Marx Károly. Megj. Marx Károlyról, 14. 1.

¹⁰⁰ Levele Szemeréhez 1860. jan. 31. Kosáry, i. m. 112. 1.

¹⁰¹ Herr Vogt i. k. 20. 1.

¹⁰² Naplóm, Ö. M. II. 195. 1.

de sa pauvreté, — vous savez l'histoire avec Savage Landor¹⁰³ — mais il n'a pas assez pour se priver de 5,000 fr. n'importe pour quel but patriotique. Ajoutez, que de la Hongrie il ne reçoit rien, les aristocrates, les riches, sont ses ennemis éternels, il serait le dernier à qui ils enverraient une aide. Non, ni K[ossuth], ni Kl[apka], ni ses amis n'ont et ne pouvaient recevoir un centime de là bas. Vous savez bien que Koss[uth] a touché même à Paris 50.000 fr pour ses dépenses personnelles, comme avance. Mais vous concevez quand on est payé en secret, il n'y a pas des témoins, donc c'est impossible à prouver. Mais Koss[uth] et C[om-paigne] s'en vantent partout, où quelques amis imprudents, en tout cas, dites, qui veut s'en convaincre, qu'il s'adresse au Général Perczel à Jersey, à Henszelman à Paris, — à Vukovics et Rónay à London, s'ils le nient, c'est leur affaire. Enfin tous ces [!] le savent, ils le disent en particulier, mais ils le nieront en justice. C'est un secret que tout le monde sait, mais ils ne voudront pas témoigner contre eux mêmes.

En un mot, prouver tout cela est impossible, affirmer est permis, car il est vrai.

Vaut-il la peine de vous occuper de toutes ces bavardages? Ça vous regarde.

1. J'attends toujours les corresp[ondances] de Koss[uth] avec Urquhart, par une occasion envoyez les moi.

2. A Chicago il y avait, en effet, une assemblée de Hongrois qui se prononcèrent contre Koss[uth] et m'ont choisi comme leur représentant, — mais dont je ne puis pas profiter.

3. Achetez moi le Times de 3 Févr. où il y a un magnifique article contre l'Autriche, et envoyez le moi par la poste. Ici je ne puis l'avoir.

4. Je vous dis franchement, puisque je ne pouvais pas satisfaire à votre demande pécuniaire, c'est pour cela que j'ai hésité [!] d'accepter votre offre. Mais j'y revenais n'ayant pas trouvé un traducteur. C'était votre tour de me donner un refus, — enfin, après beaucoup d'effort, la traduction est faite, vous en aurez un exemplaire et si vous voulez contribuer à faire connaître mon ouvrage, vous m'obligerez. En français il a paru, depuis 2—4 jours, mais je ne veux pas en envoyer en Angleterre. En tout cas on en verra bien qu'il est écrit en France.

Etant cette lettre toute confidentielle, vous ne la conserverez pas, mais gardez bien le souvenir de votre dévoué

Honein

Mettez cette lettre (la ci-jointe), sans l'affranchir, sous enveloppe, à la poste.

[1860.] febr. 5.

Kedvesem, amit most írok, az a bizalmas, és csak az Ön számára, egyébként pedig ezek tények, ha fel tudja használni, rendelkezék velük, amint akarja. Klapka nálunk nem rendelkezett semmiféle vagyonnal, 1847-ben ott kellett hagynia az osztrák szolgálatot, mint hadnagynak, adósságok miatt. Komáromban megismerkedett Károlyi grófnóval, gazdag hölgy, lám, itt az oka, amiért Komárom várát oly hamar fel kellett adni. A nő elhagyta érte házját, férjét, 5 gyermekét és pénzét, és — ámbár mai nincsenek olyan nagyon jóban, most is ad neki pénzt, fizeti a kártyaadósságait. Ime, Klapka megélhetésének egyetlen forrása. Itélje meg, vajon tisztességes-e?

Kossuthnak 1848-ban 8—10.000 frank volt minden vagyon. Mint miniszternek és kormányzónak megvolt a fizetése, és elég előrelátó volt ahhoz, hogy Kossuth-bankó helyett ezüstben vagy osztrák bankjegyekben utaltassa ki magának. Ugy-e, milyen különös? Pénzügyminisztere, Duschek tudna erről beszélni. Később aztán, Törökországban, jól megfizette őt a török kormányzó, és zsugori felesége értett hozzá, miként takarítson meg ebből valamit. Azt hiszem, merthogy Amerikában is összekapart valamit, — ott Magyarország nevében koldult saját részére, mert mindent megtartott magának — azt hiszem, van neki miből élnie, noha henceg a szegénységével, — ismeri az ügyet Savage Landor-ról — de mindez nem elég neki ahhoz, hogy 5.000 frankról lemondjon, mindegy, milyen hazafias célra. Hozzáteendő még, hogy Magyarországról semmit sem kap, az arisztokraták, a gazdagok: örök ellenségei, Kossuth lenne az utolsó, akinek segítséget küldenének. Nem, sem Kossuth, sem Klapka, sem a barátai egyetlen centime-ot sem kaphattak onnan. Tudja ugye-e, hogy Kossuth még Párizsban is felvett előlegül 50,000 frankot, személyes költségeire? De ugyebár megérti, hogy amikor titkokban fizetik meg az embert, arra nincs tanú, tehát lehetetlenség bebizonyítani. Azonban Kossuth és Társai mindenfelé dicsekednek ezzel, avagy néhány vizgáztatlan jóbarátjuk; mindenesetre mondja annak, aki elől meg akar győződni, forduljon Perczel tábornokhoz Jerseyben, Henszelmanhoz Párizsban, — Vukovicshoz és Rónayhoz Londonban, ha mindezek letagadják, az ő dolguk. Végére is, mindezek tudják, beszélnek is róla bizalmasan, de a bíróság előtt le fogják tagadni. Ez olyan titok, amit tud mindenki, de önmaguk ellen majd nem akarnak tanúskodni.

Egyzová, ezt bizonyítani lehetetlen, állítani szabad, mert igaz.

Érdemes Önnek mindezekkel a fecsegésekkel foglalkoznia? Ez Önre tartozik.

1. Várom a Kossuth—Urquhart levelezést, alkalmilag küldje el nekem.

2. Chicagóban valóban tartottak a magyarok egy gyűlést, ahol Kossuth ellen nyilatkoztak, és engem választottak meg képviselőjüktől, — de hát ennek nem vehetem hasznát.

3. Vegye meg számomra a Times február 3-i számát, remek cikk van benne Ausztria ellen, és küldje el nekem postán. Itt nem vagyok képes megkapni.

4. Összintén megmondom: minthogy nem tudtam az Ön pénzre vonatkozó kérésének eleget tenni, tétováztam, elfogadjam-e ajánlatát. De visszatértem rá, nem találván fordítót. Most aztán Önön volt a sor, hogy kossarat adjon nekem. Végül is, annyi erőfeszítés után, a fordítás kész, majd kap belőle egy példányt és nagyon leköteleznie,

¹⁰³ Landor Walter Savage (1775—1864) arisztokrata beállítottságú, de republikánus érzelmű angol író. Vö. Kéry László: Landor és Kossuth. Filológiai Közlemény. 1955. 211—216. l.

ha hozzájárulna munkám ismertetéséhez. Körülbelül 2—4 napja jelent meg franciául, de ebből nem akarok Angliába küldeni. Mindenképpen látnák, hogy *Franciaországban* íródott.

Ez a levél szigorúan bizalmas, kérem ne őrizze meg, de őrizze meg emlékezetében hívét

Honeint

A csatolt levelet kérem, tegye borítékba és, bérmentesítés nélkül, adja fel.

Szemere közléseit Marx sietve továbbítja: „Brief von Szemere. Sehr wertvoll wegen Aufschlüssen über die »eigenen« (Bonaparte abgerechnet) *Geldfonds* der revolution[ionistischen] Ungarn, von denen Vogt *sein Geld* erhalten haben will.”¹⁰⁴ Marxnak Szemere adatai is segítettek annak bebizonyításában, hogy Vogt fizetett bonapartista ügynök volt. Tíz év múlva előkerült a lista is a Tuillériákban, s a V-betű alatt a következő volt olvasható: „Vogt 1859 augusztusában kézhezkapott... 40.000 frankot.”¹⁰⁵

Végre február 19-én nyugtázhatta Szemere az Urquhart-féle Kossuth-levelezést, bár kissé csalódott benne, mert nem találta elég kompromittálónak Kossuthra nézve. Újra felvetődött az európai háború gondolata is, ami talán egyedül segíthetne a népeken, de vajon ki fogja vezetni? Nehéz kérdés. A 48-as magyar bukás is a vezetők tehetetlenségének tulajdonítható.

ce 19 Févr. [1860.]

Mon cher, j'ai reçu „the free press serials” qui m'a beaucoup intéressé. Mr. U[rquhart] est un homme de talent, quelquefois très naïf quand il croit encore à Kossuth, quelquefois très sagace. Le mémoire de Kossuth sort complètement de la plume de celui-ci, aussi son propre éloge n'y manque pas. Mais je ne trouve pas Kossuth si compromis, après ces lettres, comme je m'y attendais, — il est un rusé avocat...

Je crois cette semaine paraîtra chez Bentley mon livre „Hungary from 1848 to 1860”. Je lui ai donné votre adresse, (A. Williams) en le priant de vous envoyer un exemplaire, puisque vous voulez écrire dans les journaux américains. Peut-être il enverra une quantité à New York pour l'y vendre.

Vous vous apercevrez que j'ai écrit ce livre à Paris, sous le gouvernement impérial, mais si je voulais dire toute mon opinion, il fallait tout refaire, — et ce livre a été principalement fait pour le public français, qui ne sait absolument rien de notre affaire.

Ainsi, je ne voulais autre chose que de donner une exposition de faits et de nos droits.

Il me paraît que les affaires, en général, s'embrouillent. Je crois pressentir une tempête, grosse d'événements. Il n'y a pas deux gouvernements qui s'entendent, et la dissension entre les peuples et les gouvernements est encore plus grande. Où aboutira tout cela? Dieu sait. En tout cas les peuples ne peuvent rien espérer sans une guerre générale. Mais qui les guideront? Voilà la difficulté. Notre échec en 1848 est uniquement attribuable à l'incapacité des chefs.

Tout à vous
Sz.

[1860.] feb. 19.

Kedvesem, megkaptam a „the free press serials”-t, nagyon érdekesnek találtam. Mr. Urquhart tehetséges ember, néhol igen naiv, amikor még hisz Kossuthnak, máskor igen éleseszű. A Kossuth-émlékirat teljesen ez utóbbinak tollából került ki, nem is hiányzik belőle az öndicséret. Mindamellett úgy találom, hogy Kossuth nincs annyira kompromittálva e levelekben, mint ahog vártam, — körmönfont ügyvéd az...

Azt hiszem, e héten jelenik meg Bentleynél a könyvem: „Hungary from 1848 to 1860”. Megadtam az Ön címét (A. Williams) kérvén, hogy küldjenek Önnek egy példányt, minthogy Ön az amerikai újságokba szándékozik írni róla. Talán küld belőle egy bizonyos mennyiséget New Yorkba, ottani eladásra.

Észre fogja venni, hogy *Parizsban* írtam a könyvet, a császári kormányzat *alatt*, de ha meg akarnám mondani a véleményemet, újra meg kellene írni az egészet, — és ez a könyv a francia közönségnek készült, az pedig semmit sem tud a mi ügyünkről.

Nem akartam egyebet, mint a tények és jogaink *ismertetését* nyújtani.

Úgy látom, hogy a dolgok, általában, összekuszálódnak. Az az előérzetem, hogy vihar közeledik, eseményekkel terhes. Nincs két olyan kormány, amelyik meg tudna egyezni, és az egyenetlenség még nagyobb a népek és a kormányok között. Hová vezet mindez? Isten tudja. Mindenesetre, a népek semmit sem remélhetnek egy általános háborút nélkül. De ki fogja őket vezetni? Ime, itt a nehézség. A mi 1848-beli bukásunk egységyedül a vezetők alkalmatlanságának tudható be.

Szíves üdvözzettel
Sz.

Marx Manchesterből válaszolt, mert éppen Engelsnél tartózkodott. Ez a levél nem szerepel a Kosáry-közzétette kilenc között s nem is az eredetijét, hanem csak a fogal-

¹⁰⁴ Levele Engelshez 1860. febr. 9. Briefwechsel. II. 573. l.

¹⁰⁵ Engels: Marx Károly. 15. l.

mazványát ismerjük, amit Marx egy 1858-as naptár szeptember 9–11. lapjára írt, betoldásokkal és javításokkal teli kuszált kézírással. Fogalmazvány voltára vall a dátum feletti felírás is: „An Szemere”. A szeptember 10-i pénteki nap mellé Marx ezt jegyezte: „China”. Tudjuk, hogy 1859-ben Kínáról akart cikket írni aznapra, s Engelst is kérte, hogy „ist es Dir möglich, mir bis Freitag etwas Militärisches über China zu schicken?”¹⁰⁶ A válasz: „Der Artikel kann heute leider nicht geliefert werden.”¹⁰⁷ Úgy látszik, a naptár egy év múlva is használatban volt.

A levélből kitűnik, hogy Marx még mindég nem kapta meg Szemere könyvét, amiről ismertetést készült írni, de a Kossuth ellen írt New York Tribune-beli cikk-kivágot sem, pedig csak ez az egyetlen példánya volt neki; tudjuk, hogy még a múlt év novemberében küldte ezt el Szemerének, aki december 11-i levelében meg is köszönte. Marxnak már régebben szüksége lett volna rá, s a „specific purpose”-t egy Lassallehoz 1859. november 14-én írt levele magyarázza meg: „Was Kossuth betrifft, habe ich alle Details über seine Transaktion mit Bonaparte von Szemere (ehemaliger ungarischer Ministerpräsident, jetzt in Paris). Ich habe ihm meinen »Tribune« Artikel gegen Kossuth geschickt und werde Dir ihn schicken, sobald er mir den Ausschnitt von Paris zurückschickt.”¹⁰⁸ A Kossuth-ellenes adatok forrását, amint látjuk, Marx nem csak Engelsszel közölte!

Bár a manchesteri fogalmazvány beleillik a Szemere–Marx levelezés keretébe, az eddigiek nem bizonyítják, hogy másolatát Szemere meg is kapta. Hogy elküldött levél is lett belőle, az majd Szemere március 30-i válaszából fog kitűnni, melyben Szemere visszatér Stoffragenre, a Marx által nem ajánlott borügynökre, és azt is közli, hogy a Marxtól kapott címre írt Engelsnek is a borügynben. Engels címét Szemere csakis Marx március 13-i leveléből tudhatta meg, s így a fogalmazvány a tizedik ismert, eddig kiadatlan Marx levélnek tekinthető.

42

An Szemere.

13 March. 1860.

6, Shorncliffe Grave, Oxford Road,
Manchester

My dear Sir,

I have not yet received your book hitherto. I should have given a cooptre Reader of it in the N[ew] Y[ork] T[ribune].

I sent you the article against Kossuth on the express condition of its being returned to me. I attach not the least importance to that article, but I want it for specific purpose.

I have instituted two actions for libel at Berlin and London against newspapers which had the impudence of reprinting extracts from Vogt's libel. I observed for 10 years, a strict silence in the facts of the most reckless inlurers, but I know that now the moment has arrived of publicly exposing them.

My friend from whose house I am addressing these lines to you may perhps (he is a merchant) become useful to you. Send him a catalogue (Mr. Frederick Engels, Corp. of Messrs. Men and Engels, Manchester) of your wines. But do not use and have fellows as Stoffragen for your agents.

Yours truly

Williams

In a few days I shall return to London.

Szemerének

1860. március 13.

Igen tisztelt Uram,

könyvét máig sem kaptam meg. A New York Tribune-ba írnék róla ismertetést.

A Kossuth-elleni cikket azzal a kifejezett feltétellel küldtem meg Önnek, hogy visszaszármaztatja. Számomra az a cikk a legkevésbé sem fontos, de különleges szempontból van rá szükségem.

Berlinben és Londonban két rágalmozási pert indítottam olyan újságok ellen, melyek elég szemtelenek voltak ahhoz, hogy Vogt rágalmaikat kivonatatosan közöljék. Tíz éven át mély hallgatásba merültem a legvakmerőbb behálózók tetteivel szemben, de tudom, hogy most már elérkezett nyilvános leleplezésük ideje.

Az a barátom, akinek a házából ezeket a sorokat írom, talán hasznára lehetne Önnek (ő kereskedő). Küldjön neki borairól egy jegyzéket (Mr. Frederick Engels, corp. of Messrs. Men and Engels, Manchester). De ne vegyen igénybe és ne tartson ügynökként olyan alakot, mint Stoffragen.

Öszinte híve
Williams

Néhány nap múlva visszatérek Londonba.

¹⁰⁶ Levele Engelshez 1859. szept. 5. Briefwechsel, II. 510. l.

¹⁰⁷ Engels levele Marxhoz 1859. szept. 8. uo.

¹⁰⁸ Herr Vogt, I. k. 317. l.

Szemere végre visszaküldte Marxnak a New York Tribune sokat emlegetett kiadvátát. A kiadót már háromszor is sürgette, hogy juttasson neki egy példányt legutóbbi könyvéből, a „Hungary from 1848 to 1860” c. munkából, a „La Question Hongroise” angol nyelvű változatából. Ez a kiadás bővebb lett, mint a francia, mert Szemere úgy új levéllel, a nemzetiségi kérdésről szólóval megtoldotta, ami nem volt más, mint az 1853-ban írt, de kéziratban maradt tanulmányának a kivonata. Közölte Marxszal, hogy Engelsnek is írt a börtönben, aki már kért is mintát. Vogt röpiratát nem ismerte, de úgy gondolta, Marxnak nincs szüksége, hogy mentegesse magát, s hogy mégis válaszol, biztosan más célja is van vele.

Paris, le 30 Mars. [1860.]

Mon cher, je vous renvoie votre article sur Kossuth, ainsi que vous me le demandez. Je ne l'ai pas renvoyé jusqu'ici, puisque en ne vous répondant pas, je croyais, vous n'en avez pas besoin.

Mon livre, vous auriez dû recevoir au mois de Février, trois fois j'ai écrit à l'éditeur, dernièrement il m'a fait savoir qu'il a déjà distribué les exemplaires, donc, je suppose, vous l'avez enfin.

Merci bien de m'avoir mis en rapport avec Mr Fr. Engels. Je lui ai écrit instantanément et il m'a demandé 36 bouteilles comme échantillons, en y ajoutant, qu'il s'en occupera sans aucun intérêt pour lui même.

Je ne connais pas Mr Stofragen, seulement il m'a demandé un service, et se plaignant, pour lui être utile, je lui ai écrit de placer mes vins, il en aura un certain pour cent. Vous le connaissez? Est-ce qu'il ne mérite pas ma confiance? S'il est ainsi, éclairez moi sur son compte.

Je ne connais pas la brochure de Mr Vogt. Votre réponse est-elle parue déjà? Je crois vous n'avez besoin de vous disculper, mais en écrivant vous avez probablement un autre but aussi.

Depuis qu'on sonne au parlement anglais contre la France, voyons ici monter la bourse, de 30.40 £, hier elle a monté de 1.50, und phénomène que nous n'avons pas vu depuis 6—8 mois. Au contraire, la bourse n'était si abattue depuis 1848, le commerce languit, rien ne marche. On m'a dit, que c'est le gouvernement qui pousse à la hausse, — c'est une démonstration contre l'Angleterre. La caisse de consignations fait acheter des rentes par 500.000 (de rentes) dans une seule journée. Je sens l'orage. . . La France a déjà humilié la Russie, la Prusse (Neufchâtel), l'Autriche, à présent viendra le tour de l'Angleterre, comme dernier membre de la Sainte Alliance. Je croyais toujours que N[apoleon] fera la guerre à tous les auteurs du traité de 1813.

Tout à vous

Sz.

Párizs, [1860.] márc. 30.

Kedvesem, visszaküldöm Kossuthról szóló cikkét, úgy amint kívánta. Eddig azért nem küldtem vissza, mert — nem válaszolva Önnek — azt hittem, nincs rá szüksége.

Már februárban meg kellett volna kapnia a könyvem, három ízben írtam a kiadónak, legutóbb tudatta velem, hogy már szétküldte a példányokat, remélem tehát, hogy végre már megkapta.

Köszönöm, hogy összekötött Mr. Fr. Engelsszel. Azonnal írtam neki, mintát kért tőlem, 36 üveggel, és hozzátette, hogy minden érdek nélkül fog vele foglalkozni.

Nem ismerem Mr. Stofragent, csak egy szívességet kért tőlem, panaszkodott is, ezért — hogy segítségére lehessenek — írtam neki: helyezze el a boraimat, kap majd egy bizonyos százalékot. Ön ismeri őt? Vajon megérdemli-e a bizalmamat? Ha így van, világosítson fel őt illetőleg.

A Mr. Vogt-röpiratot nem ismerem. Megjelent már az Ön válasza? Úgy vélem, Önnek nincs rá szüksége, hogy mentegődzék, bizonyára volt vele valami más célja is, hogy megírta.

Amióta az angol parlamentben Franciaország ellen harsonának, itt a börzén emelkednek az árfolyamok, 30—40 £-tal, tegnap 1.50-nel emelkedtek, ritka tűnemény, ilyesmit nem láttunk 6—8 hónap óta. Éppen ellenkezőleg, a börze nem volt ily nyomott hangulatú 1848 óta, a kereskedelem tengődik, semmi se megy. Úgy hallottam, éppen a kormány az, amely hosszra játszik, — ez tüntetés Anglia ellen. A letéti pénztár 500.000-ért vásárolta államadósági kötvényeket, egyetlen nap alatt. Vihart érzek. . . Franciaország már megalázta Oroszországot, Poroszországot (Neufchâtel), Ausztriát, most Anglián a sor, mint a Szent Szövetség utolsó tagján. Mindig is úgy véltem, Napoleon háborút fog indítani az 1813-as békeszerződés valamennyi szerzője ellen.

Szíves üdvözzettel

Sz.

Marx április 4-én újra írt.¹⁰⁹ Szemere munkáját még mindig nem kapta meg. Engelst is bemutatja: „Engels is my best friend and, consequently, will do everything

¹⁰⁹ Kosáry, i. m. 113. l.

to prove useful to you." Perczel címét kéri sürgősen, s Szemere felvilágosításait vele kapcsolatban.

Hónapok óta olyan sűrűn írnak egymásnak, hogy levelezésük alapján kapcsolatuk minden fontos kérdése nyomon követhető. Ebből az időből csaknem összes levelük fenn is maradt, s ami eredetileg is elkallódott, annak a lényegét egy másikban rendszerint megismételték. Régebben, kapcsolatuk első szakaszában, csak közvetve értesültünk Marx leveleiről, s a gyér mozaikokat sokfelől kellett összeszednünk, hogy a valószínű kép kialakuljon; most, a teljességet megközelítő levelezés nyomán, a valóságos és hiteles képet rajzolhatjuk meg.

Öt nap múlva megérkezett Szemere válasza. Közölte a kért címet, s le is festette Perczelt. Bentleyt, a kiadót, hiába sürgette a tiszteletpéldányok ügyében; könyvét lassan és rendetlenül küldte szét eddig is. Újra kéri Marxot a munka angliai és németországi ismertetésére.

ce 9 Avril. [1860.]

Mon cher, l'adresse du général P[erczel] est: Isle Jersey, St. Héliez, sans autre désignation. Depuis la fameuse affaire en Italie, j'ai cessé de lui écrire.

C'est un homme très bizarre, lucide dans un moment, fou dans un autre. Son ambition est sans borne, comme celle de Kossuth, seulement il ne possède pas l'art de celui-ci, — il se dit le plus grand guerrier du monde etc. et autres pareilles choses. Si vous tombez dans son moment lucide, si vous lui dites des choses flatteuses pour son amour propre, — peut-être vous réussirez.

Mr Bentley m'a écrit à la fin du mois passé, d'avoir exécuté mes ordres concernant les exemplaires. Je lui ai écrit trois fois, avant-hier la quatrième fois. Du reste je n'ai reçu mes exemplaires qu'il y a six jours. Je croyais les anglais plus exactes.

Si un journal anglais parlerait de mon livre, ayez la bonté de me l'envoyer par la poste. Pourriez-vous faire quelque chose pour que les journaux allemands en parlent? Je suis prêt d'envoyer l'exemplaire dû à la rédaction désignée.

Tout à vous

Sz.

P[ost] Scriptum].

J'ai fait ici la connaissance d'une famille anglaise, qui m'a demandé 50 bouteilles du vin de Tokaj.

Ayant retourné en Angleterre, ses amis, de particuliers, m'ont demandé de vins de table (rouges et blancs), à 36 shillings et 48 la douzaine, — comme échantillons, promettant d'en demander davantage s'il les trouvent bons. Ces vins sont probablement arrivés à Londres à présent. En tout 24 douzaines. Bientôt arrivent autres 40 douzaines, dont un parti n'est pas encore vendu.

Ainsi aux particuliers je pourrai les donner à 38 et 48 sh[illings], (je défie de trouver des vins français pareils, aux prix de 60—72 sh[illings].)

Les négociants devraient faire venir en pièces, contenant 240 litres, ou 360 bouteilles et dont le prix variérait, selon l'âge, la qualité, de 300 à 600 fr. Les frais de transport à Londres seraient à ma charge.

(à 36—48 shillings la bouteille, je paie l'entrée aussi, donc les vins sont en bouteilles, livré franco domicile.)

[1860.] ápr. 9.

Kedvesem, Perczel tábornok címe: Isle Jersey, St. Héliez, minden más megjelölés nélkül. Az ismert olaszországi ügy óta nem írok többé neki.

Igen különös ember, az egyik percben tisztafejd, a másikban őrlött. Becsvágva, akárcsak a Kossuthé, nem ismer korlátokat, — csak éppen nem olyan művész, mint emez, — önmagát a világ legnagyobb harcosának tartja, etc. — és más hasonlók. Ha az ember éppen a világos pillanatában csípi el, ha hiúságát legyező dolgokat mondanak neki, akkor talán sikert lehet nála elérni.

Mr. Bentley írt nekem a múlt hó végén, teljesítette rendelkezéseimet a példányokat illetően. Háromszor is írtam neki, tegnapelőtt negyedszer. Végülis, csak hat napja, hogy megkaptam a példányaimat. Azt hittem, hogy az angolok pontosabbak.

Amennyiben angol újság ír a könyvemről, legyen olyan jó, küldje el nekem postán. Tud-e valamit tenni az irányban, hogy a német újságok írjanak róla? Szívesen elküldöm a szükséges példányt az illető szerkesztőségnek.

Szíves üdvözzettel

Sz.

Utóirat.

Megismerkedtem itt egy angol családdal, amely 50 üveg tokajit kért tőlem.

Angliába való visszatérésükkor barátaik külön kértek tőlem *asztali* borokat (fehéret és vöröset), 36 és 48 shillingért tucatját, — mint mintát, és megígérték, hogy többet rendelnek belőle, ha jónak találják a bort. Ezek a borok már valószínűleg megérkeztek Londonba. Összesen 24 tucat. Nemsokára további 40 tucat érkezik majd, ezek egy része még nincs eladva.

Igy külön majd 38 és 48 shillingért adhatom (kétlem, hogy akadjon ilyen francia bor, 60—72 shillingért). A kereskedők hordókban kellene, hogy hozassák, 240 literesekben, vagy pedig 360 palacknyit tartalmazókban, ezeknek az ára, a bor kora és minősége szerint, 300—600 frank. A Londonba való szállítás költsége engem terhelne. (A 36—48 shillinges palackoknál a *behozatali vámot* is én fizetem, ennél fogva a palackozott borok *bérmentesen* vannak házhöz szállítva.)

Május 5-i levelében Szemere ismerteti Marxszal könyve sajtóvisszhangját, de az angol kiadásáról maga sem tud sokat. (Az angol lapok kivágatait csak később olvasta el Bentley londoni üzletében.) Hálás Marxnak az Engelsszel való távoli ismeretségeért, csak azt sajnálja, hogy Engels az édes borokat nem tudta eladni, sőt saját költségén küldte vissza neki, amit Szemere — bár súlyos anyagi nehézségeit is emlegeti — mégsem fogadhat el.

ce 5 Mai. [1860.]

Mon cher, il y a une éternité que je n'ai reçu de vos nouvelles. Probablement vous travaillez avec ardeur, vous pouvez au moins publier vos pensées en Allemagne, à nous autres même cette consolation est interdite. Car c'est bien autre chose d'écrire dans une langue étrangère. Quoique je n'ai pas de raison à me plaindre concernant mon livre. Tous les grands journaux en ont parlé, même la Revue de Deux Mondes vient de l'annoncer, et prochainement elle en donnera un article. C'est vrai, les journaux n'avaient jusqu'ici de cette question qu'une idée bien vague et bien confuse.

Du sort de l'édition anglaise je ne sais rien. Je la vois annoncé souvent dans le Times, voilà tout. En ont parlé les journaux? Je l'ignore. J'ai écrit à l'Examiner et au Times, qui a le mérite de souvent critiquer l'Autriche, Bentley a promis d'envoyer des exemples aux autres journaux aussi, mais vous concevez, ici il est bien difficile de lire tous les journaux anglais. Vous devez avoir votre exemplaire depuis longtemps.

Mr Engels est un homme bien aimable, il écrit, il s'exprime à merveil, je vous remercie de m'avoir donné l'occasion de faire sa connaissance — quoique de loin.

Mais je n'étais pas heureux avec lui. Il m'a demandé six demi-douzaines de mes six sortes de vin, promettant d'en acquitter la facture. Cependant il devait faire un voyage en Allemagne, ainsi le temps précieux était perdu, — car en été on ne peut sûrement faire expédier les vins.

Ce n'est pas tout. Il y a quelques jours il m'avertit, que les vins sont excellents, les secs comme les doux, mais il ne croit pas pouvoir vendre les doux, quoique ils soient ce qui il a de plus exquis, et 25 bouteilles sont renvoyées. Je regrette qu'il n'a pas d'abord demandé mon avis, d'autant plus que j'ai [!] pu les vendre d'ici même à une famille que je connais à Manchester.

Je dois en même temps vous dire, qu'il les a renvoyées, franco, à ses frais, — mais vous concevez bien que si j'apprécie grandement cette manière d'agir, je ne puis pas l'accepter, — en un mot s'il perd l'argent ou si je le perd, en tout cas c'est une dépense que nous aurions pu éviter.

Mais ce qui me fait désespérer le plus, c'est que je vois la grande difficulté de réussir même en Angleterre, et je vous l'avoue franchement, qu'après la perte de 150.000 fr que vous connaissez, et avec l'agio de 30—40% que ma femme perd depuis 11 ans sur ses revenus qu'elle tire de l'Autriche: j'ai quelquefois de grands chagrins et beaucoup d'embarras. Voilà pourquoi cet essai manqué à Manchester m'a découragé complètement.

Je suis convaincu, votre ami avait la meilleure volonté, peut-être n'avait il pas assez de persévérance; — ce n'est pas sa faute s'il n'avait pas réussi, c'est moi que la fatalité poursuivit, — dites lui il doit se consoler, et je vous prie de lui exprimer toute ma reconnaissance.

En attendant votre très longue lettre, croyez moi

votre très dévoué

Sz.

[1860.] máj. 5.

Kedvesem, egy örökkévalóság óta nem kaptam Öntől híreket. Bizonyára hévvel dolgozik. Ön legalább kiadhatja gondolatait Németországban, nekünk még ez a vigasztalás sincs megadva. Mert egészen más idegen nyelven írni. Igaz, hogy nincs okom panaszra könyvemet illetően. A nagy lapok mind írtak róla, még a Revue des Deux Mondes is,

és legközelebb majd róla szóló cikket fog közölni. Valóban úgy van, az újságoknak eddig csak nagyon homályos és össze-vissza fogalmaik voltak erről a kérdésről.

Az angol kiadás sorsáról semmit sem tudok. Sokszor látom a Times-ben hirdette, ez az egész. Írtak róla az újságok? Erről nincs tudomásom. Írtam az Examiner-nek és a Times-nek, ez utóbbinak megvan az az érdeme, hogy gyakran bírálja Ausztriát; Bentley megígérte, hogy a többi újságoknak is küld példányokat. De ugyebár megérti, hogy itt igen nehéz vaianennyi angol újságot elolvasni. Ön már régen meg kellett, hogy kapja saját példányát.

Mr Engels nagyon szeretetreméltó ember, reméltül ír és nagyszerűen fejezi ki magát, köszönöm, hogy alkalmat adott nekem arra, hogy megismerhessem, ha távolról is.

De nem volt vele szerencsém. Kért tőlem ő feltűtatót a hatféle borból, és megígérte, hogy kiegyenlíti a számlát. Csakhogy közben Németországba kellett utaznia, így az üzletileg értékes idő kárba vészett, — mert a nyári idő nem alkalmas a borszállításra.

De ez még nem minden. Néhány nappal ezelőtt arról értesít engem, hogy a borok *kitűnnek*, mind a kesernyés, mind az édes, mégis azt hiszi, nem tudja eladni az édeset, noha a legfinomabb, ami létezik és 25 üveget visszaküld. Sajnálom, hogy nem kérdezett meg előbb, annál is inkább, mert eladhattam volna itt helyben egy manchesteri ismerős családnak.

Még azt is meg kell Önnek mondanom, hogy *bérmertve* küldte vissza, saját költségére, — de megérti, ugy-e hogy, bármennyire értékelem is eljárását, még sem fogadhatom el, — egyszerűen, akár ő az aki veszít, akár én, ezt a ráfizetést elkerülhettük volna.

Ami azonban a legjobban elkeserít: látom, milyen nehezen megy a dolog még Angliában is, és nyíltan bevallom, hogy az ismeretes 150.000 frankos veszteség óta, továbbá a 30–40%-os árfolyamkülönbséget miatt, amit 11 év óta veszít a felesésem ausztriai jövedelmét után, bizony, néha nagyon bántódom és gyakran vagyok zavarban. Látja, ezért csüggesztett el ennyire a manchesteri balulsikerült kísérlet.

Barátja a legjobb akarattal járt el, talán nem volt eléggé kitartó, — nem az ő hibája, ha a dolog nem sikerült, én vagyok az, akit állandóan üldöz a sors, — mondja meg neki, hogy ne búsuljon, és kérem, fejezze ki őszinte háláját.

Nagyon hosszú levelét várva, maradok

odaadó híve
Sz.

A borral csakugyan baj volt, Engels sem titkolta: „Herr Szemere hat mir mit dem Tokajer eine Masse Kosten gemacht. Der Wein ist so süß, daß kein Mensch ihn trinken kann, ich hab ihm also alle zurückgeschickt bis auf ein paar Flaschen und werde natürlich alle Kosten, Zölle usw. zu tragen haben. Er schreibt sehr höflich, bietet andre Weine an, ist aber dreimal so teuer als Charles' Weinhandler in Pest. Der Kerl will mit seiner entreprise toute patriotique einen kolossalen Profit machen. Nous verrons.”¹¹⁰ Marx is meg sokallta a hazafias borüzletet, de mást is kifogásolt: „Der Szemere ist ein Mann, der gern Dienste von andern verlangt, seinerseits aber zugeknöpfte Taschen hat. Du hast jetzt genug für ihn getan und ich würde in Deiner Stelle seinen Wein ihrer mission toute patriotique überlassen.”¹¹¹ A szűkmarkúság felhánytorgatására Marxnak a kilátásba helyezett, de elmaradt segítség is okot adhatott, amiről már az előbbiekből tudunk.

De nemcsak a borral volt baj. Marx, amikor végre elolvasta Szemere könyvének angol változatát, kezdett rájönni, hogy Szemere nem az, akinek éveken át hitte. „Ich habe ihm lange nicht geschrieben, weil mir die Schmeicheleien gegen Badinguet¹¹² und Pam,¹¹³ die seine Schrift enthalten, höchlichst mißfielen. Will ihm jetzt jedoch reinen Wein einschenken.”¹¹⁴ Egyelőre csak rosszallását fejezte ki, azt is csak Engelsnek és nem Szemerének. De a „tisza bor” sem váratott magára sokáig, s a szójáték kétszeresen célbatalált Szemere esetében.

Marx csaknem kéthónapos hallgatás után június 2-án írt újra.¹¹⁵ A hosszú szünetet persze mással, sok elfoglaltsággal és betegséggel magyarázta. Engels magatartását is tisztázta ez a levél, aki közben Londonban is járt és Marxon keresztül küldte sajnálkozását, hogy nem tudott többet segíteni a borüggyben. Tudjuk, mindez csak udvariaskodó kitérés volt: az elvi okok miatt kezdődő elhidegülés álcázása.

Az Engelsnek is írt rosszallás ebben a levélben már nyílt bírálattá vált. Több volt ez már, mint a múltévi október 8-i levél helyreigazító rövidsége; a mostani hangja bár udvarias, de nagyon határozott. Ezúttal elvi ellentétéről volt szó, kapcsolatuk komoly válságáról, aminek a megértéséhez messzebbre kell visszamennünk.

Marx a Napoleon és Palmerstonról szóló részeket kifogásolta Szemere könyvében. Bizonyára neki is feltűnt, akárcsak a mű egy másik bírálójának,¹¹⁶ hogy Szemere, bár nem venné szívesen a külső segítséget a magyar „nemzetiség” visszanyeréséhez — nehogy ugyanez a támogatás meg találja szorítani a nemzetet szabadságában —, mégis az egyetlen segítő kéz, melyet elfogadna, a Napoleoné lenne. Ez a vonás sehoggy sem illett bele az eddigi képbe, amit Marx Szemeréről kialakított; Marx forradalmi következetessége elvi törést érezhetett benne, amit Szemere sem tagadhatott. Ezért került hát a könyvbe

¹¹⁰ Levele Marxhoz 1860. máj. 7. Briefwechsel, II. 591. 1.

¹¹¹ Levele Engelshez 1860. máj. 8. uo. viszont II. 583. 1.

¹¹² III. Napoleon.

¹¹³ Palmerston.

¹¹⁴ Levele Engelshez 1860. máj. 8. Briefwechsel, II. 590. 1.

¹¹⁵ Kosáry, I. m. 113–114. 1.

¹¹⁶ Plee Leon írt róla a Siècle-ben. Vö. Naplóm, Ö. M. II. 192–193. 1.

I. Napoleon proklamációja is a magyarokhoz, hogy eszébe juttassa az utódnak: ami elődje tervezett, most ő folytathatná!

Tudjuk, hogy Szemere III. Napoleont nem szerette, mégis évek óta úgy tekintette, mint aki „a régi Napoleonért sokban bosszút fog állani. És azután? . . . És azután? Ha jó ember, ha van hite, elve, ha van nagy gondolat lelkében, akkor be fog teljesedhetni, mit I. Napoleon Sz. Ilonában mondott: hogy a mely fejedelem a szabadság, s nemzeti-ségek nevében föllép, az maga körül fogja összeseregelve látni a népeket, s Európa élén álland.”¹¹⁷ Így látta a helyzetet az olasz háború előestéjén. Úgy gondolta, hogy „itt volna az ideje, Napoleon herczeggel az összeköttetést fentartani. . . sajnálom, hogy nem mutattatám be magam, de eddig nem volt kilátás összeütközésre Ausztriával, s én nem szeretem az udvarokat, kivált hol őszinteség nincs . . . kezdem sajnálni hogy ez áldozatot remény fejében ügyünknek nem hoztam meg”.¹¹⁸ Később a Patrienak és a Constitution-nelnek küldött cikkekkel közvetve akarta kifürkészni a császár szándékát Magyarországgal kapcsolatosan, s már akkor meg volt győződve, „hogy III. Napoleon érettünk, fegyverrel, semmit sem fog tenni s tehetni . . . legfőlebb a békekötés alkalmával szólhatna s tehetne érettünk valamit. E feladásában pártolná Anglia, mely az alkotmányos jogoknak mindenütt barátja, s érdekében áll, hogy Ausztria erős legyen, mely gyöngye lesz örökké, míg Magyarország kielégítetlen marad. Poroszország szinte mellettünk fogna lenni, mert a korlátolt hatalmú Ausztria nem avatkozhatnék oly könnyen a német szövetség dolgaiba. Ha szabad lesz Magyarország, Ausztriának mindinkább ebben kell súlypontját keresni, s nem nyugoti, hanem keleti politikát követni. Sőt Poroszország is jó szemmel nézhetné ezt, keleti terveiben Ausztria örökös gát, Magyarországgal megalkudhatnék. Végre Szardínia is, biztosabb lesz, ha Magyarországot szabad lévő, Ausztriától megtagadja a pénzt s katonát Olaszországba avatkozni.”¹¹⁹ Ekkor írta a már említett három emlékiratot, melyek közül a Palmerstonhoz és Cavourhoz intézett könyvébe is bekerült. A villafrancai béke híre Napoleonhoz írandó levele fogalmazása közben érte, melyben külpolitikáját akarta magasztalni, „bár észrevevén, hogy a szabadság szót soha nem használja, csak a nemzeti függetlenséget emlegeti. De hiszen ez az, ami nekünk is kellene. Csaknem hajlandó valék hinni, hogy ez értelemben ő a népeket védeni, támogatni fogja . . . úgy látszik, sorsa is az lesz, mi vala bájtyáé.”¹²⁰ Könyvétől, a „La Question Hongroise”-tól, amely hónapokkal ezután került ki a nyomdából, azt várta, hogy a rebesgetett európai kongresszuson, a véletlenre is számítva, „valaki minket is szóba hozott volna. Az angolnak Ausztria erősödését kívánni kell, mi csak úgy lehetséges, ha Magyarország ki lesz elégítve; — Cavournak szerepe minden nemzeti igényt pártolni; — végre Napoleon szereti Európát meglepni, s ez annak egy módja volna . . .”¹²¹ Ekkor küldte el neki a „La Question Hongroise”-t is, de a levelet úgy fogalmazta, hogy ne lássék, mintha személyes kihallgatást is kérne. A munkát elfogadták. S mindezek után, jóval később, a Naplóban is megörökíti annak a cikknek a kivonatát, amely őt a magyar „emigráció radikál, Napoleon ellenes és Kossuth-ellenes” része vezetőjének titulálja, mert a jellemzést magára nézve igaznak érzi!¹²²

Marx nem követhette végig Szemerét ilyen lépésről-lépésre, mint mi a Napló nyomán, mégis jól érezte, amikor kifogásolta a könyvében levő Napoleonnak szánt célzásokat. Csakugyan volt idő, amikor Szemere foglalkozott a tőle nyerhető segítséggel, s a Napoleon herczeggel felveendő kapcsolat gondolatával. Annál különösebb, amikor ugyanezt olyan hevesen kifogásolta és elítélte Kossuthban, aki — megelőzve őt, — el is ment a kihallgatásra, ami Szemere fejében csak mint lehetőség fordult meg. Szemere, bár csak szándékában, mégis ugyanabba a hibába esett, amit Marxhoz írt leveleiben olyan fenntartás nélkül kifogásolt Kossuthban. Ezek alapján Marx csak azt láthatta, hogy Szemere mennyire helyteleníti Kossuth eljárását, s nem tudta, kicsin múltott, hogy nem maga Szemere tette meg ugyanezt az utat, amiért Kossuthot később mindketten olyan hevesen elmarasztalták: Marx elvi, Szemere érzelmi alapon.

A Palmerstonhoz írt emlékirat újabb kiadását is helytelenítette Marx a június 2-i levélben. Hogy fordulhatott ilyen emberhez Szemere, aki 1848–49-ben elárulta Magyarországot, de Itáliát is, s ugyanezt tette a lengyelekkel és cserkeszekkel is? „He is still, what he was since 1829 — a Russian agent, bound to the Petersburg cabinet by ties it is not in his power to cut through. Russia, of course, wants the destruction of the

¹¹⁷ Uo. II. 124—125. I.

¹¹⁸ Uo. II. 127—128. I.

¹¹⁹ Uo. II. 131—132. és 138. I.

¹²⁰ Uo. II. 144. I.

¹²¹ Uo. II. 189. I.

¹²² Uo. II. 259. I.

Austrian Empire, but what she not wants is the formation of the constituent elements of that empire into independent and selfsustaining states. A true reconstruction of Hungary would even more stand in the way of Russian Eastern diplomacy than tottering, vacillating and frightened Austria.”¹²³ Kár volt újra kinyomatni az emlékiratot, s kár emlegetni Törökország felosztását! Mindez csak arra volt jó, hogy a Szemerét támogató angol politikuskok csoportját elriassza, és hogy támadó felületet adjon. Kossuth élt is a kedvező alkalommal, s magát republikánusnak, Szemerét mint a „Constitutional and Aristocratic party” egyik tagjaként mutatta be, főként ezzel magyarázva a kettőjük közti ellentét igazi okát — írta Marx. „You excuse the liberty I have taken in frankly stating the points on which I cannot but dissent from you. The interest I take in your writings and your doings will, I hope, serve as a sufficient excuse.”¹²⁴ Mindez őszinte beszéd volt, ami kapcsolatuk megerősödésére is vezethetett volna, de nem oda vezetett.

Szemeré hosszú levélben magyarázkodott. Ő sem tartotta helyesnek a Palmers-tonhoz írt emlékirat közlését, de ha már egyszer annak idején elküldte neki, s egyébként is ismert volt a tartalma, nem változtathatott rajta. III. Napoleon külpolitikáját meg azért helyeselte, mert a jelenlegi európai politikai helyzetet támadta: ha a népek egyszer felszabadultak, majd tudni fogják, mit csináljanak! Könyve után különben német kiadók is érdeklődtek, de nem felelt nekik. (A Naplóból tudjuk, hogy azért maradt el a német kiadás, mert Brockhaus, Wigand és Campe nem ígértek hasznot s Szemerének nem volt miből költeni a fordításra.)¹²⁵ A második francia kiadást már nyomják is. Végül a bor: céggel kellene társulni, úgy, hogy Szemeré venné a bort, a cég meg eladná.

13. rue de l'Oratoire.

ce 25 Juin. [1860.]

Mon cher, je repond à votre aimable lettre un peu tard. Je n'étais pas malade, comme vous, mais j'ai eu et j'ai encore beaucoup de soucis — surtout à présent, ayant perdu un procès, le plus juste et le plus clair, ce qui nous prive de 30.000 fr. Ma femme avait des actions nominatives, je les ai confiées à un banquier, qui les a engagé pour ses propres dettes, et malgré que elles étaient inscrites en notre nom, et nous en avons toujours touchés les dividendes, nous avons perdu le procès, — ça ne peut arriver qu'à moi, que le sort ne cesse pas de poursuivre.

Vous avez raison, le mémoire adressé à Lord Palm[erston] n'était pas destiné à imprimer, — mais j'étais paresseux de développer les idées qui y sont contenues sous une autre forme, d'autre côté, en le donnant je ne pouvais rien y changer. Du reste il est si populaire, il y a si peu de gens qui le jugent comme vous et comme moi, que je ne crois pas que ce mémoire aurait pu faire du tort à mon livre.

Pour ce qui concerne Nap[oleon], je n'ai parlé que de sa politique extérieure qui attaque l'Europe actuel dont nous devons profiter nécessairement, et l'autre idée dominante est celle, qu'il doit s'appuyer sur les peuples. Une fois les peuples libres, nous verrons, et nous ferons ce que nous voulons.

Je n'ai rien vu de ce que vous dites, à savoir que Koss[uth] dans quelques feuilles hebdomadaires voulait me faire soupçonner, — du reste ces démarches ne m'affectent nullement, je ne crois pas qu'après son alliance avec l'ennemi de l'Angleterre, il puisse y jouir d'un crédit quelconque.

En un mot, je vous ai dit, que en France je ne pouvais écrire autrement, et je n'avais pas du temps d'écrire un nouvel ouvrage pour le public anglais. Ici, j'ai réussi, tous les grands journaux en ont parlé avec éloges, il paraît que pour eux il était venu à propos, car vous n'avez pas idée comme notre cause fut ici inconnue. Cette circonstance m'a guidée dans ma rédaction, de ne dire pas [!] ni trop, ni trop peu.

Vous m'obligeriez si vous pouviez me dire, 1. quels journaux anglais en ont parlé? Je ne connais que l'Examiner, le Morn[ing] Star, le Galignani, le Manch[ester] Daily News et Times, the Critic qui en ont parlé.

2. Désignez moi les feuilles hebdomad [aires] où vous croyez voir la main de Koss[uth].

3. Et en avez vous écrit dans les journaux américains?

4. Vous ne pourriez pas faire, par vos connaissances, que les journaux allemands en parlent? Vous devez connaître plusieurs correspondants. Plusieurs libraires m'ont demandé l'édition allemande (Hoffman, Wigand, Brockhaus), — mais j'ai hésité, et je n'ai pas répondu.

¹²³ Kosáry, i. m. 113—114. 1.

¹²⁴ Uo. 114. 1.

¹²⁵ Naplóm, Ő. M. II. 191. 1.

En français la 2de édition est sous la presse.

Mais ma tête n'est pas libre à présent. Je pense, surtout après la perte de ce procès, à mes vins, car j'ai une famille. J'ai encore une grande quantité de Tokaj, — mais je pense à une entreprise avec les vins de table de Hongrie, puisque l'entrée en Angleterre vient d'être abaissée. Le moment est très favorable, car sachez, que je pourrais procurer le bon vin de table de moitié à meilleur marché que ne coûte le vin français. Mais je ne parle que du bon vin, naturel, authentique, — les boissons mélangés, frélutés ne sont pas mon affaire. En un mot, je pourrais donner pour 36 sh[illings] le vin (la douzaine) qui en vin français doit coûter 60—72. En pièces il y aurait pour un négociant 60—80% de bénéfice. Peut-être je voudrai m'associer avec une bonne maison, j'achèterai, elle vendrait mes vins.

Un hasard, pourrai vous donner l'occasion de m'être utile; en vous donnant un peu de la peine, par vos connaissances vous pourriez trouver l'homme qui me faut, vous m'obligeriez infiniment, et celui aussi que vous me recommanderez. Croyez moi, je ferai tout mon possible si vous m'adressiez un pareil demande.

Tout à vous

Sz.

13. rue de l'Oratoire.

[1860.] jún. 25.

Kedvesem, kissé késvé válaszolok kedves levelére. Nem voltam beteg, mint Ön, de rengeteg gondom volt, és még van is, különösen most, hogy elvesztettünk egy pert, a legmértányosabb, legtisztább ügyet, és bennünket 30.000 franktól foszt meg. A feleségemnek névre kiállított értékpapírai voltak, én ezeket egy bankárra bízam, aki saját adósságnál fedeztetül elzúlogosította, és annak ellenére, hogy a papírok a mi nevünkre voltak beírva, és mindig is felvettük az értük járó osztalékot, elvesztettük a pert, — ilyesmi is csak velünk történhetik, a *sors* szüntelenül ildúz.

Igaza van, a Lord Palmerstonhoz intézett emlékiratot nem szántam kinyomatásra, — azonban lusta voltam ahhoz, hogy a benne rejlő gondolatokat más formában kifejtsem, másrésről pedig így, ahogy kiadtam, nem is tudtam rajta változtatni. Egyébként pedig annyira népszerű, oly kevesen vannak, akik úgy vélekednek róla, mint Ön és én; nem hiszem, hogy ez az emlékirat árthatott volna a könyvemnek.

Ami Napoleont illeti, csak a külpolitikájáról beszéltem, ez az egész jelenlegi Európát támadja, mi majd szükségképpen hasznot húzunk ebből. A másik vezércsme az, hogy a *nép*ekre kell támaszkodnia. Ha egyszer a népek felszabadultak, meglátjuk, és azt tesszük, amit akarunk.

Azt írja, hogy Kossuth egyes hetilapokban gyanússá akar engem tenni, én ezt sehol sem láttam, — de egyébként is ez az eljárás egyáltalán nem érint. Nem hiszem, hogy Anglia elcsépségével való *szövetkezése* után bármilyen hiteles is lehet az országban.

Szóval, mondtam Önnek, hogy Franciaországban nem írhattam másképpen, arra meg nem volt időm, hogy új könyvet írjak az angol közönség számára. Itt sikerem volt, az összes nagy lapok dicséretben írtak róla, úgy látszik, számukra nagyonis jókor jött, Önnek fogalma sem lehet róla, mennyire nem ismerték itt a mi ügyünket. Ez a körülmény vezetett engem a megfogalmazáskor, hogy ne mondjak sem túl sokat, sem túl keveset.

Nagyon lekötelezne, ha meg tudná nekem mondani:

1. mely angol újságok írtak a munkámról? Csak az Examiner-t, a Galignani-t, a Morning Star-t, a Manchester Daily News-t és a Times-t, meg a Critic-et tudom, hogy írtak róla.

2. Jelölje meg azokat a hetilapokat, ahol Kossuth kezét véli látni.

3. Írt Ön a könyvemről az amerikai lapokban?

4. Megtehetné-e, összeköttetései által, hogy a német lapok is írjanak róla? Bizonyára több levelezőt ismer. Több könyvkereskedő kérte tőlem a német kiadást (Hoffman, Wigand, Brockhaus), — de tétoztattam és nem válaszoltam nekik.

A második francia kiadás sajtó alatt van.

Azonban a fejem most máshol van. A boraimra gondolok, különösen a per elvesztése óta, mert családom van. Tokajban még nagymennyiségű borom van, — de én a magyarországi *asztali* borokkal való vállalkozásra gondolok, minthogy Angliában leszállították a behozatali vámot. A pillanat nagyon kedvező, tudnia kell, hogy felével olcsóbban tudnám beszerezni a jó asztali bort, mint amennyibe a francia bor kerül. De én csak a *jó*, természetes, hiteles borról beszélek, — a kevert, pancesolt italok nem nekem való dolog. Egyszóval, 36 shillingért tudnám adni azt a bort (tucatját), ami, ha francia, 60—72-be kerül. A kereskedő számára ez *hordóban* 60—80%-ot jelent. Talán társulok majd egy *jó* céggel, én vásárlom, az meg majd eladja a boraimat.

A véletlen talán meghozza az alkalmat, hogy Ön segítségemre lehessen; ha csak egy kissé igyekszik, hogy megtegye, megtalálhatja ismerősei által azt az embert, aki nekem kell, végtelenül lekötelez engem, de azt is, akinek ajánli. Higgye el nekem, én is megtennék minden lehetőt, ha Ön fordulna hozzám hasonló kéréssel.

Szíves üdvözléttel

Sz.

Alig küldte el Szemere a levelet, megérkezett a Cobdené, érdekes melléklettel Sandford magyarbarát angol politikus emlékirata volt a levélhez csatolva, egy Kossuth-tal még 1854. május 30-án folytatott beszélgetésről. Sandford olvasta Szemere könyvét a magyar kérdésről, kitűnőnek találta, s úgy vélte, hasznos volna, ha „döntő körökben meg tudnák miszerint Kossuth nézetei nem állanak nagyon távol azon nézettől, melyet Szemere B. úr röpirata fejteget”.¹²⁶ Kossuth akkor világosan nyilatkozott Sandford előtt: nem hiszi, hogy Ausztria valaha is engedjen, vagy visszatérjen a törvényes útra. Most, bár bizonyára erős erkölcsi nyomás alatt állva, mégis csak kénytelen volt engedelményeket tenni — melyeket Szemere, tudjuk, az Opinion Nationale-ban még április 25-én erősen

bíró hangnemben ismertetett¹²⁷ —, Anglia és Franciaország felhasználhatná befolyásukat a jog érdekében. A Kossuthal folytatott hat év előtti beszélgetésnek is lehetne talán valami hasznát venni — gondolta Sandford —, ezért küldte el a feljegyzést Cobdennek, az meg Szemerének, aki a Naplóban is megörökítette,¹²⁸ s egy rövidített változatát Marxhoz továbbította.

Az 1854-ben elhangzott Kossuth-nyilatkozatnak az volt a lényege, hogy ha Oroszország segítséget ajánlana Magyarországnak az osztrák zsarnokság ellen, ezt Magyarország elfogadná. Viszont a törvényesség útjára való visszatérés „megújítaná az egyességet Ausztria és Magyarország között s megelőzné Oroszországot abban, hogy alkalmat találjon a beavatkozásra, s párhíveket szervezzen Magyarországon”.¹²⁹ Utóbbi esetben Kossuth a restaurációt sem ellenezte, csak éppen nem tért volna vissza hazájába. Ez a régebbi véleménye csakugyan közel állt a Szemeréhez, csak az volt a hibája, hogy a hat évvel előbbi Kossuthé volt: Szemere viszont fokozatosan ért el ugyanide, s ennél meg is maradt. 1860 már újra távol találta őket egymástól.

[1860. június vége vagy július]

„Memorandum of a conversation with Mr. Kossuth in evening of May 30. 1854. at 21 Alpha Road, London.

„... A return to strict legality in Hungary (said he) might renew union of Austria and Hungary, and would prevent Russia finding any partisans in Hungary. He would not offer any opposition to a return to legality. He would advise his countrymen to accept with good faith such a restoration, if it could be obtained, and would pledge himself not in any way to be an obstacle to such an arrangement. He would not himself return to Hungary.

He would not put himself forward to propose such a course of Austria, as he had no belief in Austria's return to legality, except of pressure of dire necessity.

He gave me authority to say, such were his sentiments. And if appealed to, he should avow them, though he would not commit himself to any proposal, as he should not expect Austria to abandon her traditional scheme of centralisation till forced to do so. . .

He would have consented in 1848 to Hungarian troops being sent to resist attacks of Piedmontese; but he would not employ them to coerce Austrian Italy, as he would not consent to foreign troops in Hungary. . . »

Voilà qui est aussi curieux qu'intéressant, vous pouvez l'insérer mais il est inutile de nommer personne, — qui en doutera, peut s'informer chez vous, en cas de besoin.

Tout à vous
Sz.

[1860. június vége vagy július]

¹Feljegyzés a Kossuth úrral, 1854. május 30-án, Londonban, az Alpha Road 21 alatt folytatott beszélgetésről.

... A szigorú törvényesség útjára való visszatérés Magyarországon (mondta ő) megújíthatná Ausztria és Magyarország egyesülését, s megakadályozhatná Oroszországot abban, hogy párhíveket találjon Magyarországon. Ő maga semmiképp sem ellenezné a törvényes útra való visszatérést. Honfitársainak azt tanácsolná, hogy egy ilyen restaurációt, ha elérhető, jóhiszeműen fogadjanak el, s köteleznék magát, hogy ilyenféle kiegyezés elé nem gördítene akadályt. Ő maga nem térne vissza Magyarországra.

Nem állna elő ilyen ajánlattal Ausztria részére, mert nem hisz Ausztria visszatéréseben a törvényes útra, ha csak nem a sanyarú szükség nyomására.

Felhatalmazott arra, hogy elmondjam, ez az ő véleménye. Ha megkérdezik, elismeri ezt, de semmiképp javaslatot nem tesz, mert nem hiszi, hogy Ausztria felhagyna hagyományos központosító tervével, amíg erre nem kényszerítik. . .

1848-ban hozzájárult volna, hogy magyar csapatokat küldjenek a piemonti támadások visszaverésére: de nem használta volna fel ezeket Osztrák–Itália megfékezésére, amint hogy idegen csapatok Magyarországra való küldéséhez sem járult volna hozzá. . . »

Lám ez éppen olyan különös, mint amilyen érdekes, közzétetheti, de felesleges bárkit is megneveznie, — aki kételkedik benne, szükség esetén felvilágosítást nyerhet Öntől.

Szíves üdvözléssel
Sz.

Marx a „Memorandumot” szószerint átvette a „Herr Vogt”-ba, s csak a megbeszélés színterét jelölő „21 Alpha Road, London”-t hagyta el,¹³⁰ viszont közölte, hogy akivel Kossuth beszélgetett, az az akkori angol alsóház egyik legismertebb radikális

¹²⁷ Uo. II. 209–212. l.

¹²⁸ Uo. II. 227–231. l.

¹²⁹ Uo. II. 230. l.

¹³⁰ Herr Vogt. I. k. 308–309. l.

tagja. Az emlékiratra elsősorban azért volt szüksége Marxnak, hogy nyilvánvalóvá váljék, miszerint Kossuth jól tudta, hogy Magyarországnak Oroszország a fő ellensége, s ennek ellenére közvetve mégis csak ennek a malmára hajtotta a vizet, amikor III. Napole-onhoz közeledett.

Szemere 1860. július 31. és augusztus vége között újra Angliában járt. Sok ismeret-séget kötött. Többek között találkozott „Herzen muszka számúzóttal, ki e nyelven a »Harang« heti lapot adja ki, küldözve tiltott úton a birodalomba”.¹³¹ Cobden és mások ajánló leveleivel sokfelé megfordult a boriügben, kevés eredménnyel. „Nem a nehézség vert le, de a dolog bántott. Sok keserűséget el kellett nyelnem, nem mintha, magában véve, a bánásmód sértő volt volna, de ha azok, kikkel dolgom volt, nem tudták ki vagyok, ki voltam, én nem felejtettem el.”¹³²

Marxot nem kereste fel, csak írt neki pár sort, amit az az augusztus 21-i igen kedves hangú levelében köszönt meg. Tudta, hogy Szemere Londonban járt, s ezért is nem írt neki a párizsi címre. Sajnálkozott, hogy elkerülte házukat, pedig felesége is örült volna, ha megismerkedik vele személyesen is, „whose great intellectual powers she has already become familiarised with by his writings”.¹³³

Az európai helyzetről neki is az volt a véleménye, hogy „Great events, as you justly remark, have come to pass, but of all things the most dangerous, that, in my opinion, could happen to Europe, would be a war between the *legitimate counter-revolution* seated at Warsaw, and the *illegitimate counter-revolution* seated at the Tuilleries. Still we must the situation take as it is, and make the best of it. If Garibaldi, whose real intentions I have ascertained from private letters communicated to me, has momentaneously been forced to strike his own flag, I hope that in the coming spring the occasion will offer of separating once for all the cause of nationalities from the cause of French counter-revolution.”¹³⁴

Kossuthról újabb adatokat kért, főleg amerikai, párizsi és turini szerepléséről, melyek — tudjuk — befejezés előtt álló könyve, a „Herr Vogt” számára kellettek. „With the events before us, it is of the highest importance, that on the one hand the good understanding between the German party of liberty and the Hungarians should be raised above every doubt — and I shall soon have the occasion of speaking (not by word of mouth, but by print) to Germany on this point; that on the other hand Kossuth, the would-be representative of the Hungarian nation, should be disavowed on both sides.”¹³⁵

A feszült várakozásban az októberi diploma híre valósággal felzaklatta Szemerét. Úgy érezte, hogy mindaz, amit ő a „La Question Hongroise”-ban lehetőségként körülírt, most meglett, még pedig forradalom nélkül! „Hogy 1849-ben igazságtalanul győzetünk le, az igaz, de politikában, az eddigi fogalom szerint — a tényt tekintik, és így birtokon kívül valánk. Következésképp nagy szerencse a nemzetre nézve forradalom, harez, vér-vesztesség nélkül megkapni a legfontosb jogokat, mikkel bírva a többiek sem hiányozhatnak. Ehhez hozzá adom, mikép én külföldi segedelemben teljességgel nem bízom.”¹³⁶ Napoleonnak eszköz vagyunk, más nem; de Cavour, sőt Garibaldi sem segíthet igazán. „Másrésről én hiszem, hogy ha Magyarországhban forradalom ütne ki, ha a Porosz nem jönne is közbe, az Orosz bizonyosan; gyűlöli Ausztriát? igaz, de még jobban szereti Lengyelországot megtartani. Ily körülmények közt bűn volna a nemzetnek ezt el nem fogadni.”¹³⁷ Azon melegében nyílt levelet ír, hogy az otthoniak álhitét eloszlassa a külföldi segéllyel, azaz Kossuth mozdulataival kapcsolatban, s ugyanakkor a kinti közvéleményre is hasson némileg. A levél „A magyar kérdés”-ről először a La Presseben jelent meg, de azonnal átvette a Journal des Débats, a Gazette de France, a L'Union. sőt a londoni Times, a Morning Post, a Daily News, a Galignani Messenger, s a Saturday Review is, de a Revue des deux Mondes is szólt róla. A cikk veleje az volt, hogy az októberi diploma pontjai lényegükben megegyeznek a Szemere könyvében kívántakkal, s csak az a fontos, hogy „őszintén és jóakarattal” hajtassanak végre. „Ha áll is, hogy két vagy három dolog hiányzik, a mit 1848-ban bírtunk, azt se feledjük el, hogy jogainkat újabb forradalom nélkül nyertük vissza. Fegyverrel kezünkben: mindent lehet követelni; de mikor alkudozunk, mindkét félnek készen kell lennie, hogy valamit engedjen.”¹³⁸

¹³¹ Naplóm, Ö. M. II. 235. l.

¹³² Uo. II. 233. l.

¹³³ Kosáry, i. m. 116. l.

¹³⁴ Uo. 115. l.

¹³⁵ Uo. 115—116. l.

¹³⁶ Naplóm, Ö. M. II. 247—248. l.

¹³⁷ Uo. II. 248. l.

¹³⁸ Uo. II. 251. l.

A forradalmi megmozdulástól kezdettől fogva idegenkedő Szemere most mutatkozik be igazán, mint a „kiengesztelődés” hirdetője; eddigi elveit hivatalosan is igazolva látja, s az otthoniaknak — Kossuthal ellentétben — a megegyezés útját ajánlja. A levélre nem Kossuth, hanem Klapka és Teleki László válaszolt.¹³⁹ Utóbbi nemcsak célzott, de elevenbe is talált: „Ismertem Szemere urat élete különböző szakáiban; ismertem 1848 előtt is, mikor igen közeledett az akkori osztrák — magyar kormányhoz.”¹⁴⁰ De olvashatta a levelet Marx is, aki a „Herr Vogt”-ban tért vissza Szemere megegyezési kibontakozást sürgető elgondolására.

A munka, amire Marx augusztus 21-i levelében célzott, a „Herr Vogt” csak novemberre készült el. Kezdetéről már az előzőkből tudunk. Marx nem kapott rá kiadót, úgy hogy saját költségén nyomatta ki. A sajtó ezt is agyonhallgatta, akárcsak eddigi munkáit. Lassalle remekműnek, Engels pedig Marx addigi legjobb munkájának tartotta. Ennek ellenére a könyv nehezen kelt, s Marx felesége a New Yorkban élő Weydemeyer segítségét is kérte terjesztése érdekében.¹⁴¹

Ha Marx kezdetben pusztán vitairatnak szánta is, végül sokkal több: az ötvenes évek európai kortörténetének a kézikönyve lett belőle.¹⁴² Minket ezúttal csak azok a részei érdekelnek alaposabban, melyek Szemerével, s vele kapcsolatosan a magyar ügygel foglalkoznak.

Az előzőekben már láttuk, hogy Szemere kezdettől fogva nem értette, miért kellett Marxnak egy jelentéktelen rágalmazásra ilyen széles alapon készült írással visszavágni, de azért a Kossuth és követői ellen felhasználható adatokat rendszeresen küldözgette neki. Számára azért látszhatott hasznosnak a készülő munka, mert Marx egyúttal Kossuth-ékat is el akarta marasztalni, amit minden eddigi támadó cikkénél alaposabban és részletesebben meg is tett, s Szemerének főleg ez a szempont volt a fontos; Marx viszont Kossuthban csak az egyik főszereplőt látta a nagy európai tablón, akivel az ötvenes évek folyamán elvi okokból nem értett egyet. Szemere eddig bemutatott levelezése a tanú, hogy a Kossuth politikai átváltozásairól rajzolt kép adatainak túlnyomó része tőle való; Marx Kossuth-képének kialakulását és rajzát tehát főleg Szemere sugalmazta és színezte.

Marxnak nem volt módja, hogy a részleteket más forrásból is ellenőrizze. Csakis így kerülhetett a Függelékbe pl. néhány egyoldalú, Szemerére valló elfogult megállapítás a közteherviselésről, a feudális paraszti terhek megszüntetéséről és az egyházi tized kárpótlás nélküli eltörléséről, melyekben Kossuth „teljesen ártatlan” volt, mert az elsőre irányuló mozgalmat nem ő, hanem Szemere indította el, a másodikikat sem Kossuth, hanem Bónis Ferenc, Szabolcs megye követe, a harmadikról pedig a papság önként mondott le Jekelfalussy követ indítatására.¹⁴³ Tudjuk, hogy Marx elmarasztaló kritikáját Kossuthnak egy adott időben tanúsított magatartása alakította ki, illetőleg változtatta meg róla alkotott előző véleményét — amire már előbb utaltunk —, következőleg a „Herr Vogt”-beli sorait sem tekinthetjük Kossuth egész működésével kapcsolatos végleges és teljes értékelésnek.

Az 1860. június 2-i Marx-levél már érintette Magyarország és a cári imperializmus kapcsolatát, de részletesen ez is a „Herr Vogt”-ban van kifejtve. Marx Szemere könyvére, a „Hungary from 1848 to 1860”-ra hivatkozott, amiből az derült ki, hogy az osztrák politikának 48 előtt és után is az volt az elve, hogy Ausztria uralkodik Magyarországon, a magyarok pedig Magyarországon. Egész más lenne az eset a cári Oroszországgal, akár közvetlenül, akár közvetve uralkodjék Magyarországon. Marx Vogtot támadta azért is, hogy Magyarországot az osztrák imperializmus helyett az orosznak akarta kiszolgáltatni, támogatva egy olyan pánszláv birodalom tervét a Duna-medencében, amely Csehországtól a Balkánig nyúlnék, holott ez a terv a magyar faj és uralmával történelmileg egybekapcsolt Magyarország pusztulását jelentené, mert a fajrokon szlávok és a vallárokon románok többségben vannak.¹⁴⁴

De egy oldalvágás Szemerét is érte. Igaz, hogy csak az egyik jegyzetben, de azért onnan is talált. Marx az utolsó pillanatban szúrhatta ezt be a könyvbe, amikor már a szedés kész volt; előbb nem tehetette, mert Szemere nyílt levelében közölt véleménye az októberi diplomáról csak most juthatott el hozzá. De lehet, hogy levelet is kapott tőle, amit még nem ismerünk. Marx megállapítja, hogy Klapka és követői Napoleonban

¹³⁹ Uo. II. 253—254. l.

¹⁴⁰ Uo. II. 254. l.

¹⁴¹ Levele Weydemeyernéhez 1861. márc. 11. Vö. Marx Károlyról, 109. l.

¹⁴² Bucher Lothar (1817—1892), a berlini „Nationalzeitung” levelezője, ekkor még radikális politikus, jellemezte így. Vö. uo.

¹⁴³ Herr Vogt, I. k. 309—310. l.

¹⁴⁴ Uo. 127. l.

olyasvalakit láttak, mint Rákóczi Ferenc XIV. Lajosban : Franciaország katonai hatalmának képviselőjét, azét a hatalomét, amely Magyarországnak csak javára lehet, de veszélyére már földrajzi okoknál fogva sem. Marx megérti Klapka részéről ezt az álláspontot, de „befremdete es mich, Annäherndes zu finden in der oben zitierten Schrift Szemeres [Hungary from 1848 to 1860] und habe ich ihm in dieser Beziehung meine Ansicht offen mitgeteilt. [Vö. 1860. június 2. levelét Szemeréhez.] Noch weniger verstehe ich seine letzte Erklärung über die österreichische Konzession. Ich weiß, daß Szemere sich in öffentlichen Dingen nicht durch Privatmotive bestimmen läßt und sehr wichtige Gründe für seine Erklärung hatte : daß die Ungarn mit dem was von Wien gegeben alles in Pest holen können ; daß jede Insurrektion Ungarns von außen, und namentlich mit französischem Beistand, eine russische Intervention in Ungarn, für oder gegen Österreich, notwendig nachzieht ; daß endlich die Autonomie, die Transsylvanien, Slawonien und Kroatien, sowie der Woiodina verliehen ist, dem Wiener Kabinett in diesem Augenblick jene »Nationalitäten« ganz so gegen die Magyaren sichern würde wie 1848/49. Alles das ist richtig, konnte aber gesagt werden ohne den Schein die ungarische Konstitution in der Wiener verstümmelten Ausgabe »in usum delphini« anzuerkennen.”¹⁴⁵ A magánlevél sorai után ez az első és tudomásunk szerint az egyetlen bíráló megjegyzése Marxnak, ami Szemeréről nyilvánosan is megjelent. Marx forradalmi következetessége nem nézte el neki a megalkuvó szerepét sem most, sem később.

Időközben újra találkoztak. Szemere 1860. november 6-án a boreladás ügyében Angliába utazott. Sok mindenkit felkeresett, de ki is fáradt, „erkölcsileg kivált, ez az új pálya igen rögzös, kivált nekem, ki nem szoktam az üzleti modorhoz.”¹⁴⁶ Marxnak is írt, meghívta a hotelba, ahol szállva volt. Levelének csak az utóiratát ismerjük, elejét nem.

[1860. nov. 16.]

Post Scriptum.

Je ne partirai que Lundi, si vous voulez venir me voir Dimanche matin, de 9 à 10 1/2 heures, nous déjeunerions et causerions ensemble.

Leicester Squ.
Hotel Sablonière,
Chambre 29

Utóirat.

[1860. nov. 16.]

Csak hétfőn utazom, ha vasárnap reggel 9—fél 10 óra között meglátogatna, együtt ebédelhetnénk és beszélgethetnénk.

Leicester Squ.
Hotel Sablonière,
Chambre 29

Marx november 21-én saját névalírási levélben kimenti magát : felesége betegsége miatt nem látogathatta meg Szemerét sem november 18-án, vasárnap, sem a következő napokon.¹⁴⁷ Szemere még aznap válaszolt ; sajnálkozik, Engels címét kéri, mert 24-én vagy 25-én Manchesterbe utazik. Kíváncsi, megkapta-e Marx előbbi levelét, mert nem említette. Mi sem tudunk erről. Ő is saját nevét írja a válasz alá, hiszen egy városban, Londonban vannak mindketten.

Mittwoch Abends [1860. nov. 21.]

Mein Lieber, es thut mir ungemein Leid Ihre liebe Frau so plötzlich und so schwer erkrankt zu wissen. So muß ich denn meinen Besuch auf meine Rückreise aus schieben. Denn ich gehe, vielleicht Sonnabend oder Sonntag, nach Manchester, und wünsche auch den Engels zu besuchen, besonders nachdem ich höre daß er auch ein Emigrant war, und noch immer ein Democrat ist. Der Burckh[ardt]¹⁴⁸ sagte mir es, in dem ich einen interessanten, und wie die Wiener sagen jovialen Menschen gefunden habe, — aber, leider, in seiner Stellung scheint er nicht geneigt seyn mir Hülfe zu leisten . . .

Wo wohnt der Engels in Manchester?

Sie lesen den Courrier? Mir ist das Blatt hieher geschickt worden. Son directeur G[anesco] est tout ce que vous voulez, d'un jour à l'autre.

¹⁴⁵ Uo. 203—204. l.

¹⁴⁶ Naplóm, Ő. M. II. 264. l.

¹⁴⁷ Kosáry, I. m. 116 l.

¹⁴⁸ Szemere a Manchesterben élő német emigránsok között emlegeti. Vö. Naplóm, Ő. M. II. 262. l.

Bisher brauchte er einen gewissen Horn um gegen Oesterreich zu schimpfen, es scheint der Wind fängt an zu wehen — und das Geld auch — von Osten.

Empfehlen Sie mich bestens Ihrer armen Frau, und denken Sie an Ihren ergebenen Freund

Szemere

Haben Sie meinen früheren Brief bekommen? Sie erwähnen es nicht.

Szerda este [1860. nov. 21.]

Kedvesem, végtelenül fájlalom, hogy felesége ilyen hirtelen súlyosan megbetegedett. Így tehát látogatásomat el kell halasztanom visszautazásomig. Mert Manchesterbe utazom, talán szombaton vagy vasárnap. Engelt is szeretném meglátogatni, különösen azért, *minthogy* hallottam, ő is emigráns volt, és még mindig demokrata. Burckhardt mondta ezt nekem, akit érdekes embernek ismertem meg, és — mint a bécsiek mondják — joviális embernek; azonban, sajnos, állására való tekintettel úgy látszik nemigen hajlandó segítségemre lenni . . .

Hol lakik Engels Manchesterben?

Olvassa Ön a Courrier-t? Ideküldték utánam ezt a lapot. Az igazgatója, Ganesco, minden aminek csak akarja az ember, egyik napról a másikra.

Mindaddig egy bizonyos harsonát fűjt, ha Ausztriát szidta, most úgy látszik más oldalról fúj a szél — és a pénz is — kelet felől.

Kérem, adja át legjobb üdvözetemet szegény feleségének, és gondoljon hű barátjára

Szemerére

Megkapta előző levelemet? Nem tesz róla említést.

Szemere tervezett manchesteri útjáról Marx ugyanezen a napon küldött értesítést Engelsnek : „Szemere ist hier. Wird auch durch Manchester reisen und Dich besuchen.”¹⁴⁹ Másnap megadta Szemerének Engels címét, „whom you must consider as my *alter ego* and who's the author of the pamphlet »Po and Rhein« I gave you on a former occasion,”¹⁵⁰ s megint a saját nevét írta alá.

Szemerét Manchesterben a német emigránsok közül többen igen szívesen fogadták. „Ez itt hatalmas és gazdag osztály — írta —, sok száműzött, de mind jól áll, némely igen gazdag lón. Megemlítem itt Dr. Borchardt és Gumpert, — Steinthal, — Stoeher, — Engels (a hírneves Marx barátja),”¹⁵¹ akit december 3-án keresett fel. „Ich war vorbereitet, Dir heute abend einen Artikel zu machen — írta Engels Marxnak —, aber eben kommt Szemere, der Dich grüßen läßt, und so ist das auch für heute out of the question.”¹⁵²

Szemere máskor is volt Engelsnél : „Außer Szemere kommt mir am Sonntag auch noch mein Schwager her, Sz[emere] ist heute fort nach Liverpool, kommt vielleicht wieder, mein Schwager geht morgen — also bin ich außerstande gewesen, einen Artikel zu machen.”¹⁵³ Engels, aki csak most ismerte meg közelebbről, véleményét melegebben közölte Marxszal : „Sz[emere] ist persönlich ein ganz netter Kerl, mit der österreichischen Bonhomie, und mag in Ungarn, in revolutionären Zeiten, auch energisch, entschieden und einsichtig sein ; aber en dehors de son pays ist es sicher mit seinen Kenntnissen und Ideen nicht weit her ; ich habe wenigstens nicht viel Vernünftiges darüber aus ihm herauskriegen können. Komisch ist, daß er, der doch in seiner Broschüre bonapartistisch auftrat, jetzt wieder ganz umgeschlagen ist. Er machte mir ua. folgenden Vorschlag zur Güte : Was ich davon hielte, wenn es dahin kommen sollte, daß die Habsburger, beim Zerfall des Kaiserstaats, nur noch Könige von Ungarn bleiben und Deutsch-Oesterreich an Deutschland zurückfiele? Worauf ich ihm natürlich erklärte, daß eine solche Lösung uns ganz recht sein könne und wir den Ungarn die ganze Räuberbande mit Vergnügen zum Präsent machen würden. Sein Weingeschäft ist hier ganz gut abgelaufen ; Cobdens Empfehlung und die Bekanntschaften, die er in Paris bei C[obden] gemacht hatte, erleichterten ihm die Sache sehr.”¹⁵⁴ Marx is ilyenféleképpen érzett : „Was Deine Ansicht von Szemere betrifft, so will ich Dir *ganz im stillen* mitteilen, daß ich sie völlig teile. Das allerkomischste ist, daß ich, ironice, ihm den Vorschlag gemacht hatte, sie sollten die Habsburger für sich behalten, Pest würde der letzte Zufluchtsort für dieselben sein etc.”¹⁵⁵ Ezek szerint a manchesteri út előtt találkozniok kellett. Az a látogatás pedig, ami Marx feleségének a betegsége miatt elmaradt, előző együttlétük folytatása lett volna.

De a „Briefwechsel” közléséből más is látszik ; sem Marx, sem Engels nem vette már ekkor komolyan az osztrákokkal egyezkedni kívánó Szemerét. Bár meghagyták

¹⁴⁹ Levele Engelshez 1860. nov. 21. Briefwechsel, II. 634. l.

¹⁵⁰ Kosáry, i. m. 116. l. A „Po und Rhein”, Engels röpirata az olaszországi háborúról, 1859-ben Berlinben jelent meg.

¹⁵¹ Naplóm, Ö. M. II. 262. l.

¹⁵² Levele Marxhoz 1860. dec. 3. Briefwechsel, II. 639. l.

¹⁵³ Levele Marxhoz 1860. dec. 18. Uo. II. 646. l.

¹⁵⁴ Levele Marxhoz 1860. dec. 18. Uo. II. 646. l.

¹⁵⁵ Levele Engelshez 1860. dec. 18. Briefwechsel, II. 647. l.

illúzióiban, valójában mulattak elképzelésein: mosolyuk rosszabb és súlyosabb volt minden elmarasztalásnál. Most mérték le véglegesen, és mindketten könnyűnek találták.

Szemere pedig továbbra is a megegyezés útján haladt. „Manchesteri levelével”¹⁵⁶ Deák Ferencet akarta hallgatásából kimozdítani s az otthoniakat „józan mérsekletre” bírni, mert „néha rajtunk a népeken van a sor amnestiázni. S vannak fontos pillanatai az időknek, midőn úgy a királyok, mint a népek elvesznek, ha megbocsátani s kibékiálni alkalmas időben nem tudnak”.¹⁵⁷ De nemcsak ő figyelte a hazai eseményeket, őt is az otthoniak, s a „Manchesteri levélre” Jókai „Üstökös”-e adta meg a választ: „Ki az a Szemere B.? Feleli a paraszt: hát az egy császári királyi emigráns.”¹⁵⁸ Ez még a „Briefwechsel”-beli levélváltásnál is élesebb volt, s eleven is ért, mert Szemere is megtudta!

Szemere neve 1860. december 18-án fordul elő utoljára a „Briefwechsel”-ben. Feltehető, de semmi nyoma, hogy Marxszal ezután is találkozott volna, bár még háromszor járt Angliában: 1861. február 28-tól április 20-ig volt ott, majd ugyanez év szeptemberében is, végül a második londoni világkiállítás alatt 1862-ben, több hónapon át. A Napló sem tesz róla említést, s 1862 elejével az is végképp elhallgat. Nem alakult úgy az európai, de a magyar helyzet sem, hogy újabb közös témát adott volna kettőjük számára. További kapcsolatukat egyre áthidalhatatlanabbá váló elvi ellentéteik is csak nehezíthették, s bizonyára főleg ezek szüntették meg. Levelezésük jelenleg lappangó darabjai még előkerülhetnek, újat főleg a hiányzó Marx-levelek mondhatnának, de nem valószínű, hogy az eddigiekben megrajzolt képet gyökeresen megváltoztatnák.

III

Végigtekintettünk Szemere és Marx közel tíz évig tartó kapcsolatán, ami távoli felfigyelésből szemmel tartással, majd, közös ismerős közvetítésével, üzenetváltások és sűrű levélváltáson át személyes ismeretessé, szoros együttműködéssé, sőt munkatársi viszonyvá is fejlődött. A kortárs magyarok közül Szemere Bertalan került legközelebb Marxhoz, s rajta keresztül Engelshez is. Közeledésüknek eleinte elveik látszólagos közeli-sége volt az alapja. Kapcsolatukat, melynek udvarias és szíves hangneme mindvégig megmaradt, később személyi és helyzetükből adódó, de főleg egyre nyilvánvalóbbá váló elvi ellentéteik hullámvá, majd lánghulóvá tették; mindez idővel eltávolodásra és végül teljes elhallgatásra vezetett.

Mit vártak egymástól? Szemere támogatást maga mellett és kiállást Kossuth ellenében, majd segítséget üzleti ügyeiben; Marx első kézből származó tájékoztatást a magyar helyzetről, főleg Kossuthról, olyantól, akiben, Kossuth helyett, vezető-lehetőséget is sejtett.

És mit kaptak? Szemere inkább azt, amit várt. Marx is hozzájutott az anyaghoz, amire szüksége volt, bár Szemere ellenséges elfogultságát más forrásból származó tájékoztatással csak nehezen tudta ellenőrizni; később elvi okokból eltávolodott, majd elhidegedett a forradalmi megoldástól újra meg újra visszatörpülő, ellentmondásokkal teli Szemerétől, aki megegyezéssel szerette volna visszanyerni, ami a bukáskor elveszett. De Marx kevesebbet kapott, mint várt Szemerétől, a Kossuth ellenében fellépő vezető-lehetőségtől is, aki, bár a cselekvés embere volt, — kétségtelenül tehetséges és jófelkészültségű —, de hogy az egyedüli vezér legyen, arra kint is, itthon is kevésnek bizonyult.

Mindketten hűek maradtak önmagukhoz, csak idő kellett hozzá, míg tisztázódott, hogy a másik mihez is hű igazán. Marx mindvégig következetesen és egyértelműen forradalmár volt. Szemere a maga hirdette elvvel, ha kényszerű számításból is, de többször ellentétbe került: úgy volt hű önmagához, hogy megalkudott. Központi gondolata hazája függetlensége és szabadsága volt, bármilyen áron, kivéve a forradalmat; a haladó eszmékért és emberekért a magyar felvilágosodott hagyomány alapján fiatal korától kezdve mindvégig lelkesedett, de liberális politikai elvein nem érzik különösebben Marx sugalmazása, bár bizonyára ismerte műveit és tőle magától is hallhatta alapételeit. Közel tíz évig tartó szoros együttműködésük így is olyan kapcsolat, amely egyedülálló Marx és a szabadságharc magyar emigránsai esetében.

MALLER SÁNDOR

¹⁵⁶ 1860. dec. 12-én írta; megjelent a Pesti Hírnök dec. 25-i számában. Vö. Naplóm, Ő. M. II. 282—288 l.

¹⁵⁷ Uo. II. 288. l.

¹⁵⁸ Uo. II. 331. l.

A PARASZTIPAR KIALAKULÁSA

ÉS TÖKÉS IPARRÁ FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON (1842—1849)

A magyarországi tőkés iparfejlődés vizsgálata fontos feladata történetírásunknak; a kérdés döntő láncszemét szolgáltatja hazánk gazdasági fejlődésének a kapitalizmus rendjében s ugyanakkor a munkásosztály fejlődése elemzésével e termelőmód sirásójának, a szocializmus építőjének történelmi útját is megvilágítja. E téren marxista történetírásunk már komoly eredményeket ért el s az utóbbi években több, a problémával foglalkozó mű látott napvilágot.¹ E munkák a hazai tőkés ipar — a manufaktúraipar és gyáripar — fejlődésével foglalkoznak a magyarországi ipari kapitalizmus felfelé menő szakaszában.

Az ipari fejlődés kezdeteinek vizsgálata nálunk eddig a városi — elsősorban a céhes, másodsorban a kontár — ipar fejlődésének kutatásában merült ki. A falusi eredetű paraszti iparral s ennek általános iparfejlődésünkre való hatásával — melyet az orosz iparral kapcsolatban Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. klasszikus műve oly részletesen tárgyal — történészeink egyáltalán nem foglalkoztak. Ahol a kérdés egyáltalán felvetődik — pl. Lederer elvtársnő könyvében —, Magyarországra vonatkozólag elutasításra talál: „Az iparnak azt a felbomlását, amelyről Lenin beszél Oroszországban, a falusi kустáripar szerepét nem igen tudjuk Magyarországon felfedezni a kapitalizmus kezdeti kibontakozásának időszakában.”²

Magyarországon azonban a tőkés fejlődés kezdetén volt — s pedig nem kisjelentőségű — parasztipar; ebben a nemzetiségek parasztsága járt az élen. Ez a parasztipar igen jelentős iparfejlődésünk szempontjából. Először, mivel kialakulása a falusi háziipar felbomlásával, vagyis a belső ipari piac kialakulásával kapcsolatos. Másodsorban, mivel a parasztipar egy sor könnyűipari ágának s mindenekelőtt a textiliparnak fő fejlődési útja, általában a tőkés országokban s így a múlt századbeli Magyarországon is. A parasztipari eredetű textilipar jelentőségét tekintve — figyelemmel arra, hogy ez a tőkés fejlődés korai szakaszának vezető iparága, s e korszakban az ipari tőke felhalmozásának fő területe — nem lehet közömbös gazdaságtörténetünk számára a parasztipar fejlődésének ügye. Az e kérdéssel való foglalkozás adóssága még a magyarországi marxista történetírásnak.

Ezt az adósságot igyekszik törleszteni szerény keretei között az alább közölt cikk. A polgári forradalom korabeli adatokra támaszkodva a magyar és nemzetiségi területek parasztiparával foglalkozik az árútermelés kezdeti fokától, a háziipar felbomlásától kezdve egészen tőkés fejlődéséig a forradalomban s az azt közvetlenül megelőző korszakban. Vitacikként szerepel: a Történettudományi Intézetben a parasztipar kérdésében lefolytatott vitaülések³ résztvevő történészek ugyanis nem értettek egyet megállapításaival. Egyrészt teljesen elvették a parasztipar szerepét és tőkés fejlődését Magyarországon, másrészt, többségükben, ezt nem tagadták, de túlzottnak tartották a parasztiparnak a cikkben vázolt jelentőségét.

Mind az előbbi, mind az utóbbi álláspontra választ ad maga a cikk, bemutatva, hogy Magyarország nem foglal el „különleges helyzetet” Európában a parasztipar

¹ Így — megjelenésük s egyben történelmi korszakuk sorrendjében — lásd: *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés, 1790—1848. Bpest, Központi Képző- és Kiadóvállalat, 1951. — *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon, Bpest, Központi Képző- és Kiadóvállalat, 1952. — *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bpest, Szikra, 1954. — *Berend István* — *Ránki György*: Magyarország gyáripara 1900—1914. Bpest, Szikra, 1954.

² Lederer, i. m. 128. l.

³ 1956. febr. 29-én.

jelentősége tekintetében. Egyszersmind rámutat arra is, mi az oka, hogy a magyarországi parasztiipar szerepe 1848–49 veresége után csökkent; s pedig az, hogy az ezidőben a Habsburg-Ausztria által fokozottan gyarmati helyzetbe taszított Magyarország parasztiiparát elpusztította, kiszorította a gyarmatosítók gyáripara.

Megjegyzem még, hogy az itt következő — rövidített formában megjelenő — cikk része egy a magyarországi parasztság felbomlásával foglalkozó részletesebb tanulmánynak.

I. A háziipar szerepe és felbomlása; az árútermelő paraszti ipar kialakulása

A falusi háziipar kérdése gyakran szerepel a marxizmus—leninizmus klasszikusainál, amikor a tőkés termelést megelőző termelési módokat elemzik. A patriarchális paraszti mezőgazdasági termelés mint nélkülözhetetlen kiegészítő mellékfoglalkozást követeli meg a háziipart, amely a feudális termelőmód keretében a parasztgazdaságban termelt szükségleti cikkek úgyszólván egyetlen feldolgozó ipara, s mint ilyen, a mezőgazdasági termékeknek és terményeknek emberi felhasználásra fordítása előfeltétele. Ezért a természetes gazdálkodás „feltételezi... a falusi háziipar és a földművelés egyesülését” (Marx⁴). Ebből a munkaegyesítésből alakul ki egyik oldalon a mezőgazdasági nyerstermék, pl. a gyapju, len és kender, s a másik oldalon az ipari késztermék, pl. a posztó és vászon; egyik oldalon a nyers fa, másik oldalon a különböző faragványok és bútordarabok; egyik oldalon a gyümölcs, másik oldalon a pálinka stb. „A különböző háziiparok — írta Lenin — szükségszerű járuléka a természetes gazdaságnak, melynek maradványai csaknem mindenütt feltalálhatók, ahol kisparasztság van.”⁵

A háziiparnak, mint ipari tevékenységnek kizárólagos volta gazdasági szempontból nagyrészt függetleníti a természetes parasztgazdaságot környezetétől; „úgyhogy a parasztszalád csaknem teljesen önálló és független a piactól, valamint a társadalom többi részének termelési és történelmi haladásától” (Marx⁶). Itt a következőket kell még megjegyezni a háziipar jellegével kapcsolatban: Először: *a háziipar és a piac terjedelme egymással fordított arányban álló gazdasági jelenségek*, s amilyen mértékben uralkodik a gazdaságban az egyik, olyan mértékben szorul háttérbe a másik. Másodszor: a háziipar „saját fogyasztásra készült cikkek házi előállítását”,⁷ s így nem termel cseréértéket, hanem „főképp a közvetlen használati értékre irányuló termelés”.⁸ Harmadszor: a háziipar, mint a földműveléssel egyesült gazdasági tevékenység, „nem ismeri az ipart mint foglalkozást”,⁹ mivel csupán része a gazdasági tevékenységnek. Ugyanazon paraszt vagy parasztasszony, aki idejének egy részét háziiparral tölti, ideje más részét a földművelési munkákkal foglalja el. Ezek a háziiparra vonatkozó megállapítások igen fontosak lesznek a későbbiekben, amikor a magyarországi falusi háziipar bomlásának kérdését vizsgáljuk, mert — mint látni fogjuk — az adatok elemzése a közvetlen adatok hiányában gyakran támaszkodik majd azokra, mint a háziipar jelenlétének közvetett bizonyítékaira.

A háziipar vizsgálata azonban nem öncél számunkra; ellenkezőleg, kiindulópont a paraszt- (kustár-) ipar tőkés fejlődésének elemzéséhez. A háziipar felbomlása, átalakulása általában az ipar, különösen a könnyűipar fejlődésének egyik útja. Lenin a háziiparból és a kézművességből, „az ipar legegyszerűbb és legkezdetelegesebb formáiból” indult ki, hogy nyomon követhetjük fejlődésüket, eljusson az oroszországi tőkés iparfejlődés végeredményéig, a gyáriparig.

A háziipar szerepe természetesen Magyarországon is ugyanaz, ami általában mindenütt: a természetes parasztgazdaság termékeinek *saját használatra* való feldolgozása. A *háziipar főterülete*, Magyarországon is, a *szővés-fonás*, a „háziipar gyökere” (Marx). A szővés-fonás a parasztság felbomlása, tehát a falu tőkés fejlődése előtt mind a termelés értéke szempontjából (a lakosság nagy többségét kitevő parasztság öltöztetést biztosítván), mind pedig a vele foglalkozók számát tekintve, *első helyen állott a háziiparok között*. A hazai parasztság viselete területenként igen különböző volt, a felhasznált fő textilanyag alapján azonban két csoportra oszlott: a vászon és a gyapjúposztó területére.

⁴ A tőke, III. köt. Bpest, Szikra. 1951. 862. l.

⁵ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Bpest, Szikra. 1949. 328. l.

⁶ i. m. 863. l.

⁷ Lenin, i. m. 328. l.

⁸ Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest, Szikra. 1953. 45. l.

⁹ Lenin: i. m. 328. l.

Az Alföldön és Dunántúlon főleg az előbbi állott előtérben: a falusi lakosság fő öltözte vászonnemű volt (vászoning és bő, ráncos gatyá, kiegészítve — a hideg időre való tekintettel — bundával vagy szűrrel); a vászonnak nagy jelentősége volt még a szlovák-lakta északnyugati Felvidéken és a délszláv-lakta Délvidéken, bár itt a posztó szerepe is nagy volt. Erdélyben, Kárpát-Ukrajnában — az északkeleti Felvidéken — főleg a gyapjuszövet, posztó, halina állott előtérben. A mezőgazdaság és a háziipar egysége abban mutatkozott, hogy a vászonterületeken általában a parasztgazdaság szerves része volt a len- vagy kenderföld, a posztóterületeken pedig fontos szerepet játszott a parasztgazdaságban a juhtenyésztés.

A szövés-fonás mellett még nagyszámú kisebb jelentőségű iparágat ölel fel a háziipar; *textilvonalon* szőnyegkészítést, fehér- és színeshímzést, csipkeverést, kötélgyártást, szűrhimzést és varrást. Külön nagy csoportja a háziipar tevékenységének a *faeszközök készítése*: bútör, láda (tulipános láda), faragott kapu (Erdély), zsinoly készítés stb. Jelentékeny még a *cserépdénykészítés*: tálak, korsók, cseréppipa készítése. Ugyancsak a háziipar körébe tartozik még bizonyos mértékig sok *élelmiszer feldolgozása* — bár az itt szükséges befektetések jelentékeny volta miatt ezen iparágak leggyorsabban szakadtak el a háziiparoktól s váltak a zsirosparasztság iparágaivá — mint a sajt-, túró- és vajkészítés, pálinkafőzés, olajütés, őrlés (darálás) stb. Ezen háziipari ágazatok szerepe viszonylag csekély, s pedig annyiban az, amennyire csekély termékeik szerepe a parasztháztartásban.

A falusi háziiparra és a kialakuló parasztiparra vonatkozó egykorú irodalom igen szegényes Magyarországon. Egyetlen komolyabb, részletesebb s így használhatóbb anyaga van: Fényes Elek 1847-ben kiadott (az 1842-es kiadás ártírt, korszerűsített és kibővített) leíró munkája („Magyarország leírása”), amely községenként jellemezte a hazai falusi ipar állapotát. E könyv a magyarországi tökés iparfejlődésnek közvetlenül a 48-as forradalmat megelőző állapotát ismerteti: ez az időszak az, amikor a magyar uralkodó osztály, a liberális nemesség még érdeklődött az ipari fejlődés iránt, mint általában az ország gazdasági felemelkedésének lehetőségei iránt. Fényes, ennek az időszaknak közzéadása nem ismerte ugyan fel, hogy ezen falusi iparleírásokban a háziipar felbomlásának s a tökés ipar fejlődésének különböző fokozatairól van szó, de ösztönösen rátapintott a lényegre: az ezen állapotban megmutatkozó magyar iparfejlődés ígéreteré. (Hogy ez az ígért nem, vagy csak részben valósult meg, annak nem valamiféle hibás háziipari fejlődés az oka, hanem 48 veresége s ebből folyólag Magyarország gyarmati helyzete.) Így Fényes könyve az egyetlen lényeges forrásmunka, amely — az anyag kiértékelése, megfelelő csoportosítása és összefoglalása után — a magyarországi háziipar bomlásáról, a paraszti iparüzés kialakulásáról rendelkezésünkre áll. Fényes mellett megemlítjük még Erdélyi János, Köváry László, Palugyay Imre stb. kisebb jelentőségű korabeli statisztikai leíró munkáit, melyeket az alábbiakban ugyancsak felhasználunk.

Az *iparfejlődést tekintve, túlnyomólag háziipari területnek csak azt mondhatjuk, ahol vagy kifejezetten „csak házi használatra” való termelés folyik, vagy pedig hiányzanak az ártermelés jellegzetességei: a piac, a mezőgazdasági munkától különvált ipari tevékenység vagy a pénzbevétel.* Így sorolhatjuk ide pl. Ugocsa megye nagy részét a XIX. század közepén, mivel a lakosság „főfoglalkozása földművelés és állattenyésztés,” továbbá „kézművességi iparra nézve jelene kevés a megyének”.¹⁰ Ugyancsak főleg háziipari területnek tekintendő Turóc megye is, ahol „lent és kendert sokat termelnek, de vászonszövással csupán az asszonyok foglalkoznak s egyedül házi szükségletre”. Továbbá: „mesteremberek a szükséghez képest kevesen vannak”.¹¹ Pozsega megyében sincs a mezőgazdaságon kívül más paraszti foglalkozás, a kézművesek száma jelentéktelen, „a kereskedelem lankadt”.¹² Somogy megyében „Len Csököl környékén, kender házi szükségletre mindenütt” található.¹³ Hasonló a helyzet Délbihar megye nagyobb részében. „Kereskedése a megyének lankadt, mert termékeire bent kevés a fogyasztó, máshova tengelyen szállítani pedig költséges...”¹⁴ Szabolcsban a kézművesség mostanában kezd némi gyarapodást venni. Kereskedése nem felelt élénk.”¹⁵ Hasonló képet nyerünk Hont, Torna, Szatmár, Esztergom megyéről stb., ahol a falvak nagy többségében a háziipar szerepe a túlnyomó a lakosság iparcikkal való ellátásában.

A háziiparnak nemcsak a parasztság öltözködésében és háztartása felszerelési cikkeiben — tehát a háziipar csaknem minden falusi házban jelenlevő termékeiben —

¹⁰ Fényes Elek: Magyarország leírása, Pesten, 1847. II. rész. 414. l.

¹¹ Uo. 171. l.

¹² Uo. 457. l.

¹³ Uo. 63. l.

¹⁴ Uo. 386. l.

¹⁵ Uo. 409. l.

volt meg legfőbb bizonyítéka (amelyet a hozzánemértő esetleg vásárolt iparcikknek gondolhatott volna), hanem abban is, hogy *csaknem minden parasztházban megtalálhatóak a háziipari termelőeszközök*, mindenekelött a textilipari szerszámok. Ennek bizonyítékai például azok a leltárak, amelyeket a falusi előjáróságok az elhalt parasztgazdák hagyatékai alapján vettek fel. Petrovics Márton kisújfaluasi (Pest megye) paraszt hagyatékában például 3 darab cémasodró orsót, 3 db. tilót (len, illetve kender törésére), 3 db. lúgzót (vászonzefehéritésre) és egy faragószéket találunk.¹⁶ Rókusz Örszébet püspökhatvani lakos örökségi leltárában lúgzó, szövőszék és egy darab kepe szerepel;¹⁷ Drább György (Sződ) hagyatékában tiló,¹⁸ Polyák Mihály (Kisújfalu) örökségében tiló, lúgozó és faragó szék,¹⁹ Öreg Králicz János (Sződ) hagyatékában 2 db motolla nyújtófa, tiló és faragószék található.²⁰ Ilyen és hasonló adatok a forradalom körüli időszakról vég nélkül találhatók. Az a néhány hagyatéki leltár, ahol háziipari szerszámok nem találhatók,²¹ kivételnek tekinthető. Mindezek döntő bizonyítékai annak, hogy a háziipar vagy maradványai Magyarországon is — Lenin szavaival élve — csaknem mindenütt felfedezhetők, ahol kisparaszság van.

Kérdés, milyen okok idézik elő, teszik szükségessé a háziipar felbomlását. Mi készteti a parasztot arra, hogy lemondjon a háziipari termelés előnyeiről, hogy a mezőgazdaság és a háziipar egyesítésében jelentkező patriarchális gazdálkodás talaját elhagyja? A probléma gyökere nem a háziipar jellegében van, hanem mélyebben: ott, ahol a háziipar egyesül a mezőgazdasággal, vagyis a természetes parasztgazdaságban. Mindaddig, míg ez fennáll, amaz sem szűnik meg; *a háziipar nem tarthatja fenn magát, ha a természetes parasztgazdaság megszűnik.* Ismeretes, hogy a természetes parasztgazdaság megszűnésének oka az árútermelés; a telkes paraszt a feudális rend felső szakaszában, amikor a pénzjáradék válik a paraszti kizsákmányolás főformájává, kényszerül terményeinek és termékeinek mind nagyobb részét árúként termelni, a piacra vinni. Ezt az ismert tételt ki kell terjesztenünk a mezőgazdasági terményeken és termékeken túl (megyekro általában korlátozzák) a háziipari termékekre is. Ez szükségszerűen folyik a mezőgazdaság és a háziipar *egységéből* a természetes parasztgazdaságban; a bomlás és az átalakulás *egységesen* vonatkozik mindkettőre. A természetes gazdálkodásról a pénzgazdaságra való áttérés azt jelenti a telkes paraszt számára, hogy *mind* búzáját, *mind* pedig vásznát piacra viszi; a kérdés csak az, hogy miből visz többet a piacra, mivel tud rendszeresen „pénzelni” terményei és termékei közül. Az alföldi paraszt, jobb és bővebb földjei birtokában inkább a mezőgazdasági cikkeket; a hegyvidéki paraszt szűk és rosszszű fizető földjei mellett inkább háziipari (iparivá váló) termékeit adja el. A gyakori ismétlés szokássá válik s ez gazdasági gyakorlattá. A parasztgazdaság lassanként mezőgazdasági vagy ipari jellegűvé válik. „...A paraszti iparnak már legesekélyebb árútermelése is megkezdí az ipar és a mezőgazdaság különválását, noha a fejlődés e fokban az iparos és földművelő még nem válik el egymástól” — írta Lenin²² az oroszországi tapasztalatok alapján. Látni fogjuk a továbbiakban, hogy ez a folyamat miként zajlott le Magyarországon: mint váltak mindenekelött a hegyvidékek — elsősorban a szlovák Felvidék, másodszorban a főleg román parasztok által lakott Erdély — a paraszti árútermelő (kusztár) ipar (s főleg a szövő-fonó ipar) területeivé.²³ Ezen átalakulás során az árútermelés következtében a falusi háziipar mérete állandóan csökken, de mindaddig, míg a parasztság szétesése nem válik teljessé, vagyis amíg a kapitalizmus általánossá nem teszi uralmát a falun, szerepe teljesen nem szűnik meg. A háziipar maradványai tehát igen szívósak, ami különösen keservessé teszi (a parasztok számára) pusztulásukat.

A háziipar felbomlása Magyarországon a XVIII. század végén s különösen a XIX. század első felében vált jelentőssé. A polgári közigazdák, statisztikusok, etnográfusok stb. egybehangzóan ebben az időpontban beszélnek — azon csekélyszámú esetben, amikor egyáltalán szólnak a kérdéssel — az „ipar felelevenedéséről”, a „népi iparművészet fellendüléséről” stb., anélkül hogy ennek a fejlődésnek okát meg-

¹⁶ Pestmegyei levéltár, szolgabírói iratok, (a továbbiakban PM Lt. SzI.) Váci járási polgári perek, 1850. 235. ikt. sz.

¹⁷ PM Lt. SzI. 1851. 64. ikt. sz.

¹⁸ PM Lt. SzI. 1851. 115. ikt. sz.

¹⁹ PM Lt. SzI. 1851. 160. ikt. sz.

²⁰ PM Lt. SzI. 1851. 169. ikt. sz.

²¹ S itt is lehetséges, hogy a háziipari szerszámok alacsony — pár krajcáros, esetleg pár forintos — értékük miatt maradtak ki a gyakran sokezerforintos végösszegű leltárakból.

²² Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 332. l.

²³ Ugyanez a gazdasági jelenség mutatkozik meg pl. Németországban is a XVIII. században. „A falusi ipar elsősorban a hegyvidéken, Württembergben, Thüringában, valamint Westfáliában és Szilézia hegyes vidékein összpontosult” (*Birjukovics—Porsnyev—Szaskin*: Az újkor története. Bpest, Tankönyvkiadó. 1953. 210. l.). — Vö. ezzel a hegyvidéki Ausztria és Csehország kusztáripi fejlődését a XVIII—XIX. században.

találnák, vagy akár keresnék. Magda Pál, az 1800-as évek elejének magyar statisztikusa észreveszi a nagyobb városok környékén a háziipar felbomlását s ugyanakkor panaszolja, hogy ez a fejlődés még igen elenyésző s az elmaradt területeken még nyomai is alig vannak. „A kisebb mezővárosokban — írja²⁴ — a régi szokás szerint az együgyű csinos-ságnak szolgálnak a mesterségek. Midőn Pesten, Budán, Pozsonyban száznál több mesterségek üzemeltek, sőt már Debrecenben is a külső Culturával önként több-több czifra mesterségek becsúsznak, a középszerű városokban alig találhatik harmincznél több mesterség; a kisebb városokban pedig szabóval, csizmadiával, asztalossal, áccsal, kováccsal, molnárral megelégszenek; falukon végtére ... nincs annyi mesterember, amennyi szükséges volna ... mert a természet itt kevéssel megelégszik s ezen keveset magok a parasztok s feleségeik megcsinálják.” A háziipar felbomlásának jele az áru-termelő népművészet kialakulása, amely ugyancsak ez időre esik. Olyan nevezetes néphímzés, amilyen a matyóhímzés, amelyet sokan több évszázadosnak gondolnak, ekkor jelenik meg a piacon; Fényes pl. Mezőkövesd leírásánál²⁵ az 1840-es években nem beszél arról, hogy ott ipar, vagy „népipar” lenne — ami azt jelenti, hogy e községben még ekkor csak háziipar található —, de nem sokkal később már piacra kerül a falu gyönyörű néphímzése. Ortutay is az „alig száz esztendő múltja visszatekintő mezőkövesdi hímzés”-ről ír 1940-ben.²⁶ Györffy szerint „a szűrhimzés és a szűshímzés ma is ismert formája nem nyomozható messzebbre a XIX. század elejénél”.²⁷ A csipke-verés, mint iparág, ugyancsak a XVIII. század végén és a XIX. század elején született meg északi (Bars, Gömör, Szepes stb.) megyékben.

A háziipar ezen széles körben és általánosan meginduló egyidejű bomlása szükség-szerűen jelentkezik minden ország gazdasági életében, ahol s amikor az árutermelés folyamata általánosan megindul. Lenin e folyamat szélesebb kibontakozását Oroszországban a reformutáni időszakra teszi,²⁸ ami természetesen is, hiszen az 1861-es cári reform szüntette meg Oroszországban a feudális kötöttségeket, illetve azok egy részét s a jobbágyparasztságot feizsabadításával lehetővé tette a viszonylag gyors tökéslődést. Magyarországon a háziipar felbomlása ugyancsak nagy részben a polgári forradalom után folyik le; a tökéslődés a paraszti iparok területén azonban már a feudalizmus burkában megindult. A forradalom éve, 1848 már olyan időszakra esik, amelyben a háziipar felbomlása viszonylag előrehaladott stádiumban volt.

Vessünk tekintetet azokra a gazdasági körülményekre, amelyek között a parasztiiparosok az 1848–49-es polgári jellegű forradalom előtt, tehát még a feudalizmus burkában fejlődhettek az árutermelés és különösen a tökéslődés vonalán. A feudalizmus, konkrét esetünkben a magyarországi, gyarmati feudalizmus nagyszámú és hatalmas akadályokat állított a paraszti iparfejlődés útjába. Ezek, először, általános akadályok, amelyeket jobbágy-minőségben kellett a parasztiiparosnak elszednie. Az úrbéri szolgáltatások természetesen a jobbágy-iparost is sújtották. A jobbágytelken nyugvó pénzbeli, terménybeli és robotterhek, ezenkívül az adók, katonaállítás, katonatartás, közmunkák és fuvar stb. nemcsak a földművesre, hanem — hasonló mértékben — a parasztiiparosra is súlyos, gazdaságilag gúzsba kötő és a fejlődést akadályozó terhek voltak.

Ez akadályok sorába tartoznak, másodsor, azok a jobbágyi terhek, amelyek kifejezetten a jobbágyipar ipari-kereskedelmi tevékenységét sújtják. E kötelezettségek sorába tartozik s ezek legfontosabbika a fonás. A szövő-fonó háziipart folytató jobbágyok ezen ősi terhét az 1836. évi VII. törvénycikk úgy szabályozza, hogy „a len és kender eránti eddigi szokás, melly szerint vagy kilenced természetben, vagy minden egésztelkes jobbágytól az uraság kenderéből vagy lenéből hat font ... fonás kívántatik, továbbá is olly világos hozzátétellel erősítettik meg, hogy a melly helyeken eddig a fonásbeli szolgálat volt szokásban, a jobbágyok szabad választására hagyattatik fel, hogy tovább is fonásbeli szolgálatot tenni, vagy ahelyett az úrbéri kender földektől a kilencedet állandóul természetben kiadni inkább kívánják-e?”²⁹ Ez azt jelenti, hogy az uraság a fonás helyett a kender, lent is elfogadja, mert az áruforgalom viszonylagos előrehaladtával azt értékesítheti s árértéket olcsóbb — osztrák nagyipari — készáru vásárolhat. Az 1840. évi VII. törvénycikk ezt a kötelezettséget kiterjeszti az erre kijelölt úrbéri földek mellett azon egyéb földekre is, amelyeken e kötelezettség korábban szokásban volt, tehát amely földek csak később váltak kender- s lenföldekké, s a földesúr

²⁴ Magda Pál: Magyar Országának ... legújabb statistikai ... leírása, Pesten, 1819. 85. l.

²⁵ Fényes: l. m. 249. l.

²⁶ Ortutay Gyula: Kis magyar néprajz. Bpest, K. M. Egyetemi Nyomda. 1940. 94. l.

²⁷ Uo. 100. l.

²⁸ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 338. l.

²⁹ Magyar Törvénytár. Bpest, Franklin Társulat kiadása. 1896. 37. l. 2. §.

járadékát innen eddig is behajtotta. A jogszabály hatályának ezen kiterjesztése maga is mutatja a földbirtokos osztály fokozott érdeklődését a robot-fonás, illetve az áru-len és -kender iránt.

Egy másik — az 1836. évi VI. — törvénycikk³⁰ foglalkozik a jobbágy kereskedelmi tevékenységével; eszerint a földesúr köteles engedélyezni, hogy a jobbágy saját vagy idegenkereszkedni árúkkal kereskedelmet folytasson évi 10—20 forint bér ellenében; a vándorkereskedéshez bérfizetés nincs kikötve. (Ez, mint látni fogjuk, különösen a Felvidéken és Erdélyben válik jelentőssé.) A zsellérek, akik úrbéri telekkel nem rendelkeznek, ha „egyedül mesterségök gyakorlásából élnek”, vagy az ezek termékeit forgalomba hozó kereskedő zsellérek, vásári árusok, készpénzben megválthatják „úri munka kötelességeiket”.³¹ Itt „szabad egyesség” dönti el a megváltás összegét. Mindez azt jelenti, hogy a jobbágyparaszt-iparosok fokozottan szenvedték a feudális kizsákmányolás súlyát, az fokozott — a földműves jobbágy terhein néha jelentősen túlmenő — pénzbeli, termény- és robotterhet jelentett számukra.

A feudalizmus-okozta iparfejlődési nehézségek sorába tartoztak, *harmadszor*, azok a terhek is, amelyek *minden iparost*, tehát a szabad városi vagy bocsoroszemesi iparűzőt is, egyaránt érintettek. Itt nem beszélünk most a céhi kötöttségekről — melyeket később érinteni fogunk —, hanem olyan akadályt jelentő momentumokról, mint például a vármegye árszabályozó tevékenysége, a szállítás és értékesítés (vásárolás) nehézségei stb. A paraszt iparfejlődés *negyedik* csoportjába tartozó akadályokról, amelyek *Magyarország gyarmati helyzetéből* adódtak, ugyancsak később lesz még szó.

A háziipar bomlásának fő jellegzetessége a paraszti iparűzés megjelenése. Torna megyében az 1840-es években például a lakosság „földművelésből és állattenyésztésből él”, kézműves kevés van; ezzel szemben „a megye legfőbb bevételi forrása” a faeszközök készítése. A faeszközök termelése tehát már mint árutermelés jön számba ebben a gazdasági szempontból elmaradt megyében. Az erdős területen fekvő falvak egész sorának parasztsága a földművelés mellett, *melék-iparként* faragással, barkácsolással foglalkozik. Bereg megyében ugyancsak a faeszközök készítése a legfőbb mellékipar. A kárpátukrán parasztok (pl. Zsdunyova, Zbunya, Serbócz, Rusztova falvakban), továbbá az itt élő magyar parasztok nemcsak fenyő-szálakat, deszkákat, lécet visznek a piacra — rendszerint a Tiszán leúsztatva —, hanem a faanyagot fel is dolgozzák dongává, hordóvá, sajtárrá. Hamuzsirt tiz falu termel, évi 2500 mázsát.³² A paraszti iparűzés tehát viszonylag kiterjedt területen folyik. Bihar megyében a cserépedénykészítés a jelentékeny mellékipar: Csátár, Telegd, Nagyrév, Beél, Tenk és más falvak parasztsága űzi. Emellett faeszközöket készítenek a hagymási, szenet égetnek a sályi, épületfát, dongát faragnak a székfalusi telkes parasztok.³³ Szatmárban „Komorzán asszonyai sok lent természetnek és gyolcsot szőnek”,³⁴ ami — tekintve, hogy Fényes nem mint a saját szükségletre szolgáló ipari tevékenységet említi — árutermelésre mutat. A megyében sok a gyümölcsös (szilvás) s nagy a szilvatermés: jelentős mellékiparrá vált tehát a szilvaaszalás és pálinkafőzés a parasztgazdaságokban. Zágráb megyében a parasztok „kereskedésre is” sok sajtot és vajat termelnek.³⁵ Varasdban a férfiak pálinkafőzéssel, a nők vízsonszóvíással foglalkoznak mint mellékiparral; itt a kereskedelmi forgalom is nagyobb³⁶ stb.

A fentiekben a háziipar felbomlását és a paraszti iparűzés kialakulását a polgári forradalomra készülő Magyarország területén a leíró ismertetések megfelelő csoportosításával mutattuk be. Ez a módszer ismerteti a felbomlás folyamatát, de nem alkalmas arra, hogy átfogó képet nyújtson az ország állapotáról e kérdésben. Ezért megkíséreltük Fényes gyakran idézett leíró munkáját abból a szempontból értékelni, hogy az egyes, általa leírt megyék iparfejlődése milyen összképet mutat országszerte viszonylatban. Az így kialakult anyagot országrészenként csoportosítottuk, mert a XIX. század közepének Magyarországára az iparosodás szempontjából igen különböző fejlettségű területeket ölel fel; ezenkívül így megfigyelhetjük az egyes nemzetiségi országrészek parasztiiparának fejlettségét is. E szerint a forradalom időszakában Magyarországon a háziipar felbomlásának foka, vagyis az árutermelő parasztiipar legkezdetlegesebb szakasza a következő területekre terjed:

³⁰ Uo. 35. l.

³¹ Uo. 40. l.

³² *Fényes*, i. m. 322. l.

³³ Uo. 386. l.

³⁴ Uo. 405. l.

³⁵ Uo. 461. l.

³⁶ Uo. 466. l.

Országgrész	Megyék száma a háziipar felbomlásá- nak kezdeti szakaszán	Az összes (Fényes által leírt) megyék száma	Az ipari szempontból elmaradt megyék az összes megyék százalékában
Duna—Tisza köze	—	3	—
Dunántúl	2	13	15
Tiszántúl	5	15	33
Szlovák Felvidék	3	15	20
Kárpátukrán Felvidék	3	4	75
Horvát-Szlavónia	4	6	67
Együtt	17	56	30

A fenti számok csupán általános tájékozódásra alkalmasak,³⁷ s azt is szolgálják; közelebbi következtetések nem vonhatók le belőlük. Azt a következtetést mindenestre megtehetjük, hogy a háziipar felbomlása szempontjából legelőrehaladottabb vidékek az ország belső és nyugati területei: az Alföld (ebben is elsősorban a főpíachoz, Budapesthez közeleső Duna—Tisza köze) és a Dunántúl (mely viszont Bécshez áll közelebb). A nemzetiségi területek között ipari szempontból a legfejlettebb a szlovák-lakta Felvidék (amely a Dunántúlt is megelőzi), s amelynek évszázados múlta visszatekintő ipari városai — és ipari falvai — vannak. A többi nemzetiségi területek — Kárpátalja, Horvát-Szlavónia és a Fényes könyvében nem szereplő Erdély — ipari és általában gazdasági szempontból viszonylag elmaradt vidékek az 1847-et megelőző időszakban.

Magyarország megyéinek tehát kb. egyharmadában az árutermelő paraszti ipar kialakulásának csupán csiráiban volt meg. *Kétharmadában* azonban — s ennek vizsgálata az alábbiakban történik — a fejlődés már magasabb fokon állott.

II. A falusi kézműipar, mint a háziipar kiegészítője; a paraszti (kustár) ipar fejlődése

Az eddigiekben a háziiparról úgy esett szó, mint a természetes parasztgazdaság zárt egységének ipari tevékenységéről; a valóságban azonban már a feudális rend mélyén sem igen létezett teljesen zárt parasztgazdaság, mert bizonyos ipari termékeket a jobbágyparaszt is gazdaságán kívülről szerzett be. Olyan ipari termékekről van szó, amelyek előállítására különleges szakmai tudást vagy különleges szerszámokat igényelt, amelyek nyersanyaga helyben nem volt beszerezhető stb. Ez iparcikkeket a kézműipar szolgáltatotta a parasztgazdaság számára, amely céhes szervezettségben, főleg a városokban működött, s termelését a céh által meghatározott formák és keretek között folytatta. A kézműiparnak a parasztságot elsősorban érintő szakmái tipikusan kisipariak: csizmadia, varga, cipész, szűcs, irhász, szabó, szűrszabó, kerékgyártó, ács, kovács stb. — amelyek elsősorban megrendelésre (s ami ezzel összefügg: méretre) dolgoztak. Ezekhez a szakmákhoz később újak csatlakoztak, mint a takács, posztócsapó, posztónyíró, kötélverő, fazekas, kosárfonó stb. Az első pillanatra feltűnik, hogy itt kétféle típusú kézműiparról van szó: az a típus, amelyet pl. a *csizmadia* szakma képvisel, már külön iparágként szerepel abban az időben, amikor a parasztgazdaság még viszonylag önellátó, tehát a háziipar felbomlása előtt is; az a típus azonban, amelyet pl. a *takács* szakma képvisel, csak akkor és ott kezdhetette meg tevékenységét, amikor s ahol a háziipari szövés-fonás már bomlásnak indult. *A kisipari és háziipari típusú kézművességet meg kell különböztetni; ennek, mint látni fogjuk, igen nagy jelentősége lesz a későbbiekben.*

A háziipar felbomlása mértékét a területen levő kézműipar mennyisége és milyensége nagymértékben jellemzi. S egyben jellemző adat a parasztság felbomlásának mértékére is. „Az osztályokra tagozódás alapja a munkamegosztás” (Engels) — a kézmű iparágak létrejötte pedig a társadalmon belül megszülető fokozott munkamegosztás alapján történik. A parasztság felbomlása nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a gazdag-

³⁷ A megyék területe nem egyenlően iparosodott és egy országgrészen belül egyetlen erősen iparosodott — tökések iparral rendelkező — megye többet nyom a latban, mint sok fejletlenebb együtt. Ezért a megyék számszerű összehasonlítása, mint említettük, csak korlátozott értékű.

parasztok és szegényparasztság osztályaira hasad, hanem ezzel egyidejűleg s ezt kiegészítve abban is, hogy a földművelés elkülönül az ipartól s a falusi lakosság a parasztok mellett paraszti iparúzókre, kézművesekre, helyi- és vándormunkásokra stb. bomlik. „A társadalmi munkamegosztásnak ez az egyre fokozódó növekedése a kapitalizmus belső piaca kialakulási folyamatának alapvető mozzanata” (Lenin).¹ Erre a fejlődésre példa, hogy amíg az 1717. évi összeírás alkalmával egész Békés vármegyében — Gyulát kivéve — csak öt kézművest találtak,² az 1785-ös népszámláláskor az egész megyében 395 „polgárt és mesterembert”,³ 1847-ben pedig ugyancsak az egész megyében 2154 kézművest.⁴ Az 1785-ben tartott II. József-féle népszámlálás az egész országban (Erdélyt is ideértve) 91 094 „polgárt és mesterembert” mutatott ki,⁵ 1847-ben pedig az ország Erdély nélküli iparos lakossága számát Fényes leírása 218 039-ben állapítja meg,⁶ ugyanakkor Erdély iparos lakossága 57 742 fő,⁷ ami az elmúlt hat évtized alatt valamivel több mint 200%-os emelkedést jelent. Ezek a számok a magyarországi feudális népgazdaság bizonyos fejlődését mutatják: a munkamegosztás (s ebben nem utolsósorban a falusi munkamegosztás) növekedését és vele a háziipar egyre növekvő mértékű felbomlását is.

A hazai kézműves-statisztikákat azzal a fenntartással kell kezelnünk, hogy azok egyrészt hiányosak (s pedig különösen a falvakra vonatkozólag), s másrészt nem-kézműves (paraszti iparúzó) adatokkal keverték. Főleg a háziipari jellegű kézműipari szakmákban gyakran elmosódik a különbség a két kategória között. E nehézségek ellenére sem szabad azonban elvetnünk a kézműves-adatokat, mert úgyisolván ezek az egyetlen számadatok, amelyek e korszak iparúzóira vonatkoznak.

Abból az egyszerű statisztikai közlésből — amelyet már fent is idéztünk, s amely szerint Magyarországon 1847-ben az iparúzők száma összesen 275 781⁸ — sok következtetést nem tudunk levonni a háziipar felbomlása s a tőkés fejlődés állapotának megállapításához. Olyan adatokra van szükségünk, amelyekben különválaszthatjuk a különböző ipari fejlettségi területek megfelelő adatait, hogy azok összehasonlításával azután az ipari fejlődés ismérveit levonhassuk. Itt Palugyay Imrénék a közvetlenül a polgári forradalom utáni (1850—1852. évi) kézműipari adataira fogunk támaszkodni, amelyeket néhány megyében ismertetett községek felsorolásánál közölt, s melyeket a különböző nagyságú — tehát különböző ipari fejlettségű — községek szerint csoportosítottunk. Eszerint az egyes község-kategóriákban a következőképpen alakul a kézműiparos lakosság száma⁹ és az összlakossághoz való aránya:¹⁰

K ö z s é g e k s z á m a	kézművesek száma	1 községre	1000 lakosra
		jüt kézműves	
I. Falvak 4 megye területén	1.665	—	7.6
II. Mezővárosok (5000 lakosig) 4 város ¹¹	346	87	21.6
III. » (5—10.000 ») 14 » ¹²	2.549	182	23.4
IV. Városok (10—20.000 ») 6 » ¹³	2.361	394	26.8
V. » (20—50.000 ») 4 » ¹⁴	4.479	1.120	32.8
VI. Pest-Buda (186.496 lakos) 1 » ¹⁵	2.761	2.761	14.8

¹ A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 19. l.

² Dr. Somogyi Manó: A hazai vándoripar és vándorkereskedés. Bpest, Pallas, 1905. 13. l.

³ Dr. Thiring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Bpest, Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1938. 109. l.]

⁴ Fényes: Magyarország leírása. 47—50. l.

⁵ Thiring, i. m. 71. l.

⁶ Fényes, i. m. 47—50. l.

⁷ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1847 u. 1848. Wien, 1853. I. Tafel, 4. l.

⁸ Lásd e rész 6. és 7. jegyzeteit.

⁹ Természetesen csak az ipari jellegű „iparúzőket” vettük a fenti adatokba; az egyéb iparjogosítványosokat (pl. kereskedőket, kávésokat, bérkocsisokat stb.) kiszűrtük a közölt adatokból.

¹⁰ Az adatok: I. Palugyay Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása, Pest, Heckenast kiadás. I. kötet (1852), II. k. (1854), III. k. (1854) és IV. k. (1855). A falvak adatait a megyéhez tartozó városi adatoknak az összadatokból való levonása útján nyertük. Külső Szolnok megyére III. k. 338. l. (levonva Szolnok és Török-szentmiklósi adatait); Csongrád megyére IV. k. 434. l. (Szeged, Hmvely és Szentés nélkül); Hont megyére: uo. 576. l. (Selmec nélkül); a Jász-Kun kerületre: uo. III. k. 146., 153., 185. l.

¹¹ Uo. III. k. 135., 168., 172., 280. l.

¹² Uo. III. k. 131., 163., 176., 204., 210., 213., 217., 221., 232., 261., 288., 362., 367. l. továbbá II. k. 31. l.

¹³ Uo. III. k. 120., 197., 228., 255. l. — IV. k. 792., l. — II. k. 159—160. l.

¹⁴ Uo. II. k. 434. l. Debrecen; uo. 248. l. Szeged; uo. IV. k. 493., 522. l. Szentés és Hódmezővásárhely.

¹⁵ Uo. I. k. 172., 233. l. Buda és 346. l. Pest.

Természetes, hogy minél nagyobb a város, annál több kézműves talál benne munkát (3. hasáb). A 4. hasáb azonban rámutat arra, hogy a lakossághoz viszonyítva az önálló iparűzők — a kézműves mesterek — aránya csak bizonyos mértékig növekszik, az erősen iparosodott fővárosban azonban *zuhanásszerűen* esik. E számoszlopokból a kézművesipar fejlődésének és visszaesésének fontos szabálya tűnik elő. Az idézett négy megye területén a *falvakban* — s nyilván ez a helyzet általánosságban az egész országban a falvakat tekintve — igen kisszámú kézműves dolgozik, vagyis igen kevés kézművesre van a lakosságnak szüksége; a kézművesek a lakosságnak nem egészen 8 ezrelékét képviselik. (Ez még akkor is igen alacsony, ha a falusi lakosságnak a vásárokon a városi mesterek iparcikkeiből való vásárlásaival is számolunk, ami ugyancsak viszonylag csekély mennyiségű lehet a naturálgazdálkodást folytató falvakban.) Ez az ipari áruk szükségletének igen alacsony színvonalára mutat: mindenekelőtt arra, hogy a paraszti háziipar még nagyrészt ellátja a falusi lakosságot iparcikkal.

A falvakkal szemben a *mezővárosokban* sokkal nagyobb számú kézművesre mutat a statisztika: a falusi arány 3—4-szeresére. Amíg a vidék kisvárosaiban — beleértve az egyébként ez időben falvaknak minősülő mezővárosokat is — általában egy színvonalon (21—26‰₀₀) mozog az iparosok aránya az összlakossághoz, a vidéki nagyvárosokban újabb jelentékeny emelkedés mutatkozik (csaknem 33‰₀₀). Mit jelent ehhez képest a Budapesten mutatkozó nagyarányú csökkenés: a vidéki nagyvárosi 32.8-al szemben a 14,8‰₀₀-es fővárosi arány? Nyilvánvaló, hogy az önálló iparosok számának itt megmutatózó óriási csökkenését a nagyipar előretörése és ennek következtében a kézműipar kiszorulása hozza létre. A számok azt igazolják tehát, hogy a *falvakban és kisvárosokban az ipari fejlődést az önálló kézművesek számának növekedése, az iparosodó nagyvárosban pedig azok kiszorulása, számuknak csökkenése jelenti*. Látni fogjuk majd, hogy a kézműiparosokkal — és nem kevésbé a parasztiparosokkal — szemben jelentkező nagyipari versenyben milyen döntő szerepe volt nálunk az osztrák gyáriparnak.

A háziipar felbomlásának kérdésért kutatva nem elégíthetnek ki bennünket a fenti, a kézműiparra vonatkozó általános — habár jellemző — adatok. Mint már korábban elméletben tettük, most a statisztikában is ketté kell bontanunk a kézműiparra vonatkozó számokat a kisipari és háziipari jellegű iparágak között, külön-külön vizsgálva azokat a községkategóriák szerint mutatkozó ipari fejlődés szempontjából. Eszerint:¹⁴

K ö z s é g e k	Házi-	Kis-	Házi-	Kis-	E g y ü t t	
	ipari jellegű iparágak absz. számban		ipari jellegű iparágak %-ban		szám	%
I. Falvak	161	1.504	9.7	90.3	1665	100.0
II. Mezővárosok (5000 l.)	81	265	23.4	76.6	346	100.0
III. Mezővárosok (5—10.000 l.)	398	2.151	15.6	84.4	2549	100.0
IV. Városok (10—20.000 l.)	295	2.066	12.5	87.5	2361	100.0
V. Városok (20—50.000 l.)	1.030	3.449	23.0	77.0	4479	100.0
VI. Pest-Buda	57	2.704	2.1	97.9	2761	100.0

Mindenekelőtt az derül ki a fenti számokból, hogy a *kézműipar döntő iparágai a kisipari jellegű ágak*; ezek a különböző község-csoportokban 77—98%-os túlsúllyal szerepelnek. A városokban ez a túlsúly csoportról-csoportra növekszik — egy csoport kivételével —, míg a fővárosban csaknem 100%-ossá válik. Nyilvánvaló, hogy a kisipari jellegű csoport jelenti a *tulajdonképpen kézműipart*. A *háziipari jellegű ágak a két véglet — a falvak és ipari városok — között, ahol csak nyomuk van meg, csupán átmenetileg szerepelnek a kézműiparok sorában: egyedül a vidéki városokban van jelentőségük*. Ez azt jelenti, hogy a háziipari jellegű kézműipar csak ott tarthatja fenn magát, ahol a háziipar már felbomlott, de a nagyipar még nem alakult ki. Ennek magyarázata éppen háziipari jellegében van. Ameddig ti. a kisipari jellegű kézműipari ágak — a csizmadia-, szabó-, szűcsipar stb. — *kiegészítik* a falusi háziipart, a háziipari ágak *helyettesítik* azt. Már pedig

¹⁴ A forrásokra 1. a 10—15. jegyzetet.

a falvakban¹⁷ — ahol a forradalom időszakában még erős a háziipar gazdasági szerepe — főleg kiegészíteni kell ezt, pótolni viszont igen kevéssé. Ahol a háziasszony maga készíti a vásznat a család számára, ott a takács nehezen boldogul szakmájával. Ezt a tényt fejezi ki a háziipari kézművesszakkák itteni kis, 9,7%-os aránya. A másik végpont: az iparos Pest-Buda, ahol a háziipari jellegű kézművesek szerepe úgyszólván teljesen megszűnik. Itt ugyan már semmi — vagy legalább is csaknem semmi — szerepe sincs a háziiparnak; de itt a nagyipar — és sajnálatosan az idegen, osztrák nagyipari textil stb. áruk — helyettesítik a háziipar tömegfogyasztási cikkeket termelő tevékenységét. A nagyipar győzelme a kisárutermelő kézműipar fölött a főváros háziipari jellegű kézműiparának pusztulásából a legélesebben kitűnik, amikor a számok kimutatják, hogy ezen iparág kézműveseinek aránya a vidéki nagyvárosokban elfoglalt 23%-os aránnyal szemben kevesebb mint tizedére, 2,1%-ra esett.

Most vizsgáljuk meg azt a fejlődést, amely a háziipari jellegű kézművesszakkákat a vidéki városokban jellemzi. Itt ez iparágak arányának növekedése közvetve a háziipar jelentőségének csökkenéséről beszél. A legnagyobb arányú — szintu ugrásszerű — emelkedés éppen a kis mezővárosok területén mutatkozik; az árutermelés súlyosabb csapása itt éri először és egyben legbrutálisabban a parasztságot. Később a háziipari jellegű kézművesek aránya visszaesik (23,4%-ról 15,6%-ra, majd 12,5%-ra), hogy a legnagyobb vidéki városokban — Szegeden, Debrecenben stb. — újra elérje a korábbi (23%-os) arányt, a kézművesek csaknem egynegyedét. Ezt a második — ugyancsak ugrásszerű — emelkedést csak a statisztikai adatok további elemzésével tudjuk megmagyarázni. A háziipari jellegű kézműves-iparágak legfontosabbjainak fejlődése a következő képet mutatja:¹⁸

	Abszolút számban				Százalékban			
	takács	fazekas	egyéb	együtt	takács	fazekas	egyéb	együtt
I. Falvak	159	2	—	161	98.8	1.2	—	100.0
II. Kis mezővárosok	81	—	—	81	100.0	—	—	100.0
III. Mezővárosok	375	15	8	398	94.2	3.8	2.0	100.0
IV. Városok	263	27	5	295	89.1	9.2	1.7	100.0
V. Nagy városok	617	259	154	1030	60.0	25.0	15.0	100.0
VI. Pest-Buda	22	16	19	57	38.6	28.1	33.3	100.0

A háziipari jellegű kézművesség fejlődése — a fenti számok tanúsága szerint — nem egyszerre következik be az összes ide tartozó iparágban, hanem fokozatosan, egyik a másik után. Az alacsonyabb ipari fejlettségű területeken (tehát a falvakban és kis mezővárosokban) e szakmák közül a takácsipar úgyszólván kizárólagos. Vagyis: *a háziipar felbomlása a szövés-fonás felbomlásával indul meg.* A kis mezővárosokban a háziipari jellegű kézműiparok ugrásszerű fejlődése így közelebből nézve főleg a szövés-fonás területén bekövetkező háziipari bomlás számlájára írható. A nagyobb mezővárosokban már jelentkeznek egyéb háziipari jellegű iparágak is a kézműiparban. Ezek élén — de természetesen messze a takácsipar mögött — a fazekas-mesterség jár: 3,2%-ot képvisel az egyéb háziipari ágazatok 2%-ával szemben. Ez a vezetés megmarad általában a városokban, miközben mind erőteljesebben háttérbe szorítják a takácsipart: a városokban a fazekas és egyéb szakmák aránya 9,2—1,7 és 25—15%, vagyis a fazekas szakma még nagyobb, bár növekedése elmarad az egyéb szakmák, a fejlődő kötélverő, faragó, fehérhímző stb. ágak mögött, — sőt Pesten már abszolút számban is megelőzi a fazekasipart. Ugyanakkor a takácsipar a két alsó csoport csaknem 100%-os arányával és a két középső csoport kb. 90%-ával szemben a nagyvárosokban már 60%-ra, Pesten pedig alig több mint harmadára, 39%-ra esik. Vagyis *a nagyipari verseny elsősorban a textiliparban jelentkezik, a takácsokat öli meg.*

Amit a számok a háziipari jellegű kézművesipar fejlődéséről mutatnak, annak pontosan fordított képét adják a háziipar fejlődéséről: ami az elsónél erősödés, a másodikonál bomlás. Most már megértjük, mit jelentett a kézműipar háziipari jellegű szakmáinak fejlődésében a kettős ugrás: először, a kis mezővárosokban, amikor arányuk 9,7%-ról

¹⁷ Figyelembe kell venni ugyan itt azt, hogy az idézett adatok túlnyomó többsége az alföldi magyar területekre vonatkozik s ezért csak bizonyos mértékben lehet általánosítani az egész országra, különösen az iparosodottabb nemzeti területre. E fenntartás azonban nem lehet döntő. Bizonyos t. i. az, hogyha ott az abszolút számokban jelentékeny eltérésre is számíthatunk, a falvak és a különböző kategóriájú városok arányai sok hasonlóságot mutatnak. Ezt a későbbi vizsgálatok is alátámasztják.

¹⁸ Források mint az előzőekben.

23,4%-ra emelkedett — ez a *háziipari szövés-fonás tömegméretű felbomlásának* megindulását jelentette; másodsor, amikor a vidéki nagyvárosokban arányuk a kisebb városokkal szemben 12,5%-ról 23%-ra emelkedett — ez a *háziipar többi ágainak, tehát az egész háziiparnak általános, tömegméretű felbomlását* jelentette. Ez az utolsó fejezete a háziipari jellegű kézművesiparok fejlődéstörténetének, utána már csak egy lépés következhet (amit a Budapestre vonatkozó számok be is bizonyítanak) — a teljes kiszorulás a nagyipar — tőkés — termeléssel szemben.

A fenti számok látszólag egyedül a kézműipar egyes ágainak (a háziipari jellegű ágaknak) a fejlődéséről tudósítanak; láttuk azonban azt, hogy ezek a számok *közvetve* egyéb területek fejlődését is ismertetik; az előbbieken láttuk e fejlődés kapcsolatát magának a háziiparnak a felbomlásával. Ez azonban csak az egyik — s bármennyire fontos, mégsem a legfontosabb — kapcsolat a kézműipar és az iparfejlődés szélesebb területe között. Most a paraszti iparüzés és a háziipari jellegű kézműipar kapcsolatát vizsgáljuk meg.

A háziipar felbomlása — ez csupán *negatív* megnyilvánulása annak a folyamatnak, melynek során a földművelés elválik az ipartól, a parasztság különböző foglalkozási csoportokra bomlik (a parasztság felbomlásának egyik következményeként) s kiválasztja soraiból a parasztiparosokat. *A falusi (kisáru-termelő) „kuszár” iparüzés kialakulása — ez ennek a folyamatnak pozitív oldala.* Láttuk az előző részben a paraszti iparüzés kialakulásának első fejezetét: a háziipar bomlásával egyidejűleg, a földművelés mellett mellékfoglalkozásként folyó kisáru-termelő parasztipart. Láttuk azt is, hogy az ország megyéinek kétharmada, tehát jelentős többsége a 48-as forradalom időszakában már túljutott a paraszti iparüzésnek ezen a kezdetleges fokán. Még pedig párhuzamosan a háziipari jellegű kézműipar fejlődésével. A paraszti iparüzés és a háziipari jellegű céhes kézműipar között sok hasonló vonás van, bár sok — s emellett jelentékeny — különbség is. A kettő ugyanannak a történeti folyamatnak a terméke; a céhes takácsipar e folyamat korai szakaszát, a fonó-szövő parasztipar e folyamat későbbi szakaszát képviseli.

Ez a különbség először abban nyilvánul meg, hogy a céhes takácsiparosok megjelenése a XVIII. században, a XIX. század elején országos viszonylatban még szórványos, kisméretű jelenség, viszont a forradalom időszakában a parasztiparosok tömegméretekben jelentkeznek; ebből kifolyólag, másodsor, a takácsok a feudalizmus rendjének megfelelően gazdasági védelmük érdekében céhekbe tömörültek, míg a későbbi kusztáriparosok már céhen kívül maradtak. A korábbi, céhes fejlődésnek a Dunántúlon főleg Pozsony és Nagyszombat, a Felvidéken főleg Bártfa takácscéhei a példaképei és egyben iránymutatói. Amikor azonban a paraszti áru-termelés s ebből kifolyólag a paraszti háziipar felbomlása tömegjelenséggé válik — s ez a helyzet a forradalmat megelőző időszakban —, akkor a mennyiségi változás minőségivé alakul át s a parasztipar társadalmi méreteinél fogva szétfeszítette a céhkereteket, amelyek már nem voltak alkalmasak befogadására. Még pedig két okból. Először a céh, amely kiváltságot véd, nem hajlandó e kiváltságot megszüntetni a széles tömegek befogadásával; másodsor a parasztiparosok, akik semmit sem remélhetnek a céhektől, maguk is távolmaradnak azok kereteitől.

Ez a tömegméretű fejlődés, amely a további iparfejlődés útját biztosítja. A paraszti áru-termelés általánossá válása az alap a parasztipar tőkés fejlődése megindulásához. Magyarországi céhes takácsiparosok tőkés fejlődéséről nemigen tudunk; ilyen fejlődés, ha egyáltalán volt, nyilván csak szórványosan fordult elő. Ezzel szemben annál inkább megismerkedünk majd a továbbiakban a parasztiparosok, s mindennekelőtt a szövés-fonás tőkés fejlődésének útjával. Látjuk majd, hogy 1848—49-ben a honvédség egyenruhával való ellátását nagy többségében a parasztipar végezte, mint amely a hazai textilipari termelés oroszlánrészt biztosította s már a tőkés fejlődés útjára lépett. Mindebből az következik, hogy a magyarországi szövő-fonó ipar fejlődésének fő útja a parasztipar volt. S ebben hazánk nem áll egyedül: külföldön általában ez a helyzet, beleértve a fejlett nyugati s az elmaradt keleti országokat is.¹⁹ Már Marx megállapította,

¹⁹ Angliára nézve Hill megállapította az angol forradalom előzményeit tárgyalva: „A gyárrendszer még nem fejlődött ki; a háziipari rendszer azt jelentette, hogy a kereskedő gyárpájjal vagy önállóan látta el a földművet, aki családjával együtt otthon fonta vagy szőtte meg azt...” (Christopher Hill: Az angol forradalom, 1640. Bpest, Szikra, 1948. 32. l.). Franciaországban ugyancsak döntő a paraszti ipar szerepe a textil- és egyéb paraszti iparágak területén a burzsoá forradalom előestéjén. „... A gyár vagy manufaktúra sokáig a kereskedelem egyik mellékága volt... A XVIII. században erősen kifejtett mezői iparnak ez volt a munkamenete: a parasztszék ezrei dolgoztak a városi kereskedőknek” (Albert Soboul: A francia forradalom 1789—1799. Bpest, Szikra, 1949. 19. l.). Hasonló a helyzet — csak későbbi fejlődés terméke — Ausztriában is. Itt „a XVIII. század elején túlsúlyban levő kézműves műhelyek mellett kezdenek feltűnni a manufaktúrák is, melyek jelentős mértékben a falusi kusztár iparon alapultak (szétszórta manufaktúra)” (Birjukovics—Porsnyev—Szkazkin: Az újkor története. I. k., 231. l.). Ugyanitt hasonló képet kapunk a német, cseh stb. iparfejlődésről is (lásd: 210. l.). Mindebből kitűnik, hogy Európában általában mindenütt a parasztipar a textilipar tőkés fejlődésének fő útja. Ez iparfejlődés általában mindenütt a polgári forradalom előtti évtizedekben indul nagyobb fejlődésnek s ezzel egyik emeltyűjévé válik a feudális rend forradalmi szétfűzésének a burzsoázia kezében.

hogy a tőkés iperfejlődésnek Nyugat-Európában szükségszerűen a paraszti szövő-fonó ipar a fővonala: „A manufaktúra először nem az úgynevezett *városi ipart* ragadja meg, hanem a *falusi mellékipart*, a fonást és szövést, azt a munkát, mely legkevésbé kíván céhes ügyességet, művészi képzettséget. Azokon a nagy központokon kívül, ahol a manufaktúra készen találja egy *külföldi* piac bázisát... a manufaktúra nem a városokban, hanem a vidéken, a nem-céhes falvakban stb. úti fel első lakhelyeit.”²⁰ Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. művében a céhi fejlődésben elmaradt Oroszországra vonatkozólag megállapítja, hogy a paraszti ipar (kustárípar) a tőkés iparfejlődésnek általában fő útja. A manufaktúra-ipar tehát nyugaton is, keleten is a szövés-fonás területén a paraszti iparban alakul ki elsősorban. Magyarországra is ez vonatkozik, legfeljebb itt az a sajátosság mutatkozik — a nagy nyugati és keleti országokkal szemben —, hogy az iparfejlődés e paraszti fő útja a Habsburg-abszolútizmus s általában az 1849 utáni gyarmati — később félgymarmati — állapot hosszú korszakában zsákutcába fut, elsovd. Ez azonban csak a gyarmatosítás egyik — s nem is lekiaciny-lendő — hátrányát bizonyítja, de egyáltalán nem azt, hogy Magyarországon a tőkés iparfejlődés nem a textiliparral indult meg, s a textilipar nem a paraszti iparüzés vonalán indult útjára.

A paraszti iparüzés kisárutermelő (második) fokának főjellegzetessége a forradalom korszakában Magyarországon: az erős kézművesipar és a rohamosan erősödő paraszti ipar. E korszakban ez a *legáltalánosabb fejlettségi fok* hazánkban — az ország területének nagyrésze ezen a fokon áll. Újra Fényes leírásából indulunk ki. Vegyük példának Veszprém megyét. E megyében a kialakuló falusi ipari kisárutermelés széles skálája mutatkozik: a Bakonyvidék falvai (Városlőd, Kislőd, Ajka stb.) lent, a marcal- és siomellékiek kendert termelnek s vásznaikat piacra viszik. Szentgálon cserépedényt égetnek. Városlődön faeszközök készülnek eladásra stb. A megye falvai különféle cikkekkel, de egységesen kisárutermelői színvonalon keresik fel a piacokat. Ez az egyik oldal. Ugyanakkor erősen fejlett a kézművesség is. Várpalotán és Zircen sok a posztós és csapó, Pápán 5 posztós 17 legénnyel dolgozik, Veszprémben sok takács, posztós tevékenykedik.²¹ Csongrád megyében „kendert mindenütt bőven termesztettek, de kereskedés vele nagyban nem üzetik”.²² (Nagyban nem — tehát kicsinyben.) Tápén a parasztlakosok jelentékeny része gyékényszövést folytat, évi 20 000 darab kerül belőle eladásra. A mezővárosokban és különösen Szegeden igen sok a „mesterember”. Ezen a szakaszon szemmel látható az új iparágak kialakulása. Például Temes megyében, ahol „az oláh ajkú nép öltözeti szükségét egészen maga látja el”,²³ „az újabb időben szokássá kezd válni, a gyapjú fonalat kisebb városokban e végre megtelepedett festők által festetni, mi eddig otthon történt”.²⁴ A városokban és mezővárosokban — Temesvár, Új-Arad, Lippa, Vinga, Detta, Versec stb. — mintegy 3000 kézműves dolgozik. A falvakban nagyszámúak a paraszti iparok, mint a kifejezetten a zsirosparasztág iparüzését képviselő olajütés, lisztőrés, fuvarozás stb. A Délvidéken általános paraszti ipar a pálinkafőzés; a katonai végvidéken 12 000 „kazán” működik. „Verőczen csak a jobbágyoknál 800-on felül van a kazánok száma.”²⁵ Szerém megyében „1200 kazán főzi a híres szeremi szlivovicát”, amely iparág évi áru-termelését 38 000 akóra, a törkölypálinka készí-tést pedig 85—86 000 akóra teszik.²⁶ Hasonló a helyzet Bars megyében is, ahol „az északi részekben majd minden háznál van kazán”.²⁷ Hasonló széleskörű paraszti iparüzésről számol be Kőváry is a székelyföld szesztermeléséről: „a bortalan székelyföldön minden háznál üst van”.²⁸ A paraszti iparüzés kisárutermelése ugyanazzal a következménnyel jár, mint általában a kisárutermelés, megteremti az alapját a tőkés árutermelésnek. Az ipari fejlődés további szakaszai ebben az irányban visznek tovább.

A paraszti iparüzés e második foka mellett — Lenin megfogalmazásában — „a patriarchális mezőgazdaság a piacra szánt iparcikkek kistermelésével, vagyis ipari árutermeléssel egyesül... Ez átalakulás már feltételezi a parasztság felbomlásának bizonyos előrehaladottságát...”²⁹ E paraszti-iparosok tehát döntően különböznek az — e fokon egyébként még szintén nagy gazdasági jelentőségű — kézművesiparosoktól.

²⁰ Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest, Szikra. 1953. 48. l.

²¹ Fényes: Magyarország leírása. 78. l.

²² Uo. 418. l.

²³ Uo. 337. l.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 75. l.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Kőváry László: Erdélyország statisztikája. Kolozsvárott, 1847. I. k. 224. l.

²⁹ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 376. l.

Először abban, hogy a falusi kusztár nem iparos, hanem paraszt; hagyományaik gyökeresen különböznek. A kézműiparos közvetlenül vagy közvetve a céhipar függeléke — vagy maga is céh-keretben dolgozik vagy csak szokásaiban kapcsolódik a céh munkamódszeréhez —, a paraszti iparúzó a céhen kívül áll s így mindenféle céh-szabálytól és céhi kötöttségtől mentes. *Másodszor* a kézműipar tipikus kiegészítője (e korban) a háziiparnak: olyan cikkek készítői, amelyeket a háziipar egyáltalán nem, vagy elvéte produkál. A parasztiparos ezzel szemben egyenes folytatója a háziiparnak, munkaterülete tehát a háziipar tipikus iparágai közül kerül ki. *Harmadszor* a kézműves iparágak (legáltalában e korban) tipikusan kisipari szakmák, amelyek legtöbbször egyéni megrendelő számára (mértet után) készítik iparcikkeiket. *A paraszti iparok azonban kifejezetten tömegfogyasztási cikkek állítanak elő* (ahogyan maga a háziipar is): vásznat, posztót, cserépedényt, cseréppípát, kötelet, zsinolyt, kosarat stb.; ezek az iparágak különösen alkalmasak arra, hogy cikkeit nagyipari módon állítsák elő. Nyilvánvaló, hogy az ipar további fejlődésének a könnyűipar területén a paraszti iparúzás válik szükségyszerűen fő útvádd: s miután a tökés iparfejlődés kiindulása általában mindenütt, s nálunk is, a könnyűipar, a paraszti iparok fejlődésének döntő jelentősége van az egész iparfejlődés szempontjából. Ismeretes, hogy Magyarország gyarmati állapota különösen a forradalom és szabadságharc veresége után vált súlyossá; ez állapotból kifolyólag az osztrák gyári könnyűipar teljesen szabadon érvényesülő versenye fokozatosan tönkretette paraszti iparunkat. Ennek a folyamatnak első megnyilvánulásait már a feudalizmus burkában, s különösen 1842—1848 időszakában lehetett tapasztalni; látni fogjuk ennek következményeit a manufaktúra-fejlődést tárgyaló résznél. Ily módon nemcsak a parasztipart, hanem általában az erre támaszkodó magyarországi könnyűipart egészében aláasta a Habsburg-elnnyomás s különösen az 1849-től 1867-ig tartó abszolutizmus. Ez az oka annak, hogy ha hazánk nehézipara a kiegyezés után bizonyos mértékű fejlődést el is ért, könnyűiparunk — főleg textiliparunk — fejletlen maradt.

A paraszti ipar kisárutermelésének jellegzetes övezeteit Fényes adatai alapján az alábbiakban állítottuk össze:

O r s z á g r é s z	A háziipari felbomlás	Az ipari kisárutermelés	Az ország megyéinek száma	A kisáruterm. megyék	Az 1. és 2. fejlettségű megyék
	megyéinek száma			az összes megyék %-ában	
Duna-Tisza köze	—	1	3	33.0	33.0
Dunántúl	2	7	13	53.8	69.1
Tiszántúl.....	5	9	15	60.0	93.5
Szlovák Felvidék....	3	1	15	6.7	26.6
Kárpátukrán Felvidék	3	—	4	—	75.0
Horvát-Szlavónia....	4	2	6	33.0	100.0
Együtt	17	20	56	35.7	66.0

A jellegzetesen parasztipari kisárutermelő megyék többsége a Tiszántúlon és a Dunántúlon fekszik (lásd: 4. oszlop). Az 5. oszlop szerint a paraszti iparúzás legkezdetlegesebb fokain Horvát-Szlavónia állt, majd Tiszántúl és Kárpátalja következik 1847-ben; a dunántúli megyék kétharmada, a Duna-tiszaköziek egyharmada és a szlovák Felvidék egynegyede tartozik ez elmaradt ipari területhez. A megyék további egyharmadában azonban már jelentősebb mértékben a *paraszti iparúzás tökés formái alakultak ki*.

III. Hogyan hatolt be a kereskedelmi tőke a magyarországi paraszti iparba a polgári forradalom előtti időszakban?

A tökés iparfejlődés kiinduló pontja a kereskedelmi tőkék felhalmozódása. „Ere-detileg — írta Marx¹ — a kereskedelem előfeltétele volt annak, hogy a céhipar, a falusi

¹ A tőke, III. k. 379. l.

háziipar és a hűbéri földművelés tőkés üzemmé alakuljon.” A tőkés útra lépő különböző országokban a tőke különböző utakon hatol be a faluba. Anglia a tőkés bérlők révén előbb a mezőgazdasági kapitalizmust fejleszti ki, s csak ennek nyomán rombolja le a falusi háziipart, építi ki a tőkés ipart. Franciaországban viszont, ahol a tőkés bérlő nem túl jelentős a falu kapitalizálódásában, „jóval észrevehetőbb volt a kapitalizmus behatolása a faluba a háziipar útján, vagyis úgy, hogy a parasztnak a városi felvásárlók számára fonalat, mindenféle gyapjút és lenszövetet, csipkét, agyagedényeket és más árukat készítettek”.² Mint látni fogjuk, Magyarországon is igen élénk volt a *forradalom korszakában* a tőkének a faluba háziiparon keresztül való behatolása. A magyarországi paraszti iparüzés adatainak elemzése szerint — ugyanúgy mint a századvégi Oroszországban — sem „férhet kétség ahhoz, hogy az áru gazdasági viszonyai közepette a kis-termelő elkerülhetetlenül nemcsak általában jobb módú iparosokat választ ki soraiból, hanem kitermeli a kereskedelmi tőke képviselőit is”.³

A forradalom előtti fél évtizedben széles gazdasági alapja volt a tőkés iparfejlődésnek; mindenekelőtt a paraszti árutertermelés tömegmértékű kialakulása és a falusi ipari fogyasztópiac állandó növekedése. Itt szükség szerű már a gazdasági haladás, az iparfejlődés. Ez a szükségesség hozta létre egyik oldalon a paraszti iparüzőt, másik oldalon a felvásárlót, a kereskedőt, a kereskedelmi tőkét. Továbbmenőleg, a fejlődés folyamatosságára mutat, hogy ez időkben már a felvásárlói tevékenység fokozatosan létrehozza az ipari fejlődés magasabb formáját is, a manufaktúra munkamegosztásos rendszerét. El manufaktúrákról állapítja meg Marx, hogy azok „történelmileg és fogalmilag... a tőkés termelés kiindulópontját”⁴ alkotják. A tőkés fejlődés kifejllett formájára jellemző gépi nagyipar, a gyár-
ipar színvonalát ezidőben csak egy-két nagyüzem érte el.

A háziipar felbomlásának és a paraszti iparüzés kialakulásának két korábban ismertett — alacsonyabb — foka a paraszti árutertermelés növekedésével függ össze. E folyamatot következő, harmadik foka az árutertermelés további növekedésével kapcsolatos; csakhogy itt a *kisárutertermelésből az árutertermelésbe való átmenetről* lévén szó, e lépés minőségi változást hoz létre a paraszti iparban: a tőkés fejlődést. Az árukat termelt iparcikkek mennyisége egyes vidékeken (megyékben, sőt országrészekben) kezd nagytömegűvé, népgazdasági jelentőségűvé válni. Például Békés megyében — Fényes szerint — „kender minden helységben természetnek, legtöbbet pedig Csabán, Tótkomlóson. Orosháza és Mezőberényben, hol a vászonszövés nevezetes ágát teszi az asszonyi nem szorgalmának”.⁵ „Csabán csak ponyvákért 12 000 forintot vesz be évenként a szorgalmas fejéren”.⁶ Gömör-Kishont megyében a szlovák parasztnak sok gyolcsot szőnek (évi 300 000 forint értékűt), s „amit a görögök helyben a falukban fel nem vásárolnak, az Rozsnyón vagy Jolsván adatik el”.⁷ Vas megyében „lent a pinkavölgyiek, kitünőleg Alsó- és Felső-Eőr, Jobbágyi, Lő Orsziget, Vörösvár stb. helységek nagy mennyiségben természetnek és nemcsak nyers lenért, de felszött gyolcsért is nevezetes pénzüsszeget vesznek be”.⁸ A szlovák felföldön különösen nagyok a paraszti ipar termelési számai. Fényes több mint 6 millió rőfre teszi a Szepes megyei évi gyolcs-termelést, melynek kétharmada áruként kerül piacra.⁹ Hasonló a helyzet az elmaradtabb Erdély némely vidékén is. Kóváry szerint „a székelyföld az úgynevezett házi szőtt nyári kelmékkel egész Kolozsvárig kezd kereskedni” s évi 15–20 000 forint forgalmat bonyolít le.¹⁰ Feketehalom és Höltevény (Erdély) 1500 vég vásznat sző évente eladásra¹¹ stb.

Kétségtelen, hogy a fejlődésnek ez a mértéke a paraszti ipar kialakulásának valóban magas fokát jelenti: egyben magának a parasztság felbomlásának is magasabb fokát. A mezőgazdasági árutertermelés hatására a falu mindinkább és mind határozottabban osztályokra esik szét — egyrészt zsírosparasztságra, másrészt szegényparasztságra. Az ily módon kialakult paraszti osztályok szerepe a paraszti iparok területén is határozott körvonalat nyer. Másként lesz árutertermelő az egyik s másként a másik; *a gazdag-paraszt tőkéssé lesz*, még pedig „mennél magasabb kategóriába tartozik a gazda mint iparüző, annál magasabb kategóriába tartozik mint földművelő is”; *a szegényparaszti ipar-„üzeme” fokozottan kiszorul és „a falusi szegénységből túlnyomórészt nem önálló*

² Birjukovics — Porsnyev — Szkazkin: Az újkor története. 136. l.

³ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 361. l.

⁴ Marx: A tőke, I. k. 347. l.

⁵ Fényes: Magyarország leírása. 358. l.

⁶ Uo. 361. l.

⁷ Uo. 254. l.

⁸ Uo. 92. l.

⁹ Uo. 207. l.

¹⁰ Kóváry, I. m. 220. l.

¹¹ Uo.

iparúzők hanem ipari munkások... kerülnek ki" (Lenin).¹² Ilymódon a paraszti iparúzés tökések fejlődése továbbmélyíti a parasztságnak a falusi árutertermelés hatására kialakuló felbomlását. (A középparaszt, mint mezőgazdasági kisárutertermelő, a háziipar felbomlása folyamán is általában a kisárutertermelői színvonalon marad. De miután a parasztság felbomlása éppen a középparaszti réteg szétesését jelenti egyrészt gazdag-, másrészt szegényiparaszti osztályokra — a középparasztság kisebbsége válik az ipari vonalon is tökéssé, és óriási többsége a tökések kizsákmányolás alá eső nincstelen szegényiparasztá.)

A gazdagiparaszt maga viszi piacra saját gazdasága ipari termékeit; ez azonban csak az első lépés, hogy más — szegényiparaszti — iparúzők termékeit felvásárolva, kereskedelmi lépést halmozzon fel kezében. Így Főtvös Károly ír egy Kompanek nevű námesztói gazdag paraszttakácsról, aki az 1840-es években kereskedelmi tökéssé alakult és a környéki szlovák s sziléziai parasztgyöcsöket összevásárolva fél Magyarország vásárait ellátta vászonárúval.¹³ Ez a folyamat egyébként nagyban megy végbe a szlovák Felvidéken; a kereskedelmi tüke nagymértékben koncentrálódik egyes parasztok kezén, akik magukból a takácsfalvakból származnak és ezen falvak paraszttakácsainak termékeit viszik — sokszor igen nagy tövolságra — piacra. „A vászonkereskedők főleg Árva és Nyitra megyéből jönnek. Az árvamegyeiek többnyire nagyobb társaságban utaznak... Minden társaságnak megvan a maga vidékje. A bobróiak Bulgáriát, Moldvaországot és a Krimet látják el vászonnal, a Zubrohlavából származók Erdélyt látogatják meg, mások Szlavóniába, Dalmáciába és Horvátországba mennek.”¹⁴ E kereskedők kicsiben, „házaláson” kezdik, de mind több és több paraszti iparúző áruját helyezik el s válnak falujuk és annak környéke kereskedőtökeisévé.

A kereskedelmi tökések *szükségszerűen* kell kialakulnia olyan feltételek között — amelyeket az imént láttunk —, amikor egy-egy vidéken a paraszti iparúzés nagytömegű árut hoz létre. A kisárutertermelő a piacot maga körül találja meg: e piac méretei megfelelnek az odavitt árucikkek csekély mennyiségének. A vásárolás, a városi házalás csak átmenetileg felel meg a parasztiparos érdekeinek; kevés áruval messze kerülni nem kifizetődő, részben a forgalom csekélyisége miatt, részben pedig azért, mert közben maga az iparúzés szünetel. „...Az árugazdaság viszonyai között — írta Lenin¹⁵ — a kistermelő elkerülhetetlenül függő viszonyba kerül a kereskedelmi tökével szemben, mégpedig a nagyban, tömeges elhelyezésnek a kicsinyben folyó, elaprózott elhelyezéssel szemben mutatkozó tisztán gazdasági fölénye következtében.” Hasonlóképpen vélekedik a magyarországi „háziipar”, vagyis paraszti ipar szükségletéről egy ezzel kapcsolatos polgári tanulmány is, amely szerint: „A házi ipar... egyenesen rá van utalva a vándorkereskedelemre, mert állandó megrendelők, illetve vevők hiányában csak annak segítségével képes termékein túladni.”¹⁶

A kereskedő szerepe igen különböző lehet a paraszti ipar kizsákmányolásával kapcsolatban. „Az első és legegyszerűbb forma... megvásárolja a kis árutertermelő készítményeit.”¹⁷ Lenin az oroszországi kapitalizmus fejlődésének vizsgálata során a paraszti ipar körüli kereskedelmi tevékenység klasszikus példáját adja a csipkeverőipar felvásárlóinak leírásával. Magyarországon, ahol ez a folyamat nem a század második felében, s főleg nem a negyedik negyedben, hanem vagy három évtizeddel előbb játszódott le — legalábbis az ország területének jelentékeny részén —, nehéz ilyen tiszta (és adatokkal ennyire alátámasztott) példát találni. Mindenesetre a tüke bekapcsolódása a paraszti iparba hazánkban is elsősorban a kereskedelmi tüke felvásárlói tevékenysége volt. Láttuk azt is, hogy a Kompanek-féle gazdag paraszttakácsok hogyan váltak kereskedővé és takácstársaik százainak kizsákmányolóivá: tevékenységük jellegzetesen felvásárlói tevékenység volt. Eddigi vizsgálataink alapján azonban Magyarországon nem ez a felvásárló fő típusa; itt a felvásárló egy másik fajtája alakult ki elsősorban.

A falusi vászon- és posztóipar szempontjából nagy jelentősége volt az áru kidolgozását, illetve piacra alkalmassá tételét szolgáló festő-kézműveseknek: a kékfestőknek és színesfestőknek. Láttuk az iparfejlődés alacsonyabb fokain, hogy a paraszti iparúzők gyakran fordultak fonaluk vagy kelméjük megfestése céljából kék- és színesfestőkhöz. *A festők egy-egy vidéken a paraszttakácsok valóságos központjai lettek*, így például Veszprém megyében, Pápán a festő-kézművesek 1847 körül évente 5200 vég kelmét festettek; Árva megyében, Bobrórn, a Szepességben stb. ennél sokkal nagyobb volt a

¹² A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 366. l. (Kiemelés tőlem — T. Gy.)

¹³ Lásd: *Főtvös Károly*: A balatoni utazás vége. Bpest, Révai. 44. l. stb.

¹⁴ *Somogyi Manó*: A hazai vándoripar. . . 14—15. l.

¹⁵ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 358. l.

¹⁶ *Somogyi*, i. m. 59. l.

¹⁷ *Lenin*, i. m. 364. l.

festésre adott végek száma.¹⁸ Időközben gyakorlattá vált, hogy a festő megvette a festetlen vásznat vagy posztót és azt saját árujaként kidolgozva vitte a piacra. Így például a besztercebányai festőmesterek Árva megyéből összevásárolták az ott készített finom paraszti eredetű gylvosot s „azt különféle színekre festvén az ismeretes csipkárók által hordatják széljel az országban”.¹⁹ Szepes megyében, ahol részben a vászon áruként való termelése s részben — ezzel összefüggésben — a kékfestő kézművesek ipara jelentékeny múltira tekinthet vissza, még inkább megmutatkozik a festők felvásárlói tevékenysége. Szepesi közlés szerint: „Főbb kiviteli árunk a híres szepesi vászon volt, melyet a városok legtöbbjeiben nagy számban dolgozó céhbeli »kékfestők« közvetítettek. Ez is volt a céhek legelőkelőbbjeinek egyike.”²⁰ Ezek a felvásárlók ténylegesen a város leggazdagabb és legtekintélyesebb polgárai lettek, mint a kereskedelmi tőke letéteményesei: „utódaik a patriciusok sorába emelkedtek, s máig is tisztelték a Lindner, Nendtvich, Förster, Fest, Posevitz, Gulden és Stenzel családok...”²¹ Az ilyenfajta névsorok nem ritkaságok a magyarországi iparosok történetében; a pesti és budai kereskedők között is fontos helyet foglaltak el a vászon- és posztókereskedők, akik mint kékfestők és színesfestők voltak felvásárlói a paraszti ipar textiltermékeinek. „A Felvidék vászonáruit még a XVIII. század végén és a XIX. század elején a pesti kereskedőtöke »Verlagszerűen vásárolták össze, s például az óbudai Goldberger kékfestőüzem ezekkel a felvidéki vászonárúkkal kezdte meg működését.”²² Rajta kívül még több jelentős (német és zsidó) kékfestő-vásárló tevékenykedett Budán.²³ Fényes is több helyen sorol fel leírásában olyan községeteket, ahol helyi szempontból jelentékeny ipari — s amit ő nem említ: kereskedelmi — tevékenységet folytatnak a kék- és színesfestők.

A festőkhöz hasonló jelentősége van a paraszttakács-ipar területén a *vászon-fehéritőknek*. Bár a fehérítés háziiparban általánosan elterjedt szokása a „gyepen”, vagyis a napfény segítségével való fehérítés volt, az árutermelés korszakában ez már nem volt kielégítő, főleg mert lassú és nehézkes volt, s rátértek az ipari, hamuzsírral való fehérítésre. Ez a mesterség külön kézműiparként elvált a háziipartól és az iparosok a fejlődés korábbi időszakában faluról-falura járva vállalták a paraszti vásznak fehérítését: „Általában vándorló szepesi vászonfehéritők fehérítették a dunántúli vászontermelést.”²⁴ Bizonyos, hogy a vándoriparosok gyakran felvásárlóként is szerepeltek. Jelentékeny kereskedelmi tőke csak akkor és ott halmozódott fel a fehérítő-iparosok kezén, amikor és ahol nagyobb tömegű vászon fehérítésére rendezkedtek be. A XIX. század közepén már hatalmas fehérítő „intézetek” találhatók az ország azon részein, amelyek a paraszti vászonkészítés központjai. Sáros megyében nyolc városban folyt nagybani fehérítés, s az ország legnagyobb fehérítője is itt, Bártfán működött. A bártfai vászonfehéritőben évi 300 000 (!) véget fehérítettek az 1840-es években.²⁵ Az egykori közlés szerint az egész országból, Debrecenből, Pestről, Kecskemétről stb. „küldenek” ide vásznat fehéríteni. A valóságban a bér-fehérítés mellett nyilván nagyszabású kidolgozatlan vászonvásárlásról van itt szó, amely az ország akkori ipari fejlettségéhez képest hatalmas áruforgalmat képviselhetett. Rozsnyón 23 fehérítő dolgozott s itt évenként 24–30 000 véget vásznat fehérítettek; Árvában a zubovai, Szepesben a poprádmenti fehérítők bonyolítottak le nagyobb forgalmat.

Ily módon jelentékeny kereskedelmi tőke halmozódhatott fel a falusi vászon- és szöveticiparosok által előállított áruk felvásárlása és eladása révén a festők és fehérítők kezén. Természetesen más, eredetileg is kereskedelmi tőkeként szereplő tőkék is elősegítették a paraszti iparüzés árutermelését s vele a háziipar végleges felbomlását. A görög, zsidó stb. vászon- és posztókereskedők mellett nem utolsó sorban a bécsi kereskedelem is érdeklődött a magyarországi paraszti ipar készítményei iránt.²⁶

A vászon- és szöveticipar nem az egyetlen területe a kereskedelmi tőke felhalmozásának a parasztiipar területén, bár legjelentősebb területe. Az iparos Felvidéken, különösen az északnyugati Felvidék megyéiben jelentékeny kereskedelmi forgalom bonyolódott le — a szövő-fonó iparéhoz hasonló felvásárlási forma mellett — faárukban. Így besztercebányai kereskedők összevásárolták a zólyomi falvak faáruit: pl. 1845-ben 300 000

¹⁸ Fényes, i. m. 73. l.

¹⁹ Uo. 163. l.

²⁰ Svábý Frigyes: Szepesség lakosságának sociológiai viszonyai a XVIII. és XIX. században. Lőcse, 1901. 31. l.

²¹ Uo. 31–32. l.

²² Lederer, i. m. 256–57. l.

²³ Lásd: Mérei, i. m. 207. l.

²⁴ Berilaua-Borsódy Béla: Régi és új magyar takácsmesterségek. Bpest, Magyar Közgazdaság kiadása. 1942. 175. l.

²⁵ Fényes, i. m. 288. l.

²⁶ Berilaua-Borsódy, i. m. 193. l.

darab zsindelet, 33 000 szál deszkát stb.²⁷ Az ország hamuzsir-kivitele az 1831—40-es években 55 000 bécsi mázsa volt,²⁸ amelyet ugyancsak a kereskedelmi tőke vásárolt fel a Dunántúl, a Felvidékek és Erdély falvaiban és adott el Ausztriában. A Brassó-környék román parasztjai a 40-es években átlagosan 30—40 000 fapalackot készítettek, amelyeket a brassói szász kereskedők részben az erdélyi, részben a magyarországi, részben pedig a romániai piacokon értékesítettek²⁹ stb. Hasonló típusú például a tejtermék-kereskedeleme is. Két felvidéki község, Zivriwa és Oszada „csak határárú” 300 mázsa sajtot és túrórt szállít a piacokra,³⁰ s határán kívül is járnak kerekedői az árutejtermék összevásárlására. Breznóbánya kereskedői évi 150 mázsa sajtot és juhtúrórt visznek piacra,³¹ s jelentékeny mennyiségben kerül piacra a „híres mezőtúri juhsajt” is.

A kereskedelmi tőke azonban nem áll meg az egyszerű felvásárló szerepénél, amely csak kereskedelmi haszonnal „jutalmazza fáradozásait”; mind szilárdabbá építi ki kapcsolatait a parasztiparossal, illetve a paraszti iparúzóik egész csoportjaival („telep”), néha egész falvaival. Felvásárlói minőségben elszakítja a paraszti iparúzókat a piactól s ezáltal függelékévé teszi őket; az általa megszabott áron veszi át termékeiket s ezáltal mind fokozottabb mértékben kiszákmányolja őket. *A következő lépés: ráteszi kezét a paraszti iparúzó függetlenségét még — látszólag — fenntartó termelési eszközökre.* Kevéssé érdekli a pár forintot érő szerszám, a *nyersanyag* tulajdonosaként jelentkezik. A parasztiparos nem utolsó sorban abban különbözik a háziipart végző paraszttól, hogy termelése már nem a saját gazdaságában előállított nyersanyagra támaszkodik. Az ipari termelés pedig fokozott árutermelést s ez fokozott nyersanyagszükségletet, másszóval (piaci vásárlásról lévén szó), megnövekedett pénzszükségletet jelent. Ezzel szemben a parasztiparos tőkés kiszákmányolása megnövekszik. Az iparos mind súlyosabb gazdasági körülmények között tengődik, mind nehezebb fenntartania magát — ezt látni fogjuk a későbbiekben —, s így a megnövekedett nyersanyagszükségletet mind kevésbé tudja biztosítani termelése számára. Ám ekkor a kereskedő ismét új minőségben áll elő: hitelezővé válik, nyersanyaguzsorássá. „Mintán a felvásárló elvágta a kisiparost a késztermékek piacától, most a nyersanyagok piacától is elvágja s ezzel véglegesen maga alá rendeli. Ettől a formától már csak egy lépés a kereskedelmi tőkének addig a magasabb formájáig, amikor a felvásárló egyenesen anyagot oszt szét a »kustárak« közt, meghatározott bér ellenében történő feldolgozásra. A kustár de facto bér munkássá válik, aki otthon, lakásában a tőkés számára dolgozik; a felvásárló kereskedelmi tőkéje ezen a ponton ipari tőkébe csap át”³² (Lenin). A textiliparban különösen gyakori ez a folyamat, s mint Marx megállapította, ez egyike a már a középkorban ipari tőkévé alakuló három iparágnak,³³ melyek — hajózási vállalkozás, bányászat és textilipar — közül szorosan véve csak egymaga tartozik az iparok közé.

A paraszti iparúzés fejlődése során így a falusi uzsora szoros összefüggésben állott a nyersanyagellátással. „Egy ügyes, takarékos és szorgalmas palócasszony, a (család részéről — T. Gy.) neki juttatott kenderrés hulladékából igen gyakran tekintélyes tőkét gyűjtött magának; az igaz, hogy ezt uzsoráskodás nélkül nem is tehette. A palócoknál az uzsora éppen olyan régi, mint a kendertermelés...” — írta (dicsérőleg) a burzsoá író.³⁴ Ha végigtekintünk a magyar földesúri textilmanufaktúrákon, ugyancsak azt látjuk, hogy ott a földbirtok és a kereskedelmi tőke társulása nemcsak a termék előállítására és a piacon való értékesítésére vonatkozott, hanem egyben arra is, hogy a nyersanyag szállítója (vagyis a paraszttakácsok és fonók nyersanyaggal való ellátója) maga az uradalom lehessen. A gácsi textilmanufaktúra alapítója, Forgács gróf, „főképp... olyan főurakat igyekezett az ügynek megnyerni, kik nemes fajtájú gyapjú termeléssel foglalkoztak”.³⁵ Így lépett az alapítók közé József főherceg, Eszterházy Miklós herceg, Illésházy gróf és még tizennégy főúr.

A tisztán kereskedelmi tőke által kiszákmányolt paraszti iparosok nyersanyaggal való „ellátásáról” ugyancsak nincs közvetlen adatunk; a valószínűség azonban amellelt szól, hogy itt fokozottabban áll fenn ugyanaz a helyzet. Fényes megemlíti, hogy az apatini kereskedelmi forgalomba kerülő kender Pestre, Bécsbe, Linzbe és a bánya-

²⁷ Fényes, I. m. 166. I.

²⁸ Konek Sándor: Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Bpest, Franklin Társulat, 1875. 255. I.

²⁹ Kövér, I. m. 227. I.

³⁰ Fényes, I. m. 148. I.

³¹ Uo. 160. I.

³² A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 365. I.

³³ Marx: A tőke, III. k. 46. I.

³⁴ Pinter Sándor: A palócokról. Budapest, Aigner L. kiadása. 1880. 21. I.

³⁵ Sztudnicz Ferenc: A gácsi posztógyár története. Bpest, Lampel R. 1906. 24. I.

városokba — tehát a Felvidékre — adják el,³⁶ ami legalább is az utóbbi tételről valószínűsíti, hogy a paraszti iparüzőkhez kerül, mégpedig (a nagy tételekben való vásárlás igazolása szerint) a kereskedelmi tőke által közvetített nyersanyaguzsora eszközeként. Ugyanakkor az országban számos len-, kender- és gyapjúvásár folyik évente (Temesvár, Tolna, Vörösvár, Nagyszombat, Egbe, Losonc, Léva, Nyíregyháza és — természetesen — legfőképpen Pest piacán, melynek „gyapjúvására első Európában”), ahol a kereskedők szerepe a döntő s ezek a vásárolt árunak csak egy részét viszik Ausztriába. Különben is, az Ausztriából importált textilanyagok között igen jelentős mennyiségben fonalak (tehát textilnyersanyag) szerepeltek — 1846-ban 3,45 és 1847-ben 3,41 millió forint értékben³⁷ —, melyek egy része, valószínűleg ugyancsak a kereskedelmi „nyersanyag-ellátás” címén, a parasztiparosok felé vándorolt; a pénzzel alig rendelkező paraszt-takácsok nyersanyaggal való ellátása nyilván csak így vált kifizetődő milliós import-üzleté a kereskedelem számára. (A kisszámú céhes takács szükséglete kevésbé tette a tömeges fonalimportot indokolttá.) A kereskedelmi tőke eszerint az ország különböző területein a paraszti iparüzők jelentékeny száma fölött teljessé tette a maga uralmát.

Ez az uralom az ipari termelés új szervezetének csíráját hozza létre: *az egyazon vagy hasonló munkát végző iparosok nagyüzemi termelésének háziipari rendszerét*. Ez már manufaktúra, ha a legkezdetelegesebb, a parasztiparosok házaiban szétszórt manufaktúra is, s mint ilyen „az ipar tőkés formáját testesíti meg”.³⁸ Így jönnek létre azok a falvak, amelyek iparos falvakká, mintegy a falusi keretbe ágyazott manufaktúrává változtak. Például a Pozsony megyei Somorja mezőváros „tartja el a felső Csallóközt posztóruhakkal...”³⁹ Hasonló ipari faluvá vált még a megyében Modor. Zólyom megyében ilyen Polynik, „melly város úgyszólván egy zsindegygyárt képez”⁴⁰ — „gyár”-on természetesen kéziüzemi manufaktúra értendő —, Baranya megyében Vázarban csaknem minden lakos cserépedényt készít, Nádasdban 50 fazekas dolgozik,⁴¹ Hevesben Solymos parasztiparossga faeszközöket készít, vázson- és gyolcsszövés folyik Nagybobrócz, Tarnócz, Szelence, Liptószentmiklós, Verbitce csaknem minden házában, faeszközkészítés Hradeken, Máramarosban néhány községben, Gömörben, a Garam-völgy néhány falvában stb.

Jellemző erre a manufaktúra-fejlődésre az erdélyi Nagydísznód község; Kövály itt a kereskedelmi tőke uralmáról tudósít; „Nagy-Dísznódon posztógyár van... (a posztót a falu) lakosai szövik, mi azonban évenként 12 000 darabra is rámegyen, mit aztán főleg a görögök (vagyis az akkori szóhasználat szerint: a kereskedők — T. Gy.) a tótok és törökök felé hordanak el s érette mintegy 120 000 frt. húznak váltóban.”⁴² A szétszórt manufaktúrára jellemző ez időben a gácsi üzem egy része is: „a harrasz-fonalat a zsinórosok vagy paszományosok részére a gyár nem győzte a kívánt mennyiségben készíteni, a mennyire szükség volt, és még 32 felvidéki községben fonták a gyár részére a harasztot”.⁴³

A kereskedelmi tőke által a parasztiparossga rákényszerített új termelési szervezett *döntő változásokat hozott magába a parasztság évszázadosan kialakult életébe is*. Így például az Árva megyei „Zubrolava, közel 1000 lakossal... fával, gyolccsal igen nevezetes kereskedést űz, úgy hogy a földmívelést csaknem csupán az asszonyok folytatják”⁴⁴ — írta Fényes. S ezzel a nevezetességgel a falu nem áll egyedül: „A námesztói és trstenai járásokban még a férfiak is szeltire szőnek, fonnak.”⁴⁵ Vagy nézzük Abauj megyét. Meczenzéken többnyire kézművességből, bányászatból élnek, a földmívelést az asszonyok végzik.⁴⁶ S ez a kép általános mindenütt, ahol a kereskedelmi tőke magától függővé tette az iparüző szegényparasztságot. A dunántúli Alsó- és Felsőőr, Borostyánkő, Vörösvár stb. községeiben „a gyolcskészítés férfi kezeket is foglalkoztat”.⁴⁷ A kereskedelmi tőke tehát *fejetetejére fordította* a paraszti életet: a férfiak vették át a vezető szerepet az iparüzésben. Ez azt jelenti, hogy megkezdődött a szegényparaszti iparoság elszakadása a földtől, a mezőgazdaságtól. A paraszti iparüzés még nem jutott el a szegényparasztság bér munkássá válásához, de már eljutott ennek küszöbéig. *A patriarchális*

³⁶ Fényes, i. m. 225. l.

³⁷ Tafeln... 63. l.

³⁸ Lenin: Kik azok a népbárátok? Válogatott művek, I. k. Bpest, Szikra. 1948. 212. l.

³⁹ Fényes, i. m. 122. l.

⁴⁰ Uo. 78. l.

⁴¹ Uo. 54. l.

⁴² Kövály, i. m. 229. l.

⁴³ Szudinka, i. m. 44.

⁴⁴ Fényes, i. m. 148. l.

⁴⁵ Uo. 147. l.

⁴⁶ Uo. 302. l.

⁴⁷ Uo. 72. l.

paraszság felbomlásának szenvedésekkel, nyomorral teli folyamatában a kereskedelmi tőkének a paraszti iparba történő betörése az egyik legkeservesebb jelenség. A csak a kizsákmányolásban egyesített, de a munkában saját házaikban szétszóró paraszti iparúzők a közös kizsákmányolókkal szemben szinte védtelenek. A parasztság felbomlásának e nyomorúságos, szomorú fejezetére marxista történetírásunkban még gondot kell fordítani. Mint Lenin megállapítja: „A nagyüzemi termelés háziipari rendszere nemcsak, hogy kapitalista rendszer, hanem még hozzá a kapitalista rendszer legrosszabb fajtája, amely azzal jár együtt, hogy a dolgozó legerősebben van kizsákmányolva, ugyanakkor azonban a legkevesebb lehetősége van arra, hogy harcba keljen saját felszabadításáért.”⁴⁸ Az 1840. évi, kereskedőkről szóló törvény⁴⁹ például kimondja: „Kereskedők, gyártók, gyógyszer-árusok, mesteremberek és közkereseti társaságok közt kereskedési, gyártási, vagy mester-ségből eredett adás-vevés következtében bármily magasan kikötött kamatok és díjak uzsorának nem tekintethetnek.” Ez mindenekelőtt a nagyüzemi termelés háziipari rendszerére vonatkozik, ahol az önállóságtól megfosztott kézműves mestereknek és paraszti-iparosoknak a kereskedőktől nyert kölcsönök, hitelek, előlegek és főleg a nyersanyag-előlegek révén legsötétebb kiuzsorázása folyt, még pedig, mint a törvény igazolja, a legteljesebb állami segédlettel.

Mindazonáltal a kereskedelmi tőke ezen tevékenysége jelentékeny lépés előre a falusi ipar tőkés iparrá fejlesztésében s ebben a jellegében a polgári forradalom időszakában előre mutató, a haladást biztosító erő. Az 1848-as forradalom időszakában a manu-faktúrák egész sora fejlődött ki és a forradalom győzelme biztosíthatta volna a magyar-oroszági manufaktúrák sikeres átnövését — az ipari forradalom közbeiktatása révén — az általános gyáripari fejlődésbe.

IV. Az ipari tőke kialakulása a parasztiiparban a forradalom előtt

A paraszti ipar fejlődésének negyedik szakasza — a háziipar felbomlása, a paraszti kisárutermelő iparúzés, végül az ipari termelésnek felvásárlók révén való egyesítése után — a manufaktúra-szakasz. Az árutermelés és a belső piac továbbfejlődése azt követeli, hogy a tőke teljes egészében uralma alá hajtja a falu iparúzóit: a maga kezébe összpontosítsa a termelőeszközöket (az eladósodott parasztiiparosok eszközeinek megvételére révén), megszervezze az ipart (a parasztiiparosok közti munkamegosztás létrehozása révén), irányítsa a termelést (az egész termelőapparat saját vezénylete alá rendelése révén). Ezzel megszűnik a falusi iparúzők paraszti kizsákmányolása, hogy azon-mód helyébe lépjen a paraszti bér munkások tőkés kizsákmányolása. A háziipar és a parasztsá-g felbomlása ezzel az ipar területén befejeződött. „A falusi szegénységből túlnyomórészt nem önálló iparúzők, hanem ipari munkások... kerülnek ki” — írta erről az átalakulás-ról Lenin.¹

Legjellemzőbb textilipari manufaktúrák a „Gácsi Finom Posztófabrika”, a gácsi posztó-„gyár”. Bár a XVIII. század végén néhány géppel — két hatvanorsós fonógéppel — rendelkezett, a munkák nagy többségét kézzel végezték a munkások. Maga a manufaktúra a jellegzetes úton fejlődött, a kereskedelmi tőke vezette háziipari rendszerű termelésen keresztül: „...A gyár kezdettől fogva a XIX. század elejéig nem képezett... egy egészen összefüggő gyártelepet, hanem Gács néhány utcájában levő számos házban összefüggés nélkül volt elhelyezve.”² Láttuk, hogy ez a rendszer a század közepén is fennmaradt még a harasztfonalak készítésére vonatkozólag, bár magában Gácson már ez ideig központosított manufaktúra alakult ki. Gács a forradalom előtti évtizedben több mint 1000 mázsa gypajt dolgozott fel évente;³ a munkások többsége gácsi és környéki lakos volt, bár igazgatója, egy Liedemann nevű pesti kereskedő, Brnóból és a Szepességből sok szakembert telepítettett le a faluba. A gácsi manufaktúra tehát ugyanúgy a felbomló helyi háziiparra épült, mint általában a könnyűipari s főleg a textil-manufaktúrák. Ez az oka annak, hogy — mint a gyár történetírója írta — „a gypajt gerebenezést, garatolást, fonást, szövést népünk bámulatos ügyességgel kezelte”.⁴ Másik jellemző textil manufaktúra Zay-Ugrócz falu „nagyszerű posztógyára, mely csak 1846-ban szereltetett fel, még is már 70 egynéhány szövőszéken jó közönséges és

⁴⁸ Lenin: Kik azok a népharátok. 215. l.

⁴⁹ Az 1840. évi XVI. törvénycikk 55. §.

¹ A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 366. l.

² Sztudinka, i. m. 24. l.

³ Fényes, i. m. 201. l.

⁴ Sztudinka, i. m. 20. l.

igen finom posztót készít”.⁵ Ugyanakkor tudni kell azt, hogy a falu lakói már régebben „posztót szöttek”,⁶ ilymódon nyilvánvalóan itt is a háziipar felbomlásából, a paraszti iparúzők kiszorítása révén keletkezett manufaktúráról van szó.

Látható, hogy a fejlődő tőkés ipar részére a kisárutermelő parasztipar felbomlása nemcsak általában munkaerőt, hanem különösen a szakmát ismerő, abban — bár kezdetlegesebb technikai fokon — begyakorlott szakmunkásokat biztosít a paraszti iparúzők soraiból. A manufaktúra révén az ipari tőke nemcsak kiterjesztette a kizsákmányolást, hanem el is mélyítette azáltal, hogy *bekapcsolta a termelésbe a férfimunkásoknál olcsóbb női- és gyermekmunkát*. Így például az erdélyi Batizban D'André György köedény-„gyára” „körül mind helybeli oláh lakosokat és gyermekeket alkalmaz”.⁷ Brassó vidékén is hatalmas manufaktúra-ipar virágzott ki: a posztógyártás és pokróckészítés, „mintegy 600 oláh család belőle keresvén élelmét”.⁸ Ezáltal a manufaktúra befejezte azt a folyamatot, amelyet a kereskedelmi tőke elkezdett, amikor a *férfiakat* elszakította a földműveléstől; az ipari tőke, ezt folytatva, nemcsak az asszonyokat szakította el a földműveléstől, hanem a gyermekeket is a családtól. (Bár kétségtelen, hogy ez a folyamat már a felvásárló háziipari rendszerű termelés során megindult — a parasztiparosok tőkés kizsákmányolásának kezdetével.)

A manufaktúra-fejlődésre jellemző Fényes közlése a forradalom időszakának „gyárait” vonatkozólag (amelyek a valóságban manufaktúrák), eszerint — az egyébként igen hiányos⁹ — kimutatás szerint 1842—1847 között parasztipari jellegű manufaktúra volt:

a posztó- és pokróciparban	17 ¹⁰
a pamutiparban	19 ¹¹
a vászoniparban	1 ¹²
a faiparban	4 ¹³
a cserépedényiparban	25 ¹⁴
az egész parasztiparban	66.

Eszerint az összeállítás szerint a háziipar felbomlása és a paraszti kisárutermelő iparúzők kiszorítása révén létrejött manufaktúrák össze száma Magyarországon (Erdély nélkül) 66 lenne. A valóságban ennek valószínűleg többszöröse. A fenti adatok többsége városi központú manufaktúrára vonatkozik, pl. a posztómanufaktúrák között csak négy falusi szerepel; csakhogy ezek közül kettő az ország legnagyobb pamutmanufaktúrája: a gácsi és zay-ugróci. Feltehető tehát, hogy a kisebb vidéki manufaktúrákról Fényes — aki az adatokat magánúton szerezte be — kevésbé értesült, azok kevésbé jutottak be statisztikájába. Különösen feltűnő, hogy csak egyetlen vászonipari manufaktúrát tartott nyilván („Szirmay Pál úr legújabbán felállított finom vászongyára”). Ez utóbbi alacsony szám csak részben tükrözi a hiányos statisztika képét, részben a tényleges számok is igen alacsonyak lehettek: ebben a szakmában volt legélesebb az osztrák gyáripari verseny a forradalom előtti időszakban — mint ahogy később a pamut-textiliparban —, s tette tönkre a magyar manufaktúrákat. Azon területeken, ahol még nem bomlott fel teljesen a háziipar, tehát az iparfejlődés kezdetlegesebb fokon állott, vásárlóképes piac híján a verseny kevésbé érvényesült. S miután a háziipar felbomlása először a fonó-szövőiparban következett be, a külföldi — főleg ausztriai — verseny is itt éreztette legsúlyosabban pusztító hatását. A forradalomtól a kiegyezésig tartó szakaszban ez a hatás az egész textilipar területén fog megmutatkozni, és pedig — mivel a háziipar bomlása rohamosan növekszik ez időszakban — sokkal súlyosabb, pusztítóbb eredményel, mint addig bármikor. Ez a veszély a forradalom előtti években félreérthetetlenül előrevetette árnyékát. Textil behozatalunk csaknem évről-évre emelkedett:¹⁵

⁵ Fényes, i. m. 130. l.

⁶ Uo. 229. l.

⁷ Kövdy, i. m. 219. l.

⁸ Uo. 229. l.

⁹ Maga Fényes is „rövid és ki nem egészített vázlat”-nak nevezi.

¹⁰ Fényes, i. m. 80. l.

¹¹ Uo. 79. l.

¹² Uo. 72. l.

¹³ Uo. 78. l.

¹⁴ Uo. 87—88. l.

¹⁵ Fényes, i. m. I. rész, 96—97. l.

É v	Pamutszövet	Vászon	Gyapjuszövet
	behozatal bécsi mázsában		
1831—1840	46.060	32.456	26.566
1841	72.649	29.976	32.329
1842	77.526	28.595	31.799
1843	85.859	30.381	38.065
1844	106.320	33.087	47.735
1845	99.632	35.626	41.286

Vagyis a vászonbehozatal volumene a 30-as évek átlagával szemben 1845-re 9,8%-kal, a gyapjuszöveté 55%-kal, a pamutszöveté pedig egyenesen 116%-kal emelkedett. E három oszlop egymásmelléállítására rámutat arra, hogyan tör előre a pamut az osztrák és cseh gyáripárban, mint szorítja ki a gyapjút a szövetnél, s — mint a későbbi évek majd megmutatják — hogyan szorítja ki a lent a vászonnál. Az osztrák tartományok gyáriparának fojtogató versenye a születőben levő és fejlődő magyar textilmanufaktúrával szemben nemcsak a volumen-számokban tükröződik vissza, hanem az érték-számoknál is. 1845-ben a textilipari import teljes értéke 52,3 millió pengőforint volt, ami az ország egész behozatala értékének óriási többségét, csaknem 77%-át tette;¹⁶ s ez a túlsúly állandósult: a textiliák importösszege 1846-ban 50,8, 1847-ben 47,6 millió volt.¹⁷ E számokban a magyar textilipar pusztulása tükröződik vissza, amely már a forradalom előtti években, különösen az iparilag fejlett területeken mind erősebben mutatkozik meg.

Textiliparunk, különösen árutermelő paraszti vászoniparunk már a forradalom előtt is komoly visszaesést mutatott. Például Erdélyre vonatkozólag Kóváry megállapította, hogy bár „a székely gyolcs jó hírből áll, de ára a gyártmányokéval csaknem egy lévén, nemigen tehet nagy szerencsét”.¹⁸ Még súlyosabb a főként az osztrák, cseh és sziléziai vászongyártmányok hatósugarában levő Észak-Magyarországon a belső piacra termelő, de azon versenyképesen megjelenni nem tudó szepesi gyolcs helyzete. A Szepesség szorgalmasan dolgozó iparos népe 1847-ben 4 005 000 rőf gyolcsot termelt, „mely csupán külső kereskedésbe jön”,¹⁹ s ezenkívül belső — házi — használatra kb. 2 millió rőföt. A vászontermelés kb. kétharmada tehát piacra került, de ezt mind nehezebben lehetett értékesíteni. „Ezen egykor fontos háziipart tönkretették a változott termelési viszonyok, de még inkább... az olcsó (gyáripari!! — T. Gy.) patyolat.”²⁰ Ez a magyarázata, hogy Fényes már 1847-ben megállapíthatta a szepesi nagymúltú gyolcsiparról, hogy az „illetőleg nem jövedelmez, úgy hogy a burgonyavetések is több hasznat hajtanak”.²¹ A Poprád-völgy 64, a Hernád-völgy 108 faluja, amely részben lent termelt, részben azt fel is dolgozta, a pusztulás küszöbére jutott. Így Magyarország gyarmati helyzetében, különösen a textilipar területén a viszonylag fejlett szlováklakta Felvidék — az osztrák gyáripár fokozódó versenye következtében — állandóan a legsúlyosabb nyomorral küzdött. S ha azt nem is lehetett elmondani e területről, amit az angol textilnagyipar versenyét szenvedő gyarmati Indiáról jelentettek („India síkságain a pamutszövények csontjai fehérlenek”)²², bizonyos, hogy a felvidéki gyakori éhségtífuszjárványokhoz hozzájárult a fonó-szövőipar pusztulásával járó fokozódó paraszti nyomor is. De ez a helyzet nem egyedül a Felvidéket jellemezte: az egész parasztságára vonatkozott, és pedig olyan mértékben, amilyen méretű textilipari árutermelésük volt.

A tökéletes ipari fejlődés legmagasabb (ötödik) foka a gépi berendezésű gyáripár foka. Magyarország gyarmati állapota szinte áthághatatlan akadályt állított ezen fejlődési fok eléérése elé. Ennek következtében sem a városi, sem a falusi ipari tőke felhalmozása nem következett be oly nagy mértékben, hogy a magyarországi gyáripár gyors és általános kialakulását biztosítsa. Emellett a gyáripari fejlődésnek, a gépesítésnek súlyos akadálya e korszakban az *olcsó munkabér* s még inkább a még fennálló *jobbágyi állapot*.

¹⁶ Uo. 93. l.

¹⁷ Tafeln... 63. l.

¹⁸ Kóváry, i. m. 119. l.

¹⁹ Fényes, i. m. 267. l.

²⁰ Szády, i. m. 29. l.

²¹ Fényes, i. m. 264. l.

²² Marx: A tőke, I. k. 466. l.

Az ipari forradalom, a gyors gyáripari fejlődés eszközeit a jobbágyságot és az ipari termelést egyaránt felszabadító polgári forradalom teremtheti csak meg. S különösen áll ez a paraszti iparokra, amelyek a jobbágyra — és annak alacsony életszínvonalára — épített iparágakat képviseltek; amelyek gyors fejlődését a városokban még mindig uralkodó céhi iparok akadályozták; amelyek belső piacát a külföldi verseny mindinkább kiszajátította.

Mégis a gyáripari fejlődés csírája az ország egyetlen területén már a forradalom előtti időkben is megtalálható volt: a kettős fővárosban, *Budapesten*. A kereskedelmi tőke itt már több területen állandó jelleggel ipari tőkévé alakult, s ez alól nem kivétel — még ha nem is áll első helyen — a paraszti jellegű iparok néhányja sem. A textilipar körében, mint ismeretes, a kereskedelmi tőke főleg a kék- és színesfestő műhelyek körül csoportosult; a fejlődés törvényei szerint a gépi nagyiparnak is elsősorban ezen a területen kellett jelentkeznie. S valóban, az óbudai Goldberger Sámuel festőműhelye még a forradalom előtt ténylegesen gyárüzemmé alakult, korszerű gépekkel és százánál több munkással.²³ A paraszti jellegű iparok sorában a mezőgazdasági iparok is jelentős fejlődést értek el 1848 előtt. Mindenekelőtt a malomipar, amely a tőkés, gőzerőre berendezett Pesti Hengermalomban már elérte a gyáripari fokot, — betetőzéseképpen az e korban még egyrészt ló-meghajtású szárazmalmok (jelentékeny mértékben házi használatra termelő) s másrészt az árutermelő vízimalmok paraszti iparának. Ide lehet még sorolni néhány pesti szesz- és ecetgyár gépesített üzemét, mint amelyek megközelítik a gyáripari fejlődés fokát. S ezzel tulajdonképpen le is zártuk a forradalomelőtti paraszti jellegű gyáripari fejlődés ismertetését Pest-Budán.

Összefoglalva a forradalomelőtti korszak Magyarországnak paraszti iparüzésére vonatkozó adatait, megállapítható, hogy a gyarmati állapotban tartott ország paraszti árutermelése ugyan *elégséges volt ahhoz, hogy a falusi háziipart felbomlassza, és ezzel belső piacot teremtsen az ipar számára, de arra már nem volt elégséges, hogy a tőkés ipari fejlődést biztosítsa*. A forradalomelőtti paraszti ipar fejlettségi övezeteit Fényes adatainak összegezése révén — az egyes vármegyék ipari főjellegzetességei alapján — az alábbiakban állítottuk össze:

Országgrész	A háziipar felbomlása (1. fok)	Az ipari kisáruterm. (2)	A keresk. tőke behatolása (3)	A paraszti manufakt. (4)	A gyáripar (5)	Az összes megyék száma	Értékelés ²⁴
övezetét képviselő megyék száma							
Dunántúl	2	6	3	2	—	13	2.4
Duna-Tisza köze .	—	1	1	—	1	3	3.3
Tiszántúl	5	9	1	—	—	15	1.7
Szlovák Felvidék .	3	2	6	4	—	15	2.7
Kárpátukrán Felv.	3	—	1	—	—	4	1.5
Horvát-Szlavónia	4	2	—	—	—	6	1.3
Összes megyék . .	17	20	12	6	1	56	2.2
%-ban	30	36	21	11	2	100	—
Erdély (kb.) ²⁵							
%-ban	50	30	10	10	—	100	1.8

A fenti számokból — amelyekről korábban már megírtuk, hogy csak hozzávetőlegesek — mindenestre kiviláglik az, hogy Magyarországon a forradalom előtti időszakban a *falusi háziipar teljesen felbomlóban* volt és a *paraszti ipar terén a legáltalánosabb fejlettségi fok a kisárutermelés volt*. A tőke már behatolt a *falusi iparba*, amennyiben a megyék ötödrésztében a kereskedelmi felvásárló tevékenység, tizedrészében az ipari tőkés (manufaktúra-) tevékenység folyt és a fővárosban a gyáripari fejlődés nyomai is jelentkeztek.

²³ Lásd: *Mérei*, I. m. 285. l. stb.

²⁴ Megfelel az egy övezetbe tartozó megyék értékátlagának, ha e megyék értékét fejlettségi fokuk jelzőszámával (a zárójelbe foglalt számmal) vesszük egyenlőnek. Így minél magasabb az értékszám, annál magasabb az átlagos fejlettségi fok is.

²⁵ Nyilván nem tévedünk sokat, ha — Kőváry adataira támaszkodva — Erdélyben a terület felét a felbomlás övezetébe, harmadát a kisárutermelés és 10–10%-kát a felvásárlókereskedelem, ill. a manufaktúra övezetébe számoljuk.

Igen jellemzőek azok az adatok is, amelyek az egyes országrészek parasztipari fejlettségére vonatkoznak. Ezek szerint a legfejlettebb központi terület (a Duna—Tisza köze, főleg mert az iparos Budapest itt található) után ipari fejlettségben a szlováklakta Felvidék következik; az ezt követő (Bécs piacára szállító) Dunántúl után — feltevésünk szerint — Erdély sorakozik fel. A legelmaradottabb paraszti iparüzés vidékei, a Tiszántúl, a kárpátukrán Felvidék és végül Horvát-Szlavónia; a négy utolsó országrész viszonylag kis eltérést mutat fel a paraszti iparüzésben. A számok szerint tehát általánosságban — figyelembevéve az utolsó, a 7. rovatot — a Duna—Tisza köze és a szlovák Felvidék paraszti ipara a tőke behatolása, Erdély, Tiszántúl és a kárpátukrán Felvidék a paraszti ipari kisárutermelés és Horvátország a háziipar felbomlása övezetét képviseli általánosságban. Körülbelül hasonló képet nyertünk fentebb is, amikor az egyes országrészek parasztipari fejlettségét érintő leírásokat vizsgáltuk. Nem kétséges, hogy az ország gyarmati elnyomása következtében akadályozott iparfejlődésünk elsősorban a főleg ipari árutermelésre berendezkedett nemzetiségi hegyvidékek dolgozó parasztságát sújtotta és nyomorította el — bár hasonlóképpen a városi és bányászati munkásokat is —, így a szlovák Felvidék, a többségében román-lakta Erdély és Kárpátalja többségében ukrán nemzetiségű parasztságát; s csak ezekután az elsősorban mezőgazdasági árutermelésre berendezkedett síkvidéki (főleg magyar nemzetiségű, de emellett nagyszámban délszláv, román, szlovák, német stb. nemzetiségű) parasztságot. Ez utóbbiak számára a gyarmati állapot a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődésének akadályozását jelentette elsősorban. Magyarország minden nemzetiségének egyetlen forradalmi feladata lehetett tehát a XIX. század közepén: a polgári forradalom győzelmének és az ország függetlenségének kivívása. A parasztiparok fejlettsége s a további fejlődést akadályozó Habsburg elnyomás szükségszerűen jelentkező követelése egyként ezt az utat írták elő Magyarországnak népei számára, ha valóban forradalmi eredményeket kívántak.

A továbbiakban tehát az a feladatunk, hogy a paraszti ipar fejlődésének kérdését az 1848—49-es magyar polgári forradalom és szabadságharc éveiben vizsgáljuk meg.

V. A magyarországi parasztipar tőkés fejlődése az 1848—49-es forradalomban

A forradalom évét megelőző fél évtized (1842—1847) paraszti iparüzésének fejlődését vizsgálva előtűntek azok az összeütközések, amelyek egyrészt a termelőerők viszonylagos fejlettsége, másrészt a termelési viszonyok elmaradott volta között jelentkeztek. Itt nemcsak a paraszti ipar tőkés fejlődése, a manufaktúra-rendszer kialakulása és a jobbágyág fennállása, s nemcsak a céhenkívüli tőkés tömegtermelés és a céhi termelési kötöttségek közti ellentmondásra kell gondolni — amely ellentmondások általában minden feudális gazdasági rendben élő országban megvannak a burzsoá forradalom előestéjén —, hanem a speciálisan magyarországi adottságokra is. Magyarország gyarmat: Habsburg-Ausztria, a kialakuló osztrák ipari és bank-tőke gyarmata 1848 előtt. Ez — mint láttuk — döntő mértékben visszatartotta a magyarországi parasztipar tőkés fejlődését.

Fölvetődik a kérdés: elősegítette-e a magyar polgári forradalom és szabadságharc az ország gazdasági fejlődését s ezen belül a paraszti ipar tőkés fejlődését. Kiküszöbölte-e a paraszti ipar fejlődése útjából azokat az akadályokat, amelyek a korábbi gyarmati helyzetéből adódtak? A kérdés másik oldala: *belakapcsolódott-e, s ha igen, hogyan kapcsolódott a paraszti ipar a szabadságharc katonai ellátásába?*

Ennek látszólag semmi nyoma nincs; történetírásunkban a kérdés sehol sem szerepel. Itt természetesen — parasztiparról, tehát könnyű- s mindenekelőtt textiliparról lévén szó — hadfelszerelésről, elsősorban ruha- és fehérneműgyártásról kell beszélni. Egy hadsereg felszerelésénél azonban ennek óriási jelentősége van mind az egyenruha előállítására, tehát a honvédség egységes arculatának biztosítására, mind pedig a harcokban (pl. a 48—49-es téli hadjáratban) lerongyolódott honvédek újrafelszerelése szempontjából. Maga a forradalmi kormány — amely pedig sokszor tett hirdetményeket, rendeleteket, intézkedéseket közzé a honvédség ruhaellátása biztosítása érdekében — soha sem fordult a parasztiparosokhoz. Az 1848-as szeptemberi napokban, amikor a honvédhadsereg felállítása égető szükségessé vált, a kormány ruhaszállításra vonatkozó felszólítása „minden bel- és külföldi gyárosokhoz kereskedőkhöz és céhekhez vagy vállalkozókhoz írásbeli vagy szóbeli ajánlatuk megtételére”¹ szólt. Október 5-én, abból

¹ *Gellich Richárd*: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. Bpest, Aigner kiadás. É. n. (1882—1889) I. k. 269. l.

a célból, hogy a hadfelszerelést biztosítsák, rendelet jelenik meg igen sok kisiparos mester nemzetőri felmentéséről: „Minden szabó, cipész, csizmadia, szíjgyártó, nyereggyártó, szűcs, gombkötő és katonasípka készítő mester további rendeletig, míg a hadsereg fölruházásával és folszereléssel el van látva, minden nemzetőrségi szolgálatról ezennel föl van mentve”.²

A hadfelszerelés biztosítására a kormány létrehozta az országos ruhabizottságot Weingartner százados, majd Lukács Sándor kormánybiztos vezetése alatt; a bizottság pedig — amellett hogy kereskedőkkel, „gyárosokkal”, céhekkel és kismesterekkel szállított — felállította a legjelentősebb (és első állami) ruhatermelő nagyüzemet: egy nagy ruházati manufaktúrát. „Ez nem a ruhakészletek előállításával foglalkozott, hanem csak az anyagok átvételével, a kiszabással és a kiszabott ruhaneműk kiadásával a kézművesek kezeibe.”³

Mind az előbbieknél, mind itt feltűnő, hogy magáról a nyersanyagról nem történt — látszólag — gondoskodás, csak annak feldolgozásáról. A nemzetőri szolgálat alól felmentett mesterek valamennyien kisipari jellegű kézműparosok; háziipari jellegű szakmák nem szerepelnek a felsorolásban, és pedig elsősorban — bennünket most ez érdekel — nem szerepelnek takácsok. A kormány tehát nem épített, nyilván ezek csekély kapacitása miatt, a takácscéhbeli mesterek szövet-, illetve vászontermelésére. Felvetődik a kérdés: honnan származik a honvédség felruházásához szükséges nyersanyag. A kortárs, Gelich Richárd szerint „mindaddig, míg a közlekedés a külfölddel meg nem volt szakítva, az anyagok előállítása nem volt bajos, ekkor még a gácsi posztógyár is megkettőztette igyekezetét. A munkák szállításában igen nagy részt vettek a bécsi iparosok is.”⁴ Eszerint tehát a honvédség felruházása elsősorban külföldi textilanyagokból történt, amelyeket kereskedők közvetítettek; hozzájárult még a munkához a gácsi manufaktúra, továbbá céhek, kézműves mesterek. Ez a kép elfogadható mindaddig, amíg „a közlekedés a külfölddel megvolt”, tehát amíg az osztrák ipar rendelkezésre állott; bennünket azonban az az idő érdekel elsősorban, amikor — a háborús kényszer következtében — a belső piac a belső termelésre volt utalva. Megállapítható, hogy ez időszaktól — 1848 végétől — amikor a honvédelmi háború kitörése és országos méretűvé terjeszkedése következtében a külföldi szállítások nagyrésze elmaradt (csak az egyébként kijelentőségű csempészés maradt meg), egyáltalán nem állott be olyan súlyos zökkenő, amilyen indokolt lett volna, ha a fő nyersanyagforrás bedugul.⁵ Különösen áll ez 1849-ben, arra az időszakra, amikor a kormány Debrecenbe, majd Szegedre költözött és a ruhabizottság is Nagyváradra, később Aradra teszi át székhelyét. Ki szállította ekkor a honvédség részére a textilnyersanyagot?

A felelet abban van, hogy amikor a kormány szállítási felhívásában a „kereskedő” kitétel szerepel, amikor a szállításokat „kereskedők” bonyolítják le — nem közvetítő kereskedelemre kell gondolni, hanem *felvásárló* kereskedelemre; amikor „gyárosok”-ról van szó, a valóságban — főleg falusi — textilmanufaktúrák tőkéseit kell érteni. Mérei „Magyar iparfejlődés” c. munkájában levéltári anyag alapján három textil-„gyáros” szállításiáról ír: „Össterreicher Dávid majki posztógyáros könnyű és nehéz lovassági pokrócokat, valamint ágytakarókat szállított a hadseregnek. Marsch, Fischer et Co. apatini posztógyáros hosszulejártú szerződést kötött az állammal 16 000 rőf posztó szállítására... Kornstein János ungvári posztógyáros 67 000 rőfnyi posztó szállítására vállalkozott.”⁶ Ezek a „gyárak” a valóságban manufaktúrák: a Komárom megyei Majk-pusztán működő textilmanufaktúráról, s különösen az ungváriról Fényes is beszámol mint „posztógyárakról”; ezek a manufaktúrák az önálló paraszti iparizés kiszorítása nyomán keletkeztek, s munkásaik parasztiparosok. Nyilván mind a „gyárosok”, mind a kereskedők a parasztfonók és paraszttakácsok által termelt textilanyagokat ajánlottak fel a kormánnyal kötött szerződésekben a honvédség felruházására. Végeredményül — s ez különösen a forradalom és szabadságharc második, leg súlyosabb időszakára vonatkozik — a magyar honvédséget a magyarországi paraszt fonó- és szövőiparosok ruházták elsősorban. Mindez természetesen nem derülhet ki a kormány szállítási felhívásaiból és a szerződések szövegéből, mert — s igen helyesen — a kormány az ipari tevékenység megszervezésével, az árutermelés (nagybani árutermelés) biztosítóival, a tőkésekkel vette fel a kapcsolatot a paraszti textiliák megszerzése céljából. S ez egyben a magyar textilipar tőkés fejlődésének útja is volt. A katonai szállítások: száz- és százezer katonai

² Uo. 271. l.

³ Uo. 273. l.

⁴ Uo. 274—275. l.

⁵ Bár kisebb zavarok kétségtelenül voltak, különösen 1849 elején, a textilnyersanyagok hiánya miatt. Lásd: Mérei, i. m. 412. l.

⁶ Mérei, i. m. 392. l.

köpeny, kabát, nadrág, ing, gaty, pokróc stb. előállítás, az államilag biztosított piac és növekvő profit — mindez együttesen a legjobb melegágy egy ország fejletlen textilipara részére. A nyugati országok textiliparának jelentékeny része is katonai szállításokon növekedett naggyá.

Az 1848-as júliusi országgyűlés Kossuth felszólítására, a Habsburg-reakció mind élesebbé váló támadásai ellen 200 000 főnyi honvédsereg felállítását szavazta meg; a honvédség felszerelésére pedig 40 millió forintot. Augusztusban, a hadügyi törvényjavaslat betérjesztésekor Kossuth 62 millió forint megszavazását kérte a honvédelem biztosítására. Ezen összegek Magyarország történelmében ezideig példanélkülien magasak voltak; s nyilvánvalóan példanélküliek azok az — egyébként nem ismeretes — összegek is, amelyeket a forradalmi kormány ebből fegyverek, egyenruhák stb. beszerzésére fordított. Szeptemberben, amikor a Jellacsics-féle támadás megindult és a honvédség felszerelése sürgetővé vált, a kormány 24 000 honvédegyenruha szállítására írt ki pályázatot,⁷ s a pályázatok, rendelkezések ettől kezdve állandóakká váltak.

Mindez hatalmas ígéret volt a hazai ipar s egyben a hazai tőke számára. Az ipar számára azért, mert 1847 óta folyó gazdasági pangást a fejlődés soha azelőtt nem látott lehetősége váltotta fel és mind a céhipar, mind pedig a céhenkívüli („kontár”) manufaktúra-ipar számára a piac szinte kifogyhatatlan területét nyújtotta; a tőke számára azért, mert *valójában egyedül a tőke volt képes a megnövekedett piacszámára kellő mennyiségű iparcikket szolgáltatni*, s a céhipart a gyors fejlődés előtt álló manufaktúra-ipar mindinkább kiszorította.

Vegyük példának a mind a Fényes által, mind pedig a forradalmi levéltári iratok között említett ungvári textilmanufaktúra fejlődését. E posztómanufaktúra a forradalmat megelőző években „hat széken 9000 rőföt készít 20 000 ft értékben”,⁸ 1848 őszén pedig vállalja, hogy a kormány számára 67 000 rőf posztót szállít.⁹ E több mint 640%-os termelésemelkedés (vagy legalább is kilátás a termelés-emelkedésre, mert a szerződés teljesítéséről nem tudunk adatot), mindenképpen óriási lépés előre. Kétségtelen, hogy a tőkés a szerződésvállalásnál nem csupán a saját manufaktúra termelésére számított, nyilván fokozott felvásárlói tevékenységbe kezdett a parasztiparosok között. Ez azonban egyáltalán nem mond ellent a manufaktúra-fejlődésnek, ellenkezőleg, *éppen ez a manufaktúrafejlődés útja*. Bizonyosak lehetünk azonban abban is, hogy ezzel egyidejűleg maga az ungvári üzem is bővült s az állami előlegek egy részét az ungvári manufaktúra-tulajdonos üzem bővítésre használta,¹⁰ növelve a korábban 6-ra rúgó szövőszékek számát. Más textilmanufaktúrák termelése is megnövekedett a szabadságharc háborús konjunktúrája időszakában. Mindenekelőtt a gácsai, amely „megkettőzte igyekezetét”,¹¹ s amely a belföldi szállítók között — különösen az első időszakban — a legfontosabb volt. Zay-Ugróc modern posztómanufaktúrája a háborús időszakban sokat fejlődött s ez egyik oka, hogy az abszolutizmus korszakában megelőzve a gácsit, annak kb. háromszorosát termelte.¹² Ehhez járul, hogy a háborús konjunktúra az új manufaktúrák egész sorát hozta létre; ilyen volt az apatini is, amelyet Fényes még nem említett 1847-ben, s egy évvel később már 16 000 rőf posztó szállítására szerződik a kormánnyal¹³ stb. A textilmanufaktúrák fellendülésére mutat egyébként az a tény is, hogy a forradalmi kormány a városi (főleg céhipari) szállításokkal szemben előtérbe állította a vidéki (főleg parasztipari eredetű manufaktúra-) szállításokat.¹⁴

A magyar kormány számára való szállítások olyan jelentős hasznot biztosítottak, hogy a Windischgrätz által ideiglenesen megszállt vidékek — s főleg Pest — kereskedői vállalták a csempészés kockázatát is. A megszálló csapatok parancsnoka 1849 februári kiáltványában inti ezért „a budai és pesti, kiváltképen az obudai zsidókat, ... mert bizonyos tudomásomra esett, hogy a pártitók által többnyire éppen a zsidók használták magukat kémekül és szállítókul...”¹⁵ 1849 júliusában pedig a Pestre bevonuló Haynau vet ki a pesti zsidókra — jellemzően főleg textiliákból álló — nagy hadisarcot (így többek között 48 000 köpenyt, 76 000 katonai nadrágot, 120 000 darab fehérneműt,

⁷ Gelich, i. m. I. k. 268. l.

⁸ Fényes, i. m. 80. l.

⁹ Mérei, i. m. 392. l.

¹⁰ A kormány az előlegek nyújtásánál általában kikötötte az üzem bővítést vagy modernizálást.

¹¹ Gelich, i. m. I. k. 274. l.

¹² Lásd: Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése ... Magyarország ipari fejlődése a hatvanas évek óta. Bpest, Pesti könyvnyomda Rt. kiadása. 1877. 330. l.

¹³ Lásd: Fényes, részletes ismertetését Apatinról 1847-ben (i. m., 230. l.) és Mérei, i. m. 392. l.

¹⁴ Gelich, i. m. 271., 293., l. stb.

¹⁵ Gelich, i. m. II. k. 201—202. l.

46 000 rőf posztót stb.).¹⁶ Mindezek a tények azt igazolják, hogy a *hadserg felruházása 1848–49-ben a (kereskedő-, manufaktúra-)tőkék bevonásával történt s jelentős fejlődést indított el általában az ipar¹⁷ és nem utolsósorban a textilipar területén.* A textilmanufaktúrák termelésének növekedésével egyidejűleg a parasztipar bomlása tovább fokozódott.

Ezzel szemben a céhes kézművesmesterek szállítási viszonylag kis jelentőségűek voltak. „A községi posztós céh 1500 rőf, a pinkafői posztós céh 2500 rőf posztót akart szállítani... Egy győri takácsmester 1200–1400 rőf vászon szállítására vállalkozott...”¹⁸ *A céhmesterek a maguk jelentéktelen termelési eszközeikkel és csekély pénztőkéikkel, továbbá kisszámú legényeikkel, képtelenek voltak versenyezni a tőkés manufaktúrákkal.* Ezért a forradalom időszakában — amikor a konkurrenciaharc kiéleződött — jelentősen fokozódtak a korábban is meglevő ellentétek a céhes mesterek és a céhen kívüli kontárok, ezek között is mindenekelőtt a tőkés felvásárlók, továbbá a manufaktúratulajdonosok között. S miután ez utóbbiak soraiban sok a zsidó, nem véletlen, hogy éppen a forradalom időszakában jelentkeznek komolyabb zsidóellenes megmozdulások, és pedig főleg a céhes mesterek által leginkább lakott városokban. *A feudális kisárutermelő ipar harca ez a tőkés árutermelés fejlődése ellen* — jellegének megfelelően a faji megkülönböztetés reakciós leplébe burkoltan.

Jellemző erre a kérdésre a városi munkásság állásfoglalása. Az ipari munkásság száma és ebből kifolyólag öntudata is csekély; azt a szerepet, amelyet a Nyugat tőkés országaiban, mindenekelőtt Franciaországban, játszottak, Magyarországon semmiképpen sem tölthették még be. E munkásság létszámát Fényes 1847-ben 101 000-re teszi — amelyből 23 400 a „gyárdolgosok”, vagyis a manufaktúramunkások száma¹⁹ —, amelyhez 35 000 bányamunkást véve,²⁰ összesen 136 000 ipari munkást kapunk. (E számhoz még hozzá kell adni a falusi iparizók ismeretlen számú, a felvásárló tőke szétosztott s az ipari tőke központosított manufaktúráiban dolgozó parasztmunkásait, akiknek csak egy része került kimutatásra Fényes „gyárdolgos” adataiban.) Mármost, ismerve az egyes iparcsoportok területi elhelyezkedését — a bányák és a manufaktúrák jelentékeny része vidéken volt —, a munkásság tevékenységére főleg a 78 000, elsősorban a városokban központosult kézműveslegény megmozdulásai nyomták rá bélyegüket. „Ennek a munkásságnak a mozgalmi — írta Révai József az 1848-as pesti munkásokról — országos jelentőség nélküli céhmozgalmak voltak.”²¹ E kézműveslegények még nem modern bér munkások, öntudatuk sem a modern bér munkásság öntudata. Osztályharcukat még mindig fékezi a remény, hogy valamikor még önálló mesterek lehetnek. Ennek megfelelően ingadozók: mint *jelenlegi* céhlegények, követelik az őket önállóságtól elűző céhek feloszlatását (gyakran csak megreformálását); mint reményeikben *jövendő* mesterek, harcolnak a céh tőkés („zsidó”) konkurenciája ellen. Mint *jelenlegi* legények, bér- és munkakövetelésekkel lépnek fel, osztályharcot folytatnak a céhmesterek ellen; mint reményeikben *jövendő* mesterek, az uralkodó osztályok járszalagjára fűződnek, önálló munkáspolitikát egyelőre nem folytatnak. Ezért kezdeményeznek 1848-ban egyik oldalon a kézművesipari szakmák sorában²² sztrájkokat, és ezért lépnek fel a másik oldalon — Budapesten, Pozsonyban stb. — antiszemita jelszavakkal. Ez — ugyanúgy, mint a céhmesterek antiszemizmusa, akik a legények felé is kezdeményezők e téren — a tőkés fejlődés meggyorsulásának jele. Mindez az ingadozás a munkás mozgalom kezdeti szakaszának jellegzetessége; de még jellegzetesebb az, hogy a munkásság még e kezdeti szakaszon is ösztönösen a haladás irányába fordul, mindinkább lerázva magáról a reakciós, feudális örökségeket. A pesti és vidéki városi munkások ezért lépnek egyöntetien a forradalom — az ez időkben még haladó polgári átalakulás — erőinek sorába. A magyarországi munkásság ekkor, és még sokáig — Lenin szavaival élve — nem annyira a kapitalizmustól szenved, hanem attól, hogy a kapitalizmus elmaradott volt. Ezért nincs még a kialakulatlan munkásságnak önálló arcúata, klubja, önálló pártja. Jövőjét azonban már ekkor egybeköti a nemzet jövőjével, és a szabadságharcot támogatja a harctéren és a műhelyben.

Egy kérdés marad még fenn: hogyan viszonylottak a tőkés kizsákmányolás alá került paraszti manufaktúra-munkások a tőkés fejlődéshez? Ha a magyar munkás-

¹⁶ Uo. III. k. 767. l.

¹⁷ Itt természetesen nem kerülhetett ismertetésre a nehézipari manufaktúrák területén bekövetkezett — még jelentősebb — fejlődés.

¹⁸ Mérei, i. m. 393. l.

¹⁹ Fényes, i. m. 71. l.

²⁰ Nemes Dezsdő: A munkásság az 1848–49-es forradalomban (A forradalom és szabadságharc 1848–49. c. kötetben). Bpest, Szikra. 1948. 273. l.

²¹ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, Szikra. 1948. 188. l.

²² Lásd erre vonatkozólag: Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. Bpest, é. n. 145–150. l. — Nemes, i. m. 281–286. l. — Mérei, i. m. 395–397. l.

ságnak a parasztsághoz fűződő kapcsolata még nem szakadt el e korszakban, még kevésbé történhetett ez meg a parasztiparosokkal. Ezek többségükben még mindig parasztnak érezték magukat, még ha mindennapi életmódjuk alapján is különbözött azokétól. Még a városi háziipari jellegű kézműves-szakmák között is csak kettőről tudunk, amelyek munkásai a 48-as sztrájkharcokban résztvettek (kötélverő- és molnárlegények); a paraszti iparúzők részéről folytatott sztrájkharcokról vagy egyéb megmozdulásokról nincs adatunk. Nyilvánvaló, hogy a paraszti iparúzők számára az ipari munka, bármily súlyos teherként nehezedett is rájuk a tőkés kizsákmányolás, életszínvonalemelkedést jelentett a szegényparaszti földtelenség és munkanélküliség állapotával szemben. Sorsának megjavulását így még nem a tőkés kizsákmányolás elleni harcban kereste, hanem az eredeti paraszti célért, a földért folytatott harcban. A nemzetiségi paraszti iparúzők jelentékeny száma ezért csatlakozott a reakcióssokká váló nemzetiségi mozgalmakhoz 1848—49-ben, a magyar szabadságharcra, a magyar földesurakkal szemben. A parasztiparosok nagy száma azonban — s ezt lemérhettük a forradalom és szabadságharc katonai sikerei mellett elért paraszti termelési sikereken is — a haladás mellett, a forradalom oldalán állott — ahol az egész parasztság többsége. Így a földért, a demokratikus földosztásért folyó harc számára a szabadságharc veresége után vette kezdetét, ugyancsak az egész parasztsággal együtt nemzeti és nemzetiségi mozgalmak keretében — az Ausztriával egyezkedni kezdő nemesi földbirtokos osztállyal szemben.

TOLNAI GYÖRGY

BÓNIS GYÖRGY HAJNÓCZY-KÖNYVÉRŐL*

A polgári-nemzeti átalakulás eszméi a magyar történetben először az 1790-es években jutnak szóhoz. Az 1790-es mozgalmak hozzák az első törést az idegen, Habsburg-elnyomás és a hazai feudalizmus szinte elválaszthatatlanul egybefonódott rendszerén. Számottevő polgárság híján az új eszméket elsősorban a század utolsó harmadában kialakult, részben nemesi, részben nem-nemesi értelmiség képviseli. A feudalizmus két alapvető osztályának, a nemességnek és a jobbágyságnak határán ez a vékony réteg egyre elviselhetetlenebbnek érzi a fennálló társadalmi és politikai rend korlátait, nem találja a maga helyét, s minden törekvése arra irányul, hogy megindítsa és győzelemre vigye a polgári-nemzeti átalakulást. Ez az értelmiség a német és főleg a francia felvilágosodás irodalmán nevelődött, s példaképének kezdettől fogva a diadalmasan fölemelkedő francia polgárságot tartotta. Mivel a hazai társadalmi helyzetben egyedül gyöngének érezte magát, nyugati értelemben vett polgárságra pedig nem támaszkodhatott, feudalizmus elleni küzdelméhez fegyvertársat keresett magának. A jozefinizmus korában jórészt az uralkodóba vetette reménységét, 1790-ben a patrióta köznemességgel való együttműködés került előtérbe, majd a Ferenc-féle reakciós abszolutizmus, a francia intervenció háborúk korában megpróbált a paraszti tömegek felé tájékozódni. Az egyre élesedő politikai harcban a radikálisan demokrata értelmiségiek megtalálják egymás kezét, s míg az arisztokrácia és a nemesség egy része megalkuszik az uralkodóval, az egykori jozefinisták legjobbjai, a magyar jakobinusok a köztársaság és a polgári forradalom megvalósítására szervezkedni kezdenek. Szervezkedésükre alig néhány hónap után lecsap az államhatalom és 1794–95-ben nagy tömegperben vérpadra hurcolja vezetőiket és börtönnel némitja el a forradalmi szervezkedést. A jakobinus-per ország-szerte megrettentí a haladás embereit, a rendőr-terror csírájában elfojtja a polgári törekvéseket, s az országon elterpeszkedik az önmagát túlélt feudalizmus. Néhány évtizedre volt szükség, hogy a reformkorban újra szóhoz jussanak a polgári törekvések. A magyar jakobinusok nagy álma, a polgári-nemzeti forradalom pedig csak egy félév-század múlva, 1848 márciusában győz.

A demokratikus értelmiség radikalizálódásának a fentiekben érintett útját, a jozefinizmustól a jakobinus szervezkedésig, ma még csak nagy vonalaiban ismerjük. Az alapvető nagy kérdéseket már látjuk, de a fejlődés tisztázására csak akkor kerülhet sor, ha majd részletekbe menő kutatások földerítik az események menetét, a politikai és társadalmi helyzetet, s ha a küzdelem vezéregyéniségeinek életén keresztül közelebb férkőzhetünk a fejlődés részleteihez.

Bónis György Hajnóczy-életrajza már ezért, tárgyánál fogva is nagyjelentőségű. Hajnóczy egyik legkiemelkedőbb alakja volt a jakobinus szervezkedésig eljutó demokratikus magyar értelmiségnek. Életpályájának, eszméinek megismerése tanulságos és fontos részleteredményekkel járul az 1790-es évekbeli haladó magyar értelmiség helyzetének és törekvéseinek a megismeréséhez, ugyanakkor a demokratikus értelmiség soraiban és a jakobinus szervezkedésben elfoglalt központi jelentősége révén személyén keresztül általános következtetéseket vonhatunk le a magyarországi polgári mozgalmakra és mindenekelőtt magára a köztársasági összeesküvésre.

Bónisnak első nagy érdeme, hogy Hajnóczy eddig csak nagy vonalaiban ismert életpályáját aprólékos részletességgel földeríti és jellemzi. Hajnóczy 1750-ben született, nem nemes családból; apja lutheránus pap volt. Iskoláit Aszódon, majd a pozsonyi evangélikus gimnáziumban végezte, s utána joggyakorlatra ment. Pesten és Győrben

* *Bónis György*: Hajnóczy József. Bpest, Akad. Kiadó. 1954. 296 l.

patvaristáskodott, s 1774-ben ügyvédi vizsgát tett, ügyvédeskedni azonban nem volt kedve. Mivel pedig az akkori Magyarországon egy nem-nemes és protestáns előtt nem sok lehetőség volt, Hajnóczy ifjú főurak titkárául szegődött. Előbb a II. József gyarmati rendszere ellen majdan oly bátran kiálló Forgách Miklós gr., később pedig az ugyancsak a patrióta táborhoz szító Széchényi Ferenc titkára lett. Amikor Széchényi II. József alatt elvállalta a pécsi kerület királyi biztosi állását, titkárát oda is magával vitte. 1786-ban, Széchényi ajánlására, József Szerém megye alispánjává nevezte ki Hajnóczyt, de a jozefinizmus bukásakor, 1790-ben állását ott kellett hagynia. Ismét Széchényi vette maga mellé, míg aztán 1792 nyarán Ferenc király kinevezte a Magyar Kamarához titkárnak. Ettől kezdve Budán élt 1794 augusztusában bekövetkezett elfogatásáig. Alig pár nappal 45. születése napja után, 1795. május 20-án a hóhér bárdja oltotta ki életét a budai Vérmezőn.

Ezek életének külső keretei, ezen belül bontakozott ki politikai és tudományos fejlődése. Ifjúkora óta erős érdeklődés élt benne a jogtudomány és a történelem iránt, s ilyen vonatkozású tanulmányai alakították patriotizmusát. Széchényi mellett, a gróf gazdag könyv- és kézirat-gyűjteményében azután alkalma nyílt főként közjogtörténeti kutatásokra. Az 1780-as évek legelején még bizalmatlan Hajnóczy 1785-re jozefinistává lett, s a pécsi kerületben, majd alispán korában már II. József odaadó híve volt. Bónis szerint ugyanis, bár tévesen, de úgy látta, hogy József újításai a feudalizmus ellen irányulnak, s emellett az volt a meggyőződése, hogy az „ösi” magyar alkotmányt csak hatalmi szóval, felülről lehet megváltoztatni, mert a rendektől nem várható, hogy maguk jószántából, önként mondjanak le erősakkal fenntartott előjogaikról, s így a haza minden lakosa hozzájuthasson természetes szabadságához. Alispáni működése négy évig sem tartott, de hivatali pályájának ez volt a csúspontja; igaz, hogy a József által megszabott keretek közt — de mégis nagyfokú önállósággal intézkedhetett. Figyelmes gondoskodása a lakosság életének szinte legapróbb részleteire is kiterjedt, s fáradhatatlan ügybuzgósággal igyekezett a nép anyagi és szellemi helyzetének emelésére. Működéséről érdekes, bár kissé mozaikszerű képet fest Bónis. (Csak zárójelben említjük meg, hogy az országos kormányhivatalok, elsősorban a Helytartótanács levéltárát Bónis kutatásai még nem aknázták ki teljesen.)

1790 derékbe törte Hajnóczy hivatali pályáját, de az alispáni széktől való kényszerű megválása nem jelentette a közügyektől való visszavonulását is. Sőt, politikai tevékenységének köre még kibővült. Az 1790/91-es országgyűlés idején azon fáradozott, hogy a nemzeti függetlenség ügyéért sorompóba lépett patrióta köznemességet megnyerje a polgári átalakulás eszméinek. Formába öntötte és nyilvánosságra hozta másféltizedes jogtörténeti és közjogi kutatásainak eredményeit, ezzel kapcsolatos nézeteit és javaslatait. Általános alkotmányterve még csak kéziratban terjedt, de az adózásról, a magyar királyi hatalom korlátairól és az egyházi rend jogairól írt közjogi tanulmányai már nyomtatásban jelentek meg. Hajnóczy a mellőztetésnek ezekben az éveiben ért tudóssá, s Bónis könyvének legjobb, legalaposabb fejezetei közé tartoznak azok, melyekben a magyar közjog első teljes polgári szemléletű feldolgozására irányuló törekvéseit jellemzi és értékeli, rámutatva ezeknek a tudós dolgozatoknak politikai vonatkozásaira is. Hajnóczyt ekkor is változatlanul a régi törekvés irányította: a feudalizmust támadta, s a rendeket egy mérsékelt reformpolitika irányában akarta elindítani.

A nemesi ellenzék megalkuvása, Ferenc király reakciós uralmának egyre fojtóbb légköre új útkeresésre indítják Hajnóczyt, s ezen nem változtat az, hogy kormányhivatalt kap. (Ismét csak zárójelben: a Magyar Kamara levéltárából is több érdekes részletadat kerülhet még elő Hajnóczy működésére.) Bónis mélyreható elemzéssel rajzolja meg politikai fejlődését, hogyan vált az óvatos, ingadozó reformer, nem utolsó sorban a francia forradalom eszméinek és eseményeinek hatására radikális demokratává. Ezekben az években már a királyság intézményével is szembefordul és republikánussá lesz.

1793-ban Hajnóczy megismerkedett Martinovics Ignáccal, akinek nézetei az államról és a jogról „számos egyezést” mutatnak Hajnóczy eszméivel, s a szászvári apát megnyerte őt a jakobinus szervezkedésnek; a mozgalom egyik igazgatói tiszttségét is elvállalta. Mindez természetesen következett Hajnóczy belső fejlődéséből, s Bónis hangsúlyozza is, hogy „nem öntudatlanul sodródott bele az összeesküvésbe, hanem tudatosan jutott el a mozgalomig, melyben részben a kezdeményező, részben a vezető szerepét vállalta” (135. l.). Az életrajz utolsó fejezetei ezzel a jakobinus szervezkedéssel foglalkoznak. Ismertetik a mozgalom céljait, a nemességgel szövetségben megvívandó nemzeti szabadságharcra, majd a polgári forradalomra vonatkozó elgondolásokat, a titkos társaságok szervezetét és feladatait, Hajnóczy tevékenységét, végül pedig a demok-

ratikus és általában a haladó törekvések megfélemlítésére rendezett görögtüzes felségsértési és hazaárulási per történetét, rámutatva a magyar bíróság szolgálékúságára és eljárásának törvénytelen voltára. Hajnóczy a bíróság előtt, a halál árnyékában sem tagadta meg eleit. Rendületlen szilárdsággal viselte a börtön és a vérpad megpróbáltatásait — így vált halálá, ahogy egész élete is, a „helytállás példaképe”-vé.

Könyve második részében Bónis rendszerbe foglalja Hajnóczy közjogi nézeteit. Igaz ugyan, hogy Hajnóczy munkái nem alkotnak összefüggő, nagy közjogi egységet, nyomtatott és kéziratban maradt tanulmányai mégis az egész magyar közjog területét felölelik. Bónis méltán látja benne a magyar polgári állam első közigazdását, aki elszakadva a történeti alkotmánytól, „gyökeresen új, polgári alkotmányt akart alkotni egy független ország szabad népe számára”. Külön-külön fejezetekben csoportosítja Hajnóczy államelméleti alapelveit és példaképeit az emberi jogokról, majd pedig az alkotmány egyes pontjairól vallott felfogását. Céljait Bónis így összegezi: „az emberi jogok kijelentése és biztosítása, a nem nemesek birtok- és hivatalviselési képessége, a közteherviselés, az alkotmányos királyság, a népképviselési országgyűlés, a miniszteri felelősség, a demokratikus államigazgatás, a nemzeti hadsereg, a nemzetiségeket felölelő állampolgárság, a magyar államnyelv, az egyház és állam szétválasztása, egyszerűen: a nemzet felszabadítása és egyesítése által az ország szabadsága és függetlensége. Ezek a tételek 1793—94 folyamán egy pontban lényegesen megváltoztak: az alkotmányos királyság helyett Hajnóczy a köztársaság eszményét tette magáévá...” (291—292. l.).

Bónis munkájában a közjogászt állítja az előtérbe, s méltó emléket állít a magyar jogászság mindaddig oly méltatlanul mellőzött, sőt nem egyszer rosszakaratúan megtagalmazott haladó szellemű ősnének. Ennek a célnak szolgálatában történt könyve kettéosztása is: az első, az életrajzi részben Hajnóczy pályáját, fejlődését ábrázolja, a másodikban pedig közjogi elveit süríti hatalmas rendszerbe, mintegy elvégezve azt, amire hősnének már nem volt érkezése. A közjogi vonatkozásoknak ez a rendszerbe építése tudománytörténeti szempontból nyilván előnyös, de szükségszerűen szoborra merevíti egy élet fejlődését, és Hajnóczy egyéniségéből csak „a higgadt tudóst” engedni láttatni. Arról nem is szólva, hogy a szerkezeti kettősség akaratlanul is ismétlésekre kényszeríti a szerzőt, az életrajzi részre való visszaulások pedig megnehezítik az olvasást.

De ezen túlmenően föl kell vetnünk a kérdést: Hajnóczynak nyomtatásban vagy kéziratban közreadott munkái teljes radikális műveltükben tükrözik-e közjogi nézeteit? Bónis maga mondja, hogy Hajnóczynak ezekkel a tanulmányaival politikai céljai is voltak. Nos, ha igen, vajon teljes őszinteséggel nyilatkozott-e meg bennük, nem nyeste-e le bizonyos taktikai célok érdekében ő maga a radikálisnak minősíthető hajtásokat?

A választ keresve, mindenekelőtt meg kell mondanunk, nem érthetünk egyet Bónissal abban, hogy Hajnóczyban elsősorban tudóst lát. Hajnóczy, úgy véljük, mindenekelőtt politikus volt, s a jogtudós elméleti tevékenysége a cselekvő politikust szolgálta. Bónis maga is elismeri, hogy gyakorlati cél vezette: a feudális társadalmi és politikai rendszert akarta átalakítani. Tudományos munkássága eszköz volt ehhez (segítségével mintegy kitapinthatóan feltárta az elavult rendszer legsebezhetőbb helyeit), s ahogy élete mutatja, nem az egyetlen eszköz. Hajnóczy nagy politikai jelentősége abban van, hogy a magyar történetben elsőnek ismerte fel, hogy a nemzeti szabadság nem épülhet a feudalizmus nemesi erőire, azt csak a széles néptömegek cselekvő részvételével lehet kivívni. Illy vizsont a népet nemzetű tehesse, előbb le kell rombolni a nemesi alkotmány falait. E felismeréssel Hajnóczy egybekapcsolta a nemzeti függetlenség és a polgári haladás addig külön úton haladó ügyét s munkáiban már ennek figyelembevételével vázolta fel az eljövendő magyar polgári nemzetállam körvonalait. Abban persze igaza van Bónisnak, hogy ezt tudományos módszerességgel és alapossággal végezte el.

A polgári kibontakozás útjának felismerése persze csak hosszas fejlődés révén kristályosodott ki Hajnóczyban, s Bónis helyesen rajzolja meg kibontakozásának hármas szakaszát. Azt is világosan felismeri, hogy a három korszakot egységes egészből foglalja az, hogy Hajnóczy, ha különböző utakon is, de kezdetű fogva a feudalizmus ellen kereste a támadási pontot. Viszont nem érthetünk egyet azzal a megállapításával, hogy Hajnóczy évekig politikai illúziók közt hanykódott, s csak az utolsó években talált rá a reális útra. Kétségtelen, hogy Hajnóczy politikai elgondolásaiban voltak illúziók, de azt hiszem, korántsem volt minden az, amit Bónis annak vél. (Bónis felfogásában különben *Kató István*, A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről c. tanulmányának megállapításaira támaszkodik. Századok, 1951, 198. s köv. l.). Így nem vitás, hogy Hajnóczy, ahogy általában a jofefinisták nagy része, bizonyos illúzióval nézte II. Józsefet, de ebből még nem következik, hogy állami hivatalt is csak azért vállalt, mert illúziója

megtévesztette őt meg a többieket is, s mintegy az uralkodótól várták a magyar polgári nemzetállam megteremtését; ahogy azt is tudjuk, hogy az uralkodó iránti lelkesedésükben sem szűntek meg patrióták lenni. 1789, a köznemesi mozgalom megindulása előtt Magyarországon a polgári átalakulást munkálkodók kicsiny táborának nem volt más szövetségese, csak II. József, akinek rendszere a korábbihoz képest mégis csak nagy előrelépést jelentett, s rendeletei — most mindegy, milyen hátsó gondolattal — a hazai feudalizmus barokkos épületének tartóoszlopait rázták. Éppen nem illúzió vezette tehát őket, hanem a helyzet reális megítélése. Vagy az lett volna a helyes, ha Hajnóczy és társai (pl. Kazinczy) visszahúzódnak s nem ragadják meg az uralkodó által nyújtott lehetőségeket a gyűlölt nemesi uralom lassú felszámolására? Nem hiszem, hogy erre igennel felelhetnének.

1789-ben széles fronton megindult a patrióta köznemesség ellenállása, mely II. József halálakor támadásba ment át, s úgy látszott, komoly eredményeket fog elérni. Az idegen elnyomás ellen küzdő köznemesség mozgalmát súlyos feudális béklyók szorították össze, ezért a polgári demokraták eleinte bizalmatlanul néztek rájuk. De Hajnóczy már 1790 tavaszán felismerte a nemesi mozgalom mögötti tömegerőt, s ettől kezdve minden törekvése az antifeudális polgári és a habsburgellenes nemesi mozgalom egyékkovácsolása volt, az, hogy a nemességet megnyerje a legfontosabb reformok számára. Láttuk, Bónis maga megállapítja, hogy közjogi iratai ezt a gyakorlati politikai célt szolgálták. Ebből viszont az is nyilvánvalóan következik, hogy ezek a röpiratok¹ Hajnóczy követeléseinek nem a maximumát tárják elének, hanem azt a minimumot, amelyről úgy vélte, a nemesség is magáévá teheti. Hajnóczy maga ekkor, s tegyük hozzá, már korábban is² sokkal radikálisabb felfogást vallott, amit Bónis remek elemzéssel ki is mutat, — hogy végül mégis, szinte saját eredményei ellenére, Kató István felfogásának adjon igazat, tévelygésnek ítélje a nemességgel való együttműködés gondolatát, s hőse nemesi reformizmusáról és újabb illúziójáról beszéljen. Az, hogy Hajnóczy és vele együtt sokan mások bíztak a nemesi mozgalom győzelmében, ez valóban hamarosan illúzióknak bizonyult. De vajon ezért illúzióknak bélyegezhetjük-e a polgári-nemesi összefogás tervét, amellyel egy félévszázad múlva Kossuth végül is megvívta a polgári forradalmat? És ha ez illúzió volt, mi lett volna a járható, reális út? A paraszti tömegek még a reformkorban sem voltak érettek egy ilyenirányú politikai összefogásra, azt pedig, hogy a radikális demokraták önerejükre hagyatva gyöngék, éppen a magyar jakobinus szervezkedés mutatta meg. Ha már illúziót emlegetünk, a magyar jakobinusok hősi elszárással indított mozgalmát sokkal inkább nevezhetjük annak — Hajnóczy elképzelése, a patrióta nemesi tömegekkel való szövetség, ekkor és később is az egyetlen reális politikai lehetőség volt.

A magyar jakobinus szervezkedés jellemzésében Bónis teljesen Kató már említett tanulmányára támaszkodik, s véleményünk szerint ezért nem látja meg Hajnóczy jelentőségét. Miután ugyanis végigvezeti az olvasót Hajnóczy politikai fejlődésén és megmutatja, hogyan lesz (tegyük hozzá: ő, és vele együtt még jónéhány radikális demokrata) alig néhány év alatt republikánussá és, a magyar viszonyokat nézve, jakobinussá, — az egész magyar jakobinus mozgalmat import-árúnak mondja, melyet „az osztrák jakobinusok példájára” Martinovics Ignác hozott be. „Martinovics kétségtelenül már a bécsi jakobinus mozgalom tagjaként és kész tervekkel jött Pestre — írja Bónis —, de Hajnóczytól... nem egy ötletet, indítást kapott” (135. l.). Ennél sokkal többről van szó. A magyar jakobinusok törekvései a francia forradalom hatására, de a hazai viszonyokból nőttek ki, és céljaik már Martinovics fellépte előtt kiforrtak, elsősorban Hajnóczy munkássága révén. Látjuk ezt az 1792–93-as bizalmas besúgói jelentésekből, melyek gyakran megemlékeznek a radikális demokratákról, köztük Hajnóczyról is. (Ezeket a jelentéseket l. „A magyar jakobinusok iratai” most sajtó alatt levő I. kötetében.) Martinovics, aki ekkor még a császári udvar szolgálatában állt, maga is több ízben írt róluk; ismerletei magától Hajnóczytól szerezte, ki jóhiszeműen sok mindent elmon-

¹ 1778. szeptember 11-én Hajnóczy, akkor még Forgách Miklós titkára, beadvánnyal fordult Mária Terézia királynőhöz. (A beadvány kancelláriai kivonata: Országos Levéltár. Magyar Kancellária 7059/1778. sz.) Ebben többek közt azt javasolja, hogy „szüntessék meg a jobbágságot az egész országban, s képeztessék a nem nemeseiket is jószágok birtoklására; ezt kívánja a fejedelem és az ország jóléte”. Javasolja még ezzel kapcsolatban, hogy az új rendet legelőbb is a kamarai jószágokon kezdjék meg, elsősorban a Temesi Bánságban, s hogy az új paraszti birtokosok csak az uralkodónak legyenek alávetve. — Elég ezt a radikális javaslatot (melyet persze már a Kancellária felháborodva utasított vissza) Hajnóczy alkotmánytervének felénk javaslatával egybevetnünk, hogy lássuk: a szerző 1790-ben taktikai okokból sokkal kevesebbet mondott, mint amit szükségesnek látott. Az alkotmányterv ugyanis egy szót sem szól általános jobbágyfelszabadításról, földesúrnak alá nem rendelt szabadparasztságról, hanem csak arról, hogy a jobbágyok megválthassák örököket a kilencedet és a tizedet, vagy hatóságilag ellenőrzött szerződést köthessenek a földesúrral (Bónis, i. m. 74. l.). Ahogy ez a példa is mutatja, Hajnóczy radikális törekvéseiről a nemességhez íródott munkái nem adhatnak teljes képet.

dott neki. 1794 tavaszán ezeknek az egyre gyarapodó elégedetleneknek állt az élére Martinovics. Átvéve céljaikat, azokat végleges formába öntötte és szervezetet adott a mozgalomnak; ez utóbbi, a mozgalmi szervezkedés, már valóban az ő műve volt. — Nem kívülről hozta tehát az eszméket, és azoknak Hajnóczy elveivel való összhangja, melyre Bónis is felfigyelt, nem véletlen egyezés, hanem meggyőző bizonyítéka annak, hogy a magyar viszonyokkal különben is csak felületesen ismerős Martinovics elveit részben Hajnóczy alakította. Kár, hogy Bónis nem vizsgálta meg a forradalmi kátékban foglaltakat ebből a szempontból. — Sokat sejtet pl. az, hogy a nemességgel való együttműködés gondolata, mely a Reformátorok Társasága szervezetének életrehívásában öltött testet, Martinovicsnál a Hajnóczyval való megismerkedés után merül fel először. Mindezt tudva, hitelt adhatunk Hajnóczy börtönben tett kijelentésének, hogy Martinovicsnak ő volt a sugalmazója. Ez pedig azt jelenti, hogy politikai jelentősége sokkal nagyobb, mint ahogy Bónis feltételezi. Ezekután nyilvánvaló, hogy elsősorban nem „higgadt tudós”, hogy nem „csak játszott a tűzzel”, s talán nem is csak „az uralkodó osztály megrémítésére emlegette a forradalmat” (141. l.).

Hajnóczy az 1790-es évek legnagyobb koncepciójú magyar politikusa, a polgári átalakulás egyik legkövetkezetesebb harcosa volt. Tőrekvéseit nem tudta győzelemre vinni, de Kossuth méltán látta benne és eszmetársaiban a maga elődeit, „azon eszmék hajnalának pacsirtáit”, melyeknek félévszázad múlva ő és a márciusi fiatalok adtak testet (Századok, 1877. 772. l.).

BENDA KÁLMÁN

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

A KÍNAI TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÁLTALÁNOS HELYZETÉRŐL, FELADATAIRÓL ÉS NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁRÓL*

E sorok írója több évet töltött Kínában, főleg Pekingben. Módjában volt néhány történeti intézet működését, egyetemek, levéltárak életét megismerni. Ő maga Kína újkori és legújabbkori történetét tanulmányozta, nem mélyedhetett el abban a vitában, amely a kínai feudalizmus periodizációja kapcsán kialakult. Beszámolójában arra törekszik, hogy a kínai történettudomány szervezeti és elvi kérdéseiről adjon képet — természetesen korántsem lépve fel a teljesség igényével.

A kínai történettudomány helyzete a felszabadulás előtt

Az imperializmus és a feudalizmus kettős igája alatt a régi Kína elmaradottsága nemcsak gazdasági téren, hanem a kulturális élet minden területén, így a történettudomány terén is megmutatkozott. A kínai történetkutatásban még a pozitivisták irányzat sem bontakozhatott ki széles méretekben, éppen Kína félgymarmati, félféudális helyzete miatt. Érthető tehát, hogy a források nagy részének összegyűjtése és levéltári rendszerezése sem történt meg, és a feladatok elvégzése nem kismértékben a mai kínai történészekre vár.

A történettudomány szempontjából sem mellékes körülmény az, hogy Kína már több mint egy évszázad óta a különböző nagyhatalmak szabad vadászterülete volt. Ez Kína kulturális életében is erősen éreztette hatását. A *kultúrkémek* tömege lepte el a félgymarmati Kínát és a tudományos kutatás leple alatt felbecsülhetetlen értékű művészettörténeti és történeti leletet, forrásanyagot vittek ki az országból, s ma ezek az angol, francia, japán, amerikai stb. múzeumok kínesei közé tartoznak. Ugyancsak az utolsó száz évben Kína a különböző kapitalista-imperialista hatalmak marakodásának színtere volt, ami több háború kitörésére vezetett; csak a jelentősebbeket említve, két ópiumháború, kínai-francia háború, kínai-japán háború, boxer lázadás stb. Az imperialista hatalmak barbár pusztítást vittek véghez a kínai tömegek között, és a műemlékeket, a császári palotai levéltárt sem kímélték. A legutóbbi hosszú polgárháború során is sok értékes történeti forrásanyag pusztult el — Csang Kaj-sek e téren is teljesen kiszolgáltatta az amerikai igényeket. E körülmények természetesen nem teremtettek kedvező légkört a kínai tudomány fejlődése számára. A kínai tudomány fejlődésének második fő akadályja a feudalizmus volt. A feudális jellegű vizsgarendszer egyik fő gyengesége éppen abban keresendő, hogy a vizsgákra készített tudományos dolgozatok elbírálásánál a fő súlyt nem annak tartalmára, hanem a merev szabályok közé szorított formára, a holt irodalmi nyelvben való jártasságra helyezték. Ha a dolgozatban valami új, reformgondolatokra csábító eszme volt, akkor írója nem nyerhette el a mandarin címet. Így állhatott elő az a fonák helyzet, hogy a kínai történelem nem egy kiválósága, mint a Tajping állam vezetője, Ilung Sziu-Csüan megbukott ezen a vizsgán. A reformmozgalom vezéralakja Kang Jou-véj pedig csak álnéven tudta megszerezni a mandarin címet.

Az európai polgári forradalmak, főleg az 1789-es nagy francia forradalom hullámai a feudális Kínába késve és elcsendesedett formában, a XIX. század végére jutottak el, de hatásuk a tudományos életben mégis érezhető. Az 1898-as reformmozgalom megbukott ugyan, de bukása ellenére sem volt teljesen meddő próbálkozás. A reformmozgalom bizonyos vívmányait (főleg a közoktatás terén elért reformokat) a császárság sem volt képes többé eltörölni. Főleg európai—amerikai mintára egyetemeket kezdtek szervezni, amelyeknek sorát a Pekingi Egyetem nyitotta meg, s ezt követte több más egyetem megalaku-

* A tanulmány 1956 tavaszán készült.

lása is, amelyek azután a modern természet- és társadalomtudomány művelésének bölcsőivé váltak. Többségükben azonban később, Kína félgymartatá válásával együtt, egyre inkább elvesztették önálló nemzeti jellegüket, és az oktatás és kutatás terén egyaránt az európai-amerikai egyetemek fiókegyetemeivé degradálódtak.

Az imperialista hatalmak természetesen semmiképpen sem akarták, hogy Kínában a tudomány önállóan fejlődjen. S mivel gazdasági téren a XIX. század végére már magukhoz láncolták Kínát, így nem volt nehéz ezt a függő viszonyt más területre, így a tudomány területére is kiterjeszteni. A vezető értelmiség nagy része éppen a hatalmak egyetemein nevelődött, ahol megtanulta lebecsülni hazáját, elmaradottsága miatt. A reakciós Csang Kaj-sek rezsim csak tovább rontotta a helyzetet, mert feltétel nélkül kiszolgált az imperialista igényeket a tudomány területén is. A történészeknek azt kellett volna bizonyítaniuk, hogy az imperializmus behatolása milyen áldásos volt Kína fejlődésére, amire csak kevés számú reakciós történész vállalkozott. Az újkori történelem egy sor „kényes” kérdése nyitva maradt. Talán a Tajping forradalom az egyedüli, amely Lo Er-kang és más neves történészek odaadó munkája nyomán ma már eléggé feldolgozott területnek tekinthető. Különösen elmaradott volt a gazdaságtörténeti kutatás. Alapvető statisztika sem volt, s ezért a tudományos művek sokszor külföldi munkákra támaszkodtak.

Természetesen hiba volna, ha azt hinnők, hogy Kínában nem volt haladó történetírás. A fent elmondottak csupán a kínai történettudomány, Kína félgymartati-félfudális jellegéből adódó fő karakterét és annak kétségtelenül meglevő elmaradottságát magyarázzák. Éppen ebben az elmaradottságban, a hazafiatlan, kozmopolita történet-szemlélettel szembeni harcban született meg a *haladó kínai történetírás*, amely elválaszthatatlanul egybeforrt a Kínai Kommunista Párt kibontakozásával.

A kínai marxista történetírás bölcsője a felszabadult körzetek, forradalmi bázisok területe volt. Itt gyűltek össze, főleg a japán hódítók elleni nemzeti felszabadító háború óta, egyre nagyobb számban Jananban, Kína haladó tudományos életének jelentős képviselői. Mao Ce-tung elvtárs, aki kiváló ismerője a történettudománynak, különböző műveiben sok értékes útmutatást adott a történészeknek is. A feudalizmus korának vizsgálatához, de főleg a kínai újkori történelem minden nagy problémájának kutatásához kiindulópontot adott a történészek számára. Ezeket a nyomokon indult el a marxista történetírás, s így már a felszabadulás előtt igen értékes marxista történeti munkák láttak napvilágot Csen-Bo-da, Hu Sen, Fán Ven-lán és más történészek tollából. Csen-Bo-da: „Az újkori kínai földbékekről”, „A négy nagy család”, „Csang Kaj-sek, a nép halálának ellensége”, Hu-Sen: „Az imperializmus és a kínai politika” stb. munkáikban bő anyag felkutatásával és annak tudományos marxista elemzésével tárgyalták a forradalmi Kína legaktuálisabb problémáit. De másutt, így a felér körzetekben is akadtak bátor, tehetséges és hazaszerető demokrata történészek, mint Kuo-Mo-zso, Cien-Po-can és mások, akik a kínai történetkutatásban kimagasló eredményeket értek el.

Mindez biztató kezdet volt ugyan, de mégis csak első lépéseknek számítható a marxista, ill. haladó történetírásban. A kínai történettudomány általános fellendüléséhez, az elmaradottság végleges felszámolásához azonban elengedhetetlen feltétel volt az imperializmus és a feudalizmus igájának lerázása, a független, szabad demokratikus Kína megteremtése. Ezeket a feltételeket a Kínai Kommunista Párt vezette kínai nép 1949-re meg is teremtette.

A kínai történettudomány előtt álló feladatok a felszabadulás után

A felszabadulás után fel kellett számolni a félgymartati-félfudális elmaradottságot, szervezetlenséget a történettudományban is. Központosítani kellett a történetkutatást, egységesíteni a történelemoktatást, s mindennek előfeltételeként, hozzá kellett látni a régi történészek marxista ideológiai átneveléséhez. Új fiatal történészeket kellett felnevelni, s végül meg kellett indítani az aspiránsképzést. Mindezt összegezve, a kínai történettudományt modern, tudományos, marxista alapokra kellett helyezni.

Ilyen roppant feladatot természetesen csak lépésről lépésre, a fontosság sorrendjét betartva lehetett megoldani.

Elsősorban újja kellett szervezni a Kínai Tudományos Akadémiát, amely azután a párt és a kormányzervek messzemenő támogatásával megindíhatta szervező, átalakító munkáját. A régi történészek marxista ideológiai átnevelése egy nagy mozgalom, „az értelmiség ideológiai átnevelése” mozgalom keretében indult meg, amely a nem marxista történészeket is kiközlentette apolitikus magatartásukból. Csen Bo-da 1952-ben az Akadémián tartott beszédében kiemelte: „a Mao elnök által hirdetett elv — a néppel

egyesülni — azt is jelenti: hogy a nép szükségleteihez kell igazodnia a tudományos munkának is". Csak akkor szolgálhatják a tudósok, történészek igazán a népet, ha ezt az igazságot megértették.

Ennek a mozgalomnak tanúja voltam magam is, s egyik legemlékezetesebb élményem volt az, amikor az idős, 70 év körüli professzor az egész egyetem színe előtt önvalomást tett, és benne visszatekintett addigi működésére és szinte könnyekig meghatva mondom, hogy most, ahogy élete munkásságán elgondolkozott, döbbent csak rá arra, hogy milyen keveset tett eddig a népért és ezután mindent elkövet, hogy a „nép professzorává” váljék. Az ideológiai átnevelés és annak sikere a marxizmus—leninizmus beható tanulmányozása volt az egyik biztosítéka a kínai történetkutatás fellendülésének.

A soron levő másik feladat a szervezés munkája volt. Nem voltak rendszeresen működő kutatóintézetek, nem volt központi levéltár sem. A levéltári anyag az országban szétszórva hevert, földesúri vagy városi, hivatali vagy magánlevéltárakban. Az egész történettudomány egyetlen folyóira tá inkább történelem-pedagógiai problémákkal foglalkozott. Nem volt könyvtáros-, levéltárosképzés.

Megszervezték a Történeti Kutató Intézetet, amely három, azaz Ókori, Középkori, Újkori Kutató Intézetből áll. Az intézetek megkezdtek a történelmi folyóiratok kiadását. Jelenleg az alábbi fontos folyóiratok jelennek meg:

1. Lisó Jentyiu: Történelemtudomány, 1954 februárjában jelent meg először az Akadémia kiadásában, átlag 2—3 havonként adják ki.

2. A K. T. A. Újkori Történeti Intézetének Tudományos Gyűjteménye. Az intézet megalakulása után, 1954-ben jelent meg először. A folyóirat kizárólag újkori tárgyú tudományos dolgozatokat közöl.

3. „Újkori történeti anyag- és adatszolgáltatás”. Célja: az újkori történelem nehezen hozzáférhető vagy újonnan feltárt fontos dokumentumainak rendszeres közlése. Van ezenkívül speciális archeológiai folyóirat is. Ezek a történettudományi folyóiratok Kína történelmével kapcsolatos viták, problémák megvitatásának fórumává váltak, és elmondhatjuk, hogy teljes mértékben megfelelnek a hozzájuk fűzött reményeknek.

A forrásanyag összegyűjtése és kiadása szintén a régi hiányok pótlásának bevált módszere. Ezért, mivel az újkori történet tanulmányozására különös gondot fordítanak, kiadják az újkori történelem fontos eseményeinek legalapvetőbb forrásanyagát. Már eddig 5 sorozat jelent meg. Nyolc kötetben a Tajping forradalom, továbbá az ópiumháború, az 1898-as reformmozgalom, a mohamedán felkelés és a boxer lázadás forrásanyaga. E forráskiadványok munkálatai ma is folynak, s elsősorban a főiskolai oktatást segítik.

A legújabbkor, tehát az 1919-től számított új demokratikus forradalom tanulmányozásánál már kissé több nehézségbe ütközünk. A KKP propaganda osztálya, értesülésem szerint, 17 kötetben tervezi az 1919-től kezdődő forradalom történeti anyagának kiadását, s ebből eddig 7 kötet jelent meg. A kötetek anyagának gyűjtését munkaközösségek végzik. E forráskiadványok az új, de főleg a legújabbkor kutató történészek számára felbecsülhetetlen jelentőséggel bírnak. A legújabbkor forradalomtörténetének tanulmányozásánál ugyanis komoly forrásproblémákkal küzdenek a történészek. A KKP rendkívüli nehézségek közepette vezette a kínai forradalmat. Csak Kaj-sek bekerítő hadjáratai és a japánok rablótámadásai következtében a forradalmi bázisok gyakran eltolódtak, és ezzel a párt központi szervei is gyakran helyváltoztatásra kényszerültek. Ilyen körülmények között a párt dokumentációs anyagának sem lehetett állandó helye. Így főleg a Hosszú Menetelés ideje alatt, amikor a Kínai Vörös Hadsereg a legnagyobb nehézségek közepette, több mint 12 000 kilométeres utat tett meg, elkerülhetetlen volt, hogy a dokumentációs anyag egy része el ne pusztuljon. A párt újságjaiból, kiadványai-ból, folyóirataiból csak igen csekély példányszám maradt meg.

A folyóiratanyag hiányán fényképezett kiadásokkal segítenek — így válik lehetővé, hogy a kutatómunka széles körben meginduljon. Eddig elvégezték a Szin-Csingnien (Új ifjúság), a Sziangtao (Útmutató), a Kungesantangzen (Kommunista), Tyefang (Felszabadulás), a Csienfung (Front), a Csungkuo Nungmin (Kínai parasztság) folyóiratok kiadási munkálatait. Erőteljesen folyik a helyi, földesúri és vidéki levéltárak rendezése is. Az agrárforradalom tüzeiben a forradalmi parasztság rengeteg földesúri okmányt semmisített meg. A földosztás utáni ünnepségeken a parasztok halomba szór-ták a földesurak irattárában talált, többszáz éve összehalmozott adósságleveleket, föld-bérszerződéseket, fiaik-leányaik eladásáról szóló iratokat, és azokat ünnepélyesen eléget-ték. Ez volt a kegyetlen földesúri kizsákmányolás végleges eltörlésének szimbóluma. Mindez olyan forradalmi hagyománnyá vált, és a felszabadult parasztságra olyan mély

lélektani hatást gyakorolt, hogy sokáig nem lehetett megszüntetni. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek ellenére még mindig bőven maradt anyag, amely összegyűjtésre, rendezésre és feldolgozásra vár.

Folyamatban van a Központi Levéltár megszervezése is. Levéltáros szakképzés azonban sohasem volt Kínában. Így a levéltár szervezésével egyidőben a Népi Egyetemen 1952-ben létrehozták a levéltáros szakot is.

Aspiránsképzés Kínában

A különböző szervezési feladatok ismertetése során kell megemlítenünk az aspiránsképzést, amely az 1955. augusztus 31-én az államtanács által jóváhagyott kormányrendelettel hivatalos formát nyert. Ezzel vetették meg a rendszeres aspiránsképzés alapjait, mert bár az ország felszabadulása óta nagyszámú fiatal lépett a tudományos munka területére, nem volt kialakult szisztematikus aspiránsképzés. Átmeneti megoldásnak számítható ezt megelőzőleg a Népi Egyetem és több más egyetem aspiránsképzése. A felszabadulás után ugyanis rohamléptekkel indult meg a kulturális építés is, melynek keretében számos új egyetemet, főiskolát szerveztek, s ezeket el kellett látni megfelelő számú, szakképzett tanerővel. Ennek érdekében két-három éves kurzusokon folyt az aspiránsképzés. Az aspiráns az utolsó évben szakdolgozatot is készített, de munkamódszere még inkább átmenet volt az egyetemi tanulmányi munka és a tudományos kutató munka között. Az innen kikerülő, végzett aspiránsok az egyetemi — főiskolai oktatásban, részint a tudományos kutatásban elég jól megállták helyüket. A tudományos követelmények fejlődésével azonban az aspiránsképzésnek ez a módja idejétmülttá vált, és meg is értek a feltételek az egész Kínára kiterjedő egységes aspiránsképzés kidolgozására.

A Kínai Tudományos Akadémia 1955-ben vett fel először, egyelőre még kis számban, történész-aspiránsokat is. A tervek szerint az Akadémián kívül még egyéb tudományos intézmények, egyetemek is foglalkoznak rendszeres aspiránsképzéssel, sőt az egyetemeken működő oktatóknak 5 éven belül el kell készíteniük kandidátusi disszertációjukat. Az új aspiránsrendszer többé-kevésbé hasonlít a miénkhez. Az ideiglenes rendelkezés az aspiráns tanulmányi idejét azonban egyelőre négy évben állapítja meg. Az első két évben az aspiráns a kötelező vizsgákon vesz részt, a harmadik év elejétől kezdve dolgozik disszertációján. A történész-aspiránsok egy részének feladata az újkori kínai osztályviszonyok alakulásának tanulmányozása lesz.

A kínai feudalizmus kialakulásának problémája

A kínai történészek között folyó tudományos viták közül a kínai feudalizmus kialakulásának problémáját említjük elsőnek. Az ún. ázsiai termelőmód hívei azt a téves álláspontot vallják, hogy a keleti öntözéses, rizstermelő társadalmak kívül esnek a Marx és Engels által felvázolt fejlődési kategóriákon, sem a rabszolgatartás, sem a feudalizmus általános törvényei nem érvényesek rájuk. Ez a nézet helytelen, mert képviselői elfeledkeznek arról, hogy a termelőviszonyok Marx és Engels által felvázolt öt alaptípusát sohasem találjuk meg tisztán. Valóban Kínában akár a rabszolgatársadalom, akár a feudalizmus tanulmányozásánál, de az új és legújabbkori problémák tanulmányozásánál is az általános európai formáktól eltérő sajátosságokat találunk. Ebből azonban azt a következtetést levonni, hogy Kínában nem is volt rabszolgatársadalom, vagy a feudalizmus kezdetét a kínai rabszolgatársadalom bizonyos eltérő sajátosságainál fogva a rabszolgatársadalomban keresni téves, antimarxista felfogás. Ez a csoport a feudalizmus kezdetét már a Sang-Jin dinasztia idejére, az i. e. 2205 — 1765 időre teszi. A történészek egy más csoportja, amelynek fő képviselői Cien Po-can, Lü Csen-jü már jóval későbbre, az i. e. 1766 — 1122 Cso dinasztia idejére teszi. Ez az álláspont már sokkal valószínűbb. A harmadik, leginkább elterjedt álláspont szerint a kínai feudalizmus kezdetét a Cso-Cin dinasztia idejére, az i. e. 1122 — i. u. 221 időre kell tenni. Erre az időre esik a központosított monarchia kialakulása is. Mao Ce-tung szintén ez utóbbi álláspontot tartja helyesnek.

A probléma azért bonyolult, mert a kínai rabszolgatartó korban valóban feudális vonásokkal is találkozunk. A földmagántulajdon ugyanis igen korán kialakul, és ez szétfeszíti a patriarchális viszonyok kereteit. A rabszolga — rabszolgatartó viszonyok mellett a feudális viszonyok is létrejönnek.

A vita még korántsem mondható eldöntöttnek. Csak a források tömegének feltárása és marxista feldolgozása teszi majd lehetővé, hogy ebben a kérdésben megnyugtató választ kapjunk.

Az újkori történet periodizálásának problémája

Kína újkori története az 1840–42-es ópiumháborúval veszi kezdetét, és az 1919. május 4-i antiimperialista-antifeudális mozgalom kirobbanásáig tart. Ebben a kérdésben egyetértenek Kína történészei. Kína ugyanis 1840-ig teljesen feudális ország, és a külföldi agresszív kapitalista hatalmak ereje még nem tudta megengedni a bomlásában is hatalmas feudális birodalmat. Az 1840–42-es ópiumháborúban Anglia, a többi akkori nagyhatalom erkölcsi támogatásával, a katonai agresszió útjára lépett, és Kína ebben a háborúban teljes vereséget szenvedett. Nyilvánvaló, hogy ez a tény fordulópontot jelentett Kína sorsának további alakulásában. Nem volt többé sérthetetlen világbirodalom, hanem a győztes, kapzsi hatalmak prédájává vált. Az idegen, materiális és szellemi behatolás azután lépésről lépésre felborítja a kínai társadalmi-gazdasági rendet, és Kínát fokról fokra félf feudális, félgymarmati országgá alakítja. Ezt Mao Ce-tung különböző munkáiban szintén aláhúzza.

Felmerül a kérdés, hogy ez a rendkívül bonyolult és Kína társadalmi, gazdasági arculatát gyökerében átforgató, mintegy 80 éves korszak milyen szakaszokra bontható. A régi újkori történelemkönyvek a császárok uralkodását vették egy-egy szakasz határkövének, majd 1911-től, a császárság megdöntésétől, egy-egy uralomrajutott militarista tábornok helyettesítette a császárt. Ez a módszer természetesen tarthatatlan, mert így az idegen agresszióval és a kínai feudalizmussal egyre keményebben szembeforduló kínai nép forradalmi megmozdulásai nem kaphattak méltó figyelmet. Hiányzik ezekből a könyvekből még a kínai kapitalizmus fejlődésének és a külföldi kapitalizmus Kínára gyakorolt hatásának elemzése is. Bizonyos újkori történeti munkák, beleértve azokat is, amelyek a marxista osztályelemzés módszereivel próbálkoznak, a periodizálást szintén figyelmen kívül hagyják. Egyes kiragadott fontos eseményekkel foglalkoznak ugyan, de elhanyagolják azok történelmi előzményeit és következményeit. Ugyanakkor az újkori történeti könyvekben túlteng a politikai történet, a társadalmi-gazdasági és kulturális szempontok pedig csak szerény helyet kapnak.

Hu Sen cikkében rámutat arra, hogy az osztályharc a történelmi korszakfelosztás mérceje. Az újkori kínai társadalom sajátságos átmeneti társadalom. Nem teljesen feudális, és még kevésbé kapitalista jellegű, ún. félgymarmati-félf feudális társadalom. E társadalom vizsgálatánál különös figyelemmel kell kísérni az imperializmus agresszióját, és ennek a feudalizmussal kialakuló reakciós szövetségében beállott változásokat. De nem lehet egyoldalúan az agresszió szempontjait figyelembe venni, mert az agresszióval szemben kifejtett népi ellenállás elhanyagolása megint csak a burzsoá történetészemlélet hibás nézeteihez vezetne. Bár a periodizációs vita még nem zárult le, azt leszögezhetjük, hogy Kína újkori történetében három nagy forradalmi fellendüléssel találkozunk. Az első az 1850–64-ig tartó világviszonylatban is legnagyobb méretű Tajping parasztfelkelés. Ennek kirobbanásánál némi szerepet játszott már az ópiumháború utáni külföldi behatolás, amely elmélyítette az amúgy is erősen kiéleződött osztályellentéteket. A fő ellenség azonban a mandzsuk képviselte feudális hatalom. A másik nagy fellendülés 1900-ban, az ún. boxer-lázadásban érte el tetőpontját. Az imperializmus erre az időre már mélyen behatolt Kínába, és Kína félgymarmati, félf feudális jellege már kialakultnak mondható. Az osztályharc nemzeti, imperialistaellenes harcba csap át. A harmadik nagy forradalmi fellendülés az 1911-es polgári demokratikus forradalom, amelyben a kibontakozó gyenge burzsoázia ugyan megdönti a mandzsuk uralmat, de ereje már nem elég ahhoz, hogy a következetes polgári demokratikus reformokat is végre tudja hajtani. A Tajping forradalom leverésére alakul ki először az imperializmus és a feudalizmus szövetsége, amely olyan mértékben erősödik, amilyen mértékben nő a népi tömegek forradalmi ellenállása. A feudalizmusra mért csapás gyengíti az imperializmus kínai befolyását és megfordítva, hiszen egyik sem létezhet a másik nélkül. Minden ilyen csapás befolyással van Kína történetének alakulására, s ezért e három nagyjelentőségű forradalmi fellendülés kell, hogy mérceje legyen az újkori történelem fő szakaszokra való bontásának is.

A kapitalizmus kibontakozásának problémája

Bár az újkort a kínai történelemben 1840-től számítjuk, ez korántsem jelenti azt, hogy a kínai társadalom az ópiumháború előtt teljesen megmerevedett feudális társadalom lett volna, melynek állapotát a kívülről jövő agressziós erők változtatták meg teljesen. A kínai történészek előtt álló fontos feladat, hogy megvizsgálják a kapitalizmus bontakozó csiráit az ópiumháború előtti Kínában. Maga Mao Ce-tung is különös

gondot fordít erre a kérdésre. Megállapítja, hogy „a kínai feudális társadalom méhében kifejlődött árugazdaságban már megfogantak a kapitalizmus első csirái. Kína ennél fogva lassacskán a külföldi kapitalizmus hatása nélkül is kapitalista országgá fejlődött volna. A külföldi kapitalizmus behatolása meggyorsította ezt a folyamatot” (Mao Csetung Vál. Művei III. köt., 154. l.). A probléma az, hogy milyen méretű volt az ópiumháború előtti korban az eredeti tőkefelhalmozódás, milyen formában történt ez, és milyen sajátosságokat viselt magán.

Ismeretes, hogy Kínában, a kézműipar hazájában már évszázadokkal ezelőtt tekintélyes számú és kiterjedésű manufaktúra üzemekkel találkozunk. Ezek főleg a gyapot- és selyemszövő, a teafeldolgozó, porcelánégető és bizonyos vas- és fémesszükségleteket, fegyvereket gyártó iparágakban fejlődtek ki. Jó részük azonban a császári palota, illetőleg a legfelsőbb földesúri-hivatalnok réteg személyi szükségleteit látta el, sőt legtöbb esetben császári tulajdonban volt. Bár ezekben a manufaktúra-üzemekben feltűnnek kapitalista jellegű jelenségek, mint a munkamegosztás, egyszerű gépek alkalmazása, de a termelési viszonyok — és ez a döntő — továbbra is feudálisak maradtak. Az itt dolgozók ui. nem kapitalista értelemben vett bér munkások, hanem a császár hűbéresei vagy katonái, esetleg félig-meddig rabszolgái. A manufaktúrákból kikerülő termékek sohasem válnak áruvá. Egyes történészek, túlbecsülve a fenti tényezőket, már a Ming-dinasztia (XIV–XVII. sz.) manufaktúra-üzemeiben a kapitalizmus csiráit vélik feltalálni. Ezen az alapon azonban már az i. u. VII. – VIII. századi Tang-dinasztia idejére is visszanyúlhatnának, hiszen már akkor is találkozunk igen fejlett, hasonló sajátosságokkal rendelkező manufaktúra-üzemekkel.

Véleményünk szerint legfeljebb a XVIII. századi Csing-dinasztia idejére tehető a kapitalizmus csiráinak jelentkezése. A feudális Kínában ugyanis a legbiztosabb, legjövödelmezőbb kizsákmányolási forma a föld bérbeadásából eredő földbér és szolgáltatások voltak. A császári rendeletek, adópolitika magyarázatot adnak erre. A kereskedelmi vagy egyéb vállalkozás helyett tehát a földesúr pénzét földvásárlásra fordította. Kínában a kapitalizmus csirái tehát csak rendkívül lassan bontakozhattak ki.

A „hán”-nemzet kialakulásának problémája

A nemzet kialakulásának és fejlődésének kérdését a marxizmus klasszikusai már alaposan feldolgozták. A klasszikusok tanításaira alapozva vetik fel a kínai történészek a kérdést: milyen korra kell tenni a han nemzet kialakulását?

Egyes kínai történészek úgy látják, hogy mivel a központosított monarchia Kínában már 2000 évvel ezelőtt a Csin-dinasztia idején létrejött, következésképpen a han nemzet kialakulását is korábbi időszakra kell tenni. De figyelembe kell venni, hogy az ún. virágzó kínai városok csupán a birodalom politikai, és nem gazdasági központjai, ahol a császári javak begyűjtése és szétosztása folyik. Ezért a virágzó városok kézműipara és kereskedelme teljes mértékben a birodalom széles hivatali, katonai apparátusának kiszolgálója, s nagyrészt vagy közvetlen udvari kezelésben van, vagy erős udvari ellenőrzés alatt működik. Árucseraforgalom kifejlődéséről szó sem lehet, hiszen a termék piacra nem kerülhet, abból áru sohasem lesz. E virágzó kínai városok csak addig virágzóak, amíg az udvar más székhelyet nem választ. A kínai történészek többsége a fenti jelenségeket végigelve megállapítja, hogy a han nemzet kialakulása nem kapcsolható össze a 2000 évvel ezelőtt kialakult központosított monarchiával. A nemzet kialakuláshoz szükséges tényezők Kínában is csak a feudalizmus bomlásával, a kapitalizmus fejlődésével, a XIX. század végén, a XX. század elején jöttek létre. Sanghaj alig több, mint 100 évvel ezelőtt még kis halászfalu. 1852-ben 540 ezer, 1919-ben több, mint 3 millió, ma több, mint 6 millió a lakosa. Az egységes piac ezzel létrejött. Sanghaj valóban az ország gazdasági centrumává vált, mint Lenin mondotta: „a burzsoá jólét és a proletáryomor központja”.

A han nemzet kialakulásának sajátossága az, hogy a mintegy 2000 évvel ezelőtt megalapított központosított monarchia sok nemzetiséget nyomott el. A hánok a legnagyobb számú és legmagasabb kultúrájú nemzetiség volt. A han nemzet kialakulásakor a mandzsuk a központi hatalom urai, akik teljes erejükkel akadályozták a kapitalizmus kialakulását, a han nemzet kialakulását. Mivel azonban a központosított monarchia hosszú ideig fennállott, ez kedvező feltételeket biztosított a történelmi hagyományok megőrzésére, s az agresszióval és az asszimilálódással szembeni ellenálló erő is nagyobb volt. A han nemzet minden elnyomás ellenére végül mégis csak kialakult. Szun Jat-szen

* Kína soknemzetiségű állam, amelynek kb. 90%-át a han nemzetiség alkotja.

a nemzetiségi elvről vallott kezdeti felfogása éppen az akkor kialakuló han nemzet nemzeti és társadalompolitikai felfogásának tükröződése. Jelszava, „az elnyomó mandzsu iga ledöntése a nemzeti Kína helyreállítása” nem más, mint a mandzsu uralom ledöntésének s a nemzeti állam megalapításának programja.

A kínai népköztársaság megalakulásával, amely lezárta a polgári demokratikus forradalmat, a burzsoa han nemzet fokozatosan szocialista nemzetté alakul.

*

A fent röviden ismertetett néhány probléma természetesen éppen csak bepillantást nyújthatott a mai Kína történettudományának életébe. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a felszabadulás után bekövetkezett hatalmas fellendülés a történettudományban is érezhető. E gigászi szervező munkában minden téren tapasztalhatjuk a Szovjetunió Kínának nyújtott testvéri segítségét. Ami a történettudományt illeti, az új egyetemek szervezésénél, vagy a most alakuló Országos Levéltár szervezésénél, a levéltáros képzésnél — amely területen a kínaiaknak nem volt tapasztalatuk — mindenütt ott látjuk a szovjet tudósok baráti segítségét. 1956 nyarán a Szovjet Tudományos Akadémia küldöttsége látogatott el Kínába, s ez a látogatás is igen gyümölcsöző volt a kínai történettudomány fejlődésére. Az aspiránsképzés kidolgozásánál szintén komoly segítséget adtak a szovjet akadémikusok. A szovjet egyetemeken már disszertáltak az első kínai aspiránsok.

Kétségtelen, hogy a kínai történészeknek hatalmas feladatokat kell megoldaniuk. Hiszen mint Kuo Mo-zso a Történetkutatás c. folyóirat első számában megállapítja: „A kínai történeti forrásanyag nagy része még érintetlen állapotban van.” A bűnös régi rend mulasztásainak pótlásával egyidőben a napi aktuális feladatokkal is lépést kell tartani. A KKP és a kormány messzemenő anyagi és erkölcsi támogatása, Mao Ce-tung elméleti útmutatása és a kínai történészek alkotókedve a biztosítéka annak, hogy a rájuk váró feladatokat megoldják. A magyar történészek előtt viszont az a feladat áll, hogy Kína történeti intézeteivel megteremtsék a baráti, tudományos kapcsolatot. E téren már megtörténtek az első lépések, s talán eljött az ideje annak, hogy Ázsia és elsősorban Kína történetének tanulmányozását és oktatását, korunkban betöltött szerepéhez mérten, történészeink fontolóra vegyék.

JÓZSA SÁNDOR

A X., RÓMAI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS MUNKÁLATAIRÓL I.

M. PALLOTTINO :

LE ORIGINE STORICHE DEI POPOLI ITALIANI

Comitato Internazionale di Scienze Storiche — X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche —
Relazioni. II. köt., 1—60. I. Firenze, G. C. Sansoni — Editore, 1955.)

Mint ismeretes, Itália ókori etnikai képeinek kialakulása az ókori történet legvitatottabb kérdései közé tartozik. Az indoeurópai nyelvtudomány szilárdan megalapozott eredményei alapján kétségtelennek látszik ugyan, hogy a latinok és a többi itáliai törzsek, tehát Itália indoeurópai nyelveket beszélő etnikai elemei, nem óslakosai a félszigetnek. Hogy azonban e különböző indoeurópai nyelveket beszélő törzsek milyen időpontban, milyen úton és milyen módon, mely területről vándoroltak be Itáliába, hogy ott milyen óslakosságot találtak, hogy mennyiben számolhatunk e korban ott keleti eredetű etnikummal, s hogy mindezek a különféle etnikai tényezők milyen szerepet játszottak a félsziget történeti korból ismert etnikai képeinek kialakulásában, ezekben a kérdésekben egy évszázad kutatásai sem tudtak még egységes tudományos közvéleményt kialakítani.

Pallottino az eddigi kutatások főirányainak és a kérdés jelenlegi állásának elég részletes ismertetése (3—17. l.) után főleg két új szempontnak a felvetésével igyekszik a kutatást előbbre vinni. Elgondolása szerint a probléma felvetése ezideig nem volt egészen helyes. A jövőben szerinte az etnikai származtatás elvont fogalmát az etnikumok kialakulásának, formálódásának konkrét fogalmával kell felváltanunk. Pallottinónak ez az elgondolása a szovjet etnogenetikai kutatási módszerek ismerői számára nem hat újdonságképpen. Kétségtelenül helyes az a felfogás, hogy egy etnikum kialakulása igen bonyolult folyamat, amely nem oldható meg egyszerűen a nyelv alapján az illető etnikumnak egy bizonyos „ősnép”-re való visszavezetésével. Ugyanakkor azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy egy etnikum alakulásának történeti nyomkövetésénél a nyelv a legfontosabb etnikai meghatározó jegy, amely hosszú időn át szívósan fennmaradó szerkezetével és alapszókészletével mindennél alkalmasabb vezérfonál arra, hogy segítségével egy etnikum történetét a távoli múltba visszafelé nyomomkövethessük. Pallottino szemmel láthatólag nem veszi kellőképpen figyelembe ezt az alapvető ténytet, s ez őstörténeti módszerének egyáltalán nem válik javára.

Pallottino őstörténeti módszerével függ az is össze, hogy az itáliai törzsek kialakulására vonatkozó három fontos forrásanyag: a régészeti anyag, a nyelvtudomány szolgáltatja adatok és az antik írók tudósításai közül ebben a tanulmányában elsősorban az utóbbira támaszkodik, s az Itália etnikai képeinek kialakulására vonatkozó antik irodalmi tanúbizonyságokat főleg Dionysios Halikarnasseus munkája alapján összeállítva úgy gondolja, hogy az így nyert összképnek bizonyosfokú egyezése a többi forrásokkal megbízható kiindulópontot jelent a kutatás számára. Sajnos azonban ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy az antik irodalmi adatoknak Pallottino által nyújtott kiértékelése egyáltalán nem nyugszik szilárd alapokon. Az antik íróknak Itália legendás gyarmatosítására vonatkozó tudósításai igen különböző értékűek. Vannak közöttük régi, megbízható hagyományra támaszkodó adatok, de vannak nagy számmal pusztá mythografikus kombinációk is, amelyeknek forrásértéke szinte a semmivel egyenlő. Ezek az adatok csak a forráskritika alapos elvégzése után válnak majd komoly történeti forrássá.

Pallottino másik új szempontja annak a gondolatnak a felvetését foglalja magában, hogy a koravaskori Itáliát nem szabad elszigetelten vizsgálnunk, hanem a korabeli ókori keleti történet keretébe kell helyeznünk s meg kell néznünk, hogy milyen hatással voltak a korabeli Földközi-tengeri világ eseményei Itália különféle etnikumainak fejlődésére. Ha e szempont érvényesítésére egyelőre főleg csak a *sklś*, *trś* és *wśś* (sikelek, etruszok, ausonok) esetében nyílik a lehetőség, mindenesetre kétségtelen, hogy a további kutatások során még igen érdekes eredményeket hozhat.

Általában Pallottino tanulmánya kevés ponton mutathat fel véglegesnek tekinthető, lezárt eredményeket. Új szempontjai és nem mindig megalapozott feltevései inkább arról tanúskodnak, hogy Itália őstörténetének kutatása a legtöbb kérdésben még forrásban van, és sok kutatómunkára lesz még szükség ahhoz, hogy akárcsak a legfontosabb kérdésekben is végleges eredményekhez jussunk.

HARMATTA JÁNOS

P. DE FRANCISCI:

LA COMUNITÀ SOCIALE E POLITICA ROMANA PRIMITIVA

(Rel. II. 61—166. l.)

Róma legrégibb korszakának, az ún. királyok korának társadalmi és politikai fejlődése az ókori történelem leghonyolultabb, legvitatottabb, de egyben legérdekesebb problémáihoz tartozik, és megvitatása általános figyelemre tarthat számot. De Francisci széleskörű felkészültséggel lát hozzá e nehéz téma kifejtéséhez. Tanulmánya terjedelmes első részében az eddigi kutatásokat tekinti át. Természetesen nem megy vissza a kezdetekig, a régebbi kísérleteket csak érinti; figyelme elsősorban a legutóbbi évtizedek kutatásaira és eredményeire irányul. Annak megfelelően, hogy az egyik legfontosabb és főleg legrégebben tanulmányozott forrás a római jog, először a jogtörténeti alapú vagy kiindulási rekonstrukciós kísérleteket (főleg Luzzato, Frezza, Paradisi, De Martino, Westrup és Arangio-Ruiz munkásságát) veszi sorra. Kiemeli, hogy a jogtörténeti kutatás sok értékes eredményt szolgáltatott, de ugyanakkor rámutat arra is, milyen nehézséget jelent és milyen bizonytalansággal jár az a módszer, amely a többnyire egészen késői források anyagából próbál visszakövetkeztetni a korai állapotokra.

Az utóbbi évtizedekben azonban a régészet, néprajz, vallástörténet és nyelvészet kutatási módszereinek együttes felhasználása egyre sokoldalúbban közelíti meg a római történelem kezdeteit, és egyre szilárdabb eredményeket ér el. A számos érdemes kutató munkásságából, akik e területen tevékenykedtek, a szerző elsősorban Piganiol, Kornemann és Pareti római történetének ide vonatkozó részeit, Altheim kivételesen sokoldalú munkásságát és Ciacerinek a korai Rómával foglalkozó művét emeli ki. E többé-kevésbé szintézis-jellegű munkák mellett azonban nem kisebb figyelemmel fordul az olyan részletkutatások felé is, amelyeket pl. Cornelius, Santo Mazzarino, Hanell, Bernardi és Alföldi egyes fontos problémákat feldolgozó művei képviselnek.

Az irodalom áttekintése után De Francisci áttér a sajátmaga által rekonstruált fejlődési kép ismertetésére. Rövid vázlatot ad Itália őstörténetéről, a különféle itáliai népek vándorlásairól egészen a X. századig, a legrégibb római település keletkezéséig. A kezdeti állapotok megrajzolásában a régésztileg megállapítható települési formákból indul ki; megállapítja, hogy az általánosan elterjedt forma az egyes házakból álló falutelepülés, tehát — a későbbi latin terminusokkal — a *domus* és *pagus*. A *pagus* középontja gyakran egy *oppidum*: védhető hely, amely a közösség megerősített menedékét és kultikus centrumát képezi.

Természetszerűen azonnal felmerül a kérdés: ezek a települési formák melyeknek felelnek meg a történeti korból ismert szervezeti formák (*familia*, *consortium*, *agnatus*-csoport, *gens*) közül? Erre a kérdésre csak feltételes, megközelítő pontosságú feleletet adhatunk. Az mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy az egyes házak egy-egy családnak feleltek meg, élükön a családatyával, aki nemcsak atyja, hanem ura is volt ennek a kis egységnek (*dominus* = a *domus* ura). Jogilag persze nehezen határolható körül ez a hatalom, amely jelentős részben a szakrális tekintélyen alapult.

Kevésbé mérhető le, ill. látszik fontosnak a *consortium* és az *agnatus*-csoport szerepe; az előbbi amúgyis másodlagos forma, amely akkor jött létre, ha a családanya halála után felnőtt fiai fenntartották az életközösséget; az utóbbi (a három nemzedékre

terjedő leszármazási közösség) csak az öröklés és a családi kultusz terén játszott szerepet. Annál lényegesebb egysége azonban a korai római társadalomnak a *gens*, amelyet a szerző szerint a közös lakóhely, élet, kultusz, szokások, érdekek és a közös eredet (reális vagy vélt) tudata tartott össze. A *gens* keletkezése problematikus, akárcsak viszonya a *pagus*-hoz, amellyel gyakran, de nem szűkségszerűen egybeeshetett. Mindenesetre a *gens* régebbi, mint a letelepülés kora, és alapvonalaiban megegyező a különféle bevándorló törzseknél.

A *gens*, mint szervezeti forma, uralkodó szerepet játszik a fejlődés kezdetén, s döntő befolyással van a település és politikai szervezet kialakulására. A későbbiek folyamán az újabb betelepülők és a meghódított elemek már nem kerülnek be a szervezet keretei közé; a *gentiles* mint arisztokratikus réteg kezdenek elkülönülni a függő, alávetett helyzetbe jutó elemektől (*clientes* stb.). Az egyre inkább zárt, érdekvédelmi csoporttá merevedő gens-ek a fejlődés során mindjobban elvesztik régi területi alapukat; ugyanakkor a gens-nél szélesebb körű szervezeti formák (*tribus*) kialakulása egyre korlátozottabbá teszi a gens-ek régi autonómiáját. Hogy a *gens* és a többi csoportok, szervezeti formák viszonya milyen volt, igen nehéz megállapítani; a késői forrásokban található szisztematizálások nem adnak erre megbízható alapot.

Sok kutató e korai korszakban átfogó egységként valamiféle „törzsi államot” vagy „nép-államot” tételez fel, amelynek az egyes pagusok adminisztratív egységei lennének. (Konkrétan Róma esetében ez a törzsi állam Latium, a latin törzsszövetség lenne, amelynek egységét a közös *nomen Latinum* is jelzi.) A szerző azonban állást foglal ezzel a meglehetősen önkényes elképzeléssel szemben. Kifejti, hogy a latin nép, ahogy a történeti korban ismerjük, nem valamilyen eredeti, a vándorlás előtti korra visszanyúló egység. Ezek a népek, ill. csoportok meglehetősen laza konglomerátumok, nem képeznek egységes államot, vagy akár csak szoros politikai szövetséget sem, csupán laza, kultikus jellegű szövetezéseket, amelyek tagjai között akár ellenségeskedés is állhat fenn. A szoros politikai egyesülés és a közös *nomen* általában csak a további fejlődés eredményeképpen jön létre. Sokféle elem összeolvadása jellemzi Latium népét és civilizációját is, amelynek egysége csak egy hosszú összeolvadási folyamat eredményeként jött létre. Ugyanez érvényes a később (VII. század) kifejlődött itáliai „kulturális koiné”-ra is. S magától értetődően szem előtt kell tartanunk az eredetnek ezt a sokféleségét Róma kezdeteinek vizsgálatában is.

A kutatás ma már egészen világossá tette, hogy a királyok korán belül az etruszk uralkodók periódusa előtt (tehát a VII. század vége előtt) jól megkülönböztethető a királyságnak egy régebbi („latin”) fejlődési foka. Annál nagyobb azonban a kételkedés az olyan kísérletekkel szemben, amelyek ennek előtörténetét vagy az ezen belüli fejlődési fokokat próbálják felderíteni. Ez általános szkepszissel ellentétben, De Francisci lehetségesnek tartja a kérdés megoldását, a történeti fejlődés e korai szakaszának rekonstrukcióját.

A római közösség kezdeti korszakát általában két úton, két forráscsoportból kiindulva szokták megközelíteni; egyik a régészeti, amelyen belül különös szerepe van Róma topográfiájának, a Róma helyén elterült kisebb települések összeolvadása és terjeszkedése vizsgálatának; másik a jogtörténeti, amely elsősorban az intézmények és szervezeti formák fejlődését van hivatva felderíteni. Emellett újabban különösen jelentőssé vált a vallástörténeti kutatás szerepe. A római valláson belül összeolvadt indoeurópai és mediterrán elemek kimutatása, a vallásos képzetek és intézmények vizsgálata komoly segítséget nyújthat a történeti rekonstrukció számára, annál is inkább, mert ezek egyrésze messze a történetelőtti korba nyúlik vissza. (Igen régi korra mutatnak vissza pl. a *hasta praecusta* és a kovakő használata egyes szertartásoknál, a fémhasználatra vonatkozó tilalmak stb.)

Ilyen és hasonló csökevények meglétéből következtetve, valószínűnek tarthatjuk, hogy nem egy vallási intézmény is régibb, mint a korai királyság kialakulása. Megerősíti ezt a feltételezést, hogy nem egy tekintélyes papi testület megőrizi autonómiáját még a későbbi történeti korban is; kiegészítésük és a kooptált tagok inaugurációja saját hatáskörükbe tartozik (pl. az augurok, pontifexek, fetialisok). Ezzel szemben a királysággal valamilyen kapcsolatban álló papi testületek (pl. a flamenek) nem rendelkeznek ilyen autonómiával, tagjaik beiktatása a *rex* (ill. annak későbbi jogutódai) által a *comitia calata*-n történik. Magának a királyságnak a kezdete is még a tulajdonképpeni Róma létrejötte előtti időbe nyúlik vissza, de hatalmának kialakulása hosszú folyamat eredménye.

A szerző véleménye szerint a római fejlődés kezdetén álló primitív falvak életét a különböző vallási testületek (főleg a pontifexek) irányítják. De a hadi, védelmi szűkség-

letek gyakran juttattak időleges, majd egyre állandósuló hatalomhoz egyes katonai vezetőket. Hatalmuk jogi körülhatárolásáig persze hosszú út vezetett még. Az ilyen vezető (*ductor, rex*) hatalma elsősorban kíséretén (*comitatus*) alapult, s ennek a hatalomnak a vezető választható volta igen szűk korlátokat szabott. E hatalom fejlődésében fontos lépést jelentett a Cernalus és Palatinus (a Veliával együtt) településének fallal körülvett oppidummá való konszolidálódása. A község fejevé váló *rex* szoros kultikus kapcsolathoz kerül a közösség védőistenével, Ianusszal. Ez a papi, vallási jelleg megszilárdítja a *rex* helyzetét a közösségen belül. Természetes azonban, hogy a régi papi testületek és a nemzeti öregek befolyása továbbra is megmarad.

A primitív római közösség további terjeszkedésével (az Oppius, Cispus, Fagutal és Coelius beolvadása) függ össze ennek a szervezetnek az átalakulása és a *rex* vallási és katonai szerepének további emelkedése. A vallásban Iuppiter (eredetileg valószínűleg a beolvadt közösségek istene) kerül főhelyre, valószínűleg az augurok (Iuppiter akaratának magyarázó) befolyásának növekedésével kapcsolatosan. A *rex* ezután *inauguratio* útján nyeri el az imperiumot, s alakja felveszi az „*optimus augur*” vonásait. (Ebbe az összefüggésbe tartozik a király által inaugurált flamenek tisztségének létesítése is.)

Ami az átalakulás katonai és politikai oldalát illeti: ebben a fázisban oszlik a nép három törzsré (Ramnes, Tities, Luceres), és ez a három törzs adja a három lovascenturiát (*centuriae celerum*), amelyek ugyancsak „inauguráltak”. Ez katonailag igen fontos fejlődés; az ezt megelőző primitív korban a király és az egyes csoportok fejei harcokcsin kiüldöztek, s a többiek gyalog vagy lovon követték őket, valószínűleg nemzetségek szerint csoportosulva. A tribusok létrejötte után a *rex* és talán a három lovascenturia vezetői (*tribuni celerum*) továbbra is harcokcsin használtak, de a sereg lényeges magvát a lovasok három centuriája képezte, egységes fegyverzetben és felszereléssel, ezekhez társult valószínűleg a cliensekből álló gyalogság tömege. — Politikailag e lovascenturiák létrejötte a nemzeti környezeten belül egy kiváltságos réteg (a patríciusok, senatorok elődei) létrejöttét jelentette.

A curiákra való felosztást általában összekapcsolják a tribusok létrejöttével; a szerző szerint azonban ez későbbi fejlődés. A curiák, mint a nemzeti társadalom spontánul létrejött csoportjai, megvoltak ugyan régebben is, ezek azonban csak egy későbbi szabályozás folytán, megváltozott funkcióval kaptak helyet a tribus-rendszeren belül, mint annak alosztályai.

Ennek az első reguláris seregnek a megszervezése és az Alba elleni győztes háború (VII. század) tovább növeli a királyi hatalmát. Róma magához kapcsolja a Collis közösségét is. Ezzel függ össze több vallási és főleg politikai reform: egyes papi méltóságok és a lovascenturiák számának megkettőzése. Ugyanekkor válnak a curiák (számszerint 30) az új taktikai szükségleteknek megfelelő gyaloghadereg alapjaivá. Minden curia egy-egy gyalogos-centuriát állít ki; ezeket három ezres csoportba foglalják össze, egy-egy *tribunus militum* vezetésével. — Ebben az időben a király sokoldalú (főleg kultikus) funkciói miatt egyre nehezebben tudja ellátni a hadsereg állandó vezetését; ez teszi szükségessé a *magister populi* és *magister equitum* tisztségének felállítását.

A politikai viszonyok átalakulása kihatott a *patres* gyűlekezetre is, akik (eredetileg a nemzeti csoportok fejei) a közösség természetes képviselői voltak az egyre állandóbb és szilárdabb hatalmú királlyal szemben. Számuk eredetileg a közösséget alkotó csoportok számától függött. A hagyomány szerint Romulus százban állapítja meg számukat; ez később egyes előkelő nemzetségek beköltözése és Tarquinius Priscus reformja következtében emelkedik, úgyhogy a köztársaság korának kezdetén (szinte bizonyosan) háromszáz senator van; ez nyilván összefügg a politikai és katonai szervezet hármas tagolásával. A királyi hatalom megerősödésével párhuzamosan a senatorok kijelölése a király kezébe ment át. A senatus a király tanácsát alkotta, és főleg interregnum idején gyakorolt lényeges funkciókat.

Az előbbieken vázolt helyzet a VI. században jelentős változáson ment keresztül. A hagyomány Servius Tulliusnak tulajdonítja a területi beosztás és a timokratikus alapú centuria-rendszer bevezetését. Ez a hagyomány lényegét illetően teljesen elfogadható.

A területi tribusok létrehozása megfelelt a gazdasági fejlődésnek, a népesség új elemei által okozott társadalmi átalakulásnak, és a királyság azon törekvésének, hogy visszacsorítsa a régi nemesség hatalmát. A régebbi curia-szervezet nem öleli föl az újonnan bevándoroltakat és a nemrég Rómához csatolt területek lakosságát. Most azonban az egész népességet átfogó, területi alapú szervezetet hoztak létre: a várost 4, környékét 22 kerületre (*regio, tribus, pagus*) osztották. Az így körülhatárolt és felosztott terület, az *ager Romanus*, képezte a születő *civitas* területi alapját. Az új tribusoknak mindazok tagjai (*tribules*) voltak, akik területén laktak (*adsidui*).

Ebből a polgárságból toborzódott az új centuriális szervezet alapján a hadsereg. (Ez a szervezet ebben az időben természetesen még nem volt olyan véglegesen kialakult rendszer, mint amilyennek a későbbi írók tudósításai mutatják.) A centuriális szervezet összefügg a Görögországban a VII. században kifejlesztett hoplita-taktika elterjedésével. A katonai reform megkettőzi a régi (a 30 curia alapján felállított, 3000-es létszámú) gyalogságot, és létrehozza az első három *classis* (eredetileg) 60 centuriájából a római légiót. Ez a kezdetben csak katonai szervezet egyre inkább politikai funkciót is kapott, és a népgyűlés alapja lett.

Igy tehát a VI. század végére létrejöttek azok a szervezeti formák és tisztségek, amelyek azután a királyság bukása után a köztársasági államrend alapjait képezték.

De Francisci tanulmánya igen jó áttekintése a korai Róma problematikájának. Merészen, de a valószínűség határai között maradva rekonstruálja a római fejlődés első korszakának menetét, állandóan építve a hagyományra, mint fontos történeti forrásanyagra. Nem egy megoldása csak feltételezetten fogadható el ugyan, de ez a bizonytalanság a korai Rómával kapcsolatban egészen természetes. Kétségtelenül használt volna a tanulmáynak, ha De Francisci a gazdasági fejlődés tényezőjét fokozottabban figyelembe vette volna, és a társadalmi fejlődés e konkrét esetét szélesebb összefüggésben, mint a nemzeti társadalom — osztálytársadalom közti átmenet egy fontos esetét vizsgálja. Mindenesetre nagy érdeklődéssel várjuk a szörfző „Origines” címmel ígért könyvének megjelenését, amelyben sor kerül az itt csak vázlatosan előadott fejlődési kép részletes ábrázolására és bizonyítására.

SÁRKADY JÁNOS

S. MOSCATI :

NUOVI ASPETTI DELLA CRONOLOGIA DELL'ANTICA ORIENTE ANTERIORE

(Relazioni, II., 167 —197. l.)

Moscatti e tanulmányában az ókori Kelet i. e. II. évezred történetének időrendjére vonatkozó újabb eredményeket veszi revízió alá. Mint tudjuk, az ókori Kelet e történeti szakaszának időrendjében az utóbbi másfél évtized során a kutatás igen jelentős változásokat eredményezett. A Mari-i levéltár adataiból kiderült, hogy Hammurapi babilóni uralkodó I. Šamši-Adad asszír királynak volt fiatalabb kortársa, a Horszabádban (Dūr-Sarrūkin) előkerült asszír királylista pedig lehetővé tette, hogy az asszír uralkodók s így köztük I. Šamši-Adad uralkodásának abszolút időrendi helyzetét aránylag pontosan meghatározhatjuk. Mindezek alapján az újabb kutatások I. Šamši-Adad uralkodási idejét általában i. e. 1749—1717-re, Hammurapiét pedig 1728—1686-ra tették. Ez az ókori Kelet történetének III—II. évezredbeli szakaszában körülbelül kétévszázados rövidülést eredményezett, s ezáltal eltűnt egy olyan kétévszázados homályos periódus, amellyel a kutatás mindeztideig nem tudott mit kezdeni.

Moscatti tanulmányában igen jól áttekinthető formában ismerteti az eddigi kutatások eredményeit, és kísérletet tesz arra, hogy az újabban általánosan elterjedt „rövid” időrendet bizonyos mértékben módosítsa. Erre az ad lehetőséget, hogy a horszabádi királylistában a 42.—47. uralkodóknak nincs uralkodási idő számítása, továbbá, hogy a kaššuk uralmának hagyományos 576 éve nem fér bele a rövid időrendbe, s végül, hogy Hammurapi korából származó rétegekben III. Amenemhét (i. e. 1849—1801) idejéből való egyiptomi tárgyak kerültek elő. Ezekre az érvekre hivatkozva Moscatti a rövid időrendet szerelné valamivel megnyújtani, s Hammurapi uralkodására az 1792—1750 évszámokat javasolja. Ez az elgondolás nem új, ugyanezt az évszámot javasolta már 1947-ben Sztruve szovjet kutató is, s ezt követi Avgyjev is, „Az ókori kelet története” c. munkájának második kiadásában. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy a rövid időrend ellen felhozott érvek nem képviselnek olyan súlyt, hogy pillanatnyilag a javasolt módosítást szükségesnek kellene tartanunk. A régészeti adatok ebben a kérdésben csak *terminus post quem*-et jelentenek, tehát e miatt nem feltétlenül szükséges Hammurapi időben III. Amenemhét közelébe felvinnünk. A kaššuk babilóni uralmának hagyományos 576 éve valószínűleg mechanikus számtani kombináció eredménye, s így komoly súllyal nem esik latba. Ami végül a horszabádi királylista tanúbizonyságát illeti, ezen a 41. király, Aššur-dugul után következő hat uralkodóra vonatkozó megjegyzés: *ina tarši Aššur-dugulma* „Aššur-dugul idejében” mindenképpen azt bizonyítja, hogy ezeknek az uralkodási ideje valamiképpen Aššur-dugul uralkodási idejével esett össze, függetlenül

attól, hogy a következő *báb tuppīšu* kifejezést „egy bizonyos ideig” vagy Aššur-dugul „utolsó évének halála után eső része” értelemben fogjuk is fel. Így egyelőre még mindig a rövid időrendnek az az Albright által képviselt változata látszik legvalószínűbbnek, amely Hammurapi uralkodási idejét 1728–1686-ra teszi.

HARMATTA JÁNOS

ALFRED HEUSS (GÖTTINGEN) — ANDRÉ AYMARD (PARIS, SORBONNE):

LA MONARCHIE HELLÉNISTIQUE

(Relazioni, II. 199–234. l.)

Heuss előrebocsátja, hogy beszámolója („Ursprung und Idee”: 201–213. l.) abrupt és nem is végleges fogalmazvány. Ettől még gyümölcsöző lehetne a kongresszusi akták tanulmányozói számára, ha mondanivalója olyan volna. Maga a szerző „Bericht”-nek minősíti vitaindító előadását, tehát tájékoztatni akarta hallgatóit a kérdés állásáról. Kérdezhetnők persze, hogy lehet-e vitázni a hellénisztikus monarchia „eredetéről és eszméjéről”, ha a hellénizmus fogalma tisztázatlan marad. Ez pedig nem csupán forrásaink hézagosságán múlik: bizonyos alapvető tények ismeretesek, a forrásanyag állandóan nő, tehát a hellénizmus megítélése nem szükségképpen szubjektív. Abban egyetérthetünk az előadóval, hogy több a probléma, mint amennyire pillanatnyilag válaszolni tudunk.

Heuss következetesen „politikai hellénizmusról” beszél és a két Dionysios szicíliai tyrannistát, a görögországi és kisázsiai uralkodókat, valamint Philippos monarchiáját a „hellénisztikus monarchia genuin megnyilatkozásainak” tekinti. Ugyanakkor a Sziáliában és Kis-Ázsiában megfigyelhető politikai formákat az V. századból eredezteti, Makedonia fejlődése pedig szerinte nem jellemző általában a görög történetre. Mintha a porosz Droysent hallanók, amikor Heuss a IV. században csak Philippos hegemoniára irányuló törekvést minősíti „hellénisztikus”-nak. A század általános hegemonia-kísérletei magyarázat nélkül maradnak. A 338. év azért oly lényeges „hellénisztikus dátum”, mivel Chairóneia a közvetlen előfeltétele a perzsa birodalom meghódításának, Alexandros működésének. Alexandros előtt nincs hellénisztikus monarchia, de azért Alexandros és a diadochosok tette sem *creatio e nihilo*. Mihez kapcsolódtak tehát?

Alexandros monarchiája (és általában valamennyi hellénisztikus monarchia) a perzsa birodalmi szervezet évszázados hagyományaira épült fel. Heuss a kontinuitást a következőkben fedezi fel: az alattvalók szempontjából változatlanul csak idegen uralomról, fegyveres erőszakról beszélhetünk; a lakosság tömegeinek társadalmi és politikai szervezeti formái jórészt változatlanul maradtak; messzemenőleg megvolt a folytonosság a templomi birtokok és a helyi uralkodók tekintetében is. A makedón hagyományoknak mindezzel szemben sokkal szerényebb szerep jutott. A hellénisztikus monarchia görögországi előzményeit Heuss a tyrannisban látja, mindenesetre azzal a megszorítással, hogy a tyrannis egy polisra korlátozódott, tehát a „klasszikus” tyrannis inkább csak Sziáliában fejlődhetett a hellénisztikus monarchia sajátos válfajává, de bizonyos joggal ide sorolhatjuk a korai Pergamont is.

A hellénisztikus monarchia tehát csak részben vezethető vissza a múltba, egészben véve „a rendkívüli helyzet terméke... Lényegében a görög élet új produktuma (207: L. Neuschöpfung des griechischen Lebens), és innen vette azokat az erőket, melyeknek kipróbálására addig nem nyílt alkalom.” Ennek az általánosságban hagyott megállapításnak szemléltetésére Heuss a Ptolemaios-birodalom bürokratikus államigazgatását hozza fel, „amely elképzelhetetlen a görög nép értelmi képességei nélkül, addig azonban mégsem alakult ki”. A hellénisztikus monarchia ideológiája — Heuss szerint — nem *ad hoc* képződmény, hanem már a monarchiák megszületésének pillanatában rendelkezésre állott. Összetevőit a szerző a *peri basileias*-irodalomban, a szofisztika teljesítményeiben, a demokráciának az V. század óta szóhoz jutó és a peloponnészoszi háború után a gyakorlatban is beigazolódó filozófiai bírálatában pillantja meg. Ezekkel az előzményekkel szemben Heuss az új mozzanatot abban fedezi fel (208. l.), hogy „a reflexio révén és ontológiailag megalapozott erkölcsi fogalom kiszorította a szofisták politikai és etikai redukcióit, másrésztől azonban a fennálló emberi intézmények (a *nomos*) relativizálása megmaradt”. Így bontakozhatott ki az erkölcsi ideállal együtt a politikai is, így rajzolódott ki az elmélet alapján az eszményi király (a platóni *basilikos anér*) és a

tyrannos ellentéte; az „eszményi” uralkodó személye és ténykedése mentesült a külső törvények hatálya alól, a király személyében öltött testet a *nomos* (*nomos empsychos*) és egyáltalán minden erény (igazságosság, *philanthrópia*, az alattvalók felkarolása, jámborság stb.). Ennek az etikának leghatásosabb szöszólója Isokratés.

Ez lett volna Heuss szerint az eszményi tőke, amelyből a hellénisztikus monarchia — helyzetének legalizálására — oly nagy hasznot húzott. Bár „Alexandros viszonya a filozófusi szellemhez nem volt zavartalan, utódai alatt nyilván teljes volt az összhang a hellénisztikus monarchia és az erkölcsi-politikai érzék között” (211. l.). Heuss szerint abban, hogy a legkülönbözőbb filozófiai irányzatok ugyanazt az erkölcsi eseményt állították a hellénisztikus uralkodók elé, figyelemreméltó ideológiai konvergenciát tapintathatunk ki. A hellénisztikus monarchiának az erkölcsiekkel szemben megmutatkozó engedékenységét pedig az magyarázza, hogy idegen népi környezetben szüksége volt a görög világ közvéleményének támogatására. Ezt bizonyítaná a hellénisztikus uralkodók fennmaradt levelezésének humánus hangja is, amelyben nyoma sincs a „barokk méltóságtudatnak” (212. l.).

És hogy magyarázzuk az épp akkor felvirágzó uralkodókultuszt? Heuss itt is rámutat a görög polisos hagyományaira; tagadja a hellénisztikus uralkodók politikai érdekelttségét; a görög lakosság így reagált volna az uralkodói hatalomnak, főleg pedig segítőkészségnek (*philanthrópia*) megnyilvánulásaira. Az egyiptomi hagyományokra építő Ptolemaiosoknak (majd nyomukban a Seleukidáknak stb.) kijáró kultusz — Heuss szerint — „csakis önkéntes alapon képzelhető el” (212. l.). Annyi bizonyos, hogy Alexandros kihívó magatartása még rossz vért szült; az is, hogy a görögök az uralkodókultuszt összeegyeztethetőnek tartották etikájukkal (de mikor?), de a kérdést mégsem intézhetjük el azzal, hogy „ez a történeti tény nem is a hellénisztikus görögségre, mint inkább a hellénisztikus görögség lélektanára tartozik” (213. l.). Elhisszük, hogy az uralkodókultusz vallástörténeti jelentőségét fölösleges eltúloznunk („ein Verfallsprodukt am Baum der griechischen Religion”), de mi az oka annak, hogy a marathóni és salamiszi perzsaverők nemzedéke még szuverén fölényrel és érthető öntudattal tekintett le a *proskynésis* barbár szokására és halandó emberek istenítésére (Aisch., Pers. 152–7), a perzsa birodalmat meghódító makedón-görögség pedig ugyanezt már „összeegyeztethetőnek tartotta etikájával”?

Nyilván olyan változások mentek végbe a görögség életében, amelyek lényegesen többet nyomtak a lathán, mint a szerzőtől felsorakoztatott részletjelenségek vagy spekulációk. Heuss szinte légüres térben mozog: mintha nem is emberek éltek volna a IV–III. századi Görögországban, hanem csak egyes filozófiai irányzatok és elméletek egyenlítődték volna ki békésen egymás között. A „társadalom”, „termelés”, „rabszolgatartás” stb. szó elő sem fordul nála; a „gazdasági alap” helyett is legfeljebb csak „elméleti alapról” olvashatunk. Így azután inkább az volna meglepő, ha Heuss beszámolója valóban gyarapította volna a hellénizmussal kapcsolatos ismereteinket.

*

A. Aymard korreferátuma („L’institution monarchique”: 215–234. l.) harmonikusan kapcsolódik Heuss fejtegetéseihez, amennyiben választékos mondataiból, szubtilis megfogalmazásaiból ugyanaz a látszólag lényegmegragadásra törekvő, valójában a lényegeltérő szemlélet ütözködik ki — ezért ismertetését is, rövidebbre foghatjuk. Jellemző pl., hogy Aymard sem hellénisztikus társadalomról vagy társadalmakról, hanem csak hellénisztikus monarchiákról beszél, amelyek „nyíltan a hellénizmus védelmét és előmozdítását tűzték zászlajukra”. A hellénisztikus monarchiát kulturális ténynek (un fait de civilisation) tartja, vagyis eleve elzárkózik a hellénizmus társadalmi lényegének megismerése elől. Kifejti ugyan, hogy a hellénizmust nem lehet csupán „vallási, intellektuális és művészi eszmékkel, ill. gyakorlattal meghatározni”, mivel a hellénizmus — mint „une conception de l’homme” (216. l.) — szükségképpen magába foglalja azt a keretet is, amelyben az embernek a közösség által várt vagy megkövetelt tevékenysége véghemegy. De ennek a közösségi keretnek a vizsgálata nem megy túl bizonyos általánosságokon. A polis-rendszer megszűnésének (vagy: kiterjedésének) tényét semmiképpen sem magyarázhatják pl. a *basileus*-cím használatával foglalkozó formális okfejtések. Egyes intézmények összehasonlító vizsgálata sem sokat jelent, ha az összehasonlítás külsőségekre, a felszínre korlátozódik, és a finom distinkciók (pl. a „nemzeti” és a „személyhez kötött” monarchiák között) sem sokat mondanak. („Nemzeti” volna pl. a makedón monarchia, míg egyebütt a monarchikus hatalom a Lagidák, Seleukidák, Attalidák stb. személyéhez van kötve.) Bár a hellénisztikus birodalmak, egyes intézmé-

nyek kialakulásával stb. kapcsolatban említett adatok egy része valóban érdekes és elgondolkodtató, legalább ennyire elgondolkodtató az is, hogy Aymard mindezzel alig tud valamit kezdeni, és ragyogó tirádáiból, hajszálfinomra élezett megkülönböztetéseiből végül is csak néhány szellemes frázis kerekedik ki. Mi köze pl. Alexandros hatalmának (229. l.: „un héritage idéal et réel très complexe”) a homérosi királysághoz? Úgy, ahogyan Aymard feltalálja — semmi. Vagy: a makedón uralkodó „barátainak” megvilágítása végett az egyiptomi fiktív „rokonok” ugyanúgy felvonulnak, mint a homérosi *hetairoi*-ok, vagy a germán *Gefolgschaft* tagjai, és ezen a réven „ösi, a germánok közt különösen eleven indo-európai képzetre (!) kell gondolnunk, amely talán egyidős a monarchia feltünésével” stb. (230. l.). Amennyire helyeseljük a lélektelen sablonok alkalmazása helyett az élet változatosságának számontartását, annyira hibáztathatjuk is Aymard eljárását, amikor minden apró — és nem is a legfontosabb — részletről túlhatott elméleteket szerkeszt, minden jelentéktelen mozzanat között csak azért distingvál, hogy azután a mégis megfigyelhető azonosságokra utaljon.

Ez a hellénizmussal foglalkozó két előadás semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a hellénizmus korának hazai kutatóit a problémák megoldásához segítse, sem arra, hogy a szerzők — nagyjából azonos — módszerének és „történeti” koncepciójának felsőbbségét (vagy akár csak használhatóságát is) bizonyítsa.

BORZSÁK ISTVÁN

G. TIBILETTI:

LO SVILUPPO DEL LATIFONDIO IN ITALIA DALL' EPOCA GRACCA AL PRINCIPIO DELL'IMPERO

(Relazioni, II. 235—292. l.)

Tibiletti tanulmányában a római köztársaság korának egyik döntő, talán legfontosabb problémáját, a földkérdést, ill. a nagybirtok fejlődését tekinti át, főképp a politikai életre gyakorolt hatása szempontjából. Bevezetőül hangsúlyozza, hogy az antik világ egész gazdasági és társadalmi életének alapja mindvégig a mezőgazdaság volt, s ez tükröződik a társadalom szervezetében és értékrendszerében is. Különösen jellemző példája ennek a régi rómaiak embereszménye, amelynek legfőbb vonása, jellegzetes konzervatív szigorúsága még a korai Róma paraszti társadalmában gyökerezik; ehhez csak kiegészítőként járult hozzá a görög filozófia hatása. Ez az ideál azonban csak akkor kapta meg végleges megfogalmazását, amikor az alapjául szolgáló életforma már eltűnőben volt. Tanulságosan mutat rá a szerző arra, hogy Catónak, a konzervatív eszmények képviselőjének egész felfogásában hogyan mutatkoznak meg az új, üzletemberi beállítottság elemei, amelyek gyakorlati tevékenységében már uralkodóvá is váltak.

Ezután Tibiletti áttekinti az ismert fejlődési folyamatot, amely a Gracchusok korára a latifundiumok kialakulásához és uralkodóvá válásához vezetett el. A hódítások során egyre növekvő *ager publicus* igen könnyen átmehetett magánkézbe. Az állam fenntartotta ugyan tulajdonjogát, de ez gyakorlatilag szinte semmit sem jelentett, mivel nem rendelkezett adminisztratív szervezettel az *ager publicus* igazgatására és felhasználására. Hasonlóan gyenge korlátozást jelentett az a legalább is kezdetben érvényesülő szabály, hogy csak annyi földet lehet elfoglalni, amennyit az új birtokos meg is tud művelni. (Ez a szabály illet a paraszti jellegű korai városállam kezdetleges viszonyaihoz.)

A hannibáli háború után csúcspontját érte el az állami földek felduzzadása, s a győztes hadjáratok nyomán Itáliába özönlő gazdagság lehetővé tette ezek jövedelmező felhasználását a római nagybirtokosok számára: nagy lendülettel folyt a latifundiumok kialakulása. (Ebbe a korbba — a második pun háború és 167 közé — helyezi a szerző a Licinius-féle agrártörvényt, amelyben csupán a közföldek koncessziójának szabályozását látja, de nem tulajdonít neki a nagybirtokosok ellen irányuló célnak.) — Cato egész működése szemléletesen illusztrálja azt a folyamatot, amelynek során kialakul és elterjed az a gazdasági típus, amelyet a szerző „kapitalisztikus”-nak nevez, értve ezen — polgári történetészeknél gyakori modernizáló fogalomkiszélesítéssel — az árutermelő gazdaságot.

Ennek a fejlődésnek a római parasztságra gyakorolt negatív hatása, ill. a katonaság utánpótlásában megmutatkozó káros következményei ellen lépett fel Ti. Gracchus, aki az agrárkérdés felvetésével új arculatot adott a római politikai életnek. Céljai nem

voltak messzemenőek, nem támatta meg a nagybirtokrendszer egészét. Konzervatív módon csupán — az adott rend keretei között — a régi birtokos parasztság (adsidui) rétegének helyreállítására, tehát a római haderő meggyengült társadalmi alapjának megszilárdítására törekedett. Ez a békésen induló kezdeményezés azonban csakhamar véres harcokhoz vezetett, és messzemenő következményekkel járt. Róma szembenálló pártcsoportosulásainak központi helyzetet kapott a latifundium támadása, ill. védelme. Ugyanakkor égetővé vált a római élet sok más, a földkérdéssel szorosan összefonódott problémája is, amelyek közül Tibiletti az itáliai szövetségesek, a legelőbirtokok és a rabszolgatartás kérdéseit emeli ki.

A szövetségesek földjei és a tőlük régebben elvett területekből létrejött római állami földbirtok sokfelé elterülő egyes részei tarka mozaikká tették Itália térképét. A bonyolult és nehezen áttekinthető földbirtokviszonyok szövevényében szinte lehetetlen volt rendet teremteni. A szövetségesek jogi egyenlőtlenségük és politikai háttérbe-szorítottságuk következményeképpen azután, amikor a Gracchus-féle földreform és a birtokviszonyok ezzel járó rendezése megkezdődött, nagyobb károkat szenvedtek, és kevesebb előnyhöz jutottak, mint a római nagybirtokosok. Ez jelentősen hozzájárult Róma és az itáliaiak ellentétének kiélesedéséhez, s végül az itáliaiak nagy felkeléséhez, a szövetséges háborúhoz vezetett, amely azután — a probléma egyetlen lehetséges megoldásaként — kivívta a szövetségesek jogi, politikai egyenlőségét.

A másik, a latifundiumokkal kapcsolatos kérdés a legelők kérdése, amely az egykorú forrásokban korántsem áll a földművelő latifundiumokkal egyforma mértékben az előtérben. (Hogy milyen keveset mondanak ebben a vonatkozásban a történetírók, arra jellemző pl., hogy a pollai elogiumban az *ager publicus* legelőinek szántófölddé váló átalakításával dicsekvő személy biztos történeti azonosítása — éppen a történetírók hallgatása miatt — máig sem sikerült.) Pedig a legeltető állattenyésztés szerepe óriási volt a kor gazdasági életében. Ennek területén is végbement az egész itáliai gazdasági életet átalakító árutermelés elterjedése. A kétlegelő pásztorkodás fellendülését nagyban elősegítette Itáliának a római hódítással végbement egyesülése, amely megszüntette a régi kis államok szűk területének korlátait, és garantálta a nagy nyájtulajdonosok vagyonának biztonságát. Óriási kiterjedésük és nagy gazdasági fontosságuk ellenére azonban (bár a legeltetés és az ezzel kapcsolatos kérdések törvényes szabályozására történtek kísérletek) — ezek a legelőterületek nem nyújtottak olyan kedvező lehetőségeket a gracchusi reformtervek számára, mint a megművelt, termékeny talajú latifundiumok. Rég elmúlt már a kolonizáció hőskora, amikor a római telepesek úttörők voltak, s nem a fennálló rend haszonélvezői. A Gracchusok idejében már csak a termékeny, könnyen művelhető földek csábították a leendő kisbirtokosokat. (S nagyon jellemző az a tény is, hogy az új kisbirtokokat kötött tulajdonként kellett biztosítani az elidegenítés ellen.) A legelők úgyis csak a nyájakkal együtt jelentettek komoly értéket, azok pedig, mint magántulajdon, sérthetetlenek voltak Ti. Gracchus szemében. E ponton is világosan látható, mennyire konzervatív, arisztokrata reformer volt az idősebb Gracchus, nem pedig „a szocializmus előfutára”, aminek sokan tartják. (E kérdéssel kapcsolatban Tibiletti elismerően hivatkozik Kovaljov szovjet ókortörténésznek az övéhez hasonló Gracchus-értékelésére.)

A latifundiumhoz kapcsolódó problémák között legsúlyosabb volt a rabszolgaság kérdése. A rabszolgatartás megnövekedése elválaszthatatlan a kor nagy gazdasági fellendülésétől. Ezzel azonban együttjárt a brutális módszerekkel kezelt és fékentartott rabszolgatömegek felkeléseinek állandó veszélye is. Ti. Gracchus kísérlete közvetett úton (a latifundiumok korlátozásával) akart segíteni a súlyos helyzeten. De magának a rabszolgatartásnak a kérdéséhez, a rabszolgák helyzetéhez nem nyúlt, nem is nyúlhatott: egy ilyen kísérlet az antik világ teljes felforgatását jelentette volna. A rabszolgák és proletárok összefogásának lehetősége amúgy is állandóan visszatérő veszedelem volt az antik Róma számára a felkelések alkalmával.

Végeredményben tehát az új gazdasági rendszer egyfelől óriási gazdagságot hozott létre, másfelől szörnyű nyomort jelentett a rabszolgák folyton növekvő tömege és a tulajdonukat elvesztő parasztok számára. Ti. Gracchus az így létrejött válságos helyzet bonyolult problematikájának csak egy oldalát látta világosan, s nem jutott el a helyzet okainak kikutatásáig és az új politikai rendszer szükségességének felismeréséig. Mindenesetre azonban — Ti. szándékától függetlenül is — a latifundiumok elleni támadás, amely a fennálló római államszervezet egyik alapkövét ingatta meg, nagy lökést adott az általános politikai átalakulásnak.

Ami Ti. Gracchus működésének folytatását illeti: C. Gracchus, amikor a városi plebs megnyerése céljából megszervezte „politikai áron” történő gabonaellátásukat,

nagyobb kárt okozott a földreform ügyének, mint annak ellenzői. A városban a proletariátus számára biztosított könnyebb élet nem segítette elő az új telepesek toborzását.

Caius nagy és átfogó terveiben, általános politikai reformkísérletében az agrárkérdés megoldása új irányba tolódott el: a provinciák földjén alapítandó coloniákban látta a válság békés levezetésének eszközét. Működésében azonban erősen a demagógia területére csúszott át, s ezzel elősegítette Livius Drusus felfokozott ellen-demagógiájának győzelmét és a saját bukását.

Az ezután következő évtized a Gracchusok ellenségeinek győzelmét jelentette. A 111. évi törvény teljesjogú magántulajdonná tette az *ager publicus*-on birtokolt földeket. Ez azonban az új kisbirtokosok számára a nagybirtok konkurenciája következtében csak az újból bekövetkező tönkremenést, elproletarizálódást hozhatta. Így bukott el a Gracchusok álma. Az ifjabb Livius Drusus kísérlete már csak váratlan és átmeneti visszatérése volt ezeknek a törekvéseknek, s jelentőségét főleg az adta meg, hogy szorosan össze volt kötve az általános alkotmányreform és az itáliai egyenjóság ügyével, s bukása robbantotta ki az itáliaiak forradalmát, a szövetséges háborút.

Drusus bukásával lezárul — éppoly tragikusan, mint ahogy kezdődött — a gracchusi inspirációjú agrárpolitika szakasza. Marius és Appuleius már megkezdte azoknak az új módszereknek az alkalmazását, amelyek uralkodóvá válnak a polgárháborúk idején. Már nem az *ager publicus*-ból osztanak földet, hanem a magánosoktól kobozzák el birtokaikat, s a kisajátításnál nem a birtok terjedelme, hanem a tulajdonos pártállása a döntő. A cél a győztes párt híveinek (elsősorban a veteránoknak) a megjutalmazása. Legjelentősebb ebben az összefüggésben Sulla nagyszabású földreformja, aki a veteránok kolóniáiban rendszere védőbástyáit is ki akarta építeni.

Az egyes latifundiumok esetleges széttagolása azonban nem járt tartós következményekkel. A birtokelkobzások és földosztások ellenére maga a latifundium-rendszer nem hanyatlott a polgárháborúk korában, sőt ellenkezőleg: ez a kor kedvező lehetőséget nyújtott egészen nagyszabású fejlődésének. Ennek komoly hatása is volt a politika területén, ahol a hatalomért küzdő nagybirtokosok harcában a latifundiumok befolyása főleg a clientela-kötélekeknek a nagybirtokokkal összefüggő formáin keresztül érvényesült.

A polgárháború korában a további földreformtörvények gyakorlatilag keveset jelentettek, legfeljebb egyes már befejezett tényeket legalizáltak. A harcok során óriási vagyonok cseréltek ugyan erőszakos úton gazdát, de ez a gazdasági fejlődés irányán nem változtatott, csak nyugodt menetét zavarta és hátráltatta.

Octavianus győzelmével nemcsak a polgárháború ér véget, hanem a földkérdés politikai szerepe is. Földosztás helyett uralkodóvá válik a katonaság pénzzel való kielégítése, a zsoldrendszer, amelyet röviddel a Gracchusok után kezdtek alkalmazni. Állandóvá és szükségyszerűvé válik a *frumentatio* alkalmazása, amely amúgy is a földreformok elleni harc eszközeként jött létre. A monarchia biztosítja a rendet és a békét. A mezőgazdaság természetes útján fejlődhetik tovább, megszabadulva a politikai beavatkozások zavaró hatásától.

Tibiletti a témájával választott fontos problémáról nagy általánosságban helyes áttekintést ad, lényegesebb új felismeréseket, eredményeket azonban nem nyújt. A meg tárgyalta részlettemák kiválasztása, a tárgyalás határainak megvonása nem a legszerencsésebb. A tanulmány tulajdonképpen központi témája — a latifundiumok kérdésének szerepe a politikai életben — megkívánta volna pl. a gazdasági fejlődés behatóbb ismertetését is; a bevezető rész ezt az igényt nem elégíti ki teljesen.

A szerző szemlélete és értékelései nem egyszer vitathatóak. Tibiletti távol áll ugyan a reakciós modernizálástól; nála csak helytelen terminológiát jelent a „kapitalizmus” emlegetése „áruterelés” helyett, s szó sincs arról, hogy ezt az újkori kapitalizmus azonosítaná. Pozitívan értékelhető munkájában a társadalmi kérdések iránti érdeklődés, a rabszolgaság nagy szerepének elismerése s a szovjet ókori kutatás eredményeinek bizonyosmértékű felhasználása is. Viszont a gazdasági élet, társadalmi szerkezet és politikai harcok összefüggéséről nem tud egészen világos képet alkotni: jellemző pl., hogy polgári-liberális szemlélettel a polgárháború erőszakos változásaiban csak a fejlődést megzavaró negatív tényezőket lát. Szemlélete tisztázatlanságából származnak egyéb téves értékelései is: Ti. Gracchus, ha csak földreformját nézzük, valóban csupán konzervatív reformer, de ezzel működésének csak egy oldalát vesszük figyelembe, elszakítva a többitől. Túl merev ellentétet konstruál a szerző Ti. és C. Gracchus működése között az agrárkérdésben beállt változás alapján, pedig Caius — működése egészét tekintve — Ti. művét folytatja nagyszabású formában. A polgárháború korának teljes ellentétbe állítása a Gracchusokéval szintén nem meggyőző, túlságosan egyoldalú, csak egy tényezőt alapul elképezés. Azt is kérdésesnek tartjuk, hogy a latifundium fejlődésében a polgár-

háború kora tényleg nem jelentett-e lényeges változást. Ami pedig a principatus létrejöttének áldásos hatását, a nyugodt, „politikai beavatkozásoktól mentes gazdasági fejlődést” illeti, Tibiletti nem veszi kellőképpen számításba azt, hogy a polgárháborúk erőszakos „politikai beavatkozásai” szükségszerű előfeltételei voltak ennek az új virágkornak.

SÁRKADY JÁNOS

A. MOMIGLIANO:

SULLO STATO PRESENTE DEGLI STUDI DI STORIA ANTICA (1936 -1954)

(Relazioni, VI. 1—40. l.)

Az áttekintés célja nem annyira a szakkutatók, mint inkább a közép- és újkori történet vizsgálatával foglalkozók tájékoztatása az ókori történet terén a jelzett időszakon belül számbavehető eredményekről, főleg a kutatás irányairól és módszertani problémáiról. Jellemző a szerző szerénykedő megszorítása a bevezetésben: áttekintése már csak azért sem lehet tökéletes, mivel írója nem régész, nem Kelet-kutató, és nem is nyelvész, már pedig az elmúlt évtized ókori kutatásának akárhány fontos eredménye éppen ezeken a területeken érlelődött.

Valóban, a régészet a második világháború után is szinte központi helyet foglalt el az ókor kutatásában. Az ásátási helyek felsorolását (Tell Halaftól Colchesterig) tetszés szerint folytathatnók Urartutól Aquincumig. (Közbevetőleg Aquincum az egyetlen, ami a magyarországi kutatók munkájából egy utalás formájában szóba kerül.) A régészet vezető szerepét Momigliano részben a társadalom- és gazdaságtörténeti irányú érdeklődés fokozódásával, részben azzal magyarázza, hogy a régész ásója bizonyult a legjobb eszköznek az irodalmi hagyományban alig, vagy egyáltalán nem képviselt műveltségek megismertetésére. Ugyanakkor azonban a gyakran esetleges régészeti kutatások is hozzájárultak ahhoz, hogy az ókori történeti studiumok irányvonala elmosódjék. Haladésként könyvelhető el mindenesetre az a törekvés, hogy újabban az ásátások helyét lehetőleg bizonyos megoldandó problémákra való tekintettel jelölik ki. A szerző szerint azonban az elmúlt évtized ásátásai nem jártak olyan „drámai” eredményekkel, mint a két világháború közöttiek (Mohendzso-Daro, Ur, Ugarit, az egyiptomi Badari-kultúra). Kivételként említi az eurázsiai steppevidéken folytatott ásátásokat, amelyek „az illetékes nyugati szakemberek véleménye szerint is új fényben tüntetik fel a szkíta kultúráról és az ázsiai társadalmi élet sok egyéb vonatkozásáról való ismereteinket — az Achaimenidáktól a parthus és Szaszanida-államig”. Mégis jobban ismerjük ma pl. a sumer város-államok kialakulását, az iráni történet kezdeti szakaszait, a hettitákat, az i. e. II. évezred második felének viszonyait Elő-Ázsiától a brit szigetekig, a görög gyarmatosítás kronológiáját, a köztársaság korabeli etruszk-római műveltséget, vagy a császárkori provinciák barbár előzőnlését stb., mint 1945-ben. Rendkívül fontos feliratos anyag is került napfényre. És ha nem sikerült is minden felmerülő problémát megoldani, nemrégiben még teljesen „elmosódó történeti lények” (entità storiche vaghe), pl. a hunok vagy a phrygek, megfoghatókká váltak. Ha Pylos helyén valóban Nestor palotáját tárták fel, akkor egy újabb homérosi központ bontakozik ki szemünk előtt. Mindezek az eredmények természetesen csak technikailag és módszertanilag sokkal tökéletesebb ásátásokból adódhattak. (A stratigráfiai, leletdatálási módszerek tökéletesítése és a chicagói egyetem atomkutatási intézetének a régészetben is értékesíthető „forradalmi” felfedezése stb.)

Míg tehát a régészeti kutatás az elmúlt évek során inkább csak pontosabbá tette és elmélyítette régebbi ismereteinket, a szövegek megfejtése és új dokumentumok kiadása terén végzett munkát Momigliano forradalmi jelentőségűnek mondja. Vonatkozik ez elsősorban a pylosi táblák megfejtésére (M. Ventris—J. Chadwick), a karatepei főniciasai—hettita kétnyelvű felirat felfedezésére, a Kumarbi-mitosszal kapcsolatos hettita szövegekre, a Holt-tenger melletti leletsoportra, a felső-egyiptomi gnóosztikus könyvekre, a Wilbour-papiruszra, a G. G. Cameron által hozzáférhetővé tett persepóliszi kincstári táblákra és a G. R. Drivertől kiadott arameus papiruszokra. (Persze ezt a listát is könnyen kiegészíthetnők a Melikisvili-féle urartui corpuszsal, a nisasi stb. írásos emlékekkel.) A folyton gyarapodó papirusz- és feliratos anyag a görög és római történetnek is nem egy szakaszát világított meg új oldalról. Csak a legközelebből érdekelt szakkutatók tudják felmérni, mit jelent a Momigliano-féle felsorolásban egy ilyen mondat: „Két másik felirat teljesen felforgatta az i. e. III. század görög történetének kronológiáját” (11. l.)

Még a viszonylag jól ismert augustusi kor kutatóinak is volt részük meglepetésben: az ún. „Tabula Hebana” méltó folytatása a kyrénéi edictumoknak.

A kutatás irányait illetően a szerzőnek az a benyomása, hogy az ókori történeti tanulmányokat jelenleg a várakozás álláspontja, az ideiglenesség, új perspektívák és problémák felhalmozódása jellemzi. Ezt a (különben nemcsak az ókori kutatásra jellemző) helyzetet tükrözik a Clio- és Mana-típusú kézikönyvek, amelyekben „leszűrődött” eredmények helyett inkább a problémák felvetését találjuk. Az ókori történet időben és térben újabb területeket „hódított meg”: bizonyos mértékig az őskort ugyanúgy bevonta érdeklődési körébe, mint Európa és Ázsia beljebb eső vidékeit. Az őstársadalom anyagi emlékeinek vizsgálatával kapcsolatban elismeri, hogy „pl. Gordon Childe és orosz mesterei” (14. l.) „vonzóbbá tették a történész számára a prehisztória tanulmányozását”. J. G. D. Clarkot még jobban megdicséri „dogmatikus előítéletek nélkül” folytatott munkásságáért. Nem hagyja figyelmen kívül azokat a vallástörténeti (Momigliano szerint: „teológiai”), lélektani és néprajzi kutatásokat sem, amelyek a „klasszikus” és „primitív” kultúrák viszonyait igyekeztek tisztázni. A „történelem előtti” időkből a „történelembe” való átmenet iránt megnyilvánuló érdeklődés — Momigliano szerint — „a mi műveltségünk jövőjét illető bizonytalanságból fakad” (15. l.). Az átmenet vizsgálatában megkülönböztetett négy irányzat között még a Jung-féle archetipusokkal operáló kalandos ötletek regisztrálásával is találkozunk. Megnyugtatóbb az a higgadtság, amellyel Momigliano az ókor ethnikai csoportjainak eredetét és kialakulását, a kérdés politikai vonatkozásait ismerteti. Ami az eredményeket illeti, a régészeti anyag mellett egyre inkább előtérbe jutó nyelvi anyag megszólaltatói az elmúlt időszakban koroly teljesítményekre hivatkozhatnak. Haladás az is, hogy végérvényesen ledőlték a korlátok a „klasszikus” ókor népeinek története és a „nomád és félig megtelepedett” népek változatos sorsának nyomozása között. (Momigliano — 18. l. — ezt a fejleményt is azzal hozza összefüggésbe, hogy a mai történészek végleg elvesztették Gibbon optimizmusát saját műveltségük örökkévalóságával kapcsolatban.) Így illeszkedhettek bele az ókornak Ed. Meyertől körvonalazott képébe pl. a szkíták, szarmaták stb. A steppei népek fontosságának hangsúlyozásával kapcsolatban a szerző kiemeli Alföldi és Altheim érdemeit, ill. a császárkori válság egyik „aspektusának” azt a megfogalmazását, amely szerint a birodalomnak alkalmazkodnia kellett a nomád népek agressziójához. Fontos az, amit Momigliano a rómaiak „megtelepedett” (sedentaria) és a germánok „félig-nomád” kultúrája közti kölcsönhatások kapcsán a hellénizmus és Róma „továbbbélésére” vonatkozólag leszögez: „a görög-makedónok és rómaiak története nem ér véget azokkal az országokkal, amelyeket meghódítottak és századokon keresztül ellenőriztek, hanem kiterjed azokra a népekre is, amelyekkel érintkeztek” stb. (19. l.). De joggal hívja fel Momigliano a figyelmet a klasszikus világ határain túli „barbárok” mellett a klasszikus világ „barbár” öslakossága, a „bennszülött” elemek iránt egyre nagyobb mértékben megnyilvánuló érdeklődésre is. „A görög-római világon belül egy egész barbár világ bontakozik ki” (20. l.).

Momigliano áttekintésében jellemző módon igen gyakran szerepel a „műveltség” (civiltà) kifejezés. Ennek jelentését a szerző úgy határozza meg, mint „a legkisebb történeti aggregátum, amelyet elemezni lehet”. De a folytatás is érdekes: „Ez a szó az emberi élet valamennyi aspektusának összefoglalására és megértésére irányuló erőfeszítést jelöli, egy bizonyos időszakban és egy bizonyos társadalmi csoporton belül: végeredményben egy mindig átfogóbb történeti szemlélet szimbóluma” (20. l.). Az egyetemesebb szempontok érvényesülése megnyilvánulhat az intézmények és politikai eszmék vizsgálatában, a társadalmi és gazdasági élet elemzésében, vallástörténeti és historiográfiai vizsgálódásokban. Az elképzelhető megoldások jellemzése során azt olvassuk, hogy „Oroszországban a kötelező hangsúly természetesen a gazdasági alapon van, bizonyos engedelmekkel az ideológiai felépítmény iránt (Sz. L. Utesenko), de a legigényesebb szintézis, A. B. Ranovicsnak a hellénizmusról írott kötete alig több, mint elemi ismeretek összefoglalása”. Így azért mégsem lehet elintézni egy tagadhatatlanul jelentős kezdeményezést!

Momigliano újból és újból visszatér a kultúra válságának kérdésére. Ilyen szempontból vázolja a római birodalom bukásával foglalkozó kutatók eredményeit, de „vonzó” problémákként említi a mykénéi kor, vagy a hellénisztikus „rendszer” válságát is. Nem egészen értjük azt, amit „a hősi korokkal szemben a vasfűggyön túl egyre kevésbé mutatkozó irigységről”, vagy arról olvasunk, hogy A. Toynebee-nek egy megállapítása („in social terms the Heroic Age is a great folly, and an even greater crime; but in emotional terms it is a great experience”) „jól sommáz egy általános lelkiállapotot” (23. l.). A polgári kutatás irányzatainak és eredményeinek jellemzése során nem egy találó megfigyelést olvashatunk (pl. az 1925 és 1940 közt uralkodó „absztrakt ideológiák”

iránt napjainkban is megnyilvánuló érdeklődésről), de Rosztovcev munkásságának fenntartás nélküli elismerése mellett furesán hat az a megjegyzés, hogy „a marxista kutatók a felkelések tanulmányozására specializálták magukat”. Az alább idézendő bírálat sem csak azért sántít, mivel nincs tökéletes összhangban az előbbi megállapítással: „A társadalom kutatásának különféle aspektusai közül egy olyan fontosságra tett szert Oroszországban, hogy mindenütt ezzel találkozunk: ez pedig a rabszolgáknak és a rögghözkötött jobbágyoknak az ókori gazdasági életben betöltött funkciója. De a VDI e tárggyal foglalkozó tanulmányosorozatában nehéz megkülönböztetni Engels és Lenin formuláinak alkalmazását a tények vizsgálatától” (25. l.). Hasonló élel aposztrofálja Momigliano a prosopographiai kutatások helyzetét is. Míg Nyugaton „hallatlan fejlődést” (un enorme sviluppo) figyelhetünk meg, a Szovjetunióban a kutatásnak ezt a területét elvetik, mivel a családi és politikai kapcsolatok nyomozásán keresztül elsősorban az uralkodó osztály, nem pedig a gazdasági szerkezet vizsgálatára irányul. (Akkor pl. Maskin miért ismeri el és hasznosítja Münzer, Gelzer és Syme szolid eredményeit?) — A gazdasági vonatkozású kutatások (adózás, pénzforgalom stb.) ismertetésének legvégén a feudalizmus kialakulásának oly fontos kérdéséről is csak annyit olvasunk, hogy ez iránt „Oroszországban elég élénk érdeklődés mutatkozik, amennyiben összefügg a jobbágy-sággal.”

Az egyetemesebb szemléletmód eredményeképpen a római jogi kutatások is kibővültek, ill. módosultak: „az institutiók rendszerezése hovatovább a tulajdon, a család stb. történetének vizsgálatába megy át”. A jognak ez a „történetivé tétele” (storicizzazione del diritto) nagyban hozzájárul a megrekedt görög jogtörténeti kutatások fellelvenítéséhez is. Mindenesetre jellemző, hogy Momigliano, mint ennek a „társadalomtörténeti érdekű áttekintésnek” (storiografia così interessata alla struttura sociale) a szerzője, a vallást, ill. a vallástörténeti kutatásokat is a vallás társadalmi funkciója szempontjából nézi. Persze ez csak odáig terjed, hogy pl. Dumézil misztifikációiban a társadalomtörténeti értelmezés és az összehasonlító módszer keveredését állapítja meg, de még az ilyen jellegű kutatásokkal szemben is „szerencsére” heves ellenállást tapasztal azok részéről, „akik a vallásban isteni inspirációt, vagy az isteni és az emberi közti érintkezés objektív tényét keresik” (29. l.). Ebben az összefüggésben — Hölderlin, Frobenius és Jung hívei közt — regisztrálja Kerényi Károly munkásságát. Az „exisztencialista” és a társadalomtörténeti irányzat közé helyezi a „klasszikus” vallástörténeti iskolát, melynek teljesítményeit Cumont, Nilsson, Festugière és Nock nevével fémlelezi.

Momigliano nem tagadja, hogy jómaga is „a környező műveltség szerkezetétől függ, és ezért a múlt történetirőit műveltségük funkciójában vizsgálja” (30. l.). „Érdeklődéssel, néha irigységgel szemléli azt, hogy a régi történetírók milyen természetesen, szabadon fejthették ki meggyőződésüket vagy előítéleteiket bizonyos események leírásában” (31. l.). Így árulhatja el pl. Sallustius a Caesar-kori római mentalitás (világért sem: „társadalom”) titkait. Tacitusról azt jegyzi meg, hogy „több szerencséje volt, mint valamennyi római történetírónak együttvéve. Az 1870 és 1920 közti háttérbeszorulás után megújult hírneve jellemző és — riasztó tünet.” (32. l. — Ezek a kiszakított idézetek az eredeti összefüggésben sem kevésbé rejtélyesek.)

A módszertani nehézségek taglalása során Momigliano korunk legsúlyosabb történetkutatói konfliktusai közt azt említi elsőnek, amely az egyént a társadalomba „felszívó”, ill. az egyénnek a társadalomban és a társadalmon kívül (34. l.: „nella solitudine del suo essere o nel contatto con il Divino”) lehetséges megállását hangsúlyozó történetírás között van. Ehhez járulnak az antik források állapotából folyó nehézségek, a csak kivételes esetekben kielégítő életrajzi adatok, hiányos prosopographiai, statisztikai stb. ismereteink. Ilyen körülmények között elkerülhetetlenek bizonyos *a priori* feltevések, schémák. Hasonló akadályok között bukdaesol az is, aki nem elégséges és nem egyetelmű anyagára társadalmi kategóriák helyett lélektani, anthropológiai, vagy éppen pszichoanalitikai szempontokat alkalmaz. A rendelkezésünkre álló anyag (pl. bizonyos szimbolumok) értelmezése sem szükségképpen bizonyos. A F. Creuzer nevéhez fűződő múlt századbeli vita még ma sem zárult le: klasszikus az a bírálat, amelyben A. D. Nock F. Cumont „Symbolisme funéraire”-jét részesítette; ezt kellene kiterjeszteni pl. a római numizmatikában divatozó misztifikációkra is. Hasonló józanságra lenne szükség az anthropológiai, lélektani, összehasonlító mitoszkatási stb. módszerek alkalmazásában. Momigliano a legfőbb nehézséget az egyes lehető módszerek egyoldalú alkalmazásában látja. A tagadhatatlan látókörtágulás pedig „csak fokozza a történetkutató idegenkedését, félelmét és végső bizonytalanságát a modern élet egyéb aspektusaival szemben, amelyekre nem érdemes szavakat vesztetni” (37. l.). Ebből adódik a sok bizonytalankodás, elhamarkodott következtetés, sőt Momigliano még olyan „extrém esetekre”

is céloz, „amikor a politikai vezetés által előírt konklúziók nem becsületes kutatásnak, hanem a kapott parancsok teljesítésének az eredményei” (37–38. l.).

A szerző a módszertani kérdéseknek ezt a korántsem kimerítő felsorolását és egyben az eredmények áttekintését hevenyészett *desiderata*-jegyzékkel zárja le. A béke kívánatos voltával mindnyájan egyetértünk. Béke nélkül valóban lehetetlen megvalósítani azokat a feladatokat, amelyek a kutatás jelen állapotában előttünk állanak. Tovább folyik az újabb és újabb területek meghódítása, új elméletek kikísérletezése (l'irrequieto e ansioso sperimentare con teorie nuove), az érdeklődés körének további tágítása időben és térben. Mindehhez azonban „józan kritika, az igazságkeresés szenvedélye kell ami együttjár a politikai, faji, vallási, társadalmi előítéletek kiküszöbölésével”. Momigliano még ezt a gondolatsort is a nyugalom szükségességének hangoztatásával fejezi be: „ed occorre calma” (39. l.).

*

Szükségesnek tartottuk ilyen aránytalan részletességgel ismertetni ezt az áttekintést, mert Momigliano előadásából szemléletesen táruul elénk a napjainkban folyó ókori történeti kutatások számos problémája. Teljességről persze sem az anyagot, sem a szempontokat illetőleg szó sincs. A szerző maga is hangoztatja kompetencia-hiányát nem egy fontos vonatkozásban, egyéb hiányosságai pedig hangoztatás nélkül is szemünkbe tűnnek. Ezek a hiányosságok részben egyéni természetűek, részben a polgári kutatás generális jellemzői. Vonatkozik ez pl. bizonyos „felfedezésekre”, amelyek közül akárhány az „Antik Tanulmányok” olvasói számára sem újdonság, másrésről pedig bizonyos módszertani vagy világnézeti kérdések taglalására, melyeknek tarka változatossága mögött nem egy esetben tisztázatlanság, zűrzavar lappang. Nyilván nem róhatjuk fel hibául egy ilyen jellegű „áttekintés” szerzőjének azt, hogy anyag- és adatfelsorolása nem teljes. A teljesség nem volt és nem is lehetett célja. Értékeléseiben és a feladatok kijelölésében mindenesetre alaposabb elvi állásfoglalást vártunk volna. De még így is tiszteletreméltó az a törekvése, hogy helyel-közzel a „vasfüggönyön” túl folyó munkára is kitér, legfeljebb nem mindig a legszerencsésebb módon. Részben rajtunk is múlik, hogy a magyar kutatás a szemle során szinte egyáltalán nem, vagy csak egyoldalúan jut szóhoz. Mindent egybevéve: negatívumaival egyetemben tanulságos áttekintés, amely a magyar szakkutatókat is sok mindenre figyelmeztetheti, de korántsem mindenben igazíthatja útba.

BORZSÁK ISTVÁN

FRANCESCO CALASSO:

PENSIERI SUL PROBLEMA DELLA „CONTINUITÀ” CON PARTICOLARE RIGUARDO ALLA STORIOGRAFIA GIURIDICA ITALIANA

(Rel. VI. Suppl. 521–545. 1.)

A római birodalom bukása új népek feltűnésével egyidejűleg új államok, mindenekelőtt pedig új társadalmi forma kialakulását is jelentette. Egészen természetes, hogy ennek megfelelően új jogrendnek, az új társadalom, a feudalizmus osztályigényeinek megfelelő jogintézményeknek kellett létrejönniök. E szükségzerű és természetes történeti, ez esetben jogtörténeti összefüggés idestova másfél százada foglalkoztatja a polgári történészeket, jogászokat és medievistákat.

F. Calasso, a római egyetem jogtörténet professzora az elbukott Imperiumo egyik legnagyobb világtörténeti alkotásának, a római jognak koraközépkori sorsával foglalkozik. Előadása elvi, fogalmakat tisztázó.

A barbárok győzelme után elpusztult-e, nyom nélkül eltűnt-e minden, ami római? Ez volt a nagy kérdés, amely a koraközépkor mult századeleji kutatóit foglalkoztatta. Guizot válasza súlyos vád volt a germán hódítókkal szemben. A birodalom bukása, a germán törzsek hódító hadjáratai, de államalapításai is, a rómaiság végzetes katasztrófáját jelentik: pusztulását mindannak, ami a birodalom alá tartozó Európát a barbár áradattól, a „gentes” formátlan és kaotikus életétől megkülönböztette. A germánok megölték Rómát és vele az igazi, a művelt és rendezett élet szállt sirba. Nem nehéz ebben a vádsorozatban a humanisták „*media aetas*” elleni kifakadásainak visszhangját meghallani. De nem nehéz az sem, hogy e vádak megfogalmazása mögött a francia Guizot németellenességét is megérezzük.

A német tudomány választát Savigny, a nagy római jogász adta meg. Szerinte a dolog éppen nem így áll. A germánok megdöntötték a birodalmat, de azt lényeges intézményeiben nem semmisítették meg. Voltaképpen a „translatio imperii” középkori gondolatát igyekezett igazolni a modern tudomány eszközeivel. Elmélete szerint tehát a római jog sem pusztulhatott el minden nyom nélkül, hanem a „szent birodalom” által megszervezett „germán-keresztény” Európában élt tovább. A római jog sorsa a germán törzsek országaiban tehát nem a pusztulás, hanem a továbbélés, Calasso nyelvén „sopravivenza”.

Savigny nézeteit, bár hosszú időközön át a német jogtörténet hivatalos állásfoglalásává lettek, nem kísérte osztatlan helyeslés. Az oxfordi Vinogradoff a Savigny-centenárium körüli években több tanulmányban támadta a német felfogást, melyet úgy jellemzett, mint a test halála után továbbélő léleknek a vizsgálatát. Savigny nagyon is testetlenül, a konkrét valóságtól és annak életszerűségeitől elvonatkoztatva vizsgálta a római jog sorsát, a test, a birodalom pusztulása után.

Pedig Savigny elméletének akadtak modern támogatói is. A. Dopsch, az ismert bécsi gazdaságtörténész a római jog továbbélés-konstrukciójánál többet merészelt, és a történelem különböző területein a megszakítatlan folytonosságot, a kontinuitást hirdette. Dopsch felfogása nálunk nagyon is közismert ahhoz, hogy most részletesen ismeressük, mint azt Calasso olasz hallgatóira való tekintettel tette. Ezt a kontinuitás-elméletet a marxista kritikák mellett polgári bírálatok is érték, és Calasso előadása lényegében ezek közé tartozik. Fejtegetéseiben igen lényeges mozzanat az a megállapítás, hogy Savignyt elmélete kidolgozásában nem annyira a tények, mint inkább az a törekvés vezette, hogy a germányságot, a Rómát megdöntő longobardokat, gótokat, vandálokat és vizigótokat, és főként a frankokat meg burgundokat a barbárság vádjá alól véglegesen tisztázza. Ez a törekvés vezette a *Leges Romanae Barbarorum* túlértékeléséhez is.

Savigny és német iskolája már a kérdés felállításában túlságosan és tudatosan egyszerűsített. Nem vette figyelembe, hogy a koraközépkorban a gazdátlanul maradt terepen hárman küzdöttek egymással: rómaiság, germányság és kereszténység. Voltaképpen egyik sem tudott maradéktalanul győzni. De voltak korok, amikor az egyik vagy másik túlsúlyba került, s túlsúlyba kerülhetett a római, a germán vagy az egyházi jog is. A századforduló neves firenzei jogtörténésze, F. Schupfer elsőnek a germán jog győzelmét állapítja meg, és pedig a koraközépkor századaiban. Ezért beszél germán korról, azaz a germán jog korszakáról, mely lassan bontakozott ki a római-germán párviadal után Európára zúdult „káoszból”.

Schupfer nézete szembeszököen szellemtörténeti. De ez — az előzmények ismeretében — valóban nem csodálatos. Pertile száraz pozitívizmusának visszahatása volt ez. Pertile, akinek művére Calasso Croce Rankeről mondott szavait alkalmazza: „storia senza idee”. Nino Tamassia nagy műve, „L'elemento latino nella vita del diritto italiano” (Padova, 1907) a kutatást realisabb irányba terelte. A római jog sorsát nem az eszmék, hanem az e jog szerint élő nép élete alakulásain keresztül vizsgálta. A nép, Itália és a romanizált Gallia meg Hispania népe megőrizte nyelvét és népiségét a germán hódítás századaiban is. Nem őrizhette-e meg jogi berendezéseit is? Ez is kontinuitás, de más, mint Dopsché. Nem a hódítók, hanem a meghódítottak őrzik a folytonosságot. Őrzik nyelvükben és népi mivoltukban, s a germán „káosz” sötétségében a „lucerna iuris” pislákoló fényét valójában ők gondolják.

Tamassia tézise csábítóan valószínű, de amit az utódok hasznosítottak belőle, nem a némileg romantikus pátoszú helyzetkép, hanem a kutatás iránya. S az irány betartása módszert is jelent.

A. Besta és Solmi új módszerekkel új eredményeket értek el, és — úgy látszik — ennek az olasz értelmezésű kontinuitásnak minden lényeges problémáját tisztázták. Nem a római jog egésze élté túl a birodalom bukását, s a római jog megmentői legkevesbé sem lehettek a germánok. Ez már magában véve is nehezen elfogadható felfogás. Gondoljunk csak arra, hogy hányszor találkozunk a koraközépkor „*professio iuris*”-aiban, a „*lege vivit Salega*” meg más hasonló kifejezésekkel. De másrészt meg az „*ecclesia vivit lege Romana*” adagium értelmével is tisztában kell lennünk. A római jog tételes formában nem élt tovább a kora középkorban. Nem is élhetett, mert a társadalom és az állam, melynek életét lényegesen irányította, helyesebben rendezte — nem volt többé. De megvolt a nép, mely egyszerűbb életviszonyainak rendezésére a „*Lex Romana*” egyes elemeit felhasználta. Ezekből a nem bonyolult jogi elemekből állt azután össze a „*Ius vulgare Romanum*”, a nép római joga (Besta: *La persistenza del diritto volgare nel medio evo*). Calasso e népi római jognak jelentőségét nem becsüli túl.

Hajlandó csupán a természetes jogérzék alkotását, valamiféle, a tételes joggal átitatott „ius gentium”-ot látni benne. De Solmi igazát sem vonja kétségbe, ki a középkor második felének olasz kommunális jogát eredezteti innét (*Solmi: Le associazioni in Italia avanti le origini del Comune*. Modena, 1898).

Calasso — mindent összevéve — ezt a kontinuitást hajlandó elfogadni, de a „túlélés” vagy „továbbélés” német jogtörténeti koncepcióját egyszer s mindenkorra törlendőnek tartja.

MEZEY LÁSZLÓ

A. STEINWENTNER:

DAS FORTLEBEN DER RÖMISCHEN INSTITUTIONEN IM MITTELALTER

(Rel. VI. Suppl. 547—559. 1.)

A gráci Steinwentner előadásában a római institutiók, jogi intézmények továbbélésének problémájával, illetőleg a probléma megoldásának módszerbeli kérdéseivel foglalkozik. A módszer megállapításának első és igen lényeges mozzanata általában a problémát alkotó fogalmak tisztázása. Steinwentner az *institutio*, a *rómaiság* és a *továbbélés* fogalmainak pontos tartalmát igyekszik megállapítani.

Institutio-n szigorúan elhatárolva csak a jogintézményeket érti, mégpedig nem csupán azokat, amelyek a társadalom életének — különféle apparátusok útján történő — megszervezésével vannak kapcsolatban, hanem olyan jogi normák csoportosításait is, amelyek nélkül egy társadalmi vagy gazdasági történelmi folyamat szabályozása, azaz egy állam vagy társadalom élete elképzelhetetlen.

Természetesen az institutiók közül nem egy olyan, amely a középkor germán királyságaiban a legkülönbözőbb vonatkozásokban feltűnik, valójában nem a tételes jogból vezethető le. Azaz egy-egy ilyen jogintézmény megjelenése különféle korokban és különféle helyen nem a római jog ismeretét és használatát bizonyítja, hanem csak a gazdasági és társadalmi, művelődési és vallási körülmények azonosságát, amelyek között azonos vagy hasonló jogi aktusok azonos hatással jönnek létre. Steinwentner ilyen vonatkozásban hivatkozik a stipulációnak, a verbalis és literalis contractusnak, vagy egy kolostor-alapításnak, oblatiónak azonos vagy hasonló jogi formulák közt megtörténte. Másik példaként említi, hogy tisztán terminológiai rokonság még nem bizonyíték történeti összefüggésre, az institutiók továbbélésére. Így a római precarium és a koraközépkori precaria a hangzásbeli közeli kapcsolaton túl csak igen halvány tartalmi analógiát mutat.

Nem kevésbé kell ügyelni arra, hogy a római jog formális érvényének, ami a római jogi és törvényszövegek, főképp pedig a Codex másolásában megmutatkozik, túlságos jelentőséget tulajdonítani nem szabad. Megállapítható ugyanis, hogy a Lex Romana Burgundionum és barbár római törvény-társainak római joganyaga nem a Justinianus-féle kodifikációból vált ismertté, hanem a római vulgáris jogból. A középkor első századaiban a klasszikus Digesták a római jogi iskolákon kívül rendszeresen soha, és alkalmasszerűen is csak igen ritkán nyerhettek alkalmazást.

A másik tisztázandó fogalom a *római institutiók rómaiságának* a kérdése. Véleménye szerint a jogra vonatkozólag a „római” jelző nem lehet azonos a „latin”-nal. Ez azt jelenti, hogy a római jogintézmények vizsgálata nem szorítkozhat kizárólag a latin Nyugatra. A római jog például Egyiptomban még az arab hódítás első évszázadaiban is érvényben maradt egyes lényeges, természetesen nem közjogi elemeiben, mint a meghódított romanizált vagy hellenizált koptoknak és a hellén kolóniáknak külön joga. Ugyanígy kétségtelen, hogy a többi keleti provinciában is a római jog helyi sajátosságokkal bővülve, vagy azok által szűkítve, hosszú ideig meg tudta őrizni érvényét bizánci és barbár uralom alatt egyaránt. Steinwentner felhívja egyébként a figyelmet arra is, hogy a iustinianusi jog is voltaképpen a klasszikus római jognak keleti köntösbe öltöztetése. Ez a nézet, mely különben nem kizárólagosan az övé, sok tekintetben problematikusnak látszik.

Az eddig elmondottak a római birodalmi jogra vonatkoznak általában, azaz a birodalom egész területén — bizonyos módosításokkal — érvényben volt jogi intézményekre. Ezek mellett azonban figyelembe kell venni az egyes provinciák sajátos népi jogát, különösen a Nyugaton a vulgáris római jog történetének adatait is. Ugyan-csak ide sorozható az egyház szerepe a római jog megőrzésében és átörökítésében.

Harmadiknak a *továbbélés fogalmának* tisztázását látja szükségesnek. A továbbélés, mint Calasso előadásából láthattuk, jellegzetesen német jogtörténeti kategória, melyet azonban a gráci professzor már csak lényeges fenntartásokkal tart érvényesíthetőnek. Nevezetesen a továbbélést semmiképpen sem tartja a római jog egészére alkalmazhatónak, és valahogyan úgy képzei el, hogy a római jog egyes elemei váltakozva el-, majd ismét feltűnnek a koraközépkornak, a feudális Európa kialakulásának századai-ban. Ennek következtében a továbbélés egyáltalában nem állhat ellentétben a receptio történelmi tényével. Ami azt jelenti, hogy a továbbélés csak parciálisan, sporadikusan fogadható el, és a birodalom egész területére általános érvénnyel bíró jelenségnek egyáltalában nem tekinthető. Az erre vonatkozó vizsgálatok köréből azonban szerinte ki kell zárni az olyan, mint mondja, önkényes jelenségeket, mint Cola di Rienzo XIV. századi kísérletét, a Lex de imperio Vespasiani felújítását, a római nép felségjogainak biztosítása érdekében. És bármennyire pesszimistának tartja Besta „persistenza”-elméletét, igen szükségesnek látja, hogy az eddiginél behatóbb kutatás tárgyát képezze a birodalmi, provinciális és népi jog, valamint a korai egyházjog is. Mindezeket a kutatásokat még területileg is jobban kell differenciálni. Itáliát, a nyugat-gót és meroving birodalom területeit, de ugyanúgy a kelet-római birodalmat, a szláv népek által lakott hajdani római jog-területeket, valamint Egyiptomot is ilyen szempontból ismételtelen és részletesen vizsgálat alá kell venni. A középkori jogi kultúra sok kérdésének tisztázását csak ezektől a vizsgálatoktól lehet várni.

MEZEY LÁSZLÓ

E. EWIG :

DAS FORTLEBEN RÖMISCHER INSTITUTIONEN IN GALLIEN UND GERMANIEN

(Rel. VI. Suppl. 561—598. 1.)

Germania és Gallia viszonya a római jogi institutiókhöz csak úgy tárgyalható egységben, ha a politikai egységüket jelentő meroving birodalom történeti keretei között maradunk. Ewig e hajdani római provinciákkal kapcsolatban nem a római jog egészének továbbélő érvényéről, hanem csak egyes, a birodalmi jog által szabályozott tisztségek, hivatalok új politikai és — tegyük hozzá — társadalmi keretek közötti felbukkanásáról szól.

Bár kétségtelen, hogy a meroving királyság megszervezésében a galliai és germániai, de főként az előbbi római vagy romanizált szenátor-nemesség elég tevékenyen részt vett, a meroving királyi udvar hivatalai között a római központi hivatalokból egyet sem találunk. Mint Ewig is megállapítja, a meroving udvar méltóságai az ógermán házi tisztségekből eredetesezthetők. Bizonyosan római eredetű a kancellária.

A germán királyok kancelláriája azonban nem a császári hivatal mintájára alakult ki, hanem a helytartókét utánozta. A peres eljárás és ítélelhozatali formula, a *Placita* sem a római bírósági jegyzőkönyvek, hanem zsinati akták hatását mutatja. Ezzel szemben az oklevél bizonyító erejéről kialakult felfogás germán eredetű. A *Corroboratio* mindenestre ekkor alakul ki, római oklevelekben nyoma sincs.

Ewig azonban — úgy látszik — nem a meroving központi hivatalok és méltóságok rómaiságában látja a voltaképpeni problémát, hanem a római provinciális tisztségek átvételében és átfarmálásában. Ilyen vonatkozásban elsőnek az egyik legfontosabb későrómai állami hivatal, helyesebben tisztségviselő, a *comes civitatis* jön számításba. A római *comes* (a *civitas*, vagyis erősített hely parancsnoka) a Merovingoknál köz-igazgatási főtisztviselővé lesz. Joghatósága eleinte ugyan csak a letelepített kiszolgált katonák („*laeti*”) coloniáira terjed ki, később az egész, provinciává alakuló *civitasra*, beleértve a királyi birtokokat is.

A *comes* katonai előjárója a *dux*. A római *duxok* a határtartományok katonai parancsnokai voltak. A Merovingoknál is kezdetben ilyen a jellegük, később egy-egy katonai terület parancsnokságát kapják meg. Több *comes* állott ugyan alattuk, de azért a *ducatus* külön nagyobb igazgatási egységgé, tartományná már csak azért sem fejlődhetett, mert a *dux* — a *comes*szel ellentétben — sohasem lett közigazgatási funcionárius.

A meroving gazdasági tisztviselő a *domesticus* volt. Közvetlen folytatója-e a római procuratornak, bizonytalan.

A most felsorolt tisztségek a meroving államrendszer alkotóelemei közé tartoztak. Ugyanezt a burgund-provençal patriciátusról és a provençal prefektusi intézményről nem lehet elmondani.

Ami az egyház szerepét illeti, Ewig szerint ez a római jog áthagyományozásában jelentősebb, mint a meroving királyságé. Megtartotta a római tartományi beosztást és felhasználta a késő római közigazgatás formáit és tapasztalatait. A római nyilvános iskola pótlásáról is gondoskodott, és nagy része volt a meroving város kiformalásában. E. Fournier (*L'origine du vicaire général...* Paris, 1940) eredményeire támaszkodva fejtegeti ezután, hogy az ókeresztény notáriusok nem valami kancelláriaszzerű szervezetbe tartoztak, hanem mint más kisebb klerikusok (lectorok, acolythusok) az egyes templomokhoz voltak beosztva. Nem csupán okleveleket és leveleket foglalnaztak, hanem mindenfajta aktákat, krónikákat és más irodalmi emlékeket is. De ezen kívül még jogtanácsosi és jószágkormányzói tisztségeket is betöltöttek.

A jegyzői és scriptori rend sorsa, kialakulásától kezdve — mint Hajnal István legutóbb kimutatta — a nyilvános iskolázás ügyétől elválaszthatatlan. Dél-Galliában viszont még a VII. században is sophisták, tehát nem egyháziak tanították a római jogot. De ugyanebben a században, mint a *Formulae Marculfi* ajánlásából kiténik, a párisi püspöki iskolában az *Ars Notaria* is előadásra került. Írásbeliség és iskola, jegyzőség és irnokság az antikvitásban a városi élet elmaradhatatlan, szükségszerű jelenségei, bizonyos mértékig megformálói is. Mivel pedig az egyház az iskolázást és az írásbeliség irányítását kezébe vette, nem csodálatos, hogy a meroving város, a *civitas*, erősen egyházas karaktert kapott. Már a későrómai kortól kezdve a klérus a *honorati*-hoz számított és a püspök, a *defensor civitatis* választásánál és ellenőrzésénél szerephez jutott. A meroving városok kis területűek (15–40 ha), kicsiny lélekszámúak, egyházi adminisztrációs központok és még a római korból öröklített helyek voltak. A püspök és a comes jelenléte a civitasban együttesen járult ahhoz, hogy a frank grófság székhelye is a régi római város lett. De ezekkel legalább is egyenrangúan jöhet számításba a *Collegia opificum* továbbélése. Bár ez nem mindenütt állapítható meg, de számos jelből joggal következtethetünk rá.

A kor társadalmát mégsem a városiasodás, hanem ellenkezőleg, a feudalizálódás jegyében látjuk kiformalódni. A társadalmi alap nem a város, hanem a nagybirtok. A súlypontáthelyeződés már a későantik korban megkezdődött, mikor a szenátori nemeség a városból castellumokba és villákba költözött. Ez a folyamat a frank uralom alatt még inkább meggyorsul és megerősödik. A germánok voltaképpeni életformája a paraszti volt Ewig szerint, tehát legalább is kezdetben a városi élet nem vonzotta. A feudalizmus kialakulása a fejlődés irányát egy évezredre megszabta. A jogi vonatkozásokat illetően Ewig úgy vélekedik, hogy a feudalizálódás kezdeteinél legfeljebb a *ius peregrinorum* hatása jöhetne számításba, de még ez is kétséges.

A földbirtok szerepének vizsgálata a kontinuitás más vonalára figyelmeztet. Ez a folytonosság és a település viszonya. M. Roblin a páriszi *civitasra*, vonatkozóan állapította meg, hogy a helynévadásnál *ga'l* (kelta) nevek a IV. századig, rómaiak a VII. századig, germánok egészen a XIII. századig mutathatók ki. Ebből nyilvánvalóan a kontinuitás térbeli és időbeli terjedelmére és erejére is következtethetünk. Tanulmányunk második felében ezekkel a kérdésekkel foglalkozik.

A kontinuitás úgy látszik leggyengébben a Limes, az Iller és a Rajna közötti területen valósulhatott meg. A germánok ezeken a területeken, mint Noricum *Enns* alatti részein is olyan korán jelentek meg, hogy hosszabb érintkezés hiányában a római institúciók számukra még ismeretlenek voltak, ezért azok átvétele sem érdekeltette őket. Ahol germán törzsek, bajorok és alemannok a limesen belül kezdtek megtelepedni, az együttélés tartós és hatékony érdeklődést keltett bennük a rómaiak állama és intézménye, jogrendje iránt. Ezeken a területeken — Tirol, Salzburg, Felső-Ausztria, Felső-Bajorország, Churraetia — települési és névadási kontinuitás állapítható meg, a régi római városok továbbélése, sőt a frank Gau-rendszernek a római civitasokhoz illeszkedése is. Ugyanezen a területen az ókeresztény egyházi szervezet sok viszontagság, áthelyezés és vándorlás után is valamennyire fenntartotta magát, északon mindenesetre kevésbé, mint délen. Nagyjából ezt lehet elmondani a Germania II. egykori római területeiről, melyek egyrésze — a *Civitas Batavorum* — már a III. század zavaraiiban elveszett. Az itt és az új határ (Waal) mögött letelepedő frankok korai és azután tartós együttélése a kontinuitás bizonyos mértékét biztosította.

Mindennél elevebb a római-germán együttélés és ezért a kontinuitás is a Rajna-vidéken. A kialakuló frank Gauk a római határvidéki beosztáshoz, a *limitatio*hoz alkalmazkodtak. Köln, Bonn, Zülprich esetében ez kétségtelen. De a rajnai frank grófságok

a legtöbb esetben a római civitas helyébe lépnek. Kivétel csak az Eifel és Hanegau. Nyilván későbbi települési területek. A rajnai tartományokban a kontinuitás nemcsak a civitasokra vonatkozik, hanem a castellumokra is. Viszont a villa-rendszer minden bizonnyal széttört.

A mai Franciaország területén (Belgium déli részein is) a kontinuitás számára a településtörténeti helyzet általában jóval kedvezőbb. Természetesen különbséget kell tenni az erősebben romanizált Dél (Aquitania és Provence) és a Romania és Germania között nyelvhatárul és szűrőül szolgáló Észak (a Loire fölött) között. De még itt is különböző zónákat lehet megállapítani. Legszélsőbb és legészakibb a teljesen germanizált Rajnavidék lenne, ettől beljebb, a Maastricht — Trier — Mosel — Metz — Vosges vonaltól délre és nyugatra terült el a meroving birodalom magvát, a királyi birtokokat és székhelyeket magába foglaló vidék. Itt a kontinuitás megőrzésének figyelemreméltó feltevélei voltak. Nagyban-egészben megmaradt a gall-római lakosság, az egyházi szervezet, a későantik városok, a szenátori nemesség is. Erősebb germanizálás csak e terület szélein, Metzről Lüttichig, Beauvaistól Noyonig következett be.

Ehhez a területhez csatlakozott az igen erős kontinuitású, Nyugat- és Dél-Gallia. Itt a későantik társadalom és gazdasági élet minden lényeges elemét megtaláljuk: az egyházi szervezetet, a szenátori rendet, a kuriát és a városi defensorokat, ezeknek oklevéladó működésével együtt, a civitast, mint az egyházi és közigazgatási egységet, a szoros kereskedelmi kapcsolatokat a Földközi tengerrel. A későantik birodalom egyházi-arisztokratikus városköztársaságai is tartották magukat az egészen déli részekon és még a Franciához csatlakozó Loire-vidéken is megjelennék a kritikus történelmi helyzetekben (pl. 700 körül) az önvédelem autonóm helyi szerveiként. A római tartományi beosztást Aquitania és Provence meg tudta őrizni, az utóbbi még a tartományi igazgatás szervezetét is.

De ez már nem tartott soká. A VIII. századi szaracén betörések Dél-Galliát súlyosan megviselték, és védelmet csak az újra megerősödő, most már karoling Franciától várhatott. Ezt meg is kapta, de nagyobb árért, mint amit a gall-római főnemességnek a gótok és burgundok ellenében nyújtott védelem fejében a Merovingoknak kellett fizetniük. A frankok most lesznek Aquitania, a Rhône-völgy és Provence urai. Ewig szerint a középkor itt csak most kezdődik igazán, de Európa minden más országánál gazdagabb római tradíciók alapján.

Úgy látszik, mintha a kontinuitás foka a „nemzetek” kialakulásához is kritérium lenne. Északról délre így jelenik meg a germán alemann és bajor, a gall-római-frank (francia), és délen a csaknem egészen rómainak maradt aquitán-provençal. Ezek őrizhettek bizonyos ideig egyes kontinuitásos elemeket, de a rómaiakkal már nem voltak azonosak. A történelem már nem a Birodalomban, hanem az országokban és tartományokban folyt tovább.

MEZEY LÁSZLÓ

A. V. SZOLOVJEV:

L'INFLUENCE DU DROIT BYZANTIN DANS LES PAYS ORTHODOXES

(Rel. VI. Suppl. 599—650. 1.)

A bizánci művelődésnek a kelet-európai népekre gyakorolt hatására vonatkozólag sok részletkutatás történt, de a kérdésnek összefoglaló feldolgozásával, Bizánc világtörténeti szerepének egységes képben való megvilágításával még mindég adós a tudomány. Szolovjev referátuma e hatás egyik ágáról, a bizánci jog befolyásáról igyekszik összefoglaló képet adni azoknak a részletkutatásoknak az alapján, amelyeket részben — főleg a szerb jogtörténetre vonatkozólag — maga végzett. Hangsúlyozza, hogy a római jognak a nyugat-európai népekre gyakorolt hatása már alaposan fel van tárva, ezzel szemben az a befolyás, melyet a bizánci jog a kelet-európai és részben az ázsiai népekre gyakorolt, a maga egészében még alig nyert megvilágítást, s e téren mindedig semmiféle jelentősebb feldolgozás sem jelent meg.

A szerző a bizánci jogfejlődés és jogkodifikálás történetének és az idevonatkozó forrásoknak rövid áttekintése után sorra veszi az egyes, Bizánccal szorosabb kapcsolatban levő s a bizánci művelődés érdekszférájába tartozó orthodox országokat, Bulgáriát, Szerbiát, Romániát, Oroszországot, Örményországot és Grúziát (Görögországot számdékosan mellőzi, a kérdés megvilágítását görög szakemberre bízva). Kimutatja, hogy

a különféle bizánci jogi művek mikor és milyen átdolgozásokban lettek e népek körében ismereteseek, milyen hatással voltak az illető népek jogalkotásaira, és mit merítettek, mit vettek át e forrásokból nemcsak a bizánci korban, hanem a Bizánc bukása utáni időkben is egészen a XX. századig. Bár a szerző egyes esetekben az illető népek szokás-jogának érvényesülésére és a római jog modernizált nyugati elemeinek beszűrődésére is utal, vizsgálódásai — egészükben véve — mégis inkább csak a bizánci jogi művek áthagyományozódásának, mintsem a bizánci joggyakorlat eleven utóéletének képét tárják az olvasó elé. A jogalkotásban és jogszolgáltatásban szereplő osztályszempontokra, melyek a bizánci hagyománynak a felsőbb rétegek és az egyház részéről való fenn-tartásában erősen érvényesülnek, csak itt-ott utal s az átvétel alapjául szolgáló társadalmi szempontokat alig érinti. Ennek ellenére a referátum, mint első összefoglalás, kétség-kívül hasznos és értékes segéd eszköz lesz a további kutatások számára.

MORAVCSIK GYULA

F. SCHACHERMEYR:

DAS PROBLEM DER GRIECHISCHEN NATIONALITÄT

(Rel. VI. Suppl. 651—675. 1.)

A „görög nemzetiség” problémájának megoldása nem kis mértékben attól függ, hogy milyen képet alkotunk a görög nép kialakulásáról. Schachermeyr, a görög őstörténet világszerte elismert kutatója, erről a folyamatról ad képet, sorra véve a görög nép kialakulásának legfontosabb problémáit.

Az első kérdés — a görög népet alkotó elemek problémája. Ma szinte minden kutató egyetért abban, hogy a történeti görögség két fő összetevőből alakult ki: egy őslakó, mediterrán és egy bevándorolt, indoeurópai elemből, amely utóbbi a görög nyelvet is magával hozta. Erre a bevándorlásra a görög történetíróknál megőrzött hagyományban már nem találunk utalásokat, azok csak a későbbi, dór vándorlásról emlékeznek meg. A nyelv azonban világosan mutatja, hogy mint az egész Mediterraneumban, Görögországban is az indoeurópai nyelv mint superstratum rétegződik egy régebbi, nem-indoeurópai substratum fölé. Ennek emlékét csak a névanyag és egyes kultúr-szavak őrzik. Kétségtelen, hogy a görög bevándorlók nagy számban nyomultak be új hazájukba; nyelvük csak így válhatott uralkodóvá a substratum-nyelv kiszorítása útján. — Egyes kutatók, pl. V. Georgiev, a substratum-nyelvet is indoeurópainak tartják, de ezt a nézetet Schachermeyr mint valószínűtlent utasítja el; szerinte az égei terület substratum-nyelvének rokonait legvalószínűbben a kaukázusi nyelvek között kereshetjük.

Az égei substratum, amint arra annakidjén (1896) Kretschmer elsőként rámutatott, elsősorban a *-nd*, *-nt(h)*, *-s(s)*, *-mn*, *-r*, *-l* tövégződésű helynevekben fogható meg. Ezek elterjedési területe Armeniától és Észak-Sziriától Anatólián és Görögországon keresztül Dél-Itáliáig és a Duna vidékéig húzódik. Régészeti szempontból az égei helynévanyag elterjedése nagyjából egybeesik az ún. „előázsiai kultúráramlat” („Vorderasiatische Kulturtrift”) területével. Előázsiaiában már az V—IV. évezredben magas, városi jellegű műveltség alakul ki; ennek állandó hatása alatt megy végbe a görögországi neolitikum (Sesklo-kultúra) fejlődése. Valószínű, hogy a felhasználatlan földet kereső földművesek lassú vándorlása terjesztette el az európai területen is ezt a kultúrát, amelyet a földművelés, letelepült életmód, ipari vívmányok (főleg a fazekasság) és a nagy termékenység- és anyaistennő tisztelete jellemez. A századok folyamán az első települések bővülnek, városiasodnak (pl. Athén, Knóssos); az előázsiai kulturális haladás eredményeinek beáramlása állandóan folytatódik, részint további bevándorlás, részint kereskedelem útján. Az égei világban belül bizonyos fokig önálló helyzete van Krétának, amelyet az egyiptomi—észak-afrikai kultúráramlat is befolyásol.

A későbbi görög fejlődésben nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy ez a mediterrán komponens megalapozta nemcsak a letelepült életmódot, de — Európában először — a városi civilizációt is; ez óriási fejlődésbeli előnyt biztosított Görögországnak Európa más területeivel szemben, s nagyban hozzájárult a görög kultúra létrejöttéhez. Ennek a mediterrán népességnek tulajdonítja egyébként Schachermeyr a későbbi görögség olyan képességeit, mint a plasztikus ábrázolás és zsánerképalkotás hajlama, valamint tőlük származtatja a görög vallás matriarchális elemeit is.

Az Aegaeis és Kisázsia szoros kapcsolata a korai bronzkorban (2500—2000) is megmarad, de a Balkán-félsziget belső területei és a Duna-vidék már nem részesül ennek a kulturális közösségnek. A kb. 3000 óta önálló kultúrkörre (dunai kultúra, szalagdiszes kerámia) fejlődő Közép-Európa felől megindulnak az első dél felé irányuló vándorlások. Ezek egyes hullámai 2700 és 2500 között elérik Görögország több területét (ÉK-Thessalia, ÉK-Peloponnésos, Kyklasok), majd 2500 után egyre sűrűbben szállják meg Makedónia és Trója vidékét. Mindez azonban csak lassú beszivárgási folyamatot jelent.

Az i. e. XX. században (1950 körül) azonban egy hatalmas vándorlási hullám árasztja el az egész görög területet. (Kivéve Krétát, amelyet nyilván flottája védett meg, és ahol ezután következik be a minói kultúra legnagyobb fellendülése.) Ez a vándorlás az összes (számunkra ásatásokból ismert) település elpusztításához vezetett. Tekintve, hogy a XII. század nagy vándorlási korszakáig a régészeti anyagban nem mutatható ki újabb vándorlás, kétségtelen, hogy ezt a XX. századi mozgalmat kell a görögség bevándorlásával azonosítanunk. Ezzel zárul le a korai hellasi kor, Görögország korai bronzkora. A következő — ún. középső hellasi — időszak a pusztítások utáni visszaesés, majd a lassú felemelkedés kora. A leletanyag tanúsága szerint az élet egész jellege egyszerűbb, „vidékiesebb” lesz. Figyelemreméltó gyorsasággal megy végbe az őslakók és bevándorlók összeolvadása, amely létrehozza a görög népet. A kor végén, a mykenéi korszak elején, amelyre egyesek a görögök bevándorlását teszik, nem etnikai, hanem társadalmi és kulturális átalakulás játszódik le.

A mykenéi kultúra 1580 körül bontakozik ki a Peloponnésos egyes központjaiban, nyilván fejedelmi székhelyeken, s lassan terjed el az egész görög föld többi székhelyein is. Az ezeket körülvevő területeken azonban továbbra is megmarad a régi középhellasi műveltség; az új kultúra csak 1400 körül kezd a vidék lakosságára is kiterjedni. A fellendülés kezdetében valószínűleg nagy szerepe volt az ezeitőben földrengés következtében meggyengült Kréta elleni rablóhadjáratoknak, és annak, hogy — Schachermeier feltevése szerint — a mykenéiek, mint az egyiptomi XVIII. dinasztia szövetségesei, résztvettek a hyksosok kiűzésében; itt és ekkor veszik át a harciszekér használatát is, amely maga után vonja egy új haremódor és a vele összekötött „lovagi” életforma kialakulását. A kirabolt Kréta elhurcolt kincseivel és mesterembereivel együtt átkerül Mykenébe és csakhamar uralkodóvá válik a krétai művészet, izlés és viselet stb. Ezzel kapcsolatban Schachermeier ismételt hangsúlyozza, hogy a mykenéi kor kezdete nem valami második (ill. mások szerint első) görög bevándorlással függ össze, hanem önálló belső fejlődés következménye. A leletanyagban, főleg Papadimitriu legújabb mykenéi ásatásai eredményeként, világosan követhető a fejlődés folyamatossága. Sokan emellett a mykenéi kor kezdetén kisázsiai bevándorlást tételeznek fel, amely legalább is egy szűk uralkodóréteget hozott volna át Görögországba. Ezt a feltevést támogatják egyes érvek (a Pelopidák eredetmondája, az *-eus* végű nevek indoeurópai, de nem görög nyelvi anyaga), de egészében nagyon bizonytalan alapon nyugszik, és a feltételezett vándorlás szerepe semmiesetre sem lehetett jelentős.

A mykenéi kultúra kialakulásának problematikus jellegével szemben a kor további fejlődése már világosan kirajzolódik a kutatás előtt. 1580 és 1200 közt nincsen lényeges cezura, a fejlődés folyamatos, a mykenéi kultúrátípus állandóan terjed a középhellasi rovására, a mykenéi kultúra, mint az aknasírokról kupolasírookra való áttérés, nem kell többet látnunk, mint egyszerűen a temetkezési mód változását.)

Ami a politikai helyzetet illeti, Kréta az 1580-as földrengéskatasztrófa után még magához tudott térni: a minói és mykenéi világ egy századon át (kb. 1560—1460), úgy látszik, békésen él egymás mellett. 1460 körül azonban Knóssosban már mykenéi harcosok sírjai jelennek meg, és a lineáris B írású emlékekből, amelyeket 1953 óta — hála Ventris zseniális megfejtési munkájának — már olvashatunk, tudjuk, hogy ettől kezdve görög fejedelmek uralkodnak Kréta fölött. 1400 körül pedig a knóssosi palota — és a többi krétai palota is — elpusztul, és nagyszámú mykenéi települést a Krétában; az égei világ súlypontja teljesen Mykenére toódik át. Mykené 1400 után éli fénykorát; ekkor épül a monumentális falgyűrű, az oroszlánkapu, a legprompásabb kupolasírok; a falakon kívül gazdag kereskedőváros virágzik. 1300 után ezt a kereskedővárost — és Görögország sok más nyílt helyét is — váratlan katasztrófa (valószínűleg egy idegen nép betörése) pusztítja el. Egyébként azonban a mykenéi kultúra tovább virágzott a XII. század kezdetének rettentő katasztrófájáig.

A mykenéi világ egyes területei között egészen szoros összefüggés állhatott fenn; ezt mutatja a mykenéi kultúra és iparművészet teljes egysége, valamint a lineáris B írás és a koiné-szerű mykenéi írásnyelv egyöntetűsége. További összekötő kapcsolatot jelentett — gyaníthatólag — Mykené fejedelmeinek hegemoniája a többi vár fölött. —

Mindez arra enged következtetni, hogy a mykénéi korban nemcsak élesen elhatárolt kultúra létezett, hanem egységes nép is, amely magát bizonyos büszkeséggel nemzetnek (Schachermeyr terminusa!) érezte; tehát 1580 és 1200 között kell számolnunk az első görög nemzetalakulással, amely minden valószínűség szerint az „achaj” nevet viselte.

Külön kérdés, hogyan tagolódtak a dialektusok ebben a régebbi görög korban. A lineáris B szövegek azt mutatják, hogy Argolisban, a messénéi Pylosban és Knóssosban ugyanazt az egységes írásnyelvet használták, amely az arkadokyprosi nyelvjárásnak és bizonyos mértékig a homérosi költői nyelv aiol elemeinek az elődje, s amelyet „achaj”-nak vagy „mykénéi”-nek nevezhetünk. A későbbi görög dialektusok tarkaságával szemben ezen a mykénéi „koiné”-n belül alig találunk helyi különbségeket. Mindenekelőtt feltűnő jelenség az, hogy ezekben az emlékekben nem találjuk nyomát az ión dialektusnak. Eszerint ekkor vagy egyáltalán nem voltak Hellasban iónul beszélő görögök, vagy pedig ők is a lineáris B írás arkado-aiol dialektusát használták írásnyelvként. Schachermeyr ez utóbbi feltevést tartja valószínűbbnek. Véleménye szerint a mykénéi kultúrának részese az arkado-aiol mellett az ión dialektusú görögség is. Így két különböző vándorlást várhatnánk, amely a két dialektust későbbi hazájába hozza. A régészeti anyagban azonban ez a két feltételezett vándorlás nem különíthető el, valószínű tehát, hogy a két csoport egyszerre, vagy régészetiileg megkülönböztethetetlenül rövid időközben nyomult be. Nincs kizárva Schachermeyr véleménye szerint azonban az sem, hogy az iónok ősei még a XX. század nagy (és eszerint az arkado-aiollal azonosítható) vándorlás előtti mozgalmak során kerülhettek Görögországha. Mindenesetre ebben a kérdésben a részleteket még homály borítja.

A mykénéi kultúra a XII. század kezdetének óriási vándorláskatasztrófájában omlik össze, amely a legtöbb görög területen a települések elpusztításához vezetett. A következő (submykénéi) kor a teljes visszaesés képét mutatja, a népesség ijesztően csökkent, a régészeti hagyaték szegényes. Ez a vegetálás a XI. század végéig tartott, amikor a protogeometrikus kor kezdetével megindult a későbbi görög kultúra lassú kibontakozása is.

Fontos kérdés az, kik voltak a mykénéi kultúra elpusztítói. A régebbi felfogás a dóroknak tulajdonította ezt a szerepet. Újabbban azonban egyre világosabban ki-rajzolódik az ún. „tengeri népek” (főleg a filiszteusok) jelentősége, akik a XII. század népmozgalmi során a Földközi-tenger egész keleti medencéjét végigpusztították. Schachermeyr hangsúlyozza, hogy (már 1929 óta képviselt) véleménye szerint Mykénét nem a dórok pusztították el, hanem a filiszteusok és más illyr vagy phryg fajtájú barbárok. (Ezt a nézetet újabbban nem egy nyelvészeti és régészeti adat is támogatja.) A dór és északnyugati törzsek csak később, a XI. században, talán a protogeometrikus kor kezdetén vándoroltak be.

A történeti fejlődés áttekintése után a problémák sora a görögség második, indoeurópai komponensének általános kérdésével zárul. Ehhez a komponenshez tartoznak az olyan kevésbé lényeges tényezők is, mint a XII–XI. századi vándorlások phryg-illyr elemei, továbbá az -eus végű tulajdonnevek nem görög, hanem indoeurópai nyelve, s végül a korai bronzkor vándorlásainak talán indoeurópai elemei. A fő tényező azonban Hellas indoeurópaizálásában kétségtelenül a XX. századi nagy görög bevándorlás, amelyhez a XI. századi újabb (dór) vándorlás járult.

Végezetül Schachermeyr megkísérli körvonalazni a görögség indoeurópai komponensének „szellemtörténeti” jelentőségét. Az indoeurópai hagyaték leglényegesebb elemének azt tartja, hogy a görögség indoeurópai őseinek életében nem a területi, hanem a személyi elv érvényesült, az élet formáját a személyi összefüggések szabták meg. Ez a vonás Schachermeyr szerint az indoeurópaiak főleg állattenyésztésen és csak mellékesen földművelésen is alapuló, gyakori helyváltoztatással járó életmódjában gyökerezik. Ez az életforma a függetlenségre hajló magatartást, korlátozott főnöki hatalmat és a harcos törzstagok egyenlőségét hozta létre, amelyen belül az egyén csak a közvélemény ereje előtt hajolt meg. Ebben a magatartásban olyan nagyjövőjű, tekintélyvelles, sőt kimondottan forradalmi vonás rejlik, amely azután a későbbi görög fejlődésben bontakozik ki a maga teljességében. Ez a magatartás azonban csak a mediterrán, letelepült földműves életformával és városi kultúrával való egyesülés útján vált igazán termékenyvé és alkotóvá. Ez a termékeny mediterrán-indoeurópai összeolvadás ismétlődik aztán többször az európai történetben, le egészen a germán népvándorlásig.

Schachermeyr referátuma magához a görög nemzetiség problémájához nem ad túlságosan sokat; mint a szerző maga is hangsúlyozza, csupán etnogenetikus bevezetés Schaefer előadásához. Annál értékesebb azonban ez a tanulmány, mint a görög őstörténet kitűnő, rövid összefoglalása, a kérdés ma világviszonylatban legilletékesebb szakértője

tollából. Sok kérdés persze nyitva marad, s emellett az egyes problémáknak a szerző által adott megoldása sem látszik mindig kielégítőnek (pl. a mykenéi kor egysége, a dialektusok tagolódásának kérdése stb.). Ez azonban a kutatás mai állapotában egészen természetes. Sajnálatos viszont, hogy a tények feltárása szempontjából elsőrangú teljesítményt nyújtó szerző a végső, alapvető tényezők megállapításában és értékelésében elveszti lába alól a szilárd talajt. A történeti görögség teljesítményeit ugyanis nem lehet levezetni a mediterrán és indoeurópai összetevő eleve adottnak feltételezett tulajdonságaiból. Itt még a fajelmélet emléke is kísért, bár kétségtelen, hogy Schachermeyr újabb műveiben mindig igyekszik magát elhatárolni ettől. Örömmel regisztrálhatjuk viszont, hogy a gazdasági tényezők szerepének fokozott tekintetbevételére is komoly, ha nem is egészen sikeres törekvés mutatkozik; ez a helyes irányú tendencia remélhetőleg egyre erősebben fog érvényesülni az érdemes szerző további műveiben.

SARKADY JÁNOS

H. SCHAEFER:

DAS PROBLEM DER GRIECHISCHEN NATIONALITÄT

(Rel. VI. Suppl. 677—729. 1.)

Schaefer tanulmánya történeti áttekintésben, elvi színvonalon is igyekszik megvilágítani a görög nemzetiség problémáját. A marxista történész számára magától értetődő, hogy a probléma ilyen felvetése, ill. megjelölése a nemzet fogalmának történetietlen szemléletét mutatja; de maga Schaefer is tisztában van vele, hogy görög „nemzet”-ről nem beszélhetünk olyan értelemben, mint a modern, kapitalista Európa nemzetéről. Bevezetésében, határozatlanul bár, de utal az antik világnak a maitól különböző jellegére, és hangsúlyozza, hogy a görög nemzetiség kérdését csak munkahipotézisként használja a sok tekintetben eltérő görög viszonyok megértéséhez. Mégis — véleménye szerint — a nyelv, irodalom, vallás, politikai sors stb. közössége bizonyos értelemben egységgé formálta a görög népet, s ami nagyon lényeges: ennek az egységnek a tudata eleven hatóerőként működött a görög történelem nem egy fontos mozzanatában.

Ami a korai (mykenéi) görögség szerepét illeti a görög egység kialakulásában, Schaefer tartózkodó álláspontra helyezkedik, közvetítve egyfelől Schachermeyr pozitív, másfelől Ehrenberg és Heuss negatív állásfoglalása közt. Nem tartja biztosan megállapíthatónak, milyen fokú volt a mykenéi görögség egysége; de kétségtelen, hogy a mykenéi kultúra pusztulása után is öröklődött annak sok jelentős műveltségi vívmánya, s főleg egy mitológiai elképzelésekkel elválaszthatatlanul összefonódott emlékezés a múltra, amely hidat vert a korai görögség elsüllyedt világa és a későbbi korok között.

A görög nép egységként való kialakulásának tulajdonképpeni kezdetét azonban a mykenéi kor végének nagy vándorlásai jelentik, amelyek a különböző görög törzsek összekeverésével, új kapcsolatok létrehozásával termékeny helyzetet teremtettek az egységgéalakulás megindulása számára. Ennek a helyzetnek az első eredményét jelzi a görög betűírás feltalálása és gyors elterjedése, amely a kialakuló görög kultúra egyik legelső és legjelentősebb vívmánya volt.

A régi kötelékeket szétziláló és újakat létesítő vándorlások korának lezárulása után megkezdődött azoknak a tényezőknek a kibontakozása, amelyek fontos szerepet játszottak a görög „nemzet” egységének létrejöttében. Az egyes görög közösségekben a régi királyság hatalmát háttérbeszorította a kialakuló és a vezetést kezébe vevő nemesiség, amely a közösség képviselőjeként saját köréből választott tisztviselőit állította a királyok mellé vagy helyébe. A nemesség uralma alatt álló társadalmi rend létrejött a közös görög fejlődés egyik első lépése. Ezzel a folyamattal összefügg bizonyos közös „államközi” formák, mindenekelőtt kultikus szövetségek (amphiktyóniák) kialakulása. Emellett (részben ezeken a formákon keresztül) először Kisázsiaiban, majd az európai görögöknél is kezd kialakulni az azonos dialektust beszélő csoportokban a törzsi (dór, ión, aiol) összetartozás öntudata. Ez az öntudat hamarosan mitológiai kifejezést és összefoglalást is kap a Dóros, Ión és Aiolos alakján keresztül Hellénre, a görögség mitikus ősré visszavezetett leszármazás mondájában. Ezekben a mítoszokban — egyelőre primitív formákban — megkezdődik a görögség közös történeti tudatának kialakulása is.

A közös istenvilág és mítikus hagyományok a homérosi eposzokban kapták meg klasszikus alakjukat, amelyek egyben — az egész görögség közös vállalkozásának ábrázolásával — nagy ösztönzést adtak a görögség másoktól elkülönülő önérzete és történeti

tudata kifejlődésének is. Ezek az eposzok egy új korszak kezdetét jelzik: a VII—VI. század összefoglalja és teljes kibontakozáshoz juttatja a megelőző kor minden termékeny kezdeményezését.

Nagyjelentőségű folyamat ebben a korszakban a jogi gondolat kifejlődése, amely párhuzamosan megy végbe a különböző görög közösségekben. A hagyományos szokás-jog tudatosulása és rendezése az arisztokratikus társadalmi rendben megy végbe, s ezt a rendet védelmezi, először a királyok, de később a köznép igényeivel szemben is. Később azonban a jogi gondolat további fejlődésében kaptak helyet a nép egyenjogúságot követelő törekvései is. Nagyjelentőségűvé vált ezzel kapcsolatban bizonyos közös erkölcsi normák és eljárások (döntőbíráskodás, proxenia, a háborús és békés állapot formái stb.) kialakulása, amelyek nemcsak egy közösségen belül, hanem az egyes közösségek egymás közti viszonyában is érvényesültek. A kapcsolatoknak ezek a formái csak a görög-ségen belül érvényesültek, nem terjedtek ki más népekre, s az egyes közösségeken belül a személyek közti, és a görögökre belül az egyes közösségek közti viszonylatok figyelemreméltó módon egybeestek. A görögösnél nem is alakult ki tulajdonképpen „nemzetközi” jog, éppen mivel az egyes görög közösségek — minden külön államiség ellenére — egy nép tagjainak érezték magukat.

Nem kevésbé fontos tényező volt a görög egység kialakulásában és megerősödésében a gyarmatosítás ugyanezen időben lejátszódó folyamata. A görögösi területe és földrajzi látóköre kiszélesedett, a más népekkel való behatóbb megismerkedés elősegítette önmaga népi sajátosságainak behatóbb felismerését, más népekkel szemben tudatos egységként való elkülönülését. Ugyanakkor még jelentősebbek voltak a gyarmatosítás hatásai a görögösi belüli kapcsolatok megerősödésében. Áll ez általában az anyavárosok és leányvárosaik között fennálló kapcsolatokra. Ezen belül azonban legfontosabb azoknak a gyarmatosításoknak a szerepe, amelyeket különböző törzsekhez, városokhoz tartozó görögök együttesen alapítottak; néha kifejezetten összgörög vállalkozásról van szó. A gyarmatosítási mozgalom lefolyásában nagy szerepe van Delphoinak: a jóshely ebben a korban az egész görög világ tudásának központja, a reális szükségleteket felismerő nagytekintélyű politikai tanácsadó; működésében mintegy testet ölt az ekkor fejlődése tetőpontjára érő görög egység. Ez az egység az arisztokratikus társadalmi rend, a szokások, hiedelmek, az egész értékrendszer s az államon belül és az államok között érvényesülő jogi elvek közösségén alapult.

Az a különleges forma tehát, amelyben a görögök néppé lettek, és annak is érezték magukat, az archaikus kor teljesítménye; ami ebből a VI—V. század fordulójának nagy változásai után megmaradt, az az előző századok alkotó erejére megy vissza. Ami magát a görög egység formáját illeti, kétes, jegyzi meg Schaefer, hogy erre lehet-e alkalmazni az ismert Meinecke-féle fogalompár („államnemzet” és „műveltségi nemzet”) valamelyikét is. „Államnemzet”-ről a sok kis állam és azoknak az V. században a demokrácia kialakulásával még csak fokozódó differenciálódása miatt eleve nem beszélhetünk. A „műveltségi nemzet” fogalma jobban megközelíti a görög helyzetet; Schaefer azonban, tekintettel a társadalmi struktúra azonosságának döntő szerepére, helyesebbnek véli, ha ehelyett a görög viszonyok jellemzésére a „társadalmi nemzet” fogalmát alkalmazzuk.

Az archaikus kor teljesítményeinek pozitív értékelésével szemben Schaefer a klasszikus kor fejlődésében a görög egység hanyatlását látja. A görög-perzsa háborúban az egység addig immanensen ható gondolata új arculatot kapott, aktív politikai erővé, cselekvéssé vált — a szerző szerint egyes ión körök érdekei és Athén hatalomvágya következtében, s korántsem pozitív jelleggel. A háborúban Schaefer Spártát tartja a görög ügy igazi, mérsékelt, de egyben kérelhetetlenül következetes előharcosának; Athén politikájában már eleve azt az egész V. századon végigfutó nagyhatalmi törekvést látja, amely szerinte fő ellensége volt a görög egység gondolatának. Athén vezetőszerpének érvényesülését Spártával szemben úgy értékeli, hogy ekkor „az egyes állam hatalmi-politikai számítása győzött a közös görög gondolat erkölcsi ereje fölött”. Az athéni demokrácia fejlődése, hatalmi igénye és elzárkózása szétzilálta azokat az államközi kapcsolatokat, amelyek a görög egység fontos elemét képezték. A szerző elismeri ugyan Athén nem egy érdemét (a Periklész-kör közigazgatási kulturális eszményei, a perzsa fenyegetés állandó jellegű távoltartása); de általános ítélete az V. század legfejlettebb államáról mégis negatív. Athén teszi elsősorban felelőssé a peloponnészosi háború katasztrofájáért, amelyben Spárta, a közös görög eszme legtisztább képviselője, „rákényszerült” arra a végzetes lépésre, hogy perzsa segítséget vegyen igénybe.

A görög egység gondolata azonban nem merült el végleg a vezető államok egymás elleni harcában. A IV. században erősödnek a politikai egységre irányuló törekvések,

nemcsak egy-egy erősebb állam hegemoniája, de a közösségek zártságának leküzdése (sympoliteiák stb.) formájában is. Ezzel függnek össze az „általános béke” (koiné eiréné) biztosításának kísérletei is. Mindez a politikai élet mélyreható racionalizálódását mutatja, de nem hoz új elemeket a régi alaphoz. A görög egység ebben az időben egyre inkább kulturális fogalomká válik, s így lesz a hellénisztikus világ egyik meghatározó elemévé.

Schacfer bőséges anyagot épít be tanulmányába, amelynek alapvető fontosságú problémájára vonatkozólag nem egy helyes felismeréssel is szolgál. Szemléletének alapvető hibája, idealista, szellemtörténész és meglehetősen konzervatív beállítottsága azonban az egész tanulmányra rányomja bélyegét, és megakadályozza, hogy ebből a nagy tudásanyagból a maga egészében reális és elfogadható kép bontakozzék ki. Az archaikus-kori görög egység ábrázolásában a túlzott idealizálás uralkodik, az V. század pozitívumai viszont egyáltalán nem kapnak megfelelő értékelést. Spárta és Athén ilyen szembeállítás és szerepüknek a szerzőtől adott értékelése szintén igen messze esik a valóságtól.

A „társadalmi nemzet” koncepciója kétségtelenül érdekes és valóban fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet, de a szerző ennek e fogalomnak a bevezetésével sem tud különösebben új eredményekhez eljutni. Ami pedig egyáltalán a „nemzet” fogalmának az ókori görög viszonyokra való alkalmazását illeti, ez csak a polgári tudomány ideológiai tisztázatlanságából magyarázható kísérlet. Ezzel kapcsolatban azonban le kell szögeznünk azt is, hogy a marxista történettudománynak kétségtelenül sokkal behatóbban kell foglalkoznia a nemzetek kialakulása előtti egységekkel, mint eddig; e tanulmány tárgya és problematikája különös erővel figyelmeztet erre a feladatra.

SARKADY JÁNOS

J. VOGT—W. SESTON:

DIE CONSTANTINISCHE FRAGE

(Rel. VI. Suppl. 731—799. I.)

A későókorra vonatkozó polgári történetkutatás egyik legtöbbet vitatott kérdése: Constantinus viszonya a kereszténységhez. Ehhez szól hozzá, a legutóbb másfél évtized nyugati kutatásából kiindulva, J. Vogt, a tübingeni egyetem tanára, a „Constantin und sein Jahrhundert” (1949) c. mű szerzője is.

Amióta H. Grégoire, a nagynevű belga bizantinológus Constantinusra vonatkozó újszerű téziseivel megbolygatta a tudományos közvéleményt, a kutatók nagyjából két táborra szakadtak. H. Grégoire és a többé-kevésbé hozzá csatlakozó történészek szerint Constantinus csupán politikai számításból, a keleti provinciák már erősen krisztianizált lakosságának megnyerésére, 324-ben állt a kereszténység oldalára, amikor a Licinius elleni polgárháborúban szüksége volt ellenfele túlcitálására. Eredetileg éppen Licinius áll a kereszténység pártján; ő a 313. évi milánói edictum szellemi atyja is. A pons milviusi csata előtti „látomás” nem történt meg, az Eusebiusnak tulajdonított, panegyricus-jellegű Constantinus-életrajz pedig egészében vagy jelentékeny részében hamisítvány, legkorábban a IV. század második feléből, de inkább az V. századból.

A másik oldalon áll az egyházi körök által védett nézet, amelyet szaktudományos oldalról legenergikusabban Alföldi András képvisel. Ez a nézet a múlt század haladó polgári tudományával — elsősorban Burekhardt klasszikus Constantinus-életrajzával — szemben az egyházatyák hagyományaihoz tér vissza. Constantinus eszerint már 312 óta meggyőződéses keresztény, Lactantius és Eusebius egymásnak ellentmondó és önmagukban is ellentmondásos elbeszélései a pons milviusi „csodáról” — hitelesek és ugyanígy hiteles volna Eusebius *Vita Constantinij*e is. Ezt az utóbbi, onyhén szólva „konzervatív” felfogást védelmezi most Vogt is.

Vogt érvelését négy fejezetben adja elő: 1. a panegyricusok tanúsága, 2. Lactantius és Eusebius elbeszélése, 3. a numizmatika és archeologia adatai után 4. Constantinus rescriptumainak, törvényeinek, egyéb egyéni megnyilatkozásainak tanúságait taglalja.

Gondolatmenete a következőkben foglalható össze: a panegyricusok a „pogány” ideológiával való fokozatos szakításról tanúskodnak. A Constantinus és Maximianus tiszteletére tartott VII (VI). panegyricus 307-ben még a hagyományos isteneket emlegeti, Nazarius 321-ben tartott IV (X). panegyricusa már csupán *deus, divinitas, divinum numen* stb., tehát a keresztény monotheizmussal összeférő kifejezéseket használ és —

az egyházi hagyománnyal összhangban — erősen kiemeli a 312. évi hadjáratban megmutatkozott isteni segítséget. Lactantius és Eusebius előadása Vogt szerint összeegyeztethető egymással, viszont mindkettő eltér mind a Pan. VI (VII). 21. 8-ból ismert Apollo-templomi látomástól, mind pedig a Hist. Aug. Aurelianus életrajzában 14. leírt jelenettől, amikor Sol Invictus jelent volna meg Aurelianus előtt és hirdette neki Emesa rövidesen bekövetkező elestét. A constantinusi érmék vizsgálata azt mutatja, hogy Constantinus már 313-tól kezdve kerüli a hagyományos szimbolikát. A 315-re keltezhető ticinumi éremlelet és a császári pénzverde 317. évi pénzei már a christogrammot tüntetik fel. Constantinus törvényhozása és levelezése is már 324 előtt keresztény hatásról tanúskodik. Végső konklúzióját Vogt a következőkben foglalja össze (779. l.): „Dieser Teil des Berichtes muß sich damit begnügen, die Glaubensfrage als ein tiefes Anliegen des Zeitalters erwiesen, und Constantin etwas zurückgegeben zu haben, was seine historische Größe ausmacht: das ethische Organ des Entscheidens.”

Éppen ez a konklúzió az, amit még Vogt önmagában is megtámadható érvelése sem igazol. A panegyricusok, amelyek mindenkor többé-kevésbé azt emelik ki, amit a császári udvar az adott időben szívesen hallgat, nem adnak egyértelmű keresztény utalást. Nazarius kifejezései ugyanígy megfelelnek a solaris monotheismusnak vagy az újplatonikus valláosságnak. Iamblichos is „to theion”-ról beszél. Lactantius (De mort. persec. 44,5) és Eusebius (Vita Const. I. 28—29) „látomás”-elbeszélései súlyosan ellentmondanak egymásnak: az előbbi csupán Constantinus álomlátásáról, az utóbbi az egész hadsereg által látott tűneményről s Constantinus ezt követő álmáról beszél. A szerző, engedményt téve a „természettudományos világnézet”-nek, hajlandó koncedálni, hogy az ún. *halo* („melléknep”) jelenséget láthatták a katonák. De, ha történetesen valami ilyesféle ritka tűnemény valóban látható lett volna éppen a pons milviusi csata előtt, elképzelhető-e, hogy mind Lactantius, mind maga Eusebius korábbi művében hallgatással mellőzött volna egy többezer ember jelenlétében végbement „csodás” jelenséget? Constantinus egyéni „látomása” pedig felszínes eltérések ellenére sem más, mint lényegében analog mese-elbeszélés Aurelianus, Licinius vagy akár maga Constantinus korábbi állítólagos látomásai vagy álomlátásai mintájára. Ezek a hanyatló és válságából misztikumba menekülni akaró későrómai társadalom ideológiáját tükröző irodalomban közhelynek számítanak. Constantinus és Aurelianus „látomásai” között egyetlen, a helyzetből fakadó különbség van: az utóbbi egy már általánosan elismert istenhez, Sol Invictushoz csatlakozik, míg az előbbi egy addig a hivatalos államhatalom részéről csupán eltűrt istenség kultuszát vezeti be. A pénzérmék adatai pedig éppen arra vallanak, hogy itt nem hirtelen fordulat, „isteni sugallat” vagy más egyéb történt, hanem a keresztény egyhazzal fokozatosan elmélyülő, lassankint kialakuló szövetség jött létre.

A szerzőnek okfejtéséhez jelentős tényeket kell hallgatással mellőznie vagy elfergetnie. Hallgat arról, hogy Constantinus még 330 után is „neos Hélios” alakjában állított magának új székvárosában szobrot, amely Philostorgius (II. 17 ed. Bidez p. 228) tanúsága szerint még pogány áldozati szertartások tárgya is volt. Hallgat Constantinus újplatonikus környezetéről, pl. Sopatrosról, aki Konstantinápoly alapítási ünnepségén is részt vett és akit csak később végeztetett ki Ablabius. Nem méltatja figyelemre azt a tényt, hogy Róma praefectusai 325-ig pogányok voltak. Constantinus törvényhozá-sában „keresztény erkölcsöt” akar felfedezni ott, ahol csupán az egyház anyagi és hatalmi igényeinek kielégítéséről van szó. (Pl. az egyház birtokjogának elismerése, az egyházi személyek immunitásának megadása, a rabszolgafelszabadítások püspök közbenjöttével való eszközölése, a püspökök bíraskodási jogának elismerése.) „Elfelejtji”, hogy éppen Constantinusszal kezdődik a római büntetőjog barbarizálódásának időszaka, a retentő testi csonkítások, nyelvkivágás, kézlevágás, elevenen való elégetés, a mérges kígyókkal együtt zsákhavarrott elítélt vízbedobása és ehhez hasonló büntetések kodifikálása. Ez a törvényhozás egészében a fennálló rabszolgatartó társadalmi rend erősítését szolgálta.

Mit tekinthetünk az újabb kutatás által bizonyítottnak, vagy legalább is valószínűsítettnek? Grégoire álláspontjával ellentétben — főleg archeológiai és numizmatikai adatok alapján — valószínűnek látszik, hogy Constantinus már 324 előtt is fokozatosan közeledett a kereszténységhez. Lehet, hogy ehhez az első lépés közvetlenül a pons milviusi csata előtt történt. Constantinus környezetében már ekkor voltak keresztények (alighanem itt volt Hosius cordubai püspök, a császár későbbi egyházi tanácsadója is), és Róma jelentős számú keresztény gyülekezetének megnyerése is kívánatos cél volt. Ezért helyzetetett Constantinus katonáinak pajzsára olyan mágius jelvényt, valószínűleg 6 vagy 8 ágú csillagot, amely keresztény módon is értelmezhető volt. Az ekkor kezdődött politikai kapcsolat oly mértékben szilárdult, amilyen mértékben Constantinus

sikerei gyarapodtak. Ebben egyforma része volt egyrészt az egyházi szervezet politikai támogatásának — már a 314. évi arelatei zsinat meghagyja a keresztényeknek „ne quid contra rem publicam agant” és megkívánja a városi és állami közéletben való részvételt —, másrészt a sikert az új vallási irányzatnak tulajdonító babonás hiedelmeknek, amilyenek pl. Galerius 311. évi türelmi rendeletének kiadásában is közrejátszottak. A félig habozó politikában azután valóban a 324. év, a Licinius-szal való polgárháború jelentett döntő fordulatot, amikortól kezdve határozottan, de még mindig nem egészen egyértelműen bontakozik ki Constantinus egyházbarát politikája. Ezt a politikát azonban nem valamiféle „ethisches Organ” irányította, hanem részben azok a hatalmi, politikai és katonai érdekek, amelyeket már Engels is tömören, de találóan jellemzett, részben pedig az a babonás félelem és tisztelet, amelyet egyrészt Galerius, Maximinus Daia és végül Licinius pusztulása, másrészt pedig magának Constantinusnak szembe-tűnő sikerei ébresztettek. De éppen ennek az irányzatnak 312 után csak lassankint, fokozatosan, alkalmi visszaesésekkel történő kibontakozása tiltja meg azt, hogy valamiféle egyszeri, „csodás” eseményre vagy jelenségre gondoljunk, amely hirtelen, gyökeres fordulatot hozott volna Constantinus magatartásában. A „látomás” részben irodalmi sablon, részben a császári hivatalos propaganda terméke, amely a császár minden tétét magasabb hatalmak közbenjöttével magyarázza.

Vogt tanulmánya nyelvében, kifejezőmódjában is szándékosan lavírozik a racionális kifejezőmód és az egyházi felfogás között. Sokszor szándékosan félreérthető kifejezései alapján nem tudni, hogy „die Macht des Christengottes” és egyéb kifejezések szubjektív hiedelmekre, vagy „objektív valóságra” utalnak-e. Igyekszik nem szembe-tűnően szakítani a tudományos módszerekkel, de ugyanakkor úgy fogalmazni, hogy azt a vallásos világnézet is felhasználhassa a saját érdekében. Egészében véve mutatja azt a zsákutcát, amelybe a lényeges társadalmi kérdéseket felvetni nem tudó vagy nem akaró és végül is az egyházi hagyomány előtt behódoló nyugati tudomány egyes képviselői jutottak.

*

Constantinus politikájának társadalmi és gazdasági vonatkozásairól jóval többet mond W. Seston rövidebb tanulmánya: „Faits politiques, armées, finances” (781 — 799. l.). Anélkül, hogy erőteljesen kifejezett egyéni állásfoglalást nyújtana, a polgári kutatást összefoglalva, néhány figyelemreméltó megállapítást tesz. Ismét nyomatékosan kiemeli azt a tényt, hogy Constantinus és az általa alapított dinasztia hatalma jellegében mennyire különbözött a diocletianusi tetrarchia uralkodóinak hatalmától. Szembeszáll van Berchem téziseivel, aki a hagyományos felfogással szakítva, a IV. századi hadseregreformot, a *limitanei* és *comitatenses* kettéválasztását teljesen Constantinusnak tulajdonítja. Van Berchem feltevéseit a szaktudomány általában elvetette. Igen értékesek azok a fejtegetések, amelyek S. Mazzarino kutatásaiból kiindulva Constantinus pénzügyi politikáját elemzik. Seston arra az eredményre jut, hogy Constantinus a szilárd aranypénz, az *aureus* kibocsátásával, amely mellett a régi váltópénz egyre értéktelenedett, új válaszfalat emelt az arannyal rendelkező „*honestiores*” — nagyrészt a szenatori rend tagjai, és az aranytól megfosztott „*tenuiores*” — a városi és falusi szegény tömegek között. Ezek anyagi tönkremenetelében jelentős mértékben ez a népellenes pénzügyi politika is vétkes. A szerző sürgeti e gondolatoknak részletkutatásokban való tisztázását. Mindenestre joggal hivatkozik a „*De rebus bellicis*” (IV. századi „reformista” szerző) idevonatkozó adataira.

Vogt fejtegetésein túlmenően szól arról a pozitív támogatásról, amelyben az egyház, elsősorban Eusebius révén ideológiailag és politikailag részesítette a császárt, valamint az egyház hatalmi és anyagi érdekeinek messzemenő figyelembevételében mutatkozó ellenszolgáltatásról.

Seston tanulmánya jó szolgálatot tehet a tekintetben, hogy Constantinus egyház-politikáján kívül, a sokkal fontosabb gazdasági és társadalmi kérdésekre vonatkozó nyugati irodalom főbb eredményeivel és kutatásának fő kérdéseivel is megismerkedhetünk belőle.

Mindkét tanulmányt jellemzi a szovjet¹ és népi demokratikus kutatások figyelmen kívül hagyása. Sajnálatos jele ez a tudomány ama szétszakitottságának, amely ellen küzdeni pedig éppen a római történetsszinkongresszusnak lett volna egyik legszebb és legmegtisztelőbb feladata.

HAHN ISTVÁN

¹ L. p. Gurjevics összefoglaló cikkét: VDI 1954. évf. 1. sz.

AZ 1929—1933. ÉVI VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSA MAGYARORSZÁGON

Szerkesztette Incze Miklós

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1955. 526 l.)

Az 1929—1933. évi magyarországi gazdasági válságról írott munka — amelyet Incze Miklós vezetésével, Karsai Elek, Kubitsch Imre, Petőcz Pál és Sipos Aladár részvételével egy szerzői munkaközösség készített — úttörő jelentőséggel bír az ellenforradalmi korszak negyedszázados történetének feltárása terén. Ez az első komoly igényű tudományos monográfia, amely a korszakot, illetve annak egyes fontos kérdéseit átfogó tudományos feldolgozásra törekszik. Ez önmagában is emeli a munka értékét. Általában el lehet mondani, hogy történettudományunk még nem sokat tett az ellenforradalmi rendszer gazdasági és politikai fejlődésének elemzése terén. Ennek a feladatnak pedig különös jelentőséget ad, hogy a jelen fejlődésünk által felvetett számos probléma gyökere éppen az ellenforradalmi rendszerből származik, így ezeknek a kérdéseknek megoldását az ellenforradalmi rendszer történetének és gazdaságának tudományos elemzése nagymértékben megkönnyítheti.

Az Incze Miklós szerkesztésében megjelent munka az ellenforradalmi korszak történetének egyik igen fontos és jellegzetes szakaszára, a súlyos gazdasági válság éveire összpontosítja kutatásait. A válság idején az ellenforradalmi rendszer minden ellentmondása különösen kiélezett formában tört felszínre, ami jó lehetőséget ad az ellenforradalmi időszak gazdasági fejlődésének elemzésére. A szerzők széles tényanyag feltárásával és felhasználásával alaposan elemzik a magyar gazdasági élet *egész* területének válság alatti helyzetét és nem elégednek meg a válság tényeinek kimutatásával, hanem azokat elemezve igyekeznek rámutatni azokra a sajátos vonásokra, amelyek a válság magyarországi megnyilvánulását jellemezték. Ugyanakkor a munka megdöbbentő képet ad a magyarországi munkásság, parasztság és más dolgozó rétegek válság alatti helyzetéről.

Fontos kiemelni, hogy a kötet nem a nemzetgazdaság egyetlen ágát, hanem valamennyi fő szektorát együttesen vizsgálja. Ilyen jellegű monografikus feldolgozásra marxista történeti irodalmunkban még nem volt kísérlet, holott ennek a műfajnak létjogosultsága vitathatatlan. Az ipar, mezőgazdaság, hitelszervezet stb. fejlődésének együttes vizsgálata számos előnyt rejt magában, számos döntő összefüggés feltárására teremtet lehetőséget.

A nemzetgazdaság legfőbb ágainak együttes vizsgálatán túl a munka szerzői tudatosan tűzték ki feladatul, hogy a válságot vizsgálva ne csupán az 1929 és 1933 közötti néhány év történetét kutassák, hanem ennek előzményeit és kihatásait is. „A vizsgálandó korszak keretei tehát — állapítják meg az előszóban — ilyenformán kitágulnak, majdnem a kapitalizmus általános válsága egész első szakaszának időszakára Magyarországon” (V. l.). Ennek során — és ugyancsak a gazdasági élet minden ágára vonatkozóan — széleskörűen vizsgálják az 1920-as évek történetét és — ha korántsem ilyen igénynyel — kitekintést adnak a válság utáni fejlődés néhány kérdésére is. Ez nemcsak abból a szempontból dicsérhető, hogy a válság problémáit nem önmagukban, kiragadva, hanem a gazdasági fejlődés folyamatába ágyazva vizsgálják, hanem azért is, mivel egyben bizonyos — adott esetben hézagpótló — áttekintést nyújtanak az ellenforradalmi korszak gazdasági fejlődéséről. E célkitűzések megoldása természetesen igen nagy feladatok elé állította a szerzőket, amelyek problémáira a továbbiakban visszatérünk.

A munka szerkezetileg két nagy részre oszlik: az első rész a húszas évek fejlődését tárgyalja, a másik magát a gazdasági válságot, s ez utóbbi tartalmazza a harmincas évekre való kitekintést is.

A húszas évek tárgyalása — amely természetesen a munkában kisebb súlytal bír — színvonalát tekintve elmarad a könyv tényleges tárgyát feldolgozó fejezeteké mögött. A munka elsősorban az *ipar helyzetét* ismerteti. A területi változások során Magyarország gazdaságában megnőtt az ipar súlya. De az ipari kapacitás a háború alatt rendkívül leromlott, a húszas évek elején a termelés a felét sem tette ki a háború előttinek, de még 1929-ben is mindössze 5%-kal haladta túl azt, ami az ipari fejlődés lassúságára utal. Az ipari fejlődés ugyanakkor rendkívül egyenlőtlen volt. Igen gyors volt a dualizmus korához viszonyítva az akkor alacsony színvonalon álló textilipar fejlődése, emellett azonban más könnyűipari ágak, valamint a vegyipari ipar és a villamosenergia termelés is elég gyors fejlődést mutattak. Ezzel szemben az élelmiszeripar — elvesztve piacait — nem érte el a háború előtti szintet, s ugyanez volt a helyzet a legdöntőbb iparágak, a vasipar, valamint a gépgyártás terén is. Az ipar lassú fejlődése a

munkásosztály létszámában csak minimális növekedést okozott, ugyanakkor a reálbér ha emelkedett is, jóval alatta maradt a háború alatti szintnek. Ezen túl a magyar munkásosztály nem részesült olyan szociális — kulturális vívmányokból (8 órás munkaidő stb.), melyek más tőkés országokban elég elterjedtek voltak.

Ugyanakkor azonban ez a fejezet — véleményünk szerint — bár az iparfejlődés irányát, az iparszerkezetben bekövetkező változásokat helyesen mutatja meg és alapvetően helyesen állapítja meg az iparfejlődés jelentős lelassulását, vitatható eredményre jut az ipari termelés volumene fejlődésének megállapításánál. Realisabbnak mutatkozik a változatlan nagykereskedelmi árak alapján történő számítás, amely szerint 1929-ig — a munkában szereplő 5%-kal szemben — 12%-kal nőtt a termelés volumene 1913-hoz képest. E mellett ez a fejezet az ipar fejlődésének számos kérdését fel sem veti, így az ipari ciklus, a hadigazdálkodásról a békegazdálkodásra való áttérés, az ipari technika — az egy munkásra jutó gépi lőerő erősen növekedett ebben az időszakban — stb. kérdését. A fináctőkére vonatkozó adatai érdekesek, de a külföldi tőkére vonatkozóan egyoldalúak. Az a tény, hogy a külföldi tőke hány vállalatban érdekelt — még nem sokat mond — hiszen a kérdés lényege az, vajon milyen jelentőségű azoknak a vállalatoknak a súlya, ahol a külföldi tőke szerepe a döntő. A termelés koncentrációjára vonatkozólag is nagyobb eredményre lehetett volna jutni az 1930. évi népszámlálási statisztika felhasználásával. A monopóliumokra vonatkozó rész anyagban igen szegényes.

Mindezek alapján ez a fejezet csupán a válság előzményének vázlatos, inkább bevezető-szerű bemutatását szolgálja.

Bizonyos mértékig hasonló problémák mutatkoznak a húszas évek mezőgazdasági fejlődésének tárgyalásában is. Ennek a fejlődésnek azok a részei, melyek az ellenforradalmi földreformot, a parasztság helyzetét vizsgálják, gazdag tényadaton alapulnak, értékes megállapításokat tesznek. Megállapítják, hogy bár hivatalosan 1 millió holdat érintett a földreform, valóságban a nagybirtok területvesztése még ennek felét sem érte el. Emellett gazdag levéltári anyaggal bizonyítják, hogy a kis parcella — a földhözjutottak átlag 1—1 1/2 holdat kaptak — és az érte követelt magas megváltási ár előre biztosította a nagybirtok urait, hogy a kiosztott föld nem sokáig marad a parasztok tulajdonában. A továbbbiakban a munka igen részletes anyaggal ábrázolja a parasztság egyes rétegeinek helyzetét, e téren különösen figyelemreméltó a középparasztság jövedelmére és kiadásaira vonatkozó számítás. A mezőgazdaság helyzetét azonban korántsem ábrázolják ilyen szélesen. Vizsgálatuk túlságosan egyoldalú, amennyiben kizárólag a termelési kultúrák egymás közti arányára, a termelés mennyiségi emelkedésére szorítkozik. Az értékesítés kérdései, a piacok kérdése szinte egyáltalán nem kap helyet a vizsgálódásban, ebből következik, hogy bár utalnak a krónikus agrárválságra, valamint a porosz út szakutcajára, ezeket a kérdéseket mégsem teszik vizsgálat tárgyává.

A húszas évek fejlődését tárgyaló rész utolsó fejezete a magyar külkereskedelemről ad áttekintést. A fejezetnek sikerült sokoldalúan megmutatnia a külkereskedelem képén a Horthy-rendszer gazdaságpolitikáját. Külkereskedelmünk struktúrájának egyoldalúságát elemezve, bemutatja azokat a javuló tendenciákat is, melyek e téren jelentkeztek. Jelentőségének megfelelően külön foglalkozik az 1924-től kezdődő szakasszal, s ezzel kapcsolatban az 1924-es első önálló vámtarifával. A magunk részéről a külkereskedelemtől szóló — egyébként igen jó — fejezetben a vámtarifa értékelésével nem mindenben tudunk egyetérteni. A munka egyfelől helyesen mutatja meg, hogy a vámtarifa kérdését nem szabad csak a külföldi tőke árukieviteli érdekei szempontjából vizsgálni, hanem a tőkekieviteli érdekeket is figyelembe kell venni. Utal a magyarországi fináctőke érdekeire is, e téren azonban bizonyos mértékig itt is kísért az a korábbi egyoldalú nézet, miszerint a magyar fináctőke nem kerülhet ellentétbe a külföldi tőke érdekeivel. Nézetünk szerint pedig itt erről van szó. A magyar fináctőke itt — bizonyos, a vámtarifában tett engedmények árán — saját érdekeit tudta biztosítani, s ebben a kérdésben korántsem találkozott a külföldi tőke támogatásával.

A munka egyik döntő fejezete az ipari válság tárgyalása, amely a monopóliumok válság alatti szerepének vizsgálatával együtt terjedelemben a munka együtödét teszi ki. Az elemzés e fontos területét számos igen komoly pozitívum, eredmény jellemzi. Mindenekelőtt ki kell emelni a statisztikák alapos, körültekintő kidolgozását és csoportosítását, amelyek segítségével sokoldalúan vizsgálják az ipar helyzetének alakulását. A konkrét elemzés egyik fontos érdeme, hogy a munka szerzői nem elégednek meg az általános helyzetkép megrajzolásával, hanem — még az általános elemzésen belül is — rámutatnak a válság hatásainak egyenlőtlenségeire az iparon belül, kimutatják, hogy három csoportba osztható a gyárilap: az A csoportba az erősen csökkent termelésű iparágak tartoznak (vas- és fémipar, gépgyártás, kő-, agyag-, üvegipar, faipar), a B cso-

port azokat az ágakat tartalmazza, ahol a termelés csökkenése kisebb (élelmezési, ruházati és sokszorosító ipar), végül a C csoportban azokat az iparágakat találjuk, ahol — kisebb visszaesés után — a termelés a válság alatt is nőtt (textilipar, bőr-, kaucsuk-, papíros-, vegyészetiipar és villamosenergia termelés). Az egyes iparágak válság alatti helyzete a továbbiakban külön is tárgyalásra kerül, ami igen értékes és lehetővé teszi, hogy az ipari válságról alapos, részletes, de mégis átfogó képet alkossunk az olvasó. A vizsgálat során a szerzők tudatosan közeledtek az általános tövényszerűségek sajátos megjelenésének kikutatásához. Ez — ha a továbbiakban kifejtendő korlátok között is — úgy gondoljuk sikerült. Ki kell emelni például a villamosenergia termelés helyzetének vizsgálatát, ami jó példája a leegyszerűsítésmentes, tényekre épített elemzésnek és igen érdekes része az ipari válság fejzetének. Kimutatják ugyanis, hogy a villamosítás általános irányzatát a válság sem fékezte teljesen le, a villamosenergia termelés nőtt, sőt a kapacitást is jelentősen bővítették. Értékes banklevéltári adatok segítségével a jelenség sajátos okát abban jelölik meg, hogy „az áramszolgáltató üzlet Magyarországon a vállalkozó szempontjából előnyösen különbözik a más országokban létrejövő hasonló üzletektől”, amit az állami, községi hosszúléjárati szerződések biztosítottak: ezek ugyanis kötelezték magukat bizonyos minimális fogyasztásra, amely elegendő arra, hogy a befektetés kamatostul megtérüljön. Jelentőségében még fontosabb és nagyon értékes a textilipar válság alatti helyzetének ábrázolása, és ezen túlmenően általában az említett C csoportba tartozó iparágak helyzetének vizsgálata. Itt sem elégednek meg a szerzők a puszta jelenségek leírásával, hanem magyarázatát keresik, és adják az iparágak termelése emelkedésének, e sajátos helyzetnek. Kimutatják ugyanis, hogy itt bizonyos „tartálékok” voltak. A húszas években megtett fejlődés nem vezetett el oda, hogy az egész belső fogyasztást a belföldi termelés elégítse ki, s így a könnyűipar legtöbb ágában 20–30%-os külföldi behozatal volt 1929-ig. A válság alatt azután állami eszközök segítségével teljesen kiszorították a külföldi könnyűipari árukat a magyar piacról, s így a fogyasztás válság alatti csökkenése ellenére a hazai gyárak belső piaca nem szűkült, hanem még növekedett is. Ez a sajátos „tartálék” lényegesen befolyásolta a válság alakulását Magyarországon.

Főként e tartálék kihasználása eredményezte, hogy a válság Magyarországon nem olyan robbanásszerűen kezdődött, mint a vezető tőkés országokban. A külföldi behozatal visszaszorításának biztonsági szelepe ugyanis már 1929-ben működésbe lépett; az import ekkor 1928-hoz képest 12,5%-kal csökkent. De nemcsak a válság kibontakozását, hanem elmélyülését is befolyásolta ez a sajátos „előny”. A szerzők rámutatnak arra, hogy, mint más közepes fejlettségű tőkés országok ipara, így egyes vonatkozásokban a magyar gyáripár is kedvezőbb helyzetbe került és ellensúlyozni tudta bizonyos mértékig a belső piac termelécscsökkenő hatását. Emellett még rámutatnak arra is, hogy Magyarországon 1929 előtt a termelés felfutása sem volt olyan nagyságú, mint a fejlettebb nyugati országokban, s természetesen ez is hatással volt a válságra. Mindennek következtében a visszaesés a válság kitörésekor aránylag kisebb volt, a válság bizonyos mértékig enyhébb volt, mint a vezető kapitalista országokban. Ez igen fontos megállapítás. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az utóbbi kérdés elemzése túlságosan szűkre szabott, s különösen hiányolható a nemzetközi kitekintés, összehasonlítás, ami kiegészítő és elmélyítő az elemzést. Másrészt az is meg kell jegyezni, hogy a fejezet eddig tárgyalt és alapvető erői mellett mégis jogos hiányérzetünk marad az elemzés egyes fogatkozásai következtében. Hiányzik az ún. A csoport (a válság alatti visszaesés szempontjából történő csoportosítás szerint) hallatlanul súlyos visszaesésének indokolása. Felmerül az a kérdés: a nehézipar terén miért nem érvényesülhetett a „biztonsági szelep”? Mert ezen a téren éppen fordított jelenségeket tapasztalhatunk: a nyersvas termelés óriási arányú visszaesésével szemben a behozatal csak jóval kisebb mértékben korlátozódott. Ezt a problémát azonban a szerzők nem érintik, holott talán politikai szempontok figyelembevételével, a nehézipari érdekeiket elsősorban szem előtt tartó nyugati finánciókés körök érdekei méltánylásának vizsgálata közelebb vinné a kérdés megoldásához. Ebben az összefüggésben kell elmarasztalni a monopóliumok szerepének kutatását is, amely mint a húszas években, itt sem kielégítő, nem elemző, hanem megmarad a felszíni jelenségek keretein belül. Az 1929–1933-as válság és különösen a leginkább monopolizált nehézipari ágak válságának megvilágítása pedig enélkül közel sem lehet teljes. Ugyan csak hiányos az ún. B csoportba sorolt iparágak helyzetének magyarázata is.

Végül hiányoljuk, hogy a válság általános elemzése olyan kevés teret kapott, s így nem volt mód sok fontos kérdés tárgyalására, sőt felvetésére sem. A szerzők pl. magától értetődőnek tekintik, hogy a válság Magyarországon bizonyos fokig enyhébb volt, mivel hazánk elmaradottabb, közepesen fejlett ország volt és ennek folytán „tar-

talékok"-kal rendelkezett az import révén, amit a válság alatt ki tudott aknázni. Igazában azonban a kapitalista válságok magyarországi történeténél akár a XIX. század végén, akár a XX. század elején általában fordított képet látunk. Akkor a válságok általában éppen súlyosabb formában jelentkeztek az ország elmaradottsága, a külföldi behozatal szerepe következtében és az ország függősége nem hogy az import kiszorítását nem tette lehetővé, de még viszonylagosan növekedett is a válság alatti árubehozatal szerepe. Itt tehát feltétlenül fel kellene tárnunk, melyek azok a változások az ország gazdasági-politikai életében, amelyek változásra vezettek a válság sajátosságát illetően is. Véleményünk szerint a külföldi tőkétől való gazdasági, politikai függőség, illetve önállósodás alapos és sokoldalú vizsgálata a válság szempontjából vezethet el a megoldáshoz, sőt még az egyes iparágak lényegesen eltérő helyzetét is — fő vonalaiban — ez teszi érthetővé. Ilyen jellegű vizsgálat azonban, mely emelte volna a fejezet és az egész munka értékét, hiányzik.

„Az agrárválság”, valamint a „pénz és hitelválság”, továbbá a „külkereskedelem a válság éveiben” című fejezetek a munka legjobb részei.

Az 1929—33-as válságnak egyik fontos sajátossága, hogy az ipari válság súlyos agrárválsággal fonódott össze. A munka röviden összegezve az agrárválság sajátosságait s kihatásait, behatóan elemzi a magyar mezőgazdaság helyzetét. Rámutatnak arra, hogy a válság éveiben nem tapasztalható lényeges eltolódás a magyar mezőgazdaság szerkezetében, mivel a nagybirtokosok nem a termelés intenzívebbé tételével, hanem főleg a készpénzkiadásokkal járó ráfordításoknak a lefaragásával próbáltak kiutat találni a válságból. A gépesítés megállt, sőt visszaesett, a műtrágyafogyasztás minimumra csökkent. Ily módon természetesen a termésátlagok semminemű javulást nem mutattak.

Számos értékes számításon keresztül mutatják be az árutermelés s teljes termelés arányának alakulását, az árviszonyok alakulását, az agrárrolló kérdését. A termelői és nagykereskedelmi árak viszonyát elemezve kiemelik, hogy a nagyarányú áresés a mezőgazdasági árak vonatkozásában korántsem jelentkezett ilyen formában a vásárlóknál. Az állatárak és növényi terményárak különbségét elemezve rámutatnak, hogy a kormány a nagybirtokok érdekében tett számos lépése következtében a növényi terményárak sokkal kevésbé estek vissza, mint az állatárak, mivel állati termékek árutermelésében a kisbirtoknak sokkal nagyobb része van, mint a növénytermelésben. Ezen belül is kevésbé estek azoknak a terményeknek árai, melyeket elsősorban a nagybirtok termelt. Az állami intézkedések — bolettarendszer, exportprémium — ismertetése után a mezőgazdasági adósságteher kérdését vizsgálják. A fejezet igen sokoldalú, alkalmas arra, hogy az olvasó beható képet nyerjen az agrárválság hatásáról a magyar mezőgazdaság területén. Külön szükségesnek tartjuk kiemelni azokat az igen komoly történet-statisztikai és közgazdasági számításokat, melyek — bár a könyv más fejezeteiben is megtalálhatók — elsősorban az agrárválságra, valamint a külkereskedelemre vonatkozó fejezeteket jellemzik. Az ilyen jellegű tudományos apparátus nemisége nagymértékben emeli a munka színvonalát.

A pénz- és hitelválságról szóló rész, mely egyben a 20-as évek államháztartását s hitelviszonyait is ismerteti, sok szempontból új megvilágításba helyezi a külföldi kölcsönök szerepét a magyar stabilizációban. Evvel kapcsolatban ugyanis a munka arra mutat rá, hogy a zárszámadások szerint valójában az államháztartásnak nem volt deficitje, ebből következik, hogy a külföldi kölcsönök szerepét ebben a vonatkozásban túlbecsüljük. A hitelszervezet vonatkozásában elsősorban azt emelik ki, hogy a magyar hitelszervezet 1929-ben jóval gyengébb volt, mint a világháború előtt. A felvett külföldi kölcsönök kamatainak s törlesztéseinek visszafizetése súlyosan nehezedett az országra, éppen e terhek megfizetése tette szükségessé újabb külföldi kölcsönök felvételét. A válság éveiben, amikor újabb kölcsönök felvételére nem nyílt több mód, amikor az óriási árzuhanások következtében az adósságszolgálat súlya megsokszorozódott, katasztrófálissá vált az államháztartás s a hitelszervezet helyzete. A rövidlejáratú külföldi hitelek visszavonása a Nemzeti Bank arany- és devizakészletét felemésztette. 1931 nyarán a német és osztrák hitelintézetek fizetéseképtelensége — ennek a kérdésnek egyébként talán valamivel nagyobb teret szentelhettek volna — Magyarországon is a hitelválság kirobbanásához vezetett. A Hitelbankot az összeomlástól a kormány mentette meg. A hitelválság leküzdése céljából a kormány számos intézkedéssel sietett a tőkések segítségére — bankzárlat, kötött devizagazdálkodás, transfermoratórium stb.

„A külkereskedelem a válság éveiben” című fejezet utal arra, hogy a válság idején a külkereskedelmi forgalom csökkenése jóval túlhaladta a termelés visszaesését. Valamennyi tőkérs ország a belső piac korlátlan biztosítására törekedett. Ezek a jelen-

ségek tükröződtek a magyar külkereskedelem alakulásában, a külkereskedelmi forgalom értéke 1/3-ra csökkent. Evvel egyidőben e téren új jelenségek is mutatkoztak. Külkereskedelmi mérlegünk — a korábbival ellentétben — aktívává vált. A kivitel valamint a behozatal árustruktúrájában is történtek változások. Csökkent a készáru behozatal — növekedett a készáru kivitel szerepe. Az állam egyes területeken — pl. textilipar — a behozatali tilalmak, behozatali kontingensek rendszerével szinte teljesen kiszorította a külföldi versenyt, ami természetesen kedvezően hatott a magyar ipar helyzetére. A válság további következménye volt az export- s importárak jelentős eltolódása. Ez az eltolódás Magyarországra kedvezőtlen volt, a kialakult külkereskedelmi árólló azt jelentette, hogy pl. 1933-ban ugyanakkora mennyiségű magyar kiviteli cikkért 20%-kal kevesebb külföldi árucikket lehetett vásárolni, mint 1925–1927-ben. A külkereskedelmi árólló — a nagy különbség a mezőgazdasági s az iparcikkek áresése, nyersanyagok és késztermékek áresése között — következtében Magyarországot több milliós kár érte a fejlettebb tőkés országokkal folytatott külkereskedelmében. A válság eltolódásokat okozott a magyar külkereskedelmi kapcsolatok alakulásában. A szomszédos országok szerepe csökkent, különösen erősen nőtt Német- és Olaszország szerepe, de általában is tapasztalhatjuk az exportradius növekedését. A magunk részéről a külkereskedelemtől szóló fejezet alapján helyes és igen értékes szempontokat tartalmazó fejtegetéseit kiegészítenénk a külkereskedelem csökkenését előidéző politikai szempontokkal, amelyek már inkább a válság utolsó éveire, illetőleg a válság után közvetlenül következő évekre vonatkoznak.

A külkereskedelem csökkenésének politikai okai között — természetesen a válságból következően — elsősorban a fokozódó háborús készülődést kell említeni, amely a fasiszta agresszív országokban, Németországban, Olaszországban, Japánban az ön-ellátó autarchiás gazdaságpolitikát idézte elő. Ezek az országok arra törekedtek, hogy háború esetén egy esetleges blokád alól mentesíthetők legyenek, s olyan irányú politikát igyekeztek folytatni, hogy a külkereskedelmet lehetőleg csökkentsék, hogy főleg a tengerentúli piacoktól függetlenítsék magukat, a nyersanyag és élelmiszer behozatal helyett saját országban belül oldják meg a termelés és ellátás kérdését, mesterséges anyagokat, pótananyagokat termeljenek. Ez a politika bizonyos értelemben Magyarországon is érvényesült, részben a burkolt háborús készülődés, részben a valutakérdések miatt.

A munka következő fejezete a dolgozó tömegek helyzetét ismerteti a válság idejében. A gazdag tényanyagot, mellyel a megdöbbentő képet alátámasztják, néhány igen fontos számítás egészíti ki. Így igen figyelemreméltónak, módszerében, eredményében teljesen helyesnek tartjuk a munkanélküliségre vonatkozó számításokat. Eszerint 1933-ban a munkanélküliek létszáma kb. 250 000, több mint az összmunkásság 36%-a. A reálbérszámítás, amely a munkanélküliek figyelembevételével készült, igen alapos. Itt talán szükséges lett volna rámutatni, hogy a válság idején a munkában levők reálbére nem sokkal csökkent, a nominálbérek csökkenését ugyanis az árak esése ellensúlyozta, így még szemléltetőbben bizonyították volna, hogy a burzsoá statisztika ott követi el a hamisítást, hogy a reálbér számításánál nem veszi figyelembe a munkanélküliséget, azt a tényt, hogy a keresők s eltartottak aránya hogy alakult.

Az agrárválság a mezőgazdasági munkásokat, kisbirtokosokat hallatlan nyomorúságba sodorta. Az őszi és téli hónapokban 5–600 000 volt a teljes vagy részleges munkanélküliek száma ezekben az években. A szegényparasztnak földjének 60%-a volt eladósodva. Mindennapi vendég volt a falvakban a végrehajtó, tömegesen került dobra a dolgozó parasztnak földje, kevés ingósága. De hogy mennyire nemcsak az agrárproletariátus, a szegényparasztság életét nyomorította meg a válság, azt jól mutatja a középparasztság pénzbevételéről készített számítás. Kimutatható, hogy a pénzbevételek csökkenése jóval meghaladta a közterhek és termelési kiadások olcsóbbodását és így a középparasztnak gazdaságukat még változatlan színvonalon sem tudták fenntartani. Az ún. gazdasávédelmi intézkedések elsősorban a bankok és a nagybirtokok s nem a parasztság érdekeit védték. Ami a középprétegek helyzetét illeti, ez a munka elsőnek foglalkozik ezzel a kérdéssel történeti irodalmunkban; rámutatnak a nagyarányú munkanélküliség és fizetéscsökkentések hatására. Itt azonban természetesen látni kell, hogy a ténylegesen munkában levők fizetését nem tarthatjuk túl kedvezőtlennek.

A munka utolsó része a dolgozó tömegeknek a Kommunista Párt vezette harcát tárgyalja a válság éveiben. Ez a fejezet — amely pár évvel a könyv megjelenése előtt készült — igen gazdag ismeretlen anyagot tár fel. A munkásmozgalom elvi kérdéseinek megítélésében azonban számos vitatható megállapítása van. Ezeknek felvetését azonban nem tekintjük az elsősorban gazdaságtörténeti vonatkozású ismertetésünk feladatának.

Befejezésül még néhány, a munka egészét érintő kérdést kívánunk felvetni. Így elsősorban a már előbb említett pozitívumok ellenére megállapíthatjuk, hogy a munka

nem tudta kellően kihasználni azt a lehetőséget, melyet a nemzetgazdaság minden ágának együttes vizsgálata jelenthetett volna. Arra a lehetőségre gondolunk, hogy e mű keretében nem *csak* az ipar, vagy *csak* a mezőgazdaság stb. helyzetét lehetett volna elemezni, hanem a nemzetgazdaság egységeinek egymásra való hatását, összefüggéseit is. Ilyen formán a nemzetgazdaság egészének helyzetéről sok tekintetben mélyebb és mindenképpen átfogóbb képet kaphattunk volna.

Ha az előbbi megjegyzés nem a munkában elkövetett hibára, hanem egy *hiányra* hívja fel a figyelmet, fokozottan merül fel a hiányérzet a politikai történeti összefüggések elhanyagolása következtében. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy teljesen létjogosultnak tekintjük — a tudományon belüli specializálódás folytán — az olyan gazdaságtörténeti jellegű munkákat, amelyek kizárólag gazdasági problémákat vizsgálnak. Jelen esetben azonban több szempontból is szükségesnek tartjuk szövéteni ezt a kérdést. Elsősorban is ellentmondásos, hogy a munka igen részletesen, a monográfia jellegéhez nem is igazodva önálló részben foglalkozik a munkásmozgalom problémáival, de ugyanakkor teljesen elhanyagolja a politikai történet más, a gazdaságpolitikát közvetlenebbül meghatározó, így a gazdaságtörténettel közvetlenebb kapcsolatban álló kérdések vizsgálatát. Ez annál is inkább hiányolható, mivel az ellenforradalmi korszak első átfogóbb igényű tudományos munkájának hozzá kellett volna járulnia a korszak bonyolult politikai problémáinak tudományos megoldásához. Ennek elmaradását különösen azok fájlatják, akik az ellenforradalmi korszakkal kapcsolatos különböző viták során tapasztalhatták a munka szerkesztőjének e kérdésekre vonatkozó igen gazdag ismereteit.

A munkával kapcsolatban hadd említsük meg továbbá, hogy bizonyos mértékig ebben a munkában is találkozunk történetiszemléletünk azon eléggé általános hibájával, amely a gazdasági fejlődés egyes pozitív vonásainak nem ad megfelelő hangsúlyt, viszont negatív jelenségeket helyenként eltúloz.

Végezetül hangsúlyozni kívánjuk, hogy bár a munka több megoldásával nem tudunk egyetérteni, vagy nem tartjuk azokat még elég kidolgozottak, mégis úgy véljük, hogy ezek a kisebb-nagyobb hibák és hiányok nem érintik a munka alapvető jelentőségét. A szerzők alapvetően helyes marxista elemzéssel tárják fel az 1929–1933. évi túltermelési válság magyarországi hatását, értékes munkával járulnak hozzá az ellenforradalmi korszak történetének feltárásához, az egész magyar gazdaságtörténet tudományos műveléséhez.

BEREND IVÁN—RÁNKI GYÖRGY

TANULMÁNYOK A PARASZTSÁG TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON A XIV. SZÁZADBAN

Szerkesztette : Székely György Írták : Fügedi Erik, Györffy György, Mályusz Elemér,
Székely György

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. 412 l.)

Élénken kell éreznie mindenkinek, aki történeti szakirodalmunk egy-egy újabb művének ismertetésére vállalkozik, hogy mennyire hiányoznak tudományunkban a kritikának haladó és klasszikus hagyományai. A felszabadulás előtti években Szekfű Gyula és Mályusz Elemér a kritikai szellem viszonylagos terméketlenségének, fokozatos elhanyagolásának okát főképp abban látták, hogy a magyar historikusok köre nagyon kicsi; mindenki mindenki ismer. Nagyon is itt lenne az ideje annak, hogy Szekfű és Mályusz különben helytálló megállapításán túlmenve, most már rendszeresen és mélységben is feltárjuk ezt a problémát. Nem lenne minden haszon nélkül való a magyar történelmi kritika történetének megírása. Ebből kiderülne az is, hogy a múltból örökölt nehézségeinket megváltozott körülményeink újabb vonásokkal színezték. A régtől meglevő bajokon az új módszerek és az új formák, a könyvek lektorálásának mai rendszere és a problémák szakkörökben való megbeszélésének formája nem sokat segítenek. Amíg nem látunk hozzá a kritika kérdéseinek elvi és történeti alapon való vizsgálatához, ismertetéseink csak ritkán emelkednek egy-egy kutató egyéni nézeteinek és alkalmi megjegyzéseinek szintjén felül.

Úgy gondolom, ezt a néhány megjegyzést előre kellett bocsátanom akkor, amikor egy, több mint három esztendeje napvilágot látott, jeles tanulmánykötet ismertetésére vállalkozom. A kritikáról általában mondottakon kívül problématikussá teszi vállalkozá-

somat az a tény, hogy a könyv bemutatásának, a szó eredeti értelemben vett ismertetésének és alapos kritikai elemzésének voltaképpen már elmúlt az ideje, hiszen eredményei jórészt beleépültek történettudományunkba, vitatható megállapításaival kapcsolatban pedig többen is állást foglaltak. Ezért recenzióban eltekintek a könyvismertetések és bírálatok szokványos formáitól és terjedelmétől, sőt meg kell vallanom, eleve lemondok azoknak a magasabbrendű igényeknek kielégítéséről, amelyeket legjobbjaink kívánnak a recenzióktól, s amelyek írásomat a szó legjobb és valóságos értelmében vett kritikává tennék. Elnézést kell kérnem azért, hogy megelégszem egyszerű kritikai reflexiókkal.

A tanulmánykötet a magyar parasztság Anjou-kori, helyesebben XIV. századi történetének legfontosabb problémáit vizsgálja. A dolgozatok írása idején, s hozzátehetjük, még ma sem tisztázódott véglegesen a magyar történelem marxista alapon nyugvó korszak-felosztása. Ezért és az anyaggyűjtés különleges szempontjai miatt vonta meg a szerkesztő látszólag önkényesen a feldolgozás időhatárait. Az önkényesség csak látszólagos, mert az írók problémáik fejtegetése során a megadott határokon túl előre és hátra is tekintettek s így igyekeztek törésmentesen megvilágítani a magyar parasztság koraközépkori életének legjelentősebb szakaszát. Az ún. pozitívista történetírás és a szellemtörténelem, bár hasonlíthatatlanul intenzívebben foglalkozott a korai középkorral, mint az újabb időkkel, alig méltatta figyelemre a parasztság életét ebben a korszakban. A tanulmány közrebocsátásával tehát régi és nyomasztó adósságát törlesztette a magyar történetírás.

Vitathatatlanul igaz a kötet bevezetésének az a megállapítása, hogy az ún. polgári történetírás forráskiadói tevékenységének rendszertelensége és hiányosságai következtében belátható időn belül csak közösségi munkával lehetett célhoz érni. A munkaközösség hatalmas okleveles anyagot cédulázott fel. Ami ebben az anyagban új volt, annak legnagyobb részét azóta Mályusz Elemér Zsigmondkori Okleváltára és Kumorovitz L. Bernát Veszprémi Regeszták című kötete publikálta. Az anyaggyűjtő munkatársak tágabb köréből vált ki az a marxista és polgári történészekből álló szűkebb csoport, amely a feldolgozás nehéz és felelősségteljes munkáját végezte.

A szerkesztő Székely György kezdettől marxista alapon álló historikus, aki szerencsés kézzel fogta össze a kis közösség munkáját. Nem csekély feladat volt ez, hiszen a közösségi munka során bizonyos nevelési feladatok megoldására is vállalkozott. Különös dicsőréttel kell megemlíteni, hogy feladatát kitűnően oldotta meg: az elvi következetességet és szilárdságot sohasem tévesztette össze a tapintatlansággal.

A feldolgozó munka orozslánrészét is ő vállalta. Bevezető tanulmányában tisztázta a jobbagyság XIV. századi egységesülésének előzményeit, a következő két terjedelmes fejezetben pedig a parasztság helyzetét az államhatalomhoz való viszonyának és a földközösségről fennmaradt adatoknak tükrében boncolgatta. Székely dolgozatait kifogástalan módszeresség, igen nagy szorgalom, teljességre törekvés jellemzi. Szorgalmánál csak szervezőképessége nagyobb, amellyel munkatársait egy cél szolgálatában összefogva, oly hatalmas adattömegen tudott úrrá lenni, amilyenén régebben csak a kivételes munkabírási historikusoknak sikerült. A régi pozitivistákra emlékeztető aprólékosággal rótta egymás mellé az oklevelek tanúvallomásait. Fejtegetéseinek olvasása közben az embernek határozottan az a meggyőződése, hogy állásfoglalása kialakításánál minden hozzáférhető adatot mérlegre tett. Ez a módszer persze önmagában hordja annak veszélyét, hogy az előadás egysége megbomlik nem egyszer úgy tűnik, mintha az adatok önmagukért szerepelnének csupán. A módszernek erre a sajátosságára vezetem vissza az Anjou-kori paraszti osztályharccal kapcsolatos megállapításaiban mutatkozó kisebb bizonytalanságot, ill. túlzásokat. Székely abban az igyekezetében, hogy a polgári történetírás mulasztásait pótolja, figyelmét túlságosan a paraszti osztályharcra összpontosította s — nézetem szerint — annak a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonított. Azt mondja például, hogy „az Anjouk államának feladatait . . . előre meghatározták a parasztság XIV. századi osztályharcának sikerei” (19. l.). Megállapítása kissé egyoldalúan hangzik, különösen, ha pontosabban megnézzük a paraszti osztályharc XIV. századi megnyilatkozásaira vonatkozó adatait. Ezek legtöbbjéből ui. az derül ki, hogy a paraszti mozgalmak legfeljebb másodlagos elemként járultak a polgárság megmozdulásaihoz, bár azt is hozzá kell tennünk, hogy e két osztály mozgalmainak összefüggését sem lehet legtöbb esetben konkrétan bizonyítani. (Olv. pl. 31. l.: „Feltehetően összefüggésben áll ezekkel az egyházellenes városi mozgalmakkal a század elején több helyen fellépő *paraszti megmozdulás*”). Maga Székely is kiemeli, hogy az Anjou-kori, egyházellenes megmozdulások élén elsősorban városi és *csak kisebb mértékben* állott falusi dolgozó nép. Tömörebben és pregnansabban kellett volna Székelynek megfogalmaznia mindazt, amit az oligarchák és általában az uralkodó osztály „parasztpártoló” és „parasztelnymó” politikájáról mondott (47., 50. és 52. l.). Elmosódott kontúrú előadásában a paraszti osztályharc nagyobb jelentőségűnek,

a XIV. századi államéletet *alapvetően* meghatározónak látszik. Székelynek ezek a kisebb hibái onnan származnak, hogy nemcsak anyaggyűjtése és koncepciójának kialakítása, hanem fogalmazás közben is állandóan tekintettel volt az egybegyűlt hatalmas tényanyagra. De ez képesítette azután arra is, hogy régebbi polgári és fiatal marxista történetírásunk nem egy megállapítását módosítsa. Így az Anjou-kori Magyarország egyik legjelentősebb alakjának, Csák Máténak történeti értékelése, a faluszervezet kialakulása s a földközösség nem egy problémája (mint a földközösségnek a fejlődés távlatában szemlélése, az osztályviszonyok figyelembevétele stb.) tekintetében. Gazdag anyagot hozott össze a parasztságnak az árutermelésben játszott szerepére is. Következtetései ezen a ponton is módosították a marxista irodalom idevágó megállapításait.

Újszerűen világította meg a jobbágyság szabad költözésének, mint a parasztság harca egyik jellemző formájának problémáját. Külön fejezetben beszélt a jobbágyterhek növeléséről. Itt és a szabad költözésről szóló fejezetben ismétlenül is polemizál a régebbi történetírásnak az 1348–9. évi, nagy pestisjárvánnyal kapcsolatos észrevételeivel. E sorok írója a Századok 1935., Szabó István pedig az 1938. évfolyamában más-más szempontból kereste ennek a népességapasztó katasztrófának következményeit a magyar jobbágyság életében. Legutóbb Szabó István ugyancsak a Századok hasábjain (1954. évf. 497. és köv. 1.) óvott attól, hogy lekicsinyeljük ennek az elemi csapásszerű epidemianak jelentőségét. Abban igaza van Székely Györgynek, hogy a XIV. századot megelőzően is pusztított már a pestis Magyarországon. Bizonytalan, XI. századi adatoktól eltekintve, biztosan tudjuk, hogy 1242-ben, a tatárok kivonulása után, 1259-ben, különösen veszedelmes arányokban 1271-ben, majd 1334-ben (*Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek*, III. köt. 33., 36., 37. és 53. l.) tizedelte meg hazánk lakosságát a középkor legrettegettebb járványa. Ezek az adatok csak megerősítik húsz évvel ezelőtt kifejtett nézetemet, hogy a tatárjárás és az epidemiák népességapasztó hatásának észrevehetően kellett jelentkeznie és jelentkezett is a magyar jobbágyság élete, különösen szabad költözési joga alakulásában. A most újra induló orvostörténeti kutatások egyik igen fontos feladata lesz az, hogy az esetlegesen ránk maradt adatokat járványtani összefüggéseikbe állítsák. Nagyon helyesen mutatott rá Szabó István, hogy Székely abban téved, hogy a járványt az épen fennmaradt oklevelek adatai alapján bizonyos helyekre lokalizálja (i. h. 519. l.). Aki csak egy kicsit is tisztában van a pestis villámszerűen terjedő fertőzőképességével és a koraközépkori közegészségügyi viszonyokkal, az tudja, hogy az e fajta járvány nem marad meg egy megye határai között, hanem feltartóztatatlanul áraszt el hatalmas területeket. A járvány egyébként nem 1348-ban, hanem már 1347-ben kitört (*Magyary-Kossa: i. m. 55. l.*). Ismétlenül hangsúlyozom, hogy korszerű, nem kuriozumokra vadászó, hanem szigorúan természettudományos alapon álló és a betegségek szociális következményeit is figyelembe vevő orvostörténeti kutatások még meglepő eredményeket hozhatnak. Ezekkel az eredményekkel pedig a társadalomtörténetnek az eddigiéknél sokkal jobban kell számolnia.

Külön fejezetben vizsgálta Székely a jobbágyságra nehezedő állami terhek rendszerét és az egyházi nagybirtok és az eretnekmozgalmak történeti összefüggéseit. Befejezésül a parasztság rétegekre bomlását, a szelléresedés megindulását, a későbbi fejlődés legfontosabb hatótényezőjeként világította meg. Ennek során kifejtett nézetét, hogy a parasztság tetegződése elsősorban azon a vidéken jelentkezik, ahol az árutermelés a legfejlettebb volt ebben a korban, inkább valószínű feltevésnek, semmint dokumentált megállapításnak kell minősíteni.

Összefoglalóan megállapíthatom, hogy Székely minden eddigi kutatónál mélyrehatóbban elemezte a parasztság XIII–XIV. századi életének problémáit. Felkutatta jóformán a teljes forrásanyagot s ennek feldolgozása során a parasztság életének sok, eddig figyelemre alig méltott mozzanatát derítette fel, vagy helyezte új megvilágításba. Ha a következtetések levonásában határozottabbá válik s a magyar történetírás klasszikusainak tanulmányozásán problémalátását tovább élesíti, koncepcióját elmélyíti s előadását létezerősebbé, stílusát elevenebbé teszi, a marxista történettudományt még sok maradandó értékű alkotással fogja gazdagítani. Valóságérzékének, ténytiszteletének s szerkesztői készségének az előttünk fekvő kötet is szép és emlékezetes bizonyossága marad.

A kötetben Mályusz Elemér két tanulmánnyal szerepel. Az egyik dolgozata az egyházi tizedkiszákmányolásról szól, a másik a mezővárosi fejlődést mutatja be. Szerény véleményem szerint különösen az utóbbit oly történetírói kvalitások jellemzik, hogy azt kötelező olvasmánnyá kellene tenni kezdő historikusok számára. Ebben a tanulmányban ui. szerencsésen ötvöződnek a régebbi történetírás legjobb hagyományai és a marxista igények. Mályusz történetírói fejlődésének korábbi szakaszában is a közé az igen kevés

historikus közé tartozott, aki a dolgokat mindig társadalomtörténeti beágyazottságukban vizsgálta. Az ún. polgári történetírásnak ama legnagyobb és leggyakoribb hibája, hogy rendszerint megrekedt a társadalomtörténeti terminológiai elemzések felszínén, sohasem volt Mályusz történetírói egyéniségének sajátja. A terminológiai vizsgálatok szükségképpen előzményei a mélyebbre hatoló társadalomtörténeti szintézisnek. Múltánytalanság lenne egyszerűen természetlennek mondani ezt a metódust, annyival inkább, mert az igazi történészek mindig is túljutottak a feldolgozó munkának ezen az előkészítő fázisán. Mályusz most még egy lépéssel tovább ment. Előadása életszerűbbé vált. Amellett, hogy sűrűn használja a filológiaiak mondható elemzés módszerét (finom disztinkciók: 149. l., 299. jegyzet stb.), sohasem dolgozik kész meghatározásokkal, a jelenségeket mindig és következetesen fejlődésükből igyekszik megérteni. Most sem a mezőváros fogalmának definiálásával kezdte fejtegetéseit. Az olvasó a tanulmány végére jut el a magyar mezőváros nem egyértelmű, nagyon bonyolult és állandóan változó képződményének megértéséhez. A jogi formák és ezek terminusai Mályusz számára nem megmagyarázásra váró fogalmak, hanem a konkrét történeti helyzet megértését szolgáló, a tárgyi és egyéb dokumentumokkal egyenlő értékű forrásemlékek csupán. Nem ok nélkül állítottam tanulmányát példaképp kezdő történészek elé. Az ún. polgári történetírás annyit hangoztatott és teljes joggal kívánt kritikájához ui. nemcsak tárgyi tévedéseinek, módszertani gyengéinek kimutatása tartozik, hanem az is, hogy megláttassuk, mi volt benne a maradandó, a megőrzésre és követésre méltó.

Széleskörű apparátus felhasználása jellemzi a kötet többi dolgozatait is. Fügedi Erik az újraterlepítést és a soltészsegeket vizsgálta mint a paraszti osztályharc egy-egy sajátos, részben burkolt formáját. Dicsőretnel kell megemlíteni, hogy szervesen építette bele előadásába a szlovák és cseh történetírás idevágó eredményeit. Székely György az erdélyi románok, Györffy György a kunok feudalizálódásáról, a székelyek feudalizálódásának előzményeiről érkezett. Györffy dolgozatait kiváló történeti érzék és nyugodt, kiegyensúlyozott előadás jellemzi. Azt a képet, amelyet a kun és a jász társadalom fejlődéséről rajzolt, későbbi kutatások lényegesen már nem fogják módosítani. Éppen ezért, ilyen kvalitások mellett, szükségtelennek látszik az a kemény és nem is egészen igazságos kritika, amelyben a szerző a polgári történetírás e tárgyról megjelent munkáit részesítette. Erdemei akkor is nyilvánvalók és elvitathatatlanok, ha nem tagadja, hogy egyik-másik dolgozat annak idején nemcsak új adatokat hozott, hanem új szemléletet is.

Befejezésül hadd emeljek ki egy olyan szempontot, amelyet az utóbbi időben igen ritkán vetnek fel egy-egy munka megítélésénél. Mályusz és Györffy tanulmányai stílus tekintetében is mintaszerűek. Nézetem szerint az, aki keveset törődik az előadás külső formáival, megelégedik arról, hogy a történetírói alkotás lényegéhez csaknem oly szervesen hozzátartozik a stílus, mint a szépirodalmi alkotásokéhoz. Marxista történettudományunk termékei, kevés kivételtől eltekintve, még messze vannak attól, hogy kifejező erőben vetekedhessenek Károlyi Árpád vagy Szekfü Gyula eleven, zamatos, hajlékony és színes stílusával.

KOMJÁTHY MIKLÓS

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVEIBEN ÉS AZ 1905-7-ES FORRADALMI VÁLSÁG IDEJÉN

(A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 3. kötet. Szerk.: A Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Összeállították: Erényi Tibor, Mucsi Ferenc és S. Vincze Edit.

(Budapest, Szikra. 1955. 657 l.)

Alig kezdtek hozzá a kritikusok tollaik faragásához, hogy a Válogatott Dokumentumok harmadik kötetéről bírálatot írjanak, amikor alig pár hónappal később az ötödik kötet is napvilágot látott, s a sajtó már az újabb kötetek megjelenését jelzi. Annak a kitaró, szorgalmas munkának, amelyet 1948 óta a Munkásmozgalmi Intézet, új nevén a Párttörténeti Intézet végez napjainkban, kezdenek megérni a gyümölcsei. Az 1918 előtti magyar munkásmozgalom alapvető forrásanyagának feltárása és rendszerezése terén végzett munka úttörő jelentőségét és maradandó értékeit aligha lehet kétségbevonni. Ha már az 1918 előtti magyar munkásmozgalom tudományos igényű feldolgozásának lehetőségeiről beszélhetünk, ha már biztosabb kézzel nyúlhatunk az egyes részletproblémákhoz, akkor ez elsősorban a Párttörténeti Intézet érdeme.

Az előttünk fekvő 3. kötet a századeleji magyar munkásmozgalomról ad képet. A kilencszázas évek Magyarországon is a kibontakozó imperializmus éveit. A dualista rendszer válságának talaján egyszerre merülnek fel a magyar társadalom összes megoldatlan vagy felemásan megoldott problémái: az agrárkérdés, a nemzeti kérdés és a nemzeti függetlenség kérdése, és ezek az égető, fájó problémák az orosz események hatására is forradalmi válsággá érlelődnek. Ennek a robbanóanyagoknak a gyorsuló felhalmozódását, a forradalmi válság kirobbanását, a munkás- és paraszttömegek harcait, a szociáldemokrata párt árulását mutatja be a Válogatott Dokumentumok 3. kötet.

A kötet első része a lapterjedelemnek mintegy $\frac{1}{3}$ részén a forradalmi válságnak a századeleji gazdasági válság talaján végbemenő fellendüléséről ad számot. Milyen dokumentumokat kapunk erről az időszakról? Terjedelemben is talán legtöbbet foglal el a munkás- és parasztsztrájkok ismertetése.

Olyan eseményekről olvashatunk itt, hogy csak a legfontosabbakat említsük, mint a Ganz és az Állami Gépgyár munkásainak sztrájkharca 1900-ból, a resicai bányászoké 1901-ből, ugyanebből a két évből a munkanélküliek mozgalma. A következő évből a Győri Vagon, 1903-ból a Hofherr-gyáriak, az annavölgyi bányászok bérmozgalmát, a pécsi általános sztrájk anyagát kapjuk kézhez. 1904-ből olyan nagy megmozdulásokról olvashatunk, mint a vasutasok sztrájkja, a debreceni, aradi általános sztrájk, az élesdi zendülés stb.

Nagyjából hasonló terjedelemben közlik a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek kongresszusainak dokumentumait, elsősorban a kongresszusi jegyzőkönyveket. A szerkesztők itt helyesen azt az eljárást követték, hogy a kevésbé lényeges és ismétlődő anyagot petittel regesztában adják, így a terjengősséget és az ismétléseket elkerülik. Ez a négy esztendő mind a párt, mind a szakszervezeti élet szempontjából igen fontos időszak volt, ekkor vált tömegszervezetté a szakszervezet. Ezzel kapcsolatban a szakszervezeti mozgalom egésze számára alapvető második, valamint harmadik szakszervezeti kongresszus anyagát olvashatjuk. A kötet az ebben az időben tartott négy szociáldemokrata pártkongresszus anyagát közli, jelentőségéhez méltó terjedelemben, 30 oldalon az 1903-as X. kongresszust, amely programot és szervezeti szabályzatot adott a pártnak. Ugyancsak kézhezkapjuk a Mezőfi-féle újjászervezett szociáldemokrata párt alakuló kongresszusának anyagát.

A kongresszusi anyagok mellett helyet kapnak a szociáldemokrata párttevékenység egyéb dokumentumai is. Így olvashatunk az SzDP részvételéről az Internacionálé kongresszusain, a párt elméleti megnyilatkozásairól, reagálásáról az oroszországi eseményekre. Helyes, hogy az előző kötetnél nagyobb helyet kap az SzDP állásfoglalásának megmutatása a belpolitikai kérdésekben. Olyan anyagokat olvashatunk ezzel kapcsolatban, mint a párt álláspontja a hadsereg létszámemelésének kérdésében, állásfoglalását az 1903-as kormányválság idején stb. Ezek a dokumentumok jól érzékeltetik, hogy az SzDP már kinőtt az egyletesdi korából, és az ország dolgaiba beleszólni tudt fel-nőtt nagy párttá változott. Igen hasznosak azok a dokumentumok, amelyekből a nemzeti-munkásmozgalom problémáit és az SzDP ezzel kapcsolatos állásfoglalását ismerjük meg.

A kötet második része, amely a lapterjedelem mintegy kétharmadát foglalja el, az 1905–7-es forradalmi válság időszakával foglalkozik. Ennek a bonyolult, eseményekben gazdag időszaknak dokumentumokkal való helyes ábrázolása komoly erőpróba elé állította a kötet szerkesztőit. Bizonyos előzetes feldolgozásokra már támaszkodhattak, de az egész időszak anyagának összeválogatása és átszűrése azért a szerkesztőkre várt. A kiadvány ebben a vonatkozásban is maradandó értékekről tsnuskodik.

Az egyik jelentős eredmény, hogy az orosz forradalomnak a magyarországi munkásmozgalomra gyakorolt hatását az időszakon végig bemutatják. Helyesen nem elég-szenek meg a sajtóviasszhang egyszerű regisztrálásával, hanem a tényleges hatást is kutat-ják. Dokumentumokat kapunk pl. az aratósztrájkokra gyakorolt közvetlen hatásról, megismerjük azt a hatást, amelyet az októberi általános sztrájk gyakorolt a választói tömegmozgalomra. Értékesek azok az adatok, amelyek az SzDP állásfoglalását mutatják be az orosz forradalommal kapcsolatban. Különösen érdekes és egészen újszerű, ahogy a magyar baloldarra gyakorolt hatást ábrázolják. Itt elsősorban Móró Gyula és Dániel Arnold megnyilatkozásainak bemutatását tartjuk helyesnek. Elmondhatjuk, hogy a kötet sokban gazdagítja és teljesebbé teszi az orosz forradalom magyarországi hatásáról eddig meglevő ismereteinket.

Hogyan mutatja be a kötet a forradalmi válságot? A kormányzati válsággal — helyesen — nem sokat foglalkozik, azt egy másik ilyen jellegű kiadvány számára hagyja meg. Viszont nagy terjedelemben mutatja be a forradalmi válság másik tényezőjét, a

munkások és parasztok tömegharcait. Olyan anyagokat kapunk itt, mint a budapesti általános vasas sztrájkét 1905 nyarán, az arató- és cselédsztrájkokét a Dunántúlon, ugyanekkor a pécsi bányászsztrájkét. Részletes dokumentumokat olvashatunk az orosz példa hatására nálunk is általánossá váló politikai sztrájkokról és politikai tömegsztrájkokról. Így az 1905. szeptember 15-i tüntetésről, a nyomdászok politikai sztrájkjáról, az 1907 őszi általános politikai sztrájkokról stb.

Gazdag és terjedelmes dokumentációt ad a kötet a SzDP-nek a válság időszakában folytatott politikájáról. Az anyaggyűjtés kiterjed az orosz forradalommal, a tömegmozgalmakkal, a koalícióval kapcsolatos szociáldemokrata álláspont bemutatására. Legfontosabbak azok az anyagok, amelyek az SzDP 1905—6-os taktikáját mutatják be. Ezek jól ábrázolják ennek a taktikának minden oldalát, és az alapján hibás választójogi politika csődjét. Különösen jelentős ebben a vonatkozásban Garami itt először nyilvánosságra kerülő levelezése.

A vázlatos tartalmú ismertetés után hasonló következtetésekre jutunk, mint a második kötetről írt recenzióinkban. Azt mondhatjuk, hogy a kötet széles anyags ismeret alapján nagyjából helyesen emeli ki a korszak fő kérdéseit s ennek megfelelően helyesen mutatja be az adott 7 év dokumentumait. Ha a második kötetről el lehetett mondani, hogy a kötet összeállítói lépéseket tettek a gazdag anyag jó módszerű feldolgozása irányába is, úgy a harmadikról méginkább meg kell ezt állapítani. A szerkesztők gyakorta bőséges interpretációkat fűznek a közölt anyaghoz, és ezek elvi szempontokra, értékelési kérdésekre irányítják a figyelmet. A kiadvány igen nagy lépést jelent előre a tudományos szöveggközlés területén is. Már a második kötet szöveggközlését is a kritika általában elismerően fogadta, de még akadtak megszívlelendő észrevételek. A 3. kötetben a szerkesztők teljes egészében érvényre juttatták a kritika által felvetett helyes szempontokat. Így most már szigorúan betartják a kihagyások kötelező jelölésének szabályát, kiküszöbölték azt a hibát, amely az egyetlen forrásra való alapozásból fakadt s most az esemény több forrását veszik számba, s azt a legteljesebb dokumentáció alapján közlik. A korábbiakhoz hasonlóan a kötetet precíz névmutató, valamint sajtó- és szemelvényes könyvbibliográfia egészíti ki.

A közölt anyaggal kapcsolatban azonban mégis merülnek fel problémák. Arról van itt szó, amit a kötet előszava is felvet olyanformán, hogy a századforduló után tömegmozgalommá váló munkásmozgalom kiadott és ki nem adott forrásanyaga tetemesen megszorodott s ez a kutatót a *lényeges* kiválogatásának korábbinál jóval nehezebb feladata elé állítja. A szerkesztőkre itt az a feladat vár, hogy ebből az anyagtevésekből a legfontosabbakat kiválogassák, azokat súlyúnak és értékűnek megfelelő arányukban közöljék, ezzel a részletesen kidolgozandó kérdésekre ráirányítsák a figyelmet.

Véleményünk szerint a kötet szerkesztői ebben a vonatkozásban követtek el súlyos hibákat. Itt persze nemcsak az arányokról, hanem elsősorban szemléletről van szó, de egy dokumentumkötet szemléletmódja az anyag szelektálásában, egyes dokumentumok beiktatásán vagy kirekesztésén mutatkozik meg. A Válogatott Dokumentumok által képviselt szemléletben a korszakkal foglalkozó más művek is osztoznak.

Ezek közé a problémák közé tartozik a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom kapcsolatának a kérdése, az a kérdés, hogyan illeszkedik bele a magyar munkásmozgalom a nemzetközi munkásmozgalomba. A kötet itt jelentős eredményt ért el, amikor az orosz forradalom hatását bemutatta és ezzel jóvátette a magyar történetírás egy régi mulasztását. Azonban szem elől téveszti, hogy 1905 előtt és után is a magyar munkásmozgalmat nemcsak keletről, hanem nyugatról is érték hatások, és a magyar munkásmozgalom, az Oroszországból kapott hatások ellenére, 1905 után is a nyugat-európai munkásmozgalom része maradt. A könyv a nyugati munkásmozgalommal kapcsolatos anyagot alig közöl s ezzel a kívülről bevitt szemlélettel eltorzítja a valóságot. Mit kérünk itt számon a kötet-től? Annak bemutatását például, hogy a magyarországi munkásmozgalom politikai céljai kitűzésénél, harci módszereinek kiválasztásánál 1905 előtt milyen lényegesek voltak a Németországból és Ausztriából kapott hatások. Üssük csak fel pl. a Népszava 1903-as számain. Július 2-án a német szociáldemokrata párt választási győzelme után ezt írja: „A német munkások igazi hősök, kik nem beszélnek, hanem cselekszenek. Sokat, nagyon sokat tanulhatunk ebből a választási harcából”¹. Pár héttel később A német példa c. vezércikkében a Népszava így teszi fel a kérdést: „... mit tegyünk, hogy oly győzelmet arathassunk, mint a német munkások. Miben rejlik folytonos győzelmeik titka?...”² Nem kétséges, hogy a választójogi küzdelem középpontba állítása nem utolsó sorban a

¹ Népszava, 1903. júl. 2.

² Népszava, 1903. aug. 22.

német példából adódott és a harci módszerek is a sajtó tanúsága szerint gyakran a nyugati munkásmozgalomból származtak. Ennek bemutatásával kötetünk azonban adós maradt. Ugyanígy nem mutatja azt a hatást, amelyet az osztrák általános választójog kivívott és a Népszava pl. ezt írja „a mi küzdelmünkben is nagyfontosságú az osztrák elvtársak győzelme. Ha van még a magyar munkások között, aki nem teljes szívvel és lelkesedéssel küzd sorainkban, aki elcsügged az élénk tornyosuló akadályok láttára s azt hiszi, hogy amiért mi küzdünk az megvalósíthatatlan, merítsen erőt kitartást és lelkesedést az osztrák eseményekből...”³ Nem olvashatunk arról sem, hogy az orosz forradalom eseményei gyakran nyugati átszűrősen keresztül jutottak el hozzánk és a magyar szociáldemokraták adott állásfoglalását a nyugati pártok állásfoglalása döntötte el. A kötet hoz anyagot pl. arról, hogy a magyar SzDP helytelenül mutatta be az orosz párton belüli eltéréseket, de a megértést elősegítené, ha megtudnánk azt, hogy ebben a párt csak a nyugatiak állásfoglalását visszhangozta, amint ezt a nemzetközi elméleti fórumnak számító Die Neue Zeit számos cikke tanúsítja.⁴ Így az 1905 öszi események érthetőbbek lennének, ha tudnánk, hogy az SzDP többek között azért tekintette az orosz forradalom győzelmének a cári manifesztumot, mert előtte az osztrák SzDP kongresszusa ugyanezt tette, és ebből hasonlóképp a választójoggal kapcsolatos következtetéseket vont le. „A kongresszus kijelenti, hogy az orosz forradalom dicső győzelme után az ausztriai proletariátus, beszéljen bármely nyelven, minden eréllyel követeli az általános egyenlő és egyenes választói jogot”⁵ — mondja az osztrák SzDP 1905-ös kongresszusának határozata. Adós marad a kötet annak bemutatásával is, hogyan rendeződtek a magyar SzDP sorai a nyugati hatások szerint, hogyan reagáltak nálunk a nyugati munkásmozgalmon belül a század elején felmerülő és kiélesedő harcokra. Ez persze nehezen oldható meg egy dokumentumkötet keretében és hosszas elemző munkát követel, de azt azért el lehet várni, hogy dokumentumkötet is adjon ilyen jellegű anyagokat. A magyar szociáldemokrata párt ugyanis élénken reagált ezekre az eseményekre. A német SzDP 1903-as drezdai kongresszusa, ahol a revizionizmus harca a marxizmus ellen megindult, nagy visszhangot keltett nálunk is. Jellemző, hogy a párt sajtója az éles elvi vitákról így nyilatkozik: „Egy olyan párt, mint a német párt, az apróbb kérdésekben bizonyára nem lehet el véleménykülönbség nélkül. Hogy azonban e véleménykülönbségek még csak nem is érintik a párt erejét, az kitűnt újra a kongresszuson.”⁶ Itt csak néhány példát soroltunk fel anélkül, hogy magat a kérdést meg akartuk volna oldani. De ez a néhány példa is mutatja, hogy bőven van területe a nemzetközi munkásmozgalomnak a magyarországra gyakorolt hatása kutatásának. Ezt a munkát sürgősen el kell végeznünk, mert enélkül a magyar munkásmozgalomról rajzolt képünk ferde, torz, fogyatékos marad.

Nem tekinthetjük továbbá kielégítőnek azt a képet, amelyet a dokumentumok alapján a magyarországi szociáldemokrata párt elméleti nézeteiről kapunk. El kell persze ismernünk, hogy a szerkesztők itt is értékes munkát végeztek és sok, eddig nem látott szempontra irányították rá a figyelmet. De nyilvánvalóan nem vezethet eredményre az a nézet, amely szerint a szociáldemokrata párt elmélet nélkül botorkáló politikáját csupán a napi szűkségelek szerint kialakító párt volt. Az ilyen nézet eleve korlátozza a kutatás területeit, sematizmust eredményez és megakadályozza azt, hogy a problémát egész bonyolultságában vessék fel. Az SzDP-nek megvoltak a maga nézetei a századforduló Magyarországról, jóllehet ezek a nézetek alapjában véve hibásak voltak, de mindenesetre elvi alapjául szolgáltak a gyakorlati politikának. A párt a polgári radikálisoktól kölcsönösvett szemlélet alapján a maga módján nézte az országot és azt alapján feudálisnak tartotta. „A feudális Magyarország” elméletéből logikusan következett az általános választói jog, mint fő politikai követelés középpontba állítása. A kötetnek véleményünk szerint feladata lett volna az SzDP ilyen nézeteinek sokoldalú bemutatása, s ezzel a szociáldemokrata választójogi politika egész elméleti alapjának feltárása. Így feltétlenül helyesnek tartottuk volna Szabó Ervin „Engels a magyar forradalomról” szóló cikkéhez írt bevezetésének közlését.⁷ Ez a cikk valóságos összefoglalója a szociáldemokraták Magyarországról, a magyar társadalmi fejlődésről vallott nézeteinek és ismeretes rendkívüli hatása az 1918 előtti, de még az 1918 utáni munkásmozgalomra is. Ugyancsak helyesnek tartottuk volna a „Die politische Lage in Ungarn” c. cikk közlését

³ Népszava, 1905. nov. 17.

⁴ Lásd pl. Kautsky cikkét „Die Differenzen unter den russischen Sozialisten”. Die Neue Zeit, 1904—5. II. 68—79. 1.

⁵ Népszava, 1905. nov. 2.

⁶ Népszava, 1903. szept. 26.

⁷ Marx—Engels Válogatott I. Bpest, 1905. 101—110. I.

a Die Neue Zeit-ből,⁸ valamint Kunfi Zsigmond hasonló című cikkének közlését a folyóirat egy későbbi évfolyamából.⁹ A kötet által képviselt szemlélet alapján eddig nem nyúltak hozzá a szociáldemokrata elmélet bonyolult összetevőihöz, így nem kutatták azt a hatást, amelyet a polgári radikális gondolkodás gyakorolt a munkásmozgalomra. Ezzel kapcsolatban igen sok újat adott volna a polgári radikálisoknak a Széchényi Könyvtár kéziratárhában őrzött hagyatékának átkutatása.

Nem érthetünk egyet azzal a bánásmóddal, amellyel a kötet a korabeli magyar munkásmozgalom kimagasló alakját, Szabó Ervint kezeli. A 700 oldalas mű mindössze két rövid írásának közlésére szorítkozik, holott Szabó Ervin, ezekben az években még a marxizmus kiemelkedő gyakorlati és politikai képviselője volt Magyarországon s a legtöbbel járult hozzá a marxizmus „megmagyarosításához”. Ennek a mostoha bánásmódnak — amely bánásmód nemcsak a kötet sajátja — véleményünk szerint két oka van. Az egyik általánosabb, ez a személyi kultusz behatolása a munkásmozgalom történetírásába, amely itt egészen torzan úgy jelentkezett, hogy — egyes későbbi szereplők nagyságának növelése érdekében — kisebbitették a munkásmozgalom korai nagy képviselőinek szerepét. Ebben a bánásmódban Szabó Ervinnel a kommunista mozgalom sok kiemelkedő alakja is osztozott. A másik, konkrétabb ok az volt, hogy Szabó Ervin szerepének megítélésénél nemcsak Révai József cikkének szellemét, hanem a cikk arányait is kötelező érvényűnek tartották. Révai József cikke nagy jelentőségű volt megjelenésének idején Szabó Ervin szellemi hagyatékának helyes értékelése szempontjából, azonban éppen azért, mert ezen örökség negatív elemei ellen kellett éles harcot folytatnia, negatív elemek kerültek előtérbe. Révai József cikkének helyességét és még az arányok helyességét is az akkori időre aligha lehet kétségbevonni, de nem lehet kétséges az sem, hogy a történéseknek részletekbe menő kutatásokat kell végezniük és ki kell ásnia a feledés homályából mindazt, ami Szabó Ervin hagyatékából értékes és maradandó.

Sokat tudunk pl. az SzDP nemzetiségi kérdésben elfoglalt hibás álláspontjáról. De a felszabadulás után megjelent cikkek és írások meg sem emlékeznek arról, hogy Szabó Ervin ebben a kérdésben egészen közel jutott a nemzetek önrendelkezési jogának, a lenini nemzetiségi politika alapelveinek felismeréséhez. Erről könnyen meggyőződhetünk volna, ha kötetünk a már idézett Engels cikk bevezetését leközölte volna. Szabó Ervin Engels nézeteit elemezve magyar vonatkozásban a következő konklúzióra jut: „Ami 1848 előtt állott az olasz, magyar, német stb. munkásságra, ugyanez áll ma a horvát, a szerb, a román, a cseh, a szász proletárságra. A nemzeti ellentétek érzése az országaikban uralkodó néppel szemben annál erősebben fokozódik, minél hosszabb és minél mélyebb nemzeti elnyomásuk. A kérdés megoldása itt sem lehet más, mint az olasz, a magyar, a német nemzeti függetlenségi harcok tekintetében: a horvát, a szerb, a román, a cseh nemzet helyreállítását autonómiája és egysége.”¹⁰ Vagy hol olvashattunk eddig pl. Szabó Ervin agrárkérdésben vallott nézeteiről, holott ezek a nézetek, bizonyos korlátaik ellenére, a kommunista párt agrárprogramjáig a legmesszibbre jutottak a marxizmus tanításainak magyarországi viszonyokra való alkalmazásában? Szabó Ervin meglátta azt, amit rajta kívül a korabeli munkásmozgalom egyetlen képviselője sem látott, hogy a feudális nagybirtok felszámolása a magyarországi fejlődés központi, fő kérdése, és meglátta azt, hogy a magyar munkásmozgalom legsürgősebb feladata egy megfelelő agrárprogram kidolgozása. „... A modern Magyarország összes problémái végső fokon a nagybirtok problémájában oldódnak fel — írja a „Die Agrarfrage in Ungarn” c. cikkében. — Hogyan lehet gyakorlatilag ezt a problémát legjobban megközelíteni, ez kezdettől fogva a magyar munkásmozgalom legégetőbb kérdése. De meg kell állapítani, ez olyan kérdés, amellyel annak ellenére, hogy reánk tartozik, eddig nagyon keveset törődünk. Először Kautsky mutatta meg nekünk, hogy az agrárkérdés Magyarországon, éppen úgy, mint Oroszországban, másképp áll, mint Nyugat-Európában. Magyarországon a parasztság még forradalmi tényező.”¹¹ Az agrárkérdés súlyának, a parasztság szerepének és jelentőségének felismerése egymaga kiemeli Szabó Ervint a korabeli munkásmozgalom alakjai közül. A megoldási mód, amely a felismerést követi, persze már problematikusabb. Szabó Ervin a nagybirtok részleges likvidálását tűzi ki célul, de ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a feudális földtulajdont nem a kisparaszti magántulajdonnak, hanem a köztulajdonnak kell felváltania. De, hogy Szabó Ervin azért mennyire túl tudta tenni magát a dogmákon és mennyire a konkrét helyzetnek megfelelően tudott gondolkodni, mutatja, hogy ő a köztulajdonbavétel utáni gazdálkodást teljesen a parasztság igényeinek megfelelően

⁸ Die Neue Zeit, 1904—5. I. 723—726. I.

⁹ Uo. 1905—6. II.

¹⁰ Marx—Engels Válogatás. I. Bpest, 1905. 109—110. I.

¹¹ Die Neue Zeit, 1907—8. I. 59. I.

akarta kialakítani. „Hogy ezen a közös tulajdonon azután hogyan kell gazdálkodni egyénileg, vagy szövetkezetekben, kis vagy nagybérletek formájában, ez már más kérdés, amelyet a helyi viszonyok, a technikai fejlettség, a világpiaci viszonyok, a mezőgazdasági lakosság intellektuális haladottsága figyelembevételével kell eldönteni.”¹² Szabó Ervin programjának vannak hiányosságai — a köztulajdonbavételnél pl. fel sem vetette, hogy tulajdonképpen milyen állam legyen az, amely a kisajátítást elvégzi —, de ha a paraszti programokat nézzük, amelyek akkor szintén csupán a föld államosítását és bérletekben való kiosztását követelték (Várkonyi, Áchim), akkor el kell ismernünk, hogy Szabó Ervin alapján helyesen fejezte ki a parasztság követeléseit, és fő vonalaiban helyes és elfogadható agrárprogramot adott. Mindezek bemutatását, azt hiszem, joggal kérhetjük számon a Válogatott Dokumentumoktól és a korszakkal foglalkozó egyéb írásoktól. Szabó Ervin szerepét a szervezeti szabályzat módosításával kapcsolatban érinti a kötet s közül is részleteket Szabó tervezetéből. Helyesnek tartottuk volna azonban Szabó Ervinnek egy, a Világosságban 1906-ban megjelent cikkének közlését is, ahol a pártélet demokratizmusa szükségességének napjainkban is érvényes megfogalmazását adja. Hiába keresünk olyan dokumentumot is, amely Szabó Ervinnek a párt vezetőinek elhibázott választójogi taktikája ellen folytatott harcát mutatná 1905–6-ban. Pedig hogy ő már 1905 őszén szembefordult a választójogi taktikával, kiderül Jászinnak egy leveléből: „... A politika tekintetében egyre jobban közeledem Ervin álláspontjához. Semmi parlamentári taktika, vagy összeműködés. Meg kell maradni forradalmi pártnak...”¹³ A kötetből nem derül ki az sem, hogy Mérő Gyula ellenzéki küzdelme mögött tulajdonképpen Szabó Ervin állott. Szabó már 1905-ben „derék szocialistának” nevezi Mérő Gyulát.¹⁴ Úgy gondoljuk, hogy idősebb lenne Szabó Ervin egész tevékenységét, kimagasló alakját teljes valóságában bemutatni.

A dokumentumsorozat korábbi kötetei és a jelen kötet is gondot fordítottak a munkásmozgalom mellett a paraszti harcok bemutatására is. Ezek az anyagok együttesen hű tükröi voltak a két dolgozó osztály közös harcának. Ilyen előzmények után teljesen érthetetlen előttünk, hogy a kötet szerkesztői miért hagyták ki a paraszti követeléseket legvilágosabban megfogalmazó békéscsabai Áchim-párt dokumentumait. Talán itt is az a szociáldemokrata szemlélet kísért, amely a földdel rendelkező parasztság mozgalmait kirekeszti a munkáosztály szövetségéből? Az olvasónak könnyen ilyen gyanúja támad. Pedig ezek az anyagok az egész magyar parasztság politikai fejlődésére, osztálytudatának erősödésére, követelésének tisztázására világítottak volna rá. Vajon nem lett volna-e helyes néhány dokumentummal bemutatni azt a gyökeres fordulatot, amely ekkor kezdődött el a magyar parasztságban, ti. a függetlenségi párttól való elszakadást? „Kisgazdák! Munkások! — írja a Paraszt Újság 1906-ban. — Az urak pártja úgy itt e városban, mint szerte az országban nagy hangon kiált, hogy új korszak előtt állunk. Uralomrajutott íme azon elem — amely látszólagosan legalább — a ti érdekeitekért is »harcolt« eddig, uralomra jutott az 1849 álcájával takarózó magnáshad: de most, amikor módjában volna *tenni* is valamit a ti érdekeitekben, most, amikor — ha akarná — törvényt csinálhatna azokból a népjogokból, melyeket még a közelmúltban is hirdetett: most felrúg minden kisgazdát illető követelést és oda igyekszik hatni, hogy ti — kisgazdák és munkások — rabszolgákká legyetek.”¹⁵ Hogy nem kapott helyet a századeleji magyar parasztság földosztó törekvéseit oly világosan kifejező dokumentum, mint Áchim András parlamentben elhangzott felszólalása? Nem tudjuk megállni, hogy legalább néhány részletet ide ne iktassunk ebből a nevezetes dokumentumból: „... minden népképviselőnek kötelessége arra törekedni, hogy megváltsa Magyarország egész népét a nagybirtokok, latifundiumok és a papi holtkézbirtok néppusztító átkától”. „... utasítsa a ház a földművelésügyi minisztert, hogy kezdje meg haladéktalanul az előmunkálatokat a hitbizományok és papi birtokok állami megváltásának kérdésében, hogy ezen birtokok az állam tulajdonába kerüljenek: az állam olesó haszonbér mellett apró parcellákba bocsássa ezen földeket a földre, illetőleg kenyérre szoruló szegény nép használatára...”¹⁶ S ha ehhez hozzátesszük, hogy Lenin annakidején mennyire megfigyelte és számításba vette az eszer képviselőknél a dumában elhangzott javaslatait,¹⁷ és ha tudjuk, hogy a szovjet párttörténészek milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak a pa-

¹² Uo.

¹³ Jászi Oszkár Somló Bódoghoz 1905. nov. 16. OSzK Kézirattár, Levelestár.

¹⁴ Szabó Ervin Somló Bódoghoz 1905. okt. 14. OSzK Kézirattár, Levelestár.

¹⁵ Paraszt Újság, 1906. jún. 10.

¹⁶ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. II. Bpest, 1906. 196. l.

¹⁷ Lásd pl. „A szociáldemokrata párt agrárprogramja” című cikkből „A parasztság agrárprogramja” c. levezetét. Lenin: Az agrárkérdésről I. Bpest, 1950. 486–491. l.

raszti szövetséges dokumentumai feltárásának, akkor méginkább nyilvánvaló a kötet szerkesztőinek azon hibája, hogy a demokratikus parasztmozgalom anyagát a kötetből kirekesztették.

DIÓSZEGI ISTVÁN

IRATOK A NEMZETISÉGI KÉRDÉS TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS KORÁBAN. II. köt. 1892—1900

Összegegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor.

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1956. 967. l.)

A dualizmus korának nemzetiségi kérdése a történettudomány egyik legismeretlenebb problémaköre. Tudományos feldolgozása tankönyvelőtanulmányok kéziratain kívül még nem készült, oktatásunk vagy megkerüli vagy meglehetősen felületesen tárgyalja. Levéltári anyaga nagyrészt feltáratlan, az egykorú emlékiratok, publicisztikai munkák, sőt az 1945 előtt készült tudományos igényű részlettanulmányok is annyira tendenciózus beállítottságúak, hogy történetírásunk tényanyagukra is csak erős kritikával támaszkodhatik. Kemény G. Gábor iratközlései éppen ezért rendkívül jelentősek mind történetírásunk, mind történeti oktatásunk szempontjából. Kemény G. Gábor példamutató buzgalommal kísérli meg történettudományunk e hatalmas területét felderíteni és az olvasó számára hozzáférhetővé tenni.

Az iratgyűjtemény első kötete is kedvező fogadtatásra talált a nemzetiségi kérdés történetének kutatói körében, hazánkban és külföldön egyaránt. Egyetemi és középiskolai oktatásunkban is nélkülözhetetlenné vált. Kitűnt pontos, körültekintő szerkesztésével, tartalmi gazdagságával, teljességre törekvésével. Az idegennyelvű szövegek magyar nyelvű fordításával a széles olvasóközönség számára is hozzáférhetővé váltak olyan dokumentumok, amelyeket a felszabadulás előtt szándékosan elhallgatott a múlt rendszer tudománypolitikája. Új marxista történetírásunk csak a források tárgyilagos, körültekintő vizsgálata alapján juthat olyan megoldásokhoz, amelyeket a történelmi valóság felderítése az érdekelt népek szakemberei és közvéleménye számára is elfogadhatóvá tesz. Kemény G. Gábor munkássága nem kis mértékben teremti meg ennek előfeltételeit. A második kötet az elsőnél kisebb időszak (1892—1900) iratanyagát tartalmazza, de sokkal gazdagabb annál. Szinte minden fontosabb nemzetiségi vonatkozású esemény iratai megtalálhatók benne.

A kötet rendkívül alapos és sokoldalú gyűjtőmunkáról tanúskodik. Elsősorban az eddigi feltáratlan nemzetiségi vonatkozású levéltári anyag figyelemreméltó: a minisztertanács és különböző minisztériumok, törvényhatósági és városi képviselőtestületek, ügyészségek és bíróságok iratai, amelyek eddig az olvasóközönség számára hozzáférhetetlenek voltak. Jó érzékkel adott helyt a szerkesztő a kor kutatása szempontjából nagy jelentőségű nyomtatott forrásanyagának (országgyűlési iratok és naplók, a magyar és az összes fontosabb, Budapesten hozzáférhető nemzetiségi folyóiratok, emlékiratok stb. anyagából közölt szövegek), anélkül, hogy ezzel túlterhelte volna a kötetet.

Az iratok válogatásában érezhetően a teljességre törekvés vezette Keményt, s nem engedett semmilyen önkényes arányosításnak, amely az olvasóban a nemzetiségi ellentétek korabeli jelentkezési formáinak gyakoriságáról alkotott fogalmát eltorzíthatná, éppúgy helyet szentelt a mai olvasó előtt kisebb jelentőségűnek ható egyházi-politikai vonatkozásoknak, amelyek akkor a nemzetiségi kérdés jelentkezésének még jelentősebb formái voltak, mint a mai olvasó számára és kétségtelenül a történelmi folyamat szempontjából jelentősebb munkásmozgalmi vonatkozású iratoknak. Ugyanakkor ki kell emelni Kemény tömör, marxista—leninista szellemű értékelő megjegyzéseit jegyzeteiben, amelyekkel megkönnyíti az olvasó számára a problémák helyes megértését. Különös gondot fordított arra is, hogy a lábjegyzetekben a legújabb tudományos eredmények alapján statisztikai adatokkal világítsa meg a nemzetiségek gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetét. A kutatók szempontjából sokat érőek a kötetben helyet nem kapott iratokra vonatkozó utalásai és bibliográfiai jelzései. A kötet használatát megkönnyíti az iratoknak az időrend tiszteletbentartásával összeállított szakszerű tárgyi csoportosítása, az iratok összefüggéseire utaló jegyzetek, valamint a bő név- és tárgymutatók.

Az iratok egymásutánjából szemünk előtt bontakoznak ki a XIX. század végi Magyarország nemzetiségi viszonyai. A magyar uralkodó osztályok Bécsre támaszkodó

elnyomó politikája a maga brutalitásában, erőszakos egysíkúságában, amely igyekszik meggátolni minden önálló kulturális, gazdasági, politikai, sőt egyházi nemzeti mozgalmat. Számos irat leplezi le a Bánffy-kormány csendőreinek vérengzését, gyakran jelentéktelen helyi jellegű megmozdulások alkalmával is. A miniszterelnökségi iratokból kirajzolódik a kormánynak a Bach-korszakra emlékeztető megfigyelőhálózata, amelynek segítségével a nemzeti mozgalmak és vezetőinek minden lépését figyelemmel kísérték s e hálózat központjának, a Bánffy által létesített nemzeti ügyosztálynak a tevékenysége. A kormányzat kémhálózata különösen a nemzeti mozgalmak külföldi és munkásmozgalmi kapcsolataira ügyelt éberén. A kormány emellett igyekezett a nemzeti mozgalmak bizonyos erőit céljaira felhasználni. Számos irat derít fényt Bánffy és a szász országgyűlési képviselők paktumára és annak következményeire, a magyar kormányt kiszolgáló nemzeti egyházi vezetők tevékenységére. Nagy teret szentel Kemény azoknak az iratoknak is, amelyek a magyar kormány önkényeskedését mutatják be a nemzeti egyházak autonóm belső életét illetően, amely pl. a szerb görögkeleti egyház vezető szerveinek működését évtizedekre megbénította.

Nagyon jellemzőek azok, a román nemzeti mozgalmakkal kapcsolatos iratok is, amelyek azt mutatják be, hogy az osztrák politikai vezetőkörök hogyan támogatták a magyar kormányt a nemzeti jogok követeléseinek sorozatos elutasításában. Az iratok és Kemény hozzájuk fűzött, tényekre alapított megjegyzései megmutatják azokat a titkos rugókat is, amelyek időnként a legsovinisztább magyar politikusokat is baráti gesztusokra készítették barátságtalan céljaik elérése érdekében (pl. Tisza István nagyváradi nyilatkozata és romániai olajérdekeltisége, vagy a romániai Sturza-kormány hatalomra kerülésével kapcsolatos osztrák diplomáciai lépések és Bánffy baráti hangú nyilatkozata közötti összefüggések).

Számos irat mutatja be a magyarországi választójogi rendszer hátrányos következményeit a nemzeti jogok vonatkozásában, azokat a választási machinációkat, amelyek lehetetlenné tették Magyarországon a nép és így a nemzeti tömegek képviseletét is. A nemzeti jogokat választójoguktól megfosztó törvény alapján összehívott országgyűlés összetétele nem volt alkalmas arra, hogy demokratikus, a nemzeti elnyomást enyhítő törvényeket hozzon, hogy az 1868-as liberális Pötvös—Deák-féle nemzeti politikai programjának pozitívumait valóra váltsa. A nacionalista, soviniszta hullám, amely a 80-as években mindinkább elárasztotta a magyarországi politikai életet, a XIX. század végén viharosabbá vált, az országgyűlés tárgyalásain a nemzeti kérdéstől egészen messze eső területeket is felkavart. A II. kötet iratai kitűnően mutatják a kormánypárt és az ellenzéki pártok versengését, amint egymást túllécitálják a nacionalizmusban, a magyar uralkodó osztályok hegemoniájának fitogtatásában. Ugron Gábor függetlenségi pártvezér pl. azért helytelenítette az Ausztriával való szövetséget, mert emiatt nem érvényesülhet eléggé a nemzeti jogokkal szemben a magyar szupremácia (151. l.). Ez az az évtized, amikor a magyar uralkodó osztályok tudatában pártállásra való tekintet nélkül megkövesedik a sovinizmus. A magyar és más nemzetek közötti minőségi különbséget látnak. Pl. amikor 1893-ban Ferenc József Borosheben a nemzeti jogok békés együttélésének lehetőségéről nyilatkozott, a függetlenségi párt vezetői ez ellen a legélesebben tiltakoznak, nem azért, mert az uralkodó nem mutatott rá azokra az okokra, amelyek ezt a kormányzat részéről lehetetlenné teszik, hanem azért, mert a nyilatkozat nem fejezte ki, hogy a „magyar faj mint államalkotó és összesítő tényező áll a többi fajok fölött”, s ezzel a magyart is „nemzeti jogok” degradálta (173. l.). Ezekben az években teljesedik ki az 1868-as nemzeti jogok törvény negatívumai, amelyek a törvényadta lehetőségektől is megfosztják a nemzeti jogok politikai, kulturális és vallási törekvéseit. Az „egy politikai nemzet” deákai fogalma a század végére egy nemzeti jogok egységes magyar birodalom lázalmává terebélyesedik, s a nemzeti jogok semmibevétele odáig fajul a kormány részéről, hogy belügyminiszteri rendelet jelenhet meg, amely minden nemzeti jogon alapuló szervezkedést megtilt, amire az 1868-as nemzeti jogok törvény még módot adott. A nemzeti jogok pártok gyűléseit sem engedélyezik, vezetőiket a kormány állandó megfigyelés alatt tartotta. Ez az évtized a nemzeti jogok és politikai perek évtizede. A kormány nemcsak olyan jelentős politikai nyilatkozatokat torol meg vaskezzel, mint a román Memorandum, hanem családi sirbontok felszentelését is, intim baráti megnyilatkozásokat is csendőrökkel akadályoztat meg, ha nemzeti jogpolitikai vonatkozásúaknak minősíthetők. A kor törvényhozásának egyik legjellegzetesebb nemzeti jogpolitikai vonatkozású törvénye a község- és helynevekről szóló 1898 : VII. tc. A törvény a modern postaforgalom és közlekedés elemi feltételét, a helynevek egységesítését volt hivatva megoldani, azonban a kor uralkodó köreiben sajátos nemzeti jogi szemlélete szinte természetesen fogja fel, hogy a helynevek hivatalos megállapítása

módot ad a helynevek magyarosítására, történeti, néprajzi, de főleg kormányhatalmi argumentáció segítségével. A kötet nagyon érdekesen mutatja be azt a politikai vihart, amit az elmaradt viszonyokat rendező, de sajátosan a magyar uralkodó körök hatalmi vágyától átfűtött szellemű törvénytervezet előidézett a magyar és a nemzetiségi politikai körökben.

Az iratok tetemes része a magyar ellenzéki pártok dicstelen magatartását mutatja be: a választási érdekből szlovákbarát Néppártot, amely a szlovák nemzeti mozgalom jobbszárnyával keres ideiglenes kapcsolatot, hogy a választások után megszakítsa azt; a függetlenségi párt zömét, amely a nacionalizmusban és sovinizmusban versenyre kelve a kormánypárttal, szinte minden esetben a nemzetiségi elnyomás elégtelensége miatt zajong a képviselőházban. Meg kell jegyeznünk, hogy a kötetben közölt sajtóanyagban belül a függetlenségi párt lapja kissé indokolatlanul nagy helyet kapott. Több esetben nemzetiségi lapok tudósítását is az „Egyetértés”-ből átvett közleményből ismerjük meg a gyűjteményben, ami valószínűleg abból ered, hogy szerző számára a hatalmas sajtóanyagban való tájékozódás alapjául a nemzetiségi mozgalmakat élénken figyelemmel kísérő „Egyetértés” szolgált. A szerb énekkar debreceni látogatásáról írt „Egyetértés”-tudósítás egyébként pl. igen jellemzően mutatja a pártnak azt az izig-vérig nacionalista beállítottságát, amely az e korban igen ritkán adódott baráti találkozókat is naivan a szerbek magyar „hazafias szellemű” nevelésére igyekezett felhasználni.

A kötetben közölt iratokból nemcsak a magyarországi nemzetiségi mozgalmak közös vonásáról nyerhetünk képet, hanem azokról a sajátosságokról is, amelyek egy-egy nemzetiség mozgalmát hagyományainál, erejénél, vagy gyengeségénél, adottságainál fogva megkülönböztetik a többitől. Képet kapunk az egyes nemzetiségek politikai, vallási mozgalmainak belső ellentétéről, irányzatairól, egységre irányuló törekvéseiről is.

A román Memorandum-per hatására a nemzetiségi pártok ismét közös összefogással próbálják alapvető nemzetiségi és állampolgári jogaitak biztosítani. Számos irat mutatja be az ilyen irányú erőfeszítéseket, a magyar hatóságok gátló tevékenysége elleni és a mozgalom belső pártvillongásainak leküzdésére, amelyek az összefogás fő gátló tényezői voltak. A magyarországi nemzetiségek együttműködése és kölcsönös támogatása sok más módon is megnyilatkozott ezekben az években az iratok tanúsága szerint: nemzetiségi perekben a védelemben való kölcsönös segélynyújtás, kulturális kapcsolatok stb. A nemzetiségek összefogási kísérletei azonban a XIX. század végén nem jártak konkrét eredménnyel, nem szilárdultak meg. A nemzetiségi polgári pártok számára ilyen körülmények között két választás maradt, vagy megalkudni a helyzettel és a magyar uralkodó osztályoktól kikényszerített reformokkal megelégedni, vagy közeledni a néphez, s akkor szélesebb tömegeket érintő szociális programmal harcolni a nemzeti egyenjogúságért. Az iratok alapján nyomon kísérhetők a nemzetiségi pártok ilyen jellegű belső osztódásai. Figyelemre méltó anyagot találunk a nemzetiségi mozgalmak és a „szomszédos anyaország” (Románia, Szerbia) vagy a szomszédos fejlettebb rokon nép (csehek) hasonló beállítottságú pártjainak, irányzatainak kapcsolatáról, bár e téren az iratok elsősorban nem e kapcsolatok pozitív tartalmát, hanem a magyar hatóságok és e törekvések képviselői közötti konfliktusokat világítják meg. A magyarországi nemzetiségi mozgalmaknak kétségtelenül nagy erőt kölcsönözött az 1890-es évektől, hogy külföldön keserves helyzetük feltárása és megváltoztatása érdekében propagandát folytattak, hogy anyaországuk konzervatív vagy liberális, az ottani kizsákmányoló osztályok érdekeit képviselő pártjaitól segítséget kaptak, de ez bizonyos szempontból gyengeségüket is mutatja. A XIX. század végi Magyarországon az osztályellentétek annyira kifejezték már, hogy a nemzetiségi polgárság, értelmiség, már nem képes nemzeti burokkba öltöztetett osztály- vagy réteggövteléseiből álló programjával a nép, a nemzetiségi munkásság, parasztság tömegeit maga mögé tömöríteni; a nép követeléseinek programba vételétől, a forradalmi út vállalásától pedig visszariadtak. A nemzetiségi polgárság, értelmiség harca a sajtószabadság, iskolaügy, egyházi autonómia, a hivatalvállalás szabadsága, a hitelszövetkezetek, földbérletek, bankkölcson, telepítés, takarékpénztár stb. terén, bármennyire fontos is, noha kétségkívül érinti és megmozgatja a kispolgárság és a módosabb parasztság jelentős rétegeit, a bajok orvoslásának módszerében lassú, az alapvető bajokat megszüntetni képtelen, a fájdalmakat csak részben enyhítő megoldásokhoz vezethettek, s így a széles nemzetiségi tömegeket nem ragadhatták magukkal.

Bár az előző kötethez képest a politikai és kulturális kérdések mellett nagyobb teret kaptak a nemzetiségek gazdasági szervezeteit és helyzetét bemutató iratok (szerb földműves szövetségi mozgalom, kivándorlás, hegyvidéki akció stb.), az anyag összeállítása ezen a téren korántsem olyan sokoldalú és rendszeres, nem terjed ki egyforma mértékben minden nemzetiségre. Az is kérdéses, hogy iratgyűjtemény, sajátos jellegénél

fogva, a Kemény által tett erőfeszítéseken túlmenően mennyire lehet alkalmas gazdasági folyamatok vagy sokoldalúbb helyzetkép bemutatására, hiszen ez feldolgozást igényel.

Kellő mértékben találunk iratokat a kötetben a nemzetiségi és munkásmozgalom történetének közös határterületére, a magyarországi nem magyar nemzetiségű munkás- és parasztmozgalmak tárgykörére is. Helyes mértéktartással, csupán eddig még nem közölt iratokat mutat be, a munkásmozgalom történetének iratgyűjteményében már kiadott iratokra (egy-két elkerülhetetlen fontos részlet kivételével) csak utalást találunk. A magyar és a nemzetiségi munkás- és parasztmozgalmak ösztönös vagy tudatos nemzetközisége, az osztályelnyomás elleni közös harc kialakulásának mozzanatai, a hatósági szervek brutális fellépése, a szlovák és cseh munkásság szolidaritása, a nemzetiségi radikális értelmiség tétova próbálkozása a munkássághoz való közeledésre — képrzi ezeknek az iratoknak fő mondanivalóját.

A XIX. század végén a dualista rendszer válságtünetei egyre élesebben mutatkoztak meg. Az iratgyűjtemény II. kötete a nemzetiségi kérdés vonatkozásában sokoldalúan mutatja be ezt a magyar uralkodó osztályok számára egyre stüppedékesebbé, egyre forróbbá váló talajt. A felszint, a milleniumi évek látszólag ereje teljében viruló „magyar hegemoniáját” és „kultúrfölényét”, a magyar uralkodó osztályok látszólag megingathatatlan hatalmi rendszerét, amely a nemzetiségek szociális helyzetén segíteni képtelen, amely számára a kultúrpolitika azonos a magyarosítás politikájával, a hazaszeretet a magyar hegemoniával, amely hovatovább megszüntetve minden nemzetiségi jellegű szervezetet, intézményt, egyedül csak a szuronyokra támaszkodva tudja fenntartani magát, megvédeni vélt igazát. De az iratok megmutatják az ébredező népet is, az első szervezeteit létrehozó soknemzetiségű munkásosztályt, a véres csendőrsortüzekben a nemzeti és nemzetek közötti munkás és paraszt összefogás gondolatára lassan ébredő parasztságot, a XX. század nagy forradalmainak főszereplőit.

Az iratok II. kötete tudományos életünk kiemelkedő eredménye s szerkesztője megérdemli, hogy a sorozat további köteteinek kiadásában tudományos és kiadói szerveinktől minden támogatást elnyerjen.

TÓTH EDE

KÖPECZI BÉLA—R. VÁRKONYI ÁGNES:

II. RÁKÓCZI FERENC

(Budapest, „Művelt Nép” tudományos és ismeretterjesztő kiadó. 1955. 407 l., 12 t.)

Kevés alakja van a magyar múltnak, aki történelmi cselekvésben, emberi nagyságban olyan magaslatokat ért el, mint a kuruc szabadságháború „vezérlo fejedelme”: II. Rákóczi Ferenc. Lehetek, voltak is történelmünkben, akik államférfiúi képességben, hadvezéri tehetségben felülmúlták őt, de erkölcsi tisztaságban, néphez és hazához való hűségben mindmáig olyan tökéletes példakép ő, akihez hozzáadni, akár a legcsekélyebbet is, bizonyára nehéz. Akadnak korok, amikor egy nép leginkább múltjából olvashatja ki a jövő biztatását. S ha semmi egyebet nem köszönhetnénk a fejedelemnek, csupán azt, hogy a halálát követő korok inséges évtizedeiben erőt és biztatást adott a hozzáfordulóknak — már akkor is a nemzet legnagyobbjai sorában kellene kijelölnünk helyét.

Mindez ma már oly természetesen hangzik, hogy szinte attól kell tartanunk, kihívjuk magunk ellen az elmarasztaló ítéletet: közhelyekkel kezdjük. Pedig hát, ha jobban meggondoljuk, mindezideig nem rendelkezünk olyan Rákóczi-életrajzzal, amely a nagy fejedelem alakját túlzásoktól és torzításoktól mentesen örökíti meg; sőt jól emlékezhettünk, hogy a XX. század egyik legnagyobb port felkavart vitája is éppen II. Rákóczi Ferenc történelmi értékelése körül bontakozott ki. Nem tagadható, hogy a régebbi történészeknek, elsősorban *Thaly Kálmánnak* halhatatlan érdemeik vannak a kurucok levéltári anyagának felkutatása és közzététele terén, az viszont a legjobb akarral sem állítható, hogy a feltárt forrásanyag feldolgozásához kellő szemléleti tisztázottsággal, biztos tájékozódóképességgel ültek volna hozzá. S ami igaz a kurucorról szóló történetírás egészéről, az természetesen érvényes a fejedelem alakjának megformálására is!

Miről is van hát szó?

A múlt századvégi, századforduló körüli s XX. század eleji történetírás Rákóczi-értékelése egy alapjában téves ellentétpár szélsőségei között ingadozott. Az egyik oldalon állt *Thaly Kálmán* kétségtelenül jó szándékból fakadó, de végtelenen eltúlzott nemesi kuruc romantikája, a másik oldalon — *Thaly* működésének ellenhatásaként is — a Rákóczi

emlékét megtagadó, a fejedelem történelmi nagyságát és ezen keresztül már-már a kuruc szabadságharc igazát kétségbevonó Habsburg-szimpatizáns álláspont, melynek tipikus kifejezője a század tizes éveiben Szebfü Gyula volt. Mindkét álláspont a kor meghatározott politikai törekvéseinek bélyegét hordozta magán és miközben élesen szembenállt egymással, tulajdonképpen — s ez a sajátos — meg is fért egymás mellett. A Habsburg-uralom tagadásában, illetve igenlésében egymástól élesen eltérő két szemléletben ugyanis, a nagy különbségek ellenére, egy töről fakadó, rokon vonásokat fedezhetünk fel. S ez: a társadalmi, szociális problémák iránti közöny, a kuruc kor harcoló tömegeinek jogosulatlan háttérbe szorítása. Korántsem állítjuk, hogy a két álláspont értékelése közé egyenlőségjelet tehetnénk, de az sem kétséges, hogy egy olyan kor számára, amelyben a Habsburg-uralom minden nyűge ellenére, mégiscsak a belső társadalmi kérdések voltak a legégetőbbek — márpedig a századforduló körüli évek kora ilyen kor volt Magyarországon —, Thalyék belsőleg „sterilizált”, egyoldalú kuruc lelkesedése sem mondhatott *sokkal* többet, mint az ellentábor „réalpolitikai” érvelése. Thaly idealizált, szinte emberfeletti magasságokba emelt nemesi kuruc hősei legfeljebb felületese, a dolgok mélyére nem néző lelkesedést kelthettek akkor, amikor az idők a magyar történelem nagy korszakainak elmélyült és teljes megértését követelték.

Távol áll tőlünk a szándék, hogy a történetírás egyes megállapításait mechanikusan és közvetlenül, mintegy matematikai módszerrel a történetíró korának társadalmi szerkezetéből és politikai érvényonyaiából „vezessük le”, mégsem zárkozhattunk el egészen azon feltűnő párhuzam elismerése előtt, ami Thalyék kuruc szemlélete és a mögöttük álló politikai erők — a függetlenségi párt — századforduló körüli programja között fennállt. Vajon nem a magát 1848 örökösének valló függetlenségi párt egyoldalú közjogi szemléletét tükrözi Thaly történetírói működése? S vajon nem arról van-e szó, hogy a népi tartalom nélküli, romantikus kuruc idealizálás is csak *belső* történetírói ellenzéke lehetett a Monarchia uralkodó rendjének, mint ahogy a századforduló körüli függetlenségi párt sem volt több annál a napi politikában?

Félreértés ne essék: az új magyar történetírás — szemléletének súlyos fogyatékoságai ellenére is — vállalja Thaly Kálmán örökségét. Amikor a Rákóczi-szabadságharc 250-edik évfordulója a kuruc világ valóságnak megfelelő ábrázolását sürgette, percig sem lehetett vita arról, hogy a két álláspont közül egyáltalán melyikhez lehet kapcsolódni. Hiszen Thaly kuruc látása, minden korlátja ellenére, mégiscsak szerves része nemzeti kultúránk előrehaladó folyamatának; olyan csomópont, amelyből új szálak hajtottak, amelyen túl kellett ugyan jutni, de megkerülni nem lehetett. S elmondható-e mindez a másik oldalról? — Inkább az az érzésünk, hogy a valóságban a Habsburg-reminiscenciákat érte utól az a sors, amit Szebfü a száműzött Rákóczinak tulajdonított: ti. „mindaz, ami azóta új lökést adott a nemzeti életnek” ettől az állásponttól „teljesen idegen tényező volt”. S a magyarság egész újkori történetének logikája késztet arra, hogy Thalyval vitatkozzunk, a Habsburg-szemléleten pedig inkább keresztüléljük.

Ami Thaly munkásságát illeti, az ő esetében a feladat konkrétan az volt, hogy fejtegetéjére állított függetlenségi szemléletét talpára kellett fordítani, azaz demokratikus, népi bázisra kellett helyezni. A kuruckor népi tartalmának kibontása lehetett és volt is egyúttal a legbiztosabb elvi és módszertani alap a Thaly-féle függetlenségi koncepció romantikába és nacionalizmusba csapó túlzásainak lefaragásához. Az új magyar történetírás ezért kezdettől fogva a népi kurucság kérdéseit helyezte a kutató és feldolgozó munka előterébe s a kuruc szabadságharc kezdeményező és motorikus erejének a dolgozó tömegeket tekintette.

Amikor történetírásunk e nagy jelentőségű, éles fordulatot a kuruc világ nemesi koncepciójától a demokratikus szemlélet felé megtette, mégsem kellett magának teljesen új, előzmény nélküli csapásokat vágnia. A Habsburg-apologizálás teljes elvetésekor és Thaly szemléletének messzemenően kritikus átdolgozásakor, fenntartás nélkül, minden vonatkozásában magának tekinthette a XX. század eleji Magyarország egyetlen igazi forradalmárának, *Ady Endrének* plebejus-patrióta kuruc látását. Mert ha igaz, hogy Thalyék függetlenségi és Szebfüék habsburgiáns álláspontja között nagy volt az ellentét, még igazabb, hogy Ady plebejus és mindkettőjük feudális szemlélete között semmiféle kompromisszum nem születhetett. A Rákóczi-szabadságharc értékelésében is megmutatkozik, hogy a magyar irodalomnak jobb, demokratikusabb hagyományai vannak, mint történetírásunknak. S van abban valami mélyen elgondolkoztató, hogy a *saját* korát összehasonlíthatatlanul jobban értő Ady a részletek ismerete nélkül is helytállóbb, igazabb történelemszemlélethez jut, mint a *csak* múltba forduló szakemberek.

E helyen természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy a Rákóczi-korról a távolabbi és közelebbi múltban keletkezett valamennyi munkát sorra elemezzük; csupán

azokat ragadtuk ki, amelyek a nemzet történelmi tudatának alakítására — rövidebb vagy hosszabb ideig — irányító befolyást gyakoroltak. Nos, meggyőződésünk, hogy az előttünk levő munka, *Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes: „II. Rákóczi Ferenc”* című életrajzi feldolgozása ebbe a sorba kívánczik. Könyvük nemcsak méltó összegezése a kuruckori kutató és feldolgozó munka elmúlt esztendőkbeli fellendülésének, de annyi illúzió és dezillúzió után arra is alkalmas, hogy Ady szellemében a reális és valóban nevelő hatású Rákóczi-kép kialakítója legyen.

Az új magyar történetírás persze már Köpeczi és Várkonyi könyvének megjelenése előtt is sokat tett az Ady-i látás érvényre juttatásáért; mégsem tagadható, hogy ennek az alapjában véve egészséges fellendülésnek zavaró, visszahúzó kísérő jelenségei is voltak. Valljuk meg, a kuruc kornál sem tudtuk mindig elkerülni a sematizálás, a jelzőkkel, kész tételekkel való „elintézés”, az elvi kényelmesség kísértését, s valóságos történelem helyett itt-ott „papírmásé” történelmet írtunk. Várkonyi és Köpeczi munkáját ebben a szűkebb távlatban is kiemelkedő alkotásnak tartjuk. Lehetnek és nyilván lesznek is viták, ellenvélemények a könyv egyik-másik megállapításáról s a történettudomány újabb eredményei módosíthatják vagy pontosabbá tehetik a részleteket. De egy bizonyos: az a *szemléletbeli frissesség és tisztaság*, amely a szerzők minden sorát áthatja, amely az első oldaltól az utolsóig keresztülvonul, kétséget kizáróan maradandó értékűvé, tudománytörténeti jelentőségűvé avatja könyvüket.

Az életrajz, amelynek a kuruc szabadságharc 1711-es bukásáig terjedő részét R. Várkonyi Ágnes, a bujdosás éveiről szóló zárófejezetét pedig Köpeczi Béla írta, három nagy tartalmi egységre tagolódik. Az első 110 oldal Rákóczi ifjúságát tárgyalja és 1703. június 14-ig kíséri nyomon a fejedelem életútját, amikor a tiszaháti jobbágy-szegénylegények hívására Magyarország határára ér és megkezdí a haza felszabadításának nagy művét. A második fejezet 194 oldalnyi keresztül a kuruc szabadságharc élén álló fejedelmet mutatja be az 1703-as diadalmas kezdéstől az 1711-es katasztrófaig. Az utolsó fejezet 85 oldala a Lengyelországban, Franciaországban és Törökországban eltöltött évekről szól és a Rákóczi-hagyomány napjainkig élő történetének összefoglaló ismertetésével zárul.

A könyv mindhárom fejezetén végighúzódik a szerzőknek az a törekvése, hogy Rákóczi egyéni életútját a kor egészébe, gazdasági, társadalmi és politikai valóságába helyezzzék bele. Ez a módszer természetesen adódott a könyv második fejezeténél, de a szabadságharcot megelőző és követő részeknél könnyen eshetek volna az egyoldalú pszichológiai ábrázolás hibájába. Várkonyi is, Köpeczi is kikerül minden efféle csapdát. II. Rákóczi Ferenc fejlődését, egyéniségének alakulását, apróbb és nagyobb változásait elsősorban külső hatásokkal magyarázzák, teret hagyva emellett a természettől adott tulajdonságok érvényesülésének is. Jóformán nincs a fejedelemnek egyetlen cselekedete, elhatározása vagy döntése, amelynek külső és belső motivációjával a szerzők adósak maradnának. Különösen érzéketlenül, plasztikusan állítja elénk R. Várkonyi Ágnes a fiatal Rákóczi szabadságharcos fejedelemmé fejlődését. Pedig a legnagyobb ellentétek, legélesebb fordulatok életének erre a szakaszára esnek. Az anyja mellett eltöltött eszméletű gyermekévek után a szerző nem titkolja, hogy félti hőse sorsát a jezsuiták kezén, aggódik érte, vajon lesz-e ereje, hogy kitörjön a német nevelés hatása alól. Várkonyi roppant sokrétűen, nagy gonddal, szerves egységükben ábrázolja azokat az élményeket, amelyek Rákóczit a németes öltözködésű és németül beszélő magyar főúrból 8–9 esztendő alatt végülis a magyar szabadságért harcba induló államférfivá formálják. A régebbi történetírás e téren elsősorban a fejedelem Bercsényivel szövődő barátságát és a XVIII. század eleji Európa diplomáciai lehetőségeit emelte ki. Várkonyi Ágnes nem elégedett meg ennyivel. Saját kutatásai alapján meggyőzően bizonyítja, hogy Rákóczit, mint az ország legvagyonosabb főúrat, anyagi érdekei elkerülhetetlenül szembe kellett, hogy fordítsák Béccsel és a Habsburg-uralmat szolgáló kamarai közigazgatással. Kellő jelentőséget tulajdonít emellett a hegyaljai kurucság 1697. évi felkelésének. „Akkor még nem fogadta el a jobbágyok hívását, de az a bizalom, mellyel ezen a nyáron feléje fordultak, rádöbentette őt nevének nagy jelentőségére. . . Rákóczi olyan feszültségek áramkörébe került, melyekből többet ki nem szakadhat.”

Várkonyi II. Rákóczi Ferenc élete legfontosabb fordulatainak a bujdosók követeivel való találkozását tekinti 1703 tavaszán. A fejedelem reális alakja bontakozik ki tolla nyomán, amikor megállapítja, hogy maga Rákóczi „nem kereste az összeköttetést a szegénylegényekkel. Főnemes volt, aki nem bízott abban, hogy a fegyvertfogott parasztok erős fundamentumai lehetnek a haza szabadságáért indított harcnak”. Nagy erővel ábrázolja, hogy a nép részéről jövő kezdeményezés állítja végülis Rákóczit a kuruc seregek élére s „a tiszaháti jobbágyok nélkül Rákóczi soha sem jut el arra a magaslatra, ahonnan nemzeti szabadságharcát megindította”. Találkozhattunk mostanában olyan

nézetekkel, amelyek a személyi kultusz elleni harc címén a történeti biográfiát legszívesebben kirekesztenék a történeti feldolgozások sorából, mert egy-egy kiemelkedő egyéniségről szóló életrajz állítólag eleve megbontja a néptömegek és a személyiségek történelmi játszott szerepének valóságos arányait. Nos, úgy gondoljuk, Várkonyi Rákóczi-képe csattanós válasz ezekre a szűkkeblű véleményekre.

Tudományos szempontból a könyv a kuruc szabadságharcról szóló második fejezetben hozza a legtöbb újat. Várkonyi az érdem, hogy történetírásunkban elsőnek adja meg a szabadságharc világos és egyértelmű belső periodizációját. Ugyanakkor az osztályerőviszonyokban bekövetkezett eltolódásoknak is mindezideig ő nyújtja a legfinomabb elemzését. A szabadságharc első szakaszának az 1705-ös országgyűlésig terjedő időszakot tekinti, amelynek fő tartalmát a szabadságharc kibontakozásában és a nemzeti egység megteremtésében látja. Az osztályerőviszonyokat tekintve a szabadságharc e szakaszára kezdetben a harcot elindító népfelkelés radikalizmusa jellemző, de már az első hetek után a megyék középnemessége veszi át a vezetést. Az 1705-ös szécsényi országgyűlés azután megmutatja, hogy a középnemesség nem elég erős a szabadságharc irányításában reáiháruló terhek vállalására és a kuruc állam vezető szerveiben a nagybirtokos arisztokrácia kerül túlsúlyra. A szabadságharc második nagy periódusában, amelynek végéig Várkonyi az 1708-as trencsényi vereségben jelöli meg, már töretlen a főúri rend hegemon, vezető szerepe. Az 1708-ban elszenvedett trencsényi csatavesztés alapjaiban rendítette meg a szabadságharc táborát, nyílt árulásra vagy a terhek és a felelősség alóli kibujásra készítette az uralkodó osztály különböző rétegeit. A belső összeomlás ez utolsó három évében határozott balrafordulást látunk a szabadságharc osztálybázisában s a kuruc állam főtámasza a zömben jobbágy katonákból álló „vitézlő rend” lesz. A kuruc katonaság megtartására és erősítésére irányuló szándék vezet a fejedelmet akkor, amikor az 1708-as sárospataki országgyűlésen keresztülviszi a katonáskodó jobbágyok felszabadításáról szóló törvény kimondását.

Különösen nagy jelentőségűnek tartjuk Várkonyi eredményeit a kuruckori „vitézlő rend” problémájának felvetésében. A Rákóczi-ról szóló életrajz természetesen nem lehetett alkalmas keret e kérdés részletes kifejtésére vagy mindenoldalú megvilágítására, annál is kevésbé, hiszen e jellegzetes társadalmi réteg kialakulása messze visszanyúlik XVII. századi történetünk évtizedeibe. A XVII. századdal foglalkozó történeti kutatás fontos feladatának tartjuk, hogy a „vitézlő rend” létrejöttét és valóban, mintegy különálló „rendd” válását a jövőben feltárja. Meggyőződésünk, hogy az etéren várható eredmények a korabeli történet — pl. a Thököly szabadságharc — egész sor társadalmi és politikai kérdését helyezik majd új megvilágításba.

Nem hallgathatjuk el, hogy a szabadságharcról szóló fejezet elolvasása után némi hiányérzet is maradt bennünk. Véleményünk szerint Várkonyi kelleiténél kevesebb figyelmet szentelt azoknak a törekvéseknek, amelyeket Rákóczi a kuruc államsszervezet megerősítésére, a hatalom központosítására fordított. Megelégszik a kuruc állam előtérben álló rendi jellegének elemzésével s nem kutatja azokat a csírákat, amelyekben az abszolút fejedelmi hatalom kiépülésének lehetősége lappangott. Ellentétet inkább csak a rendek és a jobbágyság, valamint a főnemesség és középnemesség között lát, jóval kevesebb figyelmet fordít a fejedelem és a rendiség között fel-felbukkanó ellentétekre. Ezzel van összefüggésben a szabadságharc perspektívájának bizonyos elmosódása is. Nem azt kívánjuk tőle, hogy történelmi találgatásokba bocsátkozzzék s a meg nem valósult lehetőségek ingoványos talajára tévedjen, de a történelem mégis lehetővé, sőt esetenként szükségessé tesz bizonyos előretekinteteket. A kérdés így vetődik fel: milyen jellegű állam tehetőzhet be a szabadságharcot végső győzelem esetén? Kisebb baj lenne, ha csupán arról volna szó, hogy Várkonyi e kérdésre nem tud megnyugtató választ adni, nagyobb hiba viszont, hogy a kérdés feltevésével is adós marad. A közelmúltban lezajlott viták éppen eléggé megmutatták, mennyire fontos a függetlenségi harcok jellegének és perspektívájának tisztázása, többek között pl. a soknemzetiségű magyar állam fejlődése és az egyes nemzetiségek nemzetté válása szempontjából.

Rákóczi erkölcsi, emberi nagysága a bujdosásos éveiben teljesedett ki. A bécsi udvar csábításaival nem alkuvó, a haza szabadságát egyéni érdekei fölé helyező fejedelem alakja bontakozik ki hitelesen, sokoldalúan a könyv Köpeczi Béla által írt utolsó fejezetében. A szerző, aki nagy biztonsággal mozog a XVIII. századi diplomáciatörténet labirintusában, szerencsésen ötvözi megbonthatatlan, egységes képbe a régi és az új magyar történetírás adatait, valamint jelentős részben külföldi anyagokra támaszkodó saját kutatási eredményeit. Adatait két vonalon csoportosítja. Nemcsak Rákóczi külföldi vándorútját és a szabadságharc megújítására irányuló próbálkozásait mutatja be; a bujdosó fejedelem képe mellé odaállítja a Habsburg-igában sinylődő nemzett is,

amely visszavárja őt és a független kuruc-Magyarországot. Rákóczi életének e befejező szakasza nagy erővel tárja az olvasó elé a tanulságot : a fejedelem éppen azzal lett minden időkre a magyar élet részese, hogy távol tartotta magát a XVIII. századi Magyarország rabságba fulladó életétől ; s ellenkezőleg : a Habsburg-uralom vállalása egyértelmű lett volna erkölcsi halálával — a Károlyi Sándorokhoz hasonlóan —, a nemzet eljövendő életéből való kihullásával.

Várkonyi és Köpeczi láthatólag nagy szeretettel, mély átéléssel vázolják fel a fejedelem alakját. Ez a Rákóczinak méltán kijáró tisztelet azonban nem teszi őket elfogulttá irányában. Ahol cselekvésében, magatartásában hibát látnak — s ilyen nem egyszer akad —, ott színpitgetés nélkül bírálják őt. A szerzők joggal mutatnak rá többízben is a fejedelem osztályhelyzetéből fakadó ingadozásaira ; előfordul, hogy befolyásolhatósága, erélytelensége miatt kell elmarasztalniuk. Bírálataikat mindannyiszor jogosnak, hitelesnek érezzük, mert tudjuk, hogy e megállapításokra is a szabadságharc féltése vezeti őket. Így telítődik meg Thaly hústalan-vértelen Rákóczi-mitosza igaz emberséggel, az élet valóságával. S ki vonná kétségbe, hogy a nép oldaláról, Ady szellemében ábrázolt Rákóczi összehasonlíthatatlanul több tanulsággal szolgál, mélyebb tartalmat rejt, mint Thaly megálmódott hőse?

Mértéktartás és arányérzék — e két erényben foglalható össze legtömörebben a könyv *írásművészetének* jellemzése. A munkából valami olyan természetes közvetlenség árad, amelynek az olvasó esetleges érdektelensége és közönye nem sokáig állhat ellen. Várkonyi és Köpeczi a legmagasabbrendű élvezetet tudják nyújtani : az *olvasás öröme*t, s ez — valljuk meg — történetírásunkban ma még ritka érdem.

Nem szaporítjuk a szót! Erről a könyvről nem ismertetést kell olvasni, ezt a könyvet végig kell olvasni! Úgy hisszük, hogy a könyv elolvasása után mindenki osztani fogja véleményünket : történetírásunknak friss, életerős hajtása született, amely a nagy kuruc szabadságharc 250-ik évfordulóján méltó emléket állít a magyar történelem nagy alakjának, II. Rákóczi Ferencnek.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

I. RÁKÓCZI GYÖRGY BIRTOKAINAK GAZDASÁGI IRATAI (1631—1638)

Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta : Makkai László

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1954. 680 l. 1 térképmelléklet)

Bátran állíthatjuk, hogy Makkai László könyve történeti irodalmunk egyik leg-sikerültebb gazdaságtörténeti forráskiadványa. Jelentőségét növeli tudományos aktualitása is, hiszen az árutermelés feudalizmuskorabeli szerepének és különösen a kapitalizmus kezdetének vizsgálata lényegében még előttünk álló feladat.

Makkai könyve két részre oszlik. A bevezető tanulmányban a szerző egyrészt I. Rákóczi György hatalmas birtok-komplexumának kialakulását vizsgálja, másrészt értékesíti a könyv második részét megtöltő forrásanyag adatait.

Ez a módszerében különösen jól sikerült és nem egy elméleti következtetésében is elfogadható bevezetés rendkívül sok problémát vet fel, ami könyvének egyik pozitívuma. Ezen kérdések közül csak azokat ragadjuk ki, amelyek lényegesebbek, vagy — véleményem szerint — vitathatók.

Makkai László bevezetőjének középpontjába az egyik legfontosabb problémát : a mezőgazdasági árutermelést állítja, igen helyesen.

E kérdés megvitatására először is a jobbágyság földdel való ellátottságát veszi tüzetes vizsgálat alá és megállapítja, hogy a Rákóczi-birtokokon a jobbágyok óriási többsége, átlagban (de helyenkénti nagy eltéréssel) 80—90%-a telkes jobbágy volt. A majorsági földfoglalások ezen a helyzeten jelentéktelenül változtatnak : ezek „csak helyenként jelentettek súlyosabb veszteséget a jobbágyok számára, általános földszűkét nem okoztak” (37. l.). Másutt pedig ezt állapítja meg Makkai : „Rákóczi György birtokain csak uralkodásának végéig kezd bekövetkezni az a fordulat, mikor a jobbágyok földdel való ellátása helyett a földtől való megfosztására való törekvés léphetne előtérbe, azaz *megindulhatna* az eredeti tőkefelhalmozás tulajdonképpeni folyamata. (N. B. : a következtetés *önmagában* nem helyes — B. I.) Arra, hogy Rákóczi György maga rálépett-e erre az útra, nincs semmiféle adatom” (67. l. kiemelés tőlem — B. I.). Ha ehhez hozzávesszük a XVII. századi gazdasági utasításokat, melyek túlnyomó többségében a földesurak a jobbágyok számának növelésére törekcsenek,¹ akkor levonhatjuk azt a

következtetést, hogy a majorsági gazdálkodás ebben a században jelentéktelen szerepet játszott a jobbágságnak földtől való megfosztásában, és nem azonosítható az eredeti felhalmozással. Ott is, ahol a földtől való megfosztás tendenciája jelentkezik a majorsági gazdálkodás érdekében, ennek eredménye nem „szabad” munkuerő létrejötte volt.

Ennek megállapítása és ezzel kapcsolatban Pach Zsigmond Pál koncepciójának² — habár igen óvatos — korrekciója a könyv egyik fő eredménye.

Annál meglepőbb tehát Makkai Lászlónak az a következtetése, amelyet a bevezetés végén von le: „... az eredeti tökefelhalmozás kezdő lépései már a XVII. század első felében erőteljesen jelentkeznek a magyar társadalmi fejlődésben...” (73. old.) Ez ellentétben áll az általa előzőleg felsorolt tényekkel is, és semmiképp sem állja meg a helyét.

A földdel való ellátottságnál sokkal fontosabb, mondhatni döntő hatást gyakorolt a jobbágyság rétegződésére az ígás állatok megoszlása. A szántóföld megműveléséhez elengedhetetlenül szükséges igaerő megoszlása vidékenként más és más képet mutat. A Rákóczi-birtokok egészére nézve azonban általánosságban megállapítható: „a telketlen jobbágyság aránylag kis számához képest magasnak mondható a marhátlan jobbágyság arányszáma: Erdélyben 26%, Magyarországon pedig 43%. De ha hozzávesszük ehhez az 1–4 ígásállattal bíró, tehát önálló szántógazdálkodásra képtelenek számát (56, ill. 42%, akkor kiderül, hogy a jobbágyságnak több mint 80%-a nem rendelkezett teljes értékű ekefogattal. Más oldalról ez azt jelenti, hogy az ígásállatoknak mintegy a fele a 20%-ot sem kitevő önálló gazdák kezén koncentrálódott, ezek közül is az 5% körüli legtehetősebbek (akik egyenként több mint 8 ígásállattal rendelkeztek) az igaerőnek közel negyed-részt birtokolták” (38. l.). Különösen éles ez a megoszlás a mezővárosokban, míg a falvakban kisebb.

A föld és az ígásállatállomány megoszlása közti különbség nemcsak azt bizonyítja, hogy a parasztság egyes rétegei jelentős árutermelést folytattak, hanem azt is, hogy a parasztságon belül megjelenik a kizsákmányolás egy bizonyos formája: az ígával rendelkező gazdag parasztok kiuzsorázzák a teljes ígával nem rendelkező jobbágyot. Hogy ez milyen formában történt, még tisztázandó kérdés. Egyenlőre nem látszik valószínűnek, hogy bér munka formájában, leglábbis Oroszország példája alapján nem, ahol a bér munka a XVII. században a parasztgazdaság életében egészen csekély és alárendelt szerepet játszott.³ (Bár nálunk a mezővárosokban más a helyzet: ezekben a termelőeszközök előrehaladottabb koncentrációja és a jobbágyi viszony meglazulása következtében a bér munka sokszor igen jelentős helyet foglalt el.) De egészében levonható a következtetés: a parasztság árutermelésének felkutatásával eddig éppúgy adós történetírásunk, mint a parasztság egyes rétegei között kialakuló kizsákmányolási viszonyok vizsgálatával. (A kettő természetesen nem választható el egymástól.)

A tanulmány ezután a mezőgazdasági árutermelés másik, sokkal inkább ismert faktorát, a majorsági gazdálkodást veszi vizsgálat alá. Az allodiális gazdálkodás jellegével kapcsolatban legfontosabb kérdés a bér munka szerepe. Makkai kb. 100 főre teszi a Rákóczi-birtokok majorságain dolgozó cselédek és egyéb állandó bér munkásokat. (Megjegyzendő: a birtokok lakosságának összlétszáma meghaladja a 100 000 főt.)

Nem kétséges, hogy a majorsági gazdálkodással és főleg a szőlőműveléssel kapcsolatban a XVII. század közepén fennáll a bér munka. Kérdés azonban, hogy ez a szörványosan megjelenő bér munkaviszony milyen jellegű volt és mi lett a további sorsa. Először is megállapíthatjuk, hogy teljesen alárendelt szerepet játszott a robothoz képest és egyáltalán nem nevezhető „szabad”-nak, hiszen a bér munkából élők túlnyomórészt legalább annyira jobbágyság még (továbbra is földesúri fennhatóság alatt állanak, gyakran jobbgyföldjük is van stb.), amennyire bér munkások. De talán még érdekesebb és döntőbb az ekkor fellelhető bér munka fejlődési iránya: nem szélesedik, nem bontakozik ki, hanem inkább csökken. Nemcsak a gazdasági utasításokból tudjuk azt, hogy a földesurak a bér munkának a jobbágy munkával való helyettesítésére törekedtek és csak a legkényesebb munkát (szőlőművelést stb.) végeztették továbbra is fizetett munkásokkal. Fontosabb bizonyíték ennél az, hogy a mezőgazdasági termények felvevő piaca a XVII. század folyamán lényegesen nem bővült, így nem is vált szükségessé a termelékenyebb bér munka alkalmazására való fokozott áttérés.

Szerintem a bér munkaviszony kibontakozását gátló tényezőket erőteljesebben kell hangsúlyozni, hogy ne értékeljük túl a bér munka ekkor már kétségtelenül — de esetenként évszázadokkal előbb is — meglevő formáinak jelentőségét és szerepét.

¹ Ld. a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében közölt gazdag anyagot.

² Az eredeti tökefelhalmozás Magyarországon. Bpest 1952.

³ Z. A. Ogrizko: A bér munka a XVII. századi paraszti gazdaságban. Voproszi Isztorii, 1953. 10. sz. 86–89. l.

Az árutermeléssel kapcsolatban vannak Makkai László tanulmányának olyan kitételei, amelyekkel nem lehet egyetérteni. Ezek szerintem abból származnak, hogy a szerző nem tesz elég világos különbséget az árutermelés és a tőkés gazdálkodás között, holott ezek nem azonosítható fogalmak.

A tanulmányban található ilyen kijelentés félreértésekre adhat okot: „Kapitalista csirákról csak akkor beszélhetünk jogosan, ha a majorsági árutermelés és bér munka viszonylag fejlett fokát tudjuk kimutatni” (63. l.). E megállapításban ott rejlik a hiba, hogy a majorsági árutermelés, a bér munka és a kapitalista csirák fogalmai közé a szerző egyenlőségi jelet tesz, holott ezek egymást nem fedő fogalmak.

Lényeges része a bevezetésnek az, amelyik a Rákóczi-birtokokon kifejlődött munkamegosztást vizsgálja, mert ezen keresztül úgyszólván egész Erdély és Északkelet-Magyarország gazdasági fejlődésére fény derül. Mindenekelőtt megállapítható, hogy csak helyi jellegű piacokról lehetett szó, amelyeket azonban már az áruforgalom bizonyos számai fűztek össze. Vannak természetesen olyan területek, amelyek munkamegosztás szempontjából messze kiemelkednek, ilyen elsősorban a Hegyalja, ahol országos mértékben is a legjelentősebb szőlőművelés folyt, vagy az Alföld keleti szegélye, ahol fejlett volt a juhtenyésztés. Az adatok azt is bizonyítják, hogy Erdély gazdasági élete elmaradottabb volt Magyarországnál. Ezért jelentős az erdélyi központosítás szempontjából a 7 vármegye megszerzése Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György alatt, viszont túlzottnak tartom azt a megállapítást, hogy az erdélyi centralizáció „alapfeltétele a Felsőtisza-vidék viszonylag fejlett árutermelése és előrehaladott társadalmi tagozódása volt” (46. l.).

Végezetül röviden tekintsük át a forrásanyagot és annak kiadási módszerét. Szerencsés és helyes, hogy Makkai László a forrásanyagot szelektálta, a kevésbé fontos részek szövegét összevonta. Különösen kiemelkedő a bevezető tanulmány módszere, amely statisztikai táblázatok összeállításával tette igen áttekinthetővé az egyes kérdések megvilágítását szolgáló, roppant fáradsággal összegyűjtött anyagot. Ezek a számok természetesen igen nagy mértékben relatív értékűek, de így is jól használhatók.

A kiadott forrásanyag zöme urbárium és az egyes birtoktestek inventáriuma, amelyek roppant gazdag anyagot szolgáltatnak történeteszek és néprajzzal foglalkozók számára egyaránt. Fény derül a kiadott anyag gazdag adatai alapján nemcsak a termelő-erők korabeli állapotára a mezőgazdaságban (l. pl. a sárospataki uradalom inventáriumát 1635-ből, 241—243. l. stb.), hanem a termelés menetére, a termelt gabonafajták milyenségére is. Bőségesen kapunk adatokat a XVII. századi nagybirtokon élő parasztság szolgálatásaira, terheire, a földesúr jövedelmekre, a nagybirtok gazdálkodására, igazgatására. *Általában a XVII. századi nagybirtok élete valósággal meglevenedik előttünk a kiadott forrásanyag nyomán.*

De mindennél sokkal fontosabbak a — szinte kimeríthetetlen mennyiségben található — adatok, amelyek a *parasztság életét, mindennapi munkáját, helyzetét, terheit mutatják be*. Nemcsak a magyar parasztság, hanem a román és kárpátukrán, valamint a szlovák parasztság története szempontjából is fontos Makkai könyve, hiszen a Rákóczi-birtokok a Felvidéktől egészen a fogarasi földig behálózták egész Kelet-Magyarország területét. Ezek az adatok a XVII. századi, a második jobbágyság virágzása idején élő parasztság nyomorúságos életét elevenítik meg: az árutermelés következtében szinte a végsőig fokozott földesúri kizsákmányolást, a parasztságot végletekig nyomorgató robotot és egyéb terheit. Kitűnik a Rákóczi-birtokok gazdasági irataiból a parasztság termelőmunkájának széles skálája: a parasztság nemcsak földműveléssel, hanem a legkülönbözőbb ipari munkával is foglalkozott, ellátva az egyes várakban az ipari szükségleteket (pl. Fogaras, l. 490. l., Munkács, l. 336. l. stb.). A kiadott forrásanyag tehát nemcsak a mezőgazdaság és parasztság, hanem az eddig szintén elhanyagolt magyarországi *ipartörténet* egyik igen érdekes fejezetére is fényt derít.

Ezzel azonban korántsem merítettük ki az adatok felhasználhatóságának felsorolását. Éppen csak utalunk a mezőgazdaság történetének olyan fontos fejezeteire, amelyek bő megvilágítást nyernek a forrásanyagban, mint pl. az állattenyésztés, a méhészet, a szőlőművelés stb. Ugyancsak találhatunk adatokat a jobbágyság rétegződésére, a különböző jogi helyzetben levő paraszti rétegek helyzetére, terheire.

Összefoglalóan általában megállapítható, hogy a kiadott forrásanyag *kimeríthetetlen kincsesbánya a második jobbágyság virágzásának időpontjában élő parasztság életének, termelőmunkájának, a XVII. századi nagybirtok gazdálkodásának tudományos kutatása szempontjából.*

A könyv végén található szójegyzék, amelyben a kevésbé ismert műszavakat és kifejezéseket találjuk, szintén megkönnyíti az olvasó munkáját, a színes térkép pedig jól szemlélteti nemcsak a Rákóczi-birtokok elhelyezkedését, hanem kialakulását is.

Makkai László könyve a feudalizmus gazdasági életével foglalkozó történészek nélkülözhetetlen forrásmunkája lesz. De egyetemi hallgatók és középiskolai tanárok számára is fontos volna tanulmányozása. Éppen ezért sajnáljuk, hogy az Akadémiai Kiadó a könyvet alacsony példányszámban, de igen drágán hozta forgalomba.

BÁNKUTI IMRE

V. N. GYAKOV—N. M. NYIKOLSZKIJ:

AZ ÓKORI VILÁG TÖRTÉNETE

Fordította: Borzsák István. Felelős szerkesztő: Harmatta János

(Budapest, Tankönyvkiadó, 1954. 688 l. + térképmelléklet)

A Gyakov és Nyikolszkij szerkesztésében megjelent ókori történet magyar nyelvű kiadásával újabb szovjet történeti kézikönyvvel gyarapodott ókori történeti irodalmunk és egyetemi oktatásunk. Az új könyv olyan úttörő munkák nyomába lép, mint Avgyijev: Az ókori Kelet története, Szergejev: Az ókori Görögország története, Maskin: Az ókori Róma története (Budapest, 1951. Tankönyvkiadó), és tárgya is azonos az előbb felsorolt művekével. Kiadását mégis örömmel kell üdvözlőnk, mert az egy kötetbe fogott, 688 oldalra terjedő új könyv sokkal inkább belefér egyetemi történetoktatásunk kereteibe, mint az előbb idézett, összesen 1419 oldalra terjedő három munka.

A Gyakov—Nyikolszkij-féle ókori történet sikeresen elkerülte mind a két veszélyt, amely az ilyen átdolgozásokat, redukeciókat kísérni szokta. Annak ellenére, hogy mintegy felére csökkentette az eddigi tankönyvek anyagát, nem lett sem áttekinthetetlenül zsúfolt, sem szárazon elvont. Ellenkezőleg: ez a rövidebb feldolgozás — s itt teljes mértékben egyetértünk a szerkesztővel — sok tekintetben gazdagabb tényanyagot ölel fel, mint elődei, s egész tárgyalásmódja magasabb elvi-tudományos szinten mozog. A szerzők feldolgozásaikban igyekeztek értékesíteni a szovjet nyelvtudományi vita eredményeit, tekintetbe vették a szovjet görög és római történeti tankönyvek bírálatát, s igyekeztek művükbe beledolgozni az ókor-kutatás és archeológia legújabb eredményeit is. Így módon sikerült olyan ókor-történetet alkotniok, amelyben a marxista—leninista elemzés érthetősége sok új és termékeny kérdésfeltevéssel, eredeti és elfogadható tudományos megállapításokkal és nem utolsósorban világos, színes, képekben gazdag nyelvezettel párosul.

A könyv tárgyalását az őstársadalom rajzával (I. rész) kezdi. Ennek az első résznek tudományos és didaktikai jelentősége abban van, hogy elsőnek ad átfogó képet a szovjet egyetemes őstörténeti kutatás jelenlegi helyzetéről. (Sem Avgyijev, sem Szergejev, illetve Maskin könyve nem dolgozta ki részletesen ezt a kérdést.) „Az őstársadalom” című fejezet nagy — bár nem a legfrissebb — archeológiai anyagot hangol össze az ethnográfia, ethnológia, összehasonlító nyelvtudomány és más tudományok eredményeivel — a dialektikus és történelmi materializmus elméleti és módszertani alapján. Így sikerül nagyvonalú s mégis konkrétumokban gazdag képet adni az őstársadalom fejlődéséről a feltételezett őshordától a matriarchális, majd patriarchális nemzetségen át egészen a nemzetségi rend bomlásáig.

Mindamellett ennek a koncepciónak vannak nyilvánvalóan gyenge vagy egyenesen hibás pontjai. Ilyen elsősorban a periodizáció kérdése. A szerzők elvetik az őstörténeti tényanyag felhalmozódása révén túlhaladottá vált morgan—engelsi periodizációt (vadság, barbárság, civilizáció), s ezt az őshordát, matriarchális, majd patriarchális ösközösséget, illetve nemzetséget felélelő periodizációval helyettesítik. Az őshordáról azonban első pillantásra megállapítható, hogy ez nem tekinthető *emberi* társadalomnak (16. l.); s nyilvánvaló túlzás az őshorda korát megnyújtani egészen a felső-paleolitikig (21. l.). Ilyenformán az őshorda kora részben kizárja, részben magában foglalja az ösközösség korát, vagyis így lényegében két külön gazdasági-társadalmi alakulat keletkezik: őshorda és ösközösség (25. l.).¹ A szerzők azonkívül az egész ösközösséget az ókori történet keretébe utalják (6. l.).

Ezzel a periodizációval aligha lehet egyetérteni. Nyilván sokkal helyesebb az ösközösséget mint önálló gazdasági-társadalmi formációt őstörténet néven elválasztani az ókortól s az őstörténetbe beleolvasztani „nemzetségeselőtti társadalom” néven az őshordát. Túlméretezettnek s kevésbé konkrétan érezzük az állam keletkezésének tárgyalását is, főként azért, mert a szerzőknek nem sikerült kapcsolatot teremteniük az állam keletkezé-

¹ Nyilvánvaló félreértése Lenin Művei XXXV., 93. l. (oroszul) id. helyének.

sét tárgyaló őstörténeti fejezetek s a konkrét államalakulatokkal foglalkozó történeti fejezetek között. Végül nem kielégítő az ősközösségi ideológiai formák, szellemi élet tárgyalása s az ezzel kapcsolatos burzsoa-idealista nézetek cáfolása sem. Az animizmust a szerzők a felső paleolíthoz kötik s ezt megelőzőleg totemizmusról beszélnek (48–49. l.). Ez a felfogás a marrizmusra emlékeztet. Nem tartjuk elég konkrétnek és meggyőzőnek a burzsoa-idealista őstörténeti nézetek bírálatát sem. Lévy-Bruhl francia tudósnak az ősember prelogikus gondolkodására vonatkozó tételét a szerzők sommásan tagadják (19. l.); de amikor tagadásukat érvekkel támogathatnák, pl. az absztrakt gondolkodás kifejlődésének rajzával (46. l.), ezt nem teszik meg. Az ősközösségi vallás politheizmusát állító tételnél (50. l.) nyilván meg kellett volna említeni s cáfolni W. Schmidtnek és iskolájának („Anthropos”) ősmonoteista nézeteit s más idealista tudósok (pl. W. Wundt, S. Freud, C. G. Jung stb.) téves, de széles körben ismert nézeteit is.

Az ókori Keletet tárgyaló második résznek főérdeme az ókori keleti társadalom jellegének Marx, Engels nyomán való tisztázása. A szerzők gazdag és sokrétű történeti bizonyítéanyagra támaszkodva kimutatják, hogy az ókori keleti társadalom lényegileg rabszolgatartó társadalmak, bár ezeknek egy sajátos, a klasszikus (görög-római) rabszolgaságtól elütő típusát, az ún. *házi* rabszolgaságot képviselik. Keleten ugyanis hosszú ideig nem bomlott fel a nemzeti faluközösség, s így rendkívül lassan tört magának utat a magántulajdon (bár ez Assziriában már sokkal fejlettebb, mint Babiloniában, 150. l.) s a vele összefüggő rabszolgaság. Az ókori Keleten az állam, illetve az uralkodó volt a legfőbb földtulajdonos. A földek azonban gyakorlatilag — a királyi, templomi s egyéb magánföldesúri birtokok kivételével — a faluközösségi szabadok birtokában voltak. A magánföldesúri birtokok jelentős számú rabszolgáival szemben tehát a faluközösségi szabad parasztok túlnyomó többsége, állott. Azonban ezek a szabad parasztok is természetbeli adó szolgáltatására s közmunka végzésére voltak kötelezve. Ezért nevezi Marx a kizsákmányolónak ezt a keleti formáját „általános rabszolgaság”-nak.² A faluközösségek lassú felbomlásával azután az ókori Keleten is utat tört magának a rabszolgaság. Erre a társadalmi alapra vázolják fel a szerzők az ókori keleti államok rendkívül érdekes és változatos politikai történetét, eredeti és sajátos kultúráját.

Bár a második rész alapkonceptiója nagy vonalakban kétségkívül helyes, kivitelezése mégsem sikerült mindenütt egyformán. Mindjárt problematikusnak látszik az egyes fejezeteknek olyan szerkezeti felépítése is, amely a politikai történetet bocsátja előre, s csak ezután foglalkozik a gazdasági-társadalmi kérdésekkel. Ez a tárgyalási mód azért vitatható, mert így elválnak egymástól és önállósulnak a termelés, az alap és felépítmény összetartozó oldalai, felesleges ismétlődések, „átfedések” keletkeznek s megnehezül egy-egy fejlődési szakasz átfogó dialektikus szemlélete. Több hibát követnek el a szerzők az ókori keleti rabszolgatartó társadalom jellemzésénél is. Minthogy figyelmüket túlságos mértékben leköti a nemzeti faluközösség, s ezt szinte mozdulatlanul ábrázolják, nem foglalkoznak eléggé behatóan és mélyen a rabszolgaság fejlődésével még olyankor sem, amikor erre kitűnő forrásanyag áll rendelkezésre (pl. Hammurapi törvénykönyve, 77–78. l.), s nem világítanak rá kellőképp az ókori keleti rabszolgaság olyan fontos forrására, mint az adó-rabszolgaság (83–84. l.). Még inkább elmosódott a rabszolgaság fejlődésének rajza az ókori India és Kína esetében. (A XVII–XVIII. fejezetek egyébként is a második rész leggyengébb fejezetei közé tartoznak.) Nem találjuk meg az ókori Keletről szóló részben a házi rabszolgaságnak, mint a rabszolgaság önálló fejlődési szakaszának általános jellemzését sem. Sőt a görög rész egy odavetett megjegyzéséből azt lehetne leszűrni, hogy a házi rabszolgaság azonos a patriarchális rabszolgasággal (222. l.). Nem sikerült a szerzőknek kielégítően megoldaniok Kisázsia, Szíria, Közép-Ázsia népeinek ethnogenezisét sem, habár itt már támaszkodhattak a szovjet nyelvtudományi vita eredményeire. Eléggé hézagosak és kidolgozatlanok a kulturális fejezetek is, különösen az egyiptomi és a zsidó kultúráról szóló fejezet (122–129., 145–146. l.).

A könyv harmadik főrésze 166 oldalon keresztül az ókori Görögország történetét tárgyalja — sajnos, tudományos periodizáció nélkül. A szerzőknek ebben a részben sikerült hű és hiteles képet adniok a görög rabszolgatartó társadalom fejlődéséről a homéroszi kor patriarchális rabszolgaságától az adó-rabszolgaság felszámolásán át (Solón) egészen a klasszikus (V–IV. század), ill. a hellenisztikus (IV–I. sz.) rabszolgaságig. Konkrét történelmi anyag dokumentálja az osztálytársadalom és állam fejlődésének évszázados folyamatát, ennek a marxizmus–leninizmus által feltárt általános és különleges törvényeit (XXIII–XXVI. fejezet).³ A könyv drámai erővel mutat rá a görög–perzsa háborúk nagy hazafias jelentőségére, a görög demokrácia fölnyérére a perzsa despotiz-

² Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest, 1953. 31. l.

³ Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bpest, 1949, IV–V. fejezet.

mussal szemben, továbbá arra a társadalmi, politikai és kulturális fellendülésre, amely ezt a ragyogó szabadságharcot követte. Történeti ábrázolásának tetőpontja s egyben a marxista–leninista történetírás főlényének legmeggyőzőbb bizonyítéka azonban az elnyomott néptömegek osztályharcának, a rabszolga- és demokratikus mozgalmaknak ihletett, pártos bemutatása (XXVIII–XXIX. fejezet). Ezeknek a demokratikus mozgalmaknak elfojtása, béklyóba verése volt az ára a hellenisztikus államok létrejöttének s a római hódításnak.

Tisztázatlan problémák ezzel a résszel kapcsolatban is adódnak. A harmadik rész sem adja meg a rabszolgaság klasszikus (illetve hellenisztikus) szakaszának átfogó jellemzését. Minthogy a klasszikus rabszolgaságot egyrészt a rabszolgák többsége, másrészt az alapvető termelési ágakban való elhelyezkedésük, döntő mértékben azonban munkaterméküknek áruvá változása jellemzi, tisztázni kellett volna az ezzel kapcsolatos problémákat, elsősorban az egyszerű árutermelés helyét az ókori természeti gazdálkodás rendszerében, az ipar, a kereskedelem helyzetét. Ezeknek a kérdéseknek jobb kidolgozásával felelni lehetett volna olyan fontos kérdésekre, mint a termelőerők fejlődésének hatása az athéni demokrácia kialakulására, az athéni demokrácia és az athéni arché viszonya s egyáltalán: mi volt az alapja a rabszolgatartó gazdaság felvirágzásának Görögországban az i. e. V. században, s mi volt a IV. századi válság lényege (318–321. l.). Minthogy a szerzők megválaszolatlanul hagyják ezeket a fő kérdéseket, nem tudják meghatározni a hellenizmus fogalmát sem, illetve ahol ezt mégis megkísérik, többszörös önellentmondásba keverednek (338., 356., 340–343. l. stb.). Ez lehet az oka Nagy Sándor egészen bizonytalan, Sztálin-idézettel elleplezett értékelésének is (332–333. l.). A kisebb problémák között tallózva, helytelennek tartjuk a krétai civilizáció elválasztását a mykénaitól s a mykénainak a trójaival való összekapcsolását (XXI–XXII. fejezet), a krétai osztályharc modernizálását (217. l.), a polis és városállam közti mesterséges különbségtételt (227., 228. l.), a spártai helóták számának túl alacsony megállapítását stb. Ebben a részben is gyengén sikerült a kulturális fejezetek, különösen a klasszikus kultúráé (I. : Hesiodos, a tragédia-, komédia-költők sematikus bemutatását, 308., 310–311. l., s a szofisták egyoldalúan pozitív értékelését, 315. l. stb.).⁴

Gyakorv–Nyikolszkij művének utolsó, legterjedelmesebb (300 lap) és egyben leg-sikerültebb része az ókori Róma története. Bár a szerzők a római történelemben nem tudják olyan világos és meggyőző képét nyújtani az osztálytársadalom és állam kialakulásának, mint a görög történelemben, mégis erőteljes és találó vonásokkal jellemzik azt az erőteljes paraszti-katonai hatalmat, amely a III. századtól kezdve meghódítja a Földközi-tenger vidékét s ezzel – a görögöknél magasabb szinten – ismét eléri a rabszolgaság klasszikus fokát. Az V–IV. század patricius-plebejus osztályharcai, a II–I. század demokratikus és rabszolgamozgalmai Rómában nem az antik demokrácia kialakulására, hanem a köztársasági államrend bukására és a császárság megalapítására vezettek. Ez utóbbival foglalkozó fejezetek (LVII–LXIV.) a tankönyv legjobb részei. A császársággal megteremtett rabszolgatartó diktatúra mintegy másfél évszázadra konszolidálta a birodalmat. A II–III. századtól kezdve azonban a gazdasági válságban, politikai zűllésben, rabszolga-, colonus-forradalmakban és barbár támadásokban felgyülekeztek azok az erők, amelyek az V. század végére Róma s ezzel a rabszolgatartó társadalom bukását okozták.

A negyedik résszel kapcsolatos problémák sokkal kisebb számúak és kisebb jelentőségűek, mint a megelőző részekhez fűződők. Bár a klasszikus római rabszolgatartó társadalom átfogó jellemzése ezúttal is elmarad, erről a társadalomról mégis sokkal világosabb és tartalmasabb képink van, mint az ókori Keletéről, sőt akár a görögökéről. Ez a kép azonban Augustus korától kezdve egyre veszít élességéből, s nem tudja ábrázolni a colonatust (630., 650. l.), még kevésbé a rabszolgatartó társadalomnak a feudális társadalomba való átmenetét. Vitathatók a római társadalmi harcokkal, a római állammal, kultúrával kapcsolatos egyes problémák is. A XLII. fejezet nyilvánvalóan eltúlozza az etruszk „hatást”, amikor még a Servius Tullius-féle alkotmányt is az etruszkoknak tulajdonítja (398–399. l.). Annál jobb a tankönyvben a római történelem első nagy osztályharcának, a patriciusok és plebejusok küzdelmének ábrázolása. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy forrásaink csak két secessióról, a 494-iről és a 449-iről tudnak, nem pedig négyről, mint a tankönyv, 414. l.) A z i. e. II–I. század osztályharcainak tárgyalása viszont már erősen problematikusnak és modernizáltnak hat. Nem lehet elfogadni, hogy a 80-as és 60-as évek mozgalmának új demokratikus állam megteremtése lett volna a célja. Ettől a célkitűzéstől vezérelve, a szerzők némileg idealizálják a mariánusokat (520–521. l.),

⁴ Minderre vonatkozólag l. : I. M. Tronszkij: Az antik irodalom története. Bpest, Tankönyvkiadó, 1953. 63–69., 115–164., 169–178. l. stb.

Catilinát pedig egyenesen forradalmárrá avatják (539., 543. l.). Modernizálják Spartacus felkelését is, amikor — a forrásokkal ellentétben — olyanfokú tudatosságot, forradalmi célkitűzést és programot tulajdonítanak neki, amilyennel az nem rendelkezett. (Pl. hogy Spartacus célja a rabszolgatartó Róma megdöntése lett volna, nem pedig a rabszolgák hazavezetése, 536. l. stb.). Viszont annál sikerültebb annak a folyamatnak ábrázolása, hogy mint apadtak el Caesar és Octavianus idején a demokratikus mozgalom forrásai, s mint lett a Caesar-féle „légiók diktatúrájából” Augustus alatt konzervatív katonai rabszolgatartó diktatúra (568–572. l.). A caesarizmus és principatus bravúros jellemzése után méltán lehetünk elégedetlenek részben a hellenisztikus (600. l.), főképpen azonban az újtípusú abszolút monarchia (607., 611., 613., 616–617. l.) tartalmatlan, szétfolyó jellemzésével.

A római rész sem tudta elég jól megoldani az ideológiai és kulturális kérdések tárgyalását. A szerzők erősen alábecsülik az augustusi „aranykor” irodalmát, művészetét (különösen Vergiliust, Horatiust, Livium,⁵ de a képzőművészetet, pl. a szobrászatot is, 572., 586–587., 589. l.⁶). Nem oldják meg kifogástalanul a kereszténység keletkezésének világnézetileg olyan fontos kérdését sem. Itt a főhibát azzal követték el, hogy közös nevezőre hozták a zsidó és keresztény Messiás-hitet, elfeledkezvén arról, hogy a zsidó Messiás-hit a rómaellenes népi felszabadító mozgalom vallási formája volt, míg a kereszténység Messiása elvont s a lelki-erkölcsi szférába átvetített Messiás. Azt is figyelmen kívül hagyja a kereszténység keletkezéséről szóló fejezet, hogy a kereszténység nem Judeában keletkezett, mint a keresztény hagyomány állítja, hanem — mint már Bruno Bauer tisztázta — a diaszpóra-zsidóság körében, hellenisztikus-paulista alapon. Éppen ezért a könyvnél későbbi időpontra, a II. század második felére kell tennünk az evangéliumok keletkezését (635. l.) — megjegyezvén a Lukács-evangéliumról, hogy az kevésbé megalkuvó, mint a többi. Pál apostolt sem tekinthetjük több joggal történeti személynek (636. l.), mint Krisztust (636. l.). A neki tulajdonított leveleket minden valószínűség szerint Markión írta 140 körül.⁷

Néhány szót kell szólnunk a könyv magyar kiadásáról is. A fordítás, Borzsák István munkája, általában gondos, kiforrott munka. Szerencsésen párosítja a stílus hajlékonyságát, kifejezőerejét, magyarosságát a történeti mondanivaló precizitásával. Csupán kevés helyen nehézkes, magyartalan s mindössze néhány helyen nem egészen érthető a fordítás (4., 189., 269., 274., 324., 328., 336., 456., 533., 656., 682. l.). Sajnos, annál több a szövegben a nyomda-hiba (29. l.). A lektorok: Dobrovits Aladár, Hahn István, Szilágyi János György és főként a szerkesztő: Harmatta János szintén kiváló munkát végeztek a magyar kiadás gondozásával. Igen használható időrendi táblázatok, praktikus, a magyar nyelvű eredeti és fordított ókor-történeti munkákat is tartalmazó bibliográfia, a névanyag tudományos átírását magyarázó útmutató, néhány szöveghelyi térkép és vázlat s 7 db színes térképet tartalmazó kitűnő térképmelléklet egészíti ki a könyvet. A szöveghelyi térkép- és egyéb vázlatok számát azonban hasznos lett volna még növelni. Célszerű lett volna ezenkívül név- és tárgymutatóval is ellátni a könyvet.

Csak helyeselni lehet, hogy a fordító és a szerkesztő igyekezett munkájában értékesíteni a rendkívül alapos és mélyreható szovjet kritikai útmutatásokat,⁸ valamint a legújabb tudományos eredményeket is. Ez azonban nem sikerült, nem is *sikerülhetett* teljes mértékben. Helyesebb lett volna az egész szovjet recenziót lefordítani és mellékelni a könyvhöz. Így el lehetett volna kerülni azt, hogy a túlnyomóan helyes ismeretek közé jónéhány helytelen értékelés, téves adat keveredjék. Emellett a szerkesztőnek meg kellett volna magyaráznia néhány, a hallgatók előtt feltehetőleg ismeretlen t-rminust (pl.: thiasos, 357. l.).

A Gyakov–Nyikolszkij könyvet hibái ellenére is hasznos volt lefordítani és egyetemi hallgatóink, művelt közönségünk kezébe adni. A mű — kellő kritikával olvasva — bizonyára emelni fogja ókortudományunk és okortanításunk színvonalát, s első szeglet-kövévé válik egyetemes történeti műveltségünknek.

BELLÉR BÉLA

⁵ L.: *Tronszkij*, i. m. 382–418., 435–438. közti lapok.

⁶ *Maskin*: Augustus principatusa. Bpest, Tankönyvkiadó, 1953. 451–488. l.

⁷ Minderre vonatkozólag l.: *R. J. Vipper*: Róma és a korai kereszténység. Bpest, Művelt Nép. 1956. *Lang Dezső*: *Legenda és történet*. Bpest, Művelt Nép. 1955.

⁸ L.: *A. Ja. Brjusov*, *G. A. Melikisvili*, *G. F. Iljin* és *Sz. I. Kovaljov* recenzióját (*Vjesztnyik drevnyej isztorii* 1953. II. 80–101. l.).

ZDENĚK ŠOLLE :

DĚLNICKÉ HNUTÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH KONCEM MINULÉHO STOLETÍ (1887—1897)

(Praha, Státní nakladatelství politické literatury. 1951. 275 p.)

MUNKÁSMOZGALOM CSEHORSZÁGBAN A XIX. SZÁZAD VÉGÉN (1887—1897)

A magyar történészek az utóbbi években fokozott figyelmet fordítanak a népi demokratikus országok történeaszfrontjára. Ugyanezt tapasztaljuk szomszédaink részéről is. Ez a baráti kapcsolat a szocializmust építő országok egymás múltja iránti érdeklődéséből fakad. Eppen ezért természetes, hogy minden népi demokráciából származó könyvet örömmel vesz kézbe a magyar olvasó is. De különösen nagy érdeklődésre tarthatnak számot azok a művek, amelyek a magyar nép történetével szorosan összefüggő kérdéseket tárgyalnak.

Zdeněk Šolle a cseh munkásmozgalomról szóló könyve sok tekintetben ilyen írás. A könyv a cseh és egyben az osztrák munkásmozgalom kritikus tíz esztendőjének történetét adja, azét a tíz esztendőt, amelyben az ausztriai szociáldemokrata párt politikai arculata végképp kifomálódott. Nálunk ezekben az években hasonló folyamat ment végbe és a mi szociáldemokráciánk általában az osztrákhöz igazodott; az ausztriai munkásmozgalom történetét feltáró műnek éppen ezért a magyar munkásmozgalom történetírása szempontjából is komoly jelentősége van.

Šolle könyve a századvég ausztriai munkásmozgalmának minden lényeges kérdéséről bő anyagot ad. A tíz év történetét tárgyaló tíz fejezet közül az első Ausztria és ezen belül Csehország gazdasági és politikai helyzetét vázolja a XIX. század végén. A szerző itt nem megy túl a polgári feldolgozások anyagán, de a lényeges adatok kiválasztásával Ausztria ipari és mezőgazdasági fejlődésének jó összefoglalását adja. A felhozott adatok azt mutatják, hogy a 80-as évek közepétől Ausztriában is megkezdődött az imperializmusra való átmenet. Nagy értéke annak a fejezetnek, hogy gazdag levéltári anyag felhasználásával bemutatja a munkásmozgály helyzetének alakulását Csehországban. Ez az elemző rész szilárd alapot ad a munkásmozgalom problémáinak megértéséhez.

A következő három fejezet Ausztria egységes szociáldemokrata pártjának megalakulásával foglalkozik. A szerző egy, a korai cseh munkásmozgalmat tárgyaló mű alapján (*Arnošt Klíma: Pečátky českého dělnického hnutí*. Praha, 1948) ismerteti a mozgalom kialakulását, majd az erősen iparosodott Brünn (Brno) proletariátusának harcát mutatja be az egységes cseh munkáspárt létrehozásáért. A „Rovnost” köré csoportosuló brünni szocialisták visszaszorították az anarchista és a mérsékelt irányzatokat és sikereik nyomán 1887-ben a brünni kongresszuson megalakul a cseh szociáldemokrata párt. A cseh szociáldemokraták helyesen hangsúlyozták a kongresszuson elfogadott program ideiglenes jellegét és rámutattak, hogy a cseh pártot a megalakító egységes ausztriai szociáldemokrata párt részének tekintik. Elméleti hiányosságok miatt azonban már itt felmerülnek a nemzetiségi elv szerint való szervezkedés hibás nézetei. A könyv bemutatja, hogy a cseh szocialisták voltak az ausztriai egységes párt megalakításának legodaadóbb harcosai. Az osztrák Szociáldemokrata Pártot megalakító hainfeldi kongresszusra csak a bécsi kispolgárok és Adlerék visszaszorítása után kerülhetett sor. Az egység alapjául a brünni program szolgált. Šolle nagy jelentőséget tulajdonít a kongresszusnak, ugyanakkor körültekintően elemzi minden megnyilatkozását. Rámutat arra, hogy a hainfeldi program minden érdeme ellenére sem jelent előrelépést a brünnihez képest; különösen nagy hibát követett el a nemzeti kérdésben, mert nem vette fel programjába a nemzetek önrendelkezési jogának követelését. A következő fejezet a hainfeldi kongresszus és a II. Internacionálé megalakulásának hatására fellendülő mozgalmakat, különösen az 1890. május 1-i megmozdulásokat mutatja be.

Šolle ezután két fejezetet szentel az osztrák szociáldemokrata párt szervezeti problémáinak. Kimutatja, hogy a pártnak mint szervezetnek létrehozására csak a hainfeldi kongresszus után került sor. A párt eddig csupán a vezető sajtóorgánumok köré tömörülő szakszervezetekből, művelődési egyletekből stb. állott. A szervezeti megerősödés előmozdító ismét a cseh, közelebből a brünni szocialisták voltak. A kiindulópontot a „Rovnost” és az „Arbeiter Zeitung” szerkesztőinek brünni tanácskozása adta meg, amely egy Bécsben székelő központi bizalmiférfi testület létrehozását határozta el. A cseh szociáldemokraták azonban, miközben a szervezeti megerősödésért harcoltak, elméleti fogyatékosságaik következtében már ekkor a szeparatizmus felé hajlottak. Az 1891-es II. kongresszuson kiharcolták a „Rovnost” köré tömörülő önálló cseh pártközpont megalakítását. Így a II. kongresszus, amely megfogalmazta, hogy ki lehet a párt

tagja, amely létrehozta a párt központi szerveit, meghatározta a párt szervezeti felépítését, tehát lényegében lerakta a párt szervezeti alapjait, egyben a szeparatizmus számára is előkészítette a talajt. Ebből következett azután, hogy a III. ausztriai pártkongresszuson a cseh SzDP küldötte már csak mint vendég jelent meg, és egy évvel később a cseh pártkongresszuson a területi szervek (Landesorganisation) helyett már nemzeti szervek (Nationalorganisation) létrehozását határozzák el. Šolle miközben különös gondot fordít a cseh szeparatista megnyilatkozások elemzésére, a III. ausztriai pártkongresszus anyaga alapján átfogó képet ad az egész osztrák szociáldemokrata párt szervezeti problémáiról.

Šolle műve nagy terjedelemben foglalkozik az osztrák szociáldemokrata párt taktikájának kérdéseivel. A könyv egyik igen értékes fejezetében a szerző Engels nézetei alapján az osztrák SzDP feladatait és taktikáját elemzi. Ausztriában az imperializmus kifejlődésével annyira kiéleződtek a belső ellentétek, hogy lehetőség nyílt a nemzeti szabadságharc és a proletárforradalom egységfrontjának létrehozására. Engels a század végén az osztrák proletariátustól várta a nemzetközi munkásmozgalom fellendítését, Ausztriát olyan államnak tekintette, amely belső ellentmondásaiból következően lökést adhat az európai munkásmozgalomnak. „Ezt az az ország adhatja meg — írja egyik Adlerhez küldött levelében —, amelyben a régi feudális bürokratikus rendőri formák a többé-kevésbé korszerű burzsoá intézményekkel együtt olyan jelentékeny túlsúllyal rendelkeznek, amelyek a viszonyokat elviselhetetlen komplikációkkal terhelik meg. Önök ilyen előnyös helyzetben vannak és ami még szerencsésebb, az önök munkásmozgalma elegendő szélességet és erőt ért el, hogy itt döntő szerepet játsszon, és én remélem, hogy Németországnak, Franciaországnak, Olaszországnak megadja azt a lökést, amely szükséges ahhoz, hogy az állandó reakciós elnyomás helyébe életre hozzunk néhány burzsoá reformot, amelyek szabadságot biztosítanak a tömegek mozgalmi számára... Így titeket jelenleg nagyon nagyjelentőségű történelmi küldetés hárul. Ti kell alkossátok az európai proletariátus élesapátát, nektek kell megnyitni az általános támadást...” (I. m. 137 — 138. l. *Marx — Engels*, Szocs. t. XXIX. sztr. 319 — 320). Engels világosan rámutatott, hogy olyan feudális maradványokkal terhelt országban, mint Ausztria, ahol már bizonyos alkotmányos lehetőségek is vannak, a proletárforradalmat a burzsoá demokratikus reformok kiharcolásával kell előkészíteni. Engels különösen nagy jelentőséget tulajdonított az általános titkos választójogért vívott harcnak. Šolle könyvéből kiderül, hogy az osztrák szociáldemokraták nem értették meg Engels útmutatását és a választójogi harc náluk kezdettől magáért a reformért való harera zsugorodott össze. Ezt bizonyítja többek között az az eset, amikor a szociáldemokraták Kiermannsegg ideiglenes kormánya idején, midőn a burzsoázia a munkásosztály erősödő harca miatt már-már elveszítette fejét, ahelyett, hogy a harcot fokozták volna, azt az állandó, törvényes kormány megalkulásáig felfüggesztették.

Šolle bőven foglalkozik a burzsoá befolyás kérdésével és annak különösen a nemzeti kérdésben való megnyilatkozásával. A cseh burzsoázia kezdetől kísérletezett azzal, hogy a munkásmozgalmat befolyása alá vonja és a németek elleni konkurenciaharcban tömegbázisul használja fel. A munkásmozgalom először sikerrel visszavetette ezeket a próbálkozásokat. A cseh burzsoázia, amely jól megtalálta számításait a Monarchia kiterjedt belső piacán, soha nem lépett fel az önálló cseh állam megteremtésének igényével. A 90-es évek közepén az eddig radikális ifjúséhek is a Monarchia fenntartásának szükségességét kezdik hangoztatni. Az ifjúséhek átváltozása a kiábrándult kispolgári tömegeket a munkásmozgalom felé fordítja. A munkásosztálynak lehetősége nyílt arra, hogy a nemzeti mozgalom vezetőjévé váljék és az elnyomott népek felszabadító harcait a proletárforradalom számára gyümölcsöztesse. Ehhez az kellett, hogy a munkásosztály kielégítő programot adjon a nemzeti kérdésekben, hogy zászlójára írja a nemzetek önrendelkezési jogának követelését. Šolle a kötetben részletesen bemutatja, hogy az osztrák szociáldemokrácia a burzsoázia befolyása következtében, Ausztria integritását szem előtt tartva, elveti a nemzetek önrendelkezési jogát és néhány évvel később a kulturális nemzeti autonómia programját dolgozza ki. A nemzeti mozgalom erőinek ki nem használásáért elsősorban az osztrák szociáldemokrácia felelős. Šolle művében elsősorban a kérdés másik oldalát, az elnyomott nemzet munkásosztályának állásfoglalását mutatja be. A kérdés bonyolultabb, mint amilyennek látszik; a cseh szociáldemokrácia politikája a nemzeti kérdésben az osztrákok nagyhatalmi sovinizmusával szemben nem a helyi nacionalizmus, hanem a nemzeti nihilizmus. A cseh szociáldemokrácia a nemzeti harcot tisztára a burzsoák közötti harcnak fogja fel, minden nemzeti követelést ignorál és következképpen ő sem állítja fel a nemzetek önrendelkezési jogának követelését. Ez a nemzeti nihilizmus különösen élesen megmutatkozott Badeni nyelvrendelete megjelenésekor, amikor a cseh szociáldemokraták a német nacionalista burzsoázia szövetségében

lépnek fel a kormány ellen. „A szociáldemokraták egyesültek a németekkel, mert a németek a kormány ellen harcolnak és a szociáldemokráciának harcolnia kell minden népellenes kormány ellen” — indokolja meg a szociáldemokraták végzetes taktikai tévedését egyik parlamenti képviselőjük (I. m. 234. l.). A cseh munkásosztály, amely a napirenden szereplő legfontosabb kérdésben, a nemzeti kérdésben nem tudott kielégítő programot adni, nem válhatott a nép vezetőjévé. Az elmélet nélkül botorkáló szociáldemokrácia ilyen körülmények között teljesen a kispolgárság befolyása alá kerül. A 90-es évek közepén lezajló „általános koncentráció” a párt vezető pozícióit Tusar, Soukup, Tomásek és társai kezére juttatja, a beözlő kispolgári tömegek pedig a revizionizmus társadalmi bázisát viszik be a mozgalomba. Ezen az alapon Masaryk elméletileg is kidolgozza a cseh reformizmus tételeit, amelyek a 90-es évek második felétől uralkodóvá válnak a pártban. Az „általános koncentráció” szervezeti következményei is rövidesen megérlelődnek. Az osztrák párton belül az alacsony elméleti színvonalból következően a csehek részéről eddig is erősek voltak a szeparatista tendenciák. Most, hogy a burzsoá befolyás győzedelmeskedett, ezek az ösztönös elképzelések nyílt, tudatos elszakadási törekvésekké változnak. Ismeretes, hogy az osztrákok a maguk részéről támogatták ezeket a törekvéseket. Az SzDP V.-ik, prágai kongresszusa 1896-ban már elfogadja azt a javaslatot, amely az egész pártot cseh mintára föderalizálja. Az 1897-es bécsi, az ún. wimbergi kongresszus pedig a korábban egységes osztrák szociáldemokrata pártot végképp hat önálló, egymással ellenséges párttá darabolja széjjel.

Šolle problémákban gazdag művét széleskörű könyv- és sajtóanyagra építi fel, ezenkívül bőséges levéltári, elsősorban belügyminiszteri anyagot használ. Tudományos apparátusa, jegyzetei igen alaposak. A függelék a pártkongresszusok és egyéb pártmegnyilvánulások legfontosabb dokumentumait közli.

„A cseh munkásmozgalom a XIX. század végén” című könyvet a szerző egyéb műveivel együtt a hazai kritika általában elismerően fogadta. (L. *Vesecák*: *Práce Z. Šollého k dějinám dělnického hnutí v českých zemích*. Nová Mysl. 1953. 10. szám.) Kiemelik, hogy Šolle különösen a szervezeti problémákat és a nemzeti kérdést tárgyalja alaposan. A mű orosz fordításának (*Рабочее движение в чешских землях в конце XIX. в.* Москва, 1953 стр. 287) előszava a burzsoá befolyás érvényrejutásának elemzését tartja jólsikerültnek. A kritikák azonban rámutatnak a mű néhány lényeges hibájára is. Nem tartják kielégítőnek a gazdasági alap elemzését, hibáztatják a szerzőt, hogy ezen a területen nem ment túl a polgári történeti irodalom anyagán. A Nová Mysl bírálata nem találja megnyugtatónak azt a megoldást, amely az opportunizmus fölülkerekedését elsősorban a párt alacsony elméleti színvonalával magyarázza. Szükségesnek tartja az opportunizmus társadalmi-gazdasági gyökereinek alaposabb elemzését, különböző válfajainak bemutatását. A szovjet bírálat többek között azt kifogásolja, hogy a mű egyoldalúan SzDP történetet ad, s a munkások megmozdulásaival nem foglalkozik kielégítően. A magunk részéről szívesen vettük volna, ha Šolle a párt agrárpolitikájával és parasztsághoz való viszonyával is foglalkozott volna. A könyv ezzel kapcsolatban semmit nem nyújt, holott az agrárkérdés Csehszágban is majdnem olyan égető volt, mint minálunk. A magyar olvasót a cseh munkásmozgalomnak a szlovákokkal, és így közvetve a magyarokkal való kapcsolata is érdekelte volna, sajnos a könyvben erről sem olvashatunk.

Ezek a hiányosságok azonban nem sokat vonnak le Šolle könyvének értékeiből. Az általános elismerést mutatja, hogy első kiadását 1953-ban a legmagasabb cseh kitüntetéssel, az Állami Díjjal jutalmazták. A mű iránti érdeklődés túlmint hazája határain, amiről a szovjet fordítás tanúskodik. Ugy véljük, nem volna időszerűtlen ilyen jellegű könyvek magyar nyelvű kiadására is gondolni.

DIÓSZEGI ISTVÁN

JOSEF PELIKÁN:

ROŽMBERSKÉ DLUHOPISY Z LET 1457—1481

(Praha, Českoslov. Akad. Věd. 1953. XV. 289 p.)

A ROŽMBERKEK ADÓSLEVELEI 1457—1481

Rožmberk Ulrik a XV. századi cseh történetnek egyik kiemelkedő alakja volt. Származása révén Csehszág egyik leghatalmasabb és legvagyonosabb főura, a huszita forradalmi mozgalom, elsősorban a taboriták ellen harcolt, majd később a taboritákkal együtt Poděbrad György király ellen. A harcok során Rožmberk Ulrik óriási jövedelme

is kimerült. Az igen gazdag főúr is kénytelen volt jövedelmét fokozni, s amikor a királytól kapott pénzverési jog és az oklevélhamisítás sem segített már, fokozatosan eladósodott.

A cseh történeti irodalom már Palacký óta különleges figyelmet szentelt Rožmberk Ulriknak, levelezését többkötetes publikáció hozta nyilvánosságra, a vele foglalkozó irodalom részletesen elemezte politikai működését. Politikai pályafutása mellett azonban háttérbe szorultak a gazdasági jellegű kérdések, s csak legújabban Josef Maceknek a magyar olvasók előtt is ismeretes huszita kori kutatásai irányították ezekre a figyelmet. Az itt ismertetésre kerülő munka is ennek, a most gazdasági kérdések felé forduló figyelemnek egyik megnyilvánulása. A Rožmberkek gazdag családi levéltárában ui. két „liber obligationum” maradt fenn a XV. századból, amely kereken hétszáz adóslevelet tartalmaz. A könyvekben található utalások ugyan arra mutatnak, hogy még több ilyen jellegű másolati könyvnek is kellett lennie, s még ebből a két kötetből is hiányzanak egyes kivágott lapok, — a Csehszlovák Tudományos Akadémia mégis érdemesnek tartotta az adóslevelek fennmaradt töredékének kiadását. A kiadás munkáját Josef Pelikán végezte el, aki már más, ugyancsak a Rožmberk levéltárból való forráskiadás megjelenítésénél is közreműködött, s akinek a forráskiadás terén végzett eddigi munkája elismerésre méltó. Az egyes adóslevelek teljes szövegének közlése felesleges lett volna, hiszen szövegük legnagyobb része teljesen azonos. A regeszták alakjában történő kiadás ezért indokolt volt, s a kiadásnak ezt a részét Pelikán sikerrel oldotta meg. Mindazt, ami az oklevélben a legfontosabb tények (a hitelező, a hitel nagysága, a lejárat időpontja, a kamatláb meghatározása stb.) mellett még valamilyen szempontból fontos lehet, azt Pelikán — a mi Zsigmond-kori okmánytárunk módszeréhez hasonló módon — a szövegből vett fontosabb részek szószerinti közlésével éri el. A regeszták így áttekinthetőek, világosan adják nemcsak az oklevél lényegét, hanem mindazokat a járulékos részeket is, amelyek a pénztörténet, a diplomatika vagy a jogtörténet szempontjából jelentőséggel bírhatnak. Ahol ez szükséges, ott az oklevelekről közölt regeszta végén Pelikán a kérdéses eseményre vonatkozó történeti irodalmat is feltünteti.

A hétszáz regeszta érdekes bepillantást enged Rožmberk Ulriknak és fiának hitelműveleteibe, amelyek nemcsak az ő személyükre, hanem — úgy hiszük — a kor feudális főuraira általánosságban is jellemzőek. A hitelezők táborának megoszlásából világosan látszik, hogy a kölcsönök legnagyobb részét a köznemések nyújtották. A hitelezett végösszeg nagyságát tekintve a második csoportot az Ulrikhoz hasonló főurak alkotják, s a főurak után rögtön a városi polgárság következik. A köznemésekkel, főurakkal és városi polgárokkal szemben viszonylag kis összeggel szerepel az egyház- és a különböző, Rožmberkek kezén levő uradalmak tisztviselői kara. Már ez a kis csoportosítás is jellemző adatokkal szolgál arra a kérdésre, hogy honnan teremtetten elő egy feudális cseh úr a hadakozáshoz szükséges hiteleket a XV. század második felében. Nem érdektelen az sem, hogy a legnagyobb összeget rendelkezésre bocsátó köznemesség a hitelezőknek legnépesebb csoportját képezi, az általuk nyújtott kölcsön számtalan apró tételből tevődik össze. Ezek a köznemések ugyanúgy kapcsolódtak a Rožmberk családhoz, mint a mi magyarországi viszonyaink közt a familiát alkotó középső- és kismemesi családok a mi bárói családainkhoz, s Pelikán joggal jegyzi meg a számtalan adóslevélben szereplő kis összeg láttán, hogy részben érdekük volt a Rožmberk birtokok és uralom fenntartása, részben pedig olyan kismemesi családokról volt szó, amelyek számára néhány sokk garas (= 60 garas) vagy akár csak néhány garas 10% kamatra való kihelyezése komoly összeget jelenthetett. A második csoportban, a hitelező főurak csoportjában már sokkal kevesebb személy szerepel, az általuk nyújtott kölcsönök azonban tételeszerűen igen magasak. A Tettauér család több tagja pl. 1479-ben 6 000 magyar arannyal, Peter Kapliér egy alkalommal 5000 arannyal, a Žerotinok 3000 magyar forinttal szerepelnek. A polgárság által nyújtott kölcsönök összege változó, de itt sem hiányzik a magas összegek (egy alkalommal 1200, sőt 2800 magyar aranyforint) főképp Jindřichuv Hradec polgárai részéről.

A hitelezők számára, megoszlására és más, a magyar analógia szempontjából fontosabb kérdésekre vonatkozólag további részleteket nem közölhetünk, aminek oka nemcsak az, hogy egy rövid ismertetés kereteit szétfeszítenék, hanem sajnos az is, hogy az okmánytárhoz adott bevezetés nem fordított elég gondot ezekre a kérdésekre, s egyetlen, de kissé áttekinthetetlen táblázaton kívül részleteket még nyers statisztikai feldolgozási táblák formájában sem nyújtott. A kiadás során mutatókozó igen magas színvonalat a bevezetésnek ilyen irányban történő kiegészítése szerencsésen emelhetne volna.

Magyar vonatkozásban az oklevelek még egy szempontból jelentősek. A magyar aranyforint fontos szerepet játszott a Rožmberkek hiteltígyeleteiben. Nemcsak az adott kölcsönök összegét határozták meg sokszor magyar aranyforintban, hanem többször közöl-

ték a magyar aranynak cseh garasokra történő átszámítását is. A kulcs ingadozása az okmányok által felőlt időszakban igen tekintélyes, 33 cseh garastól egészen 50 garasig terjed, s úgy látszik, hogy a kereslettől és kínálattól függően egy bizonyos időpontban sem volt mindig ugyanaz. Ugy hisszük, érdemes lenne ezeket az adatokat összegyűjteni, nemcsak azért, mert a cseh garasoknak magyar aranyforintban kifejezett árfolyama komoly árösszehasonlításnak lehetne alapja, hanem azért is, mert — bár irodalmunk minden alkalommal kiemeli a magyar aranyforint nagy jelentőségét — átszámítások terén még mindig csak töredékekre vagyunk utalva.

FÜGEDI ERIK

EDWARD WINTER:

HALLE ALS AUSGANGSPUNKT DER DEUTSCHEN RUSSLANDKUNDE IM 18. JAHRHUNDERT

(Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für Slavistik. Herausgegeben von H. H. Bielefeldt. No. 2. Berlin. 1953. 502 l. + 4 t.)

HALLE MINT A 18. SZÁZADI NÉMET OROSZORSZÁG-KUTATÁS KIINDULÓPONTJA

Kelet-Európában a feudális abszolutizmus nagy sietve felhúzott iroda- és kaszárnyafalai másként emelkedtek a népek feje fölé, mint nyugaton. Itt polgárság híján később alakul ki az önkényuralom. Amikor létrejön, rövid felvirágzás után reakcióba hajlik. Angliában az abszolutizmus felfelé ívelő szakasza a hosszabb, és a visszahulló, reakciós periódusa a rövidebb. Kelet-Európában mások az arányok. Oroszországban például éppen fordított helyzettel találkozunk. Alig negyedszázados gyors kibontakozás után a cári reakció gyötrelmes másfél évszázada következik. Az ipar és a kereskedelem fellendítését és az ország elmaradását felszámolni igyekvő kísérleteket lényegében csak I. Péter kormányzata támogatta hathatósan. A péteri reformtörekvések nem utolsósorban azért tudtak 25 esztendő alatt is maradandó eredményeket elérni, mert értékesítették a nyugat-európai államok kialakult önkényuralmi államszervezetének példáját és bizonyos fokig igénybe vehették az ott előtörő tőkés fejlődés technikai és szellemi segítségét. Ezért az orosz abszolutizmus kialakulásában az angol és francia abszolutizmus létrejöttéhez képest a belső és döntő előfeltételek mellett összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepe van a külföldi ösztönzéseknek és kapcsolatoknak.

Winter marxista igényű könyve az orosz önkényuralom megszületésének ezt a sajátosságát segíti megismerni. Főképpen a hallei Francke-alapítvány levéltára támaszkodva feldolgozta a hallei pietizmus és a XVIII. század eleji orosz reformtörekvések kapcsolatait. I. Péter kormányzata lázasan kutatta a megkezdett átalakító munkát külföldi segélyforrásait. Már a Nyugat-Európába küldött első „nagykövetség” figyelt a Francke által irányított hallei pietisták korszerű iskoláira és a keleti nyelvészet terén elért eredményeikre. Nem sokkal később orosz küldöttek keresik fel Francke intézeteit és látogatásuk nyomán I. Péter közvetlen segítőitársainak javarésze a hallei Pedagógiumra bízta gyermekeinek nevelését. A Halleból kiinduló pietista mozgalom ellenzéki ideológiai áramlatként született a luteránus egyházon belül, de jelentősége kiszáradva túlnőtt az orthodox erők elleni küzdelmen. A német polgárság megerősödése nyomán szélesülő táboruk a bibliakritikai munkálatukkal, az iskolareformjukkal és korszerű pedagógiai elveik hirdetésével lényegesen hozzájárult a német felvilágosodás kibontakozásához. A szerző véleménye szerint a XVII. század végén és a XVIII. század első éveiben haladó szerepet játszottak. Az orosz állam új színéváltozása őket sem érintette közömbösen. Az orosz reformmozgalomban nagy lehetőségeket véltek megpillantani külföldi missziós törekvéseik és a német ipari és kereskedelmi érdekek számára. Mindent elkövettek, hogy közelebb férhessenek Oroszországhoz. Egyetemenként meghonosították az orosz nyelv oktatását, Francke és társai szüntelenül figyelemmel kísérték az Oroszországban működő német lelkészek, tanárok és szakemberek híradásait. Az orosz vezető körök kezdeményezésén kapva-kaptak. A mindkét oldalról mutatkozó közeledési törekvések több esztendőre megvetették az eredményes együttműködés alapjait.

A Halleból kikerült pietista papok és házitánítók népes csapatokban indultak el Oroszország felé. Amikor a magasrangú államhivatalnokok vagy manufaktúra-tulajdonosok szolgálatába szegődtek, minden erejükkel az iskolaiügy fejlesztésén és a hallei művek oroszra való átültetésén szorgoskodtak. Tevékenységük kedvezően befolyásolta az orosz pravoszláv egyház belső reformmozgalmainak alakulását. Az orosz egyház újja-

szervezése pedig a péteri reformpolitika egyik legfontosabb előfeltétele volt. Az egyházi reformpolitika vezéralakját, Theophan Prokopovics püspököt szoros szálak fűzték a hallei pietistákhoz. Az Orosz Tudományos Akadémia létrehozásánál, az Akadémiai Gimnázium megteremtésénél ugyancsak segítséget nyújtottak. A Halleben felállított orosz nyomda újabb lökést adott az egyházi szláv biblia reformmunkálatainak. Szibéria ismeretlen tájainak felkutatásakor, valamint a keleti kereskedelmi kapcsolatokat kibővítésére irányuló vállalkozásoknál a világmisszió gondolatától fűtött pietistákat mindig igénybe vehette a birodalom kormányzata.

A két együttműködő fél célkitűzései nyilvánvalóan különböztek. Péter azért helyezkedett a vallási türelem álláspontjára és azért támogatta a pietista akciókat, mert ettől az orosz vezető osztály kulturálódását (többek között nyelvi, pedagógiai és technikai ismeretek megszerzését) remélte. A pietisták pedig elsősorban azért igyekeztek hasznosítani magukat a fenti területeken, hogy ezzel térítő terephez juthassanak. A térítő célkitűzések csöddöt mondtak és vállalkozásukból az akkor még haladó orosz abszolutizmus és felvilágosodás húzott hasznót. A németek számára mégsem teljesen haszontalanul ért véget a kísérlet: ekkor vetették meg a színvonalas hallei szlavisztika és Oroszország-kutatás alapjait.

A Halle közvetítésével folyó haladó német–orosz kapcsolatoknak még a XVIII. század huszas éveiben vége szakadt. A pietizmus, amely kezdetben a haladó erőket támogatta, otthon is és Oroszországban is a reakció táborába ment át és támadásokat indított a radikális, demokrata gondolkodók, így például Christian Wolff és követői ellen. Az orosz haladás újabb nemzedéke már leszakad a pietizmus köldökzsinórjáról és más külső szövetséges társat keres. De a Péter örökébe lépő Erzsébet-féle reakció is elfordul a halleiaktól, mert időközben kiéleződnek a porosz–orosz hatalmi ellentétek. A XVIII. század derekán már a francia művelődés hatása lép előtérbe.

A nagy hozzáértéssel és pontossággal készült monográfia leginkább egy kérdésben kényszerít ellenvetésre. Ez a pont: a pietista vállalkozások vallási mozgató rugóinak felfedése és helyes értékelése. A szerző a polgári történetírás csaknem kizárólag szellem-történeti tárgyalásával szemben rátapint a pietizmus gazdasági gyökereire. Ezzel először teszi lehetővé e szellemi mozgalom történeti szerepének felismerését. Mégis a vita hevében a marxista történetírás egyik gyermekbetegségének áldozatává válik, amikor a pietista papok cselekedeteinek taglalásánál kellő áttételek nélkül csak a gazdasági indítékokkal foglalkozik, amelyek természetesen végső fokon alapvető és meghatározó szerepet játszottak, de mellőzi és nem vizsgálja ideológiájukat, szellemi célkitűzéseiket. E hiányosságra már az osztrák történészek folyóiratában Günther Stökl is rámutatott, azonban ő a történelmi materializmustól való ezen *eltérést* minősítette a történelmi materializmusnak*. Az ilyen félremagyarázások lehetősége ismételen felhívja figyelmünket a szellemi jelenségek alapos, marxista elemzésének fontosságára.

Edward Winter könyvénél mégis a mérleg ellenkező serpenyője sülyed le: eredményesen tárja előnk a német történelemnek azt a korszakát, amikor a friss benyomások ígézetével „felfedezték” a megifjodott Oroszországot. Magyarországon ez a felfedezés még váratott magára és lényegében csak a XIX. században zajlott le, akkor is főleg német közvetítéssel. A Winter által feltárt hagyományok tükrében világosabban láthatjuk a német szlavisztika fejlődésének egyik ösztönző, gyorsító tényezőjét.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

HEDWIG VOGGT:

DIE DEUTSCHE JAKOBINISCHE LITERATUR UND PUBLIZISTIK 1789—1800

(Berlin, 1955. 244 l.)

A NÉMET JAKOBINUS IRODALOM ÉS PUBLICISZTIKA 1789—1800

„Jóllehet a szó klasszikus értelmében 1793-ban és 1794-ben Németországban nem voltak jakobinusok — a mainzi jakobinusok kísérletétől most tekintsünk el —, mégis minden német író, aki 1794 után is a polgári-demokratikus forradalom követeléseiért szállt síkra, durva általánosítással jakobinusnak szidalmaztak és jakobinusként üldözték. Ebben az időben a jakobinus fogalmat azonosították a lázadóval, lázadókra pedig felség-

* Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, LXIII. köt. 1. és 2. füzet (1955). Vö. Josef Matl ismertetésével: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. 2. k. 4. füzet. 1954.

sértési per várt. Ma viszont ezekben a lázadókból avagy jakobinusokból a társadalmi haladás szószólóit látjuk. A következőkben ezért teljes joggal, minden korlátozás nélkül beszélünk német jakobinusokról, német jakobinus irodalomról és publicisztikáról. A német jakobinusok, bár egészen más értelemben, mint ahogy ez Franciaországban történt, egy területen, a publicisztikában mutattak rá, hogyan kell a feudális reakcióval politikailag szembeszállni. Ebben feledhetetlenül nagyot alkottak" (18. l.).

Voegt bevezetésének ez a néhány kiemelt sora a lényegre világít rá. A szerző fáradságos kutatással szedte össze az 1790-es évek német polgári demokratáinak a cenzúra megkerülésével kinyomatott és csak titokban terjesztett röpiratait, szépirodalmi és politikai megnyilvánulásait — amelyeket mindeddig az irodalomtörténet sem tartott számon. Tanulmányában marxista szemléleten alapuló részletes áttekintést nyújt erről az irodalomról és annak legfőbb művelőiről, elsősorban Rebmann Andreas Georg Friedrichről. Taglalja a német jakobinusok eszméit és céljait, ismerteti felfogásukat a polgári átalakulás politikai és gazdasági kérdéseiről, a nemzeti egységről, jellemzi patriotizmusukat, a koalíciós háborúkat merészen megbélyegző béketörekvéseiket és elénk villantja ennek a publicisztikának irodalmi értékeit. Tanulmánya végső kicsengése, hogy bár a német jakobinusok, a polgári átalakulás eme radikális képviselői, nem jutottak el a tettekig, ők voltak a német demokratikus átalakulás első következetes hirdetői, akik akkor is hívek maradtak a polgári köztársaság eszményéhez, amikor a francia nagypolgárság már a monarchiát készítette elő.

Voegt eredményei számos ponton meglepő azonosságot mutatnak a magyar jakobinusokra vonatkozó ismereteinkkel. De lényeges különbség, hogy míg Németországban a polgári jakobinusok egymástól távol és elszigetelten csak a publicisztika területén fejtették ki működésüket, nálunk a nagyjából nemesi értelmiségiek köréből kikerülő radikálisok eljutottak a politikai szervezkedésig. Ennek oka nyilván elsősorban az eltérő politikai viszonyokban van: az államhatárokkal szűzfelé szabadt birodalomban az azonos célra törekvők nem találhatták meg ilyen rövid idő alatt egymás kezét. Sajnálatos, hogy Voegt ennek nem szentelt figyelmet s a publicisztikában megmutatkozó jelenségeket a helyi társadalmi és politikai adottságok teljes elmellőzésével csak szellemi jelenségekként regisztrálja. Tanulmányából így, irodalmi adatbővsége mellett sem ismerhetjük meg a német jakobinizmus igazi arcát, ahogy ennek a publicisztikában megmutatkozó mozgalomnak politikai és társadalmi eredményeit sem tudjuk értékelni.

A kötet második részében Voegt szemelvényesen közli a német jakobinus publicisztika jellemzőbb megnyilatkozásait, köztük olyanokat, amelyeket főleg kézíratos másolatokból Magyarországon is ismertek (így pl. a *Gesang der Neufranken für Gesetz und König* c. költemény Hajnóczy elkobzott iratai közt is megtalálható). A kötetet az idevágó marxista klasszikusok, az egykori és későbbi irodalom bibliográfiája, majd személyi és tárgyi mutatók zárják le.

BENDA KÁLMÁN

GARAS KLÁRA:

MAGYARORSZÁGI BAROKK FESTÉSZET

I. MAGYARORSZÁGI FESTÉSZET A XVII. SZÁZADBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1953. 206 l., LII t.)

II. MAGYARORSZÁGI FESTÉSZET A XVIII. SZÁZADBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1955. 370 l., XVI + CXX t.)

Garas Klárának a magyarországi barokk festészetet tárgyaló kétkötetes munkája mind szorosabban vett-témájánál, mind az ezzel kapcsolatos elvi kérdéseknél fogva művészettörténetünknek igen figyelemreméltó alkotása. Azzá teszi az a körülmény is, hogy a felszabadulás óta eltelt időben a barokk, mint művészettörténeti stílus némileg kiszorult az érdeklődésből. Az a tény, hogy a barokk stílus Magyarországon erősen egyházas tartalommal és a gyarmatosító Habsburg-hatalomhoz kötve jelent meg, elhanyagolható, csak másodrangú témává tette. Garas Klára vállalta ezt a hálátlannak látszó témát, megkísérelve a hazai barokk mégiscsak jelentős, minden előző stílusénál nagyobb számban fennmaradt festészeti emlékanyagát elhelyezni a magyar művészettörténet egészében. Garas problémavetetésének az ad a történettudomány számára is hasznosítható elvi jelentőséget, hogy a barokkot éppen legsokoldalubbán vizsgálható vonatkozó-

sában tárgyaló műve így hozzásegít a barokk fogalmának egy adott gazdasági-társadalmi formációhoz való kapcsolásához, ennek révén az alap- és felépítmény egymáshoz való viszonyát, sokoldalú bemutatásához s egyúttal a barokk szellemtörténeti kategóriájának reális megvizsgálásához és bírálathoz.

Garas törekvése sok vonatkozásban sikerrel járt. Általában sikerült a barokkot hozzákötnie az abszolút monarchikus politikai formához — bár tanulmánya természetéből következően nem tér ki részletesen ennek a politikai formának gazdasági alapjaira. Mondanivalójának hitelét — főleg a XVII. századi kötetben — alapos általános történeti részletkutatások is alátámasztják. Úgy véljük, a felsorakoztatott adatanyag meggyőzően bizonyítja azt az állítást is, hogy művészetünk kontinuitása a XVI–XVII. században sem szakad meg: ha rendkívül vékony fonalakkal is, de tartja kapcsolatát a megelőző korok művészi fejlődésével. A mű helyesen hangsúlyozza e festészet erősen programmatikus jellegét, konkrét agitativ célkitűzéseit. S ami legfőbb érdeme: mindeme, igen sok vonatkozásban persze már megelőzőleg sem ismeretlen következtetéseit széleskörű — nem utolsósorban levéltári — adatgyűjtés alapján feltárt, aránylag meglepően bőséges emlékanalízishez tudja kapcsolni. A mű a XVII. századból kb. 208 festőre és 256 emlékre, a XVIII. századból 624 festőre, 260 egyházi, 125 világi falfestményre vonatkozó gazdag adattárra a kor magyar festészetének minden területét (egyházi falfestészetet, oltárképfestészetet, világi falfestészetet, történeti festészetet, táblaképeket, életrajzokat, a halotti kultuszt szolgáló festészeti munkákat stb.) felöleli. Igen tanulságosak a kor művészeti életét összefoglaló fejezetek: a XVII–XVIII. századi társadalom fejlődésének egy érdekes részletéről, a javarészt a művészet és iparosság határán álló festőrétegről adnak, ugyancsak széleskörű kutatás alapján, mozzalmas képet. Mindennek következtében szerző elfogadhatóvá tudja tenni azt az állítást, hogy a hazai barokk festészet fejlődésének végpontjaként a XVIII. század végére már az egy egységes nemzeti festészeti stílus alakult ki. E megállapítás egy, a nemzetévválás folyamatainak szempontjából is igen fontos tényre utal. Garas egész művének legfőbb értéke, hogy e bizonyítás által ki is tudja jelölni barokk festészetünk helyét nemzeti művészettörténetünkben, s végső fokon magában a magyar történelemben is.

Hogy a kötetet mégis bizonyos hiányérzettel tesszük le, annak oka, hogy az adott folyamat ábrázolásán belül a szerkesztés nem mindig egyenletes, s hogy több ízben magának az ábrázolásnak határai is túlságosan szűkreszabottak. Az előbbiből következik mindenekelőtt az, hogy a szerző a festészetet az általános történeti fejlődésbe egyenletlenül kapcsolja be, továbbá, hogy elmulasztja a fejlődés egyes fontos tényezőinek kellő hangsúlyozását, s végül, hogy a sajátosan művészeti fejlődésről sem ad egyértelműen világos áttekintést.

Nem tudunk ugyanis mindenben egyetérteni Dercsényi Dezsőnek a Szabad Nép-ben megjelent bírálata azon megjegyzéseivel, melyek a munkában — főleg az első részben — a történeti vonatkozások túlzott hangsúlyozását kifogásolják. A hazai barokk festészetnek a magyar történelem egész fejlődésébe minél több ponton való bekapcsolása feltétlenül szükséges, — az is elkerülhetetlen, hogy ennek során több-kevesebb alkalommal sajátosan történettudományi módszerek alkalmazására kerüljön sor. Kétségtelen, hogy a mű második része éppen ennek elhanyagolása folytán ad színtelenebb képet magának a festészetnek fejlődéséről is. Ez különösen azért feltűnő, mert itt a szerző már lényegesen gazdagabb anyagra támaszkodhatik, s éppen itt válik fokozottan szükségessé a Habsburg XVIII. századot eszményítő korábbi nézetek konkrét anyagon bemutatott bírálata is.

Tény azonban, hogy Garas festészetünket nem elég sokrétűen, nem is elég színesen, illeszti be a történeti fejlődésbe, és hogy a mű nem utal eléggé a festészetnek a kor problémáihoz való, magában az anyagban is bennrejtőző összes lehetséges kapcsolatára. Párosulva ez az anyag erősen formális, alapjában műfaj szerinti tagolásával (ezen belül is helytelennek érezzük, hogy a két rész különböző szerkezeti tagolásban tárgyalja ugyanazt a fejlődést: az első részénél a műfajok szerinti elhatárolás az egész századon végigfut, a második kötet pedig ugyanezeket a szempontokat elsődlegesen a politikai fejlődés kategóriái szerinti periodizációba igyekszik beleszerítani), valamint a műfaj, tematika és eredet nem egészen indokolt összekeverésével (oltárképfestészet, táblaképfestészet polgári festészet, életrajzfestészet nem egyenlő értékű kategóriák, holott a mű egyenlő értékű fejezetekben tárgyalja őket) a tárgy előadása meglehetősen egysíkúvá válik, és probléma felvetése is leszűkül.

Különösen sajnálatosnak érezzük a nemzeti barokk festészet kérdésének háttérbe szorítását. A szerző — mintegy túlságosan is hatása alá kerülve a két háború közötti, elsősorban katolikus és Habsburg-szemléletű barokk beállításnak — a barokkban nega-

tívan értékelve ugyan, de lényegében most is a Habsburgok megerősödéséhez, s végül az ország gyarmati helyzetéhez kapcsolódó művészetet lát. Bár ez a megállapítás nagy vonalakban helyes, de helytelen annak a ténynek háttérbeszorítása, hogy ez a Habsburgok által terjesztett katolikus barokk, főleg a XVII. században, még nem érvényesül verseny társ nélkül, — mint ahogy maga a Habsburg-terjeszkedés is, Erdélyről nem is beszélve, Magyarországon komoly ellenállással találkozik. Talán a XVII. századi nemesi vezetésű szabadságharcokat a kelleténél erősebb fenntartással kezelő álláspontja is hozzájárul ahhoz, hogy a szerző nem veszi észre és nem hangsúlyozza eléggé azokat a művészeti téren is megfigyelhető kezdeményeket, melyekből, úgy érezzük, kirajzolódna egy Habsburg-ellenes, a nemzeti királyság, később a nemzeti abszolutizmus felé hajló, a korábbi hazai reneszánsz-hagyományok kontinuitását elsősorban biztosító nemzeti barokk körvonalai. Ennek emlékei között gondolunk olyan alkotásokra, mint a Thurzók bittsei freskói, s a „Mausoleum” nyomán elterjedő történeti arcképfestészet, az erdélyi fejedelmek udvarában alkalmazott barokk festészet, az arcképgalériáknak a haza nagyjait ábrázoló képei, vagy az a — különben a maga helyén szépen értékelt — jellemző körülmény, hogy Thököly apjának késmárki kastélyában hogyan jelentkeznek a barokk elemek. Ezeknek a momentumoknak összegyűjtését és együttes kiemelését az első kötetben feltétlenül helyesnek tartottuk volna. Az a nemzeti barokk jelentkezik itt, melyet a két világháború közötti korszak történetírása két oldalról próbált helytelenül a protestáns barokk fogalmába beszorítani. Nem elsősorban protestáns, hanem nemzeti barokk kezdemények ezek, mint ahogy ezek a kétségtelenül kezdetlegesebb munkák a sörves folytatói annak a XVI. századból örökölt stílusnak is, melyen keresztül művésztünk kontinuitása érvényesült. (Sajnos, hogy a kontinuitás kérdését a könyv, szerencsétlenül tagolása miatt, szintén nem tudja egységes képbe összefoglalni.)

Persze mindezekről az első kötet részletekben, olykor szépen értékelve is, beszél, de — talán éppen a műfaj szerinti tagolás következtében — maga a probléma, a nemzeti barokk és osztrák barokk ellentéte sehol nem fogalmazódik meg, s főleg nem válik azzá a központi jelentőségű kérdéssé, amellyé pedig — ha nemcsak a részletkérdéseket, hanem magát a kor festészetének egészét igyekszünk történetileg megalapozni — elsősorban a XVII. század tárgyalásánál válnia kell. S amelynek erős hangsúlyozása révén, úgy véljük, jelentősen bővülne a második rész problematikája is (pl. továbbélné-e és hogyan, milyen szinten, e nemzeti barokk maradványai) és biztosabb lábon, szélesebb alapon épülne fel a XVIII. századi osztrák befolyású barokk értékelése is.

Ehhez kapcsolódik a hazai barokk másik, ugyancsak kellően ki nem bontott, de korántsem elhanyagolható problémája. Ha ugyanis a hazai barokkot nem csak idegen importcikknek tekintjük — de bizonyos fokok még ebben is —, rögtön felmerül a társadalmi igény problémája is. Ha a szerző a hazai barokk festészet tárgyalásánál e kérdést a maga teljességében felvetné, kétségtelenül szélesebb kitekintést adna a barokk művészet társadalmi visszhangja s kapcsolatai felé. Helytelen lenne ugyanis a társadalmat — éppen a legszélesebben vett dolgozó tömeg fogalmában — a felülről diktált új művészeti irányzattal — lényegében agitációs módszerrel — szemben teljesen passzívnak, csupán befogadónak képzelni. A hazai barokk festészet formanyelvének kialakításában, többnyire idegen mesterei ellenére is, úgy véljük — mint a könyv egyes jól elemzett példái is mutatják — döntő szerepet játszott a népi tömegizlés is a kor társadalmi állapotának jellemző kifejezőjeként. A kor festészetének ilyen részletes tárgyalásánál e kérdés bővebb kibontást érdemelt volna; első lehetőség lenne ez a hazai művészi ízlés vizsgálatára s egyúttal kísérlet arra, hogy a kor hazai termékeivel kapcsolatban oly gyakran emlegetett provincializmus-fogalmat konkrét tartalommal töltsük meg, konkrét társadalmi helyzethez kapcsoljuk. Főleg a XVIII. század festészeténél — mintegy megelőzendő a század végére egységesen kialakuló nemzeti stílust — érdemel ez nagy figyelmet: a nemzeti stílus ugyanis nemzeti ízlést is feltételez. (S nem elhanyagolható kérdés, hogy a nemzeti ízlés mennyiben került az osztrák barokk befolyása alá.) Persze kétségtelen, hogy ennek a kérdésnek vizsgálatába már olyan területeket — gyenge tucatárut is — be kellett volna vonni, melynek művészi értéke nincs vagy alig van. Mindenesetre azonban ennek révén sikerült volna a jelenleg tartalmát tekintve kissé homályos „nemzeti stílus” megfogalmazást osztályhoz kötni, és jelentőségét világosabban kifejteni. Általánosságban, kitekintésül, talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a XIX. század első felének alapjában egységes nemzeti művészeti stílusa (paraszt és haladó birtokos nemes lényegében ugyanazt a stílust találja szépnek, ha különböző fokain is) éppen olyan kifejezője kora társadalmi valóságának, mint a századvég mesterségesen visszafejlesztett, giccsbe fullasztott tömegizlése és a kor haladó festészeti irányai közötti óriási, sok szempontból napjainkig is elnyúló szakadék.

Mind a hazai barokk, mind az igény kérdésének kidolgozatlanságát bírálva szembe-
találjuk magunkat egy harmadik, s e hiányosságokat sokban magyarázó körülménnyel:
a vizsgálódás szűken meghúzott határaival. Garas könyvéből hiányzik barokk festésze-
tünk kelet-európai — elsősorban lengyel és cseh — analógiáinak vizsgálata. Ennek követ-
keztében tulajdonképpen nincs is fogalmunk a hazai előzményekből kifejlődő (fentebb
nemzeti barokknak nevezünk) barokk festészet helyzetéről, értékéről, minthogy össze-
hasonlítási alapul állandóan csak a már kifejtett osztrák befolyásolású barokk szolgál.
Pedig világosabban láthatnánk a kérdésben, ha tudnók: ez a fajta stílus, ez a tematika
megvolt-e például a lengyel vagy cseh fejlődésben, ott hová alakult, milyen szerepe, milyen
jelentősége volt, hogyan vitte tovább egy nemzeti alapokból kinőtt stílus és tematika
kontinuitását. Ezzel kapcsolatban is a provincializmus fogalma merül fel: amit mi most
provincializmusnak nevezünk, vajon minden esetben valóban az-c, s nem pedig egy saja-
tos kelet-európai fejlődésnek a maga funkciójában a nyugatival egyenlő értékű terméke?

Ugyanígy hiányoljuk — és ez a hiányosság már az ízlés és igény vizsgálatának
vonatkozásában is érezhető — a barokk művészet más megnyilvánulási ágaira való
kitekintést is. Építészet, szobrászat, s még a grafika is teljesen hiányzik Garas vizsgálódá-
sának köréből. Holott a barokk építészet egyrészt mint a falfestmények kerete, ábrá-
zolásának tárgya, sőt a festett architektúra esetében egyenesen mintája, részletesebb
vizsgálatot igényelt volna: hogyan szabják meg feltételei a képzőművészet szerkezetét és
így nem egy vonatkozásban mondanivalóját is. A szobrászat jelentőségére felesleges
utalni, a grafikát illetően éppen a röplapok, ponyva, általában a gyors, könnyen terjedő,
a legszélesebb rétegekhez is eljutó képes nyomtatvány nagy ízlésmódmó, ízlésteremtő,
a hazai barokk talaját is előkészítő erejét lett volna helyes figyelembe venni.

S végül, ugyancsak nem utolsó sorban a munka helytelen tagolása folytán, a mű
nem segíti eléggé hozzá az olvasót, hogy világosan láthassa magának a hazai barokknak
mint festészeti stílusnak két évszázados fejlődését. A tagolás — mint arra már utaltunk —
egyik kötetben sem a stílus fejlődését helyezi előtérbe, hanem azt a stílus különböző
eltérő szerkezeti értékű, külön-külön ábrázolt megnyilvánulási formái között darabokra
tördelve adja elő. Ennek során a mű nem szűkölködik egyes alkotások vagy egyes peri-
ódusok — a rokokó ábrázolása különösen sikerült — finoman elemzett bemutatásában,
az összkép azonban nem tud kialakulni; a mű végén az egységes nemzeti stílusra vonat-
kozó, a maga helyén is kevésbé előkészített s igen kevésbé kifejtett befejezés például
korántsem ad átfogó képet. Úgy véljük, e hibát kiküszöbölendő is helyesebb lett
volna a tagolás alapjává a stílus fejlődését tenni, s az egyes fejezetek elején egy, a stílusra
vonatkozó társadalmi-politikai összefüggéseket általában megvilágító, az értékelés alap-
hangját megadó részletet beilleszteni, ami után az egyes műfajokat tárgyaló részek
(esetleg a műben nem mindenütt elég élesen kidomborított táji sajátosságokat is figyelembe-
véve) már csak a sajátosan a műfajra jellemző tényeket és értékelést tartalmazták volna.

Az itt felsorolt hiányosságokkal azonban a mű bevezetésben kiemelt érdemei a
legszigorúbb megítélés mellett is bőven tartják az egyensúlyt. Jellemző, hogy végered-
ményben a hiányolt problémák legnagyobb részére maga a gazdagon összegyűjtött anyag
hívja fel a figyelmet, részletmegoldásaival egyúttal ki is jelölve teljes megoldásuk irá-
nyát. Lehet, hogy ezzel szemben a hiányosságok felvetése esetleg maximalista, a művé-
szettörténet feladatán már túlmenő igényeket látszik támasztani. Úgy véljük azonban,
hogy a kultúrtörténet bármely jelenségével álljunk is szemben, a történész számára annak
kutatása az elsődleges feladat: milyen kapcsolatok, szálak révén illeszthető bele e saja-
tos terület a történeti fejlődés nagy egészébe. Garas Klára munkájának nagy érdeme,
hogy a terület alapos felmérésén kívül annak további kutatása alapjául szolgáló kapcsola-
tokra is rámutat. Mindenesetre sajnálhatjuk, hogy — nem utolsó sorban éppen az anyag
túlságosan is mechanikus csoportosítása révén — nem bontotta ki őket alaposabban és
főleg rendszeresebben. Összegezeként azonban megállapíthatjuk, hogy a mű minden
eddiginél szélesebb adatgyűjtés alapján álló, első komoly kísérlet hazai művészetünk
e sokáig jobbrol és balról egyaránt helytelenül értékelt korának a festészet szempontjából
való monografikus vizsgálatára. S hogy e kísérlet jelentős — ha még nem is minden-
ben hibátlan — művet eredményezett, nem lehet kétséges a mű tanulmányozója előtt:
legyen az művészettörténész szakember, történész vagy akár laikus, de a szépet szerető,
érelklődő olvasó.

VÖRÖS KÁROLY

EPERJESSY KÁLMÁN:

CSONGRÁD MEGYE HELYTÖRTÉNETI KUTATÁSÁNAK FELADATAI

Útmutató a megye helytörténeti kutatásához

(Csongrád megyei füzetek. 13. sz. Szeged, 1955. 47 l.)

A kezdő helytörténeti kutatók számára készült ez a füzet, eligazításul az elinduláshoz. Bár szerző a helytörténeti kutatás fogalma alá sorolja a falunak, városnak, megyének, uradalomnak, üzemnek, gyárnak, bányának s általában minden helyhez kötött intézménynek múltjára vonatkozó ismeretanyag összegyűjtését és feldolgozását, mégis Útmutatója tematikai részében kifejezetten csak a falu és város helytörténetének feldolgozásához kíván a kezdőknek eligazítást nyújtani.

A füzet egyik fejezete a forrásanyagról szól. Ebben rövid ismertetést ad Csongrád megye felszabadulás előtti helytörténetírásáról, közli a fontosabb nyomtatott források, bibliográfiák, helytörténeti kiadványok címét. Megemlíti a kézíratos források őrzőhelyeit, a közületi levéltárak székhelyét. Az Útmutatóban másfél oldal jut a levéltári források ismertetésére. Tanulságos a tárgyi kútfők, helynevek, térképek forrásértékének elemzése, szerző itt a saját jól ismert munkaterületén otthonosan mozog. Ezután rátér tulajdonképpeni mondanivalójára, a falu- és várostörténet tematikájára.

Mind a falumonográfia, mind a városmonográfia összegyűjtött forrásanyagának elrendezésére a következő szerkezeti tagolást javasolja: az első fejezet szóljon a község (város) kialakulásáról, a faluképről, városképről, faluhatárról. A második fejezet tárgyalja meg a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődését, a harmadik az osztályviszonyokat és az osztályharcot, a negyedik a kulturális fejlődést, végül az ötödik sorolja fel a kútfőket, az eddigi irodalmat, adjon róluk értékelést, fejtse ki a falutörténeti kutatás későbbi feladatait, közöljön térképvázlatot a feldolgozott községről. A falutörténet tematikájának ezen öt fejezetbe foglalt szerkezeti elrendezése azzal a következzel jár, hogy ötször kell végigvándorolni a falu ezeréves történetén, a lényegesebb témák esetleg ötször nyerne levezetést egyetlen falutörténetben. A benépesülés, törökkori falupusztulás, újjátelepülés, lélekszám, tagosítás stb. problémái a javasolt három első fejezet mindegyikében szükségképp kerülnek ismét és ismét tárgyalás alá.

Az öt fejezet tematikájának bőséges és kétségtől tanulságos kifejtése után most már nem tárgy szerinti, hanem időrendi elrendezésben még egy másik, még részletesebb tematikát is ad: pl. milyen kérdéseket vizsgáljon a monográfus 1526—1790 közt, 1790—1848 közt stb. Ez a tematika a legújabb korok felé közeledve egyre bővül, egyre színesebbé, gazdagabbá válik, de egyben azt a benyomást is kelti, hogy e mellett az áttekinthetőbb időrendi adatfelosorolás és kifejtés mellett semmi szükség sincs a korábbi öt fejezetre tagolt homályosabb tárgyi csoportosításra, mert a mondanivaló ott is ugyanaz, mint itt.

Az, amit a szerző a városmonográfia javasolt kutatási szempontjainak felvázolása során fejezeteinek módjára elősorol, ugyancsak öt fejezetre tagoltan bontakozik ki, de a tárgy szerinti elrendezést itt is követi a tematikának időrendben történő megismétlése. A városmonográfia javasolt tematikája még gazdagabb, mint a falumonográfiaé. Helytörténeti tárgyú szempontokban tehát nincs hiány, az Útmutatót ebben a tekintetben nemcsak a kezdők, hanem a falu- és várostörténetírás gyakorlott művelői is haszonnal forgathatják. E legfőbb pozitívum — az elősorolt kutatási szempontok bősége — mellett azonban kétségtelen negatívumnak kell minősíteni azt a körülményt, hogy szerző a füzet első részében a forrásanyagról nem nyújt kielégítő tájékoztatást.

A falutörténet és várostörténet természeténél fogva adatfeltáró műfaj, legfőbb értékét eddig ismeretlen adatok feltárása képezi, attól az olvasó elsősorban új adatok közlését várja, az országos történetírás szempontjából is azzal válik igazán értékessé, ha annak ismeretanyagát új helyi adatokkal gazdagítja. Már most hol találhatóak elsősorban az eddig fel nem tárt helyi adatok? Talán a korábban megjelent könyvekben, kiadványokban, múzeumokban, helynevekben, térképeken? Meg lehet-e írni egy falutörténet korábban megjelent nyomdatarmékek, muzeális tárgyak, helynevek és térképek alapján? Nem, levéltári anyag nélkül jó falutörténet nincs. Hiba volna lebecsülni a tárgyi emlékek, térképek és helynevek közléseit, az eddig megjelent irodalom adatközléseit, de ezek egymagukban, levéltári, irattári anyag nélkül elégtelenek. Éppen azzal adunk használható útmutatót a kezdők kezébe, ha arról tájékoztatjuk őket, hogy egy-egy konkrét kérdésre milyen levéltárban, milyen irattárban tudnak általában feleletet kapni. Bizonyos, hogy minden kutató másként értékesíti ugyanazt a levéltári forrást, más és más megállapítást szűr le ugyanabból a kézíratos forrásból, tehát a levéltári

források értékesítési lehetőségeiről minden esetre érvényes receptet összeállítani nem lehet. Itt csak azt szeretném kiemelni, hogy hasznos és célravezető dolog volna a helytörténeti útmutatóban felhívni a kutató — és főleg a kezdő kutató — figyelmét arra, hogy például a törökkori falupusztulások körülményei felől részleteiben tájékoztatnak az Országos Levéltár kamarai osztályán található dica- és dózsmajegyzékek, urbáriumok és összeírások, igen helyes volna arra is figyelmeztetni, hogy az úrbérrendezés, az első általános tagosítás, a robotok, kisajátítás, XVIII. századi paraszti földhasználatok, földközösség, irtásföldek stb. alapvető kérdéseire igen jól használható tömegadatokat nyújtanak az O. L. helytartótanácsi osztályán az egyes falvak úrbéri tabellái mellett őrzött „Feleletek a kilenc úrbéri kérdőpontra” című források és az úrbérrendezés előtti állapotot rögzítő úrbéri összeírások. Azt is közölni kellene, hogy Csongrád megyére vonatkozóan ezek a döntő fontosságú források megvannak-e és hol vannak. Mert egyes megyék esetében a Feleletek nincsenek meg az Országos Levéltárban, de megvannak a megye levéltárában. Szóval ne csupán elvont tematikát adjon a helytörténeti útmutató, hanem legyen gyakorlati, vagyis „mutassa meg az utat” a forrásanyag lelőhelye felé is. A levéltári forrásanyag alapos megmutatása legalább annyira fontos a kezdő kutató számára, mint a feldolgozható témák felsorolása. Szerző azzal kerüli meg a kérdést, hogy a levéltári forrásanyag útmutatójának elkészítését áthárítja a szentesi és szegedi levéltárakra. Nem helyes álláspont ez. A levéltári útmutató nem helytörténeti útmutató lesz és nem is fog választ adni arra a kérdésre, hogy a helytörténet művelője milyen levéltári állagokban talál feleletet a saját speciális kérdéseire. Aki helytörténeti útmutató készítésére szánja el magát, az maga igyekezzék egyszerre, egy füzetben a kutató kezébe adni a levéltári forrásanyagot illető tájékoztatást is.

A forrásanyagnak az ajánlott tematikával párhuzamosan történő megjelölése előnyösebb szerkezetet is tudna biztosítani a helytörténeti útmutatónak, olyant, amely kiküszöbölhetné a gyakori ismétléseket. A kezdő kutató számára legvilágosabb, legkönnyebb szerkesztési elv az időrend. Soroljuk fel időrendben az ajánlott témákat s mindjárt azt is mondjuk meg, hol találja meg a kutató azokra a választ.

Szerzőnek azon célkitűzése, hogy a kezdő helytörténeti kutatót a feldolgozható témák felsorolásával segíti feladatának elvégzésében, igen hasznos és követésre méltó célkitűzés. Minden megyében szükség van ilyen helytörténeti útmutatóra, olyanra, mely egyszerű szerkezeti felépítés keretében felsorolja a feldolgozható témákat, de egyben mindjárt megjelöli azon levéltári, könyvtári, múzeumi stb. forrásokat is, amelyek a kérdéses problémára feleletet adhatnak. Az ilyen útmutató továbbfejleszti Eperjessy Kálmán helyes elgondolásait s azt nemcsak a kezdők, hanem a hivatásos történészek is haszonnal forgathatják.

SOÓS IMRE

MÁRKUS LÁSZLÓ:

GUYON RICHÁRD

(Budapest, Művelt Nép Kiadó. 1955. 156 l.)

1848/49-es szabadságharcunk kiemelkedő katonai személyiségei közül alig egy-kettő kapta meg eddig új történetírásunktól azt a méltatást, amelyet joggal megérdemelve. Összefoglaló, vagy általánosabb jellegű munkáinkból általában hiányzik a katonai főszereplők kielégítő, sokoldalúan felvázolt portréja, önálló monográfia formájában pedig ez ideig csupán Bem személye és életpályája nyert méltó feldolgozást Kovács Endre terjedelemben és színvonalban egyaránt kiemelkedő munkájában. Pedig történészeink, sőt a történeti tájékozottságú közönség előtt is eléggé ismeretes, hogy szabadságharcunk sorsára mind emelkedő, mind hanyatló szakaszaiban — az objektív körülmények és a szorosabban vett politikai vezetés néhány alapvető hibájának elsőbbsége mellett is — milyen jelentékeny befolyást gyakorolt a katonai vezetők egymáshoz és a politikai vezetéshez való viszonya, személyes tevékenységük, helyes vagy helytelen cselekedeteik. Éppen ezért csak helyeselhető Márkus László témaválasztása, amellyel a szabadságharc egyik legrokonszenvesebb és legtöbb sikert aratott katonai személyiségevel, Guyon Richárddal szemben rója le történetírásunk tartozását.

Guyon Richárd személye valóban megérdemelten lép elő Márkus munkáján keresztül a másodrangú, vagy méltatlanul a háttérbe szorított szereplők közül a szabadságharc hőseinek első vonalába. Pályája, amelyet a szerző olyan aprólékos gondnal és szeretettel rak össze a sokféle típusú források, visszaemlékezések, elszórt adatok mozaik-

darabkáiból, Márkus ábrázolásában a haladó gondolkodású, elvhű, áldozatkész ember és a talpraesett, vakmerőségig bátor, forradalmi katona útja, amelyen nincsenek kitérők, ingadozások, de balsikerek is csak ritkán. „Frankhon ivadéka, Angolhon születő, Magyarhon vitéze”, a császári sereg huszárhadnagya, idegen földről kerül Magyarországra s otthagynva a katonaságot, a reformkor erjedő, pezsdítő légkörében, haladó környezetben válik a haladás hívévé, a függetlenség és a forradalmi átalakulás harcosává. A fiatal szerző teljesítményének egyik legtöbb méltánylást érdemlő része az a fejezet, amely rendkívül hiányos forrásanyag alapján, ha hézagosan és sokhelyütt feltevésekre támaszkodva is, de lényegében valószerűen rekonstruálja Guyon magyarországi életének első, a márciusi forradalomig terjedő szakaszát. E fejezet vonalvezetése után már szinte természetesen, hogy 1848 márciusa után Guyont azonnal a forradalom oldalán találjuk, előbb Bars megye mozgalmában a nemzetőrség soraiban, majd az Ivánka-féle önkéntes nemzetőrség tisztjeként, hogy Pákozdnál, mint a 2. pesti önkéntes zászlóalj őrnagya, zászlóaljával oroszlánrészt vállaljon a szabadságharc néphadseregének első nagy sikeréből. Egy hónappal később a mannsworthi roham hőse, december közepén kis serege a nagyszombati fájdalmas vereséget avatja a hősi helytállás lelkesítő példájává, januárban Görgey kalandos felvidéki vonulása során szerez újabb babérokat, s melléjük február elején a branyiszközi hőstett hervadhatatlan dicsőségét. Március közepén már mint tábornok indul el Komárom parancsnokságának átvételére, közben még jelentős részese a honvédsereg nagysallói diadalának, hogy május folyamán Komárom megerősítésének irányításával szolgálja választott hazáját. Júniusban újból közvetlen katonai feladatokat kap, előbb az egyik tartalékhadtestet szervezi, majd Perczel utódaként július közepén hadtestével Hegyesnél a szabadságharc utolsó jelentős győzelmét aratja. A szabadságharc bukása után emigrált, s 1856-ban bekövetkezett haláláig a török seregben igyekezett a haladás ügyét a cári hatalom elleni harcra szolgálni.

Az a mód, ahogyan Márkus hősének ezt a röviden vázolt pályafutását kerek, egységes egésszé formálja, ahogyan részleteit kidolgozza, ahogyan a forrásokat összeilleszti és hézagait kombinatív módszerrel kitölti, tehetséges, a forrásokat és az írói képzelő erőt egyaránt jól, bátran felhasználó történész munkáját állítja az olvasó elé. Helyes és biztosan alkalmazott az az elvi vonalvezetése is, amellyel hősének emberi és főleg katonai értékét következetesen a forradalom célkitűzéseivel viszonyítva állapítja meg, s ezzel egyszersmind az olvasó kezébe adja annak a problémának a kulcsát is, hogy miért nem tudott sok más, egyébként jóképességű, vitéz katona teljesértékű támasza lenni a forradalmi küzdelemnek. Márkus ábrázolásában Guyon a forradalmár katonának az a kiváló típusa, amelyből sajnos olyan keveset tud felmutatni szabadságharcunk története. Jó a munka politikai, köztörténeti háttére, megalapozása is. Ebből a szempontból elismerésre méltó az is, hogy a szerző az elvi problémák elemzésében és az általános történeti keret felvázolásában mértéktartó: ezek a részek nem borítják árnyékba a főszereplőt, az mindvégig élő, érző, szenvedélyekkel teli ember marad, főszereplője a műnek, az olvasó számára pedig az utolsó lapig érdekes, rokonszenves hős, akinek sorsa, tevékenysége mindvégig le tudja kötni a figyelmet. Valóban, a szépen megírt, tehetséges írói kvalitásokra valló életrajz mint olvasmány is jelentős színvonalat képvisel és közel áll ahhoz a műfajhoz, amelynek az elérését ismeretterjesztő történeti irodalmunk számára célul tűztük ki.

Szép és lelkesítő képet ad tehát Guyon Richárdról Márkus László monográfiája, de vajon hiteles-e mindenben ez a kép? S ezzel eljutottunk ahhoz a kérdéshez, amelynek felvetése minden történésszel szemben, különösen azonban első jelentős munkáját bemutató történésszel szemben indokolt. S ez az a kérdés, hogy az író nem csúszott-e le munkája során a tárgyilagosság talajáról, nem került-e túlságosan a rokonszenves hős befolyása alá, a történetírói éleslátást nem homályosítja-e el benne a hőse iránti szeretet, ami a hős erőnyeinek eltúlzásához, hibáinak kendőzéséhez, mentegetéséhez vagy elhallgatásához vezetett? Borus József bírálata a Szabad Nép 1955. november 11-i számában már rámutatott arra, hogy Márkus könyvében fellelhető a történeti személyiség idealizálásának az a formája, amikor a hős alakja elfedi a történelmet formáló tömegek — ebben az esetben a sikereket kivívó önkéntesek, katonák, tisztek — tevékenységét. A hős ábrázolásának ez a formája valóban jellemző bizonyos mértékig Márkus könyvére, de az idealizálás veszélye ebben nem merül ki. Hiba az is, hogy a szerző olyan mértékben állítja az előtérbe hősének pozitív tetteit és tulajdonságait, s olyan mértékben mellőzi mégis a leghalványabb kísérletet is esetleges hibáinak megmutatására és bírálatára, hogy ábrázolásmódja itt-ott joggal ébreszthet kételyeket történeti hitelességével szemben is. Guyon alakja Márkus ábrázolásában a mesebeli hős, a feddhetetlen jellem, aki sikert sikerre halmoz, ha pedig valami nem sikerül neki, abban nem ő, hanem a körülmények

vagy valami intrika a hibás. A tízíves könyvben nincs úgyszólván egy lap sem, amelyen csak a leghalványabb kísérlet is történnék Guyon bírálataira, s ennek az egyoldalúságnak a betetőzése az a 12 oldalas összefoglaló értékelés, amelynek túlnyomó része Guyon egyéniségének, katonai képességeinek felfokban való méltatása, de egyetlen jelző, egyetlen mellékmondat sem utal arra, hogy jellemének lehettek hibái is, hogy cselekedetei között lehettek kifogásolhatók is (118—130. l.). Guyon valóban egyik leg tisztább alakja szabadságharcunknak, katonai zsenialitásának foka azonban még hagy fenn tisztázandó kérdéseket, s egész pályáján akadnak olyan mozzanatok is, amelyekkel kapcsolatban a bírálóat elől sem lett volna szabad a szerzőnek kitérnie. Így pl. meg kellett volna vizsgálnia, hogy mivel indokolható Guyonnak az a lényegében káros magatartása, amikor a Budát ostromló Görgeynek nem akar Komáromból ostromgyúkat küldeni. De megvizsgálhatta volna Puky Miklós komáromi kormánybiztosnak azt az állítását is, amely szerint Guyon kísérlete Pázmándy Dénes felakaszttatására csupán személyes bosszú műve volt azért, mert Pázmándy egykor ügyészi eljárást indított ellene egyik jobbággyával szembeni kegyetlenségeért. (L. *Szinnyey J.* : Komárom 1848/49-ben. Naplójegyzetek. Bpest, 1887. 118—19. l.). E két esetet csak példaként említem arra, hogy még a leg tisztább történeti személyiség sem ábrázolható annyira lenyűgözőnek és makulátlanul, mint ahogyan Guyon jelenik meg az olvasó előtt Márkus művében.

Jellemző a szerző rajongó túlzásaira az is, ahogyan pl. a tartalékhadtest 10 000 emberének a zászló alá állását Guyon erélyes szervező munkájának tulajdonítja (105. l.), holott a toborzási és sorozási apparátus számolatlanul szállította az újoncokat s a nehézségek nem a keretek számszerű kitöltésével, hanem a felszereléssel kapcsolatban adódtak. De ilyen túlzás az is, amikor a szerző szerint az átutazó Guyon megijeszti az aradi vár feladásáról tárgyaló császári küldöttséget s az erre siet feladni a várat (107. l.). Az aradi vár feladásának körülményei okmányyszerűen tisztázva vannak : a feltételek jóval korábban kialakultak, június 28-án pedig már az átadási okmányt is aláírták, holott Guyon ekkor még Szegeden volt s csak a következő napokban ment Arad alá. De a kritikátlan idealizálást átviszi a szerző a rokonszenves mellékszereplőkre is : ennek egyik tünete pl. az, amikor a szerző ismételtelen azt állítja, hogy a Délvidéken csak Perczel lemondása után kezdtek a dolgok rosszra fordulni (106., 108. l.), holott ismeretes, hogy a délvidéki helyzet szempontjából döntő kátyi csatavesztés (június 7.) idején még Perczel volt a IV. hadtest parancsnoka. E szörványos példák korántsem egyedülállóak arra az eszményítő tendenciára, amely végeredményben az egész műre alapvetően jellemző.

Az életrajz e leglényegesebb fogyatékosságának kifejlődésében az említett lélektani okokon kívül szerepet játszhatott a Márkus által felhasznált egyes forrástípusok befolyása is. Guyon életére viszonylag kevés az egykorú levéltári forrás, annál több a visszaemlékezés, a napló, az újságciikk, a szépirodalmi jellegű feldolgozás. Az utóbbiak adataikban nem mindig megbízhatóak, viszont lelkesítő előadásmódjuk, a hősök iránti rajongás kétségtelenül nagy hatással van az olvasóra. Nem véletlen, hogy Márkus könyve egy Jókai Csataképei-ből vett részlettel indul : hősenek ábrázolása mindvégig emlékeztet Jókai makulátlan, legyőzhetetlen hőseire, de az sem kelt a szakemberben teljes megnyugvást egyes események hitelessége iránt, hogy a műnek elsőrangú forrását képezik Szokoly Viktor cikkei, amelyek pedig a szerző szerint is „nem annyira történeti előadások, mint inkább Guyon működésének idealizált, lelkeshangú méltatásai” (145. l.). Persze a hitelesebb források hiányáért nem lehet a szerzőt felelőssé tenni, viszont az az elv sem képezheti a forráskritika alapját, hogy azt tekintjük hitelesnek, ami hősünkre kedvező. A mannsvárthi 800 és a nagysallói 2000 császári halott pl. nem kerülhetett volna be a könyvbe, ha Márkus a legendaszerű visszaemlékezések helyett a szolidabb hadtörténeti szakmunkákból merítette volna ténybeli adatait (42., 95. l.).

A mű egyik értékének tekinthető, hogy a Görgey—Guyon ellentétet kiemeli a személyi gyűlölködés hagyományos keretéből és a forradalmi és kompromisszumos erők ellentétének tükröződését látja benne. Túlzó azonban az a mód, ahogyan ezt az ellentétet az egész munka középponti problémájává, gerincévé teszi s a fehér és a fekete, a jó és a rossz ősi harcának egysíkú, egyszínű ábrázolását nyújtja a bonyolult történeti valóság megmutatása helyett. Ez az ábrázolásmód nem mentes a primitív ténybeli túlzásoktól sem : nem hihető pl., hogy Görgey azért küldte volna Guyont Branyiszko ellen, mert remélte, hogy ott majd kudarcot vall (84. l.). A negatív személyi kultusz példájának tekinthető, ahogyan a szabadságharc minden egyéb problémája, nehézsége eltörpül Márkus könyvében Görgey személyes kártevő tevékenységének jelentősége mellett ; az utóbbi természetesen nem volt lebecsülendő éppen a szabadságharc döntő szakaszai-ban, de ennyire uralkodó mégsem volt a küzdelem sorsára befolyást gyakorló belső és nemzetközi problémákkal szemben. Hasonlóan nem megnyugtató az a mód sem, ahogyan

a szerző a Kossuth–Guyon viszonyt ábrázolja. Guyon kétségtelenül bírta Kossuth bizalmát s a szerző ezt a körülményt is következetesen, de egyúttal egyoldalúan igyekszik Guyon jelentőségének kidomborítására felhasználni. Azt a körülményt ugyanis, hogy Kossuth március elején, a tiszafüredi zendülés után Guyont Komáromba küldi és ezzel csaknem négy hónapra eltávolítja a számára és a haza szempontjából legfontosabb helyről, a csataterről, aligha lehet Guyonnak Görgey felett aratott győzelmeként beállítani (89. l.), és Kossuth zseniális taktikai húzásaként elkönyvelni. A valóság az, hogy az elkövetkező hónapok alatt Guyonnak nem Komáromban lett volna a helye — oda a kritikus időszak alatt nem is jutott be —, hogy néhány hetes várerősítő és szervező tevékenységénél sokkal több hasznót hajtott volna a harcoló seregben, s hogy eltávolítása a seregből nem Guyon pozíciójának erősödése a hadseregben, hanem sokkal inkább Kossuth kapitulációja a Tiszafüreden győztes Görgey előtt. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Kossuth személyes rokonszenve nem állott a valóban forradalmi katonának, s így Guyon oldalán is. A gyakorlatban azonban ez a rokonszenv ritkán vált hatóerővé a katonai ügyekre gyakorolt befolyásban s nem érthetünk egyet a szerzőnek azzal az állításával sem, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat után „élesen elvált az út a szabadságharc magyar táborának két iránya között... Az egyik oldalon a békepárt állt és a hadseregben belül vele szövetséges Görgey, a másikon az újonnan alakult radikális pártra és a hadsereg forradalmi szárnyára támaszkodó Kossuth” (98. l.). Kossuth állásfoglalása távolról sem volt ilyen határozott s a tények ismeretében különösen a hadsereg baloldali elemeire való támaszkodása kevéssé bizonyítható. Guyonnal kapcsolatban pedig egyenesen hibájul róhatjuk fel, hogy a nyílt csatáknak ez az oroszlanbátorságú hőse pl. a sorsdöntő zsigárdi és peredi ütközetekben nem állhatott a rohamozó honvédszászlóaljak élén.

A felsorolt általános jellegű hibákon túlmenően nem mentes Márkus munkája a kisebb jelentőségű tárgyi hibáktól sem. Ilyen többek között Mednyánszky Antalnak, Bars megye 1847/48-i országgyűlési követének azonosítása a lipótvári vértanú Mednyánszky Lászlóval (24. l.). A nemeseknek a nemzetőrségbe való jelentkezéséről írottakból (27. l.) következtetve a szerző a nemzetőri kötelezettséget önkéntességen alapulónak tartja, Ottinger és Melczér elpártolását pedig a Jellacsics betörését követő időkre teszi (34. l.). Jellacsics serege Siófoknál nem nézhetett farkasszemet a honvédsereggel, mert az a másik parton vonult vissza és szeptember 24-én már Székesfehérvár környékén volt (34. l.). Pázmándy Dénes nem volt a Windischgrätzhez induló küldöttség tagja, hanem a Debrecenbe vivő úton maradt le és nem a birtokára, hanem a császáriaktól megszállott Pestre ment vissza (61. l.). Kossuth befolyása Dembinski terveire erőltetett, köztudomású, hogy Dembinski még Kossuthot, sőt közvetlen környezetét sem tájékoztatta terveiről (87. l.). Általában a szabadságharc történeti tényanyagának kezelésében a szerző nem mindig eléggé biztos még, részben ez az oka annak is, hogy hőse értékelésében munkáján a történetileg nem a legmegbízhatóbb forrástípusok befolyása is érezhető.

Összegezve az elmondottakat: Márkus László könyve szeretettel, lelkesedéssel megírt munka, amelynek kétségtelenül meglevő túlzásai és fogyatékoságai nem a valóság elkendőzésére irányuló törekvésekből származnak, hanem a rokonszenves hős iránti rajongás folyományai. A hibák a fiatal, első jelentősebb munkáját író történész jellegzetes hibái, viszont a szerző fiatalossága még értékesebbé teszi a munka erőnyeit, amelyek egyben biztosítékai is annak, hogy Márkus Lászlóra a minden fiatal történészt fenyegető gyermekbetegségek gyors leküzdése után a történettudomány további igényes feladatok megoldásánál is számíthat. Szépen megírt, hibáiban is tanulságos könyve pedig az elmondottaktól függetlenül hasznos eszköze lesz népünk hazafias nevelésének.

BARTA ISTVÁN

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézetének folyóirata

Uj folyam I-II évfolyam

(Budapest, 1954—1955)

Tíz esztendő szünet után újra megjelenik a Hadtörténelmi Közlemények, mely már megjelenésével lehetőséget nyújt a hadtörténeti vonatkozású munkálatok közzétételére, és serkent a marxista—leninista hadtörténelem művelésére Magyarországon. Üdvözlünk ezt az eseményt az egész magyar történettudomány nevében, többek között azért is, mert a hadtörténet a magyar történettudománynak különösen fontos, s eddig meglehetősen elhanyagolt ága. A folyóirat, bár egy részstudomány orgánuma,

mégis — éppen népünk történetének egyik sajátossága révén — lehetőséget nyújt a magyar történet legfontosabb kérdéseinek vizsgálatára is. A bírálat éppen ebből a szempontból kívánja vizsgálat tárgyává tenni a Hadtörténelmi Közlemények új folyamának első két évfolyamát.

A folyóirat szervesen kapcsolódik történettudományunk jó hagyományaihoz. Dicséretreméltó a hosszú múltra visszatekintő és a múlt század végén még sok tekintetben a haladást képviselő Hadtörténelmi Közlemények címének megtartása. A címválasztás a jó értelemben vett történeti tradícióhoz való ragaszkodás szimbólumának tekinthető, s a folyóirat szerzőinek áttekintése is e tradíciók lényegének megvalósításáról tanúskodik. Az új Hadtörténelmi Közlemények bátran ad teret a polgári hadtörténetírás érdemes, népi demokráciánkhoz hű művelőinek, a burzsoá történettudomány művelőiként indult, de ma már marxista—leninista tudósok írásainak, a folyóirat közleményeinek zömét azonban a marxista hadtörténetírás fiatal művelői adják. Együtt van itt tehát az, ami a múltból itt maradt érték, ami a jelen tudományos színvonala, és bő teret kap fejlődésre és növekedésre a jövő ígérete.

A szerzői gárda összetétele mellett a tanulmányok tematikája is a szerkesztést dicséri. A két évfolyam 42 eredeti tanulmányából 5 foglalkozik a hadtörténet elméleti kérdéseivel, vagy ad elméleti igényű áttekintést és útmutatást, 13 tanulmány veszi tárgyát függetlenségi harcaink, közülük 6 a Rákóczi-szabadságharc történetéből, 5 tanulmány szól 1848/49 egyes kérdéseiről, 6 tanulmány foglalkozik az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság hadtörténetével, végül 10 tanulmány tárgya Magyarország felszabadítása. Ezekhez járul 6 szovjet, 2 cseh, 1 román, 1 bolgár és 1 német tanulmány fordítása, közülük 5 a második világháború történetével foglalkozik. Állandó rovatait a folyóiratnak a „Könyvszemle és kritika” és a „Hadtörténelmi Okmánytár”.

A magyar hadtörténetírás múltját tekinti át és a magyar hadtörténet művelői előtt álló feladatokat veszi számba *Borus József* „A magyar hadtörténetírás helyzete és feladatai” (HK. 1954 : 1.) c. tanulmánya. Ezután *Sziklai Sándor* foglalkozik lényegében ugyanezekkel a kérdésekkel „Hadtörténetírásunk feladatai a MDP III. kongresszusának tükrében” (1954 : 2.) c. cikkében. Míg *Borus* részletesen, tudományos megalapozottsággal veti fel a megoldandó kérdéseket, *Sziklai* a lényeges problémaköröket emeli ki, s nagyjában helyesen ír a személyi kultusz kérdéséről, már amennyire ez 1954-ben lehetséges volt. Ezzel kapcsolatban úgy vélem, nem volna méltányos e rövid ismertetésben részletesen kitérni a folyóiratban lépten-nyomon megnyilvánuló személyi kultuszra, hiszen itt ismertettett számai a XX. kongresszus előtt jelentek meg. De nem lehet elhallgatni azt, hogy van még a személyi kultusz nem eléggé nagy mértékét hibáztató írás is a Hadtörténelmi Közleményekben (1955. évf. 2. sz. 136. l.). Úgy látszik, hadtörténetírásunkat történettudományunk egészenél sokkal mélyebben hatotta át a személyi kultusz antimarxista irányzata.

A hadtörténet elvi és módszertani kérdéseivel foglalkozik *Szalai József* és *Dömötör Gergely* „A hadművészet és hadtudomány törvényszerű fejlődése” (1954 : 1.) c., válasz nélkül maradt vitacikke, *Csillag Ferenc* „A fegyverek szerepe a hadművészet fejlődésében” (1954 : 1.) c. tanulmánya, továbbá *Perjés Géza* „Hozzászólás *Borus József* és *Tóth Gyula* tanulmányaihoz” (1954 : 3—4.) c. írása, amely a hadtörténet és irodalomtörténet kapcsolatainak vizsgálatát, illetve a hadtörténeti terminológia egyes kérdéseit veti fel. Amennyire helyes a folyóiratban megnyilvánuló elvi igény a tematika összeállításában, annyira hiányolhatjuk ezt az elvi igényességet a megvalósításban. *Szalai* és *Dömötör* vitacikke 28 oldalon tekinti át a hadművészet és hadtudomány törvényszerű fejlődését az ősközöségtől napjainkig, s a terjedelem Prokrustes-ágyában nem tudja állításait megalapozni. A kifejtés elégtelensége azután elvi hibákhoz vezet, hogy csak a hanyatló rabizolgtársadalom és az imperializmus hadművészetének mechanikus összehasonlítására utaljak (1954. évf. 1. sz. 100. l.). *Csillag Ferenc* tanulmánya tulajdonképpen kommentár 7 Anti-Dühring idézethez, amelyek motto- vagy textusként állnak az egyes szakaszok élén.

Gyakorlati céllal közli a folyóirat *Fülep Ferenc* figyelemreméltó cikkét „Történelmi emlékeink védelméről” (1954 : 3—4.).

Összefoglaló tárgyú közlemények *Rohonyi Gábor* több problémát felvető „A magyar hadtörténelem haladó katonai szabályzataiból” (1954 : 1.) c. írása és a légierő egy tisztjének, *Fodor Gyulának* kísérlete, „A légierő fejlődésének hadtörténelmi áttekintése” (1955 : 3—4.).

A hadtörténet és a történeti segédtudományok közös problémáját dolgozza fel *Kumorovitz L. Bernát*, a történeti segédtudományok kiváló művelője, „A magyar zászló és nemzeti színeink múltja” c., gazdag anyagot feltáró tanulmányában, amelynek első része az 1954 : 3—4. számban, befejező, második része csak 1956-ban jelent meg.

Az általános érdekű és tárgyú írások után számba kell vennie a bírálónak a tanulmány-rovat nagyrészt igénybe vevő hadtörténeti részlettanulmányokat. Ezeknek száma, amint a jelenkorhoz közeledünk, egyre nő.

Az ókori hadtörténet kérdéseivel egyedül *Tóth Gyula* „A Cannae-i csata” (1954 : 2.) c. írása foglalkozik. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy úgy hiszem nem helyes pusztán az eddigi irodalom alapján, önálló forrástanulmányok és problémafelvetések nélkül tanulmányt írni, illetve iratni, különösen akkor, ha ez elvonja a kutatót saját szakterületének behatóbb művelésétől.

A koraközépkori történetet *Székely György* „Kapcsolatok a keleteurópai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11–14. században” (1954 : 1.) és *Gogolák Lajos* „Hozzászólás Székely György ... tanulmányához” (1954 : 2.) c. tanulmányai képviselik. Székely a polgári történetírás bírálata után igen nagy forrásanyag alapján, a burzsoá ferdtésekkel élesen polemizálva ír a kelet-európai népek közös németellenes harcairól. Gogolák hozzászólása, a német keleti terjeszkedés nagynémet és hitleri irodalmának áttekintése után, a pozitív német–kelet-európai kapcsolatok számbavételét hiányolja.

A baráti cseh nép dicsőséges huszita forradalmának katonai történetével foglalkozó két tanulmányt vesz át a Hadtörténelmi Közlemények csehszlovákiai testvérorgánumból, a prágai Hadtörténeti Intézet Historie a vojenství c. folyóiratából (*Josef Macek*: „A legrégebbi huszita hadiszabályzat” HK. 1954 : 2. és *Jan Durdik*: „A 15. század elejének haditechnikai problémáihoz” HK. 1955 : 2.).

A török hódítók elleni honvédő harcainkat, mint történettudományunk általában, a Hadtörténelmi Közlemények is kissé elhanyagolja. Csak két, e tárgykörbe vágó tanulmány jelent meg két év alatt, *Kiss István* gazdag levéltári anyagon épülő munkája „A parasztság és a főurak 16. századi honvédő harcunkban” (1954 : 3–4.) és *Rohonyi Gábor* részletes, de kevés újat hozó írása, „Zrínyi téli hadjárata 1664-ben” (1954 : 3–4.). Itt említem meg *Cserne Tibornak* „A fegyvernemek kérdése Zrínyi katonai munkáiban” (1954 : 1.) c. igénytelen idézet-összeállítását.

Ennél aránytalanul kedvezőbben áll Habsburg-ellenes függetlenségi harcaink tanulmányozása. Nyilvánvaló, hogy ez a problémakör hadtörténeti kutatásunk egyik súlypontja. Ide tartozik, a történelem időrendjében haladva, *Nagy László* elmélyült forrásgyűjtésen alapuló tanulmánya, „A Bocskai-szabadságharc 1605. évi hadjárata” (1955 : 3–4.), *Makkai László*, „I. Rákóczi György tüzérének történetéhez” (1954 : 2.) c. cikke a magyar tüzérség Mohács és Majtény közötti fénykoráról, továbbá — Thököly szabadságharcának sajnálatos mellőzése után — a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó tanulmányok sora. Első számának élén közli a folyóirat *Nógrádi Sándornak* „A Rákóczi évfordulóra” mondott ünnepi beszédét. A szabadságharc döntő kérdéseinek megoldásához járulnak hozzá *Esze Tamás* „Rákóczi dunántúli hadjáratának terve 1705-ben” (1954 : 1.) c. tanulmánya, amely a nemzeti királyság megvalósításának, illetve Rákóczi királlyáválasztása elmaradásának kérdését veti fel, *Perjes Géza*, „Esztergom 1706. évi ostromai és az ostromokkal kapcsolatos hadműveletek” (1954 : 2.) c. tanulmánya, amely rendkívül határozottan mutat rá Esztergom birtokának stratégiai jelentőségére és behatóan elemzi a megoldatlan társadalmi problémáknak a hadműveletekre gyakorolt kedvezőtlen hatását, továbbá *Markó Árpádnak* a Hadtörténelmi Okmánytárban közzétett, alább említendő írásai. *Markó Árpád* és *Tóth Gyula*: „A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai” c. tanulmánya (1954 : 3–4.) összefoglalja a kérdésre vonatkozó irodalom eddigi eredményeit, és kijelöli a kutatás új feladatait. Az eddig említetteknek kisebb jelentőségű, jó részletmunkák *Gottreich László* „A bihari nép harca 1703–1704-ben” (1955 : 3–4.), lelkiismeretes társadalomtörténeti megalapozással, és *Tóth Gyula* „A Dunántúl felszabadítása 1705-ben” (1955 : 3–4.), sajnos, a benne felvetett kérdésekhez mérve aránytalanul kicsiny terjedelemben.

A XVII. századi egyetemes hadtörténeti irodalmat 2 fordítás képviseli, *Suljakovszkij*: „A belorussz nép részvétele az 1648. évi felszabadító háborúban” (1954 : 3–4.), és *Rocholl*: „Az állandó hadsereg, mint a feudális reakció támasza” (1954 : 3–4.).

A magyar katonáknak a Habsburg-hadseregben vívott hősi harcairól emlékezik meg ezredtörténetek szétszórt adatainak összegyűjtésével *Berkó István* tanulmánya, „Magyarok az 1813–15. évi felszabadító háborúban” (1954 : 3–4.).

Lényegeset és újat mondanak nemzeti történetünk legjobban feltárt területéről is az 1848–49-iki szabadságharc egyes kérdéseivel foglalkozó tanulmányok. A nép történelemalkotó szerepének konkrét bemutatása jellemzi *Urbán Aladár* „Honvédtoborzás a Tiszántúlon 1848 nyarán” (1955 : 3–4.) c. tanulmányát, amely a 10. és a 3. honvédszázalaj felállításának történetét és e zászlóaljok szociális összetételét vizsgálja, valamint

Varga János „Népfelkelő és gerillaharcok Jellasic ellen 1848 őszén” c. kandidátusi értekezésének vitáját, amely ugyancsak az 1955. évi 3–4. számban jelent meg. Barta István „Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése” (1955: 2.) c. tanulmánya a forráskritika példamutató alkalmazásával bizonyítja be, hogy Görgey javasolta és fogadtatta el a feldunai hadtest divíziójának tervét. A szabadságharc egyik legkiemelkedőbb hadvezéréről ír Nagy Kálmán „Damjanich, a forradalmi hadvezér” (1954: 3–4.) c. cikkében. A historiográfia még mindig nagyon elhanyagolt műfajába tartozik Borus József disszertáció-részlete, „1849 hadtörténeti irodalmának néhány kérdése” (1955: 3–4.).

A szabadságharc utáni magyar hadtörténet feldolgozását tűzte ki célul maga elé Hartai Ernő, s e munkájából közöl részletet „Az 1859. évi olasz–osztrák háború és az olaszországi magyar légio” (1954: 3–4.) címen.

A magyar hadtörténeti kutatás második súlypontja a Magyar Tanácsköztársaság, az 1919-es Vörös Hadsereg történetének feldolgozása. Ezen a téren a Hadtörténelmi Közlemények szerzőgárdája sokat tett, gazdag tényanyagot közölt tanulmányaiban, s bátran felvetette a hadműveletek értékelésének több kérdését. A feldolgozások megjelenésének időrendjében Kornis Pál tanulmánya az első, „A Magyar Vörös Hadsereg felvidéki hadműveleteinek néhány kérdése” (1954: 1.). Kornis meghatározza a felvidéki hadművelet helyét a Vörös Hadsereg stratégiai tervében, kifejti a kassai támadási irány előnyeit, helyteleníti a kisalföldi támadási irányt és bebizonyítja, hogy a felvidéki hadműveletek nem volt célja a Szovjet Vörös Hadsereggel való kapcsolat megteremtése. Kornis egyik megállapításával száll vitába Dömötör Gergely „A Magyar Vörös Hadsereg kisalföldi támadásának kérdéséhez” (1954: 2.) c. cikkében. Balázs József „Salgótarján 1919” (1954: 3–4.) c. tanulmánya gazdag forrásanyag alapján dolgozza fel a Vörös Hadsereg északi arcvonalának katonai eseményeit 1919 májusában Salgótarján térségében. A Csehszlovák Köztársaság megalakulásával és a túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanácsal kapcsolatos álláspontja sajnos még nem küzdötte le az irreleváns történet szemlélet bizonyos elemeit. Aligha lehet kétségbevonni, hogy „Szlovákiának Csehszlováchiához való csatlakozása valóban a népek önrendelkezésének elve alapján, a szlovák nép, a szlovák dolgozók meghallgatásával és beleegyezésével történt volna” (292. l.), mint ahogy Balázs teszi. A Vörös Hadsereg szervezeti kérdéseivel foglalkozik Dömötör Gergely „A fegyvernemek szerepe a Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborújában” (1954: 3–4.) c. összefoglalása és Derkovics Jenő: „A magyar Vörös Hadsereg gyári munkásvezedeinek szervezése” (1955: 3–4.) c. gazdag anyagot feltáró tanulmánya. Matuz József rövid cikke „A Vörös Hadsereg és a dolgozó nép” (1955: 3–4.) szoros kapcsolatára és együttműködésére hoz adalékokat. A Voproszi Isztoriából fordításban közli végül A. V. Fjodorov: „Orosz katonák részvétele a Magyar Tanácsköztársaság védelmében” (1955: 3–4.) c., kizárólag magyar leltári és sajtóanyag alapján készült cikkét.

A két világháború közötti időszakokkal két tanulmány foglalkozik, Cvetajev: „M. V. Frunze katonai-elméleti munkássága a polgárháború után” c. cikkének fordítása (1954: 2.) és Sziklai Sándor tanulmánya „Magyarok a spanyol nép szabadságharcában” (1955: 1.).

A magyar hadtörténeti kutatás harmadik súlypontja hazánk felszabadításának története. A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújával és Magyarország felszabadításával 15 tanulmány foglalkozik, ezek közül 5 fordítás és 10 eredeti. Számszerűen tehát ez a terület áll legjobban hadtörténetírásunkban. Sajnos a nagy mennyiség nem jelent egyúttal kiváló minőséget is. A szovjet fordítások: Korotkov „A Szovjet Hadsereg kiemelkedő hadműveletei a Nagy Honvédő Háborúban” (1954: 1.) 19 oldalon, Amitrov: „A német fasiszta hadsereg déli szárnyának széttűzése 1944 őszén és 44/45 telén” (1955: 1.) ugyancsak 19 oldalon, Kazarinov: „A német-fasiszta csapatok széttűzése Magyarországon” (1955: 1.) 4 (!) oldalon, már terjedelmükénél fogva sem alkalmasak a Magyarország felszabadításával foglalkozó magyar hadtörténeti kutatás megalapozására. Feltétlenül hibája a szerkesztésnek, hogy nem egyes konkrét részletekért feldolgozó szovjet tanulmányokat fordítottatott le. A román ill. a bolgár hadsereg harcaira hazánk felszabadításáért két fordítás hoz értékes anyagot: Nițu: „A román csapatok részvétele a fasiszmus elleni háborúban” (1955: 1.)* és Ruszcsev—Janacskov: „A Drávamenti harcok” (1955: 1.).

* Szóvá kell tenni a helynevek írásmódjával kapcsolatos következtetlenségeket és hibákat, amelyek sajnos legnagyobb mértékben a felszabadító harcok történetével foglalkozó tanulmányokban fordulnak elő. Egyformán jogosult — véleményem szerint — a történelmi Magyarország helységneveinek mind régi magyar, mind mai szlovák, kárpátukrán, román stb. formája. Helytelen azonban ezen a téren is a következtetlenség, megengedhetetlenek a helyesírási hibák (Sahy h. Sahi, Banská Bystrica h. Banská Bisztrica stb.), a szlovák helynév román helyesírása (Rožňava h. Rojnjava) stb. A fordítás és szerkesztés nemtrükdőmségére azonban a következő megfigyelések (!) teszik fel a koronát: Boemia (Morvaország), Nem. Brod (Vágújhely), ez utóbbi ráadásul állítólag 100 km-re Prágától nyugatra (70. ill. 69. l.).

A Magyarország felszabadításával foglalkozó önálló tanulmányok tudományos színvonala is csak egyes esetekben kielégítő. A felszabadítás 10. évfordulóján megjelent 1955. évi 1. sz. egészében Magyarország felszabadításának van szentelve. Ennek ellenére a szám élén álló szerkesztőségi cikk, „Magyarország felszabadítása”, nem is veti fel a felszabadítás történetével kapcsolatos hadtörténeti problémákat és feladatokat. Nem veti fel ezeket a kérdéseket *Kornis Pálnak* „A Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelem 10. évfordulójára” (1955 : 2.) megjelent ünnepi cikke sem. A felszabadítás történetét tárgyaló eredeti tanulmányok, *Zentai Gyula* „A szovjet hadsereg hadműveletei Magyarország felszabadításáért” (1954 : 1.) és uő. „Budapest felszabadítása” (1955 : 1.), *Csémi Károly* „A szovjet páncélos és gépesített csapatok szerepe a Magyarországot felszabadító hadműveletekben” (1955 : 3–4.), *Trepper Iván* „A német ellentámadás felszámolása és a támadás folytatása a Szovjet Hadsereg balatoni hadműveletében” (1955 : 1.) és *Kovács István* — *Harsányi János* „Partizánharcok Magyarország felszabadításáért” (1955 : 1.) rövidlélegzetű, többnyire forrásmegjelölés és kritikai apparátus nélküli írások, amelyeknek a katonai kiképzés során nyilvánvalóan nagy a hasznuk, de a hadtörténet számára keveset adnak. Annál előnyösebben emelkedik ki e nem-történeti cikkek közül három értékes tanulmány, *Nógrádi Sándor* „Tíz évvel ezelőtt. Magyar partizánok Salgótarján vidékén” (1954 : 3–4.) c. forrásértékű visszaemlékezése, *Árokey Lajos* „Felszabadulásunk a Szovjet Hadsereg röpceduláinak tükrében” (1955 : 2.) c. érdekes anyagközlő és értékelő tanulmánya, és *Sallai Elemér* : „A Szovjet Hadsereg az ellenség jelentéseiben” (1955 : 1.) c. anyagközlő írása.

Végül egyetlen, visszaemlékezésszerű tanulmány foglalkozik néphadseregünk kezdeti fejlődésének történetével, *Molnár Pál* írása, „A dolgozó honvéd . . . 1945–1947” (1955 : 3–4.), a demokratikus honvédség műszaki alakulatainak az újjáépítésben végzett áldozatos munkájáról.

A Hadtörténelmi Közlemények tanulmányainak tudományos színvonala — mint a fentiekből kitűnik — nem egyenletes. Értékes munkák között nem egy nívtalan, tudományos folyóiratba nem való írás is nyomdafestéket látott. A szerkesztőségnek a jövőben erősebben kellene szelektálnia, s a honvédség nevelésében jól használható, de tudományos értékkel nem bíró munkákat más sajtótermékek számára kellene átengednie.

A továbbiakban a folyóirat két rovatáról kívánok még szólni.

Nagyon öröndetes, hogy a Hadtörténelmi Közlemények — ellentétben a Századokkal — lehetőséget ad forrásmunkák közzlésére a Hadtörténelmi Okmánytár című rovatban. Itt láttak pl. napvilágot *Markó Árpádnak* a kuruc hadsereg katonáiértékre, fegyelmére ill. fegyelmeztetlenségére nagyon figyelemreméltó forrásokat megszólaltató közleményei. Érthetetlen mulasztás viszont az, hogy az Okmánytárban közzétett anyagok következetesen kimaradnak az egyes számok tartalomjegyzékéből, ennek következtében nem kerülnek be a Nemzeti Bibliográfiába sem, s így egyszerűen elvesznek a tudomány számára.*

Nagy gondot fordít a Hadtörténelmi Közlemények a könyvismertetésekre. A helyzet itt hasonló a tanulmányokéhoz. A tematikai válogatás igen alapos és jó, úgy szólva minden, a hadtörténetet érintő jelentős munka gyorsan ismertetésre kerül. A színvonal azonban a kritikában még egyenletlenebb, mint a tanulmányírásban. A rovatot *Tóth Gyula* „Néhány megjegyzés Várkonyi Ágnes : »Vak Bottyán« című könyvéhez és »A Dunántúl felszabadítása 1705-ben« című tanulmányához” (1954 : 1.) c., indokolatlan igényeket támasztó, szerencsétlen hangú, s csupán a katonai terminológia kérdéseiben helytálló terjedelmes írása nyitotta meg. A következő (1954 : 2.) szám kritikai írásai rövidke, jelentéktelenek, a Marx–Engels–Lenin–Stalin : *Zur deutschen Geschichte* c. gyűjtemény első kötetének ismertetése mindarról, amit a recenzius eddig nem ismert, azt állapítja meg, hogy „most először került kiadásra”, s Engels oly művét hiányolja a kötetből, amely benne van. Az 1954 : 3–4. sz. viszont kitűnő ismertetést közöl *Kovács Endre* „Bem József” c. könyvéről, *Varga János* tollából. Az 1955-ös évfolyam kritikai rovata már egyenletesebb, nyilvánvaló, hogy a folyóirat kezdi kinevelni ismertetőgárdáját.

* A Hadtörténelmi Közlemények egyes számaiban eddig a következő forrásközlések láttak napvilágot

1954. 1. sz. *Hettő Tibor*: Okmányok a Vörös Hadsereg történetéhez.
Eze Tamás: Iratok II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjáratának történetéhez.
1954. 2. sz. *Makkai László*: Adatok I. Rákóczi György tüzérségének történetéhez.
1955. 2. sz. *Markó Árpád*: Le Maire francia-kuruc brigadéros emlékirata II. Rákóczi Ferenchez 1706 elején.
Böhm Jakab—Palotai István: Iratok a komáromi várról az 1848–49-es szabadságharcban.
1955. 3–4. sz. *Gottreich László*: Adatok a kuruc hadsereg belső életéből.
Markó Árpád: Le Maire francia-kuruc hadmérnök brigadéros szemlejelentése Szatmár és Ecsed várainak állapotáról 1705 februárjában.
Urban Aladár: Dokumentumok a tiszántúli honvédtoborzás történetéhez. 1848. máj. 21—jún. 14.

Befejezésül meg kell még említeni *Hetés Tibornak* „A Hadtörténelmi Intézet Levéltára” (1954 : 3–4.) c. levéltárismeretét és „A Szovjet Hadsereg magyarországi felszabadító hadműveleteinek magyarnyelvű bibliográfiáját”-t (1955 : 1.).

Összefoglalva : a Hadtörténelmi Közlemények, a benne megjelent tanulmányok közti igen nagy színvonalkülönbségek ellenére, lényegében betölti feladatát. A céltudatos szerkesztés néhány döntő kérdésre koncentrálna a munkatársak figyelmét, s már az eddig megjelent írások is új vonásokat állapítottak meg függetlenségi harcaink történetében, s megkezdtek 1919 katonai történetének tudományos feldolgozását. A jövőben arra kell törekedni, hogy elérjék ezt a színvonalat a hazánk felszabadításával foglalkozó tanulmányok is. A személyi kultusz leküzdése különösen ezen a területen igéri a hadtörténetírás gyors fellendülését.

HECKENAST GUSZTÁV

GULYÁS PÁL:

MAGYAR ÍRÓI ÁLNÉV LEXIKON

A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei

Függelék: Néhány száz névtelen munka jegyzéke

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1956. 706 l.)

Gulyás írói álnév-lexikona jogos feltűnést keltett a tudományos világban. Nemcsak azért, mivel Székely Dávid bátortalan kísérlete (1904) és Niklai Péter tanulmánya (Könyvtári Szemle, 1914) óta nem publikáltak a magyar írók és tudósok pseudonymjeinek feloldásával foglalkozó érdemleges anyagot, hanem azért is, mert a kiváló tudós műve mind módszerét, mind terjedelmét tekintve valóban imponáló.

A kötet elején a szerző érdekes tanulmányban „leplezi le” az álnevek mögé rejtőző írók különféle fortélyait. Az álnéven író szerzők például sokszor lefordítják nevüket valamelyik idegen nyelvre, ez az eset Kossuth Lajos „Ramway”-álnévvel (angolul ram = kos, way = ut!). Mások a szerzők nem le-, hanem megfordítják nevüket, így lesz Adyból Yda, Révészből pedig Szever. Gyakori a vezetéknev és a keresztnév helycseréje is. Péterffi Gyula ilyen módon Gyulafi Péterrre, Szentpétery Antal pedig Szentantali Péterrre válik. Sok író szülőhelyének nevét használja, mások pedig klasszikus irodalmi alakokét (Caliban, Ivanhoe stb.). A névjegyek skálája még szélesebb és a kezdőbetűtől a vezetéknev első és az utónév utolsó betűjén keresztül a név közepének kiszakításáig terjedhet.

Gulyás Pál negyven évi munkája fekszik a hatalmas anyagban. Művéhez id. Szinnyei József „Magyar írók élete és munkái” c. monumentális bio-bibliográfiai sorozatát vette alapul, amelyet a szerző 1939-ben folytatott, egészített ki, illetve modernizált. Ez a könyvtári és bibliográfiai munkában szinte nélkülözhetetlen kézikönyv-kiadás azonban a háború alatt félbeszakadt a D-betűnél, folytatásáról pedig igen sajnálatos módon eddig még nem történt intézkedés. Gulyás 42 napilap és 161 hetilap adatai alapján dolgozott és ez igen komoly szám, különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy egymaga vizsgálta át a hatalmas anyagot. A feldolgozott sajtóanyag időben 1890-től 1920-ig terjed, a két világháború közti időből, valamint a múlt század kilencvenes éveit megelőző korból tehát a szerző legfeljebb Szinnyeire vagy személyes közlésekre támaszkodhatott, ebből is származik az álnév-lexikon néhány hiányossága.

Mert Gulyás álnév-lexikona korántsem mondható teljesnek. Ez az igény fantasztikus is volna, mert különösen a sajtóanyagban lehetetlen minden egyes álnevet feloldani. A Massacurator álnéven író vasútügyi értekezés szerzője például ismeretlen marad, a 48-as év Népfijével, Szervácusával és Keményjével együtt. Az álnév-lexikon tehát a magyar sajtóban használt pseudonymok egyharmadát, sőt talán egy tizedét sem oldotta fel.

Ezt tapasztalhatjuk Gulyás művének használatakor a bibliográfiai munka közben a Történettudományi Intézetben, ahol a Magyar Történeti Bibliográfia 1867–1918-as anyagát rendezzük, de összegyűjtöttük a felszabadulásig terjedő könyv- és sajtóanyag bibliográfiai felvételeit is. Célulánk száma nem jár messze a félmilliótól. Munkatársaink sok álnevet fejtettek meg, amelyek a lexikonból hiányoznak és ez figyelmeztetés, hogy könyvtáraink és tudományos intézeteink között nem ártana szorosabbra fűzni a szálakat. A lexikon tíz Veridicus álnevet használó szerzője közül például hiányzik Komlóssy Ferenc (Hol késik a katolikus autonómia, Bpest, 1889), „Egy a régi Deák pártból” álnév alatt

pedig Ardényi Dezső rejtőzött. Horváth Imre „Sajnáczy” néven írta meg „A magyar társadalom rövid rajza tanulmányokban” c. munkáját. Bibliográfiai anyagunkban több száz olyan megfektett álnév van, amelyek a lexikonból bizony kimaradtak. Ilyen Supka Géza, a nemrég elhunyt publicista és tudós álneve, a Semper Victor, amely alatt a bátor író-tudós a Horthy-korszak kultúrpolitikáját bírálta *Literatúra* című színvonalas irodalmi lapjában. Irodalmi álneveket különben nem akarunk itt érinteni, csak példaképpen említenénk Orbók Lorántot, a valaha világhírű magyar színpadi író, akinek tizenegy nagysikerű darabja Lorenzo Azértis név alatt került színre és kiadásra Spanyolország és Délamerika legnagyobb színházaiban az 1910-es években.

Az előszó megemlíti, hogy a szerző az Orsz. Magyar Sajtókamara irattárát csak az E-betűig nézhette át. Szeretnénk felhívni a figyelmét arra, hogy a Magyar Újság-író Szövetség és a Sajtókamara évkönyvei évről-évre közzéték tagjaik írói neveit.

Nagyobb hibák forrása az a tény, hogy Gulyás nem használta az I. Tóth Zoltán szerkesztésében megjelent Magyar Történeti Bibliográfia 1825–1867 I–III. kötetét. Ebben a műben munkatársaink igen sok álnevet oldottak meg, sok szerepel is a lexikonban, mások azonban nem. Kimaradt például a neves publicista-dinasztia, az Einhorn család írói neve, a Horn.

A névjegyek sorából már nevesebb történelmi és politikai személyek betűjelei maradtak ki. Jakab Elek például H. névjeggyel írta alá cikkeit a Pesti Hírlap 1880-as évfolyamában, Eötvös József pedig az E. betűt használta ugyanebben a lapban még a 40-es évek közepén. (Pl. vitacikke a Budapesti Hírlappal a PH 1845. szeptember 29-i számában.) Trefort Ágoston is hadilábon állt a Budapesti Hírlappal, amint ezt T. Á. névjegyű cikke bizonyítja a Pesti Hírlap 1844. szeptember 29-i számában. Kemény Zsigmond a K. Zs. kezdőbetűket használta ugyanebben a hírlapban 1848-ban (június 10-i szám). Friebeisz István a Frbsz névjelet használta a közmunkákról írott cikkében (Pesti Hírlap 1846. február 26–27. sz.). Mindezek kimaradtak az álnév-lexikonból.

Mutius (Medve Imre) és Sz. Ferenc (Szilágyi Ferenc) neveinek kimaradása nem túlságosan jelentős, noha az előbbi a Honderű egyik 1848-as számában „Egy proletárius levelei” címen érdekes cikket írt.

Kimaradt azonban a lexikonból Tánácsics Mihály két álneve, illetve névjegye is. Tánácsics Hunyadi Károly név alatt adta ki „Nem voltunk csak leszünk még” című művét Pesten, a forradalom esztendejében. Ennek a lexikonban nincs nyoma, akárcsak a St. kézjegynek, amely alatt Tánácsics (Stancicsot rövidítve) forradalmi hangú értekezéseket írt a Közügyvéd és a Közlemények az Élet és a Tudomány Köréből című lapok 1841. évfolyamaiba.

Ami a legsajnálatosabb, a lexikonban hiába keressük Kossuth Lajos egyik klasszikus álnevét, a Deregnyeit. Pedig Kossuth Deregnyei álnéven írta *Ellenzék és Pecsovia* című híres munkáját az *Ellenőr* 1847-es kiadású „zsebkönyvbe”, amelyben a magyar politikai pártokat vette bonckés alá.

Mit bizonyítanak az álnév-lexikon felsorolt hiányosságai? Mindenekelőtt azt, hogy a tudományos intézetek bibliográfiai csoportjai és a könyvtárak könyvészzettel foglalkozó munkatársai között szorosabb kapcsolatokra van szükség, és ez egymás tudományos műveinek behatódott tanulmányozását is jelenti. Gulyás álnév-lexikona hiányosságai ellénére is bizonyára klasszikus kézikönyvvé válik, de nem jelentheti egy feltérképezetlen terület meghódítását, csupán a munka e téren történő első nekilendülését. Megújult történettudományunk bizony még erősen szűkölködik fontos kézikönyvekben. Mindaddig, amíg Petrik Géza és Kozocsa Sándor Magyar Könyvészetének, Gulyás Pál Magyar írók élete és munkáinak nincs folytatása, amíg nem jelenik meg legalább 1918-ig bezáróan a Magyar Történeti Bibliográfia, tudományos kutatásunk, bibliográfiai és könyvtári munkánk csak lassan haladhat előre.

HAVAS ERVIN

KÖRÖS NÉPE

(Történelmi és néprajzi antológia)

(Békésesaba, Munkácsy M. Múzeum kiadása. 1956. 204 l.)

A helytörténeti kutatásnak Békés megyében szép hagyományai vannak. A Körösvidék népének múltja nem egy jelentős műben tükröződik felénk. Elég itt Markovitz Mátyásnak, Tessediknek, Petik Ambrusnak a műveire utalni, melyekből a dolgozó néppel való együttérzés árad felénk. A helytörténetírás megyei eredményeit idézve nem feled-

kezhetünk meg a múlt században oly jelentős szerepet betöltő Békésmegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyveiről sem. Igaz, ezeknek lapjain háttérbe szorult a közigazgatás és család-történelmi problémák mellett a dolgozó nép múltjával foglalkozó több tanulmány (pl. a Péro-mozgalom, a szentandrásicsata stb.), mégis éppen ezekkel foglalkozó részei, forráspublikációk révén ma is használhatók.

Ilyen előzmények után érdeklődéssel veszi kezébe az olvasó a Körös Népe (történelmi és néprajzi antológia) c. kötetet. Önkénytelenül felvetődik az a kérdés, vajon továbbfolytatója-e a fent vázolt hagyományoknak és megfelelően vállalja-e azokat a feladatokat, melyeket ma joggal elvár tőle mind a szakkutatás, mind a történelem iránt érdeklődő közönség?

A kötet 4 történelmi és 2 néprajzi tanulmányt tartalmaz, melyeket a Békés megyei jakobinusok periratai közül választott 5 akta közlése egészít ki.

A megye őstörténetének összefoglalására Banner János vállalkozott: „Békéscsaba területének története a legrégibb időktől a magyar honfoglalásig” c. tanulmányában. A szerző az itt kialakuló kultúrák életét és pusztulását, valamint az egykor itt élt népek sorsát mutatja be. Jelentős a szerző azon törekvése, hogy Békéscsaba történetét a megye, illetve az Alföld őskorába, koratörténetébe állítsa be. Ennek következtében meglehetősen sok, általános szempontból is értékes régészeti anyagot ismertet meg az olvasóval. Ez a módszertani felfogás lehetőséget nyújt arra is, hogy a viszonylagosan szegényes anyag ellenére is a történelmi fejlődést a maga mozgalmasságában mutassa be. Ismerteti az Alföld i. e. 4000 körül történt benépesedését, az itt kialakult kultúrák sajátosságait, majd a bronzkortól kezdve feltűnt népek, mint a trák és illír törzsek régészeti emlékeit. Rámutat a szerző a VII. században megjelenő szkíta népek nyomaira, feltételezve azt, hogy megyénk területén vagy önálló kultúrát alkottak, vagy az erdélyi és felső-tiszai provinciák érintkezési területén éltek. Kitér a kelta törzsek megjelenésére, a dákok feltűnésére, rávilágít a szarmata korszak régészeti problémáira, majd a hun népek emlékeit ismerteti és végül a gepida és szláv népek települési helyeit vázolja fejezi be értékes tanulmányát.

A szerző, láthatólag, nem lezárt kutatásokról szóló beszámolóknak szánja cikkét. Bár részben régebbi eredményeit is ismerteti, azokat jelentősen ki is egészíti. Nagy érdeme Bannernek, hogy az ismertetés mellett megjelöli a további kutatások feladatait is. Az általa felvetett problémák közül néhányat új feltárások már jelentősen kiegészítettek. (Vö.: Olasz E.: Réz és népvándorláskori [gepida] temető nyomai a kardoskúti Dénes tanyában. Uő.: Szkíta és szarmata sírlelet a székkutasi Sós-tó partján. — Szántó Kovács Múzeum kiad. Orosháza.)

A következő tanulmány a XVIII. század parasztságtörténetének egyik kidolgozatlan kérdését igyekszik megoldani. Révész László: „A Békés megyei jobbágyság rétegződése a 18.—19. században” c. tanulmánya végigkíséri az európai jobbágyság korabeli helyzetét, jelentős irodalmi anyag feldolgozásával igyekszik meghatározni a legényegesebb problémákat és rámutatni azoknak magyarországi jelentkezési formáira. A tanulmány alapkérdése azoknak az okoknak a meghatározása, melyek a parasztság rétegződéséhez vezettek. Ennek során foglalkozik a robotoló és cenzusfizető parasztok közötti elkülönülés folyamatával, a parasztságnak termelőeszközökkel való ellátottságának kérdésével, a paraszti földhasználat jogi vonatkozásaival és az uradalomtól való függés jellegével és mérvével. Megállapítása szerint a rétegződés folyamata itt lassúbb, mint az ország más részein. Ennek okát a kereskedelmi központoktól való távolságban és a rendelkezésre álló földterület korlátozott kiterjedésében látja. Így maga a folyamat csak az irtványföldek és legelők feltérésének megindulásakor fog nagyobb lendületet kapni. A rétegződést elősegítő tényezők között sorolja fel az Urbarium kiadását, az urbáris földekre vonatkozó rendeletek hatását és az uradalomnak azt a törekvését, hogy a gazdaságilag erős jobbágybirtokokat megmentse az osztódástól és ezzel is biztosítsa a szolgáltatások zavartalan teljesítését. A XIX. századi állapot jellemzésével kapcsolatban a szerző megelégszik egy összefoglaló kimutatás közlésével.

A tanulmány témája igen jelentős és éppen ezért alapos kutatómunkát igényel. A szerző egyes vonatkozásokban megfelelő tényanyagra támaszkodik, de a határozott kép megrajzolásához még további kutatómunka látszik kívánatosnak. Nem tekinthető ugyanis lezártnak a tárgyalt kérdés akkor, midőn a gazdasági és társadalmi összefüggések nem nyertek kifejtést. Nehol sem találunk utalást pl. a paraszti vándormozgalom, majd a nagybirtokos telepítési akciójának jelentőségére (sőt, a kettő együtt mint telepítés szerepel). Elengedhetetlennek látszik a majorsági gazdálkodás fejlődésének vizsgálata e tárgykör során, mert ez vezethetne el az árutermelésnek megyei vonatkozásban meglehetősen bonyolult kérdésének feltárására is.

E hiányosságok különösen a XIX. századi fejlődés vázolásánál válnak jelentőssé.

A szerző munkáját mindenféleképpen nehezítette a megye társadalmi fejlődésével foglalkozó tanulmányok hiánya és ez a körülmény felveti a Harruckern-birtok gazdálkodásának múlthatatlanul szükséges feldolgozását.

Ugyancsak a XVIII. századba nyúluk vissza Maday Pál: „A Békés megyei jakobínusok pere” c. tanulmánya is. A szerző nyomon követi Réz József gyulai szemorvos felségárulási perének kibontakozását. A per tárgyalása világos. 1795-ben Kazay Mihály feljelentette Réz Józsefet, mert „Felséges Urunkat és Királyunkat Ferencz Öfelségét előttem a legnagyobb tolvajnak, gazembernek mondotta és tartya... és nem méltó arra, hogy éljen... ő volna az első, aki keresztül szúrná, hogy vesszen el”. A vád alapján eljárás indult az orvos ellen és a vizsgálat alkalmával bebizonyosodott róla, hogy materialista felfogású és köztársasági érzelmű. Réz szervező munkát is végzett és egy latinul levelező ifjúsági csoportot is szervezett maga körül. A vádlott Spielbergbe került elítéltetése folytán, majd kiszabadulását követően a Fehér megyei Cece községben telepedett le, ahol lázító tevékenységét folytatta, és ezért ismét 4 esztendőre ítélték el. Azok az eszmék, melyeket Réz képviselt, a jakobinizmus jegyeit viselték magukon és így joggal tekinthetjük a Békés megyei jakobínusok egyik képviselőjének.

A szerző hangsúlyozza, hogy az időbeli egybeesés ellenére sincsen a mozgalomnak kapcsolata a Martinovics-féle mozgalommal, hanem attól teljesen függetlenül keletkezett.

Réz személyére először Zsilinszky Mihály hívta fel a figyelmet a fentebb idézett Békésmegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyvében. Míg azonban Zsilinszky őt „hőbortos szabadelvűnek” nevezi, Maday a tudatos forradalmár képét igyekszik megrajzolni, aki a megye területén képviselte a jakobinizmust. A múlt század kutatója Réz itteni szerepének nem tulajdonít nagyobb jelentőséget, míg Maday rámutat Réz haladó szerepére.

A dolgozat témájának kifejtése részletező. A kérdést azonban kiterjedtebb forráskutatás alapján problematikusabban lehetett volna felvetni, különösen akkor, ha a kor gazdasági és társadalmi viszonyaiba helyezi a szerző Réz tevékenységét. Igen fontos lett volna feltárni megyei vonatkozásban a jakobinizmus elterjedtségét, a Habsburg-ellenes mozgalmakat. Ezek ugyanis, ha időbelileg át is mennek a XIX. századba, de nyomon követik a francia polgári forradalom eseményeit. Ebben az időben a köztársasági mozgalomnak nem Réz az egyetlen megyei képviselője, hiszen jelentős szerepet játszik Skolka András is, aki a megyei pedagógusok szervezkedését akarta köztársasági irányba terelni. Érdekleltő lehetett volna még Tessedik és Hajnóczy Békés megyei kapcsolatait is feltárni, ezzel a kérdéssel kapcsolatos ismereteink teljesebbé válhattak volna.

A kötet történelmi tárgyú dolgozatai között a legnyitottabb kérdést Mengyán György: „Áchim L. András és az agrárszocialista mozgalom” c. cikke veti fel. A szerző ismerteti a magyarországi birtokviszonyokat, utalást tesz a nagybirtokok kapitalizálódására és rávilágít az agrárszocialista mozgalmak gyökereire, anélkül azonban, hogy konkrét helytörténeti adatokkal világítana rá a megyei parasztságnak a kapitalizmus viszonyai közötti helyzetére és az itteni nagybirtokok kapitalizálódására.

Áchim L. András életére vonatkozó adatok ismertetése után tért rá a szerző a vezetése alatt álló mozgalom céljainak vázolására és a Népgyűlés megalapításának ismertetésére. Nem kétséges, hogy az agrárszocialista mozgalom további fejlődésére nagy hatással volt e szervezet kibontakozása (1903), mely 1906-ban Magyarországi Független Szocialista Parasztpárttá lett. Ez a szervezet az agrárproletárok, szegényparasztok pártja volt, de találunk soraiban iparosokat, értelmiségieket is.

A tanulmány további felépítése három évszám köré csoportosul: 1906-ban tették közzé a párt programját, mely jelentős demokratikus kívánásokkal lép fel. 1908-ban tartják meg a békéscsabai kongresszust, melyen a fennálló rendszer megszüntetésének útját keresték a résztvevők, s amely a nemzetiségekhez való közeledés egyik jelentős állomása. Végül a harmadik évszám 1911, Áchim meggyilkolásának éve, mely egyben mozgalmának elhalását és a forradalmi hullám ellanyhulását is jelentette.

A szerző az eddigi ismeretek rendszerezésének szándékával lépett fel. Magát a kérdést nem vitte előre. Korjellennő adatai jórészt ismertek és csak általánosak. Áchim tevékenységét plasztikusan állította az olvasó elé, de a korrajz szegényes és hiányos. E tanulmány akkor éri el rendeltetését, ha vitaindító összefoglalás szerepét tölti be és kiindulópontjává lesz a további Áchim-kutatásoknak. Maga a tárgy éppen jelentős összefüggései révén (pl. a parasztság helyzete a kapitalizmusban, nemzetiségekkel való együttműködés; magyar és nemzetközi munkásmozgalommal való kapcsolat) válik rendkívül fontossá és a további kutatás számára érdekelttővé.

A néprajzi tanulmányok közül az egyik, Oláh Andor munkája, a népi homeopathiára vonatkozó adatok alapos összegyűjtésével rajzolja meg a Békés vármegyében pusztító „ragadós nyavalyák” történetét. Főleg XVIII. és XIX. század eleji adatok alapján vizsgálja a pestis- és kolerajárványok hatását, és az azok ellen alkalmazott népi gyógy módokat ismerteti. Figyelemre méltó megállapítása, hogy népünk egészségügyi kultúrája az osztrák gyarmatosítás következtében a XVII. században megrekedt. A parasztság ilyen vonatkozású elzárkózása, a hivatalos rendeletek visszautasítása tulajdonképpen az ellenállás egyik formája volt.

Békés megye történetébe beleszövődik a nemzetiségek élete is. Ezek életének egy darabját mutatja be Tábori György: „A tótkomlósi szlovák asszonyok ihličkája” címmel. A dolgozatban a szerző a tótkomlósi asszonyok jellegzetes hajdíszenek formáit, készítési folyamatát és készítőit mutatja be. Történelmi szempontból azért érdemel figyelmet e tanulmány, mert a népi viselet adott alapot a XIX. század 70-es éveitől kezdődően egy sajátos helyi ipar kialakulására és egyben a róla szóló ismereteket őrzi meg.

A helytörténeti antológia megjelenése pozitív jelensége történettudományunknak. Dicséretes az a lelkes vállalkozás, mellyel, úgy hisszük, ezen egyik legjelentősebb ilyen vonatkozású publikáció megjelenését illetékesek biztosították. Elismerendő továbbá a nép őszinte szolgálata, mely a kötet minden lapjáról felénk árad. Örömmel kell megállapítani azt is, hogy e kiadvány mentes a dilettantizmustól és ha nem is egyforma mértékben, de a tudományos igényesség jellemző a tanulmányokra.

Bár rá kell mutatni arra, hogy egyes tanulmányok módszertani szempontból nem kielégítőek. Az állítások behizonyítása, levéltári adatok feltárása is kívánni valót hagy maga után (a szerző pl. megelégszik a korabeli hírlapirodalomra való hivatkozással is), holott a helytörténeti kutatások értelmét és értékét éppen az egyes kérdések részletező és alapos kidolgozása adja meg. Ezt különösen hangsúlyoznunk kell, ha a jövőbeni feladatok szemszögéből tekintjük át a kötet tanulmányait.

HANZÓ LAJOS

GÁLOS REZSŐ:

SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ

(Irodalomtörténeti Tanulmányok 3. sz. Budapest, 1955. 128 l.)

A fiatal Gálos 1905-ben adta ki első tanulmányát Szentjóni Szabóról; ebben életrajzi keretbe foglalta azt a keveset, amit a költőről az irodalomtörténet tudott. Kutatásait azonban tovább folytatta, s az elsők között volt irodalomtörténészeink közül, aki a levéltári kutatások fontosságát felismerte. Ebben a szép kiállítású kis posthumus kötetében egy élet aprólékos adatgyűjtéséről ad számot. Mindeddig az irodalomtörténet alig tehetett mást, mint hogy Szentjóni verseiből próbált következtetni emberi és politikai magatartására — Gálos biográfiájában most végigkísérhetjük fejlődését, részletes, életének szinte minden jelentős állomására rávilágító adatok tükrében.

A köznemesi származású Szentjóni Szabó annak az értelmiségnek volt egyik kiemelkedő tehetségű tagja, mely a francia felvilágosodás irodalmán nevelődött, II. József uralkodása alatt jutott szülőhöz, s a jozefinizmuson, majd a nemesi reformizmuson keresztül az 1790-es évek elején eljutott a polgári átalakulás szükségének felismeréséhez. Szentjóni Szabó, aki 1790-ben protestáns vallása miatt ugyanúgy elvesztette állását, mint Kazinczy, számos megpróbáltatás és csalódás után 1794-ben a demokrata polgárokhoz csatlakozott. Részt vett a magyar jakobinus szervezkedésben (vezetői közül többen jóbarátai voltak) s a titkos társaságokba két új tagot toborzott. A jakobinus-perben halálra ítélték, az uralkodó bizonytalan ideig tartó fogságra változtatta az ítéletet, de börtönéből már nem szabadult ki többé. Alig félév múlva, 1795 októberében, 28 éves korában meghalt Kufstein várában.

Gálos munkája egy ember életének aprólékos feltárásával fontos és tanulságos adatokat szolgáltat a XVIII. század vége magyar társadalmi és politikai viszonyainak megismeréséhez. Társadalomrajza ugyan helyenként élnagyolt, s végső következtetését, hogy 1794-re Szentjóni Szabó nemesi reformerből polgári forradalmárrá lett, nem látjuk bizonyítottnak, a költő életpályájának megrajzolásával azonban hálára és elismerésre kötelezte nemcsak az irodalmárokat, hanem a történészeket is.

BENDA KÁLMÁN

KOMONYI LÁSZLÓNÉ:

„A DÓRÓ LÁRMA“

(Felkelés Hajduszoboszlón. 1822—1824)

(Debrecen, 1954. 47 l.)

Komonyi Lászlóné munkája a Hajdu-Bihar Megyei Tanács által hirdetett helytörténeti pályázat első díját nyerte el. A dolgozat első fejezete az eddig megjelent tudományos feldolgozások nyomán rövid összefoglalását adja a hajdúság történetének a letelepítésig. A második fejezet a XIX. századig vizsgálja a hajdúvárosok fejlődésének történetét. Helyesen mutat rá a szerző a hajdúság kialakulására, majd e nincstelen, forrongó, kborló tömeg letelepítésének történelmi jelentőségére. Világosan tűnik ki dolgozatából az a tény, hogy a XVII. században, azaz a letelepítés idején minden hajdú azonos kiváltságot élvezett a közösségen belül, de idővel ez az egyenlőség egyre inkább megszűnt. A XVIII. században már igen erősen érezhető a hajdúság egységes társadalmának felbomlása. Kialakul a hajdúvárosokban is a vagyonosabbak szűk felső rétege s egyre szaporodik a nincstelen, jogfosztott alsó réteg, a hajdúzsélsérség. A „lecsúszott” hajdúzsellérek nehezen nyugodtak bele sorsuk ilyen alakulásába. Látják a gazdagok visszaéléseit, akik vagyont, jogot egyaránt magukhoz ragadnak, ugyanakkor nekik már joguk egyáltalán nincs s vagyonuk is sokszor igen csekély, holott még szüleik ugyanolyan szerepet játszottak a hajdú közösségben, mint bárki más.

Ez a társadalmi differenciálódás az okozója annak a mozgalomnak, amelyről a szerző munkája harmadik fejezetében ír. Kitűnik a dolgozatból, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján minden hajdúvárosban azonos problémák adódtak, s a felkelés gazdasági, társadalmi alapja mindenikben adva volt. De Szoboszló kivételével — legalábbis e munkából úgy látszik — a nincstelen hajdúk mozgólódása mindenütt a mélyben lappangó, kibontakozáshoz nem jutó forrongás volt csupán. Szoboszlón azonban már 1821-től nyomon lehet követni az elégedetlenek szervezkedését. A vezető Dóró István, akinek igen jelentős segítséget nyújt Szalai Mihály volt róm. kat. kántor, a mozgalom ideológusa. A lázongók összejeveteleket tartanak Dóró lakásán. 1823-ban a „Hajdú Társaság jussai” nevét adják csoportjuknak s még ebben az esztendőben sor kerül első nyílt lázadásukra a kishaszonvételek jogtalan bérbeadása miatt, s két foglyot kiszabadítanak a városháza tömlőcéből. A városháza megtámadása 1824-ben több ízben megismétlődött s ekkor királyi biztos szállt ki az ügy kivizsgálása érdekében, aki letartóztatja Dórót.

Debrecenbe akarják szállítani, de az összegyűlt elégedetlen tömeg ezt megakadályozza. A lázadás ugyanabban az esztendőben a hajdú-tisztújítás alkalmával éri el csúcspontját. 1824. november 20-án a lázadók egyetlen jelöltet sem fogadnak el, viszont ők maguk állítanak vezetőket a közösség élére. A mozgalom az egész várost magával ragadta. Végülis 1825. január 11-én „2 osztály lovas és 1 század gyalogos katonaság verte le a felkelést”. A megtorlás igen súlyos volt, bár a legnagyobb büntetés sem volt több négy évi börtönnél és negyedévenként 25 palcaütésnél, viszont a király hat esztendő múltán — 1831-ben — mondotta ki az ítéletet s így még a vezetők is kétszer akkora büntetést szenvedtek el, mint amennyit az ítélet rájuk rótt.

Idézi a munka az 1824. november 30-án kelt királyi rendelet főbb pontjait, amelyekből kiderül, hogy a hajdúk kiváltságait a király ekkor lényegében megszüntette. Ezután még azt próbálja magyarázni, hogy más hajdúvárosokban miért nem robbant, illetőleg robbanhatott ki felkelés.

A munka megjelenése igen jelentős abból a szempontból, hogy ráirányítja a figyelmet a helytörténetkutatás lehetőségére és szükségességére. Azonban feltétlenül fel kell vetni azokat a legszembetűnőbb fogyatékosságokat, amelyek semmiképpen nem következhetek volna be, ha a szerző állandó és alapos támogatást kap pályamunkája megírásához.

A dolgozat tárgyát tekintve Komonyiné aránytalanul többe foglalkozik a hajdúk történetével, mint magával a kérdéssel. A „láрма” tárgyalása pedig szinte kizárólag a Dóró-per iratanyagának hézagos feltárását, feldolgozását jelenti. Így nem csodálkozhattunk azon, hogy nem találjuk meg a könyvben a forrongás méltó feldolgozását. A téma sokkal szélesebb alapokon nyugvó kutatást és feldolgozást igényelt és érdemelt volna. Mert pl. a lázadók jogfosztottságáról a feldolgozott anyagból is értesülünk, sérelmeikről is nagy vonalakban, de még csak nem is sejtjük, hogy milyen vagyoni helyzetük volt az érintett személyeknek. Már pedig ezt feltétlenül tudnunk kell, mert a hajdúság osztályharcát enélkül nem tudjuk helyesen bemutatni. Erre a hiányosságra ugyan rámutat a szerző (28. l.), de magyarázata semmiképpen sem elégíti ki az igényesebb olvasót.

Bár a szerző elvileg helyesen látja a hajdúvárosok lakóinak osztályhelyzetében bekövetkezett változásokat, minden igyekezete ellenére sem tárja fel világosan — éppen a kutatási terület szűk volta miatt —, hogy milyen rétegek alakultak ki a hajdúvárosokban s milyen volt azok egymáshoz való viszonya az idők folyamán. A hajdúság soraiban kétségtelenül végbement a társadalmi differenciálódás. Egyrészüik megmaradt eredeti kiváltságai birtokában, másrészüik elvesztette azt. Az is igaz, hogy nemeselek költöztek a városokba, de ezek száma — eddigi ismereteink szerint — igen változó, nem egy esetben — pl Szalontán — jelentéktelen. Viszont nem egy helyen nagy tömegű zsellérség költözik be s ezek a beköltözöttek igyekeznek a közösség teljesjogú tagjaivá válni. Ez a kérdés eléggé bonyolulttá teszi a hajdúvárosok társadalmi képének megrajzolását, s éppen ez a kérdés, a beköltözötteknek nem egy esetben sikeres feltörekvése aztán azt eredményezi, hogy a nincsteleenné vált hajdúk nem csak előljáróikkal szemben viselkednek ellenségesen, de a bevándorolt idegenekkel szemben is. (Erre is találhatunk példákat többek között Szalonta történetében.)

A 28. oldalon beszél a szerző a bősörményi „földosztásról”. A földosztás végrehajtása úgy látszik nem történt közmegegyezésre. Vagy csupán Pipó és Szalai elégedetlennékedett? Tudniillik, ha nem erről van szó, ha Pipó és Szalai mögött elégedetlen tömeg állott, úgy érthetetlen, hogy Bősörményben semmi nem történik, sőt a vezetők is átmennek Szoboszlóra, hogy ott segítsenek Dórónak a mozgalom irányításában. Vagy ott — a hajdúkerület központjában — eleve lehetetlen lett volna lázadást szítani? Erre sajnos nem derül fény.

A szerkezeti aránytalanság, a hiányos feldolgozás mellett súlyos fogyatékosága a munkának a kuszált, helyenként az érthetlenségig zavaros kidolgozás. Pl. a mozgalom kiborbanásának okait szétszórva találjuk meg csupán, de hiába keressük annak alapos és világos kifejtését a harmadik fejezet első alfejezetében, ahol annak helye lenne. Nem egy esetben a kérdéssel össze nem függő bekezdések szakítják meg a gondolatsort, teszik nehezezzé az összefüggések meglátását (pl. 26. l.).

Vagy pl. bemutatja a mozgalom három vezetőjét, Dórót, Halasi Fekete Lászlót és Szalai Mihályt, s Szalai jellemzése után így ír: „Mellettük a *másik* (kiemelés tőlem) vezető egyéniség Pipó Mihály volt” (27. l.). Igaz, az sem derül ki a legvilágosabban, hogy Dórónak milyen hibái voltak, s miért nem meri a szerző öt egyértelműen a mozgalom vezetőjének tekinteni. Nem mondja meg azt sem, hogy miért beszél 19 vezetőféléről s a felsorolásban nem is Dóro Istvánt említi első helyen, hanem Pipó Mihályt, aki Hajdú-bősörményből jött át Szoboszlóra. Pedig az ítélet, sőt több idézet is határozottan arra enged következtetni, hogy kétségtávol Dóro volt a vezér, hiszen 1823-ban ő ad „a bormérésre szabadságot minden hajdúnak” és az ítélet is őt sújtja a legnagyobb büntetéssel.

Nem egy helyen akadunk a dolgozatban pongyola, sőt érthetetlen megfogalmazásra. Pl. a 28. oldalon: „Az eseményekről említést tesznek a bocsájtkozónak vagy felismernék annak igazi osztálytartalmát, politikai célzatát.” Nem mentes a dolgozat az egyes és többes szám hibás használatától sem. „Az autonóm hajdúvárosi szervezet fölött a XVIII. században királyi biztosok (commissarius regius) jelenik meg...” — írja a 14. oldalon. Nem egy helyen indokolatlanul elhagyja vagy használja a névelőt.

A hibák felsorolásánál nem törekedtünk teljességre. Sajnos ennél sokkal többet lehetne felsorolni, de éppen ezek a hibák s a dolgozat kell, hogy figyelmeztető legyen: a helytörténetkutatással foglalkozni óhajtok számára a jövőben minden támogatást biztosítanunk kell, de a lektorokat is gondosabban kell megválogatni.

SZENDREY ISTVÁN

SZEKERES JÓZSEF:

KENYÉRÉRT ÉS SZABADSÁGÉRT (AZ 1905. ÉVI PÉCSI BÁNYÁSSZTRÁJK)

(Budapest, „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó. 1955. 130 l.)

Az 1905. július 4—augusztus 28. között lezajló pécsi bányássztrájk hazai munkásmozgalmunknak egyik jelentős eseménye. Szekeres József munkájában a délmeceki szénmezőket megszálló külföldi nagytőkés csoport, a Dunagőzhajózási Társaság pécsvidéki kőszénbányavállalata bányászainak legnagyobb méretű sztrájkjával foglalkozik. A munka megjelenését nemcsak a sztrájk félévszázados fordulója tette kíváncsisággá, hanem az a történetkutatási szempont is, amelynek szolgálatában az egymás mellett élő népek életében végbemenő nagyjelentőségű események egyetemes kihatásait igyekszünk

megállapítani. Itt az 1905—7. évi orosz munkás- és polgári forradalom nemzetközi kisugárzására kell gondolnunk.

Nem utolsó sorban fontosak a pécsvidéki sztrájk összefüggései hazai történelmünk egyéb olyan eseményeivel, amelyek alapján ebben az időszakban forradalmi helyzetről beszélhetünk: s itt főképpen a sztrájk idejében dúló politikai válságot, a rendkívüli erővel fellángoló dunántúli arató- és cselédsztrájkokat, és az 1905-ben különösen állandó nagyipari munkásmegmozdulásokat kell figyelembe vennünk.

Ami az orosz forradalmat illeti, ennek a pécsi általános sztrájkra gyakorolt kihatására — sajnos — nem kaphatunk olyan kiemelkedő dokumentációt, amelyet szeretnénk. A könyv szerzője azonban jelentős dokumentumokat nyújt. Kiderül ugyanis, hogy a szociáldemokrata párt pécsi szervezetének lapja, a Munkás, de még a helyi polgári lapok is, rendszeresen ismertették az orosz munkások hősi harcát. Sőt, a Munkás olyan cikkeket is közölt, amelyek az orosz példa követésére szólították fel a munkásolvásokat. A sztrájk alatt kifejtett agitáció során ugyancsak többször elhangzott az „orosz példára” való utalás, az „orosz módra” való cselekvés, fenyegetésként a tőkés munkáltató felé.

Az agrárproletariátus és a nagyipari munkásság törekvései korai kölcsönhatására nézve szintén hasznos forrás Szekeres József munkája, amennyiben az egész esztendőben (a következőkben is) tartó szegényparaszt- és földmunkásmozgalom valamint a pécsi bányászsztrájk egymásrahatása észrevehető.

A pécsi bányászsztrájk, jóllehet egyszerű bérharcként tört ki, a későbbiekben politikai követelésekkel is átszőződött. Így szenvedélyes és erőteljes jellege összefüggésben a (politikai válság során megzavart) közigazgatási funkcionáriusok határozatlanságával, a közvélemény nyomásával, a bányamunkásságra nézve szép eredménnyel járt. A Társaság kénytelen volt megadni a 20%-os béremelést, hozzájárult (legalábbis elvileg) május 1. megünnepléséhez. Nem kisebb jelentőségű volt az az erkölcsi siker, amely a sztrájk során tartott egyeztető tárgyalások alkalmával jutott kifejezésre: a sztrájkolók ereje megnyírálta az igazgatóság diktatórikus törekvéseit. A tőke képviselői szándékuk ellenére kénytelenek voltak leülni a tárgyalóasztalhoz a munkásság bizalmi férfiival és küldötteivel.

Szekeres József széleskörű kutatással kereste meg a kérdés összefüggő és jellemző szálait, és ez emeli munkáját a helytörténeti jelleggel bíró szakirodalmunk átlagos szintje fölé.

BABICS ANDRÁS

HAJNAL ISTVÁN (1892—1956)

Történetíróink régibb nemzedékében jó egy esztendő óta megdöbbenően széles rendet vág a halál. Domanovszky Sándor, Bolgár Elek és Szekfű Gyula után most, fájdalmasan korán, Hajnal István is itt hagyott bennünket.

Rendkívüli tehetségével már korán kiérdemelte a tudományos elismerés mind magasabb fokozatait. 1920-ban magántanár, 1930-ban az újkori világtörténet professzora lett a budapesti egyetemen; a Magyar Tudományos Akadémiának 1928-ban levelező, majd 1939-ben rendes tagja. 1931—1943-ig mint társszerkesztő irányította a „Századok” munkáját.

Mégsem lehet azt mondani, hogy tudományos pályája mindenben hajlamai, tehetsége szerint alakult. Alig lett bölcsészdoktorrá, máris behívták katonának, hogy az első világháború harcterein küzdjön esztendőkön át. Csak azután folytathatta tudományos munkáját, amikor levéltáros lett, előbb (1919) a Nemzeti Múzeumban, majd (1920) az Országos Levéltárban, végül (1922) az Esterházy-levéltárban. Már Fejérpataky irányításával készült bölcsészdoktori értekezése (IV. Béla király kancelláriájáról, 1914) az oklevéltan körébe vágott. Habilitációs műve, a híressé vált „Írástörténet az írásbeliség felújulásának korából” (1921), ugyancsak a történeti segédtudományok sínein indult el, de milyen messzeségig jutott! Nemcsak hogy nemzetközi összehasonlító anyagra épült, de már címében is az egyetemes történet igényével lépett fel.

Felsőbb megbízatások azonban nem engedték, hogy tovább művelhesse a világtörténet magyarországi parlagját: kedvenc, otthonos területéről: az oklevelek és a XII—XIII. század köréből kiragadták az újabbkori magyar történet mezejére. Amit ebben a vonatkozásban alkotott, ugyancsak időálló teljesítményei a magyar historiográfiának. „A Kossuth-emigráció Törökországban” (I. k. 1927) a szabadságharc bukását követő idő külpolitikai erőfeszítéseiről ad pregnáns ábrázolást; „Esterházy Miklós nádor lemonadása” (1929) c. tanulmánya s „Az 1642-i megghiúsult országgyűlés időszaka” (1930) címen bő bevezetéssel közzétett forrásanyag a Pázmánnyal szembenálló jelentékeny államférfi arcélét és küzdelmeit rajzolja meg erőteljes vonásokkal. A kisebb értekezésekkel együtt mindhárom nagyobb munka élénk tanújelét adta a fiatal tudós ritka felkészültségének és tehetségének, alapján véve azonban kényszerű elkanyarodást jelentett helyesei felismert eredeti céljaitól.

Mint egyetemi tanár azután közel egy évtized múltán ismét felvehette világtörténeti munkásságának elejtett fonálát. S ettől fogva, a Magyar Művelődéstörténet V. kötetébe s a Kossuth-émlékév alkalmából írt tanulmányait leszámítva, valóban ennek szentelte minden erejét. Kisebb értékezéseken kívül a nagyjelentőségű munkák sora volt ennek a hatalmas, tervszerű erőfeszítésnek az útjelzője. A többi között „Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne” (Bruxelles, 1934), „Történelem és szociológia” (Századok, 1939), „A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről” (Századok, 1942) c. tanulmányai és „Az újkor története” (1936, 2. kiadás 1943) c. szintézis, a hazai egyetemes történet legnagyobb szabású önálló alkotása, elevenen tanúskodtak szerzőjük eredetiségéről s alkotókészségéről. A felszabadulás mozgalmas ideje azonban s a rákövetkező évek, midőn a bölcsészkar dékán felelősségteljes munkája egész embert kívánt, nem engedtek alkalmat elmélyülő munkára. Majd pedig 1949-től a nyugdíjazás és méltatlan mellőzés, mely erejének teljében érte, szegte szárnyát alkotókedvének. S mégis, a rászakadt nagy magányosságban is, melyen csak a későn kapott „történettudományok doktora” cím enyhített valamelyest, nagyobb részt tető alá tudta hozni utolsó, nemzetközi visszhangot keltő nagy művét (L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales, 1954). Az utóbbi két évben tevékenyen, megszívlelendő útmutatással részt vett a történettudományunk helyzetéről és feladatairól s az egyetemi tankönyvről kialakult vitákban is. A nehéz körülmények, súlyos megpróbáltatások azonban törékeny egészségét végül is teljesen aláásták. Életműve befejezetlen maradt; kidolgozott, messzenéző terveit nem engedte valóra váltani a halál.

Tudományos tevékenységének javarésze az ellenforradalmi korszakra esett, midőn a szellemtörténeti irányzat vált egyeduralkodóvá a magyar történetírásban. Hajnal István azonban nem hódolt be a szellemtörténetnek, ellenkezőleg: önálló koncepció kialakításával hangsúlyozta különállását. Hangoztatta, hogy nem a lelkület, nem a szellem a történés fő hajtóereje, hanem az emberi együttélés kialakított módszere, struktúrája szab irányt a fejlődésnek; nem a nagy egyéniségek, hanem a tömeg, a nép aprómunkája. Szót emelt a kapitalizmusban érvényesülő nyers anyagi-politikai erők ellen, melyek egyeseket juttatnak hatalomhoz „ezernyi munkás élet fölött”. A negyvenes években még élesebben fordult szembe a német fasiszta történetfelfogás térfoglalásával. „Csak a szakszerű tudomány segítheti igazán a problémák megoldását — hangsúlyozta —, nem pedig oly irányzatok, amelyek a tudományt egyes politikai koncepciók és jelszavak kiszolgálójává akarnák tenni.” Kikelt azok ellen, akik a magyar történelmet új, fasiszta jelszavakra akarják átfesteni; tiltakozott az ellen, hogy a tudományba a szellemi ököljog módszerét vezessék be. Bátran leszögezte: „Minden tudományos vizsgálat végzetes veszélynek tartjuk a fejlődésnek fajbiológiai alapon való magyarázatát.” S amikor látnia kellett, hogy a hitlerizmus, a szomszéd népeket a tudomány terén is leigázva, „misztikus vagy biológiai magyarázat felé sodorja a tudományt”, németül is megjelentetett programadó tanulmányban a kis nemzetek összefogását sürgette az elhatalmasodó veszély ellen.

A felszabadulás után is nagy érdemeket szerzett a haladó történettudomány útjának előkészítése és egyengetése körül. Egyéni koncepciója azonban már túlságosan mélyen gyökerezett ahhoz, hogy azt a marxista történetfelfogással cserélje föl. Megfogalmazása egyéni maradt, de lényegében a haladás útját járta, s ezért eredményeire, javaslataira nagyjából

szilárdan építhet a marxista történetírás. A polgári historikusok többségével szemben kezdettől a fejlődés törvényszerűségeit kutatta; s amikor tapasztalta, hogy az utolsó negyedszázadban a nyugati történetírás is feladta korábbi álláspontját, mely szerint a társadalmi fejlődésben törvények nincsenek — e változásban a marxizmus üdvös hatását ismerte föl. Mindvégig hangsúlyozta, hogy törvényszerűségek felé haladás nélkül nincs történettudomány, s ez utóbbinak hivatását éppen abban látta, hogy törvényszerűségek feltárásával szolgálja társadalmunk fejlődését. Hangoztatta, hogy nagy egyéniségek helyett széles talajról feltörő erők indítják meg és viszik előre a történetet; maga is azon az állásponton volt, hogy a társadalmi fejlődés alapja és lényege a termelőerők fejlődése, s ebben a népnek vannak halhatatlan érdemei. S éppen a nép történetformáló szerepének feltárása végett sürgette a termelőeszközök, a munka történetének konkrét alapokon nyugvó kidolgozását.

A mindennapi munka kézzelfogható forrásanyagára, materiálisan megragadható eszközeire építette Hajnal István egész egyetemes történeti koncepcióját. Éles szemmel ismerte fel a szokványos polgári világtörténetírás fogatkozásait. Elsősorban a nagy népek történetírói hoztak létre világtörténeti szintéziseket, javarészt saját népük szemszögéből, elhanyagolva a kis nemzetek fejlődését. Ez utóbbiak historikusai pedig nagyrészt egyszerűen átvették a nagy nemzetek szemléletét és eredményeit, megtoldva hazai speciális fejlődésrajzzal. Pedig — hangoztatta Hajnal István — a kis népekre sajátos, önálló hivatás vár e téren: ha részben eltérő fejlődésükből sikerül kibontakoztatni a közös, általános vonásokat, ezzel lényeges momentumokra mutathatnak rá, olyanokra, amelyek a nagy kultúrtömbök életében elmosódnak. És ebben a feladatkörben, Kelet és Nyugat közti sajátos peremhelyzete miatt, különleges szerepet szánt épp Magyarországnak.

Hajnal István rendkívül mélyre hatolva, egészen eredeti módon iparkodott megalapozni a fejlődéstörténet épületét. Abból indult ki, hogy ember és ember, egymáshoz viszonyulásának módja, a társadalomszervezetben való objektíválódása teszi a társadalmat folyamatosan teremtő munkára képessé, ez adja a fejlődés leglényegesebb, törvényszerű alapjait. S egyrészt a gazdaságtechnikában, másrészt az íráshasználatban találta meg a közösségi szerveződésnek nemzetközileg összehasonlítható, mélységben lemérhető konkrét módszereit és eszközeit. A technika fejlődése — mint az emberi alakító-készség objektíválódásának története — a dolgozó nép mindennapi munkáját tárja fel, melynek révén a természet-nyújtotta anyag a társadalom eleve szerkezetébe illeszkedik. Az írásbeliség története pedig az értelmiségi réteg társadalomszervező, eredményeket rögzítő, intézményessé tevő funkciójára világít.

Sajnos, a halál megakadályozta Hajnal Istvánt abban, hogy a technika, a munkaeszközök története terén, elvi kiindulópontjának megfelelően, valóra váltsa nagyszabású programját. Annál több és mélyrehatóbb, amivel az írásbeliség fejlődésének kutatásában gazdagította az egyetemes és magyar történettudományt. Az írástörténet, ez a korlátozott paleográfiai-diplomatikai stúdium szinte végtelenné tárult keze alatt: az íráshasználat, az iskolázás, a hivatalnokság történetévé, az írásbeliség és az írástudó réteg társadalmi funkciójának bemutatásává. S éppen ebben rejlik legfőbb történetírói ereje és nagysága: a konkrét, kézzelfogható forrásanyagra támaszkodva, annak aprólékos vizsgálata, elmélyülő feldolgozása alapján nyit számunkra egyetemes, világméretű távlatokat.

Méltán tekinthetjük Hajnal Istvánt az egyetemes történet legnagyobb magyar művelőjének. De az egész, s nem csekély múltú magyar historiográfiában kimagaslik gondolatainak páratlan mélységével, koncepciójának divatos áramlatoktól független eredetiségével, rendkívül kifejező, minden sallangtól mentes, egyéni stílusával, mely a legelvontabb fejtegetéseknek is szinte kézzelfogható formát ad. Halála következtében a magyar tudományosság egy kivételes tehetségű történetíróval, nagyhatású, bölcs tanítómesterrel és megragadóan egyszerű, tiszta és igaz, humánussal teljes egyéniséggel lett szegényebb.

WELLMANN IMRE

BESZÁMOLÓ A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR 200 ÉVES JUBILEUMÁRÓL

1756. március 1-én alakult meg a mai Országos Levéltár történeti elődje, az Archivum Regni-nek nevezett régi országos levéltár. Az évforduló alkalmával a levéltárügy vezetősége 1956. június 12–18. között jubileumi ülészakot rendezett, amelyen a budapesti levéltárosokon, a vidéki levéltárvezetőkön és a történész kutatók sorából kikerült érdeklődőkön kívül 11 külföldi levéltárvezető is részt vett. Az ülészakon a részt vevő országok levéltárügyének ismertetése keretében napirendre tűzték a levéltári iratanyag nemzetközi felhasználásának kérdéseit is. A nemzetközi együttműködésre vonatkozó megbeszélések a XX. kongresszus után kialakult kedvező légkörben jó eredményekkel bíztattak. Az ülészakon részt vett a párizsi Archives Nationales s egyben a francia levéltárak főigazgatója, Charles Braibant, a CIA (Conseil International des Archives) tb. elnöke, a nemzetközi levéltáros együttműködés régi harcosa. A jubileumi ülészak egyik fő célkitűzése volt, hogy a magyar levéltárügy már eddig is meglevő külföldi kapcsolatait elmélyítse és az ide érkező külföldiek számára is lehetővé tegye a nemzetközi kapcsolatok továbbépítését. A CIA és a francia levéltárügy képviselőjén kívül a következő külföldi levéltárosok éltek a jubileumi ülészakra való meghívással: *Maria Bielinska*, a Lengyel Népköztársaság Állami Levéltárai Főigazgatóságának h. vezetője; *Veli Dedi* ezredes, az Albán Népköztársaság Levéltárának igazgatója; *Leonid Ivanovics Jakovlev*, a Szovjetunió Belügyminisztériuma Levéltári Főigazgatóságának h. vezetője; *Michal Kušík*, a Szlovák Levéltári Igazgatóság tudományos vezetője; *Ileana Leone*, a Román Belügyminisztérium Állami Levéltári Igazgatósága felhasználási és publikációs osztályának vezetője; *Nedjelko Nedjalkov*, a Bolgár Belügyminisztérium Levéltári Osztályának h. vezetője; *Walter Nissen*, a Német Központi Levéltár merseburgi részlegének vezetője; *Ion Paraschiv*, a Román Belügyminisztérium Állami Levéltári Igazgatóságának vezetője; *Gebhardt Rath*, az Osztrák Állami Levéltár főigazgatója; *Emil Vojnović*, a Subotica-i Állami Levéltár vezetője, a Jugoszláv Levéltárosok Szövetségének kiküldöttje.

Az ünnepi ülészak június 12-én nyílt meg a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében. *Borsa Iván*, a Levéltárak Országos Központjának vezetője elnöki megnyitójában kiemelte az ülészak nemzetközi jellegének fontosságát. A magyar levéltárak történetében először fordult elő, hogy tíz ország levéltárosai találkoztak Budapesten, tapasztalatcsere és annak biztosítása céljából, hogy országaik levéltári forrásanyagát egymás kutatóinak rendelkezésére bocsássák. *Borsa Iván* megnyitója után először a külföldi vendégek üdvözölték a 200 éves Országos Levéltárat és a magyar levéltárosokat. Valamennyien örömmel ragadták meg az alkalmat, hogy részt vegyenek az értékes tapasztalatcsere, a már eddig is meglevő jó kapcsolatok elmélyítését ígérő jubileumi ülészakon. Rámutattak azokra a pozitív kapcsolatokra, amelyek országaik és Magyarország között már a múlt egyes időszakaiban is fennálltak s kifejezést adtak annak a reményüknek, hogy az ülészak sikere előbbre viszi a történettudományt, a kultúrkapcsolatok fejlődésének s végső fokon a népek békeharcának ügyét. Elismeréssel adóztak az Országos Levéltár és a magyar levéltárügy eddigi eredményeinek s megállapították, hogy a jelenlegi magyar társadalmi rendszer a réginél sokkal nagyobb mértékben teszi lehetővé a levéltárügy fejlődését. A Magyar Tudományos Akadémia nevében *Ligeti Lajos* alelnök üdvözölte az Országos Levéltárat, amelynek jelentőségét az Akadémia már egy évszázaddal előbb felismerte s különösen 1949-ben történt megújulása óta állandóan figyelemmel kíséri, irányítja és támogatja az ott folyó tudományos munkát. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Párttörténeti Intézete részéről *Réti László*, a Hadtörténelmi Intézet nevében *Sziklai Sándor*, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete nevében *Pach Zsigmond Pál* mondott üdvözlő szavakat. *Pach Zsigmond Pál* a levéltárról mint a magyar történettudomány alapvető fontosságú intézményéről emlékezett meg, amely munkásságával komoly segítséget nyújt a történet-

kutató intézetek számára. A XX. kongresszus tanulságai alapján a Történettudományi Intézet az eddiginél rendszeresebben és következetesebben fog a levéltúra támaszkodni. *I. Tóth Zoltán* az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Karának meleg üdvözlését tolmácsolta. A történésznek az a hivatása, hogy a valóságot ábrázolja. Az Országos Levéltár, a történelmi valóság nagy depozituma, különös becsben áll az egyetemi kutatók előtt — mondotta. *Wellmann Imre* az állami levéltárak nevében üdvözölte az Országos Levéltárat, amely ma már nem exkluzív fellegvár, hanem az egységes állami levéltári hálózat közös vérárama járja át. *Kristóf István*, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának titkára több kitüntetéssel nyújtott át a magyar levéltáruigy, elsősorban az Országos Levéltár kiváló dolgozóinak.

Az ünnepi ülészak első előadását *Ember Győző* Kossuth-díjas, az Akadémia levelező tagja, az Országos Levéltár főigazgatója tartotta „A kétszázéves Országos Levéltár” címmel. A mai Magyar Országos Levéltár — mondotta — az 1756-ban alakult Archivum Regni-t, az ország levéltárát tekintti történeti elődjének. Ennek lényege, rendeltetése a feudalizmus korában ugyanaz volt, mint a polgári korszakban az 1874/75-ben szervezett új Országos Levéltáré. Az új Országos Levéltárban az Archivum Regni-vel (amelyet ettől kezdve régi országos levéltárak is neveztek) több kormányhatósági és felsőbbirásági levéltárat egyesítettek. Ezeknek hatásköre és iratörző szerepe jóval szűkebb körű volt, mint a régi országos levéltáré, tehát egyikük sem tekinthető a mai Országos Levéltár elődjének. A régi országos levéltár feladata az volt, hogy feudális jogokat és kiváltságokat biztosító iratokat őrizzen, az újat elsősorban a történeti érdeklődés, a történettudomány fejlődése hívta életre. De mindkét levéltár lényegileg megegyezett abban, hogy országos szempontból fontos iratokat őrzött, időbeli, területi és tárgyi korlátozás nélkül. A régi országos levéltár nem a királyi levéltárból fejlődött ki. A Mohács előtti legfontosabb iratokat őrző királyi levéltár elpusztult. Mohács után a Habsburg-uralkodók levéltára Bécsben volt, ezért a magyar rendek a legfontosabb jogaikat biztosító iratok őrzését a nádorra bízta. 1613-ban 11 db irat volt a nádor őrzetében levő archivum regni-ben. Az 1723 : 45. tc., a régi országos levéltár alaptörvénye, amellett, hogy meghatározta, milyen iratokat kell ebben a levéltárban elhelyezni, már helyiségről és megfelelő személyzetről is rendelkezett. A törvény intézkedései azonban csak 1756-ban valósultak meg. A régi országos levéltár megszervezésében nagy szerepe volt Batthyány Lajos nádornak. A levéltár legfőbb feladata az volt, hogy irataival az országgyűlésnek, az országgyűlési bizottságoknak rendelkezésre álljon. Tudományos munkát fennállásának 120 éve alatt nem végzett. A polgári korszakban, bár jogbiztosító rendeltetése még hosszú ideig megmaradt (az államapparátus és egyes polgárok igényeinek szolgálata, pl. a nemességigazolások továbbra is sok idejét foglalták le), lassan, fokozatosan tudományos intézetté alakult. 1874 — 1945 között a történetírás legjelentősebb bástyája volt, kitűnően képzett munkatársainak sorából neves történészek emelkedtek ki. A levéltáruigy terén, bár országos felügyeleti joggal nem rendelkezett, legfőbb tekintélynek számított a hazai levéltárak előtt — annak ellenére, hogy a tulajdonképpeni levéltári feladatokból (rendezés, leltározás, anyagismertetés) 1945-ig elég keveset valósított meg. Az előadás az Országos Levéltárban őrzött anyag összetételének, az utolsó tíz év eredményeinek és a legsürgősebben megoldandó feladatoknak ismertetésével végződött.

Az ülészak második napján *Borsa Iván* tartott beszámolót a magyar levéltáruigy felszabadulás utáni helyzetéről. A felszabadulás után a levéltáruigyet az egyes levéltárak elszigeteltsége és a szervezetlenség jellemezte. Az 1929 : XI. tc.-nek az anyagvédelemre vonatkozó intézkedései és az 1940/41-i országos adatgyűjtés tapasztalatai nem vezettek országos felügyeleti hatóság létrehozására. A megyei, városi, községi és magánlevéltárak (családi, egyházi és üzemi levéltárak) önállósága általában nem nyújtott kellő biztosítékot az iratanyag gondos őrzése és hozzáférhetővé tétele terén. Semmi sem szabályozta a hivatali ügymenetben már nem szükséges iratok levéltárban való elhelyezését. A levéltári munka az Országos Levéltáron kívül főleg közigazgatási feladatok ellátásából, nemesség-, majd származáskutatási igények kielégítéséből állt. Az Országos Levéltár és a többi levéltár kapcsolatát, az elvi kérdések felszínén tartását, a szakmai fejlődést a Horthy-korszakban a Levéltári Közlemények c., 1923-ban megindult folyóirat és a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete volt hivatva biztosítani. A levéltárak háborús károsodásának nagy része is a szervezetlenségből következett. A háború után a levéltárak legfőbb feladata az újjáépítés és helyreállítás munkája volt; utóbbi több helyen még ma is folyik. A levéltáruigy országos rendezése terén első lépés az 1947 : XXI. tc. megjelenése volt. Ennek konkrét eredménye azonban csak a levéltárak országos főfelügyelője feladatkörének szabályozásában mutatkozott. Döntő változás csak a fordulat éve után következett, ami az 1950. évi 29. sz. törvényerejű rendeletben tükröződik.

Alapelgondolásában érvényesül a levéltári szervezetnek a polgári társadalmakban ismeretlen centralizációja és gondoskodik az ország teljes iratanyagáról. Szervezeti téren legnagyobb horderejű intézkedés a Levéltárak Országos Központjának létrehozása volt. A jelenlegi levéltári hálózat szervezetileg biztosítja, hogy a szocialista tulajdonban levő majdnem teljes iratanyagot — ha az ügyvitelben nincs rá szükség — befogadja, s a magántulajdonban levő iratanyag felett felügyeletet gyakoroljon. A gazdasági szervek iratainak gyűjtése érdekében létrejött a Központi Gazdasági Levéltár. A nagy iratbeáramlás komoly raktározási problémákat okozott és okoz ma is. A Horthy-korszak passzív iratvédelmével szemben az aktív iratvédelemre való áttérés azt a feladatot rója a levéltárügyre, hogy az egyes hivatalok és gazdasági szervek irattárait is kiterjessze felügyeletét. A felszabadulás utáni iratok elhelyezésére pedig előbb-utóbb új központi levéltár szervezésére lesz szükség. Az iratvédelem mellett a másik főfeladat a már levéltári őrzetben levő anyag számbavétele és hozzáférhetővé tétele. 1949-ig elkészültek az Országos Levéltár alapelektárai, amelyek 9 kötetben a bel- és külföldi kutatók rendelkezésére állnak. Kéziratban megvannak a területi és a r. kat. egyházi levéltárak alapelektárai is. Az Országos Levéltár feudális kori anyagában jelentős ismertető-leltározási munka folyik, komoly eredményekkel. A második öt éves terv főfeladata az lesz, hogy a levéltárakban minden fondról a raktározási egységekig lemenő leltár készüljön. Megkezdődött a munkásmozgalmi vonatkozású iratok feltárása a Párttörténeti Intézet részére. Forráskiadványok most már nemcsak az Országos Levéltárban, hanem — főleg népszerű kiadványok — a területi levéltárakban is készülnek. A népgazdaságot a levéltárak eddig tervrajzok átadásával támogatták. Népművelési célokra számos kiállítást rendeztek és állandóan ellátták a sajtót dokumentumanyaggal. Sok a megoldandó feladat a levéltárelmélet és a levéltártudomány területén. Az 1951 óta rendszeresen megjelenő Levéltári Híradó és az 1954-ben nyolcévi szünet után feléledt Levéltári Közlemények törekvése az, hogy ebben az irányban is eredményeket érjen el. A levéltárosképzés 1949 óta az egyetemi oktatás keretében folyt. Mivel ez a szakok számának csökkentése miatt megszűnt, jelen év őszétől kezdve egyetemet végzettek részére két éves levéltári gyakorlat formájában fog folytatódni.

Az előadás után a külföldi vendégek teljes számban felszólaltak, ismertette saját országuk levéltárügyének alapvető problémáit. *Charles Braibant* elismeréssel emlékezett meg az előző napon megtekintett Országos Levéltárról és a levéltár jubileumi kiállításáról. Hangsúlyozta, hogy ötven éve küzd a nemzetközi megértésért és a békéért. A nemzetközi levéltáros együttműködés lassan bontakozott ki. A régi Népszövetség „nemzetközi értelmiségi együttműködés” nevű mozgalma kiadta ugyan az európai levéltárak ismertetőjét, de a Levéltárak Nemzetközi Tanácsának megszervezése érdekében semmit sem tett. Ezt 1948-ban az Unesco, az ENSZ kulturális, tudományos és nevelési szervezete hozta létre, francia kezdeményezésre. A Tanács eddig két nemzetközi kongresszust tartott (Párizs, 1950 ; Hága, 1953). Folyóirata a Párizsban megjelenő *Archivum*. Ugyanitt nemzetközi dokumentációs központ is működik, ahova valamennyi levéltár beküldi kiadványait, leltárait, jegyzékeit. A kongresszusok közötti szünetekben szűkebb körű, ún. kerekasztal konferenciákat tartanak a különböző államok levéltárvezetőinek részvételével. A Párizsban működő nemzetközi levéltáros tanfolyamra minden ország küldhet levéltárosokat szakmai továbbképzés céljából. Ezután ismertette a francia levéltárügy helyzetét. Elmondotta, hogy nemcsak az Archives Nationales igazgatója, hanem felügyeleti hatóságot gyakorol valamennyi franciaországi, tengerentúli levéltár (köztük községi levéltárak) felett is ; összesen kb. 40 000 levéltár tartozik hatáskörébe. Bámulattal adózik a magyar levéltári szervezetet szabályozó 1950. évi törvényerejű rendeletnek. Franciaországban is törekszenek a központi igazgatás fejlesztésére. Fontos munkának tartják a leltározást, továbbá a gazdasági levéltárak megszervezését. A nagyüzemek és családok levéltáiról mikrofilmeket készítenek. A múlt század ipari forradalma során keletkezett üzemek, bankok iratainak lényeges része mikrofilmen megtalálható az Archives Nationales-ban. Gondot okoz a jelenlegi irattermelésnek, a jövő történeti forrásanyagának biztosítása. Egyes minisztériumokban már megkezdték működésüket azok a levéltári kiküldöttek, akik a történetileg fontos iratokat kiválasztják. A levéltárak közigazgatási, gazdasági és szociális kérdésekkel kapcsolatban dokumentációs bulletineket készítenek, továbbá jelentősen támogatják az oktatásügy munkáját. — *Veli Dedi* beszámolt Albánia általános fejlődéséről. Nagy gondot fordítanak a kultúra és tudomány fejlesztésére is, amit régen az uralkodó klikk szándékosan elhanyagolt. Többek között ezért nem volt Albániának levéltára sem. Az albán országos levéltárt egy 1951-i minisztertanácsi rendelet hozta létre. 1955-ben keletkezett az Albán Népköztársaság Központi Levéltára és a Központi Történelmi Levéltár. A levéltárak már eddig is sok-

oldalú forrásanyagot gyűjtöttek össze a XVI. századtól a legújabb korig. Értékesek a feudális uralkodó réteg elleni nemzeti mozgalmat vezető külföldi albán kolóniák levéltárai. A Történelmi Levéltár tudományos központtá vált, nagymértékben járul hozzá az albán történelem megírásához. A levéltár nagyban elősegíti az albán munkásmozgalmi és a felszabadító harcokra vonatkozó monográfiák megírását is. — *Walter Nissen* a Német Demokratikus Köztársaság levéltárügyén kívül a nyugat-német helyzettel is foglalkozott. A német egyesítés megvalósulása érdekében jó kapcsolatot tartanak fenn a nyugat-német levéltárosokkal. Az NDK-ban a levéltárügy központosított, nyugaton az egyes szövetségi államok ügye. A német levéltári anyag értékesebb része az NDK-ban van. A háborús események folytán itt maradtak a központi birodalmi hatóságok iratai. Értékes külügyi anyagot kaptak vissza a Szovjetuniótól is, aminek hatására a nyugati hatalmak kezén levő iratok is kezdenek visszaszivárogni. Az NDK levéltársképzése a nyugati kollégák megítélése szerint jobb a nyugatinál. A német levéltárosok fő feladatukat az anyag rendezésében, feltérásában és a kutatók rendelkezésére bocsátásában látják. A belföldiek mellett egyre nő a külföldi kutatók száma is. Közös német—lengyel és német—csehszlovák történeti bizottságok alakultak, amelyek a német levéltárakban kutatnak az őket érdeklő anyag után. A népi demokratikus országok közül eddig egyedül Magyarország az, ahonnan még nem jelentkezett kutató. — *Gebhardt Rath* ismertette a bécsi központi névelítárakat egyesítő Osztrák Állami Levéltár keletkezésének körülményeit. A központosítás terén továbbhaladva az a szándékuk, hogy felállítják az osztrák központi állami levéltárt. Az Osztrák Állami Levéltár a háború után a külföldre szállított iratok visszaszerzésével, illetve a hozzá került idegen illetőségű iratok visszaadásával foglalkozott. Kutatóforgalmuk egyre nő. A kutatók 50 évesnél újabb keletű iratokat általában nem használhatnak, de nemzetközi tekintélyű tudósok és egyéb kutatók kivételesen engedélyt kapnak az 1918. okt. 31-ig terjedő iratok használatára is. A viszonyosság elve alapján eredeti iratokat is kölcsönöznek külföldre s e téren kíváncsúnak tartják a népi demokráciákkal való cserekapcsolatok kiépülését. Legújabb tervük egy nemzetközi kutatóintézet felállítása, tudósok és levéltárosok részére. Ennek az intézetnek feladata lesz a levéltártudomány oktatása is. Ezenkívül azt szeretnék, ha a világ minden részéből jövő tudósok előadásokat tartanának itt nemzetközi vonatkozású kérdésekről, a diplomácia, a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet területéről. — *Nedjelko Nedjalkov* előadta, hogy a bolgár állami levéltárak csak néhány éve alakultak meg. Régebben csak a tulajdonjogot biztosító iratokat gyűjtötték, de ezeket sem levéltárban. A levéltári anyag rendszeresebb gyűjtésével tudományos intézetek (az Akadémia, könyvtárak, múzeumok) foglalkoztak. 1951-ben alakult meg a Bolgár Népköztársaság Állami Levéltári Fondja, valamint Szófiában két központi levéltár (1944 előtti és utáni iratok számára). Felállítottak megyei levéltárakat is. A Bolgár Tudományos Akadémia mellett levéltári intézet létesült, melynek feladata az akadémikusok és akadémiai intézetek levéltári anyagának összegyűjtése. Sok és értékes anyagot gyűjtött egybe a Központi Állami Történelmi Levéltár. Megtalálhatók itt a részvénytársaságok, ipari szövetségek, politikai pártok, politikusok iratai, a bolgár nemzetgyűlés anyaga 1878-tól kezdve, a fasizmus elleni harcra vonatkozó iratok stb. Jelenleg levéltári útmutatók készítését és a kiadványmunka megszervezését tartják legfontosabb teendőjüknek. — *Maria Bielinska* a lengyel levéltárak helyzetéről adott részletes beszámolót. A levéltári anyag nagy része a háborúban elpusztult, a megmaradt anyag pedig szétesett. Első feladat a helyreállítás munkája volt. A lengyel levéltárügy is a központosítás alapján szerveződött újjá. Az 1951. március 29-i törvényerejű rendelet létrehozta az állami levéltárak főigazgatóságát, amely mellett levéltári tanács működik. Ennek munkájában a tudományos élet kiváló személyiségei és a legképzettebb levéltárosok vesznek részt. Az 1951-i rendelet meghatározza az állami levéltári fond fogalmát. Ennek alapján állami levéltárakba kerülnek a hivatalok, intézmények és a magánlevéltárak iratai, az egyházi levéltárak anyagának kivételével. A levéltári hálózat tehát felveszi az ország úgyszólván teljes irattermelését. Vannak központi, vajdasági és kerületi levéltárak. A lengyel levéltári fond abban különbözik más államokétól, hogy nemcsak a lengyel hivatali szervezet iratanyagát tartalmazza a XII. századtól kezdődően, hanem az 1792—1916 közötti időben, Lengyelország megszállása idején működött porosz, osztrák és orosz hivatalok és intézmények tevékenysége során keletkezett iratokat is, valamint a hitleri megszállás iratanyagát. Az állami levéltárak együttműködnek a Lengyel Tudományos Akadémiával, tudományos terveiket összhangba hozzák. A lengyel tudományos kutatás szükségleteinek megfelelően az utolsó négy évben két nagy témakörre vonatkozóan folyt feltáró munka: a lengyel munkásság és parasztság történetére vonatkozóan. Az 1950-es években jelentős kiadványmunkálatok indultak meg. Újból megjelenik az Archeion, a régi levéltári szakfolyóirat. 1952 óta

szekresztőbizottság irányítja a kiadványmunkákat, amelyek nagyrészt az Archeion speciális ágazatainak továbbfejlesztését jelentik. Az Archeion krónikarovatának továbbépítése az 1954 óta negyedévenként megjelenő Levéltári Tájékoztató Füzet; a levéltári forráskiadványokkal foglalkozó mellékágból fejlődött ki 1953-ban a Levéltári Tékák c., évenként kétszer megjelenő kiadvány. Nem periodikus, hanem sorozatos és szélesebb körű levéltári anyag közrebocsátásával foglalkozik a Történetünk Forrásai c., 1954-ben megindult kiadvány. — *Ion Paraschiv* hozzászólásából kitűnt, hogy a román levéltárak fejlődése is a felszabadulás utáni időkhöz gyorsult meg. Állami levéltárak már a múlt század harmincas éveiben is voltak, de az utolsó tíz év alatt az állami levéltári egységek hálózata a réginek nyolcszorosára emelkedett. Az 1951. évi levéltári törvény itt is sokoldalúan kitágította a levéltárak gyűjtőkörét. Gondot viselnek a még irattárban levő anyagra is, annál is inkább, mert a levéltárakban kevés a férőhely ezek befogadására. Kiadványmunkát főleg a levéltártudomány terén fejtenek ki. Sok útmutatójuk jelenik meg az egyes levéltárak anyagának ismertetésére. A forráskiadványok közül legjelentősebb a Románia történetére vonatkozó oklevelek c. kiadvány, amelyből eddig 36 kötet jelent meg, nagyrészt az állami levéltárak anyagából, az ott dolgozó szakemberek közreműködésével. Tervezik levéltári folyóirat kiadását s egy olyan szótár összeállítását, amely az iratokban található elavult szavak gyűjteményét foglalja magában. — *Michal Kušík* a szlovák levéltárügy legújabb fejlődését ismertette. A csehszlovák levéltárügy lassabban halad a központosítás útján, mint a magyar. 1955-ben az állami szervezet átvette a mezőgazdasági és erdészeti levéltárakat. 1956-ban a Belügyminisztérium operatív igazgatása alá került a róm. kat. egyház levéltárai. A magyar tanácsoknak megfelelő szervek és az üzemek levéltárai állami felügyelet alatt állnak, de egyelőre helyükön maradnak. Átfogóbb szabályozást nyújtó levéltári törvényük most készül. A levéltárakat sikerült mentesíteniük sok adminisztratív jellegű munka végzése alól. Státuszviszonyaik jók, egyelőre nem is tudnak betölteni minden rendelkezésre álló helyet. Legsürgősebb feladatuknak a kapitalizmus korából, főleg az első Csehszlovák Köztársaság idejéből származó állagok feldolgozását tekintik. — *Leonid Ivanovics Jakovlev* rámutatott arra, hogy a szovjet levéltárügy szervezete ma is az 1918-ban lefektetett lenini elveken alapul: 1. A levéltári anyag állami tulajdon, az egész nép közkincese. 2. Az Állami Levéltári Fond egész anyagát a népek és szocialista államának szolgálatába állították. 3. Az ország levéltárügyének irányítását a kormány végzi, központosítva, egységes szervezeti és módszertani központból, a Levéltárügyi Főigazgatásból. Jelenleg tovább folytatják a levéltárügy fejlesztésére irányuló munkát. A szovjet és magyar levéltárügyi intézmények közötti tapasztalatcsere kibővülése, valamint az ülésszakon résztvevő államok levéltáraival való szoros kapcsolat a jövőben is elő fogja segíteni a szakmai kérdések minél jobb megoldását. Annak a reményének adott kifejezést, hogy a szakmai nemzetközi kapcsolatok évről-évre erősödni fognak. (A szovjet levéltárügy jelenlegi helyzetét L. J. Jakovlev a Levéltárak Országos Központjában június 19-én tartott konzultáción ismertette. A szovjet levéltárosok legsürgősebb feladata az eddig titkosnak minősített, zárt forrásanyagok a történészek rendelkezésére bocsátása.) — *Emil Vojnović* előadta, hogy a második világháború után a jugoszláv levéltári fond kaotikus állapotban volt. A jugoszláv népi felszabadító nemzeti bizottság rendelete már a háború idején állami védelem alá helyezte a levéltári anyagot, a műemlékekkel együtt. Ma a levéltárügy, követve az államapparátusnak a társadalmi önigazgatás elvéből eredő decentralizációját, a kommuna-szövetségek keretében szerveződik újra. Az egyes levéltárak nagyobb önállóságot kapnak. Archivist c. folyóiratuk a levéltárban elvi kérdéseivel, az Archivki pregled c. szemle pedig a levéltárügyi szervezettel foglalkozik. Rendezési, leltározási munkájuk mellett egyre inkább kiveszik részüket a kiadványszerkesztésből is. Az ún. levéltáros hetek alkalmával széleskörű propagandát fejtenek ki a levéltári anyag jelentőségének megismertetése érdekében.

A hozzászólások tanulságait az ülés végén *Ember Győző* főigazgató annak megállapításával foglalta össze, hogy bár a levéltárügy fejlődése minden egyes országban sajátos vonásokat mutat, a legtöbb probléma minden országban közösen jelentkezik. Eredményes munka csak egymás módszereinek megismerése alapján végezhető.

Az ülésszak utolsó előadását *Vörös Károly* tudományos kutató, a Levéltárak Országos Központjának dolgozója tartotta „A levéltári iratanyag nemzetközi felhasználásának néhány kérdése” címmel. Rámutatott arra, hogy a szocialista és kapitalista társadalom különböző célok érdekében, de egyformán nagy mértékben támaszkodik a levéltárakban felhalmozódott hatalmas iratanyagra. Munkájukban egyforma súllyal kap helyet a történetírás, általában a múltat rekonstruáló tudományok szolgálata és a gyakorlati élet követelményeinek kielégítése. A múlt rekonstruálásával foglalkozó tudó-

mányoknak minél szélesebb forrásbázisra van szükségük. A hazai forrásanyagon kívül minden ország kutatói találnak anyagot más ország levéltáraiban is. Egy-egy nagyhatalom levéltárai szinte a Föld valamennyi országára vonatkozólag őriznek forrásanyagot. A források kölcsönös felhasználása érdekében szükséges tehát a rendszeres nemzetközi kapcsolatok kiépítése. A magyar történelem forrásanyagának nagy része is az ország határain kívül van. A magyar forrásbázis történetéről szólva ismertette a 150 éves török megszállás iratpusztító hatását. A 400 éves Habsburg-uralomból következő, hogy igen értékes magyar vonatkozású forrásanyag halmozódott fel Bécsben, amelynek felhasználása nélkül hazánk történetét csak hiányosan ismerhetjük meg. A Monarchia szétbomlása után létrejött új szomszédállamok levéltárai szintén sok, a magyar történetírás szempontjából nélkülözhetetlen forrást őriznek. Az osztrák és csehszlovák levéltárakban levő magyar anyagról az ottani levéltárosok sok hasznos tájékoztatót készítettek. A volt Monarchia határain kívül még számos európai állam levéltárai őriznek magyar vonatkozású anyagot. A magyar levéltárak, különösen az Országos Levéltár és a Központi Gazdasági Levéltár anyaga pedig elsősorban a szomszéd népekre vonatkozó adatokban bővelkedik. A volt Monarchia központi levéltárai az egész Kárpát-medencére, sőt egész Kelet-Európára nézve felbecsülhetetlen forrásanyagot szolgáltatathatnának. Legsürgősebb feladat az Ausztria és az 1918 előtti Magyarország területén levő levéltárak iratcseréjének előmozdítása, elsősorban a világszerte alkalmazott és jól bevált mikrofilmzés útján. Ezen a téren a legjobb eredményeket eddig az osztrák és a csehszlovák filmsere keretében sikerült elérni. A magyar levéltári szervezetnek a Levéltárak Nemzetközi Tanácsába való felvétele nagymértékben előmozdíthatja és az eddigénél tágabb területekre terjesztheti ki a nemzetközi filmsereakciót. Az együttműködés kiindulópontja a közös iratanyag minél alaposabb megismerése lehet, levéltári leltárak, útmutatók cseréje, a részletesebb adatokat tartalmazó segédletek másolatban, filmen való megküldése útján. Nagy, konkrét témákra vonatkozó iratanyag tanulmányozására azonban legcélszerűbb kutatókat kiküldeni. Az együttműködésnek ezt a formáját elmélyíthetné az elméleti és gyakorlati levéltártudományi munkák és levéltári kiadványok cseréje.

Az előadást hozzászólások követték. *Charles Braibant* ismertette az angol-francia filmsere eredményeit. Az Anglia és Franciaország között évszázadok alatt létrejött egyezmények filmjei mindkét ország levéltárában a kutatók rendelkezésére állnak. A belga központi tudományos kutatóintézet számos mikrofilmfelvételt készítettett a dijoni és lille-i levéltárak belga vonatkozású anyagáról. Olaszország 1949-ben átadta az 1860-ban egyidőre Franciaországhoz csatolt Savoya levéltári anyagát; kárpótlásul engedélyt kapott az anyag mikrofilmzésére. Franciaország levéltári anyaga is jóval túlmegy a francia nemzeti kereteken. Ennek magyar vonatkozásában való illusztrálására magával hozta az Archives Nationales-ban található s Magyarországot érintő iratok tömör jegyzékét. Kifejezte reményét, hogy egy Párizsba küldendő magyar levéltáros részleteiben is kiegészítheti ezt a jegyzéket. — *Maria Bielinska* rámutatott a lengyel levéltárak nemzetközi jelentőségére. Felhívta a figyelmet a Magyarország és Lengyelország közötti, főleg XVI–XVIII. századi kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó forrásanyagra. A lengyel kutatók a hazai levéltárak súlyos háborús veszteségei folytán különösen rászorúlnak a külföldön található lengyel iratokra. Fokozatosan kiépítik a filmsereszolgálatot az európai államok levéltáraival. — *Ileana Leonte* megállapította, hogy a jelen időszak jó kezdeményezést jelent a nemzetközi kulturális kapcsolatok kiépítése terén. A román levéltárak központi kartotékszerű és segédleteik fejlesztése, a segédletek cseréje, valamint mikrofilmzés útján kívánnak bekapcsolódni a közös munkába. Javasolják egy filmlaboratóriummal felszerelt közös kutatóintézet létesítését a bécsi és budapesti levéltárak mellett. Kíváncsinosnak látják a pecsétlenyomatok és heraldikai másolatok cseréjét is. — *Michal Kušik* hangsúlyozta a csehszlovák-magyar irat- és filmsere fontosságát. Az új államhatár a régi történelmi megyéket kettéosztotta s a megyei levéltár vagy az egyik, vagy a másik oldalon maradt. A török hódoltság alatt a magyar államapparátus és az egyház a mai Csehszlovákia területén fejtette ki iratképző működését. Sok iratot vittek oda magukkal a menekülők is. Később ennek a folyamatnak az ellenkezője játszódott le: a legfontosabb iratok a mai magyar fővárosban gyűltek össze. A két ország közötti levéltárügyi kapcsolat elmélyítésére több pontból álló javaslatot terjesztett elő. — *Walter Nissen* ismételt felhívta a figyelmet a Német Demokratikus Köztársaság levéltáraiban található magyar forrásanyagra. A birodalmi szervek külügyi iratai között, főleg a potsdami, merseburgi és drezdai levéltárban, továbbá a brandenburgi levéltár rendőrségi iratai között eddig fel nem használt magyar vonatkozású iratok vannak, különösen a múlt század második feléből. A lipcei és berlini kutatók közül többen foglalkoznak Magyarországi történetével. Rövidesen tárgyalások fognak

megindulni a mikrofilmcsere fejlesztése érdekében s így remélhető, hogy a két ország történészei és levéltárosai közötti kapcsolat is szorosabbá válik. — *Borus József*, a Hadtörténeti Intézet bécsi kiküldöttje örömmel nyugtázta a jubileumi ülésszakon kialakult jó nemzetközi együttműködést. Ugyanezt tapasztalja állomáshelyén, a bécsi Kriegsarchivban is. Névszerint is köszönetet mondott Gebhardt Rathnak, az Osztrák Állami Levéltár főigazgatójának, Kraus főlevéltárosnak és a Kriegsarchiv valamennyi munkatársának, akik megérkezése óta a legnagyobb segítőkészséggel veszik körül. Rövid bécsi tartózkodása alatt máris értékes forrásanyagot talált a mohácsi csata és az 1848-i magyarországi téli hadjárat eddig megoldatlan problémáira vonatkozóan. Biztos jelek mutatnak arra, hogy a jó úton haladó osztrák — magyar filmcsere még nagyobb lendülettel folytatódik és megindul hamarosan a kutatók cseréje is.

Az ünnapi ülésszakot *Borsa Iván*, a Levéltárak Országos Központjának vezetője zárta be. Az ülésszak célkitűzése, amint mondotta, az volt, hogy a magyar és külföldi levéltárosok tapasztalataikat sokoldalúan, nemzetközi szinten kicseréljék s megteremtse annak lehetőségét, hogy a magyar levéltárak forrásanyaga a jövőben az eddiginél fokozottabb mértékben álljon más országok kutatóinak rendelkezésére. E célkitűzéseket a külföldi vendégek teljes mértékben magukévá tették. A kiküldöttek ismertették saját országuk levéltárügyét s ezek az ismertetések, a személyes beszélgetésekkel kiegészítve, hozzásegítik a hazai levéltárosokat ahhoz, hogy saját problémáikat szélesebb látókörral tudják a jövőben megoldani. Feltehetően hasznos tapasztalatokat szereztek a vendégek is a kölcsönös megbeszélések során. Öröndetesek a levéltári anyag nemzetközi felhasználásának kérdésével kapcsolatos hozzászólások. Minden ország levéltárosai érzik ennek fontosságát. A levéltárosok egyik komoly feladata a jövőben az lesz, hogy minél szélesebb körben hozzáférhetővé tegyék a kutatók számára más országok levéltári anyagát.

*

A hivatalos üléseken kívül több alkalom adódott a külföldi és a magyar levéltárosok baráti eszmecseréjére is. A vendégek megtekintették az Országos Levéltár rak-tárait és műhelyeit, vidéken pedig az egri állami és az érseki levéltárat. Meglátogatták az Országos Levéltár jubileumi kiállítását is.

*

Az Országos Levéltár kincseiből és a magyar levéltárügy fejlődésére vonatkozó legjellegzetesebb iratokból összeállított, képekkel és tárgyi emlékekkel színesített ki-állítás több ezer látogató kereste fel. A kiállítás rendezői nehéz feladat elé kerültek. Az Országos Levéltár hatalmas irattömegéből ki kellett választaniuk azt a pár száz darabot, amelynek segítségével az intézmény lényegét, jellegét, iratörző szerepét és a történetírás terén elfoglalt helyét leginkább megvilágíthatják a nagyközönség előtt. A kiállítás két főtémája a magyar írásbeliség és a magyar levéltárügy fejlődésének története. Többek véleménye szerint az írásbeliség fejlődését helyesebb lett volna a történeti fejlődést dokumentáló iratok kísérlő jelenségeként ábrázolni s nem megfordítva; az írásbeliség fejlődése mint kiállítási téma kevésbé alkalmas arra, hogy az Országos Levéltár gazdagságát jubileumi kiállítás keretében visszatükrözze. Ezt a gondolatmenetet nem is lehetett következtesen végigvezetni. A látogatók azonban nem érezték ennek hiányát, hanem a kiállításon elsősorban történeti forrásokat, emlékeket kerestek, illetve ismertek fel. A jubileumi kiállítás nagy látogatottsága és közönség sikere bizonyíték amellet, hogy mennyire eleven ma is a történelem iránti érdeklődés.

*

A 200 éves jubileum alkalmat adott a magyar levéltárügy és ezen belül az Országos Levéltár eredményeinek és feladatainak felmérésére, a külföldi példákkal való egybevetés alapján. A külföldi vendégek hivatalos nyilatkozatokban és magánbeszélgetésekben egyaránt kifejezést adtak annak a meggyőződésüknek, hogy a magyar levéltárosokat elismerés illeti a jubileumi találkozó megrendezéséért. Valamennyien úgy érezték, hogy a jövőben tágabb horizont mellett folytathatják munkájukat s ez szükségszerűen előbbre viszi a levéltári munkával összeforrt történettudomány fejlődését is.

IVÁNYI EMMA

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓK VITÁI*

A tudományos fokozatok új rendszerének bevezetése óta tizenkét történész disszertáns védte meg tanulmányát a Tudományos Minősítő Bizottság által rendezett viták során. Tekintve, hogy a disszertációk jelentős része fontos tudományos kérdéseket vetett fel, más részükkel kapcsolatosan a vita során merültek fel igen figyelemre méltó problémák, szükségesnek látszik a vitáknak legalább vázlatos, csak a leglényegesebb pontokat érintő megismertetése a Századok olvasóival.

A disszertáció tudományos eredményeiről rövid tájékoztatást is közöltünk bevezetőül ott, ahol ez a vita megértése szempontjából nélkülözhetetlen.

*

Wittmann Tibor disszertációja (A nemzeti monarchia megteremtéséért vívott harc a cseh—magyar szövetség keretében a terjeszkedő Habsburg-hatalom ellen 1619—1620-ban) azt a kérdést vizsgálja, hogy Bethlen Gábornak a nemzeti monarchia megteremtésére irányuló politikáját hogyan befolyásolta a csehekkel való együttműködése. A szerző kifejti, hogy az adott korszakban, mikor a világpiac kitágulása folytán az európai társadalmi fejlődés nyugati és keleti irányainak szétválása befejeződött, egyúttal azonban az egyes európai országok között a gazdasági és politikai kapcsolatok szorosabbá váltak, az európai politikát meghatározó Habsburg—holland ellentét fegyveres kirobbanása elkerülhetetlenül az összecsapásig élezte ki az osztrák Habsburgok országaiban az uralkodó és a rendek szembenállását is. A világpiaci kitágulása által ösztönzött áruváltás Kelet-Európában a feudális birtokosokat erősítette, akik megnövekedett hatalmukat egyrészt a parasztságnak a „második jobbágyság” igájába hajtására, másrészt a központi hatalom ellenében a rendi kiváltságok alátámasztására és kiterjesztésére használták fel. A Habsburgok és a cseh—morva—magyar rendek összeütközésében a centralizáció és a feudális anarchia harca mellett az idegen uralom és a nemzeti függetlenség erői is mérköztek. A szerző a kelet-európai népekre egyaránt végzetesnek tartja a Habsburgok idegen uralmi centralizációját és a nemzeti függetlenségnek a lengyel típusú „nemesi köztársaság” formájában való megvalósulását, véleménye szerint mindkettővel szemben a centralizált nemzeti monarchia képviseli a haladást. Bethlen centralizált nemzeti monarchiát akart létrehozni Magyarországon, melynek egy hasonló cseh állam lett volna a megfelelő nemzetközi partnere. A nemzeti centralizáció jegyében létrejövő cseh—magyar szövetség biztosíthatta volna a két nép függetlenségét mind a Habsburgokkal, mind a törökkel szemben. A Habsburgoktól függetlenül cseh államban azonban a rendek túlsúlya érvényesült s így a cseh—magyar szövetség a magyar rendiség erejét növelte Bethlen centralizációs törekvéseinek rovására, ami végül is a cseh felkelés bukására és Bethlen terveinek felsikerére vezetett.

Ennek az eredeti és logikusan felépített koncepciónak alapvető gyöngéjét *Perényi József*, mint opponens, a török veszély alábecsülésében látja. Az az egyértelműen pozitív értékelés, melyet a szerző Bethlen függetlenségi politikájáról ad, csak akkor volna szerinte jogosult, hogyha Bethlen politikai koncepciója a Habsburg-uralom lerázása mellett a kor másik nagy kérdésének, a török kiűzésének reális távlatait is magában foglalná. A magyar nemzeti monarchia megteremtése kihívta volna a török támadást, ennek pedig csak nemzetközi összefogás állhatott volna ellen. A Habsburgokon kívül viszont komoly törökellenes erő nem létezett; a kelet-európai népek uralkodó osztályai—beleértve a csehekét is—nem voltak hajlandók áldozatot vállalni. A cseh—magyar államszövetség tehát, ha meg is valósul, aligha lett volna képes két ellenséges nagyhatalom közt megmaradni. Különösen kérdésessé válik Bethlen politikájának realitása a cseh szövetség meghiúsulása után. A disszertáció nem válaszol arra a magától értetődő kérdésre, hogy mit állított Bethlen a cseh szövetség helyébe. A szerző ezeket a nehézségeket úgy igyekezett elkerülni, hogy a törököt hanyatló hatalomnak, a Habsburgoknál kevésbé veszélyes ellenségnek tünteti fel, mely Bethlen politikáját kezes bárányként szolgálja ki. Ez a beállítás azonban nem felel meg a valóságnak. A valóság az, hogy a török még mindig elég erős volt ahhoz, hogy Bethlen függetlenségi politikájának korlátot vessen, s ezt a szerző nem veszi tekintetbe.

* Az alább ismertetett disszertációs vitákon kívül lásd még: *Szabol György* „A tata-gesztesi Esterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tökésgazdálkodásra” c. disszertációja vitájának ismertetését a Századok 1951. évi 3. számában, valamint *Barta István* „Cányi László, a szabadságharc kormánybiztosa” és *Arató Endre* „A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848” c. tanulmányok vitáját az MTA Történettudományi Intézetének Értesítője 1956. évi 1—2. számában.

A vita ezt a problémát nem érintette többé, holott tisztázása kétségtelenül igen fontos, hiszen függetlenségi harcaink megnyugtató értékelése nélkül lehetetlen. A szerző válaszában hangsúlyozta, hogy nem becsülte le a török kérdés fontosságát, de nem tudja ezt elszigetelten, a Habsburgok törökellenes szerepétől elszakítva nézni. A Habsburgok az adott időpontban nem adtak segítséget a török ellen, sőt a magyar erők lekötésével egyenesen akadályozták a török kiűzését. Helytelen az a szemlélet, mely Erdély önállóságát a török kiűzésének akadályaként fogja fel, hiszen fejedelmei mindig keresték a lehetőséget, hogy a török fennhatóság alól szabaduljanak. A kelet-európai népek uralkodó osztályai nem voltak egyértelműen a törökellenes harc gátolói, semmi esetre sem olyan mértékben, hogy — mint ezt *Perényi* állította — csak eltávolításuk esetén tudtak volna a Habsburgok a török ellen sikerrel fellépni. Nyugodtan azonosíthatjuk magunkat ebben a tekintetben függetlenségi harcaink nagy vezetőivel, különösen pedig a magyar néppel, mely felismerte, hogy a magyar történelem minden függő kérdésének, így a török kérdésnek megoldása is csak a Habsburgok eltávolítása útján lehetséges.

Az opponensek és a hozzászólók által felvetett egyéb problémák nem érintették a disszertáció alapvető mondanivalóját. Bizonyos hiányosságokra (a historiográfia és a cseh viszonyok ismertetése terén) való rámutatás és terminológiai tisztázások (pl. a rendiség tekintetében) mellett két vonatkozás váltott még ki vitát. Az egyik a sajátos kelet-európai fejlődés okainak, a másik a nemzeti összefogásnak a kérdése volt.

A szerzőnek a világpiac kiterjedéséről és annak kelet-európai következményeiről alkotott koncepcióját *Perényi József* abból a szempontból bírálta, hogy a külkereskedelem jelentősége túlzott hangsúlyt nyert a sokkal lényegesebb belső piaccal szemben. A szerző sietett leszögezni, hogy nem akarja a „második jobbágyság” rendszerét közvetlenül a gabona-exportból eredeztetni. Ugyanakkor azonban nem lehet a külső piac ösztönző hatását tagadni, annál kevésbé, mivel éppen a közép- és kelet-európai országok belső piacának lebecsüléséhez vezetne, ha nem tételleznék fel, hogy a magyarországi, általában a kelet-európai áruvagdaság már elért arra a fokra, melyen ilyen vagy olyan formában reagálnia kellett a nyugat-európai tőkes árutermelés előretörésére.

Székely György, a másik opponens a szerzőnek azt a nézetét kifogásolta, hogy az erdélyi állam vezető-szervező szerepe a függetlenségi harcban elkerülhetővé tette a nép aktív fegyveres részvételére való támaszkodást, mert ebben a szemléletben elcsúszkád Bethlen seregének népi összetétele (közszékelyek, hajdúk, végváriak, szókótt jobbágyságok) és a felső-magyarországi nép spontán csatlakozása. Az is a nép szerepének a félreismeréséhez vezet, hogy a szerző a népi mozgalmaknak azt a negatív hatását hangsúlyozza, mely a néptől félő uraknak a Habsburgok felé való tájékozódásában nyilvánult meg s kevesebb figyelmet fordít azokra a mozzanatokra, mikor a népi kezdeményezés a függetlenségi harc vállalására szorítja rá a magyar uralkodó osztályt. *Makkai László* hozzászólásában azt fejtegette, hogy a nemzeti összefogás kérdését nem szabad elszakítani a „második jobbágyság” rendszerének kialakulásától. A szerzőnek az a megállapítása, hogy a kelet-európai rendiségnek a XVII. század elejére bekövetkezett megerősödése a „második jobbágyság” következménye, úttörő jelentőségű, fontos meglátás, de ki kell egészíteni azzal, hogy a „második jobbágyság” kialakulása és további fejlődése a szabad paraszti állapot felő törő tömegek heves ellenállása közepette megy végbe, ami a rendi anarchiával szemben a centralizáció malmára hajtja a vizet. Részben úgy, hogy a népi mozgalmaktól megrettenő nemesség a centralizáció elfogadására kényszerül (mint az Ausztriában történt), részben pedig úgy, hogy az idegen elnyomással szemben a szabadparaszti törekvések találkoznak a nemzeti centralizációs törekvésekkel (mint ez Magyarországon történt). *Székely* és *Wittmann* nézeteltérése abban oldható fel, hogy az erdélyi fejedelemség vezetőszerzője a függetlenségi harcban nem főlegessé teszi, hanem magába olvasztja a nemzeti összefogást. A nemzeti összefogás önálló paraszti kezdeményezése akkor lép fel, mikor az erdélyi fejedelemség függetlenségi harca (ideiglenesen vagy tartósan) megbénul, ebben igaz van a szerzőnek, de a nemzeti összefogás nem szünetel az erdélyi fejedelmek harcának idején sem, ha ritkán kerül is az események felszínére. A parasztságnak az idegen elnyomás elleni küzdelme objektíve egybeesik az erdélyi fejedelmek függetlenségi vállalkozásaival s ezért gyakorlatilag alárendelődik azoknak. Ennek a szoros kapcsolatnak azonban a közös függetlenségi érdeken túlmenően további, melyből oka is van. A polgári erők támogatását nélkülöző erdélyi fejedelmi hatalom jelentős mértékben támaszkodik a szabadparaszti rétegekre (hajdúk, székelyek, kismemesek, mezővárosok, puskások, drabantok), s az erdélyi társadalompolitika a magyarországi parasztság társadalmi törekvéseivel természetesen találkozik. Ez a találkozás viszont egyúttal a nemzeti

centralizáció egyik lehető bázisát is kínálja. A szerző válaszában elismerte, hogy a nép kétségtelenül ösztönzést adott a földesuraknak, hogy csatlakozzanak az erdélyi fejedelmek harcához, de a nemzeti összefogás kérdése ebben nem merült ki. A nép részvétele mellett döntő fontosságú az erdélyi fejedelem és a magyarországi rendek összefogása, ez pedig Fehérhegy után minden népi kezdeményezés ellenére egyre kevésbé jöhetett létre. Figyelemre méltó szempont az erdélyi államnak a szabadparaszti törekvéseknek kedvező társadalompolitikáját a nemzeti összefogás tényezői közé bevonni, de ez inkább csak a függetlenségi harc népi és nemesi formáinak érintkező pontjára, mint azonosulására világít rá, azonosulásról legfeljebb a hajdúk esetében lehet szó.

*

A nemzeti összefogásnak ilyenformán nyitvamaradt kérdése került *Makkai László* disszertációja (A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–32-ben) vitájának középpontjába. A disszertáció alapézise szerint az 1630–32. évi hajdú- és parasztfelkelések során következett be az fordulat, mely az addig döntő mértékben a hajdúkra korlátozódó Habsburg-ellenes nemzeti összefogás kezdeményezésének a parasztság széles rétegei kezébe történt átmenetelében nyilvánult meg. Ez lett később a kuruc nemzeti összefogás legfőbb jellemvonása. A szerző ezt a fordulatot a „második jobbágyság” rendszerének kialakulásából következő társadalmi és politikai fejleményekből, közelebből a szabadparaszti törekvéseknek a paraszti osztályharcban történt megerősödéséből vezeti le. Rámutat arra, hogy az adott korszak az eredeti tökefelhalmozás kezdeti szakasza, mert a „második jobbágyság” rendszerén belül a sokszoros ellentmondásosság dacára a tőkés termelési módra való áttérésnek visszafordíthatatlan tendenciái működnek, melyek előbb-utóbb kikényszerítik a parasztság földtől való megfosztását és a mezőgazdasági bérmunkára való áttérést. A „második jobbágyság” rendszerének megszilárdulásával párhuzamosan élesedik a paraszti osztályharc, mely a fejlődő áru-gazdálkodás viszonyai között a szabad paraszti áruterelés kivívásáért folyik. De élesedik az uralkodó osztályon belül a centralizáció és a feudális anarchia erőinek küzdelme is. A robotoltató majorgazdálkodás megerősíti a nemességet, ugyanakkor a világpiac kiterjedésével gyakoribbá és általános európai méretűvé váló nemzetközi konfliktusok Kelet-Európában is napirendre tűzik a centralizációt. Azokban az országokban (Magyarország, Csehország és Lengyelország), ahol a „második jobbágyság” keletkezése idején a feudális földtulajdon uralkodó formája az oligarchikus nagybirtok, a robotoltató mezőgazdasági nagyüzemekre és ezeknek a jövedelméből fenntartott magánhaderegeire támaszkodó arisztokrácia megüti a nemzeti centralizációt, ezzel viszont kiszolgáltatja magát és népét egy fejlettebb, centralizált szomszéd hatalom gyarmatosító hódításának. Más kelet-európai országokban (Oroszország, Poroszország és bizonyos fokig Erdély), ahol a nemesi középbirtok van túlsúlyban, a nemzeti centralizáció létrejöhet, mert a köznemesség önmagában nem elég erős arra, hogy egyrészt a paraszti osztályharcnak, másrészt a központositó törekvéseknek ellenálljon. Ez a kettős fejlődési tendencia találkozik Magyarországon. A Habsburg-ország rész oligarchiája nem képes nemzeti centralizált monarchia létrehozására, nem is akarja ezt, hanem megalkuszik a centralizált osztrák tartományokra támaszkodó Habsburgokkal annak fejében, hogy fenntarthatja a „második jobbágyság” súlyosan elnyomó rendszerét. Erdélyben nem volt erős nagybirtokos arisztokrácia, a köznemességgel szemben pedig a fejedelmi hatalom széles paraszti rétegekre (hajdúk, székelyek, kismesek) támaszkodott, s így a centralizáció bizonyos fokig sikerülhetett. A Habsburgok és a török között azonban az erdélyi centralizált monarchia csak úgy maradhatott fenn, ha Magyarország többi részének bekebelezésével centralizált magyar nemzeti monarchiává női ki magát. Mivel a Habsburgok és az oldalukon álló magyar aulikus arisztokrácia uralma összeforrott a „második jobbágyság” rendszerével, a szabadparaszti törekvéseket képviselő társadalmi erők szükségszerűen az erdélyi fejedelmek függetlenségi harcához csatlakoztak és a nemzeti centralizáció esélyeit növelték. A magyarországi köznemesség, mely részben az arisztokrácia befolyása alatt állt, részben azonban önállóságra törekedett, csak úgy válhatott a függetlenségi harc és ezzel a nemzeti centralizáció támaszává, ha a parasztság aktív kezdeményezése kimozdítja őt az ellentmondásos helyzetből következő holtpontról. Erre történt kísérlet az 1631–32. évi felső-magyarországi parasztfelkelésben, mely ezáltal a kuruc nemzeti összefogás előjátékává vált.

Az opponensek a koncepció lényegével egyetértettek. *Révész Imre* több ponton, elsősorban a függetlenségi harcoknak a vallási küzdelmekkel való összefüggése tekin-

tetésben kívánt és segített pontosabb, sokoldalúbb fogalmazásokat adni, *Elekes Lajos* viszont két alapvető kérdésben kívánta a disszertáció gondolatmenetének szabotossá tételét. Az egyik a majorsági gazdálkodás és az eredeti felhalmozás összefüggése, a másik a köznemességnek a centralizációhoz való viszonya. Ami a majorsági gazdálkodást illeti, *Elekes Lajos* véleménye szerint ez nem hordozza magában már létrejöttékor azokat a tendenciákat, melyek szükségképpen, „irreverzibilis módon” vezetnek el az eredeti felhalmozáshoz. Az allódiium csak bizonyos körülmények közt válik az eredeti felhalmozás keretévé, és ezeket a körülményeket kell pontosabban meghatározni. *Pach Zsigmond Pál* hozzászólásában azt a további megszorítást alkalmazta, hogy a „második jobbágyság” rendszere nemcsak kerete, hanem egyúttal korlátja is az eredeti felhalmozásnak. Ez a fejlődés dialektikája a kelet-európai sajátos feltételek között. Hasonló megszorítást tartott szükségesnek *Elekes Lajos* a köznemességnek a centralizációban vitt szerepét illetően, nézete szerint jobban kell hangsúlyozni ennek a társadalmi rétegnek a kétarcúságát.

A szerző válaszában elismerte a javasolt megszorítások jogosságát, de csak addig a mértékig, amíg nem relativizálják magukat az alaptételeket, melyeket továbbra is fenntart.

*

Az eredeti felhalmozás magyarországi folyamatának egyik oldalával, a parasztság kisajátításával foglalkozik *Szántó Imre* disszertációja (A parasztság kisajátítása a dunántúli Fesztetics-birtokon 1711–1850).

A szerző a parasztság kisajátításában különösen azokat a momentumokat emeli ki, melyek a falusi földközösség felszámolását jelentették: a közös földek nagyarányú megcsonkítását, az úrbérrendezés után pedig a regulációkkal kapcsolatos földelvételeket, majd pedig, mikor az eredeti felhalmozás mintegy csücspontját éri el Magyarországon, a legelő-elkülönzéseket és a tagosításokat, valamint az ezekkel a mozzanatokkal kapcsolatos parasztmozgalmakat.

A majorsági gazdálkodás problematikájával kapcsolatban arra igyekezett rámutatni, hogy miként zajlik le az eredeti felhalmozás egy nagybirtokon a gyarmati viszonyok közepette. Arra az eredményre jutott, hogy míg a falusi termelők földtől való megfosztása jelentősen előrehaladt, ugyanakkor a nagybirtokos kezén nem halmozódott fel akkora pénztőke, mely lehetővé tette volna a bér munka alkalmazását. Ezért a robotrendszer fennmaradt 1848-ig, s mikor bekövetkezett a jobbágyszabadság, a Fesztetics-birtokon is jelentős munkaerő-kieséssel kellett számolni. 1848 előtt nem annyira bér munkásokkal, hanem cselédséggel igyekeztek pótolni az elégtelen robotot, hanem haszonbéres, ún. beneficiátus munkaerővel, melyet úgy szereztek meg, hogy az allodiális földek egy részét parasztnak adták megművelésre ledolgozás fejében. Így a Fesztetichek gazdálkodása megrekedt a gyarmati agrárkapitalizmus lépcsőfokán. A jobbágyszabadság után a Fesztetichek úgy próbálták megküzdeni a robotmunkaerő kiesésével, hogy a robotkötelezettség fenntartásának átmeneti kísérletei után cselédség tartására tértek át s ezzel továbbléptek a kapitalizálódás útján.

Az opponensi vélemények kiemelték, hogy milyen fontos probléma megoldását szolgálja a disszertáció. „A parasztság kisajátítása a magyar feudalizmus kora utolsó szakaszának nagy horderejű jelensége volt — mondotta *Szabó István* —. Jelentőségét, szerepét és lefolyását nagy vonásokban sematikusan ismerjük. E korszakból azonban a kisajátítás vizsgálatáról monografikus és analitikus tanulmány még nem látott nálunk napvilágot, pedig ilyen tanulmányok nélkül a kérdést, a kisajátítás tényezőit, lefolyását és méreteit, egyben pedig következményeit konkrétan és a maga mivoltában megismerni és felmérni nem tudjuk... A szerző a folyamat tárgyalása során a majorsági gazdálkodás növekedésének és a jobbágyszabadság elvonásának számos fontos kérdését vetette fel. A kérdések kifejtéséhez és megoldásához elsősorú levéltári forrásanyagot volt módjában felhasználni. Fejtegetései során bőségesen utal, a marxista klasszikusok munkái és más irodalmi források mellett, a Fesztetichek levéltár forrásadataira. Mégis az a vélemény alakult ki, hogy a munka nem épül eléggé az adatok teherbíró alapzatára. Éspedig azért nem, mert az ömlesztett adattengerben alig akad olyan adat, mely statisztikai értéket tudna kifejezni, pedig az ilyenek a társadalmi és gazdasági élet jelenségeinek megbízható magyarázatánál nem nélkülözhetők. A majorsági gazdálkodás és vele párhuzamosan a jobbágyszabadság növekedése, a folyamat tartalma, erőssége, mérete csak úgy vethető igazán mérlegre, ha a folyamat rendszerezett és lehetőleg sokoldalú számokban fejeződik ki. Enélkül a munka többé-kevésbé tájékozatlanságban hagy bennünket, egyrészt a megállapítások szilárdsága, egyáltalában ellenőrizhetősége

felől, másrészt pedig nem tudja eléggé kihasználni azokat a lehetőségeket, melyeket maga a kérdés és a forrásanyag kínál." Ezután Szabó István fontos módszertani kérdést vetett fel. „A szerző módszerét röviden a tétel kitűzése és a kitűzött tétel illusztrálása módszerének nevezhetnénk... A kutató a deduktívan kitűzött tételekhez példátartat kíván szerkeszteni... A történelem feltárásában ilyen módon csak nehezen és bizonytalanul s végül is igen szegényes eredményekkel lehet előre jutni.” A továbbiakban Szabó István soravetve a disszertáció egyes problémáit és kimutatta, hogy a szerző megállapításai hézagosak és gyakran nem is konkrétan a Festetich-birtokokra, hanem a Dunántúlra vagy éppen az egész országra vonatkozó adatanyagra támaszkodnak. A kiragadott „példák” helyett statisztikai értékű vizsgálatok kellenek. „Csak ilyen módon és nem magyarázatok kigondolásával lehetett volna a szerző sok ellentmondásainak útvesztőjében eligazodni: folyik és rohamossá válik a parasztság kisajátítása, mégis gyarapodik a telkes jobbágyság száma, a földesúr minden eszközzel allodizál, mégis nő a jobbágytelek-terület, az úrbérrendezéskor kisajátítja jobbágysai ún. maradványföldjeit is, ezekből azonban jobbágysait elégíti ki. Végül: a szerző szerint a veszprémi püspöknek a keszthelyi Festetich-uradalomnál fejletlenebb majorsági gazdálkodást folytató veszprémi uradalmában a telkes jobbágyosság differenciálódása és felbomlása sokkal előrehaladottabb volt, mint a keszthelyi uradalomban, amivel minden magyarázkodás ellenére végül is valósággal megmattolta — szerintem ezt az ezekután is helytálló — alaptételt: az árutermelés nyomában járt a földesúri majorsági gazdálkodás, ennek nyomában a parasztság kisajátítása. Igazságtalan volna azonban, ha a tétel kitűzése és a tétel illusztrálása eleve szűkös lehetőségeket engedő módszerét egészében Szántó Imre rovására írnánk. Ez a módszer az utóbbi időben igen kedvelté lett nálunk. Nekem viszont meggyőződése, hogy a magyar történetkutatásnak, hogy előrehaladjon, ki kell fejlődnie e módszer fékező kötöttségeiből s az analízis módszerét jogaihoz kell juttatni. Az illusztráció eszközének is meg lehet a maga hasznos helye, elsősorban népszerűsítő vagy szintetikus munkákban, sőt analitikus tanulmányokban is, de olyan kérdések megoldásánál, melyek az analízis módszerét követelik, ennek helyét betölteni nem képes az illusztráció — különösen, ha annak is fogyatékos.”

A másik opponens, *Varga Zoltán* ugyancsak a módszertani kérdéseket állította bírálata középpontjába. Egyrészt az alapvető problémák aránytalan kezelését kifogásolta (pl. a Festetich-birtokok árutermeléséről nem ad a szerző kellő tájékoztatást), másrészt a Festetich-család kulturális tevékenységére vonatkozó részeknek (Georgikon, Helikon) a disszertáció fő mondanivalójával való összefüggését nem érezte elég szorosnak. Emellett több elvi következetlenségre és vitatható megállapításra mutatott rá.

Az opponensi véleményeken kívül egyetlen hozzászólás hangzott el a vitán. *Spira György*, aki a disszertáció 1848–49-cel foglalkozó részéről megállapította, hogy számos értékes és új eredményt nyújt.

A szerző válaszában elismerte, hogy mint kezdő kutatót, nagymértékben befolyásolták az eredeti felhalmozásról szóló korai tanulmányok nem annyira érénei, mint inkább hibái: a sematizmus és a dogmatizmus. Nem vonta kétségbe a disszertáció szerkezeti gyöngéire és illusztratív módszerére vonatkozó kifogások jogoságát. Abban az alapvető kérdésben, hogy a Festetich-birtokokon részleges kisajátítás folyt-e, vagy pedig a teljes kisajátításnak a magyarországi sajátos viszonyoknak megfelelő „lassúbb” módszerét alkalmazták, Szabó Istvánnal szemben ragaszkodott az utóbbi állásponthoz. A „lassúbb” módszer ugyanis legfeljebb formájában, nem pedig lényegében tért el a közvetlen és teljes kisajátítás módszereitől. A zselléresedéssel, ha lassan is, de fokozatosan bekövetkezett a parasztságnak termelőeszközeitől való elválasztása.

*

A magyarországi eredeti felhalmozás másik területére, a városba visz *Gyömrei Sándor* disszertációja (Budapest gazdaságtörténete a manufaktúra korszakban). A szerző a főváros XVIII. századi gazdaságtörténetében a legjellemzőbb vonásnak a kereskedőtöke hiányát látja. Ennek oka elsősorban a Habsburg-kormányzat gazdaságpolitikája, melynek az a célja, hogy a keletkező kereskedői tőkék szétporlasztása útján megakadályozza izmos kereskedő osztály kialakulását. A korszak első felében a gyarmati elnyomás a katonai terror és rablás brutális formáiban jelentkezett, s csak 1754-ben vette át ennek szerepét a vámpolitika. A gyarmatosító politika önkéntlen szövetségest nyert a céhrendszemben, mely teljesen megmerevedve, minden haladás ellensége volt s a patricius-polgárság uralmával együtt, mely a föld-, illetőleg a telekjáradék forrásának megvédésére és a járadékok fokozására összpontosította minden törekvését, gátjává vált a manufaktúrák létrejöttének. A pest-budai városvezetés irányja így össze

volt hangolva a gyarmatpolitika legfőbb célkitűzéseivel, és az általa kifejtett ellenálláson a manufaktúrális fejlődés már a pénztőke és a belső piac hiánya miatt sem törhetett át.

A disszertáció gazdag adatanyagát és elvi megállapításait az opponensek dicsérőleg ismerték el. *Eckhart Ferenc* néhány részletkérdés kivételével egyetértett a szerző megállapításaival. *Domanovszky Sándor* helytelenítette a manufaktúra-korszak elnevezést, hiszen a XVIII. századra magyarországi viszonylatban éppen az a jellemző, amit a disszertáció is bizonyít, hogy ti. a manufaktúra nem tudott kifejlődni. Sokkal helyesebb volna a korszak megjelölését a gyarmati helyzethez kapcsolni. Ebben a tekintetben viszont kíváncsún tartja a munka szerkezeti átcsoportosítását, annak a különbségnek megfelelően, mely a gyarmati gazdaságpolitikában a század első és második fele között éppen a szerző kutatásai alapján jól megmutatkozik. Végül rámutatott arra, hogy a disszertáció legfőbb hiányossága a gazdasági eszmék fejlődésének elhanyagolása, annál is inkább, mivel a századvégi haladó gondolatok számbavétele módosítaná azt a kedvezőtlen képet, melyet a szerző a hazai polgárságról rajzolt.

A szerző válaszában védelmezte a „manufaktúra-korszak” elnevezést, mivel a manufaktúra, ha erőteljesen is, de jelentkezik a XVIII. században és a fejlődés uralkodó tendenciáját képviseli, emellett a manufaktúra megkülönbözteti a XIX. századot a XVIII. századtól, a gyarmatrendszer pedig nem. Elismerte viszont a mű átszerkesztésének szükségességét a gyarmatosítás két fázisának megfelelően. A századvégi haladó irányzatok kérdésében azonban nem ért egyet az opponensi véleménnyel, mivel amilyen következetesen keresik a nemesség képviselői a gyarmati helyzetből való szabadulás útját, annyira hiányzik ez akkor még a polgári megnyilatkozásokból.

A vita során *Pach Zsigmond Pál* osztozott *Domanovszky Sándornak* a periodizációra és a „manufaktúra-korszak” elnevezésre vonatkozó aggályaiban, mivel a XVIII. század vége nem jelenti egyszersmind a manufaktúra-korszak lezáródását. Ami viszont a gyarmatosítás fázisait illeti, a katonai gyarmatosítás brutális formája már a XVII. század második felét talán még erőteljesebben jellemzi. A belső piacra, a kereskedelmi tőke „forradalmiságára”, valamint a „profitráta” fogalmának XVIII. századi alkalmazhatóságára vonatkozó helyeshitések után *Pach Zsigmond Pál* a századvégi szellemi fel lendülés kérdésére tért át. Hangsúlyozta, hogy a gazdaságpolitikai eszméket elsősorban mint a társadalmi fejlődés kifejezőit s csak másodsorban mint alakítóit kell értékelni, viszont a polgári elgondolásokat — melyeket a szerző haladáselleneseknek tekint — az adott helyzethez mérten kell megvizsgálni s akkor kiderül, hogy a Habsburg-gyarmatosítással való szövetkezés csak látszat. *Kosáry Domokos* hozzászólása ugyanebben az irányban vitte tovább a vitát. A századvégi reformtervek elemzéséből kiindulva, rámutatott arra, hogy a köznemesség programja magában foglalja a belső piac és az ipar fejlesztésének kívánalmait s ez megteremtette az objektív alapot a polgársággal való együttműködésre. Egyes polgári megnyilatkozások azt mutatják, hogy történtek lépések a köznemességgel való összefogás felé. Ha tehát az 1790-es évek mozgalmában nem is kereshetjük az öntudatos, harcos polgárság hangját, vannak jelek, melyek a gyarmati vámrendszer elleni polgári állásfoglalás érlelődését mutatják. A szerző záróválaszában fenntartotta nézeteit s hangsúlyozta, hogy a polgárság századvégi haladó szerepének gyér bizonyítékait nem szabad túlértékelni.

*

Történetírásunk régóta adós az 1831. évi ún. „kolerafelkelés” történetének tudományos feltárásával és feldolgozásával. Ezt a hiányt törekszik pótolni *Tilkovszky Lóránt* disszertációja (Az 1831. évi parasztfelkelés). Két évvel megelőzve *Tilkovszky* munkáját, jelent meg ugyane témáról *Daniel Rapant* szlovák professzor háromkötetes könyve (Sedlacké povstanie na Východnom Slovensku roku 1831, Bratislava, 1953, I—III, két kötet okmány, 1 kötet feldolgozás), így a disszertáció ehhez kapcsolódva s vele vitázva alapozta meg mondanivalóját. E tény a kandidátusi vitára is rányomta bélyegét, a vita elsősorban a Rapant-féle koncepció helyes, ill. helytelen bírálatának kérdése körül folyt.

Tilkovszky szerint Rapant a szegénynemesek haladó mozgalmának igyekszik feltüntetni a felkelést, a nép sorsa iránti teljes közömbösség jellemzi munkáját. Ebből következik, hogy tervszerű, a szegénynemesség által előkészített összeesküvésnek tekinti a „kolerai lázadást”. *Tilkovszky* disszertációja szerint a felkelés szegényparaszti, anti-feudális jellegű, spontánul kitört mozgalom volt, melyhez a szegénynemesség azért csatlakozott, hogy annak segítségével állítsa meg gazdasági süllyedését. A felkelés történetének részletes ismertetése után elemzi a tanulmány az 1831-es eseményeknek

a további politikai fejlődésre gyakorolt hatását. *Tilkovszky* a nemzeti egység gondolatának erősödésében látja az 1831-es felkelés pozitív hatását. Azon három, egymással összefüggő tényező közül, melyeknek szerepük volt a felkelést követő politikai fejlődés kialakításában (a másik kettő a lengyel szabadságharc bukása s a bécsi udvarnak a magyar nemesség nemzeti ellenállásának felszámolására irányuló törekvése), nem lebecsülhető az 1831-es „kolera lázadás”, mely a nemesség egy része előtt kétségtelenné tette, hogy a feudális jobbágyviszonyokat nem tarthatja fenn változatlanul. Így született meg a reformok általi nemzet-egyesítési politika.

Az opponensek és hozzászólók, mikor elismerték a disszertáció érdemeit, hangsúlyozták azt is, hogy annak két fő mozzanatával nem tudnak egyetérteni. *Kovács Endre* és *Hanák Péter* arra mutattak rá, hogy Rapant jelen munkájával nagy fejlődésről tett tanúságot, lényegében a nép antifeudális harcának tekinti a felkelést, így nem érthetnek egyet a *Tilkovszky* által Rapantról rajzolt képpel.

Barta István a disszertáció utolsó fejezetével szállt elvi vitába, felvetve a reformkor kezdetének kérdését. Rámutatott arra, hogy „a reformkor kezdetét abban az időpontban jelölhetjük meg, amikor a feudális termelési rend egyre mélyülő válságának talaján kezd kialakulni a válság megoldásának ideológiája, s ez az ideológia a haladó ellenzéki program első csiráinak formájában hatni tud”. Ez az időpont pedig nem 1831, hanem 1825, a Hitel megjelenésének éve.

A számos felmerült részletkérdés mellett, melyeket itt nem áll módunkban ismertetni, meg kell említenünk *Perényi József* felszólalásának azon részét, mely — úgy véljük — történetírásunk — különösen fiatal történészeink — egyik általános hiányosságára hívta fel a figyelmet. E hiányosság az összehasonlító módszer elhanyagolásában jelentkezik. A disszertáció ugyanis nem vizsgálja meg az ugyanabban az időben lejátszódó ukrán és más kolerafelkeléseket.

Tilkovszky Lóránt a bírálatokra adott válaszában az adatok hosszú sorával igyekezett bizonyítani, hogy Rapant a felkelésben résztvevő parasztság jelentőségének rovására az azzal kapcsolatba jutó szegénynemesség szerepét helyezi indokolatlanul előtérbe. *Barta Istvánnal* vitakozva kifejtette, hogy bár ő sem tartja 1831-et olyan döntő dátumnak, mely a reformkor kezdetét jelentené, azért véleménye szerint nem lehet elhanyagolni a kolerafelkelésnek a reformnemességre gyakorolt hatását. Elismerte azonban disszertációjának *Perényi József* által felvetett, az összehasonlító módszer elhanyagolásában megnyilvánuló hiányosságát.

*

Kosáry Domokos disszertációja (Kossuth Lajos politikai fejlődése és küzdelmei az 1848-as márciusi forradalomig) Kossuth politikai útjának vázolója mellett természetesen foglalkozott a korszak bonyolult társadalmi és gazdasági kérdéseivel is. A kandidátusi disszertáció keretei azonban szűknek bizonyultak ilyen sokoldalú téma feldolgozására, hiszen Kossuth reformkori tevékenysége igen széleskörű, az akkori összes főbb problémákra kiterjedő volt.

Az opponensek és hozzászólók a disszertáció fő téziseivel általában egyetértettek. *Ember Győző* opponens azonban felvetette azokat a kérdéseket, melyeket a disszertáció nem tárgyal részletesen. A vita résztvevői és a disszertáns egyaránt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy e problémákat (pl. a termelőerők és termelési viszonyok összhangjának megbomlása, az árutermelés és tőkés termelés összefüggései stb.) egy, a témáról készülő nagyobb monográfiában kell részletesebben tárgyalni.

Felvetődött a disszertáció vitáján a témára vonatkozó polgári történeti irodalom átfogó bírálatának, különösen Szekfü Gyula reformkorra és a reformkori Kossuthra vonatkozó nézetei kritikájának szükségessége. *Ember Győző* felvetette még azt a kérdést is, hogy vajon nem lenne-e helyesebb Kossuth pályafutását 1849 augusztusáig, tulajdonképpen a szabadságharc végéig egy monográfiában tárgyalni. Véleménye szerint ugyanis azok a folyamatok, melyeket *Kosáry Domokos* az 1848-as márciusi forradalomig kísért figyelemmel, tovább vezetnek, egészen a fentebbi időszakig. Rámutatott arra is, hogy a disszertáció szerzője midőn — nagyon helyesen — Kossuth osztályhelyzetéből indul ki, a pozitív jelenségeknél mindig azt keresi, hogy hőse hogyan és mennyiben tudta magát osztályhelyzetétől függetleníteni, ugyanakkor a negatív jelenségekkel kapcsolatban megelégszik azzal, hogy osztálykorlátaira utal, vagy azokat egyszerűen taktikával magyarázza. Ennek következtében Kossuthról az olvasó idealizált képet kap.

Kosáry Domokos, *Ember Győző* megjegyzéseire adott válaszában, elismerte a disszertáció historiográfiai részének hiányosságait, figyelmeztetett azonban arra, hogy abban a polgári történetírás különböző iskoláit elemző kritikai irodalmunk általános

gyengeségei tükröződnek. Rámutatott arra is, hogy Kossuth pályájának megítélésében az ő és *Ember Győző* álláspontja közti eltérés abból adódik, hogy míg az opponens 1849 augusztusáig vizsgálta Kossuth pályáját, a disszertáció csak a reformkori Kossuthal foglalkozik. Kossuth negatívumai viszont inkább 1848 márciusa után mutatkoznak meg, bár el kell ismerni azt, hogy azok bizonyos megnyilvánulásai már előbb is — csíráformában — kitapinthatóak.

A disszertáció részletkérdéseivel kapcsolatban alig volt vita, a hozzászólók inkább egyes szempontokra hívták fel a figyelmet, egyes tételeket bővítettek ki, vagy támasztottak alá. Így merült fel a Kossuthra gyakorolt külföldi hatás kérdése, mely azután *Barta István* hozzászólása nyomán a történeti személyekre gyakorolt külföldi hatás általában való elismerésének kérdésévé szélesedett. *Barta István* a disszertációhoz kapcsolódva rámutatott arra, hogy a reformkorszak nemzedéke olvasta a nyugati írásokat, ismerte a polgári átalakulás problematikájának kérdéseit, azokat a megoldási formákat, melyek nyugaton kialakultak és a nyugati elméleti történeti munkákban felbukkantak. Természetes, hogy nálunk az átalakulás szükségességét nem ezek a munkák mutatták meg a nemesség legjobbjainak, hanem a feudalizmus mélyreható válságának jelenségei; de ahhoz, hogy milyen módon lehet változtatni ezeken a viszonyokon, a reformkor gondolkodói sokat merítettek abból a polgári ideológiából, amely nyugaton készen volt, csak olvasni és gondolkodni kellett rajta. Ily módon szakítanunk kell azon vulgár-materialista állásponttal, mely eddig nem volt hajlandó elismerni a külföldi ideológiai hatások jelentőségét.

A másik kérdés, amelyben azonban a vita folyamán nem sikerült teljesen közös nevezőre jutni, Kossuth vallásosságának a problémája volt. Ezzel mindkét opponens és majdnem valamennyi hozzászóló foglalkozott. *Révész Imre* véleménye szerint „Kossuth — éppúgy, mint legtöbb művelt nemesi és polgári kortársa — híve volt annak a minden hitfelekezeti és dogmatikai korláton, mindenfajta pietisztikus attitude-ön, főként pedig a misztika bármely történeti formáin felülemelkedő, deista szabadkőműves jellegű vallásosságnak, amely a felvilágosodás egyik öröksége volt, s amely az enciklopédista polgári materializmussal nem egy ponton érintkezett, de abban teljesen fel nem olvadt”. *Kosáry Domokos* válaszában hangsúlyozta, hogy a maga részéről egyetért *Révész Imre* nézetének azon részével, mely Kossuth ún. „vallásosságának” korlátaira vonatkozik, olyan súlyos „megkötésekkel” azonban, hogy Kossuth világnézetét nem tudja vallásosnak nevezni.

*

Varga János disszertációja (Népfelkelő és gerillaharcok Jellacsics ellen 1848 őszén) az 1848—49. évi szabadságharc* témaköréhez kapcsolódik. Az opponensek véleménye szerint a fiatal történészeknek e korszakról írott művei közül e tanulmány kiemelkedik s meghaladja az átlagos kandidátusi disszertáció színvonalát. Fő érdemét anyaggazdagsága, a tények alapos elemzése, a dogmatizmussal való szakítás, stílusának világsága és színessége jelenti.

A vita során igen jelentős nézeteltérés mutatkozott a szerző és az opponensek között az egyes történeti személyek portréjának megrajzolása tekintetében. *Spira György* véleménye szerint a disszertáció a személyiség bemutatása helyes módszerének alkalmazása közben hatalmasan felnagyítja Jellacsics szerepét, úgy tünteti fel, mintha Jellacsics „nem az ellenforradalom egyik képviselője, de megtestesítője lett volna”. A Magyarország elleni támadásban elsődleges szerepet juttat Jellacsicsnak, ennek következtében arányeltolódás állt be, az udvar s a körülötte gyülekező reakció szerepe kisebbedik. A disszertáció nem tudott megszabadulni a Kossuth-illúziótól sem, túlértékeli Kossuth személyes hatását egyéb objektív tényezők rovására. Rámutatott *Spira György* arra is, hogy ugyanakkor amikor a disszertáció kimutatja, hogy Görgey, bár tipikus képviselője volt a középbirtokos nemesség jobbszárnyának, mégis fölülte egyéni úton jutott el a békepárthoz és Világoshoz, nem mutatja be eléggé, hogy Görgeynek nem a népre támaszkodó, hanem népellenes nézetei voltak a dominálók. Megmutathatná a disszertáció, „hogy ugyanaz a Görgey, aki ezekben a napokban haditörvénytörés elé állította az áruló Zichy Ödön grófot, ugyanekkor hadbíróskodást rendelt Zichy Ödön grófnak a népfelkelésben becsülettel résztvevő kálási volt jobbágyai ellen is, ha csak a kálási uradalomhoz tartozó ingó vagy ingatlan vagyonban kárt tenni merészeltek”.

* A vita teljes anyaga és *Spira György* viszontválasza megjelent a *Hadtörténeti Közlemények* 1955. III—IV. számában.

Varga János válaszában hangsúlyozta, hogy Jellacsics személyének részletes vizsgálata nézete szerint nem kisebbíti az udvar szerepét, viszont nem is csökkenti Jellacsicsnak, mint a reakció egyik fő, szeptemberben pedig legfőbb emberének történeti szerepét. Kossuth szerepének megítélésére vonatkozóan megállapította, hogy Spira a dolgozat egyes kiragadott idézeteiből vonta le fentebbi következtetését, holott egyéb helyeken a munka Kossuth szerepét — sem nem kisebbítve, sem nem hibásan felnagyítva — hanem a valóságnak megfelelően mutatja be. Görgey megítélését illetően azért nem tudja elfogadni Spira György kritikáját, „mert Görgey szeptemberi, október eleji szereplésében és tetteiben mégis csak pozitív szubjektumok domináltak, október végétől kezdve azonban mindjobban felszínre kerültek jellemének és nézeteinek egyébként túlsúlyban levő negatívumai”.

Hosszabb vitát váltottak ki a disszertációnak a parasztságra vonatkozó részei is. *Spira György* nem tartotta helyesnek azt, hogy a tanulmány úgy állítja be a parasztság felbomlását, „mintha ez a folyamat Magyarországon már 1848 előtt megindult volna, holott a parasztságnak ellentétes osztályokra szakadása csupán a jobbágyfelszabadítás után ment és mehetett végbe”. *Varga János* válaszában egyetértett azzal, hogy a felbomlás szélesebb sikon és viszonylag rövidebb idő alatt valóban a kapitalizmus időszakában történik meg, de a folyamat természetesen már a forradalom előtt megindult. Véleménye szerint a differenciálódás és felbomlás között nincs áthatolhatatlan fal, sem az egyik végét, sem a másik kezdetét nem lehet egy dátumhoz kapcsolni.

A szegényparasztság aktivitásának okai kérdésében is vita alakult ki. Míg *Spira György* véleménye szerint a márciusban adott jobb lehetőségek, a jobb kereseti rendszer nagyban hozzájárult a parasztság aktivizálódásához, *Varga János* szerint ez csak mint perspektíva jelentkezett s mint ilyen nem bírt a tapasztalati tények erejével, nem lehetett döntő.

A középnemességgel kapcsolatos problémakörben elsősorban akörül folyt a vita, hogy a középnemesség zöme mikor jutott el a békepártig. *Varga János* álláspontja az volt, hogy 1848 novemberében a középnemesség zöme békepártivá vált, *Spira* véleménye szerint viszont csak 1849 márciusában sorakozott fel a békepárt jelszavai mögé. A szerző kifejtette, hogy szerinte november-decemberben a középnemesség jelentős részének gondolkodásában kialakult a tűrhető kompromisszum elképzelése, tehát folyamatról és nem kialakult álláspontról van szó.

Ezzel volt kapcsolatos *Spira György* azon észrevétele is, melyben megállapította, hogy *Varga János* szerint Görgey novemberben és decemberben nagyobb mértékben toldódik jobbra, mint a középnemesség zöme, később pedig helytelenül úgy beszél Görgeyről, mint a középnemesség tipikus képviselőjéről. *Varga János* rámutatott arra, hogy a „Görgey magatartásában beállott változás azonos irányú a középnemesség nézeteiben bekövetkező változással”. Görgey gondolatvilágát erősen tarkítják foglalkozásából, jelleméből stb. folyó vonások. *Varga János* Görgeyt a középnemesség tipikus képviselőjének tartja, „ezen belül pedig a középnemesség különböző szempontok alapján elkülönülő típusai egyikének”. *Spira* szerint a disszertációban feltalálható a nemesség idealizálásának nyoma is, mivel a pesti népnek a nemesség magatartására gyakorolt hatását nem hangsúlyozza ki eléggé. *Varga János*, midőn elismerte a pesti népnek e szerepét s megállapította, hogy azt munkájában sem tagadta, felemlítette azt is, hogy a nemesség magatartására nagy hatással volt a békés kiegyezés egyre jobban megmutatókozó lehetetlensége.

A disszertációnak a hadsereg és az ellenforradalom támadására vonatkozó tézisei is vitát váltottak ki. *Spira György* szerint az ellenforradalom fegyveres támadását éppen Batthyány kompromisszumos politikája siettetette, nem pedig az országgyűlés ismert szeptember eleji határozata, mivel már előzőleg elintéztett tény volt, mielőtt Batthyányék politikája bármiféle hatást gyakorolhatott volna; viszont a balratolódás is siettető tényezőként hatott.

Mérei Gyula ellentmondást látott a disszertáció két állítása között; a Teleki Ádám és tisztikarának hazafiatlanságáról írottak ellentmondásban vannak a tisztikar nagyobbik, becsületesebb része visszavonulást ellenző álláspontjáról írottakkal. *Varga János* elmondotta, hogy az első esetben a seregek a Dráva és a Balaton közt állottak, a tisztiket ilyen esetben Csányi szerint nem lehetett volna harcbaninni, a második esetben viszont, mikor már Fehérvárról is visszavonultak — mikor már a sereg tisztikara több mint kétszeresére nőtt, nagyrészt hazafias elemekből — ellenezték a visszavonulást.

Lukács Lajos disszertációja (Magyar függetlenségi mozgalmak 1849–1867) az idegen elnyomás elleni évszázados függetlenségi küzdelem egyik periódusáról igyekszik részletes és hű képet adni. Az opponensek (*Lederer Emma* és *Mérei Gyula*) egyaránt kiemelték, hogy a disszertáció széleskörű, eddig nagyrészt ismeretlen levéltári anyag ismeretében készült s több kérdésben érdekes és új elvi megállapításokat tartalmaz.

Mindkét opponens azonban hibáztatta a disszertációt abban, hogy „függetlenségi mozgalmak” címszó alá sorol minden olyan tervet, elgondolást, kisebb jelentőségű megmozdulást, melyek nagyrészt ki sem bontakoztak, röviden: igen kiterjeszti a függetlenségi mozgalmak kereteit, ahogy *Lederer Emma* megfogalmazta, „nem látni a fától az erdőt”.

Mérei Gyulával polemizálva *Lukács* kifejtette, hogy az elnyomó rendszer a legkülönbözőbb osztályok, rétegek és csoportok ellenállását váltotta ki. Tehát minden függetlenséggért, a demokratikus szabadságjogokért, az önkényuralom megszüntetéséért indult tervet vagy cselekedetet függetlenségi mozgalomként kell értékelni. Viszont egyetértett azzal, hogy külön kell választani az abszolutizmus ellen irányuló paraszti demokratikus tartalmú küzdelmeket a polgári és nemesi csoportok ugyancsak abszolutizmus ellen irányuló, de liberális tartalmú megmozdulásaitól.

Közös nevezőre jutott bírálóival *Lukács Lajos* abban a kérdésben is, hogy élesebben kell megvonnai a határvonalat az 50-es évek elején lezajlott függetlenségi szervezkedések, a Mack–Jubál-féle mozgalom és az azt követő események között.

Mérei Gyula véleménye szerint a disszertáció jelentőségükön túlmenő fontosságot tulajdonít a függetlenségi mozgalmaknak mind az októberi diploma, mind a kiegyezés létrejöttében. Szerinte elsősorban a parasztság osztályharcának kell tulajdonítani a sikereket, nem a nemesi ellenállásnak. *Lukács Lajos* álláspontja is az volt, hogy „a parasztság aktív szembeállása a földesúrral és az abszolutizmus katonai erejével döntő mértékben közrejátszott a kiegyezés létrejötténél. Ez részben közvetlen, részben közvetett formában mutatkozott meg. Az, hogy az udvari körök 67-ben engedményekre szánták magukat, elsősorban nem a liberális politikusok diplomáciai ügyekedésének volt a következménye, hanem annak, hogy nem bírtak Magyarországgal, a széles tömegek ellenállásával.”

Lederer Emma kifogásolta, hogy *Lukács* munkájában Gasparich szerepe és Libényi merénylete közé szinte egyenlőségjelet tett. Gasparich — az utópista szocializmus egyik képviselője — sokkal nagyobb méltánylást érdemel, mint Libényi, kiről a munkában eltúlozva áll az, hogy a „bécsi és pesti munkáskörökkel kapcsolata volt”. *Lukács* szerint Gasparichban és Libényiben közös vonás az elnyomók iránti gyűlölet, az adott helyzet megváltoztatására irányuló törekvés. De Gasparich részese volt egy szervező mozgalomnak, míg Libényi tette lényegében egyéni volt. Libényiről mindenesetre az bizonyítható, hogy megfordult Bécsben és Pesten is munkáskörökben, de az nem, hogy tettét valamilyen szervezet vagy egylet megbízásából hajtotta volna végre.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatos a disszertáció egy másik vitatott pontja, az a kérdés, vajon Gasparich és Tácsics forradalmi demokratáknak tekinthetők-e. *Szimonidesz Lajos* marxistáknak nevezte őket, *Dolmányos István* pedig mindkettőt forradalmi demokratáknak. *Lukács Lajos* álláspontja szerint míg Tácsics már 1848-ban forradalmi demokrata volt, addig Gasparichról ezt nem lehet állítani, ugyanis ő az alapvető kérdésben, a jobbagyfelszabadítás továbbfejlesztésében 1848-ban nem érte el Tácsics színvonalát.

Mérei Gyula véleménye szerint a munka eltúlozza a munkásosztály szerepét. A vita során *Lukács Lajos* elismerte, hogy valóban helytelen volt részéről a még osztállyá sem alakult munkássággal kapcsolatban olyan következtetéseket levonni, amelyek a munkásmozgalom egy későbbi szakaszára jellemzőek.

Mérei felvetette azt a kérdést is, vajon mi volt az oka annak, hogy az 50-es években a burzsoázia az ókonzervatívokhoz állott a legközelebb. *Lukács* szerint különösen a forradalmi mozgalmótól való félelem teremtette meg számukra a közös alapot, de azt is figyelembe kell venni, hogy az ókonzervatívok programja számos olyan pontot tartalmazott, amely egybeesett a burzsoázia érdekeivel.

Ismét felmerült a középnemesség szerepének már oly sokat vitatott problémája. *Lederer Emma* és *Lukács Lajos* egyetértettek abban, hogy a középnemesség szabadságharc utáni szereplését nem lehet megítélni múltbeli érdemei alapján; kétségtelen, hogy lényegében szembefordult a szabadságharc alapvető célkitűzéseivel, szűk érdekeit előbbrevalónak tartotta a nemzet általános érdekeinél. Politikája mélyen antidemokratikus lett. Szavakban beszélt még a „hazáról”, a „nemzeti érdekek védelméről” stb., valóságban szembefordult vele. De *Lukács* szerint — *Ledererrel* szemben — nem lehet elvitatni, hogy „e politikai vezetőréteg bármennyire is ellenforradalmi irányba tolódott, az abszolutizmus körülményei között mégis töltött be viszonylag haladó szerepet”.

Lederer Emma szerint nem egészen egyértelmű *Lukács Lajos*nak az ókonzervatívokkal szemben való állásfoglalása. A disszertációban szereplő azon megjegyzés, hogy „a magyar arisztokrácia térdre akarta kényszeríteni az osztrák kormányt”, félrevezető. A magyar arisztokrácia nem térdre akarta kényszeríteni, de meg akarta győzni a maga igazáról az osztrák kormányt, a nép, a függetlenség rovására. Nem helyes az az értékelés, hogy a magyar arisztokráciának mindegy volt, az októberi diploma vagy a februári pátenst körülményei között él-e. *Lukács* kifejtette, hogy az arisztokrácia nem fogadta örömmel a februári pátenst, hisz abban, a föderációs elvvel szemben, a centralisztikus elv jutott előtérbe, de kénytelen volt beletörődni kibocsátásába. Kénytelenek voltak a magyar arisztokraták arra a belátásra jutni, hogy az osztrák nagytőke felé engedményeket kell tenni, mert támogatása nélkül nem tudnak megállni. Maguk a magyar arisztokraták szorgalmazták a Schmerling-kormányba való belépést, s kénytelenek voltak vállalni az ezzel járó következményeket, többek között a februári pátenst kibocsátását is.

A februári pátensszel kapcsolatban *Révész Imre* mutatott rá arra, hogy e kérdésben a protestáns klérus kelepcébe esett, s „így lett — félig-meddig akaratan kívül — egy darabig mártírrá”. Azt kívánta a protestáns klérus, hogy francia mintára a protestáns egyházi tisztviselők javadalmozása az állam terhére történjék. Bécs kapott ezen s 96 000 Ft-ot beállított a költségvetésbe a két magyarországi protestáns egyház számára. Amikor ennek fejében Bécs kérte, hogy akceptálják a lutheránus mintájú németországi oberkonzisztoriális rendszernek egy, a Gesamtmonarchie érdekeihez alkalmazott változatát, a protestáns klérus akkor vette észre, mit tett. Nem tudták, mihez fogjanak. Annál jobban tudta az ókonzervatívok protestáns szárnya, a Vay Miklós, Prónay Gábor és Tisza Kálmán vezetésével felzárkózó középnemesség. Megszervezik a pátensszel kapcsolatos nagy ellenállást s így érdemtelenül hozzájárultak az ókonzervatívok tekintélyének a megnövekedéséhez. *Lukács Révész* akadémikus fenti véleményét kiegészítette azzal, hogy a protestáns pátenst elleni küzdelem 1859 szeptember után különösen nagy nemzeti ügyvé szélesedett, melyben nemcsak reformátusok, de nagy számban katolikusok is részt vettek.

*

Nemzetiségtörténetünk egyik legelhanyagoltabb területével foglalkozik *Perényi József* disszertációja („A ruszinok történetének vázlata 1800—1918”). A ruszin nép története a széles közvéleményben, de még a szakörök előtt is úgyszólván teljesen ismeretlen, a marxista előmunkálatok szinte teljesen hiányzanak, a polgári történetírás elszórt munkái pedig teljesen alkalmatlanok arra, hogy a ruszin nép történetéről csak megközelítőleg is hű képet adjanak. Így nagy feladatot végzett el *Perényi József*, amikor a kárpátukránok történetének ily hosszú korszakát — jelentős részt előmunkálatok híján — felvázolta.

Perényi József disszertációja volt az első, nyilvános vitára kerülő történettudományi kandidátusi dolgozat s így a vita magán viselte bizonyos mértékig a vitatkozásban való tapasztalatlanság bélyegét.

I. Tóth Zoltán opponens rámutatott arra, hogy a soknemzetiségű Magyarországon élő nem magyar népek fejlődésében óriási különbségek figyelhetők meg. „Tehát, nem elég foglalkozni annak a különbségnek a bemutatásával, amely a burzsoá nemzet kialakulásában Nyugat-Európa úgynevezett »normális« fejlődése és Kelet-Európa »módosult« fejlődése között fennáll, hanem törvényszerűséget kell keresni a kelet-európai soknemzetiségű államok viszonyaiban is, ahol az uralkodó nép maga is bizonyos mértékben elnyomott, de ugyanakkor maga további népek elnyomója. Minthogy a burzsoá nemzet kialakulása a feudalizmus hanyatló szakaszában indult el és a burzsoá nemzet maga is sok tekintetben a feudalizmus romjain épült fel, óriási szerepe van a nemzetátalakulásban a feudalizmus lényegének, a feudális földtulajdonnak. Azok a népek, amelyek a feudalizmus korában nem, vagy alig rendelkeztek feudális földtulajdonnal és a vele járó kiváltságokkal és ennek megfelelően nem voltak saját feudális uralkodó osztályaik, nagy hátránnyal indultak el a kapitalizmus korában a burzsoáziák versenyében... A nemzetiségek többségének, minthogy nincs feudális nagybirtokos osztályuk és a poroszas fejlődés mellett a kisbirtokos osztály súlyos nehézségekkel küzd, általában csak erősen fejlett kispolgári vezetőrétegük van és csekély részük lehet a mezőgazdaság kapitalista fejlődésében. Tőke híján az ipari kapitalizmus kifejlődésében is teljesen alárendelt szerepet játszanak. Marad a kapitalista hitelszervezet kiépítéséből vállalható szerep, mely az előzmények alapján szintén csak alárendelt jelentőségű lehet, bár még mindig a legjárhatóbb utat jelenti a nemzetiségi kisburzsoázia számára. Ez az oka annak, hogy a nemzetiségek fejlődésében a hitelszervezetnek viszonylag sokkal nagyobb jelen-

tősége van, mint a mezőgazdasági és ipari kapitalista termelésnek. A magyar árutermelő, középnemesi vezetésű, kapitalista fejlődésnek tehát az általa elnyomott nemzetiségek sorában egy további típus, a kispolgári vezetésű kapitalista fejlődés és nemzettévalás típusa felel meg, mely a kettős elnyomás viszonyai közt sokkal kínosabban és lassabban bontakozik. Ennek a kispolgári nemzetiségi típusnak legfejlettebb példája a megvitatásra kerülő disszertáció tárgya." A fenti kérdés egy másik oldala bemutatásának nagy jelentőségét emelte ki Kovács Endre opponens: a ruszin társadalmon belül saját ruszin nagybirtokos osztály nem tudott kialakulni, ruszin közemességről sem igen beszélhetünk, a kizsákmányolás gyakorlatilag tehát a magyar, illetve német nagybirtokosok és tisztviselők tevékenységéhez fűződik. Ennek nagyhorderejű következményei vannak a nemzetiségi kérdés kialakulásában. A disszertáció is rámutatott arra, hogy „nincsenek oly nemesek, akik árutermelő mivoltukban a burzsoázia szerepét játszanák, kiknek érdekei egyre jobban összeütköznenek a magyar árutermelő nemesség és burzsoázia érdekeivel. Ezért aztán a ruszin nemzetiségi kérdés nem is játszik oly nagy szerepet Magyarországon, mint pl. a szerb, román, szlovák stb. nemzetiségi kérdés. Az osztályelnyomás mellett a nemzetiségi elnyomás aránylag e területen művelhető legveszélytelenebbül és legsikeresebben." Így a magyar uralkodó osztályok kizsákmányoló és elnyomó tevékenysége a ruszin nép fejlődésének egyik legfőbb akadályává vált — állapította meg Kovács Endre.

A nemzeti nemesség hiányának egy másik következménye — amint ezt a disszertáció is bebizonyítja — az, hogy a ruszin társadalom esetében is, a saját nemesség hiányában, érvényesül a papság vezető szerepe, mely kizsákmányoló réteget képez a nemzetiségen belül.

I. Tóth Zoltán ellentmondást látott a disszertáció két, a Mária Terézia-féle úrbérrendezésre vonatkozó megállapítása között. A tanulmány ugyanis egyrészt azt fejt ki, hogy az úrbérrendezés „alapvető változásokat nem okozott a ruszin faluban”, másrészt azt állítja, hogy „ugyanaz a reform halálos csapást mért a ruszin társadalom két rétegére”, a kenézekre és a taxalistákra, „akik az úrbérrendezés következtében a közönseges jobbágysággal lettek egyenlővé”. Perényi József válaszában amellett foglalt állást, hogy a reform egyenesen rosszabbodást jelentett a ruszin falusi lakosságnak, a ruszin jobbágyság számára.

Mindkét opponens foglalkozott a ruszin értelmiség Oroszországba való emigrálásának kérdésével. I. Tóth Zoltán rámutatott arra, hogy a korabeli román értelmiség azért emigrált a román fejedelemségekbe, mert Erdélyben nem tudott elhelyezkedni, a ruszin értelmiség viszont el tudott ugyan helyezkedni az ország határain belül, de nem saját népén belül, hanem csak magyar, német, lengyel környezetben. Az orosz néphez való vonzódása így könnyebben érthető. A vita során is nyilvánvalóvá vált, hogy itt igen bonyolult problémára tapintottak rá. Kovács Endre hiányolta azt, hogy az Oroszországba emigrált ruszin értelmiség további sorsának és működésének a ruszin népre való visszahatását a disszertáció elhanyagolja. Perényi József szerint a XIX. század elején csapatosan Oroszországba vándorolt ruszin jogászok, orvosok, tanárok stb. észrevehető szerepet nem játszottak a további ruszin fejlődésben.

A kandidátusi értekezés egyik jelentős eredménye az uzoratóke szerepének bemutatása volt. A parasztság kizsákmányolásából és a földtől való megfosztásának hasznából bőségesen kivette részét a Galiciából tömegesen bevándorló uzorás réteg is, mely szinte megkettőzte a magyar uralkodó osztályok kizsákmányolása miatt amúgy is szörnyű elnyomorodást. Az uzorások tevékenysége az oka annak, hogy a parasztság differenciálódása során csak gyenge ruszin gazdagparaszti réteg alakult ki. Az uzorapéldátlan méretű elburjánzása lehetetlenné tette a rendkívül fejletlen ruszin burzsoáziának, hogy saját hitelszervezetet építsen ki, ahogyan azt a többi nemzetiségek tették.

Az opponensek és a hozzászólók, különösen Kniezsa István foglalkoztak a „ruszin” név problémájával is. Megállapították, hogy igen helyesen nevezi Perényi a ruszin népet a saját maga által használt „ruszin”, vagy a Kárpátokon túl élő testvérnéphez hasonló „ukrán” névvel, mellőzve a „rutén”, „kárpátorosz”, „magyarorosz” és egyéb elnevezéseket.

*

Az eddig vitára bocsátott tizenkét disszertáció a XVII. századtól a kiegyezésig tartó időszak egyes kérdéseit tárgyalja. Vannak köztük olyanok, amelyek egy-egy jelentős, de már viszonylag feltárt kérdést visznek tovább, világítanak meg új módon, s vannak olyanok, amelyek régebbi történetírásunk által elhanyagolt, újonnan felvetett problémákhoz nyúlnak. Ilyeneknek kell tekintenünk a gazdaságtörténeti, parasztságtörténeti és nemzetiségtörténeti munkákat. A témaválasztás területén azonban szembe-

tűnő hiányosságnak kell tekinteni azt, hogy az 1867-es kiegyezés utáni történelem s különösen a XX. századi történelem témaköréből egyetlen munka sem került vitára, nem szólva az egyetemes történelmi tárgyú disszertációk hiányáról.

Az ismertetett kandidátusi vitákat azóta sok újabb követte, melyekről tudományos folyóirataink nagyrészt már meg is emlékeztek. Nem volna tehát méltányos, éppen a kezdet alapján általános érvényű értékelést adni a kandidátusi viták hasznáról és fogyatékosságairól. Néhány olyan problémára rá lehet azonban mutatni, amelyek már az első vitákkal kapcsolatban felmerültek, s azóta sem jutottak megnyugtató megoldáshoz. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy ezeket az alkalmakat nem használjuk ki eléggé a tudományos vitaszellem fejlesztésére, elvi problémák megbeszélésére. Még rövid életű, de máris szívósnak mutakozó hagyománnyá kezd alakulni a kandidátusi viták bizonyos formális jellege, mely nem utolsó sorban abból az egyébként érthető körülményből származik, hogy a középpontban a jelölt képesítésének kérdése áll, s a tudományos problémák csak ezzel kapcsolatban, mintegy másodlagosan vetődnek fel. De még ez, az alkalom természetéből következő szempont sem indokolja az érdeklődésnek, a vitakedveznek ezt a lanyhaságát, mely nem egyszer megmutatkozik. A vita sokszor az opponensek és a jelölt előre megírt párbeszédében merül ki, a ritka hozzászólások inkább mellékkérdésekre irányulnak. Ennek oka kétségtelenül a viták előkészítésének módjában is rejlik. A disszertációnak könyvtárakban elhelyezett néhány példánya és a meghívottakkhoz eljuttatott tézisek nem biztosítanak elegendő nyilvánosságot. Néha éppen olyanok nem vesznek tudomást a vita lényegesnek ígérkező vonatkozásairól, akiknek valóban fontos mondanivalójuk volna. Ha történettudományunk sajtószolgálatát mozgékonyabbá válik, talán lehet majd ezen is segíteni, a figyelmet felhívó, előzetes rövid közleményekkel. Kedvezően hatna a viták alakulására az is, ha az opponensi vélemények felépítésükben és szempontjaikban nem tapadnának annyira a lektori jelentések már kifejecesedett műfajához. Az a minuciózus gond, mellyel az opponensek némelyike sorra veszi a disszertáció minden kifogásolható tételét, néha még a kisebb tárgyi tévedéseket és stilusbotlásokat sem felejtve ki, azzal a veszéllyel jár, hogy maga a koncepció és a döntő problémák elhomályosodnak. Mihelyt az opponensi vélemény közelebb kerül a vitaindító referátum műfajához, azaz elvennebbé, élesebb fogalmazásúvá, lényegre mutatóbbá válik, a vita várhatólag élénkebb lesz, s főleg nem szalad mellékvágányokra, mint az eddig nem egyszer megtörtént. Nem kell ezúttal külön beszélni a dogmatizmusról, mely nemcsak a disszertációkban, hanem az opponensi véleményekben is helyenként megnyilvánult. Az ellene folytatott harc nem csupán a kandidátusi viták, hanem egész tudományos életünk fontos feladata, s eredményei ezen a téren is meg fognak mutatkozni, mint annak már nem egy öröndetes jelét látjuk. Ugyancsak messze vezetne, ha a hozzászólások mennyiségi és minőségi elégtelenségének fő okát, történettudományunk káderhiányát próbálnók elemezni. Lényegbevágó vita aligha fejlődhetik ki akkor, ha a szóban forgó témának a jelöltön, esetleg még az opponenseken kívül nincs alapos ismerője. Gyenge vigasz az, hogy „elvi” kérdésekhez részlet tudás nélkül is hozzá lehet szólni. Ez kivételesen igaz lehet, de általános kíváncsisággal felállítani egyet jelentene a dilettantizmus és a levegőbebeszélés bátorításával.

Mindenesetre akadnak az ismertetett vitákon olyan mozzanatok, amelyek komoly reményeket ébresztenek a jövőre. Ilyen elsősorban az opponensek lelkiismeretes, odaadó elmélyülése, őszinte segíteni akarása és a jelöltek fejlődő készsége a bírálat elfogadására és értékesítésére. Igen figyelemre méltó az, hogy módszertani kérdések is felvetődnek a vitákon. Ennek a kezdeményezésnek folytatását szívből helyeselnék. Mindezek és más pozitív jelenségek arra mutatnak, hogy a kandidátusi viták a jövőben egyre inkább az építő, tudományos bírálat fontos fórumai lesznek.

MAKKAI LÁSZLÓ—SZABOLCS OTTÓ

Helyreigazítás:

A Századok 1956. 3. számában, Szabad György kandidátusi értekezésének vitájáról szóló közleményben a 452. lapon „Észrevételeim . . .” kezdetű és a 453. lapon „... stílusforma járul” végződésű idézet nem Pach Zsigmond Páltól, hanem Szabó Istvántól származik. A 454. lap utolsó sorában „vert” helyett „rest”, a 460. lap 10. sorában „függő” helyett „fűtött” olvasandó.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1956. január 1—június 30.)

1. Bibliográfiák

- Dezsényi Béla—Falvy Zoltán—Fejér Judit:* A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954. [Szerk. — —]. Bp. 1956, Művelt Nép. 159 l. /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványa 36./
- Életrajzok—életművek. Folyóiratcikk-bibliográfia.* 1955. szeptember—1956. február. (Összeáll. E. Köves Erzsébet.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. [1956]. Soksz. 6 db.
- Életrajzok — életművek. Index az 1955-ös évfolyamhoz.* (Összeáll. E. Köves Erzsébet.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1956. Soksz. 24 l.
- (Köves Erzsébet):* A második világháború története. /1939—1945./ Válogatott művek bibliográfiája. Bp. 1955 [1956]. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 167 l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. /1955 január—1956 március./ MMIE. 1955. 1. évf. 4. sz. 187—190. l., PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 166—170. 2. sz. 197—199. l.
- A magyar munkásmozgalom történetével foglalkozó, 1955-ben megjelent könyvek. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 192—194. l.
- Országos Széchényi Könyvtár. Az — — magyar nyelvű újkori kötetes kéziratainak katalógusa. (Összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának dolgozói. . . munkaközösség részvételével.) 1—3. Bp. 1956, Soksz. VIII, 1187 l., 3 db.
- (Sándor István):* Magyar néprajztudomány. 1945—1955. Válogatott bibliográfia. Bp. 1956, Tankönyvkiadó. Soksz. 68 l.
- /Bibliográfiák az egyetemi oktatás számára 8./
- Sopron bibliográfiája /1943. szept. 1-től 1954. dec. 31-ig/. SSz. 1955. 9. évf. 1—2. sz. 161—168, 3—4. sz. 165—166. l.
- Sopron bibliográfiája. /Pótlás 1943. szeptember 1-től 1954. december 31-ig./ [Összeáll.] Csapody István, Csatkai Endre stb. SSz. 1956. 10. évf. 1. sz. 93—96. l.

Új külföldi közgazdasági művek jegyzéke. 1956. 1—2. (Összeáll. a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára. Közrem. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Közgazdaságtudományi Intézet Könyvtára stb.) Bp. 1956. Soksz. 107 l.

2. Általános és gyűjteményes munkák

- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.* Tom. 2. 1955. Red. D[énes] Berényi. Adiuvantibus J[ános] Barta, R[ezső] Gáspár etc. Bp. 1955 [1956], Tankönyvkiadó. 289 l.
- A kötet tartalmából:
- Bajkó Mátyás:* A debreceni felsőoktatás a reformkorban. /Klny./
- Bán Imre:* Apáczai Csere János beszéde „A bölcsesség tanulásáról”. /Klny./
- Kardos Pál:* A „Nyugat” debreceni kapcsolatai.
- Rácz István:* Az 1841. évi szatmári 12 pont. /Klny./
- Szendrei István:* A szatmári béke első kihirdetése. /Klny./
- Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica.* 1955. Nyelv és irodalom. (Szerk. Baróti Dezső, Mészöly Gedeon.) 1. Szeged 1955 [1956]. 151 l.
- A kötet tartalmából:
- Nacsády József:* Az irodalmi ellenzék kialakulása Szeged irodalmi életében.
- Agárdi Ferenc:* A nagyvilág magyar vándorai. (Ill. Szecskó Tamás.) Bp. 1955 [1956], Művelt Nép. 472 l., 4 t.
- Agárdi Ferenc—Borsody Bevilacqua Béla: Régi magyar világjárók 2. kötete.
- Babics András:* A vasérc kutatás története a Mecsek hegységben. Mérey Klára, Ruzsás Lajos stb. hozzászólásával. Pécs 1955 [1956]. 39 l.
- /Dunántúli tudományos gyűjtemény 3./ Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. 17. Szerk.

- Gerevich László. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 367 l., 2 t.
- A kötet tartalmából:
- Gerevich László*: Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban.
- Voit Pál—Holl Imre*: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye.
- Holl Imre*: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez.
- Huszár Lajos*: A budai várpalota ásatásainak éremleletei.
- G. Magyar Mária*: A budai vár fegyverleletei.
- Gerő Győző*: Adatok a budai vár török-kori építészetéhez. A Fehérvári rondella építéstörténete.
- Pataky Dénesné*: A pest-budai fémművesség emlékei Csongrád megye egyházaiban.
- Zakariás G. Sándor*: Adatok a budavári kutak történetéhez.
- Németh Endre*: Budapest régészeti irodalma.
- Emlékkönyv hazánk felszabadulásának és az orosházi Szántó Kovács Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójára. (Összeáll. Nagy Gyula.) Orosháza 1955 [1956], Szántó Kovács Múzeum Baráti Köre. Soksz. 278 l., 1 t.
- A kötet tartalmából:
- Nagy Gyula*: Orosháza alapítása és első évszázada.
- Dénes György*: Orosháza 1848—49-ben a forradalom és szabadságharc idején.
- Ember Győző*: Oláh István kivégzése Orosházán 1848-ban.
- Elek László*: A szabadságharc utáni első évek színházi törekvései megyénkben, különös tekintettel Szegedy Sándor társulatára.
- Katona Imre*: Az első véres május 1-e a viharsarokban.
- Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. /Nyelvészeti tanulmányok./ Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. Bárczi Géza, Benkő Loránd. (Függelék: *Mikesz Sándor*: Pais Dezső irodalmi munkássága.) Bp. 1956, Akad. Kiadó. 711 l., 5 t., 2 térk.
- A kötet tartalmából:
- Hajdu Péter*: A szamojéd nyelvhasználat Magyarországon.
- A. Kövesi Magda*: A Debreceni Grammatika és Kazinczy vádjai.
- Rubinyi Mózes*: Verseggy Ferenc.
- Szabó T. Attila*: Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhely-kérdései.
- Czeglédy Károly*: A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban.
- Györffy György*: A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz.
- Karácsony Sándor Zsigmond*: Személyneveink 1600-tól 1700-ig.
- Imre Samu*: A „Szabács viadala” eredetiségének kérdéséhez.
- Király Péter*: Az esztergomi „ómagyar” nyelvemlék.
- Az Ötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve. 1955. (Fel. szerk. Tamás Lajos.) Bp. 1956, Tankönyvkiadó. 570 l.
- A kötet tartalmából:
- Pirnát Antal*: Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben.
- Tókei Ferenc*: A rabszolgatartás patriarchális formái a Csou-kori Kínában.
- Eckhardt Sándor*: Apponyi Rudolf igazi naplója.
- Lóránt László*: A jakobinusok irodalom- és kulturális politikája.
- G. Fazekas Erzsébet*: A népi demokratikus forradalom előfeltételei érlelődésének néhány kérdése Magyarországon a felszabadulás előtt.
- Galántai József*: A szovjet hadsereg segítségével a magyar népnek a felszabadulás idején.
- Kerekgyártó Elemér*: Az értelmiség szerepének néhány problémája a szocializmusért folyó harcban.
- A magyar középkorral foglalkozó marxista történeti irodalom a felszabadulás után. (Írták: a középkori magyar történeti tanszék munkatársai.)
- Siklós András*: A Tanácsköztársaság történetével foglalkozó marxista irodalom.
- Borzák István*: Ókori kutatásunk helyzete.
- Földes Éva*: Fejezetek a magyar testnevelés történetéből. Kandidátusi értekezés tételei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya.) [Bp.] 1956. 21 l.
- A Fővárosi Könyvtár évkönyve. 16. — A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 4. 1949—1954. (Összeáll. Flórián László, Katona Klára stb. [Ill.] Vágó Rezső.) Bp. 1955 [1956]. 154 l., 8 t., 1 térk.
- A kötet tartalmából:
- Remete László*: Reakciós hadjárat Szabó Ervin, a könyvtárpolitikus ellen.
- Zoltán József*: Budapest története bibliográfiájának tervezete.
- (*Gerevich László—Gerő László*.) A budai várpalota története. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 199—308, 785—836. l., 5 t. /Klly. a Budapest Műemlékei c. kötetből./
- Horváth János*: Tanulmányok. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 638 l.
- Koltai László*: A bonyhádi Petőfi Sándor gimnázium története 1806—1956. Pécs [1956]. 50 l.

- Korompay György*: Veszprém. Bp. 1956, Műszaki Kiadó. 254 l., 1 térk.
/Városképek — műemlékek./
- Körös népe. Történelmi és néprajzi antológia. 1. [Kiad. a] Munkácsy Mihály Múzeum. Békéscsaba 1956. Városi Tanács. 204 l., 7 t.
- A kötet tartalmából:
Banner János: Békéscsaba területének története a legrégibb időktől a magyar honfoglalásig. /Klly./
- Révész László*: A békés megyei jobbágság rétegződése a 18—19. században. /Klly./
- Oláh Andor*: A Békés vármegyében pusztító ragadós nyavalyák története.
- Maday Pál*: A békés megyei jakobinusok pere. /Klly./
- Mengyán György*: Áchim L. András és az agrárszocialista mozgalom.
- Békés megyei jakobinusok periratai. Közli: Maday Pál. /Klly./
- Kreiszl László*: Adatok a sportorvoslás történetéből. Testneveléstudomány. 1956. 2. évf. 3. sz. 199—205. l.
- Kumorovitz L. Bernát*: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. I—II. HK. 1954. 1. évf. 3—4. sz. 18—60. l., 1956. 3. évf. 3. sz. 77—119. l.
- A magyar balett történetéből. (Bev. és szerk. Vályi Rózi.) Bp. 1956, Művelt Nép. 320 l., 22 t.
- /Magyar Táncművészek Szövetsége táncművészeti könyvtára./
- Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának évkönyve. Folia archaeologica. Szerk. Mihalik Sándor. /Új folyam./ 7. 1955. Bp. 1955 [1956], Művelt Nép. 250 l., 28 t.
- Marjalaki Kiss Lajos*: Az első borsodi parasztmegmozdulás 1406-ban. — Újabb adatok Miskolc XVIII. századi építkezéseire. Miskolc 1956. 8 l.
- /Klly. a Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1955. évf.-ából./
- Mód Aladár*: Marxizmus és hazafiság. Bp. 1956, Művelt Nép. 313 l.
- A kötet tartalmából:
Marxizmus és hazafiság.
Marx és a magyar történelem.
A hazafias nevelés néhány vitás kérdéséhez.
A marxizmus alkalmazása: tudományos munkánk főkérdése népi demokráciánkban.
- Natter-Nád Miksa*: A juniperus felhasználása az ókortól napjainkig. OTKK. 1956. 2. sz. 18—45. l.
- Néprajzi értesítő. Nemzeti Múzeum, Néprajzi Múzeum évkönyve. 37. (Főszerk. Balassa Iván.) Bp. 1955 [1956], Művelt Nép. 316 l.
- A kötet tartalmából:
Belényesi Márta: Szőlő- és gyümölcs-termesztésünk a XIV. században.
- Morvay Péter*: Történeti néprajzi adatok a kiskunhalasi levéltárból.
- Osváth Béla*: Képek a szegedi színészet történetéből. (Az 1900—1917-ig és 1930—1944-ig terjedő részt Kakuszi Imre és Springer Márta állította össze.) Szeged 1956, Városi Tanács. VIII., 64 l.
- (*Pintér József*): Rab századok. /Börtönaplók, börtönlevelek./ (Összegejt., sajtó alá rend. és jegyz. — —.) [Bp.] 1956, Szépirod. Kiadó. 562 l., 16 t.
- Ráth-Végh István*: Mendemondák és történelmi hazugságok. (Sajtó alá rend. Márkus László.) Bp. 1956, Művelt Nép. 374 l., 1 t.
- Süsmeghy Dezső*: Sopron vármegye levéltárának történetéből. LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 59—112. l.
- Tevan Andor*: A könyv évezredes útja. (Közrem. [és bev.] Keleti Arthur.) Bp. 1956, Művelt Nép. 358 l., 12 t.
- Túrkeve története. [Bp. 1956]. Soksz. 51 l., 2 térk.
3. Magyar őstörténet. A rómaiakori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig
- Balanyi György*: Utolsó nyugati követjárás Nagytatárországban. [Marignolli János ferences szerzetes keleti útja.] Vigilia. 1956. 21. évf. 5. sz. 234—240. l.
- Balázs J[ános]*: Contributions à l'étude des vestiges linguistiques relatifs à la religion primitive des Hongrois. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1956. 6. tom. 1—3. fasc. 145—172. l.
- Balogh J[olán]*: La capella Bakócz di Esztergom. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. 1956. 3. tom. 1—4. fasc. 1—198. l. /Klly./
- Banner János*: Die Péceler Kultur. Unter Mitwirkung von József Korek. (Übers. von A[mália] Mozsolics, Gy. Nádas.) Bp. 1956, Verl. der Ung. Akad. 314 l., 124 t., 1 térk.
- /Archaeologia Hungarica. Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. nova 35./
- Barkóczi László*: Újabb éremlelet tintercisából. NK. 1955—56. 54—55. évf. 3—6. l.
- Belényesi M[árta]*: Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. AEt. 1956. 5. tom. 1—2. fasc. 183—188. l.

- Bogdán István*: Vízjelek és vízjelkutatás. Papír- és Nyomdatechnika. 1956. 8. évf. 1. sz. 25–28. l.
- Bóna [István]*: Der Fund von Káloz. AAr. 1955. 6. tom. 1–4. fasc. 71–77. l., 2 t.
- Czeglédy Károly*: Kangarok és zavarok. MNy. 1956. 52. évf. 1. sz. 120–125. l.
- Csallány Dezső*: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit im Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 244 l., 1 térk.
- Csemegi József*: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. [Bp.] 1955 [1956], Képzőműv. Alap. 182 l., 46 t. /Magyar műemlékek./
- Dabrowski, Jan*: A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai. Ford. Divéky Adorján. MűÉ. 1956. 5. évf. 1. sz. 31–36. l.
- Falvy Zoltán*: A Gráci antifonárium. /Magyar zenetörténeti emlék a XII. századból./ [Bp. 1956, Akad. Kiadó]. 17–49. l., 11 t. /Klny. a Zenetudományi tanulmányok c. mű 4. kötetéből./
- Fehér [Géza]*: Remarques sur l'appréciation archéologique du cimetière de Kérsuzta. AAr. 1956. 6. tom. 1–4. fasc. 317–320. l.
- Fitz Jenő*: A középkori Szent Márton-templom Székesfehérvárott. MűÉ. 1956. 5. évf. 1. sz. 26–30. l.
- Fitz József*: A Korvína. Kts. 1956. 6. évf. 6. sz. 440–443. l.
- Gazdapusztai Gyula*: Újabb adatok Hódmezővásárhely régi történetéhez. /A Tornyai János Múzeum ásatásai az 1945–55. években./ Vásárhelyi Szó. 1956. 3. sz. 33–37. l.
- Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílus-problémái című doktori disszertációjának vitája. Dománovszky Sándor, Kniezza István stb. opponensi véleményével és Horváth János válaszával. Összefogl. Bóta László. MTANYI. 1956. 8. köt. 1–2. sz. 305–319. l.
- Horváth János, ifj.*: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink. ITK. 1956. 60. évf. 1. sz. 1–19. l.
- Horváth Tibor Antal* – *Huszár Lajos*: Kamaragráfok a közéokorban. NK. 1955–56. 54–55. évf. 21–33. l.
- Huszár Lajos*: A XV. századi soproni pénzverés kérdése. NK. 1955–56. 54–55. évf. 36–39. l.
- Husztí József*: Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdete. FK. 1955. 1. évf. 4. sz. 521–533. l. /Klny./
- Kerényi András*: Magyarországi szarmata pénzek. NK. 1955–56. 54–55. évf. 14–20. l., 1 t.
- Király Ferenc*: XII. századi pénzek Magyarországon. /Az esztergomi lelet összefoglaló feldolgozása./ Bp. 1955 [1956]. 18 l.
- /Klny. a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának évkönyvéből./
- Kniezza [István]*, *St.*: Slawische Bestandteile der ungarischen staatlichen und juridischen Terminologie. SSI. 1956. 1. tom. 4. fasc. 363–370. l.
- Komjáthy Miklós*: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. LK. 1955. 26. évf. 27–47. l., 3 t.
- Körök József*: A földművelés és az állattenyésztés a kőkorszakban. [Bp. 1956]. Soksz. 26 l.
- /A magyar föld népeinek története a honfoglalásig 3./
- Korompay Bertalan*: A jokulátor-kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában. I–II. rész. FK. 1955. 1. évf. 3. sz. 309–332. l., 1956. 2. évf. 1–2. sz. 61–77. l.
- Kovrig [Ilona]*: Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars. AAr. 1956. 6. tom. 1–4. fasc. 163–192. l. /Klny./
- Kovrig Ilona, L.*: A népvándorláskor népei: (hunok, germánok, avarok). [Bp. 1956]. Soksz. 21 l.
- /A magyar föld népeinek története a honfoglalásig 8./
- Lázár Jenő*: A magyarországi korai vaskor történetének kérdései. AT. 1956. 3. köt. 1–3. sz. 1–22. l.
- Lipták P[ál]*: Recherches anthropologiques sur les ossements avars des environs d'Üllő. AAr. 1956. 6. tom. 1–4. fasc. 231–236. l.
- Mályusz Elemér*: Zsigmondkori oklevél-tár. 2. /1400–1410./ 1. r. /1400–1406./ Összeáll. — — . Bp. 1956, Akad. Kiadó. XXV, 658 l.
- /Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok 3./
- Marjalaki Kiss Lajos*: Gondolatok a magyar nép eredetéről. Borsodi Szemle. 1956. 1. évf. 1. sz. 68–80. l.
- Mezey László*: A „Báthory-biblia” körül. — A mű és szerzője. MTANYI. 1956. 8. köt. 1–2. sz. 191–221. l.
- Mollay Károly*: Az „Ödenburg” név keletkezéséhez. SSz. 1955. 9. évf. 3–4. sz. 69–79. l.
- Mollay Károly*: Sopron a középkor végén. SSz. 1956. 10. évf. 1. sz. 31–42. l.
- Molnár Erik*: Problemü étnogeneza i drevnej isztorii vengerszkogo naroda. Bp. 1955, Acad. Scientiarum Hung. 137 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 13./
- Moór E[lemér]*: Die Ausbildung des ungarischen Volkes im Lichte der Laut- und

- Wortgeschichte. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1956. 6. tom. 1–3. fasc. 279–341. l.
- Palla Ákos: A veszprémi puteus leprosorum. OTKK. 1956. 2. sz. 72–79. l., 1 t.
- Párducz Mihály: Le cimetière hallstattien de Szentés-Vekerzug. 3. AAr. 1955. 6. tom. 1–4. fasc. 1–22. l., 8. t. /Klly./
- Patay Pál: A bronzkorszak népei. [Bp. 1956]. Soksz. 24 l.
- /A magyar föld népeinek története a honfoglalásig 4./
- Pekár Tamás: Kunfehértói éremlelet a III. századból. NK. 1955–56. 54–55. évf. 50–52. l.
- Radnóti Aladár: A rómaiak Pannóniában. [Bp. 1956]. Soksz. 20 l.
- /A magyar föld népeinek története a honfoglalásig 7./
- Rásonyi László: Mit mondanak Szolnok megye földrajzi nevei? Jászkunság. 1956. 3. évf. 2. sz. 75–80. l.
- Sági Károly: Adatok a pannóniai civitasok területének és etnikumának kérdéséhez. SSz. 1955. 9. évf. 3–4. sz. 43–54. l.
- Simonyi D[ezső]: Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slawen in Pannonien. SSL. 1956. 1. tom. 4. fasc. 333–361. l.
- Sós Á[gnés], Cs.: Le deuxième cimetière avare d'Üllő. AAr. 1956. 6. tom. 1–4. fasc. 193–230. l., 13 t. /Klly./
- Szász Károly: Adatok a nagybányai pénzverő középkori kamaragrófjairól. NK. 1955–56. 54–55. évf. 34–35. l.
- Szilágyi János: Aquincum. [Ill.] (Csilag Vera.) Bp. 1956, Akad. Kiadó. 136 l., 44 t., 3 térk.
- Szöke Béla: IX. századi sírok Sopronkőhidán. SSz. 1955. 9. évf. 3–4. sz. 55–68. l.
- Thomas E[dít], B.: Die römische Villa von Tács-Fővénypuszt. AAr. 1956. 6. tom. 1–4. fasc. 79–152. l., 18 t. /Klly./
- Vértes László: Az őskor embere Magyarországon. [Bp. 1956], Soksz. 16 l., 2 t.
- /A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. 1./
4. Magyarország története 1527–1790
- Adatok a kuruc hadsereg belső életéről. [Közli] Gottreich László. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 421–431. l.
- Apáczai Csere János Válogatott pedagógiai művei. Összeáll., bev. és jegyz. [ell.], a latin szövegeket ford. Orosz Lajos. Bp. 1956. Tankönyvkiadó. 217 l.
- /Neveléstörténet i könyvtár./
- Balázs É[va], H.: Die Lage der Bauernschaft und die Bauernbewegungen/1780–1787/. /Zur Bauernpolitik des aufgeklärten Absolutismus./ AH. 1956. 3. tom. 3. fasc. 293–327. l.
- Berndorfer, Alfred: Die medizinischen Briefe des ungarischen Humanisten Andreas Dudith /1533–1589/. OTKK. 1956. 2. sz. 45–71. l.
- Bessenyei György kiadatlan filozófiai műve. [Közli] Bruckner János. FÉ. 1955. 1. sz. 96–115. l., 1956. 2. sz. 142–162. l.
- Borsa Gedeon: Adatok a XVIII. századi kismartoni nyomdáról. MK. 1956. 72. évf. 2. sz. 138–139. l.
- Botló Béla: Pénzérték jegyzék 1751-ből. NK. 1955–56. 54–55. évf. 57–60. l.
- Bruckner János: A jezuita kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár /1780–1784/. MK. 1956. 72. évf. 2. sz. 112–137. l.
- Csatkai Endre: Numizmatikai vonatkozások az első magyar nyelvű hírlapban. NK. 1955–56. 54–55. évf. 67. l.
- Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644-es hadjárata. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 43–76. l.
- Csizmadia Andor: Ráby Mátyás. TT. 1956. 115. évf. 5. sz. 303–305. l.
- Csonkás Mihály: Adatok egyik vitézi énekünk hőseinek életéből. [Ács Mihály verse Sempchey Ferencről.] ITK. 1956. 60. évf. 1. sz. 58–61. l.
- A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 331–332. l.
- Eckhardt Sándor: Balassi Bálint érsek-újvári kalandja. IT. 1955. 4. sz. 445–455. l.
- Eckhart Ferenc: A bécsi udvar jobbagypolitikája 1761–1790-ig. Száz. 1956. 90. évf. 1–2. sz. 69–125. l.
- Esze Tamás: Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből. /1703–1712./ Bp. 1955. [1956], Akad. Kiadó. 51–97. l.
- /Klly. a Zenetudományi tanulmányok c. mű 4. kötetéből./
- Fitz Jenő: Székesfehérvár ábrázolása XVII. századi emlékműben. NK. 1955–56. 54–55. évf. 46–49. l., 1 t.
- Fitz Jenő: „Székesfehérvár veszéséről való história.” Wathay Ferenc énekeskönyvéről. Fehérvár. 1956. 4. sz. 403–416. l.
- Fodor Ferenc: Magyarország vízrajzi térképezése II. József korában. Vízügyi Közlemények. 1955. 3–4. sz. 379–396. l.
- Gottrich László: A bihari nép harca 1703–1704-ben. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 91–133. l.
- Halmi János: Az első magyar árszabás megjelenése és jelentősége. A Gyógyszerész. 1956. 11. évf. 3. sz. 58–59. l.
- Heksch Ágnes, S.: Kazinczy és II. József

в гуситское время. Она познакомит сначала с проблемами руководства городом и с общественным значением венгерского населения. Она показывает роль Иеронима Пражского в Буде (1410), а потом движения, появившиеся в остальных частях столицы (Обуда, Пешт) против церковных землевладельцев. Волнения в Буде возможно проследить уже в 1438 г., а 23-го мая 1439 г. в Буде происходит восстание. На основе подробного хронологического анализа и оценки роли известных городских деятелей статья оценивает это событие как восстание, основанное на классовых и не на национальных противоречиях, но вдохновленное народным патриотизмом. Статья выдвигает при этом роль плебеев, не имевших прав горожан, и крестьян — батраков. Резолюции сейма 1439 г. в Буде, имеющие феодально националистический характер, представляют дворянские требования, уходившие корнем еще к концу 1437 г., под влиянием гуситизма в них появилось кроме территориального понятия национальности и языковое понятие. Потом статья исследует влияние венгерского гуситизма в событиях 1440 и 1456—57 гг. в Буде.

Заключительная, восьмая часть рассматривает отголоски и возобновление гуситизма в венгерском народе. Она исследует гуситские отношения в военно-организационных и военно-технических реформах Яноша Хуняди, в антитурецкой идеологии, в антитурецких походах, народный характер движения иностранных крестоносцев в 1456 г. В заключение, сопоставив данные со середины XV в. о жившем еще в Венгрии гуситизме, статья исследует отчасти гуситские хилиастические черты предпосылок и идеологии крестьянской войны 1514 г.

Дьюла Мереи :

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ ТОВАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО И ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА В ВЕНГРИИ В ПЕРИОД УГЛУБЛЕНИЯ КРИЗИСА ФЕОДАЛИЗМА

Во время наступившей в Европе в 1815 г. деконъюнктуры и вслед за тем шерстяной конъюнктуры затруднения при сбыте плохого качества отечественных продуктов углубили кризис феодального производства в Венгрии. Колониальная политика абсолютизма Габсбургов и связанное с этим отсутствие капитала для большинства товаропроизводящего дворянства сделали невозможным разрешение кризиса и переход к капиталистическому производству. Большинство застряло на степени феодального товарного производства, основанного на барщинном труде крепостных крестьян. Только отдельные крупные поместья сумели доходить до начальной стадии перехода к капитализму путем применения во все возрастающем числе наемных рабочих. Пример этих более развитых заводов наглядно показывал преимущества наемного труда над барщиной, размежеванной территории над неразмежеванной.

Под влиянием конъюнктуры во время французских войн показался подъем и в товарном производстве крепостных крестьян. Рядом с возрастающим производством трудоемких растений и началами современного животноводства и производство традиционных продуктов (вино, хлеб, шерсть) на рынок становилось все более систематическим. Под влиянием товарного производства ускорило расслоение крепостного крестьянства. Образованию узкого слоя богатых крестьян сопутствовало оформление широких масс батраков, и это сделало возможным и для богатых крестьян все более широкое применение наемного труда. Кроме наемного труда, обнищающие батраки владели жалкое существование при помощи домашней промышленности и других работ вне сельского хозяйства. Дальнейшему расслоению крестьянства способствовали, — хотя экономические причины оказались основными — также юридические и т. п. различия внутри крестьянства. Более богатые крестьяне стремились переложить государственные и помещичьи тяжести тоже на более бедных. Все это продолжало обострять и противоречия внутри крепостного крестьянства. Основным противоречием, однако, оказалось противоречие стонущего под феодальным гнетом крепостного крестьянства и живущего на его счет дворянства, которое разрешилось только в буржуазной революции.

Ференц Пелешкеи :

КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ 1868 Г. В ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

Скоро после австро — венгерского «соглашения» 1867 г. произошло в Венгерской низменности крестьянское движение под руководством Асталош, направленное против соглашения. В этой территории вследствие особенного исторического развития рассло-

ния, предоставляющие основную пищу. Прѣсо, игравшее в предшествующие времена важную роль — не включая Большую низменность, Трансильванию и отдельные части Словакии — в это время используется только при вторичном посеве. На его месте используется в качестве хлебного зерна пшеница и рожь. Вместе с ячменем, послужившим в качестве хлеба и каши, в этот период растет значение овса, прежде всего в частях страны, имеющих большее обращение. Но этот последний — не включая высшие, более холодные местности — как правило не использовался для человеческой пищи. Вместе с разведением хлебных злаков значительно увеличивается разведение конопли и льна, использованных в промышленных целях, и стручковых растений и овощей, играющих важную роль в питании; эти последние выращиваются в особых огородах. Возрастающее количество хлебных злаков, таким образом, ставит не только феодальную вотчину, но и крестьян, которые обрабатывали обширные поля, перед проблемой обзавестись подходящими местностями для сохранения вне или внутри селения — в соответствии с климатическими условиями, в которых велись и осенние и зимние работы по обмолоту. В отношении сохранения уже в это время резко различается более сухая низменность и более осадочные холмистые местности и горы. Возрастающее производство крепостных крестьян подтверждается сбытом избытков на рынке. Это проявляется и в том, что начиная с XIV в. все чаще говорится о деньгах, находящихся в руках крепостных. Рост производства можно измерить и ростом жизненных запросов крестьян. В связи с постепенным ростом производительных сил статья показывает и то, что в средние века и сельскохозяйственная жизнь крестьянства Венгрии находилась приблизительно на одинаковом уровне с Западной Европой. Сельскохозяйственное производство Венгрии в XIV и XV вв. показывает, таким образом, и то, что и в Венгрии имелись в недрах феодализма тенденции развития капитализма в той же мере, как на Западе. Дальнейшим, разрешимым вопросом является, когда и под каким влиянием произошли сдвиги, вследствие которых Венгрия отстала от развития Западной Европы.

Дьердь Секей :

ГУСИТИЗМ И ВЕНГЕРСКИЙ НАРОД (II)

Пятая часть статьи занимается гуситским движением в Южном краю и в Славонии, гуситским переводом библии на венгерский язык и отечественной идеологией антифеодальной борьбы. Еще в 1410-ые гг. распространяются в хорватско-венгерском Южном краю гуситские учения (загребский епископат). В 1420-ые гг. борьба загребских горожан против церкви возобновляется в резкой форме, антифеодальные силы значительно расширились. В 1421 г. еретические учения распространялись в комитатах Зала, Шомодь, Толна, Бараня и в Славонии. Статья описывает деятельность инквизитора Якуба из Маркии в Южном краю в конце 1430-х гг. Значительную часть еретиков могли составить посадские люди, занимавшиеся виноделием, и рабочие виноградников. Может быть с этой массой еретиков можно связывать записки церковного источника XVI в. о старых «бегардах» в *Rannonia Inferior*. Южный край представил территорию с населением, смешанным по этническому составу, патаренское и гуситское движения тесно связывались, между ними роль идеологической связки играли бежавшие туда пикары, а к ним всем примкнули православные. Якуб из Маркии был вынужден бежать из печского епископства. Статья анализирует еретические черты перевода библии, сделанного «дьяками» Тамашом и Балинтом, которые эмигрировали из Камонца. Потом она показывает гуманистический принцип Гуса о всеобщем употреблении народного языка, и манифест таборитов из 1431 г., по которому и венгерский перевод библии является законным. Статья рассматривает перевод библии как средство борьбы, главным образом перевод книги Амоса и отдельных псалмов. Потом она рассматривает прообразы жанра т. н. «кантилены», которая имела и у венгерских гуситов, в предшествовавших германской, польской и чешской литературах. Подчеркнув значение гуситской библии и песен в развитии венгерского литературного языка, статья оценивает известные положения гуситизма в Венгрии, отметив в них первоначальное хилиастическое содержание учения таборитов. Она исследует чешские гуситские, или предшествовавшие этому идеологические источники венгерских гуситских положений, подробно анализируя гуситское толкование «божьего закона» в Венгрии и его чешский таборитский хилиастический параллель, в свете которого с принципом «божьего права» связывается наступление против феодальной собственности.

Шестая часть статьи излагает предпосылки и ход вооруженного восстания в северо-восточной части Венгрии. Седьмая часть рассматривает развитие движений в Буде

Марта Беленши :

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ В ВЕНГРИИ В XIV. В

Статья рассматривает основные вопросы агротехники в такой важный период культурного развития Венгрии, каким является XIV в., так как в истории агротехники именно XIV в. представляет один из самых важных периодов. Об этом свидетельствует сильное распространение земледелия почти во всех частях страны, увеличение пашни, и существенное улучшение техники обработки земли. Статья занимается культурами, при которых земля обрабатывается сохой, в том числе и пропашными растениями, которые разводились во внешних огородах при полях, и у которых использование мотыги представляет только промежуточную фазу обработки. Таким образом статья оставляет вне поля зрения виноград и фрукты, у которых уже в начале мотыга стала господствующим орудием труда. В связи со средневековым растениеводством она обращает внимание на то, что основные работы и фазы труда имеют свой порядок, строго определенный ходом естественного года, и эта определенность является большей, чем в современном сельском хозяйстве. Потом статья рассматривает отдельные вопросы растениеводства от подготовки почвы до методов получения зерна включительно. В ходе подробного описания работы статья распространяется на рассмотрение более важных орудий труда. Она показывает, что соха, используемая в Венгрии, по всей вероятности уже в конце XI — начале XII вв. является тождественной с самым развитым типом Западной Европы, с т. наз. тяжелой сохой. Из размеров т. наз. «холд»-а, т. е. земли, которую можно было вспахать этой сохой за день, в Венгрии и на основе филологических рассуждений автор придет к заключению, что в это время земля вспахалась таким методом, который имеет хождение и в наши дни, и который объясняется конструктивными особенностями сохи, использованной в это время. Тот факт, что земля вспахалась в продольном направлении, подтверждается также разделением поля в том же направлении и столь характерными длинными бороздами. К установлению срока отдельных фаз обработки земли статья использует те данные из грамот, которые с точной датой рассказывают о каких-либо насильственных действиях в связи с сохой, находящейся в работе. На этой основе она различает четыре сезона обработки земли: 1. зимний и ранневесенний, 2. поздневесенний и раннелетний, 3. летний и 4. осенний цикл, которые охватывают кроме подготовки весеннего и осеннего сева и повторное поднятие целины. Как видно из многочисленных данных грамот о насилиях, жатва тоже охватывала довольно широкое время, и включая и поднятие целины распространялась почти на все лето. Она началась в неделю до 29-го июня или найпозже 29-го. Раздел между созреванием яровых и озимых оказался иногда так большим, что не редко жатва происходила в августе. Отстрочка жатвы, кроме раздельных климатических условий и раздельных сроков созревания растений, оказалась вероятно в не малой мере под влиянием того обстоятельства, что при жатве использовался в это время еще серп. После окончания летних работ по жатве и уборке урожая в многих местах уже в августе приступили к обмолоту. Большинство, однако, приступило к обмолоту только, окончивши осенние работы, в октябре и ноябре, и это делалось мало — помалу. В дальнейшем статья показывает, что в инвентаре орудий труда для посева, жатвы и обмолота и XIV в. не принесет существенного изменения по сравнению с предшествующими столетиями. Но изменение происходит в количественном отношении тем, что лучшей организацией совместного труда — который проявляется на пр. во форме совместной жатвы и обмолота — растет производительность труда. Гораздо более решительное развитие можно видеть в методах растениеводства, которое проявляется, кроме более тщательной обработки земли и в образе размещения растений на полях. И следуя тому, какую распространенность имеют отдельные системы земледелия в стране, различны и отдельные расете-

- Székely Sándor: A tízéves Társadalmi Szemle és az újságírók. MS. 1956. 2. évf. 1. sz. 13–14. l.
- Szekfü Gyula /1883–1955/. Száz. 1955. 89. évf. 6. sz. 960–963. l.
- „A szovjet társadalom története” tankönyvének maketjéről tartott vita. /Voproszi Isztorii 1955. 6. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 234–242. l.
- Az SZKP XX. kongresszusa és a magyar párttörténetírás. Tanácskozás a Párttörténeti Intézetben. Összeáll. Mucsi Ferenc — Szabó Ágnes. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 90–132. l.
- A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának anyagából. [A. M. Pankratova akadémikus felszólalása.] Száz. 1956. 90. évf. 1–2. sz. 204–210. l.
- A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja történetének kidolgozásáról. /Voproszi

- Isztorii 1955. 5. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 1–8. l.
- A Szovjetunió népei kapitalizmuskori történetének osztályán. [Ref.:] K. N. /Dokladi i Szooobszenija Insztityuta Isztorii 3. füz. 1954./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 255–259. l.
- Tóth Zoltán, I.: Gyóni Mátyás /1913–1955/. MT. 1956. 1. köt. 1–3. sz. 85–87. l.
- Veress Éva: A helytörténeti kutatás néhány kérdéséről. Jászkunság. 1956. 3. évf. 3. sz. 132–135. l.
- Veress Judit: Az általános iskolai tanulók történelemtudásának feltételeiről és értékeléséről. Ttan. 1955. 1. évf. 4–5. sz. 127–130. l.
- Zádor Anna: A szemléltetés kérdése a történettudományi karon. Felsőoktatási Szemle. 1956. 5. évf. 5. sz. 234–244. l.

A folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

- Aar — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.
- AASz — Anyag- és Adatszolgáltatás
- AEt — Acta Ethnographica
- AH — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
- AkÉ — Akadémiai Értesítő
- AT — Antik Tanulmányok
- Ca — Csillag
- ET — Ethnográfia
- FÉ — Filozófiai Értesítő
- FK — Filológiai Közöny
- HK — Hadtörténelmi Közlemények
- IT — Irodalomtörténet
- ITK — Irodalomtörténeti Közlemények
- IU — Irodalmi Újság
- JK — Jogtudományi Közöny
- KgSz — Közgazdasági Szemle
- KT — Könyvtári Tájékoztató
- Kts — A Könyvtáros
- LH — Levéltári Híradó
- LK — Levéltári Közlemények
- MK — Magyar Könyvszemle
- MMIE — Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője (1956-tól: Párttörténeti Közlemények)
- MNy — Magyar Nyelv
- MNyör — Magyar Nyelvőr
- MS — Magyar Sajtó
- MT — Magyar Tudomány

- MTAnyI — Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
- MTATT — Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
- MűÉ — Művészettörténeti Értesítő
- NK — Numizmatikai Közöny
- OTKK — Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei
- PSz — Pedagógiai Szemle
- PtK — Párttörténeti Közlemények (1955-ben: Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője)
- SSI — Studia Slavica
- SSz — Soproni Szemle
- StSz — Statisztikai Szemle
- Száz. — Századok
- TáSz — Társadalmi Szemle
- TIÉ — Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője
- TT — Természet és Társadalom
- Tft — Történelem- és Földrajztanítás (1955-ig: Történelemtanítás)
- Ttan. — Történelemtanítás (1956-tól: Történelem- és Földrajztanítás)

A ritkábban előforduló folyóiratok címét nem rövidítettük. Folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben megjelent tanulmányokról készült különnyomatokra a tanulmány címeirása után szerepel (*Kiny.*) jelzéssel utalunk.

- /1892–1955/.¹ MTANyI. 1956. 8. köt. 1–2. sz. 293–298. 1. /Klly./
- Lavrov, Rosztiszlav Alexandrovics, a SZKP Központi Bizottsága mellett működő Marx-Engels-Lenin-Sztálin Intézet archivuma helyettes vezetőjének magyarországi előadásai. 1. A levéltári munkamódszerek néhány problémája. 2. A dokumentumanyag technikai megőrzése. LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 12–37. 1.
- Lázár János: A felvilágosodás és a francia forradalom tanítása az általános iskolák VII. osztályában. Ttan. 1955. 1. évf. 4–5. sz. 113–118. 1.
- A Magyar Történelmi Társulat ünnepi ülése az 1905–1907-es orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából. Összeáll.: Cz. Rév. Ágnes. Száz. 1955. 90. évf. 1–2. sz. 278–286. 1.
- A Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztálya által Lukács György 70. születésnapja alkalmából 1955 április 13-án rendezett ünnepi ülés anyaga. Fogarasi Béla megnyitó beszédével. MTATT. 1956. 7. köt. 2. sz. 145–177. 1.
- Marót Károly: Beszámoló a VIII. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszusról. Róma, 1955. IV. 17–23. MTANyI. 1956. 8. köt. 1–2. sz. 181–190. 1. /Klly./
- Moravcsik Gyula: Dix années de philologie classique hongrois. 1945–1954. Bp. 1955. [Akad. Kiadó.] 191–209. 1. /Klly. az Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae-ból./
- Moravcsik Gyula: Gyóni Mátyás emlékezete. /1913–1955./ MTANyI. 1956. 8. köt. 1–2. sz. 299–303. 1. /Klly./
- Mucsi Ferenc: Tudományos ülésszak Varosban az első orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 162–163. 1.
- Nikov, Niko, beszámolója a MTA Történettudományi Intézetében a bolgár történetírás helyzetéről. TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 260–268. 1.
- Niessen, Dr. Walter, a Deutsches Zentralarchiv Merseburg igazgatójának magyarországi előadásai. 1. A német levéltárügy mai helyzete és feladatai. 2. A munkásmozgalom történetére vonatkozó levéltári kutatások állása, módszere és tapasztalatai a Német Demokratikus Köztársaságban. LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 38–48. 1.
- Nováki Gyula: A soproni Liszt Ferenc Múzeum tíz éve a felszabadulás után /1945–1955/. SSz. 1955. 9. évf. 3–4. sz. 134–148. 1.
- Ölvedi Ignác: A szovjet és burzsoá hadtudomány egyes időszéri kérdéseiről. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 150–177. 1.
- Pankratova, A. M.: A szovjet történettudomány helyzete és feladatai. TT. 1956. 115. évf. 3. sz. 137–138. 1.
- Paulus, Günter: Tudományos kortörténet avagy a német imperializmus apológiája? /Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1955. 1. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 193–216. 1.
- Pilliss Pál: A politikai gazdaságtan tan-
székek tudományos kutatómunkájának helyzete és feladatai. KgSz. 1956. 3. évf. 5. sz. 592–603. 1.
- Radnóti Aladár: A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Konferenciája Budapesten. /1955. október 3–10./ MTATT. 1956. 7. köt. 4. sz. 331–351. 1.
- Radocsi D[énes]: Deszjat' let vengerszkih iszszledovanij po iszkušsztvovendeniju. Bp. 1956. Akad. Kiadó. 161–170. 1.
- /Klly. az Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae-ból./
- Réti László: Tudományos ülésszak Moszkvában az első orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 160–162. 1.
- A római történetész kongresszus. /Andics Erzsébet beszámolója alapján./ Száz. 1955. 89. évf. 6. sz. 835–848. 1.
- Román János: A Tiszavidéki Református Egyházkerület Sárospataki Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára. /Református Egyház 1955. 500–503. 1./ LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 113–118. 1.
- Sándor Vilmos–Erényi Tibor: Beszámoló az 1955. évi prágai történetészkonferenciáról. Száz. 1956. 90. évf. 1–2. sz. 239–249. 1.
- Sárkány László: Mégegyszer a sajtótörténeti kutatások néhány kérdéséről. MS. 1956. 2. évf. 2. sz. 85–87. 1.
- Sarlós Márton: A szellemtörténeti irány és a magyar jogtörténetírás. JK. 1956. 11. évf. 2. sz. 87–103. 1.
- Schaff, A.: A prezentizmus – a burzsoá történetírás reakciós módszere. /Kommunizist 1955. 16. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 172–192. 1.
- Schuller Gábor: Ismertetés a Szovjetunió és a népi demokratikus országok párttörténeti intézeteinek munkájáról. /1954. május–1955. május/. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 149–159. 1.
- Sebanov, A. F.: A történetképzés az egyetemeken. /Voproszi Isztorii 1955. 6. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 243–247. 1.
- Seres József: A társadalom fejlődése és az osztályharc kérdése az általános iskolai történelemtanításban. Tft. 1956. 2. évf. 1–2. sz. 16–18. 1.
- Soós Imre: Az egri érsekség gazdasági levéltára. LK. 1955. 26. évf. 90–103. 1.

- Csatári Mária*: A középiskolai történelmi szakkörök munkája és feladatai. Ttan. 1955. 1. évf. 4–5. sz. 95–106. l.
- Cserkasov, I. I.*: Az újkor történetének megvilágítása egy amerikai folyóirat hasábjain. /Voproszi Isztorii 1955. 3. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 217–226. l.
- Dokladü vengerszkih delegatov na 10. mezsdunarodnom sz'ezde isztorikov. Rim 4–11 szeptjabrja 1955 g. Rezjume. [Bp. 1956.] 24 l.
- Ferenczy Endre*: Kiegészítések az ókori történelmi tankönyvhöz. Ttan. 1955. 1. évf. 4–5. sz. 106–112. l., Tft. 1956. 2. évf. 1–2. sz. 18–25. l.
- A Festicics-család keszthelyi levéltára. Összeáll. Bakács István. Bp. 1955 [1956], Levéltárak Széles Központja. Soksz. 140 l.
- /Levéltári leltárak 1./
- Fogarasi Béla*: A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségének stockholmi kongresszusáról. MTATT. 1956. 7. köt. 4. sz. 311–316. l.
- A főiskolai tankönyvek munkálatairól. /Voproszi Isztorii 1955. 5. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 231–233. l.
- Gortvay György*: A tudománytörténetírás nemzetközi veszteségei 1945 óta. OTKK. 1956. 2. sz. 5–17. l.
- Gunda Béla*: Slawische ethnographische Forschungen in Ungarn zwischen 1945–1955. SSL. 1956. 1. tom. 4. fasc. 467–470. l.
- /H. T./: Az IMELSZ segítsége a Magyar Párttörténeti Intézet archivumának. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 122–123. l.
- Haraszthy Gyula*: A 130 éves Akadémiai Könyvtár. MT. 1956. 1. köt. 1–3. sz. 63–84. l.
- Harmatta János*: Gyóni Mátyás /1913–1955/. — — irodalmi munkássága. Összeáll. Moravcsik Gyula. AT. 1956. 3. köt. 1–3. sz. 188–192. l.
- Használjuk fel széles körben a levéltárak dokumentum kincseit. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 85–89. l.
- Hazai György*: A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai. LK. 1956. 26. évf. 286–295. l.
- Hobsbawm, E. J.*: Merre tartanak a brit történészek? (The Marxist Quarterly, 1955. Vol. 2. No. 1.) Száz. 1956. 90. évf. 1–2. sz. 250–257. l.
- Hrisztov, Hriszto*: A levéltárügy Bulgáriában. /Isztoriescszkij Arhiv 1955. 4. sz. 217–219. l./ LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 190–193. l.
- A XX. Pártkongresszus és a párttörténeti kutatás feladatai. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 1–15. l.
- Iljin, G. F.*—*Veber, V. G.*—*Merzon, A. C.*: Az „Egyetemes történet” első négy kötetének megvitatása. /Dokladi i Szooobscsenyija Insztituta Isztorii 3. füz. 1954./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 248–254. l.
- Incze Miklós*—*Mucsi Ferenc*: Tudományos ülésszak Varsóban az 1905–1907-es forradalom 50. évfordulója alkalmából. Száz. 1955. 89. évf. 6. sz. 934–936. l.
- Irányelvek a „Német munkásmozgalom történetére vonatkozó dokumentumok és anyag” feldolgozására. /Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Band I. Berlin 1954. 75–82. l./ LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 137–139. l.
- Ivnyickaja, T. V.*: A szovjet társadalom történetére vonatkozó dokumentumok feltárásának és kiadásra való előkészítésének kérdéseiről. /Isztoriescszkij Arhiv 1955. 3. sz. 192–202. l./ LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 127–136. l.
- Jakovlev, L. I.*: A Szovjetunió állami levéltári fondjának dokumentumai a nép szolgálatában. /Isztoriescszkij Arhiv 1955. 4. sz. 239–244. l./ LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 119–125. l.
- Javaslatok a soproni helytörténeti kutatások megindítására. SSz. 1956. 10. évf. 1. sz. 64–66. l.
- Jemnitz János*: A Belga Kommunista Párt értékes segítsége. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 164–168. l.
- (*K. Gy.*): Új kezdeményezés a vidéki munkásmozgalom történetének feltárására. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 125–127. l.
- Kádár István*: Néhány gondolat a magyar szakszervezeti mozgalom történetének feldolgozásáról. Munka. 1956. 6. évf. 5. sz. 61–64. l.
- Kecskeméti Károly*: A Sopron megyei Földhivatal iratanyagának rendezése. LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 166–183. l.
- Korobocsko, A. I.*—*Lerman, Sz. I.*: A történettannár-képzés néhány kérdése. /Voproszi Isztorii 1955. 4. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 227–230. l.
- Kovács Endre*: A történelem és irodalom koncentrációja a középiskolában. Tft. 1956. 2. évf. 1–2. sz. 2–9. l.
- A Közgazdaságtudományi Intézet egy éve. KgSz. 1956. 3. évf. 4. sz. 461–467. l.
- Kubinyi András*: Tállya mezőváros levéltára. LK. 1955. 26. évf. 80–89. l.
- Lackó Miklós*: A Magyar Párttörténet oktatásának néhány tapasztalatáról. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 70–82. l.
- Lakatos János*: Az új történelemtankönyvek megjelenése elé. PSz. 1956. 6. évf. 1–2. sz. 127–142. l.
- Lakó György*: Zsirai Miklós 1892–1955. AkÉ. 1955. 62. köt. 514. sz. 395–399. l.
- Lakó György*: Zsirai Miklós emlékezete

- Pekáry Tamás*: A „Collatio Alexandri Magni et Dindimi” keletkezéséhez. AT. 1956. 3. köt. 1–3. sz. 105–116. l.
- Pozgajeva, L. V.*: Angol-német gazdasági ellentétek a második világháború előestéjén /1933–1939/. /Voproszi Isztorii 1955. 5. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 9–30. l.
- Procházková, Helena*: A török a cseh-morva népköltészetben. FK. 1955. 1. évf. 4. sz. 509–520. l. /Klny./
- Razin, Je. A.*: A hadművészet története. A rabszolgatartó társadalom kora háborúinak hadművészete. I. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 3–25. l.
- Szabó Árpád*: Homérosz világa. Bp. 1956, Művelt Nép. 447 l., 16 t.
A szerző 1954-ben megjelent Homérosz c. művének 2., bőv. és átd. kiadása. (Szakszervezeti Világszövetség.) Egy év-tized áldozatos küzdelmei — a SzVSz harca a kenyérért és szabadságjogokért. 1945–1955. Bp. [1956], SzÓT. 47 l.
- Szentkirályi Zoltán—Détszy Mihály*: Az építészet rövid története. [III.] (Kathi Imre, Szentkirályi Zoltán. A térképeket rajzolta Dörflinger Endre.) Bp. 1956, Műszaki Kiadó. 160, 340 l.
- Szinyicin, A. M.*: A szovjet állam rendkívüli szervei a Nagy Honvédő Háború éveiben. /Voproszi Isztorii 1955. 2. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 31–46. l.
- Szkalnyikova, Olga*: A munkásosztály életmódjának és kultúrájának tanulmányozása a Csehszlovák Köztársaságban. ET. 1956. 67. évf. 1–2. sz. 1–11. l.
- Szotácsky Mihály*: Montesquieu nézetei az államról és a jogról. JK. 11. évf. 3. sz. 150–159. l.
- (Szovjetunió Kommunista Pártja.) Az SzKP 20. kongresszusa /1956. február 14–25/. Bp. 1956, Szikra. 663 l.
- A Szovjetunió története. (Isztorija SzSzsZr. Szerk. M[ilica] V[aszil'evna Necskina] Nyecskina. 2. köt. Oroszország a XIX. században. A feudalizmus váltsága. A kapitalizmus uralomra jutása. Bp. 1956, Szikra. 866 l., 2 térk.
- Tanulmányok a népi demokráciák történetéből. 1. (Szerk. Perényi József. Ford.) [és kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 336 l.
- A kötet tartalma:
Dimităr Angelov: A török hódítás és a balkáni népek harca a hódítók ellen.
Witold Kula: A kapitalista viszonyok kezdetei Lengyelországban a XVIII. században.
Simion Vianu: Részletek a román népnek a török iga lerázásáért és a függetlenség kivívásáért folytatott harcából. (Adalékok a XVIII. századvégéi román-orosz kapcsolatok történetéhez.)
Victor Chereșteșu: Adalékok az 1848-as forradalmi év erdélyi parasztmozgalmainak történetéhez.
Zsak Natan: Bulgária 1877–78-i felszabadulásának hatása az ország gazdasági és társadalmi fejlődésére.
Zanna Kormanova: Az első lengyel munkáspárt megalakulásának gazdasági és társadalmi feltételei. (A „Proletariat” párt létrejöttének 70. évfordulójára.)
Franciszek Fiedler: Lengyelország Kommunista Pártja.
Dimităr Koszev: Az 1923. évi szeptemberi felkelés.
P. Nichita, M. Ionescu, T. Udrea: A román nép harca a földreformért és a földbirtokos osztály felszámolásáért 1945. március 6-a előtt.
Új Lenin-dokumentumok. TáSz. 1956. 11. évf. 4. sz. 123–131. l.
Upenyik, V. A.: A szerb munkásmozgalom az első világháború előestéjén. MMIÉ. (1955. 1. évf. 4. sz. 83–98. l.)
Vadász Sándor: A jakobinusok forradalmi-demokratikus diktatúrája. Bp. 1955 [1956]. 39 l.
/Útmutató a Társadalom- és Természet-tudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára 62./
Vajda László: Investigations on the ancient insignia of Rank. AAr. 1956. 6. tom. 1–4. fasc. 33–51. l. /Klny./
Varga Jenő: A háború utáni kapitalizmus gazdaságáról. TáSz. 1956. 11. évf. 4. sz. 84–111. l.
Vipper, R[obert] (Ju)[r'evics]: Róma és a korai kereszténység. (Rim i rannee hrisztiansztvo.) (Ford. Gellért György.) Bp. 1956, Művelt Nép. 299 l.
Zetkin, Clara: Az élet frontján akarok harcolni. (Ich will dort kämpfen, wo das Leben ist.) /Válogatott írások és beszédek./ (Ford. Aczél János.) Bp. [1956], MNDSZ. 40 l.
9. Tudományos élet
Alekszejev-Popov, V. Sz.: Új kollektív munka a marxizmus történetéből. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 95–109. l.
Bakács István: A családi levéltárak rendezése. LK. 1955. 26. évf. 5–26. l.
Borsa Iván: Az egyházi levéltárak helyzete a Magyar Népköztársaságban. /Archivum 1954. 105–114. l./ LH. 1956. 6. évf. 1. sz. 48–56. l.
Borzák István: Gyóni Mátyás /1913–1955/. Száz. 1955. 89. évf. 6. sz. 964–965. l.
Le cours d'histoire de Hongrie à l'usage de l'enseignement supérieur. AH. 1956. 3. tom. 3. fasc. 329–378. l.

- kaja ekspansziója SzSA v sztranh Latinszkoi Ameriki poszle vtoroj mirovij vojnü.) (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1956, Szikra. 286 l.
- Grekov, [Borisz] D[mitrijevics]:* Az orosz parasztság története a legrégibb idők-től a XVII. századig. (Kreszt'jane na Ruszi sz drevnejsh vremen do XVII veka.) 1. (Ford. Lőrincze Lajosné. Átd. és jegyz. ell. Perényi József.) Bp. 1956, Akad. Kiadó. 592 l.
- Haraszti Éva, H.:* A chartista mozgalom. TT. 1956. 115. évf. 6. sz. 364—368. l.
- Harmatta János:* A durai pártus ostra-konok. AT. 1956. 3. köt. 1—3. sz. 81—82. l.
- Harmatta János:* Elamica I—II. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1954. 4. tom. 3—4. fasc. 287—311. l., 1955. 5. tom. 3—4. fasc. 281—293. l. /Klly./
- Haupt, Gh.:* A Romániai Munkások Szociál-demokrata Pártjának megalakításáról (1893—1899). MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 37—53. l.
- Hegedűs Lajos:* Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez. MNyör. 1956. 80. évf. 1. sz. 101—113. l.
- Kéki Béla:* Assurbanipál könyvtára Ninivében. Kts. 1956. 6. évf. 1. sz. 52—55. l.
- Kéki Béla:* A Medici-könyvtárak. Kts. 1956. 6. évf. 5. sz. 370—372. l.
- Knittel, F.:* Engels Frigyes szerepe a német munkásmozgalomban Marx Károly halála után. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 68—82. l.
- [Kuraeva] Kurajeva, M.:* Az új élet alkotói. /A Vörös Október kolhoz történetéből./ (Tvorci novoj zszni.) (Ford. Meggyesi János.) Bp. 1956, Szikra. 119 l., 4 t.
- Láng István:* Lenin, a forradalmár publicista — a kommunista szerkesztő mintaképe. MS. 1956. 2. évf. 1. sz. 25—29. l.
- Lenin, V[ladimir] I[Ics]:* Művei. 17. köt. 1910 december — 1912 április. Bp. 1955 [1956], Szikra. VIII, 623 l.
- Lenin, V[ladimir] I[Ics]:* Művei. 35. köt. 1912 február—1922 december. Bp. 1956, Szikra. IX, 606 l.
- Lenin, V[ladimir] I[Ics]:* A szovjet államapparátus munkájáról. (O rabote szovetszkogo goszudarsztvennogo apparata.) Bp. 1956, Szikra. 295 l.
- [Leont'ev] Leontyev, A.:* A munkássz-tály helyzete és harcai a kapitalizmus-ban. (Ford. Gara György.) Bp. 1956, Népszava. 44 l.
- Lipin, L.—Belov, A.:* Az ékirás regénye. (Glinjanüe knigi.) (Ford. Borzsák István. [Ill.] Csillag Vera.) 2. kiad. Bp. 1956, Művelt Nép. 344 l.
- Marengo, Anna:* Harmincöt éve alakult meg az Olasz Kommunista Párt. T Sz. 1956. 11. évf. 1. sz. 94—105. l.
- Marót Károly:* Kik voltak a műzsák? MTANYI. 1956. 8. köt. 1—4. sz. 85—127. l. /Klly./
- Maróti Egon:* A jósokra vonatkozó tilalom Catonál. AT. 1956. 3. köt. 1—3. sz. 83—91. l.
- Marx, [Karl] — Engels, [Friedrich]:* Levelek „A tőké”-ről. (Ford. Bródy András.) Bp. 1956, Szikra. 379 l. Készült az 1954-ben Berlinben megjelent Briefe über „Das Kapital” c. gyűjtémény alapján.
- Marx, (Karl) — Engels, (Friedrich):* A szakszervezetekről. Bp. 1956, Szikra. 224 l., 1 ték. A válogatás Karl Marx und Friedrich Engels über die Gewerkschaften /Berlin 1953./ c. kiadvány alapján készült.
- Mátrai László:* Montesquieu, a felvilágosodás filozófusa. MTATT. 1956. 7. köt. 3. sz. 199—208. l. /Klly./
- Mátyás Antal:* Franklin Benjámín közgazdasági nézetei. KgSz. 1956. 3. évf. 4. sz. 453—460. l.
- Mező Ferenc:* Sechzig Jahre olympische Spiele. Bp. 1956, Pannonia. 408 l., 31 t.
- N[ádor] G[yörgy]:* Az averroisták, a középkor radikális szabadgondolkodói. Szélgjegyzetek egy most feltárt Boetius Dacus-mű margójára. MTATT. 1956. 7. köt. 4. sz. 365—372. l.
- Nádor György:* Kepler világnézete és gondolkodói egyénisége. A „szent örjögés” és a természettudomány. FK. 1956. 2. évf. 1—2. sz. 41—60. l.
- Nádor György:* A kopernikuszi tan és hatása a tudományos gondolkodásra. Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának Közleményei. 1956. 6. köt. 1. sz. 93—105. l.
- Nagy Tamás:* A politikai gazdaságtan néhány kérdéséről. /A politikai gazdaságtan tankönyv új magyar nyelvű kiadása alkalmából./ KgSz. 1956. 3. évf. 6. sz. 657—675. l.
- Nehru, Dzsavaharlal:* Önéletrajz. (An autobiography. Ford. Gábor Jozefa, Auer Kálmán.) Bp. 1956, Szikra. 695 l., 1 t.
- A nemzetközi szakszervezeti mozgalom története kialakulásától a második világ-háborúig. Bp. 1956, Népszava. 226 l.
- Nyedorezov, A. I.:* Csehszlovákia néptömegei a forradalmi átalakításokért folyó harcban /1945—1948/. /Voproszi Isztorii 1955. 5. sz. / TIÉ. 1955. 6. évf. 7—12. sz. 83—100. l.
- Az ókori kelet világából. (Drevnij vosztok. [Szerk.] V. V. Sztruve. Ford. Borzsák István.) Bp. 1956, Művelt Nép. 259 l.

8. Egyetemes történet

- Abramov, K.*: A nyilvános könyvtárak az első orosz forradalom éveiben. KT. 1955. 1. évf. 12. sz. 15–22. l.
- Adams, W. S.*: Az 1905-ös orosz forradalom hatása Angliában. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 115–128. l.
- Aidit, D. N.*: Indonézia Kommunista Pártjának megalakulása és fejlődése. /Az IKP főtittkárának beszéde 1955. május 23-án, a párt megalakulása 35. évfordulóján./ PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 83–94. l., 2. sz. 68–84. l.
- Alföldi M[ária], R.*: The consecration coins of the third century. AAr. 1956. 6. tom. 1–4. fasc. 57–70. l., 1 t. /Klly./ (Aranyossi Magda): Zetkin, Clara. Bp. 1955 [1956], MNDSz. 19 l.
- Artamanov, M. J.*: Kazár vár a címljanszki tengerben. TT. 1956. 115. évf. 5. sz. 290–293. l.
- Bagrejev, A. D.*: Lengyelország felszabadítása 1944–1945-ben a szovjet csapatok által. /Voproszi Isztorii 1955. 7. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 66–82. l.
- Berlioz, Hector* Emlékiratai. Utazásai Olaszországban, Németországban, Oroszországban és Angliában 1803–1805. (Mémoires de Hector Berlioz.) (Ford. Faragó László. Bev. György János. Sajtó alá rend. és jegyz. [ell.] Kóla Margit.) 1–2. köt. Bp. 1956, Zeneműkiadó. 1 db.
- Boltyin, J. A.*: A szovjet fegyveres erők győzelme a Nagy Honvédő Háború zárószakaszában. /Voproszi Isztorii 1955. 5. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 47–65. l.
- Bónis György*: Montesquieu jogi és politikai nézetei. MTATT. 1956. 7. köt. 3. sz. 209–247. l. /Klly./
- Bozsinov, V.*: A népi demokratikus Bulgária részvétele a hitleri Németország elleni háborúban. /Isztorieseszki Pregled 1955. 3. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 128–171. l.
- Chepes, Gh.*: A munkás-paraszt szövetség megszilárdításának néhány problémája hazánkban [Románia]. /Studii 1954. III. sz./ TIÉ. 1955. 6. évf. 7–12. sz. 101–127. l.
- Cseprukov, V.*: A jelenkori kapitalizmus néhány kérdése. AASz. 1956. 2. sz. 10–21. l.
- Czuth Béla—Szédeczky-Kardoss Samu*: A bagauda mozgalmak Hispaniában. AT. 1956. 3. köt. 1–3. sz. 175–180. l.
- Décsy Gyfula*: Slovenský karhaci spev zo 17. storočia. SSL. 1956. 1. tom. 4. fasc. 412–415. l.
- Dolmányos István*: A dekabristák. Bp. 1955 [1956]. 36 l.
- /Útmutató a Társadalom- és Természet-tudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára 43./
- Domnitch, M. J.*: Az 1905-ös orosz forradalom kezdete és a franciaországi szolidaritás-mozgalom. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 99–114. l.
- Dornemann, Luise*: Jenny Marx. (Ford. Józsa Péter.) Bp. 1956, Szikra. 233 l., 10 t.
- Erdős Péter*: Lenin az I. osztály elsődleges fejlődésének törvényéről. KgSz. 1956. 3. évf. 4. sz. 389–399. l.
- Faller Jenő*: Georgius Agricola. 1494–1555. Halálának 400 éves fordulója alkalmából. Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1956. 18. köt. 1–4. sz. 337–349. l.
- Fejezetek a Szovjetunió történetéből. /1907–1917 március./ (Ocserki isztorii SzSzSzR 1907–mart 1917.) Szerk. A. L. Szidorov. (Ford. Lénárt György, Siklósi Mihály.) Bp. 1956, Szikra. 463 l.
- Fekete Lajos*: A Siyaqat írástípus a török pénzügyigazgatásban. MTANyI. 1956. 8. köt. 1–4. sz. 1–83. l. /Klly./
- Fenyő Béla*: Másfél évszázad a halál szolgálatában. /A Krupp-dinasztia története./ [Bp.] 1955 [1956]. Soksz. 25 l.
- /Útmutató a Társadalom- és Természet-tudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára./
- Fitz József*: Az alexandriai könyvtár. Kts. 1956. 6. évf. 2. sz. 132–135. l.
- Fitz József*: A Vivarium. Kts. 1956. 6. évf. 3. sz. 204–207. l.
- Fodor Gyula*: A légierő fejlődésének hadtörténelmi áttekintése. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 304–329. l.
- Fogarasi Béla*: Lenin és a tudomány. MTATT. 1956. 7. köt. 3. sz. 181–197. l. /Klly./
- Foster, William Z.*: A. 3. Internacionálé. (Ford. Gábor Jozefa.) Bp. 1956, Szikra. 232. l., 1 t.
- A szerző History of the three internationals c. művének 3. része.
- Fóti Istvánné*: A Szovjetunió népgazdaságának fejlődése. StSz. 1956. 34. évf. 2. sz. 176–185. l.
- Garibaldi, [Giuseppe]* Válogatott írásai. (Memorie autobiografiche.) (A kötetet összeáll., bev. és jegyz. [ell.] Sallay Géza. Ford. Sallay Géza, Szauder József. A térképeket készítette Bognár Gábor.) Bp. 1955 [1956], Művelt Nép. 284 l., 4 t., 2 térk.
- Ghirshman, R.*: La ziggourat elamite de Tehoga—Zanbil près Suse [Iran]. AAr. 1956. 6. tom. 1–4. fasc. 53–56. l.
- Grecsev, M. A.*: A dollár terjeszkedése Latin-Amerikában. (Imperialiszticesz-

- A Magyar Tanácsköztársaság a dolgozó népért. [Képanyag. Kiad. a] (MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya és Párttörténeti Intézete.) Bp. 1956. 46 l.
- Máté György: Illegális kommunista üzemi lapok. MS. 1956. 2. évf. 5. sz. 220—221. l.
- Máté György: Szikrától lobban a láng. (A magyar kommunista sajtó munkásainak harca.) Bp. 1956, Művelt Nép. 183 l.
- Matuz József: A Vörös Hadsereg és a dolgozó nép. HK. 1955. 2. évf. 3—4. sz. 243—266. l.
- A mekényesi „Új alkotmány” termelőszövetkezet hat éve. [Pécs 1956]. 18 l.
- Molnár Pál: A dolgozó honvéd. HK. 1955. 2. évf. 3—4. sz. 267—303. l.
- A munkásosztály helyzete a Horthy rendszer idején. /Adalékok./ Összeáll. (a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem munkaközössége) Kádár Iván (vezetésével). Bp. 1956, Szikra. 334 l.
- Németh Ferenc: A mórakalmi Vörös Október termelőszövetkezet története. Hódmezővásárhely 1956. 19 l.
- /Csongrád megyei füzetek 17./
- 50 éves a magyar gőzturbinagyártás. Magyar Energiagazdaság. 1956. 9. évf. 3. sz. 85—89. l.
- Papp Lajos: A diadalmas sztrájk. [Az építőipari munkások 1935-ös sztrájkja.] MME. 1955. 1. évf. 4. sz. 1—19. l.
- Papp Lajos: Egy régi OTI választásról. Munka. 1956. 6. évf. 2. sz. 36—38. l.
- Pecze Ferenc: A tanácsok jelentősége és szerepe a Magyar Tanácsköztársaság megteremtésében. JK. 1956. 11. évf. 3. sz. 129—138. l.
- Pintér István: Rózsa Ferenc és az illegális Szabad Nép. MS. 1956. 2. évf. 6. sz. 270—271. l.
- Rácz Lajos: Régi vásárhelyi május elsejék. Vásárhelyi Szó. 1956. 5. sz. 1—2. l.
- Rákosi Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság levéltári rendeletéről. LK. 1955. 26. évf. 61—64. l.
- (Remete László): Irodalom-forradalom 1917—1919. Az orosz és magyar forradalmak egykorú irodalmi dokumentumok tükrében. [Gyűjt., (szerk. és jegyz. ell. — —. [Bev.] Komját Irén.) Bp. 1956, Magvető. 452 l.
- Réti László: A Bethlen—Peyer paktum. [Kiad. az] MDP Központi Vezetősége Párttörténeti Intézete. 2. átd. kiad. Bp. 1956, Szikra. 95 l.
- Réti László: Nyisztor György. Cs. 1956. 10. évf. 3. sz. 521—529. l.
- (Részó Pál—Székelyhiédi Vilmos): Hamburger Jenő az orvos és forradalmár. (Sajtó alá rend. Kovács Béla.) Zalaegerszeg 1956. 20 l.
- Sárközi Zoltán — Szigetvári István: A „Szövosz”-ba beolvadt szövetkezeti központok története és iratai. LK. 1955. 26. évf. 104—122. l.
- Sollner József: A magyar szakszervezeti mozgalom története 1929—1939 között. Bp. 1956, Népszava. 37 l.
- /A SZOT Főiskola történelem-munkásmozgalom története tanszékének előadásai./
- A somogyvári „Szabadság” termelőszövetkezet fejlődése. Kiad. a Somogy megyei Tanács V. B. Mezőgazdasági Igazgatósága. [Kaposvár 1956]. 22 l.
- A szabad magyar sport tíz éve. [Ill.] (a Központi Statisztikai Hivatal grafikus munkaközössége Török Mihály és Kovács Mihály vezetésével.) Bp. 1955, Sport Kiadó. 207, XL l.
- Szalvai Mihály (1899—1955). HK. 1955. 2. évf. 3—4. sz. 3—4. l.
- Szemző Piroška, D.: Tevan Andor és a magyar könyvművészet. MK. 1956. 72. évf. 1. sz. 68—76. l.
- Takáts Kálmán: Sopron város és megye felszabadulása 1945-ben. SSz. 1956. 10. évf. 1. sz. 1—15. l.
- Tamás Aladár: A 100%-ról. TT. 1956. 115. évf. 1. sz. 34—36. l.
- Tények és adatok Pestmegye történetéből a felszabadulástól az első 5 éves terv befejezéséig. /1944—1955./ (Összeáll. a Pestmegyei Pártvégrehajtó Bizottság ... dokumentációs munkaközössége. Előadó: Ádám Mihály.) Bp. 1956. 55 l.
- /Segédanyag az MDP Politikai Iskola és Marxizmus—leninizmus alapjai tanulmányának propagandistái számára./
- Tíz év a felszabadult főváros életéből. (Összeáll.: munkaközösség. Bev. Pongrácz Kálmán.) Bp. 1956, Közgazd. és Jogi Kiadó. 284 l., 40 t., 3 térk.
- 10 éves a földművelőszövetkezet. 1946—1956. Győr 1956. 39 l.
- Varga Zoltán: Debrecen felszabadulása utáni politikai életének néhány kérdése I—III. Alföld. 1956. 7. évf. 1. sz. 61—73, 2. sz. 42—49, 3. sz. 67—75. l.
- Vas Zoltán: Tizenhat év fegyházban. 1—2. r. Bp. 1956, Szikra. 2 db.
- /Érdekes könyvek 1956. 3./
- Vita az ellenforradalmi korszak gazdaságtörténetének néhány kérdéséről. [Ref.] B.—R. Száz. 1956. 90. évf. 1—2. sz. 221—238. l.
- Vörös Károly: A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás. Összeáll. — —. Bp. 1956, Levéltárak Országos Központja. Soksz. V, 81 l., 1 t.

- Gárdos Miklós*: Azon az őszön... Krónika a magyarországi partizánharocokról. [III.] (Kass János. A térképmellékletet készítette Denke Gábor.) Bp. [1956], Ifj. Kiadó. 183 l., 2 térk.
- Gebhardt Antal*: Lambrecht Kálmán élete és tudományos működése (1889–1936). TT. 1956. 115. évf. 5. sz. 287–289. l.
- Géczi Gyula*–*Nagy Gyula*: Szemtanuk szavaival... [Kazincbarcika 1950–1955./ [Kazincbarcika 1956]. Kazincbarcikai Városi Pártbiz. 94 l.
- Gereben Béla*: Sopron város idegenforgalma a felszabadulás tíz esztendejében. SSz. 1955. 9. évf. 3–4. sz. 149–151. l.
- Harsányi János*: Magyarok a belga nép ellenállási harcában a II. világháború idején. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 182–184. l.
- Hetényi István*: Hozzászólás Horváth Róbert „A polgári nemzeti jövedelem-számítás Magyarországon” c. cikkéhez. StSz. 1956. 34. évf. 4. sz. 338–342. l.
- Horváth József*: A magyar szakszervezeti mozgalom története 1939–1945 között. Bp. 1956, Népszava. 32 l.
/A SZOT Főiskola történelem-munkásmozgalom története tanszékének előadásai./
- Horváth Róbert*: A polgári nemzeti jövedelem-számítás Magyarországon. StSz. 1956. 34. évf. 4. sz. 324–337. l.
- Az „Ifjú proletár” az ifjómunkások és tanoncok helyzetéről. 1922–1933. Összeáll. Schuller Gábor. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 135–148. l.
- Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919–1946.* [Kiad. a] Magyar Országos Levéltár. 1. köt. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. 1919–1921. Szerk. és bev. Nemes Dezső. 2. kiad. Bp. 1956, Szikra. 476 l., 4 t.
- Kállai Gyula*: 1848 öröksége és felszabadulásunk. TT. 1956. 115. évf. 4. sz. 193–194. l.
- Karsai Elek*: Kormánybiztosok hatásköre és tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első hónapjaiban. LK. 1955. 26. évf. 206–234. l.
- Kató István*: Az 1918. évi magyar demokratikus forradalom előzményeinek és győzelmének néhány kérdése. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 1–26. l.
- Kató István*: Hozzászólás Friss Istvánné: A magyar munkásosztály 1933–35-ben vívott harcáról c. tanulmányához. Friss Istvánné és Horváth Zoltánné válaszával. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 133–143. l.
- Kiss György*: A Magyar Kommunista Párt felszabadulás utáni ifjúsági politikájának néhány kérdése. [1944 október–1945 szeptember./ PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 47–69. l.
- Kleinné Nagy Zsuzsa*: Baranya megye történetének néhány vonása a tanácsköztársaság idején. Gábor Sándorné, Hajdu Gyula stb. hozzászólásával. Pécs 1955 [1956]. 30 l.
- /Dunántúli tudományos gyűjtemény 2./
- Komáromy József*: A győzelmes miskolci csata, 1919. május 20–21. Borsodi Szemle. 1956. 1. évf. 1. sz. 3–18. l.
- A Kommunista Magyarországi Pártja I., újjáalakító kongresszusának határozataiból. Összeáll. Rákosi Sándor – Szabó Ágnes. PtK. 1956. 2. sz. 144–159. l.
- Kozłowski, J.*: Lengyelek részvétele az 1919-es magyar proletárforradalomban. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 60–67. l.
- Kőhalmi Béla*: Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény „Hazánk felszabadulásáról” és a tömegekhez forduló bibliográfia problémái. TáSz. 1956. 11. évf. 5. sz. 135–142. l.
- Kristóf Károly*: A meghíúsított bemutató. (Diplomáciai dokumentum Bartók Béláról.) Új Zenei Szemle. 1956. 7. évf. 3. sz. 14. l.
- Kubinszky Mihály*: 80 éves a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút. SSz. 1955. 9. évf. 3–4. sz. 129–130. l.
- Kurta János*: Magyarok a spanyol polgárháborúban. Visszaemlékezés. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 162–167. l.
- Kürti András*: Az 1946-os üzemi bizottsági választások előzményei. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 16–45. l.
- Lackó Miklós*: Az 1946-os márciusi győzelem. (A Baloldali Blokk megalakulása.) TáSz. 1956. 11. évf. 3. sz. 23–45. l.
- Lévai Oszkár búcsúlevelei. Összeáll. Havas Imréné – Padányi G. Gyuláné. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 159–161. l.
- Lukács Pál*: A termelőszövetkezetek fejlődése a statisztika tükrében. Jászkunság. 1956. 3. évf. 2. sz. 81–86. l.
- Lyka Károly*: Festészetünk a két világháború között. /1920–1940./ Visszaemlékezés. (Sajtó alá rend. és bev. Körner Éva.) [Bp.] 1956, Képzőművészeti Alap. 105 l., 40 t.
- A magyar munkásmozgalom romániai visszhangjának néhány dokumentuma. 1919–1932. Összeáll. Dian Éva, G. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 129–134. l.
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 5. köt. A magyar munkásmozgalom a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követő forradalmi fellendülés időszakában... 1917 november 7–1919 március 21. (Összeáll. Gábor Sándorné, Fehér András stb. Szerk. [a] MDP Központi Vezetősége Párttörténeti Intézete.) Bp. 1956, Szikra. 775 l., 5 t.

- Asboth Oszkár*: Az első helikopter. (Sajtó alá rend. Pap János.) Bp. 1956, Népszava. 252 l. 21 t.
- Balassa Iván*: Der Maisbau in Ungarn. AEt. 1956. 5. tom. 1–2. fasc. 103–181. l.
- Balázs Béla*: A személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokráciánk történetének feldolgozásában. Száz. 1955. 89. évf. 6. sz. 882–896. l.
- Balázs József*: Magyar katonák az 1918-as csehországi polgári demokratikus forradalomban. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 179–181. l.
- Balázs Tibor*: A Pest vármegyei Nemzeti Bizottságok történetéhez (1945. január–október). LK. 1955. 26. évf. 236–271. l.
- Baranya tíz éve számokban. 1944–1954.* (Segédanyag a politikai iskolák és a marxizmus–leninizmus alapjai tanfolyamok propagandistái számára.) [Pécs 1956], MDP Baranyam. VB. 18 l.
- Barna Péter*: A magyar büntetőtörvényhozás fejlődésének vázlata a felszabadulástól. Bp. 1956, Közgazd. és Jogi Kiadó. 93 l.
- Bartók-dokumentumok.* [Közl.] Szöllősy András. Új Zenei Szemle. 1956. 7. évf. 3. sz. 9–13. l.
- Berend Iván — Ránki György*: Az ipar háborús előkészítése és ennek hatása az ipari ciklus alakulására Magyarországon (1933–1938). KgSz. 1956. 3. évf. 1. sz. 58–73. l.
- (Bernáth László—Komoróczy György)*: Tények és adatok Hajdú-Bihar megye és Debrecen történetéből a felszabadulástól a hároméves terv végéig. (1944. október–1949. december.) Debrecen 1955 [1956]. 84 l.
- /Segédanyag az MDP politikai iskola és Marxizmus–leninizmus alapjai tanfolyamának propagandistái számára./
- Beszélő számok Komárommegye gazdasági és kulturális fejlődéséről. Oktatási segédanyag a DISz Petőfi Iskola propagandistái számára. Komárom 1955 [1956], DISz Komáromm. Biz. 15 l.
- Bognár Iván*: Kodállal együtt... Bartók levele egy ellenforradalmi fegyelmi bizottsághoz. IU. 1956. 7. évf. 12. sz. 5. l.
- Csatkai Endre*: Sopron egészségügye és népművelése az 1919-es Tanácsköztársaság idején. SSz. 1955. 9. évf. 3–4. sz. 105–113. l.
- Csméi Károly*: A szovjet páncélos és gépesített csapatok szerepe a Magyarországot felszabadító hadműveletekben. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 5–23. l.
- Derkovics Jenő*: A Magyar Vörös Hadsereg gyári munkászereinek szervezése. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 213–242. l.
- Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásáról és nemzetközi visszhangjáról. [Összeáll.] Scharla Erzsébet. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 110–121. l.
- Dömötör Gergely*: A Magyar Tanácsköztársaság hadigazdasága. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 120–149. l.
- Előre! /Tízéves az Úttörő Mozgalom./ 1946–1956. [Bp.] 1956. 95 l.
- Eörsze László*: Kodály Zoltán élete és munkássága. Bp. 1956, Zeneműkiadó. 227 l., 8 t.
- Erdei Ferenc*: A szövetkezeti úton. Válogatott cikkek és beszédek. Bp. 1956, Szikra. 446 l.
- Erőss Emma*: A magyar szakszervezeti mozgalom története 1919–1929 között. Bp. 1955 [1956], Népszava. 34 l.
- /A SZOT Főiskola történelem-munkásmozgalom története tanszékének előadásai./
- Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. Incze Miklós. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1955 [1956], Akad. Kiadó. VI, 526 l.
- Falunk tíz éve. [Válogatás a Szabad Föld pályázatának anyagából.] (Összeáll. a Szabad Föld szerkesztősége.) [Bév.] Darvas József. Bp. 1956, Szikra. VII, 295 l., 1 mell.: 100 l., 2 tb.
- Felszabadulásunk és a magyar levéltárak. LK. 1955. 26. évf. 3–4. l.
- Fjodorov, A. V.*: Orosz katonák részvétele a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 204–212. l.
- Földes Anna*: Móra Ferenc tevékenysége 1918–19-ben. ITK. 1956. 60. évf. 1. sz. 46–56. l.
- A földművesszövetkezetek a falu felemelkedéséért. 1946–1956. (Szerk. Borvendég Imre.) [Bp. 1956], Szövosz. 71 l.
- Friss Istvánné*: A magyar munkásosztály 1933–1935-ben vívott harcairól. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 27–46. l.
- Gaál Endre*: Szegedi adalékok a klerikális reakció népellenes harcához. (1914–1920). Szeged 1956. 39 l.
- /Csongrád megyei füzetek 19./
- Gaál Endre*: A szegedi munkásság harca a Tanácsköztársaságért 1917–1919. [Kiad. a] Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézete. Bp. 1956, Szikra. 231 l.
- Gál Éva, L.*: A köztársaság megteremtése Magyarországon /1946/. Száz. 1956. 90. évf. 1–2. sz. 170–203. l.

- Kiss Lajos*: Vásárhelyi [Hódmezővásárhely] híres vásárok. Szeged 1956, Tiszatáji Magvető. 115 l., 1 térk.
- Kollega-Tarsoly Sándor*: Parasztorsor meggyenkben [Szabolcs-Szatmár megye]. 1848—1944. Nyíregyháza 1956, Szabolcs-Szatmár megyei Tanács. 151 l.
/Szabolcs-szatmári füzetek 4./
- Kolosváry Gábor*: Apáthy István. Szeged 1956. 16 l.
/Csongrád megyei füzetek 20./
- Komlós Aladár*: Vajda János. [Kiad. a] Magyar Irodalomtörténeti Társaság. Bp. 1956, Művelt Nép. 215 l., 1 t.
/Nagy magyar írók./
- Kőhalmi Béla*: Petrik Géza /1845—1925/. Kts. 1956. 6. évf. 3. sz. 185—187. l.
- Kunz Ferenc*: Szinnye József /1830—1913/. Kts. 1956. 6. évf. 5. sz. 329—331. l.
- Mérey Klára*: A mezőgazdasági munkásság mozgalmi a Dunántúlon 1905—1907-ben. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1956, Szikra. 198 l., 1 t., 3 térk.
- Morvai Judit, Sz.*: Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalji palócasszonyok élete a múlt század második felében. [Ill.] (Csohány Kálmán.) Bp. 1956, Magvető. 258 l.
/Magyar könyvtár./
- Mucsi Ferenc*: Az első orosz forradalom és a magyar munkásmozgalom. [Kiad. a] MDP Központi Vezetősége Párttörténeti Intézete. Bp. 1956, Szikra. 199 l.
- Németh Lajos*: Hollósy Simon és kora művészete. Bp. 1956, Képzőművészeti Alap. 161 l., 37 t.
- Nyékes István*: Bereczki Máté. Agrártudomány. 1956. 8. évf. 3. sz. 136—138. l.
- Pach Zsigmond Pál—Sándor Pál*: A szabadversenyen alapuló kapitalizmus viszonylagos fellendülése és az ipari proletariátus kialakulása a kiegyezés után. [Bp. 1956], Közgazd. és Jogi Kiadó. 59 l.
/Klny. a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1955. évi évkönyvéből./
- Remete László*: Móra Ferenc Szabó Ervinről. A Fővárosi Könyvtár régi irattárból előkerült ismeretlen Móra-levél. Tiszatáji. 1956. 10. évf. 2. sz. 124—125. l.
- Sándor Vilmos*: Die grossindustrielle Entwicklung in Ungarn 1867—1900. AH. 1956. 3. tom. 3. fasc. 139—247. l.
- Sipka Sándor*: Gonda József. /1877—1913/. Hódmezővásárhely 1955 [1956]. 95 l.
/Csongrád megyei füzetek 16./
- Svéd László*: A magyarországi szocialista ifjúságmunkásmozgalom /1905—1908/. PtK. 1956. 2. évf. 2. sz. 46—67. l.
- Szabó Ferenc*: Emlékek Justh Zsigmond parasztszínházáról. Vásárhelyi Szó. 1956. 5. sz. 15—18. l.
- Szabolcsi Bence*: Liszt Ferenc estéje. Bp. 1956, Zeneműkiadó. 122 l.
- Szászi András*: Adatok az Igazságügy-minisztérium ügyintézésének történetéhez. 1867—1918. LK. 1955. 26. évf. 188—205. l.
- Szekeres József*: Adatok a pécsi bányászok 1905. évi harcáról. Száz. 1955. 89. évf. 6. sz. 897—923. l.
- Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918. Szerk. Pach Zsigmond Pál, Sándor Pál. [Kiad. a] Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Bp. 1956, Szikra. 391 l.
A kötet tartalma:
- Földi Tamás*: A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása. 1867—1900.
- Berend Iván—Ránci György*: A monopolkapitalizmus gazdasági alaptörvénye érvényesülésének néhány kérdése Magyarországon az első világháború előtt 1900—1914.
- Szuhay Miklós*: A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt.
- Tokodnyé Puskás Julianna*: A nemzetgazdasági militarizálásnak hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején.
- Vámos Ferenc*: Lajta Béla. /Halálának 35. évfordulóján./ Magyar Építőművészet. 1956. 5. évf. 2. sz. 54—59. l.
- Várnai Péter*: Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharctól haláláig /1846—1875/. Bp. 1955 [1956], Akad. Kiadó. 163—209. l., 3 t.
/Klny. a Zeneatudományi tanulmányok c. mű 4. kötetéből./
- Vincze Edit, S.*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenysége a kilencvenes években. Száz. 1956. 90. évf. 1—2. sz. 126—169. l., 1 t.
- Vita az 1875. évi fúzió történetével kapcsolatos kérdésekről.* (Vita Markovits Pálné: „Az 1875-ös fúzió története” c. munkájáról, Sándor Vilmos, Pálffy Ilona stb. hozzászólásával.) Száz. 1955. 89. évf. 6. sz. 924—933. l.

7. Magyarország története 1917—1955

- Arányi F. Emil*: Tíz éves a földműves-szövetkezeti mozgalom. StSz. 1956. 34. évf. 4. sz. 373—376. l.
- Aranyossi M[agda]*: Vlijanie Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialiszticeszkoj Revoljucii i Vengerszkoj Szovetszkoj Reszpubliki na zsenzskoe dvizsenie v Vengrii v 1917—1919 gg. AH. 1956. 3. tom. 3. fasc. 249—292. l.

- Tessedik Sámuel Válogatott pedagógiai művei. Összeáll., bev. és jegyz. [ell.] Vincze László. Bp. 1956, Tankönyvkiadó. 147 l., 2 t.
[Neveléstörténeti könyvtár.]
- Tordai György: Vajda Péter: a Társulat első titkára. TT. 1956. 115. évf. 3. sz. 164—166. l.
- Tóth Zoltán, I.: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. MTATT. 1956. 7. köt. 4. sz. 259—279. l.
- Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története. 1790—1849. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 507 l., 1 t.
- Ujházi Lászlóné: Az 1848-as magyar forradalom és a szabadságharc a korabeli angol sajtó tükrében. FK. 1956. 2. évf. 1—2. sz. 139—146. l.
- Urbán Aladár: Honvédtoborzás a Tiszántúlon 1848 nyarán. HK. 1955. 2. évf. 3—4. sz. 134—166. l.
- Vágó Benőné: A reformkor első magyar nőnevelője [Karacs Teréz]. Köznevelés. 1956. 12. évf. 9. sz. 197—199. l.
- Valkó Arisztid: Moreau [Charles] a kismartoni díszkert rendezéséről. [Bp. 1956, Mezőgazd. Kiadó.] 101—106. l.
[Klmy. a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola évkönyve 1954. évf.-ából.]
- Vasvári Pál Válogatott írásai. (Szerk. és bev. Fekete Sándor. A nyomtatásban most először megjelenő kéziratokat közölte és jegyz. ell. László József.) [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1956, Művelt Nép. 311 l., 2 t.
- Verbényi László: Iparostanulók magyarul tanulnak. [Adalékok a magyar nyelv terjedésére Sopronban.] SSz. 1956. 10. évf. 1. sz. 77—78. l.
- Verbényi László: Pestalozzi tanítványa Sopronban. SSz. 1955. 9. évf. 3—4. sz. 128. l.
- Vörös Károly: Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom. SSz. 1955. 9. évf. 3—4. sz. 80—104. l.
- Windisch Éva, V.: Az Országos Széchényi Könyvtár első könyvtárosai. Kts. 1956. 6. évf. 1. sz. 24—27. l.
6. Magyarország története 1849—1917
- Allodiatoris Irma: Xántus János. [Bp.] 1955 [1956]. 26 l.
[A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadásai 49.]
- Aranyossi Magda: Frankel a szerkesztő és újságíró. MS. 1956. 2. évf. 3. sz. 128—130. l.
- Aranyossi Magda: Frankel Leo állásfoglalása a Németországi „kivételes törvény”-nyel szemben. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 54—59. l.
- Balogh István: Herman Ottó levelei Zoltai Lajoshoz. ET. 1956. 67. évf. 1—2. sz. 132—153. l.
- Berkovits Ilona: Zichy Mihály baráti köre Párizsban. — — halálának 50. évfordulójára. MűÉ. 1956. 5. évf. 1. sz. 1—14. l.
- Bíró József—Kovács Mihály: A Szántó Kovács János-féle agrárszocialista mozgalom. [Kiad. a] Hazafias Népfront Csongrád Megyei Bizottsága. Szeged 1956. 36 l., 1 t.
- Bodnár Éva: Tornyai János. 1869—1936. Bp. 1956, Képzőművészeti Alap. 117 l., 21 t.
[Magyar mesterek.]
- Borsa Gedeon: Szabó Károly /1824—1890/. Kts. 1956. 6. évf. 2. sz. 103—105. l.
- Daday András: Az első magyar fürdőügyi tanulmányút. OTKK. 1956. 2. sz. 99—118. l.
- Erényi Tibor: A magyar szakszervezeti mozgalom története 1848—1917 között. Bp. 1956, Népszava. 68 l.
[A SZOT Főiskola történelem- munkásmozgalom története tanszékének előadásai.]
- Föglein Antal: Iratpusztítás és levéltár- csonkítás az önkényuralom alatt. LK. 1955. 26. évf. 48—60. l.
- Gerő László: Lajta Béla építő. /Budapest, 1873. I. 23.—Wien, 1920. X. 12./ Magyar Építőművészet. 1956. 5. évf. 2. sz. 50—53. l.
- B. Jávorka Éva: Marx és Engels művei a magyarországi német nyelvű munkáslapokban (1873—1894). PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 144—148. l.
- József Farkas: „A Tett” /1915 november 1 — 1916 szeptember 20/. MMIÉ. 1955. 1. évf. 4. sz. 20—36. l.
- (K. G.): Összejövétel a Párttörténeti Intézetben az 1905-ös orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 127—130. l.
- (K. J.): Volt galileisták találkozója. PtK. 1956. 2. évf. 1. sz. 131—137. l.
- Katona Ibolya: Az első magyar orvosnő [Hugonnai Vilma]. OTKK. 1956. 2. sz. 80—98. l.
- Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. 2. 1892—1900. Összegyűjt. és jegyz. ell. — —. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1956, Tankönyvkiadó. 967 l.
- Kemény István: Eötvös Károly, az újságíró. MS. 1956. 2. évf. 4. sz. 177—179. l.
- Kertainé Friedrich Klára: Az 1905-ös orosz forradalom hírlapi grafikáinkban. MűÉ. 1956. 5. évf. 1. sz. 39—46. l.

- romig. /Egy 48-as szabolcsi honvéd naplója./ [Kiad. és] (bev. Soltész István.) [Nyíregyháza] 1956. 25. 1.
- Borus József*: 1849 hadtörténeti irodalmának néhány kérdése. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 167–203. 1.
- Borus József*: A nép a Tiszavonal védelmében. 1849. január–április. Jászkunság. 1956. 3. évf. 2. sz. 51–55. 1.
- Both Ödön*: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. /A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban./ Szeged 1956. 64. 1.
- /Acta Universitatis Szegediensis. Sectio politico-juridica. Tom. 1. fasc. 4./
- Busa Margit*: Adatok Pálóczi Horváth Ádám két munkájához. MK. 1956. 72. évf. 1. sz. 61–63. 1.
- Csapodi Csaba*: Vörösmarty Mihály könyvtára. MK. 1956. 72. évf. 1. sz. 65–68. 1.
- Dezsényi Béla*: Tábori nyomdák a szabadságharcban. Kts. 1956. 6. évf. 3. sz. 201–203. 1.
- Dokumentumok a tiszántúli honvédtoborzás történetéhez. 1848. május 21–június 14. [Közl.] Urbán Aladár. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 452–471. 1.
- Domonkos Ottó*: A nagyecenki „Hegybéli Articulusok” 1817-ből. SSz. 1956. 10. évf. 1. sz. 67–73. 1.
- Fábián Pál*: Adalék mesterszavaink reformkori szótározásához. MNy. 1956. 52. évf. 1. sz. 67–68. 1.
- Fenyő István*: Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza. Bp. 1955 [1956], Akad. Kiadó. 154. 1.
- /Irodalomtörténeti füzetek 4./
- Gáldi László*: A magyar vers a szabadságharc korában. IT. 1956. 2. sz. 148–189. 1.
- Gunda Béla*: Rózsa Sándor nyomában. Alföld. 1956. 7. évf. 2. sz. 49–54. 1.
- Hatvany Lajos*: Így élt Petőfi. 3. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 532. 1., 8 t.
- Horárik János* harca a hierarchia és az egyház ellen az 1841–1845 években. (Johann Horárik's Kampf mit Hierarchie und Kirche in den Jahren 1841–1845.) (Ford., bev. és jegyz. ell. Bohó Róbert, Tordai György.) Bp. 1956, Szikra. 247. 1.
- Katona Imre, Cs.*: Körösi Csoma Sándor soproni barátja és iskolatársa [Bogátai Szabó József]. SSz. 1955. 9. évf. 3–4. sz. 127–128. 1.
- Kókay György*: Martinovics Ignác levele Tertina Mihályhoz, az Ephemerides Budenses szerkesztőjéhez. MK. 1956. 72. évf. 1. sz. 58–60. 1.
- Kupa Mihály*: Az erdélyi főhadipénztár „váltójegy” tervezete 1849-ben. NK. 1955–56. 54–55. évf. 60–62. 1.
- Lakatos István*: Az erdélyi színpadi táncművészet kezdete a kolozsvári állandó színház megépültéig. Táncművészet. 1956. 6. évf. 6. sz. 257–261. 1.
- Mályuszné Császár Edit*: Polgárforradalmi eszmék és az első magyar szintársulat műsora. ITK. 1956. 60. évf. 2. sz. 154–160. 1.
- Mérei Gyula*: Az 1848–1849. évi magyar kormányok gazdaságpolitikája. KgSz. 1956. 3. évf. 3. sz. 314–329. 1.
- Mérei Gyula*: Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén c. kandidátusi értekezésének vitája. Mérei Gyula és Spira György opponensi felszólalásával, Varga János válaszával és Spira György viszonzásával. HK. 1955. 2. évf. 3–4. sz. 333–384. 1.
- Mosonyi Emil*: Vásárhelyi Pál emléke. Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1956. 18. köt. 1–4. sz. 239–246. 1. /Klny./
- Nagy Balázs*: Vasvári Pál történelem-filozófiai nézeteiről. TT. 1956. 115. évf. 3. sz. 130–133. 1.
- Nyitrai Elek*: Téglaegetők számvitele 1816-ban. I–II. Építőanyag. 1956. 8. évf. 3–4. sz. 115–118, 155–159. 1.
- Osváth Béla*: Színészetünk és drámairodalmunk helyzete a szabadságharc idején. /Vázlat./ IT. 1955. 4. sz. 465–484. 1.
- Rónai Mihály András*: Kossuth Lajos utca 3. [A Landerer-nyomda egykori házának története.] IU. 1956. 7. évf. 11. sz. 2. 1.
- Rózsa György*: Friedrich John und die Schriftsteller der Aufklärung in Ungarn. Acta Historiæ Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. 1956. 4. tom. 1–2. fasc. 147–159. 1. /Klny./
- Ruzsás Lajos*: A pécsi ipar a feudalizmus végén 1686–1848. Pécs 1956. 34. 1. /Dunántúli tudományos gyűjtemény 6./
- Schoen Arnold*: Jegyzetek két kastély történetéhez. [A lovasberényi Cziráki-kastély és a gyömrői Teleki-kastély.] MűE. 1956. 5. évf. 1. sz. 36–38. 1.
- Sipos István*, *St.*: Zo skúsenosti výskuma slovenských nárečí v Maďarsku. SSL. 1956. 1. tom. 4. fasc. 389–408. 1.
- Sóter István*: Jókai és a Rab Ráby. IT. 1956. 1. sz. 1–39. 1.
- Szabó László*: A magyar vasipar szerepe az 1848–49-es szabadságharcban. Iparitanulóképzés. 1956. 7. évf. 3. sz. 28–29. 1.
- Székelly Sándor*: Társulatunk megalapítója Bugát Pál. TT. 1956. 115. évf. 2. sz. 68–71. 1.
- Szücs Sándor*: Háry János bajtársai. Verbunkos- és obsitos-történetek a Jászkunsgból. Szolnok 1956. 56. 1. /Jászkunsgyi füzetek 3./

- művelődéspolitikája. PSz. 1956. 6. évf. 1—2. sz. 74—108. 1.
- Hoffmann Tamás*: Zsivány-argot 1782-ből. MNy. 1956. 52. évf. 1. sz. 89—90. 1.
- Horváth Tibor Antal*: Pénztörténeti források a XVII. század második feléből. NK. 1955—56. 54—55. évf. 40—45. 1.
- Ila Bálint*: Magánkancelláriai ügyintézés és magánlevéltári rendszer a XVII. század első felében. LK. 1955. 26. évf. 123—147. 1.
- Kapossy János*: Művészettörténeti rendelkezések a királyi határozatokból és rendeletekből. [Közli] Bánrévi György. MűÉ. 1956. 5. évf. 1. sz. 47—53. 1.
- Kaposvári Gyula*: „Oly igen szép, erős Szolnok vára vala...” A szolnoki vár a török-korban. Jászkunság. 1956. 3. évf. 1. sz. 36—40. 1., 1 t.
- Király Ferenc*: Barcsi Ákos pénzének szánt koholt dénár. NK. 1955—56. 54—55. évf. 55—57. 1.
- Komor Ilona*: Tanulmányok a XVII. századi magyar-német kulturális érintkezések köréből. I. Martin Opitz gyulafehérvári tanársága. FK. 1955. 1. évf. 4. sz. 534—544. 1. /Klny./
- Köpeczi Béla*: Hogyan látta Rákóczi 1705 elején a szabadságharc helyzetét. Száz. 1956. 90. évf. 1—2. sz. 211—220. 1.
- Major Ervin*: Mozart és Magyarország. Beszámoló a magyar Mozart-kutatókól. — Mozart und Ungarn. (Übers. von F. Brodsky.) Bp. 1956, 45 l., 10 t., 1 mell.
- Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. /Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630—1632-ben./ [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1956, Akad. Kiadó. 344 l., 1 térk.
- Maksay Ferenc*: Parasztság és zsoldos-szolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK. 1956. 3. évf. 1. sz. 26—42. 1.
- Maksay Ferenc*: A Thököly-szabadságharc levéltára. LK. 1955. 26. évf. 65—79. 1.
- Markó Árpád*: Le Maire francia-kuruc hadmérnök brigadéros szemlejelentése Szatmár és Ecsed várainak állapotáról 1705 februárjában. HK. 1955. 2. évf. 3—4. sz. 432—451. 1.
- Nagy László*: A Bocskai-szabadságharc 1605. évi hadjárata. HK. 1955. 2. évf. 3—4. sz. 24—91. 1.
- Petz Aladár*: Frankenburg Adolf győri elődei. SSz. 1955. 9. évf. 3—4. sz. 116—118. 1.
- Pirnát Antal—Végh Ferenc*: Új adatok Heltai Gáspárról. ITK. 1956. 60. évf. 1. sz. 66—74. 1.
- Selmeczi László*: Reng a föld... Feljegyzések a Szolnok megyei földrendésekről. Jászkunság. 1956. 3. évf. 1. sz. 20—24. 1.
- Szabó István*: A hajdúság kialakulása. Alföld. 1956. 7. évf. 3. sz. 50—57. 1.
- Szekeres Margit*: Az ötves mesterségről való vetélkedés — Felvinczi György ismeretlen műve. MK. 1956. 72. évf. 2. sz. 139—144. 1.
- Sziklay László*: A szlovák históriás énekek problémájához. FK. 1956. 2. évf. 1—2. sz. 113—124. 1.
- T. Gy.*: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. HK. 1955. 2. évf. 3—4. sz. 331—332. 1.
- Tarnai Andor*: Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. MK. 1956. 72. évf. 1. sz. 32—49. 1. /Klny./
- Tóth Dezső*: Báthory és Bethlen alakja Mórócz Tündérm kertjében. IT. 1956. 1. sz. 67—76. 1.
- Trócsányi Zsolt*: Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában. LK. 1955. 26. évf. 148—187. 1.
- Turányi Kornél*: Magyar István megyei földmérő és térképész. Geodézia és Kartográfia. 1956. 8. évf. 1. sz. 71—75. 1.
- Vajkai Aurél*: Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. ET. 1956. 67. évf. 1—2. sz. 57—90. 1.
- Wellmann Imre*: A majorsági gazdálkodás kialakulása Magyarországon. Ttan. 1955. 1. évf. 4—5. sz. 89—94. 1.
- Wellmann Imre*: A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Bp. 1955 [1956], Akad. Kiadó. 39 l. /A történettudomány kérdései 23./
- Wittman Tibor*: Az Europica varietas. ITK. 1956. 60. évf. 1. sz. 28—34. 1.

5. Magyarország története 1791—1849

- Barna István*: Erkel nagy művei és a kritika. Bp. 1955 [1956], Akad. Kiadó. 211—270. 1. /Klny. a Zenetudományi Tanulmányok c. mű 4. kötetéből./
- Barta István*: A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Száz. 1955. 89. évf. 6. sz. 849—881. 1., 1956. 90. évf. 1—2. sz. 4—68. 1.
- Benyovszky Mór*: Emlékiratai Ázsián át Madagaszkárig. (Memoirs and travels.) Ford. Jókai Mór. (Sajtó alá rend. és jegyz. [ell.] Fazekas László.) Bp. 1956, Magvető. 316 l., 4 t., 1 térk. /Magyar könyvtár./
- Bogdán István*: Papíripari találmányok 1750—1830. Papír- és Nyomdatechnika. 1956. 8. évf. 4. sz. 125—129. 1. (Borcsik Salamon): Nagykállótól — Komá-

ние крестьянства оказалось большим, чем в среднем в стране. Решающее большинство населения представили крестьянская беднота и безземельные, положение которых ухудшилось с одной стороны плохими урожаями 1860-х гг., а с другой стороны тем обстоятельством, что законы 1848 г. не принесли им почти ничего. Эти факторы резко увеличили боевую готовность крестьянства. До соглашения крестьянские движения достигли своего высшего предела в 1866 г. Эти движения «искателей земли», однако, — хотя уже в это время переплетались в них экономические требования с требованием независимости — имели еще сильно местный характер: крестьянская беднота отдельных посадов выступила самостоятельно, борьба принимала различные виды; в этом возможно перечислить и причины разгрома. Крестьянское движение, начавшееся после 1867 г., было вызвано разочарованием крестьянства в партии Деака (началось взимание налоговых недоимок, городские советы принимали антинародные мероприятия и т. п.). Это движение началось на основе волнений 1866 г., но стало гораздо более широким и более организованным. Большую роль в этом играли борьба Кошута, Ласло Мадарас и «крайней левой» против соглашения, а также организационная работа Яноша Асталош. «Крайняя левая», поддерживаемая Кошутом и Ласло Мадарас, в ходе своей борьбы против соглашения организовала по всей стране «демократические кружки». К этому движению примкнул в Кечкете Янош Асталош, адвокат, борющийся всегда упорно в интересах народа, который прокламациями, речами призывал крестьянство осуществить на деле независимость. Расширявшаяся организация становилась все больше демократическим социальным движением безземельного крестьянства и движением за независимость. Правительство стремилось разгромить или изолировать движение при помощи террора и пропаганды в пользу партии Деака. В этом ему пришла на помощь и «средняя левая», которая также боялась народного движения. Поддерживавшая вначале движение, выступившая инициатором организационных форм «крайняя левая» также испугалась борьбы за независимость и классовой борьбы, развернувшейся в демократических кружках в Венгерской низменности, и поэтому, хотя и осудила террористические действия правительства, сама также выступила против личности Асталош и против общественного характера движения. Это движение крестьянской бедноты Венгерской низменности было разгромлено в силу правительственного террора, политики средней и крайней левой, а также в силу собственной слабости (показавшейся также в отсутствии общей аграрной программы). Арестованный Янош Асталош оказался на всю жизнь оторванным от крестьянского народа Венгерской низменности.

Геза Винце:

АДИ И РУССКИЕ РЕВОЛЮЦИОННЫЕ ДВИЖЕНИЯ

Эндре Ади, один из самых выдающихся деятелей европейской литературы первых двух десятилетий XX в., «буревестник» венгерской буржуазно-демократической революции, с очень живым вниманием следил за русскими революционными движениями своего времени.

Внимание очень чувствительного в отношении социальных проблем поэта было обращено к России, к русскому народу великими русскими поэтами и писателями — Пушкиным, Лермонтовым, Гоголем, Тургеневым, Достоевским и Толстым. Но кроме этих влияний Ади вернулся в сторону революционных движений русского народа и по той причине, что он стремился объяснить все события своего времени в связи со всемирной политикой. Рано — гораздо ранее своих современников — опознал он связь борьбы угнетенных русского и венгерского народов за свободу.

Еще в 1901 г. Ади написал статью о студенческих движениях в университетах и высших учебных заведениях в России, направленных против учебной политики русского правительства, и позже также приводятся в его статьях, сочинениях события русского революционного движения.

События русско-японской войны, все усиливающейся в конце 1904 — начале 1905 г. русской буржуазно-демократической революции наполняют его сочинения новыми впечатлениями. Основной мотив стихотворения, появившегося в газете Будапешти Напло (Будапештский Ежедневник) 15-го января 1905 г. уже представляет русская революция. С этого момента он постоянно пишет статьи и стихи о русской революции. Он занимается событиями революции, пишет статью о поражениях при Цусиме, о восстании на броненосце Потемкин, о декабрьском восстании 1905 г. в Москве.

После разгрома русской революции тоже появляются в статьях и стихах Эндре Ади русские мотивы или «заметки». Отношения Австро-венгерской монархии и России

все ухудшаются, война приближается быстрыми шагами, но военная пропаганда, национализм не оказывают влияния на Ади. Даже во время войны, вопреки трудным условиям информации, он увидит огромную силу русского революционного движения, русского рабочего класса. Эти движения также питали революционную веру уже тяжело больного поэта.

Самое существенное, чему Эндре Ади научился на опыте событий русского революционного движения, заключается в осознании исторической роли пролетариата, в осознании того, что буржуазными революциями XX в., в том числе и венгерской буржуазной революцией, должен руководить пролетариат.

Шандор Маллер:

МАРКС И СЕМЕРЕ

Связь основоположника научного социализма и Берталана Семере, председателя венгерского революционного правительства 1849 г. продолжалась в течение почти 10 лет. Основной их связи, которая развивалась от отдаленного соблюдения по пути частой переписки в личное знакомство и отношение сотрудников, оказалась — видимая — близость их принципов. Их связывало прежде всего их отрицательное отношение к Кошуту, которое имело в 1850—60-х гг. у Маркса *принципиальные*, а у Семере *личные* причины. Семере видел в отрицательном отношении Маркса к Кошуту поддержку своей личности, а Маркс видел в Семере одного — возможного — вождя радикального левого крыла венгерской эмиграции.

В переписке Маркса и Энгельса первое упоминание о Семере появляется 4-го февраля 1852 г., и с этого момента в течение одного года он упоминается часто. Этот год является первым периодом большого нападения Семере на Кошута. Вероятно в этот момент обратил Маркс внимание на Семере. Связь Маркса с Семере оживилась также в это время. В течение одного года они обменялись посланиями и письмами посредством общих знакомых. Главной темой служил, конечно, Кошут. Маркс — надевавшийся в возможности получить от Семере материалы из непосредственного источника относительно венгерских условий и эмиграции, — черпал все свои известия относительно Кошута из этого довольно пристрастного и трудно контролируемого источника.

В 1854 г. связь Маркса и Семере на известное время ослабела. Нападения Семере против Кошута на время становились редкими вследствие его семейных бедствий. В связи с этим вероятно и его связь с Марксом оборвалась, и возобновилась только в 1858 г. Причину возобновления связи следует искать в имущественных отношениях Семере, так как в это время его постигли тяжелые материальные потери, его материальное положение было поколеблено. Поэтому Семере приступил к продаже токайского вина в Западной Европе. Относительно сделок в Англии он спросил поддержку у Маркса, который охотно помогал ему. Таким образом установил Семере связь и с Энгельсом.

Но это время явилось тоже периодом нового подъема движений против абсолютизма в Венгрии и национально-освободительных боев в Европе. Связь Маркса и Семере именно поэтому становилась гораздо более оживленной, чем когда-нибудь прежде. В это время произошла также их личная встреча. Темой служили, конечно, и теперь Кошут и венгерский вопрос. Семере предоставил Марксу и материалы относительно Кошута для его книги «Господин Фогт». Но уже в этот момент Маркс — именно на основе книги Семере «Венгерский вопрос 1848—1860» (на французском языке), о переводе которой на английский язык Семере попросил Маркса — ясно осознал, что он неправильно судил о Семере. Считавшийся Марксом левым демократом Семере оказался расположенным идти вместе с Наполеоном III., а даже после октябрьской дипломы, проповедуя «примирение», он пошел по пути соглашения с Габсбургским угнетением. В силу этого осознания Маркс — и Энгельс тоже — медленно охладели в отношении Семере. В их переписке ссылка на Семере встречается в последний раз 18-го декабря 1860 г. Хотя и возможно предположить, что Семере, который в течение 1861—62 гг. несколько раз посетил Англию, лично свиделся опять с Марксом, об этом не упоминает даже ни «Дневник» Семере. Их связь затрундилась и прекратилась принципиальными разногласиями, становившимися все более непримиримыми, но и таким образом она является единичной в истории отношений Маркса и венгерской эмиграции.

RÉSUMÉ

MARTHA BELÉNYESY :

L'AGRICULTURE EN HONGRIE AU XIVe SIÈCLE

Cette étude examine les problèmes agrotechniques les plus importants à une phase significative de notre histoire culturelle, le XIVe siècle. Dans l'histoire agrotechnique de notre pays le XIVe siècle est en effet une des périodes les plus importantes. L'extension prise par l'agriculture sur presque tout le territoire du pays, l'augmentation du nombre des labours et le perfectionnement considérable de la technique de culture en font preuve. L'étude traite la question des plantes cultivées à la charrue. C'est dans ce groupe que sont rangées les plantes sarclées cultivées dans les jardins extérieurs puisque la houe n'est utilisée qu'à la phase médiane de l'opération. Par contre la vigne et les arbres fruitiers dont la houe était, dès le début, l'outil de travail principal ne font pas l'objet de cette étude.

L'auteur attire l'attention sur le fait que les travaux les plus importants de la production végétale et les phases de ce travail ont un rythme strictement déterminé par la succession des saisons et que cette détermination était bien plus grande au moyen âge qu'elle ne l'est p. ex. pour l'agriculture de notre époque. Il étudie en outre les différentes phases de la production végétale depuis la préparation du sol jusqu'à la rentrée de la récolte. Après avoir exposé en détail le processus de la production, il donne aussi une description des outils de labour. Il démontre que la charrue utilisée chez nous dès la fin du XIe et le début du XIIe siècle était probablement identique à la charrue lourde, modèle perfectionné employé en Occident. En se basant sur l'étendue du territoire pouvant être labouré en un jour, l'arpent hongrois (43 ares), et sur l'acception et deux mots ayant à peu près le même sens (dülő et ödölő — planche de terre) il en déduit le procédé de labourage employé jusqu'à nos jours qu'il explique par les caractéristiques structurales de la charrue employée à cette époque. A l'appui de sa théorie sur le labourage dans le sens de la longueur il cite le partage longitudinal des terres et les longs sillons si caractéristiques. Pour fixer le temps de ces travaux il utilise des données attestées par des documents. D'après ces rapports qui à propos d'un acte de violence contiennent des données chronologiques précises concernant l'emploi d'une charrue, il distingue quatre saisons de labours : 1. hiver et début de printemps, 2. fin du printemps et commencement de l'été, 3. été, et finalement 4. un cycle de labour d'automne. Ces saisons comprenaient outre la préparation des ensemencements d'automne et de printemps plusieurs labours de jachères. D'après de nombreux documents contemporains la moisson s'étendait sur un espace de temps assez long et durait, le labourage des terres en jachère compris, pour ainsi dire jusqu'à la fin de l'été. La récolte commençait une semaine avant la fête de Saint Pierre et Paul (29. juin) ou ce jour au plus tard. Le décalage entre la maturation des céréales d'automne et de printemps était parfois si grand que faire la moisson au mois d'août n'était pas une chose rare. La moisson tardive était due non seulement à des conditions climatiques différentes, et au fait que les plantes parvenaient à la maturation à des moments différents, mais probablement aussi à ce qu'on utilisait encore la faucille pour couper le blé. A beaucoup d'endroits on commençait le battage des grains déjà au mois d'août quand les travaux de la moisson et de l'engrangement étaient terminés. La majorité cependant ne se mit à ce travail — qui généralement était fait petit à petit — qu'à la fin des travaux d'automne, c'est à dire en octobre et novembre. D'après cette étude il n'y a pas de différence notable entre le XIVe siècle et les siècles précédents quant à l'outillage employé pour les travaux de labourage, de moissonnage et de battage. Par contre il y a une différence au point de vue de la quantité grâce à l'accroissement de la productivité des travaux dû à une meilleure organisation des travaux faits en commun dont on peut se rendre compte

en étudiant par ex. les formes de collaboration établies lors de la moisson et du battage des grains. On constate un développement bien plus marqué dans le système de production végétale qui se manifeste entre autres par une culture de sol plus soignée (labours répétés avec jachères à intervalles réguliers) ainsi que par la répartition des plantes dans les champs. Selon le système agricole (culture sans assolement, culture en tiers avec jachères, culture au système de sol vierge), adopté dans les différentes parties du pays il y a des divergences en ce qui concerne les espèces végétales servant d'aliment principal entre diverses contrées. Au XIVe siècle le millet qui jouait un rôle important dans l'alimentation des époques antérieures n'est plus semé qu'après la récolte du blé sauf dans l'Alföld, en Transylvanie et dans certaines parties de la Haute Hongrie. Ailleurs il est remplacé, en tant que grain panifiable, par le blé et par le seigle. A côté du pain et de l'orge consommée en forme de gruau, l'avoine prend de plus en plus d'importance surtout dans les régions de gros trafic mais elle ne sert pas d'aliment aux hommes sauf dans certaines contrées plus hautes et plus froides. On constate en outre un accroissement de la production du chanvre et du lin destinés à l'industrie et de la production des plantes légumineuses et potagères qui jouent un rôle important dans l'alimentation. Les plantes potagères sont cultivées dans des jardins extérieurs. Grâce au développement de la production de céréales, le problème de silotage de ces produits se pose non seulement aux propriétaires terriens, mais même aux paysans cultivant des terres plus étendues. Ils sont donc obligés de construire des enmagasineurs — des granges intérieures ou des aires extérieures selon les conditions climatiques — où sont effectués en automne et en hiver les travaux de battage. Au point de vue de l'emmagasinage on peut déjà à cette époque faire une distinction très nette entre l'Alföld plus sec et les contrées de collines et de montagnes plus pluvieuses. La production accrue des terres serves se montre dans la vente du superflu au marché. Cela se manifeste en outre par le fait qu'à partir du XIVe siècle il est de plus en plus souvent question de l'argent qui se trouve entre les mains des serfs. La productivité peut se mesurer à l'élévation du niveau de vie de la paysannerie. En étudiant l'accroissement des forces productrices, l'auteur montre qu'au moyen-âge la vie agricole de notre paysannerie était approximativement au même niveau que celle de la paysannerie des pays de l'Europe Occidentale. Notre production agricole du XIVe et du XVe siècle indique en outre que chez nous aussi, comme dans les pays occidentaux il y avait au temps du féodalisme des tendances vers une évolution capitaliste.

La question quant et sous quelles influences la vie économique hongroise a pris une orientation différente de celle de l'Europe Occidentale est un problème qui devra faire l'objet d'une nouvelle enquête.

GEORGES SZÉKELY:

LE HUSSITISME ET LE PEUPLE HONGROIS

(Suite)

La cinquième partie de l'étude traite des mouvements hussites dans la région du Midi et en Esclavonie, de la traduction de la Bible faite par des hussites hongrois et de l'idéologie de la lutte antiféodale du pays.

Déjà vers 1410 des enseignements hussites pénétrèrent dans les régions hongaro-croates du Midi. (Diocèse de Zagreb.) Après 1420 les querelles entre les citadins de Zagreb et l'église se renouvelèrent dans une forme envenimée et les forces antiféodales s'accrurent considérablement. En 1421 les doctrines hérétiques se répandirent dans les comitats de Zala, Somogy, Tolna et Baranya, ainsi qu'en Esclavonie. L'auteur rend compte de l'activité de l'inquisiteur Giacomo di Marchia dans les régions du Midi vers 1440. Beaucoup d'hérétiques semblent avoir été des citadins viticulteurs et des vignerons. Peut-être la présence de ce grand nombre d'hérétiques explique les annotations de source ecclésiastique datant du XVIe siècle qui font mention d'anciens béghards en Pannonia Inferior. Au point de vue ethnographique le Midi était une région mixte et les mouvements hussite et patarène étaient étroitement liés. Les réfugiés picards formaient le lien idéologique entre eux. Il y avait en outre des grecs-schismatiques dans cette région. Giacomo di Marchia fut contraint de s'enfuir de Pécs.

L'auteur expose les traits hérétiques de la traduction de la Bible faite par les scribes Thomas et Valentin émigrés de Kamonic, et le principe humaniste de Jean Huss

concernant l'usage de la langue vulgaire. Il fait connaître un manifeste taborite suivant lequel la traduction hongroise de la Bible est aussi justifiée. La traduction de la Bible, surtout celle du livre d'Amos et de certains Psaumes, peut être considérée comme un instrument de combat. L'auteur recherche les antécédents du genre poétique des cantilènes qui existaient chez les hussites hongrois dans la poésie allemande, polonaise et tchèque antérieures. Après avoir fait ressortir l'importance de la Bible et des chants hussites dans le développement de la langue littéraire hongroise, il examine les doctrines bien connues de l'hussitisme hongrois montrant l'origine chiliastique de l'enseignement taborite.

Il cherche les origines idéologiques des thèses de l'hussitisme hongrois dans les doctrines hussites tchèques et les enseignements précédents, compare l'interprétation hussite hongroise de la «loi divine» à son parallèle tchèque taborite-chiliastique selon lequel l'attaque contre la possession féodale se rattache au principe de la «loi divine».

La sixième partie de l'étude a trait au soulèvement armé dans le Nord-Est du pays, au-delà de la Tisza et contient des indications sur les prémisses de cette révolte et son déroulement.

Dans la septième partie l'auteur décrit l'évolution des mouvements de Buda pendant la période hussite. Il expose d'abord les problèmes de la direction de la ville et l'importance sociale de ses habitants hongrois. Il fait connaître le rôle de Jérôme de Prague à Buda (1410) et les agitations qui se sont manifestées contre les bénéficiaires ecclésiastiques aussi dans les autres parties de la capitale (Pest, Óbuda). Déjà en 1438 on peut observer une tension à Buda et le 23 mai 1439 une révolte y a lieu. En se basant sur une analyse chronologique détaillée de cet événement et du rôle des personnalités dirigeantes de la ville l'auteur considère cet événement comme une révolte teintée d'un certain patriotisme populaire tout en étant causée en premier lieu par des contraires de classes plutôt que par des querelles ethniques, et montre le rôle que les éléments plébéiens et paysans sans droit de cité ont joué dans cette révolte. Les décisions d'un esprit féodal-nationaliste prises par la Diète convoquée à Buda en 1439 répondaient aux exigences de la noblesse datant de 1437. C'est dans ces décisions qu'en conséquence de la pénétration de l'hussitisme le concept des nationalités et des idiomes différents apparaît pour la première fois. Ensuite l'étude examine les événements de Buda en 1440 et en 1456-57 en tant qu'effets de l'hussitisme en Hongrie.

Dans la huitième et dernière partie l'auteur résume les effets ultérieurs de l'hussitisme sur le peuple hongrois et ses renouvellements. Il examine les traits tchèques-hussites des réformes de Jean Hunyadi concernant l'organisation de l'armée et la stratégie, de l'idéologie anti-turque et des campagnes contre les Turcs. Il montre le caractère populaire du mouvement des croisades occidentales en 1456.

Après avoir fait le résumé des données se rapportant à l'hussitisme qui existait encore en Hongrie au milieu du XVe siècle, l'auteur montre pour terminer les traits hussites-chiliastiques des antécédents et de l'idéologie de la guerre paysanne de 1514.

JULES MÉRÉI :

LA PRODUCTION DES DENRÉES AGRICOLES ET LA SITUATION DE LA PAYSANNERIE EN HONGRIE À L'ÉPOQUE DE L'AGGRAVATION DE LA CRISE FÉODALE

Au temps de la déconjoncture européenne qui commença en 1815 et ensuite lors de la hausse en laine, les difficultés que rencontrait la vente des produits nationaux ont aggravé la crise de la production féodale en Hongrie. Le régime colonial instauré dans le pays par l'absolutisme des Habsbourg et le manque de capital qui en résulta ne permit pas à la majorité de la noblesse productrice de pallier la crise et de passer à la production capitaliste. Cette majorité resta au niveau de la production féodale basée sur la corvée des serfs. Seuls quelques grands domaines réussirent — grâce à l'emploi d'ouvriers salariés dont le nombre s'accrut de plus en plus — à atteindre la phase initiale de la production capitaliste. L'exemple de ces exploitations plus développées montra clairement la supériorité du travail salarié sur la corvée, et la supériorité des terres remembrées sur celles qui ne l'étaient pas.

Sous l'influence de la prospérité due à la guerre française la production des serfs en denrées agricoles prit aussi un essor. À côté de l'accroissement de la production de

plantes exigeant une culture intensive et des commencements d'un élevage moderne, la cultivation des plantes traditionnelles (vin, blé, laine) en vue de la vente au marché devint aussi plus régulière. L'essor pris par la production des denrées agricoles accéléra la désagrégation du servage. La constitution d'une mince couche de paysans riches fut accompagnée par la formation de masses d'ouvriers agricoles, ce qui permit aussi aux paysans riches d'employer un nombre toujours croissant de salariés. A côtés de ces travaux agricoles les ouvriers agricoles étaient obligés d'entreprendre des travaux industriels à domicile et d'autres travaux non-agricoles pour gagner leur subsistance. La différenciation de la paysannerie due en premier lieu à des raisons économiques d'importance capitale, était aussi favorisée par les différences juridiques et autres qui existaient entre les diverses catégories de serfs. Les serfs plus riches essayaient en outre de rejeter les charges publiques et seigneuriales sur les serfs plus pauvres. Toutes ces circonstances contribuaient à accentuer le désaccord entre les serfs. L'opposition fondamentale de cette époque était cependant celle qui existait entre les serfs soumis à l'oppression féodale et la noblesse parasite qui les exploitait, opposition qui ne sera résolue que par la révolution bourgeoise.

FRANÇOIS PÜLSKEI:

LE MOUVEMENT PAYSAN DE 1868 DANS L'ALFÖLD

Peu de temps après le «compromis» austro-hongrois de 1867 a eu lieu dans l'Alföld le mouvement paysan «Asztalos» hostile au compromis. Par suite d'un développement historique spécifique, la différenciation de la paysannerie était plus grande dans cette région que dans les autres parties du pays. La majorité décisive de la population appartenait à la paysannerie pauvre et dénuée de terre, dont la situation était aggravée par la mauvaise récolte des années qui suivirent 1860, ainsi que par le fait que les lois de 1848 ne leur avaient apporté pour ainsi dire aucune amélioration notable. Ces facteurs contribuèrent largement à l'humeur belliqueuse des paysans. Les mouvements paysans antérieurs au compromis avaient atteint leur point culminant en 1866. Bien que, déjà à cette époque, les revendications économiques étaient liées à des revendications d'indépendance dirigées contre l'absolutisme autrichien, ces mouvements des «chercheurs des terres libres» avaient encore un caractère nettement local: les paysans pauvres des différents bourgs de campagne agissaient indépendamment, la lutte prenait des formes variées. Ce furent les causes de leur échec.

Le mouvement paysan déclenché en 1867 fut provoqué par le fait que la paysannerie avait perdu les espoirs qu'elle avait mis dans le parti de Deák (on avait commencé la perception des arrérages de l'impôt, les conseils municipaux prenaient des mesures antipopulaires, etc.). Ce mouvement avait les mêmes bases que les mouvements de 1866, mais il prit bientôt des proportions beaucoup plus grandes et était plus organisé. L'influence de Kossuth et de Madarász, les attaques dirigées par l'«extrême gauche» contre le compromis, ainsi que le travail organisateur de Jean Asztalos jouèrent un rôle important. Au cours de ses combats dirigés contre le compromis l'«extrême gauche» supportée par Kossuth et Madarász organisa partout dans le pays des «cercles démocratiques». C'est à ce mouvement que se rallia à Kecskemét Jean Asztalos, avocat toujours prêt à lutter pour les intérêts du peuple qui, par ses proclamations et ses discours, invita la paysannerie à réaliser la vraie indépendance. A mesure que cette organisation s'étendit, elle devint de plus en plus le mouvement d'indépendance démocratique et social des paysans sans terre.

Le gouvernement s'efforça d'anéantir ou au moins d'isoler ce mouvement par la terreur et par une propagande en faveur du parti de Deák. Dans cette question il pouvait compter sur l'appui du parti central gauche qui redoutait le mouvement populaire. L'«extrême gauche» qui, au début, avait soutenu le mouvement et avait pris l'initiative de ses formes organisées, s'effraya également des tendances à l'indépendance et à l'opposition de classes qui se manifestaient dans les cercles démocratiques constitués dans l'Alföld. C'est pourquoi, tout en condamnant les opérations de terreur du gouvernement, elle prit position contre la personne de Asztalos et le caractère social du mouvement. Ce mouvement de la paysannerie pauvre de l'Alföld échoua par suite de la terreur du gouvernement, de la politique du parti central gauche et de l'extrême gauche et en conséquence de sa propre faiblesse (qui se manifesta p. ex. par le manque de programme agraire général). Jean Asztalos fut arrêté et séparé définitivement de la population paysanne de l'Alföld.

GÉZA VINCZE :

ADY ET LES MOUVEMENTS RÉVOLUTIONNAIRES RUSSES

Endre Ady, une des figures les plus remarquables de la littérature européenne des deux premières décades du XXe siècle, «l'oiseau des tempêtes» de la révolution hongroise démocratique bourgeoise a suivi les mouvements révolutionnaires russes de son époque avec vif intérêt.

Ce sont les grands poètes et écrivains russes — Pouchkine, Lermontov, Gogol, Tourguéniev, Dostoïevski et Tolstoï — qui avaient attiré l'attention du poète fort sensible aux problèmes sociaux sur la Russie et le peuple russe. Mais indépendamment de ces influences Ady se tourna vers les mouvements révolutionnaires russes par ce qu'il s'efforçait à voir tous les événements de son époque dans la perspective de la politique mondiale. De bonne heure — beaucoup plus tôt que ses contemporains — il reconnut les rapports qui existaient entre les luttes que le peuple russe opprimé poursuivait pour son indépendance et celles du peuple hongrois.

Déjà en 1901 Ady écrivit un article sur les manifestations d'étudiants qui se déroulèrent dans les écoles supérieures et aux universités russes contre la politique du gouvernement russe concernant l'enseignement. Par la suite des passages consacrés aux mouvements révolutionnaires russes se rencontrent régulièrement dans ses ouvrages et ses articles.

La guerre russo-japonaise et la révolution russe démocratique bourgeoise qui s'intensifia en 1904 et surtout en 1905 lui fournissent de nouveaux sujets. Déjà en 1905 c'est la révolution russe qui constitue le motif principal d'un de ses poèmes qui parut le 15 janvier de cette année dans le Budapesti Napló. A partir de ce moment la révolution russe est un sujet qui réapparaît continuellement dans ses poèmes et ses articles. Il suit avec intérêt les différents événements de la révolution russe, il écrit des articles sur la défaite de Chusima, la révolte qui avait éclaté sur le croiseur Patiomkine, sur le soulèvement de décembre 1905 à Moscou, etc.

Après l'échec de la révolution russe des thèmes ou des «annotations» ayant trait au problème russe continuent à apparaître dans les écrits d'Endre Ady. Les rapports entre la monarchie et la Russie s'enveniment de plus en plus, la guerre approche à pas de géant, mais la propagande de guerre, le nationalisme n'ont aucune influence sur Ady. Même pendant la guerre, en dépit des difficultés d'information, il se rend compte de la force considérable du mouvement révolutionnaire russe, de la classe ouvrière russe. Ce sont ces mouvements qui soutiennent la foi révolutionnaire du poète déjà gravement malade.

La reconnaissance du rôle historique du prolétariat était l'enseignement important qu'Endre Ady a tiré des événements révolutionnaires russes, enseignement selon lequel les révolutions bourgeoises du XXe siècle et par conséquent la révolution bourgeoise hongroise devaient être dirigées par le prolétariat.

ALEXANDRE MALLER :

SZEMERE ET MARX

Le fondateur du socialisme scientifique, Marx et Bertalan Szemere, président du gouvernement révolutionnaire hongrois de 1849 ont entretenu des relations durant près de 10 ans. D'abord, ils ne faisaient que s'observer de loin, puis commença une correspondance vive qui aboutit à la connaissance personnelle et à la collaboration. La ressemblance — quoique apparente — de leurs principes en était la base. La présente étude cherche à compléter l'histoire de ces relations qui ne furent point ignorées par les contemporains.

Ce fut tout d'abord l'anti-kossuthisme qui les liait. Cependant, cet anti-kossuthisme eut des raisons bien différentes chez l'un et chez l'autre. Dans les années 1850—1860, l'anti-kossuthisme de Marx fut doctrinal, tandis que celui de Szemere se nourrit de raisons privées : Szemere croyait voir dans l'anti-kossuthisme de Marx un appui personnel. Marx, de son tour, considéra Szemere comme le chef éventuel de l'aile gauche radicale de l'émigration hongroise.

C'est le 4 février 1852 que le nom de Szemere est mentionné pour la première fois dans la correspondance de Marx et Engels ; à partir de ce jour, et durant une année, il y figure fréquemment. L'an 1852 est la première étape de la grande attaque de Szemere

contre Kossuth. Très problemement, c'est à partir de ce moment-là que l'attention de Marx s'est portée sur Szemere et que leurs relations sont devenues plus intenses. Pendant une année, Marx et Szemere correspondaient par l'intermédiaire de connaissances communes. Bien entendu, le leitmotiv de leur correspondance était Kossuth. Marx espérait obtenir de Szemere des renseignements provenant d'une source digne de foi sur les circonstances et l'émigration hongroises, — renseignements d'ailleurs assez préoccupés et fort difficiles à contrôler.

En 1854, les relations de Marx et Szemere devinrent, provisoirement, moins intenses, et les attaques de Szemere contre Kossuth moins fréquentes, à cause des ennuis de famille de Szemere. En 1858, leurs relations se sont de nouveau intensifiées. La raison en est à chercher dans la situation financière de Szemere qui dut subir dans ce temps-là de graves pertes, et — pour se rétablir — commença à s'occuper de la vente des vins de Tokaj aux débauchés de l'Europe Occidentale. Pour ses affaires d'Angleterre, il eut besoin de l'assistance de Marx, celui-ci l'aida volontiers. C'est par la vente des vins que Szemere entra en relations avec Engels.

C'est l'époque des mouvements hongrois contre l'absolutisme et en même temps celle de la reprise des luttes de libération nationales en Europe. C'est pourquoi les relations de Marx et Szemere deviennent plus vives que jamais. (Une lettre inédite de Marx est publiée dans la présente étude.) C'est également alors qu'ils se donnent rendez-vous. Naturellement, le leitmotiv de la conversation et de la correspondance est toujours Kossuth. Pour le «Herr Vogt» de Marx, les renseignements sur Kossuth sont fournis par Szemere. Cependant, Marx n'ignore plus qu'il a méconnu Szemere. Il en fait la découverte en traduisant en anglais — conformément au désir de l'auteur — «La Question Hongroise 1848—1860» de Szemere. Jusqu'à ce temps-là, il a toujours considéré Szemere comme démocrate de gauche, et voilà que celui-ci se montre prêt à s'allier à Napoléon III ; de plus, après la charte d'octobre, Szemere se déclare pour la «réconciliation» et pour le compromis avec les Habsbourgs. C'est pour cette raison que leurs relations commencent à se refroidir ; — il en est de même entre Engels et Szemere. Le 18 décembre 1860, le nom de Szemere est mentionné pour la dernière fois dans la correspondance de Marx et Engels.

Au cours des années 1861—1862, Szemere était plusieurs fois en Angleterre ; il est à supposer qu'il ait rencontré Marx. Cependant, même le «Journal» de Szemere n'en fait point mention. Des contrastes violents se sont constitués entre eux, leurs relations devinrent de plus en plus pénibles et finirent par cesser complètement. Ces relations n'en sont pas moins remarquables pour l'histoire des rapports de Marx et de l'émigration hongroise.

A. Momigliano: Sullo stato presente degli studi di storia antica (1946—1954) — (Ism. Borzsák István)	758
Francesco Calasso: Pensieri sul problema della „continuità” con particolare riguardo alla storiografia giuridica italiana (Ism. Mezey László)	761
A. Steinwenter: Das Fortleben der römischen Institutionen im Mittel- alter (Ism. Mezey László)	763
E. Ewig: Das Fortleben römischer Institutionen in Gallien und Germanien (Ism. Mezey László)	764
A. V. Szolovjev: L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes (Ism. Moravcsik Gyula)	766
F. Schachermeyr: Das Problem der griechischen Nationalität (Ism. Sarkady János)	767
H. Schaefer: Das Problem der griechischen Nationalität (Ism. Sarkady János)	770
J. Vogt — W. Seston: Die constantinische Frage (Ism. Hahn István) ...	772
Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon (Ism. Berend Iván — Ránki György)	775
Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században (Ism. Komjáthy Miklós)	780
A magyar munkásmozgalom a 20. század első éveiben és az 1905—7-es forradalmi válság idején (Ism. Diószegi István)	783
✓ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. köt. 1892—1900 (Ism. Tóth Ede)	789
Köpeczi Béla — R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc (Ism. Benczédi László) I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648) — (Ism. Bánkuti Imre)	792
V. N. Gyakov — N. M. Nyikolszkij: Az ókori világ története (Ism. Bellér Béla) Zdeněk Šolle: Dělnické hnutí v českých zemích koncem minulého století (1887—1897) — (Ism. Diószegi István)	799
Josef Pelikán: Rožmberské dluhopisy z let 1457—1481 (Ism. Fügedi Erik) ...	803
Edward Winter: Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandkunde im 18. Jahrhundert (Ism. Dolmányos István)	805
Hedwig Voegt: Die deutsche jakobinische Literatur und Publizistik 1789—1800. (Ism. Benda Kálmán)	807
Garas Klára: Magyarországi barokk festészet (Ism. Vörös Károly)	808
Eperjessy Kálmán: Csongrád megye helytörténeti kutatásának feladatai (Ism. Soós Imre)	809
Márkus László: Guyon Richárd (Ism. Barta István)	813
Hadtörténelmi Közlemények (Ism. Heckenast Gusztáv)	814
Gulyás Pál: Magyar írói álnév-lexikon (Ism. Havas Ervin)	817
Kőrös népe (Ism. Hanzó Lajos)	822
Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László (Ism. Benda Kálmán)	823
Komonyi Lászlóné: „A Dórá lármája” (Ism. Szendrey István)	826
Szekeres József: Kenyérért és szabadságért (Ism. Babics András)	827

KRÓNIKA

Hajnal István (1892—1956) (Wellmann Imre)	828
Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 200 éves jubileumáról (Iványi Emma)	834
Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái (Makkai László — Szabolcs Ottó)	841

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák jegyzéke (1956. január 1.—június 30)	854
PEJOME	872
RÉSUMÉ	877

Ára: 24,— Ft

Előfizetés egy évre 36,— Ft

ÚJABBAN MEGJELENT TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919—1945. II. köt.

A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon 1921—1924

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: *Nemes Dezső*. A kötet forrásanyagát összeállította és a szerkesztésben részt vett *Karsai Elek*.

A dokumentumgyűjtemény második kötete a Bethlen-kormány hatalomra jutásától a külföldi kölcsönök felvételéig terjedő időszak legfontosabb politikai és gazdasági kérdéseit világítja meg.

A Magyar Országos Levéltár kiadványa. 653 l. Ára 42,— Ft

A magyar jakobinus mozgalom iratai

(A magyar jakobinusok iratai I.)

Magyarország újkabkori történetének forrásai. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. A régebben megjelent II. és III. kötet után a most napvilágot látott I. kötet a magyar jakobinus mozgalom résztvevőinek irathagyatékát és a mozgalom szervezkedési iratait öleli fel. Ez a kötet tartalmazza Benda Kálmán terjedelmes bevezető tanulmányát, amely a kiadott új iratanyag alapján tárja fel a mozgalom történetét.

A Magyar Történelmi Társulat gondozásában. Akadémiai Kiadó.

1142 l. Ára kötte 200 Ft.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI című sorozat következő füzetei jelentek meg a közelmúltban:

18. sz. <i>Elekes Lajos</i> : A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében	2,— Ft
19. sz. <i>Pach Zsigmond Pál</i> : A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon	3,— Ft
20. sz. <i>H. Balázs Éva</i> : A parasztság helyzete és mozgalmai (1780—1787)	2,— Ft
21. sz. <i>Arató Endre</i> : A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt	2,— Ft
22. sz. <i>Handk Péter</i> : A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben	4,— Ft
23. sz. <i>Wellmann Imre</i> : A parasztság helyzete az 1787. évi úrbérrendezés előtt	3,— Ft
24. sz. <i>S. Vincze Edit</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalkulása és tevékenysége a kilencvenes években	3,— Ft

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT gondozásában *újabban* megjelent
NÉPSZERŰ KIADVÁNYOK (Művelt Nép Könyvkiadó)

<i>Pamlényi Ervin</i> : Horváth Mihály	9,50 Ft
<i>Makkai László</i> : A felsőtiszavidéki parasztfelkelés (1631—32)	9,50 Ft
<i>Wellmann Imre</i> : Tessedik Sámuel	10,— Ft
<i>Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes</i> : II. Rákóczi Ferenc	28,— Ft
<i>Márkus László</i> : Guyon Richárd	12,— Ft
<i>Szekeres József</i> : Kenyérért és szabadságért. Az 1905. évi pécsi bányász-sztrájk	10,50 Ft
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Az 1831. évi parasztfelkelés	15,— Ft
<i>Elekes Lajos</i> : Mátyás és kora	17,— Ft
<i>Bónis György</i> : István király	13,50 Ft